శ్రీ గురుభ్యో నమః

శ్రీమన్నిఖిలపురుషశేముషీదోషమషీమాలిన్యనిహరణపటుతరనిగమనిగమాంతసిద్ధాంత నిరంతరవిచింతన
కరతలామలకీకృత బ్రహ్మస్వరూప శ్రీమద్వ్యాసపరాశరశుకశౌనకాదిపరమసాత్త్వికమహర్షిగణైక
సముపాసితనిఖిలజగత్కారణపరబ్రహ్మాభిధానపురుషోత్తమపూర్ణావతారభక్తహృదానందనరఘునం
దనపవిత్రచరిత్రామృతకలశజలధిః
స్వశ్రవణపఠనలేఖనాదిలగ్నస్వజనాభీష్టకల్పకతరుః.
చతుర్ముఖవదనసదనవిహారిభారతీప్రథమావతారభువా వాల్మీకమహామహర్షిణా ప్రణీతః.
బాలాయోధ్యారణ్యకిష్కింధాసుందరయుద్ధోత్తరాఖ్యసప్తకాండకలితావయవః

శ్రీమద్రామాయణాఖ్యోయం గ్రంథః

శ్రీమత్పవిత్రచరిత్రవిచిత్రతరాత్రేయగోత్రరత్నాకరసుధాకరస్య - మోహాంధతమసాంధజనాలోకదానదక్షిణాపి
షి శామూర్తిమంత్రరాజోపాసనాసమధిగతనిఖిలవిద్యావిరాజితస్య - శ్రుతిస్మృత్యాది సకలవిద్యాసంపన్న శ్రీచెముల
వాడాన్వయజలధిరాకాసుధాకర శ్రీవేంకటలక్ష్మ్యంబాజాని శ్రీమదనంతభట్టార్యదౌహిత్రనిఖిలజగతీతలవిలయనిల
యపతివ్రతాకదంబపరిశ్లాఘనీయాఖిలసద్గుణగణగరిష్ఠ...మంబాఖ్యపత్నీసమేతస్య-
శ్రీమద్వేంకటేశవిద్వచ్చూడామణేః,
వరతనూభవాభ్యాం - స్వగురుకరుణాకటాక్షసమధిగతనిఖిలనిగమాదివిద్యాపరిపూర్ణాభ్యాం
జగతీతలనిలయాఖిలవిద్వజ్జనపరిశ్లాఘనీయనిగమనిగమాంతాదివిద్యాపాండిత్య సకలార్థిజనచిత్తకేకిఘనాయమాన
నిజదాతృత్వాదిగుణమండిత శ్రీమద్వేంకటరమణవిద్వచ్ఛిఖామణేః
నిగమాంతవిద్యాపరిపూర్ణశ్రీమత్సుబ్రహ్మణ్యమనీషిణశ్చ అనుజాభ్యాం

వావిళ్ల॥ అనంతనారాయణశాస్త్రిణా .

వావిళ్ల॥ రామస్వామిశాస్త్రిణా చ.

ఉభాభ్యాం సమస్తానామాస్తికజనానాం శ్రీరామాయణవిశుద్ధపారపరమమూలకాఖిలపురుషార్థలాభాయ - శ్రీమహే
శ్వరతీర్థీయ - శ్రీగోవిందరాజీయాఖ్యవ్యాఖ్యాద్వయసముచితః - ముద్రాక్షరైరంకితవ్య ఇతి నిశ్చిత్య - అనేకతంత్ర
శాలంకరణశేముషీభూషితస్య - వాధూలాన్వయరత్నాకరరాకాసుభస్య - రామస్వామివిపశ్చితః - తనూజేన - మోశూరు - పర
శురామశాస్త్రిణా - అన్యైః పండితైశ్చ సాకం - నానాదేశానీత శ్రీమద్రామాయణమూలవ్యాఖ్యానకోశస్థపాఠభేద
యుక్తాయుక్తవిచారపూర్వకం సమ్యక్సంశోధ్య - నిఖిలాధ్యేతృజనానామత్యంతపరమసౌలభ్యాయ చ - ప్రతిశ్లోకవ్యాఖ్యా
నఘట్టాదిసూచకవివిధచిహ్నసమావేశైస్సహాలంకృత్య - స్వనిర్మిత శ్రీమద్రామాయణరహస్యార్థరత్నాకరాఖ్యసర్గా
యుక్తగ్రంథేన సాకం - శ్రీమచ్చెన్నపుర్యాం భరిణాయమానయోః - ఆదిసరస్వతీనిలయ - వివేకరత్నాకరాఖ్యస్వకీయము
ద్రాక్షరశాలయోః - సప్తపంచాశదుత్తరనవశతాధికచతుస్సహస్రేషు కలివర్షేషు గతేషు కార్తికరుచిర
ముద్రాక్షరైస్సుష్ఠు ముద్రితః సంపూర్ణః.

శ్రీరస్తు

స్మార్తమాధ్వాదీనాం శ్రీరామాయణపారాయణోపక్రమానుసంధేయక్రమః

శ్రీ మహాగణపతిధ్యానం-

శుక్లాంబరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్। ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్సర్వవిఘ్నోపశాంతయే
వాగీశాద్యాస్సుమనసస్సర్వార్థానాముపక్రమే। యం నత్వా కృతకృత్యాస్స్యుస్తం నమామి గజాననమ్॥
శ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదాదిగురుపరంపరానుసంధానం

సరస్వతీప్రార్థనా

దోర్భిర్యుక్తా చతుర్భిస్స్ఫటికమణిమయీమక్షమాలాం దధానా హస్తేనైకేన పద్మం సితమపి చ శుకం పుస్తకం చాపరేణ। భాసా కుందేందుశంఖస్ఫటికమణినిభా భాసమానా సమానా సా మే వాగ్దేవతేయం నివసతు వదనే సర్వదా సుప్రసన్నా॥ వాల్మీకినమస్క్రియా

కూజంతం రామరామేతి మధురం మధురాక్షరమ్। ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వందే వాల్మీకికోకిలమ్॥ వాల్మీకేర్మునిసింహస్య కవితావనచారిణః। శృణ్వన్ రామకథానాదం కో న యాతి పరాం గతిమ్॥ యః పిబన్ సతతం రామచరితామృతసాగరమ్। అతృప్తస్తం మునిం వందే ప్రాచేతసమకల్మషమ్॥

హనుమన్నమస్క్రియా

గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతరాక్షసమ్। రామాయణమహామాలారత్నం వందేఽనిలాత్మజమ్॥ అంజనానందనం వీరం జానకీశోకనాశనమ్। కపీశమక్షహంతారం వందే లంకాభయంకరమ్॥ ఉల్లంఘ్య సింధోస్సలిలం సలీలం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః। ఆదాయ తేనైవ దదాహ లంకాం నమామి తం ప్రాంజలిరాంజనేయమ్॥ ఆంజనేయమతిపాటలాననం కాంచనాద్రికమనీయవిగ్రహమ్। పారిజాతతరుమూలవాసినం భావయామి పవమాననందనమ్॥ యత్ర యత్ర రఘునాథకీర్తనం తత్ర తత్ర కృతమస్తకాంజలిమ్। బాష్పవారిపరిపూర్ణలోచనం మారుతిం నమత రాక్షసాంతకమ్॥ మనోజవం మారుతతుల్యవేగం జితేంద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠమ్। వాతాత్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి॥

శ్రీరామాయణప్రార్థనా

యః కర్ణాంజలిసంపుటైరహరహస్సమ్యక్పిబత్యాదరాద్వాల్మీకేర్వదనారవిందగలితం రామాయణాఖ్యం మధు। జన్మవ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యంతసోపద్రవం సంసారం స విహాయ గచ్ఛతి పుమాన్విష్ణోః పదం శాశ్వతమ్॥ తదుపగతసమాససంధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధమ్। రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వమ్॥ వాల్మీకిగిరిసంభూతా రామసాగరగామినీ। పునాతు భువనం పుణ్యా రామాయణమహానదీ॥ శ్లోకసారసమాకీర్ణం సర్గకల్లోలసంకులమ్। కాండగ్రాహమహామీనం వందే రామాయణార్ణవమ్॥ వేదవేద్యే పరే పుంసి జాతే దశరథాత్మజే। వేదః ప్రాచేతసాదాసీత్సాక్షాద్రామాయణాత్మనా॥ శ్రీరామధ్యానక్రమః-

వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామంటపే మధ్యేపుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితమ్। అగ్రే వాచయతి ప్రభంజనసుతే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాంతం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్॥ వామే భూమిసుతా పురశ్చ హనుమాన్పశ్చాత్సుమిత్రాసుతశ్శత్రుఘ్నో భరతశ్చ పార్శ్వదళయోర్వాయ్వాదికోణేషు చ। సుగ్రీవశ్చ విభీషణశ్చ యువరాట్ తారాసుతో జాంబవాన్మధ్యే నీలసరోజకోమలరుచిం రామం భజే శ్యామలమ్॥ నమోఽస్తు రామాయ సలక్ష్మణాయ దేవ్యై చ తస్యై జనకాత్మజాయై। నమోఽస్తు రుద్రేంద్రయమానిలేభ్యో నమోఽస్తు చంద్రార్కమరుద్గణేభ్యః॥ తతః శ్రీకోశోపరి శ్రీరామావాహనాదినైవేద్యాంతపూజావిధేయా - పారాయణావసానే చ పునః పూజా కర్తవ్యా

పారాయణసమాపనసమయానుసంధేయశ్లోకక్రమః

స్వస్తి ప్రజాభ్యః పరిపాలయంతాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీశాః। గోబ్రాహ్మణేభ్యశ్శుభమస్తు నిత్యం లోకాస్సమస్తాస్సుఖినో భవంతు॥ కాలే వర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ। దేశోఽయం క్షోభరహితో బ్రాహ్మణాస్సంతు నిర్భయాః॥ అపుత్రాః పుత్రిణస్సంతు పుత్రిణస్సంతు పౌత్రిణః। అధనాస్సధనాస్సంతు జీవంతు శరదాం శతమ్॥ చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తరమ్। ఏకైకమక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనమ్॥ శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యా యః పాదం పదమేవ వా। స యాతి బ్రహ్మణస్స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా॥ రామాయ రామభద్రాయ రామచంద్రాయ వేధసే। రఘునాథాయ నాథాయ సీతాయాః పతయే నమః॥ యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృతే। వృత్రనాశే సమభవత్తత్తే భవతు మంగళమ్॥ యన్మంగళం సుపర్ణస్య వినతాకల్పయత్పురా। అమృతం ప్రార్థయానస్య తత్తే భవతు మంగళమ్॥ మంగళం కోసలేంద్రాయ మహనీయగుణాత్మనే। చక్రవర్తితనూజాయ సార్వభౌమాయ మంగళమ్॥ అమృతోత్పాదనే దైత్యాన్ఘ్నతో వజ్రధరస్య యత్। అదితిర్మంగళం ప్రాదాత్తత్తే భవతు మంగళమ్॥ త్రీన్విక్రమాన్ప్రక్రమతో విష్ణోరమితతేజసః। యదాసీన్మంగళం రామ తత్తే భవతు మంగళమ్॥ ఋతవస్సాగరా ద్వీపా వేదా లోకా దిశశ్చ తే। మంగళాని మహాబాహో దిశంతు తవ సర్వదా॥ కాయేన వాచా మనసేంద్రియైర్వా బుద్ధ్యాత్మనా వా ప్రకృతేస్స్వభావాత్। కరోమి యద్యత్సకలం పరస్మై నారాయణాయేతి సమర్పయామి॥ శ్రీసీతావివాహపట్టాభిషేకసర్గయోస్తు-ఇయం సీతా-అభ్యషించన్ ఇతి శ్లోకపఠనాత్ పూర్వం విశేషతో ధ్యానావాహనమైవేద్యాదినీరాజనాంతసపర్యానం విధేయా

రాణతత్త్వసంగ్రహరామాయణదౌర్వాసరామాయణాగస్త్యరామాయణోమాసంహితాద్యనేకగ్రంథపరిశీలనపూర్వకం తత్తద్గ్రంథప్రతిపాదితపరమఫలంప్రదర్శయితుమాదౌ రామనామపఠనఫలం నిరూప్యతే॥ ఉమాసంహితాయాం యమధర్మరాజంప్రతి బ్రహ్మోక్తిః॥ శ్రీరామప్రాతిపదికమవశేనాపి సంగృణన్। ముక్తిం ప్రాప్నోతి మనుజః కింపునర్బుద్ధిపూర్వకమ్ ❋ రాశబ్దోచ్చారణాదేవ పాతకాదేహపంజరాత్। నిర్యాంత్యాయాంతి పాపాని మవర్ణాదర్శనాత్పునః ❋ రాశబ్దోచ్చారణేజాతే వక్త్రాత్పాపం విగచ్ఛతి। మకారశ్రవణేజాతే భస్మీభావం గమిష్యతి ❋ అత్రైవ తృతీయాధ్యాయ ఏష శ్లోకః॥ ఉమాంప్రతి శివోక్తిః ❋ రామేతి రామచంద్రేతి రామభద్రేతి వా వదన్। యావజ్జీవం జపన్మర్త్యః జీవన్ముక్తో న సంశయ ఇతి॥ ఇతి శ్రీరామనామపఠనఫలస్తుతిః॥ అథ శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణక్రమేణ బాలకాండాదిసప్తకాండేషు తత్తత్ప్రకరణశ్లోకసర్గాదీనాం పారాయణశ్రవణాదిఫలం సప్రమాణం నిరూప్యతే। ఉమాసంహితాయాం ఉమాంప్రతి శివోక్తిః॥ రామాయణస్య మాహాత్మ్యం వక్తుం వర్షశతైరపి। అశక్యం విస్తరాద్వక్తుం సంక్షేపాద్వచ్మి సాంప్రతమ్। రామాయణస్య వాక్యం వా పాదం వాపదమేవ వా। భక్త్యాంతే తు ప్రయుంజానో బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే॥ రామాయణకథామేవ యే శృణ్వంతి నరోత్తమాః। విధూతపాపాస్తే యాంతి బ్రహ్మలోకమనామయమితి॥ ❋ ॥ తత్త్వసంగ్రహరామాయణే ఉత్తరకాండే ఏకవింశతితమసర్గే ద్వావింశశ్లోకః॥ సంసారతాపయుక్తానాం జంతూనాం హతచేతసామ్। శ్రీమద్రామాయణాఖ్యానమపీయూషం భేషజం స్మృతం॥ తపస్స్వాధ్యాయనిరతమితి శ్లోకస్య వై శ్రుతేః। తపసాం సిద్ధిమాప్నోతి స్వాధ్యాయస్య చ మానవ ఇతి॥ ❋ ॥ ఉమాసంహితాయాం ❋ శ్రుత్వా సంక్షేపకం కావ్యం ప్రత్యహం శ్రావయేత వా। పఠేద్వా ప్రత్యహం మర్త్యః బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే॥ పఠన్ద్విజ ఇతి ప్రోక్తశ్లోకస్య పఠనాత్సదా। సర్వజ్ఞత్వమవాప్నోతి నాత్ర కార్యా విచారణా। మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమితి శ్లోకస్య వై శ్రుతేః। వాగ్మినాం ప్రవరో మర్త్యో లోకే భూత్వా చరిష్యతి॥ బ్రహ్మాండపురాణే॥ తస్మాదిదం బాలకాండం పార్యమాదరతః పురా। కృత్స్నశాస్త్రే మునిపుణో భవిష్యతి న సంశయః। వక్తా సభాసు సర్వత్ర భవిష్యతి చ వల్లభః॥ అయోధ్యావర్ణనం శ్రుత్వా ముచ్యేత సకలాఘతః। మహాభూతసముత్థానం యే శృణ్వంతి మహీతలే। తేషాం భూతాదిసంభూతా నాస్తి పీడా కదాచన॥ నృపాంగనానాం రాజ్ఞా తు పాయసస్య ప్రభేదనమ్। శృణోతి యా స్త్రీ పుత్రం సా లభతే నచిరాదిహ॥ రామాదీనాం చతుర్ణాం తు ప్రసూతిం యశ్శృణోతి హి। సపుత్రపౌత్రైస్సంయుక్తస్స్థిత్వా రామపదం వ్రజేత్॥ ఋషేః పూజాం సమాకర్ణ్య ఋణాన్ముక్తో భవేన్నరః। తాటకాఖ్యానమాకర్ణ్య పాపం తరతి మానవః। తాటకావధమాకర్ణ్య హ్యవిద్యానాశమాప్నుయాత్॥ సహత్వా రాక్షసాంత్సర్వానితి శ్లోకాదివర్తినః। శ్రవణేన సకారస్య దూరతో యాంతి పాతకమ్॥ శైలేంద్రో హిమవాన్నామ ధాతూనామాకరో మహాన్। ఇత్యుపక్రమ్య గంగాయా వైభవశ్రవణాన్నరః। విముక్తభవబంధస్తు గంగాసాయుజ్యమాప్నుయాత్॥

****

సగరస్యాశ్వమేధస్య శ్రుత్వా విధిమనుత్తమమ్। బ్రహ్మహత్యాదిపాపేభ్యో ముక్తాస్స్యుశ్శ్రద్ధయా నరాః॥ సగత్వా నగరం రాజా ఇత్యుపక్రమ్య శృణ్వతః। పితరస్స్వర్గమాయాంతి నిరయస్థా అనాదరాః॥ శ్రుత్వా రుద్రస్య చరితం రుద్రలోకం గమిష్యతి॥ కుమారసంభవం భక్త్యా యశ్శృణోతి నరోత్తమః। భక్తశ్చ యః కార్తికేయే కాకుత్స్థ ఇవ మానవః। ఆయుష్మాన్పుత్రపౌత్రైశ్చ స్కందసాలోక్యతాం వ్రజేత్। శాపముక్తిశ్చ భార్యాయాః శ్రుత్వా చేద్గౌతమస్య హి। నరః పాపాద్విముచ్యేత నారీ వా వ్యభిచారజాత్॥ ఇమా కుమారా వి[illegible]దిజనకేన సుభాషితమ్। హరేస్తత్స్వవంశమాకర్ణ్య ముచ్యతే సర్వబంధనాత్॥ విశ్వామిత్రస్య దత్తాస్త్రైః తత్రాద్భుతకరం శ్రవాత్। నష్టపాపో విదోషస్సంతోషో లోకే విహీయతే॥ ప్రమాణధ్యాత్యుప[illegible]జ్ఞానక్యావంగళోత్సవమ్। శ్రుత్వా వివాహసమయే భార్గవాద్గర్వగమనాత్। రామదాశరథే[illegible]ద్రాయతే[illegible]। [illegible]శ్రవణాత్పుంసాం బ్రహ్మతేజో వివర్ధతే॥ కాండాంతం

శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే - ప్రథమస్తరంగః

శ్రావయేత్వాపి శృణుయాద్వా నరర్షభః । ఉపేత్య భార్యాం హృద్యాం చ రమతే ప్రీతిపూర్వకమితి ॥ బాలకాండస్య స్తుతిస్సమాప్తా ॥

అథ అయోధ్యాకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే ॥ ఉమాసంహితాయాం ॥ పట్టాభిషేకసంభారవర్ణనం వసిష్ఠేన ప్రచోదితాన్ శృణ్వన్ మహీపతిర్భూత్వా స్థిరరాజ్యమవాప్నుయాత్ । కైకేయీవరణకమిదం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకమ్ । శృణ్వతాం సర్వపాపఘ్నం సంసారభయనాశనమ్ ॥ వనవాసస్య సంఖ్యానమూర్ధ్వం శ్రావణపంచమవర్ణకమ్ ॥ గాయత్ర్యా మానవశ్శ్రుత్వా సూర్యలోకం పరం వ్రజేత్ ॥ రాజా సత్యం చ ధర్మశ్చేత్యత్ర సర్గాంతు ... శ్రుత్వా దేవాంశ్చ ప్రాప్నోతి రాఘవస్య సరూపతామ్ ॥ నిరీక్ష్య సముపాయాంతం త్విత్యత్ర దేవ్యాస్తు సప్తమమ్ । వర్ణనం శ్రుత్వా ధూతపాపో రామసాయుజ్యమాప్నుయాత్ ॥ రామః కృతార్థం భరతం సమాశ్వాస్య దదాత్తవాన్ । ఇత్యాదిశ్రవణాత్పుంసాం వై రాజ్యం జాయతే భృశమ్ ॥ రఘునాథస్య మహాత్మ్యం భరతస్య సుభాషితమ్ । శృణ్వతాం సర్వకార్యాణి సిద్ధ్యంత్యేవ న సంశయః ॥ రఘునాథప్రసాదేన రామసాయుజ్యమాప్నుయాత్ । అత్రేశ్చ దర్శనం పశ్చాదనసూయాభిదర్శనమ్ ॥ అనసూయాప్రణామం చ పాతివ్రత్యస్తుతిం తథా ॥ సీతాకల్యాణసంప్రశ్నం రాఘవస్య చారణమ్ । శ్రుత్వా కన్యా సదా భర్త్రా రమతే అరుంధతీ యథా । సాకేతకాండస్య ఫలం వక్తుం వర్షాయుతైరపి । న శక్యతే మహాదేవి కించిత్ప్రవచ్మ్యహమ్ ॥ అయోధ్యాకాండమఖిలం యే శృణ్వంతి నరోత్తమాః । తే సర్వే హరిసాయుజ్యం ప్రాప్నువంతి న సంశయః ॥ ఇత్యయోధ్యాకాండఫలస్తుతిః

అథ అరణ్యకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే ఉమాసంహితాయాం । ఉమాం ప్రతి శివప్రోక్తిః । యోఽపి రాఘవ దండకారణ్యం శృణోతి శ్రావయేత వా । తస్య సర్వాణి పాపాని లయం యాంతి న సంశయః ॥ శరభంగాశ్రమగతిం రాఘవస్య మహాత్మనః । శృణ్వన్ త్రిదశలోకం వై ప్రాప్నోత్యేవ న సంశయః ॥ అద్యాహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణామ్ । ఇత్యాది శ్రవణాన్మర్త్యో రామాజ్ఞాంక్షితమాప్నుయాత్ ॥ శ్రుత్వా శ్రీరామవిజయం పాపబంధాద్విముచ్యతే । భరతస్యాగ్రపుత్రస్యేత్యత్ర త్ర్యనవమాక్షరమ్ । జప్త్వా శ్రుత్వా చ గాయత్ర్యా ఇహ పరాం సిద్ధిమవాప్నుయాత్ ॥ సీతాపహారమారభ్య లంకాయాం స్థాపనావధి శ్రవణాచ్చాప్యత్ర విహితం జ్యేష్ఠా దేవీ విముంచతి ॥ సీతాన్వేషణమాకర్ణ్య నైవ లక్ష్మీర్విముజ్యతే । జటాయోస్సంస్కృతిం శ్రుత్వా నరస్స్వర్గమవాప్నుయాత్ ॥ కబంధమోచనం శ్రుత్వా స్వర్గలోకం వ్రజేత మానవః । శబర్యాస్సద్గతిం శ్రుత్వా సాధ్వీనాం లోకగో భవేత్ ॥ గచ్ఛ శీఘ్రమితో రామేత్యత్ర త్ర్యందశమాక్షరం । నిశమ్య జప్త్వా మనుజస్సూర్యలోకమవాప్నుయాత్ * అరణ్యకాండమాహాత్మ్యం యే శృణ్వంతి మహీతలే । రాఘవస్య ప్రసాదేన విష్ణులోకం వ్రజంతి తే ॥ ఇత్యరణ్యకాండఫలస్తుతిః ॥

అథ కిష్కింధాకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే । ఉమాసంహితాయాం శివః । సుగ్రీవసఖ్యమారభ్య యావద్వాలినిషూదనమ్ । శ్రుత్వా విజయమాప్నోతి ముచ్యతే జారదోషతః ॥ దండాదన్యం న పశ్యామి ఇత్యత్ర ఏకాదశమాక్షరమ్ । శ్రుత్వా మర్త్యస్స ప్రకాశో లక్ష్మీలోకమవాప్నుయాత్ ॥ అభిషేకం చ రామేణ రుమాయాః ప్రాప్తిముత్తమామ్ । సుగ్రీవస్య జయం శ్రుత్వా రాజ్యలాభమవాప్నుయాత్ * వాక్యమాత్మహితం చైవేత్యత్ర ద్వాదశవర్ణకమ్ । శ్రుత్వా రామప్రసాదేన సోఽస్పృశత్వమవాప్నుయాత్ । కిష్కింధాకాండపఠనాత్తదర్థశ్రవణాదపి * సర్వదా సర్వలోకేషు కామచారో భవేన్నరః ॥ ఇతి కిష్కింధాకాండఫలస్తుతిః ॥

అథ సుందరకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే । ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః । తతో రావణనీతాయాస్సీతాయాశ్శత్రుకర్శనః । ఇతి శ్లోకం సమాకర్ణ్య కార్యసిద్ధిం లభేన్నరః * బ్రహ్మాండపురాణే । సుందరాదిసర్గస్థహనూమద్విక్రమాదికం । శ్రుత్వా పస్మారమస్తాదిభూతభేతాళనాశనమ్ ॥ స నిర్జిత్య పురీం శ్రేష్ఠామితి శ్లోకాదిమాక్షరమ్ । శ్రుత్వా బంధాద్విముక్తస్స్యాత్

బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే* సీతాసందర్శనం శ్రుత్వా వీతశోకో భవిష్యతి। శ్రుత్వా తు త్రిజటాస్వప్నం దుస్స్వప్నం న శ్యతి ధ్రువమ్* శ్రీరామముద్రికాదానమయో శృణ్వంత్యాదరేణ యః। నిర్జిత్య శత్రూంత్సంగ్రామే స్థిరం రాజ్యం ప్రజా తితే* ధన్యాదేవాస్సగంధర్వా ఇత్యాదిమమక్షరమ్। శ్రుత్వా చతుర్దశం వర్ణమసంగో నాయువచ్ఛేత్ ॥ హనూమద్గ్రహణం శ్రుత్వా బంధాన్ముచ్యేత మానవః। లంకాదాహాదికం శ్రుత్వా తాపత్రయహతిర్భవేత్ *మంగళాభిముఖీత్యస్మిన్ శ్లోకేయత్ప్రథమాక్షరమ్। తద్గాయత్ర్యాః పంచదశం శ్రుత్వా మృత్యుపభాగ్భవేత్ ॥ శ్రుత్వా తు పంచమం కాండం హనూమద్విజయాంచితమ్। ఆంజనేయప్రసాదేన బ్రహ్మలోకం స గచ్ఛతి ॥ ఇతి సుందరకాండఫలస్తుతిః

అథ యుద్ధకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే। ఉమాసంహితాయాం ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః। రామాంజనేయసంవాదం శ్రుత్వా ము చ్యేత కిల్బిషాత్ ॥ విభీషణపరిత్రాణాది శ్రవణాన్మోక్షమాప్నుయాత్ ॥ ఏకమేవ వ్యామం శ్రుత్వా నరః ప్రాప్నోతి చాభయం సేతుబంధస్య కథనం శ్రుత్వా ముచ్యేత పాతకాత్। సంసారసాగరం తీర్త్వా పరం ప్రాప్నోతి మానవః। వరిశ్మతవలివీర ఇతి శ్లోకాదిమాక్షరం। శ్రుత్వా దేవ్యాష్షోడశం తద్వన్మృత్యుంజయో భవేత్। ధన్వీసంహననోపేత ఇతి శ్లోకస్థితం శుభం ద్వర్ణమాదిమం శ్రుత్వా సాత్వతం పదమాప్నుయాత్ * యో వస్త్రపాశానిస్సన్నిపాతానిత్యత్ర పూర్వాక్షరమాదరే ణ। శృణోతి చాష్టాదశాక్షరం తు దేవ్యాః ప్రయాత్యేవ పరం తు పూరుష ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ కుంభకర్ణస్య నిధనం శ్రుత్వా తద్గురువక్త్రతః। శాపదోషేణ ముచ్యేత పుమాంత్సద్యో న సంశయః* రావణేర్నిధనం శ్రు త్వా కలిదోషాత్ప్రముచ్యతే। యమదండోపమం భీమమిత్యత్రైకోనవింశకమ్। గాయత్రీబీజమాకర్ణ్య యమలోకం న గచ్ఛతి। వధం రాక్షసరాజస్య రావణస్య మహాత్మనః। శ్రుత్వా నరః పాపబంధాన్ముచ్యతే జన్మకోటిజాత్ । ఉమాసంహితాయాం శివః। కుంభకర్ణస్య నిధనం శ్రుత్వా సద్గురువక్త్రతః। కుంభీపాకగతాంత్సర్వాను త్తారయతి పూర్వజాన్ రావణేర్నిధనం శ్రుత్వా లక్ష్మణాత్ప్రీతిపూర్వకమ్। స్వర్గస్థాః పితరస్తస్య విష్ణుమందిరగామినః భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్య వవందే నియతో మునిమ్। ఇత్యాది శ్రూయతాం న్యాయాం యావత్పట్టాభిషేచనం। సర్వకార్యాణి సిద్ధ్యంతి వాపరాశ్చ నశ్యతి। బ్రహ్మాండే* సాంతం రామాయణఫలం విందత్యేవ న సంశయః। పట్టాభిషేచనం శ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః రాఘవస్య ప్రసాదేన మోక్షం ప్రాప్నోత్యసంశయః* ఉత్తరకాండే* ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్యేత్యత్ర ప్రథమాక్ష రం। శ్రుత్వైకవింశం గాయత్ర్యా రుద్రసాయుజ్యమాప్నుయాత్। చక్రప్రహారైరిత్యత్ర శృణ్వన్ వర్ణం ప్రథమాక్షరం త్వా వింశబీజం గాయత్ర్యాః కాలభైరవసన్నిధిం వ్రజేత్ * బ్రహ్మాండే* యశ్శృణోత్యుత్తరం కాండం భక్తిశ్రద్ధాసమన్వితః స్య రామప్రసాదేన సర్వసిద్ధిర్భవిష్యతి ॥ ❋ ॥ ఇతి రామాయణస్థతత్తత్ప్రకరణశ్లోకసర్గపారాయణశ్రవణఫలస్తుతి ప్రకరణం సమాప్తమ్ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋ శ్రీమద్రామాయణే షట్ప్రాండపారాయణఫలస్తుతి విచారః ❋❋❋❋❋❋

బ్రహ్మాండపురాణే* ఏకోనపంచాశదుత్తరశతసంఖ్యాకే అధ్యాయే॥ శ్లో॥ శ్రీమద్రామాయణం శ్రుత్వా షట్ప్రాం డం భక్తిసంయుతః। మహద్రాజ్యమవాప్నోతి నాత్ర కార్యా విచారణా॥ ❋ ॥ షట్ప్రాండశ్రవణం యస్తు కుర్యాద్రామా యణే శుభే। తస్య పుణ్యఫలం వక్తుమశక్యం సర్వదైవతైః* కించిద్వక్ష్యామి దేవేశి సర్వేశ్రోతం శ్రుతిషు ప్రియే। పట్టాభిషేక సర్గాంతం పరిశ్రుత్వా తు నరోత్తమః। యం యం కామయితే కామం తం తమాప్నోత్యసంశయం। విశిష్టరామాయణశ్రవణపర వఫలస్తుతిః। బ్రహ్మాండపురాణే* పంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే చతుర్వింశత్సహస్రం తు రామాయణమతం ప్రియతః। యః పఠేచ్ఛృణుయాద్వాపి నైకపరపదమశ్నుతే * రామాయణం సోత్తరం తు యశ్శృణోతి పఠేత వా। సీతారామ ప్రసాదేన స సర్వం లభతే ధ్రువమ్ ॥ ❋ ॥ రామాయణస్య మాహాత్మ్యవిచారః❋ బ్రహ్మాండే అష్టాచత్వారింశదుత్తరశత తమే అధ్యాయే॥ శ్లో॥ రామాయణస్య మాహాత్మ్యం శృణు వక్ష్యే ద్విజోత్తమ। రామాయణస్థవర్ణస్య శ్రవణాన్మోక్షప్రద కీ

ణమ్। కృతం సహస్రవారేణ యత్ఫలం తత్ఫలం లభేత్ ॥ ఉమాసంహితాయాం ॥ శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యా యః పాదం పద
మేవ వా। స యాతి బ్రహ్మణః స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా ॥ యః కర్ణాంజలిసంపుటైరహరహస్సమ్యక్పిబత్యాదరాద్వా
ల్మీకేర్వదనారవిందగలితం రామాయణాఖ్యం మధు। జన్మవ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యంతసోపద్రవం సంసారం స విహాయ గ
చ్ఛతి పుమాన్విష్ణోః పదం శాశ్వతం ॥ సకృద్రామాయణం శ్రుత్వా అపుత్రః పుత్రవాన్భవేత్ ॥ రామాయణం పఠేద్యస్తు
తస్య గేహే రమాపతిః ॥ వాచి బ్రహ్మా హ్యహం చిత్తే సత్యమేవ వసామ్యహం। తస్యాక్షిణి హరిశ్చంద్రో రోమకూపేషు దేవ
తాః ॥ బ్రహ్మాండే ॥ ఏతద్వినాన్యశ్రవణం యః కుర్వీత నరాధమః। స నారకీతి విజ్ఞేయస్సత్యమేతద్బ్రవీమి తే। రామాయణ
మహాపుణ్యకథా యత్ర ప్రవర్తతే। తతో యోజనశతం పవిత్రమితి గద్యతే। న వేదైర్న తపోభిస్స్నానతీర్థాచరణైర
పి। న కృచ్ఛ్రైర్నాశ్వమేధైశ్చ న యజ్ఞైర్న వ్రతైరపి। రామాయణైకశ్లోకస్య శ్రవణాద్యా గతిస్స్మృతా। నాస్తి నాస్త్యే
వ సా విప్ర ఇత్యాఙ్క్షాపారమేశ్వరి। రామాయణే పఠ్యమానే యస్త్వాగచ్ఛతి భక్తితః। స నరః కోటివర్షాణాం గంగాస్నా
న ఫలం లభేత్ ❋ ఏకస్మిన్ శ్లోకమాత్రే తు శ్రుతే నియమతో ద్విజ। బ్రహ్మహత్యాదిపాపాని త్యక్త్వా యాంతి దూర
తః। యస్తు రామకథాం త్యక్త్వా అన్యచ్ఛ్రోతుమిహేచ్ఛతి। స్వగృహే సుసమృద్ధాన్నం త్యక్త్వా భిక్షామటత్యసౌ ॥ యస్తు
రామాయణం త్యక్త్వా హ్యన్యచ్ఛ్రోతుమిహేచ్ఛతి। సురూపాం స్వస్త్రియం త్యక్త్వా కుష్ఠిమిచ్ఛత్యరూపిణీం ॥ యస్తు • తి।
స నరః పాయసం త్యక్త్వా హ్యుచ్ఛిష్టం ప్రతిధావతి ❋ యస్తు • తి ❋ సుగంధసంయుతజలం త్యక్త్వా మూత్రం ప్రతీచ్ఛ
తి ❋ యస్తు • తి ❋ స రాజ్యసంపదం త్యక్త్వా పరకంగం తుమిచ్ఛతి ❋ యస్తు ❋ తి • స ద్రవ్యసంచయం త్యక్త్వా పష్ట
త్సంపాదనమిచ్ఛతి ❋ యస్తు • తి • స గోక్షీరం విహాయాసు గార్దభీక్షీరమిచ్ఛతి • యస్తు ❋ తి • స్వస్య భార్యాం
సుందరాంగీం త్య[illegible]తరమిచ్ఛతి • యస్తు • తి • స యోగీయం పశుం త్యక్త్వా పితరం హంతుమిచ్ఛతి ❋ యస్తు •
తి ❋ గుడోదకం శరత్స్య త్యక్త్వా సక్షారోదకమిచ్ఛతి • యస్తు • తి ❋ స సూర్యాగ్నిప్రభాం త్యక్త్వా హ్యంధకారం ప్రధా
వతి ❋ యస్తు • తి • అమృతస్య సరః త్యక్త్వా విషం పాతుమిహేచ్ఛతి ❋ యస్తు • తి • స పాతుముదకం త్యక్త్వా సురాం పా
తుమిహేచ్ఛతి ❋ యస్తు • తి • స స్వభార్యాం వ్రతాం త్యక్త్వా చండాలీం గంతుమిచ్ఛతి • యస్తు • తి ❋ త్యక్త్వా హేమా
మాఘమగ్నిం త్రిః శ్మశానాగ్నిం స ధావతి ❋ యస్తు • తి • త్యక్త్వా సమత్స్య హర్మ్యాదీన్ శ్మశానే వాసమిచ్ఛతి ❋
యస్తు ❋ తి • స్వర్ణరాశిం నరస్త్యక్త్వా స చౌర్యం కర్తుమిచ్ఛతి • యస్తు • తి • స బ్రాహ్మణం విహాయాన్యం శూద్రం
పూజితుమిచ్ఛతి ❋ యస్తు • తి • గాయత్రీం మాతరం త్యక్త్వా వేదాన్ జప్తుమిహేచ్ఛతి ❋ యస్తు • తి • స దేవత్వం ప
రిత్యజ్య పిశాచత్వమపీచ్ఛతి ❋ రామాయణశ్రవణతో యత్ఫలం భవతి ద్విజ। తత్ఫలం శ్రోతుకామస్య నాహం వక్తుం
తవ క్షమః ❋ అర్థవాదోయమితి వై న మంతవ్యః కదాచన • తథా వక్తారం వేహాయాంతి మూఢాస్త్వధోగతిమ్ ❋ అహం
తే సర్వలోకానాం హితం వచ్మి మునీశ్వర। యస్తు సంజీహాయుక్తస్స్యాదస్మిన్నర్థే విమూఢధీః ❋ సందేహాత్మా స వై మ
త్యో నరకం ప్రాప్నుయాత్ ధ్రువమ్। తస్మాన్న చార్థవాదోయమితి శంక్యో మనీషిభిః ❋ అహం రుద్రత్వమగమం వి
ష్ణుర్విష్ణుత్వమేవ హి। బ్రహ్మా బ్రహ్మత్వముగమత్ శ్రేంద్రో దేవత్వమాప్నువన్ ❋ శతకోటిప్రవిస్తీర్ణమేతద్రామా
యణం మహత్। మల్లోకే విష్ణులోకే చ సత్యలోకే పరంతప ❋ నందీశ్వరాదశృణవమహం రామాయణం పురా।
విష్వక్సేనాత్తథా విష్ణుశ్శృణోతి చరితం సదా ❋ మార్కండేయాత్పద్మజోపి శృణోతి మమ్మహామనుం। పంచాశత్కోటివిస్తీ
ర్ణాం కథాం చైమాం ధ్రువాంతికే ❋ గాయంతి దేవా నిత్యం వై పరమానందనిర్భరాః। తథాగవాం చ లోకేషు దశకో
టిప్రవిస్తరం ❋ ఇమం గాయంతి సతతం కల్పవృక్షాదయో మునే। దేవేంద్రస్య సమీపే తు కోటివిస్తీర్ణమద్భుతమ్
❋ ఇమం గాయంతి సతతం వాలఖిల్యాదయస్సదా। పంచాశత్కోటిసంఖ్యాకమిమమాద్యం పురాతనం ❋ సర్వలో
కేచ గాయంతి వసిష్ఠాద్యా ఋషీశ్వరాః। లోకేషు గాయంత్యేతాం హి ప్రత్యేకం కోటివిస్తృతాం ❋ వ్యాఖ్యాతి
నారదస్తత్ర నిత్యానందప్రదాం సదా। సహస్రాణాం చతుర్వింశచ్ఛ్లోకానాం సంఖ్యయాయుతామ్ ❋ ఉపాదిశమహం

తస్య వాల్మీకేర్భావితాత్మనః । తామేవ సంహితాం చోమాపఠత్యన్వహమాదరాత్ ❋ తస్మాద్రామాయణం సాంగం యశ్శ్రావయతి శాస్త్రతః । సోఽన్యం పుమాంసం న నమేన్నియమస్థో భవేద్యది ❋ స ఏవ వంద్యో ధన్యశ్చ హ్యస్మాకం చ ద్విజోత్తమ । కిమత్ర చిత్రం వక్తవ్యం యః శ్రూయాద్రాఘవం మనుం ❋ స ఏవ విష్ణుః స్రష్టా చ శివోఽహం చ న సంశయః ❋❋❋

శ్రీమద్రామాయణలేఖనఫలస్తుతివిచారః,

❋ శ్రీమద్రామాయణే యుద్ధకాండే ఏకత్రింశదుత్తరశతతమసర్గే - చతుర్వింశదుత్తరశతతమః శ్లోకః ❋ భక్త్యా రామస్య యే చేమాం సంహితామృషిణా కృతామ్ । లిఖంతి చ నరాస్తేషాం వాసస్త్రివిష్టపే ❋ కించ ❋ తత్త్వసంగ్రహరామాయణే - ఉత్తరకాండే వింశత్సర్గే ❋ రామాయణస్య శ్లోకాని యే లిఖంతి మహీతలే । తేషాం దేహే మయా సార్ధం నివాసః పరమాత్మని ❋ భాషాంతరకృతరామాయణశ్రవణాదిభిశ్శ్రేయఫలాభావవిషయప్రతిపాదనే ❋ తత్త్వసంగ్రహరామాయణే ❋ సంస్కృతం రామచరితం పరిత్యజ్య నరాధమః । పరం భాషాంతరకృతం మృగతృష్ణాజలం పిబేత్ ❋ కించ ❋ పరం భాషాంతరకృతం కథం తరతి పాపధీః । క్షున్నివృత్తిర్భోజనేన విణ్మాత్రతయా కథమితి ❋ ఏతావతా ప్రబంధేన రామాయణశ్రవణపరానాం ప్రయోజనమనుద్దిశ్య న మందోఽపి ప్రవర్తత ఇతి న్యాయరీత్యా ఫలప్రదర్శనం సప్రమాణం నిరూపితం ❋ ఇతః పరం తాదృశఫలసాధనశ్రోతృశ్రావకపాఠకనియమాః ప్రకాశ్యంతే ॥ ఉమాసంహితాయాం ॥ వక్తా ప్రాఙ్ముఖమాసీత శ్రోతా చోత్తరదిఙ్ముఖః । మారుతేర్విష్టరం దత్త్వా పూజయేత్ప్రత్యహం బుధః ❋ ఆచార్యలక్షణమాహ ❋ వాల్మీకిచరిత్రే ❋ వేదాధ్యయనసంపన్నః రామమంత్రార్థపారగః । అనూచానస్సదా భక్తః శ్రీరామే చ హనూమతి ❋ రామాయణార్థవ్యాఖ్యానే సమర్థస్సమదర్శనః । పాపభీరుర్ధర్మరతః అసూయారహితస్సదా ❋ ఏవం సర్వగుణోపేతస్త్వాచార్యః కథితో భవేత్ ❋ బ్రహ్మాండే ❋ ఏవం బహుగుణా[illegible]మాచార్యం కారయేన్నరః । తం పూజయిత్వా శృణుయాత్ మహామనుమిమం శుభమ్ ❋ వాల్మీకిమేవ వక్తారం భావయేచ్ఛ్రావకో నరః యదన్యం ప్రార్థయేద్యస్తు స మహారౌరవం వ్రజేత్ ❋ అప్రార్థయిత్వా శృణుయాత్ యది వాచకముత్తమం ❋ స విష్ఠాక్రిమితాం ప్రాప్య బ్రహ్మకల్పం వసేత్ ధ్రువమ్ ❋ గత్వైవ వాచకం మర్త్యః స్వయమేవ మునీశ్వర । ప్రార్థయిత్వా విఘ్నేశపూజాం తేనైవ కారయేత్ ❋ తతస్సంశృణుయాద్భక్త్యా నోచేద్రౌరవమన్వియాత్ ❋ శ్రావకనియమః తత్రైవ దర్శితః ❋ హృదంబుజే రఘుపతిం ధ్యాత్వా రామం జగత్పతిం । వినాయకం పూజయిత్వా తథా వాన్నమస్య చ ❋ హనూమంతం పురస్స్థాప్య వాచకం సన్నివేశయేత్ । పశ్చాన్ముఖస్తు వక్తా చ శ్రావకః పూర్వదిఙ్ముఖః ❋ వాచకం మత్స్వరూపేణ ధ్యాత్వా శ్రావ్యం ద్విజైస్సదా । రామాయణే వక్ష్యమాణేన సర్గం శృణుయాద్యది ❋ అశ్రుత్వా వానరో గచ్ఛేత్కుంభీపాకే వసేత్ ధ్రువం । రామాయణస్య మధ్యే తు కథామన్యాం ప్రసంగతః ❋ మర్త్యాదృదినరో లోకే ప్రభుత్వాదిమదైర్యుతః । స బ్రహ్మరాక్షసో భూత్వా బ్రహ్మకల్పం వసేత్ ధ్రువమ్ మనస్సంకల్పకం కృత్వా శ్రోష్యామ్యేతన్మనుం త్వితి । అశ్రద్ధయా శృణుయాత్స నరో రౌరవం వ్రజేత్ ❋ యావంతం శ్రవణార్థం వా యో విఘ్నమాచరతి ద్విజః । స వీరహేతి విజ్ఞేయో మహారౌరవగో భవేత్ ❋ ద్విజాన్నత్వా నరః శ్లోకాంశ్ఛ్రవణాదావిమాన్పఠేత్ ❋ కథాశ్రవణప్రారంభకాలే పఠితవ్యశ్లోకాః ❋ శ్రోతృభిః ❋ రామాయణమహామంత్రశ్రవణే సనాతనః । వరశ్శివస్సదా రామః ప్రీత్యా దద్యాన్మమేప్సితమ్ ❋ బ్రహ్మవిష్ణీశ్వరా నిత్యం హెర్ధంతు మే సదా । ఆకృష్టా రామమంత్రేణ కైంకర్యం సముపస్థితాః ❋ ముటికాపాదుకాద్యష్టసిద్ధయోఽసిదయో న చ । పార్వతీ చ రమా వాణీ కింకర్యస్సంవసంతు మే ❋ ఇతి వై ప్రార్థనాం కృత్వా కుర్యాచ్ఛ్రీమంగళాదికమ్ । ఏవం ధ్యాత్వా తతో భక్త్యా శృణుయాద్రామమంత్రకమితి

అథ రామాయణపఠనశ్రవణయోరధికారనిర్ణయః క్రియతే ❋ బ్రహ్మాండపురాణే ❋ యస్తు భక్తః పశుపతేర్హరేర్వా మనునా భువి । శ్రీరామే భక్తిసంపన్నః పఠేదేతన్మహామనుమ్ ❋ పఠనే బ్రాహ్మణాదీనాం త్రయాణామధికారితా

శూద్రాణామధికారోత్ర నాస్తి రామాయణే ద్విజ ❋ ఉమాసంహితాయాం ❋ అన్యత్ర రామచరితాద్వేదాదన్యత్ర సర్వతః। పరనేపి చ శూద్రాణామధికారస్తు సమ్మతః ❋ రామాయణేత్ర నిఖిలశ్రుత్యర్థప్రతిపాదకే। అధికారో నాస్తి శ్రవణే శూద్రాణాం తు ద్విజాగ్రతః ❋ జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞేషు కేషాంచిదధికారితా। శ్రీమద్రామాయణే కావ్యే చతుర్ణామధికారితా ❋ అర్థిత్వాదివిశిష్టస్య కర్మణ్యధికృతిర్మతా। యోగాష్టసాధనోపాయో గ్రాహ్యస్సైనే యథా భవేత్ ❋ తద్వత్సాధనసాపేక్షా నాస్తి రామాయణశ్రుతౌ ❋ బ్రాహ్మణాదిష్వపి యేషామధికారో నాస్తి తానాహ ❋ బ్రహ్మాండే ❋ అన్యగోత్రాయ మహాఖ్యాయ విభిన్నవ్రతినే తథా। శఠాయాగురుభక్తాయ చలాయానాత్మవేదినే ❋ అభక్తాయ చ చోరాయ హ్యసత్యనియమాయ ❋। వేదానాం నిందకాయాథ భృతకాధ్యాపకాయ చ ❋ అవిష్ణుభక్తాయ తథా మద్భక్తిగర్హితాయ చ। కులఘ్నాయాభిశస్తాయ తథా వ్యాకులబుద్ధయే ❋ రామాయణం పరం వస్తు నేదం వాచ్యం ద్విజన్మనేతి ❋ అథ రామాయణపారాయణశ్రవణారంభస్య మాసతిథివారనక్షత్రాదికాలదేశనిర్ణయక్రమమాహ ❋ బ్రహ్మాండపురాణే ❋ పంచాశదుత్తరశతతమేఽధ్యాయే ❋ విధ్యంతరం ప్రవక్ష్యామి శ్రవణస్య మునీశ్వర। రామాయణస్య మంత్రస్య సర్వమంత్రోత్తమస్య చ ❋ చైత్రమాసే ధర్మవృద్ధిః సంపద్వృద్ధిస్తు మాధవే। జ్యేష్ఠే న సర్వార్థసంసిద్ధిరాషాఢే ధర్మనాశనమ్ ❋ శ్రావణే కర్మవృద్ధిశ్చ ధనవృద్ధిస్తథాశ్వినే। సామాన్యం స్యాద్భాద్రపదే ఫలం మునిభిరీరితమ్ ❋ కార్తికే తు యశోవృద్ధిర్మార్గశీర్షే ఫలాధికమ్। పుష్యే సర్వార్థనాశశ్చ మాఘే ధర్మాదిసంపదః ❋ ఫాల్గునే కార్యసంసిద్ధిరిత్యేతన్మాసలక్షణమ్ ❋ అత్ర ద్వాదశమాసేషు ఆషాఢపుష్యౌ నిషిద్ధౌ ఇతరే దశమాసాః గ్రాహ్యాః ❋ శుక్రస్యాస్తమయే చాపి గురోరస్తమయే తథా। నైవారంభః ప్రకర్తవ్యః రామాయణకథామనోరితి తిథినిర్ణయమాహ బ్రహ్మాండపురాణే ❋ ద్వితీయా ప్రథమా చాపి తృతీయా పంచమీ తథా। త్రయోదశీ సప్తమీ చ దశమ్యేకాదశీ తిథిః। పరనే శ్రవణే చాపి హ్యష్టావేతాశ్శుభావహాః ❋ వారనిర్ణయమాహ బ్రహ్మాండే తస్మిన్నేవాధ్యాయే ❋ భానువారే కర్మవృద్ధిస్సోమే సర్వాఘనాశనమ్। భౌమే దేహవినాశశ్చ సౌమ్యే కీర్తిస్తు శాశ్వతీ ❋ గురౌ తు శుభవృద్ధిస్స్యాత్ అర్థవృద్ధిర్భృగౌ భవేత్। శనౌ తు కార్యహానిస్స్యాత్ ఇత్యేతద్వారలక్షణమ్ ❋ భౌమశనివాసరౌ నింద్యౌ ఇతరే పంచ వాసరా గ్రాహ్యా ఇత్యర్థః ❋ నక్షత్రనిర్ణయమాహ తత్రైవ బ్రహ్మాండే ❋ అశ్విన్యాం చైవ రేవత్యాం త్రిపూర్వాయాం ప్రజాపతౌ। పునర్వసౌ తథా పుష్యే హస్తోత్తరే హస్తచిత్రయోః। ఏతేష్వృక్షముఖ్యేషు పఠనారంభమాచరేత్। తేష్వేవ శ్రవణస్యాపి ప్రారంభస్తు శుభావహః ❋ అథ దేశనిర్ణయమాహ బ్రహ్మాండే తత్రైవాధ్యాయే ❋ పంచవిప్రైర్వృతో విప్రః ప్రారంభే శుచిస్సంశుద్ధమానసః। గోదావర్యాస్తథా తీరే గంగాయాశ్చ మునీశ్వర ❋ దర్భక్షేత్రేషు సర్వేషు పుణ్యేష్వాయతనేషు చ విశేషతః। కావేర్యాం సముద్రతీరే వా తథా దేవాలయేపి వా ❋ గోష్ఠే బృందావనే వాపి అగ్నిహోత్రగృహేపి వా। బ్రాహ్మణానాం సమూహే వా తథా వైష్ణవసన్నిధౌ ❋ సద్భక్తసన్నిధానే చ తథా వేదాంతవేదినామ్। క్షేత్రేష్వేవ ప్రభృతిషు పరిశుద్ధేషు సర్వదా ❋ ఆరంభం తు నరః కుర్యాద్యది రామాయణస్య హి। శీఘ్రమిష్టం భవేత్తస్య సీతారామప్రసాదతః ❋ ఇతి మాసతిథివారనక్షత్రాదికాలదేశనిర్ణయప్రకరణం సమాప్తమ్ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ సీతాకల్యాణప్రతిపాదకసర్గపఠనసమయే కర్తవ్యవిధిః

తత్ర సంగ్రహరామాయణే ❋ ఉత్తరకాండే ఏకవింశతిసర్గే ❋ ద్వావింశశ్లోకః ❋ సీతావివాహసర్గే తు పర్యమానే సదా నరైః। ఆచార్యస్తు సుసంపూజ్య స్తథాన్యే ద్విజసత్తమాః ❋ సీతాసమేతప్రతిమాం రాఘవస్య స్వశక్తితః। జాంబూనదమయీం కృత్వా వాంఛితార్థస్య సిద్ధయే ❋ నిధాయ పూర్ణకలశే తౌ నవవస్త్రేణ వేష్టితే। యథావిధి సుసంపూజ్య సద్భక్త్యా దక్షిణాయుతమ్ ❋ అత్ర ప్రతిమాదానమంత్రద్వయమ్ ❋ ధరణీగర్భసంభూతే ధరణీధరవల్లభే। ధరణీం మే ప్రయచ్ఛాశు ప్రీతా భవ శుచిస్మితే ❋ కౌసల్యాగర్భసంభూత భూభారోత్తారణాయ చ। ప్రతిమాదానతుష్టస్సన్ వాంఛితం యచ్ఛ రాఘవ ❋ మంత్రద్వయం సముచ్చార్య గద్యాద్వస్త్రే ద్విజన్మనే ఏవం సంపూజ్య విధివద్వక్తారం శ్రావక

స్సుధీః ❋ తతో విప్రాంత్సమభ్యర్చ్య సర్వానిష్టాంశ్చ భోజయేత్ । విత్తశాఠ్యమకృత్వైవ తాంశ్చైవారాధయే న్ముదా ❋ ఏవం కృత్వా నరో భక్త్యా తతః శ్రవణమారభేత్ । తస్య పుణ్యఫలం వక్తుం నాహం శక్తో మునీశ్వర ❋ కిమత్ర బహునోక్తేన సపవై రామోఽత వేత్త్ర ధ్రువమ్ ❋ ఇతి కల్యాణసర్గపఠనవిధిః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ శ్రీరామచంద్రపట్టాభిషేకమహోత్సవప్రతిపాదకసర్గపారాయణశ్రవణసముయే కర్తవ్యవిధిః ❋ బ్రహ్మాండపురాణే ❋ ఏకపంచాశదుత్తరశతతమే౽ధ్యాయే ❋ పట్టాభిషేకవేళాయాం ప్రాతరుత్థాయ మానవః । సంలిప్య గోమయేనోర్వీమలంకృత్వా చ భక్తితః ❋ శ్రీరామప్రతిమాం కుర్యాచ్ఛుభవింశత్సువర్ణకైః । సీతాలక్ష్మణశత్రుఘ్న భరతాదిభిరన్వితామ్ ❋ కుర్యాద్ద్వాదశభిర్వాథ తదర్ధేనాపి వా బుధః । అథవా రజతేనాపి యథావిభవసారతః ❋ తత్సింహాసనం సంస్థాప్య సర్వరత్నోపశోభితమ్ । తత్ర తాం ప్రతిమాం ప్రాజ్ఞః శుభలగ్నే నివేశయేత్ ❋ ద్విజానామంత్రయేదష్టౌ విధిజ్ఞాన్ వేదపారగాన్ । అభిషేకం తతః కుర్యాత్తైస్సహ ద్విజపుంగవైః ❋ ఉపచారైష్షోడశభిః పూజయిత్వా యథావిధి । తతో౽ర్చయేద్వాచకం తు స్వర్ణరత్నవిభూషణైః ❋ అశ్వైర్వాందోళికాద్యైశ్చ గృహక్షేత్రాదిభిస్తథా । ఏవం సంపూజ్య తం విప్రం ధీమాన్ బుద్ధ్యా ప్రయత్నతః ❋ తతస్తాం ప్రతిమాం చైవ తస్మై దత్వాతిభక్తితః । పట్టాభిషేకసర్గం తు వాచకేన ప్రపారయేత్ ❋ సమాప్యైవం మహామంత్రం సహస్రత్రయసంఖ్యయా । గాయత్ర్యా హవనం కుర్యాదాజ్యేనైవాతిభక్తితః ❋ తతః శ్రీరామగాయత్ర్యా కారయేద్ధవనం తథా । రామాయణాదిసర్గస్థశ్లోకైశ్చాపి హువేత్తతః ❋ యద్యనర్హోచ్చారణే స్యాద్గాయత్ర్యాస్తు భవేన్నరః । తదా ద్విజైః కారయేత్స యథాశాస్త్రం ప్రయత్నతః ❋ తతః పూర్ణాహుతిం దత్వా హ్యగస్త్యోక్తవిధానతః । చతుర్వింశతిసంఖ్యాకాన్ బ్రాహ్మణాన్ భోజయేత్తతః । శిష్టైరిష్టజనైస్సాకముపభుజ్యాత్ప్రయత్నతః । సర్వేషాం దక్షిణాం దద్యాద్యథా తుష్టా భవంతి తే ❋ ఏవం నియమతో యస్తు కుర్యాదేతద్వ్రతం ద్విజ । విసృజ్య లింగదేహం స పరం రాఘవమాప్నుయాత్ ❋ విశేషస్త్వస్తు శ్రీమద్రామాయణపారాయణశ్రవణఫలస్తుతిప్రకరణే ద్రష్టవ్యః ❋ అథ బాలకాండాదిసప్తకాండేషు తత్తత్కాండపారాయణశ్రవణసమయే కర్తవ్యశ్రీరామధ్యానక్రమః ❋ బ్రహ్మాండే సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే౽ధ్యాయే ❋

❋ బాలకాండే ❋ [illegible]కపటుధరం దేవం వనమాలావిభూషితమ్ । శ్రీరామం బాలకం ధ్యాయేద్బాలకాండే మునీశ్వర ❋ అయోధ్యాకాండే ❋ సీతాదేవీయుతం వీరం సర్వాభరణభూషితమ్ । సీతాపతిం హరిం ధ్యాయేదయోధ్యాకాండ ఉత్తమే ❋ అరణ్యకాండే ❋ జటావల్కలవసనం దండకారణ్యవాసినమ్ । మునివేషధరం ధ్యాయేదరణ్యకాండ ఉత్తమే ❋ కిష్కింధాకాండే ❋ సుగ్రీవాదియుతం శ్రీశం భస్మాంగావృతమీశ్వరమ్ । మహేశ్వరసమం ధ్యాయేత్కిష్కింధాకాండ ఉత్తమే ❋ సుందరకాండే ❋ చంద్రబింబసమాకారం వాంఛితార్థప్రదాయకమ్ । హనూమత్సేవితం ధ్యాయేత్సుందరేకాండ ఉత్తమే ❋ యుద్ధకాండే ❋ రావణాదినిహంతారం శ్రీశరుద్రాదిసేవితమ్ । సీతాదేవీయుతం యోద్ధారం రామం ధ్యాయేద్ధృదంబుజే ❋ ఉత్తరకాండే ❋ అగస్త్యాదిమునిస్తుత్యం వాంఛితార్థప్రదాయకమ్ । సర్వదేవోత్తమం ధ్యాయేదుత్తరకాండ ఉత్తమే ❋ ఇతి సప్తకాండపరశ్రవణసమయశ్రీరామధ్యానక్రమః ❋ శ్రీరామాయ నమః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఉత్తరకాండపారాయణశ్రవణక్రమవిచారః ❋ బ్రహ్మాండపురాణే ఏకపంచాశదుత్తరశతతమే౽ధ్యాయే ❋ తదుత్తరం సోత్తరం వై సంశ్రావ్యమనుజోత్తమః । సీతావివాసపర్యంతాం కథాం శ్రుత్వా సమాపయేత్ ❋ సోత్తరః క్రమశః పాఠో నైవ శ్రావ్య ఇతి స్మృతః । ఆచార్యాః కేచిదూచుర్వై పరమార్థప్రకాశకాః ❋ దేవాలయేషు సర్వేషు నవరాత్రాదిషు ద్విజ । తథాన్యేషు చ సర్వేషు వ్రతోద్యాపనకర్మసు । ఉత్తరో నైవ పాఠ్యస్స్యాన్నైవ శ్రావ్యః కదాచనేతి

❀ శ్రీమద్రామాయణపారాయణసమయే ప్రదక్షిణపరితవ్యశ్లోకాః క్రమేణలిఖ్యంతే ❀ ఆదౌ జప్త్వా రామమంత్రం వాల్మీకిం ప్రార్థయేత్తతః। తతః స్తుత్వా చాంజనేయం శ్రీరామం భావయేత్తతః ❀ శుక్లాంబరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్। ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్సర్వవిఘ్నోపశాంతయే ❀ కూజంతం రామరామేతి మధురం మధురాక్షరమ్। ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వందే వాల్మీకికోకిలమ్ ❀ వాల్మీకేర్మునిసింహస్య కవితావనచారిణః। శృణ్వన్ రామకథానాదం కో న యాతి పరాంగతిమ్ ❀ ఉల్లంఘ్య సింధోస్సలిలం సలీలం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః। ఆదాయ తేనైవ దదాహ లంకాం నమామి తం ప్రాంజలిరాంజనేయమ్ ❀ మనోజవం మారుతతుల్యవేగం జితేంద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠమ్। వాతాత్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి ❀ వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామంటపే మధ్యేపుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సంస్థితమ్। అగ్రే వాచయతి ప్రభంజనసుతే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాంతం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్ ❀ రామః పాతు సదైవ మామతిభయాద్రామేణ ముదా భావయే రామేణాపహృతం సమాంతరమతో రామాయ తుభ్యం నమః। రామాన్నాస్తి జగత్త్రయేపి శరణం రామస్య దాసోస్మ్యహం రామేతిష్ఠ అవిశ్వమేతదఖిలం శ్రీరామ మాం పాలయేతి ❀ తతః పరం రామాయణారంభః కార్యః ❀ ఇతి శ్రీమద్ద్రావిడ త్రియుపంశకలశజలధికౌస్తుభేన ❀ అనంతనారాయణసూర్యనుజన్మనా ❀ వావిళ్లరామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే ❀ శ్రీవాల్మీకిమహర్షిహృదయస్థతాంతరార్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే - రామాయణపరనశ్రవణఫలస్తుతిమాహాత్మ్యాదివర్ణనం నామ ప్రథమస్తరంగః ❀

❀ ద్వితీయతరంగప్రారంభః ❀

ప్రథమతరంగే - ప్రథమం సంసారార్ణవతరణపరమోపాయభూత శ్రీరామనామపరనస్య - వాల్మీకిచరిత్ర - బ్రహ్మాండపురాణాది ప్రతిపాదితపరమఫలం నిరూప్య - తదనంతరం బాలకాండాదిసప్తకాండమాహాత్మ్యం ప్రపంచ్య - తతః పరం - సప్తకాండపఠనలేఖనాదిఫలం - పఠనాద్యధికారినిర్ణయం దేశకాలనియమం - పఠనప్రకారం - బాలకాండాదితత్తత్కాండేష్వన్నభిన్నతయా ధ్యానప్రకారంచ ప్రతిపాద్య - ఏతన్మూలకారణీభూత శ్రీరామచంద్రాద్యావిర్భావహేతుభూతపాయసప్రాశనక్రమనిర్ణయార్థం పరమాన్నవిభాగప్రకరణం నామ ద్వితీయస్తరంగ ఆరభ్యతే ❀❀❀ శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే షోడశసర్గే వాల్మీకిమహర్షిణా పరమాన్నవిభాగప్రకరణే శ్లోకత్రయం ప్రతిపాదితం తాదృశశ్లోకాః సర్గ ౧౬ శ్లో ౨౭ ❀❀❀

> కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్ధం దదౌ తదా। అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః ❀ కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్। ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధం పాయసస్యామృతోపమమ్ ❀ అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహీపతిః। ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్ ఇతి

అస్య శ్లోకత్రయస్య కతకతిలకమాహేశ్వరతీర్థీయవాల్మీకిహృదయగోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానసమ్మతతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే ❀ నరపతిః రాజా - కౌసల్యాయై కౌసల్యానామకజ్యేష్ఠభార్యాయై - పాయసస్యార్ధం పాయసార్ధం - అర్ధశబ్దోత్ర సమాంశవచనః - అర్ధం సమేంశకే ఇత్యమరః - దదౌ దత్తవాన్ - అర్ధాత్ పృథక్కృతాదర్ధం చతుర్థాంశమిత్యర్థః - సుమిత్రాయై తన్నామకద్వితీయభార్యాయై - దదౌ దత్తవాన్ - అవశిష్టస్య అర్ధమవశిష్టార్ధమితి షష్ఠీతత్పురుషః - అష్టమాంశమిత్యర్థః - కైకేయ్యై తృతీయపత్న్యై - పుత్రార్థకారణాత్ పుత్రరూపప్రయోజననిమిత్తాత్ - ఇదం త్రిష్వపి దానేష్వన్వేతి దదౌ దత్తవాన్ - అనుచింత్యేతి - కైకేయ్యపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం భవేదితి విచార్యేత్యర్థః - తద్భాగస్యాపి కైకేయ్యై దానే - కైకేయీసుమిత్రయోస్సమాంశితాస్యాత్తన్నయుక్తం - అన్యథా జ్యేష్ఠాకనిష్ఠావైషమ్యం న స్యాత్ - కైకేయీహికనిష్ఠా - తదపేక్షయా సుమిత్రాయా - అధికాంశిత్వమధ్య

మాత్వం నియామకం-తదపేక్షయా అర్ధాంశభాగిత్వే కౌసల్యాయాః సర్వజ్యేష్ఠ్యం నియామకమితి సర్వమాలోచ్యేత్యర్థః। అతఏవ సమానం మేనిరే సర్వాః ప్రహర్షోదితచేతసః ఇత్యత్ర తాసాం భార్యాణాం రాజని జ్యేష్ఠ్యకానిష్ఠ్యాదివిశేషేణ స్వవిషయక తారతమ్యజ్ఞానప్రయుక్తానందానుభవోపి సంగచ్ఛతే-అయం నిర్గళితోర్థః ప్రాజాపత్యపురుషాల్లబ్ధమమృతోపమం పరమాన్నమత్యాదరేణ దశరథః ప్రతిగృహ్య-ప్రథమతః తత్పరమాన్నం ద్విధా విభజ్య-అర్ధం కౌసల్యాయై దత్త్వా తదనంతరమవశిష్టార్ధం పునర్ద్విధా విభజ్య తత్రైకం భాగం సుమిత్రాయై దత్త్వా అవశిష్టమేకభాగమపి ద్విధా విభజ్య ఏకాంశం కైకేయ్యై దత్త్వా - అవశిష్టమంశం పునస్సుమిత్రాయై పునర్దత్తవానిత్యర్థః - అతఏవోత్తరగ్రంథేపి సర్గః ౧౮ శ్లోక

కౌసల్యాజనయద్రామం దివ్యలక్షణసంయుతమ । విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్ర మిక్ష్వాకునందనమ్ ॥

అత్ర అర్ధశబ్దస్సంగచ్ఛతే॥ నన్విదమనుపపన్నం। భరతస్యాష్టమాంశభాగిత్వే ఉత్తరగ్రంథవిరోధః-తథాహి ౧౮ సర్గే ౧౩॥శ్లో॥ భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః। సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగస్సర్వైస్సముదితో గుణైః ॥

అనేన శ్లోకేన భరతస్య చతుర్థాంశభాగిత్వస్యైవావధారణాదితి చేన్న। సాక్షాద్విష్ణోరిత్యనేన శ్రీరామరూపేణావతారితత్ర్యంశస్వరూపస్య శ్రీరామస్యేత్యర్థబోధేన తస్య చతుర్థాంశః ఇత్యుక్తే అష్టమాంశ ఇత్యర్థస్య స్వరసతో లబ్ధతయా విరోధాభావాత్ -యద్వా చతుర్థస్య భాగః అంశః చతుర్భాగ ఇతి షష్ఠీతత్పురుషాశ్రయణేన విరోధాభావాత్ - అథ తథాపి సుమిత్రాయాస్సార్ధపాదాంశభాగిత్వే

అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రా జనయత్సుతౌ। వీరౌ సర్వాస్త్రకుశలౌ విష్ణోరర్ధసమన్వితౌ ॥

అస్మిన్ శ్లోకే విష్ణోరర్ధసమన్వితావిత్యుక్తత్వేన లక్ష్మణస్య చతుర్థాంశత్వం శత్రుఘ్నస్యాపి తావదంశత్వం ప్రతీయతే-తద్విరోధ ఇతి చేన్న- అత్ర అర్ధశబ్దస్య ఏకదేశవాచిత్వేన- అర్ధశబ్దస్య సమానాంశపరత్వాభావేన విరోధానవకాశాత్-అత్ర పరమాన్నప్రాశనక్రమేణైవ శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నానాముత్పత్తిక్రమః। తథాహి। ప్రథమం దశరథేన దత్తం పాయసార్ధం-కౌసల్యా తత్క్షణమేవ అభక్షయత్ - తతో దశరథేన అవశిష్టార్ధే- అర్ధం సుమిత్రాయై దత్తం-తద్గృహీత్వా-సా- అవశిష్టం కిం కరోతీత్యాలోచ్యైవ స్థితవతీ సతీ స్వకరస్థం పరమాన్నం నాభక్షయత్-తతో దశరథస్తత్రస్థితమవశిష్టమపి-ద్విధా విభజ్య- ఏకాంశం కైకేయ్యై దత్తవాన్ - సా చ తత్క్షణమేవ తత్ప్రాశనం చకార-తతో రాజా అవశిష్టమష్టమాంశం-కైకేయ్యై దాతుముద్యుక్తోపి- తదపేక్షయా జ్యేష్ఠా సన్నిధానదశాయాం కనిష్ఠాయాః భాగద్వయమనర్హమిత్యమన్యత । నచ తర్హి-అస్యాః కనిష్ఠాయా మేవ అత్యంతపక్షపాతస్య విద్యమానత్వేన-అవశ్యం తస్యై దాతుమంశద్వయస్థితిర్వాచ్యం-వల్లభాయాం సంభోగకర్మణి పక్షపాతః- నధర్మ్య విభాగకర్మణీతి ధర్మజ్ఞేన దశరథేన పక్షపాతస్యాకరణాత -తస్మాత్ప్రథమం శ్రీరామోత్పత్తిః-తతో భరతోత్పత్తిః-తతః పరం దినే లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరుత్పత్తిరితి న కోపి విరోధః। అధ్యాత్మరామాయణాది రామాయణేషు స్కాందాది పురాణేష్వపి భోజరాజ కాళిదాసాది మహాకవిప్రణీత గ్రంథేష్వపి వాల్మీకిరామాయణప్రతిపాదిత పరమాన్న విభాగవిరుద్ధతయా విభాగః ప్రదర్శితః-తథాహి-అధ్యాత్మరామాయణే-బాలకాండే సర్గే ౩ ఉమాం ప్రతి మహేశ్వరోక్తిః

ఋశ్యశృంగవసిష్ఠాభ్యామనుజ్ఞాతో దదౌ హవిః। కౌసల్యాయై సకైకేయ్యై చార్ధమర్ధం ప్రయత్నతః ॥ తతస్సుమిత్రా సంప్రాప్తా జిఘృక్షుః పౌత్రికం చరుమ్। కౌసల్యాతు స్వభాగార్ధం దదౌ తస్యై ముదాన్వితా ॥ కైకేయీ చ స్వభాగార్ధం దదౌ ప్రీతిసమన్వితా। ఉపభుజ్య చరుం సర్వాస్స్త్రియో గర్భసమన్వితాః ॥ దేవతా ఇవ తా రేజుః స్వభాసా రాజమందిరే ఇతి ॥

అస్యార్థః-దశరథః-హవ్యవాహనాత్ప్రాప్తం పాయసపాత్రం-పరిగృహ్య-కౌసల్యాసమక్షం జగామ- తత్రైవ కైకేయ్యపి

పాస-తదాదశరథఃతత్పాయసం-ద్విధావిభజ్య-అర్ధంకౌసల్యాయైదత్వా-అన్యార్ధంకైకేయ్యైదదౌ-తస్మైన్నేవసమ యేసుమిత్రాపి-శత్రాగితా తదా-కౌసల్యాకైకేయ్యౌప్రత్యేకం-స్వస్వభాగార్ధం సుమిత్రాయైదదతురితి కృపత దుపపన్నంభాగకతయాతత్స్వసంగ్రహరామాయణేపి బాలకాండేదశరథ ప్రతిపన్నూక్తిః

ఇదంతుపాయసందేవానిర్మితం భవ్యానవపాదియత్। తస్మాత్తదింసపత్నీభ్యో విభజ్యచతుర్ధాధమ్

నిష్పేహంసపత్నీకన్యసర్వేంకన్యహాయదః। ఇత్యుక్త్వాపాయిసేనాపో ప్రవిష్టోంకరధియత

అత్రాపిమాంవిభజ్యచతుర్ధామిత్యుక్త్వాచతుర్ధావిభాగఏవసూచితోభవతిఅతఏవసప్తాంతదేశీహ్యాక్తిదేవాప్రతి

ఆత్మానంచతురోభాగాంతుల్యరూపాన్ మహాబలాన్। రామరూపనహంయోమిలక్ష్మణశ్చైవమానుజః। శత్రుఘ్నో నామదగ్నాత్మాశత్రుఘ్నస్తరసంతతిమ్।అనయాపుక్త్యాచ చతుర్ధావిభాగఏవస్పష్టతయాప్రతిపాదితోభవతి

ఏవం అగస్త్యరామాయణేపి చతుర్ధోంశస్తురామస్యాద్విభాగోస్తల్పంతుఅలక్ష్మణః। శంఖస్తుభరతోనామచక్రం శత్రుఘ్నఈరితఃఇతి

అత్రాపిచతుర్థోంశసురామఇతాదికరోస్యాస్వేషాంసమానాం శభాక్త్వంనిశ్చీయతే శ్రీమద్విదర్భ రాజకృతచంపురామాయణేపి

కౌసల్యాయైవధనుమదిశద్భూపతిఃపాయసార్ధంప్రాదాదర్ధంప్రణయమధురంకేకయోర్నేయపుత్ర్యై। ఏతేదేవ్యౌతరళమనసఃపత్యురాలోచ్య భావం స్వార్ధాంశాభ్యాంస్వయమకురుతాంపూర్ణకామాంసుమిత్రామితి

అత్రాపిభోజరాజేన అధ్యాత్మరామాయణస్థవిభాగక్రమ ఏవాభ్యుపగతః శ్రీమత్కవిజనసార్వభౌమేనకాళిదాసేనాపిఅయమేవవిభాగక్రమోరఘువంశాఖ్యేకావ్యేదశమసర్గే ప్రకటితఃతథాహి

తేబహుజ్ఞస్యచిత్తజ్ఞేపత్న్యౌపత్యుర్మహీక్షితః। చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాంతామయోజయతాముభే

ఏవంచోక్తాశేషగ్రంధప్రతిపాదితపాయసవిభాగానుసారేణకౌసల్యాయాః పాదాంశభాక్త్వం-కైకేయ్యాఅపిపాదాంశభాక్త్వం-సుమిత్రాయాస్తుఅర్ధాంశభాక్త్వంచసంగచ్ఛతే-ఏవంసతివాల్మీకిమహర్షిణాసర్వజ్ఞేనకథంసకలవిరుద్ధతయావిభాగఃప్రతిపాదితఇతిచేన్న-అధ్యాత్మరామాయణాదిగ్రంథప్రతిపాదితవిభాగస్యకల్పాంతరవిషయకత్వేన-ప్రకృతేవాల్మీకిమహర్షిప్రణీతరామాయణప్రతిపాదితపాయసవిభాగస్యవిరోధలేశాభావాత్ -విదర్భరాజకాళిదాసాదికర్తృకవిభాగస్తుఅధ్యాత్మరామాయణస్థవిభాగప్రతిబింబభూతఏవేతిసుతరాంనతద్విరోధః - అత్రకేచిత్ - సర్వగ్రంధసమరసతయాఏకార్ధాంతఃప్రతిపాద్యతఇతిప్రతిజ్ఞాయ- కౌసల్యాసునగపతిరిత్యాదిశ్లోకత్రయస్యఅధ్యాత్మరామాయణాద్యనేకగ్రంధప్రతిపాదితరీత్యాఅర్థమపివర్ణయంతితథాహి

శ్లో॥ కౌసల్యాయైనరపతిఃపాయసార్ధందదౌతదా। అర్ధాదర్ధందదౌచాపిసుమిత్రాయైనరాధిపః॥ కైకేయ్యైచావశిష్టార్ధందదౌపుత్రార్ధకారణాత్। ప్రదదౌచావశిష్టార్ధంపాయసస్యామృతోపమం॥ అనుచింత్యసుమిత్రాయైపునరేవమహీపతిః। ఏవంతాసాందదౌరాజాభార్యాణాం పాయసంపృథక్ ఇతి॥

అస్యార్థః- నరపతిఃదశరథః పాయసార్ధంప్రాజాపత్యపురుషాల్లబ్ధపాయసేసమర్ధాంశం కౌసల్యాయైకౌసల్యానిమిత్తాయువనౌ-అవఖండయత్ దోఅవఖండనే ఇతిధాతోర్లుఙ్ప్రథమపురుషైకవచనేరదాపితిరూపంనిష్పద్యతే- నను ఇదంరూపందుదాఞ్దానేఇతిధాతోర్నిష్పన్నం-ఏతేనకౌసల్యోద్దేశ్యకత్వేనపాయసేసమర్ధభాగస్సూచితః తథాచయదర్ధంప్రథమతోదశరథేనవిభక్తం - తత్కౌసల్యాసంబంధిత్వేనోపలభ్యతే-అర్ధాదర్ధమితి - ఏతస్మిన్నర్థేచశబ్దాపిశబ్దయోః ప్రయోగబలాత్తయోరన్యతరాన్వయేన - పూర్వార్ధప్రతిపాదితకౌసల్యాయాఇతిపదంసముచ్చీయతే తథాచాయమర్థః

నరాధిపో దశరథః కౌసల్యాయై కౌసల్యాఖ్యజ్యేష్ఠభార్యాయై - అత్ర చతుర్థీసంప్రదానకతిసూత్రేణ చతుర్థీ - అర్ధాత్ పూర్వం విభక్తపాయసాంశాత్ - అర్ధం పాయసచతుర్భాగం దదౌ దత్తవాన్ - అత్ర దదావితి రూపం డుదాఞ్ దానే ఇతి ధాతోర్లిటి నిష్పన్నం - పునరప్యయమేవార్థశ్చ శబ్దేన సముచ్చితోఽన్వేతి - తదా చాయమర్థః - అర్ధాదర్ధం పాయసచతుర్థాంశం సుమిత్రాయై ద్వితీయభార్యాయై దదౌ దత్తవాన్ - అత్రాపి దదావితిపదం చశబ్దేన సముచ్చీయతే - అవశిష్టార్ధం అత్ర పక్షీతత్పురుషసమాసః తత్ర చావశిష్టస్య అర్ధాంశస్యార్ధం చతుర్థభాగం కైకేయ్యై తృతీయభార్యాయై దదౌ దత్తవాన్ - అమృతోపమం సర్వోత్కృష్టం పాయసమమృతాయమానమిత్యర్థః - అవశిష్టార్ధం - అత్ర కర్మధారయః - అవశిష్టం యదర్ధం చతుర్థాంశమిత్యర్థః - పునః పునః సుమిత్రాయా ఏవ ద్వితీయభార్యాయా ఏవ అనుచింత్య కౌసల్యాకైకేయ్యోరభిప్రాయం ప్రాజాపత్యపురుషవచనం చ పశ్యాగాలోచ్య స్వయం దశరథః దదౌ దత్తవానితి - నను ఏవం రీత్యా అధ్యాత్మరామాయణోక్తప్రకారేణోక్తశ్లోకత్రయఘటకీభూతైకప్రకరణపరితశ్లోకత్రయసాధారణీభూతదదావిత్యేకజాతీయపదస్యార్థక్లిష్టార్థతాం పరికల్ప్య కథం చిత్పాయసవిభాగవిషయకవిరోధపరిహారేఽపి - పాయసప్రదానకర్తృత్వాంశే విరోధో దుష్పరిహారః తథాహి - అధ్యాత్మరామాయణే - కౌసల్యాకైకేయ్యుభయసంప్రదానకహవిష్కర్మకదానకర్తృత్వం దశరథస్య - సుమిత్రోద్దేశ్యకహవిష్కర్మకదానకర్తృత్వం కౌసల్యాకైకేయ్యోరేవ ప్రతిపాద్యతే - శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే తు - కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రాసంప్రదానకహవిష్కర్మకదానకర్తృత్వం దశరథస్యైకస్యైవ ప్రతిపాద్యతే - తస్మాద్గ్రంథయోః పరస్పరం విరోధో దుష్పరిహార ఏవ నచ వాల్మీకిరామాయణస్థస్య దదావితిపదస్య ణిజర్థకత్వం పరికల్ప్య - కౌసల్యయా కైకేయ్యా చ దాపయామాసేత్యర్థపరికల్పనేన న విరోధ ఇతి వాచ్యమ్ - ఉక్తవ్యాఖ్యానే గదావితి పదస్య దత్తవానిత్యర్థస్యోక్తత్వేన తద్విరోధాపత్తేః - కించ - వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే షోడశసర్గే వింశతితమః శ్లోకః భార్యాణామనురూపాణామశ్నీతేతి ప్రయచ్ఛత । తాసు త్వం ప్రాప్య పత్నీషు యదర్థం యజసే నృప ఇతి శ్లోకేన తస్య ణామపి పత్నీనామవిశేషేణ పాయసప్రదానస్య - ప్రాజాపత్యపురుషవచనవిహితత్వాత్ - తత్ర ణిజర్థాంతర్భావేద దశరథస్య కౌసల్యాకైకేయ్యుద్దేశ్యకపాయసప్రదానకర్తృత్వానుపపత్తిః - ప్రాజాపత్యపురుషవచనోల్లంఘనదోషాపత్తిశ్చ - దదావిత్యస్య దాపయామాసేత్యర్థపరికల్పనే దానకర్తృత్వాంశే విరోధస్తదవస్థ ఏవ - ఏవమధ్యాత్మరామాయణే బాలకాండే ద్వితీయసర్గే - శ్లోకః ❖❖❖

తస్మాత్క్షీరసముద్రతీరమగమద్బ్రహ్మాపి దేవైర్వృతో దేవ్యా చాఖిలలోకహృద్ధనమజం సర్వజ్ఞమీశం హరిమ్ । అస్తౌషీచ్ఛ్రుతిసిద్ధనిర్మలపదైః స్తోత్రైః పురాణోద్భవైర్భక్త్యా గద్గదయా గిరాతివిమలైరానందబాష్పైర్వృతః ॥ ❖❖❖

అనేన శ్లోకేన దేవైః సహితస్య చతుర్ముఖస్య - క్షీరసాగరగమనానంతరం తత్ర త్యవిష్ణోర్దర్శనసంభాషణస్తవనాదికం ప్రతిపాద్యతే - వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే పంచదశసర్గే పంచమశ్లోకః ❖ తాసు మేత్య యథాన్యాయం తస్మిన్ సదసి దేవతాః । ఇత్యుపక్రమ్య షోడశశ్లోకః ❖ ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః । శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిః ❖ తత్రైవ అష్టాదశశ్లోకః ❖ తమబ్రువన్సురాః సర్వే సమభిష్టూయ సన్నతాః । ఇత్యంతశ్లోకైః దశరథయాగీయసదసి - బ్రహ్మాదీనాం విద్యమానదశాయామేవ ఉపయాతస్య - శ్రీమన్నారాయణస్య - దర్శనసంభాషణాదికం ప్రతిపాద్యత ఇతి విరోధాంతరం దుష్పరిహారమ్ - తస్మాద్గ్రంథానాం పరస్పరవిరోధపరిహారః కల్పభేదాభిప్రాయేణైవ కల్పనీయ ఇతి - ప్రక్రృతే పాయసవిభాగవిరోధస్యతన్మైవ రీత్యా పరిహారసంభవేన అతిక్లిష్టార్థకల్పనం కిమర్థమితి ప్రతిభాతి । నచ వాల్మీకిమహర్షిణా అర్ధాదర్ధం దదావపీత్యత్ర - చశబ్దాపిశబ్దయోః - ప్రయుక్తత్వేన - చశబ్దాపిశబ్దాన్యతరావ్యయేన పూర్వార్ధవృత్తి కౌసల్యాయై - ఇతిపదస్య దదావితిపదస్య చ సముచ్చీయమానతయా - సముచ్చీయమాన తాదృశపదద్వయప్రతీయమానస్య - కౌసల్యోద్దేశ్యకహవిష్కర్మకదానరూపార్థస్య - కథంచిత్త్యాగ

ఇతి వాచ్యం-అత్ర చశబ్దసాధర్మ్యం సాధయితుమేతావద్గృహీతార్థకల్పనే ఉత్తరశ్లోకే కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధమిత్యత్ర చశబ్దస్య-సత్త్వేన-తత్సాధర్మ్యాయ యస్యాః కస్యాశ్చిత్పాయసవిభాగః ప్రసజ్యేత- ఏవం తదుత్తరశ్లోకేపి ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధమిత్యత్ర చశబ్దసాధర్మ్యానురోధేన తదన్యోద్దేశ్యక పాయసవిభాగోపి ప్రసజ్యేత-స చాప్రసిద్ధః-తస్మాద్వాల్మీకిమహర్షిణా నివేశితప్రకృతశ్లోకత్రయఘటకచశబ్దానాం-ఉద్దేశ్యభేదేపి పాయసదానస్య తత్కర్తుశ్చ పౌనఃపున్యద్యోతకత్వమేవ ప్రయోజనం నాన్యదితి ఉక్తవ్యాఖ్యానే దోషోద్ఘాటనం కృతమిత్యాగ్రహో న కర్తవ్యః కింతు అనేకవ్యాఖ్యానవిగుణతయా ప్రతిపాదితత్వేన తదర్థకల్పనం కించిదపి కపక్షమవలంబత ఇతి-అనేకవ్యాఖ్యానదర్శనశీలానాం పండితానాం స్వయమేవ స్ఫురతీతి ❋ ఏవం చ రామాయణాద్యర్థోపబృంహక పురాణాదిషు చతుర్ధాత్మానమేవాహమితి మాం విభజ్య చతుర్విధమితి-ఆత్మానం చతురో భాగానితి-కృత్వాత్మానం చతుర్విధమితి-సర్వత్ర ఆత్మశబ్దస్య అస్మచ్ఛబ్దస్య చ శ్రూయమాణత్వేన శ్రీరామస్య చతుర్ధాంశభాగిత్వం- బహుప్రమాణసిద్ధమితి నిరుక్తార్థోపి సంప్రతిపన్న ఏవేతి వాచ్యం ఉక్తప్రమాణేషు శ్రూయమాణాత్మన్నస్మచ్ఛబ్దయోః కిం భగవద్దేహపరత్వం ఆహోస్విద్భగవదంశభూతజీవపరత్వం వా శుద్ధచైతన్యరూపాంతరాత్మపరత్వం వా-నాద్యః- ఏకస్యైవ దేహస్య చతుర్ధా విభాగాసంభవేన తదుక్తేశ్శశవిషాణసోదరత్వాత్ -న ద్వితీయః- జీవస్య ఏకశరీరసద్భావదశాయాం దేహాంతరస్యాప్రసిద్ధత్వాత్ - న తృతీయః తస్య అపరిచ్ఛిన్నతయా విభాగప్రసక్తేరేవానవకాశాత్-తస్మాత్కస్య విభాగ ఇత్యాక్షేపే-ఆత్మశబ్దస్య ఆత్మాత్మీయాన్యతరపరత్వేన-ఆత్మా శ్రీరామః-ఆత్మీయాని తల్పశంఖసుదర్శనాని-తదాత్మకత్వాల్లక్ష్మణాదీనామపి-ఆత్మత్వేన వ్యవహృతం భగవతా-అథవా-ఆత్మలీలావిభూతిరూపాంశశక్తిం పాయసే నిగూహ్య-తాదృశభాగతారతమ్యానురోధేన తచ్ఛక్తితారతమ్యం ప్రదర్శయితుమాత్మన్నస్మచ్ఛబ్దః ప్రయుక్త ఇతి వా అర్థోపపత్తిసంభవాదిత్యలం ఫల్గువితేన లక్ష్మణాదీనామాదిశేషాద్యాత్మకత్వం పురాణాంతరేషు స్పష్టం అన్యత్సర్వం రమణీయం ❋ ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన ❋ శ్రీమదనంతనారాయణసూర్యానుజన్మనా ❋ వాపిళ్లరామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే ❋ శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయసిద్ధాంతరార్థప్రకాశకే ❋ శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే ❋ పాయసవిభాగప్రకరణం నామ ద్వితీయస్తరంగస్సమాప్తః ❋

❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ తృతీయతరంగప్రారంభః - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

పూర్వస్మిన్ప్రకరణే పాయసప్రాశనకాలవిలంబానుసారేణ - శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నానాముత్పత్తిర్దర్శితా- తేషు శ్రీరామశత్రుఘ్నయోః జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యవిషయే వివాదప్రసక్తిరేవ నాస్తి- లక్ష్మణభరతవిషయే తు కేచిల్లక్ష్మణస్య జ్యైష్ఠ్యం ప్రతిపాదయంతే-కేచిద్భరతస్య జ్యైష్ఠ్యం ప్రతిపాదయంతే- తస్మాదేతదుభయోః-కస్య జ్యైష్ఠ్యం కస్య వా కానిష్ఠ్యమితి విచికిత్సాయాం-తన్నిర్ణయాయ తృతీయస్తరంగ ఆరభ్యతే-తథాహి ❋ బాలకాండే అష్టాదశసర్గే చతుర్దశశ్లోకః ❋ పుష్యే జాతస్తు భరతో మీనలగ్నే ప్రసన్నధీః। సార్పే జాతౌ తు సౌమిత్రీ కుళీరేభ్యుదితే రవావితి ❋ ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా-శ్రీరామోత్పత్తిదినాపేక్షయా - పరదినే పుష్యనక్షత్రే-భరతోత్పత్తిరితి స్పష్టీభవతి-ఏవం తదుత్తరదినే-ఆశ్రేషానక్షత్రయుక్తే-ఉదయకాలే-లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరుత్పత్తిరిత్యర్థ ఏతదుత్తరార్ధేన స్పష్టీభవతి- ఏవం చ సతి-జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యయోః- కాలికపరత్వాపరత్వరూపతయా- లక్ష్మణనిష్ఠసూర్యోదయసూర్యాస్తమయావలోకయితృత్వాపేక్షయా- భరతే అధికసూర్యోదయసూర్యాస్తమయావలోకయితృత్వరూపకాలికపరత్వమవ్యాహతమితి- లక్ష్మణాపేక్షయా భరతో జ్యేష్ఠ ఏవ- నను భరతస్యైవ జ్యేష్ఠత్వే లక్ష్మణోద్దేశ్యకభరతకర్తృకనమస్కారప్రసక్తేరప్యనవకాశతయా కథం లక్ష్మణం ప్రతి భరతేనాభివందనం కృతం-తథాహి-అయోధ్యాకాండే ఏకోనశతతమే సర్గే సప్తదశశ్లోకః ❋ ఇతి లోకసమాక్రుష్టః పాదేష్వద్య ప్రసాదయన్। రామస్య నిపతిష్యామి సీతాయా లక్ష్మణస్య చ ❋ అత్ర భరతో లక్ష్మణస్యాభివాదనం కర్తుముద్యుక్త ఇత్యర్థః సంగచ్ఛతే ❋ కించ-యుద్ధకాండే ❋ త్రింశాధికశతత

మసర్గే చత్వారింశత్తమశ్లోకః ❈ అఙ్కే భరతమారోప్య ముదితః పరిషస్వజే । తతో లక్ష్మణమాసాద్య వైదేహీం చ పరంతపః । అభివాద్య తతః ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీదితి ❈

అత్ర లక్ష్మణమాసాద్య అభివాద్య నామ చాబ్రవీదితికరోక్త్యా లక్ష్మణం ప్రతి భరతేనాభివాదనం కృతమిత్యర్థః స్ఫుటీభవతి- ఏవం బాలకాణ్డే త్రిసప్తతితమసర్గే ఏకోనత్రింశశ్శ్లోకః ❈

ఏవం దత్త్వా తతస్సీతాం మన్త్రోదకపురస్కృతామ్ । అబ్రవీజ్జనకో రాజా హర్షేణాభిపరిప్లుతః ❈
లక్ష్మణాగచ్ఛ భద్రం తే ఊర్మిళాముద్యతాం మయా । ప్రతీచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వ మా భూత్కాలస్య పర్యయః
తమేవముక్త్వా జనకో భరతం చాభ్యభాషత । గృహాణ పాణిం మాణ్డవ్యాః పాణినా రఘునన్దన ❈ శత్రుఘ్నం చాపి ధర్మాత్మా అబ్రవీజ్జనకేశ్వరః । శ్రుతకీర్త్యా మహాబాహో పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా ❈

అత్ర శ్రీరామాదీనాం వివాహసమయే జనకేన ప్రథమతః శ్రీరామముద్దిశ్య సీతాం దత్త్వా- తతో లక్ష్మణముద్దిశ్య స్వసుతామూర్మిళాం దత్త్వా- తతః పరం భరతముద్దిశ్య మాణ్డవ్యాఖ్యాం భ్రాతృసుతాం దత్త్వా- తతశ్శత్రుఘ్నముద్దిశ్య శ్రుతకీర్త్యాఖ్యాం భ్రాతృసుతాం దత్తేతి- ఏవం కన్యాప్రదానేపి రామాదనన్తరం జనకేన లక్ష్మణ ఏవోద్దిష్టః న తు భరతః- అయమేవ క్రమః అధ్యాత్మరామాయణే బాలకాణ్డే షష్ఠసర్గే దర్శితః ❈

తతస్సీతాం కరే ధృత్వా సాక్షతోదకపూర్వకమ్ । రామాయ ప్రదదౌ ప్రీత్యా పాణిగ్రహవిధానతః ❈
సీతా కమలపత్రాక్షీ స్వర్ణముక్తాదిభూషితా । దీయతే మే సుతా తుభ్యం ప్రీతో భవ రఘూత్తమ ❈ ఇతి ప్రీతేన మనసా సీతాం రామకరేऽర్పయన్ । ముమోద జనకో లక్ష్మీం క్షీరాబ్ధిరివ విష్ణవే ❈ ఊర్మిళాం స్వౌరసీం కన్యాం లక్ష్మణాయ దదౌ తదా । తథైవ శ్రుతకీర్తిం చ మాణ్డవీం భ్రాతృకన్యకే ❈ భరతాయ దదావేకాం
శత్రుఘ్నాయాపరాం దదౌ ❈ చత్వారో దారసంపన్నా భ్రాతరశ్శుభలక్షణా ఇతి ❈

ఏవమన్యేష్వపి రామాయణేషు- కన్యాప్రదానప్రకరణేష్వయమేవ క్రమస్స్పష్టతయా ప్రతిపాదితః- ఏవం చ సతి- న కనిష్ఠం ప్రతి జ్యేష్ఠస్యాభివాదనం కర్తుం న్యాయ్యం- నాపి జ్యేష్ఠస్య కన్యాదానాత్పూర్వం కనిష్ఠస్య కన్యాప్రదానం కర్తుం యుక్తం తస్మాదేతేయుక్తిద్వయేన భరతాల్లక్ష్మణ ఏవ జ్యేష్ఠ ఇతి చేన్న । కతకతిలకమాహేశ్వరతీర్థీయగోవిన్దరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యాసావలోకనేన తాదృశశ్లోకద్వయస్యార్థాన్తరోపపత్తిసంభవాత్- భరతేన లక్ష్మణం ప్రత్యభివాదనం న కృతం- నాపి భరతవివాహాత్పూర్వం లక్ష్మణస్య కన్యాప్రదానం- తథా హి ఇతి లోకసమాకృష్ట ఇతి శ్లోకస్యాయమర్థః అత్ర లక్ష్మణస్యేతి ద్వితీయార్థే షష్ఠీ- లక్ష్మణస్య లక్ష్మణమిత్యర్థః- తథా చ లక్ష్మణం ప్రసాదయన్- ప్రీతివచనైరనురంజయన్- రామస్య సీతాయాశ్చ పాదే మునిపతిష్యామీత్యర్థః- యద్వా మన్మాతృదుర్వచనప్రయుక్తద్వేషం సంస్మృత్య నిర్దుష్టమయి- యది సీతా వా శ్రీరామో వా కుప్యతి- తదా సీతారామయోః పాదే మునిపతిష్యామి- తస్మిన్కాలే యది లక్ష్మణః కైకేయీమద్వాక్యాన్యుద్ఘాట్య భక్తపరాధీనస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య పూర్వద్వేషం స్మారయతి- తదా- ప్రసాదయన్ హస్తచుబుకాదిస్పర్శనైస్తమనురంజయన్ తస్యాపి పాదయోర్నిపతిష్యామీత్యర్థః- అత్ర వేతి వికల్పార్థకావ్యయప్రయోగేణ సర్వశాస్త్రనిషిద్ధమపి- కనిష్ఠాభివన్దనం కృత్వాపి తం లక్ష్మణమనునయామీత్యర్థస్సూచ్యతే- ఏతేన భరతస్య శ్రీరామప్రసాదసంపాదనేపి శేషానురాగో వ్యజ్యతే న తు భరతస్య లక్ష్మణం ప్రత్యభివన్దనం విధీయత ఇతి శ్లోకాభిప్రాయః- ఏవముత్తరత్రాపి యుద్ధకాణ్డస్థశ్లోకస్యార్థో వర్ణనీయః- తథా హ- శ్లో॥ అఙ్కే భరతమారోప్య ముదితః పరిషస్వజే । తతో లక్ష్మణమాసాద్య వైదేహీం చ పరంతపః । అభివాద్య తతః ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీత్ ❈ ఇతి ❈

అస్యార్థః- అత్ర భరతః ఆలింగనకుశలప్రశ్నాదిసత్కారైః లక్ష్మణమాసాద్య ప్రాప్యేత్యర్థః తతః తదనన్తరం వైదేహీం చాభివాద్య స్వనామ చాబ్రవీదిత్యనేన యథాశాస్త్రం ప్రవరోచ్చారణపూర్వకస్వకీయశర్మగ్రహణపురస్సరం వైదేహ్యా ఏవైకస్యా అభివాదనం కృతవానిత్యర్థస్సూచ్యతే- ఏతమేవార్థం వాల్మీకిమహర్షిహృదయాన్తరస్థితమనుసృత్య తత్సంగ్రహరామాయణే స్పష్టతయా లక్ష్మణేనాభివన్దితో భరత ఇతి ప్రతిపాద్యతే- యుద్ధకాణ్డస్థ అష్టత్రింశసర్గే శ్లోకః ❈ వవందే భరతో భ్రాతా వైదేహీం చ పరంతపః । రామేణాపి పరిష్వక్తో లక్ష్మణేనాభివాదిత ఇతి ❈

అత్ర లక్ష్మణేనాభివాదిత ఇతికంఠోక్త్యా భరతస్యైవ లక్ష్మణాపేక్షయా జ్యైష్ఠ్యం సిద్ధమిత్యర్థస్స్పష్టో భవతి - నచ తర్హి భరతస్య జ్యేష్ఠస్య అనూఢస్య సద్భావదశాయాం కథం జనకేన లక్ష్మణస్య కనిష్ఠస్య కన్యాప్రదానం కృతమితి వాచ్యం కన్యాప్రదానసమయే జనకేన శ్రీరామాయ మంత్రోదకపురస్సరం సీతాప్రదానకరణానంతరం లక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాన్ ప్రతిసంబోధ్య యూయమూర్మిళాం మాండవీం శ్రుతకీర్తీనాం పాణిగ్రహణం కురుతేతి వచనమాత్రస్యైవోక్తత్వాత్ శ్రీరామాయ యథా మంత్రోదకపురస్సరం కన్యాదానం కృతం న తథా లక్ష్మణాయ జనకేన కృతమితి - భరతకన్యాదానాత్పూర్వం లక్ష్మణకన్యాదానస్య తాదృశశ్లోకే అప్రతిపాదనాచ్చ న విరోధః - అత్ర గోవిందరాజీయే - ఏకోదరయోరేవ మధ్యే జ్యేష్ఠస్యానూఢస్య సద్భావే కనిష్ఠస్య పాణిగ్రహణం నిషిద్ధం - లక్ష్మణభరతయోర్భిన్నోదరతయా భరతకన్యాదానాత్పూర్వం లక్ష్మణస్య జనకేన కన్యాదానం కృతమపి న దోష ఇత్యాహుః - అథవా - తస్మిన్నేవ సర్గే ఉపరిగ్రంథే - శ్లో ॥ చత్వారస్తే చతసృణాం వసిష్ఠస్య మతే స్థితాః - ఇతి వచనేన - యథోక్తేన తథా చక్రురితి వచనేనాపి సర్వజ్ఞేన వసిష్ఠేనోదితా భరతలక్ష్మణశత్రుఘ్నాః యథాశాస్త్రం జ్యైష్ఠ్యానుక్రమికతయా పాణీన్ జగృహురిత్యర్థస్సంగచ్ఛతే - అత్ర సీతావివాహప్రకరణే పూర్వోక్తగ్రంథపర్యాలోచనయా వివాహకాల ఏవం నిశ్చీయతే ॥ తథాహి - వివాహకాలనిర్ణాయకప్రమాణాని నిరూప్యంతే - బాలకాండే ఏకసప్తతితమసర్గే చతుర్వింశః శ్లోకః - మఘా హ్యద్య మహాబాహో తృతీయే దివసే ప్రభో। ఫల్గున్యాముత్తరే రాజన్ తస్మిన్ వైవాహికం కురు ॥ ఏవం ద్విసప్తతితమసర్గే ద్వాదశశ్లోకః - ఏకాహ్నా రాజపుత్రీణాం చతసృణాం మహామునే। పాణీన్ గృహ్ణంతు చత్వారః రాజపుత్రా మహాబలాః ఉత్తరే దివసే బ్రహ్మన్ ఫల్గునీభ్యాం మనీషిణః। వైవాహికం ప్రశంసంతి భగో యత్ర ప్రజాపతిః ॥ ఇతి వచనద్వయేన భగదేవతాకోత్తరఫల్గునీనక్షత్రయుక్తే శుభదినే రామాదీనాం చతుర్ణాం వివాహో జాత ఇత్యర్థో లభ్యతే తస్మిన్నేవ దినే రామాదీనాం చతుర్ణాం జన్మనక్షత్రప్రయుక్తచంద్రతారాబలయోస్సత్త్వాత్ - తథాహి శ్రీరామస్య పునర్వసూనక్షత్రజాతత్వేన పునర్వసూనక్షత్రమారభ్య గణనాయాముత్తరఫల్గునీ సాధనతారా। భరతజన్మనక్షత్రీభూతపుష్యనక్షత్రాదిగణనాయాం భరతస్య ప్రత్యక్తారా। లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరాశ్లేషానక్షత్రోత్పన్నతయా తదాదిగణనాయాం క్షేమతారా। అత్ర ద్వితీయతృతీయచంద్రయోరన్యతరశ్శుభదః నచ భరతస్య ప్రత్యక్తారాయా విషమత్వేన కథం తస్యాం వివాహః కృత ఇతి వాచ్యం - వివాహే ప్రత్యగుత్తమమితి విశేషవచనబలాత్ - వివాహవిషయే ప్రత్యక్తారాయాస్సర్వోత్తమత్వమితి బోధ్యం। నన్వేవమపి బహుషు ప్రమాణేషు ఏకోదరాణామేకకాలావచ్ఛేదేన వివాహస్య నిషిద్ధతయా కథమత్ర వసిష్ఠాదిభిర్మహర్షిభిస్స్మృతికర్తృభిరేకోదరయోర్లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరేకకాలే వివాహః కారిత ఇతి తథాహి - కాలామృతే ప్రథమశతకే ఏకోనషష్టితమశ్లోకః - ఏకస్యాపి సుతాద్వయం న విహితం నాప్యేకజన్యద్వయోః ఏకస్మిన్నుదయే స్వయోశ్చ వరయోర్దద్యాన్న పుత్రీద్వయమ్ - పుత్రీపుత్రశుభద్వయం న యుగపత్కార్యం న పుత్రద్వయోరుద్వాహవ్రతయుగ్మమేకభవనే నాప్యన్యయోస్తద్ద్వయమ్ ॥ ఇతి ॥ అనేన వచనేన ఏకోదరవివాహద్వయస్య ఏకకాలే నిషేధప్రతిపాదనాదితి చేన్న ఏకోదరత్వేపి యమళయోర్విశేషవిధేర్బృహస్పతిస్మృతౌ శ్రుతత్వాత్ - తథాహి శ్లో

ఏకస్మిన్ వత్సరే చైకవాసరే మంటపేపి చ। కర్తవ్యం మంగళం స్వస్రోర్భ్రాత్రోర్యమళజాతయోః ॥ ౧

[illegible]ణశః క్రియమాణానాం యుగపన్మాతృపూజనమ్। నాందీముఖం భవేదేకం [illegible] పృథక్పృథక్

అనేన వచనద్వయేన లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోర్యమళజాతత్వేన తయోరేకకాలావచ్ఛిన్నవివాహకరణం యుక్తమిత్యర్థః స్పష్టో భవతి - అత ఏవ విశ్వామిత్రవసిష్ఠాభ్యాం జనకం ప్రతి కన్యావరణం కృతమిత్యపి సంగచ్ఛతే తథాహి బాలకాండే సప్తతితమసర్గే షట్త్రింశశ్శ్లోకః ॥ రామలక్ష్మణయోరర్థే త్వత్సుతే వరయామహే। సదృశాభ్యాం నరశ్రేష్ఠ సదృశే దాతుమర్హసి ॥ ఏవమేతస్మిన్ కాండే ద్విసప్తతితమసర్గే షష్ఠశ్శ్లోకః ॥ భరతస్య కుమారస్య శత్రుఘ్నస్య చ ధీమతః। వరయేమ సుతే రాజన్ తయోరర్థే మహాత్మనోః ॥ అత్ర [illegible] శైవధనుర్భంజనానంత

రంజనకేన - అస్యైవ శ్రీరామస్య సీతా దాతవ్యేతి ప్రతిజ్ఞాతం తథైవ బాలకాండే సప్తషష్టితమసర్గే త్రయోవింశశ్శ్లో-
కః ॥ మమ సత్యా ప్రతిజ్ఞా చ వీర్యశుల్కేతి కౌశిక । సీతా ప్రాణైర్బహుమతా దేయా రామాయ మే సుతా ॥ ఇతి వచనే-
న ప్రతిపాదనాత్ ॥ తథైవ అయోధ్యాం ప్రతి - శ్రీరామవివాహవార్తాపురస్సరం దూతప్రేషణానంతరం వసిష్ఠాదిస-
హితస్య దశరథస్య - మిథిలానగరప్రవేశాత్పూర్వం జనకేన కుశధ్వజాదిభిస్సహ - పునరప్యేవమాలోచితం - స్వాభిమాన
పుత్ర్యాస్సీతాయాః వివాహే క్రియమాణే స్వౌరస్యోర్మిళాయాః వివాహాకరణం నైవ న్యాయ్యం తస్మాద్దృష్ట
పూర్వసౌందర్యగాంభీర్యౌదార్యశౌర్యాదిలక్షణాయ లక్ష్మణాయేమాం దాస్యామీతి తదాంతరీయవృత్తాంతం సద్య ఏవ
మంత్రిముఖేన జ్ఞాత్వా స్వశ్రేష్ఠేన వసిష్ఠేన కన్యార్థం యాచయేత్ ప్రాజ్ఞ ఇతి న్యాయమనుసృత్య - జనకభవనగమనపు-
రస్సరం - జనకం ప్రతి లక్ష్మణాయోర్మిళా ప్రార్థితా - తతః కతిపయైరేవ క్షణైః - సత్యగ్రజే భరతే లక్ష్మణస్య కథం వి-
వాహః కథం వా జనకరాజమనోరథసాఫల్యమిత్యనుచింత్య - విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుఘ్నయోర్మాండవీశ్రుతకీర్త్యౌ
ప్రార్థితే ఇతి - ఏవంచ పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా భరతస్యైవ జ్యైష్ఠ్యం సద్ధ్యతీతి - అన్యచ్చ - అయోధ్యాకాం-
డే అష్టమసర్గే పంచమశ్శ్లోకః ॥ భరతాదేవ రామస్య రాజ్యసాధారణాద్భయమ్ । తద్విచింత్య విషణ్ణాస్మి భయం భీతా
ద్ధి జాయత ఇతి ॥ కైకేయీం ప్రతి మంథరోక్తిః అత్ర భరతాదేవేత్యవధారణార్థకైవకారేణ లక్ష్మణశత్రుఘ్నాపేక్షయా
భరతే జ్యైష్ఠ్యం వర్తత ఇతి సర్వజనవిదితోఽయమర్థో మంథరయాపి జ్ఞాతోఽభవదిత్యప్యూహ్యం - కించ అయమేవార్థో
దశరథేనాపి కంఠోక్త్యా అభిహితః - అయోధ్యాకాండే చతుర్థసర్గే పంచవింశశ్శ్లోకః ॥ విప్రోషితశ్చ భరతో యావదే-
వ పురాదితః । తావదేవాభిషేకస్తే ప్రాప్తకాలో మతో మమ ॥ కామం ఖలు సతాం వృత్తే భ్రాతా తే భరతః స్థితః । జ్యే-
ష్ఠానువర్తీ ధర్మాత్మా సానుక్రోశో జితేంద్రియః ॥ అత్ర ప్రోషితభరతాగమనాత్పూర్వమేవ - శ్రీరామమూర్తేః పట్టా-
భిషేకః కార్య ఇత్యుక్త్యా - సతి రామే భరతస్యాపి రాజ్యార్హత్వం న్యాయ్యమితి ద్యోతితం - నను తర్హి సర్వజ్యైష్ఠ్యా-
దిసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరామస్య సద్భావదశాయాం - తస్యైవ రాజ్యార్హత్వం - సర్వవైదికలౌకికతంత్రసిద్ధమితి - క-
థమత్ర దశరథేన శాస్త్రసిద్ధాంతితార్థవిరుద్ధార్థప్రకటనపురస్సరం - శ్రీరామభరతయోరుభయోరపి - రాజ్యపరి-
పాలనవిషయే సామ్యం ప్రతిపాదితమితి చేత్ అత్రేదం తత్త్వం దశరథస్య రాజ్యపరిపాలనకాలే - కైకేయీవివాహాత్పూ-
ర్వమేవం ప్రవృత్తా కథా అనుసంధేయా - సా చ పురాణాంతరప్రసిద్ధా - తథా హి - దశరథస్స్వకీయరాజ్యపరిపాలన
ధురంధరస్సంత్సుఖముపాస - తదా కేకయరాజస్య - కైకేయ్యమలరుచిరతనురుచిసశరీరం సౌందర్యమివ రమణీయం ర-
మణీరత్నమజని - తదీయవివాహోచితవయః ప్రాప్త్యనంతరం తదీయసౌందర్యలావణ్యాదిసంపదాకర్ణనసంజనితమ-
నోజకర్తృకవ్యథా పుత్రరాహిత్యప్రయుక్తమనోవ్యథాద్వయద్విగుణితతరుణీమణిపాణిగ్రహణవిషయకమనో-
రథో దశరథః - కేకయరాజసమీపముపగమ్య - తాం ప్రార్థయామాస తతో రాజా కేకయః తథాస్త్విత్యుదీర్య - వి-
వాహౌపయికం సర్వం సంగమయ్య - శుభముహూర్తే కన్యాప్రదానసమయే - కాంచన వాచమువాచ - కిమితి చేత్ యు-
ష్మాస్యాం జాయమానస్యైవ తనయస్య త్వదీయరాజ్యపరిపాలనానంతరభావిరాజ్యపట్టాభిషేకం కురుష్వ - తర్హి దా-
స్యామి - నో చేన్న దాస్యామి - త్వమస్యామేవ - తామస్యాం గచ్ఛేత్యాలోచత్ - తతో దశరథస్స్వమనోరథపరిపూరణా-
య - యతమానస్సన్ - మమ తనయా యది భవేయుః తదా - తేషామన్యతమస్య తనయస్య పట్టబంధకాలే - త్వయా యుద్య-
ష్మాన్స్మారితస్స్యాం తదా తథైవ కుర్యామితి - ప్రతిజ్ఞాయ - కైకేయీముదవహత్ - తస్మాద్విప్రోషితశ్చ భరత ఇతి సత్య-
యుక్తం దశరథేన ఏవంచ సతి - భరతస్య సాకేతపురసద్భావదశాయాం - శ్రీరామస్యైవ రాజ్యానర్హత్వే - లక్ష్మణాదీ-
నాం రాజ్యానర్హత్వం కైముతికన్యాయసిద్ధం - ఏవమాద్యనేకహేతుభిః లక్ష్మణాపేక్షయా భరతే జ్యైష్ఠ్యం సిద్ధం -
న చ లక్ష్మణే రామానుజశబ్దప్రయోగవత్ భరతానుజ ఇతి శబ్దప్రయోగాభావాత్ - కథముక్తార్థే ప్రమాణ్యశ్చేన్న
ఇతి వాచ్యం - యుద్ధకాండే వాల్మీకిమహర్షిణా తథైవ ప్రయోగకరణస్యాపి దర్శనాత్ - తథా హి యుద్ధకాండే ఏకో-

నషష్టితమసర్గే ద్వాదశాధికశతతమశ్లోకః ॥ హిమవాన్మందరో మేరుస్త్రైలోక్యం వా సహామరైః। శక్యం భుజాభ్యాముద్ధర్తుం న సంఖ్యే భరతానుజః ॥ అత్ర లక్ష్మణముద్దిశ్య భరతానుజశబ్దప్రయోగస్య వాల్మీకిమహర్షిణా సాక్షాత్కంఠోక్త్యా భరతస్య జ్యైష్ఠ్యస్య సునేనైవ సిద్ధ్యతి తర్హి రామానుజశబ్దప్రయోగస్య కా గతిరితి చేత్ - శ్రీరామలక్ష్మణయోః పరస్పరం ప్రత్యాసత్త్యభిప్రాయాత్ - లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వేన రామానుజస్త్వాదిశేష ఇతికోశబలాద్వా రామానుజత్వవ్యవహార ఉపపద్యత ఇత్యనవద్యమ్ ॥

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన వాపిళ్ళ అనంతనారాయణసూర్యనుజేన రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే ॥ శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయస్థితాంతరార్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే లక్ష్మణభరతయోః కానిష్ఠ్యజ్యైష్ఠ్యవిచారో నామ తృతీయస్తరంగః ॥

చతుర్థతరంగప్రారంభః

పూర్వతరంగే - భరతలక్ష్మణయోః జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యనిర్ణయప్రయోజకత్వసంగత్యా - శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నానాం వివాహః ప్రసక్తః - తేషాం మధ్యే - సీతారామయోర్వివాహకాలే ఏతాదృశం వయ ఇతి - వాల్మీకిమహర్షిణా కంఠతః క్వాపి నాభిహితం - అనుక్తమన్యతో గ్రాహ్యమితి న్యాయేన శ్రీరామాయణార్థోపబృంహక వాల్మీకిచరిత్ర - అగస్త్యరామాయణ - దౌర్వాసరామాయణ - హనుమద్రామాయణ - పాద్మ - భవిష్యోత్తరాద్యనేకపురాణావమర్శనే సతి - శ్రీరామాపేక్షయా శ్రీసీతాదేవ్యాః ఏవ వయోధికత్వం ప్రతీయతే - కించ వాల్మీకిరామాయణస్థసీతారామవయః ప్రతిపాదనస్థలేషు - పరస్పరవిరుద్ధతయా న్యూనాధికభావనిర్ణయానవబోధేన చ సందిగ్ధత్వాత్ - తన్నిర్ణయానురోధేన పురాణాంతరాద్యవలోకనే సతి - అధికవయస్సహితాయాః సీతాయాః అల్పవయోభిరామస్య శ్రీరామస్య చ జనకవసిష్ఠాదిభిర్విశిష్టశిష్టైర్వివాహకర్మ కథమాచరితమిత్యాశంకాయాం - ప్రథమతః పూర్వపక్షానువాదపురస్సరం సప్రమాణైర్వచనైస్సిద్ధాంతితార్థప్రదర్శనార్థం చతుర్థస్తరంగ ఆరభ్యతే ॥ తత్ర పూర్వపక్షక్రమః ॥ నను శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణతదర్థోపబృంహకపురాణాంతరాద్యవలోకనేన శ్రీరామాపేక్షయా శ్రీసీతాదేవ్యాః వయోధికత్వం ప్రతీయతే - తథాహి - వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే వింశతిసర్గే ద్వితీయశ్లోకః - విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథోక్తిః - ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచనః। న యుద్ధయోగ్యతామస్య పశ్యామి సహ రాక్షసైః ॥ అత్ర ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్త్యా పరిపూర్ణం షోడశవర్షం వత్సరం కదాచిదస్య శ్రీరామమూర్తేః కించిద్వయఃప్రాప్త్యా రాక్షసైస్సాకం యోద్ధుం శక్తిర్జాయేత - నైతస్య తావత్యపి వర్షాణి జాతానీత్యర్థబోధేన - శైశవమేవ శ్రీరామస్య దశరథోక్త్యా సూచితం - ఏవం రామం ప్రతి మారీచోక్తిః - అరణ్యకాండే అష్టత్రింశత్సర్గే షష్ఠశ్లోకః ॥ ప్రత్యువాచ మహాభాగం విశ్వామిత్రం మహామునిమ్। బాలో ద్వాదశవర్షోఽయమకృతాస్త్రశ్చ రాఘవః ॥ అత్ర ద్వాదశవర్ష ఇత్యుక్త్యా పూర్వోక్తోనషోడశవర్ష ఇత్యుక్త్యా ఐకవాక్యత్వసంపాదనాయ ఊనషోడశశబ్దస్య పాదోనషోడశవర్షార్థకల్పనేన ద్వాదశవర్షలాభే సతి శ్రీరామస్య విశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణావ్యవహితోత్తరమాసద్వయభావ్యసీతావివాహకాలే - శైశవమనువ్యాహతం - శ్రీసీతాదేవ్యాస్తు వయోధికత్వమేవ తథాహ - వాల్మీకిరామాయణే - అయోధ్యాకాండే అష్టాదశాధికశతతమసర్గే చతుస్త్రింశశ్లోకః ॥ అనసూయాం ప్రతి సీతోక్తిః ॥ పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్వా తు మే పితా। చింతామభ్యగమద్దీనో విత్తనాశాదివాధనః ॥ అత్ర మాం వయోవతీం దృష్ట్వా మత్పితా మహతీం చింతామవాపేత్యుక్త్యా వివాహకాలాత్పూర్వమేవ సీతాయాః పతిసంయోగయోగ్యవయోయుక్తత్వమభిధీయతే - కించ - అయమేవార్థః పాద్మే - వాల్మీకిచారిత్రే చ స్పష్టః - తథాహి - సీతోత్పత్తిక్రమః - పాద్మే ॥ అథ లోకేశ్వరీ లక్ష్మీర్జనకస్య నివేశనే। శుభక్షేత్రే హలోత్ఖాతే సముద్భూతా సుమధ్యమా ॥ బాలార్కకోటిసంకాశా పద్మపత్రనిభేక్షణా। లంకాయాం వైసరస్సైస్థే పద్మకోశే పురాహ్యభూత్ ॥ సర్వలక్షణసంపన్నా నిత్యయౌవనశాలినీ। ధృత్వా వక్షసి చార్వంగీమాలా

మ్లానపంకజామ్. సీతాముఖేనసమత్వన్నాసీత్తేషీ భువి శ్రుతా। తాంవృష్ట్వా జనకో రాజా కన్యాం వేదమయీంశుభామ్
ఉద్ధృత్యాపత్యభావేనపుపోష మిథిలాధిపః। జనకస్య కులే రమ్యా సర్వలోకేశ్వరప్రియా। ఏవ్య సర్వలోకస్య రక్షణార్థం
సురేశ్వరీ ॥ అపిచ - వాల్మీకిచరిత్రే - పురాలక్ష్మీస్స్వభూజ్జాతా పద్మకోశే సగోదరె। లంకాయాం శివపూజార్థం
రావణేన మహాత్మనా ॥ పద్మాన్యాహర్తుకామేన దృష్టా సా శుభలక్షణా। తాం దేవీం పద్మమధ్యస్థాం యౌవనస్థామ
యోనిజామ్॥ దృష్ట్వా తు కేయమితి వై రావణో విస్మయాకులః। ప్రహస్తాదిభిరాలోచ్య మంత్రిభిర్మంత్రకోవిదైః॥
నిక్షిప్య తాం పేటికాయాం సింధుమధ్యే వ్యనిక్షిపత్। కృతార్థమివచాత్మానం మేనే సౌరాక్షసేశ్వరః॥ సముద్రమ
ధ్యే విక్షిప్తా నామ్నా వేదవతీ స్మృతా। పేటికాంతస్స్థితా తత్ర స్వీయ మిథిలానగరం గతా॥ నదీజలప్రవాహేచ్ఛ చిరకాలం స్థితా
హ్యభూత్। మిథిలాయాశ్చోపకంఠ భూమేరంతర్గతా సతీ॥ అత్ర నిత్యయౌవనశాలినీ - యౌవనస్థామయోనిజా
మిత్యనేన ఉత్పత్తికాల ఏవ సీతాదేవ్యాః యౌవనవయోవిశిష్టత్వం లభ్యతే - ఏవం చ మారీచదశరథోక్తిద్వయపర్యాలో
చనయా యౌవనకలామాత్రేణాపి విహీనస్య శ్రీమతో రామస్య యౌవనసహితాయాస్సీతాయాశ్చ కథం వివాహః
కృత ఇతి చేత్। అత్రోచ్యతే - లోకరీత్యా స్త్రీణాం ద్వాదశవర్ష ప్రభృతి యౌవనప్రాదుర్భావసంభవాత్ - సీతా
యా అపి యౌవనప్రాప్తకథనేన ద్వాదశవర్షపరిమితవయ ఇత్యన్యైతుం శక్యతే - ఏవంచ శ్రీరామస్యాపి తావద్వ
ర్షయుక్తత్వేన అభిధానాత్ - తేజసాం హి న వయస్సమీక్ష్యత ఇతి న్యాయేన అప్రాకృత దివ్యమూర్తేః ద్వాదశవర్షా
దర్వాగేవ యౌవనప్రాప్త్యా తయోర్వివాహో న కాపి క్షతిరితి - నచ వివాహకాలే సీతాయాః శ్రీరామస్య చ ద్వాద
శవర్షపరిమిత వయః కాలాభ్యుపగమే అరణ్యకాండస్థ సీతోక్తి విరోధః। తథాహి। అరణ్యకాండస్థ సప్తచత్వారింశత్స
ర్గే రావణం ప్రతి సీతోక్తిః॥ ఉషిత్వా ద్వాదశ సమాః ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే। భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ సర్వ
కామసమృద్ధినీ॥ తతస్త్రయోదశే వర్షే రాజామంత్రయత ప్రభుః। ఇత్యుపక్రమ్య ఏకాదశమశ్లోకః ❖❖❖❖❖❖❖
మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః। అష్టాదశ హి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యతే॥ అత్ర పూర్వం వివాహకాలే
ద్వాదశవర్షసహితాయాస్సీతాయాః వివాహానంతరం ద్వాదశవత్సరాణి శ్వశురగృహే సుఖముషిత్వా యత్త్రయోదశే
వర్షే వనం ప్రవిష్టాయాస్సీతాయాః పంచవింశతి వర్షవయస్కత్వం వక్తవ్యమేవేతి తద్విసృజ్య అష్టాదశవర్షోక్తిస్సంగతేతి వా
చ్యం అష్టాదశవర్షత్వస్య జనకరాజయజనశాలభూమ్యంతర్గత హాటకపేటికాస్ఫోటనానంతరం జనకేన యస్మాత్ హా
ర్తేః సీతాదేవీముఖారవిందసందర్శనం కృతం తదేవ జననమిత్యుక్తకాలాభిప్రాయేణోపపత్తేః - అత్ర ఇత్థం తత్త్వం ఆది
శక్తిస్వరూపిణీ సా సీతా - పూర్వం లంకాయామేవ పద్మసరోవరే కస్మింశ్చిత్పద్మకోశే వేదవతి నామ్నా సంజాతా - తత్ర
పద్మాహరణార్థం శివపరిచరణాయ కృతసంచారణేన రావణేన దృష్టా సా ప్రహస్తాదిభిరాలోచ్య నేయమత్ర స్థాప్యేతి
ప్రతిపాదితా సతీ కనకపేటికాయాం నిక్షిప్య సముద్రే ప్రక్షిప్తా। తతః ప్రవాహవేగవశాన్మిథిలానగరోపకంఠభూమౌ
ఏవ షడ్వర్షపర్యంతం పేటికాయామేవ నిగూఢా సతీ ఉవాస తతో జనకేన రాజ్ఞా యజ్ఞశాలాసమీకరణార్థం భూమౌ
హలముఖాత్కృష్ట లాంగల పద్ధతిముఖేన పేటికోద్ఘాటనపూర్వకభూగర్భాత్ సీతా అభ్యుత్థితా - తతః ప్రభృతి
సీతేతి నామాభూత్ తతో జనకేన పుత్రికాభిమానేన షడ్వర్షపర్యంతం పరిపాలితాభూత్ - తస్మిన్నేవ షష్ఠే వర్షే వివా
హః తతః దశరథగృహే శ్రీరామచంద్రేణ సాకం ద్వాదశసంవత్సరాణి సుఖముషిత్వా తతః పరమష్టాదశే వర్షే సీ
తాయాః శ్రీరామేణ వనవాస ఇతి - ఏవంచ తత్ర రావణం ప్రతి సీతోక్తిరపి స్వవివాహకాలే సీతాయాః
షడ్వర్షపరిమితవయస్కత్వంచ వనవాసే రావణసంవాదకాలే - అష్టాదశవర్షవయోయుక్తత్వంచ సంగచ్ఛ
తే - శ్రీరామస్యాప్యుక్తరీత్యా పంచవింశతివర్షపరిమితవయస్కత్వంచోపపద్యత ఇతి న కోపి దోషః - నన్వేవమపి వనవా
సకాలే శ్రీరామస్య పంచవింశద్వర్షవయస్కత్వే శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి కౌసల్యోక్తి విరోధః కథమి

త్యుక్తత్వాత్ తథాహి అయోధ్యాకాండే వింశతితమసర్గే త్రిచత్వారింశశ్శ్లోకః ॥ దశసప్తచవర్షాణి తవ జాతస్య రాఘవ। అసితాని ప్రకాంక్షంత్యా మయా దుఃఖపరిక్షయమ్ - అత్ర వనవాసప్రయాణోన్ముఖస్య శ్రీరామస్య కౌసల్యయా కథితో క్త్యా సప్తదశవర్షాణామేవోక్తత్వాదితి చేన్న - నిఖిలధర్మశాస్త్రకౌశల్యయా కౌసల్యయా ఉద్దిష్టకాలస్య ఉపనయన ప్రభృతికత్వాభిప్రాయేణ జననకాలప్రభృతికత్వాభావాత్ - తథాహి - జన్మనా జాయతే శూద్రః కర్మణా జాయతే ద్విజ ఇత్యనుశాసనాత్ - అఖండసచ్చిదానందరూపస్యాపి శ్రీరామస్య స్వేచ్ఛాధీనతయా కౌసల్యాగర్భజననసంభవాత్ మాయామానుషలీలాం నాటయతః పరమపురుషస్య లోకవ్యవహారానురోధేన యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జన ఇతి గీతావచనానుసారేణ చ - అవశ్యం జాతకర్మాదీనామనుష్ఠేయతయా శ్రీరామస్య తు క్షత్రియజాతీయత్వేన గర్భైకాదశేషు రాజన్యమితి గృహ్యసూత్రస్థబహువచనస్వారస్యానురోధేన - గర్భనవమ గర్భదశమ గర్భైకాదశానాముపనయనకాలానామభిహితత్వాత్ - శ్రీరామస్య జననకాలమారభ్య అష్టమవర్షస్యైవ గర్భనవమత్వేన చ తద్వత్సరప్రభృతిగణనాయాం కృతాయాం వనవాసప్రయాణదివసస్య సప్తదశవత్సరాణామేవ సంభవాత్ - మమభర్తా పంచవింశక ఇత్యుక్తిః జననకాలాభిప్రాయికా। సప్తదశేతి కౌసల్యోక్తిరుపనయనకాలాభిప్రాయికేతి సర్వమనవద్యమ్ - ❋❋❋

❋ ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన ❋ అనంతనారాయణసూర్యానుజన్మనా ❋ వాపిళ్ళ రామస్వామిశాస్త్రిణా ❋ విరచితే ❋ శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయస్థితాంతరార్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే ❋ శ్రీసీతారామయోర్వయోనిరూపణం నామ చతుర్థస్తరంగః

❋ పంచమతరంగప్రారంభః ❋

పూర్వతరంగే సీతారామయోర్వయోనిరూపణః కృతః - తత్ప్రసక్తానుప్రసక్తిరూపసంగత్యా శ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ పత్నీ వా ఆహో స్విత్పత్నీబాహుళ్యం వేతి విచికిత్సాయాం పూర్వపక్షానువాదపురస్సరం శ్రీమద్వాల్మీకిహృదయస్థితసిద్ధాంతరహస్య వ్యవస్థాపనార్థం పంచమస్తరంగ ఆరభ్యతే - ప్రథమతః పూర్వపక్షానువాదః - నను శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యం శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిణా తత్తదధికరణేషు ప్రదర్శితం భవతి - తథాహి - అయోధ్యాకాండే - అష్టమసర్గే - ద్వాదశశ్లోకః ❋ కైకేయీం ప్రతి మంథరోక్తిః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ హృష్టాః ఖలు భవిష్యంతి రామస్య పరమాః స్త్రియః। అప్రహృష్టా భవిష్యంతి స్నుషాస్తే భరతక్షయే ❋ తస్మిన్నేవ కాండే - ద్విచత్వారింశత్సర్గే పంచదశశ్లోకః ॥ దశరథప్రలాపః ❋ యస్సుఖేషూపధానేషు శేతే చందనరూషితః। వీజ్యమానో మహార్హాభిస్స్త్రీభిర్మమసుతోత్తమః ఇతి ❋ సుందరకాండే సప్తవింశతితమసర్గే శ్లోకః ❋ సీతోక్తిః ❋ పితుర్నిదేశం నియమేన కృత్వా వనాన్నివృత్తశ్చరితవ్రతశ్చ స్త్రీభిస్తు మన్యే విపులేక్షణాభిస్సంరంస్యసే వీతభయః కృతార్థః ❋ యుద్ధకాండే - ఏకవింశతిసర్గే తృతీయశ్లోకః ॥ వరకాంచనకేయూరముక్తాప్రవరభూషణైః। భుజైః పరమనారీణాం పరిమృష్టమనేకధా ❋ ఉత్తరకాండే అశ్వమేధప్రకరణే ఏకనవతితమసర్గే త్రయోవింశశ్లోకః ❋ రామోక్తిః ❋ మాతరశ్చ మే సర్వా మే కుమారాస్త్రీగణాని చ। అగ్రతో భరతం కృత్వా గచ్ఛంత్వగ్రే సమాహితాః ఇతి ❋❋❋❋❋

అత్ర శ్లోకపంచకార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యం ద్యోత్యతే - కించ వాల్మీకిరామాయణార్థోపబృంహకబ్రహ్మాండపురాణ - వాల్మీకిచారిత్ర దౌర్వాసరామాయణాది గ్రంథేషు - సీతాదేవీవివాహానంతరం తదనుమత్యనుసారేణైవ భూనీళాప్రభృతి రాజకన్యానాం పాణిగ్రహణం శ్రీరామేణ కృతమితి స్పష్టతయా ప్రతిపాదితం దృశ్యతే ❋ తథాహి ఉక్తార్థస్య ప్రమాణవచనాని ❋ దౌర్వాసరామాయణే ❋ కోసలో భానుమంతశ్చ మగధశ్చిత్రభూషణః ❋ యుధాజిత్కేకయాధీశో కాశీనాథః ప్రతర్దనః ❋ పృథక్ షోడశసంఖ్యాకాః దుహితౄః పుణ్యలక్షణాః ❋ భూనీళా

విమలాఖ్యా నాశ్చాష్టావింశాధికంశతమ్ ॥ సర్వాభరణసంపన్నాస్సమధ్యా రామమోహితాః॥ తాసాంసంభవవే
ళాయాంరాఘవార్థేనిరంత్రితాః ॥ రాఘునాయదదుశ్శ్రీమచ్ఛుభలగ్నేగ్నిసాక్షికమ్॥ తతస్సతజ్ఞయారామః
పాణిగృహ్ణాత్స్వపాణినా ॥ ఏకపత్నీవ్రతేస్థైర్యప్యగృహేన్మహామతిః ॥ వసిష్ఠవామదేవాదిమునిప్రవగసన్ని
ధౌ॥ అత్రకోసలాదయోష్టౌ రాజానః ప్రత్యేకంషోడశకన్యాంశ్రీరామాయదదు ॥ రామోపిసీతాదేవ్యనుజ్ఞయా
వలంబ్యైవశుభలగ్నే అగ్నిసాక్షికం - తాసాంపాణిగ్రహణ మకరోత్ - తేన - శ్రీరామమూర్తేః భార్యాబహుళ్యం
స్పష్టతయానిష్కృష్టంభవతి-ఏవంబ్రహ్మాండే - బ్రహ్మనారదసంవాదే ॥ శ్రీభూమినీళాసహితంశ్రీరామంజగదీశ్వ
రమ్ । పత్నీశతసమాయుక్తంపద్మగర్భంచతుర్భుజమ్ ఇతి ॥ అత్ర శ్రీశబ్దేనలక్ష్మీస్వరూపిణీసీతాదేవ్యభిధీయతే ॥
భూమినీళావిశబ్దైః కోసలరాజాదిరాజభిర్దత్తాఃకన్యాఉపలక్ష్యంతే-శతశబ్దోత్ర అష్టావింశోత్తరశతసంఖ్యోపలక్షక
ఇతి - అనేనశ్రీరామస్యసీతయాసహఏకోనత్రింశదధికశతభార్యావివాహస్సంజాతఇతిసూచ్యతే - అపిచవాల్మీకిచారి
త్రేప్యేతదుపష్టంభకతయాంతర్గతే ॥ కోసలాద్యాశ్చరాజానోదాక్షిణాత్యాశ్చబాంధవాః । రాఘవాయదదుఃక
న్యాంబంధుప్రాబల్యదర్శినః ॥ అత్ర పూర్వోక్తాసారోదేశైవకోసలాదయోరాజానః రాఘవాయస్వస్వకన్యా
ప్రదానంచక్రురిత్యర్థస్పష్టోగ్లభ్యోభవతి- అన్యచ్చస్కాందేబ్రహ్మఖండే ॥ జన్మస్యాన్మమవైబ్రహ్మన్కాశికేనసమా
గమః ॥ యాగస్యరక్షణంపుణ్యంరాక్షసానాంవధస్తథా ॥ ముక్తిర్గౌతమభార్యాయాశ్శాపస్యచభవిష్యతి । మిథి
లాదర్శనంపుణ్యందనుషశ్చాపిభేదనమ్ ॥ శుభంజనకరాజ్ఞోవై పుత్ర్యాణాంమేశుభస్తథా । సుదంశాముక్షవంశా
మంజామదగ్న్యంవమహామునిమ్ ॥ దర్శనంకుమవీర్యస్యపితుశ్చమునిభిస్సహ । అయోధ్యాగమనంచైవసర్వేషాంనో
భవిష్యతి ॥ మాతులాఖ్యాగమోభూమినీళాద్యైర్మమపద్మజ । అష్టావింశోత్తరంకన్యాశతంచోద్వాహనంశుభమ్॥
అత్ర బ్రహ్మణంప్రతిశ్రీమహావిష్ణునాస్వస్యరామావతారేభవిష్యత్-తత్రకార్యాణ్యప్యేవంవిధానిభవిష్యంతీతిసమా
సేన-గణనాయాం అష్టావింశోత్తరశతకన్యావివాహోపిభవిష్యతీతికథనోక్త్యాశ్రీరామస్యపత్నీబాహుళ్యంశ్రుతి
కన్యాయసిద్ధం - కించపాంచరాత్రేపద్మసంహితాయాం- తద్భార్యాణాంనామాన్యపిస్మర్యంతే - తథా
హి ॥ సీతాసీతాంశుసంకాశాభూమినీళాప్రభామయాః । విమలోత్కర్షిణీజ్ఞానక్రియాయోగాభిధాచసా ॥ ప్ర
హ్వసంతతదేశానానుగ్రహాకులసబలా । శాంతిస్సరస్వతీప్రీతిరతిఃకాంతిఃప్రభావతీ ॥ భద్రాసుభద్రావిజయాప్ర
జ్ఞాకాంతిర్దయామయః । ఏహీబలావిధుతీభద్రాంగిపద్మినీహ్యా మా ॥ లజ్జాప్రభాసావసుధారేవతీసుబలాకళా
ఇత్యాదిపుణ్యనారీణాంనవవింశోత్తరంశతమితి ॥ అనేనపూర్వప్రతిపాదితపత్నీబాహుళ్యస్యఅత్యంతసామరస్యంసం
భవతి - కించ - బ్రహ్మఖండేశివాశివరహస్యేబ్రహ్మవిష్ణుసంవాదే ॥ ఏవంనిత్యానపాయిన్యోమహిష్యోజానకీపతేః
గృహీత్వాచామరాన్దివ్యాన్సుధాకరసమప్రభాన్ ॥ వీజ్యమానాస్సదాభక్త్యా మోదంతేశివమచ్యుతమ్। దివ్యా
ప్సరసగంధర్వకన్యాసంఘాశ్చభూషితాః ॥ అంతఃపురనివాసిన్యఃపుర్యావరణపాలికాః । పద్మహస్తాశ్రితాస్సర్వాః
కోటిశోవేశ్యానరప్రభాః ॥ సుగుప్తాంతరతంత్రజ్ఞాఃపరమానందనిర్భరాః । తాభిఃపరిస్తుతఃశ్రీమాన్శుభేపరమంపు
మాన్ ఇతి ॥ అత్ర సుగుప్తాంతరతంత్రజ్ఞాఇత్యాదివిశేషణై శ్రీరామస్యపత్నీబాహుళ్యంద్యోతితంభవతి । పుర్యావర
ణపాలికా ఇత్యనేన ఔపచారికంకర్మకర్తుమవతీర్ణదేవతా స్త్రీబాహుళ్యమపిశ్రీరామస్యసంభవతీత్యవగమ్యా
తే । కించఅగస్త్యరామాయణే॥ రామస్తతస్సుమహాభాయకౌసల్యాంవాక్యమబ్రవీత్ । భార్యాస్తిష్ఠంతుహేమాత
స్త్రియోమేతవసన్నిధౌ ॥ మదాగమనపర్యంతంత్వచ్ఛుశ్రూషాపరాయణాః । చతుర్దశచవర్షాణిసాలయత్వం
మదీయకాః ॥ ఇత్యుదీర్యతదారామశ్శిప్రణిపత్యచమాతరమ్ । మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాంచసహరామోవనంయయౌ॥ ॥
అత్ర శ్రీరామస్యవనవాసకాలే - స్వకీయజ్యేష్ఠభార్యావ్యతిరిక్తానాంభార్యాణాం - సర్వాసామపి - కౌసల్యాసదనే
నివేశపూర్వకం తచ్ఛుశ్రూషోక్త్యా - పత్నీబాహుళ్యంస్పష్టప్రతిపాదితంభవతి - ఏవంవాసిష్ఠరామాయణే ॥

కృష్ణోఽష్టమహిషీభర్తా షోడశస్త్రీసహస్రశః। అనాదిబ్రహ్మచారీతి యథావిజ్ఞాయతే నరైః ॥ తథైవ రామో విశ్వాత్మా సచ్చిదానందరూపధృత్। బహుస్త్రీకోఽపి ధర్మాత్మా హ్యేకపత్నీవ్రతోఽభవత్ ॥ అత్ర శ్రీకృష్ణమూర్తేరనేకసహస్రభార్యాయుక్తత్వేఽపి - అనాదిబ్రహ్మచార్యస్ఖలితబ్రహ్మచారిత్వాదిశబ్దాః - యథా సార్థకాః తథైవ శ్రీరామమూర్తేరనేకభార్యాయుక్తత్వేఽపి - ఏకపత్నీవ్రత ఇత్యాదిశబ్దాస్సార్థకా భవంతీత్యనేన - శ్రీరామస్య అనేకపత్నీసహితత్వం బహుప్రమాణప్రతిపాదితం తదేవ వాల్మీకిమహర్షిణాఽపి తత్ర తత్ర శ్లోకేషు సూచితమిత్యాక్షేపే ప్రాప్తే - పూర్వోక్తరీత్యా గ్రంథపరంపరతయా కతక-తీర్థీయ-తిలక-గోవిందరాజీయ-వాల్మీకిహృదయ-విరోధభంజన్యాద్యనేకవ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యాతృసమ్మతతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే శ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ ధర్మపత్నీ - నతు పత్న్యంతరం ధర్మార్థం వా భోగార్థం వా తేన కృతమిత్యత్ర మానం పశ్యామః - తథాహి ఉత్తరకాండే - ఏకోనశతతమసర్గే - అష్టమశ్లోకః ॥ వాల్మీకిమహర్షికంఠోక్తం వచనం ॥ కృతయజ్ఞో రఘుపతిః పుత్రద్వయసమన్వితః। న సీతాయాః పరాం భార్యాం వవ్రే స రఘునందన ఇతి ॥ అత్ర సీతాదేవ్యేకైవ పత్నీ తస్యాః భూప్రవేశానంతరం - తద్విషయకవియోగజన్యదుఃఖమనుభవన్ - పుత్రద్వయేన కుశలవాఖ్యేన సమన్వితస్సన్ - పురీం ప్రాప సీతాపరిత్యాగేఽపి అన్యభార్యావివాహః శ్రీరామేణ కృతో వా న కృత ఇత్యాశంకాయాం - సీతాభిన్నాం భార్యాత్వేన - న వవ్రే న కామపి ప్రత్యగ్రహీదిత్యనేన - లోకే పూర్వపాణిగృహీతీనాశానంతరం వా - అన్యాం పరిగృహ్ణాతి జనః - శ్రీరామస్తు సీతాభూప్రవేశానంతరమపి అన్యాం కర్మార్హత్వసిద్ధ్యర్థమపి వా న జగ్రాహేత్యనేన - సీతాదేవీసన్నిధానదశాయాం - అన్యాసాం పాణిగ్రహణం దూరతోఽపాస్తమితి భావః నచ రామమహిష్యా ఏకత్వే రామస్య పరమాః స్త్రియః ఇత్యాదిపూర్వోదాహృతశ్లోకపంచకే - పరమాః స్త్రియ ఇతి - స్నుషా ఇతి - స్త్రీభిరితి - పరమనారీణామితి - స్త్రీగణానితి చ - తత్ర తత్ర స్త్రీవాచకశబ్దస్య బహువచనాంతస్యైవ వాల్మీకిమహర్షిణా ప్రయుక్తత్వేన - తాదృశప్రయోగవిరోధ ఇతి వాచ్యం - తాదృశశబ్దానాం తత్తత్ప్రకరణానురోధేన - క్వచిత్పూజార్థే బహువచనమితి న్యాయస్యావలంబనేన - క్వచిత్తత్పరిచారికస్త్ర్యభిప్రాయకల్పనేన విరోధప్రసక్తేరభావాత్ - నచ తథాపి శ్రీరామస్య యాగకర్తృత్వాన్యథానుపపత్త్యా - ప్రవృత్తేన శ్రుతార్థాపత్తిరూపప్రమాణేన - సీతాతిరిక్తభార్యాసత్త్వం సిద్ధ్యతీతి - న హ్యపత్నీకస్య యజ్ఞానుష్ఠానయోగ్యత్వం ఏకస్యాః పత్న్యాః సద్భావేఽపి - అశ్వమేధక్రతుయజమానస్య పత్నీత్రయవత్త్వం విధిలబ్ధం - తాసాం చ పత్నీనాం తత్తత్కార్యానుగుణతయా నామాన్యపి శ్రూయంతే - మహిషీతి - పరివృక్తిరితి - వావాతేతి - తథైవ బాలకాండే దశరథకర్తృకాశ్వమేధప్రకరణే సర్గే చతుర్దశే - త్రయస్త్రింశశ్లోకః ॥ హోతాఽధ్వర్యుస్తథోద్గాతా హయేన సమయోజయన్। మహిష్యా పరివృక్త్యా చ వావాతాం చ తథాపరామ్ ॥ అత్ర అశ్వమేధయజమానస్య దశరథస్య పత్నీనాం తిసృణామపి మహిష్యాదిశబ్దత్రయప్రయోగదర్శనేన - అస్య న్యాయస్యైవ శ్రీరామకర్తృకాశ్వమేధసాధారణతయా తత్తన్నామకరణాన్యథానుపపత్త్యా చ తత్పత్నీబాహుళ్యం సిద్ధ్యతీతి వాచ్యం - సీతాతిరిక్తభార్యాసద్భావే సీతాపరిత్యాగానంతరం - సీతాప్రతికృతికల్పనావైయర్థ్యాపత్తేః - ఇష్టాపత్తౌ చ ఉత్తరగ్రంథవిరోధస్య దుష్పరిహరత్వాత్ - తథాహి - ఉత్తరకాండే - ఏకనవతితమసర్గే - చతుర్వింశశ్లోకే - లక్ష్మణం ప్రతి రామోక్తిః ॥ కాంచనీం మమ పత్నీం చ దీక్షార్హాం యజ్ఞకర్మణి। అగ్రతో భరతః కృత్వా గచ్ఛత్వగ్రే మహాయశాః ॥ అత్ర శ్రీరామస్య అపత్నీక ఇతి వ్యవహారః - కదాపి న సంభవతి - కింతు లోకాపవాదపరిహారాయ తస్యాః మారతస్త్యాగమాత్రం - యజ్ఞకర్మణి ప్రసజ్యమానే సీతారూపం - కాంచనమయం నిర్మాయ తాదృశసీతాప్రతిమయా నాకం - కర్మకర్తృత్వమవ్యాహతం - తథైవ స్మృతిః - హేమాద్రౌ - మూరభార్యో న సమూలభార్యశ్చ నభఫుంజీలై భార్యా ప్రతివిధిం నిధాయ పార్వణం కుర్యాదితి - పత్నీకర్తవ్యాన్యకర్మాణి అధ్వర్యుర్యజమానో వా కుర్యాదితి - యథా తస్యామసమర్థాయాం పత్నీవినాశే భావాన్యాగ్నే విధానాత్

తథాదూరస్థాయామపిపత్న్యాంనాగ్నేర్నాశ ఇతి - శ్రీరామస్య దూరస్థపత్నీకత్వేన ప్రతికృతికరణపూర్వకమశ్వమేధాదికర్మకర్తృత్వోపపత్తిరితిభావః - నచపత్నీనాంబహూనాంసత్వేపి శ్రీరామస్య సీతాప్రతికృతికరణం సీతాస్నేహబహుమానార్హమితి వాచ్యం లోకాపవాదభీతత్వసత్యసంధత్వజితేంద్రియత్వాదిగుణాభిరామస్య శ్రీరామస్యసంత్యక్తభార్యావిషయకస్నేహస్యగగనకుసుమాయమానత్వాత్ - కించ - ఉత్తరకాండే - ఏకనవతితమసర్గే శ్లోకః ॥ యజ్ఞేయజ్ఞేచపత్న్యర్థం కాంచనీజానకీభవేదితి ప్రతిపాదనాత్ ॥ ఏకవారమేకయజ్ఞేయదిసీతాప్రతికృతిఃకృతాస్యాత్తదాస్నేహార్హమితివక్తుంశక్తిఃస్యాత్ - ప్రతియజ్ఞం ఏవంకుర్వతి శ్రీరామే స్నేహమూలకత్వస్యవక్తుమయుక్తత్వాత్ - నచోక్తప్రమాణేనసీతాప్రతికృతికరణేపి అశ్వమేధక్రతుయజమానస్యపత్నీత్రయవత్వమవశ్యంస్థాతవ్యమితి తదన్యథానుపపత్త్యాసీతాతిరిక్తపత్నీద్వయమపేక్షణీయం - అన్యథావిధ్యతిక్రమదోషప్రసక్తిరితి వాచ్యం - అఘటితఘటనాపటీయసి శ్రీరామే - విధ్యతిక్రమలేశప్రసక్తేరప్యనవకాశాత్ - యద్వాపత్నీకర్తృవ్యానికర్మాణ్యధ్వర్యుర్యజమానోవాకుర్యాదిత్యనేనదత్తోత్తరత్వాత్ - నన్వేవమపి - బహుప్రమాణసిద్ధం శ్రీరామస్యపత్నీబాహుళ్యంకథంనిరాక్రియతఇతిచేన్న - సత్యేకస్మిన్నపిబాధకే - సాధకసహస్రమప్యకించిత్కరత్వమితిన్యాయేన శ్రీరామస్యపత్నీబాహుళ్యవక్తవ్యే - శ్రీరామకర్తృకక్రత్వశ్వమేధాదిషుయజ్ఞేషు - సీతాప్రతికృతినిర్మాణమేకంబాధకం ప్రథమం నసీతాయాఃపరాంభార్యా మిత్యాదివాల్మీకివచనజాతం - ద్వితీయంబాధకం - శ్రీమద్రామాయణాద్యపబృంహకవాల్మీకిచారిత్రాద్యనేకగ్రంథోక్తవచనజాతంతృతీయంబాధకం - తథాహి - వాల్మీకిచారిత్రే పంచచత్వారింశదధ్యాయే ॥

ప్రావృణ్ణీలఘనశ్యామంసీతాలక్ష్మణసంయుతమ్ । దీర్ఘబాహుముదారాంగంపద్మపత్రాయతేక్షణమ్ ॥ మునయోమునికాంతాశ్చదృష్ట్వామోహంప్రపేదిరే । రామంకమలపత్రాక్షంలక్ష్మీరప్యాగతాతతః ॥ గత్వాతేమునయస్తత్రసహదారైర్మహౌజసః । అబ్రువన్వచనంరామంతత్సౌందర్యవిమోహితాః ॥ మునయః ॥ రామచంద్రాఖిలాధారసౌందర్యామృతసాగర । పాహినస్స్మరబాణేభ్యోదేవమదనేనాతిపీడితాన్ ॥ క్రీడనార్థంత్వయాదేవలక్ష్మీరప్యాగతామహే । శ్రుత్వాతువచనంతేషామిత్యపక్రమ్య ॥ కృష్ణావతారేభవతాంకామఃపూర్ణోభవిష్యతి । యూయంహిగోపికాభూత్వాసర్వాన్కామానవాప్స్యథ ॥ గావోభవంతుసగ్వాస్తామునిపత్న్యశ్చవిప్రకాః । వయఃపయఃప్రదానేనయూయంమంజస్తరిష్యథ ॥ ఇత్యుక్త్వాసమునీన్ప్రామోలక్ష్మీమాహమహామతిః । రుక్మిణీభవితాసుభ్రుపత్నీమేకృష్ణజన్మని ॥ రాజ్ఞస్సర్వాన్వినిర్జిత్యత్వాముద్వోఢాస్మిమవ్రతే । ఏకపత్నీవ్రతంమాత్వంనాతిక్రాంతుమిహార్హసి ॥ ఇత్యుక్తారఘునాథేనలక్ష్మీఃప్రాహాతికోపితా ॥ లక్ష్మీః ॥ సౌందర్యమోహితాహంత్వాంవరయామీహరాఘవ । మమాభిలషితంరామనదదాసిహనిష్ఠుర ॥ మానసంతేశిలాప్రాయం శిలాత్వంభవరాఘవ ॥ శ్రీరామః ॥ అనురూపమిదందేవిభవత్యాయదుదీరితమ్ । సాలగ్రామశిలారూపంభజామిప్రీతయేతవ ॥ ॥ ఇత్యాదిప్రమాణవచనైః - శ్రీరామస్య సీతాదేవ్యతిరిక్తలక్ష్మీదేవ్యాఃపరిగ్రహేపి ఏకపత్నీవ్రతంప్రతిబంధకమిత్యుక్త్వా - తదన్యమునిపత్నీపరిగ్రహరాజకన్యాదివివాహేషుప్రతిబంధకంభవతీత్యత్రకిముపక్తవ్యమిత్యర్థస్సూచితః - కించసీతాదేవ్యైకైవపత్నీ శ్రీరామస్య - నాన్యేత్యుక్తౌ - భృగుశాపవచనమపిముఖ్యకారణం ॥ తథాహి ॥ ఉత్తరకాండే - ఏకపంచాశత్సర్గే - పంచదశశ్లోకః ॥ తతస్తాంనిహతాందృష్ట్వాపత్నీంభృగుకులోద్వహః । శశాపసహసాక్రుద్ధోవిష్ణుంరిపుబలార్దనం ॥ యస్మాదవధ్యాంమేభార్యామవధీఃక్రోధమూర్ఛితః । తస్మాత్త్వంమానుషేలోకేజనిష్యసిజనార్దన ॥ తత్రపత్నీవియోగంత్వంప్రాప్స్యసేబహువార్షికమ్ ॥ అత్రనిర్నిమిత్తం - భార్యావధకుపితేనభృగుణా - శ్రీమన్నారాయణః - పత్నీవియుక్తస్సన్నేవచిరకాలంతిష్ఠత్వితి శాపవచనందత్తం శ్రీవిష్ణుఃశ్రుత్వా - రామావతారే అహంత్వద్దత్తశాపమనుభవామీతి ప్రత్యుత్తరందత్తవానిత్య

త్తరగ్రంథే - అత్రైవ ప్రతిపాదనాత్ - శ్రీరామస్యపత్నీబహుత్వాసిద్ధేః - పత్నీవియోగజనితదుఃఖాభావప్రసక్త్యా-
భృగువచనస్య అప్రామాణ్యాపత్తిః - తదప్రామాణ్యే - తదభ్యుపగమ్యోక్తస్య భగవద్వచనస్యాప్యప్రామాణ్యాప
త్తిః - తస్మాచ్ఛ్రీరామస్య సీతాదేవ్యేకైవపత్నీ - నాన్యేతి - నను తర్హి - శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యప్రతిపాదక
దౌర్వాసరామాయణాద్యనేకపురాణవచనానామప్రామాణ్యప్రసంగ ఇతి చేన్న - ఉక్తార్థావిరోధేనైవ తేషామ
ర్థవర్ణనేన - అప్రామాణ్యప్రసక్తేరనవకాశాత్ - తథాహి - దౌర్వాసరామాయణస్థవచనపర్యాలోచనయా
శ్రీరామసౌందర్యమోహితాః స్వస్వకన్యాః కోసలరాజాదయోష్టౌ రాజానః - శ్రీరామాయ ప్రత్యేకం దదురిత్యనేన -
తత్ర సీతానుమతిపూర్వకం - తాసాం పాణీన్ రామః ప్రత్యగ్రహీదిత్యనేన చ - తాసాం దాసీత్వేన గ్రహణం శ్రీరామేణ
కృతమిత్యర్థస్సూచ్యతే - అన్యథా - సపత్నీపాణిగ్రహణే సీతానుమతేరయోగాత్ లోకే యస్యాః కస్యాశ్చిద్వా స్త్రి-
యాః - సపత్నీతి శబ్దప్రయోగమాత్రేణ - కోపః ప్రత్యుత్పవతి తథా సతి - స్వసాన్నిధ్యదశాయాం అనేకరాజకన్యానాం
పరిగ్రహే సీతానుమతిం చ కారేత్యర్థే - మూలం విచారణీయం - అనుమతిస్తు ద్వివిధా స్వకార్యప్రతిబంధనిమిత్తా - హ
ర్షనిమిత్తా చ - తత్ర - స్వపత్యురన్యస్త్రీపాణిగ్రహణం స్వహర్షాయ న భవత్యేవేతి - ద్వితీయకల్పస్యానవకాశః
ప్రథమకల్పే - స్వకార్యం శ్రీరామకర్తృకకవిలాసాదికం - తదప్రతిబంధః తద్విఘాతాభావః - తన్నిమిత్తానుమతిః - తా
సాం సంభోగానర్హత్వే జ్ఞాతపూర్వే ఏవ సిద్ధ్యతి - తస్మాద్దాసత్వేనైవ తాసాం పాణిగ్రహణం చ - తాస్తు
రాజకన్యాః తాసాం శ్రీరామదాస్యమనుపన్నమితి వాచ్యం లక్ష్మ్యా అపి లోకారాధ్యస్య నిత్యానందమూర్తేః
శ్రీరామస్య దాసీకింశే ప్రవృత్తాసత్యాం అన్యాసాం ప్రాకృతస్త్రీణాం దాస్యం కిందుర్ఘటమితి - న చ దాసీనాం పాణి
గ్రహణమదృష్టచరమితి - ప్రకృతే శ్రీరామేణ పాణిగృహీతానాం తాసాం న దాసీత్వం - కింతు భార్యాత్వమేవేతి వాచ్యం
తర్హి - యది పాణినా పాణిగ్రహణమేవ భార్యాత్వే ప్రయోజకం - తదా శ్రీరామసుగ్రీవయోస్సఖ్యకాలే - శ్రీరామే
ణ సుగ్రీవపాణిగ్రహణస్య అగ్నిసాక్షికం కృతత్వాత్ - సుగ్రీవస్య శ్రీరామభార్యాత్వాపత్తేః తథాహి కిష్కింధకాండే
పంచమసర్గే - ద్వాదశశ్లోకే ❖ శ్రీరామం ప్రతి సుగ్రీవోక్తిః ❖ రోచతే యది వా సఖ్యం బాహురేష ప్రసారితః । గృ
హ్యతాం పాణినా పాణిర్మర్యాదా బధ్యతాం ధ్రువా ❖ ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవేణ సుభాషితమ్। సంప్రహృష్టమ
నా హస్తం పీడయామాస పాణినా ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
అత్ర ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా చ అగ్నిసాక్షికం మైత్రీదార్ఢ్యార్థమే
వ - శ్రీరామేణ సుగ్రీవపాణిగ్రహణం కృతమిత్యర్థస్సూచితో భవతి - ఏవమేవ పాణిగ్రహణం అగ్నిసాక్షికం రాజక
న్యానాం స్వదాసీత్వదార్ఢ్యాయైవేతి నిశ్చితం - అన్యథా బహుగ్రంథవిరోధాపత్తేః - న చ పుత్రీప్రదానం కుర్వతామష్ట
రాజ్ఞామపి ఇదం సంతోషావహం న భవతీతి వాచ్యం - నవవిధభక్తీనాం మధ్యే భగవద్దాస్యస్యాపి ఘటికత్వేన భగవద్భక్తా
నామింద్రాదీనామపి - భగవద్దాస్యమపేక్షణీయం భవతీతి భాగవతాదిగ్రంథేషు స్పష్టతయా ప్రతిపాదితత్వాత్ -
యోగినామప్యగోచరే పరమాత్మని శ్రీరామచంద్రే - స్వపుత్రీణామనురాగాతిశయం విభావ్య - అస్మత్పుత్రీణాం శ్రీరామ
దాసీభావేన ప్రదానం అస్మాకమతీవ పరమపురుషార్థప్రదాననిదానమిత్యష్టరాజ్ఞామత్యతిశయితమోదావహత్వేన -
సంతోషన్యూనతానవకాశాత్ - న చ దౌర్వాసరామాయణస్థవచనానామేవమర్థకల్పనేపి బ్రహ్మాండపురాణస్థ శ్రీభూ
మినీళాసహితమిత్యాదివచనవిరోధో దుర్వార ఇతి వాచ్యం - తత్రత్యవచనస్య దశరథపుత్రత్వేనావతారిత శ్రీరామప
రత్వే - చతుర్భుజత్వాదీనాం సమన్వయాభావేన - అనన్వితత్వాపత్త్యా శ్రీమన్నారాయణరూపపరత్వస్యైవ వక్తవ్య
తయా ❖ రమంతే యోగినోనంతే నిత్యానందే చిదాత్మని - తేన రామపదేనాసౌ పరం బ్రహ్మాభిధీయతే ఇత్యాదిరామ

తాపనీయోక్తరీత్యా - శ్రీయాఃసహస్రనామ ఇతి శ్రీరామ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా వా - శ్రీమద్రామాయణపక్షే నైవోపపత్త్యా-
తత్రత్యశ్రీభూమినీళాదిశబ్దానామపి రాజకన్యాపరత్వాభావాత్ - కించ వాల్మీకిచరిత్రే ॥ కౌసలాద్యాశ్చ రాజా
నో దాక్షిణాత్యాశ్చ బాంధవాః । రఘువాయదమకః కన్యాః బంధుప్రాబల్యదర్శిన ॥ ఇత్యత్ర బంధుప్రాబల్యద
ర్శిన ఇతి విశేషణావేశేన శ్రీరామస్య సర్వోత్కృష్టత్వేన - తస్య సంబంధిత్వమయేన కేనాపి రూపేణ యథాకథంచిత్సం
పాదనీయమిత్యభిలాషపూర్వకం - మామకస్తా రాజానః స్వస్వకన్యాప్రదానం చ కుర్యురిత్యర్థసూచనేన - అ
స్మదీయకన్యకాః శ్రీరామస్య దాస్యాపన్నత్వే కృతార్థా భవంతు - తద్వారా వయం శ్రీరామసంబంధవాభవమేత్య
భిసంధినా ప్రచ్యుత ఇత్యస్మదుక్తార్థే విరోధాభావాత్ । నచ స్కాందే బ్రహ్మఖండోక్తబ్రహ్మనారాయణసంవాదప్రగ
థం - తత్రాప్యష్టావింశోత్తరం కన్యాశతం చోద్వాహనం శుభమితి భవద్వచనే ఉద్వాహనశబ్దస్య - కన్యాశీలవిశే
షణత్వాభిధానేన - ఉద్వాహనమిత్యస్య వివాహపరత్వాభావబోధేన - ఉత్ ఉత్కృష్టం వాహనం వా దస ఏవానా
ది సేవాయస్య తదిత్యేతాదృశవిగ్రహకరణేన - మత్పాదసేవార్థం అష్టావింశోత్తరశతకన్యాపరిగ్రహం భవిష్యతీ
త్యర్థకల్పనేన విరోధలేశాభావాత్ - అత ఏవ పాంచరాత్రస్థపద్మసంహితోక్తనిరోధస్యాప్యనవకాశః బ్రహ్మఖండే
శివాశివరహస్యే ॥ బ్రహ్మాద్యైస్సంవాదస్థం ఏవం నిత్యానపాయిన్యా హిత్వా జానకీపతేః గృహీత్వా చామరాది
వ్యాజ సుధాకరసమప్రభాః ॥ విజ్యమానాస్సదా భక్త్యా మోదం తే శివమచ్యుతం ॥ దివ్యాప్సరసగంధర్వకన్యా
సంయుక్తా భూషితాః । అంతఃపురనివాసిన్యః పుర్యావరణపాలికాః । ఇతి వచనద్వయమస్మదుక్తార్థస్యైవ సాధకం భ
వతి తథాహి - అత్ర నిత్యానపాయిన్యా ఇతి విశేషణం శ్రీరామాశ్రయస్య నిత్యఫలకత్వాత్తదభిప్రాయేణ నిక్షిప్తం హి
త్వా ఇతి స్త్రీసామాన్యపరం - తథాచోత్తరశ్లోకే ప్రతిపాదితార్థపర్యాలోచనయా దేవతాస్త్రీణాముప శ్రీరామసే
వోత్కంఠాతిశయేన పట్టణావరణాదిపాలకత్వాపేక్షాయాం మనుష్యసాధారణరాజస్త్రీణాం శ్రీరామసేవాసముత్సుక
తాయాం కిము వక్తవ్యమిత్యర్థస్సూచితః కించ సదా భక్త్యా మోదంత ఇత్యనేన శ్రీరామభక్తిమాత్రేణైవ తాసాం సంతో
షాతిశయః న విషయసుఖజనిత ఇత్యభిప్రాయః స్పష్టః - అగస్త్యరామాయణవచనస్థభార్యాదిశబ్దానాం రక్షణీయార్థ
కత్వేన స్వసంరక్షితదాస్యాదీనాం స్వాంగీకరణకాలే కౌసల్యాసదనే నివేశనం కౌసల్యాసేవాకరణాజ్ఞావచనం చ అస్మ
దుక్తార్థం కించిదపి న ప్రతిబధ్నాతీతి తద్విరోధాభావస్స్పష్ట ఏవ - నన్వేవమపి వాసిష్ఠరామాయణోక్త - బహుస్త్రీ
కోఽపి ధర్మాత్మేతి వచనం శ్రీరామస్య పత్నీబాహుల్యే ప్రమాణం భవతీతి చేన్న - తస్య వచనస్య బహుస్త్రీవిధాయకత్వా
భావేన ఏకపత్నీవ్రతప్రతిబంధకసాధారణబహుస్త్రీసామానాధికరణ్యేపి శ్రీరామేణ ఏకపత్నీవ్రతమేవ సంరక్షితమి
త్యర్థః ప్రశంసాభిప్రాయకత్వేనైవోపపత్తేః అత ఏవ ఏతాదృశప్రమాణబలేన శ్రీరామస్య బహుపత్నీకత్వ
సాధనపూర్వకం - తదనురోధేన ఏకపత్నీవ్రత ఇతి శ్రీరామసహస్రనామస్తోత్రస్థశబ్దస్య ఏకాం - ముఖ్యాం పత్నీ నామి
త్యాదివిగ్రహకల్పనం నిరాలంబం సతి మద్యైచిత్రకల్పితన్యాయేన బహుపత్నీకత్వసాధకప్రమాణజాలస్యైవాసిద్ధ
త్వే బహుపత్నీకత్వం - వంధ్యాసూనుసాదృశ్యమనుకరోతీతి - తాదృశబహుపత్నీకత్వమవలంబ్య - ప్రవృత్తత్వాదేతా
దృశవిగ్రహకల్పనాయాః - తస్మాదేకపత్నీవ్రత ఇత్యస్యాయం విగ్రహః - ఏకా చ సా పత్నీ చ ఏకపత్నీ ఏకపత్న్యా వ్ర
తం నియమో యస్య స ఏకపత్నీవ్రతః అనేన శ్రీరామస్య సకలయజ్ఞాదినిత్యనైమిత్తికకర్మకరణే శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ సహ
ధర్మచారిణీ నాన్యేత్యేవమర్థస్సూచితో భవతి - అత ఏవ లోకే సీతాపతిః - జానకీపతిరిత్యాదిశబ్దానామేవ ప్రయోగో దృ
శ్యతే - ఏవమన్యాసాం పత్నీనాం - సత్త్వే - తత్పతిత్వేనాపి వ్యవహారః - కుతో న స్యాదిత్యాక్షేపః - ఏకః - బహుపత్నీకత్వ
సాధనశీలశిరోభాగభూతః - న చాన్యాసాం పత్నీత్వేపి సీతాయాస్సకలయాతుధానప్రధననిదానప్రధాననిదానభూతత్వా
త్సీతాపతిరిత్యేవ ప్రయోగః ప్రసిద్ధ ఇతి వాచ్యం తథా సతి ప్రసిద్ధ్యభావేపి అన్యభార్యాసత్త్వస్య ప్రామాణ్యే - తదనురో

ధేన తాస్వపి పుత్రోత్పత్తిధర్మసంగ్రహాదేరావశ్యకత్వేన శ్రీరామకర్తృకస్వరాజ్యభాగప్రకారక్రమేసీతాపుత్రయోరయోధ్యాదిరాజ్యభాగకల్పనావసరేలక్ష్మణపుత్రద్వయం - భరతపుత్రద్వయం శత్రుఘ్నపుత్రద్వయం - స్వపుత్రద్వయంచ - నిమిత్తీకృతమిత్యనేనైవతదితరత్ర పుత్రోత్పత్తినిషేధస్సూచిత ఇత్యర్థాదేవ ఇతరాసాంభోగార్హత్వమేవనాస్తీతిసిద్ధం తస్మాచ్ఛ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యైకైవపత్నీతిసిద్ధం ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ఇతిశ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన❋అనంతనారాయణసూర్యనుజన్మనా❋శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్యపట్టాభిరామసిద్ధాంతిసుబ్రహ్మణ్యసూరిద్వయసహకృతేన❋ వావిళ్ల ❋ రామస్వామిశాస్త్రిణా❋విరచితే ❋ శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయాంతరార్థప్రకాశకే❋ శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే❋శ్రీరామస్యైకపత్నీవ్రతత్వనిరూపణప్రకరణంనామపంచమస్తరంగః❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ షష్ఠతరంగప్రారంభః ❋

పూర్వతరంగే - శ్రీరామస్యైకపత్నీవ్రతధరత్వస్య వ్యవస్థాపనార్థం - తత్పరిపంథిభూతానేకపత్నీకత్వప్రతిపాదకగ్రంథవిరోధాః - పరిహృతాః - ఏవం శ్రీరామాయణే - ఆమూలాగ్రమాలోకితే - తత్ర తత్ర కస్యచిత్కస్యచిత్ క్వచిత్ సంశయా ఉపస్ఫురంతీతి తత్పరిహారాస్తుమయా ఏవ తన్మాత్రాన్యశంకోపాను వాదపూర్వకం తత్ర తత్ర వ్యాఖ్యానేషూక్తప్రకారేణసమాధానంవక్తుంషష్ఠస్తరంగ ఆరభ్యతే - తత్ర పూర్వపక్షక్రమః - అయోధ్యాకాండే శ్రీరామస్యపట్టాభిషేకప్రకరణే పూర్వం దశరథః - కేనచిద్రాజానం ప్రతిగత్వా - తత్కన్యాం కైకేయీం ఉద్వాహయామాస తదా తేనరాజ్ఞా - తత్పుత్రస్యైవ రాజ్యప్రదానం కరిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం దశరథస్తస్మై రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ - తాం పరిణీతవానితి - ఇయం కథా రామాయణవ్యాఖ్యానేష్వపి పురాణేషు ప్రసిద్ధా - వాల్మీకిరామాయణేపి అయోధ్యాకాండే త్ర్యధికశతతమసర్గే తృతీయశ్లోకః ॥ పురాభ్రాతః పితా నస్సమాతరం తే సముద్వహన్ । మాతామహే సమాశ్రౌషీద్రాజ్యశుల్కమనుత్తమమ్ ॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా - కైకేయీవివాహకాల ఏవ - కైకేయీపుత్రస్య రాజ్యప్రదానం దశరథేన ప్రతిజ్ఞాతమితి సూచితం భవతి - ఏవం చేత్ స్వప్రతిజ్ఞార్థస్య ప్రతికూలతయా - దశరథః భరతం గిరివ్రజనగరం ప్రస్థాప్య - తదాగమనాదర్వాగేవ తవ పట్టాభిషేకం కార్యమితి శ్రీరామం ప్రతిబోధ్య - ఉక్తవాన్

అయోధ్యాకాండే చతుర్థసర్గే పంచవింశశ్శ్లోకః - శ్రీరామం ప్రతి దశరథోక్తిః ॥ శ్లో ❋ విప్రోషితశ్చ భరతో యావదేవ పురాదితః । తావదేవాభిషేకస్తే ప్రాప్తకాలో మతో మమ ❋ ఇతి వచనేన రామం ప్రతిసంబోధ్య - రామాభిషేకవృత్తాంతం మాతముఖేన కేకయాధిపతేరనివేద్యైవ - నిఖిలధర్మశాస్త్రనిష్ణాతోపి మాంచార్యభూతోపి దశరథః - కథం శ్రీరామపట్టాభిషేకోద్యమం కృతవానిత్యాక్షేపే ప్రాప్తే - సర్వవ్యాఖ్యానసమరసతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే - న కేవలం దశరథేన కైకేయీపుత్రస్య రాజ్యదానం ప్రతిజ్ఞాతం - కింతు యది త్వయా హం స్మారితో భవేయం తదా తత్పుత్రస్యైవ రాజ్యప్రదానం కరోమి - నో చేత్ తదా నిఖిలకల్యాణగుణాకరస్య రాజ్యపరిపాలనార్హస్య జ్యేష్ఠస్యాంతరస్య - ధర్మశాస్త్రోక్తరీత్యా రాజ్యప్రదానం కరోమీత్యేవ ప్రతిజ్ఞాతం - తస్మాన్న తత్ప్రతిజ్ఞోల్లంఘనం తేనాచరితం - ఏతదర్థమనుచింత్యైవ దశరథో భరతాగమనాదర్వాగేవ - శాస్త్రతో రాజ్యపరిపాలనార్హస్య రామస్య - పట్టాభిషేకః కార్య ఇతి నిశ్చితవాన్ - అస్మాదేవ హేతోః కేకయరాజస్య రామాభిషేకమహోత్సవవృత్తాంతం - నివేదయితుం నకమపి దూతం ప్రేషితవాన్ - అయమేవార్థః ఉమాసంహితాయాం ఉమాం ప్రతి మహేశ్వరేణోపదిష్టః - తథాహి ❋ ఉమా ❋ రాజ్ఞో దశరథస్యాస్య మృషావాదిత్వమాగతమ్ । ప్రతిజ్ఞోల్లంఘనం యస్మాత్ కృతం తత్కేకయాధిపే ❋ కైకేయ్యాః గ్రహణే పూర్వం తదుద్వాహవ్యవస్థితేః ❋ ఇతి పార్వత్యా పృష్టే ఈశ్వర ❋ వివాహసమయే రాజ్ఞా ప్రతిజ్ఞా

తమిదం కృత్యం సుగ్రీవపట్టాభిషేకసమయే భవేయ - స్మారితోయది । త్వయావాక్యేన భూపాల తదాచేత్కరవాణ్యహం॥ ఇత్థం ప్రతిజ్ఞామకరోద్వివాహ గ్రహణే నృపః । తస్మాదస్మిన్నరివ్యాఘ్రే నదోషోస్తి శుభాననే - అనేన శ్రీరామస్య దశరథకర్తృకపట్టాభిషేకప్రయత్నో నిర్దోషః ఇతి సిద్ధం॥ ఇతి ప్రథమాక్షేపఖండనం ॥ అథ ద్వితీయాక్షేపః॥ కిష్కింధాకాండే వాలిసంహారవిచారే - నను వాలిసంహారకాలే వాలినా నిరపరాధం కథం హననం త్వయా కృతమితి ప్రార్థితే తేన శ్రీరామేణ వాలినం ప్రత్యుత్తరితం తత్రైవ కిష్కింధాకాండే అష్టాదశసర్గే వింశచ్ఛ్లోకే॥ తద్వ్యతీతస్య తే ధర్మాత్కామవృత్తస్య వానర । భ్రాతృభార్యావమర్శేస్మిన్ దండోయం ప్రతిపాదితః॥ నచ తే మర్షయే పాపం క్షత్రియోహం కులోద్భవః । ఔరసీం భగినీం చాపి భార్యాం వాప్యనుజస్య యః । ప్రచరేత నరః కామాత్తస్య దండో వధః స్మృత ఇతి ॥ అనేన శ్లోకేన వాలినః భ్రాతృభార్యాగామిత్వం మహాపాపమితి నిశ్చిత్య - తస్య శిక్షాంతగమనహేతుం మత్వా నేన శ్రీరామేణ - తస్య దండః వధరూప ఏవ నిర్ణీతః - ఏవం సతి ఉత్తరత్ర సుగ్రీవపట్టాభిషేకానంతరం తస్యాపి తారాసంభోగ ప్రాప్తేస్సందర్శనాత్ - సుగ్రీవోపి భ్రాతృభార్యాగామిత్వాన్మహాపాపీ - తథాహి - ఉమాసంహితాయాం దశమాధ్యాయే శివం ప్రత్యుమోక్తిః॥ శ్లో॥ పుత్రభార్యా శిష్యభార్యా కనిష్ఠభ్రాతురేవచ । స్నుషా చ జ్యేష్ఠభార్యా చ మాతులస్య కుటుంబినీ । మాతృతుల్యా ఇతి ఖ్యాతాః కథం తారాసమాగమః ॥ అనేన సుగ్రీవస్య మాతృతుల్యాయాస్తారాయాః సంగమే మహాదోష ఇత్యర్థస్సూచితో భవతి - తస్మాదయం సుగ్రీవోపి వాలిసదృశ పాపభూదితి - వాలివధవత్ సుగ్రీవవధస్యావశ్యం కర్తుముచితతయా - తత్రైవ వాలిసంహారకాలే శ్రీరామేణ ప్రతిజ్ఞాతతయా చ - ప్రతిజ్ఞాతార్థమపహాయ - శ్రీరామేణ పతుపాతకః కథం కృత ఇత్యాక్షేపే - ఉచ్యతే - శ్రీరామేణ పతుపాతోపి న కృతః - సుగ్రీవస్యాపి తాదృశ దోషో నాస్త్యేవ - తథాహి తత్రైవోమాసంహితాయాం - దశమాధ్యాయే॥ ఉమాం ప్రతి మహేశ్వరోక్తిః॥ యోనిజాతాసు నారీషు సంసర్గో లోకగర్హితః । యోన్యజాతాస్వంగనాసు గమనే నైవ కిల్బిషమితి ॥ అనేన తారాయా అయోనిజత్వాత్తత్సంగమే సుగ్రీవస్య న దోష ఇతి మన్వానేన శ్రీరామేణ సుగ్రీవవిషయే ప్రసాద ఏవ కృతః - వాలివిషయే తు రుమాయాస్సుగ్రీవభార్యాయా యోనిజత్వాత్తత్సంగేన వాలినః పాపీయస్త్వం - విజ్ఞాయ తద్ధననం కృతమితి - ఇతి ద్వితీయాక్షేపఖండనం॥ అథ తృతీయాక్షేపః॥ నను బాలకాండే సప్తదశసర్గే వానరోత్పత్తి ప్రకరణే - గంధమాదన - సుషేణ శరభానాముత్పత్తిరేకరీత్యా ప్రతిపాద్యతే - యుద్ధకాండే - రావణశార్దూలసంవాదే వానరసేనాయూథపతి ప్రస్తావానసరే గంధమాదన సుషేణ శరభానాముత్పత్తిస్తద్విరుద్ధతయా ప్రతిపాద్యతే - ఏవమేకస్మిన్నేవ గ్రంథే - శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిణా పూర్వోత్తర గ్రంథపర్యాలోచనయా - విరుద్ధార్థః ప్రతిపాదితః తథాహి బాలకాండే సప్తదశసర్గే ద్వాదశశ్లోకః॥ ధనదస్య సుతః శ్రీమాన్ వానరో గంధమాదనః॥ ఇత్యుపక్రమ్య పంచదశశ్లోకః॥ వరుణో జనయామాస సుషేణం నామ వానరమ్ । శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబలః ఇతి ॥ అత్ర గంధమాదనః కుబేరపుత్రః సుషేణో వరుణపుత్రః - శరభః పర్జన్యపుత్రః ఇత్యుక్తం భవతి - తద్విరుద్ధతయా యుద్ధకాండే ప్రతిపాదితం - తథాహి - యుద్ధకాండే త్రింశత్సర్గే ద్వావింశచ్ఛ్లోకః - రావణం ప్రతి శార్దూలోక్తిః శ్లో॥ సుషేణశ్చాత్ర ధర్మాత్మా పుత్రో ధర్మస్య వీర్యవాన్ । ఇత్యుపక్రమ్య షడ్వింశచ్ఛ్లోకే॥ పుత్రా వైవస్వతస్యాథ పంచకాలాంతకోపమాః । గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదన ఇతి॥ అనేన సుషేణః ధర్మపుత్రః శరభ గంధమాదనౌ వైవస్వతపుత్రావిత్యుక్తత్వేన - బాలకాండోక్తార్థ యుద్ధకాండోక్తార్థయోస్తేజస్తిమిరయోరివ పరస్పర విరుద్ధత్వాత్ - వాల్మీకినా సర్వజ్ఞేన కథం విరుద్ధార్థః ప్రతిపాదిత ఇత్యాక్షేపే - ఉచ్యతే తిలకవ్యాఖ్యానే - సుషేణ శరభ గంధమాదనాఖ్యానామనేకవానరాణాం సద్భావాత్ - బాలకాండోక్త సుషేణ శరభ గంధమాదనాపేక్షయాభిన్నానామేవ అత్ర శార్దూల రావణ సంవాదే గ్రహణాభిధానాన్న విరోధః - ఇతి తృతీయాక్షేపఖండనం - అథ చతుర్థాక్షేపః - ఇంద్రజిద్వధవిషయే నను చతుర్దశ వర్ష పర్యంతం శ్రీరామమనువర్తమానస్య

నిద్రాహారవర్జితస్యలక్ష్మణస్యాపిచతుర్దశవర్షపూర్తేః పునర్భరద్వాజాశ్రమప్రవేశదినఏవజాయతే తథాచే
చ్చతుర్దశవర్షపర్యంతంనిద్రాహారవర్జితేనపురుషేణైతద్వనాశోభవేదితి- ఇంద్రజితే పురాబ్రహ్మదత్తవరదా
నానుసారేణ చతుర్దశవర్షపరిపూర్త్యభావదశాయామేవలక్ష్మణేనకథమింద్రజిద్ధతోభూదిత్యాక్షేపే సర్వవ్యా
ఖ్యానసమరసతయాసిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే - చతుర్దశవర్షపూర్త్యనంతరమేవలక్ష్మణేనఇంద్రజిద్ధననంకృ
తం - అతోనదోషఃచతుర్దశవర్షపూర్తిశ్చసావనమానేనగ్రాహ్యా - తదుక్తం జ్యోతిశ్శాస్త్రే-సర్వతోభద్రచ
క్రోద్ధారప్రకరణే ఆదిత్యాదిగ్రహాణాంచగతిషూడుదశాస్వపి । ఆయుర్దాయవిభాగేపినాక్షత్రంమానముచ్యతేఇతి
అత్రనాక్షత్రమానేనగణ్యమానసంవత్సరదినాని - అభిజిన్నక్షత్రరహితానిచతుర్వింశత్యధికత్రిశతాని - అభిజిన్నక్ష
త్రసహితత్రింశదధికత్రిశతానిభవంతి - ఏవంచతుర్దశవర్షగణనాయామాగతదినాని - చతురధికసప్తశతసం
ఖ్యావిశిష్టచతుస్సహస్రాణి - ఏవంసతి శ్రీరామేణపితృవాక్యపరిపాలనరూపవ్రతంతుయథాశాస్త్రంచాంద్రమా
నేనైవగణయిత్వానిర్వర్తితంతథైవశాస్త్రనియమాత్ - తథాహి సూర్యసిద్ధాంతేమానాధ్యాయే - చతుర్దశశ్లోకః తి
థిఃకరణముద్వాహః క్షౌరం సర్వక్రియాతథా । వ్రతోపవాసయాత్రాద్యాః క్రియాశ్చాంద్రేణగృహ్యతే- ఇతి ※ ఏతద్వ
చనార్థపర్యాలోచనయా వ్రతాద్యనుష్ఠానస్యచాంద్రమానేనైవ కాలనిర్ణయఃకార్యఇత్యర్థస్సూచితోభవతి - యత్తు
చతుర్దశవర్షపూర్తిస్సావనమానేనగ్రాహ్యా-తదుక్తం - ఆయుర్దాయవిభాగశ్చప్రాయశ్చిత్తక్రియాశ్చహి-సా
వనేనైవకర్తవ్యాగార్గ్యస్యవచనంతథేతి - గార్గ్యవచనార్థపర్యాలోచనయాబ్రహ్మదత్తేంద్రజిద్వరస్యఆయుర్దా
యవిషయకత్వేన - తద్వర్షాస్సావనమానేనైవగణనీయాః - నాన్యైశ్చాంద్రాదిమానైః - అపిచ-శ్రీరామేణపితృ
వాక్యపరిపాలనరూపవ్రతంయథాశాస్త్రంచాంద్రమానేనైవగణయిత్వానిర్వర్తితం- ఏవంసావనమానచాంద్రమా
నాభ్యాంచతుర్దశవర్షపరిమితకాలేగణితేన్యూనాధిక్యమేవంభవతి-సావనసంవత్సరస్యదినానిషష్ఠ్యధికత్రిశతానిఏతే
నక్రమేణచతుర్దశవర్షసముదాయస్యాగతదినానిచత్వారింశదధికపంచసహస్రాణిచాంద్రమానేనగణితవత్సరస్యదినా
ని౩౫౪ పంచసుసంవత్సరేషుఏకందినన్యూనాధికతయాఅధికమాసోద్భవాత్-తద్దినానిషష్టిసంఖ్యాకానితస్మాత్సాగతదినైస్సా
కందినగణపరిగణనాయాంకృతాయాం - ప్రతిచాంద్రమానగణితవత్సరస్యాగతదినానిషడధికషష్టిసంఖ్యాయుక్తత్రి
శతానిభవంతి - ఏవమేవక్రమేణచతుర్దశవర్షాణామాగతదినానిచతుర్వింశత్యధికైకశతవిశిష్టపంచసహస్రాణి- ఏ
వంచసతి సావనమానప్రకారేణచతుర్దశవర్షపూర్తిర్లక్ష్మణస్యలంకానగరప్రవేశాత్పూర్వమేవాభూదిత్యర్థాచ్చసా
ణాశనవరప్రదానముపపద్యతఇతిప్రతిపాదితంతదయుక్తం శ్రీరామేణచైత్రశుక్లదశమ్యామేవవనవాసంప్రతిప్రయాణ
స్యకృతత్వేనపునశ్చతుర్దశవర్షపూర్తేశ్చైత్రశుక్లదశమ్యామేవక...యాచాంద్రమానేనగణితచతుర్దశవర్షసముదా
యస్యాగతదినాని - అధికమాసయుక్తానిచతుర్వింశత్యధికైకశతవిశిష్టపంచసహస్రాణి - తేషాంమధ్యే అధికమాసపం
చకంపునస్త్రుటద్దినానివర్జయిత్వాఅవశిష్టాని - దినానిషట్పంచాశదధికనవశతోత్తరచతుస్సహస్రాణి - ఏవంచసావ
నమానగణితచతుర్దశవర్షగణితదినానాంచత్వారింశదధికపంచసహస్రసంఖ్యాకత్వేపతదపేక్షయాచాంద్రమానాగ
తచతుర్దశవర్షపరిమితదినానాంషట్పంచాశదధికనవశతోత్తరచతుస్సహస్రసంఖ్యాకత్వేనచతురశీతిదినన్యూనత్వాచ్చా
చాంద్రమానాగతచతుర్దశవర్షపూర్తేఃపూర్వంసావనమానేనచతుర్దశవర్షపరిపూర్త్యసంభవదుక్తత్వాత్ -నచాత్ర-అ
ధికమాసపంచకపరిత్యాగేకిం ప్రమాణమితివాచ్యం తత్పరిత్యాగమూలస్యస్పష్టాంతమగ్రేవక్ష్యమాణత్వాత్ - తస్మా
న్నాక్షత్రమానేనైవ ఇంద్రజిద్వధవిషయకబ్రహ్మవరలబ్ధచతుర్దశవర్షపరిపూర్తిరిత్యవధేయం - ఇంద్రజితోబ్రహ్మ
ణాదత్తవరదానవిషయకప్రమాణాని - వాసిష్ఠరామాయణే ※ మేఘనాదోమహాఘోరంతపఃకృత్వాబ్రవీత్తతః । బ్ర
హ్మాణంలోకకర్తారంవరాన్మేదేహిసాంప్రతమ్ । బ్రహ్మాతద్వచనంశ్రుత్వామేఘనాదంతదాబ్రవీత్ । రావణాత్మజమ
ద్వాక్యంశృణుతేతపసాస్మ్యహమ్ । సంతుష్టస్సన్మహావీరవరాన్దాస్యామికాంక్షితాన్ । యామాయాస్సంతిలోకే
షుత్వయితిష్ఠంతుసర్వదా । మేఘమండలమధ్యస్థఃకరిష్యసిభవారణమ్ । అగ్నేశ్శాలాంగతోనిత్యాతుసాశ్వంసాదిసం
యుతమ్ । ఆరుహ్యతద్రథం యాతియద్యజేయోభవిష్యసి - యదాంతరాదోజాయేతతవనాశస్తదాభవేత । చ

తుర్దశ చ వర్షాణి నిద్రాహారవివర్జితః। రామస్యావరజో యస్స్యాత్ తేన నాశో భవేద్ధ్రువమ్। ఇత్యుక్త్వా స హితో దైవైః తత్రైవాంతరధీయత। తథాచ అవశిష్టాంశస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః - ఇతి చతుర్థాక్షేపఖండనమ్ - అథ పంచమాక్షేపః - రావణస్య నలకూబరపితామహశాపయోః పౌర్వాపర్యవిచారః - నను కస్మింశ్చిత్సమయే రావణః నలకూబరం ప్రతిగచ్ఛంతీం రంభాం విలోక్య మదనపరాధీనస్సన్ - తాం బలాత్కారేణ ధర్షితవాన్ - భూత్ తతః పరం నలకూబరో రంభయా నివేదితనిఖిలవృత్తాంతస్సన్ - యోగదృష్ట్యా చ తత్సర్వం విజ్ఞాయ కుపితమనాస్సన్ రావణముద్దిశ్య దారుణమితం పరం యదాయం రావణః అకామాం వధూం కామయిష్యతే తదాస్య శిరస్సప్తధా ఫలిష్యతీతి శాపముత్ససర్జ - అయం కథా ఉత్తరకాండే షడ్వింశతితమే సర్గే షట్చత్వారింశచ్ఛ్లోకః॥ సా వేపమానా లజ్జితా భీతా కరకృతాంజలిః। తస్మై సర్వం యథాతత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే। గృహీతా తేన పృష్టాస్మి కస్య త్వమితి రాక్షసా। మయా సర్వం యథాతత్త్వం కథితం తస్మై నివేదితమ్। కామమోహాభిభూతాత్మా నాశ్రౌషీత్తద్వచో మమ। యాచ్యమానో మయా దేవ స్నుషా తేఽహమితి ప్రభో। తత్సర్వం పృష్ఠతః కృత్వా బలాత్తేనాస్మి ధర్షితా। ఏవం త్వమపరాధం మే క్షంతుమర్హసి మానద। దర్శనాం తాం పరాం శ్రుత్వా ధ్యానం సంప్రవివేశ హ। తస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవణాత్మజః। ముహూర్తాత్క్రోధతామ్రాక్షః తోయం జగ్రాహ పాణినా। గృహీత్వా సలిలం దివ్యముపస్పృశ్య యథావిధి। ఉత్ససర్జ తదా శాపం రాక్షసేంద్రాయ దారుణమ్। అకామా తేన యస్మాత్త్వం బలాద్భద్రే ప్రధర్షితా। తస్మాత్స యువతీమన్యాం నాకామాముపయాస్యతి। యదా హ్యకామాం కామార్తో ధర్షయిష్యతి యోషితమ్। మూర్ధా తు సప్తధా తస్య శకలీభవితా తదా। తస్మిన్నుదాహృతే శాపే జ్వలితాగ్నిసమప్రభే। దేవదుందుభయో నేదుః పుష్పవృష్టిశ్చ ఖాచ్చ్యుతా॥ ఏవమన్యస్మిన్ కస్మింశ్చిద్దివసే స ఏవ రావణో మార్గే పుంజికస్థలాఖ్యాం కాంచిదప్సరసం పితామహసదనం ప్రతి వియన్మార్గేణ గచ్ఛంతీం దృష్ట్వా మన్మథవ్యథితహృదయః - తాం బలాత్కారేణోపభుజ్య వివస్త్రాం విలుఠంతీం మోచితవాన్ కృత్వా ప్రేషయామాస - తతస్సా ప్రకటితోరుకక్షస్థలా పుంజికస్థలా ద్రుతం ప్రతిగత్వా తత్సర్వం బ్రహ్మణే నివేదయామాస - తదా స పితామహః కృపాలుః మిలికోపః తస్మై రావణాయ యదాప్రభృత్యన్యాం నారీం చిరం పశ్యన్ బలాత్కరోతి తదా తస్య శిరశ్శతధా శకలీభవతీతి శాపం దత్తవానితి ఇయం కథా యుద్ధకాండే వాల్మీకమహర్షిణా సమ్యగభిహితా - తథాహి - యుద్ధకాండే త్రయోదశసర్గే ఏకాదశశ్లోకః॥ పితామహస్య భవనం గచ్ఛంతీం పుంజికస్థలామ్। చంచూర్యమాణామద్రాక్షమాకాశేఽగ్నిశిఖామివ। సా ప్రసహ్య మయా భుక్తా కృతా వివసనా తతః। స్వయంభూభవనం ప్రాప్తా లోలితా నలినీ యథా। తచ్చ తస్య తథా మన్యే జ్ఞాతమాసీన్మహాత్మనః। అథ సంకుపితో దేవో మామిదం వాక్యమబ్రవీత్। అద్యప్రభృతి యామన్యాం బలాన్నారీం గమిష్యసి। తదా తే శతధా మూర్ధా ఫలిష్యతి న సంశయ ఇతి॥

ఏవం సతి - ఏతయోః నలకూబరపితామహశాపయోర్మధ్యే కస్య ప్రాథమికత్వమంగీకార్యం - యది నలకూబరశాపస్య ప్రాథమికత్వం కల్ప్యతే - తదా పుంజికస్థలాస్పర్శనప్రసక్తేరభావాద్ బ్రహ్మశాపవచనానుపపత్తిః - యది బ్రహ్మశాపస్యైవ ప్రాథమికత్వం తదారంభాసంభోగనిర్బంధప్రయుక్తనలకూబరశాపస్య న కాపి ప్రసక్తిః - ఏవంచ పూర్వోక్తశాపద్వయస్య ప్రాథమికత్వసందేహే మహాన్ విరోధ ఇత్యాక్షేపే అత్రోచ్యతే - నలకూబరశాపస్యైవ ప్రాథమికత్వమంగీకర్తుం న్యాయ్యం తస్య పతివ్రతాస్త్రీమాత్రసంభోగనిషేధవినియోగ ఇత్యుత్తరకాండే షడ్వింశతితమే సర్గే స్పష్టత్వాత్ తథాహి - తత్రైవ సర్గే షష్టితమః శ్లోకః॥ తేన నిస్సృతాం ప్రీతిమాపుస్సర్వాః పతివ్రతాః। నలకూబరసముక్తం శాపం శ్రుత్వా మనఃప్రియమ్॥ ఇతి - ఏతద్వచనాపర్యాలోచనయా పతివ్రతాసంభోగనిబంధపరిహారకమిదం నలకూబరశాపమితి నిశ్చితం భవతి - ఏతేన పుంజికస్థలాయా అప్సరస్త్వేన తస్యాస్సంభోగేన నాపి దోష ఇతి మన్వానేన దానవేన రావణేన తస్యాం బలాద్భుక్తాయాం స్త్రీసామాన్యబలాత్కారసంభోగనిషేధార్థం బ్రహ్మశాపః ప్రవృత్త ఇతి మే వాఖ్యానం మనసి నిధాయ రావణేనవ మహాపార్శ్వం ప్రతి స్వవృత్తాంతకథనప్రస్తావే సీతాసంభోగవిషయే బల

త్తేన ప్రతిబంధకీభూత స్త్రీసామాన్యవిషయక బ్రహ్మశాపవచనమేవోదాహృతం - నతురంభాసంభోగప్రయుక్తనల కూబరశాపవచమితిఅన్యత్సర్వంసమంజసం-ఇతిపంచమాక్షేపఖండనం - అథవిభీషణపట్టాభిషేకవిచారవిషయేనిరుక్తాక్షేపసమాధానంసప్తమతరంగేవిభీషణపట్టాభిషేకప్రకరణేప్రతిపాద్యతఇతి - ఇహవిరమ్యతే ❋ ❋ శ్రీమదాత్రేయగోత్రకలశజలధికౌస్తుభేన ❋ అనంతనారాయణసూర్యనుజన్మనా ❋ శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్యపట్టాభిరామసుబ్రహ్మణ్యసూరిద్వయసహకృతేన ❋ వావిళ్ల ❋ రామస్వామిశాస్త్రిణావిరచితే ❋ శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే దురూహాక్షేపపరిహారప్రకరణంనామషష్ఠస్తరంగస్సమాప్తిమగమత్ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ సప్తమతరంగప్రారంభః ❋

❋ శ్రీరామాయనమః ❋ పూర్వతరంగేరామాయణస్థదురూహాక్షేపాఃకతిచిదస్మదీయబుద్ధిస్థాఃతత్తద్వ్యాఖ్యానసిద్ధాంతప్రదర్శనపూర్వకం సప్రమాణకైర్వచనైః పరిహృతాః ఇదానీమస్మింత్సప్తమతరంగే శ్రీరామస్య వనవాసార్థమయోధ్యానిర్గమనదినాదారభ్య పునరయోధ్యా నగరప్రవేశపర్యంతం-చతుర్దశసువర్షేష్వతత్తత్ప్రదేశగమనసుహృద్దర్శనాది కార్య కాలనిర్ణయక్రమః ప్రతిపాద్యతే-అత్రయద్యపి శ్రీమద్వాల్మీకమహర్షిణా అస్మిన్నస్మిన్దినే ఏతత్కార్యంకృతమితికంఠోక్త్యాన ప్రతిపాదితం తథాపితత్రతత్ర వాల్మీకిమహర్షిణా సూచితార్థపర్యాలోచనయా శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృంహకపురాణాద్యవలోకనేన చ కతకమాహేశ్వరతీర్థీయ-తిలకగోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానపర్యాలోచనయాచ సిద్ధాంతితంకాలం ప్రదర్శయిష్యామః - తత్ర శ్రీరామస్యపితృవాక్యపరిపాలనైకమనసస్సాకేతనగరాద్యదానిర్గమనం సఏవ కాలశ్చతుర్దశవర్ష ప్రాథమికవాసరః - సచచైత్రశుక్లదశమీతిప్రతిభాతి తథాహి - దశరథేన శ్రీరామంప్రతితవపుష్యనక్షత్రయుక్తాయాంపట్టాభిషేకం కార్యమిత్యుక్తాథానురోధేనచైత్రమాసేపుష్యనక్షత్రయుక్తత్వం-అష్టమినవమీదశమీష్వన్యతమతిథ్యాంఏవేతిజ్యోతిశ్శాస్త్రప్రసిద్ధత్వాత్ తత్రశ్రీరామస్యప్రయాణోచితదినవిమర్శే-నవమ్యారిక్తతిథిత్వేన ప్రయాణానర్హత్వాత్ దశమ్యాఃపూర్ణత్వేన ప్రయాణయోగ్యత్వాచ్చ-దశమ్యేవ ప్రయాణదివసః - తస్యామేవరాత్రౌ తమసాతీరేనివాసః - ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నవీతీరేనివాసః - తత్రైవరామదర్శనార్థంగుహాగమనం - తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థతరుమూలేనివాసః చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగేవాసః తత్రైవభరద్వాజదర్శనం పంచమరాత్రౌ యమునాతీరవాసః తతస్సుమంత్రః-షష్ఠదివసేరామశ్చిత్రకూటంగమిష్యతీతివృత్తాంతంజ్ఞాత్వా-సాయాహ్నసమయేఅయోధ్యానగరం ప్రాప్తవాన్ తస్మిన్నేవదినే-అర్ధరాత్రవేళాయాందశరథోదివంగతః - తతఃపరంసప్తమేహ్ని కౌసల్యాదీనాం ప్రలాపం తస్మిన్నేవ దినే వసిష్ఠాజ్ఞయాగిరివ్రజపట్టణస్థభరతానయనాయదూతప్రేషణం - తేమాతాస్త్రిరాత్రపర్యంతంమార్గేస్థిత్వాచతుర్థదినేరాత్రౌతన్నగరంప్రవిష్టాః - తతఃపరస్మిన్నహనిభరతాహ్వానం అయోధ్యాంప్రతిభరతాగమనే మార్గేసప్తరాత్రయోర్వృత్తాంతంతతోభరతఃశ్రవణదినాదారభ్య త్రయోదశదివసపర్యంతంయథావిధిపారలౌకికంకర్మ చకార - తతశ్చతుర్దశేహనిభరతంరాజ్యేభిషేచయితుంమంత్రిభిర్జ్ఞాపనం తస్మిన్నేవాహని మార్గసమీకరణార్థంభరతాజ్ఞయాశిల్పిజనప్రేషణం - తతశ్చతుర్భిర్దినైర్మార్గసమీకరణం తత రామసన్నిధానంప్రతిభరతగమనకాలోపి దినత్రయపరిమితః - రామసన్నిధానేభరతనివాసకాలోపదినత్రయపరిమితిః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ అయోధ్యాంప్రతిభరతస్యపునరాగమనకాలోపి తద్వదేవ దినత్రయపరిమితః - ఇత్థంచ శ్రీరామస్యఅయోధ్యానిర్గమనమారభ్య భరతస్యపాదుకాప్రదానపూర్వకమయోధ్యానగరప్రవేశపర్యంతంసాకల్యేన దినగణపరిగణనాయాం పంచచత్వారింశద్దినానిభవంతి - తతః శ్రీరామేణచిత్రకూటేఅర్ధంద్విమాసానీతాః - తతఃపూర్వోక్తదినైస్సాకంఏకస్సంవత్సరోజాతః - తతశ్చిత్రకూటంవిసృజ్యదండకావనప్రవేశాదారభ్య-ఋషీణామాశ్రమపంచాకేణశ్రీరామమూర్తేర్గతకాలస్సంవత్సరదశకపరిమితః- తతఃపరంపంచవటీంగత్వా-శ్రీరామేణసార్ధసంవత్సరపరిమితకాలంతత్రగమితః-ఏవంచసాకల్యేనరావణకర్తృకసీతాపహరణాత్పూర్వంగతసంవత్సరగణనాయాం సార్ధద్వాదశసంవత్సరాభవంతి - తతస్త్రయోదశేకంచిదవశిష్టేమాఘశుక్లాష్టమ్యాంవిందాఖ్యముహూర్తేరావ

ణేన సీతాపహరణంకృతం - తతః జ్యేష్ఠశుద్ధపూర్ణిమాయాం వాలివధః - తత. కార్తికశుక్లప్రతిపదమవధి కృత్వా స
గ్రీవస్య కిష్కింధాపట్టణప్రవేశాజ్ఞావచనం తతః కార్తికమాసాంతే సుగ్రీవం ప్రతిలక్ష్మణేనాత్యాగ్రహః కృతః - తస్మి
న్నేవమాసి సీతాన్వేషణాయమార్గశీర్షమాసమవధిం కృత్వాదిక్షు వానరాణాం ప్రేషణం తతో దక్షిణదిశి ప్రస్థాపితా
నాం వానరాణాం మధ్యే హనూమతా మార్గశిరశుక్లైకాదశ్యాం లంకాప్రవేశః కృతః తస్యామేవ అర్ధరాత్రాత్పరం
సీతాదర్శనం - ద్వాదశ్యాం శింశుపావృక్ష ఏవ దివాస్థిత్వా రాత్రౌ రావణదర్శన సీతాసందర్శనసల్లాపాదికం కృతం
తత్రయోదశ్యామక్షాదివధః - చతుర్దశ్యాం బ్రహ్మాస్త్రబంధలంకాదహనాదికం కృతం పౌర్ణమాస్యాం పునరాగ
మనం తతో మహేంద్రశైలవర్తి వానరైస్సాకం పంచదినాని మధ్యేమార్గం గమితాని మార్గశీర్షకృష్ణపక్షషష్ఠ్యాం
మధువనభంజనం సప్తమ్యాం శ్రీరామదర్శన ప్రత్యభిజ్ఞా ప్రదాన సీతాపాతివ్రత్య నివేదనాని తతోష్టమ్యాముత్తరఫ
ల్గునీనక్షత్రయుక్తాయాం విజయాఖ్యే ముహూర్తే శ్రీరామాజ్ఞయా యుద్ధార్థం వానరసేనాప్రస్థానం తతస్సప్తది
నైః పుష్యశుక్లప్రతిపత్పర్యంతం సముద్రవేలాయాం స్కంధావారనివేశనం తతః పుష్యశుక్లచతుర్థ్యాం విభీషణాగమనం
పంచమ్యాం సముద్రతరణార్థమాలోచనాక్రమః తతో దినచతుష్టయ శ్రీరామేణ సముద్రప్రసాదార్థం ప్రాయో
పవేశః తతో దశమ్యాం సేతోరారంభణం - తత్రయోదశ్యాం సేతోః పూర్తిః - తతః చతుర్దశీపూర్ణిమాస్యాంత
రస్మిన్ శ్రీరామస్య సువేలారోహణం తతో దశపంచదినాని కూటప్రేషణ సేనానివేశాదినా గతాని తతోయుద్ధారం
భః తతస్తదారభ్య శ్రావణామాంతేలంకాపురాద్బహిస్సేనయోస్సంకులం యుద్ధం ************
తతో బహురాక్షసక్షయే జీవితాగాః సాలంకాం ప్రవిష్టా. ఇతి తద్దినే అవహారః కృతః - తదుత్తరం భాద్రపద
శుక్లప్రతిపది అనవరతయుద్ధప్రారంభః తస్యామేవ రాత్రౌ ఇంద్రజిత్కృత నాగపాశబంధః - యత్తు ఇయం
ప్రతిపత్కృష్ణపక్షీయేత్యుక్తం తన్న - యది ఇయం కృష్ణప్రతిపత్తదా తస్యాః పూర్ణిమోత్తరత్వేన సర్వరాత్రౌ చంద్ర
స్యసత్త్వేన అస్మిన్ స్తనసేదారుశ్శేత్యుక్తైరసాంగత్యాపత్తేః అతస్సా శుక్లప్రతిపదేవ వాచ్యా - ఏవంచ అమాంతపక్షమా
త్రయుద్ధమిత్యుక్తిరత్యంతానుపపన్నేతి సిద్ధం యత్తు అమాయామేవ రావణవధ ఇతి తత్తు నయుక్తం - ఇంద్రజిద్వధోత్త
రం యుద్ధకాండే త్రినవతితమసర్గే ద్విషష్టితమశ్లోకః * అభ్యుత్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీం । కృత్వానిర్యా
హ్యమావాస్యాం విజయాయ బలైర్వృతః * ఇత్యనేన రావణం ప్రతి సుపార్శ్వేన చతుర్దశ్యాం రావణ ప్రేషితబ
లవధోత్తరమమాయాం నిర్గతేన రావణేన రామలక్ష్మణయోర్యుద్ధే రాత్రౌ లక్ష్మణస్య శక్తిఘాతోత్తరం రావణ లంకాప్రవే
శస్యోక్తత్వాత్ తతో లక్ష్మణచికిత్సోత్తరం పునశ్చ రామరావణయుద్ధస్య వాల్మీకినైవ స్పష్టతయోక్తత్వాత్తదసాంగత్యా
పత్తేః - కించ - అగస్త్యోపదిష్టాదిత్యహృదయస్యాపి ఆదిత్యం ప్రేక్ష్య జప్త్వాతు పరం హర్షమవాప్తవాన్ ఇత్యనేన సూర్య
దర్శనానంతరమేవ పఠనస్య సూచనాత్ - సూర్యదర్శనోత్తరం లక్ష్మణశక్తిఘాత హనూమదోషధిపర్వతానయనస్య
చోక్తత్వేన అమాయాం రాత్రౌ తద్ధననానుపపత్తేః - తస్మాద్భాద్రపదశుక్లప్రతిపద్యేవ మహాయుద్ధారంభః తత్రైవ
రాత్రౌ నాగపాశబంధః ద్వితీయాయాం గరుడాగమనేన నాగపాశబంధమోచనం తస్మిన్నేవ దినే ధూమ్రాక్షవ
ధః తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రస్య వధః - చతుర్థ్యామకంపనస్య వధః పంచమ్యాం ప్రహస్తస్య వధః - షష్ఠ్యాం రా
వణస్య మకుటభంగః - సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య ప్రబోధః - యత్తు సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య వధ ఇతి తన్న యుక్తం - తద
ర్థాపనేతుస్తస్య అప్రయాస ఏకరాత్రిమాత్రేణాశక్యత్వాత్ కించ - రావణగృహం ప్రతి కుంభకర్ణాగమనకాలే సూర్య
ప్రభయా రావణమందిరస్య అతిభాస్వరత్వోక్త్యా చ మధ్యాహ్నాదినా సప్తమ్యాం యుద్ధాసంభవాచ్చ - కించ వ్యాఖ్యానాం
తరే ఇంద్రజితో దినత్రయేణ వధ - కుంభకర్ణస్య యామమధ్యే నేత్యస్యాసంగతత్వాచ్చ - తస్మాద్భాద్రపద పూర్ణిమా
యామేవ తద్వధ ఇతి ప్రతిభాతి - తతః కృష్ణప్రతిపది అతికాయవధః - ద్వితీయాయామింద్రజిద్బ్రహ్మాస్త్రప్రయోగః
తదానీమేవ హనూమతా మహౌషధపర్వతానయనేన సర్వేషాం వానరాణాముజ్జీవనం - తృతీయాయాం నికుంభవధః -
చతుర్థ్యాం రాత్రౌ మకరాక్షవధః నవమ్యాం మాయాసీతావధః త్రయోదశ్యామింద్రజిద్వధ - చతుర్దశ్యాం మూ
లబలవధః అమాయాం రావణస్య యుద్ధార్థం నిర్గమనం - తతః ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపది విభీషణేన శక్తివిమోచనః తస్యామేవ తతో

త్ప్రతిఘాతేన లక్ష్మణమూర్ఛా - పునరోషధిపర్వతానయనేన లక్ష్మణస్యోత్థానం - తతో ద్వితీయాయాం రామాద్భీతస్య రావణస్య పునర్నగరప్రవేశః - తతస్తృతీయాయామాగత్య తదారభ్య నవమీపర్యంతం రామరావణయుద్ధం తత్రైవ ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపది శ్రీరామం ప్రతి ఇంద్రప్రేషితమాతలిరథానయనం - తతో నవమ్యాం రావణవధః - దశమ్యాం దేవస్తుతిః - తత ఏకాదశ్యాం రావణసంస్కారః - ద్వాదశ్యాం విభీషణపట్టాభిషేకః - త్రయోదశ్యాం సీతాదర్శనం తస్మిన్నేవ దినే సీతాయా అగ్నిప్రవేశానంతరం - పునర్బ్రహ్మాదిస్తుతిః చతుర్దశ్యాం లంకాపురసమీపే వాసః - ఆశ్వయుజశుక్లపౌర్ణమాస్యాం శివలింగప్రతిష్ఠా - తతః ప్రభృతి అయోధ్యాప్రయాణం - మధ్యే మార్గే దినత్రయం గమితం - తతః కృష్ణపక్షపంచమ్యాం భరద్వాజాశ్రమే నివాసః - భరద్వాజవందనం చ - షష్ఠ్యాం నందిగ్రామే జటాశోధనం కృత్వా అయోధ్యానగరే ప్రవేశః - తతస్సప్తమ్యాం పుష్యనక్షత్రయుక్తాయాం శ్రీరామచంద్రస్య పట్టాభిషేకమహోత్సవ ఇతి - ఇత్యేవం చతుర్దశవర్షాంతర్గతతత్తత్కాలకలితకార్యక్రమో వేదితవ్యః ❋ అత్ర ప్రతిపాదితకాలవిశేషస్య వ్యవస్థాపకాని సయుక్తికాని ప్రమాణాని కతకకలితకగోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానకల్పేభిరభిహితాని సంగ్రహేణ ప్రకాశ్యంతే - తథాహి - అయోధ్యాకాండే షట్చత్వారింశత్సర్గే - ద్వావింశశ్లోకే ❋ తతస్తు తమసాతీరం రమ్యమాశ్రిత్య రాఘవః - సీతాముద్వీక్ష్య సౌమిత్రిమిదం వచనమబ్రవీత్ ❋ ఇయమద్య నిశా పూర్వా సౌమిత్రే ప్రహితా వనం - వనవాసస్య భద్రం తే సనోత్కంఠితుమర్హసి ❋ ఇతి వచనద్వయార్థపర్యాలోచనయా ప్రాథమికదినే రాత్రౌ తమసాతీరే నివాసః అభిధీయతే ❋ అయోధ్యాకాండే పంచాశస్సర్గే - ౪౮-౫౦- ౫౧ శ్లోకాః ❋ జలమేవాద దేభోజ్యం లక్ష్మణేనాహృతం స్వయమ్ తస్య భూమౌ శయానస్య పాదౌ ప్రక్షాళ్య లక్ష్మణః - సభార్యస్య తతోభ్యేత్య తస్థౌ వృక్షముపస్థితః ❋ గుహోపి సహ సూతేన సౌమిత్రిమనుభాషయన్ - అన్వజాగ్రత్తతో రామమప్రమత్తో ధనుర్ధరః ❋ తథా శయానస్య తతోస్య ధీమతో యశస్వినో దాశరథేర్మహాత్మనః - అదృష్టదుఃఖస్య సుఖోచితస్య సా తదా వ్యతీయాయ చిరేణ శర్వరీ ❋ ఇత్యుక్తరీత్యా ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నవీతీరే నివాస అభిహితో భవతి - అయోధ్యాకాండే త్రిపంచాశస్సర్గే ద్వాదశశ్లోకే ❋ స తం వృక్షం సమాసాద్య సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమాం - రామో రమయతాం శ్రేష్ఠ ఇతి హోవాచ లక్ష్మణమ్ ❋ అద్యేయం ప్రథమా రాత్రిర్యాతా జనపదాద్బహిః - యా సుమంత్రేణ రహితా తాం నోత్కంఠితుమర్హసి ❋ ఇతి వచనద్వయార్థపర్యాలోచనయా తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థవనస్పతౌ నివాస అభిహితో భవతి ❋ అయోధ్యాకాండే చతుఃపంచాశస్సర్గే - ౩౫-౩౬ శ్లోకాః ❋ తస్య ప్రయాగే రామస్య తం మహర్షిముపేయుషః - ప్రపన్నా రజనీ పుణ్యా చిత్రాః కథయతః కథాః ❋ సీతాతృతీయః కాకుత్స్థః పరిశ్రాంతస్సుఖోచితః - భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే తాం రాత్రిమవసత్సుఖమ్ ❋ ఇతి వచనద్వయేన చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే నివాస అభిహితో భవతి ❋ అయోధ్యాకాండే - పంచపంచాశస్సర్గే చతుస్త్రింశశ్లోకే ❋ బహూని మేధ్యాని మృగాన్ హత్వా చేరతుర్యమునావనే - విహృత్య తే బర్హిణపూగనాదితే శుభే వనే వానరవారణాయుతే । సమం నదీవప్రముపేత్య సమ్మతం నివాసమాజగ్మురదీనదర్శనాః ❋ ఏతద్వచనార్థచింతయా పంచమరాత్రౌ యమునాతీరే నివాస అభిహితో భవతి ❋ అయోధ్యాకాండే - సప్తపంచాశస్సర్గే - పంచవింశశ్లోకః ❋ భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగే చ సహాసనం - ఆగిరేర్గమనం తేషాం తత్రస్థైరుపలక్షితమ్ ❋ తతస్సాయాహ్నసమయే తృతీయే హని సారథిః - అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శ హ ❋ అత్ర ఆగిరేర్గమనమిత్యస్య గమనోద్యోగ ఇత్యర్థః - తృతీయే హనీత్యస్య అహ్నస్తృతీయభాగ ఇత్యర్థః - అన్యథా ఉపరి వక్ష్యమాణపంచరాత్రో ద్యగణ్యత ఇతి కౌసల్యోక్తేన రాజా రజనీం షష్ఠీమిత్యుక్తేశ్చ విరోధనం భవేత్ ఏతద్వచనద్వయేన అయోధ్యాం ప్రతి సుమంత్రాగమనం రామనిర్గమనదినమారభ్య షష్ఠే హని స్యాదితి సిద్ధః ❋ అయోధ్యాకాండే త్రిషష్టితమసర్గే - చతుర్థశ్లోకః - పంచషష్టితమసర్గే - ప్రథమశ్లోకః షట్షష్టితమసర్గే - షడ్వింశశ్లోకః సప్తషష్టితమసర్గే - ద్వితీయశ్లోకః ❋ స రాజా రజనీం షష్ఠీం రామే ప్రవ్రాజితే వనమ్ - అర్ధరాత్రే దశరథః సంస్మరన్ దుష్కృతం కృతమ్ ❋ అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం ప్రాతరేవాపరే హని - వందినః పర్యుపాతిష్ఠం స్తత్పార్థివనివేశనమ్ ❋ గతే తు శోకాత్త్రిదివం నరాధిపే మహీతలస్థాసు నృపాంగనాసు చ నివృత్తచారస్సహసా గతో రవిః ప్రవృత్తచారా రజనీ హ్యుపస్థితా ❋ వ్యతీతాయాం తు శర్వర్యామాదిత్యస్యోదయే తతః - సమేత్య రాజకర్తారస్సభామీయుర్ద్విజాతయః ❋ ఏతద్వచనచతుష్టయపర్యాలోచనయా - అయోధ్యానగరాగ్రామనగమనషష్ఠే హని దశరథమరణం సప్తమే హని కౌసల్యాదీనాం ప్రలాపః - తస్మిన్నేవ దినే భరతానయనార్థం దూతప్రేషణమిత్యవగతం భవతి ❋ అయోధ్యాకాండే సర్గే - ౬౮ - శ్లో - ౧౨ సర్గే - ౭౦ శ్లో - ౧౨ - ❋ యాసు పవరాత్రింతేషూతాం ప్రవిశంతిస్మ తాం పురీమ్ భరతేనాపి తాం రాత్రిం స్వప్నో దృష్టోయమప్రియః ❋ వ్యుష్టామేవ తు తాం రాత్రిం దృష్ట్వా తం స్వప్నమప్రియమ్ - పుత్రో రాజాధిరాజస్య సుభృశం పర్యతప్యత ❋ భరతేప్యవసత్పశ్చాద్దూతాస్తే క్లాంతవాహనాః ప్రవిశ్యాసహ్యపరిఘం రమ్యం రాజగృహం పురమ్ ❋ సమాగమ్య తు రాజ్ఞా చ రాజపుత్రేణ చార్చితం రాజ్ఞః పాదౌ గృహీత్వా తు తమూచుర్భరతం వచః ❋ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా వసిష్ఠప్రేషితదూతానాం రాత్రౌ గిరివ్రజపురప్రవేశః - తతః పరదినే భరతాయ వసిష్ఠసందేశవిజ్ఞాపనం చేత్యర్థస్సిద్ధో భవతి - అత్ర దూతానాం గిరివ్రజనగరం ప్రతిగమనదశాయాం గతకాలో దినత్రయమితి మితఇతి వృత్తాంతరేత్ర

సిద్ధతయా గ్రంథవిస్తరభయాన్నతేస్వచనాన్యత్ర ప్రకాశితాని॥ అయోధ్యాకాండే - సర్గే - ౭౧ - శ్లో ౧౮ - సర్గే ౭౨ - శ్లో - ౮ - అయోధ్యాం మనసా రాజ్ఞా నిర్మితాం సందదర్శ హ తాం పురీం పురుషవ్యాఘ్రస్సప్తరాత్రోషితః పథి॥ అద్యాష్టమీ రాత్రిస్స్వ్యతస్యార్యస్య వేశ్మని - అంబాయాః కుశలీ తాతో యుధాజిన్మాతులశ్చ మే॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా అయోధ్యాం ప్రతి భరతాగమనే పథి సప్తరాత్రయో గతా ఇత్యర్థో లబ్ధః॥ అయోధ్యాకాండే - సర్గే ౭౭ - శ్లో - ౧ - ౨౨ - ౨౩ - తతో దశాహేఽతిగతే కృతశౌచో నృపాత్మజః ద్వాదశేఽహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్॥ వసిష్ఠో భరతం వాక్యముత్థాప్య తమువాచ హ - త్రయోదశోఽయం దివసః పితుర్వృత్తస్య తే విభో॥ సావశేషాస్థినిచయే కిమిహ త్వం విలంబసే॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రవణదినమారభ్య ద్వాదశత్రయోదశదినయోః పైతృకృత్యాన్యకారయదిత్యర్థస్సిద్ధః॥ అయోధ్యాకాండే సర్గే ౭౯ - శ్లో - ౧-౧౩ - తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ చతుర్దశే - సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్యమబ్రువన్॥ క్రియతాం శిల్పిభిః పంథాః సమాని విషమాణి చ - రక్షిణశ్చానుసంయాంతు పథి దుర్గవిచారకాః - ఇత్యేతద్వచనద్వయార్థపర్యాలోచనయా అభిషేచయాత్మానమితి రాజకర్తృభిః చతుర్దశదినే భరతః ప్రార్థిత ఇత్యాశయో లభ్యతే తతః శ్రాద్ధార్థినాం విదూయ మార్గసమీకరణార్థం తస్మిన్నేవ దినే రామదర్శనాకాంక్షిణా భరతేన శిల్పిప్రభృతయో మార్గశోధనార్థమాజ్ఞప్తా ఇత్యభిప్రాయస్స్పష్టో భవతి॥ అయోధ్యాకాండే - సర్గే ౮౧ - శ్లో ౧-౧౬ - తతో నాందీముఖీం రాత్రిం భరతం సూతమాగధాః - తుష్టువుర్వాగ్విశేషజ్ఞాః స్తవైర్మంగలసంహితైః॥ హ్రద ఇవ తిమినాగసంవృతః స్తిమితజలో మణిశంఖశర్కరః దశరథసుతశోభితా సభా సదశరథేవ బభౌ యథా పురా॥ ఏతచ్ఛ్లోకద్వయార్థపర్యాలోచనయా మాగధైస్స్తుతో భరతః పంచదశే దినే సభామావిశదిత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే॥ మార్గసమీకరణార్థం దినచతుష్టయం గతమితి చ పురాణాంతరప్రసిద్ధమితి గ్రంథవిస్తారభయాదిహ తాని నోక్తాని॥ అయోధ్యాకాండే సర్గే ౮౨ - శ్లో - తతస్సముత్థితః కాల్యమాస్థాయ స్యందనోత్తమమ్ ప్రయయౌ భరతశ్శీఘ్రం రామదర్శనకాంక్షయా॥ అయోధ్యాకాండే - సర్గే ౮౩ - శ్లో - ౧ - వ్యుష్య రాత్రిం తు తత్రైవ గంగాకూలే స రాఘవః భరతః కాల్యముత్థాయ శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్॥ ఏతదర్థపర్యాలోచనయా రామమానేతుమయోధ్యానగరాన్నిర్గతస్య భరతస్య ప్రథమదినే రాత్రౌ గంగాకూలే నివాస అభిహితో భవతి॥ అయోధ్యాకాండే - సర్గే ౯౨ - శ్లో ౧ - తతస్తాం రజనీం వ్యుష్య భరతస్సపరిచ్ఛదః - కృతాతిథ్యో భరద్వాజం కామాదభిజగామ హ॥ అనేన వచనేన భరతస్య ద్వితీయదినే రాత్రౌ భరద్వాజాశ్రమే నివాసోఽభిధీయతే॥ అయోధ్యాకాండే సర్గే ౧౦౫ శ్లో - ౧ - ౨-౪॥ తతః పురుషసింహానాం వృతానాం తైస్సుహృద్గణైః - శోచతామేవ రజనీ దుఃఖేన వ్యత్యవర్తత॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామసన్నిధానే భరతేన తృతీయదినే నిశా నీతేత్యపి ప్రాయోఽవగమ్యతే॥ రజన్యాం సుప్రభాతాయాం భ్రాతరస్తే సుహృద్వృతాః - మందాకిన్యాం హుతం జప్యం కృత్వా రామముపాగమన్॥ సాంత్వితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్యమిదం మమ తద్దదామి తవైవాహం భుంక్ష్వ రాజ్యమకంటకమ్॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా చతుర్థదివసే భరతస్య రామసన్నిధానే నివాస ఇత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే॥ అయోధ్యాకాండే సర్గే ౧౦౬ - శ్లో - ౧ - ఏవముక్త్వా తు విరతే రామే వచనమర్థవత్ - తతో మందాకినీతీరే రామం ప్రకృతివత్సలమ్॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా పంచమదివసేఽపి భరతస్య రామసన్నిధానే నివాస ఇత్యూహ్యో భవతి॥ అయోధ్యాకాండే సర్గే ౧౧౨ - శ్లో - ౩౧ - తం మాతరో బాష్పగృహీతకంఠ్యో దుఃఖేన నామంత్రయితుం హి శేకుః సత్వేవ మాతౄరభివాద్య సర్వా రుదన్ కుటీం స్వాం ప్రవివేశ రామః॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా షష్ఠదివసేఽపి భరతస్య రామసన్నిధానే నివాస ఇత్యర్థో ధ్వన్యతే॥ అయోధ్యాకాండే సర్గే ౧౧౩ - శ్లో ౧ - తతశ్శిరసి కృత్వా తు పాదుకే భరతస్తదా - ఆరురోహ రథం హృష్టశ్శత్రుఘ్నేన సమన్వితః॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామపాదుకే గృహీత్వా భరతస్సప్తమదినే అయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థితవానిత్యభిప్రాయస్సూచితో భవతి॥ తస్మిన్నేవ సర్గే - శ్లో - ౨౨ - తాం రమ్యజలసంపూర్ణాం సంతీర్య సహబాంధవః - శృంగిబేరపురం రమ్యం ప్రవివేశ ససైనికః॥ ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా భరతస్యాయోధ్యాం ప్రతి ప్రత్యాగమనే ప్రథమదిన ఏవ శృంగిబేరపురే నివాస ఇత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే॥ అయోధ్యాకాండే సర్గే ౧౧౪ - శ్లో - ౩౧ - సంపతద్భిరయోధ్యాయాం నాభిభాంతి మహాపథాః - ఏవం బహువిధం జల్పన్ వివేశ వసతిం పితుః॥ ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా పునర్భరతోఽష్టమదినే అయోధ్యాం ప్రాప్త ఇత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే॥ అయోధ్యాకాండే సర్గే ౧౧౫ - శ్లో - ౧-౨ - రథస్థస్స హి ధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః - నందిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిరస్యాధాయ పాదుకే॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా భరతస్య నవమదినే నందిగ్రామనివాస అభిహితో భవతి॥ ఋష్యాశ్రమసంచారదశాయాం గతసంవత్సరదశకస్య ప్రమాణవచనాని॥ అరణ్యకాండే - సర్గే ౧౧ - శ్లో ఉషిత్వా తు సుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః - జగామ చాశ్రమాంస్తేషాం పర్యాయేణ తపస్వినామ్॥ యేషాముషితవాన్ పూర్వం సకాశే స మహాస్త్రవిత్ - క్వచిత్పరిదశాన్ మాసానేకం సంవత్సరం క్వచిత్॥ క్వచిచ్చ చతురో మాసాన్ పంచషట్ చాపరాన్ క్వచిత్॥ అపరాంశ్చాధికాన్ మాసానధ్యర్ధమధికం క్వచిత్ త్రీన్మాసానష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవసత్సుఖమ్॥ తతస్సంవత్సరం తత్ర మునీనామాశ్రమేషు వై - రమతశ్చానుకూల్యేన యయుస్సంవత్సరా దశ॥ అత్ర పరిదశానిత్యస్య పరివర్త్య దశ యేషాం తాన్ పరిదశాన్ మాసానిత్యన్వయః॥ ఏతద్వచనజాతపర్యాలోచనయా ఋష్యాశ్రమసంచారేణ దశ సంవత్సరా గతా ఇత్యర్థో భవతి॥ అత్ర శ్రీరామస్య వనవాస ఇతి శబ్దస్య పఠి

గ్రామాంతర్గతప్రదేశవ్యతిరిక్తదేశవాస ఇత్యర్థస్యవక్తవ్యతయా నారణ్యమాత్రవాసపరత్వం - అన్యథా శ్రీరామే శరభంగసుతీక్ష్ణాగస్త్యాదిఋషి ఆశ్రమేషు కిష్కింధానగరసమీపదేశనివాసకాలేష్వలంకాపురోపకంఠప్రదేశనివాసగతకాలస్యచ - శృంగిబేరపురనికటప్రదేశవాసకాలస్యచ చతుర్దశవర్షాంతర్గతత్వేనాంతర్భావో నస్యాత్ - కించ - పట్టణప్రవేశస్తునిషిద్ధ ఇతి ఇత్యవగతౌ - రామేణ కిష్కింధానగరప్రవేశలంకాపురప్రవేశయోరనంగీకారాచ్చ - తస్మాచ్ఛ్రీరామేణ మునివేషధారిణా పితృ ఆజ్ఞామనువర్తమానేన తదాజ్ఞప్తదిన ప్రభృతి చతుర్దశవర్షపర్యంతమప్యాశ్రమనివాసేప వనవాసవ్రతమనుష్ఠితమిత్యేవమనుసంధేయం - అథపంచవటీతీరేసార్ధసంవత్సరనివాసస్య ప్రమాణవచనాన్యాహ - ఆరణ్యకాండే - ఉవాస సుఖితో రామః పంచవట్యాం వనే - ఇతి - ఏవం శ్రీరామావతారే పంచవట్యాంవసతో మూర్తి ... రాంచో విరూపయా మనసా ఘోరాం హొర్వణవాం వనే - ఇతి - ఏకసంవత్సరేణ సామ్మి ... కాశసంవత్సర ... ఋష్యాశ్రమేషు పూర్వోక్తదశసంవత్సరైః తత్పూర్వోక్తేన ఏకసంవత్సరేణ సామ్మిళితైకాదశసంవత్సరానంతరం పంచవట్యాం ద్వాదశసంవత్సరస్సంపూర్ణోఽభవత్ - త్రయోదశేపికం చిన్నాం నాగమితా ఇత్యర్థోఽధ్వగమనానంతరంపంచవట్యాంద్వాదశసంవత్సరస్సంపూర్ణోఽభవత్ - త్రయోదశేపికంచిన్మాసాగమితా ఇత్యర్థోఽధ్వ ... తతో మాఘసప్తమ్యాంముహూర్తేఽవిందసంజ్ఞకే - రాఘవస్యతే - తత్రైవరావణేనసీతాపహరణకాలే ప్రమాణం - తతో మాఘసప్తమ్యాం ముహూర్తే విందసంజ్ఞకే - రాఘవస్యతే - తత్రైవ రావణేన సీతాపహరణకాలే ప్రమాణం - వాల్మీకిరామాయణే - అరణ్యకాండే - సర్గే - ౬౮ - శ్లో - ౧౩ - విందో నామ ముహూర్తోఽయం సచ కాకుత్స్థ నాబుధత్ - త్వప్రియాం జానకీం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః - అనేనవచనద్వయేన మాఘశుక్లాష్టమ్యామేవ రావణేన సీతాపహృతేత్యర్థోఽవగమ్యతే - వాలివధసంహారకాలస్తు పురాణాంతరేస్పష్టః - తథాహి - వాల్మీకిచరిత్రే - జ్యేష్ఠమాసే సితేపక్షే ... మాయాం శివమూర్తాపహః - వాలినం పాతయామాస బాణేనైకేన వీర్యవాన్ ❈ కిష్కింధాకాండే - సర్గే - ౬ - శ్లో - ౧౬ - కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత - ఏవం సుగ్రీవ సహితస్త్వ ప్రవిశ త్వం స్వమాలయమ్ ❈ ఇతి వచనేన శ్రీరామేణ యుద్ధయాత్రాకాలః కార్తికమాసప్రథమదివస ఏవ నిర్దిష్ట ఇత్యర్థోఽవగమ్యతే ❈ కిష్కింధాకాండే - సర్గే - ౩౮ - శ్లో - ౬౬ - ౬౭ - సంవత్సరంపరిసంఖ్యాయ సీతాయాః పరిమార్గణే | కృతార్థః స్వమయిం కృత్వా ముహూర్తేనావబుధ్యతే ❈ పర్యాప్తసమయకాలంతు ప్రతిజ్ఞాయ హరీశ్వరః - వ్యతీతాంశ్చతురో మాసాన్ విహరన్నావబుధ్యతే ❈ ఇత్యాదివచనైః సుగ్రీవంయుద్ధయాత్రాయై ... కార్తికమాసప్రతిపదిదినాత్ప్రాక్ ... ంతానిత్యర్థోఽభ్యుపగమ్యతే - ... దేవస్య గ్రీవంప్రతి లక్ష్మణాగ్రజాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థోఽలభ్యం ❈ సుందరకాండే - సర్గే - ౩ - శ్లో - ౪౧ - ౪౭ - ప్రదోషకాలే హనుమాం స్తూర్ణముత్పత్య వీర్యవాన్ ❈ ప్రవివేశ పురీం రమ్యాం సువిభక్తమహాపథామ్ ❈ అనేనవచనేన హనూమతో లంకాప్రవేశసమయః ప్రదోషకాలఇత్యవగతః - ఏతదుపష్టంభకతయా పురాణాంతరే - ఏకాదశ్యాం మహేంద్రాద్రౌ పుప్లువే శతయోజనం | తద్రాత్రిశేషే సీతాయా దర్శనం హి హనూమతః | ద్వాదశ్యాం శింశుపావృక్షే హనుమాన్పర్యవస్థితః - తస్యాం నిశాయాం సీతాయా విశ్వాసాలాపనత్కథా | అక్షాదిభిస్త్రయోదశ్యాం తతో యుద్ధమవర్తత | వధోఽప్యక్షకుమారస్య వనవిధ్వంసనం తథా - బ్రహ్మాస్త్రేణ చతుర్దశ్యాం బద్ధశ్శక్రజితా కపిః - వహ్నినా పుచ్ఛయుక్తేనలంకాయా దహనం తథా - పూర్ణమాస్యాం మహేంద్రాద్రౌ పునరాగమనం కపేః | మార్గాసిత ప్రతిపదః పంచభిః పథివాసరైః - పునరాగమ్య షష్ఠ్యాం తు ధ్వస్తం మధువనం చ తైః - సప్తమ్యాం ప్రత్యభిజ్ఞాన దానం సీతానివేదనమ్ - ఇత్యాదివచనైః మార్గశీర్షశుక్లైకాదశ్యాం రాత్రౌ హనూమతో లంకాప్రవేశః - తత్రైవ దినచతుష్టయం స్థిత్వా పునరాగమనమిత్యర్థోఽవగమ్యతే - యుక్తం

ఫాల్గునశుక్లపంచమ్యాం హనూమతో లంకాప్రవేశః - షష్ఠ్యాం పునరాగమనమిత్యుక్తం తన్న - హనూమతో లంకాప్రవేశానంతరమర్ధరాత్రే సీతాదర్శనకాలే ❈ సుందరకాండే - సర్గే - ౧౭ - శ్లో - ౨ - సాచివ్యమివ కుర్వాణః ప్రభయా నిర్మలప్రభః - చంద్రమా రశ్మిభిశ్శీతైస్సిషేవే పవనాత్మజమ్ ❈ అనేన శ్లోకేన ఆంజనేయస్య చంద్రకర్తృకసాహాయ్యలోపేత్ప్రేక్షయా చంద్రస్య ... కతయా తద్దినస్య పంచమీత్వాసంభవాత్ - కింతు - ఉక్తప్రమాణబలేన ఏకాదశ్యామేవ సీతాదర్శనమిత్యవధేయం - కించ ❈ సుందరకాండే - సర్గే - ౫ - శ్లో - ౫ - స్థితః కకుద్మానివ తీక్ష్ణశృంగో మహాచలశ్శ్వేత ఇవోచ్చశృంగః - హస్తీవ జాంబూనదబద్ధశృంగో విరాజచంద్రః పరిపూర్ణశృంగః ❈ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా చంద్రస్య పరిపూర్ణశృంగత్వ విశేషణస్వారస్యానురోధేన పూర్ణిమోపాంత దినత్వస్యైవోచితతయా ఏకాదశీ ద్వాదశీదినయోరన్యతరస్యైవోచితత్వాత్ ❈ అపిచ - అస్మిన్నేవ కాండే - సర్గే - ౩౭ - శ్లో - ౭ - వర్తతే దశమో మాసో ద్వౌతు శేషౌ ప్లవంగమ ఇతి వచనేన మాఘమాసమారభ్య మార్గశిరమాసస్యైవ దశమమాసత్వేన సీతాదేవ్యా

[illegible] - లంకాప్రవేశకాలమారభ్య ఫాల్గునమాసస్య సంవత్సరాతీతత్వేన దశమమాసత్వాసంభవాత్ - తస్మా
న్మార్గశీర్షమాసపరిగణనం న్యాయ్యమితి ప్రతిభాతి॥ యుద్ధకాండే - సర్గ-౪ - శ్లో - ౩-౫ - అస్మిన్ముహూర్తే సు
గ్రీవ ప్రయాణమభిరోచయే - అస్మిన్ముహూర్తే విజయే ప్రాప్తే మధ్యందివాకరే॥ జీవితాం తేమృతః స్పృష్ట్వా పీత్వా
విషమివాతురః - ఉత్తరాఫల్గునీహ్యద్య శ్వస్తు హస్తేన యోక్ష్యతే॥ ఇత్యాదివచనైః - ఉత్తరాఫల్గునీనక్షత్రే విజయా
ఖ్యే ముహూర్తే వానరసేనాప్రస్థానం కృతమితి నిశ్చీయతే - తదనురోధేన - కాళికాపురాణే - అష్టమ్యాముత్తరఫల్గున్యాం ము
హూర్తే విజయాభిధే - మధ్యం ప్రాప్తే సహస్రాంశౌ ప్రస్థానం రాఘవస్య చ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఇతి వచనార్థపర్యాలోచనయా మార్గశీర్షకృష్ణపక్షాష్టమ్యామేవ వానరసేనాప్రస్థానమిత్యవగమ్యతే - యత్తు ఫా
ల్గునశుక్లసప్తమ్యాముత్తరఫల్గునీనక్షత్రే వానరసేనాప్రస్థానమితి తన్నయుక్తం ఫాల్గునశుక్లసప్తమ్యాముత్తరఫల్గునీనక్ష
త్రయోగే తత్పూర్వామమాయాం మృగశీర్షనక్షత్రస్యైవ వక్తవ్యతయా అమావాస్యాయాం చంద్రసూర్యయోరేక
[illegible]స్థత్వేన రవేర్వృషభమిథునాన్యతరరాశిగతత్వస్యైవ వక్తవ్యతయా నిరుక్తఫల్గునీనక్షత్రయుక్తసప్తమీఘటిత
మాసస్య కుంభస్థరవ్యారబ్ధపక్షీయపౌర్ణమాసీఘటితశుక్లప్రతిపదాదిదర్శాంతతిథిసముదాయత్వరూపఫాల్గునమాసల
క్షణం శశవిషాణసోదరమితి తస్మాత్ సస్యఫాల్గునమాసత్వాసంభవాత్ - తస్మాన్మార్గశీర్షకృష్ణాష్టమ్యామేవ వానరసే
నాప్రస్థానమిత్యుచితం - పురాణాంతరే॥ వాసరే సప్తమేంభోధౌ స్కంధావారనివేశనమ్ - పౌషశుక్లప్రతిపదస్తృతీ
యాయావదంబుధేః - ఉపస్థానం సైన్యస్య రాఘవస్య బభూవ హ॥ ఇత్యాదివచనైః వానరసేనాప్రయాణకాలాదా
రభ్య తత్సప్తమదినే సముద్రతీరే సేనానివేశస్సూచితః - విభీషణశ్చతుర్థ్యాం తు రామేణ సహసంగతః - సముద్రతరణా
ర్థాయ పంచమ్యాం మంత్ర ఉద్యమః॥ ఇతి పురాణాంతరే - యుద్ధకాండే॥ సర్గ-౨౧ - శ్లో - ౧౦ - తస్య రామస్య సుప్తస్య
కుశాస్తీర్ణే మహీతలే - నియమాదప్రమత్తస్య నిశాస్తిస్రోతిచక్రముః॥ ఏతద్వచనేన రామస్య ప్రాయోపవేశదశా
యాం రాత్రిత్రయం జాతమిత్యర్థో లభ్యతే - తదనురోధేన కాళికాపురాణే అగ్నివేశ్యరామాయణే చ - ప్రాయోపవే
శనంచక్రే రామో దినచతుష్టయం - అత్ర దినచతుష్టయమిత్యుక్త్యా రాత్రిత్రయగమనానంతరవర్తి అహర్మాత్రం గతమి
త్యర్థస్సూచితః॥ యుద్ధకాండే - సర్గ-౨౨ - శ్లో -౬౮- బభూవ తుములశ్శబ్దస్తదా తస్మిన్మహోదధౌ - కృతాని ప్రథమేనా
హ్నా యోజనాని చతుర్దశ | ప్రహృష్టైర్గజసంకాశైస్త్వరమాణైః ప్లవంగమైః- ద్వితీయేన తథా చాహ్నా యోజనాని తు
వింశతిః॥ కృతాని ప్లవగైస్తూర్ణం భీమకాయైర్మహాబలైః - అహ్నా తృతీయేన తథా యోజనాని కృతాని తు॥ త్వరమా
ణైర్మహాకాయైరేకవింశతిరేవ చ | చతుర్థేన తథా చాహ్నా ద్వావింశతిరథాపి చ॥ యోజనాని మహావేగైః కృతాని త్వ
రితైస్తతః - పంచమేన తథా చాహ్నా ప్లవంగైః క్షిప్రకారిభిః॥ యోజనాని త్రయోవింశత్సువేలమధికృత్య వై -ఇతి- ఏతద్వ
చనైః సేతుబంధనకాలః పంచదినావధిక ఏవ భవతి - అగ్నివేశ్యరామాయణే సేతోర్దశమ్యామారంభః - త్రయోదశ్యాం
సమాపనమిత్యుక్తం అత్ర త్రయోదశ్యామిత్యస్య శిష్టత్రయోదశ్యామిత్యర్థకల్పనేన దినపంచకమిత్యుపపత్తిః॥ యుద్ధ
కాండే - సర్గ ౩౮ - శ్లో - ౧౮ - తతోస్తమగమత్సూర్యస్సంధ్యయా ప్రతిరంజితః | పూర్ణచంద్రప్రదీప్తా చ క్షపా సమ
భివర్తత ॥ తతస్స రామో హరివాహినీపతిర్విభీషణేన ప్రతినంద్య సత్కృతః | సలక్ష్మణో యూథపయూథసంవృతస్సువే
లపృష్ఠే న్యవసద్యథాసుఖమ్ ॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా సూర్యాస్తమయావ్యవహితోత్తరక్షణావచ్ఛేదేన
చంద్రోదయే జాతే శ్రీరామస్య సువేలారోహణేన మహదానందకథనేన చ తద్దినస్య చతుర్దశీపూర్ణిమాన్యతరత్వం
సిధ్యతి॥ చతుర్దశ్యాం సువేలాగ్రే రామస్సైన్యన్యవేశయత్ | పౌర్ణమాద్వితీయాంతం త్రిదినైస్సైన్యతార
ణమ్॥ తృతీయాయాం దశమ్యంతం మంత్రో గుల్మనివేశనమ్| శుకసారణయోస్సైన్యప్రాప్తిరేకాదశీదినే॥ పౌషాసి
తాయాం ద్వాదశ్యాం సైన్యసంఖ్యా కృతా తు వై | సారణేన కపీనాంతు సారాసారోపవర్ణనం॥ త్రయోదశ్యాద్యమా
యాం తల్లంకాయాం దివసైస్త్రిభిః| రావణస్సైన్యసంఖ్యానం గణనాత్సాహమథాకరోత్ ॥ యయావథాంగదో లంకాం
మాఘశుక్లాదివాసరే | మాఘశుక్లద్వితీయాదిదినైస్సప్తభిరేవ తు॥ రక్షసాం వానరాణాంచ యుద్ధమాసీత్సుసంకులమ్ |
॥ ఏతదాదివచనైః మాఘశుద్ధద్వితీయామారభ్య యుద్ధారంభ ఇత్యర్థస్సిధ్యతి - అనేన మాఘశుద్ధద్వితీయాది శ్రావ

॥ కృష్ణపక్షప్రతిపత్పర్యంతం యుద్ధం జాతమిత్యర్థాత్ప్రాప్తం తతః పరం మహాయుద్ధారంభః - ఇతి తిలకాదివ్యాఖ్యాక
ర్తృభిరభిహితమ్ ॥ తతః భాద్రపదశుక్లప్రతిపది నాగపాశబంధ ఇత్యత్ర పురాణాంతరం ॥ తతో నిశి సమాగవ్య మాయావీ
శక్రజిన్నృపీ । బబంధ నాగపాశైస్తౌ రాఘవౌ చ హరిప్రజాః ॥ తతః చిరకాలసంకులయుద్ధోత్తరమిత్యర్థః - అన్యథా త
స్యాం నిశ్యేవ వదేత్ - అత ఏవ నాగపాశబద్ధరాఘవదర్శనకాలే సీతా దేవ్యాభిహితం యుద్ధకాండే సర్గః ౪౮ శ్లో ౧౨ ॥
తీర్త్వా సాగరమక్షోభ్యం భ్రాతరౌ గోష్పదే హతౌ ఇతి - ఏతద్వచనార్థతాత్పర్యబోధేన బహుదినయుద్ధే బహుషు
రాక్షసేషు క్షయితేషు కతిపయదివససాధ్యే అల్పసంఖ్యాకయూథపతిషు శిష్టేష్విత్యల్పసైన్యే అవశిష్టే సతి తయోర్నాగబంధ
ఇతి లభ్యతే - కించ యుద్ధకాండే ॥ అయం తే సుమహాన్కాలః శయానస్య మహాబల । ఇతి కుంభకర్ణం ప్రతి రావణోక్త్యా
సంప్రతి తన్నిద్రాయాః షణ్మాసాధికత్వమేవ సూచితం భవతి - అనేనాపి భాద్రపదశుక్లప్రతిపద్యేవ నాగపాశబంధ ఇతి
బోధ్యం - యుద్ధకాండే సర్గః ౫౦ - శ్లో - ౩౬ - తతో ముహూర్తాద్గరుడం వైనతేయం మహాబలమ్ । వానరా దదృశుస్సర్వే
జ్వలంతమివ పావకం ॥ తమాగతమభిప్రేక్ష్య నాగాస్తే విప్రదుద్రువుః । యైస్తౌ సత్పురుషౌ బద్ధౌ శరభూతైర్మహాబలౌ
ఏతద్వచనద్వయేన తస్మిన్నాపర ఏవ నాగపాశబంధాద్రామలక్ష్మణావపి మోచితావిత్యర్థః స్పష్టో భవతి - ద్వితీయాహని
ధూమ్రాక్షం హనూమాన్నిచఖాన హ । వజ్రదంష్ట్రం తృతీయేఽహ్ని ఖడ్గాచ్ఛిచ్ఛేద చాంగదః । జఘాన హనూమాన్భూయ
శ్చతుర్థేఽహన్యకంపనమ్ । ప్రహస్తం పంచమీతిథ్యాం నీలశ్చిచ్ఛేద మూర్ధని । రావణః పరిభూతో భూత్ షష్ఠ్యాం
రామేణ ధన్వినా । అథ లంకేశ్వరః ఖిన్నః కుంభకర్ణం సహోదరమ్ । శైలముద్గరమాతాశ్వధావనాద్యైరబోధయత్
ఏతదాదివచనైః రావణేన కుంభకర్ణస్య బోధనం సప్తమ్యామిత్యుక్తం భవతి ॥ జఘాన తం కుంభకర్ణం రామస్సప్తమవా
సరే - ఇతి వచనేన తత్ప్రబోధదినానంతరకాలీన సప్తమదిన ఏవ కుంభకర్ణవధప్రతిపాదనేన పూర్ణిమాయామేవ తద్
వధ ఇతి సూచితం భవతి - పురాణాంతరే - భాద్రశుక్లే పూర్ణిమాయాం కుంభకర్ణో హతోఽభవదిత్యుక్తం ॥ జఘాన ల
క్ష్మణో న్యేమ్యంతికాయం దశాస్యజమ్ । బబంధాన్యేద్యురింద్రారిర్బ్రహ్మాస్త్రేణ నృపాకపీన్ । హనూమతా సమానీ
తో మహౌషధమహీధరః । తస్యానిలస్పర్శవశాత్సర్వే తే సముత్థితాః ॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా భాద్రపద
కృష్ణపక్షద్వితీయాయాం హనూమదానీతమహౌషధపర్వతగతవాయుస్పర్శేన వానరా ఉజ్జీవితా ఇత్యభిప్రాయో
భవతి ॥ అన్యేద్యుః కపిరాట్కుంభం నికుంభం వాయుజోవధీత్ । తస్యాం నిశి రఘుశ్రేష్ఠో మకరాక్షం జఘాన హ - ఏతద్వచ
నేన కుంభనికుంభవధః తృతీయాయాం మకరాక్షవధశ్చతుర్థ్యాం రాత్రౌ కృత ఇత్యర్థో భవతి - అత్రాన్యేద్యురిత్యస్య
అన్యస్మిన్నహ్నీత్యర్థః కర్తవ్యః - తేన చతుర్థీమారభ్య నవమీపర్యంతం షడ్భిర్దినైః షణ్ణాం వధ ఖ్యాప్యతే - అతికా
యగ్రహణమపి త్రిశిరోదేవాంతకనరాంతకమహోదరమహాపార్శ్వానాముపలక్షకం - లక్ష్మణగ్రహణమంగద
హనూమతోరుపలక్షకం ఏవం చ షడ్భిర్దినైః షణ్ణాం వధః కృత ఇత్యర్థః స్పష్టో భవతి యుద్ధకాండే సర్గ - శ్లో ౧౨ - అహో
రాత్రైస్త్రిభిర్వీరః కథంచిద్వినిపాతితః । నిఃమిత్రం కృతవానస్మి యద్యనిర్యాస్యతి హి రావణిః - ఇతి వచనేన త్రిరాత్రం యు
ద్ధం త్రయోదశ్యామింద్రజిద్ధతోఽభూదిత్యర్థోఽవగమ్యతే - తదనురోధేన కలికాపురాణేపి ॥ మాయాసీతావధం చక్రే
శక్రజిద్రణమూర్ధని । తేన ఖిన్నోఽభవద్రామః ఆశ్వాస్యో లక్ష్మణేన సః । త్రయోదశాహే సౌమిత్రిస్త్రిదినం యోధయ
న్బలీ । జఘాన శక్రజేతారం రామధ్యానేన హేతునా - ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా నవమ్యాం మాయాసీతావ
ధః దశమీమారభ్య త్రయోదశ్యామింద్రజిద్వధ ఇత్యర్థః స్పష్టో భవతి తతో ఽధీనస్యాబలం చ చతుర్దశ్యాం
రిమూన్వహాః । అనేన వచనేన మూలబలవధశ్చతుర్దశ్యామితి స్పష్టః దర్శేఽథ నిర్యయౌ రాజా యోద్ధుం రామేణ సంయుగే । చ
తురంగబలైస్సార్ధం కుంభిభిర్దశకంధరః । ఏతద్వచనేన రామరావణయుద్ధం అమావాస్యాం ప్రవృత్తమిత్యర్థః స్పష్టో భ
వతి - యుద్ధకాండే సర్గ - శ్లో ౩౫ ॥ దేవదానవయక్షాణాం పిశాచోరగరక్షసామ్ । పశ్యతాం తన్మహద్యుద్ధం సర్వ

రాత్రిమవర్తత ॥ నైవ రాత్రిం న దివసం న ముహూర్తం న చ క్షణమ్। రామరావణయోర్యుద్ధం విరామముపగచ్ఛతి - అ
నేన చ వచనద్వయేన రామరావణయోర్యుద్ధం సప్తాహం జాతమితి సూచితం భవతి తథాహి - తిలకాది వ్యాఖ్యానేషు సర్వరా
త్రశబ్దస్య జాతావేకవచనమిత్యుక్త్వా అనేకాహోరాత్రా ఇత్యర్థో లభ్యత ఇతి కేచిత్ - పరే తు సర్వరాత్రమిత్య
త్ర సవర్ణః శవర్గే తృతీయః తేన త్రయ ఉచ్యన్తే యవర్గే వకారశ్చతుర్థః - తేన చత్వార ఉచ్యన్తే మిలిత్వా సప్తరా
త్రమిత్యర్థః ఇత్యాహుః - ఏతమర్థమేవ మనసి నిధాయ సర్వజ్ఞైః వ్యాసాదిభిః - పాద్మపురాణ కాలికాపురాణాదిషు స్ప
ష్టతయా ప్రతిపాదితం - యథా - తతశ్శతమఖో దివ్యం రథం హర్యశ్వసంయుతమ్। రాఘవాయ స్వసూతేన ప్రేషయా
మాస భక్తిమాన్ । తం తు మాతలినానీతమారుహ్య రథసత్తమమ్ స్తూయమానస్సురగణైర్యుయుధే తేన రక్షసా। తతో యు
ద్ధమభూద్ఘోరం రామరావణయోర్మహత్ । సప్తాహ్నికమహోరాత్రం శస్త్రాస్త్రైరతిభీషణైరితి పాద్మే ॥ మాత
లిరథాగమనోత్తరమేవ యుద్ధముభయోర్ద్వైరథం ప్రవృత్తం ఏవం చ నవమ్యాం తద్వధ - తథైవోక్తం కాలికాపురాణే
తతస్తు త్యక్తనిద్రా సా నన్దాయామాశ్వినే సితే। జగామ నగరీం లఙ్కాం యత్రాసద్రాఘవః పురా - అత్ర నన్దాయామి
త్యనేన ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపదిత్యర్థో లభ్యతే - తత్ర గత్వా మహాదేవీ తదా తౌ రామలక్ష్మణౌ । యుద్ధే నియోజయామా
స స్వయమన్తర్హితాంబికా। రక్షసాం వానరాణాం చ జగ్ధ్వా సా మాంసశోణితే। రామరావణయోర్యుద్ధం సప్తాహం
సా న్యయోజయత్ । వ్యతీతే సప్తమే రాత్రే నవమ్యాం రావణం తతః। రామేణ ఘాతయామాస మహామాయా జగన్మయీ
ఇత్యాదివచనైః రామరావణయోః వాల్మీకిమహర్షిణా సర్వరాత్రశబ్దేన సూచితమేవ సప్తరాత్రయుద్ధం స్పష్టతయా
ప్రతిపాదితం భవతి - యత్తు రామరావణయోరేకాహోరాత్రం యుద్ధమిత్యుక్తం - తత్సర్వరాత్రమవర్తతేత్యత్ర
సర్వశబ్దస్వారస్యం రుణద్ధి - నైవ రాత్రిమిత్యేతదవ్యవహితోత్తరశ్లోకేన విరుధ్యతే చ । తస్మాత్సప్తరాత్రమేవేతి పక్ష
స్సాధీయానిత్యవగన్తవ్యం - తతస్తు శ్రవణే నాథ దశమ్యాం చణ్డికాం శుభాం। విసృజ్య చ క్రే శాన్త్యర్థం బలినీరాజనం
మహత్ ॥ నీరాజితబలశ్శక్రః తత్ర రామం సలక్ష్మణమ్ । సంభాష్య ప్రయయౌ స్వర్గం సహ దేవైశ్శచీపతిరితి ॥ ఏతద్వచ
నార్థపర్యాలోచనయా ఇంద్రాదిదేవతాః శ్రీరామం సంస్తుత్య దశమ్యాం స్వస్వాలయం గతా ఇత్యర్థః స్పష్టః - ఏవం చ
సతి ఆశ్వయుజశుక్లనవమ్యాం రావణవధస్యోక్తత్వాత్ అమాయాం యుద్ధారంభకథనాదివాధిక్యమితి న శంకనీయం యుద్ధ
కాండే సర్గే ౯౩ శ్లో ౬౬ ॥ అభ్యుత్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీమ్। కృత్వా నిర్యాహ్యమావాస్యాం విజయాయ
బలైర్వృతః - ఇత్యనేన అమాయాం యుద్ధార్థం ప్రవిష్టస్య రావణస్య శ్రీరామేణ సాకం యుద్ధప్రసక్తిమాత్రం - తతః
ప్రతిపది మాతలిరథానయనమితి పురాణాన్తరోక్తరీత్యా యుద్ధారమ్భః ప్రతిపద్యేవ । తస్యామేవ రాత్రౌ విభీషణార్థం
ప్రయుక్త శక్తివైయర్థ్యప్రసక్త్యా అత్యుగ్రరూపా తేన రావణేన లక్ష్మణే శక్తిప్రక్షేపః కృతః - తథాహ - యుద్ధకాండే
సర్గే ౧౦౧ శ్లో ౨౭ ॥ మోక్షితం భ్రాతరం దృష్ట్వా లక్ష్మణేన స రావణః । లక్ష్మణేభిముఖస్తిష్ఠన్నిదం వచనమబ్రవీదిత్యార
భ్య ౩౦ శ్లో ॥ ఇత్యేవముక్త్వా తాం శక్తిమష్టఘణ్టాం మహాస్వనామ్। మయేన మాయావిహితామమోఘాం శత్రుఘాతినీమ్।
లక్ష్మణాయ సముద్దిశ్య జ్వలన్తీమివ తేజసా। రావణః పరమక్రుద్ధశ్చిక్షేప చ ననాద చ ॥ అనేన వచనద్వయేన తస్యామేవ
రాత్రౌ లక్ష్మణే న శక్తిప్రక్షేపణం కృతమిత్యర్థః సూచితో భవతి - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౦౧ శ్లో ౩౮ ॥ ఓషధీర్నావగచ్ఛా
మి తా న హన్యాం హరిపుఙ్గవ । తదిదం శిఖరం కృత్స్నం గిరేస్తస్యాహృతం మయా ॥ ౪౩ - శ్లో ॥ సశల్యస్స సమాఘ్రాయ లక్ష్మ
ణః పరవీరహా। విశల్యో విరుజశ్శీఘ్రముదతిష్ఠన్మహీతలాత్ - ఇత్యారభ్య లక్ష్మణవాక్యం ॥ ౪౩ - శ్లో ॥ అహం
తు వధమిచ్ఛామి శీఘ్రమస్య దురాత్మనః। యావదస్తం న యాత్యేషః కృతకర్మా దివాకరః ॥ అనేన వచనే
న ద్వితీయాయాం సూర్యోదయానన్తరమేవ లక్ష్మణస్య ప్రబోధ ఇత్యర్థః స్పష్టో భవతి - తద్దివస ఏవ అగస్త్యోపదిష్టాదిత్య
హృదయజపసిద్ధిరిత్యత్ర - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౦౫ శ్లో ౬ ॥ రశ్మిమన్తం సముద్యన్తం దేవాసురనమస్కృతమ్। పూజయ
స్వ వివస్వన్తం భాస్కరం భువనేశ్వరమ్ । సర్వదేవాత్మకో హ్యేష తేజస్వీ రశ్మిభావనః । ఏష దేవాసురగణాన్ లోకాన్

పాతి గభస్తిభిః ॥ ఏతద్వచనద్వయార్థపర్యాలోచనయా ఏష ఇతి పురోనిర్దేశేన చ ద్వితీయాయాం దివైవ ఆదిత్యహృదయముపదిష్టమగస్త్యేనేతి గమ్యతే - అత్ర లక్ష్మణశక్తిప్రహారానంతరం తత్ప్రబోధనాదర్వాగేవ ద్వితీయోదయకాలాత్పూర్వం రావణస్య లంకాప్రవేశః కథాంతరే శ్రూయతే ॥ స నిశ్వసంస్త్విహ్మహతో యథా గజో రణాజిరే రాఘవబాణపీడితః । గరుత్మతేవాహిపతిర్వినిర్జితోపి వేశ లంకాం వినికీర్ణభూషణః ॥ అనేన వచనేన రావణస్య లంకాప్రవేశ ఇత్యర్థః స్ఫుటో భవతి - కాలనేమికథాయాం సర్గే ౬ శ్లో ౩౬ ॥ ఇత్యుక్త్వా వచనం ధీమాన్ ప్రేక్ష్య మందోదరీం తతః । రావణో నిర్యయౌ యోద్ధుం రామేణ సహ సంయుగే ॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా లక్ష్మణశక్తిప్రహారోత్తరం రావణస్య లంకాప్రవేశః తత్ర హోమారంభః అంగదాదిభిస్తదంతరాయః తతో మందోదరీమానభంగానంతరం తద్విలాపేన రావణః ప్రబుద్ధస్సీతాం సాంత్వవచనైః సురంజయన్ పునశ్చ యుద్ధార్థం జగామేత్యర్థః స్పష్టో భవతి - ఏతేన తృతీయాయాం యుద్ధార్థమాగమనం రావణస్యేతి గమ్యతే తతో నవమ్యాం తద్వధ ఇతి పూర్వోదాహృతప్రమాణైర్నిర్ణీతః - దశమ్యామింద్రాదిస్తుతిరితి పూర్వమేవోక్తం - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౧౨ శ్లో ౧౦౨ ॥ మరణాంతాని వైరాణి నివృత్తం నః ప్రయోజనమ్ । క్రియతామస్య సంస్కారో మమాప్యేష యథా తవ । రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వా త్వరమాణో విభీషణః । సంస్కారేణానురూపేణ యోజయామాస రావణమ్ ॥ ఏతద్వచనద్వయేన శ్రీరామాజ్ఞావచనశిరోభూషణో విభీషణో రావణసంస్కారమేకాదశ్యాం చకారేత్యర్థః సూచితో భవతి - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౧౨ శ్లో ************ విభీషణమిమం సౌమ్య లంకాయామభిషేచయ । అనురక్తం చ భక్తం చ మమ చైవోపకారిణమ్ ॥ ఏతద్వచనేన ద్వాదశ్యాం శ్రీరామాజ్ఞయా విభీషణపట్టాభిషేకః లక్ష్మణేన కృత ఇత్యర్థో వ్యజ్యతే - అత్ర కశ్చిద్విశేషః - తిలకవ్యాఖ్యానే దర్శితః - అయం చ రావణసంస్కారః విభీషణేనైవ కృతః చతుర్థేహని ఏకాదశద్వాదశాహాశౌచం క్షత్రియస్య సమాప్తౌ - నాత్ర దశాహమాశౌచమితి భ్రమితవ్యం ॥ ఉన్మత్తై రాహవే శస్త్రైః క్షత్రధర్మహతస్య తు । సద్యస్సంతిష్ఠతే యజ్ఞస్తథా శౌచమితి స్థితిః ॥ ఇతి మనూక్తేః కించ ॥ అభినవషడశీత్యాం ॥ కారవశ్శిల్పినో వైద్యా దాసదాసాశ్చ నాపితాః । రాజానో రాజభృత్యాశ్చ సద్యశ్శౌచాః ప్రకీర్తితాః ॥ దానే వివాహే యజ్ఞే చ సంగ్రామే దేశవిప్లవే । ఆపద్యపి చ కష్టాయాం సద్యశ్శౌచం విధీయతే ॥ ఇత్యాదివచనైర్విభీషణస్య సద్య ఏవ ఆశౌచనివృత్తిరిత్యర్థో లభ్యతే - ********************

ఏతత్పక్షే - క్షత్రియాణామపి ఏకాహకాలీనత్వమేవేత్యుక్తం భవతి - ఏతత్పక్షే ద్వాదశ్యామేవ విభీషణపట్టాభిషేక ఇతి వక్తుం శక్యం - త్రిరాత్రపక్షే తు పౌర్ణమాస్యాం పట్టాభిషేక ఇతి ॥ యుద్ధకాండే సర్గే - ౧౧౬ శ్లో ౨౭ ॥ న గృహాణి న వస్త్రాణి న ప్రాకారస్తిరస్క్రియాః । నేదృశా రాజసత్కారా వృత్తమావరణం స్త్రియః ॥ వ్యసనేషు న కృచ్ఛ్రేషు న యుద్ధేషు స్వయంవరే । న క్రతౌ నో వివాహే చ దర్శనం దూష్యతే స్త్రియః ॥ ౩౧ శ్లో ॥ విసృజ్య శిబికాం తస్మాత్పద్భ్యామేవాపసర్పతు । సమీపే మమ వైదేహీం పశ్యంత్వేతే వనౌకసః - ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా సీతాదర్శనం త్రయోదశ్యాం కృతమితి సూచ్యతే - యుద్ధకాండే స ౧౨౦ శ్లో ౧౩ ॥ భవాన్నారాయణో దేవః శ్రీమాంశ్చక్రాయుధః ప్రభుః - ఏకశృంగో వరాహస్త్వం భూతభవ్యసపత్నజిత్ - అక్షరం బ్రహ్మ సత్యం చ మధ్యే చాంతే చ రాఘవ - ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా బ్రహ్మేంద్రాదయ - శ్రీరామం త్రయోదశ్యాం సీతాగ్నిప్రవేశానంతరం తుష్టువురిత్యర్థః స్పష్టో భవతి - సర్గే ౧౨౩ శ్లో ౧ ॥ తాం రాత్రిముషితం రామం సుఖోచితమరిందమమ్ । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం జయం పృష్ట్వా విభీషణః ॥ అనేన వచనేన త్రయోదశ్యామతీతాయాం చతుర్దశ్యాం ప్రాతఃకాలే విభీషణః ప్రార్థయామాసేత్యర్థో గమ్యతే ౧౧ శ్లో అహం తే యద్యనుగ్రాహ్యో యది స్మరసి మే గుణాన్ । వస తావదిహ ప్రాజ్ఞ యద్యస్తి మయి సౌహృదం - ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామేణ చతుర్దశ్యాం తత్రైవ వాసః కృత ఇతి స్పష్టా

భవతి-యుద్ధకాండే సర్గే ౧౨౮ శ్లో ౧౧॥ తతస్తాం పూజితాం దృష్ట్వా రత్నైర్హారియాదపాం। ఆరురోహ తదా
రామస్తద్విమానమనుత్తమమ్॥ ఏతదర్థపర్యాలోచనయా పుష్పకారోహణం-ఆశ్వినశుక్లపౌర్ణమాస్యాం శ్రీరామేణ
కృతమితి ప్రతిభాతి-అత్ర పురాణాంతరే శ్రీరామేణ శివలింగప్రతిష్ఠాపనం కృతమితి స్పష్టం-ఇదంతు వాల్మీకిమహర్షిణా
కంఠతో నోక్తం సముద్రతీరే శివలింగప్రతిష్ఠావిధాయకవచనాని గౌర్వాసరామాయణే॥ రావణాదీన్ రణే హత్వా సం
స్థాప్య చ విభీషణమ్। లంకాయాముదకాబేరం వై దేవ్యా సహ రామవా॥ పుష్పకం తత్సమారుహ్య సైన్యైః రఘునందనః
శివలింగప్రతిష్ఠాం చ కృత్వా తీరే మహోదధేః॥ పునః పుష్పకమారుహ్య వైదేహ్యా సహితో యయౌ। ఏతదాదివచనైః
శ్రీరామేణ శివప్రతిష్ఠా కృతేత్యర్థః స్పష్టః। వసిష్ఠరామాయణే॥ సీతాదేవ్యూర్మిలాసంవాదే॥ ఊర్మిలే శృణు వృత్తాం
తమిత్యారభ్య॥ వరప్రదానం దేవానాం పుష్పకారోహణం తతః। రామలింగప్రతిష్ఠాం చ సిందుతీరే విశేషతః॥ హనూ
మల్లింగసంస్థానం పుష్పకారోహణం తతః। కిష్కింధాదర్శనం చైవ భరద్వాజస్య దర్శనం॥ ఇత్యాదివచనార్థపర్యా
లోచనయా శ్రీరామేణ రామేశ్వరప్రతిష్ఠా కృతేత్యవగమ్యతే-ఏవం పూర్ణిమాయాం శివలింగప్రతిష్ఠాం కృత్వా-ప్రతిప
ది పుష్పకమారుహ్య దినత్రయం మార్గే నీత్వా పంచమీప్రాతఃకాలే భరద్వాజాశ్రమం శ్రీరామస్సమాజగామేత్యర్థో
వేదితవ్యః యత్తు యుద్ధకాండే సర్గే ౧౨౮ శ్లో ౯॥ అహం త్వాం ప్రాపయిష్యామి తాం పురీం పార్థివాత్మజ। పుష్పకం
నామ భద్రం తే విమానం సూర్యసన్నిభమితి వచనేన ఏకదినేనైవ లంకాం విసృజ్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిరితి లభ్యతే ఇత్యు
క్తం తన్న-తచ్ఛ్లోకే పుష్పకవిమానగతిప్రాశస్త్యమాత్రస్యైవ విధీయమానత్వాత్ పంచమీపర్యంతవ్యవధానేఽపి పూ
మానేఽపి-ఏకదివస ఏవ గంతవ్యమిత్యావశ్యకత్వాభావాత్ యుద్ధకాండే సర్గే ౧౨౮ శ్లో ౧॥ పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే
పంచమ్యాం లక్ష్మణాగ్రజ। భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్య వవందే ప్రయతో మునిమ్॥ అనేన వచనేన ఆశ్వయుజకృష్ణపక్ష
పంచమ్యాం శ్రీరామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిః-తస్మిన్నేవ దినే చతుర్దశవర్షపరిపూర్తిరిత్యర్థస్సమ్యగ్లబ్ధో భవ
తి-అత్ర శ్రీ[illegible]బ్రహ్మప్రవర్తకేన యథాశాస్త్రం చాంద్రమానేనైవ వనవాసరూపవ్రతమనుష్ఠితమితి పూ
ర్వం [illegible] స్పష్టప్రతీత్యర్థమస్మిన్నపి తరంగే ప్రతిపాద్యతే-తథాహి సూర్యసిద్ధాంతే మానాధ్యాయే
౧౦ శ్లో [illegible] యుగ్మాహుః సౌరం పక్షక్రియాం తథా వ్రతోపవాసయాత్రాద్యాః క్రియాశ్చాంద్రేణ గృహ్యతే
ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా అరణ్యవాసస్యాపి యాత్రారూపత్వేన చాంద్రమానేనైవానుష్ఠేయతయా చాం
ద్రమానేన చతుర్దశవర్షగణనాయాం-పూర్వం చైత్రశుక్లదశమ్యాః పుష్యనక్షత్రయుక్తాయా ఏవ వనవాసప్రయాణ
దివసత్వేన నిర్ణీతత్వాత్-తాదృశదశమీమారభ్య చతుర్దశవర్షేషు ఆశ్వయుజకృష్ణపక్షపంచమ్యాం చతుర్దశ
వర్షపూర్తిర్భవతి-కథమిత్యాశంకాయాముచ్యతే చాంద్రమానేన సంవత్సరగణనాయాం ఏకసంవత్సరస్య
౩౫౪ దినాని భవంతి-అధికమాసాశ్చ సంవత్సరపంచకస్య ఏకం చ అధికమాసాగతదినైస్సాకం గణనే కృతే సంవత్స
రస్యాగతదినాని ౩౬౬-ఇత్థం చ చాంద్రమానేనానుష్ఠాతవ్యవ్రతాదివిషయే ౩౫౪ దినాత్మకసంవత్సరస్యైవ చాంద్ర
సంవత్సరత్వేన చతుర్దశసంవత్సరాణాముప్యేవమేవ గణనాయాం-చైత్రశుక్లదశమీమారభ్య పునశ్చతుర్దశవర్షచై
త్రశుక్లదశమీపర్యంతదినాని చతుర్దశవత్సరాః పంచమాసాః-అష్టాదశదినాని భవంత్యధికమాసపంచకసహితాష్టాదశది
నానాం పరిత్యాగే-ఆశ్వయుజకృష్ణపక్షపంచమ్యామేవ చాంద్రమానేన చతుర్దశవర్షపరిపూర్తిరితి సమ్యగ్భవతి-ఏవం చ
శ్రీరామేణాధికమాసాన్ పరిత్యజ్య చతుఃపంచాశదధికత్రిశతదినాత్మకసంవత్సర ఏవ సంవత్సర ఇత్యభిప్రాయేణ వ్రత
మనుష్ఠితమిత్యభిప్రాయః ప్రకటితః-అన్యథా-అధిమాసఘటితసంవత్సరస్యాపి సంవత్సరత్వే సప్తమహాకృష్ణపంచమ్యాం వ
ర్షపూర్తిరిత్యుక్తిరసంగతైవ స్యాత్ దశమీమారభ్య గణనాయాం పునర్దశమ్యామేవ సంవత్సరపూర్తిర్జాయేత
తాదృశసంవత్సరాణామేవ న్యాయ్యత్వే-అధికమాసపరిగణనాయాం ధర్మహానేరసత్వాత్ కస్మాత్ [illegible] శ్రీరామస్తాం
న్న గణయేత్ భరతో వా కుతస్తాననుపేక్షేత తస్మాచ్చాంద్రమానేనైవ వ్రతమనుష్ఠితమిత్యభిప్రాయః-అతఏవ భారతే
విరాటపర్వణి॥ ప్రాప్తేషు పంచమే వర్షే ద్వౌ మాసావుపజాయతః। ఏషామభ్యధికామాసాః పంచ చ ద్వాదశ క్షపాః
త్రయోదశానాం వర్షాణామితి మే ధీయతే మతిః। సర్వం యదా వచ్చరితం యద్యదేభిః ప్రతిశ్రుతం॥ ఏవమేతద్ధ్రువం
జ్ఞాత్వా తతో బీభత్సురాగతః। సర్వే చైవ మహాత్మానః సర్వే ధర్మార్థకోవిదాః॥ యేషాం యుధిష్ఠిరో రాజా కస్మాద్ధర్మే

పరార్ధ్య యః । అత్ర యుధిష్ఠిరవనవాసే ప్రతిజ్ఞాతే త్రయోదశవర్షపరిమితే కేంచిత్కాలాదర్వాగేవ తేషాం ప్రాక
ట్యే పునస్త్రయోదశవర్షపర్యంతం వనవాసవ్రతమనుష్ఠేయమితి దుర్యోధనేన తద్వనమాప్తా నిరూపితా యాం భీష్మేణ
విరాటపర్వగతైతద్వచనప్రతిపాదనాచ్చాంద్రమానేనాధికమాసపరిత్యాగపూర్వకం వ్రతం తైరనుష్ఠితమతో న దో
ష ఇత్యుక్తం. ఏవం చేద్భృశవ్యవహారే తిథిబద్ధద్వాదశమాసైరేవ వర్షగణనా కర్తవ్యేతి సిద్ధం - యుద్ధకాండే సర్గే - ౧౩౧
శ్లో౧౪ ॥ పూర్వం తు భరతే స్నాతే లక్ష్మణే చ మహాబలే । సుగ్రీవే వానరేంద్రే చ రాక్షసేంద్రే విభీషణే ॥ విశోధితజట
స్స్నాతశ్చిత్రమాల్యానులేపనః । మహార్హవసనోపేతస్తస్థౌ తత్ర శ్రియా జ్వలన్ ॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచన
యా షష్ఠ్యాం జటాశోధనం శ్రీరామేణ కృతమితి నిశ్చితం భవతి - అస్మిన్నేవ సర్గే ౪౧ శ్లో ॥ దృశ్యమానే తదాఖ్యాయ రా
మో వానరసంయుతః । హృష్టపుష్టజనాకీర్ణామయోధ్యాం ప్రవివేశ హ ॥ ఏతద్వచనేన శ్రీరామః షష్ఠ్యామేవ అయో
ధ్యాప్రవేశమకరోదిత్యర్థస్సూచితః - అత్రైవ సర్గే శ్లో౪౨ ॥ తతో హ్యభ్యుచ్ఛ్రయన్ పౌరాః పతాకాశ్చ గృహే గృ
హే ॥ ఇత్యనేన వచనేన శ్రీరామస్య అయోధ్యాప్రవేశానంతరమేవ పతాకాభ్యుచ్ఛ్రయాదికం చక్రురిత్యనేన శ్రీరామ
చంద్రపట్టాభిషేకోత్సవార్థమయోధ్యానగరమలంచక్రురిత్యర్థస్సూచితో భవతి - అత్రైవ సర్గే శ్లో ౪౯ తతస్స ప్ర
యతో వృద్ధో వసిష్ఠో బ్రాహ్మణైస్సహ । రామం రత్నమయే పీఠే సహసీతం న్యవేశయత్ ॥ అనేన వచనేన శ్రీరామచం
ద్రస్య పుష్యనక్షత్రయుక్తసప్తమ్యాం పట్టాభిషేకమహోత్సవ ఇత్యర్థః స్పష్టః అన్యత్సర్వం సమంజసం అగ్నివేశ్యరా

రామాయణే తు ॥ మాఘశుక్లద్వితీయాదిదినైస్సప్తభిరేవ తు । రక్షసాం వానరాణాం చ యుద్ధమాసీత్సుసంకులం - మాఘశుక్ల
నవమ్యాం తు రాత్రావింద్రజితా రణే రామలక్ష్మణయోర్నాగపాశైర్బంధోఽభూన్మహాన్ - నాగపాశవిమోక్షోఽభూ
దశమ్యాం గరుడాగమాత్ । అత్రావహారః కపిరాక్షసయోర్దినద్వయం ॥ ద్వాదశ్యామాంజనేయేన ధూమ్రాక్షస్య వ
ధః కృతః । త్రయోదశ్యాం చ తేనైవ నిహతోఽకంపనో రణే ॥ మాఘశుక్లచతుర్దశ్యా యావత్కృష్ణాదివాసరం । త్రిది
నేన ప్రహస్తస్య నీలేన విహితో వధః ॥ మాఘస్యాసితభద్రాయాశ్చతుర్థ్యంతం త్రిభిర్దినైః । రామేణ తుములే యుద్ధే
రావణో భూత్పరాజితః । పంచమ్యాస్త్వష్టమీం యావద్రావణేన ప్రబోధితః - కుంభకర్ణస్సముత్తస్థౌ అత్రాయుద్ధం చ
తుర్దినమ్ । కుంభకర్ణోఽదినైష్షడ్భిర్నవమ్యాస్తు చతుర్దశీమ్ । రామేణ నిహతో యుద్ధే బహువానరభక్షకః । అమావాసా
దినే శోకాదవహారో బభూవ హ । ఫాల్గునాదిప్రతిపదశ్చతుర్థ్యంతం దినైస్తతః । నరాంతకప్రభృతయో నిహతాః పంచ రా
క్షసాః । పంచమ్యాస్సప్తమీం యావదతికాయవధస్త్ర్యహాత్ ॥ అష్టమ్యా ద్వాదశీం యావన్నిహతో దినపంచకాత్ । నికుం
భకుంభావూర్ధ్వం తు మకరాక్షశ్చతుర్దినైః । ఫాల్గునస్య ద్వితీయాయాం కృష్ణే శక్రజితాజితమ్ । తృతీయాయాస్తు స
ప్తమ్యా హారయః పంచ వాసరాన్ । ఓషధ్యానయనే వ్యగ్రాస్తదాసీదవహారకః । తతస్త్రయోదశీయావద్దినైష్షడ్భిస్తు
శక్రజిత్ । లక్ష్మణేన హతో యుద్ధే విఘ్నితోఽభిచరన్ క్రతుం । చతుర్దశ్యాం దశగ్రీవో రణదీక్షావిధిక్రమాత్ । అమా
వాస్యాం యయావీరో యుద్ధాయ దశకంధరః । చైత్రశుక్లప్రతిపదః పంచమీదినపంచకే । రావణస్య ప్రధానానాం యుధి
ధ్యతామభవత్క్షయః । చైత్రషష్ఠ్యష్టమీం యావన్మహాపార్శ్వాదిమారణమ్ । చైత్రశుక్లనవమ్యాం తు సౌమిత్రేశ్శక్తిభేదనం
ద్రోణాద్రిరాంజనేయేన లక్ష్మణార్థముపాహృతః । దశమ్యాం మహాఘోరోఽభూద్రాత్రౌ యుద్ధే స్వరక్షసాం । ఏకాద
శ్యాం తు రామాయ రథో మాతలిసారథిః । శక్రేణ ప్రేషితశ్శక్త్యాహరికస్త్రైర్వృతో మహాన్ । అష్టాదశదినై రామో రా
వణం ద్వైరథేఽవధీత్ । ద్వాదశ్యాశ్శుక్లపక్షస్య యావత్కృష్ణచతుర్దశీ । మాఘశుక్లద్వితీయాద్యా చైత్రకృష్ణచతుర్ద
శీ । అష్టాశీతిదినం యుద్ధం మధ్యే పంచదశాహకమ్ । యుద్ధావహారస్సంగ్రామస్త్రిసప్తతిదినాన్యభూత్ । సంస్కారో రా
వణాదీనామమావాస్యాదినేఽభవత్ । వైశాఖాదిదినే రామస్సువేలం పునరాగమత్ - అభిషిక్తో ద్వితీయాయాం లంకారా
జ్యే విభీషణః । సీతాశుద్ధిస్తృతీయాయాం దేవేభ్యో వరలంభనమ్ । వైశాఖస్య చతుర్థ్యాం తు రామః పుష్పకమాస్థితః ।
పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం మాధవస్య తు । భరద్వాజాశ్రమం రామస్ససైన్యః పునరాగమత్ । నందిగ్రామే

శుక్లషష్ఠ్యాం వై భరతేన సమాగతః॥ సప్తమ్యామభిషిక్తో సౌ హ్యయోధ్యాయాం రఘూత్తమః- ఇత్యాదివచనైస్త్రిసప్తతిది
నాని యుద్ధమభవత్ తత్ర రావణేన అష్టాదశదినాని - యుద్ధం కృతమిత్యుక్తం న చైవం కాళికాపురాణే - ఆశ్వయుజశుక్లనవ
మ్యాం రావణసంహారప్రతిపాదనాత్ - అగ్నివేశ్యరామాయణే చ చైత్రకృష్ణచతుర్దశ్యామేవ రావణవధస్య ప్రతి
పాదనాత్పరస్పరం విరోధ ఇతి వాచ్యం - తాదృశవిరోధస్య కల్పభేదవ్యవస్థానసారేణ పరిహరణీయత్వాత్ తదుక్తం కా
ళికాపురాణే॥ ప్రతికల్పం భవేద్రామో రావణశ్చాపి రాక్షసః। తథైవ జాయతే యుద్ధం తథైవ త్రిదశాగమః॥ ఏవం రా
మసహస్రాణి రావణానాం తథైవ చ। భవితవ్యాని భూతాని తేషు దేవీ ప్రవర్తతే॥ ఇత్యాదివచనైః ప్రతికల్పం శ్రీరా
మాదీనాముత్పత్తిప్రతిపాదనాత్ సకలదేవతాశిరోమణేరాశ్రితచింతామణేరనిర్వచనీయానాదిమాయాధీనానం
తకల్యాణగుణాకరస్య॥ శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణస్త్వపరిచ్ఛిన్నస్య॥ జగదుపాదానకారణీభూతమాయావలంబనేనై
వోత్పత్త్యాదిమత్త్వస్య॥ వక్తవ్యతయా తత్ర కించిత్కాలభేదస్యాకించిత్కరత్వాత్ తత్కాలప్రయుక్తవిరోధోప్యకించిత్కర
ఇత్యవధేయం - న చ శ్రీరామస్య సర్వజ్ఞస్య॥ జగన్నాయకస్య సర్వశాస్త్రనియామకస్య॥ సకలధర్మప్రతిష్ఠాపనార్థమేవ
కృతావతారస్య॥ పట్టాభిషేకః- సర్వశాస్త్రనిషిద్ధకృష్ణపక్షీయసప్తమ్యాం కథం జాత ఇతి వాచ్యం కృష్ణపక్షీయసప్త
మ్యంతతిథీనాం శుక్లపక్షపర్యంతర్భావసంభవాత్ - తదుక్తం కాలనిర్ణయే శుక్లద్వితీయామారభ్య యావత్కృష్ణాతు స
ప్తమీ। శుక్లపక్ష ఇతి ప్రోక్తశ్శేషాః కృష్ణ ఇతీరితాః॥ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా కృష్ణపక్షసప్తమ్యంతతిథీనాం శు
క్లపక్షవత్పర్వకర్మణ్యపి గ్రాహ్యత్వస్యైవోక్తత్వాత్ తదర్థమనుసంధాయైవ- వసిష్ఠాదిభిస్సర్వశ్రేష్ఠైః శ్రీరామస్య త
స్యామేవ సప్తమ్యాం పట్టాభిషేకః కృత ఇతి అన్యత్సర్వమనవద్యం

॥ ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన॥ మంగమాంబాజానేర్వేంకటేశ్వరవిద్వచ్చూడామణేరాత్మజే
న॥ అనంతనారాయణసూర్యనుజన్మనా॥ శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్యపట్టాభిరామసిద్ధాంతిసుబ్రహ్మణ్యసూరిద్వ
యసహాకృతేన॥ వాపిల్ల॥ రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే॥ శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే - శ్రీరామస్య
వనవాసనిర్గమనాదిచతుర్దశవర్షఘటికతత్కాలకలితకార్యనిర్ణయప్రకరణం నామ సప్తమస్తరంగః॥

॥ సారస్వతనిలయాఖ్యావిఖ్యాతశ్రీదిగంతేషు। ముద్రాక్షరశాలాసు ప్రథితా శ్రీచన్నపట్టణే జయతి॥
శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణవిదితరహస్యార్థరత్నాకరోయం సంపూర్ణం ముద్రితోభూద్విబుధజనము
దే చన్నపుర్యాం విశోధ్య। తర్కేష్వంకాబ్ధివర్షేష్వపి ఛగలిగతేష్వత్రివంశ్యేన రామస్వామ్యాఖ్యేనా
ద్య సారస్వతనిలయమహాముద్రికాయాం ప్రసిద్ధః॥ శ్రీరామచంద్రశ్శ్రితపారిజాతస్సమస్తకల్యాణ
గుణాభిరామః। సీతాముఖాంభోరుహచంచరీకో నిరంతరం మంగళమాతనోతు॥

రామాయణరహస్యరత్నాకరస్సమాప్తిమగమత్

శ్రీమతివాల్మీకిరామాయణేసర్గాణాంప్రధానవిషయానుక్రమణికానేకజనానా
మనుసంధానసౌకర్యాయసంగ్రహేణప్రకాశ్యతే

బాలకాండకథానుక్రమణికా

సర్గసంఖ్యా పుటసంఖ్యా

సర్గసంఖ్యా　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　పుటసంఖ్యా

సర్గసంఖ్యా — పుటసంఖ్యా

ఘోరకాలానుష్ఠితతపోవిశేషప్రసన్నరుద్రదత్తనిఖిలాస్త్రవర్గస్య వసిష్ఠాశ్రమనిరోధనం చాహేత్యభ్యధాత్పఞ్చపఞ్చాశే ౧౩౯

౫౬ అథ సకలాస్త్రగ్రాసదక్షవసిష్ఠబ్రహ్మతేజోనిరీక్షణస్య రాజర్షేర్బ్రహ్మతేజస్సంపాదనేచ్ఛామాహేత్యకథయత్షట్పఞ్చాశే ౧౪౦

౫౭ అథ విశ్వామిత్రస్య తాదృశబ్రాహ్మణ్యసంపాదనాయ దక్షిణస్యాం దిశి తపశ్చరణం తత్సమయే త్రిశఙ్కోస్సశరీరస్వర్గాభిగమిషతో వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యాతస్య తత్పుత్రసకాశం తాదృశస్వర్గార్థం యజనప్రార్థనం చ కథయామాసేత్యాహ సప్తపఞ్చాశే - ౧౪౧

౫౮ అథ వసిష్ఠపుత్రైః శపప్రత్యాఖ్యాతస్య త్రిశఙ్కోస్తాదృశస్వర్గార్థం యజనాయ విశ్వామిత్రశరణాగమనమిత్యాహాష్టపఞ్చాశే ౧౪౨

౫౯ అథ విశ్వామిత్రస్య త్రిశఙ్కుయజనార్థం శిష్యైః ప్రతినానాదేశవాస్తవ్యబ్రాహ్మణానయననియోజనం మహోదయవాసిష్ఠక్రియన్యనిందావచనశ్రవణేన మహోదయాదిషు శాపోత్సర్జనం చాహేత్యవర్ణయదేకోనషష్టితమే - - ౧౪౩

౬౦ అథ తైర్బ్రాహ్మణైస్సహ విశ్వామిత్రస్య త్రిశఙ్కుయజనోపక్రమం - ఆవాహితదేవానాగమనకుపితస్య తస్య తపోమహిమ్నా త్రిశఙ్కోస్స్వర్గగమనం పునరింద్రేణ నిపాత్యమానస్యాంతరిక్షే స్థాపనం నవీననక్షత్రసప్తర్షిసృష్టిం తాదృశదేవసృష్టిప్రయత్నే సకితప్రాచీనదేవసంఘదత్తవరబలేన స్వసృష్టనక్షత్రవీథ్యామేవ త్రిశఙ్కుస్స్వర్గానుభవయోజనం తద్విఘ్నసమాప్తిం చాహేత్యబ్రవీత్షష్టితమే - - - - - - - - - ౧౪౫

౬౧ అథ విశ్వామిత్రస్య పశ్చిమాయాం దిశి తపశ్చరణం తత్సమయే అంబరీషస్య యజ్ఞీయపశువినాశప్రాయశ్చిత్తార్థం నరపశుతయా శునశ్శేపం గృహీత్వాగమనం చాహేత్యవోచదేకషష్టితమే - - - - - - - - ౧౪౬

౬౨ అథ విశ్వామిత్రస్య శునశ్శేపాదేశతయా స్వపుత్రనియోజనం తదనంగీకుర్వాణేషు తేషు శాపదానం ఉపాయాంతరేణ శునశ్శేపరక్షణం చాహేత్యకథయద్ద్విషష్టితమే - - - - - - - - - ౧౪౭

౬౩ అథ విశ్వామిత్రస్య పుష్కరేషు తపస్యతో మేనకాసంగసంభవం విఘ్నం - తతోఽస్య పునః ప్రబుద్ధస్యోత్తరతపసా బ్రహ్మణస్సకాశాన్మహర్షిత్వవరలాభం పునరస్మిన్ బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రతి ప్రయస్యతి సతి దేవైస్తద్విఘటనాయ రంభానియోజనం చాహేత్యుదైరయత్త్రిషష్టితమే - - - - - - - - - - - ౧౪౯

౬౪ అథ విశ్వామిత్రస్య రంభాం శప్త్వా పశ్చాత్తాపముపగతస్య దృఢనిశ్చయపూర్వకం సహస్రసంవత్సరతపశ్చరణదీక్షామభ్యధాదిత్యవదచ్చతుష్షష్టితమే - - - - - - - - - - ౧౫౦

౬౫ అథ విశ్వామిత్రస్య బ్రహ్మర్షిత్వప్రాప్తిమువాచేత్యాహ పంచషష్టితమే - - - - - - ౧౫౧

౬౬ అథ విశ్వామిత్రేణ ధనుర్దర్శనాయ రాఘవాగమనం ప్రతివేదితో జనకో ధనుర్మాహాత్మ్యకథనపూర్వకం ధనుర్వరం పూరయిష్యతే రాఘవాయ సీతాప్రదానం ప్రత్యజ్ఞాసీదిత్యకథయత్ షట్షష్టితమే - - - - - - - ౧౫౩

౬౭ అథ రాఘవేణ ధనుర్భంజనం జనకేన స్వచికీర్షితసీతాప్రదానవృత్తాంతజ్ఞాపనేన దశరథానయనాయాయోధ్యాం ప్రతి దూతప్రేషణం చాహ సప్తషష్టితమే - - - - - - - - - - ౧౫౪

౬౮ అథ దశరథస్య దూతముఖేన శ్రుతజనకాభిప్రాయస్య వసిష్ఠాదిభిరాలోచ్య మిథిలాగమననిశ్చయమాహాష్టషష్టితమే - ౧౫౬

౬౯ అథ దశరథస్య మిథిలాగమనం జనకేన సమాగమం చాహైకోనసప్తతితమే - - - - - - ౧౫౭

౭౦ అథ జనకేన సంబంధార్హతాయై వసిష్ఠేన ఇక్ష్వాకుసంతానకీర్తనం కథయామాస సప్తతితమే - - - - ౧౫౮

౭౧ అథ వసిష్ఠేన వరవంశకీర్తనపూర్వకం వధూవరణే కృతే జనకస్స్వవంశవిశుద్ధతాజ్ఞాపనపూర్వకం కన్యాదానం ప్రత్యజ్ఞాసీదిత్యభ్యధాదేకసప్తతితమే - - - - - - - - - - ౧౬౦

౭౨ అథ విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుఘ్నార్థం కుశధ్వజసుతాద్వయవరణం రామాదీనాం గోదానవంగీకరణం చాహ ద్విసప్తతితమే - ౧౬౧

౭౩ అథ సీతావివాహమాహ త్రిసప్తతితమే - - - - - - - - - ౧౬౩

౭౪ అథాయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థానే మధ్యేమార్గం జామదగ్న్యాగమనం చతుస్సప్తతితమే - - - - - ౧౬౫

౭౫ అథ భార్గవేణ రామభగ్నధనుఃప్రసంగవశాత్ పీతాంబరకృష్ణివాహసోమర్థతో విరోధనయుద్ధారంభే భగవతా సధనుర్హుంకారప్రస్తంభనేన దేవానామృషిగణానాం పురుషోత్తమేన సర్వాధికత్వనిశ్చయకథనపూర్వకం తాదృశభగవత్పరిగృహీతస్వధనుఃపూరణాభ్యర్థనమకథయత్ పంచసప్తతితమే - - - - - - - - ౧౬౬

౭౬ అథ రామో దగ్న్యగర్వనిర్వాపణమభ్యధాత్ షట్సప్తతితమే - - - - - - - ౧౬౯

౭౭ అథ స్వపురం ప్రస్థితయా రామస్సుఖమువాసేత్యాహ సప్తసప్తతితమే - - - - - ౧౭౦

ఏవం బాలకాండే సర్గాణాం ప్రధానకథానుక్రమణికా ప్రదర్శితా

అథాయోధ్యాకాండసర్గాణాం ప్రధానకథానుక్రమణికా ప్రకాశ్యతే

సర్గసంఖ్యా		పుటసంఖ్యా
	భిఖిరభిపూజనం రామేణైకాంతస్థలప్రశ్నే భరద్వాజేన చిత్రకూటాఖ్యగిరేస్తాదృశస్థలత్వేన కథనం పునః ప్రభాతే భరద్వాజేన చిత్రకూటరామణీయకకథనమిత్యేతదఖిలం చతుఃపంచాశే - - - - - - -	౩౩౪
౫౫	అథ ప్రస్థితానాం రామాదీనాం ప్రతి భరద్వాజేన మంగళాశాసనపూర్వకం చిత్రకూటమార్గం కథయిత్వా నివర్తనం తతస్తేషాం చిత్రకూటం ప్రతి ప్రస్థితానాం ప్లవేన కాళిందీముత్తీర్య వనరామణీయకదర్శనపూర్వకం సాయంకాలే మృగమాంసేన కృతాహారాణాం యమునావనే నివసనమిత్యేతదదర్శయత్ పంచపంచాశే - - - - - - -	౩౩౭
౫౬	అథ పునస్సూర్యోదయానంతరం గమనసమయే సీతాం ప్రతి వనశోభాదర్శనకుతూహలాత్ క్రాంతమార్గేణ రామేణ లక్ష్మణేన చ చిత్రకూటప్రాంతే వాల్మీక్యాశ్రమే వాల్మీకిసేవనం లక్ష్మణేన రామనియుక్తేన పర్ణశాలాకరణం - గృహప్రవేశాంగవాస్తుబల్యర్పణమిత్యుపమాసాదిసంవాదనం - అథ రామేణ వాస్తుశాంతిం కృత్వా సీతాలక్ష్మణాభ్యాం సహ తత్ర సుఖేన చిరం నివసనమిత్యేతదభాషత షట్పంచాశే - - - - - - - -	౩౩౯
౫౭	అథ గుహప్రేషితచారముఖేన రామస్య చిత్రకూటగమనపర్యంతం వృత్తాంతం విజ్ఞాయ సుమంత్రస్యాయోధ్యాగమనం - రామమనాగతం సుమంత్రముద్వీక్ష్యాయోధ్యా... శోచనం కౌసల్యా... దశరథస్య శోకాతిశయే... ప్రకటయత్ సప్తపంచాశే - - - - -	౩౪౨
౫౮	అథాశ్వసందశరథం ప్రతి రామోక్తసమాశ్వాసనరూపసందేశకథనం - లక్ష్మణోక్త... క్రోధోక్తికథనం కిము... వ్యంతిర్నిగూహ్య వక్తుమశక్తయా వైదేహ్యా సబాష్పనేత్రయా స్థితమితి సీతావస్థాకథనమిత్యుదభణదష్టపంచాశే - -	౩౪౫
౫౯	అథ సుమంత్రేణ తాదృశరామవివాసనాయుక్తకష్టసూచనాయ రామవిశ్లేషేణాయోధ్యాకష్టభూచరజంతుపరిమ్లానకథనం తచ్ఛ్రవణేన దశరథస్య పశ్చాత్తాపేన మూర్ఛనమిత్యేతన్నిదర్శయదేకోనషష్టితమే - - - -	౩౪౭
౬౦	అథ సుమంత్రముఖశ్రుతరామవృత్తాంతాయాః కౌసల్యాయాః శోకాతిరేకః సుమంత్రేణ తస్యాస్సమాశ్వాసనమిత్యేతత్ప్రాబంధ షష్టితమే - - - - - - - - -	౩౫౧
౬౧	అథ పునా రాజానం ప్రతి కౌసల్యాయాః పుత్రవివాసనప్రయుక్తో విలాపః తచ్ఛ్రవణేన రాజ్ఞో మూర్ఛనం చేత్యేతత్ప్రాచీకథదేకషష్టితమే - - - - - - - -	౩౫౪
౬౨	అథ లబ్ధసంజ్ఞేన రాజ్ఞా కౌసల్యాసాంత్వనం - తతః కౌసల్యాయాః స్వోక్తవాక్యకటుత్వనిమిత్తం రాజప్రణతితో రాత్రౌ శోకేన రాజ్ఞో నిద్రాపారవశ్యమిత్యబోధయద్ద్విషష్టితమే - - - - - -	౩౫౬
౬౩	అథ ముహూర్తాత్ప్రబుద్ధేన రాజ్ఞా స్వకృతపాపకృత్యేన కౌసల్యాం ప్రతి పూర్వం కదాచిద్రాత్రౌ ప్రవర్షణ్ఘనాఘనఘనాంధకారే అంబరే స్వయం సరయూతీరే మృగయాభిలాషేణ గమనం తదానదీజలం వహస్తేన జలమాదదానస్య కస్యచిదృషిపుత్రస్య శబ్దవేధినా బాణేన గజభ్రాంత్యా హననం - తదార్తస్వరశ్రవణేన తత్సమీపం గత్వా తేన తం భూతం ప్రతి బుబుధే పుత్రేణ బహుశో విలపతా అంధౌ పిపాసితౌ మాతాపితరౌ అనుశోచతా శోకోద్ధృతబాణశల్యేన తత్క్షణే ప్రాణత్యజనమిత్యేతత్కథితమితి న్యదర్శయత్త్రిషష్టితమే - - - - - - - -	౩౫౭
౬౪	అథ పునశ్చ రాజ్ఞా ఋషిపుత్రోపదిష్టమార్గేణాశ్రమం గతేన స్వేనైవ తస్మై తాపితరౌ ప్రతి స్వమూలపుత్రవిపత్తికథనం తతస్తయోర్బహుధా విలపతోర్మృతపుత్రసమీపానయనం తత్ర చ తయోః పుత్రం ప్రత్యనుశోచనం సంకీర్ణజాతిత్వేనాస్య తపస్విహననాత్ బ్రహ్మహత్యాభావే ప్యావయోరివ భవానప్యంతకాలే పుత్రశోకేన మరణమితి స్వస్మిన్ శాపముత్సృజ్య విమానస్థపుత్రవచసా శరీరత్యజనం - ఇతి స్వకృతపాపకృత్యం నిర్దిశ్య తత ఏవ స్వస్య పుత్రశోకేన మరణం సిద్ధమితి కౌసల్యాయై కథయతా రామమేవానుశోచతా దశరథేనార్ధరాత్రే మరణమిత్యేతత్ప్రత్యపాదయామాస చతుష్షష్టితమే - - -	౩౬౨
౬౫	అథ పరేద్యుః ప్రాతస్సూతమాగధాదిప్రబోధనేనాప్రబుద్ధే రాజ్ఞి పరీక్షయా రాజమరణం నిశ్చిత్య రుదంతీభిరితరాభిరంతఃపురస్త్రీభిస్సహ ప్రబుద్ధయోః కౌసల్యాసుమిత్రయోర్మృతం రాజానముద్దిశ్య రోదనం కథయామాస పంచషష్టితమే - -	౩౬౭
౬౬	అథ ప్రరోదనేన కౌసల్యాయాః కైకేయీవినిందనరామగుణస్మరణతిలతైలద్రోణ్యాం ప్రలాపః పశ్చాదమాత్యైః పుత్రమానీయ రాజసంస్కారం చికీర్షద్భిస్తైలద్రోణ్యాం రాజ్ఞః ప్రక్షేపః - రాజ్ఞః స్త్రీణాం కైకేయీపరివాదపూర్వకో బహుభీరోదనం ... అయోధ్యాసంక్షోభశ్చేతి మేధావాం ప్రత్యపాదిషత షట్షష్టితమే - - - - - -	౩౭౧
౬౭	అథాపరేద్యుః ప్రాతస్సభాయాం మార్కండేయమౌద్గల్యవామదేవాదీనాం రాజకర్తౄణాం వసిష్ఠం సకాశే అరాజకతాప్రయుక్తదో	

ఏవమయోధ్యాకాండసర్గాణాం ప్రధానకథానుక్రమణికా సంపూర్ణా

అథారణ్యకాండే సర్గాణాం ప్రధానార్థానుక్రమణికా ప్రకాశ్యతే

హరిః ఓమ్

శ్రీరామాయణే-సవ్యాఖ్యానే - బాలకాండ ప్రారంభః

తపస్స్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాంవరమ్। నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్మునిపుంగవమ్॥౧॥

తీర్థీయసహితగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా

శ్రీగోవిందరాజకృతమంగళశ్లోకాః విద్వజ్జనమనస్సముల్లాసాయ విలిఖ్యంతే

ఆచార్యం శఠకోపదేశికమథ ప్రాచార్యపారంపరీం శ్రీమల్లక్ష్మణయోగివర్యమనునా హస్తస్య నాథాదికాన్ । వాల్మీకిం సహనారదేన మునినా వాగ్దేవతావల్లభం సీతాలక్ష్మణవాయుసూనుసహితం శ్రీరామచంద్రం భజే ॥ శ్రీమత్యంజనభూధరస్య శిఖరే శ్రీమారుతేస్సన్నిధౌ ప్రాగ్వేంకటనాయకస్య సదనద్వారే యతిక్ష్మాభృతః । నానాదేశసమాగతైర్బుధగణై రామాయణవ్యాఖ్యయా విస్తీర్ణాం రచయేతి సాదరమహం స్వప్నేస్మి సంచోదితః ॥ క్వాహం మందమతిర్గభీరహృదయం రామాయణం తత్ క్వచ వ్యాఖ్యానే న్యపరిశ్రమన్నహమహో హాసాస్పదం ధీమతాం । కో భారోఽత్ర మమ స్వయం కులగురుః కోదండపాణిః కృపాపూరో రచయత్యదస్స పది మజ్జిహ్వాగ్రసింహాసనః ॥ నైయర్థ్యం పునరుక్తతామనుచితారంభం విరోధం మిథో సాధుత్వం చ పదప్రబంధరచనా వాక్యేషు నిశ్శేషయన్ । స్వారస్యం చ పదే పదే ప్రకటయన్ రామాయణస్య స్వయం వ్యాఖ్యామేష తనోతి సజ్జనముదే గోవిందరాజాహ్వయః ॥ పూర్వాచార్యకృతప్రబంధజలధేస్తాత్పర్యరత్నావళీ గ్రాహం గ్రాహమహం శఠారిగురుణా సంగక్షితేనాధ్వనా । అన్యవ్యాకృతిజాతరూపశకలైః రామానుజస్సజ్జీకృతైః శ్రీరామాయణభూషణం విరచయే పశ్యంతు నిర్మత్సరాః ॥ సుస్పష్టమష్టాదశకృత్వ ఏత్య శ్రీశైలపూర్ణాదవలిశేషు గోయం । స్త్రా వరామాయణసంప్రదాయం వక్ష్యే తమాచార్యపరంపరాప్తం ॥ క్వచిత్పదార్థాన్ క్వచిదన్వయార్థాన్ క్వచిత్పదచ్ఛేదసమర్థనాని। క్వచిత్ క్వచిద్గాఢనిగూఢభావం వక్ష్యే యథాపేక్షమవేక్షణీయం॥

అవతారికా

శ్రియఃపతిరవాప్తసమస్తకామస్సమస్తకల్యాణగుణాత్మకస్సర్వేశ్వరః - వైకుంఠే తు పరే లోకే శ్రియా సార్ధం జగత్పతిః। ఆస్తే విష్ణురచింత్యాత్మా భక్తైర్భాగవతైస్సహేత్యుక్తరీత్యా శ్రీవైకుంఠాఖ్యే దివ్యలోకే శ్రీమహామణిమంటపే శ్రీభూమినీళాభిస్సహ రత్నసింహాసనమధ్యాసీనో నిత్యైర్ముక్తైశ్చ సహ నిరంతరపరిచర్యమాణచరణనళినోఽపి తద్వదేవ స్వచరణయుగళపరిచరణార్హానపి తద్వినా ప్రళయే ప్రకృతివిలీనాన్ మగ్నచ్ఛిష్టమగ్నహేమకణసదృశాన్ క్షీణజ్ఞానాన్ జీవానవలోక్య - ఏవం సంసృతిచక్రస్థే భ్రామ్యమాణే స్వకర్మభిః। జీవే దుఃఖాకులే విష్ణోః కృపా కాప్యుపజాయత ఇత్యుక్తరీత్యా దయమానమనాః విచిత్రా దేహసంపత్తిరీశ్వరాయ నివేదితుం। పూర్వమేవ కృతా బ్రహ్మన్ హస్తపాదాదిసంయుతేత్యుక్తప్రకారేణ మహదాదిసృష్టిక్రమేణ తేషాం స్వచరణకమలసమాశ్రయణోచితానేకకరణకళేబరాణి దత్వా - నదీతరణాయ దత్తైః ప్లవైర్నదీరయానుసారేణ సాగరమవగాహమానేష్వివ తేషు తైర్విషయాంతరప్రవణేషు తేషాం సదసద్వివేచనాయ శాసనాచ్ఛాస్త్రమిత్యుక్తరీత్యా స్వశాసనరూపం వేదాఖ్యం శాస్త్రం ప్రవర్త్యానపి తస్మిన్నప్రతిపత్తివిప్రతిపత్త్యన్యథాప్రతిపత్తిభిస్తైరనాదృతే స్వశాసనాతిలంఘినం జనపదం స్వయమేవ సాధయితుమభియాయాసురివ వసుధాపతిస్స్వావారముత్తేన తాన్ శిక్షయితుం రామాదిరూపేణ చతుర్ధావతితీర్షుః అంతరామరగణైస్స్పృహయద్రుహిణై రభ్యర్థితస్స్వారాధకస్య దశరథస్య మనోరథమపి పూరయితుం చతుర్ధావతతార - తత్ర రామరూపేణ వీర్యరావణం నిహత్య పితృవచనపరిపాలనాదిసామాన్యధర్మానన్వతిష్ఠత్ - లక్ష్మణరూపేణ రాఘవం నిరస్య భగవచ్ఛేషత్వరూపం విశేషధర్మం - భరతరూపేణ గంధర్వాన్నిహత్య భగవత్పారతంత్ర్యరూపం - శత్రుఘ్నరూపేణ లవణాసురం ధ్వంసయిత్వా భాగవతశేషత్వం - తాని మానవధర్మానంస్తానీమాని చావదానాని తత్కాలమాత్రపర్యవసితాని భవిష్యంతీతి మన్వానస్సర్వలోకహితపరః పితామహో భగవాన్ బ్రహ్మా రామచరిత్రపవిత్రితం శతకోటిప్రవిస్తరం ప్రబంధమామ్నాయతం నారదాదీనధ్యాప్య భూలోకేపి సంతతరామమంత్రానుసంధానసంధుక్షితహృదయవాల్మీకిముఖేన సంగ్రహేణ ప్రవర్తయితుం నారదం ప్రేషయామాస-తదుక్తం మాత్స్యే - వాల్మీకినా చ యత్ప్రోక్తం రామోపాఖ్యానముత్తమం, బ్రహ్మణాచోదితం తచ్చ శతకోటిప్రవిస్తరం ॥ ఆహృత్య నారదేనైవ వాల్మీకాయ నివేదితమితి । వాల్మీకిరపి ని

ఖిలవేదాంతతత్త్వజ్ఞం తత్త్వవిదం నారాయణయాయాయస్య ప్రశ్నోపగతం నారదం పృష్ట్వా పరతత్త్వస్వరూపం ... నారదప్రశ్నసమాధినా
త్తసకలసాధుప్రబంధసారాత్ ... వేదోపబృంహణమారభమాణః ... ప్రథానసుప్తప్రమితేరవతారం ...
ధానకాంతాసమ్మితకావ్యలక్షణం చ పురస్కుర్వన్ కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధస్యాసత్కావ్యవిషయత్వం ... నిర్ధారయన్
... ప్రారంభ ... తత్త్వతస్తు స్వాగ్యం ॥ తత్ర ... యత్ర రామో ...
యం - తత్ర చ తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయా ఇతి వేదాంతరహస్యస్య ప్రశ్నపూర్వకం ... విధానాన్నారదం పృష్టవాన్ ...
యాదిత్యపి ... ప్రశ్నయా విపరీతాద్యాదిత పంచశ్లోక్యా ॥
అథ ప్రకృతపద్యేన ... పరిపూరణీయం ప్రవయగమనాయచ గురునమస్కారం దేవతానుస్మారం చ ...
స్వాధ్యాయమితి ॥ తత్ర ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపత్ । ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యాదిశ్రుత్యా సదాచార్యోపదేశస్యైవ
వాతిశయావహత్వాత్ స్వగురోరాచార్యలక్షణపూర్తిం దర్శయతి ద్వితీయాంతపదద్వైః తత్ర వేదసంపన్నత్వమాహ తపస్స్వాధ్యాయనిరత
మితి ॥ తపశ్చ స్వాధ్యాయశ్చ తపస్స్వాధ్యాయౌ - అల్పాచ్ తరమితి తపశ్శబ్దస్య పూర్వనిపాతః తపఃప్రభృతి - స్వాధ్యాయో వేదః
... నిరతం నిరంతరాసక్తం - ఆవశ్యకత్వాదేతదుభయముక్తం - తదాహ మనుః - తపో విద్యా చ విప్రస్య నిశ్రే
యసకరం పరం । తపసా కల్మషం హంతి విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి ॥ యద్వా - తపో జ్ఞానం తప ఆలోచన ఇత్యస్మాద్ధాతోరసున్ ప్రత్య
యః - శ్రుతిశ్చ భవతి - యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి । యోగ ఇతి యావత్ - స్వాధ్యాయయోగాంతయోనిరతం స్వాధ్యాయాద్యోగ
మాసీత యోగాత్ స్వాధ్యాయమావసేత్ । స్వాధ్యాయయోగసంపత్త్యా పరమాత్మా ప్రకాశత ఇత్యుక్తప్రకారేణ ... మిత్యర్థః ॥ య
ద్వా - తపో వేదః - తపో హ స్వాధ్యాయ ఇతి శ్రుతేః । స్వాధ్యాయో జపః - స్వాధ్యాయో వేదజపయోరిత్యుక్తేః । తత్ర నిరతం - స్వాధ్యా
యాన్మా ప్రమదః । వేదమేవ జపేన్నిత్యమిత్యుక్తరీత్యా ... మిత్యర్థః । యద్వా - తపో బ్రహ్మ - బ్రహ్మైతదుపాస్వైతత్తప ఇతి శ్రుతేః ।
తపఃప్రధానస్స్వాధ్యాయః తపస్స్వాధ్యాయః - శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపసమాస - వేదాంత ఇతి యావత్ - తత్ర నిరతం -
స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రమదితవ్యమిత్యుక్తరీత్యాఽధ్యయనాధ్యాపనాదిపరమిత్యర్థః - యద్వా - తపోనాకరణం - తదా
క్తం వాక్యపదీయే - ఆసన్నం బ్రహ్మణస్తస్య తపసాముత్తమం తపః । ప్రథమం ఛందసామంగమాహుర్వ్యాకరణం బుధా ఇతి ॥ తత్ ఇత
రేషామంగానాముపలక్షణం - తత్సహితస్వాధ్యాయస్తపస్స్వాధ్యాయః తత్ర నిరతం - సాంగవేదాధ్యాయినమిత్యర్థః - యద్వా -
తపస్స్వయం స్వాధ్యాయస్తపస్స్వః - అధ్యాయో వేద ఇఙ్ అధ్యయన ఇత్యస్మాద్ధాతోరధ్యాయన్యాయేత్యాదినా నిపాతనాత్ - అత ఏవ స్వా
ధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇత్యత్ర స్వస్య స్వాధ్యాయ ... స్వాధ్యాయం - స్వశాఖాచార్యైర్వ్యాఖ్యాతం - తత్ర నిరతం - ధ్యాయనిరతం - తప
స్స్వాధ్యాయనిరతశ్చ తపస్స్వాధ్యాయనిరతః ... - యద్వా - తపో ... తత్ర తపస్స్వాధ్యాయస్తపస్వా
ధ్యాయస్తస్మిన్నిరతం - సామగానం ... వేదానాం సామవేదోఽస్మీతి భగవతా గీతత్వాత్ । ... వేదాధ్యయనముక్తం - అధ
యం ... తత్త్వజ్ఞం ... ఇతి ॥ ... తం దర్శయతి
త్వమాహ వాగ్విదాం వరమితి ॥ వాక్ వేదః - అనాదినిధనా హ్యేషా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువేతి వాక్యే ... వేదే ప్రయోగాత్ । తాం వి
దంతి జానంతీతి వాగ్విదః వేదార్థజ్ఞాః - తేషాం మధ్యే వరం శ్రేష్ఠం - నిర్ధారణే షష్ఠీ - యద్వా - వాక్ వ్యాకరణం - యస్యాం వ్యాకరోతే
వాచం । వాక్యోగవిదుష్యతి చాపశబ్దైరిత్యాదౌ వ్యాకరణపర్యాయత్వేన శబ్దవ్యవహృతత్వాత్ - ఏతత్ అంగాంతరాణాముపలక్షణం -
షడంగవిదాం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః - తేన వేదార్థాభిజ్ఞత్వముక్తం - యద్వా వాగ్విదో యావద్వక్తృతార్థప్రతిపాదనక్షమవక్తృ
ప్రయోగవిదః తేషాం వరం - పూర్వం వేదాధ్యయనముక్తం అత్ర తదర్థాపనం - యద్వా - గోబలీవర్దన్యాయేన వాచో వేదవ్యతిరిక్తానినా
స్త్రాణి తద్విదాం వరం - అనేన చతుర్దశవిద్యాస్థానవేదిత్వముక్తం - యద్వా భూమవిద్యాప్రక్రమే నారదేనాత్మనస్సర్వవిద్యాభిజ్ఞత్వము
క్తం - ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పంచమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యం రాశిం
దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం బ్రహ్మవిద్యాం దేవవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్పదేవజనవిద్యామేతత్
భగవోఽధ్యేమీతి । తదిదముచ్యతే వాగ్విదాం వరమితి - యద్వా - వాక్ సరస్వతీ - గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీతి వచనాత్ । తయా వి... ఇతి
వాగ్విదః - సరస్వతీపుత్రా మరీచ్యాదయః - విద్ ల్ లాభే ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి క్విప్ - భగవద్భక్తతయా తేషాం వరం - అనేనాభిజాత్యము
క్తం - తపస్స్వాధ్యాయమిత్యనేన విద్యోక్తా - సమాహితత్వమాహ మునిపుంగవమితి ॥ తేనాభిజనవిద్యాసముదేతం సమాహితం సంస్కర్తారమీ
ప్సేదిత్యాపస్తంబోక్తమాచార్యలక్షణం జ్ఞాపితం । మునయో మననశీలాః - మనేరుచ్చేతీన్ ప్రత్యయః - పుమాంశ్చాసౌ గౌశ్చ పుంగవః - గో
రతద్ధితలుకీతి సమాసాంతష్టచ్ ప్రత్యయః - శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః - బుధేచ పుంగవశ్శ్రేష్ఠే వృషభే భేషజాంతరే ఇతి విశ్వః । మునిషు పుంగ
వో మునిపుంగవః - సప్తమీతి యోగవిభాగాత్సమాసః - తం - తపస్స్వాధ్యాయనిరతమిత్యనేన వేదార్థస్య శ్రవణ
ముక్తం - వాగ్విదాం వరమిత్యనేన మననం - మునిపుంగవమిత్యనేన నిదిధ్యాసనం - యద్వా - తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాండిత్యం నిర్విద్య బా
ల్యేన తిష్ఠాసేత్ బాల్యం చ పాండిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరిత్యుక్తక్రమేణ త్రిభిః విశేషణైః పాండిత్యబాల్యమౌనాన్యుక్తాని - నరస్య

సంబంధినారం - నరశబ్దోఽత్ర కర్మప్రవృత్తిమాన్ - అజ్ఞానమిత్యర్థః - తద్ద్యతి ఖండయతీతి నారదః - దో అవఖండనే ఇత్యస్మాద్ధాతోః ... చ ఉపదేశే ౩ ఇత్యాత్వే ... ఇతి కప్రత్యయ అజ్ఞాననివర్తక ఇత్యర్థః - ఉక్తం నారదీయే - నారదో నాశయన్నిత్యం నృణామజ్ఞానజం తమ ఇతి । యద్వా - నారం జ్ఞానం దదాతీతి నారదః - యద్వా - నరశబ్దేన ... పరమాత్మా - ... ఇత్యస్మాద్ధాతోః ... తదుక్తం పారలే - నరలోకేషు ప్రోక్తం పరమాత్మా సనాతన ఇతి । సంబంధి నారం ... తం ఏవమాచార్యలక్షణపూర్తిముక్త్వా అధికారిత్వసంపత్తిః ప్రదర్శనాయ శిష్యలక్షణమాహ తపఃస్వాధ్యాయేత్యాదినా ॥ తపోఽస్యాస్తీతి తపస్వీ - తపస్వ్యాప్రాప్యాంవినా విపదిమత్వర్థీయో విన్ప్రత్యయః - భూమాదిగుణయుక్తత్వార్థే - తదుక్తం - భూమనిందాప్రశంసాసు నిత్యయోగేఽతిశాయనే । సంసర్గేఽస్తివివక్షాయాం భవంతి మతుబాదయ ఇతి ॥ ప్రశస్తం తపః - ఇత్యర్థః - తేన తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసేవ । వతపోఽప్యత్ర తపస్తత్త్వా ఆనందో బ్రహ్మేతి వ్యజానాదితి శ్రుతం బ్రహ్మజ్ఞానసాధనం తప ఉక్తం । యద్వా - తపో వేదవ్యాకరణజ్ఞానం చ - తద్వాన్ - తపశ్శబ్దానాం తంత్రా ప్రత్యేకశేషాఽపేక్షయా తమేనార్థస్మరణసతి ఏకపదోపాత్తత్వలికాలాదీనామివాన్వయబాధ ... భః - తథాచాధీతసాంగసశిరస్కవేదోఽధిగతాల్పాస్థిరఫలకేవలకర్మజ్ఞాన ఇత్యుక్తం - నిర్వేదశ్చ తపః - తపస్వీ తాపసే శోచ్య ఇతి ... యంతీ । తేన - సంజాతమోక్షాభిలాష ఇత్యుక్తం - తాదృశ ఏవహి బ్రహ్మజ్ఞానాధికారీ - తపస్విత్వనేన శమదమాదిసంపత్తిరపి సిద్ధా ... ద్వా - తపోన్యాసః - తస్మాన్న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహురితి శ్రుతేః । న్యాసశ్శరణాగతిః ప్రశిపాతరూపా - ... ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయేత్యాద్యుక్తాని ప్రణిపాతపురస్సరాణి దర్శితాని - వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః - అత ఇఞ్ ప్రత్యయః - నన్వసౌ కథం వల్మీకాపత్యం యతోఽయం భృగుపుత్ర ఏవ ప్రతీయతే - యథా విష్ణుపురాణే - ఋక్షోఽభూద్భార్గవస్తస్మాద్వాల్మీకిర్యోఽభిధీయత ఇతి । అత్రాప్యుత్తరకాండే వక్ష్యతి - భార్గవేణేతి సంప్రోక్తో భార్గవేన తపస్వినేతి చ । అన్యత్ర చ ప్రచేతసాపత్యత్వమభిధీయతే - చ ప్రచేతసః పుత్రత్వం బ్రహ్మణ్యన్యమన్యతేతి । వేదః ప్రాచేతసాదాసీదితి చ ప్రసిద్ధం । అతః కథమస్య వల్మీకాపత్యత్వం - ఉచ్యతే - నిశ్చలతరతపోవిశేషేణాస్య వల్మీకావృతౌ జాతాయాం ప్రచేతసా వరుణేన కృతలకరవర్షేణ ప్రాదుర్భావాభూదితి భృగుపుత్రస్యైవాస్య ప్రచేతసః పుత్రత్వం వల్మీకాపత్యత్వం చ సంగచ్ఛతే - నను కథం తత్ప్రభవత్వమాత్రేణ తదపత్యత్వం - నైవం - గోణపుత్రః కలశసుత ఇత్యాదివ్యవహారస్య తత్ప్రభవేష్వపి ఉపలబ్ధేః - ఉక్తం చ బ్రహ్మవైవర్తే - అథ ప్రవీణ్మహాతేజా బ్రహ్మలోకపితామహః । వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరిత్యసావితి ॥ మాతృపిత్రాద్యభావేఽపి వాల్మీకిశబ్దస్యాధునా ఏవగర్భాదిషు పరితత్వాత్ - యద్వా - భృగువంశ్యః కశ్చిత్ప్రచేతా నామ - తస్యాయం పుత్రో ఋక్షో నామ - చ ప్రచేతసః పుత్ర ఇతి పుత్రత్వాభిధానాత్ - ... నందన శబ్దో రామో రఘువరముననందన శబ్దవత్ వాల్మీకిశబ్దః పుత్రత్వోపచారాత్ - అతఏవ క్వచిద్వాల్మీకేన ... ప్రయుజ్యతే - నత్వపి నామా ... వాల్మీకిశబ్దనాభిధానం జ్ఞానాంగశమదమాద్యుపేతత్వ స్మారణార్థ - పరిపప్రచ్ఛ ॥ పరి విశేషేణ పృష్టవాన్ - కోన్వస్మిన్నిత్యాదివక్ష్యమాణమితి శేషః । తప ఇతి భిన్నం పదం వా బ్రహ్మవాచి - నారదం బ్రహ్మ పరిపప్రచ్ఛేత్యర్థః అత్రానద్వికర్మకర్మ ... ఉక్తం హి వృత్తికృతా - దుహ్యాచ్ప్రచ్ఛ ... ఇత్యాదినా ప్రచ్ఛేర్ద్వికర్మకత్వం - పరిపప్రచ్ఛేతి పరోక్షేలిట్ - ప్రశ్నస్య పరోక్షత్వం వివక్షితభగవద్గుణానుసంధానకృతవైచిత్యాత్ - ... ఉపేతి వక్తి విభక్తి ప్రతిరూపకమవ్యయం వా - స్వనిసియవ్యంజనాయ ప్రథమపురుష నిర్దేశో వా - ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతీతివత్ స్వస్మిన్నన్యత్వమారోప్య పరోక్షనిర్దేశో వా - అనేన - పరీక్ష్యలోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిశ్శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠం తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ప్రశాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయ యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామిత్యాథర్వణికశ్రుతి గుణరూపసవనవిషయో ఉపబృంహ్యతే । తథాహి - తపస్వీత్యనేన పరీక్ష్యలోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాదిత్యస్యార్థో దర్శితః - అధీతసాంగసశిరస్కవేదోఽధిగతాల్పాస్థిరఫలకేవలకర్మజ్ఞానతయా సంజాతమోక్షాభిలాషో హి తపస్వీశబ్దార్థో వర్ణితః - వాల్మీకిరిత్యనేన సమ్యక్ప్రశాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయేత్యస్యార్థో దర్శితః - స్వాధ్యాయనిరతమిత్యనేన శ్రోత్రియపదార్థ ఉక్తః - శ్రోత్రియశ్ఛందోఽధీత ఇతి శ్రోత్రియశబ్దార్థప్రకాశనాత్ - వాగ్విదాం వరమిత్యనేన విద్వచ్ఛబ్దార్థః - మునిపుంగవమిత్యనేన బ్రహ్మనిష్ఠశబ్దార్థః - నారదశబ్దేన గురుశబ్దార్థః - గుశబ్దస్త్వంధకారస్స్యాద్రుశబ్దస్తన్నిరోధకః । అంధకారనిరోధిత్వాద్గురురిత్యభిధీయత ఇతి హి తన్నిరుక్తిః ॥ పరిపప్రచ్ఛేత్యనేన తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేదిత్యేతదుపబృంహితం - విధివదుపసన్నః పరిపప్రచ్ఛేతి తాత్పర్యం । అత్ర బ్రహ్మవాచితపశ్శబ్దప్రయోగేన దేవతానమస్కారరూపం మంగళమాచరితం - తథోక్తం - అత ఇతి భగవతో నారాయణస్య ప్రథమాభిధానమభిదధతా కిన్నామ మంగళం న కృతమితి । దేవతావాచకాశ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః । తే సర్వే మంగళార్థాస్స్యుర్లిపితో గణతోఽపి వేతి చ ॥ నిరతం నిరతిశయానందరూపం తపో జ్ఞానరూపం బ్రహ్మ స్వాధ్యాయ - సుష్ఠుధ్యాత్వేతి వా దేవతానమస్కారః - గురునమస్కారశ్చ కృతో భవతి - కథం - తపస్సు నిరతం నారదమాధ్యాయ పరిపప్రచ్ఛేతి - యద్వా - పరి - పూజయిత్వేత్యర్థః - పరిస్యమతః ... తదోషకథాసు చ । భావశ్లేషే పూజనే చ వర్జనే వచనే శుభ ఇతి వచనాత్ ॥ నారదం సంపూజ్య పప్రచ్ఛేత్యర్థః - పరాశరం మునివరం కృతపౌర్వాహ్ణికక్రియం । మైత్రేయః పరిపప్రచ్ఛ ప్రణిపత్యాభివాద్య చేతివత్ ॥ అస్య శ్రీరామాయణస్య గాయ

త్ర్యక్షరసంఖ్యాసహస్రేణ చతుర్వింశతిసహస్రగ్రంథసంఖ్యయా ప్రవృత్తత్వాత్ ప్రథమసర్గోపక్రమే తకారం ప్రయుక్తవా ఇ ఎంత్రస్యాపి బ్రహ్మవాచకేషు శబ్దాంతరేషు తపశ్శబ్దస్యైవ ప్రయోగం - ప్రపంచాదౌ తకారప్రయోగస్యావశ్యకత్వ తస్య వస్తుర్థ్వాచకస్య సర్వసౌఖ్యకరత్వాత్ తదుక్తం - వస్తులాభకరో ణస్తు తకారస్సౌఖ్యదాయక ఇతి । సాహిత్యచూడామణౌ తు - తకారో విఘ్ననాశక ఇత్యుక్తం । కించ - తకారస్య జలంభూతం బృహస్పతిర్దేవతా అతశ్చ శుభావహో యాస్వ ప్రబంధారంభే - అత ఏవోక్తం చమత్కారచంద్రికాయాం - వర్ణానాముద్భవః పశ్చాద్వక్తిసంఖ్యాతత పరం । భూతబీజవిచారశ్చ తతో వర్ణగ్రహః అపీత్యారభ్య - ఏతత్సర్వమవిజ్ఞాయ యది పద్యం వదేత్ కవిః । కేతకారూఢకపవద్భవేత్ కంటకపీడిత ఇతి ॥ కారణాత్ పంచభూతానాముత్పత్తా మాతృకా యతః । అతో భూతాత్మకా వర్ణాః పంచపంచవిభాగతః ॥ వాయ్వగ్నిభూజలాకాశాః పంచాశల్లిపయః క్రమాత్ । పంచ హ్రస్వాః పంచ దీర్ఘా బిందవ్యంతాస్సంధయస్తథా ॥ తత్ర హ్రస్వ ఏకశస్సార్ధ్యోయం కవర్గేశస్తు లోహితః । చవర్గప్రభవం కావ్యం పవర్గాద్భూతసంభవం ॥ తవర్గోత్థస్స్వరగురుః పవర్గోత్థశ్శనైశ్చరః । యవర్గజో యం నీతా శురిలిసప్తగ్రహాః క్రమాదితి ॥ అత్ర తపస్స్వేతి యగణః ఆదిలఘుత్వాత్ - తదుక్తం - ఆదిమధ్యావసానేషు యరతా యాంతి లాఘవం । భజసా గౌరవం యాంతి మనౌ తు గురులాఘవావితి ॥ యగణప్రయోగశ్చార్థకర ఇత్యుక్తం చమత్కారచంద్రికాయాం కరోత్యర్థానాదిఃఘుర్యగణో వాయుదైవత ఇతి । నను తపస్స్వాధ్యాయ సుతరామాధి స్వాధి తయోరారాయే నిరతమితి గ్రంథారంభే అశ్లీలవచనమనుచితం - తదుక్తం - అశ్లీలం తంగమంగళ్యం జుగుప్సా వ్రీడదీకరమితి మైవ - ప్రసిద్ధివిశేషేణ తపో వేదయోరేవ ప్రథమతరం బుద్ధ్యారోహేణ అశ్లీలత్వప్రసంగాభావాత్ । యథా భగినీలింగాదిప్రయోగేషు - అత్ర సర్వత్ర ప్రాయేణ పథ్యావక్త్రం వృత్తం - తదుక్తం వృత్తరత్నాకరే - యుజోర్జేన సరిద్భర్తుః పథ్యావక్త్రం ప్రకీర్తితమితి । వృత్తవిశేషాస్తత్ర తత్ర వక్ష్యంతే - వృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారస్తకారాదీనామావృత్తేః - తదుక్తం కావ్యప్రకాశే - వర్ణసామ్యమనుప్రాస ఇతి । విశేషణానాం సాభిప్రాయత్వాత్ పరికరో నామార్థాలంకారః ఉక్తమలంకారసర్వస్వే - విశేషణానాం సాభిప్రాయత్వే పరికర ఇతి । తపస్స్వాధ్యాయనిరతత్వాదీనాం గురూపసత్తిహేతుజ్ఞానానుష్ఠానప్రతిపాదకత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః - హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమితి లక్షణాత్ । అత్ర వాల్మీకినారదయోస్స్వరూపకథనేన శిష్యాచార్యాభ్యామేవం భవితవ్యమితి ద్యోతనాద్వాక్యగతవస్తునా వస్తుధ్వనిః ॥

మహేశతీర్థీయం

కారుణ్యామృతనీరమాశ్రితజనశ్రీచాతకానందదం చాపాఖండలచాపమంబుజభవాగ్నీంద్రాదిబర్హీష్టదం । చారుస్మేరముఖోల్లసజ్జనకజాసౌదామినీశోభితం శ్రీరామాంబుదమాశ్రయేఖిలజగత్సంసారతాపాపహం ॥ ప్రణమ్య నారాయణతీర్థదేశికాన్ భవానుతాపామృతపూరనీరదాన్ । కరోతి రామాయణతత్త్వదీపికాం మహేశతీర్థాఖ్యమునిర్యథామతి ॥ నానాటీకస్థవాక్యాని లిఖ్యంతేత్ర యథామతి । సర్వేషాం గ్రంథకర్తౄణాం లేఖకోహం న కల్పకః ॥ లిఖితాన్యత్ర తైర్యాని లిఖ్యంతే తాన్యతో మయా । గ్రంథబాహుళ్యభీతాత్ర క్వచిచ్ఛబ్దసుశోధనం ॥ నిఘంటుకథనం చార్థం పదానాం లిఖ్యతే ధునా । సీతారామానుద్దిశ్య విరాధఖరరాక్షసైః ॥ ఉక్తానాం పురుషోక్తీనాం నానాస్తవార్థోత్ర న్యస్యతే ॥ బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధం శతకోటిప్రవిస్తరం రామచరితం భూలోకవర్తినాం చతుర్ణాం వర్ణానాం తాపత్రయవిమోచనాయ సంక్షిప్య రచయితుముద్యుక్తః పరమకారుణికో బ్రహ్మా - వాల్మీకిరూపేణ భూమౌ స్వాంశేన సమభవత్ - తథా చ స్కాందే పార్వతీం ప్రతి శివవచనం - వాల్మీకిరభవద్బ్రహ్మా వాణీ వాక్తస్య రూపిణీ । చకార రామచరితం పావనం చరితవ్రత ఇతి ॥ ఏవం చ బ్రహ్మాంశభూతో భగవాన్ ప్రాచేతసశ్చికీర్షితం శ్రీరామచరితం గురుముఖాచ్ఛ్రోతవ్యమితి జ్ఞానేన భగవత్కథోపదేశేన స్వగురుం నారదం ప్రతీక్ష్యమాణ ఆస్తే స్మ - అథ బ్రహ్మనియోగేన సమాగతం భగవంతం నారదమభ్యర్చ్య వాల్మీకిః కోన్వస్మిన్నిత్యాదిపప్రచ్ఛ - స చ దేవర్షిః పరమేశ్వరకథాప్రశ్నముదితమనాః - శ్రీరామచరితం సంక్షిప్య వాక్యరూపేణోపదిశ్య జగామ - తదనంతరం సాలీరముఖః కృత్యచరితో వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనజనితశోకస్య వాల్మీకేర్వదనాన్మా నిషాదేతి శ్లోక ఉదభూత్ - తతస్స్వాశ్రమమాగత్య తమేవానుసంధానస్య విస్మయమాన - అథ భగవాంశ్చతుర్ముఖ ఆగత్య - మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్నిత్యభిధాయ రామచరితం సర్వం విదితం భవత్వితి వరం ప్రదాయ పద్యైరేవ రామాయణం కుర్వితి ఉపదిశ్య స్వధామ జగామ - అథ చతుర్వింశత్యక్షరగాయత్ర్యాఖ్యపరబ్రహ్మవిద్యానిదానభూతం రామాయణం చతుర్వింశతిసహస్రశ్లోకైశ్చకార - తదిదం వ్యాక్రియతే - తపస్స్వాధ్యాయేత్యాదిగాయత్రీవర్ణసహితశ్లోకసంకేతః - చతుర్వింశతిసంఖ్యాకా గాయత్రీవర్ణసంయుతాః । యే శ్లోకాస్సంతి తానత్ర నిలిఖామి యథాక్రమం ॥ శ్లోకే చ ప్రతిసాహస్రం ప్రథమే ప్రథమే క్రమాత్ । గాయత్ర్యక్షరమేకైకం స్థాపయామాస వై మునిః ॥ గాయత్ర్యాస్త్రీణి చత్వారి ద్వే ద్వే త్రీణ్యథ షట్ క్రమాత్ । చత్వారి సప్తకాండేషు స్థాపితాన్యక్షరాణి తు ॥ తత్ర - తదిల గాయత్ర్యాః ప్రథమాక్షరం - తపస్స్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాం వరం । నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్మునిపుంగవం ॥ అత్ర తపశ్శబ్దేన చిత్తప్రసాదహేతుభూతం వ్రతనియమోపవాసాదికముచ్యతే - యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి శ్రుతేః । తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మవిషయకజ్ఞానముచ్యతే - స్వాధ్యాయశబ్దేన ఫలవదర్థావబోధపర్యంతాధ్యయనముచ్యతే - తయోర్నిరతం ఏకాగ్రచిత్తం - అనేన తప ఆలోచన ఫలితాలోరుత్పత్తేః తపశ్శబ్దేన జ్ఞానపర్యాయేన సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మస్మరణవిశిష్టత్వాదేవతాస్మరణరూపం

మలిగళంకృతమిత్యనుసంధేయం - తపస్వీ ప్రశస్తతపాః వాల్మీకిః వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః - తదుక్తం బ్రహ్మకైవర్తే - అహో బ్రవీష్టు
హాలేహా బ్రహ్మా లోకపితామహః। వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరిత్యసావితి॥ నారదం - నరః పరమాత్మా - నరలీలి నరం ప్రోక్తం
మాత్మా సనాతన ఇతి। తస్య సంబంధి నారం - పరాత్మవిషయకం జ్ఞానం దదాతి ఉపదిశతీతి నారదః। - యద్వా నరాణాం సంబంధి
అజ్ఞానం తద్ద్యతి ఖండయతి జ్ఞానోపదేశేనేతి నారదః - ఉక్తం నారదీయే - గాయన్నారాయణకథాం సదా పాపభయాపహాం। నారం
నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞానజం తమ ఇతి॥ ౧॥ కథం పప్రచ్ఛేత్యతః కోన్వస్మిన్ సాంప్రతం లోకే ఇత్యాదినా శ్లోకత్రయే
ణ॥ ను పృచ్ఛాయాం - నుః పృచ్ఛాయాం వికల్పే చేత్యమరః। అస్మిన్ లోకే భూలోకే - సాంప్రతమస్మిన్ కాలే - అస్మిన్ కాలే ధునేదానీం సం
ప్రత్యేతర్హి సాంప్రతమితి బాణః। లోకాంతరే విష్ణ్వాదిత త్వాదత్ర వకాలాంతరే నృసింహాదేః ప్రసిద్ధత్వా చ్చ తద్వ్యావృత్త్య
ర్థమేవముక్తం గుణీ అన్యసంలీతిగుణవాన్ - భూమాదిభ్యో నిత్యమతుప్ - అస్మిన్ లోకే సంప్రతి కాలే కోవా సకలకల్యాణగుణసంప
న్న ఇత్యర్థః। - ఏవం సామాన్యేన గుణసముదాయం పృష్ట్వా విశిష్య తత్తద్గుణాశ్రయం పృచ్ఛతి కశ్చ వీర్యవానిత్యాదినా - యద్వా - గుణ్య
తే ఆవర్త్యతే పునః పునరాశ్రితైరనుసంధీయత ఇతి గుణస్సౌశీల్యం - గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితి విశ్వః। శీలం
హి నామ - మహతో మందైస్సహ నిరంతరేణ సంశ్లేషః - తస్యాధిక్యం సౌశీల్యం తద్వాన్ - సౌశీల్యగుణశబ్దాభియుక్తైః ప్రయుక్తః - వశీ
వదాన్యో గుణవానృజుః శుచిరితి। కోనామ సౌశీల్యవానిత్యర్థః - సర్వత్ర ప్రశ్నేన్వితి - కింశబ్దోపి యత్ర న ప్రయుక్తస్తత్రానుషంజనీ
యః - ఏకేనైవ కింశబ్దేనోపపత్తావాదరాతిశయాత్పునః పునస్తత్ప్రయోగః - ప్రధానవదేవతదుక్తిమివిన్యాయేన ప్రతిగుణం గుణ్య
పృత్యభిప్రాయేణ వా - లోకే గుణసంబంధాద్గుణ్యతిశయః - ఇహ తు గుణిసంబంధాద్గుణాతిశయ ఇతి ద్యోతనాయ గుణినః ప్రథమనిర్దే
శః - గుణో సౌశీల్యజ్ఞానేత్యుక్తేః। కశ్చ వీర్యవాన్ - చకారఉక్తసముచ్చయే - సత్స్వపి వికారహేతుష్వవికృతత్వం వీర్యం - ఔషధం
వీర్యవదితి దౌతథాదర్శనాత్ - తద్వాన్ - ధర్మః అలౌకికశ్రేయస్సాధనం - తం సామాన్యరూపం విశేషరూపం చ జానాతీతి ధ
ర్మజ్ఞః - చకారోనుక్తసముచ్చయార్థః - పరిహార్యాధర్మజ్ఞశ్చేత్యర్థః - కృతముపకారం స్వల్పం ప్రాసంగికమపి బహుతయా జానాతీతి
కృతజ్ఞః - అపకారాస్మరణం వశబ్దార్థః - వక్ష్యతి - న స్మరత్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్తయా। కథంచిదుపకారేణ కృతేనైకేన తు
ష్యతీతి॥ సత్యం వక్తృ ప్రేష్యవ్యతిరేకతశూన్యం వాక్యం వచనం యస్య స సత్యవాక్య - తథా వక్ష్యతి - అనృతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే

కోన్వస్మిన్ సాంప్రతం లోకే గుణవాన్ కశ్చ వీర్యవాన్। ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ సత్యవాక్యో దృఢవ్ర
తః॥ ౨॥ చారిత్రేణ చ కో యుక్తస్సర్వభూతేషు కో హితః। విద్వాన్ కః కస్సమర్థశ్చ కశ్చైకప్రి
యదర్శనః॥ ౩॥ ఆత్మవాన్ కో జితక్రోధో ద్యుతిమాన్ కో నసూయకః। కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చ జాత

కదాచనేతి। దృఢవ్రతః నిశ్చలసంకల్పః - అప్యహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణాం। న హి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణే
భ్యో విశేషత ఇతి॥ చరిత్రమాచారస్తదేవ చారిత్రం - ప్రజ్ఞాదిత్వాత్ స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః - తేన యుక్తః - సర్వదాప్య
నుష్ఠితకులాచార ఇత్యర్థః - సర్వభూతేషు సర్వప్రాణిషు విషయే - భూతం క్ష్మాదౌ చ జంతౌ చ న స్త్రియాం గుణసత్యయోరితి బాణః। హి
తం హితకరః - హితశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిచ్ పచాద్యచ్ ణిలోపే పూర్వరూపే చ రూపం - భూతశబ్దేన స్వపరతారతమ్యాభావ ఉక్తః - సర్వ
శబ్దేన సాపరాధేష్వపి హితపరత్వముక్తం - వేత్తీతి విద్వాన్ సర్వశాస్త్రజ్ఞ విదేశ్శతుర్వసుః - సమర్థః సర్వకార్యధురంధరః - ప్రి
యం దర్శనం యస్య స ప్రియదర్శనః ఏకశ్చాసౌ ప్రియదర్శనశ్చ ఏకప్రియదర్శనః - అయమివ నాన్యో లోకే ప్రియదర్శనో స్తీ
త్యర్థః - యద్వా - ఏకప్రియదర్శనః ఏకరూపప్రియదర్శనః - లోకే హి కస్యచిద్దర్శనం కదాచిత్ ప్రియం కదాచిదప్రియం చ
భవతి - తస్మాద్దుఃఖాత్మకం నాస్తి న చ కించిత్సుఖాత్మకమితి వచనాత్। అయం తు న తథా - కించ క్షణే క్షణే యన్నవతాముపైతి తదేవ రూపం ర
మణీయతాయా ఇత్యుక్తరీత్యా సదానుభవేప్యపూర్వవద్విస్మయమాదధాన ఇత్యర్థః - తద్వైవోత్తరయిష్యతి - సదైకప్రియదర్శన
ఇతి। ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా ఇత్యుభయత్రాప్యమరః॥ ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మని ఇత్య
మరః। అప్రకంప్యధైర్య ఇత్యర్థః - జితక్రోధః విధేయకోపః - దండార్హేష్వేవ హితకోప ఇత్యర్థః - క్రోధమాహారయ
త్తీవ్రమితి వా వక్ష్యతి। ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్ - రూపసంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషతాం। దదృశుర్విస్మితాకారా రామ
స్య వనవాసిన ఇతి హి వక్ష్యతి॥ గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా - అసూయా తు దోషారోపో గుణేష్వపీత్యమరః। అవిద్యమానా
సూయా యస్యాసావనసూయకః - శేషాద్విభాషేతి కప్ - ఆపోన్యతరస్యామితి హ్రస్వః - యద్వా - అసూయకః - అసుఙ్ కం
డ్వాదౌ పఠితస్తస్మాత్ కండ్వాదిభ్యో యగితి యక్ - అకృత్సార్వధాతుకయోరితి దీర్ఘః - తతో నిందహింసేత్యాదినా వుఞ్ - సన
భవతీత్యనసూయకః - కస్యేతి దేవాశ్చేతి - చకారేణాసురాంశ్చ సముచ్చీయంతే - జాతరోషస్య కస్య సంయుగే దేవాదయస్సర్వే బి
భ్యతీత్యన్వయః - అతో న భీత్రార్థానామితి కింశబ్దాత్ పంచమీ - శత్రువిషయకకోపోపి త్రాణమపి భయమావహతీత్యర్థః - యద్వా
చకారావప్యర్థః - అనుమేయ అపి బిభ్యతి కిం పునః ప్రతిభూయ ఇత్యర్థః - యద్వా సంయుగే జాతరోషస్య కస్య బిభ్యతీత్యేవాన్వయః
శేషషష్ఠీ - సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇత్యపాదానసంజ్ఞాపూర్వకపంచమ్యభావః - అత్ర శ్లోకత్రయే సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదా

త్తాలంకారః ॥ తీర్థీయం ॥ కోన్వితి ॥ గుణవాన్ - అత్ర గుణశబ్దేన దృష్టగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తగుణా ఉచ్యంతే - ప్రశ్నప్రతివ
చనే దృష్టగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తగుణప్రతిపాదనాత్ - స్వయమక్షతస్సన్ పరాన్ జయతీతి వీర్యవాన్ - ధర్మజ్ఞః సామాన్యవిశే
షరూపధర్మజ్ఞః - కృతజ్ఞః యేన కేనచిత్ స్వస్మై కించిదపి కృతముపకారం బహుతయా జానాతీతి కృతజ్ఞః - సత్యవాక్యః సర్వాపత్స్వపి స
త్యవచనః - దృఢవ్రతః ఫలపర్యంతం ప్రారబ్ధవ్రతాపరిత్యాగశీలః - చారిత్రేణేతి - చరిత్రమేవ చారిత్రం కులక్రమాగతాచారః - తేన
యుక్తః - సర్వభూతేషు కో హిత ఇత్యనేనాపరాధేష్వపి హితకరణశీల ఇత్యుక్తం భవతి - విద్వాన్ విదితసకలవేద్యః - సమర్థః అన
న్యనిర్వాహ్యకార్యనిర్వహణశక్తః - కశ్చైకప్రియదర్శనః ఏకమద్వితీయం ప్రియం దర్శనం యస్య సః ప్రియస్య విషయద్వారక
త్వాత్ అనవధికావయవాభిరూప్య ఇత్యర్థః - ఆత్మవానితి - ఆత్మవాన్ ధృతిమాన్ - జితక్రోధః అత్ర క్రోధశబ్దః కామాదీనాము
పలక్షకః - జితారిషడ్వర్గ ఇత్యర్థః - ద్యుతిమాన్ ప్రశస్తకాంతిమాన్ - అనసూయకః - గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా తద్రహితః -
కస్య సంయుగే దేవాశ్చ బిభ్యతి - చకారాదసురాదయశ్చ ॥ ౪ ॥ అథాయం ప్రశ్నో విజిగీషయా ఇతి నారదో మన్యేతాపీతి మన్వానః
స్వప్రశ్నో జిజ్ఞాసాహేతుక ఇతి దర్శయన్ ప్రశ్నముపసంహరతి ఏతదితి ॥ ఏతత్ పూర్వోక్తగుణాశ్రయభూతం వస్తు - అహం జిజ్ఞాసుః
న విజిగీషుః శ్రోతుం న తు క్షేప్తుం - ఇచ్ఛామి న తు బ్రూహీతి నిర్బధ్నామి - అహం తావదిచ్ఛామి అయం భవతః ప్రసాదోస్తి చేద్వక్తుమర్హసీ
తి భావః - తత్ర హేతుమాహ పరమితి - హి శబ్దో హేతౌ - హి శబ్దోవధారణ ఇతి వా । యస్మాత్ కారణాత్ పరముత్కృష్టం కౌతూ
హలం విస్మయోస్తి - తస్మాదిచ్ఛామి - యద్వా హి ప్రసిద్ధౌ - ఋషికాసార్వసభావైశిష్ట్యమహర్షేస్తవస్పష్ట ఇత్యర్థః - స్వప్రశ్నో
త్తరదానదేశికాలాభాన్నివర్త్స్యతి సంప్రతి భవద్దర్శనేన సంజాతాభిలాషోస్మి బ్రూహి మత్పృష్టమితి భావః - ఆచార్యస్య జ్ఞానవత్తామ
నుమాయ శిష్యేణోపసత్తిః క్రియత ఇతి న్యాయేన నారదస్య పృష్టవ్యవిషయజ్ఞానసంభావనామాహ మహర్ష ఇతి - ఋషిః జ్ఞానస్య పారం
గతః - ఋషిగతావిత్యస్మాద్ధాతోరిగుపధాత్కిత్ - గత్యర్థో జ్ఞానార్థః - మహాంశ్చాసావృషిశ్చ మహర్షిః - ఆన్మహతస్సమా
నాధికరణజాతీయయోరిత్యాత్వం - హేతుగర్భవిశేషణం - మహర్షిత్వాత్ త్వమేవంవిధం నరం పురుషం జ్ఞాతుమర్హసి - బ్ర
హ్మణః ప్రసాదాద్విదితసకలవిశేషస్త్వం కథం మే జిజ్ఞాసోర్న వదేరితి భావః అత్ర పూర్వార్ధే కావ్యలింగమలంకారః ఉత్తరవాక్యా
ర్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుత్వాత్ - హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగమలంకృతిరితి లక్షణాత్ । ఉత్తరార్ధే పరికర ఇత్య

రోషస్య సంయుగే ॥ ౪ ॥ ఏతదిచ్ఛామ్యహం శ్రోతుం పరం కౌతూహలం హి మే । మహర్షే త్వం సమ
ర్థోసి జ్ఞాతుమేవంవిధం నరమ్ ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వా చైతత్త్రిలోకజ్ఞో వాల్మీకేర్నారదో వచః । శ్రూయ

నయోస్సంసృష్టిః - అంతే చాస్యేతి కరణం సౌభాగ్యం - ఇతి పరిప్రశ్నేతి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏతదితి ॥ ఏతత్ ఉక్తగుణకం నరరూ
పం వస్త్విత్యర్థః ॥ ౫ ॥ నన్వయం ప్రశ్నో వాల్మీకేర్న సంగచ్ఛతే తస్య విదితసకలరామవృత్తాంతత్వేన నిశ్చయేన సంశయాయోగాత్,
వక్ష్యతి హ్యయోధ్యాకాండే - ఇతి సీతా చ రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః । అభిగమ్యాశ్రమం సర్వే వాల్మీకిమభివాదయన్నితి ॥ కథం
రామవిషయమధ్యప్రత్తిర్వాల్మీకిం తద్గుణాన్న విజానీయాత్ - వక్ష్యతి హి - విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః । అపి వృక్షాః పరి
మ్లానాస్సపుష్పాంకురకోరకా ఇతి ॥ కథం వా - రామో రామో రామ ఇతి ప్రజానామభవన్ కథాః । రామభూతం జగదభూద్రామే
రాజ్యం ప్రశాసతి ఇత్యపృథగ్జనైరపి విదితం రామవైభవం మునిరేష న జానీయాత్ - కథం చైతావన్మాత్రం సత్యలోకాదాగతో నారదః
పృష్టుమర్హతి - య ఏవముత్తరయతి రామో నామ జనైః శ్రుత ఇతి । అత్రోచ్యతే - నాయమాపాతతో భాసమానః ప్రశ్నార్థః నాప్యు
త్తరార్థః - అత్ర కరతలామలకవద్విదితే వాల్మీకేః కుతూహలాసంభవాత్ బుభుత్సావిషయమిత్యుక్తత్వానుపపత్తేశ్చ కింతు వక్తృ
శ్రోత్రాద్యనుగుణ్యేద్వేదాంతేషు నానావిన్యాసు తత్తద్గుణవిశిష్టతయావగమ్యమానం పరం తత్త్వం కిం విష్ణురుత రుద్రాదిష్వన్యతమ ఇతి ప్రశ్నా
ర్థః - తదిదం వాల్మీకేర్హృదయమాకలయన్ భగవాన్నారదోపి రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతవేద్యః పురుషః - బ్రహ్మాదయస్తు
శ్వేతవ్యస్త కుటిఘటాస్తత్పరతంత్రాః - సద్బ్రహ్మాత్మాదిశబ్దాశ్చ పర్యవసానవృత్త్యా అవయవవృత్త్యా చ విష్ణుపరా ఇత్యేవమాశయేన
సకలవేదాంతోదితగుణజాతం రామే యోజయన్నుత్తరయతీతి సర్వమనవద్యం ॥ ఏవం తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేదిత్యుక్తం గు
రూపసదనవిధిముపబృంహయ్య । యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామిత్యుక్తం ప్రవచనవిధిముపబృం
హయతి శ్రుత్వేత్యాదినా ॥ తత్ర నాసంవత్సరవాసినే ప్రబ్రూయాదితి నియమస్య జ్యేష్ఠపుత్రవ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్ వాల్మీకేశ్చ భృగు
పుత్రతయా భ్రాతృపుత్రత్వాత్ శుశ్రూషానిరపేక్షం ప్రీత్యోపదిదేశేత్యాహ శ్రుత్వా చేతి ॥ త్రయాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకం -
పాత్రాదిత్వాన్న ఙీప్ - యద్వా - త్రిత్వవిశిష్టో లోకస్త్రిలోకః - నవరసరుచిరామిత్యత్ర కావ్యప్రకాశే చ తథైవ వ్యాఖ్యానాత్ - య
ద్వా - త్రయో లోకా యస్మిన్ తత్ త్రిలోకమితి బ్రహ్మాండముచ్యతే - తజ్జానాతీతి త్రిలోకజ్ఞః - భూర్భువస్సువరితి త్రైలోక్యం - య
ద్వా - విష్ణుపురాణోక్తరీత్యా కృతకమకృతకం కృతకాకృతకమితి త్రయో లోకాః - మహర్లోకపర్యంతః కృతకః - జనో లోకః కృ
తాకృతకః - సత్యలోకో హ్యకృతక ఇతి - యద్వా - లోకా జనాః - లోకస్తు భువనే జన ఇత్యమరః । ఋద్ధ్యుక్తనిత్యాస్త్రయో లోకాః -

నారదో బ్రహ్మపుత్రతయా తత్త్వజ్ఞానార్హః - ఏతత్పూర్వోత్తరీత్యా వ్యంగ్యార్థగర్భితం వాల్మీకేస్స్వాభిమతస్య పుత్రస్య చఃపటు
పూర్ణార్థం వాక్యం శ్రుత్వా నిశమ్య - చకారేణ తదూహిత్వేత్యర్థః - ప్రహృష్టస్స్వేనోపదిదిక్షితస్యైవ పృష్టత్వేన సం
తుష్టః - శతకోటిప్రవిస్తరరామాయణస్యావగతస్యైవానేన పృష్టత్వాత్ రామగుణస్మరణామృతపానగాఢాదపూర్వశిష్యలాభాద్వా - సో
త్సాహం మంత్రవిదేవాస్మి నాత్మవిదిత్యుక్తరీత్యా సనత్కుమారం ప్రతి స్వాపనపరగుణస్మారకత్వాద్వా ప్రహృష్టస్సన్ - కర్ణారిక్తకః - రా
మగుణానుసంధానజనితం నిజవైచిత్ర్యం వ్యాజేన పరిహర్తుకామః - శ్రూయతామిత్యామంత్ర్యాభిముఖీకృత్య - వాక్యముత్తరరూపం - అబ్రవీ
ద్వ్యక్తముక్తవాన్ ॥ తీర్థీయం ॥ శ్రుత్వేతి ॥ ఏతత్కథనోక్తం ప్రశ్నజాతం - త్రిలోకజ్ఞః - త్రిలోకగోచరజ్ఞాన ఇత్యర్థః -
ఆమంత్ర్య ఐకాగ్ర్యసిద్ధ్యర్థమభిముఖీకృత్య ప్రహృష్టః కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చేతి పృష్టదేవాదిభీషకత్వగుణసంపత్తేః - బ్రహ్మణోపి
ష్వప్రసక్తోయం ప్రశ్నః - సకలగుణవిశిష్టసార్వభౌమవిషయక ఇత్యవగమ్యతే - తత్రాపి సార్వభౌమమాత్రే పృష్టప్రశ్నస్తు సకలగు
ణసంపత్తేరసంభవాత్ సకలజగద్రక్షణార్థం నృరూపేణావతీర్ణపరమపురుష ఏవ సంభవాత్ - దిష్ట్యా తద్గుణకీర్తనం లబ్ధమితి ప్రహ
ష్టః ॥ ౬ ॥ వక్ష్యమాణస్యానద్యుత్తరత్వపరిహారాయాత్మనో వాల్మీకేరాశయాభిజ్ఞత్వమాహ బహవ ఇతి ॥ యద్వా - వేదాంతోదితగు
ణానాం విష్ణోరన్యత్రాసంభవాత్ తేషాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వాసంభవాచ్చ తుమ్బుఖసంప్రదాయాచ్చ విష్ణావేవపరత్వం తాం పరిశే
షయన్నాహ బహవ ఇతి ॥ బహవః విపులాః - అనేకగుణవితతిమూలభూతా ఇత్యర్థః - అనేనాపృష్టానామపి వక్ష్యమాణానాం గుణానాం
నిదానముపదర్శితం - యద్వా - బహవః - అపరిచ్ఛిన్నా ఇత్యర్థః శ్రూయతే హ్యపరిచ్ఛిన్నత్వం గుణానాం - యతో వాచో నివర్తన్
తే అప్రాప్య మనసా సహ ఆనందం బ్రహ్మణో విద్వాన్ న బిభేతి కుతశ్చనేతి । అత్రానందస్యైకస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వోక్తిరితరేషామప్య
పరిచ్ఛిన్నత్వప్రదర్శనార్థా - ఉక్తం హి యామునాచార్యైః - ఉపర్యుపర్యబ్జభువోపి పూరుషానిత్యాదినా । దుర్లభాః పరమపురు
షాదన్యత్రాసంభావితాః - అన్యేషాం న బ్రహ్మేశాన ఇత్యాదినా అసంభావ్యత్వాదివచనాదితి భావః - అనేన ప్రశ్నస్య దేవతావిశే
షనిర్ధారణపరత్వమాత్మనావగతమితి వ్యంజితం - చకార ఉక్తసముచ్చయార్థః - అనుక్తసముచ్చయార్థో వా - తేన స్వాభావికా
నవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణరూపా ఇత్యుక్తం - ఏవంకార ఇతరత్ర నర్యాత్మనా అసంభావితవ్యమభివ్యనక్తి - య ఇతి వేదాంత
ప్రసిద్ధిరుచ్యతే - గుణవీర్యాదయః - కీర్తితాః ఇత్యనేన గుణానాం ప్రశ్నకాలేపి భోగ్యతాతిశయ ఉచ్యతే - తైర్యుక్తానతు కల్పిత ఇ

తామితి చామంత్ర్య ప్రహృష్టో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ బహవో దుర్లభాశ్చైవ యే త్వయా కీర్తి
తా గుణాః । మునే వక్ష్యామ్యహం బుద్ధ్వా తైర్యుక్తశ్శ్రూయతాం నరః ॥ ౭ ॥ ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో

తి నిర్గుణవాదనిరాసః - నరం పురుషం - పురుషాః పూరుషా నరా ఇత్యమరః । య ఏషోంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే । పురు
షః పుండరీకాక్ష ఇతి శ్రుతిస్మృతిగతః పురుషశబ్దోనేన ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే - శ్రూయతాం న తు యదా కథంచిత్పరికల్ప్యతాం - శ్రుత్వేత్య
భిధానాద్వినగూక్తిరీయం - తాత్కాలికం కించిత్ప్రకల్ప్యత ఇతి భ్రమం వారయతి అహం బుద్ధ్వా వక్ష్యామీతి - మత్పితుర్బ్రహ్మ
ణస్సకాశాచ్ఛతకోటిప్రవిస్తరరామాయణముఖేన విదిత్వా వక్ష్యామి - అనేన సంప్రదాయాభిజ్ఞత్వమాత్మనో దర్శితం - యద్వా రామ
గుణానుసంధానవైచిత్త్యేన నమే కించిత్ప్రతిభాతి క్షణం బుద్ధ్వా వక్ష్యామీత్యర్థః - అతో మధ్యే వాక్యాంతరమలంకారాయ - అన్యథా
వాక్యగర్భితమితి కావ్యదోషస్స్యాత్ - అహం వక్ష్యామి అహం బుద్ధ్వా వక్ష్యామి - నేదానీం ధారణాదోస్మి రామగుణశ్రవణవిధిలత్వా
త్ - రామగుణమహార్ణవమనది ప్రవాహమగ్న ఇవావలంబనయష్టిమపేక్షే మేమునే ఇతి - యద్వా - ప్రశ్నకాలీనమవధానవిశేషమాల
క్ష్య శ్లాఘతే మునే ఇతి - అథ క్షణికస్సంఘటితో నాగదో వాక్యశేషం పూరయతి తైరితి - నర ఇత్యనేన పరత్వనిర్ధారణం ప్రశ్నఫలితా
ర్థం ద్యోతయతి - బుద్ధ్వేత్యనేన శ్రుతిగతతత్త్వతశ్శబ్దార్థో వివృతః ॥ తీర్థీయం ॥ బహవ ఇతి ॥ మహాపురుషం నిశ్చిత్య వక్ష్యామి - తైర్దుర్
లభైర్యుక్తో నరశ్శ్రూయతామితి యోజనా ॥ ౭ ॥ అథ వేదాంతోదితగుణానాం రామే ప్రదర్శనముఖేన రామస్యావతీర్ణో విష్ణురేవ
వేదాంతవేద్యం పరం తత్త్వమితి దర్శయతి ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యాదినా సర్గశేషేణ ॥ తత్ర వేదాంతోదితగుణగణనిధీ రామస్త్వ
నావతీర్ణో విష్ణురేవేతి మహావాక్యార్థః - ఇక్ష్వాకువంశే న్యాయరక్ష్యస్త్యేధర్మ ఇవాపర ఇత్యంతాసార్ధైకాదశశ్లోక్యైకాన్వయా
ఇక్ష్వాకుర్నామ వైవస్వతమనోర్జ్యేష్ఠపుత్రః తస్య వంశః పుత్రపౌత్రాదిపరంపరా - ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః - ప్రాదుర్భావస్థా
నం - ఇక్ష్వాకువంశః ప్రభవో యస్య స ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః - జనకాదిమహాకులేషు విద్యమానేషు కుతోత్రైవ భగవానవతీర్ణ ఇ
త్యపేక్షాయామిక్ష్వాకుపదం ప్రయుక్తం - ఇక్ష్వాకుర్హి చిరం హరిమారాధ్య తన్మూర్తివిశేషం రంగనాథమలభతేతి పౌరాణికీ గాథా - అ
తస్తత్పక్షపాతేన తద్వంశేవతీర్ణ ఇతి సూచయితుమిక్ష్వాకుపదం - వంశేత్యనేన కాకాక ఇతి ప్రసిద్ధం సౌశీల్యముక్తం - రమయతీతి స
ర్వాన్ గుణైరితి రామః - రామో రమయతాం వర ఇత్యాద్యుపబృంహణాత్ కర్తర్యపి కారకే ఘఞ్ - యద్వా - రామంతేస్మిన్ సర్వే
జనా గుణైరితి రామః - అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి ఘఞ్ - తథాగస్త్యసంహితాయాముక్తం - రమంతే యోగినోనంతే సత్యానం
దే చిదాత్మని । ఇతి రామపదేనాసౌ పరం బ్రహ్మాభిధీయతే ॥ నామేతి ప్రసిద్ధౌ - చిత్రకూటవాసినా త్వయా విదితో హీత్యర్థః - న కేవ
లం భవతా పామరైరపి విదిత ఇత్యాహ జనైశ్శ్రుత ఇతి - శ్రుతః అవగతః - శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః । తాటకా తాటకే

ఉపదిష్టవిశ్వామిత్రాద్యస్త్రా బాహ్యాశేషవిమోహనహరధనుర్భఙ్గపరశురామగర్వాపహసాలభేదవాలివధసిన్ధుబన్ధనసేతుబల విభవాద్యౌ దళ్ళిరవధారితనారాయణభావ ఇత్యర్థః - ఏవంభూతస్యైవ నియతాత్మా స ఏవ మహావీర్య ఇత్యేవం ప్రతిపాదయిష్యమాణానాం తత్త్వదమనుపద్యతే - రామరూపేణ మలీనో విష్ణురేవ వేదాన్తోక్తలక్షణకః సర్వశ్రుతితాత్పర్యార్థం - అదౌ స్వరూపం రూపేతిధర్మా నాహ నియతాత్మేత్యాదినా ॥ నియతాత్మా నియతస్వభావః - నిర్వికార ఇతి యావత్ - సావ్యజం నైరుజ్యం తేన వర్ధనాన్యభివృతే । అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస ఇత్యాదిశ్రుతేః ॥ మహావీర్యం అచిన్త్యవివిధవిచిత్రశక్తికం - పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి శ్రుతేః । ద్యుతిమాన్ స్వప్రకాశః - స్వయంప్రకాశః జ్ఞానస్వరూప ఇతి యావత్ - విజ్ఞానఘన ఏవ, ప్రజ్ఞానఘన ఇతి శ్రుతేః । ధృతిమాన్ నిరతిశయానందః - ధృతిస్తుష్టిస్సంతోష ఇతి వైజయన్తీ । ఆనందో బ్రహ్మేతి శ్రుతేః । వశీ జగద్వశే స్థాపయతీతి - సర్వస్వామీత్యర్థః - సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇతి శ్రుతేః ॥ అనన్యసాధ్య... బుద్ధిమానిత్యాదినా ॥ బుద్ధిమాన్ సర్వజ్ఞః - యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి శ్రుతేః । నీతిమాన్ మర్యాదావాన్ - శ్రుతిరత్ర - ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్ । ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయేతి । శోభనా వాగస్యాస్తీతి వాగ్మీ - వాచో గ్మినిరితి గ్మినిప్రత్యయః - కుత్వే జస్త్వే చ కృతే గకారం ప్రాప్తే పునర్గకారోచ్చారణం శోభనత్వజ్ఞాపనాయేతి న్యాసకారః - సర్వవేదప్రవర్తక ఇత్యర్థః - యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై ఇతి శ్రుతిః । శ్రీమాన్ సమృద్ధోభయవిభూత్యైశ్వర్యః - శ్రీః కాన్తిస్సంపదో లక్ష్మ్యమితి బాణః । సర్వమిదమభ్యాత్త ఇతి శ్రుతేః । శత్రుకృతద్విరోధనో నిబర్హయతి నాశయతీతి శత్రునిబర్హణః - బర్హ హింసాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి ల్యుట్ - ఏష భూతపతిరేష భూతపాల ఇతి శ్రుతేః । అథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణస్తస్య యథా కప్యాసం పుండరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేదేత్యన్తరాదిత్యవిద్యోదితం సర్వాఙ్గసుందరం విగ్రహం వక్తుమారభతే విపులాంస ఇత్యాదినా సార్ధశ్లోకద్వయేన ॥ విపులాంసః ఉన్నతస్కన్ధః - ఉన్నతస్కన్ధత్వం మహాపురుషలక్షణమితి సాముద్రికోక్తం - కక్షః కుక్షిశ్చ వక్షశ్చ ఘ్రాణస్కన్ధౌ లలాటకాః । సర్వభూతేషు నిర్దిష్టా ఉన్నతాస్తు సుఖప్రదా ఇతి ॥ మహాబాహుః వృత్తపీవరబాహుః - ఆయతత్వం తు వక్ష్యతి ఆజానుబాహురితి - ఆజానులంబినౌ బాహూ వృత్తపీనౌ మహేశ్వర ఇతి సాముద్రికల

రామో నామ జనైశ్శ్రుతః । నియతాత్మా మహావీర్యో ద్యుతిమాన్ ధృతిమాన్ వశీ ॥ * ॥ బుద్ధిమాన్నీతి
మాన్వాగ్మీ శ్రీమాఞ్ఛత్రునిబర్హణః । విపులాంసో మహాబాహుః కంబుగ్రీవో మహాహనుః ॥ * ॥
మహోరస్కో మహేష్వాసో గూఢజత్రురరిందమః । ఆజానుబాహుస్సుశిరాస్సులలాటస్సువిక్రమః ॥
* ॥ సమస్సమవిభక్తాఙ్గస్స్నిగ్ధవర్ణః ప్రతాపవాన్ । పీనవక్షా విశాలాక్షో లక్ష్మీవాఞ్ఛుభలక్షణః ॥

క్షణం । కంబుగ్రీవః శఙ్ఖతుల్యకన్ధరః - ఇందుముఖీతివచ్ఛాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపిసమాసః - కంబుగ్రీవత్వస్య ఫలం ఖకణోఽతిభూషణ ఇతి లక్షణం । రేఖాత్రయాన్వితా గ్రీవా కంబుగ్రీవేతి కథ్యత ఇతి హలాయుధః । మహత్యౌ హనూ యస్య స మహాహనుః - స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః - హనుః కపోలోపరిభాగః - అధస్తాచ్చుబుకం గండకపోలౌ తత్పరా హనురిత్యమరః । మాంసలే తు హనూ యస్య భవతి స్వీకృతే నృపః । నవరోమ్ణి పుష్పమశ్మాతియావదాయుస్సుఖాన్విత ఇతి లక్షణం ॥ మహద్విశాలమురో యస్యాసౌ మహోరస్కః - ఉరః ప్రభృతిభ్యః కబితి కప్ - లక్షణం తు - స్థిరం విశాలం కఠినమున్నతం మాంసలం సమం । వక్షో యస్య మహీపాలస్తేస్సనో వా భవేన్నర ఇతి ॥ మాంసలత్వం తు వక్ష్యతి పీనవక్షా ఇతి - మహానిష్వాసో ధనుర్యస్యాసౌ మహేష్వాసః - అనేన తదుచితసంహననవిశేషో లక్ష్యతే - అతో న ప్రక్రమవిరోధః - గూఢే మాంసలత్వేనాప్రకాశే జత్రుణీ అంసద్వయసంధిగతాస్థినీ యస్యాసౌ గూఢజత్రుః - స్కంధో భుజశిరోంఽసోఽస్త్రీ సంధీ తస్యైవ జత్రుణీ ఇత్యమరః । విషమైర్జత్రుభిర్నిమ్నైస్స్యాదతిసూక్ష్మైశ్చ మానవాః । ఉన్నతైర్భోగినో నిమ్నైర్నిస్స్వాః పీనైర్నరాధిపా ఇతి లక్షణం ॥ అరిందమయతి - వశం నయతీత్యరిందమః - సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధారిసహితపిదమ ఇతి ఖచ్ - అసంజ్ఞాయామప్యార్షః - అరిశబ్దేన పాప్మా వివక్షితః - అపహతపాప్మేత్యర్థః - అనేనాయం విగ్రహపరిగ్రహో న కర్మమూలం కిం త్వనుగ్రహమూలం - ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ ఇతి స్మృతేః । అతో న ప్రక్రమభఙ్గః - జానురూరుపర్వ తత్పర్యన్తం విలంబిబాహురాజానుబాహుః - సుష్ఠు సమం వృత్తం ఛత్రాకారం శిరో యస్యాసౌ సుశిరాః - సమవృత్తశిరాశ్చైవ ఛత్రాకారశిరాస్తథా । ఏకచ్ఛత్రాం మహీం భుఙ్క్తే దీర్ఘమాయుశ్చ జీవతీతి లక్షణం ॥ సులలాటః - లలాటసౌష్ఠవం చోక్తం - అర్ధచన్ద్రనిభం తుఙ్గం లలాటం యస్య స ప్రభురితి శోభనో విక్రమః పదవిక్షేపో యస్యాసౌ సువిక్రమః - శోభనత్వం చ గజాదితుల్యం - తదుక్తం గజగవల్లభాయాం - సింహహంసగజవ్యాఘ్రగతయో మనుజా మునే । సర్వత్ర సుఖమేధన్తే సర్వత్ర జయినస్సదేతి ॥ సమః నాతిదీర్ఘో నాతిహ్రస్వః - తథాత్వం చ తత్రైవోక్తం - షణ్ణవత్యఙ్గులోత్సేధస్సార్వభౌమో భవేన్నృప ఇతి । సమాని అన్యూనాధికపరిమాణాని విభక్తాని అశ్లిష్టాని అఙ్గాని కరచరణద్వయాదీని యస్యాసౌ సమవిభక్తాఙ్గః - తాని చోక్తాని సాముద్రికే - భ్రువౌ నాసాపుటౌ నేత్రే కర్ణావోష్ఠౌ చ చూచుకే । కూర్పరౌ మణిబన్ధౌ చ జానునీ వృషణౌ కటీ ॥ కరౌ పాదౌ స్ఫిజౌ యస్య సమౌ జ్ఞేయస్స భూపతిరితి । స్నిగ్ధః

స్నేహాయుష్మత్సేవయా యస్యసంస్నిగ్ధవర్ణః - తత్రోక్తంపదరు నా - పఘస్నేహానసాధ్యాంఽదంతస్నేహేనసాజనం । త్వచస్స్నేహే శయ్యాం చపాదస్నేహేనపాదం । ప్రతాపవాన్ తేజస్వీ - రుధురాయశోవాంఽపన్న ఇత్యర్థః - ఏవమే మాంసళిపుష్టి - విశాలస్య పత్రాయతే అతిశయస్య నవిశాలః - ఉయుత్రీ లక్ష్మీస్త్వంగాదిలక్ష - అత్ర సాముద్రికం - రక్తాంతైః పద్మక ప్రభైర్లోచనైస్సుఖభాగిని ఇతి । లక్ష్మీవాన్ అవయవశోభాయుక్తః - శుభలక్షణః అనుక్తసకలలక్షణసంపన్నః ॥ ఏవమాత్ర తాను ప్రాప్య దివ్యమంగళవిగ్రహాశాలిత్వముక్త్వా ఆశ్రితరక్షణోపయోగిగుణాన్ధర్మజ్ఞ ఇత్యాది స్వజనస్య చ రక్షితేత్యంతేన ॥ ధర్మజ్ఞశరణాగతరక్షణరూపపరమధర్మజ్ఞః - వక్ష్యతి - మిత్రభావేనసంప్రాప్తం నత్యజేయంకథంచన । దోషోయద్యపితస్యస్యాత్ సతామేతదగర్హితమితి ॥ సత్యసంధః ప్రతిజ్ఞాయస్యసత్యసంధః - ప్రతిజ్ఞా అపరిత్యాగేనసంధేతిద్వైవిధ్యం । అప్యహంజీవితంజహ్యాం త్వాంవాసీతే సలక్ష్మణాం । నహి ప్రతిజ్ఞాంసంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యోవిశేషత ఇతి ॥ ప్రజానాంప్రాణినాం - హితేహితాచరణేరతః - యశస్వీ అత్రైతరక్షణైకకీర్తిమాన్ - తస్యనామమహద్యశ ఇతిశ్రుతేః । జ్ఞానసంపన్నః - యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యుక్తరీత్యా సర్వాపరస్స్వభావతశ్చసర్వవిషయజ్ఞానవాన్ - శుచిః పావనః - పరిశుద్ధో వా - బుభుక్షుభిరాశ్రితుమర్హః - వశ్యః వశంగతః - వశంగత ఇతినిపాతనాద్వశ్యః - అత్రైవపంచప్రకృతయః - మాధిమాన్ సమాధిరాశ్రితరక్షణచింతా తద్వాన్ - ప్రజాపతిసమః మధ్యేవిరించికిం శంప్రథమావతార ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రజాపతితుల్యత్వేయాపరిత్యక్తః - శ్రీమాన్ పురుషకారభూతయాశ్రియా ఆవినాభూతః - ధాతా పోషకః - ధాతారం పోషణయోరితిధాతోస్తృచ్ - రిపూన్ శత్రూన్ నిషూదయతినిరస్యతీతిరిపునిషూదనః - సూదదీపదీక్షశ్చేతిప్రతిషేధస్యానిత్యత్వాద్యుదాత్తేతశ్చహలాదేరితియుచ్ - సంధ్యాదిపదార్థాద్యాత్యుత్థః - సుమాహాదిత్వాత్ షత్వం - ఆశ్రితవిరోధినిరసనశీల ఇత్యర్థః - అథాపి లాభైశ్చర్యాలాభాన్ గుణసాహారక్షితేతి ॥ లోకేసార్వభౌమస్స్వకీయజనరక్షణవిషయతఏవ - అయంతు నతథా కింతు సర్వస్య ప్రాణిజాతస్యరక్షితా - తాత్పర్యేర్థ్యక్ - శేషపష్టి - సయదసర్వమింరక్షితాతాహాబహుప్రతమవిషయిణమాపాదయత్తిత్వాద్ధర్మస్యపరిరక్షితేతి ॥ అచరణప్రచారశిక్షాభ్యాం సర్వధర్మస్యవ్యవస్థాపయితా - చాతుర్వర్ణ్యనోషిగ్రాక్షితసర్వేదనాదిభ్యాం స్వాయంభువాస్యా - ధర్మస్యవిశేషధర్మస్య - విశేషరక్షితా ॥

* ॥ ధర్మజ్ఞస్సత్యసంధశ్చ ప్రజానాంచహితేరతః । యశస్వీజ్ఞానసంపన్నశ్శుచిర్వశ్యస్సమాధిమాన్ ॥ * ॥ ప్రజాపతిసమశ్శ్రీమాన్ ధాతారిపునిషూదనః । రక్షితాజీవలోకస్యధర్మస్యపరిరక్షితా ॥ * ॥ రక్షితాస్వస్యధర్మస్య స్వజనస్యచరక్షితా । వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞోధనుర్వేదేచనిష్ఠితః ॥

యద్వా - ధర్మస్యతత్తద్వర్ణాశ్రమధర్మస్య - సమంతతోరక్షితా - లోకేనన్వధర్మప్రవర్తకోపి - ధర్మోపదేశసమయేజనాః స్వేపిపండితాః । తదనుష్ఠానసమయేమునయోపిచపండితాః ఇతిన్యాయేన స్వధర్మాననుష్ఠానేప్యతి - తథాయమిత్యాహ - స్వస్యధర్మస్యరక్షితా - స్వాహంకారణస్యక్షత్రియధర్మస్యరక్షితేత్యర్థః - లోకేసర్వరక్షకోపకశ్చిత్ స్వజనరక్షణంకతుర్మనప్రగల్భతే - దాస్యమైశ్వర్యవాదేనజ్ఞాతీనాంచకరోమ్యహం । అర్ధభోక్తాచభోగానాం వాగ్దురుక్తానిచక్షమ ఇతిభగవతాప్యుక్తేః । తదపికిమర్థమిత్యాహ - స్వజనస్యచరక్షితేతి ॥ స్వజనస్యచ - స్వజనస్యాపీత్యర్థః - అనేనస్వజనరక్షణస్యదుష్కరత్వంసూచితం - యద్వా - స్వస్వ శేషభూతస్య జనస్యశరణాగతస్యవిశేషేణరక్షితా - విశేషస్తుతదపరాధసహిష్ణుత్వం - వక్ష్యతి - మిత్రభావేనసంప్రాప్తం నత్యజేయంకథంచన । దోషోయద్యపితస్యస్యాత్ సతామేతదగర్హితమితి ॥ యద్వా - లోకేకశ్చిత్ సర్వాన్ రక్షన్ స్వజనంపీడయతి - అసౌతుస్వజనస్యాపిరక్షితేత్యర్థః - అథవా - స్వావతారప్రయోజనమాహరక్షితేతి ॥ గీతంహి - పరిత్రాణాయసాధూనాంవినాశాయచదుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయసంభవామియుగేయుగే ఇతి ॥ స్వజనస్యస్వశేషభూతస్యేతిసర్వలోకవిశేషణంరక్షణహేతుసంబంధద్యోతనార్థం - రక్షితా ఇష్టప్రాపకః - అనేనసాధుపరిత్రాణముక్తం - చశబ్దోన్వాచయే - రక్షితాచ అనిష్టనివర్తకః - అనేనా దుష్కృద్వినాశ ఉక్తః - ధర్మస్యసామాన్యవిశేషరూపస్యస్థాపనమాహేతరవాక్యద్వయేన - రక్షితాస్వస్యధర్మస్య - సీతాపరిణయ మహోత్సవేశ్రమోచితధర్మాణామనుష్ఠాతా - యద్వా - స్వస్యధర్మః పరత్వంతస్యరక్షితా - హరధనుర్భంగపరశురామజయాదినాహి పరత్వంస్థాపితం - యద్వా - ధర్మోధనుః - స్వామ్యస్వభావసుకృతేష్వస్త్రీ ధర్మంతుకార్ముకఇతిహాణః । సదా ధనుర్ధరః - స్వజనస్యచరక్షితా - స్వభూతోజనస్స్వజనోజ్ఞాని - జ్ఞానీత్వాత్మైవమేమతమితిగీతత్వాత్ । తస్యరక్షితా ఆత్మన ఇవ సర్వదాయోగక్షేమావహ ఇత్యర్థః - అథాస్యాష్టాదశవిద్యాస్థానాభిజ్ఞత్వమాహ వేదేతి ॥ విదంత్యనేనధర్మాదికమితివేదః - కరణేఘఞ్ - నచతువిభాగః - ఋగ్యజుస్సామాథర్వణభేదాత్ - వేదస్యకించిత్తరాణివేదాంగాని - తానిచషట్ - తదుక్తం - శిక్షాకల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తంజ్యోతిషాంగతిః । ఛందసాంవిచితిశ్చేతిషడంగానిప్రచక్షత ఇతి ॥ తత్ర శిక్షానామ - అకారాదీనాంవేదవర్ణానాం స్థానకరణప్రయత్నస్వరాదిబోధికా - యాగక్రమోపదేశః కల్పః - సాధుశబ్దవ్యాఖ్యానంవ్యాకరణం - వర్ణాగమోపవర్ణలోపోపవర్ణవిపర్యయాదిభిర్యాస్కాదినాబహ్వేధోక్తం నిరుక్తం - కర్మానుష్ఠానకాలాదిప్రతిపాదకంశాస్త్రంజ్యోతిషం - ఛంద

హాంపద్యానాం శాస్త్రం ఛందోవిచితిః - వేదాశ్చ వేదాంగాని చ వేదవేదాంగాని తేషాం తత్త్వం తత్త్వార్థం జానాతీతి తథోక్తః ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కప్రత్యయః - ధనుర్వేదో నామ - ధనుర్బాణమిష్టసిద్ధిరితి నే ... విమోక్ష ఇతి ధనుశ్శాస్త్రం విద్యాప్రయోగప్రతిపాదకో గ్రంథః - చకార ఇతరోపవేదసముచ్చయార్థః - క్షత్రియోః ధనుర్వేద ప్రధాన ఇతి కస్య ... చోపవేదాశ్చత్వారః - తథాహి - ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో వేదో గాంధర్వ ఏవ చ । అర్థశాస్త్రమితి ప్రోక్తముపవేదచతుష్టయమితి ॥ ఆయుర్వేదో వాగ్భటం వైదిక ధర్మానుష్ఠానవిరోధిరోగనిర్వర్తక ఔషధాది ప్రతిపాదకం - గాంధర్వవేదో భరతశాస్త్రం హేమగానోపయోగి - అర్థశాస్త్రం చాణక్యాది ప్రణీతం నీతిశాస్త్రం లౌకికమార్గానుష్ఠానోపయోగ్యర్థసాధనం - తేషు నిష్ఠితః నిష్ణాతః - సర్వశాస్త్రాణి ఉపాత్తవ్యతిరిక్తాని ఉపాంగాని గోబలివర్దన్యాయాత్ - ధర్మశాస్త్రం పురాణం న్యాయమీమాంసాన్వీక్షకీ తథా । చత్వార్యేతాన్యుపాంగాని శాస్త్రజ్ఞాస్సంప్రచక్షత ఇతి ॥ తత్ర ధర్మశాస్త్రం పూర్వకాండార్థోపబృంహణం - పురాణం వేదాంతోపబృంహణం - న్యాయమీమాంసే సర్వవేదసాధారణే - తేషామర్థతత్త్వం అర్థయాథాత్మ్యం ... ఇత్యాదినా - రజ్జా నాతీతి తథా - అష్టాదశవిద్యాస్థానతత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః - స్మృతిమాన్ జ్ఞాతార్థావిషయే విస్మరణరహితః - ప్రతిభానవాన్ వ్యవహారకాలే శ్రుతస్యాపి అశ్రుతస్య వా ఝటితి స్ఫురణం ప్రతిభానం తద్వాన్ - అథ సర్వదా ... సేవ్యత్వమాహ సర్వేతి । సర్వే లోకాః ప్రియా యస్య స సర్వలోకప్రియః - సర్వేషాం లోకానాం ప్రియస్సర్వలోకప్రియః - సర్వలోకప్రియత్వాత్ ... రధిగంతవ్య ఇత్యర్థః - సాధుః తత్కార్యసాధక - ఉణ్ప్రత్యయః - యద్వా - సాధుం ఉచితం ... సాధుస్త్రీ ... అదీనాత్మా అకార్పణ్యాత్మా - అతిగంభీరప్రకృతిరిత్యావత్ - విచష్ట ఇతి విచక్షణః నంద్యాదిత్వాత్ ల్యుః - అస్య ... నేతి వాచ్యమితి ఖ్యాజభావః - ... వక్తృత్వ ఇత్యర్థః - అథ ఏవ సర్వదాసదుపాస్యమానత్వమాహ సర్వదేతి ॥ సర్వదా అశాస్త్రాభ్యాసకాలేష్వపి సద్భిః సత్పురుషైః అభిగతః పరిగతః పరివారిత ఇత్యర్థః - కథమివ సముద్రస్సింధుభిరివ నదీభిరివ - స్త్రీనద్యాన్నా నదే సింధుర్దేశభేదేంబుధౌ గజ ఇతి వైజయంతి । సర్వదాభిగతః - ఖురకేశిప్రమవిక్రాంతః ॥ * ॥

సర్వశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞః స్మృతిమాన్ ప్రతిభానవాన్ । సర్వలోకప్రియస్సాధురదీనాత్మా విచక్షణః ॥ * ॥ సర్వదాభిగతస్సద్భిస్సముద్ర ఇవ సింధుభిః । ఆర్యస్సర్వసమశ్చైవ సదైకప్రియదర్శనః ॥ * ॥ స చ సర్వగుణోపేతః కౌసల్యానందవర్ధనః । సముద్ర ఇవ గాంభీర్యే ధైర్యేణ హిమవానివ ॥ * ॥ విష్ణునా సదృశో వీర్యే సోమవత్ప్రియదర్శనః । కాలాగ్నిసదృశః క్రోధే క్షమయా

... కాంచిచ్ఛాయామవగాహమానేరామే సంతస్స వేదాంతగతార్థవిశేష ... పరిష్వత్య స్థితా ఇత్యర్థః - తథా వక్ష్యతి - జ్ఞానవృద్ధైర్వయోవృద్ధైశ్శీలవృద్ధైశ్చ సజ్జనైః । కథయన్నాస్త వై నిత్యమస్త్రయోగ్యాంతరేష్వపీతి ॥ అస్త్రయోగ్యాస్త్రవ్యాసం - సముద్ర ఇవ సింధుభిః - ఏవం సదభిగమనం రామస్య జ్ఞాతజ్ఞాపనాయ తస్య స్వత ఏవ పూర్ణత్వాత్ - కిం తు స్వేషామేవాపూర్వార్థజ్ఞానవిశేషలాభాయ గత్యంతరాభావాదితి భావ - సింధవో హి స్వసత్తాలాభాయైవ సముద్రమభియాంతి న తు తస్యాతిశయోత్పాదనాయ - ఏవమభిగమనేపి తు భూతం సౌలభ్యాదికం విశదయతి ఆర్య ఇతి ॥ ఆర్ పూర్వాద్వ్యగతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి యత్ప్రత్యయః - అభిగంతుమర్హ ఇత్యర్థః - కిం సత్తామేవ నేత్యాహ సర్వసమః - జాతిగుణవృత్తాదితారతమ్యం వినా సర్వేష్వపి మాశ్రయణీయత్వే తుల్యః - అస్య కాదాచిత్కత్వం వారయత్యేవకారః - చకార ఉక్తసముచ్చయార్థః - కించిదుపదేశాభావేపి సౌందర్యాదభిగంతవ్యత్వమాహ సదైకప్రియదర్శన ఇతి - సదానుభవేపి నవనవతయా భాసమాన ఇత్యర్థః - అథ - ఇష్వాక్షయాన్నిఖిలతాం ... మతిమయా న్నివర్తనం ... గుణక్షయాదితి భగవద్గుణానాం ... సంగ్రహేణ ... వనం హరతి చేతి ॥ కోసలస్యాపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా - వృద్ధేత్ కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙితి ష్యఙ్ యఙశ్చాప్ - తస్యా ఆనందం వర్ధయతీతి కౌసల్యానందవర్ధనః - చశబ్ద ఏవకారార్థః - కౌసల్యాసుతత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతోదితసకలగుణసంపన్నః పరమాత్మా న తు బ్రహ్మాదిష్వన్యతమ ఇత్యర్థః - దశరథనందన ఇత్యనుక్తిః పుత్రలాభఫలస్య కౌసల్యాయామేవ లాభాత్ - అత ఏవ వక్ష్యతి - కౌసల్యా లోకభర్తారం సుషువే యం మనస్వినీతి । అథాస్య నిస్సమాభ్యధికత్వం వక్తుం లోకే ప్రకృష్టవస్తూనాం తదేకైకగుణసామ్యమాహ సముద్ర ఇవేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ గాంభీర్యం నామ - స్వాంతర్గతపదార్థాప్రకాశకత్వం - యథా సముద్రః స్వాంతర్గతరత్నాదికమప్రకాశయన్నవతర్తే తథాయమపి స్వీయం పరత్వాదికం ... ఇత్యర్థః - వక్ష్యతి - ఆత్మానం మానుషం మన్య ఇతి । ధైర్యం నామ శోకహేతుసద్భావేపి నిశ్శోకత్వం - తేన హిమవానివ హిమవత్సదృశః - గిరయో వర్షధారాభిర్హన్యమానా న వివ్యథుః । అభిభూయమానా వ్యసనైర్యథాధోక్షజచేతస ఇతి హ్యుక్తం ॥ అత్ర వస్తుతస్సముద్రాదేరుపమానత్వాభావేపి ప్రతీతత్వాత్తేషాముపమానత్వం సంభవతీత్యేవముక్తం - యథా ఇషుపద్గచ్ఛతి సవితేత్యత్ర - వీర్యవిషయే విష్ణునా సదృశః - విష్ణోరర్థత్వేన రామస్య విష్ణుసాదృశ్యం సువచమేవ - స ఉ శ్రేయాన్ భవతి జాయమాన ఇత్యుక్తత్వేన తదంశస్యాపి తత్సదృశత్వం యుక్తమేవ - సోమవత్ప్రియదర్శనః శోకనివృత్తిపూర్వకమాహ్లాదకరః - క్రోధే కాలాగ్నిసదృశః - కాలాగ్నిః క్రోధసమ క్రోధ ఇత్యర్థః

ఎ యోఽపరాధమేవ స్వయం శాలే - స్వాశ్రితవిషయాపరాధకరణాతు జ్వలజ్జ్వలన ఇవ శత్రవశేఽప్యాపదమేనోపమావహాలీర్యర్థః । ఓ
నేహితాత్సాన్నిజ్వాలలి - షమయాడమారూపసద్యశదమేణాత్రథీనీసమం - ప్రదీప్తత్యర్థగమపర్యసైః - స్వస్మిన్నపకారకరణేఽపి
తనవద్వర్తత ఇత్యర్థః । - సప్తరవ్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్తయేతి వక్ష్యతి । త్యాగవిషయే ధనదేనసమః - తద్వద్దా
నే శ్వరః కుబేరస్య త్యాగిత్వం త్యాగేచ ధనదోయ ఇతి వక్ష్యమాణవచనాత్ సిద్ధం । నవలస్యాభ్యవ్యాంశుఙ్కతిద్ధం - త్యాగే త్యపిథ
సంచ దాఢ్య ఇతి వ్యాఖ్యానంతు ప్రక్రమవిరుద్ధం - నహ్యదత్త్వం కశ్చిత్ గుణః రఘూణాం - యత్తమేవాసహ్యద్ధం స్యాత్ - సత్యే - సత్యవచ
నే ఉంగ ఉతి - వ్యర్థవస్త్వంతరరహితః ధర్మః ధర్మః దేవ ఇవ స్థితః - ధర్మదేవ ఇవ పరిపాలయన్ సత్యవచన నిష్ఠః - సత్యే అపరాధ
ధర్మ ఇవ స్థిత ఇతి వ్యాఖ్యానే ప్రకృతాపశ్యవిరోధః - తస్యాత్రే రూపత్వాత్ - క్విచేశంబా ష్వవిద్వాంసః స్వవిదుస్త్రైష్టేశివిజాతీ
యసంకర ఇత్యస్యాహుః ॥ అథేయం ॥ ఉక్తప్రశస్తసమస్తగుణవిశిష్టత్వేన నిశ్చితం పరమపురుషముపదిశతి ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇ
త్యాదినా రామోరాజ్యమకుపాలితా బ్రహ్మలోకం గమిష్యతీత్యంతేన ॥ ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానం ఇక్ష్వాకువంశం ప్రభ
వః - యస్యసః తథోక్తః - రమంతేఽస్మిన్నితి రామః - నామశబ్దః ప్రసిద్ధౌ - నియతాత్మా - వశవర్తిమనాః వశేంద్రియః - బుద్ధిమాని ॥ ప్ర
శస్తధీః - బుద్ధేః ప్రాశస్త్యం నామ - శుశ్రూషా శ్రవణంచైవ గ్రహణం ధారణం తథా । ఊహాపోహోఽర్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానంచ ధీగుణా
ఇత్యుక్తగుణవిశిష్టత్వం ॥ నీతిమాన్ - అతిశయేప్రాశస్త్యేవా మతుప్ - వాగ్మీ ప్రశస్తవాక్ - శ్రీమాన్ - సర్వాతిశాయీ - బుద్ధ్యాద
నాసుసంపన్నోసౌమాని । సాహిత్రీ రమ్యతా సత్తామిత్యుక్తశ్రీలక్ష్మీ విశిష్టా - విపులాంసః మాంసలోన్నతభుజశిరస్కః - మహాబాహుః
ఆరిత పరిఘాకారవాన్ - గూఢజత్రుః గూఢేనిమగ్నే జత్రుణీ అక్షాంస వక్షస్సంధిగతౌ అస్థివిశేషౌ యస్యసః తథోక్తః - అరిందమః
గుణయతీత్యరిందమః - ఆజానుబాహుః జానుపర్యంతదీర్ఘబాహుః - సుశిరాః సుశిరత్వం ప్రశస్తశిరాః ఇత్యాదిసాముద్రికశాస్త్రోక్తలక్ష
ణలక్షిత శిరోవిశిష్టత్వం - సులలాటః - లలాటే యస్య పృథ్వ్యాం తేచతుస్త్రిద్వ్యేక రేఖికా ఇత్యుక్త రీత్యా రేఖాసౌభాగ్యవిశిష్టలలాటత్వం -
సువిక్రమః సుష్ఠు విక్రమః పాదన్యాసో యస్యసః - విక్రమస్య సౌష్ఠవం నామ గజసింహాదిగతిసదృశత్వం - సమ ఇతి ॥ సమం ప్రమాణవత్త్వాంగు
ళోత్సేధో యః పుమాన్ సప్రకాశత ఇత్యుక్తప్రకారేణాన్యూనాతిరిక్తవిగ్రహః - సమవిభక్తాంగః సమాని అన్యూనాతిరిక్తాని వి
భక్తాని ప్రథక్కృతాని అంగాని అవయవా యస్య సః తథోక్తః - అనేనాంగానాం పరస్పరసౌష్ఠవం - బాహ్వాదీనాముపాంగానాం
చ సమత్వముక్తం భవతి - స్నిగ్ధవర్ణః స్నిగ్ధః శ్రేష్ఠ నీలవర్ణ ఇత్యర్థః - ప్రతాపవాన్ ప్రతాపమాత్రేణ శత్రుహృదయవిదారకత్వే

యమోపమః ॥ * ॥ ధనదేన సమస్త్యాగే సత్యే ధర్మ ఇవాపరః ॥ ౧-౧-౧౯ ॥ తమేవంగుణసంపన్నం

ప్రశస్తపౌరుషం - లక్ష్మీవాన్ అత్రలక్ష్మీశబ్దేన సర్వోత్తరావయవసౌభాగ్యముచ్యతే - శుభలక్షణః శుభాని మంగళాయతనాని లక్షణాని
సాముద్రికశాస్త్రోక్తాని యస్య సః తథోక్తః ధర్మజ్ఞ ఇతి - సత్యసంధః సత్యా యథార్థా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్య సః - జ్ఞానసంపన్నః - సర్వ
విషయజ్ఞానసంపన్న ఇత్యర్థః శుచిః బాహ్యాభ్యంతరశుద్ధియుక్తః - వశ్యః పిత్రాచార్యవినీతః - శ్రీమాన్ అఖండితైశ్వర్యసంపన్నః - ధా
తా నకలజగద్ధారణపోషణసామర్థ్యయుక్తః రిపునిషూదనః అత్రిభజనానాం యే రిపవః తేషాం నాశకః - రక్షితాజీవలోకస్య ప్రజానా
మిష్టానిష్టపూర్వవేష్టప్రాపణానిష్టనివర్తనకర్తేత్యర్థః - ధర్మస్య పరిరక్షితా ధర్మస్య పరిరక్షణం నామ తత్ర ధర్మేషు ప్రవర్తనప్రయోజకాని
యోజనం - రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య అత్ర ధర్మశబ్దః యజనాధ్యయనదానరూపః తత్పరిపాలయితా - స్వజనస్య చ రక్షితా స్వజనస్య అత్ర
బాంధవాదేః జీవలోకస్య రక్షితేత్యనేనైవ శ్రితాదిజన రక్షణే సిద్ధేఽపి పునస్తద్రక్షణకథనం విశేషతో రక్షణద్యోతనార్థం - వేదవేదాం
గతత్త్వజ్ఞః వేదానాం చతుర్ణాం తదంగానాం శిక్షాదీనాం చ పదతోఽర్థతశ్చ తత్త్వమబాధితం స్వరూపం జానాతీతి తథా - ధనుర్వేదే చ నిష్ఠి
తః అత్ర శస్త్రాదిప్రతిపాదకం శాస్త్రం ధనుర్వేదః తస్మిన్ నిష్ఠితః నిష్ణాతః - సర్వశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞః - సాంఖ్యయోగతర్కవైశేషిక
పూర్వోత్తరమీమాంసావ్యాకరణాని స్మృతయశ్చ సర్వశాస్త్రాణి తేషామర్థతత్త్వజ్ఞః - పరస్యానతిప్రయోజనత్వాదర్థవిశేష
ణం - స్మృతిమాన్ పూర్వానుభూతార్థావిస్మరణశీలః - ప్రతిభానవాన్ - ప్రజ్ఞానవనవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభాం విదురిత్యుక్తప్రతిభా ప్ర
తిభానం తద్వాన్ - సర్వలోకప్రియః సర్వలోకానాం ప్రియః - సర్వేలోకాః ప్రియా యస్యేతి వా హేతుః అపకారిష్వపి ఉపకారశీలః - అ
దీనాత్మా అతివ్యసనపరంపరాయామపి అక్షుభితాంతఃకరణః - విచక్షణః తత్తత్కాలకర్తవ్యచతురః - సర్వదేతి - సద్భిః సము
పాసద్భిర్మహాత్మభిః - సర్వదాభిగతః సేవితః - సర్వదేత్యనేన నదీనాం సముద్ర సేవాయామివ భక్తానాం భగవత్సేవాయాం కాలనియ
మోనాస్తీత్యుక్తం భవతి - అభిగత ఇత్యనేన పరమప్రాప్యత్వముక్తం - సముద్ర ఇవ సింధుభిరిత్యనేన సతాం ప్రాప్యాంతరరాహిత్యం
ద్యోత్యతే - ప్రాప్యానాం చ సతాం తేన ఐక్యం చ ప్రతీయతే - ఆర్యః పూజ్యః సర్వసమః సర్వేషు శత్రుమిత్రాదిషు వైషమ్యరహి
తః - సదైవప్రియదర్శనః సదైవ సర్వావస్థాసు సుఖదుఃఖాదిష్వపి ఉదారపూర్వవక్త్ర ప్రియదర్శనః - సర్వగుణో
పేతః ఉక్తానుక్తసకలగుణసంపన్నః - కౌసల్యానందవర్ధనః - సచసర్వగుణోపేతః సుభాషితోక్తానంతగుణ క
తిపయగుణానామాహ సముద్ర ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ గాంభీర్యే అగాధాశయత్వే సముద్రతుల్యః - ధైర్యే మనసో వ్యగ్రత్వం - విష్ణునే॥
యస్యస్య యమేవ తామో విష్ణుః నానాసాధిదైత్యాన్ నిష్ఠురేభిః పృష్ట్యా విష్ణునా సదృశో వీర్యసదృశః - ఉపమానాంతరాహి

త్యమునేనోక్తం-నామసగ్రీశ రకశణానం చంద్ర ప్రియసర్వానంద కరః కాల గ్నిరి - అనేనయుద్ధాదావప్య నివార్యకోపత్వముక్తం - ఉమయాప్యదివినమః - అనేనత్వావరాధసహిష్ణుత్వముక్తం - ధనదేనేతి - త్యాగేనత్యపిధనదేనసమః - అనేన అష్టైకోశత్వం మహోదారత్వం నోక్తం - సత్యేధర్మ ఇవాపరః సత్యేసత్యవచనే అపరోద్వితీయోధర్మః ఇవధర్మాఖ్యాదేవతేవ ‖౧౯‖ ఏవం వేదాంతోదిత ...కారణత్వసర్వజ్ఞత్వసర్వశక్తిత్వసర్వాంతర్యామిత్వ... నరన్యూనగుణాపరం బ్రహ్మ రాము ల్వేనావతీర్ణం ... బ్రహ్మరుద్రాదిష్వవ్యసంభవ ఇతి వాల్మీకినా మహాప బ్రహ్మ ... వేదాంతోదితగుణానాంతదన్యేష్వ సంభవాత్ సైవ సంభవాత్ ... ఏవం వేదాంతోదితం పరం బ్రహ్మమిత్యుపదిష్టం - తత్ర తత్ర జగత్కారణత్వకరణ... సమూహస్య ... అవయవ ... ఏవం వేదాంతసారార్థస్సందర్శితః ... వేదార్థత్వాదుప బ్రహ్మణీయత్వం ... వేదప్రతిపాద్యస్య ... రామాయణమిత్యుక్తమ్ - ఉత్తరే చ ... ఇత్యాదినోపాయస్వరూపం ... ఇత్యాదినోపేయత్వం ... ఉపాయోపేయ ... అధికారశ్చ ... అనువదంతి ... బ్రహ్మ ... రామాయణమిత్యుక్తం ... కించైతావతా గ్రంథేన ... ఉపబృంహితః ... కిం ... పరేణ గ్రంథేన ... ఉచ్యతే - ఉక్తానుక్తాంశ్చ గుణాన్ తచ్చరిత్రనిదర్శనముఖేన ప్రతిపాదయితుమ... గ్రంథం పూర్వభాగో ... రామాయణపురుషోపచారముఖేన హి మహాన్యధర్మోపవిశేషధర్మశ్చోప ... అనంతరం బాలకాండకథానోపదర్శితా - మైథిలత్ర ప్రసక్తనీయగుణవిశేషాభావాత్ - నచ సాకల్యం ప్రదర్శితా - ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యవతరణం - మహావీర్య ఇతి తాటకాతాటకేయవధః ధనుర్వేదే చ నిష్ఠిత ఇతి కౌశికాధిగతనిఖిలదివ్యాస్త్రపత్వం - శ్రీమాన్ ... దేహీ ... ఇత్యేవ బాలకాండకథాసూచనాత్ అయోధ్యాకాండకథాం ప్రస్తౌతి తమేవమిత్యాదినా ‖ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - ఏవముదితగుణో యస్య నః దశరథః - అప్రతిహతరథత్వేన రామాయ రాజ్యం దత్తం - ... ఇత్యాహ

రామం సత్యపరాక్రమమ్ ‖ * ‖ జ్యేష్ఠం శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తం ప్రియం దశరథస్సుతం । ప్రకృతీనాం
హితైర్యుక్తం ప్రకృతిప్రియకామ్యయా ‖ * ‖ యౌవరాజ్యేన సంయోక్తుమైచ్ఛత్ప్రీత్యా మహీపతిః‖
౨౦‖ తస్యాభిషేకసంభారాన్ దృష్ట్వా భార్యాథ కైకయీ ‖ * ‖ పూర్వం దత్తవరా దేవీ వరమే

... పునరనాదాతవ్యత్వముక్తం - మహీపతిః - ... ఏవం దాత్రదోషేణ పునరనాహరణీయత్వముక్త్వా సంప్రదానగుణేనాప్యాహ రామమిత్యాదినా ‖ తం ప్రసిద్ధం - ఏవంగుణసంపన్నం ... సర్వగుణసమృద్ధం - సర్వస్య స్వామిభూతమితి యావత్ - సత్యపరాక్రమం అమోఘపరాక్రమం - సర్వరక్షణదక్షమితి యావత్ - జ్యేష్ఠం జన్మక్రమేణాపి రాజ్యార్హం - శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తం ... నందివిగ్రహాయా ... అమాత్యాః - ప్రియం ప్రీతివిషయం - అనేన తాదృశాభిషేకప్రీతిదానవ్యాప్తిః - సుతం జన్మనైవ రాజ్యార్హం - ప్రకృతీనాం ప్రజానాం - హితైః హితకరగుణైర్యుక్తం - అనేన సర్వానుకూల్యముక్తం - ఏవంభూతం రామం ప్రకృతిప్రియకామ్యయా అమాత్యాదీనాం ప్రీతికరణేచ్ఛయా - ఇచ్ఛాయాం కామ్యచ్ప్రత్యయః - అప్రత్యయాదిత్యప్రత్యయః - అజాద్యతష్టాప్ - ప్రీత్యాస్వప్రీత్యా ... సిద్ధం - గామశ్వం పురుషం ... మంత్రివృద్ధైరాలోచనపూర్వకం ... ప్రకృతిః పంచసూతే ... మూలకారణ ... వైజయంతీ ‖ యువాచాసౌ రాజా చ యువరాజః - తస్యభావః కర్మ వా యౌవరాజ్యం - బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ - తేన పితరి రాజ్యం నిర్వహత్యేవ సర్వనిర్వాహకత్వేనాభిషిక్తః పుత్రో యువరాజః - తస్య భావేన ... సంయోక్తుం ఘటయితుం - ఐచ్ఛత్ - తత్ సంభారాన్ సమభరదిత్యర్థః ‖ ఏవం రామాభిషేకస్య ... ప్రకటయిరుం ... తచ్ఛ్రుత్వా ... ఇత్యాదినా ‖ ఇత ఆరభ్య అయోధ్యాకాండగ్రంథసంగ్రహః క్రియతే - అతః ప్రాక్తనశ్లోకైః బాలకాండార్థః సూచితః తత్ర ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇతి ... మహావీర్య ... శత్రుబిభర్హణ ఇతి ... తాటకావధాదికం ... లక్ష్మీవానితి సీతావరిణయసంక్షేపః - సత్యపరాక్రమమిత్యనువాదేన ... లోకప్రతిపాదితా ... ఏవంగుణసంపన్నం ప్రశస్తాసాధారణకల్యాణగుణసంపన్నం - శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తం - సత్యపరాక్రమం అమోఘపరాక్రమం - ప్రకృతీనాం ప్రజానాం - హితైరిహాముత్రశ్రేయస్కరైః గుణైర్యుక్తం - జ్యేష్ఠం సుతం రామం - ప్రకృతిప్రియకామ్యయా ప్రకృతీనాం హితం కర్తుమిచ్ఛయా పిత్రా రాజ్యం కుర్వత్యేవ సర్వనిర్వాహకత్వేనాభిషిక్తః - పుత్రో యువరాజః ... యౌవరాజ్యం తేన సంయోక్తుం సంయోజయితుం మహీపతిః దశరథః - ఐచ్ఛదితి శ్లోకద్వయవాక్యం ‖ ౨౧ ‖ ఏవం పునరాదానాయోగ్యం రామాయ రాజ్యప్రదానముక్త్వా అపహరణీయమనంతరం విక్లేశేయా

యాచనమ హతస్యేతి ॥ సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః అథ రామాయ రాజ్యం ప్రదాతుమిచ్ఛన్తం దశరథం తస్య రామస్యాభిషేకః సమ్భారనిశ్చయం-అ
స్యసమ్భారాన్ ఉపకరణాని - దృష్ట్వా దేవీ కైకేయీ పూర్వం దత్తవరా సత్యసన్ధస్య రాజ్ఞః దశరథస్య ప్రియా మహిషీ వరం ద్వాభ్యాం
వరాభ్యాం అభిషేకసమ్భారాన్ దృష్ట్వా మన్థరావచనేన ఇవ జ్ఞాత్వా - భార్యా బలం యోగ్యా - సమస్తా తత్ర్యమహిషీ - పూర్వం పూర్వం హి
విభక్తి ప్రతిరూపక మవ్యయం - తేన దశరథేన దత్తవరా - శంబరాసురవిజయకాలే సారథ్యకరణసారితోషితరయా దత్తవరా - యాచి
తౌ తు తౌ ఏవ దుక్తిం - తచ్చ సంజ్వర భవరాను జేరయానం రాముల మరణాచితం - ఏవమిదం అప్రతిరూపం హి సం - దివ్య
తీతిదేవీ - పచాద్యచ్ - దేవదేవిత్వే సాహార్జీవ - భోగోపకరణమహేతి వ్యామోహ సూల్లో క్తిః - కైకేయీ - కేకయానాం రాజా కై
కయః - క్షత్రియ సమానశబ్దా జనపదాత్ తస్య రాజన్యపత్యవదిత్యణ్ - కైకయస్యాపత్యం స్త్రీ కైకేయీ - నపదశబ్దాత్ క్షత్రియాత్ ఇత్య
పత్యార్థేఽణ్ దిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ - నన్వణ్ ప్రత్యయే కేకయమిత్రయు ప్రలయానాం యాదేరియ ఇతీయాదేశః కిన్న స్యాత్ ఉ
చ్యతే - జరాయా జరసన్యతరస్యామిత్యతోఽన్యతరస్యామిత్యనువృత్తేస్తస్య వైకల్పికత్వాత్ - న చేయాదేశాభావ ఆర్ష ఇతి వాచ్యం - కై
కేయీ కైకయీతి శబ్దభేద ప్రకాశికాయాముక్తే - స్వా కైకయీతో భరతస్తతో భూదితి భట్టిప్రయోగాత్ । కేకయీతి పాఠేతు కేకయాః
ఉన్న భూమిత్వే నావష్టఇతి కేకయ్యా-తదాచష్ట ఇతి శిజన్తాదౌణాదికే స్త్రీ యామికార ప్రత్యయే టలోపే ణిలోపే చకృతేకృదికారాదక్తిన
ఇతి జీషిత్యాహుః - కేకయశబ్దో గుణ ప్రకృతిరేవోపచారాత్ స్త్రీ ప్రపత్యేవర్తతే లేశాజ్జరవాదిపాఠాత్ జీనితిన్యాసకారః కైకయీ-
వివాసం శరసం ద్వితీయా టౌస్స్వేన ఇత్యన్వాదేశే ఏనాదేశః - రామస్య వివాసనం భరతస్యాభిషేచనం చ వరమయాచత ఆర్థితవతీ-
యాచిర్ద్వికర్మకః ॥ తీర్థీయం ॥ తస్య రామస్య - అభిషేకసంభారాన్ సంభ్రియన్త ఇతి సంభారా అభిషేకార్థం సంభృతాన్ దధ్యా
ది మంగళద్రవ్యవిశేషాన్ - దృష్ట్వా మన్థరావచనాత్ జ్ఞాత్వా - పూర్వం పురా దత్తవరా యస్యై ఇదం ప్రసహయార్థం ప్రవృత్తదశరథ
యుద్ధకాలే దశరథ వరప్రయుక్తా మాసురీం మాయాం శంబరాంగాఖ్యముని దత్తవిద్యయా వారయన్త్యై కైకేయ్యై తుష్టేన దశరథన దత్తం
వరద్వయమితి పౌరాణికీ ప్రసిద్ధిః - యద్వా - పూర్వం దత్తవరా దేవాసురయుద్ధే దశరథస్య సారథ్యమాచరన్త్యా కైకేయ్యా సన్తుష్టాద్దశ
రథాద్వరద్వయం లబ్ధమితి - తత్రా సవిష్టీతశ్చ స్త్రై [illegible] స్వయా తుష్టేన లేనదత్తౌ తు ద్వౌ వరౌ శుభదర్శన ఇతి మన్థరావచ
నాదవగమ్యతే - వరమితి జాతావేకవచనం - వరద్వయస్వరూపమాహ వివాసనమితి ॥ ౨౨ ॥ స ఇతి ॥ రాజా సర్వరంజకః - రాజా ప్రకృతి

నమయాచత । వివాసనం చ రామస్య భరతస్యాభిషేచనమ్ ॥ ౨౨ ॥ స సత్యవచనాద్రాజా ధర్మ

పాశేన సంయతః । వివాసయామాస సుతం రామం దశరథః ప్రియమ్ ॥ ౨౩ ॥ స జగామ వనం వీరః ప్ర

తిజ్ఞామనుపాలయన్ । పితుర్వచననిర్దేశాత్ కైకేయ్యాః ప్రియకారణాత్ ॥ ౨౪ ॥ తం వ్రజన్తం

రంజనాదితి ప్రయోగాత్ । ఔణాదికః కనిన్ ప్రత్యయః - యద్యపి రజకరంజనరజస్సూపసంఖ్యానమితి వచనాదత్ర నలోపప్రసక్తి నాస్
తి తథాపి రజస్యాహచర్యాదౌణాదికస్యాత్ర గ్రహణం - సం పూర్వం రామాయ దత్తరాజ్యం - మన్త్రిప్రముఖై రాలోచనపూర్వకం ప్ర
తిజ్ఞాతరామాభిషేక ఇత్యర్థః - దశరథః - ధర్మ ఏవ పాశో ధర్మపాశః - ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిరితి సమాసః వ్యాఘ్రాదేరాకృతిగణ
త్వాత్ - తేన సంయతో బద్ధస్సన్ - సత్యవచనాత్ స్త్రీవిషయవచనసిద్ధిహేతోః - ప్రియం సుతం వివాసయామాస - రామో విగ్రహవాన్
ధర్మ ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రథమమంగీకృతం పరధర్మం పరిత్యజ్యానన్తరం ప్రవృత్తం స్త్రీవిషయం క్షుద్రధర్మమవలంబితవాన్ నిత్య
[illegible] - ఏతేన - స్వాం కైకేయ్యం పారిశేష్యం వా స్త్రాభం స్వోచనమేవ వా । వైకుంఠనాథుగ్రహణమశేషాఘవినాశనం ॥ ఆక్రుశ్య పుత్రమఘ
వాన్యదిజామితో పీనా రాయశ్చిత్తిమ్రియమాణ ఉప లిముక్తిం । కామాద్దోషోభయాత్పాప ఇత్యేవం యథా కదంచిద్భగవన్నామ
తాం ముక్తిసిద్ధౌ సర్వదా రామపరాయణస్య దశరథస్య కదన్నముక్తిరతి శంకా దూరోత్సారితా - సిద్ధసాధనత్వాగాత్ కాశతుశావలంబ
నాద్ధర్మపాశప్రతిబన్ధాచ్చ ముక్తిప్రసంగాభావాత్ - తథా చ ముముక్షూణాం దశరథవన్న వర్తితవ్యమిత్యుక్తం భవతి ॥ తీర్థీయం ॥
స ఇతి ॥ స రాజా సత్యవచనాద్ధేతోః ధర్మమయేన పాశేన - సంయతః బద్ధస్సన్ - ప్రియం సుతమపి వివాసయామాస ॥ ౨౩ ॥ పితృవచనపా
లనమవశ్యం కర్తవ్యమిత్యేతద్రామాచారముఖేన దర్శయతి స జగామేతి ॥ స రామః - వీరోఽపి రాజ్యపరిపాలనసమర్థోఽపి - కైకేయ్యాః ప్రి
యకారణాత్ ప్రీతిహేతుభూతాత్ స్త్రీపారవశ్యేనోక్తాదిత్యర్థః - పితుర్వచననిర్దేశాత్ వచనమేవ నిర్దేశః అజ్ఞా - ఆజ్ఞాయామ
పి నిర్దేశ ఇతి వాణః । తస్మాద్ధేతోః ప్రతిజ్ఞాం కైకేయీ సమక్షం కృతాం ప్రతిజ్ఞామనుపాలయంశ్చ - లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హే
త్వర్థే శతృప్రత్యయః - వక్ష్యతి - తద్బ్రూహి వచనం దేవి రాజ్ఞో యదభికాంక్షితం । కరిష్యే ప్రతిజానే చ రామో ద్విర్నాభిభాషత ఇతి ॥
స్వప్రతిజ్ఞాపాలనార్థం పితృవచనపాలనార్థం చేత్యర్థః - వనం దండకారణ్యముద్దిశ్య జగామ ॥ తీర్థీయం ॥ స ఇతి ॥ స రామః - విరః
జితేంద్రియః - అనైకైరపరాజ్ముఖతయా తినా కైకేయ్యాః ప్రియకారణాత్ ప్రీతినిమిత్తం - పితుర్వచననిర్దేశాత్ నియోగాత్ -
ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్ - తద్బ్రూహి వచనం దేవి రాజ్ఞో యదభికాంక్షితం । కరిష్యే ప్రతిజానే చ రామో ద్విర్నాభిభాషత ఇత్యేవం కైకే
య్యాః సన్నిధౌ పితుర్వచనపరిపాలనవిషయాం స్వకృతాం ప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయన్ వనం జగామ ॥ ౨౪ ॥ ఇక్ష్వాకువంశేత్యాదినా సమస్త
కల్యాణగుణపరిపూర్ణత్వోక్త్యా పరత్వము క్తం - తమేవమిత్యాదినాభిషేకప్రవృత్తినివృత్తికథనాత్సౌలభ్యముక్తం - అథ పరత్వసౌ

లిఖ్యాప్త స్వరాజ్యస్యాప్యుక్తత్వాత్ రామాపాత్తం ప్రజంతమితి ॥ యద్వా - అథ సిద్ధసాధననిష్ఠైర్లక్ష్మణశ్చ కైంకర్యపరైర్భరతాదిభిః అప్యరిజయసాధనం ప్రస్తుతమితి ॥ సార్ధశ్లోకద్వయస్యాన్వయః - శ్రీ జాలిప్రియం రామం ప్రేమ్ణా అనుజగామేతి సంబంధః - అనేనా సక్తిస్సాతిశయేత్యుక్తం - భ్రాతా - భ్రాతా స్వాపూర్వాపరాత్మన ఇతిపూర్వాభూతం - వినయసంపన్న స్సైకర్యరూపవినయయుక్తః - వినయశ్శేషత్వజ్ఞానం రామకైంకర్యరూపాచారో వా - వినయో గమనవిద్యాదిశిక్షాచార ప్రశ్రయశ్లిష్టైర్విశిష్టైర్జయంతీ । సుమిత్రాయా ఆనందం వర్ధయతీతి సుమిత్రానందవర్ధనః స్పృష్టం స్వం వనవాసాయ । రామం గచ్ఛంతం నిర్దిశ్య జనకాత్మజాం అగ్రతో యాహి మృగయవీం ద్విగచ్ఛతాత యథా సుఖమితి సుమిత్రయైవోక్తత్వాత్ ॥ దయిత రామస్యేష్టతమః - యస్మై వేదవృణుతే తేన లభ్యః ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రియతమత్వేన వరణీయ ఇత్యర్థః । లక్ష్మణః కైంకర్యలక్ష్మీసంపన్నో భవిష్యతీతి జ్ఞాత్వా లక్ష్మణ ఇతి వసిష్ఠేన కృతనామధేయః - సతు నాగవరశ్శ్రీమాన్ । అంతరిక్షగతశ్శ్రీమాన్ ఇత్యుక్తేః । కైంకర్యలక్ష్మీత్వం లక్ష్మణో లక్ష్మీసంపన్న ఇతి వక్ష్యతి । లక్ష్మ్యా అచ్చేతి పామాదిగణపాఠాన్నప్రత్యయః - అకారశ్చాంతాదేశః - లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణ శ్రీమానితి పర్యాయపారశ్చ । సుభ్రాతుర్భావస్సౌభ్రాత్రం భావే అణ్ - అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః - రామం వినాక్షణమపి జీవనాక్షమత్వం సభ్రాతృత్వం - వక్ష్యతి - నచ సీతా త్వయా హీనా న చాహమపి రాఘవ । ముహూర్తమపి జీవావో జలాన్మత్స్యావివోద్ధృతావితి ॥ రామస్య లక్ష్మణవిరహాసహత్వం సుభ్రాతృత్వం తచ్చ వక్ష్యతి - నచ తేన వినా నిద్రాం లభతే పురుషోత్తమః । మృష్టమన్నముపానీతమశ్నాతి న హి తం వినేతి ॥ తదనుదర్శయన్ సన్ - యద్వా - ఏవం సుభ్రాతృభిర్వర్తితవ్యమితి దర్శయన్నివేతి గమ్యోత్ప్రేక్షా - ప్రజంతం ఏకాంతే స్వాభిమతసకలకైంకర్యప్రదానప్రవృత్తభ్రాతరం - ఉపలక్షణమిదం - మాతా పితా భ్రాతా నివాసశ్శరణం సుహృద్గతిర్నారాయణ ఇత్యుక్తసకలవిధబంధుః - వక్ష్యతి - అహం తావన్మహారాజే పితృత్వం నోపలక్షయే । భ్రాతా భర్తా చ బంధుశ్చ పితా చ మమ రాఘవ ఇతి ॥ స్నేహాత్ భ్రాతృత్వప్రభృతిసుస్నిగ్ధో లక్ష్మణో లక్ష్మీవర్ధనశ్చ ఇత్యుక్తరామభక్తేరేవ హేతోః అనుజగామ - యేన యేన ధాతా గచ్ఛతి తేన తేన సహ గచ్ఛతీతి వదపూర్వోయం కశ్చిద్వృత్తివిశేష ఇతి ఋషిర్విస్మయతే హేతి - హ విస్మయే విహాదే చేతి శాణః । ఆజ్ఞాలేశమాత్రేణ స్వస్మిన్నేవాధి

ప్రియో భ్రాతా లక్ష్మణోనుజగామ హ । స్నేహాద్వినయసంపన్నస్సుమిత్రానందవర్ధనః ॥ * ॥
భ్రాతరం దయితో భ్రాతుస్సౌభ్రాత్రమనుదర్శయన్ ॥ ౨౬ ॥ రామస్య దయితా భార్యా నిత్యం
ప్రాణసమా హితా ॥ * ॥ జనకస్య కులే జాతా దేవమాయేవ నిర్మితా । సర్వలక్షణసంపన్నా నారీణా
ముత్తమా వధూః ॥ * ॥ సీతాప్యనుగతా రామం శశినం రోహిణీ యథా ॥ ౨౭ ॥ పౌరైరనుగతో దూరం పి

కృప్రేమాణం భగవంతం కస్త్ర విదేశాంతస్థలేస్వమనోరథానురూపవిశిష్టవిషయసకలకైంకర్యలాభాయానుసరన్నధికార్యత్రర్థవ్యక్తే ॥ లక్ష్మణం ॥ క్రమిరి ॥ ప్రియం రామం సహజప్రేమిమాన్ భ్రాతూ రామస్య దయితః ఇష్టః వినయసంపన్న - లక్ష్మణో భ్రాతా - సౌభ్రాత్రం సుభ్రాతృభావం - అనుదర్శయన్ స్నేహాత్ భక్త్యైవానుజగామ న పిత్రాదినిర్దేశాత్ ॥ ౨౬ ॥ అథ సీతాయాస్సాధనదశాయాం పురుషకారతయా ఫలదశాయాం ప్రాప్యతయా చాన్వయాత్తయా నిత్యయోగం దర్శయతి రామస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ రామస్య అభిరామస్యాపి దయితా అభిరామా - నిత్యం భార్యా ప్రాదిసంతతం భార్యా - బిభర్తేః ఋహలోర్ణ్యదితి ణ్యత్ - ప్రాణసమా ఉక్తధర్మద్వయే హేతురయం - హితా చేతనహితపరా - మిత్రమౌపయికం కర్తుమిత్యాది వక్ష్యతి । రామహితపరా వా - వక్ష్యతి స్మారయేత్వాం న శిక్షయ ఇతి । జనకస్య కులే జాతా - ఆచారప్రథా నైర్వర్థ్యః - దేవమాయేవ నిర్మితా అమృతమథనానంతరమసురమోహనార్థం నిర్మితా విష్ణుమాయేవ స్థితా - మాయయా మోహయిత్వా తాన్విష్ణుః స్త్రీరూపమాస్థిత ఇత్యుక్తేః । యద్వా నిర్మితా కృతమూర్తిః దేవమాయా విష్ణోరాశ్చర్యశక్తిరివ స్థితా - అనేన సౌందర్యపరికాష్ఠోక్తా - అథవా - నిర్మితా కృతావతారా దేవమాయా - దేవస్య విష్ణోర్లక్ష్మీః - వక్ష్యత్యుత్తరకాండే - ఋతే మాయాం విశాలాక్షీం తవ పూర్వపరిగ్రహామితి । ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - ఏవకారార్థే వా - సర్వలక్షణసంపన్నా సాముద్రికోక్తైస్సర్వైరుత్తమస్త్రీలక్షణైస్సంపన్నా - నారీణాముత్తమా పూర్వోక్తసర్వప్రకారేణ సర్వస్త్రీశ్రేష్ఠా - పురుషోత్తమరామానురూప నార్యుత్తమేత్యర్థః - వధూః దశరథస్నుషా - అచిరోఢా వా - అచిరోఢా వధూరితి వైజయంతీ । సీతా సీతా లాంగలపద్ధతిః - తజ్జన్యత్వాత్తద్వ్యపదేశః - అనేనాయోనిజత్వోక్తేః దివ్యలోకవాసకాలికసౌందర్యాన్యూనత్వోక్తా - అపిశబ్దేన లక్ష్మణానుగతిస్సముచ్చీయతే - రామమనుగతా నిరవధికసౌందర్యాకృష్టహృదయతయానుగతవతీ - రోహిణీ యథా - యథాశబ్ద ఇవార్థః - యథా తథైవైవం సామ్య ఇత్యమరః । రోహిణీనామ చంద్రస్యాసాధారణా పత్నీ - పతిష్ఠా సర్వనారీణాం మే షా చ దివి దేవతా । రోహిణీ న వినా చంద్రం ముహూర్తమపి దృశ్యత ఇతి ॥ న కేవలం రామసౌందర్యాకృష్టానుగతా కింతు కళంకినం రోహిణీవ పాతివ్రత్యస్వరూపప్రయుక్తానుగతేత్యర్థః - అయమర్థోనసూయాసమక్షం వ్యక్తీభవిష్యతి ॥ తీర్థీయం ॥ రామస్య దయితా ఇష్టా భార్యా నిరతిశయప్రేమాస్పదా - నిత్యం హితా హితకారిణీ చ - జనకస్య కులే యజ్ఞభూమౌ జాతా అయోనిజా - దేవమాయేవ సుందోపసుందమోహనార్థం దేవైర్నిర్మితా తిలోత్తమేవ - యద్వా - అసురవ్యామోహనార్థం అమృతవినియోగసమయే స్వ

నిర్మితా దేవస్యేతి శోభమానా యా వనితేవ - సర్వలక్షణసంపన్నా సాముద్రికశాస్త్రోక్తసకలస్త్రీలక్షణసంపన్నా వధూనాం - రామాదుత్తమః - నారీణాముత్తమావధూః । సీతాప్యనుగతా రామం శశినం రోహిణీ యథా - తదర్థత్వాల్లిసలేలిన ఇత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ రామభక్తివిశేషాల్లక్ష్మణసీతా కర్తృక పౌరాణామప్యనుగమనం వర్ణయితి పౌరైరితి ॥ పురే భవాః పౌరాః - అనేన స్త్రీ బాలవృద్ధావిశేష ఉక్తః - దూరమనుగత ఇత్యనేన విరహేన యామ్యత్వోక్త్యా పౌరాణాం పరమాభక్తిరుక్తా - పునర్విశ్లేషభీరుత్వం పరమాభక్తిరుచ్యతే ఇతి వచనాత్ - పౌరైరిత్యనేనాత్ర ద్వేషవాద వివరామభక్తిహేతురిత్యుక్తం - పిత్రా దశరథేనచ - చశబ్దాన్మాతరో అప్యనుగతా ఇత్యర్థః । అయోధ్యారథేన వనాన్ గతః - పిత్రా త్వేనేవ పుత్రకృతవాత్సల్యాదనుగత ఇత్యుక్తం ॥ శ్లోకార్థః ॥ అథ ధర్మాత్మా రామః పౌరైః పిత్రా దశరథేనచ దూరమనుగతః ॥ ౨౮ ॥ వివరణత్వపాలభ్యేదర్శనాలె అథ వాత్సల్యపాశిత్యే దర్శయతి శృంగిబేరపుర ఇతి ॥ ధర్మాత్మా ఆశ్రితవాత్సల్యసౌశీల్యే అత్మాస్వభావో యస్య సతథా - ఆశ్రితవాత్సల్యసౌశీల్యస్వభావో రామః - శృంగిబేరపురే - శృంగిణః కృష్ణసారాదయః - తేషాం బేరాణి శృంగాణి - ప్రతిచ్ఛందం ప్రతినిధిబేరంచ ప్రతిరూపకమితిహై జయంతీ । వంచనేనసజాతియమృగగ్రహణార్థాని యస్మిన్ తచ్ఛృంగిబేరం - తథా త్వా స్తుబంక్యపురే గంగాకూలే - శృంగిబేరపుర సన్నిహితగంగాతీర ఇత్యర్థః - ఏతేన గంగాతీరత్వ్యయాత్రాణాం దోష్ఠ్యాపుష్పకతుభద్రేణ వితత్వనేత్యుక్తం - సాకాశేతినచాకాశితీత్యాద్యచ్ఛియుక్తౌ ॥ నిషాదాం ప్రతిలోమజాతివిశేషాః - నిషాదాన్ పాలన్యాదధిపం యంతి । తేషామధిపతిరితి జాత్యా పకర్షోక్తిః - ప్రియమితి ప్రియస్తం - స్వస్మిన్ ప్రతిమంతమిత్యర్థః - గుహాలగ్నయతిలనయితి పరస్వమితి గుహః - ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః - తంజాతితో పృతితో గుణతశ్చాపకృష్టమపి స్వస్మాన్మనుష్యమాత్రేణాదరణయత్వ ముక్తం - నిషాదాధిపతిమాసాద్యేత్యనేన సౌశీల్యముక్తం - మహతో మందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః సౌశీల్యం - ధర్మాత్మేత్యనేన వాత్సల్యముక్తం - ఆసాద్యేత్యత్ర తావిధివాచినా అర్థాన్నైరంతర్యముక్తం - శృంగిబేరపురే గుహమాసాద్యేత్యనేన దోషభోగ్యత్వరూపవాత్సల్యముక్తం - సూతం సుమంత్రం పారంపర్యేణానువర్తమానమపి వ్యసర్జయత్ - స్వార్థేణ - సచ్ఛిప్రత్యుత్తరవాత్సల్య వాత్సల్యౌ పూర్వవత్సంపరిహరంత్యాధనో రిపవాత్సల్యశయఉక్తిః ॥ శ్లోకార్థః ॥ గంగాకూలే ధర్మాత్మా శృంగిబేరపురే నిషాదాధిపతిం - ప్రియమిష్టం - గుహమాసాద్య రామవిసర్జనార్థమాగతం సూతం - గంగాకూలే వ్యసర్జయత్ అత్యజత్ ॥ ౨౯ ॥ స్వస్మిన్నాశ్రితలేశమాత్రేణ జనితం గుహవిషయప్రేమాతిశయం దర్శయతి - రామం గుహేనసహితస్సన్ లక్ష్మణేన సీతయాచ సహితః - గుహానువృత్తా దశరథేనచ ॥ ౨౮ ॥

శృంగిబేరపురే సూతం గంగాకూలే వ్యసర్జయత ।
గుహమాసాద్య ధర్మాత్మా నిషాదాధిపతిం ప్రియమ్ ॥ ౨౯ ॥
గుహేనసహితో రామో లక్ష్మణేనచ సీతయా ॥ ౩౦ ॥ తేవనేన

వనం గానాంతరమేవ లక్ష్మణసీతాభ్యాం నిత్యానపాయినీభ్యాం సాహిత్యమాసీత్ - తతః పూర్వం సిద్ధమపి సదసత్ప్రాయమాసీదిత్యర్థః - యద్వా - దృష్టాంతాదౌ లక్ష్మణసీతాసాహిత్యకథనం - తాదృశసాహిత్యం గుహస్యాసీదితి భావః - సహితః సంహితః - నసోవా - హితత్వతయోరితి మలోపః - సః రామః లక్ష్మణేన సీతయా వసహ గుహేన - హితః ప్రహితః - గంగాం తారిత ఇత్యధ్యాహారః ॥ శ్లోకార్థః ॥ గుహేనేతి ॥ సరామః - లక్ష్మణేన సీతయాచ సహ గుహేన హితః ప్రహితం - గంగాం తారిత ఇత్యర్థః - యద్వా - గుహమాసాద్య గుహేన లక్ష్మణేన సీతయాచ సహితో రామః - సుమంత్రం వ్యసర్జయదితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ౩౦ ॥ తేవనేనేతి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తే రామాదయస్త్రయ ఇత్యనేన గుహనివర్తనం ద్యోతితం - వనేన వనం గత్వా వనాద్వనం గత్వా - పంచమ్యర్థే తృతీయా - హేతౌ తృతీయా వా - అనేన నూతనవనావలోకన కుతూహలం నగరప్రవేశస్యాధికారవిరుద్ధత్వంచ ద్యోత్యతే - యద్వా - అవనేన వనం గత్వా - అన్యోన్యరక్షణేన వనంగత్వేత్యర్థః - వక్ష్యతి - అగ్రతో గచ్ఛ సౌమిత్రే సీతా త్వామనుగచ్ఛతు । పృష్ఠతో హం గమిష్యామి త్వాంచ సీతాంచ పాలయన్ ॥ అన్యోన్యస్యేహ నో రక్షా కర్తవ్యా పురుషర్షభేతి ॥ యద్వా - అవనేన పితృవచనపరిపాలనేన హేతునా వనం గత్వా - అవనేన లోకరక్షణేన హేతునా - రావణాదిదుష్టనిబర్హణముఖేన లోకరక్షణార్థం హి తేషాం వనగమనం - యద్వా - తేవృ దేవన ఇతి ధాతోర్భావే ల్యుట్ - తేవనేన దేవనేన లీలయా - అనాయాసేనేత్యర్థః - మృగయా క్రీడనేన వా - అంగైవ వృత్తిత్వాత్ తేవనం పాద చారః ఇతి లభ్యతే - నూతనవిసర్జనానంతరం రథాపవరుహ్య పాదసంచారేణ వనం గత్వేత్యర్థః - యద్వా - అవనేన సూనవనం గత్వా - మధ్యమధ్యస్థలప్రదేశం వనంచ గత్వేత్యర్థః - వనేన జలేన సహితం వనం - న తు మరుకాంతారమితి వార్థః - పయః కీలాలమమృతం జీవనం భువనం వనమిత్యమరః । బహూదకాః విపులోదకాః - అధికోదకా వా - విపులానేకయోర్బహురితి వైజయంతీ । నావా తార్యా ఇత్యర్థః - నదీః గంగాం తీర్త్వా ఉత్తీర్య - గంగానదీ నామితి నదీముఖ్యత్వాత్ నిరుపపదనదీశబ్దేన గంగోచ్యతే - జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమన్యతరస్యామితి బహువచనం - పూజాయాం బహువచనం వా - అనితిం పాశానితి వదవయవబహుత్వాభిప్రాయేణ వా బహువచనం - అత్ర అగ్నిహోత్రం జుహోతీతి యవాగూం పచతీతివదర్థక్రమేణ నదీస్తీర్త్వా వనం గత్వేతి యోజనీయం - యద్వా - అపూర్వకాలే పి క్త్వాప్రత్యయః - ఆస్యం వ్యాదాయ స్వపితీతివత్ - యద్యప్యాస్యం వ్యాదాయ స్వపితీ సమానకాలిత్వే సంఖ్యానపి తిపాదానే క్త్వాద్వయమేవోదాహృతం - తథాపి న్యాసకృతాపరావరయోగే చేతి పూర్వసూత్రే చకారాత్సర్వత్రాయం ప్రయోగస్సంభవతీత్యుక్తం - యద్వా - తేవనేనేత్యనేన గంగాతరణమర్థసిద్ధం - నదీశబ్దో యమునాపరః - యద్వా - నదీః గంగా యమునా మందాకినీః - మందాకినీ నామ చిత్రకూటపర్వత సమీపే నదీ ప్రవంతీ - సా కర్మాన్యయ యుగపదుకం - యద్వా - పూర్వార్థే సరామో లక్ష్మణేన సీతయాచ స

వనంగత్వానదీస్థిత్వాత్ బహూదకాః ॥ * ॥ చిత్రకూటమను ప్రాప్య భరద్వాజస్య శాసనాత్ । రమ్య
మావసథం కృత్వా రమమాణా వనే త్రయః ॥ * ॥ దేవగంధర్వసంకాశాస్తత్ర తేన్యవసన్సుఖమ్ ॥
౩౧ ॥ చిత్రకూటంగతే రామే పుత్రశోకాతురస్తదా ॥ * ॥ రాజాదశరథస్స్వర్గంజగామవిలపన్సు
తమ్ ॥ ౩౨ ॥ మృతేతుతస్మిన్భరతోవసిష్ఠప్రముఖైర్ద్విజైః ॥ * ॥ నియుజ్యమానో రాజ్యాయ నై

త్ నాభ్యలషత్ - మహాబల ఇత్యనేన సత్యామపి శక్తౌ స్వరూపవిరుద్ధత్వాత్ రాజ్యం నాంగీచకారేత్యభిగమ్యతే - అత ఏవ వక్ష్యతి - రాజ్యం చాహం చ రామస్య ధర్మం వక్తుమిహార్హసి । విలాపం సభామధ్యే జగర్హ చ పురోహితం । కథం దశరథాజ్జాతో భవేద్రాజ్యాపహారక ఇతి॥ తీర్థీయం ॥ తస్మిన్ దశరథే మృతే భరతే వసిష్ఠాదిభి రాజ్యాయ నియుజ్యమానః మహాబలం రాజ్యం కర్తుం సమర్థః స భ్రాత్రా రాజ్యం నైచ్ఛత్ ॥ ౩౩ ॥ స జగామేత్యర్థమేకం వాక్యం ॥ వీరేణ యుక్తో వీరః - వీర్యం అత్ర శత్రుభూతరాగాదిజేతృత్వం - విషయానాకృష్టచిత్త ఇత్యర్థః - యద్వా - విధిశ్చ వచనైః స్వార్థం తైరసాయాచితోऽపి యః । ప్రీతు శ్శిష్యస్య దాసస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హతి ఇత్యుక్తం త్వా చతురంగబలసహితస్స భరతః - రామపాదప్రసాదక పాదశబ్దః పూజ్యవాచీ - పూజ్యే తు పాద నామాంక ఇత్యమరం । ప్రసాదకః తుముణ్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామితి ణ్వుల్ - పూజ్యం రామం ప్రసాదయితుమిత్యర్థః - యద్వా - రామచరణయోః ప్రసాదకః - రామస్యైవ ప్రసాద్యత్వేऽపి పాదయోః ప్రసాద్యత్వోక్తిః శేషభూతవ్యవహారానుసారేణ - రాజానం ద్రష్టుమితి వక్తవ్యే రాజపాదౌ ద్రష్టుమితి హి భృత్యజనో వ్యవహరతి - వనం జగామ ప్రాప - వస్తుతో రామస్య రూపావావేవ భరతాయ రాజ్యం దత్తమితి ముగ్ధో వర్తయితుమిత్యర్థః - పూజితాయామికామాతాదత్తం రాజ్యమిదం మమ । తద్దదామి పునస్తుభ్యం యథా త్వమదదా మమ॥ తీర్థీయం ॥ స జగామేతి ॥ వీరః వీర్యేణ యుక్తః - అత్ర వీర్యం నామ అంతశ్శత్రుభూతరాగాదిజేతృత్వం - విషయానాకృష్టచిత్త ఇత్యర్థః - రామపాదప్రసాదకం పాదశబ్దః పూజ్యవాచి - పూజ్యం రామం ప్రసన్నం కర్తుమిత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ గత్వా త్వితి ॥ అత్ర స ఇత్యనుషజ్యతే - సః ఆర్యభావపురస్కృతం పురస్కృతార్యభావః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్పరనిపాతః - యద్వా - ఆర్యభావేన స్వస్యార్యభావేన పురస్కృతః పూజితః - ఉచితమనేన క్రియత ఇతి శ్లాఘిత ఇత్యర్థః - పూజితస్యాప్యత్ర పురస్కృత ఇతి బాణః । తథావిధస్సన్ సుమహాత్మా అంతఃకరణం యస్య తం సుమహాత్మానం - స్వతః ప్రసన్నహృదయమిత్యర్థః - సత్యపరాక్రమం సత్యే పరాక్రమో ప్రచ్యుతత్వం యస్య తం రామం - గత్వా తు ప్రాప్య - న తు నిశ్శేషాస్థితస్యాగ్రతస్స్థితి రేవాలం యాచనమతిరిచ్యత ఇతి భావః - భ్రాతరం రామమయాచత్ ప్రార్థయామాస - స్వాభీష్టమితి శేషః - యాచేర్ద్విత్కర్మకత్వాత్ కర్మద్వయం అథ యది - క్రియాభేదాద్రామశబ్దస్య న పునరుక్తతా॥ తీర్థీయం ॥ గత్వేతి ॥ రామమది రామం రామం - ఆర్యభావపురస్కృతం పినయపురస్కృతస్సన్ - సుమహాత్మా సుశోభనం మహా

> చ్ఛత్రాజ్యం మహాబలః ॥ ౩౩ ॥ స జగామ వనం వీరో రామపాదప్రసాదకః ॥ ౩౪ ॥ గత్వా తు సుమహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమమ్ । అయాచద్భ్రాతరం రామమార్యభావపురస్కృతః ॥ ౩౫ ॥ త్వమేవ రాజా ధర్మజ్ఞ ఇతి రామం వచోऽబ్రవీత్ ॥ ౩౫ ॥ రామోऽపి పరమోదారస్సుముఖస్సుమహాయశాః ॥ * ॥ న చైచ్ఛత్పితురాదేశాద్రాజ్యం రామో మహాబలః ॥ ౩౬ ॥ పాదుకే చాస్య రాజ్యాయ

నాత్మా అంతఃకరణం యస్య తం - అభావత్ - స్వాభిలషితమితి శేషః - సత్యకార్యవతాం పుంసామలమేవాగ్రతస్స్థితిరితి న్యాయేన సతాం పురతోऽవస్థానమాత్రేణ స్వాభిప్రాయే నివేదితేऽపి తైస్యత్ర ఖ్యాపనార్థం పునరయాచదితి భావః ॥ ౩౫ ॥ స్వాభీష్టమేవాహ త్వమేవేతి॥ ధర్మజ్ఞ శ్రేష్ఠే విద్యమానే సతి కనిష్ఠో రాజ్యమర్హతీతి ధర్మం జానన్ త్వమేవ రాజా నాన్య ఇతి రామం వచోऽబ్రవీత్ - అకథితం చేతి ద్వికర్మకత్వం ॥ తీర్థీయం ॥ అభిలషితమేవాహ త్వమేవేతి॥ ధర్మజ్ఞః సర్వగుణశ్రేష్ఠే సతి కనిష్ఠస్య రాజ్యార్హతా నాస్తీత్యముం ధర్మం త్వమేవ జానాసి ॥ అతః త్వమేవ రాజేతి రామం వచోऽబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౩౫ ॥ నను భరతకృతా ప్రపత్తిః కుతో నాఫలత్ అధికారవైగుణ్యాద్వా - శరణ్యవైగుణ్యాద్వా - నాద్యః - అపేక్షాతిరిక్తస్యాభావాత్ - నాంత్యః - తస్య సర్వగుణపరిపూర్ణత్వాత్ - ఇత్యాశంక్య ప్రబలప్రతిబంధకస్య రాజాజ్ఞస్య సద్భావాన్న సా ఫలితేత్యాహ రామోऽపీతి ॥ అపిశబ్దః ప్రతివిశేషణమన్వేతి - రామోऽపి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా స్వరూపరూపగుణైరాశ్రితచిత్తరంజనస్వభావోऽపి పరమోదారోऽపి స్వపర్యంతాపేక్షితార్థప్రదోऽపి - య ఆత్మదా బలదా ఇతి శ్రుతేః । సుముఖోऽపి అర్థిజనలాభేన ప్రసన్నముఖోऽపి - సుమహాయశా అపి - న హ్యర్థినః కార్యవశాదుపేతాః కకుత్స్థవంశే విముఖాః ప్రయాంతీత్యుక్తరీత్యా ప్రసిద్ధకీర్తిరపి - మహాబలోऽపి ఆశ్రితమనోరథపరిపూరణనిపుణోऽపి - రామః పితురాదేశాద్బలవత్ప్రతిబంధకాన్నైచ్ఛత్ - చకారాత్తదవసానే త్వైచ్ఛదిత్యర్థః - ఆదేశో నియోగః ॥ తీర్థీయం ॥ రామోऽపీతి ॥ రామోऽపి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా స్వరూపగుణైరాశ్రితచిత్తరంజకత్వస్వభావోऽపి - సుముఖః అర్థిజనలాభేన ప్రసన్నముఖః - పరమోదారః యాచకాభీష్టప్రదాననిరతః - సుమహాయశాః - న హ్యర్థినః కార్యవశాదుపేతాః కకుత్స్థవంశే విముఖాః ప్రయాంతీతి విష్ణుపురాణోక్తప్రకారేణ ప్రసిద్ధకీర్తిః - సన్నపి మహాబలః ఏకశరవిమోచనేన సకలరాక్షసనిరసనసమర్థః - అపిశబ్దః సర్వత్ర సంబధ్యతే - ఏవంభూతోऽపి రామః - పితురాదేశాన్నియోగాత్ - రాజ్యం నైచ్ఛదితి యోజనా - పితుర్వచనగౌరవాత్ భరతేనార్థితం రాజ్యాభిషేకం నైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ సర్వథా ప్రపత్తేర్నైష్ఫల్యమనుచితమితి యావత్ ప్రతిబంధకానివృత్తిః ఫలప్రతినిధిం దిశతీత్యాహ పాదుకే చేతి ॥ చస్త్వర్థః - కిం తు భరతాగ్రజః ఫలప్రదానోచితసంబంధశీలః - రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం - క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ - అస్య భరతస్య - పాదుకే న్యాసం స్వప్రతినిధిం దత్వా - రామపాదుకే రాజ్యం కురుతః అహం తయోః పరిచారక ఇతి భావయేతి దత్వేత్యర్థః - పునః పునర్భరతం

తస్మాద్దేశాన్నివర్తయామాస - పురంపురగిత్యనేన భరతస్యరాజ్ఞః శిరసా సహమత్వం ద్యోత్యతే - స్వార్థ త్యనిష్పత్తిపూర్వకం పరస్యతోష
ణహానరూపత్వాన్నాగాన్స్పృశతి - కిం తు సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ ॥ తీర్థీయం ॥ పాదుకే చేతి ॥ భరతాగ్రజం - అస్య భరతస్య - రా
జ్యాయరాజ్యం కర్తుం - తి - న్యాసభూతే పాదుకే స్పృష్ట్వా పాదుకే న్యాసరూపేణదత్త్వా - పునర్నిదేశ్య పాదుకే పునర్భరతం నివర్త
యామాసేతి సంబంధః - రామస్య నిక్షేపరూపతయా స్వత్వనివృత్తిపూర్వకపరస్వత్వాపాదకవిషయత్వాభావాన్న తు స్థానే అప్రసక్తే
రిస్యేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ ॥ ౩౭ ॥ అథ ప్రపన్నస్యరామాశ్రిత్యార్థినివృత్తిశేషిత్వం ప్రదర్శయన్నాహ సకామమితి ॥ సభరతః -
కామం రామకైంకర్యవిషయం - అనవాప్యైవ రామపాదౌ రామస్యపాదుకే - పాదశబ్దః పాదుకోపలక్షకః - ఉపస్పృశన్ ప్రత్యహం
సేవమానస్సన్ రామాగమనకాంక్షయా కదారామ ఆగమిష్యతీతి ప్రత్యాశయా చతుర్దశవర్షరూపప్రతిబంధకమతీత్య కదారా
మకైంకర్యం లప్స్య ఇతి మనోరథమభివర్ధయన్నిత్యర్థః - రామరహితతన్నివాసస్యాతిదుఃఖావహతయా అయోధ్యాం విహాయ -
నందిగ్రామే నందిగ్రామాఖ్యే అయోధ్యాసన్నిహితే స్వల్పగ్రామే - రాజ్యమకరోత్ తదాజ్ఞాకైంకర్యమకరోత్ - పరస్మైపదేనస్వస్య త
స్మిన్ ఫలత్వనివృత్తిరవగమ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ సకామమితి ॥ సభరతః కామం అభిషేకార్థం రామప్రత్యానయనలక్షణం మనోరథ
మనవాప్యైవ - నందిగ్రామే - రామపాదౌ రామపాదుకే - అనుదినముపస్పృశన్ నమస్కుర్వన్ - రామాగమనకాంక్షయా నందిగ్రామే స్థి
త్వా - రాజ్యమకరోత్ పాలయామాస ॥ ౩౮ ॥ అయోధ్యాకాండప్రతిపాద్యపితృవచనపరిపాలనసిద్ధిం గమయన్నుత్తరకాండార్థం ప్ర
స్తౌతి గతేత్వితి ॥ అర్థత్రయమేకం వాక్యం - భరతే గతే తు విశేషాస్తితమేవాహ - శ్రీమాన్ ప్రతిజ్ఞాభంగభయజనితవిషాదవిగమా
దుత్పన్నకాంతివిశేషః - సత్యసంధః భరతనిర్బంధేనాప్యవిచాలప్రతిజ్ఞః - సంధాప్రతిజ్ఞామర్యాదేత్యమరః । జితేంద్రియః మా
తృభరతాదిప్రార్థనయాపి నత్యపి రాజ్యభోగలౌల్యరహితః - రామః - నగరే భవో నాగరః - తత్ర భవ ఇత్యణ్ - తస్య జనస్య - తత్ర చి
త్రకూటే - పునరాగమనమాలక్ష్య ఆలోచ్య - చకారాదృషివిప్రకారదర్శనాచ్చ - తత్ప్రదేశం విహాయ - ఏకాగ్రః పితృవచనపరిపాలనైక
తానవధానః - విరోధిభూయిష్ఠదేశత్వేన సావధానో వా - దండకాన్ ప్రవివేశ - హేతి నిపాతే - ఏకేన గోత్రేణ నన్వవృత్తి రేకాగ్రో రా

యన్యాసం దత్త్వా పునః పునః ॥ * ॥ నివర్తయామాస తతో భరతం భరతాగ్రజః ॥ ౩౭ ॥ స కామమ
నవాప్యైవ రామపాదావుపస్పృశన్ ॥ * ॥ నందిగ్రామేఽకరోద్రాజ్యం రామాగమనకాంక్షయా ॥
౩౮ ॥ గతే తు భరతే శ్రీమాన్ సత్యసంధో జితేంద్రియః ॥ * ॥ రామస్తు పునరాలక్ష్య నాగరస్య జన
స్య చ । తత్రాగమనమేకాగ్రో దండకాన్ ప్రవివేశ హ ॥ ౩౯ ॥ ప్రవిశ్య తు మహారణ్యం రామో రాజీ
వలోచనః । విరాధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శ హ ॥ * ॥ సుతీక్ష్ణం చాప్యగస్త్యం చ అగస్త్య

ఉపనామవఖిలద్వైజయంతీ । సీతాలక్ష్మణయోశ్చ ప్రవేశోఽర్థసిద్ధః - దండకస్య రాజ్ఞో జనపదో దండకః - తస్య నివాస ఇత్యణ్ - జనపదే లుబి
లుప్ - శుక్రశాపేన వనత్వం ప్రాప్త - ఉత్త్యాయాం కన్ - అవాంతరవనబహుత్వాద్బహువచనం - వక్ష్యత్యుత్తరకాండే సప్తో బ్రహ్మర్షి
శాపేన పురా వై దండకో హతః । తతః ప్రభృతి కాకుత్స్థ దండకారణ్యముచ్యతే ॥ తపస్వినః స్థితా యత్ర జనస్థానమతోఽభవదితి । దండకా
మితిపాఠే - దండకో నామ రాజాస్యామటవ్యామస్తీతి దండకా అర్శ ఆదిభ్యోఽజిత్యచ్ ప్రత్యయః తతష్టాప్ - క్షిపకాదిత్వాన్నేత్వం - ఏ
వమయోధ్యాకాండవృత్తాంతసంగ్రహేణ పితృవచనపరిపాలనరూపః సామాన్యధర్మః - శేషభూతస్య శేషివిషయకైంకర్యవృత్తిః ప్ర
పన్నస్య భగవత్పారతంత్ర్యం చ దర్శితం - శత్రుఘ్నవృత్తాంతప్రదర్శనేన తస్య భాగవతపారతంత్ర్యం సూచితం ॥ తీర్థీయం ॥
గతేత్వితి ॥ భరతే గతే సతి - శ్రీమాన్ సర్వాతిశయకాంతిమాన్ - సత్యసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః - జితేంద్రియః రాజ్యభోగ్యలౌల్యరహితః - రా
మస్త్వితి - నాగరస్య జనస్య అయోధ్యావాసినో జనస్య - చశబ్దాద్భరతస్య చ తత్ర చిత్రకూటే పునరాగమనమాలక్ష్య - పితుర్వచనపరిపాలనే
ఏకాగ్రచిత్తస్సన్ - దండకాన్ దండకాఖ్యవనం - ప్రవివేశ - అవాంతరవనబాహుల్యాద్బహువచనం - హేతి ప్రసిద్ధౌ ॥ ౩౯ ॥ అథ బ్రా
హ్మణేషు విశిష్య సత్యప్రతిజ్ఞత్వప్రతిపాదనపరమారణ్యకాండవృత్తాంతం సంగృహ్ణాతి ప్రవిశ్యేత్యాదినా ॥ రామో మహారణ్యం ప్రవిశ్య -
తు విశేషాస్తితమాహ - రాజీవలోచనః అపూర్వసంస్థానవిపినవిలోకనజనితకుతూహలేన వికసితనయనారవిందస్సన్ - తేనైవ హేతునా
ఏవ విరాధం రాక్షసం హత్వా - తద్గహనముపహారీకృత్యేవ శరభంగం దదర్శ - హేత్యైతిహ్యే - తదనుజ్ఞయా సుతీక్ష్ణం చాపీత్యేకనిపాతస్స
ముచ్చయార్థకః - అగస్త్యమగస్త్యభ్రాతరం చ దదర్శ - తథేతి సముచ్చయే - అగస్త్యభ్రాతా సుదర్శనాఖ్యః - తదుక్తం సనత్కుమా
రసంహితాయామగస్త్యేన - యవీయాన్ మమ భ్రాతా సుదర్శన ఇతి స్మృత ఇతి । కుంభసంభవస్యాగస్త్యస్య భ్రాతా సహపోషణాదితి
బోధ్యం - అగస్త్యం చాగస్త్యభ్రాతరమిత్యత్ర సంధికార్యాభావో వాక్యసంహితాయా అనిత్యత్వాత్ - తథోక్తం - పదేషు సంహితా ని
త్యా నిత్యా ధాతూపసర్గయోః । నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సా వివక్షామపేక్షత ఇతి ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రవిశ్య తు మహారణ్యమిత్యారభ్య ఆ
రణ్యకాండకథాం సంగృహ్ణాతి క్రియతే - తు శబ్దోఽవధారణే - రాజీవలోచనో రామః - రాజీవలోచనవిశేషణం రామస్య మహావనప్రవేశన

ఘాతి రాక్షసేభ్యో ద్దారంభాత్ - విరాధం హత్వా - గోస్వకయుతి - మహారణ్యం దండకాఖ్యం వనం - ప్రవిశ్యేతు ప్రవిశ్య - శరభంగనామానం మునిం దదర్శ - తథా సుతీక్ష్ణం చాప్యగస్త్యం చ అగస్త్యభ్రాతరం తథా ॥ ౪౧ ॥ అగస్త్యేతి ॥ అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే - రాము ఏవమ ప్రీతస్సన్ జగదేకవీర స్యస్వస్య గృహాయుధజాలం స్వస్యప్రకటనత ప్రసన్నస్ - అగస్త్యవచనాదేవ వనదుష్ప్రాప్యత్వాత్ - ఐంద్రం చాపం ఖడ్గం తూణీరం చ అస్తే దమితి సంబంధసామాన్యే అణ్ - ఉత్తరోమమహేంద్రేణేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ । ఐదం శరాసనాదిత్రయసాధారణం విశేషణం - ఏతస్య శరా అస్యంతే క్షిప్యంతే అనేనేతి శరాసనం ధనుః - తచ్చ ఖడ్గం చ - అక్షయసాయకౌ అమరసిమవనహస్త్రౌ శరధీ ఇషుధీ మోఘావ్యక్షయశరౌ - తూణీర వంగౌ - జగ్రాహ స్వీకృతవాన్ - వచనాజ్జగ్రాహేత్యనేన ఖడ్గాదికమగస్త్యో నస్వష్టవాన్ - కింతు నిర్దిష్టవానిత్యుచ్యతే । ఏవం ద్వితీయం ॥ అగస్త్యేతి ॥ శరాసనాదిప్రతిగ్రహణ త్యేవం రూపాగస్త్యవచనాత్ - ఇంద్రః పరమేశ్వరో విష్ణుః తస్యమహేంద్రం - నిజాయుధ లనాత్ పరమప్రీతిః అక్షయాః సాయకాయయోస్తౌ తూణీరం ఇషుధిచ జగ్రాహ ॥ ౧౬ ॥ ఏవం విరాధనిరసనానంతరం యద్దర్శనాది వనేరమునిజనాభ్యర్థనమాహ వసత ఇతి ॥ వనే శరభంగవనే - తస్య వసతః - తస్మిన్ వసతీత్యర్థః - షష్ఠీచేయం శేషేవా గాద్య స్యచభావేనభావలక్షణమిత్యస్మిన్నర్థేషష్ఠీ - యద్వా - షష్ఠ్యర్థం సంబంధసామాన్యస్య ఉక్తవిశేషపర్యవసానం - శరభంగాశ్రమేరామమభిజగ్ముశ్చతాపసా ఇతి వక్ష్యమాణత్వాచ్ఛరభంగవన ఇతిసిద్ధం - సర్వేవైఖానసవాలఖిల్యాదయ ఋషయశ్శరభంగాశ్రమవాసినః వనచరైః చిత్రకూటపంపావనప్రభృతివనవాసిభిస్సహ - స్మృతి - పంపావనవాసినాం మునీనాం దర్శనమపి । చిత్రకూటాలయానాం చక్రియ వేకదనం మహదితి ॥ యద్వా - వనచరైస్సహాసవసతస్తస్య - షష్ఠీసవిశేషణేతి న్యాయినతస్యవసవాసమహాప్రేత్యర్థః - వక్ష్యతిహి - త్వేవయం భవతారక్ష్యో భవద్విషయవాసినః । నగరస్థో వనస్థో వా త్వంనో రాజా జనేశ్వరః ॥ యద్వా వనే వసతస్తస్య సమీపం ఋషయ ఇత్యుపస్కార్యం - అయం రాజా అస్మాన్ రక్షిష్యతీతి - అనేనవిధేయ ఇతి ధర్మాత్మానం తు రాక్షసోచ్ఛిత్తి ఇత్యుక్తవిధిప్రసిద్ధిం - యద్వా - అయం రామశ్చరిష్యతి చేదస్మద్విశః అసురాః కబంధాదయ తత్ర దనుశ్చ ప్రయోగాత్ - యద్వా - లసాన్ రాక్షసాన్ గృహ్ణాంతీత్యసురా చతారథసేనావధార్యం - శేషాపదాయవదంతరయిష్యం - ప్రార్థయితుంవా - క్రియార్థోపపదస్యకర్మణిస్థానిన ఇతిచతుర్థీ - అభ్యగమన్ అభిముఖతయా అగతాం నత్వాభిముఖ్యాదన్యచ్చగచ్ఛాగతి

భ్రాతరం తథా ॥ ౧౨ ॥ అగస్త్యవచనాచ్చైవ జగ్రాహైంద్రం శరాసనమ్ ॥ * ॥ ఖడ్గం చ పరమ
ప్రీతస్తూణీ చాక్షయసాయకౌ ॥ ౧౫ ॥ వసతస్తస్య రామస్య వనే వనచరైస్సహ ॥ * ॥ ఋషయో
భ్యగమన్ సర్వే వధాయాసురరక్షసామ్ ॥ ౧౩ ॥ స తేషాం ప్రతిశుశ్రావ రాక్షసానాం తదా వనే ॥
౧౧ ॥ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ రామేణ వధస్సంయతి రక్షసామ్ । ఋషీణామగ్నికల్పానాం దండకారణ్యవాసి
నామ్ ॥ ౧౫ ॥ తేన తత్రైవ వసతా జనస్థాననివాసిని । విరూపితా శూర్పణఖా రాక్షసీ కామరూపిణీ ॥

న్నామాస్తి - నత్వకార్యవతాం పురుషాణాం తేవాం ప్రశస్తిః । యద్వా - అసురరక్షసాం వనే వసతాం రక్షసాం వధాయాభ్యాగమన్నిత్యుభయత్రాన్వయః కాకాక్షిన్యాయాత్ - మధ్యమణిన్యాయాద్వా ॥ ద్వితీయం ॥ వసత ఇతి ॥ సర్వే ఋషయః అసురరక్షసాం వధాయ వనచరైర్వానప్రస్థమునిభిస్సహ వనేవసతస్తస్య రామస్యాభ్యాగమన్ - సమీపమాగతా ఇత్యర్థః - యద్వా - అనాదరే షష్ఠీ - తపసా హీనం రామస్యతాపసరూపే ణావస్థానమనాదృత్య - సర్వేశ్వరోయందుష్టాన్ సంహృత్య అస్మాన్ రక్షిష్యతీతి నిశ్చిత్య రాఘవం శరణమాగతా ఇత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ మునీనాం దురవస్థామాలోక్య తద్విరోధినిరసనం ప్రతిజ్ఞాం మిత్యాహ స తేషామితి ॥ స రామః - రాక్షసానాం వనే దండకారణ్యే - తేషాం ఋషీణాం - తథా ప్రతిశుశ్రావ - యథా తైరర్థితం తథా ప్రతిజజ్ఞ ఇత్యర్థః - అత్ర వధస్సంగరస్సం వా ప్రతిశ్రవస్సం శ్రవః ప్రతిజ్ఞా చేతి హలాయుధః ॥ ద్వితీయం ॥ స తేషామితి ॥ స రామః - రాక్షసానాం వనే రాక్షసావాసభూతే వనే - తేషాం ఋషీణాం - తథా ప్రార్థనావచనం - ప్రతిశుశ్రావ - అంగీచకారేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ మునిభిరర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ కో ర్థ ఇత్యత్రాహ ప్రతిజ్ఞా తశ్చేతి ॥ రామేణ ప్రతిజ్ఞాతో ర్థస్తు అగ్నికల్పానామిత్యనేన మగ్నిసాదృశ్యం ప్రాప్తానాం - ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దేశ్యదేశీయర ఇతి కల్పప్రత్యయః - అతఏవ దండకారణ్యవాసినాం ఋషీణాం - చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ - సంయతి యుద్ధే - సముదాయ స్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః । రక్షసాం వధః - కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణిషష్ఠీ - ప్రతిజ్ఞాతం తిత్వితి పారేసామాన్యే నపుంసకం - ప్రతిజ్ఞాతం - వస్తువధ ఇత్యర్థః ॥ ద్వితీయం ॥ అంగీకృతమర్థమాహ ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి ॥ రామేణ అగ్నికల్పానాం అగ్నిసదృశానాం - దండకారణ్యవాసినామృషీణాం సన్నిధావితి శేషః - సంయతియుద్ధే - ప్రస్తుతకాలే రక్షసాం వధః ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి సంబంధః ॥ ౧౫ ॥ అథ ప్రతిజ్ఞాన స్యాహ బీజముపక్షేపతి తేనేతి ॥ తత్రైవ జనస్థానే - వసతా తేన రామేణ - జనస్థానే నివసతీతి జనస్థాననివాసినీ - సుప్యజాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యే ఇతి ణినిః - కామేనేచ్ఛయా రూపమస్యా అస్తీతి కామరూపిణీ - శూర్పాణీవ నఖా యస్యాస్సా శూర్పణఖా - పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం - నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామితి ఙీష్ప్రతిషేధః శూర్పణఖాఖ్యా రాక్షసీ విరూపితా కర్ణనాసికాచ్ఛేదేన వైరూప్యం ప్రాపితా - రామస్య దక్షిణో బాహురితి లక్ష్మణస్య రామ బాహుత్వాత్ రామస్య విరూపకరణకర్తృత్వోక్తిః - శూర్పనఖీతి పాఠే న సా సంజ్ఞా ॥ ద్వితీయం ॥ తేనేతి ॥ తేన రామేణ - తత్రైవ దండకారణ్యాంతర్భూతపంచవట్యామేవ వసతా జనస్థాననివాసిని - జనస్థానం నామ దండకారణ్యే

శాంతస్య బలనివేశస్థానం - కామరూపిణీ కామేనేచ్ఛయా రూపమస్యాస్తీతి తథా - శూర్పణఖా విరూపితా కర్ణనాసాచ్ఛేదేన వైరూప్యం ప్రాపితా ॥ ౪౬ ॥ తత ఇత్యాదినా అర్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ తతః శూర్పణఖావైరూప్యకరణానంతరం - శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్ యుద్ధార్థం సన్నద్ధాన్ - సర్వరాక్షసాన్ చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకప్రధానరాక్షసాన్ - తేష్వపి ప్రధానం - ఖరం త్రిశిరసం చైవ దూషణం చైవ రాక్షసం - చైవేతి నిపాతద్వయసముదాయస్సముచ్చయార్థః - తేషాం పూర్వోక్తానాం రాక్షసానాం ఖరాదీనాం చ పదానుగాన్ అనుచరాంశ్చ - రణే యుద్ధే - నిజఘాన హతవాన్ - యద్వా ఖరాదీన్ తేషాం పదానుగాన్ సర్వరాక్షసాంశ్చ నిజఘానేతి యోజనా ॥ లీథ్యాయం ॥ తత ఇతి ॥ తతః శూర్పణఖావైరూప్యకరణానంతరం శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్ యుద్ధార్థం సన్నద్ధాన్ - సర్వరాక్షసాన్ చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాప్రధానరాక్షసాన్ - తత్రాపి ప్రధానభూతాన్ ఖరం త్రిశిరసమితి - తేషాం పూర్వోక్తరాక్షసానాం ఖరాదీనాం చ పదానుగాన్ అనుచరాంశ్చ - రణే నిజఘానేతి సంబంధః ॥ ౪౬ ॥ వనే రాక్షసాన్ పరిసంచష్టే వన ఇతి ॥ తస్మిన్ వనే నివసతా రామేణైకేనైవ సహాయత్వం దర్శితం - జనస్థాననివాసినామిత్యనేనారణ్యవర్తిత్వేనాతిఘోరత్వముక్తం - రక్షసాం చతుర్దశసహస్రాణీతి యోగపద్యముక్తం - నిహతానీతి నిశ్శేషత్వముచ్యతే - సహస్రాణీతి సంఖ్యాసంఖ్యేయయోరభేదేన నిర్దేశః - చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాని సైన్యానివా ॥ లీథ్యాయం ॥ హతాన్ ప్రధానాన్ పరిసంచష్టే వన ఇతి ॥ తస్మిన్ వసతా - రామేణేతి శేషః ॥ ౪౭ ॥

ఏవం రామస్య సత్యప్రతిజ్ఞత్వే దర్శితే సీతాయాః పురుషకారత్వం వక్తుం బీజముపక్షిపతి తత ఇతి ॥ తత ఖరాదివధానంతరం - జ్ఞాతివధం ఖరవధం - ఖరస్య జ్ఞాతిత్వం స్వమాతృష్వసుః విశ్రవసో జాతత్వాదిత్యారణ్యపర్వణి వ్యక్తం - శ్రుత్వా అకంపనశూర్పణఖాముఖేన జ్ఞాత్వా - రావణః రావయతీతి రావణః - వక్ష్యత్యుత్తరకాండే - యస్మాల్లోకత్రయం చైతద్రావితం భయమాగతం । తస్మాత్త్వం రావణో నామ నామ్నా తేన భవిష్యసీతి ॥ యద్వా - విశ్రవసోఽపత్యం రావణః - శివాదిత్వాద్విశ్రవసో విశ్రవణ రవణ ఇతి పాఠాత్ రవణాదేశః అణ్ చ - క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన మూర్ఛితః తోమమాఢం - మూర్ఛితౌ మూఢసోఢా యావితి వైజయంతీ । సహాయం మూర్ఛతేనితా

౪౬ ॥ తతశ్శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్ సర్వరాక్షసాన్ । ఖరం త్రిశిరసం చైవ దూషణం చైవ రాక్షసమ్ ॥ * ॥ నిజఘాన రణే రామస్తేషాం చైవ పదానుగాన్ ॥ ౪౭ ॥ వనే తస్మిన్నివసతా జనస్థాననివాసినామ్ ॥ * ॥ రక్షసాం నిహతాన్యాసన్ సహస్రాణి చతుర్దశ ॥ ౪౮ ॥ తతో జ్ఞాతివధం శ్రుత్వా రావణః క్రోధమూర్ఛితః ॥ * ॥ సహాయం వరయామాస మారీచం నామ రాక్షసమ్ ॥ ౪౯ ॥ వార్యమాణస్సుబహుశో మారీచేన స రావణః ॥ * ॥ న విరోధో బలవతా క్షమో రావణ తేన తే ॥ ౫౦ ॥ అనాదృత్య తు తద్వాక్యం రావణః కాలచోదితః ॥ * ॥ జగామ సహమారీచస్తస్యాశ్రమపదం తదా ॥ ౫౧ ॥ తేన మాయావినా దూరమపవాహ్య నృపాత్మజౌ ॥ * ॥ జహార భార్యాం రామస్య గృధ్రం హత్వా జటాయుషమ్ ॥ ౫౨ ॥ గృధ్రం చ నిహతం దృష్ట్వా హృతాం శ్రుత్వా చ మైథిలీమ్ ॥ * ॥ రాఘవశ్శోకసంత

ప్తా - మూర్ఛా ఇతి త్రపత్వాత్ - కిం తు మూర్ఛాయాస్సంజాతేతి మూర్ఛితః - తారకాదిత్వాదితచ్ - మారీచం నామ రాక్షసం సహాయం వరయామాస ॥ లీథ్యాయం ॥ తత ఇతి ॥ తతః ఖరాదివధానంతరం - జ్ఞాతివధం అకంపనశూర్పణఖాముఖేన శ్రుత్వా - క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తస్సన్ - మారీచం నామ రాక్షసం సీతాహరణసహాయం వరయామాసేతి యోజనా ॥ ౪౯ ॥ వార్యమాణ ఇతి ॥ అత్రాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - హే రావణ - తే బలవతా ఖరాదిషు దృష్టపరాక్రమవతా - బలీయసా తేన రామేణ - విరోధో న క్షమో న యుక్తః - క్షమం శక్తే హితే త్రిష్విత్యమరః - ఇతి స బహుశో ముహుర్ముహుః - వార్యమాణోఽభూత్ ॥ ౫౦ ॥ అనాదృత్యేతి ॥ రావణః కాలచోదితః - కాలేన మృత్యునా ప్రేరితస్సన్ తద్వాక్యం మారీచవాక్యం అనాదృత్య సహమారీచః మారీచేన సహితః - తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి సమాసః - వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సభావాభావః - తదా తస్మిన్నేవ కాలే తస్య ఖరదూషణాదిహంతృత్వేన ప్రసిద్ధస్య రామస్య - ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం - పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః । జగామ ప్రాప ॥ లీథ్యాయం ॥ వార్యమాణ ఇతి ॥ హే రావణ లోకబాధక - అప్రమేయబలేన తేన రామేణ విరోధో న క్షమ ఇతి బహుశో వార్యమాణోఽపి స రావణః కాలచోదితస్సన్ తద్వాక్యమనాదృత్య సహమారీచః - తస్య ఖరదూషణహంతృత్వేన ప్రసిద్ధస్య రామస్యాశ్రమపదం జగామేతి యోజనా ॥ ౫౧ ॥ తేనేతి ॥ మాయావినా ప్రశస్తమృగమాయావతా అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః - లోభనీయ విచిత్రకనకమృగవేషధారిణేత్యర్థః - తేన మారీచేన ప్రయోజ్యేన - నృపాత్మజౌ దశరథపుత్రౌ - దూరం యథా భవతి తథా అపవాహ్య అపసార్య - దృశ్యాదృశ్యతయా రాఘవం రామస్వరతుల్యస్వరేణ లక్ష్మణం చ దూరం నిస్సార్యేత్యర్థః - మధ్యే సీతావిమోచనాయ ప్రాప్తం జటాయుషం జటాయుర్నామకం గృధ్రం - హత్వా మరణపర్యవసాయినీం హింసాం కృత్వా - రామస్య భార్యాం నిత్యానపాయినీం సీతాం - జహార హృతవాన్ - అత్రాస్యం వ్యాదాయ స్వపితీతివత్ పూర్వకాలే క్త్వాప్రత్యయః - సీతాం హృత్వా జటాయుషం జఘానేత్యర్థః - అత్ర మాయానిర్మితా సీతైవాపహృతా స్వయమగ్నావంతర్హితా - అత ఏవ మాయాసీతాయామగ్నిం ప్రవిష్టాయాం నిజసీతాయా ఉత్థానం యథాకథంచిల్లోకాపవాదాత్ పునస్సంత్యాగశ్చోపపద్యత ఇత్యాహుః ॥ ౫౨ ॥ గృధ్రం చేతి ॥ మృగరూపమారీచహననసంపన్నశాలాయాం సీతాయా అదర్శనేన త

అన్వేషణంచకారేణ సముచ్చీయతే నిహతం ముమూర్షం - గృధ్రం జటాయుషం దృష్ట్వా - తద్వచనాత్ మైథిలీం సీతాం - హృతాం రావణే
నాపహృతాం శ్రుత్వా - రాఘవః శోకేన సంతప్త సంవ్యక్తస్తస్య - సీతాయా అదర్శనేన తప్త జటాయుమరణేన సుతరాం తప్తః - అ
త ఏవ వ్యాకులేంద్రియః కథం షితసర్వేంద్రియస్సన్ - విలాపపరిదేవనమకరోత్ - విలాపః పరిదేవనమిత్యమరః । రాజ్యాద్భ్రంశో వనే
వాసస్సీతా నష్టా హతో ద్విజః । ఈదృశీయం మమాలక్ష్మీర్నిర్దహేదపి పావకమ్ ॥ అత్ర రాఘవమైథిలీశబ్దాభ్యాం కులద్వయావద్యకరమిద
మపహరణమితి శోకాతిశయహేతురుచ్యతే - నను విష్ణ్వవతారభూతస్యాస్య కథం శోకమోహౌ సంభవత ఇతి - సంభవత ఏవ పురుషధౌ
రేయస్య - యది హి లోకోత్తరగుణవిశిష్టవస్తువినాశే పితౌ నస్యాతాం తర్హి న కథం పురుషధౌరేయస్స్యాత్ - తచ్చ కథమితి సుందరం
స్యాత్ తయోరుభయోర్నమస్కార ఏవ స్యాత్ - వక్ష్యతి చ మహాపురుషగుణమణివర్ణనప్రకరణే - వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవ
తి దుఃఖిత ఇతి । మారుతిశ్చ వక్ష్యతి - దుష్కరం కృతవాన్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః । ధారయత్యాత్మనో దేహం న శోకే నావసీద
తీతి ॥ తీర్థీయం ॥ గృధ్రం చేతి ॥ నిహతం కంఠగతప్రాణం - శ్రుత్వా - గృధ్రముఖాదితి శేషః - విలలాప పర్యదేవయత్ - ఆకులేంద్రియః
ఆకులాని శోకపరవశాని ఇంద్రియాణి యస్య స తథా ॥ ౫౩ ॥ తత ఇతి అర్ధత్రయమేకవాక్యం ॥ తేనైవ శోకేన గృధ్రహననజనితేనై
వ శోకేన - సీతాపహరణజశోకాదప్యధికేనేత్యర్థః - తతః వ్యాప్తో రామః - గృధ్రం తిర్యగ్విశేషమపి జటాయుషం - పితృసఖత్వాత్ శేషికా
ర్యాయత్తప్రాణత్వాచ్చ - దగ్ధ్వా బ్రహ్మమేధేన సంస్కృత్య - యత్తు ప్రేతస్య మర్త్యస్య కథయంతి ద్విజాతయః । తత్స్వర్గగమనం తే
స్యుః శీఘ్రం రామో జజాప హ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ముక్తత్యక్తశరీరత్వాద్బ్రహ్మమేధమర్హతి - తథోక్తం నృసింహపురాణే - మ
త్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ । తస్మాత్త్వం మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీతి ॥ సామాన్యతశ్చోక్తం - య
థా ఆగ్నేయే - విష్ణోః కార్యం సముద్దిశ్య దేహత్యాగో యతః కృతః । తత్రైవ కురమాసాద్య ముక్తో భవతి మానవ ఇతి ॥ ఆశ్వమేధికేచ -
ప్రాణాంస్త్యజతి యో మర్త్యో గవాం ప్రపన్నోపి మత్కృతే । బాలసూర్యప్రకాశేన ప్రజేద్యానేన మద్గృహమితి ॥ అత్రాపి వక్ష్యతి - యా
గతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చ యా గతిః । అపరావర్తినాం యా చ యా చ భూమిప్రదాయినాం ॥ మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకా
ననుత్తమానితి । అత్రాపరావృత్తిర్నచ పునరావర్తత ఇత్యుక్తా ముక్తిరేవ - నతు యుద్ధే అపలాయనం తత్ఫలస్య స్వతస్సిద్ధత్వే నతద
నుగ్రాహ్యత్వాభావాత్ - న చ సంస్కారాభావే సుకృతఫలస్యానుత్పత్త్యా తత్కరణేన తదనుగ్రాహ్యత్వమితి వాచ్యం - తిరశ్చో యజ్ఞాన

ప్తో విలలాపాకులేంద్రియః ॥ ౫౩ ॥ తతస్తేనైవ శోకేన గృధ్రం దగ్ధ్వా జటాయుషమ్ ॥ * ॥ మార్గ
మాణో వనే సీతాం రాక్షసం సందదర్శ హ । కబంధం నామ రూపేణ వికృతం ఘోరదర్శనమ్ ॥ ౫౪ ॥
తం నిహత్య మహాబాహుర్దదాహ స్వర్గతశ్చ సః ॥ ౫౫ ॥ స చాస్య కథయామాస శబరీం ధర్మచా

థీకారేణ తస్య తద్గభాసేన తస్య తదనుగ్రాహ్యత్వాత్ - అంగిఫలస్యైవాంగఫలత్వేనోపాసనాంగానాం యజ్ఞదానాదీనామపి ముక్తిరేవ ఫ
లమిత్యభిప్రాయేణ యా గతిర్యజ్ఞశీలానామిత్యాద్యుక్తం - యద్వా - ఇమాన్ లోకాన్ కామాన్నీ కామరూప్యనుసంచరన్నిత్యాదిశ్రు
త్యుక్తరీత్యా ముక్తస్య సర్వలోకసంచారసంభవాద్యా గతిరిత్యుక్తం క్రమముక్తిపరమిదం వచనం - నన్వాత్మానం మానుషం మన్య ఇతి
మనుష్యత్వం భావయతః కథం పరత్వాసాధారణచిహ్నం మోక్షప్రదత్వముచ్యత ఇతి చేన్న - సత్యేన లోకాన్ జయతీత్యుక్తస్య సర్వలో
కజయస్య మానుషత్వేప్యవిరోధాత్ - ఏవం జటాయుషం దగ్ధ్వా వనే తాం మార్గమాణః అన్వేషణం కుర్వన్ - మృగ అన్వేషణ ఇత్యస్మా
ద్ధాతోశ్శానచ్ - ఆధృషాద్వేతి వికల్పాణ్ణిజభావః - రూపేణ శరీరేణ - వికృతం వికారయుక్తం - యేనాంగవికార ఇతి తృతీయా - కుక్షిసక్థి
స్తనుస్తకమిత్యర్థః - ఘోరదర్శనం భయంకరదర్శనం - కబంధం కబంధాకారత్వాత్ కబంధనామకం రాక్షసం - దదర్శ - హేతి
ఖేదే - అమృతమన్వేషతా కాలకూటమలంభీత్యర్థః - యద్యప్యయం దానవ ఏవ - తథాపి రాక్షసప్రకృతిత్వాత్తథోక్తమితి జ్ఞేయం ॥
తీర్థీయం ॥ తత ఇతి ॥ తతః ప్రలాపానంతరం - తేనైవ శోకేన రావణేన సీతా హృతేతి నివేద్య మృతజటాయువిషయశోకేనైవ - ఉపల
క్షితః - జటాయుషం దగ్ధ్వా విధినా సంస్కృత్య - సీతాం వనే మార్గమాణః - రూపేణ వికృతం కబంధం సందదర్శేతి సంబంధః ॥ ౫౪ ॥
తమితి ॥ మహాబాహుః కబంధభుజనికర్తనక్షమభుజః - రామః తం కబంధం నిహత్య తత్ప్రార్థనయా దదాహ దగ్ధవాన్ - స చ కబంధో
దాహేన హేతునా - స్వః స్వర్గం - గతః - ఇదమర్ధమేకం వాక్యం ॥ తీర్థీయం ॥ తమితి ॥ తం కబంధం - నిహత్య దదాహ చ - స చ స్వర్గతః
స్వర్గం గతః ప్రాప్తవాన్ - స్వర్గగమనయోగ్యం స్వకీయం గంధర్వరూపం ప్రాప్తవానిత్యర్థః ॥ ౫౫ ॥ స చేతి ॥ సః స్వర్గం గచ్ఛన్ క
బంధోపి - అస్య ఉపకారస్మృత్యా క్షణమాకాశే స్థిత్వా - ధర్మచారిణీం గురుశుశ్రూషాది ధర్మాచరణశీలాం - ఆచార్యాభిమానరూప
చరమపర్వనిష్ఠామిత్యర్థః - పాదమూలం గమిష్యామి యానహం పర్యచారిషమితి వక్ష్యమాణత్వాత్ । ధర్మేణ అతిథిసత్కారరూపేణ నిపు
ణాం సమర్థాం - ధర్మసూక్ష్మజ్ఞామిత్యర్థః రామస్సమాగమిష్యతీతి స్వాదూని ఫలాన్యాస్వాద్యాస్వాద్య పరీక్ష్య నిక్షిప్తవతీ ఫలానీతి శ్ర
సిద్ధిః - శ్రమణీం పరివ్రాజికాం - చతుర్థాశ్రమం ప్రాప్తాశ్చ శ్రమణా నామ తే స్మృతా ఇతి స్మరణాత్ । శబరీం ప్రతిలోమస్త్రియం -
తదుక్తం నారదీయే - నృపాణాం వైశ్యతో జాతశ్శబరః పరికీర్తితః । మధూని వృక్షాదానీయ విక్రీణీతే స్వవృత్తయ ఇతి ॥ జాతేరస్త్రీవిష
యాదితి జీష్ - అభిగచ్ఛ అభిముఖ్యేన గచ్ఛేతి రాఘవం కథయామాస - రాఘవ ఇతి పాఠే - తస్యోత్తరశ్లోకేనాన్వయః - రాఘవేతి పాఠే - సో

తాన్సుతశ్శబరాఽభిగచ్ఛేత్యస్య రామస్య కథయామాసేత్యర్థః - అత్ర - భాగవతత్వేపి మహాత్మ్యాహీనజాతేరప్యభిగంతవ్యత్వోక్తిః ॥ తీర్థీయం ॥ సకబంధః - హేరాఘవ - శబరీం శబరసి యం - ధర్మచారిణీం శ్రవణకీర్తనాదిభిః పద్ధర్మాచరణశీలాం - ధర్మనిపుణాం సామాన్యవిశేషరూపధర్మనిపుణాం - శ్రమణీం గతు ఘోరాశ్రమం ప్రాప్తాం - జితేంద్రియత్వపూర్వకమోక్షోపయుక్తాచారనిష్ఠామిత్యర్థః - ఏవం భూతాం భక్తామభిగచ్ఛేతి అస్య రామస్య కథయామాసేతి యోజనా - ప్రథమాంతపాఠే త్వయముత్తరశేషః ॥ ౫౬ ॥ సఇతి ॥ మహాతేజాః పరమపర్వనిష్ఠజనలప్యయాతి సంతుష్టస్సరాఘవః - శత్రుసూదనః గమిష్యామ్యక్షయాన్ లోకాన్ త్వత్ప్రసాదాదరిందమేత్యుక్తత్వాత్ప్రాప్తిప్రతిబంధకనివర్తకః - పాత్రదాద్వ్యాత్రిపత్వాభావః శబరీం నీచత్వసీమాభూమిం సంతాం - అభ్యగచ్ఛదితి సౌశీల్యాతిశయోక్తిః - దశరథాత్మజః రామశ్శబర్యా సమ్యక్పూజితః - మహర్షిపజ్ఞానహస్త్రాణి వంధ్యస్య దశరథస్య త్వప్రసాదేత్యం తాదరకృతభోజనాదత్యతిశయితం తత్కాలమాత్రసమాగతశబరీసమర్పితమప్యస్తాన్నమితి భావః - శరభంగాదిభిరగస్త్యాంతైః కృతం పూజామాత్రం - శబర్యాకృతం తు సమ్యక్పూజా - తస్యాశ్చరమపర్వనిష్ఠత్వాదితి భావః - ఉక్తం హి - మమ మద్భక్తభక్తేషు ప్రీతిరభ్యధికా భవేదితి ॥ యత్వా - సమ్యక్పూజనం పరీక్షితరసైః ఫలైర్భోజనం - పూజిత ఇత్యత్ర మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చేతి వర్తమానేక్తః - తథాచ శబర్యేత్యత్ర క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి కథం న షష్ఠీతి చేత్ - అత్ర కేచిదాహుః ఆర్షష్షష్ఠ్యభావ ఇతి - అన్యేతు నాయం వర్తమానేక్తః కింతు భూతే - తద్యోగే చ లోకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాత్తృతీయైవేతి - వస్తుతః పూజాస్య సంజాతేతి పూజితః - తారకాదిత్వాదితచ్ ప్రత్యయః - అనేన తృతీయా భవత్యేవ ॥ తీర్థీయం ॥ సోభ్యగచ్ఛదితి స్పష్టమేతత్ ॥ శబర్యేతి ॥ సమ్యక్పూజితః యథావిధి అర్ఘ్యాదిఫలసమర్పణాంతోపచారేణార్చితః ॥ ౫౭ ॥ ఏవం సత్యప్రతిజ్ఞత్వప్రధానమారణ్యకాండచరితం సంగృహ్య మిత్రకార్యనిర్వాహకత్వపరాం కిష్కింధాకాండకథాం సంగృహ్ణాతి పంపేతి ॥ పంపా నామ పద్మసరః తస్యాస్తీరే తత్తటకానన ఇత్యుద్దీపకసన్నిధానోక్తిః - హనుమతా ప్రశస్తహనుసా - వీరకిణాంకితముఖేనేత్యర్థః - వానరేణ సంగతః సంయుక్తః - రామ ఇతి శేషః - హేతిహర్షే - విశహోజనస్త్రాణాపహారిణీతం పోపవనే స్వకామినీఘటకసమాగమోయం చోరైర్వనే వహృతసర్వస్వస్య స్వజనముఖావలోకనవదతీవాకౌ

రిణీమ్ ॥ * ॥ శ్రమణీం ధర్మనిపుణామభిగచ్ఛేతి రాఘవమ్ ॥ ౫౬ ॥ సోభ్యగచ్ఛన్మహాతేజాశ్శబ
రీం శత్రుసూదనః ॥ * ॥ శబర్యా పూజితస్సమ్యగ్రామో దశరథాత్మజః ॥ ౫౭ ॥ పంపాతీరే హను
మతా సంగతో వానరేణహ ॥ ౫౮ ॥ హనుమద్వచనాచ్చైవ సుగ్రీవేణ సమాగతః ॥ ౫౮ ॥ సుగ్రీ
వాయ చ తత్సర్వం శంసద్రామో మహాబలః ॥ * ॥ ఆదితస్తద్యథావృత్తం సీతాయాశ్చ విశేషతః ॥
౫౯ ॥ సుగ్రీవశ్చాపి తత్సర్వం శ్రుత్వా రామస్య వానరః ॥ * ॥ చకార సఖ్యం రామేణ ప్రీతశ్చైవ

ఽనమితి ముసే హర్షః - హనుమతా కాగతిరిహేదానీమిత్యతిమాత్రపర్యాకులతాదశాయాం విజయకిణాంకపదనవతా పురుషేణ - సతిఽమోయదృచ్ఛయా సంజాతః - వానరేణేతి విశేషణేన రావణవత్ సన్న్యాసివేషరహితతయా స్వవేషేణ సమాగమాద్విశ్వసనీయతాద్యోత్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ పంపాతీర ఇత్యాదినా కిష్కింధాకాండకథాసంగ్రహః క్రియతే ॥ పంపాతీరఇతి ॥ సంగతః - రామ ఇత్యనుషజ్యతే - హేతి హర్షే ॥ ౫౮ ॥ హనుమద్వచనాత్ సుగ్రీవేణ సమాగతః - చైవేతి నిపాతసముదాయస్సముచ్చయార్థః - అనుకూలపురుషకారలాభాదుచితమిత్రలాభో జాత ఇతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ హనుమదితి ॥ హనుమద్వచనాత్ సుగ్రీవో యుష్మత్సంగమపేక్షత ఇత్యాదిరూపం హనుమద్వచనం ॥ ౫౮ ॥ అథ సఖ్యహేతుం రహస్యోద్భేదం దర్శయతి సుగ్రీవాయేతి ॥ మహాబల ఇత్యనేన వృత్తస్మరణకాలికకాతర్యగోపనహేతుధైర్యముచ్యతే - రామః ఆదితః జన్మన ఆరభ్య - తత్ ప్రసిద్ధం - సర్వం వృత్తం సుగ్రీవాయ శంసత్ - అనిత్యమాగమశాసనమిత్యడభావః - అకథయదిత్యర్థః - సీతాయాస్తద్వృత్తం చ రావణహృతత్వాదికం - యథావృత్తం వృత్తమనతిక్రమ్య - పదార్థానతివృత్తావవ్యయీభావః - తదన్వేషణస్యావశ్యకర్తవ్యతయా విశేషేణాశంసత్ ॥ తీర్థీయం ॥ సుగ్రీవాయేతి ॥ మహాబలో రామః - ఆదితః జన్మన ఆరభ్య - తత్ప్రసిద్ధం - వృత్తం సీతాయాస్తద్వృత్తం చ రావణహృతత్వాది సర్వం - సుగ్రీవాయ విశేషతః విశేషేణ - యథావృత్తం వృత్తమనతిక్రమ్య - శంసత్ - అడభావ ఆర్షః - మహాబల ఇతి విశేషణసామర్థ్యాత్స్వాయమంతరేణ సర్వనిర్వాహకత్వేపి లోకరీతిమనుసృత్య సుగ్రీవసహాయముద్దిశ్య సర్వమకథయదిత్యర్థమవగమ్యతే ॥ ౫౯ ॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ చాపీతి నిపాతసముదాయస్సముచ్చయార్థః - వానరస్సుగ్రీవోపి రామస్య సంబంధి తత్సర్వం పూర్వోక్తం వృత్తాంతం శ్రుత్వా ప్రీతః - రామస్య ప్రయోజనాపేక్షిత్వాన్మామకమపి ప్రయోజనం నివర్తయిష్యతీతి తుష్టస్సన్ అగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా యస్య తదగ్నిసాక్షికం - శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రత్యయః రామేణ సఖ్యం సఖిత్వం - సఖ్యుర్య ఇతి భావార్థే యప్రత్యయః - చకారకృతవాక్ - నానిరరామశ్లాఘ్యాం సఖ్యస్యానన్యశత్వం వ్యంజితం - తేన చ రామస్య సౌశీల్యాతిశయో వ్యజ్యతే - గుహస్య హీనమనుష్యజాతితయా తత్సఖ్యం సౌశీల్యహేతుః - తత్రాపి స్త్రీత్వేన శబర్యాభిగమనం తతస్తరాం సౌశీల్యం - సుగ్రీవస్య తిర్యక్త్వేన తతస్తమాం సౌశీల్యమితి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ వానరః సుగ్రీవోపి రామస్య సంబంధి తత్సర్వం శ్రుత్వా స్వసమానదుఃఖమహాబలసంబంధలాభాత్ ప్రీతస్సన్ - రామేణ అగ్నిసాక్షికమేవ అగ్నిస్సా

షీసాక్షి ద్రష్టా యస్య తత్తథోక్తం-సఖ్యం సఖిత్వం చకారేతి యోజనా ॥౬౧॥ తత ఇతి ॥ తతః సఖ్యకరణానంతరం -దుఃఖితేన-పరమ దుఃఖ్యాతరామసన్నిధానాదుద్బద్ధపూర్వవృత్త-దుఃఖాప్యంచేత్యర్థః -వానరరాజేన సుగ్రీవేణ-కర్తృకరణయోస్తృతీయేతి కర్తరి తృతీయా-వైరస్య వాలివిరోధస్య అనుకథనం అనుకూలవదనం-ప్రశ్నానుకూలనుత్తరమిత్యర్థః-వాలినా సహ తవ కుతో వైరమభూదిత్యేవం ప్రశ్నః- తం ప్రతి వక్తవ్యం సర్వం రహస్యప్రకాశరూపం-ప్రణయాత్ స్నేహాత్-విస్రంభాద్వా-ప్రణయాస్త్వమీ । విస్రంభయాచ్ఞా ప్రేమాణ ఇత్యమరః ॥ రామాయావేదితం ఆసమంతాదుక్తం-కాత్స్న్యేనోక్తమిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తత ఇతి ॥ వానరరాజేన సుగ్రీవేణ దుఃఖితేన సుహృత్సన్నిధౌ స్మృతదుఃఖేన-వైరస్యానుకథనం - ప్రశ్నం ప్రతి వాలినా సహ తవ వైరం కథమభూదితి-ప్రతివచనరూపం ప్రతిత్యర్థః- రామాయ ప్రణయాత్ ప్రత్యుత్తరమావేదితుం సాకల్యేనోక్తమిత్యర్థః ॥౬౨॥ ప్రతిజ్ఞాతం చేతి ॥ చశబ్దో భిన్నక్రమః-రామేణ చ తదా ఆవేదనానంతరకాలే-వాలివధం ప్రతి ప్రతిజ్ఞాతం-వాలివధప్రతిజ్ఞా కృతేత్యర్థః - బాలేతి - వానరస్సుగ్రీవశ్చ-తత్ర ఋశ్యమూకే-వాలినో బలం -సముద్రాత్ పశ్చిమాత్ పూర్వం గత్వా దక్షిణాదపి చోత్తరం । క్రామత్యనుదితే సూర్యే వాలీ వ్యపగతక్లమ ఇత్యాదివాక్ష్యమాణం బలం-ఉత్సాహం వర్ణనాయ కథయామాస ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రతిజ్ఞాతమితి ॥ తదా వైరవృత్తాంతశ్రవణానంతరకాలే-రామేణ వాలివధం ప్రతి ఉద్దిశ్య-అవశ్యం వాలినం వధిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం-వాలిన ఇతి-తత్ర ఋశ్యమూకే-వానరః సుగ్రీవః-వాలినో బలం అరుణోదయమారభ్య నారోదయాత్ పూర్వసముద్రాది చతుస్సముద్రాభిగమనాదికం వాలిపౌరుషం-రామస్యోత్సాహవర్ధనార్థమకథయదిత్యర్థః ॥౬౩॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ సుగ్రీవో రాఘవే విషయే-వీర్యేణ హేతునా-నిత్యం దర్శనమారభ్య సాలభేదనపర్యంతం ముహుర్ముహుర్వా-శంకితశ్చాసీచ్చ-అయం వాలితుల్యవీర్యో న వేతి సంకితవానిత్యర్థః- నిత్యే నబ్రహ్మస్వ విశ్వాసరత్వం -మహాబాహ్వే నిత్య ప్రహసితో నిత్యప్రజ్వలిత ఇతి । మతిబుద్ధిత్వాదిసూత్రే శంకితో భయోపాత్యర్థే సిద్ధా ఇతి సూచనాత్ కర్తరి నిష్ఠా ॥ తీర్థీయం ॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ అపి చ రాఘవే రాఘవవిషయే వీర్యే హేతునా-నిత్యం శంకితః సుగ్రీవ ఆసీత్-రామస్య వాలిహననసామర్థ్యమస్తి వా న వేతి సుగ్రీవో నిత్యమశంకిష్టేత్యర్థః ॥౬౪॥ రాఘవేతి ॥ తుశబ్దో విశేషవాచీ-న కేవలం శంకితో భూత్ కింతు ప్రత్యయార్థమస్య దర్శయామాస చే

వాగ్నిసాక్షికమ్ ॥ ౬౧ ॥ తతో వానరరాజేన వైరానుకథనం ప్రతి ॥* ॥ రామాయావేదితం సర్వం

ప్రణయాద్దుఃఖితేన చ ॥ ౬౨ ॥ ప్రతిజ్ఞాతం చ రామేణ తదా వాలివధం ప్రతి ॥ * ॥ వాలినశ్చ బలం

తత్ర కథయామాస వానరః ॥ ౬౩ ॥ సుగ్రీవశ్శంకితశ్చాసీన్నిత్యం వీర్యేణ రాఘవే । ౬౪ ॥ రాఘ

వప్రత్యయార్థం తు దుందుభేః కాయముత్తమమ్ । దర్శయామాస సుగ్రీవో మహాపర్వతసన్నిభం ॥

౬౫ ॥ ఉత్స్మయిత్వా మహాబాహుః ప్రేక్ష్య చాస్థి మహాబలః । పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప సంపూర్ణం

దశయోజనమ్ ॥ ౬౬ ॥ బిభేద చ పునస్సాలాన్ సప్తైకేన మహేషుణా । గిరిం రసాతలం చైవ జనయన్

ప్రత్యయం తదా ॥ ౬౭ ॥ తతః ప్రీతమనాస్తేన విశ్వస్తస్స మహాకపిః । కిష్కింధాం రామసహితో

త్యర్థః - రాఘవప్రత్యయార్థం రాఘవవిషయజ్ఞానార్థం-రామబలవిజ్ఞానార్థమిత్యర్థః - రామవిషయవిశ్వాసజననార్థమేతి వ -ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్విత్యమరః । దుందుభేః దుందుభ్యాఖ్యస్య వాలిహతస్యాసురస్య-ఉత్తమం అతిభిలం అతివిపులమహాపర్వతసన్నిభం - ఉత్తమం ఉన్నతం వా - కాయం కాయాకారాస్థి -దర్శయామాస - రామాయేతి శేషః- వాలీ పితదస్థి సోఽదాగ్రే న్యస్య ఊర్ధ్వం క్షిపతీత్యుక్త్వా దర్శయామాసేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ రాఘవేతి ॥ రాఘవబలపరిజ్ఞానార్థం మహాపర్వతసన్నిభం దుందుభేః కాయం వాలినా హతస్య దుందుభినామ్నో సురస్య దేహం-రామాయ దర్శయామాస-ఇదం శరీరం వాలినా పితా పద్దూరం క్షిప్తమిత్యుక్త్వా తద్దర్శయామాసేత్యర్థః ॥ ౬౫ ॥ ఉత్స్మయిత్వేతి ॥ మహాబలః అపరిమేయబలః -మహాబాహుః బహుగుణకార్యకరణక్షమభుజః రామః- అస్థి ప్రేక్ష్య స్మయిత్వా కియదస్తి క్రమితమిత్యనాదృత్య స్మిత్వా-ఈషద్ధసిత్వా-పాదాంగుష్ఠేన సంపూర్ణం అన్యూనం దశయోజనం-పాత్రాదిత్వాత్ సమాహారే ద్విగురిత్యాపత్-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ఉప్పిక్షేప ఉద్వ్యప్యచిక్షేప - వ్యపహితాశ్చేత్యుపసర్గవ్యవహితప్రయోగః - వాలినా పాదేన క్షిప్తం రామేణ తు పాదాంగుష్ఠేనాక్షిప్యతే - తేన తద్వ్యధనశ్చతే అనేన దశయోజనమితి విశేషః ॥ తీర్థీయం ॥ ఉత్స్మయిత్వేతి ॥ మహాబాహుః ఆజానుబాహుత్వం నామ అంగుష్ఠైకదేశేన లోకవిరోధిసకలదైత్యాదిహననత్వం-తథాయుద్ధకాండే- ఏనాం కాదానవా యస్మిన్ పృథివ్యాం చైవ రాక్షసాః । అంగుష్ఠాగ్రేణ తాన్ హన్యామిచ్ఛన్ హరిగణేశ్వర ఇతి ॥ మహాబలః అపరిచ్ఛేద్యబలో రామః - జ్ఞానినోఽపి ముహ్యంతి - కిం పునః పతితు ఉత్స్మయిత్వా ఉదారమహత్తామాస్వం కృత్వా-అస్థి నిచయరూపం శరీరం ప్రేక్ష్య దశయోజనపరిమితం దేశం సంపూర్ణం యథా తథా-పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప క్షిప్తవాన్ ॥ ౬౬ ॥ విరతియుద్ధపరిశ్రాంతేన వాలినా ఆర్ద్రం శరీరం ప్రక్షిప్తం త్వయా తు నష్టేన శుష్కమిత్యాశంక్య తం ప్రతి ప్రత్యయాంతరమకరోదిత్యాహ బిభేదేతి ॥ అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే పునశ్చ సప్త సాలాన్ సర్జకతరూన్ తత్సమీపస్థం గిరిం-రసాతలమధోలోకేషు షష్ఠలోకం చ-ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ ప్రత్యయజననార్థం - లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి శతృప్రత్యయః - ఏకేన మహేషుణా బిభేద మహేషుణేత్యనేన సుగ్రీవకార్యసాధనాయ రామేణ తత్తద్బాణరూపాచారణం కృతమితి ధ్వన్యతే ॥ ౬౭ ॥ తత ఇతి ॥ తతః సాలభేదనానంతరం-తేనాతిమానుషచరిత్రేణ విశ్వస్తః అయమవశ్యం వాలిహననక్షమ ఇతి విశ్వాసం ప్రాప్తః-ప్రీతమనాః ఆదావేవ రాజ్యలాభ ఇతి సంతుష్టచిత్తః- మహాకపిః

ఆత్మాపంకపిరాజం పశ్యమానం - సః సుగ్రీవః - రామసహితస్సన్ - తదాతస్మిన్నేవకాలే - కిష్కింధాం కిష్కింధాఖ్యాం - గుహాం గుహావత్స్వత్యంతమధ్యవర్తినం - పురీం జగామ - చకారేణ పునర్గమనం సముచ్చీయతే ॥ ౬౬ ॥ తతః కిష్కింధాగమనానంతరం - హరివరః ఆత్మనః కపివరత్వనిశ్చయవాన్ - హేమపింగళః స్వర్ణవత్పింగళవర్ణః - హర్షప్రకర్షేణ నివృత్తవైవర్ణ్య ఇత్యర్థః - సుగ్రీవో గర్జనానుగుణకంఠధ్వనిః - అగర్జత్ ఘోషం చకార ॥ ౬౭ ॥ మహతా పూర్వగర్జితవిలక్షణేన తేన నాదేన హేతునా - హరివరో వాలీ - గృహాన్నిర్జగామ ॥ ౬౮ ॥ అనుమాన్యేతి ॥ వాలీ తదా నిర్గమనకాలే తారాం - అద్య పునరాగతేనాంగదేన - సుగ్రీవో రామసహాయ స్త్వేతి కథితం అద్య పరాజితో నిర్గతః పునరాగతః అతస్త్వద్గమనమనుచితమితి వారయంతీం తారాం అనుమాన్య ధార్మికో హ్యగ్రేసరో రామః కథం మామనపరాధినం హన్యాదితి పరిసాంత్వ్య - సుగ్రీవేణ సమాగతః - అయుద్ధ్యతేత్యర్థః ॥ ౬౮ ॥ రాఘవం మహాకుంపసూతత్వేన ధర్మజ్ఞః - తత్ర యుద్ధభూమౌ - ఏనం పరేణ యుద్ధం కృతమపి వాలినం - తథా పరేణ యుద్ధకాలే - చాపధారణార్థః - ఏకేనైవ శరేణ నిజఘాన - ద్వితీయ శరప్రయోగే తదాభిముఖ్యేన తద్వధో దుర్లభ ఇతి భావః - యుద్ధే ఖిన్నస్య బలం వాలినమేవ గచ్ఛతీతి వరప్రసిద్ధిః ॥ ౬౯ ॥ తత ఇతి ॥ సుగ్రీవవచనాత్ సుగ్రీవప్రార్థనా వచనాత్ - ఆహవే సుగ్రీవస్య యుద్ధే - వాలినం హత్వా - తతః వాలివధానంతరం - రాఘవః తద్రాజ్యే వాలిరాజ్యే - సుగ్రీవమేవ ప్రత్యపాదయత్ - స్థాపయామాసేత్యర్థః ॥ ౭౦ ॥ అథ సుగ్రీవస్య ప్రత్యుపకారం దర్శయతి స చేతి ॥ వానరర్షభః వానరరాజత్వేనాభిషిక్తః - స చ సుగ్రీవోపి - జనకాత్మజాం దిదృక్షుః ద్రష్టుమిచ్ఛన్సన్ - సర్వాన్ నానాదేశనివాసినో వానరాన్ - సమానీయ ఆహూయ - దిశశ్చతస్రః ప్రతి ప్రస్థాపయామాస - శీఘ్రం సీతాం దృష్ట్వాగచ్ఛతేత్యాదిష్టవానిత్యర్థః ॥ ౭౧ ॥ తత స్సుందరకాండకథాం సంగృహ్ణాతి తత ఇతి ॥ తతః ప్రస్థానానంతరం - బలీ అపరిచ్ఛేద్యబలః - ఘూమార్థే మత్వర్థీయః - హనుమాన్ ప్రశస్తహనుః - అన్వర్థసంజ్ఞేయం - తథా చేంద్రో వక్ష్యతి - మత్కరోత్సృష్టవజ్రేణ హనురస్య తదా క్షతః । నామ్నైష హరిశార్దూలో భ

జగామ చ గుహాం తదా ॥ ౬౬ ॥ తతోఽగర్జద్ధరివరస్సుగ్రీవో హేమపింగళః ॥ ౬౭ ॥ తేన నాదేన మహతా నిర్జగామ హరీశ్వరః ॥ ౬౮ ॥ అనుమాన్య తదా తారాం సుగ్రీవేణ సమాగతః ॥ ౬౮ ॥ నిజఘాన చ తత్రైనం శరేణైకేన రాఘవః ॥ ౬౯ ॥ తతస్సుగ్రీవవచనాద్ధత్వా వాలినమాహవే । సుగ్రీవమేవ తద్రాజ్యే రాఘవః ప్రత్యపాదయత్ ॥ ౭౦ ॥ స చ సర్వాన్ సమానీయ వానరాన్ వానరర్షభః । దిశః ప్రస్థాపయామాస దిదృక్షుర్జనకాత్మజామ్ ॥ ౭౧ ॥ తతో గృధ్రస్య వచనాత్ సంపాతేర్హనుమాన్ బలీ । శతయోజనవిస్తీర్ణం పుప్లువే లవణార్ణవమ్ ॥ ౭౨ ॥ తత్ర లంకాం సమాసాద్య పురీం రావణపాలితామ్ । దదర్శ సీతాం ధ్యాయంతీమశోకవనికాం గతామ్ ॥ ౭౩ ॥ నివేదయిత్వాభిజ్ఞానం ప్రవృత్తిం చ నివేద్య చ । సమాశ్వాస్య చ వైదేహీం మర్దయామాస తోరణమ్ ॥ ౭౪ ॥ పంచ సేనాగ్రగాన్ హత్వా సప్త మంత్రిసుతానపి । శూరమక్షం చ నిష్పిష్య గ్రహణం సముపాగమత్ ॥ ౭౫ ॥ అస్త్రేణోన్ముక్తమాత్మానం జ్ఞాత్వా పైతామహాద్వరాత్ । మర్షయన్ రాక్షసాన్వీరో యంత్రిణ

వితి హనుమానితి ॥ అభ్యాం పదాభ్యాం పూర్వకథాప్రస్తావేన జాంబవతా కృతోత్సాహత్వం తదుద్భూతనిరవధికబలవత్త్వం చ ద్యోత్యతే - సంపాతేః సంపాతినామకస్య జటాయుజ్యేష్ఠస్య పక్షిణో వచనాత్ - ఇతశ్శతయోజనాత్ పరేణ సముద్రమధ్యే లంకాయాం సీతా వర్తతే తర సముద్రం తాం పశ్య సీతి వచనాచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణం లవణార్ణవం పుప్లువే ప్లుత్వా తతారేత్యర్థః ॥ ౭౨ ॥ తత్రేతి ॥ హనుమాన్ రావణపాలితాం లంకాం సమాసాద్య - తత్ర లంకాయాం - అశోకవనికాం అంతః పురోద్యానం గతాం - ధ్యాయంతీం రామమేవ నైరంతర్యేణ స్మరంతీం సీతాం దదర్శ ॥ ౭౩ ॥ నివేదయిత్వేతి ॥ తతో హనుమాన్ అభిజ్ఞానం అంగులీయకరూపం రామచిహ్నం - నివేదయిత్వా సమర్ప్య - అనిత్యత్వాత్ సమాసే ల్యబభావః - అత ఏవ వ్యాసకారః పాఠం దసీ అవక్తవ్యేత్యాపి ఛందసి ల్యపి వచనమసమాసేపి ల్యబర్థం తేనాచ్యుతాః ప్రాగత ఇతి సిద్ధమితి - అనేన వ్యభిచారేణ సమాసే ల్యబ్విధేరనిత్యత్వం సిద్ధమేవ - ప్రవృత్తిం సుగ్రీవసఖ్యకరణ సేనాసమూహీకరణ ప్రభృతి రామాగమనవృత్తాంతం - వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఇత్యమరః । చకారాత్ నైవ దంశాన్న మశకాన్న కీటాన్న సరీసృపాన్ । రాఘవోపనయేద్గాత్రాత్త్వద్గతేనాంతరాత్మనేతి రామస్య సీతైకపరాయణత్వాదికం సముచ్చీయతే ॥ నివేద్య ఉక్త్వా చ - వైదేహీం సమాశ్వాస్య సద్య స్తే కాంతస్సమాగమిష్యతీతి సాంత్వయిత్వా - తోరణం అశోకవనికాబహిర్ద్వారం - మర్దయామాస - తోరణోస్త్రీ బహిర్ద్వారమిత్యమరః ॥ ౭౪ ॥ పంచేతి ॥ అగ్రే గచ్ఛంతీత్యగ్రగాః - సేనాయా అగ్రగాస్సేనాగ్రగాః - అంతాదిష్వపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః - తాన్ పంచ పింగళనేత్ర ప్రముఖాన్ - జంబుమాలిప్రముఖాన్ సప్తమంత్రిసుతానపి హత్వా శూరమక్షకుమారం రావణద్వితీయపుత్రం - నిష్పిష్య చూర్ణీకృత్య - గ్రహణం ఇంద్రజిత్ప్రయుక్తబ్రహ్మాస్త్రేణ బంధనం - సముపాగమత్ ప్రాప్తః ॥ ౭౫ ॥ అస్త్రేణేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ వీరః సురాసురాప్రధృష్యరావణపాలితలంకాప్రధర్షణాదినా ప్రఖ్యాతవీర్యః - మహాకపిః - స్వయమక్షత ఏవానేకరాక్షససంహననక్షమ ఇత్యర్థః - పైతామహాత్ పితామహదత్తాత్ వరాదాత్మానం యదృచ్ఛయా ప్రయత్నం వినా - అస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ ఉన్ముక్తం పరిత్యక్తం జ్ఞాత్వా - యంత్రిణః ఆత్మానం రజ్జుయంత్రేణ బధ్నా ఇతస్తతః కృషత

ఇత్యర్థం - తాక్షసాన్ మర్దయన్ - తదపరాధాక్షమమాణ ఇత్యర్థః - మైథిలీం మిథిలరాజసుతాం సీతాం - ఋతే వినా - కులత్రభావాత్తిత్వాత్రమదగ్ధ్వా లంకాం పురీం దగ్ధ్వా - రామాయ ప్రియం సీతాదర్శనప్రియం - ఆఖ్యాతుం వక్తుం - పునరాయాత్ ॥ ౭౭ ॥ సోఽభిగమ్యేతి ॥ అమేయాత్మా అపరిచ్ఛేద్యబుద్ధిః - సహనుమాన్ - మహాత్మానం సీతావియోగజ్వరేఽప్యవార్యధైర్యం - రామమభిగమ్య అభిముఖ్యేన ప్రాప్య - అనేన హనుమతః కృతకృత్యత్వం ద్యోతితం - ప్రదక్షిణం చ కృత్వా - సీతా తత్త్వతో యథావత్ - దృష్టేతి న్యవేదయత్ అకథయత్ - సీతా దృష్టేతి వక్తవ్యే దృష్టా సీతేత్యుక్తిః రామస్య సీతాదర్శనజీవనాదివిషయసంశయో మా భూదితి వదంతి - అన్యే త్వ దృష్టేతి ప్రతిభానతేతి దృష్టేత్యుక్తమితి - అపరే తు సంతోషాతిశయప్రకటనాయ ప్రథమం కృతకార్యనిర్దేశ ఇతి ॥ ౭౮ ॥ అత ఏవ సుందరకాండకథా సంగృహీతేతి తత్త్వాదిః ॥ తతః హనుమద్వాక్యశ్రవణానంతరం - సుగ్రీవసహితస్సన్ - మహోదధేః శతయోజనవిస్తీర్ణస్య తీరం గత్వా - ఆదిత్యసన్నిభైశ్శరైః - సముద్రం క్షోభయామాస ఆపాతాళమాకులీచకార ॥ ౭౯ ॥ దర్శయామాసేతి ॥ సరితాం నదీనాం పతిః - అనేన రామకోపశాంతయే కాళియ ఇవ సముద్రస్సపత్నీకస్సమాగత ఇతి ధ్వన్యతే - సముద్రః - ఆత్మానం నిజరూపం దర్శయామాస రామాయేతి శేషః - సముద్రవచనాదేవ నళం సేతుమకారయచ్చ నళేన సేతుం కారయామాస - హృక్రోరన్యతరస్యామితి ప్రయోజ్యకర్తుః కర్మత్వం ॥ ౮౦ ॥ తేనేతి ॥ రామః తేన సేతునా - లంకాం పురీం గత్వా - ఆహవే యుద్ధే - రావణం హత్వా సీతాం ప్రాప్య - అనుపశ్చాత్ - పరామతిశయితాం - వ్రీడాం లజ్జాం - ఉపాగమత్ - పౌరుషనిర్వాహణాయం పుహననపూర్వకం సీతా పునః ప్రాప్తా - పరగృహోషితాం కథమంగీకరిష్యామీతి లజ్జితోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౮౧ ॥ తామితి ॥ తతః వ్రీడాప్రాప్తేర్హేతోః - యత్తద్యత స్తతో హేతావిత్యమరః తాం తాదృశపాతివ్రత్యాం సీతాం - జనసంసది దేవాదిసభాయాం - పరుషం వచనమువాచ - అకథితం చేతి ద్వికర్మకత్వం - జనసంసదిత్యనేన ప్రత్యయోత్పాదనార్థం శపథం కుర్వితి సూచితం - సతీ పతివ్రతా సీతా - అమృష్యమాణా రామోక్తపరుషవచనసహమానా - జ్వలనం లక్ష్మణానీతమగ్నిం - వివేశ ॥ ౮౨ ॥ తతోఽగ్నివచనాత్ సీతాం జ్ఞాత్వా విగతకల్మషాం । బభౌ రామస్సంప్రహృష్టః పూజితస్సర్వదైవతై-

స్తోరణం యదృచ్ఛయా ॥ * ॥ తతో దగ్ధ్వా పురీం లంకామృతే సీతాం చ మైథిలీమ్ । రామాయ ప్రియమా-

ఖ్యాతుం పునరాయాన్మహాకపిః ॥ ౭౭ ॥ సోఽభిగమ్య మహాత్మానం కృత్వా రామం ప్రదక్షిణమ్ । న్యవేద-

యదమేయాత్మా దృష్టా సీతేతి తత్త్వతః ॥ ౭౮ ॥ తతస్సుగ్రీవసహితో గత్వా తీరం మహోదధేః ।

సముద్రం క్షోభయామాస శరైరాదిత్యసన్నిభైః ॥ ౭౯ ॥ దర్శయామాస చాత్మానం సముద్రస్స-

రితాం పతిః । సముద్రవచనాచ్చైవ నళం సేతుమకారయత్ ॥ ౮౦ ॥ తేన గత్వా పురీం లంకాం హ-

త్వా రావణమాహవే । రామస్సీతామనుప్రాప్య పరాం వ్రీడాముపాగమత్ ॥ ౮౧ ॥ తామువాచ

తతో రామః పరుషం జనసంసది । అమృష్యమాణా సా సీతా వివేశ జ్వలనం సతీ ॥ ౮౨ ॥ తతోఽగ్నివచ-

నాత్సీతాం జ్ఞాత్వా విగతకల్మషామ్ । బభౌ రామస్సంప్రహృష్టః పూజితస్సర్వదైవతైః ॥ ౮౩ ॥ కర్మ-

ణా తేన మహతా త్రైలోక్యం సచరాచరమ్ । సదేవర్షిగణం తుష్టం రాఘవస్య మహాత్మనః ॥ ౮౪ ॥

అభిషిచ్య చ లంకాయాం రాక్షసేంద్రం విభీషణమ్ । కృతకృత్యస్తదా రామో విజ్వరః ప్రముమోద

తైరితి క్రమః ॥ అన్యస్తు లేఖకప్రమాదకృతః - తతః అగ్నిప్రవేశానంతరం - అగ్నివచనాత్ సీతాం - విగతకల్మషాం కరణత్రయేఽపి దోషగంధరహితాం జ్ఞాత్వా - రామస్సంప్రహృష్టస్సన్ - బభౌ సర్వదైవతైః పూజితశ్చ బభూవ - అహో రామస్య ధర్మాపేక్షితేతి స్తుతో భూదిత్యర్థః ॥ ౮౩ ॥ కర్మణేతి ॥ మహాత్మనో మహాస్వభావస్య రాఘవస్య - తేన కర్మణా రావణవధేన - సచరాచరం స్థావరజంగమసహితం - సదేవర్షిగణం త్రైలోక్యం - త్రిలోకీస్వార్థే ష్యఞ్ - తుష్టం సంతుష్టమాసీత్ - స్థావరస్య సంతోషః పల్లవోద్గమాదినావగమ్యతే - అంతస్సంజ్ఞా భవంత్యేత ఇతి విష్ణుపురాణం ॥ ౮౪ ॥ కేచిత్తు తతోఽగ్నివచనాదిత్యస్యానంతరం బభౌ రామస్సంప్రహృష్ట ఇత్యర్ధం పాఠమేవ పరిత్యజ్య తతః కర్మణా తేనేతి శ్లోకం పఠంతి - తస్మిన్ పాఠే విగతకల్మషాం సీతాం జ్ఞాత్వా సంప్రహృష్టస్సర్వదేవతైశ్చ పూజితో రామో బభౌ ॥ ౮౪ ॥ అభిషిచ్యేతి ॥ యద్యపి సీతాసమాగమాత్పూర్వం విభీషణాభిషేకః తథాప్యత్ర క్రమో న వివక్షిత ఇతి జ్ఞేయం - రామః - విభీషయతీతి విభీషణః - నంద్యాదిత్వాల్ల్యుః - శత్రుభయంకర ఇత్యర్థః తం - లంకాయాం చాభిషిచ్య సముద్రతీరే అభిషేకస్సముచ్చీయతే - యద్వా - చావధారణార్థః - అభిషిచ్యైవ కృతకృత్యః న తు రావణం హత్వైవ - లంకాయాం విభీషణమభిషిచ్య - స్వహీనం భిత్త్వా సహకారం స్థాపయిత్వేతివత్ - యద్వా - చాన్వాచయే - ప్రధానతయాపవర్గమనుగృహ్యానుషంగికతయా రాజ్యేఽభిషిచ్యేత్యర్థః - శరీరారోగ్యమర్థాంశ్చ భోగాంశ్చైవానుషంగికాన్ । దదాతి ధ్యాయతాం పుంసాం అపవర్గప్రదో హరిరితి వచనాత్ ॥ అభిషిచ్య తదా రామః - అభిషేకాత్పూర్వం కథం స్యాదితి - వివర్ణోఽభూత్ - అధరమశీర్యోఽభూత్ - తదా రామో రామోఽభూత్ - విజ్వరః భరతో యథా రాజ్యం న స్వీకృతవాన్ - తథాయమపి చేత్కిం కుర్యామితి పూర్వం జ్వరోఽభూత్ - స ఇదానీం నివృత్త ఇత్యర్థః - యద్వా - నాగపాశప్రభృతిషు - యన్మయా న కృతో రాజా రాక్షసానాం విభీషణః । తచ్ఛమిథ్యా ప్రలప్తం మాం ప్రధక్ష్యతి న సంశయ ఇతి యో భయసంతాపః స ఇదానీం నివృత్త ఇత్యర్థః - న కేవలం విజ్వరః ప్రముమోద చ ప్రకర్షేణ మోదం ప్రాప్తశ్చ - చ

పఠతే నే నేలి వా రామాయణం - రామః అయనం ప్రతిపాద్యో యస్యేతి వా రామాయణం - పఠన్నరం వర్ణాశ్రమాదినియతిం వినా దోషైః ముచ్యతే సపుత్రపౌత్రః దశపూర్వాపరసహిత ఇత్యర్థః - సగణః సభృత్యబంధుః - ప్రేత్య ఆత్యంతికశరీరనాశం ప్రాప్య - స్వర్గే పరమపదే - తస్యాం హిరణ్మయః కోశః - స్వర్గో లోకో జ్యోతిషావృత ఇతి తస్మిన్ స్వర్గశబ్దప్రయోగాద్విముక్తసర్వపాపం ప్రతి స్వర్గమాత్రస్యాఫలత్వాచ్చ - మహీయతే పూజ్యతే - తం పంచశతాన్యప్సరసాం ప్రతిధావంతి శతం మాలాహస్తాశ్శతం చూర్ణహస్తా ఇతి శ్రుతేః ॥ ౯౯ ॥ అథ చాతుర్వర్ణ్యవ్యతిరిక్తస్యానాధికార ఇతి సూచయన్ వర్ణవిశేషనియతాని ఫలాని దర్శయతి పఠన్నితి ॥ స్యాదిత్యేతదవ్యయం - యద్యర్థే - ఇదం బాలరామాయణం పఠన్ ద్విజో యది - వాగృషభత్వం వాచి శ్రేష్ఠ్యం వేదవేదాంగపారగత్వం - ఈయాత్ ప్రాప్నుయాత్ - ఈతా పిత్యస్మాద్ధాతోర్లిఙ్ - పఠన్ క్షత్రియో యది - భూమిపతిత్వం చక్రవర్తిత్వం ఈయాత్ - పఠన్ వణిగ్జనో యది - పణ్యఫలత్వం - ఈయాత్ - పణ్యం క్రయవిక్రయార్హం వస్తు - తద్దేవఫలం లాభో యస్య - పణ్యఫలం - తస్య భావః పణ్యఫలత్వం - పణో మూల్యం తద్ద్విగుణం మూల్యేన ధనే పణేత్యమరః । పణశబ్దాదర్హార్థే యత్ప్రత్యయః - అవద్యపణ్యేత్యాదినా పణతేర్యత్ప్రత్యయాంతో నిపాతో వా - పఠన్ శూద్రో జనో యది - మహత్త్వం సజాతీయేషు శ్రేష్ఠత్వం - ఈయాత్ - యద్వా - స్యాదిత్యేతదప్యర్థేఽవ్యయం - స్యాత్ క్షత్రియం - అల్పనృపతిం - భూమిపతిత్వం అఖండభూమండలేశ్వరత్వం - ఈయాత్ - ఏవమల్పబ్రాహ్మణ ఇత్యాదిజ్ఞేయం - యద్వా - స్యాచ్ఛబ్దః కథంచిదర్థే నిపాతః - స్యాదస్తీస్యాన్నాస్తీతి సప్తభంగీవ్యాఖ్యానే తథోక్తత్వాత్ - తథా చ కథంచిత్ పఠన్ - శాస్త్రోక్తనియమం వినాపి పఠన్నిత్యర్థః - ఏకదేశం పఠన్నితి వా - అథవా - వాగృషభత్వాదికం ఈయాత్ - స్యాచ్చ సత్తాలభత చేత్ - సర్వసాధారణం సత్తాలాభరూపం ఫలం - అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సంతమేనం తతో విదురితి శ్రుతేః । కశ్చిత్ - స్యాత్ ప్రబంధే చిరాతీత ఇతి వచనాత్ స్యాచ్ఛబ్దః ప్రబంధపర ఇత్యాహ - తదజ్ఞానవిజృంభితం - స్యాత్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురేతి వాక్యశేషాత్ । పురాశబ్దస్య నానార్థత్వం హత త్ర్యచ్యత ఇతి - యద్యపి శ్రావయేచ్చతురో వర్ణాన్ కృత్వా బ్రాహ్మణమగ్రత ఇతి శూద్రస్యేతిహాసపురాణయోః శ్రవణమాత్రం స్మృతిభిరనుజ్ఞాతం న తు పఠనం తథాపి పఠన్నిత్యనుషవచనప్రామాణ్యాత్ వచనాద్ర

దః । సపుత్రపౌత్రస్సగణః ప్రేత్యస్వర్గే మహీయతే ॥ ౯౯ ॥ పఠన్ ద్విజో వాగృషభత్వమీయా
త్ స్యాత్ క్షత్రియో భూమిపతిత్వమీయాత్ । వణిగ్జనః పణ్యఫలత్వమీయాజ్జనశ్చ శూద్రోఽపి మహత్త్వ
మీయాత్ ॥ ౧౦౦ ॥ ఇత్యార్షే - శ్రీ రామాయణే - ఆదికావ్యే - బాలకాండే - సంక్షేపో నామ ప్ర
థమస్సర్గః ॥ *

నారదస్య తు తద్వాక్యం శ్రుత్వా వాక్యవిశారదః । పూజయామాస ధర్మాత్మా సహశిష్యో మహాము

కారస్యేతి న్యాయేనాస్మిన్ సంక్షేపపాఠమాత్రే ధికారోఽస్తీతి సిద్ధం - తథా సహస్రనామాధ్యాయం ప్రచదృశ్యతే - య ఇదం శృణుయాన్నిత్యం యశ్చాపి పరికీర్తయేదిత్యారభ్య - వేదాంతగో బ్రాహ్మణస్స్యాత్ క్షత్రియో విజయీ భవేత్ । వైశ్యో ధనసమృద్ధస్స్యాచ్ఛూద్రస్సుఖమవాప్నుయాదితి ॥ యద్వా - వేదోపబృంహణేఽపి శూద్రస్య సర్వథానధికారాచ్ఛూద్ర ఇత్యత్ర పఠన్నితి నానుషజ్యతే - కింతు శృణ్వన్నిత్యధ్యాహ్రియతే - శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యేతి శ్రవణస్యాపి మహాఫలత్వవచనాత్ । అత్ర సంక్షేపేతకాలేనోపక్రమ్య యాదితి న ప్రసాత్ గాయత్రీరూపత్వమస్య గమ్యతే - అత్ర శ్లోకే ఉపజాతి వృత్తం - స్యాదింద్రవజ్రా తతజాస్తతో గావుపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ । అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయస్తా ఇతి లక్షణాత్ ॥ తీర్థీయం ॥ పఠన్ శూద్రస్స్యాత్ బ్రాహ్మణాచ్ఛృణ్వన్నితి వ్యాచక్షతే - సాతే అనధికారిణాం శ్రవణాదేవ ఫలం - శృణ్వన్ రామాయణమిత్యాదిస్మరణాత్ । యద్వా - పఠన్ శూద్రో జనస్స్యాత్ మహత్త్వం సజాతీయేషు సర్వోత్తమత్వమీయాత్ - చకారాదవాంతరజాతిస్సముచ్చీయతే ॥ ౧౦౦ ॥ ప్రథమసర్గముపసంహరతి ఇతీతి ॥ ఋషిణా ప్రోక్తమార్షం - తేన ప్రోక్తమిత్యణ్ - శ్రీరామాయణే శ్రీరామాయణాఖ్యే - ఆదికావ్యే ప్రథమకావ్యే బాలకాండే సంక్షేపో నామ ప్రథమస్సర్గస్సమాప్త ఇతి శేషః ॥

కావ్యలక్షణం సర్గలక్షణం చోక్తం దండినా కావ్యాదర్శే - నగరార్ణవశైలర్తుచంద్రార్కోదయవర్ణనైః । ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః ॥ విప్రలంభైర్వివాహైశ్చ కుమారోదయవర్ణనైః । మంత్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయైరపి ॥ అలంకృతమసంక్షిప్తం రసభావనిరంతరం । సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః ॥ సర్వత్ర భిన్నసర్గాంతైరుపేతం లోకరంజనం । కావ్యం కల్పాంతరస్థాయి జాయతే సదలంకృతీతి ॥ ఇతి శ్రీకౌశికగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణాఖ్యానే వ్యాఖ్యానే - బాలకాండే - మణిమంజీరాఖ్యే - ప్రథమస్సర్గః ॥ శ్రీమచ్ఛఠారిగురుణా గురుణోపదిష్టం రామాయణస్య హృదయం సరసం గృహీత్వా । శ్రీకౌశికాహ్వయకులేందురశేషబంధుర్గోవిందరాజవిబుధో విశదీకరోతి ॥

అథ పరమకారుణికో వాల్మీకిః - ఇష్టం హి నిదుషాం లోకే సమాసవ్యాసధారణమిత్యుక్తరీత్యా సంక్షేపేణోక్తం రామచరిత్రం ప్రవిస్తరేణ ప్రతిపిపాదయిషుః తత్ర ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యర్థం వక్తృవైలక్షణ్యం ప్రబంధవైలక్షణ్యం ప్రతిపాద్యవైలక్షణ్యం చేతి వైలక్షణ్యత్రితయం దర్శయిష్యన్ వక్తృవైలక్షణ్యం తావదాదౌ దర్శయతి నారదస్యేత్యాదినా ద్వితీయసర్గేణ ॥ వక్తృవైలక్షణ్యం తు

జరమాత్రత్వం - ఆప్తత్వం చ యథార్థదర్శిత్వే సతి యథార్థవాదిత్వం - తస్య పరమత్వం తు పితామహవరప్రసాదలబ్ధత్వం - తదే
తదుపదర్శయితుమనుపోద్ఘాతత్వేనాహ నారదస్యేత్యాది ॥ తుశబ్దో వైలక్షణ్యపరః - తు స్యాత్ భేదే అవధారణే ఇత్యమరః। స చ కాకాక్షి
న్యాయేనోభయత్రాన్వేతి - త్రిలోకజ్ఞత్వేతరవిలక్షణస్య నారదస్య శబ్దతో అర్థతశ్చేతరవాక్యవిలక్షణోత్కర్షం తత్పూర్వత్వం సం
క్షేపరూపేణోక్తం - వాక్యం సంపూర్ణార్థప్రతిపాదకపదసమూహః - ప్రశ్నానురూపోత్తరం - శ్రుత్వా నిశమ్య - వాక్యవిశారదో వి
ద్వాన్ - విద్వత్సుప్రగల్భే విశారదౌ ఇత్యమరః। వాక్యవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః - ధర్మే ఆత్మా బుద్ధిర్యస్యాసౌ ధర్మాత్మా - ధర్మస్వభా
వో వా - అత్ర ప్రకరణాద్గుర్వనువర్తనధర్మజ్ఞ ఇత్యర్థః - మహామునిః వేదాంతార్థనిర్ణయసంపత్త్యా సర్వోత్కృష్టమునిః వాల్మీ
కిః - సహశిష్యైః శిష్యసహితస్సన్ - వోపసర్జనస్యేతి పక్షే సహశబ్దస్య సభావాభావః - పూజయామాస - అహో వాక్యనైపుణీతి తద్వా
క్యం శ్లాఘయామాసేతి వాక్యవిశారదత్వోక్తిః గమ్యాప్యమానే - మహామునిమితి పారే వాల్మీకిపదాధ్యాహారః - తమితి ప్రయోక్తవ్యే స్వత్వ
ప్రతీతికర మహామునిపదప్రయోగాస్వారస్యం ॥ ౧ ॥ యథావదితి ॥ దేవశ్చాసావృషిశ్చ దేవర్షిః నారదః - నారదాద్యాః సురర్షయ
య ఇత్యుక్తేః। తేన వాల్మీకినా - యథావత్ యథావిధి - పూజితః ప్రదక్షిణనమస్కారాదిభిరర్చితస్సన్ - తదా పూజావసానే - ఆ
పృష్ట్వా ఆపృచ్ఛ్య - త్వాఖండం సీల్యం భావః - అభ్యనుజ్ఞాతః గచ్ఛ త్వితి వాల్మీకినా కృతాభ్యనుజ్ఞానః - విహాయసం ఆకాశం - జగామ ॥
౨ ॥ స ఇతి ॥ అస్మిన్ నారదే - ముహూర్తం అల్పకాలం - ముహూర్తమల్పకాలేపి స్యాదితి నిఘంటుః। అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా -
దేవలోకం బ్రహ్మలోకం - గతే వాల్మీకేః రామభక్తిం బ్రహ్మణే కథయితుం ప్రాప్తే సతి - స మునిః వాల్మీకిః - తదా నారదగమనోత్తర
కాలే - జాహ్నవ్యాః గంగాయాః - అవిదూరతః సమీపే - సప్తమ్యర్థే తసిః - స్థితమితి శేషః - తు గంగాతోపి విలక్షణం తమసాతీరం - జ
గామ మహాధ్యాన్హికాభిషేకాయ ప్రాప్తం ॥ ౩ ॥ స త్వితి ॥ స మునిః - తమసాయా విలక్షణం తీరమాసాద్య - తదా ఆసాదనకాలే - అకర్ద
మం అపంకం - తీర్థం జలావతరణం - తీర్థం మంత్ర్యధ్వరపాత్రోపాధ్యాయశాస్త్రేష్వంబునిపానే। పాత్రోపాయావతారేష్వితి వై

నిః ॥ ౧ ॥ యథావత్పూజితస్తేన దేవర్షిర్నారదస్తదా। ఆపృష్ట్వైవాభ్యనుజ్ఞాతస్స జగామ విహా
యసమ్ ॥ ౨ ॥ స ముహూర్తం గతే తస్మిన్ దేవలోకం మునిస్తదా। జగామ తమసాతీరం జాహ్నవ్యా
స్త్వవిదూరతః ॥ ౩ ॥ స తు తీరం సమాసాద్య తమసాయా మహామునిః। శిష్యమాహ స్థితం పార్శ్వే దృ
ష్ట్వా తీర్థమకర్దమమ్ ॥ ౪ ॥ అకర్దమమిదం తీర్థం భరద్వాజ నిశామయ। రమణీయం ప్రసన్నాం
బు సన్మనుష్యమనో యథా ॥ ౫ ॥ న్యస్యతాం కలశస్తాత దీయతాం వల్కలం మమ। ఇదమేవావగా
హిష్యే తమసాతీర్థముత్తమమ్ ॥ ౬ ॥ ఏవముక్తో భరద్వాజో వాల్మీకేన మహాత్మనా। ప్రాయచ్ఛ
త మునేస్తస్య వల్కలం నియతో గురోః ॥ ౭ ॥ స శిష్యహస్తాదాదాయ వల్కలం నియతేంద్రియః। విచ
చార హ పశ్యంస్తత్ సర్వతో విపులం వనమ్ ॥ ౮ ॥ తస్యాభ్యాశే తు మిథునం చరంతమనపాయినమ్। ద
దర్శ భగవాంస్తత్ర క్రౌంచయోశ్చారునిస్వనమ్ ॥ ౯ ॥ తస్మాత్తు మిథునాదేకం పుమాంసం పాప

జయంతీ ॥ దృష్ట్వా పార్శ్వే స్థితం శిష్యం - ఆహ ॥ ౪ ॥ అకర్దమమితి ॥ భరద్వాజ ఇతి వాల్మీకేః ప్రధానశిష్యస్య నామ - హే భరద్వాజ -
అకర్దమం అపంకం - అధఃప్రదేశే పంకరహితమిత్యర్థః - అన్యత్ర పాపరహితం - ప్రసన్నాంబు ప్రసన్నసలిలం - లోకే కించిద
ల్పంకరహితత్వేపి జలం కలుషమేవ భవతి - కించిన్నిర్మలోదకత్వేప్యధస్స్థపంకమేవ దృశ్యతే - నతథేదమితి భావః - అన్యత్రాం
బువత్ ప్రసన్నం - అత ఏవ రమణీయం - సన్మనుష్యమనో యథా సత్పురుషహృదయసదృశం - ఇదం తీర్థం - నిశామయ పశ్య - శమో
దర్శన ఇతి మిత్రాఖ్యా వాగ్దర్శనార్థో యం శబ్దః - సన్మనుష్యమనోవత్ ప్రసన్నాంబ్వితి వా యోజనా ॥ ౫ ॥ న్యస్యతామితి ॥ హే తాత వ
త్స - కలశం ఉదపాత్రం - న్యస్యతాం భూమౌ స్థాప్యతాం - మమ వల్కలం స్నానశాట్యర్థం వృక్షత్వక్ - దీయతాం - కిమర్థమిత్యత్రా
హ ఇదమేవేతి - ఉత్తమం అకర్దమత్వాదిగుణయోగేన జాహ్నవీతీర్థాచ్ఛ్రేష్ఠం - ఇదమేవ తమసాతీర్థం - అవగాహిష్యే అత్రైవ
స్నాస్యామి - త్వమప్యత్రైవ స్నాహీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ఏవమితి ॥ మహాత్మనా మహామనసా - వాల్మీకేన వాల్మీకినా - తస్యేదమితి సంబంధ
మాత్రే అణ్ - సంబంధశ్చాత్ర పుత్రత్వం - ఏవం పూర్వోక్తరీత్యోక్తః - గురోర్నియతః పరతంత్రః భరద్వాజః - మునేః తస్య వాల్మీ
కేః - వల్కలం ప్రాయచ్ఛత ప్రాదాత్ - దాణో యచ్ఛాదేశః - ఛందసి బహులమ్ గ్రహణాదాత్మనేపదం - సబంధనాహ్నయూపక్షే - తస్మా
ఇత ఋః ॥ ౭ ॥ స ఇతి ॥ నియతేంద్రియః నిగృహీతేంద్రియోపి - స వాల్మీకిః - శిష్యహస్తాద్వల్కలమాదాయ - విపులం విశాలం - వనం
సర్వతః పశ్యన్ సన్ విచచార - హేతి విస్మయే - నిగృహీతేంద్రియస్య విపులవనావలోకనం దైవకృతత్వాద్విస్మయనీయమిత్యర్థః ॥
౮ ॥ తస్యేతి ॥ భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్ - భగశ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తిష్విత్యమరః। శాపానుగ్రహసమర్థ ఇత్య
ర్థః - వాల్మీకిః - తత్ర వనే - తస్య తీరస్య - అభ్యాశే సమీపే - చరంతం వర్తమానం - అనపాయినం అవినాభూతం - క్షణవిరహాసహి
ష్ణు క్రౌంచమిథునమితి ప్రసిద్ధం - చారునిస్వనమితి రతికాలికస్వరోక్త్యా రతిర్ద్యోత్యతే - క్రౌంచయోః మిథునం ద్వంద్వం - పుల్లింగ
త్వమార్షం - దదర్శ ॥ ౯ ॥ తస్మాత్త్వితి ॥ పాపనిశ్చయః రతిసమయేపి హననకరణాత్ క్రూరనిశ్చయః - వైరనిలయః సర్వజంతువిషయ

సహజశాత్రవయుక్తః నిషాదః - తస్మాత్ మిథునాత్ - తం మిథునమాసాద్య - ల్యబ్లోపే పంచమీ - పుమాంసం ఏకమవయవం తస్య పశ్యతః - తం పశ్యంతం - మునిమనాదృత్య - షష్ఠీ చానాదరే ఇత్యనాదరే షష్ఠీ - జఘానేత్యాదేః ॥ ౧౦ ॥ తమితి ॥ భార్యా క్రౌంచీ - నిషాదేన వ్యాధహతం - అత ఏవ మహీతలే భూతలే - వేష్టమానం ఘూర్ణమానం - శోణితపరీతాంగం రుధిరవ్యాప్తశరీరం - తం క్రౌంచం దృష్ట్వా - కరుణాం క్రోతౄణాం కారుణ్యావహాం - గిరం రురావ - కరుణస్వరం మకరోత్ - ఓజసా పాకం పచతీతివత్ - అరోదీత్ ॥ ౧౧ ॥ వియుక్తేతి ॥ పతినా పత్యా - నాథార్థే ఆర్షః - సహచారిణా సహచరేణ - తామ్రశీర్షేణ - సహితేనేతి సేనమనస్సంగతిరుచ్యతే ఇతి తేన పునరుక్తిః - తామ్రశీర్షేణ రక్తశిరసా - ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమిత్యమరః । మత్తేన - రతిపరవశేనేత్యర్థః । పత్రిణా పక్షిణా - తేన ద్విజేన - తేన పక్షిణా - దంతవిప్రాండజా ద్విజా ఇత్యమరః । భార్యా వియుక్తా విరహితా సతీ - కరుణాం గిరం - రురావేతి పూర్వేణాన్వయః - వై ఇతి పాదపూరణే - తు హి చ స్మ హ వై పాదపూరణ ఇత్యమరః । అత్ర విశేషణానాం భార్యాయాశ్శోకాతిరేకహేతుత్వేన నిర్దిష్టాని ॥ ౧౨ ॥ తదేతి ॥ తదా - శోకేనాతురాం క్రౌంచీం దృష్ట్వా నిషాదేన నిపాతితం - హింసితమిత్యర్థః - తం ద్విజం దృష్ట్వా స్థితస్య - ధర్మాత్మనః ధర్మస్వభావస్య - ఋషేః వాల్మీకేః కరుణాప్రకారం కారుణ్యం స్వార్థే ష్యఞ్ - దయా సమపద్యత ఆసీత్ ॥ ౧౩ ॥ తత ఇతి ॥ తతః క్రౌంచవిషయకారుణ్యానంతరం - ద్విజః సహజకారుణ్యస్వభావో మునిః - రుదతీం క్రౌంచీం - నిశామ్య దృష్ట్వా - కరుణవేదిత్వాత్ కారుణ్యజ్ఞత్వాత్ - విష్ణుర్ధర్మ ఇత్యస్మిన్ - అయం రతికాలే హింసనమధర్మ ఇతి మత్వా ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ ఇతి దేవవచనమాహ మా నిషాదేతి ॥ హే నిషాద త్వం - శశ్వతీః శాశ్వతీః - స్వార్థే అణ్ - తతో ఙీప్ - తాః అనారతా ఇత్యర్థః - సమాః సంవత్సరాన్ - సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమా ఇత్యమరః । అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ప్రతిష్ఠాం కృశిత స్థానం - ప్రతిష్ఠా స్థితిమాహాత్మ్య ఇతి వైజయంతీ । మాగమః మా ప్రాప్నుహి - ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి లుఙితి దేశాత్ - ఇది త్వాదిజ్ - నాయం మాఙ్ - అపితు మాశబ్ద ఇతి కాశకాకార - తేనాడాగమే పి న విరోధః - దుర్ఘటవృత్తికారస్తు అమేతి పదచ్ఛేదః అలక్ష్మీకే అనిషాదవిశేషణం - అతో న మాఙ్యోగ ఇత్యడాగమ ఇత్యాహ - ఏవం పూర్వార్ధేన శాప ఉక్తః తత్ర హేతురుత్తరార్ధేనోచ్యతే - యద్యస్మాత్ కారణాత్ - క్రౌంచమిథునాత్ క్రౌంచమిథునమాసాద్య - ల్యబ్లోపే పంచమీ - ఏకం - కామమోహితం కా

నిశ్చయః। జఘాన వైరనిలయో నిషాదస్తస్య పశ్యతః॥ ౧౦ ॥ తం శోణితపరీతాంగం వేష్టమానం మహీతలే। భార్యా తు నిహతం దృష్ట్వా రురావ కరుణాం గిరమ్॥ ౧౧ ॥ వియుక్తా పతినా తేన ద్విజేన సహచారిణా। తామ్రశీర్షేణ మత్తేన పత్రిణా సహితేన వై॥ ౧౨ ॥ తదా తు తం ద్విజం దృష్ట్వా నిషాదేన నిపాతితమ్। ఋషేర్ధర్మాత్మనస్తస్య కారుణ్యం సమపద్యత॥ ౧౩ ॥ తతః కరుణవేదిత్వాదధర్మోఽయమితి ద్విజః। నిశామ్య రుదతీం క్రౌంచీమిదం వచనమబ్రవీత్॥ ౧౪ ॥ మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమః

మోహితం క్రౌంచం పీడితం - రతిక్రీడాని వశమిత్యర్థః - ఏకమవయవం - అవధీః హింసితవానసి - తస్మాత్ - లోకదేవ ప్రతిష్ఠాం మాగా ఇతి యోజనా - చతుర్ముఖప్రసాదేన వాల్మీకిముఖాత్ ప్రథమోద్గతోఽయం శ్లోకః కేవలం శాపో న భవితుమర్హతి అగస్త్యం గత్వా ... ప్రథమ శ్లోక ఇతి పూర్వాచార్యా వర్ణయంతి తథాహి - నిషీదత్యస్మిన్నితి నిషాదో నివాసః - అధిక రణే ఘఞ్ - మా లక్ష్మీః తస్యా నిషాదః మానిషాదః శ్రీనివాస - తత్ర సంబుద్ధిః - హే శ్రీనివాస - త్వం శాశ్వతీః సహ సర్వకాలం ప్రతిష్ఠాం మాహాత్మ్యం - అగమః గచ్ఛ లకారవ్యత్యయః - యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాత్ రాక్షసమిథునాత్ రావణమండోదరీరూపాత్ - కామమోహితం సీతాపహారేణ ఏకం రావణం - అవధీః - రావణం హత్వా కృతత్రైలోక్యపాలనస్త్వం యావతా ... జయీ భవేత్యర్థః - వ్యాఖ్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః - ఏవమనేన శ్లోకేన ఇష్టదేవతాస్మరణరూపం మంగళమాచరితం - కావ్యారంభే ... నిర్వ్యాఖ్యాతం ఇతి వచనాదస్మిన్నేవ శ్లోకే వక్ష్యమాణకావ్యార్థస్సంక్షేపేణ దర్శితః - తథాహి - మానిషాదేత్యనేన సీతానిలయపర్యవసాయిని బాలకాండకథా సూచితా - ప్రతిష్ఠాం త్వమగమ ఇత్యనేన పితృవచనపరిపాలనప్రతిష్ఠాభిలాషిరూపాయోధ్యాకాండకథా ఆవేదితా - శాశ్వతీస్సమా ఇత్యనేన ఋషిగణవిషయప్రతిజ్ఞానిర్వాహేన రామస్య ప్రతిష్ఠానవృత్తిమభిధత్తారణ్యకాండకథా సూచితా - క్రుంచగతికౌటిల్యే ... ఋతిస్త్వాదినా క్విన్నిపాతనాచ్చ ... తథా చ క్రౌంచయోః కుటిలగామినోః ... వాలిసుగ్రీవయోః ... సుగ్రీవవానరాధిపస్య రాజ్యప్రాప్తికథా కిష్కింధాకాండకథాభిహితా - క్రౌంచా ... లోకే ... తయోరన్యోన్యవిరహాత్ ... సీతారామయోరేకమవయవం సీతారూపం ... విరహదుఃఖాతిశయవర్ణనపరా సుందరకాండకథా సూచితా - క్రౌంచౌ కుటిలౌ రాక్షసౌ - తస్మాత్ కామమోహితం రావణమవధీరితి యుద్ధకాండకథా సూచితా - దండకారణ్యవాసి ... మోహితాపి సీతాపీడాభిధానేనోత్తరకాండకథా ... నను ... ఆశీర్వాదరూపస్య వ్యాధవధసంబంధః ... కథమనుశోచనం ... పవర్తత వక్ష్యతి రామ ఏవ వా ... ఇతి ॥ ...

శ్రాపేరరిపరవ. తాదశాయాం తత్వద్ధోదోష ఏవేతిమునేరాశయం. - సూచయతి హిరలిపరవశతాం కామమోహితమిత్యనేన- అత ఏవ బా
లకేపాండుం ప్రతిమునిః - అస్మిన్ శ్లోకే ముఖ్యస్యత్వమనుతిష్ఠ కి హారత । కో హావిద్వాన్ వృగంహన్యాచ్చరంతం మైదునం వా ఇతి ।
తస్విదంమలయంగచ్ఛతో మందరపథోపవర్ణనం - యదయమాత్మనో పైలవ్యాంపరమాప్తత్వం ప్రకృతమారభ్య సచ్చరిత్రవర్ణనం క
రోతి - బ్రహ్మగమనవరప్రదానాదేవైవసర్గార్ణవకర్తృత్వాత్ - ఉచ్యతే శ్రీయతామపహానేన - అదర్శనశ్లోకస్థతో నాపమనాకా
వ్యాఖ్యనూచనమితిగశితరీత్యా కావ్యార్థసూచనమియతా గ్రంథసందర్భేణోచ్యతే - తథాహి - అచిరాన్మిత్యాదినాపాప
కంనసముద్రసేరుస్థలముచ్యతే - తస్యాఖ్యాశ ఇత్యాదినా త్రిరెమంకొదర్యాసపాపంతిం వాగార్థాభుంజానం -అనపాయిని రతిం
ఖవరప్రదానలబ్ధచిరాయుష్కం-చారుసర్వనంరమ్యవీణావినోదం-క్రౌంచయోర్వాసి పరమోమితమనసం-ఎకర్థమితి విలనాఫో క్తిం
వాగా - తస్మాత్త్వత్యాదినా పాపనిశ్చయో నిశ్చితరావణపాపః - వైరసంపన్న హిరణ్యారావణసిశపాఠరూపజన్మత్రయానుపారిత్వాత్ స
పజనాత్రయం - నిషీదంత్యత్రసర్వాణిజగంతీతి నిషాదో విష్ణుః - పుమాంసంరావణంసూచేద్వచ్యతే - వార్యాలిత్యాదినామదోహర్
ప్రరూపం - ద్విజేనపుల్త్యవంశత్వాత్ బ్రాహ్మణేన - తామ్రశీర్షేణ - రత్నమకుటధారిత్వాత్ - పత్రిణా నానాహనపరిచ్ఛదానామ
తా-సహితేనకుంభకర్ణేంద్రజితాదిసహాయసంపన్నేన - కారుణ్యోగుప్సా - జుగుప్సాకరుణ్యాసే ఇత్యమరం। అధర్మోయమితి-
రావణకృతోయమధర్మ ఇతి - ఏతత్సర్వరావణవధవృత్తాంతమకరోభ్యపాలస్త్యవధాభిధానంతద్విషయప్రబంధంనిరమిమితితి
మానిషాదేత్యస్యరామాయణార్థసంగ్రహపరత్వంచోక్తం - అథవా- అపరాణమిత్యాదినా గోదావరీతీరముచ్యతే - తత్తీరేపం
చవటాంరామస్యసీతయాసహావర్తనం - తయోరేకస్యాస్సీతాయారావణేనదురాత్మనాపహరణం పీడనమిత్యేతత్సర్వంసాక్షాత్కృ
త్యవిధిచోదితోమునిస్సీతాయాచ్చరితమితితద్విషయంప్రబంధమకరోదిత్యర్థః - తస్మిన్ పక్షే అనపాయినిందద్యాదిశాస్యం-చారుని
స్వనంసర్వవేదాంతప్రవర్తకం -క్రౌంచయోః కృశయోస్తపస్వినోస్సీతారామయోః - పాపనిశ్చయోవైరనిలయో నిషాదః - లోక
రావణమోరావణస్సీతామపజహార - సాచరుకోపా - ద్విజేనక్షత్రియేణ - తామ్రశీర్షేణాంబరమకుటాహేనా - పత్రిణా శరేణ

శ్వాశ్వతీస్సమాః । యత్క్రౌంచమిథునాదేకమవధీః కామమోహితమ్ ॥ ౧౫ ॥ తస్యైవం బ్రువత
శ్చింతా బభూవ హృది వీక్షతః । శోకార్తేనాస్య శకునేః కిమిదం వ్యాహృతం మయా ॥ ౧౬ ॥ చింత
యన్ స మహాప్రాజ్ఞశ్చకార మతిమాన్ మతిమ్। శిష్యం చైవాబ్రవీద్వాక్యమిదం స మునిపుంగవః॥౧౭॥
పాదబద్ధోక్షరసమస్తంత్రీలయసమన్వితః । శోకార్తస్య ప్రవృత్తో మే శ్లోకో భవతు నాన్యథా ॥౧౮॥
శిష్యస్తు తస్య బ్రువతో మునేర్వాక్యమనుత్తమమ్ । ప్రతిజగ్రాహ సంహృష్టస్తస్య తుష్టోభవద్గురుః ॥
౧౯ ॥ సోభిషేకం తతః కృత్వా తీర్థే తస్మిన్ యథావిధి । తమేవ చింతయన్నర్థముపావర్తత వై

తేన - సహితేనలోకహింసకేన - అన్యత్సర్వంసమానం - మానిషాదేత్యాద్యర్థస్యాపాతార్థః ॥ ౧౫ ॥ తస్యేతి ॥ విచుతశేత
స్సు ఖునవీక్షమాణస్య- సంజాతపూర్వకరుణార్ద్రతేత్యర్థః విచారితా శాపాత్ తస్యదితి కారణజ్ఞాపితానిత్యత్వేన వా- ఎవం
నిషాదేత్యేవంబ్రువతః - క్రౌంచం పృష్ట్వామానిషాదేత్యేవంవదత ఇత్యర్థః- తస్యవాల్మీకేర్హృది -అస్యశకునేః తత్పక్షినిమిత్తం-
శోకార్తేనమయావ్యాహృతమిదంవాక్యం - కింకిం రూపమితి చింతాబభూవ ॥ ౧౬ ॥ చింతయన్నితి ॥ ప్రకర్షేణజానాతీతి ప్రజ్ఞః
ఊహాపోహపటుతరః - ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతిస్వార్థేఅణ్ - యద్వా ప్రజ్ఞా ధీః - ధీః ప్రజ్ఞాశేముషీమతిరిత్యమరః। సా
స్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యోణ ఇతిమత్వర్థీయోణః - మహాంశ్చాసౌ ప్రాజ్ఞశ్చేతి మహాప్రాజ్ఞః - మతియాన్ ప్రశస్తజ్ఞాన
వాన్-స వాల్మీకిః - మతిముత్తరశ్లోకేవక్ష్యమాణంనిశ్చయం - చకార స మునిపుంగవశ్శిష్యమిదంవాక్యమబ్రవీచ్చ - బ్రూఞశాస్
త్యాదినా ద్వికర్మకత్వం - అయోగవ్యవచ్ఛేదక ఏవకారః ॥ ౧౭ ॥ పాదబద్ధోక్షరసమ ఇతి ॥ శోకార్తస్య క్రౌంచశోకేనార్తస్య -
మే ప్రవృత్తో మత్తః ప్రవృత్తః-అయంసందర్భ ఇత్యర్థః - పాదబద్ధశ్చతుర్భిః పాదైర్యుక్తః - అక్షరసమప్రతిపాదసమాక్షరః
తంత్రీవీణాగుణం - లయస్తౌర్యత్రికస్యైకకాలవిరామం - నాశేసంశ్లేషస్తౌర్యత్రికసామ్యేభవేల్లయ ఇతిరత్నమాలా। తాభ్యాం
మాన్వితః-తంత్ర్యాంసమారోప్యవాద్యైస్సహగాతుంశక్య ఇత్యర్థః - శ్లోకోభవతు శ్లోకలక్షణలక్షితత్వాత్ శ్లోకశబ్దవాచ్యోభవతు-
నాన్యథా-శ్లోకాదన్యం కేవలపదసందర్భోనభవతీతిమతించకారేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౮ ॥ శిష్యస్త్వితి ॥ శిష్యః భరద్వాజః-తస్య
మునేర్బ్రువతః తస్మిన్ మునౌ బ్రువతిసతి - యస్యచభావేనభావలక్షణమిత్యస్మిన్నర్థేషష్ఠీ - అనుత్తమం సర్వరామాయణానర్గళ
ప్రవాహరూపత్వేనసర్వవేదేభ్యోపి ఉత్తమాంతరరహితం - వాక్యం మానిషాదేత్యాదికం - సంహృష్టస్సన్ ప్రతిజగ్రాహ - వాల్మీకేర్యుత్తో
కారేత్యర్థః - గురుర్వాల్మీకిస్తస్యతుష్టోభవత్ - స్వశ్లోకధారణాత్తస్మిన్ ప్రీతోభవదిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ స ఇతి ॥ తతశ్శిష్యవిషయ
సంతోషానంతరం - సమునిః తస్మిన్ తీర్థే - అకర్దమమిదం తీర్థమిత్యాదినావర్ణితే తీర్థే - యథావిధి విధిమనతిక్రమ్య -
అభిషేకంమధ్యాహ్నికస్నానంకృత్వా - తమేవార్థమవశాత్ శ్లోకోత్పత్తిరూపమేవార్థం - చింతయన్సన్ ఉపావర్తత ఆశ్రమమ
గచ్ఛత్ - అభిషేకవిధిస్తువ్యాసస్మృతౌనిశేషోదరేతం - తతోమాధ్యాహ్నిసమయే స్నానార్థంమృదమాహరేత్ । పుష్పాక్షతాన్

శిలాం గోమయం గంధమేవ చ ॥ నదీషు దేవఖాతేషు తటాకేషు సరస్సు చ । స్నానం సమాచరేన్నిత్యం నదీప్రస్రవణేషు చ ॥ మృదైకయా శిరః క్షాళ్యం ద్వాభ్యాం నాభేస్తథోపరి । అధశ్చ తిసృభిః క్షాళ్యం పాదౌ షడ్భిస్తథైవ చ ॥ మృత్తికా చ సమాదిష్టా హ్యార్ద్రామలకమాత్రకా । గోమయస్య ప్రమాణం తత్తేనాంగం లేపయేత్తతః ॥ లేపయేదథ తీరస్థస్తల్లింగైరేవ మంత్రతః । ప్రక్షాళ్యాచమ్య విధివత్తతస్స్నాయాత్సమాహితః ॥ అభిమంత్ర్య జలం మంత్రైస్తల్లింగైర్వారుణైశ్శుభైః । ఆపో నారాయణోద్భూతాస్తా ఏవాస్యాయనం పునః ॥ తస్మాన్నారాయణం దేవం స్నానకాలే స్మరేద్బుధః । ప్రేక్ష్య సోంకారమాదిత్యం త్రిర్నిమజ్జేజ్జలాశయే ॥ అథోపతిష్ఠేదాదిత్యమూర్ధ్వం పుష్పాంజలాన్వితం । ప్రక్షిప్యాలోకయేద్దేవమృగ్యజుస్సామరూపిణమిత్యాది ॥ ౨౦ ॥ భరద్వాజ ఇతి ॥ తతః మునేరుపావర్తనానంతరం - వినీతః వినయసంపన్నః - శ్రుతవాన్ శాస్త్రవాన్ - అవధృతవాన్ వా - శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః । ధృతగురుశ్లోక ఇత్యర్థః - మునిమాననవాన్ - భరద్వాజో భరద్వాజాఖ్యశ్శిష్యః - పూర్ణం జలపూర్ణం - కలశమాదాయ - పృష్ఠతః పశ్చాత్ - అనుజగామ - అనుగమనోక్త్యా పృష్ఠత ఇత్యుక్తిరవ్యవధానసూచనార్థా ॥ ౨౧ ॥ స ఇతి ॥ స వాల్మీకిః - శిష్యేణ సహ ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం - ప్రవిశ్య - ధర్మవిత్ కృతదేవపూజాదిధర్మః - ఉపవిష్టః కృతసుఖాసనస్సన్ - ధ్యానమవశోత్పన్నశ్లోకవిషయచింతాం - ఆస్థితః ప్రాప్త ఏవ సన్ - అన్యాః కథాః పురాణపారాయణాని - చకార ॥ ౨౨ ॥ ఆజగామేతి ॥ లోకకర్తా లోకస్రష్టా - ప్రభుః స్వామీ - చతుర్ముఖః వేదచతుష్టయోచ్చారణోపయోగిముఖచతుష్కః - మహాతేజాః మహాప్రభావో బ్రహ్మా - మునిపుంగవం నారదోక్తవైభవం వాల్మీకిం - ద్రష్టుం స్వయమాజగామ - స్వస్థానస్థ ఏవ రామాయణప్రవర్తనసమర్థోఽప్యాదరాతిశయాత్స్వయమేవాజగామేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ వాల్మీకిరితి ॥ అథ బ్రహ్మాగమనానంతరం - తం బ్రహ్మాణం - దృష్ట్వా సహసోత్థాయ ఊర్ధ్వం ప్రాణా హ్యుత్క్రామంతి యూనః స్థవిర ఆగతే । ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాన్ ప్రతిపద్యత ఇతి వచనాత్ ॥ స్వప్రాణా ఉత్క్రమేయురితి సహసోత్థాయేత్యర్థః - పరమవిస్మితస్సన్ - వాగ్యతః యతవాక్ - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః - ప్రయతః నియతమనస్కః - ప్ర

మునిః ॥ ౨౦ ॥ భరద్వాజస్తతశ్శిష్యో వినీతశ్శ్రుతవాన్మునేః । కలశం పూర్ణమాదాయ పృష్ఠతోఽనుజగామ హ ॥ ౨౧ ॥ స ప్రవిశ్యాశ్రమపదం శిష్యేణ సహ ధర్మవిత్ । ఉపవిష్టః కథాశ్చాన్యాశ్చకార ధ్యానమాస్థితః ॥ ౨౨ ॥ ఆజగామ తతో బ్రహ్మా లోకకర్తా స్వయం ప్రభుః । చతుర్ముఖో మహాతేజా ద్రష్టుం తం మునిపుంగవమ్ ॥ ౨౩ ॥ వాల్మీకిరథ తం దృష్ట్వా సహసోత్థాయ వాగ్యతః । ప్రాంజలిః ప్రయతో భూత్వా తస్థౌ పరమవిస్మితః ॥ ౨౪ ॥ పూజయామాస తం దేవం పాద్యార్ఘ్యాసనవందనైః । ప్రణమ్య విధివచ్చైనం పృష్ట్వాఽనామయమవ్యయమ్ ॥ ౨౫ ॥ అథోపవిశ్య భగవానాసనే పరమార్చితే । వాల్మీకయే మహర్షయే సందిదేశాసనం తతః । బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతస్సోఽప్యుపావిశదాసనే ॥ ౨౬ ॥ ఉపవిష్టే తదా తస్మిన్ సాక్షాల్లోకపితామహే । తద్గతేనైవ మనసా వాల్మీకిర్ధ్యానమాస్థితః ॥ ౨౭ ॥ పాపాత్మనా కృతం కష్టం వైరగ్రహణబుద్ధినా । యస్తాదృశం చారురవం క్రౌంచం

ప్రహ్వాంజలిర్యస్యాసౌ ప్రాంజలిః - సంభూత్వా - తస్థౌ స్థితవాన్ ॥ ౨౪ ॥ పూజయామాసేతి ॥ మునిః - తం దేవం బ్రహ్మాణం - పాద్యార్ఘ్యాసనవందనైః పాద్యం పాదోదకప్రదానం - అర్ఘ్యం అర్ఘ్యజలసమర్పణం - వందనం స్తుతిః - ఏతైరుపచారైః - పూజయామాస - ఏనం బ్రహ్మాణం - అన్వాదేశే ఇదమ ఏనాదేశః - విధివత్ శాస్త్రోక్తరీత్యా - ప్రణమ్య - అవ్యయం అవిచ్ఛిన్నం - అనామయం కుశలం - పృష్ట్వా చ పూజయామాసేతి యోజనా - ప్రణామశాస్త్రం తు - మనోబుద్ధ్యభిమానేన సహ న్యస్య ధరాతలే । కూర్మవచ్చతురః పాదాన్ శిరస్తత్రైవ పంచమం ॥ ప్రదక్షిణసమేతేన హ్యేవంరూపేణ సర్వదా । అష్టాంగేన నమస్కృత్య హ్యుపవిశ్యాగ్రతో గురోరితి ॥ యద్వా తమేనం దేవం విధివత్ ప్రణమ్య అనామయం పృష్ట్వా చ పాద్యార్ఘ్యాసనవందనైః పూజయామాస - వది అభివాదనస్తుత్యోరితి ధాతుః ॥ లీఢీనాయం ॥ పూజయామాసేతి ॥ పాద్యార్ఘ్యాసనవందనైః - అత్ర వందనశబ్దః స్తుతిపరః - అనామయం కుశలం - అవ్యయం దేవం - అతం ప్రణమ్యేత్యనేన న పునరుక్తిః ॥ ౨౫ ॥ అథేతి సార్ధశ్లోకః ॥ అథ పూజానంతరం - భగవాన్ బ్రహ్మా - పరమార్చితే పరమం యథా భవతి తథా వాల్మీకినా అర్చితే బ్రహ్మోపవేశార్హం పూజితే - ఆసనే విష్టరే - ఉపవిశ్య స్థిత్వా - మహర్షయే వాల్మీకయే - ఆసనం ఉపవేశనం సందిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస - సోఽపి బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతస్సన్ - ఆసనే ఉచితనీచాసనే - ఉపావిశత్ - ఆసనాన జ్ఞానం లోకహితార్థమనేకకావ్యం కారయితుం - వాల్మీకయే మహర్షయ ఇత్యత్ర యజి - పాదే షష్ఠ్యాపక్తస్య గాంధియమావాత్ తథోక్తం - నన్వర్ధత్రయకరణమిదృశైం కరవాణ్యహమిత్యనేన విరుధ్యతే - మైవం లేఖకదోషేణార్థాంతరపతనసంభవాత్ ॥ ౨౬ ॥ ఉపవిష్ట ఇతి ॥ లోకపితామహే తస్మిన్ - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతయా - ఉపవిష్టేఽపి - తదా తద్గతేన క్రౌంచహననగతేన మనసా - ధ్యానమాస్థితం తద్విషయచింతామకరోత్ ॥ ౨౭ ॥ పాపాత్మనేతి ॥ వైరగ్రహణబుద్ధినా వైరేణ క్రౌంచగ్రహణబుద్ధినా - పాపాత్మనా పాపస్వరూపేణ వ్యాధేన - కష్టం కల్పితం కర్మ కృతం - కథమిత్యత్రాహ యద్ ఇతి ॥ యో వ్యాధః - తాదృశం చారురవమిత్యత్రాహ్యతోక్తిః - నారద

ప్రతిబంధకాభావసహకృతం కారణం - అకారణాత్ నిమిత్తకారణ పరూణాం ప్రసాదాదేనర్హాస్య హననమిత్యర్థః - హన్యాద్ధతవానిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ శోచన్నితి ॥ శోకపరాయణః క్రౌంచీవిషయశోకేన దుఃఖపరవశః - పునః క్రౌంచీం మనసా ధ్యాత్వా - క్రౌంచీం విచింత్యేత్యర్థః - ముహుః శోచన్నేవ వాల్మీకిః ఇమం మా నిషాదేత్యాదిశ్లోకం - అంతర్గతమనాః - ఉపశ్లోకపదస్య - శ్లోకమిత్యర్థః - ఉపసర్గ ప్రయోగః ॥ ౨౯ ॥ తమితి ॥ తత శ్లోకపాఠానంతరం - బ్రహ్మా ప్రహసన్ - ముని పుంగవం ప్రహసన్నువాచ - మా నిషాదేత్యాదిశ్లోకే - త్వయా బద్ధో మా నిషాదేత్యాదిః శ్లోక ఏవ - అత్ర శ్లోకవిషయే - విచారణా చింతా - న కార్యా ॥ ౩౦ ॥ అకారణ మోత్ప్రవృత్తిం విస్మయం వారయతి - మచ్ఛందాదితి ॥ హే బ్రహ్మన్ తే - ఇయం సరస్వతీ మా నిషాదేత్యాదిరూపా - మచ్ఛందాదేవ మదభిప్రాయాదేవ - న తు కారణాంతరాత్ ప్రవృత్తా - ప్రవర్తన ప్రయోజనమాహ - రామస్యేతి - హే ఋషిసత్తమ - నాన్యథేత్యర్థః - కావ్యమిత్యనేన కావ్యనిర్మాణశక్తిక - సర్వం రామస్య చరితం రామచరితవిషయప్రబంధం - కురు ॥ ౩౧ ॥ ఏవం సామాన్యేన రామచరితవిషయప్రబంధనిర్మాణమనుజ్ఞాయ - నాయకగుణదర్శితాః - నాయకగుణవర్ణనేన హి కావ్యం ప్రథతే - ఉక్తం హి భామహేన - కవేరప్యభిప్రాయః - నాయకోయది వర్ణ్యేత లోకోత్తరగుణోత్తరః ఇతి ॥ నాయకగుణాస్తు - మహాకులీనతౌజ్జ్వల్యం మహాభాగ్యము దారతా । తేజస్వితా విదగ్ధత్వం ధార్మికత్వాదయోపి చ ॥ తత్ర ధర్మాత్మన ఇత్యనేన ధార్మికత్వముక్తం - లోకే లోకమధ్యే - గుణవతః బహుగుణకస్య - అనేనోదారతోక్తా - రామస్యేత్యనేన తేజస్వితా - ధీమత ఇత్యనేన పండితత్వం - ధీరస్యేత్యనేన వసుంధరాధురంధరత్వరూపం మహాభాగ్యం - అన్యత్ గుణశబ్దేన జ్ఞేయం -

హన్యదకారణాత్ ॥ ౨౮ ॥ శోచన్నేవ ముహుః క్రౌంచీముపశ్లోకమిమం పునః । జగావంతర్గతమనా భూత్వా శోకపరాయణః ॥ ౨౯ ॥ తమువాచ తతో బ్రహ్మా ప్రహసన్ మునిపుంగవమ్ । శ్లోక ఏవ త్వయా బద్ధో నాత్ర కార్యా విచారణా ॥ ౩౦ ॥ మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయం సరస్వతీ । రామస్య చరితం సర్వం కురు త్వమృషిసత్తమ ॥ ౩౧ ॥ ధర్మాత్మనో గుణవతో లోకే రామస్య ధీమతః । వృత్తం కథయ ధీరస్య యథా తే నారదాచ్ఛ్రుతమ్ ॥ ౩౨ ॥ రహస్యం చ ప్రకాశం చ యద్వృత్తం తస్య ధీమతః । రామస్య సహసౌమిత్రే రాక్షసానాం చ సర్వశః ॥ * ॥ వైదేహ్యాశ్చాపి యద్వృత్తం ప్రకాశం యది వా రహః । తచ్చాప్యవిదితం సర్వం విదితం తే భవిష్యతి ॥ ౩౪ ॥ న తే వాగనృతా కావ్యే కాచిదత్ర భవిష్యతి । కురు రామకథాం పుణ్యాం శ్లోకబద్ధాం మనోరమామ్ ॥ ౩౫ ॥ యావత్ స్థాస్యంతి గిరయస్సరితశ్చ మహీతలే । తావద్రామాయణకథా లోకేషు ప్రచరిష్యతి ॥ ౩౬ ॥ యావద్రామాయణకథా త్వత్కృతా ప్రచరిష్యతి । తావదూర్ధ్వమధశ్చ త్వం మల్లోకేషు నివత్స్యసి ॥ ౩౭ ॥ ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మా తత్రైవాంతరధీయత । తతస్సశిష్యో భగవాన్ మునిర్విస్మయమాయయౌ ॥ ౩౮ ॥

ఏవంభూతస్య రామస్య - వృత్తం చరిత్రం - వృత్తం పద్యే చరిత్రే చేత్యమరః । యథా యేన ప్రకారేణ - నారదాత్ - తే త్వయా శ్రుతం - తేన ప్రకారేణ కథయ - సంక్షేపేణ కథయేత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ పునర్విస్తరేణ రామచరిత్రవర్ణనం నిరూప్యమాణ తద్విషయజ్ఞానలాభమనుగ్రాహిరహస్యమిత్యాదినా ॥ శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - ధీమత ఇతి రహస్యప్రవృత్తసంభవహేతుతయోక్తం - సుమిత్రాయా అపత్యం పుమాన్ సౌమిత్రిః - బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ - సహసౌమిత్రే సౌమిత్రిసహితస్య - ధీమతస్తస్య రామస్య - రహస్యం అనితరవిదితం చ - ప్రకాశం సర్వవిదితం చ - యద్వృత్తం - రాక్షసానాం రావణాదీనాం చ - సర్వశః సర్వప్రకారం - రహస్యప్రకాశరూపం యద్వృత్తం తత్ - వైదేహ్యాః సీతాయాశ్చ - అపిశబ్దాత్ భరతాదీనాం చ - ప్రకాశం యది వా - రహో రహస్యం వా - యద్వృత్తం తచ్చ - సర్వమవిదితమపి నారదముఖేనాజ్ఞాతమపి - తే విదితం భవిష్యతీతి యోజనా ॥ ౩౪ ॥ ఏవం యథార్థదర్శిత్వమనుగృహ్య యథార్థవాదిత్వమనుగృహ్ణాతి నతఇతి ॥ అత్ర కరిష్యమాణే కావ్యే - తే వాక్ - కాచిదపి - కించిదపి వాక్యమిత్యర్థః - అనృతా బాధితార్థా - న భవిష్యతి - యద్వా - వాక్ పదం - కాచిదపి - అనృతా దుష్టా - న భవిష్యతి - తేన కావ్యదోషత్వేనోక్తానాం పదవాక్యతదర్థదోషాణామభావత్వముక్తం - అతః - రామకథాం రామవిషయప్రబంధకల్పనాం - కురు - కావ్యనిర్మాణప్రయోజనమాహ - పుణ్యాం పాపహరాం ప్రయోజనాంతరమాహ - మనోరమాం - శబ్దశ్రవణసమనంతరమేవ విగలితవేద్యాంతరమానందజనయంతీమిత్యర్థః - శ్లోకబద్ధామిత్యనేన గద్యప్రబంధేభ్యో మహర్షిచరితజాతీయేభ్యో మిశ్రప్రబంధేభ్యో నాటకాదిభ్యశ్చ వ్యావృత్తిరుక్తా ॥ ౩౫ ॥ యశోపి కావ్యనిర్మాణప్రయోజనమిత్యాహ యావదితి ॥ గిరయస్సరితశ్చ - మహీతలే భూతలే - యావత్ స్థాస్యంతి తావత్ రామాయణకథా రామాయణరూపా కథా - లోకేషు ప్రచరిష్యతి - యావత్ త్వత్ప్రబంధప్రచారస్తావత్ తవ యశో భవిష్యతీతి హృదయం ॥ ౩౬ ॥ యశసాన్వితో పురుషార్థత్వాత్ తత్ఫలమాహ యావద్రామస్యేతి ॥ కించ త్వత్కృతా రామస్య కథా యావత్ ప్రచరిష్యతి - తావత్ లోకేషు మధ్యే యావచ్ఛరీరపాతం - అధః భూమౌ - తతః ఉపరి ఊర్ధ్వం చ - నివత్స్యసి ॥ ౩౭ ॥ ఇత్యుక్త్వేతి ॥ తత్రైవ ఆశ్రమే ఏవ ॥ ౩౮ ॥ తతస్సేతి ॥ తతః మునిర్విస్మ

యానంతరం-సర్వే తస్య వాల్మీకేశ్శిష్యాః ముహుర్ముహుః ప్రీయమాణాస్సంతః - ఇమం మానిషాదేతి శ్లోకం - పునర్జగుః -భృశవిస్మితాః అత్యంతంవిస్మితాస్సంతః -అవ్యయమాత్ర స్యసమాసేతులోపఇతిమలోపః- ప్రాహుశ్చ- అన్యోన్యమిదమద్భుతమితి ప్రాహు శ్చేత్యర్థః - అస్రమపవస్థితాభ్యాం కుశలవాభ్యాం భరద్వాజేనచాత్ర బహువచనం ॥ ౩౯ ॥ సమాక్షరైరితి ॥ య -సమాక్షరైరితివి షమవృత్తవ్యావృత్తిః - చతుర్భిరిత్యర్ధసమవృత్తవ్యావృత్తిః - పాదైః చతుర్భాగైః మహర్షిణాగీత ఉక్తః శ్లోకః -సఃఅనువ్యాహరణాత్ శిష్యైః పునఃపునః ప్రవ్యాహ్రియమాణత్వాత్ - భూయః శ్లోకత్వమాగతః - పూర్వం శ్లోకం ... తత్వాత్ శ్లోకత్వం గతం - సంప్రతి శ్లోక్యమానత్వాత్ పునశ్శ్లోకత్వంగత ఇత్యర్థః - శోకః శ్లోకత్వమాగత ఇతిపాఠే-శోకః పూర్వః శ్లోక ఏవ శోక ఇత్యుచ్యత ఇతి జ్ఞేయం - యశ్శ్లోకో మహర్షిణా సమాక్షరైశ్చతుర్భిః పాదైః బద్ధస్సోఽయం శ్లోకత్వమాగతః - శోక క్రౌంచవిషయః - శోకవేగాదుత్పన్న ఇత్యర్థః - కిం పునరవగమ్యతే - అనువ్యాహరణాత్ అనుపశ్చాత్ శోకానంతరముచ్చారణాత్ - శోకే సతి జాతత్వాదిత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ అథ ముఖ్యకృతిప్రారంభయనవిషయసంకల్పమాహ తస్యేతి ॥ భావితాత్మనః చింతితపరమాత్మనః - అనేనారంభకర్తవ్యం విఘ్నవిఘాతకం మంగళం మునినా ఆచరితమిత్యుక్తం - తస్య వాల్మీకేః-ఇయం బుద్ధిర్జాతా-ఇయం శబ్దార్థమాహ కృత్స్నమిత్యాది - సర్వం రామాయణాఖ్యం కావ్యం-ఈదృశైః మానిషాదేతి శ్లోకప్రకారైః శ్లోకైః-కరవాణీతి ఇయం బుద్ధిరిత్యన్వయః- ఈదృశైరితి ప్రాయికాభిప్రాయమేతత్ - వృత్తాంతరాణామపి తత్ర తత్ర ప్రయోగాత్ ॥ ౪౧ ॥ అథ యథాసంకల్పం కావ్యం చ సమాహ ఉదారేతి ॥ కీర్తిరస్యాస్తీతి కీర్తిమాన్ - అనేన కావ్యం యశసే అర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే । సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసంమితతయోపదేశయుజ ఇత్యాలంకారికోక్తకావ్యప్రయోజనేష్వస్య యశ ఏవ ప్రధానం ప్రయోజనమితి దర్శితం - కావ్యనిర్మాణానంతరభావినో యశసః - పూర్వభావహేత్వాతిశయోక్తిరుక్తా - ఉదారా మహతీ ధీర్యస్యాసావుదారధీః -ఉదారో దాతృమహతోరిత్యమరః । తేనకవిత్వబీజభూతా నిపుణతోక్తా - తదుక్తం కావ్యప్రకాశే - శక్తిర్నిపుణతా లోకశాస్త్రకావ్యాద్యవేక్షణాత్ । కావ్యజ్ఞశిక్షయాభ్యాస ఇతి హేతుస్తదుద్భవ ఇతి ॥ మునిః మననశీలః - అనేనవివిక్తకవిత్వం రోచకిత్వం చోక్తం - తదుక్తం వామనేన - ద్వయే హి కవయః అరోచకినస్సతృణాభ్యవహారిణశ్చేత్యాది । తదా బ్రహ్మవరప్రదానానంతరకాలే-అనేన కవిత్వహేతుభూతా శక్తిరుక్తా - యశస్వినోఽపి రామస్య

తస్య శిష్యాస్తతస్సర్వే జగుశ్శ్లోకమిమం పునః । ముహుర్ముహుః ప్రీయమాణాః ప్రాహుశ్చ భృశవిస్మితాః ॥ ౩౯ ॥ సమాక్షరైశ్చతుర్భిర్యః పాదైర్గీతో మహర్షిణా । సోఽనువ్యాహరణాద్భూయః శ్లోకశ్శ్లోకత్వమాగతః ॥ ౪౦ ॥ తస్య బుద్ధిరియం జాతా వాల్మీకేర్భావితాత్మనః । కృత్స్నం రామాయణం కావ్యమీదృశైః కరవాణ్యహమ్ ॥ ౪౧ ॥ ఉదారవృత్తార్థపదైర్మనోరమైస్తదాస్య రామస్య చకార కీర్తిమాన్ । సమాక్షరైశ్శ్లోకశతైర్యశస్వినో యశస్కరం కావ్యముదారధీర్మునిః ॥ ౪౨ ॥

యశస్కరం - తదుక్తం దండినా - ఆదిరాజయశోబింబమాదర్శం ప్రాప్య వాఙ్మయం । తేషామసన్నిధానేఽపి న స్వయం పశ్య నశ్యతీతి ॥ ఇతరకీర్త్యపేక్షయా కావ్యనాయకత్వకృతా కీర్తిరనుపమేత్యర్థః - కావ్యం కవిః లోకోత్తరవర్ణనానిపుణః కవిః తస్య కర్మ కావ్యం శబ్దార్థయుగళం - తథోక్తం - సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ దోషవర్జితౌ కావ్యమితి । అత్ర కావ్యశబ్దేన కావ్యసందర్భరూపం మహాకావ్యముచ్యతే - తల్లక్షణముక్తం కావ్యాదర్శే - సర్గబంధో మహాకావ్యముచ్యతే తస్య లక్షణం । ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖం । ఇతిహాసకథోద్భూతమితరద్వా సదాశ్రయం ॥ చతుర్వర్గఫలాయత్తం చతురోదాత్తనాయకం । నగరార్ణవశైలర్తుచంద్రార్కోదయవర్ణనైః । ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః ॥ విప్రలంభైర్వివాహైశ్చ కుమారోదయవర్ణనైః । మంత్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయైరపి ॥ అలంకృతమసంక్షిప్తం రసభావనిరంతరం । సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః ॥ సర్వత్ర భిన్నసర్గాంతైరుపేతం లోకరంజనం । కావ్యం కల్పాంతరస్థాయి జాయతే సదలంకృతీతి ॥ ఏవంభూతం కావ్యం శ్లోకశతైరవయవైశ్చకార - శ్లోకశబ్దేన గద్యపద్యమిశ్రప్రబంధేష్వస్య గ్రంథస్య పద్యరూపతా ప్రదర్శితా - శతైరిత్యనేన శతకాదిష్వప్రబంధవ్యావృత్తిరుక్తా - బహువచనార్థం చ స్వయమేవ వివరిష్యతి చతుర్వింశత్సహస్రాణీతి । కీదృశైః శ్లోకశతైః - ఉదారవృత్తార్థపదైః ఉదారాణి మహాంతి వృత్తార్థపదాని యేషాం తైః - వృత్తాని ఛందాంసి వక్త్రోపజాతివంశస్థవసంతతిలకాదీని-తేషాముదారత్వం తత్తద్రసాభివ్యంజకత్వం-అర్థాః వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యాః తేషాముదారత్వం ద్రాక్షాపాకనారికేళపాకరసాలపాకేషు ద్రాక్షాపాకవత్త్వం - తల్లక్షణముక్తం రుద్రటేన-ద్రాక్షాపాకస్స కథితో బహిరంతస్స్ఫురద్రస ఇతి । పదాని వాచకలక్షకవ్యంజకాని - తేషాముదారత్వం యాపదానాం పరాన్యోన్యం మైత్రీ శయ్యేతి కథ్యత ఇత్యుక్తలక్షణశయ్యావత్త్వం-పునః కీదృశైః మనోరమైః రమణీయైః - అనేన వైదర్భీగౌడీపాంచాలీచేత్యుక్తాసు రీతిషు వైదర్భీరీతిమత్త్వముక్తం - తల్లక్షణం చోక్తం - బంధపారుష్యరహితా శబ్దకాఠిన్యవర్జితా । నాతిదీర్ఘసమాసా చ వైదర్భీరీతిరిష్యత ఇతి ॥ సమాక్షరైః ప్రతిపాదం సమానాక్షరైః -అనేన విషమవృత్తార్ధాదిరూపతా వ్యావృత్తా ॥ ౪౨ ॥ ఏవం ప్రబంధనిర్మాణమభిధాయ కుశలవాదిభ్యః తత్ప్రతిపాదనం సంగ్రహేణ దర్శయతి

తదితి ॥ స్వప్రబన్ధస్యోత్తమకావ్యత్వప్రదర్శనాయ నిర్దోషత్వమాహ ఉపగతసమాససంధియోగమితి - సమాసాః తత్పురుషాదయః - సంధయః సంహితాః - యోగః ప్రకృతిప్రత్యయసంబన్ధః - ఉపగతాః ప్రాప్తాః సరూపేణ ప్రాప్తాః సమాససంధియోగా యస్మిన్ తత్తథోక్తం - అనేన సమాసలోపసంధిదోషాద్యభావ ఉక్తః - ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేన సర్వదోషరాహిత్యస్యైతదుపలక్షణం - అథ కావ్యగుణాన్ ప్రధాన్యేన దర్శయతి సమేతి - సమైర్మధురైరుపనతార్థైర్వాక్యైర్బద్ధం గ్రథితం తత్ర సమతాలక్షణముక్తం దండినా - సమం బంధేష్వవిషమం తే మృదుస్ఫుటమధ్యమా ఇతి । మాధుర్యలక్షణం చ తేనైవోక్తం - మధురం రసవద్వాచి వస్తున్యపి రసస్థితిః । యేన మాద్యంతి ధీమంతో మధునేవ మధువ్రతా ఇతి ॥ ఉపనతార్థత్వం అర్థవ్యక్తిః - తత్స్వరూపం చ తేనైవోక్తం - అర్థవ్యక్తిరనేయత్వమర్థస్యేతి । రఘువంశ్యానాం రఘువంశీయానాం వరో రామః తచ్చరితం తచ్చరితవిషయం - మునినా వాల్మీకినా మయా ప్రణీతం - మునినా నారదేన వా ప్రణీతం - దశశిరసో రావణస్య వధం వధమధికృత్య కృతం గ్రంథం - అధికృత్య కృతే గ్రంథ ఇతి వివక్షితస్యాణో లుప్ - నిశామయధ్వం - నిశామయధ్వ నిశామయధ్వమితి న్యశామయతేత్యర్థః - క్రియాసమభిహారే లోట్ లోటో హి స్వౌ వా చ తధ్వమోరితి తధ్వమోర్హిస్వాదేశస్య వైకల్పికత్వాత్ ధ్వమః హిస్వాదేశాభావః - మితాం హ్రస్వ ఇతి విహితస్య హ్రస్వస్య ఘటాదయో మిత ఇతి సంజ్ఞాపూర్వకత్వాత్ సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇత్యనిత్యత్వాద్వృద్ధస్యాభావః - కింతు ణిచి దీర్ఘ ఏవ - అత్రాపయ ఇత్యధ్యాహార్యం - శిష్యానితి శేషః - ఇచశ్చైత్యాత్మనేపదం - యద్వా - మునిం రఘువరచరితం చ కారత న్నిశామయధ్వమితి శిష్యాన్ ప్రతి పరోక్షతయోచ్యతే - శ్రవణేపి చరితస్య దర్శనసమతయా ధ్యానాన్నిశామయధ్వమిత్యుచ్యతే - చిరనివృత్తమప్యేతత్ ప్రత్యక్షమివ దర్శితమితి హి వక్ష్యతి । పూర్వశ్లోకే వంశస్థవృత్తం - జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరావితి లక్షణాత్ । అత్ర పుష్పితాగ్రావృత్తం - అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రేతి లక్షణాత్ ॥ తీర్థీయం ॥ తదితి ॥ ఉపగతాః సంగతాః సమాసాః సంధిబంధాశ్చ యస్మిన్ తత్తథోక్తం - సమైరన్యూనాతిరిక్తైః మధురైః మనోహరైః ఉపనతార్థైః వాక్యైర్బద్ధం - వస్తుతస్తు - సమం గ్రావ్యపదానాం సర్వేషాం సర్వానుగః - మధురం ఆనందైకరసం - ఉపనత నిత్యాపరోక్షతయా ప్రాప్తః యత్ సాక్షాదపరోక్ష బ్రహ్మేతి శ్రుతేః అర్థః

తదుపగతసమాససంధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధమ్ । రఘువరచరితం మునిప్రణీతం

దశశిరసశ్చవధం నిశామయధ్వమ్ ॥ ౮౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ద్వితీయస్సర్గః ॥ * * * * * * *

శ్రుత్వా వస్తుసమగ్రం తద్ధర్మాత్మా ధర్మసంహితమ్ । వ్యక్తమన్వేషతే భూయో యద్వృత్తం తస్య ధీమతః ॥ ౧ ॥ ఉపస్పృశ్యోదకం సమ్యఙ్మునిః స్థిత్వా కృతాంజలిః । ప్రాచీనాగ్రేషు దర్భేషు ధర్మేణాన్వేషతే గతిమ్ ॥ ౨ ॥ రామలక్ష్మణసీతాభీ రాజ్ఞా దశరథేన చ । సభార్యేణ సరాష్ట్రేణ యత్ప్రాప్తం తత్ర తత్త్వతః ॥ ౩ ॥ హసితం భాషితం చైవ గతిర్యా యచ్చ చేష్టితమ్ । తత్సర్వం ధర్మవీర్యేణ యథావత్సంప్రపశ్యతి ॥ ౪ ॥ స్త్రీతృతీయేన చ తదా యత్ప్రాప్తం చరతా వనే । సత్యసంధేన

శ్రీరామప్రహ్లాదరుపార్థోదయేషాం తైర్వాక్యైర్బద్ధం - దశశిరసశ్చ వధం దశశిరసో వధ ప్రతిపాదకం - దశశిరసో వధోస్మిన్ కావ్యే విద్యత ఇత్యుపచారేణ కావ్యం తథోచ్యతే - రఘువరచరితం కావ్యం నిశామయధ్వం నిరీక్షధ్వం ॥ ౪౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః ॥

పూర్వస్మిన్ సర్గే స్వగ్రంథస్యాత్యంతాదరణీయత్వద్యోతనాయ పరమాప్తత్వరూపం వక్తృవైలక్షణ్యం ప్రాధాన్యేనోక్తం సంప్రతి తదర్థమేవ విషయవైలక్షణ్యం దర్శయతి - విషయస్య వైలక్షణ్యం నామ సమ్యగ్జ్ఞానావధృతత్వం లోకోత్తరనాయకగుణపరిష్కృతత్వం చ - తత్ర ప్రథమం సమ్యగ్జ్ఞానావధృతత్వం వివక్షుస్తద్ధేతుత్వాన్వేషణమాహ శ్రుత్వేతి ॥ ధర్మే ఆత్మా స్వభావో యస్య సః - ధర్మాత్మేత్యన్వేషణహేతూక్తిః - ధర్మసంహితం ధర్మసహితం - సమో వా హితతతయోరితి వికల్పకత్వాన్మకారలోపాభావః - సమగ్రం కృత్స్నం - తత్ నారదోక్తం - వస్తు కథాశరీరం శ్రుత్వా భూయస్తతోధికం - ధీమతో రామస్య యద్వృత్తం చరిత్రమస్తి తత్ - వ్యక్తం యథా భవతి తథా అన్వేషతే పర్యాలోచయతి స్మ - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్ ॥ ౧ ॥ ధర్మాత్మేత్యనేన సూచితమన్వేషణప్రకారమాహ ఉపస్పృశ్యేతి ॥ మునిః - సమ్యక్ యథాశాస్త్రం - ఉదకముపస్పృశ్య - ఆచమ్యేత్యర్థః - ఉపస్పర్శస్త్వాచమనమిత్యమరః । ప్రాచీనాగ్రేషు దర్భేషు స్థిత్వా నిజగురుముద్దిశ్య కృతాంజలిస్సన్ - ధర్మేణ బ్రహ్మప్రసాదరూపశ్రేయస్సాధనేన - గతిం రామాదివృత్తం - అన్వేషతే ॥ ౨ ॥ గతిశబ్దార్థం వివృణ్వన్ ధర్మేణాన్వేషణఫలమాహ రామేతి ॥ రామాదిభిః - యత్ ప్రాప్తం తత్ర విషయే - తత్త్వతః తత్త్వేన - సంప్రపశ్యతి సమంతాత్ ప్రకర్షేణ పశ్యతి - తత్సర్వం విశదతరం పశ్యతీత్యనుషజ్యతే ॥ ౩ ॥ కిం ప్రాప్తం తత్రాహ హసితమితి ॥ పూర్వోక్తరామాదీనాం - యద్ధసితం హాసః - యచ్చ భాషితం భాషణం - భావే క్తః - యా గతిః గమనం - చేష్టితం - చేష్టా యుద్ధాదికమితి యావత్ - తత్సర్వం ధర్మవీర్యేణ బ్రహ్మవరప్రసాదశక్త్యా - యథావత్ తత్త్వేన - సంప్రపశ్యతి - అత్ర యోగజధర్మస్థానీయత్వాత్ బ్రహ్మప్రసాదో ధర్మశబ్దేనోచ్యతే - స సాక్షాత్కారహేతుశ్చక్షురాదివదితి ప్రమాణతోధ్యవసీయతే ॥ ౪ ॥ నగరనివాసకాలికచరి

తావల్లోకనమభిధాయ పనవాసకాలికవృత్తాంతనిర్దేశమాచష్టే శ్రీత్రిరితీయేనేతి ॥ శ్రీ తృతీయాయస్య తేన-సీతాలక్ష్మణసహితేనేత్య ర్థః- వనే దండకారణ్యే చరతా-సత్యసంధేన సత్యప్రతిజ్ఞేన-రామేణ యల్లబ్ధం తత్సర్వం చాన్వవేక్షితం-వాల్మీకినేతి శేషః-ధర్మవి ద్యైకేతి సిద్ధం ॥ ౫ ॥ ఏవం రామాదివృత్తాంతదర్శనస్య విశదతమత్వమాహ తత ఇతి ॥ తతః అన్వేషణానంతరం -వాల్మీకిః - యోగం బ్ర హ్మప్రాపణోపాయమాస్థితస్సన్-యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః తత్ర రామాదౌ పురా యన్నిర్వృత్తం నిష్పన్నం-తత్సర్వం వృత్తం పాణౌ ఆమలకమివ పశ్యతిస్మ ॥ ౬ ॥ అథ వర్ణనపరం గ్రంథనిర్మాణోద్యోగమాహ తత్సర్వమిత్యాదిశ్లో కద్వయమేకం వాక్యం - మహాద్యుతిః - రామగుణానుభవజనితహర్షప్రకర్షకృతద్యుతియుక్తః- స వాల్మీకిః - తత్సర్వం రామవృ త్తాంతం - తత్త్వతో ధర్మేణ పూర్వోక్తేన దృష్ట్వా - అభిరామస్య నిరవధికభాగ్యస్య రామస్య-చరితం చరితవిషయప్రబంధం-కర్తుం స ముద్యతః ఉద్యుక్తోఽభూత్-కీదృశం చరితమిత్యత్రాహ కామార్థగుణసంయుక్తమితి - కామశ్చార్థశ్చ కామార్థౌ గుణశబ్దేనాప్ర ధాన్యముచ్యతే - అప్రధానాభ్యాం కామార్థాభ్యాం సంయుక్తం - త్యాజ్యతాప్రదర్శనాదర్థాత్ తత్ర తత్ర ధర్మకామప్రతిపాదకమి త్యర్థః - ధర్మార్థయోః ధర్మమోక్షయోః- గుణాతిశయ - తం విస్తృణాతీతి ధర్మార్థగుణవిస్తరం-పచాద్యచ్ - ప్రాధాన్యే న ధర్మాపవర్గప్రతిపాదకమిత్యర్థః - అర్థస్యాద్విషయత్వే మోక్షశబ్దవాచ్యే ప్రయోజన ఇతి వైజయంతీ । అత ఏవ రత్నాఢ్యం స ముద్రమివ స్థితం - సముద్రో యథా శంఖశుక్త్యాదియుక్తోఽపి ప్రాధాన్యేన రత్నానివహతి తథా స్థితమిత్యర్థః - సర్వేషాం జనానాం శ్రుతిమనసీ శ్రోత్రహృదయే హరతీతి సర్వశ్రుతిమనోహరం - శబ్దమాధుర్యాచ్ఛ్రోత్రాకర్షకం అర్థసౌష్ఠవాచ్చిత్తాకర్షకమిత్య ర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ కామార్థేతి ॥ కామార్థగుణసంయుక్తం - కామప్రయోజనగుణసంయుక్తం ధర్మార్థగుణవిస్తరం ధ ర్మార్థయోరుపయికామగుణాస్తైః విస్తరేణ ప్రతిపాదకం - రత్నాఢ్యం రత్నతుల్యైః పదైరాఢ్యం సంపూర్ణం - సర్వశ్రుతి మనోహరం సర్వాభిష్టషడ్జాదిస్వరసంబంధిభిః - కాంతాప్రభావలీప్రభృతిభిర్ద్వావింశతిశ్రుతిభిర్మనోహరం-శ్రుతిశబ్దేన నాడీస

రామేణ తత్సర్వం చాన్వవేక్షితమ్ ॥ ౫ ॥ తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వం యోగమాస్థితః । పురా
యత్తత్ర నిర్వృత్తం పాణావామలకం యథా ॥ ౬ ॥ తత్సర్వం తత్త్వతో దృష్ట్వా ధర్మేణ స మహాద్యు
తిః । అభిరామస్య రామస్య చరితం కర్తుముద్యతః ॥ * ॥ కామార్థగుణసంయుక్తం ధర్మార్థగు
ణవిస్తరమ్ । సముద్రమివ రత్నాఢ్యం సర్వశ్రుతిమనోహరమ్ ॥ ౮ ॥ స యథా కథితం పూర్వం నార
దేన మహర్షిణా । రఘువంశస్య చరితం చకార భగవానృషిః ॥ ౯ ॥ జన్మ రామస్య సుమహద్వీర్యం
సర్వానుకూలతామ్ । లోకస్య ప్రియతాం క్షాంతిం సౌమ్యతాం సత్యశీలతామ్ ॥ ౧౦ ॥ నానాచిత్రక
థాశ్చాన్యా విశ్వామిత్రసమాగమే । జానక్యాశ్చ వివాహం చ ధనుషశ్చ విభేదనమ్ ॥ ౧౧ ॥ రామరా
మవివాదం చ గుణాన్దాశరథేస్తథా । తథాభిషేకం రామస్య కైకేయ్యా దుష్టభావతామ్ ॥ ౧౨ ॥
విఘాతం చాభిషేకస్య రామస్య చ వివాసనమ్ । రాజ్ఞశ్శోకవిలాపం చ పరలోకస్య చాశ్రయమ్ ॥ ౧౩ ॥
ప్రకృతీనాం విషాదం చ ప్రకృతీనాం విసర్జనమ్ । నిషాదాధిపసంవాదం సూతోపావర్తనం తథా ॥

ముద్భవస్సకిహేతుధ్వనీవిశేష ఉచ్యతే - యద్వా- సర్వశ్రుతిమనోహరం సర్వేషాం శ్రుతీః శ్రోత్రాణి జనానాం చిత్తాని హరతి స్వాభి ముఖ్యానకరోతీతి తథా - యద్వా - సర్వాసాం శ్రుతీనాముపనిషదాం మనో హృదయం తాత్పర్యం హరతి గృహ్ణాతి ప్రతిపాదయతీతి తథా ॥ యథోద్యోగం ప్రబంధనిర్మాణమాహ స ఇతి ॥ భగవాన్ స ఋషిః - రఘువంశస్య రఘువంశోద్భవస్య రామస్య చరితం-పూర్వం నారదేన మహర్షిణా యథా కథితం యేన క్రమేణోక్తం - తథా చకార ॥ ౯ ॥ అథ విస్తరేణ బ్రహ్మణోపదిష్టరీత్యా రామచరితనిర్మా ణం దర్శయతి జన్మేత్యాదినా వర్గశేషేణ - ద్వితీయ్యాంతానాం తత్ప్రతిపాదకపరత్వం బోధ్యం - వాల్మీకిర్భగవాన్ ఋషిశ్చకా రేతి వక్ష్యమాణాకర్తృక్రియే అన్వయంజనయే - జన్మేతి ॥ జన్మనస్సుమహత్త్వం దశరథమహాతపోబలలభ్యత్వం విష్ణ్వవతారత్వం చ - వీ ర్యం తాటకాతాటకేయాదివానరసమంబలం - సర్వానుకూలతాం-సర్వానువర్తిత్వమార్జవమిత్యర్థః - లోకస్య ప్రియతాం ప్రే మాస్పదత్వం- క్షాంతిం అపరాధసహిష్ణుతాం -సౌమ్యతాం రమ్యతాం-అనుగ్రతాం వా సౌమ్యః పుమాన్ బుధేవిప్రే త్రిషు స్యాత్ సౌమ్యదై వతే । రమ్యేనుగ్రే చేతి రత్నమాలా । సత్యశీలతాం సత్యస్వభావతాం - శీలం స్వభావే సద్వృత్త ఇత్యమరః ॥ ౧౦ ॥ నానాచిత్రకథాశ్చే తి ॥ విశ్వామిత్రసమాగమే విశ్వామిత్రేణ రామలక్ష్మణయోస్సంయోగే సతి -అన్యా రామచరితాదన్యాః - నానాప్రకారాః చిత్రకథాః ఆశ్చర్యావహాకథాశ్చ- జానక్యాశ్చేతి చకారేణోర్మిళాదయస్సముచ్చీయంతే - ధనుషో హరచాపస్య-విభేదనం భంగం చ ॥ ౧౧ ॥ రా మరామవివాదం చేతి ॥ రామేణ పరశురామేణ-రామస్య రాఘవస్య-వివాదమిత్యత్ర తృతీయేతి యోగవిభాగాత్ సమాసః అతో నైకశేషప్రస క్తిః - దాశరథేర్గుణాన్ అయోధ్యాకాండాదౌ వక్ష్యమాణాన్ - తథేతి సముచ్చయార్థస్తస్తత్ర ద్రష్టవ్యః - రామస్యాభిషేకం అభి షేకోద్యోగం- కైకేయ్యా దుష్టభావతాం దుష్టాభిప్రాయత్వం చ ॥ ౧౨ ॥ విఘాతమితి ॥ అభిషేకస్య రామాభిషేకస్య-విఘాతం కైకేయీదు ష్టహృదయత్వకృతం విఘ్నం చ - రామస్య వివాసనం చ-రాజ్ఞో దశరథస్య శోకేన విలాపం ప్రలాపం చ- రాజ్ఞః పరలోకస్య స్వర్గస్య-ఆ శ్రయం ఆశ్రయణం చ ॥ ౧౩ ॥ ప్రకృతీనామితి ॥ ప్రకృతీనాం జనానాం-విషాదం దుఃఖం - ప్రకృతీనాం విసర్జనం వంచనేన నిర్యాప

శం క - నిషాదాధిపసంవాదం గుహేన సహ సంభాషణం - సూతస్య ఉపావర్తనం పునరాగమనం చ ॥ ౧౪ ॥ గంగాయాశ్చేతి స్పష్టం ॥ ౧౫ ॥ వాస్త్వితి ॥ వాస్తుకర్మణా శాస్త్రోక్తప్రకారేణ యథోచితమందిరనిర్మాణం - నివేశం శాస్త్రోక్తవాస్తుపూజాదిపూర్వకం గృహప్రవిశ్యావస్థానం - రామస్య ప్రసాదనం - భరతేనేతి శేషః - సలిలక్రియాం సలిలదానం ॥ ౧౬ ॥ పాదుకాగ్ర్యాభిషేకమితి ॥ పాదుకాగ్ర్యయోః పాదుకాశ్రేష్ఠయోః - శ్రేష్ఠ్యం దృత్తత్వాత్ - అభిషేకం రాజ్యనియంత్రతయా స్థాపనం - నందిగ్రామే నివాసనం నివసనం - స్వార్థే అణ్ - పాదుకాస్థాపనం వా ॥ ౧౭ ॥ దర్శనమితి ॥ అనసూయయా అత్రిపత్న్యా సహాస్యాం సహాసనం - సీతాయా ఇతి శేషః - అస్యాత్ాసనమ్యాసికేత్యమరః । అత్ర సర్వత్ర క్రమో న వివక్షితం రామాయణప్రతిపాద్యసంక్షేపమాత్రే తాత్పర్యాత్ - అంగరాగస్య చందనస్య ॥ ౧౮ ॥ శూర్పణఖ్యా ఇతి జీవత్రార్పణః ॥ ౧౯ ॥ ఖరత్రిశిరసోరితి దూషణాదీనాముపలక్షణం - ఉత్థానం నిర్గమనం ॥ ౨౦ ॥ మారీచస్యేతి ॥ ఏవకారః పాదపూరణార్థః - ఏవముత్తరత్ర సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం ॥ ౨౧ ॥ కబంధదర్శనమితి ॥ చాపీత్యేకనిపాతస్సముచ్చయార్థః ॥ ౨౨ ॥ ఋశ్యమూకస్యేతి ॥ ఋశ్యమూకస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ - ప్రత్యయోత్పాదనం విశ్వాసజననం - వాలిసుగ్రీవవిగ్రహం వాలిసుగ్రీవయుద్ధం - వాలిసుగ్రీవయోర్వైరానుకథనం వా ॥ ౨౩ ॥ వాలిప్రమథనమితి ॥ వాలిప్రమథనం వాలివధం - సుగ్రీవప్రతిపాదనం - సుగ్రీవరాజ్యప్రతిపాదనమిత్యర్థః - తారావిలాపం తారాప్రలాపం - సమయం శరది సీతాన్వేష్టవ్యేతి రామసుగ్రీవ

౧౪ ॥ గంగాయాశ్చాపి సంతారం భరద్వాజస్య దర్శనమ్ । భరద్వాజాభ్యనుజ్ఞానాచ్చిత్రకూటస్య దర్శనమ్ ॥ ౧౫ ॥ వాస్తుకర్మనివేశం చ భరతాగమనం తదా । ప్రసాదనం చ రామస్య పితుశ్చ సలిలక్రియామ్ ॥ ౧౬ ॥ పాదుకాగ్ర్యాభిషేకం చ నందిగ్రామనివాసనమ్ । దండకారణ్యగమనం విరాధస్య వధం తథా ॥ ౧౭ ॥ దర్శనం శరభంగస్య సుతీక్ష్ణేన సమాగమమ్ । అనసూయాసహాస్యాం చ అంగరాగస్య చార్పణమ్ ॥ ౧౮ ॥ అగస్త్యదర్శనం చైవ జటాయోరభిసంగమమ్ । పంచవట్యాశ్చ గమనం శూర్పణఖ్యాశ్చ దర్శనమ్ ॥ ౧౯ ॥ శూర్పణఖ్యాశ్చ సంవాదం విరూపకరణం తథా । వధం ఖరత్రిశిరసోరుత్థానం రావణస్య చ ॥ ౨౦ ॥ మారీచస్య వధం చైవ వైదేహ్యా హరణం తథా । రాఘవస్య విలాపం చ గృధ్రరాజనిబర్హణమ్ ॥ ౨౧ ॥ కబంధదర్శనం చాపి పంపాయాశ్చాపి దర్శనమ్ । శబర్యా దర్శనం చైవ హనుమద్దర్శనం తదా ॥ ౨౨ ॥ ఋశ్యమూకస్య గమనం సుగ్రీవేణ సమాగమమ్ । ప్రత్యయోత్పాదనం సఖ్యం వాలిసుగ్రీవవిగ్రహమ్ ॥ ౨౩ ॥ వాలిప్రమథనం చైవ సుగ్రీవప్రతిపాదనమ్ । తారావిలాపం సమయం వర్షరాత్రనివాసనమ్ ॥ ౨౪ ॥ కోపం రాఘవసింహస్య బలానాముపసంగ్రహమ్ । దిశః ప్రస్థాపనం చైవ పృథివ్యాశ్చ నివేదనమ్ ॥ ౨౫ ॥ అంగులీయకదానం చ ఋక్షస్య బిలదర్శనమ్ । ప్రాయోపవేశనం చాపి సంపాతేశ్చాపి దర్శనమ్ ॥ ౨౬ ॥ పర్వతారోహణం చాపి సాగరస్య చ లంఘనమ్ । సముద్రవచనాచ్చైవ మైనాకస్య చ దర్శనమ్ ॥ ౨౭ ॥ సింహికాయాశ్చ నిధనం లంకామలయదర్శనమ్ । రాత్రౌ లంకాప్రవేశం చ ఏకస్యాపి విచింతనమ్ ॥ ౨౮ ॥ దర్శనం రావణస్యాపి పుష్పకస్య చ దర్శనమ్ । అపానభూమిగమనమవరోధస్య దర్శనమ్ ॥ ౨౯ ॥ అశోకవనికాయానం సీతాయాశ్చాపి దర్శనమ్ । అభిజ్ఞానప్రదానం చ రావణస్య చ దర్శనమ్ ॥ ౩౦ ॥ రాక్షసీతర్జనం చైవ త్రిజటాస్వప్నదర్శనమ్ । మణిప్రదానం సీతాయా వృక్షభం

యోస్సంకేతం - సమయః కాలసిద్ధాంతప్రతిజ్ఞాశపథేషు చ । సంకేతాచారయోశ్చేతి రత్నమాలా ॥ తారావిలాపసమయమితి హారేస ర్వోద్వంద్వో విభాషయైకవత్ భవతీత్యేకవద్భావః - వర్షరాత్రనివాసనం - వర్షా వృష్టిః తద్యుక్తా రాత్రయో వర్షరాత్రాః రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతి పుల్లింగత్వం - తేషు నివాసనం నివసనం - స్వార్థే అణ్ - వర్షాదినేష్విత్యర్థః - రాత్రిశబ్దస్య దినపరత్వం త్రిరాత్రాదౌ దృష్టం ॥ ౨౪ ॥ కోపమితి ॥ రాఘవసింహస్య రాఘవాణాం శ్రేష్ఠస్య - కోపం సుగ్రీవవిషయక్రోధం - బలానాం సేనానాం - ఉపసంగ్రహం సంమేళనం - దిశః ప్రతి వానరాణాం ప్రస్థాపనం - పృథివ్యాశ్చ నివేదనం పృథివ్యాః ద్వీపసముద్రాదిసన్నివేశకథనం ॥ ౨౫ ॥ అంగులీయకదానమితి ॥ హనుమత ఇతి శేషః - ఋక్షస్య బిలం స్వయంప్రభాబిలం తస్య తథా సంజ్ఞా - ప్రాయోపవేశనం ప్రాయాయ మరణాయ ఉపవేశనం శయనం - సంపాతేర్జటాయ్వగ్రజస్య ॥ ౨౬ ॥ పర్వతారోహణమితి ॥ సముద్రలంఘనాయ మహేంద్రపర్వతారోహణం - సముద్రవచనాచ్చేతి చకారేణ దేవానుజ్ఞా సముచ్చీయతే - మైనాకస్య హిమవత్పుత్రస్య గిరేః ॥ ౨౭ ॥ సింహికాయా ఇతి ॥ సింహికాయా అసురస్త్రియః - లంకామలయస్య లంకాధారపర్వతైకదేశస్య - మలయః పర్వతాంతరే, పర్వతాంశే ప్రియోద్యాన ఇతి రత్నమాలాయాం ॥ ఏకస్య హనుమతః ॥ ౨౮ ॥ అపానభూమితి ॥ అపానభూమిః మధ్యపానభూమిః - అవరోధస్య అంతఃపురస్య ॥ ౨౯ ॥ అశోకేతి ॥ అశోకవనికాయానం హనుమతోఽశోకవనికాగమనం - అభిజ్ఞానప్రదానం సీతాయై అంగులీయకదానం ॥ ౩౦ ॥ రాక్షసీతర్జనమితి ॥ రాక్షసీనాం తర్జనం సీతాం ప్రతీతి శేషః - త్రిజటా విభీషణపుత్రీ తస్యాః స్వప్నదర్శనం

రామశ్రేయోవిషయస్వప్నదర్శనం - మణిప్రదానం హనుమతే చూడామణిప్రదానం - వృక్షభంగం అశోకవనికావృక్షభంగం ॥ ౩౧ ॥ రాక్షసీవిద్రావణేతి ॥ ఏకాక్షీకర్ణప్రభృతిరాక్షసీనాం విద్రావణం - హనుమద్భయాదితిశేషః - కింకరాణాం రావణభృత్యానాం - వాయుసూనోః హనుమతః గ్రహణం - ఇంద్రజిదితిశేషః - లంకాదాహోఽభిగర్జనం - రాక్షసానామభిగర్జనః ॥ ౩౨ ॥ ప్రతిప్లవనమితి ॥ ప్రతిప్లవనం పునస్సముద్రలంఘనం - మధూనాం మధువనస్థమధూనాం గ్రహణం - వానరైరితిశేషః - మణినిర్యాతనం రామాయ చూడామణిప్రదానం ॥ ౩౩ ॥ సంగమమితి ॥ నలసేతోః నలేన బంధనమిత్యర్థః - ప్రతారం ప్రతరణం ॥ ౩౪ ॥ విభీషణేనేతి ॥ వధోపాయనివేదనం ఇంద్రజిదాదివధోపాయనివేదనం ॥ ౩౫ ॥ రావణస్యేతి ॥ అరేః పుర ఇతి శౌర్యాతిశయోక్తిః - ఉత్తరత్ర చాన్వయః ॥ ౩౬ ॥ అయోధ్యాయా ఇతి । రామాభిషేకాభ్యుదయం రామాభిషేకోత్సవం - స్వరాష్ట్రరంజనమిత్యర్థః - మధికం - వైదేహ్యాశ్చ విసర్జనమిత్యంతం చకార భగవానృషిరితి పూర్వేణ సంబంధనీయం ॥ ౩౭ ॥ సీతాభూప్రవేశప్రభృత్యుత్తరకాండకథామాహ అనాగతం చేతి ॥ వాల్మీకిర్నామ భగవానృషిః రామస్య వసుధాతలే అనాగతం చాపి యత్కించిచ్చరితం స్వర్గారోహణపర్యంతం జీవనాశ్వమేధాదికం - తదుత్తరే కావ్యే ఉత్తరకాండే - చకార ప్రతిపాదితవాన్ - యద్యపి కిఞ్చిదస్య సీతావిసర్జనాత్ పూర్వకాలస్యాపి స్యాత్ అనంతరకాలస్యాల్పత్వం చ బోధ్యత ఇత్యాహుః - ఏతదుత్తరకాండే విచారయిష్యతే ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః ॥

పూర్వస్మిన్ సర్గే ప్రతిపాద్యత్వేనోక్తసంక్షేపరామాయణస్య ప్రబంధత్వేన వైలక్షణ్యం రామపరమాత్మప్రతిపాదకత్వం పూర్ణకావ్యత్వం - నారదప్రతిపాదనాయకశ్లాఘితత్వమిత్యాది ప్రాప్తరాజ్యస్యేతి ॥ పరమాత్మప్రతిపాదకత్వం పూర్ణకావ్యత్వం చాహ - ప్రాప్తరాజ్యస్య రాజావస్థాయాం పురోహితాదిత్వాద్వక్తృప్రత్యయః ॥

గతిం చైవ హి ॥ ౩౧ ॥ రాక్షసీవిద్రావణం చైవ నైకశః రాక్షసానిబర్హణమ్ । గ్రహణం వాయుసూనోశ్చ లంకాదాహోఽభిగర్జనమ్ ॥ ౩౨ ॥ ప్రతిప్లవనమేవాథ మధూనాం హరణం తథా । రాఘవాశ్వాసనం చాపి మణినిర్యాతనం తథా ॥ ౩౩ ॥ సంగమం చ సముద్రేణ నలసేతోశ్చ బంధనమ్ । ప్రతారం చ సముద్రస్య రాత్రౌ లంకావరోధనమ్ ॥ ౩౪ ॥ విభీషణేన సంసర్గం వధోపాయనివేదనమ్ । కుంభకర్ణస్య నిధనం మేఘనాదనిబర్హణమ్ ॥ ౩౫ ॥ రావణస్య వినాశం చ సీతావాప్తిమరేః పురే । విభీషణాభిషేకం చ పుష్పకస్య చ దర్శనమ్ ॥ ౩౬ ॥ అయోధ్యాయాశ్చ గమనం భరతేన సమాగమమ్ । రామాభిషేకాభ్యుదయం సర్వసైన్యవిసర్జనమ్ । (స్వరాష్ట్రరంజనం చైవ వైదేహ్యాశ్చ విసర్జనమ్) ॥ ౩౭ ॥ అనాగతం చ యత్కించిద్రామస్య వసుధాతలే । తచ్చకారోత్తరే కావ్యే వాల్మీకిర్భగవానృషిః ॥ ౩౮ ॥

ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - తృతీయస్సర్గః ॥ *

ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్య వాల్మీకిర్భగవానృషిః । చకార చరితం కృత్స్నం విచిత్రపదమాత్మవాన్ ॥ ౧ ॥ చతుర్వింశత్సహస్రాణి శ్లోకానాముక్తవానృషిః । తథా సర్గశతాన్ పంచ షట్కాండాని

లోకరక్షణాయ రక్షకులే వర్తమానస్యేత్యర్థః - రామస్య సకలగుణాభిరామస్య - అనేన ప్రతిపాద్యమహిమ్నా కావ్యస్య రంజనీయతాతిశయ ఉక్తః - తదుక్తం వామనేన - ఉదారశ్లోకస్యమహాత్మ్యాద్రసజ్ఞానాం కావ్యసంపద ఇతి । విచిత్రపదం అనేకపదసన్నివేశం - అనేన కావ్యస్యాల్పమహత్తాంతరుక్తా - తదుక్తం వామనేన - రీతిరాత్మా కావ్యస్య - విశిష్టపదరచనారీతిః । సమగ్రగుణాః ప్రసాదప్రభృతిభిర్గుణైరుపేతా వైదర్భీనామరీతిరిత్యాదినా । యద్వా - వివిధానాం చిత్రాణాం శబ్దార్థాలంకారాణాం పదం స్థానం - కృత్స్నం చరితం ప్రతిపాదకగ్రంథసందర్భం - అనేన విజ్ఞానాద్యనేకపురుషచరిత్రత్వముక్తం - తదుక్తం - పరిపంథియువిందాంకసబాలిం ... గుణా । సుగుణయుతపురుషచరిత్రకం వాల్మీకి ఇతి ॥ భగవాన్ బ్రహ్మప్రసాదలబ్ధదివ్యజ్ఞానవాన్ - ఉత్తమానందప్రదపదనాయకయత్నవాన్ - ఋషిః నానృషిః కురుతే కావ్యమిత్యుక్తరీత్యా కావ్యనిర్మాణపటుః - వాల్మీకిః కారణదోషాపాయకృతవాన్ - ఉదారకీర్తిరిహి పూర్వముక్తం - ప్రాప్తరాజ్యస్యేత్యనేన రామరాజ్యకరణకాలే రామాయణకరణమితి గమ్యతే - ఏతత్ జ్ఞానాద్యైవ పునరాకరణః ॥ టీకాయాం । ప్రాప్తరాజ్యస్యేతి సప్తదశనామాఖ్యాయికా - తేనాయం భవతారవ్యాఖ్యానద్వారేణోపాసిన ఇత్యృషిరితి ప్రాప్తరాజ్యరామస్య విషయే వర్తమానో వాల్మీకిః కథ్యతే - చరితం చరిత్రప్రతిపాదకం కావ్యం ॥ ౧ ॥ అథ ప్రత్యేకం శ్లోకసంఖ్యావత్సర్గసంఖ్యాకాండసంఖ్యాశ్చ దర్శయితుం చతుర్వింశత్యా యచా - చతుర్వింశ దితి ॥ ఋషిః వాల్మీకిః - తథా నారాయణాఖ్యకథ్యం శ్రీరామాయణాఖ్యే ప్రబంధే శ్లోకానాం చతుర్వింశతిసహస్రాణ్యుక్తవాన్ - ఇకారలోపశ్ఛాందసః - షట్ త్రింశదితి సూత్రే వింశతీత్యేకవచనాన్నాత్ - ఆదశత సంఖ్యాః సంఖ్యేయే వర్తంతే - తతః పరం సంఖ్యానే సంఖ్యేయే వర్తంత ఇతి నియమాత్ సహస్రశబ్దో న సంఖ్యాపరః చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాకశ్లోకానిత్యర్థః - తథేతి సముచ్చయే - పంచసర్గశతాని షట్కాండాని ... వచనాత్ ... సర్గశతాని చేతి పాఠే ... శతత్వాత్ ... షష్ఠిస

[illegible] - యద్వా - [illegible] - యద్వా - [illegible] - యద్వా - [illegible] - యథా - [illegible] । చతుర్వింశతిసహస్రా[illegible] - బాలకాండే తు సర్గాణాం సప్తసప్తతిరీరితా । అయోధ్యాకాండే [illegible] । కిష్కింధాకాండే [illegible] । [illegible] । అత్ర సర్గశతాని పంచ [illegible] షట్కాండానామేవ [illegible] - బాలకాండే [illegible] । అయోధ్యాకాండే [illegible] । అరణ్యకాండే [illegible] । కిష్కింధాకాండే [illegible] । సుందరకాండే [illegible] । యుద్ధకాండే [illegible] । [illegible] ఉత్తరకాండే [illegible] । [illegible] - బాలకాండే [illegible] - అయోధ్యాకాండే [illegible] - చతుశ్చత్వారింశే - [illegible] ఇత్యతః పూర్వం [illegible] సహస్రాణి - [illegible]

నితథోత్తరమ్ । ౨ ॥ కృత్వాపి తన్మహాప్రాజ్ఞస్సభవిష్యం సహోత్తరమ్ । చింతయామాస కోన్వే
తత్ ప్రయుంజీతేతి ప్రభుః ॥ ౩ ॥ తస్య చింతయమానస్య మహర్షేర్భావితాత్మనః । అగృహ్ణా

[illegible] - జటాజిన [illegible] ఇత్యతః పూర్వం షట్సహస్రాణి - అరణ్యకాండే ద్వాదశే - [illegible] పూర్వం [illegible] సహస్రాణి - సప్తచత్వారింశే - [illegible] - కిష్కింధాకాండే [illegible] ఇత్యతః పూర్వం [illegible] సహస్రాణి - కిష్కింధాకాండే [illegible] - సుందరకాండే [illegible] ఇత్యతః పూర్వం [illegible] సహస్రాణి - [illegible] - యుద్ధకాండే [illegible] ఇత్యతః పూర్వం [illegible] సహస్రాణి - [illegible] - ఉత్తరకాండే ద్వావింశే - [illegible] - యుద్ధకాండసమాప్తౌ [illegible] సహస్రాణి - ఉత్తరకాండే [illegible] సహస్రాణి - [illegible] - చత్వారింశత్సమాప్త్యా [illegible] సహస్రాణి - [illegible] సహస్రాణి - [illegible] ఇత్యతః పూర్వం [illegible]

[illegible] ॥ ౨ ॥ అథాస్య కావ్యస్య [illegible] ॥ మహాప్రాజ్ఞం ప్రకృష్టేన జ్ఞానాలేతి ప్రజ్ఞ ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థే అణ్ ప్రత్యయం - యద్వా - ప్రజ్ఞాదిః - ధీ ప్రజ్ఞా శేముషీ [illegible] ఇత్యమరః । సాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞం - ప్రజ్ఞా శ్రద్ధా [illegible] ఇతి మత్వర్థీయో ణప్రత్యయః - మహాంశ్చాసౌ ప్రాజ్ఞశ్చేతి మహాప్రాజ్ఞః నిరతిశయ జ్ఞానసంపన్నో వాల్మీకిః - సహోత్తరం రామాభిషేకాదుత్తరేణ వృత్తాంతేన సహితం - [illegible] - భవిష్యం అశ్వమేధోత్తరభావివృత్తాంతసహితం - అశ్వమేధపూర్వకాలే అస్య కావ్యస్య ప్రవృత్తత్వాత్ - తత్కావ్యం కృత్వాపి [illegible] - ప్రభుః సమర్థః - ప్రభూశక్తాధిపావితి భాస్కరః । కః పురుషః ప్రయుంజీయాత్ వాగ్విధేయం కుర్యాదితి చింతయామాస - ప్రయుంజీయాదిత్యత్రాత్మనేపదం [illegible] నిత్యత్వాత్ - సభవిష్యమిత్యత్ర [illegible] ప్రత్యయే ఇణ్నిమిత్తం షత్వం ॥ ౩ ॥ తస్యేతి ॥ తతః వాల్మీకి చింతానంతరం మునివేషౌ తస్య తౌ రాజకుమారౌ - కుశలవౌ కుశలవౌ - [illegible] - చింతయమానస్య భావితాత్మనః

చింతితపరమాత్మనః-తదనుకూలత్వసంగ్రాయపరమాత్మని కృతమనస్క ఇత్యర్థః-స్వమహర్షేః-పాదౌ వవన్దాతే-రామాయణగ్రన్థాదర్శనమన్వవర్తేతామిత్యర్థః ॥౪॥ కుశీలవావితి ॥ ధర్మజ్ఞౌ గురుశుశ్రూషాదిధర్మజ్ఞౌ - రాజపుత్రౌ తత్సమాప్తేరైశ్వర్యవన్తౌ-యశస్వినౌ విద్యాంతరాధ్యయనజకీర్తిసంయుక్తౌ-భ్రాతరౌ తుల్యస్వరౌ స్వరసంపన్నౌ శరీరవన్తౌ-అత్ర మనాసనాస్వా శ్రమవాసినౌ నస్నేహవిషయభూతౌ-కుశిలాకుశలవౌ ఉపదేశరాగ్యానాకలయాంచకారేత్యర్థః- అనేనరామాభిషేకానంతరరామాయణాకరణం-ప్రాప్తరాజ్యరామస్యేతిహాసగానాదాపృక్తం-అంతరకుశలవోత్పత్తిరితిసూచితం-పితిద్‌జ్ఞాత్రైవ వాల్మీకావత్రపై సీతాత్యక్తారామేణ॥ లిఖితయం॥ కుశలవౌగాయకౌ-ప్రపంచరాదిత్వాక్ సాధుః-కుశలవౌ దదర్శ-వాల్మీకిరితిశేషః॥౫॥ సత్విత్తి॥ వేదేష ఋగ్యజుస్సామాథర్వణలక్షణేషు చతుర్షువిషయే-మేధాధారణక్షమాబుద్ధి -మేధాధీర్ధారణక్షమేతియాదవ । తద్వంతౌ అస్మాయామేధాస్రజోవినిరితివినిప్రత్యయం - అశేనాక్షరరాశిగ్రహణఫలవద్వ యనముక్తం-పరితో నిష్ఠాపరిష్ఠాసాంగాధ్యయనం - సాంగమోస్వంజాతేతిపరినిష్ఠితౌ-తారకాదిత్వాదితచ్-అనేనఏకేషణస్య యేనాధీతసాంగవేదత్వాదాపాతప్రసన్నవేదార్థత్వాచ్చ లిదప్రబృంహణాపేక్షిత్వముక్తం-తౌ కుశలవౌ-ప్రభుస్స్వతంత్రో వాల్మీకీ -వేదోపబృంహణార్థాయ వేదోపబృంహణరూపప్రయోజనాయ వేదోపబృంహణరూపస్య గ్రంథపరనాయేత్యర్థః-ఉపబృంహణన్నామనానాఖ్యానపురాణేతిహాసైర్వేదార్థప్రతిపాదకో గ్రంథః - అగ్రాహయత అగృహ్ణాత్-గ్రహేర్ణిచ్॥౬॥ కావ్యమితి॥ చరితవ్రతం చరితవ్రతత్వేన నిరతశయజ్ఞానో వాల్మీకిః-కావ్యం కవేః కర్మ కవయతేవర్ణయతీతికవిః - కవివర్ణనే ఇత్యస్మాద్ధాతోరౌణాదిక ఇప్రత్యయ - లోకోత్తరవర్ణననిపుణ ఇత్యర్థః యద్యపి ... తాచ్ఛలఘుపూర్వాదిత్యణాభవితవ్యం తథాపి బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞితికాశికాకారః - యద్వా- తస్మాదేవ ధాతోర్బహులం ... దితిష్యఞ్ప్రత్యయే ఇదిప్రద్ధో కావ్యమితిరూపం దోషవర్జితం గుణాలంకారసహితం శబ్దార్థయుగలమిత్యర్థః - తదుక్తం కావ్యప్రకాశే -తదదోషౌ శబ్దార్థౌ సగుణావనలంకృతీ పున క్వాపీతి। వేదోపబృంహణత్వేపి కాంతాసమ్మితత్వాదస్య కావ్యత్వవ్యపదేశం - తథాహి త్రివిధస్సందర్భః - ప్రభుసమ్మితస్సుహృత్సమ్మితః కాంతాసమ్మితశ్చేతి- శబ్దప్రధానో వేదః ప్రభుసమ్మితః అర్థప్రధాన ఇతిహాసాదిస్సుహృత్సమ్మితః - వ్యంగ్యప్రధానం కావ్యం కాంతాసమ్మితమితి - మహదితి కావ్యవిశేషణం-తస్య మహత్త్వముత్తమకావ్యత్వం-తదప్యుక్తం తత్రైవ - ఇదముత్తమమతిశయిని వ్యంగ్యే వాచ్యాద్ధ్వనిర్బుధైః కథిత ఇతి ॥ యద్వా-మహత్తాత్పర్యం ...

తాం తతః వాల్మీకిముని వేదోపశీలవౌ ॥ ౪ ॥ కుశీలవౌ తు ధర్మజ్ఞౌ రాజపుత్రౌ యశస్వినౌ । భ్రాతరౌ

స్వరసంపన్నౌ దదర్శాశ్రమవాసినౌ ॥ ౫ ॥ స తు మేధావినౌ దృష్ట్వా వేదేషు పరినిష్ఠితౌ । వేదోపబృం

హణార్థాయ తావగ్రాహయత ప్రభుః ॥ ౬ ॥ కావ్యం రామాయణం కృత్స్నం సీతాయాశ్చరితం

మహత్కావ్యం - తల్లక్షణముక్తం దండినా - సర్గబంధో మహాకావ్యముచ్యతే తస్య లక్షణమిత్యాదినా । నను కావ్యం నారంభణీయం కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితినిషేధాదిత్యాశంక్యాహ-రామాయణమితి ॥ రమయతీతి రామః -రామో రమయతాం వర ఇత్యాద్యుపనిర్వచనాత్ - యద్వా రమంతే స్మిన్ సర్వే జనా ఇతి రామః - అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి ఘఞ్- సః - అయ్యతే ప్రతిపాద్యతే అనేనేతి రామాయణం - అయతేర్ధాతోః కర్మణి ల్యుట్ - పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం - సమస్తగుణసంపన్న రామవిషయత్వాన్నాస్య నిషిద్ధత్వం కింతూపాదేయత్వమేవేత్యర్థః - తదుక్తం భామహేన - ఉపశ్లోక్యస్య మాహాత్మ్యాదుజ్జ్వలాః కావ్యసంపద ఇతి । ప్రతిపాదితం చాన్యైరేన గుణాలంకారచారుత్వయుక్తమప్యధికోజ్జ్వలం । కావ్యమాశ్రయసంపత్త్యా మేరుణేవామరద్రుమ ఇతి॥ రుద్రటేనాప్యుక్తం - ఉదారచరితాన్ మహతాం ప్రబంధప్రతిష్ఠేతి। నిషేధస్త్వసత్కావ్యవిషయ ఇతి భావః - ఇదం చ రామచరితప్రతిపాదనప్రాధాన్యేన ప్రాధాన్యేన తు సీతాచరితమేవ ప్రతిపాద్యత ఇత్యాహ కృత్స్నం సీతాయాశ్చరితమితి-కృత్స్నం రామాయణం సీతాచరితపరం-అతఏవోక్తం గ్రంథకర్త్రా కాశే - శ్రీమద్రామాయణమపి పరం ప్రాణితి త్వచ్చరిత్రే ఇతి। ఆభాణకశ్చ - ప్రాతర్ద్యూతప్రసంగేన మధ్యాహ్నే స్త్రీప్రసంగతః । రాత్రౌ చోరప్రసంగేన కాలో గచ్ఛతి ధీమతామితి ॥ ఉపాయపురుషకారయోర్మధ్యే ఉపాయస్వరూపం భారతే పురుషకారస్వరూపం శ్రీరామాయణ ఇతి రహస్యవిదః - అత ఏవ కృపాపానవికత్థన ఇత్యాద్యుక్తిలక్షణధీరోదాత్తరూపో రామః కుశలవాభ్యాం రామాయణం శ్రుతవాన్ - రామాయణస్య రామైకపరత్వే స్వస్యైవ సదసి శ్రవణం న సంగచ్ఛతే - సీతాపరత్వే తు సంగచ్ఛతే - విరహిణః కామినీకథాశ్రవణస్వాభావ్యాత్ - ఏవం వ్యంజనావృత్త్యా సీతారామయోః ప్రతిపాదనముక్త్వా శబ్దవృత్త్యాసిద్ధమభివృత్తమాహ పౌలస్త్యేతి - పులస్త్యస్య గోత్రాపత్యం పౌలస్త్యః-గర్గాదిత్వాద్యఞ్ - తస్య వధః వధస్య ఫలత్వాత్తేన వ్యపదేశః పౌలస్త్యవధమధికృత్య కృతో గ్రంథః పౌలస్త్యవధః అధికృత్య కృతే గ్రంథ ఇత్యణిలుబాఖ్యాయికాభ్యః ప్రత్యయస్య బహులమితి లుప్ - యద్వా- అసౌ పునరాదిప్రద్యోతదేవరూపం - వధప్రధానత్వాదితివృత్తస్య తేనవ్యపదేశః -తథా హి పంచ కావ్యప్రతిపాద్యాని - తదుక్తం-... కాఖ్యాః ప్రకరీ కార్యమిత్యపి। అర్థప్రకృతయః పంచ పంచావస్థాసమన్వితా ఇతి ॥ ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిః ఫలాగమ ఇతి పంచావస్థాః - తత్ర-స్వల్పోద్దిష్ట కార్యహేతుర్బీజం విస్తార్యతే తథా । తచ్చ బాలకాండోక్తం ... వతరణసీతాపరిణయాది - వస్తుతస్సలిపిచ్ఛేదేన్దురచ్ఛేదకారణమిత్యయోధ్యాకాండే - అభిషేకవృత్తాంతేన రావణవధరూపకార్యనిచ్ఛేదేప్రాప్తే తదనాంతరకరణమచ్ఛేదకారణం - యదంతరానువృత్తిస్స్యాత్ సావతాకేతికీర్త్యతే। యథా సుగ్రీవవృత్తాంతం -

[illegible]థాంతరి ప్రసంగేన స్తకస్యాపి ప్రదేశబాక్ । యథావిధిషణవృత్తాంతః - సమగ్రఫలసంప్రాప్తిః ఫలయోగోయథాచితః । యథారా [illegible] - [illegible] త్వాత్ పాలస్త్యవధమితినిర్దేశః - ఇత్యేవేత్యస్యాయమర్థః । పౌలస్త్యవధవ్యాజేన ప్రధానరామ [illegible] ప్రస్తావ [illegible] - యద్వా కారతత్ గాపయామాసేతియోజనా ఉత్తరశ్లోకే అగాయతామిత్యుపవాదాత్ ॥ ౪ ॥ [illegible] ॥ సశ్చిత్యో [illegible] వేదోపబృంహణార్థాయ వేదార్థస్యైకీకరణాయ [illegible] పౌలస్త్యవధమితి [illegible] కారతత్ కా [illegible] ॥ ౭ ॥ యథోపదేశమగాయతామిత్యాహ కవ్యమేకపర్యత్రి [illegible] - కేవలోచ్చారణవిశేష [illegible] - షడ్జాంకారసంయుక్తం కలాకాలసమన్వితం । యత్పూర్వ లేనాటకాదౌ [illegible] ఇతి ॥ గేయం గానం - [illegible] మధురం శ్రావ్యం - లోకే కానిచిత్ పద్యాని పాఠదశాయాం మధురాణి న గానదశాయాం - అపరాణిపు నగానదశాయాం [illegible] - ఇదం తూభయత్రాపీత్యర్థః - ఇదం పరం త్రీణిక్రియావిశేషణాని - త్రిభిః ప్రమాణైః గాన ధ్వనిపరిచ్ఛేదకైః - ద్రుత మధ్య విలంబితైః [illegible] అన్వితం విశిష్టం - సప్తభిర్జాతిభిర్బద్ధం - [illegible] సంకీర్ణానష్టాదశజాతిము ప్రధాన [illegible] సప్తభిర్బద్ధం తదుక్తం శాండిల్యేన - సర్వగీతసమాధారో జాతిరిత్యభిధీయతే । షడ్జీచైవార్షభీచైవ [illegible] తథా । మాధ్యమ్యేవ గాంధారీ [illegible] మిత్యాద్యర్థభిమతేతి ॥ తంత్రీలయసమన్వితం - తంత్రీశబ్దేన తంత్రీయుక్తవీణా లక్ష్యతే - లయశబ్దేన తాళవేణుమృదంగాదీనామేకకాలవిరామ ఉచ్యతే - తాభ్యాం సమన్వితం ॥ ౭ ॥ పునం కావ్యవిశేషణమాహ రసైశ్శృంగారకారుణ్యహాస్యరౌద్రభయానకైః । రౌద్రాదిభిశ్చ సంయుక్తం కావ్యమేతదగాయతామితి ॥ అదిశబ్దేన బీభత్సాద్భుతశాంతాగృహ్యంతే - రసోనామస్థాయిభావమూలచిత్తవృత్తివిశేషః - స్థాయిభావశ్చనవవిధ - తదుక్తం - రతిహాసశ్చశోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా । జుగుప్సావిస్మయశమస్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః ॥ పదవిభక్త [illegible] విభావాదిభిః - తదుక్తం - విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః । ఆనీయమానస్స్వాదుత్వం స్థాయీభావో రసస్స్మృత ఇతి ॥ విభావాదిస్వరూపం సంగ్రహేణోక్తం - కారణాన్యథ కార్యాణి సహకారీణి [illegible] చ । రత్యాదేస్స్థాయినో లోకే తాని చేన్నాట్యకావ్యయోః ॥ విభావా అనుభావాశ్చ కథ్యంతే వ్యభిచారిణః । వ్యక్తస్సతైర్విభావాద్యైస్స్థాయిభావో రసస్స్మృత ఇతి ॥ తత్ర శృంగారోద్వివిధః సంభోగో విప్రలంభశ్చేతి - సంయుక్తయోస్తు సంయోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః ।

మహత్ । వాలస్య వధమిత్యేవం చకార చరితవ్రతః ॥ ౬ ॥ పాఠ్యే గేయే చ మధురం ప్రమాణైస్త్రిభిరన్వితమ్ । జాతిభిస్సప్తభిర్బద్ధం తంత్రీలయసమన్వితమ్ ॥ ౭ ॥ రసైశ్శృంగారకారుణ్యహాస్యరౌద్రభయానకైః । రౌద్రాదిభిశ్చ సంయుక్తం కావ్యమేతదగాయతామ్ ॥ ౮ ॥ తౌ తు గాంధర్వతత్త్వజ్ఞౌ మూర్ఛనాస్థానకోవిదౌ । భ్రాతరౌ స్వరసంపన్నౌ గంధర్వావివ రూపిణౌ ॥ ౯ ॥ రూపలక్షణసంపన్నౌ మధురస్వర

తత్ర శ్రీరామస్య సీతయా సాకమిత్యారభ్య - తాపహరణ వృత్తాంతపర్యంతేన సంభోగో దర్శితః - పరేణవిప్రలంభః - వికృతాచారవాక్యాంగ [illegible] కారవేషైః హాస్యో రసోవ్యజ్యతే - సచ శూర్పణఖావృత్తాంతే సుగమః - ఇష్టవియోగాదనిష్టసంబంధాద్వా కరుణః - దశరథాదివృత్తాంతే - వ్యవసాయానిసాదాసంమోహాదిభిర్విగరః - యథా [illegible] వృత్తాంతే - పాటనతాడనాదిభీరౌద్రః - యథా రావణాదివృత్తాంతే - విస్వరగ్రహణ [illegible] నాది భయానకః - యథా మారీచాదివృత్తాంతే - కుత్సితదర్శనాదిభిర్బీభత్సః - యథా [illegible] వృత్తాంతే - [illegible] యథా రావణయుద్ధాదిషు - శాంతరసస్తు మణీప్రత్తాంతాదౌ - అలం విస్తరేణ [illegible] ప్రబంధేశోకరసస్య ప్రాధాన్యేనోచ్యతే [illegible] - అస్యతు పరవప్రధానహేతు [illegible] కావ్యానుకరణాదితి - వయంతు శృంగారప్రధానరస [illegible] మహదిత్యుక్తే । [illegible] శృంగారయోః । అంగాన్యస్యరసాస్సర్వే [illegible] ॥ ౮ ॥ అథకుశలవయోః గానసామగ్ర్యం [illegible] శ్లోకద్వయేన - తౌత్విత్యాది ॥ అస్యాగాయతామితిపూర్వేణసంబంధః - గాంధర్వం గానశాస్త్రం - గాంధర్వం గానసమితినైఘంటుకాః । తస్యతత్త్వం తాత్పర్యార్థః - తజ్జానత ఇతిగాంధర్వతత్త్వజ్ఞౌ - మూర్ఛనా వీణాదివాదనం - వాగనే మూర్ఛనా [illegible] । స్థానాని - మంద్రమధ్యతారరూపస్వరత్రయోత్పత్తిస్థానాని - తదుక్తం శాండిల్యేన - యహృద్వాంహృదయగ్రంథేంక [illegible] । ప్రాణసంచరణస్థానం స్థానమిత్యభిధీయతే ॥ ఉరః కంఠశ్శిరశ్చేతి తత్స్వరాస్త్రివిధాస్మృతా ఇతి । తేషు కోవిదౌ తద్విషయసమీచీనజ్ఞానయుక్తౌ - ఏతేన గానశాస్త్రజ్ఞానతదనుగుణవీణాదివాదనతదనుగుణోచ్చారణం పుణ్యాని దర్శితం - భ్రాతరావిత్యనేన ప్రాప్యతా [illegible] సమస్వరత్వముక్తం - స్వరసంపన్నౌ శారీరయుక్తౌ - అత ఏవరూపౌ మనుష్యవేషధారిణౌ గంధర్వావివస్థితౌ - రూపలక్షణసంపన్నౌ నాటకలక్షణజ్ఞౌ - గత్యర్థాజ్ఞానార్థాః - రూపస్య భావేషు [illegible] నాటకేపశావితి [illegible] । గానకాలీనాభినయప్రకారజ్ఞావిత్యర్థః - మధురం స్వరోయథా భవతి తథా భాషితుం శీలమనయోః తి మధురభాషిణౌ - తాచ్ఛీల్యేణినిః - కేవలభాషణకాలేపి మధురస్వరా [illegible] గానకాల ఇత్యర్థః - ఉక్తసకలగుణసంపత్తిమూలం రామపుత్రత్వమాహ బింబాదితి - రామదేహరూపాత్ బింబాత్ - తథా ఉద్ధృతౌ ఉద్గృహీతౌ - బింబౌ ప్రతిబింబావివస్థితౌ - యద్వా - ప్రతిమానిర్మాణాదర్శం చాతుర్యేణనిర్మితా ప్రతికృతిర్బింబః - రామదేహాఖ్యాత్తస్మాత్తథా ఉద్ధృతౌ ఉత్కీర్ణౌ - అపరౌ బింబావివస్థితౌ - ప్రతిబింబేతత్కృతౌ చ ప్రతికృత్యాంచమండలే । లాంచనేపిచ

శింహో స్త్రీతి భాస్కరః ॥ ఏవంభూతౌ కుశలవావేతత్ కావ్యమగాయతామితి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ గాంధర్వతత్త్వజ్ఞౌ గాంధర్వం నామ పదావస్థితతాళపరిచ్ఛేదయుక్తానాం గానప్రయుక్తషడ్జాదిస్వరసముచ్చయః - తదాహ జటిలః - పదస్థస్వరసంఘాతస్తాళేన సుమితస్తథా ప్రయుక్తశ్చావధానేన గాంధర్వమభిధీయత ఇతి ॥ మూర్ఛనాస్థానకోవిదావితి - మూర్ఛనా షడ్జాదిస్వరసంపూర్ణతా - తదుక్తం శాండిల్యేన - యత్ర తే సప్తస్వరాః పూర్ణా మూర్ఛనా సేత్యుదాహృతా । స్థానం స్వరవ్యక్తిస్థానం - ఉరః కంఠశ్శిరశ్చేతి తత్స్వరాః త్రివిధాస్స్మృతాః । మంద్రమధ్యం చ తారం చ నామతేషాం యథాక్రమమితి ॥ ౧౧ ॥ నకేవలం తస్యాధ్యయనం - ధారణం ప్రకాశనం చ కృతమిత్యాహ తావిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - క్రియాభేదాచ్చ భ్రాతృత్వేఽపి - యద్వా - రాజపుత్రౌ సంతౌ తౌ మునిపుత్రౌ - మునిపుత్రవేషధరావిత్యర్థః - అనిందితౌ యథోపదేశం గానేన సంధానార్హౌ - యథోపదేశం గురూపదేశమనతిక్రమ్య - తత్త్వజ్ఞౌ పదశుద్ధిజ్ఞౌ - సమాహితౌ సావధానౌ - కవిత్రావ్యం శేవిన్నతిరిహ తావిత్యర్థః - మహాత్మానౌ మహాబుద్ధీ - మహాభాగౌ ఏతాదృశగుణహేతుభూతమహాభాగ్యౌ - భాగా భాగ్యం శతుల్యా ఇతి వైజయంతీ । సర్వలక్షణలక్షితౌ లక్షితసర్వలక్షణౌ - జ్ఞాతసర్వశబ్దలక్షణావిత్యర్థః - తౌ కుశలవౌ - కార్త్స్న్యేన - ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం - ఉత్తమమాఖ్యానం పూర్వవృత్తాంతకథనరూపం తద్రామాయణాఖ్యం - సర్వం కావ్యం - వాచోవిధేయం ఆవృత్తిబాహుళ్యేన వాక్స్వశవర్తి - కృత్వా - ఋషీణాం చ సాధూనాం ద్విజాతీనాం చ - సమాగమే సదసి - జగతుః ॥ ౧౩ ॥ అథ తస్య కావ్యస్య మహాజనపరిగృహీతత్వం దర్శయితుమాహ తావితి । తౌ కుశలవౌ - కదాచిద్రామాశ్వమేధకాలే - భావితాత్మనాం నిశ్చితధియాం - సమేతానాం అశ్వమేధే సంమిళితానాం - ఆసీనానాం ఉపవిష్టానాం - ఋషీణాం - సమీపస్థౌ సంతౌ ఇదం కావ్యమగాయతాం ॥ ౧౪ ॥ సాధుకృతకావ్యప్రశంసామాహ తదితి । తత్ కావ్యం - శ్రుత్వా - పరం విస్మయమాగతాః బాష్పపర్యాకులే

భాషిణౌ । బింబాదివోద్ధృతౌ బింబౌ రామదేహాత్తథాపరౌ ॥ ౧౧ ॥ తౌ రాజపుత్రౌ కార్త్స్న్యేన ధర్మ్యమాఖ్యానముత్తమమ్ । వాచోవిధేయం తత్సర్వం కృత్వా కావ్యమనిందితౌ ॥ ❁ ॥ ఋషీణాం చ ద్విజాతీనాం సాధూనాం చ సమాగమే । యథోపదేశం తత్త్వజ్ఞౌ జగతుస్తౌ సమాహితౌ ॥ ❁ ॥ మహాత్మానౌ మహాభాగౌ సర్వలక్షణలక్షితౌ ॥ ౧౩ ॥ తౌ కదాచిత్సమేతానామృషీణాం భావితాత్మనామ్ ॥ ❁ ॥ ఆసీనానాం సమీపస్థావిదం కావ్యమగాయతామ్ ॥ ౧౪ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా మునయస్సర్వే బాష్పపర్యాకులేక్షణాః ॥ ❁ ॥ సాధు సాధ్వితి తావూచుః పరం విస్మయమాగతాః ॥ ౧౫ ॥ తే ప్రీతమనసస్సర్వే మునయో ధర్మవత్సలాః ॥ ❁ ॥ ప్రశశంసుః ప్రశస్తవ్యౌ గాయమానౌ కుశీలవౌ ॥ ౧౬ ॥ అహో గీతస్య మాధుర్యం శ్లోకానాం చ విశేషతః ॥ ❁ ॥ చిరనిర్వృత్తమప్యేతత్ప్రత్యక్షమివ దర్శితమ్ ॥ ౧౭ ॥ ప్రవిశ్య తావుభౌ సుష్ఠు భావం సమ్యగగాయతామ్ ॥ ❁ ॥ సహితౌ మధురం రక్తం సంపన్నం స్వరసంపదా ॥ ౧౮ ॥ ఏవం ప్రశస్యమానౌ తౌ తపశ్శ్లాఘ్యైర్మహాత్మభిః ॥ ❁ ॥ సంరక్తతరమత్యర్థం మధురం తావగాయతామ్ ॥ ౧౯ ॥ ప్రీతః కశ్చిన్మునిస్తాభ్యాం సంస్థితః కలశం దదౌ ॥ ❁ ॥ ప్రసన్నో వల్కలం కశ్చిద్దదౌ తాభ్యాం మహాయశాః ॥ ౨౦ ॥

క్షణాః సర్వే మునయః - సాధు సాధ్వితి తావూచుః - ప్రశశంసురిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ గాతప్రశంసామాహ త ఇతి ॥ ధర్మవత్సలాః - నిర్మత్సరా ఇత్యర్థః - తే సర్వే మునయః - ప్రీతమనసస్సంతః - గాయమానౌ - అత ఏవ ప్రశస్తవ్యౌ - ప్రశంసితుమర్హౌ కుశీలవౌ ప్రశశంసుః ॥ ౧౬ ॥ కావ్యప్రశంసాప్రకారమాహ అహో ఇతి ॥ గీతస్య గానస్య - మాధుర్యం - అహో ఆశ్చర్యం శ్లోకానాం తు మాధుర్యం విశేషతః - అహో ఆశ్చర్యం - గానతోఽపి శ్లోకమాధుర్యమతిశయితమిత్యర్థః - తమేవ విశేషమాహ చిరేతి - ఏతత్ కావ్యప్రతిపాద్యం కథాశరీరం - చిరనిర్వృత్తమపి బహుకాలాన్నిష్పన్నమపి - ప్రత్యక్షమివ ప్రత్యక్షతయా అనుభూయమానమివ - దర్శితం అనేన కావ్యేన బోధితం - పాకవిశేషాత్ సద్యస్సర్వార్థం విశదతరమవగమయతీదం కావ్యమిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ గాతృప్రశంసాప్రకారమాహ ప్రవిశ్యేతి ॥ సహితౌ - సమలయాదియుక్తావిత్యర్థః - తావుభౌ కుశీలవౌ - తదా మునిజనశ్రవణకాలే - భావం సుష్ఠు ప్రవిశ్య - రసభావాదీన్ యథాప్రకాశితో భవతి తథా అగాయేతామిత్యర్థః - స్వరసంపదా షడ్జాదిస్వరసంపదా - సంపన్నం - అత ఏవ మధురం రమణీయం - రక్తం రాగయుక్తం చ - యథా భవతి తథా అగాయతాం ॥ ౧౮ ॥ ప్రశంసాజనితోత్సాహౌ పునరతిశయేన గాయతామిత్యాహ ఏవమితి ॥ తపశ్శ్లాఘ్యైః శ్లాఘ్యతపస్కైః - అనసూయకైరితి యావత్ - మహాత్మభిః మహాబుద్ధిభిః - విశేషజ్ఞైరితి భావః - తాదృశైః - ఏవముక్తరీత్యా - ప్రశస్యమానౌ శ్లాఘ్యమానౌ తౌ - సంరక్తతరం అతిశయేన సమీచీనరాగయుక్తం - అత్యర్థం భృశం - మధురం చ యథా భవతి తథా - తావగాయతాం - క్రియాభేదాత్ త్రైవృత్తిః ॥ ౧౯ ॥ అథ ప్రీతికార్యం యథోచితపారితోషికప్రదానమాహ ప్రీత ఇతి ॥ సంస్థితః ఉత్థితః - సంస్థా స్థితావ్యవస్థాయామితి భాస్కరః । కలశం జలాహరణపాత్రం - ప్రీత్యతిశయేన ఉత్థాయ దదావిత్యర్థః - మహాయశాః గానశాస్త్రవిషయకీర్తిమాన్ - గీతతారతమ్యజ్ఞ ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ఏవం మునిజనప్రశంసాముక్త్వా తదితరసకలజనప్రశంసామాహ ఆశ్చర్యమిత్యాదినా ॥ శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం - తత్ర వ్యాఖ్యానం ప్రబంధవిశేషః - కథా తావత్ ఆఖ్యాయికా ఆఖ్యానమితి యాదవః । ఇతిహాస ఇత్యర్థః - మునినా వాల్మీకినా - సంప్రకీర్తితం - స

మ్యాలక్షణపద్ధ్యాయక్రమేణ నరైః కీర్తితం ప్రకీర్తితం - కవీనాం పరమాధారం - కావ్యాకావ్యస్య లక్షణమిత్యుక్తరీత్యా కవీనాం కావ్యనిర్మాణమూలమిత్యర్థః - యథాక్రమం క్రమమనతిక్రమ్య - సమాప్తం - మధ్యేనవిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః - యథాకర్మమితిపాఠే - యథాకర్మార్థమంతి థానసమాప్తమిత్యర్థః - ఇదం - ఆశ్చర్యం - ఆశ్చర్యావహమిత్యర్థః - ప్రశస్యమానౌ ప్రశస్యగాత రౌ ప్రశంసనీయావభిగీతమితి - హే సర్వగీతేషు కోవిదౌ సమర్థౌ - యువాభ్యాం - ఆయుష్యం - ఆయుర్వర్ధకం - పుష్టిజనకం నత్య ప్యాయపి కార్యేణ స్యాత్ - సర్వశ్రుతి త్వాక్ పుష్టికరం - సర్వాశ్రుతి స్వరారంభపావయవైర్మనోహరం - తదుక్తం - ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దశ్శ్రూయతే యస్య మాత్రతః । సా శ్రుతిస్సంప్రవిజ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణేతి ॥ ఇదం గీతం - అభిగీతం శోభనం గీతం - అభిపూజాయాం - యద్వా - ఇదం గీతం సర్వగీతేషు గీతముత్కృష్టమిత్యర్థః - ప్రశస్యమానావితి - అస్యాదావితిశబ్దాధ్యాహార్యః - రథ్యాసు యజ్ఞవాటే - రథ్యాసు రాజమార్గేషు చ - సర్వత్ర ఇత్థం ప్రశస్యమానౌ తౌ - కదాచిత్ భగవాన్ భరతాగ్రజం రామః - దదర్శ - భరతముఖేన దదర్శేత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ స్వవేశ్మేతి ॥ తత దర్శనానంతరం - శత్రునిబర్హణస్సరామః - పూజార్హౌ - స్సప్రదగాత్ర తేన స్లామాన్ ఆహౌ - భ్రాతరౌ కుశీలవౌ - తుల్యవయోరూపాదిమత్త్వేనాశ్చర్యకరౌ - స్వవేశ్మ స్వగృహం - ఆనీయ - నయతిర్ద్వికర్మకః - పూజయామాస శ్లాఘయామాస ॥ ౧౪ ॥ అథాస్య ప్రబంధస్య ప్రబంధనాయకో భగవాన్ మహాపురుష ఏవ గ్రాహ్య ఇత్యాహ ఆసీన ఇత్యాదినా ద్వయోరేకాన్వయః - ప్రభుః స్వామీ - తగనరూపకయా కాంచనమయే - దివ్యే స్వర్గాద్దశరథేనానీతే - సింహాసనే ఆసీనః - సచివైః మంత్రిభిః విజ్ఞాతిభిశ్చ ఉపోపవిష్టః - సమీపే ఉపవిష్ట ఇత్యర్థః - ప్రసము పోద పాదపూరణ ఇతిద్విరుక్తిః - పరం శత్రుం తాపయతీతి పరంతపః - ద్విషత్పరయోస్తాపేరితి ఖచ్ - ఖిత్యనవ్యయస్యేత్యుపధా హ్రస్వః - అరుర్ద్విషదజంతస్య ముమితి ముమాగమః - అనేన వ్యాసంగరహితత్వం సూచితం - నియతః అశ్వమేధదీక్షితః - స రామః - రూపసంపన్నౌ - తౌ దృష్ట్వా లక్ష్మణాదీనువాచ ॥ ౧౫ ॥ శ్రూయతామితి ॥ దేవవర్చసోః దేవతుల్యతేజసోః - రూపసంపత్తిరపి గీతిరన్యతాసామగ్రీ తిభావః -

ఆశ్చర్యమిదమాఖ్యానం మునినా సంప్రకీర్తితమ్ ॥ ❈ ॥ పరం కవీనామాధారం సమాప్తం చ యథాక్రమమ్ । అభిగీతమిదం గీతం సర్వగీతేషు కోవిదౌ ॥ ❈ ॥ ఆయుష్యం పుష్టిజననం సర్వశ్రుతిమనోహరమ్ । ప్రశస్యమానౌ సర్వత్ర కదాచిత్తత్ర గాయకౌ ॥ ❈ ॥ రథ్యాసు రాజమార్గేషు దదర్శ భరతాగ్రజః ॥ ౧౩ ॥ స్వవేశ్మ చానీయ తదా భ్రాతరౌ స కుశీలవౌ ॥ ❈ ॥ పూజయామాస పూజార్హౌ రామశ్శత్రునిబర్హణః ॥ ౧౪ ॥ ఆసీనః కాంచనే దివ్యే స చ సింహాసనే ప్రభుః ॥ ❈ ॥ ఉపోపవిష్టైస్సచివైర్భ్రాతృభిశ్చ పరంతపః । దృష్ట్వా తు రూపసంపన్నౌ తావుభౌ నియతస్తథా ॥ ❈ ॥ ఉవాచ లక్ష్మణం రామశ్శత్రుఘ్నం భరతం తదా ॥ ౧౫ ॥ శ్రూయతామిదమాఖ్యానమనయోర్దేవవర్చసోః ॥ ❈ ॥ విచిత్రార్థపదం సమ్యగ్గాయకౌ తావచోదయత్ ॥ ౧౬ ॥ తౌ చాపి మధురం రక్తం స్వంచితాయతనిస్వనమ్ ॥ ❈ ॥ తంత్రీలయవదత్యర్థం విశ్రుతార్థమగాయతామ్ ॥ ౧౭ ॥ హ్లాదయత్సర్వగాత్రాణి మనాంసి హృదయాని చ ॥ ❈ ॥ శ్రోత్రాశ్రయసుఖం గేయం తద్బభౌ జనసంసది ॥ ౧౮ ॥ ఇమౌ మునీ పార్థివలక్షణాన్వితౌ కుశీలవౌ చైవ మహా

అనయోః కుశీలవయోస్సంబంధి - విచిత్రార్థపదమిదమాఖ్యానం శ్రూయతాం - ఇత్యుక్త్వేత్యధ్యాహార్యం - సమ్యగ్గాయినౌ తావచోదయత్ - గానాయ ప్రేరయామాసేత్యర్థః ॥ తిర్థీయం ॥ ఆసీన ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ సింహాసన ఆసీనస్సరామః - ఆత్మరూపసంపన్నౌ ఆత్మసదృశౌ - తౌ కుశీలవౌ - దృష్ట్వా - లక్ష్మణాదీన్ - అనయోః దేవవర్చసోః - విచిత్రార్థపదం విచిత్రాః అర్థాః పదాని చ యస్మిన్ తత్ - ఇదమాఖ్యానం శ్రూయతామిత్యువాచ - గాయినౌ కుశీలవౌ చ - సమచోదయత్ - గాయతామితి శేషః ॥ ౧౬ ॥ తావితి ॥ సర్వాణి శ్రీయాని శేషశ్చాని - మధురం సారతో గానత్యశ్ర మనోహరం - రక్తం రాగవత్ - స్వంచితః సుతరాం పూజితః - ఆయతః దీర్ఘః - నిస్వన ఆలాపో యస్మిన్ - తత్ - తంత్రీ లయవత్ తంత్రీ రోపలయాభ్యాం యుక్తం - అత్యర్థం భృశం - విశ్రుతార్థం విస్పష్టార్థం ॥ తిర్థీయం ॥ తావితి ॥ స్వంచితా మరనిస్వనం స్వేచ్ఛానురూపస్వరాయామం - విశ్రుతార్థం ప్రసిద్ధార్థం ॥ ౧౭ ॥ హ్లాదయదితి ॥ సర్వగాత్రాణి సర్వావయవాన్ - హృదయాని గాత్రాంతర్వర్తీతి మనోధిష్ఠానాని మనాంసి చ - హ్లాదయత్ సుఖయత్ - శ్రోత్రాశ్రయసుఖం - శ్రోత్రం కర్ణశష్కులీ తదాశ్రయా శ్రోత్రేంద్రియం తత్సుఖం తత్సుఖకరం - తత్ కుశీలవగీతం - గేయం గానం - భావేయత్ - జనసంసది జనసమాజే - జనశబ్దో మంత్రపర్యాయవృత్త్యర్థః - ఏవం ప్రచకాశే - అజృంభతేత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ఉక్తమేవార్థం వృత్తాంతరేణ నగానం తే సంగృహ్ణాతి శ్లోకద్వయేన - ఇమావితి ॥ ఇమౌ మునీ - మునివేషావపి పార్థివలక్షణాన్వితౌ - కుశీలవావపి గాయకావపి - మహాతపస్వినౌ మహాంతౌ తపస్వినౌ భవతః తస్మాన్మమాపి ప్రియావిరవాక్యశోస్యాపి - భూతికరం శ్రేయస్కరం - ధారకమిత్యర్థః - మహాననుభావో యస్య తం మహానుభావం - చరితం - సీతాచరిత్రమిత్యర్థః - ప్రవక్ష్యతే ఆఖ్యాం వ్యక్తం పరిష్యతే - తన్నిబోధత - తచ్ఛృణుతేత్యర్థః - అత్ర పౌరాణికాః వక్తారో మహాత్మానో - వక్ష్యమాణం చ మచ్చరితం మహానుభావం - అతస్తన్నిబోధతేత్యాహుః - ఏవం హ్యాత్మప్రశంసా స్యాత్ - సాచనయుక్తా - అయం హి రామో ధీరోదాత్తః - తస్య చావికత్థన ఇతి లక్షణం । తస్య చస్వవిషయ ప్రబంధశ్రవణం మహానుభావతో స్వశ్లాఘ్యనకథమప్యుపపన్నం - లోకేషు ధీరోదాత్తః కశ్చిత్ స్వవిషయ ప్రబంధశ్రవణే లజ్జతే - అతోన్యథా యోజయంత్యాచార్యాః - నాయం ప్రబంధో రామచరిత్రపరః - కింతు సీతాచరి

త్రపరః సీతాయాశ్చరితం మహదితి పూర్వముక్తత్వాత్ । శ్రీమద్రామాయణమపి పరం ప్రాచేతసాచ్ఛ్రుత్వా ఇత్యాదియుక్తిః [illegible] । ప్రసంగత ఇత్యాహుణకశ్చ । తద్విషయస్తు ప్రబంధో రామేణ ప్రవ్యక్తః - విరచితో మహాకావ్యే వసిష్ఠగాథాశ్శ్లోకవంతి శ్రావయంతి చ - అత ఏవ మమాపి భూతికరమిత్యుక్తం - విరహిణో పమేనత్తా ప్రథమస్యార్థం - యద్వా - [illegible] మయం హితశ్లోకోయస్యాస జనకాత్ర ప్రత్యుక్తరీత్యా వ మాప్యతిశాయా వహమిత్యర్థః - మహానుభావమిత్యస్య చ ప్రణయిన్యాః [illegible] మంధారకమిత్యర్థం - యద్వా మహానుభావం - లఘుతరారామస్య గోష్ఠీకృతేత్యుక్తిః తాదృశవిషయేంద్రియాదికామపి [illegible] రతమనస్సు [illegible] ప్రతిశయిలనైభవమిత్యర్థః - యద్వా - దోషోయద్యపి సస్యస్యాత్సత మేవం [illegible] మిత్యనుక్తం । అనియామునకస్సన్నా [illegible] తోమత్తో పుష్టే ప్రష్టచరితమిత్యర్థః - యద్వా - స్వచరణే [illegible] ధ్యాన [illegible] శరణాగతవిచ్ఛేదకాలేయామత్తోప్యా [illegible] - రమణే అతిశయితత్వేన యుక్తమిత్యర్థః - యద్వా - పితృత్వప్రయుక్తయా తత్పరలయా మయిసాపరాధవిషయే యుషధియి - మాతృత్వప్రయుక్తవాత్సల్యేన మామపి క్షమయంత్యాశ్చరితత్వేన మహానుభావమిత్యర్థః ॥ ౩౦౪ ॥ తతః [illegible] ॥ తతః శ్రీప్రాప్తా సహానానం [illegible] - రామస్య వచసా ప్రచోదితౌ నతు చేష్టయేత్యాదరాతిశయోక్తిః - తౌ కుశలవౌ - మార్గవిధానసంపదా - [illegible] తిక్తోగానప్రకారౌ - తత్ర మార్గస్స్వరప్రకర్షః - దేశీస్థానచిత్రకాః - తయోర్మార్గశ్శ్యేమార్గనిర్వాహసామగ్ర్యా అగాయతాం - [illegible] తగతం రుచిరత్వాత్ తౌ [illegible] మనేపచిషదోష్ఠానాత్ర సభాంగో భవిష్యతీతి మందం మందం సింహాసనాదవతీర్య [illegible] ప్రాప్త - ఏకస్యాపి దుష్టచేతతి న్యాయాత్ - ఉన్నతసింహాసనావస్థానేన స్వాత్మానమేకాకినం మన్యమానస్సభామధ్యే [illegible] యా అనుబభూషయా - శ్రోత్రసుఖానుభవేచ్ఛయేత్యర్థం - యద్వా - [illegible] యా భవితుమిచ్ఛయా - కాంతాకథాశ్రవణేన స్వస్యనత్తాలాభేచ్ఛయేత్యర్థః - సక్తమనా గానశ్రవణాసక్తచిత్తః - బభూవ హ - స్వశిష్యాకృష్ణం దశ్రవణే రామస్స్వయమేవ సాదరం ప్రయుక్తవానితి మునిస్తుష్య - అత్ర శ్లోకద్వయం వంశస్థవృత్తం - జగౌ తు వంశస్థమదీరితం జరావితిలక్షణాత్ ॥ ౩౦౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః ॥

హాతపస్వినా । మమాపితద్భూతికరం ప్రవక్ష్యతే మహానుభావం చరితం నిబోధత ॥ ౩౦౪ ॥ తతస్తుతౌరామవచః ప్రచోదితావగాయతాం మార్గవిధానసంపదా । సచాపి రామః పరిషద్గతశ్శనైర్బుభూషయా సక్తమనా బభూవ హ ॥ ౩౦౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చతుర్థస్సర్గః ॥

ఇదం చ తపస్స్వాధ్యాయేత్యారభ్య సర్గచతుష్టయం మహాత్ పరిశ్రమ సిద్ధయో ఉక్తనైపుణ్యాత్ర్రయ ప్రతిపాదనపరత్వేన ప్రబంధోపోద్ఘాతత్వాచ్ఛ్రీరామాయణాంతర్గతకథాశరీరానప్రవిష్టప్రస్తావనా భవతి - ననురామాయణనిర్మాణానంతరభావినకథాం [illegible] కథం తత్ పూర్వభావ ఇతి చేన్న - అనంతరభావిత్వేపి త్రికాలజ్ఞేన మహర్షిణా ప్రథమం తన్నిర్మాణసంభవాత్ - నన్వాత్మప్రశంసాపరమిదం సర్గత్రయం కథమృషిస్స్వయమేవ వక్తుమర్హతీతి చేన్న - అస్యాపరిజ్ఞానే సైతిస్యవృత్తాంతస్యప్రేత్యావత్ ప్రవృత్త్యర్థమాదావవశ్యం వక్తవ్యత్వాత్ - యద్వా - సర్గత్రయమిదం కేనచిద్వాల్మీకిశిష్యేణ రామాయణనివృత్త్యనంతరం నిర్మాయ సైభవప్రకటనాయ సంగమితం యథా యాజ్ఞవల్క్యస్మృత్యాదౌ తథైవ [illegible] - నస్వేతస్య సర్గత్రయస్య రామాయణాదిత్వే కుశలవాఖ్యామే తత్ గానే ప్రథమం ప్రయమాణే తౌ రామేణాదావేవ స్వపుత్రావితి పరిజ్ఞాతౌ స్యాతాం - తథా చ వదైవ సీతానయనాపత్తిం - బింబాదివోద్ధృతౌ బింబౌ రామదేహాత్తథాపరౌ । తౌ రాజపుత్రావిత్యాదినా హి రామపుత్రత్వమనయోస్సూచ్యతే - తస్మాదిదమసంగతమితి చేన్న - సీతాపుత్రత్వాదేరత్రాకథనాత్ - రామసాదృశ్యమాత్రస్య రాజపుత్రాంతరేష్వపి సంభవాత్ - అయం చ ప్రబంధో వేదోపబృంహణరూపో వేదాంతార్థమేవ పబృంహయతి - ప్రాయేణ పూర్వభాగార్థోర్థమఃశాస్త్రేణ కథ్యతే । ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదాంతార్థః ప్రకాశ్యత ఇతి వచనాత్ ॥ తత్ర యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంతే - యేన జాతాని జీవంతి - యత్ప్రయంత్యభిసంవిశంతి - తద్విజిజ్ఞాసస్వ - తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతం తత్ కిం జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మ విష్ణుః - ఉదరుద్రాదిష్వన్యతమ ఇత్యపేక్షాయాం రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతవేద్యం పరం బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - ఉపక్రమోపసంహారావభ్యాసోపూర్వతాఫలం । అర్థవాదోపపత్తీ చ లింగం తాత్పర్యనిర్ణయ ఇత్యుక్తషడ్విధతాత్పర్యలింగసంభవాత్ ॥ తథాహి - ఉపక్రమే తావత్ - కోన్వస్మిన్నిత్యాదినా వేదాంతోదితసకలగుణసంపన్నః కిం విష్ణురుతాన్యో బ్రహ్మాదిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా పృష్టే ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో రామ ఇత్యాదినా రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవేతి నారదేనోక్తం - ఉపసంహారేచ చతుర్ముఖః ప్రాహ - తవాహం పూర్వకే భావే పుత్రః పరపురంజయ । సంక్షిప్య చ పురా లోకాన్మాయయా స్వయమేవ హి ॥ మహార్ణవే శయానోప్సు మాం త్వం పూర్వమజీజన । పద్మే దివ్యేర్కసంకాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి ॥ ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశితమిత్యాదినా సర్వజగత్కారణప్రజాపతిజనకత్వేన సకలజగత్కారణం బ్రహ్మ విష్ణురేవేత్యుక్తం ॥ అభ్యాసశ్చ తత్ర తత్ర కృతః - బాలకాండే ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః । శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిరితి జగత్కారణత్వ [illegible] తరతమరేణాః - త్వం త్రిలోకపరమూదేవసర్వే ప్రాంజలయం ఇత్యాహుః । తేన పరత్వాసాధారణం సర్వశరణ్యత్వముక్తం ॥

తత ఉత్తరత్ర తతో దేవర్షిగంధర్వాస్సరుద్రాస్సాప్సరోగణాః । స్తువద్భిర్దివ్యరూపాభిస్తుష్టువుర్మధుసూదనమితి సర్వస్తుత్యత్వముక్తం ॥
తతో విశ్వామిత్రః - అహంవేద్మి మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమం । వసిష్ఠోపి మహాతేజా యే చేమే తపసి స్థితా ఇతి ॥ వేదాహమేతం పురు
షంమహాంతం । ఏమేవంవేద న ఏవ చేన న బ్రహ్మ [illegible] విందమనియశ్చేనదానేన తపసానాశకేనేతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా మహాపురుషత్వం తపోబ
లం వినాన్యదుర్జ్ఞేయత్వం చాహ - సీతాం వా మోచయిష్యామి [illegible] బ్రహ్మ శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః । తస్మాన్మయి స్సంజ్ఞేయం చేః
కాశ్యపస్సుత ఇతి సర్వమూల కారణత్వం ప్రాచీకశత్ ॥ పరశురామేణ - లక్షితం నేమి దేవిష్యం దేవాస్సవిష్ణవో నాసత్యే సర్వాధిత్వం
సదర్శితవాన్ । అరణ్యకాండే - సమావృత్తైర్ముదీర్ణార్తస్య రావణస్య మహర్షిభిః । అర్థితో మానుషే లోకే జజ్ఞే విష్ణుస్సనాతన ఇతిసనా
తనత్వముక్తం ॥ ఉత్తరత్ర - ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మ శాశ్వతో నిత్య అవ్యయ ఇత్యాకాశశబ్దేన స్వయం ప్రకాశత్వం వ్యాపకత్వం చాహ - ఆ
రణ్యకాండే మారీచేన - అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజేతి పరిచ్ఛేదాతీత మహిమత్వముక్తం - కిష్కింధాకాండే తారావచ
నం - నివాసవృక్షస్సాధూనామాపన్నానాం పరా గతిః । ఆర్తానాం సంశ్రయశ్చైవ యశసశ్చైకభాజనం ॥ జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నో నిదే
శే నిరతః పితుః । ధాతూనామివ శైలేంద్రో గుణానామాకరో మహాన్ ॥ త్వమప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ ।
అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్ష ఇతి ॥ అనేన చ జ్ఞానానందాదిసమస్తకల్యాణగుణాకరత్వముక్తం - సుందర
కాండే - బ్రహ్మా స్వయంభూశ్చతురాననో వా రుద్రస్త్రినేత్రస్త్రిపురాంతకో వా । ఇంద్రో మహేంద్రస్సురనాయకో వా త్రాతుం న శక్తా
యుధి రామవధ్యమితి సర్వసంహర్తృత్వం ద్యోతితం ॥ కిం వైష్ణవం వా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయ పరం సుతేజః । అనంతమవ్యక్తమచిం
త్యమేకం స్వమాయయా సాంప్రతమాగతం వా ॥ దోర్లీలయా నాకారో వ ధారణార్థః - అనేనానంతరూపత్వముక్తం - యుద్ధకాండే విభీషణేన
వధంగీకృత్య కారణం - అన్యేషామపి హిరణ్యగర్భస్య మనస్తాత్రే । యదా మత్స్యరూపధారిణి స్థితో [illegible] ఏవ కేవలః ।
ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యాదినా తత్త్వత్రయాదిత్యాశంక్య తేజస్సర్వేభ్యః శ్రేష్ఠ ఇత్యప్రతిపాదనాద్ధిరణ్యగర్భశివేం
ద్రాదిశబ్దానామపి బ్రహ్మాత్మకత్వసిద్ధ్యర్థం విశేషాత్ ఏవేత్యాశయేనోచ్యతే - వ్యక్తమేష మహాయోగీ పరమాత్మా సనాతనః । అనాదిమధ్యనిధనో
మహతః పరమో మహాన్ ॥ తమసః పరమో ధాతా శంఖచక్రగదాధరః । శ్రీవత్సవక్షా నిత్యశ్రీరజయ్యశ్శాశ్వతో ధ్రువ ఇతి ॥ అనేన చ పర
మాత్మత్వశ్రీపతిత్వాదికముక్తం - ఉత్తరత్ర - భవాన్నారాయణో దేవశ్శ్రీమాంశ్చక్రాయుధో విభుః । ఏకశృంగో వరాహస్త్వం భూ
తభవ్యసపత్నజిదిత్యాది ॥ అనేన తస్య నారాయణశబ్దవాచ్యత్వముక్తం - ఉపూర్వలప్రమాణాంతరాప్రసక్తేః - సహిపరత్వస్య విష్ణు
త్వప్రమాణాంతర బహుగుణం శిక్ష్యం - ఫలం చ భగవత్సాలోక్యాదికమిత్యపి లేశవ్యక్తం - అర్థవాదోపపత్తిశ్చ బాలకాండే గీతే -
ఉమోద్వోఢమహ శ్రేష్ఠ ఇత్యాదినా అర్థవాదముక్త్వా - జృంభితం తద్ధనుర్దృష్ట్వా శైవం విష్ణుపరాక్రమైః । అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్స
ర్షిగణాస్తథేత్యాదినా బ్రహ్మప్రముఖైస్సర్షిగణైస్తైర్దేవైర్విమర్శపూర్వకం విష్ణురుద్రయోర్మధ్యే విష్ణోరాధిక్యనిర్ణయోక్తేరుప
పత్తిరుక్తా - న చ వాచ్యం మేనిర ఇతి వచనాత్ మహేశ్వరాగ్రహ తథేతి వరదానక్రమిదమాధిక్యమితి - తథాత్వే సర్వోపాసనపపత్తేః - ధనూ
రుద్రస్తు సంక్రుద్ధ ఇతిహ్యుక్తం - కించాగస్త్యాశ్రమే స తత్ర బ్రహ్మణస్థానమగ్నేస్స్థానం తథైవ చ । అగ్నేస్స్థానం మహేంద్రస్య స్థానం
చైవ వివస్వత ॥ సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేరమేవ చేత్యాదినా బ్రహ్మాదీనాం స్థానానామేవ స్వత్వముక్త్వా రుద్రస్య తదనాదరణం పూ
జ్యత్వముచ్యతే - న చేమాన్యగస్త్యపూజక బ్రహ్మాదిస్థానానీతి వాచ్యం అసంభవాత్ - అత్ర దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః ।
అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసత ఇతి వచనం బ్రహ్మాదివ్యతిరిక్తకేవలదేవవిషయం - కించ యథా గృహస్థస్య గృహే దేవగృహస
త్త్వే గృహస్థస్యైవ పూజకత్వం స్మరణతః ప్రతీయతే - ఏవమేవాత్రాపీతి నావలాపావకాశః - కించ దక్షయజ్ఞవధే - యస్మాత్ భాగార్థి
నో భాగం కల్పితో నైవ మే సురాః । వరాంగాణి మహార్హాణి ధనుషా శాతయామి వ ఇతి రుద్రస్య యజ్ఞభాగాకల్పనాదపూజ్యత్వావగతేస్స్తో
నాభేదేశః - న న యది విష్ణుః పరా దేవతా కథం తర్హి తస్య రామస్యేవ జన్మేతి చేన్న - అజాయమానో బహుధా విజాయత ఇత్యుక్తేత్యాలో
కానుగ్రహ హేతుకం కదిరిచోద్యానవకాశాత్ - మోక్షప్రదత్వం చ పరదేవతాసాధారణమప్రోచ్యతే - యా గతిర్యజ్ఞశీలానామాహితా
గ్నేశ్చ యా గతిః । అపరావర్తినాం యా చ యా చ భూమిప్రదాయినాం ॥ మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమానితి । అత్రాపరా
వర్తిత్వం పునరావృత్తిశూన్యత్వం - ముక్తిరితియావత్ - న చ పునరావర్తత ఇతి శ్రుతేః । న చ రణాదపలాయనముచ్యత ఇతి వక్తుం శక్యతే -
తస్య స్వతస్సిద్ధత్వేన తత్ఫలస్యానుగ్రాహ్యత్వాత్ - తథా చ యజ్ఞాదిఫలావధిభూతాం ముక్తిం ప్రాప్నుహీత్యర్థః - అత ఏవ నృసింహ
పురాణే - మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ । తస్మాత్త్వం మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీతి ॥ ఏవముపబృంహణ
మద్విదతాత్పర్యలింగైర్వేదాంతవేద్యం పరతత్త్వం విష్ణురేవేతి శ్రీరామాయణేనోపబృంహ్యతే - ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశాన ఇతి శ్రు
తేర్మధ్యాయనే క్రియాదిబోధకతత్ । ఏతదేవ మహాభాష్యం లేకాన్యానామనుత్తమం ప్రకటం ॥ సర్వం వి స్తరతో రాజన్ వ్యాఖ్యాస్యే విష్ణుసంశ
యం । ఆదికావ్యమిదం రామస్యాయనస్సంప్రసిద్ధితం ॥ సహస్రోర్వీనికాన్యానాం యశో రాఘువాప్తజ ఇతి । ఏవం చేయాన్ తేనా
పీదముక్తం - వ్యంజనావృత్త్యా శివపరం రామాయణమితి తదపహాస్యమేవ - సహస్రోర్వీతి ప్రతిషిద్ధస్యరుద్రస్య ప్రతిపాద్యత్వాత్

[illegible] కేవలవాల్మీకి [illegible] - [illegible] - తత్ సర్వం విశ్వామిత్రాశ్రయేణ వక్ష్యమాణ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] జనన హేతుతా | [illegible] [illegible] [illegible] వేదత్వేన ప్రమేయ ప్రతిపాదకతా ॥ [illegible] [illegible] [illegible] శరణాగతిప్రతిపాదకత్వం | రామాయణార్థ [illegible] [illegible] [illegible] పరతత్వం కేవల [illegible] ఇత్యాకాంక్షాయాం తత్ర [illegible] [illegible] [illegible] | [illegible] [illegible] [illegible] బుద్ధిప్రసాదః [illegible] [illegible] [illegible] మాయణే ఉపక్రమప్రభృత్యుపసంహారాంతమనేకాధికారిఫల [illegible] [illegible] ఫలసాధన [illegible] [illegible] | ఉపక్రమే తావత్ [illegible] [illegible] విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః | శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిః [illegible] [illegible] రక్షణోపకరణైస్సహ సన్నద్ధో [illegible] - [illegible] - దేవగంధర్వయక్షాశ్చ [illegible] శరణంగతా ఇతి రావణవధరూపఫలార్థం దేవజాతీయాస్స్వోశరణాగతిం చక్రురిత్యుక్తం - తత్ [illegible] [illegible] దివ్యాపార విశేషానుదీర్య శరణాగత రక్షణం పరమో ధర్మః - సముద్రః కారుణికవిషయా శరణాగతిః ఫలావినాభూతేతి ప్రదర్శితం - తతశ్చ - సభ్రాతుశ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునందనః | సీతాముపాచాలి [illegible] [illegible] [illegible] పురుషకారపురస్సరా శరణాగతిః కార్యేత్యుదీరితం - [illegible] శిష్యైః పురస్తాచ్చాలాయామ్ [illegible] [illegible] [illegible] ఫలాయ శరణవరణమకరోత్ - అత్ర రావణవధాయ కృతదేవగణప్రపత్తిఫలదానాయ [illegible] [illegible] [illegible] ప్రసిద్ధిభూతపాదుకా ప్రదానేన తత్ సఫలం కృత్వా పశ్చాద్దేవగణమనోరథపూరణానంతరమాత్మానమభ్యషించత్ - అతో న శరణాగతిర్వైఫల్యం చోద్యం - అథ దండకారణ్యవాసిభిర్విరోధి [illegible] శరణాగతిరనుష్ఠితా - తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసినః | నగరస్థో వనస్థో వా పత్వం నో రాజా జనేశ్వరేతి ॥ అత్ర కోసలజనపదవాసినామివ భగవద్విషయవాసపి వశరణాగతిః - తదనంతరం - స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిః | త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య తమేవ శరణం గతః ॥ పతంనిపతితం [illegible] శరణ్యశ్శరణాగతం | వధార్హమపి కాకుత్స్థః కృపయా పర్యపాలయదితి కాకవృత్తాంతేనాగ్రతః పతనమేవ శరణాగతిరిత్యదర్శి - తదను శ్రీవవృత్తాంతేన - కృతాపరాధస్య హి తేనాన్యత్పశ్యామ్యహం క్షమం | అంతరేణాంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాదితి శరణాగతిరంజలిరూపోక్తా - అథ సీతావచనేన - మిత్రమౌపయికం కర్తుం రామస్థానం పరీప్సతా | వధం చానిచ్ఛతా ఘోరం త్వయాసౌ పురుషర్షభ ॥ విదితస్స హి ధర్మజ్ఞశ్శరణాగతవత్సలః | తేన మైత్రీ భవతు తే యది జీవితుమిచ్ఛసీత్యనేనానుకూల్యమేవ శరణాగతిరిత్యబోధి - ఉపరి - సోహం పరుషితస్తేన దాసవచ్చావమానితః | త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణంగత ఇతి విభీషణశరణాగత్యా విరోధిపరిత్యాగపూర్వకత్వముక్తం - తతస్సాగరవేలాయాం దర్భానాస్తీర్య రాఘవః | అంజలిం ప్రాఙ్ముఖః కృత్వా ప్రతిశిశ్యే మహోదధేరితి రామశరణాగత్యా యోగ్యస్య నాయోగ్యతా న్వేష్టవ్యా అయోగ్యస్య న యోగ్యతేత్యుక్తం - [illegible] లంకా నిర్గతమాత్ర ఏవ [illegible] శరణమవృణోత్ - రామశరణాగతేః ఫలాబావస్సమర్థకారుణికవిషయత్వాభావాదిత్యాహుః - ఉత్తరత్ర - అభియాచామ వైదేహీమేతద్ధి మమ రోచతే | రాఘవాద్ధి భయం ఘోరం రాక్షసానాముపస్థితమితి త్రిజటావచనానుమతిమాత్రేణ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] అన్యవిషయేణాపి కృతా శరణాగతిః ఫలవతీతి దర్శితం - విభీషణశరణాగత్యైవ [illegible] [illegible] భగవత్కటాక్షపాత్రభూతా ఏవేతి నిరణాయి - ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం - ఏవముపక్రమప్రభృత్యోపసంహారాత్ ప్రతిపాదితా శరణాగతిరేవ సర్వఫలదా - సైవ ముక్తేరపి హేతురిత్యుక్తం - విశేషస్తత్తత్ప్రకరణే ప్రపంచయిష్యతే ॥ ౨ ॥ అన్యచోపాయస్య [illegible] భగవత్ప్రాప్తిపూర్వం కైంకర్యమేవేతి రామాయణేన ప్రతిపాద్యతే - తథాహి - ఉపక్రమే దేవజాతీయైశ్శరణాగతే రామకైంకర్యప్రదానఫలమిత్యుచ్యతే - అప్సరః ప్రభృతిష్వపి [illegible] [illegible] - రావణవధానంతరం [illegible] [illegible] [illegible] - [illegible] కరిష్యామి [illegible] [illegible] | భావాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు [illegible] [illegible] [illegible] కైంకర్యం [illegible] - భరతోపి రామకైంకర్యాయైవ కదభిషేకం [illegible] [illegible] కైంకర్య [illegible] [illegible] - దండకారణ్యవాసి [illegible] శరణాగతేరపి [illegible] కైంకర్యం [illegible] [illegible] [illegible] మంగళాని ప్రయుంజానాః [illegible] [illegible] ఇత్యుక్తే ॥ సుగ్రీవ [illegible] [illegible] కైంకర్యం [illegible] - అథ హరివరనాథః [illegible] [illegible] [illegible] | [illegible] [illegible] రామపార్శ్వం జగామ ॥ [illegible] [illegible] - [illegible] [illegible] [illegible] ప్రాణార్థితః కాకస్య ప్రాణప్రదానేన తత్ప్ర [illegible] - [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] విభీషణరూపానుగ్రహాయైకాక్షేణ రసనేన [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] - యథా చ [illegible] [illegible] [illegible] శరణాగతే

ద్విషత్సు ఆశ్రితానాం పాపకృత్యాప్రవేశనన్యాయేన తద్విరోధిత్వాభావ ప్రయుక్తా - రామప్రపత్తిస్తావదనన్యగతిత్వరూపాధికారరహితేన కృతత్వాత్ అజ్ఞాతశక్తికవిషయత్వాచ్చ నిష్ఫలేయం - సముద్రం ప్రతి రాఘవస్య శరణాగతిస్తు ... లక్ష్మణోక్తిస్తు ప్రపత్తేః ఫలదర్శనకృతా - తస్మాదనేన ... శరణాగతిదర్శనాత్ అధికారినియమాభావే విషయనియమో ... ఇత్యుక్తం - ఇయం చ ప్రపత్తిరస్మిన్ ప్రబంధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే - ఉక్తం హి శ్రీరామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యాభాణకః - తదుపయుక్తతయేతరేషామర్థానాం ప్రతిపాదనం - తథాహి - సమర్థ కారుణికస్యైవ విషయిణీ శరణాగతిః ఫలదాయినీ - తత్ర రామప్రభృతిషు ... ఖరవధ సాలభేదన సముద్రబంధనాదిభిరుక్తపరత్వప్రతిపాదనైశ్చ సామర్థ్యం సర్వజ్ఞత్వాదికం చోక్తం - సీతావిరహకాలిక వృత్తాంతవిశేషైః పరమకారుణికత్వం - గుహశబరీసుగ్రీవాదిభిర్నీరంధ్ర సంశ్లేషేణ సౌశీల్యం - విశ్వామిత్ర ద్వారత్రాణ దండకారణ్యవాసిమునిజనరక్షణ రావణవధాదితేంద్రాదిసకలదేవగణపరిపాలనైః నిజజనపదజనానామాత్మ సౌందర్య శీలాదిభిః ప్రీతిముత్పాద్య సంపద ప్రాప్తిరూపసాకేతవతారప్రయోజనభూతమోక్షప్రదానైశ్చ సర్వరక్షకత్వం - అతస్సమర్థ పరమకారుణికసుశీలభగవత్ప్రపత్తేస్సకలఫలసాధనత్వేపి అధికారివిశేషానుష్ఠితాయాస్తస్యా భగవత్ప్రాప్తిపూర్వక తత్కైంకర్యరూపమోక్ష ఏవ ముఖ్యం ఫలం - ఆనుషంగికం ఫలాంతరమితి సుస్పష్టం - ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం ॥ ౩ ॥ ఇయం చ ప్రపత్తిః పురుషకారేణ వినా న ఫలాయ భవతీత్యయమర్థోస్మిన్ ప్రబంధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే - సీతాయాశ్చరితం మహదితి హ్యుక్తం । తస్యాశ్చ విశ్లేషత్రయేణ కృపాపారతంత్ర్య అనన్యార్హత్వరూప పురుషకారధర్మ ప్రతిపాదనాత్ - తత్సన్నిధానేన కాకశ్శిరో లేభే తదభావాన్న రావణః - విభీషణోపి నివేదయత మాం క్షిప్రం విభీషణముపస్థితమితి ఘటకముఖేనైవ రామం శరణమవృణుత - రామోప్యానయైనం హరిశ్రేష్ఠేతి ఘటకముఖేనైవ విభీషణం విషయీచకార - ఏవం సుగ్రీవోపి రామభక్తహనుమన్ముఖేన రామం శరణం యయావిత్యేవం జ్ఞాతవ్యం ॥ ౪ ॥ ఏవంభూతోపాయాధికారిస్వరూపం శేషత్వం పారతంత్ర్యం చ - తత్ర శేషత్వం లక్ష్మణాచారేణ ప్రాచీకశత్ - అహమస్యావరో భ్రాతా గుణైర్దాస్యముపాగతః । కురుష్వ మామనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే ॥ కృతార్థోహం భవిష్యామి తవ చార్థః ప్రకల్పత ఇత్యాదినా ॥ ౫ ॥ భరతముఖేన పారతంత్ర్యం ప్రకటీకృతం - విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం । రాజ్యం చాహం చ రామస్య ధర్మం వక్తుమిహార్హసీత్యాదినా సర్వాత్మనా పర్యనునీయమానోయదా న సౌమిత్రిరుపైతి యోగం । నియుజ్యమానో భువి యౌవరాజ్యే తతోభ్యషించత్ భరతం మహాత్మేత్యంతేన ॥ ౬ ॥ శ్రీశత్రుఘ్నవ్యాపారేణ భాగవతపారతంత్ర్యం ప్రాచీకశత్ - గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేన తదానఘః । శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో నీతః ప్రీతిపురస్కృత ఇత్యాదినా ॥ ౭ ॥ అన్యచ్చాధికారిణో జ్ఞాతవ్యమర్థపంచకమత్రోచ్యతే - తథోక్తం - ప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో రూపం ప్రాప్తుశ్చ ప్రత్యగాత్మన । ప్రాప్త్యుపాయం ఫలం ప్రాప్తేస్తథా ప్రాప్తివిరోధి చ ॥ వదంతి సకలా వేదాస్సేతిహాసపురాణకాః । మునయశ్చ మహాత్మానో వేదవేదాంగపారగా ఇతి ॥ తత్ర రామప్రస్తావేన పరస్వరూపం - లక్ష్మణాదివృత్తాంతేన ప్రత్యగాత్మస్వరూపం - శరణాగతివర్ణనేనోపాయస్వరూపం - విభీషణాదిభిర్యాభగవత్కైంకర్యరూపఫలస్వరూపం - రావణాదివృత్తాంతేన విరోధిస్వరూపం చోక్తమితి జ్ఞేయం ॥ ౮ ॥ ... అకించన్యమనన్యగతిత్వం చాపేక్షితమితి ... బ్రహ్మ ... దత్తవరస్య రావణస్య వధేన బ్రహ్మరుద్రాదిదేవతాంతరా ... కాకాదివృత్తాంతేన ... శేషస్య ... వృత్తాంతేన భ్రాతృపుత్రాదేశ్చ రక్షకత్వోక్తిః ॥ ౯ ॥ ... తేన ... సర్వే ... సుందరకాండే వక్ష్యామః ॥ ౧౦ ॥ అనేన చాధికారి ... [illegible] ... సాయేనోచ్యతే - ... [illegible] ... ॥ ౧౧ ॥ ... [illegible] ... ॥ ౧౨ ॥ ... [illegible] ... కాండే ... [illegible] ... ॥ ౧౪ ॥ ... [illegible] ... బాలకాండే ... [illegible] ... - అయోధ్యాకాండే ... [illegible] ... - సుందరకాండే ... [illegible] ... ॥ ౧౫ ॥ ... [illegible] ... ఇతి ... ఇత్యాదినా సర్వేషాం ... ॥ ౧౬ ॥ ... [illegible] ...

భవతి అతస్సనాతనీనహాసాకార్యైవినై రాజ్యసంవత్సమేనాగపాశ [illegible] ఎండగీతావహరిణాః [illegible] నావ్యక్తముక్తం - విస్తరస్తత్ర [illegible] ప్రదర్శయిష్యతేది [illegible] ॥ ౧౮ ॥ [illegible] ప్రతిపాద్యతే - యదిహాస్తి తదన్యత్ర యన్నేహాస్తి న తత్క్వచిదితి న్యాయాత్ । [illegible] వ్యాకరణ [illegible] ఇత్యాద్యాచార్యవదిష్ట ॥ ౧౮ ॥ [illegible] ప్రథమం రావణ [illegible] ఉత్తరకాండ [illegible] రామాయణ [illegible] నమో నారాయణాయేతి నమో రామాయ విష్ణవే ॥ [illegible] ఆచార్యవర్యపురుషోత్తమ [illegible]

[illegible] ఆచార్య [illegible] వాల్మీకిం రామాయణం [illegible] ప్రతిజ్ఞాం [illegible]

[illegible] ॥ కృత్వా [illegible] ఇయం - వసుంధరా - భూమిః - జగతీ [illegible] తేషాం - [illegible] ఇక్ష్వాకూణాం [illegible] ॥ ౧ ॥ [illegible] యేషామితి ॥ యేషాం నృపాణాం మధ్యే - సః ప్రసిద్ధస్సగరః - ప్రసిద్ధిమేవాహ - సాగరం సముద్రం - [illegible]

సర్వాపూర్వమియం యేషామాసీత్ కృత్స్నా వసుంధరా । ప్రజాపతిముపాదాయ నృపాణాం జయశాలినామ్ ॥ ౧ ॥ యేషాం స సగరో నామ సాగరో యేన ఖానితః । షష్టిః పుత్రసహస్రాణి యం యాన్తం పర్యవారయన్ ॥ ౨ ॥ ఇక్ష్వాకూణామిదం తేషాం రాజ్ఞాం వంశే మహాత్మనామ్ । మహదుత్పన్నమాఖ్యానం రామాయణమితి శ్రుతమ్ ॥ ౩ ॥ తదిదం వర్తయిష్యామి సర్వం నిఖిలమాదితః । ధర్మకామార్థసహితం శ్రోతవ్యమనసూయయా ॥ ౪ ॥ కోసలో నామ ముదితః స్ఫీతో జనపదో మహాన్ । నివిష్టః సరయూతీరే ప్రభూతధనధాన్యవాన్ ॥ ౫ ॥ అయోధ్యా నామ నగరీ తత్రాసీల్లోకవిశ్రుతా । మనునా మాన

తో యేన నగరేణ - ఖానితం షష్టిః పుత్రసహస్రాణి [illegible] ॥ ౨ ॥ [illegible] రామాయణమితి శ్రుతం [illegible] ॥ ౩ ॥ [illegible] తదిదం రామాయణం - వర్తయిష్యామి [illegible] ధర్మకామార్థసహితం [illegible] శ్రోతవ్యం [illegible] ॥ ౪ ॥ అథ రామావతారయోగ్యస్థలం [illegible] కోసలో నామ [illegible] ప్రభూతధనధాన్యవాన్ [illegible] ॥ ౫ ॥ తత్రావతారయోగ్యనగరం వర్ణయతి అయోధ్యేతి ॥ శ్లో॥ తత్ర

కంవాక్యం ॥ అయోధ్యే తినగరి - తత్ర కోసలే - ఆసీత్ - అస్తి కారవ్యత్యయః - లోకేవిశ్రుతా ప్రసిద్ధా - యాపురీ - మానవానాం మను ష్యాణాంఇంద్రేణ స్వామినా - మనునా - స్వయం స్వసంకల్పేన - నిర్మితా నామ - రియతేతి ॥ ద్వాదశ యోజనాని - అత్యం తసంయోగే ద్వితీయా - ఆయతా దీర్ఘా - మండలప్రమాణమిదం - మహాపురీ మహానగరం - ఉపనగరసహితేత్యనేకయోజనాక్లిభావః - శ్రీమతీ కాంతిమతీ - త్రీణియోజనానివిస్తీర్ణా యోజనత్రయవైపుల్యవతీ - సువిభక్తాః ఉభయపార్శ్వవృక్షావలీమత్తయా క్లప్తాః మహాప థాః నానాజనపదగామిమార్గాః యస్యాస్సా - రాజమార్గేణేతి ॥ మహతా అనగరాంతేన - సువిభక్తేన ఋజుతయా క్లప్తేన - ముక్తపు ష్పావకీర్ణేన ముక్తైః అసూత్రగ్రథితైః పుష్పైః అవకీర్ణేన - నిత్యశః సర్వకాలేషు - న క్వచిదర్థే శస్ప్రత్యయః - జలసిక్తేన - వర్షాసు స్వరసే న అన్యథాయనుప్తైః - రాజమార్గేణ రాజగృహద్వారాత్ ప్రవృత్తేన మార్గేణ - శోభితా ॥ ౮ ॥ అథనగర్యామహారాజాధిష్ఠితత్వరూ పగుణమాహ తామితి ॥ మహచ్చ తత్ రాష్ట్రంచ మహారాష్ట్రం - అన్మహత ఇత్యాత్వం - తద్వివర్ధయతీతి మేణ పాలయతీతి మహారా ష్ట్రవివర్ధనః - కర్తరి ల్యుట్ - మహాంశ్చాసౌ రాష్ట్రవివర్ధనశ్చేతివా - పూర్వరాజభ్యోఽధిక ఇత్యర్థః - దశరథాఖ్యో రాజా - దివం స్వర్గం అమరావతీం - దేవపతిర్యథా ఇంద్ర ఇవ - తాంపురీం - పూర్వనృపవైలక్షణ్యేన - ఆనాయయామాస స్థాపయామాస - హేతు మతిచేతి శిచ్ ॥ ౯ ॥ వైలక్షణ్యమేవ కథయన్న యోధ్యాం వర్ణయతి నగరశేషేణ - కవాటేతి ॥ తోరణం బహిర్ద్వారాలంకారదారుబం ధం - ప్రశస్తకవాటతోరణయుక్తాం - ప్రశంసాయాం మతుప్ - సువిభక్తం పరిచ్ఛిన్నం అంతరం మధ్యప్రదేశో యేషాంతాదృశాః - ఆపణాః పణ్యవీథ్యో యస్యాం సా - తాం - ఆపణస్తు నిషద్యాయామిత్యమరః ॥ సర్వాణి సర్వవిధాని యంత్రాణి శిలాక్షేపణీప్రభృతీని - ఆయుధా నివాణాదయః - లోకే యేయ నియానియంత్రాయుధానిసంతితైర్యుతామిత్యర్థః - శిల్పిభిః చిత్రకారప్రభృతిభిః - ఉపేతాం యుక్తాం ॥ ౧౦ ॥

మనునా మానవేంద్రేణ యా పురీ నిర్మితా స్వయమ్ ॥ ౬ ॥ ఆయతా దశ చ ద్వే చ యోజనాని మహాపురీ । శ్రీమతీ త్రీణి విస్తీర్ణా సువిభక్తమహాపథా ॥ ౭ ॥ రాజమార్గేణ మహతా సువిభక్తేన శోభితా । ముక్తపుష్పావకీర్ణేన జలసిక్తేన నిత్యశః ॥ ౮ ॥ తాం తు రాజా దశరథో మహారాష్ట్రవివర్ధనః । పురీమావాసయామాస దివం దేవపతిర్యథా ॥ ౯ ॥ కవాటతోరణవతీం సువిభక్తాంతరాపణామ్ । సర్వయంత్రాయుధవతీముపేతాం సర్వశిల్పిభిః ॥ ౧౦ ॥ సూతమాగధసంబాధాం శ్రీమతీమతులప్రభామ్ । ఉచ్చాట్టాలధ్వజవతీం శతఘ్నీశతసంకులామ్ ॥ ౧౧ ॥ వధూనాటకసంఘైశ్చ సంయుక్తాం సర్వతః పురీమ్ । ఉద్యానామ్రవణోపేతాం మహతీం సాలమేఖలామ్ ॥ ౧౨ ॥ దుర్గగంభీరపరిఖాం దుర్గామన్యైర్దురాసదామ్ । వాజివారణసంపూర్ణాం గోభిరుష్ట్రైః ఖరైస్తథా ॥ ౧౩ ॥ సామంతరాజసంఘైశ్చ బలికర్మభిరావృతామ్ । నానాదేశనివాసైశ్చ వణిగ్భిరుపశోభితామ్ ॥ ౧౪ ॥ ప్రాసాదై రత్నవికృతైః పర్వతైరుపశోభితామ్ । కూటాగారైశ్చ సంపూర్ణామింద్రస్యేవామరావతీమ్ ॥ ౧౫ ॥ చిత్రామష్టాపదా

సూతమాగధసంబాధామితి ॥ సూతాః వందినః - సూతో నాతర్ష్టే సారథౌ । సుత్రాద్విప్రాసుతేవ్యాపశిష్యే పౌరదవందనో రిత్యమరః ॥ మాగధాః రాజప్రబోధకాః - మాగధస్స్యాత్ రాజప్రబోధక ఇత్యాదయః । తైస్సంబాధాం నిరంతరాం - శ్రీమతీం ధనధాన్యసమృ ద్ధిమతీం - అతులప్రభాం నిరుపమకాంతిం - అట్టాః ఉన్నతప్రాసాదా యస్యాః - స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియామిత్యమరః । మండపోపరినిర్మిత గృహాణీత్యర్థః - ఉన్నతైః అట్టాలైః ధ్వజైర్యుతాం - శతఘ్నీ ప్రాకారస్థయంత్రవిశేషః - శతఘ్నీ తు చతుస్తాలా లోహకంటక సంచితేతి యాదవః । శతశబ్దో నంతవచనః - శతం సహస్రమయుతం నర్యమానంత్యవాచకమిత్యుక్తేః । అనేకశతఘ్నీసంవృతాం ॥ ౧౧ ॥ వధూ నాటకసంఘైరితి ॥ సర్వతః పురీమితి ఉభసర్వతసోః కార్యా ద్వితీయా - సర్వత్ర పుర్యాం - వధూనాం యే నాటకాః నర్తయితారః తత్సంఘై స్సంయుక్తాం - ఆమ్రాణాం చూతానాం వనం ఆమ్రవణం - ప్రనిరంతశ్శరాదినాణత్వం - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః - ఆమ్రవణ రూపోద్యానోపేతాం - సాలః ప్రాకారః - మేఖలా మేఖలారూపావరణభూతా యస్యాస్సాం - ప్రాకారో వరణస్సాల ఇత్యమరః । మహతీ మితి సాలద్వారా నగర విశేషణం ॥ ౧౨ ॥ దుర్గేతి ॥ అత్ర దుర్గశబ్దేన విశాలతోచ్యతే - విశాలాగాధపరిఖాం - దుర్గాం దుర్గ భూతాం - అన్యైః శత్రుభిః - దురాసదాం దుర్రాక్రమాం - వాజివారణైశ్చ సంపూర్ణాం సమృద్ధాం - గోభిరుష్ట్రైః ఖరైః ఖరవిశేషై శ్చ తథా సంపన్నామిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ సామంతరాజసంఘైరితి ॥ సమంతాత్ భవాస్సామంతాః - సామంతా రాజ్యసంధిస్థా ఇతి యం తీ । తాదృశ రాజసంఘైః - కీదృశైః బలికర్మభిః - బలిః కర - భాగధేయో బలిః కర ఇత్యమరః । బలిశబ్దేన బలిప్రదానపరాః లక్ష్యంతే - నానాదేశనివాసైః క్రయవిక్రయార్థమాగతైః - వణిగ్భిశ్చోపశోభితాం ॥ ౧౪ ॥ ప్రాసాదైరితి ॥ రత్నైః విక్రియైః విశేష ణకృతైః - ప్రాసాదైః రాజగృహైః - పర్వతైః క్రీడాపర్వతైః - కూటాగారైః వలభిభిః - కూటాగారం తూపరి భవనం । సంపూర్ణాం అ తిపివ ఇంద్రస్యేవామరావతీం - ఇంద్రపాలితామమరావతీమివ స్థితామిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ చిత్రామితి ॥ చిత్రాం నానా వర్ణైర్విచిత్రాం -

అష్టాపదానిస్థానానియస్యతత్ అష్టాపదం - అష్టనస్సంజ్ఞాయామితిదీర్ఘః - అష్టాపదంశారిఫలమిత్యమరః । తదాకారాం - తత్సదృశసంస్థానామిత్యర్థః - మధ్యేరాజగృహంచతుర్దిక్షురాజవీథయః - తన్మధ్యేష్వవకాశాశ్చేత్యేవంవిధసంస్థానామిత్యర్థః - వరనారీగణైః - యుతాం - యుక్తాం - సర్వరత్నైస్సమాకీర్ణాం వ్యాప్తాం - తానితు - గారుత్మతంమరతకమశ్మగర్భంహరిన్మణి । శోణరత్నంలోహితకంపద్మరాగోరుణోపలః ॥ వైక్రాంతోమానాప్రవాళోస్త్రీవజ్రోస్త్రీహీరకఃపుమాన్ । ఇంద్రనీలంమహానీలంవైడూర్యంవాలవాయజం ॥ కురువిందాస్తుకల్మాషారత్నభేదాస్తుమౌక్తికం । మాణిక్యంపుష్యరాగశ్చ ఇత్యాదిఖండుపర్యాయోక్తాని ॥ విమానాఖ్యగృహైశ్శోభితాం - విమానోస్త్రీదేవయానేసప్తభౌమికసద్మనీతివాచస్పతిః ॥ ౧౬ ॥ గృహగాఢామితి ॥ గృహైఃకుటుంబిగృహైంగాఢాంనిబిడాం - అవిచ్ఛిద్రాంనిరంతరాం - ఛిద్రంరంధ్రేదూషణేపిభాస్కరః । సమభూమౌ అనిమ్నోన్నతప్రదేశే - నివేశితాం నిర్మితాం - శాలయః శ్వేతతండులా వ్రీహయః - శాలయశ్శ్వేతతండులా ఇతివైజయంతీ । తేషాంతండులైస్సంపూర్ణాం - ఇక్షుకాండస్య ఇక్షుదండస్య రసోరసస్తత్తుల్యముదకంయస్యాస్తాం ॥ ౧౭ ॥ దుందుభిరితి ॥ దుందుభిభిఃభేరీభిః - ఏకాశ్రయత్వమార్షం - మృదంగం ఆంగికయేషాంతైః పణవైః మర్దలైఃతథేతిసముచ్చయే - భృశంనాదితాం - పృథివ్యాం అత్యర్థం అనుత్తమాంశ్రేష్ఠాం - తాంప్రసిద్ధాం ॥ ౧౮ ॥ విమానమితి ॥ సిద్ధానాంతపస్సిద్ధానాంపురుషాణాం - దివిస్వర్గే - తపసాఅధిగతంలబ్ధం - విమానమివదేవయానసమూహమివస్థితాం - జాతావేకవచనం - సునివేశితాః సుష్ఠునిర్మితాః వేశ్మాంతాః గృహప్రాంతాః యస్యాంసా - సర్వత్రసమ్యక్ నిర్మితగృహామిత్యర్థః - నరోత్తమైః శ్రేష్ఠైః సమావృతాం ॥ ౧౯ ॥ యే ఇతి శ్లోకత్రయ ఏకాన్వయం ॥ లఘుహస్తాః శీఘ్రాస్త్రాః - లఘుహస్తస్సుహస్తశ్చకృతహస్తః కృతపుంఖకఇతివైజయంతీ । విశారదాః నిపుణాః - ఉపాయజ్ఞా ఇతియావత్ - తథాహతావశేషాజ్ఞానం - వివిక్తం విజనం - అసహాయవిరియావత్ - వివిక్తౌపూతవిజనావిత్యమరః । అపరాపరం అపరిత్యజ్యోనపరావరం - పరేపత్రాగయ - అపరేపుత్రాగయం తైః హీనం - వంశస్యైకతంతుమితియావత్ - శబ్దేవేధ్యం శబ్దేన లక్ష్యేణవేధ్యం - ఏతేనప్రచ్ఛన్నవేధనముపలక్ష్యతే - వితతంపలాయితంచ - బాణైర్నవిధ్యంతిన

కారాం వరనారీగణైర్యుతామ్ । సర్వరత్నసమాకీర్ణాం విమానగృహశోభితామ్ ॥ ౧౬ ॥ గృహగాఢామవిచ్ఛిద్రాం సమభూమౌ నివేశితామ్ । శాలితండులసంపూర్ణామిక్షుకాండరసోదకామ్ ॥ ౧౭ ॥ దుందుభిభిర్మృదంగైశ్చ వీణాభిః పణవైస్తథా । నాదితాం భృశమత్యర్థం పృథివ్యాం తామనుత్తమామ్ ॥ ౧౮ ॥ విమానమివ సిద్ధానాం తపసాధిగతం దివి । సునివేశితవేశ్మాంతాం నరోత్తమసమావృతామ్ ॥ ౧౯ ॥ యే చ బాణైర్న విధ్యంతి వివిక్తమపరాపరమ్ । శబ్దవేధ్యం చ వితతం లఘుహస్తా విశారదాః ॥ ❁ ॥ సింహవ్యాఘ్రవరాహాణాం మత్తానాం నదతాం వనే । హంతారో నిశితైశ్శస్త్రైర్బలాద్బాహుబలాదపి ॥ ❁ ॥ తాదృశానాం సహస్రైస్తామభిపూర్ణాం మహారథైః । పురీమావాసయామాస రాజా దశరథస్తదా ॥ ౨౨ ॥ తామగ్నిమద్భిర్గుణవద్భిరావృతాం ద్విజోత్తమైర్వేదషడంగపారగైః । సహస్రదైస్సత్యరతైర్మహాత్మభిర్మహర్షికల్పైరృషిభిశ్చ కేవలైః ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే పంచమస్సర్గః ॥ ❁

ప్రహరంతి - అపునర్యంత్రాదిభిరితిభావః - సింహేతి ॥ మత్తానాం వనేస్వదేశే - నదతాం గర్వేణగర్జతాం - సింహవ్యాఘ్రవరాహాణాం - బలాత్ మనోబలేన - బాహుబలైరపినఖాఘాతాదిభిః - నిశితైః తీక్ష్ణైః - శస్త్రైః ఆయుధైః కరశస్త్రైః - హంతారః - శస్త్రమాయుధలోహయోరిత్యమరః । తాదృశానామితి ॥ మహారథైః - ఆత్మానంసారథించాశ్వాన్ రక్షన్ యుధ్యేతయోనరః సమహారథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యుక్తలక్షణైః - తాదృశానాంతేషాంసహస్రైః అభిపూర్ణాం - తాంతథోక్తాం ప్రసిద్ధాం - పురీం ఆవాసయామాస ॥ ౨౨ ॥ తామితి ॥ అగ్నిమద్భిః ఆహితాగ్నిభిః - గుణవద్భిః శమదమాదిగుణవద్భిః - వేదానాంషడంగానాంచపారం అంతం అధ్యయనేనగచ్ఛంతీతితథా - అంతాత్యంతేత్యాదినాడప్రత్యయః - సహస్రదైః బహుప్రదైః - సత్యేసత్యవచనేరతైః నిరతైః - మహాత్మభిః మహామతిభిః - కేవలైః ఋషిభిః అపి - వసిష్ఠాదిమహర్షితుల్యైః - ఈషదసమాప్తౌకల్పప్ప్రత్యయః - ద్విజోత్తమైరావృతాంతామావాసయామాసేత్యనుషజ్యతే - అత్రవంశస్థవృత్తే ప్రథమచరణే జగణాభావేనోపజాతివృత్తమితిబోధ్యం - ఆచార్యాస్తుప్రాహుః - తమేతంవేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేనేతి శ్రుతిరనేనోపబృంహ్యతే - ద్విజోత్తమైః అష్టవర్షం బ్రాహ్మణముపనయీతేత్యుక్తరీత్యా కృతోపనయనైః - వేదషడంగపారగైః అధీతసాంగసశిరస్కవేదైః - అగ్నిమద్భిః అనుష్ఠితయజ్ఞైః - సహస్రదైః యథాశక్తి బ్రాహ్మణసాత్కృతద్రవ్యైః - మహాత్మభిః మహాయత్నైః కృతతపస్కైరిత్యర్థః - గుణవద్భిః శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్ శాంతోదాంతఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితోభూత్వేత్యుక్తశమాదిమద్భిః - సత్యరతైః సత్యస్యసత్యమిత్యుక్తేబ్రహ్మణిభక్తిరూపాపన్నజ్ఞానవద్భిః - కేవలైః తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాండిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేదిత్యుక్తరీత్యానావిష్కృతస్వరూపైః - ఋషిభిః బాల్యంచపాండిత్యంచనిర్విద్యాథమునిరిత్యుక్తస్వరూపైః - మహర్షికల్పైః యత్రర్షయః ప్రథమజాయేపురాణా ఇత్యుక్తరీత్యాసూరిసదృశైః - ఆవృతాం అవతరిష్యద్భగవత్క్షేత్రేతిసమాగమ్యసంసేవితాం - తామావాసయామాస - యద్వా - హే కేవలపరిశుద్ధచిత్త ఏవం - త్వమపవాసాయగచ్ఛేతికవిరాహ - తదుపగమేలివత్ ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచమస్సర్గః ॥ ❁❁

ఏవం భగవదవతారయోగ్యదేశో దర్శితః - అథ తద్యోగ్యం పురుషం దర్శయతి షష్ఠే - తస్యామిత్యాది శ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం ॥ దశరథం - తస్యాం ప... ... దపాలయత్ - వేదవిత్ - వేదం వేదార్థం చ వేత్తీతి వేదవిత్ - సంగ్రహోతిదనప్రదానాదినా స్వీకరో తీతి సంగ్రహః - పదార్థాన్ - సర్వేషాం కుమారాణాం దుష్టానాం చ నిగ్రహానుగ్రహః - దీర్ఘదర్శీ దీర్ఘం చిరకాలభావి పదార్థం ద్రష్టుం శీలమస్యాస్తీతి - తా... - మహాతేజా మహాప్రతాపః - తేజః పరాభిభవసామర్థ్యం ... పురే భవా జనాః పౌరాః జనపదే భవాః జానపదాః తేషాం ప్రియః ... - ఇక్ష్వాకూణాం మధ్యే అతిరథః బహుభిర్మహారథైః ... యోద్ధా రథీ - యజ్వా - విధివదిష్టవాన్ - ధర్మే ... ప్రవర్తనాదిపరః - వశీ స్వాధీనసర్వజనః - త్రిష్వధీనవశోవాం ... ప్రభుత్వాధీనతా ... | మహర్షికల్పః మహర్షితుల్యః - రాజర్షిః రాజరూపఋషిః - త్రిషు లోకేషు భూర్భువస్స్వర్లోకేషు - విశ్రుత ప్రసిద్ధ - బలవాన్ చతురంగసేనాయుక్తః - అత ఏవ నిహతామిత్రః ... శత్రవః - మిత్రవాన్ ప్రశస్తమిత్రయుక్తః - విజితేంద్రియః నిషిద్ధేషు ... ప్రవర్తితేంద్రియః - ధనైః హిరణ్యాదిభిః దివ్యాంబరాభరణాదిభిః - అన్యైః తదపేక్షయాన్యైః - సంగ్రహైః నంచయైః - నిధిభిరిత్యర్థః - శక్రవైశ్రవణోపమః యథాక్రమమింద్రకుబేరోపమః - యథా మనుః వైవస్వతమనుః - లోకస్య పరిరక్షితా తథా దశరథో రాజా తస్యాం వసన్ జగత్సర్వం లోకం - అపాలయత్ ॥ ౪ ॥ ఏవం రాజగుణా ఉక్తాః లోకపాలనం చోక్తం - సంప్రతి పురపరిపాలనమాహ తేనేతి ॥ సత్యే అభిసంధా అభిప్రాయో యస్య తేన - త్రివర్గం ధర్మార్థకామాన్ - అనుతిష్ఠతా అనుసరతా - పాలితా - సత్యాదిపురస్సరం త్రివర్గార్థం పాలితేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ పాలనఫలం దర్శయతి తస్మిన్నిత్యాదినా మానవేంద్రేణ ...

తస్యాం పుర్యామయోధ్యాయాం వేదవిత్సర్వసంగ్రహః । దీర్ఘదర్శీ మహాతేజాః పౌరజానపదప్రియః ॥ ❋ ॥ ఇక్ష్వాకూణామతిరథో యజ్వా ధర్మపరో వశీ । మహర్షికల్పో రాజర్షిస్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః ॥ ❋ ॥ బలవాన్నిహతామిత్రో మిత్రవాన్విజితేంద్రియః । ధనైశ్చ సంగ్రహైశ్చాన్యైశ్శక్రవైశ్రవణోపమః ॥ ❋ ॥ యథా మనుర్మహాతేజా లోకస్య పరిరక్షితా । తథా దశరథో రాజా వసన్ జగదపాలయత్ ॥ ౪ ॥ తేన సత్యాభిసంధేన త్రివర్గమనుతిష్ఠతా । పాలితా సా పురీ శ్రేష్ఠా ఇంద్రేణేవామరావతీ ॥ ౫ ॥ తస్మిన్పురవరే హృష్టా ధర్మాత్మానో బహుశ్రుతాః । నరాస్తుష్టా ధనైస్స్వైస్స్వైరలుబ్ధాస్సత్యవాదినః ॥ ౬ ॥ నాల్పసన్నిచయః కశ్చిదాసీత్తస్మిన్పురోత్తమే । కుటుంబీ యో హ్యసిద్ధార్థోఽగవాశ్వధనధాన్యవాన్ ॥ ౭ ॥ కామీ వా న కదర్యో వా నృశంసః పురుషః క్వచిత్ । ద్రష్టుం శక్యమయోధ్యాయాం నావిద్వాన్న చ నాస్తికః ॥ ౮ ॥ సర్వే నరాశ్చ నార్యశ్చ ధర్మశీలాః సుసంయతాః । ఉదితాః శీలవృత్తాభ్యాం మహర్షయ ఇవామలాః ॥ ౯ ॥ నాకుండలీ నామకుటీ నాస్రగ్వీ నాల్పభోగవాన్ । నామృష్టో నానులిప్తాంగో నాసుగంధశ్చ విద్యతే ॥ ౧౦ ॥ నామృష్టభోజీ నాదాతా నాప్య

...లేఖ్యం తేన ॥ హృష్టాః వాససౌఖ్యేన ప్రీతాః - ధర్మాత్మానః - బహుశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం యేషాం తే బహుశ్రుతాః - స్వైః స్వైః ధనైః స్వైస్తుష్టాః - పరధనానభిలాషిణ ఇత్యర్థః - లీఘ్నయా స్వపరిశ్రమోచితధనమాత్ర పరిగ్రహః ఉచ్యతే - అలుబ్ధాః దానేప్యలుబ్ధాః - సత్యవాదినః సత్యవచనశీలాః - అసన్ని విశేషః ॥ ౬ ॥ నేతి ॥ తస్మిన్ పురోత్తమే పురశ్రేష్ఠే - అల్పసన్నిచయః అల్పకోశవాన్ అగవాశ్వధనధాన్యవాన్ - అసిద్ధార్థః ధనాదివిరహాత్ అప్రాప్తధర్మార్థకామరూపపురుషార్థః - యః కుటుంబీ న కశ్చిన్నాసీత్ - ... పుత్రపౌత్రపత్న్యాదిభిస్సహితః | దశసంఖ్యాకకుటుంబీతి విష్ణునోక్తం ద్విజోత్తమ ॥ ౭ ॥ కామీతి ॥ కామీ కామైకపరః పురుషః - అయోధ్యాయాం క్వచిత్ దేశేపి ద్రష్టుం న శక్యం - శక్యమితి నిపాతః - శక్యమరవిందసురభిరితి కాళిదాసేనాపి ప్రయుక్తః | కదర్యో వా ద్రష్టుం న శక్యం - ఆత్మానం ధర్మకృత్యం చ పుత్రదారాంశ్చ పీడయేత్ | లోభాద్యః పితరౌ భ్రాతౄన్ స కదర్య ఇతి స్మృతః ॥ నృశంసః క్రూరోపి న ద్రష్టుం శక్యం - నృశంసో ఘాతుకః క్రూర ఇత్యమరః | అవిద్వాన్ విద్యారహితః - పరలోకో నాస్తీతి యో మన్యతే స నాస్తికః అస్తి నాస్తి దిష్టం మతిరితి ॥ ౮ ॥ సర్వ ఇతి ॥ అయోధ్యాయాం సర్వే నరాః సర్వా నార్యశ్చ ధర్మశీలత్వాదివిశిష్టా భవంతి - సుసంయతాః సుష్ఠు నియతేంద్రియాః - శీలవృత్తాభ్యాం ఉదితాః ఉత్పన్నాః - సహజశీలవృత్తా ఇత్యర్థః - శీలం సత్స్వభావః - వృత్తం ఆచారః - శీలం స్వభావే సద్వృత్తే | వృత్తం పద్యే చరిత్రే చేత్యుభయత్రామరః | అమలాః నిర్మలమనస్కాః ॥ ౯ ॥ నేతి ॥ అకుండలీ అయోధ్యాయాం న విద్యతే - అల్పభోగవాన్ అల్పసుఖవాన్ - భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః | మృష్టః అభ్యంగస్నానశుద్ధః - నానులిప్తాంగ ఇత్యత్ర సుప్సుపేతి సమాసః - చందనాద్యననులిప్తాంగ ఇత్యర్థః - అత్రాపి న ఇత్యనుషజ్యతే - సుగంధశబ్దేన కుంకుమకస్తూర్యాదికముచ్యతే ॥ ౧౦ ॥ నేతి ॥ మృష్టం పూర్ణాన్నం - అన్నాభావప్రయుక్తాల్పభోజనవాన్ అయోధ్యాయాం న దృశ్యతే - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - దాతా ప్రకరణాదన్నప్రదాతా - అంగదం బాహుభూషణం - నిష్కం ఉరోభూషణం - సాష్టేశతే సువర్ణానాం హే...

ముఖ్యరోచమానత్వే | దీనారేపిచ నిష్క ఇత్యమరః || తౌదరలిత్యంగదనిష్కధృక్ - దృశ్యేరపాఠం - హస్తాభరణం కటకాంగుళీయకాది - అనాత్మవాన్ అజితాంతఃకరణః || ౧౧ || నేతి || ఆహితాగ్నిః ఆజస్రాగ్నిహోత్రీ - యజ్వాపిహితశ్చేద్విచ్ఛిన్నాగ్నిర్భవతి - అయజ్వా సోమయాగరహితః - క్షుద్రః అల్పవిద్యైశ్వర్యవాన్ - తిరస్కారార్హ ఇతియావత్ - నిర్వృత్తః అనుష్ఠానసంకరః పరస్త్రీబీజావాపాదిదోషసనం || ౧౨ || స్వకర్మేతి || అధ్యయనం జపరూపాధ్యయనం - సంయతాః సంకుచితాః || ౧౩ || నేతి || అనృతం అసత్యం తద్వాన్ అనృతకః - కైశద్ది ఇత్యస్మాదాత్వే అతొనుపసర్గేక ఇతి కప్రత్యయః - శ్రుతం శ్రవణం భావేనిష్ఠా - బహుప్రకారశాస్త్రశ్రవణరహిత ఇత్యర్థః - అసూయలీర్యసూయకః - కండ్వాదిభ్యో యగితి యక్ - ధాతుసంజ్ఞాయాం ణ్వుల్ - అశక్తః ఐహికాముష్మికార్థసాధనాశక్తిః - దశరథరాజ్యపరిపాలనకాలే - అనేనాయం శ్లోకో జానపదవిషయ ఇతి గమ్యతే - తేనాత్ర న పౌనరుక్త్యాశంకా || ౧౪ || నేతి || షడంగాని శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందో విచితిర్జ్యోతిషామయనం చ - అవ్రతః చాంద్రాయణాదివ్రతరహితః - అసహస్రదః అబహుప్రదః - దానాధ్యయనేత్యత్ర విద్యాదానముక్తం అత్ర హిరణ్యాదిదానం - క్షిప్తచిత్తం వ్యాకులమనస్కః - వ్యథితః వ్యాధ్యాదినా పీడితః || ౧౫ || కశ్చిదితి || అశ్రీమాన్ కాంతిరహితః - అరూపవాన్ సౌందర్యరహితం - నారీషు అశ్రీమతీ అరూపవతీ అభక్తిమతీచేతి వ్యాఖ్యానం - రాజన్యదశరథే - అభక్తిమాన్ భక్తిరహితః - భక్తిః అధికమాన్యవిషయస్నేహః || ౧౬ || వర్ణేష్వితి || అగ్ర్యో భవో అగ్ర్యః - అగ్రాద్యత్ - బ్రాహ్మణం సచతుర్థో యేషాం తేషు వర్ణేషు వర్తమానా నరాః - దేవతాతిథిపూజకాః - శూద్రాణాం దేవతాపూజా తాంత్రికమంత్రేణ - అతిథిపూజనం హిరణ్యాదిదానేన - కృతజ్ఞాః ఉపకారజ్ఞాః - వదాన్యాః దానశౌండాః - వదాన్యో దానశౌండ

నంగదనిష్కధృక్ | నాహస్తాభరణో వాపి దృశ్యతే నాప్యనాత్మవాన్ || ౧౧ || నానాహితాగ్నిర్నాయజ్వా న క్షుద్రో వా న తస్కరః | కశ్చిదాసీదయోధ్యాయాం న చ నిర్వృత్తసంకరః || ౧౨ || స్వకర్మనిరతా నిత్యం బ్రాహ్మణా విజితేంద్రియాః | దానాధ్యయనశీలాశ్చ సంయతాశ్చ ప్రతిగ్రహే || ౧౩ || ననాస్తికో నానృతకో న కశ్చిదబహుశ్రుతః | నాసూయకో న చాశక్తో నావిద్వాన్ విద్యతే తదా || ౧౪ || నాషడంగవిదత్రాసీన్నావ్రతో నాసహస్రదః | న దీనః క్షిప్తచిత్తో వా వ్యథితో వాపి కశ్చన || ౧౫ || కశ్చిన్నరో వా నారీ వా నాశ్రీమాన్నాప్యరూపవాన్ | ద్రష్టుం శక్యమయోధ్యాయాం నాపి రాజన్యభక్తిమాన్ || ౧౬ || వర్ణేష్వగ్ర్యచతుర్థేషు దేవతాతిథిపూజకాః | కృతజ్ఞాశ్చ వదాన్యాశ్చ శూరాః విక్రమసంయుతాః || ౧౭ || దీర్ఘాయుషో నరాస్సర్వే ధర్మం సత్యం చ సంశ్రితాః | సహితాః పుత్రపౌత్రైశ్చ నిత్యం స్త్రీభిః పురోత్తమే || ౧౮ || క్షత్రం బ్రహ్మముఖం చాసీద్వైశ్యాః క్షత్రమనువ్రతాః | శూద్రాస్స్వధర్మనిరతాస్త్రీన్వర్ణానుపచారిణః || ౧౯ || సా తేనేక్ష్వాకునాథేన పురీ సుపరిరక్షితా | యథా పురస్తాన్మనునా మానవేంద్రేణ ధీమతా || ౨౦ || యోధానామగ్నికల్పానాం పేశలానామమర్షిణామ్ | సంపూర్ణా కృతవిద్యానాం గుహా కేసరిణామివ || ౨౧ || కాంభోజవిషయే జాతైర్బాహ్లీకైశ్చ హయోత్తమైః | వనాయుజైర్నదీజైశ్చ పూర్ణా హరిహయోత్తమైః || ౨౨ || వింధ్యపర్వతజైర్మత్తైః పూర్ణా హైమవతైరపి | మదాన్వితైరతిబలైర్మాతంగైః పర్వతోపమైః || ❀ || ఐరావతకులీనైశ్చ

స్స్యాదితివిశ్వః | శూరాః ప్రాప్తణేష్వద్యయనశూరత్వం - విక్రమసంయుతాః పరాక్రమసంయుతాః - బ్రాహ్మణానాంపరాక్రమో వాదకథాసు - ఆనన్నితిశేషః || ౧౭ || దీర్ఘేతి || తస్మిన్ పురోత్తమే - సర్వే నరాః ధర్మం సత్యం చ సంశ్రితాః - అత ఏవ హేతోః దీర్ఘాయుషః స్త్రీభిః పుత్రపౌత్రైశ్చ సంయుతా ఆసన్ || ౧౮ || క్షత్రమితి || క్షత్రం క్షత్రియజాతిః బ్రహ్మముఖం బ్రాహ్మణప్రధానం - ఆసీత్ - తదాజ్ఞానువర్తి ఇతియావత్ - ముఖం నిస్సరణే తాత్రే ద్వార్యుపాయప్రధానయోరిత్యభిధానం | వైశ్యాః క్షత్రమనువ్రతాః క్షత్రస్యానువర్తినః - శూద్రాః స్త్రీన్ వర్ణానుపచారిణః త్రయాణాం వర్ణానాం ఉపచారశీలాస్సంతస్స్వధర్మనిరతా ఆసన్ || ౧౯ || సేతి || వర్ణద్వయరథపాలనక్రమమిత్యాహ నేతి || ౨౦ || యోధానామితి || అగ్నికల్పానాం శత్రుభిర్దురాధర్షత్వాదగ్నితుల్యానాం - పేశలానాం అకుటిలానాం - అమర్షిణాం పరాభిభవాసహిష్ణూనాం - కృతవిద్యానాం శిక్షితశస్త్రాదివిద్యానాం - యోధానాం భటానాం - పూరణగుణేత్యాది నా షష్ఠీ - సా పురీ యోధైస్సంపూర్ణా - గుహా కేసరిభిః సింహైరివ - యథా దుర్ధర్షా తథేత్యర్థః || ౨౧ || ఏవం చతురంగిసంపత్తిషు పదాతిసంపత్తిముక్త్వా తురంగసంపత్తిమాహ కాంభోజేతి || కాంభోజవిషయే కాంభోజాఖ్యదేశే - జాతైః - బాహ్లీకైః బాహ్లీకదేశభవైః - తత్ర భవ ఇత్యణ్ - వనాయుజైః వనాయుదేశజాతైః - నదీజైః సింధుదేశోద్భవైః - హరిః ఇంద్రస్య హయః హరిహయః ఉచ్చైశ్శ్రవాః - తద్వదుత్తమైః - అశ్వశ్రేష్ఠైస్సాపూర్ణా భవత్ || ౨౨ || గజసంపత్తిమాహ వింధ్యేత్యాదినా శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - మత్తైః వింధ్యపర్వతజైర్మాతంగైః - హైమవతైః హిమవతి జాతైః - తత్ర జాత ఇత్యణ్ - మదాన్వితైః అతిబలైర్మాతంగైః పర్వతోపమైః - ఐరావతకు

[illegible] అంజనాత్ వరుణ [illegible] ఐరావతకులోద్భవైః [illegible] మహాపద్మ [illegible] దిగ్గజం [illegible] వామనాత్ ॥ ౨౪ ॥ భద్రైరిత్యాదిసార్ధశ్లోక [illegible] భద్రా మంద్రా మృగాశ్చేతి [illegible] జాతిత్రయం [illegible] భద్రమంద్రమృగాః [illegible] సంకీర్ణా [illegible] భద్రమంద్రమృగా [illegible] మంద్రలక్షణం [illegible] భద్రమంద్రో భద్రమృగో భద్రమంద్రమృగశ్చ ॥ మృగమంద్రాదయో [illegible] ॥ ౨౫ ॥ [illegible] నాగైరచలసన్నిభైః ॥ ౨౬ ॥ సా యోజనే [illegible] సత్యనామా [illegible] అయోధ్యా [illegible] హేతుమాహ యస్యామితి [illegible] ॥ ౨౮ ॥ [illegible] ॥ ౨౯ ॥ [illegible] నక్షత్రాణీవ చంద్రమా [illegible] ॥ ౩౦ ॥

మహాపద్మకులైస్తథా । అంజనాదపి నిష్క్రాంతైర్వామనాదపి చ ద్విపైః ॥ ౨౪ ॥ భద్రైర్మంద్రైర్మృగైశ్చైవ భద్రమంద్రమృగైస్తథా । భద్రమంద్రైర్భద్రమృగైర్మృగమంద్రైశ్చ సా పురీ ॥ ❁ ॥ నిత్యమత్తైస్సదా పూర్ణా నాగైరచలసన్నిభైః ॥ ౨౬ ॥ సా యోజనే చ ద్వే భూయస్సత్యనామా ప్రకాశతే ॥ ❁ ॥ యస్యాం దశరథో రాజా వసన్ జగదపాలయత్ ॥ ౨౮ ॥ తాం పురీం స మహాతేజా రాజా దశరథో మహాన్ । శశాస శమితామిత్రో నక్షత్రాణీవ చంద్రమాః ॥ ౨౯ ॥ తాం సత్యనామాం దృఢతోరణార్గలాం గృహైర్విచిత్రైరుపశోభితాం శివామ్ । పురీమయోధ్యాం నృసహస్రసంకులాం శశాస వై శక్రసమో మహీపతిః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్వాల్మీకీయే బాలకాండే షష్ఠస్సర్గః ॥

తస్యామాత్యా గుణైరాసన్నిక్ష్వాకోస్సుమహాత్మనః । మంత్రజ్ఞాశ్చేంగితజ్ఞాశ్చ నిత్యం ప్రియహితే రతాః ॥ ౧ ॥ అష్టౌ బభూవుర్వీరస్య తస్యామాత్యా యశస్వినః । శుచయశ్చానురక్తాశ్చ రాజకృత్యేషు నిత్యశః ॥ ౨ ॥ ధృష్టిర్జయంతో విజయస్సిద్ధార్థో హ్యర్థసాధకః । అశోకో మంత్రపాలశ్చ సుమంత్రశ్చాష్టమోఽభవత్ ॥ ౩ ॥ ఋత్విజౌ ద్వావభిమతౌ తస్యాస్తామృషిసత్తమౌ । వసిష్ఠో వామదేవశ్చ మంత్రిణశ్చ తథాపరే ॥ ౪ ॥ విద్యావినీతా హ్రీమంతః కుశలా నియతేంద్రియాః । శ్రీమంతశ్చ మహాత్మానః శాస్త్రజ్ఞా దృఢవిక్రమాః ॥ ❁ ॥ కీర్తిమంతః ప్రణిహితా యథావచనకారిణః । తేజఃక్షమాయశఃప్రాప్తాః స్మితపూర్వాభిభాషిణః ॥ ౬ ॥

[illegible] ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ [illegible] రామాయణ [illegible] వ్యాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః ॥

అథ ఉక్తగుణసంపన్నస్య దశరథస్య [illegible] ॥ [illegible] తస్య - ఇక్ష్వాకోః దశరథస్య - [illegible] అమాత్యాః [illegible] ॥ ౧ ॥ [illegible] ॥ ౨ ॥ [illegible] ॥ ౩ ॥ ఋత్విజావితి [illegible] వసిష్ఠో వామదేవశ్చ [illegible] ॥ ౪ ॥ అథ మంత్రిగుణాన్ ప్రపంచయతి [illegible] ॥ విద్యావినీతాః [illegible] హ్రీమంతః [illegible] కుశలాః [illegible] నియతేంద్రియాః [illegible] శ్రీమంతః [illegible] మహాత్మానః మహాబుద్ధయః - శాస్త్రజ్ఞాః [illegible] దృఢవిక్రమాః [illegible] కీర్తిమంత ఇతి - ప్రణిహితాః [illegible] యథావచనకారిణః [illegible] తేజఃక్షమాయశః [illegible] స్మిత [illegible]

యశః ప్రతాపశ్చ - మహాజనాః ప్రత్తా - ధీమంత ఇత్యత్ర కీర్తిమత్త్వం మంత్రజ్ఞతా కృతా ప్రథా - స్మితపూర్వాభిభాషిణ ఇత్యనేన గుణాన్తరత్వముచ్యతే - అసన్నత్రింశ ఇతిశ్లోకేష్వనుసంధేయం ॥ ౫ ॥ క్రోధాదితి అర్ధమేకం వాక్యం ॥ క్రోధాద్వా కామహేతోర్వా అర్థహేతోర్వా - అనృతం అసత్యం - వచో న బ్రూయుః ॥ ౬ ॥ తేషామితి ॥ తేషాం మంత్రిణాం - స్వేషు స్వరాష్ట్రీయవృత్తాంతేషు పరేషు పరరాష్ట్రీయవృత్తాంతేషు చ - కృతం - క్రియమాణం - చికీర్షితం కర్తుమిష్టం - కరిష్యమాణమితి యావత్ - యత్కించిదపి వావృత్తం - చారేణ చారముఖేన - అవిదితం నాస్తి - సర్వోఽపి స్వరాష్ట్రపరరాష్ట్రవృత్తాంతభేదస్తైర్జ్ఞాత ఇత్యర్థః ॥ ౭ ॥ కుశలా ఇతి ॥ వ్యవహారేషు నిశ్చితార్థప్రతిపాదనే - కుశలాః సమర్థాః - సౌహృదేషు విషయేషు పరీక్షితాః - తే మంత్రిణః - సుతేష్వపి - ప్రాప్తకాలం ప్రాప్తసాపరాధత్వే - దండం ధారయేయుః ప్రవర్తయేయుః ॥ ౮ ॥ కోశసంగ్రహణ ఇతి ॥ కోశస్య అర్థసంచయస్య - సంగ్రహణే సంపాదనే - బలస్య చతురంగసైన్యస్య - పరిగ్రహే అర్థప్రదానేన సంరక్షణే చ - యుక్తాః అవహితాః స్వంతం - అహితం శత్రుమపి - అదూషకం అనపరాధినం - న విహింస్యుః న పీడయేయుః - శక్తిరిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ వీరా ఇతి ॥ వీరాః శత్రునివారణక్షమాః - నియతోత్సాహాః శత్రుజయే నిత్యోత్సాహాః - రాజశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం - అనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః - అత ఏవ విషయవాసినాం స్వరాజ్యవాసినాం - శుచీనాం సాధూనాం - నిత్యం రక్షితారః - అశుచీనాం తు నిహంతార ఇతి చ ధ్వనితం - త అనన్యత్వ సమ్యక్తే ॥ ౧౦ ॥ బ్రహ్మేతి ॥ బ్రహ్మక్షత్రం బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాంశ్చ - అహింసంతః - వినాపరాధం తత్స్వమనపహరంతః - సుతీక్ష్ణదండాః పురుషస్య అపరాధినః - బలాబలం అపరాధలఘుత్వం గురుత్వం వా - సంప్రేక్ష్య అపరాధగురుత్వే సుతీక్ష్ణదండాః - అల్పత్వే మృదుదండాశ్చ కోశం సమపూరయన్ ॥ ౧౧ ॥ అథ మంత్రిగుణసంపత్తిఫలం దర్శయతి శుచీనామిత్యాదిశ్లో

తపూర్వాభిభాషిణః ॥ ౫ ॥ క్రోధాత్కామార్థహేతోర్వా న బ్రూయురనృతం వచః ॥ ౬ ॥ తేషామవిదితం కించిత్స్వేషు నాస్తి పరేషు వా ॥ ❁ ॥ క్రియమాణం కృతం వాపి చారేణాపి చికీర్షితమ్ ॥ ౭ ॥ కుశలా వ్యవహారేషు సౌహృదేషు పరీక్షితాః ॥ ❁ ॥ ప్రాప్తకాలం తు తే దండం ధారయేయుస్సుతేష్వపి ॥ ౮ ॥ కోశసంగ్రహణే యుక్తా బలస్య చ పరిగ్రహే ॥ ❁ ॥ అహితం చాపి పురుషం న విహింస్యురదూషకమ్ ॥ ౯ ॥ వీరాశ్చ నియతోత్సాహా రాజశాస్త్రమనుష్ఠితాః ॥ ❁ ॥ శుచీనాం రక్షితారశ్చ నిత్యం విషయవాసినామ్ ॥ ౧౦ ॥ బ్రహ్మక్షత్రమహింసంతస్తే కోశం సమపూరయన్ । సుతీక్ష్ణదండాస్సంప్రేక్ష్య పురుషస్య బలాబలం ॥ ౧౧ ॥ శుచీనామేకబుద్ధీనాం సర్వేషాం సంప్రజానతామ్ ॥ ❁ ॥ నాసీత్పురే వా రాష్ట్రే వా మృషావాదీ నరః క్వచిత్ ॥ ౧౨ ॥ కశ్చిన్న దుష్టస్తత్రాసీత్పరదారరతో నరః ॥ ❁ ॥ ప్రశాంతం సర్వమేవాసీద్రాష్ట్రం పురవరం చ తత్ ॥ ౧౩ ॥ సువాససస్సువేషాశ్చ తే చ సర్వే సుశీలినః ॥ ❁ ॥ హితార్థం చ నరేంద్రస్య జాగ్రతో నయచక్షుషా ॥ ౧౪ ॥ గురౌ గుణగృహీతాశ్చ ప్రఖ్యాతాశ్చ పరాక్రమే ॥ ❁ ॥ విదేశేష్వపి విజ్ఞాతాస్సర్వతో బుద్ధినిశ్చయాత్ ॥ ౧౫ ॥ సంధివిగ్రహతత్త్వజ్ఞాః ప్రకృత్యా సంపదాన్వితాః ॥ ❁ ॥ మంత్రసంవరణే శక్తాశ్శ్లక్ష్ణాస్సూక్ష్మాసు బుద్ధిషు ॥ ౧౬ ॥ నీతిశాస్త్రవిశేషజ్ఞాస్సతతం ప్రి

కద్వయేన - శుచీనామితి ॥ శుచీనాం ఏకరూపకరణత్రయవతాం - ఏకబుద్ధీనాం ఏకకంఠానాం - సర్వేషాం మంత్రిణాం - సంప్రజానతాం రాజ్యతంత్రం విచారయతాం - భావలక్షణసప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - షష్ఠీ చానాదర ఇత్యత్ర యోగవిభాగేన - సర్వేషు మంత్రిషు రాజ్యతంత్రం విచారయత్స్విత్యర్థః - పురే వా రాష్ట్రే వా - క్వచిత్కోఽపి మృషావాదీ నరో నాసీత్ ॥ ౧౨ ॥ కశ్చిదితి ॥ కించ తత్ర పురే రాష్ట్రే చ - కశ్చిన్నరః - దుష్టః కుటిలః - పరదారరతశ్చ నాసీత్ - ప్రత్యుత రాష్ట్రం పురవరం చ తత్సర్వం ప్రశాంతమేవాసీత్ - నగరజనపదవాసినస్సర్వేఽప్యన్యాయధర్మరహితా ఏవాసన్నిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ పునస్తాన్విశేషయతి సువాసస ఇత్యాదినా సార్ధశ్లోకత్రయేణ ॥ సువాససః శుభ్రవాససః - సువేషాః శోభనాలంకారాః - సుశీలినః సునదాన్వృత్తాః - నరేంద్రస్య స్వామినః - హితార్థం - నయచక్షుషా జాగ్రతః జాగరూకాః - సర్వదా నీతిషు దత్తావధానా ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ గురావితి ॥ గురౌ గురుషు - జాత్యేకవచనం - గుణగృహీతాః గృహీతగుణాః - గుణమాత్రగ్రాహిణో దోషమపశ్యంత ఇత్యర్థః - పరాక్రమే విషయే ప్రఖ్యాతాః - విదేశేషు దేశాంతరేష్వపి - సర్వతః సర్వత్ర అతీతానాగతవిషయేషు - బుద్ధినిశ్చయాత్ నిశ్చయరూపబుద్ధిహేతోః - విజ్ఞాతాః విఖ్యాతాః ॥ తీర్థీయం ॥ గుణాగుణగృహీతాః గృహీతదోషగుణాః - అయం గుణవాన్ అయం దోషవానితి జ్ఞానవంతః ॥ ౧౫ ॥ సంధివిగ్రహతత్త్వజ్ఞా ఇతి ॥ సంధిః సామంతైస్సమాధానం - విగ్రహః తైః కలహః - తయోస్తత్త్వం దేశకాలాద్యుచితత్వం - తజ్జ్ఞానం లీతిలథా - ఉక్తం చ మనునా - యదా త్వేవాల్పికాపీడా తదా సంధిం సమాశ్రయేత్ । అభ్యుచ్ఛ్రయో యదాత్మానం తదా మన్యేత విగ్రహమితి ॥ ప్రకృత్యా స్వభావేన - సంపదా ఐశ్వర్యేణ - అన్వితాః - సంపదభావేఽతిచాపలేనాన్యథా కుర్యురితి భావః - మంత్రః రాష్ట్రకార్యచింతా - తస్య సంవరణే బహిరప్రకటనే - శక్తాః - సంపత్కార్యమిదం - సూక్ష్మాసు బుద్ధిషు సూక్ష్మార్థవిశేషవిచారేషు - శ్లక్ష్ణాః అపరుషాః - సద్యః ప్రతిభావంత ఇత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ నీతిశాస్త్రవిశేషజ్ఞా ఇతి ॥ నీత్యాశాస

జ్ఞవిశేషజ్ఞాః - గ్రంథకారేణ ... | సంతం - రాజ్ఞః ప్రియవాదిన హితవచనసైవ రాజ్ఞః ప్రియత్వాదిత్యేతత్ - ఉపన్య తిపూరణీయం ॥ ౧౭ ॥ ఈదృశైరితి ॥ ఈదృశైః ఉక్తగుణవిశిష్టైః - గుణోపేతైః ఉక్తగుణాతిరిక్తగుణోపేతైః - తైరమాత్యైః ఉపపన్నః - అనఘః వ్యసనరహితః - ఉక్తంమనునా - దశ కామసముత్థాని తథాష్టౌ క్రోధజానిచ | వ్యసనాని దురంతాని ప్రయత్నేన వివర్జయేత్ ॥ వ్యసనస్వరూపంచోక్తం - మృగయాక్షో దివాస్వాపః పరివాదః స్త్రియో మదః | తౌర్యత్రికం వృథాట్యా చ కామజో దశకో గణః ॥ పైశున్యం సాహసం ద్రోహ ఈర్ష్యాసూయార్థదూషణమ్ | వాగ్దండజంచ పారుష్యం క్రోధజోఽపి గణోఽష్టక ఇతి ॥ దశరథో రాజా - వసుంధరాం భూమిం - అన్వశాసత్ అతిలలుఙ్ - సలిడ్శాస్త్ర ... ॥ ౧౮ ॥ అవేక్షమాణ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ చారేణ చతుర్థ్యాన్తీయేన - అవేక్షమాణః స్వపరరాష్ట్రవృత్తాంతాన్ పశ్యన్ - జాత్యేకవచనమిదం అనేకచారైర్జ్ఞేయత్వ వచనాత్ - యథాహామరః - వనేవనచరాః కార్యాః శ్రమణాటవికాదయః | పరప్రవృత్తిజ్ఞానార్థం శీఘ్రాశ్చారపరంపరా ఇతి ॥ ధర్మేణ దండ్యదండనాదినా - ప్రజాః రంజయన్ ఆహ్లాదయన్ - పాలనం అనిష్టనివృత్తిపూర్వకేష్టప్రాపణం - అధర్మం అదండ్యదండనాది - విశ్రుతః దానవిక్రమాదిభిః ప్రసిద్ధః - వదాన్యః దానశీలః - సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః - సంగరో నా క్రియాకారే ప్రతిజ్ఞాజిపదోర్వ్యధీతియాదవః | సః - పురుషవ్యాఘ్రః పురుషశ్రేష్ఠః - తత్ర అయోధ్యాయాం - వసన్నితి శేషః ॥ ౨౦ ॥ నాధ్యగచ్ఛదితి ॥ విశిష్టం అధికం - తుల్యం వా - ఆత్మనశ్శత్రుం -

యవాదినః ॥ ౧౭ ॥ ఈదృశైస్తైరమాత్యైస్తు రాజా దశరథోఽనఘః । ఉపపన్నో గుణోపేతైరన్వశాసద్వసుంధరామ్ ॥ ౧౮ ॥ అవేక్షమాణశ్చారేణ ప్రజా ధర్మేణ రంజయన్ । ప్రజానాం పాలనం కుర్వన్నధర్మం పరివర్జయన్ ॥ ※ ॥ విశ్రుతస్త్రిషు లోకేషు వదాన్యస్సత్యసంగరః । స తత్ర పురుషవ్యాఘ్రశ్శశాస పృథివీమిమామ్ ॥ ౨౦ ॥ నాధ్యగచ్ఛద్విశిష్టం వా తుల్యం వా శత్రుమాత్మనః । మిత్రవాన్నతసామంతః ప్రతాపహతకంటకః ॥ ౨౧ ॥ స శశాస జగద్రాజా దివం దేవపతిర్యథా ॥ ౨౨ ॥ తైర్మంత్రిభిర్మంత్రహితే నియుక్తైర్వృతోఽనురక్తైః కుశలైస్సమర్థైః । స పార్థివో దీప్తిమవాప యుక్తస్తేజోమయైర్గోభిరివోదితోఽర్కః ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే సప్తమస్సర్గః ॥

తస్య త్వేవం ప్రభావస్య ధర్మజ్ఞస్య మహాత్మనః । సుతార్థం తప్యమానస్య నాసీద్వంశకరస్సుతః ॥ ౧ ॥ చింతయానస్య తస్యైవం బుద్ధిరాసీన్మహాత్మనః । సుతార్థం హయమేధేన కిమర్థం న యజామ్యహమ్ ॥ ౨ ॥ స నిశ్చితాం మతిం కృత్వా యష్టవ్యమితి బుద్ధిమాన్ । మంత్రిభిస్సహ ధర్మాత్మా సర్వైరేవ కృతాత్మభిః ॥ ※ ॥ తతోఽబ్రవీదిదం రాజా సుమంత్రం మంత్రిసత్తమమ్ । శీఘ్రమానయ మే సర్వాన్ గురూంస్తాన్ సపురోహితాన్ ॥ ౪ ॥ తతస్సుమంత్రస్త్వరితం గత్వా త్వరితవిక్రమః । సమానయత్స తాన్ సర్వాన్ సమస్తాన్ వేదపారగాన్ ॥ ౫ ॥ సుయజ్ఞం వామదేవం చ జాబాలిమథ కాశ్యపమ్ । పురోహితం వ

నాధ్యగచ్ఛత్ నజ్ఞాతవాన్ - తత్ర హేతుమాహ మిత్రవానిత్యాది - నతసామంతః - పాదానతసమానసీమాధిపతికః - ప్రతాపేన హతాః కంటకాః శత్రవో యస్య సతథా - వేశ్యాద్రవ్యాం(?) శేరోమాం చోరాః క్షుద్రశత్రవశ్చ కంటకా ఇతి యాదవః | నశ ఇతి శేషః ॥ ౨౧ ॥ ఉక్తమర్థం సదృష్టాంతమాహ స ఇతి ॥ అర్ధమేకం ॥ ౨౨ ॥ సర్గార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి తైరితి ॥ మంత్రహితే మంత్రేహితే చ నియుక్తైః - కుశలైః బుద్ధికుశలైః - సమర్థైః కార్యకరణసమర్థైః - మంత్రిభిర్వృతః నృపః - తేజోమయైః - స్వార్థే మయట్ - గోభిః కిరణైః - యుక్తః ఉదితః - అర్కః బాలసూర్య ఇవ - దీప్తిమవాప - త్రిష్టుబుపజాతివృత్తం ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః ॥

ఏవం ధార్మికత్వేన దశరథస్య భగవదవతారయోగ్యత్వముక్త్వాథ తదుపయుక్తదారాధనోపక్రమం దర్శయత్యష్టమే - తస్యేతి ॥ ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణచింతాయుక్తేతి సూచయితుం రాజ్ఞో విశేషణాని - తప్యమానస్య తపశ్చరతః - యద్వా - పుత్రోత్పాదనానుగుణదృష్టసామగ్రీసత్త్వేఽపి పుత్రాభావాత్ పరితప్యమానస్య ॥ ౧ ॥ చింతయానస్యేతి ॥ చింతయానస్య పుత్రోత్పత్త్యుపాయం మార్గమాణస్య - ముగభావ ఆర్షః - ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా - నయజామి నాయజే ॥ ౨ ॥ స ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ కృతాత్మభిః పర్యాప్తబుద్ధిభిః - క్షిప్రకృతం యుగేపస్యాత్ ఫలపర్యాప్తమౌరపేతి భాస్కరః | తాన్ ప్రసిద్ధాన్ ॥ ౪ ॥ తత ఇతి ॥ త్వరితం క్షణ ఏవ - త్వరితవిక్రమః త్వరితగమనః - సమస్తాన్ సంమిళితాన్ - సమానయత్ - రాజగృహమితి శేషః ॥ ౫ ॥ గురూనేవాహ సుయజ్ఞమితి ॥ సమానయదితి పూర్వేణాన్వ

యః - స యజ్ఞాదీనాం గురుత్వమాశ్విజ్యకరణాత్ ॥ ౬ ॥ [illegible] ॥ అథ [illegible] ॥ ౭ ॥ మమేతి ॥ [illegible] మానస్య [illegible] ॥ ౮ ॥ [illegible] విధాన [illegible] శాస్త్ర [illegible] కథమితి ॥ [illegible] అత్ర [illegible] ॥ ౯ ॥ [illegible] ॥ ౧౦ ॥ [illegible] సంభారాః ॥ [illegible] సంభారాః [illegible] యజ్ఞసామగ్రీ [illegible] అశ్వమేధ [illegible] ॥ ౧౧ ॥ సర్వథేతి ॥ [illegible] ॥ ౧౨ ॥ తత ఇతి ॥ [illegible] హర్షపర్యాకులేక్షణః [illegible] క్రియాఫలప్రాప్తి [illegible] ॥ ౧౩ ॥ సంభారా ఇతి ॥ మే గురూణామిత్యన్వయః [illegible] ॥ ౧౪ ॥ సరయ్వా ఇతి ॥ [illegible]

సిష్ఠం చ యే చాన్యే ద్విజసత్తమాః ॥ ౬ ॥ తాన్పూజయిత్వా ధర్మాత్మా రాజా దశరథస్తదా । ఇదంధ ర్మార్థసహితం శ్లక్ష్ణం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ మమ లాలప్యమానస్య పుత్రార్థం నాస్తి వై సుఖమ్ । తదర్థం హయమేధేన యక్ష్యామీతి మతిర్మమ ॥ ౮ ॥ తదహం యష్టుమిచ్ఛామి శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా । కథం ప్రాప్స్యామ్యహం కామం బుద్ధిరత్ర విచార్యతామ్ ॥ ౯ ॥ తతస్సాధ్వితి తద్వాక్యం బ్రాహ్మణాః ప్రత్యపూజయన్ । వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వే పార్థివస్య ముఖాచ్చ్యుతమ్ ॥ ౧౦ ॥ ఊచుశ్చ పరమప్రీతాస్సర్వే దశరథం వచః ॥ ౧౧ ॥ సంభారాస్సంభ్రియంతాం తే తురగశ్చ విముచ్యతామ్ ॥ ౧౧ ॥ సర్వథా ప్రాప్స్యసే పుత్రానభిప్రేతాంశ్చ పార్థివ । యస్య తే ధార్మికీ బుద్ధిరియం పుత్రార్థమాగతా ॥ ౧౨ ॥ తతః ప్రీతోభవద్రాజా శ్రుత్వా తద్ద్విజభాషితమ్ । అమాత్యాంశ్చాబ్రవీద్రాజా హర్షపర్యాకులేక్షణః ॥ ౧౩ ॥ సంభారాస్సంభ్రియంతాం మే గురూణాం వచనాదిహ । సమర్థాధిష్ఠితశ్చాశ్వస్సోపాధ్యాయో విముచ్యతామ్ ॥ ౧౪ ॥ సరయ్వాశ్చోత్తరే తీరే యజ్ఞభూమిర్విధీయతామ్ । శాంతయశ్చాభివర్ధంతాం యథాకల్పం యథావిధి ॥ ౧౫ ॥ శక్యః ప్రాప్తుమయం యజ్ఞస్సర్వేణాపి మహీక్షితా । నాపరాధో భవేత్కష్టో యద్యస్మిన్ క్రతుసత్తమే ॥ ౧౬ ॥ ఛిద్రం హి మృగయంతే హి విద్వాంసో బ్రహ్మరాక్షసాః । విహతస్య చ యజ్ఞస్య సద్యః కర్తా వినశ్యతి ॥ ౧౭ ॥ తద్యథా విధిపూర్వం మే క్రతురేష సమాప్యతే । తథా విధానం క్రియతాం సమర్థాః కరణేష్విహ ॥ ౧౮ ॥ తథేతి చ తతస్సర్వే మంత్రిణః ప్రత్యపూజయన్ । పార్థివేంద్రస్య తద్వాక్యం యథాజ్ఞప్తం నిశమ్య తే ॥ ౧౯ ॥ తథా ద్విజాస్తే ధర్మజ్ఞా వర్ధయంతో నృపోత్తమమ్ । అనుజ్ఞాతాస్తతస్సర్వే పునర్జగ్ముర్యథాగతమ్ ॥ ౨౦ ॥ [illegible] ఋత్విక్షు [illegible] సచివానిదమబ్రవీత్ । ఋత్విగ్భిరుపదిష్టోయం యథావత్క్రతురాప్యతామ్ ॥ ఇత్యుక్త్వా నృపశార్దూల

తే - శాంతయః [illegible] అభివర్ధంతాం - [illegible] యథాకల్పం యథావిధి [illegible] ॥ ౧౫ ॥ శక్య ఇతి ॥ అయం యజ్ఞః [illegible] ॥ ౧౬ ॥ ఛిద్రమితి ॥ [illegible] బ్రహ్మరాక్షసాః [illegible] ॥ ౧౭ ॥ తదితి ॥ [illegible] విధిపూర్వం [illegible] ॥ ౧౮ ॥ తథేతి ॥ [illegible] పార్థివేంద్రస్య [illegible] యథాజ్ఞప్తం [illegible] ॥ ౧౯ ॥ తథేతి ॥ [illegible] ద్విజాః [illegible] ॥ ౨౦ ॥ గతేష్వితి ॥ [illegible] ॥ ౨౧ ॥

క్ష్యత్యుక్త్వేతి ॥ మహాద్యుతిరితి ప్రీత్యతిశయద్యోతనం ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ తాః ప్రసిద్ధాః కౌసల్యాద్యాః - పత్నీః యజ్ఞార్హాః - పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగే ఇతి పతిశబ్దస్య యజ్ఞఫలభోక్తృత్వరూపయజ్ఞసంయోగే నకారాదేశవిధానాత్ - దీక్షాం దీర్ఘవ్యవసాయం - విశత - గచ్ఛతేత్యర్థః - సుతకారణాత్ సుతార్థం - నిమిత్తకారణహేతూనాం ప్రయోగే సర్వాసామిష్టరితి పంచమీ ॥ ౨౩ ॥ తాసామితి ॥ అతికాంతేన అత్యంతమిష్టేన - ముఖపద్మాని - సుందరాణిముఖానీత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్సర్గః ॥

అథ భగవద్భవతారాపాథారణం పుత్రేష్టిముపక్షిపతి సర్గత్రయేణ - ఏతదితి ॥ సూతః సారథిత్వేన మంత్రిత్వేన చ స్థితస్సుమంత్రః - రహః ఏకాంతే - ఇదమబ్రవీత్ - అంతఃపురమాగత్యోక్తవానిత్యర్థః - అయం అశ్వమేధప్రవృత్తిరూపః పుత్రార్థోపాయః - ఋత్విగ్భిః వసిష్ఠాదిభిః ఉపదిష్టః - మయా తు - పురావృత్తః ఇతిహాసరూపః - యశ్శ్రుతః ॥ ౧ ॥ కథమిత్యత్రాహ సనత్కుమార ఇతి ॥ భగవాన్ భవిష్యత్ జ్ఞానవత్త్వరూపమాహాత్మ్యవాన్ - కథాం భవిష్యద్విషయిణీం ॥ ౨ ॥ కాశ్యపస్యేతి ॥ ఖ్యాతో భవిష్యతీత్యత్ర ధాతుసంబంధే ప్రత్యయా ఇతి భూతభవిష్యతోస్సాధుత్వం ॥ ౩ ॥ సఇతి ॥ అన్యం గ్రామగ్రామీణాదికం - న జానాతి న జ్ఞాస్యతి ॥ ౪ ॥ ద్వైవిధ్యమితి ॥ ద్వైవిధ్యం ద్వైవిధీభావః - స్త్రీసంగకృతో భంగ ఇత్యర్థః - లోకేషు ప్రథితమిత్యత్ర బ్రహ్మచర్యమిత్యనుషంగః - యద్వా మేఖలాజినదండాదినా లోకేషు ప్రథితం - విప్రైశ్చ కథితం ఋతుగమనలక్షణం తు బ్రహ్మచర్యస్య ద్వైవిధ్యం భవిష్యతి - ఆహ యాజ్ఞవల్క్యః -

స్సదివాన్ సముపస్థితాన్ । విసర్జయిత్వా స్వం వేశ్మ ప్రవివేశ మహాద్యుతిః ॥ ౨౨ ॥ తతస్సగత్వా తాః పత్నీర్నరేంద్రో హృదయప్రియాః । ఉవాచ దీక్షాం విశత యక్ష్యేహం సుతకారణాత్ ॥ ౨౩ ॥ తాసాం తేనాతికాంతేన వచనేన సువర్చసామ్ । ముఖపద్మాన్యశోభంత పద్మానీవ హిమాత్యయే ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే అష్టమస్సర్గః ॥

ఏతచ్ఛ్రుత్వా రహస్సూతో రాజానమిదమబ్రవీత్ । ఋత్విగ్భిరుపదిష్టోయం పురావృత్తో మయా శ్రుతః ॥ ౧ ॥ సనత్కుమారో భగవాన్ పూర్వం కథితవాన్ కథామ్ । ఋషీణాం సన్నిధౌ రాజన్ తవ పుత్రాగమం ప్రతి ॥ ౨ ॥ కాశ్యపస్య తు పుత్రోస్తి విభండక ఇతి శ్రుతః । ఋశ్యశృంగ ఇతి ఖ్యాతస్తస్య పుత్రో భవిష్యతి ॥ ౩ ॥ స వనే నిత్యసంవృద్ధో మునిర్వనచరస్సదా । నాన్యం జానాతి విప్రేంద్రో నిత్యం పిత్రనువర్తనాత్ ॥ ౪ ॥ ద్వైవిధ్యం బ్రహ్మచర్యస్య భవిష్యతి మహాత్మనః । లోకేషు ప్రథితం రాజన్ విప్రైశ్చ కథితం సదా ॥ ౫ ॥ తస్యైవం వర్తమానస్య కాలస్సమభివర్తత । అగ్నిం శుశ్రూషమాణస్య పితరం చ యశస్వినమ్ ॥ ౬ ॥ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు రోమపాదః ప్రతాపవాన్ । అంగేషు ప్రథితో రాజా భవిష్యతి మహాబలః ॥ ౭ ॥ తస్య వ్యతిక్రమాద్రాజ్ఞో భవిష్యతి సుదారుణా । అనావృష్టిస్సుఘోరా వై సర్వభూతభయావహా ॥ ౮ ॥ అనావృష్ట్యాం తు వృత్తాయాం రాజా దుఃఖసమన్వితః । బ్రాహ్మణాంఛ్రుతవృద్ధాంశ్చ సమానీయ ప్రవక్ష్యతి ॥ ౯ ॥ భవంతశ్శ్రుతధర్మాణో లోకచారిత్రవేదినః । సమాదిశంతు నియమం ప్రాయశ్చిత్తం యథా భవేత్ ॥ ౧౦ ॥ వక్ష్యంతి తే మహీపాలం బ్రాహ్మణా వేదపారగాః । విభండకసుతం రాజన్ సర్వోపాయైరిహానయ ॥ ౧౧ ॥ ఆనాయ్య చ మహీపాల ఋశ్యశృంగం సుసత్కృతమ్ । ప్రయచ్ఛ కన్యాం శాంతాం వై విధినా సుసమాహిత ॥ ౧౨ ॥ తేషాం తు వచనం శ్రుత్వా రాజా చింతాం ప్రపత్స్యతే । కేనోపాయేన వై

జితేంద్రియాణాం స్త్రీణాం తస్మిన్ యుగ్మాసు సంవిశేత్ । బ్రహ్మచార్యేవ పర్వాణ్యాద్యాశ్చతస్రశ్చ వర్జయేదితి ॥ ౫ ॥ తథావిధస్య ద్వితీయబ్రహ్మచర్యస్య ప్రసక్తిం దర్శయతి తస్యేత్యాదినా ॥ తస్య - అగ్నిం - యజ్ఞసంపాదనం - చాత్ గురుం చ - శుశ్రూషమాణస్య - ప్రథమే బ్రహ్మచర్యే వర్తమానస్యేత్యర్థః - కాలః కతిపయకాలః - సమభివర్తత - భవిష్యం దేశే ఇజ్ - ఛందసి లుఙ్ లఙ్ లిట ఇతి సర్వలకారాపవాదత్వేన లఙో విధానాత్ - అడభావశ్ఛాందసః ॥ ౬ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ ఏతస్మిన్ కాలే తస్య బ్రహ్మచర్యదశాయాం - అంగేషు అంగదేశేషు ॥ ౭ ॥ తస్యేతి ॥ వ్యతిక్రమాత్ ధర్మాతిక్రమాత్ - సుదారుణా బహుకాలవ్యాపిని - సుఘోరా తదీయసర్వరాష్ట్రవ్యాపినీ - అత ఏవ సర్వభూతభయావహా ॥ ౮ ॥ అనావృష్ట్యామితి ॥ శ్రుతేన వృద్ధాః శ్రుతవృద్ధాః - బహుశ్రుతా ఇత్యర్థః - ప్రవక్ష్యతి చేత్యధ్యాయం ॥ ౯ ॥ భవంత ఇతి ॥ శ్రుతధర్మాణః - ధర్మాదనిచ్ కేవలాదిత్యనిచ్ - లోకచారిత్రవేదినః లోకచారజ్ఞాః - అతోనావృష్టిమూలస్య మత్పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తం యథా భవేత్ - తాదృశం నియమం అనుష్ఠేయధర్మం ఆదిశంతు ॥ ౧౦ ॥ శుద్ధబ్రహ్మచారిణే కన్యాప్రదానమేవ పరమం ప్రాయశ్చిత్తమితి వక్ష్యంతీత్యాహ వక్ష్యంతీతి ॥ సర్వోపాయైః నానావిధోపాయైః ॥ ౧౧ ॥ ఆనాయ్యేతి ॥ ఋశ్యశృంగమిత్యత్ర ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః - ఆనాయ్యేతి అజుపసృష్టాన్నిఙ్ ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధేతుమణ్ణ్యంతాల్ల్యప్ - ప్రయచ్ఛ దేహి - ఋశ్యశృంగాయేతి శేషః - సుసత్కృతమిత్యానయన క్రియావిశేషణం - సుసమాహితః - నిర్విచార ఇతి యావత్ ॥ ౧౨ ॥ తేషామితి ॥ చింతాప్రకారమా

హరేనేతి - వీర్యవాన్ నియతబ్రహ్మచర్యః ॥ ౧౩ ॥ తత ఇతి ॥ వినిశ్చిత్య ప్రాహ్ణం బ్రాహ్మణా ఆనేష్యంతీతి నిశ్చిత్య - తత స్తస్మాద్దేశాత్ - ప్రేష్యతి - ప్రేషయిష్యదర్థే లట్ - కాలసామాన్యే లడ్వక్తవ్య ఇతి వచనాత్ ॥ ౧౪ ॥ తే ఇతి ॥ వ్యథితాః ఖిన్నాః - అతఏవ వినతాననాః న గచ్ఛామ ఋషేః - ఋషేః విభండకాత్ - భీతాః - ఇత్యనంతరమితికరణం బోధ్యం - అనునేష్యంతి న వయం గంతుం శక్తాః కింతు తదానయనోపాయం విచార్య వక్ష్యామ ఇతి సాంత్వయిష్యంతి ॥ ౧౫ ॥ వక్ష్యంతీతి ॥ క్షమాన్ ఋశ్యశృంగానయనోచితానుపాయాన్ - చింతయిత్వా - తాన్ తస్య రాజ్ఞో వక్ష్యంతి - ఏతైరుపాయైర్వయం విప్రం ఆనేష్యామః - న చ దోషో భవిష్యతి ఋశ్యశృంగస్య బ్రహ్మచర్యవైకల్యదోషశ్చ న భవిష్యతి - తత్ర భవతా న శంకనీయం - యథా గణికానాం అపకారో న భవేత్ తథా ఆనేష్యామ ఇత్యర్థః - ఋషిశాపదోషో న భవిష్యతీతి వార్థః - అనావృష్టిదోషో న భవిష్యతీతి వా - ఇతి వక్ష్యంతీతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౬ ॥ సనత్కుమారోక్తం సమాప్య స్వయమాహ ఏవమితి ॥ యథా ఆనేష్యామ ఇత్యుక్తమేవమానీతః - దేవః పర్జన్యశ్చావర్షయత్ - శాంతా రోమపాదకన్యా చ - అస్మై ఋశ్యశృంగాయ - ప్రదీయతే ప్రాదీయత - కాలసామాన్యే లట్ ॥ ౧౭ ॥ ఋశ్యశృంగ ఇతి । జామాతా రోమపాదస్య - దశరథస్యాపి వా - దశరథస్యౌరసీ హి శాంతా దత్తా రోమపాదస్య - సనత్కుమారకథితమేతావత్ - ఏవమంగాధిపేనేత్యాదికము మయా వ్యాహృతమిత్యర్థః - యద్వా - సర్వం సనత్కుమారవచనమేవ - అవర్షయత్ వర్షయిష్యతి - ప్రదీయతే ప్రదాస్యతే ॥ ౧౮ ॥ అథేతి ॥ అథేత్యయముత్తరశేషశ్లోకః - అప్రసర్గవిచ్ఛేదో లేఖకదోషకృత ఇతి ప్రతిభాతి ॥ ౧౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః ॥

కృ ఇహానేతుం స వీర్యవాన్ ॥ ౧౩ ॥ తతో రాజా వినిశ్చిత్య సహ మంత్రిభిరాత్మవాన్ । పురోహితమమాత్యాంశ్చ తతః ప్రేష్యతి సత్కృతాన్ । ౧౪ ॥ తే తు రాజ్ఞో వచః శ్రుత్వా వ్యథితా వినతాననాః । న గచ్ఛేమ ఋషేర్భీతా అనునేష్యంతి తం నృపమ్ ॥ ౧౫ ॥ వక్ష్యంతి చింతయిత్వా తే తస్యోపాయాంశ్చ తత్క్షమాన్ । ఆనేష్యామో వయం విప్రం న చ దోషో భవిష్యతి ॥ ౧౬ ॥ ఏవమంగాధిపేనైవ గణికాభిరృషేస్సుతః । ఆనీతోఽవర్షయద్దేవశ్శాంతా చాస్మై ప్రదీయతే ॥ ౧౭ ॥ ఋశ్యశృంగస్తు జామాతా పుత్రాంస్తవ విధాస్యతి । సనత్కుమారకథితమేతావద్వ్యాహృతం మయా ॥ ౧౮ ॥ అథ హృష్టో దశరథస్సుమంత్రం ప్రత్యభాషత । యథర్శ్యశృంగస్త్వానీతో విస్తరేణ త్వయోచ్యతామ్ ॥ ౧౯ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే నవమస్సర్గః ॥

సుమంత్రశ్చోదితో రాజ్ఞా ప్రోవాచేదం వచస్తదా । యథర్శ్యశృంగస్త్వానీతశ్శృణు మే మంత్రిభిస్సహ ॥ ౧ ॥ రోమపాదమువాచేదం సహామాత్యః పురోహితః । ఉపాయో నిరపాయోఽయమస్మాభిరభిచింతితః ॥ ౨ ॥ ఋశ్యశృంగో వనచరస్తపస్స్వాధ్యాయనే రతః । అనభిజ్ఞస్స నారీణాం విషయాణాం సుఖస్య చ ॥ ౩ ॥ ఇంద్రియార్థైరభిమతైర్నరచిత్తప్రమాథిభిః । పురమానాయయిష్యామః క్షిప్రం చాధ్యవసీయతామ్ ॥ ౪ ॥ గణికాస్తత్ర గచ్ఛంతు రూపవత్యస్స్వలంకృతాః । ప్రలోభ్య వివిధోపాయైరానేష్యంతీహ సత్కృతాః ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వా తథేతి రాజా చ ప్రత్యువాచ పురోహితమ్ । పురోహితో మంత్రిణశ్చ తథా చక్రుశ్చ తే తదా ॥ ౬ ॥ వారముఖ్యాస్తు తచ్ఛ్రుత్వా వనం ప్రవివిశుర్మహత్ ॥ ౬½ ॥ ఆశ్రమస్యావిదూరేఽస్మిన్ యత్నం కుర్వంతి దర్శనే ॥ ❖ ॥ ఋషిపుత్రస్య ధీరస్య నిత్యమాశ్రమవాసినః ॥ ౭½ ॥ పితుస్స నిత్యసంతుష్టో నాతిచక్రామ చాశ్రమాత్ ॥ ౮ ॥ న తేన జన్మప్రభృతి దృష్టపూర్వం తపస్వినా । స్త్రీ వా పుమాన్వా యచ్చాన్య

సుమంత్ర ఇత్యాది ॥ మే మత్తః - స ఋశ్యశృంగః - మంత్రిభిరానీతః తథా యథా శృణు - హేతి ప్రసిద్ధౌ ॥ ౧ ॥ రోమేతి ॥ నిరపాయః అవ్యభిచారిఫలః ॥ ౨ ॥ ఋశ్యశృంగ ఇతి ॥ తపస్స్వాధ్యాయనే తపస్స్వాధ్యాయయోః - సర్వో ద్వంద్వోఽపి భాషాదైకవత్ భవతీత్యేకవద్భావః - అన్యేషామపి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః - వేదపురాణేతిహాసాదిముఖేనాపి స్త్రీస్వరూపం జానాతీతి నావ. - నారీణామనభిజ్ఞ ఇతి కర్మణి షష్ఠీ - విషయాణాం శబ్దస్పర్శరూపరసగంధానాం సంబంధిసుఖస్య చానభిజ్ఞశ్చ భవతి ॥ ౩ ॥ ఇంద్రియేతి ॥ నరచిత్తప్రమాథిభిః నరచిత్తాకర్షకైః - తమితి శేషః - క్షిప్రం శీఘ్రం ఆనాయయిష్యామః - అధ్యవసీయతాం నిశ్చీయతాం - అస్మదుక్తప్రకార ఇతి శేషః ॥ ౪ ॥ కే ఇంద్రియార్థాః కథం తైరానయనం తత్రాహ గణికా ఇతి ॥ గణికాః వేశ్యాః - ప్రలోభ్య వంచయిత్వా - సత్కృతాః అస్మాభిః కృతబహుమానాః - ఋశ్యశృంగేణ వా ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ రాజా పురోహితం తథేతి ప్రత్యువాచ - పురోహితోఽపి మంత్రిణస్తథేతి ప్రత్యువాచ - తే చ మంత్రిణస్తథా చక్రుః - తేషామేవాధికారాత్ - వారముఖ్యాః ప్రేషయామాసురిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ వారేతి ॥ అర్ధమేకం - వారశబ్దేన వారస్త్రియ ఉచ్యంతే - నామైకదేశే నామగ్రహణాత్ ॥ ౬½ ॥ ఆశ్రమస్యేతి ॥ అస్మిన్ వనే - ఆశ్రమస్యావిదూరే - దర్శనే ఋశ్యశృంగదర్శనే - యత్నం అవస్థానం - కుర్వంతి అకుర్వన్ - ఋషిపుత్రస్యేత్యాదివిశేషణత్రయం యత్నస్య కర్తవ్యత్వే హేతుః ॥ ౭½ ॥ ఉక్తహేతుం వివృణోతి పితురిత్యర్ధేన ॥ పితుస్సకాశాన్నిత్యసంతుష్టః - పితృశుశ్రూషణైకనిరత ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ హేత్వంతరమాహ న తేనేతి ॥

జన్మప్రభృతి-ఆరభ్య - నగరజన్త్వాది - అదృష్టపూర్వం కుటాదివత్ ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ యదృచ్ఛయా దైవవశాత్ ॥ ౧౦ ॥ తా ఇతి ॥ చిత్రవేషాః నానాలంకారాః ॥ ౧౧ ॥ క ఇతి ॥ కస్త్వం కింజాతిః - కస్య పుత్ర ఇత్యర్థః - కిం కిమర్థం - వర్తసే - ఇచ్ఛామహా ఇత్యాత్మనేపదమార్షం - భవాన్ కింజాతిః కంనామధేయః కస్య పుత్రస్త్వం - ఘోరే విజనే వనే కిమర్థం వర్తసే - కిమర్థమేకాకీ చరసీతి యోజనా ॥ ౧౨ ॥ అదృష్టేతి ॥ యస్మాత్ కారణాత్ - కామ్యరూపాః కామ్యమానరూపాః - తాః స్త్రియో వనే తేనాదృష్టపూర్వాః - తస్మాత్ - హార్దాత్ స్నేహాత్ - స్వకం పితరమపి తాతాదికం - ఆఖ్యాతుం మతిర్జాతా ॥ ౧౩ ॥ పితేతి ॥ అస్మాకమితి పూజాద్యపేక్షయా బహువచనం - కంఠతద్వద్గౌణః పుత్రోఽసి - నేత్యాహ ఔరస ఇతి - పురా కిల మహాభూతతటాకాఖ్యే సరసి స్నానం కుర్వతో విభండకస్యోర్వశీం దృష్ట్వా రేతః స్ఖలత్ - తన్మృగీ జలేన సహాపీత్వా గర్భిణ్యాసీత్ తస్యాం జాతో ఋశ్యమృగీపుత్రః శృంగవత్త్వాదృశ్యశృంగాఖ్యోఽభూదితి పౌరాణికీ గాథా - మే ఋశ్యశృంగ ఇతి నామ ఖ్యాతం - మే తపోరూపం కర్మ చ - భువి వనమధ్యే - ఖ్యాతం ॥ ౧౪ ॥ ఇహేతి ॥ ఇహ వనసమీపే ప్రదేశే - అస్మాకమాశ్రమపదం - పుంస్త్వమార్షం - అత్ర వః పూజాం కరిష్యే అగంతవ్యమితి భావః - సర్వేషామితి పుల్లింగనిర్దేశః స్త్రీస్వరూపాపరిజ్ఞానకృతః ॥ ౧౫ ॥ ఋషీతి ॥ ద్రష్టుం మతిః-అభిలాషాత్ - ఆసేత్యర్థాభావాభావ ఆర్షః - తేన సహ తదాశ్రమపదం జగ్ముశ్చ ॥ ౧౬ ॥ ఆగతానా

స్యుత్సర్వం నగరరాష్ట్రజం ॥ ౯ ॥ తతః కదాచిత్తం దేశమాజగామ యదృచ్ఛయా । విభండకసుతస్తత్ర తాశ్చాపశ్యద్వరాంగనాః ॥ ౧౦ ॥ తాశ్చిత్రవేషాః ప్రమదా గాయంత్యో మధురస్వరాః । ఋషిపుత్రముపాగమ్య సర్వా వచనమబ్రువన్ ॥ ౧౧ ॥ కస్త్వం కిం వర్తసే బ్రహ్మన్ జ్ఞాతుమిచ్ఛామహే వయం । ఏకస్త్వం విజనే ఘోరే వనే చరసి శంస నః ॥ ౧౨ ॥ అదృష్టరూపాస్తాస్తేన కామ్యరూపా వనే స్త్రియః । హార్దాత్తస్య మతిర్జాతా హ్యాఖ్యాతుం పితరం స్వకమ్ ॥ ౧౩ ॥ పితా విభండకోఽస్మాకం తస్యాహం సుత ఔరసః । ఋశ్యశృంగ ఇతి ఖ్యాతం నామ కర్మ చ మే భువి ॥ ౧౪ ॥ ఇహాశ్రమపదోఽస్మాకం సమీపే శుభదర్శనాః । కరిష్యే వోఽత్ర పూజాం వై సర్వేషాం విధిపూర్వకమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఋషిపుత్రవచశ్శ్రుత్వా సర్వాసాం మతిరాస వై । తదాశ్రమపదం ద్రష్టుం జగ్ముస్సర్వాశ్చ తేన తాః ॥ ౧౬ ॥ ఆగతానాం తతః పూజామృషిపుత్రశ్చకార హ । ఇదమర్ఘ్యమిదం పాద్యమిదం మూలం ఫలం చ నః ॥ ౧౭ ॥ ప్రతిగృహ్య చ తాం పూజాం సర్వా ఏవ సముత్సుకాః । ఋషేర్భీతాశ్చ శీఘ్రం తు గమనాయ మతిం దధుః ॥ ౧౮ ॥ అస్మాకమపి ముఖ్యాని ఫలానీమాని వై ద్విజ । గృహాణ ప్రతి భద్రం తే భక్షయస్వ చ మాచిరమ్ ॥ ౧౯ ॥ తతస్తాస్తం సమాలింగ్య సర్వా హర్షసమన్వితాః । మోదకాన్ ప్రదదుస్తస్మై భక్ష్యాంశ్చ వివిధాన్ బహూన్ ॥ ౨౦ ॥ తాని చాస్వాద్య తేజస్వీ ఫలానీతి స్మ మన్యతే । అనాస్వాదితపూర్వాణి వనే నిత్యనివాసినామ్ ॥ ౨౧ ॥ ఆపృచ్ఛ్య చ తదా విప్రం వ్రతచర్యాం నివేద్య చ । గచ్ఛంతి స్మాపదేశాత్తా భీతాస్తస్య పితుః స్త్రియః ॥ ౨౨ ॥ గతాసు తాసు సర్వాసు కాశ్యపస్యాత్మజో ద్విజః । అస్వస్థహృదయశ్చాసీద్దుఃఖం స్మ పరివర్తతే ॥ ౨౩ ॥ తతోఽపరేద్యుస్తం దేశమాజగామ స వీర్యవాన్ । మనోజ్ఞా యత్ర తా దృష్టా వారముఖ్యాస్స్వలంకృతాః ॥ ౨౪ ॥ దృష్ట్వైవ తాస్తదా విప్రమాయాంతం హృష్టమానసాః । ఉపసృత్య తతస్సర్వాస్తాస్తమూచురిదం వచః ॥ ౨౫ ॥ ఏహ్యాశ్రమపదం సౌమ్య హ్యస్మాకమితి చాబ్రువన్ । తత్రాప్యేష విధిః శ్రీమాన్ విశేషేణ భవిష్యతి ॥ ౨౬ ॥ శ్రుత్వా తు వచనం తాసాం సర్వాసాం హృదయంగమమ్ । గమనాయ మతిం చక్రే తం చ నిన్యు

మితి ॥ ఆగతానాం ఆశ్రమపదం గతానాం - అంతే ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౧౭ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ సముత్సుకాః తల్లాభసాభిలాషాః - తాస్సర్వాః తాం పూజాం ఋషిపుత్రదత్తాం పూజాం - ప్రతిగృహ్య - ఋషేః విభండకాత్ - భీతాస్సత్యః శీఘ్రం గమనాయ మతిం దధుః ॥ ౧౮ ॥ అస్మాకమితి ॥ ప్రతిగృహాణేత్యన్వయః - భుంక్ష్వ పరేపీతి ప్రతీత్యస్యోపసర్గస్య ధాతోరుపరి స్థితిః ప్రయోగః - ఛందోవత్సూత్రాణి భవంతీతి కమితి ॥ ప్రతిగృహాణేత్యన్వయః - భుంక్ష్వ ... స్నేహజనవత్ వశీకరార్థమాలింగ్య ॥ న్యాయాత్ - మాచిరం విలంబం మాకురు ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ అత్ర దావిత్యక్తేన త్యుపస్కార్యం - స్నేహజనవత్ వశీకరార్థమాలింగ్య ॥ ౨౦ ॥ తానీతి ॥ వనే నిత్యనివాసినాం అనాస్వాదితపూర్వాణి - తైః పూర్వమనాస్వాదితాని ఫలానీమానీతి మన్యతే స్మ అపూర్వరసత్వాత్ - పూరణగుణేతి సమాన ప్రతిషేధాదేవజ్ఞాపకాత్ తృతీయార్థే షష్ఠీ ॥ ౨౧ ॥ ఆపృచ్ఛ్యేతి ॥ వ్రతచర్యాం నివేద్య అస్మాభిః కించిద్వ్రతమనుష్ఠేయమస్తీతి వ్రతానుష్ఠానం నివేద్య - తస్మాదపదేశాత్ వ్యాజాత్ - తస్య పితుర్భీతాస్సత్యో గచ్ఛంతి స్మ ॥ ౨౨ ॥ గతాస్వితి ॥ కాశ్యపస్య కాశ్యపపుత్రస్య విభండకస్య - అస్వస్థహృదయః కలుషితచిత్తః - దుఃఖం యథా భవతి తథా పరివర్తతే స్మ సంచరతి స్మ ॥ ౨౩ ॥ తత ఇతి ॥ తతః అస్వస్థచిత్తత్వాద్ధేతోః ॥ ౨౪ ॥ దృష్ట్వేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౫ ॥ ఏహీతి ॥ అస్మాకం ఆశ్రమపదమేహీతి పూర్వేణాన్వయః - తత్రాపి శ్రీమాన్ సమృద్ధః ఏష విధిః సత్కారః - స్వదేశత్వాద్విశేషేణ భవిష్యతీతి చాబ్రువన్నితి యోజనా ॥ ౨౬ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ హృదయం

గమనం మనోజ్ఞం-ఋజుప్రకరణగమనెస్సుప్పపసంఖ్యానమిత్యర్థః - నిష్క్రమ్య - నావమారోప్య గంగాప్రవాహేణేతి శేషః - తత్రైవ భరతే ప్రతిపాదనా త్ ॥౨౭॥ అత్రేతి॥ తత్ర-అంగదేశ ఇత్యర్థః ॥౨౮॥ వర్షేణేతి॥ స్వం విషయం స్వదేశం-ప్రహ్వః వినీతః ॥౨౯॥ అర్ఘ్యంచేతి॥ అర్ఘః పూజా - తదర్థముదకం అర్ఘ్యం-పాదార్ఘాభ్యాంచేతి యత్ప్రత్యయః- న్యాయతః శాస్త్రక్రమేణ-విప్రేంద్రాత్ ఋశ్యశృంగాత్-ప్రసాదం గణికాభిః ప్రలోభ్యానయనకృతకోపనివృత్తిం-ఐచ్ఛత్ -కథంవయ్యేవ విప్రత్వాం మన్యు కోపో మావిశతు-మావిశత్విత్యర్థః - లకారవ్యత్యయః - యద్వా విప్రం విభండకం-మన్యుః పుత్రవిశ్లేషణకృతకోపః -మావిశదితి- ఏవం ప్రసాదనా దేవ విభండికోనచుకోప- పుత్రప్రసాదవరణా దేవ పితా త్రిలోకజ్ఞస్సుష్యతీతి పూర్వమేవ మంత్రివినిర్ణీతంచేతి బోధ్యం - కథమన్యథా ఉపాయం చింతయంత ప్రాజ్ఞా అపాయమపి న చింతయేయుః॥౩౦॥ అంతఃపురమితి ॥ ప్రవిశ్య- తేన సహేతి సిద్ధం - శాంతేన నిర్దుఃఖేన మనసోపలక్షితః- ప్రసాదకార్యోపదర్శనాత్ ప్రసన్నత్వం సిద్ధం ॥ ౩౧ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం సర్వకామైస్సుపూజితః - తత్ర రోమపాదాంతఃపురే ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః ॥

ఏవం దశరథప్రశ్నస్యోత్తరం దత్త్వా కథాశేషం సుమంత్రః ప్రస్తౌతి భూయ ఇత్యాది ॥ దేవప్రవర సనత్కుమారః - కథాయాం కథాప్రసంగే - ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా - యథోక్తవాన్ తథా శృణు ॥ ౧ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ ధార్మికో భవిష్యతీత్యన్వయః - సత్యప్రతిశ్రవః సత్యప్రతిజ్ఞః

స్తదా స్త్రియః ॥ ౨౭ ॥ తత్ర చానీయమానేతు విప్రే తస్మిన్ మహాత్మని । వవర్ష సహసా దేవో జగత్ప్రహ్లాదయం స్తదా ॥ ౨౮ ॥ వర్షేణైవాగతం విప్రం విషయం స్వం నరాధిపః । ప్రత్యుద్గమ్య మునిం ప్రహ్వః శిరసా చ మహీం గతః ॥ ౨౯ ॥ అర్ఘ్యం చ ప్రదదౌ తస్మై న్యాయతస్సుసమాహితః । వవ్రే ప్రసాదం విప్రేంద్రాన్మా విప్రం మన్యురావిశేత్ ॥ ౩౦ ॥ అంతఃపురం ప్రవిశ్యాస్మై కన్యాం దత్త్వా యథావిధి । శాంతాం శాంతేన మనసా రాజా హర్షమవాప సః ॥ ౩౧ ॥ ఏవం స న్యవసత్తత్ర సర్వకామైస్సుపూజితః ॥ ౩౨ ॥

ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - దశమస్సర్గః ॥

భూయ ఏవ హి రాజేంద్ర శృణు మే వచనం హితమ్ । యథా స దేవప్రవరః కథాయామేవమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతో భవిష్యతి సుధార్మికః । నామ్నా దశరథో నామ శ్రీమాన్ సత్యప్రతిశ్రవః ॥ ౨ ॥ అంగరాజేన సఖ్యం చ తస్య రాజ్ఞో భవిష్యతి । కన్యా చాస్య మహాభాగా శాంతా నామ భవిష్యతి ॥ ౩ ॥ పుత్రస్తు సోఽంగరాజస్య రోమపాద ఇతి శ్రుతః । తం స రాజా దశరథో గమిష్యతి మహాయశాః ॥ ౪ ॥ అనపత్యోఽస్మి ధర్మాత్మన్ శాంతాభర్తా మమ క్రతుమ్ । ఆహరేత త్వయాఽఽజ్ఞప్తః సంతానార్థం కులస్య చ ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వా రాజ్ఞోఽథ తద్వాక్యం మనసా స విచింత్య చ । ప్రదాస్యతే పుత్రవంతం శాంతాభర్తారమాత్మవాన్ ॥ ౬ ॥ ప్రతిగృహ్య చ తం విప్రం స రాజా విగతజ్వరః । ఆహరిష్యతి తం యజ్ఞం ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా ॥ ౭ ॥ తం చ రాజా దశరథో యశస్కామః కృతాంజలిః । ఋశ్యశృంగం ద్విజశ్రేష్ఠం వరయిష్యతి ధర్మవిత్ ॥ ౮ ॥ యజ్ఞార్థం ప్రసవార్థం చ స్వర్గార్థం చ నరేశ్వరః । లభతే చ స తం కామం ద్విజముఖ్యాద్విశాంపతిః ॥ ౯ ॥ పుత్రాశ్చాస్య భవిష్యంతి చత్వారోఽమితవిక్రమాః । వంశప్రతిష్ఠానకరాస్సర్వలోకేషు విశ్రుతాః ॥ ౧౦ ॥ ఏవం స దేవప్రవరః పూర్వం కథితవాన్ కథామ్ । సనత్కుమారో భగవాన్ పురా దేవయుగే ప్రభుః ॥ ౧౧ ॥ స త్వం పురుషశార్దూల తమానయ సుసత్కృతమ్ । స్వయమేవ మహారాజ గత్వా సబలవాహనః ॥

॥ ౨ ॥ అంగేతి ॥ అస్య అంగరాజస్య ॥ ౩ ॥ పుత్రస్తు స ఇతి ॥ అంగస్య రాజ్ఞః అంగరాజస్య ॥ తీర్థేయం ॥ అంగరాజేనేతి ॥ రోమపాదేన-తస్య దశరథస్య-సఖ్యం భవిష్యతి- తమేవాంగరాజం విశినష్టి పుత్రస్త్వితి ॥ అంగస్య అంగాఖ్యస్య రాజ్ఞః రోమపాద ఇతి శ్రుతః ప్రసిద్ధః పుత్రః-అస్య శాంతా నామ కన్యా చ భవిష్యతీతి పూర్వ క్రియయా ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే ॥ ౪ ॥ అనపత్యేతి ॥ అహమనపత్యోఽస్మీతి స్మాత్ మమ కులస్య-సంతానార్థం అవిచ్ఛేదార్థం-శాంతాభర్తా-క్రతుమాహరేత అనుతిష్ఠతు-ఇతి వక్ష్యతీతి శేషః ॥ ౫ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ స రోమపాదః-మనసా విచింత్య నతు మంత్రిభిః-పుత్రవంతం పుత్రప్రదానసమర్థం-పుత్రయుక్తం వా ॥ ౬ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ ఆహరిష్యతి-కరిష్యతీత్యర్థః - అంతరాత్మనా మనసా ఉపలక్షితః ॥ ౭ ॥ తస్మిన్ యజ్ఞే తమేవ ఋత్విజం కల్పయిష్యతీత్యాహ తం చేతి ॥ శ్లోకద్వయం - యశస్కామో యస్య స యశస్కామః - లుంపేదవశ్యమః కృత్యే తుమ్ కామమనసోరపీతి మకారలోపః - ఏవం భూతో రాజా వరయిష్యతి - వరో వరణం తత్కరోతీతి ణిచ్ అల్లోపస్య స్థానివత్త్వాద్వృద్ధ్యభావః - కిమర్థం - యజ్ఞార్థం పుత్రకామేష్ట్యర్థం - తద్ద్వారా ప్రసవార్థం పుత్రార్థం - తద్ద్వారా స్వర్గార్థం-నాపుత్రస్య లోకోఽస్తీతి శ్రుతేః । కామం కామ్యక్రతుం ॥ ౯ ॥ పుత్రాశ్చేతి ॥ అమితవిక్రమాః అపరిచ్ఛిన్నపరాక్రమాః ॥ ౧౦ ॥ ఏవమితి ॥ పూర్వం పూర్వకాలే - విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం - పురా పురాణః - దేవయుగే కృతయుగే - యద్వా హే దేవ-పురా యుగే - కృతయుగ ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ స ఇతి ॥ స త్వం పుత్రార్థీ త్వం - సుసత్కృతం సుస

శాంతాం - స్వయమేవ నరపురోహితాదిద్వారా ॥ ౧౧ ॥ అనుమాన్యేతి ॥ అనుమాన్య కృతానుమతికం కృత్వా - అన్యథా మయి స్థితే ... మన్యమానో వ్యయలతీవ వసిష్ఠం కుర్యాత్ - అతస్సుమంత్రోక్తకథోక్తిపూర్వకమనుమాన్యేత్యర్థః - అనుమాన్యం సిష్ఠంచ సూతవాక్యం నిశమ్య చేతి వచనభంగ్యా పునర్వసిష్ఠ సన్నిధౌ సా కథా ప్రస్తావితా సుమంత్రముఖేనైవేతి గమ్యతే - అతో వసిష్ఠేనానుమతిః కృతేతి మంతవ్యం - సాంతఃపురతయా గమనం జామాతృపరాలోకనరతత్వశాంతయా సహానయనార్థం - యత్ర రోమపాదనగరే ॥ ౧౨ ॥ వనానీతి ॥ వనాదివిలోకనకుతుకిత్వం శనైశ్శనైరిత్యనేన ద్యోత్యతే ॥ ౧౩ ॥ ఆసాద్యేతి ॥ తం దేశమాసాద్య - ఋష్యపుత్రం - ఆదౌ రోమపాదదర్శనాత్ పూర్వం - దదర్శ - తస్మిన్ భక్త్యతిశయద్యోతనార్థం ॥ ౧౪ ॥ తత ఇతి ॥ రాజ్ఞో రోమపాదస్య - రాజ్ఞః దశరథస్య ॥ ౧౫ ॥ రోమపాదేనేతి ॥ సంబంధకం శాంతాయా జనకత్వరూపసంబంధం - ప్రత్యపూజయత్ - ఋశ్యశృంగ ఇతి శేషః ॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి ॥ తేన రోమపాదేన - సప్తాష్టేతి లోకవచన పరిపాటసంఖ్యానియమోపేక్ష్యోక్తా ॥ ౧౭ ॥ శాంతేతి ॥ ఉద్యతం ఉద్యుక్తం ॥ ౧౮ ॥ తథేతి ॥ తస్య

౧౨ ॥ అనుమాన్య వసిష్ఠంచ సూతవాక్యం నిశమ్యచ । సాంతఃపురస్సహామాత్యః ప్రయయౌ యత్ర సద్విజః ॥ ౧౩ ॥ వనాని సరితశ్చైవ వ్యతిక్రమ్య శనైశ్శనైః । అభిచక్రామ తం దేశం యత్ర వై మునిపుంగవః ॥ ౧౪ ॥ ఆసాద్య తం ద్విజశ్రేష్ఠం రోమపాదసమీపగమ్ । ఋషిపుత్రం దదర్శాదౌ దీప్యమానమివానలమ్ ॥ ౧౫ ॥ తతో రాజా యథాన్యాయం పూజాం చక్రే విశేషతః । సఖిత్వాత్తస్య వై రాజ్ఞః ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా ॥ ౧౬ ॥ రోమపాదేన చాఖ్యాతమృషిపుత్రాయ ధీమతే । సఖ్యం సంబంధకం చైవ తదా తం ప్రత్యపూజయత్ ॥ ౧౭ ॥ ఏవం సుసత్కృతస్తేన సహోషిత్వా నరర్షభః । సప్తాష్టదివసాన్ రాజా రాజానమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౮ ॥ శాంతా తవ సుతా రాజన్ సహ భర్త్రా విశాంపతే । మదీయం నగరం యాతు కార్యం హి మహదుద్యతమ్ ॥ ౧౯ ॥ తథేతి రాజా సంశ్రుత్య గమనం తస్య ధీమతః । ఉవాచ వచనం విప్రం గచ్ఛ త్వం సహ భార్యయా ॥ ౨౦ ॥ ఋషిపుత్రః ప్రతిశ్రుత్య తథేత్యాహ నృపం తదా । స నృపేణాభ్యనుజ్ఞాతః ప్రయయౌ సహ భార్యయా ॥ ౨౧ ॥ తావన్యోన్యాంజలిం కృత్వా స్నేహాత్సంశ్లిష్య చోరసా । ననందతుర్దశరథో రోమపాదశ్చ వీర్యవాన్ ॥ ౨౨ ॥ తతస్సుహృదమాపృచ్ఛ్య ప్రస్థితో రఘునందనః । పౌరేభ్యః ప్రేషయామాస దూతాన్ వై శీఘ్రగామినః ॥ ౨౩ ॥ క్రియతాం నగరం సర్వం క్షిప్రమేవ స్వలంకృతమ్ । ధూపితం సిక్తసమ్మృష్టం పతాకాభిరలంకృతమ్ ॥ ౨౪ ॥ తతః ప్రహృష్టాః పౌరాస్తే శ్రుత్వా రాజానమాగతమ్ । తథా ప్రచక్రుస్తత్సర్వం రాజ్ఞా యత్ప్రేషితం తదా ॥ ౨౫ ॥ తతస్స్వలంకృతం రాజా నగరం ప్రవివేశ హ । శంఖదుందుభినిర్ఘోషైః పురస్కృత్య ద్విజర్షభమ్ ॥ ౨౬ ॥ తతః ప్రముదితాస్సర్వే దృష్ట్వా తం నాగరా ద్విజమ్ । ప్రవేశ్యమానం సత్కృత్య నరేంద్రేణేంద్రకర్మణా ॥ ౨౭ ॥ అంతఃపురం ప్రవేశ్యైనం పూజాం కృత్వా చ శాస్త్రతః । కృతకృత్యం తదాత్మానం మేనే తస్యోపవాహనాత్ ॥ ౨౮ ॥ అంతఃపురస్త్రియస్సర్వాః శాంతాం దృష్ట్వా తథాగతామ్ । సహ భర్త్రా విశాలాక్షీం ప్రీత్యానందముపాగమన్ ॥ ౨౯ ॥ పూజ్యమానా చ తాభిస్సా రాజ్ఞా చైవ విశేషతః । ఉవాస తత్ర సుఖితా కంచిత్కాలం సహ ద్విజా ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ఏకాదశస్సర్గః ॥

ఋశ్యశృంగస్య గమనం - సంశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ ॥ ౨౦ ॥ ఋషీతి ॥ ప్రతిశ్రుత్య అంగీకృత్య - నృపం రోమపాదం ॥ ౨౧ ॥ తావితి ॥ అన్యోన్యమంజలిమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ సుహృదం రోమపాదం ॥ ౨౩ ॥ క్రియతామితి ॥ సిక్తంచ సమ్మృష్టంచ సిక్తసమ్మృష్టం - పూర్వకాలేత్యాదినా సమాసః - స్వలంకృతం - పుష్పకదళీకాండాదిభిః ॥ ౨౪ ॥ తత ఇతి ॥ ఆగతం ఆగతప్రాయం - రాజ్ఞా యద్యథా ప్రేషితం తత్తథా - తదా శ్రవణకాల ఏవ - చక్రుః ॥ ౨౫ ॥ తత ఇతి ॥ ద్విజర్షభం పురస్కృత్య శంఖదుందుభినిర్ఘోషైస్సహ ప్రవివేశ ॥ ౨౬ ॥ తత ఇతి ॥ నాగరాః నగరవాసినః - నరేంద్రేణ దశరథేన - సత్కృత్య నగరాలంకారాదిభిస్సంమాన్య - ప్రవేశ్యమానం తం ద్విజం దృష్ట్వా - ప్రముదితాః సంతుష్టాః ఆసన్ - ఇంద్రస్యేవ కర్మ పరాక్రమాదికం యస్య స ఇంద్రకర్మా - తేన ॥ ౨౭ ॥ అంతఃపురమితి ॥ ఉపవాహనాత్ ఆనయనాత్ ॥ ౨౮ ॥ అంతఃపురేతి ॥ తథా భర్త్రా సహాగతాం - అనేన పూర్వం కన్యాయాస్సత్యా ఆగమనం వ్యజ్యతే ॥ ౨౯ ॥ పూజ్యమానేతి ॥ విశేషతః జనకత్వసంబంధాత్ - ద్విజా ఋశ్యశృంగేణ - పిత్రా సహ తత్వాచ్ఛాంతాయాః ప్రాధాన్యం ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః ॥

ఏవందశరథస్స సర్వకామసమృద్ధోఽపిపుత్రాలాభసంతప్తస్స్మాలానిపాపానిస్వాధికారానురూపేణాశ్వమేధేనవినాశయి ష్యామీతిమన్వానః - సర్వంపాప్మానంతరతితరతిబ్రహ్మహత్యాంయోఽశ్వమేధేనయజత ఇతిశ్రుత్యారాజసార్వభౌమోఽశ్వమేధేనయజేతేతిస్మృత్యాచవిహితమశ్వమేధంయష్టుంసంకల్ప్యతదానీముద్భుద్ధసంస్కారసుమంత్రోదీరితవచనాజ్జామాతృపలాశసవ్యాజేన శాంతయాసహ ఋశ్యశృంగమానీయప్రాప్తకాలేపూర్వంసంకల్పితమశ్వమేధంకర్తుమారభతేత్యాహతతఃకాల ఇత్యాది॥ తతః ఋశ్యశృంగానయనానంతరం - బహుతిథే అనల్పేకాలేగతే - సంఖ్యాసంజ్ఞాత్బహుశబ్దాత్పూరణార్థేడటిబహుపూగగణసంఘస్యతిథుగితితిథుగాగమః - కస్మింశ్చిత్ మలిమ్లుచత్వాది దోషరహితతయావిలక్షణే-సుమనోహరే పౌర్ణమాస్యాఃకాలత్వేన అతిమనోజ్ఞే- వసంతే - సమనుప్రాప్తేప్రారంభే - చైత్ర్యాంపౌర్ణమాస్యామిత్యర్థః - రాజ్ఞందశరథస్య-యష్టుంసాంగ్రహణీమిష్టింకర్తుం-మనః-మనోరథః-అభూత్ - చైత్ర్యాంపౌర్ణమాస్యాంప్రాతరశ్వమేధేనయక్ష్యమాణ ఇతిసంకల్ప్య-సాంగ్రహణ్యేష్ట్యాయజత ఇతిస్మారణాత్॥ ౧ ॥అథసాంగ్రహణీమిష్టింకర్తుమృత్విగ్వరణేప్రాప్తేప్రథమం ఋశ్యశృంగంబ్రహ్మత్వేనవృతవానిత్యాహతతఃప్రసాద్యేతి॥ దేవవర్ణినందేవవర్చసం॥ ౨॥ తథేతి ॥ సచ ఋశ్యశృంగశ్చ ॥ ౩ ॥అథఅవదానీన్వృత్విస్సమాహర్తుం త్యాసుబ్రహ్మణ్యాయా ఇతిపించాంత మద్వర్యుప్రభృతివరణమాహతతోరాజేత్యాదినా ॥ అస్యాశ్శ్రుతేరయమర్థః -పత్న్యాస్సగృహేగత్వాసోమప్రవాకవృతానధ్వర్యుబ్రహ్మహోత్రుద్గాతౄనాగ్నీధ్రంచహస్త్యశ్వాదికమారోప్యరాజగృహమానయంతిరాజపురుషా -అనంతరాయామమావాస్యాయాంపూర్వవృతా

తతఃకాలేబహుతిథేకస్మింశ్చిత్సుమనోహరే। వసంతేసమనుప్రాప్తేరాజ్ఞోయష్టుంమనోఽభవత్ ॥
౧ ॥ తతఃప్రసాద్యశిరసాతంవిప్రందేవవర్ణినమ్। యజ్ఞాయవరయామాససంతానార్థంకులస్యవై ॥
౨ ॥తథేతిచసరాజానమువాచచసుసత్కృతః। సంభారాస్సంభ్రియంతాంతేతురగశ్చవిముచ్యతామ్॥
౩ ॥ తతోరాజాబ్రవీద్వాక్యంసుమంత్రంమంత్రిసత్తమమ్। సుమంత్రావాహయక్షిప్రంఋత్విజోబ్రహ్మవాదినః ॥ ౪ ॥ సుయజ్ఞంవామదేవంచజాబాలిమథకాశ్యపమ్। పురోహితంవసిష్ఠంచయేచాన్యేద్విజసత్తమాః॥ ౫ ॥ తతస్సుమంత్రస్త్వరితంగత్వాత్వరితవిక్రమః। సమానయత్సతాన్విప్రాన్సమస్తాన్వేదపారగాన్ ॥ ౬ ॥ తాన్పూజయిత్వాధర్మాత్మారాజాదశరథస్తదా। ధర్మార్థసహితంయుక్తం శ్లక్ష్ణంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ మమలాలప్యమానస్యపుత్రార్థంనాస్తివైసుఖమ్। తదర్థంహయమేధేనయక్ష్యామీతిమతిర్మమ ॥ ౮ ॥ తదహంయష్టుమిచ్ఛామిశాస్త్రదృష్టేనకర్మణా। ఋషిపుత్రప్రభావేనకామాన్ప్రాప్స్యామిచాప్యహమ్॥౯॥తతస్సాధ్వితితద్వాక్యంబ్రాహ్మణాఃప్రత్యపూజయన్। వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వేపార్థివస్యముఖాచ్చ్యుతమ్ ॥ ౧౦ ॥ ఋశ్యశృంగపురోగాశ్చప్రత్యూచుర్నృపతింతదా। సంభారాస్సంభ్రియంతాంతేతురగశ్చవిముచ్యతామ్ ॥ ౧౧ ॥ సర్వథాప్రాప్స్యసేపుత్రాంశ్చతురోఽమితవిక్రమాన్। యస్యతేధార్మికీబుద్ధిరియంపుత్రార్థమాగతా ॥ ౧౨ ॥ తతఃప్రీతోభవద్రాజాశ్రుత్వాతద్ద్విజభాషితమ్। అమాత్యాంశ్చాబ్రవీద్రాజాహర్షేణేదంశుభాక్షరమ్॥ ౧౩ ॥ గురూణాంవచనాచ్ఛీఘ్రంసంభారాస్సంభ్రియంతుమే। సమర్థాధిష్ఠితశ్చాశ్వస్సోపాధ్యాయోవిముచ్య

ఏవతేసంజ్ఞానేష్ట్యర్థంపునర్వ్రియంతే- అథనైఋత్యాంపౌర్ణమాస్యాంప్రాజాపత్యమజభవత్యర్థంపూర్వవత్సోమప్రవాకప్రేషితావరుణప్రతిప్రస్థాతారౌహస్త్యాదికమారోప్యానయంతిరాజపురుషాః - అనంతరాయామమావాస్యాయాంతథైవపోతనేష్టారంహస్త్యాదిభిరానయంతి-అథాగామినివసంతేపంచదశ్యాంహస్త్యాదిభిఃప్రస్తోతారమానయంతి-మైత్రావరుణార్థం యత్రదీక్షారంభస్సగ్నివసాయాశ్చంతృతీయాదిష్వహస్సుస్వహమితరానష్టావృత్విజోహస్త్యశ్వాదికమారోప్యానయంతి-బ్రాహ్మణాచ్ఛంసినమచ్ఛావాకంనేష్టారంప్రతిహర్తారంగ్రావస్తుతంపోతారమున్నేతారంసుబ్రహ్మణ్యమితిసోమార్థం-ఏవంఅసుబ్రహ్మణ్యాహ్వానాదిపదార్థాన్నృత్విజఆవహంతీతి-ఏవంక్రమేణకర్తవ్యానిఋత్విగ్వరణానికార్యకరత్వాత్సంగ్రహేణదర్శయతిసుమంత్రావాహయేతి॥ఆవాహయఆనయ-ఋతౌయజంతీతి ఋత్విజః - బ్రహ్మవాదినః వేదపాఠకాః ॥౪॥ఋత్విజఃపరిగణయతిసుయజ్ఞమితి॥౫॥తతఇతి ॥త్వరితవిక్రమః త్వరితపదన్యాసః ॥ ౬ ॥ తానితి ॥ ధర్మార్థసహితందర్మార్థరూపప్రయోజనయుక్తం - శ్లక్ష్ణంమధురం ॥ ౭ ॥ మమేతి ॥ వ్యాఖ్యాతం ॥ ౮ ॥ తదితి ॥ యష్టుమిచ్ఛామి - ప్రతిబంధకదురితశాంత్యర్థం - ఋషిపుత్రప్రభావేనఋశ్యశృంగస్యతయజ్ఞప్రభావేన-పశ్చాత్కామాన్పుత్రానవాప్స్యామిచ ॥ ౯ ॥ తతఇతి ॥ ఋశ్యశృంగశ్లాఘాపూర్వకత్వాద్వసిష్ఠప్రముఖానాముక్తం ॥ ౧౦ ॥ ఋశ్యశృంగేత్యాది ॥ వ్యాఖ్యాతప్రాయం ॥ ౧౧ ॥ సర్వథేతి ॥ సనత్కుమారవచశ్శ్రవణాచ్చతురఇత్యుక్తం ॥ ౧౨ ॥ తతఇతి ॥ క్రియాభేదాన్నరాజపునరుక్తిః ॥ ౧౩ ॥ గురూణామితి॥ సంభ్రియంతుసంభ్రియంతాం - ఆర్షంపరస్మైపదం - అత్రసంభారాయజ్ఞీయాశ్వమోచనోపకరణాని - ద్వాదశారత్నిరశనాద్వారపర్యేత్యుక్తాద్ద్వాదశారత్నిపరిమితాముంజాఖ్యతృణవిశేషనిర్మితారశనాచతుష్టయ్య అపిభవంతీత్యర్థః

వాకోక్తాః అతవ ఏవ పర్యాణహూప్యాం స్థావరాః వహంత్యశ్వేతి చతుర్విధా అప ఇత్యాదీని - సమర్థైః చతుష్కశాలకమంతీతి ప్రాయమా జైరాజపుత్రా దైవ్యరధిష్ఠితరక్షితం - సోపాధ్యాయ ఉపాధ్యాయైశ్చతుర్భిః ఋత్విగ్భిస్సహితః - అశ్వో విముచ్యతాం - చత్వార ఋత్విజస్సముక్షంతీత్యాగభ్యాశ తేన రాజపుత్రైస్సహార్ధ్వర్యుః శతేనారాజభిరుత్రైస్సహ బ్రహ్మా శతేన సూతగ్రామణీభిస్సహ హోతా శతేనక్షత్తసంగ్రహీతృభిస్సహోద్గాతేతి శ్రుతేః । సంగృహీతం చ భట్టభాస్కరైః - సన్నాహవంతః క్షితిపాలపుత్రాస్సన్నద్ధసూతాశ్శతమధ్వర్యోః । గోపాయితారశ్శతమేవ మూర్ధాస్సన్నాహీనస్తోక్రాశసూనయుక్తాః ॥ వైశ్యాశ్శతం ప్రాంతచరాం పథిస్య వర్ణారూఢినస్తైశ్శతమేవ శూద్రా ఇతి ॥ ౧౪ ॥ అథ పుణ్యనామదేవయజనమధ్య వర్ణ ఉక్తరీత్యా యాగార్హపుణ్యస్థలపరిగ్రహం దర్శయతి సరయ్వా ఇతి ॥ ఉత్తరం ఏవ క్రమితితత్పరిగ్రహః - శాంతయః శాంతికర్మాణి - అభివర్ధంతాం - యథాకల్పం యథాక్రమం - యథావిధి యథాశాస్త్రం ॥ ౧౫ ॥ శక్యాదితి ॥ కష్టః క్లేశకరః ॥ ౧౬ ॥ ఛిద్రమితి ॥ ఛిద్రం అపరాధమిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ తదితి ॥ యథేతి ఛేదః ॥ ౧౮ ॥ తథేతి ॥ అకుర్వత - సాంగ్రహణేష్టిప్రభృత్యశ్వవిమోచనాంతమకుర్వన్నిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ తతో ద్విజా ఇతి ॥ అనుజ్ఞాతాః - తేనేతి శేషః ॥ ౨౦ ॥ గతేష్వితి ॥ స్వం వేశ్మ - అగ్నిగృహాదంతఃపురమిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవం ప్రథమవసంతే చైత్రపౌర్ణమాస్యాం సాంగ్రహణేష్టిం విధాయ - ద్వితీయే చైత్రే బ్రహ్మౌదనమేధ్యాశ్వబంధనస్నాపనప్రోక్షణవిమోచనాదికం చత్వార ఋత్విజస్సముక్షంతీత్యుక్తరీత్యా కృత్వా - సావిత్రమష్టాకపాలం ప్రాతర్నిర్వపతీత్యుక్తరీత్యా

తామ్ ॥ ౧౪ ॥ సరయ్వాశ్చోత్తరే తీరే యజ్ఞభూమిర్విధీయతామ్ । శాంతయశ్చాభివర్ధంతాం యథాకల్పం యథావిధి ॥ ౧౫ ॥ శక్యః ప్రాప్తుమయం యజ్ఞస్సర్వేణాపి మహీక్షితా । నాపరాధో భవేత్కష్టో యద్యస్మిన్క్రతుసత్తమే ॥ ౧౬ ॥ ఛిద్రం హి మృగయంతే త్ర విద్వాంసో బ్రహ్మరాక్షసాః । నిహతస్య చ యజ్ఞస్య సద్యః కర్తా వినశ్యతి ॥ ౧౭ ॥ తద్యథా విధిపూర్వం మే క్రతురేష సమాప్యతే । తథా విధానం క్రియతాం సమర్థాః కరణేష్విహ ॥ ౧౮ ॥ తథేతి చ తతస్సర్వే మంత్రిణః ప్రత్యపూజయన్ । పార్థివేంద్రస్య తద్వాక్యం యథాజ్ఞప్తమకుర్వత ॥ ౧౯ ॥ తతో ద్విజాస్తే ధర్మజ్ఞమస్తువన్పార్థివర్షభమ్ । అనుజ్ఞాతాస్తతస్సర్వే పునర్జగ్ముర్యథాగతమ్ ॥ ౨౦ ॥ గతేష్వథ ద్విజాగ్ర్యేషు మంత్రిణస్తాన్నరాధిపః । విసర్జయిత్వా స్వం వేశ్మ ప్రవివేశ మహామతిః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే ద్వాదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖

పునః ప్రాప్తే వసంతే తు పూర్ణస్సంవత్సరోఽభవత్ । ప్రసవార్థం గతో యష్టుం హయమేధేన వీర్యవాన్ ॥ ౧ ॥ అభివాద్య వసిష్ఠం చ న్యాయతః ప్రతిపూజ్య చ । అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం ప్రసవార్థం ద్విజోత్తమమ్ ॥ ❖ ॥ యజ్ఞో మే క్రియతాం బ్రహ్మన్యథోక్తం మునిపుంగవ ॥ ౨ ॥ యథా న విఘ్నః క్రియతే యజ్ఞాంగేషు విధీయతామ్ ॥ ౩ ॥ భవాన్స్నిగ్ధస్సుహృన్మహ్యం గురుశ్చ పరమో మహాన్ । వోఢవ్యో భవ

ప్రతిదివసం సావిత్రాదిషు కర్మస్వనుష్ఠీయమానేషు సంవత్సరే పూర్ణే దేవయజనం ప్రతి ప్రస్థానం దర్శయతి త్రయోదశే - పునః ప్రాప్త ఇత్యాది ॥ పునర్వసంతే ద్వితీయవసంతే ప్రాప్తే - సంవత్సరః పూర్ణోఽభవత్ - అమావాస్యా ప్రాప్తేత్యర్థః - తత్ర భావిన్యాం పౌర్ణమాస్యాం ప్రసవార్థం - హయమేధేన యష్టుం హయమేధాఖ్యయజ్ఞం కర్తుం - గతః - దేవయజనమితి శేషః - ప్రథమసంవత్సరాంతిమామావాస్యాయాం ముఖ్యాసంభరణం తైత్తిరీయదీక్షణీయాదికం దేవయజన ఏవ హి కర్తవ్యం - యథోక్తం భాస్కరైః - సంవత్సరస్యాంత్యతమామమావాస్యాం విధేయామిహ దీక్షణీయాం । తైత్తిరీయాం ప్రవదంతి సప్త దినాని దీక్షోపహుతయస్తథాష్టా ఇతి ॥ ౧ ॥ ఏవమేతత్సర్గప్రతిపాద్యం దేవయజనగమనం సంగ్రహేణోక్త్వా పునస్తద్విస్తరేణ వక్తుముపక్రమతే సర్గశేషేణ - తత్ర బ్రహ్మౌదనమారభ్యావదస్యేదసమాప్తి యజమానస్య స్వాతంత్ర్యప్రతిషేధేన స్వయం యజ్ఞోపకరణసంపాదనాద్యయోగాదధ్వర్యోశ్శైవతస్య కర్తవ్యత్వాదధ్వర్యుత్వేన వృతం వసిష్ఠం ప్రతి ప్రార్థయతే అభివాద్యేత్యాదినా ॥ తదుక్తం భట్టభాస్కరైః - గణనాం జనతః వశ్వాదధ్వర్యుర్వీయతే । రాజన్యయనరాజా స్వాధ్వాయత్సంతిష్ఠతే క్రతురితి ॥ యోయం ద్వాదశారత్నీ రశనా భవతి మౌంజీ భవతీత్యశ్వబంధనరజ్జుర్విహితా తత్స్వాయదాజ్యా ఉచ్ఛిప్యలేత ప్రశనాన్యనత్తీతియత్ బ్రహ్మౌదనశిష్టస్యాభ్యంజనం విహితం తత పశ్చాదిత్యర్థః - అత్ర యమేకాన్వయం - వసిష్ఠమిత్యస్య చ - న్యాయతః శాస్త్రతః - ప్రతిపూజ్య చ - ప్రశ్రితం వినయయుక్తం - వాక్యమబ్రవీత్ - కథం - ప్రసవార్థం పుత్రార్థం - ఇతి బ్రూహి మే యజ్ఞః - యథోక్తం శాస్త్రోక్తమనతిక్రమ్య - క్రియతామ్ ॥ ౨ ॥ యథేతి ॥ యజ్ఞాంగేషు ద్రవ్యదేవతాకర్మాదిరూపేషు - యథా విఘ్నో న క్రియతే - రాక్షసైరితి శేషః - తథా క్రియతామిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ భవానితి ॥ భ

వాన్ మహ్యాం - స్నిగ్ధః అవిచ్ఛిన్నస్నేహాం - సుహృత్ - పరమం నామ దేవాదిభ్య ఉత్కృష్టం - మహాన్ ఏవ సుతరాం సిద్ధో మే గురుః - అతఏవ్య త్వం ఉద్యుక్తాంతో యజ్ఞస్య భారో భవతా వోఢవ్యః - వకారేణాద్విజాద్యం శంకరత్వ మిత్యుచ్యతే ॥ ౪ ॥ తథేతి ॥ సమర్థితం సమ్యక్ప్రార్థితం ॥ ౫ ॥ తత ఇతి ॥ సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం - యజ్ఞకర్మణు యజ్ఞప్రయోగేషు - స్థాపత్యే తత్తద్ద్రవ్యానయన స్థాపనే - నిష్ఠితాన్ పూర్వం రాజ్ఞా నియుక్తాన్ - కర్మాన్తికానితి - కర్మణామంతస్సమాప్తిస్స ఏషామస్తీతి కర్మాన్తికాః - అత ఇనిఠనావితి ఠన్ - భృతకా నిత్యర్థః - శిల్పకారాన్ ఇష్టకాదినిర్మాతౄన్ - వర్ధకీన్ తక్ష్ణః స్రుక్స్రువ చమస గ్రహ యూపాదినిర్మాతౄన్ - ఖనకాన్ వాపీకూపాదికృతః - గణకాన్ లేఖకాన్ - శిల్పినశ్చిత్రాదికరాన్ - నటా రసాభినయకృతః - నర్తకాః భావాభినయకృతః - శాస్త్రవిదం ప్రయోగశాస్త్రవిదః - అథాజ్ఞాసనప్రకారమాహ - యజ్ఞకర్మేత్యాది - ఋత్విజః ప్రత్యాహ యజ్ఞకర్మేతి - సమీహన్తాం వ్యాప్రియన్తాం - శిల్పకారాన్ ప్రత్యాహ ఇష్టకేతి - బాల్యకవచనం - ఇత్యప్రతీతి పూర్వేణాన్వయః ॥౯॥ ఔపకార్యా ఇతి ॥ సప్తశ్లోకమేకం వాక్యం - ఔపకార్యా రాజసదనాని - స్వార్థే ష్యఞ్ - రాజసన్న్యౌపకార్యౌపకార్యేత్యమరః

తాశ్చైవ భారో యజ్ఞస్య చోద్యతః॥ ౪॥ తథేతి చ స రాజానమబ్రవీద్ద్విజసత్తమః। కరిష్యే సర్వమేవైతద్భవతా యత్సమర్థితమ్॥ ౫॥ తతోఽబ్రవీద్ద్విజాన్ వృద్ధాన్ యజ్ఞకర్మసు నిష్ఠితాన్। స్థాపత్యే నిష్ఠితాంశ్చైవ వృద్ధాన్ పరమధార్మికాన్॥ ❁॥ కర్మాన్తికాన్ శిల్పకారాన్ వర్ధకీన్ ఖనకానపి। గణకాన్ శిల్పినశ్చైవ తథైవ నటనర్తకాన్॥ ❁ ॥ తథా శుచీన్ శాస్త్రవిదః పురుషాన్ సుబహుశ్రుతాన్। యజ్ఞకర్మ సమీహన్తాం భవన్తో రాజశాసనాత్॥ ❁ ॥ ఇష్టకా బహుసాహస్రాః శీఘ్రమానీయతామితి॥౯॥ ఔపకార్యాః క్రియన్తాం చ రాజ్ఞాం బహుగుణాన్వితాః॥ ❁ ॥ బ్రాహ్మణావసథాశ్చైవ కర్తవ్యాః శతశశ్శుభాః। భక్ష్యాన్నపానైర్బహుభిస్సముపేతాస్సునిష్ఠితాః॥ ❁ ॥ తథా పౌరజనస్యాపి కర్తవ్యా బహువిస్తరాః। ఆవాసా బహుభక్ష్యా వై సర్వకామైరుపస్థితాః॥ ❁ ॥ తథా జానపదస్యాపి జనస్య బహుశోభనమ్। దాతవ్యమన్నం విధివత్సత్కృత్య న తు లీలయా॥ ❁ ॥ సర్వవర్ణా యథా పూజాం ప్రాప్నువన్తి సుసత్కృతాః। న చావజ్ఞా ప్రయోక్తవ్యా కామక్రోధవశాదపి॥ ❁ ॥ యజ్ఞకర్మసు యే వ్యగ్రాః పురుషాశ్శిల్పినస్తథా। తేషామపి విశేషేణ పూజా కార్యా యథాక్రమమ్॥ ❁॥ తే చ స్యుస్సంభృతాస్సర్వే వసుభిర్భోజనేన చ। యథా సర్వం సువిహితం న కించిత్పరిహీయతే॥ ❁ ॥ తథా భవన్తః కుర్వన్తు ప్రీతిస్నిగ్ధేన చేతసా॥ ౧౫ ॥ తతస్సర్వే సమాగమ్య వసిష్ఠమిదమబ్రువన్ ॥ ❁ ॥ యథోక్తం తత్సువిహితం న కించిత్పరిహీయతే। యథోక్తం తత్కరిష్యామో న కించిత్పరిహాస్యతే॥౧౬॥ తతస్సుమన్త్రమానీయ వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్। నిమన్త్రయస్వ నృపతీన్ పృథివ్యాం యే చ ధార్మికాః॥ ౧౭ ॥ బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యాన్ శూద్రాంశ్చైవ సహస్రశః। సమానయస్వ సత్కృత్య సర్వదేశేషు మానవాన్ ॥ ౧౯ ॥ మిథిలాధిపతిం శూరం జనకం సత్యవిక్రమమ్। నిష్ఠితం సర్వశాస్త్రేషు తథా వేదేషు నిష్ఠితమ్॥ ❁ ॥ తమానయ మహాభాగం స్వయమేవ సుసత్కృతమ్। పూర్వసంబన్ధినం జ్ఞాత్వా తతః పూర్వం బ్రవీమి తే॥ ౨౧ ॥ తథా కాశీపతిం స్నిగ్ధం సతతం ప్రియవాదినమ్। వయస్యం రాజసింహస్య స్వయమేవానయస్వ హ ॥ ౨౨ ॥

ఏరః। బహుగుణాన్వితాః ఔన్నత్యవిశాలత్వాదిబహుగుణాన్వితాః - బ్రాహ్మణావసథా ఇతి - ఆర్షం లింగవ్యత్యయః - కరిణఫలాదిభక్ష్యం - సునిష్ఠితాః వాతవర్షాదిభిరప్రకంప్యాః - సర్వకామైః స్రక్చందనాదిభిః - ఉపస్థితాః సంయుక్తాః - బహు అధికం - విధివత్ యథావిధి - సత్కృత్య గంధాదిభిరభ్యర్చ్య - లీలయా - అనాదరేణేత్యర్థః - యథా పూజాం ప్రాప్నువన్తి తథా కర్తవ్య మిత్యర్థః - కామక్రోధవశాత్ స్నేహద్వేషవశాత్ - అవజ్ఞైవ లీలా న కుర్వీయతే - విశేషేణ - అత్యాదరేణేత్యర్థః - యథాక్రమం యథాయోగ్యం - తే చేత్యత్ర చశబ్దో భిన్నక్రమః - తే - భోజనేన - వసుభిర్ధనైశ్చ - సంభృతాశ్చ స్యుః - సర్వమపి యథా సువిహితం సుష్ఠు స్థితం స్యాత్ - కించిదపి న పరిహీయతే న త్యజ్యతే - ప్రీతిస్నిగ్ధేన స్నేహార్ద్రేణ ॥ ౧౫ ॥ యథోక్త ప్రవృత్తిం దర్శయతి తత ఇతి ॥ తత్ పూర్వోక్తకార్యజాతం ॥ ౧౬ ॥ ఏవముపకరణనిష్పత్త్యనంతరం రాజాహ్వానమాజ్ఞాపయతి తత ఇత్యాదినా ॥ నిమన్త్రయస్వ ఆహ్వయ ॥ ౧౭ ॥ బ్రాహ్మణానితి ॥ సర్వదేశేషు స్థితానితి శేషః ॥ ౧౯ ॥ మిథిలేతి శ్లోకద్వయం ॥ తం ప్రసిద్ధం - స్వయమేవ న తు దూతముఖేన - పూర్వసంబంధినం చిరంతనసుహృదం - తతః పూర్వోక్తేభ్యో నృపతిభ్యః ॥ ౨౧ ॥ తథేతి ॥ స్నిగ్ధాదయో విశేషణాని ॥ ౨౨ ॥ తథేతి ॥

కేకయరాజానమితి - సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వాట్టజభావః ॥ ౨౩ ॥ అంగేతి ॥ సమానయ-త్వమేవేతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ ప్రాచీనానితి ॥ ప్రాచీనాన్ ప్రాగ్దేశవర్తినః - సింధుదేశసౌవీరదేశభవాన్ సింధుసౌవీరాన్ - సౌరాష్ట్రేయాన్ సురాష్ట్రదేశభవాన్ - దాక్షిణాత్యాన్ దక్షిణదేశభవాన్ - ఆనయస్వ-దూతముఖేనేతి శేషః ॥ ౨౫ ॥ సంతీతి ॥ యథాక్షిప్రం శీఘ్రమనతిక్రమ్య ॥ ౨౬ ॥ వసిష్ఠేతి ॥ శుభాన్ అంతరంగాన్ ॥ ౨౭ ॥ స్వయమితి ॥ మహీక్షితః ప్రధానవిశిష్టాన్ ॥ ౨౮ ॥ తే చేతి ॥ ఉపలక్షణమేతచ్ఛిల్పికారాదీనాం - యజ్ఞే యజ్ఞనిమిత్తం - యదుపకల్పితం నిర్మితం - తత్సర్వం నివేదయంతిస్మ ॥ ౨౯ ॥ అవశ్యంశిపణీయాంశం పునశ్శిక్షయలలిలం ప్రతి ఇతి ॥ అర్ధశ్లోకాన్వయం ॥ ౨౯ ॥ అవజ్ఞయేతి ॥ లీలయా వినోదేన ॥ ౩౦ ॥ తత ఇతి ॥ తతః దశరథనగరమహానంతరం - రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని మణిముక్తాప్రవాళవస్త్రాభరణచందనాదీని ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౩౨ ॥ మయేతి ॥ యజ్ఞమహాంతియజ్ఞీయం - యజ్ఞర్త్విగాద్యంగభూతాఖిలం - యజ్ఞాయ యత్సంపాద్యం తత్సర్వం సంపాదితమిత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ నిర్యాత్వితి ॥ అంతికాత్ సమీపే - దూరాంతికార్థేభ్యో ద్వితీయా చేతి చకారేణ పంచమీ - సమీపే ఉపస్థాతైః-సర్వకామైః సర్వోపకరణైరుపేతం ॥ ౩౪ ॥ ద్రష్టుమిత్యర్ధస్సేకా

తథా కేకయరాజానం వృద్ధం పరమధార్మికమ్ । శ్వశురం రాజసింహస్య సపుత్రం త్వమిహానయ ॥ ౨౩ ॥
అంగేశ్వరం మహాభాగం రోమపాదం సుసత్కృతమ్ । వయస్యం రాజసింహస్య సమానయ యశస్వినమ్ ॥
౨౪ ॥ ప్రాచీనాన్ సింధుసౌవీరాన్ సౌరాష్ట్రేయాంశ్చ పార్థివాన్ । దాక్షిణాత్యాన్నరేంద్రాంశ్చ
సమస్తానానయస్వ హ ॥ ౨౫ ॥ సంతి స్నిగ్ధాశ్చ యే చాన్యే రాజానః పృథివీతలే । తానానయ యథాక్షిప్రం
సానుగాన్ సహబాంధవాన్ ॥ ౨౬ ॥ వసిష్ఠవాక్యం తచ్ఛ్రుత్వా సుమంత్రస్త్వరితస్తదా । వ్యాదిశత్పు
రుషాంస్తత్ర రాజ్ఞామానయనే శుభాన్ ॥ ౨౭ ॥ స్వయమేవ హి ధర్మాత్మా ప్రయయౌ మునిశాసనాత్ ।
సుమంత్రస్త్వరితో భూత్వా సమానేతుం మహీక్షితః ॥ ౨౭ ॥ తే చ కర్మాంతికాస్సర్వే వసిష్ఠాయ చ ధీమతే ।
సర్వం నివేదయంతి స్మ యజ్ఞే యదుపకల్పితమ్ ॥ ౨౮ ॥ తతః ప్రీతో ద్విజశ్రేష్ఠస్తాన్ సర్వానిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౯ ॥
అవజ్ఞయా న దాతవ్యం కస్యచిల్లీలయాపి వా ॥ ❁ ॥ అవజ్ఞయా కృతం హన్యాద్దాతారం నాత్ర సంశయః ॥
౩౦ ॥ తతః కైశ్చిదహోరాత్రైరుపయాతా మహీక్షితః ॥ ❁ ॥ బహూని రత్నాన్యాదాయ రాజ్ఞో ద
శరథస్య వై ॥ ౩౧ ॥ తతో వసిష్ఠస్సుప్రీతో రాజానమిదమబ్రవీత్ ॥ ❁ ॥ ఉపయాతా నరవ్యాఘ్ర రాజానస్త
వ శాసనాత్ ॥ ౩౨ ॥ మయాపి సత్కృతాస్సర్వే యథార్హం రాజసత్తమాః ॥ ❁ ॥ యజ్ఞీయం చ కృతం రాజన్
పురుషైస్సుసమాహితైః ॥ ౩౩ ॥ నిర్యాతు చ భవాన్ యష్టుం యజ్ఞాయతనమంతికాత్ ॥ ❁ ॥ సర్వకా
మైరుపహృతైరుపేతం వై సమంతతః ॥ ౩౪ ॥ ద్రష్టుమర్హసి రాజేంద్ర మనసేవ వినిర్మితమ్ ॥ ౩౫ ॥ త
థా వసిష్ఠవచనాదృశ్యశృంగస్య చోభయోః । శుభే దివసనక్షత్రే నిర్యాతో జగతీపతిః ॥ ౩౬ ॥ తతో వసిష్ఠప్ర
ముఖాస్సర్వ ఏవ ద్విజోత్తమాః । ఋశ్యశృంగం పురస్కృత్య యజ్ఞకర్మారభంస్తదా ॥ ❁ ॥ యజ్ఞవాటగ
తాస్సర్వే యథాశాస్త్రం యథావిధి ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే త్రయోదశస్సర్గః ॥ ❁ ❁ ❁ ❁

అథ సంవత్సరే పూర్ణే తస్మిన్ ప్రాప్తే తురంగమే । సరయ్వాశ్చోత్తరే తీరే రాజ్ఞో యజ్ఞోఽభ్యవర్తత ॥

న్వయం ॥ మనసేవేతి- శీఘ్రసిద్ధత్వే దృష్టాంతః ॥ ౩౫ ॥ తథేతి ॥ వసిష్ఠేత్యవిభక్తికో నిర్దేశః - వసిష్ఠస్య ఋశ్యశృంగస్య చోభయోరి
త్యర్థః - ఋశ్యశృంగస్య బ్రహ్మత్వేన వృతత్వాత్తద్వచనమప్యపేక్షితం - శుభే దివసే సోమసౌమ్యవారాదౌ - శుభే నక్షత్రే రోహిణ్యా
దౌ - నిర్యాతః - గృహాద్యజ్ఞశాలాం ప్రతీత్యర్థసిద్ధం - అత్ర హుం - శంఖదుందుభిమృదంగవాదనైః మంగళైః పటహకాహళాదిభిః ।
స్వస్తివాదముఖరైర్మహీక్షితాం బ్రాహ్మణైశ్చ సహ సంప్రవృత్త ఇతి ॥ ౩౬ ॥ తత ఇతి సార్ధశ్లోకః ॥ ఆరభన్నితి ఛాందసం - యజ్ఞవాట
గతాస్సర్వే యజమానర్త్విగాదయ - యథావిధి యథాక్రమం - యథాశాస్త్రం-సర్వే యజ్ఞకర్మ ఆరభన్ -స్వస్వకర్మారభంతే
త్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే -
త్రయోదశస్సర్గః ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

పూర్వసర్గాంతే శాలాప్రవేశానంతరమశ్వమేధారంభస్సంగ్రహేణ దర్శితః - తదనుష్ఠానం విస్తరేణ దర్శయిష్యన్ తస్యా
శ్వాగమనపూర్వకత్వాత్తదనువాదపూర్వకం యజ్ఞానుష్ఠానం దర్శయతి చతుర్దశే - అథేత్యాది ॥ అథ అశ్వవిమోచనానంతరం - తురంగ
మే ప్రాప్తే క్రమేణ ప్రాప్తే - తస్మిన్ సంవత్సరే పూర్ణే - రాజ్ఞో యజ్ఞః అభ్యవర్తత ప్రావర్తత - అశ్వాగమనక్రమస్తు - విముక్తమ

శ్వః స్వైరం చరన్తం రాజపుత్రా రాజానుగ్రసూతగ్రామణీ ప్రభృతయః సంగ్రహీతారశ్చతుశ్శతాః పరిపాలయన్తో నావర్తయన్తోనుచరన్తి ప్రత్యహం స్వర్ణ హోమా అధ్వర్యుణా ఉద్గాతారశ్చత్వార ఋత్విజస్తు రథకారగృహే సమానీయ బధ్నాతి తస్య చతుర్దశ దేశేష్వహ్నిషు వైదిక హోమా మత్స్యశోధనం జుహోతీతి - తదాహ - రథకారగృహే శ్వస్య వసతిస్సా యమస్య తు । చతుర్దశ వత్సహోమాశ్వాశ్చైత్రో ద్భృతయః క్రమాదితి ॥ అభిహోమాదశ మాస గూర్వ్వాణం తం సంప్రసమానీయ అశ్వత్థేప్రశే బధ్నన్తి - తథాహాపస్తమ్బః - ఊర్ధ్వమేకాదశాన్మాసాదాశ్వత్థే ప్రసేవే బధ్నీయాదితి । తతో ద్వాదశమాసే నానాకర్మాణాదిన సకల సంభారాన్ సంభృత్య ఫాల్గునామావాస్యాయాం దీక్షాం ప్రారభ్య ప్రతిపదమారభ్యాశ్వమేధం ప్రారభన్తే ॥ ౧ ॥ ఋశ్యశృఙ్గమితి ॥ అనేన ప్రధానర్త్విజ్యం బ్రహ్మత్వం తస్యేతి గమ్యతే ॥ ౨ ॥ ప్రతిదినం - సావిత్ర్యసప్తక దినేషు కర్తవ్యాన్ త్రీణి త్రీణి వైశ్వదేవాని జుహోతీతి విహితానేక వింశతి హోమాన్ ప్రాణాపానాదీన్ ఋత్విజాం జుహ్వతేతి విహితం కర్మవిశేషం చాపి శ్రుత్యాహ కర్మ కుర్వన్తీతి ॥ యాజకాః ఋత్విజః - వేదపారం తదర్థావబోధం తద్గచ్ఛన్తీతి వేదపారగాః - కర్మపూర్వోక్తం - విధివత్ కుర్వన్తిస్మ - యథావిధి యథావేదోక్తం - యథాన్యాయం యథామీమాంసం - శాస్త్రతః శ్రౌతసూత్రానుసారేణ - పరిక్రామన్తి ప్రవర్తన్తే - నానన్తస్థితే సోమే ఽధ్వర్యుః ప్రత్యఙ్ సదో ఽతీయాదిత్యాద్యుక్తక్రమమతిలఙ్ఘ్య ఋత్విజో న విహరన్తీత్యర్థః ॥ ౩ ॥ అథ సోమక్రయానన్తరం సోమరాజాప్యాయన కర్మవిశేషాన్ దర్శయతి ప్రవర్గ్యమితి ॥ ద్విజాః ఋత్విజః - ప్రవర్గ్యం దేవా వై సత్రమాసతేత్యాది ప్రవర్గ్యబ్రాహ్మణోక్తకర్మవిశేషం - శాస్త్రతః విధిమీమాంసాకల్పసూత్రానుసారేణ - కృత్వా - ఉపసదం ఇష్టివిశేషం - తథైవ శాస్త్రత ఏవ - కృత్వా - శాస్త్రతః ఉపదేశశాస్త్రాత్ - అధికం అతిదేశతః ప్రాప్తం - సర్వం కర్మ చక్రుః - తిస్ర ఏవ సాహ్నస్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్యేతి ప్రాప్తం ద్వాదశ ప్రవర్గ్యోపసదశ్చ చక్రురిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ అథ సోమప్రయోగం దర్శయతి అభిపూజ్యేతి ॥ బహిష్పవమానాదిషు స్తోత్రకర్మ దేవతా అభిపూజ్య - తతః ప్రవర్గ్యోపసదనావసానే - ప్రాత

౧ ॥ ఋశ్యశృఙ్గం పురస్కృత్య కర్మ చక్రుర్ద్విజర్షభాః । అశ్వమేధే మహాయజ్ఞే రాజ్ఞోఽస్య సుమహాత్మనః ॥ ౨ ॥ కర్మ కుర్వన్తి విధివద్యాజకా వేదపారగాః । యథావిధి యథాన్యాయం పరిక్రామన్తి శాస్త్రతః ॥ ౩ ॥ ప్రవర్గ్యం శాస్త్రతః కృత్వా తథైవోపసదం ద్విజాః । చక్రుశ్చ విధివత్సర్వమధికం కర్మ శాస్త్రతః ॥ ౪ ॥ అభిపూజ్య తతో హృష్టాస్సర్వే చక్రుర్యథావిధి । ప్రాతస్సవనపూర్వాణి కర్మాణి మునిపుంగవాః ॥ ౫ ॥ ఐన్ద్రశ్చ విధివద్దత్తో రాజా చాభిష్టుతోఽనఘః । మాధ్యన్దినం చ సవనం ప్రావర్తత యథాక్రమమ్ ॥ ౬ ॥ తృతీయసవనం చైవ రాజ్ఞోఽస్య సుమహాత్మనః । చక్రుస్తే శాస్త్రతో దృష్ట్వా తథా బ్రాహ్మణపుంగవాః ॥ ౭ ॥ న చాహుతమభూత్తత్ర స్ఖలితం వాపి కించన । దృశ్యతే బ్రహ్మవత్సర్వం క్షేమయుక్తం హి చక్రిరే ॥ ౮ ॥ న తేష్వహస్సు శ్రాన్తో వా క్షుధితో వాపి దృశ్యతే । నావిద్వాన్ బ్రాహ్మణస్తత్ర నాశతా

స్సవనపూర్వాణి ప్రాతస్సవన మాధ్యన్దినసవన తృతీయసవనాని కర్మాణి - చక్రుః ॥ ౫ ॥ ఐన్ద్ర ఇతి ॥ ఐన్ద్రః ఇన్ద్రగ్రహః ఇన్ద్రస్తోమాంశః - విధివత్ దత్తః ప్రాయత్త - అనఘః పాపనివర్తకః - రాజా సోమరాజః అభిష్టుతః స్తోత్రశస్త్రైః స్తుతః - యద్వా - ఐన్ద్రః ఇన్ద్రదేవతాకో హవిర్భాగః - ధానాః కరంభః పరివాపః పురోడాశః పయస్యేతి ప్రాతస్సవనహవీంషి - ఇన్ద్రాయ హరివతే ధానాః - ఇన్ద్రాయ పూషణ్వతే కరంభః - సరస్వతే పరివాపః - ఇన్ద్రాయ పురోడాశః - మిత్రావరుణాభ్యాం పయస్యేతి హోతవ్యానీన్ద్ర ముద్దిశ్యైవ - అథ కస్మాదేతేషాం హవిషామిన్ద్రమేవ యజన్తీత్యాది శ్రుతేః । మాధ్యన్దిన సాయన్తన సవనయోః పయస్యావర్జం అన్యత్సర్వం సమానం - అభిషుత ఇతి పాఠే చ లప్స్యమానదిక్షు చతుర్భిః ఋత్విగ్భిః పాషాణైః అభిషుత్య నిష్పాదితసారః సోమలతా ఖండ ఇత్యర్థః - తథా హి సూత్రం సోమం రాజానం దృషది నిధాయ దక్షిణతో బ్రహ్మ పశ్చాదధ్వర్యురుత్తరతో హోతా ప్రాగుద్గాతా స్థిత్వా దృషద్భిరభిహన్యాదితి । అనఘః అంశుసర్జనరహితః ॥ ౬ ॥ తృతీయేతి ॥ తథా శాస్త్రప్రకారేణ - ప్రాతస్సవనపూర్వాణీత్యుక్తస్యైవాయం ప్రపంచః ॥ ౭ ॥ న చేతి ॥ అహుతం స్ఖలితం - అన్యథాహుతం వా - కించన నాభూత్ - సర్వం హోమాదికం - బ్రహ్మవత్ మన్త్రవత్ - దృశ్యతే స్మ - హి యస్మాత్ క్షేమయుక్తం నిర్విఘ్నం - చక్రిరే - అత్రాన్న హోమాదికమశ్వమేధీయం సూచితం - తేషాం బహుత్వేన స్థాల్యాదిసంభావనయా తత్పరిహారస్య కర్తవ్యత్వాత్ - తథా హ యాజ్ఞికాః - పత్నీసంయాజానాం లేపాన్యగ్నిష్టోమే తు సంస్థితే । ప్రజాపతిన మేగితే వీణాగణికిభిర్నృపే ॥ అస్తంగతే సహ ప్రాంశౌ చారుహోత్రేశ్వధ సమీరితాః । షట్త్రింశతకుణ్డానం దిస్తావన్తో ఽధ్వర్యవో వృతాః ॥ అప్రాకృతైస్స్రువైర్దీర్ఘదణ్డైః ఖదిరసంభవైః । సర్వాంస్తాం రాత్రిమన్నానీనాద్యాదీని జుహ్వతి ॥ సంఖ్యా బహుశీస్తాన్యస్య దేవహుత్వా పరార్ధపర్యన్తమథ క్రమేణ । బహుత్వా శ్వసామ ప్రస్ఖలనిరాత్రిశ్శేషో ఽన్నసంఖ్యా హుతిభిస్సమాప్యత ఇతి ॥ ౮ ॥ అథ తత్రాన్నదానసమృద్ధిం దర్శయత్యష్టభిః - న తే ష్విత్యాది ॥ యద్యపి క్రియాభూయస్త్వాజ్జ్ఞానస్మృతి లోపో ఽశక్యం - తథాపి సర్వద్రవ్యసత్త్వ సిద్ధసాత్త్వికత్వేన న దోష - తేష్వహస్సు యజ్ఞీయదివ

నేషు - శ్రాన్తేః పిపాసితః - క్షుధితః బుభుక్షితః - నదృశ్యతే నాదృశ్యత - అశితా పురుషః శతశిష్యరహితః ॥ ౯ ॥ బ్రాహ్మణా ఇతి ॥ నాథవన్తః దాసాః - శూద్రాదయ ఇతియావత్ - శ్రమణాః దిగంబరాః - శ్రమణా వానప్రస్థా ఇతి నిఘంటుః । యద్వా - చతుర్థాశ్రమిణః ప్రాప్తాః శ్రమణా నామ తే స్మృతా ఇతి స్మృతిః ॥ ౧౦ ॥ వృద్ధా ఇతి ॥ వ్యాధితాః సంజాతవ్యాధయః - అనిశం భుంజానానాం భుంజానేష్వపి - యజమానస్య తృప్తిః అలంబుద్ధిః - నాసీదిత్యర్థః - యద్వా - రసవత్తాతిశయాత్ భుక్త్యనన్తరమపి భోజనేచ్ఛా జాయత ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ దీయతామితి ॥ తథా చక్రుః - దదురిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ అన్నేతి ॥ విధివత్ పాకవిధ్యుక్తక్రమేణ - సిద్ధస్య పక్వస్య - అన్నేతి లుప్తషష్ఠీవిభక్తికం పదం - అన్నస్య భక్ష్యభోజ్యలేహ్యచోష్యభేదభిన్నస్య - కూటాః రాశయః ॥ ౧౩ ॥ నానేతి ॥ సువిహితాః సుతర్పితాః ॥ ౧౪ ॥ అన్నం హీతి ॥ అన్నం - విధివత్ ఉపచారవత్ - స్వాదు చ - అనేన తృప్తాః స్మ - అహో ఇదం వర్ణయితుం న శక్యమితి ద్విజర్షభాః - ప్రశంసన్తి ప్రశంసన్ - తత్ రాఘవః శుశ్రావ - న తేష్వహం స్విత్యారభ్య ప్రశంసాప్రకారః న తు కవివాక్యం - అనేన బ్రాహ్మణా వితానగాథినో గాయత ఇత్యారభ్య ఇత్యదదా ఇత్యయజథా ఇత్యపచ ఇతి బ్రాహ్మణా గాథే దిత్యుక్తస్తతి శ్రవణముక్తం ॥ ౧౫ ॥ స్వలంకృతా ఇతి ॥ బ్రాహ్మణాన్ బ్రాహ్మణేభ్యః - పర్యవేషయన్ - భక్ష్యాన్నపానాదీనితి శేషః - సుమృష్టమణికుండలాః ఉత్తేజితరత్నకుండలాః - అన్యే పురుషాస్తాన్ ఉపాసత ఇత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ కర్మాన్తర ఇతి ॥ కర్మాన్తరే సవనయోరన్తరాలకాలే - ధీరాః ధీమన్తః - వాగ్మినః పటువాచః - విప్రాః ద్విజాః - పరస్పరజిగీషయా - బహూన్ హేతువాదాన్ ప్రాహుస్స్మ - అనేన ప్రహ్వాద్యనుక్తం - యదా కింస్విదాసీత్ పూర్వచిత్తిరిత్యాది హోతృబ్రహ్మణోః ప్రశ్నప్రతివచనాని ॥ ౧౭ ॥ అథ ఉమాసోమ్యాదిదైవత్యాని ద్విర్నారాశంసనం ప్రాతస్సవ

మాచరంస్తథా ॥ ౯ ॥ బ్రాహ్మణా భుంజతే నిత్యం నాథవన్తశ్చ భుంజతే । తాపసా భుంజతే చాపి శ్రమణా భుంజతే తథా ॥ ౧౦ ॥ వృద్ధాశ్చ వ్యాధితాశ్చైవ స్త్రియో బాలాస్తథైవ చ । అనిశం భుంజమానానాం న తృప్తిరుపలభ్యతే ॥ ౧౧ ॥ దీయతాం దీయతామన్నం వాసాంసి వివిధాని చ । ఇతి సంచోదితాస్తత్ర తథా చక్రురనేకశః ॥ ౧౨ ॥ అన్నకూటాశ్చ బహవో దృశ్యన్తే పర్వతోపమాః । దివసే దివసే తత్ర సిద్ధస్య విధివత్తదా ॥ ౧౩ ॥ నానాదేశాదనుప్రాప్తాః పురుషాః స్త్రీగణాస్తథా । అన్నపానైః సువిహితాస్తస్మిన్యజ్ఞే మహాత్మనః ॥ ౧౪ ॥ అన్నం హి విధివత్స్వాదు ప్రశంసన్తి ద్విజర్షభాః । అహో తృప్తాః స్మ భద్రం తే ఇతి శుశ్రావ రాఘవః ॥ ౧౫ ॥ స్వలంకృతాశ్చ పురుషా బ్రాహ్మణాన్పర్యవేషయన్ । ఉపాసతే చ తానన్యే సుమృష్టమణికుండలాః ॥ ౧౬ ॥ కర్మాన్తరే తదా విప్రా హేతువాదాన్బహూనపి । ప్రాహుస్స్మ వాగ్మినో ధీరాః పరస్పరజిగీషయా ॥ ౧౭ ॥ దివసే దివసే తత్ర సంస్తరే కుశలా ద్విజాః । సర్వకర్మాణి చక్రుస్తే యథాశాస్త్రం ప్రచోదితాః ॥ ౧౮ ॥ నాషడంగవిదత్రాసీన్నావ్రతో నాబహుశ్రుతః । సదస్యాస్తస్య వై రాజ్ఞో నావాదకుశలా ద్విజాః ॥ ౧౯ ॥ ప్రాప్తే యూపోచ్ఛ్రయే తస్మిన్ షడ్బైల్వాః ఖాదిరాస్తథా । తావన్తో బిల్వసహితాః పర్ణినశ్చ తథాపరే ॥ ౨౦ ॥ శ్లేష్మాతకమయస్త్వేకో దేవదారుమయస్తథా

నం ద్విర్నారాశంసనం మాధ్యందినం సవనం సకృన్నారాశంసనం తృతీయసవనమితి విహితాని త్రికాలకర్మాణి దర్శయతి దివసే దివస ఇతి ॥ దివసే దివసే అన్వహం అథ వా ప్రత్యహం - సంస్తరే ఆస్తీర్ణబర్హిషి - సంస్తరౌ ప్రస్తరాధ్వరావిత్యమరః । సర్వకర్మాణి ఉమాదిదైవత్యకర్మాణి - యథాశాస్త్రం ప్రచోదితాః అనుష్ఠానం చక్రుః - ఉపహోమాశ్చ కావ్యాశ్చ పతరస్సవనత్రయే । నారాశంసనం నామ వక్ష్యమాణాభక్షితాప్యాయితాసాదితచమసం ॥ ౧౮ ॥ నేతి ॥ అత్ర యజ్ఞే - అషడంగవిత్ కశ్చిన్నాసీత్ - అవ్రతశ్చ కశ్చిన్నాసీత్ - అబహుశ్రుతశ్చ కశ్చిన్నాసీత్ - తస్య రాజ్ఞః సదస్యాః సదసి సముపేతా ద్విజాః అవాదకుశలాః నాసన్ ॥ ౧౯ ॥ అథ పవసత్యాగ్నిషోమీయపశ్వాలంభం వక్తుం యూపోచ్ఛ్రయణప్రకారమాహ ప్రాప్త ఇతి ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - తస్మిన్ అశ్వమేధే యూపానాముచ్ఛ్రయే యూపోచ్ఛ్రయః - ఉచ్ఛ్రయః ఉత్క్షేపణం - ఉద్ధృత్య స్థాపనమితి యావత్ - తత్కాలో లక్ష్యతే - యూపానాముచ్ఛ్రయమాణాయానుబ్రూహీతి ప్రైషే ప్రాప్త ఇత్యర్థః - బిల్వస్య వికారా బైల్వాః - బిల్వాదిభ్యోఽణ్ - బైల్వా యూపాః షట్ - ఉచ్ఛ్రితా ఇతి శేషః - ఖదిరస్య వికారాః ఖాదిరాః - తథేతి సముచ్చయే - ఖాదిరయూపాశ్చ తావన్తః షడేవ - బిల్వసహితా ఇతి ఖాదిరాణాం బిల్వసమీపవర్తిత్వం - న తు పర్ణిసమీపవర్తిత్వమిత్యుచ్యతే - షట్ ఖాదిరా యథా బిల్వసహితా భవన్తి తథోచ్ఛ్రితా ఇత్యర్థః - అపరే ఉక్తేభ్యోఽన్యే పర్ణినః - పర్ణః పలాశః - పలాశే కింశుకపర్ణావ్యమరః । తత్ప్రకృతికాః పర్ణిన ఇత్యుచ్యన్తే - పర్ణినో యూపాస్తథా - షడుచ్ఛ్రితా ఇత్యర్థః - శ్లేష్మాతకమయ ఇతి - రాజ్జుదాలవికారః ఏకో యూప ఉచ్ఛ్రితః - దేవదారుమయస్తథా దేవదారువికారశ్చ యూప ఉచ్ఛ్రితః - అత్రైకత్వమవివక్షితం - ద్వయోశ్శ్రుత్యా చోదితత్వాత్ - రాజ్జుదాలమగ్నిష్ఠం మినోతి పౌతుద్రవావభితో భవత ఇతి హి శ్రుతిః । రాజ్జుదాలః శ్లేష్మాతకః పౌతుద్రవౌ దేవదారూ - అయమత్ర విన్యాసక్రమః - రాజ్జుదాలోఽగ్నిష్ఠః అగ్నౌ తిష్ఠతీత్యగ్నిష్ఠః - అగ్నిశబ్దేన ఆగ్ని

స్థానవేదిరుచ్యతే - అర్ధమంతర్వేదిమితి యావదర్ధం హవిర్ధాన శ్రుతేః | సోఽగ్నిష్ఠః ప్రథమయూపః - తానగ్నిష్ఠ ప్రథమాన్ మన్త్రేణాచిన్తీతి సూత్రాత్ | తస్య దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోర్దేవదారుయూపౌ - తేషాం త్రయాణాం దక్షిణతస్త్రయో బైల్వాః ఉత్తరతస్త్రయః - తేషాం నవానాం దక్షిణతస్త్రయః ఖాదిరా ఉత్తరతస్త్రయః - పంచదశానాం దక్షిణతస్త్రయః - పాలాశా ఉత్తరతస్త్రయః - ప్రథమం పాలాశషట్కమంతే బిల్వషట్కం వా సర్వథా ఖాదిరా ఏవమధ్యే న వాతాః - న పునః పాలాశాః - తమిమమర్థం గ్రంథకారః ప్రతిపాదయన్ ఇత్యసూచయత్ - అత ఏవ స్తంభశ్చ సూత్రయత్ - రజ్జుదాలమేకవింశత్యరత్నిమాత్రమినో తిపాతుర్వా వపా స్త్రయో బైల్వాదక్షిణతస్త్రయ ఉత్తరతః త్రయః ఖాదిరా దక్షిణతస్త్రయ ఉత్తరతః త్రయః పాలాశా దక్షిణతస్త్రయ ఉత్తరత ఇతి | ఏవం యూపానాముచ్ఛ్రయణక్రమముక్త్వా తేషామంతరాళప్రదేశవిస్తారం దర్శయతి ద్వావితి - అత్ర యూపేషు - ద్వౌ ద్వౌ బాహువ్యస్తపరిగ్రహౌ - విహితౌ కృతౌ - వ్యస్తౌ బాహూ బాహువ్యస్తౌ తాభ్యాం పరిగ్రహస్సంశ్లేషో యయోస్తౌ - ద్వౌ ద్వౌ యూపౌ సవ్యస్తబాహుప్రమాణాంతరప్రదేశావిత్యర్థః - తథా హ ధర్మనిర్ణయకారః - [illegible] | యూపాంతరాళ వ్యామమాత్రాంతరప్రదేశావిత్యర్థః - [illegible] యజ్ఞశ్శోభార్థమశ్వమేధమహాక్రతావితి || ౨౧ || యూపనిర్మాణమాహ - కారితా ఇతి - [illegible] యజ్ఞప్రయోగకుశలైః - కారితాః - కాంచనైః కాంచనపట్టైరలంకృతా భవన్ - [illegible] తేషాం సంఖ్యా ప్రమాణే [illegible] ఏకవింశతీతి || తే యూపా ఏకవింశతి - [illegible] - ఏకవింశత్యరత్నిప్రమాణా ఇత్యర్థః - ఏకవింశత్యరత్నిరశ్వమేధస్యేత్యుక్తత్వాత్ | [illegible] ఏకవింశత్యరత్నయ ఇత్యత్ర బహువచనే ఆర్షః - ఏకైకమితి సామాన్యేన [illegible] - ఏకైకం యూపమేకైకేన వాససా అలంకృతా ఇత్యర్థః || ౨౩ || యూపస్థాపనవిశేషమనుక్తానువాదపూర్వమాహ - విన్యస్తా ఇతి || శిల్పిభిస్సుకృతా సుష్ఠుకృతాః - [illegible] - దృఢాః

> దాః | ద్వావేవవిహితౌ తత్ర బాహువ్యస్తపరిగ్రహౌ || ౨౧ || కారితాస్సర్వ ఏవైతే శాస్త్రజ్ఞైర్యజ్ఞకోవి
>
> దైః | శోభార్థం తస్య యజ్ఞస్య కాంచనాలంకృతా భవన్ || ౨౨ || ఏకవింశతియూపాస్తే ఏకవింశత్యరత్న
>
> యః | వాసోభిరేకవింశద్భిరేకైకం సమలంకృతాః || ౨౩ || విన్యస్తా విధివత్సర్వే శిల్పిభిస్సుకృతా దృఢాః |
>
> అష్టాశ్రయస్సర్వ ఏవ శ్లక్ష్ణరూపసమన్వితాః || ౨౪ || ఆచ్ఛాదితాస్తే వాసోభిః పుష్పైర్గంధైశ్చ భూషితాః |
>
> సప్తర్షయో దీప్తిమన్తో విరాజంతే యథా దివి || ౨౫ || ఇష్టకాశ్చ యథాన్యాయం కారితాశ్చ ప్రమాణ
>
> తః | చితోఽగ్నిర్బ్రాహ్మణైస్తత్ర కుశలైశ్శుల్బకర్మణి || ౨౬ || స చిత్యో రాజసింహస్య సంచితః కుశలై

సుషిరాదిదోషరహితాః - అష్టాశ్రయః అష్టకోటయః - అశ్రిః కోటిః కోణః ఇత్యమరః | శ్లక్ష్ణరూపసమన్వితాః యూపాభ్యంజనేన స్నిగ్ధరూపయుక్తాః - సర్వ ఏవ విన్యస్తా స్థాపితాః - యద్వా - ప్రాప్తే యూపోచ్ఛ్రయ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం || శాస్త్రజ్ఞైః కారితా బైల్వాదయస్సర్వ ఏతే కాంచనాలంకృతా భవన్నితి యూపనిర్మాణముక్తం - ఏకవింశతీత్యనేన సంఖ్యాప్రమాణే దర్శితే - విన్యస్తా ఇత్యనేన స్థాపనముచ్యతే || ౨౪ || యూపాన్ వర్ణయతి ఆచ్ఛాదితా ఇతి || దివి సప్తర్షయ ఇవ తే యూపా విరాజంతే స్మ - దీప్తిమాత్రే దృష్టాంతః - న స్థానాం న స్థానేన || ౨౫ || యూపోచ్ఛ్రయపూర్వభావి చయనమాహ ఇష్టకా ఇతి || శుల్బకర్మణి యజ్ఞకర్మణి - శుల్బం తామ్రే యజ్ఞకర్మణ్యాచారే జలసన్నిధావితి వైజయంతీ | ప్రకృతే చయనం వివక్షితం - శుల్బమేకసరా రజ్జుః - శుల్బసాధ్యం కర్మ శుల్బం చయనం - అత ఏవాహ రుద్రదత్తః - రజ్జూనాం విహరణసాధనత్వాదేతత్ కర్మ శుల్బమాచష్ట ఆచార్య ఇతి | తత్ర కుశలైః బ్రాహ్మణైః - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం - ప్రమాణతః ప్రమాణేన విశిష్టాః - ఇష్టకాః కారితాః - అత్ర మాత్రం - పాదమాత్రోర్ధమాత్రో [illegible] ఋజురేఖాదక్షిణావృతాస్సవ్యావృతాః స్త్ర్యలిఖితాశ్చేతి | అగ్నిః అగ్న్యాధారవేదిః - చిత తాభిః ఇష్టకాభిః కృతచయనః అభూత్ || ౨౬ || చయనసంస్థానమాహ స చిత్య ఇతి || స చిత్యః చయనసర్వతోఽగ్నిః - రాజసింహస్య రాజశ్రేష్ఠస్య - అనేన పూర్వమనేకథానుష్ఠితక్రతుత్వమ్ ఉచ్యతే - కుశలైః రీతిభేదం వినా చయననిర్మాణసమర్థైః - బ్రాహ్మణైః ఋత్విగ్భిః - సంచిత సమ్యక్ శాస్త్రసంచితః - కథం చిత ఇత్యత్రాహ గరుడ ఇతి - గరుడాకారః - పక్షౌ పుచ్ఛం చ ప్రసార్య ఆధావమానః ప్రాఙ్ముఖం తిష్ఠన్ గరుడ ఇవ స్థితః - శ్యేనచితం చిన్వీతేతి శ్రుతౌ శ్యేనశబ్దో గరుడపర ఏవ - సుపర్ణోఽసి గరుత్మానితి మంత్రలింగాత్ | యద్వా గరుడః గరుడప్రతికృతిః - జీవితార్థే చాపణ్యే ఇతి వాసుదేవాదివత్ ప్రతికృతౌ విహితస్య కనో లుప్ - రుక్మపక్షః స్వర్ణగర్భపక్షః - సహస్రం హిరణ్యశకలైః ప్రతిదిశమగ్నిం ప్రోక్షతీతి సూత్రాత్ | త్రిగుణః త్రిగుణప్రస్తారః - ప్రకృతౌ షట్ప్రస్తారాత్మకస్య చిత్యాగ్నేః అశ్వమేధే త్రైగుణ్యవిధానాత్ - షట్చితయో భవంతీతి శ్రుతేః | త్రిస్తావోఽగ్నిర్భవతీత్యశ్వమేధే విజ్ఞాయత ఇతి సూత్రాచ్చ | అత ఏవాష్టాదశాత్మకః అష్టాదశ

ప్రస్తారాత్మకః - నను త్రిప్రస్తారాత్మకస్య చిత్యస్య త్రైగుణ్యవిధానేనైవ అష్టాదశప్రస్తారాత్మకత్వం సిద్ధం కిం పునరష్టాదశేతి వచనేన - ఉ
చ్యతే - త్రిగుణ ఇత్యుక్తే పంచదశాత్మకత్వం ప్రతీయతే - తైత్తిరీయకే పంచచితయో భవంతీతి విధానాత్ | తదిదం వాజసనేయకపక్షా
వలంబనం వ్యావర్తయితుమష్టాదశాత్మకత్వోక్తిః - ఏవంభూతశ్చితిః ఇత్యన్వయః ॥ ౨౭ ॥ అథ పూర్వోక్తేషు యూపేషు పశునియోజన
మాహ - నియుక్తా ఇతి ॥ యథాశాస్త్రం శాస్త్రమనతిక్రమ్య - ప్రచోదితాః విహితాః - పశవః ఉరగాః పక్షిణశ్చ - తత్తత్ అదైవతం
ఇంద్రాదిదేవతాముద్దిశ్య - తత్ర యూపేషు - నియుక్తాః బద్ధాః - యూపేష్విత్యాధారకారకముపలక్షణం - యూపేషు గ్రామ్యాన్
పశూన్నియుంజంతి ఆరోకేష్వారణ్యాన్ ధారయంతీతి శ్రుతేః | అత్రాశక్యానామురగాదీనాం యోజనం పంజరద్వారా - ఏతేచ
పశవః తత్తద్దేవతాశ్చ ఇంద్రాయ రాజ్ఞే సూకర ఇత్యాద్యనువాకేషు ప్రతిపాద్యంతే ॥ ౨౮ ॥ తత్ర - పర్యగ్నికృతానారణ్యానుత్సృజంత్య
హింసాయామితి శ్రుతేరారణ్యాన్ పశూన్ పర్యగ్నికృతానుత్సృజ్య గ్రామ్యాణాం పశూనాం శామిత్రే నియోజనమాహ - శామిత్రే త్వితి ॥ తు
శబ్దేనారణ్యేభ్యో వైలక్షణ్యముచ్యతే - హయః అశ్వమేధీయః - యే జలచరాః కూర్మాదయః - తే చ తదన్యత్ సర్వంచ గ్రామ్యపశుజాతం - తత్ర
యజ్ఞే - తదా విశసనకాలే - ఋత్విగ్భిః - శామిత్రే విశసనకర్మణి - శాస్త్రతో నియుక్తం ॥ ౨౯ ॥ యూపనియుక్తానాం పశూనాం సంఖ్యామా
హ పశూనామితి ॥ తత్ర యూపేషు - పశూనాం త్రిశతం - నియతం బద్ధం - తదా రాజ్ఞో దశరథస్య - అశ్వరత్నోత్తమం అశ్వశ్రేష్ఠమపి
చ - నియతం - త్రిశతమితి ప్రధానాపేక్షయా అధికానామపి శ్రవణాత్ - తథాహ భాస్కరః - అశ్వమేధపశుసంఖ్యా తు పంచశతమేకోన
వింశతిశ్చేతి | అశ్వరత్నోత్తమ ఇతి రత్నోత్తమో రత్నప్రధానో ఽశ్వ ఇతి పరనిపాతేన యోజనా - తథాహ భాస్కరః - నావర్ణాన్
మహిషీ మణీన్ శతశతానస్యావయత్యావహన్ద్వావాతావయతే మణీన్ దశశతాన్ ప్రత్యేకమహోరాత్రం జతాన్ | ప్రత్యక్ష్ణే సహ ప్రమ
హపరివృక్త్యస్యావయవేష్వాకికాన్ సఖ్యశ్శంఖమణీనస్థైషు సముపగ్రథ్నంత్యపి ప్రశ్నయత ఇతి ॥ ఆవయతి తాన్ కరోతి ॥ ౩౦ ॥ పృతాశ్వో
పచారమాహ కౌసల్యేతి ॥ కౌసల్యా మహిషీ - తత్ర శామిత్రప్రదేశే - తం పృతం హయం - సమంతతః పరిచర్య ప్రదక్షిణాప్రదక్షిణం సంచా

గరుడో రుక్మపక్షో వై త్రిగుణోఽష్టాదశాత్మకః ॥ ౨౭ ॥ నియుక్తాస్తత్ర పశవస్తత్తదుద్దిశ్య దైవతం । ఉరగాః పక్షిణశ్చైవ యథాశాస్త్రం ప్రచోదితాః ॥ ౨౮ ॥ శామిత్రే తు హయస్తత్ర తథా జలచరాశ్చ యే । ఋత్విగ్భిస్సర్వమేవైతన్నియుక్తం శాస్త్రతస్తదా ॥ ౨౯ ॥ పశూనాం త్రిశతం తత్ర యూపేషు నియతం తదా । అశ్వరత్నోత్తమం తస్య రాజ్ఞో దశరథస్య చ ॥ ౩౦ ॥ కౌసల్యా తం హయం తత్ర పరిచర్య సమంతతః । కృపాణైర్విశశాసైనం త్రిభిః పరమయా ముదా ॥ ౩౧ ॥ పతత్రిణా తదా సార్ధం సుస్థితేన చ చేతసా । అవసద్రజనీమేకాం కౌసల్యా ధర్మకామ్యయా ॥ ౩౨ ॥ హోతాధ్వర్యుస్తథోద్గాతా హస్తేన సమయోజయన్ । మహిష్యా పరివృత్త్యాథ వావాతాం చ తథాపరామ్ ॥ ౩౩ ॥ పతత్రిణస్త

శ్య - అత్ర సూత్రం - దక్షిణాన్ కేశపక్షానుద్గ్రథ్య సవ్యాన్ ప్రగ్రథ్య దక్షిణానూరూనాఘ్నానా ఇదం మధ్వితి జపంత్యః స్త్రి
యో మహిష్యశ్చాశ్వరూపగోమృగాణాం పరి ... సవ్యానుద్గ్రథ్య దక్షిణాన్ ప్రగ్రథ్య సవ్యానూరూనాఘ్నానాః ప్రత్యగ్వధూనవంత్య
ప్రదక్షిణం పరిక్రమ్య ప్రదక్షిణం మంత్రతో యథాపురస్తాన్న ... కృపాణైస్త్రిభిః సౌవర్ణాభిస్సూచీభిః - ఏనం -
పరమయా ముదా నిరవధికశ్రద్ధయా - విశశాస అసిపథాన్ కల్పయామాస - కౌసల్యేతి తరాసామ ప్యుపలక్షణం - సౌవర్ణాభిస్సూచీభిః పత్న్యో
ఽశ్వస్యాసిపథాన్ కల్పయంతీతి ప్రాక్ప్రోక్తాత్ ప్రత్యంచీ విధిరితి సూత్రాత్ | ప్రోడగావసః ॥ ౩౧ ॥ మహిష్యాః కర్తవ్యాంతరమాహ
పతత్రిణేతి ॥ తదా విశసనోత్తరకాలే - కౌసల్యా - ధర్మకామ్యయా ధర్మసిద్ధీచ్ఛయా - కామ్యజంతాదకారప్రత్యయే టాప్ - సుస్థితేన స్థిరే
ణ - చేతసా ఉపలక్షితా సతీ - శవస్పర్శకుత్సారహితా సతీత్యర్థః - పతత్రిణా అశ్వేన - సార్ధం - ఏకాం రజనీమవసత్ - అత్ర సూత్రం - అంబే
అంబాల్యంబికే ఇతి జపంతీ మహిష్యశ్వముపసంగమ్య ... త్రో వృత్ సక్థ్యోః గృహ్ణంతీతి ప్రజన
నే ప్రజననం సన్నిధాయోపవిశతి సుభగే కాంపీలవాసిని ... సాధ్వర్యుర్మహిషీ ... తో ధారేలో
దధ్యాత్ ... యజమానం జాగరయంతీతి ॥ ౩౨ ॥ హోతాధ్వర్యురితి ... హోతేతి ॥ తథేత్యనుక్త
సముచ్చయార్థః - బ్రహ్మా చేత్యర్థః - ఏతే బ్రహ్మాదయశ్చత్వారః ప్రదానలిప్సయా మహిషీ పరివృక్తిం వావాతామపరాం పా
లాకలీం చ రాజ్ఞో దక్షిణార్థం పరిగృహ్య హస్తేన సమయోజయన్ - రమణపత్నీస్తా గృహ్ణంతిత్యర్థః - అత్ర శ్రుతిః - అంబే అంబాల్యంబికే
ఇతి పత్నీముదానయతీత్యాది | ఉదానయతి హస్తేన గృహ్ణాతీత్యర్థ ఇతి భాస్కరః - సూత్రం చ - మహిషీం బ్రహ్మా ... వావాతాం హోతా
త్రే పరివృక్తిముద్గాత్రే పాలాకలీమధ్వర్యవ ఇతి | పశ్చాత్ప్రతినిధిద్రవ్యదానేన నివర్తయేరన్ - కృతాభిషేకా మహిషీ పరివృక్తిరుపే
క్షితా | వావాతా భోగినీ పాలాకలీ ప్రధానపాలకస్య దుహితా జయంతీ ॥ ౩౩ ॥ పతత్రిణ ఇతి ॥ తస్య పతత్రిణః అశ్వస్య - పతత్రీ పక్షీ తురగావి
శేషః | వపాం వపాస్థానీయాం తేజనీం - నాశ్వస్య వపా విద్యత ఇతి సూత్రాత్ | నాన్యేషాం పశూనాం తేజన్యా అవద్యంతి అవద్యంత్య

శ్వసైన్యపత్ర తేశ్వ । ఉద్వృత్య అయ - నియతేంద్రియః ఏకాగ్రః - పరమసంపన్నః పరమప్రయోగచాతుర్యేణ సంపన్నః - ఋత్విగ్భిః సహ - శాస్త్రతః శ్రపయామాస పచనం - శాస్త్రచోదనయైవ ప్రవృత్తిర్లక్ష్యతే ॥ ౩౪ ॥ అథవపాహోమం సూచయన్నాహ ధూమేతి । నరాధిపః - యథాకాలం హోమకాలమనతిక్రమ్య - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం - ఆత్మనః పాపం నిర్ణుదన్ - వపాయా ధూమగంధం జిఘ్రతిస్మ ॥ ౩౫ ॥ వపాహోమముక్త్వా అంగహోమమాహ హయస్యేతి । బ్రాహ్మణాః ... సర్వాణ్యాత్విక్యేన విశేషణం ... అంగహోమమథ ప్రోచ్యతే - అంగే ... షోడశర్త్విజస్సర్వే ... ॥ ౩౬ ॥ ప్లక్షశాఖాసు యజ్ఞానామన్యేషాం హవిః క్రియతే ... అశ్వమేధస్య యజ్ఞస్య వైతసో భాగః - వైతసనైతసేకదే - ... భవతి - ... అత్రయజ్ఞశబ్దేన ... తథాచ శ్రుతిః - ప్లక్షశాఖాయామన్యేషాం పశూనామవద్యంతి వేతసశాఖాయామశ్వస్యేతి । అత్ర వేతసశాఖాశబ్దో వైతసకట ... వైతసః - ... నైతసకటస్తు పశ్వాసాదనార్థం - ... ॥ ౩౭ ॥ అత్ర సవనీయపశ్వాకార ... త్ర్యహ ఇతి ॥ అశ్వమేధస్య త్రివిధ ... అశ్వమేధస్త్ర్యహః సంఖ్యాతః - ... కల్పసూత్రకారైః ... ఉక్థ్య ...

స్యవహాయుద్వృత్యనియతేంద్రియః । ఋత్విగ్భిస్సంపన్నై శ్శ్రపయామాసశాస్త్రతః ॥ ౩౪ ॥ ధూమ గంధం వపాయాస్తు జిఘ్రతిస్మనరాధిపః । యథాకాలం యథాన్యాయం నిర్ణుదన్పాపమాత్మనః ॥ ౩౫ ॥ హయస్యయానిచాంగాని తానిసర్వాణి బ్రాహ్మణాః । అగ్నౌ ప్రాస్యన్తి విధివత్సమంత్రాః షోడశ ర్త్విజః ॥ ౩౬ ॥ ప్లక్షశాఖాసుయజ్ఞానామన్యేషాం క్రియతేహవిః । అశ్వమేధస్య యజ్ఞస్య వైతసో భాగఇ ష్యతే ॥ ౩౭ ॥ త్ర్యహో౽శ్వమేధస్సంఖ్యాతః కల్పసూత్రేణ బ్రాహ్మణైః ॥ ౩౮ ॥ చతుష్టోమమహస్తస్య ప్రథమం పరికల్పితమ్ ॥ ఉక్థ్యం ద్వితీయంసంఖ్యాతమతిరాత్రంతథోత్తరమ్ ॥ ౩౯ ॥ కారితాస్తత్రబ హవో విహితాశ్శాస్త్రదర్శనాత్ ॥ ౩౯ ॥ జ్యోతిష్టోమాయుషీ చైవమతిరాత్రౌ వినిర్మితౌ । అభిజి ద్విశ్వజిచ్చైవమప్తోర్యామో మహాక్రతుః ॥ ౪౦ ॥ ప్రాచీం హోత్రే దదౌ రాజా దిశంస్వకులవర్ధ నః । అధ్వర్యవే ప్రతీచీం తు బ్రహ్మణే దక్షిణాం దిశమ్ ॥ ఉద్గాత్రేచతథోదీచీందక్షిణైషావినిర్మితా ॥ అశ్వమేధే మహాయజ్ఞే స్వయంభువిహితే పురా ॥ ౪౧ ॥ క్రతుంసమాప్య తు తదా న్యాయతః పురుషర్ష భః । ఋత్విగ్భ్యో హి దదౌ రాజా ధరాం తాం క్రతువర్ధనః ॥ ఋత్విజస్త్వబ్రువన్సర్వే రాజా

నం ... ఇతిమధ్యమే ఏకం వాక్యం ॥ ౩౮ ॥ తాన్యహాని వర్గణయతి చతుష్టోమమితి ॥ త్రివృత్పంచదశ సప్తదశ ఏకవింశ ఇతి స్తోమచతుష్టయయుక్తత్వాదగ్నిష్టోమశ్చతుష్టోమ ఇత్యుచ్యతే - అగ్నిష్టోమయుక్తత్వాత్తద్వ్యపదేశః - ఏకవింశోక్థ్యయుక్తత్వాదుక్థ్యమితి జ్యోతిష్టోమస్య ద్వితీయాసంస్థా - తద్యుక్తం ద్వితీయమహః - సర్వస్తోమో౽తిరాత్రం తద్యుక్తముత్తరమహః - ద్వితీయా దుత్తరం తృతీయమహ ఇత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ఏవమశ్వమేధస్య త్ర్యహత్వేన త్రయాణాం కర్తవ్యత్వేపి ప్రకృతేశ్వమేధే శాస్త్రాంతరద ర్శనాద్విహితా అన్యేపి బహవః క్రతవో రాజ్ఞా కారితా ఇత్యాహ కారితా ఇత్యర్థేన ॥ ౩౯ ॥ కేతే క్రతవ ఇత్యపేక్షాయామాహ జ్యోతి ష్టోమేతి ॥ అతిరాత్రావితి ద్వివచనేన తస్యావృత్తిరుచ్యతే - వినిర్మితౌ అనుష్ఠితౌ - అన్యత్రాపి విభక్తివిపరిణామేనాయం శబ్ద అనుషజ్య తాం - ఉక్తదినత్రయాదుత్తరేష్వహస్సు జ్యోతిష్టోమాదయష్షట్క్రతవః కారితా ఇత్యర్థః - శాస్త్రాంతరే జ్యోతిష్టోమాదీనామపి విహి తత్వేన షోడశి గ్రహణవత్తేషామప్యనుష్ఠానేనమహానభ్యుదయ ఇతిమన్యానేన రాజ్ఞా తేపి కారితా ఇత్యర్థః - అత్రచయన యూపో చ్ఛ్రయ పశునియోజన వపాహోమ చతుష్టోమసవనాని క్రమేణ వక్తవ్యానీతి తత్క్రమేణ శ్లోకాః పఠితవ్యాః - పూర్వ ప్రక్షేపమపాలోచ్య ఖకప్రమాద కృతః - ఋషిరేవవాక్యమపివక్షణ ప్రశినాయ ॥ ౪౦ ॥ అథదక్షిణాదానమాహ ప్రాచీమితి ॥ స్వయమేకం - స్వకులస్య ఇక్ష్వాకు కులస్యవర్ధనః - బహుం దక్షిణాదానం ... వర్ధక ఇతిభావః - ఏతావద్దక్షిణాదానేన ప్రమాణం తత్రాహ - ఏషా దక్షిణా విని ర్మితా విహితా - ప్రతిదిశం దక్షిణాం దదాతి ప్రాచీం దిశం హోత్రే దక్షిణాం బ్రహ్మణే ప్రతీచీమధ్వర్యవే ఉదీచీముద్గాత్ర ఇత్యాదిసూత్రే నేతి శేషః । స్వయంభువిహితే ప్రస్తూయమానే - ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజత ఇతి శ్రుతేః ॥ ౪౧ ॥ క్రతుమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ న్యాయ తః శాస్త్రతః - ... ఋత్విజో బ్రువన్ ... యద్యపి మహీపృథివీన దేయేతీదం ... - తథాన్యత్ర ప్రదేశ

విశేష ఏవ దత్త ఇతి జ్ఞేయం - ప్రతిషేధవచనే విధేరప్యదర్శనాత్ - కేనచిద్దానవదిత్యాకల్ప్యేవా ॥ ౪౪ ॥ న భూమ్యేతి సార్ధశ్లోకః ॥ అశక్తౌ హేతుః రతా ఇతి - స్వాధ్యాయకరణే [illegible] యద్వా అధ్యయనే - [illegible] నిష్క్రయమితి - నిష్క్రయం మూల్యం - కృత్స్నప్రదిద్యామూల్యం కుతో లభ్యతే తత్రాహ కిఞ్చిదితి - యథాశక్తి మిత్యర్థః ॥౪౫॥ కిన్తదిత్యత్ర పఞ్చాహ మణీతి ॥ మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం - సముద్యతం సముపస్థితం ॥ ౪౬ ॥ ఏవమితి ॥ నరపతిరేవముక్తస్సన్ దశశతసహస్రాణి దశలక్ష మితియావత్ - దదౌ ॥ ౪౭ ॥ దశేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ నృపతిర్దశ పూర్వశ్లోకస్థస్యాత్రాన్వయః - చతుర్గుణం - చత్వారింశత్కోటీత్యర్థః - అత్ర రజతాన ప్రతినిధిత్వేన దత్తానతు దక్షిణాత్వేన - అన్యతస్మాద్రజతం హిరణ్యం దక్షిణేత్యుక్త్యా న విరోధః ॥౪౮॥ ఋత్విజ ఇతి ॥ సర్వే ఋత్విజస్సహితాస్సన్తః - వసు దక్షిణా ప్రాప్తం వసు - [illegible] దానాయ ఋశ్యశృఙ్గాయ వసిష్ఠాయ చ ప్రదదుః ॥ ౪౯ ॥ తత ఇతి ॥ న్యాయతః శాస్త్రతః - యావదధ్వర్యవేదజాతికం [illegible] ప్రవిభాగం కృత్వా తేభ్యః [illegible] ఏతే నత శేషం దాన ముక్తం భవతీత్యుక్తక్రమేణ - తతః - ఋత్విగ్వసిష్ఠమునిభ్యో దత్తత్వాత్ ప్రీతమనసః - ప్రత్యూచుః - ప్రీతమనస ఇతి విశేషణేన సర్వే వయం ప్రీతా స్మ ఇతి ప్రతివచన ప్రకారోఽవగమ్యతే ॥ ౫౦ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రసర్పకేభ్యః యజ్ఞదర్శనార్థమాగతేభ్యః - యావన్తో వై సదస్యాస్సైన వేదదక్షిణ్యా దక్షిణా [illegible] తే । జామ్బూనదం జామ్బూనదీప్రభవమితి హిరణ్యవిశేషణం ॥ ౫౧ ॥ దరిద్రాయేతి ॥ హస్తాభరణం యాచమానాయ కస్మైచిద్దరిద్రాయ ద్విజాయ దదావిత్యర్థః ॥ ౫౨ ॥ తత ఇతి ॥ తతః - యథేష్టదక్షిణాదానానన్తరం ॥ ౫౩ ॥

సఙ్గతకల్మషమ్ । భవానేవ మహీం కృత్స్నామేకో రక్షితుమర్హతి ॥ ౪౪ ॥ న భూమ్యా కార్యమస్మాకం న హి శక్తాస్స్మ పాలనే । రతాస్స్వాధ్యాయకరణే వయం నిత్యం హి భూమిప ॥ ❖ ॥ నిష్క్రయం కిఞ్చిదేవేహ ప్రయచ్ఛతు భవానితి ॥ ౪౫ ॥ మణిరత్నం సువర్ణం వా గావో యద్వా సముద్యతమ్ ॥ ❖ ॥ తత్ ప్రయచ్ఛ నరశ్రేష్ఠ ధరణ్యా న ప్రయోజనమ్ ॥౪౬॥ ఏవముక్తో నరపతి ర్బ్రాహ్మణై ర్వేదపారగైః ॥ ❖ ॥ గవాం శతసహస్రాణి దశ తేభ్యో దదౌ నృపః ॥ ౪౭ ॥ దశకోటిస్సువర్ణస్య రజతస్య చతుర్గుణమ్ ॥ ౪౮ ॥ ఋత్విజస్తు తతస్సర్వే ప్రదదుస్సహితా వసు । ఋశ్యశృఙ్గాయ మునయే వసిష్ఠాయ చ ధీమతే ॥ ౪౯ ॥ తతస్తే న్యాయతః కృత్వా ప్రవిభాగం ద్విజోత్తమాః । సుప్రీతమనసస్సర్వే ప్రత్యూచు ర్ముదితా భృశమ్ ॥ ౫౦ ॥ తతః ప్రసర్పకేభ్యస్తు హిరణ్యం సుసమాహితః । జామ్బూనదం కోటిసఙ్ఖ్యం బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ తదా ॥ ౫౧ ॥ దరిద్రాయ ద్విజాయాథ హస్తాభరణముత్తమమ్ । కస్మైచిద్యాచమానాయ దదౌ రాఘవనన్దనః ॥ ౫౨ ॥ తతః ప్రీతేషు నృపతి ర్ద్విజేషు ద్విజవత్సలః । ప్రణామమకరోత్తేషాం హర్షపర్యాకులేక్షణః ॥ ౫౩ ॥ తస్యాశిషోఽథ విధివద్బ్రాహ్మణైస్సముదీరితాః । ఉదారస్య నృవీరస్య ధరణ్యాం ప్రణతస్య చ ॥ ౫౪ ॥ తతః ప్రీతమనా రాజా ప్రాప్య యజ్ఞమనుత్తమమ్ । పాపాపహం స్వర్నయనం దుష్కరం పార్థివర్షభైః ॥ ౫౫ ॥ తతోఽబ్రవీదృశ్యశృఙ్గం రాజా దశరథస్తదా । కులస్య వర్ధనం త్వం తు కర్తుమర్హసి సువ్రత ॥ ౫౬ ॥ తథేతి చ స రాజానమువాచ ద్విజసత్తమః । భవిష్యన్తి సుతా రాజంశ్చత్వారస్తే కులోద్వహాః ॥ ౫౭ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాణ్డే చతుర్దశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

మేధావీ తు తతో ధ్యాత్వా స కిఞ్చిదిదముత్తరమ్ । లబ్ధసంజ్ఞస్తతస్తం తు వేదజ్ఞో నృపమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥

ఇ తస్యేతి ॥ తస్య తస్మై ॥ ౫౪ ॥ తత ఇతి ॥ పాపం పుత్రోత్పత్తిప్రతిబన్ధకదురితమపహన్తీతి పాపాపహం - అపేక్లేశతమసోరితి హన్తేర్డ ప్రత్యయః - తమః పర్యాయోఽత్ర పాపశబ్దః - స్వర్నయనం పుత్రప్రాపణద్వారా స్వర్గప్రాపకం - ఇతరైః పార్థివర్షభైః దుష్కరం - న విద్యతే ఉత్తమమస్మాదిత్యనుత్తమం - సర్వోత్తమం యజ్ఞమశ్వమేధం ప్రాప్య ప్రీతమనా అభూదితి శేషః ॥ ౫౫ ॥ ఏవం పుత్రోత్పత్తిప్రతిబన్ధకసకలదురితనివారణక్షమే భగవదఙ్గభూతబ్రహ్మాదిదేవతారాధనరూపేఽశ్వమేధే నిర్వృత్తే సాక్షాద్భగవదారాధనం పుత్రప్రాప్తికారణం క్రతుం సుమన్త్రోక్తం మనసి నిధాయ ఋశ్యశృఙ్గమర్థయతే తత ఇతి ॥ కులస్య వర్ధనం - పుత్రోత్పత్తిహేతుభూతం కర్మేత్యర్థః - త్వం తు కర్తుమర్హసీత్యన్తే ఇతి కథ్యాహార్యః ॥ ౫౬ ॥ తథేతి ॥ పుత్రీయం కర్మ కరిష్యే సుతాశ్చ భవిష్యన్తీత్యర్థః చేత్యన్వయః ॥ ౫౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమఞ్జీరాఖ్యానే - బాలకాణ్డవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్సర్గః ॥ ❖❖❖

అథ దశరథారాధనవ్యాజేన సాధులోకరక్షాయ భూమావవతితీర్షుర్భగవానానుషఙ్గికపుష్కలదివ్యనాయక [illegible] దేవై రభ్యర్థ్యత ఇతి పఞ్చదశే - మేధావీత్యాది ॥ తతః ప్రతిజ్ఞానన్తరం - మేధావీ మేధా ధారణక్షమా ధీః - తద్వాన్ - అస్మాయామేధా [illegible] వినిరితి విని ప్రత్యయః - వేదజ్ఞః అథర్వణవేదజ్ఞః - స ఋశ్యశృఙ్గః - కిఞ్చిద్ధ్యాత్వా కిం కర్మ కర్తుముచితమితి క్షణం విచిన్త్య - మేధావితయా తతః తదుత్తరక్షణ ఏవ - లబ్ధసంజ్ఞః ప్రాప్తస్మృతిస్సన్ - తం నృపమిదముత్తరమబ్రవీత్ - ద్వికర్మకో బ్రువిః ॥ ౧ ॥ ఇష్టిమితి ॥ పుత్రీయాం

పుత్రోత్పత్తినిమిత్తమిత్యాహ - ఇష్టిమితి - పుత్రీయాం - ... అథర్వశిరసి ... ఇతి ... [illegible] సర్వాసాం ప్రాయశ్చిత్తనిమిత్తం ... కరిష్యామీత్యర్థః ... [illegible] ॥ ౨ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా ... [illegible] ... యథావిధియథాక్రమం - భాగప్రతిగ్రహార్థం ... సమవేతాః ... [illegible] ॥ ౪ ॥ తా ఇతి ॥ తా దేవతాః ... యథాన్యాయం యథాక్రమం ... [illegible] ॥ ౫ ॥ భగవన్నితి ॥ త్వత్ప్రసాదేన జనిత ... [illegible] ॥ ౬ ॥ ... [illegible] ॥ ౭ ॥ ... ఉద్వేజయతీత్యాదినా ॥ ఉద్వేజయతి ... [illegible] ... త్రిదశరాజానం - ... ప్రధర్షయితుం ... [illegible]

ష్టుం తేఽహం కరిష్యామి పుత్రీయాం పుత్రకారణాత్ । అథర్వశిరసి ప్రోక్తైర్మన్త్రైస్సిద్ధాం విధానతః ॥ ౨ ॥
తతః ప్రాక్రమ్య తామిష్టిం పుత్రీయాం పుత్రకారణాత్ । జుహావ చాగ్నౌ తేజస్వీ మన్త్రదృష్టేన కర్మణా ॥ ౩ ॥ తతో దేవాస్సగన్ధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః । భాగప్రతిగ్రహార్థం వై సమవేతా యథావిధి ॥ ౪ ॥ తాస్సమేత్య యథాన్యాయం తస్మిన్సదసి దేవతాః । అబ్రువన్ లోకకర్తారం బ్రహ్మాణం వచనం మహత్ ॥ ౫ ॥ భగవంస్త్వత్ప్రసాదేన రావణో నామ రాక్షసః । సర్వాన్నో బాధతే వీర్యాచ్ఛాసితుం తం న శక్నుమః ॥ ౬ ॥ త్వయా తస్మై వరో దత్తః ప్రీతేన భగవన్ పురా । మానయన్తశ్చ తం నిత్యం సర్వం తస్య క్షమామహే ॥ ౭ ॥ ఉద్వేజయతి లోకాంస్త్రీనుచ్ఛ్రితాన్ ద్వేష్టి దుర్మతిః । శక్రం త్రిదశరాజానం ప్రధర్షయితుమిచ్ఛతి ॥ ౮ ॥ ఋషీన్యక్షాన్సగన్ధర్వానసురాన్ బ్రాహ్మణాంస్తథా । అతిక్రామతి దుర్ధర్షో వరదానేన మోహితః ॥ ౯ ॥ నైనం సూర్యః ప్రతపతి పార్శ్వే వాతి న మారుతః । చలోర్మిమాలీ తం దృష్ట్వా సముద్రోఽపి న కమ్పతే ॥ ౧౦ ॥ తన్మహన్నో భయం తస్మాద్రాక్షసాద్ఘోరదర్శనాత్ । వధార్థం తస్య భగవన్నుపాయం కర్తుమర్హసి ॥ ౧౧ ॥ ఏవముక్తస్సురైస్సర్వైశ్చిన్తయిత్వా తతోఽబ్రవీత్ । హన్తాయం విదితస్తస్య వధోపాయో దురాత్మనః ॥ ౧౨ ॥ తేన గన్ధర్వయక్షాణాం దేవదానవరక్షసామ్ । అవధ్యోఽస్మీతి వాగుక్తా తథేత్యుక్తం చ తన్మయా ॥ ౧౩ ॥ నాకీర్తయదవజ్ఞానాత్తద్రక్షో మానుషాంస్తదా । తస్మాత్స మానుషాద్వధ్యో మృత్యుర్నాన్యోఽస్య విద్యతే ॥ ౧౪ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా ప్రియం వాక్యం బ్రహ్మణా సముదాహృతమ్ । దేవా మహర్షయస్సర్వే ప్రహృష్టాస్తేఽభవంస్తదా ॥ ౧౫ ॥ ఏతస్మిన్నన్తరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః । శఙ్ఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిః ॥ ౧౬ ॥ బ్రహ్మణా

త్ ప్రచ్యావయితుమిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ఋషీనితి ॥ అసురాన్ రాహుప్రభృతీన్ - అతిక్రామతి - పీడయతీత్యావత్ ॥ ౯ ॥ నైనమితి ॥ ఏనం రావణం ప్రతి - న ప్రతపతి ... [illegible] ... పార్శ్వే - అస్యేతి శేషః - న వాతి ... [illegible] ... చలోర్మిమాలీ ... [illegible] ... న కమ్పతే - నిర్భీతో యథా ... [illegible] ॥ ౧౦ ॥ తదితి ॥ భయం - ఉత్పన్నమితి శేషః - కర్తుం చిన్తయితుం ॥ ౧౧ ॥ ఏవమితి ॥ ఉక్తః - బ్రహ్మేతి శేషః - చిన్తయిత్వా - ఉపాయమితి శేషః - హన్తేత్యుపాయస్మరణజహర్షే ॥ ౧౨ ॥ అయం శబ్దార్థమాహ తేనేతి ॥ తథేత్యుక్తమిత్యన్వయః ॥ ౧౩ ॥ నాకీర్తయదితి ॥ తదా అవధ్యత్వవరప్రార్థనసమయే - అవజ్ఞానాత్ అవమానాత్ - మానుషాత్ మానుషేణ - మృత్యుః మారకః ॥ ౧౪ ॥ ఏతదితి ॥ ప్రహృష్టాః - యథా కథంచిత్ ఏతద్వధోపాయసంభావనయేతి భావః ॥ ౧౫ ॥ అథ పరమకారుణికో భగవాన్ - పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మసంస్థాపనాదిప్రయోజనైః ... [illegible] ... ఇత్యాహ ఏతస్మిన్నితి ॥ ఏతస్మిన్నన్తరే ... [illegible] ... సర్వజ్ఞోఽపి హి దేవేశస్సదా కారుణికోఽపి సన్ । సంసారతన్త్రవాహిత్వాద్రక్షాపేక్షాం ప్రతీక్షతే ఇతి హ్యుక్తం ॥ విష్ణుః సర్వాన్తర్యామితయా వ్యాప్య వర్తమానః - భోగాదపి ... [illegible] ... ఇత్యాది ॥ మహాద్యుతిః రక్షణావకాశలాభసముదితవాత్సల్యప్రకర్షకృతకాన్తివిశేషయుక్తః - అనేన పూర్వం సంసారిణాం దుర్దశాం ... [illegible] ... ఇతి ... [illegible] ... శఙ్ఖచక్రగదాపాణిః ... [illegible]

జోపకరణగ్రహణాయ విళంబో మాభూదితి సర్వథా త్వరయోపేతం - పాతుః ప్రణతరక్షాయాం విళంబమసహన్నివ | సదా పంచాయుధీం బిభ్రత్ స నః శ్రీరంగనాయక ఇత్యభియుక్తోక్తం || పతివాన్ ఆశ్రితరక్షణత్వరయా ఉద్యుక్తః - జగత్పతిః ఉక్తసకలవిశేషహేతుభూతస్వ స్వామిభావసంబంధవాన్ - ఉపయాతం వైకుంఠాత్ దశరథయజ్ఞవాటమాజగామ ||౧౬|| బ్రహ్మణేతి || తత్ర సదసి - బ్రహ్మణా సమాగమ్య - సమాహితః కంప్యమాణరక్షణకృత్యే ఏకాగ్రం - తస్థౌ - తం ఆశ్రితరక్షణసన్నద్ధం - సర్వే సురాః బ్రహ్మాదయః - పితామహపురోగమా నిత్యుపసంహారాత | సమభిష్టూయ సమ్యక్ స్తుత్వా - సన్నతాః సమ్యక్ నతాః ప్రణతాస్సంతః - అబ్రువన్ ||౧౭|| త్వామితి || అర్ధైకం వాక్యం - హే విష్ణో - లోకానాం - హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా - త్వాం - నియోక్ష్యామహే ఉత్సాహయిష్యామః - నియోగస్సన్న హానోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః | స్మారయే త్వాం న శిక్షయ ఇతివత్ | కేవలం త్వాం ప్రోత్సాహయిష్యామః - స్వయమేవ స్వకీయరక్షణే ప్రవృత్తత్వాదితి భావః - యది నియోజనమేవార్థస్స్యాత్ తదా పూర్వశ్లోకోక్తమభిష్టూయ సన్నతా ఇత్యేతద్విరుధ్యేత - కించ నియోజనమత్ర ప్రార్థనమేవ - ఏవముత్తరత్ర భగీరథవచనే హర సత్ర నియుజ్యతామితి వక్ష్యతి ||౧౮|| కిం నియోజ్యమిత్యత్రాహ ద్వాభ్యాం - రాజ్ఞ ఇత్యాది || పితృభావయోగ్యత్వపరాణి విశేషణాని - తస్యేతి యజమానో హస్తేన నిర్దిశ్యతే - హ్రీః శ్రీః కీర్తయోరుపమే న్యాస్తా ఉపమా యాసాం తాస్తథా - చాతుర్విధ్యవిధానం రావణరావణిలవణగంధర్వవినాశాయ ||౧౯|| మమపుత్రభావేన భవతాం కిం ప్రయోజనం తత్రాహ తత్రేతి || తత్ర దశరథభార్యాసు - ప్రవృద్ధం వరబలభుజబలైరభివృద్ధం - మానుషభావః కిమర్థం భజనీయ

చ స వా ఆగమ్య తత్ర తస్థౌ సమాహితః | తమబ్రువన్ సురాస్సర్వే సమభిష్టూయ సన్నతాః ||౧౭|| త్వాం నియోక్ష్యామహే విష్ణో లోకానాం హితకామ్యయా ||౧౮|| రాజ్ఞో దశరథస్య త్వమయోధ్యాధిపతేః ప్రభోః || ❁ || ధర్మజ్ఞస్య వదాన్యస్య మహర్షిసమతేజసః | తస్య భార్యాసు తిసృషు హ్రీశ్రీకీర్త్యుపమాసు చ || ❁ || విష్ణో పుత్రత్వమాగచ్ఛ కృత్వాత్మానం చతుర్విధమ్ ||౧౯|| తత్ర త్వం మానుషో భూత్వా ప్రవృద్ధం లోకకంటకమ్ || ❁ || అవధ్యం దైవతైర్విష్ణో సమరే జహి రావణమ్ ||౨౦|| స హి దేవాంశ్చ గంధర్వాన్ సిద్ధాంశ్చ మునిసత్తమాన్ || ❁ || రాక్షసో రావణో మూర్ఖో వీర్యోత్సేకేన బాధతే ||౨౧|| ఋషయశ్చ తతస్తేన గంధర్వాప్సరసస్తథా || ❁ || క్రీడంతో నందనవనే క్రూరేణ కిల హింసితాః ||౨౨|| వధార్థం వయమాయాతాస్తస్య వై మునిభిస్సహ || ❁ || సిద్ధగంధర్వయక్షాశ్చ తతస్త్వాం శరణం గతాః ||౨౩|| త్వం గతిః పరమా దేవ సర్వేషాం నః పరంతప || ❁ || వధాయ దేవశత్రూణాం నృణాం లోకే మనః కురు ||౨౪|| ఏవముక్తస్తు దేవేశో విష్ణుస్త్రిదశపుంగవః || ❁ || పితామహపురోగాంస్తాన్ సర్వలోకనమస్కృతః | అబ్రవీత్ త్రిదశాన్ సర్వాన్ సమేతాన్ ధర్మసంహితాన్ ||౨౬|| భయం త్యజత భద్రం వో హితార్థం యుధి రావణమ్ | సపుత్రపౌత్రం సామాత్యం సమిత్రజ్ఞాతిబాంధవమ్ || ❁ || హత్వా క్రూరం దురాత్మానం దేవర్షీణాం భయావహమ్ | దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ || ❁ || వత్స్యామి మానుషే లోకే పాలయన్ పృథివీమిమామ్ ||౨౮|| ఏవం దత్త్వా వరం దేవో దేవానాం విష్ణురాత్మవాన్ || ❁ || మానుషే చింతయామాస జన్మభూమిమథాత్మనః ||౨౯|| తతః పద్మపలాశాక్షః కృత్వాత్మానం చతుర్విధమ్ ||

తత్రాహ అవధ్యం దైవతైరితి - కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా ||౨౦|| స కిమర్థం హంతవ్యస్తత్రాహ స హీతి || వీర్యోత్సేకేన వీర్యకృతగర్వేణ ||౨౧|| ఋషయ ఇతి || తతః వీర్యోత్సేకాత్ - క్రూరేణ - తేన రావణేన - ఋషయో హింసితాః - క్రీడంత క్రీడంత్య - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - మిథునతయా చరతాం హింసనాత్ క్రూరేణేత్యుక్తం - కిలేతి ఐతిహ్యే ||౨౨|| వధార్థమితి || తస్య వధార్థం వయం మునిభిస్సహాయాతాః - త్వత్సమీపమితి శేషః - సిద్ధాదయశ్చాయాతాః - తతః రావణవధార్థం - త్వాం - శరణం ఉపాయం - గతాః ||౨౩|| రుగ్రాదిషు విద్యమానేష్వహమేవ కిమర్థమర్థ్య ఇత్యత్రాహ త్వమితి || హే దేవ త్వం - నః - పరమా గతిః ఉపాయః - నాన్యే - పరాన్ శత్రూన్ తాపయతీతి పరంతపః - ద్విషత్పరయోస్తాపేరితి ఖచ్ - అనేన శత్రువధసామర్థ్యముక్తం - మనః కురు - అవతరితుమితి శేషః - దేవశత్రూణామితి బహువచనేన రావణరావణిలవణగంధర్వాదీనామపవదోద్ధితః - అనేనాభిప్రాయేణ పూర్వం కృత్వాత్మానం చతుర్విధమిత్యుక్తం ||౨౪|| ఏవమిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః || పితామహపురోగాన్ బ్రహ్మప్రధానాన్ - ధర్మసంహితాన్ శరణాగతిరూపధర్మసంయుతాన్ ||౨౬|| భయమిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం || భయం త్యజత - వః యుష్మాకం - భద్రమస్తు యస్మాత్ అహం సర్వేషాం హితార్థం రావణం హత్వా ధర్మసంస్థాపనాయ దశవర్షసహస్రాణి వత్స్యామీతి యోజనా - శంఖ చక్రగదాపాణిరుపాయత ఇతి హి పూర్వముక్తం ||౨౮|| ఏవమితి || ఆత్మవాన్ సర్వాత్మశేషీ - మానుషే మనుష్యేషు - జాత్యేకవచనం - చింతయామాస - యథా దేవైరాజ్ఞప్తం తథేతి శేషః - జన్మభూమిం జన్మస్థానం ||౨౯|| తత ఇతి || తతః చింతానంతరం - పద్మ

పలాపాకః-దశరథగుణస్మరణకృతనయనవికాసోక్తిః-యద్వాపద్మపలాశాక్షః నవైరం స్పృహణీయనయనయుగళః-తథాచసర్వస్పృహణీయస్స్వయమన్యంస్పృహయామాస -యద్వాతస్యయథాకప్యాసంపుండరీకమేవమక్షిణీ ఇత్యుక్తరీత్యాపరత్వసి న్న పుండరీకాక్షత్వయుక్తః - ఏవంచసర్వస్మాత్ పరోపి జన్మరోచయామాస -యథాజనిమతో జన్మహానిగిలషితా తథాజనిరహితస్యాపిజనిరభిలషితేత్యర్థః-మర్థభూహ్యాభిలషితంభవతి - కృత్వాత్మానంచతుర్విధం - జన్మాభిలాషేపి, శరదగుణాతిరేకేణచతుర్విధశరీరపరిగ్రహమభిలషితవాన్ - ఆత్మానంస్వశరీరం - చతుర్విధంపాయసవిభాగక్రమేణ - పిశగంపశాపుత్రేణపిత్ర్య మాన్ యోనియోనావిత్యుక్తరీత్యాన సర్వపితాస్వపుత్రం కంచిత్ పితరమభిలాష - రోచయామాసఐచ్ఛత్ - దారక్షణార్యోగసమయే-దశరథంనృపం - గుణైర్దశరథోపమమిత్యుక్తరీత్యా జనిత్వార్థతై స్వాభావికైర్గుణైః పరదశం-దేవో ంశరదమేవస్వజన్మ హామిత్యేవనిశ్చితవానిత్యర్థః॥ ౩౦॥ తతఇతి ॥ తతఃభగవదిచ్ఛానంతరం-సరుద్రాః ఉత్పునాదాత పూర్వం రుద్రా పశరణాగతఃఇతిసిద్ధం - దివ్యరూపాభిఃదివ్యాత్మస్వరూపవిషయిణీభిః స్తుతిరూపప్రభా ఖైః - తుష్టువు ... - మధుసూదన ... యమపిరననియ ఇత్యాగముక్తం ॥ ౩౧ ॥ ఉక్తమర్థంనగారం తేవునస్సంగ్రహతి-మితి ఉద్ధతం జన్మన ... - తం ప్రసిద్ధం-ఉగ్రతేజసం ఉగ్రప్రతాపం-వరదానేనప్రవృద్ధదర్పం - లోకాన్విరావయతీతివిరావణః - సర్వలోకానామాక్రందయితారం - తపస్వినాం-కంటకంశత్రుం-మహర్షిశత్రౌ కంటక ఇతి వైజయంతీ। అతఏవతపస్వినాంభయావహం-రావణం - ... - ముద్ధర ... ॥ ౩౨ ॥ తమేవేతి ॥ ఏవకారేణ ... - స్వర్లోకం ... - గతజ్వరః ... - ఆసనప్రవృత్తి లోకాదివ్యావృత్తిః - సురేంద్రేణ రక్షితం - ... అత్యాకారేన ... మహాభారతోక్తే ॥ ... ॥

పితరం రోచయామాస తదా దశరథం నృపమ్॥ ౩౦ ॥ తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సరుద్రాస్సాప్సరోగణాః ॥ స్తుతిభిర్దివ్యరూపాభిస్తుష్టువుర్మధుసూదనమ్॥ ౩౧ ॥ తముద్ధతం రావణముగ్రతేజసం ప్రవృద్ధదర్పం త్రిదశేశ్వరద్విషమ్। విరావణం సాధుతపస్వికంటకం తపస్వినాముద్ధర తం భయావహమ్॥ ౩౨ ॥ తమేవ హత్వా సబలం సబాంధవం విరావణం రావణముగ్రపౌరుషమ్। స్వర్లోకమాగచ్ఛ గతజ్వరశ్చిరం సురేంద్రగుప్తం గతదోషకల్మషమ్॥ ౩౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచదశస్సర్గః ॥

తతో నారాయణో దేవో నియుక్తస్సురసత్తమైః। జానన్నపి సురానేవం శ్లక్ష్ణం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఉపాయః కో వధే తస్య రావణస్య దురాత్మనః। యమహం తం సమాస్థాయ నిహన్యామృషికంటకమ్ ॥ ౨ ॥ ఏవముక్తాస్సురాస్సర్వే ప్రత్యూచుర్విష్ణుమవ్యయమ్। మానుషం రూపమాస్థాయ రావణం జహి సంయుగే ॥ ౩ ॥ స హి తేపే తపస్తీవ్రం దీర్ఘకాలమరిందమ। యేన తుష్టోభవద్బ్రహ్మా లోకకృల్లోకపూర్వజః ॥ ౪ ॥ సంతుష్టః ప్రదదౌ తస్మై రాక్షసాయ వరం ప్రభుః। నానావిధేభ్యో భూతేభ్యో భయం నాన్యత్ర మానుషాత్ ॥

దూషకల్మషం ... తథా - అనేన ... లోకాదివ్యావృత్తిః - గతజ్వరః ఆశ్రితజనరక్షణేన ... - అనేన ... కృతంనసాంవిషయేకద్రైతె ... - ఆగచ్ఛేత్యనేన వైకుంఠాదవతీర్ణత్వం గమ్యతే-అత్రైవ లోకపరత్వే గుప్తత్వ గతదోషకల్మషత్వాదిరోధః - అంతరిక్షాదుపరితనలోకమాత్రస్య స్వర్గశబ్దవాచ్యత్వాత్ - అత ఏవహి క్వచిత్ బ్రహ్మలోకాదావపి స్వర్గశబ్ద ప్రయోగః - బ్రహ్మలోకం ప్రయాస్యతీత్యత్ర ... కృతస్థానం పరమపదమితి వ్యాఖ్యాతం - స్వర్లోకమితి నష్ట ... - సురేంద్రవిష్వక్సేనః ॥ ౩౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః ॥

ఏవం మనుష్యలోకే దశరథపుత్రత్వేనావతీర్య రావణవధః కర్తవ్య ఇత్యుక్తం తత్ర ... మయాడవేం ... దివత్ స్వస్వరూపేణ స్థాతవ్యమ్ ... ప్రకారాంతరేణ ... భగవాన్ బహుమాన ... త్యాది ॥ తత ఇత్యాది ... నిత్యానూని - అస్మై ... దృశ్యత ఇతి తం ప్రత్యయ - ... - నరాణాం సమూహో నారం - తస్య సమూహః ... - నారం అయనం వాసస్థానం యస్య సః నారాయణః - ... ఇతి ణత్వం - సర్వాంతర్యామిత్యర్థః - యద్వా నారాణామయనం నారాయణః - ... దంతస్యాపి ఫలిగిత్వం - ఏవం సర్వస్మాత్పరోపి సురసత్తమైః నియుక్త ఇత్యాశ్రితపారతంత్ర్యముచ్యతే - ... జానన్నపి ఉత్తర ... - సమానార్థం శ్లక్ష్ణం మధురం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఉపాయక ఇతి ॥ ఆస్థాయ స్వీకృత్య - యముపాయమాస్థాయ తం హన్యాం స ఉపాయః క ఇత్యన్వయః ॥ ౨ ॥ ఏవమితి ॥ మానుషం ... ॥ ౩ ॥ తత్ర హేతుమాహ స హీతి ॥ లోకకృత్ ... హేతుర్లోకపూర్వజ ఇతి - లోకశబ్దోత్ర దేవాదిజనపరః ॥ ౪ ॥ సంతుష్ట ఇతి ॥ మానుషాన్ ... వినా - నానావిధేభ్యో భయస్సై తీవరం ప్రదాదిత్యన్వయః ॥ ౫ ॥ అభయం కుతో న దత్తం మానుషేభ్య ఇత్యత్రా

ష్టః అవజ్ఞాతా ఇతి ॥ ౫ ॥ ఏవమితి । గర్వితః సంజాతదర్పః ॥ ౬ ॥ ప్రకృతముపసంహరతి తస్మాదితి ॥ ౭ ॥ ఇతీతి ॥ పితరమితి - మనుష్యరూపేణావతరితుమితి శేషః ॥ ౮ ॥ సచాపీతి ॥ తస్మిన్కాలే భగవదవతీర్షాకాలే - పుత్రీయామిష్టిం, పుత్రేప్సురిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ సకృత్వేతి ॥ నిశ్చయం [illegible] అవతరిష్యామీతి నిశ్చయం - ఆమంత్ర్య సాధయామీత్యుక్త్వా ॥ ౧౦ ॥ తతఇతి [illegible] భగవత [illegible] ప్రజాపతి [illegible] పాయసప్రదానం [illegible] ఇతి ॥ [illegible] తతో [illegible] యజమానస్యేతి [illegible] పావకాత్ [illegible] - [illegible] - స్నిగ్ధా హర్యక్షస్యేవ తనుజాః లోమాని [illegible] శ్మశ్రు ప్రవరమూర్ధజాః కేశాః [illegible] - శుభ [illegible] - దృప్తశార్దూల [illegible] - [illegible] దివాకరసమాకారం - [illegible] దీప్తానల శిఖోపమం - తప్తజాంబూనదమయీం [illegible] - రాజత [illegible] - [illegible] - పాత్రీం [illegible] - మాయామయీమివ - [illegible] - స్వయం ప్రగృహ్య

౫ ॥ అవజ్ఞాతాః పురా తేన వరదానేన మోహితాః ॥ ౬ ॥ [illegible] ॥ ❀ ॥ ఉత్సాదయతి లోకాంస్త్రీన్ ఉచ్ఛ్రితాన్ ద్వేష్టి దుర్మతిః ॥ ౬ ॥ తస్మాత్తస్య వధో దృష్టో మానుషేభ్యః పరంతప ॥ ౭ ॥ ఇత్యేతద్వచనం శ్రుత్వా సురాణాం విష్ణురాత్మవాన్ । పితరం రోచయామాస తదా దశరథం నృపమ్ ॥ ౮ ॥ స చాప్యపుత్రో నృపతిస్తస్మిన్కాలే మహాద్యుతిః । అయజత్పుత్రియామిష్టిం పుత్రేప్సురరిసూదనః ॥ ౯ ॥ స కృత్వా నిశ్చయం విష్ణురామన్త్ర్య చ పితామహమ్ । అన్తర్ధానం గతో దేవైః పూజ్యమానో మహర్షిభిః ॥ ౧౦ ॥ తతో వై యజమానస్య పావకాదతులప్రభమ్ । ప్రాదుర్భూతం మహద్భూతం మహావీర్యం మహాబలమ్ ॥ ❀ ॥ కృష్ణం రక్తాంబరధరం రక్తాస్యం దున్దుభిస్వనమ్ । స్నిగ్ధహర్యక్షతనుజశ్మశ్రుప్రవరమూర్ధజమ్ ॥ ❀ ॥ శుభలక్షణసంపన్నం దివ్యాభరణభూషితమ్ । శైలశృంగసముత్సేధం దృప్తశార్దూలవిక్రమమ్ ॥ ❀ ॥ దివాకరసమాకారం దీప్తానలశిఖోపమమ్ । తప్తజాంబూనదమయీం రాజతాంతపరిచ్ఛదామ్ ॥ [illegible] ॥ దివ్యపాయససంపూర్ణాం పాత్రీం పత్నీమివ ప్రియామ్ । ప్రగృహ్య విపులాం దోర్భ్యాం స్వయం మాయామయీమివ ॥ ౧౫ ॥ సమవేక్ష్యాబ్రవీద్వాక్యమిదం దశరథం నృపమ్ । ప్రాజాపత్యం నరం విద్ధి మామిహాభ్యాగతం నృప ॥ ౧౬ ॥ తతః పరం తదా రాజా ప్రత్యువాచ కృతాఞ్జలిః । భగవన్స్వాగతం తేఽస్తు కిమహం కరవాణి తే ॥ ౧౭ ॥ అథో పునరిదం వాక్యం ప్రాజాపత్యో నరోఽబ్రవీత్ । రాజన్నర్చయతా దేవానద్య ప్రాప్తమిదం త్వయా ॥ ౧౮ ॥ ఇదం తు నృపశార్దూల పాయసం దేవనిర్మితమ్ । ప్రజాకరం గృహాణ త్వం ధన్యమారోగ్యవర్ధనమ్ ॥ ౧౯ ॥ భార్యాణామనురూపాణామశ్నీతేతి ప్రయచ్ఛ వై । తాసు త్వం ప్రాప్స్యసే పుత్రాన్ యదర్థం యజసే నృప ॥ ౨౦ ॥ తథేతి నృపతిః ప్రీతః శిరసా ప్రతిగృహ్య తామ్ । పాత్రీం దేవాన్నసంపూర్ణాం దేవదత్తాం హిరణ్మయీమ్ ॥ ౨౧ ॥ అభివాద్య చ తద్భూతమద్భుతం ప్రియదర్శనమ్ । ముదా పరమయా యుక్తశ్చకారాభిప్రదక్షిణమ్ ॥ ౨౨ ॥ తతో దశరథః ప్రాప్య పాయసం దేవనిర్మితమ్ । బభూవ పరమప్రీతః ప్రాప్య విత్తమివాధనః ॥ ౨౩ ॥ తతస్తదద్భుతప్రఖ్యం భూతం పరమభాస్వరమ్ । సంవర్తయిత్వా తత్కర్మ తత్రైవాన్తరధీయత ॥ ౨౪ ॥ హర్షరశ్మిభిరుద్యోతం తస్యాన్తఃపురమాబభౌ । శారదస్యాభిరామస్య చన్ద్రస్యేవ నభోంశుభిః

ప్రాదుర్భూతమిత్యన్వయః - విపులతరత్వేన హస్తమాత్రేణ గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ బాహుభ్యామిత్యుక్తం ॥ తీర్ధీయం ॥ రాజతాంతేతి - [illegible] రాజతా రజతనిర్మితా అంతేష ఛదాః రచనావిశేషా యస్యాం ॥ ౧౫ ॥ సమవేక్ష్యేతి ॥ దశరథం సమవేక్ష్య ఇదమబ్రవీత్ - కథం ఇతి [illegible] ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతేరాగతం - [illegible] ప్రాగ్దివ్యలోకాత్ ప్రత్యయ నరం విద్ధి ॥ ౧౬ ॥ తతః పరమితి ॥ [illegible] తదనంతరమిత్యర్థః - ప్రాజాపత్యం చ మాం విద్ధీత్యుక్త్యనంతరమిత్యర్థః - [illegible] ॥ ౧౭ ॥ అథో ఇతి ॥ అథో అథేతిపర్యాయః - అర్చయతా - అశ్వమేధపుత్రకామేష్టిభ్యామితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ ఇదమితి ॥ [illegible] దేవనిర్మితం దేవేన విష్ణునా నిర్మితం - [illegible] ॥ ౧౯ ॥ భార్యాణామితి ॥ అనురూపాణాం - [illegible] - చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ ॥ ౨౦ ॥ తథేతి ॥ దేవాన్నం [illegible] - దేవదత్తాం దేవప్రేరితాం ॥ ౨౧ ॥ అభివాద్యేతి ॥ [illegible] అభిప్రదక్షిణం ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రాప్యేత్యాది ॥ ౨౩ ॥ తత ఇతి ॥ అద్భుతప్రఖ్యం అద్భుతాకారం - సంవర్తయిత్వా సమాప్య - తత్కర్మ పాయసప్రదానరూపం కర్మ - తత్రైవ అగ్నౌ ॥ ౨౪ ॥ హర్షేతి ॥ హర్షరశ్మిభిః హర్ష

ద్యుతకాంతిభిః - ఉద్యోతం ఉద్భూతప్రకాశం - అంతఃపురం అంతఃపుర స్త్రియః - శారదస్యేందోరివ యస్య - అభిరామస్యనిష్క్రాంతస్య - అయం హర్షః పాయసప్రదానకృతః ॥ ౨౪ ॥ సఇతి ॥ పుత్రీయం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తం ॥ ౨౫ ॥ అథ రాజ్ఞః పత్నీభ్యో విభజ్య పాయసప్రదానమాహ త్రిభిః - కౌసల్యాయా ఇత్యాది ॥ పాయసస్యార్ధం వా పాయసార్ధం - అర్ధశబ్దోత్ర సమాంశవచనః - అర్ధం సమాంశక ఇత్యమరః । దదౌ జ్యేష్ఠత్వాదితి భావః - అర్ధాదర్ధం ఉపరితనాదర్ధాత్ అర్ధం - సుమిత్రాయై ద్వితీయమహిష్యై దదౌ - చతుర్థాంశమిత్యర్థః - అవశిష్టస్య పాయసస్యార్ధం అవశిష్టార్ధం - అష్టమాంశమిత్యర్థః - కైకేయ్యై తృతీయమహిష్యై - దదౌ - పుత్రార్థకారణాత్ పుత్రరూపప్రయోజననిమిత్తాత్ - పుత్రప్రాప్త్యర్థమిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ప్రదదావితి ॥ అనుచింత్య కైకేయ్యపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం భవేదితి విచార్యేత్యర్థః - అన్యాపేక్షయా యద్దానే తేనైవ సుమిత్రయోస్సమాంశతా స్యాత్ - అన్యథా జ్యేష్ఠానుక్రమనిష్ఠా వైషమ్యం న స్యాత్ కైకేయీ హి కనిష్ఠా - న తథాచాయం మాతా తాత గర్హాఽవ్యాకరణం సేత్యత్ర ... యా మధ్యమాయా స్సముక్తం - ... సంభోగవిషయే ... అతో బహుమానాయ ... క్రమాద్భాగితం ... అత ఏవ సన్మానం మేనిర ఇతి వక్ష్యతి । తతో నేన భాగేన రామో విష్ణోరర్ధాంశః - లక్ష్మణపాదాంశః - భరతశత్రుఘ్నౌ పాదస్యార్ధాంశౌ - ... భరతః సార్ధద్వ్యంశ్చతుర్భాగః లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ విష్ణోరర్ధసమన్వితావిత్యుచ్యతే ॥ సత్యం - సార్ధద్వ్యంశస్య ... సార్ధద్వ్యంశో విష్ణోరర్ధస్య రామాంశస్య చతుర్థో భాగ ఇత్యర్థః - యద్వా చతుర్థస్య భాగశ్చతుర్భాగః - అష్టమాంశ ఇత్యర్థః - ... సమన్వితావిత్యత్ర అర్ధశబ్దః ఏకదేశవాచీ - ... పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేంశక ఇత్యేకదేశే పుల్లింగానుశాసనాత్ । అత్ర ప్రాశనాదిక్రమవశాత్ భరతస్య లక్ష్మణశత్రుఘ్నాభ్యాం జ్యేష్ఠ్యం - న తు లక్ష్మణస్య భరతాత్ జ్యేష్ఠ్యం అంశాధిక్యేఽపి ప్రథమప్రాశనాచ్చ - అత ఏవ వక్ష్యతి - తతో లక్ష్మణమాసాద్య వై

శుభిః ॥ ౨౫ ॥ సోఽంతఃపురం ప్రవిశ్యైవ కౌసల్యామిదమబ్రవీత్ । పాయసం ప్రతిగృహ్ణీష్వ పుత్రీయం త్విదమాత్మనః ॥ ౨౬ ॥ కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్ధం దదౌ తదా । అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః ॥ కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్ ॥ ౨౭ ॥ ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధం పాయసస్యామృతోపమమ్ ॥ అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహామతిః ॥ ౨౮ ॥ ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్ ॥ ౨౯ ॥ తాస్త్వేతత్పాయసం ప్రాప్య నరేంద్రస్యోత్తమాః స్త్రియః । సంమానం మేనిరే సర్వాః ప్రహర్షోదితచేతసః ॥ ౩౦ ॥ తతస్తు తాః ప్రాశ్య తదుత్తమస్త్రియో మహీపతేరుత్తమపాయసం పృథక్ । హుతాశనాదిత్యసమానతేజసోఽచిరేణ గర్భాన్ ప్రతిపేదిరే తదా ॥ ౩౧ ॥ తతస్తు రాజా ప్రతిసమీక్ష్య తాః స్త్రియః ప్రరూఢగర్భాః ప్రతిలబ్ధమానసః । బభూవ హృష్టస్త్రిదివే యథా హరిస్సురేంద్రసిద్ధర్షిగణాభిపూజితః ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - షోడశస్సర్గః ॥

దేహీం చ పరంతపః । అభ్యవాదయత ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీదితి ॥ నైవం - కైకేయ్యా ఏవ ప్రథమప్రాశనం - సుమిత్రాయా ద్వితీయాంశగ్రహణవిలంబేన ప్రాశనవిలంబాత్ ఉత్పత్తిక్రమే తథోక్తే - న సంఖ్యేయభరతానుజ ఇత్యుక్తత్వాత్ । అభివాదనం తు సీతాయా ఏవాస్త్వితి - లక్ష్మణమాసాద్య ఆలింగ్యేత్యర్థః - రామానుజత్వవ్యవహార ఆసక్త్యధిక్యాత్ - ఏవం సతి క్వచిత్ భరతస్య లక్ష్మణానుజత్వోక్తిర్బహువ్రీహిసమాసేన సమాధేయా - భరతానుజ ఇతి లక్ష్మణస్యాభిధానాత్ సర్వప్రాశనానంతరమేవ సుమిత్రయా భుక్తమితి - పురాణాంతరవిరోధః కల్పభేదేన పరిహార్యః - రామాదిమూర్తయశ్చ పాయసపరిణామాః - న తు శుక్లశోణితపరిణామాః తత్ప్రాశనానంతరం గర్భధారణవచనాత్ - న తస్య ప్రాకృతా మూర్తిః । న భూతసంఘసంస్థానో దేహోఽస్య పరమాత్మన ఇత్యాదిస్మరణాత్ ॥ పాయసం చ భగవతస్సాడ్గుణ్యవిగ్రహ ఏవ - తద్వృద్ధిశ్చ నాన్నపానాదికృతా - కింత్విచ్ఛాకృతేత్యాది సర్వమవాయం ॥ ౨౭ ॥ అవశిష్టమష్టమాంశం పునః ప్రదదావితి సంబంధః - అర్ధశబ్దోత్ర సమప్రవిభాగపరః - అనుచింత్యేతి - కైకేయ్యా అపి సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం విచార్య- అత్ర కౌసల్యాయాస్సుమిత్రా కైకేయీభ్యామధికాంశదానే జ్యేష్ఠత్వం-సుమిత్రాయాః పాదోనార్ధాంశదానే మధ్యమాత్వం - కైకేయ్యాః ప్రేమాస్పదత్వేపి కనిష్ఠాత్వమష్టమాంశదానే చ కారణం - వల్లభాయాం సంభోగకర్మణి పక్షపాతః - న దివ్యవిభాగకర్మణి - అతో నేన భరతశత్రుఘ్నౌ పాదస్యార్ధం ॥ ౨౮ ॥ ఉపసంహరతి ఏవమితి ॥ ౨౯ ॥ తా ఇతి ॥ సంమానం రాజకృతపాయసప్రదానక్రమరూపం బహుమానం - మేనిరే అనుమేనిరే - ప్రహర్షోదితచేతసః ఉదితప్రహర్షమనసః - తారతమ్యేన దానం పాణావర్పణం చ జ్యేష్ఠానుక్రమకృతత్వేన సర్వాస్సాంమతమేవేతి భావః ॥ ౩౦ ॥ వక్ష్యమాణవృత్తాంతశేషః ప్రసంగాత్ సాకల్యాయన గరప్రవేశానంతరభావి కథాశేషం సంగ్రహేణ దర్శయతి తత ఇతి ॥ తత్పాయసమిత్యన్వయః - హుతాశనాదిత్యశబ్దౌ తేజః పరౌ ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రతిలబ్ధమానసః స్వస్థచిత్తః ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః ॥

విష్ణోరవతారానంతరం కార్యాన్వయం ప్రవృత్తిం పాయసప్రాప్తస్యాగ్ని పురుషస్యాభిధానం దేవాన్ ప్రతి బ్రహ్మనియోగశ్చ- తత్ర వాచం క్రమప్రాప్త్యా ప్రథమోపస్థితమగ్ని పురుషాభిధానం తత్ప్రసక్తం చ సర్వముక్త్వా అథ బ్రహ్మనియోగవృత్తాంతో ఽయమిత్యాహ - పుత్రత్వమిత్యాది॥ తేనైవం ప్రవృత్తే - భగవాన్ భావికార్యజ్ఞః ॥౧॥ సత్యేతి ॥ సహ అస్మాభిధాన్యేన ఆయంతకాతిసహాయాః కింకరాం - తాన్ - కామరూపిణః కపటరామసయుద్ధక్షమశరీరిణః ॥ ౨ ॥ ఉక్తసహాయాన్విశేషయతి త్రిభిః-మాయేత్యాది ॥ మాయా ఆశ్చర్యశక్తిః తద్విదః - జవే వేగే విషయే - నయజ్ఞాన్ నీతిజ్ఞాన్ - అసంహార్యాన్ - పరైరితి శేషః - ఉపాయజ్ఞాన్ అనాగతవిధానజ్ఞాన్ - యద్వా నయజ్ఞాన్ యుక్తిశాలినః - ఉపాయజ్ఞాన్ సామాద్యుపాయజ్ఞాన్ - సింహసంహననాన్వితాన్ సింహతుల్యసంస్థానైర్యుక్తాన్ - సర్వాస్త్రా - గుణశక్తిం తేన సంపన్నాన్ - అమృతం ప్రాశ్నంతీత్యమృతప్రాశనః - కర్తరి ల్యుట్ - పీతామృతానివ మృత్యురహితానిత్యర్థః - హరిరూపేణ వానరరూపేణ - ఉపలక్షితాన్ - ప్రాయికావిదం ప్రాయనిదం - తుల్యపరాక్రమాన్ ఆత్మసదృశపరాక్రమాన్ ॥ ౫ ॥ దేవత్వావిశేషాత్ భవతామపి పుత్రోత్పాదనం కార్యమితి మా వోచధ్వమిత్యాహ పూర్వమితి ॥ సృష్టః - భావిరామసహాయబుద్ధ్యేతి శేషః - సృష్టిప్రకారమాహ జృంభమాణస్యేతి - స ఇతి శేషః - అత్ర పార్వతీశాపేన స్వపత్నీషు పుత్రోత్పాదనాసంభవాదప్సరఃప్రభృతిషు తత్రోక్తాః - గుణవత్పుత్రలాభాయ ముఖ్యాస్విత్యుక్తం - అగూఢత్వేన సద్యః ప్రవృద్ధత్వం ద్యోతయతీత్యాహ

పుత్రత్వం తు గతే విష్ణౌ రాజ్ఞస్తస్య మహాత్మనః । ఉవాచ దేవతాస్సర్వాః స్వయంభూర్భగవానిదమ్ ॥ ౧ ॥ సత్యసంధస్య వీరస్య సర్వేషాం నో హితైషిణః । విష్ణోస్సహాయాన్ బలినస్సృజధ్వం కామరూపిణః ॥ ౨ ॥ మాయావిదశ్చ శూరాంశ్చ వాయువేగసమాన్ జవే । నయజ్ఞాన్ బుద్ధిసంపన్నాన్ విష్ణుతుల్యపరాక్రమాన్ ॥ ❖ ॥ అసంహార్యానుపాయజ్ఞాన్ సింహసంహననాన్వితాన్ । సర్వాస్త్రగుణసంపన్నానమృతప్రాశనానివ ॥ ❖ ॥ అప్సరస్సు చ ముఖ్యాసు గంధర్వీణాం తనూషు చ । సృజధ్వం హరిరూపేణ పుత్రాంస్తుల్యపరాక్రమాన్ ॥ ౫ ॥ పూర్వమేవ మయా సృష్టో జాంబవాన్ ఋక్షపుంగవః । జృంభమాణస్య సహసా మమ వక్త్రాదజాయత ॥ ౬ ॥ తే తథోక్తా భగవతా తత్ప్రతిశ్రుత్య శాసనమ్ । జనయామాసురేవం తే పుత్రాన్ వానరరూపిణః ॥ ౭ ॥ ఋషయశ్చ మహాత్మానస్సిద్ధవిద్యాధరోరగాః । చారణాశ్చ సుతాన్ వీరాన్ ససృజుర్వనచారిణః ॥ ౮ ॥ వానరేంద్రం మహేంద్రాభమింద్రో వాలినమూర్జితమ్ । సుగ్రీవం జనయామాస తపనస్తపతాం వరః ॥ ౯ ॥ బృహస్పతిస్త్వజనయత్తారం నామ మహాహరిమ్ । సర్వవానరముఖ్యానాం బుద్ధిమంతమనుత్తమమ్ ॥ ౧౦ ॥ ధనదస్య సుతశ్శ్రీమాన్ వానరో గంధమాదనః । విశ్వకర్మా త్వజనయన్నలం నామ మహాహరిమ్ ॥ ౧౧ ॥ పావకస్య సుతశ్శ్రీమాన్ నీలో ఽగ్నిసదృశప్రభః । తేజసా యశసా వీర్యాదత్యరిచ్యత వానరాన్ ॥ ౧౨ ॥ రూపద్రవిణసంపన్నావశ్వినౌ రూపసంమతౌ । మైందం చ ద్వివిదం చైవ జనయామాసతుస్స్వయమ్ ॥ ౧౩ ॥ వరుణో జనయామాస సుషేణం వానరర్షభమ్ । శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబలమ్ ॥ ౧౪ ॥ మారుతస్యాత్మజశ్శ్రీమాన్ హనుమాన్నామ వానరః । వజ్రసంహననోపేతో వైనతేయసమో జవే ॥ ౧౫ ॥ తే సృష్టా బహుసాహస్రా దశగ్రీవవధే రతాః । అప్రమేయబలా వీరా విక్రాంతాః కామరూపిణః ॥ ౧౬ ॥ మేరుమందరసంకాశా వపుష్మంతో మహాబలాః ।

త్యుక్తం - నందికేశ్వరశాపానుసారేణ హరిరూపేణేత్యుక్తం - తస్య హి దిగ్విజయే రావణం ప్రతి నందీ - త్వం మన్నిమిత్తాపసదయుక్తామద్వీర్యసమతేజసః । ఉత్పత్స్యంతి వధార్థం హి కులస్య తవ వానరా ఇతి ॥ ౬ ॥ తే తథేతి ॥ ప్రతిశ్రుత్య అంగీకృత్య ॥ ౭ ॥ ఋషయ ఇతి ॥ వనచారిణః వానరాన్ ॥ ౮ ॥ వానరేంద్రమితి ॥ మహేంద్రాభం మహేంద్రపర్వతాభం - నను వాలినః కథం రామసహాయార్థత్వం రామవధ్యత్వాత్ - ఉచ్యతే - అంగదోత్పాదనద్వారాఽస్య సాహాయ్యకరణాత్ - కించ యది వాలీ నోత్పద్యేత తదా సర్వేషాం వానరాణాం రసాయత్వం న స్యాత్ - నతి చ వాలినిసుగ్రీవవిరోధిని సుగ్రీవమైత్ర్యా వానరసహాయసిద్ధిః - వాలిమైత్ర్యాం తు రావణః క్షణాదేవ సీతాం దద్యాత్ - అతస్సుగ్రీవసఖ్యనిమిత్తత్వాద్వాలినో రామసహాయత్వమితి - తపనః సూర్యః ॥ ౯ ॥ బృహస్పతిరితి ॥ సర్వవానరముఖ్యానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - బృహస్పతిపుత్రత్వాత్ అనుత్తమం బుద్ధిమంతం ॥ ౧౦ ॥ ధనదస్యేతి ॥ కుబేరపుత్రత్వాత్ శ్రీమానిత్యుక్తం - మహాహరిం సర్వకార్యనిర్మాణదక్షం ॥ ౧౧ ॥ పావకస్యేతి ॥ అత్యరిచ్యత అతిశయితో ఽభూత్ ॥ ౧౨ ॥ రూపేతి ॥ రూపమేవ ద్రవిణం ధనం తేన సంపన్నౌ - అత ఏవ రూపసంమతౌ రూపేణ ప్రఖ్యాతౌ - స్వయమిత్యనేన మానససృష్టిర్ద్యోత్యతే ॥ ౧౩ ॥ వరుణ ఇతి ॥ పర్జన్యః వర్షాభిమానిదేవతా ॥ ౧౪ ॥ మారుతస్యేతి ॥ వజ్రసంహననోపేతః వజ్రవదభేద్యశరీరయుక్త ॥ ౧౫ ॥ రుద్రో బ్రహ్మణా నియుక్తో ఽపి రక్షః పక్షపాతిత్వాన్న కంచన సృష్టవాన్ - ఏవం ప్రధానవానరసృష్టిముక్త్వా క్షుద్రవానరసృష్టిం సంగృహ్ణాతి ఇతి ॥ రతాః సక్తాః ॥ ౧౬ ॥

ఏవం వానరసృష్టిముక్త్వా ఋక్షాదిసృష్టిం ప్రాధాన్యేనాహ మేరీతి ॥ వపుష్మంతః పృథువపుషః - అచలే ఏ మేరుమందరసంకాశాః - ఋక్షాః భల్లూకాః - గోపుచ్ఛాః గోలాంగూలాః - అభిజజ్ఞిరే జాతాః - క్షిప్రమిత్యనేన మానససృష్టిరుచ్యతే ॥ ౧౭ ॥ యస్యేతి ॥ రూపం సౌందర్యం - వేషః సంస్థానవిశేషః - తస్య తస్య దేవస్య - తేన రూపాదినా సమస్తః - పృథక్ అన్యోన్యవిలక్షణః - అజాయత - ముఖమాత్రేణ వానరాకారత్వేఽపి సంస్థానాదౌ సర్వే పితృతుల్యా ఏవాసన్నిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ విశేషాంతరమాహ గోలాంగూలీష్వితి ॥ సంమతవిక్రమాః ప్రసిద్ధవిక్రమాః - కేచిద్వానరా గోలాంగూలీషూత్పన్నాః - కేచిద్వానరా ఋక్షీషూత్పన్నాః - కేచిద్వానరాః కిన్నరీషూత్పన్నా ఇతి యోజనా ॥ ౧౯ ॥ ఉత్పాదకక్షేత్రవైవిధ్యమాహ దేవా ఇత్యాది ॥ శ్లోకత్రయమేకాన్వయం - తార్క్ష్యాః గరుడాదయః - నాగాః దిగ్గజాః - ఉరగాః వాసుక్యాదయః - తత్ర విష్ణ్వవతారకాలే ॥ ౨౨ ॥ తేషాం ప్రభావమాహ చతుర్భిః - కామేతి ॥ సర్వత్ర సర్వే ఇత్యనుషంజనీయం - సర్వే కామరూపబలోపేతా భవన్నిత్యేవం యోజనీయం - సర్వాస్త్రకోవిదాః దేవాంశత్వేన స్వయం ప్రతిభాతాస్త్రప్రహారపరిహారోపాయాః - నత్వస్త్రప్రయోక్తారః - శిలాప్రహరణా ఇత్యుక్తేః । విచాలయేయురిత్యాదిషు శకి లిఙ్ - శకిలిఙ్ - కంపనే చలిరిణిచి త్వేఽపి హ్రస్వాభావశ్చాందసః - ఆప్లవేయుః సంతరేయుః - ప్రవ్రజతః వేగేన గచ్ఛతః ॥ ౨౭ ॥ అన్యేషామపి

ఋక్షవానరగోపుచ్ఛాః క్షిప్రమేవాభిజజ్ఞిరే ॥ ౧౭ ॥ యస్య దేవస్య యద్రూపం వేషో యశ్చ పరాక్రమః ।
అజాయత సమస్తేన తస్య తస్య సుతః పృథక్ ॥ ౧౮ ॥ గోలాంగూలీషు చోత్పన్నాః కేచిత్సంమతవిక్రమాః ।
ఋక్షీషు చ తథా జాతా వానరాః కిన్నరీషు చ ॥ ౧౯ ॥ దేవా మహర్షిగంధర్వాస్తార్క్ష్యా యక్షా యశస్వినః । నాగాః కింపురుషాశ్చైవ సిద్ధవిద్యాధరోరగాః ॥ ❈ ॥ బహవో జనయామాసుర్హృష్టాస్తత్ర సహస్రశః । వానరాన్ సుమహాకాయాన్ సర్వాన్ వై వనచారిణః ॥ ❈ ॥ అప్సరస్సు చ ముఖ్యాసు తథా విద్యాధరీషు చ । నాగకన్యాసు చ తథా గంధర్వీణాం తనూషు చ ॥ ౨౨ ॥ కామరూపబలోపేతా యథాకామంవిచారిణః । సింహశార్దూలసదృశా దర్పేణ చ బలేన చ ॥ ❈ ॥ శిలాప్రహరణాస్సర్వే సర్వే పాదపయోధినః । నఖదంష్ట్రాయుధాస్సర్వే సర్వే సర్వాస్త్రకోవిదాః ॥ ❈ ॥ విచాలయేయుశ్శైలేంద్రాన్ భేదయేయుః స్థిరాన్ ద్రుమాన్ । క్షోభయేయుశ్చ వేగేన సముద్రం సరితాం పతిమ్ ॥ ❈ ॥ దారయేయుః క్షితిం పద్భ్యామాప్లవేయుర్మహార్ణవమ్ । నభస్థలం విశేయుశ్చ గృహ్ణీయురపి తోయదాన్ ॥ ❈ ॥ గృహ్ణీయురపి మాతంగాన్ మత్తాన్ ప్రవ్రజతో వనే । నర్దమానాశ్చ నాదేన పాతయేయుర్విహంగమాన్ ॥ ౨౭ ॥ ఈదృశానాం ప్రసూతాని హరీణాం కామరూపిణామ్ । శతం శతసహస్రాణి యూథపానాం మహాత్మనామ్ ॥ ౨౮ ॥ తే ప్రధానేషు యూథేషు హరీణాం హరియూథపాః । బభూవుర్యూథపశ్రేష్ఠా వీరాంశ్చాజనయన్ హరీన్ ॥ ౨౯ ॥ అన్యే ఋక్షవతః ప్రస్థానుపతస్థుస్సహస్రశః । అన్యే నానావిధాన్ శైలాన్ భేజిరే కాననాని చ ॥ ౩౦ ॥ సూర్యపుత్రం చ సుగ్రీవం శక్రపుత్రం చ వాలినమ్ । భ్రాతరావుపతస్థుస్తే సర్వ ఏవ హరీశ్వరాః ॥ ❈ ॥ నళం నీలం హనూమంతమన్యాంశ్చ హరియూథపాన్ ॥ ౩౧ ॥ తే తార్క్ష్యబలసంపన్నాస్సర్వే యుద్ధవిశారదాః ॥ ❈ ॥ విచరంతోఽర్దయన్ దర్పాత్సింహవ్యాఘ్రమహోరగాన్ ॥ ౩౨ ॥ తాంశ్చ సర్వాన్ మహాబాహుర్వాలీ విపులవిక్రమః ॥ ❈ ॥ జుగోప భుజవీర్యేణ ఋక్షగోపుచ్ఛవానరాన్ ॥ ౩౩ ॥ తైరియం పృథివీ శూరైస్సపర్వతవనార్ణవా । కీర్ణా వివిధసంస్థానైర్నానావ్యంజనలక్షణైః ॥ ౩౪ ॥ తైర్మేఘబృందాచలకూటకల్పైర్మహాబలైర్వానరయూథపాలైః । బభూవ భూర్భీమశరీరరూపైస్సమావృతా రామసహాయహేతోః ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే సప్తదశస్సర్గః ॥ ❈

...చ్ఛేద్యత్వాద్యూథపసంఖ్యానమాహ ఈదృశానామితి ॥ శతం శతసహస్రాణి - శతలక్షాణీత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ప్రధానప్రధానానాహ త ఇతి ॥ తే ప్రాగుక్తాస్సుగ్రీవాదిసుషేణాంతాః యూథపాః - ప్రధానేషు హరీణాం యూథేషు సమూహేషు - యూథపశ్రేష్ఠా బభూవుః - వీరాన్ హరీన్ జనయంశ్చ ॥ ౨౯ ॥ తేషాం స్థానమాహ అన్య ఇతి ॥ ఋక్షవతః పర్వతవిశేషస్య - ప్రస్థాన్ సానూని ॥ ౩౦ ॥ రాజయువరాజమంత్రిణో దర్శయతి సూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకేన ॥ సుగ్రీవం యువరాజం - వాలినం రాజానం - నళాదీన్ మంత్రిణః ॥ ౩౧ ॥ తేషాం దుశ్శాసత్వమాహ త ఇతి ॥ తార్క్ష్యః గరుడః ॥ ౩౨ ॥ సర్వేషాం శాసితారమాహ తాంశ్చేతి ॥ ౩౩ ॥ సహాయసంపత్తిపౌష్కల్యం దర్శయతి తైరితి ॥ అర్ణవః అర్ణవవద్ద్వీపం - వివిధసంస్థానైః స్థూలసూక్ష్మహ్రస్వదీర్ఘాదివివిధదేహసంస్థానవద్భిః - నానావ్యంజనలక్షణైః నానాత్వాభివ్యంజకాసాధారణధర్మవద్భిః ॥ ౩౪ ॥ ఉక్తమేవార్థం పునస్సర్గాంతే సంగృహ్య దర్శయతి తైరితి ॥ భీమశరీరరూపైః భయంకరశరీరవేషైః - రామసహాయహేతోః రామసాహాయ్యార్థం - భావప్రధానో నిర్దేశః ॥ ౩౫ ॥ నన్వస్మిన్ సర్గే ధనదస్య సుతః శ్రీమాన్వానరో గంధమాదనః । వరుణో జనయామాస సుషేణం నామ వానరం ॥ శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబల ఇత్యుచ్యతే । యుద్ధకాండే తు రావణం ప్రతి శార్దూలవాక్యే - సుషేణశ్చాత్ర ధర్మాత్మా పుత్రో ధర్మస్య వీర్యవాన్ । పుత్రాస్తై

వన్యతస్యాగపంచకాలాంతరోపహ్నః ॥ గోనాషపయస్కరహాగండదనాదనఇతి | కథమిదం సంగచ్ఛతే - ఉచ్యతే - అత్రవాల్మీకినో క్తసోకతథ్యం - నలేనాగిన తాతాత్స్య చాలిం ప్రసవిష్యలీతి ప్రప్రవర ప్రసాదాత్ | శాఖామృగాస్తు బ్రాహ్మణోక్త్యా కృతవాన్ - రుధిరా పిక్తసవర్ణంగోవిహ్యాలశ్చ తేంద్రియ - లికత్రైలోక్త్యేః | అత్రేదం శంక్యతే - ఋశ్యశృంగేణపుత్రేష్ట్యపక్రమానంతరం దేనాదిసం మోగనం - తతోవికరవణిలీషా - పుత్రత్వంతు గతే విష్ణౌ వానరోత్పత్తిరిత్యుక్తం - తద్విరుధ్యతే - వాలిస్రుగ్రీవయోః రావణదిగ్విజ యకాలికత్వాత్ - వక్ష్యత్యుత్తరకాండే - అర్జునేన విముక్తస్తురావణో రాక్షసాధిపఇత్యారభ్య | తతః కదాచిత్ కిష్కింధాం నగరీం వాలిపాలితాం | గత్వాహ్వయతి యుద్ధాయ వాలినం హేమమాలినమిత్యాదినా ॥ తస్యాచ కార్తవీర్యార్జునకాలికో వాలీకథం రామసమవయస్కస్స్యాత్ - కించ భగవన్ రాక్షసశ్రేష్ఠో యదా ప్రభృతి మేదినీం | పర్యటత్ కింతదాలోకాశ్శూన్యా ఆసన్ ద్విజోత్తమ ॥ రాజావారాజమాత్రోవా కింతదా నాత్రకశ్చన | ధర్షణాం యేన న ప్రాప్తో రావణో రాక్షసేశ్వర ఇతి దిగ్విజయవృత్తాంతే రామేణ పృష్టే అగస్త్యేనార్జునవాలిభ్యాం పరాభవ ఉచ్యమానోర్జునవాలినో రేకకాలత్వమవగమయతి - అపిచ మయో రావణాయ మండోదరీ ప్రదానకాలే - ద్వౌ సుతౌ తు మమత్వస్యాం భార్యాయాం సంబభూవతుః | మాయావీ ప్రథమస్తావద్దుందుభిస్తదనంతరఇత్యుక్తవాన్ | తత్ర దుందుభిర్హ్యాపన్మదాత్ వరదానాచ్చ మత్తో వాలినాహతఇత్యుచ్యతే - అతో వాలినో రావణదిగ్విజయకాలికత్వం వ్యజ్యతే - సుగ్రీవశ్చ వాలి భయాత్ పరిభ్రమన్ దుందుభికళేబర ప్రక్షేపకృతమతంగశాపానంతరం ఋశ్యమూకే ప్రత్యతిష్ఠత్ - అతస్సుగ్రీవస్యాపి వాలితుల్యకాలత్వం గమ్యతే - ఏవం మైందద్వివిదాదయోపి చిరకాలస్థాయినో వగమ్యంతే - వక్ష్యతిరావణం ప్రతి కార్మణ - మైందశ్చ ద్వివిదశ్చోభౌ తావ్యాగాస్తినమోయధి | బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతావమృతప్రాశినావుభావితి ॥ తేన తయో రమృతమథనకాలవర్తిత్వం ప్రతీయతే - సారణవాక్యేచ - ఏష గంధర్వకన్యాయా ముత్పన్నః కృష్ణవర్త్మనః | తదాదేవాసురేయుద్ధే సాహ్యార్థం త్రిదివౌకసామితి క్రోధనస్య దేవాసురయుద్ధేసాహాయకకథనాచ్చిరంతనత్వం - తత్ప్రాయపఠితానామన్యేషామపి వాలిసుగ్రీవమంత్రిప్రభృతీనాం సిద్ధం చిరకాలత్వం - ఏవమన్యత్రాపి వానరాణాముపానామపి చిరస్థాయిత్వం వ్యంజనాద్యత్యావగమ్యతే - అతః కథమేషాం రామావతారకాలికత్వముత్రోచ్యతఇతి - అత్రాస్మద్గురుచరణాః - యద్యపి పూర్వసర్గాంతే విష్ణోర్గర్భప్రవేశముక్త్వా నపుత్రత్వంతు గతే విష్ణావిత్యారభ్య బ్రహ్మవచనానంతరం కథితం - తథాపి ఈనాచ దేవతాస్సర్వాస్స్వయంభూరర్థగవాదమిత్యాదినా సామాన్యేన దేవతాః పృష్టశ్చ బ్రహ్మసందిష్టవాన్ - తే తథోక్తా భగవతా తత్ప్రతిశ్రుత్య శాసనం | జనయామాసురేవంతే పుత్రాన్వానరరూపిణః ఇతి సామాన్యేన దేవైర్వానరసృష్టిశ్చోక్తా ॥ అథ బ్రహ్మణో జాంబవత్ సృష్టిపక్ పూర్వసిద్ధామింద్రాదిభ్యోవాల్యాదిసృష్టిమనువదతి వానరేంద్రం మహేంద్రాభమింద్రో వాలినమూర్జితమిత్యాదినా | అత ఏవహివాలినంజనయామాసేత్యుక్తం నతు తదాజనయామాసేతి | అన్యత్ర పునఃవిరోజనయామాసుర్హృష్టాస్తత్ర సహస్రశ ఇతి తత్కాలవాచీ తత్రశబ్దః ప్రయుక్తః | ఇంద్రాదయఋష్యే పమమన్యంత బ్రహ్మనియోగానంతరం కిము పూర్వసర్గే రావణవధాయాగమత్పన్నా ఏవసాహాయ్యం కరిష్యంతీతి - మైత్తూ పూర్వం పుత్రానోత్పాదితాస్తే పునస్తదా జనయామాసుః - అత ఏవ పింగండవర్ణకన్యాయామాముత్పన్నః కృష్ణవర్త్మనః | తదాదేవాసురేయుద్ధే సాహాయ్యార్థం త్రిదివౌకసామిత్యాదినా క్రోధనాదీనామన్యాంపి సృష్టిరుచ్యతే ॥ తస్మాన్నకోపి విరోధఇత్యాహుః - యద్వా రామావతారకాల ఏవ వాల్యాదిజన్మ - వాలిజయశ్చార్జునజయావ్యవహితోత్తరకాలికః తతశ్చబుద్ధిస్యాన్నతద్యుమాత్రపరత్వాత్ - అత ఏవ తతః కదాచిదిత్యుక్తం - అగస్త్యేనార్జునవాలివిజయయోర్యుగపత్కథనం రావణజయత్వేన కృష్ణశంకసశీతు పాలౌ జహూసేతివత్ - దుందుభిశ్చ వరదానేన నదాయవా మత్తశ్చ - తతశ్చ తస్య బహుకాలానంతరమపి వాలినా యుద్ధం సంభవత్యేవ - ఏవమన్యదప్యూహ్యం - నర్మదా ప్రమాపగత క్రమోనవాధితవ్యః - దేవాసురయుద్ధేసాహాయ్యార్థమిత్యత్రాపి సాహాయ్యసమర్థ ఇత్యర్థోబోధ్యః - అమృతప్రాశినా అమృతప్రాశితుల్యావిత్యర్థః - యద్వా - అయం బ్రహ్మణా నానప్రకారః ప్రాచీన ఏవ ప్రయోగాదర్శకపినోపపద్యతే - పుత్రత్వంతు గతే విష్ణౌ గంతుం వ్యవసిత ఇత్యర్థః - వ్యవసాయశ్చ విష్ణోర్బ్రహ్మణా విక్తే ప్రార్థనాత్ - అత ఏవ పూర్వసర్గే హంతా యుంవిహితస్సర్వసాధోపాయో దురాత్మన ఇత్యుక్తం | అత ఏవా మునివృత్తాంతం ననత్కుమారో విదిత్వా సమంత్రా గోనా వేతిబోధ్యం - బ్రహ్మప్రార్థనంచ రావణస్యమానుషాదన్యత్రభయం నాస్తి త్వమ్మృశ్యశృంగేణయక్ష్యమాణస్య దశరథస్య పుత్రో భవేతి - అత ఏవ కృతనం కేతతయా విష్ణురుపయాత ఇత్యుక్తం | యద్వా - తతో దేవాన్సగంధర్వాన్ ఇత్యాదికాత్ పూర్వసర్గాత్ ప్రభృతి బ్రహ్మలోకవృత్తాంతః - తస్మిన్ సదసి - బ్రహ్మసదసీత్యర్థః - అత ఏవ స్వలోకమాగచ్ఛేత్యుక్తం - నతు గచ్ఛేతి - తథా సైవం సంగతిః - పుత్రకామేష్టిపర్యంతముక్త్వా తత్ర గ్ని పురుషావిర్భావోపోద్ఘాతత్వేన చిరంతనవృత్తాంతమనుషివతి తతో దేవా ఇత్యాది ॥ తత ఇతి ప్రస్తావాంతరారంభార్థః - అథపితరం రోచయామాసతదా దశరథస్య పమిత్యం తే విష్ణువృత్తాంతే విహాతే పుత్రత్వంతు గతే - అభ్యుపగత ఇతి పుత్రత్వాంగీకారానంతరం దేవాంశవానరోత్పత్తేర్వక్తవ్యత్వేపి వంవృత్తాంతం తత్రావస్థాప్య - సకృత్తాం నిశ్చయం విష్ణురామంత్ర్య చ పితామహం | అంతర్ధానం గతో దేవైః పూజ్యమానో మహర్షిభిరిత్యాదినా విష్ణువృత్తాంతమేవానుప్రవిశ్య గర్భప్రవేశపర్యంతముక్త్వా ప్రాగవస్థాపితం దేవవృత్తాంతమేవపుత్రత్వంతుగత ఇత్యాదినా పునః ప్రతిపాదయతి | ఏతావన్న వృత్తాంతకాలస్య దేవమానేనాల్పత్వేపి మనుష్యమానేన బహువర్షాగతా ఏవేతి పరప్రార్థనవత్ - అతో భాగగ్రహార్థం సమవేత్య బ్రహ్మసదసి గత్వా స్వకార్యం విజ్ఞాప్య తతో శ్వమేధభాగాన్ గృహీత్వా గతా దేవా ఇతి నవర్ణసమంజసం ॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్సర్గః ॥ ※※※※

కోసలానామముదితస్స్ఫీతో జనపదో మహానిత్యాదినా భగవతో అవతారనిమిత్తాన్యుక్తాని - అథావతారం దర్శయత్యష్టాదశే - నివృత్తే త్విత్యాది ॥ అత్ర పుత్రోత్పత్తిం విచింతయన్నిత్యేవమంతో గ్రంథో హుతాశనాదిన్యసమాని అజనశ్చిరేణ గర్భాన్ ప్రతిపేదిర ఇత్యేతచ్ఛేషమనూద్యతే - నివృత్తే సమాప్తే - హయమేధే - పుత్రేష్ట్యా సహిత ఇతి శేషః ॥ ౧ ॥ సమాప్తేతి ॥ దీక్షాయాం యో నియమో దీక్షానియమః - ప్రవివేశ ప్రవేష్టుముపచక్రమే - ఆదికర్మణి క్తః కర్తరి ప్రశస్తం ॥ ౨ ॥ యథేతి ॥ మునిపుంగవం వసిష్ఠం ॥ ౩ ॥ శ్రీమతామితి ॥ శుభ్రాణి దశరథదత్తవస్త్రాదిభిః ॥ ౪ ॥ గతేష్వితి ॥ ద్విజోత్తమాన్ వసిష్ఠాదీన్ ॥ ౫ ॥ శాంతయేతి ॥ అథ నగరప్రవేశానంతరం - సానుయాత్రేణ సభృత్యేన - రాజ్ఞా రోమపాదేన - అన్వీయమానః అనుగమ్యమానః ॥ ౬ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం ఋశ్యశృంగవత్ - తాన్ ద్విజోత్తమాన్ - సంపూర్ణమానసః సంపూర్ణమనోరథః ॥ ౭ ॥ తత ఇత్యర్ధత్రయం ॥ తిథిత్రయం ॥ తత ఇతి ॥ ఋతూనామితి అపేక్షత్వాత్ ప్రథమార్థే షష్ఠీ ॥ ౮ ॥ అథ భగవతః ప్రాదుర్భావం దర్శయతి త్రిభిః - తతశ్చేత్యాది ॥ తతోఽశ్వమేధసమాప్త్యపేక్షయా - పాయసోపయోగాద్వా - స చ వైశాఖాదౌ భవేత్ - ద్వాదశే అస్య పూరణ ఇతి డట్ - చైత్రీ పౌర్ణమాస్యస్మిన్నితి చైత్రః - స చ పౌర్ణమాసీతి సంజ్ఞాయామణ్ - చకారో వారసముచ్చయార్థః - నావమికే నవమ్యాం - వినయాదిత్వాల్లస్వార్థే ఠక్ - తిథయోగ్యో స్తిథిరితి తిథిశ్శబ్దస్య పులింగస్యాపి సంభవాత్ - అదితిర్దేవతా యస్య తదదితిదైవతం - తస్మాద్దేవతాంతాత్తాదర్థ్యే యత్ - స్వార్థే అణ్ - నక్షత్రే పునర్వస్వోరిత్యర్థః - పునర్వసూ నక్షత్రమదితిర్దేవతేతి శ్రుతేః । పంచసు గ్రహేషు స్వోచ్చస్థేషు సూర్య గురు శుక్రాంగారక శనీషు స్వోచ్చస్థానస్థితేషు సత్సు - ఉచ్చస్థానలక్షణముక్తం వరాహమిహిరేణ - అజవృషభమృగాంగనాకుళీరాఝషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగా ఇతి । కర్కటే కర్కటాఖ్యే - లగ్నే రాశ్యుదయే - రాశీనాముదయో లగ్నమిత్యమరః । వాక్పతౌ బృహస్పతౌ - ఇందునా సహ

నివృత్తే తు క్రతౌ తస్మిన్ హయమేధే మహాత్మనః । ప్రతిగృహ్యామరా భాగాన్ ప్రతిజగ్ముర్యథాగతమ్ ॥ ౧ ॥ సమాప్తదీక్షానియమః పత్నీగణసమన్వితః । ప్రవివేశ పురీం రాజా సభృత్యబలవాహనః ॥ ౨ ॥ యథార్హం పూజితాస్తేన రాజ్ఞా వై పృథివీశ్వరాః । ముదితాః ప్రయయుర్దేశాన్ ప్రణమ్య మునిపుంగవమ్ ॥ ౩ ॥ శ్రీమతాం గచ్ఛతాం తేషాం స్వపురాణి పురాత్తతః । బలాని రాజ్ఞాం శుభ్రాణి ప్రహృష్టాని చకాశిరే ॥ ౪ ॥ గతేషు పృథివీశేషు రాజా దశరథస్తదా । ప్రవివేశ పురీం శ్రీమాన్ పురస్కృత్య ద్విజోత్తమాన్ ॥ ౫ ॥ శాంతయా ప్రయయౌ సార్ధమృశ్యశృంగస్సుపూజితః । అన్వీయమానో రాజ్ఞాథ సానుయాత్రేణ ధీమతా ॥ ౬ ॥ ఏవం విసృజ్య తాన్సర్వాన్ రాజా సంపూర్ణమానసః । ఉవాస సుఖితస్తత్ర పు

భగవదవతారఘట్టః

త్రోత్పత్తిం విచింతయన్ ॥ ౭ ॥ తతో యజ్ఞే సమాప్తే తు ఋతూనాం షట్సమత్యయుః ॥ ౮ ॥ తతశ్చ ద్వాదశే మాసే చైత్రే నావమికే తిథౌ ॥ ౯ ॥ నక్షత్రేఽదితిదైవత్యే స్వోచ్చసంస్థేషు పంచసు । గ్రహేషు కర్కటే లగ్నే వాక్పతావిందునా సహ ॥ ౧౦ ॥ ప్రోద్యమానే జగన్నాథం సర్వలోకనమస్కృతమ్ । కౌసల్యాజనయద్రామం

సహ - ప్రోద్యమానే ఉదయతి సతి - అర్ధమాత్రమేవ పదం - అత్ర ప్రోద్యమాన ఇత్యుక్తత్వాత్ పునర్వసునక్షత్రస్య కర్కటరాశిగతత్వాచ్చ తత్రేందుస్థితత్వమవగమ్యతే - కర్కటకస్తు గురోరుచ్చస్థానం - ఇందునా సహ వర్తమానో గురుస్తత్ర వర్తత ఇతి గురురుచ్చస్థః - చైత్రమాసే సూర్యస్య మేషరాశౌ ప్రవేశాత్ సూర్యోప్యుచ్చగ ఏవ - బుధస్తు సదా రవిసన్నిహితో న పదాచ్చస్థానస్థః - చంద్రశ్చ కర్కటగో నోచ్చస్థః - తథా చ పరిశేషాన్మందాంగారకశుక్రాస్తులామకరమీనస్థా ఇతి పంచానాముచ్చస్థత్వం - నామకీర్తనం వినా పంచోచ్చత్వకథనం తత్తద్విశేషప్రాపణాయ - యదాహుః - ఏకగ్రహోచ్చజాతస్య సర్వారిష్టవినాశనం । ద్విగ్రహోచ్చే తు సామంతః త్రిగ్రహోచ్చే మహీపతిః ॥ చతుర్గ్రహోచ్చే సమ్రాట్ స్యాత్ పంచోచ్చే లోకనాయక ఇతి ॥ ప్రత్యేకోచ్చఫలం చాహుః - సూర్యే స్వోచ్చగతే జాతస్సైనాపత్యమవాప్నుయాత్ । భౌమే స్వోచ్చగతే జాతో వనే రాజా భవిష్యతి ॥ గురౌ స్వోచ్చగతే జాతో జనరాజ్యాధిపో భవేత్ । శుక్రే స్వోచ్చగతే జాతో రాజ్యశ్రియమవాప్నుయాత్ ॥ శనౌ స్వోచ్చగతే జాతో రాజ్యాధిపసమో భవేదితి । గురుచంద్రయోగఫలముక్తం మిహిరేణ - దృఢసౌహృదో వినీతస్స్వబంధుసంమానకృద్ధనేశశ్చ । శశిగురుయోగే గుణశీలస్సురద్విజేభ్యో రతో భవేన్నరుష ఇతి ॥ రవిబుధయోగఫలంచ తత్రైవోక్తం - వేదాంతవిత్స్థిరధనో రవిబుధయోగే ప్రాప్తయశో యశోర్థీ స్యాత్ । ఆర్యస్త్రీపతిరయితస్సలాంఛనబలరూపవిద్యావాన్ ॥ చైత్రమాసజన్మఫలం - చైత్రే మధురభాషీ స్యాదహంకారసుఖాన్వితః । నవమీజన్మఫలం - దీర్ఘవైరీ బుధిఖ్యాతో వశ్యస్మరస్స్వపండితః । సర్వయస్సర్వభూతేభ్యో నవమ్యాం జాయతే నరః ॥ నక్షత్రఫలం - సహిష్ణుః క్షుధార్థవృత్తిశ్చ శైష్మ్యశ్చ నాట్యకోవిదః । అగ్రధ్నా రత్నసంపుష్టో ఫ్రూగోదితిధిష్ణ్యజః ॥ చతుర్థపాదజన్మఫలం - కాంతిః ప్రియవపుశ్శ్లక్ష్ణస్సుజనప్రియదర్శనః । లక్ష్మీవాన్ ప్రియవాదీ చ ఆదిత్యాంతే ప్రజాయతే ॥ ఉచ్చస్థేన బృహస్పతినా సమం చంద్రస్య స్థితిః కర్కట ఇతి పునర్వసుచతుర్థపాదత్వం సిద్ధం - చైత్రే పునర్వసూశుక్లపక్ష ఏవేతి సిద్ధం - కర్కటలగ్నజన్మఫలం - కర్కటే లగ్నకే చంద్రయుక్తే దృష్టే చ భోగవాన్ । గురుణా వీక్షితే యుక్తే సనాథో బహుభోగవాన్ - తానిమాన్ ఫలవిశేషాన్ సూచయితుం మాసతిథ్యాదికీర్తనం - తథైవాహ జగన్నాథమిత్యాదినా - జగన్నాథమిత్యనేన పంచోచ్చే లోకనా

జగన్నాథం ఉదారకీర్తిం - ఉన్నతస్య గురుయా అఖిలమహా సర్వలోకనమస్కృతమితి - యథాహ పురాధిపే - కవిస్సుగీతం ప్రభు ... నస్యశ్రీదాతా ... కృత్వా నృపపూజాం శ్మశుభిః । దేవద్విజారాధనతత్పరో భవేన్నరో దేవగురౌ ... స్థితే ॥ రామంపశ్చాద్రామాఖ్యం - యద్వా రామం శ్యామవర్ణం - అథ రామః సావిత్ర్యా విత్యత్రాదశ్యామావితివ్యాఖ్యానాత్ - అనేన కర్కటకే కన్యాంశే జాత ఇత్యవ్యజ్యతే - కన్యాయా బుధాంశత్వాత్ , బుధస్య చ శ్యామత్వాత్ - శుక్రాంశత్వాద్వా - యథాహ మిహిరః - రక్త శ్యామో భాస్కరో గౌర ఇందుః ... త్యచ్ఛాంగారక్తగౌరశ్చ వక్రం । హ్రస్వాశ్శ్యామో జ్ఞో గురుగౌరగాత్రశ్యామశ్శుక్రో భాస్కరిం కృష్ణదేహ ఇతి ॥ సర్వలక్షణసంయుతం సర్వలక్షణైస్సాముద్రికోక్తైః పూర్ణం - ఇదం లగ్నచంద్రబలం - పూర్ణశశితకరే లగ్నే తేజస్వీ నిత్యగర్వితః ఇతి హోరాశాస్త్రాత్ । విష్ణోరర్ధం విష్ణుమయస్య పాయసస్యార్ధాంశపరిణామరూపం - పుత్రం పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి పుత్రః తం పునస్సంవిశేషయతి ఐక్ష్వాకువర్ధనమితి - ఐక్ష్వాకస్య దశరథస్య వర్ధనం - అనేన లగ్నస్య సౌమ్యగ్రహయోగఫలం దర్శితం - యథా। నరశ్చైరాయన్నృపపూజితస్సుశీలః ... ధవేత్ సౌమ్యయుతం యథా తథా । లగ్నే తథా స్వామినిరీక్షితే ... కుశాగ్రబుద్ధిః కులవర్ధనః ॥ మహాభాగం మహాభాగ్యయుక్తం - అనేన ఏకం చంద్రకృతం పితృభాగ్యయోగాత్ పరిత్రాయత ఇతి సూచ్యతే - యదాహ హోరాప్రదీపే - జన్మకాలకలగ్నాచ్ఛశీ చంద్రం కేంద్రగతో యది । జాతస్య వినయో విత్తం జ్ఞానం బుద్ధిశ్చ నైపుణం ॥ హనంపణపరస్థే ... మధ్యస్యతానవస్యవ । అహాక్లిమస్థశ్చ చంద్రస్వేదు ... స్థానిభవంతిహి ॥ స్వాంశే ధీమిత్రస్యనవాంశకే వా చంద్రే తు వాచస్పతినా చ దృష్టే ॥ ... థే శితకరే వరాత్రౌ శుక్రేణ దృష్టే ధనవాన్ సుఖీ స్యాత్ ॥ ఏవం కేమద్రుమయోగోపనాసిత్యుచ్యతే - కేమద్రుమో నామ చంద్రస్యోభయపార్శ్వే గ్రహాభావః - నహ్యత్ర ఇమమనేన సంహార కశ్చిద్గ్రహోస్తి - తథాహ గార్గ్యః - వ్యయార్థోభయగశ్చాంద్రాద్వినా భానుం న చేద్గ్రహః । యోగః కేమద్రుమో నామ జాతస్యాస్య దత్రిగర్హితం ॥ సంతానబంధుజనవస్త్రసుహృద్విహీనో దారిద్ర్యదైన్యవదుఃఖమలైరుపేతః । ప్రేష్యః ఖలశ్చ కలహో విరుద్ధవృత్తిః కేమద్రుమే భవతి పార్థివవంశజోపి ॥ ఏతత్ సర్వమాత్మానుభావేన ఇతి శ్రీయత ఇత్యుచ్యతే మహాభాగ శబ్దేన - యదాహ మణిత్థ - లగ్నాత్ కేంద్రగతే చంద్రే గ్రహైరేకాదిభిర్యుతే । కేమద్రుమఫలం న స్యాత్ కేచిత్ కేంద్రనవాంశకే ॥ ఏవం దోషాంతరపరిహారోపి - యదా - అష్టమేశకగత్రస్థే సుతేశే వా కళత్రగే । మంగళేవా

మం సర్వలక్షణసంయుతమ్ ॥ ❋ ॥ విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్రమైక్ష్వాకువర్ధనమ్ ॥౧౦౺॥ కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా ॥ ❋ ॥ యథా వరేణ దేవానామదితిర్వజ్రపాణినా ॥౧౧౺॥ భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః ॥ ❋ ॥ సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగస్సర్వైస్సముదితో గుణైః ॥ ౧౨౺॥ అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాజనయత్సుతౌ ॥ ❋ ॥ వీరౌ సర్వాస్త్రకుశలౌ విష్ణోరర్ధసమన్వితౌ ॥౧౩౺॥

కళత్రస్థే భార్యానాశం ప్రకుర్వత ఇతి ॥ ౧౦౺ ॥ కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా । యథా వరేణ దేవానామదితిర్వజ్రపాణినా ॥ ... వరేణ కేవలం యజ్ఞకృతః - కింతు కౌసల్యా స్వయం కృత ఇత్యాహ - కౌసల్యా తేన శుశుభే - కుతః - పుత్రేణ పుత్రత్వేనావతీర్ణేన - పుత్రత్వేనావతీర్య స్వమనోరథపూరణాదితి భావః - అమితతేజసా - సద్యోజ్యోతిర్భవతి జాయమాన ఇత్యుక్తరీత్యా జన్మలబ్ధనిరవధికతేజసా - యథా అదితిః వజ్రపాణినావగత్వచిహ్నభూతరేఖామయవజ్రయుక్తపాణితలేన - దేవానాం వరేణ ఉపేంద్రేణ-శుశుభే తథా - అథాపూర్వజన్మన్యదితిర్గతవిశేషైర్విశిష్టం పుత్రం లబ్ధవతి తథేయమపీత్యర్థః - యద్వా అమితతేజసా జగత్ప్రకాశకాంత్యా కులస్యాపి ప్రకాశకేన - సూర్యస్యాపి భవేత్ సూర్యః ఇతివత్ । తతోఖిలజగత్పద్మబోధాయాచ్యుతభానునా । దేవకీపూర్వసంధ్యాయామావిర్భూతం మహాత్మనేత్యుక్తాచ్యుతభానోరప్యతిశయితతేజసా - దేవానాం వరేణ ఇంద్రేణ - వజ్రపాణినేత్యుభయవిశేషణం - వజ్రహస్తేన వజ్రరేఖాయుక్తహస్తేన చ - అనేనైవ సాధారణధర్మేణోపమానోపమేయభావః - యద్వా - లౌకికానామింద్రే శ్రేష్ఠత్వబుద్ధ్యా తదనుసారేణోపమా - ఇషువత్ గచ్ఛతి సవితేతివత్ । యద్వా దృష్టిదోషపరిహారాయ హీనోపమా ప్రక్రియతే - అధ్యాయంశ్లోకః ... విశేషతయా మాత్రరిష్టభంగేన తదతిశయావహత్వద్యోతనాయ - తథాహి - మాతృకారకశ్చంద్రః సచ పదిత్వ గురుణాయుక్తో ... రమనివర్తయతి ॥ ౧౧౺ ॥ అథపాయసోపయోగక్రమేణ కౌసల్యానంతరం కైకేయ్యాం ప్రసవమాహ భరత ఇతి ॥ సాక్షాద్విష్ణోః ప్రత్యక్షస్య రామస్య - చతుర్భాగః చతుర్థాంశః - రామస్య విష్ణ్వర్ధత్వాత్తస్య చతుర్థాంశ విష్ణోరష్టమాంశ ఇత్యర్థః - యద్వా - సాక్షాద్విష్ణోర్వైకుంఠవాసినః-చతుర్థాంశః చతుర్థస్యాంశః - అష్టమభాగ ఇత్యర్థః - యద్వా - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూత ఇతి సోఽవ్యయముచ్యతే - యద్వా సాక్షాదవ్యవధానేన జజ్ఞే - రామాదనంతరం జజ్ఞ ఇత్యర్థః - సర్వైః రామసంబంధితయోక్తైః గుణైః సముదితః ఉపేతః ॥ ౧౨౺ ॥ అథేతి ॥ అథ భరతజననానంతరం - ద్వివచనేన యమళత్వముచ్యతే - అర్ధసమన్వితౌ సమన్వితార్ధౌ - పరనిపాతః - అర్ధశబ్దోంశమాత్రవాచీ - సమన్వితౌ చతుర్థభాగాష్టమభాగరూపౌ - భిత్తంశకం ఖండేవాపుంస్యర్ధోర్ధంసమేంశక ఇత్యమరః । అన్యథా పాయసప్రదానక్రమవిరోధః - సమన్వితశబ్దేన యుగపదుపయుక్తత్వముచ్యతే ॥ ౧౩౺ ॥ త్రయాణాం జన్మకాలమాహ పుష్య ఇతి ॥ పుష్యే పుష్యయుక్తతిథౌ - నక్షత్రేణ యుక్తః కాల ఇతి విహితస్యాణః ప్రత్యయస్య లుబవిశేష ఇతి లుప్ - మీనస్య గురుక్షేత్రత్వాత్తజ్జన్మఫలమాహ ప్రసన్నధీరితి - సార్వసర్వదేవతాకే నక్షత్రే - అశ్లేషానక్షత్రం సర్పదేవతా ఇతి శ్రుతిః । సమీ

త్రాయాః పుత్రౌ సౌమిత్రీ - సార్పే దిత్యాదిషు - కుళీరే కర్కటకే - భరతజననస్య లగ్నాత్ పూర్వత్వజ్ఞాపనాయ శ్రోత్రాదిత ఇత్యుక్తం - అన్యథా చైత్రకర్కటకస్య మాధ్యాహ్నికత్వేన విరోధాత్ - యద్వా - ఉదితే ప్రవృద్ధే-మధ్యాహ్నకాల ఇత్యర్థః - పంచోచ్చత్వం గురుచంద్రయోరిత్యాదిసర్వత్ర సమానం - రామస్య పునర్వసునక్షత్రం తిథిర్నవమీ - భరతస్య పుష్యం దశమీ - సౌమిత్రోశ్చ దశమి ఆశ్లేషతారేతి విశేషః ॥ ౧౪ ॥ రాజ్ఞ ఇతి ॥ ఏకతేఽపి పృథగ్వర్తమానాః - ఏకస్య చతుర్ధావస్థానే ఉపమానమాహ ప్రోష్ఠేతి - ప్రోష్ఠో గౌః తస్యేవ పాదా యాసాం తాః ప్రోష్ఠపదాః - సుప్రాతేత్యాదిసూత్రే అచ్ప్రత్యయాంతా నిపాతితః - రుచ్యా కాంత్యా - ప్రోష్ఠపదోపమాః రాజ్ఞోఽనురూపాశ్చత్వారః పుత్రా జజ్ఞిరే - యజ్ఞఫలం నిర్వృత్తమితి భావః - పృథగ్గుణవంత ఇతి వా - ప్రత్యేకమనన్యసాధారణగుణవంత ఇత్యర్థః - రామస్య సౌమ్యాదిధర్మరుచిః - లక్ష్మణస్య శేషత్వజ్ఞానం - భరతస్య భగవత్పారతంత్ర్యధీః - శత్రుఘ్నస్య భాగవతపారతంత్ర్యమితి వరస్పరవిలక్షణగుణవంత ఇత్యర్థః ॥ కేచిత్తు ॥ రాజ్ఞ ఇతి ॥ ప్రోష్ఠపదోపమాశ్చతుర్ణాం సాదృశ్యాత్ - ప్రోష్ఠపదశబ్దేన పూర్వోత్తరప్రోష్ఠపదరూపాణి చత్వారి నక్షత్రాణ్యుచ్యంతే ॥ ౧౫ ॥ జననకాలికశుభనిమిత్తాని దర్శయతి జగురితి ॥ కలం అవ్యక్తమధురం యథా భవతి తథా - జగుః - ఖాత్ ఆకాశాత్ ॥ ౧౬ ॥ అథ జాతకర్మోత్సవమాహ ఉత్సవశ్చేతి ॥ అయోధ్యాయామిత్యనేన ప్రతిగృహముత్సవోఽభూదిత్యుచ్యతే - జనాకులః బహుజనః - ఇదమర్ధమేకం ॥ ౧౭ ॥ రథ్యాశ్చేతి ॥ గాయనైః గాయకైః - వాదనైః వాద్యశీలైః - అపరైః సూతమాగధవందిభిశ్చ - విరావిణ్యః శబ్దవత్యః - రథ్యా అసన్ ॥ ౧౮ ॥ అథ దానసమృద్ధిమాహ ప్రదేయానితి ॥ ప్రదేయాన్ పారితోషికాన్ - సూతమాగధవందినామిత్యేకశేషః - సూతాః పౌరాణికాః - మాగధాః వంశావళికీర్తకాః - వందినః స్తుతిపాఠకాః - సూతాదీనాం ప్రదేయాన్ దదావిత్యన్వయః - గోధనాని గోరూపధనాని - సహస్రశః సహస్రాణి ॥ ౧౯ ॥ అతీత్యేత్యర్ధమేకం ॥ లక్ష్మణజన్మదినాపేక్షయా ఏకాదశాహాత్వం - రామజన్మదినాపేక్షయా

పుష్యే జాతస్తు భరతో మీనలగ్నే ప్రసన్నధీః ॥ ❖ ॥ సార్పే జాతౌ తు సౌమిత్రీ కుళీరేఽభ్యుదితే రవౌ ॥ ౧౪ ॥ రాజ్ఞః పుత్రా మహాత్మానశ్చత్వారో జజ్ఞిరే పృథక్ ॥ ❖ ॥ గుణవంతోఽనురూపాశ్చ రుచ్యా ప్రోష్ఠపదోపమాః ॥ ౧౫ ॥ జగుః కలం చ గంధర్వా ననృతుశ్చాప్సరోగణాః ॥ ❖ ॥ దేవదుందుభయో నేదుః పుష్పవృష్టిశ్చ ఖాచ్చ్యుతా ॥ ౧౬ ॥ ఉత్సవశ్చ మహానాసీదయోధ్యాయాం జనాకులః ॥ ౧౭ ॥ రథ్యాశ్చ జనసంబాధా నటనర్తకసంకులాః । గాయనైశ్చ విరావిణ్యో వాదనైశ్చ తథాపరైః ॥ ౧౮ ॥ ప్రదేయాంశ్చ దదౌ రాజా సూతమాగధవందినామ్ । బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ విత్తం గోధనాని సహస్రశః ॥ ౧౯ ॥ అతీత్యైకాదశాహం తు నామకర్మ తథాకరోత్ ॥ ౧౯ ॥ జ్యేష్ఠం రామం మహాత్మానం భరతం కైకయీసుతమ్ ॥ ❖ ॥ సౌమిత్రిం లక్ష్మణమితి శత్రుఘ్నమపరం తదా ॥ ౨౦ ॥ వసిష్ఠః పరమప్రీతో నామాని కురుతే తదా ॥ ౨౧ ॥ బ్రాహ్మణాన్ భోజయామాస పౌరాన్ జానపదానపి । అదదాద్బ్రాహ్మణానాం చ రత్నౌఘమమితం బహు ॥ ౨౨ ॥ తేషాం జన్మక్రియాదీని సర్వకర్మాణ్యకారయత్ ॥ ౨౨ ॥ తేషాం కేతురివ జ్యేష్ఠో రామో రతికరః పితుః ॥ ❖ ॥ బభూవ భూయో భూతానాం స్వయంభూరివ సమ్మతః ॥ ౨౩ ॥ సర్వే వేదవిదశ్శూరాస్సర్వే లోక

ద్వాదశదినం తత్ - వసిష్ఠ్యే ప్రథమసూతకేనైవ నిర్వృత్తేన సర్వసూతకనివృత్తేః - ద్వాదశాహే నామకరణవచనముపపన్నమేవ - అన్యథా క్షత్రియస్య ద్వాదశాహం సూతకమితి శ్రుతిప్రయోగాచ్చ రాజ్ఞాం నామకరణమితి స్మృతిర్విరుధ్యేత - నామకర్మ నామకరణం - తథా జాతకర్మవదిత్యుత్సవాతిశయోఽతిదిశ్యతే ॥ ౧౯ ॥ తస్య కిం నామాకరోదిత్యత్రాహ జ్యేష్ఠమితి ॥ రామం రామనామానం - రమంతేఽస్మిన్ సర్వే జనా గుణైరస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యేతి భావః - మహాత్మానం మహాస్వభావం - నిరవధికగుణమితి యావత్ - అనేన రామపదప్రవృత్తినిమిత్తముక్తం - రాజా జ్యేష్ఠపుత్రం రామనామకమకరోత్ - కైకయీసుతం భరతనామానమకరోత్ - భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణాదివహ ప్రాసంగికోక్తిరీత్యా రాజన్మృతే రామే చ వనం గతే అరాజకరాజ్యభరణాదితి భావః - ఏవం సౌమిత్రిం సుమిత్రాపుత్రం లక్ష్మణ ఇతి మయుక్తమకరోత్ - రామకైంకర్యలక్షణసంపద్యుక్తత్వాల్లక్ష్మణః - లక్ష్మ్యై అచ్ఛేతి పామాదిపాఠాదికారస్యాకారః - మత్వర్థీయో నః - అత ఏవ లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్న ఇతి వక్ష్యతి ॥ అపరం సౌమిత్రిం - శత్రుఘ్నం శత్రుఘ్ననామానమకరోత్ - శత్రూన్ హంతీతి శత్రుఘ్నః ॥ ౨౦ ॥ నను క్షత్రియస్య నామకరణే నధికారాత్ పురోహితకర్తృకత్వస్మరణాత్ కథం దశరథస్య నామకర్మకర్తృత్వమిత్యాశంక్య పురోహితద్వారా కర్తృత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ వసిష్ఠ ఇతి ॥ తదా ద్వాదశేఽహని - అత ఏవాకారయదితి వక్ష్యతి ॥ ౨౧ ॥ నామాదినాందీకరణమితి నియమాన్నామకర్మణి నాందీకరణమాహ బ్రాహ్మణానితి ॥ పౌరేత్యాది బ్రాహ్మణవిశేషణం - రాజ్ఞేతి శేషః - బ్రాహ్మణానామితి సంభోదసామాన్యే షష్ఠీ - అమితం అసంఖ్యేయం - బహు బహుప్రకారం ॥ ౨౨ ॥ ఉక్తానువాదపూర్వకమితరసంస్కారకరణం దర్శయతి తేషామిత్యర్ధం ॥ ఆదిశబ్దేనాన్నప్రాశనచౌలోపనయనాదిగృహ్యతే ॥ ౨౨ ॥ ఉక్తం రామస్య మహాత్మ్యముపపాదయతి తేషామితి ॥ తేషాం సుతానాం మధ్యే - వయసా జ్యేష్ఠః - కేతురివ ధ్వజ ఇవ - నిజకులప్రకాశకః - పితుర్భూయో రతికర సంతోషకృత్ - భూతానాం స్వయంభూరివ సమ్మతః - నిత్యప్రేమాస్పదం బభూవ ॥ ౨౩ ॥ ఉపనీతానామేషాం వేదాధ్యయనాదికమాహ సర్వ ఇతి

వేదవిదః అధీతవేదాః - విద్యాలాభశక్తస్సార్థక్యకర్తృ - శూరా ఇత్యనేనాదీకదను వేదార్థానుష్ఠానం - లోకహితే రతా ఇత్యనేనదను వేదార్థ ఖ్యాపనశాగ్ర్యపరత్వం - వేదార్థజ్ఞానస్థిమాహాత్మ్యాశ్రితి - జ్ఞానకారక గుణవంతి మహానముదితాగుణైరితి - గుణైః ఔదార్యాదిభిః - అ పస్య విశేషః ॥ ౨౪ ॥ అథప్రత్యేకమసాధారణాన్ గుణానాహ - రామస్య మహాగుణానాహ తేషామితి ॥ అపిశబ్దేనాస్యేషాం రఘువంశ్యానామపి మధ్యఇత్యర్థః - మహాతేజాః మహాప్రతాప - సత్యపరాక్రమ ఇమె ఘువీర్యః - నిర్మలశ్శశాంక ఇవసర్వలోకస్య-ఇష్ట సర్వదా దర్శనీయః-అభవదితిశేషః ॥ ౨౫ ॥ గజంతి తత్ర రామస్య సుపూజ్యతే - గజస్కంధేష్విత్యాది త్రైరణసంపుటి - రామ ఇవ గజస్కంధారోహణాదౌ నకోపినమర్థ ఇతిగజసాదిష్వర్ధతే తత్ర వర్ణం-ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యమ్ ॥ ౨౬ ॥ అథలక్ష్మణగుణవిశేషానాహ బాల్యాదిత్యాదినిర్వతుర్భిః ॥ లక్ష్మీంవర్ధయతీతిలక్ష్మీవర్ధనః - బాల్యాప్రభృతిలక్ష్మణః సోదరహాయితి హ్రస్వః - కైంకర్యసంపద్వర్ధకః - లక్ష్మణః రామస్యబాల్యాత్ప్రభృత్యవాత్యమారభ్య - ప్రభృత్యితియోగేపంచమీ ప్రయుజ్యతే - సుస్నిగ్ధ సుతరాంస్నిగ్ధ - అంకురాత్ ప్రభృతివరియుతే నైవాత్యన్నం [illegible] కాండంవజనన ప్రవృత్తేనరవధిర్భక్తిసంపన్నః - యద్వాసుస్నిగ్ధం - రామపర్యంకేణస్వపర్యంకాదాయోజనేవాల్యే పనని [illegible] తత్పదలాసేవస్వరూపప్రయుక్తత్వం దాస్యస్యోక్తం - అథగుణకృతత్వమాహ - లోకరామస్య లోకాన్ రమయతీతి లోకరామః - న్యాయి తాత్కమణ్యాన్ - గుణైర్దాస్యమనుసాగత ఇత్యన్యత్రోక్తం - తస్య భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్యేత్యనేనజన్మకృతదాస్యముక్తం - నిత్యశః నిత్యం - సు స్నిగ్ధ ఇత్యన్వయః ॥ ౨౭ ॥ సర్వేతి ॥ శరీరతఃపర్యుపలక్షణం - త్రివిధకరణైరపిరామస్య సర్వప్రియకర - యద్వాశ్శరీరాదపిరామస్య ప్రి యకరః - స్వశరీరముపేక్ష్యాపిరామస్యప్రియకర ఇత్యర్థః - యద్వా శరీరతో బహిశ్చిత అపరః ప్రాణ ఇవస్థితః - యద్వా శరీరతః రామ శరీరస్య - సార్వవిభక్తికస్తసిరిత్యుక్తే । లక్ష్మణస్య దక్షిణబాహుత్వాద్రామస్య సర్వాభ్యయనానాం సర్వప్రియకర ఇత్యర్థః - రామస్య

కపిం తేరతాః ॥ ❈ ॥ సర్వే జ్ఞానోపసంపన్నాస్సర్వే సముదితా గుణైః ॥ ౨౪ ॥ తేషామపి మహాతేజా రామస్సత్యపరాక్రమః ॥ ❈ ॥ ఇష్టస్సర్వస్య లోకస్య శశాంక ఇవ నిర్మలః ॥ ౨౫ ॥ గజస్కంధేఽశ్వపృష్ఠే చ రథచర్యాసు సమ్మతః ॥ ❈ ॥ ధనుర్వేదే చ నిరతః పితృశుశ్రూషణే రతః ॥ ౨౬ ॥ బాల్యాత్ప్రభృతి సుస్నిగ్ధో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధనః ॥ ❈ ॥ రామస్య లోకరామస్య భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్య నిత్యశః ॥ ౨౭ ॥ సర్వప్రియకరస్తస్య రామస్యాపి శరీరతః ॥ ❈ ॥ లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్నో బహిః ప్రాణ ఇవాపరః ॥ ౨౮ ॥ న చ తేన వినా నిద్రాం లభతే పురుషోత్తమః ॥ ❈ ॥ మృష్టమన్నముపానీతమశ్నాతి న చ తం వినా ॥ ౨౯ ॥ యదా హి హయమారూఢో మృగయాం యాతి రాఘవః ॥ ❈ ॥ తదైనం పృష్ఠతోఽభ్యేతి సధనుః పరిపాలయన్ ॥ ౩౦ ॥ భరతస్యాపి శత్రుఘ్నో లక్ష్మణావరజో హి సః ॥ ❈ ॥ ప్రాణైః ప్రియతరో నిత్యం తస్య చాసీత్తథా ప్రియః ॥ ౩౧ ॥ స చతుర్భిర్మహాభాగైః పుత్రైర్దశరథః ప్రియైః ॥ ❈ ॥ బభూవ పరమప్రీతో దేవైరివ పితామహః ॥ ౩౨ ॥ తే యదా జ్ఞానసంపన్నాస్సర్వే సముదితా గుణైః ॥ ❈ ॥ హ్రీమంతః కీర్తిమంతశ్చ సర్వజ్ఞా దీర్ఘదర్శినః । తేషామేవం ప్రభావానాం సర్వేషాం దీప్తతేజసామ్ ॥ ❈ ॥ పితా దశరథో హృష్టో బ్రహ్మా లోకాధిపో యథా । తే చాపి మనుజవ్యాఘ్రా వైదికాధ్యయనే రతాః ॥ ❈ ॥ పితృశుశ్రూషణరతా ధనుర్వేదే చ నిష్ఠితాః ॥ ౩౪ ॥ అథ రాజా దశరథస్తేషాం దారక్రియాం ప్రతి ॥ ❈ ॥ చింత

పక్షే [illegible] ప్రాణో బహిశ్చర ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ । అస్మిన్ పక్షేఽపిశబ్దేన రామస్యవిషయప్రియకరత్వం సముచ్చీయతే - లక్ష్మి సంపన్న ఇత్యనేనలక్ష్మణశబ్దార్థ ఉక్తః ॥ ౨౮ ॥ రామస్య లక్ష్మణేనురాగం దర్శయతి నచేతి ॥ తేనవినాపృథగ్వినా నానాభిస్త్రి భియాన్యతరస్యామితి తృతీయా - నిద్రాం నలభతే - ప్రాణంవినా కథం నిద్రాం లభేతేత్యర్థః - కించ కౌసల్యయానీతంమృష్టాన్నంతంవి నానాశ్నాతి - దక్షిణబాహుంవినాకథమశ్నాతీతిభావః - పురుషోత్తమః - ప్రేమశాలివిషయే సర్వాత్మనావిశ్లేషాసహ ఇత్యర్థః - ఉ పలేయద్విరహాతిదుస్సహ ఇత్యుక్తం ॥ ౨౯ ॥ యదాహీతి ॥ రాఘవం రామః - యదాహయమారూఢస్సన్ - మృగయాం ఆఖేటము ద్దిశ్య - యాతి - తదా కదాచిదేనం రామం - సధనుస్సన్ పాలయన్ - అస్థానేభయశంకినయా పృష్ఠతః వేగవత్త్వయసమీపవివాభ్యేతి - హిప్రసిద్ధౌ ॥

॥ అథభరతశత్రుఘ్నయోఃపరస్పరానురాగం దర్శయతి భరతస్యాపీతి ॥ హియస్మాత్ సశత్రుఘ్నోలక్ష్మణావరజః - తస్మాత్ తత్సు ప్రకృతికత్వాత్ - భరతస్యాపి - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోఽపి - ప్రియతర ఆసీత్ - తస్యశత్రుఘ్నస్యచ - భరతస్తథా ప్రియఆసీత్ ॥ ౩౧ ॥ ద శరథస్యానురాగకస్య మనోరథపరిపూరణస్యైవ దశరథస్య ప్రథమప్రయోజనం - తన్నిర్వర్తితి మాహాసచతుర్భిరితి ॥ దేవైశ్చతుర్భి ర్వేదైః ॥ ౩౨ ॥ పూర్వం లాభస్యకృత్ప్రీతిరుక్తా - అథతేషాంజ్ఞానాదిసంపత్తికృతప్రీతివిశేషమాహ ఇతి ॥ శ్లోకత్రయమేకాన్వ యం - యదాయస్మిన్వయసి - జ్ఞానేన ప్రజ్ఞాశం - హ్రీమంత ప్రమాదాత్ ప్రాప్తాకృత్యనింతాసలజ్జావంతః - కీర్తిమంతః జ్ఞా నకృతప్రభావంతః - సర్వజ్ఞాః సకలలోకప్రజ్ఞావంతః - దీర్ఘదర్శినో నిత్యశాస్త్రజ్ఞానవంతః - అనన్య విశేషః - తదా తేషాంపితా హృష్టో బభూవ ॥ ౩౪ ॥ పితృప్రీతిం ద్విప్లాక్లాః పునరపి విద్యారతా స్తఆసన్నిత్యాహ తేచాపీతి ॥ తేచాపి పత్రు పలాశితాఅపి - వైదికానాం వేదనం బంధినాంస్మృతీతిహాసపురాణన్యాయాదీనాం - అధ్యయనేరతాః నిరతాః ॥ ౩౫ ॥ అథైషాంసమావర్తనోచితకాలప్రాప్తిం దర్శయతి

అథేతి ॥ దారవిషయిణీ క్రియా దారక్రియా - వివాహ ఇత్యర్థః - చింతయామాస సుహృద్భిః బాంధవైః సహ కన్యాం కామయమానో బభూవ - అయమర్థో దర్మాన్మన్యే సేనాపత్యగ్రిమ్యే ॥ ౩౬ ॥ ఇయతా ప్రబంధేన భగవదవతార దర్శనం - అథ భగవదవతారప్రయోజనాం సాధయితుం విశ్వామిత్రాగమనం రక్షోవధ్వస్థానం - యజ్ఞవిఘ్నకరాణాం నాశనం దర్శయిత్వా - తత్ర సాధుపరిత్రాణం ప్రధానం కిమర్థం తస్య వధ్యప్రవృత్తిం - మఖస్య పరిత్రాణస్యా నుషంగికం తస్య అత్యంతముఖ్యత్వాత్ అలవత - అతో దుష్కృద్విధ్వనాశనాంతరీయకం సాధుపరిత్రాణం విశ్వామిత్రాపక్రమ మహేన్ద్రవృత్తాంతేన - అర్థాత్మర్మసంస్థాపనమపి సిద్ధ్యతీతి బోధ్యం - తస్యేతి ॥ చింతయమానస్య మంత్రయమానే - స్వయం తత్కార్య సమర్థో రామవైభవ ప్రకటనాయ తదాగమనమితి సూచయితి మహాతేజా ఇతి ॥ ౩౭ ॥ స ఇతి ॥ కౌశికం కుశికగోత్రజం ॥ ౩౮ ॥ తదితి ॥ తేన వాక్యేన చోదితాః తచ్ఛ్రుత్వా వేశ్మ ప్రతి ప్రదుద్రువుః ॥ ౩౯ ॥ తే గత్వేతి ॥ ఐక్ష్వాకవే ఇక్ష్వాకువంశ్యాయ - ప్రియాప్రియాణాం నివేదనం ఆవశ్యకమిత్యర్థః - అభ్యాగతనివేదనం సహసైవ కర్తవ్యం ॥ ౪౦ ॥ తేషామితి ॥ సపురోధాః పురోహితసహితః - బ్రహ్మాణం చతుర్ముఖం ॥ ౪౧ ॥ తమితి ॥ జ్వలంతం తపఃకాంత్యా - అర్ఘ్యార్హత్వాత్ - సంశితవ్రతం తీక్ష్ణనియమం - అర్ఘ్యం పూజార్థోదకం - ఉపహారయత్ - ప్రాపయత్ - అధిక ఆదరః ॥ ౪౨ ॥

యాం వాగాంధర్మ్మాత్మా సోపాధ్యాయస్సబాంధవః ॥ ౩౬ ॥ తస్య చింతయమానస్య మంత్రిమధ్యే మహాత్మనః ॥ ❋ ॥ అభ్యగచ్ఛన్మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః ॥ ౩౭ ॥ స రాజ్ఞో దర్శనాకాంక్షీ ద్వారాధ్యక్షానువాచ హ ॥ ❋ ॥ శీఘ్రమాఖ్యాత మాం ప్రాప్తం కౌశికం గాధినస్సుతమ్ ॥ ౩౮ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం త్రాసాద్రాజ్ఞో వేశ్మ ప్రదుద్రువుః ॥ ❋ ॥ సంభ్రాంతమనసస్సర్వే తేన వాక్యేన చోదితాః ॥ ౩౯ ॥ తే గత్వా రాజభవనం విశ్వామిత్రమృషిం తదా ॥ ❋ ॥ ప్రాప్తమావేదయామాసుర్నృపాయైక్ష్వాకవే తదా ॥ ౪౦ ॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా సపురోధాస్సమాహితః ॥ ❋ ॥ ప్రత్యుజ్జగామ తం హృష్టో బ్రహ్మాణమివ వాసవః ॥ ౪౧ ॥ తం దృష్ట్వా జ్వలితం దీప్త్యా తాపసం సంశితవ్రతమ్ ॥ ❋ ॥ ప్రహృష్టవదనో రాజా తతో ఽర్ఘ్యముపహారయత్ ॥ ౪౨ ॥ స రాజ్ఞః ప్రతిగృహ్యార్ఘ్యం శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా ॥ ❋ ॥ కుశలం చావ్యయం చైవ పర్యపృచ్ఛన్నరాధిపమ్ ॥ ౪౩ ॥ పురే కోశే జనపదే బాంధవేషు సుహృత్సు చ ॥ ❋ ॥ కుశలం కౌశికో రాజ్ఞః పర్యపృచ్ఛత్సుధార్మికః ॥ ౪౪ ॥ అపి తే సన్నతాస్సర్వే సామంతా రిపవో జితాః ॥ ❋ ॥ దైవం చ మానుషం చాపి కర్మ తే సాధ్వనుష్ఠితమ్ ॥ ౪౫ ॥ వసిష్ఠం చ సమాగమ్య కుశలం మునిపుంగవః ॥ ❋ ॥ ఋషీంశ్చాన్యాన్యథాన్యాయం మహాభాగానువాచ హ ॥ ౪౬ ॥ తే సర్వే హృష్టమనసస్తస్య రాజ్ఞో నివేశనమ్ ॥ ❋ ॥ వివిశుః పూజితాస్తత్ర నిషేదుశ్చ యథార్హతః ॥ ౪౭ ॥ అథ హృష్టమనా రాజా విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ ॥ ❋ ॥ ఉవాచ పరమోదారో హృష్టస్తమభిపూజయన్ ॥ ౪౮ ॥ యథామృతస్య సంప్రాప్తిర్యథా వర్షమనూదకే ॥ ❋ ॥ యథా సదృశదారేషు పుత్రజన్మాప్రజస్య చ । ప్రణష్టస్య యథా లాభో యథా హర్షో మహోదయే ॥ ❋ ॥ తథైవాగమనం మన్యే స్వాగతం తే మహామునే ॥ ౫౦ ॥ కం చ తే పరమం కామం కరోమి కిము హర్షితః ॥ ❋ ॥ పాత్రభూతో ఽసి మే బ్రహ్మన్దిష్ట్యా ప్రాప్తో ఽసి కౌశిక ॥ ౫౧ ॥ అద్య మే సఫలం జన్మ జీవితం చ సుజీవితమ్ ॥ ౫౨ ॥ పూర్వం రాజర్షిశబ్దేన తపసా ద్యోతితప్రభః । బ్రహ్మర్షి

స ఇతి ॥ శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా - సమర్పితమితి శేషః - కుశలం అపూర్వార్థప్రాప్తిం - అవ్యయం తత్పాలనం ॥ ౪౩ ॥ పుర ఇతి ॥ కుశలం అనుపద్రవం ॥ ౪౪ ॥ అపీతి ॥ దైవం యజ్ఞాదికం - మానుషం అతిథిసత్కారాదికం ॥ ఉదీర్ణయం ॥ అపి తే సన్నతా ఇతి ॥ అపి ప్రశ్నే - దైవం చ మానుషం కర్మ - దైవం కర్మ హోమదేవతార్చనాదికం - మానుషం కర్మ సామభేదాదికం ప్రజాపాలనాదికం చ ॥ ౪౫ ॥ వసిష్ఠం చేతి ॥ సమాగమ్య సమీపం గత్వా - ఋషీన్ వామదేవాదీన్ - యథాన్యాయం యథాక్రమం ॥ ౪౬ ॥ త ఇతి ॥ నివేశనం సదనం - పూజితాః - విశ్వామిత్రేణేతి శేషః - యథార్హతః యథాన్యాయం - ప్రథమాద్యర్థే తసిః ॥ ౪౭ ॥ అథేతి ॥ హృష్టః పులకితః - హృష్టేర్లోమస్వీకారభావః - పరమోదారః పరమదాతా - అభిపూజయన్ స్తువన్ ॥ ౪౮ ॥ యథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ అమృతస్య సుధాయాః - అనూదకే అనుదకే - అన్యేషామపీత్యప్రత్యయ ఇతి దీర్ఘః - అప్రజస్య అపుత్రస్య - ప్రణష్టస్య నిధ్యాదేః - మహః పుత్రవివాహాద్యుత్సవః - మహ ఉద్ధవ ఉత్సవ ఇత్యమరః । ఉదయే ఉదగ్రే - స్వాగతం అభిమతం ఉపనతం - తత్ ఆగమనం తథా మన్యే ॥ దీర్ఘయం ॥ స్వాగతం తే ఇతి భిన్నం వాక్యం ॥ ౫౦ ॥ కం చేతి ॥ కామం అభీష్టం - కిము కేన ప్రకారేణ - కరోమి కిం కరవాణి - పాత్రభూతః దానయోగ్యః - దిష్ట్యా శుభాదృష్టవశేన - దిష్ట్యేత్యానందద్యోతకమవ్యయమిత్యప్యాహుః ॥ దీర్ఘయం ॥ ౫౦ వెతి ॥ పరమం కం కామం - కిము కేన ప్రకారేణ - కరోమీత్యర్థః ॥ ౫౧ ॥ అద్యేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ ౫౨ ॥ పూర్వమితి ॥

రాజర్షిశబ్దేనోపలక్షితః - రాజర్షిశబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః - అనుపశ్చాత్ - తపసా ద్యోతితప్రభస్సన్ బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రాప్తోసి - అతః బహుధా రాజర్షిత్వేన బ్రహ్మర్షిత్వేన చ పూజ్యోసి ॥ ౫౩ ॥ తదితి ॥ హే బ్రహ్మన్ - ఇదమాగమనం - మమ పరమం పవిత్రం - పరమమద్భుతం చ - హే ప్రభో తవ సందర్శనాత్ - అహం - శుభక్షేత్రగత పుణ్యక్షేత్రగతః - త్వద్దర్శనాదిదం మమ తీర్థభూతం జాతమిత్యర్థః ॥ ౫౪ ॥ బ్రూహీతి ॥ తుభ్యమితి తృతీయార్థే చతుర్థీ - ఆగమనం ప్రతి - త్వయా యత్కార్యం యత్ఫలం - ప్రార్థితం తద్బ్రూహి - అహం త్వయానుగృహీతస్సన్ - త్వదర్థపరివృద్ధయే ఇచ్ఛామి - త్వదర్థపరివృద్ధిం కర్తుమిచ్ఛామీత్యర్థః - రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతి చతుర్థీ ॥ ౫౫ ॥ కార్యస్యేతి ॥ కార్యస్య విమర్శం - కార్యవిషయసంశయం ॥ తీర్థీయం ॥ కార్యస్యేతి ॥ విమర్శం గురులాఘవచింతాం - కుర్యాద్వా న వేతి వా విచారం ॥ ౫౬ ॥ మమేతి ॥ అయం త్వదాగమనరూపః ॥ ౫౭ ॥ ఇతీతి ॥ హృదయసుఖం అర్థగౌరవాద్ధృదయసుఖకరం - శ్రుతిసుఖం శబ్దమాధుర్యాచ్ఛ్రుతిసుఖం - ఆత్మవతా బుద్ధిమతా - వినీతం వినయవద్యథా భవతి తథా - ఉక్తం వాక్యం నిశమ్య - ప్రథితగుణయశాః ప్రథితరగుణవిషయకీర్తిః - న కేవలం కీర్తిమాత్రం గుణైర్విశిష్టః - పరమఋషిరిత్యత్ర ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః - పుష్పితాగ్రా వృత్తం ॥ తీర్థీయం ॥ హృదయేతి ॥ ప్రథితగుణయశాః సిద్ధేన గుణేన ప్రాప్తం యశో యస్య తథోక్తః - ప్రథితగుణశబ్దేన త్రిశంకుస్వర్గారోహణనూతనస్వర్గసృష్ట్యాదిహేతుభూతో బ్రహ్మర్షిత్వప్రాప్త్యనుగుణో దిక్చతుష్టయనిర్జితచిరకాలసంపాదితతపశ్శక్తివిశేష ఉచ్యతే - గుణైర్విశిష్టః శమదమాద్యాత్మగుణైర్విశిష్టః ॥ ౫౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే

త్వమనుప్రాప్తః పూజ్యోసి బహుధా మయా ॥ ౫౩ ॥ తదద్భుతమిదం బ్రహ్మన్ పవిత్రం పరమం మమ । శుభక్షేత్రగతశ్చాహం తవ సందర్శనాత్ప్రభో ॥ ౫౪ ॥ బ్రూహి యత్ప్రార్థితం తుభ్యం కార్యమాగమనం ప్రతి । ఇచ్ఛామ్యనుగృహీతోహం త్వదర్థపరివృద్ధయే ॥ ౫౫ ॥ కార్యస్య న విమర్శం చ గంతుమర్హసి కౌశిక । కర్తా చాహమశేషేణ దైవతం హి భవాన్మమ ॥ ౫౬ ॥ మమ చాయమనుప్రాప్తో మహానభ్యుదయో ద్విజ । తవాగమనజః కృత్స్నో ధర్మశ్చానుత్తమో మమ ॥ ౫౭ ॥ ఇతి హృదయసుఖం నిశమ్య వాక్యం శ్రుతిసుఖమాత్మవతా వినీతముక్తమ్ । ప్రథితగుణయశా గుణైర్విశిష్టః పరమఋషిః పరమం జగామ హర్షమ్ ॥ ౫౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టాదశస్సర్గః ॥

తచ్ఛ్రుత్వా రాజసింహస్య వాక్యమద్భుతవిస్తరమ్ । హృష్టరోమా మహాతేజా విశ్వామిత్రోభ్యభాషత ॥ ౧ ॥ సదృశం రాజశార్దూల తవైతద్భువి నాన్యథా । మహావంశప్రసూతస్య వసిష్ఠవ్యపదేశినః ॥ ౨ ॥ యత్తు మే హృద్గతం వాక్యం తస్య కార్యస్య నిశ్చయమ్ । కురుష్వ రాజశార్దూల భవ సత్యప్రతిశ్రవాః ॥ ౩ ॥ అహం నియమమాతిష్ఠే సిద్ధ్యర్థం పురుషర్షభ । తస్య విఘ్నకరౌ ద్వౌ తు రాక్షసౌ కామరూపిణౌ ॥ ౪ ॥ వ్రతే మే బహుశశ్చీర్ణే సమాప్త్యాం రాక్షసావిమౌ । మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ వీర్యవంతౌ సుశిక్షితౌ ॥ ❖ ॥ తౌ మాంసరుధిరౌఘేణ వేదిం తామభ్యవర్షతామ్ ॥ ౫½ ॥ అవధూతే తథాభూతే తస్మిన్నియమనిశ్చయే ॥ ❖ ॥ కృతశ్రమో నిరుత్సాహస్తస్మాద్దేశాదపాక్రమే ॥ ౬½ ॥ న చ మే క్రోధముత్స్రష్టుం బుద్ధిర్భవతి పార్థివ ॥ ❖ ॥ తథాభూతా హి సా చర్యా న శాపస్తత్ర ముచ్యతే ॥ ౭½ ॥ స్వపుత్రం రాజశార్దూల రామం సత్యపరాక్రమమ్ ॥ ❖ ॥ కాకపక్షధరం శూరం జ్యేష్ఠం మే దాతుమర్హసి ॥ ౮½ ॥ శ

శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః ॥

అథ విశ్వామిత్రప్రార్థనమేకోనవింశే - తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది ॥ అద్భుతస్య విస్తారో యస్మిన్ తదద్భుతవిస్తరం - హృష్టరోమా పులకితరోమా ॥ ౧ ॥ సదృశమితి ॥ నాన్యథా - న మిథ్యోచ్యత ఇత్యర్థః - వసిష్ఠేన వ్యపదేశః - కీర్తిః - ఉపదేశో వా - తృతీయేతి యోగవిభాగాత్ సమాసః - సోస్యాస్తీతి తథా ॥ తీర్థీయం ॥ సదృశమితి ॥ ఏతత్త్వైవ సదృశం - నాన్యతః - నాన్యస్యేత్యర్థః - వసిష్ఠవ్యపదేశినః వసిష్ఠోపదేశవతః ॥ ౨ ॥ యత్త్వితి ॥ మే హృద్గతం యత్ కార్యం వాక్యం వక్తవ్యం తస్య నిశ్చయం కరణాధ్యవసాయం కురుష్వ - సత్యప్రతిశ్రవాః సత్యప్రతిజ్ఞః ॥ ౩ ॥ హృద్గతం కార్యమాహ అహమిత్యాదినా ॥ సిద్ధ్యర్థం ఫలార్థం - నియమం యజ్ఞదీక్షాం - ఆతిష్ఠే ఆస్థితోస్మి - తస్యేతి - తస్య నియమస్య - విఘ్నకరౌ కామరూపిణౌ ద్వౌ రాక్షసౌ - స్త ఇతి శేషః ॥ ౪ ॥ వ్రత ఇతి ॥ వ్రతే దీక్షారూపే - చీర్ణే అనుష్ఠితే - విఘ్నకరణప్రకారమాహ మారీచ ఇతి - సమాంసరుధిరౌఘేణ మాంసయుక్తరక్తప్రవాహేణ - తాం వేదిం యజ్ఞవేదిం - అభ్యవర్షతాం అభ్యషించతాం ॥ తీర్థీయం ॥ సమాప్త్యాం సమాప్తిసమయే ॥ ౫½ ॥ అవధూత ఇతి ॥ తథాభూతే బహుశశ్చీర్ణే - నియమనిశ్చయే వ్రతసంకల్పే - అవధూతే విఘ్నితే - అపాక్రమే ఆగతోస్మి ॥ ౬½ ॥ తర్హి కుతో న శప్తౌ తత్రాహ న చేతి ॥ తత్ర హేతుమాహ తథేతి - సా చర్యా యజ్ఞాచారః - తథాభూతా హి శాపానర్హకాలా హి - అతః - తత్ర మారీచసుబాహ్వోః - శాపో న ముచ్యతే ॥ ౭½ ॥ తత్ర మయా కింకర్తవ్యం తత్రాహ స్వపుత్రమితి ॥ కాకపక్షః బాలస్య శిఖా - కాకపక్షధరమపీత్యర్థః ॥ ౮½ ॥ బాలోయం కథం తౌ నాశయిష్యతి

తత్రాహాశక్తఇతి ॥ మయాకర్త్రా - తేజసాకరణేన - వికర్తారః విఘ్నకర్తారః తేషాం - నకేవలంతయోరితిభావః ॥ ౯ ॥ శ్రేయస్శ్రేతి । బహురూపం బహువిధం - కీదృక్శ్రేయస్తత్రాహ త్రయాణామితి - లోకానాంమధ్యేఖ్యాతింవిశ్వామిత్రాద్వారత్రాతా అహా స్యకాపపమోక్షంహారదనుభవంజనకఇత్యేవంరూపాంకీర్తిం ॥ ౧౦ ॥ కదంబాలస్తన్నిరసనేప్రభవిష్యతిత త్రాహనచేతి ॥ అహ నాగరదర్పం యాస్యామిత్యత్రాహనచతావితి ॥ ౧౧ ॥ తథాపిమహావీర్యౌతౌకథంజేతవ్యావిత్యాశంక్య పాపవశేనాసన్నకా లౌ రామస్యపర్యాప్తావిత్యాహవీర్యేతి ॥ ఉత్సిక్తౌగర్వితౌ - కాలంయమంతనపాశంతద్వశంగతౌ ॥ ౧౨ ॥ నచేతి ॥ పుత్రకృతం పుత్రత్వకృతం - హతావితిభూతప్రత్యయేనవధస్యసుకరత్వంసూచితం ॥ ౧౩ ॥ రామస్యపరబ్రహ్మత్వంసూచయన్నాహ అహంవేద్మీతి ॥ అహంగురూపాసనేనలబ్ధజ్ఞానః - యద్వాయోగబలసాక్షాత్కృతపరావరతత్త్వయాథాత్మ్య భవాంస్తుకేవలకర్మఠః - అహంజటా వల్కలధారిత్వాత్తుక్రౌర్యధరా క్రాంతిః - అహంసాత్త్వికప్రకృతిత్వంతురాజసః - అహంగర్భభూతా స్తపోధనాఇత్యుక్తరీత్యారా మస్యగర్భభూతఃత్వంతురామేగర్భత్వాభిమానీ - యోగక్రమజ్ఞానవానహంత్వంతుభోగక్రమజ్ఞః - అహంమోక్షకామేష్టికృత్త్వంతు పుత్రకామేష్టికృత్ - అహంధర్మమోక్షపరఃత్వంత్వర్థకామపరః - ఏతత్సర్వంప్రసిద్ధవరామశీనా అహమిత్యనేనసర్వంనవర్ణనామ శబ్దేనోచ్యతే - ననుసోఽయంగవేంయదివానకిలేలిపేంస్సందేశ్య నిఘంటుమాత్రం రంగనాథం । విధిశివసనకాద్యైర్ధ్యాతుమత్యంతదూ రమిత్యుక్తరీత్యా అపరిచ్ఛిన్నం వస్తుకథంత్వయాజ్ఞాతమిత్యత్రాహ మహాత్మానం - అపరిచ్ఛిన్న మహిమతయావేద్మీత్యర్థః - తథాచ శ్రుతి - వేదాహమేతంపురుషంమహాంతమితి శ్రుతౌ ఏతమితిపదంవ్యాఖ్యాయతే - పురుషమితిపరాక్రమః - తదుభయమస్యాహరామం సత్యపరాక్రమమితి - పరత్వసౌలభ్యాభ్యాంశ్చత్రచామరవదసాధారణే - యద్వా - తేజసాంహీనవయస్సమీక్ష్యతఇతిబాల్యేపినిరవధి క్షమం - యద్వా మహాత్మానంసత్యస్యసత్యమితివత్ । ఆత్మనోజీవస్యాప్యాత్మానం - యఆత్మనితిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతే । యద్వా ఆత్మా జ

> క్తో హ్యేష మయా గుప్తో దివ్యేన స్వేన తేజసా ॥ ❁ ॥ రాక్షసా యే వికర్తారస్తేషామపి వినాశనే ॥ ౯ ॥
> శ్రేయశ్చాస్మై ప్రదాస్యామి బహురూపం న సంశయః ॥ ❁ ॥ త్రయాణామపి లోకానాం యేన ఖ్యాతిం గ
> మిష్యతి ॥ ౧౦ ॥ న చ తౌ రామమాసాద్య శక్తౌ స్థాతుం కథంచన ॥ ❁ ॥ న చ తౌ రాఘవాదన్యో హన్తు
> ముత్సహతే పుమాన్ ॥ ౧౧ ॥ వీర్యోత్సిక్తౌ హి తౌ పాపౌ కాలపాశవశం గతౌ ॥ ❁ ॥ రామస్య రాజశా
> ర్దూల న పర్యాప్తౌ మహాత్మనః ॥ ౧౨ ॥ న చ పుత్రకృతం స్నేహం కర్తుమర్హసి పార్థివ ॥ ❁ ॥ అహం
> తే ప్రతిజానామి హతౌ తౌ విద్ధి రాక్షసౌ ॥ ౧౩ ॥ అహం వేద్మి మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమమ్ ॥ ❁ ॥
> వసిష్ఠోఽపి మహాతేజా యే చేమే తపసి స్థితాః ॥ ౧౪ ॥ యది తే ధర్మలాభం చ యశశ్చ పరమం భువి ॥ ❁ ॥ స్థిర
> మిచ్ఛసి రాజేన్ద్ర రామం మే దాతుమర్హసి ॥ ౧౫ ॥ యద్యభ్యనుజ్ఞాం కాకుత్స్థ దదతే తవ మన్త్రిణః ॥ ❁ ॥
> వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వే తతో రామం విసర్జయ ॥ ౧౬ ॥ అభిప్రేతమసంసక్తమాత్మజం దాతుమర్హసి ॥ ❁ ॥

హః - ఆత్మాసీవేధృతౌదేహ ఇత్యమరః । అప్రాకృతదివ్యమంగళవిగ్రహమిత్యర్థః - నతన్యప్రాకృతామూర్తిరితిస్మృతేః । యద్వా మహాత్మానంమహాస్వభావం - అభయంసర్వభూతేభ్యోదదామ్యేతద్వ్రతంమమేతివక్ష్యమాణత్వాత్ । యద్వారామంమహాత్మానంఅవ తారకృతమహాస్వావయుక్తం - సఉశ్రేయాన్భవతిజాయమానఇతిశ్రుతేః । సత్యపరాక్రమం । నద్వైకరావపరాక్రమం - నావిజ త్యనివర్తతఇతివక్ష్యతే । యద్వాసత్యపరాక్రమంపరమార్థ పరాక్రమం - యద్వాసత్యాన్పరానాక్రామతీతితథా - గచ్ఛానుజానా మీతిబహువారంప్రకృతిసంబంధకృతప్రాతికూల్యనివర్తనేయత్నంకృత్వా తథాప్యననుకూలత్వే తాన్ హంతీత్యర్థః - యద్వాఽయస్య కాలేపిశత్రుభయంకరః - సఖసుప్త పరంతపఇతివక్ష్యతి । సంస్థానవిశేషాజ్వ్యాదర్శనేనశత్రుహృదయవిదారకఇతిభావః - నాహం కార్యవశేనవదామీత్యాహవసిష్ఠోపీతి - ఆప్తతమోహిభవతః కులాచార్యోవసిష్ఠః - అపిశబ్దోవిరోధే - అస్మద్విరోధ్యపీత్యర్థః - య ద్వా - సముచ్చయేమహాతేజాస్సరస్వతీవల్లభపుత్రఃయోగసిద్ధజ్ఞానః - యద్వా - యద్వాక్యేనాహంబ్రహ్మర్షిరభవంసోపీత్యర్థః - యద్వాసత్యంవదధర్మంచరేతితవోపదిశ్యస్వయమనుష్ఠాతా - ననుయద్బ్రహ్మణశ్రాగ్బ్రహ్మణశ్చప్రశ్నమేయతాంబ్రాహ్మణాస్సాధి బ్రూయాదితితవమమవినాదేఅన్యత్వయిపక్షపాతస్స్యాదిత్యత్రాహయేచేతి - రాజద్వారసంబంధరహితతయాపక్షపాతశూన్యాః - లబ్ధ ధీరాపరిజ్ఞానంతియోనిమిత్యేవతారరహస్యవేదినః । యేచేమేపులస్త్యాగస్త్యఇతిప్రసిద్ధాచార్యపదనిర్వాహకాః - యద్వాగర్భస్థ త్వేతేతవప్రియపరాః - కేవలపరస్మైకాంతినోవిజానంతీత్యాహ తపసిస్థితాః - కాయికవ్యాపారాదీన్ వినాసదాతపసిస్థితాః - తానే వనే - తస్మాన్నాన్యసమేషాంతపసామతిరిక్తమాహ ఏత్యుక్తన్యాననిష్ఠావా ॥ ౧౪ ॥ యదీతి ॥ ధర్మలాభంధర్మవృద్ధిం - స్థిరంస్థిరం ౧౫ ॥ యదీతి ॥ విసర్జయప్రేషయ ॥ ౧౬ ॥ అభిప్రేతమితి ॥ అభిప్రేతం అభీష్టం - అస్మ ... యజ్ఞస్య యజ్ఞాయ - దశరాత్రం దేహ

అనంస క్తంఅవిలంబితమితిక్రియావిశేషణం || ౧౪ || నాత్యేతీతి || యథాయంయజ్ఞస్య కాలోయథానాత్యేతితథాకురుష్వేత్యన్వయ || ౧౫ || ఇతీతి || ధర్మార్థసహితంధర్మార్థసాధకం || ౧౬ || స ఇతి || శోకందుఃఖం - వ్యషీదతదుఃఖితోఽభూత్ - విషణ్ణో ఽభూదిత్యర్థః || ౨౦ || ఇతీతి || హృదయంమనోధిష్ఠానం - అతీవ అత్యర్థం - వ్యథితమనాః - మహత్ కుంసమహత్ - విచచాల-ముమూర్ఛేత్యర్థః - మహదితిపాఠే-మహత్ అత్యర్థం-వ్యథితమనాః- అతీవవిదారణమితిసంబంధః - వృత్తంపుష్పితాగ్రాభేదః || ౨౧ ||ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనవింశస్సర్గః||

కౌశికవచనశ్రవణానంతరదశరథవిషాదో వింశే - తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది || నిస్సంజ్ఞఇవచేతనారహితఇవ - మూర్ఛితఇత్యర్థః || ౧ || ఊనేతి || ఊనవిషయకరంహాన్యామిత్యుక్తత్వాన్నిజయజ్ఞ సన్నివర్తకోఽయంభవిష్యతీతిమత్వా అగస్త్యప్రార్థ్యమానే విశ్వామిత్రే వత్సలో దశరథ - ప్రేమాంగతయాకలుషితహృదయ - అతఃఅంవేద్మీతిపదుక్తిమపవదన్నన్యమర్థంరామస్యాభ్యుపేత్యపురస్సర్వస్మాహ నాహ నేతి - ఊనాః అసంపూర్ణాః షోడశవర్షాయస్యసతథోక్త - ద్వాదశవర్షఇతియావత్ - బాల్యాద్వాదశవర్షోయమకృతాస్త్రశ్చరాఘవంలితివిశిష్య వక్ష్యమాణత్వాత్ | పరిపూర్ణషోడశవర్షోహియుద్ధక్షమోభవతి - ద్వాదశవర్షబాలః కథంయుద్ధాయప్రభవతీతిభావః - ఏతంవయస్సమయోగ్యతాయాకవిపాప్యాయాకాశేనాస్యయుద్ధయోగ్యతేత్యుక్తిః - రాక్షసైస్సహయుద్ధతాంనపశ్యామీతిపాఠ రాజీవలోచన ఇతి - పద్మతుల్యనయనః - పద్మంహిరాత్రౌముకుళీభవతితత్తుల్యతోక్త్యారాత్రౌనిద్రాళుస్సోరామోరాత్రించరైస్సహయుద్ధుం శక్తోనేతిభావః-సోరామః-సభామధ్యంనాప వక్తి-పియామధ్యేరహోసహస్యద్వారేణ-యద్వాపుత్రాలాభేనషష్టివర్షసహస్రానిలాలబ్ధమానస్యాతిక్లేశేనోత్పన్నః - రామం - రామోగలికర పరిచితరలికర వర్షస్సభూతః - అన్య - కాకపక్షధరత్వాదివేషయుతో విహ్వాఖ్యాసాదపిక్రీడనకస్వీకారకుతూహలీతిహస్తైనవిదిత్వేతి - యుద్ధయోగ్యతాంనపశ్యామి - కింతుక్రీడనకస్వీకారయోగ్యతామేవ పశ్యామిత్యర్థః - యుద్ధయోగ్యతాం - రాక్షసశబ్దప్రపంచమాత్రేణైవబిభ్యతాం కథంయుద్ధయోగ్యతాం - సహ రాక్షసైః - మమషష్టి

షష్టిర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక | కృచ్ఛ్రేణోత్పాదితశ్చాయం న రామం నేతుమర్హసి ||

సరాత్రంహియజ్ఞస్యరామం రాజీవలోచనమ్ || ౧౪ || నాత్యేతికాలోయజ్ఞస్య యథాయంమమరాఘవ || ❖ || తథాకురుష్వభద్రంతేమాచశోకేమనఃకృథాః || ౧౫ || ఇత్యేవముక్త్వాధర్మాత్మాధర్మార్థసహితంవచః || ❖ || విరరామమహాతేజావిశ్వామిత్రోమహామునిః || ౧౬ || సతన్నిశమ్యరాజేంద్రోవిశ్వామిత్రవచశ్శుభమ్ || ❖ || శోకమభ్యగమత్తీవ్రంవ్యషీదతభయాన్వితః || ౨౦ || ఇతిహృదయమనోవిదారణంమునివచనంతదతీవశుశ్రువాన్ | నరపతిరభవన్మహాంస్తదావ్యథితమనాః ప్రచచాలచాసనాత్ || ౨౧ || ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే- ఏకోనవింశస్సర్గః || ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

తచ్ఛ్రుత్వారాజశార్దూలోవిశ్వామిత్రస్యభాషితమ్|ముహూర్తమివనిస్సంజ్ఞస్సంజ్ఞావానిదమబ్రవీత్ || ౧ || ఊనషోడశవర్షోమేరామోరాజీవలోచనః | నయుద్ధయోగ్యతామస్యపశ్యామిసహ

రాక్షసైః - యుద్ధస్యాసారమజానతః కథంరాక్షసైర్యుద్ధం - ఏకేనాపిరాక్షసేన నయోగ్యతాకుతోబహుభిః-అత్ర శంక్యతే - అత్ర దశరథేనపుత్రాణామూనషోడశవర్షఇత్యుక్తం - ఊనత్వంచమాసేనమాసత్రయేణవాషడ్భిర్మాసైర్వాస్యాత్ - నత్వేకవర్షద్వివర్షాదిభిః - తస్మిన్నేవవర్షేసీతావివాహః - తదనుద్వాదశవర్షాణ్యయోధ్యావాసం - సమాద్వాదశతత్రాహం రఘువస్యనివేశనే| భుంజానామానుషాన్ భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధినీతిసీతయావక్ష్యమాణత్వాత్ || తథాచవనప్రవేశకాలేరామస్యాష్టావింశతివర్షాణిసిద్ధ్యంతి - తదనుపపన్నం-మమభర్తామహాతేజావయసాపంచవింశకః | అష్టాదశహివర్షాణిమమజన్మనిగణ్యతఇతిసీతావచనాత్ | కౌసల్యాయాంచవనప్రవేశసమయేప్రోచ్యతే - దశసప్తచవర్షాణిజాతస్యతవపుత్రక |అసితానిప్రకాంక్షంత్యామయాదుఃఖపరిక్షయమితి || తస్మాదష్టావింశతేంపంచవింశతేంనప్తదశానాంచ కథమవిరోధఇతి - అత్ర కేచిత్ కౌసల్యావాక్యేజాతస్యేతిద్వితీయంజన్మోచ్యతేత్రిషు స్యాపద్విజత్వాత్ - ద్వితీయంచజన్మఉపనయనం - తచ్చవృద్ధేనదశరథేనకామ్యపక్షమాశ్రిత్యగర్భాష్టమఏవకృతం - తథాచద్వితీయజన్మాపేక్షయానవవర్షత్వం - ఉపనయనాత్పూర్వంసప్తవర్షాణీతివయసాపంచవింశకఇతిసీతావచనముపపన్నం - ఊనషోడశవర్షఇత్యత్రపాఠోనత్వం -ద్వాదశవర్షఇత్యన్యత్రోక్తత్వాత్ | అతస్సర్వథావనప్రవేశకాలేపంచవింశతివర్షఏవరామఇత్యాహుః-అన్యేబహుక్లేశంసహమానాఏవంవ్యాచఖ్యుః - అష్టావింశతివర్షఏవవనప్రవేశేరామః - ఊనషోడశవర్షఇతియత్ కించిన్న్యూనషోడశవయస్కఇత్యర్థః - బాలోహ్యకృతవిద్యశ్చనచవేత్తిబలాబలమితిదశరథవచనంబాల్యయౌవనసంధౌబాలఇతివ్యవహర్తుం శక్యత్వాత్ - బాలఆషోడశాద్వర్షాత్పౌగండశ్చేతికీర్త్యతఇతివచనాత్ | బాలోద్వాదశవర్షోయమకృతాస్త్రశ్చరాఘవః | అజాతవ్యంజనశ్శ్రీమాన్ పద్మపత్రనిభేక్షణ ఇతిమారీచవచనంతుయుద్ధభీరుతయాభ్రాంతికృతం - రావణవిభీషికయోక్తంవా - అత ఏవన్యయంవాయవ్యాస్త్రభగ్నోపకృతాస్త్రఇత్యాహ - అజాతవ్యంజనత్వంచనిరుదరాకస్యేవదళశ్మశ్రుకత్వం - ఏకవస్త్రధరోధన్వీశిఖీకనకమాలయేత్యపిదృఢపరిహితోత్తరీయతయాసన్నద్ధత్వమాహ - వయసాపంచవింశకఇతితుపంచవింశతుల్యత్వమాహ - ఇవార్థేకన్ విధానాత్ తేననిత్యయౌవనత్వంజ్ఞాపయతి - దేవాహిపంచవింశతివార్షికా ఇత్యుచ్యంతే - కౌసల్యావాక్యమపిగర్భేకాద

శేషురాన్యమితివిహితోపనయనాపేక్షయా - తస్మాన్నకించిదనుపపన్నమితి - వస్తుతస్తు ఏయుసా ఏంవవింశక ఇతిసతాయాశ్చోపరి తాయాస్సన్యాసివస్త్రప్రతివచనమేవయుక్తార్థం - దశసప్తవర్షాణాలకౌసల్యావాక్యటంకారేణసప్తవర్షాణసముచ్చీయ్యంతే - తేజజన్మాపేక్షయైవపంచవింశతిత్వసిద్ధిః - ననువివాహానంతరమేవసంభోగశ్శ్రూయతే - ఏమస్తు సీలయాసార్ధంద్వాదశవర్షాణ్యుపయాన్యుత్తూనితి ఏకత్వంద్వాదశవర్షస్యబాలస్యనంభవతి - సంభవత్యేవసౌకుమార్యాతిశయేనప్రౌఢశరీరతయా - అతఏవహిదేవ్యాశ్చషడ్వర్షఏవ యౌవనారంభః - అష్టాదశహివర్షాణిమమజన్మనిగణ్యత ఇతివనప్రవేశేష్టాదశవర్షవివాహకాలేసీతాయాష్షడ్వర్షత్వమవగమయతీతి పర్వాంసుస్థం ॥ ౨ ॥ తర్హితవప్రతిజ్ఞావ్యర్థా- స్యాదిత్యత్రాహ -యమితి ॥ అక్షౌహిణీం - యయమ్పయోహం - అట్ర్యాదిరం - ఉరుస్నేహోజపూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామితిణత్వం - అష్టాదూహాణ్యామితివృద్ధిః - అక్షౌహిణీస్వరూపముక్తమాదిపర్వణి - ఏకోరథో గజశ్చైకోనరాఃపంచపదాతయః । త్రయశ్చతురగాస్తజ్జ్ఞైః పత్తిరిత్యభిధీయతే ॥ పత్తింతుత్రిగుణామేకంవిదుస్సేనాముఖంబుధాః । త్రీణి సేనాముఖాన్యేకోగుల్మ ఇత్యభిధీయతే ॥ త్రయోగుల్మాగణోనామవాహినీతుగుణాస్త్రయః । స్మృతాస్తిస్రస్తువాహిన్యః ప్రతనేతివిచక్షణైః ॥ చమూస్తుప్రతనాస్తిస్రస్తాశ్చతిస్రస్త్వనీకినీ । అనీకాందశగుణాంప్రాహురక్షౌహిణీంబుధాఇతి ॥ యస్యాహంపతిరిత్యనంధిరార్షః ॥

రాక్షసైః ॥ ౨ ॥ ఇయమక్షౌహిణీపూర్ణాయస్యాహంపతిరీశ్వరః । అనయాసంవృతోగత్వా యోద్ధాహం తైర్నిశాచరైః ॥ ౩ ॥ ఇమేశూరాశ్చవిక్రాంతాభృత్యామేస్త్రవిశారదాః । యోగ్యారక్షోగణైర్యోద్ధుంనరామంనేతుమర్హసి ॥ ౪ ॥ అహమేవధనుష్పాణిర్గోప్తాసమరమూర్ధని । యావత్ప్రాణాన్ధరిష్యామితావద్యోత్స్యేనిశాచరైః ॥ ౫ ॥ నిర్విఘ్నావ్రతచర్యాసాభవిష్యతిసురక్షితా । అహంతత్రగమిష్యామినరామంనేతుమర్హసి ॥ ౬ ॥ బాలోహ్యకృతవిద్యశ్చనచవేత్తిబలాబలమ్ । నచాస్త్రబలసంయుక్తోనచయుద్ధవిశారదః ॥ ౭ ॥ నచాసౌరక్షసాంయోగ్యఃకూటయుద్ధాహితేధ్రువమ్ ॥ ౮ ॥ విప్రయుక్తోహిరామేణముహూర్తమపినోత్సహే ॥ జీవితుంమునిశార్దూలనరామంనేతుమర్హసి ॥ ౯ ॥ యదివారాఘవంబ్రహ్మన్నేతుమిచ్ఛసిసువ్రత ॥ చతురంగసమాయుక్తంమయాచసహితంనయ ॥ ౧౦ ॥ షష్టిర్వర్షసహస్రాణిజాతస్యమమకౌశిక ॥ దుఃఖేనోత్పాదితశ్చాయంనరామంనేతుమర్హసి ॥ ౧౧ ॥ చతుర్ణామాత్మజానాంహిప్రీతిఃపరమికామమ ॥ జ్యేష్ఠంధర్మప్రధానంచనరామంనేతుమర్హసి ॥ ౧౨ ॥ కింవీర్యారాక్షసాస్తేవైకస్యపుత్రాశ్చకేచతే ॥ కథంప్రమాణాఃకేచైతాన్రక్షంతిమునిపుంగవ ॥ ౧౩ ॥ కథంచప్రతికర్తవ్యంతేషాంరామేణరక్షసామ్ ॥ మామకైర్వాబలైర్బ్రహ్మన్మయావాకూటయోధినామ్ ॥ ౧౪ ॥ సర్వంమేశంసభగవన్కథంతేషాంమయారణే ॥ స్థాతవ్యందుష్టభావానాంవీర్యోత్సిక్తాహిరాక్షసాః ॥ ౧౫ ॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వావిశ్వామిత్రోభ్యభాషత ॥ పౌలస్త్యవంశప్రభవోరావణోనామరాక్షసః ॥ ౧౬ ॥ సబ్రహ్మణాదత్తవరస్త్రైలోక్యంబాధతేభృశమ్ ॥ మహాబలోమహావీర్యోరాక్షసైర్బహుభిర్వృతః ॥ ౧౭ ॥ శ్రూయతేహిమహావీర్యోరావణోరాక్షసాధిపః ॥

పతిఃపాలయితా - పాతేర్డతిః - ఈశ్వరఃనియంతా - యోద్ధా-యోత్స్యేలుట్ - తైర్యజ్ఞవిఘ్నకరైః ॥ ౩ ॥ ఇమ ఇతి ॥ విక్రాంతాః అక్షతవిక్రమాః ॥ ౪ ॥ అహమితి ॥ గోప్తా-యజ్ఞస్యేతిశేషః - పరేషాం ॥ ౫ ॥ నిర్విఘ్నేతి ॥ అహంగమిష్యామితేనసురక్షితాభవిష్యతీతియోజనా ॥ ౬ ॥ బాల ఇతి ॥ బాలఃఊనషోడశవర్షః - అత ఏవాకృతవిద్యః అశిక్షితధనుర్విద్యః - బలాబలం-శత్రూణామితిశేషః - యేషాంచవిరోధశ్శాశ్వతిక ఇత్యేకవద్భావః ॥ ౭ ॥ నచేతి ॥ రక్షసాం యుద్ధ ఇతిశేషః - కూటయుద్ధాఃకపటయుద్ధాః-ఇదమర్ధం ॥ ౮ ॥ తిష్ఠతురామస్వభావః మత్స్వభావశ్శ్రూయతామిత్యాహవిప్రయుక్త ఇతి ॥ విప్రయుక్తఃవిశ్లిష్టః ॥ ౯ ॥ యదీతి ॥ చత్వార్యంగానిచతురంగాని - దిక్సంఖ్యేసంజ్ఞాయామితిసమాసః ॥ ౧౦ ॥ షష్టిరితి ॥ వర్షసహస్రాణి - అతీతానీతిశేషః - తదనంతరం - దుఃఖేన ఉపవాసదీక్షాదిక్లేశేనఉత్పాదిత ॥ ౧౦ ॥ చతుర్ణామితి ॥ చతుర్ణాంపుత్రాణాంమధ్యేరామేపరమికాప్రీతిః - స్వార్థేకప్రత్యయః-ప్రత్యయస్థాదితీత్ - తస్మాత్జ్యేష్ఠత్వాదేశ్చననేతుమర్హసీతియోజనా ॥ ౧౧ ॥ అథసర్వథారామనయనమయుక్తమితివక్తుంయోద్ధవ్యస్వరూపంపృచ్ఛతికిమితి ॥ కేచకింనామధేయాః - కథంప్రమాణాః-కీదృశాకారా ఇత్యర్థః - కేరక్షంతి - కేతేషాంప్రధానాఇత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ కథంచేతి ॥ ప్రతికర్తవ్యం ప్రతివిధేయం ॥ ౧౩ ॥ సర్వమితి ॥ తేషాంరణేకథంమయాస్థాతవ్యమితివ్యూహప్రకారప్రశ్నః ॥ ౧౪ ॥ తస్యేతి ॥ ౧౫ ॥ పౌలస్త్యేతి ॥ రాక్షసోక్తిరితిశేషః ॥ ౧౬ ॥ కింవీర్యా ఇత్యస్యోత్తరమాహస ఇతి ॥ ౧౭ ॥ ప్రసిద్ధశ్చాయమి

త్యుహ్యత ఇతి ॥ ౧౮ ॥ యదేతి ॥ అర్ధత్రయం - యదా యజ్ఞస్య స్వయం న విఘ్నకర్తా - అలక్ష్యత్వాదితి శేషః ॥ ౧౯ ॥ ఇతీతి ॥ తస్య రావణస్య ॥ ౨౦ ॥ స ఇతి ॥ అల్పభాగ్యస్యేతి - త్వన్నియోగాకరణేనేతి శేషః - ప్రసాదకరణే హేతుర్దైవతమితి ॥ ౨౧ ॥ దేవేతి ॥ రావణం సంగ్రామవైముఖ్యం న ప్రాపయన్ - అశక్యత్వాదిత్యాశయః ॥ ౨౨ ॥ సహీతి ॥ అర్ధత్రయం - వీర్యమాదత్తే స్వీకరోతి - నాశయతీత్యర్థః - తస్య బలైః మారీచాదిభిః ॥ ౨౩ ॥ కథమితి ॥ కథమపి ప్రకారేణ - రాక్షసాన్ ప్రతీతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ అథేతి ॥ అభిశప్తస్వరూపజ్ఞానానంతరం - సుతౌ మారీచసుబాహూ - ఉపసుందపుత్రస్సుబాహుః - పుత్రకం - అనుకంపాయాం కన్ - అతో న దాస్యామీత్యుపసంహారః ॥ ౨౫ ॥ మారీచ ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౬ ॥ ఉత్తరసర్గార్థం సంక్షేపేణ సంగృహ్ణాతి ఇతీతి ॥ జల్పనాత్ - అసంగతోక్తేః - కోపావిష్టత్వే దృష్టాంతమాహ సుహుత ఇతి - ఆదౌ సమిద్భిస్సుహుతః తత ఆజ్యసిక్తో వహ్నిరివ - మహర్షివహ్నిః మహర్షిశ్రేష్ఠః - ఉజ్జ్వలితస్సంజ్వలత్ సంజాతజ్వాలో బభూవ - మునేస్తేః క్రోధవృద్ధిః - పుష్పితాగ్రావృత్తం - అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రేతి లక్షణాత్ ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాం

❖ ॥ సాక్షాద్వైశ్రవణభ్రాతా పుత్రో విశ్రవసో మునేః ॥ ౧౮ ॥ యదా స్వయం న యజ్ఞస్య విఘ్నకర్తా మహాబలః ॥ ❖ ॥ తేన సంచోదితౌ ద్వౌ తు రాక్షసౌ సుమహాబలౌ । మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ యజ్ఞవిఘ్నం కరిష్యతః ॥ ౧౯ ॥ ఇత్యుక్తో మునినా తేన రాజోవాచ మునిం తదా । న హి శక్తోఽస్మి సంగ్రామే స్థాతుం తస్య దురాత్మనః ॥ ౨౦ ॥ స త్వం ప్రసాదం ధర్మజ్ఞ కురుష్వ మమ పుత్రకే । మమ చైవాల్పభాగ్యస్య దైవతం హి భవాన్ గురుః ॥ ౨౧ ॥ దేవదానవగంధర్వా యక్షాః పతగపన్నగాః । న శక్తా రావణం సోఢుం కిం పునర్మానవా యుధి ॥ ౨౨ ॥ స హి వీర్యవతాం వీర్యమాదత్తే యుధి రాక్షసః । తేన చాహం న శక్తోఽస్మి సంయోద్ధుం తస్య వా బలైః ॥ ❖ ॥ సబలో వా మునిశ్రేష్ఠ సహితో వా మమాత్మజైః ॥ ౨౩ ॥ కథమప్యమరప్రఖ్యం సంగ్రామాణామకోవిదమ్ ॥ ❖ ॥ బాలం మే తనయం బ్రహ్మన్నైవ దాస్యామి పుత్రకమ్ ॥ ౨౪ ॥ అథ కాలోపమౌ యుద్ధే సుతౌ సుందోపసుందయోః ॥ ❖ ॥ యజ్ఞవిఘ్నకరౌ తౌ తే నైవ దాస్యామి పుత్రకమ్ ॥ ౨౫ ॥ మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ వీర్యవంతౌ సుశిక్షితౌ ॥ ❖ ॥ తయోరన్యతరేణాహం యోద్ధా స్యాం ససుహృద్గణః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి నరపతిజల్పనాద్ద్విజేంద్రం కుశికసుతం సుమహాన్వివేశ మన్యుః । సుహుత ఇవ మఖేఽగ్నిరాజ్యసిక్తస్సమభవదుజ్జ్వలితో మహర్షివహ్నిః ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - వింశస్సర్గః ॥ ❖ ❖

తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య స్నేహపర్యాకులాక్షరమ్ । సమన్యుః కౌశికో వాక్యం ప్రత్యువాచ మహీపతిమ్ ॥ ౧ ॥ పూర్వమర్థం ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాం హాతుమిచ్ఛసి । రాఘవాణామయుక్తోఽయం కులస్యాస్య విపర్యయః ॥ ౨ ॥ యదిదం తే క్షమం రాజన్ గమిష్యామి యథాగతమ్ । మిథ్యాప్రతిజ్ఞః కాకుత్స్థ సుఖీ భవ సబాంధవః ॥ ౩ ॥ తస్య రోషపరీతస్య విశ్వామిత్రస్య ధీమతః । చచాల వసుధా కృత్స్నా వివేశ చ భయం సురాన్ ॥ ౪ ॥ త్రస్తరూపం తు విజ్ఞాయ జగత్సర్వం మహానృషిః । నృపతిం సువ్రతో ధీరో వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్సాక్షాద్ధర్మ ఇవాపరః । ధృతిమాన్ సువ్రతః శ్రీమాన్న ధర్మం హాతుమర్హసి ॥ ౬ ॥ త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతో ధర్మాత్మా ఇతి రాఘవ । స్వధర్మం ప్రతిపద్యస్వ నాధర్మం వోఢుమర్హసి ॥ ౭ ॥ సంశ్రుత్యైవం కరిష్యామీత్యకుర్వాణస్య రాఘవ । ఇష్టాపూర్తవధో భూయాత్తస్మాద్రామం విసర్జయ ॥ ౮ ॥ కృతాస్త్రమకృతాస్త్రం వా నైనం శక్ష్యంతి రాక్షసాః । గుప్తం కుశికపుత్రేణ జ్వల

డవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవం రామప్రేషణవృత్తాంతవ్యాకులం రాజానం వసిష్ఠః ప్రతిబోధయత్యేకవింశే - తచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ స్నేహేన పుత్రస్నేహేన పర్యాకులాని స్ఖలంతి అక్షరాణి యస్మిన్ ॥ ౧ ॥ పూర్వమితి ॥ అర్థం ప్రార్థితార్థం - అయం విపర్యయః ప్రతిజ్ఞాహానిః - రాఘవాణామస్య కులస్యాయుక్తః ॥ ౨ ॥ యదిదమితి ॥ ఇదం ప్రతిజ్ఞాతాన్యథాకరణం - సుఖీ భవేతి వ్యంగ్యోక్తిః ॥ ౩ ॥ తస్యేతి ॥ రోషపరీతస్యేతి షష్ఠీ సప్తమ్యర్థే - భయం పూర్వం కోపేనాన్యథాకృతజగత్ అయమద్య కిం కరిష్యతీతి భయం ॥ ౪ ॥ త్రస్తేతి ॥ త్రస్తరూపం అతిశయిత త్రస్తం - ప్రశంసాయాం రూపప్ - ధీరః ధీమాన్ ॥ ౫ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ త్వమితి శేషః ॥ ౬ ॥ త్రిష్వితి ॥ ధర్మాత్మా ఇతీత్యత్ర వాక్యే సంహితా అనిత్యా - స్వధర్మం ప్రతిశ్రుతనిర్వాహరూపం ॥ ౭ ॥ సంశ్రుత్యేతి ॥ ఏవం కరిష్యామీతి సంశ్రుత్య తథా అకుర్వాణస్యేత్యర్థః - ఇష్టం అశ్వమేధాంతో యాగః - పూర్తం వాప్యాదినిర్మాణం - తదుక్తం - వాపీకూపతటాకాది ప్రతిష్ఠా సేతుబంధనం । అన్నప్రదానమారామః పూర్తమిత్యభిధీయత ఇతి ॥ తయోర్వధః నిష్ఫలత్వం ॥ ౮ ॥ కృతేతి ॥ కృతాస్త్రం శిక్షితాస్త్రం - నశ

[illegible]తి - దహనతుమితిశేషః [illegible] క్రేణ - అప్రకాశితేన [illegible] ॥ ౯ ॥ [illegible] ఏష ఇతి ॥ పరాయణం పరమస్థానం - [illegible] ॥ ౧౦ ॥ ఏష ఇతి ॥ [illegible] సమూహం ॥ ౧౧ ॥ [illegible] ॥ తేద్ధ్రయం ॥ [illegible] రఘునాథస్య [illegible] ॥ [illegible] వీర్యవతాం వర [illegible] - తపసః [illegible] - [illegible] అనువృ[illegible] [illegible] విగ్రహం [illegible] ॥ [illegible]

నేనానృతం యదా ॥ ౯ ॥ ఏష విగ్రహవాన్ ధర్మ ఏష వీర్యవతాం వరః । ఏష బుద్ధ్యాధికో లోకే తపసశ్చ పరాయణమ్ । ౧౦ ॥ ఏషోఽస్త్రాన్ వివిధాన్ వేత్తి త్రైలోక్యే సచరాచరే । నైనమన్యః పుమాన్ వేత్తి న చ వేత్స్యంతి కేచన ॥ ౧౧ ॥ న దేవా నర్షయః కేచిన్నాసురా న చ రాక్షసాః । గంధర్వయక్షప్రవరాస్సకిన్నరమహోరగాః ॥ ౧౨ ॥ సర్వాస్త్రాణి భృశాశ్వస్య పుత్రాః పరమధార్మికాః । కౌశికాయ పురా దత్తా యదా రాజ్యం ప్రశాసతి ॥ ౧౩ ॥ తే హి పుత్రా భృశాశ్వస్య ప్రజాపతిసుతాసుతాః । నైకరూపా మహావీర్యా దీప్తిమంతో జయావహాః ॥ ౧౪ ॥ జయా చ సుప్రభా చైవ దక్షకన్యే సుమధ్యమే । తే సువాతేఽస్త్రశస్త్రాణి శతం పరమభాస్వరమ్ ॥ ౧౫ ॥ పంచాశతం సుతాన్ లేభే జయా నామ పరాన్ పురా । వధాయాసురసైన్యానామమేయాన్ కామరూపిణః ॥ ౧౬ ॥ సుప్రభాజనయచ్చాపి పుత్రాన్ పంచాశతం పునః । సంహారాన్నామ దుర్ధర్షాన్ దురాక్రామాన్ బలీయసః ॥ ౧౭ ॥ తాని చాస్త్రాణి వేత్త్యేష యథావత్కుశికాత్మజః । అపూర్వాణాం చ జననే శక్తో భూయశ్చ ధర్మవిత్ ॥ ౧౮ ॥ ఏవంవీర్యో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహాయశాః । న రామగమనే రాజన్ సంశయం కర్తుమర్హసి ॥ ❖ ॥ తేషాం నిగ్రహే శక్తః స్వయం చ కుశికాత్మజః । తవ పుత్రహితార్థాయ త్వాముపేత్యాభియాచతే ॥ ౨౦ ॥ ఇతి మునివచనాత్ప్రసన్నచిత్తో రఘువృషభస్తు ముమోద భాస్వరాంగః । గమనమభిరురోచ రాఘవస్య ప్రథితయశాః కుశికాత్మజాయ బుద్ధ్యా ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే ఏకవింశస్సర్గః ॥

సర్వాణి దితం కథమయం వేత్తీత్యత్రాహ సర్వేతి ॥ భృశాశ్వః ప్రజాపతిష్వేకః - పరమధార్మికాః పరమధర్మనిష్ఠాః - పాపినమ[illegible] శంస ఇత్యర్థః - దత్తాః - భృశాశ్వేన - ప్రశాసతి ప్రశాస్తి - అయమితిశేషః ॥ తేద్ధ్రయం ॥ దత్తాం - శివేనేతిశేషః ॥ ౧౩ ॥ [illegible] ప్రజాపతిం దక్షః తస్యసుతయోః కన్యయోస్సుతా ॥ ౧౪ ॥ [illegible] జయా చేతి ॥ సువాతే అసువాతాం - శస్త్రాణి [illegible] - పరమభాస్వరమితి శతాభిప్రాయేణైకవచనం ॥ ౧౫ ॥ [illegible] సూయతే [illegible] పంచాశతమితి ॥ అమేయాన్ అపరిచ్ఛేద్యవైభవాన్ ॥ తేద్ధ్రయం ॥ [illegible] రూపిణః ॥ [illegible] ॥ ౧౬ ॥ సుప్రభేతి ॥ సంహారాన్ అన్వర్థసంహారసంజ్ఞాన్ - దుర్ధర్షాన్ [illegible] ॥ ౧౭ ॥ తానితి ॥ యథావత్ కార్త్స్న్యేన - అపూర్వాణాం అస్త్రాణాం - [illegible] ॥ ౧౮ ॥ [illegible] ॥ శ్లోకద్వయం స్పష్టం ॥ ౨౦ ॥ ఇతీతి ॥ భాస్వరాంగ [illegible] - ప్రసన్న[illegible] - ముమోద [illegible] - [illegible] - రాఘవస్యగమనమభిరురోచ - రఘుం కుశికాత్మజాయ దాతుం బుద్ధ్యా [illegible] ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః ॥

అథ ప్రసన్నహృదయేన రాజ్ఞా రామ[illegible] ద్వావింశే - తథేత్యాది । [illegible] ॥ ౧ ॥ కృతేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్ । పిత్రా దశరథేన - [illegible] మంగళానుష్ఠానం - [illegible] స్వస్తిర్నో మిమీతామిత్యాదిభి ॥ ౩ ॥ అథయాత్రాయాం శుభనిమిత్తసంపత్తిం దర్శయతి తత ఇత్యాది॥ [illegible] ॥ పుష్పేతి ॥ [illegible] - దేవదుందుభినిస్స్వనశబ్దోత్తర [illegible] ॥ ౫ ॥ [illegible] ఇతి [illegible] - త్రిశీర్షావిత్యాదిప [illegible] ॥ ౬ ॥ [illegible] ॥ ౭ ॥ [illegible] ॥ ౮ ॥ [illegible] ॥ ౯ ॥ [illegible] శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ [illegible]

తథావసిష్ఠే బ్రువతి రాజాదశరథస్సుతమ్ । ప్రహృష్టవదనో రామమాజుహావ సలక్ష్మణమ్ ॥ ౧ ॥ కృతస్వస్త్యయనం మాత్రా పిత్రా దశరథేనచ । పురోధసా వసిష్ఠేన మంగళైరభిమంత్రితమ్ ॥ ౨ ॥ సపుత్రం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ రాజాదశరథః ప్రియమ్ । దదౌ కుశికపుత్రాయ సుప్రీతేనాంతరాత్మనా ॥ ౩ ॥ తతో వాయుస్సుఖస్పర్శో నీరజస్కో వవౌ తదా । విశ్వామిత్రగతం దృష్ట్వా రామం రాజీవలోచనమ్ ॥ ౪ ॥ పుష్పవృష్టిర్మహత్యాసీద్దేవదుందుభినిస్స్వనైః । శంఖదుందుభినిర్ఘోషః ప్రయాతే తు మహాత్మని ॥ ౫ ॥ విశ్వామిత్రో యయావగ్రే తతో రామో ధనుర్ధరః । కాకపక్షధరో ధన్వీ తంచ సౌమిత్రిరన్వగాత్ ॥ ౬ ॥ కలాపినౌ ధనుష్పాణీ శోభయానౌ దిశో దశ । విశ్వామిత్రం మహాత్మానం త్రిశీర్షావివ పన్నగౌ ॥ ❖ ॥ అనుజగ్మతురక్షుద్రౌ పితామహమివాశ్వినౌ ॥ ౭½ ॥ తదా కుశికపుత్రం తు ధనుష్పాణీ స్వలంకృతౌ ॥ ❖ ॥ బద్ధగోధాంగుళిత్రాణౌ ఖడ్గవంతౌ మహాద్యుతీ । కుమారౌ చారువపుషౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ❖ ॥ అనుయాతౌ శ్రియా దీప్తౌ శోభయేతామనిందితౌ । స్థాణుం దేవమివాచింత్యం కుమారావివ పావకీ ॥ ౧౦ ॥ అధ్యర్ధయోజనం గత్వా సరయ్వా దక్షిణే తటే । రామేతి మధురాం వాణీం విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత ॥ ౧౧ ॥ గృహాణ వత్స సలిలం మాభూత్కాలస్య పర్యయః । మంత్రగ్రామం గృహాణ త్వం బలామతిబలాం తథా ॥ ౧౨ ॥ న శ్రమో న జ్వరో వా తే న రూపస్య విపర్యయః । న చ సుప్తం ప్రమత్తం వా ధర్షయిష్యంతి నైరృతాః ॥ ౧౩ ॥ న బాహ్వోస్సదృశో వీర్యే పృథివ్యామస్తి కశ్చన । త్రిషు లోకేషు వై రామ న భవేత్సదృశస్తవ ॥ ౧౪ ॥ న సౌభాగ్యే న దాక్షిణ్యే న జ్ఞానే బుద్ధినిశ్చయే । నోత్తరే ప్రతివక్తవ్యే సమో లోకే తవానఘ ॥ ౧౫ ॥ ఏతద్విద్యాద్వయే లబ్ధే భవితా నాస్తి తే సమః । బలా చాతిబలా చైవ సర్వజ్ఞానస్య మాతరౌ ॥ ౧౬ ॥ క్షుత్పిపాసే న తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ । బలామతిబలాం చైవ పఠతః పథి రాఘవ ॥ ౧౭ ॥ విద్యాద్వయమధీయానే

[illegible] - శ్రీవిశేషశోభా - శోభయేతాం - వ్యత్యయేన [illegible] - విశ్వామిత్ర [illegible] - స్థాణుం [illegible] - [illegible] ॥ ౧౦ ॥ అధ్యర్ధేతి ॥ అధికమర్ధం [illegible] అధ్యర్ధయోజనం - [illegible] రామేతి - మధురాం [illegible] ॥ ౧౧ ॥ గృహాణేతి ॥ సలిలం గృహాణ - [illegible] ఇతి [illegible] - మంత్రగ్రామం మంత్రసమష్టిరూపాం - ఇదం బలాతిబలారూపం [illegible] ॥ ౧౨ ॥ [illegible] ఇత్యాది ॥ విపర్యయః [illegible] - భవిష్యతీతి శేషః - సుప్తం - [illegible] ॥ ౧౩ ॥ [illegible] ॥ ౧౪ ॥ [illegible] - బుద్ధినిశ్చయే [illegible] - సమః - భవతీతి శేషః ॥ ౧౫ ॥ [illegible] ॥ ౧౬ ॥ క్షుదితి ॥ భవిష్యేతే భవిష్యతః ॥ ౧౭ ॥ విద్యేతి ॥ [illegible]

విశేషః - తేజస్సమన్వితే [illegible] ॥ ౧౭ ॥ ప్రదాతుమితి ॥ తవప్రదాతుం - త్వమేవసదృశో నాన్య [illegible] ॥ ౧౮ ॥ [illegible] కామమితి ॥ ఏతేపూర్వ [illegible] ఋత్విగాద్యాదయః - కామం ప్రకామం-త్వయినంతియుర్యపి - అథాపి తపసా సంభృతేలబ్ధే - [illegible] ఉపదేశాత్ బహురూపేలోకే బహుధావిస్తృతే భవిష్యత ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ జలంస్పృష్ట్వా - ఆచమ్యేత్యర్థః - [illegible] [illegible] తాత్మస్వరూపాత్ ॥ ౨౦ ॥ విద్యేతి ॥ విద్యాసముదిత. సముదిత విద్య - లబ్ధవిద్య ఇతియావత్ ॥ ౨౧ ॥ గుర్వితి ॥ [illegible] గురుకార్యాణి [illegible] పాదసంవాహనాదీని - కుశికాత్మజేనియుజ్యకృత్వా - త్రయస్స్వయంతా వేలిత్రయః - తత్ర సరయ్వాం [illegible] రాత్రిరే - సుఖముఖాహుః - యద్వా - ఏతదర్ధస్యపూర్వేణాన్వయః - కుశికాత్మజేగురుకార్యాణినియుజ్య విద్యాసముదితో [illegible] [illegible] సుఖ ఇతి ॥ ౨౨ ॥ దశరథేతి ॥ చతుర్థ్యర్థేబహువచనం ఛందసీతిషష్ఠ్యర్థేచతుర్థీ - దశరథపుత్రయోర్విభావసుఖంవి[illegible] - ప్రతిభాతేత్యర్థః - ఇవశబ్ద [illegible] కారే - అత్ర రామాయవిద్యాదానంలక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం - [illegible] మోవాలక్ష్మ[illegible] [illegible] పదిదేశేతివాద్యం - పూర్వపర్ణ [illegible] వృత్తం ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - [illegible] [illegible] వ్యాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః ॥

[illegible] ప్రభాతాయామితి [illegible] ॥ [illegible] [illegible] ఇతివాద్యం ॥ ౧ ॥ [illegible] ప్రబోధనార్థ [illegible] విశ్వామిత్రో రామస్య - [illegible] ఇత్యుక్తరీత్యా [illegible] కాలికశ్రియమవలోక్య [illegible] కార్యంవిస్మృత్య ఇమం ప్రసూతవతీ కౌసల్యా కిం వా తపస్తప్తవతీతి విస్మయతే - కౌసల్యాసుప్రజాః - [illegible] [illegible] నిరాసిత - శోభనాః ప్రజాః పుత్రా యస్యాస్సాసుప్రజాః - నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్ - త్వజ్జననీకౌసల్యాసుపుత్రా - యద్వా - [illegible] కౌసల్యాసుప్రజాః - కౌసల్యాశుభేతేన పుత్రేణామిత తేజసేతివత్ । యద్వా - కౌసల్యాయా

యశశ్చాప్యతులంత్వయి।పితామహసుతేహ్యేతే విద్యే తేజస్సమన్వితే ॥ ౧౭ ॥ ప్రదాతుంతవకాకుత్స్థస దృశస్త్వంహిధార్మిక ॥ ౧౮ ॥ కామంబహుగుణాస్సర్వే త్వయ్యేతే నాత్ర సంశయః ॥ ❖ ॥ తపసాసంభృతేచైతేబహురూపేభవిష్యతః ॥ ౧౯ ॥ తతోరామోజలంస్పృష్ట్వాప్రహృష్టవదనశ్శుచిః ॥ ❖ ॥ ప్రతిజగ్రాహ తేవిద్యేమహర్షేర్భావితాత్మనః ॥ ౨౦ ॥ విద్యాసముదితోరామశ్శుశుభేభూరివిక్రమః ॥ ❖ ॥ సహస్రరశ్మిర్భగవాన్శరదీవదివాకరః ॥ ౨౧ ॥ గురుకార్యాణిసర్వాణినియుజ్యకుశికాత్మజే ॥ ❖ ॥ ఊషుస్తాంరజనీంతీరేసరయ్వాస్సుసుఖంత్రయః ॥ ౨౨ ॥ దశరథనృపసూనుసత్తమాభ్యాంతృణశయనే నుచితేసహోషితాభ్యాన్। కుశికసుతవచోనులాలితాభ్యాంసుఖమివసావిబభౌవిభావరీచ ॥ ౨౩ ॥ ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే - ద్వావింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ప్రభాతాయాంతుశర్వర్యాంవిశ్వామిత్రోమహామునిః । అభ్యభాషతకాకుత్స్థంశయానంపర్ణసంస్తరే ॥ ౧ ॥ కౌసల్యాసుప్రజారామపూర్వాసంధ్యాప్రవర్తతే । ఉత్తిష్ఠనరశార్దూలకర్తవ్యందైవ

స్సుప్రజా ఇతిసంబోధనం - కర్మధారయేప్యార్షోసిచ్ - ఢ్రలోపేపూర్వస్య దీర్ఘోణ ఇతిదీర్ఘః - సుపాంసులుగిత్యాదినా పూర్వసవర్ణదీర్ఘోవా - పరశురామవ్యావృత్త్యర్థంవిశేషణం - కౌసల్యాదశరథయోరుభయోరపితపః ఫలత్వేనావతీర్ణత్వే ఏకథంకౌసల్యాసుప్రజేత్యుక్తిః - ఉచ్యతే - మాతాపుత్రస్యభూయాంసికర్మాణ్యారభత ఇత్యుక్తరీత్యా - మాతృదేవోభవపితృదేవోభవేతివత్ మాతుః ప్రాధాన్యోక్తేః । పితుశ్శతగుణంమాతేతిస్మృతేశ్చ । యద్వా - కౌసల్యాదశరథయోర్మహదంతరమస్తి - దశరథోహి అహం వేద్మి మహాత్మానమితిపరత్వేననివేద్యమానేపితదకించిత్కృత్యదుఃఖేనోత్పాదితశ్చాయం నరామంనేతుమర్హసీతిరామేకేవలంపుత్రత్వం మన్వానోవసిష్ఠసంధుక్షితహృదయోరామంప్రేషితవాన్ - కౌసల్యాతుకేవలవాత్సల్యపరాపి ధృతంసాదరం ప్రేషితవతీ - తదిదంలా రతమ్యమవలోక్యముదితహృదయోమునిరాహ కౌసల్యాసుప్రజా ఇతి - మాతృవాక్యంపత్యువాక్యంచపాలనీయమిత్యముందమర్థంలోకేప్ర వర్తయితుంస్వయంతదనుష్ఠాతృత్వేనసుప్రజా ఇత్యుక్తం - అదక్రమేణగుణాంతరావగాహన్నిస్తీర్యప్రబోధయతిరామేత్యాది - రామేత్యనేనస్వాపకాలికసౌందర్యముచ్యతే - పూర్వాసంధ్యాప్రవర్తతే - పూర్వాసంధ్యాదివాకరమివరామదివాకరంత్వాం - కౌసల్యాజనితవతీతిభావః - యద్వా - మాతృవత్పూర్వసంధ్యామప్యవలోకయేతి - యద్వా - పూర్వాసంధ్యాప్రవర్తతే - ఆదిత్యస్యేవభవతోయంవిరోధినిరసనారంభసమయ ఇతి - యద్వా - పూర్వాసంధ్యాప్రవర్తతే - అజ్ఞానాందకారోగతః భగవత్సాక్షాత్కారోపజాతః అన్యామేసుప్రభాతమితి । యద్వా - జగతస్సర్వస్యభగవదవతారాత్ సత్త్వోద్రేకకాలోజాతః - అన్యామేసఫలంజన్మసుప్రభాతాచమేనిశా । యదున్నిద్రాబ్జపత్రాక్షంవిష్ణోర్ద్రక్ష్యామ్యహంముఖం ॥ ఉత్తిష్ఠ - నిద్రాశ్రీరవలోకితా ప్రబోధశ్రియమప్యవలోకితుమిచ్ఛామి - నరశార్దూలనరశ్రేష్ఠతయాభవతాపిసంధ్యోపాస్యా - యద్యదాచరతిశ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరోజనః । ఉత్తిష్ఠనరశార్దూలఇతి శ్రుతవిరోధినిరసనశీలస్యకింనిద్రావకాశోప్యస్తి - నరశార్దూలమద్యజ్ఞనివారక - ఉత్థానప్రయోజనమాహకర్తవ్యందైవమాహ్ని

కమ - దేవేనసర్వేశ్వరేణవిహితంనిత్యకర్మ కర్తవ్యం - యద్వా - దేవశబ్దో భగవద్వాచకః భగవదీయమాహ్నికం - భగవదాజ్ఞారూపంకర్మ వయాకర్తవ్యం - తత్స్వేకువిత్యర్థః - యద్వా - దైవం దేవారాధనభూతం - ఆహ్నికం అహ్నానివర్త్యమేకసుత్యాల్లంకర్మేయ హ్నాహ్నకం - కర్తవ్యమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ తస్యేతి ॥ పరమోదారం - పరమగంభీరమిత్యర్థః - కృతోదకౌ కృతాఘ్మర్షణౌ - యద్వా - కృతదేవపితృతర్పణౌ - జప్యత ఇతి జపః గాయత్రీమితి యావత్ - తస్యా ఏవపరమత్వాత్ - నసావిత్ర్యాః పరంజప్యమితివచనాత్ ॥ ౩ ॥ కృతేతి ॥ అహ్నా భవంఆహ్నికం - కాలాంతఘుష్ఠ - కృతప్రాతఃకృత్యావిత్యర్థః - సంధ్యోపాసన బ్రహ్మయజ్ఞ సమిదాధానాని కృత్యాని - అభిసస్థతుః అభిముఖంస్థితౌ ॥ ౪ ॥ తావితి ॥ తతఃతస్మాద్దేశాత్ - ప్రయాతౌ - తత్ర ప్రసిద్ధే - సరయ్వాస్సంగమే - త్రిపథగాంగంగాం - నదీందదృశాతే ॥ ౫ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర గంగాసరయ్వాస్సంగమే - దదృశాతే ఇత్యనుషజ్యతే - తప్యతాం తపతాం - కర్తరియక్ ఛాందసః ॥ ౬ ॥ తమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౭ ॥ కస్యేతి ॥ వసతే వసతి ॥ ౮ ॥ తయోరితి ॥ ప్రశ్న మాధుర్యాత్ ప్రహాస - యద్వా - మానుష నాటనాత్ - యస్యాయమాశ్రమః - శ్రూయతామితి రాజా - రామేతి సంబోధనం ప్రాధాన్యాత్ ॥ ౯ ॥ కందర్ప ఇతి ॥ అర్థం - కామ ఇత్యుచ్యతే సకందర్ప - పురామూర్తిమానాసీత్ ॥ ౧౦ ॥ తపస్యంతమితి ॥ సార్ధశ్లోకః - తపస్యంతం తపశ్చరంతం - మహాకోపాద్ధతపాశ్యాంగవర్జితరౌద్రలిక్యజ్ - ఇహాశ్రమే - తపస్యంతం - నియమేన అవిచ్ఛేదేన - సమాహితం సమాధిమంతం - కృ

తమాహ్నికం ॥ ౨ ॥ తస్యర్షేః పరమోదారం వచః శ్రుత్వా నృపాత్మజౌ । స్నాత్వా కృతోదకౌ వీరౌ జేపతుః పరమం జపమ్ ॥ ౩ ॥ కృతాహ్నికౌ మహావీర్యౌ విశ్వామిత్రం తపోధనమ్ । అభివాద్యాభిసంహృష్టౌ గమనాయాభితస్థతుః ॥ ౪ ॥ తౌ ప్రయాతౌ మహావీర్యౌ దివ్యాం త్రిపథగాం నదీమ్ । దదృశాతే తతస్తత్ర సరయ్వాస్సంగమే శుభే ॥ ౫ ॥ తత్రాశ్రమపదం పుణ్యమృషీణాముగ్రతేజసామ్ । బహువర్షసహస్రాణి తప్యతాం పరమం తపః ॥ ౬ ॥ తం దృష్ట్వా పరమప్రీతౌ రాఘవౌ పుణ్యమాశ్రమమ్ । ఊచతుస్తం మహాత్మానం విశ్వామిత్రమిదం వచః ॥ ౭ ॥ కస్యాయమాశ్రమః పుణ్యః కో న్వస్మిన్వసతే పుమాన్ । భగవన్ శ్రోతుమిచ్ఛావః పరం కౌతూహలం హి నౌ ॥ ౮ ॥ తయోస్తద్వచనం శ్రుత్వా ప్రహస్య మునిపుంగవః । అబ్రవీచ్ఛ్రూయతాం రామ యస్యాయం పూర్వ ఆశ్రమః ॥ ౯ ॥ కందర్పో మూర్తిమానాసీత్కామ ఇత్యుచ్యతే బుధైః ॥ ౧౦ ॥ తపస్యంతమిహ స్థాణుం నియమేన సమాహితమ్ ॥ కృతోద్వాహం తు దేవేశం గచ్ఛంతం సమరుద్గణమ్ । ధర్షయామాస దుర్మేధా హుంకృతశ్చ మహాత్మనా ॥ ౧౧ ॥ అవధ్యాతస్య రౌద్రేణ చక్షుషా రఘునందన । వ్యశీర్యంత శరీరాత్స్వాత్సర్వగాత్రాణి దుర్మతేః ॥ ౧౨ ॥ తస్య గాత్రం హతం తత్ర నిర్దగ్ధస్య మహాత్మనా । అశరీరః కృతః కామః క్రోధాద్దేవేశ్వరేణ హి ॥ ౧౩ ॥ అనంగ ఇతి విఖ్యాతస్తదాప్రభృతి రాఘవ । స చాంగవిషయశ్శ్రీమాన్యత్రాంగం స ముమోచ హ ॥ ౧౪ ॥ తస్యాయమాశ్రమః పుణ్యస్తస్యేమే మునయః పురా । శిష్యా ధర్మపరా నిత్యం తేషాం పాపం న విద్యతే ॥ ౧౫ ॥ ఇహాద్య రజనీం రామ వసేమ శుభదర్శన । పుణ్యయోస్సరితోర్మధ్యే శ్వస్తరిష్యామహే వయమ్ ॥ ౧౬ ॥ అభిగచ్ఛామహే సర్వే శుచయః పుణ్యమాశ్రమమ్ । స్నాతాశ్చ కృతజప్యాశ్చ హుతహవ్యా నరోత్తమ ॥ ౧౭ ॥ తేషాం సంవద

తోద్వాహం కృతపార్వతీపరిణయం - గచ్ఛంతమితి శ్రీపుణ్యాధిష్ఠానం పార్శ్వం ప్రాప్నువంతం - దేవేశం - స్థాణుం రుద్రం - దర్పేణ ధర్షయామాస - కృతోద్వాహమితి క్రియావిశేషణం - యదాయం కృతోద్వాహో భవతి తదాతం పార్వత్యాం సాభిలాషమభిత్తమ కరోదిత్యర్థః - సమరుద్గణమిత్యపి క్రియావిశేషణం - తదనుమతిపూర్వకమిత్యర్థః - మహాత్మనా హుంకృతశ్చాసీత్ ॥ ౧౧ ॥ అవధ్య తస్యేతి ॥ వ్యశీర్యంత విశీర్ణాని - సర్వగాత్రాణి - కర్తరి శ్యన్ ॥ ౧౨ ॥ తస్యేతి ॥ తత్ర తదా - మహాత్మనా నిర్దగ్ధస్య శరీరం హతం - అతః కామో అశరీరః కృతః ॥ ౧౩ ॥ అనంగ ఇతి ॥ కామస్తదాప్రభృతి అనంగ ఇతి విఖ్యాతః - సోంగవిషయ అంగదేశశ్చ విఖ్యాతః - ప్రమోచ ముమోచేత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ తస్యేతి ॥ తస్య స్థాణోః - స్థాణోరాశ్రమః - అయమాశ్రమః - ఇమే మునయః - తస్య - పురాతనాః - కాలాంతరే శిష్య సంతానపరంపరయా శిష్యాః - అత ఏవపుణ్యాః - అత ఏవ చ తేషాం పాపం న విద్యతే - పూర్వం రుద్రశిష్యా ఇతి సంప్రతి తచ్ఛిష్యత్వ కృతం పాపం నాస్తీత్యర్థః - ఏతేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యుత్తరముక్తం - ఇహ వసతి తపస్యంతం కామోదహనయదిత్యుక్తేః పురాణాం అంగాంతరస్య ॥ ౧౫ ॥ ఇహేతి ॥ ఇహ అంగవిషయే - తర్ఫ్యామహే - గంగామితి శేషః ॥ ౧౬ ॥ అభీతి ॥ స్నాతాః అత ఏవ శుచయః భూత్వా పుణ్యమాశ్రమమభిగచ్ఛామహే - ఇత్యాహ ఇత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ తేషామితి ॥ తేషాం సంవదతాం తేషు సంవదత్సు - తపసా దీర్ఘేణ అతిప్రవృష్టోర్ధ్వగ్రహణ సమర్థేన - చక్షుషా జ్ఞానేన - విజ్ఞాయ దృష్ట్వా - తేషామాగమనం తాపసానామాదిని శానసమిత్తం తపోజస్య

జ్ఞానేనవిదితేత్యర్థః - హర్షంహర్షపూర్వకం ॥ ౧౮ ॥ అర్ఘ్యమితి ॥ అర్ఘ్యంపూజార్థముదకం - పాద్యంపాదార్థముదకం - ఆతిథ్యంచేతియచ్చ్రత్యయః - ఆతిథ్యం ఆచమనీయపూర్వకం భోజ్యప్రదానం - అతిథిక్రియాం అతిథిపూజాం ॥ ౧౯ ॥ సత్కారమితి ॥ సత్కారంకుశప్రశ్నాదికం - విశ్వామిత్రాత్సమనుప్రాప్య - అభిరంజయన్ అభ్యరంజయన్ - అతిథిభూతానితి శేషః - ప్రణవేనసాయంసంధ్యామేజపతి - తేతద్వాసినోవిశ్వామిత్రాదయశ్చ - ఛత్రిన్యాయేన ఋషయ ఇత్యుక్తం - సమాహితాః అనన్యపరాః - సంధ్యాంఅహోరాత్రయోస్సంధిం - అత్యంతసంయోగేద్వితీయా - యథార్హంయథాయోగ్యం - యథాశక్తీతియావత్ - సహస్రపరమాందేవీంశతమధ్యాందశావరామితివచనాత్ । అజపన్ - గాయత్రీమితిశేషః ॥ ౨౦ ॥ తత్రేతి ॥ ఆనీతా నిద్రాస్థానం ప్రాపితా - కామాశ్రమపదే కామదాహక కామాశ్రమనామకస్య పదేస్థానే ॥ తీర్థీయం ॥ తత్రవాసిభిరితి ॥ ఆనీతాః స్వాశ్రమంప్రాపితా - కామాశ్రమపద ఇతి - ప్రకరణపర్యాలోచనయా స్థాణ్వాశ్రమపద ఇత్యేవోచితం - కామాశ్రమపద ఇతి గృహ్యతే - తద్వ్యావారణీయం ॥ ౨౧ ॥ కథాభిరితి ॥ కథాభిఃతదాశ్రమవైభవపరాభిః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః ॥

ఏవంకామాశ్రమపదంరామచరణనళినవిన్యాసేనకృతార్థీకృత్య తాటకావనమపి నష్టశ్రీకతుల్యం రామంప్రాపయతి మునిశ్చతుర్వింశే - తత ఇత్యాది ॥ విమలే-సూర్యోదయ ఇత్యర్థః - నద్యాంగంగాయాః ॥ ౧ ॥ తేచేతి ॥ ఉపస్థాప్యఆనాయ్య ॥ ౨ ॥ ఆరోహత్వితి ॥ రాజపుత్రాభ్యాంపురస్కృతః పూజితః - తాటకావధాభిప్రాయేణాహ అరిష్టమితి - అరిష్టంశుభం యథాభవతి

తాంతత్రతపోదీర్ఘేణచక్షుషా । విజ్ఞాయపరమప్రీతామునయోహర్షమాగమన్ ॥ ౧౮ ॥ అర్ఘ్యం పాద్యంతథాతిథ్యంనివేద్యకుశికాత్మజే । రామలక్ష్మణయోఃపశ్చాదకుర్వన్నతిథిక్రియామ్ ॥ ౧౯ ॥ సత్కారంసమనుప్రాప్యకథాభిరభిరంజయన్ । యథార్హమజపన్సంధ్యామృషయస్తేసమాహితాః ॥ ౨౦ ॥ తత్రవాసిభిరానీతామునిభిస్సువ్రతైస్సహ । న్యవసన్సుసుఖంతత్రకామాశ్రమపదేతదా ॥ ౨౧ ॥ కథాభిరభిరామాభిరభిరామౌనృపాత్మజౌ । రమయామాసధర్మాత్మాకౌశికోమునిపుంగవః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః ॥

తతఃప్రభాతేవిమలేకృతాహ్నికమరిందమౌ । విశ్వామిత్రంపురస్కృత్యనద్యాస్తీరముపాగతౌ ॥ ౧ ॥ తేచసర్వేమహాత్మానోమునయస్సంశితవ్రతాః । ఉపస్థాప్యశుభాంనావంవిశ్వామిత్రమథాబ్రువన్ ॥ ౨ ॥ ఆరోహతుభవాన్నావంరాజపుత్రపురస్కృతః । అరిష్టంగచ్ఛపంథానంమాభూత్కాలవిపర్యయః ॥ ౩ ॥ విశ్వామిత్రస్తథేత్యుక్త్వాతానృషీనభిపూజ్యచ । తతారసహితస్తాభ్యాంసరితంసాగరంగమామ్ ॥ ౪ ॥ తతశ్శుశ్రావవైశబ్దమతిసంరంభవర్ధితమ్ । మధ్యమాగమ్యతోయస్యసహరామఃకనీయసా ॥ ౫ ॥ అథరామస్సరిన్మధ్యేపప్రచ్ఛమునిపుంగవం । వారిణోభిద్యమానస్యకిమయంతుములోధ్వనిః ॥ ౬ ॥ రాఘవస్యవచశ్శ్రుత్వాకౌతూహలసమన్వితః । కథయామాసధర్మాత్మాతస్యశబ్దస్యనిశ్చయమ్ ॥ ౭ ॥ కైలాసపర్వతేరామమనసానిర్మితంసరః । బ్రహ్మణానరశార్దూలతేనేదంమానసంసరః ॥ ౮ ॥ తస్మాత్సుస్రావసరసస్సాయోధ్యాముపగూహతే । సరఃప్రవృత్తాసరయూఃపుణ్యాబ్రహ్మసరశ్చ్యుతా ॥ ౯ ॥ తస్యాయమతులశ్శబ్దోజాహ్నవీమభివర్తతే । వారిసంక్షోభజోరామప్రణామంనియతఃకురు ॥

తథా - అరిష్టంపాపశుభయోరితిహలాయుధః । కాలవిపర్యయః - కాలవిలంబ ఇతియావత్ ॥ ౩ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ తతారతరతిస్మ ప్రవృత్తః - సరితంగంగాం - సాగరంగచ్ఛతీతిసాగరంగమాం - ఖచ్ప్రకరణేగమేస్సుప్యుపసంఖ్యానమితిఖచ్ ॥ ౪ ॥ తత ఇతి ॥ అతిసంరంభేణతరంగపరస్పరసంఘట్టజక్షోభేణ - వర్ధితం అతిప్రవృద్ధం ॥ ౫ ॥ అథేతి ॥ భిద్యమానస్య పరస్పరంమిళితస్య-వారిణః - తుములః నిబిడోయంధ్వనిః - కింవారిసంభేదంకృతః - ఉతాన్యకృత ఇతిప్రశ్నః ॥ తీర్థీయం ॥ అథేతి ॥ భిద్యమానస్యసంభిద్యమానస్య - పరస్పరంమిళితస్యేత్యర్థః - వారిణోయంధ్వనిః - కింకుత్ర ॥ ౬ ॥ రాఘవస్యేతి ॥ నిశ్చయంకారణనిశ్చయం ॥ తీర్థీయం ॥ నిశ్చయంనిశ్చితంహేతుం ॥ ౭ ॥ అస్య ధ్వనేఃకారణంవారిసంభేద ఏవేతివక్ష్యన్ కస్యావారిణ ఇతిప్రక్ష్యతీతిమత్వా సరయ్వా ఇతివక్తుంసరయూవైభవమాహకైలాసేతి ॥ కైలాసపర్వతేకుబేరభవనే - బ్రహ్మణామనసా నిర్మితంసరోస్తి - తేనమనసానిర్మితత్వేన ఇదంసర మానసమిత్యుచ్యతే ॥ ౮ ॥ తస్మాదితి ॥ ఉపగూహతే ఆవృత్యప్రవహతే - అయోధ్యాయాః పశ్చిమభాగమారభ్య ఉత్తరదిగ్భాగేనపూర్వభాగమాగత్యాగదేశేగంగయాసంగచ్ఛతేసరయూః - తయోర్నద్యోస్సంభేదస్థాణ్వాశ్రమం - తస్మాత్సరయూయుక్తగంగాతరణదశాయాం సరయూజలమున్నతాద్భాగీరథ్యాంపతతీతితస్యధ్వనిరితిజ్ఞేయం - సరయూశబ్దంనిర్వక్తిసర ఇతి ॥ సరసోయాతీతిసరయూః - పాఠాంతరం - సరసోయాతీతిసరయూః - సకారస్యశకంధ్వాదిత్వాత్పరరూపం - ఊఙుత ఇతి స్త్రీప్రత్యయ ఊకారః - కస్మాత్సరసః ప్రవృత్తేత్యత ఆహ బ్రహ్మసరశ్చ్యుతేతి ॥ ౯ ॥ తస్యేతి ॥ యాగంగామభివర్తతేగంగయాసంగచ్ఛతే - అయమతులశ్శబ్దస్తస్యావారిసంక్షోభ

జః - సంధిరార్షః - నియతౌ నియతమనసౌ సన్తౌ - తాభ్యాం నదీభ్యాం ప్రణామం కురు - కోయం ధ్వనిరితి రామేణ పృష్టే సరయ్వా జాహ్నవ్యాశ్చ సంగమే జాతోయం ధ్వనిరిత్యుక్త్వా … ॥ ౧౦ ॥ తాభ్యామితి ॥ తీరం దక్షిణమితి - నదీసంభేదరూపతీర్థం … ప్రాప్తతద్దక్షిణాభిముఖౌ గంగాం తీర్త్వా - తత్ర గంగాదక్షిణతీరం తాటకావనమితి జ్ఞేయం ॥ ౧౧ ॥ స ఇతి ॥ సంకాశత ఇతి సంకాశః - ఘోరసంకాశం ఘోరరూపమిత్యర్థః - అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం - జనసంచారరహితమిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ అహో ఇత్యాదిశ్లోకత్రయం ॥ ఝిల్లికా … కీటవిశేషః - భైరవైః భయంకరైః - శ్వాపదైః క్రూరమృగైః - శకుంతైః పక్షిభిః - శకుంతౌ … వాశ్యద్భిః కూజద్భిః … - ధవః అశ్వకర్ణః - కకుభః … తిందుకః - పాటలిః - … కిం న్వితి కిమర్థమిత్యన్వయః ॥ ౧౪ ॥ తమితి ॥ … శ్రూయతామితి … ॥ ౧౫ ॥ ఏతావితి ॥ స్ఫీతౌ ప్రవృద్ధధనధాన్యౌ - మలదాశ్చ కరూశాశ్చ … నామధేయౌ - అవయవబహుత్వాద్బహువచనం - మత్స్యాః పాంచాలా ఇతివత్ దేవనిర్మాణేన దేవనిర్మాణతుల్యనిర్మాణేన నిర్మితౌ - దేవలోకసమసంస్థానావిత్యర్థః ॥ తీర్థీయా ॥ ఏతావితి ॥ స్ఫీతౌ సమృద్ధౌ - మలదాః కరూశాశ్చేతి బహువచనం ఆసోదారా ఇతివచ్ఛిష్టస్వభావప్ర…

౧౦ ॥ తాభ్యాం తు తావుభౌ కృత్వా ప్రణామమతిధార్మికౌ। తీరం దక్షిణమాసాద్య జగ్మతుర్లఘువిక్రమౌ ॥ ౧౧ ॥ స వనం ఘోరసంకాశం దృష్ట్వా నృపవరాత్మజః। అవిప్రహతమైక్ష్వాకః పప్రచ్ఛ మునిపుంగవమ్ ॥ ౧౨ ॥ అహో వనమిదం దుర్గం ఝిల్లికాగణనాదితమ్। భైరవైః శ్వాపదైః పూర్ణం శకుంతైర్దారుణారుతైః ॥ ❋ ॥ నానాప్రకారైః శకునైర్వాశ్యద్భిర్భైరవస్వనైః। సింహవ్యాఘ్రవరాహైశ్చ వారణైశ్చోపశోభితమ్ ॥ ❋ ॥ ధవాశ్వకర్ణకకుభైర్బిల్వతిందుకపాటలైః। సంకీర్ణం బదరీభిశ్చ కిం న్వేతద్దారుణం వనమ్ ॥ ౧౪ ॥ తమువాచ మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః। శ్రూయతాం వత్స కాకుత్స్థ యస్యైతద్దారుణం వనమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఏతౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ పూర్వమాస్తాం నరోత్తమ। మలదాశ్చ కరూశాశ్చ దేవనిర్మాణనిర్మితౌ ॥ ౧౬ ॥ పురా వృత్రవధే రామ మలేన సమభిప్లుతమ్। క్షుధా చైవ సహస్రాక్షం బ్రహ్మహత్యా సమావిశత్ ॥ ౧౭ ॥ తమింద్రం స్నాపయన్ దేవా ఋషయశ్చ తపోధనాః। కలశైః స్నాపయామాసుర్మలం చాస్య ప్రమోచయన్ ॥ ౧౮ ॥ ఇహ భూమ్యాం మలం దత్త్వా దత్త్వా కారూశమేవ చ। శరీరజం మహేంద్రస్య తతో హర్షం ప్రపేదిరే ॥ ౨౦ ॥ నిర్మలో నిష్కరూశశ్చ శుచిరింద్రో యదాభవత్। దదౌ దేశస్య సుప్రీతో వరం ప్రభురనుత్తమమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఇమౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ ఖ్యాతిం లోకే గమిష్యతః। మలదాశ్చ కరూశాశ్చ మమాంగమలధారిణౌ ॥ ౨౨ ॥ సాధు సాధ్వితి తం దేవాః పాకశాసనమబ్రువన్। దేశస్య పూజాం తాం దృష్ట్వా కృతాం శక్రేణ ధీమతా ॥ ౨౩ ॥ ఏతౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ దీర్ఘకాలమరిందమ। మలదాశ్చ కరూశాశ్చ ముదితౌ ధనధాన్యతః ॥ ౨౪ ॥ కస్యచిత్త్వథ కాలస్య యక్షీ వై కామరూపిణీ। బలం నాగసహస్రస్య ధారయంతీ తదా హ్యభూత్ ॥ ❋ ॥ తాటకా నామ భద్రం తే భార్యా సుందస్య ధీమతః ॥ ౨౫ ॥ మారీచో రాక్షసః పుత్రో యస్యాః శక్రపరాక్రమః ॥ ౨౬ ॥ వృత్తబాహుర్మహావీర్యో విపులాస్యతనుర్మహాన్। రాక్షసో భైరవాకారో నిత్యం త్రాసయతే ప్రజాః ॥ ౨౭ ॥

తం - దేవనిర్మాణనిర్మితౌ దేవయత్నేన నిర్మితౌ ॥ ౧౬ ॥ మలదకరూశసంజ్ఞానిమిత్తమాహ పురేత్యాది ॥ వృత్రవధే కృతే సతి - మలేన అశుచిత్వేన - క్షుధా బుభుక్షయా చ - సమభిప్లుతం వ్యాప్తం - ఇంద్రం బ్రహ్మహత్యా సమావిశత్ - బ్రహ్మహత్యావశేన మలక్షుధావింద్రస్యాభూతామిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ తమితి ॥ స్నాపయన్ గంగాదితీర్థేషు స్నాపయన్ - పునర్మంత్రపూతైః - కలశైః కలశోదకైః - స్నాపయామాసుః - తేన స్నాపనేన - అస్య ఇంద్రస్య - మలం - చకారాత్ కారూశం - ప్రమోచయన్ ప్రామోచయన్ ॥ ౧౮ ॥ ఇహేతి ॥ క్షుధమేవ కారూశం - స్థానప్రమాణాత్ క్షుధమిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ నిర్మల ఇతి ॥ శుచిః బ్రహ్మహత్యాతః పూతః ॥ ౨౧ ॥ వరమేవాహ ఇమావితి ॥ మలం ద్యతి ఖండయతీతి మలదః - అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇతి క్విప్ - కరూశమస్యాస్తీతి కరూశః - అంగమలధారిణౌ - కరూశస్యాప్యుపలక్షణమిదం - ఏతౌ మమాంగమలకరూశధారణాన్మలదాః కరూశాశ్చేతి ఖ్యాతిం గమిష్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ సాధ్వితి స్పష్టం ॥ ౨౩ ॥ ఏతావితి ॥ అత ఇత్యాదావధ్యాహార్యం ॥ ౨౪ ॥ ఏవం పాలనీయత్వాయ దేశస్య పుణ్యత్వముక్త్వా తస్య దారుణత్వహేతుమాహ కస్యచిదితి ॥ అర్ధత్రయం - కస్మింశ్చిత్కాలే గతే సతి - తదా జన్మకాల ఏవ - నాగసహస్రస్య గజసహస్రస్య - బలం ధారయంతీ తాటకా నామ యక్షీ అభూత్ - తే తుభ్యం - భద్రమస్తు - తాటకాతో భయం మా భూదిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ మారీచ ఇతి ॥ అర్ధం ॥ ౨౬ ॥ వృత్తేతి ॥ అత్ర య ఇతి శేషః - యః ప్రజా నిత్యం త్రాసయతే స మారీచో యస్యాః పుత్రః - సా యక్షీ అభూదితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౭ ॥ అస్తు తాటకా కిం

తం ... త్రాహ ఇమావితి | ౨౮ | సేయమితి | అధ్యర్ధయోజనే - యతః యస్మాత్ మార్గే తాటకాయా వనం అత ఏవ మార్గేణ గంతవ్యా | ౨౯ | స్వబాహ్వితి | నిష్కంటకం నిరుపద్రవం | ౩౦ | నహీతి | ఈదృశం ... అసహ్యయా ఇతరైరజేయయా | ౩౧ | ఏతదితి | యథాయేన ప్రకారేణ - దారుణం - యథా చోత్సాదితం నిర్జనీకృతం - యథా చ ... ఇతి గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే మణిమంజీరాఖ్యానే వాలకాండవ్యాఖ్యానే చతుర్వింశస్సర్గః ||

శ్రీ ... అథేతి ... యదా యస్మాత్ ... అబలా స్త్రీ - కథం నాగసహస్రస్య బలం ధారయతి | ...

ఇమౌ జనపదౌ నిత్యం వినాశయతి రాఘవ | మలదాంశ్చ కరూశాంశ్చ తాటకా దుష్టచారిణీ || ౨౮ || సేయం పంథానమావృత్య వసత్యధ్యర్ధయోజనే | అత ఏవ చ గంతవ్యం తాటకాయా వనం యతః || ౨౯ || స్వబాహుబలమాశ్రిత్య జహీమాం దుష్టచారిణీమ్ | మన్నియోగాదిమం దేశం కురు నిష్కంటకం పునః || ౩౦ || నహి కశ్చిదిమం దేశం శక్నోత్యాగంతుమీదృశమ్ | యక్షిణ్యా ఘోరయా రామ ఉత్సాదితమసహ్యయా || ౩౧ || ఏతత్తే సర్వమాఖ్యాతం యథైతద్దారుణం వనమ్ | యక్ష్యా చోత్సాదితం సర్వమద్యాపి న నివర్తతే || ౩౨ || ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే చతుర్వింశస్సర్గః ||

అథ తస్యాప్రమేయస్య వచనం పురుషర్షభః | శ్రుత్వా పురుషశార్దూలః ప్రత్యువాచ శుభాం గిరమ్ || ౧ || అల్పవీర్యా యదా యక్షాః శ్రూయంతే మునిపుంగవ | కథం నాగసహస్రస్య ధారయత్యబలా బలమ్ || ౨ || విశ్వామిత్రోఽబ్రవీద్వాక్యం శృణు యేన బలోత్తరా | వరదానకృతం వీర్యం ధారయత్యబలా బలమ్ || ౩ || పూర్వమాసీన్మహాయక్షః సుకేతుర్నామ వీర్యవాన్ | అనపత్యః శుభాచారః స చ తేపే మహత్తపః || ౪ || పితామహస్తు సుప్రీతస్తస్య యక్షపతేస్తదా | కన్యారత్నం దదౌ రామ తాటకాం నామ నామతః || ౫ || దదౌ నాగసహస్రస్య బలం చాస్యాః పితామహః | న త్వేవ పుత్రం యక్షాయ దదౌ బ్రహ్మా మహాయశాః || ౬ || తాం తు జాతాం వివర్ధంతీం రూపయౌవనశాలినీమ్ | జంభపుత్రాయ సుందాయ దదౌ భార్యాం యశస్వినీమ్ || ౭ || కస్యచిత్త్వథ కాలస్య యక్షీ పుత్రం వ్యజాయత | మారీచం నామ దుర్ధర్షం యశ్శాపాద్రాక్షసోఽభవత్ || ౮ || సుందే తు నిహతే రామ సాగస్త్యమృషిసత్తమమ్ | తాటకా సహ పుత్రేణ ప్రధర్షయితుమిచ్ఛతి || ౯ || భక్షార్థం జాతసంరంభా గర్జంతీ సాభ్యధావత | ఆపతంతీం తు తాం దృష్ట్వా అగస్త్యో భగవానృషిః || ౧౦ || రాక్షసత్వం భజస్వేతి మారీచం వ్యాజహార సః || ౧౦½ || అగస్త్యః పరమక్రుద్ధస్తాటకామపి శప్తవాన్ || ౧౧ || పురుషాదీ మహాయక్షీ విరూపా వికృతాననా | ఇదం రూపం విహాయాథ దారుణం రూపమస్తు తే || ౧౨ || సైషా శాపకృతామర్షా తాటకా క్రోధమూర్ఛితా | దేశముత్సాదయత్యేనమగస్త్యచరితం శుభమ్ || ౧౩ || ఏనాం రాఘవ దుర్వృత్తాం యక్షీం పరమదారుణామ్ | గోబ్రాహ్మణహితార్థాయ జహి దుష్టపరాక్రమామ్ || ౧౪ || న హ్యేనాం శాపసంసృష్టాం కశ్చిదుత్సహతే పుమాన్ | నిహంతుం త్రిషు లోకేషు త్వామృతే రఘునందన || ౧౫ || నహి తే స్త్రీ-

... కథం ధారయతి కేన కారణేన ధారయతి - ... యదా యస్మాత్ ... అల్పవీర్యాః ... అబలా నాగసహస్రస్య బలం కథం ధారయతి కేన కారణేన ధారయతి || ౨ || విశ్వామిత్ర ఇతి || యేన హేతునా బలోత్తరా భవతి తం శృణు ... వీర్యం బలం ... అతోఽబలాపి బలం ధారయతి || ౩ || వరదాన ప్రకారమాహ పూర్వమిత్యాది || ౪ || పితామహ ఇతి || నామతః ప్రసిద్ధా || ౫ || దదావితి || ... || ౬ || తామితి || వివర్ధంతీం వివర్ధమానాం - భార్యాం ... || ౭ || కస్యచిదితి || ... అజాయత ... || ౮ || ... ప్రకారమాహ సుందే ఇతి || నిహతే - అగస్త్యేనేతి శేషః - ప్రధర్ష యితుం హంతుం - ఇచ్ఛతి ఐచ్ఛత్ || ౯ || భక్షేతి || జాతసంరంభా ... || ౧౦ || అపశప్తవానిత్యపి పాఠః ... || ౧౧ || పురుషాదీతి || పురుషాదీ మనుష్యభక్షిణీ ... అథ తే దారుణం క్రూరం - రూపం శరీరం - అస్తు || ౧౨ || సైషేతి || అగస్త్యచరితం - తదాశ్రమితి యావత్ || ౧౩ || ఏనామితి || జహి నాశయ || ౧౪ || నహీతి || శాపసంసృష్టాం శాపసంయుక్తాం || ౧౫ || నహీతి || ... - ఘృణా జుగుప్సా - కర్తవ్యా

...విశేషః ॥ ౧౬ ॥ నృశంసమితి ॥ నృశంసం క్రూరకర్మ - సదోషం సాపవాదం కర్మ - రక్షతా రాజపుత్రేణ - ప్రజారక్షణకారణాత్ కర్తవ్యం ॥ ౧౭ ॥ రాజ్యేతి ॥ సనాతనః నిత్యం - అధర్మ్యాం అధర్మాదనపేతాం - ఏతదేవ వాదమర్థయతి ॥ ౧౮ ॥ స్త్రీవధస్య కర్తవ్యత్వే ఇతిహాసద్వయమాహ శ్రూయత ఇత్యాదినా ॥ మన్థరాం మన్థరాభిధానాం ॥ ౧౯ ॥ విష్ణునేతి ॥ కావ్యమాతా శుక్రమాతా ఇయం కిల భృగుపత్నీ [illegible] - స్వపుత్రే శుక్రే దేవశిష్యత్వం [illegible] దేవపీడితా అసురాః శుక్రమాతరం భృగుపత్నీం శరణమగచ్ఛన్ - సా చాసురరక్షణార్థం దేవాన్ హన్తుముద్యుక్తా - తాం చేన్ద్రప్రార్థితో విష్ణుః [illegible] శిరశ్ఛిచ్ఛేదేతి ॥ ౨౦ ॥ ఏతైరితి ॥ [illegible] ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - [illegible] బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ తాటకావధః షడ్వింశే - మునేరిత్యాది ॥ అక్లీబం దృఢం ॥ [illegible] ॥ [illegible] వచనమితి ॥ అక్లీబం మహార్థం ॥ ౧ ॥

వధకృతే ఘృణా కార్యా నరోత్తమ । చాతుర్వర్ణ్యహితార్థాయ కర్తవ్యం రాజసూనునా ॥ ౧౬ ॥ నృశంసమనృశంసం వా ప్రజారక్షణకారణాత్ । పాతకం వా సదోషం వా కర్తవ్యం రక్షతా సతామ్ ॥ ౧౭ ॥ రాజ్యభారనియుక్తానామేష ధర్మస్సనాతనః । అధర్మ్యాం జహి కాకుత్స్థ ధర్మో హ్యస్యా న విద్యతే ॥ ౧౮ ॥ శ్రూయతే హి పురా శక్రో విరోచనసుతాం నృప । పృథివీం హన్తుమిచ్ఛన్తీం మన్థరామభ్యసూదయత్ ॥ ౧౯ ॥ విష్ణునా చ పురా రామ భృగుపత్నీ దృఢవ్రతా । అనిన్ద్రం లోకమిచ్ఛన్తీ కావ్యమాతా నిషూదితా ॥ ౨౦ ॥ ఏతైశ్చాన్యైశ్చ బహుభీ రాజపుత్ర మహాత్మభిః । అధర్మసహితా నార్యో హతాః పురుషసత్తమైః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచవింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋

మునేర్వచనమక్లీబం శ్రుత్వా నరవరాత్మజః । రాఘవః ప్రాఞ్జలిర్భూత్వా ప్రత్యువాచ దృఢవ్రతః ॥ ౧ ॥ పితుర్వచననిర్దేశాత్పితుర్వచనగౌరవాత్ । వచనం కౌశికస్యేతి కర్తవ్యమవిశఙ్కయా ॥ ౨ ॥ అనుశిష్టోఽస్మ్యయోధ్యాయాం గురుమధ్యే మహాత్మనా । పిత్రా దశరథేనాహం నావజ్ఞేయం హి తద్వచః ॥ ౩ ॥ సోఽహం పితుర్వచశ్శ్రుత్వా శాసనాద్బ్రహ్మవాదినః । కరిష్యామి న సందేహస్తాటకావధముత్తమమ్ ॥ ౪ ॥ గోబ్రాహ్మణహితార్థాయ దేశస్యాస్య సుఖాయ చ । తవ చైవాప్రమేయస్య వచనం కర్తుముద్యతః ॥ ౫ ॥ ఏవముక్త్వా ధనుర్మధ్యే బద్ధ్వా ముష్టిమరిందమః । జ్యాశబ్దమకరోత్తీవ్రం దిశశ్శబ్దేన నాదయన్ ॥ ౬ ॥ తేన శబ్దేన విత్రస్తాస్తాటకావనవాసినః । తాటకా చ సుసంక్రుద్ధా తేన శబ్దేన మోహితా ॥ ౭ ॥ తం శబ్దమభినిధ్యాయ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా । శ్రుత్వా చాభ్యద్రవద్వేగాద్యతశ్శబ్దో వినిస్సృతః ॥ ౮ ॥ తాం దృష్ట్వా రాఘవః క్రుద్ధాం వికృతాం వికృతాననామ్ । ప్రమాణేనాతివృద్ధాం చ లక్ష్మణం సోఽభ్యభాషత ॥ ౯ ॥ పశ్య లక్ష్మణ యక్షిణ్యా భైరవం దారుణం వపుః । భిద్యేరన్ దర్శనాదస్యా భీరూణాం హృదయాని చ ॥ ౧౦ ॥ ఏనాం పశ్య దురాధర్షాం మాయాబలసమన్వితామ్ । వినివృత్తాం కరోమ్యద్య హృతకర్ణాగ్రనాసికామ్ ॥ ౧౧ ॥ న హ్యేనాముత్సహే హన్తుం స్త్రీస్వభావేన రక్షితామ్ । వీర్యం చాస్యా గతిం చాపి హనిష్యామీతి మే మతిః ॥ ౧౨ ॥ ఏవం బ్రువాణే రామే తు తాటకా క్రోధమూర్ఛితా । ఉద్యమ్య బాహూ గర్జన్తీ రామమేవాభ్యధావత ॥ ౧౩ ॥ విశ్వామిత్రస్తు బ్రహ్మర్షిర్హుంకారా

[illegible] ॥ పితుర్వచననిర్దేశాత్ నియోగాత్ కౌశికవచనం త్వయా కర్తవ్యమిత్యేవంరూపాత్ - పితుర్వచనగౌరవాత్ బహుమానాచ్చ - ఇతిశబ్దః ప్రకారం - కౌశికస్య వచనం కర్తవ్యమితి మాన[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] పితుర్వచనమితి ॥ [illegible] పితుర్వచనగౌరవాత్ బహుమానాత్ ప్రవర్తకత్వేనేతి శేషః - భగవతః కౌశికస్య వచనమితి - హితార్థం చ ఏతన్మయా కర్తవ్యమితి ॥ ౨ ॥ [illegible] ॥ ౩ ॥ [illegible] ॥ శ్రుత్వా [illegible] ॥ ౪ ॥ గోబ్రాహ్మణేతి ॥ ఉద్యతః అహమితి శేషః ॥ ౫ ॥ ఏవమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౬ ॥ తేనేతి ॥ సుసంక్రుద్ధా [illegible] - ఆసీత్ ॥ ౭ ॥ తమితి ॥ [illegible] - క్రోధమూర్ఛితా [illegible] ॥ ౮ ॥ తామితి ॥ ప్రమాణేన దైర్ఘ్యేన ॥ ౯ ॥ పశ్యేతి ॥ భైరవం భయంకరం - [illegible] ॥ ౧౦ ॥ ఏనామితి ॥ [illegible] - వినివృత్తాం పరాఙ్ముఖీం - [illegible] ॥ ౧౧ ॥ న హీతి ॥ వీర్యగతి[illegible] ॥ ౧౨ ॥ ఏవమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౩ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ అస్త్విత్యత్ర

ఇతిశబ్దోధ్యాహార్యః - అతిమానుషశక్తిం జానన్నపి తాటకాయాః స్త్రీత్వాతిశయం దృష్ట్వా లోకశంకయా మహర్షిస్తం గర్హయామాస ॥ ౧౪ ॥ ఉద్ధూన్వానేతి ॥ ఉద్ధూన్వానా ఉత్కిరంతీ ॥ తీర్ద్వయం ॥ రజోమోహేన రజోంధకారేణ ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ మాయాం అంతర్ధానశక్తిం ॥ తీర్ద్వయం ॥ మాయాస్త్రం మాయానిర్మితాస్త్రం - మాయావిద్యామితి యావత్ ॥ ౧౬ ॥ శిలేతి ॥ ప్రతిహత్య భఙ్క్త్వా - కరౌ చిచ్ఛేద శిలావర్షహేతుత్వాత్ - పత్రిభిః శరైః ॥ ౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ అభ్యాశే సమీపే - గర్జతీం గర్జంతీం - నమభావ ఆర్షః ॥ ౧౮ ॥ కామేతి ॥ కామరూపధరా కామరూపధరణశక్తా - అత ఏవానేకశో రూపాణి కృత్వా - మాయయా అంతర్ధానం గతా సతీ భైరవమశ్మవర్షం విముంచంతీ - మోహయంతీవ విచచార అర్ధత్రయం ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ శ్రీమాన్ స్వత ఏవ తాటకావధహేతుప్రాప్తికృతహర్షేణ కాంతిమాన్ ॥ ౨౦ ॥ అలమితి ॥ దుష్టచారిణీ దుష్టం యథా తథా చరణశీలా - అంతర్ధానశక్త్యా అశ్మవర్షశీలేత్య

రేణాభిభర్త్స్య గర్జతామ్ । స్వస్తి రాఘవయోరస్తు జయం చైవాభ్యభాషత ॥ ౧౪ ॥ ఉద్ధూన్వానా రజో
ఘోరం తాటకా రాఘవావుభౌ । రజోమేఘేన మహతా ముహూర్తం సా వ్యమోహయత్ ॥ ౧౫ ॥ త
తో మాయాం సమాస్థాయ శిలావర్షేణ రాఘవౌ । అవాకిరత్సుమహతా తతశ్చుక్రోధ రాఘవః ॥
౧౬ ॥ శిలావర్షం మహత్తస్యాః శరవర్షేణ రాఘవః । ప్రతిహత్యోపధావంత్యాః కరౌ చిచ్ఛేద పత్రిభిః ॥
౧౭ ॥ తతశ్ఛిన్నభుజాం శ్రాంతామభ్యాశే పరిగర్జతీమ్ । సౌమిత్రిరకరోత్క్రోధాద్ధృతకర్ణాగ్ర
నాసికామ్ ॥ ౧౮ ॥ కామరూపధరా సద్యః కృత్వా రూపాణ్యనేకశః । అంతర్ధానం గతా యక్షీ మోహ
యంతీవ మాయయా ॥ ❈ ॥ అశ్మవర్షం విముంచంతీ భైరవం విచచార హ ॥ ౧౯ ॥ తతస్తావశ్మవర్షేణ
కీర్యమాణౌ సమంతతః ॥ ❈ ॥ దృష్ట్వా గాధిసుతః శ్రీమానిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౦ ॥ అలం తే ఘృణ
యా రామ పాపైషా దుష్టచారిణీ ॥ ❈ ॥ యజ్ఞవిఘ్నకరీ యక్షీ పురా వర్ధేత మాయయా ॥ ౨౧ ॥ వధ్య
తాం తావదేవైషా పురా సంధ్యా ప్రవర్తతే ॥ ❈ ॥ రక్షాంసి సంధ్యాకాలేషు దుర్ధర్షాణి భవంతి వై ॥
౨౨ ॥ ఇత్యుక్తస్తు తదా యక్షీమశ్మవృష్ట్యాభివర్షతీమ్ ॥ ❈ ॥ దర్శయన్ శబ్దవేధిత్వం తాం రురోధ స
సాయకైః ॥ ౨౩ ॥ సా రుద్ధా శరజాలేన మాయాబలసమన్వితా ॥ ❈ ॥ అభిదుద్రావ కాకుత్స్థం లక్ష్మ
ణం చ వినేదుషీ ॥ ౨౪ ॥ తామాపతంతీం వేగేన విక్రాంతామశనీమివ ॥ ❈ ॥ శరేణోరసి వివ్యాధ సా ప
పాత మమార చ ॥ ౨౫ ॥ తాం హతాం భీమసంకాశాం దృష్ట్వా సురపతిస్తదా ॥ ❈ ॥ సాధు సాధ్వితి కా
కుత్స్థం సురాశ్చ సమపూజయన్ ॥ ౨౬ ॥ ఉవాచ పరమప్రీతః సహస్రాక్షః పురందరః ॥ ❈ ॥ సురా
శ్చ సర్వే సంహృష్టా విశ్వామిత్రమథాబ్రువన్ ॥ ౨౭ ॥ మునే కౌశిక భద్రం తే సేంద్రాః సర్వే మరుద్గ
ణాః ॥ ❈ ॥ తోషితాః కర్మణానేన స్నేహం దర్శయ రాఘవే ॥ ౨౮ ॥ ప్రజాపతేర్భృశాశ్వస్య పు
త్రాన్ సత్యపరాక్రమాన్ ॥ ❈ ॥ తపోబలభృతాన్ బ్రహ్మన్ రాఘవాయ నివేదయ ॥ ౨౯ ॥ పాత్ర
భూతశ్చ తే బ్రహ్మంస్తవానుగమనే ధృతః ॥ ❈ ॥ కర్తవ్యం చ మహత్కర్మ సురాణాం రాజసూనునా ॥
౩౦ ॥ ఏవముక్త్వా సురాః సర్వే హృష్టా జగ్ముర్యథాగతమ్ ॥ ❈ ॥ విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య తత
స్సంధ్యా ప్రవర్తతే ॥ ౩౧ ॥ తతో మునివరః ప్రీతస్తాటకావధతోషితః ॥ ❈ ॥ మూర్ధ్ని రామముపా
ఘ్రాయ ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౩౨ ॥ ఇహాద్య రజనీం రామ వసేమ శుభదర్శన ॥ ❈ ॥ శ్వః ప్రభాతే

ర్థః - ఏతేన ఐహికనాశకత్వముక్తం - పారలౌకికనాశకత్వమప్యాహ యజ్ఞవిఘ్నకరీతి - పురా వర్ధేత వర్ధిష్యతే - యావత్పురానిపాతయోర్లట్ ॥ ౨౧ ॥ వధ్యతామితి ॥ సంధ్యా పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే - తావత్పూర్వమేవ వధ్యతాం - సంధ్యాప్రవృత్తౌ కా హానిస్తత్రాహ రక్షాంసీతి ॥ ౨౨ ॥ ఇతీతి ॥ అభివర్షతీం అభివర్షంతీం - శబ్దవేధిత్వం శ్రుతశబ్దో యస్మాదుత్పన్నస్తద్వేధిత్వం ॥ ౨౩ ॥ సేతి ॥ అభిదుద్రావ అప్రయోజకమంతర్ధానం విహాయేత్యర్థః - వినేదుషీ నాదం కుర్వంతీ ॥ ౨౪ ॥ తామితి ॥ అశనీం - సర్వతోఽక్తిన్నర్థాదిత్యేక ఇతి ఙీష్ ॥ ౨౫ ॥ తామితి ॥ భీమసంకాశాం భీమరూపాం - సురపతిస్సురాశ్చ సమపూజయన్ ॥ ౨౬ ॥ ఉవాచేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౭ ॥ మునే ఇతి ॥ సర్వే - వయమితిశేషః - స్నేహం దర్శయ స్నేహకార్యం ప్రవర్తయ ॥ ౨౮ ॥ ఏతదేవాహ ప్రజాపతేరితి ॥ ౨౯ ॥ పాత్రేతి ॥ అయమితిశేషః - అనుగమనే శుశ్రూషణే - ధృతః స్థిరధీః ॥ ౩౦ ॥ ఏవమితి ॥ పురస్కృత్య పూజయిత్వా - జగ్ముః - సంధ్యా సాయంసంధ్యా - ప్రవర్తతే స్మ ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౩౨ ॥ ఇహేతి ॥ తత్పూర్వాహ్ణ

క్తం ॥ ౩౩ ॥ విశ్వామిత్రేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౩౪ ॥ ముక్తేతి ॥ ముక్తశాపం ముక్తోపద్రవం - తస్మిన్నహని - తదైవ తత్క్షణ ఏవ - చైత్రరథం కుబేరోద్యానం ॥ ౩౫ ॥ నిహత్యేతి ॥ ప్రతిబోధ్యమానః - మునిభిరితిశేషః - కౌసల్యాసుప్రజా రామేత్యేవం ప్రబోధితోఽభూదిత్యర్థః - ఉపజాతివృత్తం ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః ॥

అస్త్రగణలాభస్సప్తవింశే - అథేత్యాది ॥ ఉష్య ఉషిత్వా - ప్రహస్య ప్రహర్షేణ మందహాసం కృత్వా ॥ ౧ ॥ పరీతి ॥ మహాయశ ఇతి సంబుద్ధిత్వాన్న దీర్ఘః - ప్రీత్యా పరమయా యుక్త ఇతి పరితుష్టోస్మీత్యస్యానువాదః - సర్వశస్సర్వాణి ॥ ౨ ॥ దేవేతి ॥ ఆజౌ

గమిష్యామస్తదాశ్రమపదం మమ ॥ ౩౩ ॥ విశ్వామిత్రవచశ్శ్రుత్వా హృష్టో దశరథాత్మజః ॥ ❖ ॥ ఉవాస రజనీం తత్ర తాటకాయా వనే సుఖమ్ ॥ ౩౪ ॥ ముక్తశాపం వనం తచ్చ తస్మిన్నేవ తదాహని ॥ ❖ ॥ రమణీయం విబభ్రాజ యథా చైత్రరథం వనమ్ ॥ ౩౫ ॥ నిహత్య తాం యక్షసుతాం స రామః ప్రశస్యమానస్సురసిద్ధసంఘైః ॥ ❖ ॥ ఉవాస తస్మిన్మునినా సహైవ ప్రభాతవేలాం ప్రతిబోధ్యమానః ॥ ౩౬ ॥
ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - షడ్వింశస్సర్గః ॥

అథ తాం రజనీముష్య విశ్వామిత్రో మహాయశాః । ప్రహస్య రాఘవం వాక్యమువాచ మధురాక్షరమ్ ॥ ౧ ॥ పరితుష్టోస్మి భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః । ప్రీత్యా పరమయా యుక్తో దదామ్యస్త్రాణి సర్వశః ॥ ౨ ॥ దేవాసురగణాన్వాపి సగంధర్వోరగానపి । యైరమిత్రాన్ప్రసహ్యాజౌ వశీకృత్య జయిష్యసి ॥ ౩ ॥ తాని దివ్యాని భద్రం తే దదామ్యస్త్రాణి సర్వశః । దండచక్రం మహద్దివ్యం తవ దాస్యామి రాఘవ ॥ ౪ ॥ ధర్మచక్రం తతో వీర కాలచక్రం తథైవ చ । విష్ణుచక్రం తథాత్యుగ్రమైంద్రమస్త్రం తథైవ చ ॥ ❖ ॥ వజ్రమస్త్రం నరశ్రేష్ఠ శైవం శూలవరం తథా । అస్త్రం బ్రహ్మశిరశ్చైవ ఐషీకమపి రాఘవ ॥ ❖ ॥ దదామి తే మహాబాహో బ్రాహ్మమస్త్రమనుత్తమమ్ ॥ ౬ ॥ గదే ద్వే చైవ కాకుత్స్థ మోదకీ శిఖరీ ఉభే ॥ ❖ ॥ ప్రదీప్తే నరశార్దూల ప్రయచ్ఛామి నృపాత్మజ ॥ ౭ ॥ ధర్మపాశమహం రామ కాలపాశం తథైవ చ ॥ ❖ ॥ పాశం వారుణమస్త్రం చ దదామ్యహమనుత్తమమ్ ॥ ౮ ॥ అశనీ ద్వే ప్రయచ్ఛామి శుష్కార్ద్రే రఘునందన ॥ ❖ ॥ దదామి చాస్త్రం పైనాకమస్త్రం నారాయణం తథా ॥ ౯ ॥ ఆగ్నేయమస్త్రం దయితం శిఖరం నామ నామతః ॥ ❖ ॥ వాయవ్యం ప్రథనం నామ దదామి చ తవానఘ ॥ ౧౦ ॥ అస్త్రం హయశిరో నామ క్రౌంచమస్త్రం తథైవ చ ॥ ❖ ॥ శక్తిద్వయం చ కాకుత్స్థ దదామి తవ రాఘవ ॥ ౧౧ ॥ కంకాళం ముసలం ఘోరం కాపాలమథ కంకణమ్ ॥ ❖ ॥ ధారయంత్యసురా యాని దదామ్యేతాని సర్వశః ॥ ౧౨ ॥ వైద్యాధరం మహాస్త్రం చ నందనం నామ నామతః ॥ ❖ ॥ అసిరత్నం మహాబాహో దదామి చ నృపాత్మజ ॥ ౧౩ ॥ గాంధర్వమస్త్రం దయితం మానవం నామ నామతః ॥ ❖ ॥ ప్రస్వాపనప్రశమనే దద్మి సౌరం చ రాఘవ ॥ ౧౪ ॥ దర్పణం శోషణం చైవ సంతాపనవిలాపనే ॥ ❖ ॥ మదనం చైవ దుర్ధర్షం కందర్పదయితం తథా ॥ ౧౫ ॥ పైశాచమస్త్రం దయితం మోహనం నామ నామతః ॥ ❖ ॥ ప్రతీచ్ఛ నరశార్దూల రాజపుత్ర మహాయశః ॥ ౧౬ ॥ తామసం నరశార్దూల సౌమనం చ మహాబల ॥ ❖ ॥ సంవర్తం చైవ దుర్ధర్షం మౌసలం చ నృపాత్మజ ॥ ౧౭ ॥ సత్యమస్త్రం మహా

యుద్ధే - జయిష్యసి - స్వార్థే ణిచ్ ॥ ౩ ॥ తానీతి ॥ దండచక్రాదయ చక్రభేదాః ॥ ౪ ॥ ధర్మేతి ॥ సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - శూలవరం శూలశ్రేష్ఠం - బ్రహ్మశిరః బ్రహ్మాస్త్రాదన్యత్ ॥ ౬ ॥ గదే ఇతి ॥ మోదకీశిఖరీసంజ్ఞే యే ద్వే గదే స్తః తే ఉభే దాస్యామీతి సంబంధః ॥ ౭ ॥ ధర్మేతి ॥ వారుణమిత్యస్య కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వయః ॥ ౮ ॥ అశనీతి ॥ శుష్కార్ద్రే శుష్కార్ద్రాశనిరిత్యన్వయః - పినాకిన ఇదం పైనాకం ॥ ౯ ॥ ఆగ్నేయమితి ॥ ఆగ్నేయం అగ్నిదేవతాకం - దయితం - అగ్నేరితి శేషః ॥ ౧౦ ॥ అస్త్రమితి ॥ శక్తిద్వయం విష్ణుశక్తిః రుద్రశక్తిశ్చేతి ॥ ౧౧ ॥ కంకాళమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౨ ॥ వైద్యాధరమితి ॥ వైద్యాధరం నందనం నామాసిరత్నం - మహాస్త్రమిత్యర్థః - అసిర్విద్యాధరాస్త్రం ॥ ౧౩ ॥ గాంధర్వమితి ॥ ప్రస్వాపనప్రశమనే చ గాంధర్వే ॥ ౧౪ ॥ దర్పణమితి ॥ విలాపయతి పరిదేవయతీతి విలాపనం - మదయతీతి మదనం ॥ ౧౫ ॥ పైశాచమితి ॥ ప్రతీచ్ఛ గృహాణ ॥ ౧౬ ॥ తామసమితి ॥ సౌ

సహాస్త్రాసలమిస్యర్ ‖ ౧౭ ‖ సత్యమితి ‖ స్పష్టం ‖ ౧౮ ‖ సౌమ్యేతి ‖ శీతేషుం శీతేషునామకం ‖ ౧౯ ‖ ఏతానితి ‖ కామరూపాన్ ఇచ్ఛారూపధారిణః ‖ ౨౦ ‖ స్థిత ఇతి ‖ మంత్రగ్రామం మన్త్రసమూహం పూర్వోక్తాస్త్ర ప్రదానంనామ తత్తన్మంత్ర ప్రదానమిత్యుక్తం భవతి - అస్త్రాణాం మన్త్రాత్మకత్వాత్ మదిస్త్రాదేవతాద్వారా ‖ ౨౧ ‖ సర్వేతి ‖ సర్వసంగ్రహణం కాత్స్న్యేన సంగ్రహణం ‖ ౨౨ ‖ జపత ఇతి ‖ అస్త్రమంత్రాన్ జపతః - మంత్రదేవతాః రామాజ్ఞానువర్తిన్యః కారయితుం తాః స్మృత్వా జపతో విశ్వామిత్రస్యాజ్ఞయా రాఘవం ఉపతస్థుః ప్రాప్తాః ‖ ౨౩ ‖ ఊచురితి ‖ రాఘవేత్యనంతరమితి కరణం బోధ్యం ‖ ౨౪ ‖ ప్రతిగృహ్యేతి ‖ ప్రతిగృహ్య అస్త్రసేనాం స్వీకృత్య - సమాలభ్య స్పృష్ట్వా - ఆలంభస్పర్శహింసయోరిత్యమరః | మానసాః మనోనుసారిణః - చింతామాత్రోపస్థితా ఇతి యావత్ - భవిష్యధ్వమితి - మానసాస్సంతో మాం ప్రాప్నుతేతి వా - భూత్వా ప్రవిశతేత్యర్థః ‖ ౨౫ ‖ తత ఇతి ‖ గమనాయ ఉపచక్రమే - గమనం కర్తుం - ఆరంభమకరోత్ ‖ ౨౬ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః ‖

బాహో కాకుత్స్థ నాయాంధరం పరమ్ ‖ ❖ ‖ ఘోరం తేజప్రభం నామ పరతేజోపకర్షణమ్ ‖ ౧౮ ‖ సౌమ్యాస్త్రం శిశిరం నామ త్వాష్ట్రమస్త్రం సుదామనమ్ ‖ ❖ ‖ దారుణం చ భగస్యాపి శీతేషుమథ మానవమ్ ‖ ౧౯ ‖ ఏతాన్ రామ మహాబాహో కామరూపాన్ మహాబలాన్ ‖ ❖ ‖ గృహాణ పరమోదారాన్ క్షిప్రమేవ నృపాత్మజ ‖ ౨౦ ‖ స్థితస్తు ప్రాఙ్ముఖో భూత్వా శుచిర్మునివరస్తదా ‖ ❖ ‖ దదౌ రామాయ సుప్రీతో మంత్రగ్రామమనుత్తమమ్ ‖ ౨౧ ‖ సర్వసంగ్రహణం యేషాం దైవతైరపి దుర్లభమ్ ‖ ❖ ‖ తాన్యస్త్రాణి తదా విప్రో రాఘవాయ న్యవేదయత్ ‖ ౨౨ ‖ జపతస్తు మునేస్తస్య విశ్వామిత్రస్య ధీమతః ‖ ❖ ‖ ఉపతస్థుర్మహార్హాణి సర్వాణ్యస్త్రాణి రాఘవమ్ ‖ ౨౩ ‖ ఊచుశ్చ ముదితాస్సర్వే రామం ప్రాంజలయస్తదా ‖ ❖ ‖ ఇమే స్మ పరమోదారాః కింకరాస్తవ రాఘవ ‖ ౨౪ ‖ ప్రతిగృహ్య చ కాకుత్స్థస్సమాలభ్య చ పాణినా ‖ ❖ ‖ మానసా మే భవిష్యధ్వమితి తానభ్యచోదయత్ ‖ ౨౫ ‖ తతః ప్రీతమనా రామో విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ ‖ ❖ ‖ అభివాద్య మహాతేజా గమనాయోపచక్రమే ‖ ౨౬ ‖

ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - సప్తవింశస్సర్గః ‖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

ప్రతిగృహ్య తతోఽస్త్రాణి ప్రహృష్టవదనశ్శుచిః । గచ్ఛన్నేవ చ కాకుత్స్థో విశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ‖ ౧ ‖ గృహీతాస్త్రోఽస్మి భగవన్ దురాధర్షస్సురైరపి । అస్త్రాణాం త్వహమిచ్ఛామి సంహారం మునిపుంగవ ‖ ౨ ‖ ఏవం బ్రువతి కాకుత్స్థే విశ్వామిత్రో మహామునిః । సంహారం వ్యాజహారాథ ధృతిమాన్ సువ్రతశ్శుచిః ‖ ౩ ‖ సత్యవంతం సత్యకీర్తిం ధృష్టం రభసమేవ చ । ప్రతిహారతరం నామ పరాఙ్ముఖమవాఙ్ముఖమ్ ‖ ❖ ‖ లక్షాక్షవిషమౌ చైవ దృఢనాభసునాభకౌ । దశాక్షశతవక్త్రౌ చ దశశీర్షశతోదరౌ ‖ ❖ ‖ పద్మనాభమహానాభౌ దుందునాభసునాభకౌ । జ్యోతిషం కృశనం చైవ నైరాశ్యవిమలావుభౌ ‖ ❖ ‖ యోగంధరహరిద్రౌ చ దైత్యప్రశమనౌ తథా । సార్చిర్మాలీ ధృతిర్మాలీ వృత్తిమాన్ రుచిరస్తథా ‖ ❖ ‖ పిత్ర్యస్సౌమనసశ్చైవ విధూతమకరావుభౌ । కరవీరకరం చైవ ధనధాన్యౌ చ రాఘవ ‖ ❖ ‖ కామరూపం కామరుచిం మోహమావరణం తథా । జృంభకం సర్వనాభం చ సంతానవరణౌ తథా ‖ ❖ ‖ భృశాశ్వతనయాన్ రామ భాస్వరాన్ కామరూపిణః । ప్రతీచ్ఛ మమ భద్రం తే పాత్రభూతోఽసి రాఘవ ‖ ౧౦ ‖ బాఢమిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా ‖ ౧౧ ‖ దివ్యభాస్వరదేహాశ్చ మూర్తిమంతస్సుఖప్రదాః ‖ ❖ ‖ కేచిదంగారసదృశాః కేచిద్ధూమోపమాస్తథా । చంద్రార్కసదృశాః కేచిత్ ప్రహ్వాంజలి

అస్త్రసంహారకప్రతిగ్రహో అష్టావింశే - ప్రతిగృహ్యేత్యాది ‖ గచ్ఛన్ గమిష్యన్ - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రత్యయః ‖ ౧ ‖ గృహీతేతి ‖ సంహారం అనిష్టప్రయోగానాం అస్త్రాణాం పునరుపసంహారం - తత్తదస్త్రమూలమంత్రపఠితత్తత్సంహారమంత్రజాతమిత్యర్థః - జాత్యేకవచనం ‖ ౨ ‖ ఏవమితి ‖ ధృతిమాన్ శ్రీమాన్ ‖ ధీరేయం ‖ ధృతిమాన్ ధారణశక్తిమాన్ ‖ ౩ ‖ సత్యవంతమిత్యాదిసప్తశ్లోక్యేకాన్వయా ‖ సత్యవదాదీని ఉపసంహారాణాం నామాని - సార్చిర్మాలీత్యాది ప్రథమాంతం ద్వితీయార్థే - మమ మంత్రం ‖ ౧౦ ‖ బాఢమితి ‖ అత్యర్థం - బాఢమిత్యంగీకారే - ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా - ప్రతిజగ్రాహేతి శేషః ‖ ౧౧ ‖ మంత్రైస్తైః ప్రయుక్తైః సంహారమంత్రదేవతాః సాక్షాత్కారం ప్రాప్తా ఇత్యాహ - దివ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ‖ దివ్యాః - భాస్వరాః - దేహాః యేషాం తే - విధాయ - దివ్యశరీరకారిత్వం - మూర్తిః కాఠిన్యకాయయోరిత్యమరః ‖ సుఖప్రదాః ఆహ్లాదకాః - ప్రహ్వాః నమ్రాః - అంజలి

పుటాః అంజలిపుటం కుర్వన్తః - ఊచుః అబ్రువన్ - ప్రాంజలయ కృతాంజలయః - మధురం వాక్యం భాషిణః మధురభాషణశీలాః - దేవిక్ పురుషా రామమబ్రువన్ ‖ ౧౨౼౧౩ ‖ ఇమే స్మ నరశార్దూల - స్మేత్యాశ్చర్యస్యాలాపః - కిం కుర్మ ఇత్యాజ్ఞాపయ - శాధి శాసనం కురు ఇత్యర్థః ‖ ౧౩ ‖ మానసా ఇతి ‖ యత్ కష్టం గత్వా తాం మయి న్యస్యతామ్ ‖ ౧౪ ‖ అథేతి ‖ తే పురుషాః ‖ ౧౫ ‖ సచేతి ‖ తాన్ ఉపసంహారమంత్రాన్ - శ్లేషం వ్యక్తం ‖ ౧౬ ‖ కిన్న్వేతి శ్లోకద్వయం ‖ ఇతి అస్మిన్ ప్రదేశే - కౌతూహలం - శ్రోతుమితి శేషః ‖ ౧౭ ‖ నిస్సృతా ఇతి ‖ కాంతారాత్ తాలకావనాత్ - రోమహర్షణాత్ రోమాంచకరాత్ - భయంకరాదిత్యర్థః - అర్థమేకం ‖ ౧౮ ‖ అనయేతి ‖ అనయా దేశస్య సుఖవత్తయా ఇదమాశ్రమపదమిత్యనుగచ్ఛామి - కస్యేతి న జానామి - తత్సర్వం శంస - ఆదితః ప్రభృతి వదేత్యర్థః ‖ ౧౯ ‖ సంప్రాప్తా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం ‖ తేన ప్రాప్తాః - తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ యత్ర ఆశ్రమపదే సంప్రాప్తాః - సా చ తవ యాజ్ఞికీ క్రియా యత్ర రక్షితవ్యా - రాక్షసానాం వధశ్చ యత్ర తస్యాశ్రమస్య కో దేశః ‖ ౨౦ ‖ ఏతదిత్యర్థం ‖ ౨౨ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః ‖ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అదృశ్యం ఆశ్రమస్య నిత్యం భయం పశ్యన్ని ధిమత్స్వనదర్శనేన తత్సంనిభాసేవు వేషాంసి ద్రుత పశ్చాద్విభగవద్భ్యస్య వపు స్తుతా స్తథా ‖ ❖ ‖ రామం ప్రాంజలయో భూత్వా బ్రువన్ మధురభాషిణః ‖ ౧౨ ‖ ఇమే స్మ నరశార్దూల శాధి కిం కరవామ తే ‖ ౧౩ ‖ మానసాః కార్యకాలేషు సాహాయ్యం మే కరిష్యథ ‖ గమ్యతామితి తానాహ యథేష్టం రఘునందనః ‖ ౧౪ ‖ అథ తే రామమామంత్ర్య కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణమ్ ‖ ఏవమస్త్వితి కాకుత్స్థముక్త్వా జగ్ముర్యథాగతమ్ ‖ ౧౫ ‖ స చ తాన్ రాఘవో జ్ఞాత్వా విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ ‖ గచ్ఛన్నేవాథ మధురం శ్లక్ష్ణం వచనమబ్రవీత్ ‖ ౧౬ ‖ కిన్న్వేతన్మేఘసంకాశం పర్వతస్యావిదూరతః ‖ వృక్షషండమితో భాతి పరం కౌతూహలం హి మే ‖ ❖ ‖ దర్శనీయం మృగాకీర్ణం మనోరమమతీవ చ ‖ నానాప్రకారైశ్శకునైర్వల్గునాదైరలంకృతమ్ ‖ ౧౭ ‖ నిస్సృతాస్స్మ మునిశ్రేష్ఠ కాంతారాద్రోమహర్షణాత్ ‖ ౧౮ ‖ అనయా త్వవగచ్ఛామి దేశస్య సుఖవత్తయా ‖ ❖ ‖ సర్వం మే శంస భగవన్ కస్యాశ్రమపదం త్విదమ్ ‖ ౧౯ ‖ సంప్రాప్తా యత్ర తే పాపా బ్రహ్మఘ్నా దుష్టచారిణః ‖ ❖ ‖ తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ దురాత్మానో మహామునే ‖ భగవంస్తస్య కో దేశస్సా యత్ర తవ యాజ్ఞికీ ‖ ❖ ‖ రక్షితవ్యా క్రియా బ్రహ్మన్ మయా వధ్యాశ్చ రాక్షసాః ‖ ౨౧ ‖ ఏతత్సర్వం మునిశ్రేష్ఠ శ్రోతుమిచ్ఛామ్యహం ప్రభో ‖ ౨౨ ‖ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టావింశస్సర్గః ‖ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ తస్యాప్రమేయస్య తద్వనం పరిపృచ్ఛతః ‖ విశ్వామిత్రో మహాతేజా వ్యాఖ్యాతుముపచక్రమే ‖ ౧ ‖ ఇహ రామ మహాబాహో విష్ణుర్దేవవరః ప్రభుః ‖ వర్షాణి సుబహూన్యేవ తథా యుగశతాని చ ‖ ❖ ‖ తపశ్చరణయోగార్థమువాస సుమహాతపాః ‖ ౨ ‖ ఏష పూర్వాశ్రమో రామ వామనస్య మహాత్మనః ‖ ❖ ‖ సిద్ధాశ్రమ ఇతి ఖ్యాతస్సిద్ధో హ్యత్ర మహాతపాః ‖ ౩ ‖ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు రాజా వైరోచనిర్బలిః ‖ ❖ ‖ నిర్జిత్య దైవతగణాన్ సేంద్రాంశ్చ సమరుద్గణాన్ ‖ కారయామాస తద్రాజ్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః ‖ ౫ ‖ బలేస్తు యజమానస్య దేవాస్సాగ్నిపురోగమాః ‖ సమాగమ్య స్వయం చైవ విష్ణుం వాక్యమిహాశ్రమే ‖ ౬ ‖ బలిర్వైరోచనిర్విష్ణో యజతే యజ్ఞముత్తమమ్ ‖ అసమాప్తే క్రతౌ తస్మిన్ స్వకార్యమభిపద్యతామ్ ‖

వ్యాఖ్యా:- ఏవం ప్రతిపాదనదుష్కరస్థానాశ్రమాన్వేషణ్యాం ఉదర్కతయా ఏకోనత్రింశే - అథ తస్యేత్యాది ‖ అప్రమేయస్య అచింత్యవైభవస్య - మారుప పావనయా పూర్వవృత్తం పృష్ట్వా వ్యవపృచ్ఛత ఇత్యర్థః - చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ ‖ ౧ ‖ ఇహేతి సార్ధశ్లోకః ‖ తపశ్చరణయోగార్థం తపశ్చరణఫలసిద్ధ్యర్థం - యద్వా - తపశ్చరణం చ యోగశ్చ తదుభయార్థం - కేచిదిహ ఇహశబ్దద్వయం పఠంతి - తదా ఇహాపి అనేకత్రాపి ఇహ ప్రదేశ ఇత్యర్థః ‖ ౨ ‖ ఏష ఇతి ‖ వామనస్య వామనరూపేణావతరిష్యతః - పూర్వం విష్ణుత్వేన రూపేణేహ తపశ్చచార - పశ్చాద్వామనరూపేణావతీర్ణస్యాశ్రమస్యాతిశయో దర్శితః - విష్ణోరత్ర తపశ్చరణం లోకే తపసః ప్రవర్తనాయ - ఉదితి ఆశ్రమ ఇవ నారాయణస్య - సిద్ధాశ్రమస్సంనివర్తితసిద్ధ ఇతి - మహాతపాః కాశ్యపః - అత్ర హి యస్మాత్ - సిద్ధః తపః సంప్రాప్తః - తస్మాదేష సిద్ధాశ్రమో నామ ‖ ౩ ‖ ఏతస్మిన్నితి సార్ధశ్లోకః ‖ ఏతస్మిన్ కాలే విష్ణోస్తపశ్చరణకాలే - విరోచనః ప్రహ్లాదపుత్రః తస్యాపత్యం వైరోచనిః - సమరుద్గణాన్ సవాయుగణాన్ - కారయామాస - మంత్రిభిరితి శేషః - తద్రాజ్యం ఇంద్రరాజ్యం ‖ లోకత్రయం ‖ ఏతస్మిన్నితి ‖ సమరుద్గణాన్ ఆవహప్రవహాదివాయుగణసహితాన్ - కారయామాస కృతవాన్ ‖ ౫ ‖ బలేరితి ‖ సాపేక్షణషష్ఠీ - బలేర్యజమానస్య యాగం కుర్వాణే - సాగ్నిపురోగమాః పురోగమేనాగ్నినా సహితాః - అగ్నిముఖా దేవాః స్వయం సమాగమ్య ఇహాశ్రమే తపశ్చరంతం విష్ణుమూచుః ‖ ౬ ‖ బలిరితి ‖ యజ్ఞం యజతే - యజ్ఞం కరోతీత్యర్థః - ఓదనపాకం పచతీతివత్ - అసమాప్తే ఇతి సమా

ప్రత్యేన్న సహేతుం శక్య ఇత్యర్థః - స్వకార్యం దేవకార్యం - ఆశ్రితకార్యస్య స్వకార్యత్వాత్తథోచ్యతే - అభిపద్యతాం అభితస్సా
త్సాద్యతాం సంపాద్యతాం ॥ ౭ ॥ నను కథమసురస్య యజ్ఞానుష్ఠానం - యస్యై దేవతాయై హవిర్గృహీతం స్యాత్తాం ధ్యాయేద్వషట్కరిష్యన్
సాక్షాదేవ తాం ప్రీణాతీతి శ్రుతేః । తత్తద్దేవతాధ్యానపూర్వకం తత్తన్మంత్రైః తత్తదుద్దేశేన తత్తద్ధవిః ప్రదానస్య యాగత్వాత్ తస్య
చ దేవతాప్రీతియోగాత్ - న చ చతుర్థ్యంతశబ్దో దేవతేతి వాచ్యం అచేతనస్య ప్రీణనాసంభవాత్ - తత్ప్రీతిరూపఫలాసిద్ధేశ్చ -
అత ఏవ కేవలాత్ క్రియైవ ఫలదేతి ప్రత్యుక్తం - అతోఽర్థవాదాద్యవిరోధేన శబ్దాతిరిక్తా చేతనా విగ్రహవత్త్వాది విశిష్టా విగ్రహవ
తీ దేవతా - న చ విగ్రహవత్త్వే యుగపదనేకయాగసన్నిధానాసంభవః - దివ్యశక్తిమత్త్వేన నానాశరీరపరిగ్రహసంభవేన తేషాం సర్వయా
గసాన్నిధ్యస్య సులభత్వాత్ - తస్మాన్న దేవతా వైరిణో యాగసంభవ ఇతి - ఉచ్యతే - నాయం బలినా క్రియమాణో యాగ ఇంద్రాదిదే
వతారాధనకః యేనోక్తదోషస్స్యాత్ - కింతు భగవదారాధనరూపః కశ్చిద్యాగవిశేషః - తస్య విష్ణుభక్తత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్ - తర్హి
భక్తయజ్ఞవిఘ్నం విష్ణుః కథం కుర్యాత్ - స్వభక్తస్యాపి స్వభక్తవిరోధిత్వం భగవతోఽసహ్యం - తత ఏవ పుత్రాపరాధి పుత్రశిక్షణవత్
స్వాశ్రితదేవవిరోధిశిక్షణం యుక్తమేవ - అత ఏవోక్తం - మమ మద్భక్తభక్తేషు ప్రీతిరభ్యధికా భవేదితి । తర్హి తస్య ధార్మికస్య
కథం నిగ్రహః స్యాత్ త్రాహయే చేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ యత్ర వస్తువాహనాదిషు యద్వస్తు - యాచితారః యాచిష్యమాణాస్సంతః - ఇతస్త
తః దేశాద్దేశం - అభివర్తంతే తత్సర్వం తేభ్యః - యథావత్ సత్కారపూర్వకం - ప్రయచ్ఛతి - స ఇతి - మాయా - విష్ణుత్వాచ్ఛాదికా శక్తిః తస్యా
యోగం సంబంధం ఉపాగతః - వామనత్వం వామనరూపత్వం - గతః - కల్యాణం అస్మత్కార్యం - కురు - తస్మిన్నేవాద్యాశ్రమే మహాగణో వ
ర్తతే - తేన త్వం వామనవేషభూత్వా యాచ్నాపదేశేన తద్రాజ్యమపహృత్య దేహీతి భావః ॥ ౯ ॥ ఏతస్మిన్నితి శ్లోకద్వయం ॥ ఏతస్మిన్నం
తరే దేవప్రార్థనావసరే - కాశ్యపః అదిత్యా సహితః - వ్రతం సమాప్య విష్ణూద్దేశేన కృతం వ్రతం సమాప్య - వరదం వరదానాయ న

> ర్యనుభిపద్యతామ్ ॥ ౭ ॥ యేచైనమభివర్తంతే యాచితార ఇతస్తతః । యచ్చ యత్ర యథావచ్చ సర్వం
> తేభ్యః ప్రయచ్ఛతి ॥ ౮ ॥ స త్వం సురహితార్థాయ మాయాయోగముపాశ్రితః । వామనత్వం గతో వి
> ష్ణో కురు కల్యాణముత్తమమ్ ॥ ౯ ॥ ఏతస్మిన్నంతరే రామ కాశ్యపోఽగ్నిసమప్రభః । అదిత్యా సహితో రా
> మ దీప్యమాన ఇవౌజసా ॥ ౧౦ ॥ దేవీసహాయో భగవాన్ దివ్యం వర్షసహస్రకమ్ । వ్రతం సమాప్య వరదం
> తుష్టావ మధుసూదనమ్ ॥ ౧౧ ॥ తపోమయం తపోరాశిం తపోమూర్తిం తపాత్మకమ్ । తపసా త్వాం సుత
> ప్తేన పశ్యామి పురుషోత్తమమ్ ॥ ౧౨ ॥ శరీరే తవ పశ్యామి జగత్సర్వమిదం ప్రభో । త్వమనాదిరనిర్దేశ్య
> స్త్వామహం శరణం గతః ॥ ౧౩ ॥ తమువాచ హరిః ప్రీతః కాశ్యపం ధూతకల్మషమ్ । వరం వరయ భద్రం తే
> వరార్హోఽసి మతో మమ ॥ ౧౪ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య మారీచః కాశ్యపోఽబ్రవీత్ ॥ ౧౪౫ ॥ అదిత్యా
> దేవతానాం చ మమ చైవానుయాచతః ॥ ౧౫ ॥ వరం వరద సుప్రీతో దాతుమర్హసి సువ్రత ॥ ౧౫ ॥ పు
> త్రత్వం గచ్ఛ భగవన్నదిత్యా మమ చానఘ ॥ ౧౬ ॥ భ్రాతా భవ యవీయాంస్త్వం శక్రస్యాసురసూదన ।

స్నిహితం విష్ణుం - దేవీసహాయస్సంతుష్టావ - అత్ర రామపదద్వయం గూఢ్యాగౌరేనచని - ర్వాహ్యం - వ్రతానుష్ఠానకాలే వరకాలే చ -
దేవీసాహిత్య ద్యోతనాయద్విః ప్రయోగో దేవ్యాః ॥ అయమత్ర క్రమః - సా కామయత బహుస్స్యాం ప్రజాయేయేతి నతపోతప్యతేత్యు
క్తరీత్యా విష్ణుర్జగద్రక్షణచింతాపరోఽత్ర దేశే చిరమదృశ్య ఉవాస - తద్విదిత్వాఽతఏవ పుత్రం లబ్ధుకామః కాశ్యపో దేవ్యా సహ దివ్యం వ
ర్షసహస్రం నిర్వర్త్య విష్ణ్వారాధనరూపం కించిద్వ్రతమనుష్ఠాయ తదంతే వరదానాయ దృశ్యమానం విష్ణుం తుష్టావ - తస్మిన్నేవావసరే
దేవాశ్చాగతాః ప్రార్థితవంత ఇతి ॥ ౧౧ ॥ తపోమయమితి ॥ తపోమయం తపః ప్రచురం - ప్రాచుర్యం చారాధ్యత్వేన - తపసారాధ్యమిత్య
ర్థః - తపోరాశిం తపోరాశిస్వరూపం - తపఃఫలదమితి యావత్ - తపోమూర్తిం జ్ఞానస్వరూపం - తప ఆలోచన ఇతి ధాతోరసున్
ప్రత్యయః - తపాత్మకం తపస్స్వభావం - జ్ఞానగుణకమిత్యర్థః - ఉక్తార్థాత్ ఘ ఇ ఇతి కర్తవిధానమితికః - పురుషోత్తమం బద్ధముక్తో
భయావస్థజ్జీనాద్విలక్షణం - త్వాం - సుతప్తేన అనన్యప్రయోజనతయానుష్ఠితేన - తపసా ఆరాధనేన - పశ్యామి సాక్షాత్కరోమి - సర్వ
కర్మసమారాధ్యం - సర్వకర్మఫలప్రదం - జ్ఞానస్వరూపత్వేన సమస్తహేయప్రత్యనీకజ్ఞానానందాద్యపరిమితగుణవత్త్వేన చ సర్వ
స్మాద్విలక్షణం - త్వాం సాక్షాత్కరోమి - ఏతదేవ మే పరమప్రయోజనమిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ శరీర ఇతి ॥ ఇదం చేతనాచేతనాత్మకం సర్వం
జగత్ - తవ శరీరే అస్మిన్ పశ్యామి - ఏవం గీతం - పశ్యామి దేవాంస్తవ దేవ దేహే సర్వాంస్తథా భూతవిశేషసంఘాన్ । బ్రహ్మాణమీశం కమ
లాసనస్థమృషీంశ్చ సర్వానురగాంశ్చ దివ్యాన్ ॥ యద్వా - జగత్సర్వం శరీరమిత్యుక్తత్వాచ్ఛరీరతయా పశ్యామీత్యర్థః - త్వమనాదిః
ఉత్పత్తిరహితః - అనిర్దేశ్యః - ఏతావానితి పరిచ్ఛేత్తుమశక్య ఇత్యర్థః - అతస్త్వామహం - శరణం రక్షితారం - గతః ॥ లిఖితోఽయం ॥ త్వమితి ॥ అ
నిర్దేశ్యః - ఇదంతయా నిర్దేష్టుమశక్య ఇత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ తమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౪ ॥ తచ్ఛ్రుత్వేత్యర్ధం ॥ మారీచః మరీచిపుత్రః ॥ ౧౪౫ ॥
అదిత్యా ఇతి ॥ అదిత్యా యాచమానాయాః దేవతానాం యాచమానానామిత్యూహ్యం ॥ ౧౫ ॥ పుత్రత్వమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వ

యః ॥ ౧౭ ॥ దేశేస్యనుగ్రహాత్ప్రియతామిత్యాహ – అయమితి ॥ త్వత్ప్రసాదాత్ - కర్మణి మత్తపసి సిద్ధే సతి - త్వయి హేతౌ సిద్ధాశ్రమ ఇతి ప్రసిద్ధో భవిష్యతీత్యర్థః - అయంసిద్ధాశ్రమో నామ భవిష్యతీత్యస్మాదిదం సిద్ధాశ్రమాఖ్యం - అవతారాయేతి శేషః ॥ ౧౮ ॥ అథేతి ॥ స్పష్టః ॥ ౧౯ ॥ త్రీనితి ॥ క్రమ్యతఇతి క్రమః పదన్యాసః ॥ త్రీన్ క్రమాన్ పదన్యాసాన్ భిక్షిత్వా యాచిత్వా - ప్రతిగృహ్య - మానదః సర్వలోకమానప్రదః - నిరతిశయలీలా మనోరథప్రదః - నిరతిశయమనోరథప్రద ఇత్యర్థః - లోకాత్మా సర్వలోకాన్తర్యామీ - లోకాత్మేతి - వామనరూపేణ యాచిత్వా సర్వలోకవ్యాపిశరీరేణ ఆక్రాన్తవానిత్యర్థః - నియమ్య బద్ధ్వా - త్రైలోక్యస్యాపి పదద్వయ క్రాన్తత్వేన బలియజ్ఞశాలాభావాత్ తదర్థమంఘ్రేశ్చ ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ప్రకృతముపసంహరతి తేనేతి ॥ తేన వామనేన - శ్రమనాశన సంసారశ్రమనివర్తకః - సన్నిహితం స్థానం శ్రీమంవిహారం యత్ర ఇత్యర్థః - భక్త్యా విష్ణుభక్త్యా - తస్య వామనస్య - ఏష ఆశ్రమః - ఉపభుజ్యతే ఉపయుజ్యతే - వామనస్యేయం భూమిరితి కేవలం తామేవాశ్రిత్య వర్త ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఏతమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౩ ॥ అద్యేతి ॥ గచ్ఛామహే గచ్ఛామః - తాతేతు ప్రపలాశనే - తదేతదాశ్రమపదం యథా మమ - తథా తవ స్యమితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ ప్రవిశన్నితి ॥ గతనీహారః గతహిమః - పునర్వసుభ్యాం సమన్విత ఇతి రామలక్ష్మణసాదృశ్యాపేక్షయా ॥ ౨౫ ॥ తమితి ॥ ఉత్పత్యోత్పత్యేతి ప్రీత్యతిశయోక్తిః - అగత్యాగత్యేత్యర్థః - అనే

శోకార్తానాంతు దేవానాం సాహాయ్యంకర్తుమర్హసి ॥ ౧౭ ॥ అయంసిద్ధాశ్రమోనామ ప్రసాదాత్తేభవిష్యతి । సిద్ధేకర్మణిదేవేశ ఉత్తిష్ఠభగవన్నితః ॥ ౧౮ ॥ అథవిష్ణుర్మహాతేజా అదిత్యాంసమజాయత । వామనంరూపమాస్థాయ వైరోచనిముపాగమత్ ॥ ౧౯ ॥ త్రీన్క్రమానథభిక్షిత్వా ప్రతిగృహ్యాచమానదః । ఆక్రమ్యలోకాన్లోకాత్మా సర్వలోకహితేరతః ॥ ❖ ॥ మహేంద్రాయపునః ప్రాదాన్నియమ్యబలిమోజసా । త్రైలోక్యంసమహాతేజాశ్చక్రేశక్రవశంపునః ॥ ౨౧ ॥ తేనైషపూర్వమాక్రాన్త ఆశ్రమశ్శ్రమనాశనః । మయాపిభక్త్యాతస్యైష వామనస్యోపభుజ్యతే ॥ ౨౨ ॥ ఏతమాశ్రమమాయాన్తి రాక్షసావిఘ్నకారిణః । అత్రైవపురుషవ్యాఘ్ర హన్తవ్యాదుష్టచారిణః ॥ ౨౩ ॥ అద్యగచ్ఛామహేరామ సిద్ధాశ్రమమనుత్తమమ్ । తదాశ్రమపదంతాతతవాప్యేతద్యథామమ ॥ ౨౪ ॥ ప్రవిశన్నాశ్రమపదం వ్యరోచతమహామునిః । శశీవగతనీహారః పునర్వసుసమన్వితః ॥ ౨౫ ॥ తందృష్ట్వామునయస్సర్వే సిద్ధాశ్రమనివాసినః । ఉత్పత్యోత్పత్యసహసా విశ్వామిత్రమపూజయన్ ॥ ౨౬ ॥ యథార్హంచక్రిరేపూజాం విశ్వామిత్రాయధీమతే । తథైవరాజపుత్రాభ్యా మకుర్వన్నతిథిక్రియామ్ ॥ ౨౭ ॥ ముహూర్తమథవిశ్రాన్తౌ రాజపుత్రావరిందమౌ । ప్రాంజలీమునిశార్దూలమూచతూ రఘునన్దనౌ ॥ ౨౮ ॥ అద్యైవదీక్షాంప్రవిశభద్రంతేమునిపుంగవ । సిద్ధాశ్రమోయంసిద్ధస్స్యాత్సత్యమస్తువచస్తవ ॥ ౨౯ ॥ ఏవముక్తోమహాతేజావిశ్వామిత్రోమహానృషిః । ప్రవివేశతదాదీక్షాంనియతోనియతేంద్రియః ॥ ౩౦ ॥ కుమారావపితాంరాత్రిముషిత్వాసుసమాహితౌ । ప్రభాతకాలేచోత్థాయపూర్వాంసంధ్యాముపాస్యచ ॥ ❖ ॥ స్పృష్టోదకౌశుచీజప్యంసమాప్యనియమేనచ । హుతాగ్నిహోత్రమాసీనం విశ్వామిత్రమవన్దతామ్ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

అథతౌదేశకాలజ్ఞౌ రాజపుత్రావరిందమౌ । దేశేకాలేచవాక్యజ్ఞావబ్రూతాంకౌశికంవచః ॥ ౧ ॥ భగవన్ శ్రోతుమిచ్ఛావో యస్మిన్కాలేనిశాచరౌ । సంరక్షణీయౌతౌబ్రహ్మన్నాతివర్తేతతత్క్షణమ్ ॥ ౨ ॥

ననిరన్తరాగమనోక్త్యా ముహుర్బహుత్వముచ్యతే ॥ ౨౬ ॥ యథార్హమితి ॥ యథార్హం మునియోగ్యతామనతిక్రమ్య ॥ ౨౭ ॥ ముహూర్తమితి ॥ ముహూర్తం అల్పకాలః - విశ్రాన్తావిత్యేతి మనుష్యభావేనోచ్యతే ॥ ౨౮ ॥ అద్యైవేతి ॥ అద్యైవ ప్రవేశదిన ఏవ - అయంసిద్ధాశ్రమః - సిద్ధస్స్యాత్ త్వద్యజ్ఞసిద్ధ్యా అన్వర్థసిద్ధసంజ్ఞోస్తు - సత్యమస్తువచస్తవ - అత్రైవ పురుషవ్యాఘ్ర హన్తవ్యా దుష్టచారిణ ఇతి వచ ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ఏవమితి ॥ నియతః నిగృహీతాన్తఃకరణః ॥ ౩౦ ॥ కుమారావితి శ్లోకద్వయం ॥ స్పృష్టోదకౌ ఆచాన్తౌ - నియమేన జప్యం సమాప్య - అగ్నిహోత్రం హోమః - ఔపాసనహోమః - దీక్షామధ్యే నాగ్నిహోత్రం నిగర్భపూర్ణమాసాభ్యామయజత ఇతీత్యగ్నిహోత్రస్య నిషిద్ధత్వాత్ మానసమగ్నిహోత్రమిత్యేకే ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సుబాహుమారీచప్రభృతిదుష్టనిగ్రహస్త్రింశే - అథతావిత్యాది ॥ దేశకాలజ్ఞావితి హేతుగర్భం - దేశకాలజ్ఞత్వాదుచితే దేశే ఉచితకాలే చాబ్రూతాం ॥ ౧ ॥ భగవన్నితి ॥ సంరక్షణీయౌ నివారణీయౌ - ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ - విపరీతలక్షణయా వా - యద్వా - ఇష్టప్రాప్తిరనిష్టనివృత్తిశ్చ రక్షణం - అత్రానిష్టనివృత్తిః - తత్క్షణం సకాలః - నాతివర్తేత అజ్ఞాతో నాతిక్రామేత్ ॥ లీద్ధీయం ॥ భగవన్నితి ॥ సంరక్షణీయౌ నివారణీయౌ - తత్క్షణం సకాలః - నాతివర్తేత - అజ్ఞాతో నాతిక్రామేత్ ॥ ౨ ॥ ఏవమితి ॥ యయు

త్వరయా యోద్ధుమిచ్ఛయా - ప్రశశంసుః ప్రోచుః ॥ ౨ ॥ అద్యేతి ॥ యువాం మితభాషిణౌ మధ్యమపురుషద్వివచనం - ఏకేన సహార్థ్య షడ్రాత్రపర్యన్తం మునేర్మౌనిత్వం ... ప్రభృతి - ... ॥ ౪ ॥ తావితి ॥ షడహోరాత్ర ... షడహోరాత్రం సమాహితౌ షడహోరాత్రమరక్షతాం ॥ ౫ ॥ ఉపాసాంచక్రతురితి ॥ ఉపాసాంచక్రతు ఉపాసతుః - యత్తౌ సన్నద్ధౌ - పరమం ధనుర్యయోస్తౌ పరమధన్వినౌ - అరిందమౌ - ... ॥ ౬ ॥ అథేతి ॥ కాలే షష్ఠదినాత్మకే గతే - తస్మిన్ ప్రాప్తే షష్ఠేఽహని తస్మిన్ దినే - సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః - అత్రాద్యప్రభృతి షడ్రాత్రమితి ఉక్త్వా పూర్వం నగే తత్పూర్వదినే దీక్షాప్రవేశోక్త్యా చ షడ్రాత్రనిర్వర్త్యస్సత్రవిశేష ఇత్యుచ్యతే ॥ ౭ ॥ రామస్యేతి ॥ వేదిః ప్రజజ్వాల ఇత్యుత్పాతో రాక్షసాగమసూచకః - ఉపాధ్యాయః విశ్వామిత్రః - పురోహితః ఋత్విజః ॥ ౮ ॥ సదర్భేతి ॥ చమసో నామ పానపాత్రం - స్రుక్ హోమపాత్రం - ఉచ్చయః సమూహః - కుసుమోచ్చయో ... ॥ ౯ ॥ మంత్రవదితి ॥ ... మంత్రజపైః క్రియమాణే ... రాక్షసాగమనప్రసక్తిః ... ఆకాశే మహచ్ఛబ్దః ... తదిదమాహ ఆకాశ ఇతి - భయానకః భయంకరః ॥ ౧౦ ॥ మంత్రవదితి ॥ ...

ఏవం బ్రువాణౌ కాకుత్స్థౌ త్వరమాణౌ యుయుత్సయా । సర్వే తే మునయః ప్రీతాః ప్రశశంసుర్నృపాత్మజౌ ॥ ౩ ॥ అద్యప్రభృతి షడ్రాత్రం రక్షతం రాఘవౌ యువామ్ । దీక్షాం గతో హ్యేష మునిర్మౌనిత్వం చ గమిష్యతి ॥ ౪ ॥ తౌ తు తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రౌ యశస్వినౌ । అనిద్రౌ షడహోరాత్రం తపోవనమరక్షతామ్ ॥ ౫ ॥ ఉపాసాంచక్రతుర్వీరౌ యత్తౌ పరమధన్వినౌ । రరక్షతుర్మునివరం విశ్వామిత్రమరిందమౌ ॥ ౬ ॥ అథ కాలే గతే తస్మిన్ షష్ఠేఽహని తదాగతే । సౌమిత్రిమబ్రవీద్రామో యత్తో భవ సమాహితః ॥ ౭ ॥ రామస్యైవం బ్రువాణస్య త్వరితస్య యుయుత్సయా । ప్రజజ్వాల తతో వేదిస్సోపాధ్యాయపురోహితా ॥ ౮ ॥ సదర్భచమసస్రుక్కా ససమిత్కుసుమోచ్చయా । విశ్వామిత్రేణ సహితా వేదిర్జజ్వాల సర్త్విజా ॥ ౯ ॥ మంత్రవచ్చ యథాన్యాయం యజ్ఞోఽసౌ సంప్రవర్తతే । ఆకాశే చ మహాన్ శబ్దః ప్రాదురాసీద్భయానకః ॥ ౧౦ ॥ ఆవార్య గగనం మేఘో యథా ప్రావృషి నిర్గతః । తథా మాయాం వికుర్వాణౌ రాక్షసావభ్యధావతామ్ ॥ ౧౧ ॥ మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ తయోరనుచరాశ్చ యే । ఆగమ్య భీమసంకాశౌ రుధిరౌఘమవాసృజన్ ॥ ౧౨ ॥ సా తేన రుధిరౌఘేణ వేదిర్జజ్వాల మండితా । సహసాభిద్రుతో రామస్తానపశ్యత్తతో దివి ॥ ౧౩ ॥ తావాపతంతౌ సహసా దృష్ట్వా రాజీవలోచనః । లక్ష్మణం త్వభిసంప్రేక్ష్య రామో వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ పశ్య లక్ష్మణ దుర్వృత్తాన్ రాక్షసాన్ పిశితాశనాన్ । మానవాస్త్రసమాధూతాననిలేన యథా ఘనాన్ ॥ ౧౫ ॥ మానవం పరమోదారమస్త్రం పరమభాస్వరమ్ । చిక్షేప పరమక్రుద్ధో మారీచోరసి రాఘవః ॥ ౧౬ ॥ స తేన పరమాస్త్రేణ మానవేన సమాహితః । సంపూర్ణం యోజనశతం క్షిప్తః సాగరసంప్లవే ॥ ౧౭ ॥ విచేతనం విఘూర్ణంతం శీతేషుబలతాడితమ్ । నిరస్తం దృశ్య మారీచం రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ౧౮ ॥ (పశ్య లక్ష్మణ శీతేషుం మానవం ధర్మసంహితమ్ । మోహయిత్వా నయత్యేనం న చ ప్రాణైర్వియుజ్యతే) ॥ ఇమానపి వధిష్యామి నిర్ఘృణాన్ దుష్టచారిణః । రాక్షసాన్ పాపకర్మస్థాన్ యజ్ఞఘ్నాన్ రుధిరాశనాన్ ॥ ౧౯ ॥ సంగృహ్యాస్త్రం తతో రామో దివ్యమాగ్నేయమద్భుతమ్ । సుబాహూరసి చిక్షేప స విద్ధః ప్రాపతద్భువి ॥ ౨౦ ॥ శేషాన్ వాయవ్యమాదాయ నిజఘాన మహాయశాః । రాఘవః పరమోదారో మునీనాం ముదమావహన్ ॥ ౨౧ ॥ స హత్వా రాక్షసాన్ సర్వాన్

... విశ్వామిత్రేణ సహితా యజ్ఞోఽయం సంప్రవర్తత ఇతి సంబంధః - ఆకాశ ఇతి - మేఘం మేఘధ్వనిః - కార్యే కారణోపచారః ॥ ౧౦ ॥ ఆవార్యేతి ॥ ప్రావృషి వర్షాకాలే - నిర్గతో మేఘో యథా తథాభ్యధావతాం ॥ ౧౧ ॥ మారీచ ఇతి ॥ భీమసంకాశా భయంకరాః ॥ ౧౨ ॥ సేతి ॥ అభిద్రుతః అభిముఖం ధావన్ ॥ ౧౩ ॥ తావితి ॥ స్పష్టం ॥ ౧౪ ॥ పశ్యేతి ॥ పిశితాశనాన్ మాంసభక్షకాన్ - ఏతద్విధూననార్థం మానవాస్త్రం ప్రయోక్ష్య ఇతి భావః ॥ ౧౫ ॥ మానవమితి ॥ అత్రాదావిత్యత్ర ... ॥ ననుసర్వరాక్షసేష్వస్త్రప్రయోగం ప్రతిజ్ఞాయ మారీచోరసి తత్ప్రయోగః కథమితి చేన్న - పూర్వశ్లోకే రాక్షసశబ్దస్య మారీచమాత్రపరత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥ స ఇతి ॥ సాగరసంప్లవే సముద్రపూరే - అత్ర గాయత్ర్యా ద్వితీయాక్షరన్యాసః ॥ ౧౭ ॥ విచేతనమితి ॥ శీతేషుశబ్దో వాయవ్యాస్త్రపరః ... మారీచస్య ప్రాణరక్షణం భావికార్యాంతరసాధనాయ ॥ లీర్ఘాయం ॥ శీతేషుం మానవాస్త్రం - న వియుజ్యతే - మారీచ ఇతి శేషః ॥ ౧౮ ॥ ఇమానితి ॥ వధప్రయోజకాని నిర్ఘృణత్వాదీని ॥ ౧౯ ॥ సంగృహ్యేతి ॥ అద్భుతం యథా తథా చిక్షేప ॥ ౨౦ ॥ శేషానితి ॥

నిజఘానసహింసితవాన్ ॥ ౨౧ ॥ స ఇతి ॥ పురావిజయే అసురవిజయే ॥ ౨౨ ॥ అథేతి ॥ నిరీతికాః నిర్బాధాః ॥ ౨౩ ॥ కృతార్థ ఇతి ॥ గురువచః పితృవచః ॥ తీర్ణమయం ॥ త్వయా హేతునా కృతార్థోఽస్మీతి చాన్వయః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః ॥

ఏవం కృతార్థో విశ్వామిత్రో జనకసుతాత్వేనావతీర్ణయా శ్రియా రామం యోజయితుం వ్యాజేన మిథిలాప్రస్థానం ప్రస్తౌత్యేకత్రింశే - అథేత్యాది ॥ కృతార్థౌ కృతవిశ్వామిత్రప్రయోజనౌ - ప్రహృష్టేన సంతుష్టేన - అంతరాత్మనా అంతఃకరణేన - ఉపలక్షితౌ ॥ ౧ ॥ ప్రభాతాయామితి ॥ సహితౌ అవినాభూతౌ ॥ ౨ ॥ అభివాద్యేతి ॥ మధురోదారోక్తౌ హేతుర్మధురభాషిణావితి ॥ ౩ ॥ ఇమావితి ॥ స్మేతి భూతార్థసూచకమవ్యయం - ఇమౌ స్మ ఆజ్ఞాపితం సర్వమనుష్ఠితవంతావిత్యర్థః - మునిశార్దూల బ్రహ్మధ్యాయిషు శ్రేష్ఠ - అనేన నిరవధికభక్తిమత్త్వం సూచితం - కింకరౌ భక్తిక్రీతౌ జనార్దన ఇత్యుక్తరీత్యా త్వయా క్రీతౌ - సముపస్థితౌ భక్తం త్వాం వినా క్షణమపి స్థాతుమక్షమౌ - శరత్ప్రగతౌ శీఘ్రస్త్వామ్యన్నినవకుతాశనం మాం గృధ్యాతి పురుషవ్యాఘ్ర స తథా మే తద్గతం మన ఇతివత్ ॥ ఆజ్ఞాపయ యథేష్టం - ఏమకాలే అల్పప్రయాసక్రీతౌ రాజపుత్రౌ పునర్నివర్తయితుం నార్హసి కిల - శాసనం కరవావ కిం - కర్తవ్యే న సంకోచః కార్య ఇత్య

యజ్ఞస్యానంతరముపనందనః ॥ ఋషిభిః పూజితస్తత్ర యథేంద్రో విజయే పురా ॥ ౨౨ ॥ అథ యజ్ఞే సమాప్తే తు విశ్వామిత్రో మహామునిః । నిరీతికా దిశో దృష్ట్వా కాకుత్స్థమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ కృతార్థోఽస్మి మహాబాహో కృతం గురువచస్త్వయా । సిద్ధాశ్రమమిదం సత్యం కృతం రామ మహాయశః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - త్రింశస్సర్గః ॥

అథ తాం రజనీం తత్ర కృతార్థౌ రామలక్ష్మణౌ । ఊషతుర్ముదితౌ వీరౌ ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా ॥ ౧ ॥ ప్రభాతాయాం తు శర్వర్యాం కృతపౌర్వాహ్ణికక్రియౌ । విశ్వామిత్రమృషీంశ్చాన్యాన్ సహితావభిజగ్మతుః ॥ ౨ ॥ అభివాద్య మునిశ్రేష్ఠం జ్వలంతమివ పావకమ్ । ఊచతుర్మధురోదారం వాక్యం మధురభాషిణౌ ॥ ౩ ॥ ఇమౌ స్మ మునిశార్దూల కింకరౌ సముపస్థితౌ । ఆజ్ఞాపయ యథేష్టం వై శాసనం కరవావ కిమ్ ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తే తతస్తాభ్యాం సర్వ ఏవ మహర్షయః । విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య రామం వచనమబ్రువన్ ॥ ౫ ॥ మైథిలస్య నరశ్రేష్ఠ జనకస్య భవిష్యతి । యజ్ఞః పరమధర్మిష్ఠస్తస్య యాస్యామహే వయమ్ ॥ ౬ ॥ త్వం చైవ నరశార్దూల సహాస్మాభిర్గమిష్యసి । అద్భుతం ధనురత్నం చ తత్ర త్వం ద్రష్టుమర్హసి ॥ ౭ ॥ తద్ధి పూర్వం నరశ్రేష్ఠ దత్తం సదసి దైవతైః । అప్రమేయబలం ఘోరం మఖే పరమభాస్వరమ్ ॥ ౮ ॥ నాస్య దేవా న గంధర్వా నాసురా న చ రాక్షసాః । కర్తుమారోపణం శక్తా న కథంచన మానుషాః ॥ ౯ ॥ ధనుషస్తస్య వీర్యం తు జిజ్ఞాసంతో మహీక్షితః । న శేకురారోపయితుం రాజపుత్రా మహాబలాః ॥ ౧౦ ॥ తద్ధనుర్నరశార్దూల మైథిలస్య మహాత్మనః । తత్ర ద్రక్ష్యసి కాకుత్స్థ యజ్ఞం చాద్భుతదర్శనమ్ ॥ ౧౧ ॥ తద్ధి యజ్ఞఫలం తేన మైథిలేనోత్తమం ధనుః । యాచితం నరశార్దూల సునాభం సర్వదైవతైః ॥ ౧౨ ॥ ఆయాగభూతం నృపతేస్తస్య వేశ్మని రాఘవ । అర్చితం వివిధైర్గంధైర్ధూపైశ్చాగురుగంధిభిః ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్త్వా మునివరః ప్రస్థానమకరోత్తదా । సర్షిసంఘస్సకాకుత్స్థ ఆమంత్ర్య వనదేవతాః ॥ ౧౪ ॥ స్వస్తి వోఽస్తు

ర్థః - అనేన స్వభక్తాయ స్వాత్మానం దదాతి - ఆహూయ నదదాతి - స్వయం గత్వైవ దదాతి - స్వాత్మానమిష్టవినియోగార్హం కరోతీత్యుక్తం ॥ ౪ ॥ ఏవమితి ॥ అత్ర విశ్వామిత్రేణ ప్రతివక్తవ్యే ఋషిభిర్నియోజనం రామభక్త్యతిరేకేణ - పురస్కృత్య - తదనుజ్ఞాం లబ్ధ్వేత్యర్థః - యద్వా - విశ్వామిత్రప్రముఖా మునయ ఇత్యర్థః ॥ ౫ ॥ మైథిలస్యేతి ॥ మిథిలాయా ఈశ్వరో మైథిలః - తస్యేదమిత్యణ్ - పరమధర్మిష్ఠః అతిశయేన ధర్మవాన్ - భగవత్కైంకర్యరూపత్వేన కామ్యనిత్యాభ్యాముత్కృష్ట ఇత్యర్థః - తస్య తస్య కృతే ॥ ౬ ॥ త్వమితి ॥ గమిష్యసి - యదీతి శేషః - ధనురత్నం ధనుశ్శ్రేష్ఠం - దీర్ఘాభావ ఆర్షః - చకారాద్యజ్ఞం చేత్యర్థః - తత్ప్రసిద్ధం ॥ ౭ ॥ తస్య ధనూరత్నం కుతస్సహాయాలంతత్రాహ తద్ధీతి ॥ మఖే సదసి దైవతైర్దత్తమిత్యన్వయః ॥ ౮ ॥ నాస్యేతి ॥ ఆరోపణం జ్యారోపణం ॥ ౯ ॥ ధనుష ఇతి ॥ జిజ్ఞాసంత జిజ్ఞాసమానాః ॥ ౧౦ ॥ తదితి ॥ యజ్ఞం ద్రక్ష్యసి తత్ర తద్ధనుశ్చ ద్రక్ష్యసీత్యన్వయః ॥ ౧౧ ॥ మఖే కిమర్థం దత్తం తత్రాహ తద్ధీతి ॥ సునాభం శోభనముష్టిబంధస్థానం - దైవతైః దైవతేభ్యః - యాచితం దత్తం చేత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ ఆయాగేతి ॥ ఆయాగభూతం - ధనురుత్సవే ప్రాప్తాభ్యాస్యేనార్చితం ధనురాయాగ ఉచ్యతే - అత్ర విశ్వామిత్రేణైవాను క్తిస్సర్వజనమహత్త్వద్యోతనాయ ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ పూర్వం విశ్వామిత్రం పురస్కృత్యేత్యుక్త్వా ప్రాధాన్యాద్విశ్వామిత్ర ఉక్తవానిత్యనూద్యతే ॥ ౧౪ ॥ స్వస్తీతి ॥ జాహ్నవీతీ

ష్ఠితం హిమవంతం గమిష్యామీత్యన్వయః - శిలోచ్చయం పర్వతం - సిద్ధాశ్రమాద్ధిమవద్గమనం మిథిలామార్గేణేతి జ్ఞేయం ॥ ౧౫ ॥ ప్రదక్షిణమితి ॥ తతః వనదేవతామంత్రణానంతరం ॥ ౧౬ ॥ తమితి ॥ అనుసారిణం ఉత్తరదిగనుసారిణం-తం - ప్రాయేణ బాహుళ్యేన - బ్రహ్మవాదినాం - శకటీశతమాత్రం - శకట్యః శకటాని - తేషాం శతమాత్రం శతప్రమాణం - అన్వయాత్ అన్వగాత్ - యద్వా - శతమాత్రమన్వయాత్ ఇతరత్సర్వం సిద్ధాశ్రమ ఏవ స్థితమిత్యర్థః - అత్ర శకటీశబ్దేన శకట్యారోపితాగ్నిహోత్రసంభారాదికముచ్యతే ॥ ౧౭ ॥ మృగేతి ॥ తద్భక్త్యేతి భావః ॥ ౧౮ ॥ నివర్తయామాసేత్యర్థం ॥ అత్ర పక్ష్యాదినివర్తనేన మునీనాం గమనం ద్యోతితం ॥ ౧౮½ ॥ త ఇతి ॥ శోణం పుంనదః - స ఏవ శోణేత్యపి వ్యపదిశ్యతే ॥ ౧౯½ ॥ త ఇతి ॥ శోణేస్నాత్వా దినకరేస్తంగతే సతి హుతహుతాశనా ఇత్యన్వయ ॥ ౨౦½ ॥ రామ ఇతి ॥ అభిపూజ్య అభివాద్య ॥ ౨౧½ ॥ అథేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౨½ ॥ భగవన్నితి ॥ అయం శోణకూలస్థం ॥ ౨౩½ ॥ చోదిత ఇతి ॥ నిఖిలం వృత్తాంత మిత్యర్థః ॥ ౨౪½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాల

గమిష్యామి సిద్ధస్సిద్ధాశ్రమాదహమ్ । ఉత్తరే జాహ్నవీతీరే హిమవంతం శిలోచ్చయమ్ ॥ ౧౫ ॥ ప్రదక్షిణం తతః కృత్వా సిద్ధాశ్రమమనుత్తమమ్ । ఉత్తరాం దిశముద్దిశ్య ప్రస్థాతుముపచక్రమే ॥ ౧౬ ॥ తం ప్రయాంతం మునివరమన్వయాదనుసారిణమ్ । శకటీశతమాత్రం తు ప్రాయేణ బ్రహ్మవాదినామ్ ॥ ౧౭ ॥

మృగపక్షిగణాశ్చైవ సిద్ధాశ్రమనివాసినః । అనుజగ్ముర్మహాత్మానం విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ ॥ ౧౮ ॥ నివర్తయామాస తతః పక్షిసంఘాన్మృగానపి ॥ ౧౮½ ॥ తే గత్వా దూరమధ్వానం లంబమానే దివాకరే ॥ ❈ ॥ వాసం చక్రుర్మునిగణాః శోణాకూలే సమాహితాః ॥ ౧౯½ ॥ తేఽస్తంగతే దినకరే స్నాత్వా హుతహుతాశనాః ॥ ❈ ॥ విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య నిషేదురమితౌజసం ॥ ౨౦½ ॥ రామోఽపి సహసౌమిత్రిర్మునీంస్తానభిపూజ్య చ ॥ ❈ ॥ అగ్రతో నిషసాదాథ విశ్వామిత్రస్య ధీమతః ॥ ౨౧½ ॥ అథ రామో మహాతేజా విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ ॥ ❈ ॥ పప్రచ్ఛ నరశార్దూలః కౌతూహలసమన్వితః ॥ ౨౨½ ॥ భగవన్కోన్వయం దేశస్సమృద్ధవనశోభితః ॥ ❈ ॥ శ్రోతుమిచ్ఛామి భద్రం తే వక్తుమర్హసి తత్త్వతః ॥ ౨౩½ ॥ చోదితో రామవాక్యేన కథయామాస సువ్రతః ॥ ❈ ॥ తస్య దేశస్య నిఖిలమృషిమధ్యే మహాతపాః ॥ ౨౪½ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ఏకత్రింశస్సర్గః ॥ ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

బ్రహ్మయోనిర్మహానాసీత్కుశో నామ మహాతపాః । అక్లిష్టవ్రతధర్మజ్ఞస్సజ్జనప్రతిపూజకః ॥ ౧ ॥ స మహాత్మా కులీనాయాం యుక్తాయాం సుగుణోల్బణాన్ । వైదర్భ్యాం జనయామాస చతురస్సదృశాన్సుతాన్ ॥ ❈ ॥ కుశాంబం కుశనాభం చ అధూర్తరజసం వసుమ్ ॥ ౨½ ॥ దీప్తియుక్తాన్మహోత్సాహాన్క్షత్రధర్మచికీర్షయా ॥ ❈ ॥ తానువాచ కుశః పుత్రాన్ధర్మిష్ఠాన్సత్యవాదినః ॥ ౩½ ॥ క్రియతాం పాలనం పుత్రా ధర్మం ప్రాప్స్యథ పుష్కలమ్ ॥ ❈ ॥ ఋషేస్తు వచనం శ్రుత్వా చత్వారో లోకసంమతాః । నివేశం చక్రిరే సర్వే పురాణాం నృపరాస్తదా ॥ ౫ ॥ కుశాంబస్తు మహాతేజాః కౌశాంబీమకరోత్పురీమ్ । కుశనాభస్తు ధర్మాత్మా పురం చక్రే మహోదయమ్ ॥ ❈ ॥ అధూర్తరజసో రామ ధర్మారణ్యం మహీపతిః । చక్రే పురవరం రాజా వసుశ్చక్రే గిరివ్రజమ్ ॥ ౬ ॥ ఏషా వసుమతీ రామ వసోస్తస్య మహాత్మనః । ఏతే శైలవరాః పంచ ప్రకాశంతే సమంతతః ॥ ౭ ॥ సుమాగధీ నదీ రమ్యా మగధాన్విశ్రుతాయయౌ । పంచానాం శైలముఖ్యానాం మధ్యే మాలేవ శోభతే ॥ ౮ ॥ సైషా హి మాగధీ రామ వసో

కాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః ॥ ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

ఏవం శోణకూలదేశవైభవే పృష్టే అయం మద్వంశ్యానాం దేశ ఇతి వివక్షుః స్వాన్వయం ప్రదర్శయతి ద్వాత్రింశే - బ్రహ్మయోనిరిత్యాది ॥ బ్రహ్మయోనిః కారణం యస్య సః బ్రహ్మయోనిః - అయోనిజో బ్రహ్మపుత్రః - మహాజ్ఞానశౌర్యాదిభిరితర బ్రహ్మపుత్రవిలక్షణః - కౌశికోఽత ఇతి కుశః నారదాదివత్ - బ్రహ్మలోకేనవస్థాయ ప్రజాపాలనే గత్వాదరతయా భూమావవస్థానాత్ కుశ ఇత్యస్య నామ - అత ఏవ క్షత్రియవ్యాహారాత్ క్షత్రియోయం - అక్లిష్టం నిర్బాధం వ్రతం యస్య సోక్లిష్టవ్రతః అక్లిష్టవ్రతశ్చాసౌ ధర్మజ్ఞశ్చేతి కర్మధారయః ॥ ౧ ॥ స ఇతి సార్ధశ్లోకః ॥ యుక్తాయాం అనురూపాయాం ॥ ౨½ ॥ దీప్తీతి ॥ క్షత్రధర్మః ప్రజాపాలనం ॥ ౩½ ॥ క్రియతామితి సార్ధశ్లోకః ॥ పుష్కలం సమగ్రం - ఋషేః కుశస్య - నివేశం సన్నివేశం ॥ ౫ ॥ కుశాంబ ఇత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ ౬ ॥ ఏషేతి ॥ ఏతే శోణకూలస్థాః - శైలవరా గిరివ్రజసంజ్ఞా మూలాః ॥ ౭ ॥ సుమాగధీతి ॥ మగధదేశాదాగతా మాగధీతి శోణ ఏవోచ్యతే - ఆయయావితి చ్ఛే

దిః ॥ ౯ ॥ సైషేతి ॥ పూర్వాభిచరితా పూర్వదేశాత్ప్రత్యఙ్ముఖవాహినీ-సుక్షేత్రా-ఉభయపార్శ్వేతి ఇతి శేషః ॥ ౧౦ ॥ కుశనాభ ఇత్యాది ॥ ఘృతవత్పురుషం దృష్ట్వా ద్రవతి నశ్యతి చలతీతి ఘృతాచీ-కుశనాభభార్యా - ఘృతవత్పురుషం కృత్వాంచతీతి వాప్సరసః ॥ ౧౧ ॥ తాస్త్వితి శ్లోకద్వయం ॥ ఉద్యానభూమిమాగమ్య శతహ్రదా ఇవ స్థితాః- శతహ్రదా విద్యుతః- నృత్యమానాః నృత్యంత్యః -వాదయంత్యః-వీణా ఇతి శేషః - ఆమోదం సంతోషం - స్వలంకృతాః కుసుమచందనతిలకాదిభి ॥ ౧౩ ॥ అథేతి ॥ తారా ఇవ - బభురితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ తా ఇతి ॥ సర్వగుణసంపన్నాః సర్వాలంకారసంపన్నాః -సర్వత్ర ఆత్మా స్వరూపం యస్య స సర్వాత్మకః - సర్వత్ర సంచారీత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ అహమితి ॥ వో భవతీః -మానుషో భావో మానుషః - భావః అనురాగః - త్యజ్యతాం - తథా సతి దీర్ఘమాయురవాప్స్యథ ॥ ౧౬ ॥ చలమితి ॥ నిత్యం సర్వదా -అక్షయమితి- మద్భార్యాత్వ ఇతి శేషః ॥ ౧౭ ॥ తస్యేతి ॥ అక్లిష్టకర్మణః అప్రతిహతకర్మణః - తతః తద్వాక్యశ్రవణేన -అపహాస్య అథాబ్రవీత్ ॥ ౧౮ ॥ అంతరితి ॥ అంతశ్చరసి ప్రాణరూపేణ - భూతానాం ప్రాణినాం - ప్రభావజ్ఞాః ఏవంవిధప్రభావ

స్తస్య మహాత్మనః । పూర్వాభిచరితా తేన సుక్షేత్రా పర్వమాలినీ ॥ ౧౦ ॥ కుశనాభస్తు రాజర్షిః కన్యాశతమనుత్తమమ్ । జనయామాస ధర్మాత్మా ఘృతాచ్యాం రఘునందన ॥ ౧౧ ॥ తాస్తు యౌవనశాలిన్యో రూపవత్యః స్వలంకృతాః । ఉద్యానభూమిమాగమ్య ప్రావృషీవ శతహ్రదాః ॥ ❋ ॥ గాయంత్యో నృత్యమానాశ్చ వాదయంత్యశ్చ సర్వశః । ఆమోదం పరమం జగ్ముర్వరాభరణభూషితాః ॥ ౧౩ ॥ అథ తాశ్చారుసర్వాంగ్యో రూపేణాప్రతిమా భువి । ఉద్యానభూమిమాగమ్య తారా ఇవ ఘనాంతరే ॥ ౧౪ ॥ తాస్సర్వగుణసంపన్నా రూపయౌవనసంయుతాః । దృష్ట్వా సర్వాత్మకో వాయురిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౫ ॥ అహం వః కామయే సర్వా భార్యా మమ భవిష్యథ । మానుషస్త్యజ్యతాం భావో దీర్ఘమాయురవాప్స్యథ ॥ ౧౬ ॥ చలం హి యౌవనం నిత్యం మానుషేషు విశేషతః । అక్షయ్యం యౌవనం ప్రాప్తా అమర్యశ్చ భవిష్యథ ॥ ౧౭ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా వాయోరక్లిష్టకర్మణః । అపహాస్య తతో వాక్యం కన్యాశతమథాబ్రవీత్ ॥ ౧౮ ॥ అంతశ్చరసి భూతానాం సర్వేషాం త్వం సురోత్తమ । ప్రభావజ్ఞాస్స్మ తే సర్వాః కిమస్మానవమన్యసే ॥ ౧౯ ॥ కుశనాభసుతా స్సర్వాస్సమర్థాస్త్వాం సురోత్తమ । స్థానాచ్చ్యావయితుం దేవం రక్షామస్తు తపో వయమ్ ॥ ౨౦ ॥ మా భూత్స కాలో దుర్మేధః పితరం సత్యవాదినమ్ । నావమన్యస్వ ధర్మేణ స్వయం వరముపాస్మహే ॥ ౨౧ ॥ పితా హి ప్రభురస్మాకం దైవతం పరమం హి సః । యస్య నో దాస్యతి పితా స నో భర్తా భవిష్యతి ॥ ౨౨ ॥ తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః । ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి బభంజ భగవాన్ప్రభుః ॥ ౨౩ ॥ తాః కన్యా వాయునా భగ్నా వివిశుర్నృపతేర్గృహమ్ । ప్రాపతన్భువి సంభ్రాంతాస్సలజ్జాస్సాస్రలోచనాః ॥ ౨౪ ॥ స చ తా దయితా దీనాః కన్యాః పరమశోభనాః । దృష్ట్వా భగ్నాస్తదా రాజా సంభ్రాంత ఇదమబ్రవీత్ ॥ ౨౫ ॥ కిమిదం కథ్యతాం పుత్ర్యః కో ధర్మమవమన్యతే । కుబ్జాః కేన కృతాస్సర్వా వేష్టంత్యో నాభిభాషథ ॥ ౨౬ ॥ ఏవం రాజా వినిశ్వస్య సమాధిం సందధే తతః ॥ ౨౬½ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ద్వాత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కుశనాభస్య ధీమతః । శిరోభిశ్చరణౌ స్పృష్ట్వా కన్యాశతమభాషత ॥ ౧ ॥ వాయుస్సర్వాత్మకో రాజన్ప్రధర్షయితుమిచ్ఛతి । అశుభం మార్గమాస్థాయ న ధర్మం ప్రత్యవేక్షతే ॥

జ్ఞాః - అస్మాకం జ్ఞాతభవత్ప్రభావాః ॥ ౧౯ ॥ కుశేతి ॥ స్థానాత్ అధికారాత్ -దేవం భవంతం ॥ తీర్థీయం ॥ దేవం ఇంద్రం ॥ ౨౦ ॥ మాభూదితి ॥ సః న. పితా - తే- కాలః మృత్యుః -మాభూత్ - హే దుర్మేధః దుర్బుద్ధే - పితరం నావమన్యస్వ - ధర్మేణ పితృప్రదానరూపేణ - వరం స్వయముపాస్మహే ప్రతీక్షామహే - పితా స్వయం యస్మై దాస్యతి తం ప్రతీక్షామహ ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఉక్తం వివృణోతి పితేతి ॥ ౨౨ ॥ తాసామితి ॥ బభంజ కుబ్జీచకార ॥ ౨౩ ॥ తా ఇతి ॥ సలజ్జాః-శరీరవైరూప్యాదితి భావః ॥ ౨౪ ॥ సచేతి ॥ సంభ్రాంతః వ్యాకులచిత్తః ॥ ౨౫ ॥ కిమితి ॥ కో ధర్మమవమన్యతే - బలాత్కారం కరోతీత్యర్థః - కుబ్జాః వక్రశరీరాః ॥ ౨౬ ॥ ఏవమితి ॥ పృష్ట్వేతి శేషః - వినిశ్వస్య వ్యథిత్వా - సమాధిం కిం వక్ష్యంతీతి తద్వచనశ్రవణావధానం ॥ తీర్థీయం ॥ ఏవం వినిశ్వస్య వ్యథిత్వా సమాధిం సందధే - సమాధిర్వర్ణితస్య మనస్సమాధానం ॥ ౨౬½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ కుశనాభస్య కన్యావచనం శ్రుత్వా తత్కృతమావిశేష ఉచ్యతే త్రయస్త్రింశే - తస్యేత్యాది ॥ శిరోభిశ్చరణౌ స్పృష్ట్వా- పాదయోః ప్రణమ్యేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ వాయురితి ॥ ప్రధర్షయితుం అభిభవితుం - ఇచ్ఛతి వర్తమానసామీప్యాల్లట్ - అశుభం బలాత్కారరూపం ॥

తీర్థీయం ॥ ప్రత్యవేక్షతే ప్రత్యవైక్షత ॥ ౨ ॥ పితృమత్య ఇతి ॥ పితృమత్యస్స్మ అతః-స్వచ్ఛందే స్వాతంత్ర్యే-కించిత్పలిస్వీకారవిషయేన వయంనస్థితాః - అతో నః పితరమేవవృణీష్వ-యది-నః అస్మాన్ -తుభ్యం దాస్యతి తదా తవ భవిష్యామః-తే భద్రమస్తు ॥ ౩ ॥ తేనేతి ॥ ఏవం బ్రువంత్యో వయం - అస్మాకం వచనం - న ప్రతీచ్ఛతా అనంగీకుర్వతా - పాపానుబంధేన పాపానుసారిణా - తేన వాయునా-నిహతాః ॥ తీర్థీయం ॥ పాపానుబంధేన పాపానువర్తనహేతునా ॥ ౪ ॥ తాసామితి ॥ అనుత్తమం-క్షమావత్త్వాత్ ॥ ౫ ॥ క్షాంతమితి ॥ హే పుత్ర్యః-క్షమావతాం - కర్తవ్యం కర్తుమర్హం - కృత్యాన్ాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ - క్షాంతం క్షమా - భావే నిష్ఠా - కృతం ఇదం సుమహత్కర్మ - దేవే ప్రార్థయమానేప్యవికృతచిత్తత్వం - శరీరంభంజయతిసతిని ప్రత్యుత్పత్త్వంచ దుష్కరమితి భావః - కులంచావేక్షితం-కులానురూపం కృత్యం కృతమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ఉక్తమర్థం వివృణోతి అలంకార ఇతి ॥ అర్ధం ॥ క్షమా అపరాధసహిష్ణుత్వం ॥ ౬½ ॥ దుష్కరమితి ॥ వః క్షాంతం క్షమా-దుష్కరం - త్రిదశేషు రూపైశ్వర్యసంపన్నేషు-విశేషతో దుష్కరం - యాదృశీతి - సర్వాసామవిశేషత యా క్షమా సాపి దుష్కరేత్యన్వయ -క్షమైవ దుష్కరా తత్ర త్రిదశేషు దుష్కరా తతోపి సర్వాసామవిశేషేణ క్షమా దుష్కరైవేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ దుష్కరమిత్యాది ॥ యత్క్షాంతం తద్దుష్కరం - యాదృశీ వః క్షమా ద్వితీ-సా దుష్కరా - త్రిదశేషు విశేషతో దుష్కరా కుతః ఆభిరూప్యాదికమనీయగుణబాహుళ్యాత్ - సా భవతీభిః కృతా -యద్వా పరకృతాపరాధసహిష్ణుత్వం క్షమా- అపరాధసద్భావే పి కోపాప్రదానరూపం చిత్తసంయమనం క్షాంతం భవతీభిః కృతం - స్థానాచ్చ్యావయితుమిత్యాదినా తాసాం కోపదానసామర్థ్యం వ్యక్తం - ఇయం భావం దుష్కరా క్షమా న వర్ణ

౨॥పితృమత్యస్స్మ భద్రం తే స్వచ్ఛందే న వయం స్థితాః। పితరం నో వృణీష్వ త్వం యది నో దాస్యతే తవ ॥ ౩॥ తేన పాపానుబంధేన వచనం న ప్రతీచ్ఛతా। ఏవం బ్రువంత్యస్సర్వాస్స్మ వాయునా నిహతా భృశమ్॥ ౪॥ తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా పరమధార్మికః। ప్రత్యువాచ మహాతేజాః కన్యాశతమనుత్తమమ్॥ ౫॥ క్షాంతం క్షమావతాం పుత్ర్యః కర్తవ్యం సుమహత్కృతమ్। ఐకమత్యముపాగమ్య కులం చావేక్షితం మమ॥ ౬॥ అలంకారో హి నారీణాం క్షమా తు పురుషస్య వా॥ ౬½॥ దుష్కరం తచ్చ యత్క్షాంతం త్రిదశేషు విశేషతః॥ ❖ ॥ యాదృశీ వః క్షమా పుత్ర్యస్సర్వాసామవిశేషతః॥ ౭½ ॥ క్షమా దానం క్షమా యజ్ఞః క్షమా సత్యం హి పుత్రికాః॥ ❖ ॥ క్షమా యశః క్షమా ధర్మః క్షమయా విష్ఠితం జగత్ ॥ ౮½ ॥ విసృజ్య కన్యాః కాకుత్స్థ రాజా త్రిదశవిక్రమః॥ ❖ ॥ మంత్రజ్ఞో మంత్రయామాస ప్రదానం సహ మంత్రిభిః। దేశే కాలే ప్రదానస్య సదృశే ప్రతిపాదనమ్॥ ౧౦॥ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు చూలీ నామ మహామునిః। ఊర్ధ్వరేతాశ్శుభాచారో బ్రాహ్మం తప ఉపాగమత్॥ ౧౧॥ తప్యంతం తమృషిం తత్ర గంధర్వీ పర్యుపాసతే। సోమదా నామ భద్రం తే ఊర్మిళాతనయా తదా॥ ౧౨॥ సా చ తం ప్రణతా భూత్వా శుశ్రూషణపరాయణా। ఉవాస కాలే ధర్మిష్ఠా తస్యాస్తుష్టోభవద్గురుః॥ ౧౩॥ స చ తాం కాలయోగేన ప్రోవాచ రఘునందన। పరితుష్టోస్మి భద్రం తే కిం కరోమి తవ ప్రియమ్॥ ౧౪॥ పరితుష్టం మునిం జ్ఞాత్వా గంధర్వీ మధురస్వరా। ఉవాచ పరమప్రీతా వాక్యజ్ఞా వాక్యకోవిదమ్॥ ౧౫॥ లక్ష్మ్యా సముదితో బ్రాహ్మ్యా బ్రహ్మభూతో మహాతపాః। బ్రాహ్మేణ తపసా యుక్తం పుత్రమిచ్ఛామి ధార్మిక॥ ౧౬॥ అపతిశ్చాస్మి భద్రం తే భార్యా చాస్మి న కస్యచిత్। బ్రాహ్మేణోపగతాయాశ్చ దాతుమర్హసి మే సుతమ్॥ ౧౭॥ తస్యాః ప్రసన్నో బ్రహ్మర్షి

త్రకర్తవ్యా - త్రిదశేషు విషయే విశేషత కర్తవ్యా - సా భవతీభిః కృతా ॥ ౭½ ॥ క్షమాం ప్రశంసతి క్షమేతి ॥ క్షమా దానం - దానేన యత్ఫలం ప్రాప్నోతి తత్క్షమయా ప్రాప్నోతీత్యర్థః - ఏవముత్తరత్ర పిమోజ్యం - ధర్మః తటాకారామనిర్మాణాదిః - క్షమయా భూమిసంబంధిన్యా జగచ్చరాచరం-విష్ఠితం స్థితం-భవతి ॥ ౮½ ॥ విసృజ్యేతి ॥ అర్ధత్రయం - ప్రదానం కన్యాప్రదానం - చింతాప్రకారమాహ దేశ ఇతి - ప్రదానస్య కన్యాప్రదానస్య - ఉక్తౌ దేశకాలౌ - సదృశే స్వకులస్య సదృశే పాత్రే - ప్రతిపాదనంచ మంత్రయామాసేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ చింతాప్రకారమాహ దేశేతి ॥ ప్రదానస్య ప్రదేయస్య కన్యాశతస్య-సదృశే వరే ప్రతిపాదనం కర్తవ్యమితి ॥ ౧౦ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ ఏతస్మిన్నేవ కాలే కుశనాభీయకాలే - ఉత్తరత్రాన్వయః - ఊర్ధ్వరేతాః అస్ఖలితరేతాః - బ్రాహ్మం తపః వైదికం తపః - బ్రహ్మోద్దేశ్యకం వా ॥ ౧౧ ॥ తప్యంతమితి ॥ తత్ర తస్మిన్ దేశే - తదా తత్కాలే - తప్యంతం - దాహార్థే పివ్యత్యయాచ్ఛ్యన్ - గంధర్వీ - జాతివాచిత్వాత్ - పర్యుపాసతే అశ్రూషత - మధ్యేమధ్యే భద్రమస్త్వితి ప్రయోగశ్శ్లోకపూరణత్వాయ ॥ ౧౨ ॥ సా చేతి ॥ కాలే కియతి కాలే - తుష్టోభవత్-బ్రహ్మర్షిత్వాద్గురురిత్యుక్తిః ॥ ౧౩ ॥ స చేతి ॥ కాలయోగేన శుశ్రూషాపరిపాకకాలసంబంధేన - కరోమి కుర్యాం ॥ ౧౪ ॥ పరితుష్టమితి ॥ వాక్యే వచనే - వాక్యకోవిదం కోవిదం సమర్థం ॥ ౧౫ ॥ లక్ష్మ్యేతి ॥ బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా బ్రహ్మవర్చసేన-సముదితం శ్రేష్ఠః - అత ఏవ బ్రహ్మభూతం బ్రహ్మతుల్యం - మహాతపా అసి- తస్మాత్త్వత్తః పుత్రమిచ్ఛామి-దీప్యసే పరయా లక్ష్మ్యేతి కోశాంతరే ॥ ౧౬ ॥ అపతిరితి ॥ విధవాప్యపతిర్భవతీతి తత్రాహ భార్యేతి- ఉపగతాయాః శరణంగతాయాః -మే-బ్రాహ్మేణ తపోమహి

మ్యా ॥ ౧౭ ॥ తస్యా ఇతి ॥ బ్రహ్మజ్ఞానతపోయోగేన దత్తో బ్రహ్మదత్తః - చూళినస్స్వస్య మానసం మనస్సంకల్పజం - సుతం - దదౌ ॥ ౧౮ ॥ స ఇతి ॥ రాజా క్షత్రియః క్షత్రజత్వాత్ - లక్ష్మ్యా సంపదా - యుక్తః - ఏతస్మిన్నంతరే పురీమధ్యవసదితి సంబంధః ॥ ౧౯ ॥ స బుద్ధిమితి ॥ తదా బ్రహ్మదత్తస్య కాంపిల్యాఖ్యాయాం పుర్యామావాసకాలే ॥ ౨౦ ॥ తమితి ॥ రాజా రంజకః ॥ ౨౧ ॥ యథేతి ॥ తాసాం పాణిం జగ్రాహ - దేవపతిర్యథా దేవపతిసదృశః - తత్తుల్యవిభవ ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ స్పృష్టేతి ॥ తతశ్చ సూనునా - పాణావితి జాత్యేకవచనం - వికుబ్జాః విగతకుబ్జభావాః - శతం కన్యా బభుః - విసర్గలోప ఆర్షః - బభుః కన్యాశతమితి పాఠః ॥ ౨౩ ॥ స ఇతి ॥ వాయునా ముక్తాః - కన్యా ఇతి శేషః - పరమప్రీతః అనుకూలవరలాభేన పరమప్రీతః - హర్షం వికుబ్జత్వకృతం ॥ ౨౪ ॥ కృతేతి ॥ ప్రేషయామాస - కాంపిల్యామితి శేషః ॥ ౨౫ ॥ సోమదేతి సార్ధశ్లోకః ॥ చూళిపుత్రమాతా - పుత్రస్య సదృశీం క్రియాం దారక్రియాం - దృష్ట్వేతి శేషః - యథాన్యాయం యథాక్రమం - స్నుషాః - కన్యాః కుశనాభపుత్రీః ॥ తీర్థీయం ॥ సోమదేతి ॥ సదృశక్రియాం సదృశవివాహం - సదృశక్రియాం ప్రత్యనందత్ ఇతి పరేణ సంబంధః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః ॥

షిర్దనౌపుత్రమనుత్తమమ్ । బ్రహ్మదత్త ఇతి ఖ్యాతం మానసం చూళినస్సుతమ్ ॥ ౧౮ ॥ స రాజా సౌమదేయస్తు పురీమధ్యవసత్తదా । కాంపిల్యాం పరయా లక్ష్మ్యా దేవరాజో యథా దివమ్ ॥ ౧౯ ॥ స బుద్ధిం కృతవాన్రాజా కుశనాభస్సుధార్మికః । బ్రహ్మదత్తాయ కాకుత్స్థ దాతుం కన్యాశతం తదా ॥ ౨౦ ॥ తమాహూయ మహాతేజా బ్రహ్మదత్తం మహీపతిః । దదౌ కన్యాశతం రాజా సుప్రీతేనాంతరాత్మనా ॥ ౨౧ ॥ యథాక్రమం తతః పాణిం జగ్రాహ రఘునందన । బ్రహ్మదత్తో మహీపాలస్తాసాం దేవపతిర్యథా ॥ ౨౨ ॥ స్పృష్టమాత్రే తతః పాణౌ వికుబ్జా విగతజ్వరాః । యుక్తాః పరమయా లక్ష్మ్యా బభుః కన్యాశతం తదా ॥ ౨౩ ॥ స దృష్ట్వా వాయునా ముక్తాః కుశనాభో మహీపతిః । బభూవ పరమప్రీతో హర్షం లేభే పునః పునః ॥ ౨౪ ॥ కృతోద్వాహం తు రాజానం బ్రహ్మదత్తం మహీపతిః । సదారం ప్రేషయామాస సోపాధ్యాయగణం తదా ॥ ౨౫ ॥ సోమదాపి సుసంహృష్టా పుత్రస్య సదృశీం క్రియామ్ । యథాన్యాయం చ గంధర్వీ స్నుషాస్తాః ప్రత్యనందత ॥ ❈ ॥ స్పృష్ట్వా స్పృష్ట్వా చ తాః కన్యాః కుశనాభం ప్రశస్య చ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే త్రయస్త్రింశస్సర్గః ॥

కృతోద్వాహే గతే తస్మిన్ బ్రహ్మదత్తే చ రాఘవ । అపుత్రః పుత్రలాభాయ పౌత్రీమిష్టిమకల్పయత్ ॥ ౧ ॥ ఇష్ట్యాం తు వర్తమానాయాం కుశనాభం మహీపతిమ్ । ఉవాచ పరమోదారః కుశో బ్రహ్మసుతస్తదా ॥ ౨ ॥ పుత్రస్తే సదృశః పుత్ర భవిష్యతి సుధార్మికః । గాధిం ప్రాప్స్యసి తేన త్వం కీర్తిం లోకే చ శాశ్వతీమ్ ॥ ౩ ॥ ఏవముక్త్వా కుశో రామ కుశనాభం మహీపతిమ్ । జగామాకాశమావిశ్య బ్రహ్మలోకం సనాతనమ్ ॥ ౪ ॥ కస్యచిత్త్వథ కాలస్య కుశనాభస్య ధీమతః । జజ్ఞే పరమధర్మిష్ఠో గాధిరిత్యేవ నామతః ॥ ౫ ॥ స పితా మమ కాకుత్స్థ గాధిః పరమధార్మికః । కుశవంశప్రసూతోఽస్మి కౌశికో రఘునందన ॥ ౬ ॥ పూర్వజా భగినీ చాపి మమ రాఘవ సువ్రతా । నామ్నా సత్యవతీ నామ ఋచీకే ప్రతిపాదితా ॥ ౭ ॥ సశరీరా గతా స్వర్గం భర్తారమనువర్తినీ । కౌశికీ పరమోదారా ప్రవృత్తా చ మహానదీ ॥ ౮ ॥ దివ్యా పుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంతముపాశ్రితా । లోకస్య హితకామార్థం ప్రవృత్తా భగినీ మమ ॥ ౯ ॥ తతోఽహం హిమవత్పార్శ్వే

ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృతకథాశేషమాహ చతుస్త్రింశే - కృతోద్వాహ ఇత్యాది ॥ అపుత్రః కుశనాభః - పుత్రార్థం ఇయం పౌత్రీ - తాం ॥ ౧ ॥ ఇష్ట్యామితి ॥ కుశః కుశనాభపితా ॥ ౨ ॥ పుత్ర ఇతి ॥ సదృశః - గుణైరితి శేషః - స పుత్రః కింనామక ఇత్యత్రాహ గాధిమితి - గాధినామానం పుత్రం ప్రాప్స్యసే - తేన గాధినా - శశ్వద్భవా శాశ్వతీ - బాహ్వాదిభ్యశ్చ అణ్ - బహులగ్రహణాన్నపదవృద్ధ్యభావ ఇత్యపి వాచ్యాన్తరవాదినాం బహూనాం చ తటిలోపః క్వాచిత్కః - అత్ర నతతా జీప్ - తాం ॥ ౩ ॥ ఏవమితి ॥ అనేన సదా బ్రహ్మలోకవాసీ కుశః పుత్రానుగ్రహార్థం భువమాగత ఇత్యవగమ్యతే - సనాతనం నిత్యం ॥ ౪ ॥ కస్యచిదితి ॥ కస్యచిత్ కాలస్య కస్మింశ్చిత్ కాలే గతే సతి - గాధిరిత్యేవ - యథా కుశోక్తం తథైవేత్యర్థః - జజ్ఞే స్మృతాచ్యాం వా ఆర్యాయాం ॥ ౫ ॥ స ఇతి ॥ యతః కుశవంశప్రసూతోఽస్మి అతః కౌశిక సంజ్ఞోఽస్మి - కుశశబ్దాత్ గోత్రాపత్యే ఠక్ ॥ ౬ ॥ పూర్వజేతి ॥ పూర్వజా జ్యేష్ఠా - ఋచీకే - ఋచీకాఖ్యమునయ ఇత్యర్థః ॥ ౭ ॥ సశరీరేతి ॥ భర్తారమనువర్తినీ - భర్త్రనువర్తనధర్మప్రభావాదితి భావః - న కేవలం స్వర్గగమనమస్యాః మహానదీత్వం చ జాతమిత్యాహ కౌశికీతి ॥ ౮ ॥ దివ్యేతి ॥ దివ్యా శ్లాఘ్యా - హితం ఆముష్మికం - కామః ఐహికం - తదుభయార్థం - ప్రవృత్తా - నదీరూపేణ స్వర్గాద్ధిమవంతముపాశ్రితేత్య

ర్థః ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ యతో హిమవంతమాశ్రితా గతా ఇత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ సత్యవతీనామనిమిత్తమాహ సాత్వితి ॥ ౧౧ ॥ ఏవంభూతస్య స్వధర్మస్య నియమనిమిత్తమాహ అహంహీతి ॥ నియమాద్యాగనియమాద్ధేతోః-నుసుపాగతః - సిద్ధాశ్రమమితి శేషః ॥ ౧౨ ॥ ఏషేతి ॥ మమస్వస్య వంశస్యచోత్పత్తిః ప్రసంగాత్ కీర్తితా - యత్త్వయాపృష్టం తద్దేశస్య గిరివ్రజదేశస్య - వైభవం ప్రోక్తం ॥ ౧౩ ॥ ఇతఃపరం న ప్రష్టవ్యమిత్యాశయేనాహ గత ఇతి ॥ అర్ధరాత్రే రర్ధరాత్రః - అనపుంసకత్వేప్యర్ధం నపుంసకమిత్యాదిసమాసః - అహస్సర్వై కదేశేత్యాదినా సమాసాంతో ఽచ్ - రాత్రాన్హాహాః పుంసీతి పుల్లింగతా - అత్రార్ధశబ్దోంశవాచీ - ఉక్తం హి - ఖింతం శకలఖండే వా పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేంశక ఇతి । యావతీరాత్రభాగే నిద్రానిషిద్ధా తావాన్ గత ఇత్యర్థః - జాగరశ్చాదోష ఇత్యత్రాహ మాభూదితి - శ్వోగంతవ్యత్వాత్ వినిద్రావాప్రయుక్తాలస్యకృతో విఘ్నో మాభూదిత్యర్థః - నమకథాః కథయత ఇతి మయిపథాం కథయసి ॥ తీర్థాయం ॥ గతోఽర్ధరాత్ర ఇత్యత్రార్ధరాత్రశబ్దేన ప్రదోషో లక్ష్యతే - అన్యథా శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యేత్యుత్తరవచనవిరుద్ధ్యేత - కథాంతరశ్రవణకౌతూహలాత్తథా ప్రార్థనావిరామార్థం కాలవిప్రకర్షం ప్రత్యాప్రకాశయతి నపునః పరమార్థేనేతి - యథా ప్రలాపార్ధగ్రామాణాం శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యేత్యత్ర భూతార్థే లట్ ॥ ౧౪ ॥ అథనిశావర్ణనం వర్ణయతి చతుర్భిః - నిష్పందా ఇత్యాది॥ నిష్పందాః-పక్షి సంచారాభావాదితి భావః - నిలీనాః-నిద్రాం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః - నైశేన సంధ్యాత్వ్యతిరిక్తకాలికేన - సంధ్యాయుజ్యతే - వియుక్తా భవతీ మాసమీప్యే లట్ - నక్షత్రైః అశ్విన్యాదిభిః -తారాభిః కేవలనక్షత్రైశ్చ-గహనం వ్యాప్తం నభః-జ్యోతిర్భిః జ్యోతిష్మద్భిః నేత్రైరావృతమి

వసామినిరతస్సుఖమ్ । భగిన్యాం స్నేహసంయుక్తః కౌశిక్యాం రఘునందన ॥ ౧౦ ॥ సాతు సత్యవతీ పుణ్యా సత్యే ధర్మే ప్రతిష్ఠితా । పతివ్రతా మహాభాగా కౌశికీ సరితాం వరా ॥ ౧౧ ॥ అహం హి నియమాద్రామ హిత్వా తాం సముపాగతః । సిద్ధాశ్రమమనుప్రాప్య సిద్ధోఽస్మి తవ తేజసా ॥ ౧౨ ॥ ఏషా రామ మమోత్పత్తిస్స్వస్య వంశస్య కీర్తితా । దేశస్య చ మహాబాహో యన్మాం త్వం పరిపృచ్ఛసి ॥ ౧౩ ॥ గతోఽర్ధరాత్రః కాకుత్స్థ కథాః కథయతో మమ । నిద్రామభ్యేహి భద్రం తే మా భూద్విఘ్నోఽధ్వనీహ నః ॥ ౧౪ ॥ నిష్పందాస్తరవస్సర్వే నిలీనా మృగపక్షిణః । నైశేన తమసా వ్యాప్తా దిశశ్చ రఘునందన ॥ ✤ ॥ శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యా నభో నేత్రైరివావృతమ్ । నక్షత్రతారాగహనం జ్యోతిర్భిరవభాస్యతే ॥ ✤ ॥ ఉత్తిష్ఠతి చ శీతాంశుశ్శశీ లోకతమోనుదః । హ్లాదయన్ ప్రాణినాం లోకే మనాంసి ప్రభయా విభో ॥ ✤ ॥ నైశాని సర్వభూతాని ప్రచరంతి తతస్తతః । యక్షరాక్షససంఘాశ్చ రౌద్రాశ్చ పిశితాశనాః ॥ ౧౮ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా విరరామ మహామునిః । సాధు సాధ్వితి తం సర్వే మునయోఽప్యభ్యపూజయన్ ॥ ౧౯ ॥ కుశికానామయం వంశో మహాన్ ధర్మపరస్సదా । బ్రహ్మోపమా మహాత్మానః కుశవంశ్యా నరోత్తమాః ॥ ౨౦ ॥ విశేషేణ భవానేవ విశ్వామిత్రో మహాయశాః । కౌశికీ సరితాం శ్రేష్ఠా కులోద్ద్యోతకరీ తవ ॥ ౨౧ ॥ ఇతి హృష్టైర్మునిశార్దూలైః ప్రశస్తః కుశికాత్మజః । నిద్రాముపాగమచ్ఛ్రీమానస్తమివాంశుమాన్ ॥ ౨౨ ॥ రామోఽపి సహసౌమిత్రిః కించిదాగతవిస్మయః । ప్రశస్య మునిశార్దూలం నిద్రాం సముపసేవతే ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః ॥ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤ ✤

ఉపాస్య రాత్రిశేషం తు శోణాకూలే మహర్షిభిః । నిశాయాం సుప్రభాతాయాం విశ్వామిత్రోఽభ్య

భావభాసతే - ఉత్తిష్ఠతీతి - ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణీతి పరస్మైపదం - తమోనుదతీతి తమోనుదః - ఇగుపధలక్షణః కః - నిశాయాం ప్రభవంతి నైశాని - ప్రభవతీత్యణ్ - భూతాని ఉలూకాదయః - తతస్తతః తత్రతత్ర - పౌర్ణమాస్యాం యజ్ఞానుష్ఠానాద్ద్వితీయాయాం ప్రస్థానమితి చతుర్ఘటికానంతరం చంద్రోదయ ఇతి సర్వథార్ధరాత్రశబ్దః ప్రదోషపర ఏవ ॥ ౧౮ ॥ ఏవమితి ॥ అభ్యపూజయన్ అస్తువన్ ॥ ౧౯ ॥ కుశికానామితి ॥ గాధేః కుశిక ఇతి నామాంతరం - కుశికానాం తద్గోత్రజానాం - బ్రహ్మోపమాః చతుర్ముఖోపమాః ॥ ౨౦ ॥ విశేషేణేతి ॥ విశ్వామిత్రః విశ్వామిత్రసంజ్ఞః-భవానేవ మహాత్మేత్యనుషంగః - కౌశికీచ-తవకులోద్ద్యోతకరీ కులప్రకాశకరీ ॥ ౨౧ ॥ ఇతీతి ॥ ప్రశస్తః స్తుతః -శంసస్తుతౌ - యస్యవిభాషేతి నేట్ - అనిదితామితి నలోపః - శ్రీమాన్ ప్రశంసాకృతహర్షజనితశ్రీమాన్ - అస్తంగతోంశుమానివ తద్వత్పరప్రబోధాజనక ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ రామోఽపీతి ॥ కించిదాగతవిస్మయః - నిద్రాపారవశ్యాదితి భావః - సముపసేవతే అధ్వశ్రమవశాత్సమ్యక్ప్రాప్తః ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః ॥ ✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤

అథస్వపాదోద్భవగంగావైభవం లోకే ప్రవర్తయితుం పృచ్ఛతి పంచత్రింశే - ఉపాస్యేత్యాది ॥ ఉపాస్య స్థిత్వా - శయిత్వేతి యావత్ - రాత్రిశేషమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - సుప్రభాతాయాం-నివృత్తాయామితి యావత్ - అత్ర రాత్రిశేషమిత్యనువాదాత్ పూర్వసర్గే గతోఽర్ధరాత్ర ఇత్యత్ర నిశీథపరత్వం స్వరసమితి గమ్యతే - యద్వా - రాత్రిశేషం బ్రాహ్మముహూర్తే - ఉపాస్య పరమా

స్థానమితిశేషః - బ్రాహ్మే ముహూర్తే ఉత్థాయ చింతయేదాత్మనో హితమితిస్మృతేః ॥ ౧ ॥ సుప్రభాతేతి ॥ గమనాయ గంతుం - క్రియార్థోపపదస్యేతి చతుర్థీ ॥ ౨ ॥ తదితి ॥ పూర్వాహ్ణే భవాం పౌర్వాహ్ణికీం ॥ ౩ ॥ అయమితి ॥ గాధః స్వల్పజలః - అత ఏవ పులినమండితః స్థైర్యతాలంకృతః - తస్మాచ్చ నావం వినా గంతుం శక్యతే కతరేణ పథా సంతరిష్యామహే ॥ తీర్త్వేయం ॥ అగాధః గంభీరః ॥ ౪ ॥ ఏషమితి ॥ ఉద్దిష్టః గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః ॥ ౫ ॥ ఏవమితి ॥ స్పష్టం ॥ ౬ ॥ త ఇతి ॥ జాహ్నవీ గంగా ॥ ౭ ॥ తామితి ॥ సారసో హంసవిశేషః ॥ ౮ ॥ తస్యా ఇత్యర్ధం ॥ ఆవాసాయ పరిగృహ్యత ఇత్యావాసపరిగ్రహః - తం - సంమార్జనాదినా వాసస్థానం చక్రురిత్యర్థః ॥ ౯½ ॥ తత ఇత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం - అఘమర్షణసూక్తాదిజపపూర్వకమిత్యర్థః - పితృదేవతా ఇతి - ఋషీణాముపలక్షణం - అగ్నిహోత్రాణి అగ్నిహోత్రాద్యౌపాసనమహాయజ్ఞాదీని - అమృతవత్ అమృతతుల్యం - హవిః యజ్ఞశిష్టమన్నం - యజ్ఞశిష్టామృతభుజో యాంతి బ్రహ్మసనాతనమితి స్మృతేః । శుచౌ దృష్టదోషరహితే భోజనస్థానాదన్యత్ర ॥ ౧౦½ ॥ అథేతి ॥ అథ ఉపవేశానంతరం - తత్ర దేశే - తదాఽస్మిన్నేవ కాలే - ద్వితీయోఽథశబ్దః ప్రశ్నే - మంగళానంతరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథేత్యమరః ।

భాషత ॥ ౧ ॥ సుప్రభాతా నిశా రామ పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే । ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ భద్రం తే గమనాయాభిరోచయ ॥ ౨ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య కృత్వా పౌర్వాహ్ణికీం క్రియామ్ । గమనం రోచయామాస వాక్యం చేదమువాచ హ ॥ ౩ ॥ అయం శోణశ్శుభజలో గాధః పులినమండితః । కతరేణ పథా బ్రహ్మన్ సంతరిష్యామహే వయమ్ ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ విశ్వామిత్రోఽబ్రవీదిదమ్ । ఏష పంథా మయోద్దిష్టో యేన యాంతి మహర్షయః ॥ ౫ ॥ ఏవముక్తా మహర్షయో విశ్వామిత్రేణ ధీమతా । పశ్యంతస్తే ప్రయాతా వై వనాని వివిధాని చ ॥ ౬ ॥ తే గత్వా దూరమధ్వానం గతేఽర్ధదివసే తదా । జాహ్నవీం సరితాం శ్రేష్ఠాం దదృశుర్మునిసేవితామ్ ॥ ౭ ॥ తాం దృష్ట్వా పుణ్యసలిలాం హంససారససేవితామ్ । బభూవుర్ముదితాస్సర్వే మునయస్సహరాఘవాః ॥ ౮ ॥ తస్యాస్తీరే తతశ్చక్రుస్తత ఆవాసపరిగ్రహమ్ ॥ ౯½ ॥ తతస్స్నాత్వా యథాన్యాయం సంతర్ప్య పితృదేవతాః ॥ ❋ ॥ హుత్వా చైవాగ్నిహోత్రాణి ప్రాశ్య చామృతవద్ధవిః । వివిశుర్జాహ్నవీతీరే శుచౌ ముదితమానసాః ॥ ❋ ॥ విశ్వామిత్రం మహాత్మానం పరివార్య సమంతతః ॥ ౧౦½ ॥ అథ తత్ర తదా రామో విశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ॥ ❋ ॥ భగవన్ శ్రోతుమిచ్ఛామి గంగాం త్రిపథగాం నదీమ్ ॥ ౧౧½ ॥ త్రైలోక్యం కథమాక్రమ్య గతా నదనదీపతిమ్ ॥ ౧౨ ॥ చోదితో రామవాక్యేన విశ్వామిత్రో మహామునిః । వృద్ధిం జన్మ చ గంగాయా వక్తుమేవోపచక్రమే ॥ ౧౩ ॥ శైలేంద్రో హిమవాన్నామ ధాతూనామాకరో మహాన్ । తస్య కన్యాద్వయం రామ రూపేణాప్రతిమం భువి ॥ ౧౪ ॥ యా మేరుదుహితా రామ తయోర్మాతా సుమధ్యమా । నామ్నా మనోరమా నామ పత్నీ హిమవతః ప్రియా ॥ ౧౫ ॥ తస్యాం గంగేయమభవజ్జ్యేష్ఠా హిమవతస్సుతా । ఉమా నామ ద్వితీయాభూన్నామ్నా తస్యైవ రాఘవ ॥ ౧౬ ॥ అథ జ్యేష్ఠాం సురాస్సర్వే దేవతార్థచికీర్షయా । శైలేంద్రం వరయామాసుర్గంగాం త్రిపథగాం నదీమ్ ॥ ౧౭ ॥ దదౌ ధర్మేణ హిమవాంస్తనయాం లోకపావనీమ్ । స్వచ్ఛందపథగాం గంగాం త్రైలోక్యహితకామ్యయా ॥ ౧౮ ॥ ప్రతిగృహ్య తతో దేవాస్త్రిలోకహితకారిణః । గంగామాదాయ తేఽగచ్ఛన్ కృతార్థేనాంతరాత్మనా ॥ ౧౯ ॥ యా చాన్యా శైలదుహితా కన్యాసీద్రఘునందన । ఉగ్రం సా వ్రతమాస్థాయ తపస్తేపే తపోధనా ॥ ౨౦ ॥

గంగాం గంగావృత్తాంతం ॥ ౧౧½ ॥ త్రైలోక్యమిత్యర్థం ॥ ౧౨ ॥ చోదిత ఇతి ॥ వృద్ధిం త్రైలోక్యమిత్యనేనోక్తాం - జన్మ గంగాం శ్రోతుమిత్యుక్తం ॥ ౧౩ ॥ శైలేంద్ర ఇతి ॥ ధాతూనాం అయస్తామ్రాదీనాం - అస్తీతి శేషః - కన్యాద్వయం - ఆసీదితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ యేతి ॥ యా మేరుదుహితా హిమవతః ప్రియా పత్నీ మనోరమా నామ ప్రసిద్ధా - సా తయోర్మాతేత్యన్వయః ॥ ౧౫ ॥ కన్యాద్వయస్య నామనిర్దిశతి తస్యామితి ॥ ౧౬ ॥ అథేతి ॥ దేవతార్థచికీర్షయా దేవతార్థసంపాదనేచ్ఛయా - ప్రయోజనం చ స్నానపానాది - వక్ష్యమాణసేనాపతిజననం వా - పరమదేవతార్చనార్థం వా - అత ఏవ స్వపదేనానుక్తిః ॥ తీర్త్వేయం ॥ దేవతార్థచికీర్షయా - సోదర్యాశ్చరుమారజననాదిం ॥ ౧౭ ॥ దదావితి ॥ ధర్మేణ యాచితా కాన్యప్రత్యాఖ్యేయా ఇతి ధర్మేణ - జలప్రవాహరూపాయా నద్యాః కథమాకాశగమనం తత్రాహ స్వచ్ఛందపథగామితి - స్వచ్ఛందః స్వేచ్ఛా - తదాయత్తః పంథాః స్వచ్ఛందపథః - ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినా అప్రత్యయస్సమాసాంతః - తం గచ్ఛతీతి తథా - మేఘజలవత్ ద్వారగతివిశేషేణాకాశే పగతిస్సంభవతీతి భావః ॥ ౧౮ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ త్రిలోకహితకారిణః - దేవా ఇతి శేషః - ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య - ఆదాయ స్వేష్వంతర్భావ్య ॥ తీర్త్వేయం ॥ గచ్ఛన్ అగచ్ఛన్ ॥ ౧౯ ॥ గంగావృత్తాంతప్రసంగేన తదనుజావృత్తాంతమప్యాహ యా చేతి ॥ కన్యా అలబ్ధభర్తృకా ॥ ౨౦ ॥ ఉగ్రేణేతి ॥ అప్ర

తిరూపాయ అనురూపాయ - రుద్రార్థం తపస్యన్తీముమాం ప్రదత్తవానిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఉపసంహరతి ఏతే ఇతి ॥ ౨౨ ॥ ఏవం గఙ్గోత్పత్తిప్రకారం ప్రథమప్రశ్నోత్తరముక్త్వా ద్వితీయప్రశ్నోత్తరం త్రిపథగామిత్వముచ్యత ఇత్యాహ ఏతదితి ॥ ప్రథమం తావత్ - ఖం ఖాభిముఖం - గతిం గతా - గతిమతాం ఉపరిగతిమతాం ॥ తీర్థీయం ॥ ఏతదిత్యాది ॥ త్రిపథగా నదీ - యథా యేన ప్రకారేణ - ఖం గతిం గతా - ఆకాశమార్గం గతేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ అథ సురలోకం చ సమారూఢేత్యాహ సైషేతి ॥ తీర్థీయం ॥ విపాపా విధూతలోకకల్మషా - కిము వక్తవ్యం న్యాయమితి ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమఞ్జీరాఖ్యానే - బాలకాణ్డవ్యాఖ్యానే - పఞ్చత్రింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

భగవంఛ్రోతుమిచ్ఛామి గఙ్గాం త్రిపథగాం నదీమితి గఙ్గాయాస్త్రిపథగాత్వప్రకారే పృష్టే అన్తరిక్షస్వర్గగమనయోః ప్రత్యుక్తత్వాత్తత్ర తృతీయపథగమనం కథమిత్యాశయేన పునః పృచ్ఛన్తం శ్రీరామం ప్రత్యాహ షట్త్రింశే - ఉక్తవాక్య ఇత్యాది ॥ మునౌ ఉక్తవాక్యే ఉక్తోత్తరే సతి - అత్రోభావిత్యుక్తేః పూర్వసర్గే రామపదం లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం వేదితవ్యం - కథాం పూర్వోక్తాం ॥ ౧ ॥ ధర్మేతి ॥ అర్థత్రయం - ధర్మయుక్తం - ధర్మఫలకశ్రవణమిత్యర్థః - ఇదం వృత్తం - జ్యేష్ఠాయా దుహితుర్వృత్తం త్వయా కథితం - తస్యా దివ్యమానుషసంభవం దివ్యలోకే మానుషలోకే చ సంభవం విస్తరం వక్తుమర్హసి ॥ ౨½ ॥ త్రీనితి ॥ త్రీన్ పథః భూర్భువస్స్వర్మార్గాన్ - కేన హేతునా ప్లావ

ఉగ్రేణ తపసా యుక్తాం దదౌ శైలవరస్సుతామ్ । రుద్రాయాప్రతిరూపాయ ఉమాం లోకనమస్కృతామ్ ॥ ౨౧ ॥ ఏతే తే శైలరాజస్య సుతే లోకనమస్కృతే । గఙ్గా చ సరితాం శ్రేష్ఠా ఉమా దేవీ చ రాఘవ ॥ ౨౨ ॥ ఏతత్తే సర్వమాఖ్యాతం యథా త్రిపథగా నదీ । ఖం గతా ప్రథమం తాత గతిం గతిమతాం వర ॥ ౨౩ ॥ సైషా సురనదీ రమ్యా శైలేన్ద్రస్య సుతా తదా । సురలోకం సమారూఢా విపాపా జలవాహినీ ॥ ౨౪ ॥

ఇతి శ్రీమద్బాలకాణ్డే - పఞ్చత్రింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మిన్నుభౌ రాఘవలక్ష్మణౌ । ప్రతినన్ద్య కథాం వీరావూచతుర్మునిపుఙ్గవమ్ ॥ ౧ ॥ ధర్మయుక్తమిదం బ్రహ్మన్ కథితం పరమం త్వయా । దుహితుశ్శైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా వక్తుమర్హసి ॥ ❖ ॥ విస్తరం విస్తరజ్ఞోఽసి దివ్యమానుషసంభవమ్ ॥ ౨½ ॥ త్రీన్ పథో హేతునా కేన ప్లావయేల్లోకపావనీ ॥ ౩ ॥ కథం గఙ్గా త్రిపథగా విశ్రుతా సరిదుత్తమా । త్రిషు లోకేషు ధర్మజ్ఞ కర్మభిః కైస్సమన్వితా ॥ ౪ ॥ తథా బ్రువతి కాకుత్స్థే విశ్వామిత్రస్తపోధనః । నిఖిలేన కథాం సర్వామృషిమధ్యే న్యవేదయత్ ॥ ౫ ॥ పురా రామ కృతోద్వాహో నీలకణ్ఠో మహాతపాః । దృష్ట్వా చ స్పృహయా దేవీం మైథునాయోపచక్రమే ॥ ౬ ॥ శితికణ్ఠస్య దేవస్య దివ్యం వర్షశతం గతమ్ । న చాపి తనయో రామ తస్యామాసీత్పరన్తప ॥ ౭ ॥ తతో దేవాస్సముద్విగ్నాః పితామహపురోగమాః । యదిహోత్పద్యతే భూతం కస్తత్ప్రతిసహిష్యతే ॥ ౮ ॥ అభిగమ్య సురాస్సర్వే ప్రణిపత్యేదమబ్రువన్ ॥ ౮½ ॥ దేవదేవ మహాదేవ లోకస్యాస్య హితే రత ॥ ❖ ॥ సురాణాం ప్రణిపాతేన ప్రసాదం కర్తుమర్హసి ॥ ౯½ ॥ న లోకా ధారయి

యేత్ ప్లుతా - ప్లావయేదిత్యపిపాఠః - లకారవ్యత్యయః - ఇతరయోః పూర్వసర్గ ఏవోక్తత్వాత్ కేన హేతునా తృతీయపథం గతేతి ద్వితీయప్రశ్నార్థః ॥ ౩ ॥ తృతీయప్రశ్నమాహ కథమితి ॥ త్రిపథగా గఙ్గా - కథం విశ్రుతా కైః కర్మభిర్వ్యాపారైస్సరిదుత్తమా ఆసీత్ ॥ ౪ ॥ ప్రథమప్రశ్నోత్తరమాహ తథేతి ॥ కాకుత్స్థ ఇతి లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం - నిఖిలేన విస్తరేణ - సర్వాం దివ్యసంభవాం మానుషసంభవాం చ ॥ ౫ ॥ నిఖిలేనేత్యుక్తం గాఙ్గేయసంభవమాహ పురేతి ॥ కృతోద్వాహో వివరపరిగ్రహవ్యాపృతిః - దృష్ట్వా - స్పృహయా మహాతపోనిష్ఠత్వేఽపి కామబాణవశాత్తస్యామభిలాషేణ - మైథునాయ మిథునకర్మకర్తుం - ఉపచక్రమే ॥ ౬ ॥ శితీతి ॥ దివ్యం వర్షశతం గతం - మైథునేనైవేతి శేషః - తనయః తనయప్రాపకరేతోవిసర్గః ॥ తీర్థీయం ॥ దేవస్య క్రీడతః - భావలక్షణే షష్ఠీ - దివ్యం అమానుషం ॥ ౭ ॥ తత ఇతి ॥ పితామహపురోగమా దేవాః - సముద్విగ్నాః భీతాః - పారాన్తరేణ సముద్యుక్తాః ఉద్యోగం చక్రుః - కిమర్థం - ఇహ పార్వత్యాం - యద్భూతం పుత్రః - ఉత్పద్యతే ఉత్పత్స్యతే - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రయోగః - తత్ కః ప్రతిసహిష్యత ఇతి వారణాయ సముద్యుక్తా ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యదతి ॥ ఇహ పార్వత్యాం - యద్భూతముత్పద్యతే - కస్తత్ ప్రతిసహిష్యతీతి - భయోద్విగ్నాః భయేన భీత్యా ఉద్విగ్నాః ॥ ౮ ॥ తపోవోఽపి ... అభిగమ్యేతి ॥ మహాదేవమితి శేషః ॥ ౮½ ॥ దేవదేవేతి ॥ దేవదేవత్వజ్ఞాపనాయ మహాదేవశబ్దార్థ ఉక్తః - ప్రణిపాతేన పాదమూలపతనేన ॥ ౯½ ॥ నేతి ॥ తేజః తేజస్సముద్భూతం పుత్రం - న ధారయిష్యన్తి

హీష్యతే - అతో బ్రాహ్మేణ వేదావగతేన - తపసా యోగేన - యుక్తస్సన్ తదంగతయా దేవ్యా సహ తపశ్చర - న తేజః పార్వత్యాం మోక్తుమ హసి ఇతి భావః ॥ ౧౦½ ॥ త్రైలోక్యేతి ॥ త్రైలోక్యహితమేవ కామః కామ్యమానః పురుషార్థః - తదర్థం - తేజః రేతః - తేజసి తేజోమయసిజశరీరే - ధారయ - న ముంచేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ దేవతానామితి ॥ సర్వలోకమహేశ్వరః సర్వలోకానాం పరమనియంతా - సర్వలోకపితామహ ఇతి పాఠాంతరం ॥ ౧౨ ॥ బాఢమిత్యంగీకృతాంశమాహ ధారయిష్యామీతి ॥ తేజః అక్షుభితాంశం - ఉమయా - ఉమాప్యక్షుభితం శోణితరూపం తేజో ధారయత్విత్యర్థః - పృథివీశబ్దేన లోకా ఉచ్యంతే ॥ నిర్వాణం ॥ ఉమయా సహ వర్తమాన ఇతి శేషః ॥ ౧౩ ॥ పునశ్చేదమువాచ హేతూక్తిమంశం దర్శయతి యదీదమితి ॥ స్థానాత్ రేతస్స్థానభూతాద్ హృదయసంపుటాత్ - అనుత్తమం దుర్భరం - మోక్ష్యం - బ్రువంతు ॥ ౧౪ ॥ ఏవమితి ॥ దశా సర్వధారణశక్తిమతీ - అవేన ధరా తద్ధారణార్థం దేవైః ప్రార్థితేతి సిద్ధం ॥ ౧౫ ॥ ఏవమితి ॥ సురపతిః రుద్రః - ప్రముమోచ - తేజ ఇతి సిద్ధం - యేన తేజసా పృథివీ వ్యాప్తా తత్ప్రముమోచ ॥ ౧౬ ॥ తత ఇతి ॥ తతః పృథివ్యాం వ్యాప్తత్వాదేవ హేతోః - పృథివీ భగ్నా భవిష్యతీతి హుతాశనమూచుః - పునరూచురిత్యనేన అగ్నేః ప్రవేశనీయత్వం గమ్యతే - అగ్నిధారణహేతుతయా వాయుసమన్విత ఇత్యుక్తం ॥ ౧౭ ॥ తదితి ॥ అర్ధత్రయం - తత్ తేజః - అగ్నినా వ్యాప్తం సత్ శ్వేతపర్వతస్సంజాతః - తతః కాలపది

ష్యంతితవ తేజస్సురోత్తమ ॥ ❈ ॥ బ్రాహ్మేణ తపసా యుక్తో దేవ్యా సహ తపశ్చర ॥ ౧౦½ ॥ త్రైలోక్య హితకామార్థం తేజస్తేజసి ధారయ ॥ ౧౧ ॥ దేవతానాం వచశ్శ్రుత్వా సర్వలోకమహేశ్వరః । బాఢమిత్యబ్రవీత్సర్వాన్ పునశ్చేదమువాచ హ ॥ ౧౨ ॥ ధారయిష్యామ్యహం తేజస్తేజస్యేవ సహోమయా । త్రిదశాః పృథివీ చైవ నిర్వాణమధిగచ్ఛతు ॥ ౧౩ ॥ యదిదం క్షుభితం స్థానాన్మమ తేజో హ్యనుత్తమమ్ । ధారయిష్యతి కస్తన్మే బ్రువంతు సురసత్తమాః ॥ ౧౪ ॥ ఏవముక్తాస్సురాస్సర్వే ప్రత్యూచుర్వృషభధ్వజమ్ । యత్తేజః క్షుభితం హ్యేతత్తద్ధరా ధారయిష్యతి ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్తస్సురపతిః ప్రముమోచ మహీతలే । తేజసా పృథివీ యేన వ్యాప్తా సగిరికాననా ॥ ౧౬ ॥ తతో దేవాః పునరిదమూచుశ్చాథ హుతాశనమ్ । ప్రవిశ త్వం మహాతేజో రౌద్రం వాయుసమన్వితః ॥ ౧౭ ॥ తదగ్నినా పునర్వ్యాప్తం సంజాతశ్శ్వేతపర్వతః । దివ్యం శరవణం చైవ పావకాదిత్యసన్నిభమ్ ॥ ❈ ॥ యత్ర జాతో మహాతేజాః కార్తికేయోగ్నిసంభవః ॥ ౧౮½ ॥ అథోమాం చ శివం చైవ దేవాస్సర్షిగణాస్తదా ॥ ❈ ॥ పూజయామాసురత్యర్థం సుప్రీతమనసస్తతః ॥ ౧౯½ ॥ అథ శైలసుతా రామ త్రిదశానిదమబ్రవీత్ ॥ ❈ ॥ సమన్యురశపత్సర్వాన్ క్రోధసంరక్తలోచనా ॥ ౨౦½ ॥ యస్మాన్నివారితా చైవ సంగతిః పుత్రకామ్యయా ॥ ❈ ॥ అపత్యం స్వేషు దారేషు తస్మాన్నోత్పాదయిష్యథ ॥ ౨౧½ ॥ అద్యప్రభృతి యుష్మాకమప్రజాస్సంతు పత్నయః ॥ ❈ ॥ ఏవముక్త్వా సురాన్ సర్వాన్ శశాప పృథివీమపి ॥ ౨౨½ ॥ అవనే నైకరూపా త్వం బహుభార్యా భవిష్యసి ॥ ❈ ॥ న చ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మత్క్రోధకలుషీకృతా । ప్రాప్స్యసి త్వం సుదుర్మేధే మమ పుత్రమనిచ్ఛతీ ॥ ౨౩ ॥ తాన్ సర్వాన్ వ్రీడితాన్ దృష్ట్వా సురాన్ సురపతిస్తదా । గమనాయోపచక్రామ దిశం వరుణపాలితామ్ ॥ ౨౪ ॥ స గత్వా తప ఆతిష్ఠత్ పార్శ్వే తస్యోత్తరే గిరేః । హిమవత్ప్రభ

వాక్యేన శరవణం చ సంజాతం - శరాణాం వనం శరవణం - ప్రనిరంతశ్శరేతి ణత్వం - శరవణం విశేషయతి యత్రేతి - కృత్తికానామపత్యం పుమాన్ కార్తికేయః - స్త్రీభ్యో ఢక్ - స్తన్యదానాత్ కృత్తికాపుత్రత్వం - అగ్నినా ధృతత్వాదుక్తత్వాదగ్నిసంభవః ॥ ౧౮½ ॥ అథేతి ॥ పూజయామాసుః - మైథునవిఘ్నకృతకోపశాంత్యర్థమిత్యర్థః ॥ ౧౯½ ॥ అథేతి ॥ అబ్రవీదిత్యేతద్వివిచ్యతే అశపదితి ॥ ౨౦½ ॥ యస్మాదితి ॥ పుత్రకామ్యయా మయా - సంగతిః భర్తృసంయోగః మైథునరూపః - సా యస్మాన్నివారితా - తస్మాద్యూయమపి స్వేషు దారేషు - అపత్యం పుత్రం - నోత్పాదయిష్యథ ॥ ౨౧½ ॥ అద్యేతి ॥ పూర్వార్ధేన పూర్వశ్లోకవివరణముచ్యతే - పత్న్య ఇత్యార్షం ప్రస్వత్వం ॥ ౨౨½ ॥ అవన ఇతి ॥ సార్ధశ్లోకః - నైకరూపా ఊషరత్వాదిరూపేణ నానావిధా - బహుభార్యా బహూనాం రాజ్ఞాం భార్యా - మమ పుత్రమనిచ్ఛతీ అనిచ్ఛంతీ - త్వం మత్క్రోధేన శాపరూపేణ - కలుషీకృతా విపర్యస్తప్రకృతిస్సతీ పుత్రకృతాం ప్రీతిం న ప్రాప్స్యసీతి భావః ॥ ౨౩ ॥ తానితి ॥ సురపతిః రుద్రః - తాన్ సురాన్ - స్వకీయశాపేన వ్రీడితాన్ లజ్జితాన్ - దృష్ట్వా - ప్రియాశాపస్య దుష్పరిహరత్వాత్ స్వీయశాపదుఃఖస్య ద్రష్టుమశక్యత్వాచ్చ - వరుణపాలితాం దిశం హిమవతః ప్రతీచీం ప్రతి - గమనాయోపచక్రామ - ఉపగమనాయైవ ఉపాక్రమత ॥ ౨౪ ॥ స ఇతి ॥ హిమవత్ప్రభవే తస్య హిమవతో గిరేరుత్తరపార్శ్వభూతే శృంగే - దేవ్యా సహ తప ఆతిష్ఠత్ - స దా తపో వ్రతమసంకల్ప్య

ఇత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ సనదుహితుశ్శైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా గఙ్గాయా వక్తుమర్హసీతి పార్వతీవృత్తాన్తము పేక్ష్య గఙ్గావైభవ ఏవమయా పృష్టః ప్రస్తుతః కిమర్థం కథితవానసీతి రామస్య శఙ్కాం పరిహరతి ఏష ఇతి ॥ శైలపుత్త్ర్యాః పార్వత్యాస్సంబన్ధికథా - విస్తరో నివేదితః వక్ష్యమాణగఙ్గావైభవకథనోపయోగిత్వేనోక్తః - గఙ్గాయాః ప్రభవం ప్రభావం - త్వం శృణు - చం ప్రార్థనే ॥ తీర్థీయం ॥ శైలపుత్త్ర్యా ఇతి గఙ్గాయా విశేషణం - ప్రభవం చ కుమారోత్పత్తిం చ ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమఞ్జీరాఖ్యానే - బాలకాణ్డవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః ॥

అథ ప్రతిజ్ఞాతం స్కన్దోత్పాదకత్వరూపం దివ్యసంభవవైభవమాహ సప్తత్రింశే - తప్యమాన ఇత్యాది ॥ తప్యమానే తపః ఇత్యర్థః ॥ కర్తృత్వాదాత్మనేపదకర్మవద్భావో - దేవసేనాపతిత్వం విహాయ కేవలతపః ప్రవణ ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥ తత ఇతి ॥ అగ్నినా పురోగమేన సహితాస్సాగ్నిపురోగమాః - సురాస్సర్వే ప్రణిపత్య సురాస్సర్వే అబ్రువన్నితి క్రియాభేదాన్న పునరుక్తిః ॥ ౨ ॥ యో న ఇతి ॥ భగవతా భవతా - యస్సేనాపతిరస్మభ్యమాదికాలే దత్తః - స ఇదానీముమయా సహ తప్యతే - స్మేతి ప్రసిద్ధౌ ॥ ౩ ॥ యదితి ॥ అనన్తరం సేనాపతావన్యపరే సతి - అత్ర సేనాపతివిషయే యత్కార్యం - తత్సంవిధత్స్వ ఆలోచయ - తమేవాహూయ సైనాపత్యే నివేశయ అన్యం వోత్పాదయేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ దేవతానామితి ॥ సాన్త్వయన్ - ఉగ్రే తపసి వర్తమానస్య తస్య రుద్రస్య నివర్తనమశక్యం తత్ర నాధినివేశః కార్య ఇతి సమాదధాన ఇత్యర్థః ॥ ౫ ॥ అన్యం వోత్పాదయేత్యత్ర ప్రతివక్తి శైలేతి ॥ శైలపుత్త్ర్యాః పార్వత్యా - దేవానాం పత్నీషు ప్రజా న సంభవిష్యతీతి

వేశ్మం గేసహదేవ్యా మహేశ్వరః ॥ ౨౬ ॥ ఏష తే విస్తరో రామ శైలపుత్త్ర్యా నివేదితః । గఙ్గాయాః ప్రభవం చైవ శృణు మే సహలక్ష్మణః ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాణ్డే - షట్త్రింశస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖

తప్యమానే తపో దేవే దేవాస్సర్షిగణాః పురా । సేనాపతిమభీప్సన్తః పితామహముపాగమన్ ॥ ౧ ॥
తతోఽబ్రువన్సురాస్సర్వే భగవన్తం పితామహమ్ । ప్రణిపత్య సురాస్సర్వే సేన్ద్రాస్సాగ్నిపురోగమాః ॥ ౨ ॥
యో నస్సేనాపతిర్దేవ దత్తో భగవతా పురా । తపః పరమమాస్థాయ తప్యతే స్మ సహోమయా ॥ ౩ ॥
యదత్రానన్తరం కార్యం లోకానాం హితకామ్యయా । సంవిధత్స్వ విధానజ్ఞ త్వం హి నః పరమా గతిః ॥ ౪ ॥
దేవతానాం వచశ్శ్రుత్వా సర్వలోకపితామహః । సాన్త్వయన్మధురైర్వాక్యైస్త్రిదశానిదమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥
శైలపుత్త్ర్యా యదుక్తం తన్న ప్రజాస్స్వథ పత్నిషు । తస్యా వచనమక్లిష్టం సత్యమేవ న సంశయః ॥ ౬ ॥
ఇయమాకాశగా గఙ్గా యస్యాం పుత్త్రం హుతాశనః । జనయిష్యతి దేవానాం సేనాపతిమరిన్దమమ్ ॥ ౭ ॥
జ్యేష్ఠా శైలేన్ద్రదుహితా మానయిష్యతి తత్సుతమ్ । ఉమాయాస్తద్బహుమతం భవిష్యతి న సంశయః ॥ ౮ ॥
తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య కృతార్థా రఘునన్దన । ప్రణిపత్య సురాస్సర్వే పితామహమపూజయన్ ॥ ౯ ॥
తే గత్వా పర్వతం రామ కైలాసం ధాతుమణ్డితమ్ । అగ్నిం నియోజయామాసుః పుత్త్రార్థం సర్వదేవతాః ॥ ౧౦ ॥
దేవకార్యమిదం దేవ సంవిధత్స్వ హుతాశన । శైలపుత్త్ర్యాం మహాతేజో గఙ్గాయాం తేజ ఉత్సృజ ॥ ౧౧ ॥
దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గఙ్గామభ్యేత్య పావకః । గర్భం ధారయ వై దేవి దేవతానామిదం ప్రియమ్ ॥ ౧౨ ॥
తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా దివ్యం రూపమధారయత్ । దృ

యదుక్తం - తద్వచనం - అక్లిష్టం అమోఘం - మయా సత్యమేవోచ్యతే - అత్ర సంశయో భవద్భిర్న కర్తవ్యః ॥ తీర్థీయం ॥ శైలపుత్త్ర్యేతి ॥ యచ్ఛైలపుత్త్ర్యోక్తం తత్ - తేన కారణేన - న ప్రజాస్స్వథ న ప్రజనయిష్యథ - పుత్త్రానితి శేషః - అక్లిష్టం అమోఘం ॥ ౬ ॥ తర్హి కా గతిరిత్యత్రాహ ఇయమితి ॥ ఇయం బుద్ధిస్థా - అస్తీతి శేషః ॥ ౭ ॥ కథమిదం గఙ్గా సంమన్యతే కుతో వోమా సకుప్యేత్యత్రాహ జ్యేష్ఠేతి ॥ తత్సుతం అగ్నేస్సుతం - మానయిష్యతి - బహుమతిపూర్వం జనయిష్యతీత్యర్థః - తదుమాయా బహుమతం - స్వజ్యేష్ఠాయాః ప్రీత్యర్థత్వాదితి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ జ్యేష్ఠేతి ॥ తత్సుతం అగ్నిక్షిప్తం గర్భం - మానయిష్యతి ధారయిష్యతి - ఉమాయా ఇతి - తద్గర్భధారణం ఉమాయా బహుమతం - దేవోద్దేశేన స్వకృతశాపస్య వైకల్యాభావో రుద్రతేజసో స్వజ్యేష్ఠభగిన్యా ధారణం చాస్యా అపి బహుమానహేతుః ॥ ౮ ॥ తదితి ॥ కృతార్థాః కృతార్థప్రాయాః ॥ ౯ ॥ త ఇతి ॥ దైవతశబ్దః పుల్లిఙ్గోఽప్యస్తి - దైవతాని పుంసి వేత్యనుశాసనాత్ । గర్భరుద్రతేజసోఽగ్నేః స్థానం కైలాసం - పుత్త్రార్థం పుత్త్రోత్పాదనార్థం - అగ్నిమూర్త్యన్తరం దగ్ధరుద్రతేజస్కం ॥ ౧౦ ॥ దేవేతి ॥ సంవిధత్స్వ సంపాదయ - అస్య వివరణముత్తరార్ధం - ప్రథమం సామాన్యోక్తిరగ్నిహృదయజ్ఞానాయ - మహాతేజ ఇతి సంబోధనం - తేజః రేతః ॥ ౧౧ ॥ దేవతానామితి ॥ దేవతాభ్యస్తదేతి ప్రతిజ్ఞాయాకాశగఙ్గాం గత్వా హే దేవి గర్భం ధారయ - ఇత్యువాచేతి శేషః - కిమర్థమిత్యత ఆహ దేవతానామిదం ప్రియమితి ॥ ౧౨ ॥ తస్యేతి ॥ దివ్యరూపం దివ్యస్త్రీవేషం - సోఽగ్నిస్తస్యా మహిమానం సౌన్దర్యాతిశయం దృష్ట్వా - సమన్తాత్సర్వావయవేభ్యః - అవకీర్య తం అవాకిరత్ - ఆర్షశ్ల్యప్ప్రత్యయః - హుతవీర్యోఽభూత్ - అఙ్గారసదృశీనాం క్షుతకుంభనమః పుమానితి

యాత్ ॥ ౧౩ ॥ సమంతత ఇతి ॥ సమంతతః సర్వావయవేషు - అభ్యషించత - రేతస్సర్వావయవేషు యథా వ్యాప్తం భవతి తథా సిక్తవానిత్యర్థః - తేన సర్వస్రోతాంసి సర్వావయవాః - పూర్ణాని వ్యాప్తాని ॥ తీర్థీయం ॥ పావకః తేజోరూపః - అభ్యషించత వ్యాప్తవాన్ - స్రోతాంసి కర్ణనాసాదీని - పూర్ణాని - తేజోమహిమ్నేతి శేషః ॥ ౧౪ ॥ తమిత్యర్ధత్రయం ॥ తేనాగ్నినా అగ్నితేజసా - దహ్యమానా - అత ఏవ సంప్రవ్యథితచేతనా అతిదుఃఖితచిత్తా - గంగా - సర్వదేవానాం పురోహితం - అగ్నిమీడే పురోహితమితి శ్రుతేః । తమగ్నిమువాచ - కథం హే దేవ తవ తేజస్సముద్ధతం అతివృద్ధం - భవతి - అస్య ధారణే అశక్తాస్మి ॥ తీర్థీయం ॥ అశక్తేత్యాది ॥ అశక్తా ధారణే తవ తేజసో ధారణే అశక్తా - తద్ధి తేజస్సముద్యతం - తేనాగ్నినా తేన తేజసా - సంప్రవ్యథితచేతనాస్మీతి శేషః ॥ ౧౫½ ॥ అథేతి ॥ సర్వదేవానాం యష్టృతం తదగ్నిరితి సర్వదేవహుతాశనః - పాదే పర్యంతపర్వతే - అగ్నిదగ్ధశ్వేతపర్వతీకృతరుద్రతేజోరాశావిత్యర్థః ॥ ౧౬½ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ మహాతేజ ఇతి సంబోధనం - స్రోతోభ్య - ఉత్సృష్టేతి శేషః ॥ ౧౭½ ॥ యదితి ॥ అస్యా గంగాతః - నిర్గతం యత్ శోణితాది - ధరణీంగతం - తస్మాత్తప్తజాంబూనదప్రభం ద్రుతస్వర్ణవిశేషకాంతి కాంచనం - అమలం శుభం హిరణ్యం రజతం చ - అభవదితి వక్ష్యమాణమనుషజ్యతే - అమలమితి నిర్గతవిశేషణం వా ॥ ౧౮½ ॥ తామ్రమితి ॥ గంగాతో నిర్గతాత్ - తైక్ష్ణ్యాత్ క్షారాత్ - తామ్రం కార్ష్ణాయసం చాభ్యజాయత - తస్యా గంగాతః - అభవత్ నిర్గచ్ఛతి స్మ - మలం - తత్ర భూమౌ - త్రపుసీసకం చాభ్యజాయత కృష్ణాయ

స్పృష్ట్వా తన్మహిమానం స సమంతాదవకీర్యత ॥ ౧౩ ॥ సమంతతస్తదా దేవీమభ్యషించత పావకః । సర్వస్రోతాంసి పూర్ణాని గంగాయా రఘునందన ॥ ౧౪ ॥ తమువాచ తతో గంగా సర్వదేవపురోహితమ్ । అశక్తా ధారణే దేవ తవ తేజస్సముద్ధతమ్ ॥ ❖ ॥ దహ్యమానాగ్నినా తేన సంప్రవ్యథితచేతనా ॥ ౧౫½ ॥ అథాబ్రవీదిదం గంగాం సర్వదేవహుతాశనః ॥ ❖ ॥ ఇహ హైమవతే పాదే గర్భోఽయం సన్నివేశ్యతామ్ ॥ ౧౬½ ॥ శ్రుత్వా త్వగ్నివచో గంగా తం గర్భమతిభాస్వరమ్ ॥ ❖ ॥ ఉత్ససర్జ మహాతేజః స్రోతోభ్యో హి తదానఘ ॥ ౧౭½ ॥ యదస్యా నిర్గతం తస్మాత్తప్తజాంబూనదప్రభమ్ ॥ ❖ ॥ కాంచనం ధరణీం ప్రాప్తం హిరణ్యమమలం శుభమ్ ॥ ౧౮½ ॥ తామ్రం కార్ష్ణాయసం చైవ తైక్ష్ణ్యాదేవాభిజాయత ॥ ❖ ॥ మలం తస్యాభవత్తత్ర త్రపుసీసకమేవ చ ॥ ౧౯½ ॥ తదేతద్ధరణీం ప్రాప్య నానాధాతురవర్ధత ॥ ౨౦ ॥ నిక్షిప్తమాత్రే గర్భే తు తేజోభిరభిరంజితమ్ । సర్వం పర్వతసన్నద్ధం సౌవర్ణమభవద్వనమ్ ॥ ౨౧ ॥ జాతరూపమితి ఖ్యాతం తదాప్రభృతి రాఘవ । సువర్ణం పురుషవ్యాఘ్ర హుతాశనసమప్రభమ్ ॥ ౨౨ ॥ తృణవృక్షలతాగుల్మం సర్వం భవతి కాంచనమ్ ॥ ౨౨½ ॥ తం కుమారం తతో జాతం సేంద్రాస్సహ మరుద్గణాః ॥ ❖ ॥ క్షీరసంభావనార్థాయ కృత్తికాస్సమయోజయన్ ॥ ౨౩½ ॥ తాః క్షీరం జాతమాత్రస్య కృత్వా సమయముత్తమమ్ ॥ ❖ ॥ దదుః పుత్రోఽయమస్మాకం సర్వాసామితి నిశ్చితాః ॥ ౨౪½ ॥ తతస్తు దేవతాస్సర్వాః కార్తికేయ ఇతి బ్రువన్ ॥ ❖ ॥ పుత్రస్త్రైలోక్యవిఖ్యాతో భవిష్యతి న సంశయః ॥ ౨౫½ ॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా స్కన్నం గర్భపరిస్రవే ॥ ❖ ॥ స్నాపయన్ పరయా లక్ష్మ్యా దీప్యమానం యథానలమ్ ॥ ౨౬½ ॥ స్కంద ఇత్యబ్రువన్ దేవాః స్కన్నం గర్భపరిస్రవాత్ ॥ ❖ ॥ కార్తికేయం మహాభాగం కాకుత్స్థ జ్వలనోపమమ్ ॥ ౨౭½ ॥ ప్రాదుర్భూతం తతః క్షీరం కృత్తికానామనుత్తమమ్ ॥ ❖ ॥ షణ్ణాం షడాన

నమేవ కార్ష్ణాయసం - త్రపు తగరము - సీసం సీసము ॥ ౧౯½ ॥ ఉపసంహరతి తదితి ॥ తదేతత్ గంగాతో నిర్గతం ॥ ౨౦ ॥ ఏవం గర్భోత్సర్జనకాలే గంగాతో నిర్గతానాం శోణితాదీనాం సౌవర్ణాదిభావముక్త్వా గర్భతేజోరంజనాత్ కేషాంచిత్ స్వర్ణభావమాహ నిక్షిప్తేతి ॥ గర్భే గంగయా నిక్షిప్తమాత్రే - తస్య తేజోభిరభిరంజితం వ్యాప్తం - పర్వతసన్నద్ధం పూర్వోక్తశ్వేతపర్వతసహితం - సర్వం తద్వనం శరవణం - సౌవర్ణం స్వర్ణమయం - అభవత్ ॥ ౨౧ ॥ జాతేతి ॥ యదా సువర్ణం జాతం యదా ప్రభృతి హుతాశనసమప్రభం సువర్ణం - జాతరూపం యస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా జాతరూపమితి విఖ్యాతమభూత్ ॥ ౨౨ ॥ ఉపసంహరతి తృణేతి ॥ ౨౨½ ॥ ఏవం గంగయోత్సృష్టస్య గర్భస్య పోషణప్రకారమాహ తమితి ॥ తతః గంగోత్సర్జనానంతరం - జాతం తం కుమారం - మరుద్గణాః దేవగణాః - సహ యుగపత్ - క్షీరసంభావనార్థాయ క్షీరేణ వర్ధనప్రయోజనాయ - కృత్తికాస్సమయోజయన్ - ణ్యంతత్వాద్ద్వికర్మకత్వం ॥ ౨౩½ ॥ తా ఇతి ॥ కృత్తికాః అయమస్మాకం సర్వాసాం పుత్రో భవత్వితి దేవైస్సహ - సమయం సంకేతం - కృత్వా - నిశ్చితాః కృతనిశ్చయాస్సత్యః - జాతమాత్రస్య తస్య - క్షీరం దదుః దాతుముద్యుక్తాః ॥ ౨౪½ ॥ తత ఇతి ॥ ఉక్తవిశేషణః పుత్రః - కార్తికేయః కృత్తికాపుత్రో భవిష్యతీతి బ్రువన్ అబ్రువన్ ॥ ౨౫½ ॥ తేషామితి ॥ కృత్తికాః - గర్భపరిస్రవే గర్భోదకే - స్కన్నం పతితం - స్నాపయన్ అస్నాపయన్ - గర్భస్రవనివృత్త్యర్థం ॥ ౨౬½ ॥ స్కంద ఇతి ॥ స్కన్నత్వాత్ స్కంద ఇత్యన్వర్థనామ చక్రురిత్యర్థః ॥ ౨౭½ ॥ ప్రాదుర్భూతమితి ॥ తతః స్నాపనానంతరం - షు

క్షాంకృత్తికానాం - క్షీరం ప్రాదుర్భూతం - తచ్చ స్తనజం పయః, షణ్ణాం నో భూత్వా జగ్రాహ ॥ ౨౮ ॥ గృహీత్వేతి ॥ ఏకాహ్నేతి టజ భావస్సమాసాంతస్యానిత్యత్వాత్ - ఏకదినేన స్వస్వంపీత్వా క్రమేణ సుకుమారవపుః సన్ దైత్యగణాన్ జయత్ ॥ ౨౯ ॥ సురేతి ॥ సురసేనాగణపతిత్వేనాభ్యషించన్నిత్యర్థః - ప్రథమమభిషేకః తతో జయ ఇత్యర్థక్రమః ॥ ౩౦ ॥ ఏష ఇతి ॥ విస్తరః దివ్యసంభవం - తమేవాహ కుమారేతి - ఏవమేతదాఖ్యానశ్రవణఫలముక్తం ధన్యేత్యాదినా ॥ ౩౧ ॥ అథ ప్రసంగాత్తద్భక్తిఫలమాహ భక్తశ్చేతి ॥ సలోక ఏవ సాలోక్యం - స్వార్థే ష్యఞ్ - తస్య భావస్సాలోక్యతా - స్కందసమానలోకత్వమిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవం దివ్యసంభవం విస్తరం ప్రతిపాద్య - మానుషలోకసంభవం విస్తరం వక్తుముపక్రమతేష్టత్రింశే - తామిత్యాది ॥ రామేరా మాయ - కౌశికశబ్దార్థమాహ కుశికాత్మజ ఇతి ॥ ౧ ॥ అయోధ్యేతి ॥ అప్రజః అత ఏవ ప్రజాకామః ॥ ౨ ॥ వైదర్భీతి ॥ యా వైదర్భ

నో భూత్వా జగ్రాహ స్తనజం పయః ॥ ౨౮ ॥ గృహీత్వా క్షీరమేకాహ్నా సుకుమారవపుస్తదా ॥ ❖ ॥ అజయత్ స్వేన వీర్యేణ దైత్యసైన్యగణాన్ విభుః ॥ ౨౯ ॥ సురసేనాగణపతిం తతస్తమతులద్యుతిమ్ ॥ ❖ ॥ అభ్యషించన్ సురగణాస్సమేత్యాగ్నిపురోగమాః ॥ ౩౦ ॥ ఏష తే రామ గంగాయా విస్తరోఽభిహితో మయా ॥ ❖ ॥ కుమారసంభవశ్చైవ ధన్యః పుణ్యస్తథైవ చ ॥ ౩౧ ॥ భక్తశ్చ యః కార్తికేయే కాకుత్స్థ భువి మానవః ॥ ❖ ॥ ఆయుష్మాన్ పుత్రపౌత్రైశ్చ స్కందసాలోక్యతాం వ్రజేత ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తాం కథాం కౌశికో రామే నివేద్య కుశికాత్మజ । పునరేవాపరం వాక్యం కాకుత్స్థమిదమబ్రవీత ॥ ౧ ॥ అయోధ్యాధిపతిశ్శూరః పూర్వమాసన్నరాధిపః । సగరో నామ ధర్మాత్మా ప్రజాకామస్స చాప్రజః ॥ ౨ ॥ వైదర్భదుహితా రామ కేశినీ నామ నామతః । జ్యేష్ఠా సగరపత్నీ సా ధర్మిష్ఠా సత్యవాదిని ॥ ౩ ॥ అరిష్టనేమిదుహితా రూపేణాప్రతిమా భువి । ద్వితీయా సగరస్యాసీత్పత్నీ సుమతిసంజ్ఞికా ॥ ౪ ॥ తాభ్యాం సహ తదా రాజా పత్నీభ్యాం తప్తవాంస్తపః । హిమవంతం సమాసాద్య భృగుప్రస్రవణే గిరౌ ॥ ౫ ॥ అథ వర్షశతే పూర్ణే తపసారాధితో మునిః । సగరాయ వరం ప్రాదాద్భృగుస్సత్యవతాం వరః ॥ ౬ ॥ అపత్యలాభస్సుమహాన్ భవిష్యతి తవానఘ । కీర్తిం చాప్రతిమాం లోకే ప్రాప్స్యసే పురుషర్షభ ॥ ౭ ॥ ఏకా జనయితా తాత పుత్రం వంశకరం తవ । షష్టిః పుత్రసహస్రాణి అపరా జనయిష్యతి ॥ ౮ ॥ భాషమాణం మహాత్మానం రాజపుత్ర్యౌ ప్రసాద్య తమ్ । ఊచతుః పరమప్రీతే కృతాంజలిపుటే తదా ॥ ౯ ॥ ఏకః కస్యాస్సుతో బ్రహ్మన్ కా బహూన్ జనయిష్యతి । శ్రోతుమిచ్ఛావహే బ్రహ్మన్ సత్యమస్తు వచస్తవ ॥ ౧౦ ॥ తయోస్తద్వచనం శ్రుత్వా భృగుః పరమధార్మికః । ఉవాచ పరమాం వాణీం స్వచ్ఛందోఽత్ర విధీయతామ్ ॥ ౧౧ ॥ ఏకో వంశకరో వాస్తు బహవో వా మహాబలాః । కీర్తిమంతో మహోత్సాహాః కా వా కం వరమిచ్ఛతి ॥ ౧౨ ॥ మునేస్తు వచనం శ్రుత్వా కేశినీ రఘునందన । పుత్రం వంశకరం రామ జగ్రాహ నృపసన్నిధౌ ॥ ౧౩ ॥ షష్టిః పుత్రసహస్రాణి సుపర్ణభగినీ తదా । మహోత్సాహాన్ కీర్తిమతో జగ్రాహ సుమతిస్సుతాన్ ॥ ౧౪ ॥ ప్రదక్షిణమృషిం కృత్వా శిరసాఽభిప్రణమ్య చ । జగామ స్వపురం రాజా సభార్యో రఘునందన ॥ ౧౫ ॥ అథ కాలే గతే తస్మిన్ జ్యేష్ఠా పుత్రం వ్యజాయత । అసమంజ ఇతి ఖ్యాతం కేశినీ సగరాత్మజమ్ ॥ ౧౬ ॥ సుమతిస్తు నరవ్యాఘ్ర గర్భతుంబం వ్యజాయత । షష్టిః పుత్రసహస్రాణి తుంబభేదాద్వినిస్సృతాః ॥ ౧౭ ॥

దుహితా సా జ్యేష్ఠపత్న్యాసీత్ ॥ ౩ ॥ అరిష్టేతి ॥ అరిష్టనేమిః కాశ్యపః ॥ ౪ ॥ తాభ్యామితి ॥ భృగ్వధిష్ఠితం ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో యస్మింస్తథా - గిరౌ పర్యంతపర్వతే ॥ ౫ ॥ అథేతి ॥ వర్షశతే పూర్ణే - తపస్యత ఇతి శేషః ॥ ౬ ॥ అపత్యేతి ॥ సుబహ్వపత్యవిషయత్వాత్ సుమహత్త్వం - కీర్తిమితి - తేనేతి శేషః ॥ ౭ ॥ ఏకేతి ॥ జనయితేతి లుట్ - తాతేత్యుపలాలనే ॥ ౮ ॥ భాషమాణమితి ॥ రాజపుత్ర్యౌ ఇతి ఛత్రిన్యాయాదుక్తం - సుమతేః కాశ్యపపుత్రీత్వాత్ ॥ ౯ ॥ ఏక ఇతి ॥ తవ వచస్సత్యమస్తు - యస్యా ఏకమిచ్ఛసి తస్యా ఏకః యస్యా బహూనిచ్ఛసి తస్యా బహవస్సంత్విత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ తయోరితి ॥ అత్ర పుత్రవిషయే - స్వచ్ఛందం స్వేచ్ఛా - విధీయతాం జ్ఞాప్యతాం ॥ ౧౧ ॥ తదేవ వివృణోతి ఏక ఇతి ॥ ౧౨ ॥ మునేరితి ॥ జగ్రాహ వరయామాస ॥ ౧౩ ॥ షష్టిరితి ॥ సుపర్ణభగినీ గరుడభగినీ ॥ ౧౪ ॥ ప్రదక్షిణమితి ॥ ఋషిం చ్యవనం ॥ ౧౫ ॥ అథేతి ॥ వ్యజాయత ప్రసూతవతీ ॥ ౧౬ ॥ సుమతిరితి ॥ గర్భతుంబం వృత్తాకారం గర్భపిండం - కథం తతః పుత్రోదయ ఇత్యత ఆహ షష్టిరితి - తుంబభేదాత్ న తు గాంధార్యా ఇవ పశ్చాద్విభజనీయ ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ గర్భతుంబం తుం

బహలాకారం గర్భపిండం ||౧౭|| ఘృతేతి || ధాత్ర్యః ఉపమాతరః - తాన్ విభక్తాన్ తుంబాన్ ||౧౮|| అథేతి || దీర్ఘేణ కాలేనేతి యౌవనశాలిత్వ హేతుత్వోక్తిః - యౌవనశాలిన ఇతి పుంలింగత్వమార్షం || ౧౯ || స చేతి || అర్ధత్రయం - జ్యేష్ఠః అసమంజః - ప్రహసన్ - స్థిత ఇతి శేషః || ౨౦½ || ఏవమితి || నిర్వాసితః వివాస్యతే స్మ || ౨౧½ || అంశుమాన్నామ - ఆసీదితి శేషః || ౨౨½ || తత ఇతి || యజేయమితి నిశ్చితా మతిః - సమభిజాయత సమభ్యజాయత ||౨౩½|| స ఇతి || యజ్ఞకర్మణి నిశ్చయం కృత్వా యష్టుం సముపచక్రమే ||౨౪½|| ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టత్రింశస్సర్గః ||

అథ రామేణ స్వపూర్వజవృత్తాంత ప్రస్తావేన కుతూహలాత్ పృష్టేన విశ్వామిత్రేణ తదుత్తరకథన ముఖేన సచత్వారింశం - విశ్వామిత్రేత్యాది || కథాం యజ్ఞోపక్రమకథనానంతరం || ౧ || శ్రోతుమితి || ఇమాం యజ్ఞకథాం - పూర్వకః మద్వంశకూటస్థః - సముపాహరత్ కృతవాన్ || ౨ || విశ్వామిత్ర ఇతి || ప్రహసన్నివ - ప్రసన్నవదన ఇత్యర్థః - స్వవివక్షితస్యైవ పృష్టత్వాత్ ప్రహాసః - ఆజానస్థవపృష్టవానితి - విస్తర ఇతి - యజ్ఞస్యేతి శేషః || ౩ || శంకరేతి || వింధ్యపర్వతమాసాద్య మధ్యే మహాగిరిసరోధాభావాత్ ప్రాప్య-

మృతపూర్ణైర్మహాకుంభైర్ధాత్ర్యస్తాన్ సమవర్ధయన్ | కాలేన మహతా సర్వే యౌవనం ప్రతిపేదిరే || ౧౮ || అథ దీర్ఘేణ కాలేన రూపయౌవనశాలినః | షష్టిః పుత్రసహస్రాణి సగరస్యాభవంస్తదా || ౧౯ || స చ జ్యేష్ఠో నరశ్రేష్ఠ సగరస్యాత్మసంభవః | బాలాన్ గృహీత్వా తు జలే సరయ్వా రఘునందన || * || ప్రక్షిప్య ప్రహసన్నిత్యం మజ్జతస్తాన్ సమీక్ష్య వై || ౨౦½ || ఏవం పాపసమాచారస్సజ్జనప్రతిబాధకః || * || పౌరాణామహితే యుక్తః పిత్రా నిర్వాసితః పురాత్ || ౨౧½ || తస్య పుత్రోంఽశుమాన్నామ అసమంజస్య వీర్యవాన్ || * || సమ్మతస్సర్వలోకస్య సర్వస్యాపి ప్రియంవదః || ౨౨½ || తతః కాలేన మహతా మతిస్సమభిజాయత || * || సగరస్య నరశ్రేష్ఠ యజేయమితి నిశ్చితా || ౨౩½ || స కృత్వా నిశ్చయం రామ సోపాధ్యాయగణస్తదా || * || యజ్ఞకర్మణి వేదజ్ఞో యష్టుం సముపచక్రమే || ౨౪½ || ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టత్రింశస్సర్గః || *

విశ్వామిత్రవచః శ్రుత్వా కథాంతే రఘునందనః | ఉవాచ పరమప్రీతో మునిం దీప్తమివానలమ్ ||౧|| శ్రోతుమిచ్ఛామి భద్రం తే విస్తరేణ కథామిమామ్ | పూర్వకో మే కథం బ్రహ్మన్ యజ్ఞం వై సముపాహరత్ || ౨ || విశ్వామిత్రస్తు కాకుత్స్థముపాచ ప్రహసన్నివ | శ్రూయతాం విస్తరో రామ సగరస్య మహాత్మనః || ౩ || శంకరశ్వశురో నామ హిమవానచలోత్తమః | వింధ్యపర్వతమాసాద్య నిరీక్షేతే పరస్పరమ్ || ౪ || తయోర్మధ్యే ప్రవృత్తోఽభూద్యజ్ఞస్స పురుషోత్తమ | స హి దేశో నరవ్యాఘ్ర ప్రశస్తో యజ్ఞకర్మణి || ౫ || తస్యాశ్వచర్యాం కాకుత్స్థ దృఢధన్వా మహారథః | అంశుమానకరోత్తాత సగరస్య మతే స్థితః || ౬ || తస్య పర్వణి తం యజ్ఞం యజమానస్య వాసవః | రాక్షసీం తనుమాస్థాయ యజ్ఞీయాశ్వమపాహరత్ || ౭ || హ్రియమాణే తు కాకుత్స్థ తస్మిన్నశ్వే మహాత్మనః | ఉపాధ్యాయగణాస్సర్వే యజమానమథాబ్రువన్ || ౮ || అయం పర్వణి వేగేన యజ్ఞీయాశ్వోఽపనీయతే | హర్తారం జహి కాకుత్స్థ హయశ్చైవోపనీయతామ్ || ౯ || యజ్ఞచ్ఛిద్రం భవత్యేతత్ సర్వేషామశివాయ నః | తత్తథా క్రియతాం రాజన్ యథాచ్ఛిద్రః క్రతుర్భవేత్ ||౧౦|| ఉపాధ్యాయవచః శ్రుత్వా తస్మిన్ సదసి పార్థివః | షష్టిం పుత్రసహస్రాణి వాక్యమేతదువాచ హ || ౧౧ || గతిం పుత్రా న పశ్యామి రక్షసాం పురుషర్షభాః | మంత్రపూతైర్మహాభాగైరాస్థితో

తథా వింధ్యోపి హిమవంతం - ఇత్యేవం పరస్పరమాసాద్య - వీక్షాః రోధాభావాత్ నిరీక్షేతే పరస్పరం నిరీక్షమాణౌ స్థితావిత్యర్థః || లీలీయం || శంకరశ్వశుర ఇతి || ఆసాద్య - స్థిత ఇతి శేషః - ఆసన్న ఇత్యర్థః - నిరీక్షేతే పరస్పరమితి - తావుభౌ పర్వతౌ ఔన్నత్యాతిశయేన పరస్పరం నిరీక్షమాణావిత్యర్థః || ౪ || అస్త్యేవం తతః కిమిత్యత్రాహ తయోరితి || హయస్మాత్స దేశః యజ్ఞకర్మణి ప్రశస్తః - ఆర్యావర్తః పుణ్యభూమిర్మధ్యం వింధ్యహిమనగయోరితి వచనాత్ | అతస్తయోర్మధ్యే యజ్ఞః ప్రవృత్తోఽభూత్ || ౫ || తస్యేతి || అశ్వచర్యాం అశ్వానుచరణం - మతే ఆజ్ఞాయాం || ౬ || తస్యేతి || తం యజ్ఞం - యజమానస్య తస్య సగరస్య - యజ్ఞీయాశ్వం యజ్ఞార్హాశ్వం - రాక్షసీం మాయామయీం - తనుమాస్థాయ - పర్వణి ఉద్ధ్యాహే - దీక్షాదినే వా పర్వణి || అపాహరత్ అపహృతవాన్ || ౭ || హ్రియమాణ ఇతి || ఉపాధ్యాయగణాః ఋత్విగ్గణాః || ౮ || అయమితి || అపనీయతే వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్ || ౯ || యజ్ఞేతి || ఏతదితి || యజ్ఞచ్ఛిద్రం యజ్ఞాపరాధః - ఛిద్రం రంధ్రాపరాధయోరితి వైజయంతీ | సర్వేషాం నః అశివాయ భవతి - తస్మాత్ క్రతుర్యథా అచ్ఛిద్రో భవేత్ తథైవ క్రియతాం || ౧౦ || ఉపాధ్యాయేతి || పార్థివః సగరః || ౧౧ || గతిమితి || హే పుత్రాః హయస్మాన్మహాక్రతుః మంత్రపూతైర్మహా

హరాగ్నౌ - ఆస్థితః అనుష్ఠిత - తస్మాత్ రక్షసాం గతిం ఆగమనం - నపశ్యామి - ప్రసక్త్యభావాదితిభావః ॥ ౧౨ ॥ అతః కేన ప్రకారేణ గతోఽశ్వ ఇతి విచినుధ్వమిత్యాహ తదితి ॥ యద్వా - అహం కర్మవ్యగ్రస్థితః అశ్వాపహర్తౄణాం రక్షసాం గమనం గంతవ్యదేశం నపశ్యామి విచినుధ్వమిత్యాహ తదితి ॥ సముద్ర ఏవ మాలా ఆవరణమస్యా ఇతి సముద్రమాలినీ - తామనుగచ్ఛత అన్వేషధ్వం ॥ ౧౩ ॥ ఏకేతి ॥ అర్ధమేకం - ప్రథమమేకం యోజనం విచిత్య పశ్చాద్యోజనాంతరమితి క్రమేణ విచినుధ్వమిత్యర్థః - యద్వా - ఏక ఏకం యోజనమితి క్రమేణ విచినుధ్వమిత్యర్థః ॥ ౧౩½ ॥ యదిభూతలే న దృశ్యేత తదా కర్తవ్యమాహ యావదితి ॥ ౧౪½ ॥ మమతు గమనం న యుక్తమిత్యాహ దీక్షిత ఇతి ॥ ౧౫½ ॥ ఇతీతి ॥ యంత్రితాః నియుక్తాః ॥ ౧౬½ ॥ యోజనేతి ॥ ఆయామః దైర్ఘ్యం - విస్తారః విశాలతా - వజ్రస్పర్శనసమైః - వజ్రస్పర్శనసమస్పర్శైరిత్యర్థః ॥ ౧౭½ ॥ శూలైరితి ॥ అశనికల్పైః వజ్రతుల్యైః ॥ ౧౮½ ॥ నాగానామితి ॥ నాగానాం సర్పాణాం - అసురరాక్షసాం పాతాళవాసినః ॥ ౧౯½ ॥ యోజనానామితి ॥ రసాతలం పాతాళం యథా భవతి తథా - ధరణీం బిభిదుః ॥ ౨౦½ ॥ ఏవమితి ॥ సంబాధం నిబిడం ॥ ౨౧½ ॥ తత ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౨½ ॥ త ఇతి ॥ ప్రసాద్య స్తుత్వా ॥ ౨౩½ ॥ భగవన్నితి ॥ తలవాసినః రసాతలవాసః ॥ ౨౪½ ॥

హిమవాన్ క్రతుః ॥ ౧౨ ॥ తద్గచ్ఛత విచిన్వధ్వం పుత్రకా భద్రమస్తు వః । సముద్రమాలినీం సర్వాం పృథివీమనుగచ్ఛత ॥ ౧౩ ॥ ఏకైకయోజనం పుత్రా విస్తారమధిగచ్ఛత ॥ ౧౩½ ॥ యావత్తురగసందర్శస్తావత్ఖనత మేదినీమ్ ॥ ❖ ॥ తం చైవ హయహర్తారం మార్గమాణా మమాజ్ఞయా ॥ ౧౪½ ॥ దీక్షితః పౌత్రసహితస్సోపాధ్యాయగణో హ్యహమ్ ॥ ❖ ॥ ఇహ స్థాస్యామి భద్రం వో యావత్తురగదర్శనమ్ ॥ ౧౫½ ॥ ఇత్యుక్తా హృష్టమనసో రాజపుత్రా మహాబలాః ॥ ❖ ॥ జగ్ముర్మహీతలం రామ పితుర్వచనయంత్రితాః ॥ ౧౬½ ॥ యోజనాయామవిస్తారమేకైకో ధరణీతలమ్ ॥ ❖ ॥ బిభిదుః పురుషవ్యాఘ్ర వజ్రస్పర్శనసమైర్నఖైః ॥ ౧౭½ ॥ శూలైరశనికల్పైశ్చ హలైశ్చాపి సుదారుణైః ॥ ❖ ॥ భిద్యమానా వసుమతీ ననాద రఘునందన ॥ ౧౮½ ॥ నాగానాం వధ్యమానానామసురాణాం చ రాఘవ ॥ ❖ ॥ రాక్షసానాం చ దుర్ధర్షస్సత్త్వానాం నినదోఽభవత్ ॥ ౧౯½ ॥ యోజనానాం సహస్రాణి షష్టిం తు రఘునందన ॥ ❖ ॥ బిభిదుర్ధరణీం వీరా రసాతలమనుత్తమమ్ ॥ ౨౦½ ॥ ఏవం పర్వతసంబాధం జంబూద్వీపం నృపాత్మజాః ॥ ❖ ॥ ఖనంతో నరశార్దూల సర్వతః పరిచక్రముః ॥ ౨౧½ ॥ తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సాసురాస్సహపన్నగాః ॥ ❖ ॥ సంభ్రాంతమనసస్సర్వే పితామహముపాగమన్ ॥ ౨౨½ ॥ తే ప్రసాద్య మహాత్మానం విషణ్ణవదనాస్తదా ॥ ❖ ॥ ఊచుః పరమసంత్రస్తాః పితామహమిదం వచః ॥ ౨౩½ ॥ భగవన్ పృథివీ సర్వా ఖన్యతే సగరాత్మజైః ॥ ❖ ॥ బహవశ్చ మహాత్మానో హన్యంతే తలవాసినః ॥ ౨౪½ ॥ అయం యజ్ఞహరోఽస్మాకమనేనాశ్వోఽపనీయతే ॥ ❖ ॥ ఇతి తే సర్వభూతాని నిఘ్నంతి సగరాత్మజాః ॥ ౨౫½ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

దేవతానాం వచశ్శ్రుత్వా భగవాన్వై పితామహః । ప్రత్యువాచ సుసంత్రస్తాన్ కృతాంతబలమోహితాన్ ॥ ౧ ॥ యస్యేయం వసుధా కృత్స్నా వాసుదేవస్య ధీమతః । కాపిలం రూపమాస్థాయ ధారయత్యనిశం ధరామ్ ॥ ❖ ॥ తస్య కోపాగ్నినా దగ్ధా భవిష్యంతి నృపాత్మజాః ॥ ౨½ ॥ పృథివ్యాశ్చాపి నిర్భేదో దృష్ట ఏవ సనాతనః ॥ ❖ ॥ సగరస్య చ పుత్రాణాం వినాశో దీర్ఘజీవినామ్ ॥ ౩½ ॥ పితామహవచశ్శ్రుత్వా త్రయస్త్రింశదరిందమ ॥ ❖ ॥ దేవాః పరమసంహృష్టాః పునర్జగ్ముర్యథాగతమ్ ॥ ౪½ ॥ సగరస్య చ పుత్రాణాం ప్రాదురాసీన్మహాత్మనామ్ ॥ ❖ ॥ పృథివ్యాం భిద్యమానాయాం నిర్ఘాతసమనిస్వనః ॥ ౫½ ॥ తతో భిత్వా మహీం సర్వే కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణమ్ ॥ ❖ ॥ సహితాస్సాగరాస్సర్వే పితరం వాక్యమబ్రు

అయమితి ॥ యజ్ఞహరః యజ్ఞహంతా - యజ్ఞహన ఇతి పాఠే హంతీతి హనః - పచాద్యచ్ ॥ ౨౫½ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

దేవతానామిత్యాది ॥ కృతః అంతో జననాశో యైస్తే కృతాంతాః సగరపుత్రాః ॥ తీర్థీయం ॥ దేవతానామితి ॥ కృతాంతబలమోహితాన్ దైవబలమోహితాన్ ॥ ౧ ॥ యస్యేతి సార్ధశ్లోకః - ఆస్థాయ - య ఇతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ యస్యేయమితి । యః ధీమాన్ వసుధాం కాపిలమితి - య ఇతి శేషః - తస్య కోపాగ్నినా దగ్ధా భవిష్యంతి నృపాత్మజా ఇతి - తస్యైవ స్వామిత్వం స్వాభావికం - ఇతరేషాం త్వశిథానమాత్రం - అతస్స ఏవాస్మత్ప్రార్థనామంతరేణాపి సాగరాన్ దండయిష్యతీత్యభిప్రాయః ॥ ౨½ ॥ పృథివ్యా ఇతి ॥ సనాతన ప్రతికల్పమవశ్యంభావీ - దృష్టః నిశ్చితః - అతో న తత్రాపి శోకః కార్య ఇతి భావః - అదీర్ఘజీవినామితి చ్ఛేదః - వినాశో దృష్ట ఇత్యనుషంగః ॥ ౩½ ॥ పితామహేతి ॥ త్రయస్త్రింశద్దేవాః అష్టౌ వసవ ఏకాదశరుద్రా ద్వాదశాదిత్యా అశ్వినౌ చ - ఇదముపలక్షణం గంధర్వాదేర్గమనస్యాపి ॥ ౪½ ॥ సగరస్యేతి ॥ నిర్ఘాతః ఉత్పాతవిశేషః ॥ ౫½ ॥ తత ఇతి ॥ సర్వే మహీం ప్రదక్షిణం కృత్వా పితరం గత్వా సర్వే పితరమబ్రు

వన్ ॥ ౬ ॥ పరిక్రాంతేతి ॥ శ్లోకద్వయం - సత్త్వవంతః బలవంతః - కరిష్యామేతి విసర్గలోప ఆర్షః ॥ ౮ ॥ తేషామితి ॥ సమన్యుః ఆశాలాభకృతక్రోధవాన్ ॥ ౯ ॥ భూయ ఇతి ॥ భూయో నిర్భిద్య ఖనతేత్యన్వయః - నివర్తధ నివర్తధ్వం ॥ ౧౦ ॥ పితురితి ॥ అభిద్రవన్ అభ్యద్రవన్ ॥ ౧౧ ॥ ఖన్యమాన ఇతి ॥ దిశాగజం - షష్ఠీ వా గురిత్యాప్ - విరూపాక్షం విరూపాక్షాఖ్యం ॥ ౧౨ ॥ ఉక్తం వివృణోతి సేతి ॥ ౧౩ ॥ యదేతి ॥ పర్వణి కాలే - ఖేదాద్ధేతోః విశ్రమార్థం శ్రమశాంత్యర్థం - చాలయతే చాలయతి ॥ ౧౪ ॥ తమితి ॥ మానయంతః పూజయంతః ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ తత ఇత్యస్య వివరణం పూర్వాం దిశం భిత్త్వేతి ॥ ౧౬ ॥ మహాగజం విశేషయతి మహేతి ॥ సుమహాదిత్యార్షం ॥ ౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ దిక్పర్యాయేణ దేశ ఉచ్యతే ॥ ౧౮ ॥ పశ్చిమాయామితి ॥ సౌమనసం సౌమనసాఖ్యం ॥ ౧౯ ॥ తమి

వన్ ॥ ౬ ॥ పరిక్రాంతా మహీ సర్వా సత్త్వవంతశ్చ సూదితాః ॥ ❋ ॥ దేవదానవరక్షాంసి పిశాచోరగకిన్నరాః । న చ పశ్యామహేఽశ్వం తమశ్వహర్తారమేవ చ ॥ ❋ ॥ కిం కరిష్యామ భద్రం తే బుద్ధిరత్ర విచార్యతామ్ ॥ ౮ ॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా పుత్రాణాం రాజసత్తమః ॥ ❋ ॥ సమన్యురబ్రవీద్వాక్యం సగరో రఘునందన ॥ ౯ ॥ భూయః ఖనత భద్రం వో నిర్భిద్య వసుధాతలమ్ ॥ ❋ ॥ అశ్వహర్తారమాసాద్య కృతార్థాశ్చ నివర్తధ ॥ ౧౦ ॥ పితుర్వచనమాసాద్య సగరస్య మహాత్మనః ॥ ❋ ॥ షష్టిః పుత్రసహస్రాణి రసాతలమభిద్రవన్ ॥ ౧౧ ॥ ఖన్యమానే తతస్తస్మిన్ దదృశుః పర్వతోపమమ్ ॥ ❋ ॥ దిశాగజం విరూపాక్షం ధారయంతం మహీతలమ్ ॥ ౧౨ ॥ సపర్వతవనాం కృత్స్నాం పృథివీం రఘునందన ॥ ❋ ॥ శిరసా ధారయామాస విరూపాక్షో మహాగజః ॥ ౧౩ ॥ యదా పర్వణి కాకుత్స్థ విశ్రమార్థం మహాగజః ॥ ❋ ॥ ఖేదాచ్చాలయతే శీర్షం భూమికంపస్తదా భవేత్ ॥ ౧౪ ॥ తం తే ప్రదక్షిణం కృత్వా దిశాపాలం మహాగజమ్ ॥ ❋ ॥ మానయంతో హి తే రామ జగ్ముర్భిత్త్వా రసాతలమ్ ॥ ౧౫ ॥ తతః పూర్వాం దిశం భిత్త్వా దక్షిణాం బిభిదుః పునః ॥ ❋ ॥ దక్షిణస్యామపి దిశి దదృశుస్తే మహాగజమ్ ॥ ౧౬ ॥ మహాపద్మం మహాత్మానం సుమహాపర్వతోపమమ్ ॥ ❋ ॥ శిరసా ధారయంతం తే విస్మయం జగ్మురుత్తమమ్ ॥ ౧౭ ॥ తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా సగరస్య మహాత్మనః ॥ ❋ ॥ షష్టిః పుత్రసహస్రాణి పశ్చిమాం బిభిదుర్దిశమ్ ॥ ౧౮ ॥ పశ్చిమాయామపి దిశి మహాంతమచలోపమమ్ ॥ ❋ ॥ దిశాగజం సౌమనసం దదృశుస్తే మహాబలాః ॥ ౧౯ ॥ తం తే ప్రదక్షిణం కృత్వా పృష్ట్వా చాపి నిరామయమ్ ॥ ❋ ॥ ఖనంతః సముపక్రాంతా దిశం హైమవతీం తతః ॥ ౨౦ ॥ ఉత్తరస్యాం రఘుశ్రేష్ఠ దదృశుర్హిమపాండరమ్ ॥ ❋ ॥ భద్రం భద్రేణ వపుషా ధారయంతం మహీమిమామ్ ॥ ౨౧ ॥ సమాలభ్య తతః సర్వే కృత్వా చైనం ప్రదక్షిణమ్ ॥ ❋ ॥ షష్టిః పుత్రసహస్రాణి బిభిదుర్వసుధాతలమ్ ॥ ౨౨ ॥ తతః ప్రాగుత్తరాం గత్వా సాగరాః ప్రథితాం దిశమ్ ॥ ❋ ॥ రోషాదభ్యఖనన్ సర్వే పృథివీం సగరాత్మజాః ॥ ౨౩ ॥ తే తు సర్వే మహాత్మానో భీమవేగా మహాబలాః ॥ ❋ ॥ దదృశుః కపిలం తత్ర వాసుదేవం సనాతనమ్ ॥ ౨౪ ॥ హయం చ తస్య దేవస్య చరంతమవిదూరతః ॥ ❋ ॥ ప్రహర్షమతులం ప్రాప్తాస్సర్వే తే రఘునందన ॥ ౨౫ ॥ తే తం హయహరం జ్ఞాత్వా క్రోధపర్యాకులేక్షణాః ॥ ❋ ॥ ఖనిత్రలాంగలధరా నానావృక్షశిలాధరాః । అభ్యధావంత సంక్రుద్ధాస్తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రువన్ ॥ ౨౭ ॥ అస్మాకం త్వం హి తురగం యజ్ఞీయం హృతవానసి । దుర్మేధస్త్వం హి సంప్రాప్తాన్ విద్ధి నస్సగరాత్మజాన్ ॥ ౨౮ ॥ శ్రుత్వా తు వచనం తేషాం కపిలో రఘునందన । రోషేణ మహతావిష్టో హుంకారమకరోత్తదా ॥ ౨౯ ॥ తతస్తేనాప్రమేయేన కపిలేన మహాత్మనా । భస్మరాశీకృతాస్సర్వే కాకుత్స్థ సగరాత్మజాః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చత్వారింశస్సర్గః ॥

తి ॥ నిరామయం కుశలం - సముపక్రాంతాః గతాః - హైమవతీం హిమవత్సంబంధినీం ॥ ౨౦ ॥ ఉత్తరస్యామితి ॥ భద్రం భద్రాఖ్యం - భద్రేణ శోభనేన ॥ ౨౧ ॥ సమాలభ్యేతి ॥ సమాలభ్య స్పృష్ట్వా - ఆలంభస్పర్శహింసయోరిత్యమరః ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రాగుత్తరాం ఐశానీం దిశం - ప్రథితాం అశ్వగమనయోగ్యతావలీం - గమనఖననక్రియాభేదాత్ సాగరసగరాత్మజపదప్రయోగః ॥ ౨౩ ॥ తే త్వితి ॥ మహాత్మానః మహాకాయాః - కపిలం కపిలావతారం ॥ ౨౪ ॥ హయం చేతి ॥ చరంతం తృణాని భక్షయంతం ॥ ౨౫ ॥ తే తమితి ॥ సార్ధశ్లోకః - తం కపిలం ॥ ౨౬ ॥ అస్మాకమితి ॥ దుర్మేధ ఇతి సంబోధనం ॥ ౨౭ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౮ ॥ తత ఇతి ॥ అప్రమేయేన అప్రమేయవైభవేన ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశస్సర్గః ॥

పుత్రానిత్యాది ॥ నప్తారం పౌత్రం ॥ ౧ ॥ శూర ఇతి ॥ పూర్వైః పూర్వజైః - పితౄణాం పితృవ్యాణాం - గతిం మార్గం - అన్విచ్ఛ అన్వేషయ - అశ్వో యేనాపవాహితః తస్య చ గతిమన్విచ్ఛ ॥ ౨ ॥ అన్తరితి ॥ అన్తర్భౌమాని భూమధ్యవర్తీని - తాని - భూబిలమాత్రే తిష్ఠన్తీత్యర్థః - యావచ్ఛేషః ॥ ౩ ॥ అభివాద్యేతి ॥ పారగః సమాప్తికరః ॥ ౪ ॥ ఏవమితి ॥ లఘువిక్రమః శీఘ్రగమనః ॥ ౫ ॥ స ఇతి ॥ ఖాతం - కృతమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ దైత్యేతి ॥ అపశ్యత అపశ్యత్ ॥ ౭ ॥ స ఇతి ॥ పరిపప్రచ్ఛ - క్వ సన్తీతి శేషః ॥ ౮ ॥ దిశేతి ॥ అసమఞ్జ అసమఞ్జపుత్ర - ఇహాగమిష్యసి ॥ ౯ ॥ తస్యేతి ॥ సముపచక్రమ ఇతి సవినయత్వప్రకటనం ॥ ౧౦ ॥ తైశ్చేతి ॥ వక్తుమర్హం వాక్యం - వాక్యజ్ఞైః - వాక్యకోవిదైః కాలదేశోచితవక్తృత్వాద్యభిజ్ఞైః - యద్వా - పరవాక్యాశయజ్ఞైః స్వయం వాక్యప్రయోగకుశలైశ్చేత్యర్థః - సహయః పితామహసమీపం గన్తాసీత్యభిచోదితోఽభూత్ ॥ ౧౧ ॥ తేషామితి ॥ తస్యాంశుమతః పితరో య

పుత్రాంశ్చిరగతాఞ్జ్ఞాత్వా సగరో రఘునన్దన । నప్తారమబ్రవీద్రాజా దీప్యమానం స్వతేజసా ॥ ౧ ॥
శూరశ్చ కృతవిద్యశ్చ పూర్వైస్తుల్యోఽసి తేజసా । పితౄణాం గతిమన్విచ్ఛ యేన చాశ్వోఽపవాహితః ॥ ౨ ॥ అన్తర్భౌమాని సత్త్వాని వీర్యవన్తి మహాన్తి చ । తేషాం త్వం ప్రతిఘాతార్థం సాసిం గృహ్ణీష్వ కార్ముకమ్ ॥ ౩ ॥ అభివాద్యాభివాద్యాంస్త్వం హత్వా విఘ్నకరానపి । సిద్ధార్థస్సన్నివర్తస్వ మమ యజ్ఞస్య పారగః ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తోంఽశుమాన్సమ్యక్సగరేణ మహాత్మనా । ధనురాదాయ ఖడ్గం చ జగామ లఘువిక్రమః ॥ ౫ ॥ స ఖాతం పితృభిర్మార్గమన్తర్భౌమం మహాత్మభిః । ప్రాపద్యత నరశ్రేష్ఠ తేన రాజ్ఞాభిచోదితః ॥ ౬ ॥ దైత్యదానవరక్షోభిః పిశాచపతగోరగైః । పూజ్యమానం మహాతేజా దిశాగజమపశ్యత ॥ ౭ ॥ స తం ప్రదక్షిణం కృత్వా పృష్ట్వా చాపి నిరామయమ్ । పితౄన్స పరిపప్రచ్ఛ వాజిహర్తారమేవ చ ॥ ౮ ॥ దిశాగజస్తు తచ్ఛ్రుత్వా ప్రత్యాహాంశుమతో వచః । ఆసమఞ్జ కృతార్థస్త్వం సహాశ్వశ్శీఘ్రమేష్యసి ॥ ౯ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సర్వానేవ దిశాగజాన్ । యథాక్రమం యథాన్యాయం ప్రష్టుం సముపచక్రమే ॥ ౧౦ ॥ తైశ్చ సర్వైర్దిశాపాలైర్వాక్యజ్ఞైర్వాక్యకోవిదైః । పూజితస్సహయశ్చైవ గన్తాసీత్యభిచోదితః ॥ ౧౧ ॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా జగామ లఘువిక్రమః । భస్మరాశీకృతా యత్ర పితరస్తస్య సాగరాః ॥ ౧౨ ॥ స దుఃఖవశమాపన్నస్త్వసమఞ్జసుతస్తదా । చుక్రోశ పరమార్తస్తు వధాత్తేషాం సుదుఃఖితః ॥ ౧౩ ॥ యజ్ఞీయం చ హయం తత్ర చరన్తమవిదూరతః । దదర్శ పురుషవ్యాఘ్రో దుఃఖశోకసమన్వితః ॥ ౧౪ ॥ స తేషాం రాజపుత్రాణాం కర్తుకామో జలక్రియామ్ । సలిలార్థీ మహాతేజా న చాపశ్యజ్జలాశయమ్ ॥ ౧౫ ॥ విసార్య నిపుణాం దృష్టిం తతోఽపశ్యత్ఖగాధిపమ్ । పితౄణాం మాతులం రామ సుపర్ణమనిలోపమమ్ ॥ ౧౬ ॥ స చైనమబ్రవీద్వాక్యం వైనతేయో మహాబలః । మా శుచః పురుషవ్యాఘ్ర వధోఽయం లోకసమ్మతః ॥ ౧౭ ॥ కపిలేనాప్రమేయేన దగ్ధా హీమే మహాబలాః । సలిలం నార్హసి ప్రాజ్ఞ దాతుమేషాం హి లౌకికమ్ ॥ ౧౮ ॥ గఙ్గా హిమవతో జ్యేష్ఠా దుహితా పురుషర్షభ । తస్యాం కురు మహాబాహో పితౄణాం తు జలక్రియామ్ ॥ ౧౯ ॥ భస్మరాశీకృతానేతాన్ ప్లావయేల్లోకపావనీ । తయా క్లిన్నమిదం భస్మ గఙ్గయా లోకకాన్తయా ॥ ❈ ॥ షష్టిం పుత్రసహస్రాణి స్వర్గలోకం నయిష్యతి ॥ ౨౦ ॥ గచ్ఛ చాశ్వం మహాభాగ సంగృహ్య పురుషర్షభ ॥ ❈ ॥ యజ్ఞం పైతామహం వీర సంవర్తయితుమర్హసి ॥ ౨౧ ॥ సుపర్ణవచనం శ్రుత్వా సోంఽశుమానతివీర్యవాన్ ॥ ❈ ॥ త్వరితం హయమాదాయ పునరాయాన్మహాయశాః ॥ ౨౨ ॥ తతో రాజానమాసాద్య దీక్షితం రఘునన్దన ॥ ❈ ॥ న్యవేదయద్యథావృత్తం సుపర్ణవ

త్ర భస్మరాశీకృతాః తం దేశం జగామ ॥ ౧౨ ॥ స ఇతి ॥ పూర్వం మరణదర్శనాద్దుఃఖవశమాపన్నః తేషాం వధాత్ వధదర్శనాత్సుదుఃఖితః - పరమార్తః భృశం తప్తః - చుక్రోశ రురోద ॥ ౧౩ ॥ యజ్ఞీయమితి ॥ శోకః విలాపః ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ జలక్రియా తర్పణం ॥ ౧౫ ॥ విసార్యేతి ॥ విసార్య సమన్తాత్ ప్రసార్య - నిపుణాం దూరవీక్షణక్షమాం - అనిలోపమం - వేగేనేతి శేషః ॥ ౧౬ ॥ స చేతి ॥ లోకసమ్మతః లోకహితః ॥ ౧౭ ॥ కపిలేనేతి ॥ యాయస్మాత్ కపిలేన హతాః - లౌకికం లోకతః ప్రాప్తం - సలిలం దాతుం నార్హసి - చణ్డాలాదుదకాత్సర్పాద్వైద్యుతాద్బ్రాహ్మణాదపి । దంష్ట్రిభ్యశ్చ పశుభ్యశ్చ మరణం పాపకర్మణామ్ ॥ ఉదకం పిణ్డదానం చ ఏతేభ్యో యద్విధీయతే । నోపతిష్ఠతి తత్సర్వమన్తరిక్షే వినశ్యతీతి స్మృతేః ॥ కపిలో బ్రాహ్మణ ॥ ౧౮ ॥ గఙ్గేతి ॥ గఙ్గా - అస్తీతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ న కేవలం తత్ర జలక్రియా తయా సేచనీయం చేత్యాహ భస్మేతి ॥ సార్ధశ్లోకః - యది ప్లావయేత్ సేచయేత్ - తదా తయా క్లిన్నం సిక్తం - భస్మ - నయిష్యతి నేష్యతి ॥ ౨౦ ॥ గచ్ఛేతి ॥ సంవర్తయితుం సమాపయితుం ॥ ౨౧ ॥ సుపర్ణేతి ॥ ఆయాత్ ఆగచ్ఛత్ ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ వృత్తం ప్రవృత్తం వృత్తాన్తం - సుపర్ణస్య

చనం చ యథా కథాన్వేదయదిత్యన్వయః ॥ ౨౩ ॥ పృష్ట్వేతి ॥ యథాకల్పం యథాక్రమం ॥ ౨౪ ॥ స్వేతి ॥ నిశ్చయం ఉపాయం॥ ౨౫ ॥ అకృత్వేతి ॥ మహతా కాలేన దివం గత ఇత్యన్వయం ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ గంగాయాః స్త్రీపథగమనహేతుప్రశ్నస్యోత్తరం ప్రక్రమ్యతే ద్వాభ్యాం సర్గాభ్యాం ... కాలధర్మమిత్యాది ॥ జాతిమాత్రస్య కాలేనావశ్యం ప్రాప్తవ్యో ధర్మః కాలధర్మః - మరణమ్ - యావత్ - ప్రకృతిజనా ఇత్యత్ర దీర్ఘశ్ఛాందసః - అమాత్యవర్గాః - ప్రకృతిస్సహ శోయోనావమాత్యైరమాత్మనలిపై జయింతి । రోచయామాసుః న్యాయ ప్రాప్తత్వాదైశ్వర్యే ॥ ౧ ॥ స ఇతి ॥ సుమహాన్ రాజాసీదిత్యన్వయః ॥ ౨ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తద్ గంగావతరణోపాయేషు ॥ ౩ ॥ ద్వాత్రింశదితి ॥ స్వర్గం లేభే - న తు గంగాం ॥ ౪ ॥ దిలీప ఇతి ॥

చ నన్తథా ॥ ౨౩ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా ఘోరసంకాశం వాక్యమంశుమతో నృపః ॥❋॥ యజ్ఞం నివర్తయామాస యథాకల్పం యథావిధి ॥ ౨౪ ॥ స్వపురం చాగమచ్ఛ్రీమాన్ ఇష్టయజ్ఞో మహీపతిః ॥ ❋॥ గంగాయాశ్చాగమే రాజా నిశ్చయం నాధ్యగచ్ఛత ॥ ౨౫ ॥ అకృత్వా నిశ్చయం రాజా కాలేన మహతా మహాన్ ॥ ❋॥ త్రింశద్వర్షసహస్రాణి రాజ్యం కృత్వా దివం గతః ॥ ౨౬ ॥ ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే వాల్మీకీయే ఆదికావ్యే బాలకాండే ఏకచత్వారింశస్సర్గః ॥❋ ❋

కాలధర్మం గతే రామ సగరే ప్రకృతిజనాః । రాజానం రోచయామాసురంశుమంతం సుధార్మికమ్ ॥ ౧ ॥ స రాజా సుమహానాసీదంశుమాన్ రఘునందన । తస్య పుత్రో మహానాసీద్దిలీప ఇతి విశ్రుతః ॥ ౨ ॥ తస్మిన్ రాజ్యం సమావేశ్య దిలీపే రఘునందన । హిమవచ్ఛిఖరే పుణ్యే తపస్తేపే సుదారుణమ్ ॥ ౩ ॥ ద్వాత్రింశచ్చ సహస్రాణి వర్షాణి సుమహాయశాః । తపోవనం గతో రామ స్వర్గం లేభే తపోధనః ॥ ౪ ॥ దిలీపస్తు మహాతేజాః శ్రుత్వా పైతామహం వధమ్ । దుఃఖోపహతయా బుద్ధ్యా నిశ్చయం నాధ్యగచ్ఛత ॥ ౫ ॥ కథం గంగావతరణం కథం తేషాం జలక్రియా । తారయేయం కథం చైనానితి చింతాపరోఽభవత్ ॥ ౬ ॥ తస్య చింతయతో నిత్యం ధర్మేణ విదితాత్మనః । పుత్రో భగీరథో నామ జజ్ఞే పరమధార్మికః ॥ ౭ ॥ దిలీపస్తు మహాతేజా యజ్ఞైర్బహుభిరిష్టవాన్ । త్రింశద్వర్షసహస్రాణి రాజా రాజ్యమకారయత్ ॥ ౮ ॥ అగత్వా నిశ్చయం రాజా తేషాముద్ధరణం ప్రతి । వ్యాధినా నరశార్దూల కాలధర్మముపేయివాన్ ॥ ౯ ॥ ఇంద్రలోకం గతో రాజా స్వార్జితేనైవ కర్మణా । రాజ్యే భగీరథం పుత్రమభిషిచ్య నరర్షభః ॥ ౧౦ ॥ భగీరథస్తు రాజర్షిర్ధార్మికో రఘునందన । అనపత్యో మహాతేజాః ప్రజాకామః ॥ ౧౧½ ॥ స చాప్రజః ॥❋॥ మంత్రిష్వాధాయ తద్రాజ్యం గంగావతరణే రతః ॥ ౧౧ ॥ స తపో దీర్ఘమాతిష్ఠద్గోకర్ణే రఘునందన ॥ ❋॥ ఊర్ధ్వబాహుః పంచతపా మాసాహారో జితేంద్రియః ॥ ౧౨ ॥ తస్య వర్షసహస్రాణి ఘోరే తపసి తిష్ఠతః ॥❋॥ అతీతాని మహాబాహో ॥ ౧౩ ॥ తస్య రాజ్ఞో మహాత్మనః । సుప్రీతో భగవాన్ బ్రహ్మా ప్రజానాం పతిరీశ్వరః ॥ ౧౪ ॥ తతస్సురగణైస్సార్ధముపాగమ్య పితామహః । భగీరథం మహాత్మానం తప్యమానమథాబ్రవీత్ ॥ ౧౫ ॥ భగీరథ మహాభాగ ప్రీతస్తేఽహం జనేశ్వర । తపసా చ సుతప్తేన వరం వరయ సువ్రత ॥ ౧౬ ॥ తమువాచ మహాతేజాస్సర్వలోకపితామహమ్ । భగీరథో మహాభాగః కృతాంజలిరుపస్థితః ॥ ౧౭ ॥ యది మే భగవాన్ ప్రీతో యద్యస్తి తపసః ఫలమ్ । సగరస్యాత్మజాస్సర్వే మత్తస్సలిలమాప్నుయుః ॥ ౧౮ ॥ గంగాయాస్సలిలక్లిన్నే భస్మన్యేషాం మహాత్మనామ్ । స్వర్గం గచ్ఛేయురత్యంతం సర్వే మే ప్రపితామహాః ॥

పదం అపమృత్యుం - దుఃఖోపహతయా పిత్రా దుశ్చరేతపసి కృతేపి తేషాం గతిర్నాభూదిత్యేవంరూపయా - నాధ్యగచ్ఛత నాధ్యగచ్ఛత్ ॥ ౫ ॥ నిశ్చయానధిగమమేవాహ కథమిత్యాదినా ॥ ౬ ॥ తస్యేతి ॥ ధర్మేణ ప్రయోజకేన - చింతయతః ॥ ౭ ॥ దిలీప ఇతి ॥ అకారయత్ అకరోత్ ॥ ౮ ॥ అగత్వేతి ॥ ఉపేయివాన్ ప్రాప ॥ ౯ ॥ ఇంద్రేతి ॥ అభిషిచ్య ఇంద్రలోకం గతః ॥ ౧౦ ॥ భగీరథ ఇతి ॥ అనపత్య అత ఏవ ప్రజాకామోఽభూత్ ॥ ౧౧½ ॥ స చాప్రజ ఇత్యుత్తరశేషః ॥ ౧౧ ॥ స ఇతి ॥ గోకర్ణే హిమవత్పార్శ్వే - పంచాగ్నయం చతుర్షు పార్శ్వేష్వగ్నయ ఉపరి సూర్యశ్చ ఏతే పంచ తపాః - యస్య సః పంచతపాః - మాసస్య సకృదాహారో యస్య సః మాసాహారః - ఉభయత్ర మధ్యమపదలోపీ సమాసః - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుత్వం ॥ ౧౨ ॥ తస్యేతి ॥ ౧౩ ॥ తస్య రాజ్ఞ ఇత్యుత్తరశేషః ॥ సుప్రీత ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ తత ఇతి ॥ అథ ఉపగమనానంతరం ॥ ౧౫ ॥ భగీరథేతి ॥ తే తపసా ప్రీతః ॥ ౧౬ ॥ తమితి ॥ మహాతేజాః తపసా నిరవధికతేజాః ॥ ౧౭ ॥ యదీతి ॥ మే మత్తః ఇత్యన్వయః ॥ ౧౮ ॥ న కేవలం సలిలాప్రాప్తిరస్య చేత్యాహ గంగాయా ఇతి ॥ అత్యంతం అపునరావృత్యా॥

౧౯ ॥ దేయా చేతి ॥ ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్య మే సంతతిర్దేయా - యయా నః కులం నావసీదేత్ - ఏష వర - వరద్వితీయో వరోఽస్త్విత్యన్వయః - తపసే నిర్గమదశాయామపి హి ప్రజాకామ ఇత్యుక్తం ॥ ౨౦ ॥ ఉక్తేతి ॥ శుభాం శుభహేతుం - మధురాం అర్థతో మనోజ్ఞాం ॥ ౨౧ ॥ మనోరథ ఇతి ॥ మనోరథః - తావక ఇతి శేషః ॥ ౨౨ ॥ ఇయమితి ॥ ఇయం సన్నిహితా - హైమవతీ హిమవత్సన్నిహితా - ధారయితుం శక్తః హరః - తత్ర ధారణే - నియుజ్యతాం ప్రార్థ్యతాం ॥ ౨౩ ॥ గంగాయా ఇతి ॥ ధారయితుం - శక్తమితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ తమితి ॥ ఆభాష్య తస్యై రాజానం యథాకాలమనుగ్రహాణేత్యుక్త్వేతి యావత్ - మరుద్గణైః వాయుగణైః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

అథ గంగాప్లవనేన సాగరాణాం స్వర్గగతి స్త్రిచత్వారింశే - దేవదేవ ఇత్యాది ॥ ఉపాసత ఉపాస్త - శివమితి శేషః ॥ ౧ ॥ అథేతి ॥ ఉమాపతిరిత్యనేనోమయా సహాగత ఇత్యుచ్యతే ॥ ౨ ॥ ప్రీత ఇతి ॥ ప్రియం కరిష్యామీత్యేతద్వివృణోతి శిరసేతి ॥ ౩ ॥ తత ఇతి ॥ అర్ధత్రయమేకాన్వయం - హైమవతీ హిమవత్కన్యా - శివే శుద్ధే - ఉతేతి ప్రసిద్ధౌ ॥ ౪½ ॥ మహద్రూపం దుస్సహవేగకరణే నిమిత్తమాహ అ

౧౯ ॥ దేయా చ సంతతిర్దేవ నావసీదేత్కులం చ నః । ఇక్ష్వాకూణాం కులే దేవ ఏష మేఽస్తు వరః పరః ॥ ౨౦ ॥
ఉక్తవాక్యం తు రాజానం సర్వలోకపితామహః । ప్రత్యువాచ శుభాం వాణీం మధురాం మధురాక్షరామ్ ॥
౨౧ ॥ మనోరథో మహానేష భగీరథ మహారథ । ఏవం భవతు భద్రం తే ఇక్ష్వాకుకులవర్ధన ॥ ౨౨ ॥ ఇయం
హైమవతీ గంగా జ్యేష్ఠా హిమవతస్సుతా । తాం వై ధారయితుం శక్తో హరస్తత్ర నియుజ్యతామ్ ॥ ౨౩ ॥
గంగాయాః పతనం రాజన్ పృథివీ న సహిష్యతి । తాం వై ధారయితుం వీర నాన్యం పశ్యామి శూలినః ॥ ౨౪ ॥
తమేవముక్త్వా రాజానం గంగాం చాభాష్య లోకకృత్ । జగామ త్రిదివం దేవస్సహ దేవైర్మరుద్గణైః ॥
౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁

దేవదేవే గతే తస్మిన్సోఽఙ్గుష్ఠాగ్రనిపీడితామ్ । కృత్వా వసుమతీం రామ సంవత్సరముపాసత ॥ ౧ ॥ అథ
సంవత్సరే పూర్ణే సర్వలోకనమస్కృతః । ఉమాపతిః పశుపతీ రాజానమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ ప్రీతస్తే
ఽహం నరశ్రేష్ఠ కరిష్యామి తవ ప్రియమ్ । శిరసా ధారయిష్యామి శైలరాజసుతామహమ్ ॥ ౩ ॥ తతో హై
మవతీ జ్యేష్ఠా సర్వలోకనమస్కృతా । తదా సాతిమహద్రూపం కృత్వా వేగం చ దుస్సహమ్ ॥ ❁ ॥ ఆకా
శాదపతద్రామ శివే శివశిరస్యుత ॥ ౪½ ॥ అచింతయచ్చ సా దేవీ గంగా పరమదుర్ధరా ॥ ❁ ॥ విశా
మ్యహం హి పాతాళం స్రోతసా గృహ్య శంకరమ్ ॥ ౫½ ॥ తస్యావలేపనం జ్ఞాత్వా క్రుద్ధస్తు భగవాన్హ
రః ॥ ❁ ॥ తిరోభావయితుం బుద్ధిం చక్రే త్రినయనస్తదా ॥ ౬½ ॥ సా తస్మిన్పతితా పుణ్యా పుణ్యే రుద్రస్య
మూర్ధని ॥ ❁ ॥ హిమవత్ప్రతిమే రామ జటామండలగహ్వరే ॥ ౭½ ॥ సా కథంచిన్మహీం గంతుం నాశ
క్నోద్యత్నమాస్థితా ॥ ❁ ॥ నైవ నిర్గమనం లేభే జటామండలమోహితా ॥ ౮½ ॥ తత్రైవాబంభ్రమ
ద్దేవీ సంవత్సరగణాన్బహూన్ ॥ ❁ ॥ తామపశ్యన్పునస్తత్ర తపః పరమమాస్థితః ॥ ౯½ ॥ అనేన తోషి
తశ్చాభూదత్యర్థం రఘునందన । విససర్జ తతో గంగాం హరో బిందుసరః ప్రతి ॥ ౧౦½ ॥ తస్యాం విసృజ్య
మానాయాం సప్త స్రోతాంసి జజ్ఞిరే ॥ ౧౧ ॥ హ్లాదినీ పావనీ చైవ నలినీ చ తథాపరా । తిస్రః ప్రాచీం దిశం
జగ్ముర్గంగాశ్శివజలాశ్శుభాః ॥ ౧౨ ॥ సుచక్షుశ్చైవ సీతా చ సింధుశ్చైవ మహానదీ । తిస్రస్త్వే
తా దిశం జగ్ముః ప్రతీచీం తు శుభోదకాః ॥ ౧౩ ॥ సప్తమీ చాన్వగాత్తాసాం భగీరథమథో నృపమ్ ॥ ౧౩½ ॥
భగీరథోఽపి రాజర్షిర్దివ్యం స్యందనమాస్థితః ॥ ❁ ॥ ప్రాయాదగ్రే మహాతేజా గంగా తం చాప్యనువ్ర

చింతయదితి ॥ దుర్ధరా ధర్తుమశక్యా - గృహ్య గృహీత్వా ॥ ౫½ ॥ తస్యా ఇతి ॥ అవలేపనం గర్వం - వష్టి భాగురిరిత్యల్లోపం - తిరోభావయితుం తిరోహితాం కర్తుం ॥ ౬½ ॥ సేతి ॥ జటామండలమేవ గహ్వరం గుహా యస్మిన్ తత్తథా ॥ తీర్థీయం ॥ జటామండలగహ్వరే జటామండలేన గహ్వరే గంభీరే - హిమబిందువత్ ప్రతిపతితా ॥ ౭½ ॥ సేతి ॥ నిర్గమనం జటామండలాన్నిస్సరణమాత్రమపి - జటామండలే మోహితా సంజాతమోహా ॥ ౮½ ॥ తత్రేతి ॥ అబంభ్రమత్ పునః పునరభ్రమత్ - యఙ్లుగంతాల్లఙ్ - ఆస్థితః - రాజేతి శేషః ॥ ౯½ ॥ అనేనేతి ॥ అనేన తపసా - తోషితశ్చాసీత్ - విససర్జ చ - బిందుసరో నామ హిమవతి బ్రహ్మనిర్మితసరోవిశేషః ॥ ౧౦½ ॥ తస్యామిత్యర్ధం ॥ స్రోతాంసి ప్రవాహాః ॥ ౧౧ ॥ స్రోతసాం నామనిర్దేశపూర్వకం గతిభేదమాహ హ్లాదినీతి ॥ శుభాః శోభమానాః ॥ ౧౨ ॥ సుచక్షురితి ॥ మహానదీతి సర్వవిశేషణం ॥ ౧౩ ॥ సప్తమీత్యర్ధం ॥ తాసాం మధ్యే ॥ ౧౩½ ॥ భగీరథోఽపీతి ॥ స్యందనం రథం - అనుప్రజత్ అన్వవ్రజత్ - అత్ర స్వర్గాకాశభూమిగమనాత్ - త్రిపథగాత్వమిత్యేకే - దిక్త్రయగమనాదిత్యపరే ॥ ౧౪½ ॥ ఏవంత్రిత

ఘః కేన హేతునేత్యస్యోత్తరమభిధాయ కర్మభిః కైస్సమన్వితేత్యస్య చరితభేదప్రశ్నస్యోత్తరమాహ గగనాదితి ॥ తీవ్రశబ్దే హేతురయం ॥ ౧౫ ॥ మత్స్యేతి ॥ శింశుమారః అంబుకరీ - శింశుమారస్త్వంబుకరాత్రిచైజయంతీ | అన్యే జలజంతువిశేషాః ॥ ౧౬ ॥ తత ఇతి ॥ గగనాత్ రుద్రజటాగగనాత్ - గాం భూమిం ॥ ౧౭ ॥ విమానైరితి ॥ నగరాకారైః నగరవద్విపులైః - పారిప్లవగతైః - పారిప్లవం సంభ్రమం - గతైరితి విమానాదివిశేషణం - తత్ర గంగాపతనప్రదేశే - విష్ఠితాః విశేషేణ స్థితాః ॥ ౧౮ ॥ తదితి ॥ లోకే భూలోకే - అమితౌజస ఇత్యనేన ప్రధానదేవా ఉచ్యంతే ॥ ౧౯ ॥ సంపతద్భిరితి ॥ సురగణైః అమితతేజోభిరితి సిద్ధం - ఆభాతి అభాత్ ॥ ౨౦ ॥ శింశుమారేతి ॥ ఆకాశం - చంచలైశ్శింశుమారాదిభిః విద్యుద్భిరివ - విక్షిప్తం వ్యాప్తం - అభవత్ ॥ ౨౧ ॥ పాండరైరితి ॥ వేగవశేన సహస్రధా కీర్యమాణైస్సలిలోత్పీడైః ఫేనైర్హంససంప్లవైర్హంససంకులైశ్శారదాభ్రైరివ గగనమాకీర్ణమిత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ సలిలోత్పీడై సలిలసమూహైః - హంససంప్లవైః - హంససంచారైశ్చ - ఆకీర్ణం వ్యాప్తం - అభవత్ ॥ ౨౨ ॥ క్వచిదితి ॥ అత్ర గంగేత్యనుషజ్యతే - ద్రుతతరమిత్యాదిక్రియావిశేషణం - ఆయతం ఋజు - వినతం నిమ్నం సంకుచితం - ఉద్భూతం పాషాణస్థలనాదినా ఊర్ధ్వముఖం - సర్వత్ర వ్యత్యయేన భూతే లట్ ॥ ౨౩ ॥ సలిలేనేతి ॥ అభ్యాహతం - వాతవ్యావర్తితతరంగసలిలేనాభిహతం ఆహతమిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ తదితి ॥

జత్ ॥ ౧౪ ॥ గగనాచ్ఛంకరశిరస్తతో ధరణిమాశ్రితా ॥ ❋ ॥ వ్యసర్పత జలం తత్ర తీవ్రశబ్దపురస్కృతమ్ ॥ ౧౫ ॥ మత్స్యకచ్ఛపసంఘైశ్చ శింశుమారగణైస్తదా ॥ ❋ ॥ పతద్భిః పతితైశ్చాన్యైర్వ్యరోచత వసుంధరా ॥ ౧౬ ॥ తతో దేవర్షిగంధర్వా యక్షాస్సిద్ధగణాస్తదా ॥ ❋ ॥ వ్యలోకయంత తే తత్ర గగనాద్గాం గతాం తదా ॥ ౧౭ ॥ విమానైర్నగరాకారైర్హయైర్గజవరైస్తదా ॥ ❋ ॥ పారిప్లవగతైశ్చాపి దేవతాస్తత్ర విష్ఠితాః ॥ ౧౮ ॥ తదద్భుతతమం లోకే గంగాపతనముత్తమమ్ ॥ ❋ ॥ దిదృక్షవో దేవగణాస్సమీయురమితౌజసః ॥ ౧౯ ॥ సంపతద్భిస్సురగణైస్తేషాం చాభరణౌజసా ॥ ❋ ॥ శతాదిత్యమివాభాతి గగనం గతతోయదమ్ ॥ ౨౦ ॥ శింశుమారోరగగణైర్మీనైరపి చ చంచలైః ॥ ❋ ॥ విద్యుద్భిరివ విక్షిప్తమాకాశమభవత్తదా ॥ ౨౧ ॥ పాండరైస్సలిలోత్పీడైః కీర్యమాణైస్సహస్రధా ॥ ❋ ॥ శారదాభ్రైరివాకీర్ణం గగనం హంససంప్లవైః ॥ ౨౨ ॥ క్వచిద్ద్రుతతరం యాతి కుటిలం క్వచిదాయతమ్ ॥ ❋ ॥ వినతం క్వచిదుద్భూతం క్వచిద్యాతి శనైశ్శనైః ॥ ౨౩ ॥ సలిలేనైవ సలిలం క్వచిదభ్యాహతం పునః ॥ ❋ ॥ ముహురూర్ధ్వముఖం గత్వా పపాత వసుధాతలమ్ ॥ ౨౪ ॥ తచ్ఛంకరశిరోభ్రష్టం భ్రష్టం భూమితలే పునః ॥ ❋ ॥ వ్యరోచత తదా తోయం నిర్మలం గతకల్మషమ్ ॥ ౨౫ ॥ తత్ర దేవర్షిగంధర్వా వసుధాతలవాసినః ॥ భవాంగపతితం తోయం పవిత్రమితి పస్పృశుః ॥ ౨౬ ॥ శాపాత్ప్రపతితా యే చ గగనాద్వసుధాతలమ్ ॥ ❋ ॥ కృత్వా తత్రాభిషేకం తే బభూవుర్గతకల్మషాః ॥ ౨౭ ॥ ధూతపాపాః పునస్తేన తోయేనాథ సుభాస్వతా ॥ ❋ ॥ పునరాకాశమావిశ్య స్వాన్లోకాన్ప్రతిపేదిరే ॥ ౨౮ ॥ ముముదే ముదితో లోకస్తేన తోయేన భాస్వతా ॥ ❋ ॥ కృతాభిషేకో గంగాయాం బభూవ విగతక్లమః ॥ ౨౯ ॥ భగీరథోపి రాజర్షిర్దివ్యం స్యందనమాస్థితః ॥ ❋ ॥ ప్రాయాదగ్రే మహాతేజాస్తం గంగా పృష్ఠతోన్వ

శంకరశిరసి భ్రష్టం పతితమపి తతః భూమితలే పతితమపి నిర్మలం - గతం కల్మషం యేన తద్గతకల్మషం - పాపాపహమిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ తత్రేతి ॥ పవిత్రం పావనం - తత్ర జ్ఞాపనహేతుమాహ భవాంగపతితమితి - భవేన రుద్రేణ శిరసా ధృతత్వాత్ పవిత్రమితి జ్ఞాత్వా పస్పృశురిత్యర్థః - పవిత్రమితి సామాన్యోక్త్యా భవస్యాన్యేషాం చ పవిత్రమిత్యుక్తం - అత ఏవ హరస్య గాత్రసంస్పర్శాత్ పవిత్రత్వముపాగతేత్యత్రాపి హరస్య శుద్ధిప్రదత్వముపాగతేత్యర్థః - అన్యే త్వృషయ ఊచుః - భాగవతే - యచ్ఛౌచనిస్సృతసరిత్ప్రవరోదకేన తీర్థేన మూర్ధ్న్యధికృతేన శివశ్శివోభూదితి | భారతే - తదంబు పతితం దృష్ట్వా దధార శిరసా హరః | పావనార్థం జటామధ్యే యోగ్యోస్మీత్యవధారణాదితి ॥ అత్రాప్యయోధ్యాకాండే వక్ష్యతి - విష్ణుపాదోద్భవాం దివ్యామితి | గంగాయా విష్ణుపాదోద్భవత్వేన పవిత్రత్వరూపం దివ్యత్వం - భవాంగాత్ పతితమితి నార్థః - ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితేతి ద్వితీయాసమాసవిధానాత్ - పంచమీసమాసానుపపత్తేశ్చ - భవేన ధృతత్వాదస్మాభిరపి ధార్యమితి పస్పృశురిత్యేవార్థః - యద్వా - భవాంగపతితత్వాత్ పవిత్రం న తు పూర్వవదతిపవిత్రం - అత ఏవ పస్పృశుర్న తు సస్నుః - యద్వా - యద్యపి భవాంగాత్పతితం - తథాపి విష్ణుపాదోద్భూతత్వాత్ పవిత్రమితి వా - నదీవేగేన శుధ్యతీతి న్యాయాత్ భవసంపర్కవిగమే పవిత్రమితి వా పస్పృశుః ॥ తీర్థీయం ॥ తోయం పస్పృశుః - సస్నురిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ శాపాదితి ॥ శాపాద్ధేతోః ॥ ౨౭ ॥ ధూతేతి ॥ ఆకాశమావిశ్య - ఆకాశమార్గేణేత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ముముద ఇతి ॥ ముదితో ముముదే పునః పునర్జహర్షేత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥

భగీరథ ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౩౦ ॥ దేవా ఇతి శ్లోకద్వయం ॥ భగీరథరథానుగాం గంగామన్వగమన్ ॥ ౩౨ ॥ యత ఇతి ॥ యతః యత్ర - యతః తత్ర ॥ ౩౩ ॥ తతో హీతి ॥ అద్భుతకర్మణ ఇత్యవక్ష్యమాణగంగాపానాభిప్రాయం - యజ్ఞవాటం యష్టుమిత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ తస్యేతి ॥ అవలేపనం గర్వం - పరమాద్భుతమిత్యాశ్చర్యావిశేషణం ॥ ౩౫ ॥ తత ఇతి ॥ సార్ధశ్లోకః - దుహితృత్వేన యం లక్ష్యం - దుహితరమకుర్వన్నిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ తత ఇతి ॥ తేజోదుహితృత్వప్రాపణాత్ - శ్రోత్రాభ్యాం - నరావయవేషు శ్రోత్రస్య పావనత్వాదితి భావః ॥ దీర్ఘం యం ॥ తస్మాదితి ॥ యతో దుహితృత్వమనయా ఆస్వాదితో జహ్నుసుతా జాహ్నవీతి నామద్వయం సమానవృత్త్యా ఉక్తమితి వృత్త్యాచ ॥ ౩౮ ॥ జగామేతి ॥ ఉత్తరత్రయం - తస్య కర్మణః భగీరథయత్నస్య ॥ ౩౯ ॥ భగీరథ ఇతి ॥ భస్మకృతాన్ భస్మత్వేన కృతాన్ ॥ ౪౦ ॥ అథేతి ॥ తత్సలిలం - ప్లావయత్ అప్లావయత్ - ప్రాప్తాః - సగరపుత్రా ఇతి శేషః ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

గాత్ ॥ ౩౦ ॥ దేవాస్సర్షిగణాస్సర్వే దైత్యదానవరాక్షసాః । ❖ ॥ గంధర్వయక్షప్రవరాస్సకిన్నరమహోరగాః । సర్వాశ్చాప్సరసో రామ భగీరథరథానుగామ్ ॥ ❖ ॥ గంగామన్వగమన్ ప్రీతాస్సర్వే జలచరాశ్చ యే ॥ ౩౨ ॥ యతో భగీరథో రాజా తతో గంగా యశస్వినీ ॥ ❖ ॥ జగామ సరితాం శ్రేష్ఠా సర్వపాపవినాశినీ ॥ ౩౩ ॥ తతో హి యజమానస్య జహ్నోరద్భుతకర్మణః ॥ ❖ ॥ గంగా సంప్లావయామాస యజ్ఞవాటం మహాత్మనః ॥ ౩౪ ॥ తస్యావలేపనం జ్ఞాత్వా క్రుద్ధో యజ్వా తు రాఘవ ॥ ❖ ॥ అపిబచ్చ జలం సర్వం గంగాయాః పరమాద్భుతమ్ ॥ ౩౫ ॥ తతో దేవాస్సగంధర్వా ఋషయశ్చ సువిస్మితాః ॥ ❖ ॥ పూజయంతి మహాత్మానం జహ్నుం పురుషసత్తమమ్ । గంగాం చాపి నయంతి స్మ దుహితృత్వే మహాత్మనః ॥ ౩౭ ॥ తతస్తుష్టో మహాతేజాః శ్రోత్రాభ్యామసృజత్ప్రభుః । తస్మాజ్జహ్నుసుతా గంగా ప్రోచ్యతే జాహ్నవీతి చ ॥ ౩౮ ॥ జగామ చ పునర్గంగా భగీరథరథానుగా । సాగరం చాపి సంప్రాప్తా సా సరిత్ప్రవరా తదా ॥ ❖ ॥ రసాతలముపాగచ్ఛత్సిద్ధ్యర్థం తస్య కర్మణః ॥ ౩౯ ॥ భగీరథోఽపి రాజర్షిర్గంగామాదాయ యత్నతః । పితామహాన్ భస్మకృతానపశ్యద్దీనచేతనః ॥ ౪౦ ॥ అథ తద్భస్మనాం రాశిం గంగాసలిలముత్తమమ్ ॥ ❖ ॥ ప్లావయద్ధూతపాప్మానస్స్వర్గం ప్రాప్తా రఘూత్తమ ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

స గత్వా సాగరం రాజా గంగయాఽనుగతస్తదా । ప్రవివేశ తలం భూమేర్యత్ర తే భస్మసాత్కృతాః ॥ ౧ ॥ భస్మన్యథాప్లుతే రామ గంగాయాస్సలిలేన వై । సర్వలోకప్రభుర్బ్రహ్మా రాజానమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ తారితా నరశార్దూల దివం యాతాశ్చ దేవవత్ । షష్టిః పుత్రసహస్రాణి సగరస్య మహాత్మనః ॥ ౩ ॥ సాగరస్య జలం లోకే యావత్స్థాస్యతి పార్థివ । సగరస్యాత్మజాస్తావత్స్వర్గే స్థాస్యంతి దేవవత్ ॥ ౪ ॥ ఇయం చ దుహితా జ్యేష్ఠా తవ గంగా భవిష్యతి । త్వత్కృతేన చ నామ్నాథ లోకే స్థాస్యతి విశ్రుతా ॥ ౫ ॥ గంగా త్రిపథగా రాజన్ దివ్యా భాగీరథీతి చ । త్రీన్పథో భావయంతీతి తతస్త్రిపథగా స్మృతా ॥ ౬ ॥ పితామహానాం సర్వేషాం త్వమత్ర మనుజాధిప । కురుష్వ సలిలం రాజన్ ప్రతిజ్ఞామపవర్జయ ॥ ౭ ॥ పూర్వకేణ హి తే రాజంస్తేనాతియశసా తదా । ధర్మిణాం ప్రవరేణాపి నైష ప్రాప్తో మనోరథః ॥ ౮ ॥ తథైవాంశుమతా తాత లోకేఽప్రతిమతేజసా । గంగాం ప్రార్థయతా నేతుం ప్రతిజ్ఞా నాపవర్జితా ॥ ౯ ॥ రాజర్షిణా గుణవతా మహర్షిసమతేజసా । మత్తుల్యతపసా చైవ క్షత్రధర్మస్థితేన చ ॥ ❖ ॥ దిలీపేన మహాభాగ తవ పిత్రాతితేజసా । పునర్న శంకితా నేతుం గంగాం ప్రార్థయతాఽనఘ ॥ ౧౧ ॥ సా త్వయా

పూర్వసర్గాంతే సంగ్రహేణోక్తం విస్తృణీతే చతుశ్చత్వారింశే - స గత్వేత్యాది ॥ భూమేస్తలం పాతాళం - భస్మసాత్కృతాః సర్వాత్మనా భస్మస్వభావాపత్తిం యేన సంపాదితాః - విభాషా సాతి కార్త్స్న్యే ఇతి సాతిః ॥ ౧ ॥ భస్మనీతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨ ॥ తారితా ఇతి ॥ తారితాః ప్రేతభావాన్మోచితాః ॥ ౩ ॥ స్వర్గప్రాప్తేర్విశేషం చాహ సాగరస్యేతి ॥ ౪ ॥ ఇయం చేతి ॥ త్వత్కృతేన నామ్నా లోకే విశ్రుతా ॥ ౫ ॥ తదేవ నామద్వయం దర్శయన్ త్రిపథగాశబ్దం వ్యుత్పాదయతి గంగేతి ॥ దీర్ఘం యం ॥ త్రిపథగాశబ్దం నిర్వక్తి త్రీనిత్యాదినా ॥ యతః త్రీన్ పథః స్వర్గాదీన్ - భావయంతీ ప్లావయంతీ - ప్రవర్తతే హేతోః త్రిపథగేతి స్మృతా ॥ ౬ ॥ పితామహానామితి ॥ సలిలం గంగాసలిలప్రదానేన సాగరాన్ తారయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం - అపవర్జయ సమాపయ ॥ ౭ ॥ పూర్వకేణేతి ॥ పూర్వకేణ పూర్వజేన ॥ ౮ ॥ తథేతి ॥ నాపవర్జితా న సమాపితా ॥ ౯ ॥ రాజర్షిణేతి ॥ శ్లోకద్వయం - గంగాం ప్రార్థయతాపి సా పునర్నేతుం-న శ

శితా-నది పారితేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ సేతి ॥ సమతిక్రాంతాన్ నిస్తీర్ణా ॥ ౧౨ ॥ యచ్చేతి ॥ ఆయతనం ప్రతిష్ఠాం ॥ ౧౩ ॥ ప్లావయస్వేతి ॥ ప్లావయస్వ-స్నానం కురు ఇత్యర్థః - నదోశ తెన దా స్నానయోగ్య - అన్యాసాం మందానదీనాం రజోదోషాదిలభావం ॥ ౧౪ ॥ పితామహేతి ॥ ... ॥ ౧౫ ॥ ఇతి ॥ యథాగతం తథాగచ్ఛత - ఏక ఏవేత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ భగీరథ ఇత్యర్ధశ్లోకద్వయం ॥ యథాక్రమం కృతం ... - అన్యేషామవిశేషం - ప్రశశాసహ - ప్రశశాస చేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ప్రముమోదేతి ॥ విగతజ్వరః-నిరామయ ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ఉపసంహారం ఏష ఇతి ॥ భద్రం తే స్వస్తివచనపాఠాదీ - సంధ్యాకాలో వర్తతే - ఇతః పరం న ప్రష్టవ్య మితి భావం ॥ ౨౦ ॥ అధిగంగావతారశ్రవణఫలమాహ ధన్యమితి ॥ ధనాదిప్రదమిత్యర్థః - నర్తత్ర సాధుత్వా ... యత్పత్యయం - ఇదమాఖ్యానమిత్యనుషజ్యతే - అర్థత్రయం ॥ ౨౧ ॥ ఇదమితి ॥ శ్రావయితుః ఫలముక్తం - సంప్రతి శ్రోతుః ఫలముచ్యతే - గంగావతరణం గంగా

సమతిక్రాంతా త్రా అజ్ఞాపురుషర్షభ । ప్రాప్తోసి పరమం లోకం ఆయుశ్చైవమనసమ్మతమ్ ॥ ౧౨ ॥ యచ్చ గంగావతరణం త్వయా కృతమరిందమ । అనేనచ భవాన్ ప్రాప్తో ధర్మస్యాయతనం మహత్ ॥ ౧౩ ॥ ప్లావయస్వ త్వమాత్మానం నరోత్తమ సదోచితే । సలిలే పురుషవ్యాఘ్ర శుచిః పుణ్యఫలో భవ ॥ ౧౪ ॥ పితామహానాం సర్వేషాం కురుష్వ సలిలక్రియామ్ । స్వస్తి తేస్తు గమిష్యామి స్వం లోకం గమ్యతాం నృప ॥ ౧౫ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా దేవేశః సర్వలోకపితామహః । యథాగతం తథాగచ్ఛత్ దేవలోకం మహాయశాః ॥ ౧౬ ॥ భగీరథోపి రాజర్షిః కృత్వా సలిలముత్తమమ్ । యథాక్రమం యథాన్యాయం సాగరాణాం మహాయశాః ॥ ❁ ॥ కృతోదకశ్శుచీ రాజా స్వపురం ప్రవివేశహ । సమృద్ధార్థో రఘుశ్రేష్ఠ స్వరాజ్యం ప్రశశాస హ ॥ ౧౭ ॥ ప్రముమోద చ లోకస్తం నృపమాసాద్య రాఘవ । నష్టశోకస్సమృద్ధార్థో బభూవ విగతజ్వరః ॥ ౧౮ ॥ ఏష తే రామ గంగాయా విస్తరోభిహితో మయా । స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే సంధ్యాకాలోనివర్తతే ॥ ౨౦ ॥ ధన్యం యశస్యమాయుష్యం పుత్ర్యం స్వర్గ్యమతీవ చ । యశ్శ్రావయతి విప్రేషు క్షత్రియేష్వితరేషు చ ॥ ❁ ॥ ప్రీయంతే పితరస్తస్య ప్రీయంతే దైవతాని చ ॥ ౨౧ ॥ ఇదమాఖ్యానమవ్యగ్రో గంగావతరణం శుభమ్ । యశ్శృణోతి చ కాకుత్స్థ సర్వాన్ కామానవాప్నుయాత్ । సర్వే పాపాః ప్రణశ్యంతి ఆయుః కీర్తిశ్చ వర్ధతే ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః ॥ ❁ ❁

విశ్వామిత్రవచశ్శ్రుత్వా రాఘవస్సహలక్ష్మణః । విస్మయం పరమం గత్వా విశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అత్యద్భుతమిదం బ్రహ్మన్ కథితం పరమం త్వయా । గంగావతరణం పుణ్యం సాగరస్యాపి పూరణమ్ ॥ ౨ ॥ తస్య సా శర్వరీ సర్వా సహ సౌమిత్రిణా తదా । జగామ చింతయానస్య విశ్వామిత్రకథాం శుభామ్ ॥ ౩ ॥ తతః ప్రభాతే విమలే విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ । ఉవాచ రాఘవో వాక్యం కృతాహ్నికమరిందమః ॥ ౪ ॥ గతా భగవతీ రాత్రిః శ్రోతవ్యం పరమం శ్రుతమ్ । క్షణభూతేవ నౌ రాత్రిస్సంవృత్తేయం మహాతపః ॥ ❁ ॥ ఇమాం చింతయతస్సర్వాం నిఖిలేన కథాం తవ ॥ ౫ ॥ తరామ సరితాం శ్రేష్ఠాం పుణ్యాం త్రిపథగాం నదీమ్ ॥ ❁ ॥ నౌరేషా హి సుఖాస్తీర్ణా ఋషీణాం పుణ్యకర్మణామ్ । భగవంతమిహ ప్రాప్తం జ్ఞాత్వా త్వరితమాగతా ॥ ౭ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః । సంతారం కారయామాస సర్షిసంఘస్సరాఘవః ॥ ౮ ॥ ఉత్తరం తీరమాసాద్య సంపూజ్యర్షిగణం తదా । గంగాకూలే నివిష్టాస్తే విశాలాం దదృశుః పురీమ్ ॥ ౯ ॥ తతో మునివరస్తూర్ణం జగామ సహ రాఘవః । విశాలాం నగరీం రమ్యాం దివ్యాం స్వ

పతరణాఖ్యం - అర్ధత్రయం ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

ఏవం శిష్టస్సర్గేణ గంగా గాంగేయసంభవవర్ణనవ్యాజేన ధాతుమోక్షణగంగాపూతత్వనిమిత్తకం దేవతాంతరావరత్వం దర్శితం - అధ త్రిభిస్సర్గైః మహేంద్రస్యావరత్వముపపాద్యతే - విశ్వామిత్రేత్యాది ॥ ౧ ॥ అత్యద్భుతమితి ॥ పూరణం ఖననేనాభివర్ధనం ॥ ౨ ॥ తస్యేతి ॥ క్షణభూతేవ జగామేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ తత ఇతి ॥ విమలే ప్రభాతే-సమ్యక్ప్రభాత ఇత్యర్థః ॥ ౪ ॥ గతేతి ॥ అర్ధత్రయం-భగవతీ నక్షత్రాదియుక్తత్వాత్ పూజ్యా - క్షణభూతేవ నౌ రాత్రిరితి శ్లోకో గతా భగవతీత్యర్థాత్పరమనుసంధేయః ॥ ౫ ॥ తరామేతి ॥ అర్ధత్రయం - ఋషీణాం నౌ ఋషితరణార్హా నౌః ॥ ౭ ॥ తస్యేతి ॥ సరాఘవస్సర్షిసంఘః - కారయామాస అకరోత్-స్వార్థేణిచ్ ॥ ౮ ॥ ఉత్తరమితి ॥ ఋషిగణం నౌతారణార్థమాగతం - సంపూజ్య పూజాపూర్వకం నివర్త్య - నివిష్టాః క్షణం స్థితాః ॥ ౯ ॥ తత

ఇతి ॥ విశాలాం-ప్రతీతిశేషః ॥ ౧౦ ॥ అథేతి ॥ విశాలాంవిశాలామాహాత్మ్యం ॥ ౧౧॥ విశాలాయాంవర్తమానోరాజవంశఃకతర ఇతిగ్ని తియం ప్రశ్నః ॥ ౧౨ ॥ తస్యేతి ॥ విశాలస్యవిశాలాఖ్యనగరస్య - పురాతనంకర్మప్రథమప్రవృత్తంవైభవమాఖ్యాతుంసమారేభే ॥ ౧౩॥ శ్రూయతామితి ॥ అస్మిన్దేశేయద్వృత్తంతచ్ఛృణు-తచ్చేదకథయాశక్రస్యకథాంకథయతోమత్తస్సాశ్రూయతాం ॥ ౧౪ ॥ పూర్వమితి ॥ నాపర్వంకృతయుగే - దితేః పుత్రా మహాబలా ఆసన్ - అదితేః పుత్రా విగ్రవంతో ధార్మికాశ్చాసన్ ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ మ్రియంతఇ - ఎరా పవాదృచ్-అమరాఃమరణరహితాః - అజరాఃజరారహితా - తేషాందేవాసురాణాం ॥ ౧౬ ॥తేషామితి॥రసం అద్భుతం - తత్ర

గోపమాంతదా ॥ ౧౦॥ అథగామోమహాప్రాజ్ఞోవిశ్వామిత్రంమహామునిమ్।సప్రచ్ఛప్రాంజలిర్భూత్వావిశాలాముత్తమాంపురీమ్ ॥ ౧౧ ॥ కతరోరాజవంశోయంవిశాలాయాంమహామునే।శ్రోతుమిచ్ఛామిభద్రంతేపరంకౌతూహలంహిమే ॥ ౧౨ ॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వా రామస్యమునిపుంగవః। ఆఖ్యాతుంతత్సమారేభేవిశాలస్యపురాతనమ్ ॥ ౧౩ ॥ శ్రూయతాంరామశక్రస్యకథాంకథయతశ్శుభామ్।అస్మిన్దేశేహియద్వృత్తంతదపిశృణురాఘవ ॥ ౧౪ ॥ పూర్వంకృతయుగేరామదితేఃపుత్రామహాబలాః। అదితేశ్చమహాభాగవీర్యవంతస్సుధార్మికాః ॥ ౧౫ ॥ తతస్తేషాంనరశ్రేష్ఠబుద్ధిరాసీన్మహాత్మనామ్। అమరాఅజరాశ్చైవకథంస్యామనిరామయాః ॥ ౧౬ ॥ తేషాంచింతయతాంరామబుద్ధిరాసీన్మహాత్మనామ్। క్షీరోదమథనంకృత్వారసంప్రాప్స్యామతత్రవై ॥ ౧౭ ॥ తతోనిశ్చిత్యమథనంయోక్త్రంకృత్వాచవాసుకిమ్। మంథానంమందరంకృత్వామమంథురమితౌజసః ॥ ౧౮ ॥ (అథవర్షసహస్రేణయోక్త్రసర్పశిరాంసిచ। వమంత్యతివిషంతత్రదదంశుర్దశనైశ్శిలాః ॥ ❖ ॥ ఉత్పపాతాగ్నిసంకాశంహాలాహలమహావిషమ్। తేనదగ్ధంజగత్సర్వంసదేవాసురమానుషమ్ ॥ ❖ ॥ అథదేవామహాదేవంశంకరంశరణార్థినః। జగ్ముఃపశుపతింరుద్రంత్రాహిత్రాహీతితుష్టువుః ॥ ❖ ॥ ఏవముక్తస్తతోదేవైర్దేవదేవేశ్వరఃప్రభుః। ప్రాదురాసీత్తతోఽత్రైవశంఖచక్రధరోహరిః ॥ ❖ ॥ ఉవాచైనంస్మితంకృత్వారుద్రంశూలభృతంహరిః। దైవతైర్మథ్యమానేతుయత్పూర్వంసముపస్థితమ్ ॥ ❖ ॥ త్వదీయంహిసురశ్రేష్ఠసురాణామగ్రజోసియత్। అగ్రపూజామిమాంమత్వాగ్రహాణేదంవిషంప్రభో ॥ ❖ ॥ ఇత్యుక్త్వాచసురశ్రేష్ఠస్తత్రైవాంతరధీయత। దేవతానాంభయందృష్ట్వాశ్రుత్వావాక్యంతుశార్ఙ్గిణః ॥ ❖ ॥ హాలాహలవిషంఘోరంసజగ్రాహామృతోపమమ్। దేవాన్విసృజ్యదేవేశోజగామభగవాన్హరః ॥ ❖ ॥ తతోదేవాసురాస్సర్వేమమంథూరఘునందన। ప్రవివేశాథపాతాళంమంథానఃపర్వతోఽనఘ ॥ ❖ ॥ తతోదేవాస్సగంధర్వాస్తుష్టువుర్మధుసూదనమ్। త్వంగతిస్సర్వభూతానాంవిశేషేణదివౌకసామ్ ॥ ❖ ॥ పాలయాస్మాన్మహాబాహోగిరిముద్ధర్తుమర్హసి। ఇతిశ్రుత్వాహృషీకేశఃకామఠంరూపమాస్థితః ॥ ❖ ॥ పర్వతంపృష్ఠతఃకృత్వాశిశ్యేతత్రోదధౌహరిః। పర్వతాగ్రంతులోకాత్మాహస్తేనాక్రమ్యకేశవః ॥ ❖ ॥ దేవానాంమధ్యతస్స్థిత్వామమంథపురుషోత్తమః ॥ ❖ ॥) అథవర్షసహస్రేణసదండస్సకమండలుః। పూర్వంధన్వంతరిర్నామ అప్సరాశ్చసువర్చసః ॥ ౧౯ ॥ అప్సునిర్మథనాదేవరసస్తస్మాద్వరస్త్రియః। ఉత్పేతుర్మనుజశ్రేష్ఠతస్మాదప్సరసోఽభవన్ ॥ ౨౦ ॥ షష్టిఃకోట్యోఽభవంస్తాసామప్సరాణాంసువర్చసామ్। అసంఖ్యేయాస్తుకాకుత్స్థయాస్తాసాంపరిచారికాః ॥ ౨౧ ॥ నతాస్స్మప్రతిగృహ్ణంతిసర్వేతేదేవదానవాః। అప్రతిగ్రహణాత్తాశ్చసర్వాస్సాధారణాస్స్మృతాః ॥ ౨౨ ॥ వరుణస్యతతఃకన్యావారుణీరఘునందన। ఉత్పపాతమహాభాగామార్గమాణాప

క్షీరోదే ॥ ౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ యోక్త్రం మథనరజ్జుం-మంథానంమథనదండం ॥౧౮ ॥ (తీర్థీయం ॥ అథదేవామహాదేవమితి ॥ సార్థశ్లోకమేకంవాక్యం - ప్రాదురాసీదిత్యర్ధమేకంవాక్యం) ॥ అథేతి ॥ ధన్వంతరిరుత్పపాత - అప్సరాశ్చోత్పేతురితిశేషః - ఆర్షాగాంధత్వమార్షం ॥ ౧౯ ॥ అప్స్వితి ॥ అప్సరశ్శబ్దంనిర్వక్తి - అత్ర పశబ్దేనతద్వికారభూతంక్షీరముపలక్ష్యతే - అప్సుయస్మిన్మథనం, స్మాద్యోరసస్తస్మాద్రసాద్యత ఉత్పేతుస్తస్మాదప్సరసోఽభవన్ - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥ ౨౦ ॥ షష్టిరితి ॥ తాసాంప్రధానభూతానాం ॥ ౨౧ ॥ నతాస్స్మేతి ॥ నతాస్స్మప్రతిగృహ్ణంతి-నాసాధారణ్యేనప్రతిగృహ్ణంతిస్మేత్యర్థః - కుతః అప్రతిగ్రహణాత్ - కౌవామమపత్నితివిమార్గణాకరణాదిత్యర్థః - తేనాసాధారణ్యేనపరిగ్రహాకరణేన ॥ ౨౨ ॥ వరుణస్యేతి ॥ వరుణస్యసముద్రాధిదేవతాయాః - వా

మశీసురా వి దేవతా - పరిగ్రహం మసేయమిత్యపరిగ్రహస్యకర్తారం ॥ ౨౩ ॥ దితేరితి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౪ ॥ ప్రసంగాత్సురాసురశబ్దౌ నిర్వ
క్తి అసురా ఇతి ॥ తేనసురాయా అపరిగ్రహణేనసురాః - అశ్చ ఆదిత్యావరజంతః - పిష్టాదివికృతిరేవసురానింద్యా - హృష్టాః పులకితాః ॥
౨౫ ॥ ఉచ్చైశ్శ్రవా ఇతి ॥ ఉత్తస్థుం పూర్వోక్తస్సర్వేభ్యః శ్రేష్ఠం ॥ ౨౬ ॥ అథేతి ॥ తస్యకృతే - అమృతస్యగ్రహణార్థమిత్యర్థః - కుల
క్షయః ఉభయపక్షే సంఘాతవినాశః - తదేవోపపాదయతి అదితేరిత్యాదినా ॥ ౨౭ ॥ ఏకత ఇతి ॥ అనంతరమసురా ఏకతః ఏకత్రాభ్యా
గమన్ - బలవృద్ధయ ఇతిభావః ॥ ౨౮ ॥ యదేతి ॥ మోహినీం కామమోహజననీం - మాయాం ఆశ్చర్యశక్తిం - ఆస్థాయ ఆలంబ్య - స్వమాయ
యాద్భుతయోషిద్రూపం పరిగృహ్య - తద్రూపేణ తాన్ వంచయిత్వా తేభ్యో ఽమృతమహరదిత్యర్థః - యద్వా - సర్వమోహకరీమంతర్ధాన
శక్తిమాస్థాయామృతమహరదిత్యర్థః - పురాణాంతరసిద్ధాంతః కల్పభేదేనేతిబోధ్యం ॥ ౨౯ ॥ య ఇతి ॥ అత్ర సంధిరార్షః - యే
అసురాః - అక్షయం అక్షీణబలం తేపరిణమతే వివర్ధతే అపక్షీయతే వినశ్యతీత్యుక్తషడ్భావవికారరహితమన్యం - పురుషోత్తమం సర్వపురుషేభ్య ఉ
త్తమం - విష్ణుమభిముఖం గతాః అభిముఖతయా ప్రాప్తాః ... తే విష్ణునా - సంపిష్టాః చూర్ణితాః - సంవిష్టా ఇత్యపాఠే ... అభిముఖం

రిగ్రహమ్ ॥ ౨౩ ॥ దితేః పుత్రా న తాం రామ జగృహుర్వరుణాత్మజామ్ । అదితేస్తు సుతా వీర జగృహు
స్తామనిందితామ్ ॥ ౨౪ ॥ అసురాస్తేన దైతేయాస్సురాస్తేనాదితేస్సుతాః । హృష్టాః ప్రముదితాశ్చా
సన్వారుణీగ్రహణాత్సురాః ॥ ౨౫ ॥ ఉచ్చైశ్శ్రవా హయశ్రేష్ఠో మణిరత్నం చ కౌస్తుభమ్ । ఉదతిష్ఠ
న్నరశ్రేష్ఠ తథైవామృతముత్తమమ్ ॥ ౨౬ ॥ అథ తస్య కృతే రామ మహానాసీత్కులక్షయః । అదితేస్తు
తతః పుత్రా దితేః పుత్రానసూదయన్ ॥ ౨౭ ॥ ఏకతోఽభ్యాగమన్సర్వే హ్యసురా రాక్షసైస్సహ । యు
ద్ధమాసీన్మహాఘోరం వీర త్రైలోక్యమోహనమ్ ॥ ౨౮ ॥ యదా క్షయం గతం సర్వం తదా విష్ణుర్మహాబ
లః । అమృతం సోఽహరత్తూర్ణం మాయామాస్థాయ మోహినీమ్ ॥ ౨౯ ॥ యే గతాభిముఖం విష్ణుమక్షయం
పురుషోత్తమమ్ । సంపిష్టాస్తే తదా యుద్ధే విష్ణునా ప్రభవిష్ణునా ॥ ౩౦ ॥ అదితేరాత్మజా వీరా దితేః పుత్రా
న్నిజఘ్నిరే । తస్మిన్ఘోరే మహాయుద్ధే దైతేయాదిత్యయోర్భృశమ్ ॥ ౩౧ ॥ నిహత్య దితిపుత్రాంశ్చ
రాజ్యం ప్రాప్య పురందరః । శశాస ముదితో లోకాన్సర్షిసంఘాన్సచారణాన్ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్వా
లకాండే - పంచచత్వారింశస్సర్గః ॥

హతేషు తేషు పుత్రేషు దితిః పరమదుఃఖితా । మారీచం కాశ్యపం రామ భర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥
హతపుత్రాస్మి భగవంస్తవ పుత్రైర్మహాబలైః । శక్రహంతారమిచ్ఛామి పుత్రం దీర్ఘతపోర్జితమ్ ॥
౨ ॥ సాహం తపశ్చరిష్యామి గర్భం మే దాతుమర్హసి । ఈశ్వరం శక్రహంతారం త్వమనుజ్ఞాతుమర్హ
సి ॥ ౩ ॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా మారీచః కాశ్యపస్తదా । ప్రత్యువాచ మహాతేజా దితిం పరమదుఃఖి
తామ్ ॥ ౪ ॥ ఏవం భవతు భద్రం తే శుచిర్భవ తపోధనే । జనయిష్యసి పుత్రం త్వం శక్రహంతారమాహ
వే ॥ ౫ ॥ పూర్ణే వర్షసహస్రే తు శుచిర్యది భవిష్యసి । పుత్రం త్రైలోక్యభర్తారం మత్తస్త్వం జన
యిష్యసి ॥ ౬ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజాః పాణినా స మమార్జ తామ్ । సమాలభ్య తతస్స్వస్తీత్యుక్త్వా స

గ్రాత్స్మరణాగతా దేవాస్తే యుద్ధే - సంవిష్టాః ఆవిష్టాః - ఆప్యాయితబలా ఆసన్నిత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ అదితేరితి ॥ దితేః పుత్రాన్ అవశిష్టానితి శేషః -
... అదితేరాత్మజా ఆప్యాయితబలాస్సంతః తస్మిన్ దైతేయాదిత్యయోర్ద్వంద్వే సురాసురయుద్ధే అసురాన్నిజఘ్నిరే ॥ ౩౧ ॥ నిహత్యేతి ॥
చకారాదమృతమపేత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ అస్మిన్ సర్గే ద్వాత్రింశచ్ఛ్లోకాః - అన్యే కల్పితాః - యద్యప్యత్ర కాలకూటాద్యుత్పత్తిరపేక్షితా త
థాప్యుత్తరకథాశేషత్వేన - సర్వాసురక్షయ ఏవ ప్రధానతయోపాత్త ఇతిబోధ్యం ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూష
ణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః ॥

విష్ణుపక్షవిరోధే మహానపియత్నో విఫలస్స్యాదిత్యాహ షట్చత్వారింశే - హతేష్విత్యాది ॥ మారీచం మరీచిపుత్రం ॥ ౧ ॥
హతేతి ॥ తపోర్జితం తపసా ఊర్జితం దృఢం - ఆర్షస్సంధిః ॥ ౨ ॥ సాహమితి ॥ గర్భం పుత్రం - ఈశ్వరం త్రైలోక్యనియంతారం -
ఈదృశమితిపాఠే వ్యయమర్థో వివక్షితః - అనుజ్ఞాతుం - తప ఇతి శేషః - భర్త్రనుజ్ఞాం వినా తపస్స్త్రియా అస్వాతంత్ర్యాదితి భావః ॥ ౩ ॥
తస్యా ఇతి ॥ ౪ ॥ ఏవమితి ॥ శుచిర్భవ - యావత్పుత్రోత్పత్తీతి శేషః ॥ ౫ ॥ పూర్ణ ఇతి ॥ మత్తః - మదనుగ్రహాదిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ఏవమితి ॥
మమార్జ ... వ్యాఖ్యానప్రకారం - తపఃపరిమార్జనానంతరం - ఉదరం సమాలభ్య - స్వస్తి పుత్రోత్పత్తిరూపం శుభం - భవత్విత్యుక్త్వా స్పృష్ట్వా స

కాశ్యప స్తపసేయయా ॥ ౭ ॥ గత ఇతి ॥ కుశప్లవనం విశాలాయాం పూర్వస్థానం ॥ ౮ ॥ తప ఇతి ॥ గుణసంపదా వినయాదిసమృద్ధ్యా ॥ ౯ ॥ అగ్నిమితి ॥ పరిచర్యాప్రకారః ॥ ౧౦ ॥ గాత్రేతి ॥ మాతృత్వాత్ గాత్రసంవహనాని - శ్రమాపనయనైః - వ్యజనవీజనాదిభి రితిశేషః ॥ ౧౧ ॥ అథేతి ॥ దశోనే ఏకోనవర్షోనే ॥ ౧౨ ॥ యాచిత ఇతి ॥ శక్రః పూర్వకృతప్రతిజ్ఞయా సర్వగం వృత్తవలభాం ॥ ౧౩ ॥ తప ఇతి ॥ తతః దశవర్షాంతే ॥ ౧౪ ॥ తమితి ॥ సమాధాస్యే - విగతవైరం భ్రాతృస్నేహయుక్తం కరిష్యామీత్యర్థః - త్రైలోక్యవిజయం - త్వద్భ్రాతృకృతమితిశేషః - అమోఘభర్త్రనుగ్రహేణ ప్రతిబంధసుతోత్పత్తింవిజ్ఞానా బుద్ధిలాఘవాత్ శక్రః సాపరాధమిత్యుక్తవతీ ॥ ౧౫ ॥ ఏవమితి ॥ మధ్యం గగనమధ్యం - శీర్షతః శిరసి - పాదౌ కృత్వా - స్థితేతి శేషః - మధ్యాహ్న శయనపరిగ్రహ ప్రసంగాభావేనాసన ఏవ పతితం త్వాస్థ స్యాన్నిద్రా పారవశ్యేన స్రంశనం పాదయోస్సంన స్థితి మభవదిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ దృష్ట్వేతి ॥ పాదతః కృతమూర్ధజాం పాదౌ కృత్వా శీర్షత ఇత్యస్య వివరణం - అత ఏవాశుచిం తాం దృష్ట్వా శిరస్థానే కృతౌ పాదౌ చరిప్రక్షిప్తపాదావితి ముమోద - తేన జహాస చ - యద్వా - ప్రాప్తే మధ్యం దివాకర ఇత్యనేన దివాస్వాపరూపాశౌచం దర్శితం - శీర్షతః శిరస్థానే శిరస్థాన ఇత్యనువాదాత్ - పాదతః పాదస్థానే

స తపస్తేపే సుదారుణమ్ ॥ ౭ ॥ గతే తస్మిన్నరశ్రేష్ఠ దితిః పరమహర్షితా । కుశప్లవనమాసాద్య తపస్తేపే సుదారుణమ్ ॥ ౮ ॥ తపస్తస్యాం హి కుర్వంత్యాం పరిచర్యాం చకార హ । సహస్రాక్షో నరశ్రేష్ఠ పరయా గుణసంపదా ॥ ౯ ॥ అగ్నిం కుశాన్ కాష్ఠమపః ఫలం మూలం తథైవ చ । న్యవేదయత్సహస్రాక్షో యచ్చాన్యదపి కాంక్షితమ్ ॥ ౧౦ ॥ గాత్రసంవహనైశ్చైవ శ్రమాపనయనైస్తథా । శక్రస్సర్వేషు కాలేషు దితిం పరిచచార హ ॥ ౧౧ ॥ అథ వర్షసహస్రే తు దశోనే రఘునందన । దితిః పరమసంప్రీతా సహస్రాక్షమథాబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ యాచితేన సురశ్రేష్ఠ తవ పిత్రా మహాత్మనా । వరో వర్షసహస్రాంతే దత్తో మమ సుతం ప్రతి ॥ ౧౩ ॥ తపశ్చరంత్యా వర్షాణి దశ వీర్యవతాం వర । అవశిష్టాని భద్రం తే భ్రాతరం ద్రక్ష్యసే తతః ॥ ౧౪ ॥ తమహం త్వత్కృతే పుత్ర సమాధాస్యే జయోత్సుకమ్ । త్రైలోక్యవిజయం పుత్ర సహ భోక్ష్యసి విజ్వరః ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్త్వా దితిశ్శక్రం ప్రాప్తే మధ్యం దివాకరే । నిద్రయాపహృతా దేవీ పాదౌ కృత్వాథ శీర్షతః ॥ ౧౬ ॥ దృష్ట్వా తామశుచిం శక్రః పాదతః కృతమూర్ధజామ్ । శిరస్థానే కృతౌ పాదౌ జహాస చ ముమోద చ ॥ ౧౭ ॥ తస్యాశ్శరీరవివరం వివేశ చ పురందరః । గర్భం చ సప్తధా రామ బిభేద పరమాత్మవాన్ ॥ ౧౮ ॥ భిద్యమానస్తతో గర్భో వజ్రేణ శతపర్వణా । రురోద సుస్వరం రామ తతో దితిరబుధ్యత ॥ ౧౯ ॥ మారుదో మారుదశ్చేతి గర్భం శక్రోఽభ్యభాషత । బిభేద చ మహాతేజా రుదంతమపి వాసవః ॥ ౨౦ ॥ న హంతవ్యో న హంతవ్య ఇత్యేవం దితిరబ్రవీత్ । నిపపాత తతశ్శక్రో మాతుర్వచనగౌరవాత్ ॥ ౨౧ ॥ ప్రాంజలిర్వజ్రసహితో దితిం శక్రోఽభ్యభాషత । అశుచిర్దేవి సుప్తాసి పాదయోః కృతమూర్ధజా ॥ ౨౨ ॥ తదంతరమహం లబ్ధ్వా శక్రహంతారమాహవే । అభిందం సప్తధా దేవి తన్మే త్వం క్షంతుమర్హసి ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః ॥

సప్తధా తు కృతే గర్భే దితిః పరమదుఃఖితా । సహస్రాక్షం దురాధర్షం వాక్యం సానునయాబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ మమాపరాధాద్గర్భోఽయం సప్తధా విఫలీకృతః । నాపరాధోఽస్తి దేవేశ తవాత్ర బలసూదన ॥ ౨ ॥ ప్రి

శయనపరిగ్రహాభావేపక్షస్యాజనాద్యాస్తరణే పాదస్థానే చ శిరస్థానే చ పాదౌ కృత్వా సుప్తవతీత్యర్థః - పాదోపధానే శీర్షం చ శీర్షోపధానే పాదౌ చ కృత్వేత్యర్థః - రంధ్రాన్వేషణఫలం జాతమితి మోదః - వృథా గర్వితేయమితి హాసః ॥ ౧౭ ॥ తస్యా ఇతి ॥ శరీరవివరం యోనివివరం - ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ ॥ ౧౮ ॥ భిద్యమాన ఇతి ॥ శతపర్వణా శతకోటినా ॥ ౧౯ ॥ మారుద ఇతి ॥ రుదః అశ్రు విమోచన ఇత్యస్మాల్లఙ్ - మాఙ్యోగాండభావః ॥ ౨౦ ॥ న హంతవ్య ఇతి ॥ న హంతవ్యః - భేదనే కృతేప ప్రాణవియోజనం మా కుర్విత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ప్రాంజలిరితి ॥ ౨౨ ॥ తదితి ॥ అంతరం అవకాశం - క్షంతుమర్హసి - న్వహం సాపరాధోఽహం స్యామిత్యయుక్తిత్వాదితి భావః ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః ॥

సప్తధేత్యాది ॥ దురాధర్షం దుర్జయం ॥ ౧ ॥ మమేతి ॥ అపరాధాత్ ప్రమాదాత్ - విఫలీకృతః శకలీకృతః ॥ ౨ ॥ ప్రియం త్వితి ॥ గర్భవిపర్యయే ఉపహతగర్భవిషయే - ప్రియం శ్రేయః - కర్తుమిచ్ఛామి - త్వదేవ శ్రేయ ఆహ మరుతామితి - సప్తానాం మరుతాం వాతస్కంధానాం - ఇమే సప్తభాగాః - స్థానపాలాః లోకపాలకాః భవంతు - సప్తమరుతశ్చోక్తాః గగనస్పర్శనో వాయురనిలశ్చ తథాపరః ॥

ప్రాణః ప్రాణేశ్వరో జీవ ఇత్యేతేన ఏకమారుతా ఇతి ॥ విష్ణుపురాణే తు ఆవహ ప్రవహ సంవహ ఉద్వహ వివహ పరివహ పరావహాస్సప్త మారుతా ఇత్యుక్తం ॥ ౩ ॥ వాతేతి ॥ వాతస్కంధాః వాయుస్కంధాభిమానిదేవతాః - మరుదభిమానిదేవతాత్వాన్మారుతా ఇతి విఖ్యాతాః - త్వత్కృతమారుద ఇత్యుచ్చారణేన మారుతా ఇతి విఖ్యాతాః - పృషోదరాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయ ఇత్యాహుః ॥ ౪ ॥ సప్తమరుతః పుత్రపర్యంతః తేషాం స్థానపాలనం చ కథమిత్యత్రాహ బ్రహ్మేతి ॥ దివి అంతరిక్షే - ఋషిపదాఖ్యవిష్ణులోకే చరత్విత్యనుషంగః ॥ ౫ ॥ చత్వార ఇతి ॥ సార్ధశ్లోకం ॥ ౬ ॥ తస్యా ఇతి ॥ దితిగర్భఖండనసహస్రాక్షత్వాదిసిద్ధాంతార్థః ॥ ౭ ॥ సర్వమితి ॥ యథోక్తమిత్యస్య వివరణం విచరిష్యంతీతి ॥ ౮ ॥ ఏవమితి ॥ నః - అస్మాభిరిత్యర్థః - క్రియా చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ ॥ ౯ ॥ ప్రకృతముపసంహరతి ఏష ఇతి ॥ స ఏష ఇత్యన్వయః - సః - మహేంద్రః ॥ ౧౦ ॥ అథ కతరో రాజవంశ ఇతి ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరమాహ ఇక్ష్వాకోరిత్యాదినా ॥ ౧౧ ॥ తేనేతి ॥

యం తు కర్తుమిచ్ఛామి మమ గర్భవిపర్యయే । మరుతాం సప్త సప్తానాం స్థానపాలా భవంత్విమే ॥ ౩ ॥ వాతస్కంధా ఇమే సప్త చరంతు దివి పుత్రక । మారుతా ఇతి విఖ్యాతా దివ్యరూపా మమాత్మజాః ॥ ౪ ॥ బ్రహ్మలోకం చరత్వేక ఇంద్రలోకం తథాపరః । దివి వాయురితి ఖ్యాతస్తృతీయోఽపి మహాయశాః ॥ ౫ ॥ చత్వారస్తు సురశ్రేష్ఠ దిశో వై తవ శాసనాత్ । సంచరిష్యంతు భద్రం తే దేవభూతా మమాత్మజాః ॥ ❁ ॥ త్వత్కృతేనైవ నామ్నా వై మారుతా ఇతి విశ్రుతాః ॥ ౬ ॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా సహస్రాక్షః పురందరః ॥ ❁ ॥ ఉవాచ ప్రాంజలిర్వాక్యం దితిం బలనిషూదనః ॥ ౭ ॥ సర్వమేతద్యథోక్తం తే భవిష్యతి న సంశయః ॥ ❁ ॥ విచరిష్యంతి భద్రం తే దేవభూతాస్తవాత్మజాః ॥ ౮ ॥ ఏవం తౌ నిశ్చయం కృత్వా మాతాపుత్రౌ తపోవనే ॥ ❁ ॥ జగ్మతుస్త్రిదివం రామ కృతార్థావితి నః శ్రుతమ్ ॥ ౯ ॥ ఏష దేశస్స కాకుత్స్థ మహేంద్రాధ్యుషితః పురా ॥ ❁ ॥ దితిం యత్ర తపస్సిద్ధామేవం పరిచచార సః ॥ ౧౦ ॥ ఇక్ష్వాకోస్తు నరవ్యాఘ్ర పుత్రః పరమధార్మికః ॥ ❁ ॥ అలంబుసాయాముత్పన్నో విశాల ఇతి విశ్రుతః ॥ ౧౧ ॥ తేన చాసీదిహ స్థానే విశాలేతి పురీ కృతా ॥ ❁ ॥ విశాలస్య సుతో రామ హేమచంద్రో మహాబలః ॥ ౧౨ ॥ సుచంద్ర ఇతి విఖ్యాతో హేమచంద్రాదనంతరః ॥ ❁ ॥ సుచంద్రతనయో రామ ధూమ్రాశ్వ ఇతి విశ్రుతః ॥ ౧౩ ॥ ధూమ్రాశ్వతనయశ్చాపి సృంజయస్సమపద్యత ॥ ❁ ॥ సృంజయస్య సుతశ్శ్రీమాన్ సహదేవః ప్రతాపవాన్ ॥ ౧౪ ॥ కుశాశ్వస్సహదేవస్య పుత్రః పరమధార్మికః ॥ ❁ ॥ కుశాశ్వస్య మహాతేజాస్సోమదత్తః ప్రతాపవాన్ ॥ ౧౫ ॥ సోమదత్తస్య పుత్రస్తు కాకుత్స్థ ఇతి విశ్రుతః ॥ ౧౬ ॥ తస్య పుత్రో మహాతేజాస్సంప్రత్యేష పురీమిమామ్ । ఆవసత్యమరప్రఖ్యస్సుమతిర్నామ దుర్జయః ॥ ౧౭ ॥ ఇక్ష్వాకోస్తు ప్రసాదేన సర్వే వైశాలికా నృపాః । దీర్ఘాయుషో మహాత్మానో వీర్యవంతస్సుధార్మికాః ॥ ౧౮ ॥ ఇహాద్య రజనీం రామ సుఖం వత్స్యామహే వయమ్ । శ్వః ప్రభాతే నరశ్రేష్ఠ జనకం ద్రష్టుమర్హసి ॥ ౧౯ ॥ సుమతిస్తు మహాతేజా విశ్వామిత్రముపాగతమ్ । శ్రుత్వా నరవరశ్శ్రేష్ఠః ప్రత్యుద్గచ్ఛన్మహాయశాః ॥ ౨౦ ॥ పూజాం చ పరమాం కృత్వా సోపాధ్యాయస్సబాంధవః । ప్రాంజలిః కుశలం పృష్ట్వా విశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ॥ ౨౧ ॥ ధన్యోఽస్మ్యనుగృహీతోఽస్మి యస్య మే విషయం మునిః । సంప్రాప్తో దర్శనం చైవ నాస్తి ధన్యతరో మయా ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁

పృష్ట్వా తు కుశలం తత్ర పరస్పరసమాగమే । కథాంతే సుమతిర్వాక్యం వ్యాజహార మహామునిమ్ ॥ ౧ ॥

౧౨ ॥ సుచంద్ర ఇతి ॥ ౧౩ ॥ ధూమ్రేతి ॥ సృంజయస్సమపద్యత సృంజయనామాసీత్ ॥ ౧౪ ॥ కుశాశ్వ ఇతి ॥ ౧౫ ॥ సోమదత్తేతి ॥ అర్ధమేకం ॥ ౧౬ ॥ తస్యేతి ॥ ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇత్యాధారస్య కర్మత్వం ॥ ౧౭ ॥ కథం కతిపయైరేవ పురుషైరిదానీమిక్ష్వాకువంశ ఇత్యత్రాహ ఇక్ష్వాకోరితి ॥ విశాలా నివాస ఏషాం తే వైశాలికాః - కుముదాదిత్వాట్ఠక్ - విశాలప్రార్థనమిక్ష్వాకుప్రసాదనిమిత్తం ॥ ౧౮ ॥ ఇహేతి ॥ వత్స్యామహే - ఆర్షమాత్మనేపదం ॥ ౧౯ ॥ సుమతిరితి ॥ ప్రత్యుద్గచ్ఛత్ ప్రత్యుదగచ్ఛత్ ॥ ౨౦ ॥ పూజాం చేతి ॥ ౨౧ ॥ ధన్య ఇతి ॥ విషయం స్థానం - దర్శనం చ ప్రాప్త ఇత్యనుషంగః - మయా - సదృశ ఇతి శేషః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁

అథ రామస్య పరమపావనత్వం దర్శయత్యష్టాచత్వారింశే - పృష్ట్వేత్యాది ॥ పరస్పరేత్యాదిభక్తికర్తృదేశః - పరస్పరం కుశలం పృష్ట్వా - కథాంతే సదుత్తరాంతే - ఇతి యోజనా ॥ దీర్ఘం యం ॥ పృష్ట్వేతి ॥ సుమతిర్నామ రాజా తత్ర పరస్పరసమాగమే సతి కుశలం పృష్ట్వా

కథాం తే మహామునిం విశ్వామిత్రం ప్రతి వ్యాజహార నయనానందకరస్య శ్రీరామస్య ద్రష్టుం యోగ్యతయా పరస్పరకుశలప్రశ్నం సంక్షిప్యోక్త్వా చేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ఇమావిత్యాది ॥ పంచశ్లోకీ - ఇమౌ కుమారౌ - కోఽయం కుమారభావ ఇతి విస్మయతే - దృష్టిదోషమా భూదిత్యాహ భద్రం త ఇతి - దేవతుల్యపరాక్రమౌ సంస్థానవిశేషదర్శనేన నూనమేతౌ విష్ణుతుల్యపరాక్రమావితి మన్యామహే - గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ - చతుర్గతిత్వముచ్యతే - గాంభీర్యగమనే గజతుల్యౌ - పరాభిభవనార్హగమనే సింహతుల్యౌ - భయంకరగమనే శార్దూలతుల్యౌ - సగర్వగమనే వృషభసదృశావిత్యర్థః - విశేషేణ రావయతశ్శత్రూనితి వీరౌ - అనభివిత్త్వాణాం విరోధినివర్తకావిత్యర్థః - పద్మపత్రవిశాలాక్షౌ ద్రష్టౄణామాకర్షకావయవవిశేషౌ - నయనసౌందర్యం హి లావణ్యపరమకాష్ఠా - ఖడ్గతూణీధనుర్ధరావితి - ఆభరణకోటావాయుధకోటౌ చైషామంతర్భావః - అశ్వినావివ రూపేణ - రూపవత్త్వేనాశ్వినౌ ప్రసిద్ధౌ - రూపేణాసాధారణధర్మేణ తావివ స్థితౌ - సముపస్థితయౌవనౌ రూపానురూపం ప్రాదుర్భవద్యౌవనౌ - యదృచ్ఛయైవ భాగ్యవశాదేవ - దేవలోకాత్ - గాం భువం - ప్రాప్తౌ - అమరౌ కౌచిద్దేవవిశేషావివ స్థితౌ - తేజసా దేవకుమారతుల్యావిత్యర్థః - ఏతత్తేజోవిశేషవిలోకనేనైతౌ మర్త్యావప్యమర్త్యావితి ప్రతిభాతీతి భావః - కథం పద్భ్యామిహ ప్రాప్తౌ అతికోమలాభ్యాం పద్భ్యాం ఇహ దుర్గమే పథి కథం ప్రాప్తావిత్యాదరం పరిస్ఫురతి - కిమర్థం - ఏతద్రూపదర్శనేనైవావాప్తసమస్తకామావితి నిశ్చనుమః - కస్య వా పుత్రావిత్యర్థః - యద్వా - కస్య పురుషస్య కతమప్రయోజనాయేహ ప్రాప్తావిత్యర్థః - మునే సర్వజ్ఞో భవాని మమర్థం జానాత్యేవేత్యర్థః - చంద్రసూర్యావంబరమివ ఇదం దేశం భూష-

ఇమౌ కుమారౌ భద్రం తే దేవతుల్యపరాక్రమౌ। గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ ॥ ❈ ॥ పద్మపత్రవిశాలాక్షౌ ఖడ్గతూణీధనుర్ధరౌ। అశ్వినావివ రూపేణ సముపస్థితయౌవనౌ ॥ ❈ ॥ యదృచ్ఛయైవ గాం ప్రాప్తౌ దేవలోకాదివామరౌ। కథం పద్భ్యామిహ ప్రాప్తౌ కిమర్థం కస్య వా మునే ॥ ❈ ॥ భూషయంతావిమం దేశం చంద్రసూర్యావివాంబరమ్। పరస్పరస్య సదృశౌ ప్రమాణేంగితచేష్టితైః ॥ ❈ ॥ కిమర్థం చ మునిశ్రేష్ఠ సంప్రాప్తౌ దుర్గమే పథి। వరాయుధధరౌ వీరౌ శ్రోతుమిచ్ఛామి తత్త్వతః ॥ ౬ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా యథావృత్తం న్యవేదయత్। సిద్ధాశ్రమనివాసం చ రాక్షసానాం వధం తథా ॥ ౭ ॥ విశ్వామిత్రవచః శ్రుత్వా రాజా పరమహర్షితః। అతిథీ పరమౌ ప్రాప్తౌ పుత్రౌ దశరథస్య తౌ ॥ ❈ ॥ పూజయామాస విధివత్సత్కారార్హౌ మహాబలౌ ॥ ౮ ॥ తతః పరమసత్కారం సుమతేః ప్రాప్య రాఘవౌ ॥ ❈ ॥ ఉష్య తత్ర నిశామేకాం జగ్మతుర్మిథిలాం తతః ॥ ౯ ॥ తాన్ దృష్ట్వా మునయస్సర్వే జనకస్య పురీం శుభామ్ ॥ ❈ ॥ సాధు సాధ్వితి శంసంతో మిథిలాం సమపూజయన్ ॥ ౧౦ ॥ మిథిలోపవనే తత్ర ఆశ్రమం దృశ్య రాఘవః ॥ ❈ ॥ పురాణం నిర్జనం రమ్యం పప్రచ్ఛ మునిపుంగవమ్ ॥ ౧౧ ॥ శ్రీమదాశ్రమసంకాశం కిం న్విదం మునివర్జితమ్ ॥ ❈ ॥ శ్రోతుమిచ్ఛామి భగవన్ కస్యాయం పూర్వ ఆశ్రమః ॥ ౧౨ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం వాక్యం వాక్యవిశారదః ॥ ❈ ॥ ప్రత్యువాచ మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః ॥ ౧౩ ॥ హంత తే కథయిష్యామి శృణు తత్త్వేన రాఘవ ॥ ❈ ॥ యస్యైతదాశ్రమపదం శప్తం కోపాన్మహాత్మనా ॥ ౧౪ ॥ గౌతమస్య నరశ్రేష్ఠ పూర్వమాసీన్మహాత్మనః ॥ ❈ ॥ ఆశ్రమో దివ్యసంకాశః

-యంతౌ శైత్యప్రతాపాభ్యాముభావపి చంద్రసూర్యతుల్యౌ - అయం లోకో విష్ణుపదమాసీదితి భావః - భూషయంతౌ - నిజతేజసేతి భావః - ప్రమాణం శరీరౌన్నత్యాది - ఇంగితం అంతర్గతభావసూచకస్మితాది - చేష్టితం గమనభాషణవిలోకనాది - ఏతైః పరస్పరస్య సదృశౌ తుల్యపురుషాంతరాభావాత్ - నరశ్రేష్ఠావపి దుర్గమే పథి కిమర్థం సంప్రాప్తౌ - పూర్వం పద్భ్యాం కథం ప్రాప్తావిత్యుక్తం - సంప్రతి దుర్గమం వనం కిమర్థం ప్రాప్తావిత్యుచ్యతే - వరాయుధధరౌ ఆయుధశ్రేష్ఠధనురాదిధరౌ - పూర్వమాభరణాన్వయేన ఖడ్గాదికముక్తం - ఇదానీం తాన్యేవాయుధతయోచ్యంతే - యద్వా - పూర్వోక్తానాం వరాయుధత్వముచ్యతే - వీరౌ వీర్యయుక్తౌ - పూర్వం వీరశబ్దోఽన్యథా వ్యాఖ్యాతః - శ్రోతుమిచ్ఛామి తత్త్వతః - యద్యపి రాజపుత్రౌ కస్యచిద్విఘ్నస్య శాంతయే ఆగతావితి సామాన్యతో జానామి - తథాపి విశేషతో జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ తస్యేతి ॥ స్వస్య సిద్ధాశ్రమనివాసం - తత్ర స్వయజ్ఞవిఘ్నకరరాక్షసానామేతాభ్యాం వధం - చకారాదిమౌ దశరథకుమారౌ హరధనుర్దర్శనాయ మిథిలాం గచ్ఛత ఇత్యేతత్సముచ్చీయతే - ఏతత్సర్వం యథావృత్తమబ్రవీదితి యోజనా ॥ ౭ ॥ విశ్వామిత్రేతి ॥ సార్ధశ్లోకః ॥ ౮ ॥ తత ఇతి ॥ ఉష్య ఉషిత్వా - తతః ప్రాతఃకాలే - మిథిలాం - ప్రతీతి శేషః ॥ ౯ ॥ తానితి ॥ తాన్ మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితాన్ రామాదీన్ - పూజాప్రకారస్సాధు సాధ్వితి ॥ ౧౦ ॥ మిథిలేతి ॥ మిథిలాయా ఉపసమీపే వర్తమానం వనం మిథిలోపవనం - తస్మిన్ శూన్యం ఉటజసంస్థానరహితం - దృశ్య దృష్ట్వా ॥ ౧౧ ॥ శ్రీమదితి ॥ ఆశ్రమసంకాశం ఆశ్రమవద్భాసమానం - కిన్న్విదమిత్యస్య వివరణం కస్యాయమితి ॥ ౧౨ ॥ తదితి ॥ ౧౩ ॥ హంతేతి ॥ అహల్యానుగ్రహహేతుకాలస్మృతిజసంతోషే హంతేతి - మహాత్మనా కోపాచ్ఛప్తం ప్రాప్తశాపమిదమాశ్రమపదం యస్య భవతి తం కథయిష్యామి తత్త్వేన శృణు ॥ ౧౪ ॥ గౌ

తపస్యేతి ॥ దివ్యసంకాశః దివ్యత్వేన భాసమానః ॥ ౧౫ ॥ స చేతి ॥ వర్షపూగాన్ వర్షసమూహాన్ ॥ ౧౬ ॥ తస్యేతి ॥ అంతరం మునిరహితకాలం - మునివేషధరః గౌతమవేషధరః ॥ ౧౭ ॥ ఋత్వితి ॥ ఋతుకాలం షోడశర్తునిశాః స్త్రీణామిత్యుక్తకాలం - అర్థినః కామాత్ భోగార్థినః - అనృతుకాలత్వాన్న్యాయమవసర ఇత్యహల్యయా ప్రతిషిద్ధమిత్యవగమ్యతే - సుసమాహితే సమ్యక్ప్రహ్వాణా నిర్మితే - అతిసుందరీత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ మునీతి ॥ సహస్రాక్షం విజ్ఞాయ - కదాచిదపీదృశనైవమర్థనాభావాదన్యస్యాత్ర ప్రవేష్టుమశక్తేరింద్రస్యైవాత్మని బహుకాలమభిలాషశ్రవణాచ్చేతి భావః ॥ ౧౯ ॥ అథేతి ॥ కృతార్థేన - సంతుష్టేనేత్యర్థః - అంతరాత్మనా మనసా - ఉపలక్షితా ॥ ౨౦ ॥ ఆత్మానమితి ॥ రక్ష - అప్రకాశగమనాదితి భావః ॥ ౨౧ ॥ సుశ్రోణీత్యర్ధం ॥ ౨౨ ॥ ఏవమితి ॥ సః ఇంద్రః - సంభ్రమాత్ భయాత్ - సంభ్రమోఽస్యాదరే భయ ఇతి నిఘంటుః । శంకితః శంకావాన్ ॥ ౨౩ ॥ గౌతమమితి ॥ శ్లోకద్వయం - అథ ఉటజాన్నిష్క్రమణకాల ఏవ - పరిక్లిన్నం స్నాత్వాగతమిత్యర్థః - తత్ర ఆశ్రమే ॥ ౨౪ ॥ దృష్ట్వేత్యర్ధం ॥ వివర్ణవదనః శుష్కముఖః ॥ ౨౫ ॥ అథేతి ॥ మునివేషధరం స్వవేషధరం ॥ ౨౬ ॥ మమేతి ॥ స్వభార్యాసంగమస్య దుశ్శీలత్వేనావాచ్యత్వాదిదమిత్యాహ - విఫలః విగతవృషణః - లాభనిష్పత్తిభోగేషు బీజే పాలే దలే ఫలమితి నిఘంటుః ॥ ౨౭ ॥ గౌతమేనేతి ॥ ౨౮ ॥ తథేతి ॥ ౨౯ ॥ కథం ని

శస్సురైరపి సుపూజితః ॥ ౧౫ ॥ స చేహ తప ఆతిష్ఠదహల్యాసహితః పురా ॥ ❋ ॥ వర్షపూగాననేకాంశ్చ రాజపుత్ర మహాయశః ॥ ౧౬ ॥ తస్యాంతరం విదిత్వా తు సహస్రాక్షశ్శచీపతిః ॥ ❋ ॥ మునివేషధరోఽహల్యామిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౭ ॥ ఋతుకాలం ప్రతీక్షంతే నార్థినస్సుసమాహితే ॥ ❋ ॥ సంగమం త్వహమిచ్ఛామి త్వయా సహ సుమధ్యమే ॥ ౧౮ ॥ మునివేషం సహస్రాక్షం విజ్ఞాయ రఘునందన ॥ ❋ ॥ మతిం చకార దుర్మేధా దేవరాజకుతూహలాత్ ॥ ౧౯ ॥ అథాబ్రవీత్సురశ్రేష్ఠం కృతార్థేనాంతరాత్మనా ॥ ❋ ॥ కృతార్థాస్మి సురశ్రేష్ఠ గచ్ఛ శీఘ్రమితః ప్రభో ॥ ౨౦ ॥ ఆత్మానం మాం చ దేవేశ సర్వదా రక్ష మానద ॥ ❋ ॥ ఇంద్రస్తు ప్రహసన్వాక్యమహల్యామిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౧ ॥ సుశ్రోణి పరితుష్టోఽస్మి గమిష్యామి యథాగతమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఏవం సంగమ్య తు తదా నిశ్చక్రామోటజాత్తతః । స సంభ్రమాత్త్వరన్రామ శంకితో గౌతమం ప్రతి ॥ ౨౩ ॥ గౌతమం స దదర్శాథ ప్రవిశంతం మహామునిమ్ । దేవదానవదుర్ధర్షం తపోబలసమన్వితమ్ ॥ ❋ ॥ తీర్థోదకపరిక్లిన్నం దీప్యమానమివానలమ్ । గృహీతసమిధం తత్ర సకుశం మునిపుంగవమ్ ॥ ౨౪ ॥ దృష్ట్వా సురపతిస్త్రస్తో వివర్ణవదనోఽభవత్ ॥ ౨౫ ॥ అథ దృష్ట్వా సహస్రాక్షం మునివేషధరం మునిః ॥ ❋ ॥ దుర్వృత్తం వృత్తసంపన్నో రోషాద్వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౬ ॥ మమ రూపం సమాస్థాయ కృతవానసి దుర్మతే ॥ ❋ ॥ అకర్తవ్యమిదం తస్మాద్విఫలస్త్వం భవిష్యసి ॥ ౨౭ ॥ గౌతమేనైవముక్తస్య సరోషేణ మహాత్మనా ॥ ❋ ॥ పేతతుర్వృషణౌ భూమౌ సహస్రాక్షస్య తత్క్షణాత్ ॥ ౨౮ ॥ తథా శప్త్వా స వై శక్రమహల్యామపి శప్తవాన్ ॥ ❋ ॥ ఇహ వర్షసహస్రాణి బహూని త్వం నివత్స్యసి ॥ ౨౯ ॥ వాయుభక్షా నిరాహారా తప్యంతీ భస్మశాయినీ ॥ ❋ ॥ అదృశ్యా సర్వభూతానామాశ్రమేఽస్మిన్నివత్స్యసి ॥ ౩౦ ॥ యదా చైతద్వనం ఘోరం రామో దశరథాత్మజః ॥ ❋ ॥ ఆగమిష్యతి దుర్ధర్షస్తదా పూతా భవిష్యసి ॥ ౩౧ ॥ తస్యాతిథ్యేన దుర్వృత్తే లోభమోహవివర్జితా ॥ ❋ ॥ మత్సకాశే ముదా యుక్తా స్వం వపుర్ధారయిష్యసి ॥ ౩౨ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా గౌతమో దుష్టచారిణీమ్ ॥ ❋ ॥ ఇమమాశ్రమముత్సృజ్య సిద్ధచారణసేవితే । హిమవచ్ఛిఖరే పుణ్యే తపస్తేపే మహాతపాః ॥ ౩౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋

వాసిమాత్రస్య శాపత్వమితి తద్వివృణోతి వాయ్వితి ॥ నిరాహారా అన్నపానాదిరహితా - తప్యంతీ తప్యమానా - భస్మశాయినీ భస్మశయనా - అత్ర బుద్ధిపూర్వకవ్యభిచారస్య విధీయమానం ప్రాయశ్చిత్తం శాపవ్యపదేశేనోచ్యతే - ఏవం వ్యక్తతయా వాల్మీకివచనే స్థితే శైలీభవేతి శాపో రామపాదస్పర్శాత్ శిలాత్వముక్తిరితి పురాణకథా కల్పాంతరవృత్తమనుసృత్యేతి బోధ్యం ॥ ౩౦ ॥ యదేతి ॥ పూతా భవిష్యసి - తత్పాదపరాగస్పర్శాదితి భావః - ఏతేన బహువర్షప్రాయశ్చిత్తకరణమపి భగవత్పాదరేణుస్పర్శస్య కలాం నార్హతీత్యుక్తం ॥ తీర్థేయం ॥ యదేతి ॥ ఘోరమిత్యనేన ఇదం వనం మునివర్జితం భవత్వితి గౌతమేన శప్తమితి గమ్యతే - అత ఏవ కోపాచ్ఛప్తం మహాత్మనేత్యుక్తం - వనం ప్రత్యాగమిష్యతి పాదవిక్షేపం కరిష్యతి తదా శ్రీరామచంద్రపాదారవిందరజఃకణస్పర్శాదేవ పూతా భవిష్యసీతి భావః ॥ ౩౧ ॥ పూతత్వేఽపి పూర్వరూపప్రాప్తిస్తత్పాదపూజాం వినా న సంభవతీత్యాహ తస్యేతి ॥ మత్సకాశే మత్సమీపే - స్థితేతి శేషః - స్వం వపుః స్వీయం వపుః - కేచిదిదం శ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమిత్యాహుః తన్న - స్మరంతీ గౌతమవచ ఇత్యాద్యుత్తరసర్గవచనవిరోధాత్ ॥ ౩౨ ॥ ఏవమితి ॥ సార్ధశ్లోకః - తపస్తేపే - తచ్ఛాపకృతపాపప్రాయశ్చిత్తార్థం ॥ ౩౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అనయోర్వర్ణనయోశ్శాపయోరేకః పూర్వమేవముక్తః - అపరస్త్వయా మోచనీయ ఇత్యాశయేనాహ ఏకోనపంచాశే - అఫల ఇత్యాది ‖ అగ్నిపురోధసం అగ్నిపురోగమాన్ - త్రస్తవదనః త్రస్తశబ్దేన [illegible] దైన్యముచ్యతే ‖ ౧ ‖ కుర్వతేతి ‖ మహాత్మనః గౌతమస్య - తపసః అస్మత్పదచ్యావనకారణస్య - విఘ్నం - క్రోధముత్పాద్య తస్య క్రోధజననముఖేన - కుర్వతా మయా - ఇదం గౌతమతపోభంగరూపం - సురకార్యం కృతం సర్వదేవపదచ్యవనావర్జనం [illegible] కృతం - తస్య తపోనాశకమహాక్రోధోత్పాదనాయ తద్భార్యయా తు మయా వ్యభిచారః కృత ఇత్యర్థః ‖ ౨ ‖ అఫల ఇతి ‖ తేన గౌతమేన - సా అహల్యా నిరాకృతా శాపపూర్వకం త్యక్తా - శాపమోక్షేణ మయ్యహల్యాయాం చ శాపదానేన ‖ ౩ ‖ తస్మాదితి ‖ హే సర్వే సురవరాః [illegible] - ద్వితీయసర్వశబ్దస్య సర్వే యూయమితి సంబంధః - సాహ్యం సాహాయ్యం - సఫలం - మామితి శేషః ‖ ౪ ‖ శతక్రతోరితి ‖ పితృదేవాః అగ్నిష్వాత్తాదయః ‖ ౫ ‖ అయమితి ‖ అయమిదానీం యజ్ఞే యుష్మభ్యం నియుజ్యమానో మేషః - గృహ్య గృహీత్వా ‖ ౬ ‖ తద్దానే తుష్టివైకల్యం స్యాదిత్యత్రాహ అఫల ఇతి ‖ అర్థం - ప్రదాస్యతీత్యనుషంగః ‖ ౬½ ‖ దాతౄణాం మానవానాం ఫలం [illegible] భవతామితి ‖ దాస్యంతి - అవృషణమితి శేషః ‖ ౭ ‖ అగ్నేరితి ‖ అగ్నిపురస్సరాణామిత్యర్థః - [illegible] మేషస్య వృషణౌ ‖ ౮ ‖ తదేతి ‖ తదా

అఫలస్తు తతశ్శక్రో దేవానగ్నిపురోగమాన్। అబ్రవీత్త్రస్తవదనస్సర్షిసంఘాన్సచారణాన్॥ ౧ ॥
కుర్వతా తపసో విఘ్నం గౌతమస్య మహాత్మనః। క్రోధముత్పాద్య హి మయా సురకార్యమిదం కృతమ్॥ ౨ ॥
అఫలోఽస్మి కృతస్తేన క్రోధాత్సా చ నిరాకృతా। శాపమోక్షేణ మహతా తపోఽస్యాపహృతం మయా॥ ౩ ॥
తస్మాత్సురవరాస్సర్వే సర్షిసంఘాస్సచారణాః। సురసాహ్యకరం సర్వే సఫలం కర్తుమర్హథ॥ ౪ ॥
శతక్రతోర్వచశ్శ్రుత్వా దేవాస్సాగ్నిపురోగమాః। పితృదేవానుపేత్యాహుస్సహ సర్వైర్మరుద్గణైః॥ ౫ ॥
అయం మేషస్సవృషణశ్శక్రో హ్యవృషణః కృతః। మేషస్య వృషణౌ గృహ్య శక్రాయాశు ప్రయచ్ఛత॥ ౬ ॥
అఫలస్తు కృతో మేషః పరాం తుష్టిం ప్రదాస్యతి ॥ ౬½ ॥ భవతాం హర్షణార్థాయ యే చ దాస్యంతి మానవాః॥ ౭ ॥
అగ్నేస్తు వచనం శ్రుత్వా పితృదేవాస్సమాగతాః। ఉత్పాట్య మేషవృషణౌ సహస్రాక్షే న్యవేశయన్॥ ౮ ॥
తదా ప్రభృతి కాకుత్స్థ పితృదేవాస్సమాగతాః। అఫలాన్భుంజతే మేషాన్ఫలైస్తేషామయోజయన్॥ ౯ ॥
ఇంద్రస్తు మేషవృషణస్తదా ప్రభృతి రాఘవ। గౌతమస్య ప్రభావేన తపసశ్చ మహాత్మనః॥ ౧౦ ॥
తదాగచ్ఛ మహాతేజ ఆశ్రమం పుణ్యకర్మణః। తారయైనాం మహాభాగామహల్యాం దేవరూపిణీమ్॥ ౧౧ ॥
విశ్వామిత్రవచశ్శ్రుత్వా రాఘవస్సహలక్ష్మణః। విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య తమాశ్రమమథావిశత్॥ ౧౨ ॥
దదర్శ చ మహాభాగాం తపసా ద్యోతితప్రభామ్। లోకైరపి సమాగమ్య దుర్నిరీక్ష్యాం సురాసురైః॥ ❁ ॥
ప్రయత్నాన్నిర్మితాం ధాత్రా దివ్యాం మాయామయీమివ। సతుషారావృతాం సాభ్రాం పూర్ణచంద్రప్రభామివ॥ ❁ ॥
మధ్యేఽంభసో దురాధర్షాం దీప్తాం సూర్యప్రభామివ॥ ౧౪½ ॥ సా హి గౌతమవాక్యేన దుర్నిరీక్ష్యా బభూవ హ॥ ❁ ॥
త్రయాణామపి లోకానాం యావద్రామస్య దర్శనమ్। శాపస్యాంతముపాగమ్య తేషాం దర్శనమాగతా॥ ౧౬ ॥
రాఘవౌ తు తతస్తస్యాః పాదౌ జగృహతుస్తదా। స్మరంతీ గౌతమవచః ప్రతిజగ్రాహ సా చ తౌ॥ ౧౭ ॥
పాద్యమర్ఘ్యం తథాతిథ్యం చకార సుసమాహితా। ప్రతిజగ్రాహ కాకుత్స్థో విధిదృష్టేన కర్మణా॥ ౧౮ ॥ పుష్పవృష్టిర్మహతీ

ప్రభృతి వృషణదానాత్ ప్రభృతి - దత్తసజాతీయత్వాత్ [illegible] అవృషణానిత్యర్థః మేషాన్ భుంజతే - తేషాం సవృషణానాం - ఫలైః - సవృషణమేషదాన ఫలైరిత్యర్థః - అయోజయన్ - దాతౄనితి శేషః ‖ ౯ ‖ ఇంద్రస్త్వితి ‖ గౌతమస్య తపః ప్రభావేన వృషణహీనో మేషవృషణో భూదిత్యర్థః ‖ ౧౦ ‖ తదితి ‖ తత్ త్వదాగమనావధిత్వాత్ - అహల్యాశాపస్యేత్యర్థః ‖ ౧౧ ‖ విశ్వామిత్రేతి ‖ ౧౨ ‖ రామసన్నిధానమాత్రేణ అహల్యాముక్తశాపా స్వరూపం ప్రాప్తేత్యాహ దదర్శ చేతి ‖ సార్ధశ్లోకద్వయం - తపసా వాయుభక్షణాదితపసా - ద్యోతితప్రభాం అతిశయితప్రభాం - అత ఏవ లోకైః [illegible] సురాసురైరపి - సమాగమ్య సమీపమాగత్య - దుర్నిరీక్ష్యాం - దివ్యాం అతిమానుషరూపాం - మాయామయీమివ మాయానిర్మితామివ స్థితాం - వృక్షలతాకుసుమాంతర్వర్తిత్వేన సతుషారావరణాం - సాభ్రాం చంద్రప్రభామివ స్థితాం - అవృతశబ్ద ఆవరణార్థకః - భావే నిష్ఠా - న ఇతి భిన్నం పదం వా - మధ్యేఽంభస ఇతి - అక్రాంతగ్య దుర్నిరీక్ష్యత్వాభ్యాం ప్రతిబింబసూర్యప్రభాతుల్యాం ‖ ౧౪½ ‖ అదృశ్యా సా కథమిదానీం దృశ్యాసీదిత్యత్రాహ సార్ధేన - సా హీత్యాది ‖ ౧౬ ‖ రాఘవావితి ‖ తస్యాః వృద్ధముని పత్న్యాః - గౌతమవచః తస్యాతిథ్యేన దుర్మేధేత్యాదికం - ప్రతిజగ్రాహ - పూజనీయత్వేనేతి శేషః ‖ ౧౭ ‖ పాద్యమితి ‖ విధిదృష్టేన శాస్త్రదృష్టేన - కర్మణా ప్రకారేణ - పాద్యాదికం చ కారేత్యన్వయః ‖ ౧౮ ‖ పుష్పేతి ‖ రామస్యేతి శేషః - సమ్య

నాగమస్సమాగమః- నృత్తగీతాదిసమిలియావత్ ॥౧౯॥సాధ్వితి ॥ గౌతమస్యవశానుగామిత్యనేనగౌతమస్తదారామగమనంవిదిత్వానమాగత ఇత్యవగమ్యతే ॥ ౨౦॥ గౌతమ ఇతి ॥ తేపే-తత్రైవాశ్రమ ఇతిశేషః ॥ ౨౧ ॥ రామోపీతి ॥ తస్మాత్తస్మాద్దేశాత్ ॥ ౨౨॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋

ఏవంరామస్యపరమపావనత్వముక్తం - అథతస్యసీతావివాహవృత్తాంతం ప్రస్తౌతి శ్రియఃపతిత్వంప్రతిపాదయితుంపంచాశే - తతఃప్రాగిత్యాది ॥ ప్రాచ్యాఉత్తరస్యాదిశోంతరాళంయత్ సాప్రాగుత్తరా-తాం- ఐశానందిశమిత్యర్థః-తతఃతస్మాదాశ్రమాత్ - యజ్ఞవాటం-జనకస్యేతిశేషః ॥ ౧ ॥ రామస్త్వితి ॥ యజ్ఞసమృద్ధిఃయజ్ఞసంభారసామగ్రీ ॥ ౨ ॥ తామేవాహ-బహూనీతి ॥ బ్రాహ్మణానాం సహస్రాణీత్యన్వయః - దృశ్యంత ఇతివక్ష్యమాణమనుషజ్యతే ॥ ౩ ॥ ఋషీతి ॥ ఋషివాటాః ఋషినివాసాః-విధీయతాంకల్ప్యతాం-బహుసంకులత్వేనైవముక్తం ॥ ౪ ॥ రామస్యేతి ॥ వివిక్తేవిజనే-పూతేవా - వివిక్తౌపూతవిజనావిత్యమరః ।ఆయులేయుక్తే - యాతేమిత్ర

త్యాసీద్దేవదుందుభినిస్వనైః । గంధర్వాప్సరసాంచాపిమహానాసీత్సమాగమః ॥ ౧౯ ॥ సాధుసాధ్వితిదేవాస్తామహల్యాంసమపూజయన్ । తపోబలవిశుద్ధాంగీంగౌతమస్యవశానుగామ్ ॥ ౨౦ ॥ గౌతమోపి మహాతేజాఅహల్యాసహితస్సుఖీ । రామంసంపూజ్యవిధివత్తపస్తేపేమహాతపాః ॥ ౨౧ ॥ రామోపిపరమాంపూజాంగౌతమస్య మహామునేః । సకాశాద్విధివత్ప్రాప్య జగామమిథిలాంతతః ॥ ౨౨ ॥

ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే- ఏకోనపంచాశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతఃప్రాగుత్తరాంగత్వారామస్సౌమిత్రిణాసహ । విశ్వామిత్రంపురస్కృత్యయజ్ఞవాటముపాగమత్ ॥ ౧ ॥ రామస్తుమునిశార్దూలమువాచసహలక్ష్మణః । సాధ్వీయజ్ఞసమృద్ధిర్హిజనకస్యమహాత్మనః ॥ ౨ ॥ బహూనీహసహస్రాణినానాదేశనివాసినామ్ । బ్రాహ్మణానాంమహాభాగవేదాధ్యయనశాలినామ్ ॥ ౩ ॥ ఋషివాటాశ్చదృశ్యంతేశకటీశతసంకులాః । దేశోవిధీయతాంబ్రహ్మన్యత్రవత్స్యామహేవయమ్ ॥ ౪ ॥ రామస్యవచనంశ్రుత్వావిశ్వామిత్రోమహామునిః । నివేశమకరోద్దేశేవివిక్తేసలిలాయుతే ॥ ౫ ॥ విశ్వామిత్రమనుప్రాప్తంశ్రుత్వానృపతిస్తదా । శతానందంపురస్కృత్యపురోహితమనిందితమ్ ॥ ❋ ॥ ప్రత్యుజ్జగామసహసావినయేనసమన్వితః ॥ ౬½ ॥ ఋత్విజోపిమహాత్మానస్త్వర్ఘ్యమాదాయసత్వరమ్ ॥ ❋ ॥ విశ్వామిత్రాయధర్మేణదదుర్మంత్రపురస్కృతమ్ ॥ ౭½ ॥ ప్రతిగృహ్యచతాంపూజాంజనకస్యమహాత్మనః ॥ ❋ ॥ పప్రచ్ఛకుశలంరాజ్ఞోయజ్ఞస్యచనిరామయమ్ ॥ ౮½ ॥ సతాంశ్చాపిమునీన్పృష్ట్వాసోపాధ్యాయపురోధసః ॥ ❋ ॥ యథాన్యాయంతతస్సర్వైస్సమాగచ్ఛత్ప్రహృష్టవత్ ॥ ౯½ ॥ అథరాజామునిశ్రేష్ఠంకృతాంజలిరభాషత ॥ ❋ ॥ ఆసనేభగవానాస్తాంసహైభిర్మునిపుంగవైః ॥ ౧౦½ ॥ జనకస్యవచశ్శ్రుత్వానిషసాదమహామునిః ॥ ❋ ॥ పురోధాఋత్విజశ్చైవరాజాచసహమంత్రిభిః ॥ ౧౧½ ॥ ఆసనేషుయథాన్యాయముపవిష్టాన్సమంతతః ॥ ❋ ॥ దృష్ట్వాసనృపతిస్తత్రవిశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ॥ ౧౨½ ॥ అద్యయజ్ఞసమృద్ధిర్మేసఫలాదైవతైఃకృతా ॥ ❋ ॥ అద్య యజ్ఞఫలంప్రాప్తంభగవద్దర్శనాన్మయా ॥ ౧౩½ ॥ ధన్యోస్మ్యనుగృహీతోస్మియస్యమేమునిపుంగవ ॥ ❋ ॥ యజ్ఞోపసదనంబ్రహ్మన్ప్రాప్తోసిమునిభిస్సహ ॥ ౧౪½ ॥ ద్వాదశాహంతుబ్రహ్మర్షేశేషమాహుర్మనీషిణః ॥ ❋ ॥ తతోభాగార్థినోదేవాన్ద్రష్టుమర్హసికౌశిక ॥ ౧౫½ ॥ ఇత్యుక్త్వామునిశార్దూలంప్రహృష్టవదన

ఞాథాన్తర్హతః ॥ ౫ ॥ విశ్వామిత్రమితి॥సార్ధశ్లోకైః- ప్రత్యుజ్జగామ - దీక్షితవిమితప్రదేశసీమానమనతిలంఘయన్నిత్యర్థః ॥ ౬½ ॥ ఋత్విజ ఇతి ॥ అర్ఘ్యమిత్యాతిథ్యస్యోపలక్షణం - మంత్రపురస్కృతమిత్యనేనమధుపర్కకరణముచ్యతే ॥ ౭½ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి॥నిరామయంనిరుపప్లవత్వం ॥ ౮½ ॥ సఇతి ॥ తాన్ అర్ఘ్యదాతౄన్ - సోపాధ్యాయపురోధసః- ఉపాధ్యాయా ఋత్విజః - పురోధా శతానందః - తిస్రోహితాంస్తాన్ -కుశలంపృష్ట్వేత్యర్థః - సర్వైర్జనైః శతానందర్త్విగాదిభిః - ప్రహృష్టవత్ -సహర్షమిత్యర్థః-భావేనిష్ఠా - యథాన్యాయంయథాక్రమం - పృష్ట్వేత్యన్వయః ॥ ౯½ ॥ అథేతి ॥ ౧౦½॥ జనకస్యేతి ॥ రాజాచేతి-విశ్వామిత్రవచనాదిత్యర్థసిద్ధం ॥ ౧౧½ ॥ ఆసనేష్వితి ॥ ఉపవిష్టాన్-తానితిశేషః ॥ ౧౨½ ॥ అద్యేతి ॥ యజ్ఞసమృద్ధిః సమగ్రతా -జాతేతిశేషః - సాదైవతైస్సఫలాకృతాచ - తిష్ఠతుయజ్ఞః - భవద్దర్శనమేవయజ్ఞఫలమిత్యాహ అద్యయజ్ఞఫలమితి ॥ ౧౩½ ॥ దన్యఇతి ॥ ౧౪½ ॥ద్వాదశేతి॥ద్వాదశాహ్నానిసమాహృతానిద్వాదశాహం - రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ - నసఖ్యాదేరిత్యహ్నాదేశాభావః - ద్వాదశదినాన్యవశిష్టానియజ్ఞస్యేతి మనీషిణః ఋత్విజః -ఆహుః - తతోభాగార్థినోదేవానితిద్వాదశదినాంతేసుత్యాహోమోభవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౧౫½॥ ఇతీతి ॥ ప్రహృ

౼ ఇతి - కుమారావిశేషస్సూచ్యతే ‖ ౧౬ ‖ ఇమావిత్యాది‖శ్లోకపంచకం వ్యాఖ్యాతం ‖ ౨౧ ‖ తస్యేతి ‖ తౌ-దశరథపుత్రౌ-ఇతి న్యవేదయదిత్యర్థః ‖ ౨౨ ‖ సిద్ధేత్యాదిత్రయః ‖ అవ్యగ్రం రక్షస్సహాయాన్ప్రవృత్తే మాగ్గే నిర్భయాగమనం- జిజ్ఞాసాం సారాసారపరీక్షాం ‖ ౨౫ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః ‖ ❖ ❖ ❖

అథాచార్యవైభవస్యజ్ఞేయత్వాభిప్రాయేణవిశ్వామిత్రచరిత్రం ప్రస్తౌతి తస్యతద్వచనమిత్యాదిభిః పంచదశభిస్సర్గైః ‖ తస్యేత్యాదివ్వౌ ‖ హృష్టరోమా-సంజాతరోమాంచః - విస్మయమాగతః - అహోమహిమారామస్య యస్మే మాతా కృతార్థీకృతేతి విస్మయం ప్రాప్తోభూదిత్యర్థః ‖ ౨ ‖ స ఇతి ‖ నిషణ్ణావిత్యస్యవివరణం సుఖాసీనావితి ‖ ౩ ‖ స్వమాతరి రామకృతానుగ్రహస్యశ్రవణస్య విస్మయావహతయా పునఃపృచ్ఛతి అపీత్యాది ‖ అపీః ప్రశ్నే - తేత్వయా - దీర్ఘతపఉపాగతా పూర్వోక్తభస్మశాయిత్యాదిలక్షణంతపః ప్రాప్తా-అనేన పాషాణీమాయస్థితేతిపక్షోనవాల్మీకేః ‖ ౪ ‖ అపీతి ‖ రామేరామవిషయే - వన్యైః కందమూలఫలాదిభిః - అనేన పూర్వమపివన్యైరేతస్య

స్తదా ‖ ❖ ‖ పునస్తం పరిపప్రచ్ఛ ప్రాంజలిః ప్రణతో నృపః ‖ ౧౬ ‖ ఇమౌ కుమారౌ భద్రం తే దేవతుల్యపరాక్రమౌ ‖ ❖ ‖ గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ ‖ పద్మపత్రవిశాలాక్షౌ ఖడ్గతూణీధనుర్ధరౌ ‖ ❖ ‖ అశ్వినావివ రూపేణ సముపస్థితయౌవనౌ ‖ యదృచ్ఛయైవ గాం ప్రాప్తౌ దేవలోకాదివామరౌ ‖ ❖ ‖ కథం పద్భ్యామిహ ప్రాప్తౌ కిమర్థం కస్య వా మునే ‖ వరాయుధధరౌ వీరౌ కస్య పుత్రౌ మహామునే ‖ ❖ ‖ భూషయంతావిమం దేశం చంద్రసూర్యావివాంబరమ్ ‖ పరస్పరస్య సదృశౌ ప్రమాణేంగితచేష్టితైః ‖ ❖ ‖ కాకపక్షధరౌ వీరౌ శ్రోతుమిచ్ఛామి తత్త్వతః ‖ ౨౧ ‖ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా జనకస్య మహాత్మనః ‖ ❖ ‖ న్యవేదయన్మహాత్మానౌ పుత్రౌ దశరథస్య తౌ ‖ ౨౨ ‖ సిద్ధాశ్రమనివాసం చ రాక్షసానాం వధం తథా ‖ ❖ ‖ తచ్చాగమనమవ్యగ్రం విశాలాయాశ్చ దర్శనమ్ ‖ అహల్యాదర్శనం చైవ గౌతమేన సమాగమమ్ ‖ ❖ ‖ మహాధనుషి జిజ్ఞాసాం కర్తుమాగమనం తథా ‖ ఏతత్సర్వం మహాతేజా జనకాయ మహాత్మనే ‖ ❖ ‖ నివేద్య విరరామాథ విశ్వామిత్రో మహామునిః ‖ ౨౫ ‖ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచాశస్సర్గః ‖ ❖

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రస్య ధీమతః ‖ హృష్టరోమా మహాతేజాశ్శతానందో మహాతపాః ‖ ❖ ‖ గౌతమస్య సుతో జ్యేష్ఠస్తపసా ద్యోతితప్రభః ‖ రామసందర్శనాదేవ పరం విస్మయమాగతః ‖ ౨ ‖ స తౌ నిషణ్ణౌ సంప్రేక్ష్య సుఖాసీనౌ నృపాత్మజౌ ‖ శతానందో మునిశ్రేష్ఠం విశ్వామిత్రమథాబ్రవీత్ ‖ ౩ ‖ అపి తే మునిశార్దూల మమ మాతా యశస్వినీ ‖ దర్శితా రాజపుత్రాయ తపోదీర్ఘముపాగతా ‖ ౪ ‖ అపి రామే మహాతేజా మమ మాతా యశస్వినీ ‖ వన్యైరుపాహరత్పూజాం పూజార్హే సర్వదేహినామ్ ‖ ౫ ‖ అపి రామాయ కథితం యథావృత్తం పురాతనమ్ ‖ మమ మాతుర్మహాతేజో దైవేన దురనుష్ఠితమ్ ‖ ౬ ‖ అపి కౌశిక భద్రం తే గురుణా మమ సంగతా ‖ మమ మాతా మునిశ్రేష్ఠ రామసందర్శనాదితః ‖ ౭ ‖ అపి మే గురుణా రామః పూజితః కుశికాత్మజ ‖ ఇహాగతో మహాతేజాః పూజాం ప్రాప్తో మహాత్మనః ‖ ౮ ‖ అపి శాంతేన మనసా గురుర్మే కుశికాత్మజ ‖ ఇహాగతేన రామేణ ప్రయతేనాభివాదితః ‖ ౯ ‖ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య విశ్వామిత్రో మహామునిః ‖ ప్రత్యువాచ శతానందం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదమ్ ‖ ౧౦ ‖ నాతిక్రాంతం మునిశ్రేష్ఠ యత్కర్తవ్యం కృతం మయా ‖ సంగతా మునినా పత్నీ భార్గవేణేవ రేణుకా ‖ ౧౧ ‖ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య విశ్వామిత్రస్య భాషితమ్ ‖ శతానందో మహాతేజా రామం వచనమబ్రవీత్ ‖ ౧౨ ‖ స్వాగతం తే నరశ్రేష్ఠ దిష్ట్యా ప్రాప్తోసి రాఘవ ‖ విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య మహర్షిమపరాజితమ్ ‖

జీవనమితిగమ్యతే - సర్వదేహినాంపూజార్హ ఇత్యనేనపరత్వం వ్యంజితం ‖ ౫ ‖ అపీతి ‖ హే మహాతేజః విశ్వామిత్ర - మమ మాతుర్విషయే - దైవేన ఇంద్రేణ - విధినా వా - దురనుష్ఠితం దురనుష్ఠానరూపం - పురాతనం వృత్తం చరితం - యథాయథావత్ - కథితం చాపి కథం కిం ‖ ౬ ‖ అపీతి ‖ గురుణా పిత్రా - ఇతః అస్మాదుపస్థితాద్రామసందర్శనాత్ - యద్వా - రామసందర్శనాదితః రామసందర్శనాదినా - త్రితీయార్థే తసిః - పూజా అపిశబ్దార్థః ‖ ౭ ‖ అపీతి ‖ ఇహ అస్మదాశ్రమే - ఆగతః మహాతేజాః గురుః - మహాత్మనః రామాత్ - పూజాం అహల్యాలాభరూపాం - అపి ప్రాప్తః ‖ ౮ ‖ అపీతి ‖ శాంతేన కోపరహితేన - మనసోపలక్షితో గురుః - ఇహ అస్మదాశ్రమే - ఆగతేన ప్రయతేన మనస్సక్తిరూపయత్నవతా - రామేణ - అభివాదితః కిం ‖ ౯ ‖ తచ్ఛ్రుత్వేతి ‖ ౧౦ ‖ నేతి ‖ నాతిక్రాంతం మయా న మయాతిక్రమేణ కృతః - సమయే యత్కర్తవ్యం తత్కృతం - తదేవాహ సంగతేతి - నాతిక్రాంతమిత్యస్య వివరణం యత్కర్తవ్యమితి - తస్య వివరణం సంగతేతి - భార్గవేణ జమదగ్నినా - రేణుకా పరశురామమాతేవేతి భావః ‖ ౧౧ ‖ తదితి ‖ ౧౨ ‖ స్వాగతమితి ‖ దిష్ట్యా దైవయోగేన ‖

౧౩ ॥ విశ్వామిత్రం స్తౌతి అచిన్త్యేత్యాది ॥ తపసా బ్రహ్మర్షిః తపసా ప్రాప్తబ్రహ్మర్షిభావః - పరమాం గతిం తపఃపరమహత్త్వప్రదం - వేత్సీత్యత్ర కాకురనుసన్ధేయా ॥ ౧౪ ॥ ఏతదేవాహ నాస్తీతి ॥ ధన్యత్వే హేతుర్గోప్తేతి - యేన కుశికపుత్రేణ ॥ ౧౫ ॥ శ్రూయతామితి ॥ బలం తపోబలం - యథా యాదృశం - వృత్తం చరితం చ - యథా యాదృశం - యథాతత్త్వం - మే మత్తః శృణు ॥ ౧౬ ॥ రాజేతి ॥ ౧౭ ॥ కస్య రాజ్ఞః పుత్ర ఇత్యత్రాహ ప్రజాపతీత్యాది శ్లోకత్రయం ॥ పాలయామాసేత్యస్య వివరణం బహ్వీతి ॥ ౨౦ ॥ కదాచిదిత్యాద్యష్టౌ శ్లోకాః ॥ వరూథినీం చతురఙ్గబలం - యోజయిత్వా ఉపస్థాప్య - ప్రశాన్తత్వవిశేషణాయ పునర్హరిణోపాదానం - అబ్భక్షైః ఆప్మాత్రభక్షైః - దాన్తైః నియతమనస్కైః - వాలఖిల్యాః బ్రహ్మణో వాలజా ఋషయః - వైఖానసాః తన్నఖజాః - యే నఖాస్తే వైఖానసాః - యే వాలాస్తే వాలఖిల్యాః ఇతి శ్రుతేః । వసిష్ఠాశ్రమవైభవవర్ణనమేవంభూతేనాపి సంమానితో విశ్వామిత్ర ఇతి వసిష్ఠవైభవకథనార్థం ॥ ౨౮ ॥ ఇతి

౧౩ ॥ అచిన్త్యకర్మా తపసా బ్రహ్మర్షిరతులప్రభః । విశ్వామిత్రో మహాతేజా వేత్స్యేనం పరమాం గతిమ్ ॥ ౧౪ ॥ నాస్తి ధన్యతరో రామ త్వత్తోఽన్యో భువి కశ్చన । గోప్తా కుశికపుత్రస్తే యేన తప్తం మహత్తపః ॥ ౧౫ ॥ శ్రూయతాం చాభిధాస్యామి కౌశికస్య మహాత్మనః । యథాబలం యథావృత్తం తన్మే నిగదతః శృణు ॥ ౧౬ ॥ రాజాభూదేష ధర్మాత్మా దీర్ఘకాలమరిందమః । ధర్మజ్ఞః కృతవిద్యశ్చ ప్రజానాం చ హితే రతః ॥ ౧౭ ॥ ప్రజాపతిసుతస్త్వాసీత్కుశో నామ మహీపతిః । కుశస్య పుత్రో బలవాన్కుశనాభః సుధార్మికః ॥ ❖ ॥ కుశనాభసుతస్త్వాసీద్గాధిరిత్యేవ విశ్రుతః । గాధేః పుత్రో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః ॥ ❖ ॥ విశ్వామిత్రో మహాతేజాః పాలయామాస మేదినీమ్ । బహువర్షసహస్రాణి రాజా రాజ్యమకారయత్ ॥ ౨౦ ॥ కదాచిత్తు మహాతేజా యోజయిత్వా వరూథినీమ్ । అక్షౌహిణీపరివృతః పరిచక్రామ మేదినీమ్ ॥ ❖ ॥ నగరాణి సరాష్ట్రాణి సరితశ్చ తథా గిరీన్ । ఆశ్రమాన్క్రమశో రామ విచరన్నాజగామ హ ॥ ❖ ॥ వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం నానావృక్షసమాకులమ్ । నానామృగగణాకీర్ణం సిద్ధచారణసేవితమ్ ॥ ❖ ॥ దేవదానవగన్ధర్వైః కిన్నరైరుపశోభితమ్ । ప్రశాన్తహరిణాకీర్ణం ద్విజసంఘనిషేవితమ్ ॥ ❖ ॥ బ్రహ్మర్షిగణసంకీర్ణం దేవర్షిగణసేవితమ్ । తపశ్చరణసంసిద్ధైరగ్నికల్పైర్మహాత్మభిః ॥ ❖ ॥ అబ్భక్షైర్వాయుభక్షైశ్చ శీర్ణపర్ణాశనైస్తథా । ఫలమూలాశనైర్దాన్తైర్జితరోషైర్జితేన్ద్రియైః ॥ ❖ ॥ ఋషిభిర్వాలఖిల్యైశ్చ జపహోమపరాయణైః । అన్యైర్వైఖానసైశ్చైవ సమన్తాదుపశోభితమ్ ॥ ❖ ॥ వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం బ్రహ్మలోకమివాపరమ్ । దదర్శ జయతాం శ్రేష్ఠో విశ్వామిత్రో మహాబలః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాణ్డే ఏకపఞ్చాశస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖

స దృష్ట్వా పరమప్రీతో విశ్వామిత్రో మహాబలః । ప్రణతో వినయాద్వీరో వసిష్ఠం జపతాం వరమ్ ॥ ౧ ॥ స్వాగతం తవ చేత్యుక్తో వసిష్ఠేన మహాత్మనా । ఆసనం చాస్య భగవాన్వసిష్ఠో వ్యాదిదేశ హ ॥ ౨ ॥ ఉపవిష్టాయ చ తదా విశ్వామిత్రాయ ధీమతే । యథాన్యాయం మునివరః ఫలమూలాన్యుపాహరత్ ॥ ❖ ॥ ప్రతిగృహ్య తు తాం పూజాం వసిష్ఠాద్రాజసత్తమః । తపోఽగ్నిహోత్రశిష్యేషు కుశలం పర్యపృచ్ఛత ॥ ❖ ॥ విశ్వామిత్రో మహాతేజా వనస్పతిగణే తథా । సర్వత్ర కుశలం చాహ వసిష్ఠో రాజసత్తమమ్ ॥ ❖ ॥ సుఖోపవిష్టం రాజానం విశ్వామిత్రం మహాతపాః । పప్రచ్ఛ జపతాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో బ్రహ్మణస్సుతః ॥ ౬ ॥ కచ్చిత్తే కుశలం రాజన్కచ్చిద్ధర్మేణ రఞ్జయన్ । ప్రజాః పాలయసే వీర రాజవృత్తేన ధార్మిక ॥ ❖ ॥ కచ్చిత్తే సంభృతా భృత్యాః కచ్చిత్తిష్ఠన్తి శాసనే । కచ్చిత్తే విజితాస్సర్వే రిపవో రిపుసూదన ॥ ❖ ॥ కచ్చిద్బలే చ కోశే చ మిత్రేషు చ పరన్తప । కుశలం తే నరవ్యాఘ్ర పుత్రపౌత్రే తవానఘ ॥ ౯ ॥ సర్వత్ర కుశలం రాజా వసి

శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమఞ్జీరాఖ్యానే - బాలకాణ్డవ్యాఖ్యానే - ఏకపఞ్చాశస్సర్గః ॥

విశ్వామిత్రసంమానం ద్విపఞ్చాశే - స దృష్ట్వేత్యాది ॥ వసిష్ఠం దృష్ట్వా - ప్రణతః ప్రణామ ॥ ౧ ॥ స్వాగతమితి ॥ ఉక్తం ఊచే - వ్యాదిదేశ - దాపయామాసేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ ఉపవిష్టాయేత్యాది చత్వారః ॥ ఫలమూలమితి - జాతిరప్రాణినామిత్యేకవత్త్వం - రాజసత్తమం - ప్రతీతి శేషః ॥ ౬ ॥ కచ్చిదిత్యాది త్రయం ॥ కచ్చిదితి కామప్రవేదనేఽవ్యయం - కచ్చిత్కామప్రవేదన ఇత్యమరః । తవ కుశలం మమేప్సితమిత్యముమర్థం ద్యోతయతి - రాజవృత్తేన చతుర్విధేనోపలక్షితః - యథాహుః - న్యాయ్యేనార్జనమర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా । సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధమితి ॥ సంభృతాః పోషితాః - తిష్ఠన్తీతి శేషః - బలే చతురఙ్గబలే - కోశే అర్థసమూహే - పుత్రపౌత్రే ఇతి - గవాశ్వప్రభృతిత్వాదేకవత్త్వం ॥ ౯ ॥ సర్వత్రేతి ॥ సర్వత్ర - వసిష్ఠపృష్టసర్వవిషయ ఇత్యర్థః - వసిష్ఠం ధసకం ॥

తీర్థీయం ॥ వసిష్ఠంవినయాన్విత ఇతితువసిష్ఠమతిశయేనబహుమంతం - తపోధనసమృద్ధమితియావత్ - యద్వా - వసిష్ఠశబ్దోవసిష్ఠవచనః ॥ ౧౦ ॥ కృత్వేతి ॥ తాఃకథాః అన్యోన్యకుశలప్రశ్నోత్తరరూపాః - ప్రీయేతాం అప్రీణయతాం ॥ ౧౧ ॥ తతఇత్యాదిశ్లోకత్రయం ॥ ప్రహసన్నివ - ప్రసన్నముఖ ఇత్యర్థః - సంప్రతీచ్ఛ ప్రతిగృహాణ - ఉద్యతాంచికీర్షితాం ॥ ౧౪ ॥ ఏవమితి శ్లోకత్రయం ॥ ప్రియవాక్యేన అతిథ్యంకరిష్యామిత్యనేనవచనేన - ఆతిథ్యంకృతం - తవాశ్రమేయద్విద్యతే తేనఫలమూలేనసుపూజిత ఇత్యన్వయః - పూజార్హేణ - త్వయేతిశేషః - మైత్రేణస్నేహయుక్తేన - చక్షుషేక్షస్వ - మత్వాశిక్షయాజంతం ॥ ౧౭ ॥ ఏవంబ్రువంతమితిద్వే ॥ పునన్యమంత్రయత్ భోజనాదరం ప్రార్థనమకరోత్ - పునఃపునరిత్యత్రన్యమంత్రయతేత్యనుషజ్యతే - బహుశః ప్రత్యుత్తరేపపుని పునన్యమంత్రయతేత్యర్థః - గాధేయః గాధిపుత్రః - బాఢమిత్యస్యైవవివరణంయథేతి ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ కల్మాషంచిత్రవర్ణాం - శబలామితియావత్ - చిత్రకిర్మీరకల్మాషేత్యమరః ॥ ౨౦ ॥ ఏహీతిసార్ధశ్లోకం ॥ సబలస్యాస్యరాజర్షే - స్సత్కారంకర్తుంవ్యవసితోస్మి - సంవిదత్స్వ తదుపయోగివస్తుజాలంసంపాదయ ॥ ౨౧ ॥ యస్యేతి ॥ షడ్రసేషుయస్యయస్య - అభిపూజితం - అభిమతం - తత్సర్వం యథాకామం మమకృతే అభివర్ష

ష్ఠంప్రత్యుదాహరత్ । విశ్వామిత్రోమహాతేజావసిష్ఠంవినయాన్వితః ॥ ౧౦ ॥ కృత్వోభౌసుచిరంకాలం ధర్మిష్ఠౌతాఃకథాశ్శుభాః । ముదాపరమయాయుక్తౌప్రీయేతాంతౌపరస్పరమ్ ॥ ౧౧ ॥ తతోవసిష్ఠోభగవాన్కథాంతేరఘునందన । విశ్వామిత్రమిదంవాక్యమువాచప్రహసన్నివ ॥ ❈ ॥ ఆతిథ్యంకర్తుమిచ్ఛామి బలస్యాస్యమహాబల । తవచైవాప్రమేయస్యయథార్హంసంప్రతీచ్ఛమే ॥ ❈ ॥ సత్క్రియాంతుభవానేతాంప్రతీచ్ఛతుమయోద్యతామ్ । రాజంస్త్వమతిథిశ్రేష్ఠఃపూజనీయఃప్రయత్నతః ॥ ౧౪ ॥ ఏవముక్తోవసిష్ఠేనవిశ్వామిత్రోమహామతిః । కృతమిత్యబ్రవీద్రాజాప్రియవాక్యేనమేత్వయా ॥ ❈ ॥ ఫలమూలేనభగవన్విద్యతేయత్తవాశ్రమే । పాద్యేనాచమనీయేనభగవద్దర్శనేనచ ॥ ❈ ॥ సర్వథాచ మహాప్రాజ్ఞపూజార్హేణసుపూజితః । గమిష్యామినమస్తేస్తుమైత్రేణేక్షస్వచక్షుషా ॥ ౧౭ ॥ ఏవం బ్రువంతంరాజానంవసిష్ఠఃపునరేవహి । న్యమంత్రయతధర్మాత్మాపునఃపునరుదారధీః ॥ ❈ ॥ బాఢమిత్యేవగాధేయోవసిష్ఠంప్రత్యువాచహ । యథాప్రియంభగవతస్తథాస్తుమునిపుంగవ ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్తో మహాతేజావసిష్ఠోజపతాంవరః । ఆజుహావతతఃప్రీతఃకల్మాషీంధూతకల్మషః ॥ ౨౦ ॥ ఏహ్యేహిశబలేక్షిప్రంశృణుచాపివచోమమ । సబలస్యాస్యరాజర్షేఃకర్తుంవ్యవసితోస్మ్యహమ్ ॥ ❈ ॥ భోజనేన మహార్హేణసత్కారంసంవిధత్స్వమే ॥ ౨౧ ॥ యస్యయస్యయథాకామంషడ్రసేష్వభిపూజితమ్ ॥ ❈ ॥ తత్సర్వంకామధుక్క్షిప్రమభివర్షకృతేమమ ॥ ౨౨ ॥ రసేనాన్నేనపానేనలేహ్యచోష్యేణసంయుతమ్ ॥ ❈ ॥ అన్నానాంనిచయంసర్వంసృజస్వశబలేత్వర ॥ ౨౩ ॥ ఇతిశ్రీమద్బాలకాండేద్విపంచాశస్సర్గః ॥ ❈ ❈

ఏవముక్తావసిష్ఠేనశబలాశత్రుసూదన । విదధేకామధుక్కామాన్యస్యయస్యయథేప్సితమ్ ॥ ౧ ॥ ఇక్షూన్మధూంస్తథాలాజాన్మైరేయాంశ్చవరాసవాన్ । పానానిచమహార్హాణిభక్ష్యాంశ్చోచ్చావచాంస్తథా ॥ ౨ ॥ ఉష్ణాఢ్యస్యోదనస్యాత్రరాశయఃపర్వతోపమాః । మృష్టాన్నానిచసూపాంశ్చదధికుల్యాస్తథైవచ ॥ ౩ ॥ నానాస్వాదురసానాంచషాడబానాంతథైవచ । భాజనానిసుపూర్ణానిగౌడానిచ

త్యన్వయః - అర్థేకృతేచతాదర్థ్యేనిపాతద్వయమవ్యయమితినిఘంటుః ॥ ౨౨ ॥ రసేనేతి ॥ రసేనరసాయనభేదేన - అన్నేన - భక్ష్యేణశష్కులీలాజాదినా - పానేనపేయేనపానకరసాదినా - లేహ్యచోష్యేణ - లేహ్యేణజిహ్వాస్వాద్యేనషడ్రసినా - చోష్యేణఅధరపుటగ్రాహ్యేణదధ్యాదినాచ - సమన్వితం - సమాహారద్వంద్వోవిభాషయైకవద్భవతీత్యేకవద్భావః - అన్నానాంశాల్యన్నాదీనాం - నిచయంరాశిం - అనేనభక్ష్యభోజ్యలేహ్యచోష్యపేయఖాద్యరూపషడ్విధాభ్యవహారాదర్శితాః ॥ ౨౩ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపంచాశస్సర్గః ॥ ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

కామధేనుప్రార్థనం త్రిపంచాశే - ఏవముక్తేత్యాది ॥ యస్యయస్యయథేప్సితం - తథా - కామాన్ కాంక్షితాన్ - విదధే ॥ ౧ ॥ ఉక్తమేవప్రపంచయతి ఇక్షూనిత్యాది ॥ మధూనితిపుల్లింగత్వమార్షం - మైరేయాః మద్యవిశేషాః - మైరేయాఖ్యానిత్యర్థః - మైరేయమాసవోధాత్రీధాతకీగుడవారిభిరితివైజయంతీ । అత్రకృతమితిశేషః - పానానిపానకాదీని - భక్ష్యాన్ అపూపవిశేషాన్ - ఉచ్చావచాన్ నానాప్రకారాన్ - ఉచ్చావచంనైకభేదమిత్యమరః । విదధ ఇత్యనుషజ్యతే ॥ ౨ ॥ ఉష్ణేతి ॥ ఆసన్నితిశేషః - మృష్టాన్నానిఇష్టాన్నాని - స్వాదనభేదా ఇతియావత్ ॥ ౩ ॥ నానేతి ॥ నానావిధాః స్వాదవోరుచ్యారసామాధుర్యాదయోయేషాంతేషాం - షాడబాఃషడ్రసవికృతా

భక్ష్యవిశేషాః - శైషికోఽణ్ - తేషాం పూర్ణాని - తైః పూర్ణానీత్యర్థః - పూరణగుణేత్యాదినా తృతీయార్థే షష్ఠీ - [illegible] రా - అత్ర ప్యాసన్నితి శేషః ॥ ౪ ॥ సర్వమితి ॥ సర్వమేవ హృష్టపుష్టజనాయుతం విశ్వామిత్రబలం సర్వం [illegible] ॥ ౫ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ హృష్టః ఆంతరేణ - పుష్టః భోజనాదినా ॥ ౬ ॥ సామాత్య ఇతి ॥ అమాత్యాః కర్మసచివాః - మంత్రిణః మంత్రసహాయాః ॥ ౭ ॥ పూజిత ఇతి ॥ పూజార్హేణ - అస్మదాదిభిరితి శేషః - పూజనం బహూకృతం - సుసత్కృతః అతిథ్యేన సత్కృతః ॥ ౮ ॥ గవామితి ॥ శతసహస్రేణ నిష్క్రయభూతేన - అర్థం ॥ ౯ ॥ రత్నం హీతి ॥ హియస్మాత్ ఏతత్ - రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠం - గోష్వపి స్వజాతిశ్రేష్ఠే పి రత్నమితి కోశః । యతం పార్థివో రత్నహారీ - తస్మాత్ - ధర్మతః న్యాయతః - మమైషా - మే దేహీత్యన్వయః ॥ ౧౦ ॥ ఏవమిత్యాదిషట్ ॥ పరిత్యాగం విశ్లేషం - ప్రాప్తుం నార్హా - ఆత్మవతః మనస్వినః - కీర్తిరివ - మహ్యం మమ - శబళా - శాశ్వతీ నిత్యసంబంధా - హవ్యం దేవతార్పణం - కవ్యం పితృతర్పణం - ప్రాణయాత్రా ప్రాణాగ్నిహోత్రం - అగ్నిహోత్రం సాయం ప్రాతః కర్తవ్యో హోమః - [illegible] బలి భూతబలి - హోమః దర్శపూర్ణమాసాది - ఏతత్సర్వం - అస్యామాయత్తం ఏతదధీనం - స్వాహాకారః స్వాహేతి మంత్రః - వషట్కారః

సహస్రశః ॥ ౪ ॥ సర్వమాసీత్సుసంతుష్టం హృష్టపుష్టజనాయుతమ్ । విశ్వామిత్రబలం రామ వసిష్ఠేనాభితర్పితమ్ ॥ ౫ ॥ విశ్వామిత్రోఽపి రాజర్షిర్హృష్టః పుష్టస్తదాభవత్ । సాంతఃపురవరో రాజా సబ్రాహ్మణపురోహితః ॥ ౬ ॥ సామాత్యో మంత్రిసహితస్సభృత్యః పూజితస్తదా । యుక్తః పరమహర్షేణ వసిష్ఠమిదమబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ పూజితోఽహం త్వయా బ్రహ్మన్ పూజార్హేణ సుసత్కృతః । శ్రూయతామభిధాస్యామి వాక్యం వాక్యవిశారద ॥ ౮ ॥ గవాం శతసహస్రేణ దీయతాం శబలా మమ ॥ ౯ ॥ రత్నం హి భగవన్నేతద్రత్నహారీ చ పార్థివః ॥ ❖ ॥ తస్మాన్మే శబలాం దేహి మమైషా ధర్మతో ద్విజ ॥ ౧౦ ॥ ఏవముక్తస్తు భగవాన్ వసిష్ఠో మునిసత్తమః ॥ ❖ ॥ విశ్వామిత్రేణ ధర్మాత్మా ప్రత్యువాచ మహీపతిమ్ । నాహం శతసహస్రేణ నాపి కోటిశతైర్గవామ్ ॥ ❖ ॥ రాజన్ దాస్యామి శబలాం రాశిభీ రజతస్య వా । న పరిత్యాగమర్హేయం మత్సకాశాదరిందమ ॥ ❖ ॥ శాశ్వతీ శబలా మహ్యం కీర్తిరాత్మవతో యథా । అస్యాం హవ్యం చ కవ్యం చ ప్రాణయాత్రా తథైవ చ ॥ ❖ ॥ ఆయత్తమగ్నిహోత్రం చ బలిర్హోమస్తథైవ చ । స్వాహాకారవషట్కారౌ విద్యాశ్చ వివిధాస్తథా ॥ ❖ ॥ ఆయత్తమత్ర రాజర్షే సర్వమేతన్న సంశయ । సర్వస్వమేతత్సత్యేన మమ తుష్టికరీ సదా ॥ ❖ ॥ కారణైర్బహుభీ రాజన్ న దాస్యే శబలాం తవ ॥ ౧౫ ॥ వసిష్ఠేనైవముక్తస్తు విశ్వామిత్రోఽబ్రవీత్తతః ॥ ❖ ॥ సంరబ్ధతరమత్యర్థం వాక్యం వాక్యవిశారదః ॥ ౧౬ ॥ హైరణ్యకక్ష్యాగ్రైవేయాన్ సువర్ణాంకుశభూషితాన్ ॥ ❖ ॥ దదామి కుంజరాణాం తే సహస్రాణి చతుర్దశ ॥ ౧౭ ॥ హైరణ్యానాం రథానాం తే శ్వేతాశ్వానాం చతుర్యుజామ్ ॥ ❖ ॥ దదామి తే శతాన్యష్టౌ కింకిణీకవిభూషితాన్ ॥ ౧౮ ॥ హయానాం దేశజాతానాం కులజానాం మహౌజసామ్ ॥ ❖ ॥ సహస్రమేకం దశ చ దదామి తవ సువ్రత ॥ ౧౯ ॥ నానావర్ణవిభక్తానాం వయస్స్థానాం తథైవ చ ॥ ❖ ॥ దదామ్యేకాం గవాం కోటిం శబలా దీయతాం మమ ॥ ౨౦ ॥ యావదిచ్ఛసి రత్నం వా హిరణ్యం వా ద్విజోత్తమ ॥ ❖ ॥ తావద్దదామి తత్సర్వం శబలా దీయతాం మమ ॥ ౨౧ ॥ ఏవముక్తస్తు భగవాన్ విశ్వామిత్రేణ ధీమతా ॥ ❖ ॥ న దాస్యామీతి శబలాం ప్రాహ రాజన్ కథంచన ॥ ౨౨ ॥ ఏతదేవ హి మే రత్నమేతదేవ హి మే ధనమ్ ॥ ❖ ॥ ఏతదేవ హి సర్వస్వమేతదేవ హి జీవితమ్ । దర్శశ్చ పౌర్ణమాసశ్చ యజ్ఞాశ్చైవాప్తదక్షిణాః ॥ ❖ ॥ ఏతదేవ హి మే రాజన్ వివిధాశ్చ క్రియాస్తథా । అదో

వషడితి మంత్రః - వివిధా విద్యా వేదాద్యాశ్చాస్యామాయత్తాః - ఏతత్పయ ఆదిప్రాశనేన [illegible] తత్సద్దేః ప్రాణత్వప్తేః [illegible] - [illegible] త్తదేకమూలత్వం - అత్రార్థే న సంశయః - సత్యేన వదామీత్యర్థః - కారణైః ఉక్తైరనుక్తైశ్చ ॥ ౧౫ ॥ వసిష్ఠేనేతి ॥ సంరబ్ధతరం అత్యంతాభినివేశయుక్తం ॥ ౧౬ ॥ హైరణ్యేతి ॥ హైరణ్యాని హిరణ్మయాని కక్ష్యాగ్రైవేయాణి యేషాం తే - కక్ష్యా మధ్యబంధనార్థా రజ్జుః - కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే ఇత్యమరః । గ్రైవేయాః గ్రీవాబంధనరజ్జవః - గ్రీవాభ్యో ఢఞ్ చేతి ఢఞ్ - సహస్రశబ్దస్య పుల్లింగవిశేషణమార్షం ॥ ౧౭ ॥ హైరణ్యానామితి ॥ చతుర్యుజాం చతుర్భిరశ్వైర్యుక్తానాం - గంధకత్వాత్స్వరూపసః - సంఖ్యానియమపరత్వాన్న పునరుక్తిః - కింకిణీకైర్విభూషితాన్ ॥ ౧౮ ॥ హయానామితి ॥ దేశాః కాంభోజబాహ్లీకాదయః - కులజాతానాం గంధర్వకులజాతానాం - గంధర్వకులజాతస్త్వమితి పురాణవచనాత్ ॥ ౧౯ ॥ నానేతి ॥ నానావర్ణైః - విభక్తానాం భిన్నానాం - వయస్స్థానాం ॥ ౨౦ ॥ యావదితి ॥ యావత్ప్రమాణమిచ్ఛసి తావత్ప్రమాణం సర్వం దదామి ॥ ౨౧ ॥ ఏవమితి ॥ హే [illegible] శబలాం న దాస్యామీత్యన్వయః ॥ ౨౨ ॥ ఏతదిత్యాదిత్రయం ॥ అదో మాలాః ఏతన్మూలాః - ప్రలాపేన - భవత ఇతి శేషః - కామాః

క్రోష్టుం శబలమస్యా ఇతి కామధోహనీం - సుహృజ్ఞాతా వితీర్ణేనేతి ‖ ౨౫½ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః ‖ ✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤

అథ బలాత్కారకృతవసిష్ఠప్రహితకామధేనోర్విశ్వామిత్రనిగ్రహస్తు పంచాశే - కామధేనుమిత్యాది * దశకమ్ ‖ హ్రియేయం - కర్మణి సంప్రశ్నే లిఙ్ - కథమపహ్రియేయమిత్యర్థః - భృశదుఃఖితా భృశం దుఃఖితా - వృత్తివిషయే మకారలోపాభ్రశమాదియాం తావ్యయస్యేష్యతే ‖ ౪ ‖ ౫ ‖ క్రోశంతీ ఆర్తస్వరం కుర్వంతీ ‖ ౬ ‖ రాజభృతాః రాజభటాః - త్వత్సకాశతః త్వత్సమీపతః ‖ ౭ ‖ మత్తః మత్సకాశాత్ - మహ్యం మమ - తర్హి తపోబలేన కిమితి న దండ్యతే తత్రాహ రాజా త్వద్య విశేష ఇతి - రాజా తపోబలేన న దండ్య ఇత్యర్థః ‖

మూలాః క్రియాస్సర్వా మమ రాజన్న సంశయః ‖ ✤ ‖ బహునా కిం ప్రలాపేన న దాస్యే కామదోహినీమ్ ‖ ౨౫½ ‖ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః ‖ ✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤

కామధేనుం వసిష్ఠోఽపి యదా న త్యజతే మునిః । తదాస్య శబలాం రామ విశ్వామిత్రోఽన్వకర్షత ‖ ౧ నీయమానా తు శబలా రామ రాజ్ఞా మహాత్మనా । దుఃఖితా చింతయామాస రుదంతీ శోకకర్శితా ‖ ✤ పరిత్యక్తా వసిష్ఠేన కిమహం సుమహాత్మనా । యాహం రాజభృత్యైర్దీనా హ్రియేయం భృశదుఃఖితా ‖ ✤ ‖ కిం మయాపకృతం తస్య మహర్షేర్భావితాత్మనః । యన్మామనాగసం భక్తామిష్టాం త్యజతి ధార్మికః ‖ ౪ ‖ నిర్ధూయ తాంస్తదా భృత్యాన్ శతశశ్శత్రుసూదన । జగామానిలవేగేన పాదమూలం మహాత్మనః ‖ ౫ ‖ శబలా సా రుదంతీ చ క్రోశంతీ చేదమబ్రవీత్ । వసిష్ఠస్యాగ్రతస్స్థిత్వా మేఘదుందుభిరావణీ ‖ ౬ ‖ భగవన్ కిం పరిత్యక్తా త్వయాహం బ్రహ్మణస్సుత । యస్మాద్రాజభృతా మాం హి నయంతే త్వత్సకాశతః ‖ ౭ ‖ ఏవముక్తస్తు బ్రహ్మర్షిరిదం వచనమబ్రవీత్ । శోకసంతప్తహృదయాం స్వసారమివ దుఃఖితామ్ ‖ ✤ ‖ న త్వాం త్యజామి శబలే నాపి మేఽపకృతం త్వయా । ఏష త్వాం నయతే రాజా బలాన్మత్తో మహాబలః ‖ ✤ ‖ న హి తుల్యం బలం మహ్యం రాజా త్వద్య విశేషతః । బలీ రాజా క్షత్రియశ్చ పృథివ్యాః పతిరేవ చ ‖ ౧౦ ‖ ఇయమక్షౌహిణీ పూర్ణా సవాజిరథసంకులా । హస్తిధ్వజసమాకీర్ణా తేనాసౌ బలవత్తరః ‖ ✤ ‖ ఏవముక్తా వసిష్ఠేన ప్రత్యువాచ వినీతవత్ । వచనం వచనజ్ఞా సా బ్రహ్మర్షిమమితప్రభమ్ ‖ ✤ ‖ న బలం క్షత్రియస్యాహుర్బ్రాహ్మణో బలవత్తరః । బ్రహ్మన్ బ్రహ్మబలం దివ్యం క్షాత్రాత్తు బలవత్తరమ్ ‖ ✤ ‖ అప్రమేయబలం తుభ్యం న త్వయా బలవత్తరః । విశ్వామిత్రో మహావీర్యస్తేజస్తవ దురాసదమ్ ‖ ✤ ‖ నియుంక్ష్వ మాం మహాభాగ త్వద్బ్రహ్మబలసంభృతామ్ । తస్య దర్పం బలం యత్తన్నాశయామి దురాత్మనః ‖ ౧౫ ‖ ఇత్యుక్తస్తు తయా రామ వసిష్ఠస్సుమహాయశాః । సృజస్వేతి తదోవాచ బలం పరబలారుజమ్ ‖ ౧౬ ‖ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సురభిస్సాసృజత్తదా ‖ ౧౬½ ‖ తస్యా హుంభారవోత్సృష్టాః పహ్లవాశ్శతశో నృప ‖ ✤ ‖ నాశయంతి బలం సర్వం విశ్వామిత్రస్య పశ్యతః ‖ ౧౮½ ‖ బలం భగ్నం తతో దృష్ట్వా రథేనాక్రమ్య కౌశికః ‖ ✤ ‖ స రాజా పరమక్రుద్ధో రోషవిస్ఫారితేక్షణః । పహ్లవాన్నాశయామాస శస్త్రైరుచ్చావచైరపి ‖ ౧౯ ‖ విశ్వామిత్రార్దితాన్ దృష్ట్వా పహ్లవాంఛతశస్తదా । భూయ ఏవాసృజద్ఘోరాంఛకాన్ యవనమిశ్రితాన్ ‖ ౨౦ ‖ తైరాసీత్సంవృతా భూమిశ్శకైర్యవనమిశ్రితైః । ప్రభావద్భిర్మహావీర్యైర్హేమకింజల్కసన్నిభైః ‖ ✤ ‖ దీర్ఘాసిపట్టసధరైర్హేమవర్ణాంబరావృతైః । నిర్దగ్ధం తద్బలం సర్వం ప్రదీప్తైరివ పావకైః ‖ ౨౨ ‖ తతోఽస్త్రాణి మహాతేజా విశ్వామిత్రో ముమోచ హ । తైస్తైర్యవనకాంభోజాః పహ్లవాశ్చాకులీకృతాః ‖ ౨౩ ‖ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చతుఃపంచాశస్సర్గః ‖ ✤✤

౧౦ ‖ ఇయమిత్యాది పంచ ‖ సవాజిరథసంకులా వాజిసహితరథైస్సంకులా - తుభ్యం తవ - త్వయా త్వత్తః - త్వద్బ్రహ్మబలేన త్వన్మంత్రబలేన సంభృతాం సంవర్ధితప్రభావాం ‖ ౧౫ ‖ ఇత్యుక్త ఇత్యాద్యర్ధ ‖ ఆరుజతీతి హినస్తీత్యారుజం - బలం సైన్యం ‖ ౧౬ ‖ ౧౬½ ‖ హుంభారవః పశూనాం హుంభాశబ్దః ఉత్సృష్టాః నిర్మితాః - పహ్లవశకయవనాదిశబ్దా మ్లేచ్ఛజాతివిశేషవచనాః - పశ్యత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ ‖ ౧౮½ ‖ విస్ఫారితం విపులం ‖ ౧౯ ‖ అర్దితాన్ హింసితాన్ ‖ ౨౧ ‖ హేమకింజల్కసన్నిభైః హేమశబ్దశ్చంపకపరః - తస్య కనకాహ్వయత్వాత్ - తత్కేసరతుల్యైరిత్యర్థః - పట్టసః అసివిశేషః ‖ ౨౨ ‖ ౨౩ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుఃపంచాశస్సర్గః ‖ ✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤✤

* దశకమితి సంఖ్యాకరణమధికశ్లోకనివృత్త్యై - ప్రతీకధారణక్లేశనివృత్త్యై చ - న త్వేకాన్వయతాయై - ఏవం తత్ర తత్ర ద్రష్టవ్యం

అథ పునర్దివ్యాస్త్రలాభపూర్వకం విశ్వామిత్రేణ వసిష్ఠాశ్రమసంరోధః పంచపంచాశే - తతస్తానిత్యాది ॥ హే కామధుక్ - యోగతః యోగమహిమ్నా - తిరస్కారిణ్యస్త్ర ప్రసాదాద్యోగశక్తిరస్తీతిజ్ఞేయం ॥ ౧ ॥ * తస్యా ఇత్యాది ॥ చత్వారః - ఊధసః స్తనాత్ - హారీతాః కిరాతజాతివిశేషాః ॥ ౪ ॥ దృష్ట్వేత్యాదిషట్ ॥ వసిష్ఠమభ్యధావత్ - సైన్యనాశవినాశమూలత్వాదితి భావః - జపతాం వరమితి హుంకారేణ నిరాసహేతుః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ముహూర్తేనేతి మాసేనాసువాకాధీత ఇతివదపసర్గే తృతీయా ॥ ౭ ॥ ౯ ॥ నిర్వేగోయుద్ధప్రవృత్తిరహితః - ఉరగ ఇవ - నిశ్శక్తిరితి శేషః - ఉపరక్తః రాహుగ్రస్తః ॥ ౧౦ ॥ నిర్వేదం దుఃఖం ॥ ౧౧ ॥ స ఇత్యాదిచత్వారః ॥ ఏకం - అవశిష్టమితి శేషః - రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం - పృథివీం క్షత్రధర్మేణ పాలయేత్యన్వయః ॥ ౧౩ ॥ దర్శయామాస - ఆత్మానమితి శేషః ॥ ౧౪ ॥

తతస్తానాకులాన్దృష్ట్వా విశ్వామిత్రాస్త్రమోహితాన్ । వసిష్ఠశ్చోదయామాస కామధుక్సృజ యోగతః ॥ ౧ ॥ తస్యా హుంభారవాజ్జాతాః కాంభోజా రవిసన్నిభాః । ఊధసస్త్వథ సంజాతాః పహ్లవాః శస్త్రపాణయః ॥ ❖ ॥ యోనిదేశాచ్చ యవనాశ్శకృద్దేశాచ్ఛకాస్తథా । రోమకూపేషు మ్లేచ్ఛాశ్చ హారీతాస్సకిరాతకాః ॥ ❖ ॥ తైస్తైర్నిషూదితం సర్వం విశ్వామిత్రస్య తత్క్షణాత్ । సపదాతిగజం సాశ్వం సరథం రఘునందన ॥ ౪ ॥ దృష్ట్వా నిషూదితం సైన్యం వసిష్ఠేన మహాత్మనా । విశ్వామిత్రసుతానాం చ శతం నానావిధాయుధమ్ ॥ ❖ ॥ అభ్యధావత్సుసంక్రుద్ధం వసిష్ఠం జపతాం వరమ్ ॥ ౫ ॥ హుంకారేణైవ తాన్సర్వాన్దదాహ భగవానృషిః ॥ ౬ ॥ తే సాశ్వరథపాదాతా వసిష్ఠేన మహాత్మనా । భస్మీకృతా ముహూర్తేన విశ్వామిత్రసుతాస్తదా ॥ ౭ ॥ దృష్ట్వా వినాశితాన్పుత్రాన్బలం చ సుమహాయశాః । సవ్రీడశ్చింతయావిష్టో విశ్వామిత్రోఽభవత్తదా ॥ ౯ ॥ సముద్ర ఇవ నిర్వేగో భగ్నదంష్ట్ర ఇవోరగః । ఉపరక్త ఇవాదిత్యస్సద్యో నిష్ప్రభతాం గతః ॥ ౧౦ ॥ హతపుత్రబలో దీనో లూనపక్ష ఇవ ద్విజః । హతదర్పో హతోత్సాహో నిర్వేదం సమపద్యత ॥ ౧౧ ॥ స పుత్రమేకం రాజ్యాయ పాలయేతి నియుజ్య చ । పృథివీం క్షత్రధర్మేణ వనమేవాన్వపద్యత ॥ ❖ ॥ స గత్వా హిమవత్పార్శ్వం కిన్నరోరగసేవితమ్ । మహాదేవప్రసాదార్థం తపస్తేపే మహాతపాః ॥ ౧౩ ॥ కేనచిత్త్వథ కాలేన దేవేశో వృషభధ్వజః । దర్శయామాస వరదో విశ్వామిత్రం మహాబలమ్ ॥ ౧౪ ॥ కిమర్థం తప్యసే రాజన్బ్రూహి యత్తే వివక్షితమ్ । వరదోఽస్మి వరో యస్తే కాంక్షితస్సోఽభిధీయతామ్ ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్తస్తు దేవేన విశ్వామిత్రో మహాతపాః । ప్రణిపత్య మహాదేవమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౬ ॥ యది తుష్టో మహాదేవ ధనుర్వేదో మమానఘ । సాంగోపాంగోపనిషదస్సరహస్యః ప్రదీయతామ్ ॥ ❖ ॥ యాని దేవేషు చాస్త్రాణి దానవేషు మహర్షిషు । గంధర్వయక్షరక్షస్సు ప్రతిభాంతు మమానఘ ॥ ❖ ॥ తవ ప్రసాదాద్భవతు దేవదేవ మమేప్సితమ్ ॥ ౧౭ ॥ ఏవమస్త్వితి దేవేశో వాక్యముక్త్వా గతస్తదా ॥ ౧౯ ॥ ప్రాప్య చాస్త్రాణి రాజర్షిర్విశ్వామిత్రో మహాబలః । దర్పేణ మహతా యుక్తో దర్పపూర్ణోఽభవత్తదా ॥ ౨౦ ॥ వివర్ధమానో వీర్యేణ సముద్ర ఇవ పర్వణి । హతమేవ తదా మేనే వసిష్ఠమృషిసత్తమమ్ ॥ ౨౧ ॥ తతో గత్వాశ్రమపదం ముమోచాస్త్రాణి పార్థివః । యైస్తత్తపోవనం సర్వం నిర్దగ్ధం చాస్త్రతేజసా ॥ ౨౨ ॥ ఉదీర్యమాణమస్త్రం తద్విశ్వామిత్రస్య ధీమతః । దృష్ట్వా విప్రద్రుతా భీతా మునయశ్శతశో దిశః ॥ ❖ ॥ వసిష్ఠస్య చ యే శిష్యాస్తథైవ మృగపక్షిణః । విద్రవంతి భయాద్భీతా నానాదిగ్భ్యస్సహస్రశః ॥ ❖ ॥ వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం శూన్యమాసీన్మహాత్మనః । ముహూర్తమివ నిశ్శబ్దమాసీదిరిణసన్నిభమ్ ॥ ❖ ॥ వదతో వై వసిష్ఠస్య మా భైరితి ముహుర్ముహుః । నాశ

౧౫ ॥ ఏవమిత్యాదిచత్వారః ॥ ౧౬ ॥ సాంగోపాంగోపనిషద ఇత్యాకారాంతత్వమార్షం - అంగం సన్నిపత్యోపకారకం - ఉపాంగం ఆరాదుపకారకం - ఉపనిషత్ రహస్యమంత్రః - సరహస్యః ఉపదేశగమ్యార్థసహితః - ప్రతిభాంతు - తానీతి శేషః ॥ ౧౭ ॥ మమేప్సితం - అస్త్వితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ప్రాప్యేత్యాదిసప్త ॥ దర్పపూర్ణ ఇతి క్షత్రియత్వాదిగర్వయుక్తం - విశేషాస్త్రలాభాదిదానీం దర్పపూర్ణోఽభవదిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ యైరస్త్రైః అస్త్రతేజసా స్వతేజసా ॥ ౨౨ ॥ ఉదీర్యమాణం ప్రయుజ్యమానం - భయాత్ భయాద్ధావద్భ్యః - నానాదిగ్భ్య ఇతి వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే చతుర్థీ - నానాదిగ్భ్యః స్వస్వస్థానేభ్య ఇతి వా - ఆశ్రమపదం వనం - శూన్యం నిస్తరుగుల్మం - ఇరిణం ఊషరం - వసిష్ఠేరక్షకే విద్యమానే కుతో విద్రవంతీత్యత్రాహ వదత ఇతి ॥ భావలక్షణే షష్ఠీ - అనాగరేవా

* తస్యా ఇత్యాదిచత్వార ఇతి వ్యాఖ్యానే వర్తమానే బహుషు కోశేషు త్రయ ఏవ శ్లోకాస్సంతి - ధీమద్భిరేకశ్లోకో మృగ్యః

గాధేయం నాశయామి మాభూత్ కిలేతి తతో వసిష్ఠస్య వచనమనాదృత్య ప్రదీప్త ఇతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౬ ॥ ఏవమిత్యాదిత్రయః ॥ ఉక్త్వా - త్వామితి శేషః ॥ ౨౭ ॥ న భవిష్యసే - న శోభిష్యసే ఇత్యర్థః - ఉద్యమ్య - తిష్ఠేతి శేషః ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచపంచాశస్సర్గః ॥

అథ సర్వాస్త్రప్రయోగేపి అపూర్ణమనోరథే క్షత్రవీర్యాత్ బ్రహ్మబలమేవ శ్రేయ ఇత్యాహ షట్పంచాశే - ఏవముక్త ఇత్యాది ॥ తిష్ఠ తిష్ఠేతి - జనవాదోక్తిః ॥ ౧ ॥ బ్రహ్మదండమిత్యాదిత్రయోవింశతిః - బ్రహ్మదండమితి ॥ బ్రహ్మదండం బ్రాహ్మణసాధారణం దండం ॥ ౨ ॥ క్షత్రబంధో క్షత్రియాధమ - తేదర్పం తవ శస్త్రస్య దర్పం చ నాశయామీత్యన్వయః - క్షత్రియపాంసన ఇత్యనంతరం వసిష్ఠోబ్రవీదిత్యధ్యాహా

యాహుస్త్యక్త్వాగాధేయం నీహారమివ భాస్కరః ॥ ౨౬ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా వసిష్ఠో జపతాం వరః । విశ్వామిత్రం తదా వాక్యం సరోషమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౭ ॥ ఆశ్రమం చిరసంవృద్ధం యద్వినాశితవానసి । దురాచారోసి తన్మూఢ తస్మాత్త్వం న భవిష్యసే ॥ ❖ ॥ ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధో దండముద్యమ్య సత్వరః । విధూమమివ కాలాగ్నిం యమదండమివాపరమ్ ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచపంచాశస్సర్గః ॥ ❖

ఏవముక్తో వసిష్ఠేన విశ్వామిత్రో మహాబలః । ఆగ్నేయమస్త్రముత్క్షిప్య తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ బ్రహ్మదండం సముత్క్షిప్య కాలదండమివాపరమ్ । వసిష్ఠో భగవాన్ క్రోధాదిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ క్షత్రబంధో స్థితోస్మ్యేష యద్బలం తద్విదర్శయ । నాశయామ్యద్య తే దర్పం శస్త్రస్య తవ గాధిజ ॥ ❖ ॥ క్వ చ తే క్షత్రియబలం క్వ చ బ్రహ్మబలం మహత్ । పశ్య బ్రహ్మబలం దివ్యం మమ క్షత్రియపాంసన ॥ ౪ ॥ తస్యాస్త్రం గాధిపుత్రస్య ఘోరమాగ్నేయముద్యతమ్ । బ్రహ్మదండేన తచ్ఛాంతమగ్నేర్వేగ ఇవాంభసా ॥ ౫ ॥ వారుణం చైవ రౌద్రం చ ఐంద్రం పాశుపతం తథా । ఐషీకం చాపి చిక్షేప కుపితో గాధినందనః ॥ ౬ ॥ మానవం మోహనం చైవ గాంధర్వం స్వాపనం తథా । జృంభణం మాదనం చైవ సంతాపనవిలాపనే ॥ ❖ ॥ శోషణం దారుణం చైవ వజ్రమస్త్రం సుదుర్జయమ్ । బ్రహ్మపాశం కాలపాశం వారుణం పాశమేవ చ ॥ ❖ ॥ పైనాకాస్త్రం చ దయితం శుష్కార్ద్రే అశనీ ఉభే । దండాస్త్రమథ పైశాచం క్రౌంచమస్త్రం తథైవ చ ॥ ❖ ॥ ధర్మచక్రం కాలచక్రం విష్ణుచక్రం తథైవ చ । వాయవ్యం మథనం చైవ అస్త్రం హయశిరస్తథా ॥ ❖ ॥ శక్తిద్వయం చ చిక్షేప కంకాళం ముసలం తథా । వైద్యాధరం మహాస్త్రం చ కాలాస్త్రమథ దారుణమ్ ॥ ❖ ॥ త్రిశూలమస్త్రం ఘోరం చ కాపాలమథ కంకణమ్ । ఏతాన్యస్త్రాణి చిక్షేప సర్వాణి రఘునందన ॥ ౧౨ ॥ వసిష్ఠే జపతాం శ్రేష్ఠే తదద్భుతమివాభవత్ ॥ ౧౨½ ॥ తాని సర్వాణి దండేన గ్రసతే బ్రహ్మణస్సుతః ॥ ౧౩ ॥ తేషు శాంతేషు బ్రహ్మాస్త్రం క్షిప్తవాన్ గాధినందనః ॥ ౧౩½ ॥ తదస్త్రముద్యతం దృష్ట్వా దేవాస్సాగ్నిపురోగమాః ॥ ❖ ॥ దేవర్షయశ్చ సంభ్రాంతా గంధర్వాస్సమహోరగాః ॥ ౧౪½ ॥ త్రైలోక్యమాసీత్సంత్రస్తం బ్రహ్మాస్త్రే సముదీరితే ॥ ౧౫ ॥ తదప్యస్త్రం మహాఘోరం బ్రాహ్మం బ్రాహ్మేణ తేజసా । వసిష్ఠో గ్రసతే సర్వం బ్రహ్మదండేన రాఘవ ॥ ౧౬ ॥ బ్రహ్మాస్త్రం గ్రసమానస్య వసిష్ఠస్య మహాత్మనః । త్రైలోక్యమోహనం రౌద్రం రూపమాసీత్సుదారుణమ్ ॥ ౧౭ ॥ రోమకూపేషు సర్వేషు వసిష్ఠస్య మహాత్మనః । మరీచ్య ఇవ నిష్పేతురగ్నేర్ధూమాకులార్చిషః ॥ ౧౮ ॥ ప్రాజ్వలద్బ్రహ్మదండశ్చ వసిష్ఠస్య కరోద్యతః । విధూమ ఇవ కాలాగ్నిర్యమదండ ఇవాపరః ॥ ౧౯ ॥ తతోస్తువన్మునిగణా వసిష్ఠం జపతాం వరమ్ । అమోఘం తే బలం బ్రహ్మన్ తేజో ధారయ తేజసా ॥ ❖ ॥ నిగృహీతస్త్వయా

క్షత్రే ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౧౨ ॥ వసిష్ఠే జపతాం శ్రేష్ఠ ఇత్యనేన జపవైభవమిదం గ్రసనమితి ద్యోతితం - తత్ అస్త్రక్షేపణం - అద్భుతమివ అభవత్ కార్యలేశస్యాప్యదర్శనాదితి భావః ॥ ౧౨½ ॥ అద్భుతమేవాహ తానీతి ॥ గ్రసతే అగ్రసత ॥ ౧౩ ॥ ౧౩½ ॥ సంభ్రాంతా - ఇత్యనుషంగ ఇతి శేషః ॥ ౧౪½ ॥ సముదీరితే ప్రయుక్తే ॥ ౧౫ ॥ బ్రాహ్మేణ తేజసా బ్రహ్మవిద్యాభ్యాసజనితతేజసా ఉపబృంహితేన బ్రహ్మదండేనేత్యర్థః - అత్ర గ్రాసక్రియాయాం దండస్యాన్వయః - పుత్రైర్గర్దభీభాగిం వహతీతివత్ అతో న వక్ష్యమాణేన విరోధః ॥ ౧౬ ॥ త్రైలోక్యస్య మోహనం భయోన్మూర్ఛాజనకం - రౌద్రం రసతో భయంకరం - సుదారుణం దుర్దర్శం ॥ ౧౭ ॥ ఏతదేవాహ రోమేతి ॥ ౧౮ ॥ మరీచ్యో విస్ఫులింగాని నిష్పేతురితి యోజనా ॥ ౧౮ ॥ బ్రహ్మదండశ్చ ప్రాజ్వలత్ - పూర్వార్ధం స్త్రగ్రాసేనేతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ తేజః బ్రహ్మ

తేజః - తేజసా మహిమ్నా - వారయ ఉపశమయ ॥ ౨౧ ॥ శమం కోపశాంతిం ॥ ౨౧½ ॥ నికృతః అపకృతః - తిరస్కృత ఇతియావత్ ॥ ౨౨ ॥ ధిగితి ॥ క్షత్రియబలం ధిక్ - నింద్యం బలమిత్యర్థః - ధిగుపర్యాదిష్వితి ద్వితీయా - బ్రహ్మతేజసం బ్రాహ్మణ్యరూపతేజసం - బలం - బలం తదేవ ప్రశస్తమితియావత్ - సర్వాణ్యస్త్రాణి బ్రహ్మాస్త్రభిన్నాని ॥ ౨౩ ॥ బ్రహ్మత్వకారణం బ్రాహ్మణ్యసాధకం - ప్రసన్నేంద్రియమానస - సంన్యక్షత్రియ ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవం క్షత్రబలాత్ బ్రహ్మబలస్య సర్వాస్త్రవైఫల్యదర్శనేన బ్రహ్మబలస్య పరత్వముపపాదితం - అథ పూర్వప్రస్తుత బ్రాహ్మణ్యస్యాత్యంతదుర్లభత్వం దర్శయతి నవభిస్సర్గైః - తత్ర త్రిశంకుశరణాగత్యనుగుణ క్రమత్వం దర్శయతి సప్తపంచాశే - తతస్సంతప్తహృదయ ఇత్యాది ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - మహాత్మనా వసిష్ఠేన - కృతవైరం - అనేనాస్య తపో నాశమూలం దర్శితం - బ్రహ్మవిదపచారో హి సర్వశ్రేయో వినాశకః - దక్షిణాం శరావత్యపేక్షయా - మహిష్యేత్యనేన భావియాజకత్వానుగుణగార్హస్థ్యం దర్శితం - మహత్తపః

బ్రహ్మణా విశ్వామిత్రో వై హతతపాః । ప్రసీద జపతాం శ్రేష్ఠ లోకాస్సంతు గతవ్యథాః ॥ ౨౧ ॥ ఏవముక్తో మహాతేజాశ్శమం చక్రే మహాతపాః ॥ ౨౧½ ॥ విశ్వామిత్రోపి నికృతో వినిశ్వస్యేదమబ్రవీత్ ॥ ౨౨ ॥ ధిగ్బలం క్షత్రియబలం బ్రహ్మతేజో బలం బలమ్ । ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే ॥ ౨౩ ॥ తదేతత్సమవేక్ష్యాహం ప్రసన్నేంద్రియమానసః । తపో మహత్సమాస్థాస్యే యద్వై బ్రహ్మత్వకారణమ్ ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - షట్పంచాశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతస్సంతప్తహృదయస్స్మరన్నిగ్రహమాత్మనః । వినిశ్వస్య వినిశ్వస్య కృతవైరో మహాత్మనా ॥ ❖ ॥ స దక్షిణాం దిశం గత్వా మహిష్యా సహ రాఘవ । తతాప పరమం ఘోరం విశ్వామిత్రో మహత్తపః ॥ ౨ ॥ (ఫలమూలాశనో దాంతశ్చచార సుమహత్తపః) । అథాస్య జజ్ఞిరే పుత్రాస్సత్యధర్మపరాయణాః । హవిష్యందో మధుష్యందో దృఢనేత్రో మహారథః ॥ ౩ ॥ పూర్ణే వర్షసహస్రే తు బ్రహ్మా లోకపితామహః । అబ్రవీన్మధురం వాక్యం విశ్వామిత్రం తపోధనమ్ ॥ ౪ ॥ జితా రాజర్షిలోకాస్తే తపసా కుశికాత్మజ । అనేన తపసా త్వాం తు రాజర్షిరితి విద్మహే ॥ ౫ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా జగామ సహ దైవతైః । త్రివిష్టపం బ్రహ్మలోకం లోకానాం పరమేశ్వరః ॥ ౬ ॥ విశ్వామిత్రోపి తచ్ఛ్రుత్వా హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖః । దుఃఖేన మహతావిష్టస్సమన్యురిదమబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ తపశ్చ సుమహత్తప్తం రాజర్షిరితి మాం విదుః । దేవాస్సర్షిగణాస్సర్వే నాస్తి మన్యే తపఃఫలమ్ ॥ ౮ ॥ ఇతి నిశ్చిత్య మనసా భూయ ఏవ మహాతపాః । తపశ్చచార కాకుత్స్థ పరమం పరమాత్మవాన్ ॥ ౯ ॥ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు సత్యవాదీ జితేంద్రియః । త్రిశంకురితి విఖ్యాత ఇక్ష్వాకుకులవర్ధనః ॥ ౧౦ ॥ తస్య బుద్ధిస్సముత్పన్నా యజేయమితి రాఘవ । గచ్ఛేయం సశరీరేణ దేవానాం పరమాం గతిమ్ ॥ ౧౧ ॥ స వసిష్ఠం సమాహూయ కథయామాస చింతితమ్ । అశక్యమితి చాప్యుక్తో వసిష్ఠేన మహాత్మనా ॥ ౧౨ ॥ ప్రత్యాఖ్యాతో వసిష్ఠేన స యయౌ దక్షిణాం దిశమ్ । తతస్తత్కర్మసిద్ధ్యర్థం పుత్రాంస్తస్య గతో నృపః ॥ ౧౩ ॥ వాసిష్ఠా దీర్ఘతపసస్తపో యత్ర హి తేపిరే । త్రిశంకుస్సుమహాతేజాశ్శతం పర

పరమం యథా తథా తతాపేత్యన్వయః ॥ ౨ ॥ (దీర్ఘేయం ॥ ఘోరం తపస్తతాపేత్యుక్తం - తదేవాహ ఫలమూలాశన ఇతి) । కామక్రోధాది నివృత్తిం దర్శయతి అథేతి ॥ ౩ ॥ అత ఏవ తపసో మందఫలత్వం దర్శయతి పూర్ణ ఇతి ॥ ౪ ॥ జితా ఇతి ॥ విద్మహే - అస్మదాత్మనేపదం ॥ ౫ ॥ ఏవమిత్యాది చత్వారః ॥ బ్రహ్మా బ్రహ్మలోకం జగామ - త్రివిష్టపం దేవా జగ్మురిత్యర్థః ॥ దీర్ఘేయం ॥ త్రివిష్టపమితి ॥ దైవైస్సహ త్రివిష్టపం స్వర్గం గత్వా తేఽపి స్వలోకం గతవానిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ సమన్యుః సదైన్యః - మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః ॥ ౭ ॥ నాస్తి మన్యే తపఃఫలం ఏతన్మాత్రం మత్తపః ఫలం న భవతి - బ్రాహ్మణ్యస్యైవ మమాభిమతత్వాదితి భావః ॥ ౮ ॥ పరమం తపః పూర్వకృతతపసోఽప్యతిశయితం తపః - పరమాత్మవాన్ అతిశయితయత్నవాన్ ॥ ౯ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ విఖ్యాతః - అభూదితి శేషః ॥ ౧౦ ॥ తస్యేతి ॥ సశరీరేణ - ఆత్మనేతి శేషః - పరమాం గతిం - స్వర్గమితియావత్ ॥ ౧౧ ॥ స ఇతి ॥ చింతితం - సశరీరస్వర్గసాధనయజ్ఞకరణమితి శేషః - అశక్యత్వం చ న ఋషీణాం సామర్థ్యాభావాత్ - నాపి తాదృశకర్మవిధానాభావాత్ - సశరీర ఏవ స్వర్గం లోకమేతీతి శ్రుతేః । కింతు త్రిశంకోస్తాదృశస్వర్గప్రాప్త్యనర్హత్వే పూర్వకల్మష తత్ జ్ఞానాదితి మంతవ్యం - ఉక్తః - అభూదితి శేషః ॥ ౧౨ ॥ ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి ॥ తత్కర్మసిద్ధ్యర్థం సశరీరస్వర్గసాధనకర్మసిద్ధ్యర్థం ॥ ౧౩ ॥ వాసిష్ఠా ఇతి సార్ధః ॥ యత్ర తేపిరే - తత్ర గత్వేతి శేషః - శతం వాసిష్ఠానితి

హ్నార్థే-శతమితినిపాతనాత్ సామానాధికరణ్యం ॥ ౧౪½ ॥ స ఇతిసార్ధః ॥ హ్రియా వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యానకృతయా - మహాత్మానస్సుమ హాభాగా ఇతిపృథక్త్వయేన ప్రథమా ॥ ౧౬ ॥ శరణమితి ॥ శరణం రక్షితారం - ఆగతః - శరణం గృహం రక్షిత్రోరితివచనాత్ । రక్షిత్రపే క్షయా ఆగతోహం - శరణ్యాన్ శరణసమర్థాన్ -శరణం ప్రపద్యే-రక్షితృత్వేన ప్రాప్నోమీత్యర్థః యద్వా-శరణాగతం ప్రత్యాఖ్యా తః ఇత్యుత్తరేణాన్వయః - తర్హ్యన్యాచార్య ఏవ గంతవ్య ఇత్యత్రాహ ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి ॥ ౧౭ ॥ కిమర్థం శరణాగతిస్తత్రాహ యిష్టుకా మ ఇతి ॥ యత్ యజ్ఞానుష్ఠానం ॥ ౧౮ ॥ శిరసేతిసార్ధః ॥ బ్రాహ్మణాన్ బ్రహ్మవిదః - సమాహితాః అవహితాః ॥ ౧౯½ ॥ ప్రత్యాఖ్యా త ఇతి ॥ గురుపుత్రాన్ ఋతే అన్యాం - కాంచన గతిం యజనోపాయం - న పశ్యామి ఇత్యన్వయః ॥ ౨౦½ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ పురోధా పురోహి తః వసిష్ఠః ॥ ౨౧½ ॥ తస్మాదిత్యర్ధం ॥ తస్మాత్ వసిష్ఠాత్ - అంతరం పశ్చాత్ - తస్యా రక్షకత్వే భవంత ఏవ రక్షకా ఇతిభావః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తపంచాశస్సర్గః ॥ ❈❈❈❈❈❈❈

గురుత్యాగినాం ఫలం దర్శయత్యష్టపంచాశే - తత స్త్రిశంకోరిత్యాది ॥ క్రోధసమన్వితమితి శతవిశేషణం ॥ ౧ ॥ ప్రత్యాఖ్యా

మభాస్వరమ్ ॥ ❈ ॥ వసిష్ఠపుత్రాన్ దదృశే తప్యమానాన్ యశస్వినః ॥ ౧౪½ ॥ సోభిగమ్య మహాత్మాన స్సర్వానేవ గురోస్సుతాన్ ॥ ❈ ॥ అభివాద్యానుపూర్వ్యేణ హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖః । అబ్రవీత్సు మహాభాగాన్ సర్వానేవ కృతాంజలిః ॥ ౧౬ ॥ శరణం వః ప్రపద్యేహం శరణ్యాన్ శరణాగతః । ప్రత్యాఖ్యా తోస్మి భద్రం వో వసిష్ఠేన మహాత్మనా ॥ ౧౭ ॥ యష్టుకామో మహాయజ్ఞం తదనుజ్ఞాతుమర్హథ । గురుపు త్రానహం సర్వాన్నమస్కృత్య ప్రసాదయే ॥ ౧౮ ॥ శిరసా ప్రణతో యాచే బ్రాహ్మణాంస్తపసి స్థితాన్ । తేమాం భవంతస్సిద్ధ్యర్థం యాజయంతు సమాహితాః ॥ ❈ ॥ సశరీరో యథాహం హి దేవలోకమవాప్ను యామ్ ॥ ౧౯½ ॥ ప్రత్యాఖ్యాతో వసిష్ఠేన గతిమన్యాం తపోధనాః ॥ ❈ ॥ గురుపుత్రానృతే సర్వాన్నాహం పశ్యామి కాంచన ॥ ౨౦½ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం హి సర్వేషాం పురోధాః పరమా గతిః ॥ ❈ ॥ పురోధసస్తు విద్వాం సస్తారయంతి సదా నృపాన్ ॥ ౨౧½ ॥ తస్మాదనంతరం సర్వే భవంతో దైవతం మమ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బా లకాండే - సప్తపంచాశస్సర్గః ॥ ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

తత స్త్రిశంకోర్వచనం శ్రుత్వా క్రోధసమన్వితమ్ । ఋషిపుత్రశతం రామ రాజానమిదమబ్ర వీత్ ॥ ౧ ॥ ప్రత్యాఖ్యాతోసి దుర్బుద్ధే గురుణా సత్యవాదినా । తం కథం సమతిక్రమ్య శాఖాంతరముపేయి వాన్ ॥ ౨ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం హి సర్వేషాం పురోధాః పరమో గురుః । న చాతిక్రమితుం శక్యం వచనం సత్యవాది నః ॥ ౩ ॥ అశక్యమితి చోవాచ వసిష్ఠో భగవానృషిః । తం వయం వై సమాహర్తుం క్రతుం శక్తాః కథం తవ ॥ ౪ ॥ బాలిశస్త్వం నరశ్రేష్ఠ గమ్యతాం స్వపురం పునః । యాజనే భగవాంశ్శక్తస్త్రైలోక్యస్యాపి పార్థివ ॥ ౫ ॥ అవమానం చ తత్కర్తుం తస్య శక్ష్యామహే కథమ్ ॥ ౫½ ॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా క్రోధపర్యా కులాక్షరమ్ ॥ ❈ ॥ స రాజా పునరేవైతానిదం వచనమబ్రవీత్ । ప్రత్యాఖ్యాతోస్మి గురుణా గురుపుత్రై స్తథైవ చ ॥ ❈ ॥ అన్యాం గతిం గమిష్యామి స్వస్తి వోస్తు తపోధనాః ॥ ౬½ ॥ ఋషిపుత్రాస్తు తచ్ఛ్రుత్వా వాక్యం ఘోరాభిసంహితమ్ ॥ ❈ ॥ శేపుః పరమసంక్రుద్ధాశ్చండాలత్వం గమిష్యసి ॥ ౭½ ॥ ఏవముక్త్వా మహాత్మానో వివిశుస్తే స్వమాశ్రమమ్ ॥ ౮ ॥ అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం రాజా చండాలతాం గతః । నీ లవస్త్రధరో నీలః పరుషో ధ్వస్తమూర్ధజః ॥ ❈ ॥ చిత్యమాల్యానులేపశ్చ ఆయసాభరణోభవత్ ॥ ౧౦½ ॥

త ఇతి ॥ శాఖాంతరం ఆశ్రయాంతరం ॥ ౨ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ న శక్యం - త్వయేత్యేకు జేతి శేషః - సత్యవాదినః- తస్యేతి శేషః ॥ ౩ ॥ అశ క్యమితి ॥ యం- క్రతుమితి శేషః ॥ ౪ ॥ బాలిశ ఇతి ॥ బాలిశః మూర్ఖః - మూర్ఖే వైధేయబాలిశా ఇత్యమరః ॥ ౫ ॥ అవమానమిత్యర్ధం ॥ తత్ అసామర్థ్యార్థసాధనరూపం ॥ ౫½ ॥ తేషామితి ద్వౌ ॥ అన్యాం గతిం యాజకాంతరం ॥ ౬½ ॥ ఋషీతి ॥ ఘోరాభిసంహితం - సాక్షాత్కు లగురుం బ్రహ్మపుత్రం వసిష్ఠమతిక్రమ్య పురోహితాంతరాశ్రయణరూపఘోరాభిప్రాయయుక్తమిత్యర్థః - గమిష్యసీత్యనంతరమితిక రణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౭½ ॥ ఏవమిత్యర్ధం ॥ ౮ ॥ అత్ర చండాలత్వం న తత్సాదృశ్యమాత్రం - కింతు క్షత్రియత్వప్రహాణేన చండాలత్వజాతి ప్రాప్తిః - బ్రాహ్మణత్వాదిజాతేః కర్మమూలత్వేన తదపాయే తదపాయాదిత్యాహ అథేత్యాది ॥ సార్ధః-చండాలతాం గతః - నష్టస్వయ ఞ్ఞోపవీతమేఖలః ప్రాపితి ఇత్యర్థః - నీలవస్త్రధరః-కటిస్థపీతాంబరమేవ చండాలాకారం నీలవస్త్రం జాతమిత్యర్థః -నీలః-పూర్వం స్థితరాజతేజ ఏవ నీలవర్ణోభవదిత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - పరుషః రూక్షాంగః - ధ్వస్తమూర్ధజః హ్రస్వకేశః - చిత్య మాల్యానులేపః చితాశ్మశానం తత్ర భవం చిత్యం తాదృశం మాల్యం - అనులేపః చితాభస్మరూపోంగరాగశ్చ యస్య స తథా - ఆయసాభరణః

[illegible]రాభరణః ॥౧౦॥ తమితి ॥ స్పష్టం ॥౧౧॥ ఏక ఇతి ॥ పరమాత్మవాన్ పరమధృతిమాన్ - భూత్వా - దహ్యమాన - దుఃఖేనేతి శేషః - విశ్వామిత్రంవసిష్ఠవైరిణం-జగామ ॥౧౨॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ విఫలీకృతం-వాసిష్ఠవినాశితైహికాముష్మికసాధనమిత్యర్థః ॥౧౩॥ కారుణ్యాదితి ॥ స్వవంశావమాన ప్రకటనేన రామస్య కోపో భవిష్యతీతి సాంత్వయతి భద్రంత ఇతి ॥౧౪॥ కిమితి ॥ చండాలతాంగతః - కేన హేతునేతి శేషః ॥౧౫॥ అథేతి ॥ ఆజ్ఞాయ-శ్రుత్వేత్యర్థః ॥౧౬॥ ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి ॥ తంకామం - యముద్దిశ్య గుర్వాద్యుపాసనం కృతమిత్యర్థః - విపర్యయః విపరీతప్రయోజనో హేతువిశేషః ॥౧౭॥ కస్తైకామ ఇత్యత్రాహ సశరీర ఇతి ॥ సౌమ్యేతి సంబుద్ధిః - దర్శనం బుద్ధిః - తచ్చ ఫలం క్రతుశతఫలం సశరీరస్వర్గః ॥౧౮॥ వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యానమూలం పాపం మయి నాస్తీత్యాశయేనాహ అనృతమితి ॥ యద్వా-యజ్ఞోఽనృతేన క్షరతీతి వచనాత్ క్రతునాశకత్వేనావగతమనృతమపి మయి నాస్తీత్యాహ - మే మయా-క్షత్రధర్మేణ-తత్సాక్షికయేత్యర్థః - కృచ్ఛ్రేష్వపి గతః ఆపద్గతోఽపి-తే-పురత ఇతి శేషః ॥౧౯॥ యజ్ఞైరితి ॥ పూర్వం సశరీరత్వసాధనక్రతుశతముక్తం - అత్ర నిర్వ్యక్తమేతి విధా - యద్వా-పూర్వం క్రతుశతం ఇష్టం-యష్టుముపక్రాంతమిత్యర్థః - తచ్చ నావాప్యతే-

తందృష్ట్వామంత్రిణస్సర్వేత్యక్త్వాచండాలరూపిణమ్ ॥ ❖ ॥ ప్రాద్రవన్సహితారామపౌరాయేఽస్యానుగామినః ॥౧౧॥ ఏకోహిరాజా కాకుత్స్థజగామపరమాత్మవాన్ ॥ ❖ ॥ దహ్యమానోదివారాత్రం విశ్వామిత్రంతపోధనమ్ ॥౧౨॥ విశ్వామిత్రస్తుతందృష్ట్వారాజానంవిఫలీకృతమ్ ॥ ❖ ॥ చండాలరూపిణంరామమునిః కారుణ్యమాగతః ॥౧౩॥ కారుణ్యాత్సమహాతేజావాక్యంపరమధార్మికః ॥ ❖ ॥ ఇదంజగాదభద్రంతేరాజానంఘోరరూపిణమ్ ॥౧౪॥ కిమాగమనకార్యంతేరాజపుత్రమహాబల ॥ ❖ ॥ అయోధ్యాధిపతేవీరశాపాచ్చండాలతాంగతః ॥౧౫॥ అథతద్వాక్యమాజ్ఞాయరాజాచండాలతాంగతః ॥ ❖ ॥ అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యంవాక్యజ్ఞోవాక్యకోవిదమ్ ॥౧౬॥ ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్మిగురుణాగురుపుత్రైస్తథైవచ ॥ ❖ ॥ అనవాప్యైవతంకామంమయాప్రాప్తోవిపర్యయః ॥౧౭॥ సశరీరోదివంయాయామితిమేసౌమ్యదర్శనమ్ ॥ ❖ ॥ మయాచేష్టంక్రతుశతంతచ్చనావాప్యతేఫలమ్ ॥౧౮॥ అనృతంనోక్తపూర్వంమేనచవక్ష్యేకదాచన ॥ ❖ ॥ కృచ్ఛ్రేష్వపిగతస్సౌమ్యక్షత్రధర్మేణతేశపే ॥౧౯॥ యజ్ఞైర్బహువిధైరిష్టంప్రజాధర్మేణపాలితాః ॥ ❖ ॥ గురవశ్చమహాత్మానశ్శీలవృత్తేనతోషితాః ॥౨౦॥ ధర్మేప్రయతమానస్యయజ్ఞంచాహర్తుమిచ్ఛతః ॥ ❖ ॥ పరితోషంనగచ్ఛంతిగురవోమునిపుంగవ ॥౨౧॥ దైవమేవపరంమన్యేపౌరుషంతునిరర్థకమ్ ॥ ❖ ॥ దైవేనాక్రమ్యతేసర్వందైవంహిపరమాగతిః ॥౨౨॥ తస్యమేపరమార్తస్యప్రసాదమభికాంక్షతః ॥ ❖ ॥ కర్తుమర్హసిభద్రంతేదైవోపహతకర్మణః ॥౨౩॥ నాన్యాంగతింగమిష్యామినాన్యశ్శరణమస్తిమే ॥ ❖ ॥ దైవంపురుషకారేణనివర్తయితుమర్హసి ॥౨౪॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టపంచాశస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

ఉక్తవాక్యంతురాజానంకృపయాకుశికాత్మజః ॥ అబ్రవీన్మధురంవాక్యంసాక్షాచ్చండాలరూపిణమ్ ॥౧॥ ఐక్ష్వాకస్వాగతంవత్సజానామిత్వాంసుధార్మికమ్ ॥ శరణంతేభవిష్యామిమాభైషీర్నృపపుంగవ ॥ ❖ ॥ అహమామంత్రయేసర్వాన్మహర్షీన్పుణ్యకర్మణః । యజ్ఞసాహ్యకరాన్రాజన్తతోయక్ష్యసినిర్వృతః ॥ ❖ ॥ గురుశాపకృతంరూపంయదిదంత్వయివర్తతే । అనేనసహరూపేణసశరీరోగమిష్యసి ॥

తాదృశక్రత్వనుష్ఠానమనోరథో నావాప్యత ఇత్యర్థః - శీలవృత్తేన శీలయుక్తవృత్తేన - శీలం సద్గుణః - వృత్తం ఆచారః ॥౨౦॥ ధర్మ ఇతి ॥ ప్రయతమానస్యేతి సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - మమేతి శేషః ॥౨౧॥ దైవమితి ॥ అత ఇత్యుపస్కార్యం - దైవమత్ర ప్రారబ్ధఫలమదృష్టం-పరం శ్రేష్ఠం - పురుషహితాహితప్రాపకమిత్యర్థః - పౌరుషం ఇదానీంతనధర్మానుష్ఠానం - నిరర్థకం-ప్రారబ్ధకర్మతిరస్కారానర్హమిత్యర్థః - ఆక్రమ్యతే అభిభూయతే - పరమాగతిః - ఇతరతిరస్కారేణైహికసుఖదుఃఖాదిప్రాపకమిత్యర్థః ॥౨౨॥ తస్యేతి ॥ ప్రసాదం దైవానుకూల్యం ॥౨౩॥ నేతి ॥ గతిం శరణం - వసిష్ఠేన స్వయమాహూతశ్చేత్ కిం కరిష్యసీత్యత్రాహ నాన్యశ్శరణమస్తీతి ॥ పురుషకారేణ త్వత్ప్రసాదరూపానుకూల్యకరణేన ॥౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశస్సర్గః ॥

జాతిచండాలస్య కదాచిత్తద్భావనివృత్తిరస్తి-నతు కర్మచండాలస్యేత్యాహైకోనషష్టితమే - ఉక్తవాక్యమిత్యాది ॥ సాక్షాచ్చండాలరూపిణం - చండాలచిహ్నధారిత్వేన శాస్త్రగమ్యచండాలభావ ఇత్యర్థః ॥౧॥ ఐక్ష్వాకేత్యాదిచత్వారః ॥ యజ్ఞసాహ్యకరాన్ యజ్ఞసహాయకరాన్ - గమిష్యసి-స్వర్గమితి శేషః - అనేనేత్యనేన ఋషిశాపకృతరూపస్య బ్రహ్మణాప్యవార్యత్వేన జాతిచండాల

తాబావేన మత్తపోమహిమ్నాప్రాప్తం, హాతయజ్ఞేన నశరీరస్స్వర్గం గమిష్యసీతి భావః - వాసప్రాప్తం అనాయాసేన సద్యో లబ్ధం - హేతుమహేతి శ్యస్త్వమితి ॥ ౫ ॥ ఏవమితి సార్ధః ॥ శిష్యాన్ భృత్యాన్ ॥ ౬ ॥ సర్వానితి ॥ ... - శోభనమభ్యుదయానాం ॥ ౭ ॥ యదన్యఇతి ॥ మద్వాక్యబలేన - చోదితః ... యజ్ఞస్యాయాజయతీతి నిందారూపం వా - యద్వాక్యం బ్రూయాత్ - తేనోక్తం తత్సర్వం మఖిలేన మమావేద్యం ॥ ౮ ॥ తస్యేతివో ॥ బ్రహ్మవాదినః శిష్యాః - బ్రహ్మవాదినాం వచనమిత్యన్వయః ॥ ౧౦ ॥ ॥ యదనాదరవచనం మునీనాం తదపి వక్తవ్యమిత్యుక్తత్వాదపి ... ॥ షట్ - సర్వదేశేభ్యః స్థితా ఇతి శేషః - మహోదయమితి - తదాఖ్యమృషిమిత్యర్థః - వాసిష్ఠశతం చ వర్జయిత్వేతి ద్రష్టవ్యం ॥ విధేయం ॥ శ్రుత్వేతి ॥ సర్వదేశస్థితా ఇతి శేషః - ద్విజాతయః - మహోదయం మహోదయాఖ్యం మునిం వర్జయిత్వా - ఆయాంతి ఆగచ్ఛంతి - ఆగచ్ఛన్ - ... షః ॥ ౧౧ ॥ వాసిష్ఠం యదాహేత్యత్ర మహోదయశ్చేత్యపకర్షః - ఉపసంహారే తథాదర్శనాత్ ॥ ౧౨ ॥ క్షత్రియో యాజకో యస్యేతి ॥ విప్రస్యైవ యాజనాధికారాత్ - చండాలస్య యాజ్యత్వానధికారాత్ - తస్య ... దేవతాః కథం హవిర్భోక్తారః - ...

❖ ॥ హస్తప్రాప్తమహం మన్యే స్వర్గం తవ నరాధిప । యస్త్వం కౌశికమాగమ్య శరణ్యం శరణాగతః ॥ ౫ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజాః పుత్రాన్ పరమధార్మికాన్ । వ్యాదిదేశ మహాప్రాజ్ఞాన్ యజ్ఞసంభారకారణాత్ ॥ ❖ ॥ సర్వాన్ శిష్యాన్ సమాహూయ వాక్యమేతదువాచ హ ॥ ౬ ॥ సర్వాన్ ఋషిగణాన్ వత్సా ఆనయధ్వం మమాజ్ఞయా ॥ ❖ ॥ సశిష్యసుహృదశ్చైవ సర్త్విజస్సుబహుశ్రుతాన్ ॥ ౭ ॥ యదన్యో వచనం బ్రూయాన్మద్వాక్యబలచోదితః ॥ ❖ ॥ తత్సర్వమఖిలేనోక్తం మమాఖ్యేయమనాదృతమ్ ॥ ౮ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా దిశో జగ్ముస్తదాజ్ఞయా ॥ ❖ ॥ ఆజగ్మురథ దేశేభ్యస్సర్వేభ్యో బ్రహ్మవాదినః ॥ ౯ ॥ తే చ శిష్యాస్సమాగమ్య మునిం జ్వలితతేజసమ్ ॥ ❖ ॥ ఊచుశ్చ వచనం సర్వే సర్వేషాం బ్రహ్మవాదినామ్ ॥ ౧౦ ॥ శ్రుత్వా తే వచనం సర్వే సమాయాంతి ద్విజాతయః ॥ ❖ ॥ సర్వదేశేషు చాగచ్ఛన్ వర్జయిత్వా మహోదయమ్ ॥ ౧౧ ॥ వాసిష్ఠం తచ్ఛతం సర్వం క్రోధపర్యాకులాక్షరమ్ ॥ ❖ ॥ యదాహ వచనం సర్వం శృణు త్వం మునిపుంగవ ॥ ౧౨ ॥ క్షత్రియో యాజకో యస్య చండాలస్య విశేషతః ॥ ❖ ॥ కథం సదసి భోక్తారో హవిస్తస్య సురర్షయః ॥ ౧౩ ॥ బ్రాహ్మణా వా మహాత్మానో భుక్త్వా చండాలభోజనమ్ ॥ ❖ ॥ కథం స్వర్గం గమిష్యంతి విశ్వామిత్రేణ పాలితాః ॥ ౧౪ ॥ ఏతద్వచనం నైష్ఠుర్యమూచుస్సంరక్తలోచనాః ॥ ❖ ॥ వాసిష్ఠా మునిశార్దూల సర్వే తే సమహోదయాః ॥ ౧౫ ॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా సర్వేషాం మునిపుంగవః ॥ ❖ ॥ క్రోధసంరక్తనయనస్సరోషమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౬ ॥ యే దూషయంత్యదుష్టం మాం తప ఉగ్రం సమాస్థితమ్ ॥ ❖ ॥ భస్మీభూతా దురాత్మానో భవిష్యంతి న సంశయః ॥ ౧౭ ॥ అద్య తే కాలపాశేన నీతా వైవస్వతక్షయమ్ ॥ ❖ ॥ సప్తజాతిశతాన్యేవ మృతపాస్సంతు సర్వశః ॥ శ్వమాంసనియతాహారా ముష్టికా నామ నిర్ఘృణాః ॥ ❖ ॥ వికృతాశ్చ విరూపాశ్చ లోకాననుచరంత్విమాన్ ॥ ౧౮ ॥ మహోదయస్తు దుర్బుద్ధిర్మామదూష్యం హ్యదూషయత్ ॥ ❖ ॥ దూషితస్సర్వలోకేషు నిషాదత్వం గమిష్యతి ॥ ప్రాణాతిపాతనిరతో నిరనుక్రోశతాం గతః ॥ ❖ ॥ దీర్ఘకాలం మమ క్రోధాద్దుర్గతిం వర్తయిష్యతి ॥ ౨౧ ॥ ఏతావదుక్త్వా వచనం విశ్వామిత్రో మహాతపాః ॥ ❖ ॥ విరరామ మహాతేజా ఋషిమధ్యే మహామునిః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః ॥

షయశ్చ కథమిష్టశిష్టభోక్తార ఇతి భావః ॥ ౧౩ ॥ పాలితా ఇతి ఛేకోక్తిః - అయాజ్యయాజయితార ఋషయః కథం స్వర్గం యాస్యంతీతి భావః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ యఇతి ॥ తేషాం తేజోవిశేషేణ ప్రత్యక్షదోషాన విద్యత ఇతి న్యాయేన చండాలయాజనమపి జగ్ధ్యలిత్యజ్ఞాయమే దూషయంతి తే భస్మీభూతా భవిష్యంతీత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ అద్యేత్యాది ॥ పంచ - క్షయం గృహం - సప్తజాతిశతాని సప్తజన్మశతాని - మృతపాః శవవస్త్రధారకాః - ముష్టికాః హీనజాతివిశేషాః - వికృతాః వికృతవచనవ్యాపారాదయః - విరూపా వికృతవేషాః ॥ తేర్ధయం ॥ సప్తజాతిశతాని - సప్తజన్మశతాని - మృతపాః శవమాంసభక్షకాః - శవదాహకా వా ॥ ౧౮ ॥ అదూష్యం - ఉక్తన్యాయేనేతి భావః - మహోదయశ్చేత్యనేన పూర్వం శప్తా వసిష్ఠపుత్రా ఏవేతి గమ్యతే - ప్రాణాతిపాతః బలాత్ ప్రాణవినాశనం - నిరనుక్రోశతాం నిర్ఘృణతాం - వర్తయిష్యతి ప్రాప్స్యతి - నను తపస్విత్వేపి క్షత్రియస్య చండాలయాజనం సర్వథా అన్యాయ్యమేవేతి కథం యథార్థవాదిషు శాపప్రవృత్తిరితి చేదత్రోత్తరం వసిష్ఠవైరనిర్యాతనకామస్య విశ్వామిత్రస్య తపఃఫలమిదమితి ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః ॥

అదవశరీరస్య త్రిశంకోస్స్వర్గప్రాపణం షష్టితమే - తప ఇత్యాది ॥ ౧ ॥ అయమితిసార్ధః ॥ దాయమర్హతీతి దాయాదః పుత్రపౌత్రాదిః - పచాద్యచ్ - వంశ ఇతి యావత్ - తేన పూర్వం క్షత్రియరూపేణ - అనేన ఇదానీం చండాలరూపేణ - శరీరేణ - దేవలోకజిగీషయా స్వర్గం స్వవశీకర్తుమిచ్ఛయా - మాం శరణం గతః ॥ ౨ ॥ యథేత్యర్ధం చ ॥ ౩ ॥ ఊచుః - అన్యోన్యమితి శేషః ॥ ౪ ॥ సమ్యక్కార్యమిత్యన్వయ - సమధితిష్ఠత - స్వస్వార్త్విజ్యమితి శేష ॥ ౬ ॥ ఏవమితి ॥ తాస్తాః క్రియాః స్వస్వార్త్విజ్యకర్మాణి - యాజకః అధ్వర్యుః - ప్రవమన్యైర్వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౭ ॥ ఋత్విజ ఇతి ॥ మంత్రవదితి క్రియావిశేషణం - యథాకల్పం కల్పసూత్రమనతిక్రమ్య - యథావిధి యథాశాస్త్రం ॥ ౮ ॥ తత ఇతి ॥ మహతా కాలేన - ద్విత్రిమాసమాత్రావృత్త్యా - సర్వదేవతాః - ప్రతీతి శేషః ॥ ౧౦ ॥ నైత్యర్థం ॥ నాభ్యాగమన్ - అనధికారిణా అన్యాయేన చ కృతమకృతమితి న్యాయాదితి భావః ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ స్రువో హోమసంబంధజుహ్వాదేః పాత్రవిశేషః

తపోబలహతాన్కృత్వా వాసిష్ఠాన్సమహోదయాన్ । ఋషిమధ్యే మహాతేజా విశ్వామిత్రోభ్యభాషత ॥ ౧ ॥ అయమిక్ష్వాకుదాయాదస్త్రిశంకురితి విశ్రుతః । ధర్మిష్ఠశ్చ వదాన్యశ్చ మాంచైవ శరణంగతః ॥ ❖ ॥ తేనానేన శరీరేణ దేవలోకజిగీషయా ॥ ౨ ॥ యథాయం స్వశరీరేణ స్వర్గలోకం గమిష్యతి ॥ ❖ ॥ తథా ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞో భవద్భిశ్చ మయా సహ ॥ ౩ ॥ విశ్వామిత్రవచశ్శ్రుత్వా సర్వ ఏవ మహర్షయః ॥ ❖ ॥ ఊచుస్సమేత్య సహితా ధర్మజ్ఞా ధర్మసంహితమ్ ॥ ౪ ॥ అయం కుశికదాయాదో మునిః పరమకోపనః ॥ ❖ ॥ యదాహ వచనం సమ్యగేతత్కార్యం న సంశయః । అగ్నికల్పో హి భగవాన్ శాపం దాస్యతి రోషితః ॥ ❖ ॥ తస్మాత్ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞస్సశరీరో యథా దివమ్ । గచ్ఛేదిక్ష్వాకుదాయాదో విశ్వామిత్రస్య తేజసా ॥ ❖ ॥ తథా ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞస్సర్వే సమధితిష్ఠత ॥ ౬ ॥ ఏవముక్త్వా మహర్షయశ్చక్రుస్తాస్తాః క్రియాస్తదా ॥ ❖ ॥ యాజకశ్చ మహాతేజా విశ్వామిత్రోభవత్క్రతౌ ॥ ౭ ॥ ఋత్విజశ్చానుపూర్వ్యేణ మంత్రవన్మంత్రకోవిదాః ॥ ❖ ॥ చక్రుః కర్మాణి సర్వాణి యథాకల్పం యథావిధి ॥ ౮ ॥ తతః కాలేన మహతా విశ్వామిత్రో మహాతపాః ॥ ❖ ॥ చకారావాహనం తత్ర భాగార్థం సర్వదేవతాః ॥ ౧౦ ॥ నాభ్యాగమంస్తదాహూతా భాగార్థం సర్వదేవతాః । ౧౧ । తతః క్రోధసమావిష్టో విశ్వామిత్రో మహామునిః । స్రువముద్యమ్య సక్రోధస్త్రిశంకుమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ పశ్య మే తపసో వీర్యం స్వార్జితస్య నరేశ్వర । ఏష త్వాం స్వశరీరేణ నయామి స్వర్గమోజసా ॥ ❖ ॥ దుష్ప్రాపం స్వశరీరేణ దివం గచ్ఛ నరాధిప ॥ ౧౩ ॥ స్వార్జితం కించిదప్యస్తి మయా హి తపసః ఫలమ్ ॥ ❖ ॥ రాజన్స్వతేజసా తస్య సశరీరో దివం వ్రజ ॥ ౧౪ ॥ ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మిన్సశరీరో నరేశ్వరః ॥ ❖ ॥ దివం జగామ కాకుత్స్థ మునీనాం పశ్యతాం తదా ॥ ౧౫ ॥ దేవలోకగతం దృష్ట్వా త్రిశంకుం పాకశాసనః ॥ ❖ ॥ సహ సర్వైస్సురగణైరిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౬ ॥ త్రిశంకో గచ్ఛ భూయస్త్వం నాసి స్వర్గకృతాలయః ॥ ❖ ॥ గురుశాపహతో మూఢ పత భూమిమవాక్శిరాః ॥ ౧౭ ॥ ఏవముక్తో మహేంద్రేణ త్రిశంకురపతత్పునః ॥ ❖ ॥ విక్రోశమానస్త్రాహీతి విశ్వామిత్రం తపోధనమ్ ॥ ౧౮ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య క్రోశమానస్య కౌశికః ॥ ❖ ॥ రోషమాహారయత్తీవ్రం తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రవీత్ ॥ ౧౯ ॥ ఋషిమధ్యే స తేజస్వీ ప్రజాపతిరివాపరః ॥ ❖ ॥ సృజన్దక్షిణమార్గస్థాన్సప్తర్షీనపరాన్పునః ॥ ౨౦ ॥ నక్షత్రమాలామపరామసృజత్క్రోధమూర్ఛితః ॥ ❖ ॥ దక్షిణాం దిశమాస్థాయ మునిమధ్యే మహాయశాః ॥ ౨౧ ॥ సృష్ట్వా నక్షత్రవంశం చ క్రోధేన కలుషీకృతః ॥ ❖ ॥ అన్యమింద్రం కరిష్యామి లోకో వా స్యాదనింద్రకః ।

విశేషః ॥ ౧౨ ॥ పశ్యేతి సార్ధః ॥ స్వార్జితమితయా గిస్త్వాస్తామితి భావం - ఏష ఇత్యవ్యవధానే - ఓజసా తపోవీర్యేణ - దుష్ప్రాపం - ఆస్తామితి శేషః ॥ ౧౩ ॥ స్వేతి ॥ స్వార్జితం సుస్వార్జితం - స్వతేజసా స్వాసాధారణప్రభావేన ॥ ౧౪ ॥ ఉక్తేతి ॥ మునీనాం పశ్యతాం ... సత్సు ॥ ౧౫ ॥ దేవేతి చత్వారః ॥ ౧౬ ॥ స్వర్గకృతాలయః స్వర్గాలయార్హః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఆహారయత్ అకరోత్ ॥ ౧౯ ॥ ... స్రష్టా - అభూదితి శేషః - అసృజదిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ నక్షత్రేతి ॥ మునిమధ్యే స్థిత ఏవ - దక్షిణాం దిశమాస్థాయ తామధికృత్య ... నక్షత్రమాలాం సప్తవింశతి నక్షత్రమాలాం - యథోత్తరతో ధ్రువాచలస్థితిస్థలి ఏవం త్రిశంకు స్థితు - తం పరితో యథా ... లంబ్యంతరాపి భవతు - తత్ర యథా నక్షత్రాశిరంవ్యతితా పిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ సృష్ట్వేతి సార్ధః ॥ నక్షత్ర ... గణం - ద్వితీయార్థాంతే ఇతి సంకల్ప్యేత్యుపస్కార్యం - అన్యమింద్రం కరిష్యామి విద్యమానలోకస్యాన్యేంద్ర ... - అనింద్రకో లోకో వా స్యాత్ - ఇంద్రరహితం లోకాంతరం నాశయిష్యామిత్యర్థః - అత ఏవాహురాచార్యాః - అన్యేంద్రకం ...

వాకర్తుం శక్ష్యే కవిరభూదయమన్యథా ఇతి | అస్మిన్నర్థే ఇంద్రం నాశయిష్యామీత్యర్థస్య త్యక్ - సోనుచితః - సృష్ట్యంతరోపక్రమవిరోధాత్ - దైవతాన్యపి స క్రోధాత్ స్రష్టుం సముపచక్రమ ఇత్యనంతరవిరోధాచ్చ | అత ఏవాయమర్థో భవితుమర్హతి - మయా సృజ్యమానస్య స్వర్గస్యాన్యమింద్రం కరిష్యామి - అథవా మయా సృజ్యస్స్వర్గలోకో నింద్రకో వాస్తు - తత్ర త్రిశంకురేవేంద్రో భవతు - తత్పరివారాన్ సృజేయమితి తాదృశదేవాన్ స్రష్టుముపచక్రమ ఇత్యర్థః || తీర్థీయం || లోకో వాస్యాదనింద్రక ఇతి - ఇతి ప్రతిజ్ఞాయేతి శేషః - ఇంద్రశ్చేత్ మత్సంకల్పవిఘ్నకరస్తమపి మత్తపస్సామర్థ్యాత్ స్వర్గభ్రష్టం కరోమీతి భావః || ౨౩ || తత ఇతి || పరమసంభ్రాంతాః స్వప్రతిసృష్టేరతిదుస్సహత్వాదితి భావః - సానునయం ససాంత్వం || ౨౪ || అనునయమేవాహ అయమిత్యాది || నార్హతి - అదుష్టత్రైవర్ణికలభ్యత్వాత్స్వర్గస్యేతి భావః || ౨౫ || తేషామితి చత్వారః || ౨౬ || భద్రం వ ఇతి ప్రతిసాంత్వం || ౨౭ || స్వర్గోఽస్తు అయం త్రిశంకుస్తిష్ఠతీతి దేశ ఏవేతి శేషః - మత్కృతాని మత్సృష్టాని - అత ఏవ మామకాని - లోకాః భూరాదయః - యావద్ధరిష్యంతి స్థాస్యంతీతి - సర్వశః సర్వప్రకారేణ - ధ్రువాః శివ భవంతు - ప్రార్థనాయాం లోట్ - తత్ పూర్వోక్తం - అనుజ్ఞాతుం అంగీకర్తుం || ౨౮ || ఏవముక్తా ఇత్యాది సార్ధశ్లోకపంచకం || ౨౮½ || సర్వశః సర్వాణి - వైశ్వానరపథాత్ - వైశ్వానర జ్యోతి - తత్పథాత్ ప్రసిద్ధానాదిజ్యోతిశ్చక్రమార్గాత్ - తేషు స్వ

దైవతాన్యపి స క్రోధాత్స్రష్టుం సముపచక్రమే || ౨౩ || తతః పరమసంభ్రాంతాస్సర్షిసంఘాస్సురాసురాః | విశ్వామిత్రం మహాత్మానమూచుస్సానునయం వచః || ౨౪ || అయం రాజా మహాభాగ గురుశాపపరిక్షత | సశరీరో దివం యాతుం నార్హత్యేవ తపోధన || ౨౫ || తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా దేవానాం మునిపుంగవః | అబ్రవీత్సుమహద్వాక్యం కౌశికస్సర్వదేవతాః || ౨౬ || సశరీరస్య భద్రం వస్త్రిశంకోరస్య భూపతేః | ఆరోహణం ప్రతిజ్ఞాయ నానృతం కర్తుముత్సహే || ౨౭ || స్వర్గోఽస్తు సశరీరస్య త్రిశంకోరస్య శాశ్వతః | నక్షత్రాణి చ సర్వాణి మామకాని ధ్రువాణ్యథ || ❈ || యావల్లోకా ధరిష్యంతి తిష్ఠంత్వేతాని సర్వశః | మత్కృతాని సురాస్సర్వే తదనుజ్ఞాతుమర్హథ || ౨౮ || ఏవముక్తాస్సురాస్సర్వే ప్రత్యూచుర్మునిపుంగవమ్ || ౨౮½ || ఏవం భవతు భద్రం తే తిష్ఠంత్వేతాని సర్వశః || ❈ || గగనే తాన్యనేకాని వైశ్వానరపథాద్బహిః | నక్షత్రాణి మునిశ్రేష్ఠ తేషు జ్యోతిష్షు జాజ్వలన్ || ❈ || అవాక్శిరాస్త్రిశంకుశ్చ తిష్ఠత్వమరసన్నిభః | అనుయాస్యంతి చైతాని జ్యోతీంషి నృపసత్తమమ్ || ❈ || కృతార్థం కీర్తిమంతం చ స్వర్గలోకగతం యథా || ౩౨½ || విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్మా సర్వదేవైరభిష్టుతః || ❈ || ఋషిభిశ్చ మహాతేజా బాఢమిత్యాహ దేవతాః || ౩౩½ || తతో దేవా మహాత్మానో మునయశ్చ తపోధనాః || ❈ || జగ్ముర్యథాగతం సర్వే యజ్ఞస్యాంతే నరోత్తమ || ౩౪½ || ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే షష్టితమస్సర్గః || ❈ ❈ ❈ ❈ ❈

విశ్వామిత్రో మహాత్మాథ ప్రస్థితాన్ ప్రేక్ష్య తానృషీన్ | అబ్రవీన్నరశార్దూలస్సర్వాంస్తాన్ వనవాసినః || ౧ || మహాన్విఘ్నః ప్రవృత్తోఽయం దక్షిణామాస్థితో దిశమ్ | దిశమన్యాం ప్రపత్స్యామస్తత్ర తప్స్యామహే తపః || ౨ || పశ్చిమాయాం విశాలాయాం పుష్కరేషు మహాత్మనః | సుఖం తపశ్చరిష్యామః పరం తద్ధి తపోవనమ్ || ౩ || ఏవముక్త్వా మహాతేజాః పుష్కరేషు మహామునిః | తప ఉగ్రం దురాధర్షం తేపే మూలఫలాశనః || ౪ || ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు అయోధ్యాధిపతిర్నృపః | అంబరీష ఇతి ఖ్యాతో యష్టుం సముపచక్రమే || ౫ || తస్య వై యజమానస్య పశుమింద్రో జహార హ | ప్రణష్టే తు పశౌ విప్రో రాజానమిదమ

త్సృష్టేషు - జాజ్వలన్ అతిశయేన ప్రకాశమానః - అవాక్శిరాః గురువర్జనచారఫలప్రకటనాయాధోముఖః - అమరసన్నిభః తేజసా అమరతుల్యః - తిష్ఠతు - ధ్రువ ఇవేతి భావః - అనుయాస్యంతి - స్వర్గనక్షత్రాణి ధ్రువమివేతి భావః - స్వర్గలోకగతం యథా స్వర్గలోకగతమివ - కృతార్థమిత్యన్వయః || ౩౨½ || బాఢమిత్యంగీకారద్యోతకం వచనం - యజ్ఞస్యాంత ఇత్యనేన విశ్వామిత్రేణ యజమానప్రతినిధిం కృత్వా యజ్ఞస్సమాపితః - దేవైర్భాగశ్చ గృహీత ఇతి గమ్యతే || ౩౪½ || ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః || ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

అథ శరణాగతశునశ్శేపరక్షణోచితశక్తిం వక్తుం తపోంతరమాహైకషష్టితమే - విశ్వామిత్ర ఇత్యాది || తాన్ స్వాజ్ఞయా సమాగతాన్ - వనవాసినః స్వతపోవనవాసిన || తీర్థీయం || విశ్వామిత్ర ఇత్యాది || తాన్ స్వాజ్ఞయా యజ్ఞార్థమాగతాన్ ఋషీన్ ప్రస్థితాన్ ప్రేక్ష్య స్వతపోవనస్థాన్ తానబ్రవీదితి తచ్ఛబ్దద్వయస్య నిర్వాహః || ౧ || మహానితి || యోఽహం దక్షిణాం దిశమాస్థితః - తస్య మహాన్ విఘ్నః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః || ౨ || పశ్చిమాయామితి || విశాలాయాం విశాలతపోవనవత్యాం - పశ్చిమాయాం దిశి వర్తమానేషు - పుష్కరేషు పుష్కరాఖ్యతీర్థేషు - తత్తీర్థసమీపేష్విత్యర్థః - మహాత్మనః హే మహాత్మానః || ౩ || ఏవమిత్యాది || ౪ || ౫ || విప్రః - పురోహిత ఇతి యా

షీత్ ‖ ౬ ‖ పశురితి ‖ దుర్నయాత్ - అనవధానాదిత్యర్థః - హృతః-కేనాపీతిశేషః - ప్రణష్టః అదృష్టః - నశ అదర్శన ఇతి ధాతోర్నిష్ఠా- దోషో ఏనునాయాయః ‖ ౭ ‖ ప్రాయశ్చిత్తమితి ‖ ప్రాయశ్చిత్తం ఏతత్పశునాశనిమిత్తకం - నరం - ఆనయస్వ - గోవ్రం శ్రీఘ్రం పశుప్రతినిధిత్వేనేతి శేషః - యావత్ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే - యావత్పురానిపాతయోర్లట్ - తావత్ తతః పూర్వమేవ - అశ్వమే ధే పశువిసర్జనానంతరం కర్మకాలే స్వవ్యవహితత్వాదితి భావః - ఆకారేణ పశుం వా స్వస్యానయస్వేతి లభ్యతే ‖ తీర్థీయం ‖ ప్రాయ శ్చిత్తమితి ‖ ఏతత్పశునాశనిమిత్తం ప్రాయశ్చిత్తం - మహత్ దుష్కరం - ప్రక్రాంతం కర్మ యావత్ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే - తావత్ తతః పూర్వమేవ - నష్టం వా పశుమస్వహానయ - తత్ప్రతినిధిత్వేన శ్రీఘ్రం నరం వా పశుమానయేత్యర్థః ‖ ౮ ‖ ఉపాధ్యాయేతి ‖ సహస్రశః సహస్రసంఖ్యాభిః - ముఖ్యభూతాభిరితి శేషః ‖ ౯ ‖ దేశానిత్యాది ‖ దేశాన్ ఇతి జనపదాదిసర్వవిశేషణం - స ఇతి భేదం - భృగుతుందే భృ గోర్గిరితటస్య తుందే అభ్యంతరే - భృగ్వాఖ్యమహర్షేర్వాసస్థానప్రదేశే వా ‖ తీర్థీయం ‖ భృగుతుంగే భృగుతుంగాఖ్యే పర్వతే ‖ ౧౧ ‖ తమితి ‖ సార్ధశ్లోకాన్వయః - తం మునిం - ఇదం వక్ష్యమాణం - వచః ఉవాచ - బ్రువిర్ద్వికర్మకః ‖ ౧౨ ‖ గవామితి ‖ పశోః అర్థే ప్ర

బ్రవీత్ ‖ ౬ ‖ పశురద్య హృతో రాజన్ ప్రణష్టస్తవ దుర్నయాత్ ‖ అరక్షితారం రాజానం ఘ్నన్తి దోషా న రేశ్వర ‖ ౭ ‖ ప్రాయశ్చిత్తం మహద్ధ్యేతన్నరం వా పురుషర్షభ ‖ ఆనయస్వ పశుం శీఘ్రం యావత్కర్మ ప్రవర్తతే ‖ ౮ ‖ ఉపాధ్యాయవచశ్శ్రుత్వా స రాజా పురుషర్షభ ‖ అన్వియేష మహాబుద్ధిః పశుం గోభిస్సహస్రశః ‖ ౯ ‖ దేశాన్ జనపదాంస్తాంస్తాన్నగరాణి వనాని చ ‖ ఆశ్రమాణి చ పుణ్యాని మార్గమాణో మహీపతిః ‖ ❋ ‖ స పుత్రసహితం తాత సభార్యం రఘునందన ‖ భృగుతుందే సమాసీనమృచీకం సందదర్శ హ ‖ ౧౧ ‖ తమువాచ మహాతేజాః ప్రణమ్యాభిప్రసాద్య చ ‖ బ్రహ్మర్షిం తపసా దీప్తం రాజర్షిరమితప్రభః ‖ ❋ ‖ పృష్ట్వా సర్వత్ర కుశలమృచీకం తమిదం వచః ‖ ౧౨ ‖ గవాం శతసహస్రేణ విక్రీణీషే సుతం యది ‖ ❋ ‖ పశోరర్థే మహాభాగ కృతకృత్యోఽస్మి భార్గవ ‖ ౧౩ ‖ సర్వే పరిసృతా దేశా యాజ్ఞీయం న లభే పశుమ్ ‖ ❋ ‖ దాతుమర్హసి మూల్యేన సుతమేకమితో మమ ‖ ౧౪ ‖ ఏవముక్తో మహాతేజా ఋచీకస్త్వబ్రవీద్వచః ‖ ❋ ‖ నాహం జ్యేష్ఠం నరశ్రేష్ఠ విక్రీణీయాం కథంచన ‖ ౧౫ ‖ ఋచీకస్య వచశ్శ్రుత్వా తేషాం మాతా మహాత్మనామ్ ‖ ❋ ‖ ఉవాచ నరశార్దూలమంబరీషం తపస్వినీ ‖ ౧౬ ‖ అవిక్రేయం సుతం జ్యేష్ఠం భగవానాహ భార్గవః ‖ ❋ ‖ మమాపి దయితం విద్ధి కనిష్ఠం శునకం నృప ‖ తస్మాత్కనీయసం పుత్రం న దాస్యే తవ పార్థివ ‖ ౧౮ ‖ ప్రాయేణ హి నరశ్రేష్ఠ జ్యేష్ఠాః పితృషు వల్లభాః ‖ మాతౄణాం చ కనీయాంసస్తస్మాద్రక్షే కనీయసమ్ ‖ ౧౯ ‖ ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మిన్ మునిపత్న్యాం తథైవ చ ‖ శునశ్శేపస్స్వయం రామ మధ్యమో వాక్యమబ్రవీత్ ‖ ౨౦ ‖ పితా జ్యేష్ఠమవిక్రేయం మాతా చాహ కనీయసమ్ ‖ విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజన్ పుత్రం నయస్వ మామ్ ‖ ౨౧ ‖ గవాం శతసహస్రేణ శునశ్శేపం నరేశ్వరః ‖ గృహీత్వా పరమప్రీతో జగామ రఘునందన ‖ ౨౨ ‖ అంబరీషస్తు రాజర్షీ రథమారోప్య సత్వరః ‖ శునశ్శేపం మహాతేజా జగామాశు మహాయశాః ‖ ౨౩ ‖ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే ఏకషష్టితమస్సర్గః ‖ ❋

శునశ్శేపం నరశ్రేష్ఠ గృహీత్వా తు మహాయశాః ‖ వ్యశ్రామ్యత్పుష్కరే రాజా మధ్యాహ్నే రఘునందన ‖ ౧ ‖ తస్య విశ్రమమాణస్య శునశ్శేపో మహాయశాః ‖ పుష్కరక్షేత్రమాగమ్య విశ్వామిత్రం దదర్శ హ ‖ ❋ ‖ తప్యంతమృషిభిస్సార్ధం మాతులం పరమాతురః ‖ ౨ ‖ వివర్ణవదనో దీనస్తృష్ణయా చ

యోజనాయ - పశుప్రతినిధ్యర్థమిత్యర్థః - యది విక్రీణీషే విక్రీణాసి - తదా - కృతకృత్యోఽస్మి కృతార్థస్స్యామ్ ‖ ౧౩ ‖ సర్వే ఇతి ‖ పరిసృతాః సంచరితాః - యాజ్ఞీయం యజ్ఞాయ హితం - తస్మై హితమితి ఘః - వృద్ధిరార్షః - ఇతః ఏతేషు సుతేషు - సార్వవిభక్తికస్తసిః ‖ తీర్థీయం ‖ సర్వ ఇతి ‖ ఇత ఏతేషు సుతేషు మధ్యే - ఏకం సుతం ‖ ౧౪ ‖ ఏవమితి ‖ కథంచన బహుమూల్యేనాపి - ఇతర యోరప్రతిషేధాదనుమతిర్గమ్యతే ‖ తీర్థీయం ‖ నాహమితి ‖ జ్యేష్ఠం కథంచన మహతాపి మూల్యేన - న విక్రీణీయాం - అనేనేతరయో రప్రతిషేధాదనుమతిర్గమ్యతే - అప్రతిషిద్ధమనుమతం భవతీతి న్యాయాత్ ‖ ౧౫ ‖ ఋచీకస్యేత్యాది ‖ ౧౬ ‖ శాస్త్రేణాపత్యదానవిక్రయయోర్నిషేధేఽపి మూలావసాదే దమ్మార్యయాపత్యదానవదన్యాజ్ఞాయాపత్యవిక్రయో న దోషాయేతి భావః - కనీయసమిత్యకారాంతత్వమార్షమ్ ‖ ౧౮ ‖ ౧౯ ‖ ౨౦ ‖ ౨౧ ‖ ౨౨ ‖ ౨౩ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమస్సర్గః ‖ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ శునశ్శేపస్య శరణాగతిరుచ్యతే ద్విషష్టితమే - శునశ్శేపమిత్యాది ‖ ౧ ‖ తస్య విశ్రమమాణస్య తస్మిన్ విశ్రామ్యతి సతి - అగ స్త్యవత్సప్రత్యయానుశాసికలోపాభావః ఆర్షః - మాతులం ఋచీకాయ కౌశికీ ప్రతిపాదితేత్యుక్తత్వాత్ ‖ ౨ ‖ వివర్ణేతి ‖ తృష్ణయా

పిపాసయా - ప్రాణపరిత్రాణలోభేన వా - శ్రమేణ అధ్వశ్రమేణ - మాతులత్వాత్ సంబంధేన ॥ అర్థయం ॥ అంకే సమీపే ॥ ౩½ ॥ నేతి ॥ నాస్తి - అరక్షకత్వాదసత్ప్రాయా ఇత్యర్థః - ధర్మేణ ధర్మరూపప్రయోజనోద్దేశేన ॥ ౪½ ॥ త్రాతేత్యర్థః ॥ భావనః హితప్రాపకః ॥ ౫ ॥ రాజేతి ॥ యథా వరాజా కృతకార్యస్స్యాత్ - అహం చ - అవ్యయః అవినాశః - దీర్ఘాయుః అనుత్తమముగ్రం తపస్తప్త్వా స్వర్గలోకముపాశ్నీయాం - తథా కురుష్వేతి శేషః ॥ ౬ ॥ త్వమితి ॥ భవ్యేన శుభేన - కల్బిషాత్ - జన్మాలకవిపత్తేరిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అస్యేల ॥ స్పష్టం ॥ ౮ ॥ యదితి ॥ యస్య ప్రయోజనస్య కృతే యత్ప్రయోజనాయ - శుభార్థినస్సంతః - పుత్రాన్ జనయంతి - మమ యుష్మాకం చ పరలోకహితార్థాయ తస్య వాక్యకరణస్యాయం కాల ఆగతః - జీవతో ర్వాక్యకరణాదితన్మృతేః ॥ తదర్థయం ॥ యత్కృతే యస్య ప్రయోజనస్య కృతే - ప్రయోజనం చ పిత్రువాక్యకరణం - జీవతో వాక్యకరణాదిలక్షణం | మమ యుష్మాకం చ పరలోకహితార్థాయ - పరలోకహితం అర్థః ప్రయోజనం యస్య తస్మై తదర్థాయ - తస్య వాక్యకరణస్య - అయం కాల ఆగతః ॥ ౯ ॥ అయమితి ॥ శరణం రక్షణం - జీవితమాత్రేణ జీవనప్రదానమాత్రేణ ॥ ౧౦ ॥ స్వనియోగకరణార్థముపశ్లోకయతి సర్వ ఇతి ॥ ప్రయచ్ఛతేలి బహువచనేన యుష్మాకం యత్కశ్చ

శ్రమేణ చ ॥ ❖ ॥ పపాత అంకే మునేరాశు వాక్యం చేదమువాచ హ ॥ ౩½ ॥ న మేఽస్తి మాతా న పితా జ్ఞాతయో బాంధవాః కుతః ॥ ❖ ॥ త్రాతుమర్హసి మాం సౌమ్య ధర్మేణ మునిపుంగవ ॥ ౪½ ॥ త్రాతా త్వం హి మునిశ్రేష్ఠ సర్వేషాం త్వం హి భావనః ॥ ౫ ॥ రాజా చ కృతకార్యస్స్యాదహం దీర్ఘాయురవ్యయః | స్వర్గలోకముపాశ్నీయాం తపస్తప్త్వా హ్యనుత్తమమ్ ॥ ౬ ॥ త్వం మే నాథో హ్యనాథస్య భవ భవ్యేన చేతసా | పితేవ పుత్రం ధర్మాత్మం స్త్రాతుమర్హసి కిల్బిషాత్ ॥ ౭ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహాతపాః | సాంత్వయిత్వా బహువిధం పుత్రానిదమువాచ హ ॥ ౮ ॥ యత్కృతే పితరః పుత్రాన్ జనయంతి శుభార్థినః | పరలోకహితార్థాయ తస్య కాలోఽయమాగతః ॥ ౯ ॥ అయం మునిసుతో బాలో మత్తశ్శరణమిచ్ఛతి | అస్య జీవితమాత్రేణ ప్రియం కురుత పుత్రకాః ॥ ౧౦ ॥ సర్వే సుకృతకర్మాణస్సర్వే ధర్మపరాయణాః | పశుభూతా నరేంద్రస్య తృప్తిమగ్నేః ప్రయచ్ఛత ॥ ౧౧ ॥ నాథవాంశ్చ శునశ్శేపో యజ్ఞశ్చావిఘ్నితో భవేత్ | దేవతాస్తర్పితాశ్చ స్యుర్మమ చాపి కృతం వచః ॥ ౧౨ ॥ మునేస్తు వచనం శ్రుత్వా మధుష్యందాదయస్సుతాః | సాభిమానం నరశ్రేష్ఠ సలీలమిదమబ్రువన్ ॥ ౧౩ ॥ కథమాత్మసుతాన్ హిత్వా త్రాయసేఽన్యసుతం విభో | అకార్యమివ పశ్యామశ్శ్వమాంసమివ భోజనే ॥ ౧౪ ॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా పుత్రాణాం మునిపుంగవః | క్రోధసంరక్తనయనో వ్యాహర్తుముపచక్రమే ॥ ౧౫ ॥ నిస్సాధ్వసమిదం ప్రోక్తం ధర్మాదపి విగర్హితమ్ | అతిక్రమ్య తు మద్వాక్యం దారుణం రోమహర్షణమ్ ॥ ౧౬ ॥ శ్వమాంసభోజినస్సర్వే వాసిష్ఠా ఇవ జాతిషు | పూర్ణం వర్షసహస్రం తు పృథివ్యామనువత్స్యథ ॥ ౧౭ ॥ కృత్వా శాపసమాయుక్తాన్ పుత్రాన్ మునివరస్తదా | శునశ్శేపమువాచార్తం కృత్వా రక్షాం నిరామయమ్ ॥ ౧౮ ॥ పవిత్రపాశైరాసక్తో రక్తమాల్యానులేపనః | వైష్ణవం యూపమాసాద్య వాగ్భిరగ్నిముదాహర ॥ ౧౯ ॥ ఇమే తు గాథే ద్వే దివ్యే గాయేథా మునిపుత్రక | అంబరీషస్య యజ్ఞేఽస్మింస్తతస్సిద్ధిమవాప్స్యసి ॥ ౨౦ ॥ శునశ్శేపో గృహీత్వా తే ద్వే గాథే సుసమాహితః | త్వరయా రాజసింహం తమంబరీషమువాచ హ ॥ ౨౧ ॥ రాజసింహ మహాసత్వ శీఘ్రం గచ్ఛావహే సదః | నివర్తయస్వ రాజేంద్ర దీక్షాం చ సముపావిశ ॥ ౨౨ ॥ తద్వాక్యమృషిపుత్రస్య శ్రుత్వా హర్షసముత్సుకః | జగామ నృపతిశ్శీఘ్రం యజ్ఞవాటమతంద్రితః ॥ ౨౩ ॥ సదస్యానుమతే రాజా పవిత్రకృతలక్షణమ్ | పశుం రక్తాంబరం కృత్వా యూ

నర్థవత్త్వమితి సూచ్యతే ॥ ౧౧ ॥ నాథవానితి ॥ మయా రక్షితో నాథవాన్ భవతు - కృతం - స్యాదితి శేషః ॥ ౧౨ ॥ మునేరితి ॥ సాభిమానం సగర్వం - సలీలం సపరిహాసం ॥ ౧౩ ॥ కథమితి ॥ భోజనే భోజ్యే ప్రాప్తే ఆత్మపరిత్యాగేన శ్వమాంసభక్షణమివాకార్యమిత్యర్థః - ద్వితీయ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ ౧౪ ॥ తేషామిత్యాది ॥ ౧౫ ॥ నిస్సాధ్వసం పిత్రుప్రతివచనభయరహితం - ధర్మాత్ జీవతో ర్వాక్యకరణరూపధర్మాత్ - విగర్హితం ప్రష్టం - ఇదముభయం క్రియావిశేషణం - దారుణం పితృభక్తిరహితతయా పరుషం - అత ఏవ రోమహర్షణం రోమాంచవికారకరం ॥ ౧౬ ॥ శ్వమాంసేత్యాది ॥ అత్ర దౌతస్మాదిత్యుపస్కార్యం - జాతిషు ముష్టికజాతిషు ॥ ౧౭ ॥ కృత్వేతి ॥ నిరామయం నిర్భయం యథా భవతి తథా - రక్షాం మంత్రితభస్మధూళ్యాదిప్రక్షేపరూపాం ॥ ౧౮ ॥ పవిత్రేతి ॥ పాశైః దర్భరశనాదిభిః - ఆసక్తః బద్ధః - వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకం - వైష్ణవో వై దేవతయా యూప ఇతి శ్రుతేః | వాగ్భిః వక్ష్యమాణగాథాద్వయరూపాభిః - అగ్నిం ప్రత్యుదాహర స్తుహి - అగ్న్యభిముఖో భూత్వా ఇంద్రమింద్రానుజం చ స్తుహీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ వాగ్భిః ఆగ్నేయీభిః ఋగ్భిః - అగ్నిం ఉదాహర స్తుహి ॥ ౧౯ ॥ గాథే నిర్ణయతి ఇమే ఇతి ॥ గాథే ఇంద్రోపేంద్రవిషయే - ఏకా ఇంద్రవిషయా - అన్యా ఉపేంద్రవిషయా - తతః గాథాభ్యాం - సిద్ధిం జీవితసిద్ధిం ॥ ౨౦ ॥ శునశ్శేప ఇత్యాది ॥ ౨౧ ॥ సదః యజ్ఞవాటమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ సదస్యానుమతే సద

ష్యానాంఉపద్రష్టృత్వ శ్రుతీనాం అనుమతే అనుమతౌ - స్థిత ఇతిశేషః - పవిత్రైః దర్భరజ్జుభిః -కృతలక్షణంకృతలాంఛనం - కృతపశు త్వజ్ఞాపనమిత్యర్థః - పశుంకృత్వా ఉపాకరణాదిసంస్కారసంస్కృతంకృత్వా ॥ ౨౪ ॥ స ఇతి ॥ ఇంద్రం పశభోక్తారం - ఇంద్రానుజం యూపదేవం - తుష్టావ ఇంద్రానుజం పురుషకారకృత్యఫలప్రదమింద్రం స్తుతవానిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ అభితుష్టావవై సురావిత్యు పదేశ సమయే అగ్నిం వాగ్భిరుదాహర - ఇమే ద్వే గాథే గాయేథా ఇతి మునినోక్తత్వాద్వాగ్భిరగ్నిమభిష్టూయత, నంతరంగాథాభ్యాం యగా నేనైంద్రో పేంద్రావభితుష్టావేతి వేదితవ్యం - సహస్రాక్ష ఇత్యనేనాగ్నేరైంద్రయోరుపలక్షణం ॥ ౨౫ ॥ తత ఇంద్రస్యైవఫలప్రద త్వమాహతత ఇతి ॥ ప్రీతస్సుస్తుత్యాతుష్టః - రహస్యస్తుతితర్పితః స్వస్వామిభూతవిష్ణురహస్యస్తుత్యాతోషితః ॥ ౨౬ ॥ స చేతి ॥ సమా ప్తవాన్ ప్రాప్తవాన్ - నను హరిశ్చంద్రో వైధస ఐక్ష్వాకో రాజపుత్ర ఆసేత్యాదిబహ్వృచబ్రాహ్మణోక్తేనైతద్విరుద్ధాయం కథముపప ద్యత ఇతిచేత్ - అంబరీషస్యైవ హరిశ్చంద్ర ఇతి సంజ్ఞాంతరమిత్యవిరోధస్యనేయత్వాత్ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః ॥

పేతం సమబంధయత్ ॥ ౨౪ ॥ స బద్ధో వాగ్భిరగ్ర్యాభిరభితుష్టావ వై సురౌ । ఇంద్రమింద్రానుజం చైవ యథావన్మునిపుత్రకః ॥ ౨౫ ॥ తతః ప్రీతస్సహస్రాక్షో రహస్యస్తుతితర్పితః । దీర్ఘమాయుస్తదా ప్రాదాచ్ఛునశ్శేపాయ రాఘవ ॥ ౨౬ ॥ స చ రాజా నరశ్రేష్ఠ యజ్ఞస్య చ సమాప్తవాన్ । ఫలం బహుగుణం రామ సహస్రాక్షప్రసాదజమ్ ॥ ౨౭ ॥ విశ్వామిత్రోఽపి ధర్మాత్మా భూయస్తేపే మహాతపాః । పుష్కరేషు నరశ్రేష్ఠ దశవర్షశతాని చ ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః ॥

పూర్ణే వర్షసహస్రే తు వ్రతస్నాతం మహామునిమ్ । అభ్యాగచ్ఛన్ సురాస్సర్వే తపఃఫలచికీర్షవః ॥ ౧ ॥ అబ్రవీత్సుమహాతేజా బ్రహ్మా సురుచిరం వచః । ఋషిస్త్వమసి భద్రం తే స్వార్జితైః కర్మభిశ్శుభైః ॥ ౨ ॥ తమేవముక్త్వా దేవేశస్త్రిదివం పునరభ్యగాత్ । విశ్వామిత్రో మహాతేజా భూయస్తేపే మహత్తపః ॥ ౩ ॥ తతః కాలేన మహతా మేనకా పరమాప్సరాః । పుష్కరేషు నరశ్రేష్ఠ స్నాతుం సముపచక్రమే ॥ ౪ ॥ తాం దదర్శ మహాతేజా మేనకాం కుశికాత్మజః । రూపేణాప్రతిమాం తత్ర విద్యుతం జలదే యథా ॥ ౫ ॥ దృష్ట్వా కందర్పవశగో మునిస్తామిదమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ అప్సరస్స్వాగతం తేఽస్తు వస చేహ మమాశ్రమే ॥ ౬ ॥ అనుగృహ్ణీష్వ భద్రం తే మదనేన సుమోహితమ్ ॥ ౬ ॥ ఇత్యుక్తా సా వరారోహా తత్ర వాసమథాకరోత్ ॥ ౭ ॥ తస్యాం వసంత్యాం వర్షాణి పంచ పంచ చ రాఘవ । విశ్వామిత్రాశ్రమే సౌమ్య సుఖేన వ్యతిచక్రముః ॥ ౮ ॥ అథ కాలే గతే తస్మిన్ విశ్వామిత్రో మహామునిః । సవ్రీడ ఇవ సంవృత్తశ్చింతాశోకపరాయణః ॥ ౯ ॥ బుద్ధిర్మునేస్సముత్పన్నా సామర్షా రఘునందన । సర్వం సురాణాం కర్మైతత్తపోపహరణం మహత్ ॥ ౧౦ ॥ అహోరాత్రాపదేశేన గతాస్సంవత్సరా దశ । కామమోహాభిభూతస్య విఘ్నోఽయం ప్రత్యుపస్థితః ॥ ౧౧ ॥ వినిశ్శ్వసన్మునివరః పశ్చాత్తాపేన దుఃఖితః । భీతామప్సరసం దృష్ట్వా వేపంతీం ప్రాంజలిం స్థితామ్ ॥ ౧౨ ॥ మేనకాం మధురైర్వాక్యైర్విసృజ్య కుశికాత్మజః । ఉత్తరం పర్వతం రామ విశ్వామిత్రో జగామ హ ॥ ౧౩ ॥ స కృత్వా నైష్ఠికీం బుద్ధిం జేతుకామో మహాయశాః । కౌశికీతీరమాసాద్య తపస్తేపే

పుత్రవిషయక్రూరశాపదానేన క్రోధనిగ్రహాభావాన్న బ్రహ్మర్షిత్వసిద్ధిరిత్యాహ త్రిషష్టితమే - పూర్ణ ఇత్యాది ॥ వ్రతస్నా తం వ్రతాంతే స్నాతం - సమాప్తపునశ్చరణమితి యావత్ - తపఃఫలచికీర్షవః తపఃఫలం దాతుమిచ్ఛవః ॥ ౧ ॥ అబ్రవీదితి ॥ ఋషిస్త్వమసి పూర్వం తపసా రాజర్షిరసి ఇదానీమృషిరేవాసి - అనేన రాజపదాప్రయోగేణ క్షత్రియత్వవిశ్లేషః క్రియాకృత ఇతి గమ్యతే ॥ ౨ ॥ వి శ్వామిత్రో మహాతేజా భూయస్తేపే మహత్తప ఇతి ॥ అత్ర గాయత్ర్యాస్తృతీయాక్షరం ॥ ౩ ॥ అథాన్యజితేంద్రియత్వాభావఖ్యాపనాయ కథాం తత్సంప్రస్తౌతి తతః కాలేనేత్యాది ॥ అప్సరశ్శబ్దః ఏకవచనాంతోఽప్యస్తి - దేవప్రేషితేతి సిద్ధం ॥ ౪ ॥ తామితి ॥ తత్ర నగరిస్నానతీర్థే న కాజ లదమండలమధ్యవర్తినీ విద్యుదివ స్థితేతి భావః ॥ ౫ ॥ ౫ ॥ అనుగృహ్ణీష్వ - మత్కామితా పంశమయేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ తస్యామితి ॥ పంచ పంచ చేతి దశేత్యర్థః - సుఖేన వసంత్యామిత్యన్వయః ॥ ౮ ॥ అథేతి ॥ సవ్రీడ ఇవేత్యత్ర ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ ౯ ॥ బుద్ధిరిత్యాదిద్వికం ॥ అహోరాత్రాపదేశేన అహోరాత్రతుల్యతయా - అంతే ఇతికరణమధ్యాహార్యం - ఇతి బుద్ధిరుత్పన్నేత్యన్వయః ॥ ౧౧ ॥ వినిశ్శ్వసన్ని త్యాదిద్వికం ॥ వేపంతీం వేపమానాం - మధురైః - త్వయా కిం కృతం కామపరతంత్రస్య మమైవాపరాధోఽయమిత్యేవంరూపైరిత్యర్థః - ఉత్త

శం పర్వతం హిమవంతం ॥ ౧౩ ॥ స ఇతి ॥ నైష్ఠికం వ్రతం సమాపనపర్యంతాం - జేతుకామః ఇంద్రియాణీతి శేషః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ మహత్త్వమిత్యస్య వివరణం ఋషిముఖ్యత్వమితి ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ తతో౽హం విజితేంద్రియః - యది మహర్షిత్వం భవతా౽౽ప్తం తతో హం విజితేంద్రియస్స్యామిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ న తావత్త్వం జితేంద్రియం - వికారహేతుసన్నిధానే౽పి యావన్న వికరో౽సి తావంతం కాలం తవ జితేంద్రియత్వం నాస్తీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఆకాశసంశ్రయః వర్షావరణరహితదేశస్థః ॥ ౨౪ ॥ సంభ్రమః కిమనర్థపదం స్యాదిత్యుత ఇత్యుపస్థానే భయశంకా ॥ ౨౫ ॥ అహితం కౌశికస్య చేష్టయైన తద్విషయనైసర్గికాలనార్థం చరంబ ప్రేరణమిత్యపి గమ్యతే ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః ॥ ❁❁❁❁

అథ రంభయా తపోవిఘ్నశ్చతుష్షష్టితమే - సురకార్యమిత్యాది ॥ లోభనం ప్రలోభనం - కామమోహనకామకృతవైచిత్ర్యే

పే సుదారుణం ॥ ౧౪ ॥ తస్య వర్షసహస్రం తు ఘోరం తప ఉపాసతః । ఉత్తరే పర్వతే రామ దేవతానామభూద్భయమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఆమంత్రయన్ సమాగమ్య సర్వే సర్షిగణాస్సురాః । మహర్షిశబ్దం లభతాం సాధ్వయం కుశికాత్మజః ॥ ౧౬ ॥ దేవతానాం వచశ్శ్రుత్వా సర్వలోకపితామహః । అబ్రవీన్మధురం వాక్యం విశ్వామిత్రం తపోధనమ్ ॥ ౧౭ ॥ మహర్షే స్వాగతం వత్స తపసోగ్రేణ తోషితః । మహత్త్వమృషిముఖ్యత్వం దదామి తవ కౌశిక ॥ ౧౮ ॥ బ్రహ్మణస్స వచశ్శ్రుత్వా సర్వలోకేశ్వరస్య హ । న విషణ్ణో న సంతుష్టో విశ్వామిత్రస్తపోధనః ॥ ౧౯ ॥ ప్రాంజలిః ప్రణతో భూత్వా సర్వలోకపితామహమ్ । ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం విశ్వామిత్రో మహామునిః ॥ ౨౦ ॥ మహర్షిశబ్దమతులం స్వార్జితైః కర్మభిశ్శుభైః । యది మే భగవానాహ తతో౽హం విజితేంద్రియః ॥ ౨౧ ॥ తమువాచ తతో బ్రహ్మా న తావత్త్వం జితేంద్రియః । యతస్వ మునిశార్దూల ఇత్యుక్త్వా త్రిదివం గతః ॥ ౨౨ ॥ విప్రస్థితేషు దేవేషు విశ్వామిత్రో మహామునిః । ఊర్ధ్వబాహుర్నిరాలంబో వాయుభక్షస్తపశ్చరన్ ॥ ❁ ॥ ఘర్మే పంచతపా భూత్వా వర్షాస్వాకాశసంశ్రయః । శిశిరే సలిలస్థాయీ రాత్ర్యహాని తపోధనః ॥ ❁ ॥ ఏవం వర్షసహస్రం హి తపో ఘోరముపాగమత్ ॥ ౨౪ ॥ తస్మిన్ సంతప్యమానే తు విశ్వామిత్రే మహామునౌ ॥ ❁ ॥ సంభ్రమస్సుమహానాసీత్సురాణాం వాసవస్య చ ॥ ౨౫ ॥ రంభామప్సరసం శక్రస్సహ సర్వైర్మరుద్గణైః ॥ ❁ ॥ ఉవాచాత్మహితం వాక్యమహితం కౌశికస్య చ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁

సురకార్యమిదం రంభే కర్తవ్యం సుమహత్త్వయా । లోభనం కౌశికస్యేహ కామమోహసమన్వితమ్ ॥ ౧ ॥ తథోక్తా సాప్సరా రామ సహస్రాక్షేణ ధీమతా । వ్రీడితా ప్రాంజలిర్వాక్యం ప్రత్యువాచ సురేశ్వరమ్ ॥ ౨ ॥ అయం సురపతే ఘోరో విశ్వామిత్రో మహామునిః । ఘోరముత్స్రక్ష్యతే క్రోధం మయి దేవ న సంశయః ॥ ❁ ॥ తతో హి మే భయం దేవ ప్రసాదం కర్తుమర్హసి ॥ ౩ ॥ ఏవముక్తస్తయా రామ రంభయా భీతయా తదా ॥ ❁ ॥ తామువాచ సహస్రాక్షో వేపమానాం కృతాంజలిమ్ ॥ ౪ ॥ మా భైషి రంభే భద్రం తే కురుష్వ మమ శాసనమ్ ॥ ౫ ॥ కోకిలో హృదయగ్రాహీ మాధవే రుచిరద్రుమే । అహం కందర్పసహితస్స్థాస్యామి తవ పార్శ్వతః ॥ ౬ ॥ త్వం హి రూపం బహుగుణం కృత్వా పరమభాస్వరమ్ । తమృషిం కౌశికం రంభే భేదయస్వ తపస్వినమ్ ॥ ౭ ॥ సా శ్రుత్వా వచనం తస్య కృత్వా రూపమనుత్తమమ్ । లోభయామాస లలితా విశ్వామిత్రం శుచిస్మితా ॥ ౮ ॥ కోకిలస్య తు శుశ్రావ వల్గు వ్యాహరతస్స్వనమ్ । సంప్రహృష్టేన మనసా తత ఏనాముదైక్షత ॥ ౯ ॥ అథ తస్య చ శబ్దేన గీతేనాప్రతిమేన చ । దర్శనేన చ రంభాయా మునిస్సందేహమాగతః ॥ ౧౦ ॥ సహస్రాక్షస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ మునిపుంగవః । రంభాం క్రోధసమావిష్టశ్శశాప కుశికాత్మజః ॥ ౧౧ ॥ యన్మాం లోభయసే రంభే కామక్రోధజయైషిణమ్ । దశవర్షసహ

స - సమన్వితం యుక్తం - ఇహ అస్మిన్ కాలే - కౌశికప్రలోభనరూపం సుమహత్సురకార్యం కర్తవ్యమిత్యన్వయః ॥ ౧ ॥ వ్రీడితా అశక్యార్థవచననిమిత్తలజ్జావతీ ॥ ౨ ॥ ఉత్స్రక్ష్యతే ఉత్స్రక్ష్యంతి - తతః తస్మాత్ క్రోధోత్సర్జనాత్ - మే మమ - భయం భీతిః - ప్రసాదం నియోగనివృత్తిరూపం ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ మా భైషి రంభే ఇత్యత్ర ఆర్షః ప్రయోగః ॥ ౫ ॥ కోకిల ఇతి ॥ అహం కోకిలో భూత్వా - మాధవే వసంతే సతి - స్థాస్యామి ॥ ౬ ॥ రూపం సౌందర్యం - బహుగుణం బహుశశ్శృంగారచేష్టారూపాగుణా యస్య తథోక్తం - భేదయస్వ చలచిత్తం కారయ ॥ ౭ ॥ సేతి ॥ లలితా సుందరీ ॥ ౮ ॥ వల్గు మనోహరం - సంప్రహృష్టేన కోకిలరవశ్రవణజసంతోషవతా ॥ ౯ ॥ అథేతి ॥ తస్య కోకిలస్య - గీతేన రంభాయా ఇత్యనుషజ్యతే - సందేహం - సహస్రాక్షప్రేరితా స్వయమాగతా వేతి ॥ ౧౦ ॥ తత్ రంభాప్రలోభనం - సహస్రాక్షస్య కర్మేతి విజ్ఞాయ సంగీతాదిప్రలోభనేన హేతునా నిశ్చిత్య ॥ ౧౧ ॥ శైలీ శిలాప్రతిమా - దుర్భగే దుష్టప్రయత్నే - భగ శ్రీ కామమాహాత్మ్యవీ

శ్యయత్యాత్మకర్మకీర్తిష్విత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ స్వామిపరతంత్రా యాం కిమస్యాశ్మావేనేతిపశ్చాత్తాపేనానుగృహ్ణాతి బ్రాహ్మణ ఇతి ॥ బ్రాహ్మణో బ్రహ్మపుత్రో వసిష్ఠ ఇత్యాహు ॥ ౧౩ ॥ సంతాపమాప మిత్రపశ్చాత్తాపం ॥ ౧౪ ॥ ౧౪౫ ॥ వచ శ్రుత్వాశాపరూపం - నచేంద్రశ్చ ॥ ౧౫ ॥ ఇంద్రియైరజితైరితి - ఉక్తరీత్యాకామక్రోధాదిరత్యాదితిభావః - ఇంద్రియైః హేతుభిః - ఆత్మనమనస - శాంతిరిదు శోషణమః ॥ ౧౬ ॥ బభూవేతి ॥ మనశ్చింతాసంకల్పం ॥ ౧౬ ॥ నైవేత్యాది ॥ నవక్ష్యేకథంచన - మౌనమేవకరిష్యామీత్యర్థః - నోచ్ఛ్వసిష్యామి - కేవలకుంభకం కరిష్యామీత్యర్థః - ఉచ్ఛ్వాసేన క్రోధాదయో భవిష్యంతీతిభావః ॥ ౧౭౫ ॥ అహమితి ॥ యావత్పర్యంతం బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం భవిష్యతి - తావత్పర్యంతం - ఆత్మానం శరీరం - శోషయిష్యామి ॥ ౧౮ ॥ నహీతి ॥ మూర్తయః శరీరావయవాః - క్షయం నయాస్యంతి - తప ప్రభావాదితిభావః ॥ తీర్థీయం ॥ ఆత్మానం దేహం - తావద్విశోషయామి - యావత్ యావతా కాలేన - బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం భవిష్యతి - అనుచ్ఛ్వసన్ ఉచ్ఛ్వాసమకుర్వన్ - నాన్యలీనమాహారాన్ కుర్వన్ - తిష్ఠేయమితి - మనశ్చింతా మనస్సంకల్పం - ఇమావేత్యన్వయః - మూర్తయః అవయవాః ॥ ౧౮౫ ॥ ఏవమితి ॥ వర్షసహస్రస్య వర్షసహస్రసంబంధినీం వర్షసహస్రానుయాయినీం - దీక్షాం అనుచ్ఛ్వాసాభోజనసంకల్పం - ఉద్దిశ్యేతిశేష - అప్రతిమాం నిస్తులాం - ప్రతిజ్ఞాం ఏవమేవ సర్వథాకరిష్యామీత్యధ్యవసాయం - చకార ॥ తీర్థీ

ప్రాణిశైలీస్థాప్యసిదుర్భగే ॥ ౧౨ ॥ బ్రాహ్మణస్సుమహాతేజాస్తపోబలసమన్వితః । ఉద్ధరిష్యతిరంభే త్వాం మత్క్రోధకలుషీకృతాం ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః । అశక్నువన్ ధారయితుం క్రోధం సంతాపమాగతః ॥ ౧౪ ॥ తస్య శాపేన మహతా రంభా శైలీ తదాభవత్ ॥ ౧౪౫ ॥ వచశ్శ్రుత్వా తు కందర్పో మహర్షేస్సచనిర్గతః ॥ ౧౫ ॥ కోపేన స మహాతేజాస్తపోపహరణే కృతే । ఇంద్రియైరజితై రామ న లేభే శాంతిమాత్మనః ॥ ౧౬ ॥ బభూవాస్య మనశ్చింతా తపోపహరణే కృతే ॥ ౧౬౫ ॥ నైవ క్రోధం గమిష్యామి న చ వక్ష్యే కథంచన ॥ ❖ ॥ అథవా నోచ్ఛ్వసిష్యామి సంవత్సరశతాన్యపి ॥ ౧౭౫ ॥ అహం విశోషయిష్యామి హ్యాత్మానం విజితేంద్రియః ॥ ❖ ॥ తావద్యావద్ధి మే ప్రాప్తం బ్రాహ్మణ్యం తపసార్జితం । అనుచ్ఛ్వసన్నభుంజానస్తిష్ఠేయం శాశ్వతీస్సమాః ॥ ౧౮ ॥ నహి మే తప్యమానస్య క్షయం యాస్యంతి మూర్తయః ॥ ౧౮౫ ॥ ఏవం వర్షసహస్రస్య దీక్షాం స మునిపుంగవః ॥ ❖ ॥ చకారాప్రతిమాం లోకే ప్రతిజ్ఞాం రఘునందన ॥ ౨౦౫ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

అథ హైమవతీం రామ దిశం త్యక్త్వా మహామునిః । పూర్వాం దిశమనుప్రాప్య తపస్తేపే సుదారుణమ్ ॥ ౧ ॥ మౌనం వర్షసహస్రస్య కృత్వా వ్రతమనుత్తమమ్ । చకారాప్రతిమం రామ తపః పరమదుష్కరమ్ ॥ ౨ ॥ పూర్ణే వర్షసహస్రే తు కాష్ఠభూతం మహామునిం । విఘ్నైర్బహుభిరాధూతం క్రోధో నాంతరమావిశత్ ॥ ౩ ॥ స కృత్వా నిశ్చయం రామ తప ఆతిష్ఠదవ్యయమ్ ॥ ౩౫ ॥ తస్య వర్షసహస్రస్య వ్రతే పూర్ణే మహావ్రతః ॥ ❖ ॥ భోక్తుమారబ్ధవానన్నం తస్మిన్ కాలే రఘూత్తమ ॥ ఇంద్రో ద్విజాతిర్భూత్వా తం సిద్ధమన్నమయాచత ॥ ౫ ॥ తస్మై దత్త్వా తదా సిద్ధం సర్వం విప్రాయ నిశ్చితః । నిశ్శేషితేఽన్నే భగవానభుక్త్వైవ మహాతపాః ॥ ❖ ॥ న కించిదవదద్విప్రం మౌనవ్రతముపస్థితః ॥ ౬౫ ॥ అథ వర్షసహస్రం వై నోచ్ఛ్వసన్ మునిపుంగవః ॥ ౭ ॥ తస్యానుచ్ఛ్వసమానస్య మూర్ధ్ని ధూమో వ్యజాయత । త్రైలోక్యం యేన సంభ్రాంతమాదీపితమివాభవత్ ॥ ౮ ॥ తతో దేవాస్సగంధర్వాః పన్నగాసురరాక్షసాః । మోహితాస్తేజ

సం ॥ వర్షసహస్రస్య దీక్షాం వర్షసహస్రానువర్తినీం దీక్షాం - అనుచ్ఛ్వసనాది వ్రతసంకల్పరూపాం - ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతం - చకార ॥ ౨౦౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖

అథ విశ్వామిత్రస్య బ్రహ్మర్షిత్వప్రాప్తిః పంచషష్టితమే - అథ హైమవతీమిత్యాది ॥ ౧ ॥ వర్షసహస్రస్య వర్షసహస్రసంబంధి - తత్ - సాధ్యమిత్యర్థః - మౌనం వ్రతం మౌనరూపం వ్రతం - కృత్వా - సంకల్ప్యేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ కాష్ఠభూతం కాష్ఠవదవస్థితం - ఆధూతం ఆకులీకృతమపి - ఆంతరం అంతరవంతం - దృఢాంతఃకరణవంతమితియావత్ - యద్వా - తం ప్రతిక్రోధః అంతరం అవకాశం - నావిశత్ ॥ తీర్థీయం ॥ విఘ్నైరితి ॥ ఆధూతం ఆపరీక్షితమపి - అంతరం అంతరవంతం - ధీరమితియావత్ - అర్శ ఆదిత్వాదచ్ ప్రత్యయః - యద్వా - తం ప్రతిక్రోధః - అంతరం అవకాశం - నావిశత్ ॥ ౩ ॥ ౩౫ ॥ తస్య పూర్వసంకల్పితస్య - వర్షసహస్రస్య సంబంధిని - వ్రతే పూర్ణే - తస్మిన్ కాలే పారణకాలే - సిద్ధం పక్వం - యాచిద్విజకర్మకః ॥ ౫ ॥ నిశ్చితః - తపస్సిద్ధయే సర్వథైవాన్నం దాతవ్యమితి నిశ్చయవానిత్యర్థః - నిశ్చితః అశంకిత ఇతి వా - నిశ్శేషిత ఇత్యనేన సర్వమన్నమింద్రేణ యాచితమితి గమ్యతే - అభుక్త్వైవ - పునః పాకాహార తండులాసంపాదనాదితిభావః ॥ ౬౫ ॥ ౭ ॥ ఆదీపితం తాపితం ॥ తీర్థీయం ॥ యేన ధూమేన - ఆదీపితమివ సంతప్యమానమివ - సంభ్రాంతం వ్యాకులి

తం ‖ ౮ ‖ తత ఇత్యాది ‖ తపసా తేజసా-తపోరూపాగ్నినా మోహితాః మూర్ఛితాః - కశ్మలోపహతాః దుఃఖోపహతాః ‖ ౯½ ‖ లోభి
తః లోభకారణైః రంభాదర్శనాదిభిః ప్రలోభితః - క్రోధితః క్రోధకారణైః వర్షణవాక్ప్రాంతఃదక్షస్వాప్నయాచనాదిభిః క్రోధితః-
వృజినం పాపం రాగద్వేషాదిలక్షణం - సూక్ష్మం స్వల్పం ‖ ౧౧ ‖ వినాశయతి వినాశయేత్ - అసావితి శేషః ‖ ౧౨ ‖ వ్యాకులా ఇత్యాది ‖ న
ప్రతిజానీమః - ప్రతిక్రియామితి శేషః - నాస్తికో జాయత ఇతి - ఉక్తనిర్భయవశాన్నాస్తిక ఇవ - కర్మానుష్ఠానశూన్యో జాయత ఇత్యర్థః ‖
౧౪ ‖ ఉక్తార్థానువాదపూర్వకమనుష్ఠేయాంశ ఉచ్యతే సంమూఢమివేత్యాది ‖ బుద్ధిమితి - హేదేవ బ్రహ్మన్ అతః పరం విశ్వామిత్రః-
నాశే జగత్త్రయే-యావత్ బుద్ధిం న కురుతే-తావత్-ప్రసాద్యః అనుగ్రాహ్య ‖ ౧౫ ‖ కాలాగ్నినేతి ‖ పూర్వం ప్రళయకాలే - కాలాగ్ని
నా త్రైలోక్యం యథా అదహ్యత - తథైవ త్రైలోక్యం-అనేన-దహ్యతే దక్ష్యతే - అయం దేవరాజ్యం చికీర్షేత్ అపి - అతః అస్య యత్ ప్ర

సాతప్యత తపసా మందరశ్మయః ‖ ❈ ‖ కశ్మలోపహతాస్సర్వే పితామహమథాబ్రువన్ ‖ ౯½ ‖ బహుభిః
కారణైర్దేవ విశ్వామిత్రో మహామునిః ‖ ❈ ‖ లోభితః క్రోధితశ్చైవ తపసా చాభివర్ధతే ‖ నహ్యా
స్య వృజినం కించిద్దృశ్యతే సూక్ష్మమప్యథ ‖ ౧౧ ‖ నదీయతే యదిత్వస్య మనసా యదభీప్సితమ్ ‖ వినాశయ
తి త్రైలోక్యం తపసా సచరాచరమ్ ‖ ౧౨ ‖ వ్యాకులాశ్చదిశస్సర్వా న చ కించిత్ప్రకాశతే ‖ సాగరాః క్షు
భితాస్సర్వే విశీర్యంతే చ పర్వతాః ‖ ❈ ‖ ప్రకంపతే చ పృథివీ వాయుర్వాతి భృశం కులః ‖ బ్రహ్మన్న ప్ర
తిజానీమో నాస్తికో జాయతే జనః ‖ ౧౪ ‖ సంమూఢమివ త్రైలోక్యం సంప్రక్షుభితమానసమ్ ‖ భాస్క
రో నిష్ప్రభశ్చైవ మహర్షేస్తస్య తేజసా ‖ ❈ ‖ బుద్ధిం న కురుతే యావన్నాశే దేవ మహామునిః ‖ తా
వత్ప్రసాద్యో భగవానగ్నిరూపో మహాద్యుతిః ‖ ౧౫ ‖ కాలాగ్నినా యథాపూర్వం త్రైలోక్యం దహ్య
తేఖిలమ్ ‖ దేవరాజ్యం చికీర్షేత దీయతామస్య యన్మతమ్ ‖ ౧౬ ‖ తతస్సురగణాస్సర్వే పితామహపురో
గమాః ‖ విశ్వామిత్రం మహాత్మానం మధురం వాక్యమబ్రువన్ ‖ ౧౯ ‖ బ్రహ్మర్షే స్వాగతం తేస్తు తపసా
స్మ సుతోషితాః ‖ ౧౯½ ‖ బ్రాహ్మణ్యం తపసోగ్రేణ ప్రాప్తవానసి కౌశిక ‖ ❈ ‖ దీర్ఘమాయుశ్చ తే
బ్రహ్మన్ దదామి సమరుద్గణాః ‖ స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే గచ్ఛ సౌమ్య యథాసుఖమ్ ‖ ౨౦ ‖ పితామ
హవచశ్శ్రుత్వా సర్వేషాం చ దివౌకసామ్ ‖ కృత్వా ప్రణామం ముదితో వ్యాజహార మహామునిః ‖ ౨౧ ‖
బ్రాహ్మణ్యం యది మే ప్రాప్తం దీర్ఘమాయుస్తథైవ చ ‖ ఓంకారశ్చ వషట్కారో వేదాశ్చ వరయంతు
మామ్ ‖ ౨౨ ‖ క్షత్రవేదవిదాం శ్రేష్ఠో బ్రహ్మవేదవిదామపి ‖ బ్రహ్మపుత్రో వసిష్ఠో మామేవం వదతు దేవ
తాః ‖ ❈ ‖ యద్యయం పరమః కామః కృతో యాంతు సురర్షభాః ‖ ౨౩½ ‖ తతః ప్రసాదితో దేవైర్వసి
ష్ఠో జపతాం వరః ‖ ❈ ‖ సఖ్యం చకార బ్రహ్మర్షిరేవమస్త్వితి చాబ్రవీత్ ‖ ౨౪½ ‖ బ్రహ్మర్షిస్త్వం న
సందేహస్సర్వం సంపత్స్యతే తవ ‖ ❈ ‖ ఇత్యుక్త్వా దేవతాశ్చాపి సర్వా జగ్ముర్యథాగతమ్ ‖ ౨౫½ ‖ ఏవం
త్వనేన బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం రామ మహాత్మనా ‖ ❈ ‖ ఏష రామ మునిశ్రేష్ఠ ఏష విగ్రహవాంస్తపః ‖ ❈ ‖
ఏష ధర్మపరో నిత్యం వీర్యస్యైష పరాయణమ్ ‖ ౨౬ ‖ ఏవముక్త్వా మహాతేజా విరరామ ద్విజోత్తమః ‖ ౨౬½ ‖
శతానందవచశ్శ్రుత్వా రామలక్ష్మణసన్నిధౌ ‖ ❈ ‖ జనకః ప్రాంజలిర్వాక్యమువాచ కుశికాత్మజమ్ ‖
౨౭½ ‖ ధన్యోస్మ్యనుగృహీతోస్మి యస్య మే మునిపుంగవ ‖ ❈ ‖ యజ్ఞం కాకుత్స్థసహితః ప్రాప్తవానసి ధా
ర్మిక ‖ ౨౮½ ‖ పావితోహం త్వయా బ్రహ్మన్ దర్శనేన మహామునే ‖ ❈ ‖ గుణా బహువిధాః ప్రాప్తా
స్తవ సందర్శనాన్మయా ‖ ౩౦½ ‖ విస్తరేణ చ తే బ్రహ్మన్ కీర్త్యమానం మహత్తపః ‖ ❈ ‖ శ్రుతం మ
యా మహాతేజో రామేణ చ మహాత్మనా ‖ ౩౧½ ‖ సదస్యైః ప్రాప్య చ సదశ్శ్రుతాస్తే బహవో గుణాః ‖

హర్షిత్వం మతం తదీయతామిత్యర్థః ‖ ౧౬ ‖ తత ఇత్యాది ‖ తతః దేవవిజ్ఞాపనానంతరం ‖ ౧౯ ‖ ౧౯½ ‖ బ్రాహ్మణ్యమిత్యాది ‖
బ్రహ్మవచనం ప్రాప్య అన్యేన ‖ ౨౦ ‖ ౨౧ ‖ వరయంతు అధ్యాపనయాజనార్హా భవంత్విత్యర్థః ‖ ౨౨ ‖ బ్రహ్మసు గృహ్ణాపనజాలయ
పరిగ్రహార్థమాహ క్షత్రేతి ‖ క్షత్రవేదాః క్షత్రియాణాం శాంతిపుష్ట్యాదిప్రయోజనా అథర్వవేదాః - తద్విదాం శ్రేష్ఠః-ఋత్విగ్వంశానా
దిపురోహితత్వాదిక్షిభావః - బ్రహ్మవేదాః బ్రహ్మప్రతిపాదకా వేదాః -వేదాంతా ఇత్యర్థః - యద్వా- బ్రాహ్మణమాత్రప్రవచనార్హా
వేదాస్త్రయీరూపాః - ఏవం వదతు బ్రహ్మర్షిరితి వదతు - యదీతి - అయం కామః వసిష్ఠముఖేన బ్రహ్మర్షిత్వావాప్తిరూపః కామః -యది
కృతః తర్హి ఏవ మద్విషయే కృతకృత్యా యాంతు-నాన్యథేత్యర్థః ‖ తీర్ణయం ‖ క్షత్రేతి ‖ క్షత్రవేదః ధనుర్వేదః-బ్రహ్మవేదాః ఇతర వేదాః ‖
౨౩½ ‖ ౨౪½ ‖ ఏవమస్త్విత్యస్య వివరణం బ్రహ్మర్షిస్త్వమితి ‖ సర్వం బ్రాహ్మణ్యంత్వద్వ్రతయాజనాధ్యాపనాదికం చ ‖ ౨౫½ ‖ అ
థ శతానందవచనం - ఏవమిత్యాది ‖ తప ఇత్యకారాంతపుంలింగత్వమార్షం ‖ ౨౬ ‖ ౨౬½ ‖ ౨౭½ ‖ ౨౮½ ‖ ౩౦½ ‖ ౩౧½ ‖ సంస్కృతిః ‖

సః ప్రాప్యశ్రీతైస్సదస్యైః ॥ ౩౨ ॥ అప్రమేయాః ఇయత్తయా జ్ఞాతుమశక్యాః ॥ ౩౩ ॥ కథానామిల పూరణగుణైః ... యాదేవ ... తృప్తిం అలంబుద్ధిః - స్వాగతమితి - త్వదాగమనం శుభకృజ్జాతమిత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ స్వవాటం స్వనివేశం ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచషష్టితమస్సర్గః ॥

ఏవం స్వమాతృశాపమోచనఘటకత్వేన కృతోపకారస్మృత్యా శతానందప్రతిపాదితేన ప్రాసంగికేన స్వామిత్రచరిత్రేణ ఉపకారకగురువైభవాం జ్ఞేయం. - కామక్రోధౌ సర్వథా దుర్నిరోధౌ - జితకామక్రోధ ఏవ బ్రాహ్మణోత్తమః - బ్రాహ్మణ్యం చ న సులభం - బ్రహ్మవిదపచారస్సర్వారంభనిరోధకం - ఇత్యాది వ్యంజితమితి ప్రకరణగతో విస్తునావస్తు ధ్వనిః - అథ స్వయమేవ సమస్తజనరక్షణావసరప్రతీక్షో భగవాన్ దేవశరణాగతిం వ్యాజీకృత్య రావణవధాయావతీర్ణస్తపవాంతరోపాయభూతాం వేదవత్యవతారేణ స్వానంకృతసంకల్పాం లక్ష్మీం తుల్యశీలవయోవృత్తాభిజనైవకన్యావరణీయేత్యముమర్థవిశేషం ప్రవర్తయిష్యన్ జనకకులేవతార్య తత్పరిణయనాయ ప్రవృత్తస్తత్ప్రీణనాయ తాటకాతాటకేయాదిదుష్టవధం కౌశికాధ్వరత్రాణాహల్యాశాపమోక్షాదిరూపం శిష్టపరిపాలనం చ విధాయ సాక్షాత్

౩౨ ॥ అప్రమేయం తపస్తుభ్యమప్రమేయం చ తే బలం । అప్రమేయా గుణాశ్చైవ నిత్యం తే కుశికాత్మజ ॥ ౩౩ ॥ తృప్తిరాశ్చర్యభూతానాం కథానాం నాస్తి మే విభో । కర్మకాలో మునిశ్రేష్ఠ లంబతే రవిమండలమ్ ॥ ❖ ॥ శ్వః ప్రభాతే మహాతేజో ద్రష్టుమర్హసి మాం పునః । స్వాగతం తపతాం శ్రేష్ఠ మామనుజ్ఞాతుమర్హసి ॥ ౩౫ ॥ ఏవముక్తో మునివరః ప్రశస్య పురుషర్షభమ్ । విససర్జాశు జనకం ప్రీతం ప్రీతమనాస్తదా ॥ ౩౬ ॥ ఏవముక్త్వా మునిశ్రేష్ఠం వైదేహో మిథిలాధిపః । ప్రదక్షిణం చకారాశు సోపాధ్యాయస్సబాంధవః ॥ ౩౭ ॥ విశ్వామిత్రోఽపి ధర్మాత్మా సహ రామస్సలక్ష్మణః । స్వవాటమభిచక్రామ పూజ్యమానో మహర్షిభిః ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచషష్టితమస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

తతః ప్రభాతే విమలే కృతకర్మా నరాధిపః । విశ్వామిత్రం మహాత్మానమాజుహావ సరాఘవమ్ ॥ ౧ ॥ తమర్చయిత్వా ధర్మాత్మా శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా । రాఘవౌ చ మహాత్మానౌ తదా వాక్యమువాచ హ ॥ ౨ ॥ భగవన్ స్వాగతం తేఽస్తు కిం కరోమి తవానఘ । భవానాజ్ఞాపయతు మామాజ్ఞాప్యో భవతా హ్యహమ్ ॥ ౩ ॥ ఏవముక్తస్స ధర్మాత్మా జనకేన మహాత్మనా । ప్రత్యువాచ మునిర్వీరం వాక్యం వాక్యవిశారదః ॥ ౪ ॥ పుత్రౌ దశరథస్యేమౌ క్షత్రియౌ లోకవిశ్రుతౌ । ద్రష్టుకామౌ ధనుశ్శ్రేష్ఠం యదేతత్త్వయి తిష్ఠతి ॥ ౫ ॥ ఏతద్దర్శయ భద్రం తే కృతకామౌ నృపాత్మజౌ । దర్శనాదస్య ధనుషో యథేష్టం ప్రతియాస్యతః ॥ ౬ ॥ ఏవముక్తస్తు జనకః ప్రత్యువాచ మహామునిం ॥ ౬౻ ॥ శ్రూయతామస్య ధనుషో యదర్థమిహ తిష్ఠతి ॥ ౭ ॥ దేవరాత ఇతి ఖ్యాతో నిమేః షష్ఠో మహీపతిః । న్యాసోఽయం తస్య భగవన్ హస్తే దత్తో మహాత్మనా ॥ ౮ ॥ దక్షయజ్ఞవధే పూర్వం ధనురాయమ్య వీర్యవాన్ । రుద్రస్తు త్రిదశాన్ రోషాత్సలీలమిదమబ్రవీత్ ॥ ౯ ॥ యస్మాద్భాగార్థినో భాగాన్నాకల్పయత మే సురాః । వరాంగాణి మహార్హాణి ధనుషా శాతయామి వః ॥ ౧౦ ॥ తతో విమనసస్సర్వే దేవా వై మునిపుంగవ । ప్రసాదయంతి దేవేశం తేషాం ప్రీతోఽభవద్భవః ॥ ౧౧ ॥ ప్రీతియుక్తస్తు సర్వేషాం దదౌ తేషాం మహాత్మనామ్ । తదేతద్దేవదేవస్య ధనూరత్నం మహాత్మనః ॥ ❖ ॥ న్యాసభూతం తదా న్యస్తమస్మాకం పూర్వకే విభో ॥ ౧౨౻ ॥ అథ మే కృషతః క్షేత్రం లాంగలాదుత్థితా మయా ॥

తాలాభోపాయాయ యతత ఇత్యాహ తత ఇత్యాది నా సర్గద్వయేన ॥ ౧ ॥ తమితి ॥ రాఘవౌ చార్చయిత్వేత్యన్వయః - కర్మణా అర్ఘ్యప్రదానాదినా ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ద్రష్టుకామౌ - భవత ఇతి శేషః ॥ ౫ ॥ అస్య దర్శనాదేవ కృతకామౌ భూత్వా ప్రతియాస్యత ఇత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏతదితి ॥ కృతకామౌ ప్రాప్తకామౌ ॥ ౬ ॥ ౬౻ ॥ శ్రూయతామితి ॥ ధనుః - యదర్థం యత్ప్రయోజనాయ - ఇహ అస్మద్గృహే - తిష్ఠతి - అస్య ధనుషః - తత్ప్రయోజనం - శ్రూయతామిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ నిమేః జనకకూటస్థస్య - న్యాసః నిక్షేపరూపం ॥ తీర్థీయం ॥ దేవరాత ఇతి ॥ తస్య దేవరాతస్య - అయం ఇదం ధనుః ॥ ౮ ॥ ఉక్తమర్థం వివృణోతి దక్షేత్యాదినా ॥ ఆయమ్య ఆరోప్య ॥ ౯ ॥ భాగార్థినః స్విష్టకృదాదిభాగార్థినః - మమ ఇత్యన్వయః - వరాంగాణి శిరాంసి - అత్ర తస్మాదిత్యుపస్కార్యం - శాతయామి ఛినద్మి ॥ ౧౦ ॥ విమనసః దీనాః - భవః రుద్రః ॥ ౧౧ ॥ దదౌ - ధనురితి శేషః - ధనూరత్నం ధనుశ్శ్రేష్ఠం - పూర్వకే దేవరాతే - న్యాసభూతం న్యస్తం - దేవైరితి శేషః ॥ ౧౨౻ ॥ అథేతి ॥ అథ వృత్తాంతాంతరారంభే - క్షేత్రం యాగభూమిం - మే కృషత - మయి కర్షతీత్యర్థః - చయనార్థమితి శేషః - లాంగలం హలమిత్యర్థః ... వాఖ్యామృషభేణ కృషతీత్యాదిశాస్త్రాత్ । లాంగలాత్ - లాంగలపద్ధతేరిత్యర్థః - ఉత్థితేతి - కన్యేతి శేషః - సా చ క్షేత్రంశో

ధయతా మయా లబ్ధేతి హేతోర్నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా - ఆసీత్ - సీతా లాంగలపద్ధతిః - సీతాయాం జాతత్వాత్ సీతేత్యుచ్యతే ॥ ౧౩ ॥ వ్యవర్ధత - మత్కృతపోషణాదితి శేషః - అతో మమాత్మజా - వీర్యం ధనురారోపణం తదేవ శుల్కం మూల్యం యస్యాస్సా వీర్యశుల్కా - ఇతి హేతౌ వీర్యశుల్కాత్వాత్ - స్థాపితా - నకస్మైచిద్దత్తేతి భావః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ వీర్యజిజ్ఞాసవః ధనుస్సారజిజ్ఞాసవః - అభవన్నితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ తేషామితి ॥ వీర్యం జిజ్ఞాసమానానాం తేషాం కృతే - ధనుః - ఉపాహృతం ఆనీతం - గ్రహణే ధారణే - తోలనే చాలనే - ఉత్థాపనే ॥ ౧౮ ॥ తేషామితి ॥ తన్నిబోధేతి - తదిత్యవ్యయం - తస్మాత్ కారణాత్ - అనంతరం యద్వృత్తం - తన్నిబోధేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ వీర్యసందేహం వీర్యసందేహం ॥ ౨౦ ॥ మిథిలావరోధేన మిత్రాంతరమాహ ఆత్మానమితి ॥ తేన్నృపా - ఆత్మానః స్వాత్మానం - మయా అవధూతం వీర్యశుల్కకరణేన తిరస్కృతం - విజ్ఞాయ - పీడయన్ అపీడయన్ ॥ ౨౧ ॥ సాధనాని దుర్గరక్షణసాధనాని ॥ ౨౨ ॥ ప్రసాదయం ప్రసాద

❖ ॥ క్షేత్రం శోధయతా లబ్ధా నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా ॥ ౧౩ ॥ భూతలాదుత్థితా సా తు వ్యవర్ధత మమాత్మజా ॥ ❖ ॥ వీర్యశుల్కేతి మే కన్యా స్థాపితేయమయోనిజా ॥ ౧౪ ॥ భూతలాదుత్థితాం తాం తు వర్ధమానాం మమాత్మజామ్ ॥ ❖ ॥ వరయామాసురాగమ్య రాజానో మునిపుంగవ ॥ ౧౫ ॥ తేషాం వరయతాం కన్యాం సర్వేషాం పృథివీక్షితామ్ ॥ ❖ ॥ వీర్యశుల్కేతి భగవన్న దదామి సుతామహమ్ ॥ ౧౬ ॥ తతస్సర్వే నృపతయస్సమేత్య మునిపుంగవ ॥ ❖ ॥ మిథిలామభ్యుపాగమ్య వీర్యజిజ్ఞాసవస్తదా ॥ ౧౭ ॥ తేషాం జిజ్ఞాసమానానాం వీర్యం ధనురుపాహృతమ్ ॥ ❖ ॥ న శేకుర్గ్రహణే తస్య ధనుషస్తోలనేఽపి వా ॥ ౧౮ ॥ తేషాం వీర్యవతాం వీర్యమల్పం జ్ఞాత్వా మహామునే ॥ ❖ ॥ ప్రత్యాఖ్యాతా నృపతయస్తన్నిబోధ తపోధన ॥ ౧౯ ॥ తతః పరమకోపేన రాజానో మునిపుంగవ ॥ ❖ ॥ న్యరుంధన్మిథిలాం సర్వే వీర్యసందేహమాగతాః ॥ ౨౦ ॥ ఆత్మానమవధూతం తే విజ్ఞాయ నృపపుంగవాః ॥ ❖ ॥ రోషేణ మహతావిష్టాః పీడయన్మిథిలాం పురీమ్ ॥ ౨౧ ॥ తతస్సంవత్సరే పూర్ణే క్షయం యాతాని సర్వశః ॥ ❖ ॥ సాధనాని మునిశ్రేష్ఠ తతోఽహం భృశదుఃఖితః ॥ ౨౨ ॥ తతో దేవగణాన్ సర్వాన్ తపసాహం ప్రసాదయమ్ ॥ ❖ ॥ దదుశ్చ పరమప్రీతాశ్చతురంగబలం సురాః ॥ ౨౩ ॥ తతో భగ్నా నృపతయో హన్యమానా దిశో యయుః ॥ ❖ ॥ అవీర్యా వీర్యసందిగ్ధాస్సామాత్యాః పాపకర్మణః ॥ ౨౪ ॥ తదేతన్మునిశార్దూల ధనుః పరమభాస్వరమ్ ॥ ❖ ॥ రామలక్ష్మణయోశ్చాపి దర్శయిష్యామి సువ్రత ॥ ౨౫ ॥ యద్యస్య ధనుషో రామః కుర్యాదారోపణం మునే ॥ ❖ ॥ సుతామయోనిజాం సీతాం దద్యాం దాశరథేరహమ్ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే షట్షష్టితమస్సర్గః ॥ ❖

జనకస్య వచశ్శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహామునిః। ధనుర్దర్శయ రామాయేతి హోవాచ పార్థివమ్ ॥ ౧ ॥ తతస్స రాజా జనకస్సామంతాన్ వ్యాదిదేశ హ । ధనురానీయతాం దివ్యం గంధమాల్యవిభూషితమ్ ॥ ౨ ॥ జనకేన సమాదిష్టాస్సచివాః ప్రావిశన్ పురీమ్। తద్ధనుః పురతః కృత్వా నిర్జగ్ముః పార్థివాజ్ఞయా ॥ ౩ ॥ నృణాం శతాని పంచాశద్వ్యాయతానాం మహాత్మనామ్ । మంజూషామష్టచక్రాం తాం సమూహుస్తే కథంచన ॥ ౪ ॥ తామాదాయ తు మంజూషామాయసీం యత్ర తద్ధనుః। సురోపమం తే జనకమూచుర్నృపతిమంత్రిణః ॥ ౫ ॥ ఇదం ధనుర్వరం రాజన్ పూజితం సర్వరాజభిః । మిథిలాధిప రాజేంద్ర దర్శనీయం యదిచ్ఛసి ॥ ౬ ॥ తేషాం నృపో వచశ్శ్రుత్వా కృతాంజలిరభాషత । విశ్వామిత్రం మహాత్మానం తౌ చోభౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౭ ॥ ఇదం ధనుర్వరం బ్రహ్మన్ జనకైరభిపూజితమ్ । రాజభిశ్చ మహావీర్యైరశక్తైః పూరితుం పురా ॥ ౮ ॥ నైతత్సురగణాస్సర్వే నాసురా న చ రాక్షసాః। గంధర్వయక్షప్రవ

యం ॥ ౨౩ ॥ వీర్యసందిగ్ధాః సందిగ్ధవీర్యాః - పాపకర్మణః పాపకర్మాణః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్షష్టితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ ధనుర్భంగాదివృత్తాంతస్సప్తషష్టితమే - జనకస్యేత్యాది ॥ ౧ ॥ సామంతాన్ కర్మసచివాన్ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ నృణామితి ॥ వ్యాయతానాం దీర్ఘదేహానాం - నృణాం - పంచాశచ్ఛతాని పంచసహస్రాణి - అష్టచక్రాం - అష్టచక్రవచ్ఛకటారోపితామిత్యర్థః - మంజూషాం ధనుఃపేటికాం - సమూహుః ఆచకర్షుః - తే చ పంచసహస్రసంఖ్యావిశిష్టా అపి - కథంచన మహతా ప్రయత్నేన - సమూహురితి యోజనా - అన్యే తు అష్టచక్రాం అష్టాభిశ్చక్రరథైర్బంధవతీం - ఊహుః - హస్తైరితి శేష ఇత్యాహుః ॥ ౪ ॥ యత్ర మంజూషాయాం ॥ ౫ ॥ ఇదమితి ॥ యద్ధనుర్దర్శనీయమిచ్ఛసి తదిదం ధనుః - ఆనీతమితి శేషః ॥ ౬ ॥ తౌ చోభావితి - ఉద్దిశ్యేతి శేషః ॥ ౭ ॥ రాజభిః పూర్వం సీతార్థిభిః - పూరితం - ఆరోపయితుం - అశక్తైః సారమైశ్వరం ధనురితి ఖ్యాపితమిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ నైతదిత్యాది ॥ ఏతత్ ధనుః సురగణాదయః ప్రపూరణాదికం కర్తుం న

క్తా ఇత్యర్థస్సిద్ధం ॥ లీర్ధీయం ॥ నైషదితార్ది ॥ అత్ర శ్లోకే ఉత్తరశ్లోకోక్తానారోపణాదిశబ్దార్థానుమనంతరాత్ కృత్వా - విశద్ధనురారోపయితుం మౌర్వ్యా సంయోజయితుం శరేణ సంయోజయితుం మౌర్వ్యామాకృష్టం తోలయితుం బాణపరిమోక్షార్థం కంపయితుం పూరయితుం కర్ణాంతమాకృష్టుం - దేవాదయోఽశక్తా ఇతి యోజనీయం ॥ ౯ ॥ క్వేతి ॥ ప్రపూరణే సమ్యక్ కరణే - ఆరోపణే మౌర్వ్యాస్సంయోజనే - సమాయోగే శరేణ యోజనే - వేపనే మౌర్వ్యాకర్షణే - తోలనే శరమోక్షార్థం కంపనే చ - మానుషాణాం మధ్యే క్వ పురుషే గతిశ్శక్తిః ॥ ౧౦ ॥ తథాప్యనయోర్దర్శనీయమిత్యాహ తదేతదితి ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ అపావృత్య అపగతావరణం కృత్వా ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ బాఢమిత్యాది ॥ ౧౫ ॥ లీలయా అప్రయత్నేన ॥ ౧౬ ॥ పూరయామాస ఆకర్ణమాకృష్టవాన్ - నను ఉక్తరీత్యా మహాన్తత్వాదస్య కథం బాలేనారోపణసంభవతి - అగ్రస్పర్శాభావాదితి చేత్ ఉచ్యతే - ఆశ్చర్యశక్తికస్య రామస్య కరస్పర్శాదేవావనతం ధనుః ॥ ౧౭ ॥ నిర్ఘాతేతి - తత్క్షణముక్తం జ్యోతిషే - వాయునాభిహతో వాయుర్గగనాత్పతతి క్షితౌ । యదా దీప్తః ఖగరుతస్స నిర్ఘాతోఽతిదోషకృదితి ॥ పర్వతస్యేవ దీర్యతః పర్వతే దీర్యతి భిద్యతి యథా భూమికంపః - తథా భూమికంప ఆసీదిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ విగతసాధ్వస ఇత్యనేన రామజామాతృకతా ప్రాపకం ధనురారోపణముపనభవేదితి పూర్వం భీతో భూదితి గమ్యతే ॥ ౨౦ ॥ అత్యద్భుతమితి ॥ అచింత్యం అన్యత్రాదర్శనాత్ - నత

రాస్సకిన్నరమహోరగాః ॥ ౯ ॥ క్వ గతిర్మానుషాణాం తు ధనుషోఽస్య ప్రపూరణే । ఆరోపణే సమాయోగే వేపనే తోలనేఽపి వా ॥ ౧౦ ॥ తదేతద్ధనుషాం శ్రేష్ఠమానీతం మునిపుంగవ । దర్శయైతన్మహాభాగ అనయో రాజపుత్రయోః ॥ ౧౧ ॥ విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్మా శ్రుత్వా జనకభాషితమ్ । వత్స రామ ధనుః పశ్య ఇతి రాఘవమబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ బ్రహ్మర్షేర్వచనాద్రామో యత్ర తిష్ఠతి తద్ధనుః । మంజూషాం తామపావృత్య దృష్ట్వా ధనురథాబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ ఇదం ధనుర్వరం బ్రహ్మన్ సంస్పృశామీహ పాణినా । యత్నవాంశ్చ భవిష్యామి తోలనే పూరణేఽపి వా ॥ ౧౪ ॥ బాఢమిత్యేవ తం రాజా మునిశ్చ సమభాషత ॥ ౧౫ ॥ లీలయా స ధనుర్మధ్యే జగ్రాహ వచనాన్మునేః ॥ ❋ ॥ పశ్యతాం నృసహస్రాణాం బహూనాం రఘునందనః ॥ ౧౫ ॥ ఆరోపయిత్వా ధర్మాత్మా పూరయామాస తద్ధనుః ॥ ❋ ॥ తద్బభంజ ధనుర్మధ్యే నరశ్రేష్ఠో మహాయశాః ॥ ౧౬ ॥ తస్య శబ్దో మహానాసీన్నిర్ఘాతసమనిస్వనః ॥ ❋ ॥ భూమికంపశ్చ సుమహాన్ పర్వతస్యేవ దీర్యతః ॥ ౧౭ ॥ నిపేతుశ్చ నరాస్సర్వే తేన శబ్దేన మోహితాః ॥ ❋ ॥ వర్జయిత్వా మునివరం రాజానం తౌ చ రాఘవౌ ॥ ౧౮ ॥ ప్రత్యాశ్వస్తే జనే తస్మిన్ రాజా విగతసాధ్వసః ॥ ❋ ॥ ఉవాచ ప్రాంజలిర్వాక్యం వాక్యజ్ఞో మునిపుంగవమ్ ॥ ౧౯ ॥ భగవన్ దృష్టవీర్యో మే రామో దశరథాత్మజః ॥ అత్యద్భుతమచింత్యం చ న తర్కితమిదం మయా ॥ ౨౦ ॥ జనకానాం కులే కీర్తిమాహరిష్యతి మే సుతా ॥ ❋ ॥ సీతా భర్తారమాసాద్య రామం దశరథాత్మజమ్ ॥ ౨౧ ॥ మమ సత్యా ప్రతిజ్ఞా చ వీర్యశుల్కేతి కౌశిక ॥ ❋ ॥ సీతా ప్రాణైర్బహుమతా దేయా రామాయ మే సుతా ॥ ౨౨ ॥ భవతోఽనుమతే బ్రహ్మన్ శీఘ్రం గచ్ఛంతు మంత్రిణః ॥ ❋ ॥ మమ కౌశిక భద్రం తే అయోధ్యాం త్వరితా రథైః ॥ ౨౩ ॥ రాజానం ప్రశ్రితైర్వాక్యైరానయంతు పురం మమ ॥ ❋ ॥ ప్రదానం వీర్యశుల్కాయాః కథయంతు చ సర్వశః ॥ ౨౪ ॥ మునిగుప్తౌ చ కాకుత్స్థౌ కథయంతు నృపాయ వై ॥ ❋ ॥ ప్రీయమాణం తు రాజానమానయంతు సుశీఘ్రగాః ॥ ౨౫ ॥ కౌశికశ్చ తథేత్యాహ రాజా చాభాష్య మంత్రిణః ॥ ❋ ॥ అయోధ్యాం ప్రేషయామాస ధర్మాత్మా కృతశాసనాన్ ॥ యథావృత్తం సమాఖ్యాతుమానేతుం చ నృపం తదా ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే సప్తషష్టితమస్సర్గః ॥

ర్కితం మనుష్యేష్వసంభావితత్వాత్ - అత్యద్భుతం బాలేన కృతత్వాత్ - ఇదం ధనురారోపణం ॥ ౨౦ ॥ జనకానాం కులే కీర్తిమాహరిష్యతి మే సుతా । సీతా భర్తారమాసాద్య రామం దశరథాత్మజమ్ ॥ జనకానాం - అనంతం బలమేవ విత్తం యస్య మే నాస్తి కించన । మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించన దహ్యత ఇతి ప్రోక్తనిరతిశయకీర్తిమతామపి । కులే - కులం తాగయతే తాత స్తన పచనస్తచేతివత్ । కీర్తిమిత్యేకవచనేనైకరూపత్వం వ్యజ్యతే - ఆహరిష్యతి సద్యః ప్రాపయిష్యతి - సిద్ధస్యైవానయనమాహరణం - సుతా - సుత శ్చేత్ స్వార్జితామేవ కీర్తిం ప్రాపయిష్యతి - మే సుతా - స్వసంబంధప్రయుక్తాతిశయ - సీతా - జన్మప్రయుక్తాతిశయః - భర్తారమాసాద్య భర్తృసంబంధకృతాతిశయం - భర్తారం భరణదక్షం - విత్తమిచ్ఛంతి మాతర ఇత్యుక్తదనవంతమిత్యర్థః - రామం - రూపమిచ్ఛతి కన్యకేత్యుక్తరూపవంతం - దశరథాత్మజం - బాంధవాః కులమిచ్ఛంతీత్యుక్తరీత్యా బంధుకాంక్షితం - వివాహ సమ్మతవర ప్రాప్త్యా కీర్తిమాహరిష్యతీతి భావః ॥ ౨౧ ॥ సత్యా - జాతేతి శేషః - సీతా వీర్యశుల్కేతి ప్రతిజ్ఞా సత్యా జాతా - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః - బహుమతా సీతా దేయేతి సీతాపదముభయత్రాన్వేతి ॥ ౨౨ ॥ భవతోఽనుమతే - భవదనుమత్యా గచ్ఛంత్విత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ప్రశ్రితైః వినయాన్వితైః - సర్వశః - సర్వమప్రతివృత్తాంతమిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఆభాష్య ఆహూయ - కృతశాసనాన్ - దత్తకల్యాణ సందేశపత్రికానిత్యర్థః - నృపం దశరథం ॥ ౨౬ ॥ ఇతి గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋

అథ జానకీవివాహాయ దశరథాహ్వానమష్టషష్టితమే - జనకేనేత్యాది ॥ త్రిరాత్రమితి - తిస్రో రాత్రయః త్రిరాత్రం - సంఖ్యాదిత్వాద్రాత్ర్యంతాదచ్ సమాసాంతః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ ౧ ॥ రాజవచనాత్ జనకో స్మాన్ప్రేషితవానితి స్వరాజసంకీర్తనాత్ ॥ ౨ ॥ విగతసాధ్వసాః దశరథసౌజన్యేన విజ్ఞాపనే నిర్భయాః ॥ ౩ ॥ మైథిల ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ మైథిల మిథిలేశ్వరః - పురస్కృతాగ్నిహోత్రః సహాతస్సాగ్నిహోత్రపురస్కృతః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - పురస్సరం తైః పురస్సరాః భృత్యాః - తత్సహితం - ఏవంభూతం త్వాం - కుశలం క్షేమం - అవ్యయం అనపాయం - యోగమితి యావత్ - అపృచ్ఛతే - మద్వచనాదితి శేషః - అజినుపృచ్ఛ్యోర్ ఉపసంఖ్యానమిత్యాత్మనేపదం - అత్ర ద్వితీయజనకశబ్దో విప్రకృష్టజనకశబ్దానుస్మరణార్థః ॥ తీర్థీయం ॥ మైథిల ఇతి ॥ సాగ్నిహోత్రపురస్కృతం - సాగ్నిహోత్రం పురస్కృతం చేతి కర్మధారయః - సపురస్సరం సపరికరం ॥ ౫ ॥ కౌశికానుమతే కౌశికానుమత్యా ॥ ౬ ॥ పూర్వమితి ॥ వీర్యశుల్కేతి మమ ప్రతిజ్ఞా భవద్భిర్విదితా - రాజానశ్చ - నిర్వీర్యా ధనురారోపణాసమర్థాః - విముఖీకృతా ఇత్యపి విదితమిత్యన్వయః ॥ ౭ ॥ సేయమితి ॥ సేయం ఉత్కంఠ్యా నవైరైః ప్రార్థనీయా - మమ సుతా త్వయా సహ సంబంధార్హస్య మే పుత్రీ - స్వపురే లబ్ధాగమన ప్రసక్తిం దర్శయతి విశ్వామిత్రపురస్సరైరితి - యదృచ్ఛయా మద్భాగధేయాత్ - పుత్రకైః పూజాయాం బహువచనం - జామాతృత్వాద్వ్యవసాయాత్ - మహారాజకుమారత్వాద్వా పూజా - అల్పార్థేన కప్రత్యయేన వాత్సల్యం వ్యోతితం ॥ తీర్థీయం ॥ సేయమితి ॥ యదృచ్ఛయా దైవాదాగతైస్తవ పుత్రకైః - కాకపక్షధరైః కేనైవలపుత్రైః శ్రీరామచంద్రే

జనకేన సమాదిష్టా దూతాస్తే క్లాంతవాహనాః । త్రిరాత్రముషితా మార్గే తేఽయోధ్యాం ప్రావిశన్ పురీమ్ ॥ ౧ ॥ తే రాజవచనాద్దూతా రాజవేశ్మ ప్రవేశితాః । దదృశుర్దేవసంకాశం వృద్ధం దశరథం నృపమ్ ॥ ౨ ॥ బద్ధాంజలిపుటాస్సర్వే దూతా విగతసాధ్వసాః । రాజానం ప్రయతా వాక్యమబ్రువన్ మధురాక్షరమ్ ॥ ౩ ॥ మైథిలో జనకో రాజా సాగ్నిహోత్రపురస్కృతమ్ । కుశలం చావ్యయం చైవ సోపాధ్యాయపురోహితమ్ ॥ ౪ ॥ ముహుర్ముహుర్మధురయా స్నేహసంయుక్తయా గిరా । జనకస్త్వాం మహారాజా పృచ్ఛతే సపురస్సరమ్ ॥ ౫ ॥ పృష్ట్వా కుశలమవ్యగ్రం వైదేహో మిథిలాధిపః । కౌశికానుమతే వాక్యం భవంతమిదమబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ పూర్వం ప్రతిజ్ఞా విదితా వీర్యశుల్కా మమాత్మజా । రాజానశ్చ కృతామర్షా నిర్వీర్యా విముఖీకృతాః ॥ ౭ ॥ సేయం మమ సుతా రాజన్ విశ్వామిత్రపురస్సరైః । యదృచ్ఛయాగతైర్వీరైర్నిర్జితా తవ పుత్రకైః ॥ ౮ ॥ తచ్చ రాజన్ ధనుర్దివ్యం మధ్యే భగ్నం మహాత్మనా । రామేణ హి మహారాజ మహత్యాం జనసంసది ॥ ౯ ॥ అస్మై దేయా మయా సీతా వీర్యశుల్కా మహాత్మనే । ప్రతిజ్ఞాం కర్తుమిచ్ఛామి తదనుజ్ఞాతుమర్హసి ॥ ౧౦ ॥ సోపాధ్యాయో మహారాజ పురోహితపురస్సరః । శీఘ్రమాగచ్ఛ భద్రం తే ద్రష్టుమర్హసి రాఘవౌ ॥ ౧౧ ॥ ప్రీతిం చ మమ రాజేంద్ర నిర్వర్తయితుమర్హసి । పుత్రయోరుభయోరేవ ప్రీతిం త్వమపి లప్స్యసే ॥ ౧౨ ॥ ఏవం విదేహాధిపతిర్మధురం వాక్యమబ్రవీత్ । విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాతః శతానందమతే స్థితః ॥ ౧౩ ॥ దూతవాక్యం తు తచ్ఛ్రుత్వా రాజా పరమహర్షితః । వసిష్ఠం వామదేవం చ మంత్రిణోఽన్యాంశ్చ సోఽబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ గుప్తః కుశికపుత్రేణ కౌసల్యానందవర్ధనః । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా విదేహేషు వసత్యసౌ ॥ ౧౫ ॥ దృష్టవీర్యస్తు కాకుత్స్థో జనకేన

శేత్యర్థః - మమ సుతా నిర్జితా - వీర్యశుల్కేన స్వవశీకృతా - నిర్జితా తవ పుత్రకైరిత్యత్ర కప్రత్యయస్యాల్పార్థే విధానాత్ నిర్జేతురేకత్వాదేకవచనేన భావ్యం - రఘువరేణ సహాగతత్వాదుపచారేణ లక్ష్మణస్యాపి జేతృత్వేన తద్ద్వివచనేన భావ్యం - ప్రయుక్తం బహువచనం ఏవం త్వన్యతే ప్రయోక్తా - సర్వలోకసంతతసంఘుష్యమాణ సౌభ్రాత్రాతిశయశ్రవణవాసనా ప్రత్యస్తమితభేదాదేకేన కృతమపి సర్వైః కృతమితి సంప్రదాయః - యద్వా - నిర్జేతర్యేకస్మిన్ రామభద్రే బహువచనప్రయోగస్తు ఇతరనరపతిదురారోపశంకరశరాసనభంగాద్యమానుష తదీయపౌరుషవిశేషజనితబహుమానాదితి ద్రష్టవ్యం ॥ ౮ ॥ కథం నిర్జితేత్యత్రాహ తచ్చేతి ॥ తచ్చ ఐశ్వరం పినాకం మైంద్రజాలికమిత్యాహ మహాత్మనేతి - నేయం పక్షపాతోక్తిరిత్యాహ మహత్యామితి ॥ తీర్థీయం ॥ తచ్చేతి ॥ తచ్చ । తదపి - పూర్వం దక్షాధ్వరధ్వంసనసమయే రుద్రేణ యేన పాదనేన పురందరపురస్సరసురనికరపలాయనం కృతం తదపీత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతం సీతాప్రదానం ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ప్రీతిం త్వద్దర్శనప్రీతిం - సీతాప్రదానప్రీతిం వా - పుత్రయోః పుత్రీ చ పుత్రశ్చ తయోః - ఏకశేషః - ప్రీతిం తద్విషయప్రీతిం - తదుభయకల్యాణదర్శనప్రీతిమితి యావత్ - మత్పుత్ర్యాం త్వత్పుత్రే చేత్యర్థః - యద్వా - స్నుషా చ పుత్రీత్యేవ గృహ్యతే - యద్వా - లక్ష్మణాయోర్మిళాప్రదానం సద్ధం కృత్వోచ్యతే ఉభయోరితి ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రీతిం దర్శనజనితామితి శేషః - లప్స్యసే ఏవేతి సంబంధః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ గుప్త ఇత్యాది ॥ విదేహేషు విదేహానాం నివాసభూతే దేశే । జనపదే లుబితి లుప్ - అసౌ విభు

ద్విదిన్నికర్షణో వ్యతే॥౧౫॥౧౬॥యదివోరోచత ఇతి॥యానసంబంధయోగ్యమితిశేషః-పర్యయఃఅతిక్రమః ॥౧౭॥మంత్రిణ ఇతి॥ శ్వోయాత్రేత్యత్రప్రవిదితి తదర్థనియుద్ధ్యద్వమితిభావః ॥౧౮॥ మంత్రిణః-జనకమంత్రిణః - గుణైఃవక్తృత్వాదిశౌర్యైః - తాంరాత్రిం -తస్యాంరాత్ర్యామిత్యర్థః॥ తీర్థీయం॥మంత్రిణ ఇతి ॥ గుణైః మంత్రిగుణైస్సమన్వితాః -నరేంద్రస్యజనకస్య-మంత్రిణః -పరమసత్కృతాస్సంత -తాంరాత్రిం-తస్యాంరాత్ర్యామూషురిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీ రామాయణభూషణే- మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథదశరథస్యమిథిలాగమన మేకోనసప్తతితమే - తతోరాత్ర్యామిత్యాది ॥ ధనాధ్యక్షాః కోశరక్షాధికృతాః - పుష్కలం శ్రేష్ఠం శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః పుష్కలస్స్యాదిత్యమరః । సువిహితాః సుసంపాదితకల్యాణోచితకర్మాణః ॥ తీర్థీయం । సువిహితాః సురక్షితాః ॥౨॥ యానయుగ్యమితి - యానం శిబికాందోళికాది - యుగ్యం రథాది - సేనాంగత్వాదేకవద్భావః ॥ ౩ ॥ యథాకాలాత్యయః కాలాతిక్ర

నమహాత్మనా । సంప్రదానం సుతాయాస్తు రాఘవే కర్తుమిచ్ఛతి ॥ ౧౬ ॥ యది వో రోచతే వృత్తం జనకస్య మహాత్మనః । పురీం గచ్ఛామహే శీఘ్రం మా భూత్కాలస్య పర్యయః ॥ ౧౭ ॥ మంత్రిణో బాఢమిత్యాహుస్సహ సర్వైర్మహర్షిభిః । సుప్రీతశ్చాబ్రవీద్రాజా శ్వో యాత్రేతి స మంత్రిణః ॥ ౧౮ ॥ మంత్రిణస్తాం నరేంద్రస్య రాత్రిం పరమసత్కృతాః । ఊషుస్తే ముదితాస్సర్వే గుణైస్సర్వైస్సమన్వితాః ॥ ౧౯ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - అష్టషష్టితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతో రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం సోపాధ్యాయస్సబాంధవః । రాజా దశరథో హృష్టస్సుమంత్రమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అద్య సర్వే ధనాధ్యక్షా ధనమాదాయ పుష్కలమ్ । వ్రజంత్వగ్రే సువిహితా నానారత్నసమన్వితాః ॥ ౨ ॥ చతురంగం బలం చాపి శీఘ్రం నిర్యాతు సర్వశః । మమాజ్ఞాసమకాలం చ యానయుగ్యమనుత్తమమ్ ॥ ౩ ॥ వసిష్ఠో వామదేవశ్చ జాబాలిరథ కాశ్యపః । మార్కండేయశ్చ దీర్ఘాయుఋషిః కాత్యాయనస్తథా ॥ ❖ ॥ ఏతే ద్విజాః ప్రయాంత్వగ్రే స్యందనం యోజయస్వ మే । యథా కాలాత్యయో న స్యాద్దూతా హి త్వరయంతి మామ్ ॥ ౫ ॥ వచనాత్తు నరేంద్రస్య సా సేనా చతురంగిణీ । రాజానమృషిభిస్సార్ధం వ్రజంతం పృష్ఠతోఽన్వగాత్ ॥ ౬ ॥ గత్వా చతురహం మార్గం విదేహానభ్యుపేయివాన్ । రాజా తు జనకశ్శ్రీమాన్ శ్రుత్వా పూజామకల్పయత్ ॥ ౭ ॥ తతో రాజానమాసాద్య వృద్ధం దశరథం నృపమ్ । జనకో ముదితో రాజా హర్షం చ పరమం యయౌ ॥ ❖ ॥ ఉవాచ చ నరశ్రేష్ఠో నరశ్రేష్ఠం ముదాన్వితః ॥౮౪॥ స్వాగతం తే మహారాజ దిష్ట్యా ప్రాప్తోసి రాఘవ ॥ ❖ ॥ పుత్రయోరుభయోః ప్రీతిం లప్స్యసే వీర్యనిర్జితామ్ ॥ ౯౪ ॥ దిష్ట్యా ప్రాప్తో మహాతేజా వసిష్ఠో భగవానృషిః ॥ ❖ ॥ సహ సర్వైర్ద్విజశ్రేష్ఠైర్దేవైరివ శతక్రతుః ॥ ౧౦౪ ॥ దిష్ట్యా మే నిర్జితా విఘ్నా దిష్ట్యా మే పూజితం కులమ్ ॥ ❖ ॥ రాఘవైస్సహ సంబంధాద్వీర్యశ్రేష్ఠైర్మహాత్మభిః ॥ ౧౧౪ ॥ శ్వః ప్రభాతే నరేంద్ర త్వం నిర్వర్తయితుమర్హసి ॥ ❖ ॥ యజ్ఞస్యాంతే నరశ్రేష్ఠ వివాహమృషిసమ్మతమ్ ॥ ౧౨౪ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా ఋషిమధ్యే నరాధిపః ॥ ❖ ॥ వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠః ప్రత్యువాచ మహీపతిమ్ ॥ ౧౩౪ ॥ ప్రతిగ్రహో దాతృవశః శ్రుతమేతన్మయా పురా ॥ ❖ ॥ యథా వక్ష్యసి ధర్మజ్ఞ తత్కరిష్యామహే వయమ్ ॥ ౧౪౪ ॥ ధర్మిష్ఠం చ యశస్యం చ వచనం సత్యవాదినః ॥ ❖ ॥ శ్రుత్వా విదేహాధిపతిః పరం విస్మయమాగతః ॥ ౧౫౪ ॥ తతస్సర్వే మునిగణాః

మః -న స్యాత్ - తథా ప్రయాంత్విత్యోజనా ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ చతురహం చతుష్పర్వాహాన్ - శ్రుత్వా దశరథమాగతం శ్రుత్వా - పూజాముపదాం ॥ ౭ ॥ రాజానమాసాద్య ముదితః వివాహశ్శీఘ్రం భావీతి హర్షం యయౌ ॥ ౮౪ ॥ వీర్యనిర్జితాం-పుత్రయోర్వీర్యేణ ధనుర్భంగాదినా సంభూతామిత్యర్థః ॥ ౯౪ ॥ వసిష్ఠస్య శతక్రతుసామ్యం పూర్ణధర్మత్వేన ॥ ౧౦౪ ॥ విఘ్నాః కన్యాప్రదానప్రతిబంధకాః- పూజితత్వే హేతుమాహ రాఘవైరితి - యత ఇత్యుపస్కార్యం ॥ ౧౧౪ ॥ ఇక్ష్వాకు ప్రథమవంశత్వేన నరేంద్రాణామింద్రత్వం - యజ్ఞస్యాంత ఇతి - ద్విచతురదినానంతరభావినీతి శేషః - ఋషిసమ్మతం-బ్రాహ్మం వివాహమిత్యర్థః ॥తీర్థీయం॥శ్వ ఇతి ॥ నివర్తయితుం-వివాహనిశ్చయోపయోగిప్రసంగమితి శేషః - యజ్ఞస్యాంత ఇతి - యజ్ఞస్య చతుర్దినావశిష్టస్యాంతే ఋషిసమ్మతం వివాహం నిర్వర్తయితుమర్హసి ॥ ౧౨౪ ॥ మహీపతిం జనకం ॥ ౧౩౪ ॥ ప్రతిగ్రహ ఇతి ॥ కన్యాగవాదీనాం ప్రతిగ్రహో దాతృవశ ఏవ - యావద్దాతా దదాతి తదా ప్రతిగృహ్యతే ప్రతిగృహీత్రేతి వస్తుస్థితిః - ఏతదస్మదీయవీర్యశుల్కం కన్యాప్రదానమపి పూర్వమేవ శ్రుతం - అతః పరం కన్యాప్రదానం త్వం యథా వక్ష్యసి తథా వయం కరిష్యామః ॥ ౧౪౪ ॥ విస్మయమితి - ప్రతిగ్రహో దాతృవశ ఇత్యాదివినయోక్తేరితి భావః॥౧౫౪॥

పరస్పరసమాగమే - సంభూతేనేతిశేషః ॥ ౧౬ ॥ నిశామ్యదృష్ట్వా - శమోదర్శనఇతిమిత్యనిషేధాన్నప్రాప్నః॥౧౭॥జనకోపీతి॥ యజ్ఞస్యక్రియాం అవశిష్టక్రియాం - సుతాభ్యాంపుత్రాభ్యాః - క్రియాంఅంకురార్పణాదికం ॥ ౧౮ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథజనకేనసంబంధార్హత్వాయేక్ష్వాకునంతానకీర్తనంసప్తతితమే ॥ తతఃప్రభాతఇత్యాది ॥ కృతకర్మా సమాప్తయజ్ఞాది క్రియః ॥ తీర్థీయం ॥ తత ఇతి ॥ కృతకర్మా ఋషిభిఃకృతప్రాతస్సవనాద్యనుష్ఠానః ॥ ౧ ॥ భ్రాతేత్యాది ॥ అత్రత్యవిశేషణానాంశతానందపరిజ్ఞాతానామప్యుపదేశః పరంపరయాదశరథాదిశ్రోత్రంప్రాపయితుం - వార్యాఫలకపర్యంతాం - దుర్గవరణపణార్థం పరిఖారూపేణావస్థితాయాం ఇక్షుమత్యాంవారిణి అకీర్ణాసిఖాతా ఫలకాశ్శూలానిగేయుతేవార్యాఫలకా - తాదృశాఃపర్యంతప్రదేశాయస్యాస్తాం - వార్యామలకపర్యంతామితిపాఠే - వార్యామలకా ఆమలకవిశేషాస్తత్పర్యంతాం - పుణ్యసంకాశాంపుణ్యతుల్యాం - పుణ్యవత్స్వవాసినాంస్వతఏవాభీష్టప్రదామిత్యర్థః - పుష్పకంవిమానమివస్థితాం - సాంకాశ్యాంపురీంఇక్షుమతీంనదీంపిబన్ తజ్జలంపిబన్

పరస్పరసమాగమే ॥ ❋ ॥ హర్షేణమహతాయుక్తాస్తాన్నిశామవసన్సుఖమ్ ॥ ౧౬ ॥ రాజాచరాఘవౌపుత్రౌనిశామ్యపరిహర్షితః ॥ ❋ ॥ ఉవాసపరమప్రీతోజనకేనసుపూజితః ॥ ౧౭ ॥ జనకోపిమహాతేజాఃక్రియాంధర్మేణతత్త్వవిత్ ॥ ❋ ॥ యజ్ఞస్యచసుతాభ్యాంచకృత్వారాత్రిమువాసహ ॥ ౧౮ ॥

ఇతిశ్రీమద్బాలకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతఃప్రభాతేజనకఃకృతకర్మామహర్షిభిః । ఉవాచవాక్యంవాక్యజ్ఞశ్శతానందంపురోహితమ్ ॥ ౧ ॥ భ్రాతామమమహాతేజాయవీయానతిధార్మికః । కుశధ్వజఇతిఖ్యాతఃపురీమధ్యవసచ్ఛుభామ్ ॥ ❋ ॥ వార్యాఫలకపర్యంతాంపిబన్నిక్షుమతీంనదీమ్ । సాంకాశ్యాంపుణ్యసంకాశాంవిమానమివపుష్పకమ్ ॥ ౩ ॥ తమహంద్రష్టుమిచ్ఛామియజ్ఞగోప్తాసమేమతః । ప్రీతింసోపిమహాతేజాఇమాంభోక్తామయాసహ ॥ ౪ ॥ శాసనాత్తునరేంద్రస్యప్రయయుశ్శీఘ్రవాజిభిః । సమానేతుంనరవ్యాఘ్రంవిష్ణుమింద్రాజ్ఞయాయథా ॥ ౫ ॥ ఆజ్ఞయాథనరేంద్రస్యఆజగామకుశధ్వజః । సదదర్శమహాత్మానంజనకంధర్మవత్సలమ్ ॥ ౬ ॥ సోభివాద్యశతానందంరాజానంచాపిధార్మికమ్ । రాజార్హంపరమందివ్యమాసనంచాధ్యరోహత ॥ ౭ ॥ ఉపవిష్టావుభౌతౌతుభ్రాతరావమితౌజసౌ । ప్రేషయామాసతుర్వీరౌమంత్రిశ్రేష్ఠంసుదామనమ్ ॥ ౮ ॥ గచ్ఛమంత్రిపతేశీఘ్రమైక్ష్వాకమమితప్రభమ్ । ఆత్మజైస్సహదుర్ధర్షమానయస్వసమంత్రిణమ్ ॥ ౯ ॥ ఔపకార్యంసగత్వాతురఘూణాంకులవర్ధనమ్ । దదర్శశిరసాచైనమభివాద్యేదమబ్రవీత్ ॥ ౧౦ ॥ అయోధ్యాధిపతేవీరవైదేహోమిథిలాధిపః । సత్వాంద్రష్టుంవ్యవసితస్సోపాధ్యాయపురోహితమ్ ॥ ౧౧ ॥ మంత్రిశ్రేష్ఠవచశ్శ్రుత్వారాజాసర్షిగణస్తదా । సబంధురగమత్తత్రజనకోయత్రవర్తతే ॥ ౧౨ ॥ సరాజామంత్రిసహితస్సోపాధ్యాయస్సబాంధవః । వాక్యంవాక్యవిదాంశ్రేష్ఠోవైదేహమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ విదితంతేమహారాజఇక్ష్వాకుకులదైవతమ్ । వక్తాసర్వేషుకృత్యేషువసిష్ఠోభగవానృషిః ॥ ౧౪ ॥ విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాతస్సహసర్వైర్మహర్షిభిః । ఏషవక్ష్యతిధర్మాత్మావసిష్ఠోమేయథాక్రమమ్ ॥ ౧౫ ॥ తూష్ణీంభూతేదశరథేవసిష్ఠోభగవానృషిః । ఉవాచవాక్యంవాక్యజ్ఞోవైదేహంసపురోధసమ్ ॥ ౧౬ ॥ అవ్యక్తప్రభవోబ్రహ్మాశాశ్వతోనిత్యఅవ్యయః । తస్మాన్మరీచిస్సంజజ్ఞేమరీచేఃకా

త్యర్థః - అధ్యవసత్ అధివసతి - ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇత్యాధారస్యకర్మత్వం ॥ తీర్థీయం ॥ పుణ్యశబ్దేనతత్సంభూతస్స్వర్గోలక్ష్యతేతత్సంకాశాం-స్వర్గోపమామిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ యజ్ఞగోప్తా - సాంకాశ్యేస్థిత్వాయజ్ఞసావశ్రీప్రేషణాదినేతిభావః - ఇమాంవివాహకల్యాణజాం - భోక్తేతిలుట్ ॥ తీర్థీయం ॥ తమహమితి ॥ సయజ్ఞగోప్తామదీయయాగసంరక్షకత్వేనమతః - అతస్తంద్రష్టుమిచ్ఛామిత్యర్థః - ౪ ॥ నరేంద్రస్యశాసనాత్ - శతానందవచనద్వారకాదిత్యర్థః - విష్ణుండుపేంద్రం ॥ తీర్థీయం ॥ శాసనాదితి ॥ ప్రయయుః - దూతా ఇతిశేషః - విష్ణుండుపేంద్రం ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ అధ్యరోహత-పురోహితరాజానుజ్ఞయేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ఔపకార్యాంశరథశిబిరనివేశం- ఉపకార్యాశబ్దాత్స్వార్థేష్యఞ్ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ విదితమితి ॥ మతిబుద్ధీత్యాదినావర్తమానేక్తః - తస్యచవర్తమానే ఇతిషష్ఠీ - త్వయావిదితమిత్యర్థః - దైవతంపరమంగురురిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ విదితమితి ॥ భగవాన్వసిష్ఠః - సర్వేషుకృత్యేషువక్తేతి ఇక్ష్వాకుకులస్యదైవతంపరమగురురితిచవిదితంప్రసిద్ధం ॥ ౧౪ ॥ మేవక్ష్యతి - కులమితిశేషః - విశ్వామిత్రస్యకోపపరిహారాయవిశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాత ఇత్యుక్తం - గోత్రపురుషవిఖ్యాతాదితిశాస్త్రేణయానసంబంధాపేక్షితాంవంశశుద్ధింవక్ష్యతీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ఏషఇతి ॥ యథాక్రమం-కులమితిశేషః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ అవ్యక్తంప్రత్యక్షాద్యగోచరంవస్తుప్రభవః కారణంయస్యసోవ్యక్తప్రభవః ॥ అవ్యక్తాదితి

నామ - వక్ష్యత్యయోధ్యాకాండే - ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మేతి - అథకోయమాకాశోపి - తమపి వక్ష్యత్యుత్తరకాండే - సంక్షిప్య హి పురా లోకాన్ మాయయా స్వయమేవ హి । మహార్ణవే శయానోఽప్సు మాం త్వం పూర్వమజీజనః ॥ పద్మే దివ్యేఽర్కసంకాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి । ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశితమిత్యాదినా ॥ శాశ్వతం బహుకాలస్థాయీ - నిత్యః ద్విపరార్ధకాలం వినాశరహితః - అవ్యయః ప్రవాహరూపేణ త్రికాలేప్యవస్థాయీ - అక్షితిశేషం ॥ తీర్థీయం ॥ అవ్యక్తప్రభవః అవ్యక్తః ప్రత్యక్షాద్యగోచరో విష్ణుః ప్రభవః కారణం యస్య స తథోక్తః ॥ ౧౭ ॥ వైవస్వతః వివస్వత్పుత్రః - ప్రజాపతీ రాజా - ఆసీదితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ధుంధుమార యువనాశ్వాపరనామధేయః ॥ రామానుజీయం ॥ ధుంధుమార ఇత్యాది ॥ ధుంధుమార ఏవ యువనాశ్వః - తస్యైవ నామాంతరం ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ మధ్యే అసితవృత్తాంతకథనం సగరవైభవాతిశయప్రకటనాయ - ప్రతిరాజానం ప్రతిపక్షం - శత్రవః ఘాతయితారః - ప్రతిరాజానేవతాన్ విశేషయతి హైహయా ఇత్యాది ॥ తీర్థీయం ॥ యస్యైత ఇతి ॥ యస్య ప్రతిరాజానః ప్రతిపక్షభూతా రాజానః - హై

శ్యపస్సుతః ॥ ౧౭ ॥ వివస్వాన్ కాశ్యపాజ్జజ్ఞే మనుర్వైవస్వతస్స్మృతః । మనుః ప్రజాపతిః పూర్వమిక్ష్వాకుస్తు మనోస్సుతః ॥ ౧౮ ॥ తమిక్ష్వాకుమయోధ్యాయాం రాజానం విద్ధి పూర్వకమ్ । ఇక్ష్వాకోస్తు సుతః శ్రీమాన్ కుక్షిరిత్యేవ విశ్రుతః ॥ ౧౯ ॥ కుక్షేరథాత్మజః శ్రీమాన్ వికుక్షిరుదపద్యత । వికుక్షేస్తు మహాతేజా బాణః పుత్రః ప్రతాపవాన్ ॥ ౨౦ ॥ బాణస్య తు మహాతేజా అనరణ్యః ప్రతాపవాన్ । అనరణ్యాత్ పృథుర్జజ్ఞే త్రిశంకుస్తు పృథోస్సుతః ॥ ౨౧ ॥ త్రిశంకోరభవత్పుత్రో ధుంధుమారో మహాయశాః । యువనాశ్వసుతస్త్వాసీన్మాంధాతా పృథివీపతిః ॥ ౨౨ ॥ మాంధాతుస్తు సుతః శ్రీమాన్ సుసంధిరుదపద్యత । సుసంధేరపి పుత్రౌ ద్వౌ ధ్రువసంధిః ప్రసేనజిత్ ॥ ౨౩ ॥ యశస్వీ ధ్రువసంధేస్తు భరతో నామ నామతః । భరతాత్తు మహాతేజా అసితో నామ జాతవాన్ ॥ ౨౪ ॥ యస్యైతే ప్రతిరాజాన ఉదపద్యంత శత్రవః । హైహయాస్తాలజంఘాశ్చ శూరాశ్చ శశిబిందవః ॥ ౨౫ ॥ తాంస్తు స ప్రతియుధ్యన్ వై యుద్ధే రాజా ప్రవాసితః ॥ ౨౫½ ॥ హిమవంతముపాగమ్య భృగుప్రస్రవణేఽవసత్ ॥ ❁ ॥ అసితోఽల్పబలో రాజా మంత్రిభిస్సహితస్తదా ॥ ౨౬½ ॥ ద్వే చాస్య భార్యే గర్భిణ్యౌ బభూవతురితి శ్రుతమ్ ॥ ❁ ॥ ఏకా గర్భవినాశాయ సపత్న్యై సగరం దదౌ ॥ ౨౭½ ॥ తతశ్శైలవరే రమ్యే బభూవాభిరతో మునిః ॥ ❁ ॥ భార్గవశ్చ్యవనో నామ హిమవంతముపాశ్రితః ॥ ౨౮½ ॥ తత్రైకా తు మహాభాగా భార్గవం దేవవర్చసమ్ ॥ ❁ ॥ వవందే పద్మపత్రాక్షీ కాంక్షంతీ సుతమాత్మనః ॥ ౨౯½ ॥ తమృషిం సాభ్యుపాగమ్య కాలిందీ చాభ్యవాదయత్ ॥ ౩౦ ॥ స తామభ్యవదద్విప్రః పుత్రేప్సుం పుత్రజన్మని ॥ ౩౦½ ॥ తవ కుక్షౌ మహాభాగే సుపుత్రస్సుమహాబలః ॥ ❁ ॥ మహావీర్యో మహాతేజా అచిరాత్సంజనిష్యతి । గరేణ సహితః శ్రీమాన్ మా శుచః కమలేక్షణే ॥ ౩౨ ॥ చ్యవనం తు నమస్కృత్య రాజపుత్రీ పతివ్రతా । పతిశోకాతురా తస్మాత్ పుత్రం దేవీ వ్యజాయత ॥ ౩౩ ॥ సపత్న్యా తు గరస్తస్యై దత్తో గర్భజిఘాంసయా । సహ తేన గరేణైవ జాతస్స సగరోఽభవత్ ॥ ౩౪ ॥ సగరస్యాసమంజస్తు అసమంజాత్తథాంశుమాన్ । దిలీపోంఽశుమతః పుత్రో దిలీపస్య భగీరథః ॥ ౩౫ ॥ భగీరథాత్ కకుత్స్థశ్చ కకుత్స్థస్య రఘుస్సుతః ॥ ౩౫½ ॥ రఘోస్తు పుత్రస్తేజస్వీ ప్రవృద్ధః పురుషాద

హయాదయః సోమవంశ్యాః - శత్రవః హింసకాః - ఉదపద్యంత ఆజాయంత ॥ ౨౫ ॥ ప్రతియుధ్యన్ అభిముఖతయా యుద్ధం కుర్వన్ - ప్రవాసితః రాజ్యాద్భ్రంశితః ॥ ౨౫½ ॥ భృగుప్రస్రవణే భృగుమహామునిసాన్నిధ్యవన్నగరోపాంతప్రదేశే - ఇదమేవ పూర్వం భృగుతుంద ఇత్యుక్తం ॥ ౨౬½ ॥ సగరం - గరం విషం - తత్సహితం భక్ష్యమిత్యర్థః ॥ ౨౭½ ॥ తత ఇతి ॥ అభిరతః ప్రీతస్సన్ - హిమవంతముపాశ్రితోఽభూత్ - స్వదేశవాసాభిమానేన ప్రీతస్సన్ - తద్వరప్రదానాయ సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౨౮½ ॥ ౨౯½ ॥ కాళిందీతి సగరముపయుక్తవత్యా నామ - ఉపాగమ్య శరణం గత్వా - అభ్యవాదయత్ శిరసా ప్రణేమ ॥ ౩౦ ॥ సః - పుత్రేప్సుం అప్రతిబంధపుత్రేప్సుం - పుత్రజన్మని పుత్రోత్పత్తివిషయే ॥ ౩౦½ ॥ గరేణ సపత్న్యా ప్రయుక్తేన - మాశుచః గరప్రయోగనిమిత్తం శోకం మాకుర్విత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ పతిశోకేతి - అనేన తదనంతరమేవ దైవాత్ పతిర్మృత ఇతి గమ్యతే - తస్మాత్ చ్యవనానుగ్రహాత్ ॥ ౩౩ ॥ సపత్న్యేతి ॥ అత్రయ ఇత్యనుసంధేయం - జాత ఇత్యనంతరం తేనేత్యనుసంధేయం ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౫½ ॥ ప్రవృద్ధ ఇతి - పూర్వం ప్రవృద్ధాఖ్యః - తతో వసిష్ఠశాపా

త్ - పురుషాదకః రాక్షసభూతః - తతః వసిష్ఠం ప్రతి శాపాయోద్యతే జలస్య స్వభార్యానునయాత్ స్వపదప్రక్షేపేణ కల్మాషపాదాఖ్యః ॥ ౩౬-౩౭ ॥ ౩౮ ॥ నహుషయయాతీ చంద్రవంశ్యాభ్యామన్యౌ - అత్ర పురాణే క్రమవైషమ్యం కల్పభేదాదితి జ్ఞేయం ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ఆదివంశవిశుద్ధానాం ఆదిత ఆరభ్య వంశేన విశుద్ధానాం - రాజ్ఞామితి సంబంధే షష్ఠీ - వరయే - ఏగోస్వపరో... కృత్యత్వాదితి భావః - సదృశే ... భావ అర్హః ॥ ౪౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

కః ॥ ❖ ॥ కల్మాషపాదో హ్యభవత్తస్మాజ్జాతస్తు శంఖణః ॥ ౩౬-౭ ॥ సుదర్శనః శంఖణస్య అగ్నివర్ణః సుదర్శనాత్ ॥ ❖ ॥ శీఘ్రగస్త్వగ్నివర్ణస్య శీఘ్రగస్య మరుస్సుతః । మరోః ప్రశుశ్రుకస్త్వాసీదంబరీషః ప్రశుశ్రుకాత్ ॥ ౩౮ ॥ అంబరీషస్య పుత్రోఽభూన్నహుషః పృథివీపతిః । నహుషస్య యయాతిస్తు నాభాగస్తు యయాతిజః ॥ ౩౯ ॥ నాభాగస్య బభూవాజ అజాద్దశరథోఽభవత్ । అస్మాద్దశరథాజ్జాతౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౪౦ ॥ ఆదివంశవిశుద్ధానాం రాజ్ఞాం పరమధర్మిణామ్ । ఇక్ష్వాకుకులజాతానాం వీరాణాం సత్యవాదినామ్ ॥ ❖ ॥ రామలక్ష్మణయోరర్థే త్వత్సుతే వరయే నృప । సదృశాభ్యాం నరశ్రేష్ఠ సదృశే దాతుమర్హసి ॥ ౪౨ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - సప్తతితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవం బ్రువాణం జనకః ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః । శ్రోతుమర్హసి భద్రం తే కులం నః పరికీర్తితమ్ ॥ ౧ ॥ ప్రదానే హి మునిశ్రేష్ఠ కులం నిరవశేషతః । వక్తవ్యం కులజాతేన తన్నిబోధ మహామునే ॥ ౨ ॥ రాజాభూత్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః స్వేన కర్మణా । నిమిః పరమధర్మాత్మా సర్వసత్త్వవతాం వరః ॥ ౩ ॥ తస్య పుత్రో మిథిర్నామ మిథిలా యేన నిర్మితా । ప్రథమో జనకో నామ జనకాదప్యుదావసుః ॥ ౪ ॥ ఉదావసోస్తు ధర్మాత్మా జాతో వై నందివర్ధనః । నందివర్ధనపుత్రస్తు సుకేతుర్నామ నామతః ॥ ౫ ॥ సుకేతోరపి ధర్మాత్మా దేవరాతో మహాబలః । దేవరాతస్య రాజర్షేర్బృహద్రథ ఇతి స్మృతః ॥ ౬ ॥ బృహద్రథస్య శూరోఽభూన్మహావీరః ప్రతాపవాన్ । మహావీరస్య ధృతిమాన్ సుధృతిః సత్యవిక్రమః ॥ ౭ ॥ సుధృతేరపి ధర్మాత్మా ధృష్టకేతుః సుధార్మికః । ధృష్టకేతోస్తు రాజర్షేర్హర్యశ్వ ఇతి విశ్రుతః ॥ ౮ ॥ హర్యశ్వస్య మరుః పుత్రో మరోః పుత్రః ప్రతీంధకః । ప్రతీంధకస్య ధర్మాత్మా రాజా కీర్తిరథః సుతః ॥ ౯ ॥ పుత్రః కీర్తిరథస్యాపి దేవమీఢ ఇతి స్మృతః । దేవమీఢస్య విబుధో విబుధస్య మహీధ్రకః ॥ ౧౦ ॥ మహీధ్రకసుతో రాజా కీర్తిరాతో మహాబలః । కీర్తిరాతస్య రాజర్షేర్మహారోమా వ్యజాయత ॥ ౧౧ ॥ మహారోమ్ణస్తు ధర్మాత్మా స్వర్ణరోమా వ్యజాయత । స్వర్ణరోమ్ణస్తు రాజర్షేర్హ్రస్వరోమా వ్యజాయత ॥ ౧౨ ॥ తస్య పుత్రద్వయం జజ్ఞే ధర్మజ్ఞస్య మహాత్మనః । జ్యేష్ఠోఽహమనుజో భ్రాతా మమ వీరః కుశధ్వజః ॥ ౧౩ ॥ మాం తు జ్యేష్ఠం పితా రాజ్యే సోఽభిషిచ్య నరాధిపః । కుశధ్వజం సమావేశ్య భారం మయి వనం గతః ॥ ౧౪ ॥ వృద్ధే పితరి స్వర్యాతే ధర్మేణ ధురమావహమ్ । భ్రాతరం దేవసంకాశం స్నేహాత్పశ్యన్ కుశధ్వజమ్ ॥ ౧౫ ॥ కస్యచిత్త్వథ కాలస్య సాంకాశ్యాదగమత్పురాత్ । సుధన్వా వీర్యవాన్ రాజా మిథిలామవరోధకః ॥ ౧౬ ॥ స చ మే ప్రేషయామాస శైవం ధనురనుత్తమమ్ । సీతా కన్యా చ పద్మాక్షీ మహ్యం వై దీయతామితి ॥ ౧౭ ॥ తస్యాప్రదానాద్బ్రహ్మర్షే యుద్ధమాసీన్మయా సహ । స హతోఽభిముఖో రాజా సుధన్వా తు మయా రణే ॥ ౧౮ ॥ నిహత్య తం మునిశ్రేష్ఠ సుధన్వానం నరాధిపమ్ । సాంకాశ్యే భ్రాతరం వీరమభ్యషించం కుశధ్వజమ్ ॥ ౧౯ ॥ కనీయానేష మే భ్రాతా అహం జ్యేష్ఠో మహామునే । దదామి ప

ఏవం వసిష్ఠేన వరవంశకీర్తనపూర్వకం వధూవరణే కృతే జనకస్స్వవంశవిశుద్ధతాజ్ఞాపనపూర్వకం కన్యాదానం ప్రతిజానీతే ఏకసప్తతితమే - ఏవం బ్రువాణమిత్యాది ॥ ౧ ॥ కీర్తితం ॥ కులజాతేన సత్కులప్రసూతేన - ప్రదానే కన్యాదానవిషయే - కులం వక్తవ్యం ॥ ౨ ॥ సత్త్వవతాం బలవతాం ॥ ౩ ॥ ప్రథమ ఇతి ॥ మిథిమారభ్యాస్మాకం జనకసంజ్ఞేతి భావ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ సుధృతిరిత్యన్వర్థసంజ్ఞాజ్ఞాపనార్థం విశేషణద్వయం ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ భారం భరణీయం - పోషణీయమిత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ధురం రాజ్యభారం ॥ ౧౫ ॥ కస్యచిత్ కాలస్య కస్మింశ్చిత్కాలే గతే - అవరోధకః - అవరోద్ధుమిత్యర్థః - తుమర్థే ణ్వుల్ క్రియాయాం క్రియార్థాయామితి ణ్వుల్ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తస్య సుధన్వనః - అప్రదానాత్ సీతాధనుషోరప్రదానాత్ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ తేవ ఋత్వా దదామి స్నుషాత్వేన దదామి - వక్ష్య

ష్ఠేన వరణార్థేదదామిత్యుక్తం | ౨౦ | వక్ష్యామిత్యుక్తం వ్యవస్థయా దర్శయతి సీతామిత్యర్ధేన || ౨౦½ || ఉక్తమర్థం సంవివృత్య పునః సా యతివిర్యేతి || వీర్యశుల్కామిత్యేతి సాయూర్మిళాయా అపి విశేషణం - యద్యపి రామేణైవ ధనుర్భంగః కృతః - తథాపి తాదృశశక్తేః లక్ష్మణస్యాపి దర్శనాత్తద్వీర్యమేవోర్మిళాయా అపి శుల్కమిత్యర్థః - ఊర్మిళా జనకస్యౌరసపుత్రీ - త్రిః త్రివారం - త్రిర్బద్ధం కరవైర ఇ || ౨౧½ || గోదానం నామ వివాహపూర్వసమయే యత్క్రియతే ఉచితకర్మ - గావః కేశాః దోషా వా - మూలరోమాణి చ యత్ర ఖండ్యంతే - తదేతత్ గోదానం నామ సమావర్తనాఖ్యం కర్మేత్యాహుః - వైవాహికం పితృకార్యం నాందీశ్రాద్ధం || ౨౨½ || తృతీయే దివసే ఫల్గున్యాముత్తరఫల్గున్యాముత్తరే ఉత్తరఫల్గునీనక్షత్రే - వైవాహికం వివాహప్రయోజనం - తదస్య ప్రయోజనమితి ఠక్ - దానం గోభూతిలహిరణ్యాదిదానం - సుఖోదయం సుఖోదర్కం - వధూవరయోరవిచ్ఛిన్నవహమిత్యర్థః - కార్యమితి సామాన్యోక్త్యా మయా పిత్రా దత్తం క్రియతే ఇతి సూచితం - కన్యాదానే ఉత్తరఫల్గున్యాం ప్రశస్తత్వముక్తం జ్యోతిషే - త్రీణ్యుత్తరాణ్యుత్తరాషాఢాభాద్రపదా మఘాను రాధా వా రోహిణ్యా సామికవులోక్య పాణ్యుద్వాహ ఇతి || శీర్షయం || మఘా హీతి || అద్య మఘానక్షత్రం ఆగామిని తృతీయదివసే ఉత్తరే ఉత్తరఫల్గున్యాఖ్యే నక్షత్రే - వైవాహికం వివాహకర్మ కురు - సుఖోదయం సుఖోదర్కం || ౨౩ || ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః || ❖

అథ విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుఘ్నార్థం కుశధ్వజసుతావరణం గోదానకరణం చ ద్విసప్తతితమే - తముక్తవంతమిత్యాది || నృపం

రఘుప్రీతో వక్ష్యే తే మునిపుంగవ || ౨౦ || సీతాం రామాయ భద్రం తే ఊర్మిళాం లక్ష్మణాయ చ || ౨౦½ || వీర్యశుల్కాం మమ సుతాం సీతాం సురసుతోపమామ్ || ❖ || ద్వితీయామూర్మిళాం చైవ త్రిర్వదామి న సంశయః || ౨౧½ || రామలక్ష్మణయో రాజన్ గోదానం కారయస్వ హ || ❖ || పితృకార్యం చ భద్రం తే తతో వైవాహికం కురు || ౨౨½ || మఘా హ్యద్య మహాబాహో తృతీయే దివసే ప్రభో || ❖ || ఫల్గున్యాముత్తరే రాజంస్తస్మిన్ వైవాహికం కురు | రామలక్ష్మణయో రాజన్ దానం కార్యం సుఖోదయమ్ || ౨౩ || ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః || ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

తముక్తవంతం వైదేహం విశ్వామిత్రో మహామునిః | ఉవాచ వచనం వీరం వసిష్ఠసహితో నృపమ్ || ౧ || అచింత్యాన్యప్రమేయాని కులాని నరపుంగవ | ఇక్ష్వాకూణాం విదేహానాం నైషాం తుల్యోఽస్తి కశ్చన || ౨ || సదృశో ధర్మసంబంధస్సదృశో రూపసంపదా | రామలక్ష్మణయో రాజన్ సీతా చోర్మిళయా సహ || ౩ || వక్తవ్యం చ నరశ్రేష్ఠ శ్రూయతాం వచనం మమ || ౩½ || భ్రాతా యవీయాన్ ధర్మజ్ఞ ఏష రాజా కుశధ్వజః || ❖ || అస్య ధర్మాత్మనో రాజన్ రూపేణాప్రతిమం భువి | సుతాద్వయం నరశ్రేష్ఠ పత్న్యర్థం వరయామహే || ౫ || భరతస్య కుమారస్య శత్రుఘ్నస్య చ ధీమతః | వరయామస్సుతే రాజంస్తయోరర్థే మహాత్మనోః || ౬ || పుత్రా దశరథస్యేమే రూపయౌవనశాలినః | లోకపాలోపమాస్సర్వే దేవతుల్యపరాక్రమాః || ౭ || ఉభయోరపి రాజేంద్ర సంబంధేనానుబధ్యతామ్ | ఇక్ష్వాకోః కులమవ్యగ్రం భవతః పుణ్యకర్మణః || ౮ || విశ్వామిత్రవచశ్శ్రుత్వా వసిష్ఠస్య మతే తదా | జనకః ప్రాంజలిర్వాక్యమువాచ మునిపుంగవౌ || ౯ || కులం ధన్యమిదం మన్యే యేషాం నో మునిపుంగవౌ | సదృశం కులసంబంధం యదాజ్ఞాపయతస్స్వయమ్ || ౧౦ || ఏవం భవతు భద్రం వః కుశధ్వజసుతే ఇమే | పత్న్యౌ భజేతాం సహితౌ శత్రుఘ్నభరతావుభౌ

జనకం || ౧ || అచింత్యానీత్యాది || అచింత్యాని ఆశ్చర్యభూతాని - అప్రమేయాని అపరిచ్ఛేద్యమహిమాని - ఏషామిక్ష్వాకువిదేహానాం తుల్యః కశ్చన నాస్తి యతః - అతః కారణాదచింత్యత్వమప్రమేయత్వం చేతి భావః || ౨ || సదృశ ఇతి || సీతా ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయోర్దీయత ఇతి యత్ - అయం ధర్మసంబంధః ధర్మేణ సంబంధః - యౌనసంబంధ ఇతి యావత్ - సదృశం రూపసంపదా చ సదృశః - తుల్య రూపయోర్వివాహ ఇత్యర్థః - యద్వా - అయం క్రియమాణో ధర్మసంబంధః - సదృశః ఉభయకులసదృశః - రూపసంపదా చ సదృశః - తుల్యరూపయోర్వివాహ ఇత్యర్థః - అత్ర హేతుమాహ రామేతి - సీతా ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయోర్యత ఇత్యనుషంగః - యద్వా - సీతా ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయోః - చకారాత్ రామలక్ష్మణౌ చ సీతోర్మిళయోః రూపసంపదా సదృశః - శకారాంతే బహువచనం - అతస్సదృశో రామలక్ష్మణయోరిత్యర్థః || ౩ || వక్తవ్యం చేతి || అన్యద్వక్తవ్యం కించిదస్తి తదపి శ్రూయతామిత్యర్థః || ౩½||౪|| పత్న్యర్థమిత్యత్ర సంబంధ ఇత్యర్థః || ౫ || భరతస్య శత్రుఘ్నస్య చ తయోరుభయోరర్థ ఇత్యన్వయః || ౬ || ౭ || ఉభయోరితి || ఉభయోర్యువయోస్సంబంధేన కులద్వయమవ్యగ్రమనుబధ్యతామిత్యర్థః - భవతః కులమిత్యనుకర్షః - అవ్యగ్రం నిర్దోషమితి || అన్యోన్యసంబంధేనాన్యోన్యముత్కర్షం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః || ౮ || వసిష్ఠస్య మతే - వసిష్ఠానుమత ఇత్యర్థః || ౯ || కులమితి || యద్యస్మాత్ మునిపుంగవౌ యువాం - యేషాం నః సదృశం కులసంబంధం ఇక్ష్వాకువంశేన యౌనసంబంధం - స్వయం శిష్యముఖం వినా ఆజ్ఞాపయథః - తస్మాత్తేషాం నః ఇదం కులం - ధన్యం భాగ్యశాలీతి మన్యే || ౧౦ || పత్న్యౌ భజేతాం పత్నీత్వేన భజేతాం - సహితౌ సదా సహచరౌ || ౧౧ ||

ఏకాహ్నేతి ॥ ఏకాహ్న ఇత్యజభావ ఆర్షః - సప్తమ్యర్థే తృతీయా - చతసృణామితి - ఛందస్యుభయథేతి షష్ఠీదీర్ఘః ॥ ౧౨ ॥ ఉత్తరే ఫల్గునీభ్యాముపలక్షితయోర్దివసయోః-ఉత్తరస్మిన్ దివసే - ఉత్తరఫల్గున్యామిత్యర్థః - యద్వా-ఫల్గునీభ్యామితి సప్తమ్యర్థే చతుర్థీ - ఫల్గున్యాముత్తరే - ఫల్గున్యాఖ్యే ఉత్తరనక్షత్ర ఇత్యర్థః - ప్రశస్తతాయాం హేతుః భగ ఇతి - భగః ప్రజాపతిః - ప్రజోత్పత్తిస్థానయోనిలింగాధిష్ఠాతా దేవతా - నను - ఏకస్మిన్ గృహే కుర్యాదేకామేవ శుభక్రియాం । అనేకాం యస్తు కురుతే స నాశమధిగచ్ఛతీతి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ఏకగృహే నేకోత్సవనిషేధః స్మృత ఇతి చేత్ - మతాంతరే ఏకగృహే భ్రాతౄణామేకదోత్సవస్య విహితత్వాత్ - ఉక్తం హి దైవజ్ఞవిలాసే - భిన్నోదరోదయవతాముద్వాహే కల్పయేత్ పృథగ్వేదిం । ఏకగృహే జగురార్యా మంటపమేకం పరాశరేణోక్తమితి ॥ నన్వేవమపి లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః కథమేకదా వివాహః - ఏకమాతృప్రసూతానామేకస్మిన్నేవ వత్సరే । వివాహం మౌంజిబంధం చ చూడాకర్మ న కారయేదితి నిషేధాదితి చేత్ ॥ సత్యం - ఏకస్మిన్ దినే తు కర్తవ్య ఏవ - ఉక్తం హి దైవజ్ఞవిలాసే - భ్రాతృద్వయే స్వస్రుయుగే భ్రాతృస్వస్రుయుగే తథా । సమానాశ్చ క్రియాః కుర్యాన్మాతృభేదే తథైవ చ ॥ ఏకస్మిన్ దివసే త్వేకలగ్నే భిన్నాంశకేతరయోః । ఏకగర్భోదయవతోర్వివాహశ్శుభకృద్భవేదిత్యేకోదరయోరప్యేకగృహే వివాహకరణవచనం ద్రష్టవ్యం ॥ తీర్థీయం ॥ ఉత్తరే దివస ఇతి ॥ ఫల్గునీభ్యాం ఫల్గున్యోః - వైవాహికం - ప్రశంసంతి ప్రశస్తమితి వదంతి - యత్ర ఫల్గునీనక్షత్రే - భగః ప్రజాపతిః దేవతా ॥ ౧౩ ॥ ప్రత్యుత్థాయ-ఆదరాతిశయ ఇతి భావః ॥

ఏకాహ్నా రాజపుత్రీణాం చతసృణాం మహామునే । పాణీన్ గృహ్ణంతు చత్వారో రాజపుత్రా మహాబలాః ॥ ౧౨ ॥ ఉత్తరే దివసే బ్రహ్మన్ ఫల్గునీభ్యాం మనీషిణః । వైవాహికం ప్రశంసంతి భగో యత్ర ప్రజాపతిః ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్త్వా వచస్సౌమ్యం ప్రత్యుత్థాయ కృతాంజలిః । ఉభౌ మునివరౌ రాజా జనకో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ పరో ధర్మః కృతో మహ్యం శిష్యోస్మి భవతోస్సదా ॥ ౧౫ ॥ ఇమాన్యాసనముఖ్యాని ఆస్యతాం మునిపుంగవౌ ॥ ❀ ॥ యథా దశరథస్యేయం తథాయోధ్యా పురీ మమ । ప్రభుత్వే నాస్తి సందేహో యథార్హం కర్తుమర్హథ ॥ ౧౬ ॥ తథా బ్రువతి వైదేహే జనకే రఘునందనః । రాజా దశరథో హృష్టః ప్రత్యువాచ మహీపతిమ్ ॥ ౧౭ ॥ యువామసంఖ్యేయగుణౌ భ్రాతరౌ మిథిలేశ్వరౌ । ఋషయో రాజసంఘాశ్చ భవద్భ్యామభిపూజితాః ॥ ❀ ॥ స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే గమిష్యామి స్వమాలయమ్ । శ్రాద్ధకర్మాణి సర్వాణి విధాస్యామీతి చాబ్రవీత్ ॥ ❀ ॥ తమాపృష్ట్వా నరపతిం రాజా దశరథస్తదా । మునీంద్రౌ తౌ పురస్కృత్య జగామాశు మహాయశాః ॥ ౨౦ ॥ స గత్వా నిలయం రాజా శ్రాద్ధం కృత్వా విధానతః । ప్రభాతే కాల్యముత్థాయ చక్రే గోదానముత్తమమ్ ॥ ౨౧ ॥ గవాం శతసహస్రాణి బ్రాహ్మణేభ్యో నరాధిపః । ఏకైకశో దదౌ రాజా పుత్రానుద్దిశ్య ధర్మతః ॥ ౨౨ ॥ సువర్ణశృంగాస్సంపన్నాస్సవత్సాః కాంస్యదోహనాః । గవాం శతసహస్రాణి చత్వారి పురుషర్షభః ॥ ❀ ॥ విత్తమన్యచ్చ సుబహు ద్విజేభ్యో రఘునందనః । దదౌ గోదానముద్దిశ్య పుత్రాణాం పుత్రవత్సలః ॥ ౨౪ ॥ స సుతైః కృతగోదానైర్వృతస్తు నృపతిస్తదా । లోకపాలైరివాభాతి వృతస్సౌమ్యః ప్రజాపతిః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః ॥

౧౪ ॥ పరో ధర్మః కన్యాప్రదానరూపః ॥ ౧౫ ॥ ఇమానీతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ మద్భ్రాతుః మమ దశరథస్య చ యాన్యాసనముఖ్యాని సింహాసనాని - తాని యువామాసాతాం - పురుషవ్యత్యయ ఆర్షః - వినయాత్ ప్రథమపురుషో వా - రాజ్యత్రయమపి యుష్మదీయమిత్యర్థః - నను దశరథసింహాసనం కథం త్వయా శక్యం దాతుం - తత్రాహ యథేతి - ఇయం మిథిలా యథా దశరథస్య తథా అయోధ్యాపి మమ - తథా చ - యువయోః ప్రభుత్వే సందేహో నాస్తి - అతో యథార్హం యథోచితం - ప్రభుత్వం కర్తుమర్హథ - పూజాయాం బహువచనం - వయం సర్వే భవదధీనాః - యూయమేవాస్మాకం త్రయాణాం హితముపదిశ్య యథోచితం ప్రకృతకార్యం కర్తుమర్హథేత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ హృష్ట ఇతి ॥ ఏవమేకవాక్యవాదే నేతి శేషః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ కాల్యం కాలే కర్తవ్యం - గోదానం సమావర్తనం ॥ ౨౧ ॥ తదంగదానాన్యాహ గవామిత్యాది ॥ ౨౨ ॥ సంపన్నాః క్షీరసంపన్నాః - కాంస్యదోహనాః కాంస్యమయదోహనపాత్రాః - సుబహు అన్యద్విత్తం చ ॥ తీర్థీయం ॥ సువర్ణశృంగా ఇత్యాది ॥ యాస్సువర్ణశృంగాః - సంపన్నాః క్షీరసంపన్నాః - కాంస్యదోహనాః కాంస్యమయదోహనపాత్రాః సవత్సాః తాసాం గవాం చత్వారి శతసహస్రాణి - స్వరూపేణ దత్వా గోదానముద్దిశ్య విత్తం దక్షిణాత్వేన దదౌ - సుబహు అన్యద్విత్తం చ ॥ ౨౪ ॥ సౌమ్యః సుప్రసన్నచిత్తః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః ॥

అథసీతావివాహస్త్రిసప్తతితమే - యస్మిన్నిత్యాది ॥౧॥ సాక్షాత్పదేనభిన్నోదరమాతులోవ్యస్తీతిగమ్యతే ॥౨॥ కేకయాధిపతిఃస్వపితా - అనామయంకుశలం - విద్యతఇతిశేషః ॥ తీర్థీయం ॥ కేకయాధిపతిరితి ॥ అస్మత్పితా కేకయాధీశ్వరః - స్నేహాత్ త్వాంకుశలమబ్రవీత్ - నతుభయాదితిభావః - యేషామస్మాకం కుశలకామోసిత్వం - తేషాం-అనామయంకుశలం-విద్యత ఇతిచాబ్రవీత్ ॥౩॥ స్వసురపత్యంస్వస్రీయః ॥౪॥౫॥౬॥ యజ్ఞవాటంయజ్ఞవాటమిదం - అత్రయజ్ఞవాటశబ్దేనోప్సవనాలోచ్యతే - పూర్వదినయజ్ఞస్యాంత ఇత్యుక్తత్వేనయజ్ఞస్యసమాప్తత్వాత్ - ఉత్తరసర్గేదశరథానయనోక్తేశ్చ ॥౮॥ యుక్తేవివాహానురూపే-విజయోవిజయాపరాహ్ణే-నతువిజయాఖ్యే - తస్యాపరాహ్ణికత్వాత్ - ముహూర్తశబ్దస్య ఘటికాద్వయపరత్వేవిజయ పూర్వాహ్ణఏవభవతి - పురతఃకృత్వా-ఉపాగమదితిశేషః - కృతకౌతుకమంగళఃకృతవివాహసూత్రబంధనరూపమంగళాచారః - కౌతుకంవిషయాగేహసూత్రఇత్యమరః ॥౯॥

యస్మింస్తుదివసేరాజాచక్రేగోదానముత్తమమ్ । తస్మింస్తుదివసేశూరోయుధాజిత్సముపేయివాన్ ॥౧॥ పుత్రఃకేకయరాజస్యసాక్షాద్భరతమాతులః । దృష్ట్వాపృష్ట్వాచకుశలంరాజానమిదమబ్రవీత్ ॥౨॥ కేకయాధిపతీరాజాస్నేహాత్కుశలమబ్రవీత్ । యేషాంకుశలకామోసితేషాంసంప్రత్యనామయమ్ ॥౩॥ స్వస్రీయంమమరాజేంద్రద్రష్టుకామోమహీపతిః । తదర్థముపయాతోహమయోధ్యాంరఘునందన ॥౪॥ శ్రుత్వాత్వహమయోధ్యాయాంవివాహార్థంతవాత్మజాన్ । మిథిలాముపయాతాంస్తుత్వయాసహమహీపతే ॥✻॥ త్వరయాభ్యుపయాతోహంద్రష్టుకామస్స్వసుస్సుతమ్ ॥౫॥ అథరాజాదశరథఃప్రియాతిథిముపస్థితమ్ ॥✻॥ దృష్ట్వాపరమసత్కారైఃపూజార్హంసమపూజయత్ ॥౬॥ తతస్తాముషితోరాత్రింసహపుత్రైర్మహాత్మభిః ॥✻॥ ప్రభాతేపునరుత్థాయకృత్వాకర్మాణికర్మవిత్ । ఋషీంస్తదాపురస్కృత్యయజ్ఞవాటముపాగమత్ ॥౮॥ యుక్తేముహూర్తేవిజయేసర్వాభరణభూషితైః । భ్రాతృభిస్సహితోరామఃకృతకౌతుకమంగళః ॥✻॥ వసిష్ఠంపురతఃకృత్వామహర్షీనపరానపి ॥౯॥ వసిష్ఠోభగవానేత్యవైదేహమిదమబ్రవీత్ ॥౧౦॥ రాజాదశరథోరాజన్కృతకౌతుకమంగళైః । పుత్రైర్నరవరశ్రేష్ఠదాతారమభికాంక్షతే ॥౧౧॥ దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యాంసర్వార్థాఃప్రభవంతిహి । స్వధర్మంప్రతిపద్యస్వకృత్వావైవాహ్యముత్తమమ్ ॥౧౨॥ ఇత్యుక్తఃపరమోదారోవసిష్ఠేనమహాత్మనా । ప్రత్యువాచమహాతేజావాక్యంపరమధర్మవిత్ ॥౧౩॥ కస్స్థితఃప్రతిహారోమేకస్యాజ్ఞాసంప్రతీక్ష్యతే । స్వగృహేకోవిచారోస్తియథారాజ్యమిదంతవ ॥౧౪॥ కృతకౌతుకసర్వస్వావేదిమూలముపాగతాః । మమకన్యామునిశ్రేష్ఠదీప్తావహ్నేరివార్చిషః ॥౧౫॥ సజ్జోహంత్వత్ప్రతీక్షోస్మివేద్యామస్యాంప్రతిష్ఠితః । అవిఘ్నంకురుతాంరాజాకిమర్థమవలంబతే ॥౧౬॥ తద్వాక్యంజనకేనోక్తంశ్రుత్వాదశరథస్తదా । ప్రవేశయామాససుతాన్సర్వానృషిగణానపి ॥౧౭॥ తతోరాజావిదేహానాంవసిష్ఠమిదమబ్రవీత్ । కారయస్వఋషేసర్వమృషిభిస్సహధార్మిక ॥✻॥ రామస్యలోకరామస్యక్రియాంవైవాహికంవిభో ॥౧౮॥ తథేత్యుక్త్వాతుజనకంవసిష్ఠోభగవానృషిః ॥✻॥ విశ్వామిత్రంపురస్కృత్యశతానందంచధార్మికమ్ । ప్రపామధ్యేతువిధివద్వేదింకృత్వామహాతపాః ॥✻॥ అలంచకారతాంవేదింగంధపుష్పైస్సమంతతః । సువర్ణపాలికాభిశ్చఛిద్రకుంభైశ్చసాంకురైః ॥✻॥ అంకురాఢ్యైశ్శరావైశ్చధూపపాత్రైస్సధూపకైః । శంఖపాత్రైస్స్రువైస్స్రుగ్భిఃపాత్రైరర్ఘ్యా

॥౧౦॥ దాతారమితి ॥ త్వామితిశేషః ॥౧౧॥ దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యామితి ॥ యోగఇతిశేషః - సర్వార్థాఃదానప్రతిగ్రహాదయః - వివాహఏవవైవాహ్యం-కృత్వా-స్వధర్మంప్రతిజ్ఞారూపం ॥ తీర్థీయం ॥ దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యాం- గుణైఃపరస్పరానురూపాభ్యాం-వివాహఏవవైవాహ్యం కన్యాప్రదానం - కృత్వా - స్వధర్మంప్రతిజ్ఞాతంధర్మం దాతురనురూపంధర్మం ॥౧౨॥ ౧౩ ॥ ప్రతిహారః ద్వారపాలః - కమర్థంద్రుతమాగమనంపరిప్రేప్స్యతఇతిభావః - యథేతి - త్వదీయంరాజ్యమివమదీయమపిరాజ్యంతవైవ - తథాచమద్గృహమాత్రస్యస్వీయత్వేకోవిచారఇత్యర్థః ॥౧౪॥ కృతకౌతుకసర్వస్వాః అనుష్ఠితవివాహోపయోగిసర్వమంగళాచారాః ॥౧౫॥ అవిఘ్నం అవిళంబం - అవలంబతేవిళంబతే ॥౧౬॥ శ్రుత్వేతి - వసిష్ఠప్రేరితపురుషముఖాదిత్యర్థః ॥౧౭॥ లోకారమంతేస్మిన్నితిలోకరామఃతస్య ॥౧౮॥ ప్రపాపానీయశాలికా - అభినవనారికేళాదిపత్రరచితమంటపఇత్యర్థః - సువర్ణపాలికాభిః - సాంకురాభిరితిలింగవిపరిణామేనానుకృష్యతే - ఛిద్రకుంభైః కరకైః - శంఖపాత్రైఃశంఖరూపపాత్రైః - స్రుక్స్రువావాజ్యహోమసాధనే

పాత్రవిశేషాః - అర్ఘ్యాభిపూరితైః అర్ఘ్యార్థజలపూరితైః - లాజపూర్ణైః - పాత్రైరిత్యనుషజ్యతే - పాత్రీభిః కాంస్యాదిమయీభిః - సపాత్రాంతరైః - అపిధానసహితైః వా రిద్రాలేపనాదిసంస్కారవద్భిః - అలంకారాలంకృతైః - ధాన్యైః ॥ తీర్థీయం ॥ శంఖ ఇవ పాత్రాణి ॥ ౨౩ ॥ సమైః సమపరిమాణైః - అత్ర పాణిగ్రహణాత్ పూర్వం హోమః అభ్యుదయికః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ అథ సౌందర్యాభిజాత్యాదినా సీతాయాః ప్రతిగ్రహార్హతాం వదన్ ప్రతిగ్రహమనుజానాతి ఇయమితి ॥ ఇయం - అపరిచ్ఛిన్నా ఐశ్వర్యసౌకుమార్యలావణ్యాదికం ప్రత్యక్షేణ ఏవ దృశ్యత ఇతి - న కేవలం ప్రత్యక్షం సౌందర్యాదికం - ప్రత్యక్షదృష్టమప్యనుమానేన బుభుత్సమానస్యాయమనుమేయం చేత్యాహ సీతా - సీతా లాంగలపద్ధతిః - తజ్జన్యతయా తథా వ్యపదేశః - ఇయం సీతా - యా సర్వైః ప్రభృతిభిః అర్ధాంగాదినా కుతో వా లబ్ధా న వశతామాసాదితా సేయం సతా - యద్వా - సీతా అశనోదశాయాం విద్యుత్స్ఫురణమయి వక్ష్యమాణయా ప్రతిపత్యా భావేన సంభ్రమం రామం ప్రత్యాహ ఇయం సీతేతి - యద్వా - ప్రాసాదే సా పథి పథి చ సా పృష్ఠే సా పురస్సేత్యుక్తం - అనవరతభావనాప్రకర్షేణ సర్వత్ర సీతాయాః ప్రతీయమానత్వాదాహ ఇయం సీతేతి - యద్వా - యథా రామ ఇత్యాహ్వానమాత్రేణ సంతుష్యతే ఏవం సీతాపి - అతో రాఘవ త్వం భవత్ సీతేత్యాహ ఇయం సీతేతి - న కేవలం సౌందర్యమస్యాః కిం తు ఆభిజాత్యం చేత్యాహ మమ సుతేతి - ఆచారప్రధానజనక కులజాతాయాః కిం వక్తవ్యమాభిజాత్యమితి భావః - యద్వా - మమ సుతా - మహాతాపసో రామః అత ఏవ తుభ్యం దాతుం విరించిరివివిధప్రతాపవాసాదికస్య మమకస్యేత్యర్థః - అస్త్వియం సుందరీ భార్యా - ధర్మాచరణాధర్మస్య యా భవితవ్యమితి మన్యేతేత్యత్రాహ సహధర్మచరీతి - భోగార్థమేవ ధర్మాచరణార్థా పతిభావః - సమానో ధర్మః సహధర్మః తం చరతీతి సహధర్మచరీ - దోషోదయ ద్వపితస్యస్యాత్ నతా మే తదగర్హితమితి వక్తుం ప్రవసావరూపేయం న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి వక్తీతి భావః - ఏవం సౌందర్యాభిజాత్యధర్మాచరణశీలత్వాదిమత్త్వేనపి త్వదననుమత్యభావాన్నైనాం ప్రతిగృహ్ణామీత్యత్రాహ ప్రతీచ్ఛ చైనామితి - ప్రతీచ్ఛ గృహాణ - సీతాయా రాజా

ఖిపూరితైః ॥ ❈ ॥ లాజపూర్ణైశ్చ పాత్రీభిరక్షతైరభిసంస్కృతైః ॥ ౨౩ ॥ దర్భైస్సమైస్సమాస్తీర్య విధివన్మంత్రపూర్వకమ్ ॥ ❈ ॥ అగ్నిమాధాయ వేద్యాం తు విధిమంత్రపురస్కృతమ్ । జుహావాగ్నౌ మహాతేజా వసిష్ఠో భగవానృషిః ॥ ౨౪ ॥ తతస్సీతాం సమానీయ సర్వాభరణభూషితామ్ । సమక్షమగ్నేస్సంస్థాప్య రాఘవాభిముఖే తదా ॥ ❈ ॥ అబ్రవీజ్జనకో రాజా కౌసల్యానందవర్ధనమ్ ॥ ౨౫ ॥ ఇయం సీ

❈❈❈ సీతా వివాహ ఘట్టః ❈❈❈

తా మమ సుతా సహధర్మచరీ తవ ॥ ❈ ॥ ప్రతీచ్ఛ చైనాం భద్రం తే పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా । పతివ్రతా మహాభాగా ఛాయేవానుగతా సదా ॥ ❈ ॥ ఇత్యుక్త్వా ప్రాక్షిపద్రాజా మంత్రపూతం జలం తదా ॥ ౨౭ ॥ సాధుసాధ్వితి దేవానామృషీణాం వదతాం తదా ॥ ❈ ॥ దేవదుందుభినిర్ఘోషః పుష్పవర్షో మహానభూత్ ॥ ౨౮ ॥ ఏవం దత్త్వా తదా సీతాం మంత్రోదకపురస్కృతామ్ ॥ ❈ ॥ అబ్రవీజ్జనకో రాజా హర్షేణాభిపరిప్లుతః ॥ ౨౯ ॥ లక్ష్మణాగచ్ఛ భద్రం తే ఊర్మిళాముద్యతాం మయా ॥ ❈ ॥ ప్రతీచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వ మా భూత్కాలస్య పర్యయః ॥ ౩౦ ॥ తమేవముక్త్వా జనకో భరతం చాభ్యభాషత ॥ ❈ ॥ గృహాణ పాణిం మాండవ్యాః పాణినా రఘునందన ॥ ౩౧ ॥ శత్రుఘ్నం చాపి ధర్మాత్మా అబ్రవీజ్జనకేశ్వరః ॥ ❈ ॥ శ్రుతకీర్త్యా మహాబాహో పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా ॥ ౩౨ ॥ సర్వే భవంతస్సౌమ్యాశ్చ సర్వే సుచ

వినాభూతతయా తస్యాః ప్రదానానర్హత్వాద్దదామీత్యనుక్తిః - భద్రం తే - స్వతస్సిద్ధాయాః కన్యాం దాతుమితి రామః కుప్యేదితి సాంత్వయతి - యద్వా - నిరతిశయకన్యాలక్షణశాలిన్యా అస్యాః ప్రతిగ్రహే భవతః సర్వాణి మంగళాని భవిష్యంతీత్యర్థః - యద్వా - అనురూపవధూవరయోస్సంయోగే దృష్టిదోషో భవిష్యతీతి మంగళమాశాస్తే భద్రం త ఇతి - ఏవం మయానుజ్ఞాతే గాంధర్వరాక్షసాభ్యాముద్వాహే దీక్షితః ప్రాహ పాణిం గృహ్ణీష్వేతి - యది కామయేత స్త్రీరేవ జనయేయమిత్యంగుళీరేవ గృహ్ణీయాదిత్యాద్యుక్తకామవ్యావృత్త్యర్థే పాణిమిత్యుక్తం - ప్రణయథారాయాం పాదగ్రహణమస్తు న ప్రతిపాణిం గృహ్ణీష్వ - పాణినేతి సాహిత్యకృతిశోభావిశేషదర్శనాభిలాషోక్తం - బ్రాహ్మణస్యైవ పాణిగ్రహణం - క్షత్రియా దేశ్వరాదిగ్రహణం విహితం - అతః కథమిదం సంగచ్ఛత ఇతి న శంకనీయం తస్య సవర్ణావిషయత్వాత్ - ఆహ మనుః - పాణిగ్రహణసంస్కారస్సవర్ణాసు ప్రదృశ్యతే । అసవర్ణాస్వయం జ్ఞేయో విధిరుద్వాహకర్మణి ॥ శరః క్షత్రియయా గ్రాహ్యః ప్రతోదో వైశ్యకన్యయా । వాసోదశా శూద్రయా తు వణోర్ద్వాత్కృష్టస్య వేదన ఇతి ॥ అతస్సవర్ణవర్ణానాముపసవర్ణాసు పాణిగ్రహో స్త్యేవ - పతివ్రతేత్యాది - భవిష్యతీతి శేషః - ప్రాక్షిపత్ - రామహస్త ఇతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇయం సీతేతి ॥ శంభుజవిర్యనిర్జితా తివాభికాంక్షితా - ఇయం సీతా మమ సుతేత్యాభిజాత్యకథనం - సహధర్మచరీతి - యస్త్వయానుష్ఠేయో ధర్మస్తేనయా సహ కర్తవ్య ఇత్యర్థః - ఏనాం ప్రతీచ్ఛ అంగీకురు - పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినేతి - గృహ్ణామి తే సుప్రజాస్త్వాయ హస్తమితి మంత్రపూర్వకం పాణిం గృహాణేత్యర్థః - ఛాయేవానుగతా నిత్యసంబద్ధా - భవిష్యతీతి శేషః - ప్రాక్షిపత్ - రామహస్త ఇతి శేషః ॥ ౨౬ ॥ శుభనిమిత్తమాహ సాధ్వితి । వదతాం వదత్సు - పుష్పవర్షః పుష్పవర్షణశ్చ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ పర్యయః - విళంబ ఇత్యర్థః - భిన్నమాతృకత్వాత్ భరతాత్ పూర్వం లక్ష్మణవివాహో న దుష్యతి - పితృవ్యపుత్రే సాపత్నే పరనారీసుతేషు వా । వివాహదానయజ్ఞాదౌ పరివేదో న దూషణమితి స్మరణాత్ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ సర్వే ఇతి సహాదాతృతి శేషః - అత్రోదకప్రదానమర్థసిద్ధం - జనకేనానుజ్ఞామాత్రం కృతం

ష్టత్వాత్ - ఉగ్రక్రపక్షేపణాంతు మాండవీశ్రుతకీర్త్యోః కుశధ్వజేనైవ - లదాబాహుధ్వజవల్ల్యోః - పితాపితామహౌభ్రాతాసకుల్యాజననీతథా । కన్యాప్రద పూర్వనాశే ప్రకృతిస్థఃపరఃపరఃఇతి ॥ ౩౩½ ॥ ౩౪½ ॥ అగ్నిమితి ॥ అత్ర కస్యాంవేదికాయామేకస్మిన్నేవాగ్నౌవసిష్ఠోజుహావ - తేనైవమేకమగ్నింసర్వేస్వస్వభార్యాపాణిం గృహీత్వాప్రదక్షిణీకృత్యచక్రురిత్యుత్తరత్రాన్వయః - రాజానంజనకం - యథోక్తేనశాస్త్రోక్తప్రకారేణ - విధిపూర్వకంకల్పసూత్రపూర్వకం - వివాహంవివాహకర్మ - తదాలస్మిన్కాలే - చత్రింనస్మాత్రానురోధేనప్రత్యేకంపాణిగ్రహహోమంచక్రురిత్యర్థః - పూర్వంవసిష్ఠేనహోమవచనంఆభ్యుదయికకర్మపరం - అగ్నిప్రతిష్ఠాపనపూర్వకంవివాహహోమోత్రోచ్యతే - పాణిగ్రహణానంతరమగ్నింబ్రాహ్మణాన్ దాతారంజనకంచప్రదక్షిణీకృత్యస్వస్వకల్పోక్తరీత్యా ప్రత్యేకమగ్నింప్రతిష్ఠాప్యవావివాహహోమాంశ్చక్రురిత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ సీతాప్రదానకాలికశుభ మిత్యుక్తం - ఉపసర్వసాధారణ్యేనవివాహకర్మకాలికశుభనిమిత్తానిదర్శయతిపుష్పవృష్టిరితి ॥ తత్ పుష్పవృష్ట్యాదికం ॥ ౩౭ ॥ అథలాజహోమపూర్వకంస్వస్వాగ్నిప్రదక్షిణత్రయందర్శయతిఈదృశఇతి ॥ ఈదృశేపూర్వోక్తరూపే - తూర్యాణాంనృత్తగీతవాద్యానాం - ఉద్ఘుష్టేనఉద్ఘోషేణ - నినాదితేనాదేప్రతిధ్వనిరూపేవర్తమానే - అగ్నింస్వస్వాగ్నిం - త్రిఃపరిక్రమ్య - ఊహుఃవివాహంనిర్వర్తయామాసుః ॥ ౩౮ ॥

రితప్రత్యాః ॥ ❋ ॥ పత్నీభిస్సంతు కాకుత్స్థా మాభూత్కాలస్యపర్యయః ॥ ౩౩½ ॥ జనకస్యవచశ్శ్రుత్వా పాణీన్పాణిభిరస్పృశన్ ॥ ❋ ॥ చత్వారస్తేచతసృణాంవసిష్ఠస్యమతేస్థితాః ॥ ౩౪½ ॥ అగ్నింప్రదక్షిణీకృత్య వేదింరాజానమేవచ ॥ ❋ ॥ ఋషీంశ్చైవమహాత్మానస్సభార్యారఘుసత్తమాః ॥ యథోక్తేనతదాచక్రుర్వివాహంవిధిపూర్వకమ్ ॥ ౩౬ ॥ పుష్పవృష్టిర్మహత్యాసీదంతరిక్షాత్సుభాస్వరా । దివ్యదుందుభినిర్ఘోషైర్గీతవాదిత్రనిస్వనైః ॥ ❋ ॥ ననృతుశ్చాప్సరస్సంఘాగంధర్వాశ్చజగుఃకలమ్ । వివాహేరఘుముఖ్యానాంతదద్భుతమదృశ్యత ॥ ౩౭ ॥ ఈదృశేవర్తమానేతుతూర్యోద్ఘుష్టనినాదితే । త్రిరగ్నింతేపరిక్రమ్య ఊహుర్భార్యామహౌజసః ॥ ౩౮ ॥ అథోపకార్యాంజగ్ముస్తేసభార్యారఘునందనాః । రాజాప్యనుయయౌపశ్యన్సర్షిసంఘస్సబాంధవః ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋

అథరాత్ర్యాంవ్యతీతాయాంవిశ్వామిత్రోమహామునిః । ఆపృష్ట్వాతౌచరాజానౌజగామోత్తరపర్వతమ్ ॥ ౧ ॥ విశ్వామిత్రేగతేరాజావైదేహంమిథిలాధిపమ్ । ఆపృష్ట్వైవజగామాశురాజాదశరథఃపురీమ్ ॥ ౨ ॥ గచ్ఛంతంతంతురాజానమన్వగచ్ఛన్నరాధిపః ॥ ౨½ ॥ అథరాజావిదేహానాందదౌకన్యాధనంబహు ॥ ౩ ॥ గవాంశతసహస్రాణిబహూనిమిథిలేశ్వరః । కంబళానాంచముఖ్యానాంక్షౌమకోట్యంబరాణిచ ॥ ❋ ॥ హస్త్యశ్వరథపాదాతందివ్యరూపంస్వలంకృతమ్ । దదౌకన్యాపితాతాసాందాసీదాసమనుత్తమమ్ ॥ ౫ ॥ హిరణ్యస్యసువర్ణస్యముక్తానాంవిద్రుమస్యచ । దదౌపరమసంహృష్టఃకన్యాధనమనుత్తమమ్ ॥ ౬ ॥ దత్త్వాబహుధనంరాజాసమనుజ్ఞాప్యపార్థివమ్ । ప్రవివేశస్వనిలయంమిథిలాంమిథిలేశ్వరః ॥ ౭ ॥ రాజాప్యయోధ్యాధిపతిస్సహపుత్రైర్మహాత్మభిః । ఋషీన్సర్వాన్పురస్కృత్యజగామసబలానుగః ॥ ౮ ॥ గచ్ఛంతంతంనరవ్యాఘ్రంసర్షిసంఘంసరాఘవమ్ । ఘోరాస్మపక్షిణోవాచోవ్యాహ

రాజా శరధ - పశ్యన్ - సభార్యాన్ పుత్రానిత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋

అథాయోధ్యాప్రస్థానేమధ్యేమార్గంజామదగ్న్యాగమనంచతుస్సప్తతితమే - అథరాత్ర్యామిత్యాది ॥ ఆపృష్ట్వా ఆపృచ్ఛ్య - ఉత్తరపర్వతంస్వావాసంహిమవంతం ॥ ౧ ॥ విశ్వామిత్రఇతి ॥ ఆపృష్ట్వాజగామేతిక్రియావృత్త్యా రాజపదావృత్తిః ॥ ౨ ॥ ౨½ ॥ ౩ ॥ కన్యాధనమేవవివృణోతిగవామిత్యాది ॥ కంబళానామిత్యత్ర శతసహస్రాణీత్యనుషజ్యతే - క్షౌమకోట్యంబరాణి - క్షౌమాన్యంబరాణి చేతిద్వంద్వః - క్షౌమానామపిబహుత్వమర్థసిద్ధం - క్షౌమరూపకోట్యంబరాణీతివా - కోట్యంబరాణీఉత్కృష్టవస్త్రాణి - హస్త్యిత్యాది - సేనాంగత్వాదేకవద్భావః - కన్యాపితాజనకః - గవాశ్వాదిత్వాద్దాసీదాసమిత్యేకవద్భావః ॥ తీర్థీయం ॥ కంబళానామిత్యత్రశతసహస్రాణీతిపూర్వేణాన్వయః - క్షౌమాన్ పట్టవస్త్రాణి - దాదివిపూర్వేణాన్వయః - కోటీతిఅనేకసంఖ్యానమ్ - నపుంసకత్వమార్షం - కోటిక్షౌమాన్ కోట్యంబరాణీతికోటిశబ్దస్యోభయత్రాన్వయః - హస్త్యశ్వరథపాదాతమితిసేనాంగత్వాదేకవద్భావః - దివ్యరూపం అద్భుతరూపం ॥ ౫ ॥ హిరణ్యస్యరజతస్య - శతమితిశేషః ॥ తీర్థీయం ॥ హిరణ్యస్యేత్యాది ॥ సువర్ణస్యశోభనవర్ణస్య - అత్రషష్ఠ్యంతానాంపూర్వపరితకోటిశబ్దేనాన్వయః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ సబలానుగఃబలైశ్చతురంగైఃఅనుగైఃకింకరైశ్చసహితః ॥ ౮ ॥ నరవ్యాఘ్రం

త్రలీతిశేషః - ఘోరా ఇత్యనేనాశుభసూచకత్వముక్తం - పక్షిణః వాయసాదయః - ప్రదక్షిణమితి శుభసూచనం - అన్తరిక్షే అశుభసూచనం భూమౌ శుభసూచనమిత్యర్థస్య ద్యోతనార్థం భౌమా ఇతి పదం ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ హృదయముత్కమ్పయితుం శీలమస్యేతి హృదయోత్కమ్పి - ఇదం కిం సంఘోరోదర్కం శుభోదర్కం వేతి మనో విషీదతి - శుభాశుభసూచనదర్శనేనోభయత్ర నిర్ణయకారణాభావాదితి భావః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ పక్షిముఖాచ్చ్యుతం - పక్షిముఖేన సూచితమిత్యర్థః - ప్రశమయన్తి - ప్రశమం సూచయన్తీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ సంవదతాం సంవదత్సు ॥ ౧౪ ॥ భస్మనా చావృతం - అభూదితి శేషః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ జామదగ్న్యమితి - అనన్తరాపత్యే యఞ్ గోత్రత్వారోపాత్ - జామదగ్నేయమితి పాఠే ఇతశ్చానిఞః ఇతి ఢక్ శుభ్రాదిత్వాద్వా ఢక్ - పృథగ్జనైః పామరైః - విద్యుద్గణోపమమితి తేజస్వితాయాం దృష్టాన్తః - త్రిపురఘ్నమితి త్రిపురఘ్నమనుష్యకర్తృకే చేతి [illegible] ॥ ౧౯ ॥ రామః మానసః ॥ ౨౧ ॥ కచ్చిదితి ॥ మనసోవిచ

రంతితతస్తతః ॥ ❖ ॥ భౌమాశ్చైవ మృగాస్సర్వే గచ్ఛన్తి స్మ ప్రదక్షిణమ్ ॥ ౯ ॥ తాన్ దృష్ట్వా రాజశార్దూలో వసిష్ఠం పర్యపృచ్ఛత ॥ ౧౦ ॥ అసౌమ్యాః పక్షిణో ఘోరా మృగాశ్చాపి ప్రదక్షిణాః । కిమిదం హృదయోత్కమ్పి మనో మమ విషీదతి ॥ ౧౧ ॥ రాజ్ఞో దశరథస్యైతచ్ఛ్రుత్వా వాక్యం మహానృషిః । ఉవాచ మధురాం వాణీం శ్రూయతామస్య యత్ఫలమ్ ॥ ౧౨ ॥ ఉపస్థితం భయం ఘోరం దివ్యం పక్షిముఖాచ్చ్యుతమ్ । మృగాః ప్రశమయన్త్యేతే సన్తాపస్త్యజ్యతామయమ్ ॥ ౧౩ ॥ తేషాం సంవదతాం తత్ర వాయుః ప్రాదుర్బభూవ హ । కమ్పయన్ పృథివీం సర్వాం పాతయంశ్చ ద్రుమాఞ్ఛుభాన్ ॥ ౧౪ ॥ తమసా సంవృతస్సూర్యస్సర్వా న ప్రబభుర్దిశః । భస్మనా చావృతం సర్వం సమ్మూఢమివ తద్బలమ్ ॥ ౧౫ ॥ వసిష్ఠశ్చర్షయశ్చాన్యే రాజా చ ససుతస్తదా । ససంజ్ఞా ఇవ తత్రాసన్ సర్వమన్యద్విచేతనమ్ ॥ ౧౬ ॥ తస్మింస్తమసి ఘోరే తు భస్మచ్ఛన్నేవ సా చమూః । దదర్శ భీమసంకాశం జటామణ్డలధారిణమ్ ॥ ❖ ॥ భార్గవం జామదగ్న్యం తం రాజరాజవిమర్దనమ్ । కైలాసమివ దుర్ధర్షం కాలాగ్నిమివ దుస్సహమ్ ॥ ❖ ॥ జ్వలన్తమివ తేజోభిర్దుర్నిరీక్ష్యం పృథగ్జనైః । స్కన్ధే చాసజ్య పరశుం ధనుర్విద్యుద్గణోపమమ్ ॥ ❖ ॥ ప్రగృహ్య శరముఖ్యం చ త్రిపురఘ్నం యథా శివమ్ ॥ ౧౯ ॥ తం దృష్ట్వా భీమసంకాశం జ్వలన్తమివ పావకమ్ ॥ ❖ ॥ వసిష్ఠప్రముఖా విప్రా జపహోమపరాయణాః । సంగతా మునయస్సర్వే సంజజల్పురథో మిథః ॥ ౨౧ ॥ కచ్చిత్పితృవధామర్షీ క్షత్రం నోత్సాదయిష్యతి । పూర్వం క్షత్రవధం కృత్వా గతమన్యుర్గతజ్వరః ॥ ❖ ॥ క్షత్రస్యోత్సాదనం భూయో న ఖల్వస్య చికీర్షితమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఏవముక్త్వార్ఘ్యమాదాయ భార్గవం భీమదర్శనమ్ ॥ ❖ ॥ ఋషయో రామ రామేతి వచో మధురమబ్రువన్ ॥ ౨౩ ॥ ప్రతిగృహ్య తు తాం పూజామృషిదత్తాం ప్రతాపవాన్ ॥ ❖ ॥ రామం దాశరథిం రామో జామదగ్న్యోఽభ్యభాషత ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

రామ దాశరథే రామ వీర్యం తే శ్రూయతేఽద్భుతమ్ । ధనుషో భేదనం చైవ నిఖిలేన మయా శ్రుతమ్ ॥ ౧ ॥ తదద్భుతమచిన్త్యం చ భేదనం ధనుషస్త్వయా । తచ్ఛ్రుత్వాహమనుప్రాప్తో ధనుర్గృహ్యాపరం శుభమ్ ॥ ౨ ॥ తదిదం ఘోరసంకాశం జామదగ్న్యం మహద్ధనుః । పూరయస్వ శరేణైవ స్వబలం దర్శయస్వ చ ॥ ౩ ॥ తదహం తే బలం దృష్ట్వా ధనుషోఽస్య ప్రపూరణే । ద్వన్ద్వయుద్ధం ప్రదాస్యామి వీర్యశ్లాఘ్యస్య రాఘవ ॥ ౪ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా దశరథస్తదా । విషణ్ణవదనో దీనః ప్రాఞ్జలిర్వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ క్షత్రరోషాత్ప్రశాన్తస్త్వం బ్రాహ్మణశ్చ మహాయశాః । బాలానాం మమ పుత్రాణామభయం దాతుమ

శే - నోత్సాదయిష్యతీత్యత్ర హేతుమాహ పూర్వమితి ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమఞ్జీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

పూర్వమవతారప్రస్తావే జగత్పతిత్వేన విష్ణోః పరమత్వముక్తం - అహం వేద్మి మహాత్మానమితి విశ్వామిత్రవచసేన పురుషసూక్తం తత్ప్రమాణత్వేన సూచితం - కాశ్యపస్తౌ చ - హరిరేతత్ పశ్యామి జగత్సర్వమిదం ప్రభో । త్వమనాదిరనిర్దేశ్యస్త్వామహం శరణం గత ఇతి సర్వజగత్కారణత్వాదికముక్తం ॥ రుద్రస్య చ గంగాధారణధాతుమోక్షణాదివృత్తాన్తేన కర్మవశ్యత్వేన ప్రాకృతశరీరవత్త్వేన చాపరత్వం సూచితం - సంప్రత్యల్పశక్తికత్వేన తస్యాపరత్వమాహ పంచసప్తతితమే - రామేత్యాది ॥ రోషాతిరేకేణ రామేతి ద్విస్సంబోధనం - భేదనం [illegible] రేణ [illegible] ధాదిన సూచ్యతే ॥ ౧ ॥ అచిన్త్యం చ - భవతీతి శేషః - తచ్ఛ్రుత్వేత్యత్ర పూర్వమత ఇత్యుపస్కార్యం ॥ ౨ ॥ [illegible] రాగతం జామదగ్న్యం - ఆగతార్థే [illegible] ॥ ౩ ॥ తత్ తదా ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ సంప్రత్యస్థానే భయశంకితయా దశ

కథం రామే ప్రేమభరాక్రాంతే రామవైభవం తాటకాతాటకేయనిరసనాదినా జానన్నపి మంగళాశాసనమాచరయతీతి క్షత్త్రేతి ॥ ౮ ॥ సహస్రాక్షే - తత్సన్నిధావిత్యర్థః - నిక్షిప్తవాన్ - త్యక్తవానిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ మహేంద్రకృతకేతనః మహేంద్రపర్వతే కృతనివాసః - సర్వవినాశాయ సంప్రాప్త ఇత్యేతదుపపాదయతి న చేతి ॥ ౧౦ ॥ లోకాభివిశ్రుతే లోకే సర్వతః ప్రసిద్ధే - బలవతీ ఇతి నపుంసకద్వివచనం - సుకృతే ప్రయత్నేన నిర్మితే ॥ తీర్థీయం ॥ ఇమే ద్వే ఇతి ॥ యత్త్వయా భగ్నం యచ్చ మయా ధృతం తే ద్వే ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ అతిసృష్టం దత్తం - యుయుత్సవే త్రిపురవాసిభిర్యోద్ధుమిచ్ఛవే - యత్త్వయా భగ్నం తత్ త్ర్యంబకాయ అతిసృష్టమితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౨ ॥ సమానసారం సమానబలం ॥ తీర్థీయం ॥ తదిదమితి ॥ ప్రసిద్ధమిదం వైష్ణవం - ఇదం రౌద్రేణ ధనుషా సమానసారమిత్యపరం వాక్యం - సమానసారమితి - జృంభణాత్ పూర్వం సమానసారం - భంగసమయే తు రౌద్రం ధనుః న్యూనసారమితి భావః ॥ ౧౩ ॥ సమానసారత్వే కిమిదానీం పరీక్ష్యమిత్యాశంక్య రౌద్రస్య దృఢత్వవైకల్యాదితి వక్తుం ప్రస్తావాంతరముపక్షిపతి తదేత్యాది ॥ తదా తు దుష్కర త్రిపురహననానంతరకాలే. బలాబలనిరీక్షయా బలాబలనిరీక్షణేచ్ఛయా - కో నయోర్బలవానిత్యపృచ్ఛన్నిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తదా తు దేవతా ఇతి ॥ తదా దుష్కర త్రిపురంహననానంతరం - బలాబలనిరీక్షయా బలతారతమ్యనిరీక్షయా ॥ ౧౪ ॥ అభిప్రాయం త్వితి ॥ పూర్వం వరాహాదిరూపేణ భూమ్యుద్ధరణాదికరణేన విష్ణురధిక ఇతి స్తువతస్సర్వత్ర శ్రుతం - అధునా విష్ణుముపసర్జనీకృత్య త్రిపురహననాద్రుద్రస్యాధికబలత్వం ప్రతీయత ఇత్యభిప్రాయమిత్యర్థః - సత్యవతాం వర ఇత్యనేన బహుశ ఉపదేశేపి నైషాం చిత్తం సమాధత్తే - అతః క్రియయైవ బలతారతమ్యం దర్శయిష్యామీత్యభిప్రేత్య విరోధం జనయామాసేతి గమ్యతే - అహం దగ్ధ్వా ప్రధానం విష్ణుస్తు మమోపసర్జనభూత ఇత్యుక్తం రుద్రేణేతి విష్ణుం ప్ర

హర్షసి ॥ ౮ ॥ భార్గవాణాం కులే జాతస్స్వాధ్యాయవ్రతశాలినామ్। సహస్రాక్షే ప్రతిజ్ఞాయ శస్త్రం నిక్షిప్తవానసి ॥ ౯ ॥ సత్వం ధర్మపరో భూత్వా కాశ్యపాయ వసుంధరాం। దత్త్వా వనముపాగమ్య మహేంద్రకృతకేతనః ॥ ❖ ॥ మమ సర్వవినాశాయ సంప్రాప్తస్త్వం మహామునే। న చైకస్మిన్ హతే రామే సర్వే జీవామహే వయమ్ ॥ ౧౦ ॥ బ్రువత్యేవం దశరథే జామదగ్న్యః ప్రతాపవాన్। అనాదృత్యైవ తద్వాక్యం రామమేవాభ్యభాషత ॥ ౧౧ ॥ ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే దివ్యే లోకాభివిశ్రుతే। దృఢే బలవతీ ముఖ్యే సుకృతే విశ్వకర్మణా ॥ ౧౨ ॥ అతిసృష్టం సురైరేకం త్ర్యంబకాయ యుయుత్సవే। త్రిపురఘ్నం నరశ్రేష్ఠ భగ్నం కాకుత్స్థ యత్త్వయా ॥ ౧౩ ॥ తదిదం వైష్ణవం రామ ధనుః పరమభాస్వరమ్। సమానసారం కాకుత్స్థ రౌద్రేణ ధనుషా త్విదమ్ ॥ ౧౪ ॥ తదా తు దేవతాస్సర్వాః పృచ్ఛంతి స్మ పితామహమ్। శితికంఠస్య విష్ణోశ్చ బలాబలనిరీక్షయా ॥ ౧౫ ॥ అభిప్రాయం తు విజ్ఞాయ దేవతానాం పితామహః। విరోధం జనయామాస తయోస్సత్యవతాం వరః ॥ ౧౬ ॥ విరోధే చ మహద్యుద్ధమభవద్రోమహర్షణమ్। శితికంఠస్య విష్ణోశ్చ పరస్పరజిగీషిణోః ॥ ౧౭ ॥ తదా తు జృంభితం శైవం ధనుర్భీమపరాక్రమమ్। హుంకారేణ మహాదేవస్స్తంభితోఽథ త్రిలోచనః ॥ ౧౮ ॥ దేవైస్తదా సమాగమ్య సర్షిసంఘైస్సచారణైః। యాచితౌ ప్రశమం తత్ర జగ్మతుస్తౌ సురోత్తమౌ ॥ ౧౯ ॥ జృంభితం తద్ధనుర్దృష్ట్వా శైవం విష్ణుపరాక్రమైః। అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షిగ

త్యుక్త్వా - శరాగ్రతయా మయావస్థానాన్మయైవ త్రిపురహననం కృతమితి విష్ణునోక్తమితి రుద్రం ప్రత్యుక్త్వా చ - విరోధజననమిత్యవగమ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ అభిప్రాయం తు విజ్ఞాయేతి ॥ పూర్వం విష్ణుశ్శివాత్ ప్రబల ఇతి శ్రుతం ఇదానీం రౌద్రేణ ధనుషా త్రిపురదహనసమయే తయోస్సాధకరణం తేజిష్ఠం శరమాత్రమభూత్ - అతః కిము తౌ తుల్యబలౌ ఉతాన్యోన్యాధికబలావిత్యేవం దేవానామభిప్రాయం విజ్ఞాయేత్యర్థః - కేనాపి నిమిత్తేన విరోధం జనయామాస ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ జృంభితమిత్యత్రాపి హుంకారేణేత్యనుషజ్యతే - జృంభితం - భగ్నమితి యావత్ - హుంకారేణ త్వభిమంత్రితబాణేన - మహాదేవ మహాదేవశబ్దో మహావృక్షసమాఖ్యాయిక ఇతి భావః - త్రిలోచన ఇత్యనేన తృతీయం లోచనమపి నిరర్థకం కృతమితి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ విష్ణునైవ హుంకారేణ శైవం ధనుః జృంభితం జడీకృతం - స్తంభితః జడీకృతః ॥ ౧౭ ॥ యాచితౌ ప్రశమం జగ్మతుః - విష్ణుః కిమనేన బాలేనానుకంప్యతామితి యాచితస్సన్నిగ్రహాన్నివృత్తః - రుద్రస్తు స్వామితః పరాజయో వాస్మాకం దోషాయేతి సాంత్వితస్తత్తుల్యత్వాభిమానాన్నివర్తిత ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యాచితౌ యుద్ధాద్విరమతమితి యాచితౌ - ప్రశమం యుద్ధోపశమం - జగ్మతుః ॥ ౧౮ ॥ అథ స్వాభిమతసిద్ధిమాహ జృంభితమితి ॥ తత్ విష్ణ్వధిష్ఠానేన పూర్వం త్రిపురఘ్నం - జృంభితం విష్ణ్వధిష్ఠానాభావేన జృంభితం - దృష్ట్వా నత్వా ప్రహాస్యాచ్ఛ్రుత్వా - శైవం శివాభిమానమాత్రవిషయభూతం - విష్ణుపరాక్రమైః - పూజాయాం బహువచనం - హుంకారేణేతి పూర్వముక్తేః - ఆధిక్యావబోధనం న పక్షపాతమూలమిత్యాహ సర్షిగణా ఇతి - అతీంద్రియార్థద్రష్టార ఋషయః తేషాం గణాః వైఖానసవాలఖిల్యాదయః - భూయసాం స్యాత్ సధర్మత్వమితి న్యాయేన తత్ జ్ఞానం న పక్షపాతమూలం న భ్రాంతిమూలమితి భావః - ఏతేన ఏక ఏవ రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థ ఇత్యాదిశ్రుతిః న కిరింద్ర త్వదుత్తర ఇత్యాదివదితరాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వాభిప్రాయా - ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీదిత్యాది శ్రుత్యుక్తో నారాయణాపరపర్యాయో విష్ణురేవ పరం తత్త్వమిత్యభిహితం - ఏతే

శతమ ఉగ్రే కేనోకదాచిద్రుద్రస్య రాజయోగ్యోగ్యామితి కేనచిదుక్తం ప్రత్యుక్తం - లిఙ్గాధిపపవైష్ణవాంశస్వనీయామకత్వాత్ - ఇం ద్రజితారమం రాజయత్తు అప్యర్చ్యేనశ్వవేధనవధ్య ఇతిధర్మప్రవర్తనాయ - దర్శనసంస్థాపనాయచ రఘవతారే ఇత్యుక్తం-అత్ర శస్వరూపతి ఏవ రుద్రస్యపరాజయం - ఎంద - రుద్రపరాజయస్య తమఃప్రతిత్వేన దేవానామధిపత్యే ఏదినస్యాదేవ - ఇయంచరణార్థం గోందక్షయజ్ఞాంత ఇతిబోద్ధ్యం - అన్యథా - దక్షయజ్ఞేపూర్వం ధనురాయిత్యుర్వ్యానిత్యాదినాదక్షయజ్ఞాంతేరుద్రో దేవానాంధను ర్దానాదివ్యుక్తంవిరుధ్యేత - అత్రేయేపవదను స్త్రిపురఘ్నైనిత్యుక్తత్వాదేతద్యుద్ధం మేరుదనుష్పినాకమిలి రోక్తమనాదరణీయం - శనుపూర్వందక్షయజ్ఞాంతేరుద్రో దేవేభ్యోధనుర్దదావిత్యుక్తం - ఋన్యపి దేవాయరుద్రదత్తానీత్యుక్తం - విశ్వామిత్రాశ్రమే మునినిర్విఘ్నేజనకాయ దేవాదదుఇత్యుక్తం - అనసూయాసమీపే జనకాయవరుణేనదత్తమిత్యుక్తం - కథమిదంసంగచ్ఛతే - త్రయతాం - పూర్వందేవాస్త్రిపురవధాయవిశ్వకర్మణా సమర్పితం ధనూరుద్రాయదదుః - అధిక్షయజ్ఞే చేత్యాదినాధను ర్దదౌ దండేవైః ప్రార్థితోరుద్రో దేవరాతస్యహస్తేదత్తవాన్ - తతః ప్రభృతిన్యాసభావేన మైథిలేషు వర్తమానంతస్వత్వేన దేవాచరణానంతరం నకాయాదాపయన్నితి క్రమః - తేన దక్షయజ్ఞాంతేదేవదానవచనం దేవైర్జనకస్యయజ్ఞఫలత్వేన దానవచనం వరుణేనదత్తత్వవచనం చసమంజసంభవతి ॥ తీర్థీయం ॥ జృంభితమితి ॥ జృంభితం విష్ణుపరాక్రమైర్జడీకృతం - ధనుఃశిథిలకంఠంచ దృష్ట్వా - సకలజగద్వ్యాపిం విష్ణుంశిథిలకంఠాత్పరాక్రమైర్జ్ఞానశక్త్యాదిభిశ్చ - అధికం సప్రమం మేనిరే - శిథిలంగధనస్తైసవందనశ్చాధికంమేనిరే - దక్ష ప్రాపకథనే - దక్షయజ్ఞవధేపూర్వందదురిత్యుక్త్యా ఇత్యాదినావాక్యేన దక్షయజ్ఞాంతేమహాదేవో దేవానాం ధనుర్దదావితి ప్రాప్తిత్యాద్విరోధశ్చ దక్షయజ్ఞ ఏవేత ప్రలీయతే ॥ ౧౯ ॥ ద్వితీయం ॥ ధనూరుద్ర ఇత్యాది ॥ ధనుపూర్వం దక్షయజ్ఞాంతేమహాదేవో దేవా

ణాం స్తదా ॥ ౧౯ ॥ ధనూరుద్రస్తుసంక్రుద్ధః దక్షే హేముమహాయశాః । దేవరాతస్య రాజర్షేర్దదౌ హస్తే ససాయకమ్ ॥ ౨౦ ॥ ఇదంచ వైష్ణవం రామ ధనుః పరపురంజయమ్ । ఋచీకే భార్గవే ప్రాదాద్విష్ణుస్స న్యాసముత్తమమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఋచీకస్తు మహాతేజా పుత్రస్యాప్రతికర్మణః । పితుర్మమదదౌ దివ్యం జమదగ్నేర్మహాత్మనః ॥ ౨౨ ॥ న్యస్తశస్త్రే పితరి మే తపోబలసమన్వితే । అర్జునో విదధే మృత్యుం ప్రాకృతాం బుద్ధిమాస్థితః ॥ ౨౩ ॥ వధమప్రతిరూపం తు పితుశ్శ్రుత్వా సుదారుణమ్ । క్షత్రముత్సాదయం రోషాజ్జాతం జాతమనేకశః ॥ ❋ ॥ పృథివీం చాఖిలాం ప్రాప్య కాశ్యపాయ మహాత్మనే । యజ్ఞస్యాంతే తదా రామ దక్షిణాం పుణ్యకర్మణే ॥ ❋ ॥ దత్త్వా మహేంద్రనిలయస్తపోబలసమన్వితః । శ్రుత్వా తు ధనుషో భేదం తతోఽహం ద్రుతమాగతః ॥ ౨౬ ॥ తదిదం వైష్ణవం రామ పితృపైతామహం మహత్ । క్షత్రధర్మం పురస్కృత్య గృహ్ణీష్వ ధనురుత్తమమ్ ॥ ౨౭ ॥ యోజయస్వ ధనుశ్శ్రేష్ఠే శరం పరపురంజయమ్ । యది శక్నోషి కాకుత్స్థ ద్వంద్వం దాస్యామి తే తతః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - పంచసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋ ❋

ధనుర్దదావిత్యుక్తం - ఇదానీంతుమహాదేవో దేవరాతస్యహస్తే దదావిత్యుచ్యతే - కథమేతత్సంగచ్ఛతే - నాస్తిసంగతివిరోధః - దేవేభ్యోధనుషిదత్తేతదానీమేవైర్దేవైస్సన్నికర్షంగత్వాస్వయంగృహీతుంభలై రస్మదర్థేనస్యదేవరాతస్యదేహీతి ప్రార్థితస్సన్ తస్యహస్తేదత్తవానితికృత్వాసంగతమేతత్ - ఏవంచసతి - న్యాసభూతం తదానన్తమిత్యస్యార్థో నోపపద్యతే - భవతునామైతస్సంగతం - యదుక్తం విశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణాంతే - మిథిలాంజిగమిషుభిర్మునిభిర్విశ్వామిత్రాది ప్రోక్షేజనకరాజస్యవైష్ణవంతద్ధనురితి-తత్కథం సంగచ్ఛతే - దేవరాతేదేవైర్న్యాసతయాస్థాపితం తతః ప్రభృతిన్యాసరూపేణమైథిలస్య గృహేషువర్తమానం జనకేనస్వయం యజ్ఞేస్వత్వేనయాచితం దేవైస్తస్యయజ్ఞఫలత్వేనదత్తమిత్యర్థస్యాపిరోధనాదేవదపిసంగతం - అస్తు - అనసూయాం ప్రతిసీతయా యజ్ఞేజనకస్యవరుణేనదత్తం ధనురితి వక్ష్యతే - తత్తుకథం - తత్రాపిసంగతిరస్త్యేవ - దేవైశ్చోదితో వరుణస్స్వహస్తేన యజ్ఞేజనకస్యదత్తవానిత్యస్యార్థస్యానవగ్రహాత్ - తదయమత్రదనురాగతిక్రమః - పూర్వం దేవతాస్త్రిపురవధాయ విశ్వకర్మణా సమర్పితం మహాదేవాయదదుః - తద్దక్షయజ్ఞేవిరోధే విష్ణుజృంభితం దేవైః ప్రార్థితో మహాదేవో దేవరాతస్యహస్తే దత్తవాన్ - తతః ప్రభృతిన్యాసభావేన మైథిలేషువర్తమానం తత్స్వత్వేనదేవావరుణేనయజ్ఞే జనకాయాదాపయన్నితి ॥ పరశురామకార్ముకస్యవరుణహస్తేనిక్షేపణం దివ్యం దేవేష్వేవాస్తు కిం మనుష్యేష్వితి - విశేషేణతస్యహస్తే నిక్షేపణం సదేవానామాయుధానాం నిధాయకో దాయకశ్చేతి ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ అర్జునః కార్తవీర్యార్జునః ॥ ౨౩ ॥ అనేకశః త్రిస్సప్తకృత్వః ॥ ౨౬ ॥ తదిదమితి ॥ ఉత్తమం-అశిథిలమిత్యర్థః - పితృపైతామహం పితృపితామహక్రమాయాతం - ఉత్తరపదవృద్ధిరార్షః - క్షత్రధర్మమితి - బ్రాహ్మణవన్న శక్త ఇతిమాబ్రూహీత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ యదిశక్నోషి తావతాపి నత్వాం ముంచామి - అపితు - తతః అనంతరం - ద్వంద్వయుద్ధం దాస్యామి - వీర్యపరీక్షణార్థమిదమితిభావః ॥ ౨౮ ॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋

అథ జామదగ్న్యగర్వనిర్వాపణం షట్సప్తతితమే - శ్రుత్వేత్యాది - గౌరవాదితి - గురుసన్నిధిగౌరవాదిత్యర్థః - యం త్రితా నియమితా కథా ఉక్తిర్యేన సతథా ॥ ౧ ॥ శ్రుతవానితి ॥ పితురానృణ్యం పితృహంతృక్షత్రవధేన పితృవైరశుద్ధిం - స్థితస్సన్ యత్కర్మ త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రవధరూపం - కృతవానసి - తచ్ఛ్రుతవానస్మి - తదనురుంధ్యామహే అనురుంధ్మః - అవశ్యం హి వైరశుద్ధిః కర్తవ్యత్వాత్ - కర్తరి యగార్షః ॥ తీర్థీయం ॥ కృతవానసీత్యాది ॥ హే భార్గవ - యత్ క్షత్రవధాదికర్మ కృతవానసి తచ్ఛ్రుతవానస్మి - అనురుంధ్యామహ ఇతి - అనురుంధ్యామహే అనుసరామః - పితృహంతౄణాం క్షత్రియాణాం వధేన వైరనిర్యాతనం పితురానృణ్యం - ఆస్థితం కృతవంతం - పితృభక్త్యా ఖల్వేతత్ క్షత్రియవినాశనం కృతవాన్ - పితురానృణ్యం పుత్రాణాం కర్తవ్యమితి భవత్కృతం క్షత్రనిరసనం సహామహ ఇత్యర్థః - క్షత్రియసాధారణ్యేన మదవజ్ఞానం న సహామహ ఇతి భావః ॥ ౨ ॥ వీర్యేతి ॥ వీర్యహీనం - అతఏవ క్షత్రధర్మేణ ప్రాప్తధనుర్గ్రహణయుద్ధాదౌ అశక్తమివ మన్యమానో యస్మాం - అవజానాసి క్షత్రధర్మం పురస్కృత్యేత్యాదినా అవమానం కృతవానసి - తన్నానురుంధ్యామహే - అస్మదోర్ద్వయోశ్చేతి చకారాదేతస్మిన్ బహువచనం - అతః తేజః పరాభవాసహనం పరాక్రమం స్వశక్త్యా పరాభిభవనం చ పశ్య ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ విశ్వామిత్రకృతేన విశ్వామిత్రకృతస్నేహేన - విశ్వామిత్రభగిన్యాం సత్యవత్యామృచీకాజ్జాతో జమదగ్నిః తస్య పుత్రః పరశురామ ఇతి విశ్వామిత్రసంబంధేనేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ తే తుభ్యం - పాదయోర్గతిం గమనం - లో

శ్రుత్వా తజ్జామదగ్న్యస్య వాక్యం దాశరథిస్తదా। గౌరవాద్యంత్రితకథః పితూ రామమథాబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ శ్రుతవానస్మి యత్కర్మ కృతవానసి భార్గవ । అనురుంధ్యామహే బ్రహ్మన్ పితురానృణ్యమాస్థితః ॥ ౨ ॥ వీర్యహీనమివాశక్తం క్షత్రధర్మేణ భార్గవ। అవజానాసి మే తేజః పశ్య మేఽద్య పరాక్రమమ్ ॥ ౩ ॥ ఇత్యుక్త్వా రాఘవః క్రుద్ధో భార్గవస్య శరాసనమ్। శరం చ ప్రతిజగ్రాహ హస్తాల్లఘుపరాక్రమః ॥ ౪ ॥ ఆరోప్య స ధనూ రామః శరం సజ్యం చకార హ। జామదగ్న్యం తతో రామం రామః క్రుద్ధోఽబ్రవీద్వచః ॥ ౫ ॥ బ్రాహ్మణోఽసీతి పూజ్యో మే విశ్వామిత్రకృతేన చ । తస్మాచ్ఛక్తో న తే రామ మోక్తుం ప్రాణహరం శరమ్ ॥ ౬ ॥ ఇమాం వా త్వద్గతిం రామ తపోబలసమార్జితాన్ । లోకానప్రతిమాన్వాపి హనిష్యామి యదిచ్ఛసి ॥ ౭ ॥ న హ్యయం వైష్ణవో దివ్యశ్శరః పరపురంజయః । మోఘః పతతి వీర్యేణ బలదర్పవినాశనః ॥ ౮ ॥ వరాయుధధరం రామం ద్రష్టుం సర్షిగణాస్సురాః। పితామహం పురస్కృత్య సమేతాస్తత్ర సంఘశః ॥ ౯ ॥ గంధర్వాప్సరసశ్చైవ సిద్ధచారణకిన్నరాః। యక్షరాక్షసనాగాశ్చ తద్ద్రష్టుం మహదద్భుతమ్ ॥ ౧౦ ॥ జడీకృతే తదా లోకే రామే వరధనుర్ధరే। నిర్వీర్యో జామదగ్న్యోఽసౌ రామో రామముదైక్షత ॥ ౧౧ ॥ తేజోభిర్గతవీర్యత్వాజ్జామదగ్న్యో జడీకృతః। రామం కమలపత్రాక్షం మందం మందమువాచ హ ॥ ౧౨ ॥ కాశ్యపాయ మయా దత్తా యదా పూర్వం వసుంధరా । విషయే మే న వస్తవ్యమితి మాం కాశ్యపోఽబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ సోఽహం గురువచః కుర్వన్ పృథివ్యాం న వసే నిశామ్। కృతా ప్రతిజ్ఞా కాకుత్స్థ కృతా భూః కాశ్యపస్య హి ॥ ౧౪ ॥ తదిమాం త్వం గతిం వీర హంతుం నార్హసి రాఘవ । మనోజవం గమిష్యామి మహేంద్రం పర్వతోత్తమమ్ ॥ ౧౫ ॥ లోకాస్త్వప్రతిమా రామ నిర్జితాస్తపసా మయా। జహి తాన్ శరముఖ్యేన మా భూత్కాలస్య ప

కాన్ లోకప్రాప్తిం - యదిచ్ఛసి అనయోర్మధ్యే యదిచ్ఛసి తద్ధనిష్యామీత్యర్థః - యదీచ్ఛసీతి పాఠో యుక్తః - ఉభయథా ప్రతిబద్ధం కస్యచిత్ ... లోకం పడయేదితి రామస్యాభిప్రాయం ॥ తీర్థీయం ॥ ఇమామితి ॥ తపోబలేన సమన్వితాన్ సంపాదితాన్ - లోకాన్ - పాదయోర్గతిం గతిశక్తిం వా - లోకానితి - సుకృతస్య ఫలప్రాపణశక్తిం వా హనిష్యామీతి భావః - యదిచ్ఛస్యుభయోర్మధ్యే తద్ధనిష్యామీత్యర్థః ॥ ౭ ॥ వీర్యేణ స్వశక్త్యా - మోఘో న పతతి - లక్ష్యమభిత్త్వా న తూష్ణీం పతతీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యస్మాద్వైష్ణవః - తతః - మోఘో న పతతి లక్ష్యమభిత్త్వా న నివర్తతే ॥ ౮ ॥ వరాయుధేత్యాది ॥ రామం తన్మహదద్భుతం కర్మ చ ద్రష్టుం - సమేతా ఇత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ వరాయుధధరం వైష్ణవచాపధరం - తం శ్రీరామం - మహదద్భుతం తత్కర్మ చ - ద్రష్టుకామాః ॥ ౧౦ ॥ జడీకృత ఇతి ॥ లోకే జనే - జడీకృతే స్తబ్ధే - నిర్వీర్యం నిర్గతవైష్ణవతేజాః - తథా చ పురాణాంతరం - తతః పరశురామస్య దేహాన్నిర్గత్య వైష్ణవం । పశ్యతాం సర్వదేవానాం తేజో రామముపావిశదితి ॥ ఉదైక్షత - విస్మిత ఇతి శేషః ॥ ౧౧ ॥ ఉవాచ - ప్రశ్నోత్తరమితి శేషః ॥ ౧౨ ॥ కాశ్యపాయేత్యాది ॥ యదాబ్రవీత్తదా ప్రభృతి న వస ఇత్యన్వయః - గురువచః కాశ్యపవచః - కుర్వన్ పరిపాలయన్ - కుత ఇత్యత్రాహ కృతేతి - హి శబ్దః ప్రసిద్ధౌ - యతస్సర్వప్రసిద్ధతయా భూః కాశ్యపస్య స్వత్వేన కృతా - త్వద్విషయే న వత్స్యామీతి ప్రతిజ్ఞా చ కృతా - తస్మాదిత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ తదిమామితి ॥ గతిః గమనం ॥ ౧౫ ॥ లోకహననం నామ లోకధానప్రతిబంధః - మూర్తస్య వా అమూర్తస్య వా కార్యస్య ప్రతిహనన

మేవ రామశరస్యాపేక్షితమితి భావః ॥ ౧౬ ॥ అక్షయమితి ॥ అక్షయం నిర్వికారం - మధుహంతారం విరోధినిరసనశీలం - అనేన బ్రహ్మే
శాన ఇతి హేయాపనిషదుపబృంహితా - పరామర్శాత్ గ్రహణాత్ ॥ లిర్డియం ॥ అక్షయ్యం - అన్యైరితరైర్దురారోపస్య ధనుషః పరామర్శా
దారోపణాద్ధేతోః - త్వాం అక్షయ్యం కేనాప్యక్షయం పరాజయం నేతుమశక్యం - మధుహంతారం పురుషోత్తమం - సురోత్తమం దేవదేవం -
జానామి నిశ్చినోమి ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఇయం త్వయా విముఖీకృతిః - వ్రీళా లజ్జా ॥ తిర్దియం ॥ యదహం పూర్వం తాదృశేన త్రైలోక్యనాథేన
త్వయా - విముఖీకృతః పరిభూతః - ఇయం విముఖీకరణజన్యా వ్రీళా లజ్జా భవితుం నార్హతి - స్వామినస్సకాశాత్ పరాజయేన వ్రీళా
మా భవతీత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ శరమోక్షేణేతి అహం దృష్టశరలక్ష్యస్సన్ తీర్థలోకగతిః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ దృశ్యదృష్ట్వా - లోకాన్ హతాన్ -
లోకప్రాప్తిహేతుకర్మాణి విఫలీకృతానీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ఆత్మగతిం స్వస్థానం ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా
యణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్సప్తతితమస్సర్గః ॥

అథ స్వపురం ప్రాప్తస్సీతయా రామస్సుఖమువాసేత్యాహ సప్తసప్తతితమే - గత ఇత్యాది ॥ రామే పరశురామే - వరుణాయ - న్యాస

ర్యయః ॥ ౧౬ ॥ అక్షయం మధుహంతారం జానామి త్వాం సురేశ్వరమ్ । ధనుషోఽస్య పరామర్శాత్ స్వస్తి
తేఽస్తు పరంతప ॥ ౧౭ ॥ ఏతే సురగణాస్సర్వే నిరీక్షంతే సమాగతాః । త్వామప్రతిమకర్మాణమప్రతిద్వంద్వ
మాహవే ॥ ౧౮ ॥ న చేయం మమ కాకుత్స్థ వ్రీళా భవితుమర్హతి । త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం
విముఖీకృతః ॥ ౧౯ ॥ శరమప్రతిమం రామ మోక్తుమర్హసి సువ్రత । శరమోక్షే గమిష్యామి మహేంద్రం
పర్వతోత్తమమ్ ॥ ౨౦ ॥ తథా బ్రువతి రామే తు జామదగ్న్యే ప్రతాపవాన్ । రామో దాశరథిః శ్రీమాన్
చిక్షేప శరముత్తమమ్ ॥ ౨౧ ॥ స హతాన్ దృశ్య రామేణ స్వాన్ లోకాంస్తపసార్జితాన్ । జామదగ్న్యో
జగామాశు మహేంద్రం పర్వతోత్తమమ్ ॥ ౨౨ ॥ తతో వితిమిరాస్సర్వా దిశశ్చోపదిశస్తదా । సురాస్సర్షిగ
ణా రామం ప్రశశంసురుదాయుధమ్ ॥ ౨౩ ॥ రామం దాశరథిం రామో జామదగ్న్యః ప్రశస్య చ । తతః ప్ర
దక్షిణం కృత్వా జగామాత్మగతిం ప్రభుః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్బాలకాండే - షట్సప్తతితమస్సర్గః ॥ ❁ ❁ ❁

గతే రామే ప్రశాంతాత్మా రామో దాశరథిర్ధనుః । వరుణాయాప్రమేయాయ దదౌ హస్తే ససాయ
కమ్ ॥ ౧ ॥ అభివాద్య తతో రామో వసిష్ఠప్రముఖానృషీన్ । పితరం విహ్వలం దృష్ట్వా ప్రోవాచ రఘునంద
నః ॥ ౨ ॥ జామదగ్న్యో గతో రామః ప్రయాతు చతురంగిణీ । అయోధ్యాభిముఖీ సేనా త్వయా నాథేన
పాలితా ॥ ౩ ॥ రామస్య వచనం శ్రుత్వా రాజా దశరథస్సుతమ్ । బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య మూర్ధ్న్యుపా
ఘ్రాయ రాఘవమ్ ॥ ❁ ॥ గతో రామ ఇతి శ్రుత్వా హృష్టః ప్రముదితో నృపః । పునర్జాతం తదా మేనే పు
త్రమాత్మానమేవ చ ॥ ౫ ॥ చోదయామాస తాం సేనాం జగామాశు తతః పురీమ్ ॥ ౫½ ॥ పతాకాధ్వజినీం ర
మ్యాం తూర్యోద్ఘుష్టనినాదితామ్ ॥ ❁ ॥ సిక్తరాజపథాం రమ్యాం ప్రకీర్ణకుసుమోత్కరామ్ । రాజప్రవే
శసుముఖైః పౌరైర్మంగళవాదిభిః ॥ ❁ ॥ సంపూర్ణాం ప్రావిశద్రాజా జనౌఘైస్సమలంకృతామ్ ॥ ౬½ ॥
పౌరైః ప్రత్యుద్గతో దూరం ద్విజైశ్చ పురవాసిభిః ॥ ❁ ॥ పుత్రైరనుగతశ్శ్రీమాన్ శ్రీమద్భిశ్చ మహాయ
శాః । ప్రవివేశ గృహం రాజా హిమవత్సదృశం పునః ॥ ౯ ॥ ననంద సజనో రాజా గృహే కామైస్సుపూజితః ॥
౯½ ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ కైకేయీ చ సుమధ్యమా ॥ ❁ ॥ వధూప్రతిగ్రహే యుక్తా యాశ్చాన్యా
రాజయోషితః ॥ ౧౦½ ॥ తతస్సీతాం మహాభాగామూర్మిళాం చ యశస్వినీమ్ ॥ ❁ ॥ కుశధ్వజసుతే చో

త్యేనేతి శేషః - అప్రమేయాయ - అదృశ్యాయేత్యర్థః ॥ తీర్థియం ॥ గత ఇతి ॥ ప్రశాంతాత్మా ప్రశాంతో గతక్రోధ ఆత్మా మనో యస్య
స తథోక్తః ॥ ౧ ॥ విహ్వలం పరవశం - అనేన పరశురామేణ కృతాం పరభవసూచికాం స్తుతిం వరుణాయ ధనుర్దానం చ దశరథో న జ్ఞాతవాని
తి గమ్యతే ॥ ౨ ॥ చతురంగిణీతి - ప్రాతిపదికాంతనుమిత్యాదినా ణత్వం ॥ ౩ ॥ రామస్యేత్యర్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ రామస్య వ
చనం శ్రుత్వా విహ్వలతయా అస్పష్టం వచనం శ్రుత్వా - గతో రామ ఇతి శ్రుత్వా - క్రమేణ పునస్స్పష్టం శ్రుత్వేత్యర్థః - హృష్టః పులకి
తః ॥ ౫ ॥ ౫½ ॥ రమ్యామితి పునరుక్తిస్తత్తద్విశేషణకృతరమణీయత్వాభిప్రాయేణ - పతాకా ధ్వజపటః - ధ్వజ దండః - పతాకా
న్వితా ధ్వజా అస్యాం సంతీతి పతాకాధ్వజినీం - హ్రస్వదీర్ఘ ధ్వజభేద ఇత్యప్యాహుః - ఉద్ఘుష్టమితి భావే నిష్ఠా - తూర్యోద్ఘోషేణ సంజా
త నినాదామిత్యర్థః - రాజప్రవేశేన సుముఖైః వికసన్ముఖైః - మంగళం ఆశీర్వచనం వక్తుశీలమేషామస్తీతి మంగళవాదినః ॥ ౬½ ॥ ౯ ॥
జనః సంబంధిజనః - గృహే స్థితైరితి శేషః - కామ్యంత ఇతి కామాః విషయభోగపరికరాః తైః ॥ ౯½ ॥ వధూనాం స్నుషాణాం ప్రతిగ్రహే
ఉపచారే - స్వస్వాంతఃపురానయనే వా - వధూర్జాయా స్నుషేత్యమరః । యుక్తా ఆసక్తాః - ఆసన్నితి శేషః ॥ ౧౦½ ॥ జగృహుః అ

తఃపురం ప్రావేశయన్ ॥ ౧౧½ ॥ మఙ్గలాలాపనైః స్వస్తివాచనైః - శోభితాః - మఙ్గలాలంభనైరితిపాఠే - ఆలంభనం చందనచర్చా - దేవతాయతనాని గృహదేవతానామర్చానాం గృహాణి - ప్రత్యపూజయన్ గంధపుష్పాదిభిరపూజయన్ - ఆయతనపూజామాత్రే స్త్రీస్వామదికారాదితి భావః ॥ టీర్థీయం ॥ మఙ్గలాలాపనైః మఙ్గలాలంకరణైః - దేవతాయతనాని గృహదేవతా ప్రతిమాః ॥ ౧౨½ ॥ అభివాద్యేతి ॥ సర్వా అభివాద్య - సర్వా రేమిర ఇత్యన్వయః ॥ ౧౩½ ॥ వర్తయంతి అనువర్తయంతిస్మ ॥ ౧౪ ॥ కస్యచిత్త్వథ కాలస్య కస్మింశ్చిత్కాలే గతే సతి ॥ ౧౫ ॥ మాతులస్తవేతి - అతో గచ్ఛేతి ప్రయోజనావృత్త్యోక్తిః పుత్రవిరహకాతర్యాత్ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ శ్లిష్టం కష్టాపదుఃఖరహితం యథా భవతి తథా కర్తుం శీలమస్యాస్తీతి తథా ॥ ౧౮ ॥ ౨౦ ॥ టీర్థీయం ॥ ప్రియాణి ఇష్టప్రాప్తిరూపాణి - హితాని అనిష్టనివర్తనాని ॥ ౨౧ ॥ పరమయంత్రితః పరం అత్యంతం యంత్రితః శ్రుతిస్మృతిమర్యాదానతిలంఘీ - గురుకార్యాణి గురూచితశుశ్రూషాదికార్యాణి - అన్వవైక్షత - పరిపాలయతిస్మేత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఏవం పితా ద్విజాః - బ్రాహ్మణాః - నైగమాః వణిజః ॥ ౨౩ ॥ న కేవలం శీలవృత్తేన కింతు సర్వైరపి గుణైరిత్యాశయేనాహ తేషామితి ॥ తేషాం బ్రాహ్మణాదీనాం మధ్యే ॥ ౨౪ ॥ ఏవం ధర్మపరతాం రామస్యోక్త్వా ధర్మావిరుద్ధకామావిరతిం దర్శయతి రామస్త్విత్యాదినా శ్లోకచతుష్టయేన ॥ రామస్తు - తుశబ్దేన పూర్వస్మాద్వైలక్షణ్యముచ్యతే - పితృశుశ్రూషణధర్మప్రవర్తనదేవతారాధనాదికం హి పూర్వముక్తం - స ఏవంకర్తా నం ప్రతి నాత్యంతయాసనవశ్యస్య కామతంత్రపరో భూత్ - శ్రియా అయోనిజయా - సహాయుక్తే ప్రధాన ఇతి తృతీయా - స్వాభావికసౌందర్యసమృద్ధ్యైవావలీఢ్యాభిభోగస్రోతస్ప్రధానా భూదితి

భేజగృహాణ్యనృపపత్న్యః ॥ ౧౧½ ॥ మఙ్గలాలాపనైశ్చైవ శోభితాః క్షౌమవాససః ॥ ❈ ॥ దేవతాయతనాన్యాశు సర్వాస్తాః ప్రత్యపూజయన్ ॥ ౧౨½ ॥ అభివాద్యాభివాద్యాంశ్చ సర్వా రాజసుతాస్తదా ॥ ❈ ॥ రేమిరే ముదితాస్సర్వా భర్తృభిస్సహితా రహః ॥ ౧౩½ ॥ కుమారాశ్చ మహాత్మానో వీర్యేణాప్రతిమా భువి ॥ ❈ ॥ కృతదారాః కృతాస్త్రాశ్చ సధనాస్ససుహృజ్జనాః ॥ శుశ్రూషమాణాః పితరం వర్తయంతి నరర్షభాః ॥ ౧౪ ॥ కస్యచిత్త్వథ కాలస్య రాజా దశరథస్సుతమ్ । భరతం కైకయీపుత్రమబ్రవీద్రఘునందనః ॥ ౧౫ ॥ అయం కేకయరాజస్య పుత్రో వసతి పుత్రక । త్వాం నేతుమాగతో వీర యుధాజిన్మాతులస్తదా ॥ ౧౬ ॥ శ్రుత్వా దశరథస్యైతద్భరతః కైకయీసుతః । గమనాయాభిచక్రామ శత్రుఘ్నసహితస్తదా ॥ ౧౭ ॥ ఆపృచ్ఛ్య పితరం శూరో రామం చాక్లిష్టకారిణమ్ । మాతౄశ్చాపి నరశ్రేష్ఠశ్శత్రుఘ్నసహితో యయౌ ॥ ౧౮ ॥ గతే చ భరతే రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః । పితరం దేవసంకాశం పూజయామాసతుస్తదా ॥ ౧౯ ॥ పితురాజ్ఞాం పురస్కృత్య పౌరకార్యాణి సర్వశః । చకార రామో ధర్మాత్మా ప్రియాణి చ హితాని చ ॥ ౨౦ ॥ మాతృభ్యో మాతృకార్యాణి కృత్వా పరమయంత్రితః । గురూణాం గురుకార్యాణి కాలే కాలేఽన్వవైక్షత ॥ ౨౧ ॥ ఏవం దశరథః ప్రీతో బ్రాహ్మణా నైగమాస్తదా । రామస్య శీలవృత్తేన సర్వే విషయవాసినః ॥ ౨౨ ॥ తేషామతియశా లోకే రామస్సత్యపరాక్రమః । స్వయంభూరివ భూతానాం బభూవ గుణవత్తరః ॥ ౨౩ ॥ రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూనృతూన్ । మనస్వీ తద్గతస్తస్యా నిత్యం హృది సమర్పితః ॥ ❈ ॥ ప్రియా తు సీతా రామస్య దారాః పితృకృతా ఇతి । గుణాద్రూపగుణాచ్చాపి ప్రీతిర్భూయోఽభ్యవర్ధత ॥ ౨౫ ॥ తస్యాశ్చ భర్తా ద్విగుణం హృదయే పరివర్తతే । అంతర్జా

తమపి వ్యక్తమాఖ్యాతి హృదయం హృదా ॥

రామస్య ప్రావణ్యాతిశయః ప్రదర్శితః - విజహార - పరస్మైపదేన ఫలాపర్యవసాయితోచ్యతే - స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫల ఇతి విహారరూపక్రియాఫలస్య కర్తృగామిత్వే హ్యాత్మనేపదమేవ భవేత్ - తథా చ చిరతరవిహారోఽపి భోగాపోద్ధాతకేళీతాం నాతిశేత ఇతి భావః - బహూనృతూన్ - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - తయా భోగనైరంతర్యం సూచ్యతే - బహూనృతూనిత్యుక్తం నతు వత్సరానితి - తేన తత్ప్రవృత్తా చిత్తభోగోపకరణ్యైర్భోగాన్న బుభుజ ఇత్యుక్తం - మనస్వీ ప్రశస్తమనస్కః - భూమార్థే మత్వర్థీయః - తథా చ సంశ్లేషదశాయాం సీతాసంకల్పమస్యాతిశయ్య భోగస్రోతః ప్రవర్తయితేత్యర్థః - నిత్యం - తద్గతః తస్యాం గతః - సప్తమీతి యోగవిభాగాత్సమాసః - జాతిగుణవదపృథక్సిద్ధతయా తదేకరసో భూదిత్యర్థః - సర్వదా తదాసక్తచిత్తో భూదితి భావః - తస్యా హృది నిత్యం సమర్పితః - సీతాపరామకృతం తద్వ్యాపారేణ వశీకృతాత్తదాయత్తచిత్తాఽసీత్ - నిత్యం సుఖిరంభోగేపి సద్యస్సంగతేవ నిరవధిక ప్రేమభారభరితాఽభూదిత్యర్థః ॥ నిత్యం తద్గత ఇత్యత్ర హేతుమాహ ప్రియాత్వితి ॥ తురవధారణే - పితృకృతా దారా ఇతి హేతోరేవ రామస్య సీతా ప్రియాసీత్ - తర్హి సీతా వైలక్షణ్యమకంచిత్కరం - నేత్యాహ గుణాత్ - భర్తృశుశ్రూషణాదిగుణాత్ - రూపస్య దేహస్య - గుణాత్ సౌందర్యాత్ - అపిశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థః - ఆభిజాత్యాదిభిశ్చ - ప్రీతిర్భూయోఽభ్యవర్ధత - రామస్య సీతాయామిత్యర్థసిద్ధం - అతో బహూనృతూన్విజహారేత్యన్వయః ॥ ౨౫ ॥ అథ రామస్యైవ సీతాయా అపరానురాగం దర్శయన్ తస్యా హృది నిత్యం సమర్పిత ఇత్యుక్తం వివృణోతి తస్యాశ్చేతి ॥ తస్యా భర్తా రామశ్చ - హృదయే సీతాయా హృదయే - ద్విగుణం యథా భవతి తథా పరివర్తతే - రా

మాత్ ద్విగుణా ప్రీతిస్సీతాయా రామే ఽభూదిత్యర్థః - యథా రామస్య సీతాయాం ప్రీతిః పిత్రా కృత దారత్వ కృతా సౌందర్యకృతా చ - ఏవం రామేఽపి సీతాయాః ప్రీతిర్నోభయకృతా కింతు భర్తృత్వమాత్రకృతా - వక్ష్యత్యనసూయాం ప్రతి సీతా - యద్యప్యేష భవేద్భర్తా మమార్యే వృత్తవర్జితః | అద్వైధముపచర్తవ్యస్తథాప్యేష మయా భవేదిత్యాది ॥ అనేన గుణాదత్యుక్తిరాము విషయానురాగో వివృతః - ఏతాదృశానురాగో రామేణ కథం జ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ అంతరితి - అంతర్గతం సీతాహృద్గతమపి - హృదయం గూఢభావం అనురాగమిత్యర్థః - హృదా తర్కేణ - అనుభావైరితి యావత్ - వ్యక్తమాఖ్యాతి జానాతి - చక్షుః ఖ్యాఙ్ ఆదేశస్సార్వధాతుకేప్యార్షః - అస్య దర్శనార్థత్వం చక్షురిత్యాదౌ సిద్ధం - పరకీయహృదయం కథం వ్యక్తిభవతీత్యపేక్షాయాం తత్ర ఏవ సర్వదా పరివర్తమానత్వాదిత్యభిప్రాయేణ పూర్వార్థే - రామవత్ సీతాపి రామహృదయం విశేషేణ వ్యక్తం వేత్తీత్యాహ తస్యేతి - తస్య రామస్య హృదయం సీతా - భూయః విశేషేణ రామాదతిరిక్తం జానాతీత్యర్థః - రామో యాదృశభోగమభిలషతి తదింగితేన జ్ఞాత్వా స్వయం తదనురూపా భవతి - నతు తదతిరిక్తం భోగమభిలషతే - ఏవం రామో ఽపీతి భావః - రామాదప్యతిశయేన సీతాయాః కాంతేంగితపరిజ్ఞానే హేతుచతుష్టయమాహ మైథిలీత్యాది - దేశస్వభావాద్వంశస్వభావాచ్చ సూక్ష్మజ్ఞా - దేవతాభిస్సమేతి ప్రాగభ్యముచ్యతే - రూపే విషయే రూపిణీ - సర్వైర్దృశ్యమానరూపవతి శ్రీరితమపి వ్యక్తమాఖ్యాతి హృదయం హృదా ॥ ❖ ॥

తస్య భూయో విశేషేణ మైథిలీ జనకాత్మజా | దేవతాభిస్సమా రూపే సీతా శ్రీరివ రూపిణీ ॥ ౨౭ ॥ తయా స రాజర్షిసుతో ఽభిరామయా సమేయివానుత్తమ రాజకన్యయా | అతీవ రామశ్శుశుభే ఽతికామయా విభుశ్శ్రియా విష్ణురివామరేశ్వరః ॥ ౨౮ ॥ ఇత్యార్షే - శ్రీమద్రామాయణే - ఆదికావ్యే - శ్రీమద్వాల్మీకీయే - చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం - శ్రీమద్బాలకాండే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

బాలకాండస్సమాప్తః

వస్థితా - అనేన సహజబుద్ధివిశేషో దర్శితః ॥ ౨౭ ॥ ఏవమనవధికమన్యోన్యానురాగముపపాద్య తదనురూపం భోగం దర్శయతి తయేతి ॥ రాజర్షిసుతః మహారాజసుతత్వేన నిరవధికభోగోపకరణవాన్ - ఉత్తమరాజకన్యయా తతో ఽప్యధికతదుపకరణవత్యా - రామః రమయితా అభిరామయా తతో ఽప్యతిశయేన రమయిత్ర్యా - సః అతిశయితకామః - అతికామయా రామాదప్యధికకామయేత్యర్థః - తయా ... సమేయివాన్ సమ్యగేయివాన్ - ఏకీభావేన సంశ్లిష్టః స్వయం గ్రహాశ్లేషవిషయీభూతస్సన్ - రీనేవ ప్రతిఎంబితేవ లిఖితేవోత్కీర్ణేవ ... ప్రత్యుప్తేవ చ వజ్రలేపఘటితేవాంతర్నిఖాతేవ చ | సానశ్చేతసి కీలితేవ విశిఖైశ్చేతోభువః పంచభిశ్చింతాసంతతి తంతుజాలనిబిడస్యూతేవ లగ్నా ప్రియేతివత్ ॥ విభుః ప్రత్యాలింగనాదిసమర్థః - అమరేశ్వరో విష్ణు ఆదివిష్ణు శ్రియేవ మూర్తిభేదే నోపమానద్వంద్వం అతీవ అతిశయేన - శుశుభే రేజే - తుల్యానురాగస్యాతిశయితస్త్రీకామస్య భోగసమృద్ధిహేతుత్వాదితి భావ ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః ॥ ❖❖❖

వేదేశాస్త్రేషు వాచేష్వనితరసులభాం కీర్తిమాటీకమానః కావ్యాలంకారనాట్యప్రభృతిసుపటుధీః కోపి టీకావిధానే |
శుద్ధాంతః పద్మశుద్ధాంతితమధుమథనశ్శుద్ధసత్త్వైకమూర్తిర్గోవిందార్యో విచార్య వ్యతనుత విమలాం బాలకాండస్య టీకాం ॥

బాలకాండవ్యాఖ్యా సమాప్తా

హరిః ఓమ్

శ్రీరామాయణే - సవ్యాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండప్రారంభః

గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేన తదానఘః । శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో నీతః ప్రీతిపురస్కృతః ॥ ౧ ॥

తీర్థీయసహిత గోవిందరాజీయ వ్యాఖ్యా

శ్రావం శ్రావం శఠారేర్మమ దిమపి పుష్టిక్లృప్తశ్రోత్ర అరవిందా ఆలోచ్యాలోచ్య వాచా ప్రకృతధురయా శ్రోతృవిద్వజ్జనేష్వై । గోవిందార్యస్సుధీరం కుశికకులమణిగూఢగాథాశయార్థ్యం సమ్యక్సాకేతకాండం సరసజనముదే సాదరం వ్యాకరోతి ॥ ప్రథమే కాండే - ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురిత్యాదినా యతో వా ఇమానీత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాదితం జగత్కారణత్వం అహం వేద్మి మహాత్మానమిత్యాదినా పురుషసూక్తోక్తమహాపురుషత్వం త్వమనాదిరనిర్దేశ్య ఇత్యాదినా అచింత్యవైభవత్వం ఇత్యేవం సర్వస్మాత్ పరత్వముక్తం - అధికం మేనిరే విష్ణుమిత్యాదినా వదితరేషాం అవరత్వం చ - సంప్రతి తస్య హేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానతా ప్రతిపాద్య[illegible]కాండేన - అథవా పూర్వం వక్ష్యమాణధర్మానుష్ఠానోపయోగితయా రామాయణపురుషాణాం మహాకులప్రసూతత్వమహాగురుకృపాలబ్ధమంత్రరహస్యత్వతత్త్వజ్ఞానాధిగత తాటకాతాటకేయాదినిరసన హరధనుర్భంగ వైష్ణవచాపపరిగ్రహ ప్రభృతిగుణాస్సహధర్మచారిణీయోగాశ్చ సప్రపంచం దర్శితాః - అథ తైరనుష్ఠితాః పితృవచనపరిపాలనాదిసామాన్యధర్మాః భగవచ్ఛేషత్వపారతంత్ర్యశరణాగతాభిమానరూపవిశేషధర్మాశ్చ ప్రతిపాద్యంతే - పూర్వకాండే లక్ష్మీయోగో దర్శితః అత్ర భూమియోగః ప్రదర్శ్యత ఇత్యపి వదంతి - పూర్వం పరత్వముక్తం అత్ర సౌలభ్యమిత్యప్యాహుః - పూర్వం లక్ష్మీవిశిష్టం ప్రాప్యస్వరూపముక్తం ప్రాప్తృరూపజీవస్వరూపమత్ర నిరూప్యతే - తత్ర ప్రథమం సర్వైరహార్యతయా సర్వస్వభూతత్వం ఘటయద్భాగవతాభిమాన నిష్ఠం శత్రుఘ్నం స్థానమధ్యేన శంసతి - గచ్ఛతేతి ॥ గచ్ఛతా - ఇత్యనేన విశేషణేన శత్రుఘ్నగమనం భరతగమనేనైకకాలత్వావగమాదసివసనాదివత్తస్య తత్పారతంత్ర్యం గమ్యతే - మాతులకులం మాతులగృహం - ద్వితీయయా భరతోద్దేశ్యస్యైవ శత్రుఘ్నోద్దేశ్యత్వావబోధనాచ్ఛేష్యుద్దేశ్యోద్దేశ్యకత్వరూపం పారతంత్ర్యముచ్యతే - భాగవతపారతంత్ర్యరూపం భాగవతత్వమాహ భరతేనేతి - భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణాదితి సహస్రానీకనిర్వహణాత్ । రామే వనం గతే తద్వియోగినిచయక్షణే రాజని చ త్రిదశసదనముపసేదుషి కేవలం రామాజ్ఞయా ప్రాప్తరాజ్యభారనిర్వాహకత్వేనేత్యర్థః - తదా తద్గమనకాలేఽపి - అనేన స్వానుకూలచంద్రతారాబలాద్యనపేక్షణేన స్వాతంత్ర్యమేవ విశేషితం - అనఘః - అస్మిన్ ప్రకరణే అఘశబ్దేన కేవలభాగవతభక్తిరుచ్యతే - స్వశేషభూతభరతోద్దేశ్యతాకారేణ హి శత్రుఘ్నస్య రామభక్తిరుద్దేశ్యా - అత ఏవ వక్ష్యతి - నాహం స్వప్నే మిజానామీ తమేవార్యం విచింతయన్నితి । జగ్రాహ భరతో రక్ష్మిం శత్రుఘ్నశ్ఛత్రమాదద ఇతి చ । అనిష్టావహస్య పాపశబ్దవాచ్యత్వాత్ స్వశేషిభరతోద్దేశ్యత్వాకారం వినా రామభక్తేరనిష్టావహత్వాత్తదనఘత్వం - నపుంసకత్వం దుష్కృతం సర్వేషాం అస్తు[illegible]త్తిత్వాదిత్యర్థః ... ఉక్తం - స్వతంత్రసుకృతస్య ముముక్షోరనిష్టావహత్వేన పాపత్వవ్యపదేశాత్ - శత్రుఘ్నః - శత్రూన్ రావణాసురాదీన్ హనిష్యత్యయమితి భావప్రతిసంధానేన శత్రుఘ్న ఇతి వసిష్ఠేన కృతనామధేయః - నిత్యశత్రుఘ్నః - నిత్యశత్రవః జ్ఞానేంద్రియాణి - శరీరేణ నిత్యసన్నిధానాయ విషయాంతరప్రావణ్యరూపవిపరీతకార్యకారిత్వాత్ - తాన్ హంతీతి శత్రుఘ్నః - ఇంద్రియనిగ్రహవానిత్యర్థః - పుంసాం దృష్టిచిత్తాపహారిణ్యపి నమస్యేంద్రియః - రామవిషయభక్తిస్స్వాధికారవిరుద్ధేతి శత్రుఘ్నవిషయ నమస్కార్యమేవ - నీత ఇత్యుక్తం పరతయా ఇతి - తేన అస్యాత్యంతపారతంత్ర్యముక్తం - ప్రీతిపురస్కృతః - కింకరో విజ్ఞాప్య స్థానవర్తనం కరిష్యేన కార్యమితి విధిపరతంత్రో న గతః అపి తు ప్రీతిప్రేరితో గచ్ఛదిత్యుక్తం - తేనానితో వ్యావృత్తిరుక్తా - ప్రీతిరేవ హ్యచేతనానాం చేతనస్య విశేషః - భగవత్పారతంత్ర్యం తు చేతనాచేతనసాధారణమేవ - యద్యత్యంతసారగ్రాహీ పురుషస్స్యాత్తదా శత్రుఘ్నవత్ భాగవతపారతంత్ర్యతయా వర్తితవ్యమితివ్యంజితం - వ్యంజనావృత్త్యాభిమతార్థప్రదర్శనం హ్యుత్తమకావ్యకృత్యం ॥ తీర్థీయం ॥ శ్రీమదయోధ్యాకాండే వ్యాఖ్యేయానివ్యాత్రేయసంతే - గచ్ఛతేతి ॥ మాతుః కులం మాతులగృహం - తదా పిత్రాజ్ఞానంతరం - అనఘః - సోదరో లక్ష్మణో యథా బలవంతం రామమాశ్రితః ... మయాపి మహదాశ్రయః కర్తవ్య ఇత్యేవం విధకలుషబుద్ధిరహిత ఇత్యర్థః - నిత్యశత్రుఘ్నః నిత్యశత్రవః కామాదయః తాన్ హంతీతి తథా - నీతః - మాతులగృహవాసజనితసౌఖ్యాదికమనేన వినా అనత్యల్పమితి ధియా నీత ఇతి భావః - ప్రీతిపురస్కృతః - భరతవిషయస్నేహేన పురస్కృతః - ప్రీతిప్రేరిత ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥ రామభక్తో భరతః కథం తం విహాయ మాతులకులం వ్యవసదిత్యపేక్షాయాం రామాభిమానేన ...

తద్విషయభూతశత్రుఘ్నసహవాసాదిత్యాహ స ఇతి ॥ సః భరతః - తత్ర మాతులగృహే - అశ్వపతినా మాతులేన యుధాజితా - సత్కారేణ సత్కృతః జాత్యశ్వప్రదానాదినా పూజితోఽపి - పుత్రస్నేహేన పుత్రవిషయస్నేహతుల్యస్నేహేన - లాలితః విశిష్టభోజనాచ్ఛాదనాభరణప్రదానాదిభిరుపలాలితోఽపి సన్ - భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేన సహ - న్యవసత్ భ్రాతృస్నేహేనైవ తత్ర స్థితః - న తు మాతులోపలాలనమాత్రాదితి భావః - యద్వా - స శత్రుఘ్నః భ్రాత్రా సహ లాలిత ఇత్యన్వయః - స - యుక్తే ప్రధాన ఇతి పుల్లింగః - అశ్వపతిస్స్వప్రీయాదపి శత్రుఘ్నమతిశయేన లాలితవానిత్యర్థః - అథవా భ్రాత్రా సహ న్యవసత్ రామేణ సహ న్యవసత్ - సదా రామచింతయా తేన సహ వర్తమాన ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ స ఇతి ॥ సం భరతం - పుత్రస్నేహేన పుత్రస్నేహేనేవ ॥ ౨ ॥ తత్రాపీతి ॥ తత్ర సర్వోపలాలనభూయిష్ఠే మాతులగృహే - నివసంతావపి - కామతః కామ్యమానసర్వాన్ విషయాన్ - తృతీయార్థే తసిః - తర్ప్యమాణౌ చ సంతోష్యమాణావపి - వీరౌ మహోత్సాహౌ - తౌ భ్రాతరౌ భరతశత్రుఘ్నౌ - వృద్ధం నృపం జీర్ణం మహీపతిం దశరథం - స్మరతాం అస్మరతాం - అనిత్యమాగమశాసనమిత్యడభావః - దశరథో వృద్ధో భూత్వా రాజ్యభరణే నమ్మే క్షమతే - అపీదానీం రామం యువరాజం కారయేదిత్యచింతయతామితి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ తత్రాపీతి ॥ అపిశాస్థలసౌఖ్యం ద్యోత్యతే - తర్ప్యమాణావిత్యత్ర చకారోఽప్యర్థః - కామత సార్వవిభక్తిక స్తసిః - కామైః అభిమతపదార్థైరిత్యర్థః - స్మరతాం అస్మరతాం - అడభావ ఆర్షః - శేష ... వృద్ధం స్మరతామిత్యత్ర ... ॥ ౩ ॥ రాజాపీతి ॥ ... కృతనిరవధికతేజస్కః - రాజా దశరథః - మహేంద్రవరుణోపమౌ తద్వన్నిరపాయశ్రీసంపన్నౌ - ప్రోషితౌ దేశాంతరగతౌ - నిరవధికప్రీతివిషయభూతౌ ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ సుతౌ సస్మార - సర్వసంపత్సమృద్ధస్యాపి మే పుత్రద్వయాసన్నిధానమేవ న్యూనతేతి స్మరదితి భావః - ఉభావిత్యనేన ... ॥ ౪ ॥ రామలక్ష్మణసన్నిధానేఽప్యతర పుత్రస్మరణమిత్యత్ర హేతుమాహ సర్వ ఇతి ॥ తుశబ్దః ఉక్తశంకావ్యావృత్త్యర్థః - చత్వారః చతుస్సంఖ్యాకాః - పురుషర్షభాః పురుషోత్తమాః - సర్వే అవిశేషేణ - తస్య దశరథస్య - శరీరాద్వినిర్వృత్తాః నిష్పన్నాః - చత్వారో బాహవ ఇవ - ఇష్టాః ప్రియా ఏవాసన్ - అభూతోపమా - అన్యాంగవ్యవచ్ఛేదార్థైవకారః -

స తత్ర న్యవసద్భ్రాత్రా సహ సత్కారసత్కృతః । మాతులేనాశ్వపతినా పుత్రస్నేహేన లాలితః ॥ ౨ ॥
తత్రాపి నివసంతౌ తౌ తర్ప్యమాణౌ చ కామతః । భ్రాతరౌ స్మరతాం వీరౌ వృద్ధం దశరథం నృపమ్ ॥ ౩ ॥ రాజాపి తౌ మహాతేజాస్సస్మార ప్రోషితౌ సుతౌ । ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ మహేంద్రవరుణోపమౌ ॥ ౪ ॥
సర్వ ఏవ తు తస్యేష్టాశ్చత్వారః పురుషర్షభాః । స్వశరీరాద్వినిర్వృత్తాశ్చత్వార ఇవ బాహవః ॥ ౫ ॥ తేషామపి మహాతేజా రామో రతికరః పితుః । స్వయంభూరివ భూతానాం బభూవ గుణవత్తరః ॥ ౬ ॥ స హి దేవైరుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిః । అర్థితో మానుషే లోకే జజ్ఞే విష్ణుస్సనాతనః ॥ ౭ ॥ కౌసల్యా శుశుభే

లోకే కస్యచిచ్చతుర్ణాం బాహూనాం సత్త్వే యథా తస్యైకోఽపి నాప్రియో భవతి - ఏవం తేషు పుత్రేష్వేకోఽపి నానిష్టో భూదిత్యర్థః - ఉపమానస్య శరీరవినిర్వృత్తత్వోక్త్యా ఏతేషు రాజ్ఞస్స్వశరీరవినిర్వృత్తత్వాభిమానమాత్రమిత్యుక్తం ॥ ౫ ॥ ఏవం చతుర్ణాం ప్రియత్వే సత్యపి రామే గుణాతిరేకకృతప్రీతివిశేషోఽస్తీత్యాహ తేషామితి ॥ తేషామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - భూతానాం ప్రాణినాం మధ్యే - స్వయంభూః బ్రహ్మేవ - తేషాం పుత్రాణాం మధ్యే - గుణవత్తరః అతిశయేన గుణవాన్ - మహాతేజాః తాదృగ్గుణప్రకాశకనిరవధికతేజస్కః - రామః - పితుః రతికరో బభూవ - నిరతిశయప్రీతిరతిః ॥ తీర్థీయం ॥ తేషామితి ॥ భూతానాం దేవాదిభూతానాం మధ్యే - గుణవత్తరః - స్వయంభూః చతుర్ముఖః - పితుః విష్ణోః - యథా ప్రీతికరో బభూవ - తథా తేషాం చతుర్ణాం మధ్యే - గుణవత్తరో రామః - పితుః దశరథస్య - రతికరో బభూవేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ కథమితరాపేక్షయా గుణవత్తరత్వమిత్యపేక్షాయాం విష్ణోః ప్రధానావతారత్వాదిత్యాహ స హీతి ॥ హీత్యజాయమానో బహుధా విజాయత ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి । దేవైః న హ్యనన్యప్రయోజనైరర్థితః కింతు ప్రయోజనాంతరపరైః - న కేవలం ప్రయోజనాంతరపరైః - అపి త్వీశ్వరోఽహమహం భోగీత్యేవం దురభిమానిభిః - మదోపదీవ్యతి ... నరకాసురవధే స్వకార్యనిష్పత్త్యనంతరం పారిజాతనిమిత్తం కృష్ణేనైవ యోద్ధుముపక్రాంతైరిత్యర్థః - ఉదీర్ణస్య ఉద్భటస్య - ఉదీర్ణః ఉద్భట ఇత్యాద్యమరః । నైసర్గికగర్వేణ సర్వం జగద్విన్నాశయత ఇత్యర్థః - వధస్యార్థిత్వే హేతురయం - రావణస్య దైర్వరదత్తస్థానే వనిలయాన్ని ... నయత ఇత్యర్థః - ఏకస్య సంహారేణ రాజ్యమఖిలం సుఖేన వర్తిష్యత ఇతి ప్రసన్నైః - అర్థితః ప్రార్థితః - నోపాసితః - మానుషే లోకే - యత్ర దేవా అపి న సుష్ఠు గంతుమనహా నాశ్చర్యం న పూర్వకం కుత్సయంతో యోజనాదుపరి స్థిత్వా హవిరాదదతే - తేఽపి యస్య మనుష్యస్థానీయాస్సంతి మానుషే లోకే జాతః - హంత కిమిదం సౌలభ్యమితి భావః - జజ్ఞే - స్వస్మిన్నసిద్ధమివ దావిర్భూతః - స జజ్ఞే రామో జజ్ఞే - లోకహితాయ మాసార్థం గర్భే వస్థాయ జాయతే - అయం తు తతశ్చ ద్వాదశమాసాన్ ఇతి ... గర్భే స్థిత్వా జజ్ఞే - విష్ణుః - వ్యాపకం వస్తు ద్వాపరే ఏకదేశస్యమత్పుత్రో యమిత్యభిమాన్యమభూత్ - సనాతనః నిత్యః స్వేనైవ మహాత్మా నమస్య ... ॥ తీర్థీయం ॥ రామస్యాతిమానుష గుణయోగిత్వం సహేతుకమాహ స హీత్యాదినా ॥ హిశబ్దోఽవధారణే - ఉదీర్ణస్య దృప్తస్య - రావణస్య - వధార్థిభిర్దేవైః - అర్థితః ప్రార్థితః - సనాతనో నిత్యో విష్ణూ రామరూపస్సన్ - మానుషే లోకే ... భూత్వా - అతో వక్ష్యమాణగుణాన్ సర్వేషు ప్రభవేయురితి భావః ॥ ౭ ॥ స తేన

లంపితురేవానందకరః మాతురపీత్యాహ కౌసల్యేతి ॥ అమితతేజసా అపరిమితపరాక్రమేణ - తేన రామేణ పుత్రేణ - కౌసల్యా - దేవానాం వరేణ వజ్రపాణినా ఇంద్రేణ - అదితిర్యథా అదితిరివ - శుశుభే బభౌ - తేన సంతుష్టాసీదిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ గుణవత్తర ఇత్యుక్తం ప్రపంచయతి సహీత్యాదినా ॥ సః రామః - రూపోపపన్నః సౌందర్యయుక్తః - చకారేణ రూపౌదార్యగాంభీర్యసౌకుమార్యాదికం సముచ్చీయతే - వీర్యవాన్ - [illegible] - అనసూయకః - గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా అవిద్యమానాసూయా యస్య సః అనసూయకః - భూమావనుపమస్సూనుః - భూమావేవ తత్తుల్యః పుత్రః కౌసల్యాపరిక్లాయాః కస్యాశ్చిదపి నాస్తీత్యర్థః - [illegible] గుణైః ఆకారేంగితచేష్టాభిః - దశరథోపమః దీపాదుత్పన్నప్రదీపవత్ ॥ ౯ ॥ అథ దశరథాద్విశిష్టగుణానాహ సచేతి ॥ [illegible] లక్ష్మణ్యనుచ్యతే - న రావ - పరుషం పరుషవచనం - కేనచిదుచ్యమానోఽపి - ఉత్తరం ఉత్తరవచనం - న ప్రతిపద్యతే [illegible] - అపిశబ్దేన [illegible] - ఉత్తరాప్రతిపత్తౌ హేతుర్నిత్యం ప్రశాంతాత్మేతి - అక్రోధనస్స్వభావ ఇత్యర్థః - న కేవలముత్తరాప్రతిపత్తిః కింతు తం పరుషవక్తారం ప్రతి [illegible] మృదుపూర్వం సాంత్వపూర్వం చ భాషతే ॥ ౧౦ ॥ అథాస్య కృతజ్ఞత్వమాహ కథంచిదితి ॥ కథంచిత్ [illegible] తేన యథాతథా వా పీత్యర్థః కృతేనాకృతేన - యద్వా యాదృచ్ఛిక [illegible] ఇతరేణ - యద్వా ప్రయోజనాంతరపరతయా కృతేన - కథంచిత్ [illegible] తేన అప్రార్థితేన - కథంచిత్ [illegible] తేన [illegible] కృతేన - [illegible] తేన - యద్వా [illegible] కేవలం హితస్యోపాస్యోపాస్తో [illegible] కృతేన - ఉపకారేణ - [illegible] భగవతోఽభిప్రాయేణ [illegible] - కృతేన కర్తుమీప్సితేన - [illegible] - ఏకేన [illegible] - తుష్యతి సదా ప్రీతిం ప్రాప్నోతి - తోషఫలస్య కదాచిదపి నక్షయ ఇతి భావః - ఏకముపకారేణ [illegible] - నేత్యాహ నస్మరతీతి - అపకారాణాం శతమ్ [illegible] - శతమపి అసంఖ్యేయమపి - శతం సహస్రమయుతం [illegible] | న స్మరతి న చింతయతి - కః పునః కోపస్యావకాశ ఇతి భావః -

తేన పుత్రేణామితతేజసా। యథా వరేణ దేవానామదితిర్వజ్రపాణినా ॥ ౮ ॥ సహి రూపోపపన్నశ్చ వీ
ర్యవాననసూయకః। భూమావనుపమస్సూనుర్గుణైర్దశరథోపమః ॥ ౯ ॥ స చ నిత్యం ప్రశాంతాత్మా
మృదుపూర్వం తు భాషతే। ఉచ్యమానోఽపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యతే ॥ ౧౦ ॥ కథంచిదుపకారేణ కృతే
నైకేన తుష్యతి। న స్మరత్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్తయా ॥ ౧౧ ॥ శీలవృద్ధైర్జ్ఞానవృద్ధైర్వయోవృ
ద్ధైశ్చ సజ్జనైః। కథయన్నాస్త వై నిత్యమస్త్రయోగ్యాంతరేష్వపి ॥ ౧౨ ॥ బుద్ధిమాన్మధురాభాషీ
పూర్వభాషీ ప్రియంవదః। వీర్యవాన్న చ వీర్యేణ మహతా స్వేన విస్మితః ॥ ౧౩ ॥ న చానృతకథో విద్వాన్

ఉభయత్ర హేతుమాహ ఆత్మవత్తయేతి - [illegible] తయేత్యర్థః - యద్వా ఆత్మవత్తయా జ్ఞానవత్తయా - ఉదారాస్సర్వ ఏవైతే। జ్ఞానీ [illegible] ॥ ౧౧ ॥ అథాస్య గుణవర్ధకం సత్సంగమమాహ శీలవృద్ధైరితి ॥ శీలం సదాచారః - [illegible] ఇతి త్రిష్వప్యుచ్యతే - శీలవృద్ధైః సదాచారసంపన్నైః - సజ్జనైః కథయన్నాస్త తైస్సహాస్మృతరాచారవిశేషాన్ ప్రతిపాదయన్నాస్తేత్యర్థః - జ్ఞానవృద్ధైః [illegible] మోక్షే ధీర్జ్ఞానమిత్యమరః | తాదృశైస్సజ్జనైః కథయన్నాస్త - తైర్వేదాంతరహస్యముద్ఘాటయన్నాస్తేత్యర్థః - వయోవృద్ధైః సజ్జనైః కథయన్నాస్త - క్రమాగతసంప్రదాయవిశేషాన్ కథయన్నాస్తేత్యర్థః - సజ్జనైరితి సామాన్యోక్త్యా [illegible] తేనాన్వితమిత్యుచ్యతే - తృతీయయా తేషాం ప్రాధాన్యావగమాత్స్వయమేవ తేషాం [illegible] - నిత్యమిత్యనేన నేదం కాదాచిత్కమిత్యుచ్యతే - విశేషణత్రయాంతచకారేణ జ్ఞానశీలవయోవృద్ధైః జ్ఞానవృద్ధైః జ్ఞానవయోవృద్ధైః శీలవయోవృద్ధైశ్చేతి సముచ్చీయతే - నేదం నిత్యాగ్నిహోత్రవత్ [illegible] ఇత్యాహ అస్త్రేతి - అస్త్రాణాం యోగ్యః అభ్యాసః - యోగ్యా గుణనికాభ్యాస ఇతి వైజయంతీ | తస్యాంతరేషు అవకాశేష్వపి - అపిశబ్దేన సమయాంతరే తత్కథనం కిం పునర్వాచ్యమిత్యుక్తం - సత్సంగతిం వినా క్షణమపి న తిష్ఠతీత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ పరాయత్తసకలవ్యాపారత్వమాహ బుద్ధిమానితి ॥ బుద్ధిమాన్ ప్రశస్తబుద్ధిః - కథం సర్వజనాస్సుఖం వసేయురిత్యేవం సదా లోకసంరక్షణచింతాపర ఇత్యర్థః - మధురాభాషీ మధురభాషణశీలః - యద్వ్యావృత్తిర్న దరమేవ వదతీత్యర్థః - పూర్వభాషీ - అతిసీదంతం ప్రత్యపి స్వయమేవ పూర్వం భాషమాణ ఇత్యర్థః - ప్రియం వదః ప్రియవాగ్వచనశీలః - ప్రియవశే వదః [illegible] - [illegible] - అరుద్విషజంతస్యైతిముమాగయః - శత్రువిషయేఽపి ప్రియవచనశీలః - వీర్యవాన్ ఆశ్రితవిరోధినిరసనక్షమః - పూర్వం వీర్యవానిత్యవికృతత్వముక్తమితి న పునరుక్తిః - మహతా స్వేన వీర్యేణ - న విస్మితః - [illegible] విరోధినిరసనే కృతేఽపి నాతిస్వస్థమనాయయా విత్యుక్తరీత్యా కిం కృతం మయేత్యపరాస్త ఏవ స్థితః - [illegible] ఇత్యమరః | వర్తత ఇతి శేషః ॥ ౧౩ ॥ న చేతి ॥ స ఇతి శేషః - సః రామః - అనృతకథో న భవతి - కథా ప్రబంధకల్పనా - అనృతా అసత్యా కథా యస్య సః తథా - కల్పితేతివృత్తకాసత్[illegible] ప్రలాపవర్జిత ఇత్యర్థః - వేత్తీతి విద్వాన్ - విదేశ్వరు

వర్తనః - అన్యత్ర కథాభాషణస్య సందర్భాజ్ఞానాత్ - కింతు తత్పూర్వాపర్యజ్ఞానాదిత్యర్థః - వృద్ధానాం ప్రతిపూజకః - వయోవృద్ధానాం - ప్రతిపూజకః ప్రత్యుత్థానాభివాదనాదిపూజకః - బ్రాహ్మణప్రతిపూజక ఇతివారే - బాలవృద్ధసాధారణ్యేన బ్రాహ్మణమాత్రపూజాపరం - దశవర్షశ్చ బ్రాహ్మణశ్శతవర్షశ్చ క్షత్రియః పితాపుత్రౌ స్మృతౌ విద్ధీత్యుక్తత్వాత్ - ప్రజాభిః పౌరజానపదాదిభిః సర్వాభిః ప్రజాభిః - అనురక్తః అనురాగవిషయీకృతః - తత్ర హేతుమాహ ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే - అనురంజయతీత్యర్థః - అంతర్భావితణ్యర్థోయం - స్వయం పూర్వం ప్రజారంజయిత్వా తాభిరనురక్తో భవతీత్యర్థః - చాయిన్స్వర్తోక్తగుణసముచ్చయార్థః ॥ ౧౪ ॥ సానుక్రోశః సదయః - కృపాదయానుకంపాస్యాదనుక్రోశ ఇత్యమరః । దయా హి నామ పరదుఃఖాసహిష్ణుత్వం - జితక్రోధః వశీకృతకోప - నత్వపశేన క్రోధ ఉత్పద్యత ఇత్యర్థః - బ్రహ్మ వేదం తద్విదంతి బ్రాహ్మణాః - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - ప్రత్యుత్థానాదిపూజకః ప్రతిపూజకః - బ్రాహ్మణానాం ప్రతిపూజకః ఇతి యాజకాదిత్వాత్ షష్ఠీసమాసః - దీనానుకంపీ దీనేషు విశేషతోనుకంపావాన్ - విశేషానామ యత్ర దీనోపృష్టస్తత్ర వస్తుత్వాపానమానాదికరణం - ధర్మజ్ఞః సామాన్యవిశేషధర్మజ్ఞః - ప్రగ్రహవాన్ నియమవాన్ - అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేతద్వ్రతం మమేతివక్ష్యతి । శుచిః పరస్వానాకాంక్షీ - యోర్థేశుచిస్స హి శుచిర్న మృద్వారిశుచిశ్శుచిరితిమనుస్మరణాత్ ॥ ౧౫ ॥ కులోచితమతిః ఇక్ష్వాకువంశోచితదయాదాక్షిణ్యశరణాగతసంరక్షణాదిదక్షిణప్రవణబుద్ధిః - స్వం స్వీయం క్షాత్రం ధర్మం దుష్టనిగ్రహపూర్వకం ప్రజాపాలనరూపం - బహుమన్యతే గౌరవేణజానాతి - శ్రేయాన్ స్వధర్మ ఇతి శ్రవణాత్ । పరత్వాపాదకధర్మో హి విజనిత్వా క్షాత్రధర్మం గౌరవేణపశ్యతీత్యర్థః - బహుమానే హేతుమాహ మన్యత ఇతి - తతః క్షాత్రధర్మాత్ - పరయా కీర్త్యా మహత్ స్వర్గఫలం భవతీతి మన్యతే జానాతి - స్వవర్ణస్య శ్రమోచితధర్మః కీర్తిద్వారా స్వర్గసాధనమితిజ్ఞాత్వా తత్ర ధర్మం విశేషేణానుతిష్ఠతీత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ నేతి ॥ అశ్రేయసి నిష్ఫలేకర్మణి - నరతః నసక్తః - కాదాచిత్కలీలాకర్మణి దుష్ఫలీభావః - ద్యూతాదిషు న సక్త ఇత్యర్థః - తత్ర హేతుర్విద్వానితి - నవిరుద్ధకథారుచిః ధర్మవిరుద్ధగ్రామ్యాలాపాదిషు రుచిరహితః - ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ లౌకికవైదికవిషయోత్త

వృద్ధానాం ప్రతిపూజకః ॥ అనురక్తః ప్రజాభిశ్చ ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే ॥ ౧౪ ॥ సానుక్రోశో జితక్రోధో బ్రాహ్మణప్రతిపూజకః । దీనానుకంపీ ధర్మజ్ఞో నిత్యం ప్రగ్రహవాన్ శుచిః ॥ ౧౫ ॥ కులోచితమతిః క్షాత్రం ధర్మం స్వం బహుమన్యతే । మన్యతే పరయా కీర్త్యా మహత్స్వర్గఫలం తతః ॥ ౧౬ ॥ నాశ్రేయసి రతో విద్వాన్ నవిరుద్ధకథారుచిః । ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ చ వక్తా వాచస్పతిర్యథా ॥ ౧౭ ॥ అరోగస్తరుణో వాగ్మీ వపుష్మాన్ దేశకాలవిత్ । లోకే పురుషసారజ్ఞస్సాధురేకో వినిర్మితః ॥ ౧౮ ॥ స తు శ్రేష్ఠైర్గుణైర్యుక్తః ప్రజానాం పార్థివాత్మజః । బహిశ్చర ఇవ ప్రాణో బభూవ గుణతః ప్రియః ॥ ౧౯ ॥ సమ్యగ్విద్యావ్రతస్నాతో యథావత్సాంగవేదవిత్ । ఇష్వస్త్రే చ పితుశ్శ్రేష్ఠో బభూవ భరతాగ్రజః ॥ ౨౦ ॥ కల్యాణాభిజనస్సాధురదీనస్సత్యవాగృజుః । వృద్ధైరభివినీతశ్చ ద్విజైర్ధర్మార్థదర్శిభిః ॥ ౨౧ ॥ ధర్మకామార్థ

రోత్తరయుక్తికథాయాం - వాచస్పతిర్యథా బృహస్పతిరివ - వక్తా అప్రతిహతవాక్యవ్యవహారః ॥ ౧౭ ॥ అరోగ ఇతి ॥ యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయకః ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠ ఇత్యాదిశ్రుత్యర్థోనేన ప్రతిపాద్యతే - అరోగః ఆధివ్యాధిరహితః - అనేన ఆశిష్ఠత్వోక్తిమరణ సామర్థ్యమాశీర్వాదవిషయత్వం చోక్తం - తరుణః యువా - వాగ్మీ ప్రశస్తవాక్ - అనేన యువాధ్యాయక ఇత్యుక్తముక్తం - వపుష్మాన్ ప్రశస్తశరీరః - అనేన బలిష్ఠ ఇత్యుక్తం కాయబలముక్తం - దేశకాలవిత్ అధ్యయనదేశకాలజ్ఞః - అనేన సాధుశబ్దార్థో వివృతః - పురుషసారజ్ఞః సకృద్దర్శనమాత్రేణ పురుషహృదయసర్వజ్ఞః - సారో బలే స్థిరాంశే చేత్యమరః । లోకే ఏకః అద్వితీయస్సాధుః వినిర్మితః నిశ్చితః - ఉపకారిషు యస్సాధుస్సాధుత్వే తస్య కో గుణ ఇత్యుక్తసాధువిశేషత్వజ్ఞాపనం ॥ ౧౮ ॥ సంతి ॥ శ్రేష్ఠైః ఉత్కృష్టైస్సర్వైశ్చ గుణైర్యుక్తః - పార్థివాత్మజః రామః - బహిశ్చరః ప్రాణ ఇవ ప్రజానాం గుణతః గుణైః ప్రియో బభూవ ॥ ౧౯ ॥ సమ్యగితి ॥ కేచిద్విద్యామాత్రేణస్నాతాః - కేచిద్వ్రతమాత్రేణస్నాతాః - రామస్తు విద్యావ్రతాభ్యాం స్నాతః - అధీత్యస్నాయాదితి స్మృత్యుక్తరీత్యా సమ్యగ్వేదానధీత్య వ్రతాని చ కృత్వా కృతసమావర్తన ఇత్యర్థః - యథావత్ తత్త్వతః - సాంగవేదవిత్ సాంగస్య వేదస్యార్థజ్ఞః - అనయా పదద్యుక్త్యా అధ్యయనం అక్షరరాశిగ్రహణే పర్యవసితమితి వ్యపగమ్యతే - ఇషవః ఇమమంత్రకాశ్శరాః - అస్త్రాణి సమంత్రకాః - సేనాంగత్వాదేకవద్భావః - ఇష్వస్త్రే విషయే - పితుః దశరథాత్ - శ్రేష్ఠః - దశరథాదపరాక్రమేణ నేదన్నిరుత్తమోభిధావః - భరతాగ్రజః అస్మిన్నర్థే భరతేన గురూపదిష్టోరామః - మహాత్మా సమహాప్రాజ్ఞో భరతే స్వయమాగత ఇతిరామస్యవచనాత్ ॥ ౨౦ ॥ కల్యాణేతి ॥ అభిజనః మాతృపితృవంశః - కల్యాణః శోభనః అభిజనః యేన సతథా - తత్ర హేతుస్సాధురితి - నిర్దోష ఇత్యర్థః - అదీన క్షోభహేతుష్వసత్స్వప్యక్షోభ్యాంతఃకరణః - సత్యవాక్ అతికృచ్ఛ్రేపి సత్యవచనరతః - ఋజుః స్వారాధః - అవివినీతోసుశిక్షితః ॥ తథాయం ॥ కల్యాణాభిజనః కల్యాణానాం జన్మభూమిః - సాధుః వేదప్రామాణ్యస్యాభ్యుపగంతా - అదీనః క్షోభహేతుసహస్రేష్వప్యక్షోభ్యాంతఃకరణః - సత్యవాక్ అతికృచ్ఛ్రకాలేష్వపి యథార్థవచననిరతః - ఋజుః కరణత్రయార్జవయుక్తః ॥ ౨౧ ॥ ధర్మేతి ॥ ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః - నపూర్వాపరబాధ్యాప్రారాధ్యానభ

టాన్ కుర్యాదితిస్మృత్యుక్తరీత్యా స్వర్వాన్ధాదినకాలేఽనుష్ఠేయవృదిధర్మార్థజ్ఞాతా ఇత్యర్థః - స్మృతిమాన్ జ్ఞాతార్థావిస్మరణరహితః - ప్రతిభానవాన్ ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదురితి ప్రోక్తలక్షణప్రతిభానయుక్తః - లౌకికే లోకైకప్రసిద్ధే - సమయాచారే సాంకేతికాచారే - సంకేతస్సమయ ఇత్యమరః | కృతకల్పః కృతసంస్థాపనః - విశారదః ఆచారణసమర్థః తీర్థీయం ॥ లౌకిక ఇతి ॥ లౌకికే లోకవిదితే - సమయాచారే సంకేతాచారే - కృతకల్పః కృతకౌశలః ॥ ౨౨ ॥ నిభృత ఇతి ॥ నిభృతః వినీతః - వినీతప్రశ్రయనిభృతవినీతప్రశ్రితాస్సమా ఇత్యమరః | సంవృతాకారః ప్రహర్షాదిసూచకతయా స్వార్థవ్యంజకేంగితాకారగోపనచతురః - సంవృతేంగితాకారవ్వా - గుప్తమంత్రః - ఫలపర్యంతమన్యైరవిదితమంత్ర ఇత్యర్థః - సహాయవాన్ ప్రశస్తమంత్రియుక్తః - అమోఘక్రోధహర్షః - అమోఘక్రోధహర్షః సఫలకోపసంతోషః - త్యాగసంయమకాలవిత్ పాత్రత్యాగసంగ్రహణకాలవిత్ ॥ తీర్థీయం | త్యాగసంయమకాలవిత్ - త్యాగః సత్పాత్రదానం - సంయమః న్యాయేనార్జనం - తయోః కాలజ్ఞః ॥ ౨౩ ॥ దృఢభక్తిరితి ॥ దృఢభక్తిః దేవగుర్వాదిషు నిశ్చలభక్తిః - స్థిరప్రజ్ఞః భక్తః న్యాప్రకంప్యశాస్త్రజ్ఞానః - అత ఏవ నాసద్గ్రాహీ నాసదర్థగ్రాహీ - అసజ్జనసంగ్రహణరహితో వా - న దుర్వచాః నపరుషవాదీ - నిస్తంద్రిః ఆలస్యరహితః - సర్వదా శాస్త్రపరిశీలనపర ఇత్యర్థః - అత ఏవాప్రమత్తః శాస్త్రార్థేష్వనవధానరహితః - స్వదోషపరదోషవిత్ - లోకే కశ్చిత్ పశ్యతి పశ్యతి పరదోషమాత్మదోషం న పశ్యతి |అయం తు న తథా - పరదోషవిత్ స్వదోషం చ పశ్యత్యేవ - పశ్యతి భరతం ప్రతి - శరసాయాచలిత స్వవచనం సుకృతం మయేతి| తీర్థీయం ॥ దృఢభక్తిః ఆశ్రితేషు దృఢస్నేహః - యద్వా - అనుసరణీయవసిష్ఠదశరథాదిషు దృఢానురాగ ఇత్యర్థః - స్థిరప్రజ్ఞః స్థిరా అవిస్మృతిరహితా ప్రజ్ఞా యస్య సః - స్థిరప్రాజ్ఞః - యద్వా - స్థిరం సర్వదా సవైరవిచాల్యః ప్రాజ్ఞః స్వభావో యస్య - నాసద్గ్రాహీ అసదర్థగ్రాహీ న భవతి - నసమాసః - యద్వా - అసత్పురుషపరిగ్రహరహితస్వభావః - న దుర్వచాః పరోద్వేజకవచనరహితః - స్వదోషపరదోషవిత్ స్వరంధ్రపరరంధ్రజ్ఞః ॥ ౨౪ ॥ శాస్త్రజ్ఞ ఇతి ॥ సాంగవేదాతిరిక్తవిద్యాస్థానజ్ఞః - కృతం కృతాంతం సిద్ధాంతం జానాతీతి కృతజ్ఞః - అతః కథంచిదుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్య

తత్త్వజ్ఞస్స్మృతిమాన్ ప్రతిభానవాన్ । లౌకికే సమయాచారే కృతకల్పో విశారదః ॥ ౨౨ ॥ నిభృతస్సంవృతాకారో గుప్తమంత్రస్సహాయవాన్ । అమోఘక్రోధహర్షశ్చ త్యాగసంయమకాలవిత్ ॥ ౨౩ ॥ దృఢభక్తిస్స్థిరప్రజ్ఞో నాసద్గ్రాహీ న దుర్వచాః । నిస్తంద్రిరప్రమత్తశ్చ స్వదోషపరదోషవిత్ ॥ ౨౪ ॥ శాస్త్రజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ పురుషాంతరకోవిదః । యః ప్రగ్రహానుగ్రహయోర్యథాన్యాయం విచక్షణః ॥ ౨౫ ॥ సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే స్థానవిన్నిగ్రహస్య చ । ఆయకర్మణ్యుపాయజ్ఞస్సందృష్టవ్యయకర్మవిత్ ॥ ౨౬ ॥ శ్రైష్ఠ్యం శాస్త్రసమూహేషు ప్రాప్తో వ్యామిశ్రకేషు చ । అర్థధర్మౌ చ సంగృహ్య సుఖతం

తీత్యనేన న పునరుక్తిః - పురుషాంతరం అంతరంగతారతమ్యం తత్ర కోవిదః పండితః - పురుషదర్శనమాత్రేణాయం సాధురయమసాధురితి తత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః - యః ప్రసిద్ధః - ప్రగ్రహః మిత్రాదిస్వీకారః - అనుగ్రహః స్వీకృతపరిపాలనం - తయోః - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం - విచక్షణః సమర్థః - శాస్త్రమర్యాదామనతిక్రమ్య మిత్రస్వీకారాదికృదిత్యర్థః - సుప్సుపేతి సమాసః ॥ తీర్థీయం ॥ కృతజ్ఞః పరేణాత్మార్థం కృతముపకారమల్పమపి బహుతయా స్వోపకారత్వేన జానాతీత్యుక్తః - పురుషాంతరకోవిదః పురుషతారతమ్యజ్ఞః - యద్వా - అంతరం అభిప్రాయః - పరపురుషగూఢాభిప్రాయజ్ఞ ఇత్యర్థః - ప్రగ్రహానుగ్రహయోర్యథాన్యాయం విచక్షణః - ప్రథమమాత్మీయత్వేన పరిగ్రహః ప్రగ్రహః - అనుగ్రహో నామ పరిగృహీతస్య నైరంతర్యేణానువర్తనం - తయోః యథాన్యాయం యుక్తాయుక్తవిచారానతిక్రమః తత్ర విచక్షణః నిపుణః ॥ ౨౫ ॥ సదితి ॥ సతాం - సంగ్రహే స్వీకారే - ప్రగ్రహణే పరిపాలనే చ - విచక్షణ ఇతి శేషః - నిగ్రహస్య ఆసన్నిగ్రహస్య చ - స్థానవిత్ అవకాశవిత్ - అవకాశే స్థితౌ స్థానమిత్యమరః| ఆయకర్మణి న్యాయప్రాప్తధనార్జనకర్మణి - ఉపాయజ్ఞః - పుష్పేభ్యో మధు మధుకర ఇవాపీడనేన ప్రజాభ్యోధనమాదాతుం చతుర ఇత్యర్థః - సందృష్టవ్యయకర్మవిత్ - కశ్చిదాయస్య చార్ధేన చతుర్భాగేన వా పునః | పాదభాగైస్త్రిభిర్వాపి వ్యయస్సంశోధ్యతే బుధైరిత్యాదిశాస్త్రావగతవ్యయకర్మజ్ఞః ॥ తీర్థీయం ॥ సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే - సత్సంగ్రహే సజ్జనస్వీకారే - ప్రగ్రహణే తత్పరిపాలనే - యథాన్యాయం విచక్షణ ఇతి పూర్వేణాన్వయః - ఏకవద్భావః - యద్వా సత్సంగ్రహం సదాచారః తస్య ప్రగ్రహణే - అనుష్ఠాన ఇత్యర్థః - స్థానవిన్నిగ్రహస్య చ దుష్టనిగ్రహస్య స్థానవిత్ సమయజ్ఞః - చకారాచ్ఛిష్టానుపాలనస్య సమయజ్ఞ ఇత్యర్థః - ఆయకర్మణి న్యాయప్రాప్యధనసంపాదనకర్మణి - ఉపాయజ్ఞః తద్విషయోపాయజ్ఞః - పుష్పేభ్యో మధు మధుకర ఇవ ప్రజాభ్యః పీడనం నైవ ధనం సంపాదయితుం చతుర ఇత్యర్థః - సందృష్టవ్యయకర్మవిత్ - కశ్చిదాయస్య చార్ధేన చతుర్భాగేన వా పునః ॥ పాదభాగైస్త్రిభిర్వాపి వ్యయస్సంశోధ్యతే తథేతి శాస్త్రదృష్టవ్యయకర్మజ్ఞః ॥ ౨౬ ॥ శ్రైష్ఠ్యమితి ॥ శాస్త్రసమూహేషు వేదవేదాంగేషు - శ్రైష్ఠ్యం మహత్తాత్పర్యజ్ఞత్వం ప్రాప్తః - వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతభాషాత్మకకావ్యనాటకాలంకారాదిషు చ - శ్రైష్ఠ్యం ప్రాప్త ఇత్యనుషంగః - అర్థధర్మౌ సంగృహ్య సుఖతంత్రః సుఖపరతంత్రః - అర్థధర్మసంగ్రహణపూర్వకమేవ సుఖసేవీ - న తు కేవలకామపరతంత్ర ఇత్యర్థః - న చాలసః అర్థధర్మసంగ్రహే నిరా

లస్యః ॥ తీర్థీయం ॥ శాస్త్రజ్ఞమితి ॥ శాస్త్రసమూహేషు న్యాయవైశేషికవేదాంతాదిశాస్త్రసమూహేషు - వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృత ప్రాకృతాదిభాషాత్మకకావ్యనాటకాలంకారాదిషు - శ్రేష్ఠ్యం శ్రేష్ఠతాం నిపుణతాం - ప్రాప్త ఇత్యర్థః - అర్థధర్మౌ - సంగృహ్య అనురుధ్య - సుఖతం ప్రకామప్రధానః - అర్థధర్మావిరోధేనైవ కామసేవిత ఇత్యర్థః - నచాలసః కర్తవ్యకార్యేషు నిరుత్సాహత్వమాలస్యం తద్రహితః ॥ ౨౭ ॥ వైహారికాణామితి ॥ వైహారికాణాం వినోదప్రయోజనానాం - తదన్యప్రయోజనమితి కేచిత్ - శిల్పానాం గీతవాదిత్రాణాం - చిత్రకర్మాదీనాంచ - విజ్ఞాతా విశేషజ్ఞః - అర్థవిభాగవిత్ - ధర్మాయ యశసే అర్థాయ ఆత్మనే స్వజనాయచ। పంచధా విభజన్ విత్తమిహాముత్ర చ శోభత ఇత్యుక్తవిభాగవిత్ ॥ వారణవాజినాం గజానామశ్వానాంచ - ఆరోహే ఆరోహణే - వినయే శిక్షణేచ - యుక్తః సమర్థః ॥ ౨౮ ॥ ధనురితి ॥ అథాధికః - ధనురాదిస్వరూపప్రతిపాదకో వేదో ధనుర్వేదః - ఉపవేదత్వాద్ధనుర్వేదస్య వేదత్వం - తద్విదాం మధ్యే శ్రేష్ఠః - సమర్థధనుర్వేదవిదిత్యర్థః - లోకే సర్వత్ర - అతిరథానాం ప్రతిహతరథగతీనాం - సంమతః పూజితః - మతిబుద్ధీత్యాదినా క్తః - క్తేన చ పూజాయామితి సమాసప్రతిషేధాభావ ఆర్షః - అభియాతా - శత్రుసమాగమానంతరం న ప్రహర్తుమిచ్ఛతి - కింతు స్వయమేవ యత్ర శత్రవస్సన్తి తత్ర గచ్ఛతి - తత్రాపి న కేవలం ... సేనయా తిష్ఠతి - కింత్వభియాతా అభిముఖం యాతా - ప్రహర్తా చ - అభిగమ్య న యోద్ధా కింతు స్వయమేవ ... ప్రహరతి - సేనానయవిశారదః - స్వయం ప్రహరన్నపి న స్వసేనాం ఛేదయతి - కింతు పరకర ... వ్యూహాదివిభాగేన సేనా ... సమర్థః - అప్రధృష్యశ్చ ప్రధర్షయితుమశక్యః - సర్వథా విజయీత్యర్థః - సంగ్రామే ప్రణత్యాభవేదిత్యర్థః - న కేవలం మనుష్యైః - సురాసురైః పరస్పరవిరోధం విహాయ మిళితైరపి - న చోపశాంతైః - క్రుద్ధైః క్రోధపరవశైః ॥ తీర్థీయం ॥ అభియాతా శత్రూణామభిముఖం యాతా - ప్రహర్తా శత్రూణాం - సేనానయవిశారదః - సేనానయశ్చ శత్రుదిగ్వ్యూహన్యాసః - తత్ర విశారదః నిపుణః ॥ ౨౯ ॥ ఏవం కల్యాణగుణపరిపూర్ణత్వముక్తం - అథ హేయప్రత్యనీకత్వమాహ అనసూయ ఇతి ॥ అనసూయః అసూయారహితః - జితక్రోధః క్రోధపరవశ్యరహితః - న దృప్తః న గర్విష్ఠః - న చ మత్సరీ పరసంపద్విషయద్వేషరహితః - మత్సరోన్యశుభద్వేష ఇత్యమరః । నచో

త్రో న చాలసః ॥౨౭॥ వైహారికాణాం శిల్పానాం విజ్ఞాతార్థవిభాగవిత్ । ఆరోహే వినయే చైవ యుక్తో వారణవాజినామ్ ॥ ౨౮ ॥ ధనుర్వేదవిదాం శ్రేష్ఠో లోకేఽతిరథసంమతః । అభియాతా ప్రహర్తా చ సేనానయవిశారదః । అప్రధృష్యశ్చ సంగ్రామే క్రుద్ధైరపి సురాసురైః ॥ ౨౯ ॥ అనసూయో జితక్రోధో న దృప్తో న చ మత్సరీ । న చావమంతా భూతానాం న చ కాలవశానుగః ॥ ౩౦ ॥ ఏవం శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తః ప్రజానాం పార్థివాత్మజః । సమ్మతస్త్రిషు లోకేషు ॥ ౩౦½ ॥ వసుధాయాః క్షమాగుణైః ॥ ❀ ॥ బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యేణాపి శచీపతేః ॥ ౩౧½ ॥ తథా సర్వప్రజాకాంతైః ప్రీతిసంజననైః పితుః ॥ ❀ ॥ గుణైర్విరురుచే రామో దీప్తస్సూర్య ఇవాంశుభిః ॥ ౩౨½ ॥ తమేవం వృతసంపన్నమప్రధృష్యపరాక్రమమ్ ॥ ❀ ॥ లోకపాలోపమం

కాలవశానుగః సత్త్వరజస్తమః ప్రధానకాలానుగుణసత్త్వరజస్తమోగుణో న భవతి - కేవలసత్త్వమూర్తిరిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ అనసూయ ఇతి ॥ పరకృతాసూయారహితః - న చ మత్సరీ పరసంపద్విషయద్వేషరహితః - న చావమంతా భూతానాం ప్రాణినామవమాననకర్తా న భవతి - న చ కాలవశానుగః - కాలవశః కాలపారతంత్ర్యం - తదనుసారీ న భవతీత్యర్థః - ... ప్రాణిధర్మ ... నిచ । వత్స్యామి మానుషే లోకే పాలయన్ పృథివీమిమామితి భగవతైవ కాలనియమస్యోక్తత్వాత్ ॥ ౩౦ ॥ ఉక్తగుణోపసంహారపూర్వకం గుణాంతరాణ్యాహ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ - పార్థివాత్మజః రామః - ప్రజానాం మధ్యే శ్రేష్ఠైః లోకోత్తరైః గుణైర్యుక్తః - త్రిషు లోకేషు సమ్మతః పూజితః ॥ ౩౦½ ॥ క్షమాగుణైః క్షమారూపగుణైః - బహువచనం ప్రకారభేదాభిప్రాయేణ - వసుధాయాః భూమేః - తుల్య ఇతి వక్ష్యమాణమనుషజ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ వసుధాయాః క్షమాగుణైః - క్షాంతిప్రధానైర్గుణైరితి మధ్యమపదలోపిసమాసః - వసుధాయాస్తుల్య ఇతి పరేణ సంబంధః ॥ బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యేణాపి శచీపతేః ॥ ౩౧½ ॥ ఉపసంహరతి తథేతి ॥ తథా పూర్వోక్తరీత్యా - సర్వప్రజాకాంతైః స్త్రీబాలయువవృద్ధానాం ప్రియైః - పితుః ప్రీతిసంజననైః - దృష్టాంతార్థమిదం - పితురివ సర్వేషాం ప్రియైరిత్యర్థః - ఏవంభూతైర్గుణైః - రామః స్వతస్సుందరః - స్వతో దీప్తస్సూర్యోంశుభిరివ విరురుచే బభౌ ॥ ౩౨½ ॥ ఏవం రామగుణాన్ ప్రదర్శ్య తత్కృతం భూమ్యుపలక్షితసకలలోకప్రావణ్యం దర్శయతి తమేవమితి ॥ ఏవం గుణసంపన్నత్వాత్ - వ్రతసంపన్నం ఆశ్రితసంరక్షణరూపవ్రతసంపన్నం - అప్రధృష్యపరాక్రమం అకుంఠప్రతాపం - సర్వే లోకపాలా ఉపమా యస్య తం - రామం - మేదినీ నాథం - అకామయత - భూమేర్నాదత్వోచితో భూదిత్యర్థః - అథవా - ఏవం బాలకాండోక్తరీత్యా - వ్రతసంపన్నం రామస్తు సీతయా సార్ధమిత్యుక్తరీత్యా శ్రీ ... సంపన్నం - అప్రధృష్యపరాక్రమం విరోధివర్గనివర్తనసామర్థ్యభోగప్రదం - లోకాన్ పాలయతీతి లోకపాలః - సమస్తోపభోగసాధనసంపన్న ఇత్యర్థః - ఉపసమీపే మా లక్ష్మీః సీతారూపా యస్య సః ఉపమః - లోకపాలశ్చాసావుపమశ్చేతి ... తం ... భోగానుభవంతం రామం - మేదినీ పతినాథముకామయత - స్వయం వరేణ కంఠే మాలికాం ధాతుమైచ్ఛదిత్యర్థః ॥

శీర్ణీయం ॥ తమేవమితి ॥ మేదినీశబ్దేన మేదినీస్థజనాలక్ష్యంతే - యద్వా - మేదినీతదధిష్ఠానదేవతా - అకామయత - సజ్జనదుర్జనానుగ్రహనిగ్రహయోర్మార్గాదిన్యాయహర్షహేతుత్వాదితిధ్యేయం ॥ ౩౩ ॥ ఏకేవలంలోకస్తంనాథమకామయత - రాజాపీత్యాహ ఏతైరితి ॥ ఏతైః పూర్వోక్తైః - బహుభిః అసంఖ్యేయైః - అనుపమైః లోకేష్వన్యత్రాదృశగుణాదర్శనాదసదృశైః - గుణైః యుక్తం సుతం దృష్ట్వా - రాజా రాజ్యభరణసామర్థ్యతః - పరంతపః శత్రుసంహారవ్యగ్రః - దశరథః - చింతాం మనోరథం - చక్రే ॥ ౩౪ ॥ తామేవ చింతాం స్పష్టయతి అథేత్యాదినా స్వర్గమవాప్నుయామిత్యంతేన - అథేతి ॥ అథ రామగుణదర్శనానంతరం - చిరంజీవినః వృద్ధస్య - వయోవృద్ధస్యేతి జ్ఞానవృద్ధవ్యావృత్తిః - వృద్ధత్వాత్ ప్రీతిరిత్యుచ్యతే - ఏవం - ఏవంప్రకారేత్యర్థః - మయి జీవతి రామః కథం రాజా స్యాదిత్యేషా ప్రీతిర్బభూవ - అత్ర కథమిత్యుక్తిః కైకేయీవరదానకృతవిఘ్నశంకాప్రతిసంధానేన ॥ ద్రష్టవ్యం ॥ చింతాప్రకారమాహ అథేత్యాదిస్వర్గమవాప్నుయామిత్యంతేన ॥ మయి జీవతి సత్యేవ శ్రీరామః కథం కేనోపాయేన - రాజా స్యాదిత్యేషా ప్రీతిః చింతా - ప్రీయతేనయా చింతయేతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రీతిశబ్దస్య చింతాపరత్వం - రాజ్ఞో బభూవేత్యన్వయః ॥ ౩౫ ॥ ప్రీతేరౌత్కట్యమాహ ఏషేతి ॥ అత్రాంతఃకరణం ద్రష్టవ్యం - ద్రక్ష్యామీత్యేషా - పరా అతిశయా - ప్రీతిః - అస్య దశరథస్య - హృది - సంపరివర్తతే సమ్యగనిచ్ఛిన్నం అనువర్తతే ॥ శీర్ణీయం ॥ ఏషేతి ॥ ద్రక్ష్యామీత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - ప్రీతిః చింతా - అస్య దశరథస్య - హృది సంపరివర్తతే ఇత్యన్వయః ॥ ౩౬ ॥ అథ రామస్య రాజత్వయోగ్యతానుసంధానం దశరథస్య దర్శయతి శ్లోకత్రయేణ - వృద్ధికామ ఇతి ॥ వృద్ధికామ ఇత్యనేనాపూర్వైశ్వర్యప్రదత్వముక్తం - సర్వభూతాన్యనుకంపయతీతి సర్వభూతానుకంపనః - కర్తరి ల్యుట్ - అనేన భృత్యైశ్వర్యసాధకత్వముక్తం - మమాత్మజ ఇతి శేషః - దానేన తాపహారిత్వేన చ పృష్టాంతమాహ వృష్టిమానితి పర్జన్య ఇవేతి - లోకేవిషయే - మత్తః - ప్రియతరః అతిశయేన ప్రీతిమాన్ - ప్రీణాతీతి ప్రియ ఇతివ వాద్యచ్ ॥ ౩౭ ॥ పూర్వం ప్రియతరత్వముక్తం - అత్ర తద్ధేతుగుణవత్తరత్వముచ్యతే యమశక్రసమ

వానసకామయత మేదినీ ॥ ౩౩ ॥ ఏతైస్తు బహుభిర్యుక్తం గుణైరనుపమైస్సుతమ్ ॥ ❁ ॥ దృష్ట్వా దశరథో రాజా చక్రే చింతాం పరంతపః ॥ ౩౪ ॥ అథ రాజ్ఞో బభూవైవ వృద్ధస్య చిరజీవినః ॥ ❁ ॥ ప్రీతిరేషా కథం రామో రాజా స్యాన్మయి జీవతి ॥ ౩౫ ॥ ఏషా హ్యస్య పరా ప్రీతిః హృది సంపరివర్తతే ॥ ❁ ॥ కదా నామ సుతం ద్రక్ష్యామ్యభిషిక్తమహం ప్రియమ్ ॥ ౩౬ ॥ వృద్ధికామో హి లోకస్య సర్వభూతానుకంపనః ॥ ❁ ॥ మత్తః ప్రియతరో లోకే పర్జన్య ఇవ వృష్టిమాన్ ॥ ౩౭ ॥ యమశక్రసమో వీర్యే బృహస్పతిసమో మతౌ ॥ ❁ ॥ మహీధరసమో ధృత్యాం మత్తశ్చ గుణవత్తరః ॥ ౩౮ ॥ మహీమహమిమాం కృత్స్నామధితిష్ఠంతమాత్మజమ్ ॥ ❁ ॥ అనేన వయసా దృష్ట్వా యథా స్వర్గమవాప్నుయామ్ ॥ ౩౯ ॥ ఇత్యేతైర్వివిధైస్తైస్తైరన్యపార్థివదుర్లభైః ॥ ❁ ॥ శిష్టైరపరిమేయైశ్చ లోకే లోకోత్తరైర్గుణైః ॥ తం సమీక్ష్య మహారాజో యుక్తం సముదితైర్గుణైః ॥ ❁ ॥ నిశ్చిత్య సచివైస్సార్ధం యువరాజమమన్యత ॥ ౪౧ ॥ దివ్యంతరిక్షే భూమౌ చ ఘోరముత్పాతజం భయమ్ ॥ ❁ ॥ సంచచక్షే చ మేధావీ శరీరే చాత్మనో జరామ్ ॥ ౪౨ ॥ పూర్ణ

ఇతి ॥ ప్రత్యేకం సామ్యానభిధానాద్వ్యవశక్రేత్యుక్తం ॥ ౩౮ ॥ మహీమితి ॥ యథా స్వర్గం - స్వనదృశంస్వసుకృతానురూపం స్వర్గమిత్యర్థః - యద్వా - యథాస్వర్గం యథాభూతస్వర్గం - యస్త్వయానహాసస్వర్గ ఇత్యుక్తరామసౌందర్యానుభవస్వర్గమిత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ఇతీతిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా - వివిధైః తైస్తైః తత్తత్కార్యభేదేన ప్రసిద్ధైః - అన్యపార్థివదుర్లభైః రామస్య రాజదుర్లభైః - శిష్టైః ఉక్తవ్యతిరిక్తసౌశీల్యాదిభిః - అపరిమేయైః అసంఖ్యేయైః - అతిశయగుణాః ప్రదర్శితాః - శిష్టాస్త్వపరిమేయా ఇతి భావః - లోకే లోకోత్తరైః - లోకేషు త్రైలోక్యే లోకోత్తరగుణాననంతీత్యర్థః - సముదితైః స్వాభావికైః - శుభైః కల్యాణతమైః - ఏవంగుణైః యుక్తం తం - రామం సమీక్ష్య - మహారాజో దశరథః - సచివైః సార్ధం నిశ్చిత్య - యువరాజమమన్యత - అయం యువరాజో భవేదితి నిశ్చితవానిత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥ అథ సద్యో రామాభిషేకకర్తవ్యతాహేతుం స్వవిపత్తిసూచకం దుర్నిమిత్తమాత్మనో జరాం చాలోచితవానిత్యాహ దివీతి ॥ దివ్యంతరిక్షే భూమౌ చ - భూమ్యంతరిక్షగతాని తజ్జంభయమిత్యర్థః - తాని చోక్తాని జ్యోతిశ్శాస్త్రే - స్వభావానుకేతునక్షత్రగ్రహతారార్కచంద్రజం । దివిచోద్భవ్యతే యచ్చ తద్దివ్యమితి కీర్తితమ్ ॥ వాయ్వభ్రసంధ్యాదిగ్దాహపరివేషతమాంసి చ । ఖపురం చేంద్రచాపం చ తదాంతరిక్షజమ్ ॥ భూమావుత్పద్యతే యచ్చ స్థావరం వాథ జంగమమ్ । తదేకదేశికం భౌమముత్పాతం పరికీర్తితమ్ ఇతి ॥ భయావహాని ఘోరాణి దివ్యాద్యుత్పాతానీత్యర్థః - మేధావీ సూక్ష్మదర్శీ - రాజా - సంచచక్షే దృష్టవాన్ - నచిరాయోత్పాతానితి - ఆత్మనశ్శరీరే జరాం చ సంచచక్షే - వ్యాజానవలక్షణః ॥ శీర్ణీయం ॥ దివీతి ॥ ఉత్పాతజం - ఆత్మానిష్టసూచకోత్పాతసూచితం - దివ్యోత్పాతః గ్రహనక్షత్రాదివైకృతం - అంతరిక్షోత్పాతః మహాశాఖపరివేషసంధ్యాదిగ్దాహాదిః - భౌమోత్పాతః స్థావరజంగమవికారః - స్థావరవికార భూకంపశిలాపాతవృక్షరక్తస్రవణాదిః - జంగమవికారః మనుష్యాదిజాతీయాద్విజాతీయపశుపక్ష్యాద్యుత్పత్తిః - ఏతత్త్రివిధోత్పాతజం భయం - సంచచక్షే కథయామాస - సచివానామితి శేషః - జరాదర్శనం చ రామాభిషేకకారణాంతరమితి మతోప్యుక్తం - వయసా త్వేనేతి ద్రష్టవ్యం ॥ ౪౨ ॥ ఏవం రామాభిషేకే హేతుద్వయముక్తం - సర్వలోకప్రియత్వం చ హేతుమాహ

పూర్ణచన్ద్రాననస్యేతి ॥ అథ ఉత్పాతదర్శనానన్తరం - పూర్ణచన్ద్రాననస్య శోకాపనుదం ... - మహాత్మనః మహామతేః - రామస్య - లోకే విషయే - సంప్రియత్వం కీర్త్యా - ఆత్మనస్స్వస్య శోకాపనుదం - ఉత్పాతాదిభయనివర్తకం - సమ్యక్ ప్రియత్వం - బుబుధే అనుసన్దధావిత్యర్థః ॥ ౪౩ ॥ ఏవమనుసన్ధానప్రయోజనమాహ ఆత్మన ఇతి ॥ ఆత్మనః ప్రజానాంచ - శ్రేయసే హితాయ - ప్రియేణచ ప్రియాయచ - చతుర్థ్యర్థే తృతీయా - ధర్మాత్మా ధర్మశీలః - ధర్మేణ ప్రాప్తసంరక్షకః నృపః - ప్రాప్తకాలే నోపలక్షితస్సన్ - భక్త్యా ప్రీత్యా - త్వరితవాన్ - ప్రాప్తకాలత్వం స్వస్య వృద్ధత్వం రామస్య యౌవనం - వసన్తకాలో వా ॥ త్వరితవాన్ ఇతి ॥ అత్మన ఇతి ॥ ప్రియేణ ప్రీత్యా హేతునాచ - భక్త్యా శ్రీరామపరిపాలితాః ప్రజా భవిష్యన్తీతి ప్రజావిషయభక్త్యాచ - ఆత్మనః ప్రజానాంచ శ్రేయసే - నృపః దశరథః - ప్రాప్తకాలే ప్రాప్తావసరే - త్వరితవాన్ - రామాభిషేకనిమిత్తమితి శేషః ॥ ౪౪ ॥ నానేతి ॥ నానానగరేషు సంస్థితాన్ నానానగరవాస్తవ్యాన్ తాన్ - వసేస్తవ్యత్ప్రత్యయః కర్తరి నిపాతితః తవ్యప్రత్యయః - పృథగ్జానపదాన్ జనపదాన్తరస్థాన్ - మేదిన్యాః భువః - ప్రధానాన్ - న కేవలానవాన్తరనృపతీనిత్యర్థః - పృథక్సమానినాయేతి వా ॥ ౪౫ ॥ నేతి ॥ శ్రోష్యత ఇత్యనన్తరమితికరణం ద్రష్టవ్యం - అనానయనే హేతుమాహ త్వరయేతి - దూరస్థత్వాదితి భావః - కేకయరాజానమిత్యత్ర సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాట్టజభావః ॥ ౪౬ ॥ తానితి వేశ్మనానాభరణైరితి ॥ ప్రథమం వేశ్మనానాభరణైః ప్రతిపూజ్య - పశ్చాత్తాన్ దదర్శేత్యర్థః ॥ ౪౭ ॥ దర్శనప్రకారమేవాహ అథేతి ॥ ప్రవివిశుః సభామితి శేషః - శేషాః కేకయరాజజనకభిన్నాః ॥ ౪౮ ॥ అథేతి ॥ రాజవితీర్ణేషు రాజదత్తేషు - నియతాః నియతదేశాధిష్ఠాతారః - అన్తరంగా వా - పాదప్రసారణాదిరహితా యుక్తా వా ॥ ౪౯ ॥ స ఇతి ॥ లబ్ధమానైః ప్రా

చన్ద్రాననస్యాథ శోకాపనుదమాత్మనః ॥ ❖ ॥ లోకే రామస్య బుబుధే సంప్రియత్వం మహాత్మనః ॥ ౪౩ ॥
ఆత్మనశ్చ ప్రజానాంచ శ్రేయసే చ ప్రియేణచ ॥ ❖ ॥ ప్రాప్తకాలే స ధర్మాత్మా భక్త్యా త్వరితవాన్నృపః ॥ ౪౪ ॥ నానానగరవాస్తవ్యాన్ పృథగ్జానపదానపి ॥ ❖ ॥ సమానినాయ మేదిన్యాః ప్రధానాన్ పృథివీపతిః ॥ ౪౫ ॥ నతు కేకయరాజానం జనకం వా నరాధిపః ॥ ❖ ॥ త్వరయా చానయామాస పశ్చాత్తౌ శ్రోష్యతః ప్రియమ్ ॥ ౪౬ ॥ తాన్ వేశ్మనానాభరణైర్యథార్హం ప్రతిపూజితాన్ ॥ ❖ ॥ దదర్శాలంకృతో రాజా ప్రజాపతిరివ ప్రజాః ॥ ౪౭ ॥ అథోపవిష్టే నృపతౌ తస్మిన్ పరబలార్దనే ॥ ❖ ॥ తతః ప్రవివిశుశ్శేషా రాజానో లోకసంమతాః ॥ ౪౮ ॥ అథ రాజవితీర్ణేషు వివిధేష్వాసనేషుచ ॥ ❖ ॥ రాజానమేవాభిముఖా నిషేదుర్నియతా నృపాః ॥ ౪౯ ॥ స లబ్ధమానైర్వినయాన్వితైర్నృపైః పురాలయైర్జానపదైశ్చ మానవైః । ఉపోపవిష్టైర్నృపతిర్వృతో బభౌ సహస్రచక్షుర్భగవానివామరైః ॥ ౫౦ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ప్రథమస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

తతః పరిషదం సర్వామామన్త్ర్య వసుధాధిపః । హితముద్ధర్షణం చైవమువాచ ప్రథితం వచః ॥ ౧ ॥
దున్దుభిస్వనకల్పేన గమ్భీరేణానునాదినా । స్వరేణ మహతా రాజా జీమూత ఇవ నాదయన్ ॥ ❖ ॥ రాజలక్షణయుక్తేన కాన్తేనానుపమేనచ । ఉవాచ రసయుక్తేన స్వరేణ నృపతిర్నృపాన్ ॥ ౩ ॥ విదితం భవతామేతద్యథా మే రాజ్యముత్తమమ్ । పూర్వకైర్మమ రాజేన్ద్రైస్సుతవత్పరిపాలితమ్ ॥ ౪ ॥ సోఽహమిక్ష్వాకుభిస్సర్వైర్నరేన్ద్రైః పరిపాలితమ్ । శ్రేయసా యోక్తుకామోఽస్మి సుఖార్హమఖిలం జగత్ ॥ ౫ ॥ న

లబ్ధమానైః - పురాలయైః నానానగరవాసిభిః - ఉపోపవిష్టైః రాజవచనశ్రవణార్థం మన్దమన్దం సమీపం ప్రాప్తైః - నృపైః మానవైశ్చ వృతో నృపతిః - భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్ - సహస్రచక్షుః ఇన్ద్ర ఇవ - బభౌ ॥ ౫౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతామ్బరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః ॥ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

అథ రామాభిషేకస్య సర్వసమ్మతత్వం దర్శయతి ద్వితీయే - తత ఇత్యాది ॥ తతః రాజాదిప్రవేశానన్తరం - పరిషదం పౌరజానపదసమూహం - ఆమన్త్ర్య అభిముఖీకృత్య - హితం శ్రేయస్కరం - ఉద్ధర్షణం ఉత్కృష్టహర్షజనకం - ప్రథితం ప్రకటార్థం - వక్ష్యమాణరీత్యా ॥ ౧ ॥ ప్రథితత్వమేవాహ దున్దుభిస్వనకల్పేనేతి ॥ దున్దుభిస్వనకల్పేన భేరీస్వనసదృశేన - ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ప్రత్యయః - గమ్భీరేణ గమ్భీరార్థేన - అనునాదినా దిశః ప్రతిధ్వనయతా - స్వరేణ మహతా మహతా స్వరేణ - నాదయన్ జీమూత ఇవ మేఘ ఇవ - స్థితః - రాజా ఉవాచ - పునస్స్వరః కీదృశః - రాజలక్షణయుక్తేన ప్రభావానురూపేణ - కాన్తేన మృదునా - రసయుక్తేన మాధుర్యవతా ॥ ౩ ॥ స్వకృతరాజ్యపాలనస్య పూర్వకృతపాలనాదవిశేషం సూచయన్నాహ విదితమితి ॥ అన్తే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - ఉత్తమం విపులం - మే పితృరాజ్యం - మమ పూర్వకైః పూర్వైః - రాజేన్ద్రైః రఘుప్రభృతిభిః - సుతవత్పరిపాలితం అతిప్రేమాస్పదం తిష్ఠతీత్యేతత్ - భవతాం విదితం - కర్తరి వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ - భవద్భిర్విదితమిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ అస్తు తతః కిమిత్యత్రాహ సోఽహమితి ॥ సోఽహం పూర్వోక్తరాజ్యం శోభయితుం - ఇక్ష్వాకుభిః ఇక్ష్వాకువంశ్యైః - సర్వైర్నరేన్ద్రైః పరిపాలితం - అత ఏవ సుఖార్హం - అఖిలం జగత్ రాజ్యం - శ్రేయసా సుఖేన - అధునా యోక్తుం కామయత ఇతి యోక్తుకామః - అస్మి - తుం కామమనసోరపీతి మకారలోపః ॥ ౫ ॥ న సుఖ పర్యాప్తం పాలన మేవా

స్కారం శ్రేయ ఇత్యత్రాహ మయాపీతి ‖ పూర్వైః రాజభిః - ఆచరితం యథా - పంథానం మార్గం యథా - అనుగచ్ఛతా అనసరతా - నిత్యం అనిద్రేణ జాగరూకేణ - మయాప్రజాః యథాశక్త్యభిరక్షితాః - యథాశక్తీతి వినయోక్తిః ‖ ౬ ‖ తర్హీదానీమపి తథైవ రక్ష్యతామిత్యత్రాహ ఇదమితి ‖ కృత్స్నస్య లోకస్య జనస్య - హితం చరతా కుర్వతా - మయా - ఇదం శరీరం - భవతాం ప్రత్యక్షం హి భావం - పాండురస్యాతపత్రస్య శ్వేతస్య ఛత్రస్య - ఛాయాయాం - జరితం సంజాతజరం కృతం - జరాపర్యంతమేకచ్ఛత్రతయా పరాక్రమాదిభూతాం మయా రాజ్యమేవ లోకహితాచరితమిత్యర్థః ‖ ౭ ‖ తర్హి సంప్రతి కిం కర్తవ్యమిత్యత్రాహ ప్రాప్యవర్షసహస్రాణీతి ‖ బహూని వర్షసహస్రాణి - వర్షసహస్రపరిమితాన్యాయూంషి - ప్రాప్య జీవతః - క్రమేణ జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య - విశ్రాంతిం రాజ్యభారాద్విరమం - అభిరోచయే ఇచ్ఛామి - ఏతేన యయాతివద్విషయచాపలేన రాజ్యాద్విరమ్యత ఇతి దర్శితం ‖ ౮ ‖ ఇతః పరం రాజ్యవహనాశక్తిమిత్యాహ రాజేతి ‖ రాజప్రభావైః శౌర్యాదిభిః - జుష్టాం సేవితుమర్హాం - అజితేంద్రియైః విషయపరైః - దుర్వహాం తాదృశప్రభావరహితైర్వోఢుమశక్యాం - గుర్వీం దుస్సహాం - లోకస్య ధర్మధురం ధర్మస్థాపనరూపభారం - వహన్ పరిశ్రాంతోఽస్మి ‖ ౯ ‖ విశ్రమమేవ దర్శయతి స ఇతి ‖ సః ఏవం శ్రాంతోఽహం - ప్రజాహితే ప్రజారక్షణవిషయే - పుత్రం కృత్వా నియమ్య - సన్నికృష్టాన్ అంతరంగభూతాన్ - ఇమాన్ సర్వాన్ - ద్విజర్షభాన్ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠాన్ - అనుమాన్య కృతానుమతికాన్ కృత్వా - మానయిత్వేత్యర్థః - విశ్రమం శ్రాంతినివృత్తిం - ఇచ్ఛామి ‖ ౧౦ ‖ కస్తే పుత్రో యౌవరాజ్యే నియోజ్యోఽభిమతః - తత్రాహ అనుజాత ఇతి ‖ వీర్యే పరాక్రమే - పురందరసమః ఇంద్రతుల్యః - తోల్యమేవాహ - పరేషాం శత్రూణాం పురాణి జయతి స్వాధీనీకరోతీతి పరపురంజయః - అసంజ్ఞాయామపి జేః ఖచ్ - ఖజ్ప్రత్యయః - రామః రామనామకః - మమ జ్యేష్ఠ ఆత్మజః - సర్వైర్గుణైః శౌర్యాదిభిః - మాం అనుజాతః - అనులక్షణ ఇత్యనుకర్మప్రవచనీయః - తద్యోగాన్మామితి ద్వితీయా - మద్గుణాన్ సర్వాననుప్రాప్య జాత ఇత్యర్థః - నను - మత్తశ్చ గుణవత్తరః ‖ అపి నేమ్యేప్సులోకేలోకోత్తరైర్గుణైరితి పూర్వముక్తం | కథమిదానీం మనుజాతో హి మాం సర్వైర్గుణైరిత్యుచ్యతే - పురందర సమ ఇతి వ - ఉచ్యతే - అన్యాయమద్య్యస్తగింతా హి విమర్దాభ్యధికోఽయమితి న్యాయేన పారముఖేన రామస్య సర్వాభ్యధికగుణతాం వక్తుమేవముక్తమితి ధ్యేయం

యథాచరితం పూర్వైః పంథానమనుగచ్ఛతా | ప్రజా నిత్యమనిద్రేణ యథాశక్త్యభిరక్షితాః ‖ ౬ ‖ ఇదం శరీరం కృత్స్నస్య లోకస్య చరతా హితమ్ | పాండురస్యాతపత్రస్య ఛాయాయాం జరితం మయా ‖ ౭ ‖ ప్రాప్య వర్షసహస్రాణి బహూన్యాయూంషి జీవతః | జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య విశ్రాంతిమభిరోచయే ‖ ౮ ‖ రాజప్రభావజుష్టాం హి దుర్వహామజితేంద్రియైః | పరిశ్రాంతోఽస్మి లోకస్య గుర్వీం ధర్మధురం వహన్ ‖ ౯ ‖ సోఽహం విశ్రమమిచ్ఛామి పుత్రం కృత్వా ప్రజాహితే | సన్నికృష్టానిమాన్ సర్వాననుమాన్య ద్విజర్షభాన్ ‖ ౧౦ ‖ అనుజాతో హి మాం సర్వైర్గుణైర్జ్యేష్ఠో మమాత్మజః | పురందరసమో వీర్యే రామః పరపురంజయః ‖ ౧౧ ‖ తం చంద్రమివ పుష్యేణ యుక్తం ధర్మభృతాం వరమ్ | యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి ప్రీతః పురుషపుంగవమ్ ‖ ౧౨ ‖ అనురూపస్స వై నాథో లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణాగ్రజః | త్రైలోక్యమపి నాథేన యేన స్యా

న్నాథవత్తరం | అత ఏవ వక్ష్యతి - బహవో నృప కల్యాణగుణాః పుత్రస్య సంతి తే ఇతి ‖ ౧౧ ‖ తమితి ‖ తం స్వగుణతుల్యగుణం - ధర్మభృతాం ధార్మికాణాం - వరం పురుషపుంగవం - పుష్యేణ నక్షత్రేణ యుక్తం చంద్రమివ స్థితం - తద్వదత్యుజ్జ్వలం - యద్వా - పుష్యనక్షత్రే భిషేకకరణాత్ పుష్యేణ చంద్రమిత్యుక్తిః - యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి - యద్వా చంద్రమివ స్థితం తం - శ్వః పుష్యేణ యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మీత్యర్థః ‖ ౧౨ ‖ దశరథవచనం వాల్మీకిస్స్వజ్ఞతయా శ్లాఘనే అనురూప ఇతి ‖ సః రామః - అనురూపః అనుగుణః నాథః - లోకస్యేతి శేషః - అనురూపత్వే హేతుః లక్ష్మీవానితి - అపరిచ్ఛిన్నతేజస్కః ఇత్యర్థః - తత్రాపి హేతుః లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణో లక్ష్మీవర్ధన ఇత్యుక్తం - యద్వా - అనురూపత్వే హేతుర్లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణ ఇవ సర్వత్ర స్వాశ్రితే ప్రేమశాలీత్యర్థః - అథవా - అనురూప ఇత్యాది - నిత్యానపాయిన్యా లక్ష్మ్యా విశిష్టః పరిజనపర్యంతోఽపి రామస్యర్వాస్య నిరుపాధికశేషీ - శరణస్తు రాజ్యపాలనోపాధికశేషీ - వైష్ణవశ్రుత్యాది ప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి - దాసభూతాస్స్వతస్సర్వే హ్యాత్మానః పరమాత్మన ఇత్యాద్యుక్తేః | తస్య నిరుపాధికశేషిత్వే నిమిత్తమాహ త్రైలోక్యమితి - త్రయో లోకా ఏవ త్రైలోక్యం - చతుర్వర్ణాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్ - త్రైలోక్యమపి యేన నాథేన - నాథవత్తరం అతిశయేన నాథవత్ - రామస్య రక్షకత్వావలోకనే కియన్మాత్రం త్రైలోక్యమితి భావ ఇత్యర్థః - అథవా అనేన శ్లోకేన రామస్య పరత్వముచ్యతే - సః రామః అనురూపో నాథః సహజశేషీ జగతః - అన్యే తు కర్మానుగుణతయా ఔపాధికాః - అనుకూలం రూపం యస్య సోఽనురూపః - హేమ్నః ప్రవిభక్తాంగః | చంద్రకాంతాననమిత్యాద్యుక్త నిరుపమసౌందర్యాదిదివ్యమంగళవిగ్రహ ఇత్యర్థః - అనుకూలం స్వరూపం యస్యాసావనురూపః - శతగుణీతోత్తరక్రమేణ నిరతిశయ శాశ్వతయా భ్యస్యమానానందరూప ఇత్యర్థః - ఆనందో బ్రహ్మేతి హ్యుక్తం | అనుగతం రూపం యస్యాసావనురూపః - సర్వవ్యాపీత్యర్థః - అనురూపః - అనుప్రవిష్టచరాచరాదికశరీరః - సర్వశరీరీత్యర్థః - అనురూపః - అనుస్యూతరూపః - పరవ్యూహవిభవాంతర్యామ్యర్చావతారరూపేణ నానావతారశాలీత్యర్థః - అనురూపః - ఓంరుద్రస్స్వరూపం శరీరం తద్విలక్షణశరీరః - వపుర్విరూపాక్షమలక్ష్యజన్మతా దిగంబరత్వేన నివేదితం వస్వీత్యాద్యుక్తరూపవిలక్షణరూపః - పుండరీకాక్షత్వాదియుక్తః - ఉన్నరూపా న ఇతి శ్రీమత్సామ్యం చ నిరస్యతే - వీనాం పక్షిణాం నాథో వినాథః హంసః - తత్సంబంధ్యైనాథః - అ

త్యాదిష్వద్రిః - హంసవాహనః చతుర్ముఖః - తత్సహితః నవైనాథః - నాభీపద్మస్థితచతుర్ముఖ ఇత్యర్థః - వైనాథో గరుడవాహనో వా - నాథత్వే హేతుం లక్ష్మీవానితి - నిత్యయోగే మతుప్ - హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ | అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా| వేదాంతాస్తత్త్వచింతాం మురభిదురసి యత్పాదచిహ్నైస్తరంతి | పత్నీవిశిష్టత్వవత్ పరిజనవిశిష్టత్వమాహ - లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణశబ్దః కైంకర్యసకమాత్రోపలక్షణార్థః - అగ్రజ ఇతి తన్నిరూప్యత్వోక్త్యా ఆశ్రితపారతంత్ర్యముక్తం - నసురథమయమనరూపో నాథః - బ్రహ్మరుద్రావయోః పిహితం చిదినాథా ఇత్యత్రాహ త్రైలోక్యమపీతి - కృతకమకృతకం కృతకాకృతకమిత్యుక్తం నమస్తంజ గదిత్యర్థః - యేన నాథేన నాథవదిత్యనేనేంద్రాదివ్యావృత్తిః - తరపా బ్రహ్మరుద్రాదివ్యావృత్తిః - తన్నాథత్వస్యైతస్మాం తాత్ - యుగకోటిసహస్రాణి విష్ణుమారాధ్య పద్మభూః | పునస్త్రైలోక్యధాతృత్వం ప్రాప్తవానితి శుశ్రుమ || మహాదేవస్సర్వమేధే మహాత్మా హుత్వాత్మానం దేవదేవో బభూవ || ఇత్యాదిష్వ్యపేక్షయాస్తత్రమానం - త్రైలోక్యం నాథవత్తరం - రక్ష్యాపేక్షయా రక్షకత్వరాధికేత్యర్థః || టీకాయం || అనురూప ఇతి || యేన లక్ష్మీయుక్తేన నాథేన త్రైలోక్యమపి నాథవత్తరం - చతుర్ముఖేంద్రాదినేవ నాథవన్మాత్రం న - కింతు నాథవత్తరం - ఉగరూపస్వామికం - స లక్ష్మణాగ్రజస్త్రైలోక్యం లగతానాం వో యుష్మాకమనురూపో నాథస్స్యాదిత్యోజనా || ౧౩ || అనేనేతి || ఇమాం మహీం చిరకాలధృతాం మహీం - తస్మిన్ జ్యేష్ఠే సుతే నివేశ్య - మహీపాలనభారం నిక్షిప్యేత్యర్థః - అనేన తన్నివేశరూపేణ శ్రేయసా చ - మహీ మేవం సద్యస్సంయోజ్య - గతక్లేశః గతరాజ్యభరణక్లేశః - భవిష్యామి - రామాభిషేకస్య ద్వే ఫలే - మహ్యం శ్రేయో మమ విశ్రాంతిశ్చేతి భావః || ౧౪ || యదీతి || ఇదం రామాభిషేకరూపం కార్యం - మే రాజ్యభరణశ్రాంతస్య వృద్ధస్య మే - యద్యనురూపార్థం ఉచితప్రయోజనకం చేత్ - మయా వా సాధు సుమంత్రితం యది - సమ్యగ్విచార్య ఉక్తం చేదిత్యర్థః - తదా భవంతః - మే మహ్యం - అనుమన్యంతాం అనుమతిం కుర్వంతు - ఇదం మే అనుకూలార్థం చేత్ కథం వాన్యత్కరవాణి || టీకాయం || యదీతి || మే ఇదమభిషేకరూపం కార్యం - అనురూపార్థం భవతామనుకూలార్థం యది - మయా సాధు సుమంత్రితం యది - తర్హి భవంతః - మే అనుమన్యంతాం అనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛ

న్నాథవత్తరమ్ || ౧౩ || అనేన శ్రేయసా సద్యస్సంయోజ్యాహమిమాం మహీమ్| గతక్లేశో భవిష్యామి సుతే తస్మిన్నివేశ్య వై || ౧౪ || యదిదం మేఽనురూపార్థం మయా సాధు సుమంత్రితమ్| భవంతో మేఽనుమన్యంతాం కథం వా కరవాణ్యహమ్ || ౧౫ || యద్యప్యేషా మమ ప్రీతిర్హితమన్యద్విచింత్యతామ్| అన్యా మధ్యస్థచింతా హి విమర్దాభ్యధికోదయా || ౧౬ || ఇతి బ్రువంతం ముదితాః ప్రత్యనందన్నృపా నృపమ్| వృష్టిమంతం మహామేఘం నర్దంత ఇవ బర్హిణః || ౧౭ || స్నిగ్ధోఽనునాదీ సంజజ్ఞే తత్ర హర్షసమీరితః | జనౌఘోద్ఘుష్టసన్నాదో విమానం కంపయన్నివ || ౧౮ || తస్య ధర్మార్థవిదుషో భావమాజ్ఞాయ సర్వశః | బ్రాహ్మణా జనముఖ్యాశ్చ పౌరజానపదైస్సహ || ౧౯ || సమేత్య మంత్రయిత్వా తు సమతాగతబుద్ధయః | ఊచుశ్చ మనసా జ్ఞాత్వా వృద్ధం దశరథం నృపమ్ || ౨౦ || అనేకవర్షసాహస్రో వృద్ధస్త్వమసి పార్థివ | స రామం

తు - కథం వా కరవాణి - భవతామనుమతిం వినేత్యర్థః - కింకరవాణీతివార్థః || ౧౫ || యద్యపీతి || యద్యప్యేషా మమ ప్రీతిరిత్యత్రాహ యద్యపీతి || ఏషా రామాభిషేకవిషయా ప్రీతిర్యద్యప్యస్తి తథాప్యన్యద్ధితమస్తి చేద్విచింత్యతాం - మమ కర్తృత్వోక్తాధికదర్శిత్వాత్ ఆహ అన్యేతి - మధ్యస్థానాం రాగద్వేషరహితానాం - చింతా విచారః - అన్యా అన్యాదృశీ - స్వమాత్రగీంతాతో విలక్షణా - తదేవ పై లక్షణ్యమాహ విమర్దాభ్యధికోదయేతి - విమర్దేన పూర్వాపరపక్షసంఘర్షణేన హేతునా - అభ్యధికోదయా అధికార్థప్రాప్తిః పుష్కలా వా || టీకాయం || న సుత్వద్విభ్యధికః కోవా హితాహితవిచారసమర్థ ఇత్యత్రాహ యద్యపీత్యాది || ఏషా రామాభిషేకవిషయా గీతా - మమ - ప్రీతిః ప్రియా యద్యపి - తథాపి అతోఽన్యద్ధితమస్తి చేద్విచింత్యతాం - తథాహి - విమర్దేన విచారేణ - అభ్యధికోదయా అధికఫలా - మధ్యస్థానాం చింతా - అన్యా అన్యాదృశీ - స్వజనచింతావిలక్షణా || ౧౬ || ఇతీతి || ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ - బ్రువంతం నృపం దశరథం - నృపాః పరిషద్గతా రాజానః - వృష్టిమంతం వర్షుకం మహామేఘం - నర్దంతః కేకాం కుర్వంతః - బర్హిణః మయూరా ఇవ - ముదితాస్సంతః - ప్రత్యనందన్ ప్రాశంసన్ || ౧౭ || స్నిగ్ధ ఇతి || తత్ర సభాయాం - స్నిగ్ధః స్నేహాభివ్యంజకః - అనునాదీ ప్రతిధ్వనికారీ - జనౌఘోద్ఘుష్టః జనసమూహోచ్చారితః - సన్నాదః నినదః సమీచీనశబ్దః - విమానం తదాస్థానమంటపవిమానం - కంపయన్నివ సంజజ్ఞే - న కేవలం రాజాన ఏవ - సర్వే ప్రజానాస్తుష్ట్యా సంతుష్టా ఇత్యర్థః || ౧౮ || తస్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం || బ్రాహ్మణాః వసిష్ఠాద్యాః - జనముఖ్యాః రాజానశ్చ - పౌరైః నాగరికైః జానపదైశ్చ - సహ సమేత్య సంయుజ్య - మంత్రయిత్వా యుక్తాయుక్తం విచార్య - ధర్మార్థవిదుషః స్వస్వధర్మే - యువరాజస్థాపనం ధర్మః ప్రజానామర్థసాధనం చేతి జానతః - తస్య దశరథస్య - భావం వచనమూలతాత్పర్యం - సర్వశః సర్వప్రకారేణ - దేశకాలేంగితాదిభిః - ఆజ్ఞాయ ఆసమంతాత్ జ్ఞాత్వా - సమతాం సామ్యం గతాః బుద్ధయో యేషాం తే తథోక్తాః - ఐకమత్యం ప్రాప్తాస్సంతః - మనసా చ జ్ఞాత్వా - ప్రత్యేకం స్వస్వహృదయే నిశ్చిత్య - వృద్ధం నృపం - వక్ష్యమాణవచనార్హం దశరథం - ఊచుః || ౨౦ ||
వృద్ధం సకలలింగవినామాచితమర్థం దర్శయతి అనేకేతి || హే పార్థివ త్వం - అనేకవర్షసాహస్రః - సహస్రాణ్యేవ సాహస్రాణి - స్వార్థే అణ్ - అనేకాని వర్షసాహస్రాణి యస్య స తథా - వృద్ధోఽసీతి విశేషణమహిమ్నా అతివృద్ధో విగమ్యతే - సంతాద్యశ్శవృద్ధస్త్వం పార్థివ

హే పృథివీశాసనాపాల - యువరాజానం యువరాజం - సమాసాంతః ష్ట్యాతిక్యత్వాన్న రాజాహస్సఖిభ్యష్టజిత్యాదినా టచ్ - అభిషించస్వ - యథా రామో యువరాజో భవతి తథా అభిషించేత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ననరక్షకే మయి విద్యమానే కిమర్థం రామాభిషేకో పేక్ష్యత ఇత్యాశంక్యాహుః - సహి వయం రక్షణార్థం తమపేక్షామహే - కింతు సౌందర్యవిశేషానుభవార్థమిత్యాహుః ఇచ్ఛామ ఇతి ॥ ఇచ్ఛామ ఇతి బహువచనేన సర్వేషామిచ్ఛా వైశ్వస్యోక్తిః - మహాబాహుమితి - ఆయతాశ్రితపుష్టబాహుత్వేన సహజవాహుసౌందర్యం తత్ప్రయుక్తాలింగనాదివ్యాపారవిశేషశ్చ్యోత్యతే - ఇచ్ఛామ ఇత్యాది - ఇచ్ఛామః - అభిషేకపట్టబంధాదియుక్తతయా స్థితం ద్రష్టుమిచ్ఛామః - ఇచ్ఛామః ఇచ్ఛామాత్రమస్మాకం కార్యనిర్వాహం భవదధీనం - ఇచ్ఛామః - అస్మాకమిచ్ఛా వర్తతే శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీత్యేవం విదత్వే నాస్మాకం లభ్యతే కిం - ఇచ్ఛామః - అభిషేకస్యద్యతు వా న వా ఇచ్ఛానివృత్తిర్లబందా - సుందరవస్తుదర్శనే ఇచ్ఛాప్రవర్తతే ఖలు - ఇచ్ఛామః - నవ ప్రకారేణ రక్షకత్వాద్వా చాప్రార్థయితుమశక్తా మనసా ఇచ్ఛామః - భగవత్ప్రాప్తియజ్ఞానేన ఇదానీమిచ్ఛామ ఇతి వదామః - తేషాం గిరిస్థితకే సంచిదితి - కింతు సర్వే ఇచ్ఛామః - హి సర్వలోకప్రసిద్ధం ఖలు - జనౌఘోద్ఘుష్టసన్నాదో విమానం కంపయన్నివేతి సర్వజనకోలాహలేన తద్గృహం విశ్లిష్టబంధం ఖలు - అకామయత మేదినీ - త్వయి నిర్వాహకేన తేన భూమిస్స్వయం వరం కృతవతీ ఖలు - త్వయి కరగ్రహం కుర్వతి రామకామనా నయుక్తేతి దన్నతే - కాముకీనాం నమర్యాదా ఖలు - లోకపాలోపమం విష్ణుసదృశం - అత ఏవ వృతపతీభూమిం - మేదినీ - మధుకైటభవసావిస్రగంధేనోపహతా సర్వగంధ ఇతి రామసౌగంధ్యేన వాసయితుమకామయత - కస్తూరీచందనాదికమివ స్వశేషకోటౌ కృతవతీ - నాథసౌగంధ్యసౌగంధ్యశాన్యస్యైవ శేషిణో భోగ్యతయా తద్విప్రవాసనానివర్తనేన స్వశేషత్వకం - మహాబాహుం - బాహుబలస్యాంతర్యోగ్యతయా - శక్త్యైలోక్యమప్యేక ఇతి న కేవలం కోసలరాజ్యం - లంకారాజ్యమపి రక్షితుం శక్తిరస్తి - మహాబాహుం - ఆయతాశ్రితః అజానుబాహుర్గిలిచ మహాపురుషలక్షణదర్శనేన న జ్ఞాయతే కిం - విభూతిద్వయ నిర్వాహకబాహుః ఖలు - మహాబాహుం - బాహుచ్ఛాయామవష్టభ్యేతి ధ్యాయాన్న రక్షణే న పర్యాప్తా కిం - రక్షకధర్మేణ బలేన చైవేతి ధర్మబలమప్యస్తీత్యాహుః - రఘువీరం - దీనాక్రందానేన రఘుర్నామ ఇతి ప్రసిద్ధ ఖలు - అనశక్యపరోదమర్దన ఇతి పరేషామప్యపదేశపర్యంతం ఖలు రక్షణం - రఘువీరం - రఘోరపేక్షయాప్యైవ వదమితి స్తుతా జ్ఞాయతే ఖలు - రఘుం ప్రతిషు దాత్రన్యమరశేత వపావంన భవతీత్యుక్తేరూష్టీ స్థితవాన్ - అయం తు అప్యహం జీవితం జహ్యామితి ఖలూక్తవాన్ - మహాబలం మనోబలయుక్తం - సహప్రతిజ్ఞాం సంత్రజ్యే నత్యజేయం పితర్వ్రతం

యువరాజానమభిషించస్వ పార్థివ ॥ ౨౧ ॥ ఇచ్ఛామో హి మహాబాహుం రఘువీరం మహాబలమ్ । గజేన మహతా యాంతం రామం ఛత్రావృతాననమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా తేషాం మనఃప్రియమ్ । అజానన్నివ జిజ్ఞాసురిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ శ్రుత్వైవ వచనం యన్మే రాఘవం పతిమిచ్ఛథ । రాజానస్సంశయోఽయం మే కిమిదం బ్రూత తత్త్వతః ॥ ౨౪ ॥ కథం ను మయి ధర్మేణ పృథివీమనుశాసతి ।

మహేతి వక్ష్యతి । గజేన మహతా యాంతం - గజేన - తదీయోదాత్తకిరీటపట్టబంధాదియుక్తశ్శత్రుంజయేనాగచ్ఛతి చేత్తదా జ్ఞాయతే - గజేన - నరేశాదినా - మత్తమాతంగగామినమిలితగమనోపమానగతిమతా - మహతా అత్యున్నతేన - సర్వశక్తిమతా - ఆయాంతం - మహావీథీమధ్యే ప్రతిగృహాంగణమాగతం - ఆయాంతం - ఏకస్మాదునభుంజీతేతి పుత్రకళత్రాదిభిస్సహానుభవరసమాస్వాదయామః - రామం సౌందర్యగుణైస్సకలమనోరంజకం - ఛత్రావృతాననం దృష్టిదోషపరిహారాయాంతరంగేణ ఛత్రేణావృతముఖం - దృశ్యాదృశ్యైకదేశతయా సాకల్యేన సుఖదర్శనాభిలాషముత్పాదయంతం - అంతరంగసుప్రద్విర్వాతాతపపరిమ్లానతాశంకయా భూచ్ఛత్రేణాచ్ఛాదితముఖపంకజం - ఛత్రావృతాననం - ఏకచ్ఛత్రాం మహీం భుజ్ఞ ఇతి లక్షణశాస్త్రకథితమవృత్తవిశాలోత్తమాంగత్వవ్యంజకేన నిరంకుశప్రశాసనవశీకృతనిఖిలభూపాలవలయతానిరూపకేణ ఛత్రేణ పాండురేణ వరబాగభావమాపన్నేన నితరాం ప్రకాశితేందీవరసదృశముఖం విశదీకృతముక్తం - రఘువీరమితి గజన్యగంధావస్థానసూచితో వీర్యాతిశేష ఉచ్యతే - మహాబలం - మత్తమాతంగమపి స్వవశీకృత్య గమనసమర్థం - మహతా గజేన శత్రుంజయేనాయాంతం గచ్ఛంతమిత్యనుభవసాక్షికస్సుషమావిశేషస్సూచ్యతే - రామం - స్వసౌందర్యేణ గజమలంకుర్వాణమివస్థితం - ఛత్రావృతాననం - వదనప్రభామండలే సేవ ఛత్రావరణేన జనితసౌందర్యం - ఏతైరభిషేకానంతరభావిభిర్విశేషణైరభిషేకః కర్తవ్య ఇతి వ్యంజనాకృత్యా ప్రార్థ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ ఇచ్ఛామ ఇతి ॥ విశేషణసామర్థ్యాత్ కృతాభిషేకమితి లభ్యతే - మహతా గజేన శత్రుంజయాఖ్యేన - ఆయాంతం ఆగచ్ఛంతం - ఛత్రేణ అసాధారణేన శ్వేతచ్ఛత్రేణ - ఆవృతాననం రామం - ఇచ్ఛామః ప్రార్థయామః ॥ ౨౨ ॥ ఇతీతి ॥ ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ - తద్వచనం తేషాం పౌరాదీనాం వచనం - శ్రుత్వా - తద్వచనభంగ్యైవ - తేషాం - మనః ప్రియం మనస్సంతోషం - జానన్నపి అజానన్నివ - జిజ్ఞాసుః తత్స్వభావైనైవ జ్ఞాతుమిచ్ఛుః - ఇదం వక్ష్యమాణం - వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ హే రాజానః - మే వచనం శ్రుత్వైవ - నతు పూర్వాపరం పర్యాలోచ్య - రాఘవం రామం - పతిం రాజానం - ఇచ్ఛథేతి యత్ - అయం సంశయహేతుః - విధేయాపేక్షయా పుంల్లింగతా - సంశయప్రకారమాహ కిమిదమితి - ఇదం రాఘవాభిషేకప్రార్థనం కింనిమిత్తకమితి - తత్త్వతో బ్రూత - అత్ర నిమిత్తం యాథార్థ్యేన కథయతేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ శ్రుత్వేతి ॥ మద్వచనానంతరం విచారం వినైవ - మత్పుత్రో రాజత్వేన వృత ఇతి మమ సంశయో జాయతే తన్నివృత్తిర్భవద్భిః కార్యేతి భావః - హంసకహస్త అపతితాః ప్రష్టాం కథాని త్వరిష్యామ ఇతి వద్భవతాం మాత్రోశః కిమర్థమితి తాత్పర్యం ॥ ౨౪ ॥ పునస్సంశయం వివిశనష్టి కథమితి ॥ మయి ధర్మేణ

పృథివీమనుశాసతి సతి - భవంతః మహాబలం అతిమహాంతం యువరాజం ద్రష్టుం కథమిచ్ఛంతి - మయి ధర్మేణ నిరతిశయ ప్రజాపాలనే ఖేదరహితం రాజ్యపరిపాలనకార్యం కుర్వతి సతి మహాబలస్య రామస్య యువరాజ్యమిచ్ఛత - కోవా మే అపరాధ ఇతి భావః ॥ ౨౬ ॥ నలిక శ్చిదపరాధః కింతు రామపుత్రస్య గుణానామ తిశయ ఇత్యాహుః ॥ తే ఇతి ॥ తే రాజానం - పౌరజానపదైస్సహ - పండితప్రాయా రాజవిశేషణ సర్వేషాం ఏకమత్యం ప్రాప్య ఇత్యర్థః - మహాత్మానం మహాబుద్ధిం - తం గురుం ప్రాహుః ఊచుః - హే నృపేతి సంబోధనేన తారతమ్యం ఆహ - తే పుత్రస్య బహవః కల్యాణగుణాః సంతీతి - నృపతే పుత్రస్యేత్యుక్తం - అతిశయస్స ప్రాపణాస్సంతీతి నృపతి పాలన మహాగుణ ఇతి భావః - రామ ప్రశంసనం ఉపాయ స్యానూయాహాభు దిలపే పుత్రస్యేత్యుక్తం - అతిశయస్స ప్రాప గుణానాం బహుత్వం ఇతి భావః - గుణా ఇతి బహువచనేన బహుత్వే ఉపయుక్తా అసంఖ్యేయగుణా బహుత్వముక్తం - పుత్రస్య గుణాః ఇత్యనేన పుత్ర నిష్ఠత్వాత్ గుణానాం స్వాభావికత్వముక్తం - కల్యాణాః అఖిలహేయ ప్రత్యనీకాః - అనుపమ సంబంధ సుఖకా ఇత్యనేన గుణానాం స్వాభావికత్వముక్తం - కల్యాణాః అఖిలహేయప్రత్యనీకాః - అప్రియసంబంధ నసుఖం తావా గుణాస్సత్యజ్ఞాన ప్రభృతయః సత్వస్థితియాతా ఇత్యభియుక్తోక్తేః । అత్ర స్వాభావికానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణ ఇతియామునాచార్యవచనమనుసంధేయం ॥ ౨౭ ॥ కేతే గుణా ఇత్యాకాంక్షాయాం తాన్ వక్తుం ప్రతిజానతే గుణానితి ॥ హే మహారాజ - గుణవతః ప్రశస్త గుణకస్య - దేవకల్పస్య దేవతుల్యస్య - ధీమతః రామస్య - ప్రియాన్ ఇష్టాన్ - ఆనందనాన్ ప్రతిజనకాన్ - తాన్ ప్రసిద్ధాన్ - కృత్స్నాన్ గుణాన్ - అద్య ప్రాప్తకాలే శృణు ప్రవక్ష్యామః - గుణవతో గుణానిత్యనేన గుణానామ నారోపితత్వేన స్వాభావికత్వముక్తం - దేవకల్పస్యేత్యనేన గుణానాం అంభావితత్వం - ధీమత ఇత్యనేన గుణానాంమధ్యే జ్ఞానస్య ప్రాధాన్యముక్తం - ప్రాప్యాణా ఆగతా ఇతి ప్రియాన్ ఇత్యనేన కల్యాణత్వం - ఆనందనానిత్యనేన నిరతిశయత్వం - కృత్స్నానిత్యనేనాసంఖ్యేయత్వం చ వివక్షితం - వివాహ కాల ఏవాస్మదుక్తైరవసర ఇత్యద్యేత్యనేన సూచయంతి - ప్రవక్ష్యామ ఇతి ప్ర శబ్దేన గుణోపదేశే అధికారితారతమ్యం నాస్తి - అజ్ఞానతాజ్ఞానద్భిః శ్రోతవ్యమిత్యనేన సూచితం - శ్రుత్వేత్యనేన రామగుణశ్రవణే నిరతిశయానందమగ్నో భవిష్యసి కథం చిన్మనస్స్థిరీకృత్య శ్రోతవ్యమిత్యుక్తిః ॥

భవంతో ద్రష్టుమిచ్ఛంతి యువరాజం మహాబలమ్ ॥ ౨౬ ॥ తే తమూచుర్మహాత్మానం పౌరజానపదై
స్సహ । బహవో నృప కల్యాణా గుణాః పుత్రస్య సంతి తే ॥ ౨౭ ॥ గుణాన్ గుణవతో దేవ దేవకల్పస్య ధీమతః ।
ప్రియానానందనాన్ కృత్స్నాన్ ప్రవక్ష్యామోఽద్య తాన్ శృణు ॥ ౨౮ ॥ దివ్యైర్గుణైః శక్రసమో రామ
స్సత్యపరాక్రమః । ఇక్ష్వాకుభ్యోఽపి సర్వేభ్యో హ్యతిరిక్తో విశాంపతే ॥ ౨౯ ॥ రామస్సత్పురుషో లోకే స
త్యధర్మపరాయణః । సాక్షాద్రామాద్వినిర్వృత్తో ధర్మశ్చాపి శ్రియా సహ ॥ ౩౦ ॥ ప్రజాసుఖత్వే చంద్ర
స్య వసుధాయాః క్షమాగుణైః । బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యే సాక్షాచ్ఛచీపతేః ॥ ౩౦ ॥ ధర్మజ్ఞ
స్సత్యసంధశ్చ శీలవాననసూయకః । క్షాంతస్సాంత్వయితా శ్లక్ష్ణః కృతజ్ఞో విజితేంద్రియః ॥ ౩౧ ॥ మృదుశ్చ
స్థిరచిత్తశ్చ సదా భవ్యోఽనసూయకః ॥ ౩౧½ ॥ ప్రియవాదీ చ భూతానాం సత్యవాదీ చ రాఘవః ॥ ❋ ॥

౨౮ ॥ దివ్యైరితి ॥ దివ్యైః అమానుషైః - గుణైః శౌర్యవీర్యాదిభిః - శక్రసమః ఇంద్రసదృశః - సత్యపరాక్రమః అమోఘవిక్రమః - ఇక్ష్వాకుభ్యః ఇక్ష్వాకువంశేభ్యః - సర్వేభ్యోఽపి అతిరిక్తః సమధికః - అతిరిక్తస్సమధికే ఇత్యమరః । శౌర్యాదివిశిష్ట ఇత్యర్థః - రాజ్ఞాం మనః ప్రీణనాయ సంబోధయంతి విశాంపత ఇతి - విశాం ప్రజానాం - పతే ॥ ౨౯ ॥ రామ ఇతి ॥ లోకే రామ ఏవ సత్పురుషః - రిపూణామపి సత్పురుష ఇత్యర్థః - సత్యధర్మావేవ పరాయణం పరమా గతిర్యస్య సః సత్యధర్మపరాయణః - సత్యధర్మైకనిరత ఇత్యర్థః - కించ - ధర్మః శ్రియా తత్ఫలభూతయా సంపదా సహ రామాత్ - సాక్షాత్ అవ్యవధానేన - నిర్వృత్తః నిష్పన్నః - ధర్మార్థయోః రామ ఏవ కారణమిత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ రామస్య గుణసముదాయస్యైకత్ర సంభవాదేకైకగుణయోగేన చంద్రాదిదృష్టాంతమాహ ప్రజేతి ॥ ప్రజాసుఖత్వే ప్రజానాం సుఖకరత్వే - చంద్రస్య తుల్యః - క్షమాగుణవిషయే - వసుధాయాః భూమేః - తుల్యః - బుద్ధ్యా బుద్ధ్యా ధారణధర్మేణ - బృహస్పతేస్తుల్యః - వీర్యే శచీపతేః సాక్షాత్తుల్యః - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతుల్య ఇత్యమరః ॥ ౩౦ ॥ ధర్మజ్ఞ ఇతి ॥ ధర్మం సామాన్యవిశేషరూపమశేషం జానాతీతి ధర్మజ్ఞః - సత్యా అమోఘా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్య సః సత్యసంధః - సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదేత్యమరః । శీలవాన్ - శీలం హి నామ మహతో మందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః - తద్వాన్ - అనసూయకః గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా - తద్రహితః - బహుష్వపి అపరాధేషు క్షమావాన్ - క్షమా త్రిశ్రితాపరాధసహిష్ణుత్వం - క్షమేరూదిత్వాత్ పక్షే నేట్ - న కేవలం సహిష్ణురపరాధిషు - సాంత్వయితా కుపితాన్ దుఃఖితాంశ్చ ప్రతిసాంత్వవాదీ - శ్లక్ష్ణః ప్రియంవదః - నమ్రః శ్లక్ష్ణః ప్రియంవద ఇత్యమరః । కృతజ్ఞః - స్వల్పమప్యుపకృతం బహుమతియా జానన్నిత్యర్థః - విజితేంద్రియః విషయచాపలరహితః ॥ దీర్ఘాయం ॥ అనసూయక ఇతి న విద్యతే అసూయా అన్యవిషయిణీ యస్య సః - ఉత్తరత్ర న విద్యతే అసూయా స్వవిషయిణీ అన్యకృతా యస్య స తథోక్త ఇతి న పునరుక్తిః ॥ ౩౧ ॥ మృదురితి ॥ మృదుత్వం సహాత్రితేన విశ్లేష భీరుత్వం - స్థిరచిత్తత్వం స్థైర్యం నామ - అతిసంకటేష్వంగీకృతవిషయపరిత్యాగరాహిత్యం - సదా భవ్యః కుశలం - అత్ర తాదృశో వా ॥ ౩౧½ ॥

ప్రియవాదీతి ॥ సత్యం బ్రూయాత్ ప్రియం బ్రూయాన్న బ్రూయాత్ సత్యమప్రియమిత్యుక్తరీత్యా సత్యవాద్యపి ప్రియవాదీత్యర్థః - ప్రియవాదీ చ విశేషణ భావి శాస్త్రార్థాః - ప్రియవాక్యం - నతు సత్యమప్యప్రియం వదతీత్యర్థః - న బ్రూయాత్ సత్యమప్రియమిత్యుక్తేః

శాత్ । భూతానాం భవనమాత్రోపాధికానాం సర్వేషాం జనానాం - సత్యవాదీ సత్యం బ్రూయాదితి విహితసత్యవచనః - చకారేణ ప్రియమప్యసత్యం న వదతీత్యవధార్యతే - యద్వా - సత్యమితిపరలోకహితముచ్యతే - సత్యేన లోకాన్ జయతీతి ప్రయోగానుసారాత్ । ప్రియవచనస్యానిషిద్ధసాధారణత్వాదదృష్టవిరోధి ప్రియం న వదతీత్యర్థః - రాఘవః రఘురాజసనసంపాదాదిషు ప్రియసత్యవచనం ప్రసిద్ధమితి కులాగతోధర్మ ఇత్యర్థః - ఏతాదృశజ్ఞానవత్వం పుస్తకపరీక్షణాదినా పండితంమన్యతయా నాన భవతీత్యాహ బహుశ్రుతానామితి - బహుభ్య ఆచార్యేభ్యో బహుభిశ్శాస్త్రైః బహుధా బహుప్రకారేణ శ్రుతమేషామస్తీతి తేషాం - వృద్ధానాం శీలవయోవృద్ధానాం - బ్రాహ్మణానాం - ఉక్తలక్షణేషు క్షత్రియేష్వపి సత్స్వపి బ్రాహ్మణానేవ జ్ఞానార్థముపాస్త ఇత్యర్థః - ప్రియవాదీత్యాది - ప్రియవాదీ - గ్రీష్మఘర్మానాం వృష్టిప్రవర్షీ వలాహక ఇవ సుశీతళం వచనం వక్తీత్యర్థః - కస్మిన్ప్రియవచనం దివ్యాంతఃపురస్య మాతాపిత్రాదీనాం వసిష్ఠాదీనాం వా - నేత్యాహ - భూతానాం సర్వాయోగినకలపదార్థానాంచ - ప్రియవాదీ - కం సర్వత్ర ప్రియమేవవక్తి నేత్యాహ సత్యవాదీ - అహితాప్రియప్రాప్తవచన ఇత్యర్థః - ప్రియహితవాదీతి భావః - కస్మింశ్చిదుత్కృష్టవయముఘటితఘటనాసామర్థ్యాదిశ్రేష్ఠయాం నతథా - కింతు కులప్రభావాదిత్యాహ రాఘవ ఇతి - ఏవంవిధగుణైః కిం న గర్వోవర్తతే - నేత్యాహ బహ్వితి - సంభావితగుణైరత్ర ప్రసక్తపునరప్యతిశయాయ జ్ఞానినాం ప్రాంగణంగత్వాతిష్ఠతీత్యర్థః - యత్కించిచ్ఛ్రవణమాత్రేణ తృప్తానాం జ్ఞానాదివృద్ధానాం - సర్వతస్సారమాదద్యాత్ పుష్పేభ్య ఇవ షట్పద ఇత్యుక్తరీత్యా బహుభ్యస్సారగ్రహణం కృతవానిత్యర్థః - బ్రాహ్మణానాం సా విద్యా యా విముక్తయే ఇత్యుక్త బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠానాం - న తు విద్యాన్యా శిల్పనైపుణమిత్యుక్తాన్యవిద్యానిష్ఠానాం - ఉపాసితా తద్గ్రహణంగత్వానువర్తయితా - న తు స్వస్మిన్ హితానాసీయ శ్రోతా ॥ ౩౨½ ॥ వృద్ధోపాసనసిద్ధాన్ గుణానాహ తేనేతి ॥ తేన సమ్యగ్వృద్ధోపాసనేన - కీర్తిః ఔదార్యాదిగుణ

బహుశ్రుతానాం వృద్ధానాం బ్రాహ్మణానాముపాసితా ॥ ౩౨½ ॥ తేనాస్యేహాతులా కీర్తిర్యశస్తేజశ్చ వర్ధతే ॥ ౩౩ ॥ దేవాసురమనుష్యాణాం సర్వాస్త్రేషు విశారదః । సమ్యగ్విద్యావ్రతస్నాతో యథావత్సాంగవేదవిత్ ॥ ౩౪ ॥ గాంధర్వే చ భువి శ్రేష్ఠో బభూవ భరతాగ్రజః । కల్యాణాభిజనస్సాధురదీనాత్మా మహామతిః ॥ ౩౫ ॥ ద్విజైరభివినీతశ్చ శ్రేష్ఠైర్ధర్మార్థనైపుణైః ॥ ౩౫½ ॥ యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్య వా ॥ ❖ ॥ గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తతే ॥ ౩౬½ ॥ సంగ్రామాత్పునరాగమ్య కుంజరేణ రథేన వా ॥ ❖ ॥ పౌరాన్ స్వజనవన్నిత్యం కుశలం పరిపృచ్ఛతి ॥ ౩౭½ ॥ పుత్రేష్వగ్నిషు దారేషు ప్రేష్యశిష్యగణేషు చ ॥ ❖ ॥ నిఖిలేనానుపూర్వ్యాచ్చ పితా పుత్రానివౌరసాన్ ॥ ౩౮½ ॥ శుశ్రూషంతే చ వశ్శిష్యాః కచ్చిత్కర్మసు దంశితాః ॥ ❖ ॥ ఇతి నః పురుషవ్యాఘ్రస్సదా రామోఽభిభాషతే ॥ ౩౯½ ॥ వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖితః ॥ ❖ ॥ ఉత్సవేషు చ సర్వేషు

నిమిత్తా ప్రథా - యశః పరాక్రమాదినిబంధనా ప్రథా - యద్వా - కీర్తిః ప్రథా - యశస్తత్కారణబలాపదానాదికం - తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం ॥ ౩౩ ॥ సమ్యగితి ॥ విద్యావ్రతస్నాతః వేదమధీత్య స్నాయాదితిస్మృతిప్రక్రియయా నిఖిలవేదాధ్యయనవ్రతాచరణానంతరభావిస్నానకర్మణా యుక్తః - సమ్యగ్గురుకులవాసాద్యంగసహితతయా సాంగవేదవిత్ - శిక్షా వ్యాకరణం ఛందో నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా। కల్పశ్చేతి వ్యాహృతాని వేదాంగాని మనీషిభిరిత్యుక్తాంగసహితవేదార్థజ్ఞః - యథావత్ యథాసంప్రదాయం ॥ ౩౪ ॥ గాంధర్వే చ సంగీతశాస్త్రేపి - సామగానోపయుక్తత్వాదితి భావః - కల్యాణాభిజనః పరిశుద్ధోభయవంశః - సాధుః స్వయం పరిశుద్ధః - అదీనాత్మా అక్షోభహేతుష్వప్యక్షోభ్యాంతఃకరణః ॥ ౩౫ ॥ ధర్మార్థనైపుణైః ధర్మార్థప్రతిపాదనకుశలైః - స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః - శ్రేష్ఠైః అభిజనవిద్యావృత్తయుక్తైః - అభివినీతః సర్వతస్సుశిక్షితః ॥ ౩౫½ ॥ యదేతి ॥ గ్రామార్థ ఇత్యత్ర గ్రామేత్యవిభక్తికనిర్దేశః - గ్రామస్య నగరస్య వార్థే ప్రయోజనే నిమిత్తే - నావిజిత్య నివర్తత ఇత్యభిధానాద్రామస్య సుబాహుమారీచవిషయే జేతృత్వవదన్యత్రాపి శత్రువిషయే జేతృత్వమభూదిత్యవగమ్యతే ॥ ౩౬½ ॥ సంగ్రామాదితి ॥ స్ఫుటం ॥ ౩౭½ ॥ కుశలప్రశ్నప్రకారమాహ పుత్రేష్వితి ॥ ప్రేష్యాః భృత్యాః - నిఖిలేన కార్త్స్న్యేన - ఆనుపూర్వ్యాత్ ప్రధానక్రమేణ - పృచ్ఛతీత్యనుషజ్యతే ॥ ౩౮½ ॥ శుశ్రూషంత ఇతి ॥ దంశితాః సన్నద్ధాః - సన్నద్ధో వర్మితస్సజ్జో దంశిత ఇత్యమరః ॥ ౩౯½ ॥ సత్పురుషసంభావితగుణానభిధాయ రామస్యాసాధారణగుణానాహ వ్యసనేష్వితి ॥ మనుష్యాణాం - దివ్యాంతఃపురస్థితమాతృప్రభృతీనాం న భవతి - కింతు మనుష్యాణాం - ఆఢ్యదరిద్రద్విజాదితారతమ్యానాదరేణ మనుష్యజాత్యాక్రాంతానాం - వ్యసనేషు - అల్పానల్పవిచారమంతరేణ వ్యసనపదార్థేషు - భృశం - వ్యసనవతో యాదృశం తాదృశం న - కింతు పంకమగ్న గజ ఇవ స్వయమాత్మానుగుణం యావత్సత్త్వాకంచ - దుఃఖితో భవతి న తు దినక్రమేణ విస్మరతి - ఇదం దుఃఖం కుత్ర పరిపాలనస్య గుణ్యేన ఖల్వాగతమితి సతరాం దుఃఖితో భవతి - ప్రేరేషామమ ముఖ్యేతి వక్ష్యతి । ఉత్సవేషు పుత్రజననాదిషు - సర్వే

షు - పుత్రీజనానాం రంగవల్లీరచనేన ద్వారిచూతకిసలయమాలాబంధనముపదీకృత్య ప్రవృత్తేష్విత్యర్థః - పితేవ- పుత్రాదీనాం పుత్రాద్యుత్సవేషు పితుః పరితోషో జాయతే తద్వదితి - పామరాణామర్థలాభరాజ్యలాభకనిమిత్తః- పండితానాం స్వోత్తారకత్వనిమిత్తశ్చ ఏవముభయవిధపరితోషో రామస్యాప్యస్తి - ప్రణత్యాలిపితామహః | యద్యోపగమ్యం ప్రణౌదితివత్ | మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే | బహూనాం జన్మనామంతే జ్ఞానవాన్మాం ప్రపద్యత ఇతి ప్రత్యాశాభావాత్ - అత్ర పరితోషోపిప్సాయాం వర్తతే- అత్రాపి ప్రత్యాశమిత్యనువర్తతే ॥ తీర్థీయం ॥ వ్యసనేష్వితి ॥ మనుష్యాణాం ప్రాకృతమాత్రస్య - వ్యసనేషు కృచ్ఛ్రేషు- భృశం భవతి దుఃఖితః - సాక్షాద్దుఃఖభాగ్భ్యోప్యధికదుఃఖో భవతి - దుఃఖకర్తృభిస్స్వదుఃఖం విహాయ నివారణీయం మహద్దుఃఖం ప్రాప్నోతీత్యర్థః - పితేవేత్యత్రాపి భృశమిత్యనుషజ్యతే - పరితుష్యతి - సాక్షాజ్జనక ఇవానందయుక్తో భవతీత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ సత్యవాదీతి ॥ అతిసంకటావస్థాయామపి సత్యవచనశీలః - సర్వాత్మనా ధర్మం శ్రితః - అతిదుర్ఘటదశాయామపి ధర్మం న త్యజతీత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥ సమ్యగితి ॥ శ్రేయసాం సమ్యగ్యోక్తా సంపాదకః - న విగృహ్య కథారుచిః న విగృహ్య కథాం కుర్యాదితి నిషిద్ధయోర్జల్పవితండయోర్నిర్వృత్తరాగః - నిర్వృత్తరాగత్వం కిమవక్తృత్వాత్ నేత్యాహ ఉత్తరేతి ॥ ౪౨ ॥ ఉక్తకల్యాణగుణానరూపాకారసౌభాగ్యమాహ సుభ్రూరితి ॥ శూరస్య భావశ్శౌర్యం- తచ్చ మరణనిర్భయత్వం - శూరో మరణనిర్భయ ఇతి వచనాత్ | వీర్యం స్వయమవికృతస్యైవ పరాన్ వివిధమీరయతీతి ద్రావయతీతి వీరః - తస్య భావో వీర్యం- దుష్ప్రవేశచక్రవ్యూహాదివిశిష్టసైన్యయుక్తాన్ దేవాసురానపయేనోత్సాహేనాక్రామతీతి పరాక్రమః ॥ తీర్థీయం ॥ న విగృహ్య కథారుచిః - విగృహ్య కలహం కృత్వా - జల్పవితండాత్మకకథారుచిర్న భవతీత్యర్థః - శౌర్యవీర్యపరాక్రమైః - శౌర్యం యుద్ధే

పి తేవ పరితుష్యతి ॥ ౪౦ ॥ సత్యవాదీ మహేష్వాసో వృద్ధసేవీ జితేంద్రియః ॥ ❁ ॥ స్మితపూర్వాభిభాషీ చ ధర్మం సర్వాత్మనాశ్రితః ॥ ౪౧ ॥ సమ్యగ్యోక్తా శ్రేయసాం చ న విగృహ్య కథారుచిః ॥ ❁ ॥ ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ చ వక్తా వాచస్పతిర్యథా ॥ ౪౨ ॥ సుభ్రూరాయతతామ్రాక్షస్సాక్షాద్విష్ణురివ స్వయమ్ ॥ ❁ ॥ రామో లోకాభిరామోఽయం శౌర్యవీర్యపరాక్రమైః ॥ ౪౩ ॥ ప్రజాపాలనతత్త్వజ్ఞో న రాగోపహతేంద్రియః ॥ ❁ ॥ శక్తస్త్రైలోక్యమప్యేకో భోక్తుం కిన్ను మహీమిమామ్ ॥ ౪౪ ॥ నాస్య క్రోధః ప్రసాదశ్చ నిరర్థోఽస్తి కదాచన ॥ ❁ ॥ హంత్యేవ నియమాద్వధ్యానవధ్యే న చ కుప్యతి ॥ ౪౫ ॥ యునక్త్యర్థైః ప్రహృష్టశ్చ తమసౌ యత్ర తుష్యతి ॥ ౪౬ ॥ శాంతైస్సర్వప్రజాకాంతైః ప్రీతిసంజననైర్నృణామ్ । గుణైర్విరురుచే రామో దీప్తస్సూర్య ఇవాంశుభిః ॥ ౪౭ ॥ తమేవం గుణసంపన్నం రామం సత్యపరాక్రమమ్ । లోకపాలోపమం నాథమకామయత మేదినీ ॥ ౪౮ ॥ వత్స శ్రేయసి జాతస్తే దిష్ట్యాసౌ తవ రాఘవ । దిష్ట్యా పుత్రగుణైర్యుక్తో మారీచ ఇవ కాశ్యపః ॥ ౪౯ ॥ బలమారోగ్యమాయుశ్చ రామస్య విదితాత్మనః । దేవాసురమనుష్యేషు సగంధర్వోరగేషు చ ॥ ❁ ॥ ఆశంసతే జనస్సర్వో రాష్ట్రే పురవరే తథా । అభ్యంతరశ్చ బాహ్యశ్చ పౌరజానపదో జనః ॥ ౫౦ ॥ స్త్రియో వృద్ధాస్తరుణ్యశ్చ సాయం ప్రాతస్సమాహితాః । స

నిర్భయేన ప్రవేశసామర్థ్యం - వీర్యం స్వస్యావికృతస్యైవ పరేషాం వికారాపాదకత్వం - పరాక్రమస్తు యుద్ధేషు సంచారః ॥ ౪౩ ॥ ప్రజేతి ॥ రామో రాజ్యముపాసిత్వేత్యుక్తరీత్యా ప్రజాపాలనతత్త్వజ్ఞః - న రాగోపహతేంద్రియః ఇంద్రియచాపలరహిత ఇతి నవమానం - భోక్తుం పాలయితుం ॥ ౪౪ ॥ నేతి ॥ నియమాత్ నియమేన - వధ్యాన్ శాస్త్రతో వధ్యాన్ - హంత్యేవ - అవధ్యే శాస్త్రతః అవధ్యేవిషయే ॥ ౪౫ ॥ యునక్తీతి ॥ యత్ర యస్మిన్ పురుషే తుష్యతి తం తుష్టః సన్ అర్థైః రవిశిష్టపదార్థైః యునక్తి యోజయతి ॥ ౪౬ ॥ శాంతైరితి ॥ శాంతైః శమప్రధానైః - సర్వప్రజానాం కాంతైః కామ్యమానైః - సర్వజనభోగ్యైరిత్యర్థః - అత ఏవ ప్రీతిసంజననైః - దాంత ఇతి పాఠే యమనియమాదిరూపతపః క్లేశసహః - తపః క్లేశసహో దాంత ఇత్యమరః | దీప్తః గ్రీష్మాదికాలికః ॥ ౪౭ ॥ తమితి ॥ మేదినీ మేదినీస్థజనతా ॥ ౪౮ ॥ వత్స ఇతి ॥ తవ దిష్ట్యా భాగ్యేన- శ్రేయసి శ్రేయోనిమిత్తం - వత్సః పుత్రో జాతః - పుత్రగుణైర్యుక్తః - పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్తిసిద్ధపుత్రతారకగుణైర్యుక్తః - మారీచః మరీచేః పుత్రః - కాశ్యపః కశ్యపగోత్రః ॥ ౪౯ ॥ బలమితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ దేవాసురమనుష్యేషు సర్వో జనః - రాష్ట్రే ఇతర రాష్ట్రే - పురవరే అంతరపురవరే చ - వర్తమానో జనః - అభ్యంతరః అంతఃపురచారీ జనః - పౌరజానపదః స్వపురస్వజనపదస్థో జనశ్చ - విదితాత్మనః ప్రసిద్ధశీలస్య రామస్య - బలాధిక్యం- ఆశంసతే ప్రార్థయతే - మనుష్యశబ్దోఽత్ర దేవాదిసాహచర్యాదృషివచనః ॥ ౫౦ ॥ స్త్రియ ఇతి ॥ స్త్రియ అతిగంభీరతయా స్వహృదయం వ్యక్తమనావిష్కుర్వంత్యః - వృద్ధాః కరణపాటవరహితాః -అత్యలసతయా సర్వత్రానాదరం కుర్వంత్యః-తరుణ్యః యౌవనమదాంధతయా విశేషణహస్యాః - సాయం ప్రాతరితి ఉపలక్షణం - త్రిసంధ్యమిత్యర్థః - తేన మంగళాగశాసనకాలనియమోక్తిః - సమాహితాః సావధానాః - అనేన రామగుణగృహీతతయా స్వారసికప్రేమకత్వేన సమనస్కత్వముక్తం - సర్వాన్ దేవానితి ప్రేమకలుషితతయా స్వనాథి

భాగమంతరేణలౌకికవైదికవిభాగమంతరేణచ-నమస్యంతీతిరామరక్షార్థమేవదేవాన్ రామరక్షార్థాన్ నమస్యంత ఇతిప్రేమాంధ్యకాష్ఠోక్తి - రామస్యార్థే-రామస్యబలారోగ్యాదిప్రయోజనసిద్ధ్యైవస్వప్రయోజనంనాంతరీయకమితితస్యైవప్రయోజనముద్దిశ్య - యద్వా-సర్వదేవతాంతరసమాశ్రయస్యరామప్రసాదపర్యవసితత్వాత్ పరమైకాంతిత్వస్వరూపవిరుద్ధ దేవతాంతరభజనరూపమయశోనాస్తీత్యర్థః | ౫౨ || తేషామితి || ఆయాచితం-రామాభిషేకరూపాభిమతార్థప్రార్థనం - సమృధ్యతాంసఫలంభవతు | ౫౨౹ || రామమితి || ఇందీవరశ్యామమితిసముదాయశోభోక్తా - సర్వశత్రునిబర్హణమితి - స్వసౌందర్యాతిశయదర్శనపర్యాప్తస్త్ర్యాదిశత్రునిబర్హణమిత్యర్థః - పశ్యామఃద్రక్ష్యామః-వర్తమానసామీప్యేవర్తమానవద్వేతిభవిష్యదర్థేలట్ || ౫౩౹ || తమితి || దేవేతిసంబుద్ధి - దేవదేవఃవిష్ణుః-తత్సదృశమితివా - నివిష్టం-దత్తావధానమిత్యర్థః - ఉదారజుష్టం-ఉదారయుక్తం - భావప్రధానోనిర్దేశః - ఉదారైర్మహద్భిర్జుష్టంసేవితమితివా || ౫౪ || ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః ||

ఏవంనిశ్చితాభిషేకస్యసంభారసంభరణప్రవృత్తిస్తృతీయే - తేషామితి || ప్రగృహీతాన్-ప్రకర్షేణగృహీతాని - శిరసిబద్ధానీత్యర్థః - అంజలిరూపాణిపద్మాన్యంజలిపద్మాని - అంజలీనాంపద్మముకుళాకారత్వాదత్రత్యపద్మశబ్దఃపద్మముకుళపరః - ప్రతిగృహ్య - వీక్షణవచనప్రత్యంజలిభిర్యథాయోగమంజలీనాంప్రతిగ్రహః || ౧ || అహోఇతి || అహోస్మీతిసంధిరార్షః || ౨ || ఇతీతి || రాజాదశ

ర్వాన్ దేవాన్నమస్యంతిరామస్యార్థేయశస్వినః || ౫౨ || తేషామాయాచితందేవత్వత్ప్రసాదాత్సమృధ్యతామ్ || ౫౨౹ || రామమిందీవరశ్యామంసర్వశత్రునిబర్హణమ్ || ❖ || పశ్యామోయౌవరాజ్యస్థంతవరాజోత్తమాత్మజమ్ || ౫౩౹ || తందేవదేవోపమమాత్మజంతేసర్వస్యలోకస్యహితేనివిష్టమ్ | హితాయనఃక్షిప్రముదారజుష్టంముదాభిషేక్తుంవరదత్వమర్హసి || ౫౪ || ఇత్యార్షేశ్రీమదయోధ్యాకాండే-ద్వితీయస్సర్గః || ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తేషామంజలిపద్మానిప్రగృహీతానిసర్వశః | ప్రతిగృహ్యాబ్రవీద్రాజాతేభ్యఃప్రియహితంవచః || ౧ || అహోస్మిపరమప్రీతఃప్రభావశ్చాతులోమమ | యన్మేజ్యేష్ఠంప్రియంపుత్రంయౌవరాజ్యస్థమిచ్ఛథ || ౨ || ఇతిప్రత్యర్చ్యతాన్రాజాబ్రాహ్మణానిదమబ్రవీత్ | వసిష్ఠంవామదేవంచతేషామేవోపశృణ్వతామ్ || ౩ || చైత్రశ్శ్రీమానయంమాసఃపుణ్యఃపుష్పితకాననః | యౌవరాజ్యాయరామస్యసర్వమేవోపకల్ప్యతామ్ || ౪ || రాజ్ఞస్తూపరతేవాక్యేజనఘోషోమహానభూత్ | శనైస్తస్మిన్ప్రశాంతేచజనఘోషేజనాధిపః || ❖ || వసిష్ఠంమునిశార్దూలంరాజావచనమబ్రవీత్ || ౫౹ || అభిషేకాయరామస్యయత్కర్మసపరిచ్ఛదమ్ | ❖ || తదద్యభగవన్సర్వమాజ్ఞాపయితుమర్హసి || ౬౹ || తచ్ఛ్రుత్వాభూమిపాలస్యవసిష్ఠోద్విజసత్తమః || ❖ || ఆదిదేశాగ్రతోరాజ్ఞస్స్థితాన్యుక్తాన్కృతాంజలీన్ || ౭౹ || సువర్ణాదీనిరత్నానిబలీన్సర్వౌషధీరపి || ❖ || శుక్లమాల్యాంశ్చలాజాంశ్చపృథక్చమధుసర్పిషీ | అహతానిచవాసాంసిరథంసర్వాయుధాన్యపి || ❖ || చతురంగబలంచైవగజంచశుభలక్షణమ్ | చామరవ్యజనేశ్వేతేధ్వజంఛత్రంచపాండురమ్ || ❖ || శతంచశాత

థః - ఇతిపూర్వోక్తరీత్యా - తాన్ ప్రార్థనావరాన్ బ్రాహ్మణాన్ - అభ్యర్చ్య-వధురవచనైస్సంమాన్య - తేషామేవోపశృణ్వతాం తేషుఉపశృణ్వత్సునత్స్వేవ - వసిష్ఠంవామదేవంచేదమబ్రవీత్ || ౩ || అభిషేకవిషయనిరతిశయాదరేణతదుచితకాలంప్రశంసతిచైత్రఇతి || చైత్రః - యథేతరేభ్యఃప్రధానభూతోరామః తథామాసాంతరేభ్యోయంమాసః - శ్రీమాన్ యథాసర్వసుఖావహత్వాద్రామఃసర్వేషాంరాజా - తథాసర్వసుఖకరత్వాదసౌసర్వమాసానాంరాజా - అయంమాసః - అభిషేకమనోరథసమయఏవసన్నిహితః అయంమాసః - అవతారహేతురివాభిషేకహేతుః - పుణ్యః రమణీయః - పుణ్యవర్ధనోవా - పుష్పితకాననః అస్మత్ప్రయత్నాలంకృతనగరవైలక్షణ్యేనస్వయమేవాలంకృతవనః - యద్వా - రామస్యకనకకిరీటధారణసమయేస్వయంకుసుమమకుటధారీవనప్రదేశోజాతః || ౪ || రాజ్ఞఇతి || వసిష్ఠశబ్దోవామదేవస్యాప్యుపలక్షణపరః - వసిష్ఠంవామదేవమితిద్వయోఃప్రస్తుతత్వాత్ | ఏవంవ్యాదిశ్యతిప్రాప్తావిత్యుపరివక్ష్యమాణత్వాచ్చ | ప్రాధాన్యాద్వసిష్ఠస్యోపాదానం - జనఘోషః - చిరప్రార్థితరామాభిషేకవిషయాస్మన్మనోరథఃఫలితఇత్యేవంరూపః || ౫౹ || అభిషేకాయేతి || సపరిచ్ఛదంసోపకరణం || ౬౹ || తదితి || యుక్తాన్ రాజకార్యనియుక్తాన్ - సుమంత్రాదీనధికారిణ ఇతియావత్ || ౭౹ || సువర్ణాదీనీతి || బలీన్ ఉపహారాన్ - కరోపహారయోఃపుంసిబలిరిత్యమరః | ఓషధయః ప్రీహిముద్గాదయః - శుక్లమాల్యాంశ్చేతి - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - పృథక్పృథక్పాత్రగృహీతే - మధుసర్పిషీఆగ్రయుజ్యతే - అహతాని - ఈషద్ధౌతంనవంశ్వేతంసదశంయన్నధారితమ్ | అహతంతద్విజానీయాద్దైవేపిత్ర్యేచకర్మణీత్యుక్తజలప్రక్షాళనాదిగుణయుక్తాని - చామరవ్యా

జనే చామరరూపవ్యజనే - శాతకుంభానాం సౌవర్ణానాం - హిరణ్యశృంగం హిరణ్యాలంకృతశృంగం - సమగ్రం సంపూర్ణావయవం - ఉపస్థాపయత ప్రాపయత - అగ్న్యగారం అగ్నిహోత్రగృహం - అన్యత్ గంధపుష్పాదికం - ఏష్టవ్యం అపేక్షణీయం ||౧౨|| అంతఃపురస్య రాజగృహస్య - సర్వస్య నగరస్య ద్వారాణి - సర్వాణి నగరద్వారాణీత్యర్థః - ఘ్రాణహారిభిః ఘ్రాణద్వారా పురుషాకర్షకైః ||౧౩|| ప్రశస్తమితి || సహస్రమేవ సాహస్రం - శతసాహస్రశబ్దోఽపరిమితవచనః - విషయసప్తమీ - అలం పర్యాప్తం - అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః | శతసాహస్రవిషయే - ప్రకామం అత్యర్థం - పర్యాప్తం ప్రాశస్త్యాదిగుణవిశిష్టం యదన్నం భవేత్ తత్సంపాద్యతామిత్యర్థః || ౧౪ || సత్కృత్యేతి || ద్విజముఖ్యానాం ద్విజముఖ్యేభ్యః - సత్కృత్య పూజయిత్వా - లాజాః లాజాన్ ఇతి శేషః - పుష్కలాః సంపూర్ణాః || ౧౫ || సూర్య ఇత్యాది || సూర్యేఽభ్యుదితమాత్రే సూర్యోదయానంతరమేవ - శ్వః పరేద్యుః - స్వస్తివాచనం భవితా - తదర్థం - బ్రాహ్మణాశ్చ నిమంత్ర్యంతాం ఆహూయంతాం - ఆసనాని - తేషామితి శేషః || ౧౬ || ఆబధ్యంతామ్ - ప్రతిష్ఠాప్యంతామితి శేషః ||౧౭|| తాలైరవచరంతి జపంతీతి తాలావచరాః నర్తకాదయః - కక్ష్యాం ద్వితీయామితి - అంతఃకక్ష్యాయామభిషేకప్రవృత్తైః పురైశ్చ బ్రాహ్మణైశ్చ తత్ర సత్యత్వాదితి భావః || ౧౮ || దేవాయతనచైత్యేషు - దేవగృహేషు చతుష్పథేషు చేత్యర్థః - అన్నభక్ష్యైస్సహ వర్తంత ఇతి సాన్నభక్ష్యాః - అన్నమోదకవాస్తా ఇతి యావత్ - మాల్యప్రదానయోగ్యాః మాల్యయోగ్యాః - మధ్యమపదలోపీ సమాసః - మాల్యార్చనసాధనాని

కుంభానాం కుంభానామగ్నివర్చసామ్ | హిరణ్యశృంగమృషభం సమగ్రం వ్యాఘ్రచర్మ చ || ❁ || ఉపస్థాపయత ప్రాతరగ్న్యగారం మహీపతేః | యచ్చాన్యత్కించిదేష్టవ్యం తత్సర్వముపకల్ప్యతామ్ ||
౧౨ || అంతఃపురస్య ద్వారాణి సర్వస్య నగరస్య చ | చందనస్రగ్భిరర్చ్యంతాం ధూపైశ్చ ఘ్రాణహారిభిః ||
౧౩ || ప్రశస్తమన్నం గుణవద్దధిక్షీరోపసేచనమ్ | ద్విజానాం శతసాహస్రే యత్ప్రకామమలం భవేత్ ||
౧౪ || సత్కృత్య ద్విజముఖ్యానాం శ్వః ప్రభాతే ప్రదీయతామ్ | ఘృతం దధి చ లాజాశ్చ దక్షిణాశ్చాపి పుష్కలాః || ౧౫ || సూర్యేఽభ్యుదితమాత్రే శ్వో భవితా స్వస్తివాచనమ్ | బ్రాహ్మణాశ్చ నిమంత్ర్యంతాం కల్ప్యంతామాసనాని చ || ౧౬ || ఆబధ్యంతాం పతాకాశ్చ రాజమార్గశ్చ సిచ్యతామ్ || ౧౭ || సర్వే చ తాలావచరా గణికాశ్చ స్వలంకృతాః || ❁ || కక్ష్యాం ద్వితీయామాసాద్య తిష్ఠంతు నృపవేశ్మనః || ౧౮ || దేవాయతనచైత్యేషు సాన్నభక్ష్యాస్సదక్షిణాః || ❁ || ఉపస్థాపయితవ్యాస్స్యుర్మాల్యయోగ్యాః పృథక్పృథక్ || ౧౯ || దీర్ఘాసిబద్ధా యోధాశ్చ సన్నద్ధా మృష్టవాససః || ❁ || మహారాజాంగణం సర్వే ప్రవిశంతు మహోదయమ్ || ౨౦ || ఏవం వ్యాదిశ్య విప్రౌ తౌ క్రియాస్తత్ర సునిష్ఠితౌ || ❁ || చక్రతుశ్చైవ యచ్ఛేషం పార్థివాయ నివేద్య చ || ౨౧ || కృతమిత్యేవ చాబ్రూతామభిగమ్య జగత్పతిమ్ || ❁ || యథోక్తవచనం ప్రీతౌ హర్షయుక్తౌ ద్విజర్షభౌ || ౨౨ || అతస్సుమంత్రం ద్యుతిమాన్ రాజా వచనమబ్రవీత్ || ❁ || రామః కృతాత్మా భవతా శీఘ్రమానీయతామితి || ౨౩ || స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ సుమంత్రో రాజశాసనాత్ | రామం తత్రానయాంచక్రే రథేన రథినాం వరమ్ || ౨౪ || అథ తత్ర సమాసీనాస్తదా దశరథం నృపమ్ || ❁ || ప్రాచ్యోదీచ్యాః ప్రతీచ్యాశ్చ దాక్షిణాత్యాశ్చ భూమిపాః | మ్లేచ్ఛాశ్చార్యాశ్చ యే చాన్యే వనశైలాంతవాసినః || ❁ || ఉపాసాంచక్రిరే సర్వే తం దేవా ఇవ వాసవమ్ || ౨౫ || తేషాం మధ్యే స రాజర్షిర్మరుతామివ వాసవః || ❁ || ప్రాసాదస్థో రథగతం దదర్శాయాంతమాత్మజమ్ || ౨౬ || గం

పృథక్పృథగితి - దేవాయతనచైత్యయోరితి శేషః - బ్రాహ్మణైర్దేవతాః పూజనీయా ఇత్యర్థః || ౧౯ || దీర్ఘాసీతి || దీర్ఘాసిబద్ధాః బద్ధదీర్ఘాసయః - ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాన్తత్వాద్భవత ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - మహానుదయో రామాభిషేకరూపాభ్యుదయో యస్మిన్ తం మహోదయం || ౨౦ || ఏవమితి || విప్రౌ వసిష్ఠవామదేవౌ - క్రియాః పురోహితకర్తవ్యాః - తత్ర రాజగృహే - వ్యాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య - యచ్ఛేషం దాసీపరిజనాద్యానయనం తదపి పార్థివాయ రాజ్ఞే నివేద్య చక్రతుః || ౨౧ || కృతమితి || అథ జగత్పతిం రాజానమభిగమ్య - యథోక్తవచనం ఉక్తవచనమనతిక్రమ్య - కృతమితి - ప్రీతౌ హర్షయుక్తౌ - ప్రీతిర్మనోగతో హర్షః - మానసప్రీతిజన్యరోమాంచాదిశరీరవికారో హర్షః - తద్యుక్తౌ - పూర్వశ్లోకే నివేద్యేత్యనేన శేషసంపాదనవిషయనివేదనముక్తం - అబ్రూతామితి పూర్వోక్తసకలసిద్ధివిషయమితి న పునరుక్తిః || ౨౨ || తత ఇతి || కృతాత్మా సుశిక్షితబుద్ధిః - శీఘ్రాగమనహేతురయం - ఆత్మా జీవే ధృతౌ బుద్ధావిత్యమరః || ౨౩ || ౨౪ || అథేతి || అథ సుమంత్రనిర్గమనానంతరం - తత్ర ప్రాసాదే - సమాసీనాః సమ్యగుపవిష్టాః - ప్రాచ్యా ఇత్యాదౌ ప్రాగిత్యాదినా యదాదయశ్శ్లేషకార్థవాచకాః - మ్లేచ్ఛాశ్చార్యాః మ్లేచ్ఛప్రభవాః - అంతశబ్దః ప్రదేశవాచీ - ప్రాచ్యేత్యాదినా శైలాంతవాసిన ఇత్యంతేన మూలభృత్యశ్రేణీసుహృద్ద్విషదాటవికమితి షడ్విధబలోపాస్యత్వం సార్వభౌమచిహ్నముక్తం || ౨౫ || ౨౬ || గంధర్వరాజేత్యాది || గంధర్వరాజప్రతిమం భోగిశ్రోత్రప్రాశణ్యవేషసౌందర్యేషు గంధర్వరాజౌపమ్యం - న కేవలం భోగఘారారసిక

గ్వేన వీరరసానభిజ్ఞత్వమిత్యాహ లోకే విఖ్యాతపౌరుషం-పౌరుషోపయుక్తసంహననవత్త్వమాహ దీర్ఘబాహుమితి-న కేవలం శిరీషకుసుమసుకుమారబాహుత్వేనాంగేస్సారరాహిత్యమిత్యాహ మహాసత్త్వమితి-తదనుగుణగతివిశేషమాహ మత్తమాతంగగామినమితి-నగవనలీలగమనం మందాలనగమనం వా వివక్షితం-చంద్రకాంతాననం-చంద్రాననమిత్యుక్తే స్యాహ్లాదకత్వాదిసిద్ధేర్నిరతిశయాహ్లాదకత్వం ద్యోతయితుం కాంతశబ్దః-చంద్రాత్కాంతాననమితి విగ్రహః-అనేనావయవశోభావత్త్వముక్తం - రామం విగ్రహగుణైస్స్వరూపగుణైశ్చ రమయంతం - సముదాయశోభావత్త్వమాహ అతీవ ప్రియదర్శనమితి-నిరంతరదర్శనేపి ప్రతిక్షణం నవనవీభూతదర్శనం - రూపౌదార్యగుణైః- రూపం విగ్రహః-ఔదార్యం అనుభవితృభ్యోనుభవదానం-యఆత్మదా బలదా ఇతి శ్రుతేః|గుణ్యతే సదాను సంధీయత ఇతి గుణః- గుణస్తావృత్తిశ్లాఘాదిష్వేం ద్రియాముఖ్యేలంతుష్వితి సఘుంటుః|తేన సదానుసంధీయమానం సౌశీల్యముచ్యతే- అహో మహానయమస్మాద్ృశే షు దృష్ట్వవ్యతిషక్త ఇతి సర్వదానుసంధీయమానత్వాత్ - పుంసామితి కరిణీ చిత్తానామపి - కిముత స్త్రీణామితి భావః- యద్వా పుంశబ్దేన స్త్రీపుంసాధారణమాత్మమాత్రముచ్యతే - పుంనామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణే ప్రయోగాత్| తేన సురనరతిర్యగాదిభేదభిన్నానాం స్త్రీపుంనపుంసకభేదభిన్నానాం సర్వేషాం దృష్టిచిత్తాపహారకత్వం - పశ్యతి రామవిరహే స్థావరజంగమవస్తుమాత్రం పరిమ్లానమితి- యద్వా పుంసామపి రామం పశ్యతాం స్త్రీభూత్వా హమము మనుభవేయమిత్యభిలాషోభవతి - యథాహుః- పాంచాల్యాః పద్మపత్రాక్ష్యాః స్నాయంత్యాః జఘనం ఘనం | యాః స్త్రియో దృష్టవత్యస్తాః పుంభావం మనసాయయురితి || పశ్యమాన ఇతి నిర్నిమేషదర్శనముక్తం - నతతర్పేతి ప్రతిక్షణమనుభవేపి నవనవప్రేమాస్పదతయా నతృప్తిరభూదిత్యర్థః || లీఢీయం || గంధర్వరాజేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం || గంధర్వరాజప్రతిమం - గంధర్వశ్రేష్ఠతుల్యరూపమిత్యర్థః - గంధర్వరాజౌపమ్యాన్న కేవలం భోగమాత్రరసికత్వం - వీరరసావిజ్ఞత్వమపీత్యాహ విఖ్యాతపౌరుషమితి - పౌరుషోపయుక్తసంహననవత్త్వమాహ దీర్ఘబాహుమితి - న కేవలం శిరీషకుసుమసుకుమారబాహుత్వే

గంధర్వరాజప్రతిమం లోకే విఖ్యాతపౌరుషమ్ ॥ ❋ ॥ దీర్ఘబాహుం మహాసత్త్వం మత్తమాతంగగామినమ్ ।
చంద్రకాంతాననం రామమతీవ ప్రియదర్శనమ్ ॥ ❋ ॥ రూపౌదార్యగుణైః పుంసాం దృష్టిచిత్తాపహారిణమ్ ॥
ఘర్మాభితప్తాః పర్జన్యం హ్లాదయంతమివ ప్రజాః ॥ ❋ ॥ నతతర్ప సమాయాంతం పశ్యమానో నరాధిపః ॥ ౨౮ ॥ అవతార్య సుమంత్రస్తం రాఘవం స్యందనోత్తమాత్ ॥ ❋ ॥ పితుస్సమీపం గచ్ఛంతం ప్రాంజలిః పృష్ఠతోన్వగాత్ ॥ ౨౯ ॥ సతం కైలాసశృంగాభం ప్రాసాదం నరపుంగవః ॥ ❋ ॥ ఆరురోహ నృపం ద్రష్టుం సహ సూతేన రాఘవః ॥ ౩౦ ॥ సప్రాంజలిరభిప్రేత్య ప్రణతః పితురంతికే ॥ ❋ ॥ నామస్వం శ్రావయన్ రామో వవందే చరణౌ పితుః ॥ ౩౧ ॥ తం దృష్ట్వా ప్రణతం పార్శ్వే కృతాంజలిపుటం నృపః ॥ ❋ ॥ గృహ్యాంజలౌ సమాకృష్య సస్వజే ప్రియమాత్మజమ్ ॥ ౩౨ ॥ తస్మై చాభ్యుదితం దివ్యం మణికాంచనభూషితమ్ ॥ ❋ ॥ దిదేశ రాజా రుచిరం రామాయ పరమాసనమ్ ॥ ౩౩ ॥ తదాసనవరం ప్రాప్య వ్యదీప

నాంగేస్సారరాహిత్యమిత్యాహ మహాసత్త్వమితి - తదనుగుణగతివిశేషమాహ మత్తమాతంగగామినమితి - నగర్వసలీలగమనం మందాలసగమనం వా వివక్షితం - చంద్రాననమిత్యనేనాహ్లాదకత్వసిద్ధేర్నిరతిశయాహ్లాదకత్వం ద్యోతయితుం కాంతేత్యుక్తం - తేన ప్రత్యవయవశోభాసత్త్వం దర్శితం - రామం విగ్రహగుణైః స్వరూపగుణైశ్చ రమయంతం - సముదాయశోభావత్త్వమాహ అతీవ ప్రియదర్శనమితి - రూపౌదార్యగుణైః - రూపం విగ్రహః - ఔదార్యం అనుభవితృభ్యోనుభవదానం - గుణ్యతే సదానుసంధీయత ఇతి గుణః-తేన సదానుసంధీయమానం సౌశీల్యముచ్యతే - మహానయమస్మాదృశే ష్వవ్యతిషక్త ఇతి సదానుసంధీయమానత్వాత్ - పుంసామితి - కరిణీచిత్తానాం దృష్టిచిత్తాపహారిణం - కిముత స్త్రీణామితి భావః - ఘర్మాభితప్తా ఇతి- ఘర్మాభితప్తాః గ్రీష్మసంతప్తాః - ప్రజాః హ్లాదయంతం ఏకజన్యమివ స్థితం - సమాయాంతం స్వసమీపమాగచ్ఛంతం రామం - నరాధిపః దశరథః - పశ్యమానస్సన్ - నతతర్ప తృప్తింన ప్రాప - అత్ర పశ్యమాన ఇత్యనేన నిర్నిమేషదర్శనముక్తం - నతతర్పేత్యనేన ప్రతిక్షణమనుభవేన నవనవప్రేమాస్పదతయా తృప్తిర్నాభూదితి సూచ్యత ఇతి రహస్యం || ౨౮ || అవతార్యేతి || అవతారణం హస్తప్రదానాదినా || ౨౯||౩౦ || అభిప్రేత్య ప్రాప్య - ప్రణతః - దండవత్ ప్రణమేద్భూమావుపేత్య గురుమన్వహమిత్యుక్తప్రక్రియయా దండవత్ ప్రణత ఇత్యర్థః - స్వం నామ శ్రావయన్ - శర్మన్ శ్రావ్యం బ్రాహ్మణస్యాత్ ... వర్మాంతం క్షత్రియస్య చేతి వచనాద్రామవర్మాహమస్మి భో ఇతి శ్రావయన్నిత్యర్థః || ౩౧ || అంజలౌ గృహ్య అంజలిం ప్రగృహ్య - సక్తిని ... గృహీత్వేతి మహాభాష్యకారవచనాదంజలావితి కర్మణి సప్తమీ || ౩౨ || అభ్యుదితం ఉన్నతం || ౩౩ || తదితి || ఆసనవరం ప్రాప్య తదాసనం స్వస్యైవ ప్రభయా వ్యదీపయత్ - విమలో రవిరుదయే మేరుం ప్రాప్యేవ - సూర్యస్య ప్రధానమేరుప్రాప్తేస్సాక్షాదభావాదత్ర మేరుశబ్దేన అస్త్రాద్రిసమీపవర్తిసావర్ణిమేరురుచ్యతే - ఉదయశ్చ ఉత్తరవర్షస్థితసిద్ధపురవాసిజనాపేక్షయా - ఇయముదయాస్తమయవ్యవస్థా సూర్యసిద్ధాంతే ఆర్యభటే చ ప్రసిద్ధా - భూవృత్తపాదే పూర్వస్యాం యమకోటిరితి శ్రుతా | భద్రాశ్వవర్షే నగరీ స్వర్ణప్రాకారతోరణా || యామ్యాయాం భారతే వర్షే లంకా తద్వన్మహాపురీ | పశ్చిమే కేతుమాలాఖ్యే రోమకే తి చ కీర్తితా || ఉదక్సిద్ధపురీ నామ

కురువర్షేప్రతిష్ఠితా । ఉదయో యామలంకాయాం నో నమయన్సవితు రేవసిద్ధపురే । మధ్యాహ్నో యవకోట్యాం రోమకవిషయేఽర్ధరాత్రం స్యాత్ ॥ భారతాదిషు వర్షేషు వద్వ దేవపరిభ్రమణ్ । మధ్యోదయార్ధరాత్రాఽస్తకాలాన్ కుర్యాత్ప్రదక్షిణమితి ॥ ౩౫ ॥ తేనేతి ॥ విభ్రాజతా ప్రకాశమానేన - విమలగ్రహనక్షత్రే తిర్యక్ప్రాంచ ఏతేన దశరథవసిష్ఠాదిభిః సప్రకాశత్వముపగమ్యతే ॥ ౩౬ ॥ తమితి ॥ పశ్యమానః పశ్యన్ - ఆదర్శతలసంస్థితమిత్యనేన రామస్య ముఖనాసికాచరణాదిసర్వావయవేన పితృసరూపత్వమావేదితం ॥ ౩౭ ॥ స ఇతి ॥ సస్మితమితి క్రియావిశేషణం - ఆభాష్య రామేతి సంబోధ్య ॥ ౩౮ ॥ రామస్యైవ రాజ్యాభిషేకార్హతామభివ్యంజయన్నాహ జ్యేష్ఠాయామితి ॥ ఆత్మజస్సురతః ఔరసస్సుతః ॥ ౩౯ ॥ యత ఇతి ॥ పుష్యయోగేనేతి - ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి తృతీయా - పుష్యేణ చంద్రమసో యోగం పుష్యయోగః - తదుపలక్షితకాల ఇత్యర్థః - పుష్యనక్షత్రయుక్తదివస ఇత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ కామత ఇతి ॥ కామతః ప్రకామం - గుణవతి - త్వయీతి శేషః - యద్యపి భవాన్ సర్వగుణసంపన్నః - తథాపి పుత్రస్నేహాత్ భవతే కించిదుపదిశామీత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥ భూయ ఇతి ॥ భూయో వినయం సాతిశయవినయం - కామక్రోధసముత్థాని వ్యసనాని - స్త్రీద్యూతమృగయామద్యవాక్పారుష్యోగ్రదండతాః । అర్థసందూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తకమిత్యుక్తాని వ్యసనాని ॥ అర్థసందూషణం పిత్రాదిసంచితార్థస్య నాశనం - యద్వా - మృగయాఽక్షో దివాస్వాపః పరివాదః స్త్రియో మదః । తౌర్యత్రికం వృథాట్యా చ కామజో దశకో గుణ ఇత్యేతాని కామజాని ॥ పైశున్యం

యథా రాఘవః ॥ ❖ ॥ స్వయైవ ప్రభయా మేరుముదయే విమలో రవిః ॥ ౩౫ ॥ తేన విభ్రాజతా తత్ర సా సభాభివ్యరోచత ॥ ❖ ॥ విమలగ్రహనక్షత్రా శారదీ ద్యౌరివేందునా ॥ ౩౬ ॥ తం పశ్యమానో నృపతిస్తుతోష ప్రియమాత్మజమ్ ॥ ❖ ॥ అలంకృతమివాత్మానమాదర్శతలసంస్థితమ్ ॥ ౩౭ ॥ స తం సస్మితమాభాష్య పుత్రం పుత్రవతాం వరః ॥ ❖ ॥ ఉవాచేదం వచో రాజా దేవేంద్రమివ కాశ్యపః ॥ ౩౮ ॥ జ్యేష్ఠాయామసి మే పత్న్యాం సదృశ్యాం సదృశస్సుతః ॥ ❖ ॥ ఉత్పన్నస్త్వం గుణశ్రేష్ఠో మమ రామాత్మజః ప్రియః ॥ ౩౯ ॥ యతస్త్వయా ప్రజాశ్చేమాస్స్వగుణైరనురంజితాః ॥ ❖ ॥ తస్మాత్త్వం పుష్యయోగేన యౌవరాజ్యమవాప్నుహి ॥ ౪౦ ॥ కామతస్త్వం ప్రకృత్యైవ వినీతో గుణవానసి ॥ ❖ ॥ గుణవత్యపి తు స్నేహాత్ పుత్ర వక్ష్యామి తే హితమ్ ॥ ౪౧ ॥ భూయో వినయమాస్థాయ భవ నిత్యం జితేంద్రియః ॥ ❖ ॥ కామక్రోధసముత్థాని త్యజేథా వ్యసనాని చ ॥ ౪౨ ॥ పరోక్షయా వర్తమానో వృత్త్యా ప్రత్యక్షయా తథా ॥ ❖ ॥ అమాత్యప్రభృతీస్సర్వాః ప్రకృతీశ్చానురంజయ ॥ ౪౩ ॥ కోష్ఠాగారాయుధాగారైః కృత్వా సన్నిచయాన్ బహూన్ ॥ ❖ ॥ తుష్టానురక్తప్రకృతిర్యః పాలయతి మేదినీమ్ । తస్య నందంతి మిత్రాణి లబ్ధ్వామృతమివామరాః ॥ ❖ ॥ తస్మాత్త్వమపి చాత్మానం నియమ్యైవం సమాచర ॥ ౪౪ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా సుహృదస్తస్య రామస్య ప్రియకారిణః ॥ ❖ ॥ త్వరితాశ్శీఘ్రమభ్యేత్య కౌసల్యాయై న్యవేదయన్ ॥ ౪౫ ॥ సా హిరణ్యం చ గాశ్చైవ రత్నాని వివిధాని చ ॥ ❖ ॥ వ్యాదిదేశ ప్రియాఖ్యేభ్యః కౌసల్యా ప్రమదోత్తమా ॥ ౪౬ ॥ అథాభివాద్య రాజానం రథమారుహ్య రాఘవః ॥ ❖ ॥ యయౌ స్వం ద్యుతిమద్వేశ్మ జనౌఘైః ప్రతిపూజితః ॥ ౪౭ ॥ తే చాపి పౌరా నృపతేర్వచస్తచ్ఛ్రుత్వా తదా లాభమివేష్టమాశు । నరేంద్రమా

సాహసం ద్రోహం ఈర్ష్యాఽసూయార్థదూషణం । వాగ్దండజం చ పారుష్యం క్రోధజోఽపి గణోఽష్టక ఇత్యుక్తాని క్రోధజాని చ వ్యసనాని ॥ ౪౨ ॥ పరోక్షయేతి ॥ అప్రత్యక్షయా వృత్త్యా - తత్తత్ప్రభృతికర్మాంతికానాం పరోక్షే భూత్వా అధికృతముఖేన యత్కార్యాణి సంవిధత్తే సా పరోక్షవృత్తిః - అవ్యవధానేనామాత్యాదీన్ యయా వృత్త్యానుగృహ్ణాతి సా ప్రత్యక్షవృత్తిః - తాభ్యాం వర్తమానస్సన్ అమాత్యప్రభృతీస్సర్వాః ప్రకృతీశ్చానురంజయేతి సంబంధః - యద్వా - పరోక్షయా చారముఖతః పరోక్షానుభవసిద్ధయా - వృత్త్యా స్వపరరాష్ట్రవృత్తాంతవిచారేణ - సహ వర్తమానో భవ - తథా ప్రత్యక్షయా - నిత్యం యథాకాలమాస్థానమాస్థాయ స్వానుభవసిద్ధయథోక్తవృత్తాంతవిచారో భవ - అమాత్యప్రభృతీస్సర్వాః ప్రకృతీః - అమాత్యసేనానిపురరక్షిణః పౌరజానపదాన్ సర్వప్రజాశ్చానురంజయ ॥ ౪౩ ॥ కోష్ఠాగారేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ కోష్ఠాగారాణి - అయుతనియుతాదిసంఖ్యాధాన్యరాశిగ్రాహిశిలారూపచయానిర్మితాన్యగారాణి - ఆయుధాగారాణి సమగ్రనిజబలాపేక్షితాష్టాదశవిధాయుధప్రతిష్ఠాగారాణి - తైస్సహ - సన్నిచయాన్ - సంచీయంత ఇతి సన్నిచయాః నవరత్నహేమరజతవస్త్రాభరణాదిసంపూర్ణాన్ తత్తత్కోశాన్ - తాన్ - తుష్టానురక్తప్రకృతిరితి - ఉక్తసన్నిచయబలాదితి శేషః - మిత్రాణి సామంతాః - ఆత్మానం మనః ॥ ౪౪ ॥ తదితి ॥ తత్ రామాభిషేకప్రస్తావనం ॥ ౪౫ ॥ సేతి ॥ ప్రియాఖ్యేభ్యః - ప్రియం రామాభిషేకమాచక్షత ఇతి ప్రియాఖ్యాః - చక్షిఙః ఖ్యాఙితి ఖ్యాఙాదేశః ॥ ౪౬ ॥ అథేతి ॥ ౪౭ ॥ త ఇతి ॥ ఆనర్చుః - పూజ

భిషేకవిఘ్నవారణాయ ॥ ४५ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః ॥

ఏవం పూర్వవిచారితమపి రాజ్యాభిషేకం పునః రామాహ్వానపూర్వకం రామాయానువిశేషముపదిశతిచతుర్థే - గతేష్విత్యాదినా ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - అభిషేచ్య ఇతినిశ్చయంచక్ర ఇతిసంబంధః ॥ ౧-౨ ॥ అంతర్గృహమావిశ్యేత్యనేనమంత్రిణామపివిసర్జనంసిద్ధం - ఆమంత్రయామాస - నియోజయామాసేత్యర్థః - ఆనయేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౩ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ ఆనయితుం - ఆనేతుమిత్యర్థః - ఇడార్షః ॥ ౪ ॥ ద్వాస్స్థైరితి ॥ తస్యసుమంత్రస్య - పునరాగమనం రామాయద్వాస్స్థైరావేదితం - రామశ్చాపి - ప్రాప్తం ఆగతం - సుమంత్రం శ్రుత్వైవశంకాన్వితోఽభవత్ - కిమభిషేకవిఘ్నః కశ్చిదాసీత్ ఉతాన్యః కశ్చిదుపద్రవోభూదితిశంకా ॥ ౫ ॥ ప్రవేశ్యేతి ॥ భూయః పునః - తే యదాగమనకృత్యం - తద్బ్రూహీతిసంబంధః ॥ ౬ ॥ తమితి ॥ సూతశ్శ్రుత్వా - రామవాక్యమితిశేషః - తతః రామవాక్యశ్రవణానంతరం - రామముత్వాచ - కథమితి - హేరామ రాజా త్వాం ద్రష్టుమిచ్ఛతి - అత్రదశరథసమీపేగమనాయ ఇతరాయ ఆగమనాయ చ త్వం ప్రమాణం కర్తా - శీఘ్రంగచ్ఛేత్యర్థః - ఇతరశబ్దస్యసర్వనామత్వాత్ ...

వ ... గృహాశ్రిగత్వా దేవాస్సమానచర్ణరతిప్రహృష్టాః ॥ ४५ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - తృతీయస్సర్గః ॥

గతేష్వథ నృపో భూయః పౌరేషు సహ మంత్రిభిః । మంత్రయిత్వా తతశ్చక్రే నిశ్చయజ్ఞస్స నిశ్చయమ్ ॥ ౧ ॥ శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోఽభిషేచ్యస్తు మే సుతః । రామో రాజీవతామ్రాక్షో యౌవరాజ్య ఇతి ప్రభుః ॥ ౨ ॥ అథాంతర్గృహమావిశ్య రాజా దశరథస్తదా । సూతమామంత్రయామాస రామం పునరిహానయ ॥ ౩ ॥ ప్రతిగృహ్య స తద్వాక్యం సూతః పునరుపాయయౌ । రామస్య భవనం శీఘ్రం రామమానయితుం పునః ॥ ౪ ॥ ద్వాస్స్థైరావేదితం తస్య రామాయాగమనం పునః । శ్రుత్వైవ చాపి రామస్తం ప్రాప్తం శంకాన్వితోఽభవత్ ॥ ౫ ॥ ప్రవేశ్య చైనం త్వరితం రామో వచనమబ్రవీత్ । యదాగమనకృత్యం తే భూయస్తద్బ్రూహ్యశేషతః ॥ ౬ ॥ తమువాచ తతస్సూతో రాజా త్వాం ద్రష్టుమిచ్ఛతి । శ్రుత్వా ప్రమాణమత్ర త్వం గమనాయేతరాయ వా ॥ ౭ ॥ ఇతి సూతవచశ్శ్రుత్వా రామోఽథ త్వరయాన్వితః । ప్రయయౌ రాజభవనం పునర్ద్రష్టుం నరేశ్వరమ్ ॥ ౮ ॥ తం శ్రుత్వా సమనుప్రాప్తం రామం దశరథో నృపః । ప్రవేశయామాస గృహం వివక్షుః ప్రియముత్తమమ్ ॥ ౯ ॥ ప్రవిశన్నేవ చ శ్రీమాన్ రాఘవో భవనం పితుః । దదర్శ పితరం దూరాత్ప్రణిపత్య కృతాంజలిః ॥ ౧౦ ॥ ప్రణమంతం సముత్థాప్య తం పరిష్వజ్య భూమిపః । ప్రదిశ్య చాస్మై రుచిరమాసనం పునరబ్రవీత్ ॥ ౧౧ ॥ రామ వృద్ధోఽస్మి దీర్ఘాయుర్భుక్తా భోగా మయేప్సితాః । అన్నవద్భిః క్రతుశతైస్తథేష్టం భూరిదక్షిణైః ॥ ౧౨ ॥ జాతమిష్టమపత్యం మే త్వమద్యానుపమం భువి । దత్తమిష్టమధీతం చ మయా పురుషసత్తమ ॥ ౧౩ ॥ అనుభూతాని చేష్టాని మయా వీర సుఖాన్యపి । దేవ

... ఆర్షః ॥ తీర్థేయం ॥ తతః రామవాక్యశ్రవణానంతరం - శ్రుత్వా - రాజవాక్యమితిశేషః - ఇతరాయ ఆగమనాయ వా - త్వం ప్రమాణం కర్తా ॥ ౭ ॥ ఇతీతి ॥ ౮ ॥ తమితి ॥ ౯ ॥ ప్రవిశన్నితి ॥ రాఘవః పితుర్భవనం ప్రవిశన్నేవ దూరాత్ ప్రణిపత్య కృతాంజలిస్సన్ పితరం దదర్శ - దూరాత్ ప్రణిపాతో వినయాతిశయాత్ ॥ ౧౦ ॥ ప్రణమంతమితి ॥ సమీపే పునః ప్రణమంతమిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ రామేతి ॥ వృద్ధోఽస్మీత్యనంతరం దీర్ఘాయురితి వృద్ధత్వవివరణం - యద్వా జ్ఞానవృద్ధత్వవ్యావృత్తయే దీర్ఘాయురితి - విధిహీనమసృష్టాన్నం మంత్రహీనమదక్షిణమ్ । శ్రద్ధావిరహితం యజ్ఞం తామసం పరిచక్షత ఇత్యన్నాదిహీనస్య యజ్ఞస్య నిందనాదన్నవద్భిరిత్యాదివిశేషణం - క్రతుశతైః జ్యోతిష్టోమాద్యశ్వమేధపర్యంతతయా శతసంఖ్యైః - ఇష్టం యజనం - కృతం ॥ తీర్థేయం ॥ రామేతి ॥ యథేష్టం యథావత్ - ఇష్టం కృతం ॥ ౧౨ ॥ ఇష్టమపత్యం అభిమతమపత్యం - ఇష్టం దత్తం అభిమతం వస్తు దత్తం ॥ ౧౩ ॥ దేవర్షీతి ॥ దేవానామనృణః క్రతుశతైః - ఋషీణామనృణోఽధ్యయనేన - పితౄణామనృణోఽపత్యోత్పాదనేన - విప్రాణామనృణో దత్తేన - ఆత్మనోఽనృణస్సుఖానుభవేన - యద్యపి బ్రహ్మచర్యాది ఋణత్రయం శ్రుతిసిద్ధం - జాయమానో వై బ్రాహ్మణస్త్రిభిరృణవా జాయతే బ్రహ్మచర్యేణర్షిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య ఇతి । తథాపి - ఋణపంచకమితి మతాంతరం - యద్వా - ఋణత్రయవ్యపదేశః ప్రాధాన్యాదితరయోరుపలక్షణత్వాద్వా - నను దేవాదీనాం పంచానాం కథమృత్తమర్ణత్వం - అత్రాహుః - దేవానామింద్రియాధిష్ఠాతౄణాం జీవేం ద్రియతాకారకత్వేనోపకారకత్వాత్ ఋషీణాం వాగుపకారకత్వాత్ పితౄణాం తనూపకారకత్వాత్ విప్రాణాం మార్గదర్శనపర్వసంస్కారసాధనేనాఘనాశకత్వాత్ -

ఆత్మనశ్శరీరేంద్రియసంఘాతరూపస్య జ్ఞానప్రకాశహేతుత్వేనోపకారకత్వాచ్చ తదృత్యుపకారః పురుషస్య యుక్త ఏవ - అన్యత్ర చోక్తం - అనిష్ట్వా ఖత్యాగీ పశురేవ న సంశయ ఇతి ॥౧౪॥ నకించిదితి ॥ తీర్థీయం ॥ తవాభిషేచనాదన్యత్ తవాభిషేకం వినా - మమకర్తవ్యం కిమపి నేతి భావః ॥౧౫॥ అద్యేతి ॥ స్పష్టం ॥౧౬॥ అపిచేతి ॥ అశుభాన్ అశుభసూచకాన్ - దారుణాన్ భయంకరాన్ - నీలవర్ణస్త్రీపరిష్వంగాదీన్ - ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా - నిర్ఘాతః అమేఘాశనిః ॥ తీర్థీయం ॥ అపిచేతి ॥ అశుభాన్ అశుభసూచకానత్వాతాన్ - సనిర్ఘాతా అశనిపాతసహితా - ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా - దివోల్కా దినసంధిరాత్రః - దివః అంతరిక్షాత్ - పతతి ॥౧౭॥ అవష్టబ్ధమితి ॥ నక్షత్రం జన్మనక్షత్రం - అవష్టబ్ధం ఆక్రాంతం - అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - దైవజ్ఞాః జ్యౌతిషికాః - సాంవత్సరో జ్యౌతిషికో దైవజ్ఞగణకావపీత్యమరః । సూర్యాంగారకరాహుభిః గ్రహైరవష్టబ్ధమిత్యావేదయంతీతి సంబంధః ॥౧౮॥ దుర్నిమిత్తఫలమాహ ప్రాయేణేతి ॥ ఋచ్ఛతి-ఋచ్ఛతి వేత్యర్థః ॥౧౯॥ తదితి ॥ చేత త్వామభిషేక్ష్యామీతి బుద్ధిః - న విముంచతి- మామితి శేషః - కుతో బుద్ధివిమోచనప్రసక్తిరిత్యత్రాహ చలా హీతి - మాత్రంతరాదిప్రార్థనాదిభిరితి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ తదితి ॥ తత్ తస్మాత్ - యావదేవ మే చేతో న విముహ్యతి - త్వామభిషేక్ష్యామీత్యేవంవిధా బుద్ధిర్యావన్నాపైతి - తావదేవాభిషించస్వ అభిషిక్తో భవ ॥౨౦॥ అద్యేతి ॥ పుష్యయోగం పుష్యేణ చంద్రస్య యోగం - నియతం అభిషేకనియతం - ప్రశస్తమిత్యర్థః - దైవచింతకాః గ్రహచారజ్ఞాః - వక్ష్యంతే వదంతి ॥ తీర్థీయం ॥ అద్యేతి ॥ పునర్వసూ - తన్నామకం నక్షత్రం - పుష్యయోగం చంద్రస్య పుష్యయోగం - నియతమభిషేకనియతం - ప్రశస్తమిత్యర్థః - దైవచింతకాః గ్రహచారజ్ఞాః - వక్ష్యంతే - వదంతీత్యర్థః ॥౨౧॥ తత ఇతి ॥ అభిషించస్వ అభిషిక్తో భవ - త్వరయతీవేతి శబ్దప్రకాశ

షిపితృవిప్రాణామనృణోఽస్మి తథాత్మనః ॥౧౪॥ నకించిన్మమ కర్తవ్యం తవాన్యత్రాభిషేచనాత్ ।
అతో యత్త్వామహం బ్రూయాం తన్మే త్వం కర్తుమర్హసి ॥౧౫॥ అద్య ప్రకృతయస్సర్వాస్త్వామిచ్ఛంతి నరాధిపమ్ । అతస్త్వాం యువరాజానమభిషేక్ష్యామి పుత్రక ॥౧౬॥ అపి చాద్యాశుభాన్ రామ స్వప్నే పశ్యామి దారుణాన్ । సనిర్ఘాతా దివోల్కా చ పతతీహ మహాస్వనా ॥౧౭॥ అవష్టబ్ధం చ మే రామ నక్షత్రం దారుణైర్గ్రహైః । ఆవేదయంతి దైవజ్ఞాస్సూర్యాంగారకరాహుభిః ॥౧౮॥ ప్రాయేణ హి నిమిత్తానామీదృశానాం సముద్భవే । రాజా హి మృత్యుమాప్నోతి ఘోరాం వాపదమృచ్ఛతి ॥౧౯॥ తద్యావదేవ మే చేతో న విముంచతి రాఘవ । తావదేవాభిషించస్వ చలా హి ప్రాణినాం మతిః ॥౨౦॥ అద్య చంద్రోఽభ్యుపగతః పుష్యాత్పూర్వం పునర్వసూ । శ్వః పుష్యయోగం నియతం వక్ష్యంతే దైవచింతకాః ॥౨౧॥ తతః పుష్యేఽభిషించస్వ మనస్త్వరయతీవ మామ్ । శ్వస్త్వాహమభిషేక్ష్యామి యౌవరాజ్యే పరంతప ॥౨౨॥ తస్మాత్త్వయాద్య ప్రభృతి నిశేయం నియతాత్మనా । సహ వధ్వోపవస్తవ్యా దర్భప్రస్తరశాయినా ॥౨౩॥ సుహృదశ్చాప్రమత్తాస్త్వాం రక్షంత్వద్య సమంతతః । భవంతి బహువిఘ్నాని కార్యాణ్యేవంవిధాని హి ॥౨౪॥ విప్రోషితశ్చ భరతో యావదేవ పురాదితః । తావదేవాభిషేకస్తే ప్రాప్తకాలో మతో మమ ॥౨౫॥ కామం ఖలు సతాం వృత్తే భ్రాతా తే భరతస్స్థితః । జ్యేష్ఠానువర్తీ ధర్మాత్మా సానుక్రోశో జితేంద్రియః ॥౨౬॥ కిం తు చిత్తం మనుష్యాణామనిత్యమితి మే మతిః । సతాం తు ధర్మనిత్యానాం కృతశోభి చ రాఘవ

॥౨౭॥ తస్మాదితి ॥ అద్యప్రభృతి ఏతదహరారభ్య - నిశా ఉపవస్తవ్యా - వసేరశ్యర్థస్య ప్రతిషేధాన్నత్తివ్య ఇతి భోజననివృత్త్యర్థస్య వసేరకర్మకత్వాదత్ర నకర్మకత్వమార్షం - నిశాయాముపవస్తవ్యమిత్యర్థః - దర్భప్రస్తరః దర్భాస్తరణం ॥౨౩॥ సుహృద ఇతి ॥ ఏవంవిధాని అభిషేకాదిమహాశ్రేయోరూపాణి ॥౨౪॥ కేకయరాజాయ రాజ్యశుల్కం దత్వా కైకేయీవివాహం కృతవాన్ తం వృత్తాంతం హృది కృత్వాహ విప్రోషిత ఇతి ॥ అయం వృత్తాంతస్సప్తోత్తరశతతమే సర్గే - పురా భ్రాతః పితా నస్స మాతరం తే సముద్వహన్ । మాతామహే సమాశ్రౌషీద్రాజ్యశుల్కమనుత్తమమితి స్పష్టీభవిష్యతి ॥ ప్రాప్తకాల ఇత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ తీర్థీయం ॥ కేకయరాజాయ రాజ్యశుల్కం దత్వా దశరథః కైకేయీవివాహం కృతవాన్ - తం వృత్తాంతం హృది కృత్వాహ విప్రోషిత ఇతి ॥ యద్వా భరతస్య సాధువృత్తం జానన్నపి తద్యావదేవ మే చేత ఇత్యాదినా రామస్నేహప్రాబల్యాద్యథా స్వచిత్తమపి శంకితవాన్ తథైవ భరతచిత్తమపి శంకతే విప్రోషిత ఇతి ॥ ఇతః పురాత్ - విప్రోషితో భరతో యావన్నాయాతి - తావత్ తతః పూర్వమేవ - అభిషేకః ప్రాప్తకాలః - యోగ్యకాల ఇతి మమ మతః - సంమత ఇత్యర్థః ॥౨౫॥ కామమితి ॥ వృత్తే ఆచారే ॥౨౬॥ అత్యంతధర్మిష్ఠానామపి చేతస్సంచలత్వాన్మిత్రభేదాదినాన్యథా భవతీత్యాహ కిం త్వితి ॥ కింతు - తథాపీత్యర్థః - యద్యపి కామం ఖలు సతాం వృత్త ఇత్యాద్యుక్తగుణవిశిష్టతయా నశ్శంకాస్పదీభూతః - తథాపి - మనుష్యాణాం మనుష్యత్వసాధారణ్యేన శంకితం - చిత్తం - అనిత్యం చంచలమితి మే మతిః - మమ నిశ్చయ ఇత్యర్థః - సామాన్యప్రయుక్తదోషో విశేషేన సంక్రమత ఇత్యాహ సతాం త్వితి - తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః - ధర్మనిత్యానాం ధర్మైకనిరతానాం - కృతశోభి - కృతేన పరస్పరోపకారేణ శోభతే - న తు భేదం ప్రాప్నోతి - రాఘవ రఘువంశోత్పన్న త్వం - స్వవంశప్రభావం న జా

నాం ॥ అస్యైవం వ్యాచక్షతే - ధర్మనిత్యానాం ధర్మనిరతానాం - శిష్టం కృతశోభి - కృతేన పరకృతమిత్రభేదాదినా శోభితుం శీలమస్యాస్తీతి కృతశోభీతి - అపరే త్వాహుః - సతాం శిష్టం కృతేన కార్యేణ శోభతే న తు కరిష్యమాణేన - కృతం కార్యమనుమోదతే న తు కరిష్యమాణమితి భావ ఇతి ॥ కీర్ణేయం ॥ మనుష్యాణాం చలచిత్తతయా భరతేప రాజ్యలోభో భవేదితి మే మతిః - అనిత్యం చంచలం - సన్తస్సత్పురుషా మేవ చిత్తం చంచలం న తు సతామిత్యాశంక్య పరబోధనాదినా సతామపి చిత్తస్య చాంచల్యం ప్రాప్తిస్స్వభావేత్యాహ సతాం చేతి - ధర్మనిత్యానాం ధర్మనిరతానాం - కృతశోభికృతేన పరకృతమిత్రభేదాదినా శోభితుం శీలమస్యాస్తీతి కృతశోభి - యద్వా - కృతశోభి - కృతేనైవ కార్యేణ శోభీ న తు కరిష్యమాణేన - అయం భావః - యదీదానీమేవ రామాభిషేకః క్రియతే తర్హి భరతచిత్తస్యాపహార్షో భవేత్ - యది న క్రియతే - తదా రాజ్యాభిలాషస్సంభవేదితి - అతస్త్వరితమాత్మానమభిషిక్తం కుర్విత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ఇతీతి ॥ అభిషేచనే విషయే - ఇత్యుక్తస్సరామః వ్రజేత్యనుజ్ఞాత ఇతి సంబంధః ॥ ౨౭ ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ రాజ్ఞోద్దిష్టేభిషేచన ఇతి నిమిత్తసప్తమీ రాజ్ఞోద్దిష్టాభిషేకం కథయితుమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ తత్రేతి ॥ ప్రవణాం స్వాసాధారణదేవతాం గతచిత్తాం - క్షౌమవాసినీం వ్రతోపయుక్తక్షౌమవస్త్రధరాం - వాగ్యతాం యతవాచం - మౌనినీమిత్యర్థః - శ్రియం సంపదం - ఆయాచతీం ప్రార్థయంతీం - రామాయేతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రవణాం పురుషోత్తమారాధనతత్పరాం - వాగ్యతాం వాఙ్నియమవతీం - రామార్థం - శ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం - ఆయాచతీం ప్రార్థయమానామ్ ॥ ౨౬ ॥

ఇత్యుక్తస్సోఽభ్యనుజ్ఞాతశ్శ్వోభావిన్యభిషేచనే । వ్రజేతి రామః పితరమభివాద్యాభ్యయాద్గృహమ్ ॥ ౨౭ ॥ ప్రవిశ్య చాత్మనో వేశ్మ రాజ్ఞోద్దిష్టేఽభిషేచనే । తత్క్షణేన చ నిర్గమ్య మాతురన్తఃపురం యయౌ ॥ ౨౮ ॥ తత్ర తాం ప్రవణామేవ మాతరం క్షౌమవాసినీమ్ । వాగ్యతాం దేవతాగారే దదర్శాయాచతీం శ్రియమ్ ॥ ౨౯ ॥ ప్రాగేవ చాగతా తత్ర సుమిత్రా లక్ష్మణస్తదా । సీతా చానాయితా శ్రుత్వా ప్రియం రామాభిషేచనమ్ ॥ ౩౦ ॥ తస్మిన్కాలే హి కౌసల్యా తస్థావామీలితేక్షణా । సుమిత్రయాన్వాస్యమానా సీతయా లక్ష్మణేన చ ॥ ❀ ॥ శ్రుత్వా పుష్యేణ పుత్రస్య యౌవరాజ్యాభిషేచనమ్ । ప్రాణాయామేన పురుషం ధ్యాయమానా జనార్దనమ్ ॥ ౩౩ ॥ తథా సన్నియమామేవ సోఽభిగమ్యాభివాద్య చ । ఉవాచ వచనం రామో హర్షయంస్తామిదం తదా ॥ ౩౪ ॥ అంబ పిత్రా నియుక్తోఽస్మి ప్రజాపాలనకర్మణి । భవితా శ్వోఽభిషేకో మే యథా మే శాసనం పితుః ॥ ౩౫ ॥ సీతయాప్యుపవస్తవ్యా రజనీయం మయా సహ । ఏవమృత్విగుపాధ్యాయైస్సహ మాముక్తవాన్పితా ॥ ౩౬ ॥ యాని యాన్యత్ర యోగ్యాని శ్వోభావిన్యభిషేచనే । తాని మే మంగలాన్యద్య వైదేహ్యాశ్చైవ కారయ ॥ ౩౭ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా తు కౌసల్యా చిరకాలాభికాంక్షితమ్ । హర్షబాష్పకలం వాక్యమిదం రామమభాషత ॥ ౩౮ ॥ వత్స రామ చిరంజీవ హతాస్తే పరిపన్థినః । జ్ఞాతీన్మే త్వం శ్రియా యుక్తస్సుమిత్రాయాశ్చ నన్దయ ॥ ౩౯ ॥ కల్యాణే బత నక్షత్రే మయి జాతోఽసి పుత్రక । యేన త్వయా దశరథో గుణైరారాధితః పితా ॥ ౪౦ ॥ అమోఘం బత మే క్షాన్తం పురుషే పుష్కరేక్షణే । యేయమిక్ష్వాకురాజ్యశ్రీః పుత్ర త్వాం సంశ్రయిష్యతి ॥ ౪౧ ॥ ఇత్యేవముక్తో మాత్రేదం రామో భ్రాతరమబ్రవీత్ । ప్రాఞ్జలిం ప్రహ్వమాసీనమభివీక్ష్య స్మయన్నివ ॥ ౪౨ ॥ లక్ష్మణేమాం మ

యాచతీం ॥ ౨౯ ॥ ప్రాగితి ॥ ప్రాక్ రామాగమనాత్ పూర్వమేవ - సుమిత్రా - ప్రియం రామాభిషేచనం - శ్రుత్వా ఆగతా - లక్ష్మణశ్చ - తదా సుమిత్రాగమనకాలే - ఆగతః - సీతా తు పరతంత్రత్వాత్ స్వయమనాగతా - కింతు దాసీభిరానాయితా ॥ ౩౦ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ రామాగమనకాలే - పుత్రస్య పుష్యేణ యౌవరాజ్యాభిషేచనం శ్రుత్వా సుమిత్రాదిభిరన్వాస్యమానా - ప్రాణాయామేన ప్రాణాయామపూర్వకం - పురుషం పురుషసూక్తప్రతిపాద్యపురుషశబ్దవాచ్యం - జనార్దనం నారాయణం - ధ్యాయమానా ధ్యాయన్తీ - ఆమీలితేక్షణా తస్థౌ ॥ ౩౩ ॥ తథేతి ॥ తథా పూర్వోక్తరీత్యా - సన్నియమాం సనియమాం ॥ ౩౪ ॥ అంబేతి ॥ మే పితుశ్శాసనం యథా తథా అభిషేకశ్శ్వో భవితేతి సంబంధః ॥ ౩౫ ॥ సీతయేతి ॥ సీతయా మయాపి - సహాతుల్యతయా - ఇయం రజనీ ఏకద్విన రాత్రిః - ఉపవస్తవ్యా - అస్యాం రజన్యాముపవస్తవ్యమిత్యర్థః - కింత్వనైవోచ్యత ఇత్యాహ ఏవమితి ॥ ౩౬ ॥ మంగలాని మంగలకర్మాణి ॥ ౩౭ ॥ హర్షబాష్పకలం వాక్యం హర్షబాష్పేణ కలమవ్యక్తమధురం - వాక్యం ఈషద్వాక్యం ॥ ౩౮ ॥ వత్సేతి ॥ హతాః - భవన్త్వితి శేషః - జ్ఞాతీన్ బన్ధూన్ ॥ ౩౯ ॥ కల్యాణ ఇతి ॥ కల్యాణే అతిశోభనే - నక్షత్రే - మయి జాతోఽసి - బతేతి సంతోషే - ఖేదానుకంపాసంతోషవిస్మయామంత్రణే బతేత్యమరః । మయేతి పాఠే - మయా హేతునేత్యర్థః - యేన యేన కారణేన ॥ ౪౦ ॥ అమోఘమితి ॥ పుష్కరేక్షణే పుండరీకాక్షే పురుషే నారాయణే విషయే - మే క్షాన్తం వ్రతోపవాసాదిక్లేశసహనం - అమోఘం సఫలం - సాఫల్యే హేతుమాహ యేయమితి - సా సంశ్రయిష్యతీతి శేషః ॥ ౪౧ ॥ ఇతీతి ॥ స్మయన్నివ - సమందస్మిత ఇత్యర్థః - సంతోషాతిశయేనాబ్రవీదితి భావః ॥ ౪౨ ॥ లక్ష్మణేతి ॥ ద్వితీయమంతరాత్మా

నం - ద్వితీయం ప్రాణం ॥ ౪౩ ॥ సౌమిత్ర ఇతి ॥ భోగాన్ భోగ్యపదార్థాన్ - ఇష్టాన్ అభిమతాన్ - రాజ్యఫలాని అభిషేకరత్నవస్త్రాభ
రణాదీని ॥ ౪౪ ॥ ఇతీతి ॥ సీతాం చాభ్యనుజ్ఞాప్య - మాతృభ్యామితి శేషః ॥ ౪౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-
పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథోపవాసస్య పురోహితసంకల్ప్యమంత్రాదిసాధ్యత్వాత్ పురోహితం సందిశతి పంచమే - సందిశ్యేతి ॥ వ్రతోపవాసాదికం తు
విధాత్యనుజ్ఞాప్య ॥ ౧ ॥ గచ్ఛేతి ॥ కాకుత్స్థముపవాసం కారయ - హృక్రోరన్యతరస్యామితి వికల్పేన కాకుత్స్థశబ్దస్య కర్మసంజ్ఞా ॥ ౨ ॥
తథేతీతి ॥ బ్రాహ్మం బ్రాహ్మణవహనయోగ్యం - యుక్తం వాజిభిర్యుక్తం - ఆస్థాయ యయావితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౪ ॥ సంతి ॥ పాం
డురాభ్రఘనప్రభం పాండురాభ్రమూర్తసదృశప్రభం - ఘనో మేఘమూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తే నిరంతర ఇత్యమరః ॥ దీర్ఘయం ॥
పాండురాభ్రఘనప్రభం - పాండురాభ్రస్యేవ ఘనా సాంద్రా ప్రభా యస్య తం ॥ ౫ ॥ తమితి ॥ త్వరన్నివ - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥

యా సార్ధం ప్రశాధి త్వం వసుంధరామ్ । ద్వితీయం మేఽన్తరాత్మానం త్వామియం శ్రీరుపస్థితా ॥ ౪౩ ॥
సౌమిత్రే భుంక్ష్వ భోగాంస్త్వమిష్టాన్ రాజ్యఫలాని చ । జీవితం చ హి రాజ్యం చ త్వదర్థమభికామయే ॥
౪౪ ॥ ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామో మాతరావభివాద్య చ । అభ్యనుజ్ఞాప్య సీతాం తు జగామ స్వం నివేశనమ్ ॥
౪౫ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుర్థస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సందిశ్య రామం నృపతిః శ్వోభావిన్యభిషేచనే । పురోహితం సమాహూయ వసిష్ఠమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥
గచ్ఛోపవాసం కాకుత్స్థం కారయాద్య తపోధన । శ్రీయశోరాజ్యలాభాయ వధ్వా సహ యతవ్రతమ్ ॥ ౨ ॥
తథేతి చ స రాజానముక్త్వా వేదవిదాం వరః । స్వయం వసిష్ఠో భగవాన్ యయౌ రామనివేశనమ్ ॥ ❖ ॥ ఉ
పవాసయితుం రామం మంత్రవన్మంత్రకోవిదః । బ్రాహ్మం రథవరం యుక్తమాస్థాయ సుదృఢవ్రతః ॥ ౪ ॥
స రామభవనం ప్రాప్య పాండురాభ్రఘనప్రభమ్ । తిస్రః కక్ష్యా రథేనైవ వివేశ మునిసత్తమః ॥ ౫ ॥ త
మాగతమృషిం రామస్త్వరన్నివ ససంభ్రమః । మానయిష్యన్ స మానార్హం నిశ్చక్రామ నివేశనాత్
౬ ॥ అభ్యేత్య త్వరమాణశ్చ రథాభ్యాశం మనీషిణః । తతోఽవతారయామాస పరిగృహ్య రథాత్స్వయమ్ ॥
౭ ॥ స చైనం ప్రశ్రితం దృష్ట్వా సంభాష్యాభిప్రసాద్య చ । ప్రియార్హం హర్షయన్ రామమిత్యువాచ పు
రోహితః ॥ ౮ ॥ ప్రసన్నస్తే పితా రామ యౌవరాజ్యమవాప్స్యసి । ఉపవాసం భవానద్య కరోతు సహ సీ
తయా ॥ ❖ ॥ ప్రాతస్త్వామభిషేక్తా హి యౌవరాజ్యే నరాధిపః । పితా దశరథః ప్రీత్యా యయాతిం నహు
షో యథా ॥ ❖ ॥ ఇత్యుక్త్వా స తదా రామముపవాసం యతవ్రతమ్ । మంత్రవత్కారయామాస వైదేహ్యా
సహితం మునిః ॥ ౧౧ ॥ తతో యథావద్రామేణ స రాజ్ఞో గురురర్చితః । అభ్యనుజ్ఞాప్య కాకుత్స్థం యయౌ
రామనివేశనాత్ ॥ ౧౨ ॥ సుహృద్భిస్తత్ర రామోఽపి సహాసీనః ప్రియంవదైః । సభాజితో వివేశాథ తానను
జ్ఞాప్య సర్వశః ॥ ౧౩ ॥ హృష్టనారీనరయుతం రామవేశ్మ తదా బభౌ । యథా మత్తద్విజగణం ప్రఫుల్లనలి
నంసరః ॥ ౧౪ ॥ స రాజభవనప్రఖ్యాత్తస్మాద్రామనివేశనాత్ । నిర్గత్య దదృశే మార్గం వసిష్ఠో జనసంవృ
తమ్ ॥ ౧౫ ॥ బృందబృందైరయోధ్యాయాం రాజమార్గాస్సమంతతః । బభూవురభిసంబాధాః కుతూహల
జనైర్వృతాః ॥ ౧౬ ॥ జనబృందోర్మిసంఘర్షహర్షస్వనవతస్తదా । బభూవ రాజమార్గస్య సాగర
స్యేవ నిస్స్వనః ॥ ౧౭ ॥ సిక్తసంమృష్టరథ్యా హి తథా వనమాలినీ । ఆసీదయోధ్యా నగరీ సముచ్ఛ్రితగృహ

మానయిష్యన్ మాననాద్ధేతోః - లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః ॥ ౬ ॥ అభ్యేత్యేతి ॥ రథాభ్యాశం రథసమీ
పం ॥ ౭ ॥ స ఇతి ॥ ప్రశ్రితం వినీతం - వినీతప్రశ్రితౌ సమావిత్యమరః । సంభాష్య కుశలప్రశ్నం కృత్వా - సభాజ్యేతి పాఠే కుశలప్రశ్నా
దినా ప్రీతిం జనయిత్వేత్యర్థః - సభాజ ప్రీతిసేవనయోరిత్యస్మాద్ధాతోర్ణ్యన్తాల్ల్యప్ - ప్రియార్హం ప్రియకథనార్హం ॥ ౮ ॥ ప్రసన్న
ఇతి ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ కాకుత్స్థమభ్యనుజ్ఞాప్య అనుయాంతం రామం నివర్తస్వేత్యుక్త్వా - యయౌ నిర్యయౌ ॥ ౧౨ ॥ సుహృద్భిరిత్యాది ॥ ౧౩ ॥
హృష్టేతి ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ ౧౫ ॥ బృందబృందైరితి ॥ బృందాని బద్ధాని బృందాని యేషాం తే బృందబృందాః తైః - కుతూహలజనైః వృతా రాజ
మార్గాః అభిసంబాధా నిబిడా బభూవురితి యోజనా - బృందం బృందమితి పాఠే - బృందం బృందం యథా భవతి తథా వర్తిభిరితి శేషః ॥ ౧౬ ॥
జనబృందేతి ॥ జనబృందాన్యేవ ఊర్మయః తేషాం - సంఘర్షః అన్యోన్యఘట్టనం - హర్షః ఆనందోద్రేకః - తాభ్యాం జాతస్స్వనో
యస్మిన్ అతిస్వనవాన్ తస్య - వితేన సాగరోపమా సమర్థితా ॥ ౧౭ ॥ సిక్తేతి ॥ కదళీభిస్సహితాని - వనమాలినీ - అలంకారార్థం.

స్త్రీబాలాబలః - అబలాః బలగహితాః - వృద్ధా ఇతియావత్ - రామాభిషేకమాకాంక్షన్నాకాంక్షన్నుదయం రవేః - రామాభిషేకార్థం ఉదయమాకాంక్షదిత్యర్థః - శ్వోరామాభిషేక ఇతి ... యదా ప్రభృతి రామాభిషేకాదారభ్య ... విహాయ వరదివసమారోప్య ... ॥ ౧౯ ॥ ప్రజాలంకారభూతమితి ॥ ప్రజాలంకారభూతం ప్రజాలంకరణహేతుభూతం - ప్రజాలంకారప్రచురమిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ఏవమితి ॥ రాజమార్గం - ... తం జనౌఘం వ్యూహన్నివ రామాభిషేకజనితానందం ... తత్ర సమూహీకుర్వన్నివ - శనైః - రాజకులం రాజగృహం - యయౌ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ తమితి ॥ నృపో దశరథః - రాజాసనం స్వాధిష్ఠితం సింహాసనం - హిత్వా ప్రత్యుత్థాయేత్యర్థః । పప్రచ్ఛ - కిం రామస్యోపవాసః కారిత ఇతి శేషః - సచ - తస్మై దశరథాయ - తత్ ఉపవాసకరణం ॥ ౨౩ ॥ తేనేతి ॥ తేన దశరథేన తుల్యం యుగపత్ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ తదితి ॥ ... తేజోవిశేషేణ ద్యోతయన్ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచమస్సర్గః ॥

అథ రామస్యాభిషేకవ్రతాంగం నిర్వాహయతి షష్ఠే - గత ఇత్యాది ॥ పురోహితే గతే ఇత్యనేన ... నాస్తీత్యావృత్తిః - స్నాత ఇతి కాయశుద్ధిః - నియతమానస - మనశ్శుద్ధిః - సహపత్న్యేతి శ్రీరంగవిగ్రహోద్భవ ... ఇతి దీక్షానియమస్యవత్నీసహాయత్వోక్తేశ్చ - తృతీయయా ఆరాధనకాలే సీతాయా ఉపకరణసమర్పణపరత్వమ్ ఉచ్యతే - విశాలాక్ష్యేతి రామవిగ్రహానుభవాదపి శ్రీరంగవిగ్రహస్య నిరతిశయప్రియాస్పదత్వేన నిర్నిమేషానుభవ ఉక్తః - విశాలాక్ష్యా

ధ్వజా ॥ ౧౮ ॥ తదాహ్యయోధ్యానిలయస్స్త్రీబాలాబలో జనః । రామాభిషేకమాకాంక్షన్నాకాంక్షన్నుదయం రవేః ॥ ౧౯ ॥ ప్రజాలంకారభూతం చ జనస్యానందవర్ధనమ్ । ఉత్సుకోఽభూజ్జనో ద్రష్టుం తమయోధ్యామహోత్సవమ్ ॥ ౨౦ ॥ ఏవం తం జనసంబాధం రాజమార్గం పురోహితః । వ్యూహన్నివ జనౌఘం తం శనై రాజకులం యయౌ ॥ ౨౧ ॥ సితాభ్రశిఖరప్రఖ్యం ప్రాసాదమధిరుహ్య సః । సమియాయ నరేంద్రేణ శక్రేణేవ బృహస్పతిః ॥ ౨౨ ॥ తమాగతమభిప్రేక్ష్య హిత్వా రాజాసనం నృపః । పప్రచ్ఛ స చ తస్మై తత్కృతమిత్యభ్యవేదయత్ ॥ ౨౩ ॥ తేన చైవ తదా తుల్యం సహాసీనాస్సభాసదః । ఆసనేభ్యస్సముత్తస్థుః పూజయంతః పురోహితమ్ ॥ ౨౪ ॥ గురుణా త్వభ్యనుజ్ఞాతో మనుజౌఘం విసృజ్య తమ్ । వివేశాంతఃపురం రాజా సింహో గిరిగుహామివ ॥ ౨౫ ॥ తదగ్ర్యవేషప్రమదాజనాకులం మహేంద్రవేశ్మప్రతిమం నివేశనమ్ । విదీపయంశ్చారు వివేశ పార్థివశ్శశీవ తారాగణసంకులం నభః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచమస్సర్గః ॥ ❖

గతే పురోహితే రామస్స్నాతో నియతమానసః । సహ పత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణముపాగమత్ ॥ ౧ ॥ ప్రగృహ్య శిరసా పాత్రీం హవిషో విధివత్తదా । మహతే దైవతాయాజ్యం జుహావ జ్వలితేఽనలే ॥ ౨ ॥ శేషం చ హవిషస్తస్య ప్రాశ్యాశాస్యాత్మనః ప్రియమ్ । ధ్యాయన్నారాయణం దేవం స్వాస్తీర్ణే కుశసంస్తరే ॥ ౩ ॥ వాగ్యతస్సహ వైదేహ్యా భూత్వా నియతమానసః । శ్రీమత్యాయతనే విష్ణోః శిశ్యే

... ణమితి సీతానేత్రవాగురానాకృష్టయా సీతాయా అప్రాధాన్యం నారాయణస్య స్వాభీప్సితత్వేన ప్రాధాన్యం చోక్తం - అత్ర నారాయణ ఇతి శ్రీరంగనాయక ఉచ్యతే - ఉత్తరత్ర తస్యైవ విష్ణోః ... ॥ తీర్థీయం ॥ గత ఇతి ॥ నారాయణం - ఉపాగమత్ ఉపాసాంచక్రే ॥ ౧ ॥ ప్రగృహ్యేతి ॥ శిరసా పాత్రీం ప్రగృహ్యేతి - ఉపరి హి దేవోభ్యో ధారయతీతి శ్రుతిరుపబృంహితా । మహతే దైవతాయ - నిరతిశయమహిమవతే దైవతాయ - తం దేవతానాం పరమం చ దైవతమితి శ్రుతేః । నారాయణాయేత్యర్థః - నారాయణముపాగమదిత్యుపక్రమాత్ - ధ్యాయన్నారాయణం దేవమిత్యుత్తరత్రోక్తేశ్చ । తేన మహతే దైవతాయే శివమహాదేవవాచిత్వభ్రాంతిర్నిరస్తా - నచ ... పృథక్ విభక్త్యంతైకపదత్వమేకావాక్యత్వం ... - మహాదేవశబ్దస్యాఖండిన్యా ... ప్రస్తుతపరదేవతా ... ప్రస్తుతాన్యదేవతావాచకత్వకల్పనమంటతామిస్రపాతకదుర్దృష్టం వినా నశక్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ మహతే దైవతాయ నారాయణాయ ॥ ౨ ॥ శేషమితి ॥ ఆత్మనః ప్రియమాశాస్య - శ్రీరంగనాథే ... ప్రియత్వేనానుసంధాయ - నారాయణం శ్రీరంగనాయకం - ధ్యాయన్ - కుశసంస్తరే కుశమయే శయనీయే శయనీయేన ... తరపరికీర్తిత ఇతి ఘంటుః । వైదేహ్యేతి - ఉభయోరైకశయ్యాయాం ... తేంద్రియత్వం ధ్వనితం - శ్రీమతి విమానే ప్రణవాకారమిత్యాద్యుక్తవేదత్రయసారభూత ప్రణవాకారే - బుధస్స్వామినియుజ్యాంశి । సా హి శ్రీరమ్యతా ... విష్ణోరాయతనే శ్రీరంగధామని - శిశ్యే శయనం కృతవాన్ - నర వరాత్మజః - వ్యస్యసామర్థ్యగభవ ... శ్రీరంగవిగ్రహచోరపసర్జన ... తీర్థీయం ॥ హవిశ్శేషం ఇష్టశిష్టం - ప్రాశ్య భక్షయిత్వా - ఆత్మనః ప్రియం - ఆశాస్య అనుసంధాయ - కుశసంస్తరే కుశమయే శయనీయే - విష్ణో

రాయతనే స్వగృహే చ్వాచ - మహావిష్ణోరాలయే ॥ ౪ ॥ ఏకయామేతి ॥ అలంకారవిధిః అలంకారవిధానం - విధిర్విధానే దైవేఽపీత్యమరః ॥ ౫ ॥ తత్రేతి ॥ సూతాః - సూతకులోత్పన్నాః పురాణశ్లోకపాఠకా దేవతాకీర్తనకారాః - మాగధాః - మగధదేశోత్పన్నాః వంశావలీకీర్తకాః - వందినః స్తుతిపాఠకాః - సంధ్యాం సంధ్యాధిదేవతాం సూర్యం - ఉపాసీనః ధ్యాయన్ - నియతమానసః నియతమనస్కః - అనన్యచిత్తస్సన్ గాయత్రీం జజాప - గాయత్రీమితి శేషః ॥ ౬ ॥ తుష్టావేతి ॥ సంధ్యోపాసనానంతరం - మధుసూదనం నారాయణం - తుష్టావ - మిత్రస్యేత్యాదినా విశేషః - శిరసా ప్రణతశ్చ - విమలక్షౌమసంవీత ఇత్యనేన నూతనవస్త్రపరిధానమపి ప్రాతర్గానస్నానముక్తం - వాచయామాస - స్వస్తివాచనం కారయామాసేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ తేషామితి ॥ తూర్యఘోషానునాదితః తూర్యఘోషానుబంధినాదయుక్తః ॥ ౮ ॥ కృతోపవాసమితి ॥ ప్రముదితః సంతుష్టోఽభూత్ ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ పురీం శోభయితుం చక్రే - పురశోభాస్థాపనార్థం సంమార్జనాలేపనవితానమాలికాబంధనకదళ్యాదిమకరతోరణాదిత్యర్థః ॥ ద్వితీయం ॥ తత ఇతి ॥ శోభయితుం చక్రే - అలంకర్తుం ప్రచక్రమే ॥ ౧౦ ॥ సితాభ్రశిఖరాభేష్విత్యాది ॥ చైత్యేషు బౌద్ధాలయేషు - అట్టాలకేషు ప్రాకారోపరి యుద్ధార్థం నిర్మితస్తంభమంటపేష్విత్యాపి - ఆలక్షితేషు అసమంతాల్లక్షితేషు - సమున్నతత్వాత్ దూరాదప్యక్షిగోచరేష్విత్యర్థః - ధ్వజాః సచి

నరవరాత్మజః ॥ ౪ ॥ ఏకయామావశిష్టాయాం రాత్ర్యాం ప్రతివిబుధ్య సః । అలంకారవిధిం కృత్స్నం కారయామాస వేశ్మనః ॥ ౫ ॥ తత్ర శృణ్వన్ సుఖా వాచః సూతమాగధవందినామ్ । పూర్వాం సంధ్యాముపాసీనో జజాప యతమానసః ॥ ౬ ॥ తుష్టావ ప్రణతశ్చైవ శిరసా మధుసూదనమ్ । విమలక్షౌమసంవీతో వాచయామాస చ ద్విజాన్ ॥ ౭ ॥ తేషాం పుణ్యాహఘోషోఽథ గంభీరమధురస్తదా । అయోధ్యాం పూరయామాస తూర్యఘోషానునాదితః ॥ ౮ ॥ కృతోపవాసం తు తదా వైదేహ్యా సహ రాఘవమ్ । అయోధ్యానిలయః శ్రుత్వా సర్వః ప్రముదితో జనః ॥ ౯ ॥ తతః పౌరజనస్సర్వః శ్రుత్వా రామాభిషేచనమ్ । ప్రభాతాం రజనీం దృష్ట్వా చక్రే శోభయితుం పురీమ్ ॥ ౧౦ ॥ సితాభ్రశిఖరాభేషు దేవతాయతనేషు చ । చతుష్పథేషు రథ్యాసు చైత్యేష్వట్టాలకేషు చ ॥ ❈ ॥ నానాపణ్యసమృద్ధేషు వణిజామాపణేషు చ । కుటుంబినాం సమృద్ధేషు శ్రీమత్సు భవనేషు చ ॥ ❈ ॥ సభాసు చైవ సర్వాసు వృక్షేష్వాలక్షితేషు చ । ధ్వజాస్సముచ్ఛ్రితాశ్చిత్రాః పతాకాశ్చాభవంస్తదా ॥ ౧౩ ॥ నటనర్తకసంఘానాం గాయకానాం చ గాయతామ్ । మనఃకర్ణసుఖా వాచశ్శుశ్రువుశ్చ తతస్తతః ॥ ౧౪ ॥ రామాభిషేకయుక్తాశ్చ కథాశ్చక్రుర్మిథో జనాః । రామాభిషేకే సంప్రాప్తే చత్వరేషు గృహేషు చ ॥ ౧౫ ॥ బాలా అపి క్రీడమానా గృహద్వారేషు సంఘశః । రామాభిషవసంయుక్తాశ్చక్రురేవం మిథః కథాః ॥ ౧౬ ॥ కృతపుష్పోపహారశ్చ ధూపగంధాధివాసితః । రాజమార్గః కృతశ్శ్రీమాన్ పౌరై రామాభిషేచనే ॥ ౧౭ ॥ ప్రకాశకరణార్థం చ నిశాగమనశంకయా । దీపవృక్షాంస్తథా చక్రురనురథ్యాసు సర్వశః ॥ ౧౮ ॥ అలంకారం పురస్యైవం కృత్వా తత్పురవాసినః । ఆకాంక్షమాణా రామస్య యౌవరాజ్యాభిషేచనమ్ ॥ ❈ ॥ సమేత్య సంఘశస్సర్వే చత్వరేషు సభాసు చ । కథయంతో మిథస్తత్ర ప్రశశంసుర్జనాధిపమ్ ॥ ౨౧ ॥ అహో మహాత్మా రాజాయమిక్ష్వాకుకులనందనః । జ్ఞాత్వా యో వృద్ధమాత్మానం రామం రాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి ॥ ❈ ॥ సర్వే హ్యనుగృహీతాస్స్మ యన్నో రామో మహీపతిః । చిరాయ భవితా గోప్తా దృష్టలోకపరావరః ॥ ❈ ॥ అనుద్ధతమనా విద్వాన్ ధర్మాత్మా

త్రాః - పతాకాః చిహ్నరహితాః - సముచ్ఛ్రితా బద్ధాః ॥ ౧౩ ॥ నటేతి ॥ నటాః - నాటకాభినయకర్తారః - నర్తకాః కేవలాంగహారకర్తారః - మనః కర్ణసుఖాం మనశ్శ్రోత్రసుఖకరాః వాక్యమిత్యుక్తరీత్యా శ్రవణమాత్రేణ సుఖకరాః - పశ్చాన్మనస్సుఖదా ఇత్యర్థః - తత్ర పురజనా ఇతి శేషః ॥ ౧౪ ॥ రామాభిషేకయుక్తాశ్చేతి ॥ మిథః అన్యోన్యం - మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపీత్యమరః । చత్వరేషు అంగణేషు - గృహేషు స్త్రీభిర్బాహిరంగణేషు జనైశ్చ - కథాశ్చక్రురితి రామభక్త్యా పృథ్వీమిత్వముక్తం ॥ ౧౫ ॥ ద్వితీయం ॥ రామాభిషవసంయుక్తాః రామాభిషేకార్థం సంయుక్తాః మిళితాః - భవేదభిషవస్స్నానమితి విశ్వః ॥ ౧౬ ॥ కృతపుష్పోపహార ఇతి ॥ కృతపుష్పోపహారః కృతపుష్పబలిః ॥ ౧౭ ॥ ప్రకాశకరణార్థమితి ॥ ప్రకాశకరణార్థం - ఉత్సవక్రముకకదళ్యాదిసమగ్రతాదానుతిమిరం తిరోధాతుం ప్రకాశార్థం - యద్వా - నిశాగమనశంకయా ప్రకాశకరణార్థం దీపవృక్షాన్ వృక్షాకారదీపస్తంభాన్ - అభిషేకానంతరం రాత్రౌ శోభాధిరూఢయా యాత్రాభిషేకాలంకారప్రదర్శనార్థం నిర్గమనాత్ పూర్వం యది కార్యవశాన్నిశా స్యాత్తదా రామాలంకారప్రదర్శనార్థం దీపవృక్షాన్ - అనురథ్యాసు రథ్యాసు రథ్యాసు - వీథ్యుపవీథిషు - నిశాగమనశంకయా రామస్య ప్రకాశకరణార్థం అనురథ్యాసు సర్వప్రకారాన్ దీపవృక్షాంశ్చక్రుశ్చ - తథా శబ్దశ్చార్థః ॥ ౧౮ ॥ అలంకారమిత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ ౨౦ ॥ ప్రశశంసేతి ॥ అహో మహాత్మేత్యాది ॥ సర్వే హ్యనుగృహీతాస్స్మ - దేవేనేతి శేషః - నః అస్మాకం - గోప్తా భవితేతి సంబంధః - దృష్టలోకపరావరః - దృష్ట

స్తే లోకే పరావరే ఉత్కృష్టావకృష్టౌ యస్త నియేన నతథోక్తిః ‖ ౨౪ ‖ ఏవంవిధమితి ‖ శ్రుతవృత్తాంతాః శ్రుతరామాభిషేకవార్తాః ‖ అల ఏవ దిగ్భ్యః ప్రాప్తా జానపదా జనాః - ఏవంవిధం కథయతాం పౌరాణాం శ్రుత్వా - ఏవంవిధం వ్యాజాలమిత్యర్థః ‖ ౨౫ ‖ తే త్వితి ‖ పూర్వదినే సకలజనసన్నిధౌ రామాభిషేకస్య ప్రతిశ్రుతత్వాద్రామస్య పురమితి నిర్దిష్టవాన్ ఋషిః ‖ ౨౬ ‖ జనౌఘైరితి ‖ విసర్పద్భిః నానాదేశేభ్య ఆగచ్ఛద్భిః - ఉత్పాదిత ఇతి శేషః - ఉదీర్ణవేగస్య ఉజ్జృంభితవేగస్య ‖ ౨౭ ‖ తత ఇతి ‖ ఇంద్రక్షయ ఇంద్రగృహం - వేశశ్శరణం క్షయ ఇత్యమరః ‖ అయోధ్యాపురస్యామరావతీసాదృశ్యోక్త్యా ఐశ్వర్యభూతేంద్రభవనదృష్టాంతీకరణేనాయోధ్యాయా అతిరమణీయతా ద్యోత్యతే - జానపదైస్సమంత ఆకులం మిళితం సంబంధః - సముద్రయాదోభిస్సముద్రాంతర్వర్తితిమితిమింగిలాదిజంతుభిః - యాదాంసి జలజంతవ ఇత్యమరః ‖ కర్ణావతంసాదిపదవదవిశ్లేషప్రదర్శనాయ సముద్రశబ్దః - యద్వా సముద్రయాదోభిస్సముద్రగామినదీభిః - యాదో నపుంసకమితి యాదశ్శబ్దస్య నదీవాచకత్వేఽపి నపుంసకత్వం పాణినీయలింగానుశాసనోక్తం - ఉదకశబ్దే ననస్వనత్వముక్తం ‖ ౨౮ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః ‖ ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

అథ రావణవధార్థం దేవైరావిష్టమంధరావాక్యాద్రామాభిషేకవిఘ్నః ప్రతిపాద్యతే జ్ఞాతిదాసీతి ‖ కృపాణసర్గేతే పురోహిత ఇత్యాదినా తూర్యఘోషానునాదిత ఇత్యంతేన పూర్వదివసే రామాభిషేకాంగభూతవ్రతోపవాసాదికమాచరతో రామస్య వృత్తాంతమభిధాయ కృతోపవాసం తు తదేత్యారభ్య సర్గపర్యంతేన రామాభిషేకశ్రవణజనితానందనిర్భరాణాం పౌరాణాం జానపదానాం చ జనానాం రామాభిషేకదివసప్రయుక్తవృత్తాంతమభిధాయ వాచః క్రమవర్తిత్వాద్ఋషిః పూర్వదివసప్రవృత్తం కైకేయీవృత్తాంతం వక్తు

భ్రాతృవత్సలః ‖ యథా చ భ్రాతృషు స్నిగ్ధస్తథాస్మాస్వపి రాఘవః ‖ ❈ ‖ చిరం జీవతు ధర్మాత్మా రాజా దశరథోఽనఘః ‖ యత్ప్రసాదేనాభిషిక్తం రామం ద్రక్ష్యామహే వయమ్ ‖ ౨౫ ‖ ఏవంవిధం కథయతాం పౌరాణాం శుశ్రువుస్తదా ‖ దిగ్భ్యోఽపి శ్రుతవృత్తాంతాః ప్రాప్తా జానపదా జనాః ‖ ౨౬ ‖ తే తు దిగ్భ్యః పురీం ప్రాప్తా ద్రష్టుం రామాభిషేచనమ్ ‖ రామస్య పూరయామాసుః పురీం జానపదా జనాః ‖ ౨౭ ‖ జనౌఘైస్తైర్విసర్పద్భిః శుశ్రువే తత్ర నిస్వనః ‖ పర్వసూదీర్ణవేగస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః ‖ ౨౮ ‖ తతస్తదింద్రక్షయసన్నిభం పురం దిదృక్షుభిర్జానపదైరుపాగతైః ‖ సమంతతస్సస్వనమాకులం బభౌ సముద్రయాదోభిరివార్ణవోదకమ్ ‖ ౨౯ ‖ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షష్ఠస్సర్గః ‖ ❈❈❈❈❈❈

జ్ఞాతిదాసీ యతోజాతా కైకేయ్యాస్తు సహోషితా ‖ ప్రాసాదం చంద్రసంకాశమారురోహ యదృచ్ఛయా ‖ ౧ ‖ సిక్తరాజపథాం కృత్స్నాం ప్రకీర్ణకమలోత్పలామ్ ‖ అయోధ్యాం మంథరా తస్మాత్ప్రాసాదాదన్వవైక్షత ‖ ౨ ‖ పతాకాభిర్వరార్హాభిర్ధ్వజైశ్చ సమలంకృతామ్ ‖ వృతాం ఛందపథైశ్చాపి శిరస్స్నాతజనైర్వృతామ్ ‖ ❈ ‖ మాల్యమోదకహస్తైశ్చ ద్విజేంద్రైరభినాదితామ్ ‖ శుక్లదేవగృహద్వారాం సర్వవాదిత్రనిస్వనామ్ ‖ ❈ ‖ సంప్రహృష్టజనాకీర్ణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితామ్ ‖ ప్రహృ

మారభతే జ్ఞాతిదాసీత్యాదినా ‖ కైకేయ్యా జ్ఞాతిదాసీ కైకేయీబంధుదాసీ - సహోత్రి, బాంధవజ్ఞాతిబంధుస్వస్వజనాస్సమా ఇత్యమరః ‖ యతోజాతా యత్రకుత్రచిజ్జాతా - అవిజ్ఞాతదేశమాతాపితృకేత్యర్థః - అతః కైకేయ్యా జ్ఞాతిదాసీత్వమపి స్వాంగపూరణార్థం తదిత్యవగంతవ్యం - సహోషితా సహావస్థితా - మంథరాయాః కైకేయ్యాస్సహావస్థానమపి హాస్యే హేతురుత్తరత్ర జ్ఞాస్యతి - యదృచ్ఛయా స్వైరతయా - యదృచ్ఛా స్వైరతేత్యమరః ‖ యద్వా - యతోజాతా - యత కుతశ్చిజ్జాతా - తాదృశీ నామయోధ్యాయాం జననానంతరం వాక్ - యద్వా - స్వామజాతినిరూపణాయోగ్యతయా తథా నిర్దేశః - ఆచార్యాస్తు దేవైరేవం స్వకార్యార్థం కైకేయీగేహే యదృచ్ఛయా ప్రేషితేతి దేవరహస్యస్య గోప్యతయా తథా నిర్దేశ ఇత్యాహుః ‖ ౧ ‖ సిక్తరాజపథామితి ‖ ప్రాసాదాదన్వవైక్షత - పూర్వశ్లోకే ఆరోహణస్యోక్తత్వాత్ ప్రాసాదాదిత్యస్యాన్వవైక్షతేత్యనేన సంబంధః - అధికరణే చోపసంఖ్యానమిత్యధికరణే ల్యబ్లోపే పంచమీ - ప్రాసాదే స్థిత్వా ప్రైక్షతేత్యర్థః ‖ లిఖితయం ‖ సిక్తేతి ‖ ప్రాసాదాత్ - ప్రాసాదమధిరుహ్యేత్యర్థః - ల్యబ్లోపే పంచమీ - కృత్స్నామయోధ్యామన్వవైక్షత - ఏతచ్చాభిషేకదినాత్ పూర్వేద్యుర్వృత్తమితి జ్ఞేయం ‖ ౨ ‖ పతాకాభిరిత్యాది ‖ వరార్హాభిః - శ్రేష్ఠాభిరిత్యర్థః - ఛందపథైః ఛందగమనయోగ్యోపవీథీభిరావృతాం - శిరస్స్నాతైః శిరసా స్నాతైః - రామోపాయనార్థం మాల్యమోదకహస్తైః - శుక్లదేవగృహద్వారామితి - శుక్లాని సుధాధవళితాని దేవగృహద్వారాణి యస్యాః - బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం - బ్రహ్మఘోషైః వేదపారాయణఘోషైః అభినాదితాం - వేదస్తత్త్వం తపో బ్రహ్మేత్యమరః ‖ రామాభిషేకస్యాతిరశ్యామహానందావహత్వాత్ ప్రహృష్టవరహస్తశ్వాం సంప్రణదితగోవృషామిత్యుక్తం - గోవృషాః గోపుంగవాః - ప్రహృష్టముదితైః - ప్రహృష్టైః సంజాతరోమాంచాదిగాత్రవికారైః - ముదితైః హీనాననాతోషయుక్తైః - తైః - ఉచ్ఛ్రితేత్యత్ర ప్రకృతోత్సవకృతధ్వజసంబంధ ఉచ్యతే - ధ్వజైశ్చ సమలంకృతామిత్యత్ర నిత్య

బద్ధధ్వజత్వముక్తం ॥ తీర్థీయం ॥ ఛన్నపథైః పూరితనిమ్నోన్నతప్రదేశైర్మార్గైః తైః కృతాం అలంకృతాం - భంగవశైరితి పాఠే ఛంద
పథానామ - ఉత్సవాదిషు జనభూయస్త్వేన స్వైరప్రవేశనిర్గమనార్థం ప్రాకారాదిభంగేన యే క్రియంతే తే జ్ఞేయాః ॥ ౬ ॥ ప్రహర్షో
త్ఫుల్లనయనామితి ॥ ధాత్రీం ఉపమాతరం - ధాత్రీ స్యాదుపమాతేత్యమరః । ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనామిత్యాదివిశేషణాదియం రామోప
మాతా ॥ ౭ ॥ ఉత్తమేనేతి ॥ అర్థపరా సతీ అర్థపరా నత్వపి - ఉత్తమేన హర్షేణాభిసంయుక్తా ధనం ప్రయచ్ఛతి కిం - యద్వా-అర్థ
పరా ఉత్తరోత్తరార్థాభివృద్ధ్యై ధనం ప్రయచ్ఛతి - నామగ్రహణస్యానర్హత్వాత్ రామమాతేత్యుక్తిః ॥ తీర్థీయం ॥ ఉత్తమేనేత్యాది॥
అర్థపరా ధనసంగ్రహపరాపి - కౌసల్యాయాం ప్రద్వేషాద్ధర్షపరేత్యుక్తవతీ - రామమాతా జనేభ్యో ధనం ప్రయచ్ఛతి కిన్ను ॥ ౮ ॥ అతి
మాత్రేతి ॥ జనస్యాయమత్యంతప్రహర్షశ్చ - కింకిమర్థం - కిం నిమిత్తం వా - మహీపతిః కిం కర్మ కారయిష్యతి ॥ ౯ ॥ విదీర్యమా
ణేతి ॥ హర్షేణ విదీర్యమాణా - అంతర్గతహర్షాతిశయాత్ దేహపోషముఖవికాసాదినా బహిః ప్రసరణాద్విదీర్యమాణేవ స్థితా -
పరయా ముదా ఆచచక్షే - స్వనిర్భరానందసందోహపరివాహస్య పాత్రభూతా కాచిల్లబ్ధేతి పరమానందయుక్తా సతీ ప్రతికూలాయైతస్యై అ
కథనీయమప్యకథయదితి భావః - రాఘవశ్రియం రాఘవస్య భావినీం రాజ్యలక్ష్మీం ॥ ౧౦ ॥ శ్వఇతి ॥ పుష్యేణ యుక్తే - శ్వః ఉత్తరదినే -
జితక్రోధమనఘమిత్యభిషేకోపయుక్తగుణజాతోపలక్షణం - యౌవరాజ్యేనాభిషేచయితా - యౌవరాజ్యార్థమభిషేచయితేత్యర్థః ॥

ష్టవరహస్త్యశ్వాం సంప్రణర్దితగోవృషామ్ ॥ ౫ ॥ ప్రహృష్టముదితైః పౌరైరుచ్ఛ్రితధ్వజమాలినీమ్ ।
అయోధ్యాం మన్థరా దృష్ట్వా పరం విస్మయమాగతా ॥ ౬ ॥ ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనాం పాండురక్షౌమ
వాసినీమ్ । అవిదూరే స్థితాం దృష్ట్వా ధాత్రీం పప్రచ్ఛ మన్థరా ॥ ౭ ॥ ఉత్తమేనాభిసంయుక్తా హర్షేణార్థ
పరా సతీ । రామమాతా ధనం కిన్ను జనేభ్యః సంప్రయచ్ఛతి ॥ ౮ ॥ అతిమాత్రం ప్రహర్షోఽయం కిం జనస్య చ
శంస మే । కారయిష్యతి కిం వాపి సంప్రహృష్టో మహీపతిః ॥ ౯ ॥ విదీర్యమాణా హర్షేణ ధాత్రీ తు పరయా
ముదా । ఆచచక్షేఽథ కుబ్జాయై భూయసీం రాఘవశ్రియమ్ ॥ ౧౦ ॥ శ్వః పుష్యేణ జితక్రోధం యౌవరాజ్యే
న రాఘవమ్ । రాజా దశరథో రామమభిషేచయితాఽనఘమ్ ॥ ౧౧ ॥ ధాత్ర్యాస్తు వచనం శ్రుత్వా కుబ్జా క్షి
ప్రమమర్షితా । కైలాసశిఖరాకారాత్ ప్రాసాదాదవరోహత ॥ ౧౨ ॥ సా దహ్యమానా కోపేన మం
థరా పాపదర్శినీ । శయానామేత్య కైకేయీమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ ఉత్తిష్ఠ మూఢే కిం శేషే భ
యం త్వామభివర్తతే । ఉపప్లుతమఘౌఘేన కిమాత్మానం న బుధ్యసే ॥ ౧౪ ॥ అనిష్టే సుభగాకారే సౌభా
గ్యేన వికత్థసే । చలం హి తవ సౌభాగ్యం నద్యాః స్రోత ఇవోష్ణగే ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్తా తు కైకేయీ రుష్టయా
పరుషం వచః । కుబ్జయా పాపదర్శిన్యా విషాదమగమత్పరమ్ ॥ ౧౬ ॥ కైకేయీ త్వబ్రవీత్కుబ్జాం కచ్చి
త్క్షేమం న మన్థరే । విషణ్ణవదనాం హి త్వాం లక్షయే భృశదుఃఖితామ్ ॥ ౧౭ ॥ మన్థరా తు వచః శ్రుత్వా కై
కేయ్యా మధురాక్షరమ్ । ఉవాచ క్రోధసంయుక్తా వాక్యం వాక్యవిశారదా ॥ ౧౮ ॥ సా విషణ్ణతరా భూ
త్వా కుబ్జా తస్యా హితైషిణీ । విషాదయన్తీ ప్రోవాచ భేదయన్తీ చ రాఘవమ్ ॥ ౧౯ ॥ అక్షయ్యం సుమ
హద్దేవి ప్రవృత్తం త్వద్వినాశనమ్ । రామం దశరథో రాజా యౌవరాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి ॥ ౨౦ ॥ సాస్మ్యగా
ధే భయే మగ్నా దుఃఖశోకసమన్వితా । దహ్యమానాఽనలేనేవ త్వద్ధితార్థమిహాగతా ॥ ౨౧ ॥ తవ దుఃఖేన
కైకేయి మమ దుఃఖం మహద్భవేత్ । త్వద్వృద్ధౌ మమ వృద్ధిశ్చ భవేదత్ర న సంశయః ॥ ౨౨ ॥ నరాధిపకు

౧౧ ॥ ధాత్ర్యా ఇతి ॥ అవరోహత అవారుహత్ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ ఉపప్లుతం ఉపహతం - అఘౌఘేన - అఘం దుఃఖం - అఘం
దుఃఖవ్యసనేష్వఘమిత్యమరః । ఓఘో బృందేంభసాం రయ ఇత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ అఘౌఘేన దుఃఖపరంపరయా -
ఉపప్లుతం పీడితం - ఆత్మానం - కిం న బుధ్యసే కిం న జానాసి ॥ ౧౪ ॥ అనిష్టే ఇతి ॥ వస్తుతః రాజ్ఞోఽనిష్టే - సుభగాకారే ఆపాతతః సౌభాగ్యవ
త్త్వభాసమానే - అసుభగాకార ఇతి వా ఛేదః - సౌభాగ్యేన హేతునా - వికత్థసే మమైవ సౌభాగ్యమస్తీత్యాత్మానం శ్లాఘసే - ఇయముక్తిః పూ
ర్వకాలికాత్మశ్లాఘాపరేత్యవగంతవ్యా - ఇదానీం మత్సౌభాగ్యస్య కా హానిరిత్యత్రాహ చలం హీతి - ఉష్ణం గచ్ఛతీత్యుష్ణగః గ్రీష్మకాలః త
స్మిన్ - నద్యాః స్రోత ఇవ చలం - క్షీణమిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ ఏవమితి ॥ పరుషం చ ఉక్తా - అప్రధానే దుహాదీనామిత్యప్రధానే కర్మణి [illegible]
॥ ౧౬ ॥ కైకేయీతి ॥ కచ్చిత్క్షేమం - మహ్యమితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ మంథరేతి ॥ క్రోధసంయుక్తా - రామాభిషేకాదిచారగణాదితి భా
వః ॥ ౧౮ ॥ సేతి ॥ విషాదయంతీ భేదయంతీతి శతృద్వయం హేత్వర్థం - రాజ్యశ్రియో జ్ఞాతిగామిత్వానిష్టప్రకాశనేన విషాదహేతవే సా
మాన్యతః పుత్రస్య ప్రయుక్తరామవిషయస్నేహభేదనహేతవే చేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ అక్షయ్యమితి ॥ అక్షయ్యం అశక్యప్రతీకారం - త్వద్వినాశ
నం త్వద్వినాశః - భావే ల్యుట్ ॥ ౨౦ ॥ సేతి ॥ దుఃఖశోకసమన్వితా - అనభిమతరామాభిషేకశ్రవణజనితవ్యసనజం దుఃఖం - అభిమతభర
తాభిషేకరాహిత్యజశ్శోకః - తాభ్యాం సమన్వితా ॥ ౨౧ ॥ నను మమ దుఃఖాదిహేతౌ సతి కుతస్తే దుఃఖప్రసక్తిరిత్యత్రాహ తవేతి ॥ ౨౨ ॥

నను రామాభిషేకమాత్రం కథం మే దుఃఖహేతురిత్యత్రాహ నరాధిపేతి ॥ ఉగ్రత్వం క్రౌర్యం ॥ ౨౩ ॥ నను మత్ప్రియః కథమనిష్టం కరిష్యతీత్యత్రాహ ధర్మవాదీతి ॥ ధర్మవాదీ సభాసమాజం - వస్తుతశ్శఠః గూఢవిప్రియకృత్ - శ్లక్ష్ణవాదీ కంఠాదుపరి ప్రియవచనశీలః - దారుణః క్రూరకర్మకారీ - ఏవంభూతమేనం శుద్ధస్వభావేన ఉపలక్షితం జానీషే - తథా న మన్తవ్యం - యతస్తేనైవం అతిసన్ధితా వఞ్చితా ॥ తీర్థీయం ॥ ధర్మవాదీతి ॥ వాఙ్మాత్రేణ ధార్మికః - వస్తుతస్తు శఠః - గూఢవిప్రియకారీ - శ్లక్ష్ణవాదీ త్వాం ప్రతి కంఠాదుపరి ప్రియవచనశీలః - దారుణః క్రూరహృదయః - శుద్ధభావ ఇతి సంబోధనం - శుద్ధభావే - తమేవంవిధం న జానీషే - ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా - తేన శఠేన - అతిసన్ధితా - అత్యన్తం వఞ్చితేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ శఠత్వమేవాహ ఉపస్థితమితి ॥ ఉపస్థితం తత్కాలోచితతయా భాషితం - అనర్థకం స్వార్థనాశనం - త్వయి - సాన్త్వం అనుసరణం - ప్రయుఞ్జానః కౌసల్యామర్థేన యోజయిష్యతి ॥ తీర్థీయం ॥ ఉపస్థితః స్వత్సమీపే స్థితః - ఉపస్థితమితి పాఠే సాన్త్వవిశేషణం - ఉపస్థితం - తత్కాలోచితమిత్యాపాతే - సాన్త్వం ప్రియవచనం - అనర్థకం నిరర్థకం ఫలరహితం - త్వయి ప్రయుఞ్జానః - అర్థేన రాజ్యరూపప్రయోజనేన - కౌసల్యామేవ యోజయిష్యతి ॥ ౨౫ ॥ అతిసన్ధాన ప్రకారమాహ అపవాహ్యేతి ॥ అపవాహ్య ఉద్వాస్య - కాల్యమహః తీతి కాల్యం ఉషః కాలే భవం కాల్యం - శ్వః ప్రాతరిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ శత్రురితి ॥ హే బాలే ముగ్ధే - ఆగామ్యనర్థానభిజ్ఞే ఇతి యావత్ - పతిప్రవాదేన పతివ్యపదేశేన - శత్రుః ఛన్నహృదయశ్శాత్రవః - పతిః - త్వయా ఋజుప్రకృతికయా - మాత్రేవ స్వశిశుపోషయిత్ర్యేవ - హితకామ్యయా హితప్రాపణేచ్ఛయా - ఆశీవిష ఇవ ఛన్నవిషస్సర్ప ఇవ - అఙ్కేన ఉత్సఙ్గేన - పరిహృతః - పరిధృత ఇత్యర్థః - యద్వా - అఙ్కేన పరిహృతం - అఙ్కాన్న పరిహృతం - కింత్వఙ్క ఏవ ధృతో లాలితః

లేజాతా మహిషీ త్వం హి మహీపతేః । ఉగ్రత్వం రాజధర్మాణాం కథం దేవి న బుధ్యసే ॥ ౨౩ ॥ ధర్మవాదీ శఠో భర్తా శ్లక్ష్ణవాదీ చ దారుణః । శుద్ధభావే న జానీషే తేనైవమతిసన్ధితా ॥ ౨౪ ॥ ఉపస్థితం ప్రయుఞ్జానస్త్వయి సాన్త్వమనర్థకమ్ । అర్థేనైవాద్య తే భర్తా కౌసల్యాం యోజయిష్యతి ॥ ౨౫ ॥ అపవాహ్య స దుష్టాత్మా భరతం తవ బన్ధుషు । కాల్యే స్థాపయితా రామం రాజ్యే నిహతకణ్టకే ॥ ౨౬ ॥ శత్రుః పతిప్రవాదేన మాత్రేవ హితకామ్యయా । ఆశీవిష ఇవాఙ్కేన బాలే పరిహృతస్త్వయా ॥ ౨౭ ॥ యథా హి కుర్యాత్సర్పో వా శత్రుర్వా ప్రత్యుపేక్షితః । రాజ్ఞా దశరథేనాద్య సపుత్రా త్వం తథా కృతా ॥ ౨౮ ॥ పాపేనానృతసాన్త్వేన బాలే నిత్యసుఖోచితే । రామం స్థాపయతా రాజ్యే సానుబన్ధా హతా హ్యసి ॥ ౨౯ ॥ సా ప్రాప్తకాలం కైకేయి క్షిప్రం కురు హితం తవ । త్రాయస్వ పుత్రమాత్మానం మాం చ విస్మయదర్శనే ॥ ౩౦ ॥ మన్థరాయా వచః శ్రుత్వా శయానా సా శుభాననా । ఉత్తస్థౌ హర్షసమ్పూర్ణా చన్ద్రలేఖేవ శారదీ ॥ ౩౧ ॥ అతీవ సా తు సంహృష్టా కైకేయీ విస్మయాన్వితా । ఏకమాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రదదౌ శుభమ్ ॥ ౩౨ ॥ దత్త్వా త్వాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రమదోత్తమా । కైకేయీ మన్థరాం హృష్ట్వా పునరేవాబ్రవీదిదమ్ ॥ ౩౩ ॥ ఇదం తు మన్థరే మహ్యమాఖ్యాసి పరమం ప్రియమ్ । ఏతన్మే ప్రియమాఖ్యాతుః కిం వా భూయః కరోమి తే ॥ ౩౪ ॥ రామే వా భరతే వాహం విశేషం నోపలక్షయే । తస్మాత్తుష్టాస్మి యద్రాజా రామం రాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి ॥ ౩౫ ॥ న మే పరం కిఞ్చిదితస్త్వయా పునః ప్రియం ప్రియార్హే సువచం వచోఽమృతమ్ ।

యథా సర్పపోషయిత్రీ బాలా సర్పస్యాన్తర్విషత్వమజ్ఞాత్వా కేవలం హితకామ్యయాఙ్కేన సర్పముపలాలయతి - తథా త్వమపి బాలా భర్తుః కుటిలహృదయమజానతీ విశ్వస్తమఙ్కే ఉపలాలయసీత్యర్థః - యథాఙ్కోపలాలిత ఆశీవిషః కదాచిదితరపరామపి పోషయిత్రీం దశతి - ఏవం తే భర్తాపి విశ్వస్తాం త్వామర్థహీనాం కారయేత్ - అతస్స ఆశీవిష ఇవ నానుసరణీయస్త్వయేతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ శత్రురితి ॥ హే బాలే ఆగామ్యనర్థానభిజ్ఞే - పతిప్రవాదేన పతివ్యపదేశేన - శత్రుః - మాత్రేవ హితకామ్యయా హితకామనాయుక్తతయా హితాచరణేన - మాత్రేవ మాతృతుల్యయా త్వయా - అఙ్కేనాశీవిషస్సర్ప ఇవ పరిధృత ఇతి యోజనా - పరిహృత ఇతి పాఠే బాలే అపరిహృత ఇతి చ్ఛేదః - పతిరూపస్సాక్షాచ్ఛత్రుస్త్వయా అపరిహృతః వస్తుతస్తు త్యాజ్య ఏవేతి దుర్బుద్ధిముపదిశతీతి జ్ఞేయం ॥ ౨౭ ॥ ఏవంగమ్యమర్థం విశదయతి యథేతి ॥ ౨౮ ॥ పాపేనేతి ॥ సానుబన్ధా పుత్రపిత్రాదిపరికరసహితా ॥ ౨౯ ॥ సేతి ॥ విస్మయదర్శనే ఆశ్చర్యావహజ్ఞానయుక్తే - తత్తత్కాలోచితకర్తవ్యనిరూపణచతుర ఇత్యర్థః - యద్వా - అనేన హితకరణహేతుదశరథవశీకరణసాధనసౌన్దర్యం సూచ్యతే ॥ ౩౦ ॥ ఏవం దేవావేశవశాత్ విపరీతవాక్యయా మన్థరయోక్తాపి కైకేయీ మహాకులప్రసూతతయా సత్ప్రకృతిస్సతీ రామాభిషేకం స్వస్య హితం మన్యమానాహ మన్థరాయా ఇతి ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ఇదం త్వితి ॥ ఏతత్ప్రియమాఖ్యాతుః ఆఖ్యాత్ర్యాస్తే కిం వా కరోమీతి సంబన్ధః - ఏతస్మై ప్రియమాఖ్యాతమితి పాఠే ఆఖ్యాతం ఏతత్ప్రియముద్దిశ్య తే భూయః కిం వా కరోమీతి సంబన్ధః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇదమితి ॥ మే ఏతత్ప్రియం భూయ ఆఖ్యాతుం తే కిం వా కరోమీతి సంబన్ధః - ఆఖ్యాతమితి పాఠే ఆఖ్యాతమేతత్ప్రియముద్దిశ్య తే భూయః కిం కరోమీతి సంబన్ధః ॥ ౩౪ ॥ నను సపత్నీపుత్రే కథం తవైతాదృశీ ప్రీతిరిత్యత్రాహ రామ ఇతి ॥ ౩౫ ॥ నేతి ॥ హే ప్రియార్హే ప్రియదానార్హే - మే ఇతః పరం రామాభిషేకకథనాదన్యత్ కిఞ్చిత్ - ప్రియం అభిమతం - పరం వచః త్వయా పునర్న సువచం వక్తుం న శ

క్యం - హియస్మాత్కారణాత్ - త్వం మే భావవర్ణప్రియేభ్యోఽధికం ప్రియం రామాభిషేకరూపం అవోచః ఉక్తవతీ - అతః ప్రియోత్తరం ప్రీతివిషయేషు శ్రేష్ఠం - ఉపర్యుదిచ్ఛత్రైః ప్రేష్యభృత్యుత్తర ఇత్యమరః। వరం అన్యం - వరం వరణీయం వస్తువిశేషం - తే తుభ్యం - ప్రదదామి - తం వృణు - వృణీష్వేతి యావత్ ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః ॥

అథ కుమతిజనసంసర్గవశేన మహాత్మానమపి కదాచిత్ ... యన్నాహ మంథరేత్యాది ॥ అభ్యసూయ అసూయాం కృత్వా - ఏనాం ప్రీతిశేషః - కోపదుఃఖసమన్వితా - హితం న శృణోతీతి కోపః - ఆగమిష్యత్యనర్థ ఇతి దుఃఖం ॥ ౧ ॥ హర్షమితి ॥ హే బాలిశే అజ్ఞే - అస్థానే అనుచితకాలే - హర్షం కృతవత్యసి - కిమిదం అత్ర కారణం న జానామి - అస్థానకృతత్వమాహ శోకేతి ॥ ౨ ॥ మనసేతి ॥ ఇదం రామాభిషేకరూపం - మహద్వ్యసనం ప్రాప్య - తేనైవ హేతునా శోచితవ్యే విషయే - హృష్టాసీతి యత్ అతోఽహం దుఃఖార్దితా సతీ త్వాం మనసా ప్రహసామి - యథోన్మత్తప్రలపనే ॥ ౩ ॥ ఏవం బాలిశా త్వమన్వయముఖేన దర్శయిత్వా వ్యతిరేకముఖేనాపి దర్శయతి శోచామీతి ॥ తే దుర్మతిత్వం దుష్టమతిత్వం - శోచామి - మతేర్దుష్టత్వమనర్థవిషయప్రీతిజనకత్వం - మృత్యోరివ సపత్నీపుత్రస్యారేరాగతాం వృద్ధిం - కా హి ప్రాజ్ఞా ప్రశస్తబుద్ధిః - ప్రహర్షయేత్ ప్రహర్షసాధనం కుర్యాత్ - ... హర్ష ఇతి కరణే ... ॥ ౪ ॥ ఉక్తాం వృద్ధిం దర్శయతి భరతాదితి ॥ రాజ్యం సాధారణం యస్య తస్మాత్ భరతాదేవ రామస్య భయం తద్విచింత్య విషణ్ణాస్మి - రామస్య భయమస్తు భరతస్య కిమిత్యత ఆహ భయమితి - ...

తథా హ్యవోచస్త్వం సుతం ప్రియోత్తరం ఉపపన్నం వరం తే ప్రదదామి తం వృణు ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తమస్సర్గః ॥

మంథరా త్వభ్యసూయ్యైనా ముత్సృజ్యాభరణం చ తత్ । ఉవాచేదం తతో వాక్యం కోపదుఃఖసమన్వితా ॥ ౧ ॥ హర్షం కిమిదమస్థానే కృతవత్యసి బాలిశే । శోకసాగరమధ్యస్థమాత్మానం నావబుధ్యసే ॥ ౨ ॥ మనసా ప్రహసామి త్వాం దేవి దుఃఖార్దితా సతీ । యచ్ఛోచితవ్యే హృష్టాసి ప్రాప్యేదం వ్యసనం మహత్ ॥ ౩ ॥ శోచామి దుర్మతిత్వం తే కా హి ప్రాజ్ఞా ప్రహర్షయేత్ । అరేస్సపత్నీపుత్రస్య వృద్ధిం మృత్యోరివాగతామ్ ॥ ౪ ॥ భరతాదేవ రామస్య రాజ్యసాధారణాద్భయమ్ । తద్విచింత్య విషణ్ణాస్మి భయం భీతాద్ధి జాయతే ॥ ౫ ॥ లక్ష్మణో హి మహేష్వాసో రామం సర్వాత్మనా గతః । శత్రుఘ్నశ్చాపి భరతం కాకుత్స్థం లక్ష్మణో యథా ॥ ౬ ॥ ప్రత్యాసన్నక్రమేణాపి భరతస్యైవ భామిని । రాజ్యక్రమో విప్రకృష్టస్తయోస్తావత్కనీయసోః ॥ ౭ ॥ విదుషః క్షత్రచారిత్రే ప్రాజ్ఞస్య ప్రాప్తకారిణః । భయాత్ప్రవేపే రామస్య చింతయంతీ తవాత్మజమ్ ॥ ౮ ॥ సుభగా ఖలు కౌసల్యా యస్యాః పుత్రోఽభిషేక్ష్యతే । యౌవరాజ్యేన మహతా శ్వః పుష్యేణ ద్విజోత్తమైః ॥ ౯ ॥ ప్రాప్తాం సుమహతీం ప్రీతిం ప్రతీతాం తాం హతద్విషమ్ । ఉపస్థాస్యసి కౌసల్యాం దాసీవత్త్వం కృతాంజలిః ॥ ౧౦ ॥ ఏవం చేత్త్వం సహాస్మాభిస్తస్యాః ప్రేష్యా భవిష్య

యస్మాత్ భీతస్య రక్షకస్య భయమవశ్యముత్పద్యత ఇతి - వ్యాఘ్రసర్పాదివిషయే తథాదర్శనాదితి భావః ॥ ౫ ॥ యద్యపి లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరపి రాజ్యం సాధారణం - తథాపి తయోః పరతంత్రత్వాన్న భయప్రసక్తిరిత్యాహ లక్ష్మణ ఇతి ॥ సర్వాత్మనా సర్వప్రకారేణ - మనోవాక్కాయైరిత్యర్థః - అతో రామస్య న లక్ష్మణాత్ భయమితి భావః - శత్రుఘ్నస్య భరతపరతంత్రత్వేన న తతః పృథగ్భయమిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ భరతాదేవేత్యత్ర హేత్వంతరమాహ ప్రత్యాసన్నేతి ॥ ప్రత్యాసన్నే ... - పునర్వసుపుష్యనక్షత్రజననక్రమేణ - భరతస్యైవ రాజ్యం ప్రాప్తమితి శేషః - కనీయసోః కనిష్ఠయోః - రాజ్యక్రమః రాజ్యప్రాప్తిక్రమస్తు - విప్రకృష్టః వ్యవహితః ... తేషాం రాజ్యవిషయే సర్వేషామభిలాషస్తుల్యః యథా భరతస్యైతిశంకాయాం ప్రథమం రామస్య రాజ్యం ప్రాప్తం - తతో భరతస్య తతో లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః - తథా చ ప్రథమో ద్వితీయం జిఘాంసతి - అతో రామాత్ భయం భరతస్యైవేతి భావః ॥ ౭ ॥ ఏవం రాజ్యక్రమో భరతస్య సన్నిహితోఽస్తు - తథాపి రామే ప్రథమప్రాప్తిమతి విద్యమానే కో భరతస్య రాజ్యశంకేత్యత్రాహ విదుష ఇతి ॥ విదుషః స్వపరవివేకశాలినః - విశిష్య క్షత్రచారిత్రే రాజనీతౌ - ప్రాజ్ఞస్య - ప్రాప్తకారిణః అవిలంబేన కాలోచితకర్తవ్యార్థకారిణః - రామస్య భయాత్ భావ్యనర్థకరణభయాత్ - తవాత్మజం ... చింతయంతీ ప్రవేపే షష్ఠీ చాత్ర సంబంధసామాన్యే ॥ ౮ ॥ కైకేయ్యా ఈర్ష్యోత్పాదనార్థం కౌసల్యాసౌభాగ్యం దర్శయతి సుభగేత్యాదినా ॥ సుభగా భాగ్యశీలా - యౌవరాజ్యేనేతి హేతౌ తృతీయా ॥ ౯ ॥ రామతో భరతస్యేవ కౌసల్యాతోఽస్యా అనర్థం దర్శయతి ప్రాప్తామితి ॥ రామాభిషేకేణ సుమహతీం శ్రియం ప్రాప్తాం - ప్రతీతాం ఖ్యాతాం - ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాతవిత్తవిజ్ఞాతవిశ్రుతా ఇత్యమరః। హతద్విషం అధరీకృతసపత్నీకాం - తాం కౌసల్యాం - ఉపస్థాస్యసి సేవిష్యసే ॥ ౧౦ ॥

నకేవలం తవైకస్యాదాస్యం కింతు త్వత్సంబన్ధినస్సర్వస్యాపీత్యాహ ఏవమితి ॥ తవ దాస్యం ప్రాప్తం చేదిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ హృష్టా ఇతి॥ రాముమాతా సత్యే ఏవ త్వే వ రామస్య పరమా స్త్రియ ఇతి బహువచనం దేశకాలపరిచారకాది ప్రాయేణ - భరతక్షయే భరతస్య దారిద్ర్యరూపక్షయే సతి ॥ నన్వత్ర స్త్రీశబ్దో భార్యాపరం ఏవ - స్నుషాస్తే భరతక్షయ ఇతి స్నుషాశబ్ద సాహచర్యాత్ - అత ఏవ సంవరకాండే, తయోచ్యతే - పితుర్నిర్దేశం నియమేన కృత్వా వనాన్నివృత్తశ్చరితవ్రతశ్చ | స్త్రీభిశ్చ మన్యే విపులేక్షణాభిస్సంరంస్యసే వీతభయః కృతార్థః ఇతి॥ యుద్ధకాండే చ దశరథశయనవర్ణనే - మహై పరమనారీణామభినృష్టమనేకదేశ్యం | న హి భర్తైర్భర్తా జాగ్రిమశోకజా భార్యాస్తస్యత్ర సంభవతి - ఉత్తరకాండే చాశ్వమేధోపక్రమే - మాతృగణైశ్చ పరివారమేకుమారాస్త్రిగణానిచ | అత్ర తో భరతం కృత్వా గచ్ఛంత్వగ్రే సమాధినేతి దర్శితం ॥ అత్ర స్త్రీగణకుమారివ్యపదేశో వినా సీతాం రిక్తభార్యాసద్భావం సంభవతి - కించ శ్రుతార్థాపత్తిరపి రామస్య సీతాతిరిక్తధర్మదారసద్భావే ప్రమాణం - న హ్యపత్నీకస్య యజ్ఞానుష్ఠానం సంభవతి - భోగదారాంతరాసంభవే న రామస్యైకదారవ్రతత్వం సిద్ధ్యతి - సీతాప్రతికృతికరణం చ సీతాస్నేహబహుమానార్థం - అత్రోచ్యతే - రామస్యైకదారవ్రతత్వం సర్వత్ర ప్రసిద్ధం తద్వ్యతిరేకే దారాంతరసంభవే నసంగచ్ఛతే - నచ యజ్ఞకరణానుపపత్తిః - సీతాప్రతికృతికరణేనైవ తదుపపత్తేః - ఉత ఏవోత్తరకాండే - యజ్ఞే యజ్ఞే చ పత్న్యర్థం జానకీ కాంచనీ భవతీతి ॥ అత్ర తో భరతం కృత్వా గచ్ఛంత్వగ్రే మహామతిరితి సీతాప్రతికృతేర్దీక్షావిహితత్వాచ్చ | పునశ్చోత్తరత్ర - న సీతాయాః పరాం భార్యాం వవ్రే స రఘునందనః | యజ్ఞే యజ్ఞే చ పత్న్యర్థం కాంచనీ జానకీ భవతీతి ॥ వచనవిరోధేన న్యాయః ప్రవర్తతే - అనేన వచనేన ప్రత్యక్షశ్రుత్యవిరుద్ధేన వినూతభార్యోన్న నుమాలభార్యశ్చ భార్యాప్రతికృతిం కృత్వా శ్రౌతస్మార్తకర్మాణి కుర్యాదితి నిరుణీయతే - స్మృతిశ్చ తథా విధీయతే - యథా హేమాద్రౌ - దూరభార్యోన మృతభార్యశ్చ భర్తా పుంజీవైర్భార్యాప్రతినిధిం విధాయ నాభ్యర్ణం కుర్యాదితి | పత్నీకర్తవ్యాని కర్మాణ్యధ్వర్యుర్యజమానో వా కుర్యాత్ - యథాలభ్యా మనమ

సి | పుత్రశ్చ తవ రామస్య ప్రేష్యభావం గమిష్యతి ॥ ౧౧ ॥ హృష్టాః ఖలు భవిష్యంతి రామస్య పరమాః స్త్రియః | అప్రహృష్టా భవిష్యంతి స్నుషాస్తే భరతక్షయే ॥ ౧౨ ॥ తాం దృష్ట్వా పరమప్రీతాం బ్రువంతీం మంథరాం తతః | రామస్యైవ గుణాన్దేవీ కైకేయీ ప్రశశంస హ ॥ ౧౩ ॥ ధర్మజ్ఞో గురుభిర్దాంతః కృతజ్ఞస్సత్యవాక్ఛుచిః | రామో రాజ్ఞస్సుతో జ్యేష్ఠో యౌవరాజ్యమతోఽర్హతి ॥ ౧౪ ॥ భ్రాతౄన్భృత్యాంశ్చ దీర్ఘాయుః పితృవత్పాలయిష్యతి | సంతప్యసే కథం కుబ్జే శ్రుత్వా రామాభిషేచనమ్ ॥ ౧౫ ॥ భరతశ్చాపి రామస్య ధ్రువం వర్షశతాత్పరమ్ | పితృపైతామహం రాజ్యమవాప్తా పురుషర్షభః ॥ ౧౬ ॥ సా త్వమభ్యుదయే ప్రాప్తే వర్తమానే చ మంథరే | భవిష్యతి చ కల్యాణే కిమర్థం పరితప్యసే ॥ ౧౭ ॥ యథా మే భరతో మాన్యస్తథా భూయోఽపి రాఘవః | కౌసల్యాతోఽతిరిక్తం చ సోఽనుశుశ్రూషతే హి మామ్ ॥ ౧౮ ॥

ర్ణాయామిపత్నీవినాశాభావాన్నాగ్నే విర్నాశః - యత్తు యేన కేనచిదుక్తం - సీతాప్రతికృతికరణం సీతాస్నేహబహుమానార్థమితి - తత్తుచ్ఛం - సంత్యక్తభార్యాయాం స్నేహబహుమానకరణస్యావద్యావహత్వాత్ - మాతరశ్చైవ సర్వాః మేకుమారాః స్త్రీగణాశ్చేత్యత్ర హేమాతరః భరతాదీనాం కుమారాః స్త్రియశ్చేత్యర్థః - దారాంతరసంభవేపి తేషాం ధర్మార్థత్వేన ప్రజార్థత్వాభావేన రామస్యాపి మారాభావాత్తత్సహచరిత స్త్రీగణాశ్చ భరతాదీనామేవేతి సువ్యక్తం - ఏవం చ రామస్య పరమాః స్త్రియః | పరమనారీణాం | స్త్రీభిశ్చమన్యే | ఇత్యాదిషు భోగప్రసంజనేన ధర్మదారపత్న్యా సంభవాత్ సాధారణాదిపరిగ్రహశంకానవకాశాచ్చాన్యపరత్వమవసేయం - పరమాః స్త్రియ ఇతి పరిచారికాం లభావేన స్త్రీభిశ్చ - మన్య ఇతి స్వవినాశే స్త్ర్యంతరసంభావనయా పరమనారీణామిత్యస్యైకవివచనత్వేన శ్రీ సూమ్యా భ్రమిశర్వవిషయత్వాన్నైతి దిక్ ॥ తీర్థీయం ॥ హృష్టా ఇతి ॥ రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇత్యనేన బహువచనేన సీతాసఖ్య ఉచ్యంతే - స్నుషా ఇత్యత్రాప్యేవమేవేతి జ్ఞేయం - భరతక్షయే భరతపరిగ్రహే ॥ ౧౨ ॥ రామస్యైవం విధగుణత్వే హేత్వదుక్తాదోషాస్సర్వే - తదేవనాస్తీతి మూలేకురారం నిరధాతి తామిత్యాదినా - తామితి ॥ అప్రీతామితి పదచ్ఛేదః - క్షోభహేతౌ నితరాం విద్యమానేప్యక్షోభ్యమనస్త్వాద్దేవీతి తామప్యహ్లాదయతే ॥ ౧౩ ॥ మందరోక్తరాజ్యసాధారణ్యం నివర్తయితి ధర్మజ్ఞ ఇతి ॥ దాంత దమితః - దాంతత్వం దమిత ఇత్యమరః | యౌవరాజ్యం ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ అథ భరతానర్థశంకాం పరిహరతి భ్రాతౄనితి ॥ ౧౫ ॥ రాజ్యం చ పరతస్స్వతస్సమవాప్తం భవిష్యతీత్యాహ భరత ఇతి ॥ వర్షశతాత్పరం - రామరాజ్యాత్పరమిత్యర్థః - దశవర్షసహస్రాణి రామో రాజ్యం పాలయిష్యతీతి హి కైకేయీ న జానాతి - అతో లోకరీత్యా వదతీతి జ్ఞేయం - అవాప్తేతి లుట్ - స్యాత్ - అనంతరం భరతస్య రాజ్యలాభాయ సంప్రతి తస్మై యౌవరాజ్యం దాస్యతీత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ సేతి ॥ ప్రాప్తే ఉచితే - అభ్యుదయే రామాభిషేకరూపే శోభనే - వర్తమానే ప్రత్యాసన్నే సతి - కల్యాణే భరతాదిషేకరూపే భవిష్యతి సతి కిమర్థం పరితప్యస ఇతి సంబంధః ॥ ౧౭ ॥ ఏవం పుత్రానర్థశంకాం పరిహృత్య స్వస్యానర్థశంకాం పరిహరతి యథేతి ॥ మాన్యః బహుమాన్యః - భూయః అధికం - అత్ర హేతుమాహ కౌసల్యాత ఇతి - అతిరిక్తం అభ్యధికం యథా భవతి తథా ॥ ౧౮ ॥ మా భూద్వర్షశతాత్పరం భరతస్య రాజ్య

లాభః తథాపి రాజ్యలాభసౌఖ్యమస్తీత్యాహ రాజ్యమిత్యాదినా ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ అనర్థదర్శినీతి ॥ అనర్థదర్శినీ - అనర్థమేవార్థత్వేన దర్శనశీలేత్యర్థః - యద్వా-అర్థాదర్శినీ-ప్రయోజనానభిజ్ఞేత్యర్థః - మౌర్ఖ్యాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాత్-శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే-విలాపహేతుశోకం - వ్యసనం విపత్- వ్యసనం విపది భ్రంశ ఇత్యమరః । యద్వా శోకః ఇష్టవియోగజం దుఃఖం-భరతస్య రాజ్యభ్రంశేన వనప్రాప్త్యా దుఃఖమితి యావత్ విపత్ వ్యసనం సుఖభ్రంశః - దుఃఖసాగరే సపత్నీసేవరూపే-మజ్జంతీ - తథాభూతమాత్మానం నావబుధ్యసే ॥ ౨౧ ॥ వర్షశతాత్ పరమిత్యుక్తభరతరాజ్యప్రాప్తిం నిరాకరోతి భవితేతి ॥ రాఘవస్యానురాఘవానంతరం- తన్వయస్సుతః స రాజా భవిష్యతి - పరిహాస్యతే నివార్యతే - గర్భధారణార్థసేనాజంతావక్రణిలట్ ॥ తిర్థఃయం ॥ శ్రీరామానంతరమపి భరతస్య రాజ్యం నాస్తీత్యాహ భవితేతి ॥ రాఘవః-రాజా భవితా భవిష్యతి యది తర్హి రాఘవస్యానుయస్సుతస్స ఏవ రాజా భవిష్యతీత్యర్థః - రాజవంశాత్ పరిహాస్యతే నివార్యతే - భరతస్య తత్సుతానాం చ రాజ్యప్రాప్తిశంకైవ నాస్తీతి భావః ॥ ౨౨ ॥ ఉక్తే హేతుమాహ నహీతి॥ భామిని కోపనే - కోపనా సైవ భామినీత్యమరః । అనయ నీతివిరోధం ॥ ౨౩ ॥ తస్మాదితి॥ రాజ్యతంత్రాణి రాజ్యపరిపాలనాది వ్యాపారాః - తంత్రం స్వరాష్ట్రవ్యాపార ఇతి వైజయంతీ ॥ ౨౪॥ ఏవం రాజ్యభ్రంశముక్త్వా రాజ్యాలాభే పరాభవం ఖలు భరతస్యాస్తీతి కైకేయ్యుక్తం పరిహరతి అసావితి ॥ అత్యంతనిర్భగ్నః సుతరాం ప్రచ్యావితః - వత్సలే పుత్రవత్సలే ॥ ౨౫ ॥ శ్వోభవితా మానేభరతస్య రాజ్యయోగ్యతాభావాత్- కింకుర్మ ఇత్యత్రాహ సేతి ॥ త్వదర్థే-త్వత్పుత్రరాజ్యభ్రంశపరిహరకథనార్థమిత్యర్థః- సపత్నివృద్ధావితి - ద్వాభ్యాం

రాజ్యం యది హి రామస్య భరతస్యాపి తత్తదా । మన్యతే హి యథాత్మానం తథా భ్రాతౄంస్తు రాఘవః ॥
౧౯ ॥ కైకేయీ మంథరావచనం శ్రుత్వా మంథరా భృశదుఃఖితా । దీర్ఘముష్ణం వినిశ్వస్య కైకేయీమిదమబ్రవీత్ ॥
౨౦ ॥ అనర్థదర్శినీ మౌర్ఖ్యాన్నాత్మానమవబుధ్యసే । శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే మజ్జంతీ దుఃఖసాగరే ॥ ౨౧ ॥
భవితా రాఘవో రాజా రాఘవస్యానుయస్సుతః । రాజవంశాత్తు కైకేయి భరతః పరిహాస్యతే ॥ ౨౨ ॥ న
హి రాజ్ఞస్సుతాస్సర్వే రాజ్యే తిష్ఠంతి భామిని । స్థాప్యమానేషు సర్వేషు సుమహాననయో భవేత్ ॥ ౨౩ ॥
తస్మాజ్జ్యేష్ఠే హి కైకేయి రాజ్యతంత్రాణి పార్థివాః । స్థాపయంత్యనవద్యాంగి గుణవత్స్వితరేష్వపి ॥
౨౪ ॥ అసావత్యంతనిర్భగ్నస్తవ పుత్రో భవిష్యతి । అనాథవత్సుఖేభ్యశ్చ రాజవంశాచ్చ వత్సలే ॥ ౨౫ ॥
సాహం త్వదర్థే సంప్రాప్తా త్వం తు మాం నావబుధ్యసే । సపత్నివృద్ధౌ యా మే త్వం ప్రదేయం దాతుమి
చ్ఛసి ॥ ౨౬ ॥ ధ్రువం తు భరతం రామః ప్రాప్య రాజ్యమకంటకమ్ । దేశాంతరం నాయయితా లోకాంతర
మథాపి వా ॥ ౨౭ ॥ బాల ఏవ హి మాతుల్యం భరతో నాయితస్త్వయా । సన్నికర్షాచ్చ సౌహార్దం జాయ
తే స్థావరేష్వపి ॥ ౨౮ ॥ భరతస్యాప్యనువశః శత్రుఘ్నోఽపి సమాగతః । లక్ష్మణో హి యథా రామం తథాసౌ
భరతం గతః ॥ ౨౯ ॥ శ్రూయతే హి ద్రుమః కశ్చిచ్ఛేత్తవ్యో వనజీవిభిః । సన్నికర్షాదిషీకాభిర్మోచితః
పరమాద్భయాత్ ॥ ౩౦ ॥ గోప్తా హి రామం సౌమిత్రిర్లక్ష్మణం చాపి రాఘవః । అశ్వినోరివ సౌభ్రాత్రం
తయోర్లోకేషు విశ్రుతమ్ ॥ ౩౧ ॥ తస్మాన్న లక్ష్మణే రామః పాపం కించిత్కరిష్యతి । రామస్తు భరతే పా
పం కుర్యాదితి న సంశయః ॥ ౩౨ ॥ తస్మాద్రాజగృహాదేవ వనం గచ్ఛతు తే సుతః । ఏతద్ధి రోచతే మహ్యం
భృశం చాపి హితం తవ ॥ ౩౩ ॥ ఏవం తే జ్ఞాతిపక్షస్య శ్రేయశ్చైవ భవిష్యతి । యది చేద్భరతో ధర్మాత్పి

త్ర్యం రాజ్యమవాప్స్యతి ॥ సపత్నివృద్ధౌ - ప్రదేయం పారితోషికం - దాతుమిచ్ఛసి - సా త్వం నావబుధ్యస ఇత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ అసావత్యంతనిర్భగ్న ఇత్యుక్తం వివృణోతి ధ్రువమిత్యాదినా ॥ తిర్థఃయం ॥ నాయితా నయిష్యతి ॥ ౨౭ ॥ రామకర్తృకం భావ్యనిష్టం ప్రదర్శ్య కైకేయ్యాః స్వరమస్యానర్థం దర్శయతి బాల ఇతి ॥ మాతుల్యం-మాతులసంబంధిగృహమిత్యర్థః- నాయితో హి ప్రాపిత ఖలు - అనేన కాహం నిరిత్యాశంక్యాహ మేవదర్శయతి సన్నికర్షాదితి - స్థావరేష్వపి వృక్షగుల్మాదిస్థావరేష్వపి -సన్నికర్షాచ్చ అత్యంతసమీపావస్థానాచ్చ సౌహార్దం జాయతే అన్యోన్యసంశ్లేషరూపప్రేమాద్భావో జాయతే - రాజ్ఞో రామభరతాదిషు కిముత - తాదృశస్సన్నికర్షస్త్వయా విఘటిత ఇతి భావః ॥ ౨౮ ॥ భరతస్యాసన్నిధానేపి శత్రుఘ్నస్సన్నిధానే భరతే ప్రీతిస్స్యాత్ తదపి నాస్తీత్యాహ భరతస్యేతి ॥ అనువశః విధేయః - సమం భరతేన సహ - అత ఏవ సమాగతః యథా లక్ష్మణో హీతి - హి యస్మాత్ -రామం లక్ష్మణ ఇవాసౌ శత్రుఘ్నః- భరతం-గతః ఆశ్రితః ॥ ౨౯ ॥ స్థావరేష్వపీత్యుక్తముపపాదయతి శ్రూయతే హీతి ॥ వనజీవిభిః వనౌకసాం స్వజీవిభిః - ఛేత్తవ్యః ప్రాప్తచ్ఛేదనకాలః కశ్చిద్ద్రుమః -తస్మాచ్ఛేదనరూపాత్ పరమాత్ భయాత్ -ఇషీకాభిః ఇషీకాకంటకవిశేషైః -సన్నికర్షాత్ పతితః పరివారణరూపాత్ మోచిత ఇతి శ్రూయతే హి - ఏవం పరం పరమేతి శేషః - స్వయన్నిత్యాంతం పురవర్తిత్వేన తత్ప్రసిద్ధాభావాత్ శ్రూయత ఇత్యుక్తిః ॥ ౩౦ ॥ గోప్తేత్యాది ॥ పాపం వధం ॥ ౩౨ ॥ తస్మాత్ పాపంకరణాద్ధేతోః - రాజగృహాత్ కేకయరాజగృహాత్ - నత్విహాగత్య వనం గచ్ఛత్వితి భావః ॥ ౩౩ ॥ ఏవమితి ॥ తథాత్ పిత్ర్యమిత్యాదినా - భరతో రాజ్యం ప్రాప్స్యతి - ఏవం చేత్ తే జ్ఞాతిపక్షస్య బంధువర్గస్య శ్రేయః -

ఖభవిష్యతి ॥ తీర్థీయం ॥ ఏతద్ధీతి ॥ అద్యాత్ర యశేకంవాక్యం - భరతః - ధర్మాత్ రాజధర్మాత్ - పిత్ర్యంరాజ్యంయద్యవాప్స్యతి ఏ తద్ధిమహ్యంరోచతే - తదాపభృశంహితం - ఏవంసతి - తేతవ - జ్ఞాతిపక్షస్యబంధువర్గస్య - శ్రేయశ్చభవిష్యతీత్యన్వయః ॥ ౩౪॥ రాజ్యానవాప్తావనిష్టమాహస ఇతి ॥ సహజోరిపుః సపత్నీపుత్రత్వాత్ సహజశత్రుః - తేనబాలఃభరతః - రామస్యవశే కథంజీవిష్యతి ॥ ౩౫ ॥ ఏవమనర్థప్రాప్తౌ తత్పరిహారాయకర్తవ్యమాహ అభిద్రుతమితి ॥ ప్రచ్ఛాద్యమానంఅభిభూయమానం ॥ ౩౬ ॥ [illegible] ॥ కథంవైరంనయాతయేత్ - వైరయాతనం వైరశుద్ధిః - తాం - త్వయిదాస్యాపాదనేనసంపాదయేదిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ఉపసంహరతి [illegible] దినా ॥ ౩౮ ॥ కైకేయ్యనర్థముక్త్వాభరతానర్థమాహయదాహీతి ॥ రాజ్యంరామస్యకారణం - పరస్యరామస్య ॥ ౩౯ ॥ ఇతిశ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే అష్టమస్సర్గః ॥ ❊❊❊❊❊

అథరామగుణజ్ఞాపకైకేయీకార్యపరైర్దేవైః ప్రబుద్ధహృదయా సతీ మంథరావచనమనుమోదితవతీత్యాహ ఏవమిత్యాది ॥ కోపేన జ్వలితాననా [illegible] ॥ ౧॥౨ ॥ మంథరాయా అతికుశలబుద్ధిత్వాదుపాయం పృష్టవతీ ఇదమితి ॥ [illegible] సాధనం - సంపశ్య సంచింత్య ॥ ౩ ॥ ఏవమితి ॥ రామార్థం రామాభిషేకప్రయోజనం ॥ తీర్థీయం ॥ ఏవముక్తేతి ॥ రామార్థం

త్వం రాజ్యమవాప్స్యసి ॥ ౩౪ ॥ స తే సుఖోచితో బాలో రామస్య సహజో రిపుః । సమృద్ధార్థస్య నష్టార్థో జీవిష్యతి కథం వశే ॥ ౩౫ ॥ అభిద్రుతమివారణ్యే సింహేన గజయూథపమ్ । ప్రచ్ఛాద్యమానం రామేణ భరతం త్రాతుమర్హసి ॥ ౩౬ ॥ దర్పాన్నిరాకృతా పూర్వం త్వయా సౌభాగ్యవత్తయా । రామమాతా సపత్నీ తే కథం వైరం న యాతయేత్ ॥ ౩౭ ॥ యదా హి రామః పృథివీమవాప్స్యతి ప్రభూతరత్నాకరశైలపత్తనామ్ । తదా గమిష్యస్యశుభం పరాభవం సహైవ దీనా భరతేన భామిని ॥ ౩౮ ॥ యదా హి రామః పృథివీమవాప్స్యతి ధ్రువం ప్రణష్టో భరతో భవిష్యతి । అతో హి సంచింతయ రాజ్యమాత్మజే పరస్య చైవాద్య వివాసకారణమ్ ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టమస్సర్గః ॥ ❊❊❊❊❊❊❊❊❊❊

ఏవముక్తా తు కైకేయీ క్రోధేన జ్వలితాననా । దీర్ఘముష్ణం వినిశ్వస్య మంథరామిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అద్య రామమితః క్షిప్రం వనం ప్రస్థాపయామ్యహమ్ । యౌవరాజ్యే చ భరతం క్షిప్రమేవాభిషేచయే ॥ ౨ ॥ ఇదం త్విదానీం సంపశ్య కేనోపాయేన మంథరే । భరతః ప్రాప్నుయాద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన ॥ ౩ ॥ ఏవముక్తా తయా దేవ్యా మంథరా పాపదర్శినీ । రామార్థముపహింసంతీ కైకేయీమిదమబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ హంతేదానీం ప్రవక్ష్యామి కైకేయి శ్రూయతాం చ మే । యథా తే భరతో రాజ్యం పుత్రః ప్రాప్స్యతి కేవలమ్ ॥ ౫ ॥ కిం న స్మరసి కైకేయి స్మరంతీ వా నిగూహసే । యదుచ్యమానమాత్మార్థం మత్తస్త్వం శ్రోతుమిచ్ఛసి ॥ ౬ ॥ మయోచ్యమానం యది తే శ్రోతుం ఛందో విలాసిని । శ్రూయతామభిధాస్యామి శ్రుత్వా చాపి విమృశ్యతామ్ ॥ ౭ ॥ శ్రుత్వైవం వచనం తస్యా మంథరాయాస్తు కైకేయీ । కించిదుత్థాయ శయనాత్ స్వాస్తీర్ణాదిదమబ్రవీత్ ॥ ౮ ॥ కథయ త్వం మమోపాయం కేనోపాయేన మంథరే । భరతః ప్రాప్నుయాద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన ॥ ౯ ॥ ఏవముక్తా తయా దేవ్యా మంథరా పాపదర్శినీ । రామార్థముపహింసంతీ కుబ్జా వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౦ ॥ తవ దైవాసురే యుద్ధే సహ రాజర్షిభిః పతిః । అగచ్ఛత్త్వాముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృత్ ॥ ❊ ॥ దిశమాస్థాయ వై దేవి దక్షిణాం దండకాన్ ప్రతి । వైజయంతమితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః ॥ ౧౨ ॥ స శంబర ఇతి ఖ్యాతః శతమాయో మహాసురః । దదౌ శక్రస్య

రామాభిషేకప్రయోజనం - ఉపహింసంతీ [illegible] ॥ ౪ ॥ హంతేతి ॥ హంతశబ్దో హర్షే వర్తతే - స్వాభిమతరామవివాసనపూర్వకభరతాభిషేకోపాయప్రశ్ననిబంధనోత్రహర్షః - పరస్మరణహేతుకో వా - మే మత్తః - కేవలంరాజ్యం [illegible] రాజ్యం - నిర్ణీతే కేవలమితి [illegible] ॥ తీర్థీయం ॥ హంతేతి హర్షే - కైకేయ్యాస్స్వమతానువర్తినీజాతేతి హర్షః - తే పుత్రః - భరత ఏవ - యథా యేనోపాయేన - రాజ్యం ప్రాప్స్యతి - తముపాయం - మే మత్తః - శ్రూయతాం - తదుపాయపరిజ్ఞానా [illegible] ॥ ౫ ॥ కిమితి ॥ హే కైకేయి - త్వం - ఉచ్యమానం త్వయా బహుశః కథ్యమానం - ఆత్మార్థం ఆత్మప్రయోజనం - మత్తః శ్రోతుమిచ్ఛసి [illegible] - అతస్త్వం న స్మరసి కిం - స్మరంతీ వా నిగూహసే కిమితి యోజనా ॥ ౬ ॥ మయేతి ॥ ఛందః అభిలాషః - ఛందశ్శబ్దోభిలాషే [illegible] ॥ ౭ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ [illegible] - ఉత్థానహేతుర్హర్షః [illegible] ॥ ౮ ॥ కథయేతి ॥ కథయస్వ మమోపాయమిత్యస్య వివరణం కేనేత్యాది ॥ తీర్థీయం ॥ [illegible] ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ వరం స్మారయితుం పూర్వకథామాహ తవేత్యాది ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - హే కైకేయి - దైవాసురే దేవాసురసంగ్రామనిమిత్తే యుద్ధే - తవ పతిః దేవరాజస్య - సాహ్యకృత్ సహాయకర్తా సన్ - రాజర్షిభిస్సహ త్వాం చోపాదాయ దండకాన్ ప్రతి దక్షిణాం దిశం - ఆస్థాయ ప్రాప్య - యత్ర తిమిధ్వజో వర్తతే తం వైజయంతాఖ్యం పురమగచ్ఛదితి సంబంధః ॥ ౧౨ ॥ [illegible] - నతి

ప్యశ - ఏకమపరాధంకృతవానిత్యత్రాహ నఇతి ॥ దేవసంఘైరనిర్జితః దేవసంఘానాం పరాభూయ - శత్రుయుద్ధంచకారేత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ తస్మిన్నితి ॥ క్షతాంబాణశూలాదిభిన్నంజాతవ్రణాః - విక్షతాః ఖడ్గపరశుపట్టసాదిభిర్విదారితాంగాః - తాన్ - రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ ఘ్నంతిస్మేత్యభిధానాత్ పురుషాణాంతు తవిక్షతత్వందివాయుద్ధకృతమిత్యవగమ్యతే - రాక్షసాం అసురాః ॥ ౧౪ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర ప్రసుప్తప్రదేశే - తదా రాత్రౌ ॥ ౧౫ ॥ అపవాహ్యేతి ॥ హేదేవి-నష్టచేతనం యుద్ధక్షతైః - తేపతి - త్వయా సారథ్యకరణయా - సంగ్రామాత్-అపవాహ్య అన్యత్రనీత్వా-రక్షితః శీఘ్రమపవాహనరాహిత్యయుతః - తత్రయత్రాపవాహితం-అన్యత్రస్థలే - శస్త్రైః విక్షత పునః శస్త్రైః విక్షతస్సన్ - త్వయా రక్షితః - తతోపవాహ్య రక్షిత ఇతియోజనా ॥ ౧౬ ॥ తుష్టేనేత్యర్ధమేకంవాక్యం ॥ ద్విత్వాభిధానాత్ ద్వౌ వరౌ దత్తావితిభావః ॥ ౧౬½ ॥ సఇతి ॥ ఇచ్ఛేయమిత్యర్థేలిఙ్ - తేనదశరథేన - తత్ వరం-తథా ఇచ్ఛయా స్వాంగదానిత్యుక్తం ॥ ౧౭½ ॥ కథమిదంత్వయాజ్ఞాతమిత్యత్రాహ అనభిజ్ఞేతి ॥ ౧౮½ ॥ రామాభిషేకేత్యాదిసార్థశ్లోకఏకాన్వయం ॥ నిగృహ్య బలాత్-ఆహృత్య - భర్తారమితిశేషః - రామప్రవ్రాజనభరతాభిషేచనరూపౌ తౌ వరౌ యాచస్వ ॥ ౨౦ ॥ చతుర్దశసంఖ్యాకిమర్థమిత్యత్రాహ చతుర్దశేతి ॥ ప్రజాభావగతస్నేహః - ప్రజానాంభావం హృదయంగతం ప్రాప్త స్నేహోయస్యసతథోక్తః స్థిరః అప్రకంప్యః

సంగ్రామం దేవసంఘైరనిర్జితః ॥ ౧౩ ॥ తస్మిన్మహతిసంగ్రామే పురుషాన్క్షతవిక్షతాన్ । రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ఘ్నంతిస్మతరసాసాద్యరాక్షసాః ॥ ౧౪ ॥ తత్రాకరోన్మహద్యుద్ధంరాజాదశరథస్తదా । అసురైశ్చమహాబాహుశ్శస్త్రైశ్చశకలీకృతః ॥ ౧౫ ॥ అపవాహ్యత్వయాదేవిసంగ్రామాన్నష్టచేతనః । తత్రాపివిక్షతశ్శస్త్రైఃపతిస్తేరక్షితస్త్వయా ॥ ౧౬ ॥ తుష్టేనతేనదత్తౌతేద్వౌవరౌశుభదర్శనే ॥ ౧౬½ ॥ సత్వయోక్తఃపతిర్దేవియదేచ్ఛేయంతదావరౌ ॥ ❀ ॥ గృహ్ణీయామితితత్తేనతథేత్యుక్తంమహాత్మనా ॥ ౧౭½ ॥ అనభిజ్ఞాహ్యహందేవిత్వయైవకథితాపురా ॥ ❀ ॥ కథైషాతవతుస్నేహాన్మనసాధార్యతేమయా ॥ ౧౮½ ॥ రామాభిషేకసంభారాన్నిగృహ్యవినివర్తయ ॥ ❀ ॥ తౌవరౌయాచభర్తారంభరతస్యాభిషేచనమ్ । ప్రవ్రాజనంతురామస్యత్వంవర్షాణిచతుర్దశ ॥ ౨౦ ॥ చతుర్దశహివర్షాణిరామేప్రవ్రాజితేవనమ్ । ప్రజాభావగతస్నేహస్స్థిరఃపుత్రోభవిష్యతి ॥ ౨౧ ॥ క్రోధాగారంప్రవిశ్యాద్యక్రుద్ధేవాశ్వపతేస్సుతే । శేష్వానంతర్హితాయాంత్వంభూమౌమలినవాసినీ ॥ ౨౨ ॥ మాస్మైనంప్రత్యుదీక్షేథామాచైనమభిభాషథాః । రుదంతీచాపితందృష్ట్వాజగత్యాంశోకలాలసా ॥ ౨౩ ॥ దయితాత్వంసదాభర్తురత్రమేనాస్తిసంశయః । త్వత్కృతేసమహారాజోవిశేదపిహుతాశనమ్ ॥ ౨౪ ॥ నత్వాంక్రోధయితుంశక్తోనక్రుద్ధాంప్రత్యుదీక్షితుమ్ । తవప్రియార్థంరాజాహిప్రాణానపిపరిత్యజేత్ ॥ ౨౫ ॥ నహ్యతిక్రమితుంశక్తస్తవవాక్యంమహీపతిః । మందస్వభావేబుధ్యస్వసౌభాగ్యబలమాత్మనః ॥ ౨౬ ॥ మణిముక్తంసువర్ణానిరత్నానివివిధానిచ । దద్యాద్దశరథోరాజామాస్మతేషుమనఃకృథాః ॥ ౨౭ ॥ యౌతౌదేవాసురేయుద్ధేవరౌదశరథోఽదదాత్ । తౌస్మారయమహాభాగేసోఽర్థోమాత్వామతిక్రమేత్ ॥ ౨౮ ॥ యదాతుతేవరందద్యాత్స్వయముత్థాప్యరాఘవః । వ్యవస్థాప్యమహారాజంత్వమిమంవృణుయా

౨౧ ॥ ఏవముపాయముపదిశ్య ఉపాయప్రవర్తనప్రకారమాహ క్రోధేతి ॥ ప్రణయకలహాదినా క్రుద్ధా స్త్రియో యత్ర ప్రవిశంతి తత్ క్రోధాగారం - అనంతర్హితాయాం అనాస్తృతాయాం ॥ ౨౨ ॥ మాస్మేతి ॥ తం దృష్ట్వా రుదంతీ శోకలాలసా చ సతీ - ఏనం మా ప్రత్యుదీక్షేథాః మా చైనమభిభాషథా ఇత్యన్వయః - జగత్యాం భూమౌ - శయానేతిశేషః ॥ ౨౩ ॥ ఏవంకరణే గుణమాహ కార్యసిద్ధిభిర్విపర్యయేణ ప్రాణత్యాగం తేతి ॥ అత్ర దయితాత్వవిషయే - త్వత్కృతే త్వత్ప్రీతినిమిత్తం ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ నేతి ॥ మందస్వభావే అలసస్వభావే - సౌభాగ్యబలం సౌందర్యబలం ॥ ౨౬ ॥ వరదానవ్యతిరిక్తం మణ్యాదికంచ న స్వీకర్తవ్యమిత్యాహ మణీతి ॥ మణయశ్చ రత్నాని ముక్తాశ్చేత్యేకవద్భావః - మణిముక్తం - రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని - రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీత్యమరః ॥ ౨౭ ॥ యౌతావితి ॥ యత్తచ్ఛబ్దప్రయోగః ప్రసిద్ధ్యతిశయద్యోతనార్థః - తౌ స్మారయ - దాతవ్యత్వేనేతిశేషః - సోర్థః రామవివాసనభరతాభిషేకరూపార్థః - మాతిక్రమేత్ - సర్వథా సిద్ధ్యత్వేవేత్యర్థః - రాజ్ఞస్సత్యప్రతిజ్ఞత్వాదితిభావః ॥ తీర్థీయం ॥ యౌతావితి ॥ అదదాదితిచ్ఛేదః - సోర్థో మా త్వామతిక్రమేత్ - సం అస్మిన్ అర్థః రామవివాసనభరతాభిషేకరూపోర్థః - త్వాం మాతిక్రమేత్ మాతిక్రమతు - దశరథేన మణిరత్నాదినా లోభితా సతీ ప్రస్తుతం కార్యం న పరిత్యక్తుమర్హసీతిభావః ॥ ౨౮ ॥ యదేతి ॥ రాఘవః దశరథః - వ్యవస్థాప్య సత్యే స్థాపయిత్వా ॥ తీర్థీయం ॥ యు

తాన్ త్వమితి ॥ రాఘవః దశరథః - ఉక్తా వృ - త్వామితిశేషః - లేత భవ్యం - వరం ద్వావపి - తదా వనరాజ్యం ద శరథం - వ్యవస్థాప్య నిత్య ఏయిత్వా - పరమవినీయదర్శనయితి పమితి - అత్ర శ్లోకద్వయే కరణం ద్రష్టవ్యం - తథాహి - ఉభివరం ప్రార్థయతా ఇతి పూర్వేణాన్వయః ౩౦ ॥ చతుర్దశేతి ॥ రూఢః ప్రసిద్ధః - అభివృద్ధో వా - కృతమూలం స్వనకృతమూలః ఇత్యర్థః శేషం చతుర్దశవర్షాదుపరి శేషం ॥ తీర్థీయం ॥ చతుర్దశేతి ॥ రూఢం బద్ధ ప్రతిష్ఠః - కృతమూలః కృతమూలబలః - శేషం చతుర్దశవర్షాదుపరి పురుషాయుష కాలం - అత పునరాగమనేపి న రామస్య రాజ్యాశేతి తాత్పర్యం ॥ ౩౧ ॥ రామప్రవ్రాజనమితి ॥ రామ ప్రవ్రాజన ఏవ కారణే భరతాభిషేకస్సముచ్ఛ్రీయతే ॥ ౩౨ ॥ ఏవమితి ॥ రామోఽరామ ఇత్యత్ర అరామ ఇతి పదచ్ఛేదః - అరామో భవిష్యతి ఇదానీమివ ప్రకీర్తిస్సన్ ప్రాప్తం న భవిష్యతీత్యర్థః - యద్వా - రామో భవిష్యతి నిక ఏవ భవిష్యతీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ రామోఽరామో భవిష్యతీతి స్వయమేక ఏవ భవిష్యతి - రమయత్యానందయతీతి రామః - మునీనామితి శేషః ॥ ౩౩ ॥ యేనేతి ॥ కృతమూలః రూఢమూలః కృతమూల ఇత్యస్యైవ వివరణం సంగృహీతేత్యర్ధం - సంగృహీతమనుష్యశ్చేత్యత్ర భవిష్యతీత్యనుషజ్యతే - సంగృహీతాః అనురంజితాః - మను ష్యాః పౌరజానపదాః - యేన సతథోక్తః - తత్ర హేతురాత్మవానితి ॥ తీర్థీయం ॥ యేనేతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ తేన కాలేన చతు ర్దశసంవత్సరాత్మకేన కాలేన - తేతవ - పుత్రః - సంగృహీతమనుష్యస్సన్ సుహృద్భిస్సార్ధం కృతమూలో భవిష్యతీత్యన్వయః ॥ ౩౪ ॥ ప్రాప్తకాలం అభిమతప్రార్థనోచితకాలం - వీతసాధ్వసా విగతభయా - అముం కాలం ప్రాప్తకాలం మన్యే - తేన విసివర్తయేదం బందం ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రాప్తకాలమితి ॥ వీతసాధ్వసా త్యక్తభయా సతి - త్వం రాజానం - నిగృహ్య నిర్బంధేన స్వాధీనం కృత్వా - రామా భిషేకసంభారాన్నివర్తయ - ఏతన్నివర్తనం ప్రాప్తకాలం మన్యే ఇత్యర్థః - అభిషేకసంభారనివర్తనస్యాయమేవ కాల ఇత్యర్థః ॥

వరమ్ ॥ ❁ ॥ రామం ప్రవ్రాజయారణ్యే నవవర్షాణి పంచ చ । భరతః క్రియతాం రాజా పృథివ్యాః పార్థివర్షభః ॥ ౩౦ ॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి రామే ప్రవ్రాజితే వనమ్ । రూఢశ్చ కృతమూలశ్చ శేషం స్థాస్యతి తే సుతః ॥ ౩౧ ॥ రామప్రవ్రాజనం చైవ దేవి యాచస్వ తం వరమ్ । ఏవం సిధ్యంతి పుత్రస్య సర్వార్థాస్తవ భామిని ॥ ౩౨ ॥ ఏవం ప్రవ్రాజితశ్చైవ రామోఽరామో భవిష్యతి । భరతశ్చ హతామిత్రస్తవ రాజా భవిష్యతి ॥ ౩౩ ॥ యేన కాలేన రామశ్చ వనాత్ప్రత్యాగమిష్యతి । తేన కాలేన పుత్రస్తే కృతమూలో భవిష్యతి ॥ ❁ ॥ సంగృహీతమనుష్యశ్చ సుహృద్భిస్సార్ధమాత్మవాన్ ॥ ౩౪ ॥ ప్రాప్తకాలం తు తే మన్యే రాజానం వీతసాధ్వసా ॥ ❁ ॥ రామాభిషేకసంభారాన్నిగృహ్య వినివర్తయ ॥ ౩౫ ॥ అనర్థమర్థరూపేణ గ్రాహితా సా తతస్తయా ॥ ❁ ॥ హృష్టా ప్రతీతా కైకేయీ మంథరామిదమబ్రవీత్ । సా హి వాక్యేన కుబ్జాయాః కిశోరీవోత్పథం గతా ॥ ❁ ॥ కైకేయీ విస్మయం ప్రాప్తా పరం పరమదర్శనా ॥ ౩౬ ॥ కుబ్జే త్వాం నాభిజానామి శ్రేష్ఠాం శ్రేష్ఠాభిధాయినీమ్ । పృథివ్యామసి కుబ్జానాముత్తమా బుద్ధినిశ్చయే ॥ ౩౭ ॥ త్వమేవ తు మమార్థేషు నిత్యయుక్తా హితైషిణీ ॥ ❁ ॥ నాహం సమవబుధ్యేయం కుబ్జే రాజ్ఞశ్చికీర్షితమ్ ॥ ౩౮ ॥ సంతి దుస్సంస్థితాః కుబ్జా వక్రాః పరమదారుణాః ॥ ❁ ॥ త్వం పద్మమివ వాతేన సన్నతా ప్రియదర్శనా ॥ ౪౦ ॥ ఉరస్తేఽభినివిష్టం వై యావత్స్కంధాత్సమున్నతమ్ ॥ ❁ ॥ అధస్తాచ్చోదరం

౩౫ ॥ అనర్థమితి ॥ అనర్థం విరుద్ధార్థం - అర్థరూపేణ అనుకూలార్థరూపేణ - గ్రాహితా బోధితా - తస్యైవ ప్రతీతా జ్ఞాత వతీ అపి ఏవం హృష్టా - సేతి - ప్రతీతేత్యస్యోపపాదనమేతత్ - కిశోరీ బడబా - ఉత్పథం అమార్గం పరమదర్శనా - పురేతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ అనర్థమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - అనర్థం రామవివాసనరూపం - వస్తుతః స్వస్యైవ ప్రతికూలమిత్యర్థః - అర్థరూపేణ అ భీష్టార్థరూపేణ - గ్రాహితా ప్రతిబోధితా - ప్రతీతా తథైవ గృహీతార్థా - అత ఏవ హృష్టా - సేతి - ఉత్పథం గతా అమార్గం గతా - కిశోరీ బడబా - పరమదర్శనా సుందరీ - యద్వా - పరమత్వం తేన అదర్శనా విరుద్ధదర్శనా - పరం విస్మయం ప్రాప్తా కైకేయీ మంథరామ బ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౩౬ ॥ కుబ్జ ఇతి ॥ నాభిజానామితి - ఏతావత్కాలమితి శేషః - పృథివ్యామితి - పృథివ్యాం యావత్యః కుబ్జాస్సంతి తాసాం సర్వాసాం మధ్యే త్వముత్తమా - బుద్ధినిశ్చయే విషయే - అనేన కుబ్జానాం ప్రాయేణ బుద్ధితైక్ష్ణ్యమస్తీతి ద్యోతితం ॥ ౩౭ ॥ త్వమే వేతి ॥ సమవబుధ్యేయమితి - లిఙ్ ॥ తీర్థీయం ॥ మమ హితాచరణేన అపి త్వమేవ హితైషిణీత్యాహ త్వమేవేతి ॥ హితైషిణీ - భవసీతి శే షః - రాజ్ఞశ్చికీర్షితం కర్తుమిష్టం - రామాభిషేకం ॥ ౩౮ ॥ సంతీతి ॥ దుస్సంస్థితాః దుస్సంస్థానాః ॥ తీర్థీయం ॥ సంతీతి ॥ దుస్సంస్థి తాః దుష్టావయవసంస్థానవిశేషయుక్తాః - త్వం ప్రియదర్శనా సుందరీ - త్వం పద్మమివ వాతేన సన్నతా నమ్రాసి - యథా సహజసుందరం పద్మం వాతేన వక్రమపి న నింద్యతే - తథా వాతోద్రేకాత్ వక్రతామాపన్నాపి త్వం న నింద్యా ఇతి భావః ॥ ౪౦ ॥ ఉరస్త ఇతి ॥ తే ఉరః - అ భినివిష్టం అభినివేశవత్సత్ స్కంధాభ్యాం స్పర్ధమానం సత్ - యావత్స్కంధాత్ స్కంధపర్యంతం - సమున్నతమిత్యుత్ప్రేక్షా - అధస్తాత్ ఉరసోఽధస్తాత్ - స్థితం - సునాభం శోభననాభి - యోగవిభాగాదిచ్ - ఉదరం ఉరసస్సజాతీయస్య ఉన్నతిం దృష్ట్వా లజ్జితమివ - శాతం కృశం ॥ తీర్థీ

యం॥ ఉర ఇతి ॥ ఉరః వక్షః - అభినివిష్టం అభితః పార్శ్వయోర్నివిష్టం - సమసన్నివేశం యావత్సంస్థానం - మధ్య ఇతి యావత్ - [illegible] దేశవ్యాప్త్యభావః - యావత్స్కంధాత్ సమున్నతమితి పాఠే - యావత్స్కంధాత్ స్కంధపర్యంతం - సమున్నతం ఉచ్ఛ్రితం అధస్తాత్ వక్షసోఽధః ప్రదేశే - స్థితమితి శేషః - సునాభం శోభననాభి - ఉదరం చ లజ్జితమివ శాంతం - ఉదరస్యోన్నత్యభావాత్ వ్రీడితమివ కృశమిత్యర్థః - అధస్తాచ్చోదరం శాంతమితి పాఠే - సునాభశబ్దేనోదరముచ్యతే ॥ ౪౧ ॥ పరిపూర్ణమితి ॥ పరిపూర్ణం పృథులం ॥ ౪౨ ॥ జఘనమితి ॥ ఉపన్యస్తే సంశ్లిష్టే - సుసన్నివేశే వా - ఆయతౌ దీర్ఘౌ ॥ తీర్థీయం ॥ జఘనమితి ॥ రశనాదామశోభితం సత్ - నిర్ఘుష్టం శబ్దాయమానం ॥ ౪౩ ॥ త్వమితి ॥ సక్థిభ్యాం ఊరుభ్యాం - సక్థిక్లీబే పుంసి ఊరురిత్యమరః ॥ ఉపలక్షణే తృతీయా ॥ ౪౪ ॥ ఆసన్నితి ॥ మాయాః లౌకిక్యో మాయాః ॥ ౪౫ ॥ తవేతి ॥ స్థగు ఉరోనిస్సృతోన్నతవికృతాంగావయవవిశేషః - రథఘోణం - నాసికాకారరథావయవవిశేషః - [illegible] మతిః రాగాదిగోచరా । బుద్ధిస్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీ మతేత్యుక్తవిషయవిభాగేన మతేర్బాహుళ్యం ॥ క్షత్రవిద్యాః రాజనీతయః - మాయాః విచిత్రకుత్సితశక్తయః - అత్ర స్థగుని ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ జాత్యేనేతి ॥ ఉత్తమస్వర్ణ జాతౌ భవం జాత్యం - దిగాదిత్వాద్యత్ - సునిష్టప్తేన స్రుతేన - సువర్ణేన లేపయిష్యామి - సువర్ణకంచుకేనాలంకరిష్యామీత్యర్థః - యద్వా - [illegible] లేపయిష్యామీత్యర్థః - ప్రతీతా సంతుష్టా ॥ తీర్థీయం ॥ కించ - జాత్యేనేతి ॥ లబ్ధార్థా - ప్రాప్తమనోరథా - ప్రతీతా

శాంతం సునాభమివ లజ్జితమ్ ॥ ౪౧ ॥ పరిపూర్ణం తు జఘనం సుపీనౌ చ పయోధరౌ । విమలేందుసమం వక్త్రమహో రాజసి మంథరే ॥ ౪౨ ॥ జఘనం తవ నిర్ఘుష్టం రశనాదామశోభితమ్ ॥ ❁ ॥ జంఘే భృశముపన్యస్తే పాదౌ చాప్యాయతావుభౌ ॥ ౪౩ ॥ త్వమాయతాభ్యాం సక్థిభ్యాం మంథరే క్షౌమవాసినీ ॥ ❁ ॥ అగ్రతో మమ గచ్ఛంతీ రాజహంసీవ రాజసే ॥ ౪౪ ॥ ఆసన్యాశ్శంబరే మాయాస్సహస్రమసురాధిపే ॥ ❁ ॥ సర్వాస్త్వయి నివిష్టాస్తా భూయశ్చాన్యాస్సహస్రశః ॥ ౪౫ ॥ తవేదం స్థగు యద్దీర్ఘం రథఘోణమివాయతమ్ ॥ ❁ ॥ మతయః క్షత్రవిద్యాశ్చ మాయాశ్చాత్ర వసంతి తే ॥ ౪౬ ॥ అత్ర తే ప్రతిమోక్ష్యామి మాలాం కుబ్జే హిరణ్మయీమ్ ॥ ❁ ॥ అభిషిక్తే చ భరతే రాఘవే చ వనం గతే ॥ ౪౭ ॥ జాత్యేన చ సువర్ణేన సునిష్టప్తేన మంథరే ॥ ❁ ॥ లబ్ధార్థా చ ప్రతీతా చ లేపయిష్యామి తే స్థగు ॥ ౪౮ ॥ ముఖే చ తిలకం చిత్రం జాతరూపమయం శుభమ్ ॥ ❁ ॥ కారయిష్యామి తే కుబ్జే శుభాన్యాభరణాని చ । పరిధాయ శుభే వస్త్రే దేవతేవ చరిష్యసి ॥ ౫౦ ॥ చంద్రమాహ్వయమానేన ముఖేనాప్రతిమాననా । గమిష్యసి గతిం ముఖ్యాం గర్వయంతీ ద్విషజ్జనమ్ ॥ ౫౧ ॥ తవాపి కుబ్జాః కుబ్జాయాస్సర్వాభరణభూషితాః । పాదౌ పరిచరిష్యంతి యథైవ త్వం సదా మమ ॥ ౫౨ ॥ ఇతి ప్రశస్యమానా సా కైకేయీమిదమబ్రవీత్ । శయానాం శయనే శుభ్రే వేద్యామగ్నిశిఖామివ ॥ ౫౩ ॥ గతోదకే సేతుబంధో న కల్యాణి విధీయతే । ఉత్తిష్ఠ కురు కల్యాణి రాజానమనుదర్శయ ॥ ౫౪ ॥ తథా ప్రోత్సాహితా దేవీ గత్వా మంథరయా సహ । క్రోధాగారం విశాలాక్షీ సౌభాగ్యమదగర్వితా ॥ ❁ ॥ అనేకశతసాహస్రం ముక్తాహారం వరాంగనా । అవముచ్య వరార్హాణి శుభాన్యాభరణాని చ ॥ ❁ ॥ తతో హేమోపమా తత్ర కుబ్జావాక్యవశం గతా । సంవిశ్య భూమౌ కైకేయీ మంథరామిదమబ్రవీత్ ॥ ౫౫ ॥ ఇహ వా మాం మృతాం కుబ్జే నృపాయావేదయిష్యసి । వనం తు రాఘవే ప్రాప్తే

ప్రతీతా సంతుష్టా - జాత్యేన శుద్ధేన - సువర్ణేనాలంకృతం తే స్థగు - చందనాదినా లేపయిష్యామీత్యర్థః - జాత్యేన - జాతౌ భవం జాత్యం తేన - సువర్ణేన లేపయిష్యామి - ఉత్తమసువర్ణకృతేన కంచుకేనాలంకరిష్యామీతి వార్థః - చందనసహఘృష్టసువర్ణేన లేపయిష్యామీతి వార్థః - జాత్యసునిష్టప్తసువర్ణకృతభూషణేన - లేపయిష్యామి - అలంకరిష్యామీతి వార్థః - తథావిధసువర్ణసదృశగంధనాదినా లేపయిష్యామీతి వార్థః ॥ ౪౯ ॥ ముఖ ఇతి ॥ జాతరూపమయం సువర్ణమయం - చిత్రం నానారత్నఖచితతయా నానావర్ణం - తిలకం తిలకాకారం భూషణం ॥ ౫౦ ॥ చంద్రమితి ॥ ఆహ్వయమానేన స్పర్ధమానేన - స్పర్ధాయామాఙ్ ఇత్యాత్మనేపదం - ముఖేన హేతునా - అప్రతిమాననా అప్రతిద్వంద్వముఖీ - ద్విషజ్జనం మత్సపత్నీజనం ప్రతి - గర్వయంతీ గర్వం కుర్వంతీ - గర్వశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్ శతృప్రత్యయః - స్వార్థే ణిజిత్యేకే - ముఖ్యాం తృణీకృతసర్వజనాం - గతిం పాదన్యాసవిశేషం - గమిష్యసి కరిష్యసి - ఓదనపాకం పచతీతివన్నిర్దేశః ॥ ౫౧ ॥ ౫౨ ॥ ౫౩ ॥ గతోదక ఇతి ॥ శోకకల్యాణి కురు - మదుక్తప్రకారమితి శేషః - రాజానమనుదర్శయ - క్రోధాగారమితి శేషః - యద్వా - అనుదర్శయ - ప్రతీక్షస్వేత్యర్థః ॥ ౫౪ ॥ తథా ప్రోత్సాహితేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ అనేకశతసాహస్రం బహుమూల్యమితి యావత్ - శతమానవింశతికేత్యాదినా క్రీతార్థే ఠన్ ॥ తీర్థీయం ॥ అనేకశతసాహస్రం బహుమూల్యం - అవముచ్య త్యక్త్వా - హేమోపమా సువర్ణవర్ణాంగీ ॥ ౫౫ ॥ ఇహేతి ॥ నృపాయ ముదపేక్షకాయ ॥ తీర్థీయం ॥ ఇహేతి ॥ హే కుబ్జే - రాఘవే వనం ప్రాప్తే సతి - భరతః క్షితిం ప్రాప్స్యతీతి నృపాయ దశరథాయ ఆవేదయిష్యసి - నో చేదితి శేషః - మామిహ క్రోధాగారే మృతాం గం

వా కేకయరాజాయ వా వేదయిష్యసి - యద్వా - మదుపేక్షకాయ దశరథాయ వా వేదయిష్యసి - యది మే సాంత్వనా - తదా రాఘవే వనం ప్రాప్తే భరతః క్షితిం ప్రాప్స్యతి - న తు పక్షాంతరమిత్యర్థః ॥ ౪౮ ॥ ౪౯ ॥ కైకేయీనిశ్చయం ద్రఢయతి అథో ఇతి ॥ రామముపేత్య రామముద్దిశ్య ॥ తీర్థీయం ॥ అత్యర్థమహాపరాక్రమైః మహాక్రూరైః - వచోభిరుపలక్షితా ॥ ౫౦ ॥ ౫౧ ॥ తథేతి ॥ అతివిద్ధా అతిదుఃఖితా - నిధాయ హస్తౌ హృదయ ఇతి విస్మయాభినయః - అతివిస్మితా అతిసిద్ధః కథం మదనిష్టం కరిష్యతీతి కుపితా - రామాభిషేకప్రవర్తకం భర్తారం ప్రతి కుపితేత్యర్థః ॥ ౫౨ ॥ తీర్థీయం ॥ యమస్యేతి ॥ అత్ర శ్లోకే ఇతిపదం కేకయరాజాయేతిపదం వా దశరథాయేతిపదం వా అధ్యాహార్యం ॥ ౫౩ ॥ అహమితి ॥ ఇతో గచ్ఛతీతి వర్తమానసామీప్యే లట్ ॥ తీర్థీయం ॥ నాంజనపానభోజనమిత్యత్ర ఏకవద్భావః - ఆస్తరణాని ప్రస్త[illegible]ఖలాదీని ॥ ౫౪ ॥ అథేతి ॥ మేదినీమధిశిశ్యే - అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి కర్మణి ద్వితీయా ॥ ౫౫ ॥ ఉదీర్ణేతి ॥ ఉదీర్ణః ఉత్పన్నః సంరంభః కోపః స ఏవ తమః తేనావృతాననా - విమలాపూర్వం విమలా - తమోవృతా నీహారప్రయుక్తతమోవృతా - మగ్నతారకా అస్తమితతారకా ॥ తీర్థీయం ॥ ఉదీర్ణేతి ॥ తదా శయనకాలే - ఉదీర్ణః ఉద్రిక్తః - సంరంభః క్రోధ ఏవ తమః - తేనావృతమాననం యస్యాః సా తథోక్తా - విమనాః దుర్మనాః - భగ్నతారకా అస్తమితతారకా - ద్యౌః ఆకాశమివ స్థితా ॥ ౫౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

భరతః ప్రాప్స్యతి క్షితిమ్ ॥ ౪౮ ॥ న సువర్ణేన మే హ్యర్థో న రత్నైర్న చ భూషణైః । ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే ॥ ౪౯ ॥ అథో పునస్తాం మహిషీం మహీక్షితో వచోభిరత్యర్థమహాపరాక్రమైః । ఉవాచ కుబ్జా భరతస్య మాతరం హితం వచో రామముపేత్య చాహితమ్ ॥ ౫౦ ॥ ప్రపత్స్యతే రాజ్యమిదం హి రాఘవో యది ధ్రువం త్వం ససుతా చ తప్స్యసే । అతో హి కల్యాణి యతస్వ తత్తథా యథా సుతస్తే భరతోఽభిషేక్ష్యతే ॥ ౫౧ ॥ తథాతివిద్ధా మహిషీ తు కుబ్జయా సమాహతా వాగిషుభిర్ముహుర్ముహుః । నిధాయ హస్తౌ హృదయేఽతివిస్మితా శశంస కుబ్జాం కుపితా పునః పునః ॥ ౫౨ ॥ యమస్య వా మాం విషయం గతామితో నిశామ్య కుబ్జే ప్రతివేదయిష్యసి । వనం గతే వా సుచిరాయ రాఘవే సమృద్ధకామో భరతో భవిష్యతి ॥ ౫౩ ॥ అహం హి నైవాస్తరణాని న స్రజో న చందనం నాంజనపానభోజనమ్ । న కించిదిచ్ఛామి న చేహ జీవితం న చేదితో గచ్ఛతి రాఘవో వనమ్ ॥ ౫౪ ॥ అథైతదుక్త్వా వచనం సుదారుణం నిధాయ సర్వాభరణాని భామినీ । అసంవృతామాస్తరణేన మేదినీం తదాధిశిశ్యే పతితేవ కిన్నరీ ॥ ౫౫ ॥ ఉదీర్ణసంరంభతమోవృతాననా తథావముక్తోత్తమమాల్యభూషణా । నరేంద్రపత్నీ విమనా బభూవ సా తమోవృతా ద్యౌరివ మగ్నతారకా ॥ ౫౬ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - నవమస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

విదర్శితా యదా దేవీ కుబ్జయా పాపయా భృశమ్ । తదా శేతే స్మ సా భూమౌ దిగ్ధవిద్ధేవ కిన్నరీ ॥ ౧ ॥ నిశ్చిత్య మనసా కృత్యం సా సమ్యగితి భామినీ । మంథరాయై శనైస్సర్వమాచచక్షే విచక్షణా ॥ ౨ ॥ సా దీనా నిశ్చయం కృత్వా మంథరావాక్యమోహితా । నాగకన్యేవ నిశ్శ్వస్య దీర్ఘముష్ణం చ భామినీ ॥ ❖ ॥ ముహూర్తం చింతయామాస మార్గమాత్మసుఖావహమ్ ॥ ౩½ ॥ సా సుహృచ్చార్థకామా చ తం నిశమ్య సునిశ్చయమ్ ॥ ❖ ॥ బభూవ పరమప్రీతా సిద్ధిం ప్రాప్యేవ మంథరా ॥ ౪½ ॥ అథ సా రుషితా దేవీ సమ్యక్కృత్వా వినిశ్చయమ్ ॥ ❖ ॥ సంవివేశాబలా భూమౌ నివేశ్య భ్రుకుటిం ముఖే ॥ ౫½ ॥ తతశ్చిత్రాణి మాల్యాని దివ్యాన్యాభరణాని చ ॥ ❖ ॥ అపవిద్ధాని కైకేయ్యా తాని భూమిం ప్రపేదిరే ॥ ౬½ ॥ తయా తాన్యపవిద్ధాని మాల్యాన్యాభరణాని చ ॥ ❖ ॥ అశోభయంత వసుధాం నక్షత్రాణి యథా నభః ॥ ౭½ ॥ క్రోధాగారే

అథ పూర్వోక్తం కైకేయీక్రోధమవిచాల్యత్వసూచనాయానువదన్ రాజ్ఞః కైకేయీదర్శనావసరం దర్శయతి విదర్శితేతి ॥ విదర్శితా విపరీతం బోధితా - దిగ్ధవిద్ధా విషలిప్తబాణేన ప్రహృతా - విషాక్తే దిగ్ధలిప్తకావిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ విదర్శితేతి ॥ విపరీతమర్థం గ్రాహితా యథా భవతి తథా - దిగ్ధవిద్ధా దిగ్ధేన విషాక్తేన బాణేన విద్ధా ప్రతిహతా - కిన్నరీవ ॥ ౧ ॥ నిశ్చిత్యేతి ॥ సా కైకేయీ - కృత్యం కర్తవ్యం - పూర్వోక్తరీత్యా మనసా నిశ్చిత్య - సర్వం త్వదుక్తం సమ్యగితి మంథరాయై ఆచచక్ష ఇతి సంబంధః ॥ ౨ ॥ సా దీనేత్యర్ధత్రయమేకం వాక్యం ॥ దీనా - అత్ర స్వాద్యోగః ఫలిష్యతి న వేతి శంకయా దీనా - మార్గం ఉపాయం ॥ ఏతదర్ధత్రయం నిశ్చిత్యేతి పూర్వశ్లోకాత్ పూర్వమేవ నివేశనీయం అర్థసంగతిస్వారస్యాత్ ॥ ౩½ ॥ సేతి ॥ తం నిశ్చయం ఇహ వా మాం మృతామిత్యాదినా పూర్వసర్గోక్తం నిశ్చయం - నిశమ్య శ్రుత్వా - సిద్ధిం నిశ్చయఫలం - ప్రాప్యేవ ప్రీతా ॥ ౪½ ॥ పునస్సంవేశనాభిధానం రోషసూచకభ్రుకుటీకరణమాల్యభూషణాపనోదాదివిశేషప్రదర్శనార్థం - భ్రుకుటిః క్రోధజవికారవిశేషః ॥ ౫½ ॥ పూర్వం త్యక్తభూషణాదీనామాదాయ పునస్త్యాగేన భూషణవిక్షేపం దర్శయతి తత ఇతి ॥ యాన్యపవిద్ధాని తాని భూమిం ప్రపేదిరే - స తు మంజూషికాం - క్రోధాతిశయసూచనాయ భూమౌ ప్రక్షేపణం ॥ ౬½ ॥ వ్యాకీర్ణత్వద్యోతనాయ తాని వర్ణయతి తయేత్యాదినా ॥ ౭½ ॥ క్రోధాగార ఇతి ॥ గతసత్వా క్షీణబలా - విగతా

స్వపనార్థం - ద్రవ్యానువ్యవసాయమనవ్యమ త్రితుఁఠంతుష్విత్యమరః ॥ ౮॥ ఆజ్ఞాప్యేతి ॥ ఆజ్ఞాప్య సుమన్త్రాదీన్నియమ్య - అభిషేచనం అభిషేచనసాధనం ప్రతి - ఉపస్థానం ఆస్థానం - సభాస్థల్యర్థః - అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాంకారయిత్వా - యద్వాపంచ మసర్గే - గురుభిర్ణ్యస్యజ్ఞాతిం త్యుక్త్వాద్య స్వపవ పస్థానశబ్దన వ్యక్త ॥ తీర్థీయం ॥ ఆజ్ఞాప్యేతి ॥ ఉపస్థానం సదః - అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాంకారయిత్వా - సభైర్యరనుజ్ఞాత ఇత్యర్థః ॥ ౯॥ అద్యేతి ॥ రామాభిషేకః అద్యైవేదానీమేవ ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్ - ఇతితి పూర్ణాం కైకేయ్యాశ్శ్రుతుమవకాశోనాస్తీతిజ్ఞాతవానిత్యర్థః - నహిమన్యవశవర్తీతి ఇతివశీ స్వతంత్రః - అతస్స్వయమేవ ప్రియా ర్హాం కైకేయీం ప్రతి ప్రియమాఖ్యాతుం అంతఃపురం ప్రవివేశ ॥ ౧౦॥ స ఇతి ॥ స్వబాధక కైకేయీయుక్తత్వాద్రాహుయుక్తమిత్యు క్తం ॥ ౧౧॥ అథదశరథస్య కైకేయీవచనకరణస్యతేన్ద్రయీ రామాభిషేకవిఘ్నమియంకరిష్యతీతి ముఖ్యమత్వాదాయచరిత్రభావోద్దీపనా న్యంతఃపురవర్ణయతిశుకేత్యాది ॥ వాదిత్రరవసంఘుష్టం శంఖాదిచతుర్విధవాద్యరవానునాదితం - తతంవీణాదికంవాద్యమానద్ధం మురజాదికం । వంశాదికంతుసుషిరంకాంస్యంతాళాదికంఘనం ॥ చతుర్విధమిదంవాద్యంవాదిత్రాతోద్యనామకమిత్యమరః । కుబ్జాదీనాం ప్రియానుకూల్యహేతుత్వాద్రతివృద్ధిహేతుత్వం - లతాగృహైశ్చిత్రగృహైశ్శోభితం - దాంతానిదంతనిర్మితాని - నిత్యపుష్పఫలైరితి కాలవిశేషాదితి జ్ఞేయం - వివిధైరితి - భక్ష్యైఃఅపూపాదిభి - భూషితైః - స్త్రీజనైరితిశేషః - అతఏవత్రిదివోపమం ॥ తీర్థీయం ॥ భువి నిపతితా సా చ భూమౌ మలినాంబరా ॥ ❋ ॥ ఏకవేణీం దృఢం బద్ధ్వా గతసత్త్వేవ కిన్నరీ ॥ ౮॥ ఆజ్ఞాప్య తు మహా రాజో రాఘవస్యాభిషేచనమ్ ॥ ❋ ॥ ఉపస్థానమనుజ్ఞాప్య ప్రవివేశ నివేశనమ్ ॥ ౯॥ అద్య రామాభిషే కో వై ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్ ॥ ❋ ॥ ప్రియార్హాం ప్రియమాఖ్యాతుం వివేశాంతఃపురం వశీ ॥ ౧౦॥ స కైకే య్యా గృహం శ్రేష్ఠం ప్రవివేశ మహాయశాః ॥ ❋ ॥ పాండురాభ్రమివాకాశం రాహుయుక్తం నిశాకరం ॥ ౧౧॥ శుకబర్హిణసంఘుష్టం క్రౌంచహంసరుతాయుతమ్ ॥ ❋ ॥ వాదిత్రరవసంఘుష్టం కుబ్జావామ నికాయుతమ్ । లతాగృహైశ్చిత్రగృహైశ్చంపకాశోకశోభితైః ॥ ❋ ॥ దాంతరాజతసౌవర్ణవేదికాభిస్స మాయుతమ్ । నిత్యపుష్పఫలైర్వృక్షైర్వాపీభిశ్చోపశోభితమ్ ॥ ❋ ॥ దాంతరాజతసౌవర్ణైస్సంవృతం పర మాసనైః । వివిధైరన్నపానైశ్చ భక్ష్యైశ్చ వివిధైరపి ॥ ❋ ॥ ఉపపన్నం మహార్హైశ్చ భూషితైస్త్రిదివో పమమ్ । తత్ప్రవిశ్య మహారాజస్స్వమంతఃపురమృద్ధిమత్ ॥ ❋ ॥ న దదర్శ ప్రియాం రాజా కైకేయీం శయనోత్తమే ॥ ౧౫॥ స కామబలసంయుక్తో రత్యర్థం మనుజాధిపః । ❋ ॥ అపశ్యన్ దయితాం భార్యాం పప్రచ్ఛ విషసాద చ ॥ ౧౬॥ న హి తస్య పురా దేవీ తాం వేళామత్యవర్తత ॥ ❋ ॥ న చ రాజా గృహం శూ న్యం ప్రవివేశ కదాచన ॥ ౧౭॥ తతో గృహగతో రాజా కైకేయీం పర్యపృచ్ఛత ॥ ❋ ॥ యథాపురమవి జ్ఞాయ స్వార్థలిప్సుమపండితామ్ ॥ ౧౮॥ ప్రతీహారీ త్వథోవాచ సంత్రస్తా తు కృతాంజలిః ॥ ❋ ॥ దేవ దేవీ భృశం క్రుద్ధా క్రోధాగారమభిద్రుతా ॥ ౨౦॥ ప్రతీహార్యా వచశ్శ్రుత్వా రాజా పరమదుర్మన నాః ॥ ❋ ॥ విషసాద పునర్భూయో లులితవ్యాకులేంద్రియః ॥ ౨౧॥ తత్ర తాం పతితాం భూమౌ శ యానామతథోచితామ్ ॥ ❋ ॥ ప్రతప్త ఇవ దుఃఖేన సోఽపశ్యజ్జగతీపతిః ॥ ౨౨॥ స వృద్ధస్తరుణీం భార్యాం

తి ॥ రుతాయుతం రుతయుక్తం - కుబ్జావామనికాయుతం కుబ్జా గడులాః - వామనికాః హ్రస్వాః - దాంతా హస్తిదంతైః కృతాః ॥ ౧౫॥ స ఇతి ॥ కామబలసంయుక్తం - ఉద్దీపనదర్శనాదుచితకాలత్వాచ్చేతి భావః - అతఏవరత్యర్థం పప్రచ్ఛ - ఇంగితానీత్యాహ - ప్రతీహా రీం భార్యాద్విషసాద చ ॥ తీర్థీయం ॥ స ఇతి ॥ కామబలసంయుక్తః - రత్యర్థం - అతఏవ పప్రచ్ఛ భార్యామపశ్యన్ - ప్రతీహారీమితి శేషః - విషసాద చ ॥ ౧౬॥ విషాదహేతుమాహ నహీతి ॥ తాం వేళాం ॥ తీర్థీయం ॥ విషాదే హేతుమాహ నహీ తి ॥ హియస్మాత్ - పురా పూర్వం - దేవీ కైకేయీ - తస్య దశరథస్య - తాం వేళాం అగమనసమయం - నాత్యవర్తత నాతిక్రాంతవతి - భ ర్తుర్భర్త్రాగమనే దివ్యాలంకారయుక్తా సన్నిహితా కైకేయీ భర్తురానందం జనయంతీ సతీ తం సమయం నాతిక్రాంతవతి - ఇదానీం నాతి క్రాంతేతి విషాదః ॥ ౧౭॥ తత ఇతి ॥ కైకేయీం - స్వార్థలిప్సుం స్వప్రయోజనపరాం - అవిజ్ఞాయ - యథాపురం యథాపూర్వం - పర్య పృచ్ఛత - ప్రతీహారీమితి శేషః - పూర్వమదర్శనకాలే యథాపృచ్ఛతి తథాపృచ్ఛదిత్యర్థః ॥ ౧౮॥ తీర్థీయం ॥ ప్రతీహారీతి ॥ హే దేవ - దేవి క్రుద్ధా క్రోధాగారమభిద్రుతేత్యువాచ ॥ ౨౦॥ ప్రతీహార్యా ఇతి ॥ భూయః అతిశయేన - అంతర్ధానవిషాదాత్ క్రోధాగారప్ర వేశశ్రవణాదతిశయేన విషసాద లులితవ్యాకులేంద్రియః - లులితాని ఘూర్ణితాని వ్యాకులాని స్వస్వవిషయగ్రహణాసమర్థాని ఇం ద్రియాణి యస్య స తథోక్తః ॥ ౨౧॥ తత్రేతి ॥ అతథోచితాం - భూమిశయనానర్హాం ॥ ౨౨॥ రామాభిషేకసంరంభేన పత్నీప్రా తుః క్రోధస్తన్నిమిత్త ఇతి కుతో రాజా నజ్ఞాతవాన్నిత్యత్రాహ స ఇతి ॥ అకుటిలత్వాద్వ్యామోహాచ్చ న జ్ఞాతవానితి భావః - తద్దర్శనస్యదు

ష్పనాప్స మాయాలతామివేత్యాది ॥ పతితాం భూగతాం - నిర్ధూతాం - ధూళిధూసరితాం వనే - వ్యాకులితామితియావత్ - చ్యుతాం - దివ ఇతి శేషః - మాయామితి - మాయామివపరిభ్రష్టామిత్యుపమానం - ఏవం బడబాం - వామ్యుక్తం జల్పమరః । సంయతాం వాగురయా బద్ధాం - గృహ్యమాణాం పాశేన - విషాక్తదిగ్ధల్లికాం ప్రమరం । మృగయునా వ్యాధేన - సమ్యగ్భాగం త్వా స్పర్శ్యాపహ్నుదయిన - పాతిత సం స్వ ఉ తవర్ణాల్పన శ్రేష్ఠత్వనంతాసపత్త్వానిక్రమాల్లత ద్యోపమ్యేనలభ్యంతే ॥ లఘుయం ॥ లత మల ॥ వినికృత్తాం ఛిన్నాం - మలలాం పుణ్యక్షయాత్స్వర్గాత్పరిభ్రష్టాం - దేవతామివస్థితాం - చ్యుతాం స్వర్గచ్యుతాం - మాయామివ పరిభ్రష్టాం - పరిత్య జనాత్ ప్రయుక్తాం మాయామివస్థితాం - సంయతాం వాగురాదినా బద్ధాం - హరిణమివస్థితాం - వనే - మృగయునా వ్యాధేన దిగ్ధేన - దిగ్ధేన విషలిప్తబాణేన - విద్ధాం ప్రహృతాం - కరేణుం కరిణీమివస్థితాం - భార్యాం దదర్శేతిపూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౫ ॥ మహాగజ ఇవ ॥ అభిసంత్రస్తచేతనః - అభితః సమ్యక్ - త్రస్తా - చేతనా బుద్ధిర్యస్య - కిమర్థం - ఉపరోగగ్రస్తా - ఉత క్రుద్ధేతి త్రాసః - కమలపత్రాక్షీమితి కామిత్వద్యోతనం ॥ లీఢేయం ॥ మహాగజ ఇతి ॥ అరణ్యే మహాగజః పూర్వోక్తవిశేషణయుక్తాం కరేణుమివేత్యనుషజ్యతే - స్నేహాత్ తాం కైకేయీం - పరిమృశ్య పరిస్పృశ్య - అభిసంత్రస్తచేతనః - కిం కరిష్యతి కిం వదిష్యతీతి అభిసంత్రస్తా చేతనా ధీర్యస్య స తథా - కామీ కమలపత్రాక్షీం - వనితామిదమువాచేత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ నేతి ॥ ఆత్మని త్వయి - మయి వా - అభిశప్తా పరుషితా ॥ లీఢేయం ॥ న తే హమితి ॥ దేవి - ఆత్మని మయి - సంశ్రితం - లేశతః - క్రోధం క్రోధకారణం - అహం నాభిజానామి - కేనాభియుక్తా నిందితా - విమానితా తిరస్కృతా - అత్ర వర్ణం ధర్మే రీతిభావః ॥ ౨౭ ॥ యదతి ॥ పాంసుషు శేష ఇతి యత్ తదిదం - మమ దుఃఖాయ ఏతి సంబంధః - భూతోపహతచిత్తేవ సన్నిపాతగ్రస్త

ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీమ్ ॥ ❈ ॥ అపాపః పాపసంకల్పాం దదర్శ ధరణీతలే ॥ ❈ ॥ లతామివ వినికృత్తాం పతితాం దేవతామివ ॥ ❈ ॥ కిన్నరీమివ నిర్ధూతాం చ్యుతామప్సరసం యథా । మాయామివ పరిభ్రష్టాం హరిణీమివ సంయతామ్ ॥ ❈ ॥ కరేణుమివ దిగ్ధేన విద్ధాం మృగయునా వనే ॥ ౨౫ ॥ మహాగజ ఇవారణ్యే స్నేహాత్పరిమమర్శ తామ్ ॥ ❈ ॥ పరిమృశ్య చ పాణిభ్యామభిసంత్రస్తచేతనః । కామీ కమలపత్రాక్షీమువాచ వనితామిదమ్ ॥ ౨౬ ॥ న తేఽహమభిజానామి క్రోధమాత్మని సంశ్రితమ్ । దేవి కేనాభిశప్తాసి కేన వాసి విమానితా ॥ ౨౭ ॥ యదిదం మమ దుఃఖాయ శేషే కల్యాణి పాంసుషు । భూమౌ శేషే కిమర్థం త్వం మయి కల్యాణచేతసి ॥ ❈ ॥ భూతోపహతచిత్తేవ మమ చిత్తప్రమాథినీ ॥ ౨౯ ॥ సంతి మే కుశలా వైద్యాస్త్వభితుష్టాశ్చ సర్వశః ॥ ❈ ॥ సుఖితాం త్వాం కరిష్యంతి వ్యాధిమాచక్ష్వ భామిని ॥ ౩౦ ॥ కస్య వా తే ప్రియం కార్యం కేన వా విప్రియం కృతమ్ ॥ ❈ ॥ కః ప్రియం లభతామద్య కో వా సుమహదప్రియమ్ । మా రోదీర్మా చ కార్షీస్త్వం దేవి సంపరిశోషణమ్ ॥ ❈ ॥ అవధ్యో వధ్యతాం కో వా కో వా వధ్యో విముచ్యతామ్ । దరిద్రః కో భవత్వాఢ్యో ద్రవ్యవాన్వాప్యకించనః ॥ ౩౩ ॥ అహం చైవ మదీయాశ్చ సర్వే తవ వశానుగాః । న తే కించిదభిప్రాయం వ్యాహంతుమహముత్సహే ॥ ❈ ॥ ఆత్మనో జీవితేనాపి బ్రూహి యన్మనసేచ్ఛసి । బలమాత్మని జానంతీ న మాం శంకితుమర్హసి ॥ ❈ ॥ కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపే ॥ ౩౫ ॥ యావదావర్తతే చక్రం తావతీ మే వసుంధరా ॥ ❈ ॥ ప్రాచీనాస్సింధుసౌవీరాస్సౌరాష్ట్రా దక్షిణాపథాః । వంగాంగమగధా మత్స్యాస్సమృద్ధాః కాశికోసలాః ॥ ❈ ॥ తత్ర జాతం బహు ద్రవ్యం ధన

చిత్తేవ ॥ లీఢేయం ॥ యదిదమితి ॥ హే కల్యాణి త్వం - పాంసుషు శేషే ఇతి యత్ - ఇదం పరివర్తనం మమ దుఃఖాయ భవతి - కల్యాణచేతసి అనపకారిణీతియావత్ - మయి - మయి జీవతి సతి - కిమర్థం - త్వం కిమర్థం శోషయితాసి - భూతోపహతచిత్తేవ గ్రహావిష్టచిత్తేవ ॥ ౨౯ ॥ రోగం పరిహర్తుం వైద్యానాహ సంతీత్యాది ॥ అభితుష్టాః - దానమానాభ్యాం ॥ ౩౦ ॥ క్రోధం పరిహరమాహ కస్యేతి ॥ కస్య తవ ప్రియార్థం - కేన వా తే విప్రియం కృతమిత్యర్థః - ప్రియాప్రియకారిణోః ఫలమాహ కః ప్రియమితి - మా రోదీరితి - మా రోదీః రోదనం మా కార్షీః - సంపరిశోషణం కాయక్లేశం ॥ ౩౩ ॥ అర్థేచ్ఛాపక్షం పరిహరతి అహమితి ॥ మమ జీవనేనాపి హేతునా - త్వత్ప్రియం వ్యాహంతుం నోత్సహే - త్వత్ప్రియార్థం జీవితమపి పరిత్యజామీత్యర్థః - ఆత్మని బలం త్వయి విద్యమానం వాల్లభ్యబలం ॥ తీర్థీయం ॥ న తే కించిదిత్యాది ॥ తేతవ - అభిప్రాయం అభిప్రేతం - మనోరథం - కించిత్ కించిన్మాత్రమపి వ్యాహంతుం - అహం నోత్సహే - అతః ఆత్మనో జీవితేనాపి యదిచ్ఛసి తద్బ్రూహి - యద్వా - ఆత్మనో జీవితేనాపి నిజజీవితేనాపి హేతునా - త్వత్ప్రియం వ్యాహంతుం నోత్సహ ఇతివార్థః - బలమితి - ఆత్మని త్వయి - బలం మామకం ప్రేమాఖ్యం బలం - జానంతీ సతీ మాం శంకితుం నార్హసి - త్వయి మత్ప్రేమాగరీయస్త్వాచ్ఛంకా ... కార్యేత్యర్థః - సుకృతేనాపి శపే కిముతాన్యైరితి భావః - యద్వా - ఆత్మని మయి - బలం దుష్కరస్యాపి సంపాదనసామర్థ్యం - జానంతీ సతీ మనోరథపూర్త్యభావేన వేరి శంకాం కర్తుం నార్హసీతివార్థః ॥ ౩౫ ॥ చక్రం సూర్యస్య రథచక్రం - ఆజ్ఞా వా - ప్రాచీనా ఇత్యాది - ప్రాచీనాదిదేశాః - దేశసంలీలి శేషః - తత్ర తేషు దేశేషు - ధనధాన్యం - యద స్తీతి శేషః - తతః తత్ర ॥ లీఢేయం ॥ యావదిత్యాది ॥ చక్రం సూర్యచక్రం - ఆజ్ఞాచక్రం వా - సూర్యమండలం వా - యావదావర్తతే తావతీ తావద్విస్తీర్ణా - వసుంధరా భూమిః - మే మమ - అధీనేతి

శేషః - ప్రాచీనా ఇత్యాది - యే జనపదాస్సంతి తత్ర తేషు జాతం యద్ధనధాన్యాదికమస్తి - తత్ తేషు ద్రవ్యేషు - యత్త్వం మనసేచ్ఛసి తత్సర్వం తే ప్రయచ్ఛామీతి యోజనా ॥ ౩౭ ॥ కిమితి ॥ ఆయాసేన భూశయనాయాసేన - తత్ భయనిమిత్తం - రశ్మివాన్ సూర్యః ॥ ౩౯ ॥ పరిపీడయితుం ప్రతిజ్ఞాకరణేన నిర్బంధయితుం ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ వ్యపత్రపస్వ మహారాజ త్వమిమం వృణు యావరమితి మందరయోపదిష్టమనతిష్ఠతి తమిత్యాదినా ॥ ౧ ॥ నాస్మీతి ॥ విప్రకృతా తిరస్కృతా - నార్థకామాస్మీత్యపి ద్రష్టవ్యం - నిగ్రహానుగ్రహపక్షం మనసి కృత్వాహ అభిప్రాయస్త్వితి - అభిప్రాయః అభిప్రేతోర్థః - అస్తీతి శేషః - త్వయా కృతం త్వయా ప్రతిశ్రుతం - తమిచ్ఛామీతి సంబంధః ॥ ౨ ॥ ప్రతిజ్ఞామితి ॥ ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ - శపథం కుర్విత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ కర్తుమిచ్ఛసి యది తదా - ప్రతిజ్ఞాం అవశ్యకర్తవ్యతా విషయిణీం ప్రతిజ్ఞాం - అథ అనంతరం - యన్మయా ప్రార్థితం తద్వ్యాహరిష్యామీతి ॥ ౩ ॥ తామితి ॥ ఈషదుత్స్మితః భవద జ్ఞానేనిశ యికిం శపథే నేతి కించిదుద్గతస్మితః - యద్వా అభిప్రేతకరణమీషత్కరమిత్యుత్స్మితః - యద్వా - శంకితరోగాద్యభావాత్ హస్తేన మూర్ధజేషు వంగృహ్యేతి - శిరోంకే కృత్వేతి భావః - స్వానుకూలీకరణాంగవేణీమవలంబ్యేతి వార్థః ॥ ౪ ॥ అవలిప్తఇతి ॥ అవలిప్తే సౌభాగ్యగర్వితే - మమ - త్వత్తః ప్రియతమా స్త్రీ నాస్తి స్త్రీణాం మధ్యే త్వత్తః ప్రియతమా నాస్తి - రామాదన్యో మనుజః ప్రియతమో న విద్యత ఇతి జానాసీతి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ అవలిప్తఇతి ॥ అవలిప్తే

దాన్యహాజావికమ్ । తతో వృణీష్వ కైకేయి యద్యత్త్వం మనసేచ్ఛసి ॥ ౩౭ ॥ కిమాయాసేన తే భీరు ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ శోభనే । తత్త్వం మే బ్రూహి కైకేయి యతస్తే భయమాగతమ్ ॥ ❋ ॥ తత్తే వ్యపనయిష్యామి నీహారమివ రశ్మివాన్ ॥ ౩౯ ॥ తథోక్తా సా సమాశ్వస్తా వక్తుకామా తదప్రియమ్ ॥ ❋ ॥ పరిపీడయితుం భూయో భర్తారముపచక్రమే ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - దశమస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋

తం మన్మథశరైర్విద్ధం కామవేగవశానుగమ్ । ఉవాచ పృథివీపాలం కైకేయీ దారుణం వచః ॥ ౧ ॥

నాస్మి విప్రకృతా దేవ కేనచిన్నావమానితా । అభిప్రాయస్తు మే కశ్చిత్తమిచ్ఛామి త్వయా కృతమ్ ॥ ౨ ॥

ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ యది త్వం కర్తుమిచ్ఛసి । అథ తద్వ్యాహరిష్యామి యదభిప్రార్థితం మయా ॥ ౩ ॥

తామువాచ మహాతేజాః కైకేయీమీషదుత్స్మితః । కామీ హస్తేన సంగృహ్య మూర్ధజేషు శుచిస్మితామ్ ॥ ౪ ॥ అవలిప్తే న జానాసి త్వత్తః ప్రియతమా మమ । మనుజో మనుజవ్యాఘ్రాద్రామాదన్యో న విద్యతే ॥ ౫ ॥ తేనాజయ్యేన ముఖ్యేన రాఘవేణ మహాత్మనా । శపే తే జీవనార్హేణ బ్రూహి యన్మనసేచ్ఛసి ॥ ౬ ॥ యం ముహూర్తమపశ్యంస్తు న జీవేయమహం ధ్రువమ్ । తేన రామేణ కైకేయి శపే తే వచనక్రియామ్ ॥ ౭ ॥ ఆత్మనా వాత్మజైశ్చాన్యైర్వృణే యం మనుజర్షభమ్ । తేన రామేణ కైకేయి శపే తే వచనక్రియామ్ ॥ ౮ ॥ భద్రే హృదయమప్యేతదనుమృశ్యోద్ధరస్వ మే । ఏతత్సమీక్ష్య కైకేయి బ్రూహి యత్సాధు మన్యసే ॥ ౯ ॥ బలమాత్మని జానంతీ న మాం శంకితుమర్హసి । కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి

మూఢే - స్త్రీణాం మధ్యే త్వత్తః ప్రియతమా - మమ - న విద్యతే నాస్తి - పురుషాణాం మధ్యే - మనుజవ్యాఘ్రాత్ పురుషశ్రేష్ఠాత్ - రామాదన్యో మనుజః ప్రియతమో న విద్యత ఇతి న జానాసీతి ॥ ౫ ॥ తేనేతి ॥ జీవనార్హేణ జీవనాంశపూజ్యేన ॥ తీర్థీయం ॥ తేనేతి ॥ అజయ్యేన శత్రూణాం జేతుమశక్యేన - ముఖ్యేన శ్రేష్ఠేన - జీవనార్హేణ మమ జీవనహేతునా - తే శపే త్వన్నిమిత్తం ప్రతిజానే - మనసా యదిచ్ఛసి తద్బ్రూహీత్యన్వయం ॥ ౬ ॥ అస్మై స్వవివరణంయమితి ॥ తే వచనక్రియాం తవ వచనకరణం - ప్రతీతి శేషః ॥ ౭ ॥ ఆత్మనేతి ॥ ఆత్మనా స్వదేహేన - ఆత్మజైః భరతాదిభిః - అన్యైః ప్రియబంధుభిశ్చ - మాన్యభూతైరేతైః - యం రామం వృణే - సర్వాన్ పరిత్యజ్యాపి రామమేవ పరిగృహ్ణామీతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ ఆత్మనేతి ॥ ఆత్మనా మయా వా - ఆత్మజైః పుత్రైః - అన్యైః ప్రాణిభిః - ఆత్మానమితరానాత్మజాంశ్చ విహాయాపి యో వరణీయస్తేన రామేణేత్యన్వయః । ౮ ॥ భద్రఇతి ॥ హే భద్రే మే హృదయం - ఏతత్ ఏతాదృశమనుమృశ్య - శపథవచనానుసారిత్వేన నిర్ధార్య - ఉద్ధరస్వ ఉజ్జీవయ - ఏతత్ వాఙ్మనసయోరైకరూప్యం - సమీక్ష్య సమ్యగాలోచ్య - యత్సాధు ఇష్టం - మన్యసే తద్బ్రూహి - త్వదభీష్టకరణమేవ మజ్జీవనం - అన్యథా న జీవామీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ భద్ర ఇతి ॥ హే భద్రే - యదేతన్మే హృదయం అభిప్రాయః - శపథాత్మకవచనక్రియావిషయకః - యద్వా - హృదయమపి - ఏతత్ ఏతాదృశం - తాదనుసారీత్యనుమృశ్య విచార్య - త్వదభీష్టకథనేన - మాముద్ధరస్వ అస్మాద్దుఃఖాదుద్ధర - ఏతదపి ఏతన్మదుద్ధరణమపి - కర్తవ్యం న వేతి చ - సమీక్ష్య విచార్య - అతః పరం - యత్సాధు తవ హితం - మన్యసే తద్బ్రూహి - అథవా ఏతత్ వాఙ్మనసయోరైక్యం సమీక్ష్య యత్సాధు మన్యసే తదితి వార్థః ॥ ౯ ॥ బలమితి ॥ ఆత్మని బలం త్వయి విద్యమానం

ష్టిచిత్తాపహారిసౌభాగ్యశాలినీ ॥ ౧౦ ॥ సేతి ॥ తదర్థమనాః మంథరోపదిష్టరామవివాసనపూర్వకభరతాభిషేకరూపార్థమనాః - అభిప్రాయమాగతం స్వాభిమతశపథం ప్రాప్తం - నిర్మాధ్యస్థ్యాత్ నిర్గతమధ్యస్థభావాత్ - పక్షపాతాదిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ సేతి ॥ తదర్థమనాః తస్మిన్ సంకల్పితే అర్థే మనో యస్యాస్సా - తమభిప్రాయమాగతం అనుకూల్యం ప్రాప్తం మనోరథం - నిర్మాధ్యస్థ్యాత్ స్వపుత్రపక్షపాతాత్ - హర్షాచ్చ - వరిగపినవసాన్వకార్యం కరిష్యతీత్యానందాచ్చేత్యర్థః - దుర్వచం వచః శత్రూణామపి వక్తుమశక్యం వచః - బభాషే భాషితుమారంభం కృతవతీ ॥ ౧౧ ॥ ఉక్తమర్థం సవిశేషమాహ తేనేతి ॥ తేన వాక్యేన - శపథపూర్వం యద్యభిమతం కరిష్యామీత్యుక్తదశరథవచనేన ॥ తీర్థీయం ॥ తేనేతి ॥ తేన వాక్యేన రామశపథపూర్వకస్వవచనప్రియవాక్యేన - సంహృష్టా - తమభిప్రాయం పుత్రరాజ్యరామప్రవ్రాజనరూపాభిప్రాయం - అభ్యాగతం అకస్మాదాగతం - అంతకమివ - మహాఘోరం రాజ్ఞః ప్రాణహరం - వ్యాజహార వ్యాహృతవతీ ॥ ౧౨ ॥ దశరథవాక్యం దృఢీకర్తుం సర్వదేవానాం సాక్షిభూతానాం దేవతానాం వచయతి యథాక్రమేణేతి ॥ క్రమేణ ప్రియపుత్రసుకృతక్రమేణ - యథా శపసి - వరం దదాసి చ - తథా తచ్ఛృణ్వంత్విత్యన్వయః - చంద్రాదిత్యావితి - గ్రహాః నవగ్రహాః - జగత్ లోకః - లోకో విష్టపం భువనం జగదిత్యమరః ॥ లోకశ్చాత్ర స్వర్గ ఏవ - ఇతీతి - పరిగృహ్య దమ్ముకతే ననసంయమ్య - అభిశస్య నర్వా దేవతాస్సాక్షిత్వేన శృణ్వంత్విత్యుద్ఘుష్య ॥ తీర్థీయం ॥ రాజప్రతిజ్ఞాయా దుష్కరఘోరార్థవిషయకత్వాద్విఫలత్వశంకయా తత్ప్రతిజ్ఞాం శేషసాక్షికరణేన స్థిరీకరోతి యథాక్రమేణేత్యాది ॥ యథాక్రమేణ అతిప్రియపుత్రసుకృతాదిపరిగ్రహక్రమేణ - శపసి శపథం కరోషి - తత్పూర్వకం వరం మమ దదాసి చ అభీష్టం దాతుం నిశ్చితవానసి - నాత్ర సందేహః కిల - హే దేవ తేశపే ॥ ౧౦ ॥ సా తదర్థమనా దేవీ తమభిప్రాయమాగతమ్ । నిర్మాధ్యస్థ్యాచ్చ హర్షాచ్చ బభాషే దుర్వచం వచః ॥ ౧౧ ॥ తేన వాక్యేన సంహృష్టా తమభిప్రాయమాగతమ్ । వ్యాజహార మహాఘోరమభ్యాగతమివాంతకమ్ ॥ ౧౨ ॥ యథాక్రమేణ శపసి వరం మమ దదాసి చ । తచ్ఛృణ్వంతు త్రయస్త్రింశద్దేవాః సాగ్నిపురోగమాః ॥ ❖ ॥ చంద్రాదిత్యౌ నభశ్చైవ గ్రహా రాత్ర్యహనీ దిశః । జగచ్చ పృథివీ చేయం సగంధర్వా సరాక్షసా ॥ ❖ ॥ నిశాచరాణి భూతాని గృహేషు గృహదేవతాః । యాని చాన్యాని భూతాని జానీయుర్భాషితం తవ ॥ ❖ ॥ సత్యసంధో మహాతేజా ధర్మజ్ఞస్సుసమాహితః । వరం మమ దదాత్యేష తన్మే శృణ్వంతు దేవతాః ॥ ❖ ॥ ఇతి దేవీ మహేష్వాసం పరిగృహ్యాభిశస్య చ । తతః పరమువాచేదం వరదం కామమోహితమ్ ॥ ౧౭ ॥ స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే । తత్ర చాచ్యావయచ్ఛత్రుస్తవ జీవితమంతరా ॥ ౧౮ ॥ తత్ర చాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభిరక్షితః । జాగ్రత్యా యతమానాయాస్తతో మే ప్రాదదా వరౌ ॥ ౧౯ ॥ తౌ తు దత్తౌ వరౌ దేవ నిక్షేపౌ మృగయామ్యహమ్ । తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసంగర ॥ ౨౦ ॥ తత్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ న చేద్దాస్యసి మే వరమ్ । అద్యైవ హి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వద్విమానితా ॥ ౨౧ ॥ వాఙ్మాత్రేణ తదా రాజా కైకేయ్యా స్వవశే కృతః । ప్రచస్కంద వినాశాయ పాశం మృగ

త్వన్నిశ్చయం - దేవాసయశ్శృణ్వంతు - జగత్ పరోక్షస్వర్గాది త్రిభువనం - పృథివీ ప్రత్యక్షభువనదేవతా - ఇతి ఉక్తప్రకారేణ - దేవీ - మహేష్వాసం రాజానం - పరిగృహ్య స్వమతే స్థాప్య - సత్యసంధ ఇత్యాదినా స్వవచనకృతిస్థైర్యాయైవాభిశస్య - తమువాచ ॥ ౧౭ ॥ స్మరేతి ॥ పూర్వవృత్తమేవాహ తత్రేతి - తత్ర రాత్రియుద్ధే - అంతరా మధ్యే - తవ జీవితం - అచ్యావయత్ అచాలయత్ - శస్త్రప్రహారాదినా మూర్ఛాం ప్రాపితవానిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ కిమువాచేత్యత ఆహ స్మరేతి ॥ తత్ర రాత్రియుద్ధే - శత్రుః శంబరః - తవ - జీవితమంతరా ప్రాణం వినా - త్వామచ్యావయత్ ప్రచ్యుతవీర్యమకరోత్ - అథవా - తత్ర రణే - అంతరా మధ్యే - శత్రుః - తవ జీవితమచ్యావయత్ అచాలయత్ - అమోహయదితి వార్థః ॥ ౧౮ ॥ తత్రేతి ॥ యతమానాయాః సారథ్యే యత్నం కుర్వాణాయాః ॥ తీర్థీయం ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర రణే - హే దేవ - యస్మాత్ - త్వం మయా సమభిరక్షితః - తతః తస్మాత్ - యతమానాయాః తవ రక్షణే యత్నం కుర్వంత్యాః - జాగ్రత్యాః జాగరూకాయాః - మే మమ - వరౌ - ప్రాదాః దత్తవానసి ॥ ౧౯ ॥ తౌ త్వితి ॥ హే పృథివీపాల - తవ సకాశ ఏవ - నిక్షేపౌ నిక్షేపత్వేన స్థాపితౌ - తౌ తు వరౌ తావేవ వరౌ - మృగయామి అన్వేషయామి - ఇచ్ఛామీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తౌ తు దత్తావితి ॥ హే పృథివీపాల - తవ సకాశే - నిక్షేపరూపేణ స్థాపితౌ తౌ వరౌ - మృగయామి - యాచ ఇత్యన్వయః ॥ ౨౦ ॥ తదితి ॥ వరమితి జాత్యేకవచనం ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రకృతముపసంహరతి తదితి ॥ తత్ తస్మాత్ - ధర్మేణ తుభ్యం వరద్వయం దాస్యామీతి - ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాం కృత్వా - దాస్యసి న చేత్ తవైవ సకాశే - అద్యైవ జీవితం ప్రహాస్యామీతి ॥ ౨౧ ॥ వాఙ్మాత్రేణేతి ॥ వాఙ్మాత్రేణ పూర్వదత్తవరస్మారకవచనమాత్రేణ - కైకేయ్యా స్వవశే కృతః రాజా - వాఙ్మాత్రేణ మృగశబ్దానుకారిణా లుబ్ధకేనేతి తేన - ఆత్మనో వినాశాయ - పాశం మృగ ఇవ వాగురాం మృగ ఇవ - ధర్మపాశం - ప్రచస్కంద గతవాన్ - స్కందిర్గతిశోషణయోరితి ధాతుః - వరప్రదానమంగీచకారేత్యర్థః - యద్వా - వాగురాం ప్రాప్తో

గిత్వవ - ప్రవన్ధ-శోషణాత్ప్రాప్తవరత్వర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ వాజ్ఞాత్రేణేతి । వాక్పాత్రేణేత్యాదౌ తత్కారస్మారకవచనమాత్రేణ - పాశంవరప్రదానాఖ్యుపగమనంజ్ఞం - ప్రచన్ద్రప్రవిశేశ - విశేషతో వరస్వరూపే అనుక్తేనవ్యేవ ఏ రామధారయసీత్యేతావన్మాత్రవివాభిహితే అనసుహాలవరప్రదానాఖ్యుం, మనంజ్ఞం పాశమాత్రేణ వినాశాయ ప్రాప్తవాన్ - ఇవ-వాచ్యేన గిరేన-మృగశ్వానుకరణేన వా - పశక్యులః-పాశంవ గురాం-మృగ ఇవ ॥ ౨౨ ॥ అత ఇత్యాది ॥ తావిత-తౌ పరౌ వక్ష్యమ-తే వర ఏభ్యః దాతుం ప్రకారంవక్ష్యమిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ వరౌ యాము ఇతి ॥ తౌ తావదద్యైవవక్ష్యామి మమదాతవ్యౌ వరౌ విమాతి అభిప్రాయక్ష్యమి - రన్మైవ వశ్శృణు ॥ ౨౩ ॥ అభిషేకసమారంభ ఇతి ॥ అభిషేకసమారంభం అభిషేకసామగ్రీ - యత్రాలశేషం - అభిషేకేణ ఉభిషేకసామగ్ర్య ॥ తీర్థీయం ॥ అభిషేకేత్యాది ॥ యంకల్పితం అనేనైవయోజనా ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ నవేతి ॥ చిరంవల్కలం ॥ ౨౬ ॥ ॥ విరాజ వ్యావృత్త్యర్థమాహ భరత ఇత్యాదినా ॥ ఇత్రమేవ నతునూలనంకంచిద్ధర్మయే ॥ తీర్థీయం ॥ ఏష ఇతి ॥ ఇత్రమేవవరం వృణే - నత్వస్వాయేనత్వాం నిర్బంధ్నామీదానీం - నహ్యుత్తమశేషనాదమహార్ఘవృణగ్రహణం తస్య రత్నాలపేక్షత్వేతావతాదో ఇత్యాశయః ॥ ౨౭ ॥ సత్యస్వావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ స ఇతి ॥ రాజరాజస్సత్వం-సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞ-భవ - తేన సత్యసంగరత్వేన -కులాదిత్రయం రక్షసత్యస్వరక్షకత్వముపపాదయతి పరత్రేతి - నృణాం హితం స్వర్గాది పరత్ర వాసే స్వర్గలోకాదివాసే - ఉత్తమం అత్యుత్తమం నన్దనం-వదంతి ॥ తీర్థీయం ॥ ఇమమేవార్థం స్పష్టముపదిశన్ స రాజరాజ ఇత్యాది ॥ రాజరాజః ప్రసిద్ధ - సత్వం సత్యసంగరో భవ - తేనైవ గజివాన్మనః ॥ ౨౨ ॥ తతః పరముపాచేదం వరదం కామమోహితమ్ । వరౌ యౌ మే త్వయా దేవ తదా దత్తౌ మహీపతే ॥ ❖ ॥ తౌ తావదహమద్యైవ వక్ష్యామి శృణు మే వచః ॥ ౨౩ ॥ అభిషేకసమారంభో రాఘవస్యోపకల్పితః ॥ ❖ ॥ అనేనైవాభిషేకేణ భరతో మేఽభిషిచ్యతామ్ ॥ ౨౪ ॥ యో ద్వితీయో వరో దేవ దత్తః ప్రీతేన మే త్వయా ॥ ❖ ॥ తదా దైవాసురే యుద్ధే తస్య కాలోఽయమాగతః ॥ ౨౫ ॥ నవ పంచ చ వర్షాణి దండకారణ్యమాశ్రితః ॥ ❖ ॥ చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపసః ॥ ౨౬ ॥ భరతో భజతామద్య యౌవరాజ్యమకంటకమ్ ॥ ❖ ॥ ఏష మే పరమః కామో దత్తమేవ వరం వృణే । అద్య చైవ హి పశ్యేయం ప్రయాంతం రాఘవం వనమ్ ॥ ౨౭ ॥ స రాజరాజో భవ సత్యసంగరః కులం చ శీలం చ హి రక్ష జన్మ చ । పరత్ర వాసే హి వదంత్యనుత్తమం తపోధనాః సత్యవచో హితం నృణామ్ ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకాదశస్సర్గః ॥

తతశ్శ్రుత్వా మహారాజః కైకేయ్యా దారుణం వచః । చింతామభిసమాపేదే ముహూర్తం ప్రతతాప చ ॥ ౧ ॥ కిన్ను మేఽయం దివాస్వప్నశ్చిత్తమోహోఽపి వా మమ । అనుభూతోపసర్గో వా మనసో వాప్యుపద్రవః ॥ ❖ ॥ ఇతి సంచింత్య తద్రాజా నాధ్యగచ్ఛత్తదా సుఖమ్ ॥ ౨ ॥ ప్రతిలభ్య చిరాత్సంజ్ఞాం కైకేయీవాక్యతాడితః ॥ ❖ ॥ వ్యథితో విక్లబశ్చైవ వ్యాఘ్రీం దృష్ట్వా యథా మృగః । అసంవృతాయామాసీనో జగత్యాం దీర్ఘముచ్ఛ్వసన్ ॥ ❖ ॥ మండలే పన్నగో రుద్ధో మంత్రైరివ మహావిషః । అహో ధిగి

హేతునా కులాదికం రక్ష - సత్యసంగరత్వమేవ స్వజన్మాదిరక్షణసాధనమితి సూచయతి పరత్రేత్యాది ॥ పరత్ర వాసే పరలోకవాసే - హితం వదంతి ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ సత్యపాశబద్ధస్య రాజ్ఞశ్శోకం వర్ణయతి తత ఇతి ॥ ప్రతతాప - ముహూర్తం వ్యలపత్ ॥ తీర్థీయం ॥ తత ఇతి ॥ దారుణం శనిపాతకల్పం - వచః శ్రుత్వా - నష్టసంజ్ఞస్సన్ చింతామభిసమాపేదే ॥ ౧ ॥ చింతాం వివృణోతి కిన్న్విత్యాది ॥ కిన్ను ఇతి సామాన్యాకారేణ చింత - స్వదుఃఖావహస్య రామాభిషేకవిఘ్నస్య సత్యస్వభావయా కైకేయ్యా కథనాసంభవాదిదం పారమార్థికం న భవతి - స్వప్నోఽయం దివా - తథాపి ఇదానీం నిద్రాయా అసంభవాచ్చిత్తమోహః భ్రమో వా - ఇదానీం భ్రమకారణాభావాత్ అనుభూతోపసర్గో వా - జన్మాంతరానుభూతానాం అర్థానాం ఉపసర్గః - భావనా వా - స్మరణమితి యావత్ - జన్మాంతరే వ్యేవంవిధావస్థాయా అసంభావితత్వాదాహ మనస ఉపద్రవో వా - రోగవికారో వా - ఉన్మాద ఇతి యావత్ - ప్రతతాపచేత్యేతదనువదతి ఇతీతి ॥ తీర్థీయం ॥ తామేవ చింతాం దర్శయతి కిన్న్విత్యాదినా ॥ స్వప్నవిచారః - చిత్తమోహః చిత్తభ్రాంతిర్వా - అనుభూతోపసర్గః అనుభూతానాం పదార్థానాముపసర్గః సంశ్లేషః - సుషుప్తిరిత్యర్థః - మనస ఉపద్రవః రోగవిశేషో వా - ఏతేషాం మధ్యే కా నామావస్థా మమాగతేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ ప్రతిలభ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ వ్యథితః దుఃఖితః - విక్లబః విహ్వలః - విక్లబో విహ్వల ఇత్యమరః । మండలే ఆహితుండికయంత్రమండలే ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రతిలభ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ విక్లబః విహ్వలః - అసంవృతాయామితి - జగత్యాం భువి - మండలే యంత్రమండలే - ధిగితి వాచము

శ్రుత్వా - భూయః పునరపి - మోహంమూర్ఛాం - ఆపేదివాన్ ప్రాప్తవాన్ ॥ ౫౹౬॥ నృశంస ఇతి ॥ కింపాపం కృతమిత్యన్వయః - పాపం అపరాధం ॥ తీర్థీయం ॥ నృశంస ఇతి ॥ నృశంసే క్రూరే - దుష్టచారిత్రే దుష్టవ్యాపారే ॥ ౭౹ ॥ యదేతి ॥ వృత్తిం శుశ్రూషాం - తస్యైవ - తద్దైవేత్యపపాఠ్యం - తస్యైవ - నతు లత్పుత్రాదేః - తదైవ - నతు కాలాంతరేశుశ్రూషాభావదశాయాం ॥ తీర్థీయం ॥ యదేతి ॥ జననితుల్యాం స్వజననీతుల్యాం - వృత్తిం శుశ్రూషాం - వహతి కరోతి - కింనిమిత్తం తేన నిమిత్తేన - ఉక్తా ॥౮౹॥ త్వమితి ॥ నృపసుతే శ్రుతి ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ తీర్థీయం ॥ అయం స్వకృతానర్థ ఇత్యాహ త్వమితి ॥ అవిజ్ఞానాత్ అవిచారాత్ - నృపసుతే శ్రుతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౯౹ ॥ తీర్థీయం ॥ జీవలోక ఇతి ॥ సర్వోపజీవలోకః - యదా సర్వదాపి - యోగ్యతాబలాత్ రామస్య గుణస్తవమాహ - తస్మాదితి శేషః - ఉద్దిశ్య వ్యాజీకృత్య - నత్వేవత్యజేయమిత్యనుకర్షః ॥ ౧౦౹౹౧౧౹ ॥ తీర్థీయం ॥ పరా ఉత్కృష్టా - చేతనా జీవితం ॥౧౨౹॥ తీర్థీయం ॥ తిష్ఠేదితి ॥ లోకస్సూర్యం వినా తిష్ఠేత్ - కంచిత్కాలం తిష్ఠేదిత్యర్థః - రామం వినా జీవితం క్షణమాత్రమపి న తిష్ఠేత్ - స్థాతుం నశక్నుయాదిత్యర్థః ॥ ౧౩౹ ॥ తదలమితి ॥ విషనిశ్చయం రామవివాసనరూపనిశ్చయం - అపి తే చరణావితి - అపశబ్దప్రశ్నార్థకః ॥ తీర్థీయం ॥ తదితి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ విషనిశ్చయం - రామవివాసనరూపనిశ్చయం ॥ ౧౪ ॥ అథేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ అథేతి ప్రశ్నే - త్వం భరతస్య ప్రియాప్రియే విషయే - మాం జిజ్ఞాససే జ్ఞాతుమిచ్ఛసి - తదిదానీమపి భరతో ఽభిషిచ్యతామితి యత్తదస్తు తద్వక్తుముచితం - త్వయా పూర్వం రాఘవం ప్రతి స మే జ్యేష్ఠస్సుత ఇత్యాదియద్వ్యాహృతం - తత్ - ప్రియవాదిన్యా త్వయా - సేవార్థం

తి సామపూర్వం వచ ఉక్త్వా నరాధిపః ॥ ❖ ॥ మోహమాపేదివాన్ భూయశ్శోకోపహతచేతనః ॥౫౹ ॥ చిరేణ తు నృపస్సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య సుదుఃఖితః ॥ ❖ ॥ కైకేయీమబ్రవీత్క్రుద్ధః ప్రదహన్నివ చక్షుషా ॥౬౹ ॥
నృశంసే దుష్టచారిత్రే కులస్యాస్య వినాశిని ॥ ❖ ॥ కిం కృతం తవ రామేణ పాపం పాపే మయాపి వా ॥౭౹ ॥
యదా తే జననీతుల్యాం వృత్తిం వహతి రాఘవః ॥ ❖ ॥ తస్యైవ త్వమనర్థాయ కిం నిమిత్తమిహోద్యతా ॥౮౹ ॥ త్వం మయాత్మవినాశార్థం భవనం స్వం ప్రవేశితా ॥ ❖ ॥ అవిజ్ఞానాన్నృపసుతా వ్యాళీ తీక్ష్ణవిషా యథా ॥౯౹ ॥ జీవలోకో యదా సర్వో రామస్యాహ గుణస్తవమ్ ॥ ❖ ॥ అపరాధం కముద్దిశ్య త్యక్ష్యామీష్టమహం సుతమ్ ॥౧౦౹ ॥ కౌసల్యాం వా సుమిత్రాం వా త్యజేయమపి వా శ్రియమ్ ॥ ❖ ॥ జీవితం వాత్మనో రామం న త్వేవ పితృవత్సలమ్ ॥ ౧౧౹ ॥ పరా భవతి మే ప్రీతిర్దృష్ట్వా తనయమగ్రజమ్ ॥ ❖ ॥ అపశ్యతస్తు మే రామం నష్టా భవతి చేతనా ॥ ౧౨౹ ॥ తిష్ఠేల్లోకో వినా సూర్యం సస్యం వా సలిలం వినా ॥ ❖ ॥ న తు రామం వినా దేహే తిష్ఠేత్తు మమ జీవితమ్ ॥ ౧౩౹ ॥ తదలం త్యజ్యతామేష నిశ్చయః పాపనిశ్చయే ॥ ❖ ॥ అపి తే చరణౌ మూర్ధ్నా స్పృశామ్యేష ప్రసీద మే । కిమిదం చింతితం పాపే త్వయా పరమదారుణమ్ ॥ ౧౪ ॥ అథ జిజ్ఞాససే మాం త్వం భరతస్య ప్రియాప్రియే । అస్తు యత్తత్త్వయా పూర్వం వ్యాహృతం రాఘవం ప్రతి ॥ ❖ ॥ స మే జ్యేష్ఠస్సుతశ్శ్రీమాన్ ధర్మజ్యేష్ఠ ఇతీవ మే । తత్త్వయా ప్రియవాదిన్యా సేవార్థం కథితం భవేత్ ॥ ❖ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా శోకసంతప్తా సంతాపయసి మాం భృశమ్ । ఆవిష్టాసి గృహం శూన్యం సా త్వం పరవశం గతా ॥ ౧౮ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం కులే దేవి సంప్రాప్తస్సుమహానయమ్ । అనయో నయసంపన్నే య

మమ మనోరంజనార్థం - రామకృతశుశ్రూషార్థం నా - కథితం భవేత్ - రామవివాసనోక్తేన విరుద్ధేత్యర్థః - పరీక్షార్థమపి భరతో ఽభిషిచ్యతామిత్యేవ వక్తుముచితం - నతు రామో వివాస్యతామిత్యేతత్ - పూర్వాపరవిరోధాదితి భావః - రామవివాసనోక్తిశ్చ భరతే ప్రీతిపరీక్షార్థమేవాస్తి త్వత ఆహ తదితి - తత్ రామాభిషేచనం - శ్రుత్వా శోకసంతప్తా సతీ - మాం భృశం అతినిర్బంధేన - సంతాపయసి - కించ పరవశం పరపోషకవశం - గతా సతీ - శూన్యం గృహం క్రోధాగారం - ఆవిష్టాసి ప్రవిష్టాసి - ఇదం సర్వం పరీక్షార్థత్వేన సంగచ్ఛత ఇతి భావః - శూన్యే గ్రహైరిత్యాదినా శూన్యగ్రహైరావిష్టా - పిశాచాదిభిరావిష్టేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ అథేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ భరతస్య - ప్రియాప్రియే స్నేహాస్నేహగోచరవిషయే - మాం - అథ జిజ్ఞాససే జ్ఞాతుమిచ్ఛసి కిం - అస్తు జిజ్ఞాసైవ భవతు - భరతస్నేహజిజ్ఞాసా కృతేత్యేతావతా రామగుణాతిశయపక్షపాతో న మందీభవతీత్యాశయః - త్వయా రాఘవం ప్రతి స మే జ్యేష్ఠస్సుతశ్శ్రీమాన్ ధర్మజ్యేష్ఠ ఇతి పూర్వం యద్వ్యాహృతం తత్ - ప్రియవాదిన్యా త్వయా - సేవార్థం రామకృతశుశ్రూషార్థం - కథితం భవేత్ - యద్వా మమ సేవార్థం మమాభిప్రాయేణ త్వయి నవర్ణనాయ కథితం భవేత్ - కుతః - తచ్ఛ్రుత్వేతి - తత్ ప్రస్తుతం రామాభిషేచనం - శ్రుత్వా శోకసంతప్తా సతీ త్వం మాం భృశం సంతాపయసి - తత్ర కారణముత్ప్రేక్షతే ఆవిష్టేతి - పరం వశగతా సా త్వం - శూన్యం అగోచరం - గ్రహం భూతపిశాచాదికం - ఆవిష్టా ప్రాప్తాసి - శూన్యే ఇతి పాఠే వివేకశూన్యే ఇతి కైకేయ్యాస్సంబోధనం ॥ ౧౮ ॥ కులానర్థకరం చేదం వచనమిత్యాహ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ నయసంపన్నే నీతావభ్యాలంకృతశాలిని - యత్ర ఇక్ష్వాకుకులమధ్యే - తేషు అతిశేషమిదానీం వికృతా విపరీతా జాతా - తత్ర కులే - అ

యం సన్నిహితః - సుమహాన్ నయః అనర్థః - సంప్రాప్తః - సమువస్థితః కృతే విపరీతబుద్ధిః కులస్యానర్థహేతురితి భావః ॥౧౯॥ పూర్వాపరపర్యాలోచనయా త్వద్వచనం న శ్రద్ధేయం చేత్యాహ నహీతి ॥ అయుక్తం - అహితమితి యావత్ - న శ్రద్దధామి - ఇదమహితవిప్రియకరణమితి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యత్ర యస్మిన్ - నయసంపన్నే రాజ్ఞి - తే యతో వికృతా మతిరుత్పన్నా - యతశ్చ తస్మాల్లోమహర్షణనయమనయః శ్రేష్ఠగుణకజ్యేష్ఠపుత్రాభిషేకనివృత్తిరూపానర్థస్సంపద్యతే - యతః పురా పూర్వం - మమ విప్రియం ప్రతికూలం - అయుక్తం లోకవిరుద్ధం కార్యం వా న కరోః - తేన కారణేన - ఇదం త్వయోక్తం విప్రియం - న శ్రద్దధామి సత్యమితి విశ్వాసం న కరోమి - కింతు భరతే మమ స్నేహయాస్తి వా న వేతి మనసః పరీక్షార్థమేవేదం కృతమితి మన్య ఇతి భావః ॥౨౦॥ త్వత్ప్రతివిరుద్ధం చేదం వచనమిత్యాహ నన్విత్యాది ॥ తే రాఘవః - భరతేన తుల్యో ననుతుల్యః ఖలు - అత్ర త్వద్వచనమేవ ప్రమాణమిత్యాహ బహుశ ఇతి - బహుశ ఇత్యనేనాహృదయత్వవ్యావృత్తిః - సుబాలే ఇత్యకుటిలత్వవ్యావృత్తిః ॥ తీర్థీయం ॥ న శ్రద్దధామీత్యత్ర హేతుమాహ నన్వితి ॥ అమిత్రఘ్నేన సుశబ్దః - మే మహాత్మనా తేన భరతేన రాఘవస్తుల్యః భరత ఇవ ప్రేమాస్పదీభూత ఇతి - మమ - సన్నిధావితి శేషః - బహుశః కథాః కథయసే అతః త్వయా అప్రియముక్తమితి న విశ్వాసం కరోమీతి భావః ॥౨౧॥ తస్యేతి ॥ ధర్మాత్మన ఇత్యనేన వనవాసహేతుభూతాకృత్యరాహిత్యముక్తం - ధీరుచితి తపశ్చరణాధీరత్వం క్వగతమితి భావః ॥౨౨॥ రామసౌకుమార్యానుచితం చేదమిత్యాహ అత్యంతేతి ॥౨౩॥ శుశ్రూషాదర్శనేనాపి రామో న వివాసనార్హ ఇత్యాహ రోచయసీతి ॥ తవ శుశ్రూషమాణస్యేత్యత్ర నలోకావ్యయేత్యాదినా షష్ఠ్యపి షష్ఠ్యర్థే బోధ్యా ॥౨౪॥ శుశ్రూషమాణస్యేత్యేతదుపపాదయతి రామో హీతి ॥౨౫॥ న కేవలం శుశ్రూషైవైవం వచనకారణం - అపితు ప్రమాణాదికమపీత్యాహ శుశ్రూషామితి ॥ గౌరవం ప్రతిపత్తి - ప్రమాణం పూజా - వచనక్రియా ఉక్తకరణం ॥ తీర్థీయం ॥ శుశ్రూ-

త్ర తే వికృతా మతిః ॥౧౯॥ నహి కించిదయుక్తం వా విప్రియం వా పురా మమ । అకరోస్త్వం విశాలాక్షి తేన న శ్రద్దధామ్యహమ్ ॥౨౦॥ నను తే రాఘవస్తుల్యో భరతేన మహాత్మనా । బహుశో హి సుబాలే త్వం కథాః కథయసే మమ ॥౨౧॥ తస్య ధర్మాత్మనో దేవి వనవాసం యశస్వినః । కథం రోచయసే భీరు నవ వర్షాణి పంచ చ ॥౨౨॥ అత్యంతసుకుమారస్య తస్య ధర్మే ధృతాత్మనః । కథం రోచయసే వాసమరణ్యే భృశదారుణే ॥౨౩॥ రోచయస్యభిరామస్య రామస్య శుభలోచనే । తవ శుశ్రూషమాణస్య కిమర్థం విప్రవాసనమ్ ॥౨౪॥ రామో హి భరతాద్భూయస్తవ శుశ్రూషతే సదా । విశేషం త్వయి తస్మాత్తు భరతస్య న లక్షయే ॥౨౫॥ శుశ్రూషాం గౌరవం చైవ ప్రమాణం వచనక్రియామ్ । కస్తే భూయస్తరం కుర్యాదన్యత్ర మనుజర్షభాత్ ॥౨౬॥ బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం బహూనాం చోపజీవినామ్ । పరివాదోపవాదో వా రాఘవే నోపపద్యతే ॥౨౭॥ సాంత్వయన్ సర్వభూతాని రామశ్శుద్ధేన చేతసా । గృహ్ణాతి మనుజవ్యాఘ్రః ప్రియైర్విషయవాసినః ॥౨౮॥ సత్యేన లోకాన్ జయతి దీనాన్ దానేన రాఘవః । గురూన్ శుశ్రూషయా వీ-

షామితి ॥ శుశ్రూషాం సేవాం - గౌరవం బహుమానం - ప్రమాణం ప్రతిపత్తిః - వచనక్రియా ఉక్తకరణం - తే తవ - మనుజర్షభాద్రామాదన్యత్ర రామం వినా - కః భూయస్తరం అత్యంతం - కుర్యాత్ - అతస్తదీయవనవాసం కథం రోచయసీతి భావః ॥౨౬॥ పరివాదాదికమపి నాస్తి వివాసకారణం నాస్తీత్యాహ బహూనామితి ॥ స్త్రీసహస్రాణాముపజీవినాం చ సంబంధీ పరివాదో నోపపద్యతే - బహూనామితి విశేషణేన తన్మధ్యే ఏకయాపి కేనవా స్త్రీపురుషవిశేషేణ పరివాదః స్వసంబంధీ పరిభవవిషయవాదః - అపవాదః నిందా వా - రాఘవే నోపపద్యతే న దృశ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ బహూనామితి ॥ బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం మధ్యే ఏకయాపి కృతః పరివాదః అకార్యకరణనిమిత్తం సమూలమయశః - ఉపజీవినాం మధ్యే ఏకేనాపి కథితోపవాదః అన్యాయాకల్పితం నిర్మూలమయశః - రాఘవే నోపపద్యతే - న విద్యత ఇత్యర్థః ॥౨౮॥ అవివాసననిమిత్తభూతాన్ భూయోగుణాన్ దర్శయతి సాంత్వయన్నిత్యాది ॥ అనేన నాజ్ఞా కేవలం కామైర్జనరంజకత్వముక్తం - ప్రియైః అభీష్టప్రదానైః - గృహ్ణాతి సంగృహ్ణాతి ॥ తీర్థీయం ॥ కుత ఇత్యత ఆహ సాంత్వయన్నితి ॥ సర్వభూతాని సర్వప్రాణినః - శుద్ధేన చేతసా సాంత్వయన్ రామః - విషయవాసినః స్వదేశస్థాన్ జనాన్ - ప్రియైః ఇష్టార్థదానైః - గృహ్ణాతి స్వవశీకరోతీతి యోజనా ॥౨౮॥ సత్యేనేతి ॥ సత్యేన భూతహితేన - లోకాన్ స్వర్గాదివైకుంఠపర్యంతాన్ - జయతి స్వాధీనాన్ కరోతి - దీనాన్ దరిద్రాన్ - దానేన ధనప్రదానేన - జయతి వశీకరోతి - గురూన్ శుశ్రూషయా జయతి స్వహితోపదేశప్రవణాన్ కరోతి - శాత్రవాన్ శత్రూన్ - ధనుషా ధనుఃప్రదర్శనమాత్రేణ - నతు బాణప్రయోగేన - యుధి యుద్ధే - నతు కపటవృత్త్యా - జయతి - నిరస్యతీత్యర్థః - వీర ఇతి సర్వత్ర సంబంధ్యతే - వయో వీరస్త్యాగవీరో విద్యావీరః పరాక్రమవీర ఇత్యేవం - చోళమహీపతిః కదాచిత్ సన్నిహితం మధ్యమవీథిభట్టారకం ప్రతి ఆత్మానం నమూ... మన్య ఇతి వదన్ శంకరదంజటా యుయుధే మోక్షం దత్తవానితి వప్రచ్ఛ - సోపి సత్యేన లోకాన్ జయతీత్యుక్త్వా మహతీం బహుమతిమవా

త్తవానితైర్యలిప్యా మత్రజ్ఞేయం ‖ ౨౯ ‖ సత్యాదీనిచనకదాచిత్త్వాం త్యాజ సత్యమితి ‖ తపః ప్రభృతిగుణషట్కం పూర్వశ్లోకేర్థసిద్ధము పాద్యతే - దానం పరలోకప్రయోజనకం - తపశ్శాస్త్రవిహితభోజననివృత్త్యాదిరూపః - త్యాగః ఐహికప్రయోజనః ప్రీత్యర్థం - మిత్రతా సర్వసుహృత్త్వం - శౌచం స్నానజన్యశుద్ధిః - ఆర్జవం పరచిత్తానువర్తిత్వం - విద్యాతత్త్వజ్ఞానం - గురుశుశ్రూషాగురోశ్శుశ్రూషా - పాదసంవాహనాదిపరిచర్యా ‖ తీర్థీయం ‖ సత్యమితి ‖ సత్యం సత్యవచనం - దానం సత్పాత్రప్రదానం - త్యాగః ప్రత్యక్షః ఐహికప్రయోజనకః - దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగోవా - మిత్రతా సత్సుమైత్రీ - శౌచం బాహ్యాభ్యంతరశుద్ధిః - ఆర్జవం కపటరాహిత్యం - ఏతాని సత్యాని - రాఘవే ధ్రువాణి ‖ ౩౦ ‖ తస్మిన్నితి ‖ ఆర్జవసంపన్నే ఇతి గానాదిసంపత్తైరప్యుపలక్షణం - పాపం వివాసనరూపం - శంసనే ప్రార్థయసే ‖ ౩౧ ‖ నేతి ‖ లోకస్య జనమాత్రస్య - ప్రియవాదినః ప్రియవచనశీలస్య - కిముతాస్మాకమితిభావః - రామస్య సంబంధి - అప్రియం వివాసనవిషయం - వాక్యం - నస్మరామి - స్మర్తుమపి నశక్నోమిత్యర్థః - సః తదస్మర్తా అహం - త్వత్కృతే పరుషోక్తిమత్ స్త్రీకృతే - రామం సర్వస్యరమయితారం - ప్రియంరమయిత్వా త్వాభావేపి పుత్రత్వేన ప్రియం ప్రతి - కథమప్రియం వక్ష్యామి ‖ తీర్థీయం ‖ నస్మరామీతి ‖ లోకస్య ప్రియవాదినో రామస్య - అప్రియం వివాసనవిషయకం - వాక్యం - నస్మరామి స్మర్తుమపి నశక్నోమి - సోహం ప్రియంతం రామం త్వత్కృతే - అప్రియం సంగచ్ఛేతి వాక్యరూపం కథం వక్ష్యామీతి యోజనా - యద్వా అప్రియం వాక్యమితి రామవక్తృకం రామవిషయకం వా నస్మరామి - కుతః ప్రియవాదిన ఇతి - త్వత్కృతే త్వద్వచనక్రియా సంపాదనార్థం - అప్రియం కథం వక్ష్యామీతి వా యోజనా ‖ ౩౨ ‖ క్షమేతి ‖ యస్మిన్ క్షమాదయో వర్తంతే - తమృతే - మమ కా గతిః కో వా రక్షకః - తాదృశం రక్షకం కథం త్యక్ష్యామీతి భావః ‖ తీర్థీయం ‖ క్షమేతి ‖ శమః అంతరింద్రియనిగ్రహః - దమః బహిరింద్రియనిగ్రహః - దమర్ణానిత్యకమా

రో ధనుష్మాయుధిశాస్త్రవాన్ ‖ ౨౯ ‖ సత్యం దానం తపస్త్యాగో మిత్రతా శౌచమార్జవమ్ । విద్యా చ గురుశుశ్రూషా ధ్రువాణ్యేతాని రాఘవే ‖ ౩౦ ‖ తస్మిన్నార్జవసంపన్నే దేవి దేవోపమే కథమ్ । పాపమాశంససే రామే మహర్షిసమతేజసి ‖ ౩౧ ‖ నస్మరామ్యప్రియం వాక్యం లోకస్య ప్రియవాదినః । స కథం త్వత్కృతే రామం వక్ష్యామి ప్రియమప్రియమ్ ‖ ౩౨ ‖ క్షమా యస్మిన్ దమస్త్యాగస్సత్యం ధర్మః కృతజ్ఞతా । అప్యహింసా చ భూతానాం తమృతే కా గతిర్మమ ‖ ౩౩ ‖ మమ వృద్ధస్య కైకేయి గతాంతస్య తపస్వినః । దీనం లాలప్యమానస్య కారుణ్యం కర్తుమర్హసి ‖ ౩౪ ‖ పృథివ్యాం సాగరాంతాయాం యత్కించిదధిగమ్యతే । తత్సర్వం తవ దాస్యామి మా చ త్వాం మన్యురావిశేత్ ‖ ౩౫ ‖ అంజలిం కుర్మి కైకేయి పాదౌ చాపి స్పృశామి తే । శరణం భవ రామస్య మాధర్మో మామిహ స్పృశేత్ ‖ ౩౬ ‖ ఇతి దుఃఖాభిసంతప్తం విలపంతమచేతనమ్ । ఘూర్ణమానం మహారాజం శోకేన సమభిప్లుతమ్ ‖ ❋ ‖ పారం శోకార్ణవస్యాశు ప్రార్థయంతం పునః పునః । ప్రత్యువాచాథ కైకేయీ రౌద్రా రౌద్రతరం వచః ‖ ౩౭ ‖ యది దత్త్వా వరౌ రాజన్ పునః ప్రత్యనుతప్యసే । ధార్మికత్వం కథం వీర పృథివ్యాం కథయిష్యసి ‖ ❋ ‖ యదా సమేతా బహవస్త్వయా రాజర్షయస్సహ । కథయిష్యంతి ధర్మజ్ఞ తత్ర కిం ప్రతివక్ష్యసి ‖ ౪౦ ‖ యస్యాః ప్రసా

దస్థానం - ప్రాణినామహం సా చ - యస్మిన్ రామే వసతీతి ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే - తమృతే మమ కా గతిః ‖ ౩౩ ‖ మమేతి ‖ గతాంతస్య గతః ప్రాప్తః అంతః చరమకాలో యేన తస్య - వృద్ధత్వేపి ప్రాప్తచరమకాలస్యేత్యర్థః - తపస్వినః శోచనీయావస్థస్య - లాలప్యమానస్య పునః పునః కథనశీలస్య - మమ - మంగాల్యర్థః - నంఎందసామాన్యేషష్ఠీ ‖ ౩౪ ‖ పృథివ్యామితి ‖ సాగరాంతాయామిత్యనేన కృత్స్నాయామితి భ్యతే - యత్కించిద్ధనం - అధిగమ్యతే లభ్యతే - తత్సర్వం - తవతుభ్యం - దాస్యామి - మన్యుః రామవిషయక్రోధః ‖ ౩౫ ‖ అంజలిమితి ‖ కుర్మి కరోమి - అంజలిపూర్వకం పాదవందనం కరోమీత్యర్థః - శరణం రక్షితా - అధర్మః ప్రతిజ్ఞాభంగరూపః - రామాభిషేకమజానీనాత్యర్థః ‖ ౩౬ ‖ ఇతీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ‖ అచేతనం మూర్ఛితం - ఘూర్ణమానం ఇతస్తతో వివర్తమానం - శోకేన భావిరామవిరహస్మరణదుఃఖేన - సమభిప్లుతం సమ్యగభివ్యాప్తం - పారం అంతం - రామాభిషేకమితియావత్ - అథకృత్స్నమితివచో విశేషణం - రౌద్రా భయంకరవికారా - రామాభిషేకనివర్తనవిషయే యద్వక్తవ్యం తత్సర్వముపాదేత్యర్థః ‖ తీర్థీయం ‖ ఇతీతి ‖ అచేతనం మూర్ఛాగతం - ఘూర్ణమానం ఘూర్ణమానశరీరం - పారమితి - శోకార్ణవస్య - ఆశుశీఘ్రం - పారం నిస్తారం - ప్రలపంతం ప్రార్థయంతం - రౌద్రతరం అతిదారుణం - వచః ప్రత్యువాచేతిద్వయోరన్వయః ‖ ౩౭ ‖ యదీతి ‖ ధార్మికత్వం - స్వీయమితిశేషః - యదేతి - కథయిష్యంతి - ఉపకారిణ్యాః కైకేయ్యాః కిం ప్రత్యుపకృతమితి కదాచిద్ధర్మప్రశ్నం కరిష్యంతి - తత్ర తదా - కిం ప్రతివక్ష్యసి కీదృశం ప్రత్యుత్తరం దాస్యసి ‖ తీర్థీయం ‖ యదీతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ‖ పృథివ్యాం యదా రాజర్షయస్త్వయా సహ సమేతా భవంతి తత్సమాజే త్వం - త్వదీయం ధార్మికత్వం కథం కథయిష్యసి - తే చ మద్విషయవరదానాదిప్రసంగం యదా కథయిష్యంతి - తదా తాన్ప్రతి - కిం ప్రతివక్ష్యసి కిముత్తరం దాస్యసి - ధర్మజ్ఞేతి వ్యంగ్యోక్తిః ‖ ౪౦ ‖ యస్యా ఇతి ‖ ప్రసాదేసతి జీవామి - ప్రసాదే న జీవామీత్య

ర్థః - ప్రసాదమేవాహాయాచేతి - యాచమానం మూర్ఛితం దశాయాం రక్షణాదన్యత్రాపనీయాభ్యపాలయత్ - శిశిరోపచారాదినా రరక్షే
త్యర్థః - తస్యాః - మయా మిథ్యా అసత్యం కృతమితి వక్ష్యసి - కిమితి కాకుః - తస్యాః ప్రతిజ్ఞాం న పాలయసి వం ॥ తీర్థీయం ॥ న కిమ
పి ప్రతివచనం శక్య మిథ్యాహాయస్యా ఇతి ॥ యస్యాః కైకేయ్యాః - ప్రయత్నే యద్దైవమూర్ఛితం దశాయాం రక్షణావస్యత్ర రక్షాపనయనా
ది ప్రయత్నేన తి జహామి - యామామభ్యపాలయత్ శీతోపచారాదినా రరక్ష - తస్యాః కైకేయ్యాః - ప్రతిజ్ఞాతం వచనమితి శేషః - మిథ్యా
అనత్యం - కృతమితి వక్ష్యసీతి సోపహాసం వాక్యం ॥ ౪౧ ॥ కిల్బిషత్వమితి ॥ కిల్బిషత్వం అయశోరూపమాలిన్యం - నరేంద్రాణామిత్యనేన సజాతీయే
ష్వేకేన కృతమపయశస్సర్వాన్ స్పృశతీతి - స త్వం రాజా న ఏతం ప్రత్యాహేతి - అన్యాన్ వరప్రదానవిరుద్ధాన్ ॥ ౪౨ ॥ దుష్కరస్యాపి ప్రతిజ్ఞాతస్య
కర్తవ్యత్వం పూర్వచక్రవర్త్యనుష్ఠానేన దర్శయతి శైబ్య ఇతి ॥ శైబ్యో రాజా శ్యేనకపోతీయే - శ్యేనకపోతయోర్వివాదే ప్రాప్తే - పక్షిణే
శ్యేనాయ - స్వమాంసం కపోతమాంసప్రతినిధిత్వేన దదౌ - ఇత్థం కిల పౌరాణికీ గాథా - ఇంద్రాగ్నీ శ్యేనకపోతౌ భూత్వా శైబ్యోదార్యం పరీ
క్షితుం భక్ష్యభక్షకభావమాపన్నౌ శైబ్యసమీపమాగతౌ - అత్ర కపోతో భయార్తః శైబ్యాంకమావివేశ - తస్మై చ సాభయం దదౌ - తతశ్శ్యే
నేన మద్భక్షణం దేవవిహితం త్యజేత్యుక్తే నాహం త్యజేయం - అపి తు తత్ప్రతినిధిమాంసమేవ దదామీత్యుక్తే - తర్హి త్వన్మాంసమేవ ప్రయ
చ్ఛ నాన్యదిత్యుక్తే - స్వమాంసమపి సర్వం దత్తవానితి - అలర్కశ్చ రాజర్షిః బ్రాహ్మణాయాంధాయ వరం ప్రతిశ్రుత్య తేన రాజచక్షు
షోస్స్వచక్షుః ప్రతిసంధానే ర్థితే స్వచక్షుషీ దత్త్వోత్తమాం గతిం జగామ - కించ సాగరస్సముద్రో దేవైః ప్రార్థితో వేలానతిలంఘనాయ

దేవీనామిథయా చ మామభ్యపాలయత్ । తస్యాః కృతం మయా మిథ్యా కైకేయ్యా ఇతి వక్ష్యసి ॥ ౪౧ ॥
కిల్బిషత్వం నరేంద్రాణాం కరిష్యసి నరాధిప । యో దత్త్వా వరమద్యైవ పునరన్యాని భాషసే ॥ ౪౨ ॥ శై
బ్యః శ్యేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదౌ । అలర్కశ్చక్షుషీ దత్త్వా జగామ గతిముత్తమామ్ ॥ ❋ ॥
సాగరస్సమయం కృత్వా న వేలామతివర్తతే । సమయం మానృతం కార్షీః పూర్వవృత్తమనుస్మరన్ ॥ ౪౪ ॥
స త్వం ధర్మం పరిత్యజ్య రామం రాజ్యేఽభిషిచ్య చ । సహ కౌసల్యయా నిత్యం రంతుమిచ్ఛసి దుర్మతే ॥ ౪౫ ॥
భవత్వధర్మో ధర్మో వా సత్యం వా యది వాఽనృతమ్ । యత్త్వయా సంశ్రుతం మహ్యం తస్య నాస్తి వ్యతిక్రమః ॥
౪౬ ॥ అహం హి విషమద్యైవ పీత్వా బహు తవాగ్రతః । పశ్యతస్తే మరిష్యామి రామో యద్యభిషిచ్యతే ॥
౪౭ ॥ ఏకాహమపి పశ్యేయం యద్యహం రామమాతరమ్ । అంజలిం ప్రతిగృహ్ణంతీం శ్రేయో నను మృతి
ర్మమ ॥ ౪౮ ॥ భరతేనాత్మనా చాహం శపే తే మనుజాధిప । యథా నాన్యేన తుష్యేయమృతే రామవి
వాసనాత్ ॥ ౪౯ ॥ ఏతావదుక్త్వా వచనం కైకేయీ విరరామ హ । విలపంతం చ రాజానం న ప్రతివ్యాజహా
ర సా ॥ ౫౦ ॥ శ్రుత్వా తు రాజా కైకేయ్యా వృతం పరమశోభనమ్ । రామస్య చ వనే వాసమైశ్వర్యం
భరతస్య చ ॥ ❋ ॥ నాభ్యభాషత కైకేయీం ముహూర్తం వ్యాకులేంద్రియః । ప్రైక్షతానిమిషో దేవీం
ప్రియామప్రియవాదినీమ్ ॥ ౫౨ ॥ తాం హి వజ్రసమాం వాచమాకర్ణ్య హృదయాప్రియామ్ । దుఃఖ
శోకమయీం ఘోరాం రాజా న సుఖితోఽభవత్ ॥ ౫౩ ॥ స దేవ్యా వ్యవసాయం చ ఘోరం చ శపథం కృతమ్ ।
ధ్యాత్వా రామేతి నిశ్శ్వస్య ఛిన్నస్తరురివాపతత్ ॥ ౫౪ ॥ నష్టచిత్తో యథోన్మత్తో విపరీతో యథాతురః । హృ

త త్తేభ్యః ప్రతిశ్రుత్యాద్యాపి వేలాం నాతివర్తతే - తస్మాత్త్వమపి పూర్వం శైబ్యాదివృత్తాంతమనుస్మరన్ - సమయం ప్రతిజ్ఞాం - అనృతం మి
థ్యాభూతం - మా కార్షీః ॥ ౪౪ ॥ ఏవం న్యాయముక్త్వా తదననుమోదమానం ప్రత్యాహ స త్వమితి ॥ ౪౫ ॥ స్వసిద్ధాంతమాహ భవత్వితి ॥
యదుక్తో రామవివాసనపూర్వకో భరతాభిషేకః స ధర్మో వా అధర్మో వా భవతు - శాపం ప్రణయాగణ్యమిత్యాదిమదుక్తం వచనం
సత్యం సమీచీనం వా - అనృతం అసమీచీనం వా భవతు - త్వయా యన్మహ్యం సంశ్రుతం శపథపూర్వకం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం - తస్య వ్యతి
క్రమో అన్యథాభావో నాస్తీతి యోజనా ॥ ౪౬ ॥ వ్యతిక్రమే కిం కరిష్యసీత్యత్రాహ అహమితి ॥ ౪౭ ॥ కౌసల్యాతోప్యధికం శోకం వహా
మిత్యత్ర తత్ప్రాధాన్యం న సహ ఇత్యాహ ఏకాహమితి ॥ అంజలిం ప్రతిగృహ్ణంతీం - రాజమాతృత్వేన సర్వేషామితి శేషః - శ్రేయః - ఉదా
తదపేక్షయేతి శేషః ॥ ౪౮ ॥ తీర్థీయం ॥ భరతేనేతి ॥ హే మనుజాధిప - రామవివాసనాదృతే - అన్యేన రత్నాదినా యథాహం న తుష్యే
యం తథా ఆత్మనా ప్రాణభూతేన భరతేన - తే తవ - సమీప ఇతి శేషః - శపే శపథం కరోమి ॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ వనవాసైశ్వర్యయో
పం వృతం వరమితి సంబంధః - ప్రైక్షతానిమిష ఇతి - నిరంతరచింతావశాత్ క్రోధాద్వా నిర్నిమేషప్రేక్షణం ॥ తీర్థీయం ॥ శ్రుత్వేతి ॥
పరమశోభనమిత్యత్ర అశోభనమితి ఛేదః - కైకేయీం ప్రైక్షత - కోపాదితి శేషః ॥ ౫౨ ॥ తామితి ॥ దుఃఖశోకమయీమితి - అనుచితభర
తాభిషేకాద్దుఃఖం - రామవివాసనాచ్ఛోకః ॥ ౫౩ ॥ స ఇతి ॥ శపథం కృతమితి - స్వేనేతి శేషః - నిశ్వస్యేతి - అశక్యప్రతీకారత్వాది
తిభావః ॥ ౫౪ ॥ నష్టచిత్త ఇతి ॥ నష్టచిత్తః కలుషితహృదయః - ఉన్మత్తః ఉన్మాదీ - విపరీతః సన్నిపాతాదినా విపరీతప్రకృతిః - ఆతురః వ్యా

క్షితిః - క్ష్మాధితో వటురాయర ఇత్యమరః । హృతతేజాః హృతవీర్యః ॥ ౫౫ ॥ దీనయేతి ॥ ౫౬ ॥ అనర్థమిత్యాది ॥ ఉపదర్శితా బోధితా - శీలవ్యసనం స్వభావభ్రంశం - వ్యసనం విపత్ప్రంశ ఇత్యమరః । నాభిజానామి పూర్వం శీలమేవాభిజానామి - తత్ర హేతుమాహ బాలాయాః - ఇదానీం ప్రౌఢతాయాం - తే శీలం విపరీతవత్ విపరీతమివ - భావప్రధానో నిర్దేశః - స్వార్థే వతిర్వా ॥ ౫౮ ॥ కుతఇతి ॥ కుతో నిమిత్తాత్ - ఏవంవిధమిత్యస్యైవ వివరణం రాష్ట్ర ఇతి - వనే రాఘవమితి - ఆసీనమిత్యనుషంగః - ఏతేన భావేన భరతాభిషేకరూపేణ - విరమ మా ప్రవర్తిష్ఠాః - అనృతేన అనృతపదం వ్యాఖ్యానం - ఏతేన వా రామవివాసనరూపేణ భావేన వా - విరమేతి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ కుతో వేతి ॥ కుతో నిమిత్తాత్తే భయం జాతం - యేన భయేన త్వమేవంవిధం వరం వృణీషే - వరమేవాహ రాష్ట్ర ఇతి - భరతం రాష్ట్రే రాజ్యే ఆసీనం సంతం - వనే రాఘవం ఆసీనం సంతం - వృణీషే - విరమేతి - భర్తుర్దశరథస్య మమ - లోకస్య జనస్య - భరతస్య చ యది ప్రియం కార్యం - తర్హి ఏతేన భరతాభిషేకరూపేణ - భావేన అభిప్రాయేణ - అనృతేన పాపజనకేన - ఏతేన భావేన రామాభిషేకవిఘాతవిషయకేణాభిప్రాయేణ చ - విరమ మా ప్రవర్తస్వ - వాశబ్దస్సముచ్చయే - భరతాభిషేకవిషయాం రామాభిషేకవిఘాతవిషయాం చ బుద్ధిం నివర్తయేతి భావః ॥ ౫౯ ॥ నృశంస ఇతి ॥ నృశంసే నిర్దయే - తత్ర హేతుః పాపసంకల్ప ఇతి - రామవివాసనరూపపాపసంకల్పే - తత్రాపి హేతుః క్షుద్ర ఇతి - అల్పమతికే - తత్రాపి హేతుర్దుష్కృతకారిణీతి - జన్మాంతరే పాపకారిణీత్యర్థః - దుఃఖం దుఃఖనిమిత్తం - అలీకం అప్రియం - అలీకం త్వప్రియేఽనృత ఇత్యమరః ॥ ౬౦ ॥ ఓర్థీయం ॥ వ్యర్థం చేదం మత్క్లేశనమిత్యాహ నకథంచి

హతతేజా యథాపహో బభూవ జగతీపతిః ॥ ౫౫ ॥ దీనయా తు గిరా రాజా ఇతి హోవాచ కైకయీమ్ ॥
౫౬ ॥ అనర్థమిమమర్థాభం కేన త్వముపదర్శితా ॥ ❋ ॥ భూతోపహతచిత్తేవ బ్రువంతీ మాం న లజ్జసే ।
శీలవ్యసనమేతత్తే నాభిజానామ్యహం పురా ॥ ❋ ॥ బాలాయాస్తత్త్విదానీం తే లక్షయే విపరీతవత్ ॥ ౫౮ ॥
కుతో వా తే భయం జాతం యా త్వమేవంవిధం వరమ్ ॥ ❋ ॥ రాష్ట్రే భరతమాసీనం వృణీషే రాఘవం వనే ।
విరమైతేన భావేన త్వమేతేనానృతేన వా ॥ ❋ ॥ యది భర్తుః ప్రియం కార్యం లోకస్య భరతస్య చ ॥ ౫౯ ॥
నృశంసే పాపసంకల్పే క్షుద్రే దుష్కృతకారిణి ॥ ❋ ॥ కిన్ను దుఃఖమలీకం వా మయి రామే చ పశ్యసి ॥
౬౦ ॥ న కథంచిదృతే రామాద్భరతో రాజ్యమావసేత్ ॥ ❋ ॥ రామాదపి హితం మన్యే ధర్మతో బలవత్తరమ్ ॥ ౬౧ ॥ కథం ద్రక్ష్యామి రామస్య వనం గచ్ఛేతి భాషితే ॥ ❋ ॥ ముఖవర్ణం వివర్ణం తం యథైవేందుముపప్లుతమ్ ॥ ౬౨ ॥ తాం హి మే సుకృతాం బుద్ధిం సుహృద్భిస్సహ నిశ్చితామ్ ॥ ❋ ॥ కథం ద్రక్ష్యామ్యపావృత్తాం పరైరివ హతాం చమూమ్ ॥ ౬౩ ॥ కిం మాం వక్ష్యంతి రాజానో నానాదిగ్భ్యస్సమాగతాః ॥ ❋ ॥ బాలో బతాయమైక్ష్వాకశ్చిరం రాజ్యమకారయత్ ॥ ౬౪ ॥ యదా తు బహవో వృద్ధా గుణవంతో బహుశ్రుతాః ॥ ❋ ॥ పరిప్రక్ష్యంతి కాకుత్స్థం వక్ష్యామి కిమహం తదా ॥ ౬౫ ॥ కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన రామః ప్రవ్రాజితో మయా ॥ ❋ ॥ యది సత్యం బ్రవీమ్యేతత్తదసత్యం భవిష్యతి । కిం మాం వక్ష్యతి కౌసల్యా రాఘవే వనమాస్థితే ॥ ❋ ॥ కిం చైనాం ప్రతివక్ష్యామి కృత్వా విప్రియమీదృశమ్ ॥

దితి ॥ రామాదృతే రామం వినా - భరతః కథంచిదపి - రాజ్యం నావసేత్ నాక్రమేత్ - అనేన యథాభాగశశ్చతుర్ణామేవ రాజ్యమనుమన్యస్వేత్యుక్తం - యద్వా - భరతస్యాభిషేకం రామస్య కేవలం వృద్ధస్య మమ సమీపే వస్థానం వానుమన్యస్వ - నాన్యథా త్వత్ప్రయోజనమిత్యుపదేశః - నావసేదిత్యత్ర హేతుమాహ రామాదితి - హి యస్మాత్ భరతం రామాదపి ధర్మేణ - బలవత్తరం అతిశయితధర్మవంతం - మన్య ఇతి యోజనా ॥ ౬౧ ॥ కథమితి ॥ వనం గచ్ఛేతి మయా భాషితే సతి - వివర్ణం వివర్తితవర్ణత్వమాపాదితం - రామస్య ముఖవర్ణం - ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తమివ - కథం ద్రక్ష్యామితి సంబంధః ॥ ౬౨ ॥ తామితి ॥ తాం బుద్ధిస్థాం - సుకృతాం మంత్రిభిస్సహ సుష్ఠు నిశ్చితాం - అథ సుహృద్భిస్సహ నిశ్చితాం బుద్ధిం - అపావృత్తాం ఆదరోత్తరకృతాం - కథం ద్రక్ష్యామి అనుభవిష్యామి ॥ ౬౩ ॥ కిమితి ॥ ఏతేలిఖేద - ఐక్ష్వాకః రామః - రాజ్యమకారయత్ కిమకరోత్ - ఇతి మాం కిం వక్ష్యంతి సంబంధః - యద్వా - బాలః అజ్ఞః దశరథః - ఘుణక్షతలిపిన్యాయేన దైవాచ్చిరం రాజ్యమకరోదితి మాం వక్ష్యంతి కిమితి ॥ ౬౪ ॥ యదేతి ॥ యదా స్వతః ప్రాప్తః - వృద్ధాః - కాకుత్స్థం ప్రక్ష్యంతి క్వగతో రామః కుతో నాభిషిక్త ఇతి ప్రక్ష్యంతి - తదాహం కిం వక్ష్యామి ప్రత్యుత్తరం ॥ ౬౫ ॥ కైకేయీవరప్రదాననిమిత్తం ప్రవ్రాజిత ఇత్యుచ్యతామిత్యత్రాహ కైకేయ్యేతి ॥ కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన పూర్వదత్తౌ వరౌ భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్యుక్తవత్యా కైకేయ్యా పీడ్యమానేన - మయా ప్రవ్రాజిత ఇత్యేతత్సత్యం యది బ్రవీమి - తదా తేన రామమభిషేక్ష్యామితి వచనం - అసత్యం భవిష్యతి - తద్వ్యాధానసంభవపూర్వప్రసక్తత్వాదితి భావః ॥ ౬౬ ॥ కిమితి ॥ కిం మాం వక్ష్యతి - మత్పుత్రేణ తే కిమపరాద్ధమిత్యేవం వక్ష్యతీతి భావః - కిం ప్రతివక్ష్యామి - న కిమపీత్యర్థః ॥ ౬౭ ॥ యదేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ యదా యదా ఉపతిష్ఠతి ఇత్యనితకృత్యేనోపాస్తే - తథా తదా సత్కృత్య రాహోత్తవక్త్ర లేప సత్కృత్య

తా - తవ విప్రియం భవిష్యతీతి సా న సత్కృతేత్యర్థః - పరిచర్యాకాలే దాసీవదుపచరతి సమయోచిత్యేన పరిష్కరోతి - ధ్యానతః స్త్రీ చాదినమ్రతయా సఖీవద్వ్యవహరతి - ధర్మానుష్ఠానసమయే భార్యావత్ భార్యయా యథా వర్తితవ్యం తథా వర్తతే - న తు మహిషీత్వాభిమానేన జోషమాస్త ఇత్యర్థః - భార్యాంతరవివాహసమయే - భగినీవత్ సోదరీవ ఉపలాలయతి - శరీరపోషణాదినా యాం మాతృవద్ధితపరా తిష్ఠతీతి భావః ॥ ౬౮ ॥ ఇదానీమితి ॥ ఇదానీం త్వద్వరప్రదర్శనకాలే - త్వద్విషయే - మయా యత్సుకృతం తన్మాం తపతి - తత్ అపథ్య వ్యంజనోపేతం భుక్తమన్నం - ఆతురం వ్యాధితమివ - మాం తపతీత్యాపతతి - ఉపకారాదితత్వధోరణ్యయం - త్వయ్యుపకారా కరణే సంప్రతి మమ తాపో న భవేదితి - ఏతాదృశవాక్యాన్యావాదితి భావః ॥ ౭౦ ॥ విప్రకారమితి ॥ విప్రకారం విపరీతప్రకారం - అభిషేకతిరస్కారమిత్యర్థః - వనస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ - భీతా మత్పుత్రస్య విప్రకారహేతుత్వేన గీతా - సుమిత్రా ॥ ౭౧ ॥ కృపణమితి ॥ శ్రోష్యతీత్యత్ర తత్ - కృపణం కష్టం - బతేతి యోజనా ॥ తీర్థీయం ॥ కృపణమితి ॥ పంచత్వమాపన్నం మాం - వనమాశ్రితం రామం చేతి అప్రియద్వయం - వైదేహీ - కృపణం దైన్యయుక్తం యథా తథా - శ్రోష్యతి - బతేతి ఖేదే ॥ ౭౨ ॥ తీర్థీయం ॥ తదేవ సీతా కాపణ్యం ప్రదర్శయతి వైదేహీత్యాది ॥ మేమమ - రామవినాశనాదివ్యాపారేణేతి శేషః - శోచంతీ ప్రాణాన్ క్షపయిష్యతి - యద్వా - మద్భర్తా ఉపరమేతి - రామాద - శోచంతీ ప్రాణాన్ క్షపయిష్యతీతి వార్థః - బతేతి ఖేదే ॥ ౭౩ ॥ తీర్థీయం ॥ సీతాయా ఇవ మమాపి ప్రాణక్షయం ప్రాప్తమిత్యాహ నహీతి ॥ ౭౪ ॥ తీర్థీయం ॥ నూనం ధ్రువం ॥ ౭౫ ॥ సతీమితి ॥ పూర్వం సతీత్వేనజ్ఞాతాం త్వామిదానీ

౬౮ ॥ యదా యదా హి కౌసల్యా దాసీవచ్చ సఖీవ చ ॥ ❖ ॥ భార్యావద్భగినీవచ్చ మాతృవచ్చోప తిష్ఠతి । సతతం ప్రియకామా మే ప్రియపుత్రా ప్రియంవదా ॥ ❖ ॥ న మయా సత్కృతా దేవీ సత్కారార్హా కృతే తవ ॥ ౬౯ ॥ ఇదానీం తత్తపతి మాం యన్మయా సుకృతం త్వయి ॥ ❖ ॥ అపథ్యవ్యంజనోపేతం భుక్తమన్నమివాతురమ్ ॥ ౭౦ ॥ విప్రకారం చ రామస్య సంప్రయాణం వనస్య చ ॥ ❖ ॥ సుమిత్రా ప్రేక్ష్య వై భీతా కథం మే విశ్వసిష్యతి ॥ ౭౧ ॥ కృపణం బత వైదేహీ శ్రోష్యతి ద్వయమప్రియమ్ ॥ ❖ ॥ మాం చ పంచత్వమాపన్నం రామం చ వనమాశ్రితమ్ ॥ ౭౨ ॥ వైదేహీ బత మే ప్రాణాన్ శోచంతీ క్షపయిష్యతి ॥ ❖ ॥ హీనా హిమవతః పార్శ్వే కిన్నరేణేవ కిన్నరీ ॥ ౭౩ ॥ న హి రామమహం దృష్ట్వా ప్రవసంతం మహావనే ॥ ❖ ॥ చిరం జీవితుమాశంసే రుదంతీం చాపి మైథిలీమ్ ॥ ౭౪ ॥ సా నూనం విధవా రాజ్యం సపుత్రా కారయిష్యసి ॥ ❖ ॥ న హి ప్రవ్రాజితే రామే దేవి జీవితుముత్సహే ॥ ౭౫ ॥ సతీం త్వామహమత్యంతం వ్యవస్యామ్యసతీం సతీమ్ ॥ ❖ ॥ రూపిణీం విషసంయుక్తాం పీత్వేవ మదిరాం నరః ॥ ౭౬ ॥ అనృతైర్బత మాం సాంత్వైః సాంత్వయంతీ స్మ భాషసే ॥ ❖ ॥ గీతశబ్దేన సంరుధ్య లుబ్ధో మృగమివావధీః ॥ ౭౭ ॥ అనార్య ఇతి మామార్యాః పుత్రవిక్రాయికం ధ్రువమ్ ॥ ❖ ॥ ధిక్కరిష్యంతి రథ్యాసు సురాపం బ్రాహ్మణం యథా ॥ ౭౮ ॥ అహో దుఃఖమహో కృచ్ఛ్రం యత్ర వాచః క్షమే తవ ॥ ❖ ॥ దుఃఖమేవంవిధం ప్రాప్తం పురాకృతమివాశుభమ్ ॥ ౭౯ ॥ చిరం ఖలు మయా పాపే త్వం పాపేనాభిరక్షితా ॥ ❖ ॥ అజ్ఞానాదుపసంపన్నా రజ్జురుద్బంధనీ యథా ॥ ౮౦ ॥ రమమాణస్త్వయా సార్ధం మృత్యుం త్వాం నాభిలక్షయే ॥ ❖ ॥

మనేన వ్యాపారేణ - అసతీం సతీం అసతీత్వేన స్థితాం - వ్యవస్యామి - నిశ్చినోమి - రూపిణీం దృష్టిప్రియాం - విషసంయుక్తాం - మదిరాం మద్యవిశేషం - పీత్వా - నరః పానానంతరం తాం మదిరాం దుష్టామధ్యవస్యతి - తథా కార్యకాలే త్వామసతీమధ్యవస్యామీత్యర్థః ॥ ౭౬ ॥ అనృతైరితి ॥ అనృతైస్సాంత్వైః ప్రియవచనైః మాం సాంత్వయంతీ సతీవ భాషసే - అతః - గీతశబ్దేన మృగవశీకరణహేతుగానశబ్దేన - సంరుధ్య - మృగం లుబ్ధో వ్యాధ ఇవ - మామవధీః ॥ ౭౭ ॥ అనార్య ఇతి ॥ పుత్రవిక్రాయికం పుత్రమూల్యేన స్త్రీసుఖక్రేతారం - మాం - ఆర్యాః సంతః - అయమనార్యః పుత్రవిక్రయపాపకృదితి ధిక్కరిష్యంతి ॥ ౭౮ ॥ ఏతాదృశదుఃఖస్యానన్యహేతుత్వాత్ ద్విపాదాతిశయేన విస్మయతే అహో ఇతి ॥ కృచ్ఛ్రం కష్టం - స్యాత్కష్టం కృచ్ఛ్రమిత్యమరః । ఏతాదృశదుఃఖకృచ్ఛ్రే కదాచిదపి మయా న ప్రాప్తపూర్వ ఇత్యర్థః - కించ యస్మిన్ వరప్రదానవిషయే - తవ వాచః క్షమే - ఏవంవిధం దుఃఖం పురాకృతం అశుభమివ - ప్రాప్తం ॥ తీర్థీయం ॥ అహో దుఃఖమితి ॥ కృచ్ఛ్రం కష్టం - యత్ర యస్మిన్ వరదానవిషయే - చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపస ఇత్యేతాదృశీస్తవ వాచః - యతః క్షమే - అతః పురాకృతం అశుభమివ అశుభఫలమేవ - ఏవంవిధం అపరిహార్యత్వేనావశ్యానుభావ్యం దుఃఖం - ప్రాప్తవానస్మి ॥ ౭౯ ॥ సౌఖ్యార్థం కృతం త్వత్ప్రరక్షణం స్వనాశాయ పరిణతమిత్యాహ చిరమిత్యాదినా ॥ తీర్థీయం ॥ సౌఖ్యార్థం కృతం స్వరక్షణం స్వవినాశాయ పరిణతమిత్యాహ చిరం ఖల్విత్యాదినా ॥ ఉపసంపన్నా - ప్రాప్తేత్యర్థః ॥ ౮౦ ॥ రమమాణ ఇతి ॥ నాభిలక్షయే - మృత్యుం త్వాం నాభిలక్షితవానస్మీతి యోజనా ॥ తీర్థీయం ॥ బాల ఇతి ॥ బాలో హస్తేన కృష్ణసర్పం యథా స్పృశతి తథా - త్వాం స్పృష్టవానస్మి ... అజ్ఞా

నాత్తావకపాణిగ్రహణం కృతవానస్మి తథాపి ॥౨౧॥ మయేతి ॥ అపితృకః - పితృకృతలాలనాదిరహిత ఇత్యర్థః - అసదిలిశేష - తం తథావిధం మాం ఆక్రోష్టుం ఆక్రోశం కర్తుం - ఆక్రోశప్రకారమాహ బాలిశ ఇతి - బాలిశః మూర్ఖః - మూర్ఖస్తు వైధేయ బాలిశావిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ తం త్విత్యాది ॥ మహాత్మా పుత్రో మయా జీవతాపి అపితృకః పితృరహితః కృతః - తతః లోకో మాం - ఆక్రోష్టుం నిందితుం అర్హతి - ఆక్రోశప్రకారమేవాహ బాలిశ ఇతి ॥౨౩॥ వ్రతైరితి ॥ వ్రతైః కాంచవ్రతైః - బ్రహ్మచర్యైః - మధుమాంసాదివర్జనాదిభిశ్చ బాలదశాయాం - గురుభిః గురుశుశ్రూషాదిభిః - ... ॥౨౪॥ నాలమితి ॥ సః పుత్రః - వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తః సన్ - ద్వితీయం వచనం ప్రతిభాషితుం ... - బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి - బాఢమిత్యంగీకారార్థం ॥౨౫॥ యదీతి ॥ ... - వనం గచ్ఛేతి చోదితో రాఘవః - ప్రతికూలం వనం ప్రవ్రజనం - యది కుర్యాత్ తదా మే ప్రియం స్యాత్ - ... కరిష్యతి ॥౨౬॥ శుద్ధభావ ఇతి ॥ శుద్ధభావః శుద్ధహృదయః - మే భావం హృదయం - న జ్ఞాస్యతి - ... అతః బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతీతి సంబంధః ॥౨౭॥ రాఘవ ఇతి ॥ సర్వలోకస్య సర్వజనస్య - లోకస్తు భువనే జనే ఇత్యమరః । ధిక్కృతం ధిక్కారం - అక్షమణీయం క్షంతుమశక్యం - కిం ... మృత్యుర్మాం - యమక్షయం యమగృహం - నయిష్యతి ॥

బాలో రవాసహాస్తేనకృష్టసర్పమివాస్పృశమ్ ॥౨౧॥ మయా హ్యపితృకః పుత్రస్స మహాత్మా దురాత్మనా ॥ ❈ ॥ తం తు మాం జీవలోకోయం నూనమాక్రోష్టుమర్హతి । బాలిశో బత కామాత్మా రాజా దశరథో భృశమ్ ॥ ❈ ॥ యః స్త్రీకృతే ప్రియం పుత్రం వనం ప్రస్థాపయిష్యతి ॥౨౩॥ వ్రతైశ్చ బ్రహ్మచర్యైశ్చ గురుభిశ్చోపకర్శితః ॥ ❈ ॥ భోగకాలే మహత్కృచ్ఛ్రం పునరేవ ప్రపత్స్యతే ॥౨౪॥ నాలం ద్వితీయం వచనం పుత్రో మాం ప్రతిభాషితుమ్ ॥ ❈ ॥ స వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తో బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి ॥౨౫॥ యది మే రాఘవః కుర్యాద్వనం గచ్ఛేతి చోదితః ॥ ❈ ॥ ప్రతికూలం ప్రియం మే స్యాన్న తు వత్సః కరిష్యతి ॥౨౬॥ శుద్ధభావో హి భావం మే న తు జ్ఞాస్యతి రాఘవః ॥ ❈ ॥ స వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తో బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి ॥౨౭॥ రాఘవే హి వనం ప్రాప్తే సర్వలోకస్య ధిక్కృతమ్ ॥ ❈ ॥ మృత్యురక్షమణీయం మాం నయిష్యతి యమక్షయమ్ ॥౨౮॥ మృతే మయి గతే రామే వనం మనుజపుంగవే ॥ ❈ ॥ ఇష్టే మమ జనే శేషే కిం పాపం ప్రతిపత్స్యసే ॥౨౯॥ కౌసల్యాం మాం చ రామం చ పుత్రౌ చ యది హాస్యసి ॥ ❈ ॥ దుఃఖాన్యసహతీ దేవీ మామేవానుమరిష్యతి ॥౩౦॥ కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ మాం చ పుత్రైస్త్రిభిస్సహ ॥ ❈ ॥ ప్రక్షిప్య నరకే సా త్వం కైకేయి సుఖితా భవ ॥౩౧॥ మయా రామేణ చ త్యక్తం శాశ్వతం సత్కృతం గుణైః ॥ ❈ ॥ ఇక్ష్వాకుకులమక్షోభ్యమాకులం పాలయిష్యసి ॥౩౨॥ ప్రియం చేద్భరతస్యైతద్రామప్రవ్రాజనం భవేత్ ॥ ❈ ॥ మా స్మ మే భరతః కార్షీత్ప్రేతకృత్యం గతాయుషః ॥౩౩॥ హన్తానార్యే మమామిత్రే సకామా భవ కైకయి ॥౩౪॥ మృతే మయి గతే రామే వనం పురుషపుంగవే । సేదానీం విధవా రాజ్యం సపుత్రా కారయిష్యసి ॥౩౫॥ త్వం రాజపుత్రీవాదేన న్యవసో మమ వేశ్మని । అకీర్తిశ్చాతులా లోకే ధ్రువః పరిభవశ్చ మే ॥ ❈ ॥ సర్వభూతేషు చావజ్ఞా యథా పాపకృతస్తథా ॥౩౬॥ కథం రథైర్విభుర్యాత్వా గజాశ్వైశ్చ ముహుర్ముహుః ॥ ❈ ॥ పద్భ్యాం రామో మహారణ్యే వత్సో మే విచరిష్యతి ॥౩౭॥ యస్య త్వాహారసమయే సూదాః కుండలధారిణః ॥ ❈ ॥ అహంపూర్వాః పచంతి స్మ ప్రశస్తం పానభోజనమ్ । స

తీర్థీయం ॥ రాఘవ ఇతి ॥ సర్వలోకస్య - ధిక్కృతం ధిక్కారం - అక్షమణీయం సోఢుమశక్యం ॥౨౮॥ మృత ఇతి ॥ శేషే కౌసల్యాదౌ - కిం పాపం కమన్యాయం - ప్రతిపత్స్యసే చింతయిష్యసి ॥౨౯॥ కౌసల్యామితి ॥ పుత్రౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ - దేవీ సుమిత్రా ॥ తీర్థీయం ॥ కౌసల్యామిత్యాది ॥ పుత్రౌ చేతి లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ - దేవీ సుమిత్రా - కౌసల్యాం మాం చ రామం చ యది హాస్యసి తదా దుఃఖాన్యసహతీ మామేవానుమరిష్యతి - రామవియోగేన కౌసల్యామరణస్య సంభావితత్వాల్లక్ష్మణస్య రామనియతసహగమనాచ్ఛత్రుఘ్నస్యాపి ... భరతేన సహాగమనాపత్త్యా ... చరిహితా సా మామేవానుమంష్యతీత్యర్థః ॥౩౦॥ కౌసల్యామితి ॥ అత్ర నరకశబ్దేన దుఃఖం లక్ష్యతే ॥౩౧॥ మయేతి ॥ ఆకులం క్షుభితం - పాలయిష్యసి ॥ తీర్థీయం ॥ మయేతి ॥ ఆకులం క్షుభితం యథా తథా - పాలయిష్యసి ॥౩౨॥ ॥౩౩॥ తీర్థీయం ॥ హంతేత్యర్ధం భిన్నం వాక్యం ॥౩౪॥ ॥౩౫॥ త్వమిత్యాద్యర్ధత్రయమేకాన్వయం ॥ అకీర్త్యాదిత్రయం కూపాత్వం - రాజపుత్రీవాదేన రాజపుత్రీతి వ్యపదేశేన - మమ వేశ్మని న్యవసః - పరిభవః మహాజనసమక్షం ధిక్కారః - అవజ్ఞా తు త్యక్తత్వేన ప్రతిపత్తిః ॥ తీర్థీయం ॥ త్వమిత్యాద్యర్ధత్రయమేకం వాక్యం ॥ రాజపుత్రీవాదేన రాజపుత్రీతి వ్యపదేశమాత్రేణ - లోకే అప్రత్యక్షేష్వకీర్తిః - పరిభవః మహాజనసమక్షం ధిక్కారః - అవజ్ఞా అవమతిః - యతో న్యవసః అతఏతత్సర్వం మే భవిష్యతీతి భావః ॥౩౬॥ ॥౩౭॥ యస్యేతి ॥ సూదాః పాచకాః - అహంపూర్వాః అహమహమికావంతః - ప్రశస్తం - ఆయుస్సత్త్వబలారోగ్యసుఖప్రీతివివర్ధనాః ॥

రసాస్సస్ఘఘ్రాస్సిరాహ్యాహ్యాఆహారాస్సాత్త్వికప్రియా ఇత్యుక్తప్రకారేణశ్రేష్ఠం ॥ వతి - రసాయాదిత్రయరూపం వన్యమాహారంభక్ష్య - కిఞ్చవర్తయిష్యతి కేనప్రకారేణ జీవిష్యతి ॥ ౯౯ ॥ మహార్హేతి ॥ మహార్హణ అతిశ్లాఘ్యేన-వస్త్రేణ-సంవీతః సంవృతః- చిరసుఖోషితం చిరకాలంసుఖాన్తరణోషితః - కాషాయపరిధానః - కషాయేణరక్తం కాషాయం - కాషాయంపరిధానం వస్త్రం యస్యస తథోక్తః ॥ ౧౦౦ ॥ కస్యేతి ॥ రామస్యారణ్యాగమనంభరతస్యాభిషేచనమిత్యేవంవిధమేవద్వావ్యం-కస్య-కేనోపదిష్టమిత్యర్థః-యద్వా కస్య - సహ్యమితిశేషః ॥ లిఙ్ర్థయం ॥ కస్యేతి ॥ రామస్యారణ్యాగమనంభరతస్యాభిషేచనమిత్యేవంవిధమవిలతమేతద్దారుణంవాక్యం వాక్యశ్రవణం - కస్యకీదృశ్యస్యదుష్కృతకర్మణః-ఫలం - యద్వా వితత్ కస్యబ్రాహ్మణస్య - వాక్యోపదేశః ॥ ౧౦౧ ॥ ధిగితి ॥ స్త్రియః స్వభావప్రియకారిణ్యః - కౌసల్యాదిసుతదసంభవాహానబ్రవీమితి ॥ లిఙ్ర్థయం ॥ కైకేయీ వాజన్యంధ్రష్ట్వాదశరథః స్త్రీమాత్రంనిం దతిధిగస్త్వితి ॥ యోషితాధిగస్తునామ - స్త్రియో నిన్ద్యా ఇత్యర్థః - నను స్త్రీమాత్రనిందాకథంక్రియతే సాధ్వీనాంవిద్యమానత్వాదిత్యత ఆహ సతి - సర్వాస్స్త్రియః కింతు భరతస్యైవ మాతరంధిగస్త్వితి బ్రవీమీతి యోజనా ॥ ౧౦౨ ॥ అనర్థభావఇతి ॥ మన్నిమిత్తంమత్కారణకం - రామే రామనిమిత్తకంవా ॥ లిఙ్ర్థయం ॥ అనర్థభావే - అనర్థస్వపరానర్థసాధనభూత భావః అభిప్రాయః యస్యాస్సా-తథా - నివిష్టానివేశితా భావో యస్యాస్సా-తథా-అర్థపరేస్వార్థసాధనపరే - మన్నిమిత్తంమద్ధేతుకం - కమప్రియంఅపకారం - పశ్యసిక్స్త్వంజగద్ధితానుకారిణీరామేవా ॥ ౧౦౩ ॥ పరిత్యజేయురితి ॥ కృత్స్నంజగత్-గచ్ఛేదిత్యుక్తేవ్యాజగత్ప్రవేశ జీవవర్గఉచ్యతే - సర్వశబ్దేన స్థావరజాతముచ్యతే - కుపితం-త్వాంప్రతీతిశేషః ॥ లిఙ్ర్థయం ॥ పరిత్యజేయురితి ॥

> కథన్నుకషాయాణ్యతిక్తానికటుకానిచ ॥ ❈ ॥ భక్షయన్వన్యమాహారంసుతోమేవర్తయిష్యతి ॥ ౯౯ ॥ మహార్హవస్త్రసంవీతోభూత్వాచిరసుఖోషితః ॥ ❈ ॥ కాషాయపరిధానస్తు కథంభూమౌనివత్స్యతి ॥ ౧౦౦ ॥ కస్యైతద్దారుణంవాక్యమేవంవిధమచింతితమ్ ॥ ❈ ॥ రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభిషేచనమ్ ॥ ౧౦౧ ॥ ధిగస్తుయోషితోనామశఠాస్స్వార్థపరాస్సదా ॥ ❈ ॥ నబ్రవీమిస్త్రియస్సర్వాభరతస్యైవమాతరమ్ ॥ ౧౦౨ ॥ అనర్థభావేర్థపరేనృశంసేమమతాపాయనివిష్టభావే । కిమప్రియం పశ్యసిమన్నిమిత్తంహితానుకారిణ్యదపాపిరామే ॥ ౧౦౩ ॥ పరిత్యజేయుఃపితరోహిపుత్రాన్భార్యాః పతీంశ్చాపికృతానురాగాః । కృత్స్నంహిసర్వంకుపితంజగత్స్యాద్దృష్ట్వైవరామంవ్యసనేనిమగ్నమ్ ॥ ౧౦౪ ॥ అహంపునర్దేవకుమారరూపమలంకృతంతంసుతమాత్రజంతమ్ । నందామిపశ్యన్నపిదర్శనేన భవామిదృష్ట్వాచపునర్యువేవ ॥ ౧౦౫ ॥ వినాపిసూర్యేణభవేత్ప్రవృత్తిరవర్షతావజ్రధరేణవాపి । రామంతుగచ్ఛంతమితస్సమీక్ష్యజీవేన్నకశ్చిత్త్వితిచేతనామే ॥ ౧౦౬ ॥ వినాశకామామహితామమిత్రామావాసయంమృత్యుమివాత్మనస్త్వామ్ । చిరంబతాంకేనధృతాసిసర్పీమహావిషాతేనహతోస్మిమోహాత్ ॥ ౧౦౭ ॥ మయాచరామేణచలక్ష్మణేనప్రశాస్తుహీనోభరతస్త్వయాసహ । పురంచరా

నరాగత్వంపుత్రపతిభార్యాణాంత్యాగానౌచిత్యహేతుం - యదోగీతాలింగవిపరీతామపుత్రాదిమనుగాజ్యం - అపిశబ్దాత్ పితజుష్టకృతామరాగాభార్యాస్త్యజేయురితిగోజ్యం - కించరామప్రవ్రాజనసాధనంత్వద్వాక్యసారంచ ప్రస్తూరాముంచత్వద్వాశాద్వ్యసనేనిమగ్నం దృష్ట్వాసర్వంజగత్త్వాంప్రత్యేవకుపితంస్యాత్ ॥ ౧౦౪ ॥ అహమితి ॥ అహంపునః అహంతు - మత్స్వదాపోలాకికేభ్యోభిన్నః - దేవకుమారరూపం నిరతిశయసుందరం - అలంకృతం అలంకారైరతిశయితశోభం - చంద్రకాంతాననమిత్యస్య హ్యాదివిపరివర్తమానత్వాత్తమిత్యుక్తం - సుతంసౌందర్యాద్యకాదేపసుతత్వప్రయుక్తప్రేమాస్పదం - ఆవ్రజంతం మత్తమభిగామినమిత్యుక్తరీత్యా గమనకాలికసర్వమవిశేషణాలనం - దర్శనేనమానసజ్ఞానేన-పశ్యన్నపినందామి - దృష్ట్వాపునస్సాక్షాత్కృత్యతు - యువేవభవామియువవద్ధృష్టపుష్టాంగోభవామి ॥ లిఙ్ర్థయం ॥ అంతతస్స్వస్య రామంవినాజీవనవ్యతిరేకంనిర్ణయిష్యన్ తదస్యయేస్యజీవనాన్వయంనిర్ణయతి అహమిత్యాదినా ॥ ఆవ్రజంతంఆగచ్ఛంతం - పశ్యన్నహందర్శనేనవస్యగూఢదర్శనేనాపినందామి - ఆగతమంతికేదృష్ట్వాహృష్టపుష్టాంగోభవామి - పునర్యువేవయువవద్భవామి - హృష్టపుష్టాంతఃకరణోభవామీత్యర్థః ॥ ౧౦౫ ॥ వినేతి ॥ ప్రవృత్తిః సంచార - దేశాంతరబుద్ధిః - వజ్రధరపక్షేప్రవృత్తిశబ్దేన జీవనవిషయ ప్రవృత్తిరుచ్యతే ॥ లిఙ్ర్థయం ॥ వినేతి ॥ హేతుర్ద్వయస్య పృథక్ - సూర్యేణవినాయద్యపి ప్రవృత్తిః సంచారరూపా-భవేత్-తథావజ్రధరేణఅవర్షతాపి-ప్రవృత్తిర్జీవనరూపా-యద్యపిస్యాత్ - తథాపి-రామమితోగచ్ఛంతంసమీక్ష్య - కశ్చిదపి సంనిహితభూతరామస్వభావోపి - లోకోనజీవేదితి - మేచేతనాథీః - మమజీవనంమస్తైమభింసిద్ధమితిభావః ॥ ౧౦౬ ॥ వినాశకామామితి ॥ ఆవాసయం - గృహ ఇతిశేషః సర్పీసర్పజాతిః - జాతిలక్షణోఙీష్ - త్వంమోహాత్కేనధృతాసి - తేనాంకధారణేన ॥ ౧౦౭ ॥ మయేతి ॥ సలక్ష్మణేనరామేణమయాచహీనోభరతస్త్వయాసహపురంరాష్ట్రంబాంధవాంశ్చసహత్య - ప్రశాస్తుపురాది

ణాసనరూపం ప్రశాసనం కరోషి - మమాహితానాం శత్రూణాం చాభిహర్షిణీ భవేతి సంబంధః ॥ ౧౦౮ ॥ నృశంసవృత్త ఇతి ॥ నృశంస వృత్తే క్రూరవ్యాపారే - వ్యసనప్రహారిణి క్షతే ప్రహారన్యాయేన విపది ప్రహరణశీలే - రామవిరహాసహనం విపత్ - తత్ర ప్రహారః పునః పునశ్ఛేదనం - త్వం - ఇహ దేశే - అద్య అస్మిన్ కాలే - ప్రహృష్య అతిహృష్టా సతీ - యద్వాక్యం భాషసే - తత్ర - తే ముఖాద్దశనాః సహస్రధా విశీర్యమాణాః సంతః కేన నామ హేతునా న పతంతీతి సంబంధః ॥ ౧౦౯ ॥ న కించిదితి ॥ రామః - అహితం అప్రియం చ - కించిద్వచో నాహ - పరుషాణి భాషితుం న వేత్తి - జ్ఞానపూర్వకత్వాత్ భాషణస్య కుతస్తత్ప్రసక్తిరితి భావః - న కేవలం పరుషావేదనం ప్రత్యుతాభి రామవాదిని సర్వప్రియభాషిణి - గుణైర్నిత్యం సమ్మతే రామే - కథం ను - దోషాన్ ప్రయోజనహీనాన్ - బ్రవీషి ॥ ౧౧౦ ॥ ప్రతామ్యేతి ॥ ప్రతామ్య గ్లానిం భజ - తామ్యతేర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం - ప్రజ్వల కుపితా భవ - ప్రణశ్య నష్టా భవ - సహస్రశః స్ఫుటితా సతీ మహీం వ్రజ వా - భుగ్నా పతవేత్యర్థః - కేకయరాజానాం పాంసని దూషణి ॥ ౧౧౧ ॥ క్షురోపమామితి ॥ క్షురోపమాం తద్వత్క్రూరాం - అసత్ప్రియంవదాం మిథ్యాప్రియవాదినీం - ప్రదుష్టభావాం ప్రకర్షేణ దుష్టహృదయాం - అమనోరమామితి పదచ్ఛేదః - సబంధనం సమూలం - ప్రాణరూపమూలసహితం - ప్రాణబంధనం హి సోమ్యమన ఇతి శ్రుతేః । న దిధక్షమితి పాఠే - హృదయమేవ న దిధక్షమాణాం దగ్ధుమిచ్ఛంతీం - త్వాం - జీవితుం జీవయితుం - న విషహే నోత్సహే ॥ ౧౧౨ ॥ నేతి ॥ రతిః - త్వద్విషయేతి శేషః - యద్వా మమ అహితం మమాహితమితి - ఆత్మవతః - జీవత ఇత్యర్థః ॥ ౧౧౩ ॥ స ఇతి ॥ అతిమాత్రయా అమర్యాదయా - స్త్రియా - హృదయే గృహీతం - తదధీనహృదయ ఇత్యర్థః - భూమిపాలోఽపి తాం నిగృహీతుమసమర్థ ఇత్యర్థః - అనాథవద్విలపన్ త్వాం జీవయితుం

స్త్రీంచ నిహత్య బాంధవాన్ మమాహితానాంచ భవాభిహర్షిణీ ॥ ౧౦౮ ॥ నృశంసవృత్తే వ్యసనప్రహారిణి ప్రహృష్య వాక్యం యదిహాద్య భాషసే । న నామ తే కేన ముఖాత్పతంత్యధో విశీర్యమాణా దశనాః సహస్రధా ॥ ౧౦౯ ॥ న కించిదాహాహితమప్రియం వచో న వేత్తి రామః పరుషాణి భాషితుమ్ । కథం ను రామే హ్యభిరామవాదిని బ్రవీషి దోషాన్ గుణనిత్యసమ్మతే ॥ ౧౧౦ ॥ ప్రతామ్య వా ప్రజ్వల వా ప్రణశ్య వా సహస్రశో వా స్ఫుటితా మహీం వ్రజ । న తే కరిష్యామి వచః సుదారుణం మమాహితం కేకయరాజపాంసని ॥ ౧౧౧ ॥ క్షురోపమాం నిత్యమసత్ప్రియంవదాం ప్రదుష్టభావాం స్వకులోపఘాతినీమ్ । న జీవితుం త్వాం విషహేఽమనోరమాం దిధక్షమాణాం హృదయం సబంధనమ్ ॥ ౧౧౨ ॥ న జీవితం మేఽస్తి పునః కుతః సుఖం వినాత్మజేనాత్మవతః కుతో రతిః । మమాహితం దేవి న కర్తుమర్హసి స్పృశామి పాదావపి తే ప్రసీద మే ॥ ౧౧౩ ॥ స భూమిపాలో విలపన్ననాథవత్ స్త్రియా గృహీతో హృదయేఽతిమాత్రయా । పపాత దేవ్యాశ్చరణౌ ప్రసారితావుభావసంస్పృశ్య యథాఽఽతురస్తథా ॥ ౧౧౪ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్వాదశస్సర్గః ॥

అతదర్హం మహారాజం శయానమతథోచితమ్ । యయాతిమివ పుణ్యాంతే దేవలోకాత్పరిచ్యుతమ్ ॥ ౧ ॥ అనర్థరూపాసిద్ధార్థా హ్యభీతా భయదర్శినీ । పునరాకారయామాస తమేవ వరమంగనా ॥ ౨ ॥ త్వం కత్థసే మహారాజ సత్యవాదీ దృఢవ్రతః । మమ చేమం వరం కస్మాద్విధారయితుమిచ్ఛసి ॥ ౩ ॥

పవనోత్సహే తే పాదౌ స్పృశామి ప్రసీదేత్యనవస్థితవచనాని భాషమాణః - ప్రసారితావిత్యనేనానాదర ఉక్తః - అసంస్పృశ్యేత్యనేన పిస్పృక్షా సూచ్యతే - యథాఽఽతురః ఆర్తస్తథా పపాతేత్యర్థః ॥ ౧౧౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్వాదశస్సర్గః ॥

న తే కరిష్యామి వచ ఇత్యుక్త్వాపి ధర్మపాశబద్ధతయా పశ్చాత్తప్తః పునస్తాం సాంత్వయతి త్రయోదశే - అతదర్హమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ అతదర్హం తాదృశదుఃఖానర్హం అతథోచితం అధశ్శయనానుచితం - అనర్థరూపా పాపరూపా - అసిద్ధార్థా అనిష్పన్నప్రయోజనా - అభీతా లోకాపవాదభీతిరహితా - భయదర్శినీ - దశరథస్యేతి శేషః - యద్వా - అభయదర్శినీ - దశరథస్య భయమపశ్యంతీత్యర్థః - తమేవ వరం పూర్వప్రార్థితమేవ వరముద్దిశ్య - మహారాజం - ఆకారయామాస సంబోధయామాస - యద్వా - దాతృత్వేన గ్రాహయామాసేత్యర్థః - వస్తుతస్త్వేకవచనస్వారస్యాత్ వరం శ్రేష్ఠం - దశరథం - స్వాభిమతకథనాయాహ్వయామాసేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ అథ సత్యపాశబద్ధత్వేన న తే కరిష్యామి వచ ఇతి దృఢం వక్తుమశక్నువంతం పునరపి ప్రసాదయతి - అతదర్హమితి ॥ అతదర్హం స్త్రీ ప్రణామానర్హం - అతథోచితం పూర్వమననుభూతతాదృగ్వ్యసనం - శయానం భూమావితి - అనర్థరూపేతి - అనర్థరూపా పాపరూపా - అసిద్ధార్థా అనిష్పన్నప్రయోజనా - అభీతా జనాపవాదాదభీతా - అభయదర్శినీ దశరథస్య ప్రాణసంభవమగణయంతీ - భయదర్శినీతి ఛేదే రామాద్భరతస్య భయదర్శినీ - తమేవ వరం పూర్వదత్తం వరముద్దిశ్య - మహారాజమాకారయామాస సంబోధయామాస ॥ ౨ ॥ త్వమితి ॥ విధారయితుం ఋణత్వేన ధారయితుం - ఛాదయితుం వా - విశేషేణ ధారయితుమదాతుమిత్యర్థ ఇతి వా ॥ తీర్థీయం ॥ తదేవాహ త్వమితి ॥ సత్యవాదీ దృఢవ్రత ఇతి కత్థసే స్వాత్మానం శ్లాఘసే - విధారయితుం విశేషేణ ధారయితుం

ఖుణత్వేన ధారయితుం ॥ ౩ ॥ విహ్వలన్ మూర్ఛన్ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ స్వర్గ ఇతి ॥ రామస్యకుశలం ప్రతి-దైవతైః - ప్రత్యాదేశాదభిహితంధి క్కారపూర్వమభిహితం-వాక్యం - కథంధారయిష్యే నసహిష్యే- యూథ స్త్రీహేతోః కథంగుణవత్పుత్రంత్యక్తవానసీత్యభిహితం శ్రుత్వా కథమాత్మానంధారయిష్యే - తథాచ రామప్రవాసనే ఇహపరత్ర చ మమ సౌఖ్యంనాస్తీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ రామప్రవాసనదుఃఖేన మృత్వా స్వర్గంగతస్యాపి మే సుఖంనాస్తీత్యాహ స్వర్గ ఇతి ॥ స్వర్గేఽపి దైవతైరభిహితంరామస్యకుశలం- ప్రత్యాదేశాత్ ప్రతిషేధాత్- ల్యబ్లోపే పంచమీ - కథంబత-ధారయిష్యే నసహిష్యే - ఇహరామస్యకుశలం ప్రతిషిధ్యతత్ర నైవలైః పృష్టం కథంనవాప్య ఇత్యర్థః - అథవా స్వర్గేఽపి రామస్య కుశలం ప్రతిదైవతైః ప్రత్యాదేశాత్- ప్రత్యాదేశంధిక్కారంకృత్వా విహితంవాక్యం - కథంబత-ధారయిష్యే నసహిష్యే- బతేతిఖేదే ॥ ౬ ॥ ననసత్యప్రతిజ్ఞత్వనిర్వాహార్థం రామః ప్రవ్రాజితఇతి కథ్యమిత్యత్రాహ కైకేయ్యా ఇతి ॥ మయేత్యనంతరమితికర ణం ద్రష్టవ్యం - తదసత్యంభవిష్యతి - శ్వస్త్వాహమభిషేక్ష్యామి యావరాజ్యే పరంతపేతి రామోద్దేశేనోక్తంవాక్యమసత్యంభవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అపతిత్యాగే హేత్వంతరాణిదర్శయతి అపుత్రేణేత్యాది ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ సుఖానామితి ॥ దుఃఖైరితిషష్ఠ్యర్థే తృతీయా ॥ ౧౧ ॥ యదీతి ॥ అదుఃఖార్హస్యరామస్య - దుఃఖమకృత్వా మమ సంక్రమణంయదిభవేత్ - తతస్తదా - సుఖమవాప్నుయాం - సంక్రమణం పృణజహాకాన్యాయనరౌ దేహాంతరప్రాప్తి - పంచత్వమితియావత్ ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వథా రామస్యదుఃఖాకరణమేవస్వహితమిత్యా

ముక్తస్తు కైకేయ్యా రాజా దశరథస్తదా । ప్రత్యువాచ తతః క్రుద్ధో ముహూర్తం విహ్వలన్నివ ॥ ౪ ॥ మృతే మయి గతే రామే వనం మనుజపుంగవే । హంతానార్యే మమామిత్రే సకామా సుఖినీ భవ ॥ ౫ ॥ స్వర్గేఽపి ఖలు రామస్య కుశలం దైవతైరహమ్ । ప్రత్యాదేశాదభిహితం ధారయిష్యే కథం బత ॥ ౬ ॥ కైకేయ్యాః ప్రియకామేన రామః ప్రవ్రాజితో మయా । యది సత్యం బ్రవీమ్యేతత్తదసత్యం భవిష్యతి ॥ ౭ ॥ అపుత్రేణ మయా పుత్రః శ్రమేణ మహతా మహాన్ । రామో లబ్ధో మహాబాహుః స కథం త్యజ్యతే మయా ॥ ౮ ॥ శూరశ్చ కృతవిద్యశ్చ జితక్రోధః క్షమాపరః । కథం కమలపత్రాక్షో మయా రామో వివాస్యతే ॥ ౯ ॥ కథమిందీవరశ్యామం దీర్ఘబాహుం మహాబలమ్ । అభిరామమహం రామం ప్రేషయిష్యామి దండకాన్ ॥ ౧౦ ॥ సుఖానాముచితస్యైవ దుఃఖైరనుచితస్య చ । దుఃఖం నామానుపశ్యేయం కథం రామస్య ధీమతః ॥ ౧౧ ॥ యది దుఃఖమకృత్వాద్య మమ సంక్రమణం భవేత్ । అదుఃఖార్హస్య రామస్య తతస్సుఖమవాప్నుయామ్ ॥ ౧౨ ॥ నృశంసే పాపసంకల్పే రామం సత్యపరాక్రమమ్ । కిం విప్రియేణ కైకేయి ప్రియం యోజయసే మమ ॥ ౧౩ ॥ అకీర్తిరతులా లోకే ధ్రువః పరిభవశ్చ మే ॥ ౧౩½ ॥ తథా విలపతస్తస్య పరిభ్రమితచేతసః ॥ ❋ ॥ అస్తమభ్యగమత్సూర్యో రజనీ చాభ్యవర్తత ॥ ౧౪½ ॥ సా త్రియామా తదార్తస్య చంద్రమండలమండితా ॥ ❋ ॥ రాజ్ఞో విలపమానస్య న వ్యభాసత శర్వరీ ॥ ౧౫½ ॥ తథైవోష్ణం వినిశ్వస్య వృద్ధో దశరథో నృపః ॥ ❋ ॥ విలలాపార్తవద్దుఃఖం గగనాసక్తలోచనః ॥ ౧౬½ ॥ న ప్రభాతం త్వయేచ్ఛామి నిశే నక్షత్రభూషణే ॥ ❋ ॥ క్రియతాం మే దయా భద్రే మయాయం రచితోంజలిః ॥ ౧౭½ ॥ అథవా గమ్యతాం శీఘ్రం నాహమిచ్ఛామి నిర్ఘృణామ్ ॥ ❋ ॥ నృశంసాం కైకేయీం ద్రష్టుం యత్కృతే వ్యసనం మహత్ ॥ ౧౮½ ॥ ఏవముక్త్వా తతో రాజా కైకేయీం సంయతాంజలిః ॥ ❋ ॥ ప్రసాదయామాస పునః కైకేయీం చేదమబ్రవీత్ ॥

హయదితి ॥ అదుఃఖార్హస్య రామస్య దుఃఖమకృత్వా ఇహసుఖితస్య మమ కాలాంతరే-సంక్రమణం లోకాంతరగమనం-యదిభవేత్-తతః ఇహ-స్వర్గేఽపి సుఖమవాప్నుయామిత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ నృశంస ఇతి ॥ మమ ప్రియం రామం-విప్రియేణ అనభిమతదండకారణ్యగమనేన - కింకిమర్థం - యోజయసే ॥ ౧౩ ॥ అకీర్తిరిత్యర్థం - భవిష్యతీతిశేషః ॥ ౧౩½ ॥ తథేతి ॥ తస్యవిలపతః - తస్మిన్ విలపతిసతీత్యర్థః ॥ ౧౪½ ॥ సాత్రియామేతి ॥ అత్రియామా - యామత్రయవత్త్వం విహాయాతిదీర్ఘేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తథేతి ॥ యా రాజ్ఞః స్వనివేశ ప్రవేశకాలాత్ పూర్వం సూర్యోస్తమగమద్రజనీ చాభ్యవర్తత - సా త్రియామారజనీ - విలపతస్తస్యరాజ్ఞః - నవ్యభాసత నాప్రకాశత - విలాపనే నైవ రాత్రికాలో వ్యతీత ఇత్యర్థః - అథసా శర్వరీ వ్యభాసత విభాతా చేత్యాపత్యర్థయోజనా ॥ ౧౫½ ॥ తథేతి ॥ ఆర్తవత్ మహారోగాదినా పీడిత ఇవ - దుఃఖం విలలాప - శృణ్వతాం యథాదుఃఖంభవతి తథా విలలాపేత్యర్థః ॥ ౧౬½ ॥ నేతి ॥ ప్రభాతం ప్రభాతత్వం- భావే నిష్ఠా- అత్ర ప్రకరణే కృత్స్నేన ప్రసాదనాభ్యాం పునఃపునః క్రియమాణాభ్యాం ధర్మమపిత్యక్తుం నశక్నోమి న పుత్రం పశ్యేగమ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ అథదుఃఖవశాత్ రాత్ర్యా అపృష్టిం ప్రార్థయతే న ప్రభాతమితి ॥ భావే నిష్ఠా - త్వయా న ప్రభాతమితి-త్వ ప్రభాతకమప్రకాశనమితియావత్- మేచ్ఛామ్యం - ప్రభాతే సతి రామవివాసనంభవిష్యతీతిభయాదితిభావః ॥ ౧౭½ ॥ అథవేతి ॥ నిర్ఘృణాం దయారహితాం- ప్రత్యుత-నృశంసాం క్రూరాం ॥ తీర్థీయం ॥ అథవాగమ్యతాం శీఘ్రమితి । రాత్రేరితిశేషః - స్త్రీదర్శనం రాత్రౌ నేప్సవతిపదర్శ్య

యే ప్రజా ఆయాంతి రాజ్ఞస్సకాశం - అతోఽస్యాదర్శనపరిహారో భవిష్యతీత్యాశయః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ సాధువృత్తస్యేతి ॥ త్వద్గతస్య - త్వదేకశరణస్యేత్యర్థః - గతాయుషః - అల్పావశేషమతీతాయుష ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ శూన్యేఇతి ॥ శూన్యే నిర్జనప్రదేశే - ఇదం రామాభిషేచనం - న సముదాహృతం ఖలు - కింతు సర్వజనసన్నిధౌ సముదాహృతమిత్యర్థః - యద్వా - శూన్యేన దీనేన - మయేత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రసీదేతి ॥ త్వద్దత్తం - భుతాం - త్వయా వరబలాత్ గృహీతమేవ రాజ్యం రామప్రీత్యర్థం రామాయ దేహీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ విశుద్ధభావస్యేతి ॥ తామ్రేక్షణస్య - దుఃఖాతిశయేన లోహితేక్షణస్య - అశ్రుకలస్య అశ్రుపూర్ణస్య - కరుణం కరుణం యథా తథా - విచిత్రం ప్రసాదనభర్త్సనసహితత్వాత్ ॥ ౨౪ ॥ తీర్థీయం ॥ తత ఇతి ॥ తత్ర రాత్రౌ - ప్రాక్ నిత్యం ప్రియాం అదుష్టాం - పతివ్రతాం - తత్కాలే దైవాత్ ప్రతికూలభాషిణీం - తాం సమీక్ష్య పుత్రస్య వివాసనం ప్రతి క్రియమాణం తద్వరం చ - సమీక్ష్య పర్యాలోచ్య - చిరసంచితప్రేమత్వాత్ తాదృక్ కర్తుం - ప్రయాణ ... పుత్రం చ త్యక్తుం - అశక్నువన్ - క్వచిద్ వ్యామోహం మూర్ఛితః క్షితౌ విసంజ్ఞః పపాతేత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ఇతీతి ॥ ప్రతిబోధనం శంఖపటహవీణాదికం ప్రతిబోధనసాధనం - యద్వా - వైతాళికైః క్రియమాణం ప్రతిబోధనం ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః ॥ ❖

అథ రామవివాసననిర్ధారణం దర్శయతి చతుర్దశే - పుత్రేత్యాది ॥ ౧ ॥ పాపమితి ॥ సత్యవందాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం - సంశ్రు

౧౯ ॥ సాధువృత్తస్య దీనస్య త్వద్గతస్య గతాయుషః ॥ ❖ ॥ ప్రసాదః క్రియతాం దేవి భద్రే రాజ్ఞో విశేషతః ॥ ౨౦ ॥ శూన్యే న ఖలు సుశ్రోణి మయేదం సముదాహృతమ్ ॥ ❖ ॥ కురు సాధు ప్రసాదం మే బాలే సహృదయా హ్యసి ॥ ౨౧ ॥ ప్రసీద దేవి రామో మే త్వద్దత్తం రాజ్యమవ్యయమ్ ॥ ❖ ॥ లభతామసితాపాంగే యశః పరమవాప్నుహి ॥ ౨౨ ॥ మమ రామస్య లోకస్య గురూణాం భరతస్య చ ॥ ❖ ॥ ప్రియమేతత్ గురుశ్రోణి కురు చారుముఖేక్షణే ॥ ౨౩ ॥ విశుద్ధభావస్య సుదుష్టభావా తామ్రేక్షణస్యాశ్రుకలస్య రాజ్ఞః । శ్రుత్వా విచిత్రం కరుణం విలాపం భర్తుర్నృశంసా న చకార వాక్యమ్ ॥ ౨౪ ॥ తతస్స రాజా పునరేవ మూర్ఛితః ప్రియామతుష్టాం ప్రతికూలభాషిణీమ్ । సమీక్ష్య పుత్రస్య వివాసనం ప్రతి క్షితౌ విసంజ్ఞో నిపపాత దుఃఖితః ॥ ౨౫ ॥ ఇతీవ రాజ్ఞో వ్యథితస్య సా నిశా జగామ ఘోరం శ్వసతో మనస్వినః । విబోధ్యమానః ప్రతిబోధనం తదా నివారయామాస స రాజసత్తమః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే త్రయోదశస్సర్గః ॥

పుత్రశోకార్దితం పాపా విసంజ్ఞం పతితం భువి । వివేష్టమానముద్వీక్ష్య సైక్ష్వాకమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ పాపం కృత్వేవ కిమిదం మమ సంశ్రుత్య సంశ్రవమ్ । శేషే క్షితితలే సన్నః స్థిత్యాం స్థాతుం త్వమర్హసి ॥ ౨ ॥ ఆహుస్సత్యం హి పరమం ధర్మం ధర్మవిదో జనాః । సత్యమాశ్రిత్య హి మయా త్వం చ ధర్మం ప్రచోదితః ॥ ౩ ॥ సంశ్రుత్య శైబ్యశ్శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః । ప్రదాయ పక్షిణే రాజన్ జగామ గతిముత్తమామ్ ॥ ౪ ॥ తథా హ్యలర్కస్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే । యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృత్యావిమనా దదౌ ॥ ౫ ॥ సరితాం తు పతిస్స్వల్పాం మర్యాదాం సత్యమన్వితః । సత్యానురోధాత్ సమయే స్వాం వేలాం నాతివర్తతే ॥ ౬ ॥ సత్యమేకపదం బ్రహ్మ సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః । సత్యమేవాక్షయా వేదాస్సత్యేనైవాప్యతే పరమ్ ॥ ౭ ॥ సత్యం సమనువర్తస్వ యది ధర్మే ధృతా మతిః । సఫలస్స వరో మేఽస్తు వరదో హ్యసి సత్తమ ॥

త్య - కృత్వేత్యర్థః - పాకం పచతీతివత్ సన్నిర్దేశః - పాపం ప్రతిజ్ఞాతాకరణరూపం పాపం - కృత్వేవ - క్షితితలే - సన్నః అవసన్నస్సన్ - శేషే - కిమిదం - స్థిత్యాం మర్యాదాయాం సత్యపరిపాలనరూపాయాం - మర్యాదా ధారణా స్థితిరిత్యమరః । స్థాతుమర్హసీ ॥ ౨ ॥ ఇదమేవ యుక్తముపదర్శయతి ఆహురిత్యాదినా ॥ సత్యరూపం ధర్మమాశ్రిత్య హి మయా ప్రచోదితః ॥ ౩ ॥ ప్రాణసంకటేఽపి కథం సత్యం పాలనీయమిత్యత్రాహ సంశ్రుత్యేత్యాదినా ॥ ౪ ॥ తథేతి ॥ యాచమానే బ్రాహ్మణే - అవిమనాః సుప్రసన్నమనాస్సన్ - నేత్రే దదౌ - తస్మా ఇతి శేషః ॥ ౫ ॥ సరితామితి ॥ సరితాం పతిః సముద్రః - మర్యాదాం సత్యమన్వితః వేలాం నాతివర్తేత ఇతి మర్యాదారూపం సత్యం ప్రాప్తస్సన్ - సత్యానురోధాత్ స్వకృతసత్యానువర్తనాత్ - సమయే సంకల్పితకాలే - స్వాం వేలాం స్వల్పామపి నాతివర్తేత ఇతి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ సరితామితి ॥ సరితాం పతిః - సత్యమన్వితః సత్యం ప్రాప్తస్సన్ - సత్యానురోధాత్ స్వకృతసత్యోల్లంఘనభయాత్ - స్వల్పాం సులంఘ్యాం - మర్యాదాం స్వావధిభూతాం - స్వాం వేలాం - సమయే వృద్ధికాలేఽపి - నాతివర్తతే ॥ ౬ ॥ సత్యమితి ॥ సత్యమేవ ఏకపదం బ్రహ్మ - ఏకం ముఖ్యం - ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా ఇత్యమరః । పద్యత ఇతి పదం - పరమప్రాప్యం బ్రహ్మేత్యర్థః - యద్వా - ఏకం పదం ప్రణవరూపం వాచకం యస్య తత్తథా - ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మేతి స్మృతేః । సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః - సత్యమేవ ధర్మస్య పరాకాష్ఠేత్యర్థః - అక్షయా వేదాశ్చ సత్యమేవ - ప్రాధాన్యేన ప్రతిపాదయంతీత్యర్థః - పరం ప్రయోజనం సత్యేనైవాప్యతే ॥ ౭ ॥ సత్యమితి ॥ అత్రాప్రౌతస్మాది

ప్యైవాస్యార్యం - దృత్వా - ప్రరా - వరదః సర్వేషాం సర్వవరప్రదః ॥ ౮ ॥ ధర్మస్యేతి ॥ అభికామార్థం ప్రీత్యర్థం - ధర్మాభివృద్ధ్య ర్థమితి యావత్ - మమ ప్రియాయా ఇతి శేషః - సమనన్తర త్వజ్జ్ఞాపనాయ త్రిరిత్యుక్తం ॥ తీర్థీయం ॥ ధర్మస్య లోకసిద్ధిప్రయోజకస్య అభికామార్థం పాలనార్థం - త్రియామాత్ - మమాభిచోదనాత్ ప్రేరణాచ్చ - పుత్రం రామం ప్రవ్రాజయ - ఏవం త్వాం మమ ఖలు - త్రిః త్రివారం - బ్రవీమి ॥ ౯ ॥ సమయమితి ॥ సమయం రామవివాసనం - పరిత్యక్తా ఉపేక్షితా ॥ ౧౦ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం త్రిర్బ్రవీమీత్యే వం - పాశం సత్యపాశం - ఉన్మోక్తుం మోచయితుం - బలిః మహాబలిః - ఇంద్రకృతం ఇంద్రద్వారోపేంద్రకృతం - పాశం పదత్రయదా న ప్రతిజ్ఞారూపం - పదత్రయాదానాన్నిగళం వా ॥ ౧౧ ॥ ఉద్భ్రాంతహృదయ ఇతి ॥ సః రాజా - యుగచక్రయోరంతరే - పరిస్పందమాన శ్చ - ధుర్యో యథా అనడ్వానివ - ఉద్భ్రాంతహృదయో వివర్ణవదనశ్చ - అభవత్ ॥ ౧౨ ॥ విహ్వలాభ్యామితి ॥ విహ్వలాభ్యాం చక్షుర్భ్యాం అపశ్యన్నివ అంధ ఇవ - స్థితః భూపతిః - కృచ్ఛ్రాల్లబ్ధేన ధైర్యేణ - సంస్తభ్య - దుఃఖాతిశయజనితతుభ్రంగాదుత్థాప్యేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ విహ్వలా భ్యామితి ॥ సంస్తభ్య - విహ్వలం చిత్తమితి శేషః ॥ ౧౩ ॥ యస్త ఇతి ॥ హే పాపే - అగ్నౌ అగ్నిసమీపే సాయుజ్యసప్తమీ - మంత్రకృతః మంత్ర సంస్కృతః - యః పాణిః మయా ధృతః - తం త్యజామి - తత్ప్రయుక్తవ్యవహారం త్యజామీత్యర్థః - అత ఏవ - స్వజం స్వస్మాజ్జాతమపి - తవ పుత్రం - త్వయా సహ త్యజామి ॥ తీర్థీయం ॥ అథాస్యా అనిష్టపుత్రస్య చ త్యాగ ఏవ ధర్మ ఇతి మత్వాహ యస్త ఇతి ॥ మంత్రకృతః స్వస్తిమితి మంత్రేణ సంస్కృతః - పాణిః పాణిగ్రహః - అగ్నౌ అగ్నిసన్నిధౌ - యో మయా ధృతః - త్యజామి తత్ప్రయుక్తం వ్యవహారం త్య

౮ ॥ ధర్మస్యైవాభికామార్థం మమ చైవాభిచోదనాత్ । ప్రవ్రాజయ సుతం రామం త్రిః ఖలు త్వాం బ్రవీమ్యహమ్ ॥ ౯ ॥ సమయం చ మమార్యేమం యది త్వం న కరిష్యసి । అగ్రతస్తే పరిత్యక్తా పరిత్యక్ష్యామి జీవితమ్ ॥ ౧౦ ॥ ఏవం ప్రచోదితో రాజా కైకేయ్యా నిర్విశంకయా । నాశకత్పాశమున్మోక్తుం బలిరింద్రకృతం యథా ॥ ౧౧ ॥ ఉద్భ్రాంతహృదయశ్చాపి వివర్ణవదనోఽభవత్ । స ధుర్యో వై పరిస్పందన్ యుగచక్రాంతరం యథా ॥ ౧౨ ॥ విహ్వలాభ్యాం చ నేత్రాభ్యామపశ్యన్నివ భూమిపః । కృచ్ఛ్రాద్ధైర్యేణ సంస్తభ్య కైకేయీమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ యస్తే మంత్రకృతః పాణిరగ్నౌ పాపే మయా ధృతః । తం త్యజామి స్వజం చైవ తవ పుత్రం త్వయా సహ ॥ ౧౪ ॥ ప్రయాతా రజనీ దేవి సూర్యస్యోదయనం ప్రతి । అభిషేకం గురుజనస్త్వరయిష్యతి మాం ధ్రువమ్ ॥ ❀ ॥ రామాభిషేకసంభారైస్తదర్థముపకల్పితైః । రామః కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియామ్ ॥ ౧౬ ॥ త్వయా సపుత్రయా నైవ కర్తవ్యా సలిలక్రియా । వ్యాహంతాస్యశుభాచారే యది రామాభిషేచనమ్ ॥ ౧౭ ॥ న చ శక్నోమ్యహం ద్రష్టుం దృష్ట్వా పూర్వం తథా సుఖమ్ । హతహర్షం నిరానందం పునర్జనమవాఙ్ముఖమ్ ॥ ౧౮ ॥ తాం తథా బ్రువతస్తస్య భూమిపస్య మహాత్మనః । ప్రభాతా శర్వరీ పుణ్యా చంద్రనక్షత్రశాలినీ ॥ ౧౯ ॥ తతః పాపసమాచారా కైకేయీ పార్థివం పునః । ఉవాచ పరుషం వాక్యం వాక్యజ్ఞా రోషమూర్ఛితా ॥ ౨౦ ॥ కిమిదం భాషసే రాజన్ వాక్యం గరరుజోపమమ్ । ఆనాయయితుమక్లిష్టం పుత్రం రామమిహార్హసి ॥ ౨౧ ॥ స్థాప్య రాజ్యే మమ సుతం కృత్వా రామం వనేచరమ్ । నిస్సపత్నాం చ మాం కృత్వా కృతకృత్యో భవిష్యసి ॥ ౨౨ ॥ స నున్న ఇవ తీక్ష్ణేన ప్రతో

జామి - కించ - స్వజం స్వస్మాజ్జాతమపి - తవ పుత్రం - త్వయా సహ త్యజామి ॥ ౧౪ ॥ ప్రయాతేతి ॥ ఉదయనం ప్రతి ఉదయం ప్రతిలభ్య - త్వరయి ష్యతీతి సంబంధః - రామాభిషేకసంభారైరితి - తదర్థం రామాభిషేకార్థం - ఉపకల్పితైః - రామాభిషేకసంభారైః రామాభిషేక సామగ్రీభిః సహ - గురుజనస్త్వరయిష్యతీతి పూర్వేణ సంబంధః - యద్వా - అభిషేకసామగ్ర్యేవ సలిలక్రియాసామగ్రీ భవత్విత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రయాతేతి ॥ పాదత్రయాధికశ్లోకమేకం వాక్యం - ఉదయనం ప్రతి ఉదయం ప్రతిలభ్య - తదర్థముపకల్పితైః అభిషేకా ర్థం సంవృతైః - రామాభిషేకసంభారైః - అభిషేకం రామాభిషేకం ప్రతి - మాం గురుజనస్త్వరయిష్యతి - ధ్రువం - అతో రామః కృతాభిషే కః కారయితవ్యః - గురుజనానురోధో మయా కర్తవ్య - తస్యాపి న్యాయప్రాప్తత్వాదిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ త్వయేతి ॥ వ్యాహంతాసి విఘ్న కర్త్ర్యసి - పురుషైకవచనం ॥ తీర్థీయం ॥ త్వయా రామాభిషేకే విఘ్నితే చ మమ మరణస్యావశ్యకత్వాత్తదానీం సలిలక్రియా త్వయా న కర్త వ్యేత్యాహ మమ మృతస్యేత్యాది ॥ సలిలక్రియాం - రామః కరోత్వితి శేషః - వ్యాహంతాసి వ్యాహనిష్యసి యది - తదా త్వయా సలిలక్రియా న కర్తవ్యేతి యోజనా ॥ ౧౭ ॥ న చేతి ॥ తథా సుఖం తాదృశసుఖయుక్తం - జనం దృష్ట్వా - పునః హతహర్షం హతహర్షవికారం - ని రానందం - అత ఏవావాఙ్ముఖం జనం ద్రష్టుం న శక్నోమి ॥ ౧౮ ॥ తామితి ॥ తస్య బ్రువతః - తస్మిన్ బ్రువతీత్యర్థః - పుణ్యా పుణ్యకాల ఉంచరం రామదర్శనసంభవాత్ ॥ తీర్థీయం ॥ తామితి ॥ తథా బ్రువతః - అశక్యానుష్ఠానతయా బ్రువత ఇత్యర్థః - శర్వరీ పుణ్యా అనం తర రామచింతాసమేతత్వాత్ ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ రోషమూర్ఛితా క్రోధేన వ్యాప్తా ॥ ౨౦ ॥ కిమిదమితి ॥ గరరుజోపమం విషనిరత వ్యాధిసదృశం - అంగ రుజోపమమితి పాఠే - సర్వాంగవ్యాప్తమహావ్యాధిసదృశమిత్యర్థః - అంగేతి సంబోధనం వా - అక్లిష్టం అక్లేశితయ దాభవితక్షా - ఆనాయయితుమితి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ స ఇతి ॥ నున్నః వ్యథితః - ప్రతోదేన తోత్త్రేణ - అభీక్ష్ణం పునః పునః - శ

స్ఫ... ప్రష్ట ... కృత్స్నయా ఇత్యమరః ॥ ౨౩ ॥ ధర్మబంధేనేతి ॥ ధర్మబంధేన సమయపాశేన - బద్ధోస్మీత్యనేన రామవివాసనం మనాగపు ష్ఠాం - ద్రష్టుమిచ్ఛామి - గమనయోగ్యం ... మితిశేషః ॥ ౨౪ ॥ తత ఇత్యాది పరమద్విజైరిత్యంతమేకం వాక్యం ॥ ప్రభాతాం రజనీం ప్రభాతాయాం రజన్యాం - సమాహితేన స్నిహితేసతి - ప్రవివేశ పురోత్తమమిత్యనేన వసిష్ఠో నగరబాహ్యనద్యాం స్నానాద్యనుష్ఠానం కృత్వా పురీం ప్రవిష్టవానితి గమ్యతే - సమృద్ధవిపణాపణాం సమృద్ధాః విపణాః విక్రయాః యేషాం తేన సమృద్ధవిపణాః ఆపణాః యస్యా స్తాం - సముత్సుకాం సముత్సుకజనాం ॥ ౩౦½ ॥ తదితి ॥ తంజనం పౌరాదిజనం - వ్యతిచక్రామేత్యనేనాంతఃపురద్వారవేదికాం ప్రాప్త ఇతి గమ్యతే - వివేశ - వేదికాయామితి శేషః ॥ ౩౧½ ॥ సఇతి ॥ వినిష్క్రాంతం - స్వగృహాదితి శేషః - ద్వారే అంతఃపురద్వారే - ప్రియదర్శనమిత్యనేనాభిషేకార్థమాత్మానమలంకృత్యాగత ఇత్యుక్తం ॥ ౩౨½ ॥ తమితి ॥ క్షిప్రమాచక్ష్వేతి వసిష్ఠ ప్రోవాచేతి సంబంధః ॥ ౩౩½ ॥ ఇమ ఇత్యాది ॥ కాంచనాః కాంచనమయాః - గంగోదకఘటాః గంగోదకపూర్ణఘటాః - అత్ర ఆహృత

దేన హయోత్తమః। రాజా తు చోదితోభీక్ష్ణం కైకేయ్యా మిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ ధర్మబంధేన బద్ధోస్మి నష్టా చ మమ చేతనా। జ్యేష్ఠం పుత్రం ప్రియం రామం ద్రష్టుమిచ్ఛామి ధార్మికమ్ ॥ ౨౪ ॥ తతః ప్రభాతాం రజనీముదితే చ దివాకరే। పుష్యే నక్షత్రయోగే చ ముహూర్తే చ సమాహితే॥ ❖ ॥ వసిష్ఠో గుణసంపన్నః శిష్యైః పరివృతస్తదా । ఉపగృహ్యాశు సంభారాన్ ప్రవివేశ పురోత్తమమ్॥ ❖ ॥ సిక్తసంమార్జితపథాం పతాకోత్తమభూషితామ్। విచిత్రకుసుమాకీర్ణాం నానాస్రగ్భిర్విరాజితామ్॥ ❖ ॥ సంహృష్టమనుజోపేతాం సమృద్ధవిపణాపణామ్। మహోత్సవసమాకీర్ణాం రాఘవార్థే సముత్సుకామ్॥ ❖ ॥ చందనాగరుధూపైశ్చ సర్వతః ప్రతిధూపితామ్। తాం పురీం సమతిక్రమ్య పురందరపురోపమామ్॥ ❖ ॥ దదర్శాంతఃపురం శ్రేష్ఠం నానాద్విజగణాయుతమ్ । పౌరజానపదాకీర్ణం బ్రాహ్మణైరుపశోభితమ్॥ ❖ ॥ యజ్ఞవిద్భిః సుసంపూర్ణం సదస్యైః పరమద్విజైః ॥ ౩౦½ ॥ తదంతఃపురమాసాద్య వ్యతిచక్రామ తం జనమ్ ॥ ❖ ॥ వసిష్ఠః పరమప్రీతః పరమర్షిర్వివేశ చ ॥ ౩౧½ ॥ స త్వపశ్యద్వినిష్క్రాంతం సుమంత్రం నామ సారథిమ్॥ ❖ ॥ ద్వారే మనుజసింహస్య సచివం ప్రియదర్శనమ్ ॥ ౩౨½ ॥ తమువాచ మహాతేజాః సూతపుత్రం విశారదమ్॥ ❖ ॥ వసిష్ఠః క్షిప్రమాచక్ష్వ నృపతేర్మామిహాగతమ్॥ ౩౩½ ॥ ఇమే గంగోదకఘటాః సాగరేభ్యశ్చ కాంచనాః॥ ❖ ॥ ఔదుంబరం భద్రపీఠమభిషేకార్థమాహృతమ్। సర్వబీజాని గంధాశ్చ రత్నాని వివిధాని చ ॥ ❖ ॥ క్షౌద్రం దధి ఘృతం లాజా దర్భాః సుమనసః పయః। అష్టౌ చ కన్యా రుచిరా మత్తశ్చ వరవారణః॥ ❖ ॥ చతురశ్వో రథః శ్రీమాన్ నిస్త్రింశో ధనురుత్తమమ్। వాహనం నరసంయుక్తం ఛత్రం చ శశిసన్నిభమ్॥ ❖ ॥ శ్వేతే చ వాలవ్యజనే భృంగారశ్చ హిరణ్మయః। హేమదామపినద్ధశ్చ కకుద్మాన్ పాండురో వృషః॥ ❖ ॥ కేసరీ చ చతుర్దంష్ట్రో హరిశ్రేష్ఠో మహాబలః । సింహాసనం వ్యాఘ్రతనుః సమిద్ధశ్చ హుతాశనః॥ ❖ ॥ సర్వవాదిత్రసంఘాశ్చ వేశ్యాశ్చాలంకృతాః స్త్రియః। ఆచార్యా బ్రాహ్మణా గావః పుణ్యాశ్చ మృగపక్షిణః॥ ❖ ॥ పౌరజానపదశ్రేష్ఠా నైగమాశ్చ గణైః సహ। ఏతే చాన్యే చ బహవః ప్రీయమాణాః ప్రియంవదాః॥ ❖ ॥ అభిషేకాయ రామస్య సహ తిష్ఠంతి పార్థివైః ॥ ౪౦½ ॥ త్వరయస్వ మహారాజం యథా సముదితేऽహని॥ ❖ ॥ పుష్యే నక్షత్రయోగే చ రామో రాజ్యమవాప్నుయాత్ ॥ ౪౧½ ॥

మిత్యేతద్వచనవ్యత్యయేన సంబధ్యతే - ఇమే ఇతి చేదమపి - సాగరేభ్య ఆహృతా ఇమే ఉదకఘటా ఇత్యధ్యాహారేణ యోజ్యం - క్షౌద్రం మధు - చతురశ్వో రథశ్శ్రీమాన్నిస్త్రింశో ధనురుత్తమమితి । అత్ర తు ఇతి గాయత్ర్యాశ్చతుర్థాక్షరం - నిస్త్రింశః ఖడ్గః - భృంగారుః కనకాలుకా - కేసరి ప్రశస్తకేసరః - హరిశ్రేష్ఠ అశ్వోత్తమః - వ్యాఘ్రతనుః - వ్యాఘ్రచర్మేత్యర్థః - నైగమాః వణిజః - నైగమా వణిజో వణిగిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇమే గంగోదకఘటా ఇతి ॥ కాంచనాః జలపూర్ణకాంచనఘటాః - క్షౌద్రం మధు - అత్ర గాయత్ర్యాశ్చతుర్థాక్షరం చతురశ్వ ఇత్యస్య శ్లోకస్య ద్వితీయాక్షరేణ తు ఇత్యనేన సంగృహ్యతే - చతురశ్వో రథశ్శ్రీమాన్నిస్త్రింశో ధనురుత్తమం । వాహనం నరసంయుక్తం ఛత్రం చ శశిసన్నిభమితి ॥ నిస్త్రింశః ఖడ్గః - భృంగారుః కనకాలుకా - ధత్తూరకుసుమసదృశహిరణ్మయపాత్రం - నరసంయుక్తం వాహనం శిబికాది - కేసరీ ప్రశస్తకేసరః - చతుర్దంష్ట్రః సంజాతచతుర్దంతః - హరిశ్రేష్ఠః అశ్వోత్తమః - వ్యాఘ్రతనుః వ్యాఘ్రచర్మ - హేమదామపినద్ధః హేమదామబద్ధః - నైగమాః శ్రేణీముఖ్యాః - అధ్యాపకా వా - గణైః స్వవీథిస్థజనైః ॥ ౪౦½ ॥ త్వరయస్వ మహారాజమితి ॥ సముదితే సత్యర్థే ॥ తీర్థీయం ॥ సముదితే శ్రేయస్కరే - అహని - యథా రామో రాజ్యమవాప్నుయా

తే తథా దశరథం త్వరయస్వేతి సంబంధః ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ తం త్వితి ॥ పూర్వోదితం అయం సర్వదా అనివార్య ఇతి రాజ్ఞా పూర్వముక్తం ॥ ౪౪ ॥ స ఇతి ॥ అజజ్ఞివాన్ అజ్ఞాతవాన్ ॥ తీర్థీయం ॥ స ఇతి ॥ తామవస్థాం యథోక్తరూపామతిఘోరాం - అజజ్ఞివాన్ అజ్ఞాతవాన్ - పరమతుష్టాభిః పరమతోషహేతుభిః ॥ ౪౫ ॥ తత ఇతి ॥ యథాకాలం ప్రాతఃకాలార్హం ॥ ౪౬ ॥ యథానందతీత్యాది ॥ భాస్కరోదయేపి సముద్రవృద్ధిరస్త్యేవ - యద్వా - భానః కరోతీతి వ్యుత్పత్త్యా భాస్కరశ్చంద్రః ॥ తీర్థీయం ॥ యథేతి ॥ భాస్కరోదయే - భానః కరోతీతి వ్యుత్పత్త్యా భాస్కరం పూర్ణచంద్రః - తస్యోదయే - ప్రీతేన ప్రతిఫలితచంద్రతేజసా ప్రీతేన - మనసా ప్రీతః సాగరో యథానందతి తథా ఆనందఘనః ఆనందపూర్ణస్సన్ - స్వతోనంద - తథానందఘన ఇత్యత్ర నంద ఆనందఘన ఇతి ౦ త్రేణ పదచ్ఛేదః ॥ ౪౭ ॥ తీర్థీయం ॥ అస్యాం వేలాయాం ఉదయవేలాయాం ॥ ౪౮ ॥ వేదా ఇతి ॥ సహాంగవిద్యాః అంగభూతశిక్షాదివిద్యాసహితాః - బ్రహ్మాణం బోధయంతీత్యస్య ప్రయోగితత్తదర్థబోధం జనయంతి - తథాహ మనుః - నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపంచనం । వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చ కారణ ఇతి ॥ ౪౯ ॥ ఆదిత్య ఇతి ॥ భూతధరాం సర్వప్రాణిధరాం - పృథివీం - బోధయతి - విశేషణద్వారా పృథ్వీబోధనం - అద్య బోధయామీత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ బోధయత్యద్య పృథివీమితి ॥ ఉదయాస్తమయాభ్యామితి శేషః ॥ ౫౦ ॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ కృతకౌతుక

ఇతి తస్య వచః శ్రుత్వా సూతపుత్రో మహాత్మనః ॥ ❈ ॥ స్తువన్నృపతిశార్దూలం ప్రవివేశ నివేశనమ్ ॥ ౪౩ ॥ తంతు పూర్వోదితం వృద్ధం ద్వారస్థా రాజసంమతమ్ ॥ ❈ ॥ న శేకురభిసంరోద్ధుం రాజ్ఞః ప్రియచికీర్షవః ॥ ౪౪ ॥ స సమీపస్థితో రాజ్ఞస్తామవస్థామజజ్ఞివాన్ ॥ ❈ ॥ వాగ్భిః పరమతుష్టాభిరభిష్టోతుం ప్రచక్రమే ॥ ౪౫ ॥ తతస్సూతో యథాకాలం పార్థివస్య నివేశనే ॥ ❈ ॥ సుమంత్రః ప్రాంజలిర్భూత్వా తుష్టావ జగతీపతిమ్ ॥ ౪౬ ॥ యథానందతి తేజస్వీ సాగరో భాస్కరోదయే ॥ ❈ ॥ ప్రీతః ప్రీతేన మనసా తథానందయ నస్స్వతః ॥ ౪౭ ॥ ఇంద్రమస్యాం తు వేలాయామభితుష్టావ మాతలిః ॥ ❈ ॥ సోఽజయద్దానవాన్ సర్వాంస్తథా త్వాం బోధయామ్యహమ్ ॥ ౪౮ ॥ వేదాస్సహాంగవిద్యాశ్చ యథా హ్యాత్మభువం ప్రభుమ్ ॥ ❈ ॥ బ్రహ్మాణం బోధయంత్యద్య తథా త్వాం బోధయామ్యహమ్ ॥ ౪౯ ॥ ఆదిత్యస్సహ చంద్రేణ యథా భూతధరాం శుభామ్ ॥ ❈ ॥ బోధయత్యద్య పృథివీం తథా త్వాం బోధయామ్యహమ్ ॥ ౫౦ ॥ ఉత్తిష్ఠాశు మహారాజ కృతకౌతుకమంగళః ॥ ❈ ॥ విరాజమానో వపుషా మేరోరివ దివాకరః ॥ ౫౧ ॥ సోమసూర్యౌ చ కాకుత్స్థ శివవైశ్రవణావపి ॥ ❈ ॥ వరుణశ్చాగ్నిరింద్రశ్చ విజయం ప్రదిశంతు తే ॥ ౫౨ ॥ గతా భగవతీ రాత్రిః కృతకృత్యమిదం తవ ॥ ❈ ॥ బుధ్యస్వ నృపశార్దూల కురు కార్యమనంతరమ్ ॥ ౫౩ ॥ ఉదతిష్ఠత రామస్య సమగ్రమభిషేచనమ్ ॥ ❈ ॥ పౌరజానపదైశ్చాపి నైగమైశ్చ కృతాంజలిః । స్వయం వసిష్ఠో భగవాన్ బ్రాహ్మణైస్సహ తిష్ఠతి ॥ ❈ ॥ క్షిప్రమాజ్ఞాప్యతాం రాజన్ రాఘవస్యాభిషేచనమ్ ॥ ౫౫ ॥ యథా హ్యపాలాః పశవో యథా సేనా హ్యనాయకా ॥ ❈ ॥ యథా చంద్రం వినా రాత్రిర్యథా గావో వినా వృషమ్ । ఏవం హి భవితా రాష్ట్రం యత్ర రాజా న దృశ్యతే ॥ ౫౬ ॥ ఇతి తస్య వచః శ్రుత్వా సాంత్వపూర్వమివార్థవత్ । అభ్యకీర్యత శోకేన భూయ ఏవ మహీపతిః ॥ ౫౭ ॥ తతస్స రాజా తం సూతం సన్నహర్షస్సుతం ప్రతి । శోకరక్తేక్షణః శ్రీమానుద్వీక్ష్యోవాచ ధార్మికః ॥ ❈ ॥ వాక్యైస్తు ఖలు మర్మాణి మమ భూయో నికృంతసి ॥ ౫౯ ॥ సుమంత్రః కరుణం శ్రుత్వా దృష్ట్వా దీనం చ పార్థివమ్ ॥ ❈ ॥ ప్రగృహీతాంజలిః కించిత్తస్మాద్దేశాదపాక్రమత్ ॥ ౬౦ ॥ యదా వక్తుం స్వయం దైన్యాన్న శశాక మహీపతిః ॥ ❈ ॥ తదా సుమంత్రం మంత్రజ్ఞా కైకేయీ ప్రత్యువాచ హ ।

మంగళః కృతం కౌతుకహేతుభూతం మంగళాచరణం యేన స తథోక్తః - సర్వానందఉత్పాదనాయ కృతదేహాలంకార ఇత్యర్థః - యద్వా కౌతుకం ఉత్సవః - కృతోత్సవార్థమంగళానుష్ఠాన ఇత్యర్థః - మేరోర్దివాకర ఇవ - దివాకరస్య ప్రధానమేరోరుత్థానం మేరుసంబద్ధశాఖాద్వారేతి జ్ఞేయం ॥ ౫౧ ॥ ౫౨ ॥ గతేతి ॥ సర్వానందకరరామాభిషేకమహోత్సవోపయుక్తత్వాత్ రాత్రిర్భగవతీతి స్తూయతే ॥ తీర్థీయం ॥ తవ యత్కృత్యం కర్తవ్యం రామాభిషేకాఖ్యం స్మృత్యాదివిస్తదిదం సర్వం కృతం ॥ ౫౩ ॥ ఉదతిష్ఠతేతి ॥ ఉదో నామ్న్యూర్ధ్వకర్మణీత్యాత్మనేపదం - ఉపస్థితమిత్యర్థః - అభిషేచనం అభిషేకసాధనం - ఉపతిష్ఠతీతి పాఠాంతరం ॥ ౫౫ ॥ తీర్థీయం ॥ యథా చంద్రమితి ॥ భవితా లుట్ - యత్ర రాష్ట్రే - రాజా భవాన్న దృశ్యతే - అతస్సన్నిధేహీతి భావః ॥ ౫౬ ॥ ఇతీతి ॥ సాంత్వపూర్వం సామపూర్వం - సామసాంత్వమిత్యమరః । అర్థవదితి నిర్దేశః ప్రాతఃకాలప్రబోధస్య సర్వవిజయహేతుత్వాత్ ॥ తీర్థీయం ॥ అర్థవదివ అర్థవదేవ - సార్థకమేవ ॥ ౫౭ ॥ తతస్స రాజేత్యాది ॥ సుతం ప్రతి - సన్నహర్షః నష్టహర్షః - భూయో నికృంతసి - కైకేయీవాక్యకృత్తాని మర్మాణి భూయో అనుచితకాలస్తుతిభిర్నికృంతసీత్యర్థః - అత్ర ఇతిశబ్దో ధ్యాహర్తవ్యః ॥ ౫౯ ॥ కరుణం దీనవాక్యం ॥ ౬౦ ॥ యదేతి ॥ మంత్రజ్ఞా - రాజనీత్యనుసారేణ కార్యోచితవిచారజ్ఞేత్యర్థః - సుమంత్రేతి - రజనీమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ప్రజా

కరః నిద్రావశః - విచారణేత్యనంతరమితి శ్లోకార్థానుసారేణ - ఇతి ప్రత్యువాచేత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ సుమంత్రేతి ॥ రామహర్షసముత్సుకః రామాభిషేకసముత్సుకః ॥ ౬౩ ॥ న ఇతి ॥ రాజశాసనాదిత్యుక్తిః రాజసమ్మతమితిబుద్ధ్యా ॥ తీర్థీయం ॥ సమన్యమానః కల్యాణమితి ॥ నాత్ర కార్యా విచారణేతి మాయావిన్యాసమోక్తవిశ్వాసాత్ - రాజశాసనాత్ రాజ్ఞస్సమ్మతమితిబుద్ధ్యా ॥ ౬౪ ॥ ౬౫ ॥ ౬౬ ॥ సాగరహ్రదసంకాశాదితి ॥ సాగరహ్రద సమ ప్రాంతగత హ్రదః - పురాంతర్వర్త్యంతఃపురత్వాత్ సముద్రసహ్రదౌపమ్యం - జనసంబాధం జనైర్నిబిడం ॥ ౬౮ ॥ తత ఇతి ॥ పురస్తాత్ అగ్రే - మహీపతీన్ విలోకయన్ పశ్చాత్ పౌరాన్ దదర్శ మహాధనాన్ ఉపహారపాణీన్ - ఉపస్థితాన్ ఉపస్థానం కుర్వతః ॥ ౬౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ రామాభిషేకసామగ్రీసన్నిధానమాహ పంచదశే - తే త్వితి ॥ ఉష్య ఉషిత్వా - ఉపస్థానం సదః ॥ ౧ ॥ నిగమస్య పురస్య - నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథే ఇతి వైజయంతీ ॥ ౨ ॥ ఉదిత ఇతి ॥ ఉపకల్పితం - అభిషేకార్థద్రవ్యజాతమితిశేషః ॥ తీర్థీయం ॥

సుమంత్ర రాజా రజనీం రామహర్షసముత్సుకః ॥ ❋ ॥ ప్రజాగరపరిశ్రాంతో నిద్రాయా వశమేయివాన్ । తద్గచ్ఛ త్వరితం సూత రాజపుత్రం యశస్వినమ్ ॥ ❋ ॥ రామమానయ భద్రం తే నాత్ర కార్యా విచారణా ॥ ౬౩ ॥ సమన్యమానః కల్యాణం హృదయేన ననంద చ ॥ ❋ ॥ నిర్జగామ చ సంప్రీత్యా త్వరితో రాజశాసనాత్ ॥ ౬౪ ॥ సుమంత్రశ్చింతయామాస త్వరితం చోదితస్తయా ॥ ❋ ॥ వ్యక్తం రామోఽభిషేకార్థమిహాయాస్యతి ధర్మవిత్ ॥ ౬౫ ॥ ఇతి సూతో మతిం కృత్వా హర్షేణ మహతా వృతః ॥ ❋ ॥ నిర్జగామ మహాబాహో రాఘవస్య దిదృక్షయా ॥ ౬౬ ॥ సాగరహ్రదసంకాశాత్ సుమంత్రోఽన్తఃపురాచ్ఛుభాత్ ॥ ❋ ॥ నిష్క్రమ్య జనసంబాధం దదర్శ ద్వారమగ్రతః ॥ ౬౭ ॥ తతః పురస్తాత్సహసా వినిర్గతో మహీపతీన్ ద్వారగతో విలోకయన్ । దదర్శ పౌరాన్ వివిధాన్ మహాధనానుపస్థితాన్ ద్వారముపేత్య విష్ఠితాన్ ॥ ౬౮ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుర్దశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋

తే తు తాం రజనీముష్య బ్రాహ్మణా వేదపారగాః । ఉపతస్థురుపస్థానం సహ రాజపురోహితాః ॥ ౧ ॥
అమాత్యా బలముఖ్యాశ్చ ముఖ్యా యే నిగమస్య చ । రాఘవస్యాభిషేకార్థే ప్రీయమాణాస్తు సంగతాః ॥ ౨ ॥
ఉదితే విమలే సూర్యే పుష్యే చాభ్యాగతేఽహని । లగ్నే కర్కటకే ప్రాప్తే జన్మ రామస్య చ స్థితే ॥ ❋ ॥ అభిషేకాయ రామస్య ద్విజేంద్రైరుపకల్పితమ్ ॥ ౩ ॥ కాంచనా జలకుంభాశ్చ భద్రపీఠం స్వలంకృతమ్ ॥ ❋ ॥ రథశ్చ సమ్యగాస్తీర్ణో భాస్వతా వ్యాఘ్రచర్మణా ॥ ౪ ॥ గంగాయమునయోః పుణ్యాత్సంగమాదాహృతం జలమ్ ॥ ❋ ॥ యాశ్చాన్యాస్సరితః పుణ్యా హ్రదాః కూపాస్సరాంసి చ ॥ ౫ ॥ ప్రాగ్వాహాశ్చోర్ధ్వవాహాశ్చ తిర్యగ్వాహాస్సమాహితాః ॥ ❋ ॥ తాభ్యశ్చైవాహృతం తోయం సముద్రేభ్యశ్చ సర్వశః ॥ ౬ ॥ సలాజాః క్షీరిభిశ్ఛన్నా ఘటాః కాంచనరాజతాః ॥ ❋ ॥ పద్మోత్పలయుతా భాంతి పూర్ణాః పరమవారిణా ॥ ౭ ॥ క్షౌద్రం దధి ఘృతం లాజా దర్భాస్సుమనసః పయః ॥ ❋ ॥ వేశ్యాశ్చైవ శుభాచారాస్సర్వాభరణభూషితాః ॥ ౮ ॥ చంద్రాంశువికచప్రఖ్యం కాంచనం రత్నభూషితమ్ ॥ ❋ ॥ సజ్జం తిష్ఠతి రామస్య వాలవ్యజనముత్తమమ్ ॥ ౯ ॥ చంద్రమండలసంకాశమాతపత్రం చ పాండురమ్ ॥ ❋ ॥ సజ్జం ద్యుతికరం శ్రీమదభిషేకపురస్కృతమ్ ॥

ఉదిత ఇతి ॥ అహని పుష్యే పుష్యనక్షత్రే - అభ్యాగతే సతి రామస్య జన్మ ప్రాప్తే స్థితే కర్కటకే లగ్నే చాహన్యభ్యాగతే సతి - రామస్యాభిషేకాయ ద్విజేంద్రైరుపకల్పితం - ఉపకరణజాతమితిశేషః ॥ ౩ ॥ ఉపకల్పితమేవ ప్రపంచయతి కాంచనా ఇత్యాది ॥ అత్ర భాంతీత్యనుషజ్యతే ॥ ౪ ॥ గంగేతి ॥ ఆహృతం - వర్తత ఇతిశేషః - యాశ్చాన్యాస్సరిత ఇత్యత్ర తాభ్యశ్చేత్యనుకృష్యాహృతమితి పూర్వేణ సంబంధః - యే చ హ్రదాః కూపాః - యాని సరాంసి - అత్ర తు తేభ్య ఇత్యధ్యాహారః - ఆహృతం జలమితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౫ ॥ ప్రాగ్వాహా ఇతి ॥ ప్రాగ్వాహాః పూర్వాభిముఖప్రవాహాః - గోదావరీకావేర్యాదయః - ఊర్ధ్వవాహాః ఊర్ధ్వోద్గతప్రవాహాః - నైమిశారణ్యస్థబ్రహ్మావర్తరుద్రావర్తాదిసరోవిశేషాః - ఊర్ధ్వవాహాః ప్రత్యగ్వాహా ఇత్యప్యాహుః - ఊర్ధ్వాదవ్యహంతీత్యూర్ధ్వవాహాః - సరయూర్గంగా ఇతి కేచిత్ - తిర్యగ్వాహాః దక్షిణోత్తరాభిముఖప్రవాహాః - గండకీశోణభద్రాదయః ॥ ౬ ॥ సలాజా ఇతి ॥ క్షీరిభిః అశ్వత్థోదుంబరాదిభిః - పూర్వం జలకుంభమాత్రముక్తం - అత్ర తద్విశేష ఇతి న పునరుక్తిః ॥ ౭ ॥ క్షౌద్రమితి ॥ క్షౌద్రం మధు - సుమనసః కుసుమాని - శుభాచారాః అంజనస్రగలంకరణాదిమంగళవేషయుక్తాః ॥ ౮ ॥ చంద్రాంశువికచప్రఖ్యం వికచచంద్రాంశుసదృశం - వికచత్వం విస్తృతత్వం - యద్వా చంద్రాంశవ ఇవ వికచా విస్తృతా ప్రఖ్యా కాంతిర్యస్య తత్ తథా - కాంచనం కాంచనదండం - సజ్జం గంధపుష్పాదిభిరలంకృతం ॥ ౯ ॥ చంద్రమండలేతి ॥ అభిషేకపురస్కృతం అభిషేకాయ పురస్కృతం ॥ ౧౦ ॥ పాండురమితి ॥ ప్రస్తుతః ప్రకర్షేణ

స్రవన్తః - ఔపవాహ్యః రాజవాహ్యః - రాజవాహ్యస్త్వౌపవాహ్యా ఇత్యమరః ॥ ౧౦॥ అష్టౌచేతి ॥ మాఙ్గల్యాః మఙ్గళార్హాః - వాదిత్రాణి వీణాదిచతుర్విధవాద్యాని ॥ ౧౧॥ ఇక్ష్వాకూణామిత్యాది ॥ ఇక్ష్వాకూణాం రాజ్యే అభిషేచనముద్దిశ్య యథా సంభ్రియేత - వస్తుజాతమితి శేషః తథా - జాతీయం లక్షణాదిభిస్తత్సదృశం వస్తుజాతం - ఆదాయ - తే మహీపతయః - రాజవచనాత్ రాజపుత్రాభిషేచనముద్దిశ్య - అత్ర రాజభవనద్వారే - సమవేతాః మహీపతిమపశ్యన్తః - రాజ్ఞః కోనః ప్రతివేదయేదిత్యబ్రువన్నితి యోజనా ॥ ౧౩॥ సేతి ॥ సజ్జం - సమ్పన్నసాధన ఇత్యర్థః ॥ ౧౪॥ రామమితి ॥ రామం ప్రస్థితః - ఆనేతుమితి శేషః - యస్మాత్ పూజ్యాస్తస్మాదాయుష్మతాం యుష్మాకం వచనాద్రాజ్ఞస్సుఖం పృచ్ఛామి - యచ్చాగమనకారణం - శీఘ్రానాయనాగమనహేతుస్తం చ అయమవిలమ్బేన పృచ్ఛామి - పురాణవిత్ సామన్తిరాజానువర్తనరూపపురాతనవృత్తాన్తజ్ఞః - సదా అసక్తం సర్వదా అనివారితం ॥ ౧౮॥ తుష్టావేతి ॥ శయనీయం శయనయోగ్యం గృహం ॥ ౧౯॥ స ఇతి ॥ అత్యాసాద్య అతిశయేన ప్రాప్య - అతిసమీపం ప్రాప్యేత్యర్థః - తిరస్కరణిమన్తరా - యవనికామాత్రం వ్యవధానం

౧౦॥ పాణ్డురశ్చ వృషస్సజ్జః పాణ్డురోఽశ్వశ్చ సుస్థితః ॥ ❋ ॥ ప్రసృతశ్చ గజశ్శ్రీమానౌపవాహ్యః ప్రతీక్షతే ॥ ౧౧॥ అష్టౌ చ కన్యా మాఙ్గల్యాస్సర్వాభరణభూషితాః ॥ ❋ ॥ వాదిత్రాణి చ సర్వాణి వన్దినశ్చ తథాపరే ॥ ౧౨॥ ఇక్ష్వాకూణాం యథా రాజ్యే సమ్భ్రియేతాభిషేచనమ్ ॥ ❋ ॥ తథాజాతీయమాదాయ రాజపుత్రాభిషేచనమ్ । తే రాజవచనాత్తత్ర సమవేతా మహీపతిమ్ ॥ ❋ ॥ అపశ్యన్తోఽబ్రువన్కో ను రాజ్ఞో నః ప్రతివేదయేత్ ॥ ౧౩॥ న పశ్యామశ్చ రాజానముదితశ్చ దివాకరః ॥ ❋ ॥ యౌవరాజ్యాభిషేకశ్చ సజ్జో రామస్య ధీమతః ॥ ఇతి తేషు బ్రువాణేషు సార్వభౌమాన్మహీపతీన్ ॥ ❋ ॥ అబ్రవీత్తానిదం సర్వాన్సుమన్త్రో రాజసత్కృతః ॥ ౧౫॥ రామం రాజ్ఞో నియోగేన త్వరయా ప్రస్థితోఽస్మ్యహమ్ ॥ ❋ ॥ పూజ్యా రాజ్ఞో భవన్తస్తు రామస్య చ విశేషతః ॥ అయం పృచ్ఛామి వచనాత్సుఖమాయుష్మతామహమ్ ॥ ❋ ॥ రాజ్ఞస్సమ్ప్రతిబుద్ధస్య యచ్చాగమనకారణమ్ ॥ ఇత్యుక్త్వాన్తఃపురద్వారమాజగామ పురాణవిత్ ॥ ❋ ॥ సదాసక్తం చ తద్వేశ్మ సుమన్త్రః ప్రవివేశ హ ॥ ౧౮॥ తుష్టావాస్య తదా వంశం ప్రవిశ్య స విశాం పతేః ॥ ❋ ॥ శయనీయం నరేన్ద్రస్య తదాసాద్య వ్యతిష్ఠత ॥ ౧౯॥ సోఽత్యాసాద్య తు తద్వేశ్మ తిరస్కరణిమన్తరా ॥ ❋ ॥ ఆశీర్భిర్గుణయుక్తాభిరభితుష్టావ రాఘవమ్ ॥ ౨౦॥ సోమసూర్యౌ చ కాకుత్స్థ శివవైశ్రవణావపి ॥ ❋ ॥ వరుణశ్చాగ్నిరిన్ద్రశ్చ విజయం ప్రదిశన్తు తే ॥ ౨౧॥ గతా భగవతీ రాత్రిః కృతం కృత్యమిదం తవ ॥ ❋ ॥ బుధ్యస్వ నృపశార్దూల కురు కార్యమనన్తరమ్ ॥ ౨౨॥ బ్రాహ్మణా బలముఖ్యాశ్చ నైగమాశ్చాగతా నృప ॥ ❋ ॥ దర్శనం ప్రతికాఙ్క్షన్తే ప్రతిబుధ్యస్వ రాఘవ ॥ ౨౩॥ స్తువన్తం తం తదా సూతం సుమన్త్రం మన్త్రకోవిదమ్ ॥ ❋ ॥ ప్రతిబుధ్య తతో రాజా ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౪॥ రామమానయ సూతేతి యదస్యభిహితోఽనయా ॥ ❋ ॥ కిమిదం కారణం యేన మమాజ్ఞా ప్రతిహన్యతే ॥ ౨౫॥ న చైవ సమ్ప్రసుప్తోఽహమానయేహాశు రాఘవమ్ ॥ ❋ ॥ ఇతి రాజా దశరథస్సూతం తత్రాన్వశాత్పునః ॥ ౨౬॥ స రాజవచనం శ్రుత్వా శిరసా ప్రతిపూజ్య తమ్ ॥ ❋ ॥ నిర్జగామ నృపావాసాన్మన్యమానః ప్రియం మహత్ ॥ ౨౭॥ ప్రపన్నో రాజమార్గం చ పతాకాధ్వజశోభితమ్ ॥ ❋ ॥ హృష్టః ప్రముదితస్సూతో జగామాశు విలోకయన్ ॥ ౨౮॥ స సూతస్తత్ర శుశ్రావ రామాధికరణాః కథాః ॥ ❋ ॥ అభిషేచనసంయుక్తాస్సర్వలోకస్య హృష్టవత్ ॥ ౨౯॥ తతో దదర్శ రుచిరం కైలాసశిఖరప్రభమ్ ॥ ❋ ॥ రామవేశ్మ సుమన్త్రస్తు శక్రవేశ్మసమప్రభమ్ ॥ ౩౦॥ మహాకవాటవిహితం వితర్దిశతశోభితమ్ ॥ ❋ ॥ కాఞ్చనప్రతిమైకాగ్రం మణివిద్రుమతోరణమ్ । శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం దీప్తం మేరుగుహోపమమ్ ॥

కృత్వేత్యర్థః - రాఘవం దశరథం - పునస్స్తోత్రకరణం జాతస్య విజ్ఞాపనాత్ పూర్వం స్తుతే కుర్దర్మత్వాత్ ॥ ౨౧॥ ౨౨॥ ౨౩॥ ౨౪॥ స్తువన్తమిత్యాది ॥ ప్రతిబుధ్య - జ్ఞాత్వేత్యర్థః ॥ ౨౪॥ తీర్థీయం ॥ రామమితి ॥ హే సూత రామమానయేత్యనయా అభిహితోఽసి యత్ - అప్రతిషిద్ధమనుమతమితి న్యాయేన తస్యైవ మదాజ్ఞాత్వాత్ - సేయం మమాజ్ఞా ప్రతిహన్యతే నానుష్ఠీయత ఇతీదం - కిం కారణం - కిం కారణకమిత్యర్థః ॥ ౨౫॥ కైకేయ్యుక్తం నిద్రాపరవశస్య రాజ్ఞోఽనుమతం న వేతి న సంశయితవ్యమిత్యాహ న చేత్యాదినా ॥ తీర్థీయం ॥ న చ నిద్రాపరవశస్య రాజ్ఞ ఇదమనుమతం వా న వేతి సంశయితవ్యం త్వయేత్యాహ న చైవేతి ॥ తత్ర కైకేయీనిమిత్తకార్యే ॥ ౨౬॥ ౨౭॥ ప్రసన్న ఇతి ॥ హృష్టః రోమాఞ్చాఞ్చితగాత్రః - ప్రముదితః సఞ్జాతమానసానన్దః ॥ ౨౮॥ స ఇతి ॥ రామాధికరణాః రామమధికృత్య ప్రవృత్తాః - హృష్టవత్ - స్వార్థే వతిః ॥ ౩౦॥ ౩౧॥ మహాకవాటేత్యాది ॥ మహాకవాటవిహితం నిర్మితమహాకవాటం - వితర్దిశతశోభితం వేదికాశతశోభితం - స్యాద్వితర్దిస్తు వేదికేత్యమరః । కాఞ్చనప్రతిమైకాగ్రం కాఞ్చనప్రతిమాభిః ఏకాగ్రం నిరన్తరం - యద్వా - కాఞ్చనప్రతిమాభిః ఏకాని ముఖ్యాని అగ్రాణి శిఖరాణి యస్మిన్ తత్ తథోక్తం - మణివిద్రుమతోరణం మణివిద్రుమప్రచురబహి

ద్వారయుక్తం - తోరణోస్త్రీ బహిర్ద్వారమిత్యమరః | శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం శారదాభ్రమాలికా సదృశం - ఘనో మేఘే మూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తే నిరంతర ఇత్యమరః | దార్దురం - మలయసన్నికృష్టశ్చందనోత్పత్తిస్థానభూతో గిరిర్దర్దురః - తత్సంబంధి దార్దురం - సుకృతేహామృగాకీర్ణం - ద్వారభిత్తిస్తంభాదిషు సుష్ఠురచితైః - ఈహామృగైః వృకైః - ఈహామృగో వృకః ఇత్యమరః | భక్తిభిస్సుకీర్ణం సుష్ఠురచితం - తిగ్మతేజసా తీవ్రతేజసా - తిగ్మం తీవ్రం ఖరమిత్యమరః | అతిశయిత తేజస్త్వేనేత్యర్థః - రామవేశ్మ దదర్శేతి పునర్వచనస్య సామాన్య విశేషభావేన కథనార్థత్వాన్న పునరుక్తిః - భగవతో వాల్మీకేరియం హి శైలీ - ఉపస్థితైరితి - ఉపాదాయ - ఉపాయన నీతి శేషః - సమాక్రాంతైః సమాగతైః - ఉన్ముఖైః ఉత్సుకైః - ఉదగ్రం ఉన్నతం - కుబ్జకైరాతకావృతం కిరాతానాం స్వల్పశరీరకాణాం సమూహః కైరాతకం - పృష్ఠే అల్పశరస్స్యాత్ కిరాతస్సచకథ్యత ఇతి హలాయుధః | ఉపస్థితైస్సమాకీర్ణమిత్యాదికము పి రామవేశ్మైత్యనేనసంబధ్యతే || తీర్థీయం || మహావాపాటేతి || మహాకవాటవిహితం మహాకవాటయుక్తం - వితర్దిశతశోభితం వేదికాశతశోభితం - కాంచనప్రతిమైకాగ్రం - కాంచన్యః ప్రతిమాయస్మిన్ తత్కాంచనప్రతిమం - ఏకం ముఖ్యమగ్రం యస్య తత్ - తథోక్తం - మణివిద్రుమతోరణం మణివిద్రుమప్రచుర బహిర్ద్వారయుక్తం - శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం శారదాభ్రాణామివ ఘనానాం సాంద్రాణాం ప్రఖ్యా ప్రథా యస్మిన్ తత్ - తథోక్తం - మణివివరగమాల్యానామితి - వరమాల్యానాం స్వర్ణపుష్పమాల్యానాం - అంతరాళవర్తిభిః - మహద్భిః మ

❖ || మణిభిర్వరమాల్యానాం సుమహద్భిరలంకృతమ్| ముక్తామణిభిరాకీర్ణం చందనాగరుభూషితమ్ ||
❖ || గంధాన్ మనోజ్ఞాన్ విసృజద్దార్దురం శిఖరం యథా | సారసైశ్చ మయూరైశ్చ వినదద్భిర్విరాజితమ్|| ❖ || సుకృతేహామృగాకీర్ణం సుకీర్ణం భక్తిభిస్తథా | మనశ్చక్షుశ్చ భూతానామాదదత్తిగ్మతేజసా || ❖ || చంద్రభాస్కరసంకాశం కుబేరభవనోపమమ్ | మహేంద్రధామప్రతిమం నానాపక్షిసమాకులమ్ || ❖ || మేరుశృంగసమం సూతో రామవేశ్మ దదర్శ హ | ఉపస్థితైస్సమాకీర్ణం జనైరంజలికారిభిః || ❖ || ఉపాదాయ సమాక్రాంతైస్తథా జానపదైర్జనైః | రామాభిషేకసుముఖైరున్ముఖైస్సమలంకృతమ్ || ❖ || మహామేఘసమప్రఖ్యముదగ్రం సువిభూషితమ్ | నానారత్నసమాకీర్ణం కుబ్జకైరాతకావృతమ్ || ౧౦ || స వాజియుక్తేన రథేన సారథిర్నరాకులం రాజకులం విలోకయన్ | వరూథినా రామగృహాభిపాతినా పురస్య సర్వస్య మనాంసి రంజయన్ || ౧౧ || తతస్సమాసాద్య మహాధనం మహత్ ప్రహృష్టరోమా బభూవ సారథిః | మృగైర్మయూరైశ్చ సమాకులోల్బణం గృహం వరార్హస్య శచీపతేరివ || ౧౨ || స తత్ర కైలాసనిభాస్స్వలంకృతాః ప్రవిశ్య కక్ష్యాస్త్రిదశాలయోపమాః | ప్రియాన్నరాన్ రామమతే స్థితాన్ బహూనపోహ్య శుద్ధాంతముపస్థితో రథీ || ౧౩ || స తత్ర శుశ్రావ చ హర్షయుక్తా రామాభిషేకార్థకృతా జనానామ్ | నరేంద్రసూనోరభిమంగళార్థాస్సర్వస్య లోకస్య గిరః ప్రహృష్టః || ౧౪ || మహేంద్రసద్మప్రతిమం తు వేశ్మ రామస్య రమ్యం మృగపక్షిజుష్టమ్| దదర్శ మేరోరివ శృంగముచ్చం విభ్రాజమానం ప్రభయా సుమంత్రః || ౧౫ || ఉపస్థితైరంజలికారకైశ్చ సోపాయనైర్జానపదైర్జనైశ్చ | కోట్యా పరార్ధైశ్చ విముక్తయానైస్సమాకులం ద్వారపథం దదర్శ హ || ౧౬ ||
తతో మహామేఘమహీధరాభం ప్రభిన్నమత్యంకుశమప్రసహ్యమ్ | రామోపవాహ్యం రుచిరం దదర్శ

హాదీప్తిమద్భిః - మణిభిరలంకృతం - దర్దురో మలయసన్నికృష్టశ్చందనగిరిః - సుకృతేహామృగాకీర్ణం సుష్ఠుకృతైరీహామృగైరాకీర్ణం - భక్తిభిః వర్ణవిన్యాసూక్ష్మచిత్రశిల్పైః - సుకీర్ణం - సుష్ఠు నిబిడం - కీర్ణం వ్యాప్తం - తిగ్మతేజసా అతిశయితశోభయా - ఆదదత్ ఆకర్షత్ - ఉపస్థితైః సమీపవర్తిభిః - అంజలికారిభిః నమస్కుర్వద్భిః - ఉపాదాయ ఉపాయనాని గృహీత్వా - సమాక్రాంతైః సమాగతైః - సమాకీర్ణం - ఉన్ముఖైః ఉత్సుకైః - ఉదగ్రం ప్రశస్తం - కుబ్జకైరాతకావృతం - కుబ్జైః కిరాతానాం స్వల్పశరీరాణాం సమూహైశ్చావృతం - యద్వా - కుబ్జైః కైరాతైః కరాలసమూహైశ్చ ఆవృతం || ౧౦ || స వాజియుక్తేనేతి || వరూథినా రథగుప్తిమతా - రథగుప్తిర్వరూథో నేత్యమరః | పురస్య పురస్థజనస్య - రంజయన్ ఆరంజయత్ || తీర్థీయం || స వాజియుక్తేనేతి || వరూథినా వాజియుక్తేన రథేనేత్యత్ర (రంజయన్) సమానవిభక్త్యాహార్యం - తతస్సమాసాద్యేత్యుత్తరశ్లోకేన వా దాత్ | వరూథినా - రథగుప్తిర్వరూథో నేత్యమరః || ౧౧ ||
తత ఇతి || సమాకులోల్బణం ఇత్యత్ర సమాకులైర్జనైరుల్బణం - అతిశయేనోల్బణం వా - వరార్హస్య శ్రేష్ఠస్య అర్హస్య - రామస్యేతి శేషః || ౧౨ || స ఇతి || అపోహ్య అతిక్రమ్య - శుద్ధాంతం అంతఃపురం || ౧౩ || స ఇతి || రామాభిషేకార్థకృతాః - రామాభిషేకార్థం ప్రయుక్తా ఇత్యర్థః - అభిమంగళార్థాః అభితో మంగళప్రతిపాదనపరా జనానాః || ౧౪ || మహేంద్రసద్మప్రతిమమితి || వేశ్మ రామావాసభూతం గృహరాజం || ౧౫ || ఉపస్థితైరితి || కోట్యా కోటిసంఖ్యయా - పరార్ధైః పరార్ధసంఖ్యయా చ సంఖ్యేయైః - సర్వాంతసంఖ్యా పరార్ధః || ౧౬ || తత ఇతి || ప్రభిన్నం మత్తం - ప్రభిన్నో గర్జితో మత్త ఇత్యమరః || తీర్థీయం || తత ఇతి || ప్రభిన్నం మత్తం - అ

త్వంకుశం అతిక్రాంతాంకుశం - శత్రుంజయం శత్రుంజయాఖ్యం నాగం - ఉదగ్రకాయం ఉన్నతశరీరం ‖ ౪౭ ‖ స్వలంకృతానితి ‖ వల్లభాః రాజప్రియాః ‖ ౪౮ ‖ తదితి ‖ అద్రికూటాచలమేఘసన్నిభం అద్రిశిఖరేణాచలేన మేఘేన చ సదృశం - మహావిమానోత్తమవేశ్మసంఘవత్ మహావిమానసహితోత్తమవేశ్మసమూహయుక్తం - వికానో త్రిదేవయానెనస్తభూమాచసద్మనీసిం ఘాంటుః ‖ ౪౯ ‖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః ‖

ఏవం సుమంత్రస్య రామోపస్థానముక్త్వా రామస్య దశరథోపస్థానమాహ షోడశే - సఇత్యాది ‖ తీర్ణ ఇతి ‖ అయం ‖ స ఇతి ‖ ప్రవివిక్తాం అసంబాధాం - ప్రాసకార్ముకబిభ్రద్భిరితి - ప్రాసకార్ముకేత్యత్ర సుపాం సులుగితి ద్వితీయాయా లుక్ - యద్వా ప్రాసకార్ముకం బిభ్రతీతి ప్రాసకార్ముకబిభ్రతః - తైః - ద్వివచనమార్షం ‖ ౨ ‖ తత్రేతి ‖ కాషాయిణః కాషాయవస్త్రధారిణః - రామప్రీత్యర్థమలంకారకంచుకాలంకృతా నిత్యర్థః - వృద్ధాన్ పంచనవతివయస్కాన్ - తేఖల్వంతఃపురే స్థాప్యా భవంతి - వేత్రపాణీన్ - యథా రామోదనుద్యతాల్లోకం రక్షతి - తథా తేపి వేత్రాణి కృత్వా రామం రక్షంతీతి భావః - స్వలంకృతాన్ - రామశ్చ క్రపతిగృహే కృతమజ్జనో భుక్త్వా యదా పునర్దివ్యాంతఃపురముపయాతి - తదా చక్రవర్తివదంతరంగతయా చ ముక్తసంగేనివేశ్యప్రసూజ్యనూ [illegible] యథిసర్జయంతి - తేన కుంకుమపంకైః కస్తూరికాదివ్యాంగరాగైశ్చాలంకృతాన్ - స్వలంకృతాన్ - రామసీతాలంకారైర్భూష్యమలంకారాతిశయిత ఇతిభావః ‖ ౩ ‖ ౪ ‖ తానితి ‖ ప్రకర్షేణ దక్షిణాః ప్రదక్షిణాః - సేవానిపుణ ఇత్యర్థః - దక్షిణౌ సరళోదారావిత్యమరః ‖ తిష్ఠతీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - తిష్ఠతీత్యాఖ్యాతేత్యన్వయః ‖ ౫ ‖ ౬ ‖ ప్రతివేదితమితి ‖ ప్రతివేదితం ద్వాస్థైః

శత్రుంజయం నాగముదగ్రకాయమ్ ‖ ౪౭ ‖ స్వలంకృతాన్ సాశ్వరథాన్ సకుంజరానమాత్యముఖ్యాన్ శతశశ్చ వల్లభాన్ । వ్యపోహ్య సూతస్సహితాన్ సమంతతస్సమృద్ధమంతఃపురమావివేశ ‖ ౪౮ ‖ తదద్రికూటాచలమేఘసన్నిభం మహావిమానోత్తమవేశ్మసంఘవత్ । అవార్యమాణః ప్రవివేశ సారథిః ప్రభూతరత్నం మకరో యథార్ణవమ్ ‖ ౪౯ ‖ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచదశస్సర్గః ‖

స తదంతఃపురద్వారం సమతీత్య జనాకులమ్ । ప్రవివిక్తాం తతః కక్ష్యామాససాద పురాణవిత్ ‖ ౧ ‖ ప్రాసకార్ముకబిభ్రద్భిర్యువభిర్మృష్టకుండలైః । అప్రమాదిభిరేకాగ్రైస్స్వనురక్తైరధిష్ఠితామ్ ‖ ౨ ‖ తత్ర కాషాయిణో వృద్ధాన్ వేత్రపాణీన్ స్వలంకృతాన్ । దదర్శ విష్ఠితాన్ ద్వారి స్త్ర్యధ్యక్షాన్ సుసమాహితాన్ ‖ ౩ ‖ తే సమీక్ష్య సమాయాంతం రామప్రియచికీర్షవః । సహసోత్పతితాస్సర్వే హ్యాసనేభ్యస్ససంభ్రమాః ‖ ౪ ‖ తానువాచ వినీతాత్మా సూతపుత్రః ప్రదక్షిణః । క్షిప్రమాఖ్యాత రామాయ సుమంత్రో ద్వారి తిష్ఠతి ‖ ౫ ‖ తే రామముపసంగమ్య భర్తుః ప్రియచికీర్షవః । సహభార్యాయ రామాయ క్షిప్రమేవాచచక్షిరే ‖ ౬ ‖ ప్రతివేదితమాజ్ఞాయ సూతమభ్యంతరం పితుః । తత్రైవానాయయామాస రాఘవః ప్రియకామ్యయా ‖ ౭ ‖ తం వైశ్రవణసంకాశముపవిష్టం స్వలంకృతమ్ । దదర్శ సూతః పర్యంకే సౌవర్ణే సోత్తరచ్ఛదే ‖ ౮ ‖ వరాహరుధిరాభేణ శుచినా చ సుగంధినా । అనులిప్తం పరార్ధ్యేన చందనేన

నివేదితం - పితుః అభ్యంతరం అంతరంగం - తత్రైవ - యత్ర సీతయా సహాస్థితః తత్రైవేత్యర్థః - రాఘవః ప్రియకామ్యయా రాఘవస్య దశరథస్య ప్రియేచ్ఛయా - రామ ఇత్యధ్యాహారః ‖ ౭ ‖ తమితి ‖ వైశ్రవణసంకాశం తద్వదనవధికైశ్వర్యసంపన్నం - యద్వా యథా వైశ్రవణో దాతా - కామేశ్వరో వైశ్రవణోదదాత్వితి శ్రుతేః । తథాపి సరవర్తినాం స్వసౌందర్యానుభవనపర్యంతం దదాతీత్యర్థః - ఉపవిష్టం - సహపత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణముపాగమదిత్యుక్తరీత్యా భగవద్ధ్యానపరతయావస్థితం - స్వలంకృతం ధ్యానానుకూలాంజలియుక్తం - దివ్యమాలాలంకృతం వా - తం సూతో దదర్శ - ఉత్కర్షకాష్ఠాభూమిభూతం రామం నికర్షసీమాభూమిభూతో దదర్శ - అయం భాగ్యాతిశయ ఇతి భావః - పర్యంకేత్యాదిశ్లోకద్వయం [illegible] - పర్యంకే శయనవిశేషే - పర్యంకమగ్ర్యాస్తరణం నానారత్నవిభూషితం । తముపేచ్ఛతి వైదేహీ ప్రతిష్ఠాపయితుం తదా ఇతి సయత్నేత్థాపయిష్యతి ‖ సౌవర్ణే ఉపర్యుపవిష్టసదృశే - కాంచనగిరిః కాళమేఘమివ రామం భావయతీత్యర్థః - సోత్తరచ్ఛదే పుష్పసహితసుకుమారరామదేహసగుణమృదుతరాస్తరణయుక్తే - పర్యంకవిద్యోక్తరీత్యా ముక్తానుభావ్యదివ్యవేషమనోహరసూతో స్వభూతితి పాశీల్యాతిశయోక్తిః - ప్రకటం దనవనితా ఇత్యుక్తభోగ్యవస్తుసందోహదివ్యభోగముక్త్వా దివ్యచందనరాగం దర్శయతి వరాహేతి ‖ వరాహరుధిరాభేణేతి - వరాహరుధిరవత్ రక్తవర్ణమితి ప్రసిద్ధం - తత్సదృశేన - కుంకుమమిశ్రతయేతి భావః - సీతాకరకమలానులిప్తతయా తత్తాదృశత్వమితి ప్రత్యయం చ్యతే - శుచినా సీతాకరస్పర్శపూతేన - తత్కరస్పర్శకృతశైత్యవిశేషం సముచ్చినోతి చశబ్దః - సుగంధినా సర్వగంధ ఇత్యుక్తసౌరభ్యస్యాపి అతిశయిత తత్తరస్పర్శజనితనిరవధికగంధేన - పరార్ధ్యేన కాంచనానులిప్తతయా శ్రేష్ఠేన - చందనేన అనులిప్తం సంపన్నానులిప్తం అనేన సీతాంగరాగకరణానంతరత్వం గమ్యతే - పరాభవం పితాదృశసౌందర్యానుభావవితాభినిశర్తకం - అథాస్య కృతపసితాయాం దర్శయతి

తయేతి - చామీతిని పాతఃపూర్వో - సముచ్చయే - పశ్వాఙ్గస్థితయా చందనానులిప్తగాత్రం కాంతిం కృత్వా వాలవ్యజనహస్తేన కృత్వా పార్శ్వస్థితయా - సీతయా - భూయ ఉపేతం వినయేన పార్శ్వతశ్చామరముపవీజ్య పునస్తాత్కాలికసుషమావిశేష ఎలాత్తారేణ గాఢం క్లిష్టం - భూయ ఇత్యత్ర విరాజమానమితి శేష ఇత్యన్యాహుః - తదా సింహాసనాశయం దృష్ట్వాంతముక్షేన స్పష్టీకరోతి చిత్రయేతి - చైత్రపౌర్ణమాస్యాం చిత్రాఖ్యతారకయోపేతం పూర్ణచంద్రమివ శశిననువస్థితం - చిత్రయేత్యనేన తత్కాలీనయడుక్తః - ఉపేతమిత్యనేన రక్తల్వం - శశినమిత్యనేన సీతాలింగనోత్కృష్టచందనపఙ్క్తత్వముక్తం - ఏవంభూతం గగనశోభితదృష్టి సాఫల్యముక్తం ‖ తీర్థీయం ‖ వరాహాలి ‖ పరార్థ్యేన శ్రేష్ఠేన - భూయ ఇత్యస్య విరాజమానమితి శేషః - చన్ద్రదంశేన లిప్తావేణ నందదః - స్థితయేత్యత్ర భూషణప్రవృత్తరయమభిప్రాయం - యః కేవల ఏవ సకలలోకస్య దయానిహారతిన సీతయా సహితః కింపునరితి ‖౧౦‖ శిరసో వాచశ్చ సాఫల్యమాహ తమితి ‖ వంద ఇతి శిరసస్సాఫల్యముక్తం - వందీతివాక్సాఫల్యం - వరదం స్వానుభవరూపవరప్రదం - వినీతవత్ - వినీతో యథా సాష్టాంగం వందతే తథేత్యర్థః ‖ తీర్థీయం ‖ వినీతవత్ వినీతస్సన్ ‖ ౧౧ ‖ ప్రాంజలిరితి ‖ విహారశయనాసన ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః - విహార గతిః ‖ తీర్థీయం ‖ విహారశయనాసన ఇత్యేకవద్భావః - రాజ్ఞ ఏకాంతవిహారశయనాసనేషు - రాజసత్కృతస్సుమంత్రః - రాజ్ఞ ఏకాంతవిహారాదిష్వపి సమీపవర్తీత్యర్థః ‖ ౧౨ ‖ కౌసల్యేతి ‖ సుప్రజాః - త్వయేతి శేషః - యద్వా - కౌసల్యాయాస్సుప్రజాః సుపుత్రః - ఇతిచ్ ప్రత్యయాంతం ‖ ౧౩ ‖ ఏవమితి ‖ సంమానయామాస - సూతమితి శేషః ‖ ౧౪ ‖ దేవీతి ‖ మదంతరే మదర్థం - అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్య ఇత్యమరః । అభిషేచనసంహితం అభిషేచనసంబంధి - మదర్థం - కించిన్మంత్రయేతే విచారయతః ‖౧౫‖ మహిష్యా సహేత్యుక్తో కైకేయ్యమర్థం దర్శయతి లక్షయిత్వేతి ‖ సుదక్షిణా సుకుశలా - అత ఏవ రాజ్ఞోభిప్రాయం లక్షయిత్వా - దృష్ట్వా

పరంతపమ్ ‖ ❋ ‖ స్థితయా పార్శ్వతశ్చాపి వాలవ్యజనహస్తయా । ఉపేతం సీతయా భూయశ్చిత్రయా శశినం యథా ‖౧౦‖ తం తపంతమివాదిత్యముపపన్నం స్వతేజసా । వవందే వరదం వందీ వినయజ్ఞో వినీతవత్ ‖ ౧౧ ‖ ప్రాంజలిస్తు సుఖం పృష్ట్వా విహారశయనాసనే । రాజపుత్రమువాచేదం సుమంత్రో రాజసత్కృతః ‖ ౧౨ ‖ కౌసల్యాసుప్రజా రామ పితా త్వాం ద్రష్టుమిచ్ఛతి । మహిష్యా సహ కైకేయ్యా గమ్యతాం తత్ర మా చిరమ్ ‖ ౧౩ ‖ ఏవముక్తస్తు సంహృష్టో నరసింహో మహాద్యుతిః । తతస్సంమానయామాస సీతామిదమువాచ హ ‖౧౪‖ దేవి దేవశ్చ దేవీ చ సమాగమ్య మదంతరే । మంత్రయేతే ధ్రువం కించిదభిషేచనసంహితమ్ ‖ ౧౫ ‖ లక్షయిత్వా హ్యభిప్రాయం ప్రియకామా సుదక్షిణా । సంచోదయతి రాజానం మదర్థం మదిరేక్షణా ‖ ౧౬ ‖ సా ప్రహృష్టా మహారాజం హితకామానువర్తినీ । జననీ చార్థకామా మే కేకయాధిపతేస్సుతా ‖ ౧౭ ‖ దిష్ట్యా ఖలు మహారాజో మహిష్యా ప్రియయా సహ । సుమంత్రం ప్రాహిణోద్దూతమర్థకామకరం మమ ‖ ౧౮ ‖ యాదృశీ పరిషత్తత్ర తాదృశో దూత ఆగతః । ధ్రువమద్యైవ మాం రాజా యౌవరాజ్యేభిషేక్ష్యతి ‖ ౧౯ ‖ హంత శీఘ్రమితో గత్వా ద్రక్ష్యామి చ మహీపతిమ్ । సహ త్వం పరివారేణ సుఖమాస్స్వ రమస్వ చ ‖౨౦‖ పతిసంమానితా సీతా భర్తారమసితేక్షణా । ఆద్వారమనువవ్రాజ మంగళాన్యభి

త్ భరతాగమనపర్యంతం నవిళంబః కార్య ఇతి రాజాశయం జ్ఞాత్వా - మత్ప్రియకామా సతీ రాజానం ప్రతి - మదర్థం మదభిషేకం - సంచోదయతి - ఏతదాసూల్యత్వాత్సౌభాగ్యఫలమిత్యాహ మదిరేక్షణ ఇతి ‖ ౧౬ ‖ నందిగ్రామేకజనితాం సీతాశంకాం వారయతి సేతి ‖ ప్రహృష్టా - మయీతి శేషః - హితకామా - లోకస్యేతి శేషః - మహారాజం భర్తారమనువర్తినీ - మే అర్థకామా - భవతీతి శేషః ‖ తీర్థీయం ‖ అత్ర మహిష్యా సహేత్యుక్త్యా ఉక్తేయమర్థమున్నయతి లక్షయిత్వేత్యాది ‖ శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - కేకయాధిపతేస్సుతా - స్వస్యహితాయ రాజసౌముఖ్యాదిప్రయోజనాయ - కామం అత్యంతం - రాజానమనువర్తత ఇతి హితకామానువర్తినీ - జననీ మే - అర్థకామా మదర్థవృద్ధ్యపేక్షిణీ - సా కైకేయీ - వృద్ధేన మయా అవిళంబేన రామాభిషేకః కార్య ఇతి రాజ్ఞోభిప్రాయం - లక్షయిత్వా ఆలోచ్య - సుదక్షిణా సమర్థా - అత ఏవ రాజ్ఞ ప్రియకామా హ్యస్మానతీ - మదర్థం మదభిషేకం ప్రతి - రంజయతీతి రాజా - తం మహారాజం - చోదయతీతి మన్య ఇత్యన్వయః ‖ ౧౭ ‖ తీర్థీయం ‖ కుత ఏవమిత్యత ఆహ దిష్ట్యేతి ‖ మమ అర్థకామం కరోతీతి తథా - సుమంత్రం ప్రాహిణోత్ ‖ ౧౮ ‖ యాదృశీతి ‖ తత్ర అంతఃపురే - యాదృశీ పరిషత్ పరిసరవర్తీ జనః - తాదృశస్తత్తుల్యః దూతః ‖ తీర్థీయం ‖ యాదృశీతి ‖ తత్ర అంతఃపురే - యాదృశీ మంత్రిణః ప్రయోజనా పరిషత్ - తాదృశః మంత్రి ప్రయోజనః ‖ ౧౯ ‖ హంతేతి ‖ హంతేతి హర్షే - పరివారేణ పరిచారికాజనేన - రమస్వ - వృత్తకీర్తనేన రతా భవ ‖ ౨౦ ‖ అథ సీతా రామస్య సౌందర్యాలంకృతివిశేషానాలోక్య కిం నామ భవిష్యతీతి కలుషితహృదయా తస్మై మంగళమాశాసానా సహ ప్రజతి పతిసంమానితేతి ‖ పతిసంమానితా పత్యా సమ్మానితా - స్వకంఠాదున్ముచ్యాముక్తమాలికేత్యర్థః - పాదపల్లవస్పర్శపూర్వకం సాంత్వితేతి భట్టారకాః - తదహం త్వజ్ఞాపనాయ తదైవ లక్షణ్యాదర్శయతి సీతేతి - సీతా లాంగలపద్ధతిః - తజ్జాత్వాల్సీతా అనేనానిజాభానేన స్వస్యా ద్విలక్షణాయాం తస్యాం తాదృశీ ప్రీతిరుచితైవేతి భావః - అసితేక్షణా - రామేణ మాలాయాం దత్తాయామియమపి లోచనాభ్యాం కువలయమాలాం దత్తవతీ - భర్తారమాద్వారమనువవ్రాజ - ఆత్మానమనవరతం హృదయే బిభ్రతో రామస్య విరహాసహ

హంసయా స్వగమనయోగ్యదేశపర్యంతమనుజగామ - మంగళాన్యభిదధ్యుషీ అభిధ్యాయంతీ - కిమస్య ప్రారబ్ధస్యాభిషేకస్య విఘ్నో భవిష్యతీతి శంకమానా మంగళాని మంగళవాచనపూర్వకమనువవ్రాజ - మంగళాభిధ్యానమేవ దర్శయతి రాజ్యమితి - ద్విజాతిభిః బ్రాహ్మణైః - జుష్టం సేవితం - రాజసూయాభిషేచనం రాజసూయయాగే యోఽభిషేకః - అథాభిషిచ్యత ఇత్యుచ్యమానే తదర్హం - అనేన మహారాజ్యావాప్తిం గమ్యతే - కర్తుం దాతుం - లోకకృత్ బ్రహ్మా - దీక్షితమితి - దీక్షితం - సత్యసంధ్యం సనవనతా అన్ధకారం యజమానస్య చంద్రస్తమివ్యాప్తిమిత్యాహ - వ్రతసంపన్నం ఋషిణోపవాసవ్రతమిత్యుక్తమమహాకుమారస్య గుణమేవ ముక్తమిత్యాచతుర్వర్ణానుపవసంకరోతీశ్రద్ధయా - తదాహ సంపన్నమితి - వరాజినధరం వస్త్రధారణాదుపరి అజినధారణస్యాత్ర విధానాదుచ్యతే - శుచిం - కామమపి ప్రియమాస్పృశ ధర్మపత్న్యత్వేన సీతాస్పర్శేన దోష ఇతి మునినోక్తే పశంకయా సీతావస్త్రం చాస్పర్శేఽపి స్నానం కరోతి - కురంగశృంగపాణించ - ఏకవస్త్రధరోఽప్యతేతం వేశుయాక్షరీమాయనార్థం కృష్ణవిషాణం కృత్వా శోభాలంకరయ ఉచ్యతే - పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహం - ఫలిఫలాపేక్షయాఽక్షరామాంతరాళఫలమర్థసిద్ధమేవ - అతోఽభిషేకాంతరాయవిఘాతాయ ప్రార్థితం - యథా నా ప్రభర్తారం దర్శయిత్వా అనాహమనేకపుత్రా స్యామిత్యర్థితవతీ - తేన సర్వం భర్తుః పూర్వాయుః ప్రార్థనం - తద్వత్ - పశ్యంతీతి హేతౌ శతృప్రత్యయః - దర్శనార్థమిత్యర్థః - దర్శనార్థం హి భగవంతం భజంతే - అత ఇయమపి తథైవాహ - పూర్వామితి - ఉత్తరాం దిశమిత్యనంతరం ఇతి మంగళాన్యభిదధ్యుషీతి యోజ్యం - భర్తృవిషయత్వేన నవ చోక్తపతివ్రతాభావః ॥ ౨౪ ॥ రాజ్యమితి ॥ ఇదానీం రాజ్యం రాజ్యసిద్ధిం దధ్యుషీ ॥

❖ ॥ రాజ్యం ద్విజాతిభిర్జుష్టం రాజసూయాభిషేచనమ్ । కర్తుమర్హతి తే రాజా వాసవస్యేవ లోకకృత్ ॥ ❖ ॥ దీక్షితం వ్రతసంపన్నం వరాజినధరం శుచిమ్ । కురంగశృంగపాణిం చ పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహమ్ ॥ ❖ ॥ పూర్వాం దిశం వజ్రధరో దక్షిణాం పాతు తే యమః । వరుణః పశ్చిమామాశాం ధనేశస్తూత్తరాం దిశమ్ ॥ ౨౮ ॥ అథ సీతామనుజ్ఞాప్య కృతకౌతుకమంగళః । నిశ్చక్రామ సుమంత్రేణ సహ రామో నివేశనాత్ ॥ ౨౯ ॥ పర్వతాదివ నిష్క్రమ్య సింహో గిరిగుహాశయః । లక్ష్మణం ద్వారి సోఽపశ్యత్ ప్రహ్వాంజలిపుటం స్థితమ్ ॥ ౩౦ ॥ అథ మధ్యమకక్ష్యాయాం సమాగచ్ఛత్సుహృజ్జనైః । స సర్వానర్థినో దృష్ట్వా సమేత్య ప్రతినంద్య చ ॥ ❖ ॥ తతః పావకసంకాశమారురోహ రథోత్తమమ్ । వైయాఘ్రం పురుషవ్యాఘ్రో రాజితం రాజనందనః ॥ ౩౨ ॥ మేఘనాదమసంబాధం మణిహేమవిభూషితమ్ । ముష్ణంతమివ చక్షూంషి ప్రభయా సూర్యవర్చసమ్ ॥ ❖ ॥ కరేణుశిశుకల్పైశ్చ యుక్తం పరమవాజిభిః । హరియుక్తం సహస్రాక్షో రథమింద్ర ఇవాశుగమ్ ॥ ❖ ॥ ప్రయయౌ తూర్ణమాస్థాయ రాఘవో జ్వలితశ్రియా ॥ ౩౦½ ॥ స పర్జన్య ఇవాకాశే స్వనవానభినాదయన్ ॥ ❖ ॥ నికేతాన్నిర్యయౌ శ్రీమాన్ మహాభ్రాదివ చంద్రమాః ॥ ౩౧½ ॥ ఛత్రచామరపాణిస్తు లక్ష్మణో రాఘవానుజః ॥ ❖ ॥ జుగోప భ్రాతరం భ్రాతా రథమాస్థాయ పృష్ఠతః ॥ ౩౨½ ॥ తతో హలహలాశబ్దస్తుములస్సమజాయత ॥ ❖ ॥ తస్య నిష్క్రమమాణస్య జనౌఘస్య సమంతతః ॥ ౩౩½ ॥ తతో హయవరా ముఖ్యా నాగాశ్చ గిరిసన్నిభాః ॥ ❖ ॥ అనుజగ్ముస్తదా రామం శతశోఽథ సహస్రశః ॥ ౩౪½ ॥ అగ్రతశ్చాస్య సన్నద్ధాశ్చందనాగరుభూషితాః ॥ ❖ ॥ ఖడ్గచాపధరాశ్శూరా జగ్మురాశంసవో జనాః ॥ ౩౫½ ॥ తతో వాదిత్రశబ్దాశ్చ స్తుతిశబ్దాశ్చ వందినామ్ ॥ ❖ ॥ సింహనాదాశ్చ శూరాణాం తదా శుశ్రువిరే పథి ॥ ౩౬½ ॥ హర్మ్యవాతాయనస్థాభిర్భూషితాభిస్సమంతతః ॥

క్షత్రియైర్ద్విజాతిభిర్జుష్టం ప్రయుక్తం - అభిషేచనం యావ రాజ్యాభిషేచనం - కర్తుమర్హతి - కాలాంతరే రాజసూయార్హమహారాజాభిషేచనమపి కరోతు - లోకకృత్ బ్రహ్మా - తతో రాజసూయయాగే దీక్షితత్వాదిధర్మకం త్వాం - భజామి, జుషేయ ॥ ౨౮ ॥ అథేతి ॥ కృతకౌతుకమంగళః అనుష్ఠితాభిషేకార్థమంగళః ॥ ౨౯ ॥ పర్వతాదితి ॥ ద్వారి ప్రథమద్వారి - ప్రహ్వాంజలిపుటం - అంజలిపుటో హస్తసంపుటః - మత్వర్థీయాచ్ప్రత్యయః - ప్రహ్వశ్చాసావంజలిపుటశ్చేతి కర్మధారయః ॥ ౩౦ ॥ అథేత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ అర్థినః రామదర్శనార్థినః - అభిషేకార్థినో వా - వైయాఘ్రం వ్యాఘ్రచర్మపరివృతం - ద్వైపవైయాఘ్రావణ్ ఇతి ఇణ్ - రాజితం రజతవికారం - రాజంతమితి పాఠః ॥ ౩౨ ॥ మేఘనాదమిత్యాది ॥ మేఘస్యేవ నాదో యస్య స మేఘనాదః - అసంబాధం సంబాధరహితం - ఉచితవిస్తారమిత్యర్థః - కరేణుశిశుకల్పైరితి - కరేణుశిశుకల్పైః కలభసదృశైః ॥ ౩౦½ ॥ స ఇతి ॥ ఆకాశే - స్వనవాన్ నాదవాన్ - పర్జన్య ఇవ మేఘ ఇవ - పర్జన్యో రసదబ్దేంద్రావిత్యమరః । అభినాదయన్ - రథేనేతి శేషః - మహాభ్రం శరదుదయాద్రిపరః ॥ ౩౧½ ॥ ఛత్రచామరపాణిరితి ॥ ఏకహస్తేన ఛత్రమపరహస్తేన చామరం చ ధారయన్నిత్యర్థః - జుగోప - ఆతపాదిభ్య ఇతి భావః ॥ ౩౨½ ॥ తత ఇతి ॥ హలహలాశబ్దః కలకలశబ్దః - తస్య నిష్క్రమమాణస్య తస్మిన్నిష్క్రమమాణే సతి జనౌఘస్య హలహలాశబ్ద ఇత్యన్వయః ॥ ౩౩½ ॥ తత ఇతి ॥ హయనాగశబ్దౌ తదారూఢపరౌ ॥ ౩౪½ ॥ అగ్రత ఇతి ॥ భూషితాంలిప్తాః - ఆశంసవః రామశ్రేయ ఆశంసమానాః ॥ ౩౫½ ॥ తత ఇతి ॥ తతః తత్ర వీథ్యాం - తదా నిర్గమనకాలే ॥ ౩౬½ ॥ హర్మ్యవాతాయనస్థాభిరితి ॥ హర్మ్యవాతాయ

స్త్రీభిః ప్రాసాదగవాక్షస్థాభిః ॥ ౩౬ ॥ రామమితి ॥ రామపిప్రీషయా రామప్రీణనేచ్ఛయా - వవందిరే తుష్టువుః - వది అభివాదన స్తుత్యోరితి ధాతుః ॥ ౩౭ ॥ స్తుతిప్రకారమేవాహ నూనమిత్యాది ॥ నందతీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - తస్య వవందిర ఇతి పూర్వేణాన్వయః - సిద్ధయాత్రం సఫలగమనం - అత ఏవ పిత్ర్యం రాజ్యం - ఉపస్థితం అధిష్ఠితం ॥ తీర్థీయం ॥ స్తుతిప్రకారమేవాహ నూనమితి ॥ నందతీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - ఉపస్థితం ప్రాప్తవంతం ॥ ౩౮ ॥ ఉత్తరశ్లోకార్థహేతుత్వేనాహ సర్వేతి ॥ హియస్మాత్కారణాత్ ఏవం - తస్మాత్ తయా సుచరితమిత్యుత్తరత్ర ప్రమదాభిరుదీరితా ఇతి యోజనా ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వేతి ॥ హియస్మాత్ - తా నార్యః సీతాం సర్వసీమంతినీభ్యో వరామమన్యంత - తస్మాత్ ప్రమదాభిరుదాహృతా తయా సుచరితమిత్యాదికా వాచశ్శుశ్రావేతి సంబంధః ॥ ౪౨ ॥ సఇతి ॥ కథాప్రపంచాన్ లౌకికకథావిస్తారాన్ - ఆత్మాధికారాః ఆత్మానమధికృత్య ప్రవృత్తాః - పురే పురస్య సంబంధినః జనస్య ॥ ౪౩ ॥ ఏష ఇతి ॥ శ్రియం గమిష్యన్ గచ్ఛతి శ్రియం ప్రాప్తుం గచ్ఛతి ॥ తీర్థీయం ॥ ఏష ఇతి ॥ రామః విపులాం శ్రియం గమిష్యన్ గచ్ఛతీతి యోజనా - సర్వసమృద్ధకామాః సమృద్ధసర్వకామాః ॥ ౪౪ ॥ లాభ ఇతి ॥ అస్య జనస్యాయమేవ లాభః - యదేష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్స్యతే - అస్మిన్ మనుజాధిపే సతి - కశ్చిత్ - జాతు కదాచిదపి - కించన అప్రియం అప్రియాఖ్యం - దుఃఖం అని

❖ ॥ కీర్యమాణస్సుపుష్పౌఘైర్యయౌ స్త్రీభిరరిందమః ॥ ౩౬ ॥ రామం సర్వానవద్యాంగ్యో రామపిప్రీషయా తతః ॥ ❖ ॥ వచోభిరగ్ర్యైర్హర్మ్యస్థాః క్షితిస్థాశ్చ వవందిరే ॥ ౩౭ ॥ నూనం నందతి తే మాతా కౌసల్యా మాతృనందన ॥ ❖ ॥ పశ్యంతీ సిద్ధయాత్రం త్వాం పిత్ర్యం రాజ్యముపస్థితమ్ ॥ ౩౮ ॥ సర్వసీమంతినీభ్యశ్చ సీతాం సీమంతినీం వరామ్ ॥ ❖ ॥ అమన్యంత హి తా నార్యో రామస్య హృదయప్రియామ్ । తయా సుచరితం దేవ్యా పురా నూనం మహత్తపః ॥ ❖ ॥ రోహిణీవ శశాంకేన రామసంయోగమాపయా । ఇతి ప్రాసాదశృంగేషు ప్రమదాభిర్నరోత్తమః ॥ ❖ ॥ శుశ్రావ రాజమార్గస్థః ప్రియా వాచ ఉదాహృతాః ॥ ౪౨ ॥ స రాఘవస్తత్ర కథాప్రపంచాన్ శుశ్రావ లోకస్య సమాగతస్య । ఆత్మాధికారా వివిధాశ్చ వాచః ప్రహృష్టరూపస్య పురే జనస్య ॥ ౪౩ ॥ ఏష శ్రియం గచ్ఛతి రాఘవోఽద్య రాజప్రసాదాద్విపులాం గమిష్యన్ । ఏతే వయం సర్వసమృద్ధకామా యేషామయం నో భవితా ప్రశాస్తా ॥ ౪౪ ॥ లాభో జనస్యాస్య యదేష సర్వం ప్రపత్స్యతే రాష్ట్రమిదం చిరాయ । న హ్యప్రియం కించన జాతు కశ్చిత్ పశ్యేన్న దుఃఖం మనుజాధిపేఽస్మిన్ ॥ ౪౫ ॥ స ఘోషవద్భిశ్చ హయైస్సనాగైః పురస్సరైః స్వస్తికసూతమాగధైః । మహీయమానః ప్రవరైశ్చ వాదకైరభిష్టుతో వైశ్రవణో యథా యయౌ ॥ ౪౬ ॥ కరేణుమాతంగరథాశ్వసంకులం మహాజనౌఘప్రతిపూర్ణచత్వరమ్ । ప్రభూతరత్నం బహుపణ్యసంచయం దదర్శ రామో రుచిరం మహాపథమ్ ॥ ౪౭ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షోడశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

స రామో రథమాస్థాయ సంప్రహృష్టసుహృజ్జనః । పతాకాధ్వజసంపన్నం మహార్హాగరుధూపితమ్ ॥ ❖ ॥ అపశ్యన్నగరం శ్రీమాన్నానాజనసమాకులమ్ ॥ ౧ ॥ స గృహైరభ్రసంకాశైః పాండురైరుపశోభితమ్ ॥ ❖ ॥ రాజమార్గం యయౌ రామో మధ్యేనాగరుధూపితమ్ ॥ ౨ ॥ చందనానాం చ ముఖ్యానామగరూణాం చ సంచయైః ॥ ❖ ॥ ఉత్తమానాం చ గంధానాం క్షౌమకోశాంబరస్య చ । అవిద్ధాభిశ్చ ముక్తాభిరుత్తమై

ష్టం చ - న పశ్యేత్ ॥ తీర్థీయం ॥ లాభ ఇతి ॥ ఏష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్స్యత ఇతి యదేతదస్య జనస్య లాభః - అస్మిన్ రామే మనుజాధిపే సతి కశ్చిదపి - కించన స్వల్పమపి - అప్రియం అప్రియానుభవం - దుఃఖం అనిష్టప్రాప్తిం చ - జాతు కదాపి - న పశ్యేత్ న ప్రాప్నుయాత్ ॥ ౪౫ ॥ స ఘోషవద్భిరితి ॥ స్వస్తికసూతమాగధైః - స్వస్తికాః యజమానస్య మంగళప్రయోజకాః - వందిన ఇత్యర్థః - సూతాః ప్రాహ్ణకాలే ప్రబోధకాః - సూతా ఇత్యమరః । మాగధాః వంశప్రశంసకాః - మాగధాః వంశశంసకా ఇత్యమరః ॥ ౪౬ ॥ కరేణ్వితి ॥ రామో మహాపథం దదర్శ ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ రామస్య రాజమార్గగమనం వర్ణ్యతే - స రామ ఇత్యాది ॥ పతాకాధ్వజసంపన్నం - పతాకాః అనాయంకితాః - తదంకితాని ధ్వజాని ॥ తీర్థీయం ॥ స రామ ఇతి ॥ పతాకాధ్వజసంపన్నం - పతాకాభిః నాయాంకితాభిః - ధ్వజైః గరుడాదిచిహ్నితైః ॥ ౧ ॥ స గృహైరితి ॥ మధ్యేన వీధీమధ్యేన - ప్రకృత్యాదిత్వాత్తృతీయా ॥ ౨ ॥ కీదృశం రాజమార్గం యయావిత్యాకాంక్షాయామాహ చందనానామిత్యాదినా ॥ క్షౌమకోశాంబరస్య - క్షౌమం దుకూలం - క్షౌమం దుకూలమిత్యమరః కోశాంబరం కౌశేయం - అవిద్ధాభిః అకృతరంధ్రా

భిః - మూతనాభిరితియావత్ - స్ఫాటికైః - స్ఫాటికైః ప్రత్యయః - తం - రాజపథం - సకలభాగ్యయుక్తం రాజమార్గమిత్యర్థః - యద్వా, ప్రథమస్య రాజపథస్య దదర్శేత్యనేన సంబంధః - ద్వితీయస్య వక్ష్యమాణేన యయావిత్యనేన సంబంధః ॥ ౫ ॥ దధ్యక్షతహవిర్భిరితి ॥ అభ్యర్చితచత్వరం ప్రతిపూజితాంగణం - అంగణం చత్వరాజిరే ఇత్యమరః । యథార్హమితి - వీక్షణభాషణవచనాంజలిప్రణామాదిభిరిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ పితామహైరితి ॥ అద్యాభిషిక్తస్త్వం - పితామహాదిభిః - ఆచరితం పాలితం - తం ప్రసిద్ధం - మార్గం మర్యాదాం - అనుపాలయ - యథేతి ॥ రామే రాజని సతి - సర్వే వయం - తతః పూర్వస్మాత్ సుఖతరం యథా భవతి తథా వత్స్యామః - అలమితి - భుక్తేన భోజనేన - పరమార్థైః పరమపురుషార్థసాధనభూతైః - జపహోమధ్యానాదిభిరిత్యర్థః - రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం అభిషిక్తం - పునస్స్వగృహాయ నిర్యాంతం - యథా యథావత్ - పశ్యామ - ప్రార్థనాయాం లోట్ - తతః ఇతి ॥ రాజ్యేనాభిషేకః రాజ్యాభిషేకః - వయం యథా ప్రియతరః తథా తతోన్యత్ ప్రియతరం కించిన్నాస్తి - ఏతా ఇతి ॥ ఉదాసీనః స్తుతిశ్రవణేన సవికారః - ఆత్మసంపూజనీః ఆత్మనః పూజాజననీః - మనోహర్షజననీర్వా - మహాపథం రాజమార్గం ॥ తీర్థీయం ॥ ఆచరితం అనుష్ఠితం - అభిషిక్తోనుపాలయేతి ప్రార్థనావచనం - యథేతి ॥ రామే రాజని సతి - తతోపి సుఖతరం వత్స్యామః - అలమితి - రామం - రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం అభిషిక్తం - రాజమార్గే నిర్యాంతం - అద్య పశ్యామ యథా సా తు అత్రోత్కృష్టా యద్ది - ఏతత్సుఖలాభో యది - తదా భుక్తేన ఐహికవిషయేణ - తజ్జన్యసుఖేన చ - తథా పరమార్థైః పరమైః శ్రేష్ఠైః అర్థైః స్వర్గాదిభిః తజ్జన్యసుఖైశ్చ - నః అస్మాకం - అలం - మాస్తు కథమేవమిత్యత ఆహ తత ఇతి - అమితతేజసః రామస్య - రాజ్యేన రాజ్యప్రాప్తిహేతునా - అభిషేకో యథా అభిషేక ఇతి యత్ - తతః అభిషేకజన్యభూమానందబ్రహ్మసాక్షాత్కారజన్యసుఖాత్ - ప్రియతరం ప్రేమాతిశయాస్పదం - అన్యత్ కించిత్ - న భవిష్యతి ॥ ఏతా ఇతి ॥ ఉదాసీనం అనుత్సుకః - ఆత్మసంపూజనీః -

స్ఫాటికైరపి ॥ ❈ ॥ శోభమానమసంబాధైస్తం రాజపథముత్తమమ్ । సంవృతం వివిధైః పణ్యైర్భక్ష్యైరుచ్చావచైరపి ॥ ❈ ॥ దదర్శ (తం రాజపథం) దివి దేవపథం యథా ॥ ౫ ॥ దధ్యక్షతహవిర్లాజైర్ధూపైరగరుచందనైః ॥ ❈ ॥ నానామాల్యోపగంధైశ్చ సదాభ్యర్చితచత్వరమ్ । ఆశీర్వాదాన్ బహూన్ శృణ్వన్ సుహృద్భిస్సముదీరితాన్ ॥ ❈ ॥ యథార్హం చాపి సంపూజ్య సర్వానేవ నరాన్ యయౌ ॥ ౭ ॥ పితామహైరాచరితం తథైవ ప్రపితామహైః ॥ ❈ ॥ అద్యోపాదాయ తం మార్గమభిషిక్తోనుపాలయ । యథాస్మ లాలితాః పిత్రా యథా పూర్వైః పితామహైః ॥ ❈ ॥ తతస్సుఖతరం రామే వత్స్యామస్సతి రాజని । అలమద్య హి భుక్తేన పరమార్థైరలం చ నః ॥ ❈ ॥ యథా పశ్యామ నిర్యాంతం రామం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితమ్ । తతో హి నః ప్రియతరం నాన్యత్ కించిత్ భవిష్యతి ॥ ❈ ॥ యథాభిషేకో రామస్య రాజ్యేనామితతేజసః । ఏతాశ్చాన్యాశ్చ సుహృదాముదాసీనః కథాశ్శుభాః ॥ ❈ ॥ ఆత్మసంపూజనీశ్శృణ్వన్ యయౌ రామో మహాపథమ్ ॥ ౧౨ ॥ న హి తస్మాన్మనః కశ్చిచ్చక్షుషీ వా నరోత్తమాత్ । ❈ । నరశ్శక్నోత్యపాక్రష్టుమతిక్రాంతేపి రాఘవే ॥ ౧౩ ॥ యశ్చ రామం న పశ్యేత్తు యం చ రామో న పశ్యతి ॥ ❈ ॥ నిందితస్సర్వలోకేషు స్వాత్మాప్యేనం విగర్హతే

మనోహర్షజననీః ॥ ౧౨ ॥ న హీతి ॥ కశ్చిదపి నరః - మనః చక్షుషీ వా - తస్మాత్ - అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం - న శక్నోతి - కిము తస్మాత్ అన్య ఇతి భావః - అతిక్రాంతేపి దూరగతేపి - కిముత సన్నిహిత ఇత్యాశయః ॥ తీర్థీయం ॥ న రాతి ॥ రఘువే - అతిక్రాంతేపి దృష్టిపథమతీతేపి - సకలజనమనోనయనసంతోషాహానాకారానుభవజనితేన వాసనాబలేన పురతః పరిదృశ్యమాన ఇవ స్థితత్వాత్ - తస్మాన్నరోత్తమాత్ - మనశ్చక్షుషీ వా - అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం - కశ్చిదపి నరః పుమాన్ - న శక్నోతి - నారా అప్యేవం నార్యః కిము తేతి భావః ॥ ౧౩ ॥ యశ్చేతి ॥ చకారో భిన్నక్రమః - రామం చ దర్శనకాల ఏవ పరిపూర్ణామృతసరసి మజ్జయంతమపి - యస్తు అతిశయిత వైలక్షణ్యం సన్నపి - న పశ్యేత్ స్తుతిసల్లాపసత్కారాద్యభావేపి అచేతనవిలక్షణాకారేణ చక్షుర్విషయం న కరోతి - అత ఏవ యం రామోపి న పశ్యతి పరస్యాభిముఖ్యేహి భగవాన్ కటాక్షయతి - స రామముద్దిశ్య తత్కటాక్షవిషయః - నిందితో వసేత్ యావత్కాలం నిందితస్స్యాత్ - లోకైర్నిందిత స్యాత్ - తం నిందితుమనర్హః కోపి జనో నాస్తీతి భావః - లోకే విషయప్రవణః కశ్చిత్ న తావ్యమపి లోకగర్హణీయాం స్వయం సంతుష్టో భవతి న తథేత్యాహ స్వాత్మాప్యేనం విగర్హత ఇతి - స్వాంతఃకరణమప్యేనం విశేషేణ గర్హతే - రామాదర్శనాల్లోకగర్హణాయా చేతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ యశ్చేతి ॥ స్వాత్మాప్యేతం విగర్హతే - రామేణ సకృదప్యస్పృష్టం తస్య సాన్నిధ్యాసాన్నిధ్యగతాశ్చక్షుర్మనో భ్యామపశ్యంతం చ లోకా ఏవ న కేవలం విగర్హంతే - అపితు స్వాత్మాపి స్వయమపి - దుర్భాగ్యం మాం ధిగితి విగర్హత ఇత్యర్థః - అథ వా యశ్చ రామం స్వదేశస్థం న పశ్యేత్ - యం చ స్వదేశస్థం - అత ఏవ రామోపి న పశ్యతి - సోసావపవర్గాధికారాం పశ్యన్ సుఖాద్దృష్టః ప్రచలో కేన సర్వైర్నిందితో వసేత్ - అప్రయాణతో భగవదపరోక్షకృతిమాత్రేణ ముక్తిసంపాదనాత్ స్పష్టాభావాన్నాస్తికదాపి సంసారోత్తార ఇత్యర్థః - అత ఏవాస్యాత్మా అంతర్యామి భగవానప్యేనం విగర్హతే - పాపిష్ఠోయం ముక్తిమపి సౌలభ్యేన జన్మ దృతవానితి - ఇతి

ర్థః ॥ ౧౪ ॥ సర్వేషామితి ॥ సః రామః - చతుర్ణాం వర్ణానాం - సర్వేషామపి జనానాం - సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - వయస్థానం ప్రమాణం యస్యాస్తాః - వయోనురూపాం దయాం - హి యస్మాత్ తస్మాత్ కారణాత్ కురుతే - తేన కారణేన - తే పౌరాః తమనువ్రతా ఇత్యన్వయః - వయస్థానాం వృద్ధానామితివా సర్వవిశేషణం ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వేషామితి ॥ యస్మాత్ - సః రామః - చతుర్ణాం వర్ణానాం - సర్వేషాం జనానాంచ - వయస్థానామితి ద్వితీయాంతమేతత్ - వయస్థానం ప్రమాణం యస్య తం - వయోనురూపాం దయాం కురుతే - అథవా వయస్థానాం బాల్యాదివయస్థానాం - అజ్ఞానామపి - దయాం ముక్తిపర్యంతానుగ్రహం - కురుతే అతోపి హేతోః - తేన కారణేన - సర్వే - తం హితమేవ - అనువ్రతాః అనన్యవృత్తాః ॥ ౧౫ ॥ చతుష్పథానితి ॥ చతుష్పథాన్ శృంగాటకాని - దేవపథాన్ దేవాలయాన్ - చైత్యాని చైత్యవృక్షస్థానాని - ఆయతనాని సభాదీనిచ - పరిహరన్ అప్రదక్షిణం పరిహరన్ - ప్రదక్షిణం యథా భవతి తథా జగామేతి సంబంధః ॥ ౧౬ ॥ సఇత్యాది ॥ రాజకులం రాజగృహం - కులం గృహేపి స్యాదితి విశ్వః ॥ వర్ధమానగృహైః వర్ధమానలక్షణాని స్థానకమేతద్గృహైః - పృథివ్యాం గృహవరం - పృథివ్యామద్వితీయమిత్యర్థః - పితుర్వేశ్మ పితుర్వాసస్థానం ॥ తీర్థీయం ॥ సఇతి ॥ రాజకులం రాజగృహం - ప్రాసాదశృంగైః ప్రాసాదశిఖరైః - ఆవారయద్భిః ఆక్రామద్భిః - వర్ధమానగృహైః అత్యున్నతస్వర్ణజాలమయారథ్యగృహైః - రత్నజాలపరిష్కృతైః నవరత్నసమూహాలంకృతైః - ఏతైః పరిష్కృతం పితుర్వేశ్మ - రాజపుత్రః శ్రీ రామః - ప్రవివేశ ॥ ౧౮ ॥ సఇతి ॥ వాజిభిః రథయుక్తై

తే ॥ ౧౪ ॥ సర్వేషాం హి స ధర్మాత్మా వర్ణానాం కురుతే దయామ్ ॥ చతుర్ణాం హి వయస్థానాం తేన తే తమనువ్రతాః ॥ ౧౫ ॥ చతుష్పథాన్ దేవపథాంశ్చైత్యాన్యాయతనాని చ ॥ ప్రదక్షిణం పరిహరన్ జగామ నృపతేస్సుతః ॥ ౧౬ ॥ స రాజకులమాసాద్య మేఘసంఘోపమైశ్శుభైః ॥ ప్రాసాదశృంగైర్వివిధైః కైలాసశిఖరోపమైః । ఆవారయద్భిర్గగనం విమానైరివ పాండురైః ॥ వర్ధమానగృహైశ్చాపి రత్నజాలపరిష్కృతైః । తత్పృథివ్యాం గృహవరం మహేంద్రభవనోపమమ్ ॥ రాజపుత్రః పితుర్వేశ్మ ప్రవివేశ శ్రియా జ్వలన్ ॥ ౧౮ ॥ స కక్ష్యా ధన్విభిర్గుప్తాస్తిస్రోతిక్రమ్య వాజిభిః ॥ పదాతిరపరే కక్ష్యే ద్వే జగామ నరోత్తమః ॥ ౨౦ ॥ స సర్వాస్సమతిక్రమ్య కక్ష్యా దశరథాత్మజః ॥ సన్నివర్త్య జనం సర్వం శుద్ధాంతం పునరభ్యగాత్ ॥ ౨౧ ॥ తతః ప్రవిష్టే పితురంతికం తదా జనస్స సర్వో ముదితో నృపాత్మజే । ప్రతీక్షతే తస్య పునశ్చ నిర్గమం యథోదయం చంద్రమసస్సరిత్పతిః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తదశస్సర్గః ॥

స దదర్శాసనే రామో నిషణ్ణం పితరం శుభే ॥ కైకేయీసహితం దీనం ముఖేన పరిశుష్యతా ॥ ౧ ॥ స పితుశ్చరణౌ పూర్వమభివాద్య వినీతవత్ । తతో వవందే చరణౌ కైకేయ్యాస్సుసమాహితః ॥ ౨ ॥ రామేత్యుక్త్వా చ వచనం బాష్పపర్యాకులేక్షణః । శశాక నృపతిర్దీనో నేక్షితుం నాభిభాషితుమ్ ॥ ౩ ॥ తదపూర్వం నరపతేర్దృష్ట్వా రూపం భయావహమ్ । రామోపి భయమాపన్నః పదా స్పృష్ట్వేవ పన్నగమ్ ॥ ౪ ॥ ఇంద్రియైరప్రహృష్టైస్తం శోకసంతాపకర్శితమ్ । నిశ్శ్వసంతం మహారాజం వ్యథితాకులచేతసమ్ ॥ ఊర్మిమాలినమక్షోభ్యం క్షుభ్యంతమివ సాగరమ్ । ఉపప్లుతమివాదిత్యముక్తానృతమృషిం యథా ॥ ౬ ॥ అచింత్యకల్పం హి పితుస్తం శోకముపధారయన్ । బభూవ సంరబ్ధతరస్సముద్ర ఇవ పర్వణి ॥ ౭ ॥ చింతయామాస చ తదా రామః పితృ

వాజిభిః - పదాతిః పాదచారీ ॥ ౨౦ ॥ సఇతి ॥ శుద్ధాంతం అంతఃపురం ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్సర్గః ॥

సఇతి ॥ ఆసనే పర్యంకే - ముఖేన పరిశుష్యతా ఇత్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ ముఖే శోషే తృతీయా ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ రామేతి ॥ నాభిభాషితుం - రామేత్యస్మాదధికమిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ తదితి ॥ అపూర్వం అదృష్టపూర్వం - రామో పితృశోకేన దుఃఖసంతప్తహృదయం పితరం దృష్ట్వా తదపూర్వం దశరథవిషాదస్య స్వహేతుకత్వమాశంక్య భయమాపన్న ఇత్యవగంతవ్యం ॥ ౪ ॥ ఇంద్రియైరిత్యాదిశ్లోకద్వయే దృష్ట్వా భయమాపన్న ఇత్యేతదనుకృష్య సంబధ్యతే - ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తం - ఉక్తానృతమృషిం యథా ఋషిమివ స్థితం - నిస్తేజస్కమిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇంద్రియైరిత్యాదిశ్లోకద్వయే దృష్ట్వా భయమాపన్న ఇత్యేతదనుకృష్య సంబధ్యతే - అప్రహృష్టైః ఖిన్నైః - వ్యథితం ఖిన్నం - ఆకులం అనవస్థితం చేతో యస్య తం - స్వతేజోవిశేషాదక్షోభ్యమపి క్షుభ్యంతం - ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తం ॥ ౬ ॥ అచింత్యకల్పమితి ॥ అచింత్యకల్పం - అసంభావితమిత్యర్థః - ఉపధారయన్ విచారయన్ - సంరబ్ధతరః సంక్షుభితతరః ॥ తీర్థీయం ॥ అచింత్యేతి ॥ పితుః - తం శోకం - అచింత్యకల్పం అత్యంతాసంభావ్యం - ఉపధారయన్ చింతయన్ - ఆత్మీయస్వేష్వపి సర్వత్ర - సంరబ్ధతరః సంక్షుభితః - బభూవ ॥ ౭ ॥ చింతయామాసేతి ॥ కింస్విత్ కిం వా - అద్యైవ ఏత్యేవంప్రకారం వ్యథనస్సైవ్యం

హా అన్యదేతి ॥ ఆయాసఃచిత్తఖేదః - ఇతిచింతయామాసేత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ కింస్విదితి ॥ కింస్విత్ కిమేతత్ - అద్యైవేత్యేవకారేణ అన్యవచ్ఛేద్యముచ్యతే అన్యదేతి ॥ అన్యదా పూర్వకాలే - ఏవం త్వయా మాం ప్రేక్ష్య కుపితోఽపి దృష్ట్వా ప్రసీదతి - తస్య మమాయాసం ప్రవర్తతే ఇతి సందిహ్య రామశ్శోకార్తస్సన్ వచనమబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ కచ్చిదితి ॥ నాపరాద్ధం అపరాధో నకృతః - అజ్ఞానాత్ ప్రమాదాత్ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ శారీర ఇతి ॥ శారీరస్సంతాపో వ్యాధిః - మానసోఽభితాప ఆధిః - దుర్లభంహీతి - పుణ్యపాపారబ్ధత్వాన్మనుష్యశరీరస్యేతిభావః ॥ తీర్థీయం ॥ శారీర ఇతి ॥ శారీరస్సంతాపో వ్యాధిః - మానసోఽభితాప ఆధిః - ఏనం న బాధతే కచ్చిత్ - మర్త్యానాం సుఖం - సదా దుర్లభం హీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ కచ్చిదితి ॥ మాతౄణామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - కచ్చిదితి ప్రశ్నే - కించిదశుభం [illegible] ॥ తీర్థీయం ॥ కచ్చిదితి ॥ మాతౄణాం వా - విషయ ఇతి శేషః - అశుభం న కచ్చిత్ ॥ ౧౪ ॥ తీర్థీయం ॥ అతోషయన్నితి ॥ నృపే కుపితే సతి - ముహూర్తమప్యహం జీవితుం నేచ్ఛేయమిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ యత ఇతి ॥ మహారాజగతే - నరః - ఆత్మనః దేహస్య - ప్రాదుర్భావం ఉత్పత్తిం - యతోమూలం యత్కారణకం - పశ్యేత్ - ప్రత్యక్షదైవతే - సతి సిద్ధే - తస్మిన్ పితరి - కథం న వర్తేత - తద్వశే ఏవ వర్తేతేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యత ఇతి ॥ అలుగాభావః - యో నరః - ఇహ ఆత్మనః ప్రాదుర్భావం శరీరస్య పరిగ్రహం - యతో మూలం యత్కారణకం - పశ్యేత్ జానీయాత్ - సోఽవివేకీ - ఉక్తహేతోరేవ ప్రత్యక్షదైవతే సిద్ధే సతి - తస్మిన్ పితరి పత్రామహే [illegible] - న కథం వర్తేత - వర్తేతైవేత్యర్థః ॥

హా తేఽతః కిం స్విదద్యైవ నృపతిర్నమాం ప్రత్యభినందతి ॥ ❖ ॥ అన్యదా మాం పితా దృష్ట్వా కుపితోఽపి ప్రసీదతి । తస్య మామద్య సంప్రేక్ష్య కిమాయాసః ప్రవర్తతే ॥ ౯ ॥ స దీన ఇవ శోకార్తో విషణ్ణవదనద్యుతిః । కైకేయీమభివాద్యైవ రామో వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧౦ ॥ కచ్చిన్మయా నాపరాద్ధమజ్ఞానాద్యేన మే పితా । కుపితస్తన్మమాచక్ష్వ త్వం చైవైనం ప్రసాదయ ॥ ౧౧ ॥ అప్రసన్నమనాః కిన్ను సదా మాం ప్రతివత్సలః । వివర్ణవదనో దీనో న హి మామభిభాషతే ॥ ౧౨ ॥ శారీరో మానసో వాపి కచ్చిదేనం న బాధతే । సంతాపో వాభితాపో వా దుర్లభం హి సదా సుఖమ్ ॥ ౧౩ ॥ కచ్చిన్న కించిద్భరతే కుమారే ప్రియదర్శనే । శత్రుఘ్నే వా మహాసత్త్వే మాతౄణాం వా మమాశుభమ్ ॥ ౧౪ ॥ అతోషయన్మహారాజమకుర్వన్వా పితుర్వచః । ముహూర్తమపి నేచ్ఛేయం జీవితుం కుపితే నృపే ॥ ౧౫ ॥ యతోమూలం నరః పశ్యేత్ ప్రాదుర్భావమిహాత్మనః । కథం తస్మిన్న వర్తేత ప్రత్యక్షే సతి దైవతే ॥ ౧౬ ॥ కచ్చిత్తే పరుషం కించిదభిమానాత్ పితా మమ । ఉక్తో భవత్యా కోపేన యత్రాస్య లులితం మనః ॥ ౧౭ ॥ ఏతదాచక్ష్వ మే దేవి తత్త్వేన పరిపృచ్ఛతః । కిన్నిమిత్తమపూర్వోఽయం వికారో మనుజాధిపే ॥ ౧౮ ॥ ఏవముక్తా తు కైకేయీ రాఘవేణ మహాత్మనా । ఉవాచేదం సునిర్లజ్జా ధృష్టమాత్మహితం వచః ॥ ౧౯ ॥ న రాజా కుపితో రామ వ్యసనం నాస్య కించన । కించిన్మనోగతం త్వస్య త్వద్భయాన్నాభిభాషతే ॥ ❖ ॥ ప్రియం త్వామప్రియం వక్తుం వాణీ నాస్యోపవర్తతే । తదవశ్యం త్వయా కార్యం యదనేనాశ్రుతం మమ ॥ ౨౧ ॥ ఏష మహ్యం వరం దత్త్వా పురా మామభిపూజ్య చ । స పశ్చాత్తప్యతే రాజా యథాన్యః ప్రాకృతస్తథా ॥ ౨౨ ॥ అతిసృజ్య దదానీతి వరం మమ విశాంపతిః । స నిరర్థం గతజలే సేతుం బంధితుమిచ్ఛతి ॥ ౨౩ ॥ ధర్మమూలమిదం రామ విదితం చ సతామపి । తత్సత్యం న త్యజేద్రాజా కుపితస్త్వత్కృతే యథా ॥ ౨౪ ॥ యది తద్వక్ష్యతే రాజా శుభం వా యది వాశుభమ్ । కరిష్యసి తతస్సర్వమాఖ్యాస్యామి [illegible]

౧౬ ॥ కచ్చిత్తే ఇతి ॥ తే అభిమానాత్ అవాల్లభ్యాత్ - కోపేన వా - మమ పితా [illegible] - అస్య మనః - లులితం కలుషితం ॥ ౧౭ ॥ ఏతదితి ॥ కిన్నిమిత్తమిత్యాద్యాచక్ష్వ [illegible] ॥ ౧౮ ॥ ఏవమితి ॥ ధృష్టం ప్రత్యుపస్థితో రామస్య వచనవిషయవైక్లబ్యరహితం ॥ ౧౯ ॥ న రాజేతి ॥ త్వద్భయాదితి [illegible] తిజ్ఞాతం ॥ ౨౧ ॥ తత్ కిమిత్యపేక్షాయాం సామాన్యతో దర్శయతి ఏష ఇత్యాదిశ్లోకేన ॥ ౨౨ ॥ అతిసృజ్యేతి ॥ [illegible] జలే సేతుం బంధితుమిచ్ఛతీతి - దానస్య పూర్వమేవకృతత్వాత్ [illegible] ॥ ౨౩ ॥ ధర్మమూలమితి ॥ ఇదం సత్యం ధర్మమూలం - ఇదం సతాం విదితం సద్భిర్విదితం - తత్ [illegible] - రాజా - త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం - రాజా [illegible] - మయి కుపితస్సన్ యథా న త్యజేత్ - తథా కుర్విత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ధర్మమూలమితి ॥ [illegible] సత్యం ధర్మస్య మూలమితి సతామపి విదితం - అతః తత్ సత్యం సత్యవచనం - త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం - త్వత్ప్రయోజనాంతరాయ [illegible] యుక్తః పితా రాజా - కోపరోషేణ యథా న త్యజేత్ తథా కురు ఇతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ తద్ధి తద్విశేషతో వక్తవ్యమిత్యత్రాహ యదీతి ॥ శుభమశుభం వా తత్ ప్రతిజ్ఞాతం రాజా యద్వక్ష్యతి తత్ త్వం కరిష్యసి యది - తదా రాజ్ఞో వివక్షితమహమేవాఖ్యాస్యామీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ శుభమిత్యేవం రామమప్రతిజ్ఞానాఽకరణేన వా దయితుముపక్రమతే యదీత్యాదినా ॥ రాజా యద్వక్ష్యతే తత్ కరిష్యసి యది - తతః తర్హి - రాజ్ఞో వివ

క్షిశమహామే రహాఖ్యాస్యామీత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ రాజైవకుతో నవదతీత్యత్రాహ యదీతి ॥ నవిపత్స్యతే యది- విఫలం నభవిష్యతి చేదిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యదితి ॥ రాజ్ఞా రాజ్ఞామత్యా - మయా యదభిహితం- తత్ - త్వయి - నవిపత్స్యతే నవ్యర్థం భవిష్యతి యది- తతో హమేవాభిధాస్యామి- వదతు రాజైవేత్యత ఆహ నహీతి - త్వచప్రియత్వాత్ త్వన్ముఖమవలోకయితుమశక్యత్వాత్ త్వయి నవక్ష్యతీతి శేషః ॥ ౨౭ ॥ ఏతదితి ॥ వ్యథితః - గురువచనం కరిష్యతి న వేతి నందేహాన్నృపసన్నిధిసంతప్త ఇత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ వ్యథామేవాహ అహో ధిగిత్యాదినా ॥ తీర్థీయం ॥ అహో ధిగితి ॥ ఈదృశం - యదికరిష్యసీత్యకరణశంకావచనమిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ నియుక్త ఇతి ॥ గురుత్వపితృత్వనృపత్వహితపరత్వాని వచనకరణహేతవః - కరిష్యే-ఇతిదిత్యనుకర్షః ॥ ౩౦ ॥ తదితి ॥ యత్ కార్యమభికాంక్షితం- తద్వచనం లభ్యమానవచనం- బ్రూహి - తత్కార్యం కరిష్యే- ప్రతిజానే చ ప్రతిజ్ఞాం కరోమి చ - రామో ద్విర్నాభిభాషతే - వినా ప్రతిజ్ఞయా రామో ద్విరుక్తిం న కరోతీత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తద్బ్రూహీతి ॥ ప్రతిజానే చ ప్రతిజ్ఞాం కరోమి - తదేవ స్థిరీక్రియతే రామో ద్విర్నాభిభాషత ఇతి - ప్రథమం యద్వాక్యం వదతి తత్పరిహారవచనం న కథయతీత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తీర్థీయం ॥ పురేతి ॥ సశల్యేన పశ్చాచ్ఛల్యాపాకరణపూర్వకం మయా రక్షితేన ॥ ౩౨ ॥ తత్ర వరప్రస్తావే

మిప్రున స్త్వహమ్ ॥ ౨౭ ॥ యది త్వభిహితం రాజ్ఞా త్వయి తన్న విపత్స్యతే । తతో హమభిధాస్యామి న హ్యేష త్వయి వక్ష్యతి ॥ ౨౮ ॥ ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా కైకేయ్యా సముదాహృతమ్ । ఉవాచ వ్యథితో రామస్తాం దేవీం నృపసన్నిధౌ ॥ ౨౯ ॥ అహో ధిఙ్నార్హసే దేవి వక్తుం మామీదృశం వచః । అహం హి వచనాద్రాజ్ఞః పతేయమపి పావకే ॥ ❋ ॥ భక్షయేయం విషం తీక్ష్ణం మజ్జేయమపి చార్ణవే ॥ ౩౫ ॥ నియుక్తో గురుణా పిత్రా నృపేణ చ హితేన చ ॥ ౩౯ ॥ తద్బ్రూహి వచనం దేవి రాజ్ఞో యదభికాంక్షితమ్ । కరిష్యే ప్రతిజానే చ రామో ద్విర్నాభిభాషతే ॥ ౩౦ ॥ తమార్జవసమాయుక్తమనార్యా సత్యవాదినమ్ । ఉవాచ రామం కైకేయీ వచనం భృశదారుణమ్ ॥ ౩౧ ॥ పురా దైవాసురే యుద్ధే పిత్రా తే మమ రాఘవ । రక్షితేన వరౌ దత్తౌ సశల్యేన మహారణే ॥ ౩౨ ॥ తత్ర మే యాచితో రాజా భరతస్యాభిషేచనమ్ । గమనం దండకారణ్యే తవ చాద్యైవ రాఘవ ॥ ౩౩ ॥ యది సత్యప్రతిజ్ఞం త్వం పితరం కర్తుమిచ్ఛసి । ఆత్మానం చ నరశ్రేష్ఠ మమ వాక్యమిదం శృణు ॥ ౩౪ ॥ సన్నిదేశే పితుస్తిష్ఠ యథా తేన ప్రతిశ్రుతమ్ । త్వయారణ్యం ప్రవేష్టవ్యం నవ వర్షాణి పంచ చ ॥ ౩౫ ॥ భరతస్త్వభిషిచ్యేత యదేతదభిషేచనమ్ । త్వదర్థే విహితం రాజ్ఞా తేన సర్వేణ రాఘవ ॥ ౩౬ ॥ సప్త సప్త చ వర్షాణి దండకారణ్యమాశ్రితః । అభిషేకమిమం త్యక్త్వా జటాజినధరో వస ॥ ౩౭ ॥ భరతః కోసలపురే ప్రశాస్తు వసుధామిమామ్ । నానారత్నసమాకీర్ణాం సవాజిరథకుంజరామ్ ॥ ౩౮ ॥ ఏతేన త్వాం నరేంద్రో యం కారుణ్యేన సమాప్లుతః । శోకసంక్లిష్టవదనో న శక్నోతి నిరీక్షితుమ్ ॥ ౩౯ ॥ ఏతత్కురు నరేంద్రస్య వచనం రఘునందన । సత్యేన మహతా రామ తారయస్వ నరేశ్వరమ్ ॥ ౪౦ ॥ ఇతీవ తస్యాం పరుషం వదంత్యాం నైవ రామః ప్రవివేశ శోకమ్ । ప్రవివ్యథే చాపి మహానుభావో రాజా తు పుత్రవ్యసనాభితప్తః ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే అష్టాదశస్సర్గః ॥ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋

తదప్రియమమిత్రఘ్నో వచనం మరణోపమమ్ । శ్రుత్వా న వివ్యథే రామః కైకేయీం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఏవమస్తు గమిష్యామి వనం వస్తుమహం త్వితః । జటాజినధరో రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్ ॥ ౨ ॥ ఇదం తు జ్ఞాతుమిచ్ఛామి కిమర్థం మాం మహీపతిః । నాభినందతి దుర్ధర్షో యథాపురమ

రిందమః ॥ తీర్థీయం ॥ తత్రత్యస్వగోవర్ధనరామార్థే - ఏకేన భరతస్యాభిషేచనం అన్యేన తవ దండకారణ్యగమనం ॥ ౩౩ ॥ తీర్థీయం ॥ యదీతి ॥ ఆత్మానం చేతి త్వయా మదుక్తకృతే స్వశపథం ప్రతిజ్ఞాతత్వాదిత్యాశయః ॥ ౩౪ ॥ సన్నిదేశ ఇతి ॥ సన్నిదేశే నియమనే ॥ ౩౫ ॥ భరత ఇతి ॥ యదేతదభిషేచనం అభిషేకసాధనం - త్వదర్థే విహితం- తేన సర్వేణ రాజ్ఞా భరతో భిషిచ్యేతేతి యోజనా ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ఏతేనేతి ॥ ఏతేన వరద్వయప్రదాననిమిత్తేన ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ఇతీతి ॥ ఇవశబ్దేనాన్యాన్యపి పరుషాణి మహాన్త్యుక్తానీతి గమ్యతే - శోకం ముఖవైవర్ణ్యాదిబాహ్యవికారం - ప్రవివ్యథే చాపి - రామవికారాదర్శనేనాప్యధికం వివ్యథ ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ఇతీతి ॥ శోకం ముఖవైవర్ణ్యాదిబాహ్యవికారం - న ప్రవివ్యథే చ - మానసవ్యథాం చ న ప్రాప్తవాన్ - రాజా తు - పుత్రవ్యసనం భావివియోగవ్యసనం ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టాదశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋

తదితి ॥ మరణోపమమితి లోకదృష్ట్యా ॥ ౧ ॥ ఏవమితి ॥ ఇతః అస్మాన్నగరాత్ ॥ ౨ ॥ ఇదం త్వితి ॥ యద్యప్యేతేన కారుణ్యేన సమాప్లుత ఇత్యనభినందనే హేతురుక్తః- తథాపి తత్స్వభావం జానన్ కిమర్థం నాభినందతీత్యాహేతి బోధ్యం- యథాపురం యథాపూర్వం ॥

౩ ॥ మన్యురితి ॥ మన్యుః దైన్యం - మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః । బ్రూమి బ్రవీమి ॥ ౪ ॥ హితేనేతి ॥ హితేన హితకారిణా - గురుణా త్యసేన మన్యతస్మాన్మంత్రవిశేషస్వీకారోऽస్తీతి గమ్యతే - కృతజ్ఞేన స్వకృతవరప్రదానాభిజ్ఞేన ॥ తీర్థీయం ॥ కృతజ్ఞేన స్వకృతవరప్రదానాభిజ్ఞేన - విస్రబ్ధః నిర్విశంకః ॥ ౫ ॥ అలీకమితి ॥ అలీకం అప్రియం - మానసం మనసి వర్తమానం ॥ తీర్థీయం ॥ అలీకమితి ॥ రాజా మాం స్వయమేవ భరతస్యాభిషేచనం నాహేతి యత్ - ఇదమేకం అలీకం దుఃఖం - మానసం మనసి వర్తమానం సత్ - మే హృదయం దహతీవేతి సంబంధః ॥ ౬ ॥ తవాప్రీతిర్భవిష్యతీతి నోక్తవానిత్యాశంక్యాహ అహం హీతి ॥ సీతాం - ధనుర్ధరాం గతాలమిత్యభావః - కింపునరితి - పిత్రా ప్రచోదితస్తవ ప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞామనుపాలయంశ్చేత్ ద్యామితి కింపునః ॥ తీర్థీయం ॥ కథం సంకోచేన వినా యుష్మదర్థే రాజ్యావకుంఠం శక్యత ఇత్యత్రాహ అహం హీతి ॥ అప్రచోదిత ఇతి - భరతస్నేహేన - ఆత్మస్నేహేన వా - ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్నితి హేతౌ శతృప్రత్యయః - ప్రతిజ్ఞాపాలనార్థేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ తదితి ॥ ఇమం రాజానం - త్వమాశ్వాసయ - అశ్రూణి ముంచతీతి యత్ ఇదం కిన్ను - నిర్హేతుకమిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తదితి ॥ మద్విషయకామోహసంకోచేన జగతీపతిర్మదం అశ్రూణి ముంచతీతి యత్ ఇదం - కిన్ను కిం కారణకం - నిర్హేతుకమిత్యర్థః - తత్ తస్మాత్ - ఇమం దశరథమాశ్వాసయేతి యోజనా ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ దండకేతి ॥ పితువాక్యమవిచార్య

రిందమః ॥ ౩ ॥ మన్యుర్న చ త్వయా కార్యో దేవి బ్రూమి తవాగ్రతః । యాస్యామి భవ సుప్రీతా వనం
చీరజటాధరః ॥ ౪ ॥ హితేన గురుణా పిత్రా కృతజ్ఞేన నృపేణ చ । నియుజ్యమానో విస్రబ్ధః కిం న కుర్యామ
హం ప్రియమ్ ॥ ౫ ॥ అలీకం మానసం త్వేకం హృదయం దహతీవ మే । స్వయం యన్నాహ మాం రాజా భరత
స్యాభిషేచనమ్ ॥ ౬ ॥ అహం హి సీతాం రాజ్యం చ ప్రాణానిష్టాన్ధనాని చ । హృష్టో భ్రాత్రే స్వయం
దద్యాం భరతాయాప్రచోదితః ॥ ❋ ॥ కిం పునర్మనుజేంద్రేణ స్వయం పిత్రా ప్రచోదితః । తవ చ ప్రియ
కామార్థం ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్ ॥ ౮ ॥ తదాశ్వాసయ హీమం త్వం కిం న్విదం యన్మహీపతిః । వసు
ధాసక్తనయనో మందమశ్రూణి ముంచతి ॥ ౯ ॥ గచ్ఛంతు చైవానయితుం దూతాః శీఘ్రజవైర్హయైః ।
భరతం మాతులకులాదద్యైవ నృపశాసనాత్ ॥ ౧౦ ॥ దండకారణ్యమేషోऽహమితో గచ్ఛామి సత్వరః । అవి
చార్య పితువాక్యం సమావస్తుం చతుర్దశ ॥ ౧౧ ॥ సా హృష్టా తస్య తద్వాక్యం శ్రుత్వా రామస్య కైక
యీ । ప్రస్థానం శ్రద్దధానా హి త్వరయామాస రాఘవమ్ ॥ ౧౨ ॥ ఏవం భవతు యాస్యంతి దూతాః శీ
ఘ్రజవైర్హయైః । భరతం మాతులకులాదుపావర్తయితుం నరాః ॥ ౧౩ ॥ తవ త్వహం క్షమం మన్యే
నోత్సుకస్య విలంబనమ్ । రామ తస్మాదితః శీఘ్రం వనం త్వం గంతుమర్హసి ॥ ౧౪ ॥ వ్రీడాన్వితః స్వయం
యచ్చ నృపస్త్వాం నాభిభాషతే । నైతత్ కించిన్నరశ్రేష్ఠ మన్యురేషోऽపనీయతామ్ ॥ ౧౫ ॥ యావత్త్వం న
వనం యాతః పురాదస్మాదభిత్వరన్ । పితా తావన్న తే రామ స్నాస్యతే భోక్ష్యతేऽపి వా ॥ ౧౬ ॥ ధిక్కష్ట
మితి నిశ్వస్య రాజా శోకపరిప్లుతః । మూర్ఛితో న్యపతత్తస్మిన్ పర్యంకే హేమభూషితే ॥ ౧౭ ॥ రామోऽ
ప్యుత్థాప్య రాజానం కైకేయ్యాభిప్రచోదితః । కశయేవ హతో వాజీ వనం గంతుం కృతత్వరః ॥ ౧౮ ॥ తద
ప్రియమనార్యాయా వచనం దారుణోదయమ్ । శ్రుత్వా గతవ్యథో రామః కైకేయీం వాక్యమబ్రవీత్ ॥
౧౯ ॥ నాహమర్థపరో దేవి లోకమావస్తుముత్సహే । విద్ధి మామృషిభిస్తుల్యం కేవలం ధర్మమాస్థితమ్ ॥

వనం గచ్ఛేతి పిత్రా నోక్తమితి విచారమకృత్వేత్యర్థః - సమాః సంవత్సరాన్ ॥ ౧౧ ॥ తీర్థీయం ॥ సేతి ॥ ప్రస్థానం వనప్రయాణం ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ అయం యావత్ భరతాగమనం విలంబిష్యతే చేన్మహాననయస్స్యాత్ - భరతస్య జ్యేష్ఠభ్రాతృభక్తత్వాదితి మత్వాహ తవత్వితి ॥ ఉత్సుకస్య భరతాభిషేకదర్శనోత్సుకస్య - గమనోత్సుకస్య వా ॥ ౧౪ ॥ వ్రీడాన్విత ఇతి ॥ నృపో వ్రీడాన్వితస్సన్ స్వయం నాభిభాషత ఇతి యత్ - ఏతత్ - న కించిత్ విచారార్హం - వ్రీడాతివినా కారణాంతరాభావాత్ - మన్యుః స్వయం నాభిభాషత ఇత్యాగ్రహః - దైన్యం వా ॥ తీర్థీయం ॥ వ్రీడాన్విత ఇతి ॥ యతోऽయం స్వసత్యస్యాపారప్రాప్త్యదర్శనజవ్రీడాన్వితః - యస్మాదేవ యచ్చ కించిదపి - త్వాం ప్రతి నాభిభాషతే - ఏతత్ అనభిభాషణముద్దిశ్య - నాన్యత్ కించిత్ కారణం త్వయా చింత్యం - యత ఏవమతో హే నరశ్రేష్ఠ - మన్యు దైన్యం - త్వదవిలంబగమనేనాపనీయతామిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ధిగితి ॥ ఉక్తాసత్యవచనం శ్రుత్వేతి భావః ॥ ౧౭ ॥ రామ ఇతి ॥ కృతత్వరః - అభూదితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ తీర్థీయం ॥ దారుణోదయం దారుణోత్తరం ॥ ౧౯ ॥ నేతి ॥ లోకమావస్తుం లోకే వస్తుం - ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతి కర్మత్వం - ధర్మం - ఆస్థితం ఆశ్రితం - అనేన రాజ్యాయ భరతాగమనం ప్రతీక్షతే రామ ఇతి కైకేయీశంకా వారితా ॥ తీర్థీయం ॥ నాహమితి ॥ అహం - అర్థపరః ధనపరః - కింతు లోకమావస్తుం జనసంగ్రహితుం - నోత్సహ ఇతి వా - కింతు కేవలం ధర్మమేవాస్థితం విద్ధి ॥

౨౦ ‖ యదితి ‖ అత్రభవతః పూజ్యస్య - పితుః - కృతమేవేతి - విద్ధీతి శేషః ‖ తిర్థీయం ‖ యత్తత్రేతి ‖ అత్ర భవతః పూజ్యస్య - పితుః - అన్యదపి యత్ కించిత్ - మయా - ప్రాణానపి పరిత్యజ్య కర్తుం శక్యమస్తి - తత్ కృతమేవేతి విద్ధీత్యర్థః ‖ ౨౧ ‖ నహీతి ‖ శుశ్రూషా పాదసంవాహనాది - వచనక్రియా వచనకరణం ‖ ౨౨ ‖ తిర్థీయం ‖ అత్రభవతా పూజ్యేన - పిత్రా సాక్షాదనుక్తోఽపి ఉక్తప్రతిషేధమనుమతిమితి న్యాయేన భవత్యా వచనాదేవ కేవలమహం వనే వత్స్యామి ‖ ౨౩ ‖ నేతి ‖ గుణం ఆర్జవదాక్షిణ్యాదిగుణం - నాశంససే - న జానీష ఇత్యర్థః - ఈశ్వరతరా అత్యంతనియంత్రీ ‖ తీర్థీయం ‖ ననూనమితి ‖ యత్ మమేశ్వరతరా సతీ త్వద్వచనకారిణం మాం భరతోఽభిషేక్తవ్య ఇత్యనియుజ్య - రాజానం - అవోచః అయాచిష్ఠాః - అతో మయి - గుణం ఆర్జవలక్షణం - కించిదపి నాశంససే - న విచారయసీత్యర్థః ‖ ౨౪ ‖ అద్యైవ గంతవ్యమిత్యుక్తం తత్ర యత్కించిద్విళంబం యాచతే యావదితి ‖ మాతరం యావదాపృచ్ఛే తాం చానునయామి - తావత్ సుజ్ఞాతువిలంబశేషః - తతోఽనంతరం - అద్యైవదినే - దండకానాం మహద్వనం - దండో నామ ఇక్ష్వాకుసుతః - తస్య రాష్ట్రం శుక్రశాపాత్ పాంసువర్షేణ వినాశితం సదరణ్యమభూత్ - తద్రాష్ట్రం తస్మాద్దండకమిత్యుచ్యతే - సంజ్ఞాయాం కన్నితి కన్ ప్రత్యయః - ప్రదేశభేదాత్ బహువచనం ‖ ౨౫ ‖ భరత ఇతి ‖ ధర్మస్సనాతన ఇత్యత్ర ధర్మాపేక్షయా పుల్లింగత్వం ‖ ౨౬ ‖ స ఇతి ‖ బాష్పమశక్నువన్ - నిరోద్ధుమితి శేషః ‖ ౨౭ ‖ వందిత్వేతి ‖ నిష్పపాత నిర్జగామ ‖ ౨౮ ‖ ౨౯ ‖ ౩౦ ‖ ఆభిషేచనికమితి ‖ ఆభిషేచనికం అభిషేకప్రయోజనకం - భాండం ఉపకరణజాతం - ప్రదక్షిణకరణం ప్రశస్తమాంగళ్యదేవతాయతనచతుష్పథాదీన్ ప్రదక్షిణమావర్తయేదిత్యాదిధ

౨౦ ‖ యత్తత్రభవతః కించిచ్ఛక్యం కర్తుం ప్రియం మయా ‖ ప్రాణానపి పరిత్యజ్య సర్వథా కృతమేవ తత్ ‖ ౨౧ ‖ న హ్యతో ధర్మచరణం కించిదస్తి మహత్తరమ్ ‖ యథా పితరి శుశ్రూషా తస్య వా వచనక్రియా ‖ ౨౨ ‖ అనుక్తోఽప్యత్రభవతా భవత్యా వచనాదహమ్ ‖ వనే వత్స్యామి విజనే వర్షాణీహ చతుర్దశ ‖ ౨౩ ‖ న నూనం మయి కైకేయి కించిదాశంససే గుణమ్ ‖ యద్రాజానమవోచస్త్వం మమేశ్వరతరా సతీ ‖ ౨౪ ‖ యావన్మాతరమాపృచ్ఛే సీతాం చానునయామ్యహమ్ ‖ తతోఽద్యైవ గమిష్యామి దండకానాం మహద్వనమ్ ‖ ౨౫ ‖ భరతః పాలయేద్రాజ్యం శుశ్రూషేచ్చ పితుర్యథా ‖ తథా భవత్యా కర్తవ్యం స హి ధర్మస్సనాతనః ‖ ౨౬ ‖ స రామస్య వచశ్శ్రుత్వా భృశం దుఃఖహతః పితా ‖ శోకాదశక్నువన్ బాష్పం ప్రరురోద మహాస్వనమ్ ‖ ౨౭ ‖ వందిత్వా చరణౌ రామో విసంజ్ఞస్య పితుస్తదా ‖ కైకేయ్యాశ్చాప్యనార్యాయా నిష్పపాత మహాద్యుతిః ‖ ౨౮ ‖ స రామః పితరం కృత్వా కైకేయీం చ ప్రదక్షిణమ్ ‖ నిష్క్రమ్యాంతఃపురాత్తస్మాత్ స్వం దదర్శ సుహృజ్జనమ్ ‖ ౨౯ ‖ తం బాష్పపరిపూర్ణాక్షః పృష్ఠతోఽనుజగామ హ ‖ లక్ష్మణః పరమక్రుద్ధస్సుమిత్రానందవర్ధనః ‖ ౩౦ ‖ ఆభిషేచనికం భాండం కృత్వా రామః ప్రదక్షిణమ్ ‖ శనైర్జగామ సాపేక్షో దృష్టిం తత్రావిచారయన్ ‖ ౩౧ ‖ న చాస్య మహతీం లక్ష్మీం రాజ్యనాశోఽపకర్షతి ‖ లోకకాంతస్య కాంతత్వాచ్ఛీతరశ్మేరివ క్షపా ‖ ౩౨ ‖ న వనం గంతుకామస్య త్యజతశ్చ వసుంధరామ్ ‖ సర్వలోకాతిగస్యేవ లక్ష్యతే చిత్తవిక్రియా ‖ ౩౩ ‖ ప్రతిషిధ్య శుభం ఛత్రం వ్యజనే చ స్వలంకృతే ‖ విసర్జయిత్వా స్వజనం రథం పౌరాంస్తథా జనాన్ ‖ ❖ ‖ ధారయన్మనసా దుఃఖమింద్రియాణి నిగృహ్య చ ‖ ప్రవివేశాత్మ

ధర్మశాస్త్రోల్లంఘనభయాత్ - న తు తదాసక్త్యా - దృష్టిం తత్రావిచారయన్ - స్వయం తత్ర నిరపేక్ష ఇత్యర్థః - సాపేక్షః - భరతస్యైవేనాభిషేకోఽస్త్వితి ప్రార్థనాసహితః - శనైర్జగామ - తత్ర దేవతాసాన్నిధ్యసంభవాదితి భావః ‖ తీర్థీయం ‖ ఆభిషేచనికమితి ‖ అభిషేచనప్రయోజనం - భాండం ఉపకరణం - ఆభిషేచనికభాండప్రదక్షిణం ప్రశస్తమాంగళ్యదేవతాయతనచతుష్పథాదీన్ ప్రదక్షిణమావర్తయేదిత్యాదిధర్మశాస్త్రోల్లంఘనభయాత్ - న తు తదాసక్త్యా - సాపేక్షః - అపగతా ఈక్షా అపేక్షా - అపేక్షయా సహితస్సాపేక్షః - నిరపేక్ష ఇత్యర్థః - అత ఏవ - తత్ర ఆభిషేచనికభాండే - దృష్టిమవిచాలయన్ అప్రవర్తయన్ - జగామేతి సంబంధః - యద్వా సాపేక్షః అపేక్షా అధోవీక్షణం - తద్యుక్తస్సాపేక్షః - యద్వా - సాపేక్షః వనం ప్రతీతి శేషః - స్పష్టమన్యత్ ‖ ౩౧ ‖ న చేతి ‖ లక్ష్మీం ముఖవికాసం - రాజ్యనాశః రాజ్యభ్రంశః ‖ తీర్థీయం ‖ న చేతి ‖ లక్ష్మీం ముఖప్రసాదం - కాంతత్వాత్ అవినాశికాంతియుక్తత్వాత్ ‖ ౩౨ ‖ రామస్య ముఖవైవర్ణ్యాదిశరీరవికారాభావముదిత్వాయ మానసవికారాభావమప్యాహ న వనమితి ‖ సర్వలోకాతిగస్య తుల్యమానావమానస్య - పరమయోగీశ్వరస్యేత్యర్థః ‖ ౩౩ ‖ ప్రతిషిధ్యేత్యాది ‖ వ్యజనే వాలవ్యజనే - ధారయన్నితి - రామస్య పరదుఃఖాసహిష్ణుత్వాద్దుఃఖశబ్దేన సుహృజ్జనదుఃఖదర్శనజం దుఃఖముచ్యతే - అప్రియశంసివాన్ అప్రియమభిధాతుకామః - త్వసుసమాసాభావస్సలోపశ్చార్షః ‖ తీర్థీయం ‖ ప్రతిషిధ్యేతి ‖ వ్యజనే వాలవ్యజనే - ధారయన్ మనసా దుఃఖమితి - స్వజనశోకస్మరణజనితమిత్యర్థః - న తు తస్య స్వకీయం కించిద్దుఃఖమస్తి - తదేవాహ ఆత్మవానితి - సాక్షాత్కృతనిత్యనిరతిశయానందాత్మా - అప్రియశంసివాన్ అప్రియమభి

ధాతుకామః ॥ ౩౪ ॥ నవికారమితి ॥ ఆకారం విస్తృతాకారం - శ్రీమాన్ రామాభిషేకార్థం కృతాలంకారః ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వోఽపీతి ॥ అభిజనః అభితో వర్తమానజనః - ఆకారం వికారం - నాలక్షయత నాపశ్యత్ ॥ ౩౬ ॥ ఉచితమితి ॥ ఉచితం యోగ్యం సహజమిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ఏతావ త్పర్యన్తం దుర్దశాయామపి రమయితృత్వరూపం రామశబ్దార్థం ప్రకటయతి వాచేతి ॥ ౩౮ ॥ తమితి ॥ గుణైస్సమం సుఖదుఃఖాదిభిః - సమతాం ప్రాప్తం - సమానసుఖ ఇత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ అర్థవిపత్తిం అర్థనాశం - సుహృజ్జనస్య - ఆత్మవిపత్తిశంకయా ప్రాణనాశశంకయా - విక్రియాం న జగామ - స్వవిక్రియాస్ఫురణే సుహృజ్జనో నశ్యేదితి శంకయా స్వవిక్రియాం రాజ్యనాశజాం నాదర్శయదిత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః ॥

తస్మిన్నితి ॥ ఆర్తశబ్దః - ఆర్తానాం యాదృశశ్శబ్దః తాదృశ ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥ కృత్యేష్వితి ॥ అంతఃపురస్య - కృత్యేషు కర్తవ్యేషు విషయే - గతిః కర్తృత్వేన ప్రాప్యః - శరణం రక్షితా - శరణం గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ కృత్యేష్వితి ॥ యః పిత్రా అచోదిత ఏవ సర్వస్య జనస్య అంతఃపురస్య చ కృత్యేషు ప్రవర్తతే - యో గతిః ప్రాప్యస్య ప్రాప్తిమార్గః - శరణం ప్రాప్యం చాపి యశ్చ

...వాన్ వేశ్మ మాతుః ప్రియశంసివాన్ ॥ ౩౫ ॥ సర్వోప్యభిజనశ్శ్రీమాన్ శ్రీమతస్సత్యవాదినః । నాలక్షయత రామస్య కంచిదాకారమాననే ॥ ౩౬ ॥ ఉచితం చ మహాబాహుర్న జహౌ హర్షమాత్మనః । శారదస్సముదీర్ణాంశుశ్చన్ద్రస్తేజ ఇవాత్మజమ్ ॥ ౩౭ ॥ వాచా మధురయా రామస్సర్వం సమ్మానయన్ జనమ్ । మాతుస్సమీపం ధీరాత్మా ప్రవివేశ మహాయశాః ॥ ౩౮ ॥ తం గుణైస్సమతాం ప్రాప్తో భ్రాతా విపులవిక్రమః । సౌమిత్రిరనువవ్రాజ ధారయన్ దుఃఖమాత్మజమ్ ॥ ౩౯ ॥ ప్రవిశ్య వేశ్మాతిభృశం ముదాన్వితం సమీక్ష్య తాం చార్థవిపత్తిమాగతామ్ । న చైవ రామోఽత్ర జగామ విక్రియాం సుహృజ్జనస్యాత్మవిపత్తిశంకయా ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనవింశస్సర్గః ॥

తస్మింస్తు పురుషవ్యాఘ్రే నిష్క్రామతి కృతాంజలౌ । ఆర్తశబ్దో మహాన్ జజ్ఞే స్త్రీణామంతఃపురే తదా ॥ ౧ ॥ కృత్యేష్వచోదితః పిత్రా సర్వస్యాంతఃపురస్య చ । గతిర్యశ్శరణం చాపి స రామోఽద్య ప్రవత్స్యతి ॥ ౨ ॥ కౌసల్యాయాం యథా యుక్తో జనన్యాం వర్తతే సదా । తథైవ వర్తతేఽస్మాసు జన్మప్రభృతి రాఘవః ॥ ౩ ॥ న క్రుధ్యత్యభిశస్తోఽపి క్రోధనీయాని వర్జయన్ । క్రుద్ధాన్ ప్రసాదయన్ సర్వాన్ స ఇతోఽద్య ప్రవత్స్యతి ॥ ౪ ॥ అబుద్ధిర్బత నో రాజా జీవలోకం చరత్యయమ్ । యో గతిం సర్వభూతానాం పరిత్యజతి రాఘవమ్ ॥ ౫ ॥ ఇతి సర్వా మహిష్యస్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః । పతిమాచుక్రుశుశ్చైవ సస్వరం చాపి చుక్రుశుః ॥ ౬ ॥ స హి చాంతఃపురే ఘోరమార్తశబ్దం మహీపతిః । పుత్రశోకాభిసంతప్తః శ్రుత్వా వ్యాలీయతాసనే ॥ ౭ ॥ రామస్తు భృశమాయస్తో నిశ్శ్వసన్నివ కుంజరః । జగామ సహితో భ్రాత్రా మాతురంతఃపురం వశీ ॥ ౮ ॥ సోఽపశ్యత్ పురుషం తత్ర వృద్ధం పరమపూజితమ్ । ఉపవిష్టం గృహద్వారి తిష్ఠతశ్చాపరాన్ బహూన్ ॥ ౯ ॥ దృష్ట్వైవ తు తదా రామం తే సర్వే సహసోత్థితాః । జయేన జయతాం శ్రేష్ఠం వర్ధయంతి స్మ రాఘవమ్ ॥ ౧౦ ॥ ప్రవిశ్య ప్రథమాం కక్ష్యాం ద్వితీయాయాం దదర్శ సః । బ్రాహ్మణాన్ వేదసంపన్నాన్ వృద్ధాన్ రాజ్ఞాభిసత్కృతాన్ ॥ ౧౧ ॥ ప్రణమ్య రామస్తానపి ప్రాక్ తృతీయాయాం దదర్శ సః । స్త్రియో వృద్ధాస్తథా బాలా ద్వారరక్షు

త్యపరాః ॥ ౨ ॥ కౌసల్యాయామితి ॥ యుక్తః సావధానః - వర్తతే శుశ్రూషతే ॥ ౩ ॥ న క్రుధ్యతీతి ॥ యః - అభిశస్తోఽపి పరుషముక్తోఽపి - న క్రుధ్యతి - క్రోధనీయాని క్రోధహేతుకర్మాణి - వర్జయన్ - క్రుద్ధాన్ కేవలమనుగ్రహేణ కుపితాన్ - ప్రసాదయంశ్చ వర్తతే - సః - ఇతః అస్మాద్దేశాత్ ప్రవత్స్యతి - హంతేతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ న క్రుధ్యతీతి ॥ అభిశస్తోఽపి శత్రుభిః పారుష్యోక్త్యాపి - న క్రుధ్యతి - క్రోధనీయాని అన్యక్రోధోత్పాదకాని దుష్కర్మాణి - అనుకంపయా వర్జయన్ - న క్రుధ్యతి - క్రోధనీయాని వర్జయన్నిత్యనేన స్వస్య క్రోధనత్వాభావః పరక్రోధకర్తృత్వాభావశ్చోక్తః ప్రతిషేధః ॥ ౪ ॥ అబుద్ధిరితి ॥ యస్సర్వభూతానాం గతిం రాఘవం పరిత్యజతి సః నో రాజా అబుద్ధిస్సన్ - లోకాన్ చరతి భక్షయతి - నాశయతీత్యర్థః - చరగతిభక్షణయోరితి ధాతుః ॥ ౫ ॥ ఇతీతి ॥ ఆచుక్రుశుః నిందంతిస్మ - చుక్రుశుః రురుదుః ॥ ౬ ॥ స ఇతి ॥ వ్యాలీయత - లజ్జాదుఃఖభయైశ్చాశయ్యామంచిలీనోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ రామ ఇతి ॥ భృశమాయస్తః - వ్యసనేషు మనస్యాయాసం భృశం సహతి దుఃఖిత ఇత్యుక్తిః గుణవత్తయాంతఃపురాగమనస్య ప్రవణే నాతిశయేన సంజాతదుఃఖః - నిశ్శ్వసన్నివ కుంజరః - పరదుఃఖస్యాపహర్తృతాం మత్వాగుప్తదుఃఖస్సన్ కుంజర ఇవ నిశ్శ్వసన్నిత్యర్థః - వశీ స్వాయత్తీకృతేంద్రియః ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ పురుషం ద్వారపాలాధ్యక్షం ॥ ౯ ॥ దృష్ట్వేతి ॥ జయేన విజయస్వేతి జయాశిషా ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ వర్ధయంతీతి ॥ వర్ధయిత్వా - జయాశిషేతి శేషః ॥ ౧౩ ॥ కౌసల్యేతి ॥

రాత్రిం రాత్రౌ - కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - సమాహితా నియమయుక్తా ॥ ౧౪ ॥ సేతి ॥ జుహోతి హావయతి-అత ఏవ హావయంతీ మితి వక్ష్యతి । బ్రాహ్మణైరితి శేషః ॥ ౧౫ ॥ ప్రవిశ్యేత్యాది ॥ దేవకార్యనిమిత్తమితి - ద్రవ్యజాతమితి శేషః ॥ ౧౬ ॥ దధీత్యాది ॥ హవిషః హవీంషి - లాజానితి - కృసరం తిలౌదనం - దధ్యక్షతేత్యాద్యర్థ శ్లోకద్వయం వాక్యాంతరం - అతో న త్రియాద్వయ విరోధః - పూర్వం దేవకార్యనిమిత్తమితి ద్రవ్యాణి సామాన్యేనోక్తాని - అథ విశేషేణేతి వివేకః ॥ ౧౮ ॥ తామితి ॥ తర్పయంతీం ప్రీణయంతీం ॥ ౧౯ ॥ సేతి ॥ అభిచక్రామ అభిముఖం జగామ - కిశోరం అశ్వబాలం - బడబా అశ్వస్త్రీ ॥ ౨౦ ॥ స ఇతి ॥ ఉపసంగృహ్య అభివాద్య - స్థిత ఇతి శేషః ॥ శీర్షణ్యం ॥ స ఇతి ॥ అభిక్రాంతాం ఆభిముఖ్యేనాగతాం - ఉపసంగృహ్య అభివాద్య - స్థిత ఇతి శేషః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ రామానుజీయం ॥ వృద్ధానామితి ॥ ధర్మం చోపహితం కుల ఇతి సారః ॥ ౨౩ ॥ సత్యప్రతిజ్ఞమితి ॥ అభిషేక్ష్యతీత్యత్ర హేతుః - ఇదానీమప్యభిషేకో నార్థ ఇతి నాశంకనీయమితి భావః - పశ్య జానీహి ॥ ౨౪ ॥ దత్తమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ స రాఘవః - భోజనేన నిమంత్రితః స్రక్ - దత్తమాసనం - ఆలభ్య స్పృష్ట్వా - దండకారణ్యం ప్రస్థితోఽహం - ఆప్రష్టుం గమనం నిమంత్రయితుం - ఉపచక్రమే ఉద్యోగం చకార - ఇతి మాతరమబ్రవీదితి సంబంధః - యద్వా గత్తమితి - భోజనేన నిమంత్రితః భోజనార్థం నిమంత్రితః - భోజనార్థం దత్తమాసనం

ణ తత్పరాః ॥ ౧౨ ॥ వర్ధయిత్వా ప్రహృష్టాస్తాః ప్రవిశ్య చ గృహం స్త్రియః । న్యవేదయంత త్వరితా రామమాతుః ప్రియం తదా ॥ ౧౩ ॥ కౌసల్యాపి తదా దేవీ రాత్రిం స్థిత్వా సమాహితా । ప్రభాతే త్వకరోత్ పూజాం విష్ణోః పుత్రహితైషిణీ ॥ ౧౪ ॥ సా క్షౌమవసనా హృష్టా నిత్యం వ్రతపరాయణా । అగ్నిం జుహోతి స్మ తదా మంత్రవత్ కృతమంగళా ॥ ౧౫ ॥ ప్రవిశ్య చ తదా రామో మాతురంతఃపురం శుభమ్ । దదర్శ మాతరం తత్ర హావయంతీం హుతాశనమ్ ॥ ❖ ॥ దేవకార్యనిమిత్తం చ తత్రాపశ్యత్ సముద్యతమ్ ॥ ౧౬ ॥ దధ్యక్షతం ఘృతం చైవ మోదకాన్ హవిషస్తథా ॥ ❖ ॥ లాజాన్ మాల్యాని శుక్లాని పాయసం కృసరం తథా । సమిధః పూర్ణకుంభాంశ్చ దదర్శ రఘునందనః ॥ ౧౮ ॥ తాం శుక్లక్షౌమసంవీతాం వ్రతయోగేన కర్శితామ్ । తర్పయంతీం దదర్శాద్భిర్దేవతాం దేవవర్ణినీమ్ ॥ ౧౯ ॥ సా చిరస్యాత్మజం దృష్ట్వా మాతృనందనమాగతమ్ । అభిచక్రామ సంహృష్టా కిశోరం బడబా యథా ॥ ౨౦ ॥ స మాతరమభిక్రాంతాముపసంగృహ్య రాఘవః । పరిష్వక్తశ్చ బాహుభ్యాముపాఘ్రాతశ్చ మూర్ధని ॥ ౨౧ ॥ తమువాచ దురాధర్షం రాఘవం సుతమాత్మనః । కౌసల్యా పుత్రవాత్సల్యాదిదం ప్రియహితం వచః ॥ ౨౨ ॥ వృద్ధానాం ధర్మశీలానాం రాజర్షీణాం మహాత్మనామ్ । ప్రాప్నుహ్యాయుశ్చ కీర్తిం చ ధర్మం చోపహితం కులే ॥ ౨౩ ॥ సత్యప్రతిజ్ఞం పితరం రాజానం పశ్య రాఘవ । అద్యైవ హి త్వాం ధర్మాత్మా యౌవరాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి ॥ ౨౪ ॥ దత్తమాసనమాలభ్య భోజనేన నిమంత్రితః । మాతరం రాఘవః కించిద్ వ్రీడాత్ ప్రాంజలిరబ్రవీత్ ॥ ❖ ॥ స స్వభావవినీతశ్చ గౌరవాచ్చ తదానతః । ప్రస్థితో దండకారణ్యమాప్రష్టుముపచక్రమే ॥ ౨౬ ॥ దేవి నూనం న జానీషే మహద్భయముపస్థితమ్ । ఇదం తవ చ దుఃఖాయ వైదేహ్యా లక్ష్మణస్య చ ॥ ౨౭ ॥ గమిష్యే దండకారణ్యం కిమనేనాసనేన మే । విష్టరాసనయోగ్యో హి కాలోఽయం మాముపస్థితః ॥ ౨౮ ॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి వత్స్యామి విజనే వనే । మధుమూలఫలైర్జీవన్ హిత్వా మునివదామిషమ్ ॥ ౨౯ ॥ భరతాయ మహారాజో యౌవరాజ్యం ప్రయచ్ఛతి । మాం పునర్దండకారణ్యే వివాసయతి తాపసమ్ ॥ ౩౦ ॥ స షట్ చాష్టౌ చ వర్షాణి

స్తమాలభ్య స్పృష్ట్వా - దత్తాసనే ఉపవేశనాభావేఽపి స్పర్శనమాత్రం కార్యమిత్యాగమాత్ - కించిద్ వ్రీడాత్ ఏవం బ్రువంత్యై మాత్రే కథం మయా ప్రస్థానం కథనీయమితి లజ్జయా - అబ్రవీత్ - కిమర్థమాసనముపలభ్య నోపవిష్టవానిత్యత్రాహ స ఇతి - గౌరవాత్ మాతరి బహుమానాత్ - ప్రస్థిత ప్రస్థాతుముద్యతః - ఆప్రష్టుం అనుజ్ఞాం కారయితుం - ఉపచక్రమే ఉపక్రాంతవాన్ ॥ శీర్షణ్యం ॥ దత్తమాసనమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ రాఘవః భోజనేన నిమంత్రితస్సన్ - దత్తమాసనం - ఆలభ్య స్పృష్ట్వా - స్వభావవినీతః - గౌరవాన్మాతృత్వప్రయుక్తగౌరవాచ్చ నతస్సన్ - దండకారణ్యం ప్రస్థితః గంతుముపక్రాంతోఽహం - అప్రష్టుం గమనమామంత్రయితుం - ఉపచక్రమే ఉద్యోగమకార్షం - ఇతి మాతరమబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౨౬ ॥ అబ్రవీదిత్యుక్తమాహ దేవీత్యాది ॥ భయం - తవేతి శేషః - ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం - దుఃఖాయ - తథాపి వక్ష్యామీత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ఇదం శబ్దార్థమాహ గమిష్య ఇతి ॥ అనేన రత్నమయేన విష్టరేత్యాది - విష్టరో నామ పంచవింశతిదర్భనిర్మితః స్తాపసాసనవిశేషః - పంచాశద్భిర్భవేత్ బ్రహ్మా తదర్ధేన తు విష్టర ఇతి స్మృతేః ॥ ౨౮ ॥ చతుర్దశేతి ॥ మునివత్ వత్స్యామీతి సంబంధః - అత్ర ఆమిషశబ్దేన సూదైస్సంస్కృతం మాంసముచ్యతే - కేవలమాంసస్వీకారస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ - ఇదం మేధ్యమిదం స్వాదు నిష్టప్తమిదమగ్నినేతి ॥ ౨౯ ॥ కుత ఏవమిత్యత్రాహ భరతాయేతి ॥ ౩౦ ॥ స ఇతి ॥ సోఽహమిత్యర్థః - షట్చాష్టౌ చేత్యుక్తం - చతుర్దశేత్యుక్తేహి గౌరవం గమ్యతే - వన్యాని - వనసంబంధీని వానప్రస్థయోగ్యకమూలా

జీవితయావత్ - ఆసేవమానః ఆచరన్ - వర్తయన్ జీవనం కుర్వన్ ॥ ౩౧ ॥ సేతి ॥ సా పుత్రోక్తం శ్రుతవతీ - సాలస్య వృక్షస్య - అశోకహాః కుటస్సాల ఇత్యమరః। పరశునేతి హస్తాచ్ఛేదసజ్ఞాపనాయ - నగరే తథాచేదభావాద్వన ఇత్యుక్తం ॥ ౩౨ ॥ తామితి ॥ గతచేతసం మూర్ఛితాం ॥ ౩౩ ॥ ఉపావృత్యేతి ॥ ఉపావృత్యోత్థితాం శ్రమనివృత్త్యర్థం భువి వేష్టనం కృత్వోత్థితాం - వాహితాం భారవహనం ప్రాపితాం ॥ తీర్థీయం ॥ ఉపావృత్యేతి ॥ వాహితాం పూర్వం భారం ప్రాపితాం - ఉపావృత్య శ్రమనివృత్త్యర్థం భువి వేష్టనం కృత్వా - ఉత్థితాం బడబామివ స్థితాం ॥ ౩౪ ॥ సేతి ॥ అసుఖార్తా దుఃఖార్తా ॥ తీర్థీయం ॥ ఉపాసీనం సేవమానం ॥ ౩౫ ॥ యదీతి ॥ హే పుత్ర త్వం యది న జాయేథాః - అతః అజననాత్ - భూయః అతిశయితం - దుఃఖం ఇష్టపుత్రవిశ్లేషజం - న పశ్యేయం - అప్రజాం వంధ్యా ॥ తీర్థీయం ॥ యదీతి ॥ యది మమ శోకాయ న జాయేథాః - అప్రజా అప్యహం - భూయ ఉత్తరం - ఏవంవిధం దుఃఖం న పశ్యేయమితి సంబంధః ॥ ౩౬ ॥ ఇదమేవోపపాదయతి ఏక ఇతి ॥ అన్య విశ్లేషజః బాలుకనాదిం కాయికేశ్చ - అప్రజాస్మీతి - అపిజాభావజః ॥ ౩౭ ॥ నేతి ॥ పతిపౌరుషే సత్యపి - కల్యాణం శ్రేష్ఠపత్నీత్వాగత గ్రామాభరణాద్యైశ్వర్య రూపం శుభం - సుఖం వా భర్తృసమ్మానాదిజనితస్వాస్థ్యం వా - అపి పుత్ర ఇతి - పివస్సంభావనాయాం - పుత్రే సతి తత్ఫలాత్ పశ్యేయమితి మయాస్థితమిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ నదృష్టపూర్వమితి ॥ పత్యుః పౌరుషం అచిరాగతోరంజనవిశేష - తస్మిన్ సతి - యత్ ప్రాప్యం - కల్యాణం ప్రశస్త వస్త్రాభరణాదిజన్య సౌభాగ్యాధిక్యం - తథా సుఖం చాపతిసంభోగజన్యం - తన్మయా న దృష్టపూర్వం - అథాపి పుత్రే విచోర్ధ్వస్మిన్ పుత్రే జాతే సతి తదనంతరముభయం పతికర్తృకం పశ్యేయమితి మయా ఆసితమిత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ భూతదుఃఖముక్త్వా భవిష్యద్దుఃఖమాహ సేతి ॥ సా ఏవం విమలంభమానా - బహూనీత్యుక్తేః

ల్యామిహ జీవనే। ఆసేవమానో వన్యాని ఫలమూలైశ్చ వర్తయన్ ॥ ౩౧ ॥ సా నికృత్తేవ సాలస్య యష్టిః
పరశునా వనే। పపాత సహసా దేవీ దేవతేవ దివశ్చ్యుతా ॥ ౩౨ ॥ తామదుఃఖోచితాం దృష్ట్వా పతితాం క
దళీమివ। రామస్తూత్థాపయామాస మాతరం గతచేతసమ్ ॥ ౩౩ ॥ ఉపావృత్యోత్థితాం దీనాం బడబామివ
వాహితామ్। పాంసుకుంఠితసర్వాంగీం విమమర్శ చ పాణినా ॥ ౩౪ ॥ సా రాఘవముపాసీనమసుఖా
ర్తా సుఖోచితా। ఉవాచ పురుషవ్యాఘ్రముపశృణ్వతి లక్ష్మణే ॥ ౩౫ ॥ యది పుత్ర న జాయేథా మమ శో
కాయ రాఘవ। న స్మ దుఃఖమతో భూయః పశ్యేయమహమప్రజాః ॥ ౩౬ ॥ ఏక ఏవ హి వంధ్యాయాః శోకో
భవతి మానసః। అప్రజాస్మీతి సంతాపో న హ్యన్యః పుత్ర విద్యతే ॥ ౩౭ ॥ న దృష్టపూర్వం కల్యాణం సుఖం వా
పతిపౌరుషే। అపి పుత్రే విపశ్యేయమితి రామాస్థితం మయా ॥ ౩౮ ॥ సా బహూన్యమనోజ్ఞాని వాక్యాని
హృదయచ్ఛిదామ్। అహం శ్రోష్యే సపత్నీనామవరాణాం వరా సతీ ॥ ౩౯ ॥ అతో దుఃఖతరం కిం ను ప్రమ
దానాం భవిష్యతి। మమ శోకో విలాపశ్చ యాదృశోయమనంతకః ॥ ౪౦ ॥ త్వయి సన్నిహితేప్యేవమహ
మాసం నిరాకృతా। కిం పునః ప్రోషితే తాత ధ్రువం మరణమేవ మే ॥ ౪౧ ॥ అత్యంతనిగృహీతాస్మి భర్తు
ర్నిత్యమతంత్రితా। పరివారేణ కైకేయ్యాః సమా వాప్యథవావరా ॥ ౪౨ ॥ యో హి మాం సేవతే కశ్చి
దథ వాప్యనువర్తతే। కైకేయ్యాః పుత్రమన్వీక్ష్య స జనో నాభిభాషతే ॥ ౪౩ ॥ నిత్యక్రోధతయా తస్యాః
కథం ను ఖరవాది తత్। కైకేయ్యా వదనం ద్రష్టుం పుత్ర శక్ష్యామి దుర్గతా ॥ ౪౪ ॥ దశ సప్త చ వర్షాణి

పూర్వమపి స్వల్పాని సంతీతి గమ్యతే - అమనోజ్ఞాని పరుషాణి - పరుషాణీత్యుక్తేమనోజ్ఞమిశ్రత్వమపి ప్రతీయేత - వాక్యాని నతు హాచకపదాని - హృదయచ్ఛిదాం భర్తృహృదయవైకల్యకారిణీనాం - అవరాణాం స్వేనైవ తథావక్తుమనుచితానాం - సపత్నీనాం నతు స్వాధీనానాం - వరా సతీ - స్వస్యావ్యవరత్వేన కించిద్ధ ఖిలీభావః - శ్రోష్యే సపత్నీనామితి బహువచనోక్తేః - అస్త్ర హరాత్ స్వగృహమాగచ్ఛేత్యుక్తే వేన భర్తృసకాశాన్నిర్యాహీత్యుక్తిః అపుత్రా యాః కిముస్వ వేనేత్యేవమాదీని నవల్పీ వాక్యాని బోధ్యాని ॥ ౩౯ ॥ అత ఇతి ॥ అతః సపత్నీవాక్యశ్రవణజాద్దుఃఖాత్ - ప్రమదానాం కిం ను దుఃఖతరం - తస్మాన్మమాయం శోకో విలాపశ్చ - యాదృశః ఇయత్తయా వక్తుమశక్యః - అనంతకః అపారః ॥ ౪౦ ॥ ఉక్తం దుఃఖం నిదర్శయతి త్వయీతి ॥ ఏవమితి త్వయి సన్నిహితేపి - ఏవం - భవదనుభూత ప్రకారేణ నిరాకృతా - త్వయి ప్రోషితే కిం పునః - అతో మే మరణం ధ్రువమితిగూఢాశయా ॥ ౪౧ ॥ అత్యంతమితి ॥ భర్తుః - భర్త్రా - నిగృహీతాహం - అతంత్రితా అస్వతంత్రా స్వాధీనీకృతాస్మి - తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంతే ఇతి నిఘంటుః। అతః కైకేయ్యాః - పరివారేణ దాసీజనేన - సమాకృతాస్మి - అథవా విచార్యమాణే - అవరా న్యూనా కృతాస్మి ॥ ౪౨ ॥ దుఃఖాంతరమాహ యో హీతి ॥ త్వయి ప్రోషితే - యస్స్వజనః - మాం సేవతే పరిచరతి - అనువర్తతే ప్రియం కింకరోమీతి - సోపి - కైకేయ్యాః పుత్రం భరతమన్వీక్ష్య - తద్భయాదిత్యర్థః - నాభిభాషతే నాభిభాషేత ॥ ౪౩ ॥ నిత్యక్రోధతయేతి ॥ ఖరవాది పరుషవచనశీలం - తత్ పూర్వానుభూతం - దుర్గతా అగతికా ॥ తీర్థీయం ॥ నిత్యేతి ॥ అపిచ - మద్విషయే తస్యాః నిత్యక్రోధతయా - ఖరవాదినం పరుషవచనశీలం - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - దుర్గతా దుర్దశాపన్నా ॥ ౪౪ ॥ దశేతి ॥ తవ జాతస్య త్వయి జాతే సతి - దశ సప్త చ వర్షాణి - దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా - తవ యౌవరాజ్యేనేతి భావః - మయా - సుఖమాసితాని అస్మి

తాని - నను-ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచన ఇతి విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథవచనాత్ - వివాహానంతరం ఉషిత్వా ద్వాదశసమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే ఇత్యుపరి సీతయా వక్ష్యమాణత్వాచ్చ రామస్యాష్టావింశతివర్షాణి వర్తంతే - అత్ర కథం దశసప్తచవర్షాణీత్యుచ్యత ఇతిచేత్ - నైష దోషః - అత్ర జాతస్యేత్యుక్తిః ద్వితీయజన్మాపేక్షయా - గర్భైకాదశేషు రాజన్యమితి బహువచనేన గర్భనవమహాస్య షష్ఠప్రియజన్యోపనయనకాలత్వోక్తే - వయసాష్టంచ వింశక ఇతిసీతావచనాత్ - వచనాదంవిరోధః పూర్వోక్తదిశం బాలకాండే ఏవకృతం ఊనషోడశవర్షో మమ షష్ఠ్యాత్ర ॥ తీర్థీయం ॥ దశేతి ॥ తవజాతస్య త్వయి జాతే సతి - దశసప్త చ వర్షాణి దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా మయా - సుఖాయాసితాని అస్థితాని - నను-ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచన ఇతి విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథేనోక్తత్వాత్ - వివాహానంతరం- ఉషిత్వా ద్వాదశసమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన ఇత్యుపరి సీతయా అనసూయాం ప్రతి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ-రామస్యాష్టావింశతివర్షాణి వర్తంతే - తత్కథం సప్తదశవర్షాణీత్యుచ్యత ఇతిచేత్ - న-అత్ర జాతస్యేత్యుక్తిః గర్భైకాదశేషు రాజన్యమిత్యుక్తోపనయన ప్రాప్తద్వితీయజన్మ వివక్షయా న తు ప్రథమజన్మతః - ఉపనయనకర్మణా జననాం ద్వితీయజన్మ త్వయా యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తం - మాతుర్యదగ్రే జాయంతే ద్వితీయం మౌంజిబంధనాత్। అత్రాస్య మాతా సావిత్రీ పితా త్వాచార్య ఉచ్యతే ॥ బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశస్తస్మాదేతే ద్విజాతయ ఇతి ॥ యద్వా -తవజాతస్య త్వయి జాతే - ఉపనయనానంతరం దశసప్త చ వర్షాణి దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా మయా - ఆసితాని - ఉపనయనప్రభృతి సుతాః పరిణమంత ఇతి మాతృణాం మనసో నివృత్తిర్భవతి - ఉపనయనం తు - గర్భైకాదశేషు రాజన్యమితి వ్యాఖ్యానే గర్భైకాదశేష్వితి బహువచనేన గర్భనవమ గర్భదశమ గర్భైకాదశాని గృహీతాని - రాజవర్యస్య రఘునాథస్య తు-గర్భనవమేష్వష్టమే వర్షే ఉపనయనం కృతం - అతః ఉపనయనానంతరం సప్తదశవర్షాణి జాతాని -అత్ర వివాహాత్ పూర్వం ద్వాదశ - వివాహానంతరం ద్వాదశ - పంచవింశే వనప్రవేశ ఇతి వివేకః - కుత ఏవం సంఖ్యానిర్ణయ ఇతిచేత్ - రామస్య వనప్రవేశసమయే పంచవింశతివర్షత్వాత్ - తథాహి విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథేన - ఊనషోడశవర్షత్వస్య ద్వాదశవర్షే పర్యవసానాత్ -కుతః - బాలో

తవజాతస్య రాఘవ। ఆసితాని ప్రకాంక్షంత్యా మయా దుఃఖపరిక్షయమ్ ॥ ౪౫ ॥ తదక్షయం మహద్దుఃఖం నోత్సహే సహితుం చిరమ్। విప్రకారం సపత్నీనామేవం జీర్ణాపి రాఘవ ॥ ౪౬ ॥ అపశ్యంతీ తవ ముఖం పరిపూర్ణశశిప్రభమ్। కృపణా వర్తయిష్యామి కథం కృపణజీవికామ్ ॥ ౪౭ ॥ ఉపవాసైశ్చ యోగైశ్చ బహుభిశ్చ పరిశ్రమైః। దుఃఖం సంవర్ధితో మోఘం త్వం హి దుర్గతయా మయా ॥ ౪౮ ॥ స్థిరం తు హృదయం మన్యే మమేదం యన్న దీర్యతే। ప్రావృషీవ మహానద్యాః స్పృష్టం కూలం నవాంభసా ॥ ౪౯ ॥ మమైవ నూనం మరణం న విద్యతే న చావకాశోఽస్తి యమక్షయే మమ।యదంతకోఽద్యైవ న మాం జిహీర్షతి ప్రసహ్య సింహో రుదతీం మృగీమివ ॥ ౫౦ ॥ స్థిరం హి నూనం హృదయం మమాయసం న భిద్యతే యద్భువి నావదీర్యతే। అనేన దుఃఖేన చ దేహమర్పితం ధ్రువం హ్యకాలే మరణం న విద్యతే ॥ ౫౧ ॥ ఇదం తు దుఃఖం యదనర్థకాని మే వ్రతాని దానాని చ సంయమాశ్చ హి। తపశ్చ తప్తం యదపత్యకారణాత్ సునిష్ఫలం బీజమి

ద్వాదశవర్షో యమకృతాస్త్రశ్చ రాఘవ ఇతి। ఏతదనురూపేణ రావణం ప్రతి మారీచేనోక్తత్వాత్ - పాణిగ్రహణసమయే రామో ద్వాదశవార్షికః - సీతయాపి రావణసన్న్యాసినం ప్రతి - ఉషిత్వా ద్వాదశసమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన ఇత్యుక్తత్వాత్। తత్ర త్రయోదశే వర్షే రాజామంత్రయత ప్రభురితి తయైవోక్తత్వాచ్చ। వనవాసారంభసమయమభిప్రేత్య మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశక ఇత్యుక్తత్వాచ్చ। రామస్య వనప్రవేశః పంచవింశ ఇతి సిద్ధం ॥ ౪౫ ॥ తదితి ॥ సహితుం సోఢుం - జీర్ణాపి సపత్నీదుర్వాక్యశ్రవణదుఃఖేన జీర్ణాపి - విప్రకారం అపకారరూపం - దుఃఖమిత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ తదక్షయమితి ॥ ఏవం జీర్ణాపి సాపత్న్యకథాయోగ్యవయోంతిలక్షయం ప్రాప్తాపి - అక్షయం నిరవధికం - దుఃఖం-సపత్నీనాం-విప్రకారం నిరాకరణంచ - సహితుం సోఢుం- చిరం నోత్సహే ॥ ౪౬ ॥ అపశ్యంతీతి ॥ కృపణజీవికాం దీనజీవనం - వర్తయిష్యామి - కరిష్యామీత్యర్థః - ఆజీవో జీవికా వార్తా వృత్తిర్వర్తన జీవనే ఇత్యమరః ॥ ౪౭ ॥ ఉపవాసైరితి ॥ యోగైః దేవతాధ్యానైః - పరిశ్రమైః వ్రతైః - మోఘం నిష్ఫలం యథా భవతి తథా - దుర్గతయా భాగ్యరహితయేతి యావత్ ॥ తీర్థీయం ॥ ఉపవాసైరితి ॥ దుఃఖం యథా తథా-మోఘం వ్యర్థం-సంవర్ధితోఽసి- యది విప్రవత్స్యసీతి శేషః దుర్గతయా భాగ్యహీనయా ॥ ౪౮ ॥ తీర్థీయం ॥ స్థిరం త్వితి ॥ యత్ యస్మాత్ - న దీర్యతే - త్వద్విప్రయోగశ్రవణేఽపీతి శేషః ॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥ స్థిరం హీతి ॥ అనేన దుఃఖేన -అర్పితం ఆహతం-మమ హృదయం న భిద్యత ఇతి యత్- అతః స్థిరం హి నాశరహితమేవ - దేహంచ నావదీర్యత ఇతి యత్- అతః -ఆయసం అశ్మనా నిర్మితం - నూనం -తథాహి - అకాలే అవిహితకాలే - మరణం న విద్యతే- ధ్రువం ॥ తీర్థీయం ॥ స్థిరం హీతి ॥ యస్మాత్ కారణాత్ - మమ హృదయం దేహంచ - అనేన దుఃఖేన -అర్పితం వ్యాప్తమపి - న భిద్యతే న ద్విధా భవతి- నావదీర్యతే న శకలీభవతి - తస్మాత్- ఆయసం అయసా నిర్మితం -అతః -అకాలే ఈశ్వరనిర్మితాద్వ్యతిరిక్తకాలే -న విద్యతే న లభ్యతే ॥ ౫౧ ॥ ఇదం త్వితి ॥ ఇదం వక్ష్యమాణం దుఃఖం తు పూర్వదుఃఖేభ్యో విలక్షణం - తదేవాహ యదితి - యస్మాత్ మే అపత్యకారణాత్ కృతాని వ్రతాని దానాని-సంయమాః ధ్యానాని చ-అనర్థకాని జాతాని-సామాన్యేన పుంనపుంసకమిలిత పుంనకత్వం-తప్తం తపశ్చ-ఊషరే ఉప్తం బీజమివ-సునిష్ఫ

ఉమాసీత్ - ఇదంతుదుఃఖమిత్యన్వయః ॥ ౫౨ ॥ ధ్రువంత్వ్యాకాలేమరణంనవిద్యత ఇత్యేతత్సకారణం, కథయదిహీతి ॥ యదిహ్యేభేత - తదాహం - పరేతసంసదంయమసభాం - గతాస్యామిత్యన్వయః ॥ తీర్థీయం ॥ యదిహీతి ॥ కశ్చిదపిగురుదుఃఖకర్శితం - అకాలేస్వేచ్ఛయా - మరణంయదిలభేత - తర్హ్యహం - త్వయావినా - పరేతసంసదంయమసభాం - అద్యైవగతాస్యాం - తత్తునలభ్యత ఇతిశేషః ॥ ౫౩ ॥ అథేతి ॥ అథాపిఅకాలమరణాభావేపి - కింజవితంకుత్సితజీవితం - వృథాసుదుర్బలా - అధీరేతియావత్ - అనుకాంక్షయా వాత్సల్యేన ॥ ౫౪ ॥ భృశమితి ॥ అసుఖందుఃఖం - అమర్షితా సోఢుమశక్తా - వ్యసనంరామవిశ్లేషభవంవ్యసనం - ఉపనిశామ్య ఆలోచ్య ॥ గోవిందరాజీయం ॥ భృశమితి ॥ అసుఖందుఃఖం - అమర్షితా అసహమానా - రాఘవంసమీక్ష్యవిలలాప - అపచ - భావిమహద్వ్యసనంచరామవనగమనాదిసంపాద్యం - ఉపనిశామ్యపర్యాలోచ్యచ - నద్యాం బద్ధంసుతం రామమవేక్ష్య - యథాకిన్నరీవిలపతి తద్వదిత్యర్థః ॥ ౫౫ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే వింశస్సర్గః ॥

ఏవముపక్రాంతస్యపితృవచనపరిపాలనస్యస్థైర్యమస్మిన్సర్గే ప్రతిపాద్యతే - తథేతి ॥ తత్కాలసదృశం కౌసల్యాదుఃఖాలోచితం - ఏతేనవక్ష్యమాణలక్ష్మణవచనం కేవలంకౌసల్యాశోకశాంత్యర్థం నతుసహృదయమితిగమ్యతే ॥ ౧ ॥ నరోచత ఇతి ॥ మమాపి మహ్యమపి - స్త్రియాః కైకేయ్యాః ॥ ౨ ॥ ననునాహంకైకేయీవచనాత్ గచ్ఛామి - కింతురాజవచనాదిత్యాశంక్యాహవిపరీత ఇతి ॥ విపరీతః విపరీతపరలోకధర్మా - తత్రహేతుః వృద్ధత్వం విషయప్రధర్షితత్వంచ - విషయాః శబ్దాదయః - ననుపరిశుద్ధం ప్రదిశ్యాదీః పయోం...

వోప్తమూషరే ॥ ౫౨ ॥ యదిహ్యకాలేమరణంస్వయేచ్ఛయాలభేతకశ్చిత్ గురుదుఃఖకర్శితం । గతాహమద్యైవపరేతసంసదంవినాత్వయాధేనురివాత్మజేనవై ॥ ౫౩ ॥ అథాపికింజీవితమద్య మేవృథాత్వయావినాచంద్రనిభాననప్రభ । అనువ్రజిష్యామివనంత్వయైవగౌస్సుదుర్బలావత్సమివానుకాంక్షయా ॥ ౫౪ ॥ భృశమసుఖమమర్షితాతదాబహువిలలాపసమీక్ష్యరాఘవమ్ । వ్యసనముపనిశామ్యసామహత్ సుతమివబద్ధమవేక్ష్యకిన్నరీ ॥ ౫౫ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - వింశస్సర్గః ॥

తథాతువిలపంతీంతాంకౌసల్యాంరామమాతరమ్ । ఉవాచలక్ష్మణోదీనస్తత్కాలసదృశంవచః ॥ ౧ ॥ నరోచతేమమాప్యేతదార్యేయద్రాఘవోవనమ్ । త్యక్త్వారాజ్యశ్రియంగచ్ఛేత్ స్త్రియావాక్యవశంగతః ॥ ౨ ॥ విపరీతశ్చవృద్ధశ్చవిషయైశ్చప్రధర్షితః । నృపఃకిమివనబ్రూయాచ్చోద్యమానస్సమన్మథః ॥ ౩ ॥ నాస్యాపరాధంపశ్యామినాపిదోషంతథావిధమ్ । యేననిర్వాస్యతేరాష్ట్రాద్వనవాసాయరాఘవః ॥ ౪ ॥ నతంపశ్యామ్యహంలోకేపరోక్షమపియోనరః । స్వమిత్రోపినిరస్తోపియోస్యదోషముదాహరేత్ ॥ ౫ ॥ దేవకల్పమృజుందాంతంరిపూణామపివత్సలమ్ । అవేక్షమాణఃకోధర్మంత్యజేత్పుత్రమకారణాత్ ॥ ౬ ॥ తదిదంవచనంరాజ్ఞఃపునర్బాల్యముపేయుషః । పుత్రఃకోహృదయేకుర్యాద్రాజవృత్తమనుస్మరన్ ॥ ౭ ॥ యావదేవనజానాతికశ్చిదర్థమిమంనరః । తావదేవమయాసార్ధమాత్మస్థంకురుశాసనమ్ ॥ ౮ ॥ మయాపార్శ్వేసధనుషాతవగుప్తస్యరాఘవ । కస్సమర్థోధికంకర్తుంకృతాంతస్యేవతిష్ఠతః ॥ ౯ ॥ నిర్మనుష్యామిమాంకృత్స్నామయోధ్యాంమనుజర్షభ । కరిష్యామిశరై

స్తీక్ష్ణైర్యదిస్థాస్యతివిప్రియే ॥ ౧౦ ॥

కింకుర్యాదిత్యత్రాహ సమన్మథ ఇతి - చోద్యమానః - కైకేయ్యేతిశేషః - ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే ॥ ౩ ॥ ననురామదోషాదేవ బ్రువీవాసనంతత్రాహనాస్యేతి ॥ అపరాధంరాజద్రోహం - దోషంమహాపాతకాదికం - తథావిధంనిర్వాసనయోగ్యం ॥ రామానుజీయం ॥ నేతి ॥ అపరాధంరాజద్రోహం - దోషంమహాపాతకాదిదోషం - తథావిధంనిర్వాసనయోగ్యం - ఏతచ్ఛ్లోకానంతరంనతంపశ్యామీతి శ్లోకః ॥ ౪ ॥ దోషాభావేకింప్రమాణమిత్యాశంక్యనతావచ్ఛబ్ద ఇత్యాహనేతి ॥ స్వమిత్రోపసుతరాంశత్రురపి - నిరస్తోపి కేనచిదపరాధేనతిరస్కృతోపి - నరః - అసురశ్చేద్వదేత్ - పరోక్షమపి - ప్రత్యక్షేకారథేతిభావః - దోషంయంకంచిదపి - ఉదాహరేత్ వదేత్ - తం - లోకేకుత్రాపినపశ్యామి ॥ ౫ ॥ నాప్యనుమానంప్రత్యక్షంచేత్యాహ దేవకల్పమితి ॥ దేవకల్పం - ఈషదసమాప్తావిత్యాదినాకల్పప్ప్రత్యయః - దేవసమానం - నిత్యశుద్ధమితియావత్ - ఋజుంకరణత్రయాఽర్జవయుక్తం - ప్రజ్ఞాభందాసువలీనంవా - దాంతంఇందుమితం - గురుభిశ్శిక్షితమిత్యర్థః - నిగృహీతేంద్రియంవా - రిపూణాంకైకేయ్యాదీనామప్యవత్సలం - ధర్మం ధర్మస్వరూపం - పుత్రం - కారణే సత్యపిత్యాగానర్హసంబంధం - అవేక్షమాణఃపశ్యన్ - యద్వా - ధర్మమవేక్షమాణః ధార్మికః - అకారణాత్ - దోషంవినాపి త్యజేత్ ॥ ౬ ॥ తదితి ॥ బాల్యంబాలభావం - కామపరవశ్యమిత్యర్థః - రాజవృత్తంరాజనీతిం ॥ ౭ ॥ యావదితి ॥ శాసనం ఇతిశాసనంరాజ్యం - ఆత్మస్థంకురు - స్వాధీనంకుర్విత్యర్థః ॥ ౮ ॥ మయేతి ॥ తవాధికంకర్తుం - తవపౌరుషాధిక్యంపౌరుషంకర్తుమిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ మయేతి ॥ అధికంకర్తుం - తవాజ్ఞామతిలంఘ్యాత్యధికంకర్తుమిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ నిర్మనుష్యామితి ॥ విప్రియే ప్రాతికూల్యే ॥ ౧౦ ॥

భరతస్యేతి ॥ పక్ష్యః సహాయభూతో వర్గః ॥ తీర్థీయం ॥ భరతస్యేతి ॥ పక్షే భవతీతి పక్ష్యః మిత్రం - అన్యో వా - యోఽస్య హితమిచ్ఛతి ॥ ౧౧ ॥ ప్రోత్సాహిత ఇతి ॥ అమిత్రభూతో యది - శత్రుపక్షసహాయభూతశ్చేదిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ స్వోక్తార్థే దర్శయతి - గురోరపీతి ॥ అవలిప్తస్య గర్వితస్య - ఉత్పథం అమర్యాదాం ॥ ౧౩ ॥ బలమితి ॥ బలం రాజత్వప్రయుక్తబలం - హేతుం వరదానరూపహేతుం వా ॥ తీర్థీయం ॥ బలమితి ॥ ఏష దశరథః - ఉపస్థితం - ఇదం రాజ్యం అస్మత్సన్నిహితమ్ కింబలం త్వదీయరాజ్యహరణే కింవా హేతుమాశ్రిత్య కైకేయ్యై దాతుమిచ్ఛతి - తదుభయమపి నాస్తీత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ అనురక్త ఇతి ॥ దత్తేన దానేన - ఇష్టేన దేవతార్చనాదినా ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ భ్రాతురితి ॥ శ్రుతం - వాక్యజాతమితి శేషః - పరమధార్మికరామమాతృత్వాచ్చాపలం విహాయ యది రోచత ఇత్యుక్తవతీ ॥ తీర్థీయం ॥ భ్రాతురితి ॥ అత్ర వచనే - అనంతరం కర్తవ్యం - తత్స్వకార్యం యత్ - యది రోచతే - తత్ కురుష్వ ॥ రామానుజీయం ॥ భ్రాతురితి ॥ శ్రుతం - వాక్యజాతమితి శేషః - యదత్రానంతరం కార్యమితి సమ్యక్ - పరమధార్మికరామమాతృత్వాచ్చాపలం విహాయ యది రోచత ఇత్యుక్తవతీ ॥ ౨౦ ॥ పితృవచనపరిపాలకస్య రామస్య లక్ష్మణవచనమసహ్యమితి జ్ఞాత్వా హాన చేత్యాదినా ॥ తీర్థీయం ॥ గురువచనం కథం వా న కార్యమిత్యాశంక్య నైతత్ గురువచనం కిం తు సపత్న్యా చోక్తమిత్యాహ నచేతి ॥ అధర్మ్యం - సపత్న్యా కైకేయ్యా - భాషితం ఉక్తం - వచః శ్రుత్వా మాం విహాయ గంతుం నార్హసి ॥ ౨౧ ॥ ధర్మజ్ఞేతి ॥ విఖ్యాతా గరీయసీతి వచనం హ్యా

స్తిష్ఠేయుర్యది స్థాస్యతి విప్రియే ॥ ౧౦ ॥ భరతస్యాథ పక్ష్యో వా యో వాస్య హితమిచ్ఛతి । సర్వానేతాన్ వధిష్యామి మృదుర్హి పరిభూయతే ॥ ౧౧ ॥ ప్రోత్సాహితోఽయం కైకేయ్యా సంతుష్టో యది నః పితా । అమిత్రభూతో నిస్సంగం వధ్యతాం బధ్యతామపి ॥ ౧౨ ॥ గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః । ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం భవతి శాసనమ్ ॥ ౧౩ ॥ బలమేష కిమాశ్రిత్య హేతుం వా పురుషర్షభ । దాతుమిచ్ఛతి కైకేయ్యై రాజ్యం స్థితమిదం తవ ॥ ౧౪ ॥ త్వయా చైవ మయా చైవ కృత్వా వైరమనుత్తమమ్ । కాస్య శక్తిః శ్రియం దాతుం భరతాయారిశాసన ॥ ౧౫ ॥ అనురక్తోఽస్మి భావేన భ్రాతరం దేవి తత్త్వతః । సత్యేన ధనుషా చైవ దత్తేనేష్టేన తే శపే ॥ ౧౬ ॥ దీప్తమగ్నిమరణ్యం వా యది రామః ప్రవేక్ష్యతి । ప్రవిష్టం తత్ర మాం దేవి త్వం పూర్వమవధారయ ॥ ౧౭ ॥ హరామి వీర్యాద్దుఃఖం తే తమస్సూర్య ఇవోదితః । దేవీ పశ్యతు మే వీర్యం రాఘవశ్చైవ పశ్యతు ॥ ౧౮ ॥ ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య మహాత్మనః । ఉవాచ రామం కౌసల్యా రుదంతీ శోకలాలసా ॥ ౧౯ ॥ భ్రాతుస్తే వదతః పుత్ర లక్ష్మణస్య శ్రుతం త్వయా । యదత్రానంతరం కార్యం కురుష్వ యది రోచతే ॥ ౨౦ ॥ న చాధర్మ్యం వచః శ్రుత్వా సపత్న్యా మమ భాషితమ్ । విహాయ శోకసంతప్తాం గంతుమర్హసి మామితః ॥ ౨౧ ॥ ధర్మజ్ఞ యది ధర్మిష్ఠో ధర్మం చరితుమిచ్ఛసి । శుశ్రూష మామిహస్థస్త్వం చర ధర్మమనుత్తమమ్ ॥ ౨౨ ॥ శుశ్రూషుర్జననీం పుత్ర స్వగృహే నియతో వసన్ । పరేణ తపసా యుక్తః కాశ్యపస్త్రిదివం గతః ॥ ౨౩ ॥ యథైవ రాజా పూజ్యస్తే గౌరవేణ తథా హ్యహమ్ । త్వాం నాహమనుజానామి న గంతవ్యమితో వనమ్ ॥ ౨౪ ॥ త్వద్వియోగాన్న మే కార్యం జీవితేన సుఖేన వా । త్వయా సహ మమ శ్రేయస్తృణానామపి భక్షణమ్ ॥ ౨౫ ॥ యది త్వం యాస్యసి వనం త్యక్త్వా మాం శోకలాలసామ్ । అహం ప్రాయమిహాసిష్యే న హి శక్ష్యామి జీవితుమ్ ॥ ౨౬ ॥ తతస్త్వం ప్రాప్స్యసే పుత్ర నిరయం లోకవిశ్రుతమ్ । బ్రహ్మహత్యామివాధర్మాత్ సముద్రస్సరితాం పతిః ॥ ౨౭ ॥ విలపంతీం తథా దీనాం కౌస

దీని థాయాహ శుశ్రూషస్వామితి । తీర్థీయం ॥ విఖ్యాతా గరీయసీతి వచనం హ్యాదిని థాయాహ ధర్మజ్ఞేతి ॥ అతిశయేన ధర్మవాన్ ధర్మిష్ఠః - ధర్మం పితృవాక్యకరణరూపం ధర్మం - చరితుమిచ్ఛసి ॥ ౨౨ ॥ శుశ్రూషురితి ॥ కాశ్యపపుత్ర ఏకః స్వగృహే మాతృశుశ్రూషారూపమహాతపసా త్రిదివం ప్రాప్తవానితి గమ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ శుశ్రూషురితి ॥ శుశ్రూషుః శుశ్రూషణం కుర్వన్ - త్రిదివంగత ఇత్యనేన ఇహలోకే పూర్వం మాతృశుశ్రూషాబలేన ప్రాజాపత్యపదం ప్రాప్తవానిత్యవగంతవ్యం ॥ ౨౩ ॥ యథేతి ॥ నానుజానామి అనుజ్ఞాం న కరోమి ॥ ౨౪ ॥ తీర్థీయం ॥ త్వద్వియోగాదితి ॥ త్వద్వియోగాత్ పరం మే జీవితాదినా కిమపి కార్యం - యదేవ మతస్త్వయేతి ॥ ౨౫ ॥ యదీతి ॥ ప్రాయం ప్రాయోపవేశనం - అనశనదీక్షామితి యావత్ ॥ ౨౬ ॥ తత ఇతి ॥ నిరయశబ్దేన దుఃఖం లక్ష్యతే - బ్రహ్మహత్యామివాధర్మాత్ సముద్రస్సరితాం పతిః - అధర్మాత్ పిప్పలాదవిషయే కృతాదపకారాత్ - బ్రహ్మహత్యామివ - బ్రాహ్మణనిమిత్తకాం హింసాం బ్రహ్మవధ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పిప్పలాదో త్పాదితకృత్యయా సముద్రస్య ప్రాప్తం దుఃఖం బ్రహ్మహత్యేత్యుచ్యతే - పిప్పలాదేన కృత్యోత్పాదనం చ - పిప్పలాదసముత్పన్నే కృత్యే లోకభయంకరి । పాషాణం తే మయా దత్తమాహారార్థం ప్రకల్పితమితి ప్రసిద్ధం ॥ సాయణే సముద్రకర్తృకబ్రహ్మహత్యాయా అశ్రవణాదేవం వ్యాఖ్యాతం - యద్వా - శుశ్రూషురిత్యత్ర కాశ్యపః పూర్వజన్మని మాతృశుశ్రూషాం కృత్వా తత్ఫలత్వేన దివం గత్వా ప్రజాపతిత్వం గతవానితి పురాణకథా - ఉత్తరత్ర సముద్రః స్వమాతృదుఃఖజననరూపాధర్మాత్ - బ్రహ్మహత్యాం బ్రహ్మహత్యాప్రాప్త

సాంకవిశేషాత్ ప్రాప్తవానితి పౌరాణికీ కథా ‖ ౨౭ ‖ ౨౮ ‖ నాస్తీతి ‖ శక్తిః ఉత్సాహః - పితృవచనస్య త్వద్వచనాపేక్షయా ప్రాథమిక త్వాదితి భావః ‖ ౨౯ ‖ మద్విపత్తికరం కథం కరిష్యసీత్యత్రాహ ఋషిణేత్యాదినా ‖ ౩౦ ‖ ౩౧ ‖ తీర్థీయం ‖ పితృవాక్యమతిక్రమి తుం శక్తిర్నాస్తి - త్వద్వచనం కర్తవ్యత్వేఽపి పితృవచనస్య ప్రథమతః ప్రాప్తత్వేన ప్రాబల్యాద్యుగపదనుష్ఠానాసంభవాచ్చ పితృవచనం ప్ర థమం కర్తవ్యం - అపి చ పితృవాక్యగౌరవేణ గోవధమాతృవధాదికమపి పూర్వైర్ధర్మాత్మభిః కృతం - అత్ర తు పితృవాక్యకరణా దుఃఖ మాత్రం మాతురితి కుతః పితృవచనాకరణమిత్యాశయేనాహ ఋషిణేత్యాది ‖ అవాప్తస్సుమహాన్ వధ ఇత్యనేన ప్రాణానపి పరిత్యజ్య పితృవా క్యం పరిపాలనీయం కిముత కియత్కాలవనవాసమాత్రేణేత్యాశయః - పరశునా స్వయం కృత్తేతి - స్వహస్తేనైవ ఛిన్నేత్యర్థః ‖ ౩౨ ‖ ఏతై రితి ‖ అక్లీబం అకాతరం - అక్లిష్టమితి యావత్ ‖ ౩౩ ‖ ౩౪ ‖ నేతి ‖ అపూర్వం నవం - అభిప్రేతః - అంగీకృత ఇత్యర్థః - సర్వ సమ్మత ఇతి భావః - తేన చంద్రకృతతారాగమనాదివ్యావృత్తిః - నను - దృష్టో ధర్మవ్యతిక్రమస్సాహసం చ పూర్వేషామిత్యార్షకథాదికం సాహసత్వేన నిందితమితి చేన్న - సాహసస్య పితృనియుక్తవ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్ - వ్యాఖ్యాతృభిస్తదుదాహరణమజ్ఞానవిజృంభితం - పితు శ్శతగుణం మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యత ఇతి తు శిష్టప్రమాత్రే - న తు వచనకరణే - పిరు రేవ నియంతృత్వాత్ - అత ఏవ మాతా భస్త్రా పితుః పుత్రో యస్మాజ్జాయస్స ఏవ స ఇతి వచనేనాప్యవిరోధః ‖ ౩౫ ‖ తదితి ‖ తత్ తస్మాత్ కారణాత్ - భువి కార్యం కర్తవ్యం - ఏతత్ పితృ వచనం - మయా త్వన్యథా న క్రియత ఇతి సంబంధః - హి యస్మాత్ పితృవచనం కుర్వన్ కశ్చిన్న హీయతే నామ - నాశమేతి ప్రసిద్ధా ‖ ఏభిః

ల్యాం జననీం తతః | ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా వచనం ధర్మసంహితమ్ ‖ ౨౮ ‖ నాస్తి శక్తిః పితుర్వాక్యం సమ తిక్రమితుం మమ | ప్రసాదయే త్వాం శిరసా గంతుమిచ్ఛామ్యహం వనమ్ ‖ ౨౯ ‖ ఋషిణా చ పితుర్వా క్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా | గౌర్హతా జానతా ధర్మం కండునాపి విపశ్చితా ‖ ౩౦ ‖ అస్మాకం చ కులే పూ ర్వం సగరస్యాజ్ఞయా పితుః | ఖనద్భిస్సాగరైర్భూతిమవాప్తస్సుమహాన్ వధః ‖ ౩౧ ‖ జామదగ్న్యేన రా మేణ రేణుకా జననీ స్వయం | కృత్తా పరశునారణ్యే పితుర్వచనకారిణా ‖ ౩౨ ‖ ఏతైరన్యైశ్చ బహుభిర్దే వి దేవసమైః కృతమ్ | పితుర్వచనమక్లీబం కరిష్యామి పితుర్హితమ్ ‖ ౩౩ ‖ న ఖల్వేతన్మయైకేన క్రియతే పితృ శాసనమ్ | ఏతైరపి కృతం దేవి యే మయా తవ కీర్తితాః ‖ ౩౪ ‖ నాహం ధర్మమపూర్వం తే ప్రతికూలం ప్ర వర్తయే | పూర్వైరయమభిప్రేతో గతో మార్గోఽనుగమ్యతే ‖ ౩౫ ‖ తదేతత్తు మయా కార్యం క్రియతే భువి నాన్యథా | పితుర్హి వచనం కుర్వన్న కశ్చిన్నామ హీయతే ‖ ౩౬ ‖ తామేవముక్త్వా జననీం లక్ష్మణం పునరబ్రవీత్ | వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠశ్శ్రేష్ఠస్సర్వధనుష్మతామ్ ‖ ౩౭ ‖ తవ లక్ష్మణ జానామి మ య్యి స్నేహమనుత్తమమ్ | విక్రమం చైవ సత్త్వం చ తేజశ్చ సుదురాసదమ్ ‖ ౩౮ ‖ మమ మాతుర్మహద్దుఃఖ మతులం శుభలక్షణ | అభిప్రాయమవిజ్ఞాయ సత్యస్య చ శమస్య చ ‖ ౩౯ ‖ ధర్మో హి పరమో లోకే ధర్మే స త్యం ప్రతిష్ఠితమ్ | ధర్మసంశ్రితమేతచ్చ పితుర్వచనముత్తమమ్ ‖ ౪౦ ‖ సంశ్రుత్య చ పితుర్వాక్యం మాతు ర్వా బ్రాహ్మణస్య వా | న కర్తవ్యం వృథా వీర ధర్మమాశ్రిత్య తిష్ఠతా ‖ ౪౧ ‖ సోఽహం న శక్ష్యామి పితుర్ని యోగమతివర్తితుమ్ | పితుర్హి వచనాద్వీర కైకేయ్యాహం ప్రచోదితః ‖ ౪౨ ‖ తదేనాం విసృజానార్యాం

యాం ‖ తదేతదితి ‖ తస్మాత్ కారణాత్ - కార్యం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్తమేవ - ఏతత్ పితృవాక్యకరణం - క్రియతే - నాన్యథా - అకృత్యం న క్రియత ఇత్యర్థః - న కశ్చిన్నామ హీయత ఇతి - మాత్రాదేః కించిద్దుఃఖోత్పాదనాదితి శేషః ‖ ౩౬ ‖ తామితి ‖ పునః - అనంతరమిత్య ర్థః ‖ ౩౭ ‖ ౩౮ ‖ మమేతి ‖ సత్యస్య ధర్మస్య - అభిప్రాయం రహస్యం - అవిజ్ఞాయ - మమ మాతుః - అతులం మహద్దుఃఖం - జాయత ఇతి శే షః - ధర్మరహస్యం జానన్న పిత్వత్ కిమర్థమేవం వదసీతి భావః ‖ తీర్థీయం ‖ మమ మాతురితి ‖ త్వద్దుఃఖం మమ మాతుర్దుఃఖమపి జానా మ్యేవ - అథాపి మయా తు సత్యస్య శమస్య చ - అభిప్రాయం రహస్యం - జ్ఞాత్వా - యుష్మద్దుఃఖహేతుత్వేఽపి సత్యే ప్రవర్త్యతే - యుష్మాభిః సత్యాదేః రహస్యమవిజ్ఞాయ ఖిద్యత ఇత్యర్థః - అథవా మయి స్నేహాత్ సత్యస్య శమస్య చ - అభిప్రాయం తత్త్వం - అవిజ్ఞాయ - త్వద్దుఃఖం స్వ మోక్తం దుఃఖవ్యంజకవాక్యం - మమ మాతుః - మహద్దుఃఖం దుస్తరదుఃఖనిమిత్తం - భవతి - అతస్త్వయా ఏవం న వక్తవ్యమితి భావార్థః ‖ ౩౯ ‖ ధర్మతత్త్వమాహ ధర్మో హీతి ‖ లోకే పురుషార్థేషు ధర్మః - పరమః - ప్రాథమికః ప్రధానభూతః - తత్రాపి సత్యమిత్యత్రాహ ధర్మే స త్యం ప్రతిష్ఠితమితి - ధర్మైకపర్యవసాయి సత్యమిత్యర్థః - ఉత్తమం మాతృవచనాపేక్షయా ఉత్కృష్టం - ఏతత్ పితృవచనం చ - ధర్మ సంశ్రితం ధర్మైకఫలకం ‖ ౪౦ ‖ ఏవం సత్యవచనం పితృవచనకరణం చ ద్వయమపి ధర్మనిమిత్తమిత్యుక్తం - తత్ర సత్యస్య కర్తవ్యత్వ మాహ సంశ్రుత్యేతి ‖ ధర్మమాశ్రిత్య తిష్ఠతా ధర్మరూపఫలమిచ్ఛతా ‖ ౪౧ ‖ పితృవచనకరణస్య కర్తవ్యత్వమాహ సోఽహమితి ‖ ప్రతిజ్ఞా తవాన హమిత్యర్థః - నియోగం ఆజ్ఞాం - పితృవచనత్వాభావం పరిహరతి పితుర్హీతి - పితృవచనకరణం సత్యం చ ఏకైకమేవ ధర్మసాధ నం కార్యం - కింపునర్మిళితమితి భావః ‖ ౪౨ ‖ ఏవం సత్యరహస్యముక్త్వా శమస్య తత్త్వమాహ తదితి ‖ అనార్యాం దుష్టాం - పితరమపి

హత్వా రాజ్యం కుర్యామిత్యేవంరూపాం - క్షత్రధర్మాశ్రితాం కేవలశూరధర్మాశ్రితాం - రౌద్రకార్యసహాం క్షత్రధర్మాశ్రితామి త్యర్థః - క్షత్రధర్మస్య ఘోరత్వం ప్రతిపాదితం మహాభారతే రాజధర్మే - క్షత్రధర్మో మహారౌద్రశ్శరీర్య ఇతి ప్రతిపత్తిః । తాదృశీం మతిం విసృజ కింతు ధర్మమపాశ్రయ మా తైక్ష్ణ్యం ఇవ పరమం క్రౌర్యం మాశ్రయ - మద్బుద్ధిః మమ బుద్ధిః - అనుగమ్యతాం అనువర్త్యతాం - లోకాయతవత్తు కేవలనీతిర్నాశ్రయణీయా - కింతు ధర్మాశ్రితా నీతిరిత్యర్థః - అస్మిన్ హితాన్ త్రైధర్మస్థాపనంచ క్రియతే - స్థాపనంచ ధర్మమంతరేణ కేవలనీతిరేవార్థసాధనమితి లోకాయతమతనిరాసేన ప్రవర్తనం - లేనలక్ష్యతే అత్ర లక్ష్మణముఖేన లోకాయతం ప్రవర్తితే ఉపన్యస్తే - తస్మిన్ రామేణ నిరాసేన ధర్మస్స్థాపిత ఇతి రహస్యం ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ తీర్ణేతి మద్వచనం నకలేన వృథా మిత్యాశంక్య ప్రథమప్రవృత్తపితృవచనకరణానంతరం ప్రియత ఇత్యాహ తీర్ణప్రతిజ్ఞ ఇతి ॥ యయాతిః స్వర్గాత్ భ్రష్టః పునస్స్వర్గం గత ఇతి మహాభారతే ప్రసిద్ధం ॥ తీర్థీయం ॥ తీర్ణేతి ॥ పురా హిత్వా పునర్దివం - స్వర్గాత్ భూమౌ పతిత పునర్భూమిం హిత్వా దివం గతో యథా ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ న కేవలం మమైవాయం భారః కింతు యుష్మాకమపీత్యాహ త్వయేత్యాదిశ్లోకేన ॥ ౪౮ ॥ అంబేతి ॥ సంభారాన్ పూజాద్రవ్యాణి ॥ తీర్థీయం ॥ అంబేతి ॥ సంభారాన్ అభిషేకసంభారాన్ - సంహృత్య విసృజ్య - నిగృహ్య నివార్య - వనవాసకృతా వనవాసాయ నిశ్చితా ॥ ౪౯ ॥ ఏతదితి ॥ అవ్యగ్రం అనాకులం - వ్యగ్రో వ్యాసక్త ఆకుల ఇత్యమరః । అవిక్లబం అవిహ్వలం - ధృతిశ్చ యప్రతిపాదకమిత్యర్థః - మృతేవ - మూర్ఛితేతి యావత్ ॥ ౫౦ ॥ యథేతి ॥ సుహృత్తయా స్నేహేన - ఏవం సుదుఃఖితామితి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ యథేతి ॥ స్వధర్మేణ పోషణాదినా - సుహృత్తయా శరీరసంబంధేన చ ॥ ౫౧ ॥ న మామ్ త్వం రాజని యోగ ... ప్రవృత్త

క్షత్రధర్మాశ్రితాం మతిమ్ । ధర్మమాశ్రయ మా తైక్ష్ణ్యం మద్బుద్ధిరనుగమ్యతామ్ ॥ ౪౩ ॥ తమేవముక్త్వా సౌహార్దాద్భ్రాతరం లక్ష్మణాగ్రజః । ఉవాచ భూయః కౌసల్యాం ప్రాంజలిశ్శిరసానతః ॥ ౪౪ ॥ అనుమన్యస్వ మాం దేవి గమిష్యంతమితో వనమ్ । శాపితాసి మమ ప్రాణైః కురు స్వస్త్యయనాని మే ॥ ౪౫ ॥ తీర్ణప్రతిజ్ఞశ్చ వనాత్ పునరేష్యామ్యహం పురీమ్ । యయాతిరివ రాజర్షిః పురా హిత్వా పునర్దివమ్ ॥ ౪౬ ॥ శోకస్సంధార్యతాం మాతః హృదయే సాధు మా శుచః । వనవాసాదిహైష్యామి పునః కృత్వా పితుర్వచః ॥ ౪౭ ॥ త్వయా మయా చ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన సుమిత్రయా । పితుర్నియోగే స్థాతవ్యమేష ధర్మస్సనాతనః ॥ ౪౮ ॥ అంబ సంహృత్య సంభారాన్ దుఃఖం హృది నిగృహ్య చ । వనవాసకృతా బుద్ధిర్మమ ధర్మ్యానువర్త్యతామ్ ॥ ౪౯ ॥ ఏతద్వచస్తస్య నిశమ్య మాతా సుధర్మ్యమవ్యగ్రమవిక్లబం చ । మృతేవ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య దేవీ సమీక్ష్య రామం పునరిత్యువాచ ॥ ౫౦ ॥ యథైవ తే పుత్ర పితా తథాహం గురుస్స్వధర్మేణ సుహృత్తయా చ । న త్వానుజానామి న మాం విహాయ సుదుఃఖితామర్హసి గంతుమేవమ్ ॥ ౫౧ ॥ కిం జీవితేనేహ వినా త్వయా మే లోకేన వా కిం స్వధయామృతేన । శ్రేయో ముహూర్తం తవ సన్నిధానం మమేహ కృత్స్నాదపి జీవలోకాత్ ॥ ౫౨ ॥ నరైరివోల్కాభిరపోహ్యమానో మహాగజో ధ్వాంతమనుప్రవిష్టః । భూయః ప్రజజ్వాల విలాపమేవం నిశమ్య రామః కరుణం జనన్యాః ॥ ౫౩ ॥ స మాతరం చైవ విసంజ్ఞకల్పామార్తం చ సౌమిత్రిమభిప్రతప్తమ్ । ధర్మే స్థితో ధర్మ్యమువాచ వాక్యం యథా స ఏవార్హతి తత్ర వక్తుమ్ ॥ ౫౪ ॥ అహం హి తే లక్ష్మణ నిత్యమేవ జానామి భక్తిం చ పరాక్రమం చ । మమ త్వభిప్రాయమసన్నిరీక్ష్య మాత్రా సహాభ్యర్ద

నీయ ఇతి - తత్రాహ కిమితి ॥ లోకేన పరలోకేన - స్వధయా పితృలోకప్రాప్తిసిద్ధ్యా - కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః - అమృతేన స్వర్గలోకప్రాప్తిసిద్ధేనామృతేన - కిం ప్రయోజనం - కృత్స్నాత్ జీవలోకాత్ అనంతమహాభోగమహాలోకాద్యుపలక్షితలోకాంతర్వర్తి జీవవర్గాత్ - సన్నిహితాదితి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ కిమితి ॥ త్వయా వినా ఇహ లోకే - కిం జీవితేన ప్రాణధారణేన - లోకేన ఇతరబంధుజనేన చ - స్వధయా పితృలోకప్రాప్తిసిద్ధ్యా - సుధయేతి పాఠే దేవభోగ్యేన వస్తునా చ - అమృతేన అపునర్భవేన చ - కిం ప్రయోజనం - కృత్స్నాత్ జీవలోకాదపి సర్వలోకస్థితజీవలోకసాన్నిధ్యాదపి - ముహూర్తమపి తవ సన్నిధానం శ్రేయ ఇత్యర్థః ॥ ౫౨ ॥ ఏవం మాతృకారుణ్యేఽపి ధర్మ ఏవ స్థిరోఽభూదిత్యాహ నరైరితి ॥ నరైః గజగ్రాహిభిః - ఉల్కాభిః సాధనైః - అపోహ్యమానః నివార్యమాణోఽపి - అధ్వానం మార్గం - అనుప్రవిష్టః మహాగజ ఇవ - మాత్రాదివాక్యేన వార్యమాణోఽపి ధర్మమనుప్రవిష్టో రామః - భూయః ప్రజజ్వాల సంరబ్ధోఽభూత్ - స్వమార్గ ఏవ స్థితోఽభూదిత్యర్థః - అత్ర నరైరిత్యుపమానగతబహువచనేన పునః స్వామిత్రిణా పితః ... తామిలిగమ్యతే - అత ఏవ మాతరం సౌమిత్రిం చేత్యుక్తం ॥ తీర్థీయం ॥ నరైరితి ॥ గాత్రోల్కాభిః అలాతైః - అపోహ్యమానః ఉత్సార్యమాణః - గజః ధ్వాంతం అభిప్రవిష్టో భూత్వా - భీత్యా యథా వ్యంహ్నతైః - ప్రజజ్వాల తప్తోఽభూత్ - ఏవం స్వజనస్య విలాపం నిశమ్య అభ్యధికం ప్రజజ్వాల ॥ ౫౩ ॥ స ఇతి ॥ తత్ర తస్మిన్ దమనసంకటే - అతిప్రచ్ఛన్నస్థాయాహం తాదృశధర్మైకనిష్ఠాత పురుషాంతరస్యాభావాత్ - స ఏవార్హతీతి వాల్మీకిస్తౌతి ॥ తీర్థీయం ॥ స ఇతి ॥ తత్ర ధర్మసంకటే - రామః యథోవాచ - తథా వక్తుం స ఏవార్హతి - త్రిష్వపి లోకేషు నాన్యోఽస్తీతి ఋషిస్తౌతి ॥ ౫౪ ॥ అహమితి ॥ అభ్యర్దసి వ్యథయసి ॥ తీర్థీయం ॥ అహమితి ॥ అభిప్రాయం ధర్మైకనిష్ఠారూపం - అభ్యర్దసి పీడయసి - వ్య

భయసి తదా ॥ ౫౫ ॥ ధర్మో హి పరమో లోక ఇత్యాదినా పూర్వం సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి ధర్మేతి ॥ తాతేతి సాంత్వసంబోధనే-
కిలేతి ప్రసిద్ధౌ - లోక ఇతి మోక్షవ్యావృత్తిః - ధర్మఫలోదయేషు ధర్మస్య ఫలభూతానాం సౌఖ్యానాముదయేషు ప్రాప్తిషు - సమీక్షితాః
ఉపాయత్వేన నిశ్చితాః - యే ధర్మార్థకామాః తే సర్వే - తత్ర త్రిధర్మేషు - ధర్మ ఏవానుష్ఠితే సౌఖ్యాతిశయప్రదానస్వభావస్స-
ర్వే పురుషార్థాస్స్యురితి భావః - అత్రార్థే - మే అసంశయం సంశయో నాస్తి - అర్థాభావే అన్వయాభావః - ఉక్తార్థే దృష్టాం-
తమాహ భార్యేత్యాది - యథా భార్యా - వశ్యా అనుకూలా సతీ ధర్మం జనయతి - అభిమతా ప్రియా కామం - సుపుత్రా సతీ - అర్థం - పు-
త్రలగ్నప్రభవపుత్రే జాతే హి పితురర్థాస్సిద్ధ్యంతీతి - తథా - సర్వపురుషార్థానాం ధర్మ ఏవ సిద్ధానం - తథా హి - ధర్మో హ్యర్థ-
స్యోత్పత్తిహేతుః కామ్యమానస్రక్చందనవనితాదిహేతుశ్చ - అతో ధర్మ ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః - యద్వా - లోకే ధ-
ర్మాదయః ఫలసాధనత్వేన సమీక్షితాః శాస్త్రాదిభిరవగతాః - తే సర్వే తత్ర ఫలోదయేషు స్యుః - మే అసంశయం - మయా నిశ్చితమిత్య-
ర్థః - యథా ఉక్తగుణవిశిష్టా భార్యా ఫలసాధనం తద్వదితి - అస్మిన్ పక్షే అధ్యాహారాదిక్లేశో నాస్తి - ఉత్తరశ్లోకానురూప్యం చ ॥ తీర్థీయం ॥
ధర్మస్య సర్వపురుషార్థమూలత్వాదేకస్యైవ ధర్మస్యానుష్ఠానే ధర్మార్థకామానాం ప్రాప్తిర్భవిష్యతీత్యభిసంధాయాహ ధర్మే-
తి ॥ ధర్మఫలోదయేషు ధర్మఫలభూతానాం సౌఖ్యానాముదయేషు ప్రాప్తిషు - యే ధర్మార్థకామాః సమీక్షితాః ఖలు కారణత్వేన
వ్యవస్థాపితాః ఖలు - మన్వాదిభిరితి శేషః - తే సర్వే ధర్మార్థకామాః - తత్ర తస్మిన్ ధర్మే - అసంశయం స్యుః - త్రయోఽప్యనుష్ఠితం
భవేయురితి మే మతమితి - అత్ర దృష్టాంతో భార్యేతి - ఏకైవ భార్యా పూర్వకృతపుణ్యేన లబ్ధా భర్తుర్వశ్యా అనుకూలా ధర్మం జనయతి - అ-
భిమతా ప్రియా కామం జనయతి - సుపుత్రా సతీ అర్థం సంపాదయతి ॥ ౫౬ ॥ ఏవం ధర్మాదీనాం ఫలసాధనత్వం నిర్ణీతం - తేష్వవిశేషా-
దన్యతమస్యాశ్రయణీయత్వే ప్రాప్తే ఆహ యస్మిన్నితి ॥ యస్మిన్ కర్మణ్యాశ్రయమాణే - సర్వే అర్థాదయస్త్రయః - అసన్నివిష్టాః న
ప్రవిశంతి - న సంభవంతీతి యావత్ - కింతు యతః కర్మ యస్మాద్ధర్మ ఏవ స్యాత్ - తదారభేత - అథవా - యస్మిన్ కర్మణి సర్వే ధర్మా-

సిమాంసుమఃఖమ్ ॥ ౫౫ ॥ ధర్మార్థకామాః ఖలు తాత లోకే సమీక్షితా ధర్మఫలోదయేషు । తే తత్ర సర్వే స్యు-
రసంశయం మే భార్యేవ వశ్యాభిమతా సుపుత్రా ॥ ౫౬ ॥ యస్మింస్తు సర్వే స్యురసన్నివిష్టా ధర్మో యతస్స్యా-
త్తదుపక్రమేత । ద్వేష్యో భవత్యర్థపరో హి లోకే కామాత్మతా ఖల్వపి న ప్రశస్తా ॥ ౫౭ ॥ గురుశ్చ రాజా
చ పితా చ వృద్ధః క్రోధాత్ ప్రహర్షాద్యది వాపి కామాత్ । యద్వ్యాదిశేత్ కార్యమవేక్ష్య ధర్మం క-
స్తన్న కుర్యాదనృశంసవృత్తిః ॥ ౫౮ ॥ స వై న శక్నోమి పితుః ప్రతిజ్ఞామిమామకర్తుం సకలాం యథావత్ ।
స హ్యావయోస్తాత గురుర్నియోగే దేవ్యాశ్చ భర్తా స గతిస్స ధర్మః ॥ ౫౯ ॥ తస్మిన్ పునర్జీవతి ధర్మరా-
జే విశేషతస్స్వే పథి వర్తమానే । దేవీ మయా సార్ధమితోఽపగచ్ఛేత్ కథం స్విదన్యా విధవేవ నారీ ॥ ౬౦ ॥
సా మానుమన్యస్వ వనం వ్రజంతం కురుష్వ నస్స్వస్త్యయనాని దేవి । యథా సమాప్తే పునరావ్రజేయం

ర్థకామాః - అసన్నివిష్టాస్స్యుః అవిద్యమానా భవేయుః - తత్ కర్మ నోపక్రమేత - యతః యస్మాత్ కర్మణః ధర్మస్స్యాత్ తదుపక్ర-
మేత - ప్రథమయోజనాయామర్థకామయోస్సన్నివేశే కో దోష ఇత్యత్రాహ ద్వేష్య ఇతి - తస్మాదర్థకామౌ పరిత్యజ్య కేవలం ధర్మప-
రో భవేదిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యస్మిన్నితి ॥ యస్మిన్ కర్మణి - సర్వే ధర్మార్థకామాః - అసన్నివిష్టాస్స్యుః అవిద్యమానా భవే-
యుః - తత్ కర్మ నోపక్రమేత - యతః యస్మాత్ కర్మణః ధర్మస్స్యాత్ - తదుపక్రమేత - అర్థశాస్త్రాత్తు బలవద్ధర్మశాస్త్రమితి
స్థితిరితి స్మరణాత్ । కుత ఇత్యత ఆహ ద్వేష్య ఇతి - అర్థపరః కేవలార్థపరః - కామాత్మతా కేవలకామపరతా ॥ ౫౭ ॥ యతో ధర్మ
ఏవ కర్తవ్యః అత ఆహ గురురితి ॥ గురుః ధనుర్వేదశిక్షకః శాస్త్రోపదేశాద్వా - యది వా [illegible] - అపి చేతి వత్ - ధర్మం సత్య-
ప్రతిజ్ఞత్వరూపమవేక్ష్య - తత్పరిపాలనాయేత్యర్థః - యత్కార్యం వ్యాదిశేత్ నియుంజీత - తత్కర్మ - అనృశంసవృత్తిః కో న కుర్యాత్ -
యేన కరోతి న కేవలం నృశంస ఇతి భావః ॥ ౫౮ ॥ స ఇతి ॥ సోఽహం అనృశంసోఽహం - పితుః ప్రతిజ్ఞాం వరదానహేతుకభరతాభిషేకమద్వి-
వాసనరూపాం ప్రతిజ్ఞాం - అకర్తుం న శక్నోమి - అవశ్యం కుర్యామిత్యర్థః - తత్ర హేతుమాహ స హీతి - ఆవయోః - మమ భరతస్య
చేత్యర్థః - నియోగే గురుః - ప్రభురిత్యర్థః - దేవ్యాః కౌసల్యాయాః - తథా చ దేవ్యాపి తద్వచనం నాతిక్రమణీయమితి భావః - ధర్మః
ఐహికాముష్మికశ్రేయస్సాధనం ॥ ౫౯ ॥ దేవ్యాశ్చేత్యాశయముద్ఘాటయతి తస్మిన్నితి ॥ ధర్మరాజే ధర్మప్రవర్తకే - విశేషతః పూర్వరాజా-
పేక్షయా విశిష్య - స్వే పథి స్వాసాధారణే పథి - ధర్మమార్గే వర్తమానే - స్వమర్యాదానతిలంఘనీయ ఇత్యర్థః - తస్మిన్ గతిభూతే భ-
ర్తరి జీవతి - దేవీ కృతాభిషేకా మహిషీ - సహధర్మచారిణీతి యావత్ - మయా పుత్రేణ సహ - అన్యేవ యా కాచిత్ స్త్రీరివ - కథం స్వి-
త్ కథం వా - వనం అపగచ్ఛేత్ - అభర్తృకాయా ఏవ పుత్రేణ సహ వనగమనముచితమితి భావః ॥ ౬౦ ॥ సేతి ॥ సా జీవద్భర్తృకా త్వం -
మా మాం - అనుమన్యస్వ అనుజానీహి - ఇతః పూర్వం వనగమనం ప్రతి తాత్పర్యస్య పరిజ్ఞాతత్వాత్ - దీప్తమగ్నిమరణ్యం వా యది
రామః ప్రవేక్ష్యతి । ప్రవిష్టం తత్ర మాం దేవి త్వం పూర్వమవధారయేత్ ... అభిప్రాయస్య జ్ఞాతత్వాచ్చ న [illegible]
[illegible] వర్తతే - అస్మదోర్ద్వయోశ్చేతి ద్వివచనే బహువచనాదేశాదేవం వ్యాఖ్యాతం - ఏవం చ నతి - అనుజ్ఞాతశ్చ భవతా పూర్వవ-

యదస్యన్మ్యహమితివక్ష్యమాణలక్ష్మణవచనంచోపపద్యతే - స్వస్త్యయనాని శోభనప్రాప్తిప్రార్థనాని - సమాప్తిపర్యాలోచనాయాం పరశ్శోమేప్రలేనమాప్తే - యథా పునరాగచ్ఛేయం తథా స్వస్త్యయనానికురుష్వ - పునరాగమనేనదర్శనమాహాయయేతి - స్వర్గాదప్యుత్తరోయయాతిః - యథా సత్యేన సత్యవచనేన - అష్టకాదిపౌత్రోక్తసత్యవచనేన - పునస్స్వర్గమగచ్ఛత్ - తథేత్యర్థః - తథోక్తంమహాభారతే - ఆతిష్ఠస్వరథంరాజన్ విక్రమస్వవిహాయసం | వయమప్యత్ర యాస్యామో యదాలోకో భవిష్యతీత్యాదినా ॥ ౬౧ ॥ యశ ఇతి ॥ కేవలరాజ్యకారణాత్ ధర్మవిరహితరాజ్యహేతోః - మహోదయం మహాఫలం - యశః పృష్ఠతః కర్తుం ఉపేక్షితుం - అహంనాలంనసమర్థోస్మి - కించ - అదీర్ఘకాలేచంచలే - జీవితే ప్రాణధారణే - నిమిత్తస్య ప్రమియం - తదిదంచంచలజీవితనిమిత్తం - అవరాం నిష్ప్రయోజనభూతాం - మహీం - అధర్మతః - నవృణే నస్వీకరోమి ॥ ౬౨ ॥ ప్రసాదయన్నితి ॥ పరాక్రమాత్ రామ ఇతస్మాదితి శీఘ్రంవనంగంతుంత్వమర్హసీత్యుక్తికైకేయీప్రేరణాత్ - అనుజం - దర్శనంస్వమతం - అనశాస్య - ప్రదిశ్యేత్యర్థః - శాసిద్విత్వమహం - హృది ప్రదక్షిణంచకార - ప్రదక్షిణంకర్తుంసంకల్పితవానిత్యర్థః - లోకప్రసిద్ధాస్త్రయఃపురుషార్థాః - తేషు సర్వమూలత్వాదితరయోస్సాపాయత్వాచ్చధర్మ ఏవాశ్రయణీయ ఇతిస్థాపితంభవతి ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రసాదయన్నితి ॥ పరాక్రమాత్ రామ ఇతస్మాదితిశీఘ్రంవనంగంతుంత్వమర్హసీత్యుక్తికైకేయీప్రేరణాత్ - అనుజం - దర్శనంస్వమతం - ధర్మరహస్యమిత్యర్థః - అనుశాస్యఉపదిశ్య - తాంజననీం - ప్రదక్షిణంకృత్వా - వనాదిగంతుం - మనశ్చకారేత్యర్థః ॥ ౬౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః ॥

అథ రామస్సౌమిత్రేః కైకేయీవిషయరోషముపశమయతి అథేత్యాది ॥ శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - సవిశేషం అంతర్గతజనాపేదియా

యథా హి సత్యేన పునర్యయాతిః ॥ ౬౧ ॥ యశో హ్యహం కేవలరాజ్యకారణాన్న పృష్ఠతః కర్తుమలం మహోదయమ్ | అదీర్ఘకాలేన తు దేవి జీవితే వృణేఽవరామద్య మహీమధర్మతః ॥ ౬౨ ॥ ప్రసాదయన్నరవృషభస్స మాతరం పరాక్రమాజ్జిగమిషురేవ దండకాన్ | అథానుజం భృశమనుశాస్య దర్శనం చకార తాం హృది జననీం ప్రదక్షిణమ్ ॥ ౬౩ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకవింశస్సర్గః ॥

అథ తం వ్యథయా దీనం సవిశేషమమర్షితమ్ | శ్వసంతమివ నాగేంద్రం రోషవిస్ఫారితేక్షణమ్ ॥ ౧ ॥ ఆసాద్య రామస్సౌమిత్రిం సుహృదం భ్రాతరం ప్రియమ్ | ఉవాచేదం స ధైర్యేణ ధారయన్ సత్త్వమాత్మవాన్ ॥ ౨ ॥ నిగృహ్య రోషం శోకం చ ధైర్యమాశ్రిత్య కేవలమ్ | అవమానం నిరస్యేమం గృహీత్వా హర్షముత్తమమ్ ॥ ౩ ॥ ఉపక్లృప్తం హి యత్కించిదభిషేకార్థమద్య మే | సర్వం విసర్జయ క్షిప్రం కురు కార్యం నిరత్యయమ్ ॥ ౪ ॥ సౌమిత్రే యోఽభిషేకార్థే మమ సంభారసంభ్రమః | అభిషేకనివృత్త్యర్థే సోఽస్తు సంభారసంభ్రమః ॥ ౫ ॥ యస్యా మదభిషేకార్థే మానసం పరితప్యతే | మాతా మే సా యథా న స్యాత్ సవిశంకా తథా కురు ॥ ౬ ॥ తస్యాశ్శంకామయం దుఃఖం ముహూర్తమపి నోత్సహే | మనసి ప్రతిసంజాతం సౌమిత్రేఽహముపేక్షితుమ్ ॥

సాతిశయం - అమర్షితం ప్రాప్తాసహనం - రోషవిస్ఫారితేక్షణం క్రోధవిస్తారితనయనం - ఆసాద్య అభిముఖీకృత్య - సుహృత్త్వాదివిశేషణానికోపేస్య నివర్తనీయత్వాయ - సత్త్వం సర్వవిషయకం నిస్వంతం - ధైర్యేణ - ధారయన్ అప్రకటయన్ - ఆత్మవాన్ ప్రశస్తమనాః - వశ్యమనస్క ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ అథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ సవిశేషం సాతిశయం - విస్ఫారితం విస్తారితం - ఆసాద్య అభిముఖీభూయ - ధైర్యేణ హేతునా - సత్త్వంచిత్తం విక్రుతిం - ధారయన్నువాచ ॥ ౨ ॥ నిగృహ్యేత్యుపక్లృప్తమితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ రోషం పిత్రాదివిషయం - శోకం మద్విషయం - రోషశోకయోర్నిగ్రహే హేతుమాహ ధైర్యమాశ్రిత్యేతి - కేవలమితి ధైర్యనైరంతర్యముచ్యతే - అవమానం అరణ్యాభిషేకత్యాగపూర్వకవనగమనం - నిరస్య నిజపౌరుషకృతత్వాభావాన్నివార్య - ఉత్తమంహర్షం సత్యపరిపాలనేన పితరం తారయిష్యామ ఇతిబుద్ధిజన్యం - మే అభిషేకార్థం ఉపక్లృప్తం సంపాదితం - యత్కించిదలంకారాదికం తత్ సర్వం - విసర్జయ - నిరత్యయం నిరపాయం - సత్యపరిపాలనోపయుక్తం - కార్యం వల్కలధారణాదికం - కురు ॥ ౪ ॥ సౌమిత్ర ఇతి ॥ సంభారసంభ్రమః సంభారసంపాదనవిషయ ఉత్సాహః - అభిషేకనివృత్త్యర్థే అభిషేకనివృత్తిరూపవనవాసార్థే - స సంభారసంభ్రమోఽస్తు - వనవాసోచితసాధనసంపాదనవిషయో భవత్విత్యర్థః ॥ ౫ ॥ యస్యా ఇతి ॥ మదభిషేకార్థే మదభిషేకప్రయోజనవిషయే - మాతా కైకేయీ - సవిశంకా లక్ష్మణేన వస్తుతః రాజ్యం పునః కిం రామో గ్రహీష్యతీతి శంకావతీ ॥ తీర్థీయం ॥ యస్యా ఇతి ॥ మదభిషేకార్థే మదభిషేకనివృత్తినిమిత్తం - మానసం పరితప్యతే - సా మే మాతా కౌసల్యా - యథా చేత్ సవిశంకా న స్యాత్తథా కురు - పితృవాక్యపరిపాలనస్య రామకర్తవ్యస్య చిరకాలసాధ్యత్వాత్తద్విషయే త్వయా నవిషత్తవ్యమిత్యుపదేశేనేత్యర్థః - యద్వా - యస్యా ఇతి - మే మాతా కైకేయీతి వాఽర్థః - స్పష్టమన్యత్ ॥ ౬ ॥ తస్యా ఇతి ॥ తస్యాః కైకేయ్యాః - శంకామయం శంకారూపం - స్వార్థే మయట్ - ప్రాచుర్యే వా ॥

తీర్థీయం ॥ కుత ఇత్యత ఆహ - తస్యా ఇతి ॥ తస్యాం మనసి ప్రతిసంజాతం - శంకామయం శంకారూపం - దుఃఖం - ఉపేక్షితుం నోత్సహే ॥ ౭ ॥ నేతి ॥ మాతౄణాం పితుర్వా విషయే - కదాచన కృతం బుద్ధిపూర్వమపి - విప్రియం న స్మరామి - అబుద్ధం అబుద్ధిపూర్వకమపి - విప్రియం న స్మరామి ॥ తీర్థీయం ॥ న బుద్ధీతి ॥ మాతౄణాం - పితుర్వా - బుద్ధిపూర్వం - అబుద్ధం అబుద్ధిపూర్వం వా - అల్పమపి విప్రియం - కదాచన కదాచిదపి - న కృతం - న స్మరామి చేతి సంబంధః ॥ ౮ ॥ సత్య ఇతి ॥ సత్యః సత్యవచనః - సత్యాభిసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః - సత్యపరాక్రమ అమోఘపరాక్రమః - పరలోకభయాత్ పరలోకసంబంధి దుఃఖాద్భీతః - పరలోకహానేరితి యావత్ - నిర్ఘృణో మాస్తు - ప్రతిజ్ఞాతసత్యత్యాగాదితి భావః ॥ ౯ ॥ తస్యేతి ॥ తస్యేశ్వరస్యాపి - అస్మిన్ అభిషేకకర్మణి - అప్రతిసంహృతే అనివర్తితే సతి - సత్యం నేతి మమ వరదానవిషయసత్యం నేతి - మనస్తాపో భవేత్ - తస్య తాపః - మాం తపేత - తాపయేదిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ అభిషేకేతి ॥ అన్వక్ అనుపదమేవ - అన్వాగిత్యవ్యయం - గేహమేష్యామి - అతః అస్మాన్నగరాత్ ॥ ౧౧ ॥ మమేతి ॥ అభిషేచయితా - లుట్ ॥ తీర్థీయం ॥ మమేతి ॥ అవ్యగ్రం అవ్యాకులం ॥ ౧౨ ॥ వంజాతి ॥ స్పష్టః ॥ ౧౩ ॥ బుద్ధిరితి ॥ యేన మయా - ఇయం బుద్ధిః వనవాసబుద్ధిః - ప్రణీతా చేష్టితా - మనశ్చ - సుసమాహితం స్థిరీకృతం - తం మాం - సంక్లేష్టుం క్లేశయితుం - నార్హసి - అతః ప్రవ్రజిష్యామి - మాచిరం మాస్తు విలంబః ॥ తీర్థీయం ॥ బుద్ధిరితి ॥ యేన మందరాదిజనేన - ఇయం బుద్ధిః అభిషేకత్యాగాద్యవసాయః - ప్రణీతా ప్రవర్తితా - తస్మిన్ మనశ్చ - సమాహితం స్థిరీకృతం - తం జనమపి - సంక్లేష్టుం క్లేశయితుం - నార్హామి న శక్నోమి - కింపునః పితరౌ - అతః ప్రవ్రజిష్యామీత్యర్థః - యద్వా బుద్ధిరితి - యేన పిత్రా - ఇయం బుద్ధిః ప్రణీతా - అయమభిషేకత్యాగాద్యవసాయః ప్రవృత్తిః - పితురనుగ్రహాద్దేవలదీయసత్యపరిపాలనార్థం అభిషేకత్యాగరూపకాద్యవసాయః ప్రవృత్త ఇతి భావః - మనశ్చ సుసమాహితం - యుష్మదుపదేశాభ్యాం మనసస్సాగుణ్యం జాతమిత్యర్థః - తంత

౬ ॥ నబుద్ధిపూర్వం నాబుద్ధం స్మరామీహ కదాచన । మాతౄణాం వా పితుర్వాహం కృతమల్పం చ విప్రియమ్ ॥ ౮ ॥ సత్యస్సత్యాభిసంధశ్చ నిత్యం సత్యపరాక్రమః । పరలోకభయాద్భీతో నిర్భయోఽస్తు పితా మమ ॥ ౯ ॥ తస్యాపి హి భవేదస్మిన్ కర్మణ్యప్రతిసంహృతే । సత్యం నేతి మనస్తాపస్తస్య తాపస్తపేచ్చ మామ్ ॥ ౧౦ ॥ అభిషేకవిధానం తు తస్మాత్సంహృత్య లక్ష్మణ । అన్వగేవాహమిచ్ఛామి వనం గంతుమితః పునః ॥ ౧౧ ॥ మమ ప్రవ్రాజనాదద్య కృతకృత్యా నృపాత్మజా । సుతం భరతమవ్యగ్రమభిషేచయితా తతః ॥ ౧౨ ॥ మయి చీరాజినధరే జటామండలధారిణి । గతేఽరణ్యం చ కైకేయ్యా భవిష్యతి మనస్సుఖమ్ ॥ ౧౩ ॥ బుద్ధిః ప్రణీతా యేనేయం మనశ్చ సుసమాహితమ్ । తం తు నార్హామి సంక్లేష్టుం ప్రవ్రజిష్యామి మాచిరమ్ ॥ ౧౪ ॥ కృతాంతస్త్వేవ సౌమిత్రే ద్రష్టవ్యో మత్ప్రవాసనే । రాజ్యస్య చ వితీర్ణస్య పునరేవ నివర్తనే ॥ ౧౫ ॥ కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తిర్హి కథం స్యాన్మమ పీడనే । యది భావో న దైవోఽయం కృతాంతవిహితో భవేత్ ॥ ౧౬ ॥ జానాసి హి యథా సౌమ్య న మాతృషు మమాంతరమ్ । భూతపూర్వం విశేషో వా తస్యా మయి సుతేఽపి వా ॥ ౧౭ ॥ సోఽభిషేకనివృత్త్యర్థైః ప్రవాసార్థైశ్చ దుర్వచైః । ఉగ్రైర్వాక్యైరహం తస్యా నాన్యద్దైవాత్సమర్థయే ॥ ౧౮ ॥ కథం ప్రకృతిసంపన్నా రాజపుత్రీ తథాగుణా । బ్రూయాత్సా ప్రాకృతేవ స్త్రీ మత్పీడాం

భావిధం పితరం - సంక్లేష్టుం సత్యపాశేన సంక్లేశయితుం - నార్హామి - మాచిరం శీఘ్రం - ప్రవ్రజిష్యామి ॥ ౧౪ ॥ పూర్వసర్గే దైవోక్తిర్యుక్తం - ఇదానీం ప్రసంగాద్ధర్మాత్ పితృదైవం సంగిరంతే ఫలప్రదమితిదర్శయన్ అస్య ప్రవాసాన కైకేయీనిమిత్తం - అతస్సా న నింద్యేత్యాహ కృతాంత ఇత్యాదినా ॥ కృతాంతః దైవం - కృతాంతో యమసిద్ధాంతదైవాకుశలకర్మస్వితి నిఘంటుః ॥ దైవం చ ప్రాక్తనాదృష్టమిత్యేకే - ఈశ్వర ఏవేత్యాచార్యాః - ద్రష్టవ్యః - కారణత్వేనేతి శేషః - వితీర్ణస్య దత్తస్య ॥ ౧౫ ॥ కృతాంత ఏవేత్యేతదుపపాదయతి - కైకేయ్యా ఇతి ॥ దైవః దేవసంబంధీ - కైకేయీసంబంధీ - అయం భావః అభిప్రాయః - కృతాంతవిహితో యది న భవేత్ - తదా మమ పీడనే - కైకేయ్యాః - ప్రతిపత్తిః బుద్ధిః - కథం స్యాత్ - పీడనమితి లక్ష్మణబుద్ధ్యా ॥ తీర్థీయం ॥ కృతాంతస్త్వేవేత్యవధారణం సమాహ కైకేయ్యా ఇతి ॥ కృతాంతవిహితః కృతః అంతో యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా కృతాంతశబ్దేన కాలః - తేన విహితః - భావః అభిప్రాయః - న భవేద్యది - మమ పీడనే - కైకేయ్యాః - ప్రతిపత్తిః అధ్యవసాయః - కథం స్యాదితి యోజనా ॥ రామానుజీయం ॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ కృతాంతవిహితం - కృతః అంతో యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా కృతాంతశబ్దేన కాల ఉచ్యతే - తేన విహిత కాలచోదిత ఇత్యర్థః - అయం భావః అభిప్రాయః - దైవం దేవసంబంధీ న భవేద్యది - మమ పీడనే కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తిః కథం స్యాదితి యోజనా ॥ ౧౬ ॥ జానాసీతి ॥ హే సౌమ్య - మాతృషు - మే - అంతరం భేదః - అంతరమవకాశావధివరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే ఇతి నిఘంటుః ॥ యథా న భూతపూర్వం తథా జానాసి - తస్యాః అపి కైకేయ్యా అపి - మయి వా - సుతే భరతే వా - విశేషో యథా న భూతపూర్వస్తథా జానాసి హి ॥ ౧౭ ॥ న ఇతి ॥ సోఽహం వివమనుమాతత ద్వాక్యైరుగ్రైః - వాక్యైరితి హేతౌ తృతీయా - దైవాదన్యత్ - బుద్ధిభేదకారణం - న సమర్థయే న శక్నోమి ॥ ౧౮ ॥ కథమితి ॥ ప్రకృతిః సాధుస్వభావః - ప్రకృతిపంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణ ఇతి నిఘంటుః । ప్రకృతిసంపన్నా సాధుస్వభావసంపన్నా - రాజపుత్రీ మహాకులప్రసూతా - తథాగుణా పూర్వానుభూతదయాదిసద్గుణా - సా కైకేయీ - ప్రాకృతేవ స్త్రీ దుష్ప్రకృతికా దుష్కులా గుణలేశ

సూచ్యాశుభం ప్రాప్త్రీవ - భర్తృసన్నిధౌ - నతుయచ్ఛన్దవ్యతిరిక్తసన్నిధౌ - ఏతదసూయాదిముఖేన - ఉత్పాదితాం మమ నిరవధికస్నేహపాత్రస్య పీడాం - సర్వప్రియమాత్రం - కథం ప్రాజ్ఞాయాః కృత్యం పశ్యేత్ - నతు సూచయేత్ - తస్మాద్దైవమేవాత్ర కారణమితి ॥ ౧౯ ॥ యదితి ॥ యత్ అచింత్యం అనిర్వాచ్యప్రభావం - దైవం - తదేవ సర్వేష్వపి భూతేషు - నహన్యతే సర్వత్రాప్యప్రతిహతఫలప్రదానస్వభావం తదితి - వ్యక్తం అత్ర సంశయో నాస్తి - అతఏవహి - మయి తస్యాం చ - విపర్యయః వైపరీత్యం - మయి హస్తగతరాజ్యభ్రంశరూపః - తస్యాం పూర్వస్థితవాత్సల్యాపగమరూపః - పతిత ప్రాప్తః ॥ తీర్థీయం ॥ యదితి ॥ హియస్మాత్ యత్ కార్యం - అనిర్వాచ్యం ఈశ్వరాన్యైరపి చింతయితుమశక్యం - భూతేషు నహన్యతే మాతైర్జనైః అన్యథా నక్రియతే - తద్దైవంతు దైవకృతమేవ - అతః - వ్యక్తం స్పష్టం - మయి తస్యాం చ - విపర్యయః - పతితః ప్రాప్తః - మయి విపర్యయో హస్తగతరాజ్యభ్రంశరూపః - తస్యాం పూర్వస్థితవాత్సల్యాపగమరూపః ॥ ౨౦ ॥ ఏవం ప్రబలంచ పిదైవం పౌరుషేణ నివర్తయితా మిత్యత్రాహ కఇతి ॥ క్రియతఇతి కర్మ కార్యం - ఫలరూపకార్యతోన్యత్ర - యస్య - గ్రహణం జ్ఞానసాధనం - న దృశ్యతే - కార్యైకానుమేయం యస్య స్వరూపమిత్యర్థః - తేన ఫలాత్పూర్వమజ్ఞాయమానేన దైవేన - కః పుమాన్ యోద్ధుముత్సహతే - కస్తన్నివారయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ ననదైవస్య ప్రాబల్యం - తత్సత్త్వే ప్రమాణమిత్యత్రాహ కశ్చిదితి ॥ యస్య దైవస్య - గ్రహణం జ్ఞానసాధనం - కర్మణః కార్యభూతాత్ ఫలాత్ - అన్యత్ర - న దృశ్యతే - తేన దైవేన - కోవా యోద్ధుముత్సహతే - తద్దైవం కోవా నివారయితుం శక్త ఇత్యర్థః - అయమర్థః - కర్మణోన్యత్ర న దృశ్యత ఇత్యనేన దైవస్య నిత్యానుమేయతయా యోద్ధుమశక్యత్వాత్ ప్రాబల్యం - అతఏవ తత్సత్త్వే అనుమానం ప్రమాణమిత్యుక్తమితి ॥ ౨౧ ॥ ననుకర్మణోన్యత్రేత్యుక్తం కిం తత్ కర్మేత్యత్రాహ సుఖదుఃఖే ఇతి ॥ అత్ర భయక్రోధశబ్దేన తన్నిరుచ్యతే - భవాభవౌ ఉత్పత్తివినాశౌ - యచ్చాన్యత్ తథాభూతం అచింత్యకారణకం - లోకే

> భర్తృసన్నిధౌ ॥ ౧౯ ॥ యదచింత్యంతు తద్దైవం భూతేష్వపి న హన్యతే । వ్యక్తం మయి చ తస్యాం చ పతితో హి విపర్యయః ॥ ౨౦ ॥ కశ్చిద్దైవేన సౌమిత్రే యోద్ధుముత్సహతే పుమాన్ । యస్య న గ్రహణం కించిత్ కర్మణోన్యత్ర దృశ్యతే ॥ ౨౧ ॥ సుఖదుఃఖే భయక్రోధౌ లాభాలాభౌ భవాభవౌ । యచ్చ కించిత్తథాభూతం నను దైవస్య కర్మ తత్ ॥ ౨౨ ॥ ఋషయోప్యుగ్రతపసో దైవేనాభిప్రపీడితాః । ఉత్సృజ్య నియమాంస్తీవ్రాన్ భ్రశ్యంతే కామమన్యుభిః ॥ ౨౩ ॥ అసంకల్పితమేవేహ యదకస్మాత్ ప్రవర్తతే । నివర్త్యారంభమారబ్ధం నను దైవస్య కర్మ తత్ ॥ ౨౪ ॥ ఏతయా తత్త్వయా బుద్ధ్యా సంస్తభ్యాత్మానమాత్మనా । వ్యాహతేప్యభిషేకే మే పరితాపో న విద్యతే ॥ ※ ॥ తస్మాదపరితాపస్సంస్త్వమప్యనువిధాయ మామ్ । ప్రతిసంహారయ క్షిప్రమాభిషేచనికీం క్రియామ్ ॥ ౨౬ ॥ ఏభిరేవ ఘటైస్సర్వైరభిషేచనసంభృతైః । మమ లక్ష్మణ తాపస్యే వ్రతస్నానం భవిష్యతి ॥ ౨౭ ॥ అథవా కిం మమైతేన రాజద్రవ్యమయేన తు । ఉద్ధృతం మే స్వయం తోయం వ్రతాదేశం కరిష్యతి ॥ ౨౮ ॥ మా చ లక్ష్మణ సంతాపం కార్షీర్లక్ష్మ్యా విపర్యయే । రాజ్యం వా వనవాసో వా వనవాసో మహోదయః ॥ ౨౯ ॥ న లక్ష్మణాస్మిన్ ఖలు కర్మవిఘ్నే మాతా య

దృశ్యతే - తత్సర్వం దైవస్య కర్మ కార్యం నను హీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ దైవప్రాబల్యమేవ ద్రఢయతి ఋషయ ఇతి ॥ ఋషయః విశ్వామిత్రాదయః - నిజమార్గ వ్రతోపవాసాదీన్ - కామమన్యుభిరితి - వ్యక్తిబహుత్వాద్బహువచనం - భ్రశ్యంతే - ఋషిత్వాదితి శేషః ॥ ౨౩ ॥ యచ్చాన్యత్ తథాభూతమిత్యేతద్వివృణోతి అసంకల్పితమితి ॥ ఇహ అస్మిన్ లోకే - ఆరబ్ధం ఉపక్రాంతం - ఆరంభం కార్యం - నివర్త్య - అసంకల్పితం అచింతితమేవ - యత్ కార్యం - అకస్మాత్ ఘటితే - ప్రవర్తతే తద్దైవస్య కర్మ ॥ ౨౪ ॥ ఉపదేశఫలమాహ ఏతయేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ తత్త్వయా అబాధితయా - ఏతయా బుద్ధ్యా - ఆత్మానం అంతఃకరణం - ఆత్మనా స్వయమేవ - ఉపదేశం వినేత్యర్థః - సంస్తభ్య నిశ్చలీకృత్య - స్థితస్య మే - అభిషేకే వ్యాహతేపి - పరితాపో న విద్యతే - తస్మాత్ తత్త్వస్యైవంరూపత్వాత్ - అనువిధాయ అనుసృత్య - ఆభిషేచనికీం అభిషేకప్రయోజనికాం - క్రియాం అలంకరణాది - ప్రతిసంహర నివర్తయ ॥ ౨౬ ॥ ఏభిరితి ॥ తాపస్యే తాపసయోగ్యే - కర్మణీత్యర్థః - అభిషేచనసంభృతైః అభిషేచనాయ సంపాదితైః ॥ ౨౭ ॥ ఘటస్థజలైః స్నాపనవ్రతస్నానే క్రియమాణేపి రాజ్యలిప్సయా స్నానం కృతవానితి కైకేయ్యాశ్శంకా మాభూదితి స్నానం నిషేధతి అథవేతి ॥ రాజద్రవ్యమయేన రాజద్రవ్యత్వేన సమృతేన - రాజద్రవ్యమయేనేతి పాఠే - రాజ్యార్థం సంగృహీతద్రవ్యప్రచురేణేత్యర్థః - వ్రతాదేశం వ్రతనియమం ॥ తీర్థీయం ॥ తాపస్య వ్రతస్నానే క్రియమాణేపి రాజ్యలిప్సయా స్నానం కృతవానితి కైకేయ్యాశ్శంకా మాభూదితి స్నానం నిషేధతి అథవేతి ॥ రాజ్యద్రవ్యమయేన - రాజ్యాభిషేకసాధనసంగృహీతద్రవ్యప్రచురేణేత్యర్థః - వ్రతాదేశం వ్రతాధికారం - కరిష్యతి ॥ ౨౮ ॥ మాచేతి ॥ రాజ్యం వా వనవాసో వా ఉభావపి తుల్యౌ - విచార్యమాణే వనవాస ఏవ - మహోదయః మహాఫలః - రాజ్యవ్యాపారక్లేశాభావాత్ అపూర్వదర్శనసౌఖ్యాచ్చేతి భావః ॥ ౨౯ ॥ మాతా ప్రబంధేనోక్తం సంగ్రహేణ దర్శయతి నేతి ॥ యవీయసీ కనిష్ఠా - కౌసల్యాపేక్షయా - సుమిత్రాపేక్షయా - నతేం దామధ్యమేవ

త్రమదృష్టమాత్రం సర్వరాజపత్న్యపేక్షయా - దైవాభిపన్నా దైవావిష్టా - తథా ప్రభావం తాదృశప్రభావయుక్తం - అప్రతిహతప్రభావమి
త్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వా
వింశస్సర్గః ॥

పూర్వం దైవస్య ప్రబలత్వేన రాజ్యవిపర్యయే నసంతాపః కార్యః ధర్మస్య సర్వశ్రేయస్సాధనత్వాత్ తస్మాదుభాభ్యాం పితృవచనం రక్ష
ణీయం అవశ్యం కర్తవ్యం - మాతృవచనం చ పశ్చాత్తనత్వాత్ పశ్చాత్ పాలనీయమిత్యేతావత్ సయుక్తికముపపాదితం - అత్ర పౌరుషమేవ
బలవత్తరం - దైవం బలం తు దుర్బలానామనుసరణీయం - ధర్మస్యార్థకామవిరోధేన కర్తవ్య ఇతి పూర్వపక్షం పూర్వసర్గసంగ్రహేణ ప్రణవా
క్యేనోక్తం పునస్తన్ముఖేన ప్రపంచయన్ సంగ్రహేణ సిద్ధాంతం చ దర్శయతి ఇతీత్యాదినా ॥ రామే ముహుర్బ్రువతి సతి - లక్ష్మణస్య
వభ్యుపగమసూచనాయాధశ్శిరాస్సన్ శ్రుత్వా - దుఃఖహర్షయోర్మధ్యం - దమేకదేశం భూదితి హర్షణం - రాజ్యంత్యక్ష్యతీతి దుఃఖం
చ - మనసా జగామ - నతు వాచా ప్రతిపాదితవాన్ - ఇవశబ్దేనాస్థిరత్వముచ్యతే - ఉత్తరక్షణే మాద్యత్యస్థైర్యత్యాగస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥
౧ ॥ తదేతి ॥ తుశబ్దేన పూర్వావస్థాతో విలక్షణావస్థా సూచ్యతే - భ్రువోర్మధ్యే లలాటే - లలాటే భ్రుకుటీం కృత్వేత్యర్థః - బిలస్థః
పేటికాబిలస్థః - నతు వల్మీకస్థః - తదానీం రోషాసంభవాత్ ॥ ౨ ॥ తస్యేతి ॥ దుష్ప్రతీక్ష్యం అభిముఖం యాదుర్నిరీక్ష్యం - తస్య ముఖం ॥
౩ ॥ క్రోధవికారం దర్శయతి అగ్రహస్తమిత్యాది ॥ సార్ధశ్లోకః - అగ్రం హస్తస్య అగ్రహస్తః - ఏకదేశసమాసః పూర్వాపరాదివ్యతి
రిక్తస్యాపేక్షణాత్ - అగ్రంచాసౌ హస్తశ్చ అగ్రహస్తం - హస్తశబ్దో హస్తావయవే ఉపచర్యత ఇతి వామనః । శరీరే ఉరసి - అథ ఊర్ధ్వ
మ్ - యద్వా - శిరోధరాం శరీరే తిర్యగూర్ధ్వం - చకారాదధశ్చ పాతయిత్వా - క్రోధాతిశయేన వివిధం శిరోవిధూననం కృత్వేత్యర్థః -
అగ్రాక్ష్ణా కటాక్షేణ - తిర్యగ్వీక్షమాణస్సన్ అబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ అస్థాన ఇతి ॥ ధర్మదోషప్రసంగేన - పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మ

వీయస్యాతిశంకనీయా । దైవాభిపన్నా హి వదత్యనిష్టం జానాసి దైవం చ తథా ప్రభావమ్ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమ
దయోధ్యాకాండే - ద్వావింశస్సర్గః ॥

ఇతి బ్రువతి రామే తు లక్ష్మణోఽధశ్శిరా ముహుః । శ్రుత్వా మధ్యం జగామేవ మనసా దుఃఖహర్ష
యోః ॥ ౧ ॥ తదా తు బధ్వా భ్రుకుటీం భ్రువోర్మధ్యే నరర్షభః । నిశశ్వాస మహాసర్పో బిలస్థ ఇవ రోషి
తః ॥ ౨ ॥ తస్య దుష్ప్రతివీక్ష్యం తత్ భ్రుకుటీసహితం తదా । బభౌ క్రుద్ధస్య సింహస్య ముఖస్య సదృశం ముఖమ్ ॥
౩ ॥ అగ్రహస్తం విధూన్వంస్తు హస్తిహస్తమివాత్మనః । తిర్యగూర్ధ్వం శరీరే చ పాతయిత్వా శిరోధరా
మ్ ॥ ౪ ॥ అగ్రాక్ష్ణా వీక్షమాణస్తు తిర్యగ్భ్రాతరమబ్రవీత్ ॥ ౪౻ ॥ అస్థానే సంభ్రమో యస్య జాతో వై
సుమహానయమ్ ॥ ౫ ॥ ధర్మదోషప్రసంగేన లోకస్యానతిశంకయా ॥ ౫౻ ॥ కథం హ్యేతదసంభ్రాంత
స్త్వద్విధో వక్తుమర్హతి ॥ ౬ ॥ యథా దైవమశౌండీరం శౌండీర క్షత్రియర్షభ ॥ ౬౻ ॥ కిం నామ కృప

హానిప్రసక్త్యా - లోకస్య అనతిశంకయా అతిశంకాపరిహారాయ - మయానుష్ఠితేఽస్మిన్ కో ధర్మం త్యక్ష్యతీతి శంకాపరిహారాయ చేత్యర్థః -
ఏవంవిధకార్యద్వయార్థం - యస్య ప్రసిద్ధస్య తే - జాతోఽయం సుమహాన్ సంభ్రమః - వనగమనత్వరా - అస్థానే అనవకాశే - అయు
క్త ఇత్యర్థః - అనవకాశే స్థితౌ స్థానమిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ అస్థాన ఇతి ॥ ధర్మదోషప్రసంగేన - ధర్మః పితృవచనపరిపాలనం - దోష
స్తస్యాకరణం - ప్రసంగేన ప్రాప్త్యా - ధర్మహానిప్రసక్త్యేత్యర్థః - హేతునా - లోకస్య అనతిశంకయా - పితృవచనమకుర్వన్ అస్మాన్
కథం రక్షిష్యతీతి శంకా - తదభావో నతిశంకా - తయా చ హేతునా - యస్య తే - సుమహాన్ సంభ్రమః వనగమనత్వరా - జాతః - అయమ
యుక్తః - భ్రాంతిమూల ఏవేత్యర్థః ॥ ౫౻ ॥ తథాత్వమేవోపపాదయతి కథమిత్యాదినా ॥ హే శౌండీర సమర్థ - దైవమపి నిరాకర్తుం
క్షమేత్యర్థః - క్షత్రియర్షభ క్షత్రియశ్రేష్ఠ - త్వం - అశౌండీరం అశూరం - ఏతద్దైవం యథా నసమర్థం వదసి - ఏవమసంభ్రాంతస్త్వ
ద్విధః - కథం వక్తుమర్హతి నకథమపి - అశూరస్సంభ్రాంతః పుత్రబంధురేవాసమర్థం దైవమనునన్తుమర్హతీత్యర్థః ॥ అస్థాన ఇత్యా
దిశ్లోకద్వయస్యైవం వార్థః ॥ ధర్మహానిప్రసక్త్యా లోకస్యానతిశంకయా - అనిరోధపూజా - తద్విషయే శంకయా - లోకో మామవద్యత్ర
ఇతి న పూజయేదితి శంకయేత్యర్థః - యస్య తే - అయుక్తః - స మహాన్ సంభ్రమో భ్రాంతిః - జాతః - ధర్మహానిలోకశంకానత్యాగో వా
సర్వాతిశాయినస్తే కిం కరిష్యతీతి భావః - భ్రమసద్భావం వ్యతిరేకముఖేన ద్రఢయతి కథమితి ॥ తీర్థీయం ॥ తథాత్వమేవాహ కథమితి ॥
అశౌండీరం అసమర్థం - అకించిత్కరమేవ దైవం ప్రబలమితి యథా త్వం వదసి - ఏవం శౌండీర దైవమపి నిరాకర్తుం సమర్థః - కశ్చిత్త్వ
ద్విధః క్షత్రియర్షభో యద్యసంభ్రాంతస్స్యాత్ - తథా సాకథమేతద్వక్తుమర్హతి - నకథమపి ॥ ౬౻ ॥ దైవాలంబనస్య భ్రమత్వముప
పాదయతి కిమితి ॥ కృపణం బుద్ధిపౌరుషహీనానాం జీవికేతి బృహస్పతిరిత్యుక్తరీత్యా దుర్బలైకపరిగ్రాహ్యతయా కోచ్యం - అశక్తం శక్తి
హీనం - పౌరుషం బిభ్రత్ - కృత్యకార్యకరణాక్షమం దైవం - కిం నామ అభిశంససి అభిష్టౌషి - అశక్తత్వాద్దేవనకార్యాను మేరూపా దైవస

ప్యావః - అసద్భావాదేవచ కలంకనంతే భ్రమ ఇత్యర్థః - ఏవం దైవకృతిస్యానతిలంఘనీయత్వం పరిహృత్య - ఏవ్వవాక్యపరిహారం - ధర్మగోపత్వసంగినపరిహరతిపాపయోరితి - పాపయోః కైకేయీదశరథయోర్విషయే - శంకాపాపిత్వశంకా - కథం నామ న విద్యతే - పవనాత్తౌత్వయి పాపం కర్తుమిచ్ఛతః - అసత్యవచనాకరణేన ధర్మహానిరితిభావ ॥ ౭ ॥ ననుధర్మిష్ఠయోస్తయోః కథం పాపిత్వశంకే త్యత్రాహ సంతీతి ॥ ధర్మ ఉపధా వ్యాజో యేషాం తే ధర్మోపధాః - శ్లక్ష్ణాః ధర్మాచరణవంచుకేన స్వదోషపిధానచతురాః - సంతి - లోక ఇతి శేషః - హే ధర్మాత్మన్ దర్శితస్వప్రకాశవ్యభావ - శాఠ్యాత్ గూఢప్రయుక్తకారిత్వాత్ - స్వార్థం అభిషేకరూపమస్మత్ప్రయోజనం - పరిజిహీర్షతో పరిహర్తుమిచ్ఛతోః - తయోః కైకేయీదశరథయోః - సుచరితం సుష్ఠు సంగ్రథితం - కిం న బుధ్యసే ॥ ౮ ॥ విపర్యయే సిద్ధప్రసంజయతి యదతి ॥ హే రాఘవ - ప్రాగేవ అభిషేకాత్పూర్వమేవ - ఏవం దత్తప్రకారేణ - తయోః కైకేయీదశరథయోః - వ్యవసితం నిశ్చయం - యది న స్యాత్ - తదా - ప్రకృతః పూర్వమేవ ప్రసక్తః - స వరః ప్రాగేవ దత్తస్స్యాత్ - కించేతి చార్థః - అయమర్థః - భరతాయావశ్యం రాజ్యం దేయం - రామస్య జ్యేష్ఠత్వేన తద్విషయోభిషేక ఆరభ్యతే - తదానీం త్వయా వరం యద్ద్రష్టవ్యం - తద్యాచస్వ జననా హ్యేవ వివాస్యతే - భరతోభిషిచ్యత ఇతి కైకేయీదశరథాభ్యాం సంకేతితం - అన్యథా సా వరద్వయం మే తావత్పర్యంతం నయాచేతి - అయాచితిముపచితనీతిజ్ఞోరాజా వా కుతో న పూర్వమేవ వదతి ॥ ౯ ॥ అస్తు తథా - తత ఏమిత్యత్రాహ లోకవిద్విష్టమితి ॥ లోకవిద్విష్టం - జ్యేష్ఠపరిత్యజ్యకనిష్ఠస్యాభిషేచనాల్లోకవిద్వేషవిషయమిత్యారంభక్రియావిశేషణం - మే తత్ర అసహనవిషయే - క్షంతుమర్హసి ॥ ౧౦ ॥ యథాంధంచలత్ ఏవ్వవచనం కార్యమిత్యాహ మనుత్వానంచామంత్రత్యాహ యేనేతి ॥ ఇయం తే బుద్ధిః - యేన పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మేణ - ద్వైధం ద్వైవిధ్యం - అగతా ప్రాప్తా - నాభిషిచ్యే వనం ప్రవేక్ష్యామి - యస్య ప్రసంగాత్ ప్రసక్తాత్ - ముహ్యా

ణం దైవమశక్తమభిశంససి ॥ ❁ ॥ పాపయోస్తే కథం నామ తయోశ్శంకా న విద్యతే ॥ ౭ ॥ సంతి ధర్మోప
ధాశ్శ్లక్ష్ణా ధర్మాత్మన్ కిం న బుధ్యసే ॥ ❁ ॥ తయోస్సుచరితం స్వార్థం శాఠ్యాత్ పరిజిహీర్షతోః ॥
౮ ॥ యది నైవం వ్యవసితం స్యాద్ధి ప్రాగేవ రాఘవ ॥ ❁ ॥ తయోః ప్రాగేవ దత్తశ్చ స్యాద్వరః ప్రకృతశ్చ
సః ॥ ౯ ॥ లోకవిద్విష్టమారబ్ధం త్వదన్యస్యాభిషేచనమ్ ॥ ❁ ॥ నోత్సహే సహితుం వీర తత్ర మే క్షంతుమ
ర్హసి ॥ ౧౦ ॥ యేనైవమాగతా ద్వైధం తవ బుద్ధిర్మహీపతే ॥ ❁ ॥ స హి ధర్మో మమ ద్వేష్యః ప్రసం
గాద్యస్య ముహ్యసి ॥ ౧౧ ॥ కథం త్వం కర్మణా శక్తః కైకేయీవశవర్తినః ॥ ❁ ॥ కరిష్యసి పితుర్వాక్య
మధర్మిష్ఠం విగర్హితమ్ ॥ ౧౨ ॥ యద్యయం కిల్బిషాద్భేదః కృతోప్యేవం న గృహ్యతే ॥ ❁ ॥ జాయతే త
త్ర మే దుఃఖం ధర్మసంగశ్చ గర్హితః ॥ ౧౩ ॥ మనసాపి కథం కామం కుర్యాస్త్వం కామవృత్తయోః ॥ ❁ ॥
తయోస్త్వహితయోర్నిత్యం శత్ర్వోః పిత్రభిధానయోః ॥ ౧౪ ॥ యద్యపి ప్రతిపత్తిస్తే దైవీ చాపి త
యోర్మతం ॥ ❁ ॥ తథాప్యుపేక్షణీయం తే న మే తదపి రోచతే ॥ ౧౫ ॥ విక్లబో వీర్యహీనో యస్స దైవమ
నువర్తతే ॥ ❁ ॥ వీరాస్సంభావితాత్మానో న దైవం పర్యుపాసతే ॥ ౧౬ ॥ దైవం పురుషకారేణ యస్సమ

సి అకరణే ప్రత్యవాయస్స్యాదితి మోహం ప్రాప్నోషి - స ధర్మో మమ ద్వేష్యః ॥ ౧౧ ॥ మోహం వినయతి కథమితి ॥ కర్మణా పౌరు షేణ - శక్తః - ప్రతికారసమర్థ ఇత్యర్థః - త్వం - కైకేయీవశవర్తిత్వాదేవాధర్మిష్ఠం విగర్హితం చ వాక్యం - కథం కేన ప్రకారేణ - మోహం వినా కరిష్యసి ॥ ౧౨ ॥ త్వన్నోత్సహే సహితుమిత్యాహ యదీతి ॥ అయం భేదః అభిషేకవిఘాతాత్మా విభాగః - కిల్బిషాత్ స్వపాపరకల్పనాత్ - కృతోపి - ఏవం కిల్బిషకల్పిత ఇతి యది న గృహ్యతే - తత్ర అగ్రహణనిమిత్తే - మే దుఃఖం జాయతే - ధర్మ సంగశ్చ ఏతాదృశధర్మసంగశ్చ - విగర్హితః ॥ శ్లోకద్వయం ॥ యద్యయమితి ॥ అయం భేదః అభిషేకకార్యంవినాతః - కిల్బిషాత్ కపటాత్ - కృతోప - తాభ్యామితి శేషః - ఏవంవిధ కిల్బిషకృత ఇతి - యదియం కారణాత్ - న గృహ్యతే - త్వయేతి శేషః - తత్ర తస్మాద్ధేతోః - మే దుః ఖం జాయతే - కపటకృతమప్యర్థం శ్రీరామస్స్వధృతయా గృహ్ణాతీతి మే వ్యథా జాయత ఇత్యర్థః - కించ - ధర్మసంగశ్చ గర్హితః - ఏవంవిధ ధర్మాచరణం లోకవిరుద్ధమిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ తస్మాన్మనసా ఏతన్న కర్తవ్యమిత్యాహ మనసేత్యాదినా ॥ ౧౪ ॥ మమ వివాసనం దైవ కృతం న తు కైకేయీకృతమితి పూర్వం రామోక్తమనూద్య పరిహరతి యద్యపీత్యాదినా ॥ తయోః పిత్రోః - ప్రతిపత్తిం అభిషేకవిఘటనవిషయా బుద్ధిః - దైవీ చాపి దైవకృతైవేతి - తే మతం యద్యపి - తథాపి - తే త్వయా - తత్ ఉపేక్షణీయం - తదపి దైవమపి - మమ న రోచతే ॥ శ్లోకద్వయం ॥ యద్యపీతి ॥ తయోః పిత్రోః - ప్రతిపత్తిం అభిషేకవిఘటనవిషయా బుద్ధిః - దైవీ దైవకృతైవేతి - తే మతా యద్యపి - తథాపి - తే త్వయా - ఉపేక్షణీయం - తదపి దైవమపి - మే న రోచత ఇతి యోజనా ॥ ౧౫ ॥ ఉపేక్షణీయతాయాం హేతుమాహ విక్లబ ఇతి ॥ విక్లబః కాతరః - వీర్యహీన ఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం వీరా ఇతి - విక్లబ ఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం సంభావితాత్మాన ఇతి - సంభావితః సమ్యక్ ప్రాపితః - దృఢ ఇతి యావత్ - ఆత్మా మనో యేషాం తే తథా - ధీరా ఇత్యర్థః - నోపాసతే నాశ్రయంతి ॥ శ్లోకద్వయం ॥ విక్లబ ఇతి ॥ సంభావితాత్మానః సర్వలోకశ్లాఘనీయయశోవీర్యాదిమంతః ॥ ౧౬ ॥ కుతో నాశ్రయంతీత్యపేక్షాయాం పౌరుషవతా దైవేన ప్రతిబా

జనహాస్యానాదిత్యాహ దైవమితి ॥ పురుషకారేణ ప్రబలేన - దైవం - బాధితుం అతిక్రమ్య వర్తితుం - యస్సమర్థః - స దైవేన విపన్నార్థః విహతప్రయోజనస్సన్ - నావసీదతి న క్లిశ్యతి ॥ ౧౭ ॥ పురుషకారాపేక్షయా దైవస్య దుర్బలత్వే ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి ద్రక్ష్యంతీతి ॥ పౌరుషం సామర్థ్యం - వ్యక్తిః ప్రబలదుర్బలవివేకః - వ్యక్తా స్పష్టా - భవిష్యతి ॥ ౧౮ ॥ తదేవ స్పష్టమాహ అద్యేతి ॥ యైర్దైవాత్ యస్మాద్దైవాత్ - ఆహతం విఘ్నితం - తే రాజ్యాభిషేచనం దృష్టం - తద్దైవం - మత్పౌరుషహతం ద్రక్ష్యంతి ॥ ౧౯ ॥ అత్యంకుశమితి ॥ అత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశవ్యాపారం - ఉద్దామం ఛిన్ననిగళం - మదబలోద్ధతం మదబలాభ్యాం గర్వితం - ప్రధావితం దుర్నివారం - స్వచ్ఛందం మనుష్యజనిప - దుర్నివారత్వేన స్వేదయితుం దైవం - పౌరుషేణ నివర్తయే ॥ ౨౦ ॥ లోకపాలా ఇతి ॥ తే త్రిసిద్ధాః - హే రామ - తే అభిషేచనమితి వా - నవిహన్యుం న విహంతుం శక్తాః - కృత్స్నాః అన్యూనాః ॥ ౨౧ ॥ యైరితి ॥ రాజన్ స్వం సిద్ధపత్నీ త్వం రాజాస్మీతి - మిథః రహసి - మిథోఽన్యోన్యరహస్యయోరితి వైజయంతీ ॥ తథా త్వాం ప్రత్యుక్తప్రకారేణ ॥ ౨౨ ॥ అహమితి ॥ తత్ తస్మాత్ - యా - తవాభిషేకవిఘాతేన ద్వారేణ - పుత్రరాజ్యాయ వర్తతే ప్రవర్తతే - తస్యాః పితుశ్చ - ఆశాం అభివృద్ధాం - ఆశాదిగతితృష్ణయోరితి వైజయంతీ ॥ ఛేత్స్యామి ॥ అహమితి ॥ తదాశాం తామాశాం ॥ ౨౩ ॥ మద్బలేనేతి ॥ మద్బలేన - విరుద్ధాయ జనాయ - మమోగ్రం పౌరుషం - దుఃఖాయ యథా ప్రభవిష్యతి - తథా - దైవబలం - న స్యాత్ సుఖాయ న భవేత్ ॥ ౨౪ ॥ న కదాచిదపి భరతస్య రాజ్య

అర్థం ప్రభాదితుమ్ ॥ ❈ ॥ న దైవేన విపన్నార్థః పురుషస్సోవసీదతి ॥ ౧౭ ॥ ద్రక్ష్యంతిత్వద్య దైవస్య పౌరుషం పురుషస్య చ ॥ ❈ ॥ దైవమానుషయోరద్య వ్యక్తా వ్యక్తిర్భవిష్యతి ॥ ౧౮ ॥ అద్యమత్పౌరుషహతం దైవం ద్రక్ష్యంతి వై జనాః ॥ ❈ ॥ యైర్దైవాదాహతం తేఽద్య దృష్టం రాజ్యాభిషేచనమ్ ॥ ౧౯ ॥ అత్యంకుశమివోద్దామం గజం మదబలోద్ధతమ్ ॥ ❈ ॥ ప్రధావితమహం దైవం పౌరుషేణ నివర్తయే ॥ ౨౦ ॥ లోకపాలాస్సమస్తాస్తే నాద్య రామాభిషేచనమ్ ॥ ❈ ॥ న చ కృత్స్నాస్త్రయో లోకా విహన్యుః కిం పునః పితా ॥ ౨౧ ॥ యైర్వివాసస్తవారణ్యే మిథో రాజన్ సమర్థితః ॥ ❈ ॥ అరణ్యే తే వివత్స్యంతి చతుర్దశ సమాస్తథా ॥ ౨౨ ॥ అహం తదాశాం ఛేత్స్యామి పితుస్తస్యాశ్చ యా తవ ॥ ❈ ॥ అభిషేకవిఘాతేన పుత్రరాజ్యాయ వర్తతే ॥ ౨౩ ॥ మద్బలేన విరుద్ధాయ న స్యాద్దైవబలం తథా ॥ ❈ ॥ ప్రభవిష్యతి దుఃఖాయ యథోగ్రం పౌరుషం మమ ॥ ౨౪ ॥ ఊర్ధ్వం వర్షసహస్రాంతే ప్రజాపాల్యమనంతరమ్ ॥ ❈ ॥ ఆర్యపుత్రాః కరిష్యంతి వనవాసం గతే త్వయి ॥ ౨౫ ॥ పూర్వరాజర్షివృత్త్యా హి వనవాసో విధీయతే ॥ ❈ ॥ ప్రజా నిక్షిప్య పుత్రేషు పుత్రవత్ పరిపాలనే ॥ ౨౬ ॥ స చేద్రాజన్యనేకాగ్రే రాజ్యవిభ్రమశంకయా ॥ ❈ ॥ నైవమిచ్ఛసి ధర్మాత్మన్ రాజ్యం రామ త్వమాత్మని ॥ ప్రతిజానే చ తే వీర మా భూవం వీరలోకభాక్ ॥ ❈ ॥ రాజ్యం చ తవ రక్షేయమహం వేలేవ సాగరమ్ ॥ ౨౮ ॥ మంగళైరభిషించస్వ తత్ర త్వం వ్యాపృతో భవ ॥ ❈ ॥ అహమేకో మహీపాలానలం వారయితుం బలాత్ ॥ ౨౯ ॥ న శోభార్థావిమౌ బాహూ న ధనుర్భూషణాయ మే ॥ ❈ ॥ నాసిరాబంధనార్థాయ న శరాః స్తంభహేతవః ॥ అమిత్రదమనార్థం మే సర్వమేతచ్చతుష్టయమ్ ॥ ౩౦ ॥ న చాహం కామయేఽత్యర్థం యస్స్యాచ్ఛత్రుర్మతో మమ ॥ అసినా తీక్ష్ణధారేణ విద్యుచ్చలితవర్చసా ॥ ❈ ॥ ప్రగృహీతేన వై శత్రుం వజ్రిణం

ప్రాప్తిరస్తీత్యాహ ఊర్ధ్వమితి ॥ ఊర్ధ్వం వినిర్గత్య సంవరణం వర్షసహస్రాంత ఇతి - ప్రజాపాల్యం ప్రజాపాలనం - స్వార్థే ష్యఞ్ ప్రత్యయః - ఊర్ధ్వం వర్షసహస్రాంతే - త్వయి వనం గతే సతి వానప్రస్థాశ్రమస్థే సతి - అనంతరం ప్రజాపాల్యం - ఆర్యస్య తే - పుత్రాః కరిష్యంతి ॥ ౨౫ ॥ మదుక్త ఏవ వనవాసః పూర్వసమ్మత ఇత్యాహ పూర్వేతి ॥ పుత్రేషు ప్రజాః - పుత్రవత్ పరిపాలనే పరిపాలననిమిత్తం - నిక్షిప్య - పూర్వరాజర్షివృత్త్యా తదాచారేణ - వనవాసో విధీయతే ॥ ౨౬ ॥ న చేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ హే రామ త్వం - రాజని దశరథే - ఏవమనేకాగ్రే చలచిత్తే - అవ్యవస్థితచిత్తే సతి - రాజ్యవిభ్రమశంకయా రాజ్యస్య వివిధచలనశంకయా - ఆత్మని రాజ్యం నేచ్ఛసి చేత్ - అహం తవ రాజ్యం చ రక్షేయం - కథమివ - వేలా సాగరమివ - నో చేద్వీరలోకభాజ్మా భూవం - తే తుభ్యం - ప్రతిజానే చ ॥ ౨౮ ॥ మంగళైరితి ॥ మంగళైః మంగళద్రవ్యయుక్తైర్జలైః - అభిషించస్వ - ఆత్మానం వసిష్ఠాదిభిరితి శేషః - తత్ర అభిషేకకర్మణి - వ్యాపృతో భవ - వ్యాసక్తచిత్తో భవేత్యర్థః - అలం పర్యాప్తం - వారయితుం నివారయితుం ॥ ౨౯ ॥ న శోభార్థావిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ నేతి - ఆబంధనార్థాయ - ఆపాతతః వీరభూషణతయా కట్యాం బంధనరూపప్రయోజనాయేత్యర్థః - స్తంభహేతవః కేవలం లక్ష్యభూతస్తంభహేతవః - తూణ్యాం స్థాపనహేతవ ఇతి వా ॥ టీకాయాం ॥ న శోభార్థావిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ అసిః ఖడ్గః - ఆబంధనార్థాయ ఆబధ్యత ఇత్యాబంధనం అలంకారః - స్తంభహేతవః స్తంభితతూష్ణీంభావాః ॥ ౩౧ ॥ న చాహమిత్యాది సార్ధశ్లోకః ॥ యః మమ అత్యర్థం - శత్రుః శాతయితా - మతః స్యాత్ - వరిష్ఠైరితి శేషః - తమహం న కామయే - తస్య స్థితిం న సహ ఇత్యర్థః -

కిం త్వసినావ ప్రాణసహితశత్రుం - నకల్పయేన స్థాపయామి - హస్తీ ర్యర్థః - తీక్ష్ణధారేణాసిపాత్రేణ - విద్యుచ్చలితవర్చసా - విద్యుదివ చంచలా - తిం వర్చస్స్ఫులింగరూపం యస్య - తేన ॥ ౩౨౹ ॥ ఖడ్గేతి ॥ ఖడ్గనిష్పేషనిష్పిష్టైః - గహనా దుశ్చరా చ - అతీవదుశ్చరా సంచారానర్హా చ - భవితా భవిష్యతి । ౩౩౹ ॥ ఖడ్గధారేతి ॥ మే ఖడ్గధారయా ఖడ్గకోట్యా హతాః - అత ఏవ విస్ఫులింగత్వాత్ - దీప్యమానాః జ్వలితాః - అద్రయ ఇవ - సవిద్యుతో మేఘా ఇవ చ - స్థితాః - ద్విపాః శత్రుగజాః - భూమౌ పతిష్యంతి । ౩౪౹ ॥ బద్ధేతి ॥ గోధా జ్యాఘాతవారణం - గోధా తలం జ్యాఘాతవారణ ఇత్యమరః । గోధారూపాంగుళిత్రాణే సతి - పురుషాణాం మధ్యే కశ్చిత్ - కథం పురుషమానీ శూరమానీ స్యాత్ - సర్వే త్రస్తా భవిష్యంతీత్యర్థః ॥ ౩౫౹ ॥ బహుభిరితి ॥ అహం బహుభిర్బాణైః - ఏకం శూరం - అత్యస్యన్ క్షిపన్ - ఏకేన బాణేన - బహూన్ జనాన్ - అత్యస్యన్ - ఏకేన ప్రహారేణ - నృవాజిగజానాం - మర్మసు మర్మస్థలేషు - బాణాన్ - వినియోక్ష్యామి విసర్జయిష్యామి - అతః కథం శత్రూణాం పాలనం కరణీయమితి భావః ॥ ౩౬౹ ॥ అద్యేతి ॥ అస్త్రప్రభావస్య అస్త్రమాహాత్మ్యస్య - ప్రభావ ప్రతాపః - ప్రభవిష్యతి - స్వాతంత్ర్యాదివైజయంతీ ॥ ౩౭౹ ॥ అద్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ చందనసారస్య చందనపంకస్య - కేయూరామోక్షణస్య అంగదధారణస్య - కేయూరమంగదమిత్యమరః । వసూనాం ధనానాం - విమోక్షస్య త్యాగస్య - సుహృదాం - పాలనస్య చ - అనురూపౌ రాజపుత్రత్వేన యోగ్యావపి - ఇమౌ బాహూ - హే రామ - తత్సర్వం విహాయ - తే అభిషేకవిఘ్నస్య కర్తౄణాం నివారణే - కర్మ కరిష్యతః ॥ ౩౮౹ ॥

వారకల్పయే ॥ ౩౨౹ ॥ ఖడ్గనిష్పేషనిష్పిష్టైర్గహనా దుశ్చరా చ మే ॥ ❖ ॥ హస్త్యశ్వనరహస్తోరుశి

రోభిర్భవితా మహీ ॥ ౩౩౹ ॥ ఖడ్గధారాహతా మేఽద్య దీప్యమానా ఇవాద్రయః ॥ ❖ ॥ పతిష్యంతి ద్విపా

భూమౌ మేఘా ఇవ సవిద్యుతః ॥ ౩౪౹ ॥ బద్ధగోధాంగుళిత్రాణే ప్రగృహీతశరాసనే ॥ ❖ ॥ కథం పురుష

మానీ స్యాత్ పురుషాణాం మయి స్థితే ॥ ౩౫౹ ॥ బహుభిశ్చైకమత్యస్యన్నేకేన చ బహూన్ జనాన్ ॥ ❖

వినియోక్ష్యామ్యహం బాణాన్ నృవాజిగజమర్మసు ॥ ౩౬౹ ॥ అద్య మేఽస్త్రప్రభావస్య ప్రభావః ప్రభ

విష్యతి ॥ ❖ ॥ రాజ్ఞశ్చాప్రభుతాం కర్తుం ప్రభుత్వం తవ చ ప్రభో ॥ ౩౭౹ ॥ అద్య చందనసారస్య కేయూ

రామోక్షణస్య చ ॥ ❖ ॥ వసూనాం చ విమోక్షస్య సుహృదాం పాలనస్య చ । అనురూపావిమౌ బాహూ

రామ కర్మ కరిష్యతః ॥ ❖ ॥ అభిషేచనవిఘ్నస్య కర్తౄణాం తే నివారణే ॥ ౩౯౹ ॥ బ్రవీహి కోఽద్యైవ

మయా వియుజ్యతాం తవాసుహృత్ ప్రాణయశస్సుహృజ్జనైః । యథా తవేయం వసుధా వశే భవేత్తథైవ

మాం శాధి తవాస్మి కింకరః ॥ ౪౦౹ ॥ విమృజ్య బాష్పం పరిసాంత్వ్య చాసకృత్స లక్ష్మణం రాఘవవంశవ

ర్ధనః । ఉవాచ పిత్ర్యే వచనే వ్యవస్థితం నిబోధ మామేష హి సౌమ్య సత్పథః ॥ ౪౧౹ ॥ ఇతి శ్రీమదయో

ధ్యాకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తం సమీక్ష్య త్వవహితం పితుర్నిర్దేశపాలనే । కౌసల్యా బాష్పసంరుద్ధా వచో ధర్మిష్ఠమబ్ర

వీత్ ॥ ౧ ॥ అదృష్టదుఃఖో ధర్మాత్మా సర్వభూతప్రియంవదః । మయి జాతో దశరథాత్ కథముంఛేన వర్త

యేత్ ॥ ౨ ॥ యస్య భృత్యాశ్చ దాసాశ్చ మృష్టాన్యన్నాని భుంజతే । కథం స భోక్ష్యతే నాథో వనే మూలఫ

లాన్యయమ్ ॥ ౩ ॥ క ఏతచ్ఛ్రద్దధేచ్ఛ్రుత్వా కస్య వా న భవేద్భయమ్ । గుణవాన్ దయితో రాజ్ఞో రాఘవో

యద్వివాస్యతే ॥ ౪ ॥

త్వనృతసత్యానాం - విచారణేవిషయే - కర్మ కరిష్యతః ॥ ౩౯౹ ॥ త్వదాజ్ఞాత్వే కావశ్యంభావినీత్యాహ బ్రవీహీతి ॥ బ్రవీహి - మయా వియుజ్యతాం మయా వియోజ్యతాం ॥ ౪౦౹ ॥ విమృజ్యేతి ॥ స్వరేణ పూర్వవత్ సుమువస్య స్వపంతం లక్ష్మణం ప్రతి పూర్వం విస్రుతం సిద్ధాంతం సంగ్రహేణాహ విమృజ్యేతి ॥ బాష్పం రామానన్నుతిజం - రఘువంశవర్ధనః - రఘోః సంబంధీ రాఘవః - రాఘవశ్చాసౌ వంశశ్చేతి విశేషణ సమాసః - సత్పథే పిత్ర్యే వచనే - వ్యవస్థితం నిశ్చలం మాం - నిబోధ జానీహి - సత్పథం హం పితృవచనం న త్యజామీత్యర్థః - జీవతో వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్ । గయాయాం పిండదానాచ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్రతేతి స్మరణాదితి భావః ॥ ౪౧౹ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖

అథ దర్శనస్య రామనిశ్చయస్యానుమోదనం కౌసల్యాకరోతి - తం సమీక్ష్యేత్యాదినా ॥ తం రామం - సమీక్ష్య నిశ్చిత్య - అవహితం సావధానం - నిర్దేశే నియోగే ॥ లిర్ధిల్యం ॥ తమితి ॥ అవహితం సావధానం - నిర్దేశపాలనే ఆజ్ఞాపాలనే - మంగళభంగభీత్యా సంరుద్ధబాష్పా ॥ ౧ ॥ అదృష్టదుఃఖ ఇతి ॥ ఉంఛో నామ దైవాత్ ప్రకీర్ణానాం వ్రీహ్యాదిధాన్యానాం మంగళ్యా ఏకైకశో గ్రహణం - కణిశగ్రహణం తు శిలమేవ - ఇదం ఫలమూలాద్యాహరణం లక్షయతి - వర్తయేత్ జీవేత్ ॥ లిర్ధిల్యం ॥ అన్నపేతి ॥ ఉంఛేన క్షేత్రపతితవ్రీహ్యాదికణిశగ్రహణేనుంఛః - తేన - వర్తయేత్ జీవేత్ - భవానితి శేషః ॥ ౨ ॥ యస్యేతి ॥ భృత్యాః భటాః - దాసాః దాస్యకరాః - మృష్టాని స్వాదూని ॥ ౩ ॥ క ఇతి ॥ వివాస్యత ఇతి యత్ - ఏతత్ - కః శ్రద్దధేత్ - గుణవత్పుత్రవివాసనస్యాసంభావితత్వాత్ - శ్రద్ధేయత్వే వా - కస్య భయం

...భవేత్ - మమాప్యేవంవివాసనంభవిష్యతీతి । తద్విషయం ॥ ౩ ॥ ఏవంవిధోరాఘవోనిర్వాస్యత ఇతియత్ - ఏతచ్ఛ్రుత్వా - రాజాగం తశ్శక్త్యద్ధేత్ కస్మాద్ధ్యాత్ - కస్యహాభయంనభవేత్ ॥ ౪ ॥ నూనమితి ॥ సర్వం ఖలు భావితం - ఆదిశన్ ప్రదిశన్ - కృతాంతం దైవం - యత్ర దైవే మిత్రే ॥ ౫ ॥ అయంత్విత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం ॥ అత్ర విశేషజనితస్యశోకస్యాగ్నిసమాధిరుచ్యతే - ఆత్మభవః దేహజః - అదర్శనమారుత - శోకాగ్నేరదర్శనజత్వాత్తస్యమారుతత్వనిరూపణం - విలాపదుఃఖం ప్రలాపజందుఃఖం - తదేవసమిధాయస్య - లస్యతద్వర్ధకత్వాత్ - ఆపంచైవహాలంతానామితిసమిచ్ఛవాట్టాప్ - రుదితాశ్రు - శిరోఽనజాశ్రూణి - తాన్యేవహుతాహుతిః - ... - చింతాబాష్ప ... - సఏవమహాధూమోయస్య - తవాదర్శనేనహేతునా - చిత్తజ ఇతిహేతుమాత్రోక్తిః - ... ఆజ్యతిపావాంతరం - నిశ్శ్వాస ఏవాయాసః పురుషప్రయత్నః - ... పురుషప్రయత్నజత్వాత్ ... జలస్థానీయేన - విహీనాంమాం - శోకఏవాగ్నిశ్శోకాగ్నిః - వైతానికాగ్నిః - కర్శయిత్వా ... - హిమాత్యయే శిశిరాంతే - కక్షం గుల్మం - చిత్రభానుః వహ్నిరివ - మాంప్రదహిష్యతీత్యర్థః ॥ ౮ ॥ కథంహీతి । ఉత్తరార్ధార్ధద్యోతకేత్యుపస్కార్యం ॥ ౯ ॥

యద్వివాస్యతే ॥ ౪ ॥ నూనంతుబలవాన్లోకేకృతాంతస్సర్వమాదిశన్ । లోకేరామాభిరామస్త్వంవనంయత్రగమిష్యసి ॥ ౫ ॥ అయంతుమామాత్మభవస్తవాదర్శనమారుత । విలాపదుఃఖసమిధోరుదితాశ్రుహుతాహుతిః ॥ ౬ ॥ చింతాబాష్పమహాధూమస్తవాదర్శనచిత్తజ । కర్శయిత్వాభృశంపుత్రనిశ్శ్వాసాయాససంభవః ॥ ౭ ॥ త్వయావిహీనామిహమాంశోకాగ్నిరతులోమహాన్ । ప్రధక్ష్యతియథాకక్షం చిత్రభానుర్హిమాత్యయే ॥ ౮ ॥ కథంహిధేనుస్స్వంవత్సంగచ్ఛంతంనానుగచ్ఛతి । అహంత్వానుగమిష్యామియత్రపుత్రగమిష్యసి ॥ ౯ ॥ తథానిగదితంమాత్రాతద్వాక్యంపురుషర్షభః । శ్రుత్వారామోబ్రవీద్వాక్యంమాతరంభృశదుఃఖితామ్ ॥ ౧౦ ॥ కైకేయ్యావంచితోరాజామయిచారణ్యమాశ్రితే । భవత్యాచపరిత్యక్తోనసూనంవర్తయిష్యతి ॥ ౧౧ ॥ భర్తుఃకిలపరిత్యాగోనృశంసఃకేవలంస్త్రియాః । సభవత్యానకర్తవ్యోమనసాపివిగర్హితః ॥ ౧౨ ॥ యావజ్జీవతికాకుత్స్థఃపితామేజగతీపతిః । శుశ్రూషాక్రియతాంతావత్ సహిధర్మస్సనాతనః ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్తాతురామేణకౌసల్యాశుభదర్శనా । తథేత్యువాచసుప్రీతారామమక్లిష్టకారిణమ్ ॥ ౧౪ ॥ ఏవముక్తస్తువచనంరామోధర్మభృతాంవరః । భూయస్తామబ్రవీద్వాక్యంమాతరంభృశదుఃఖితామ్ ॥ ౧౫ ॥ మయాచైవభవత్యాచకర్తవ్యంవచనంపితుః । రాజాభర్తాగురుశ్శ్రేష్ఠస్సర్వేషామీశ్వరఃప్రభుః ॥ ౧౬ ॥ ఇమానితుమహారణ్యేవిహృత్యనవపంచచ । వర్షాణిపరమప్రీతస్స్థాస్యామివచనేతవ ॥ ౧౭ ॥ ఏవముక్తాప్రియంపుత్రంబాష్పపూర్ణాననాతదా । ఉవాచపరమార్తాతుకౌసల్యాపుత్రవత్సలా ॥ ౧౮ ॥ ఆసాంరామసపత్నీనాంవస్తుంమధ్యేనమేక్షమమ్ । నయమామపికాకుత్స్థవనంవన్యాంమృగీంయథా ॥ ❋ ॥ యదితేగమనేబుద్ధిఃకృతాపితురపేక్షయా ॥ ౧౯ ॥ తాంతథారుదతీంరామోరుదన్వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨౦ ॥ జీవంత్యాహిస్త్రియాభర్తాదైవతంప్రభురేవచ । భవత్యామమచైవాద్యరాజాప్రభవతిప్రభుః ॥ ౨౧ ॥ నహ్యనాథావయంరాజ్ఞాలోకనాథేనధీమతా । భరతశ్చాపిధర్మాత్మాసర్వభూతప్రియంవదః ॥ ❋ ॥ భవతీమనువర్తేతసహిధర్మరతస్సదా ॥ ౨౨ ॥ యథామయితునిష్క్రాంతేపుత్రశోకేనపార్థివః ॥ ❋ ॥ శ్రమంనావాప్నుయాత్ కించిదప్రమత్తాతథాకురు ॥ ౨౩ ॥ దారుణశ్చాప్యయంశోకోయథైనంనవినాశయేత్ ॥ ❋ ॥ రాజ్ఞో

తథేతి ॥ తథానిగదితమిత్యస్యవాచాప్యవిషయత్వందర్శయతీత్యుక్తిః ॥ ౧౦ ॥ కైకేయ్యేతి ॥ నవర్తయిష్యతి - నజీవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ భర్తురితి ॥ నృశంసః నృశంసత్వం - సిద్ధ్యతీతిశేషః - మనసాపినకర్తవ్యః - నచింతనీయ ఇత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ యావదితి ॥ నః శుశ్రూషా - ... సెషయాపుత్రగత్వం ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ శుభదర్శనా - దర్శనీయేత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ... ప్రసరాహేత్యాహ ఏవ మిత్యాదినా ॥ ౧౫ ॥ మయేతి ॥ ఉత్తరార్ధానే ఇత్యుపస్కార్యం ॥ ౧౬ ॥ ప్రాథమికప్రతిజ్ఞావనపరిపాలనానంతరం తవ వచనం ... స్థాస్యామీత్యాహ ఇమానీతి ॥ ఇమానీత్యల్పత్వజ్ఞాపనాయ - విహృత్యేత్యనేన క్లేశరాహిత్యముక్తం ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఏవమునక్తరామవనగమన స్వనగరవర్తనాపిపునస్సపత్నీస్మరణాంగనగమనమర్థయతే ఆసామితి ॥ వన్యాంమృగీమివ - యథావన్యామృగీవనేసంతుష్టావర్తతే తథామామపివర్తే - వహవంతం క్లేశయిష్యామీతిభావః - పితురపేక్షయా ప్రతిజ్ఞాపరిపాలనేచ్ఛయా ॥ ౧౯ ॥ తామితి ॥ రుదన్ - వ్యసనేషు ... మాంభృశంభవతిదుఃఖితే ఇత్యుక్తగుణవిశిష్టోపిరామోమాతృవ్యసనదృష్ట్వాపి ప్రతిజ్ఞావచనపరిపాలనరూపధర్మవిఘ్నభయాద్ధైర్యం ... వనగమనానుమతింలబ్ధ్వా - స్వస్నేహప్రదర్శనేనమాతృవ్యసనంనివర్తయితుంరుదితవానిత్యవగమ్యతే ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ నహీతి ॥ రాజ్ఞా - సనాథా ఇతిశేషః - రాజ్ఞాసనాథావయం - నహ్యనాథా ఇత్యర్థః - సపత్నీమధ్యవాసదోషం ... రతశ్చేతి ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ దారు

ఇతి । హితం చరేత్యత్ర తథేతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ వ్రతేతి శుశ్రూషణమేవ పత్న్యాః పరమో ధర్మ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శ్లోకద్వయేన దర్శయతి వ్రతేతి । పాపస్య గతి ఫలమేవ ఫలం యస్యాస్సా తథా - నిర్నమస్కారాపి - భర్తృభిన్నద్విజాదివిషయనమస్కారరహితాపి ॥ ౨౬ ॥ ఉపసంహరతి శుశ్రూషామితి । లోకే పురా దృష్టః - పురాతనలోకాచారసిద్ధ ఇత్యర్థః - వేదే శ్రుతః - వేదావగత ఇత్యర్థః - స్మృతః - స్మృత్యవగతశ్చేత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ తూష్ణీమవస్థానేపి నాం దుఃఖమాత్రమిష్యతీతి ధియా దుఃఖవిచ్ఛేదనార్థం కాలక్షేపసాధనం విధత్తే అగ్నీతి ॥ అగ్నికార్యేషు శాంతికపౌష్టికహోమేషు - సుమనోభిశ్చేత్యత్ర చకారేణ చందనతాంబూలాదీని సముచ్చీయంతే - అగ్నికార్యేషు క్రియమాణేషు సుమనః ప్రభృతిభిః దేవతా బ్రాహ్మణాశ్చ పూజ్యా ఇత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ఏవమితి ॥ నియతా స్నానాదినియమయుక్తా - నియతాహారా మధుమాంసాదివర్జనేన శుద్ధాహారా ॥ ౨౯ ॥ ప్రాప్స్యస ఇతి ॥ భర్తృజీవనపుత్రాగమనయోస్సతోరేవ పరమకామప్రాప్తిసంభవ ఇతి భావః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ గమన ఇతి ॥ సుకృతాం సుదృఢామిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ గచ్ఛేతి ॥ గతక్లమా గతక్లేశా ॥ ౩౩ ॥ ప్రత్యాగత ఇతి ॥ మహాభాగే మహాభాగధేయే - ఆనృణ్యతాం అనృణతాం - స్వప్స్యే ॥ ౩౪ ॥ కృతాంతస్యేతి ॥ ఆచ్ఛిద్య భిత్త్వా - అన్యథాకృత్యేత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ గచ్ఛేతి ॥ సామ్నా సాంత్వరూపేణ ॥ ... ॥ గచ్ఛేతి ॥ శ్లక్ష్ణేన నిర్మలేన ... చా-

వృద్ధస్య సతతం హితం చర సమాహితా ॥ ౨౪ ॥ వ్రతోపవాసనిరతా యా నారీ పరమోత్తమా ॥ ❖ ॥ భర్తారం నానువర్తేత సా తు పాపగతిర్భవేత్ । భర్తుః శుశ్రూషయా నారీ లభతే స్వర్గముత్తమమ్ ॥ ❖ ॥ అపి యా నిర్నమస్కారా నివృత్తా దేవపూజనాత్ ॥ ౨౬ ॥ శుశ్రూషామేవ కుర్వీత భర్తుః ప్రియహితే రతా ॥ ❖ ॥ ఏష ధర్మః పురా దృష్టో లోకే వేదే శ్రుతస్స్మృతః ॥ ౨౭ ॥ అగ్నికార్యేషు చ సదా సుమనోభిశ్చ దేవతాః ॥ ❖ ॥ పూజ్యాస్తే మత్కృతే దేవి బ్రాహ్మణాశ్చైవ సువ్రతాః ॥ ౨౮ ॥ ఏవం కాలం ప్రతీక్షస్వ మమాగమనకాంక్షిణీ ॥ ❖ ॥ నియతా నియతాహారా భర్తృశుశ్రూషణే రతా ॥ ౨౯ ॥ ప్రాప్స్యసే పరమం కామం మయి ప్రత్యాగతే సతి ॥ ❖ ॥ యది ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠో ధారయిష్యతి జీవితమ్ ॥ ౩౦ ॥ ఏవముక్తా తు రామేణ బాష్పపర్యాకులేక్షణా ॥ ❖ ॥ కౌసల్యా పుత్రశోకార్తా రామం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౩౧ ॥ గమనే సుకృతాం బుద్ధిం న తే శక్నోమి పుత్రక ॥ ❖ ॥ వినివర్తయితుం వీర నూనం కాలో దురత్యయః ॥ ౩౨ ॥ గచ్ఛ పుత్ర త్వమేకాగ్రో భద్రం తేఽస్తు సదా విభో ॥ ❖ ॥ పునస్త్వయి నివృత్తే తు భవిష్యామి గతక్లమా ॥ ౩౩ ॥ ప్రత్యాగతే మహాభాగే కృతార్థే చరితవ్రతే ॥ ❖ ॥ పితురానృణ్యతాం ప్రాప్తే స్వపిష్యే పరమం సుఖమ్ ॥ ౩౪ ॥ కృతాంతస్య గతిః పుత్ర దుర్విభావ్యా సదా భువి ॥ ❖ ॥ యస్త్వాం సంచోదయతి మే వచ ఆచ్ఛిద్య రాఘవ ॥ ౩౫ ॥ గచ్ఛేదానీం మహాబాహో క్షేమేణ పునరాగతః ॥ ❖ ॥ నందయిష్యసి మాం పుత్ర సామ్నా వాక్యేన చారుణా ॥ ౩౬ ॥ అపీదానీం స కాలస్స్యాద్వనాత్ ప్రత్యాగతం పునః ॥ ❖ ॥ యత్త్వాం పుత్రక పశ్యేయం జటావల్కలధారిణమ్ ॥ ౩౭ ॥ తథా హి రామం వనవాసనిశ్చితం సమీక్ష్య దేవీ పరమేణ చేతసా । ఉవాచ రామం శుభలక్షణం వచో బభూవ చ స్వస్త్యయనాభికాంక్షిణీ ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుర్వింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సాపనీయ తమాయాసముపస్పృశ్య జలం శుచి । చకార మాతా రామస్య మంగళాని మనస్వినీ ॥ ౧ ॥ న శక్యసే వారయితుం గచ్ఛేదానీం రఘూత్తమ । శీఘ్రం చ వినివర్తస్వ వర్తస్వ చ సతాం క్రమే ॥ ౨ ॥ యం

రుణా మనోహరేణ - సామ్నా సాంత్వవచనేన - ... - శ్లక్ష్ణేన నిర్మలేన ॥ ౩౬ ॥ క్షణమాత్రమప్యదర్శనాసహిష్ణుత్వాత్ ప్రత్యాగమనకాల ఇదానీమేవ సంభవేదితి ప్రార్థయతే అపీతి ॥ యత్ యేన చతుర్దశవర్షాంతేన కాలేన - వనాత్ ప్రత్యాగతం త్వాం పున పశ్యేయం - స కాల ఇదానీమేవాపి స్యాత్ - అపి ప్రశ్నే సంభావనాయాం - అపిస్సంభావనాప్రశ్నగర్హాశంకాసముచ్చయ ఇతి వైజయంతీ । యత్-యత్రేతి వార్థః ॥ ౩౭ ॥ తథేతి ॥ వనవాసనిశ్చితం నిశ్చితవనవాసం - పరమేణ చేతసా - ఆదరేణేతి యావత్ - స్వస్త్యయనం మంగళం - అభికాంక్షితుం శీలమస్యా అస్తీతి - తథా ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తాన్యేవ స్వస్త్యయనాని దర్శయతి సేత్యాది ॥ ఆయాసం క్లేశం - అపనీయ త్యక్త్వా - జలముపస్పృశ్య - ఆచమ్యేత్యర్థః - ఉపస్పర్శస్త్వాచమనమిత్యమరః । రోదనస్యాశుచితాహేతుత్వాద్దేవతాప్రార్థనస్య శుచినా కర్తవ్యత్వాదుపస్పర్శనముక్తం - అత ఏవ శుచిరిత్యుచ్యతే - మంగళాని మంగళాశాసనాని ॥ ౧ ॥ నేతి ॥ శీఘ్రం వినివర్తస్వ - చతుర్దశవర్షాంత ఇతి శేషః - సతాం క్రమే అభిషేచనే ॥ ౨ ॥ యమితి ॥ పాలయసి అప్రచ్యుతమనుతిష్ఠసి - ధృత్యా ప్రీత్యా - నియమేన సమగ్రతయా - స వై ప్రసిద్ధో ధర్మః - తా

ఘవశార్దూల రఘుకులశ్రేష్ఠ - అభిరక్షతు అభితో రక్షతు - పునర్ధర్మపదప్రయోగాత్ స ఏవ రక్షిత్వేనాభ్యర్థ్యతే ॥ ౩ ॥ యేభ్య ఇతి ॥ చై
త్యేషు చతుష్పథేషు - ఆయతనేషు దేవతాగృహేషు - తే - దేవా ఇతి సిద్ధం ॥ ౪ ॥ యానీతి ॥ సముదితం శ్రేష్ఠం ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ సమిదిత్యాది
సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ వన్యాస్సమిత్కుశాద్యాః - ప్రమాదకృతప్రత్యవాయసహితవన్యాం తేవ వనే చరంతం భవంతం రక్షంత్వితి వాక్యా
ర్థః - పవిత్రాణి దర్భగ్రంథయః - వేద్యః అగ్నిధిష్ణ్యాని - స్థండిలాని దేవపూజాస్థలాని - తేషామలంకారభేదాత్ సంస్థానభేదాచ్చ
వైచిత్ర్యం - వృక్షగ్రహణం లతాదేరప్యుపలక్షణం - క్షుపాః హ్రస్వశాఖాశిఫాయుక్తాః వృక్షవిశేషాః - హ్రస్వశాఖాశిఫః క్షుప ఇత్య
మరః । వృక్షవిశేషణం వా - హ్రస్వశాఖావృక్షేష్వేవ ప్రాయశో దేవతాస్సన్నిదధత ఇత్యైతిహ్యాత్ - పతంగాః పక్షిణః ॥ ౭౪ ॥ స్వస్తీ
త్యాది ॥ కుర్వంత్విత్యనుషంగః - స్వస్తి ధాతేత్యాదౌ కరోత్విత్యర్థానుషంగః - సాధ్యా దేవతావిశేషాః - విశ్వే విశ్వేదేవాః - మరుతః వాయ
వః - ధాతృవిధాతృశబ్దౌ దేవతావిశేషవాచకౌ - పూషాదిశబ్దాః ద్వాదశసంఖ్యాకాదిత్యాంతరభేదవాచకాః - ముహూర్తాః దినస్య
త్రింశో భాగః ॥ తిథీనాయం ॥ స్వస్తీతి ॥ ధాతా ఆధారకర్మప్రధానో విరాడ్విష్ణుః - విధాతా స్రష్టా - స ఏవ సర్గవిధాయకః ప్రజాపత్యా
ఖ్యా - పూషా భగోర్యమేతి రేవత్యాదినక్షత్రాధిదేవతాః - అస్మిన్ ప్రకరణే పునరుక్తిః పుత్రప్రేమపారవశ్యాదిత్యవగంతవ్యా ॥ ౧౦౪ ॥

పాలయసి ధర్మం త్వం ధృత్యా చ నియమేన చ । స వై రాఘవశార్దూల ధర్మస్త్వామభిరక్షతు ॥ ౩ ॥ యే
భ్యః ప్రణమసే పుత్ర చైత్యేష్వాయతనేషు చ । తే చ త్వామభిరక్షంతు వనే సహ మహర్షిభిః ॥ ౪ ॥ యాని
దత్తాని తేఽస్త్రాణి విశ్వామిత్రేణ ధీమతా ॥ తాని త్వామభిరక్షంతు గుణైస్సముదితం సదా ॥ ౫ ॥ పితృశు
శ్రూషయా పుత్ర మాతృశుశ్రూషయా తథా । సత్యేన చ మహాబాహో చిరంజీవాభిరక్షితః ॥ ౬ ॥ స
మిత్కుశపవిత్రాణి వేద్యశ్చాయతనాని చ । స్థండిలాని విచిత్రాణి శైలా వృక్షాః క్షుపా హ్రదాః ॥❖॥
పతంగాః పన్నగాస్సింహాస్త్వాం రక్షంతు నరోత్తమ ॥ ౭౪ ॥ స్వస్తి సాధ్యాశ్చ విశ్వే చ మరుతశ్చ మహర్ష
యః ॥❖॥ స్వస్తి ధాతా విధాతా చ స్వస్తి పూషా భగోఽర్యమా । లోకపాలాశ్చ తే సర్వే వాసవప్రము
ఖాస్తథా ॥❖॥ ఋతవశ్చైవ పక్షాశ్చ మాసాస్సంవత్సరాః క్షపాః । దినాని చ ముహూర్తాశ్చ స్వస్తి
కుర్వంతు తే సదా ॥ ౧౦ ॥ స్మృతిర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం పుత్ర సర్వతః ॥ ౧౦౪ ॥ స్కందశ్చ భ
గవాన్ దేవస్సోమశ్చ సబృహస్పతిః ॥❖॥ సప్తర్షయో నారదశ్చ తే త్వాం రక్షంతు సర్వతః ॥ ౧౧౪ ॥
యాశ్చాపి సర్వతస్సిద్ధా దిశశ్చ సదిగీశ్వరాః ॥❖॥ స్తుతా మయా వనే తస్మిన్ పాంతు త్వాం పుత్ర నిత్యశః ॥
౧౨౪ ॥ శైలాస్సర్వే సముద్రాశ్చ రాజా వరుణ ఏవ చ ॥❖॥ ద్యౌరంతరిక్షం పృథివీ నద్యస్సర్వాస్త
థైవ చ । నక్షత్రాణి చ సర్వాణి గ్రహాశ్చ సహదేవతాః ॥❖॥ అహోరాత్రే తథా సంధ్యే పాంతు
త్వాం వనమాశ్రితమ్ ॥ ౧౪౪ ॥ ఋతవశ్చైవ షట్పుణ్యా మాసాస్సంవత్సరాస్తథా ॥❖॥ కలాశ్చ కా
ష్ఠాశ్చ తథా తవ శర్మ దిశంతు తే ॥ ౧౫౪ ॥ మహావనే విచరతో మునివేషస్య ధీమతః ॥❖॥ తవాదిత్యా
శ్చ దైత్యాశ్చ భవంతు సుఖదాస్సదా ॥ ౧౬౪ ॥ రాక్షసానాం పిశాచానాం రౌద్రాణాం క్రూరకర్మ
ణామ్ ॥❖॥ క్రవ్యాదానాం చ సర్వేషాం మాభూత్ పుత్రక తే భయమ్ ॥ ౧౭౪ ॥ ప్లవగా వృశ్చికా దం
శా మశకాశ్చైవ కాననే ॥❖॥ సరీసృపాశ్చ కీటాశ్చ మాభూవన్ గహనే తవ ॥ ౧౮౪ ॥ మహాద్విపాశ్చ
సింహాశ్చ వ్యాఘ్రా ఋక్షాశ్చ దంష్ట్రిణః ॥❖॥ మహిషాశ్శృంగిణో రౌద్రా న తే ద్రుహ్యంతు పుత్ర
క ॥ ౧౯౪ ॥ నృమాంసభోజనా రౌద్రా యే చాన్యే సత్త్వజాతయః ॥❖॥ మా చ త్వాం హింసిషుః పుత్ర మ

స్మృతిర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం పుత్ర సర్వతః ॥ స్మృతిః ధ్యానం - ధృతిః ఐకాగ్ర్యం - నిష్పన్నోద్యోగ ఇతి యావత్ - ధర్మః శ్రు
తిస్మృత్యుదితః - యం పాలయసీత్యత్ర పితృవాక్యపాలనజ ఏవోక్త ఇతి న పునరుక్తిః ॥ ౧౦౪ ॥ స్కంద ఇతి ॥ స్కందః సనత్కుమారః - తం
స్కంద ఇత్యాచక్షత ఇతి దహరవిద్యాయాం తథాభిధానాత్ - కుమారో వా ॥ ౧౧౪ ॥ యాశ్చాపీతి ॥ సర్వతస్సిద్ధాః ప్రసిద్ధాః ॥ ౧౨౪ ॥ శై
లా ఇతి ॥ శైలాః కులపర్వతాః - సముద్రసన్నిధానాత్ శైలా వృక్షా ఇత్యత్రోక్తేభ్యః పర్వతాః - రాజా కుబేరః - గ్రహాః కుజాదయః - స
హదేవతాః తదభిమానిదేవతాసహితాః - అహోరాత్రే తదభిమానిదేవతే - అతో న పునరుక్తిః ॥ ౧౪౪ ॥ ఋతవ ఇతి ॥ ఋతుమాసా
దిశబ్దాస్తదధిదేవతాపరాః - కేచిదాహుః - అస్మిన్ ప్రకరణే ప్రాయశః పునరుక్తయః పుత్రరక్షణవిషయప్రేమపారవశ్యకృతా ఇతి -
శర్మ సుఖం - శర్మశాతసుఖాని చేత్యమరః ॥ ౧౫౪ ॥ మహావన ఇతి ॥ ఆదిత్యాః దేవాః ॥ ౧౬౪ ॥ రాక్షసానామితి ॥ రాక్షసాదిసంబం
ధిభయం - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - తేభ్యో భయమిత్యర్థః ॥ ౧౭౪ ॥ ప్లవగా ఇతి ॥ ప్లవగాః వానరాః - దంశాః వనమక్షికాః - దంశస్తు
వనమక్షికేత్యమరః । సరీసృపాః సర్పాః - గహనే వనే - మాభూవన్ - హింసకా మాభూవన్నిత్యర్థః ॥ ౧౮౪ ॥ మహాద్విపా ఇతి ॥ ఋ
క్షాః భల్లూకాః - న తే ద్రుహ్యంతు - క్రుధద్రుహేత్యాదినా చతుర్థీ ॥ ౧౯౪ ॥ నృమాంసభోజనా ఇతి ॥ సత్త్వజాతయః - సత్త్వస్య జాతి

జన్మమేషు తే సత్త్వజాతయః - క్రూరజంతవ ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ సత్త్వజాతయః - సత్త్వస్య బలస్య జాతిర్జన్మ యేషు ప్రాణిషు తే సత్త్వజాతయః శక్తిమంతః - క్రూరజంతవ ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ ఆగమా ఇతి ॥ ఆగమ్యంత ఇత్యాగమాః మార్గాః - సర్వసంపత్తయే వన్యఫలమూలాదిసంపత్తయే ॥ తిలకీయం ॥ సర్వసంపత్తయ ఇతి ॥ వనవాసాపేక్షితాః ఫలమూలాదయః - సంపత్తిశేషః ॥ ౨౧ ॥ స్వస్తీతి ॥ అంతరిక్షేభ్యః ఆంతరిక్షచారిభ్యః - పార్థివేభ్యః పృథివీవర్తిభ్యస్సకాశాత్ - పరిపంథిన శత్రవ ॥ తీర్థీయం ॥ పార్థివేభ్యః - పృథివ్యాంభవాః పార్థివాః - దేవేభ్యస్సకాశాత్ - తే స్వస్త్యస్త్విత్యన్వయః - యేచ తే పరిపంథినః తేభ్యశ్చ ॥ ౨౨ ॥ గురురిత్యాది ॥ పృథక్పృథక్ మిళితాశ్చరక్షంత్విత్యర్థః - ఇతి న పునరుక్తిః ॥ ౨౩ ॥ ఋషిముఖాచ్చ్యుతాః నిర్గతాః - త్వయా గృహీతా శ్చేతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ సర్వలోకప్రభురితి ॥ భూతభర్తా నారాయణః ॥ ౨౫ ॥ ఇతీతి ॥ ఆనర్చ అపూజయత్ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ఘృతమితి ॥ ఉపసంపాదయామాస - హోమార్థమితి శేషః ॥ ౨౮ ॥ ఉపాధ్యాయ ఇతి ॥ శాంతింసర్వోపద్రవశాంతిం - అనామయం ఆరోగ్యంచ - ఉద్దిశ్యేతి శేషః - హుతహవ్యావశేషేణ హుతహవిశ్శేషేణ - బాహ్యం హోమస్థానాత్ బహిర్భవం ॥ తీర్థీయం ॥ అనామయం ఆరోగ్యం - ఉద్దిశ్యేతి శేషః - హుతహవ్యావశేషేణ హుతానాం హవ్యానాం శేషేణ - బాహ్యం హోమస్థానాత్ బహిర్భవం - బలిం లోకపాలాదిబలిం ॥ ౨౯ ॥

యాస్సంపూజితాస్త్వయా ॥ ౨౦ ॥ ఆగమాస్తే శివాస్సంతు సిధ్యంతు చ పరాక్రమాః ॥ ❋ ॥ సర్వసంపత్తయే రామ స్వస్తిమాన్ గచ్ఛ పుత్రక ॥ ౨౧ ॥ స్వస్తి తే స్త్వాంతరిక్షేభ్యః పార్థివేభ్యః పునః పునః ॥ ❋ ॥ సర్వేభ్యశ్చైవ దేవేభ్యో యే చ తే పరిపంథినః ॥ ౨౨ ॥ గురుస్సోమశ్చ సూర్యశ్చ ధనదోఽథ యమస్తథా ॥ ❋ ॥ పాంతు త్వామర్చితా రామ దండకారణ్యవాసినమ్ ॥ ౨౩ ॥ అగ్నిర్వాయుస్తథా ధూమో మంత్రాశ్చర్షిముఖాచ్చ్యుతాః ॥ ❋ ॥ ఉపస్పర్శనకాలే తు పాంతు త్వాం రఘునందన ॥ ౨౪ ॥ సర్వలోకప్రభుర్బ్రహ్మా భూతభర్తా తథర్షయః ॥ ❋ ॥ యే చ శేషాస్సురాస్తే త్వాం రక్షంతు వనవాసినమ్ ॥ ౨౫ ॥ ఇతి మాల్యైస్సురగణాన్ గంధైశ్చాపి యశస్వినీ ॥ ❋ ॥ స్తుతిభిశ్చానురూపాభిరానర్చాయతలోచనా ॥ ౨౬ ॥ జ్వలనం సముపాదాయ బ్రాహ్మణేన మహాత్మనా ॥ ❋ ॥ హావయామాస విధినా రామమంగళకారణాత్ ॥ ౨౭ ॥ ఘృతం శ్వేతాని మాల్యాని సమిధశ్శ్వేతసర్షపాన్ ॥ ❋ ॥ ఉపసంపాదయామాస కౌసల్యా పరమాంగనా ॥ ౨౮ ॥ ఉపాధ్యాయస్స విధినా హుత్వా శాంతిమనామయమ్ ॥ ❋ ॥ హుతహవ్యావశేషేణ బాహ్యం బలిమకల్పయత్ ॥ ౨౯ ॥ మధుదధ్యక్షతఘృతైస్స్వస్తివాచ్య ద్విజాంస్తతః ॥ ❋ ॥ వాచయామాస రామస్య వనే స్వస్త్యయనక్రియాః ॥ ౩౦ ॥ తతస్తస్మై ద్విజేంద్రాయ రామమాతా యశస్వినీ ॥ ❋ ॥ దక్షిణాం ప్రదదౌ కామ్యాం రాఘవం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౩౧ ॥ యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృతే ॥ ❋ ॥ వృత్రనాశే సమభవత్తత్తే భవతు మంగళమ్ ॥ ౩౨ ॥ యన్మంగళం సుపర్ణస్య వినతాకల్పయత్పురా ॥ ❋ ॥ అమృతం ప్రార్థయానస్య తత్తే భవతు మంగళమ్ ॥ ౩౩ ॥ అమృతోత్పాదనే దైత్యాన్ ఘ్నతో వజ్రధరస్య యత్ ॥ ❋ ॥ అదితిర్మంగళం ప్రాదాత్తత్తే భవతు మంగళమ్ ॥ ౩౪ ॥ త్రీన్ విక్రమాన్ ప్రక్రమతో విష్ణోరమితతేజసః ॥ ❋ ॥ యదాసీన్మంగళం రామ తత్తే భవతు మంగళమ్ ॥ ౩౫ ॥ ఋతవస్సాగరా ద్వీపా వేదా లోకా దిశశ్చ తే ॥ ❋ ॥ మంగళాని మహాబాహో దిశంతు శుభమంగళాః ॥ ౩౬ ॥ ఇతి పుత్రస్య శేషాశ్చ కృత్వా శిరసి భామినీ ॥ ❋ ॥ గంధైశ్చాపి సమాలభ్య రామమాయతలోచనా ॥ ఓషధీం చాపి సిద్ధార్థాం విశల్యకరణీం శుభామ్ ॥ ❋ ॥ చకార రక్షాం కౌసల్యా మంత్రైరభిజజాప చ ॥ ౩౭ ॥ ఉవాచాతిప్రహృష్టేవ సా దుఃఖవశవర్తినీ ॥ ❋ ॥

మధ్వితి ॥ మధ్వాదిద్రవ్యంమిశ్రణాదిభిర్దత్తాభిః - ద్విజాన్ స్వస్తివాచ్య - పుణ్యాహంవాచయిత్వేత్యర్థః - స్వస్త్యయనక్రియాః - స్వస్త్యయనక్రియాప్రతిపాదకమంత్రానిత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ మధ్విత్యాది ॥ స్వస్తివాచ్యం స్వస్తివాచనముద్దిశ్య - ద్విజాన్ మధ్వాదిభిరుపలక్షితాన్ కృత్వా - రామస్య వనే స్వస్త్యస్త్విత్యేవం - వనే స్వస్త్యయనక్రియాః స్వస్త్యయనప్రతిపాదకమంత్రాన్ - వాచయామాస ॥ ౩౦ ॥ తత ఇతి ॥ కామ్యాం అభీష్టాం ॥ ౩౧ ॥ యన్మంగళమితి ॥ వృత్రనాశే వృత్రనాశనిమిత్తే ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ త్రీనితి ॥ విక్రమాన్ పదవిక్షేపాన్ ॥ ౩౫ ॥ ఋతవ ఇతి ॥ శుభమంగళాః మంగళానామపి మంగళాః - మంగళద్రవ్యాణామప్యతిశయదాయకా ఇత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ ఇతీతి ॥ శేషాః అక్షతాని - గంధైశ్చ సమాలభ్య విలిప్య - సమాలంభోఽపి లేపనమిత్యమరః ॥ సిద్ధార్థాం దృష్టఫలాం - విశల్యకరణీంచ అంతర్గతశల్యనిర్గమనకారిణీంచ - ఓషధీం మూలికాం - మంత్రైరభిమంత్ర్య రక్షాం చకార - రక్షాహేతుత్వేన హస్తే బబంధేత్యర్థః - పునర్జజాప చ ॥ తీర్థీయం ॥ ఇతీతి ॥ పుత్రస్య రామస్య - శిరసి - శేషాన్ శ్వేతాక్షతాన్ - కృత్వా - గంధైశ్చ సమాలభ్య చందనైర్విలిప్య - సిద్ధార్థాం దృష్టవీర్యాం - ఓషధీం మూలికాం - విశల్యకరణీంచ అంతర్గతశల్యనిర్గమనకారిణీం మూలికాంచ - గుళికీకృత్య రక్షాం చకార - రక్షాహేతుత్వేన హస్తే బబంధేత్యర్థః - తాం మంత్రైరభిజజాప చ ॥ ౩౭ ॥ ఉవా

నేతి ॥ అతిప్రహృష్టేవ - దుఃఖవశవర్తిన్యపి పుత్రముఖోల్లాసార్థమతిసంతుష్టేవ భావయంతీత్యర్థః - అసంసజ్జమానయా - స్ఖలితేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ నసంసజ్జమానయా అంతఃఖేదగద్గదయా ॥ ౩౯ ॥ శేనప్రకారేణా వాచేత్యత్రాన్వయః ఆనమ్యేతి ॥ ఆనమ్య ఆనమయ్య - సిద్ధార్థః సిద్ధప్రయోజనః - గచ్ఛేత్యత్ర లిఙ్ కరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౪౦ ॥ అరోగమితి ॥ సర్వసిద్ధార్థం సిద్ధసర్వప్రయోజనం - పశ్యామి ద్రక్ష్యామి ॥ ౪౧ ॥ ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పేతి ॥ ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పా - సంకల్పః మానససంకల్పః - వనే రామస్య కిం భవిష్యతీతి చింతాత్మక ఇత్యర్థః ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ మంగళైరితి ॥ వధ్వాః స్నుషాయాః సీతాయాః - కామాన్ కామ్యమానవస్త్రాభరణాదీన్ ॥ తీర్థీయం ॥ మంగళైః రాజోచితవస్త్రాభరణాదిభిః - వధ్వాః సీతాయాః - సంవర్ధన వర్ధయ - యాహి గచ్ఛ ఇతి ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ ఇదానీం కౌసల్యోక్తస్య వాచామగోచరత్వాదాహ ఇతీవేత్యాది ॥ ఇతీవ ఏవంవిధమిత్యర్థః - ప్రదక్షిణం అప్రదక్షిణం - రఘుమిళయాపత్ ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రదక్షిణం చకారేతి - రక్షార్థమేవ పుత్రస్య ప్రదక్షిణం ॥ ౪౬ ॥ తథేతి ॥ నిపీడ్య - నిపీడనపూర్వకమభివాద్యేత్యర్థః - స్వయా స్వతేజస్వినా ॥ తీర్థీయం ॥ తథేతి ॥ దేవ్యాః కృతప్రదక్షిణః స రాఘవః - తథా చ మాతుః కృతప్రదక్షిణస్సన్ పునః పునర్మాతుశ్చరణౌ నిపీడ్యేతి సంబంధః - నిపీడ్య - అభివాద్యేత్యర్థః ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః ॥

వాఙ్మాత్రేణ న భావేన వాచా సంసజ్జమానయా ॥ ౩౯ ॥ ఆనమ్య మూర్ధ్ని చాఘ్రాయ పరిష్వజ్య యశస్వినీ ॥ అవదత్ పుత్ర సిద్ధార్థో గచ్ఛ రామ యథాసుఖమ్ ॥ ౪౦ ॥ అరోగం సర్వసిద్ధార్థమయోధ్యాం పునరాగతమ్ ॥ పశ్యామి త్వాం సుఖం వత్స సుస్థితం రాజవర్త్మని ॥ ౪౧ ॥ ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పా హర్షవిద్యోతితాననా ॥ ద్రక్ష్యామి త్వాం వనాత్ ప్రాప్తం పూర్ణచంద్రమివోదితమ్ ॥ ౪౨ ॥ భద్రాసనగతం రామ వనవాసాదిహాగతమ్ ॥ ద్రక్ష్యామి చ పునస్త్వాం తు తీర్ణవంతం పితుర్వచః ॥ ౪౩ ॥ మంగళైరుపసంపన్నో వనవాసాదిహాగతః ॥ వధ్వా మమ చ నిత్యం త్వం కామాన్ సంవర్ధయాహి భోః ॥ ౪౪ ॥ మయార్చితా దేవగణాశ్శివాదయో మహర్షయో భూతమహాసురోరగాః ॥ అభిప్రయాతస్య వనం చిరాయ తే హితాని కాంక్షంతు దిశశ్చ రాఘవ ॥ ౪౫ ॥ ఇతీవ చాశ్రుప్రతిపూర్ణలోచనా సమాప్య చ స్వస్త్యయనం యథావిధి ॥ ప్రదక్షిణం చైవ చకార రాఘవం పునః పునశ్చాపి నిపీడ్య సస్వజే ॥ ౪౬ ॥ తథా చ దేవ్యా స కృతప్రదక్షిణో నిపీడ్య మాతుశ్చరణౌ పునః పునః ॥ జగామ సీతానిలయం మహాయశాస్స రాఘవః ప్రజ్వలితస్స్వయా శ్రియా ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచవింశస్సర్గః ॥

అభివాద్య చ కౌసల్యాం రామస్సంప్రస్థితో వనమ్ ॥ కృతస్వస్త్యయనో మాత్రా ధర్మిష్ఠే వర్త్మని స్థితః ॥ ౧ ॥ విరాజయన్ రాజసుతో రాజమార్గం నరైర్వృతమ్ ॥ హృదయాన్యామమంథేవ జనస్య గుణవత్తయా ॥ ౨ ॥ వైదేహీ చాపి తత్సర్వం న శుశ్రావ తపస్వినీ ॥ తదేవ హృది తస్యాశ్చ యౌవరాజ్యాభిషేచనమ్ ॥ ౩ ॥ దేవకార్యం స్వయం కృత్వా కృతజ్ఞా హృష్టచేతనా ॥ అభిజ్ఞా రాజధర్మాణాం రాజపుత్రం ప్రతీక్షతే ॥ ౪ ॥ ప్రవివేశాథ రామస్తు స్వం వేశ్మ సువిభూషితమ్ ॥ ప్రహృష్టజనసంపూర్ణం హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖః ॥ ౫ ॥ అథ సీతా సముత్పత్య వేపమానా చ తం పతిమ్ ॥ అపశ్యచ్ఛోకసంతప్తం చింతావ్యాకులితేంద్రియమ్ ॥ ౬ ॥ తాం దృష్ట్వా స హి ధర్మాత్మా న శశాక మనోగతమ్ ॥ తం శోకం రాఘవస్సోఢుం తతో వివృతతాం గతః ॥ ౭ ॥ వివ

ఏవం మాతరమనుమాన్య సీతామనుమానయితుం నిర్గచ్ఛతి - అభివాద్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ వనం సంప్రస్థితః వనం గంతుం ప్రవృత్తః - ధర్మిష్ఠే అతిశయితధర్మే - ఆమమంథేవ - విలోడయామాసేత్యర్థః - గుణవత్తయా పూర్వభాషి ప్రియవాదిత్వేత్యాద్యుక్తగుణవిశిష్టతయా ॥ ౨ ॥ వైదేహీతి ॥ తత్సర్వం అభిషేకవిఘాతాదికం - తపస్వినీ రామాభిషేకార్థం వ్రతోపవాసాదియుక్తా - విశిష్టా - యౌవరాజ్యాభిషేచనం - వర్తత ఇతి శేషః ॥ ౩ ॥ దేవకార్యమితి ॥ దేవకార్యం దేవపూజాం - కృతజ్ఞా - అభిషిక్తభర్తృవిషయోపస్థాపనమహిషీభిః గంధపుష్పాదినా కులపాదార్చనాదిసమాచారజ్ఞేత్యర్థః - హృష్టచేతనా హృష్టమనస్కా - రాజధర్మాణామభిజ్ఞా అభిషిక్తరాజాసాధారణలక్షణాని శ్వేతచ్ఛత్రచామరపురస్కృతభద్రాసనాదీని జ్ఞాతవతీ - ప్రతీక్షతే స్మ - ఉక్తలక్షణవిశిష్టో భర్తా కదా సమాగమిష్యతీత్యపేక్షయా స్థితవతీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ప్రవివేశేతి ॥ హ్రియా గృహాంతఃకారజనప్రహర్షజయా ॥ ౫ ॥ అథేతి ॥ సముత్పత్య స్వాసనాదుత్థాయ - వేపమానా - భర్తుర్విగతహర్షత్వావాఙ్ముఖత్వాదిదర్శనాత్ కంపమానేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ తామితి ॥ తతః సోఢుమశక్తత్వాదేవ - వివృతతాం వ్యక్తదుఃఖతాం - ఏతావత్పర్యంతం శోకలేశహీనస్య రామస్యేదానీం శోకావిర్భావస్సీతాయా భావిదుఃఖస్మరణేనేతి బోధ్యం ॥ తీర్థీయం ॥ వివృతతాం గతః - వ్యక్తదుఃఖతాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః - మయి వనం గతే సతి అసహాయా సీతా దుఃఖేన కథం కాలం నయిష్యతీతి ధియా సంజాతదుఃఖో భూదిత్యర్థః - వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖితేత్యుక్తేః ॥ ౭ ॥ వివర్ణవద

కమితి ॥ ప్రస్విన్నమిహ స్వగతరాజ్యస్యాన్యగామిత్వం స్వవనప్రవ్రాజనం చ కథయితుమశక్య వేపయిత్వా మీశోకేన ప్రస్వేదః - అమర్షణం సంజాతదుఃఖం సోఽయం తు మశక్తం - ఇదానీం హర్షకాలే - ఇదం దౌర్మనస్యం ॥ ౮ ॥ అద్యేతి ॥ బార్హస్పతః బృహస్పతిదైవత్యం - ఉక్తః అభిషేకార్హత్వేన విహితః - యుక్త ఇతి పాఠే అభిషేకార్హః - శ్రీమాన్ కర్మార్థ ధ్రువతాం శ్రీకరః - పుష్యః పుష్యనక్షత్రం - అగ్నేతి బ్రాహ్మణైః ప్రోచ్యతే ను - ప్రోచ్యత ఏవ న్విత్యర్థః - అన్వితి ధిత్వా అనుప్రోచ్యత ఇతి నాసంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ అద్యేతి ॥ బార్హస్పతః బృహస్పతిదేవతాకః - పుష్యః పుష్యనక్షత్రం - యుక్తః చంద్రేణేతి శేషః - అను ప్రోచ్యతే - బ్రాహ్మణైరిత్యన్వయః - కేనేతి - అద్య పుష్యః అద్యాభిషేకో రామస్యేతి విప్రైరుక్తం సంతోషం విహాయ దుఃఖం కేన హేతునేత్యర్థః ॥ ౯ ॥ నేతి ॥ శతం శలాకాః యస్య తేన - స్థలస్థత్వే సమాలిన్యం వ్యావర్తయితుం జలపదం - వల్గు సుందరం - ఆవృతం సన్న విరాజత ఇతి సంబంధః ॥ ౧౦ ॥ వ్యజనాభ్యామితి ॥ వ్యజనాభ్యాం వాలవ్యజనాభ్యాం - శతపత్రం పద్మం ॥ ౧౧ ॥ వాగ్మిన ఇతి ॥ వందినః స్తుతిపాఠకాః - వందినః స్తుతిపాఠకా ఇత్యమరః । మంగళైః మంగళవచనైః - సూతాః పురావృత్తకథాశంసినః - మాగధాః వంశశంసకాః ॥ ౧౨ ॥ నేతి ॥ క్షౌద్రం మధు - మూర్ధ్ని నందతి స్మ - నాభిషించంతి స్మేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ నేతి ॥ క్షౌద్రం దధి చేతి - క్షీరోదకమిశ్రితమిత్యర్థః - మూర్ధాభిషిక్తస్యోతస్యాపి తస్య - విధానతః యథావిధి నేతి ॥ ౧౩ ॥ నేతి ॥ ప్రకృతయః అమాత్యాదయః - శ్రేణీముఖ్యాః ద్విప్రధానాః ॥ ౧౪ ॥ చతుర్భిరితి ॥ పుష్యరథః - ఉత్సవాయ కల్పితో రథ ఇత్యర్థః - అసాం పుష్యరథశ్చక్రయానం నరణాయ యదిత్యమరః । సహరాజ్ఞా మప్రతోఽసి

ర్ణవదనం దృష్ట్వా తం ప్రస్విన్నమమర్షణమ్ । అహం దుఃఖాభిసంతప్తా కిమిదానీమిదం ప్రభో ॥ ౮ ॥ అద్య
బార్హస్పతః శ్రీమానుక్తః పుష్యో ను రాఘవ । ప్రోచ్యతే బ్రాహ్మణైః ప్రాజ్ఞైః కేన త్వమసి దుర్మనాః ॥ ౯ ॥
న తే శతశలాకేన జలఫేననిభేన చ । ఆవృతం వదనం వల్గు ఛత్రేణాభివిరాజతే ॥ ౧౦ ॥ వ్యజనాభ్యాం చ ము
ఖ్యాభ్యాం శతపత్రనిభేక్షణమ్ । చంద్రహంసప్రకాశాభ్యాం వీజ్యతే న తవాననమ్ ॥ ౧౧ ॥ వాగ్మినో వందిన
శ్చాపి ప్రహృష్టాస్త్వాం నరర్షభ । స్తువంతో నాత్ర దృశ్యంతే మంగళైః సూతమాగధాః ॥ ౧౨ ॥ న తే క్షౌ
ద్రం చ దధి చ బ్రాహ్మణా వేదపారగాః । మూర్ధ్ని మూర్ధాభిషిక్తస్య దధతి స్మ విధానతః ॥ ౧౩ ॥ న త్వాం
ప్రకృతయః సర్వాః శ్రేణీముఖ్యాశ్చ భూషితాః । అనువ్రజితుమిచ్ఛంతి పౌరజానపదాస్తథా ॥ ౧౪ ॥ చ
తుర్భిర్వేగసంపన్నైర్హయైః కాంచనభూషితైః । ముఖ్యః పుష్యరథో యుక్తః కిం న గచ్ఛతి తేఽగ్రతః ॥ ౧౫ ॥
న హస్తీ చాగ్రతః శ్రీమాంస్తవ లక్షణపూజితః । ప్రయాణే లక్ష్యతే వీర కృష్ణమేఘగిరిప్రభః ॥ ౧౬ ॥ న చ
కాంచనచిత్రం తే పశ్యామి ప్రియదర్శన । భద్రాసనం పురస్కృత్య యాంతం వీరపురస్కృతమ్ ॥ ౧౭ ॥
అభిషేకో యదా సజ్జః కిమిదానీమిదం తవ । అపూర్వో ముఖవర్ణశ్చ న ప్రహర్షశ్చ లక్ష్యతే ॥ ౧౮ ॥ ఇతీ
వ విలపంతీం తాం ప్రోవాచ రఘునందనః । సీతే తత్రభవాంస్తాత ప్రవ్రాజయతి మాం వనమ్ ॥ ౧౯ ॥ కులే
మహతి సంభూతే ధర్మజ్ఞే ధర్మచారిణి । శృణు జానకి యేనేదం క్రమేణాభ్యాగతం మమ ॥ ౨౦ ॥ రాజ్ఞా సత్య
ప్రతిజ్ఞేన పిత్రా దశరథేన చ । కైకేయ్యై మమ మాత్రే తు పురా దత్తౌ మహావరౌ ॥ ౨౧ ॥ తయాద్య మమ సజ్జే
ఽస్మిన్నభిషేకే నృపోద్యతే । ప్రచోదితః స సమయో ధర్మేణ ప్రతినిర్జితః ॥ ౨౨ ॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి వ
స్తవ్యం దండకే మయా । పిత్రా మే భరతశ్చాపి యౌవరాజ్యే నియోజితః ॥ ❋ ॥ సోఽహం త్వామాగతో ద్ర

యతే కేవలం న భ్రమాయ ॥ ౧౫ ॥ నేతి ॥ కృష్ణమేఘగిరిప్రభః కృష్ణమేఘయుక్తగిరిప్రభః - ఉభయోరుపమానత్వేనైవ మహత్త్వోక్తిః ॥ తీర్థీయం ॥ తథాహి కృష్ణమేఘప్రభో గిరిప్రభశ్చ ॥ ౧౬ ॥ న చ కాంచనచిత్రమితి ॥ వీరపురస్కృతం భద్రాసనం పురస్కృత్య - తే యానం గమనం - న పశ్యామీత్యన్వయః ॥ ౧౭ ॥ అభిషేక ఇతి ॥ యథా అభిషేకః సజ్జః సన్నద్ధః - ఇదానీం క్వైవేత్యర్థః - తవాపూర్వో ముఖవర్ణో దృశ్యతే - ప్రహర్షశ్చ న లక్ష్యతే - కిమిదమితి సంబంధః ॥ తీర్థీయం ॥ అభిషేక ఇతి ॥ యదా యస్మాత్ - సజ్జః సన్నద్ధః - ప్రవృత్త ఇతి యావత్ - ఏవమపి అపూర్వో ముఖవర్ణశ్చ లక్ష్యతే - ఇదం కిమిత్యన్వయః ॥ ౧౮ ॥ ఇతీతి ॥ విలపంతీం వివిధం వదంతీం - తత్రభవాన్ పూజ్యః - తత్రభవాన్ అత్రభవాన్ ఇతి శబ్దౌ వృద్ధైః ప్రయుజ్యేతే పూజ్య ఇతి హాలాయుధః । ప్రవ్రాజయతీత్యనంతరమితి శేషః ॥ ౧౯ ॥

మహతో ప్రియస్య శ్రవణే సీతాయాం కిం భవిష్యతీతి భయాచ్చిత్తదార్ఢ్యార్థం విదగుణకీర్తనేన సంబోధయతి కుల ఇత్యాది ॥ ఇదం ప్రవ్రాజనం - యేన క్రమేణ ఆయాతం మమ ఆగతం ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ తయేతి ॥ అద్య నృపోద్యతే మమాభిషేకే సజ్జే సతి - ప్రచోదిత పూర్వ దత్తం పరద్వయం దేహీతి ప్రకర్షేణ ప్రేరితః - స సమయః - త్వదపేక్షితం కరిష్యామీతి కృతశపథ ఇత్యర్థః - సమయాః శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః । ధర్మేణ ప్రతినిర్జితః - కర్తృభూతధర్మేణ స్వాయత్తీకృత ఇత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ తయేతి ॥ నృపోద్యతే నృపేణోద్యుక్తే - అభిషేకే సజ్జే సతి - తయా అద్య స సమయః ప్రాచీనో వరసంకేతః - ప్రచోదితః ప్రవర్తితః - తేన కారణేన - ధర్మేణ ధర్మమార్గేణైవ - ప్రతినిర్జితః స్వవశీకృతః ॥ ౨౨ ॥ తతః కిమిత్యత్రాహ చతుర్దశేతి ॥ మయా - పిత్రా చోదితేనేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ సీతాప్ర

వక్తుం శ్లాఘితుం యుక్తః పరోక్షవ్యపదేశేన ప్రణయరోషముత్పాదయన్నాహ భరతస్యేతి ॥ త్వయా న కథ్యః న శ్లాఘనీయః - త్వత్ప్రణామాగమనే ... నాయోమితిశేషః ॥ ౨౪ । ౨౫ ॥ నేతి ॥ తేన భరతేన - విశేషేణ న భర్తవ్యా - బంధుసాధారణ్యేన భరణీయేత్యర్థః - అశనాదిభర ... లక్ష్మణశత్రుఘ్నసాధారణ్యేనైవ ... నతాం ... యమితి భావః - అనుకూలతయా స్వజనాధారణ యా - శక్యం తయోగ్యం ॥ ౨౬ ॥ త ... చరణం కిమర్థ ... ఆహ తస్మా ఇతి ॥ నృపతినా దశరథేన ॥ ౨౭ ॥ అహమితి ॥ గురోః దశరథస్య - స్థిరా భవ - మయ్యస్థిరానురా ... వేత్యర్థః - తత్ర హేతుర్మనస్వినీతి - దృఢమనస్కేత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ కాల్యమితి ॥ కాల్యం అహర్ముఖే - ప్రత్యూషః పూర్వా ... కాల్యమిత్యమరః ॥ ౩౦ ॥ మాతేతి ॥ ధర్మమేవాగ్రతః కృత్వా - స్థితాయా ఇతి శేషః ॥ ౩౧ ॥ వన్దితవ్యా ఇతి ॥ స్నేహః ప్రీతిః - ప్రణయః సౌహార్దం - ప్రణయస్స్యాత్ పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేపి చేతి వైజయన్తీ । సంభోగః పానం - భోగో రాజ్యే ధనే సౌఖ్యే పాలనాభ్యవహారయోరితి వైజయన్తీ । మయి స్నేహాదిత్రయమపి విశేషేణ కుర్వన్తీతి - ఉత్తమాస్తుల్యతయా వన్ద్యా ఇతి భావః ॥ లిఖితయం ॥ వన్దితవ్యా ఇతి ॥ స్నేహప్రణయసంభోగైః - ప్రణయః అనునయ సేవా - సంభోగ అన్నపానాదివిశేషప్రదానం - తైః సమాః - మమ మాత్రా ఇతి శేషః ॥ ౩౨ ॥ భ్రాతృపుత్రసమావితి ॥ భ్రాతృపుత్రసమౌ భ్రాతా పుత్రేణ సమః - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః ॥ ౩౩ ॥ విప్రియమితి ॥ రాజత్వే ... సమర్థస్స్యాదిత్యాహ దేశస్యేతి ... దేశస్యేత్యనేన ... దేశస్య చ కులస్య చ

ప్రభుస్సిత్తోవిజనంవనమ్ ॥ ౨౩ ॥ భరతస్య సమీపే తే నాహం కథ్యః కదాచన ॥ ౨౪ ॥ ఋద్ధియుక్తా హి పురుషా న సహన్తే పరస్తవమ్ । తస్మాన్న తే గుణాః కథ్యా భరతస్యాగ్రతో మమ ॥ ౨౫ ॥ నాపి త్వం తేన భర్తవ్యా విశేషేణ కదాచన । అనుకూలతయా శక్యం సమీపే తస్య వర్తితుమ్ ॥ ౨౬ ॥ తస్మై దత్తం నృపతినా యౌవరాజ్యం సనాతనమ్ । స ప్రసాద్యస్త్వయా సీతే నృపతిశ్చ విశేషతః ॥ ౨౭ ॥ అహం చాపి ప్రతిజ్ఞాం తాం గురోస్సమనుపాలయన్ । వనమద్యైవ యాస్యామి స్థిరా భవ మనస్విని ॥ ౨౮ ॥ యాతే చ మయి కల్యాణి వనం మునినిషేవితమ్ । వ్రతోపవాసపరయా భవితవ్యం త్వయానఘే ॥ ౨౯ ॥ కాల్యముత్థాయ దేవానాం కృత్వా పూజాం యథావిధి । వన్దితవ్యో దశరథః పితా మమ జనేశ్వరః ॥ ౩౦ ॥ మాతా చ మమ కౌసల్యా వృద్ధా సంతాపకర్శితా । ధర్మమేవాగ్రతః కృత్వా త్వత్తస్సమ్మానమర్హతి ॥ ౩౧ ॥ వన్దితవ్యాశ్చ తే నిత్యం యాశ్శేషా మమ మాతరః । స్నేహప్రణయసంభోగైస్సమా హి మమ మాతరః ॥ ౩౨ ॥ భ్రాతృపుత్రసమౌ చాపి ద్రష్టవ్యౌ చ విశేషతః । త్వయా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రాణైః ప్రియతరౌ మమ ॥ ౩౩ ॥ విప్రియం న చ కర్తవ్యం భరతస్య కదాచన । స హి రాజా ప్రభుశ్చైవ దేశస్య చ కులస్య చ ॥ ౩౪ ॥ ఆరాధితా హి శీలేన ప్రయత్నైశ్చోపసేవితాః । రాజానస్సంప్రసీదన్తి ప్రకుప్యన్తి విపర్యయే ॥ ౩౫ ॥ ఔరసానపి పుత్రాన్హి త్యజన్త్యహితకారిణః । సమర్థాన్సంప్రగృహ్ణన్తి జనానపి నరాధిపాః ॥ ౩౬ ॥ సా త్వం వసేహ కల్యాణి రాజ్ఞస్సమనువర్తినీ । భరతస్య రతా ధర్మే సత్యవ్రతపరాయణా ॥ ౩౭ ॥ అహం గమిష్యామి మహావనం ప్రియే త్వయా హి వస్తవ్యమిహైవ భామిని । యథా వ్యలీకం కురుషే న కస్యచిత్తథా త్వయా కార్యమిదం వచో మమ ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షడ్వింశస్సర్గః ॥

ఏవముక్తా తు వైదేహీ ప్రియార్హా ప్రియవాదినీ । ప్రణయాదేవ సంక్రుద్ధా భర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ కిమిదం భాషసే రామ వాక్యం లఘుతయా ధ్రువమ్ । త్వయా యదపహాస్యం మే శ్రుత్వా నరవరాత్మజ ॥ ౨ ॥

...చేతి ॥ ౩౪ ॥ ఆరాధితా ఇతి ॥ శీలేన అనుకూలవృత్త్యా - ప్రయత్నైః ఆలస్యత్యాగాదిభిః - విపర్యయే శీలాద్యభావే ॥ ౩౫ ॥ ఔరసానితి ॥ జనాన్ అబన్ధూన్ ॥ ౩౬ ॥ సా త్వమితి ॥ సత్యవ్రతం అమోఘవ్రతం ॥ ౩౭ ॥ అహమితి ॥ వ్యలీకం అప్రియం - కస్యచిదపి జన స్యయథా వ్యలీకం న కురుషే తథా త్వయా వర్తితవ్యం - ఇదం మమ వచశ్చ కార్యం - అత్రైవ స్థాతవ్యమితి మమ వచశ్చ కార్యమితి - యద్వా యథా కస్యచిదపి వ్యలీకం న కురుషే - తథా ఇదమపి మమ వచస్త్వయా కార్యమిత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః ॥

ఏవం రామాయణ పురుషేషు రామ కర్తవ్యం సామాన్యధర్మాన్ స్థానం దర్శితం - అథ సీతానుష్ఠేయం పాతివ్రత్యధర్మం సంక్షేపేణో పక్షిపతి - ఏవముక్తేత్యాది ॥ అప్రియవాదిన్యపి ప్రియార్హా ప్రియభాషణార్హా - తదుపరి ప్రియవాదినీ - తథాప్యేవముక్తా అప్రియముక్తా - ప్రణయాదేవ సౌహృదాదేవ - న తు వైరాత్ సంక్రుద్ధా ॥ ౧ ॥ కిమితి ॥ హే రామ - త్వయా లఘుతయా - ధ్రువం నిశ్చితం - అత్యంత నిస్సారమిత్యర్థః - ధ్రువో వటే శంకౌ బంధు నిశ్చితే శాశ్వతే త్రిష్విత్యమరః । లఘుత్వమేవాహ యదితి - యద్వాక్యం శ్రుత్వా - మే స్త్రియా అపి - అపహాస్యం భవతి - తద్వాక్యం భాషసే - కిమిదం అయమపూర్వః ప్రకారః - ఇతః పూర్వం న దృష్టచరః - నరవరాత్మజేత్యనేనాస్యాసంభావితత్వముచ్యతే - త్వామిహ స్థాప్య వనం గమిష్యామీత్యేతద్వచనమేతావత్పర్యంతమనుస్మృతాయాః ప్రణయధారాయాః సంధానం నా

రోహతీతి భావః ॥ ౨ ॥ పరుషమపి వాక్యం న పరిహాసాస్పదత్వమిత్యత్రాహ ఆర్యపుత్రేతి ॥ భర్తారం ప్రతి భార్యాయాస్సంబోధనం ఆర్యపుత్రేతి - భర్తృసంబంధిపిత్రాదయః - స్వానిపుణ్యాని స్వకృతపుణ్యఫలాని - ఏతత్పాపఫలస్యాప్యుపలక్షణం - భుంజానాః అనుభవంతః - స్వంస్వం స్వస్వైవ ఫలప్రదం - భాగ్యం శుభాశుభకర్మ - ఉపాసతే అచరంతి - భాగ్యం కర్మ శుభాశుభయోరిత్యమరః ॥ ౩ ॥ పుత్రో స్తావత్స్వస్వకీయకర్మఫలాన్యనుభవంతి - భర్తురర్ధశరీరభూతా భార్యాభర్తృకృతభాగ్యఫలమేవానుభవతీత్యాహ భర్తురితి ॥ నార్యేకా భార్యైవ - భర్తుర్భాగ్యం ప్రాప్నోతి - సహాధికృతత్వాత్ - యస్మాదేవం తస్మాదేవాహమపి వనే వస్తవ్యమిత్యాదిష్టైవ సదా దిష్టేతి - అవధారణస్య స్త్రీత్యాచారిత్వాన్నదాదేశేనైవ మమాప్యాదేశస్సిద్ధ ఇతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ ఆర్యపుత్రేతి ॥ పిత్రాదయః - స్వానిపుణ్యాని కర్మఫలాని - భుంజానాః భోక్తుం ప్రవృత్తాః - స్వంస్వం భాగ్యం స్వోపార్జితం కర్మ - ఉపాసతే ఉపజీవంతి - నపిత్రాద్యనుష్ఠితం - తత్రతత్ఫలం న సంబంధి కారాభావాత్ - భర్తురర్ధశరీరభూతా భార్యా తు కర్మఫలభాగే ప్రవృత్తా భర్త్రనుష్ఠితం కర్మ నోపజీవతి - తథాస్య అధికారాదిత్యర్థః - అత ఏవేతి - అతః కారణాదేవ - అహమపి వనే వస్తవ్యమిత్యాదిష్టైవ - త్వద్వనగమనాదేశాదేవ - భార్యా ఏవ ఆత్మనో యత్ర స్వీకృతసంస్క్రియయా త్వదర్ధశరీరభూతాయా మమాప్యాదేశ ఇత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ఏవం భర్త్రా సమానాంగత్వం స్వగమన హేతురుక్తః - తతోఽనన్యగతికత్వమపి గమన హేతురిత్యాహ నేతి ॥ ప్రేత్య - పరలోక ఇత్యర్థః ॥ ౫ ॥ ఫలితార్థమాహ యదీతి ॥ అగ్రతో గమనే హేతుమాహ మృద్నంతీతి - మర్దయంతీ - మృద్నాతుర్లీత్యర్థః - కుశరూపకంటకాన్ ॥ ౬ ॥ ఈర్ష్యేతి ॥ పరాభిశయాక్షమా ఈర్ష్యా - త్వద్వనవర్తనేన చరితార్థే - ఉపభవిష్యతీత్యేవంరూపా - అత్రైవ సుఖమాస్వేతి మదుక్తాపి స్వయమనుగమిష్యామీతి బ్రూత ఇతిరోషః - తౌ - భుక్తశేషం పాత్రనిష్ఠితగాత్రోదకమివ - బహిష్కృత్య నిశ్శేషం రస్య - విస్రబ్ధః నిశ్శంకస్సన్ - మాం నయ - వీరేత్యనేన స్త్రియమేకాకీం కాంతారం కథం నయేయమితి శంకా న కర్తవ్యేత్యుక్తం - పాపం మయి న విద్యతే - భవద్వియోగే జీవనం హేతుపాపం న విద్యత ఇత్యర్థః - పాపాంతరస్యాత్ర ప్రసక్త్యభావాత్ ॥ తీర్థీయం ॥ ఈర్ష్యేతి ॥ మయా నివర్తితా స్వయం స్త్రీ

ఆర్యపుత్ర పితా మాతా భ్రాతా పుత్రస్తథా స్నుషా । స్వాని పుణ్యాని భుంజానాః స్వం స్వం భాగ్యముపాసతే ॥ ౩ ॥ భర్తుర్భాగ్యం తు నార్యేకా ప్రాప్నోతి పురుషర్షభ । అతశ్చైవాహమాదిష్టా వనే వస్తవ్యమిత్యపి ॥ ౪ ॥ న పితా నాత్మజో నాత్మా న మాతా న సఖీజనః । ఇహ ప్రేత్య చ నారీణాం పతిరేకో గతిస్సదా ॥ ౫ ॥ యది త్వం ప్రస్థితో దుర్గం వనమద్యైవ రాఘవ । అగ్రతస్తే గమిష్యామి మృద్నంతీ కుశకంటకాన్ ॥ ౬ ॥ ఈర్ష్యారోషౌ బహిష్కృత్య భుక్తశేషమివోదకమ్ । నయ మాం వీర విస్రబ్ధః పాపం మయి న విద్యతే ॥ ౭ ॥ ప్రాసాదాగ్రైర్విమానైర్వా వైహాయసగతేన వా । సర్వావస్థాగతా భర్తుః పాదచ్ఛాయా విశిష్యతే ॥ ౮ ॥ అనుశిష్టాస్మి మాత్రా చ పిత్రా చ వివిధాశ్రయమ్ । నాస్మి సంప్రతి వక్తవ్యా వర్తితవ్యం యథా మయా ॥ ౯ ॥

కథమేకాకినీ వనం గమిష్యామీతి బ్రూత ఇత్యన్వయః - మద్వచనముల్లంఘ్య వక్తీతి వా మృష్టమన్నం పరిత్యజ్య ఫలమూలాభ్యాం వర్తనమపేక్షత ఇతి వా రోషః - తౌ బహిష్కృత్య త్యక్త్వా - విస్రబ్ధో నిశ్శంకః - మాం నయ - అత్ర హేతుగర్భం విశేషణం విగతేతి - త్యాగప్రయోజకం పాపం చ మయి న విద్యతే - నీతయాపి మయా తవ సుఖమేవ - అత్రోభయత్ర దృష్టాంతం భుక్తశేషముదకమివేతి - యస్య పానీయకాంతారే యాయినా జనేన - పీతశేషం మందమగ్రే స్థాపయిత్వోదకమపాపకం వశ్యం నేయమాత్మోపకారాయైవ కేవలం - తద్వదిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ ప్రాసాదనాసంవిహాయ కిమర్థం వననాయం గచ్ఛసీత్యత్రాహ ప్రాసాదాగ్రైరితి ॥ పంచమ్యర్థే తృతీయా - ప్రాసాదాగ్రైః సార్వభౌమవాసప్రాసాదాగ్రేభ్యః - విమానైః స్వర్లోకాదిస్థితవిమానాగ్రేభ్యో వా - వైహాయసగతేన - అణిమాద్యష్టైశ్వర్యసిద్ధిసంపన్నోచితవిహాయస్సంబంధిగమనాద్వా - సర్వావస్థాగతా - దురవస్థాపన్నాపీత్యర్థః - యద్వా - సర్వావస్థాసు - గతా అనుగతా - స్థాయినీ - స్వరూపప్రాప్తేతి యావత్ - పాదచ్ఛాయా పాదసేవా - విశిష్యతే అతిరిచ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ ప్రాసాదాగ్రైరితి ॥ ప్రాసాదాగ్రేస్థితా - విమానైః యానవతా - గరుడాదివాహనేన అంతరిక్షే వైహాయసగతేన - మత్వర్థీయాజంతాం - వైహాయసగతిమతా - తథా సర్వావస్థాంగతేనాపి - భర్త్రా - భర్తుః పాదచ్ఛాయైవ - భర్త్రా సహ స్త్రీ సర్వావస్థాగతా భవతీతి - విశిష్యతే విధీయతే - అథవా ప్రాసాదాగ్రైరిత్యాది ॥ పంచమ్యర్థే తృతీయా - ప్రాసాదాగ్రేభ్యః - విమానైః స్వర్లోకాదిస్థితవిమానేభ్యో వా - వైహాయసగతేన అణిమాద్యష్టసిద్ధిసంపన్నోచితవిహాయస్సంబంధిగమనాత్ - సర్వావస్థాగతా దురవస్థాపన్నాపి - ఏతేభ్యః - భర్తుః - పాదచ్ఛాయా పాదసేవా - విశిష్యతే అతిరిచ్యతే ॥ ౮ ॥ ఉపదేశానుసారాదపి మయానుగంతవ్యమిత్యాహ అనుశిష్టేతి ॥ యథా మయా భర్త్రా విషయే వర్తితవ్యం - తథా మాత్రా పిత్రా చ - వివిధాశ్రయం వివిధప్రకారం - అనుశిష్టాస్మి - సంప్రతి ఇదానీం న వక్తవ్యాస్మి - న శిక్షణీయాస్మీతి యావత్ ॥ తీర్థీయం ॥ అనుశిష్టాస్మీతి ॥ వివిధాశ్రయం వివిధార్థం - అనుశిష్టాస్మి భర్తురనువర్తినీ భవేతి సుశిక్షితాస్మి - అతః సంప్రతి న వక్తవ్యాస్మి నోపదేష్టవ్యాస్మి ॥ రామానుజీయం ॥ అనుశిష్టేతి ॥ మాత్రా పిత్రా చ - వివిధాశ్రయం - వివిధైర్వచనైరాశ్రయణీయం శ్రేయః - శ్రేయస్సాధనత్వేన సర్వైరనుష్ఠేయమాచారమితి యావత్ - అనుశిష్టాస్మి సుశిక్షితాస్మి - యస్మాద్యథా మయా వర్తితవ్యం ఆచరితవ్యం - తథా సం

ప్రతినవ్రతవ్యాస్మి - పూర్వమేవ సర్వం విదితవత్యస్మీత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ఉపదేశఫలమాహ అహమిత్యాది ॥ దుర్గత్వాదివిశేషణవిశిష్టమపీత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ దుఃఖావహేయం ప్రవృత్తిరిత్యత్రాహ సుఖమితి ॥ త్రీఁల్లోకాన్ అచింతయంతీ - త్రైలోక్యైశ్వర్యమప్యగణయంతీత్యర్థః - పతివ్రతం పతివిషయం వ్రతం - పతిశుశ్రూషణమిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ శుశ్రూషమాణేతి ॥ నియతా నియమయుక్తా - బ్రహ్మచారిణీ - నియతేంద్రియేత్యర్థః - కామభోగవర్జితా వా - రంస్యే - అపూర్వదర్శనేన సంతుష్టా భవిష్యామీత్యర్థః - మధుగంధిషు పుష్పరసగంధిషు - మదేవ పుష్పరసేమద్విలితి వై జయంతీ ॥ తీర్థీయం ॥ బ్రహ్మచారిణీ తపశ్చరణశీలా - మధుగంధిషు మకరందసురభిషు ॥ ౧౨ ॥ టీక ౧౧ ॥ త్వంహీతి ॥ అన్యస్యాపి త్వద్దేశశరణజనాంతరస్యాపి ॥ ౧౩ ॥ సహేతి ॥ ఉద్యతా వనగమనోద్యుక్తా ॥ తీర్థీయం ॥ నివర్తయితుం న శక్యేతి న్యాయప్రాప్తానుగమనత్వాదిత్యాశయః ॥ ౧౪ ॥ ఫలమూలాశనేతి ॥ దుఃఖం అశనపానాభ్యర్థనరూపం ॥ తీర్థీయం ॥ న తే దుఃఖం కరిష్యామీతి ॥ అన్నపానవిశేషసంపాదనాయేతి శేషః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ హంసేతి ॥ కారండవాః జలకుక్కుటాః - మద్గుః కారండవః ప్లవ ఇత్యమరః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఏవమితి ॥ వ్యతిక్రమం వ్యతిక్రాంతం - వర్షసహస్రాణాం శతమపి - న వేత్స్యామి క్షణమివ నేష్యామి - కింపునశ్చతుర్దశసమా ఇతి భావః - స్వర్గోఽపి న హి మే మతః - త్వయా వినేతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ ఏతదేవ వివృణోతి స్వర్గేఽపీచేతి ॥ ౨౦ ॥ అహమితి ॥ మృగైః - ఆయుతం ఆసమంతాద్యుతం - మృగైః అయుతం నామిశ్రితం - మిశ్రితమిత్యర్థః - యు మిశ్రణామిశ్రణయోరితి ధాతుః -

అహం దుర్గం గమిష్యామి వనం పురుషవర్జితమ్ । నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితమ్ ॥ ౧౦ ॥ సుఖం వనే నివత్స్యామి యథైవ భవనే పితుః । అచింతయంతీ త్రీఁల్లోకాంశ్చింతయంతీ పతివ్రతమ్ ॥ ౧౧ ॥ శుశ్రూషమాణా తే నిత్యం నియతా బ్రహ్మచారిణీ । సహ రంస్యే త్వయా వీర వనేషు మధుగంధిషు ॥ ౧౨ ॥ త్వం హి కర్తుం వనే శక్తో రామ సంపరిపాలనమ్ । అన్యస్యాపి జనస్యేహ కిం పునర్మమ మానద ॥ ౧౩ ॥ సహ త్వయా గమిష్యామి వనమద్య న సంశయః । నాహం శక్యా మహాభాగ నివర్తయితుముద్యతా ॥ ౧౪ ॥ ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న సంశయః । న తే దుఃఖం కరిష్యామి నివసంతీ సహ త్వయా ॥ ౧౫ ॥ ఇచ్ఛామి సరితః శైలాన్ పల్వలాని వనాని చ । ద్రష్టుం సర్వత్ర నిర్భీతా త్వయా నాథేన ధీమతా ॥ ౧౬ ॥ హంసకారండవాకీర్ణాః పద్మినీః సాధుపుష్పితాః । ఇచ్ఛేయం సుఖినీ ద్రష్టుం త్వయా వీరేణ సంగతా ॥ ౧౭ ॥ అభిషేకం కరిష్యామి తాసు నిత్యం యతవ్రతా । సహ త్వయా విశాలాక్ష రంస్యే పరమనందినీ ॥ ౧౮ ॥ ఏవం వర్షసహస్రాణాం శతం వాహం త్వయా సహ । వ్యతిక్రమం న వేత్స్యామి స్వర్గోఽపి హి న మే మతః ॥ ౧౯ ॥ స్వర్గేఽపి చ వినా వాసో భవితా యది రాఘవ । త్వయా మమ నరవ్యాఘ్ర నాహం తమపి రోచయే ॥ ౨౦ ॥ అహం గమిష్యామి వనం సుదుర్గమం మృగాయుతం వానరవారణైర్యుతమ్ । వనే నివత్స్యామి యథా పితుర్గృహే తవైవ పాదావుపగృహ్య సంయతా ॥ ౨౧ ॥ అనన్యభావామనురక్తచేతసం త్వయా వియుక్తాం మరణాయ నిశ్చితామ్ । నయస్వ మాం సాధు కురుష్వ యాచనాం న తే మయాతో గురుతా భవిష్యతి ॥ ౨౨ ॥ తథా బ్రువాణామపి ధర్మవత్సలో న చ స్మ సీతాం నృవరో నినీషతి । ఉవాచ చైనాం బహు సన్నివర్తనే వనే నివాసస్య చ దుఃఖితాం ప్రతి ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తవింశస్సర్గః ॥

అత్రేదమవధేయం - వనే మారీచమృగో భవిష్యతీతి ప్రసంగేనావగమోఽపి యోగిన్యాః - తత్ర కోపాపునర్ఘటకః - కథం త్వం తు మయా వినా స్థాతుం శక్తాసీతి చింతయంతం రామం ప్రతి సీతా సూచయతి వానరవారణైరిత్యాది - తథాహి - మృగో మారీచః - వానరవారణైః వానరశ్రేష్ఠైః సుగ్రీవాదిభిః - పునర్వనగ్రహణాద్వనే అశోకవనేఽపి వత్స్యామి - పునస్తవైవ పాదావుపగృహ్య సంయతా నియతా భవిష్యామీతి ॥ ౨౧ ॥ అనన్యభావామితి ॥ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్వానురక్తత్వముచ్యతే - అత ఏవ త్వయా వియుక్తాం మరణాయ నిశ్చితాం - త్వయా వియుక్తేవ మరణాయ నిశ్చితామిత్యర్థః - మాం నయస్వ - పరమార్థస్తు రావణగృహీతామపి త్వమేవానుకర్తవ్యత్వేన నయ - మరణాయ నిశ్చితాం - హనుమత్ప్రేషణాదికముఖేన నయస్వ - యాచనాం దేవకృతరావణవధాభ్యర్థనం సాధు కురుష్వ - మయా ప్రేరితాత్ అతో వనగమనాత్ - తే గురుతా భారః - న భవిష్యతి - క్లేశో న భవిష్యతీత్యర్థః ॥ టీకాంశం ॥ అనన్యేతి ॥ యాచనాం వనానుగమనరూపాం - సాధు కురుష్వ చరితార్థాం సంపాదయ - అతః - ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న సంశయః । న తే దుఃఖం కరిష్యామి నివసంతీ సహ త్వయా ॥ ఇత్యాద్యుక్తార్థేతో మయా నిమిత్తేన - గురుతా భారః - న భవిష్యతి ॥ ౨౨ ॥ తథేతి ॥ ధర్మవత్సలః కాంతాక్లేశాసహిష్ణుః - నినీషతి నేతుమిచ్ఛతి - బహ్విత్యుక్తియావిశేషణం - సన్నివర్తనే సన్నివర్తననిమిత్తం ॥ తీర్థీయం ॥ తథేతి ॥ న నినీషతి స్మ నేతుం నైచ్ఛత్ - సన్నివర్తనే సన్నివర్తననిమిత్తం - దుఃఖితాం దుఃఖిత్వజ్ఞాపనం ప్రతి ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః ॥

తస్సేనివాసవ్యవహఃఖితామిత్యుక్తంవివృణోతిస ఏవమిత్యాదినా ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ సీత ఇతి ॥ మాయథామనసస్సుఖంతుభ్యం యథాసుఖంభవతితథామాచరేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ సీత ఇతి ॥ స్వధర్మంస్వవాక్యపరిగ్రహప్రయోజనంస్వకులధర్మం - ఇహైవస్థిత్వాయథామనసస్సుఖంభవతి - స్వశక్త్యనుసారేణేత్యర్థః - మామాముద్దిశ్యాచర - అథవా - ధర్మమేవాచర - మనసఃయథాసుఖంభవతితథామాచరేతిభావః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సీత ఇతి ॥ బహుదోషంహికాంతారంవనమిత్యభిధీయతే - బహుదోషం అహికంటకాదియుక్తత్వాత్ - కాంతారంమహారణ్యం - మహారణ్యేదుర్గపథేకాంతారంపున్నపుంసకమిత్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ సీత ఇతి ॥ బహుదోషమితి - బహవో దోషాః క్లేశాః యస్మిన్నితిబహుదోషం - కాంతారందుష్ప్రవేశం - వనంహియస్మాత్ బహుదోషమిత్యభిధీయతే ॥ ౫ ॥ హితబుద్ధ్యేతి ॥ హితబుద్ధ్యానతుత్వన్నిరాకరణక్లేశేన ॥ తీర్థీయం ॥ హితబుద్ధ్యేతి ॥ హితబుద్ధ్యాభిధీయతే - నతుత్వద్భరణాదిప్రయాసోపాధినేత్యర్థః - సదాసర్వకాలేపి - సుఖంనాస్తీతిజానామినిశ్చినోమి ॥ ౬ ॥ మహావనేవిద్యమానాన్ దోషానాహ గిరినిర్ఝరేత్యాది ॥ గిరినిర్ఝరసంభూతాః గిరినిర్ఝరేషుప్రవృద్ధాః - శ్రోతుందుఃఖాఃదుఃఖకరాః - అతోవనం - దుఃఖందుఃఖకరం ॥ తీర్థీయం ॥ గిరినిర్ఝరేతి ॥ గిరినిర్ఝరసంభూతాః గిరినిర్ఝరేభ్యస్సంభూతాః ప్రభూతాః - నినదాః - తథాగిరికందరవాసినాంసింహానాం - నినదాశ్చ - శ్రోతుందుఃఖాః కష్టాః - అతోవనందుఃఖందుఃఖప్రదం ॥ ౭ ॥ క్రీడమానా ఇతి ॥ శూన్యేనిర్మానుషేప్రదేశే - విస్రబ్ధాః నిశ్శంకాస్సంతః - క్రీడమానాః క్రీడంతః - అత ఏవమత్తాః - మహామృగాః సింహశార్దూలాదయః - అస్మాన్ దృష్ట్వా అపూర్వదర్శనాత్ - సమభివర్తంతే హంతుమభిముఖ

సఏవం బ్రువతీం సీతాం ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః। న నేతుం కురుతే బుద్ధిం వనే దుఃఖాని చింతయన్ ॥ ౧ ॥ సాంత్వయిత్వా పునస్తాం తు బాష్పదూషితలోచనామ్ । నివర్తనార్థే ధర్మాత్మా వాక్యమేతదువాచ హ ॥ ౨ ॥ సీతే మహాకులీనాసి ధర్మే చ నిరతా సదా । ఇహాచర స్వధర్మం త్వం మా యథా మనసస్సుఖమ్ ॥ ౩ ॥ సీతే యథా త్వాం వక్ష్యామి తథా కార్యం త్వయాబలే । వనే దోషా హి బహవో వదతస్తాన్నిబోధ మే ॥ ౪ ॥ సీతే విముచ్యతామేషా వనవాసకృతా మతిః । బహుదోషం హి కాంతారం వనమిత్యభిధీయతే ॥ ౫ ॥ హితబుద్ధ్యా ఖలు వచో మయైతదభిధీయతే । సదా సుఖం న జానామి దుఃఖమేవ సదా వనమ్ ॥ ౬ ॥ గిరినిర్ఝరసంభూతా గిరికందరవాసినామ్ । సింహానాం నినదా దుఃఖాః శ్రోతుం దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౭ ॥ క్రీడమానాశ్చ విస్రబ్ధా మత్తాశ్శూన్యే మహామృగాః । దృష్ట్వా సమభివర్తంతే సీతే దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౮ ॥ సగ్రాహాస్సరితశ్చైవ పంకవత్యశ్చ దుస్తరాః । మత్తైరపి గజైర్నిత్యమతో దుఃఖతరం వనమ్ ॥ ౯ ॥ లతాకంటకసంకీర్ణాః కృకవాకూపనాదితాః । నిరపాశ్చ సుదుర్గాశ్చ మార్గా దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౧౦ ॥ సుప్యతే పర్ణశయ్యాసు స్వయం భగ్నాసు భూతలే । రాత్రిషు శ్రమఖిన్నేన తస్మాద్దుఃఖతరం వనమ్ ॥ ౧౧ ॥ అహోరాత్రం చ సంతోషః కర్తవ్యో నియతాత్మనా । ఫలైర్వృక్షావపతితైః సీతే దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౧౨ ॥ ఉపవాసశ్చ కర్తవ్యో యథాప్రాణేన మైథిలీ । జటాభారశ్చ కర్తవ్యో వల్కలాంబరధారిణా ॥ ౧౩ ॥ దేవతానాం పితౄణాం చ కర్తవ్యం విధిపూర్వకమ్ । ప్రాప్తానామతిథీనాం చ నిత్యశః ప్రతిపూజనమ్ ॥ ౧౪ ॥ కార్యస్త్రిరభిషేకశ్చ కాలే కాలే చ నిత్యశః । చరతా నియమేనైవ తస్మాద్దుఃఖతరం వనమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఉపహారశ్చ కర్తవ్యః కుసుమైస్స్వయమాహృతైః । ఆర్షేణ విధినా వేద్యాం బా

భిముఖాగచ్ఛేయుః ॥ ౮ ॥ సగ్రాహా ఇతి ॥ సగ్రాహాః సనక్రాః - పంకవత్యః బహుపంకాః - మత్తైర్గజైరుపలక్షితాశ్చ - అత ఏవదుస్తరాస్సరితస్సంతి - అతోదుఃఖతరంపూర్వోక్తదుఃఖసంపేక్షయాదతిశయేనదుఃఖవత్ ॥ తీర్థీయం ॥ గజైరపిదుస్తరాస్సరిత ఇతియోజనా ॥ ౯ ॥ యత్రనిర్ఝరాదయః తేనైవమార్గేణగమిష్యామ ఇత్యత్రాహ లతా ఇతి ॥ లతాః పదాకర్షిణ్యః - కంటకాః పాదవేధకాః - కృకవాకవః వనకుక్కుటాః - తైరుపనాదితాః - తన్నాదయుక్తా ఇత్యర్థః - తన్నాదా అప్యశ్రుతపూర్వత్వాత్ భయావహా ఏవ - నిరపాః నిర్గతజలాః - ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినాసమాసాంతః అప్రత్యయ ॥ ౧౦ ॥ సుప్యత ఇతి ॥ భూతలే - నతుపర్యంకే - తత్రాపిపర్ణశయ్యాసు - నతుమృదుతూలాస్తరణేషు - తత్రాపిస్వయంభగ్నాసు జీర్ణతయాస్వయమేవపతితాసు - రాత్రిషు - శత్వహస్సు - శ్రమఖిన్నేనఫలమూలాద్యాహరణశ్రమదుఃఖితేన - వనవాసినాసుప్యతే - అతోస్మాభిరపితథాస్వపితవ్యమితిభావః ॥ ౧౧ ॥ అహోరాత్రమితి ॥ అహోరాత్రంసాయంప్రాతశ్చ - వృక్షావపతితైః వృక్షాత్స్వయంపతితైః - ఫలైః - నియతాత్మనానియతమనస్కేన - ఇతరాభిలాషిణేత్యర్థః - వనవాసినా - సంతోషః భోజనతృప్తిఃకర్తవ్యః ॥ ౧౨ ॥ ఉపవాస ఇతి ॥ యథాప్రాణేనయథాశక్త్యా ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ కార్య ఇతి ॥ త్రిరభిషేకస్సైకకాల ఇత్యాహ కాలేకాల ఇతి - ప్రాతర్మధ్యాహ్నసాయాహ్నేష్విత్యర్థః - ఏతచ్చనకతిపయదినేషుకింతుప్రతిదినమిత్యాహ నిత్యశ ఇతి ॥ తీర్థీయం ॥ కార్యస్త్రిరితి ॥ నిత్యశః ప్రతిదినం - కాలేకాలే ప్రాతరాదికాలే - అభిషేకః త్రిః కార్యః - త్రిషవణస్నానంకర్తవ్యమిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ ఉపహార ఇతి ॥ ఉపహారః బలిః - ఉపహారో బలిర్మత ఇతిహలాయుధః । ఆర్షేణ

ణా ఋషిప్రోక్తేన - విధినా కల్పేన ॥ తీర్థీయం ॥ ఉపహార ఇతి ॥ ఉపహారః పూజా - ఆర్షేణ విధినా వానప్రస్థోచితవిధానేన ॥ ౧౬ ॥ యథేతి ॥ యథాలబ్ధేన యావల్లబ్ధేన - తేన ఫలాదినా ఆహారేణ - సంతోషః తృప్తిః - యతాహారైః నియతాహారైః ॥ ౧౭ ॥ అతీతి ॥ అత్ర వనే - వాతాశ్చ అతీవ బహుశః - తిమిరం చ రాత్రిష్వితి వా - బుభుక్షా చాతివ భవతి - భయాని ఘోరాణ్యుక్తాని ॥ తీర్థీయం ॥ తిమిరం - రాత్రిష్వితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ సరీసృపా ఇతి ॥ సరీసృపాః గిరిసర్పాః - బహురూపాః పృథుశరీరాః ॥ ౧౯ ॥ నదీనిలయనా ఇతి ॥ నదీకుటిలగామినః నదీవత్కుటిలగామినః ॥ ౨౦ ॥ పతంగా ఇతి ॥ పతంగాః శలభాః - దంశాః వనమక్షికాః - దంశస్తు వనమక్షికేత్యమరః ॥ ౨౧ ॥ ద్రుమా ఇతి ॥ కుశకాశయోరాశ్యాః - కుశకాశపర్ణాన్యేవ ॥ తీర్థీయం ॥ ద్రుమా ఇతి ॥ వ్యాకులశాఖాః - వ్యాకులాగ్రాశ్చేత్యుభయత్ర ద్రుమా ద్రుమకుశవిశేషణం ॥ ౨౨ ॥ కాయక్లేశా ఇతి ॥ కాయక్లేశాః వ్రతోపవాసాదయః - అరణ్యవాసే అరణ్యరూపవాసస్థానే ॥ ౨౩ ॥ క్రోధలోభావితి ॥ భేతవ్యే భయహేతువిషయే ప్రాప్తే సతి సర్వదా - న భేతవ్యం భయం న కార్యం ॥ ౨౪ ॥ తదలమితి ॥ వనం గత్వా ఇతి - అలం ఖలు స్వరితి నిషేధార్థాలముపపదేక్త్వా - న గంతవ్యమిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ వనమితి ॥ రామేణ వనం నేతుం మతిర్యదా న కృతా బభూవ తదా సీతా తస్య వచనం - న చకార నాంగీచకార - ఇదం ఉత్తరసర్గ ఉపక్రమణం ॥ తీర్థీయం ॥ వనంత్వితి ॥ రామేణ వనం నేతుం మతిర్యదా న కృతా - తదా సీతా తస్య వచనం న చకార - తతో హేతోః దుఃఖితేతి యోజనా ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః ॥

లే దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౧౬ ॥ యథాలబ్ధేన సంతోషః కర్తవ్యస్తేన మైథిలి । యతాహారైర్వనచరైర్నిత్యం దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౧౭ ॥ అతీవ వాతాస్తిమిరం బుభుక్షా చాత్ర నిత్యశః । భయాని చ మహాంత్యత్ర తతో దుఃఖతరం వనమ్ ॥ ౧౮ ॥ సరీసృపాశ్చ బహవో బహురూపాశ్చ భామిని । చరంతి పృథివీం దర్పాత్తతో దుఃఖతరం వనమ్ ॥ ౧౯ ॥ నదీనిలయనాస్సర్పా నదీకుటిలగామినః । తిష్ఠంత్యావృత్య పంథానం తతో దుఃఖతరం వనమ్ ॥ ౨౦ ॥ పతంగా వృశ్చికాః కీటా దంశాశ్చ మశకైస్సహ । బాధంతే నిత్యమబలే సర్వం దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౨౧ ॥ ద్రుమాః కంటకినశ్చైవ కుశకాశాశ్చ భామిని । వనే వ్యాకులశాఖాగ్రాస్తేన దుఃఖతరం వనమ్ ॥ ౨౨ ॥ కాయక్లేశాశ్చ బహవో భయాని వివిధాని చ । అరణ్యవాసే వసతో దుఃఖమేవ తతో వనమ్ ॥ ౨౩ ॥ క్రోధలోభౌ విమోక్తవ్యౌ కర్తవ్యా తపసే మతిః । న భేతవ్యం చ భేతవ్యే నిత్యం దుఃఖమతో వనమ్ ॥ ౨౪ ॥ తదలం తే వనం గత్వా క్షమం నహి వనం తవ । విమృశన్నిహ పశ్యామి బహుదోషతరం వనమ్ ॥ ౨౫ ॥ వనం తు నేతుం న కృతా మతిస్తదా బభూవ రామేణ యదా మహాత్మనా । న తస్య సీతా వచనం చకార తం తతోఽబ్రవీద్రామమిదం సుదుఃఖితా ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టావింశస్సర్గః ॥

ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సీతా రామస్య దుఃఖితా । ప్రసక్తాశ్రుముఖీ మందమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ యే త్వయా కీర్తితా దోషా వనే వస్తవ్యతాం ప్రతి । గుణానిత్యేవ తాన్విద్ధి తవ స్నేహపురస్కృతాన్ ॥ ౨ ॥ మృగాస్సింహా గజాశ్చైవ శార్దూలాశ్శరభాస్తథా । పక్షిణస్సృమరాశ్చైవ యే చాన్యే వనచారిణః ॥ ౩ ॥ అదృష్టపూర్వరూపత్వాత్ సర్వే తే తవ రాఘవ । రూపం దృష్ట్వాపసర్పేయుర్భయే సర్వే హి బిభ్యతి ॥ ౪ ॥ త్వయా చ సహ గంతవ్యం మయా గురుజనాజ్ఞయా । త్వద్వియోగేన మే రామ త్యక్తవ్యమిహ జీవితమ్ ॥ ౫ ॥ న చ మాం త్వత్సమీపస్థామపి శక్నోతి రాఘవ । సురాణామీశ్వ

ఏతదితి ॥ పూర్వసర్గాంతే ఏవమిత్యుక్త్వాపి పునరిదమిత్యుక్తిర్విశేషణవిశేషాభిధానార్థా - ప్రసక్తాశ్రుముఖీ ఉషదశ్రుముఖీత్యర్థః ॥ ౧ ॥ యేతి ॥ వస్తవ్యతాం వాసిత్వం - తాన్ దోషాన్ - తవ స్నేహపురస్కృతాన్ గుణానిత్యేవ విద్ధి - యసా త్వయా సహావర్తమానాయాః మమ కోకిలాలాపచందనమలయమారుతవత్ సుఖకరాన్ జానీహీత్యర్థః - అయమర్థ ఉపరితనసర్గే కుశకాశేత్యాదిశ్లోకైర్వివరిష్యతి ॥ ౨ ॥ మృగా ఇత్యాది ॥ శరభాః అష్టపాన్మృగాః - సృమరాః గవయాః - భయే భయహేతౌ - ఉస్మాన్ దృష్ట్వా అభిముఖమయాన్తీత్యుక్తవాన్ రామః - ఇయం త్వపసర్పేయురితి పరిజహార ॥ తీర్థీయం ॥ మృగా ఇతి ॥ సృమరా గవయాః - అదృష్టపూర్వేతి - తే సర్వే భయావహా మృగాః - అదృష్టపూర్వరూపత్వాత్ అనాలోకితైతాదృశరూపత్వాత్ - అదృష్టపూర్వం తావకం రూపం యేషాం తే - తథా - తేషాం భావస్తత్త్వం - తస్మాత్ - అపసర్పేయుః ॥ ౪ ॥ త్వయేతి ॥ గురుజనాజ్ఞయా పిత్రోరాజ్ఞయా - త్వయా సహ మయా గంతవ్యం - అథో వా ఏష ఆత్మనః యత్పత్నీతి శ్రుత్యుక్త ప్రక్రియయా జాయాపత్యోరేకాత్మత్వాత్ - త్వద్విషయా దేశ ఏవ మద్విషయాదేశ ఇత్యర్థః - త్వద్వియోగేన హేతునా - మే మయా ॥ తీర్థీయం ॥ త్వయేతి ॥ గురుజనాజ్ఞయా - ఇయం సీతా మమ సుతా సహధర్మచరీ తవ । ఛాయేవానుగతా నదేత్యేవంరూపయా గురుజనస్యాజ్ఞయా - త్వద్వియోగేన హేతునా ॥ ౫ ॥ న చేతి ॥ అపిశబ్దో భిన్నక్రమః - సురాణామీశ్వ

రోపేత్యర్థః ‖ ౬ ‖ పతిహీనేతి ‖ యా నారీ - పతిహీనా పతివియుక్తా - సా జీవితుం న శక్ష్యతీత్యేవంవిధం - త్వయా మమ - కామం అత్యర్థం - విదర్శితం ఉపదిష్టం ‖ ౭ ‖ అథేతి ‖ అథ చాపి - అపిచేత్యర్థః - హే మహాప్రాజ్ఞ - పురా పితృగృహే వసంత్యా మయా - బ్రాహ్మణానాం బ్రాహ్మణేభ్యః జ్యోతిర్విద్భ్యః - మే మయా - వనే వస్తవ్యం కిలేతి సత్యం వచనం మయా శ్రుతం ‖ ౮ ‖ లక్షణిభ్య ఇతి ‖ లక్షణిభ్యః సాముద్రికలక్షణజ్ఞేభ్యః - లక్షణజ్ఞానవద్భ్యః ఇతి యావత్ ‖ ౯ ‖ ఆదేశ ఇతి ‖ సః బ్రాహ్మణోక్తో వనవాసస్యాదేశః - ఆదిష్టో వనవాసః - మయా ప్రాప్తవ్యః కిల - లలాటలిఖితత్వాదవశ్యప్రాప్తవ్య ఇతి భావః - సా ఏవమాదిష్టాహం - త్వయా సహ యాస్యామి - నాన్యథా - కేవలం స్వేచ్ఛయా న యాస్యామీత్యర్థః ‖ ౧౦ ‖ కృతాదేశేత్యాది ‖ అయం కాలః వనవాసకాలః - ద్విజః లక్షణవిత్ - జాత్యేకవచనం ‖ తీర్థీయం ‖ కృతాదేశా కృతబ్రాహ్మణనిర్దేశా భవిష్యామి - అతః త్వయా సహ గమిష్యామి - కాల ఇతి - సముత్పన్నః సంప్రాప్తః - వనవాసస్యేతి శేషః - ద్విజ ఇతి జాత్యేకవచనం ‖ ౧౧ ‖ వనవాస ఇతి ‖ వనవాసే దుఃఖాని జానామి - తాని - అకృతాత్మభిః అశిక్షితమనస్కైః - ప్రాప్యంతే - నతు మాదృశైరితి భావః ‖ ౧౨ ‖ కన్యయేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ‖ భిక్షిణ్యాః తాపస్యాః - భిక్షుకీత్యాదినా - వనవాసః - శ్రుతః కిల - ఇహ గృహే - త్వయా సహ - వనవాసస్య గమనం లీలార్థం జానకీ... ... వనాదిగమనం - కాంక్షితం హి - త్వం చ బహువిధం ప్రసాదితో వై - ప్రసాదిత ఇతి వివేకసంబంధః ‖ తీర్థీయం ‖ కన్యయేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ‖ మమ పితుర్గేహే మాతురగ్రతః సాధువృత్తాయా భిక్షిణ్యాః తాపస్యాః సకాశాత్ - కన్యయా మయా - వనవాసః - శ్రుతో మయా

రక్షైః ప్రధర్షయితుమోజసా ‖ ౬ ‖ పతిహీనా తు యా నారీ న సా శక్ష్యతి జీవితుమ్ । కామమేవం విధం రామ త్వయా మమ విదర్శితమ్ ‖ ౭ ‖ అథ చాపి మహాప్రాజ్ఞ బ్రాహ్మణానాం మయా శ్రుతమ్ । పురా పితృగృహే సత్యం వస్తవ్యం కిల మే వనే ‖ ౮ ‖ లక్షణిభ్యో ద్విజాతిభ్యః శ్రుత్వాహం వచనం పురా । వనవాసకృతోత్సాహా నిత్యమేవ మహాబల ‖ ౯ ‖ ఆదేశో వనవాసస్య ప్రాప్తవ్యస్స మయా కిల । సా త్వయా సహ తత్రాహం యాస్యామి ప్రియ నాన్యథా ‖ ౧౦ ‖ కృతాదేశా భవిష్యామి గమిష్యామి సహ త్వయా । కాలశ్చాయం సముత్పన్నస్సత్యవాగ్భవతు ద్విజః ‖ ౧౧ ‖ వనవాసే హి జానామి దుఃఖాని బహుధా కిల । ప్రాప్యంతే నియతం వీర పురుషైరకృతాత్మభిః ‖ ౧౨ ‖ కన్యయా చ పితుర్గేహే వనవాసః శ్రుతో మయా । భిక్షిణ్యాస్సాధువృత్తాయా మమ మాతురిహాగ్రతః ‖ ❋ ‖ ప్రసాదితశ్చ వై పూర్వం త్వం వై బహువిధం ప్రభో । గమనం వనవాసస్య కాంక్షితం హి సహ త్వయా ‖ ౧౪ ‖ కృతక్షణాహం భద్రం తే గమనం ప్రతి రాఘవ । వనవాసస్య శూరస్య చర్యా హి మమ రోచతే ‖ ౧౫ ‖ శుద్ధాత్మన్ ప్రేమభావాద్ధి భవిష్యామి వికల్మషా । భర్తారమనుగచ్ఛంతీ భర్తా హి మమ దైవతమ్ ‖ ౧౬ ‖ ప్రేత్యభావేఽపి కల్యాణస్సంగమో మే సహ త్వయా ‖ ౧౬౹ ‖ శ్రుతిర్హి శ్రూయతే పుణ్యా బ్రాహ్మణానాం యశస్వినామ్ ‖ ❋ ‖ ఇహలోకే చ పితృభిర్యా స్త్రీ యస్య మహామతే । అద్భిర్దత్తా స్వధర్మేణ ప్రేత్యభావేఽపి తస్య సా ‖ ౧౮ ‖ ఏవమస్మాత్స్వకాం నారీం సువృత్తాం హి పతివ్రతామ్ । నాభిరోచయ

సే ... - ఇహ అస్మిన్ గృహే - త్వయా సహ వనవాసస్య ... లీలార్థం జానకీవిలోకనార్థం వనాదిగమనం - కాంక్షితం హి - త్వం చ బహువిధం ప్రసాదితో వై - ప్రసాదిత ఏవేతి సంబంధః ‖ ౧౪ ‖ కృతక్షణేతి ‖ కృతక్షణా కృతోత్సవా - సిద్ధార్థాశ్రితా కాలవిశేషోత్సవ ... ఇత్యమరః । వనవాసస్య వనే వాసో యస్యేతి వనవాసః తస్య - శూరస్య తవ - చర్యా పరిచర్యా - మమ మహ్యం రోచతే ‖ తీర్థీయం ‖ కృతక్షణేతి ‖ కృ-క్షణా ప్రాప్తావసరా - ప్రతీక్షితకాలేత్యర్థః - వనవాసస్య వనే వాసో యస్య సః వనవాసః తస్య - తవ చర్యా ... మమ రోచతే ‖ ౧౫ ‖ శుద్ధాత్మన్నితి ‖ శుద్ధాత్మన్ కల్మషరహిత - ప్రేమభావాత్ స్నేహస్వభావాత్ - హి ప్రసిద్ధౌ - భర్తారం త్వామనుగచ్ఛంతీ - వికల్మషా విగతకల్మషా - భవిష్యామి - నన్వత్ర ... ... దైవతమితి ‖ ౧౬ ‖ ప్రేత్యభావ ఇతి ‖ ప్రేత్యభావే పరలోకేఽపి - త్వయా సహ సంగమః - కల్యాణః శోభనః ‖ ౧౬౹ ‖ అత్ర ప్రమాణమాహ శ్రుతిర్హీత్యాదిసార్ధశ్లోకేన ‖ పితృభిరితి బహువచనం పితామహాద్యపేక్షయా - శ్రుతిమేవాహ ఇహేతి - మహామతే ... బోధయామీతి సూచ్యతే - స్వధర్మేణ స్వవర్ణోక్తబ్రాహ్మణాదివివాహవిధినా ‖ తీర్థీయం ‖ అత్ర ప్రమాణమాహ శ్రుతిర్హీత్యాదినా సార్ధశ్లోకేన ‖ పితృభిరితి బహువచనం పితామహాద్యపేక్షయా - పితృభిర్యా స్త్రీ అద్భిస్సహ యస్మై దత్తా - సా ఇహలోకే స్వధర్మేణ ప్రతివ్రతాధర్మేణ వర్తమానా - ప్రేత్యభావేఽపి తస్యైవ భవతీతి శ్రుతిః - బ్రాహ్మణానాం ... యత ఇతి సంబంధః ‖ ౧౮ ‖

ఏవమితి ‖ ఏవం - పూర్వోక్తశ్రుతిరూపప్రబలప్రమాణసద్భావేఽపీత్యర్థః - అస్మాత్ నగరాత్ - నేతుమిత్యనేనాన్వయః - యద్వా - అస్మాత్ ... ‖ తీర్థీయం ‖ ఏవమితి ‖ శ్రుతిస్మృతిన్యాయతో నిత్యసంబంధే సిద్ధేఽపీత్యర్థః - అస్మాత్ నగరాత్ - స్వకాం స్వీ

యాం ॥ ౧౯ ॥ భక్తామితి ॥ సుఖదుఃఖయోస్సమాం ప్రాప్తయోస్సుఖదుఃఖయోరేకరూపాం - సమానసుఖసుఃఖినీంత్వత్సమానసుఖదుఃఖాం ॥ ౨౦ ॥ యదీతి ॥ అస్థాస్యేస్వీకరిష్యే ॥ ౨౧ ॥ ఏవమితి ॥ యాచతే అయాచత - విజనంబంధుజనరహితం ॥ ౨౨ ॥ ఏవమితి ॥ గాంభువం ॥ ౨౩ ॥ చింతయంతిమితి ॥ తామ్రోష్ఠీమిత్యనేన సాంత్వాదినాస్థాతుమశక్యత్వముచ్యతే ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

సాంత్వ్యమానేతి ॥ జనకాత్మజేతి విశేషణం స్వకులోచితాచారదార్ఢ్యాయ - వనవాసనిమిత్తాయ వనవాస ఏవ నిమిత్తం ప్రయోజనం తస్మై ॥ ౧ ॥ సేతి ॥ ఉత్తమసంవిగ్నా ఉత్తమమత్యంతం కంపమానా - విపులవక్షసం - శూరమితియావత్ - శూరమపి కథం క్షిపేత్యత్రాహ ప్రణయాదిత్యాది - ప్రణయాత్ స్నేహాత్ - అభిమానాత్ మదీయోయమిత్యభిమానాత్ - హావాద్వా - ప్రణయకోపాదితి సంపిండితార్థః - పరిచిక్షేపనినింద ॥ ౨ ॥ కింత్వేతి ॥ మాంత్యక్త్వా వనంగంతుం త్వాం యద్యయం మేపితా శృణుయాత్ తదా త్వాం స్త్రీయేవ కాచిత్ పురుషవేషం ధృత్వా మత్కన్యాముపయేమే ఇతిమన్యేతేత్యర్థః - హేరామ సౌందర్యమాత్రేణ పరత్రామక - వైదేహః విదేహవంశ్యః - కర్మణైవహి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇతికర్మప్రధానతయా కదాచిదపి ఫలే విరహమనపామాన ఇత్యర్థః - మిథిలాధిపః జనపదస్య సమ్యగ్రక్షకః - మేపితా - త్వా - మామేకాం రక్షితుమశక్త్యా మాం పత్నీం త్యక్త్వా గతం త్వాం - ప్రాప్యజ్ఞాత్వా - గత్యర్థో జ్ఞానార్థః - స్త్రియం అంతః స్త్రీస్వభావం - పురుషవిగ్రహం బహిః పురుషవేషం - జామాతరం - అమన్యత కింమన్యేత కిం - అవశ్యమిత్థం మన్యేతేత్యర్థః - స్త్రియంపురుషవిగ్రహమితిపురుషత్వేణ మోహినీరూపభ్రమకృత్త్వం పూర్వకృతం సూచయతీతి ప్రాహుః ॥ లీర్ణాయం ॥ కింత్వేతి ॥

సేనేతుంత్వంమాంకేనేహ హేతునా ॥ ౧౯ ॥ భక్తాంపతివ్రతాందీనాంమాంసమాంసుఖదుఃఖయోః । నేతుమర్హసి కాకుత్స్థ సమానసుఖదుఃఖినీమ్ ॥ ౨౦ ॥ యదిమాందుఃఖితామేవంవనంనేతుంనచేచ్ఛసి । విషమగ్నింజలంవాహమాస్థాస్యేమృత్యుకారణాత్ ॥ ౨౧ ॥ ఏవంబహువిధంతం సాయాచతే గమనం ప్రతి । నానుమేనేమహాబాహుస్తాంనేతుంవిజనంవనమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఏవముక్తాతుసాచింతాంమైథిలీసముపాగతా । స్నాపయంతీవగాముష్ణైరశ్రుభిర్నయనచ్యుతైః ॥ ౨౩ ॥ చింతయంతీంతథాతాంతునివర్తయితుమాత్మవాన్ । తామ్రోష్ఠీంసతదాసీతాంకాకుత్స్థోబహ్వసాంత్వయత్ ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

సాంత్వ్యమానాతురామేణ మైథిలీజనకాత్మజా । వనవాసనిమిత్తాయ భర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ సాతముత్తమసంవిగ్నా సీతావిపులవక్షసమ్ । ప్రణయాచ్చాభిమానాచ్చపరిచిక్షేపరాఘవమ్ ॥ ౨ ॥ కింత్వామన్యతవైదేహఃపితామేమిథిలాధిపః । రామజామాతరంప్రాప్య స్త్రియంపురుషవిగ్రహమ్ ॥ ౩ ॥ అనృతంబతలోకోయమజ్ఞానాద్యద్ధివక్ష్యతి । తేజోనాస్తిపరంరామేతపతీవదివాకరే ॥

హేరామ - త్వాత్వాం - పురుషవిగ్రహం ఆకారమాత్రేణపురుషం - స్త్రియమేవ సంతం జామాతరం ప్రాప్యకిమమన్యత - తత్త్వం న జ్ఞాతవానిత్యర్థః - యదిజానాతి తర్హి మాంతుభ్యం న ప్రయచ్ఛేదిత్యాక్షేపశేషః - యద్వా - స ఏవవాసుదేవోయం సాక్షాత్ పురుష ఉచ్యతే । స్త్రీప్రాయమేతత్ సర్వం జగత్ బ్రహ్మపురస్సరమితి విష్ణుపురాణోక్తేః ॥ వైదేహోమేపితా - త్వాంజామాతరం ప్రాప్య - లోకోత్తరత్వవ్యతిరిక్తం - పురుషవిగ్రహం పురుషాకృతిసర్వమపి - స్త్రియమమన్యత కింకిమర్థమమన్యత - ఏతాదృశకాతరంత్వాం తథామన్వానో భ్రాంత ఇత్యర్థః - యద్వా - కింత్వేతి ॥ రామజ - అమాతరం - ప్రాప్య - స్త్రియం - పురుష - విగ్రహం - ఇతిభేదః - హేరామ రమయితుం జాత - అవతీర్ణేతి - హేపురుష - క్రీడార్థమవతీర్ణ పరమపురుషేత్యర్థః - అమాతరం స్త్రియం మాత్రా వ్యతిరిక్తాం సపత్నీ మాతరం కైకేయీం - ప్రాప్య ఉద్దిశ్య - వైదేహో మే పితా - విగ్రహం కలహం - అమన్యత కిం నామన్యతైవ - కైకేయ్యా సహ ఏతాదృశకలహ ఆయాస్యతీతి న జ్ఞాతవానిత్యర్థః - తథాపి న మాం విహాయ త్వయా వనం గంతవ్యమితి భావః - యద్వా - రామజామాతరమిత్యేకం పదం - పురుషవిగ్రహం - పురుషాః భక్తాః విశేషణ గృహ్యంతే స్వవశీక్రియంతేతి విగ్రహః - రామజామాతరం - రమంతే యోగినోనంత ఇతిశ్రుతేః । ఆనందరూప జామాతరం త్వాం ప్రాప్య - వైదేహో మేపితా - స్త్రియం స్వస్త్రియం - స్త్రియమిత్యుపలక్షణం పుత్రమిత్రకళత్రాదికమాముష్మికంచ - సత్యమమన్యత కిం - కింతు సర్వంతుచ్ఛమితి జ్ఞాత్వా పరమానందపూర్ణోభూత్ - ఏతాదృశసర్వానందకరస్త్వం మాం కథం వ్యథయసీతి భావః ॥ ౩ ॥ అనృతమితి ॥ బతేతి ఖేదే - అయంలోకః - తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజోస్తీతి అజ్ఞానాత్ - యద్వక్ష్యతి వదతి - తదనృతం కుతః నాస్తి - అనుపలభ్యమానత్వాత్తాదృశం తేజో నాస్త్యేవేత్యర్థః - యద్వా - అయం లోకః - యద్వక్ష్యతి యద్వదతి - రామే పరం తేజోస్తీత్యర్థసిద్ధం - తత్ - అజ్ఞానాత్ - అతోనృతం ఖలు - తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తి - వ్యతిరేకదృష్టాంతః - యద్వాస్తి -

దివాకర ఇవ ఉపలక్ష్యతే ఇతి భావః - యద్వా - అజ్ఞానాత్ రామస్వరూపాజ్ఞానాత్ - [illegible] అయం [illegible] - [illegible] తేజ ఇతి - రామ ఇవ [illegible] దివాకరే పరం తేజో నాస్తీతి యద్వదతి - తం [illegible] మితి [illegible] ॥ తీర్థీయం ॥ [illegible] ॥ [illegible] - అయం లోకః తపతి దివాకర ఇవ [illegible] పరం తేజోఽస్తిత్యజ్ఞానాత్ అవిచారాద్వ్యవ [illegible] - [illegible] నాస్తీతి [illegible] తేజో నాస్త్యేవేత్యర్థః - యద్వా - అజ్ఞానాదావేష [illegible] లోకః [illegible] - [illegible] అన్వయమితి ॥ య స్మాన్మా మనాదాయ గచ్ఛసి ఇతి శ్లోకాదావధ్యాహృత్య యోజనీయః - అయం లోకః - [illegible] తేజో నాస్తీతి అజ్ఞానాదవిచారా [illegible] తత్ర యోజనా - [illegible] ఇతి భావః ॥ ౪ ॥ కిమితి ॥ [illegible] కృత్వా - [illegible] కార్యం కృత్వా - విషణ్ణః - అన్యకార్య [illegible] కృత్వా [illegible] మనుర [illegible] విషాద [illegible] - లోకాలా [illegible] దన్యతవ - యత్ యస్మాత్ కారణాత్ - మాం పరిత్యక్తుకామోఽసి తాదృశం కారణం నాస్త్యేవేత్యర్థః - యద్వా - [illegible] కృత్వా - కిం విచా [illegible] ర్యేత్యర్థః - యత్ యస్మాత్ విషాదాత్ భయాచ్చ మాం పరిత్యక్తుకామోఽసి ॥ ౪ ॥ [illegible] ॥ ద్యుమత్సేన [illegible] - సత్యవన్తం అనువ్రతాం - సావిత్రీమివ - అన్యపత్నీమివ - మాం [illegible] ॥ ౫ ॥ [illegible] - [illegible] కులపాంసనీ యథా కులపాంసనీవ - అహం త్వదృతే అన్యం మనసాపి - న ద్రష్టాస్మి న ద్రక్ష్యామ్యేవ - [illegible] ॥ ౬ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] త్యక్తుం [illegible] ॥ కౌమారీం [illegible] - [illegible] - శైలూషః స్త్రీశైలూషాజాయాజీవాః కృశాశ్విన ఇత్యమరః । [illegible] ॥ ౭ ॥ [illegible]

౪ ॥ కిం హి కృత్వా విషణ్ణస్త్వం కుతో వా భయమస్తి తే । యత్పరిత్యక్తుకామస్త్వం మామనన్యపరాయ ణామ్ ॥ ౫ ॥ ద్యుమత్సేనసుతం వీరం సత్యవన్తమనువ్రతామ్ । సావిత్రీమివ మాం విద్ధి త్వమాత్మవశవర్తి నీమ్ ॥ ౬ ॥ న త్వహం మనసాప్యన్యం ద్రష్టాస్మి త్వదృతేఽనఘ । త్వయా రాఘవ గచ్ఛేయం యథాన్యా కుల పాంసనీ ॥ ౭ ॥ స్వయం తు భార్యాం కౌమారీం చిరమధ్యుషితాం సతీమ్ । శైలూష ఇవ మాం రామ పరేభ్యో దాతుమిచ్ఛసి ॥ ౮ ॥ యస్య పథ్యం చ రామాత్థ యస్య చార్థేఽవరుధ్యసే । త్వం తస్య భవ వశ్యశ్చ విధేయ శ్చ సదానఘ ॥ ౯ ॥ స మామనాదాయ వనం న త్వం ప్రస్థాతుమర్హసి । తపో వా యది వారణ్యం స్వర్గో వా మే సహ త్వయా ॥ ౧౦ ॥ న చ మే భవితా తత్ర కశ్చిత్పథి పరిశ్రమః । పృష్ఠతస్తవ గచ్ఛన్త్యా విహా రశయనేష్వివ ॥ ౧౧ ॥ కుశకాశశరేషీకా యే చ కణ్టకినో ద్రుమాః । తూలాజినసమస్పర్శా మార్గే మమ సహ త్వయా ॥ ౧౨ ॥ మహావాతసముద్ధూతం యన్మామవకరిష్యతి । రజో రమణ తన్మన్యే పరార్ధ్య మివ చన్దనమ్ ॥ ౧౩ ॥ శాద్వలేషు యదాశిష్యే వనాన్తే వనగోచర । కుథాస్తరణతల్పేషు కిం స్యాత్ సుఖరం తతః ॥ ౧౪ ॥ పత్రం మూలం ఫలం యత్త్వమల్పం వా యది వా బహు । దాస్యసి స్వయమాహృత్య తన్మేఽమృతరసోపమమ్ ॥ ౧౫ ॥ న మాతుర్న పితుస్తత్ర స్మరిష్యామి న వేశ్మనః । ఆర్తవాన్యుపభుఞ్జానా పుష్పాణి చ ఫలాని చ ॥ ౧౬ ॥ న చ తత్ర గతః కించిద్ద్రష్టుమర్హసి విప్రియమ్ । మత్కృతే న చ తే శోకో

న భవిష్యతి ॥ యస్యేతి ॥ యస్య - పథ్యం హితం - ఆత్థ - యస్య చార్థే అవరుధ్యసే మాం నివారయసే - తస్య జనస్య - త్వమేవ వశ్యః అనుకూలః - విధేయః ప్రేష్యశ్చ - భవ - అహం తు త్వామనుయాస్యామీత్యర్థః - యద్వా యస్య [illegible] వస్య జనస్య - పథ్యం చాత్థ - ఏతావత్పర్యం తం యస్య చార్థే - అవరుధ్యసే [illegible] - తస్య జనస్య - త్వం వశ్యో విధేయశ్చ భవ - త్వమేవ [illegible] ర్థః - అథవా - యస్య భరతస్య పథ్యం [illegible] - యస్య చార్థే యస్యాభిషేకరూప ప్రయోజన నిమిత్తే - అవరుధ్యసే [illegible] - తస్య వశ్యః [illegible] - విధే యశ్చ [illegible] - భ [illegible] ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ [illegible] త్వం - తపో వా తపశ్చరణం వా - అరణ్యం అరణ్యవాసో వా - స్వర్గో వా స్వర్గగమనం వా - త్వయా సహ - భవత్వితి శేషః ॥ ౧౦ ॥ న చేతి ॥ తవ పృష్ఠతో గచ్ఛన్త్యా మే - విహారశయనేష్వివ - విహారః విక్ర మః - ఉద్యానసంచార ఇతి యావత్ - విహారస్తు పాదక్రమ [illegible] ॥ [illegible] ॥ విహారశయనేష్వివ - విహారం పరిక్రమః - ఉద్యాన సంచార ఇతి యావత్ - విహారశయనేష్వివ పథి పరిశ్రమో న భవితా - [illegible] ॥ ౧౧ ॥ కుశేతి ॥ త్వయా సహ గచ్ఛన్త్యా మ మ - తూలాజినసమస్పర్శాః తూలం [illegible] - అజినం [illegible] - [illegible] ప్రయుక్తా [illegible] । [illegible] అజినగ్రహణాత్ [illegible] ॥ భవన్తీతి శేషః ॥ ౧౨ ॥ మహేతి ॥ పరార్ధ్యం శ్రేష్ఠం - చన్దనం - [illegible] మిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ శాద్వలేష్వితి ॥ శాద్వలేషు బాలతృణపత్ర దేశేషు - [illegible] - [illegible] కుథాః చిత్రకంబలాః - ఆ స్తరణాని కోమలోత్తరచ్ఛదాః - తైర్యుక్తేషు తల్పేషు ॥ తీర్థీయం ॥ శాద్వలేతి ॥ [illegible] - [illegible] - తతః శా ద్వలశయనాత్ - కుథాస్తరణతల్పేషు సుఖం స్యాదితి యోజనా - ఆస్తరణాని కోమలోత్తరచ్ఛదాః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ నేతి ॥ మాతురిత్యాదౌ అధీగ ర్థేతి షష్ఠీ - ఆర్తవాని తత్తదృతుసముత్పన్నాని ॥ ౧౬ ॥ న చేతి ॥ తత్ర వనే గతస్త్వం - మత్కృతే [illegible] - కించిద్విప్రియం [illegible]

రి - త్రష్టుం నార్హసి - తే శోకశ్చ న భవేత్ - అతో మద్భర్త్రా దుఃఖేన భర్తవ్యా - న భవిష్యామి ॥ ౧౭ ॥ కింబహునోక్తేన నిశ్చితమేకం శృణు ఇతి ॥ త్వయా సహ యో వాసః - స స్వర్గః మే స్వర్గసమః - త్వయా వినా యో వాసః - సః నిరయః నరకోపమః - త్వత్సంశ్లేషవిశ్లేషావేవ మే స్వర్గనరకావితి భావః - ఇతి ఏవం - పరాం విశ్లేషాసహాం - ప్రీతిం - జానన్ పూర్వమపి బహుశోఽనుభవన్ - మయా సహ గచ్ఛ ॥ ౧౮ ॥ అథేతి ॥ ఏవం ఉక్తప్రకారేణ - అవ్యగ్రాం వనగమనవిషయభీతిరహితాం - అద్యైవ త్వత్సన్నిధావేవ - ద్విషతాం భరతాదీనాం - వశం - మా విశం న ప్రాప్స్యామి - విరహో వా విషం తతః ॥ ౧౯ ॥ పశ్చాదితి ॥ పశ్చాదపి త్వద్గమనానంతరమపి - ఉజ్ఝితాయాః త్యక్తాయాః - తదైవ త్వత్సన్నిధానకాల ఏవ ॥ ౨౦ ॥ విప్రకృతదుర్మరణాద్దుఃఖేన మరణం జ్యాయ ఇత్యాశంక్యాహ ఇమమితి ॥ అష్టౌ దశ వర్షాణి - మధ్యే త్రీణి వర్షాణి - అంతే ఏకవర్షం చ - తుల్యతయా భాతి విరహక్షా ఇత్యావేదయితుం విభజ్యోక్తిః ॥ ౨౧ ॥ ఇతీత్యాది ॥ ఆయస్తా ఆయాసం ప్రాప్తా - ప్రశిథిలగాత్రీత్యర్థః - సస్వరం - సతారధ్వనీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ సేతి ॥ విద్ధా తాడితా - వాక్యైః పూర్వం రామోక్తైః - దిగ్ధైః విషలిప్తైః - బాణైః - చిరసన్నియతం వాతాత్ప్రసంగేన చిరాత్ సన్నిరుద్ధం - అరణిరిత్యత్రాపి విద్ధేత్యనుషంజనీయం ॥ ౨౩ ॥ తస్యా ఇతి ॥ స్ఫటికసంకాశమిత్యనేన వికజ్జలతా వగమ్యతే - ఉదకం మకరందరూపం - తద్వత్ స్వచ్ఛం నిర్మలం చ ॥ ౨౪ ॥ తదితి ॥ అమలసంకాశమితి పాఠే అమలతయా ప్రకాశమానం - బాష్పేణ సంతాపసంభవేనోష్ణేన అంబుజపక్షే ఊష్మణేత్యర్థః - బాష్ప ఊష్మేత్యమరః ॥ ౨౫ ॥ తామితి ॥ విసంజ్ఞామివేత్యనేన మూర్ఛాభావస్సూచ్యతే - పరివిశ్వాసయన్ సమ్యగ్విశ్వాసయన్

న భవిష్యామి మే భర్త్రా ॥ ౧౭ ॥ యస్త్వయా సహ స స్వర్గో నిరయో యస్త్వయా వినా । ఇతి జానన్ పరాం ప్రీతిం గచ్ఛ రామ మయా సహ ॥ ౧౮ ॥ అథ మామేవమవ్యగ్రాం వనం నైవ నయిష్యసి । విషమద్యైవ పాస్యామి మా విశం ద్విషతాం వశమ్ ॥ ౧౯ ॥ పశ్చాదపి హి దుఃఖేన మమ నైవాస్తి జీవితమ్ । ఉజ్ఝితాయాస్త్వయా నాథ తదైవ మరణం వరమ్ ॥ ౨౦ ॥ ఇమం హి సహితుం శోకం ముహూర్తమపి నోత్సహే । కింపునర్దశ వర్షాణి త్రీణి చైకం చ దుఃఖితా ॥ ౨౧ ॥ ఇతి సా శోకసంతప్తా విలప్య కరుణం బహు । చుక్రోశ పతిమాయస్తా భృశమాలింగ్య సస్వరమ్ ॥ ౨౨ ॥ సా విద్ధా బహుభిర్వాక్యైర్దిగ్ధైరివ గజాంగనా । చిరసన్నియతం బాష్పం ముమోచాగ్నిమివారణిః ॥ ౨౩ ॥ తస్యాః స్ఫటికసంకాశం వారి సంతాపసంభవమ్ । నేత్రాభ్యాం పరిసుస్రావ పంకజాభ్యామివోదకమ్ ॥ ౨౪ ॥ తచ్చైవామలచంద్రాభం ముఖమాయతలోచనమ్ । పర్యశుష్యత బాష్పేణ జలోద్ధృతమివాంబుజమ్ ॥ ౨౫ ॥ తాం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం విసంజ్ఞామివ దుఃఖితామ్ । ఉవాచ వచనం రామః పరివిశ్వాసయంస్తదా ॥ ౨౬ ॥ న దేవి తవ దుఃఖేన స్వర్గమప్యభిరోచయే । న హి మేఽస్తి భయం కించిత్ స్వయంభోరివ సర్వతః ॥ ౨౭ ॥ తవ సర్వమభిప్రాయమవిజ్ఞాయ శుభాననే । వాసం న రోచయేఽరణ్యే శక్తిమానపి రక్షణే ॥ ౨౮ ॥ యత్సృష్టాసి మయా సార్ధం వనవాసాయ మైథిలీ । న విహాతుం మయా శక్యా కీర్తిరాత్మవతా యథా ॥ ౨౯ ॥ ధర్మస్తు గజనాసోరు సద్భిరాచరితః పురా । తం చాహమనువర్తేఽద్య యథా సూర్యం సువర్చలా ॥ ౩౦ ॥ న ఖల్వహం న గచ్ఛేయం వనం జనకనందిని । వచనం తన్నయతి మాం పితుస్సత్యోపబృంహితమ్ ॥ ౩౧ ॥ ఏష ధర్మ

శ్వాసయన్ ॥ ౨౬ ॥ నేతి ॥ తవ దుఃఖేన హేతునా - ప్రాప్యం స్వర్గమపి న రోచయే - త్వయి దుఃఖితాయాం స్వర్గమపి నేచ్ఛామీత్యర్థః - స్వయంభోః నారాయణస్య - నతు చతుర్ముఖస్య - తస్య మధుకైటభాదిభ్యో భయసంభవాత్ - ఆర్షో డుప్రత్యయః - సర్వతః సర్వజంతుభ్యః ॥ తీర్థీయం ॥ న దేవీతి ॥ తవ వియోగదుఃఖేన ప్రాప్యమపీతి శేషః - స్వయంభోరివ సర్వతః - సర్వో హి మాయుర్భాగ్యం చ లిఖితుం చ విమార్ష్టుం చ కర్తుః బ్రహ్మణో యథా కుతశ్చిదపి భయం నాస్తి - తద్వదిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ తవేతి ॥ తవ విరహదుఃఖాసహిష్ణుః రక్షణే శక్తిమానపి - తవాంతశ్చాభిప్రాయానభిజ్ఞానాదేతావత్పర్యంతం త్వాం వనం నేతుం నేచ్ఛామీతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ తవేతి ॥ సర్వం సమగ్రం - అభిప్రాయం ఆంతరం - అవిజ్ఞాయ తత ఏవ హేతోః తవారణ్యవాసం - న రోచయే నాంగీకృతవానస్మి - ఇతః ప్రాగితి శేషః ॥ ౨౮ ॥ యదితి ॥ సృష్టా - దేవేనేతి శేషః - ఆత్మవతా శీలవతా - అతిక్రమ్య ప్రస్థాయా మయ్యనుష్ఠితమనస్కేన వా - యచ్ఛబ్దయోగాత్తదితి పూరణీయం ॥ తీర్థీయం ॥ యదితి ॥ సృష్టాసి నిశ్చితాసి - ఇదానీమితి శేషః - ఆత్మవతా అక్షుభితమనస్కేన - యోగినేత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ఇదం చ త్వయా సహ వనగమనం ధర్మప్రాప్తం న భవతి - అపితు శిష్టాచారసిద్ధమిత్యాహ ధర్మ ఇతి ॥ ధర్మః వానప్రస్థధర్మః - సద్భిః సపత్నీకైః రాజర్షిభిః - యథా సూర్యం సువర్చలేతి భిన్నలింగయోరప్యుపమా - యథా సూర్యం సువర్చలా దేవీ తద్వన్మామనువర్తస్వేతి వాక్యార్థః ॥ ౩౦ ॥ నఖల్వితి ॥ సత్యోపబృంహితం పితృవచనం మాం నయతి ఖలు - తత్ తస్మాత్ కారణాత్ - అహం న గచ్ఛేయమితి న - అపి తు గచ్ఛేయమేవేత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ ఏష ఇతి ॥ పితుర్మాతుశ్చ వశ్యతేత్యేష ఏవ ధర్మః - వశ్యతా విధేయతా - అహం పితృవచనపరిపాలనే

వ్యక్తోఽహం - తం వ్యతిక్రమ్య మాతాపితృవిధేయత్వరూపధర్మాతివ్యతిక్రమ్య - అహం జీవితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః ॥ ౩౨ ॥ మా భూత్ పితృవచనకరణం - దైవమారాధ్యాస్మాభిరత్రైవ స్థాతవ్యమిత్యత్రాహ అస్వాధీనమితి ॥ అస్వాధీనం ఆరాధకానధీనం - స్వతంత్రమితి యావత్ - యద్వా అస్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా అనాజ్ఞాపయత్ - స్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా వినియోజయంతం - గురుం - గురుం చేత్యర్థః - ప్రకారైః ఆరాధనప్రకారైః ॥ ౩౩ ॥ యదితి ॥ యత్ గుర్వాదిత్రయం - తత్ త్రయో లోకాః - లోకత్రయమపి తదారాధనసాధ్యమిత్యర్థః - భువి తత్సమం పవిత్రం నాన్యదస్తి - గగనం గగనాకారమితివత్ స్వస్య స్వేనౌపమ్యసంభవాద్వా స్వప్రత్యర్థమనుపమం - తేన కారణేన - ఇదం గుర్వాదిత్రయం - అభిరాధ్యతే ॥ తీర్థీయం ॥ యత్ర త్రయమితి ॥ యత్ర పితృమాతృగురురూపం త్రయం - తత్ర త్రయో లోకాః వర్తంతే - మాతాపితృగురుశుశ్రూషయా లోకత్రయాంతర్వర్త్యశేషదేవతారాధనఫలప్రాప్తిర్భవతీత్యర్థః - అతః తత్సమం - పవిత్రం మేధ్యం - నాస్తి - తేన కారణేన - ఇదం మాతాపితృగురురూపత్రయమభిరాధ్యత ఇతి యోజనా - యద్వా పవిత్రం - పవిత్ర మహోభయలక్షణస్సంసారః తస్మాత్ త్రాయత ఇతి పవిత్రం - సంసారనివర్తకమితి యావత్ - పవిత్రస్త్రైమహాభయ ఇత్యభిధానాత్ ॥ తీర్థీయపాఠభేదః - యత్త్రయమితి ॥ యత్ యత్ర - పితృమాతృగురురూపం త్రయం - తత్ తత్ర - త్రయో లోకావర్తంతే, ॥ రామానుజీయం ॥ యత్రేతి ॥ యత్ర యత్ర పూర్వోక్తా మాతాపితృగురవో వర్తంతే - తత్ర తత్ర త్రయో లోకాః - తత్సమం త్రయసమం - యత్ పవిత్రం భువ్యన్యన్నాస్తి - తేన కారణేన - ఇదం మాతాపితృగురురూపం త్రయం అభిరాధ్యత ఇతి యోజనా ॥ ౩౪ ॥ పితృవాక్యస్య సత్యాదివైలక్షణ్యమాహ న సత్యమితి ॥ హితా హితకరీ - పితుస్సేవా యథా బలకరీ - తథా సత్యాదయః న బలకరాః - న పరలోకబలకరాః - న హో

స్తు సుశ్రోణి పితుర్మాతుశ్చ వశ్యతా । అతశ్చ తం వ్యతిక్రమ్య నాహం జీవితుముత్సహే ॥ ౩౨ ॥ అస్వాధీనం కథం దైవం ప్రకారైరభిరాధ్యతే । స్వాధీనం సమతిక్రమ్య మాతరం పితరం గురుమ్ ॥ ౩౩ ॥ యత్ర త్రయం త్రయో లోకాః పవిత్రం తత్సమం భువి । నాన్యదస్తి శుభాపాంగే తేనేదమభిరాధ్యతే ॥ ౩౪ ॥ న సత్యం దానమానౌ వా యజ్ఞాశ్చాప్తదక్షిణాః । తథా బలకరాస్సీతే యథా సేవా పితుర్హితా ॥ ౩౫ ॥ స్వర్గో ధనం వా ధాన్యం వా విద్యాః పుత్రాస్సుఖాని చ । గురువృత్త్యనురోధేన న కించిదపి దుర్లభమ్ ॥ ౩౬ ॥ దేవగంధర్వగోలోకాన్ బ్రహ్మలోకాంస్తథా పరాన్ । ప్రాప్నువంతి మహాత్మానో మాతాపితృపరాయణాః ॥ ౩౭ ॥ స మాం పితా యథా శాస్తి సత్యధర్మపథే స్థితః । తథా వర్తితుమిచ్ఛామి స హి ధర్మస్సనాతనః ॥ ౩౮ ॥ మమ సన్నా మతిస్సీతే త్వాం నేతుం దండకావనమ్ । వసిష్యామీతి సా త్వం మామనుయాతుం సునిశ్చితా ॥ ౩౯ ॥ సా హి సృష్టానవద్యాంగీ వనాయ మదిరేక్షణే । అనుగచ్ఛస్వ మాం భీరు సహధర్మచరీ భవ ॥ ౪౦ ॥ సర్వథా సదృశం సీతే మమ స్వస్య కులస్య చ । వ్యవసాయమతిక్రాంతా కాంతే త్వమతిశోభనమ్ ॥ ౪౧ ॥ ఆరభస్వ శుభశ్రోణి వనవాసక్షమాః క్రియాః । నేదానీం త్వదృతే సీతే స్వర్గోఽపి మమ రోచతే ॥ ౪౨ ॥ బ్రాహ్మణేభ్యశ్చ రత్నాని భిక్షుకేభ్యశ్చ భోజనమ్ । దేహి చాశంసమానేభ్యస్సంత్వరస్వ చ మాచిరమ్ ॥ ౪౩ ॥ భూషణాని మహార్హాణి వరవస్త్రాణి యాని చ । రమణీ

రత్రికాభ్యుదయసాధకా ఇత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ స్వర్గ ఇతి ॥ స్వర్గాదీని గురువృత్త్యనురోధేన - సిద్ధ్యంతీతి శేషః - గురూణాం మాతాపితౄణాం - వృత్తిః శుశ్రూషణం - తదనురోధేన తదనువర్తనేన - అనురోధోఽనువర్తనమిత్యమరః । వ్యతిరేకేణాప్యాహ న కించిదితి ॥ ౩౬ ॥ దేవగంధర్వేతి ॥ క్రమేణ బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నువంతీతి భావః - నరా ఇతి సర్వవర్ణసాధారణోక్తిః - మహాత్మానః దృఢమనస్కాః - మాతేతి - తచ్ఛుశ్రూషణైకరతా ఇత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ స ఇతి ॥ మాం మాం - నః స్వతంత్రః - వర్తితుం అనుష్ఠాతుం - సః వర్తనం ధర్మాపేక్షయా పుంస్త్వం ॥ ౩౮ ॥ మమేతి ॥ సన్నా త్వద్భావాపరిజ్ఞానాత్ క్షీణా - సా త్వం మయా సహ వసిష్యామీతి మామనుయాతుం సునిశ్చితా - అతో నేదానీం జ్ఞాతాసీతి భావః ॥ తీర్థీయం ॥ మమేతి ॥ త్వద్భావాపరిజ్ఞానాత్ త్వాం వనం నేతుం పూర్వం మమ మతిః - సన్నా క్షీణా - యతః త్వం వనే వసిష్యామీతి మామనుయాతుం - మతిః త్వన్మతిః - సునిశ్చితా - అతః పూర్వం సన్నాపి మమ మతిః - ఇదానీం త్వాం వనం నేతుముద్యుక్తేతి శేషః - యద్వా - మమేతి ॥ హే సీతే సా త్వం వనే వసిష్యామీతి మామనుయాతుం యతస్సునిశ్చితా - అతః త్వాం దండకావనం నేతుం మమ మతిస్సన్నా - ఉద్యుక్తేతి యోజనా ॥ ౩౯ ॥ సేతి ॥ సృష్టా - నైవ నేతి శేషః ॥ తీర్థీయం ॥ సేతి ॥ దిష్టా అనుజ్ఞాతా - వనాయ వనం గంతుం - మామనుగచ్ఛస్వ - తీర్థీయపాఠభేదః - సేతి - అతిదిష్టా అనుజ్ఞాతా ॥ ౪౦ ॥ సర్వథేతి ॥ వ్యవసాయం భర్త్రనుసరణాధ్యవసాయం - అతిక్రాంతా ప్రకర్షేణ ప్రాప్తా - ప్రకర్షోఽతిశోభనేత్యతిశ్యమరః ॥ తీర్థీయం ॥ సర్వథేతి ॥ వ్యవసాయం భర్త్రనుసరణాధ్యవసాయం - అనుక్రాంతా ప్రకర్షేణ ప్రాప్తా ॥ ౪౧ ॥ ఆరభస్వేతి ॥ వనవాసక్షమాః వనవాసహితాః - క్షమం శక్తే హితే త్రిష్విత్యమరః । క్రియాః దానాదిక్రియాః ॥ ౪౨ ॥ బ్రాహ్మణేభ్య ఇతి ॥ ఆశంసమానేభ్యః అర్థయమానేభ్యః ॥ ౪౩ ॥ భూషణానీతి ॥ క్రీడార్థాశ్చాప్యుపకరాణి జా

తయోపమయత్కృత్రిమపుత్రికాలీలాపాకభాజనాదినిగితో ఉపకరణాని - బ్రాహ్మణానామనంతరం స్వభృత్యవర్గస్య దేహీతి సంబంధః ॥ ౪౫ ॥ అనుకూలమితి ॥ అనుకూలం పరమ్పతం ॥ ౪౬ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రతిపూర్ణమానసా - నిశ్చింతేత్యర్థః - అవేక్ష్య ఆలోచ్య - ధర్మభృతాం ధర్మభృద్భ్యః - మనస్విని నిశ్చితమనస్కా ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః ॥

ఏవం రామేణ సీతాగమనాంగీకృతే లక్ష్మణస్యానుగమనప్రార్థనముపపాదయతి ఏవమిత్యాదినా ॥ శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ఏవం సంవాదం పూర్వోక్తం సీతారామయోస్సంవాదం - పూర్వమాగతః కౌసల్యాగృహాద్రామేణ సహాపూర్వమేవాగతః - శోకం - అర్థశరీరభూతాయాస్సీతాయా అపి వనానుగమనం ప్రాప్తమిదం - మమకథం తత్సంభవిష్యతీతి విచార శోకం - స్వానువృత్తిరూపప్రయోజనాయ సీతాపురుషకారేణ రామే శరణాగతిం విదధే ॥ భ్రాతురితి - సః రామానువృత్తిరూపప్రయోజనాయ ఉపాయాంతరమనన్యః - భ్రాతుశ్చరణౌ నిపీడ్య సంబంధవత్త్వాదంగీకర్తుం - చరణౌ నిపీడ్య గాఢమిత్యనేన మహావిశ్వాస ఉక్తః - రఘునందనో లక్ష్మణః - అతియశాః అనుకూలత్వం ప్రాప్తః - రాఘవం - అశోకాం సీతాం పురుషకారత్వేన పరిగృహ్యోవాచ - పశ్చాత్ తత్పురుషకారేణ - మహావ్రతం - సత్యసంకల్పం చ ॥ ఏకస్య త్రైతమమ ॥ ఇత్యుక్తగుణశ్రవణయుక్తం - రావణరఘునందనసంవాదాదిప్రసిద్ధం - చరణశరణాగతి తరక్షణం చ - ఉవాచ శరణాగతే సర్వఫలప్రదత్వేన సాక్షిసంబంధం జ్ఞాపయామాస - ఏవం శరణాగతిరుపపాదితా - రాఘవమువాచేత్యనేన ఉక్తార్థం ప్రార్థనోక్తా - సీతామువాచేత్యుభయత్ర పురుషకారత్వం - ద్వాభ్యాం ఏకమితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ఏవం శ్రుత్వా - సీతారామ

యాస్సమయే కేచిత్ క్రీడార్థం - వాచనమ్ ॥ ౪౪ ॥ శయనీయాని యానాని వివిధాని చ యాని చ । దేహి స్వభృత్యవర్గస్య బ్రాహ్మణానామనంతరమ్ ॥ ౪౫ ॥ అనుకూలం తు సా భర్తుర్జ్ఞాత్వా గమనమాత్మనః । క్షిప్రం ప్రముదితా దేవీ దాతుమేవోపచక్రమే ॥ ౪౬ ॥ తతః ప్రహృష్టా పరిపూర్ణమానసా యశస్వినీ భర్తురవేక్ష్య భాషితమ్ । ధనాని రత్నాని చ దాతుమంగనా ప్రచక్రమే ధర్మభృతాం మనస్వినీ ॥ ౪౭ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రింశస్సర్గః ॥

ఏవం శ్రుత్వా తు సంవాదం లక్ష్మణః పూర్వమాగతః । బాష్పపర్యాకులముఖశ్శోకం సోఢుమశక్నువన్ ॥ ౧ ॥ స భ్రాతుశ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునందనః । సీతామువాచాతియశా రాఘవం చ మహావ్రతమ్ ॥ ౨ ॥ యది గంతుం కృతా బుద్ధిర్వనం మృగగజాయుతమ్ । అహం త్వానుగమిష్యామి వనమగ్రే ధనుర్ధరః ॥ ౩ ॥ మయా సమేతోఽరణ్యాని బహూని విచరిష్యసి । పక్షిభిర్మృగయూథైశ్చ సంఘుష్టాని సమంతతః ॥ ౪ ॥ న దేవలోకాక్రమణం నామరత్వమహం వృణే । ఐశ్వర్యం చాపి లోకానాం కామయే న త్వయా వినా ॥ ౫ ॥ ఏవం బ్రువాణస్సౌమిత్రిర్వనవాసాయ నిశ్చితః । రామేణ బహుభిస్సాంత్వైర్నిషిద్ధః పునరబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ అనుజ్ఞాతశ్చ భవతా పూర్వమేవ యదస్మ్యహమ్ । కిమిదానీం పునరి

సంవాదం శ్రుత్వా - పూర్వమాగతః కౌసల్యాగృహాత్ రామేణ సహ సీతాసంవాదప్రవృత్తేః పూర్వమేవాగతో లక్ష్మణః - శోకం అర్ధశరీరభూతాయాస్సీతాయా అపి వనానుగమనం రామేణాంగీకృతం మమ తు కథం సంభవిష్యతీతి విరహశోకం - సోఢుమశక్నువన్ - సోఢుమశక్నువన్నితి పాఠభేదః - భ్రాతుశ్చరణౌ - గాఢం నిపీడ్య ప్రణమ్య - సీతాం ప్రార్థయన్నితి శేషః - స్వాభిమతప్రాప్తౌ సీతాశరణాగతిరేవోపాయ ఇతి మత్వా - మత్ప్రార్థనామపి పురుషకారత్వేనాంగీకురు ఇతి సీతాం ప్రార్థయన్ రాఘవం ప్రత్యువాచేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ కైంకర్యప్రార్థనమేవాహ యదీతి ॥ యదీత్యనేన రామస్య వనగమనస్యానభిమతత్వముక్తం - కైంకర్యసాధనమాహ ధనుర్ధర ఇతి - ధనుర్ధరత్వే హేతుమాహ మృగేతి - అహం త్వా - అనపశ్చాత్ - అగ్రే వనం గమిష్యామి - తవ ప్రపశ్చాద్వా - యత్ర దుర్గమ్యం తత్ర సావధానో గమిష్యామీత్యర్థః - అత ఏవ మయా సమేత ఇతి వక్ష్యతి - మయా ధనుర్ధరేణ మయా - త్వదిష్టం దర్శయతా లక్ష్మణేన బహూనీత్యనేన సర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసర్వవిధకైంకర్యప్రార్థనం కృతం ॥ ౪ ॥ అనన్యోపాయత్వం సత్వస్య ప్రయోజనత్వమాహ నేతి ॥ దేవలోకాక్రమణం దేవానాం పూర్వజన్మైశ్వర్యం మమ - త్వయా వినా వృణే - త్వత్కైంకర్యవినాకృతం మోక్షమపి న వాంఛామీత్యర్థః - అమరత్వం - జరామరణరాహిత్యం కైవల్యం మోక్షమపి న వృణే - లోకానామైశ్వర్యం - త్రిలోకాధిపతిత్వం - బ్రహ్మలోకాధిపత్యం వా - సామాన్యతః మయ మనో హితం కల్యాదికం కామయే న ఇత్యర్థః - యద్వా అపరోక్షేణ త్రైలోక్యైశ్వర్యాదికం తు న కామయే ఇతి - అతో న పరం కమపి దోషం - దేవలోకగమనం దేవత్వం - ఇంద్రత్వం వా - న కామయే ఇతి వాక్యార్థస్తత్త్వతః ॥ ౫-౬ ॥ అనుజ్ఞాత ఇతి ॥ అనుజ్ఞాతశ్చ అనుజ్ఞాత ఏవ - అనుజ్ఞాతం చ యత్ కిమిదానీం నిషేధార్థమధ్యాయే ॥ సర్వం చ వర్జయిత్వా ప్రియం కురు కార్యం నిరస్యైవ పునః చిరాత్ ॥ అన్యత్ర - తస్మాదపరితాపస్సన్ స్వయమప్యనువిధాయమామ్ । ప్రతిసంహారయ క్షిప్రమాశీః ప్రార్థయేతి ॥ అపరత్ర చ - భ్రాతృపుత్రసహాచ్చాపి దృష్ట్వా వనవిశేషతః । త్వయా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రాప్తౌ ప్రియతరౌ

మహేతి ॥ భరతశత్రుఘ్నయోరేవానువర్తనీయత్వోక్తేరనుజ్ఞాసిద్ధా ॥ ౭ ॥ యదర్థమితి ॥ అనుజ్ఞాతత్వేపి ప్రతిషేధాత్ కిముద్య మయాష శాక్యమితి సంశయః ॥ తీర్థీయం ॥ యదర్థమితి ॥ ఏతదిచ్ఛామి - ఏతత్ ప్రతిషేధప్రయోజనమిత్యర్థః - సంశయః- బాల్యాత్ ప్రభృతి మస్నిగ్ధం - ఛాయావత్ పరతంత్రం-మాం - కం హేతుముద్దిశ్య ఆర్యో నిషేధతీతి సంశయః ॥ ౮ ॥ తత ఇతి ॥ స్థితం అగ్రతస్థితం - ప్రాగ్గామినం ప్రాగేవ గన్తుముద్యుక్తం - వీరం ప్రాగ్గమనోచితవీర్యవన్తం - యాచమానం గమనాజ్ఞాం యాచమానం - కృతాంజలిం యాచ్ఞావ్యంజకాంజలియుక్తం ॥ ౯ ॥ స్నిగ్ధ ఇతి ॥ స్నిగ్ధ ఇత్యాదివిశేషణాని స్వకార్యకరణార్హతానుగుణాని ॥ ౧౦ ॥ ప్రతిషేధనిమిత్తమాహ మయేతి ॥ కౌసల్యాదిభరణార్థమేవ త్వం వారితోసి - పూర్వం న జ్ఞాతు తాత్కాలికపరిహారాయేతి భావః ॥ ౧౧ ॥ రాజైవ భరిష్యతీత్యత్రాహ అభివర్షతీతి ॥ కామపాశపర్యస్తః - పరాభిలాషరూపపాశేన సంయత ఇత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ తర్హి భరతో భరిష్యతీత్యపేక్షాయాం సోపి కైకేయీపరవశో న భరిష్యతీత్యాశయేనాహ సాహీత్యాది ॥ ౧౩ ॥ తీర్థీయం ॥ భరతో రక్షిష్యతీత్యత ఆహ న స్మరిష్యతీతి ॥ కైకేయ్యాం పర్యవస్థితః తన్నియోగేన సపత్నీతిరస్కారవిషయే పర్యవస్థితః ప్రతిష్ఠితః ॥ ౧౪ ॥ మయా వా కథం భర్తుం శక్య మిత్యత ఆహ తామితి ॥ రాజానుగ్రహణేన రాజానుమత్యా - తదభావే స్వయమేవ వా- భరేత్యర్థః - అస్యోత్తరం మా వదేత్యాహ ఉక్తమర్థమిమం చరేతి ॥ ౧౫ ॥ త్వత్కైంకర్యపరస్య మే కిమనేనేత్యత ఆహ ఏవమితి ॥ ఏవం - ఏవం చ సతీత్యర్థః - మమ - మయీత్యర్థః - గురుపూజా భర్తృశుశ్రూషణం ॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి ॥ అస్మాభిః-ఆవాభ్యాం సీతయా చేత్యర్థః -నః నౌ - అస్మాదీవ్వయోశ్శ్రీవిద్వవశవస్య బహువచ

దం క్రియతే మే నివారణమ్ ॥ ౭ ॥ యదర్థం ప్రతిషేధో మే క్రియతే గన్తుమిచ్ఛతః । ఏతదిచ్ఛామి విజ్ఞాతుం సంశయో హి మమానఘ ॥ ౮ ॥ తతో బ్రవీన్మహాతేజా రామో లక్ష్మణమగ్రతః । స్థితం ప్రాగ్గామినం వీరం యాచమానం కృతాంజలిమ్ ॥ ౯ ॥ స్నిగ్ధో ధర్మరతో వీరస్సతతం సత్పథే స్థితః । ప్రియః ప్రాణసమో వశ్యో భ్రాతా చాసి సఖా చ మే ॥ ౧౦ ॥ మయాద్య సహ సౌమిత్రే త్వయి గచ్ఛతి తద్వనమ్ । కో భరిష్యతి కౌసల్యాం సుమిత్రాం వా యశస్వినీమ్ ॥ ౧౧ ॥ అభివర్షతి కామైర్యః పర్జన్యః పృథివీమివ । స కామపాశపర్యస్తో మహాతేజా మహీపతిః ॥ ౧౨ ॥ సా హి రాజ్యమిదం ప్రాప్య నృపస్యాశ్వపతేస్సుతా । దుఃఖితానాం సపత్నీనాం న కరిష్యతి శోభనమ్ ॥ ౧౩ ॥ న స్మరిష్యతి కౌసల్యాం సుమిత్రాం చ సుదుఃఖితామ్ । భరతో రాజ్యమాసాద్య కైకేయ్యాం పర్యవస్థితః ॥ ౧౪ ॥ తామార్యాం స్వయమేవేహ రాజానుగ్రహణేన వా । సౌమిత్రే భర కౌసల్యాముక్తమర్థమిమం చర ॥ ౧౫ ॥ ఏవం మమ చ తే భక్తిర్భవిష్యతి సుదర్శితా । ధర్మజ్ఞ గురుపూజాయాం ధర్మశ్చాప్యతులో మహాన్ ॥ ౧౬ ॥ ఏవం కురుష్వ సౌమిత్రే మత్కృతే రఘునన్దన । అస్మాభిర్విప్రహీణాయా మాతుర్నో న భవేత్సుఖమ్ ॥ ౧౭ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణశ్శ్లక్ష్ణయా గిరా । ప్రత్యువాచ తదా రామం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదమ్ ॥ ౧౮ ॥ తవైవ తేజసా వీర భరతః పూజయిష్యతి । కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ ప్రయతో నాత్ర సంశయః ॥ ౧౯ ॥ కౌసల్యా బిభృయాదార్యా సహస్రమపి మద్విధాన్ । యస్యాస్సహస్రం గ్రామాణాం సంప్రాప్తముపజీవనమ్ ॥ ౨౦ ॥ తదాత్మభరణే చైవ మమ మాతుస్తథైవ చ । పర్యాప్తా మద్విధానాం చ భరణాయ యశస్వినీ ॥ ౨౧ ॥ కురుష్వ మామనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే । కృతార్థోఽహం భవిష్యామి త

వం ॥ ౧౭ ॥ ఏవమితి ॥ వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదమితి - ఉత్తరోత్తరయుక్తి చ వక్తా వాచస్పతిర్యథేత్యుక్తవక్తృత్వ విశిష్టం రామమపి ప్రతిభాషణరచనాచాతుర్యేణ తోషయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ పూర్వం రామోక్తానుపపత్తిం పరిహరతి తవైవేత్యాదినా ॥ తీర్థీయం ॥ అథ మాతృరక్షాయాం భరత ఏవాస్త ఇత్యాహ తవైవేతి ॥ తవైవ తేజసా - అప్రమేయబలవైభవ రామజనన్యారక్షణే మమ మహాననర్థో భవేదితి మత్వా భరతః సమ్యక్పూజయిష్యతీతి ॥ ౧౯ ॥ తీర్థీయం ॥ ఇదానీం స్వాత్మభరణే కౌసల్యాయాః కస్యాప్యపేక్షా నాస్తీతి దర్శయతి కౌసల్యేతి ॥ కౌసల్యా- సహస్రం మద్విధానపి బిభృయాత్- సా స్వాత్మానం బిభృయాదితి కిము వక్తవ్యం - కుతస్తస్యా ఏవం శక్తిః ? తత్రాహ యస్యా ఇతి - యస్యాః ప్రసాదాత్ ఉపజీవినాం గ్రామాణాం సహస్రం సంప్రాప్తమభూత్ - ఉపజీవనమితి క్వచిత్ పాఠః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ఏవం రామోక్తం పరిహృత్య ప్రస్తుతం స్వాభిమతకైంకర్యం ప్రపంచయతి కురుష్వేత్యాది ॥ మాం శేషభూతం - అనుచరం శేషత్వానుగుణకైంకర్యయుక్తం - కురుష్వ- తత్ కరణమపి తవైవ ప్రయోజనమిత్యాశయేనాహ ధర్మ్యం నేహ విద్యతే - వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే - ఇహానుచరత్వకరణే - వైధర్మ్యం సేవ్యసేవకధర్మ రాహిత్యం-నాస్తి - తవ సేవ్యధర్మః పర్యాప్తః - స్వామిత్వాత్ - మమ సేవకధర్మశ్చ పూర్ణః- స్వాభావికశేషత్వాత్ - యద్వా-వైధర్మ్యం వైపరీత్యసాధకం - న విద్యతే - త్వదుక్తహేతోరన్యథాసిద్ధేరుక్తత్వాదిత్యాశయః - అనుచరకరణస్య కిం ప్రయోజనమిత్యపేక్షాయామాహ తవేతి - తవార్థః స్వాయాసం వినా ఫలమూలాద్యాహరణం - ప్రకల్పతే సిద్ధ్యతి -అహం చ కృతార్థః లబ్ధత్వత్కైంకర్యఫలో భవిష్యామి - యద్వా- మాం స్వాభావికశేషభూతం మాం - అనుచరం స్వరూపానురూపశేషవృత్తియుక్తం -కురుష్వ-ఇహ లక్ష్మీ ...

నేమయి - వైధర్మ్యం శేషత్వవిపర్యాసః - నాస్తి - అనేన శేషత్వస్య స్వాభావికత్వం ప్రజ్ఞానవతః ఫలం కైంకర్యం చేత్యుక్తం - కైంకర్యాకరణే ఏవ కార్యానిత్యత్వాత్ అహం కృతార్థోఽహం భవిష్యామీతి - అకించిత్కురస్య శేషత్వానుపపత్తేరితి భావః - తచ్చ ప్రాప్యం కైంకర్యం సిద్ధ్యుపాయదర్శయతితవ చేతి - చో వధారణే - తవైవార్థాన్ నతుమమ - పరార్థకైంకర్యస్యైవ పురుషార్థత్వాదితి భావః - శేషత్వాదేవ స్వాయ ఉపాయః - అస్వార్థశేషె కైంకర్యమేవ ఫలమిత్యుపాయోపేయనిష్ఠాపోషణేన కృతి ఇతి రహస్యం - వైధర్మ్యం నేహ విద్యత ఇత్యుక్తేః జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్ - ఆవయోశ్శ్రేయశ్చాస్తీత్యాహ కృతార్థ ఇతీతి కేచిద్వ్యాచక్షతే ॥ తీర్థీయం ॥ కురుష్వేతి ॥ ఇహాముత్ర నైవ - వైధర్మ్యం వైపరీత్యసాధకం - త్వద్వాక్యోల్లంఘనజనితజనన్యపోషణాదర్శ్యం - నవిద్యతే - కౌసల్యాయా ఉపజీవనము సిద్ధమిత్యాదిభావః - కృతార్థః - జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వేన అవదితవ సేవయా కృతార్థో భవిష్యామీత్యర్థః - తవార్థం ప్రకల్ప్యతే - ఫలమూలాద్యాహరణేన శుశ్రూషారూపప్రయోజనం సిధ్యతీత్యర్థః ॥ రామానుజీయం ॥ కురుష్వేతి ॥ వైధర్మ్యం నేహ విద్యత ఇత్యుక్తిః జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్ - ఆవయోశ్శ్రేయశ్చాస్తీత్యాహ కృతార్థ ఇతి ॥ ౨౨ ॥ స్వకృతార్థత్వం ప్రపంచయతి ధనురితి ॥ ధనురాద్యాదానం హింస్రనివారణాయ - ఖనిత్రం మూలకందాదిఖననసాధనం కుద్దాలాది - పిటకా - అల్పార్థే కప్రత్యయః - ఫలమూలాద్యాహరణసాధనం ల్పకండోలః - కండోలః పిటా పిటకమరః ॥ ౨౩ ॥ ఏవం మార్గే సంభావితం కైంకర్యముక్త్వా స్థానే సంభావితమాహ ఆహరిష్యామీతి ॥ అన్యాని శాకప్రియాళవేణుప్రభృతీని - స్వాహారాణి సుఖేనాహర్తుం భోక్తుం యోగ్యాని ॥ ౨౪ ॥ ఏవం సర్వదేశకర్తవ్యకైంకర్యాణ్యుక్త్వాని - కైంకర్యస్య విశిష్టవిషయత్వాద్విశిష్టవిషయత్వమాహ భవానితి ॥ జాగ్రతస్స్వపతశ్చేత్యనేన సర్వకాలసర్వావస్థోచితకైంకర్యముక్తం - సర్వం కరిష్యామీత్యనేన సర్వవిధకైంకర్యముక్తం - తథా చ దేవీవిశిష్టస్య శేషిణః సర్వదే

పచారః ప్రకల్ప్యతే ॥ ౨౨ ॥ ధనురాదాయ సశరం ఖనిత్రపిటకాధరః । అగ్రతస్తే గమిష్యామి పంథాన
మనుదర్శయన్ ॥ ౨౩ ॥ ఆహరిష్యామి తే నిత్యం మూలాని చ ఫలాని చ । వన్యాని యాని చాన్యాని స్వాహా
రాణి తపస్వినామ్ ॥ ౨౪ ॥ భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే । అహం సర్వం కరిష్యామి జా
గ్రతస్స్వపతశ్చ తే ॥ ౨౫ ॥ రామస్త్వనేన వాక్యేన సుప్రీతః ప్రత్యువాచ తమ్ । వ్రజాపృచ్ఛస్వ సౌమి
త్రే సర్వమేవ సుహృజ్జనమ్ ॥ ౨౬ ॥ యే చ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే మహాత్మా వరుణస్స్వయమ్ । జనకస్య మహా
యజ్ఞే ధనుషీ రౌద్రదర్శనే ॥ ❀ ॥ అభేద్యకవచే దివ్యే తూణీ చాక్షయసాయకౌ । ఆదిత్యవిమలౌ చోభౌ
ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతౌ ॥ ❀ ॥ సత్కృత్య నిహితం సర్వమేతదాచార్యసద్మని । సర్వమాయుధమాదా
య క్షిప్రమావ్రజ లక్ష్మణ ॥ ౨౯ ॥ స సుహృజ్జనమామంత్ర్య వనవాసాయ నిశ్చితః । ఇక్ష్వాకుగురు
మాగమ్య జగ్రాహాయుధముత్తమమ్ ॥ ౩౦ ॥ తద్దివ్యం రాజశార్దూలస్సత్కృతం మాల్యభూషితమ్ ।
రామాయ దర్శయామాస సౌమిత్రిస్సర్వమాయుధమ్ ॥ ౩౧ ॥ తమువాచాత్మవాన్ రామః ప్రీత్యా ల
క్ష్మణమాగతమ్ । కాలే త్వమాగతస్సౌమ్య కాంక్షితే మమ లక్ష్మణ ॥ ౩౨ ॥ అహం ప్రదాతుమిచ్ఛామి యదిదం

శసర్వకాలసర్వావస్థాసు సర్వవిధకైంకర్యం శేషభూతేన కర్తవ్యమితి దర్శితం ॥ తీర్థీయం ॥ భవానితి ॥ సర్వం కరిష్యామీతి - మయా కర్తవ్యం సర్వమిత్యర్థః - స్వపతశ్చేత ఇత్యనేన రాత్రౌ లక్ష్మణస్య నిర్నిద్రత్వం ద్యోత్యతే ॥ ౨౫ ॥ రామస్త్వితి ॥ అనేనానుగమనాజ్ఞా వ్యంజితా ॥ తీర్థీయం ॥ రామస్త్వితి ॥ వ్రజ అనువ్రజ - ఆపృచ్ఛస్వ అభ్యనుజానీహి ॥ ౨౬ ॥ యే చేత్యాది ॥ జనకస్య రాజ్ఞో మహాయజ్ఞే మహాత్మా వరుణః స్వయమేవ మహ్యం యద్ధనురాదికం దదౌ - ఆచార్యసద్మని ఆచార్యస్య గృహే - పూజార్థం నిహితం తత్సర్వం ఆయుధమాదాయ - స త్వం పృష్టసుహృజ్జనః త్వం - క్షిప్రమావ్రజేత్యన్వయః - అత్ర ధనురాదిషు సర్వత్ర ద్వివచనాదావయోర్దానమితి సిద్ధం - బాలకాండేనుక్తోప్యయం వృత్తాంతోనువాదాత్ సిద్ధః - యథా సుందరకాండే విహితం మణిబంధనం - మణిరత్నమిదం దత్తం వైదేహ్యాశ్శ్వశురేణ మే । వధూకాలే తథా బద్ధమధికం మూర్ధ్ని శోభత ఇతి ॥ యథా వాయోధ్యాకాండేనభిహితో పవాదవృత్తాంతస్సుందరకాండే మార్గ్యతే - స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిః । త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య తమేవ శరణం గత ఇతి ॥ ఆచార్యః వసిష్ఠః - ఇక్ష్వాకుగురుమాగమ్యేత్యుత్తరత్రానువాదాత్ - న హీక్ష్వాకుకులగురుర్వసిష్ఠాదన్యోస్తి ॥ తీర్థీయం ॥ యే చేతి ॥ వరుణః జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనురాదికమావయోర్దదౌ - సత్కృత్య నిహితం నిక్షిప్తం - ఆచార్యసద్మని వసిష్ఠసద్మని - నను జనకయాగే ధనురాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథమత్ర సిద్ధవదనువాదః క్రియతే - సత్యమేతత్ - భగవతో వాల్మీకేరియం శైలీ - ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపరత్వాత్ - యత్ర వక్తవ్యమర్థం తత్రానుక్త్వా ఉత్తరత్ర కేనచిద్వ్యాజేన సిద్ధవదనువదతీతి - యథా బాలకాండేనభిహితం మణిబంధనం - మణిరత్నమిదం దత్తం వైదేహ్యాశ్శ్వశురేణ మే ఇతి సుందరకాండేభిహితవాన్ - అయోధ్యాకాండేవక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతం - స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిరిత్యాదినా సుందరకాండే ఉక్తవాన్ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తమితి ॥ ప్రీత్యా హేతునా చేత్యన్వయః ॥ ౩౨ ॥ కాంక్షితత్వమేవా

హ అహమిత్యాదినా ‖ ౩౩ ‖ వసన్తీతి ‖ యచ్ఛబ్దోऽర్థసిద్ధః - ఇహనగరే - గురుషుభక్త్యాదృఢం వసంతి - నిత్యంగురుశుశ్రూషణంకు ర్వంతీత్యర్థః - తేషామపి-మేసర్వేషాం ఉపజీవినాంచ-భూయః అతిశయేన- నిత్యదేయాంధికతయాదాతుమిచ్ఛామి-తానానయేతి శేషః ‖ ౩౪ ‖ వసిష్ఠపుత్రమితి ‖ వసిష్ఠపుత్రంఆర్యంద్విజానాంప్రవరంసుయజ్ఞం - అన్యానపిశిష్టాన్ ఆనయ - సుయజ్ఞంతాంశ్చాభ్యర్చ్యాఽహం ప్రయాస్యామీత్యర్థః ‖ తీర్థీయం ‖ వసిష్ఠపుత్రంసుయజ్ఞమానయేత్యనేనసూత్ర ప్రఖ్యాతదశరథస్యవసిష్ఠపౌరోహిత్యం - తత్పుత్రస్యతత్పు త్రఇతిన్యాయేనస్వాచార్యస్య సుయజ్ఞస్యవిశిష్యానయననియోగః ‖ ౩౫ ‖ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- పీతాంబ రాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః ‖ ❋❋❋❋❋

వివరనిశ్చితసీతాలక్ష్మణానుయాత్రస్యరామస్యయాత్రాదానప్రస్తూయతేద్వాత్రింశే - తత ఇత్యాది ‖ ఆజ్ఞాయ అంగీకృత్య- శుభతరం బ్రాహ్మణోపకారకత్వాత్- ప్రియం ఆత్మనోऽనుగమనాంగీకారత్వాత్ ‖ ౧ ‖ తమితి ‖ అగ్న్యగారస్థం అగ్నిహోత్ర శాలాస్థం - దుష్కరకారిణః దుష్కరకర్మకారిణః - వేశ్మాభ్యాగమ్యకృత్యంచపశ్యేత్యర్థః ‖ ౨ ‖ తతఇతి ‖ సంధ్యోపాసనంమాధ్యా

దంమారుకంధరమ్ । బ్రాహ్మణేభ్యస్తపస్విభ్యస్త్వయాసహ పరంతప ‖ ౩౩ ‖ వసంతీహదృఢంభ క్త్యాగురుషుద్విజసత్తమాః । తేషామపిచమేభూయస్సర్వేషాంచోపజీవినామ్ ‖ ౩౪ ‖ వసిష్ఠపుత్రంతు సుయజ్ఞమార్యం త్వమానయాశుప్రవరంద్విజానామ్ । అభిప్రయాస్యామివనంసమస్తానభ్యర్చ్యశిష్టాన పరాన్ద్విజాతీన్ ‖ ౩౫ ‖ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే- ఏకత్రింశస్సర్గః ‖ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతశ్శాసనమాజ్ఞాయ భ్రాతుశ్శుభతరం ప్రియమ్ । గత్వాసప్రవివేశాశుసుయజ్ఞస్య నివేశ నమ్ ‖ ౧ ‖ తంవిప్రమగ్న్యగారస్థంవందిత్వాలక్ష్మణోऽబ్రవీత్ । సఖేऽభ్యాగచ్ఛపశ్యత్వంవేశ్మ దుష్కర కారిణః ‖ ౨ ‖ తతస్సంధ్యాముపాస్యాశు గత్వాసౌమిత్రిణాసహ । జుష్టం తత్ ప్రావిశల్లక్ష్మ్యా రమ్యంరామనివేశనమ్ ‖ ౩ ‖ తమాగతంవేదవిదం ప్రాంజలిస్సీతయాసహ । సుయజ్ఞమభిచక్రామ రాఘవోऽగ్నిమివార్చితమ్ ‖ ౪ ‖ జాతరూపమయైర్ముఖ్యైరంగదైఃకుండలైశ్శుభైః । సహేమసూ త్రైర్మణిభిః కేయూరైర్వలయైరపి ‖ ❋ ‖ అన్యైశ్చరత్నైర్బహుభిఃకాకుత్స్థఃప్రత్యపూజ యత్ ‖ ౫ ‖ సుయజ్ఞంసతదోవాచ రామస్సీతాప్రచోదితః ‖ ౬ ‖ హారంచ హేమసూత్రంచ భార్యాయై సౌమ్యహారయ । రశనాంచాధునాసీతా దాతుమిచ్ఛతి తే సఖే ‖ ౭ ‖ అంగదానివిచిత్రాణి కేయూరా ణిశుభానిచ । ప్రయచ్ఛతిసఖేతుభ్యంభార్యాయైగచ్ఛతీవనమ్ ‖ ౮ ‖ పర్యంకమగ్ర్యాస్తరణంనా నారత్నవిభూషితమ్ । తమపీచ్ఛతివైదేహీప్రతిష్ఠాపయితుంత్వయి ‖ ౯ ‖ నాగశ్శత్రుంజయోనామ మాతులోऽయందదౌమమ । తంతేగజసహస్రేణదదామిద్విజపుంగవ ‖ ౧౦ ‖ ఇత్యుక్తస్సహిరామేణసు యజ్ఞః ప్రతిగృహ్యతత్ । రామలక్ష్మణసీతానాంప్రయుయోజాశిషశ్శుభాః ‖ ౧౧ ‖ అథ భ్రాతరమ వ్యగ్రం ప్రియంరామఃప్రియంవదః । సౌమిత్రింతమువాచేదంబ్రహ్మేవత్రిదశేశ్వరమ్ ‖ ౧౨ ‖ అగస్త్యం కౌశికంచైవతావుభౌబ్రాహ్మణోత్తమౌ । అర్చయాహూయసౌమిత్రే రత్నైస్సస్యమివాంబుభిః ‖ ౧౩ ‖ తర్పయస్వమహాబాహో గోసహస్రైశ్చమానద । సువర్ణైరజతైశ్చైవమణిభిశ్చమహాధ నైః ‖ ౧౪ ‖ కౌసల్యాంచయ ఆశీర్భిర్భక్తఃపర్యుపతిష్ఠతి । ఆచార్యస్తైత్తిరీయాణామభిరూపశ్చవేద

న్నికం - అథవానంధ్యానియతాగ్నిహోత్రం - అగ్న్యగారమిత్యుక్తేః ‖ ౩ ‖ తమితి ‖ అర్చితంహుతం ‖ ౪ ‖ జాతరూపమయైరిత్యా ది ‖ జాతరూపమయైః స్వర్ణమయైః - అంగదైః పూర్వకోపరిధార్యైః బాహుభూషణైః - సహేమసూత్రైర్మణిభిః హేమసూత్రప్రో తైః వైడూర్యవస్మరాగముక్తాదిమణిభిః - రత్నంమణిద్వయోరశ్మజాతౌముక్తాదికేపిచేత్యమరః । కేయూరైః భుజశిరోవ్యాపిఫణాకా రశిఖరయుక్తబాహుభూషణైః - అథవా అంగదకేయూరయోస్స్థూలత్వసూక్ష్మత్వాభ్యాంభేదః - వలయైఃకటకైః - కటకంవలయోऽస్త్రీయా మిత్యమరః । రత్నైః - భూషణప్రకరణాత్ భూషణశ్రేష్ఠైరిత్యర్థః - రత్నంస్వజాతౌశ్రేష్ఠేపీత్యమర ‖ ౫ ‖ ౬ ‖ హారమితి ‖ హేమసూ త్రంహేమమయం కంఠసూత్రం - రశనాంచ-తేభార్యాయైసీతాదాతుమిచ్ఛతి - తత్సర్వం-హారయ - దాపయేత్యర్థః ‖ ౭ ‖ అంగదానీతి ‖ భార్యాయైభార్యాధారణార్థం - తుభ్యంప్రతిగ్రహీత్రే-ప్రయచ్ఛతి - గచ్ఛతీత్యత్రనుమభావ ఆర్షః ‖ ౮ ‖ పర్యంకమితి ‖ త్వయిప్రతి ష్ఠాపయితుం - తుభ్యందాతుమిత్యర్థః ‖ ౯ ‖ నాగఇతి ‖ మాతులోऽయందదావితిదశరథీయాశత్రుంజయవ్యావృత్తిః ‖ ౧౦ ‖ ఇతీతి ‖ ప్రతి గృహ్యేత్యనేనస్యానభూతర్వంగమ్యవర్తతే ‖ ౧౧ ‖ అథేతి ‖ త్రిదశేశ్వరంఇంద్రం ‖ ౧౨ ‖ అగస్త్యమితి ‖ అగస్త్యంఅగస్త్యపుత్రం- కౌశికంవిశ్వామిత్రపుత్రం - రత్నైః శ్రేష్ఠవస్తుభిః ‖ ౧౩ ‖ రత్నైస్తర్పణం విప్రణోऽతితర్పయస్వేతి ‖ ౧౪ ‖ కౌసల్యామిత్యాదిశ్లో

కద్వయమేకాన్వయం ॥ తైత్తిరీయాః శాంతి త్తిరిసంబంధిశాఖాధ్యేతారః - ఆచార్యః అధ్యాపయితా - అభిరూపః బుధః - ప్రాజ్ఞరూపః సురూపాభిరూపా బుధమనోజ్ఞనూరితివిశ్వః । కౌశేయాని క్రిమికోశోత్థాని - కౌశేయం క్రిమికోశోత్థమిత్యమరః । యావత్ యావత్పర్యంతం తుష్యతి - తావత్ సంప్రదాపయేతిసంబంధః ॥ ౧౮ ॥ సూత ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ సూతః సుమంత్రతుల్యః కశ్చిచ్చిత్రరథనామా - సుచిరోషితః చిరకాలమస్మద్గృహేస్థితః - పశుకాభిః - అల్పార్థేకప్రత్యయః - అజాదిభిరిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ యే చేత్యాది ఉపాకురిత్యంతమేకం వాక్యం ॥ కఠేన ప్రోక్తమధీయతే కఠాః - కఠశబ్దాత్ ప్రోక్తార్థే వైశంపాయనాంతేవాసిత్వాణ్ణినిః - తస్య కఠచరకాదితిలుక్ - తతః తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - తస్య ప్రోక్తాల్లుగితిలుక్ - కలాపినా ప్రోక్తమధీయతే కాలాపాః - కలాపిశబ్దాత్ ప్రోక్తార్థే కలాపినోణిత్యణ్ - సబ్రహ్మచారిపీఠసర్పీత్యాదినాటిలోపః - తతః అధీత ఇత్యాద్యణ్ - తస్య ప్రోక్తాల్లుక్ - కఠప్రోక్తశాఖాధ్యాయినః కలాపిప్రోక్తశాఖాధ్యాయినశ్చేత్యర్థః - కఠాశ్చ కాలాపాశ్చ కఠకాలాపాః - దండప్రధానా మాణవకాః దండమాణవాః ఇతి కాశికాయాం - సదాపలాశదండధారిణో బ్రహ్మచారిణ ఇత్యర్థః - కించన ఆహారార్జనయత్నాదికం - న కేవలం నిత్యస్వాధ్యాయశీలత్వాత్ కించిన్న కుర్వంతి కింత్వాలస్యాచ్చేత్యాశయేనాహ అలసా ఇతి - గోసహస్రప్రదానహేతుత్వేనాహ స్వాదుకామాశ్చేతి - రసవద్పదార్థకాంక్షిణ ఇత్యర్థః - మహతాం చాపి సమ్మతాః - అతీవసాధ్వాచారా ఇత్యర్థః - రత్నపూర్ణాని రత్నాలంకారపూర్ణాని - అశీతియానానీత్యుక్త్యా దండమాణవానామశీతిసంఖ్యాకా ఇతి గమ్యతే - రత్నవహనపాత్రాణీతి వా - శాలివాహసహస్రం శాలిధాన్యవాహకబలీవర్దసహస్రం - భద్రకాన్ - అల్పార్థేకప్రత్యయం - కర్షణయోగ్యానడుహ ఇత్యర్థః - ధాన్యవిశేషానిత్యపరే - వ్యంజనార్థం క్షీరదధిఘృతార్థం - ఉపాకురు - దదస్వేత్యర్థః ॥ తీర్థీయం ॥ యే చేతి ॥ కఠకాలాపాః - కఠాః కఠసంబంధిశాఖాధ్యాయినః

విత్ ॥ ❀ ॥ తస్య యానం చ దాసీశ్చ సౌమిత్రే సంప్రదాపయ । కౌశేయాని చ వస్త్రాణి యావత్తుష్యతి స ద్విజః ॥ ౧౮ ॥ సూతశ్చిత్రరథశ్చార్యః సచివస్సుచిరోషితః । తోషయైనం మహార్హైశ్చ రత్నైర్వస్త్రైర్ధనైస్తథా ॥ ❀ ॥ పశుకాభిశ్చ సర్వాభిర్గవాం దశశతేన చ ॥ ౧౯ ॥ యే చేమే కఠకాలాపా బహవో దండమాణవాః ॥ ❀ ॥ నిత్యస్వాధ్యాయశీలత్వాన్నాన్యత్ కుర్వంతి కించన । అలసాస్స్వాదుకామాశ్చ మహతాం చాపి సమ్మతాః ॥ ❀ ॥ తేషామశీతియానాని రత్నపూర్ణాని దాపయ । శాలివాహసహస్రం చ ద్వే శతే భద్రకాంస్తథా ॥ ❀ ॥ వ్యంజనార్థం చ సౌమిత్రే గోసహస్రముపాకురు ॥ ౨౦ ॥ మేఖలీనాం మహాసంఘః కౌసల్యాం సముపస్థితః ॥ ❀ ॥ తేషాం సహస్రం సౌమిత్రే ప్రత్యేకం సంప్రదాపయ । అంబా యథా చ సా నందేత్ కౌసల్యా మమ దక్షిణామ్ ॥ ❀ ॥ తథా ద్విజాతీంస్తాన్ సర్వాన్ లక్ష్మణార్చయ సర్వశః ॥ ౨౧ ॥ తతస్స పురుషవ్యాఘ్రస్తద్ధనం లక్ష్మణస్స్వయమ్ ॥ ❀ ॥ యథోక్తం బ్రాహ్మణేంద్రాణామదదాద్ధనదో యథా ॥ ౨౨ ॥ అథాబ్రవీద్బాష్పకలాంస్తిష్ఠతశ్చోపజీవినః ॥ ❀ ॥ సంప్రదాయ బహు ద్రవ్యమేకైకస్యోపజీవనమ్ ॥ ౨౩ ॥ లక్ష్మణస్య చ యద్వేశ్మ గృహం చ యదిదం మమ

తిః - కాలాపాః కలాపిసంబంధిశాఖాధ్యాయినశ్చ - కఠకాలాపాః - దండమాణవాః పలాశదండయుక్తా బ్రహ్మచారిణః - అన్యత్ ప్రతిగ్రహాసాదికం - న కుర్వంతి - కుతః - నిత్యేతి - స్వాదుకామాః మృష్టాన్నకామాః - తర్హి కథమేవం విధా దానయోగ్యాః అత ఆహ మహతామితి - తపోహి స్వాధ్యాయ ఇతి శ్రుతేః । నిత్యతపస్విత్వేన మహతాం సమ్మతాః - రత్నపూర్ణాని ధనపూర్ణాని - అశీతియానాని అశీత్యుష్ట్రాన్ - శాలివాహేతి - శాలీన్ వహంతీతి శాలివాహాః బలీవర్దాః - భద్రకాః కర్షణప్రవీణా మహోక్షాః - వ్యంజనార్థం దధిఘృతాద్యర్థం - ఉపాకురు - దదస్వేత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ మేఖలీనామితి ॥ మేఖలా మౌంజీ - తద్వతాం బ్రహ్మచారిణామిత్యర్థః - అర్ధోదీర్ఘః - సహస్రం గోసహస్రం - ప్రకృతత్వాత్తాసాం - మహాంశ్చేత్యన్వయః - దక్షిణాం పూర్వోక్తదానాంగభూతాం - సర్వశః వస్త్రధాన్యాదిసర్వప్రకారైః ॥ తీర్థీయం ॥ మేఖలానామితి ॥ మేఖలాః మేఖలినః బ్రహ్మచర్యవ్రతినః - అర్శఆదిత్వాదచ్ - సముపస్థితః - వివాహార్థమితి శేషః - తేషాం సహస్రం గోసహస్రం వివక్షితం - గవామేవ ప్రకృతత్వాత్ - అంబా కౌసల్యా - నః అస్మాకం - దక్షిణాం బ్రహ్మచార్యాదిభ్యో దత్తాం యథా నందేత్ - తథార్చయేతి యోజనా - ప్రథమాంతపాఠే - దక్షిణా సమర్థా - అంబా కౌసల్యా - నః అస్మాకం - యథా స్వాశ్రితబ్రహ్మచారివర్గస్య వివాహార్థం భిక్షాప్రదానేన నందేత్ - తథా దాపయేతి వార్థః ॥ ౨౧ ॥ తత ఇతి ॥ యథోక్తం రామోక్తమనతిక్రమ్య - అదదాత్ - ధనదో యథేతి - ధనదస్యేవాస్య త్యాగ ఇతి బాలరామాయణ ఏవోక్తం । బ్రాహ్మణేంద్రాణామితి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ ॥ ౨౨ ॥ అథేతి ॥ బాష్పం కలంతి ముంచంతీతి బాష్పకలాః - తాన్ - ఆర్యదూరభేదః - బాష్పకలానితి పాఠః - ఉపజీవనం ప్రతి ఏకైకస్యోపజీవినో బహు ద్రవ్యం సంప్రదాయాబ్రవీత్ - అనూన్యం కార్యం - యథాపూర్వం భవద్భిరుపవిశ్య రక్షణీయమిత్యర్థః - ఏకైకం పృథక్పృథక్ ॥ తీర్థీయం ॥ అథేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ బాష్పగళాన్ బాష్పగద్గదాన్ - ఏకైకస్య - ఉపజీవనం జీవనసాధనం - బహుద్రవ్యం ఏకైకస్య - సంప్రదాయ దత్త్వా - లక్ష్మణస్య వేశ్మ యదిదం మమ గృహం చ - ఏకైకం

త్రస్యైకం-యావన్మమాగమనం-తావన్న్యంకార్యమిత్యుపజీవినో బ్రవీదితి యోజనా-అహూన్యం కార్యమిత్యస్యాయమర్థః-యస్మాత్ ... శ్రోత్రియత్వేన సంభావితా ఇతి॥౨౪॥ ఇతీతి॥ దనాధ్యక్షం కోశాధిపతిం॥౨౫॥ తత ఇతి॥ అస్య రామస్య॥౨౬॥ తత ఇతి॥ బాలవృద్ధేభ్యః ... వృద్ధేభ్యః ప్రేత్యర్థః॥౨౭॥ తత్రేతి॥ తత్ర తస్మిన్ కాలే-దేశే వా-పింగళః- పింగళవర్ణ ఇతి దాదిత్య లక్షణోక్తిః- పింగళకేశో వా - గార్గ్యః గర్గాముని వంశ్యః-ఉంఛవృత్తిః - ఉంఛేన పతితైర్ధాన్యకణైర్వృత్తిర్జీవనం యస్య తథా-ఉంఛవృత్తిరితి పాఠే-కణేన జీవనం యస్యేత్యర్థః - ఖననలబ్ధకందమూలాదిజీవన ఇత్యర్థః-ఫాలకుద్దాలలాంగలీ-ఫాలః తేనైవ పాల ... ధనసాధనం కుదాలాదికం-కుద్దాలః ఖననసాధనం-ఖనిత్రమితి-లాంగలం హలాకారః-వలాకర్షణసాధనయష్టికా దండవిశేషః-తద్వాన్-ఏవం వన ... దారిద్ర్యాధ్యం దైవాత్తత్ర నగరే తదానీం సంగతో హాదితి భావ ॥౨౯॥ తమితి॥ దారకాన్ పుత్రకాన్॥౩౦॥ అపాస్యేతి॥ కుద్దాలమిత్యత్ర లాంగలస్యాప్యుపలక్షణం- దర్శయేతి -భార్యాపుత్రసహితమాత్మానమిత్యర్థః-గతిబుద్ధీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం-యదిగచ్ఛేః యది ... కించిదవాప్స్యసి-కించిదితి స్వభాగ్యహాన్యపేక్షయోక్తం॥౩౧॥ సఇతి॥ దుశ్ఛదాం అతిజీర్ణత్వాదాచ్ఛాదయితుమశక్యాం ... దర్శనార్థమాచ్ఛాదనయత్నః -యత్ర యస్మాన్మార్గాత్ ... ॥౩౨॥ భృగ్వంగిరేతి॥ అంగిరేత్యత్రలకారాంతత్వమార్షం॥౩౩॥ సఇతి ... ప్రత్యవేక్షస్వ కటాక్షయేత్యర్థః॥౩౪॥ తమితి॥ పరిహాససమన్వితం లీలాస్మితసమన్వితం- బహుకుటుంబినో దరిద్రస్యాస్య ధైర్యతిధనాశేతి జిజ్ఞాసయా సస్మితత్వమిత్యర్థః-గవామితి-అనేకగోసహస్రాణాం మధ్యే ఏకమపి సహస్రం న విశ్రాణితమిత్యర్థః- యద్వా- అసంఖ్యాతానాం గవాం మధ్యే ఏకమపి సహస్రం-మయా న విశ్రాణితం న దత్తం-తుభ్యమితి శేషః అపితు దండేన యావత్పరిక్షిపసి గవాకీర్ణం యావంతం దేశం పరిక్షిపసి తావదవాప్స్యసి తావద్దేశస్థం గోజాతమవాప్స్యసీత్యర్థః- ఏకగోసహస్రమాత్రం న దత్తం - అన్యత్సర్వం దత్తమితి నార్థః- ... సహస్ర ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణేన విరోధాత్ -అపిశబ్దాస్వారస్యాచ్చ॥౩౫॥ స ఇతి॥ కట్యాం పరివేష్టనం జలో త్రంభనాయ - ఆవిధ్య భ్రామయిత్వా-సర్వప్రాణేన సర్వశక్త్యా-శక్తిః పరాక్రమః ప్రాణ ఇత్యమరః॥౩౬॥ స ఇతి॥ దక్షిణసన్నిధౌ ఉక్షసన్నిధౌ - వృషభ గోసమీపే-

మ॥ ॥ అహూన్యం కార్యమేకైకం యావదాగమనం మమ ॥౨౪॥ ఇత్యుక్త్వా దుఃఖితం సర్వం జనం తముపజీవినమ్। ॥ ఉవాచేదం ధనాధ్యక్షం ధనమానీయతామితి ॥౨౫॥ తతోఽస్య ధనమాజహ్రుస్సర్వమేవోపజీవినః ॥ ॥ స రాశిస్సుమహాంస్తత్ర దర్శనీయో హ్యదృశ్యత ॥౨౬॥ తతస్స పురుషవ్యాఘ్రస్తద్ధనం సహలక్ష్మణః ॥ ॥ ద్విజేభ్యో బాలవృద్ధేభ్యః కృపణేభ్యో హ్యదాపయత్ ॥౨౭॥ తత్రాసీత్పింగళో గార్గ్యస్త్రిజటో నామ వై ద్విజః ॥ ॥ ఉంఛవృత్తిర్వనే నిత్యం ఫాలకుద్దాలలాంగలీ ॥౨౯॥ తం వృద్ధం తరుణీ భార్యా బాలానాదాయ దారకాన్ ॥ ॥ అబ్రవీద్బ్రాహ్మణం వాక్యం దారిద్ర్యేణాభిపీడితా ॥౩౦॥ అపాస్య ఫాలం కుద్దాలం కురుష్వ వచనం మమ ॥ ॥ రామం దర్శయ ధర్మజ్ఞం యది కించిదవాప్స్యసి ॥౩౧॥ స భార్యావచనం శ్రుత్వా శాటీమాచ్ఛాద్య దుశ్ఛదామ్ ॥ ॥ స ప్రాతిష్ఠత పంథానం యత్ర రామనివేశనమ్ ॥౩౨॥ భృగ్వంగిరస్సమం దీప్త్యా త్రిజటం జనసంసది ॥ ॥ ఆపంచమాయాః కక్ష్యాయా నైనం కశ్చిదవారయత్ ॥౩౩॥ స రాజపుత్రమాసాద్య త్రిజటో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ॥ నిర్ధనో బహుపుత్రోఽస్మి రాజపుత్ర మహాయశః। ఉంఛవృత్తిర్వనే నిత్యం ప్రత్యవేక్షస్వ మామితి ॥౩౪॥ తమువాచ తతో రామః పరిహాససమన్వితమ్। గవాం సహస్రమప్యేకం న తు విశ్రాణితం మయా। పరిక్షిపసి దండేన యావత్తావదవాప్స్యసి ॥౩౫॥ స శాటీం త్వరితః కట్యాం సంభ్రాంతః పరివేష్ట్య తామ్ ॥ ॥ ఆవిధ్య దండం చిక్షేప సర్వప్రాణేన వేగితః ॥౩౬॥ సతీ

॥ శ్రీ మహేశ్వరతీర్థీయం ॥

కృపణేభ్యః-భూరిదానతయేతి శేషః॥౨౭॥ తత్రేతి॥ తస్మిన్ కాలే దేశే చ - పింగళః పింగళవర్ణః-గార్గ్యః గర్గవంశ్యః-ఉంఛవృత్తిః-ఉంఛేన ... లబ్ధకందమూలాదినా వృత్తిర్జీవనం యస్య సః తథోక్తః -ఫాలకుద్దాలలాంగలీ-ఫాలం ద్వైధీకరణసాధనం కుఠారాది- కుద్దాలః ఖననసాధనం ఖనిత్రం-లాంగలం హలాకారం ... సాధనభూతో దండవిశేషః -తద్వాన్ ॥౨౯॥౩౦॥ ॥ రామమితి॥ సభార్యాపుత్రమాత్మానమితి శేషః -దర్శయేతి ద్వికర్మకః-యది దర్శయసి తదా సర్వథా కించిదవాప్స్యసి॥౩౧॥ స ఇతి॥ దుశ్ఛదాం అతిజీర్ణత్వాత్ ఛాదయితుమశక్యాం యత్ర రామనివేశనం -యత్ర యస్మిన్ ... రామనివేశనం-ప్రాప్యతే-తాదృశం పంథానమాస్థాయ- ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితవాన్ ॥౩౨॥ భృగ్వితి॥ దీప్త్యా బ్రహ్మవర్చసేన॥౩౩॥ ... ఇతి॥ ప్రత్యవేక్షస్వ అనుకంపాం కురు॥౩౪॥ తమితి॥ పరిహాససమన్వితం లీలాస్మితాన్వితం గవామితి - గవామసంఖ్యాతానాం గవాం మధ్యే ఏకమపి సహస్రం-మయా-న విశ్రాణితం న దత్తం-అతో దండేన యావత్పరిక్షిపసి గవాకీర్ణం యావంతం దేశం పరిక్షిపసి పరిగృహ్ణాసి - తావత్తావద్దేశస్థం గోజాతమవాప్స్యసీత్యర్థః-బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థమేవం రీత్యా భగవతోక్తమితి భావః॥౩౫॥ స ఇతి॥ తాం శాటీం-సంభ్రాంతః సంతుష్టస్సన్ -ఆవిధ్య భ్రామయిత్వా- వేగితః త్వరితః సర్వప్రాణేన సర్వశక్త్యా-చిక్షేప ముక్తవాన్॥౩౬॥ స ఇతి॥ స దండః-సరయూపారం సరయూతీరం-తీర్త్వా ప్రాప్య- ఉక్షాణసన్నిధౌ వృషస

త్యాదిరీత్యా అకారాన్తత్వం ॥౩౮॥ తమితి॥ ఆతస్మాదిత్యత్ర - అభివిధావాకారః - సరయూతటాదిత్యనేనసంబన్ధః - ఆనయామాసనాయయామాసేత్యర్థః॥౩౯॥ ఉవాచేతి॥ పరిహాసోహ్యయంమమ అత్రయంసంభాషణప్రకారః - పరిహాసః - వినోదార్థకవచనమ్ ॥౪౦॥ పరిహాసమేవవివృణోతి - ఇదమితి॥ తేజః బలం - దురత్యయం - అతిశయమిత్యర్థః - జిజ్ఞాసితుం జ్ఞాతుమిత్యర్థః - యద్వా - జిజ్ఞాసితుం ఇచ్ఛతామయా జిజ్ఞాసాయామితిమిమాంసాభేః జిజ్ఞాసార్థప్రయోగాత్ - ఇమమర్థం దండప్రక్షేపరూపం ప్రతి అపరంకిం ఏతద్వ్యవస్యతి అపరమపరిచ్ఛేదస్తే - తద్వృణీష్వ॥౪౧॥ ఇదంచపూర్వసన్నపరిహాసరూపమిత్యాహ - బ్రవీమీతి॥ యన్త్రణానకోటం త్యర్థః - మమయద్ధనమస్తి తత్సర్వం - విప్రకారణాత్ విప్రార్థమేవార్జితం - భవత్సుభవాదృశేషు విప్రేషు సమ్యక్కరణప్రియపూర్వకం - ప్రదానేన - మమప్రీతియశస్కరం భవేత్ ॥౪౨॥ తత ఇతి॥ మోదితఇత్యనేనగోగ్రహణస్య స్వేష్టప్రాప్తిగమ్యతే - ఉపబృంహణీః వర్ధనీః - తదాగమనకాలే - మహాత్మనో రామస్య॥ ౪౩॥ సచేతి॥ ధర్మబలైః ధర్మప్రయుక్తపరాక్రమైః - నియోజయామాస ప్రతిపాదయామాస - సుహృజ్జనవిషయే - యథార్హసమ్మానవచఃప్రచోదితః - ఆహూతా గావ్య ఇత్యాదివాక్యప్రేరిత - తత్తదౌచిత్యేనాభిహితసమ్మానవాక్య ఇత్యర్థః॥౪౪॥ ద్విజ ఇతి॥ ద్విజో బ్రాహ్మణః - సుహృద్ ద్విజత్వాభావేపి సుహృత్ - ద్విజత్వసుహృత్త్వాభావేపి భృత్యః న తథాత్వాభావేపి దరిద్రభిక్షాచరణ భిక్షాంచరతీతిభిక్షాచరణః కృత్యల్యుటోబహులమితికర్తరిల్యుట్ - కర్మణ్యాధారయసమాస - తత్ర తేషుమధ్యే - కశ్చిదపి యథార్హసమ్మాననదానసంభ్రమైః - సంభ్రమస్త్వరా । అరంభస్సంభ్రమస్త్వరేత్యమరః నతర్పితోనబభూవ - త్వరయాక్రియమాణైరపిసమ్మానదానైస్సర్వోపితర్పితా బభూవురిత్యర్థః

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్వాత్రింశస్సర్గః

పూర్వసర్గే బ్రాహ్మణసంతర్పణానన్తరం అనుజ్ఞాతోపి సీతాలక్ష్మణయోరనుజ్ఞాపనాయ పునః రామోదశరథసమీపంగచ్ఛతి - దత్త్వేత్యాది॥౧॥ తత ఇతి॥ తదాయుధే ధనూరాయుధే - ధనుషీ ఇతియావత్ - ఖడ్గాదీనాముపలక్షణమేతత్ - మాలాదామభిః మాలానిచయైరిత్యర్థః - అలంకృతే చందనాదిభిరలం

త్యాజ సరయూపారం దండస్తస్య కరాచ్చ్యుతః॥ గోవ్రజే బహుసాహస్రే పపాతోక్ష్ణస్సన్నిధౌ ॥౩౮॥
తంపరిష్వజ్య ధర్మాత్మా ఆతస్మాత్సరయూతటాత్ ॥ ఆనయామాస తాన్గోపైః త్రిజటాయాశ్రమం
ప్రతి ॥౩౯॥ ఉవాచ చ తతో రామస్తం గార్గ్యమభిసాంత్వయన్ ॥ మన్యుర్న ఖలు కర్తవ్యః పరిహాసో
హ్యయంమమ ॥౪౦॥ ఇదంహి తేజస్తవయద్దురత్యయం తదేవ జిజ్ఞాసితుమిచ్ఛతామయా ఇమం భవానర్థ
మభిప్రచోదితో వృణీష్వ కిం చేదపరం వ్యవస్యతి ॥౪౧॥ బ్రవీమి సత్యేన న తేస్తి యన్త్రణా ధనం హి యద్య
న్మమవిప్రకారణాత్ । భవత్సు సమ్యక్ప్రతిపాదనేన తన్మయార్జితం ప్రీతియశస్కరం భవేత్ ॥౪౨॥ త
తస్సభార్యస్త్రిజటో మహామునిర్గవామనీకం ప్రతిగృహ్య మోదితః । యశోబలప్రీతిసుఖోపబృంహణీస్త
దాశిషః ప్రత్యవదన్మహాత్మనః ॥౪౩॥ సచాపి రామః ప్రతిపూర్ణమానసో మహద్ధనం ధర్మబలైరుపార్జి
తమ్ । నియోజయామాస సుహృజ్జనే చిరాద్యథార్హసమ్మానవచః ప్రచోదితః ॥౪౪॥ ద్విజస్సుహృద్భృ
త్యజనోథవా తదా దరిద్రభిక్షాచరణశ్చ యోభవత్ । న తత్ర కశ్చిన్న బభూవ తర్పితో యథార్హసమ్మాన
నదానసంభ్రమైః ॥౪౫॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్వాత్రింశస్సర్గః

దత్త్వా తు సహ వైదేహ్యా బ్రాహ్మణేభ్యో ధనం బహు । జగ్మతుః పితరం ద్రష్టుం సీతయా సహ రాఘ
వౌ ॥౧॥ తతో గృహీతే దుష్ప్రేక్ష్యే త్వశోభేతాం తదాయుధే । మాలాదామభిరాబద్ధే సీతయా సమలంకృతే ।

న్నిధౌ ॥౩౮॥ తమితి॥ ఆతస్మాదిత్యభివిధావాకారః తాః గాః - త్రిజటాయ త్రిజటస్య ॥౩౯॥ ఉవాచేతి॥ పరిహాసోహ్యయం దండపరిక్షేప
వచనరూపోయం వినోదార్థ ఇత్యర్థః ॥౪౦॥ ఇదమితి॥ ఇదం తేజః శక్తిః - అతివృద్ధస్యాపి సతస్తవ - జిజ్ఞాసితుం జ్ఞాతుమిత్యర్థః ఇమమర్థం దండప్రక్షే
పణరూపార్థముద్దిశ్య ప్రచోదితోసి - అపరం గోభ్యోన్యత్ - కిమపి వరితుం వ్యవస్యతి చేత్ వృణీష్వ ॥౪౧॥ ఇదం వచనం నోపచారమాత్రమిత్యా
హ - బ్రవీమీతి॥ యన్త్రణా ఇతోప్యధికవరస్య వరణే సంకోచః - తేతవ - నాస్తి మాస్తు - కుతః - మమయద్యద్ధనం - తద్విప్రకారణాత్ విప్రప్రయో
జనసంపాదనార్థం కథం తథాత్వమత ఆహ - భవత్సు భవాదృశేషు - సమ్యక్ప్రతిపాదనేన పరిపూర్ణప్రదానేన - హేతునా - మయా
ఆర్జితం ధనం - మే ప్రీతియశస్కరం ప్రీతికరం యశస్కరంచ - భవేత్ ॥౪౨॥ తత ఇతి॥ యశోబలప్రీతిసుఖోపబృంహణీః యశః
ప్రభృతీనాం వివర్ధనీః - తదాశిషః తస్య రామస్య - ఆశిషః ॥౪౩॥ సచేతి॥ ధర్మబలైః ధర్మప్రయుక్తపరాక్రమైః యథార్హసమ్మాన
వచఃప్రచోదితః - తత్తదౌచిత్యేనాభిహితసమ్మానవాక్య ఇత్యర్థః ॥౪౪॥ ద్విజ ఇతి॥ దరిద్రభిక్షాచరణః దరిద్రస్సన్ భిక్షాచరణః ॥౪౫॥ ఇతి శ్రీ
మహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్వాత్రింశస్సర్గః

౧॥ తత ఇతి॥ తదాయుధే తయోరసాధారణాయుధే ధనుషీ ఇత్యర్థః - ఖడ్గాదీనాముపలక్షణమేతత్ - మాలాదామభిః - మాలానిచ

కృతే॥౨॥తత ఇతి॥ ప్రాసాదహర్మ్యాణి - ప్రాసాదా దేవతానాం భూభుజాం చావాసాః - హర్మ్యాణి ధనినాం మందిరాణి। హర్మ్యాదికంని నాంవాసం, ప్రాసాదో దేవభూభుజామిత్యమరః - విమానశిఖరాణి - విమానం సప్తభూమికప్రాసాదః। విమానోస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమౌ చ సద్మని ఇతి వైజయంతీ। ఉదాసీనః నిరుత్సాహః - వ్యలోకయత్॥౩॥ నహీతి॥ తస్మాత్ రథ్యాగమనస్యాశక్యత్వాత్ - ప్రాసాదానిపాతః ప్రాసాదాధిరోహే - వ్యత్యయ ఆర్షః - పంచమ్యర్థే ద్వితీయా॥౪॥ దీనత్వే హేతుమాహ - పదాతిమిత్యాదినా॥౫॥ యమితి॥ ఏకంచ॥౬॥ ఐశ్వర్యస్యేతి॥ రసజ్ఞః సన్ భోగానుభవ ఇచ్ఛః - కామినాం కాంక్షితాం - కామదః అభిష్టదః పితరం అనృతవచనం కర్తుం - ధర్మగౌరవాత్ పిత్రోః ప్రాప్త వచనకరణవిధేయత్వాదిహేతుకధర్మవిషయకబహుమానాత్॥౭॥౮॥౯॥ అద్యేతి॥ సత్త్వం జంతుం పిశాచమిత్యర్థః - పిశాచమివ తిర్యంచం ఆవిశ్య ప్రాప్య॥౧౦॥ నిర్గుణస్యాపీతి॥ వృత్తేన కేవలం చరిత్రమాత్రేణ। వృత్తం పద్యే చరిత్రే చేత్యమరః వృత్తేన కేవలమిత్యుక్తిః దానమానాదీనామపి చరిత్రప్రదర్శనార్థా॥౧౧॥ ఆనృశంస్యమితి॥ ఆనృశంస్యం అహింసకత్వం - అనుక్రోశః దయా। కృపా దయానుకంపా స్యాదనుక్రోశోపీత్యమరః। దమః ఇంద్రియనిగ్రహః - శమః చిత్తప్రశాంతిః। శమశ్చిత్తప్రశాంతిః స్యాద్దమ ఇంద్రియనిగ్రహ ఇతి రత్నమాలా॥౧౨॥ తస్మాదితి॥ తస్మాత్ షాడ్గుణ్యయుక్తత్వాత్ - తస్య రామస్య - ఉపఘాతేన హీనేన సేన - ఔదకాని ఉదక జీవనాని - సత్త్వాని॥౧౩॥ పీడయేతి॥ అస్య జగత్పతేః రామస్య - పీడయా వివాసనరూపయా - పుష్పఫలైః ఉపగతో యస్య సపుష్పఫలోపగః వృక్ష ఇవ అస్యోపఘాతేన వ్యథితం సర్వం॥౧౪॥ మూలమితి॥ మనుష్యాణాం ప్రాణినాం - ఉపలక్షణమేతత్ - ధర్మ ఏవ సారో యస్య సః ధర్మసారః॥౧౫॥౧౬॥ తేవలక్ష్మణ ఇవ నిత్యసహవాసినః - సర్వే తత్త్వలోకపావనః - యేన మార్గేణ గచ్ఛతి - తేనేతి శేషః

౨॥ తతః ప్రాసాదహర్మ్యాణి విమానశిఖరాణి చ। అధిరుహ్య జనః శ్రీమానుదాసీనో వ్యలోకయత్ ॥ ౩ ॥
నహి రథ్యాస్స్మ శక్యంతే గంతుం బహుజనాకులాః। ఆరుహ్య తస్మాత్ప్రాసాదాన్ దీనాః పశ్యంతి రాఘవమ్॥
౪॥ పదాతిం వర్జితచ్ఛత్రం రామం దృష్ట్వా జనాస్తదా। ఊచుర్బహువిధా వాచః శోకోపహతచేతసః ॥౫॥
యం యాంతమనుయాతి స్మ చతురంగబలం మహత్। తమేకం సీతయా సార్ధమనుయాతి స్మ లక్ష్మణః ॥౬॥ ఐశ్వ
ర్యస్య రసజ్ఞస్సన్ కామినాం చైవ కామదః। నేచ్ఛత్యేవానృతం కర్తుం పితరం ధర్మగౌరవాత్ ॥౭॥ యా న
శక్యా పురా ద్రష్టుం భూతైరాకాశగైరపి। తామద్య సీతాం పశ్యంతి రాజమార్గగతా జనాః ॥౮॥ అంగరా
గోచితాం సీతాం రక్తచందనసేవినీమ్। వర్షముష్ణం చ శీతం చ నేష్యత్యాశు వివర్ణతామ్॥౯॥ అద్య నూనం దశ
రథస్సత్త్వమావిశ్య భాషతే। నహి రాజా ప్రియం పుత్రం వివాసయితుమిచ్ఛతి॥౧౦॥ నిర్గుణస్యాపి పుత్రస్య క
థం స్యాద్విప్రవాసనమ్। కిం పునర్యస్య లోకోయం జితో వృత్తేన కేవలమ్ ॥౧౧॥ ఆనృశంస్యమనుక్రోశశ్శ్రు
తం శీలం దమశ్శమః। రాఘవం శోభయంత్యేతే షడ్గుణాః పురుషోత్తమం॥౧౨॥ తస్మాత్తస్యోపఘాతేన ప్రజాః
పరమపీడితాః। ఔదకానీవ సత్త్వాని గ్రీష్మే సలిలసంక్షయాత్ ॥౧౩॥ పీడయా పీడితం సర్వం జగదస్య జగత్ప
తేః। మూలస్యేవోపఘాతేన వృక్షః పుష్పఫలోపగః॥౧౪॥ మూలం హ్యేష మనుష్యాణాం ధర్మసారో మహా
ద్యుతిః। పుష్పం ఫలం చ పత్రం చ శాఖాశ్చాస్యేతరే జనాః॥౧౫॥ తే లక్ష్మణ ఇవ క్షిప్రం సపత్న్యస్సహబాంధ

వాః - సమలంకృతే చందనాదిభిః ॥౨॥ తత ఇతి॥ ప్రాసాదహర్మ్యాణి ప్రాసాదాః దేవానాం భూభుజాం చావాసాః హర్మ్యాణి ధనినాం మందిరాణి విమానశిఖరాణి విమానం సప్తభూమికం సద్మ - ఉదాసీనః నిరుత్సాహః వ్యలోకయత్ రామమితి శేషః॥౩॥ నహీతి॥ తస్మాద్బహుజనాకులత్వేన రథ్యా గంతుమశక్యత్వాత్ - ఆరుహ్య ప్రాసాదానారుహ్య - ప్రాసాదాత్ ప్రాసాదారోహణరూపో వాయం దేవ - పశ్యంతి - ప్రాసాదానితి పాఠః॥౪॥ దీనత్వే హేతుమాహ - పదాతిమితి॥౫॥ తాం ఏవాహ॥ యమితి॥౬॥ ఐశ్వర్యస్యేతి॥ రసజ్ఞః విషయానుభవచతురః - పితరం - అనృతం అనృతవచనయుక్తం కర్తుం - వచనం ధర్మగౌరవాదితి పాఠే - వచనం పితృవచనం అనృతం కర్తుం ధర్మగౌరవాత్ - పితృవచనకరణరూపధర్మవిషయకబహుమానాత్॥౭॥౮॥౯॥ అద్యేతి॥ అద్య ప్రయాణావసరే అర్థదర్శనసమయ ఇత్యర్థః - సత్త్వం జంతుం - పిశాచమితి యావత్ - ఆవిశ్య ప్రాప్య - భాషతే ॥ ౧౦ ॥ నిర్గుణస్యేతి ॥ వృత్తేన కేవలం చరిత్రమాత్రేణ - పూర్వశ్లోకపూర్వార్ధమర్థాంతరేణ వ్యాఖ్యాయతే - అద్యేతి అద్య వనగమనానుమతిసమయే - సత్త్వం సత్త్వగుణం - ఆవిశ్య ప్రాప్య - భాషతే - త్వయా వనం గంతవ్యమితి రాజా రామం వదిష్యతీత్యర్థః కుతః నహి రాజేతి సార్ధేన - అన్యత్సమానం॥౧౧॥ వృత్తమేవాహ - ఆనృశంస్యమితి॥ ఆనృశంస్యం అహింసకత్వం - అనుక్రోశః దయా - శ్రుతం ఆపాతప్రస్థానపర్యవసాయి శాస్త్రాధ్యయనం - శీలం సత్స్వభావః - దమః ఇంద్రియనిగ్రహః - శమః చిత్తప్రశాంతిః॥౧౨॥ తస్మాదితి॥ యస్మాత్సర్వోత్తమః సకలకల్యాణగుణాభిరామో రామః - తస్మాత్ - తస్య ఉపఘాతేన ఈషద్ధింసనేన - పరమపీడితాః॥౧౩॥ కిం చ జగత్పాలకస్య జగజ్జనపాలకస్య పితస్యోపఘాతేన జగత్పీడితమిత్యాహ పీడయేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ పుష్పఫలోపగః - పుష్పఫలాన్యుపగచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి తథా కుసుమఫలసమేత ఇత్యర్థః॥౧౪॥ మూలమితి॥ మనుష్యాణామిత్యుపలక్షణం - ప్రాణిమాత్రస్యేత్యర్థః - ధర్మసారః ధర్మ ఏవాంతస్సారో యస్య సః తథోక్తః॥౧౫॥

షః॥౧౬॥ఉద్యానానీతి॥ఉద్యానాని రాజోపభోగ్యాని సదృశక్రీడావనాని - ఏకదుఃఖసుఖాః సమానసుఖదుఃఖాః॥౧౭॥ సముద్ధృతనిధానానీత్యాది॥సముద్ధృతనిధానాః సమ్యగుద్ధృతనిధయః-పరిధ్వస్తాజిరాణి భగ్నాంగణాని ।అంగణం చత్వరాజిరే ఇత్యమరః। ఉపాత్తధనధాన్యాని-అత్ర ధనశబ్దేన పదివిశేషః ప్రయోజనాదికం చోచ్యతే సారాణి శయ్యాసనాదీని దైవతైః గృహదైవతైః-ఉద్బిలైః ఉద్భిన్న బిలైః-ఉపలంభనేనైవం హీనసంమార్జనాని-సంమార్జనరహితాని- దుష్కాలేన దుర్భిక్షయుక్తకాలేన-భజనం పాత్రాదికం॥౨౧॥వనమితి॥యేన పథా నానేహ పురం సంపద్యతామ్॥౨౨॥బిలానీతి॥దంష్ట్రిణః సర్పాద్యాః-అస్మద్భయాత్ అస్మత్ప్రయుక్తభయాద్భీతాః॥౨౩॥అస్మత్త్యక్తమిత్యర్థః అస్మత్త్యక్తం పురం-సేవ్యమానం వనమిత్యర్థసిద్ధం-అత్ర కర్తారః పూర్వోక్తదంష్ట్రిణాయః॥౨౪॥తృణేతి॥తృణమాంసఫలాదానాం-తృణాదానాం హరిణాదయః-మాంసాదానాం వ్యాఘ్రాదయః-ఫలాదానాం వానరాదయః-వ్యాళమృగద్విజం-వ్యాళాః వ్యాఘ్రాదయః మృగాః ద్విజాః యస్మిన్ తాదృశం దేశం-ఇదమేవ నగరం తాదృశం భవిష్యతీతి భావః- నిర్వృతాః సుఖితాః॥౨౫॥శుశ్రావేతి॥శ్రుత్వాపి స్నేహాదిలేశం న విచక్రే న వికారం ప్రాప॥౨౬॥౨౭॥ప్రతీక్షమాణ ఇతి॥ నిదేశం నియోగం॥౨౯॥తత్పూర్వమితి॥తత్పూర్వం తత్ప్రథమం మహాత్మా మహైశ్వర్యః-ప్రతిహారణార్థం స్వాగమననివేదనార్థం॥౩౦॥పితురితి॥అస్యాం తేవతికథనం ద్రష్టవ్యం॥౩౧॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే త్రయస్త్రింశస్సర్గః

వాః। గచ్ఛంతమనుగచ్ఛామో యేన గచ్ఛతి రాఘవః ॥౧౬॥ ఉద్యానాని పరిత్యజ్య క్షేత్రాణి చ గృహాణి చ। ఏకదుఃఖసుఖా రామమనుగచ్ఛామ ధార్మికమ్ ॥౧౭॥ సముద్ధృతనిధానాని పరిధ్వస్తాజిరాణి చ। ఉపాత్తధనధాన్యాని హృతసారాణి సర్వశః ॥౧౮॥ రజసాభ్యవకీర్ణాని పరిత్యక్తాని దైవతైః। మూషకైః పరిధావద్భిరుద్బిలైరావృతాని చ ॥౧౯॥ అపేతోదకధూమాని హీనసంమార్జనాని చ। ప్రణష్టబలికర్మేజ్యామంత్రహోమజపాని చ ॥౨౦॥ దుష్కాలేనేవ భగ్నాని భిన్నభాజనవంతి చ। అస్మత్త్యక్తాని వేశ్మాని కైకేయీ ప్రతిపద్యతామ్ ॥౨౧॥ వనం నగరమేవాస్తు యేన గచ్ఛతి రాఘవః। అస్మాభిశ్చ పరిత్యక్తం పురం సంపద్యతాం వనమ్ ॥౨౨॥ బిలాని దంష్ట్రిణస్సర్వే సానూని మృగపక్షిణః। త్యజంత్వస్మద్భయాద్భీతా గజాస్సింహా వనాన్యపి ॥౨౩॥ అస్మత్త్యక్తం ప్రపద్యంతాం సేవ్యమానం త్యజంతు చ ॥౨౪॥ తృణమాంసఫలాదానాం దేశం వ్యాళమృగద్విజమ్। ప్రపద్యతాం హి కైకేయీ సపుత్రా సహ బాంధవైః। రాఘవేణ వనే సర్వే సహ వత్స్యామ నిర్వృతాః ॥౨౫॥ ఇత్యేవం వివిధా వాచో నానాజనసమీరితాః। శుశ్రావ రామః శ్రుత్వా చ న విచక్రేఽస్య మానసమ్ ॥౨౬॥ స తు వేశ్మ పితుర్దూరాత్ కైలాసశిఖరప్రభమ్। అభిచక్రామ ధర్మాత్మా మత్తమాతంగవిక్రమః ॥౨౭॥ వినీతవీరపురుషం ప్రవిశ్య తు నృపాలయమ్। దదర్శావస్థితం దీనం సుమంత్రమవిదూరతః ॥౨౮॥ ప్రతీక్షమాణోఽపి జనం తదార్తమనార్తరూపః ప్రహసన్నివాథ। జగామ రామః పితరం దిదృక్షుః పితుర్నిదేశం విధివచ్చికీర్షుః ॥౨౯॥ తత్పూర్వమైక్ష్వాకసుతో మహాత్మా రామో గమిష్యన్వనమార్తరూపమ్। వ్యతిష్ఠత ప్రేక్ష్య తదా సుమంత్రం పితుర్మహాత్మా ప్రతిహారణార్థమ్ ॥౩౦॥ పితుర్నిదేశేన తు ధర్మవత్సలో వనప్రవేశే కృతబుద్ధినిశ్చయః। స రాఘవః ప్రేక్ష్య సుమంత్రమబ్రవీన్నివేదయస్వాగమనం నృపాయ మే ॥౩౧॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః

యదేవమేవమితి॥ యే రామోపహతమనసః తే వయం - సపత్న్యః సపత్నీకాః యే నరాః తే శిష్టాః॥౧౬॥ఏకదుఃఖసుఖాః సమానసుఖదుఃఖాః॥౧౭॥సముద్ధృతేత్యాది నిధానాని నిక్షేపాః-పరిధ్వస్తాజిరాణి భగ్నాంగణాని-ఉపాత్తధనధాన్యాని - అత్ర ధనశబ్దేన-గవాదికమపి- ప్రయోజనాదికం చోచ్యతే॥ ఉద్బిలైః ఉద్భిన్నబిలైః । దుష్కాలేనేవ రాజకృతభయయుక్తకాలేన॥౨౧॥ వనమితి॥ యేన వనేన హేతునా॥౨౨॥బిలానీతి॥దంష్ట్రిణః సర్పాః - సానూని పర్వతప్రస్థాని॥౨౩॥అస్మత్త్యక్తమిత్యర్థః-పురమితి శేషః-సేవ్యమానం అస్మాభిరాశ్రయమాణం వనమితి శేషః -అత్ర కర్తారః పూర్వోక్తగజసింహాదయః॥౨౪॥తృణేతి॥తృణమాంసఫలాదానాం దేశం వ్యాళమృగద్విజం-వ్యాళాః మృగాః ద్విజాః యస్మిన్ సతథోక్తః-తం దేశం వనం-తృణమాంసఫలాదానాం పశువ్యాఘ్రవానరాణాం-తృణమాంసఫలానాం తదాదానం యేభ్యో వదేశేభ్యః-తేతథా పశువ్యాళమృగద్విజాః పక్షిణశ్చ తథోక్తాః॥౨౫॥శుశ్రావేతి॥ న విచక్రే వికారం న ప్రాప ఇత్యర్థః॥౨౬॥౨౭॥ ప్రతీక్షమాణ ఇతి॥ ఆర్తం దుఃఖితం జనం నిదేశం నియోగం॥౨౯॥ తత్పూర్వమితి॥ తత్పూర్వం తత్ప్రథమం ఆర్తరూపం దుఃఖరూపం-మహాత్మా మహైశ్వర్యః-పితుః ప్రతిహారణార్థం-స్వాగమననివేదనార్థం-సుమంత్రం ప్రేక్ష్య తత్రైవ వ్యతిష్ఠత॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం త్రయస్త్రింశస్సర్గః

పూర్వసర్గాంతోక్తమర్థం వక్ష్యమాణసంఘట్టనార్థం సంగ్రహేణానువదతి - తత ఇతి॥ [illegible] ఇత్యర్థః॥౧॥౨॥ ఉపరక్తమితి॥ ఉపరక్తం రాహుగ్రస్తం [illegible] పునరుక్తిః॥౩॥౪॥ భయవిక్లబయా భయేన కాలరయా - దుఃఖితో యం కిం న వదతీతి భయం [illegible] మందయా॥౫॥ అయమిత్యాదిశ్లోకద్వయం [illegible]॥౬॥౭॥౮॥ సత్యవాదీతి॥ నిష్పంకం నిర్దోషః॥౯॥౧౦॥ సోఽన్తఃపురమితి॥ హ్వయతి ఆహ్వయతి॥౧౧॥౧౨॥ అర్ధసప్తశతాః - అర్ధం సప్తశతస్యేతి విగ్రహః। అర్ధేన సప్తశతమితి సమాస - తామ్రలోచనాః - తదానీం రుదితత్వాదితి భావః॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ స ఇతి॥ ఉత్పపాత ఉదతిష్ఠత్॥౧౬॥ స ఇతి॥ సోఽభిదుద్రావ అభిముఖం జగామ॥౧౭॥ తమితి॥ అభ్యపతత్ - [illegible] భూషణధ్వనిః [illegible]॥౧౮॥ స్త్రీసహస్రనినాదశ్చేతి॥ భూషణధ్వనిః [illegible]॥౧౯॥ తమితి॥ రామలక్ష్మణౌ సీతయా సార్ధం తం రాజానం బాహుభ్యాం పరిష్వజ్య పర్యంకే సమవేశయన్నిత్యర్థః॥౨౦॥ అథేతి॥ ముహూర్తేన స్వల్పకాలేన - [illegible]॥౨౧॥ ఆపృచ్ఛ ఇతి॥ కుశలేన - చక్షుషా వి

తతః కమలపత్రాక్షః శ్యామో నిరుపమో మహాన్। ఉవాచ రామస్తం సూతం పితురాఖ్యాహి మామితి॥౧॥ స రామప్రేషితః క్షిప్రం సంతాపకలుషేంద్రియః। ప్రవిశ్య నృపతిం సూతో నిశ్శ్వసంతం దదర్శ హ॥౨॥ ఉపరక్తమివాదిత్యం భస్మచ్ఛన్నమివానలమ్। తటాకమివ నిస్తోయమపశ్యజ్జగతీపతిమ్॥౩॥ ఆలోక్య తు మహాప్రాజ్ఞః పరమాకులచేతసమ్। రామమేవానుశోచంతం సూతః ప్రాంజలిరాసదత్॥౪॥ తం వర్ధయిత్వా రాజానం సూతః పూర్వం జయాశిషా। భయవిక్లబయా వాచా మందయా శ్లక్ష్ణమబ్రవీత్॥౫॥ అయం స పురుషవ్యాఘ్రో ద్వారి తిష్ఠతి తే సుతః। బ్రాహ్మణేభ్యో ధనం దత్త్వా సర్వం చైవోపజీవినామ్॥౬॥ స త్వా పశ్యతు భద్రం తే రామస్సత్యపరాక్రమః। సర్వాన్ సుహృద ఆపృచ్ఛ్య త్వామిదానీం దిదృక్షతే॥౭॥ గమిష్యతి మహారణ్యం తం పశ్య జగతీపతే। వృతం రాజగుణైస్సర్వైరాదిత్యమివ రశ్మిభిః॥౮॥ స సత్యవాదీ ధర్మాత్మా గాంభీర్యాత్సాగరోపమః। ఆకాశ ఇవ నిష్పంకో నరేంద్రః ప్రత్యువాచ తమ్॥౯॥ సుమంత్రానయ మే దారాన్ యే కేచిదిహ మామకాః। దారైః పరివృతస్సర్వైర్ద్రష్టుమిచ్ఛామి ధార్మికమ్॥౧౦॥ సోఽన్తఃపురమతీత్యైవ స్త్రియస్తా వాక్యమబ్రవీత్। ఆర్యా హ్వయతి వో రాజా గమ్యతాం తత్ర మాచిరమ్॥౧౧॥ ఏవముక్తాః స్త్రియస్సర్వాస్సుమంత్రేణ నృపాజ్ఞయా। ప్రచక్రముస్తద్భవనం భర్తురాజ్ఞాయ శాసనమ్॥౧౨॥ అర్ధసప్తశతాస్తాస్తు ప్రమదాస్తామ్రలోచనాః। కౌసల్యాం పరివార్యాథ శనైర్జగ్ముర్ధృతవ్రతాః॥౧౩॥ ఆగతేషు చ దారేషు సమవేక్ష్య మహీపతిః। ఉవాచ రాజా తం సూతం సుమంత్రానయ మే సుతమ్॥౧౪॥ స సూతో రామమాదాయ లక్ష్మణం మైథిలీం తదా। జగామాభిముఖస్తూర్ణం సకాశం జగతీపతేః॥౧౫॥ స రాజా పుత్రమాయాంతం దృష్ట్వా దూరాత్ కృతాంజలిమ్। ఉత్పపాతాసనాత్తూర్ణమార్తః స్త్రీజనసంవృతః॥౧౬॥ సోఽభిదుద్రావ వేగేన రామం దృష్ట్వా విశాంపతిః। తమసంప్రాప్య దుఃఖార్తః పపాత భువి మూర్ఛితః॥౧౭॥ తం రామోఽభ్యపతత్ క్షిప్రం లక్ష్మణశ్చ మహారథః। విసంజ్ఞమివ దుఃఖేన సశోకం నృపతిం తదా॥౧౮॥ స్త్రీసహస్రనినాదశ్చ సంజజ్ఞే రాజవేశ్మని। హా హా రామేతి సహసా భూషణధ్వనిమూర్ఛితః॥౧౯॥ తం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ। పర్యంకే సీతయా సార్ధం రుదంతస్సమవేశయన్॥౨౦॥ అథ రామో ముహూర్తేన లబ్ధసంజ్ఞం మహీపతిమ్। ఉవాచ ప్రాంజలిర్భూత్వా శోకార్ణవపరిప్లుతమ్॥౨౧॥ ఆపృచ్ఛే త్వాం మహారాజ సర్వేషామీశ్వరోఽసి నః। ప్రస్థితం దండకారణ్యం పశ్య త్వం కుశలేన

తత ఇతి॥ [illegible]॥౧॥౨॥ ఉపరక్తమితి॥ ఉపరక్తం రాహుగ్రస్తం - కీదృశం దదర్శేత్యపేక్షాయామీదృశమపశ్యదితి ప్రకారాంతరేణ పునరుక్తిః॥౩॥ ఆలోక్యేతి॥ రామమేవానుశోచంతమిత్యత్ర॥౪॥ తమితి॥ వర్ధయిత్వా సంపూజ్య - భయవిక్లబయా [illegible]॥౫॥౬॥౭॥౮॥ సస ఇతి॥ సత్యవాదీ దశరథః॥౯॥ సుమంత్రేతి॥ ఇహ మద్వేశ్మని యే కేచన మామకా దారాస్తాన్ దారానానయ॥౧౦॥ [illegible] హ్వయతి ఆహ్వయతి॥౧౧॥ ఏవమితి॥ ప్రచక్రము గచ్ఛంతి స్మ॥౧౨॥ అర్ధేతి॥ అర్ధసప్తశతాః [illegible] - పంచాశదధికశతత్రయసంఖ్యా సంఖ్యేయా ఇత్యర్థః - తామ్రలోచనాః - రామవిరహోద్భూతబాష్పాత్॥౧౩॥ సమవేక్ష్య - [illegible]॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ అభ్యపతత్ అభ్యాగతవాన్ విసంజ్ఞమివ విసంజ్ఞమేవ॥౧౮॥ స్త్రీసహస్రేతి॥ భూషణధ్వనిమూర్ఛితః - భూషణధ్వనిభిర్వ్యాప్తః - మిశ్రిత ఇతి యావత్ - ఉరస్తాడనాదిప్రచలద్భూషణనాదవ్యామిశ్ర ఇత్యర్థః॥౧౯॥ తమితి॥ [illegible] సార్ధం పరిష్వజ్య - తే త్రయస్సమవేశయన్నిత్యన్వయః॥౨౦॥౨౧॥ ఆపృచ్ఛ ఇతి॥ కుశలేన సౌమ్యేన - చక్షుషా మామ్ [illegible]

శేషః-హేతౌ ప్రతీయతే ॥౨౨॥ లక్ష్మణమితి ॥ సీతా చేతి తామప్యనుజానీహీతి శేషః- తౌ నివర్తయేత్యాశంక్యాహ-కారణైరితి-కారణైః దుఃఖాదికాంక్షైః-వక్ష్యే పరమార్థైః నచేచ్ఛతః అనుగమనమితి శేషః ॥౨౩॥ అనుజానీహీతి ॥ ఉత్సృజ్య సీతాం మాం చ సర్వాన్ అనుజానీహి, ప్రజాపతిః స్వయం సృష్టాః ప్రజా ఇవ-వృద్ధాదినిసర్గే నిత్యమిత్యేవ శేషః ॥౨౪॥ ప్రతీక్షమాణమితి ॥ వనవాసాయ జగతీపతేస్స్వస్యానుజ్ఞాం ప్రతీక్షమాణమిత్యన్వయః ॥౨౫॥ అహమితి ॥ మోహిత వంచిత ఇత్యర్థః ॥౨౬॥౨౭॥ భవానితి ॥ వర్షసహస్రాయ అనేకవర్షాణీత్యర్థః - మే మయా అనృతం అనృతవచనం ॥౨౮॥ నవేతి ॥ ప్రతిజ్ఞాంతే ప్రతిజ్ఞావసానే ॥౨౯॥ రుదన్నితి ॥ మిథః రహసి- కైకేయ్యా చోద్యమానః-అద్యైవ ప్రస్థాపయేతి ప్రేర్యమాణః ॥౩౦॥ శ్రేయస ఇతి ॥ శ్రేయసే పారలౌకికఫలాయ-వృద్ధయే ఐహికఫలాయ గచ్ఛస్వ గచ్ఛ అరిష్టం శుభం ॥ అరిష్టే తు శుభాశుభే-ఇత్యమరః - అకుతోభయం కుతశ్చిదపి భయరహితం ॥౩౧॥ నహీతి ॥ సత్యాత్మనః సత్యస్వభావస్య ॥ ఆత్మా దేహేధృతౌ జీవే స్వభావే ఇతి వైజయంతీ ॥ ధర్మాభిమనసః ధర్మాభినివిష్టమనసః ॥౩౨॥ అద్యేతి ॥ అద్య అస్మిన్ దివసే ఇదానీం రజనీమిత్యర్థః - సాధు సమ్యక్ చరామి వసామి ॥౩౩॥ మాతరమితి ॥ సాధయిష్యసి గమిష్యసి-కాలే ప్రాతఃకాలే ॥౩౪॥ దుష్కరమితి ॥ మత్ప్రియార్థం మమ పరలోకప్రియార్థమిత్యర్థః-అన్యథా ఉత్తరశ్లోకవిరోధాత్ - ప్రియాన్ అభిమతదారాన్ ॥౩౫॥ నేతి ॥ ఛన్నయా గూఢాభిప్రాయయా చలితః స్వాధీనత్వాచ్చలనం ప్రాపితః-ఛన్నాగ్నికల్పయా భస్మచ్ఛన్నాంగారతుల్యయా ॥౩౬॥ వంచనేతి ॥ యా వంచనా సామాన్యేన ప్రతిశ్రుతయోః భరతాభిషేకవనప్రవాసనరూపవిశేషపర్యవసాయిత్వరూపా-మే మయా-లబ్ధా-తామపి వంచనాం-వృత్తసాదిన్యా కులోచితాచారనాశిన్యా-అనయా ప్రచోదితస్త్వం-నిస్తర్తుమిచ్ఛసి సమాపయితుమిచ్ఛసి అహో భాగ్యమితి భావః ॥౩౭॥ నచేతి ॥ అపానృతకథం అపగతా

మామ్ ॥౨౨॥ లక్ష్మణం చానుజానీహి సీతా చాన్వేతి మాం వనమ్ । కారణైర్బహుభిస్తథ్యైర్వార్యమాణౌ న చేచ్ఛతః ॥౨౩॥ అనుజానీహి సర్వాన్నశ్శోకముత్సృజ్య మానద । లక్ష్మణం మాం చ సీతాం చ ప్రజాపతిరివ ప్రజాః ॥౨౪॥ ప్రతీక్షమాణమవ్యగ్రమనుజ్ఞాం జగతీపతేః । ఉవాచ రాజా సంప్రేక్ష్య వనవాసాయ రాఘవమ్ ॥౨౫॥ అహం రాఘవ కైకేయ్యా వరదానేన మోహితః । అయోధ్యాయాస్త్వమేవాద్య భవ రాజా నిగృహ్య మామ్ ॥౨౬॥ ఏవముక్తో నృపతినా రామో ధర్మభృతాం వరః । ప్రత్యువాచాంజలిం కృత్వా పితరం వాక్యకోవిదః ॥౨౭॥ భవాన్ వర్షసహస్రాయ పృథివ్యా నృపతే పతిః । అహం త్వరణ్యే వత్స్యామి న మే కార్యం త్వయానృతమ్ ॥౨౮॥ నవ పంచ చ వర్షాణి వనవాసే విహృత్య తే । పునః పాదౌ గ్రహీష్యామి ప్రతిజ్ఞాంతే నరాధిప ॥౨౯॥ రుదన్నార్తః ప్రియం పుత్రం సత్యపాశేన సంయతః । కైకేయ్యా చోద్యమానస్తు మిథో రాజా తమబ్రవీత్ ॥౩౦॥ శ్రేయసే వృద్ధయే తాత పునరాగమనాయ చ । గచ్ఛస్వారిష్టమవ్యగ్రః పంథానమకుతోభయమ్ ॥౩౧॥ న హి సత్యాత్మనస్తాత ధర్మాభిమనసస్తవ । వినివర్తయితుం బుద్ధిశ్శక్యతే రఘునందన ॥౩౨॥ అద్య త్విదానీం రజనీం పుత్ర మా గచ్ఛ సర్వథా । ఏకాహదర్శనేనాపి సాధు తావచ్చరామ్యహమ్ ॥౩౩॥ మాతరం మాం చ సంపశ్యన్ వసేమామద్య శర్వరీమ్ । తర్పితస్సర్వకామైస్త్వం శ్వః కాలే సాధయిష్యసి ॥౩౪॥ దుష్కరం క్రియతే పుత్ర సర్వథా రాఘవ త్వయా । మత్ప్రియార్థం ప్రియాంస్త్యక్త్వా యద్యాసి విజనం వనమ్ ॥౩౫॥ న చైతన్మే ప్రియం పుత్ర శపే సత్యేన రాఘవ । ఛన్నయా చలితస్త్వస్మి స్త్రియా ఛన్నాగ్నికల్పయా ॥౩౬॥ వంచనా యా తు లబ్ధా మే తాం త్వం నిస్తర్తుమిచ్ఛసి । అనయా వృత్తసాదిన్యా కైకేయ్యాభిప్రచోదితః ॥౩౭॥ న చైతదాశ్చర్యతమం యస్త్వం జ్యేష్ఠస్సుతో మమ । అపానృతకథం పుత్ర పితరం కర్తుమి

ణతసీయా-కుతో వనవాసప్రాప్తిరిత్యాశంక్య పరిహరతి-కారణైరితి- కారణైః హేతుభిః న చేచ్ఛతః అత్ర స్థాతుమితి శేషః ॥౨౩॥౨౪॥ ప్రతీక్షమాణమితి ॥ వనవాసాయ జగతీపతేః స్వస్య అనుజ్ఞాం అనుమతిం ప్రతీక్షమాణం ప్రార్థయమానం రాజా ఉవాచేతి సంబంధః ॥౨౫॥౨౬॥౨౭॥ భవానితి ॥ న మే కార్యం త్వయానృతం మే మయా త్వం-అనృతః అసత్యవాన్ న కార్య -తవ నరకపాతప్రసంగాదిత్యాశయః ॥౨౮॥౨౯॥ రుదన్నితి ॥ కైకేయ్యా మిథః రహసి చోద్యమానః ఇదానీమేవ రామం ప్రేషయేతి రహసి చోద్యమాన ఇత్యర్థః ॥౩౦॥ శ్రేయస ఇతి ॥ శ్రేయసే పరలోకహితాయ వృద్ధయే ఇహలోకాభ్యుదయాయ చ అరిష్టం స్వస్త్యయనం తే అస్తు - అత ఏవ అవ్యగ్రస్సన్ అకుతోభయం పంథానం గచ్ఛస్వ ॥౩౧॥ నహీతి ॥ సత్యాత్మనః సత్యప్రతిష్ఠితస్వభావస్య-ధర్మాభిమనసః ధర్మాభినివిష్టమనసః ॥౩౨॥ అద్యేతి ॥ అద్య అస్మిన్ దివసే-ఇదానీం ప్రవృత్తాం రజనీం అవస-సర్వథా గచ్ఛ కిమర్థం ఏకాహేతి-చరామి భోక్ష్యామి వర్తే చ ॥౩౩॥ సాధయిష్యసి గమిష్యసి ॥౩౪॥ దుష్కరమితి ॥ మత్ప్రియార్థం మమ పరలోకహితార్థం ॥౩౫॥ న చైతదితి ॥ ఛన్నయా గూఢక్రూరాభిప్రాయయా-చలితః భ్రంశితః-త్వదభిషేకమనోరథ ఇత్యర్థః ॥౩౬॥ వంచనేతి ॥ యా వంచనా-సామాన్యేన ప్రతిశ్రుతవరయోః భరతాభిషేకత్వద్వివాసనవిశేషపర్యవసాయిత్వరూపా-మే మయా-లబ్ధా-తాం తు తామపి- వృత్తసాదిన్యా కులోచితచారిత్రనాశిన్యా ॥౩౭॥ నేతి ॥ అపానృతకథమపగ

సత్య వచనం ॥౩౭॥ అథేతి ॥ ... ఏతావాదపి పితృవశేన ... ॥౩౮॥ ... గుణాన్ గుణవిశిష్టాధికారపదాని ... సర్వకామైరపక్రమణమేవ ... ॥౪౦॥ ఇయమితి ॥ ... ॥౪౧॥ ... ॥౪౨॥ ... ॥౪౩॥ ... వరాన్ తాన్ ... రమావాల ... ॥౪౪॥ ... ఉద్దిశ్య ... ॥౪౫॥ ౪౬ ॥ త్వామహమితి ॥ ... సత్యం సత్యయుక్తమిచ్ఛామి - అనృతం అనృతయుక్తం నేచ్ఛామి ... ॥౪౭॥ నచేతి ॥ ... విపర్యయః సంకల్పితవనగమనాన్నివృత్తిః ॥౪౮॥ న కేవలం త్వదాజ్ఞాపరిపాలనార్థమేవ గచ్ఛామి కింతు మత్ప్రతిజ్ఞాపరిపాలనార్థం చేత్యాహ - అర్థిత ఇతి ॥౫౦॥ మా చేతి ॥ ఉత్కంఠాం ఉత్కంఠితః కామం ॥ ఉత్కంఠారోత్కంఠితః కేవమేతత్యమర । శోకాతురతయా స్మరణమిత్యాహ కథ ॥౫౧॥ పితేతి ॥ దేవతానామపి దైవతమితి ... ॥౫౨॥ ౫౩ ॥ యేనేతి ॥ సంస్తంభనీయః ... ॥౫౪॥ సద్యశ్శోకనివృత్తయే పునః పునరాహ ॥ పురంచేత్యాది ॥ మయా విసృష్టం పురం చ దీయతాం మయా విసృష్టం రాజ్యం చ దీయతామితి ప్రత్యేకమన్వయం సేవితుం న పునర్నివర్తితుం ॥౫౫॥ మయేతి ॥ ...

అథ రామస్తదా శ్రుత్వా పితురార్తస్య భాషితమ్ । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా దీనో వచనమబ్రవీత్ ॥౩౭॥ ప్రాప్స్యామి యానద్య గుణాన్ కో మే శ్వస్తాన్ ప్రదాస్యతి । అపక్రమణమేవాతస్సర్వకామైరహం వృణే ॥౩౮॥ ఇయం సరాష్ట్రా సజనా ధనధాన్యసమాకులా । మయా విసృష్టా వసుధా భరతాయ ప్రదీయతామ్ ॥౩౯॥ వనవాసకృతా బుద్ధిర్న చ మేద్య చలిష్యతి ॥౪౦॥ యస్తుష్టేన వరో దత్తః కైకేయ్యై వరద త్వయా । దీయతాం నిఖిలేనైవ సత్యస్త్వం భవ పార్థివ ॥౪౧॥ అహం నిదేశం భవతో యథోక్తమనుపాలయన్ । చతుర్దశ సమా వత్స్యే వనే వనచరైస్సహ ॥౪౨॥ మా విమర్శో వసుమతీ భరతాయ ప్రదీయతామ్ । న హి మే కాంక్షితం రాజ్యం సుఖమాత్మని వా ప్రియమ్ । యథానిదేశం కర్తుం వై తవైవ రఘునందన ॥౪౩॥ అపగచ్ఛతు తే దుఃఖం మా భూర్బాష్పపరిప్లుతః । న హి క్షుభ్యతి దుర్ధర్షస్సముద్రస్సరితాం పతిః ॥౪౪॥ నైవాహం రాజ్యమిచ్ఛామి న సుఖం న చ మైథిలీమ్ । నైవ సర్వానిమాన్ కామాన్ న స్వర్గం నైవ జీవితమ్ ॥౪౫॥ త్వామహం సత్యమిచ్ఛామి నానృతం పురుషర్షభ । ప్రత్యక్షం తవ సత్యేన సుకృతేన చ తే శపే ॥౪౬॥ న చ శక్యం మయా తాత స్థాతుం క్షణమపి ప్రభో । స శోకం ధారయస్వైనం న హి మేఽస్తి విపర్యయః ॥౪౭॥ అర్థితో హ్యస్మి కైకేయ్యా వనం గచ్ఛేతి రాఘవ । మయా చోక్తం వ్రజామీతి తత్సత్యమనుపాలయే ॥౪౮॥ మా చోత్కంఠాం కృథా దేవ వనే రంస్యామహే వయమ్ । ప్రశాంతహరిణాకీర్ణే నానాశకునినాదితే ॥౪౯॥ పితా హి దైవతం తాత దేవతానామపి స్మృతమ్ । తస్మాద్దైవతమిత్యేవ కరిష్యామి పితుర్వచః ॥౫౦॥ చతుర్దశసు వర్షేషు గతేషు నరసత్తమ । పునర్ద్రక్ష్యసి మాం ప్రాప్తం సంతాపోఽయం విముచ్యతామ్ ॥౫౧॥ యేన సంస్తంభనీయోఽయం సర్వో బాష్పగలో జనః । స త్వం పురుషశార్దూల కిమర్థం విక్రియాం గతః ॥౫౨॥ పురం చ రాష్ట్రం చ మహీ చ కేవలా మయా విసృష్టా భరతాయ దీయతామ్ । అహం నిదేశం భవతోఽనుపాలయన్ వనం గమిష్యామి చిరాయ సేవితుమ్ ॥౫౩॥ మయా విసృష్టాం భరతో మహీమిమాం సశైలషండాం సపురాం స...

... సత్యవచనం కర్తుమిచ్ఛసి ... నైతదాశ్చర్యమితి ... ॥౩౭॥ ౩౮ ॥ తథేతి ॥ ... ప్రాప్స్యామీతి ॥ గుణాన్ అధికారపదాని - సర్వకామైరపక్రమణమేవ వృణే ... ॥౩౯॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ అహమితి ॥ వనచరైః ... ॥౪౩॥ ... మా విమర్శ ఇతి ॥ మా విమర్శః విచారో మాస్తు ॥ కథమేవమత ఆహ - న హీతి ... సుఖం ప్రియం వా ... అపి తు తవ నిదేశం తవాజ్ఞాం యథా యథావత్ కర్తుమేవ కాంక్షితః ॥౪౪॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ త్వామహమితి ॥ త్వాం సత్యం సత్యయుక్తమిచ్ఛామి - అనృతం అనృతయుక్తం నేచ్ఛామి - తవ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షే ... శపే ॥౪౭॥ నచేతి ॥ విపర్యయః సంకల్పితవనగమనాన్నివృత్తిః ॥౪౮॥ ౫౦ ॥ మా చేతి ॥ ఉత్కంఠాం ... ॥౫౧॥ ౫౨ ॥ ౫౩ ॥ యేనేతి ॥ ... పురమితి ॥ కేవలా కృత్స్నా ॥౫౪॥ మయేతి ॥ త్వయా యదుక్తం - తథైవ కైకేయ్యా ... ॥౫౫॥ నేతి ॥ యథా శిష్టసమ్మతేఽవనదేశే - మే మయా-

తే- ఇదం చ స్వేచ్ఛయా న కరోమి కిం తు ... త్యాహ- త్వయా యదితి ||౫౬|| నేతి || ధీయతే ... త్వాం మనృతేన యోజయన్ సర్వరాజ్యాదిం న వృణీయ ... ఫలానీతి ... సుఖీభవిష్యామి ... ఏవమితి || ఏకం దుఃఖం శోకః ... దుఃఖమంతర్వ్యథా ... దేవ్య ఇతి || తాం వర్జయిత్వా ... పంచత్రింశస్సర్గః ... శ్రీరామాయణే ... చతుస్త్రింశస్సర్గః ...

సుమంత్రస్య కైకేయీవిషయకోపావిష్కారః ... ఇత్యాది || కటకటాప్య ... పూర్వోచితం ... కోపాభిభూతః ... మనస్సముపమాన ... కైకేయ్యా హృదయం ... వాక్యవజ్రైః ... యస్యా ఇత్యాది || యస్యాస్తవ ... పతిఘ్నీమ్ ... యన్మహేన్ద్రమిత్యాది || ... మావమంస్థా ఇత్యాది || భర్తురిచ్ఛా హి ... పుత్రకోట్యా ... ||౮|| యథేతి || యదా వయః ... ప్రాప్నువన్తి ...

కాననాన్ | శివాం సుసీమామనుశాస్తు కేవలం త్వయా యదుక్తం నృపతే తథాస్తు తత్ ||౫౬|| న మే తథా పార్థివ ధీయతే మనో మహత్సు కామేషు న చాత్మనః ప్రియే | యథా నిదేశే తవ శిష్టసంమతే వ్యపైతు దుఃఖం తవ మత్కృతేఽనఘ ||౫౭|| తదద్య నైవానఘ రాజ్యమవ్యయం న సర్వకామాన్ వసుధాం న మైథిలీమ్ | న జీవితం త్వామనృతేన యోజయన్ వృణీయ సత్యం వ్రతమస్తు తే తథా ||౫౮|| ఫలాని మూలాని చ భక్షయన్ వనే గిరీంశ్చ పశ్యన్ సరితస్సరాంసి చ | వనం ప్రవిశ్యైవ విచిత్రపాదపం సుఖీ భవిష్యామి తవాస్తు నిర్వృతిః ||౫౯|| ఏవం స రాజా వ్యసనాభిపన్నశ్శోకేన దుఃఖేన చ తామ్యమానః | ఆలింగ్య పుత్రం సువినష్టసంజ్ఞో మోహం గతో నైవ చిచేష్ట కించిత్ ||౬౦|| దేవ్యస్తతస్సంరురుదుస్సమేతాస్తాం వర్జయిత్వా నరదేవపత్నీమ్ | రుదన్ సుమంత్రోఽపి జగామ మూర్ఛాం హాహాకృతం తత్ర బభూవ సర్వమ్ ||౬౧|| ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే చతుస్త్రింశస్సర్గః

తతో నిర్ధూయ సహసా శిరో నిశ్శ్వస్య చాసకృత్ | పాణౌ పాణిం వినిష్పిష్య దన్తాన్ కటకటాప్య చ || లోచనే కోపసంరక్తే వర్ణం పూర్వోచితం జహత్ | కోపాభిభూతస్సహసా సంతాపమశుభం గతః ||౨|| మనస్సముపమానశ్చ సూతో దశరథస్య సః | కంపయన్నివ కైకేయ్యా హృదయం వాక్ఛరైశ్శితైః ||౩|| వాక్యవజ్రైరనుపమైర్నిర్భిన్దన్నివ చాశుభైః | కైకేయ్యాస్సర్వమర్మాణి సుమంత్రః ప్రత్యభాషత ||౪|| యస్యాస్తవ పతిస్త్యక్తో రాజా దశరథస్స్వయమ్ | భర్తా సర్వస్య జగతస్స్థావరస్య చరస్య చ ||౫|| న హ్యకార్యతమం కించిత్తవ దేవీహ విద్యతే ||౬|| పతిఘ్నీం త్వామహం మన్యే కులఘ్నీమపి చాన్తతః | యన్మహేన్ద్రమివాజయ్యం దుష్ప్రకంప్యమివాచలమ్ | మహోదధిమివాక్షోభ్యం సంతాపయసి కర్మభిః ||౭|| మావమంస్థా దశరథం భర్తారం వరదం పతిమ్ | భర్తురిచ్ఛా హి నారీణాం పుత్రకోట్యా విశిష్యతే ||౮|| యథావ

... నాధీయతే - తథా మహత్సు కామేషు ... ప్రియే చ న ధీయతే ... యోజనా ||౫౭||౫౮||౫౯|| ఏవమితి || ... దేవ్య ఇతి || తాం కైకేయీం ... హాహాకృతం ... పరిచారకాదిజనజాలం ||౬౧|| ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండే వ్యాఖ్యాయాం చతుస్త్రింశస్సర్గః ||

తత ఇత్యాది || లోచనే కోపసంరక్తే ... వర్ణం దేహకాంతిం || మనస్సముపమానః ... కైకేయీవిషయ ... ||౪|| యస్యా ఇత్యాది ... రాజా దశరథః ... యదా ... ||౬|| ... ||౭|| మావమంస్థా ఇతి || భర్తురిచ్ఛా హి భర్తురనుసరణమేవ ||౮|| యథా వయ ఇతి || నృపక్షయే ... యథావయః క్రమమ

రాజధర్మాద్వయం॥౯॥రాజేతి॥శాస్తు శాస్తుచ॥౧౦॥నహీతి॥విషయేదేశే|స్వీయజనపదో దేశ విషయా విత్యమర|బ్రాహ్మణ ఇతి సత్పురుషమాత్రో పలక్షణం - తత్రహేతు మాహ - తాదృశమితి - తాదృశం బ్రాహ్మణ గమనార్హం అమర్యాదం స్వోస్థావిషేకాదిమర్యాదాహీనం॥౧౧॥ ఆశ్చర్యమితి॥ఈదృశం అమర్యాదం - వృత్తమాచారం - ఆచరంత్యా యస్యాస్తే - మేదినీ న వివృతా న విదీర్ణా - తస్యాస్తే ఇదమవిదారణం - ఆశ్చర్యమివ పశ్యామి॥౧౨॥ మహాబ్రహ్మర్షీతి॥మహాబ్రహ్మర్షయః వసిష్ఠాదయః - జుష్టాః ప్రయుక్తాః - జ్వలంతః భీమదర్శనాః - ధిగ్వాగ్దండాః ధిగితి వాగ్దండాః - రామప్రవ్రాజనే - స్థితాం స్థిరబుద్ధిం త్వాం న హింసంతి - శాపద్వివకారార్థః|వాసిష్ఠాద్యుక్తో పమయోరేవాశ్చర్యముప్యమితి॥౧౩॥ అథ కైకేయీం దశరథావన్యాపదేశేన నిందతి - ఆమ్రమితి॥ ఆమ్రం మధురఫలదం - కుఠారేణ బుద్ధిపూర్వకం ఛిత్త్వా నింబం కటుఫలకం - యః పరిచరేత్ ఆలవాలాదికరణేన సంరక్షేత్ - యశ్చైవమపి న విపచ్యతే - ఏనం నింబం - పయసా క్షీరేణ - సించేత్ - అన్యత్ ఆమ్రం ఛిత్త్వా నింబం పయసా సించతః - సకల శేషః - తస్య - మధురః మధురఫలదః - నైవ భవేత్ - అనేన సుగుణం రామం పరిత్యాజ్య భరతస్య కైకేయీ చిత్తానుసరణం న యుక్తమిత్యుక్తం - తేన చ సర్వథా కైకేయీ కటురేవేత్యుక్తం॥౧౪॥అభిజాతమితి॥ అభిజాతం అభిజననం - స్వభావ ఇతి యావత్ - తే మాతుర్యాదృశీ తాదృశీ తవాపి ప్రకృతిరిత్యర్థః - కారణానుసారికార్యసంభవే లౌకికవాక్యం నిదర్శయతి - నహీతి క్షౌద్రం మధు - స్రవేదిత్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం॥౧౫॥ కైకేయ్యాః పతిఘ్నత్వస్వభావో మాతృసంబంధప్రయుక్త ఇతి ప్రస్తావం ప్రస్తౌతి వృత్తాంతరం వక్తుముపక్రమతే - తవ మాతురిత్యాదినా॥ అసద్గ్రాహం అసదర్థాభినివేశం - పూర్వం యథా యేన ప్రకారేణ శ్రుతం తథా విద్మః॥౧౫॥ పితురితి॥ కశ్చిద్యోగీ - గంధర్వ ఇతి శ్రుతం॥ * ॥ తస్మాత్ వరదానాత్ - రుతం శబ్దం|తిరశ్చాం వాశితం రుతమిత్యమరః|సంజజ్ఞే సమ్యక్ జ్ఞాతవాన్ - తేన సర్వభూతరుతజ్ఞేన రాజ్ఞా తిర్యగ్గతానాం తిర్యగ్జాతీనాం॥౧౬॥తత ఇతి॥ జృంభస్య పిపీలికావిశేషస్య - శయనే శయనసమీపే - పర్యంకాధస్తాద్దేశ ఇత్యర్థః - భూరివర్చస ఇతి పితుర్విశేషణం - వరలాభేనాధికతేజస ఇత్యర్థః - జృంభవిశేషణం వా - తదా సువర్ణవర్చ

యోహి రాజ్యాని ప్రాప్నువంతి నృపక్షయే|ఇక్ష్వాకుకులనాథేస్మిం స్తల్లోపయితుమిచ్ఛసి॥ ౯ ॥ రాజా భవతు తేపుత్రో భరతశ్శాస్తు మేదినీమ్|వయంతత్ర గమిష్యామో యత్ర రామోగమిష్యతి॥౧౦॥ నహి తే విషయేకశ్చిద్బ్రాహ్మణో వస్తుమర్హతి|తాదృశంత్వమమర్యాదమద్యకర్మచికీర్షసి॥౧౧॥ఆశ్చర్యమివపశ్యామి యస్యాస్తే వృత్తమీదృశమ్|ఆచరంత్యానవివృతా సద్యోభవతి మేదినీ॥౧౨॥ మహాబ్రహ్మర్షిజుష్టా వా జ్వలంతోభీమదర్శనాః| ధిగ్వాగ్దండానహింసంతి రామప్రవ్రాజనేస్థితామ్॥ ౧౩॥ ఆమ్రంఛిత్త్వా కుఠారేణనింబం పరిచరేత్తు యః| యశ్చైనం పయసాసించేన్నైవాస్య మధురోభవేత్॥ ౧౪ ॥ అభిజాతంహి తేమన్యే యథామాతుస్తథైవచ| నహినింబాత్స్రవేత్ క్షౌద్రంలోకేనిగదితంవచః॥౧౫॥తవ మాతురసద్గ్రాహంవిద్మ పూర్వంయథాశ్రుతమ్॥౧౫॥పితుస్తేవరదఃకశ్చిద్దదౌవరమనుత్తమమ్॥ * ॥స ర్వభూతరుతంతస్మాత్సంజజ్ఞేవసుధాధిపః|తేనతిర్యగ్గతానాంచభూతానాంవిదితంవచః॥౧౬॥తతోజృంభ

నతి క్రమ్య రాజ్యాని ప్రాప్నువంతి హి ఇక్ష్వాకుకులనాథే దశరథే వర్తమానేపి - తత్తు క్రమాగతమాచరణం లోపయితుమిచ్ఛసి ఇతి యోజనా॥౯॥౧౦॥నహీతి॥విషయే దేశే - తాదృశం బ్రాహ్మణవాసానర్హం॥౧౧॥ఆశ్చర్యమితి॥యస్యాస్తే - ఈదృశమతిఘోరం - వృత్తమాచరంత్యాస్సత్యాః మేదినీ సద్యో వివృతా విదీర్ణా - న భవతి ఇత్యతః - ఇదమాశ్చర్యమివ పశ్యామి ఇతి యోజనా॥౧౨॥మహాబ్రహ్మర్షీతి॥ మహాబ్రహ్మర్షిభిః జుష్టాః వసిష్ఠాదిభిః ప్రయుక్తాః - ధిగ్వాగ్దండాః ధిగిత్యేవంరూపా వాగ్దండాః - రామప్రవ్రాజనే స్థితాం కృతనిశ్చయాం త్వాం - న హింసంతి వా న హింసంత్యేవ - తదాశ్చర్యమితి శేషః॥౧౩॥అథాన్యాపదేశేన రాజానముపక్రోశతి - ఆమ్రమితి॥ కుఠారేణ ఆమ్రం ఛిత్త్వా నింబం పరిచరేత్ ఆలవాలాదికరణేన సంరక్షేత్ - యశ్చైనం నింబం పయసా సించేద్వా - తస్య నింబోపచారిణః పురుషస్య - ప్రీతయే - మధురో మధురరసో న భవేత్ - అతో వృథాశ్రమాయ కైకేయ్యనువర్తనం రాజ్ఞ ఇత్యాశయః॥౧౪॥ఏవం పోపవశేనానుక్త్వా స్వమర్మవచనాన్యప్యాహ - అభిజాత్యమితి॥ తే మాతుః ఆభిజాత్యం ప్రశస్తమాతాపితృజన్మోచితవ్యవహారవత్త్వరూపం - యథా తథైవ - తే తవ ఆభిజాత్యమహం మన్య ఇతి వ్యంగ్యోక్తిః - కారణానుసారేణ కార్యం భవతీతి భావః - తదేవ దర్శయతి - నహీతి - నింబాత్ క్షౌద్రం న స్రవేదితి వచో లోకే నిగదితం - లోకే ప్రసిద్ధమేవ కిలేత్యర్థః॥౧౫॥ననుకా మమ మాతురాభిజాత్యక్షతిరిత్యత్రాహ॥ తవేతి॥ అసద్గ్రాహం ఘోరపాపకర్మాభినివేశం - పూర్వం యథా యేన ప్రకారేణ శ్రుతం - తథా తత్సర్వం ప్రతివిద్మః॥౧౫॥తదేవ విశదం ప్రతిపాదయతి - పితురితి॥ కశ్చిద్యోగీ - వగం సర్వభూతరుతార్థవిజ్ఞానవిషయకం॥ * ॥ తస్మాత్ ఉక్తలక్షణవరదానబలాత్ - వసుధాధిపః - సర్వభూతరుతం తత్ప్రతిపాద్యభావజాతం - సంజజ్ఞే జ్ఞాతవాన్ - తేన సర్వభూతరుతజ్ఞేన రాజ్ఞా - తిర్యగ్గతానాం పశుపక్ష్యాదీనాం॥౧౬॥తతః కింతత్రాహ - తత ఇతి॥ తతః వరప్రభావాత్ - శయనే శయనకాలే - భూరివర్చసః - సువర్ణవర్చసః|స్వర్ణేపి భూరిచంద్రౌ ద్వావిత్యమరః| జృంభస్య జృంభాఖ్యస్య పక్షిణః పిపీలికావిశేషస్య వా - విరుతాత్ స్వనాత్ సకాశాత్ - తేన త

నఇత్యర్థః। స్వప్నేపి మాఽభూదిత్యమర। సః పితా - తత్ర రుతవిషయే - బహుధాద్విత్రిః - అహసత్ ॥౧౮॥ తత్రేతి ॥ తత్ర హాసవిషయే - క్రుద్ధా మాం పరిహసతీతి క్రుద్ధా - హే నృపతే హాసం హాసనిమిత్తం - జిజ్ఞాసామి జ్ఞాతుమిచ్ఛామి ॥౧౯॥ ॥౨౦॥ మాతేతి ॥ జీవ వా మా వా ఇత్యనేనాపి కేయూరం మాతు పతిమృత్యుర్నోక్తం ॥౨౧॥ ప్రియయేతి ॥ వరదాయ తత్త్వతః కథయామాస - అత్యంతసంకటేపి విప్రశ్యకారీసః వరదాయక, యథార్థం ఇత్యర్థః ॥౨౨॥ తతఇతి ॥ ధ్వంసతాం స్వాధికారాత్ ప్రచ్యుతా స్యాత్ ॥౨౩॥ ॥౨౪॥ ఉక్తవదర్థం ప్రకృతే నిగమయతి - తథేతి ॥ దుర్జనాచరితే పథి స్థితేతి శేషః - అసద్గ్రాహం అసదర్థాభినివేశం ॥౨౫॥ సత్యఇతి ॥ సత్య ఇతి మా మాం ప్రతిభాతీత్యన్వయః - ఉచిత పరిత ఇత్యాదినా ప్రతిభాగే ద్వితీయా - పితౄన్ సమనుజాయంతే - అత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - పితృసమానలక్షణా జాయంత ఇత్యర్థః। అంగనాః పుత్ర్యః ॥౨౬॥ నైవమితి ॥ నైవం భవేతి పాఠః - నైయా భవేతి పాఠే - నైయా నేతుం యోగ్యా విధేయా భవేత్యర్థః - వసుధాధిప యదాహ - శ్వ ఏవ పుష్యే భవితా శ్వోభిషేచ్యేత మే సుత ఇతి యద్వచనమాహ - ఇదం గృహాణ - అస్య జనస్య పౌరజానపదస్య - గతిశ్శరణం భవేతి సాంత్వోక్తిః ॥౨౭॥ మేతి ॥ అసద్ధర్మం జ్యేష్ఠాభిషేకపూర్వక జ్యేష్ఠవివాసనరూపం - మోపాదధా మా గ్రాహయ ॥౨౮॥ ఏవం క్రియమాణే మమ పరస్య కా గతిరిత్యాశంక్య ప్రకారాంతరేణ గతిర్భవిష్యతీత్యాహ - నహీతి ॥ ప్రతిజ్ఞాతం ప్రతిశ్రుతం వరద్వయం - తన్మిథ్యా న కరిష్యతి - రాజ్యాదప్యధికైర్మణిరత్నభూషణసమ్మానాదిభిస్త్వామలంకరిష్యతీత్యర్థః ॥౨౯॥ రామస్య రాజ్యాభిషేకార్హతాసాధనగుణానాహ జ్యేష్ఠ ఇతి ॥ కర్మణ్యః కర్మణి సాధుః - సదాచారపర ఇత్యర్థః - వదాన్యః ఉదారః - స్వధర్మపరిరక్షితా స్వధర్మస్య దుష్టనిగ్రహపూర్వక శిష్టపరిపాలనరూప క్షత్రియధర్మస్య - పరిరక్షితా - బలీ రామోఽభిషిచ్యతాం - త్వయేతి శేషః - అభిషేకానుమతిః క్రియతామిత్యర్థః ॥౩౦॥ పరివాద ఇతి ॥ పరివాదః అపవాదః - దోషవా

స్యశయనే విరుతాఽగ్ర్యార్థవచనః। పితుస్తే విదితో భావస్స తత్ర బహుధాఽహసత్ ॥౧౮॥ తత్ర తే జననీ క్రుద్ధా మృత్యుపాశమభీప్సతీ। హాసం తే నృపతే సౌమ్య జిజ్ఞాసామీతి చాబ్రవీత్ ॥౧౯॥ నృపశ్చోవాచ తాం దేవీం దేవి శంసామి తే యది। తతో మే మరణం సద్యో భవిష్యతి న సంశయః ॥౨౦॥ మాతా తే పితరం దేవి తతః కేకయమబ్రవీత్। శంస మే జీవ వా మా వా న మామపహసిష్యసి ॥౨౧॥ ప్రియయా చ తథోక్తస్స కేకయః పృథివీపతిః। తస్మై తం వరదాయార్థం కథయామాస తత్త్వతః ॥౨౨॥ తతస్స వరదస్సాధూ రాజానం ప్రత్యభాషత। మ్రియతాం ధ్వంసతాం వేయం మా కృథాస్త్వం మహీపతే ॥౨౩॥ స తచ్ఛ్రుత్వా వచస్తస్య ప్రసన్నమనసో నృపః। మాతరం తే నిరస్యాశు విజహార కుబేరవత్ ॥౨౪॥ తథా త్వమపి రాజానం దుర్జనాచరితే పథి। అసద్గ్రాహమిమం మోహాత్ కురుషే పాపదర్శిని ॥౨౫॥ సత్యశ్చాద్య ప్రవాదోఽయం లౌకికః ప్రతిభాతి మా। పితౄన్ సమనుజాయంతే నరా మాతరమంగనాః ॥౨౬॥ నైవం భవ గృహాణేదం యదాహ వసుధాధిపః। భర్తురిచ్ఛాముపాస్వేహ జనస్యాస్య గతిర్భవ ॥౨౭॥ మా త్వం ప్రోత్సాహితా పాపైర్దేవరాజసమప్రభమ్। భర్తారం లోకభర్తారమసద్ధర్మముపాదధాః ॥౨౮॥ న హి మిథ్యా ప్రతిజ్ఞాతం కరిష్యతి తవానఘః। శ్రీమాన్ దశరథో రాజా దేవి రాజీవలోచనః ॥౨౯॥ జ్యేష్ఠో వదాన్యః కర్మణ్యస్స్వధర్మపరిరక్షితా। రక్షితా జీవలోకస్య బలీ రామోఽభిషిచ్యతామ్ ॥౩౦॥ పరివాదో హి తే దేవి మహాన్ లోకే చరిష్యతి। యది రామో

పితుః పిత్రా - భావః జృంభస్యాభిప్రాయః - విదితః - తత్ర తదా - సః కేకయః - బహుధా ద్విత్రిః అహసదితి యోజనా ॥౧౮॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తదా - మృత్యుపాశమభీప్సతీ తే జననీ అయం మాం పరిహసతీతి క్రుద్ధా సతీ - నృపతే - తే హాసం హాసకారణం జిజ్ఞాసామీత్యబ్రవీదిత్యన్వయః ॥౧౯॥ నృపఇతి ॥ శంసామి - హాసకారణమితి శేషః ॥౨౦॥ మాతేతి ॥ జీవ వా - మా వా మ్రియస్వ వా - హాసకారణం మే శంస - తర్హి మాం నాపహసిష్యసి జిజ్ఞాస్యామీత్యర్థః ॥౨౧॥ ప్రియయేతి ॥ వరదాయ స్వస్య వరప్రదాత్రే యోగినే - తమర్థం ఉక్తనిర్బంధవచనం - తత్త్వతః యాథార్థ్యేన ॥౨౨॥ తతఇతి ॥ ఇయం మ్రియతాం - ధ్వంసతాం నిగృహ్య నిరస్యతాం వా - అసద్గ్రాహిణ్యాస్తస్యా వచో మా కృథా ఇతి ప్రత్యభాషత ॥౨౩॥ ॥౨౪॥ తథేతి ॥ తథా మాతృవత్ - దుర్జనాచరితే పథి - స్థితేతి శేషః - ఇమం రాజానం అసద్గ్రాహం అసత్కార్యగ్రాహకం ॥౨౫॥ సత్యఇతి ॥ సమనుజాయంత ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - పితృసమానలక్షణా జాయంత ఇత్యర్థః ॥౨౬॥ నైవమితి ॥ నైయా నేతుం యోగ్యా - విధేయేత్యర్థః - వసుధాధిపో యదాహ శ్వో రామోఽభిషేచ్య ఇతి యద్వచనమాహ - ఇదం గృహాణ నైవం భవేతి పాఠే - ఏవం మాతృవదసత్కార్యాభినివేశినీ న భవ - అన్యత్సమానం ॥౨౭॥ మాత్వమితి ॥ అసద్ధర్మం కనిష్ఠాభిషేకపూర్వక జ్యేష్ఠవివాసనరూపం - మోపాదధా మా గ్రాహయేత్యర్థః ॥౨౮॥ స్వోక్తమనంగీకుర్వాణాం ప్రత్యాహ - నహీతి ॥ మిథ్యా ప్రతిజ్ఞాతం సత్యమేవ కేవలముక్తమిత్యర్థః - అతో రాజీవలోచనో రాజా - త్వదుక్తం న కరిష్యతి ॥౨౯॥ కర్మణ్య కర్మణి సాధుః - అతో జ్యేష్ఠత్వాదిగుణకో రామోఽభిషిచ్యతామితి బ్రూహీతి సంబంధః ॥౩౦॥ విపక్షే బాధకమాహ - పరివాద ఇతి ॥ పరివాదః అపవాదః - చరిష్యతి ॥౩౧॥ ॥౩౨॥ రామో హీతి ॥ పూర్వపృష్ఠం ఇత్యాకు

పతిత్యర్థః॥౩౧॥సఇతి॥తేపురవరే-హియస్మాత్కారణాత్-క్షమోరాఘవాదన్యోనవసేత్-అతిస్సరాఘుఃరాజ్యంపాత్వితిసంబంధఃయద్వారాఘవాదన్యఃపురవరేరాజేయావనక్ భరతఃతే-నిష్కంటకయుక్తః-కఃస్త్వయారామేస్థాపయితుంగ్యుక్తఇత్యర్థః-హేతౌహి తత్పురస్సక్షమఇతివా॥౩౨॥రామఇతి॥పూర్వవృత్తంఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతవృత్తం॥౩౩॥౩౪॥నైవేతి॥ముఖవర్ణస్యవక్త్రస్య॥౩౫॥
ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచత్రింశస్సర్గః॥

తతఇత్యాది॥తతఃకైకేయీవచనశ్రవణానంతరం-అత్రవరదాననిషయే॥౧॥ సూతేతి॥ అనుయాత్రార్థం ప్రతివిధీయతాం ప్రేష్యతాం॥ ౨॥ రూపాజీవాఇతి॥రూపాజీవా వేశ్యా।వారస్త్రీగణికావేశ్యారూపాజీవేత్యమరః॥షాలిన్యపణ్యత్ర పణ్యాదయవచనాం- ప్రసారితాః విరవదేశపణ్యపదార్థప్రసారణంకుర్వంత ॥౩॥యఇతి॥వీనంరామం-బహువిధంసువర్ణరత్నాదికం॥అత్రవాహనాని॥౪॥
ఆయుధానీతి॥తయుధాని॥ఆయుధధరా -నాగరా నగరజాః-శ్రేష్ఠినః శకటానిప్రైతృతాదిప్రాపకాణి-వ్యాధా వనమార్గదర్శినః॥౫॥
నిఘ్నన్నితి॥ రాజ్యస్యేతి-అధిగర్థం యోజాంకమర్ణానిరాఘస్నే॥౬॥ధాన్యకోశఇతి॥కోశోవానస్థానం అనుగచ్ఛతాం-గోష్ఠప్రాదిసుఖేనరిక్ష ॥౭॥యజన్నితి॥ విస్రుజన్ దదదితియావత్ - దక్షిణాఃయజ్ఞదక్షిణాః॥౮॥భరతఇతి॥ అయోధ్యాంపాలయిష్యతీతిసోపాలం కాక్వా -సర్వకామైస్సహ - సంపాద్యతాం ప్రస్థాప్యతాం-ఇతిశబ్దోనియోగసమాప్తివాచకః॥౯॥ * * * * * * * * * * * * *
॥ ౧౦ ॥ సేతి ॥ ముఖేనత్యపలక్షణేత్యలీరా ॥ ౧౧ ॥ రాజ్యమితి ॥ పీతమండాం। మండంఱధిభవంమస్తు మండశబ్దోయథాదధిసారవాచకః - తద్వత్ పిమండశబ్దేనసురాసారఉచ్యతే- సాధోఇతిసహాసోక్తిః- నిరాస్వాద్యతమంనిగతభోగ్యవస్తు

వనంయాస్యతిహా విహాయపితరంనృపమ్॥౩౧॥సరాజ్యంరాఘవఃపాతుభవత్వంవిగతజ్వరా।నహితేరాఘవాదన్యః క్షమఃపురవరేవసేత్॥౩౨॥రామేహిభరతేవాపి రాజ్యస్థేరాజాదశరథోవనమ్।ప్రవేక్ష్యతిమహేష్వాసః పూర్వవృత్తమనుస్మరన్॥౩౩॥ఇతిసాంత్వైశ్చతీక్ష్ణైశ్చకైకేయీంరాజసంసది।సుమంత్రఃక్షోభయామాసభూయఏవకృతాంజలిః॥౩౪॥నైవసాక్షుభ్యతేదేవీనచస్మపరిదూయతే।నచాస్యాముఖవర్ణస్యవిక్రియాలక్ష్యతేతదా॥౩౫॥ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే-పంచత్రింశస్సర్గః

తతస్సుమంత్రమైక్ష్వాకఃపీడితోత్ర ప్రతిజ్ఞయా।సబాష్పమతినిశ్వస్యజగాదేదం పునఃపునః ॥౧॥ సూతరత్నసుసంపూర్ణాచతుర్విధబలాచమూః।రాఘవస్యానుయాత్రార్థంక్షిప్రంప్రతివిధీయతామ్॥౨॥రూపాజీవాశ్చశాలిన్యోవణిజశ్చమహాధనాః।శోభయంతుకుమారస్యవాహినీంసుప్రసారితాః॥౩॥ యేచైనముపజీవంతిరమతేయైశ్చవీర్యతః।తేషాంబహువిధందత్వాతానప్యత్రనియోజయ॥౪॥ఆయుధానిచముఖ్యానినాగరాశ్శకటానిచ।అనుగచ్ఛంతుకాకుత్స్థంవ్యాధాశ్చారణ్యగోచరాః॥౫॥ నిఘ్నన్మృగాన్కుంజరాంశ్చపిబంశ్చారణ్యకంమధు।నదీశ్చవివిధాఃపశ్యన్నరాజ్యస్యస్మరిష్యతి॥౬॥ధాన్యకోశశ్చయఃకశ్చిద్ధనకోశశ్చమామకః।తౌరామమనుగచ్ఛేతాంవసంతంనిర్జనేవనే॥౭॥యజన్పుణ్యేషుదేశేషువిసృజంశ్చాప్తదక్షిణాః।ఋషిభిశ్చసమాగమ్యప్రవత్స్యతిసుఖంవనే॥౮॥భరతశ్చమహాబాహురయోధ్యాంపాలయిష్యతి।సర్వకామైస్సహశ్రీమాన్రామస్సంసాద్యతామితి॥౯॥ఏవంబ్రువతికాకుత్స్థేకైకేయ్యాభయమాగతమ్।ముఖంచాస్యగమచ్ఛోషంస్వరశ్చాపిన్యరుధ్యత॥౧౦॥సావిషణ్ణాచసంత్రస్తాముఖేనపరిశుష్యతా।రాజానమేవాభిముఖీకైకేయీవాక్యమబ్రవీత్॥౧౧॥రాజ్యంగతజనంసాధోపీతమండాంసురామివ।నిరాస్వాద్యతమంశూన్యంభరతోనాభిపత్స్యతే॥౧౨॥కైకేయ్యాంముక్తలజ్జాయాంవ

కులక్రమాగతంవృత్తం॥౩౩॥ఇతీతి॥భూయఃఇత్యర్థః॥౩౪॥నైవేతి॥తీక్ష్ణైర్వాక్యైః నక్షుభ్యతే-సాంత్వైః నపరిదూయతేనవ్యధతే॥౩౫॥
ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయాం - అయోధ్యాకాండటీకాయాంపంచత్రింశస్సర్గః॥
తతఇతి॥తతఃకైకేయ్యనంగీకారానంతరం-అత్రవరదానవిషయే-ప్రతిజ్ఞయాకైకేయీముద్దిశ్యకృతయా ఇదంవక్ష్యమాణం॥౧॥సూతేతి॥అనుయాత్రార్థంసేనార్థంప్రతివిధీయతాంప్రస్థాప్యతాం॥౨॥రూపేతి॥నాట్యేఽపరచిత్తాకర్షణవచనవరురామా-రూపాజీవాఃగణికాః సుప్రసారితాః విరసన్నివేశేణ్యపదార్థ-ప్రసారణంకుర్వంత ॥౩॥యేచేతి॥వీర్యతః పిర్యపరాక్రమైఃరమతేవనంరామంబహువిధంసువర్ణరత్నాదికం॥౪॥౫॥౬॥౭॥యజన్నితి॥ఆప్తదక్షిణా యథోక్తదక్షిణాః ॥౮॥ భరతశ్చేతి॥పాలయిష్యతీతిసోపాలంభోక్తి -సంసాద్యతాంప్రస్థాప్యతామితిజగాదేతిపరాదిశ్లోకేనాన్వయః॥౯॥ఏవమితి॥భయమాగతంభయంప్రాప్తం॥౧౦॥ ౧౧ ॥ రాజ్యమితి॥పీతమండాం మండఃసురాగ్రసారాంశః-నిరాస్వాద్యతమంనిగతాస్వాద్యతమంవస్తు॥౧౨॥౧౩॥వరాతమితి॥హేఅహితే-భూరి-వరద్వయహేతుకభరతాభిషేకరామవి

యుక్తం॥౧౨॥కైకేయ్యామితి॥ఆయతలోచనామితి సైన్యోక్తిమూలసౌందర్యోక్తిః॥౧౩॥వహంతమితి॥హే అహితే అహితకారిణి-ధురి పరధురా నిహితు ఖరల విషేచన రామవివాసనరూపదుర్వ్యాపారే-నియుజ్య-తథావహంతం మాం వత్సరమిం-తుదసి వ్యథయసి-భద్రాజ్ఞానుష్ఠానరూపం తు రామవివాసనకార్యం మదర్ధం పునరపి పీడయసీత్యర్థః - కిమర్థనాపీడ్య తే పూర్వమేవ భవతాదిత్యం కుర్విత్యుక్తా॥ అనార్యే-ఇతి-హే అనార్యే కిర్ధం కృత్యం సేనాప్రేషణాదికం పూర్వం పరిప్రార్థనాకాలే కిమర్థం నోపారుధ నోపరుద్ధవతీ-నిప్రార్థనకాలే ఇవ లోయి-వర ప్రార్థనాకాలే అప్రార్థితత్వాత్ సేనాప్రేషణాదికం న సివర్తనీయమితి భావ॥౧౪॥తస్యేతి॥ద్విగుణం క్రుద్ధా-ప్రకారాంతరేణ మద్గమనం నిఘటయతీతి బహుశరం క్రుద్ధేత్యర్థః॥౧౫॥యద్యపి పూర్ణమిదం నివృత్తం తథాప్యర్థసిద్ధిమిత్యాశయేనాహ-తవైవేతి॥ఉపరుధత్-స్థానమోచనం కృతవతీ అతిసంధానాత్-తథాయమితి-సంధానవిశేషేత్యర్థః॥౧౬॥ఏవమితి॥వ్రీడితా అతిసంతాపేన పదేన కైకేయ్యా బుద్ధిశ్చ-నాశ్రయ-తం వ్రీడితం జనం-నావబుధ్యతనాజీగణత్॥౧౭॥తత్రేతి॥మహామాత్రః ప్రధానం శుచిరకుటిలః॥౧౮॥ కాలక్రీడ దారకాన్ బాలకాన్ తేన ప్రక్షేపణేన రమతే హృష్యతి జనసేనామారణం మహాకర్మత్యర్థః॥౧౯॥తమితి॥వృణీష్వ అత్ర నగరే స్థాపయ॥౨౦॥తానితి॥భయమిత్యనంతరమితి కరణం ద్రష్టవ్యం॥౨౧॥తాశ్చేతి॥ప్రకృతయః ప్రజాః॥౨౨॥క్రీడత ఇతి॥ఉద్భ్రాంతచేతనః భ్రాంతబుద్ధిః॥౨౩॥అన్వశాత్ అనుశిష్టవాన్॥౨౪॥సఫాలేతి॥ఫాలం కందమూలాదిఖననసాధనం-పిటకాలుద్ధారణపాత్రం-ఏకవచ్ఛాబవః-గృహ్య గృహీత్వా అలోకయత్-కందమూలాద్యర్థమన్విష్టవానిత్యర్థః యథాపాపకృత్తథాచరన్నలోకయదిత్యన్వయః॥౨౫॥ఇత్యేతి॥ఉపరుధ్యతే వివాస్యతే॥౨౬॥నిరయమితి॥నిరయం నిరయహేతుభూతో దోషః॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥తదితి॥విహతయా శ్రియాలం-అభిషేకవిఘ్నేనాలమిత్యర్థః-రక్ష్యః

దంత్యామతిదారుణమ్। రాజా దశరథో వాక్యముపాచాయతలోచనామ్॥౧౩॥వహంతం కిం తుదసి మాం నియుజ్య ధురి మాహితే। అనార్యే కృత్యమారబ్ధం కిం న పూర్వముపారుధః॥౧౪॥తస్యైతత్ క్రోధసంయుక్తముక్తం శ్రుత్వా వరాంగనా। కైకేయీ ద్విగుణం క్రుద్ధా రాజానమిదమబ్రవీత్॥౧౫॥తవైవ వంశే సగరో జ్యేష్ఠపుత్రముపారుధత్। అసమంజ ఇతి ఖ్యాతం తథాయం గంతుమర్హతి॥౧౬॥ ఏవముక్తో ధిగిత్యేవ రాజా దశరథోఽబ్రవీత్। వ్రీడితశ్చ జనస్సర్వస్సా చ తన్నావబుధ్యత॥౧౭॥తత్ర వృద్ధో మహామాత్రస్సిద్ధార్థో నామ నామతః। శుచిర్బహుమతో రాజ్ఞః కైకేయీమిదమబ్రవీత్॥౧౮॥ అసమంజో గృహీత్వా తు క్రీడతః పథి దారకాన్। సరయ్వాం ప్రక్షిపన్నప్సు రమతే తేన దుర్మతిః॥౧౯॥తం దృష్ట్వా నాగరాస్సర్వే క్రుద్ధా రాజానమబ్రువన్। అసమంజం వృణీష్వైకమస్మాన్వా రాష్ట్రవర్ధన॥౨౦॥తానువాచ తతో రాజా కింనిమిత్తమిదం భయమ్॥౨౧॥ తాశ్చాపి రాజ్ఞా సంపృష్టా వాక్యం ప్రకృతయోఽబ్రువన్॥౨౧॥క్రీడతస్త్వేష నః పుత్రాన్ బాలానుద్భ్రాంతచేతనః। సరయ్వాం ప్రక్షిపన్మౌర్ఖ్యాదతులాం ప్రీతిమశ్నుతే॥౨౨॥స తాసాం వచనం శ్రుత్వా ప్రకృతీనాం నరాధిపః। తం తత్యాజాహితం పుత్రం తాసాం ప్రియచికీర్షయా॥౨౩॥ తం యానం శీఘ్రమారోప్య సభార్యం సపరిచ్ఛదమ్। యావజ్జీవం వివాస్యోఽయమితి స్వానన్వశాత్ పితా॥౨౪॥స ఫాలపిటకం గృహ్య గిరిదుర్గాణ్యలోకయత్। దిశస్సర్వాస్త్వనుచరన్ స యథా పాపకర్మకృత్॥౨౫॥ఇత్యేవమత్యజద్రాజా సగరో వై సుధార్మికః। రామః కిమకరోత్ పాపం యేనైవముపరుధ్యతే॥౨౬॥నహి కంచన పశ్యామో రాఘవస్యాగుణం వయమ్। దుర్లభో హ్యస్య నిరయశ్శశాంకస్యేవ కల్మషమ్॥౨౭॥అథ వా దేవి దోషం త్వం కంచిత్ పశ్యసి రాఘవే। తమద్య బ్రూహి తత్త్వేన తతో రామో వివాస్యతామ్॥౨౮॥ అదుష్టస్య హి సంత్యాగస్సత్పథే నిరతస్య చ। నిర్దహేదపి శక్రస్య ద్యుతిం ధర్మవిరోధవాన్॥౨౯॥తదలం దేవి రామస్య శ్రియా విహతయా త్వయా। లోకతోఽపి హి తే రక్ష్యః పరివాదశ్శుభాననే॥౩౦॥ శ్రుత్వా తు

శాసనరూపదుర్వ్యాపారే-నియుజ్య నియోజ్య-వహంతం ఉక్తార్థమనుష్ఠితవంతం మాం బాధయసి సంకటే ప్రవేశ్య కింతుదసి-అపి చేత్ కసి పేదవశం గతం పరికరప్రదానని షేధనైష్ఠుర్యేణ మాం నివేశ్య మాయం-క్లేశయసి-మామాస్తు- హే అనార్యే ఆరబ్ధం కృత్యం నోపారుధ సర్వమపహ్నుత్యైవ-పూర్వమభిషేకకృత్యం ఇదానీమారణయాత్రికప్రదానమారబ్ధం తదపి వ్యపారుద ఇత్యర్థః॥౧౪॥తస్యేతి॥కైకేయీ ద్విగుణం క్రుద్ధా ప్రకారాంతరేణ మత్ప్రయోజనం నాశయతీతి॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥తత్రేతి॥మహామాత్రః ప్రధానః॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥ ౨౪॥సఫాలేతి॥గిరిదుర్గాణ్యలోకయత్-గిరిదుర్గాణి పరిభ్రమన్ కందాదిమలోకయత్ - సర్వా దిశ కందాద్యర్థమనుచరన్నితి శేషః॥౨౫॥౨౬॥నహీతి॥అగుణం దోషం-నిరయం దుఃఖం-కల్మషం మాలిన్యం॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥తదితి॥త్వయా విహతయా రామస్య శ్రియా-తేన

పరిహరణీయః - పరివాదః నిందా ॥౩౦॥ శ్రుత్వేతి ॥ శ్రాంతతరః హీనతర ॥౩౧॥ ఏతదితి ॥ ఏతద్వచః సిద్ధార్థస్య వచః - కృపణం పుల్లి
లింగగ్రహణం । కుచేష్టేత్యేతదుపపాదయతి - చేష్టాహీతి ॥౩౨॥౩౩॥
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే షట్త్రింశస్సర్గః

మహామాత్రేత్యాది ॥ మహామాత్రవచః సిద్ధార్థవచః - వినీతవత్ వినీత ఇవ అభ్యభాషత - సవినయమాహేత్యర్థః ॥౧॥ త్యక్తేత్యాది ॥
అనుయాత్రేణ అనుగతబలేన - భోగత్యాగేపి సంగో వర్తత ఇతి లౌకికానాం సోపానమాహ - త్యక్తసంగస్య సర్వత ఇతి ॥౨॥ య ఇతి ॥ కక్ష్యాయాం
గజబంధనరజ్జ్వాం । దత్త్వా ప్రకోష్ఠే హస్త్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే ఇత్యమరః ॥౩॥ తథేతి ॥ ధ్వజిన్యా సేనయా - సర్వాణీత్యయమప్యం
శాలుకుద్దాలానుజానామి ప్రదదామి - భరతాయేతి శేషః - సర్వాణి కార్యాణి అనుజానామీతి వార్థః - చీరాణి వల్కలవస్త్రాణి
ఆనయంతు - పరివారకా ఇతి శేషః ॥౪॥ ఖనిత్రపిటకే ఇతి ॥ ఖనిత్రం అవదారణం - పిటకం - అల్పార్థే కప్రత్యయః - ఫలమూలాద్యాహరణ
యోగ్యాల్పకండోల । కండోలపిటౌ పిటకం - ర । వాసం వసతః వాసం కుర్వతః ఇత్యర్థః ॥౫॥౬॥ స ఇతి ॥ స రామః కైకేయ్యాః సకాశాత్ ముని
వస్త్రాణి ప్రతిగృహ్య తే ఉభే చీరే ఉత్తరీయాంతరీయరూపే - సూక్ష్మవస్త్రం అవక్షిప్య - అవస్త అదీధరదిత్యర్థః ॥౭॥౮॥ అథేతి ॥ సంత్రస్తా
అస్పందితి పృషతీ - పృషతమృగీ వాగురాం మృగబంధనం । వాగురా మృగబంధనీత్యమరః ॥౯॥ సేతి ॥ వ్యపత్రపమాణా విశేషేణ లజ్జమానా - కైకేయీ
కుశచీరే కైకేయ్యాః సంబంధినీ కుశచీరే ॥౧౦॥ ధర్మజ్ఞా పాతివ్రత్యధర్మజ్ఞా - ధర్మదర్శినీ స్వానుష్ఠానేన పాతివ్రత్యధర్మదర్శినీ - బధ్నంతీతి ముని
విదితిసంబంధ ॥౧౧॥ ఇతీత్యర్థం ॥ ముమోహ స్వధర్మాభావేత్యర్థః ॥౧౨॥ తదేవ వివృణోతి ॥ కృత్వేతి ॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ ఊచురితి ॥ ఏవం త్వామి

సిద్ధార్థవచో రాజా శ్రాంతతరస్వనః। శోకోపహతయా వాచా కైకేయీమిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౧ ॥ ఏతద్వ
చో నేచ్ఛసి పాపవృత్తే హితం న జానాసి మమాత్మనో వా । ఆస్థాయ మార్గం కృపణం కుచేష్టా చేష్టా హి తే
సాధుపథాదపేతా ॥ ౩౨ ॥ అనువ్రజిష్యామ్యహమద్య రామం రాజ్యం పరిత్యజ్య సుఖం ధనం చ । సహైవ
రాజ్ఞా భరతేన చ త్వం యథాసుఖం భుంక్ష్వ చిరాయ రాజ్యమ్ ॥ ౩౩ ॥
ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే షట్త్రింశస్సర్గః

మహామాత్రవచశ్శ్రుత్వా రామో దశరథం తదా । అభ్యభాషత వాక్యం తు వినయజ్ఞో వినీతవత్ ॥ ౧ ॥
త్యక్తభోగస్య మే రాజన్ వనే వన్యేన జీవతః । కిం కార్యమనుయాత్రేణ త్యక్తసంగస్య సర్వతః ॥ ౨ ॥ యో హి
దత్త్వా ద్విపశ్రేష్ఠం కక్ష్యాయాం కురుతే మనః । రజ్జుస్నేహేన కిం తస్య త్యజతః కుంజరోత్తమమ్ ॥ ౩ ॥ తథా మ
మ సతాం శ్రేష్ఠ కిం ధ్వజిన్యా జగత్పతే । సర్వాణ్యేవానుజానామి చీరాణ్యేవానయంతు మే ॥ ౪ ॥ ఖనిత్రపిట
కే చోభే సమానయత గచ్ఛత । చతుర్దశ వనే వాసం వర్షాణి వసతో మమ ॥ ౫ ॥ అథ చీరాణి కైకేయీ స్వయ
మాహృత్య రాఘవమ్ । ఉవాచ పరిధత్స్వేతి జనౌఘే నిరపత్రపా ॥ ౬ ॥ స చీరే పురుషవ్యాఘ్రః కైకేయ్యాః
ప్రతిగృహ్య తే । సూక్ష్మవస్త్రమవక్షిప్య మునివస్త్రాణ్యవస్త హ ॥ ౭ ॥ లక్ష్మణశ్చాపి తత్రైవ విహాయ వసనే శుభే । తాపసాచ్ఛాదనే చైవ జగ్రాహ పితురగ్రతః ॥ ౮ ॥ అథాత్మపరిధానార్థం సీతా కౌశేయవాసినీ । స
మీక్ష్య చీరం సంత్రస్తా పృషతీ వాగురామివ ॥ ౯ ॥ సా వ్యపత్రపమాణేవ ప్రగృహ్య చ సుదుర్మనాః । కైకే
య్యాః కుశచీరే తే జానకీ శుభలక్షణా ॥ ౧౦ ॥ అశ్రుసంపూర్ణనేత్రా చ ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ । గంధర్వరా
జప్రతిమం భర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౧ ॥ కథం ను చీరం బధ్నంతి మునయో వనవాసినః ॥ ౧౨ ॥ ఇతి హ్యకుశలా

కిం నిత్యం - తాలగప్యచాశ్రమే - హాయస్మాత్ లోకతః ప్రాప్తః పరివాదః రక్ష్య పరిహార్యః ॥౩౦॥౩౧॥ ఏతదితి ॥ కృపణం మార్గమాస్థాయ - యతః
కుచేష్టా కృతా - తేన త్వయా - సేయం చేష్టా సాధుపథాదపేతా గర్హితసంబంధః ॥౩౨॥౩౩॥
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం షట్త్రింశస్సర్గః

మహామాత్రేతి ॥ మహామాత్రవచస్సిద్ధార్థవచః ॥౧॥ త్యక్తేతి ॥ అనుయాత్రేణ అనుగతబలేన ॥౨॥ అసంగతశ్చాయమనుయాత్రప్ర
స్థాపనవాద ఇత్యాహ - యో హీతి ॥ కక్ష్యాయాం గజబంధనరజ్జ్వాం ॥౩॥ తథేతి ॥ సర్వాణి వస్తూని - భరతాయైవానుజానామి మాతుః ప్రతర్పే ప్ర
దదామి - అతః చీరాణ్యేవ వల్కలవస్త్రాణ్యేవ ॥౪॥ ఖనిత్రపిటకే - ఖనిత్రం అవదారణం - ఖననసాధనమిత్యర్థః - పిటకం కండమూలాద్యా
హరణయోగ్యం కండోలం ॥౫॥౬॥ స ఇతి ॥ స రామః - త్రయాణాం మానితాని మునివస్త్రాణి చీరాణి - కైకేయ్యాః ప్రతిగృహ్య సూక్ష్మవస్త్రమవ
క్షిప్య - తే ఉభే చీరే స్వయం - అవస్త ధృతవాన్ ॥౭॥౮॥ అథేతి ॥ పృషతీ మృగీ ॥౯॥ సేతి ॥ సుదుర్మనాః భర్తృసదృశం వల్కలం ప్రాప్తమితి - అతఏవ
అశ్రుసంపూర్ణనేత్రా కైకేయ్యాః కుశచీరే కైకేయీసంబంధిని కుశచీరే ॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ ఊచురితి ॥ ఏవం త్వద్వత్

[illegible] ఇయం సీతా - వన [illegible] ॥12॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥13॥ [illegible] ॥14॥ [illegible]

[illegible] ఆసనం సింహాసనం [illegible]

[illegible] ॥33॥ [illegible]

సీతా సా ముమోహ ముహుర్ముహుః ॥12॥ కృత్వా కంఠే చ సా చీరమేకమాదాయ పాణినా। తస్థౌ హ్యపత్రపా [illegible] జనకాత్మజా ॥13॥ తస్యాస్తత్ క్షిప్రమాగత్య రామో ధర్మభృతాం వరః। చీరం బబంధ సీతాయాః కౌశేయస్యోపరి స్వయమ్ ॥14॥ రామం ప్రేక్ష్య తు సీతాయా బధ్నంతం చీరముత్తమమ్। అంతఃపురగతా నార్యో ముముచుర్వారి నేత్రజమ్ ॥15॥ ఊచుశ్చ పరమాయస్తా రామం జ్వలితతేజసమ్। వత్స నైవం నియుక్తేయం వనవాసే మనస్వినీ ॥16॥ పితుర్వాక్యానురోధేన గతస్య విజనం వనమ్। తావద్దర్శనమస్యాం నస్సఫలం భవతు ప్రభో ॥17॥ లక్ష్మణేన సహాయేన వనం గచ్ఛస్వ పుత్రక। నేయమర్హతి కల్యాణీ వస్తుం తాపసవద్వనే ॥18॥ కురు నో యాచనాం పుత్ర సీతా తిష్ఠతు భామినీ। ధర్మనిత్యః స్వయం స్థాతుం న హీదానీం త్వమిచ్ఛసి ॥19॥ తాసామేవంవిధా వాచః శృణ్వన్ దశరథాత్మజః। బబంధైవ తదా చీరం సీతయా తుల్యశీలయా ॥20॥ చీరే గృహీతే తు తయా సమీక్ష్య నృపతేర్గురుః। నివార్య సీతాం కైకేయీం వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్ ॥21॥ అతిప్రవృత్తే దుర్మేధే కైకేయి కులపాంసని। వంచయిత్వా తు రాజానం న ప్రమాణేఽవతిష్ఠసే ॥22॥ న గంతవ్యం వనం దేవ్యా సీతయా శీలవర్జితే। అనుష్ఠాస్యతి రామస్య సీతా ప్రకృతమాసనమ్ ॥23॥ ఆత్మా హి దారాః సర్వేషాం దారసంగ్రహవర్తినామ్। ఆత్మేయమితి రామస్య పాలయిష్యతి మేదినీమ్ ॥24॥ అథ యాస్యతి వైదేహీ వనం రామేణ సంగతా। వయమత్రానుయాస్యామః పురం చేదం గమిష్యతి ॥25॥ అంతపాలాశ్చ యాస్యంతి సదారో యత్ర రాఘవః। సహోపజీవ్యం రాష్ట్రం చ పురం చ సపరిచ్ఛదమ్ ॥26॥ భరతశ్చ సశత్రుఘ్నశ్చీరవాసా వనేచరః। వనే వసంతం కాకుత్స్థమనువత్స్యతి పూర్వజమ్ ॥27॥ తతశ్శూన్యాం గతజనాం వసుధాం పాదపైస్సహ। త్వమేకా శాధి దుర్వృత్తా ప్రజానామహితే స్థితా ॥28॥ న హి తద్భవితా రాష్ట్రం యత్ర రామో న భూపతిః। తద్వనం భవితా రాష్ట్రం యత్ర రామో నివత్స్యతి ॥29॥ న హ్యదత్తాం మహీం పిత్రా భరతశ్శాస్తుమర్హతి। త్వయి వా పుత్రవద్వస్తుం యది జాతో మహీపతేః ॥30॥ యద్యపి త్వం క్షితితలాద్గగనం చోత్పతిష్యసి। పితృవంశచరిత్రజ్ఞస్సోఽన్యథా న కరిష్యతి ॥31॥ తత్త్వయా పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రస్య కృతమప్రియమ్। లోకే హి స న విద్యేత యో న రామమనువ్రతః ॥32॥ ద్రక్ష్యస్యద్యైవ కైకే

ఇయం అనియుక్తా ॥16॥ పితురితి ॥ వనం గతస్య [illegible] అస్యాః సీతాయాః దర్శనం - తావత్ త్వదాగమనపర్యంతం - నః అస్మాకం - [illegible] - అథవా - అస్యాః దర్శనం [illegible] - నః అస్మాకం - జీవితం సఫలం భవతు [illegible] ॥17॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥20॥ [illegible] ॥21॥ అతిప్రవృత్తే అతీతమర్యాదే - న ప్రమాణే [illegible] ॥22॥ [illegible] ॥23॥ [illegible] ॥24॥ ॥25॥ అంత [illegible] ॥26॥ ॥27॥ ॥28॥ ॥29॥

[illegible] ॥30॥ [illegible] ॥31॥ [illegible] ॥32॥ ॥33॥ [illegible]

ప్రవిధీయతే ... సంధిరాష ... తద్వసనం వసిష్ఠ ఇతి ॥ ప్రతికర్మనిత్యా అలంకారశీలా - నిత్యమలంకార ... ॥౩౫॥ ... ॥౩౬॥ ... ప్రతికారకామా హ ప్రతికారం ... యమానా - ... అలంకారానపేక్షణీ - ... ॥౩౭॥ ...

... ఇతి శ్రీమద్రామాయణే ... - పితాంబరాభ్యాం - ... త్రింశస్సర్గః ...

తస్యామితి ... ॥౧॥ తేనేతి ॥ శ్రద్ధాం ... ॥౨॥౩॥౪॥ ఇయమితి ॥ శ్రమణీ తపస్విని ... ॥౫॥ ...

యత్తా - విసంజ్ఞా ... శ్రమణీ - తపస్విని - ... ॥౬॥ ... - ఇయం ప్రతిజ్ఞా ... రథారణపూర్వ ... - మమ మయా - దత్తపూర్వా - ... సమగ్రా - సర్వాలంకారసంపూర్ణా - ...

... ॥౭॥ అజీవనార్హేణేతి ॥ అజీవనార్హేణ - ... అసహ్య ... యావత్ మయా నృశంసా క్రూరా - ప్రతిజ్ఞా ...

... ప్రతిజ్ఞా - తావత్ ప్రథమం - కృతా - త్వయా బాల్యాత్ ... ప్రతిజ్ఞానం

నియమేన శపథపూర్వకం ... అవిచారత ... - ప్రతిపన్నం నిశ్చితం - తత్ మత్కృత ప్రతిజ్ఞానం ఆత్మపుష్పం వేణుమివ - ...

... ॥౮॥ ... రామవివాసనమేవ ... - రామే శేతి ॥ అశోభనం అపరాధః ... వైదేహ్యా ... సంపాదితః ...

మృగీతి ॥ మృగీవ ఉత్ఫుల్లనయనా ... మృదుశీలా ... అపరాధ ... ॥౧౦॥ నన్వితి ॥ ... పర్యాప్త ...

కైకేయ్యుపహృత్య ... ద్విజాః । ... తస్య హారా రామేణ పాదపాంశ్చ ... ॥౩౩॥ అథోత్తమాన్యా

భరణాని దేవి దేహి స్నుషాయై వ్యపనీయ చీరమ్ । న చీరమస్యాః ప్రవిధీయతేతి న్యవారయత్తద్వసనం వసి

ష్ఠః ॥ ౩౪ ॥ ఏకస్య రామస్య వనే నివాసస్త్వయా వృతః కేకయరాజపుత్రి । విభూషితేయం ప్రతికర్మ

నిత్యా వసత్వరణ్యే సహ రాఘవేణ ॥ ౩౫॥ యానైశ్చ ముఖ్యైః పరిచారకైశ్చ సుసంవృతా గచ్ఛతు రాజపు

త్రీ । వస్త్రైశ్చ సర్వైః సహితైర్విధానైర్నేయం వృతా తే వరసంప్రదానే ॥ ౩౬ ॥ తస్మింస్తథా జల్పతి వి

ప్రముఖ్యే గురౌ నృపస్యాప్రతిమప్రభావే । నైవ స్మ సీతా వినివృత్తభావా ప్రియస్య భర్తుః ప్రతికారకా

మా ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అయోధ్యాకాండే సప్తత్రింశస్సర్గః ॥

తస్యాం చీరం వసానాయాం నాథవత్యామనాథవత్ । ప్రచుక్రోశ జనస్సర్వో ధిక్త్వాం దశరథం త్వి

తి ॥ ౧ ॥ తేన తత్ర ప్రణాదేన దుఃఖితస్స మహీపతిః । చిచ్ఛేద జీవితే శ్రద్ధాం ధర్మే యశసి చాత్మనః ॥ ౨ ॥ స నిశ్వ

స్యోష్ణమైక్ష్వాకస్తాం భార్యామిదమబ్రవీత్ । కైకేయి కుశచీరేణ న సీతా గన్తుమర్హతి ॥ ౩ ॥ సుకుమారీ

చ బాలా చ సతతం చ సుఖోచితా । నేయం వనస్య యోగ్యేతి సత్యమాహ గురుర్మమ ॥ ౪ ॥ ఇయం హి కస్యాప

కరోతి కించిత్తపస్వినీ రాజవరస్య కన్యా । యా చీరమాసాద్య జనస్య మధ్యే స్థితా విసంజ్ఞా శ్రమణీవ కాచిత్

॥ ౫ ॥ చీరాణ్యపాస్యాజ్జనకస్య కన్యా నేయం ప్రతిజ్ఞా మమ దత్తపూర్వా । యథాసుఖం గచ్ఛతు రాజపుత్రీ వ

నం సమగ్రా సహ సర్వరత్నైః ॥ ౬ ॥ అజీవనార్హేణ మయా నృశంసా కృతా ప్రతిజ్ఞా నియమేన తావత్ ॥

త్వయా హి బాల్యాత్ ప్రతిపన్నమేతత్తన్మాం దహేద్వేణుమివాత్మపుష్పమ్ ॥ ౭ ॥ రామేణ యది తే పాపే కిం

చిత్కృతమశోభనమ్ అపకారః క ఇహ తే వైదేహ్యా దర్శితోఽధమే ॥ ౮ ॥ మృగీవోత్ఫుల్లనయనా మృదుశీలా మ

నస్వినీ । అపకారం కమిహ తే కరోతి జనకాత్మజా ॥ ౯ ॥ నను పర్యాప్తమేతత్తే పాపే రామవివాసనమ్ । కిమే

అలంకారవ్యాపారః - ఏతత్ అస్యాః స్యాత్ తదా ॥ ౩౫ ॥ విధానైరుపకరణైః ॥ ౩౬ ॥ తస్మిన్నితి ॥ ప్రతికారకామా - ప్రతికారో అనుకారః భర్తుస్త

పోవేషాదిభిరనుకారం కామయమానా - వినివృత్తభావా నైవ స్మ - వనగమనాన్నివృత్తభావా న బభూవేత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తత్రింశస్సర్గః

॥౧॥౨॥౩॥౪॥ ఇయమితి ॥ శ్రమణీ తపస్విని శ్రమణీ తపస్విభేదే చేతి ధాతుః ॥౫॥ చీరాణీతి ॥ అపాస్యాత్ త్యజతు - మమ మయా - న దత్తపూ

ర్వా నానుపదపూర్వా ॥౬॥ అజీవనార్హేణేతి ॥ అజీవనార్హేణ మరణార్హేణ - నృశంసా క్రూరా - ప్రతిజ్ఞా త్వత్ప్రార్థితం కరిష్యామీతి

ప్రతిజ్ఞా - నియమేన శపథపూర్వకం - తావత్ ప్రథమం కృతా - త్వయా హి బాల్యాదజ్ఞానాత్ - వితర్పితా ప్రవ్రాజనం - ప్రతిపన్నం ప్రార్థితం - ని

శ్చితం వా - మయా రామస్యైవ ప్రవ్రాజనప్రతిజ్ఞా కృతా - న సీతాయాః - త్వయైవ కేవలమస్యాః ప్రవ్రాజనమారభ్యతే - తదేతత్ సీతాప్రవ్రా

జనం మాం దహతి నాశయతి - వేణుమాత్మపుష్పమివ ॥ ౭ ॥ రామేణేతి ॥ అశోభనం అపరాధః - వైదేహ్యా సీతయా - లేశతః కిం న సంపాదితః ॥ ౮ ॥

౯ ॥ నన్వితి ॥ తేతవ - పర్యాప్తం యావదాత్మదా వినరకానుభవాయాలం భూయో ప్యధికం - తే త్వయా - కృతైః రచయిష్యమాణైః - కృపణైః

బావినరకానుభవాయ ॥౧౦॥ ప్రతిజ్ఞాతమితి ॥ అభిషేకాయేహాగతం రామం - త్వం యదబ్రవీః - ఏష ప్రవ్రజ్య దండకారణ్యమాశ్రితః - అభిషేకమిమం త్యక్త్వా జటాచీరధరో వసేతి యదబ్రవీః - తదహం శ్రుత్వా మయా తాం ప్రవాసమాత్రమేవ ప్రతిజ్ఞాతం - నతు సీతాప్రవ్రాజనమిత్యేవ ॥౧౧॥ తదితి ॥ మయా ప్రతిజ్ఞాతం అతిక్రమ్య నరకం గంతుమిచ్ఛసి - ఫలం హి యస్మాత్ - మాం త్వం మైథిలీమపి చీరవాసినీమీక్షసే నాం ॥౧౨॥౧౩॥ ఏవమితి ॥ సంప్రస్థితో గంతుం ॥౧౪॥ ఇయమిత్యాది ॥ ప్రపన్నాం ప్రాప్తాం - అభయ అతిశయేన - సంమంతుం సన్మానయితుం - జ్యేష్ఠపత్నీత్వేన పూర్వం సేవకరం మానితా అద్య వినా యేన యుక్తం యేతి భావః ॥౧౫॥ పుత్రశోకమితి ॥ పుత్రశోకం యథా నచ్ఛేత్తథా సంమంతుం మర్హసీతి పూర్వేణ సంబంధః - యద్వా - ఉత్తరేణైవాన్వయః - మాం సంచింతయంతీ తపస్వినీ యది జీవేత్ - తదా - త్వయా పూజితా సతి పుత్రశోకం యథా నచ్ఛేత్ తథా కురు ఇత్యర్థః - నమయా చ యథా నశ్యేత్తత్వయా పూజ్యేన పూజితా మాం హి సంచింతయంత్యయి జీవేత్ - ... జీవేత్ - మాం చింతయంత్యపి త్వదుపచారేణ జీవేదిత్యర్థః - యద్వా - ... యథా నశ్యేత్ తథా త్వయా పూజితా సా జీవేదిత్యేకం వాక్యం ॥౧౬॥ ఇమామితి ॥ జాతగర్ధినీం పుత్రదర్శనకాంక్షిణీం ... ॥౧౭॥

❋❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే అష్టాత్రింశస్సర్గః ❋❋❋

రామస్యేతి ॥ విగతచేతనం - అభూదితి శేషః ॥౧॥-॥౨॥ ... ఉపక్రమ్య ... ఇతి మన్యత ఇత్యన్వయః ॥౪॥ నేతి ॥ కాలే దేహారంభకకర్మవినాశకాలే ॥౫॥౬॥ ... కృతిన కృతశ్చార్థమి ... ని

భిః కృపణైర్గూఢయః పాతకైరపి తే వృతైః ॥౧౦॥ ప్రతిజ్ఞాతం మయా తావత్ త్వయోక్తం దేవి శృణ్వతా । రామం యదభిషేకాయ త్వమిహాగతమబ్రవీః ॥౧౧॥ తత్త్వేతత్ సమతిక్రమ్య నిరయం గంతుమిచ్ఛసి । మైథిలీమపియాహిత్వానీక్షసే చీరవాసినీమ్ ॥౧౨॥ ఇతీవ రాజా విలపన్మహాత్మా శోకస్య నాంతం స దదర్శ కించిత్ । భృశాతురత్వాచ్చ పపాత భూమౌ తేనైవ పుత్రవ్యసనేన మగ్నః ॥౧౩॥ ఏవం బ్రువంతం పితరం రామస్సంప్రస్థితో వనమ్ । అవాక్శిరసమాసీనమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౧౪॥ ఇయం ధార్మిక కౌసల్యా మమ మాతా యశస్వినీ । వృద్ధా చాక్షుద్రశీలా చ న చ త్వాం దేవ గర్హతే ॥ ❋ ॥ మయా విహీనాం వరద ప్రపన్నాం శోకసాగరమ్ । అదృష్టపూర్వవ్యసనాం భూయస్సంమంతుమర్హసి ॥౧౫॥ పుత్రశోకం యథా నచ్ఛేత్త్వయా పూజ్యేన పూజితా । మాం హి సంచింతయంతీ సా త్వయి జీవేత్తపస్వినీ ॥౧౬॥ ఇమాం మహేంద్రోపమ జాతగర్ధినీం తథా విధాతుం జననీం మమార్హసి । యథా వనస్థే మయి శోకకర్శితా న జీవితం న్యస్య యమక్షయం వ్రజేత్ ॥౧౭॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టాత్రింశస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

రామస్య తు వచశ్శ్రుత్వా మునివేషధరం చ తమ్ । సమీక్ష్య సహ భార్యాభీ రాజా విగతచేతనః ॥౧॥ నైనం దుఃఖేన సంతప్తః ప్రత్యవైక్షత రాఘవమ్ । న చైనమభిసంప్రేక్ష్య ప్రత్యభాషత దుర్మనాః ॥౨॥ స ముహూర్తమివాసంజ్ఞో దుఃఖితశ్చ మహీపతిః । విలలాప మహాబాహూ రామమేవానుచింతయన్ ॥ ౩ ॥ మన్యే ఖలు మయా పూర్వం వివత్సా బహవః కృతాః । ప్రాణినో హింసితా వాపి తస్మాదిదముపస్థితమ్ ॥౪॥ న త్వేవానాగతే కాలే దేహాచ్చ్యవతి జీవితమ్ । కైకేయ్యా క్లిశ్యమానస్య మృత్యుర్మమ న విద్యతే ॥ ❋ ॥ యోఽహం పావకసంకాశం పశ్యామి పురతః స్థితమ్ । విహాయ వసనే సూక్ష్మే తాపసాచ్ఛాదనమాత్మజమ్ ॥౬॥ ఏకస్యాః ఖలు

అనిష్టాచ్ఛాదుః ఖప్రదైః - ఏభిః సీతాప్రవ్రాజనరూపైః పాతకైః - కింకిమనుభవిష్యసి వా న జానామీత్యర్థః ॥౧౦॥ ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాది ॥ అభిషేకాయ మయా కృతం నిశ్చయం పశ్చాత్త్వత్ప్రతిబంధేన - ఇహాగతం రామం ప్రతి - జటాచీరధరో వనం గచ్ఛేతి యద్వాక్యమబ్రవీః - త్వయోక్తం తచ్ఛృణ్వతా మయా చ - తావదేవ రామవివాసనమాత్రమేవ ప్రతిజ్ఞాతం - న సీతాప్రవ్రాజనమిత్యర్థః ॥౧౧॥ ఏతత్ మత్ప్రతిజ్ఞాతం వివాసనమప్యతిక్రమ్య - అధికప్రవృత్త్యా - నిరయం గంతుమిచ్ఛసి - కో నామ తదతిక్రమ ఇత్యత ఆహ - మైథిలీమితి - యాహిత్వా - యాయ - మైథిలీమపి చీరవాసినీమీక్షసే వాంఛసి తస్మాన్నిరయం గంతుమిచ్ఛసీతి సంబంధః ॥౧౨॥౧౩॥ ఏవం బ్రువంతం సీతాయథాసుఖం గచ్ఛత్వితి బ్రువంతం - సంప్రస్థితం గంతుం ప్రవృత్తం ॥౧౪॥ ❋ ॥ మయేతి ॥ ప్రధానపత్నీత్వేన భూయో వ్యతిరం - సమంతుం సన్మానం కర్తుం ॥౧౫॥ పుత్రశోకమితి ॥ యా కౌసల్యా - మయి వనం గతే సతీతి శేషః - మాం సంచింతయంతీ పుత్రశోకం యథా నశ్యేత్ న ప్రాప్నుయాత్ యథా జీవేత్ - తథా సంమంతుమర్హసీతి పూర్వేణ సంబంధః ॥౧౬॥ ఇమామితి ॥ జాతగర్ధినీం పుత్రదర్శనకాంక్షిణీం - న్యస్య త్యక్త్వా ॥౧౭॥ ❋❋❋ ❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామష్టాత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋

రామస్యేతి ॥ విగతచేతనం - అభూదితి శేషః ॥౧॥౨॥౩॥౪॥ కైకేయ్యా క్లిశ్యమానస్య మమ యతో మృత్యుర్న విద్యతే తతః ప్రాప్తని

కృతిం సంశ్రిత్య స్వార్థే ప్రయతమానాయా ఇత్యన్వయః ॥౭॥౮॥ సంజ్ఞాం త్వితి॥ నేత్రాభ్యామిత్యస్య పలక్షితస్యేత్యర్థః॥౯॥ ఔపవాహ్యమితి॥ ఔపవాహ్యం ఉపవహనయోగ్యం యుద్ధానర్హమిత్యర్థః- రాజయోగ్యమితి వార్థః యుక్త్వా యోజయిత్వా॥౧౦॥ ఏవమితి॥ గుణవతాం పుంసాం సంబంధిగుణానాం ఫలం యదుచ్యతే తత్ ఏవం ఏవం విధం మన్యే అనర్థరూపం మన్యే ఏవశబ్దార్థమాహ- పిత్రేతి- యస్మాత్ సాధుర్వీరోఽపి పిత్రా మాత్రా చ వనం ప్రతి నిర్వాస్యతే అతో గుణా నార్జనీయా ఏవేతి భావః॥౧౧॥ రాజ్ఞ ఇతి॥ శీఘ్రవిక్రమః శీఘ్రగమనః … యోజయిత్వా ఆయయావిత్యత్ర ఆయయావితి పదచ్ఛేదః॥౧౨॥౧౩॥ రాజేతి॥ విత్తసంచయే కోశగృహే- వ్యాపృతం అధ్యక్షత్వేన వ్యాపృతం- దేశకాలజ్ఞ ఇత్యర్థః- నిశ్చితం యావదవస్థితం తత్ర సర్వవస్తువిషయప్రజ్ఞానవంతం … ॥౧౪॥ వాసాంసీతి॥ వర్షాణ్యేతాని సంఖ్యాయ గణయిత్వా చతుర్దశవర్షపర్యాప్తాన్యయేత్యర్థః ॥౧౫॥ నరేంద్రేతి॥ ప్రాయచ్ఛత్ కోశాధ్యక్ష ఇతి శేషః- సమం యుగపత్ … మిత్యన్వయః ॥౧౬॥ సా సుజాతేతి॥ సుజాతా సుజన్మా- అయోనిజేత్యర్థః- సుజాతాని సమన్యమవిభక్తాంగానీత్యర్థః సాముద్రికోక్తలక్షణవత్తయా ఉత్పన్నాని॥౧౭॥ వ్యరాజయతేతి॥ అంశుమతః ప్రకాశనస్య॥౧౮॥ తామితి॥ శ్వశ్రూః కౌసల్యా- కృపణం క్షుద్రం- అనాచరంతీం అపశ్యంతీం॥౧౯॥ అసత్య ఇతి॥ అసత్యః కులటాః- వినిపాతగతం స్వస్థానాత్ ప్రచ్యుతిం ప్రాప్తమిత్యర్థః- నానుమన్యంతే న గణయంతి॥౨౦॥ ఏష ఇతి॥ దుష్యంతి వికృతా భవంతీత్యర్థః- ప్రజహతి- అదభ్యస్తాదిత్యదాదేశః॥౨౧॥ అసత్యశీలా ఇతి॥ విరాగిణః- … ॥౨౨॥ నేతి॥ కులం ఆభిజాత్యం- కృతముపకారం- దత్తం సమ్మానపూర్వకవస్త్రాభరణాదిదానం- సంగ్రహం అగ్నిసాక్షికపాణిగ్రహణం- అనిత్యహృదయాశ్చంచలహృదయాః- అసతీనాం భర్తుః కులాదికం న సంతోషాయ - కింతు ధనమేవేతి భావః- ఏవం కైకేయీ వ్యాజేన నిందితా॥

కైకేయ్యాః కృతే యఙ్క్లిశ్యతే జనః । స్వార్థే ప్రయతమానాయాః సంశ్రిత్య నికృతిం త్విమామ్ ॥౭॥ ఏవముక్త్వా తు వచనం బాష్పేణ పిహితేంద్రియః । రామేతి సకృదేవోక్త్వా వ్యాహర్తుం న శశాక హ ॥౮॥ సంజ్ఞాం తు ప్రతిలభ్యైవ ముహూర్తాత్స మహీపతిః । నేత్రాభ్యామశ్రుపూర్ణాభ్యాం సుమంత్రమిదమబ్రవీత్ ॥౯॥ ఔపవాహ్యం రథం యుక్త్వా త్వమాయాహి హయోత్తమైః । ప్రాపయైనం మహాభాగమితో జనపదాత్పరమ్ ॥౧౦॥ ఏవం మన్యే గుణవతాం గుణానాం ఫలముచ్యతే । పిత్రా మాత్రా చ యత్సాధుర్వీరో నిర్వాస్యతే వనమ్ ॥౧౧॥ రాజ్ఞో వచనమాజ్ఞాయ సుమంత్రః శీఘ్రవిక్రమః । యోజయిత్వాయయౌ తత్ర రథమశ్వైరలంకృతమ్ ॥౧౨॥ తం రథం రాజపుత్రాయ సూతః కనకభూషితమ్ । ఆచచక్షేఽంజలిం కృత్వా యుక్తం పరమవాజిభిః ॥౧౩॥ రాజా సత్వరమాహూయ వ్యాపృతం విత్తసంచయే । ఉవాచ దేశకాలజ్ఞో నిశ్చితం సర్వతశ్శుచిమ్ ॥౧౪॥ వాసాంసి చ మహార్హాణి భూషణాని వరాణి చ । వర్షాణ్యేతాని సంఖ్యాయ వైదేహ్యాః క్షిప్రమానయ ॥౧౫॥ నరేంద్రేణైవముక్తస్తు గత్వా కోశగృహం తతః । ప్రాయచ్ఛత్సర్వమాహృత్య సీతాయై సమమేవ తత్ ॥౧౬॥ సా సుజాతా సుజాతాని వైదేహీ ప్రస్థితా వనమ్ । భూషయామాస గాత్రాణి తైర్విచిత్రైర్విభూషణైః ॥౧౭॥ వ్యరాజయత వైదేహీ వేశ్మ తత్సువిభూషితా । ఉద్యతోంశుమతః కాలే ఖం ప్రభేవ వివస్వతః ॥౧౮॥ తాం భుజాభ్యాం పరిష్వజ్య శ్వశ్రూర్వచనమబ్రవీత్ । అనాచరంతీం కృపణం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ మైథిలీమ్ ॥౧౯॥ అసత్యస్సర్వలోకేఽస్మిన్ సతతం సత్కృతాః ప్రియైః । భర్తారం నానుమన్యంతే వినిపాతగతం స్త్రియః ॥౨౦॥ ఏష స్వభావో నారీణామనుభూయ పురా సుఖమ్ । అల్పామప్యాపదం ప్రాప్య దుష్యంతి ప్రజహత్యపి ॥౨౧॥ అసత్యశీలా వికృతా దుర్గ్రాహ్యహృదయాస్సదా । యువత్యః

స్యతే- అతః కాలే అనాగతే దేహాజ్జీవితం న వ్యపత్యేవ॥౬॥ య ఇతి॥ ఆచ్ఛాదః- తాపసానామాచ్ఛాదో యస్య స తథా- ఏవంభూతమాత్మజం యోఽహం పశ్యామి - తస్య మే మృత్యుర్న విద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః ॥౬॥ ఏకస్యా ఇతి ॥ ఇమాం నికృతిం వంచనలక్షణశాఠ్యం సంశ్రిత్య ఆశ్రిత్య - స్వార్థే ప్రయతమానాయాః కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం- అయం జనః క్లిశ్యత ఇత్యన్వయః॥౭॥౮॥ సంజ్ఞామితి ॥ నేత్రాభ్యాముపలక్షిత ॥౯॥ ఔపవాహ్యముపవహనమాత్రోపయుక్తం యుద్ధానర్హమిత్యర్థః॥౧౦॥ ఏవమితి॥ సాధు వీరో రామః పిత్రా మాత్రా చ వనం నిర్వాస్యత ఇతి యత్- ఏవమేవ గుణవతాం న్యాయ్యానాం గుణానాం ఫలముచ్యతే శాస్త్రే … ఇతి దుఃఖాతిశయోక్తిః ॥౧౧॥౧౨॥ తమితి॥ రథమాచచక్షే రథ ఉపస్థిత ఇత్యుక్తవాన్॥౧౩॥ రాజేతి॥ సర్వతః శుచిం … త్రాణం - విత్తసంచయే కోశగృహే - వ్యాపృతం అధ్యక్షం - నిశ్చితం యావదవస్థితం వస్తు తద్విషయకజ్ఞానయుక్తం॥౧౪॥ వాసాంసీతి॥ ఏతాని వర్షాణి చతుర్దశవర్షాణి॥౧౫॥ నరేంద్రేతి॥ సమం ఏకదైవ ప్రాయచ్ఛత్ … దశాధ్యక్ష ఇతి శేషః ॥౧౬॥ సేతి॥ సుజాతా అయోనిజా - సుజాతాని సాముద్రికోక్తలక్షణవత్తయా ఉత్పన్నాని॥౧౭॥ వ్యరాజయతేతి॥ కాలే ప్రాతఃకాలే॥౧౮॥ తామితి॥ కృపణం క్షుద్రం॥౧౯॥ అసత్య ఇతి॥ అసత్యః కులటాః - వినిపాతగతం కృచ్ఛ్రగతం॥౨౦॥ ఏష ఇతి॥ భర్తుః అల్పామప్యాపదం దారిద్ర్యరోగాదిలక్షణాం ప్రాప్య దృష్ట్వా - భర్తారం దూష్యంతి దూషయంతి॥౨౧॥ అసత్యశీలా ఇతి ॥ అసత్యశీలాః అసత్యవచనశీలాః వికృతాః వికారోపేతేష్టాదివ్యాపారాః క్షణమాత్రాత్ విరాగిణః విరాగిణ్యః- అన్యాని

౨౩॥ స్త్రీణాం ఖలస్వభావేన పాతివ్రత్యధ్వంసకరణార్థమసతీనాం స్వభావముక్త్వా సతీనాం స్వభావమాహ - సాధ్వీనామితి ॥ శీలే కులోచితవర్త్తనే - శ్రుతే గురుజనకృతోపదేశే శమే శాంతౌ చ - స్థితానాం సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం స్త్రీణాం పరమం పవిత్రం పరమపావనం పతిరేక ఏవ పతిరేవ విశిష్యతే ఉత్కృష్టో భవతి ॥ ౨౪॥ స ఇతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨౫॥ విజ్ఞాయేతి ॥ ధర్మార్థసంహితం ధర్మరూపప్రయోజనసహితం - అభిముఖే - అగ్రే ఇత్యర్థః ॥ ౨౬॥ కరిష్య ఇతి ॥ భర్తుః భర్తృవిషయే - వర్తితవ్యం శుశ్రూషితవ్యం - మే మయా - శ్రుతం చ - మాతాపితృభ్యామితి శేషః - ౨౭॥ నేతి ॥ సమానయితుం సమానం కర్తుం - నాలం - అక్షమేత్యర్థః ॥ ౨౮॥ నాతంత్రీరితి ॥ తంత్రీరహితా శతాత్మజాపి పుత్రశతవత్యపి ॥ ౨౯॥ మితమితి ॥ మితం అల్పం - ఐహికమాత్రమిత్యర్థః - అమితస్య ఐహికాముష్మికఫలస్య ॥ ౩౦॥ సేతి ॥ ఏవంగతా ఏవంవిధపాతివ్రత్యధర్మం ప్రాప్తా - శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరావరా - శ్రేష్ఠాభ్యో మాతాపితృభ్యః శ్రుతః పరావరః సామాన్యవిశేషరూపధర్మో యయా సా తథా - కిమవమన్యే స్త్రీణాం భర్తారమితి సిద్ధం ॥ ౩౧॥ సీతాయా ఇతి ॥ శుద్ధసత్త్వా సత్త్వగుణాఢ్యా - దుఃఖహర్షజం రామారణ్యగమనప్రయుక్తం దుఃఖం - పాతివ్రత్యయుక్తసీతావచఃశ్రవణజో హర్షః ॥ ౩౨॥ తామితి ॥ అభిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య ॥ ౩౩॥ అంబేతి ॥ వనవాసస్య వనవాసకాలస్య ॥ ౩౪॥ సుప్తాయా ఇతి ॥ సుప్తాయా ఏకస్యాం రాత్రౌ సంప్రసుప్తస్యేవాయాస ఇవేత్యర్థః - సమగ్రం నిర్వర్తితపితృవచనం - సంపూర్ణమనోరథం వా ॥ ౩౫॥ ఏతావదితి ॥ అభినీతార్థం ప్రౌఢీకృతసర్వార్థమిత్యర్థః - త్రయశ్శతాః శతార్ధాః - త్రయశ్శతం త్రిశతం - త్రైస్త్రయసాపే

పాపసంకల్పాః క్షణమాత్రాద్విరాగిణః ॥ ౨౧॥ న కులం న కృతం విద్యాం న దత్తం నాపి సంగ్రహమ్ । స్త్రీణాం గృహ్ణాతి హృదయమనిత్యహృదయా హి తాః ॥ ౨౨॥ సాధ్వీనాం హి స్థితానాం తు శీలే సత్యే శ్రుతే శమే । స్త్రీణాం పవిత్రం పరమం పతిరేకో విశిష్యతే ॥ ౨౩॥ స త్వయా నావమంతవ్యః పుత్రః ప్రవ్రాజితో మమ । తవ దైవతమస్త్వేష నిర్ధనస్సధనోఽపి వా ॥ ౨౪॥ విజ్ఞాయ వచనం సీతా తస్యా ధర్మార్థసంహితమ్ । కృతాంజలిరువాచేదం శ్వశ్రూమభిముఖే స్థితామ్ ॥ ౨౫॥ కరిష్యే సర్వమేవాహమార్యా యదనుశాస్తి మామ్ । అభిజ్ఞాస్మి యథా భర్తుర్వర్తితవ్యం శ్రుతం చ మే ॥ ౨౬॥ న మామసజ్జనేనార్యా సమానయితుమర్హతి । ధర్మాద్విచలితుం నాహమలం చంద్రాదివ ప్రభా ॥ ౨౭॥ నాతంత్రీ వాద్యతే వీణా నాచక్రో వర్తతే రథః । నాపతిస్సుఖమేధేత యా స్యాదపి శతాత్మజా ॥ ౨౮॥ మితం దదాతి హి పితా మితం మాతా మితం సుతః । అమితస్య హి దాతారం భర్తారం కా న పూజయేత్ ॥ ౨౯॥ సాహమేవంగతా శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరావరా । ఆర్యే కిమవమన్యేయం స్త్రీణాం భర్తా హి దైవతమ్ ॥ ౩౦॥ సీతాయా వచనం శ్రుత్వా కౌసల్యా హృదయంగమమ్ । శుద్ధసత్త్వా ముమోచాశ్రు సహసా దుఃఖహర్షజమ్ ॥ ౩౧॥ తాం ప్రాంజలిరభిక్రమ్య మాతృమధ్యేఽతిసత్కృతామ్ । రామః పరమధర్మాత్మా మాతరం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౩౨॥ అంబ మా దుఃఖితా భూస్త్వం పశ్య త్వం పితరం మమ । క్షయో హి వనవాసస్య క్షిప్రమేవ భవిష్యతి ॥ ౩౩॥ సుప్తాయాస్తే గమిష్యంతి నవ వర్షాణి పంచ చ । సా సమగ్రమిహ ప్రాప్తం మాం ద్రక్ష్యసి సుహృద్వృతమ్ ॥ ౩౪॥ ఏతావదభినీతార్థముక్త్వా స జననీం వచః । త్రయశ్శత

మిత్తత్క్షణమాత్రవైరస్యాః - అవిశ్వసనీయస్నేహా ఇతియావత్ ॥ ౨౨॥ నేతి ॥ కులం ప్రశస్తకులం కృతముపకారః విద్యా విద్వత్త్వం - దత్తం దానం సంగ్రహం సద్గ్రహణం - న్యాయగత్యాఽఙ్గీకారః సర్వమప్యేతత్ - స్త్రీణామసతీనాం హృదయం న గృహ్ణాతి తత్ప్రవృత్తం వ ప్రతిబధ్నాతి కామాతురాణాం న భయం న లజ్జేతి త్యాకులాద్యుచితకృత్యం స్పృష్ట్వా కృత్యకులాద్యనుచితలోకగర్హితకృత్యే మోహాత్ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః కుత ఏవమత ఆహ - అనిత్యహృదయా హి తాః అవ్యవస్థితచిత్తా ఇత్యర్థః ॥ ౨౩॥ సాధ్వీనామితి ॥ సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం శ్రుతే గురూపదేశే - స్థితే స్వకులోచితమర్యాదావస్థానే (ఏతత్పక్షే శ్రుతే స్థితే ఇతి పాఠః) స్థితానాం స్త్రీణాం - పరమం పరమసుఖసాధనం - పతిరేక ఏవ - అతః పతిరేవ స్త్రీణాం సర్వానాదరేణ్యో విశిష్యతే ॥ ౨౪॥ తతః కిమత ఆహ - స ఇతి ॥ విషరామః ॥ ౨౫॥ ౨౬॥ కరిష్య ఇతి ॥ భర్తుః భర్తృవిషయే - యథా వర్తితవ్యం తథా మే మయా శ్రుతం - మాతాపితృభ్యాం చేతి శేషః ॥ ౨౭॥ న మామితి ॥ అసజ్జనేన సమానయితుం సమతయా విచారయితుం నాహమలం న సమర్థా ॥ ౨౮॥ నేతి ॥ శతాత్మజేతి బహువ్రీహిః ॥ ౨౯॥ మితమితి ॥ అమితస్య ఐహికాముష్మికసకలసుఖస్య - కర్మణి షష్ఠీ ॥ ౩౦॥ సాహమితి ॥ ఏవంగతా ఏవంవిధపాతివ్రత్యధర్మం ప్రాప్తా - శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరావరా శ్రేష్ఠాభ్యః పూజ్యాభ్యః శ్వశ్రూమాతృప్రముఖాభ్యః శ్రుతః పరావరః సామాన్యవిశేషరూపో ధర్మో యయా సా తథా కిమవమన్యే కస్మాదవమన్యే ॥ ౩౧॥ సీతాయా ఇతి ॥ శుద్ధసత్త్వా సత్త్వగుణాఢ్యా ॥ ౩౨॥ తామితి ॥ మాతృమధ్యే మాతౄణాం మధ్యే - అతిసత్కృతాం మాతృభిరశేషః - అభిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య ॥ ౩౩॥ అంబేతి ॥ మాం పశ్య - వనవాసస్య వనవాసకాలస్య ॥ ౩౪॥ సుప్తాయా ఇతి ॥ ఏకస్యాం తావద్రాత్రౌ సుప్తాయాస్తవ దశఘటికా ఇవ చతుర్దశవర్షాణి శీఘ్రమేవ గమిష్యంతీత్యర్థః - రఘునిర్మీల్యస్వల్పకాలం దుఃఖమవినయ్యతీత్యేవ్యర్థః ॥ సేతి ॥ సా త్వం సమగ్రం సమగ్రశ్రేయస్కం - సుహృద్వృతం భ్రాతృభార్యాదిసహితం ॥ ౩౫॥ ఏతావదితి ॥ అభినీతార్థం నిర్ణీతార్థం త్రయ

శః - శతార్ధం పంచాశత్ - త్రయశ్శతశతాః త్రిశతం ప్రమాణం యాసాం తాః తథోక్తాః - మాతరః మాతౄః ద్వితీయార్థే ప్రథమా అపశ్యత్ వక్ష్యమాణలోచ్య - దంశోకతప్తం ॥౩౬॥ తాశ్చేతి॥ తథైవ తాతానుకౌసల్యేవ దుఃఖితాః ॥౩౭॥ సంవాసాదితి॥ సంవాసాత్ సహవాసాత్ - చిరసహవాసాదిత్యర్థః - సమనుజానీత - అనుమతిమిత్యనుజ్ఞాం కురుతేత్యర్థః - ఆమంత్రయామి ఆపృచ్ఛామి॥ ౩౮॥ వచనమితి॥ సమాహితం సమ్యగర్థయుక్తమిత్యర్థః ॥౩౯॥ ౪౦॥ మురజపణవేతి॥ మురజపణవా ఏవ మేఘాః - తేషాం ఘోషా ఇవ ఘోష - యస్య తాదృశాత్ దశరథవేశ్మనః ఘోషవిశేషం - మురజశ్చ పణవశ్చ మేఘశ్చ మురజపణవమేఘం - ద్వంద్వైకవద్భావః - గానాం వచనమివ ఘోషవత్ - విలపితపరిదేవనాకులం - విలపితాని రామగుణకైంకర్యాదిగుణప్రతిపాదకవాక్యాని యస్మిన్ తద్విలపితం - పరిదేవనం రోదనశబ్దః - తేన ఆకులం - వ్యసనగతం దుఃఖితమభూత్ ॥౪౧॥ ×××××××××

××ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ××

అథేతి॥ ఉపసంగృహ్య పాదగ్రహణపూర్వకం ప్రణమ్య - దీనాం వృద్ధభూమాతాం పిత్రోః శుశ్రూషా సలక్ష్మణో దీనాః ॥౧॥ ౨॥ అన్వక్షమితి॥ అన్వక్షం అనుపదం॥ అన్వక్షం అనుపదమిత్యమరః ॥౩॥ ౪॥ సృష్టఇతి॥ సృష్టస్త్వం - దైవేన లక్ష్మణ భ్రాతరి గచ్ఛతి దేవానాం పుష్పకవనదర్శనపారవశ్యేన గచ్ఛతి సర్వస్వం ప్రమాదం అనవధానం మాకార్షీః సావధానో భవేత్యర్థః సృష్టఇతి॥ యథా కౌసల్యాలోకరక్షణార్థం పుత్రం ప్రసూత - ఏవం మయా సుహృజ్జనే రామే స్వనురక్తస్త్వం వనవాసాయ సృష్టః వనే రామసేవనార్థం సుమిత్రా దిదేశ అతో రామే గచ్ఛతి ప్రమాదం మా కార్షీః రామగమనే త్వం దైవాత్ కృష్టమనస్కతయా రక్షణకర్మణ్యనవహితో మా భూరిత్యర్థః యద్వా - రామే వనం గచ్ఛతి త్వమత్రైవ మా తిష్ఠేతి భావ ॥౫॥ రామగమనే గంతవ్యతాయాం నిమిత్తమాహ - వ్యసనీతి॥ గతిత్వేన ధర్మాన్ ప్రాప్య మఖిలం దర్శయతి - ఏషఇతి॥ ౬॥ జ్యేష్ఠానువర్తనాదపి పరమధర్మాంకురలోచితం దర్శయతి - ఇదమితి॥ సృష్టేషు యజ్ఞేషు - తను త్యాగేనాపరా మోర

తార్థాశ్చ దదర్శ వేత్యమాతరః ॥౩౬॥ తాశ్చాపి స తథైవార్తా మాతౄర్దశరథాత్మజః । ధర్మయుక్తమిదం వాక్యం నిజగాద కృతాంజలిః ॥౩౭॥ సంవాసాత్ పరుషం కించిదజ్ఞానాద్వాపి యత్కృతమ్ । తన్మే సమనుజానీత సర్వాశ్చామంత్రయామి వః ॥౩౮॥ వచనం రాఘవస్యైతద్ధర్మయుక్తం సమాహితమ్ । శుశ్రువుస్తాః స్త్రియస్సర్వాశ్శోకోపహతచేతసః ॥౩౯॥ జజ్ఞేథ తాసాం సన్నాదః క్రౌంచీనామివ నిస్వనః । మానవేంద్రస్య భార్యాణామేవం వదతి రాఘవే ॥౪౦॥ మురజపణవమేఘఘోషవద్దశరథవేశ్మ బభూవ యత్పురా । విలపితపరిదేవనాకులం వ్యసనగతం తదభూత్సుదుఃఖితమ్ ॥౪౧॥ ×××××××××

××××× ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ×××××××××

అథ రామశ్చ సీతా చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః । ఉపసంగృహ్య రాజానం చక్రుర్దీనాః ప్రదక్షిణమ్ ॥౧॥ తం చాపి సమనుజ్ఞాప్య ధర్మజ్ఞస్సీతయా సహ । రాఘవశ్శోకసంమూఢో జననీమభ్యవాదయత్ ॥ ౨ ॥ అన్వక్షం లక్ష్మణో భ్రాతుః కౌసల్యామభ్యవాదయత్ । అథ మాతుస్సుమిత్రాయా జగ్రాహ చరణౌ పునః ॥౩ ॥ తం వందమానం రుదతీ మాతా సౌమిత్రిమబ్రవీత్ । హితకామా మహాబాహుం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ లక్ష్మణమ్ ॥౪॥ సృష్టస్త్వం వనవాసాయ స్వనురక్తస్సుహృజ్జనే । రామే ప్రమాదం మా కార్షీః పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛతి ॥ ౫ ॥ వ్యసనీ వా సమృద్ధో వా గతిరేష తవానఘ । ఏష లోకే సతాం ధర్మో యజ్జ్యేష్ఠవశగో భవేత్ ॥౬॥ ఇదం

శ్శరశతార్థాః - త్రయశ్శతం త్రిశతం శతార్ధం సంఖ్యాయాసాం తాః - త్రయ ఇతి ఛాందసం సరామః - త్రయశ్శతశతార్ధాః - మాతరో మాతౄః - అవేక్ష్య వివిచ్య దదర్శ ॥౩౬॥ తాశ్చాపీతి॥ తాశ్చాపి మాతౄః రోప తం రామం - తథైవ యథా దృష్టస్తథైవ దుఃఖితాః - అథ దశరథాత్మజః - ఆర్తాః మాతౄః ఇదం జగాదేత్యన్వయః ॥౩౭॥ సంవాసాదేకత్ర సహవాసాత్ కించిత్పరుషముక్తం - అజ్ఞానాద్వాపి యత్కృతం - తన్మే సమనుజానీత అనుమతిమిత్యనుజ్ఞాం కురుతేత్యర్థః ॥౩౮॥ వచనమితి॥ సమాహితం సమీచీనార్థయుక్తం ॥౩౯॥ ౪౦॥ మురజేతి॥ మురజాశ్చ పణవాశ్చ మేఘాశ్చ మురజపణవమేఘం ద్వంద్వైకవద్భావః - మేఘో వాద్యవిశేషః - తద్ఘోషవత్ విలపితపరిదేవనాకులం విలపితాని రామగుణకైంకర్యాదిగుణప్రతిపాదకవాక్యాని యస్మిన్ తద్విలపితం పరిదేవనం రోదనం తేన ఆకులం ॥౪౧॥ ××××××××

××ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం శ్రీమదయోధ్యాకాండటీకాయాం ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ××

అథేతి॥ ఉపసంగృహ్య పాదగ్రహణపూర్వకం ప్రణమ్య దీనాః వృద్ధభూమాతాపిత్రోః శుశ్రూషానలబ్ధేతి దీనాః ॥౧॥ తమితి॥ మాతృదుఃఖదర్శనాత్ శోకసంమూఢ ॥ ౨॥ అన్వక్షమితి॥ భ్రాతుః అన్వక్షం అనుపదం ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సృష్టఇతి ॥ సుహృజ్జనే అత్ర త్వం సుహృజ్జనే స్వనురక్తోపి త్వం మయా వనవాసాయ సృష్టః అనుమతః - సత్వం గచ్ఛతి భ్రాతరి రామే ప్రమాదం మా కార్షీః రామసేవాయామనవధానతాం మా కుర్విత్యర్థః ॥౫॥ కనిష్ఠస్య జ్యేష్ఠానువర్తనం పరమధర్మ ఇత్యుపదిశంత్యాహ వ్యసనీతి॥ రాజ్యాద్యభావే వ్యసనీ వా రాజ్యప్రాప్త్యా సమృద్ధో వా ఏష రామః - తే గతిశ్శరణం కుతః జ్యేష్ఠవశగో భవేదితి యత్ ఏష ఏవ ధర్మ ఇతి యోజనా ॥౬॥ ఇదం హీతి॥ ఇదం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం -

క్షణేయ ఇతి భావః॥౬॥ లక్ష్మణమితి॥ సంసిద్ధం పిదగల్యామిత్య స్మాద్ధాతోర్నిష్ఠాయాం రూపం గమనోద్యుక్తమిత్యర్థః గచ్ఛగచ్ఛేతి వీప్సయా సుమిత్రా రామానువర్తనే మహానాదరో ద్యోత్యతే॥౭॥ వనవాసే పితృమాతృన్ స్మరిష్యసి మనస్వాం చల్యం భవిష్యతీతి ధియా తత్రైవ ప్రతినిధిం కల్పయతి రామమితి॥ యథాసుఖం గచ్ఛేత్యస్య ఇత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః రామం దశరథం విద్ధి పితరమవగచ్ఛేత్యర్థః - జనకాత్మజాం మాం విద్ధి మాతరం విద్ధీత్యర్థః - అటవీమయోధ్యాం తద్వత్ భోగస్థానాం విద్ధి గచ్ఛ తాత యథాసుఖం వదనువర్తనే నైవ ఉచితం సుఖమిత్యర్థః॥ యద్వా - రామం దశరథం విద్ధి దశ ఇంద్రియాణి రథ ఇవ యస్య తం దశరథం విష్ణుం విద్ధి సర్గః జనకాత్మజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - అటవీమయోధ్యామపరాజితాఖ్యాం వైకుంఠనగరీం విద్ధి లబ్ధ్వా స్థానమితి భావః యద్వా రామం దశరథం చ విద్ధి - ఉభయోస్తారతమ్యం పశ్యేత్యర్థః - మాం చ జనకాత్మజాం చ విద్ధి - గుణతః లోపయ పదపేక్షయా సీతైవ హిమవ రేతి భావః - అయోధ్యామటవీం చ విద్ధి ఏతన్నగరాపేక్షయా వనమేవ తవ కైంకర్యైకాంతస్థానతయా ఉత్కృష్టమిత్యర్థః - యద్వా దశరథం - రామం ఉపరతం - విద్ధి - మాం జనకస్య పితుర్భార్యాం జాం విద్ధి - కైకేయ్యాదివాసితతయా పితృగృహవర్తినీం విద్ధీత్యర్థః అయోధ్యామటవీం విద్ధి నటనేయం భవిష్యతీత్యర్థః - ఏవం తాత్పర్యాంతరాణ్యూహ్యాని॥౯॥ ౧౦॥ రథమితి॥ యత్ర యస్మిన్ ప్రదేశవిషయే॥౧౧॥ చతుర్దశ హి వర్షాణీతి॥ చతుర్దశవర్షేష్వేకదివసాపనయనమపి మహాన్ లాభ ఇతి ధియా త్వరయతి తాన్యుపక్రమితవ్యానీతి దేవ్యాసి చోదిత - అద్యైవ గచ్ఛేతి కైకేయ్యా చోదితత్వాదిత్యర్థః॥౧౨॥ తమితి॥ అలంకారం కృత్వా - శ్వశురదత్తవస్త్రాభరణాదిభిరితి శేషః॥౧౩॥ ఏతచ్ఛ్లోకానంతరమథోజ్జ్వలనేతి శ్లోక పఠితవ్యః - అథేతి॥ జ్వలనసంకాశం - ఆయుధపూర్ణత్వాదితి భావః॥౧౪॥ వనవాసం హీతి శ్లోకద్వయమేతచ్ఛ్లోకాత్ పూర్వమేవ పఠితవ్యమిత్యేకం వాక్యం॥ శ్వశురో దశరథః సీతాయైయానిదదౌ తాని వరథోపస్థే ప్రక్షిప్యస్య - తథా భ్రాతృభ్యాం చ తాన్యాయుధజాలాని - కవచాని చర్మ చ చర్మపినద్ధం - అప్పర్దరోం కిసంవలిత్ ఖిత్రం చ రథమధ్యే ప్రక్షిప్య॥ ఓ॥ సీతా తృతీయా చారూఢాన్ దృష్ట్వా అశ్వాన్ చోదయదితి యోజనా ధృష్టం సత్వరం సప్రతాన్ శ్రేష్ఠానిత్యర్థః యథాన్యాస మేవవా - తథా

హి వృత్తముచితం కులస్యాస్య సనాతనమ్। దానం దీక్షా చ యజ్ఞేషు తనుత్యాగో మృధేషు చ॥౭॥ లక్ష్మణం త్వేవముక్త్వా సా సంసిద్ధం ప్రియరాఘవమ్। సుమిత్రా గచ్ఛ గచ్ఛేతి పునః పునరువాచ తమ్॥ ✻ ॥ రామం దశరథం విద్ధి మాం విద్ధి జనకాత్మజామ్। అయోధ్యామటవీం విద్ధి గచ్ఛ తాత యథాసుఖమ్॥౯॥ తతః సుమంత్రః కాకుత్స్థం ప్రాంజలిర్వాక్యమబ్రవీత్। వినీతో వినయజ్ఞశ్చ మాతలిర్వాసవం యథా॥౧౦॥ రథమారోహ భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః। క్షిప్రం త్వాం ప్రాపయిష్యామి యత్ర మాం రామ వక్ష్యసి॥౧౧॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి వస్తవ్యాని వనే త్వయా। తాన్యుపక్రమితవ్యాని యాని దేవ్యాసి చోదితః॥౧౨॥ తం రథం సూర్యసంకాశం సీతా హృష్టేన చేతసా। ఆరురోహ వరారోహా కృత్వాలంకారమాత్మనః॥౧౩॥ అథోజ్జ్వలనసంకాశం చామీకరవిభూషితమ్। తమారురుహతుస్తూర్ణం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ॥౧౪॥ వనవాసం హి సం

ఖ్యాయ వాసాంస్యాభరణాని చ। భర్తారమనుగచ్ఛంత్యై సీతాయై శ్వశురో దదౌ॥ ✻ ॥ తథైవాయుధజా

దమూర్ణాంతరమప్యాహ - దానమితి॥౭॥ (రామం దశరథం విద్ధీతి శ్లోకపఠనానంతరమేవ లక్ష్మణం త్వేవముక్త్వా సేతి శ్లోక పఠితవ్య ఇతి ప్రాచీనవ్యాఖ్యాతురభిప్రాయః) వనవాసే పితృమాతృన్ అస్మరణేన మనశ్చాంచల్యం భవతీతి ధియా అత్రైవ పిత్రాది ప్రతినిధిం కల్పయతి రామమితి॥ గచ్ఛేత్యస్య ఉవాచేత్యుత్తరేణ సంబంధః - రామం దశరథం పితరం విద్ధి జనకాత్మజాం మాం మాతరం విద్ధి - అటవీమయోధ్యాం నగరీం విద్ధి యద్వా - రామం దశ పక్షిరథో యస్య తం గరుడరథం విష్ణుం విద్ధి। దశ పక్షీ విహంగమ ఇతి హలాయుధః। జనకాత్మజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - అటవీమయోధ్యాం అయోధ్యామనాక్రామ్యాం విష్ణుపురీం విద్ధి దేవానాం పూరయోధ్యేతి శ్రుతేః - అథవా దశరథం రామం పరతం విద్ధి చక్రవర్తినాం జనకస్య పితుః ఆత్మజాం పితృగృహవర్తినీం విద్ధి రామేణ సహ సర్వేషాం నిర్గమనాత అయోధ్యామటవీం విద్ధి యద్వా - రామం విద్ధి దశరథం చ విద్ధి సపరివార కాపరిచారకయోః గుణదోషౌ కో వా అనువర్త్య ఇతి విచారయ - అయోధ్యాం విద్ధి అటవీం విద్ధి - ఐహికసుఖరాజ్యభోగపాత్ర లౌకికశ్రేయస్సాను వర్తనధర్మయోః కో వా గరీయానితి విచారయేత్యర్థః॥ ✻ ॥ లక్ష్మణమితి॥ సంసిద్ధం సంసాదనగమనే నిశ్చితవంతం వనోద్యుక్తమిత్యర్థః ప్రియరాఘవం ప్రియో రాఘవో యస్య తథా॥౧౦॥ రథమితి॥ యత్ర యద్దేశప్రాపణే మాం వక్ష్యసి ఆజ్ఞాపయసి తం దేశం క్షిప్రం ప్రాపయిష్యామి॥౧౧॥ సుతః చతుర్దశేతి॥ యాని చతుర్దశ వర్షాణి త్వయా వనే వస్తవ్యాని తాన్యద్యైవోపక్రమితవ్యాని ఆరంభణీయాని కుతః దేవ్యా కైకేయ్యా అద్యైవ గచ్ఛేతి తథా హి చోదితోసి॥౧౨॥ తం రథమితి॥ హృష్టేన ఇదానీం పతినా సహ స్థిత్యర్థం య చేతసా ఉపలక్షితా॥౧౩॥ తం రథమిత్యస్య శ్లోకస్యానంతరం అథోజ్జ్వలనేతి శ్లోకో ద్రష్టవ్యః॥ అథ ఇతి॥ రామలక్ష్మణౌ రథమారురుహతుః॥౧౪॥ వనవాసమితి॥ శ్వశురో దశరథః॥ ✻ ॥ తథైవేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ సుమంత్రో భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం అనితాన్యాయుధ

[illegible]

లాని శ్రుత్వా తృష్యాంకి వచాంసి చ । రథోపస్థే ప్రన్యస్య సచర్మకఠినం చ తత్ ॥ * ॥ స తాత్వకీయాన్నాహా ఘార్మ దృష్ట్వా ... । సుమన్త్రస్సంయతానశ్వాన్ వాయువేగసమాన్ జవే ॥ ౧౭ ॥ ప్రయాతే తు మహారణ్యం చిరరాత్రాయ రాఘవే । బభూవ నగరే మూర్చ్ఛా బలమూర్చ్ఛా జనస్య చ ॥ ౧౮ ॥ తత్స మాకులసంభ్రాన్తం మత్తసంకుపితద్విపమ్ । హయశిఞ్జితనిర్ఘోషం పురమాసీన్మహాస్వనమ్ ॥ ౧౯ ॥ తతస్స బాలవృద్ధా సా పురీ పరమపీడితా । రామమేవాభిదుద్రావ ఘర్మార్తా సలిలం యథా ॥ ౨౦ ॥ పార్శ్వతః పృష్ఠతశ్చాపి లమ్బమానాస్తదున్ముఖాః । బాష్పపూర్ణముఖాస్సర్వే తమూచుర్భృశదుఃఖితాః ॥ ౨౧ ॥ సంయచ్ఛ వాజినాం రశ్మీన్ సూత యాహి శనైశ్శనైః । ముఖం ద్రక్ష్యామ రామస్య దుర్దర్శం నో భవిష్యతి ॥ ౨౨ ॥ ఆయసం హృదయం నూనం రామమాతురసంశయమ్ । యద్దేవగర్భప్రతిమే వనం యాతి న భిద్యతే ॥ ౨౩ ॥ కృతకృత్యా హి వైదేహీ ఛాయేవానుగతా పతిమ్ । న జహాతి రతా ధర్మే మేరుమర్కప్రభా యథా ॥ ౨౪ ॥ అహో లక్ష్మణ సిద్ధార్థస్సతతం ప్రియవాదినమ్ । భ్రాతరం దేవసంకాశం యస్త్వం పరిచరిష్యసి ॥ ౨౫ ॥ మహత్యేషా హి తే సిద్ధిరేష చాభ్యుదయో మహాన్ । ఏష స్వర్గస్య మార్గశ్చ యదేనమనుగచ్ఛసి ॥ ౨౬ ॥ ఏవం వదన్తస్తే సోఢుం న శేకుర్బాష్పమాగతమ్ । నరాస్తమనుగచ్ఛన్తి ప్రియమిక్ష్వాకునన్దనమ్ ॥ ౨౭ ॥ అథ రాజా వృతస్స్త్రీభిర్దీనాభిర్దీనచేతనః । నిర్జగామ ప్రియం పుత్రం ద్రక్ష్యామీతి బ్రువన్ గృహాత్ ॥ ౨౮ ॥ శుశ్రువే చాగ్రతస్స్త్రీణాం రుదన్తీనాం మహాస్వనః । యథా నాదః కరేణూనాం బద్ధే మహతి కుఞ్జరే ॥ ౨౯ ॥ పితా హి రాజా కాకుత్స్థశ్శ్రీమాన్ సన్నస్తదాభవత్ । పరిపూర్ణశ్శశీ కాలే గ్రహేణోపప్లుతో యథా ॥ ౩౦ ॥ స చ శ్రీమానచిన్త్యాత్మా రామో దశరథాత్మజః । సూతం సంచోదయామాస త్వరితం వాహ్యతామితి ॥ ౩౧ ॥ రామో యాహీతి సూతం తం తిష్ఠేతి స జనస్తదా । ఉభయం నాశకత్ సూతః కర్తుమధ్వని చోదితః ॥ ౩౨ ॥ నిర్గచ్ఛతి మహాబాహౌ రామే పౌరజనాశ్రుభిః । పతితైరభ్యవహితం ప్రశశామ మహీరజః ॥ ౩౩ ॥

[illegible]

మితి॥ హాహాకృతం హాహాకారవత్ - మత్స్వస్మిన్ లోప - అచేతనం మూఢం - రాఘవస్య దశరథస్య - పురం పురస్థజనా ॥౩౪॥ సుస్రావేతి॥ నియనైః నయనేభ్య - ఆయాససంభవం ఖేదజనితం - సంక్షోభః ఉల్లలనం - సలిలం ముకరందరూపం॥౩౫॥ దృష్ట్వేతి॥ ఏకచిత్తగతం ఏకచిత్తతాం గతం॥౩౬॥ తత ఇతి॥ ప్రేక్ష్య - స్థితానామితి శేషః॥౩౭॥ హా రామేతి॥ హా రామేతి పరిదేవనప్రకారః - రామమాతేత్యత్రాపి హా శబ్దోऽనుషంజనీయం - సంధిరార్షః - రామమాతేత్యుక్తాః - జనాః ప్రాశోకతస్సంతః - పర్యదేవయన్ అరుదన్ - సమృద్ధం - అంతఃపురం అంతఃపురజనశ్చ - పర్యదేవయదితి విపరిణామేనాన్వయః॥౩౮॥ అన్వీక్షమాణ ఇతి॥ ఆక్రోశానుసారేణ పశ్చాత్ మాన్యత ఈక్షమాణః॥౩౯॥ స బద్ధ ఇతి॥ కిశోరో అశ్వబాలః - సంక్షిప్తః - బద్ధ ఇతి యావత్ - ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత అపాంగేనాభ్యుదైక్షతేత్యర్థః॥౪౦॥ ౪౧॥ న హీతి॥ సహితుం సోఢుం తోత్రార్దిత వేణుకేన పీడితః। తోత్రం వేణుకమిత్యమరః॥౪౨॥ ప్రత్యగారమితి॥ బద్ధవత్సా వత్సకారణాత్ అగారం ప్రత్యాయాంతీ ధేనురివ - వత్సలా రామమాతా - అభ్యధావత - రథమితి శేషః॥౪౩॥ తథేత్యాది॥※॥ నృత్యంతీమితి - తద్వదితస్తతః పరిభ్రమంతీమిత్యర్థః॥౪౪॥ ౪౫॥ తిష్ఠేతి॥ సుమంత్రస్య - ఆత్మా మనః - చక్రయోరంతరే రథపూర్వాపరభాగస్థితయోశ్చక్రయోర్మధ్యగతః పురుష ఇవ - బభూవ - దశరథరామవచనాభ్యామతిసంకటం ప్రాప్త ఇత్యర్థః॥౪౬॥ రాజవచనాతిక్రమే ఉపాలంభనిష్కృతిప్రకారం ఆహ - నాశ్రౌషమితి॥ పునరాగమనానంతరం రాజ్ఞా కిమర్థం మద్వాక్యం న కృతమితి నిందితోऽపి నాశ్రౌషం త్వద్వచనమితి వక్ష్యసి - కిమర్థమేవమసత్యవచనం తత్రాహ - చిరమితి - దుఃఖస్య ఇదానీమనుభూయమానదుఃఖస్య - చిరం విలంబః - పాపిష్ఠం అతిదుస్సహం॥౪౭॥ రామస్యేతి॥ తం జనం - కౌసల్యాం పరివేష్ట్య గతమవరోధజనం - అనుజ్ఞాప్య - రామేణానుజ్ఞాం ప్రాపయ్యేత్యర్థః॥౪౮॥ న్యవర్తతేతి॥ రాజ్ఞో జనః రాజానం బంధ్యవరోధజనః - మానుషం మానుషాణాం సమూహః - సమూహార్థేऽణ్ ప్రత్యయః మనసా అశ్రువేగైశ్చ

శ్రుపరిద్యూనం హాహాకృతమచేతనమ్। ప్రయాణే రాఘవస్యాసీత్ పురం పరమపీడితమ్॥౩౪॥ సుస్రావ నయనైః స్త్రీణామాస్రమాయాససంభవమ్। మీనసంక్షోభచలితైః సలిలం పంకజైరివ॥౩౫॥ దృష్ట్వా తు నృపతిః శ్రీమానేకచిత్తగతం పురమ్। నిపపాతైవ దుఃఖేన హతమూల ఇవ ద్రుమః॥౩౬॥ తతో హలహలాశబ్దో జజ్ఞే రామస్య పృష్ఠతః। నరాణాం ప్రేక్ష్య రాజానం సీదంతం భృశదుఃఖితమ్॥౩౭॥ హా రామేతి జనాః కేచిద్రామమాతేతి చాపరే। అంతఃపురం సమృద్ధం చ క్రోశంతః పర్యదేవయన్॥౩౮॥ అన్వీక్షమాణో రామస్తు విషణ్ణం భ్రాంతచేతసమ్। రాజానం మాతరం చైవ దదర్శానుగతౌ పథి॥౩౯॥ స బద్ధ ఇవ పాశేన కిశోరో మాతరం యథా। ధర్మపాశేన సంక్షిప్తః ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత॥౪౦॥ పదాతినౌ చ యానార్హావదుఃఖార్హౌ సుఖోచితౌ। దృష్ట్వా సంచోదయామాస శీఘ్రం యాహీతి సారథిమ్॥౪౧॥ న హి తత్పురుషవ్యాఘ్రో దుఃఖదం దర్శనం పితుః। మాతుశ్చ సహితుం శక్తస్తోత్రార్దిత ఇవ ద్విపః॥౪౨॥ ప్రత్యగారమివాయాంతీ వత్సలా వత్సకారణాత్। బద్ధవత్సా యథా ధేనూ రామమాతాభ్యధావత॥౪౩॥ తథా రుదంతీం కౌసల్యాం రథం తమనుధావతీమ్। క్రోశంతీం రామ రామేతి హా సీతే లక్ష్మణేతి చ॥※॥ రామలక్ష్మణసీతార్థం స్రవంతీం వారి నేత్రజమ్। అసకృత్ప్రైక్షత తాం నృత్యంతీమివ మాతరమ్॥౪౫॥ తిష్ఠేతి రాజా చుక్రోశ యాహి యాహీతి రాఘవః। సుమంత్రస్య బభూవాత్మా చక్రయోరివ చాంతరా॥౪౬॥ నాశ్రౌషమితి రాజానముపాలబ్ధోऽపి వక్ష్యసి। చిరం దుఃఖస్య పాపిష్ఠమితి రామస్తమబ్రవీత్॥౪౭॥ రామస్య స వచః కుర్వన్ననుజ్ఞాప్య చ తం జనమ్। వ్రజతోऽపి హయాన్ శీఘ్రం చోదయామాస సారథిః॥౪౮॥ న్యవర్తత జనో రాజ్ఞో రామం

మాణః పశ్చాద్వీక్షమాణో రామః పితరం మాతరం చ దదర్శేతి సంబంధః॥౩౯॥ స బద్ధ ఇతి॥ కిశోరః బాలాశ్వః - సంక్షిప్తః నిబద్ధః - ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత - సంకుచితదర్శనో వ్యాపారోऽభూదిత్యర్థః॥౪౦॥ పదాతినావితి॥ దృష్ట్వా - రామః పితరావితి శేషః॥౪౧॥ న హీతి॥ పితుర్మాతుశ్చ దుఃఖదం దర్శనం సహితుం న శక్తః సమర్థోऽభూదిత్యర్థః - తోత్రం ప్రతోదః॥౪౨॥ ప్రత్యగారమితి॥ అగారం ప్రతి వత్సకారణాత్ బద్ధవత్సా ధేనుర్యథా ధావతి తథా రామమాతా కౌసల్యా - అభ్యధావత - రామమితి శేషః॥౪౩॥ ※॥ రామలక్ష్మణసీతార్థం తద్వియోగవశాదిత్యర్థః॥౪౫॥ తిష్ఠేతి॥ చక్రయోర్యుగపత్ప్రేర్యమాణయోః - అంతరాస్థిత పురుష ఇవ - సుమంత్రస్య - ఆత్మా మనః దశరథరామవచనాభ్యాం దోలాయితోऽభూత్॥౪౬॥ రాజవచనాతిక్రమే మహానపరాధస్స్యాదిత్యత ఆహ - నేతి॥ ఉపాలబ్ధోऽపి - మయి తిష్ఠ తిష్ఠేతి పునః పునః క్రోశతి సతి మద్వచనం నాకార్షీరితి రాజ్ఞా నిందితోऽపీత్యర్థః - దుఃఖస్య ఇదానీమనుభూయమానదుఃఖస్య - చిరం చిరకాలావస్థానం పాపిష్ఠమతిదుస్సహమితి - కృత్వా రాజ్ఞా ఉపాలబ్ధోऽపి నాశ్రౌషమితి వక్ష్యసి - అతః శీఘ్రం గచ్ఛేతి రామః సుమంత్రం మంత్రిముఖ్యమాదిదేశేతి యోజనా॥౪౭॥ రామస్యేతి॥ తం జనం అనుగచ్ఛంతం పౌరజనం - అనుజ్ఞాప్య రామేణానుజ్ఞాం ప్రాపయ్యేత్యర్థః - వ్రజతోऽపి స్వత ఏవ గచ్ఛతోऽపి హయాన్ - పునః శీఘ్రగమనార్థం చోదయామాస॥౪౮॥ న్యవర్తతేతి॥ రాజ్ఞో జనః రాజసంబంధిజనః మానుషం మానుషాణాం సమూహం

నివృత్తావరోధజనస్య మనసా అశ్రువేగైశ్చ సహ న న్యవర్తతేతి సంబంధః॥౪౯॥ కాలోచితకర్తవ్యజ్ఞాస్సచివాః శాస్త్రార్థకథనేన రాజానం నివర్తయంతి - యమిచ్ఛేదితి॥౫౦॥ తేషామితి॥ వ్యవస్థిత స్థితవాన్ ॥౫౧॥ ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

❈❈❈ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే చత్వారింశస్సర్గః ❈❈❈

తస్మిన్నిత్యాది॥ కృతాంజలౌ మాతృపరివేష్టితం పితరముద్దిశ్య కృతాంజలౌ - అతిత ఃపురే స్త్రీణాం శబ్దః సమాగతానామంతఃపురవాసినీనాం స్త్రీణాం॥౧॥ అనాథస్యేతి॥ తపస్వినః శోచ్యస్య - గమ్యత ఇతి గతిః - ప్రాప్య ఇతి యావత్ - శరణం రక్షితా। శరణం గృహ రక్షిత్రో రిత్యమరః॥౨॥ నేతి॥ అభిశస్తావిత్యాదిశంసనం ప్రాపితః - క్వచిదిత్యస్య న క్రుధ్యతీత్యనేన సంబంధః॥౩॥౪॥౫॥ అహోఇతి॥ నిశ్చేతనః బుద్ధిహీనః - ప్రవత్స్యతి ప్రవాసయతి॥౬॥౭॥౮॥ నాగ్నిహోత్రాణీతి॥ నాహూయంత - అగ్నీనామంతర్ధానాద్ధోతౄణాం వ్యసనాచ్చేతి భావః అంతరధీయత అస్తైజస్సూర్యాదిర్వ్యర్థ॥ రాహుణా జీయం॥ నాగ్నీత్యాది॥ అగ్నిహోత్రాణి నాహూయంత అగ్నీనామంతర్ధానాద్ధోతౄణాం వ్యసనాతిశయాచ్చ నాహూయంతేత్యర్థః - సూర్యశ్చాంతరధీయత - సూర్యశ్చాస్తంగత ఇతి వక్తవ్యే - అంతరధీయతేత్యభిధానాద్రామగమనవ్యసనకర్శితస్స దివస ఏవ సత్యంతర్ధానం ప్రాప్తవానిత్యవగమ్యతే - అత్ర చకారాదగ్నీనామంతర్ధానం సమనుచ్ఛినోతి॥౯॥ వ్యసృజన్నితి॥ పాయయన్ అపాయయన్ - ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాదడభావః॥౧౦॥ త్రిశంకురితి॥ త్రిశంకురిక్ష్వాకుకులమహాటస్థః - లో

కృత్వా ప్రదక్షిణం మనసాప్యశ్రువేగైశ్చ న్యవర్తత మానుషమ్ ॥౪౯॥ యమిచ్ఛేత్ పునరాయాంతం నైనం దూరమనువ్రజేత్ । ఇత్యమాత్యా మహారాజమూచుర్దశరథం వచః॥౫౦॥ తేషాం వచస్సర్వగుణోపపన్నం ప్రస్విన్నగాత్రః ప్రవిషణ్ణరూపః । నిశమ్య రాజా కృపణస్సభార్యో వ్యవస్థితస్తం సుతమీక్షమాణః॥౫౧॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చత్వారింశస్సర్గః - ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

తస్మింస్తు పురుషవ్యాఘ్రే వినిర్యాతి కృతాంజలౌ । ఆర్తశబ్దో హి సంజజ్ఞే స్త్రీణామంతఃపురే మహాన్॥౧॥ అనాథస్య జనస్యాస్య దుర్బలస్య తపస్వినః । యో గతిశ్శరణం చాసీత్స నాథః క్వ ను గచ్ఛతి॥౨॥ న క్రుధ్యత్యభిశస్తోపి క్రోధనీయాని వర్జయన్ । క్రుద్ధాన్ ప్రసాదయన్ సర్వాన్ సమదుఃఖః క్వచిద్గతః ॥౩॥ కౌసల్యాయాం మహాతేజా యథా మాతరి వర్తతే । తథా యో వర్తతేస్మాసు మహాత్మా క్వ ను గచ్ఛతి॥౪॥ కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన రాజ్ఞా సంచోదితో వనమ్ । పరిత్రాతా జనస్యాస్య జగతః క్వ ను గచ్ఛతి॥౫॥ అహో నిశ్చేతనో రాజా జీవలోకస్య సంప్రియమ్ । ధర్మ్యం సత్యవ్రతం రామం వనవాసే ప్రవత్స్యతి॥౬॥ ఇతి సర్వా మహిష్యస్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః । రురుదుశ్చైవ దుఃఖార్తాస్సస్వరం చ విచుక్రుశుః॥౭॥ స తమంతఃపురే ఘోరమార్తశబ్దం మహీపతిః । పుత్రశోకాభిసంతప్తశ్శ్రుత్వా చాసీత్సుదుఃఖితః ॥౮॥ నాగ్నిహోత్రాణ్యహూయంత నాపచన్ గృహమేధినః । అకుర్వన్న ప్రజాః కార్యం సూర్యశ్చాంతరధీయత॥౯॥ వ్యసృజన్ కబళాన్నాగా గావో వత్సాన్న పాయయన్ । పుత్రం ప్రథమజం లబ్ధ్వా జననీ నాభ్యనందత॥౧౦॥ త్రిశంకు

హః పౌరజనశ్చేత్యర్థః - రామం ప్రదక్షిణం కృత్వా న్యవర్తత దేహమాత్రేణేత్యర్థః - అపితు మనసాప్యశ్రువేగైశ్చ న న్యవర్తతేతి యోజనా యద్వా - రాజ్ఞో జనః రాజసంబంధీ అవరోధజనః - ఉపజీవిజనో వా రామం ప్రదక్షిణం కృత్వా న్యవర్తత - దేహమాత్రేణేతి శేషః - కింతు - మనసాప్యశ్రువేగైశ్చ న న్యవర్తత మానుషం మనుష్యాణాం సమూహో మానుషం - పౌరజన ఇత్యర్థః - దేహేన మనసాప్యశ్రువేగైశ్చ న న్యవర్తతేతి యోజనా - యద్వా నివృత్తస్యాపి రాజజనస్య మనశ్శ్రువేగాశ్చ న నివృత్తాః - ఏవం నాగరజనస్స్వయం న న్యవర్తతేత్యర్థః॥౪౯॥ సచివాః శాస్త్రార్థకథనేన రాజానం నివర్తయంతి - యమితి॥౫౦॥ తేషామితి॥ వ్యవస్థిత అవస్థితః॥౫౧॥ ❈❈❈❈❈

❈❈❈ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీమద్రామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం చత్వారింశస్సర్గః ❈❈❈

తస్మిన్నితి॥ కృతాంజలౌ మాతృపరివేష్టితం పితరముద్దిశ్య కృతాంజలౌ - తస్మిన్ రామే - నిర్యాతే నగరాన్నిర్గచ్ఛతి సతి - సంజజ్ఞ ఇతి సంబంధః॥౧॥ అనాథస్యేతి॥ గమ్యత ఇతి గతిః ప్రాప్యః - శరణం రక్షితా॥౨॥ న క్రుధ్యతీతి॥ అభిశస్తః మిథ్యాభిశంసనం ప్రాపితః - క్రోధనీయాని ప్రజానాం క్రోధకరాణి॥౩॥౪॥౫॥ అహో ఇతి॥ నిశ్చేతనః బుద్ధిహీనః - ప్రవత్స్యతి ప్రవాసయతి॥౬॥౭॥౮॥ నాగ్నిహోత్రాణీతి - హోతౄణాం వ్యసనాతిశయాదిత్యర్థః - సూర్యశ్చాంతరధీయతేతి రామవ్యసనకర్శితస్స దివస ఏవ సత్యంతర్ధానం ప్రాప్తవానితి గమ్యతే॥౯॥ వ్యసృజన్నితి॥ వ్యసృజన్ త్యక్తవంతః నాగ్నిహోత్రాణ్యహూయంతేత్యాదినైవముక్తం - రామస్య సర్వాత్మనా మాతృభూతత్వాత్తస్య దుఃఖేన తత్సర్వస్యాపి దుఃఖం భవతి - అత ఏవ అస్మిన్ రామాయణే యద్యత్ప్రతిపాద్యతే తత్సర్వం వాస్తవమేవేత్యవగంతవ్యం న పాయయన్ నాపాయయన్ ॥౧౦॥ త్రిశంకురితి॥ లోహితాంగః అంగారకః - బృహస్పతిబుధావపి - అన్యే గ్రహాః శనిశుక్రాదయః - సో

లోహితాంగోఽంగారకః - బృహస్పతిః [illegible] - దారుణాః [illegible] - దారుణాంగారకసంజ్ఞాగాత్ - [illegible] [illegible] ప్రాప్య [illegible] - [illegible] [illegible] [illegible] తస్య సూర్యసమీపత్వాత్ - [illegible] ॥ ౧౧ ॥ నక్షత్రాణీతి ॥ [illegible] ॥ ౧౨ ॥ కాలికానిలవేగేన మేఘభంజనవేగేన । [illegible] ॥ ౧౩ ॥ దిశ ఇతి ॥ [illegible] ॥ ౧౪ ॥ అకస్మాదితి ॥ అకస్మాత్ రామప్రవ్రాజనాత్ [illegible] ॥ ౧౫ ॥ శోకేతి ॥ శోకపర్యాయసంతప్తః [illegible] ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ అనర్థిన ఇతి ॥ [illegible] భర్తారః [illegible] - [illegible] - అన్యోన్యవిశేషః - [illegible] ॥ ౧౯ ॥ యే త్వితి ॥ [illegible] రామస్య [illegible] ॥ ౨౦ ॥

లోహితాంగశ్చ బృహస్పతిర్బుధోఽపి । దారుణాః సోమమభ్యేత్య గ్రహాః సర్వే వ్యవస్థితాః ॥ ౧౧ ॥ నక్షత్రాణి గతార్చీంషి గ్రహాశ్చ గతతేజసః । విశాఖాస్తు సధూమాశ్చ నభసి ప్రకాశిరే ॥ ౧౨ ॥ కాలికానిలవేగేన మహోదధిరివోత్థితః । రామే వనం ప్రవ్రజితే నగరం ప్రచచాల తత్ ॥ ౧౩ ॥ దిశః పర్యాకులాస్సర్వాస్తిమిరేణేవ సంవృతాః । న గ్రహో నాపి నక్షత్రం ప్రచకాశే న కించన ॥ ౧౪ ॥ అకస్మాన్నాగరస్సర్వో జనో దైన్యముపాగమత్ । ఆహారే వా విహారే వా న కశ్చిదకరోన్మనః ॥ ౧౫ ॥ శోకపర్యాయసంతప్తస్సతతం దీర్ఘముచ్ఛ్వసన్ । అయోధ్యాయాం జనస్సర్వశ్శుశోచ జగతీపతిమ్ ॥ ౧౬ ॥ బాష్పపర్యాకులముఖో రాజమార్గగతో జనః । న హృష్టో లక్ష్యతే కశ్చిత్ సర్వశ్శోకపరాయణః ॥ ౧౭ ॥ న వాతి పవనశ్శీతో న శశీ సౌమ్యదర్శనః । న సూర్యస్తపతే లోకం సర్వం పర్యాకులం జగత్ ॥ ౧౮ ॥ అనర్థినస్సుతాః స్త్రీణాం భర్తారో భ్రాతరస్తథా । సర్వే సర్వం పరిత్యజ్య రామమేవాన్వచింతయన్ ॥ ౧౯ ॥ యే తు రామస్య సుహృదస్సర్వే తే మూఢచేతసః । శోకభారేణ చాక్రాంతాశ్శయనం న జహుస్తదా ॥ ౨౦ ॥ తతస్త్వయోధ్యా రహితా మహాత్మనా పురందర

[illegible] సోమం సమాక్రమ్య - [illegible] వ్యవస్థితాః ॥ ౧౧ ॥ నక్షత్రాణీతి ॥ [illegible] నక్షత్ర [illegible] దుష్ప్రకాశత్వాత్ [illegible] నక్షత్రాణి [illegible] ॥ ౧౨ ॥ కాలికానిలవేగేన [illegible] ॥ ౧౩ ॥ [illegible] ॥ ౧౪ ॥ అకస్మాదితి ॥ [illegible] ॥ ౧౫ ॥ శోకపర్యాయసంతప్తః [illegible] ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ అనర్థిన ఇతి ॥ [illegible] భర్తారో [illegible] భ్రాతరో [illegible]

[illegible] రామ [illegible] ॥ ౨౦ ॥ [illegible]

తి॥ పురందరేణేవ మహీతి త్రైలోక్యాధిపతిత్వాన్మహేంద్ర - యదా - పురందరేణ గోత్రభిదా వాయునా స్కన్దసహితా మహీ యథా సంచచాల శుక రామవిశ్లేషేణ జాతదుఃఖసహితా సా నాగాద్యాజమునచ చచాలేత్యర్థః॥ ౨౧॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః

యావత్త్విత్యాది॥ నిర్యాతం నిర్గచ్ఛత - తస్య రామస్య సంబంధి రజః యత్ వదరజస్సవరూపం యావదదృశ్యత - తావన్న సంజహార నివర్తితవాన్॥ ౧॥ యావద్రాజేతి॥ పశ్యతి - రజోద్వారేణేతి శేషః పుత్రదర్శనే పుత్రదర్శననిమిత్తం - ధరణ్యాం రజో వ్యవర్ధతేతి యన్నిమిత్తకేన పుత్రదర్శనేన రాజ్ఞః కంచిత్కాలమప్యయం లోభ వేదితి మత్వేవ రజో వ్యవర్ధతేత్యర్థః - అథవా - అన్యదేహోద్యాత్స్వపదర్శి - పుత్రదర్శనాయ ఉత్థాయస్థిత ఇత్యర్థః॥ ౨॥ నపశ్యతీతి॥ ఆర్తః పీడితః - విషణ్ణః యశఃఖిన్నః॥ ౩॥ తస్యేతి॥ బాహుమన్వాగాత్ - ఉద్ధరణార్థమితి భావః - భరతప్రియా ప్రియభరతా - పార్శ్వమిత్యనేన కౌసల్యావత్ బాహుం నాలంబితవతీతి గమ్యతే॥ ౪॥ తామితి॥ నయేన నీత్యా - వినయేన సదాచారేణ॥ ౫॥ కైకేయీతి॥ న భార్యా న చ బాంధవీ త్వమితి శేషః - న చ బాంధవీ వక్తృత్వసంబంధాపన్నేత్యర్థః - అనుజీవన్తీత్యాహ యే చేతి॥ ౬॥ న కేవలం త్వయి సంబంధాభావః త్వత్సంబంధిష్వపి మమ సంబంధో నాస్తీత్యాహ యే చేతి॥ నాహం తేషామితి - ప్రభురితి శేషః న తే మమ - శేషభూతా ఇత్యర్థః॥ ౭॥ అగ్నిసాక్షికమూఢా కథం సభార్యా స్యాదిత్యత్రాహ - అగృహ్ణామితి॥ పర్యణయం ప్రదక్షిణమనయం - అనుజానామి పరిత్యజామీత్యర్థః - ఇహలోకే పరత్ర చ ఐహికమాముష్మికం చ సర్వం త్వత్సంబంధేనాగతం త్యజేయమిత్యర్థః॥ ౮॥ భరత ఇతి॥ ప్రతీతః - ప్రముదిత ఇత్యర్థః - పిత్రర్థం యదుదకాదికం దద్యాత్ తత్ దత్తం మాం మాగమత్ నోపతిష్ఠేదిత్యర్థః॥ ౯॥ అథేతి॥

రేణేవ మహీ సపర్వతా। చచాల ఘోరం భయశోకపీడితా సనాగయోధాశ్వగణా ననాద చ॥ ౨౧॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః

యావత్తు నిర్యతస్తస్య రజోరూపమదృశ్యత। నైవేక్ష్వాకువరస్తావత్ సంజహారాత్మచక్షుషీ॥ ౧॥ యావద్రాజా ప్రియం పుత్రం పశ్యత్యత్యంతధార్మికమ్। తావద్వ్యవర్ధతేవాస్య ధరణ్యాం పుత్రదర్శనే॥ ౨॥ న పశ్యతి రజోఽప్యస్య యదా రామస్య భూమిపః। తదార్తశ్చ విషణ్ణశ్చ పపాత ధరణీతలే॥ ౩॥ తస్య దక్షిణమన్వాగాత్ కౌసల్యా బాహుమంగనా। వామం చాస్యాన్వగాత్ పార్శ్వం కైకేయీ భరతప్రియా॥ ౪॥ తాం నయేన చ సంపన్నో ధర్మేణ వినయేన చ। ఉవాచ రాజా కైకేయీం సమీక్ష్య వ్యథితేంద్రియః॥ ౫॥ కైకేయి మామకాంగాని మా స్ప్రాక్షీః పాపనిశ్చయే। నహి త్వాం ద్రష్టుమిచ్ఛామి న భార్యా న చ బాంధవీ॥ ౬॥ యే చ త్వామనుజీవంతి నాహం తేషాం న తే మమ। కేవలార్థపరాం హి త్వాం త్యక్తధర్మాం త్యజామ్యహమ్॥ ౭॥ అగృహ్ణాం యచ్చ తే పాణిమగ్నిం పర్యణయం చ యత్। అనుజానామి తత్ సర్వమస్మిఁల్లోకే పరత్ర చ॥ ౮॥ భరతశ్చేత్ ప్రతీతస్స్యాద్రాజ్యం ప్రాప్యైదమవ్యయమ్। యన్మే స దద్యాత్ పిత్రర్థం మా మాం తద్దత్తమాగమత్॥ ౯॥ అథ రేణుసముధ్వస్తం తముత్థాప్య నరాధిపమ్। న్యవర్తత తదా దేవీ కౌసల్యా శోకక

మితి స్పష్టం తత్త్వం - నానాం చ దుఃఖాచ్చక్రందేత్యర్థః॥ ౨౧॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ రామాయణతత్త్వదీపికాయాం - అయోధ్యాకాండటీకాయాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః

యావదిత్యాది॥ నిర్యతస్తస్య రామస్య సంబంధి రజసో రూపం యావదదృశ్యత - తావదాత్మచక్షుషీ న సంజహారేతి సంబంధః॥ ౧॥ యావద్రాజేతి॥ అత్ర రజః కర్తృత్వేన అనుషజ్యతే - రాజా పుత్రం యావత్పశ్యతి రథధూళిదర్శనద్వారేతి శేషః - తావత్ అస్య రాజ్ఞః పుత్రదర్శనే పుత్రదర్శననిమిత్తం - ధరణ్యాం రజో వ్యవర్ధత - యన్నిమిత్తేన పుత్రదర్శనేన రాజా కంచిత్కాలమప్యవ్యథితో భవేదితి మత్వేవ వ్యవర్ధతేత్యర్థః॥ ౨॥ రజసోఽప్యదర్శనే తచ్ఛరీరం గతితమభూదిత్యుచ్యతే నపశ్యతీత్యాది॥ రామస్య సంబంధి రజః॥ ౩॥ తస్యేతి॥ తస్య దక్షిణమిత్యత్ర పార్శ్వమితి తస్య దక్షిణం బాహుముద్ధర్తుం గృహీత్వా కౌసల్యా అన్వగాత్ - స్వపురం ప్రతి గమ్యమానం తమనుససారేత్యర్థః - కైకేయీ తు అస్య వామపార్శ్వమేవ కేవలమన్వగాత్॥ ౪॥ ౫॥ తదేవాహ - కైకేయీతి॥ ౬॥ ౭॥ న కేవలమైహికవ్యవహారస్య త్యాగః అపి తు ఐహికస్య పారలౌకికస్యాపీత్యాహ - అగృహ్ణామిత్యాది॥ యచ్చ తే పాణిమగృహ్ణాం యచ్చ త్వామగ్నిం పర్యణయం ప్రదక్షిణమనయం - అగ్నిసాక్షికం తే తవ పాణిమగృహ్ణామిత్యర్థః - ఇహలోకే పరత్ర చ తత్సర్వమనుజానామీత్యన్వయః - అస్యార్థః - ఇహలోకే తత్సర్వమనుజానామి త్యజామి - ఇతః పరం త్వయా సహ క్రీడాదివ్యవహారం త్యజామీత్యర్థః - పరలోకే త్యజామీతి శత - పరం పరలోకార్థం త్వయా సహాగ్నిహోత్రాదికర్మ త్యజామీత్యర్థః॥ ౮॥ రామప్రవాసనానంతరం కైకేయీసంపాదితరాజ్యలాభేన భరతే తుష్టే స్వస్య మరణం నిశ్చిత్యాహ - భరత ఇతి॥ భరతః రాజ్యం ప్రాప్య - ప్రతీతస్స్యాత్ సంతుష్టః స్యాచ్చేత్ - తతో మమ మరణానంతరం - స భరతః - పిత్రర్థం మే యద్దద్యాత్ తద్దత్తం మాం మాగమదిత్యన్వయః॥ ౯॥ అథేతి॥ అథ రేణుసముధ్వస్తం సమ్యగ్జాతరేణుమిత్యర్థః॥ ౧౦॥ ౧౧॥ నివృత్తేతి॥ గ్రస్తస్య రాహుగ్రస్త

తి||స్వనగర తేనసహేతిశేషః||౧౦||హత్వేతి||తాపసంతాపసవేషధారిణం||౧౧||నివృత్త్యేతి||గ్రస్తస్యరాహుగ్రస్తస్య||౧౨||౧౩||౧౪||యస్త్వితి||వీజ్యమానః చామరవ్యజనాదిభిరితిశేషః - స్త్రీభిరంగనాభిః||※||౧౬||ఉత్థాస్యతీతి||ప్రస్రవణాత్ గిరేరారాత్ ఉద్భమీపాదిత్యర్థః | ఉష్ణప్రస్రవణంవారిప్రవాహోయస్మిన్ గిరౌ సగిరిరిత్యర్థః ||౧౭||ద్రక్ష్యంతీతి||అనాథవత్ గచ్ఛంతమిత్యన్వయః||౧౮||సేతి||సుఖసదోచితా - సుఖస్యసదాఉచితా కంటకేష్వాక్రమణంపదవిక్షేపః ||౧౯||అనభిజ్ఞేతి||శ్వాపదానర్దితం శ్వాపదాఃవ్యాఘ్రాదిహింస్రపశవః తేషాంనర్దితంశబ్దం||౨౦||౨౧||ఇతీతి|| అపస్నాతఇతిస్నానరహితః| అపస్నానోమృతస్నానమిత్యమరః| అరిష్టమసుఖం| అరిష్టంసూతికాగృహమిత్యమరః | ననురామమనుగమ్యపునఃపురప్రవేశసమయే - అపస్నాతోఽరిష్టమివేతిధర్మజ్ఞస్యకుత్వం నష్టం దశరథోహితదారామోనూనంవనముపైష్యతీత్యాదినాసీతానిపత్తింశంకమానస్తద్ద్వారారామవిపత్తింలక్ష్మణస్యాపివినాశంశంకితవాన్ - అతఏవతదాద్వారారామవిపత్తిశంకయా సకామాభవకైకేయీత్యుక్తవాన్ స్వవినాశాదిప్రాయోవిధవారాజ్యమావసేత్యుపదర్శితవాంశ్చ - తేనాపస్నాతఇవేత్యుక్తిఃరాజమృత్యనుసారాదుచితైవ||౨౨||శూన్యేత్యాది||శూన్యచత్వరవేశ్మాంతాం నిర్జనచతుష్పథగృహద్వారాం - సంవృతాపణదేవతాంపిహితాపణదేవతాగృహద్వారాం - క్లాంతదుర్బలదుఃఖార్తాంనాత్యాకీర్ణమహాపథాం క్లాంతాశ్చదుర్బలాశ్చదుఃఖార్తాశ్చజనాయస్యాంతథా - అనేనసంచారక్షమాస్సర్వేరామమనుగతాఇతిద్యోత్యతే నాత్యాకీర్ణమహాపథాం క్వచిత్క్వచిద్దృశ్యమానజనయుక్తమహాపథామిత్యర్థః - అవాంతరమార్గాః కేవలంనిర్జనాఇతిభావః ||౨౪||విలలాప్రావిశదిత్యత్రైకయావృత్తిః మహాహ్రదమితి||అక్షోభ్యం-ఘోరతయా- ప్రావిశదిత్యనుషంగః ||౨౫|| అథేతి||గద్గదశబ్దోయస్యసతథోక్తః మృదుఉచ్చారణంమందార్థంమల్పార్థం శబ్దప్రపంచవదిత్యర్థః - అస్వరంకంఠస్వరరహితం||౨౬||కౌసల్యాయాఇతి||నయంతు ద్వారపాలాఇతిశేషః - అన్యత్రతద్వ్యతిరిక్తగృహే||౨౭|| ఇతీతి|| ద్వారదర్శినంమార్గప్రదర్శకాంద్వారపాలకాం - స్వవేశ్యప్రవేశకాః - వినీతవత్ వినీతాశ్చ

శిణా||౧౦||హత్వేవబ్రాహ్మణంకామాత్స్పృష్ట్వాగ్నిమివపాణినా। అన్వతప్యతధర్మాత్మాపుత్రంసం
చింత్యతాపసమ్||౧౧||నివృత్త్యైవనివృత్త్యైవసిదతోరథవర్త్మసు। రాజ్ఞోనాతిబభౌరూపంగ్రస్తస్యాంశు
మతోయథా||౧౨||విలలాపసదుఃఖార్తః ప్రియంపుత్రమనుస్మరన్। నగరాంతమనుప్రాప్తంబుద్ధ్వాపు
త్రమథాబ్రవీత్||౧౩||వాహనానాంచముఖ్యానాంవహతాంతంమమాత్మజమ్। పదానిపథిదృశ్యంతేసమ
హాత్మానదృశ్యతే||౧౪||యస్సుఖేషూపధానేషుశేతేచందనరూషితః। వీజ్యమానోమహార్హాభిస్స్త్రీభి
ర్మమసుతోత్తమః||※||సనూనంక్వచిదేవాద్యవృక్షమూలముపాశ్రితః। కాష్ఠంవాయదివాశ్మానముప
ధాయశయిష్యతే||౧౬||ఉత్థాస్యతిచమేదిన్యాః కృపణఃపాంసుకుంఠితః। వినిశ్వసన్ప్రస్రవణాత్కరేణూ
నామివర్షభః||౧౭||ద్రక్ష్యంతినూనంపురుషాదీర్ఘబాహుంవనేచరాః। రామముత్థాయగచ్ఛంతంలోక
నాథమనాథవత్||౧౮||సానూనంజనకస్యేష్టాసుతాసుఖసదోచితా। కంటకాక్రమణాక్రాంతావనమ
ద్యగమిష్యతి||౧౯||అనభిజ్ఞావనానాంసానూనంభయముపైష్యతి। శ్వాపదానర్దితంశ్రుత్వాగంభీరంరో
మహర్షణమ్||౨౦||సకామాభవకైకేయివిధవారాజ్యమావస। నహితంపురుషవ్యాఘ్రంవినాజీవితు
ముత్సహే||౨౧||ఇత్యేవంవిలపన్రాజాజనౌఘేనాభిసంవృతః। అపస్నాతఇవారిష్టంప్రవివేశపురోత్తమ
మ్||౨౨||శూన్యచత్వరవేశ్మాంతాంసంవృతాపణదేవతామ్। క్లాంతదుర్బలదుఃఖార్తాంనాత్యాకీర్ణ
మహాపథామ్||※||తామవేక్ష్యపురీంసర్వాంరామమేవానుచింతయన్। విలపన్ప్రావిశద్రాజాగృహం
సూర్యఇవాంబుదమ్||౨౪||మహాహ్రదమివాక్షోభ్యంసుపర్ణేనహృతోరగమ్। రామేణరహితంవేశ్మ
వైదేహ్యాలక్ష్మణేనచ||౨౫||అథగద్గదశబ్దస్తువిలపన్మనుజాధిపః। ఉవాచమృదుమందార్థంవచనందీనమ
స్వరమ్||౨౬||కౌసల్యాయాగృహంశీఘ్రంరామమాతుర్నయంతుమామ్। నహ్యన్యత్రమమాశ్వాసో
హృదయస్యభవిష్యతి||౨౭||ఇతిబ్రువంతంరాజానమనయన్ద్వారదర్శినః। కౌసల్యాయాగృహంతత్ర

స్య||౧౨||౧౩||౧౪||※||౧౬||౧౭||౧౮||సానూనమితి|| సుఖసదోచితా సుఖస్యసదాఉచితా||౧౯|| అనభిజ్ఞేతి||శ్వాపదానర్దితం - శ్వాపదానాంవ్యాఘ్రాదిహింస్రపశూనాం - ఆనర్దితంశబ్దం||౨౦||౨౧|| ఇతీతి|| అపస్నాతఃమృతస్నాతః - అరిష్టంసూతికాగృహం - తద్వత్ఖిన్నం||౨౨|| తదేవప్రదర్శ్యతే - శూన్యేతి||శూన్యాః సమ్మార్జనరహితాః - చత్వరంచతుష్పథంవేశ్మానాముంతాఃమధ్యప్రదేశాశ్చయస్యాంతాంత థోక్తాం - సంవృతాపణదేవతాంపిహితాపణదేవతాగృహామిత్యర్థః - క్లాంతాశ్చదుర్బలాశ్చదుఃఖార్తాశ్చజనాయస్యాంతథా - నాత్యాకీర్ణః అత్యంతప్రాణిసమ్మర్దరహితోమహాపథోయస్యాంతాం - అనేనసంచారక్షమాస్సర్వేరామమనుగతాఇతిద్యోత్యతే||※||౨౪|| సుపర్ణేన హృతోరగమితిపూర్వాంశంసర్వయప్రవేశమాత్రేదృష్టాంతః||౨౫||అథేతి|| మృదుమందోచ్చరితం - మందార్థం - అబుద్ధార్థం - దీనంశోచ్యం - అస్వరంశబ్దకంఠధ్వనిరహితం||౨౬||౨౭||ద్వారదర్శినః ద్వారపాలాః - వినీతవత్ వినీతాస్సంతః - కౌసల్యాయాగృహమనయన్ తత్రతే

అ॥ తత ఇతి॥ లులితం కలుషితమిత్యర్థః॥౨౭॥ పుత్రేతి॥ నష్టచంద్రం - ఉపలక్షణమేతత్ - చంద్రనక్షత్రతారారహితమిత్యర్థః॥౨౮॥ ౨౯॥ సుఖితా ఇతి॥ తం కాలం - తస్మిన్ కాలే తావత్కాలమిత్యర్థః॥ ౩౦ ॥ అథేతి॥ కాలరాత్ర్యాం సంహారరాత్ర్యాం ప్రపన్నాయాం ప్రాప్తాయాం॥౩౧॥ రామమితి॥ రామమనుగతా దృష్టిః సముద్రగృహేతం పునః ... న నివర్తతే - మే దృష్టిః - దృష్టివిషయ సహస్రాంశ్చ ... ప్రవర్తతే - న త్వాం పశ్యామి కౌసల్యే - రామం దర్శనం వినా ... ఇంద్రియాణాం ... తం - సర్వేంద్రియ ... సాధు - కైకేయ్యాః ... రామం సర్వాపి తదా - అద్య ... ఇతి॥ ౩౨॥ తమితి॥ ఉపోపవిశ్య శయనసమీపే ఉపవిశ్యేత్యర్థః॥౩౩॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్విచత్వారింశస్సర్గః

తత ఇత్యాది॥ ౧ ॥ రాఘవ ఇతి ॥ ద్విజిహ్వత్వం విషం కోటి ద్వయరూపం విషం - రామే ఉప్త్వా నిక్షిప్య - నిర్ముక్తా ముక్త కంచుకా । నిర్ముక్తో ముక్తకంచుక ఇత్యమరః - అనేన క్రౌర్యాతిశయః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ అథాస్మిన్నితి ॥ అథాపి భరతే రాజ్యదానవ్యాపారే పి రామోన గృహే వసేత్ - వనే వివాసనం ... రాజ్యాభావేపి మమాత్మజం భరతస్య దాసం దాతుం కామకారః ఇచ్ఛా - వరం వననా ... ఇతి ॥ ౪ ॥ పాతయిత్వేతి ॥ రామం స్వస్థానాత్ - యథేష్టత స్వేచ్ఛయా - అమర్యాదయా పాలయిత్వా - త్వయా రామాయ ప్రదేయో రాజ్యభాగ ఇత్యర్థః ॥ ౫ ॥

స్యవేశ్మ ... ॥ ౨౬ ॥ తతస్తస్య ప్రవిష్టస్య కౌసల్యాయా నివేశనమ్ । అధిరుహ్యాపి శయనం బభూవ లులితం మనః ॥ ౨౭ ॥ పుత్రద్వయవిహీనం చ స్నుషయాపి వివర్జితమ్ । అపశ్యద్భవనం రాజా నష్టచంద్రమివాంబరమ్ ॥ ౨౮ ॥ తచ్చ దృష్ట్వా మహారాజో భుజముద్యమ్య వీర్యవాన్ । ఉచ్చైస్స్వరేణ చుక్రోశ హా రాఘవ జహాసి మామ్ ॥ ౨౯ ॥ సుఖితా బత తం కాలం జీవిష్యంతి నరోత్తమాః । పరిష్వజంతో యే రామం ద్రక్ష్యంతి పునరాగతమ్ ॥ ౩౦ ॥ అథ రాత్ర్యాం ప్రపన్నాయాం కాలరాత్ర్యామివాత్మనః । అర్ధరాత్రే దశరథః కౌసల్యామిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౧ ॥ రామం మేనుగతా దృష్టిరద్యాపి న నివర్తతే । న త్వాం పశ్యామి కౌసల్యే సాధు మాం పాణినా స్పృశ ॥ ౩౨ ॥ తం రామమేవానువిచింతయంతం సమీక్ష్య దేవీ శయనే నరేంద్రమ్ । ఉపోపవిశ్యాధికమార్తరూపా వినిశ్వసంతం విలలాప కృచ్ఛ్రమ్ ॥ ౩౩ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః

తతస్సమీక్ష్య శయనే సన్నం శోకేన పార్థివమ్ । కౌసల్యా పుత్రశోకార్తా తమువాచ మహీపతిమ్ ॥ ౧ ॥ రాఘవే నరశార్దూలే విషముప్త్వా ద్విజిహ్వవత్ । విచరిష్యతి కైకేయీ నిర్ముక్తేవ హి పన్నగీ ॥ ౨ ॥ వివాస్య రామం సుభగా లబ్ధకామా సమాహితా । త్రాసయిష్యతి మాం భూయో దుష్టాహిరివ వేశ్మని ॥ ౩ ॥ అథాస్మిన్నగరే రామశ్చరన్భైక్షం గృహే వసేత్ । కామకారో వరం దాతుమపి దాసం మమాత్మజమ్ ॥ ౪ ॥ పాతయిత్వా తు కైకేయ్యా ...

స్యవేశ్మ ... - తేద్వారపాలా అపత్రైవ స్థితా ఇత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ తత ఇతి ॥ లులితం కలుషితం ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ సుఖితా ఇతి ॥ యే నరోత్తమాః - తం కాలం తావత్కాలపర్యంతం జీవిష్యంతి తే సుఖితాః - అన్యోన్యం పరిష్వజంతః - పునరాగతం రామం ద్రక్ష్యంతీతి యోజనా ॥ ౩౦ ॥ అథేతి ॥ కాలరాత్ర్యాం సంహారరాత్ర్యాం ॥ ౩౧ ॥ న త్వామితి ॥ హే కౌసల్యే త్వాం న పశ్యామి - అతః త్వం మాం పాణినా సాధు సమ్యక్ - స్పృశ కుతః మే దృష్టిః అద్యాపి న నివర్తతే - తత్కుతః రామమనుగతా । రామం తేనాగినో నం తే సత్వానం ... ఇతి రామం వేనా ... పరబ్రహ్మాభిధీయత ఇతి శ్రుతేః - అతః అద్యాపి న నివర్తత ఇతి సంబంధః - అయం భావః - చక్షుః ... సర్వేంద్రియాణాం ... - సర్వేంద్రియాణాం త్వాం ... తావత్త్వం చ ... ఇతి కౌసల్యాం నియోజయతి ॥ ౩౨ ॥ తమితి ॥ ఉపోపవిశ్య శయనసమీపే ఉపవిశ్యేత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - ద్విచత్వారింశస్సర్గః

౧ ॥ రాఘవ ఇతి ॥ ద్విజిహ్వత్వం విషం కోటిద్వయరూపం - ఉప్త్వా క్షిప్త్వా - నిర్ముక్తా ముక్తకంచుకి పన్నగీవ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ అథేతి ॥ ... దత్త్వా పరం మమాత్మజం కైకేయ్యా దాసమపి దాతుం కామకారః మమ ఇష్టాచరణం ... అథ అన్నరహితదానకరణానంతరం రామః నగరే భైక్షం చరన్ గృహే వసేత్ ... ఇతి యోజనా ॥ ౪ ॥ పాతయిత్వేతి ॥ పర్వణి ఆహితాగ్నినా ప్రదిష్టిరక్తో భాగో ... పురోడాశ ఇవ కైకేయ్యా రామం స్థానాద్ భ్రాంశ్య - స్వస్థానాత్ - యథేష్టతః యథేచ్ఛం పాతయిత్వా - రక్షసాం భాగః ప్రదిష్టః - త్వయేతి శేషః - యద్వా - పాతయిత్వేతి - కైకేయ్యా కర్త్ర్యా రామః స్వస్థానాద్ భ్రంశ్యేత్ పాతయిత్వా భ్రంశయిత్వా ...

క్ష్యభాగం కైకేయ్యా ప్రదిష్టః దత్త ఇవ ఆహితాగ్నినా దర్శపూర్ణమాసయోః దేయ హవిర్భాగం ప్రదత్తం [illegible] - [illegible]
తం త్వయా కృతవిరహం ॥౫॥౬॥ వన ఇతి అదృష్టదుఃఖానాం - అదృష్టపూర్వదుఃఖానామిత్యర్థః కైకేయ్యా మతే కైకేయ్యనుమతే స్థితేన త్వయేతి
శేషః - నవ [illegible] - త్యక్తానాం తారా మలప్రశాన్తానాం ॥౭॥ తే ఇతి ॥ రత్నహీనాః [illegible]
భిత్యమంః । ప్రవరశయ్యాసనాదిహీనా ఇత్యర్థః - తరుణీవ తరుణౌ చ తరుణాః పుమాన్ స్త్రియా [illegible] ఫలకాలే [illegible] ॥౮॥
అపీతి ॥ స కాలః వనాత్ ప్రత్యాగమనకాలః - అపిస్సంభావనాయాం - ఇదానీం అద్యదిన స్యాత్ [illegible]
కరం - యత్ యస్మిన్ కాలే ॥౯॥ శ్రుత్వైవేతి ॥ ఉపస్థితౌ [illegible] ॥౧౦॥ కదేతి ॥ [illegible] ॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ [illegible] ॥
ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ - ఆయుధశబ్దేనాత్ర ధనురుచ్యతే - నిస్త్రింశః ఖడ్గః ఖడ్గే తు నిస్త్రింశ ఇత్యమరః ॥౧౪॥ కదేతి ॥ ద్విజాతీనాం [illegible]
ణానాం - కన్యాః సుమనసః పుష్పాణి ఫలాని చ ప్రదిశంత్యస్సత్యః - పురీం కదా ప్రదక్షిణం కుర్వంతి [illegible] ॥౧౫॥
కదేతి ॥ బుద్ధ్యా పరిణతః జ్ఞానవృద్ధ ఇత్యర్థః - అమరా హి సదా పంచవింశతివర్షాః [illegible] ॥౧౬॥ [illegible]
[illegible]ర్యయా క్షుద్రయా - పాతుకామేషు స్తన్యపానకామేషు శాతితాః వియోజితా ఇతి యావత్ ॥౧౭॥ సాహమితి ॥ బాలవత్సా గౌః [illegible]
సాహం సింహేన గౌరివ కైకేయ్యా బలాద్వివత్సా కృతేతి సంబంధః ॥౧౮॥ నహీతి ॥ తావద్గుణైర్జుష్టం యావంతః కల్యాణగుణాస్సంతి తావ

య్యా రామంస్థానాద్వ్యపేష్టతః । ప్రదిష్టో రక్షసాం భాగః పర్వణీవాహితాగ్నినా ॥౫॥ గజరాజగతిర్వీరో మహాబాహుర్ధనుర్ధరః । వనమావిశతే నూనం సభార్యస్సహలక్ష్మణః ॥౬॥ వనే త్వదృష్టదుఃఖానాం కైకేయ్యానుమతే త్వయా । త్యక్తానాం వనవాసాయ కాన్వవస్థా భవిష్యతి ॥౭॥ తే రత్నహీనాస్తరుణాః ఫలకాలే వివాసితాః । కథం వత్స్యంతి కృపణాః ఫలమూలైః కృతాశనాః ॥౮॥ అపీదానీం స కాలస్స్యాన్మమ శోకక్షయశ్శివః । సభార్యం యత్ సహ భ్రాత్రా పశ్యేయమిహ రాఘవమ్ ॥౯॥ శ్రుత్వైవోపస్థితౌ వీరౌ కదాయోధ్యా గమిష్యతి । యశస్వినీ హృష్టజనా సూచ్ఛ్రితధ్వజమాలినీ ॥౧౦॥ కదా ప్రేక్ష్య నరవ్యాఘ్రావరణ్యాత్పునరాగతౌ । నందిష్యతి పురీ హృష్టా సముద్ర ఇవ పర్వణి ॥౧౧॥ కదాయోధ్యాం మహాబాహుః పురీం వీరః ప్రవేక్ష్యతి । పురస్కృత్య రథే సీతాం వృషభో గోవధూమివ ॥౧౨॥ కదా ప్రాణిసహస్రాణి రాజమార్గే మమాత్మజౌ । లాజైరవకిరిష్యంతి ప్రవిశంతావరిందమౌ ॥౧౩॥ ప్రవిశంతౌ కదాయోధ్యాం ద్రక్ష్యామి శుభకుండలౌ । ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ సశృంగావివ పర్వతౌ ॥౧౪॥ కదా సుమనసః కన్యా ద్విజాతీనాం ఫలాని చ । ప్రదిశంత్యః పురీం హృష్టాః కరిష్యంతి ప్రదక్షిణమ్ ॥౧౫॥ కదా పరిణతో బుద్ధ్యా వయసా చామరప్రభః । అభ్యుపైష్యతి ధర్మజ్ఞస్త్రివర్ష ఇవ లాలయన్ ॥౧౬॥ నిస్సంశయం మయా మన్యే పురా వీర కదర్యయా । పాతుకామేషు వత్సేషు మాతౄణాం శాతితాః స్తనాః ॥౧౭॥ సాహం గౌరివ సింహేన వివత్సా వత్సలా కృతా । కైకేయ్యా పురుషవ్యాఘ్ర బాలవత్సేవ గౌర్బలాత్ ॥౧౮॥ న హి తావద్గుణైర్జుష్టం సర్వశాస్త్రవిశారదమ్ । ఏకపుత్రా వినా పుత్రమహం జీవితుముత్సహే ॥౧౯॥ న హి మే జీవితే కించిత్సామర్థ్యమిహ కల్ప్యతే

క్షసాం భాగ ఇవ - యథేష్టతః యథేచ్ఛం - ప్రదిష్టః వినియుక్తః ప్రవిద్ధ ఇతి పాఠే క్షిప్త ఇత్యర్థః అత్ర దృష్టాంతమాహ పర్వణీతి పర్వణీ ద
ర్శపూర్ణమాసరూపపర్వణి - ఆహితాగ్నినా - బ్రాహ్మణతుషజాలమితి శేషః. రక్షసాం భాగ ఇవ పర్వణ్యాహితాగ్నినా బ్రాహ్మణతుషజా
లం రక్షోభాగత్వేన ప్రదిష్టం - తథా కైకేయ్యాపి రామో రాక్షసభాగత్వేన వినియుక్త ఇతి భావః - అతఏవ దర్శపూర్ణమాసానుక్రమణికా
యాం రక్షోభ్యస్స్వాహా రక్షోభ్య ఇదం న మమేత్యుద్దేశ్యత్యాగః ॥౫॥౬॥ వనేత్వితి ॥ కైకేయ్యానుమతే స్థితేనేతి శేషః ॥౭॥ త ఇతి ॥ తరుణాః తరుణీ
చ తరుణౌ చ తరుణాః. ఫలకాలే యువావస్థత్వేన రాజ్యభోగానుభవకాలే ॥౮॥ అపీతి ॥ యత్ యస్మిన్ కాలే సభార్యం రాఘవం భ్రాత్రా సహ
పునరేవ పశ్యేయం - మమ శోకక్షయకరం స కాలః ఇదానీమపి ఇదానీమేవ స్యాదితి యోజనా ॥౯॥ శ్రుత్వైవేతి ॥ యా యశస్వినీ తామయోధ్యామితి
సంబంధః ॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ ప్రవిశంతావితి ॥ ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ - ఆయుధం ధనుః నిస్త్రింశః ఖడ్గః ॥౧౪॥ కదేతి ॥ కన్యా ద్విజాతీ
నాం కన్యాశ్చ ద్విజాతయశ్చేతి ద్వంద్వః అత్ర కన్యానాం సుమనఃపుష్పాణి - ద్విజాతీనాం ఫలానీతి వివేకః - ప్రవిశంతం ప్రగృహ్య హృష్టాభూ
త్వా రామాదయః పురీం ప్రదక్షిణం కరిష్యంతి పౌరజనోత్సవాయేతి శేషః ॥౧౫॥ కదేతి ॥ బుద్ధ్యా పరిణతః జ్ఞానేన వృద్ధః - వయసా చ అమరప్రభః -
అమరా హి నిత్యం పంచవింశతివార్షికా ఏవ భవంతి తత్సదృశ ఇత్యర్థః (త్రివర్ష ఇవ మాం లాలయన్నితి పాఠః) మాం ప్రతి లలన్ క్రీడాం కుర్వన్
॥౧౬॥ నిస్సంశయమితి ॥ కదర్యయా క్షుద్రయా శాతితాః కృత్తాః ॥౧౭॥ సాహమితి ॥ బాలవత్సా గౌరివ వత్సలా సాహం సింహేన గౌరివ కైకే
య్యా బలాద్వివత్సా కృతేతి సంబంధః ॥౧౮॥ నహీతి ॥ తావద్గుణైర్జుష్టం - యావంతః కల్యాణగుణాస్సంతి తావద్గుణైః జుష్టం యుక్తం ॥౧౯॥ న హి ॥

ఛ్చిరుణ్ణైర్యుక్తమిత్యర్థః॥ ... ॥ కల్ప్యతే - దైవేనేతి శేషః కల్పత ఇతి పాఠే ... ॥ ౨౧ ॥ అయమితి ॥ ...
... ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ...

విలపంతీమిత్యాది ॥ ... ॥ ౧ ॥ ... యత్ర కౌసల్యాం సమాశ్వాసయతి - తవేత్యాదినా ॥ ౨ ॥ యస్తవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ... ॥ శిష్టైరితి ॥ ...
... సతోఽపి సాక్షాద్ధర్మ ఇత్యాదినా ॥ ... ॥ అరణ్యవాసే యద్దుఃఖం జానతీ ... త్వదాత్మజమిత్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ కీర్తీతి ॥ కీర్తిభూతాం పతాకాం ... సర్వభూతేషు దయావ ప్రఖ్యాతిక ఇత్యర్థః - తవాత్మజః ... సర్వస్యాపి శ్రేయః ... ॥ ౭ ॥ ... శౌచం త్రివిధకరణశుద్ధిం మాహాత్మ్యం ... ॥ ౮ ॥ ... ॥ ... తే ।

అపశ్యంత్యాః ప్రియం పుత్రం మహాబాహుం మహాబలమ్ ॥ ౨౧ ॥ అయం హి మాం దీపయతే సముత్థిత స్తనూజశోకప్రభవో హుతాశనః । మహీమిమాం రశ్మిభిరుత్తమప్రభో యథా నిదాఘే భగవాన్దివాకరః ॥

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే అయోధ్యాకాండే త్రిచత్వారింశస్సర్గః

విలపంతీం తథా తాం తు కౌసల్యాం ప్రమదోత్తమామ్ । ఇదం ధర్మే స్థితా ధర్మ్యం సుమిత్రా వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ తవార్యే సద్గుణైర్యుక్తః పుత్రస్స పురుషోత్తమః । కిం తే విలపితేనైవం కృపణం రుదితేన వా ॥ ౨ ॥ యస్తవార్యే గతః పుత్ర స్త్యక్త్వా రాజ్యం మహాబలః । సాధు కుర్వన్మహాత్మానం పితరం సత్యవాదినమ్ ॥ ౩ ॥ శిష్టై రాచరితే సమ్యక్ఛశ్వత్ప్రేత్యఫలోదయే । రామో ధర్మే స్థితః శ్రేష్ఠో న స శోచ్యః కదాచన ॥ ౪ ॥ వర్తతే చోత్తమాం వృత్తిం లక్ష్మణోఽస్మిన్ సదానఘః । దయావాన్సర్వభూతేషు లాభస్తస్య మహాత్మనః ॥ ౫ ॥ అరణ్యవాసే యద్దుఃఖం జానతీ వై సుఖోచితా । అనుగచ్ఛతి వైదేహీ ధర్మాత్మానం త్వదాత్మజమ్ ॥ ౬ ॥ కీర్తిభూతాం పతాకాం యో లోకే భ్రామయతి ప్రభుః । దమసత్యవ్రతధనః కిం న ప్రాప్తస్తవాత్మజః ॥ ౭ ॥ వ్యక్తం రామస్య విజ్ఞాయ శౌచం మాహాత్మ్యముత్తమమ్ । న గాత్రమంశుభిస్సూర్యస్సంతాపయితుమర్హతి ॥ ౮ ॥ శివస్సర్వేషు కాలేషు కాననేభ్యో వినిస్సృతః । రాఘవం యుక్తశీతోష్ణస్సేవిష్యతి సుఖోఽనిలః ॥ ౯ ॥ శయాన

తి ॥ కల్ప్యతే - దైవేనేతి శేషః కల్పత ఇతి పాఠే విధ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ అయమితి ॥ అయం మాం దీపయతే సంతాపయతీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం త్రిచత్వారింశస్సర్గః

పుత్రవివాసజనితశోకేన విలపంతీం కౌసల్యాం సుమిత్రా సమాశ్వాసయతి - విలపంతీమిత్యాదినా ॥ ౧ ॥ ... రుదితేన వాకిం - అయ ... అత్ర హేతుః ... పురుషోత్తమః - పురుషోత్తమస్య న పుత్రస్య ... ॥ ౨ ॥ రామశోకనివారణే కారణాంతరమాహ - యస్తవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ... యస్తవ పుత్రః - ప్రేత్యఫలోదయే ... శిష్టైః ఆచరితే ధర్మే పితృవాక్యపరిపాలనరూపధర్మే సమ్యక్ స్థితస్సన్ - మహాత్మానం సత్యవాదినం పితరం సాధు కుర్వన్ కల్పం కుర్వన్ గతః - వనమితి శేషః - స రామో న శోచ్య ఇత్యన్వయః ॥ ౪ ॥ ... లక్ష్మణోఽస్మిన్ సదానఘః - ... సర్వభూతేషు దయావాన్ ... లాభస్తస్య మహాత్మనః ... ॥ ౫ ॥ అరణ్యవాస ఇతి ॥ ... వైదేహ్యనుగచ్ఛతి - ... ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ సుమిత్రా ... శ్రీరామం పరమాత్మానం ... కౌసల్యాం సమాశ్వాసయతి వ్యక్తం రామస్యేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ ॥ సూర్యః - రామస్య ... మాహాత్మ్యం ... వ్యక్తం ... సంతాపయితుం నార్హతి ... ॥ ౮ ॥ ... ॥

తాదికాలేషు - యుక్తశీతోష్ణం తత్తత్కాలోచితద్రవ్యసంస్పర్శనేన సంపాదిత [illegible] ॥ ౧౧ ॥ సదా వీతి ॥ తిమిధ్వజశ్శంబర ఇతి వైజయంతమితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః [illegible] దానవేంద్రం హతం [illegible] తేన ప్రీతో బ్రహ్మా రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదౌ । యదా ప్రజతి సంగ్రామం [illegible] తదా [illegible] కదాచిద్రామో దండకారణ్యం గత్వా [illegible] తేన ప్రీతో బ్రహ్మా రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దాతవ్యానీత్యుక్తే ॥ ౧౨ ॥ [illegible] ॥ ౧౩ ॥ [illegible] రామస్య యా శ్రీః సర్వలక్షణసంపన్నా గాత్రశోభా - యచ్చ [illegible] శౌర్యం శూరాణాం [illegible] తథా [illegible] యా కల్యాణసత్వతా - ప్రశస్తబల [illegible] ॥ ౧౪ ॥ సూర్యస్యాపి [illegible] కాశకో భవేత్ - అగ్నేరగ్నిః [illegible] ప్రభుః సర్వ [illegible] శ్రియః శ్రీః [illegible] సంపదః [illegible] కీర్త్యాః కీర్తిః [illegible] క్షమా [illegible] ॥ దైవతం దైవతానాం చ [illegible] భూతానాం భూతసత్తమః [illegible] ॥ ౧౬ ॥ పృథివ్యేతి ॥ సహ [illegible] స రామః పృథివ్యా వైదేహ్యా శ్రియా [illegible] తిసృభిస్సహాభిషేక్ష్యతే [illegible] ॥ ౧౭ ॥ [illegible] పృథివ్యా [illegible] రామోఽభిషేక్ష్యత

మమ మూర్ధ్ని పతేచ్చాభిపరిష్వజన్ । రశ్మిభిస్సంస్పృశన్ శీతైశ్చంద్రమా హ్లాదయిష్యతి ॥ ౧౧ ॥ సదౌ చాస్త్రాణి దివ్యాని యస్మై బ్రహ్మా మహౌజసే । దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా తిమిధ్వజసుతం రణే ॥ ✻ ॥ స శూరః పురుషవ్యాఘ్రః స్వబాహుబలమాశ్రితః । అసంత్రస్తో హ్యరణ్యస్థో వేశ్మనీవ నివత్స్యతి ॥ ౧౨ ॥ యస్యేషుపథమాసాద్య వినాశం యాంతి శత్రవః । కథం న పృథివీ తస్య శాసనే స్థాతుమర్హతి ॥ ౧౩ ॥ యా శ్రీశ్శౌర్యం చ రామస్య యా చ కల్యాణసత్వతా । నివృత్తారణ్యవాసస్స క్షిప్రం రాజ్యమవాప్స్యతి ॥ ౧౪ ॥ సూర్యస్యాపి భవేత్సూర్యో హ్యగ్నేరగ్నిః ప్రభోః ప్రభుః । శ్రియశ్శ్రీశ్చ భవేదగ్ర్యా కీర్త్యాః కీర్తిః క్షమాక్షమా ॥ ౧౫ ॥ దైవతం దైవతానాం చ భూతానాం భూతసత్తమః । తస్య కే హ్యగుణా దేవి రాష్ట్రే వాప్యథవా పురే ॥ ౧౬ ॥ పృథివ్యా సహ వైదేహ్యా శ్రియా చ పురుషర్షభః । క్షిప్రం తిసృభిరేతాభిస్సహ రామోఽభిషేక్ష్యతి ॥ ✻ ॥ దుఃఖజం విసృజంత్యస్రం నిష్క్రాంతముదీక్ష్య యమ్ । అయోధ్యాయాం జనాస్సర్వే శోకవేగసమాహతాః ॥ ౧౭ ॥ కుశచీరధరం దేవం గచ్ఛంతమపరాజితమ్ । సీతేవానుగతా లక్ష్మీస్తస్య కిం నా

మపి [illegible] ॥ ౧౧ ॥ [illegible] భగవతః [illegible] రామస్య [illegible] చంద్రో హ్లాదయిష్యతీత్యాశయేనాహ - శయానమితి ॥ ౧౦ ॥ సదావీతి ॥ బ్రహ్మా - రణే తిమిధ్వజసుతం । వైజయంతమితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః ॥ స శంబర ఇతి ఖ్యాతశ్శతమాయో మహాసురః - ఇత్యుక్తత్వాత్ - తిమిధ్వజశబ్దేన శంబర ఉచ్యతే - తత్సుతం - దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా - యస్మై రామాయ - దివ్యాస్త్రాణి దదౌ । యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్య వా । గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తత ఇత్యభిధానాత్ - కదాచిద్రామో దండకారణ్యం గత్వా వైజయంతం పురం నిరుద్ధ్య దశరథవిరోధినం శంబర సుతం హతవాన్ - తేన ప్రీతో బ్రహ్మా రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దాపితవానిత్యుచ్యతే ॥ ✻ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ యా శ్రీరితి ॥ రామస్య యా శ్రీః సర్వలక్షణసంపన్నా గాత్రశోభా - యచ్చ శౌర్యం శూరత్వం - యా కల్యాణసత్వతా - ప్రశస్తబలయుక్తతా - ఏతైరసాధారణహేతుభిః - స రామః క్షిప్రం రాజ్యమవాప్స్యతీతి సంబంధః ॥ ౧౪ ॥ సూర్యస్యేతి ॥ సూర్యస్య సకలజగత్ప్రకాశకస్యాపి - సూర్యః ప్రకాశకో భవేత్ - అగ్నేరగ్నిః సర్వదాహకస్యాగ్నేరపి దాహకః - ప్రభోః ప్రభుః - సర్వనియంతుర్బ్రహ్మణోఽపి నియంతా - శ్రియః శ్రీః - సంపదోఽపి సంపత్ - కీర్త్యాః అగ్ర్యా కీర్తిః । కీర్తేరపి ప్రకాశస్యాపాదకః - క్షమాక్షమా - సర్వభారసహాయా భూమేరప్యాధారః ॥ ✻ ॥ దైవతానాం చ దైవతం పూజ్యం । భూతానాం భూతసత్తమ మహత్పూజ్యం - రామస్య పరమాత్మత్వాత్సూర్యస్యాపి భవేత్సూర్య ఇత్యాదినా [illegible] సర్వమేవ సంగచ్ఛతే [illegible] ॥ ౧౬ ॥ పృథివ్యేతి ॥ సహ రామః [illegible] స రామః పృథివ్యా వైదేహ్యా శ్రియా విజయలక్ష్మ్యా చ - ఏతాభిస్తిసృభిస్సహ క్షిప్రమభిషేక్ష్యతీతి సంబంధః ✻ ॥ దుఃఖజమిత్యస్య శ్లోకస్య పృథివ్యా సహేత్యపూర్వశ్లోకస్థేన రామోఽభిషేక్ష్యతీత్యనేన సంబంధః ॥ ౧౮ ॥ [illegible] తస్య వనే విషయే [illegible] నాస్తి

త్యనేన సమ్బన్ధః ॥ ౧౯ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] హా ॥ సుగ్రహారః [illegible] ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ [illegible] ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ మహాశోకం [illegible] ॥ [illegible] ॥ ౨౪ ॥ [illegible] ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ [illegible] ॥ ౨౭ ॥ మేఘరాజిరివ [illegible] ॥ ౨౮ ॥ [illegible] ॥ అభివాద్య [illegible] ॥ ౨౯ ॥ [illegible] ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ [illegible] ఇతి శ్రీరామాయణే [illegible] అయోధ్యాకాణ్డవ్యాఖ్యానే చతుశ్చత్వారింశః సర్గః ॥

ఏవం సుమిత్రాం [illegible] వనవాసాయ [illegible] ॥ ౧ ॥ [illegible] ॥ ౨ ॥ [illegible] రాజని చ [illegible] ॥ ౩ ॥ [illegible] ॥ ౪ ॥ [illegible] స్వాః ప్రజా ఇవ [illegible] ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ సహీతి [illegible] ॥ ౭ ॥ [illegible]

[illegible] యస్య [illegible] ప్రజాపతేః [illegible] కిం నాగమిష్యతి [illegible] ॥ ౨౦ ॥ నివృత్తవనవాసం తం ద్రష్టాసి పునరాగతమ్। జహి శోకం చ మోహం చ దేవి సత్యం బ్రవీమి తే ॥ ౨౧ ॥ శిరసా చరణావేతౌ వన్దమానమనిన్దితే। పునర్ద్రక్ష్యసి కల్యాణి పుత్రం చన్ద్రమివోదితమ్ ॥ ౨౨ ॥ పునః ప్రవిష్టం దృష్ట్వా తమభిషిక్తం మహాశ్రియమ్। సముత్స్రక్ష్యసి నేత్రాభ్యాం క్షిప్రమానన్దజం పయః ॥ ౨౩ ॥ మా శోకో దేవి దుఃఖం వా న రామే దృశ్యతేఽశివమ్। క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి పుత్రం త్వం ససీతం సహలక్ష్మణమ్ ॥ ౨౪ ॥ త్వయాఽశేషో జనశ్చైవ సమాశ్వాస్యో యదానఘే। కిమిదానీమిదం దేవి కరోషి హృది విక్లబమ్ ॥ ౨౫ ॥ నార్హా త్వం శోచితుం దేవి యస్యాస్తే రాఘవః సుతః। న హి రామాత్పరో లోకే విద్యతే సత్పథే స్థితః ॥ ౨౬ ॥ అభివాదయమానం తం దృష్ట్వా ససుహృదం సుతమ్। ముదాశ్రు మోక్ష్యసే క్షిప్రం మేఘలేఖేవ వార్షికీ ॥ ౨౭ ॥ పుత్రస్తే వరదః క్షిప్రమయోధ్యాం పునరాగతః। పాణిభ్యాం మృదుపీనాభ్యాం చరణౌ పీడయిష్యతి ॥ ౨౮ ॥ అభివాద్య నమస్యన్తం శూరం ససుహృదం సుతమ్। ముదాస్రైః ప్రోక్ష్యసి పునర్మేఘరాజిరివాచలమ్ ॥ ౨౯ ॥ ఆశ్వాసయన్తీ వివిధైశ్చ వాక్యైర్వాక్యోపచారే కుశలాఽనవద్యా। రామస్య తాం మాతరమేవముక్త్వా దేవీ సుమిత్రా విరరామ రామా ॥ ౩౦ ॥ నిశమ్య తల్లక్ష్మణమాతృవాక్యం రామస్య మాతుర్నరదేవపత్న్యాః। సద్యః శరీరే విననాశ శోకః శరద్గతో మేఘ ఇవాల్పతోయః ॥ ౩౧ ॥

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే వాల్మీకీయే ఆదికావ్యే అయోధ్యాకాణ్డే చతుశ్చత్వారింశః సర్గః ॥

అనురక్తా మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమమ్। అనుజగ్ముః ప్రయాన్తం తం వనవాసాయ మానవాః ॥ ౧ ॥ నివర్తితేఽపి చ బలాత్సుహృద్వర్గే చ రాజని। నైవ తే సంన్యవర్తన్త రామస్యానుగతా రథమ్ ॥ ౨ ॥ అయోధ్యానిలయానాం హి పురుషాణాం మహాయశాః। బభూవ గుణసమ్పన్నః పూర్ణచన్ద్ర ఇవ ప్రియః ॥ ౩ ॥ స యాచ్యమానః కాకుత్స్థః స్వాభిః ప్రకృతిభిస్తదా। కుర్వాణః పితరం సత్యం వనమేవాన్వపద్యత ॥ ౪ ॥ అవేక్షమాణః సస్నేహం చక్షుషా ప్రపిబన్నివ। ఉవాచ రామః స్నేహేన తాః ప్రజాః స్వాః ప్రజా ఇవ ॥ ౫ ॥ యా ప్రీతిర్బహుమానశ్చ మయ్యయోధ్యానివాసినామ్। మత్ప్రియార్థం విశేషేణ భరతే సా నివేశ్యతామ్ ॥ ౬ ॥ స హి కల్యాణచారిత్రః కైకేయ్యానన్దవర్ధనః। కరిష్యతి యథావద్వః ప్రియాణి చ హితాని చ ॥ ౭ ॥ జ్ఞానవృద్ధో వయోబాలో మృదుర్వీర్యగుణాన్వితః। అనురూపః స వో భర్తా

శోచన్తీం ప్రత్యాహ కుశచీరేతి ॥ కుశచీరధరమపి దేవాదిప్యమానం - లక్ష్మ్యా [illegible] - [illegible] ॥ ౧౯ ॥ [illegible] వరః [illegible] తేషాం వర [illegible] ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ మాశోకేతి ॥ [illegible] రామవిషయే - [illegible] శోకం ప్రలాపాది - [illegible] ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ [illegible] మేఘలేఖా మేఘపఙ్క్తిః ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ [illegible] వాద్య నమస్యన్తం [illegible] ॥ ౨౯ ॥ [illegible] వాక్యోపచారే - కుశలా ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాణ్డటీకాయాం - చతుశ్చత్వారింశః సర్గః ॥

౧ ॥ నివర్తితేఇతి ॥ తే పౌరాః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ స ఇతి ॥ యాచ్యమానః నివర్తస్వేతి ప్రార్థ్యమానః సత్యం కుర్వన్ ॥ ౪ ॥ స్వాః ప్రజా [illegible] స్వపుత్రానివ ॥ ౫ ॥ అయోధ్యానివాసినాం యుష్మాకమితి శేషః ॥ ౬ ॥ సహీతి ॥ ప్రియాణి ఇష్టానులోమ్యే, శుభకరాణి హితాని పరలోకసాధనమ

స్మాత్తారకాత్ - భరతం [illegible] యుష్మాభిః యువరాజస్సమీక్షితః - రాజ్ఞేతి శేషః అతో మయా శిష్టైరపి [illegible] - భర్తుశ్శాసనం [illegible] అపచాయితవ్యం [illegible] ॥ ౯ ॥ మమ [illegible] ॥ ౧౦ ॥ యథేతి ॥ ధర్మే పితృవచనపరిపాలనరూపే ధర్మే [illegible] ఆధా రాజా [illegible] ॥ ౧౧ ॥ బాష్పేణేతి ॥ సౌమిత్రిణా సహ [illegible] గుణైః [illegible] ॥ ౧౨ ॥ త్రివిధమితి ॥ జ్ఞానేన వయసా ఓజసా [illegible] ॥ ౧౩ ॥ [illegible] ॥ ౧౪ ॥ పద్భ్యామితి [illegible] బ్రాహ్మణవాక్యశ్రవణానంతరం రథగమనే దోషో భవతీతి [illegible] ॥ ౧౮ ॥ [illegible] ద్విజాతీనితి ॥ రథేన ద్విజాతీన్ పరిమోక్తుం న శశాక [illegible] ॥ ౧౯ ॥ [illegible] ॥ ౨౦ ॥ [illegible]

భవిష్యతి భయాపహః ॥ ౮ ॥ స హి రాజా గుణైస్తస్య యువరాజస్సమీక్షితః । అపచాయితమార్యేష్టైః కార్యో వో భర్తృశాసనమ్ ॥ ౯ ॥ న చ తప్యేద్యథా చాసౌ వనవాసం గతే త్వయి । మహారాజస్తథా కార్యో మమ ప్రియచికీర్షయా ॥ ౧౦ ॥ యథా యథా దాశరథిర్ధర్మ ఏవాస్థితోఽభవత్ । తథా తథా ప్రకృతయో రామం పతిమకామయన్ ॥ ౧౧ ॥ బాష్పేణ పిహితం దీనం రామస్సౌమిత్రిణా సహ । చకర్షేవ గుణైర్బద్ధ్వా జనం పురనివాసినమ్ ॥ ౧౨ ॥ తే ద్విజాస్త్రివిధం వృద్ధా జ్ఞానేన వయసౌజసా । వయఃప్రకంపశిరసో దూరాదూచురిదం వచః ॥ ౧౩ ॥ వహంతో జవనా రామం భో భో జాత్యాస్తురంగమాః । నివర్తధ్వం న గంతవ్యం హితా భవత భర్తరి ॥ ౧౪ ॥ కర్ణవంతి హి భూతాని విశేషేణ తురంగమాః । యూయం తస్మాన్నివర్తధ్వం యాచనాం ప్రతివేదితాః ॥ ౧౫ ॥ ధర్మతస్స విశుద్ధాత్మా వీరశ్శుభదృఢవ్రతః । ఉపవాహ్యస్తు వో భర్తా నాపవాహ్యః పురాద్వనమ్ ॥ ౧౬ ॥ ఏవమార్తప్రలాపాంస్తాన్ వృద్ధాన్ ప్రలపతో ద్విజాన్ । అవేక్ష్య సహసా రామో రథాదవతతార హ ॥ ౧౭ ॥ పద్భ్యామేవ జగామాథ ససీతస్సహలక్ష్మణః । సన్నికృష్టపదన్యాసో రామో వనపరాయణః ॥ ౧౮ ॥ ద్విజాతీంస్తు పదాతీంస్తాన్ రామశ్చారిత్రవత్సలః । న శశాక ఘృణాచక్షుః పరిమోక్తుం రథేన సః ॥ ౧౯ ॥ గచ్ఛంతమేవ తం దృష్ట్వా రామం సంభ్రాంతచేతసః । ఊచుః పరమసంతప్తా రామం వాక్యమిదం ద్విజాః ॥ ౨౦ ॥ బ్రాహ్మణ్యం సర్వమేతత్త్వాం బ్రహ్మణ్యమనుగచ్ఛతి । ద్విజస్కం

[illegible] ॥ ౭ ॥ [illegible] పజ్ఞానాదినా [illegible] గుణాన్వితః ॥ ౮ ॥ స హీతి [illegible] యుష్మ[illegible] ధర్మేణ యువరాజః - సమీక్షిత [illegible] రాజ్ఞేతి శేషః - అతో మయా శిష్టైః [illegible] భర్తుశ్శాసనం [illegible] ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ యథా యథేతి ॥ ధర్మ ఏవాస్థితోఽభవత్ ధర్మమేవ పరిగృహ్ణాతి - ధర్మే పితృవాక్యపాలనరూపే [illegible] రామం పతిం కామయంత ॥ ౧౧ ॥ బాష్పేణ పిహితం దీనం - [illegible] గుణైర్బద్ధ్వా ॥ ౧౨ ॥ త్రివిధమితి ॥ [illegible] - తేషాం మధ్యే వయః ప్రకంపశిరసః అతివృద్ధత్వాదేవ - [illegible] ॥ ౧౩ ॥ [illegible] ప్రత్యాహుః - [illegible] ॥ వహంత ఇతి ॥ [illegible] హితా భవత [illegible] ॥ ౧౪ ॥ ఏవం ప్రార్థితానాం [illegible] కర్ణవంతీతి ॥ [illegible] ప్రతివేదితాః [illegible] ॥ ౧౫ ॥ ధర్మత ఇతి ॥ [illegible] ఉపవాహ్యః [illegible] ॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి ॥ ప్రలపత [illegible] ॥ ౧౭ ॥ పద్భ్యామితి ॥ పద్భ్యామేవ జగామ - బ్రాహ్మణవాక్యశ్రవణానంతరం రథగమనే దోషో భవతీతి - ప్రతినివృత్త్య బ్రాహ్మణైస్సహ [illegible] ప్రథమం [illegible] దాగమనపర్యంతం [illegible] ॥ ౧౮ ॥ [illegible] ద్విజాతీనితి ॥ రథేన పరిమోక్తుం న శశాక రథేనోపలక్షితస్సన్ ద్విజాతీన్ నివర్తయితుం [illegible] - బ్రాహ్మణేష్వ[illegible] రథారూఢస్సన్ బ్రాహ్మణాన్నివర్తయితుం నోచితమిత్యమన్యతేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ గచ్ఛంతమేవ [illegible]

నివర్తయితుముద్యుంజతే - బ్రాహ్మణ్యమిత్యాదినా ॥ బ్రాహ్మణ్యం బ్రాహ్మణసమూహం - బ్రాహ్మణమాతపి వాదవాద్య స్త్రియస్త్రయః బ్రాహ్మణబ్రాహ్మణాః స్వయం బ్రాహ్మణ్యాః - తం - అగ్నయః - అరణ్యారోపితాః ఏషలానాం ద్విజః స్కంధాదిరూఢత్వాత్ సంభవాత్ ॥ ౨౧ ॥ వాజపేయే ॥ వాజపేయసముత్థాని వాజపేయానుష్ఠానసంభృతాని జలాత్యయే శరది ॥ ౨౨ ॥ అనవాప్తేతి ॥ వాజపేయికైః - వాజపేయప్రాప్తైః - యాజ్ఞవల్క్యం చ బృహస్పతిసవేన వా ప్రవరోహణీయేన యస్య స్వైశ్ఛత్రైర్భవతీతి విజ్ఞాయత ఇతి వాజపేయికైః - యాజ్ఞికానాం స్వైశ్ఛత్రైర్భాగణవిధానాదితి భావః ॥ ౨౩ ॥ అస్మాకం బుద్ధిరేతావంతం కాలం నిశ్చింతతయా మంత్రవిషయా భూత్ ఇదానీం త్వత్కృతే వనవాసవిషయా భూదితి రామే మహాంతం భారం సంసూచయతి యా హీత్యాదినా ॥ ౨౪ ॥ బ్రాహ్మణానాం ధనభూతం వేదం పతిత్యజ్య సహ ధర్మచారిణీసంరక్షణమప్యకృత్వా కథమస్మాభిస్సహాగమ్యత ఇత్యాకాంక్షాయామాహ - హృదయేష్వితి ॥ నః పరం ధనం ఉత్కృష్టధనభూతా యే వేదాస్తే హృదయేష్వవతిష్ఠంతి - అనుచ్చారణే తేషాం న కాపి హానిరితి భావః - చారిత్రేణ పాతివ్రత్యేన రక్షితా దారాశ్చ గృహేష్వేవ తిష్ఠంతి - న తు తాన్ రక్షితుం అస్మాకం స్థాతవ్యమితి భావః ॥ ౨౫ ॥ అద్య యత్ప్రార్థనా యాని వర్తనే మమ స్యాత్తాం - నేతి ॥ త్వద్గతౌ త్వన్నివర్తనరూపగతౌ - మతిస్సుకృతా సుష్ఠుకృతా - నిశ్చయవనగమననిశ్చయః పునర్న కార్యః త్వయీతి శేషః - త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మం అపేక్షమాణే సతి - అస్మాభిః ధర్మం అపేక్షితుం పాలయితుం కిం సమర్థం స్యాత్ త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే అస్మాభిర్ధర్మ ఏవ త్యక్తవ్య ఇతి భావః ॥ యద్వా - త్వయి తు ధర్మపరాయణే త్వయి తు - ధర్మవ్యపేక్షే సతి బ్రాహ్మణప్రార్థనాకరణరూపధర్మనిరపేక్షే సతి కింభూతం ధర్మమపేక్షితుం స్యాత్ నకిమపీత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ జ్ఞానవయస్తపోవృద్ధా అపి ద్విజాః విప్లాపాసహిష్ణుతయా ప్రణామేనాపి రామం నివర్తయితుముద్యుంజతే యాచిత ఇతి ॥ హే నిభృతాచార శ్లాఘ్యధర్మానుష్ఠాన - హంసశుక్లశిరోరుహైః పలితకేశైః మహీపతనపాంసులైః కృతసాష్టాంగప్రణామైః నః అస్మాకం - శిరోభిః యాచితో నివర్తస్వ - వృద్ధబ్రాహ్మణానాం శిరోభిస్తు కరప్రణామ ఏవ తత్ర్యుక్తః ॥ ౨౭ ॥ బహూనామితి ॥ యే ద్విజా ఇహాగతాః తేషాం యే యజ్ఞాః వితతాః విస్తృతాః - సంభృతసంభారాః ఇతి యావత్ తేషాం యజ్ఞానాం సమాప్తిః తవ నివర్తనే ఆయత్తా - త్వన్నివర్తనాధీనేత్యర్థః - ఏవం అకృతం చేత్ సర్వే యజ్ఞాః స్వయమేవ విచ్ఛిన్నాః స్యురితి భావః ॥ ౨౮ ॥ న కేవలం వయమేవ తిర్యక్ స్థావరాణ్యపి త్వన్నివృత్తిమపేక్షంత ఇత్యాహ - భక్తిమంతీతి ॥ భక్తిం స్నేహం - చర

రథాధిరూఢాస్త్వనుగచ్ఛంత్యగ్నయోఽప్యనుయాంత్యమీ ॥ ౨౧ ॥ వాజపేయసముత్థాని ఛత్రాణ్యేతాని పశ్య నః ।
పృష్ఠతోఽనుప్రయాతాని మేఘానివ జలాత్యయే ॥ ౨౨ ॥ అనవాప్తాతపత్రస్య రశ్మిసంతాపితస్య తే । ఏభి
శ్ఛాయాం కరిష్యామః స్వైశ్ఛత్రైర్వాజపేయికైః ॥ ౨౩ ॥ యా హి నస్సతతం బుద్ధిర్వేదమంత్రాను
సారిణీ । త్వత్కృతే సా కృతా వత్స వనవాసానుసారిణీ ॥ ౨౪ ॥ హృదయేష్వవతిష్ఠంతి వేదా యే నః పరం ధనమ్ ।
వత్స్యంత్యపి గృహేష్వేవ దారాశ్చారిత్రరక్షితాః ॥ ౨౫ ॥ న పునర్నిశ్చయః కార్యస్త్వద్గతౌ సుకృతా మ
తిః । త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే తు కిం స్యాద్ధర్మమపేక్షితుమ్ ॥ ౨౬ ॥ యాచితో నో నివర్తస్వ హంసశుక్లశిరోరు
హైః । శిరోభిర్నిభృతాచార మహీపతనపాంసులైః ॥ ౨౭ ॥ బహూనాం వితతా యజ్ఞా ద్విజానాం య
ఇహాగతాః । తేషాం సమాప్తిరాయత్తా తవ వత్స నివర్తనే ॥ ౨౮ ॥ భక్తిమంతి హి భూతాని జంగమాజంగమాని

గచ్ఛంతమిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ తు ప్రదర్శనేన ప్రలాపాదినా వ్యనివృత్తిం రామ ఏవ నాగమనప్రసంగమపి మహాభారమారోప్య నివర్తయితుముద్యుం
జతే బ్రాహ్మణ్యమితి ॥ బ్రాహ్మణ్యం బ్రాహ్మణసంబంధి సకలతంత్ర మంత్రజ్ఞానయోగానుష్ఠానరూపమస్మదీయం కర్మ బ్రాహ్మణసమూ
హో వా ద్విజస్కంధేతి పాత్రాగ్రధారణాద్వా రేతి తేషాం ॥ ౨౧ ॥ వాజపేయేతి ॥ మేఘానివ జలాత్యయే శరది మేఘానివ పాండురాణీత్యర్థః
॥ ౨౨ ॥ అనవాప్తేతి ॥ వాజపేయికైః - వాజపేయయాగప్రాప్తాని వాజపేయికాని తైః ॥ ౨౩ ॥ యా హీతి ॥ వేదమంత్రానుసారిణీ తదభ్యాసానుస
రణశీలా త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం వనవాసానుసారిణీ కృతా వేదమంత్రాభ్యాసాదికం పరిత్యజ్య వనవాసోన్ముఖీకృతేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ నన్వ
ధ్యయనసాధనానుగమనేన కాప్యనుపపత్తిరిత్యాహుః - హృదయేష్వితి ॥ చారిత్రం పాతివ్రత్యం ॥ ౨౫ ॥ న పునరితి ॥ త్వద్గతౌ త్వన్నివర్తనరూపగ
తౌ - మతిః సుకృతా సుష్ఠు నిశ్చితా - నిశ్చయః వనగమననిశ్చయః - పునర్న కార్యః - త్వయీతి శేషః - త్వయి ధర్మపరాయణే త్వయి - ధర్మ
వ్యపేక్షే సతి బ్రాహ్మణప్రార్థనాకరణరూపధర్మనిరపేక్షే సతి ఇతో౽ధికం - కింకిం భూతం - ధర్మం అపేక్షితుం స్యాత్ - నకిమపీత్యర్థః -
ఇతః పరం బ్రాహ్మణప్రార్థనాయా అప్యధికం కం ధర్మం సాధయిష్యసీతి భావః ॥ ౨౬ ॥ తథాపి గచ్ఛంతం ప్రత్యాహుః - యాచిత ఇతి ॥ హం
సశుక్లశిరోరుహైః పలితకేశైః శిరోభిః - మహీపతనపాంసులైః - సాష్టాంగప్రణామేన - మహీపతనే పాంసులైః రజోవ్యాప్తైర్దేహైః -
యాచితో నివర్తస్వ - నిభృతాచార శ్లాఘ్యధర్మానుష్ఠాన ॥ ౨౭ ॥ బహూనామితి ॥ యే ద్విజాః ఇహాగతాః - తేషాం యే యజ్ఞాః వితతాః విస్తృ
తాః - సంభృతసంభారా ఇత్యర్థః - తేషాం యజ్ఞానాం సమాప్తిః - తవ నివర్తనే ఆయత్తా - త్వన్నివర్తనాధీనేత్యర్థః - ఏవం అకృతం
చేత్ సర్వే యజ్ఞాః స్వయమేవ విచ్ఛిన్నాః స్యురితి భావః ॥ ౨౮ ॥ న కేవలం వయమేవ తిర్యక్ స్థావరాణ్యపి త్వన్నివృత్తిమాకాంక్షంత ఇత్యాహుః -

స . యేత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ అను, గతుమితి ॥ మూలైః పాదస్థానైస్త్వామనుగంతుమశక్తాః - ఉద్ధతవేగినః ప్రతిహతవేగినః - వాయువేగేనడున్నతా ఊర్ధ్వబాహవ ఇవస్థితాః పాదపాః విక్రోశంతీవ వాయువేగోత్థశబ్దైరితి భావః - ఉద్ధతవేగినో వృక్షాః ॥ ౩౦ ॥

నిశ్చేష్టేతి ॥ గాత్రచలనాదికం ఆహారసంచారశ్చ యేషాం తే నిశ్చేష్టాహారసంచారాః ప్రయాచంతే ప్రార్థయంతే సర్వభూతానుకంపినమితి శేషః - ఏవం విక్రోశతామిత్యాది ॥ ౩౧ ॥ ఏవమితి ॥ నివర్తనే విషయే యద్వా ద్విజాతీనాం నివర్తననిమిత్తం ... ద్విజాతీనాం ప్రార్థ్యమానరామనివర్తననిమిత్తమిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ తత ఇతి ॥ సంపరివర్త్య ... ॥ ౩౩ ॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే పంచచత్వారింశస్సర్గః

తత స్త్విత్యాది ॥ సీతాముద్వీక్ష్యేతి సీతాముద్దిశ్య లక్ష్మణం ప్రతి కథనం ... ॥ ౧ ॥ ఇయమితి ॥ వనవాసస్య పూర్వా ప్రథమా - అద్యేయం నిశా ... ప్రహితా ప్రాప్తా ... నోత్కంఠితుమర్హసి ... ॥ ౨ ॥ పశ్యేతి ॥ శూన్యాని ... యథానిలయం యథాస్థానం - ఆయద్భిః ఆగచ్ఛద్భిః - మృగద్విజైః ... నిలీనాని ... రుదంతీవ - నిష్ప్రపంచత్వేన ... ॥ ౩ ॥ ... అద్యేతి ॥ సస్త్రీపుంసేతి - ... సస్త్రీపుంసేత్యాదినా నిపాతనాదకారాంతత్వం ॥ ౪ ॥ శోచనహేతుమాహ - అనురక్తా ఇతి ॥ గుణైః హేతుభిః రాజానం ప్రత్య

నివ । యాచమానేషు రామ త్వం భక్తిం భర్తేషు కర్శయ ॥ ౨౯ ॥ అనుగంతుమశక్తాస్త్వాం మూలైరుద్ధతవేగినః । ఉన్నతా వాయువేగేన విక్రోశంతీవ పాదపాః ॥ ౩౦ ॥ నిశ్చేష్టాహారసంచారా వృక్షైకస్థానవిష్ఠితాః । పక్షిణోపి ప్రయాచంతే సర్వభూతానుకంపినమ్ ॥ ౩౧ ॥ ఏవం విక్రోశతాం తేషాం ద్విజాతీనాం నివర్తనే । దదృశే తమసా తత్ర వారయంతీవ రాఘవమ్ ॥ ౩౨ ॥ తతస్సుమంత్రోపి రథాద్విముచ్య శ్రాంతాన్ హయాన్ సంపరివర్త్య శీఘ్రమ్ । పీతోదకాంస్తోయపరిప్లుతాంగానచారయద్వై తమసావిదూరే ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే పంచచత్వారింశస్సర్గః

తతస్తు తమసాతీరం రమ్యమాశ్రిత్య రాఘవః । సీతాముద్వీక్ష్య సౌమిత్రిమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఇయమద్య నిశా పూర్వా సౌమిత్రే ప్రహితా వనమ్ । వనవాసస్య భద్రం తే స నోత్కంఠితుమర్హసి ॥ ౨ ॥ పశ్య శూన్యాన్యరణ్యాని రుదంతీవ సమంతతః । యథానిలయమాయద్భిర్నిలీనాని మృగద్విజైః ॥ ౩ ॥ అద్యాయోధ్యా తు నగరీ రాజధానీ పితుర్మమ । సస్త్రీపుంసా గతానస్మాన్ శోచిష్యతి న సంశయః ॥ ౪ ॥ అనురక్తా హి మనుజా రాజానం బహుభిర్గుణైః । త్వాం చ మాం చ నరవ్యాఘ్ర శత్రుఘ్నభరతౌ తథా ॥ ౫ ॥ పితరం

భక్తిమిత్యాది ॥ భక్తిం స్నేహం ... కర్శయ - నిష్ఫలాం మా కురు ॥ ౨౯ ॥ అనుగంతుమితి ॥ మూలైః హేతుభిః - ఉద్ధతవేగినః అత్యంతం ప్రతిహతవేగాః - అత ఏవ త్వామనుగంతుమశక్తాః - వాయువేగేన హేతునా - విక్రోశంతీవ విలపంతీవ - అయం భావః పురవాసినాం రామానుయానే ... వాయువేగేనైవ హేతునా విక్రోశంతీవ ॥ ౩౦ ॥ నిశ్చేష్టేతి ॥ నిశ్చేష్టాహారసంచారాః చేష్టా గాత్రసంచలనాదిః - ఆహారార్థం సంచారః ... - ప్రయాచంతే ప్రార్థయంతే - వృక్షరూపే ఏకస్మిన్ స్థానే విష్ఠితాః - ... ॥ ౩౧ ॥ ఏవమితి ॥ రామనివర్తనే - ద్విజాతీనాం విక్రోశతాం సతాం - రాఘవం వారయంతీవ తమసా ... - యద్వా - ద్విజాతీనాం నివర్తనే - ... ద్విజాతిభిః ప్రార్థ్యమానరామనివర్తననిమిత్తమిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ తత ఇతి ॥ సంపరివర్త్య అధ్వశ్రమనివృత్త్యర్థం భూమౌ పరివేష్టనం కారయిత్వా - అచారయత్ భక్షయితుం ... ॥ ౩౩ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండటీకాయాం - పంచచత్వారింశస్సర్గః

తత ఇతి ॥ సీతాముద్వీక్ష్య సౌమిత్రిం ప్రతి ... ॥ ౧ ॥ ఇయమితి ॥ వనవాసస్య - వనవాసనిమిత్తం నిశానాం మధ్యే పూర్వా ప్రథమా - అద్యేయం నిశా ... ప్రహితా వనే ప్రాప్తా - వనవాసస్యైకదేశభూతా ... - అతః ... ఉత్కంఠితుం గృహవాసాద్యభిలాషం ... నార్హసి ॥ ౨ ॥ పశ్యేతి ॥ యథా యథాస్థానం - స్వస్వనిలయమాయద్భిర్మృగద్విజైః - నిలీనానీతి ... - అరణ్యాని - రుదంతీవ ... ॥ ౩ ॥ అద్యేతి ॥ సస్త్రీపుంసా స్త్రీపురుషసహితా - ... నిపాతనాదకారాంతతా ॥ ౪ ॥ కుతః - అనురక్తా ఇత్యాది ॥ బహుభిర్గుణైః హేతుభిః - అనురక్తాః ॥ ౫ ॥ పితరమితి ॥ ... రోదనశబ్దం ... - ఇతి

సురక్తాహి రామానమిత్యుసాదార మాధ్వస్వ పాపరాయ॥ ౧॥ తతమిత్యుపరం తావిలి సం . . . దనవశేనా భౌస్యాలా . . . ॥ ౬॥ ఏవము పితాపిత్రు తాం . . . త్యాహ భరతేతి॥ ౭॥ ౮॥ స్వయాచాగలిమిపి స్వమిత్యాహ - త్వరేతి॥ కార్యం అవశ్యకర్తవ్యం . . . ఇతి -
అన్వేష్టవ్యేతి॥ ౯॥ అద్భిరితి॥ అద్భిరేవ వత్స్యామి అపవిపాహారీకృత్యవత్స్యామి - వనవాసావక్రమదివసత్వాత్ అన్యపుణ్యైః . . . త్వా భోక్ష
వాసః - ఎతద్ధిరోచతే నాన్య . . . ఆచరత్తనిపురు . . . రాదిభిశాయ॥ ౧౦॥ ౧౧॥ నతి॥ ప్రభాతయవనాం . . . పర్యాస . . . తః । యవసంపృణ
మిత్యర్థః । ప్రత్యసంపంత్రతిరపంతింతి రెక్ష్యత్యం . . . దో . . . అగ . . . కార్య . . . న . . . నన్ని . . . ॥
౧౨ ॥ ఉపాస్యేతి ॥ ఉపాసనం నమస్కారః సాధ జాతేరపి నమస్కారమాత్రం సంభవతి ॥ ౧౩ ॥ తామితి ॥
వృక్షమూలైస్స్వాస్త్రితాసా . . . సాఖెన క్రితాంపిత్యేత్యన్వయః॥ ౧౪॥ ౧౫॥ జాగ్రత్ ఇతి ॥ తాం రాత్రిమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - న
వార్ణం రాత్రౌ జాగ్రతం . . . నాన్య గాతాయ - రామస్య గుణాన్ గాయతోస్సాధం . . . రతస్సామిత్రౌ సామిత్రౌ ప్రవిశతి - రవిరుదిత ఉది
తు . . . ఉ . . . కాలో . . . దిస్యే . . . యస్వా . . . వర్యం తంగమనకాలె పగుణా . . . ప్రతిదిం ధావ ॥ ౧౬॥ పూర్వ . . . థా శేష . . . ప్రస్థాతి॥
గోష్కులేతి॥ విహారఆరారం - ప్రకృతిభిః పౌరజ్ఞేశ్రేభిః । రాజ్యాంగానిప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపి చేప్యమర॥ ౧౭॥ ఉత్థాయేతి॥
విశామ్యః . . . ॥ ౧౮॥ . . . దితి॥ అస్మద్వ్యపేక్షే - అస్మత్స్వేవవి . . . తాపేక్షాంతం॥ ౧౯॥ యదితి॥ పౌరా అన్నిస్నివర్తనేయథారె నత్ర
కారేణ నియమం . . . - తేన ప్రకారేణ ప్రాణాన్ సృ . . . స్యాలి . . . క్ష్యంతి - నిశ్చయాంతిని . . . నసిశ్చయం . . . తృత్వ్యంలిపిసంబంధం॥

చాఽశోచామిమాతరం వయశస్వినీమ్ । అపి నాంశోభవేతాం తెరుదం . . . తావభిత్యశః॥ ౬॥ భరతఃఖలుధ
మాత్మా పితరంమాతరంచ మే । ధర్మార్థకామ సహితైర్వాక్యైరాశ్వాసయిష్యతి॥ ౭॥ భరతస్యా
నృశంసత్వం విచింత్యాహంపునఃపునః । నానుశోచామిపితరంమాతరంచాపి లక్ష్మణ॥ ౮॥ త్వయాకార్యం నర
వ్యాఘ్రమామనువ్రజతాకృతమ్ । అన్వేష్టవ్యా హి వైదేహ్యా రక్షణార్థే సహాయతా॥ ౯॥ అద్భిరేవతు
సౌమిత్రే వత్స్యామ్యద్యనిశామిమామ్ । ఏతద్ధిరోచతే మహ్యంవన్యేపి వివిధేసతి॥ ౧౦॥ ఏవముక్త్వాతుసౌ
మిత్రింసుమంత్రమపి రాఘవః । అప్రమత్తస్త్వమశ్వేషు భవసౌమ్యేత్యువాచహ ॥ ౧౧ ॥ సోశ్వాన్సు
మంత్రస్సంయమ్యసూర్యేస్తంసముపాగతే । ప్రభూతయవసాన్కృత్వాబభూవప్రత్యనంతరః॥ ౧౨॥ ఉ
పాస్యతుశివాంసంధ్యాందృష్ట్వారాత్రిముపస్థితామ్ । రామస్యశయనంచక్రేసూతస్సౌమిత్రిణాసహ ॥
౧౩। తాంశయ్యాంతమసాతీరేవీక్ష్యవృక్షదళైః కృతామ్। రామస్సౌమిత్రిణాసార్ధంసభార్యస్సంవివే
శహ॥ ౧౪॥ సభార్యంసంప్రసుప్తంతంభ్రాతరంవీక్ష్యలక్ష్మణః । కథయామాససూతాయరామస్యవివి
ధాన్గుణాన్ ॥ ౧౫॥ జాగ్రతోహ్యేవతాంరాత్రింసౌమిత్రేరుదితోరవిః । సూతస్యతమసాతీరేరామ
స్యబ్రువతోగుణాన్ ॥ ౧౬॥ గోకులాకులతీరాయాస్తమసాయావిదూరతః। అవసత్తత్రతాంరాత్రింరా
మఃప్రకృతిభిస్సహ॥ ౧౭ ॥ ఉత్థాయచమహాతేజాఃప్రకృతీస్తానిశామ్యచ । అబ్రవీద్భ్రాతరంరామోల
క్ష్మణంపుణ్యలక్షణమ్॥ ౧౮॥ అస్మద్వ్యపేక్షాన్సౌమిత్రేనిరపేక్షాన్గృహేష్వపి । వృక్షమూలేషుసం
సుప్తాన్పశ్యలక్ష్మణసాంప్రతమ్॥ ౧౯॥ యథైతేనియమంపౌరాః కుర్వంత్యస్మన్నివర్తనే । అపిప్రా
ణాన్నసిష్యంతినతుత్యక్ష్యంతినిశ్చయమ్॥ ౨౦॥ యావదేవతుసంసుప్తాస్తావదేవవయంలఘు । రథమారు

పితరం . . . గంవా . . . శోచామిత్యన్వయః॥ ౬॥ అథాపితయోః శోచనేకాం చింతేత్యాహ - భరతఇతి॥ ౭ ॥ భరతస్యేతి ॥ ౮॥ నృశంసత్వంఅ
క్రౌర్యం॥ ౮॥ అథ లక్ష్మణాపగమనేన సంతుష్టఆహ - త్వయేతి॥ మామనువ్రజతాత్వయా - కార్యంకర్తవ్యం . . . కృతం - హియస్మాత్ -
వైదేహ్యారక్షణార్థే సహాయతా అన్వేష్టవ్యాసంపాదనీయా॥ ౯॥ అద్భిరితి॥ అప్రతమసాతీరే - అద్భిరేవ - ఉపవిపాహారీకృత్యవత్స్యామిత్యర్థః॥
వనవాసోపక్రమదివసత్వాత్తమసాతీరస్యపుణ్యత్వేత్రత్వాభోక్ష్యవవాసం . . . కార్యశీలివావ॥ ౧౦॥ ౧౧॥ సోశ్వానితి॥ సంయమ్యబద్ధ్వా - ప్రభూ
తయవసాన్ సమృద్ధ . . . కృత్వా - ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః ॥ ౧౨॥ ఉపాస్యేతి ॥ శయనం శయనస్థలంచక్రే॥ ౧౩॥ తామితి ॥ సౌ
మిత్రిణాసార్ధం . . . మిత్రింహస్తేగృహిత్వాశయ్యాంవివిద్వసభార్యఃసంవివేశేతిసంబంధః। యద్వా - వృక్షమూలైస్స్వాస్త్రిశాసార్ధంసూతేన
కృతాంతాంశయ్యా వీక్ష్యేతిసంబంధః - కృతామిత్యపపాఠ ॥ ౧౪॥ ౧౫॥ జాగ్రత ఇతి ॥ ఉదితోరవిః - అరుణోదయకాలో జాతఇత్యర్థః
॥ ౧౬॥ ౧౭॥ ఉత్థాయేతి ॥ నిశామ్య అవలోక్య - నిద్రాణానితిశేషః॥ ౧౮॥ అస్మద్వ్యపేక్షాన్ అస్మాస్వేవవిశేషేణాపేక్షావతః - అతఏవగృహే
ష్వపి నిరపేక్షాన్ అపేక్షారహితాన్ ॥ ౧౯ ॥ యథేతి ॥ యథా యథావత్ ఏతే పౌరాః అస్మన్నివర్తనే నియమం కుర్వంతి - తథా ప్రాణాన్ నియమం కుర్వంతి
స్త - అతఏవ ఏతే ప్రాణాన్ త్యక్ష్యంతి నిశ్చయం అస్మన్నివర్తనరూపనిశ్చయంనత్యక్ష్యంతీతిసంబంధః॥ ౨౦॥ యావదితి ॥ సుప్తా

॥ ౨౦॥ యావదితి॥ యావదేవ యావత్యేవ కాలే - తావదేవ తావత్యేవ కాలే - లఘుశీఘ్రం రథమారుహ్య గచ్ఛామ ఇతి లఘుశీఘ్రం ప్రచరద్భిః ప్రజాః ఇత్యుపరః॥ శ్లో॥ అతఇతి॥ ఇక్ష్వాకుపురవాసినో మామనురక్తాః ఇదానీమివ భూయః పునః - వృక్షమూలాని సంశ్రితా న స్వపేయుః - అతో రథమారుహ్య గచ్ఛామేత్యపూర్వేణాన్వయః॥ ౨౨॥ పౌరాఇతి॥ ఆత్మకృతాత్ స్వకృతాత్ ఆత్మనా స్వేన॥ ౨౩॥ ౨౪॥ ౨౫॥ ౨౬॥ అయమితి॥ యుక్తస్సజ్జః॥ ౨౭॥ తమితి॥ సపరిచ్ఛదః ధనుః కవచాదిసహితః - ఆకులావర్తాం ఆవర్తాకులాం॥ ౨౮॥ ససంతీర్యేతి॥ మహామార్గం ప్రాప్య ఇత్యత్ర స్థితరథాపరితీర్య [illegible] మేవ మహామార్గం ప్రాపదితి [illegible] భయదర్శినాం భయాం [illegible] భయదర్శి [illegible] మిత్యర్థః॥ ౨౯॥ మోహనార్థమితి॥ మోహనం వంచనం - [illegible] వంచనం - ఉచ్యతే - వంచనం - [illegible] త్ర న భవేదితి [illegible] మోహనార్థం వనవాసవ్యాజేన [illegible] యదిరామస్య తథా సంకల్పో న భవేత్ తర్హి కథం నిశ్చేష సర్వజనాని ప్రాకరణం - సుమంత్రం [illegible] త్వా [illegible] ఉదఙ్ముఖ [illegible]॥ పౌరాణాం మోహనార్థం ఉదఙ్ముఖః ప్రయాహి - అయోధ్యాం [illegible] ముహూర్తం గత్వా [illegible] ఉదఙ్ముఖో యాహీత్యర్థః - స్వస్య రథేనోదఙ్ముఖం గత్వా మార్గాంతరేణ వనగమనస్య కతుం శక్యత్వేప్యయోధ్యాభిముఖగమనే ప్రత్యభంగస్స్యాదితి ధియా సుమంత్రమనిముఖో యాహీత్యుక్తవాన్ - తథాకుర్వితి పౌరాణాం మో[illegible] ॥ ౩౧॥ రామస్యేతి॥ ప్రత్యాగమ్యేతి - మార్గాంతరేణ ప్రత్యాగమ్యేత్యర్థః॥ ౩౨॥ తావితి॥ సంప్రయుక్తం సమ్యగానీతం - రథం సమాస్థితౌ - అభూతామితి శేషః - యేన పథా తపోవనం ప్రాప్యతే - తేన ప్రచోదయామాస॥ ౩౩॥ తతఇతి॥ [illegible] సుమంత్రః - ప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్

ప్యాగచ్ఛానుపంథానన కుతోభయమ్॥ శ్లో॥ అతో భూయోఽపి నేదానీమిక్ష్వాకుపురవాసినః। స్వపేయురనురక్తా మాం వృక్షమూలాని సంశ్రితాః॥ ౨౧॥ పౌరా హ్యాత్మకృతాద్దుఃఖాద్విప్రమోచ్యా నృపాత్మజైః। న తు ఖల్వాత్మనా యోజ్యా దుఃఖేన పురవాసినః॥ ౨౩॥ అబ్రవీల్లక్ష్మణో రామం సాక్షాద్ధర్మమివ స్థితమ్। రోచతే మే తథా ప్రాజ్ఞ క్షిప్రమారుహ్యతామితి॥ ౨౪॥ అథ రామోఽబ్రవీచ్ఛ్రీమాన్ సుమంత్రం యుజ్యతాం రథః। గమిష్యామి తతోఽరణ్యం గచ్ఛ శీఘ్రమితః ప్రభో॥ ౨౫॥ సూతస్తతస్సంత్వరితః స్యందనం తైర్హయోత్తమైః। యోజయిత్వాథ రామాయ ప్రాంజలిః ప్రత్యవేదయత్॥ ౨౬॥ అయం యుక్తో మహాబాహో రథస్తే రథినాం వర। త్వమారోహస్వ భద్రం తే ససీతస్సహలక్ష్మణః॥ ౨౭॥ తం స్యందనమధిష్ఠాయ రాఘవస్సపరిచ్ఛదః। శీఘ్రగామాకులావర్తాం తమసామతరన్నదీమ్॥ ౨౮॥ స సంతీర్య మహాబాహుః శ్రీమాన్ శివమకంటకమ్। ప్రాపద్యత మహామార్గమభయం భయదర్శినామ్॥ ౨౯॥ మోహనార్థం తు పౌరాణాం సూతం రామోఽబ్రవీద్వచః। ఉదఙ్ముఖః ప్రయాహి త్వం రథమాస్థాయ సారథే॥ ౩౦॥ ముహూర్తం త్వరితం గత్వా నివర్తయ రథం పునః। యథా న విద్యుః పౌరా మాం తథా కురు సమాహితః॥ ౩౧॥ రామస్య వచనం శ్రుత్వా తథా చక్రే స సారథిః। ప్రత్యాగమ్య చ రామస్య స్యందనం ప్రత్యవేదయత్॥ ౩౨॥ తౌ సంప్రయుక్తం తు రథం సమాస్థితౌ తదా ససీతౌ రఘువంశవర్ధనౌ। ప్రచోదయామాస తతస్తురంగమాన్ స సారథిర్యేన పథా తపోవనమ్॥ ౩౩॥ తతస్సమాస్థాయ రథం మహారథస్ససారథిర్దాశరథిర్వనం యయౌ। ఉ

పీతే - యావత్ యావత్పర్యంతం - నోత్థితా భవేయురితి శేషః - తావత్ తావత్పూర్వమేవ - లఘుశీఘ్రం రథమారుహ్య - గచ్ఛామేత్యర్థః॥ శ్లో॥ అతఇతి॥ ఇక్ష్వాకుపురవాసినో మామనురక్తాః - ఇదానీమివ భూయోఽపి పునరపి - వృక్షమూలాని సంశ్రితాః సన్తః స్వపేయుః - అతో గచ్ఛామేతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౨౨॥ పౌరాఇతి॥ ఆత్మకృతాత్ అత్ర నిమిత్తాత్ - స్వైకృతాదిత్యర్థః - దుఃఖాత్ - ఆత్మనా ఆత్మహేతునా - దుఃఖేన న యోజ్యాః పౌరా ఇతి సంబంధః॥ ౨౩॥ ౨౪॥ అథేతి॥ అత స్తస్మాద్రథాత్ అరణ్యం గచ్ఛామి - శీఘ్రం గచ్ఛ - రథసంయోజనాయేతి శేషః॥ ౨౫॥ ౨౬॥ అయమితి॥ యుక్తస్సజ్జః॥ ౨౭॥ తమితి॥ పరిచ్ఛదః ధనుః కవచాదిలక్షణః॥ ౨౮॥ ససంతీర్యేతి॥ సంతీర్య పరపారసమీపజలస్థితరథాపతీర్యేత్యర్థః - పశ్చాన్మేవ మహామార్గం ప్రాపద్యతేత్యర్థః - భయదర్శినాం భయశంకినాం॥ ౨౯॥ మోహనార్థమితి॥ పౌరాణాం మోహనార్థం - త్వమేవ రథమాస్థాయ - న తు వయం - ఉదఙ్ముఖం ప్రయాహి - అయోధ్యాం ప్రతి రామభద్రో నివృత్త ఇతి పౌరాణాం భ్రాంతిముత్పాదయితుముదఙ్ముఖో యాహీత్యర్థః - స్వస్యాప్యుదఙ్ముఖగమనే వ్రతభంగస్స్యాదితి ధియా - సుమంత్ర - త్వమేక ఏవ రథమాస్థాయ కించిద్దూరం గత్వా పునరాగచ్ఛేత్యుక్తవాన్॥ శ్లో॥ ౩౧॥ రామస్యేతి॥ ప్రత్యాగమ్య మార్గాంతరేణ ప్రత్యాగమ్య॥ ౩౨॥ తావితి॥ సంప్రయుక్తం సమ్యగానీతం - రథం సమాస్థితౌ సమారూఢౌ - అభూతామితి శేషః - యేన పథా తపోవనం గమ్యతే తేన పథా సః సుమంత్రః తురంగమాన్ ప్రచోదయామాసేత్యన్వయః॥ ౩౩॥ తతఇతి॥ పూర్వోక్తనిగమనశ్లోకః - సః సుమంత్రం - ప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్ ప్ర

ప్రయాణానుకూలమంగళసూచకనిమిత్తదర్శనాద్ధేతోః - రథముదఙ్ముఖంచకార - నిమిత్తస్వీకారార్థముదఙ్ముఖంచకారేత్యర్థః - తతఃనిమిత్తస్వీకారానంతరం - రథమాస్థాయవనంయయావితిసంబంధః - ప్రయాణేంగీకృతపాదోద్ధారవదుదఙ్ముఖగమనంమంగళాయేతిభావః ॥ ౩౪ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః

అథపౌరవృత్తాంతంవర్ణయతి - ప్రభాతాయామిత్యాది ॥ శోకోపహతనిశ్చేష్టాః శోకోపహతత్వాన్నిశ్చేష్టాః - హతచేతసః మూఢాః ॥ ౧ ॥ శోకజేతి ॥ శోకజాశ్రుభిః - పరిద్యూనాః పరిక్లాంతాః ఆలోకమపిరామస్యరామసంబంధ్యాలోకమపి ఆలోక్యతఇత్యాలోకః తం ఆలోకసాధనంరథరేణ్వాదికమపీత్యర్థః ॥ ౨ ॥ తఇతి ॥ విషాదార్తవదనాః దుఃఖేనమ్లానముఖాః - కృపణాః దీనవేషాః కరుణావాచః దీనవచాంసి - వదంతిస్మ - అన్యోన్యమితిశేషః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ కథమితి ॥ అవితథక్రియః అమోఘానువృత్తిః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ఇహైవేతి ॥ ఇహైవనిధనం ప్రాయోపవేశేనమరణం - మహాప్రస్థానం మరణదీక్షాపూర్వకముత్తరాభిముఖగమనం హి ప్రసిద్ధం ॥ ౭ ॥ సంతీతి ॥ ప్రవిశామోథేతి అథవేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ కింవక్ష్యామ ఇతి ॥ నశిమపివక్తుంశక్యమిత్యర్థః - తదేవవివృణోతి మహాబాహురిత్యాదినా - నీతః వనమితిశేషః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ తతఇతి ॥ మార్గానుసారేణ కించిత్ కించిద్దూరం - మార్గనాశాత్ రథమార్గాదర్శనాత్ - తద్భూమేః తృణపటలపిహితప్రదేశే రథచారణాదితి జ్ఞేయం - సమభిప్లుతాః - వ్యాప్తా ఇత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ రథస్యేతి ॥ దైవేనోపహతా ఇతి ప్రలపంత ఇతిశేషః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ఆలోక్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ

దఙ్ముఖంతంతురథంచకారసప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్ ॥ ౩౪ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే షట్చత్వారింశస్సర్గః ॥

ప్రభాతాయాంతుశర్వర్యాం పౌరాస్తే రాఘవంవినా । శోకోపహతనిశ్చేష్టా బభూవుర్హతచేతసః ॥ ౧ ॥ శోకజాశ్రుపరిద్యూనా వీక్షమాణాస్తతస్తతః । ఆలోకమపిరామస్య నపశ్యంతిస్మదుఃఖితాః ॥ ౨ ॥ తేవిషాదార్తవదనా రహితాస్తేనధీమతా । కృపణాఃకరుణావాచో వదంతిస్మమనస్వినః ॥ ౩ ॥ ధిగస్తుఖలునిద్రాంతాం యయాపహృతచేతసః । నాద్యపశ్యామహేరామం పృథూరస్కంమహాభుజమ్ ॥ ౪ ॥ కథంనామమహాబాహుస్సతథావితథక్రియః । భక్తంజనంపరిత్యజ్య ప్రవాసంరాఘవోగతః ॥ ౫ ॥ యోనస్సదాపాలయతిపితాపుత్రానివౌరసాన్ । కథంరఘూణాంసశ్రేష్ఠస్త్యక్త్వానోవిపినంగతః ॥ ౬ ॥ ఇహైవనిధనంయామో మహాప్రస్థానమేవవా । రామేణరహితానాంహికిమర్థంజీవితంహినః ॥ ౭ ॥ సంతిశుష్కాణికాష్ఠాని ప్రభూతానిమహాంతిచ । తైఃప్రజ్వాల్యచితాంసర్వే ప్రవిశామోథపావకమ్ ॥ ౮ ॥ కింవక్ష్యామోమహాబాహు రనసూయఃప్రియంవదః । నీతస్సరాఘవోస్మాభిరితివక్తుంకథంక్షమమ్ ॥ ౯ ॥ సానూనంనగరీదీనా దృష్ట్వాస్మాన్రాఘవంవినా । భవిష్యతినిరానందా సస్త్రీబాలవయోధికా ॥ ౧౦ ॥ నిర్యాతాస్తేనవీరేణ సహనిత్యంజితాత్మనా । విహీనాస్తేనచపునః కథంపశ్యామతాంపురీమ్ ॥ ౧౧ ॥ ఇతీవబహుధావాచో బాహుముద్యమ్యతేజనాః । విలపంతిస్మదుఃఖార్తా వివత్సాఇవధేనవః ॥ ౧౨ ॥ తతోమార్గానుసారేణ గత్వాకించిత్క్షణంపునః । మార్గనాశాద్విషాదేన మహతాసమభిప్లుతాః ॥ ౧౩ ॥ రథస్యమార్గనాశేన న్యవర్తంతమనస్వినః । కిమిదంకింకరిష్యామో దైవేనోపహతాఇతి ॥ ౧౪ ॥ తతోయథాగతేనైవ మార్గేణక్లాంతచేతసః । అయోధ్యామగమన్సర్వే పురీంవ్యథితసజ్జనామ్ ॥ ౧౫ ॥ ఆలోక్యనగరీంతాంచ క్షయవ్యాకు

ప్రయాణానుకూలమంగళసూచకనిమిత్తదర్శనాద్ధేతోః - తంరథముదఙ్ముఖంచకార - నిమిత్తస్వీకారార్థముదఙ్ముఖంచకారేత్యర్థః - తతః నిమిత్తస్వీకారానంతరం - ససారథిః సారథిసహితః - దాశరథిః - రథంసమాస్థాయదక్షిణాభిముఖఃయయౌ వనంయయావిత్యన్వయః ॥ ౩౪ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం - అయోధ్యాకాండటీకాయాం - షట్చత్వారింశస్సర్గః

ప్రభాతాయామితి ॥ శోకేనోపహతా అతఏవనిశ్చేష్టాశ్చతథా ॥ ౧ ॥ శోకేతి ॥ శోకజాశ్రుభిఃపరిద్యూనాః క్లిన్నాః - రామస్యాలోకమపి రామసంబంధ్యాలోకసాధనం రథరేణ్వాదికమపి ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ విషయవిష్టచిత్తానాం భగవతఃశ్రీరామస్యదర్శనందూరాపాస్తమితిద్యోతయంతఇవాహుః - ధిగస్త్వితి ॥ ౪ ॥ కథమితి ॥ అవితథక్రియః అమోఘక్రియః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ఇహైవేతి ॥ నిధనం ప్రాయోపవేశేనమరణం మహాప్రస్థానంమరణదీక్షాపూర్వకముత్తరాభిముఖగమనం ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ కిమితి ॥ నీతః ప్రాపితః - వనమితిశేషః - అస్యాయమర్థః - రామవృత్తాంతంపృచ్ఛంతంజనంప్రతి అస్మాభిః రాఘవోవనంనీతఇతివక్తుంకథంక్షమం - అన్యద్వాకింవక్ష్యామఇతి ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ తతఇతి ॥ మార్గానుసారేణరథమార్గానుసారేణ - కించిత్క్షణంకించిత్కాలం మార్గనాశాత్ రథమార్గాదర్శనాత్ - పునఃమహతావిషాదేనసమభిప్లుతాః ॥ ౧౩ ॥ రథస్యేతి ॥ మార్గనాశేనహేతునా - దైవేనోపహతాఇతి - ప్రలపంతఇతిశేషః కిమిదంమితఃపరంకింకరిష్యామఇతి న్యవర్తంతేత్యన్వయః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ఆలోక్యేతి ॥ క్షయవ్యాకులమానసాః క్షయంగృహంప్రతి - వ్యాకులానివ్యథితానిగంతవ్యంనవేత్యేవం

సైకం వాక్యం॥ అంతే ఇతి కరణం బోధ్యం - ఉపమాకులమానసాః నమాః నలేపనాదిక్షయేన వ్యధితమనస్కాః - అవర్తయంత అముంచన్ ॥౧౭॥౧౮॥ తే తానీతి ॥ దుఃఖేన దుఃఖేన సహితం స్వజనం - జనం వా పరజనం వా న ప్రజజ్ఞుః నాజ్ఞాసిషుః ॥౧౯॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే సప్తచత్వారింశస్సర్గః

తేషామిత్యాది॥ ముమూర్షయా మర్తుమిచ్ఛయా - ఉపలక్షితానాం సత్త్వాని ప్రాణాః । ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వ ఇత్యమరః । ఉద్గతానీవ బభూవుః - ముమూర్షుణామిత్యర్థః - అమనస్వినాం ధైర్యహీనానాం ॥౨॥౩॥ నచేతి॥ న చాహృష్యన్ సుహృదర్శనేనాపి హర్షం న ప్రాపుః నచామోదన్ అపూర్వవస్తులాభేఽపి మోదం న ప్రాపుః ప్రసారయన్ ప్రసారయన్ పణ్యానీతి శేషః - పుణ్యాః పణ్యాః భాః పుత్రకళత్రాదీని నాపచన్నితి గృహమేధిన గృహస్థాః - తేషాం పచనక్రియా సంబంధస్త్వర్థశరీరభూతపత్నీద్వారా ॥౪॥ నష్టమితి॥ నష్టం చిరకాలనష్టం రత్నాదికం ధనాగమం విద్యాదిలాభం॥౫॥ గృహే గృహ ఇతి ॥ రుదంత్యస్సర్వాః స్త్రియః - భర్తారం స్వస్వభర్తారం వ్యగర్హయంత వధర్తుం భర్త్సయామాసురిత్యేవం నిందంతి స్మ - తోత్రైరంకుశైః గజాన్ నిశ్చయతి - కిన్న్విత్యాదిశ్లోకేన ఇతి వ్యగర్హయంతేత్యన్వయ ॥౬॥ ఏక ఇతి॥ సీతయా సహ రామం - సీతాసహితం రామమిత్యర్థః ॥౮॥ ౯॥ శోభయిష్యంతీతి ॥ రమ్యకాననాః తత్ర తత్ర రమ్యవృక్షరాజియుక్తాః మహానూపాః రమ్యకచ్ఛప్రదేశాః । జలప్రాయమనూపం స్యాత్ పుంసి కచ్ఛ ఇత్యమరః॥౧౦॥ కాననమితి ॥ నైనం శక్ష్యంత్యనర్చితుం - అర్చితుం శక్ష్యంత్యేవేత్యర్థః॥౧౧

లమానసాః । అవర్తయంత తే ఽశ్రూణి నయనైః శోకపీడితాః ॥౧౭॥ ఏవం రామేణ నగరీ రహితా నాతిశోభతే । ఆపగా గరుడేనేవ హ్రదాదుద్ధృతపన్నగా ॥౧౮॥ చంద్రహీనమివాకాశం తోయహీనమివార్ణవమ్ । అపశ్యన్నిహతానందం నగరం తే విచేతసః ॥౧౯॥ తే తాని వేశ్మాని మహాధనాని దుఃఖేన దుఃఖోపహతా విశంతః । నైవ ప్రజజ్ఞుస్స్వజనం జనం వా నిరీక్షమాణాః ప్రవినష్టహర్షాః ॥౨౦॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అయోధ్యాకాండే సప్తచత్వారింశస్సర్గః

తేషామేవం విషణ్ణానాం పీడితానామతీవ చ । బాష్పవిప్లుతనేత్రాణాం సశోకానాం ముమూర్షయా ॥౧॥ అనుగమ్య నివృత్తానాం రామం నగరవాసినామ్ । ఉద్గతానీవ సత్త్వాని బభూవురమనస్వినామ్ ॥౨॥ స్వం స్వం నిలయమాగమ్య పుత్రదారైస్సమావృతాః । అశ్రూణి ముముచుస్సర్వే బాష్పేణ పిహితాననాః ॥౩॥ న చాహృష్యన్న చామోదన్ వణిజో న ప్రసారయన్ । న చాశోభంత పణ్యాని నాపచన్ గృహమేధినః ॥౪॥ నష్టం దృష్ట్వా నాభ్యనందన్ విపులం వా ధనాగమమ్ । పుత్రం ప్రథమజం లబ్ధ్వా జననీ నాభ్యనందత ॥౫॥ గృహే గృహే రుదంత్యశ్చ భర్తారం గృహమాగతమ్ । వ్యగర్హయంత దుఃఖార్తా వాగ్భిస్తోత్రైరివ ద్విపాన్ ॥౬॥ కిం ను తేషాం గృహైః కార్యం కిం దారైః కిం ధనేన వా । పుత్రైర్వా కిం సుఖైర్వాపి యే న పశ్యంతి రాఘవమ్ ॥౭॥ ఏకస్సత్పురుషో లోకే లక్ష్మణస్సహ సీతయా । యోఽనుగచ్ఛతి కాకుత్స్థం రామం పరిచరన్ వనే ॥౮॥ ఆపగాః కృతపుణ్యాస్తాః పద్మిన్యశ్చ సరాంసి చ । యేషు స్నాస్యతి కాకుత్స్థో విగాహ్య సలిలం శుచి ॥౯॥ శోభయిష్యంతి కాకుత్స్థమటవ్యో రమ్యకాననాః । ఆపగాశ్చ మహానూపాస్సానుమంతశ్చ పర్వతాః ॥౧౦॥ కాననం వాపి శైలం వా యం రామోఽభిగమిష్యతి । ప్రియాతిథిమివ ప్రాప్తం నైనం శక్ష్యంత్యనర్చితుమ్ ॥౧౧॥

రూపచింతాయుక్తాని మనాంసి యేషాం తే తథా - అవర్తయంత అముంచన్ ॥౧౭॥ ఏవమితి॥ నాతిశోభత ఇత్యశ్రూణ్యవర్తయంతేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౧౮॥ ౧౯॥ తే తానీతి॥ తే పౌరాః మహాధనాని అమూల్యాని - తాని వేశ్మానీత్యర్థః - విశంతోఽపి దుఃఖేన సహితం స్వజనం వా జనం అన్యజనం వా - నిరీక్షమాణా అపి - దుఃఖోపహతాస్సంతః - స్వపరవేశ్మవివేకం స్వజనాన్యజనవివేకం చ నైవ ప్రజజ్ఞుః - న ప్రాపురిత్యర్థః॥ ౨౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః

తేషామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ముమూర్షయా ఉపలక్షితానాం ॥౧॥ సత్త్వాని అసవః ఉద్గతానీవ ఉత్క్రాంతానీవ బభూవుః ॥౨॥ స్వం స్వమితి॥ బాష్పేణ పిహితాననాః అశ్రూణ్యాస్రముఖా ఇత్యర్థః॥ ౩॥ నచేతి॥ హర్షః బాహ్యసంతోషః - ఆమోదః అంతరసంతోషః॥ ౪॥ నష్టమితి॥ నష్టం చిరకాలనష్టం ధనాదికం ధనాగమం ధనలాభం॥ ౫॥ కిన్న్వితి॥ యే రాఘవం న పశ్యంతి - తేషాం గృహాదిభిః కిమితి సంబంధః - అయం భావః - సంసారసాగరాన్నిరవధికకరుణయా సకలజగదుద్ధరణాయ నరరూపేణావతీర్ణస్య దేశే స్వపురే చావస్థితం భగవంతం శ్రీరామం పరమాదరేణాపశ్యంతో యే పుత్రదారాదిషు రమంతే తే పాపిష్ఠాః పునః పునస్సంసరంతీతి॥ ౭ ॥ ఏక ఇతి॥ వనే రామం పరిచరన్ యోఽనుగచ్ఛతి స సత్పురుషః భాగ్యపురుషః - సా సీతాపి భాగ్యవతీత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ఆస్తాం తావత్సీతాలక్ష్మణయోర్భాగ్యానువర్ణనం కస్తద్వర్ణయితుం శక్తః - అచేతనా అప్యాపగాదయస్సభాగ్యా ఇత్యాహ - ఆపగా ఇతి ॥ ౯ ॥ శోభయిష్యంతీతి॥ రమ్యకాననాః చారువృక్షసంఘాః - అనూపాః జలప్రాయతీరప్రదేశాః॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ విచిత్రేతి॥ విచిత్రకుసుమైః ఆపీడః శిరోభూషణం యేషాం తే - బహ్వీః మంజరీః పుష్పస్తబ

విచిత్రేతి ॥ విచిత్రకుసుమాపీడాః విచిత్రపుష్పశేఖరాః - మంజరిర్యత్ర ఛాందసో హ్రస్వః - దర్శయిష్యంతి- ఆత్మానమితి శేషః నగాః వృక్షాః ॥ ౧౨ ॥ అకాలేతి ॥ దర్శయిష్యంతి - వృక్షలతాదిద్వారేతి భావః - అనుక్రోశాత్ - దయాదిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ యత్రేతి ॥ యత్ర దేశే - రామో వర్తతే తత్ర భయం నాస్తి - తత్ర పరాభవోపి నాస్తి ॥ ౧౬ ॥ పురేతి ॥ దూరాత్ పురా భవతి భవిష్యతి [illegible] పాదచ్ఛాయేతి ॥ [illegible] ॥ ౧౭ ॥ [illegible] పరాయణం పరమం గమనం సర్వప్రకారేణాధారభూత ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ కోన్వనేనేతి ॥ అప్రతీతేన అప్రశస్తేన [illegible] ఉత్కంఠితజనేన [illegible] అనేన వాసేన నగరేణేత్యర్థః కో ను జనః సంప్రీయేత - న కోపీత్యర్థః [illegible] ॥ ౨౦ ॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ అధర్మ్యం ధర్మాదపేతమిత్యర్థః - అనాథవత్ [illegible] ఇతి - పుత్రైః ధనైశ్చ పురుషార్థ - స్వజీవితమూలత్వాదిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ యయేతి ॥ పుత్రో రామః [illegible] ॥ ౨౨ ॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ జీవంత్యాః కైకేయ్యాః రాజ్యే భృతకాః భృత్యభూతాః [illegible] ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఉపద్రుతమితి ॥ కైకేయ్యాః కృతే [illegible]

విచిత్రకుసుమాపీడా బహుమంజరిధారిణః । రాఘవం దర్శయిష్యంతి నగా భ్రమరశాలినః ॥ ౧౨ ॥ అకాలే చాపి ముఖ్యాని పుష్పాణి చ ఫలాని చ । దర్శయిష్యంత్యనుక్రోశాద్గిరయో రామమాగతమ్ ॥ ౧౩ ॥ ప్రస్రవిష్యంతి తోయాని విమలాని మహీధరాః । విదర్శయంతో వివిధాన్ భూయశ్చిత్రాంశ్చ నిర్ఝరాన్ ॥ ౧౪ ॥ పాదపాః పర్వతాగ్రేషు రమయిష్యంతి రాఘవమ్ ॥ ౧౪½ ॥ యత్ర రామో భయం నాత్ర నాస్తి తత్ర పరాభవః ॥ ౧౫ ॥ స హి శూరో మహాబాహుః పుత్రో దశరథస్య చ ॥ ౧౫½ ॥ పురా భవతి నో దూరాదనుగచ్ఛామ రాఘవమ్ ॥ ౧౬ ॥ పాదచ్ఛాయా సుఖా భర్తుస్తాదృశస్య మహాత్మనః । స హి నాథో జనస్యాస్య స గతిః స పరాయణమ్ ॥ ౧౭ ॥ వయం పరిచరిష్యామః సీతాం యూయం తు రాఘవమ్ ॥ ౧౭½ ॥ ఇతి పౌరస్త్రియో భర్తౄన్ దుఃఖార్తాస్తత్తదబ్రువన్ ॥ ౧౮ ॥ యుష్మాకం రాఘవోఽరణ్యే యోగక్షేమం విధాస్యతి । సీతా నారీజనస్యాస్య యోగక్షేమం కరిష్యతి ॥ ౧౯ ॥ కో న్వనేనాప్రతీతేన సోత్కంఠితజనేన చ । సంప్రీయేతామనోజ్ఞేన వాసేన హృతచేతసా ॥ ౨౦ ॥ కైకేయ్యా యది చేద్రాజ్యం స్యాదధర్మ్యమనాథవత్ । న హి నో జీవితేనార్థః కుతః పుత్రైః కుతో ధనైః ॥ ౨౧ ॥ యయా పుత్రశ్చ భర్తా చ త్యక్తావైశ్వర్యకారణాత్ । కం సా పరిహరేదన్యం కైకేయీ కులపాంసనీ ॥ ౨౨ ॥ కైకేయ్యా న వయం రాజ్యే భృతకా నివసేమహి । జీవంత్యా జాతు జీవంత్యః పుత్రైరపి శపామహే ॥ ౨౩ ॥ యా పుత్రం పార్థివేంద్రస్య ప్రవాసయతి నిర్ఘృణా । కస్తాం ప్రాప్య సుఖం జీవేదధర్మ్యాం దుష్టచారిణీమ్ ॥ ౨౪ ॥ ఉపద్రుతమిదం సర్వమనాలంబమనాయకమ్ । కైకేయ్యా హి కృతే సర్వం వి

[illegible] దర్శనం శీలమస్త్యేషామితి - ఛాందసో హ్రస్వః - నగా వృక్షాః - రాఘవం దర్శయిష్యంతి - అయం భావః నగా రామం పరమాత్మానం మత్వా స్వస్వనిష్ఠభ్రమరఝుంకారరూపమంత్రోచ్చారణపూర్వకం స్వశాఖాకరోద్ధృతమంజరీరూపపుష్పాంజలిభిః రాఘవమర్చిష్యంతీతి ॥ ౧౨ ॥ అకాల ఇతి ॥ గిరయో దర్శయిష్యంతి - స్వనిష్ఠవృక్షద్వారేతి శేషః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ పాదపా ఇతి ॥ రమయిష్యంతీతి - స్వమూలాకీర్ణమాణిక్య పల్లవకుసుమరచితశయ్యాసు సీతాసమేతం రామం రమయిష్యంతీత్యర్థః ॥ ౧౪½ ॥ యత్రేతి ॥ రామః - వసతీతి శేషః - తత్ర హేతుః - స హి శూర ఇతి ॥ ౧౫½ ॥ పురేతి ॥ రఘువానోఽస్మాకం అదూరాత్ పురా భవతి - ఆసన్నో భవిష్యతీత్యర్థః - యావత్పురేత్యాదినా భవిష్యదర్థే లట్ - అతః రాఘవమనుగచ్ఛామేతి - ప్రార్థనాయాం లోట్ ॥ ౧౬ ॥ యం రామమనుగచ్ఛామ మహాత్మనస్తాదృశస్య - పాదచ్ఛాయా ఛాయేవానుగ్రహహేతుభూతా సేవా లక్ష్యతే - శ్రీరామచంద్రపాదసేవైవ - నః సుఖా పరమసుఖసాధనభూతా సః రామః - గతిః శరణం - పరాయణం సర్వప్రకారేణాధారభూతః ॥ ౧౭ ॥ వయమితి ॥ స్త్రియ ఇత్యర్థః - యూయం పురుషా ఇత్యర్థః ॥ ౧౭½ ॥ ఇతీతి ॥ యోగక్షేమం అప్రాప్తప్రాప్తిర్యోగః ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమః ॥ [illegible] ॥ అనేన వాసేన కో ను సంప్రీయేతేతి యోజనా - అప్రతీతేన అసుఖేన శోకస్మరణం [illegible] ఉత్కంఠితాః ఉత్కంఠితశ్చాసౌ జనశ్చ ఉత్కంఠితజనః తేన సహితః సోత్కంఠితజనః తేన సోత్కంఠితజనేన వాసేన అయోధ్యావాసేన - హృతచేతసా చిత్తనాశకేన ॥ ౨౦ ॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ కైకేయ్యా రాజ్యం యది అధర్మ్యం అధర్మోపేతం - అనాథవత్ నాథరహితం స్యాత్ - తస్మిన్ రాజ్యే నః అస్మాకం జీవితేనాప్యర్థో న హి కుతః పుత్రైః కుతో ధనైః [illegible] ॥ ౨౧ ॥ యయేతి ॥ పుత్రో రామః - సా కం వా పరిహరేత్ [illegible] త్యజేదిత్యర్థః - భర్తృపుత్రత్యాగకారిణ్యాస్తస్యా ఇతరత్యాగః కియానితి భావః ॥ ౨౨ ॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ జీవంత్యాః కైకేయ్యాః రాజ్యే తస్యాః భృతకా భృత్యభూతాః జీవంత్యస్సత్యః న నివసేమహి - ఇమ

పాదయంతి॥ నహీతి॥ విలాపో వినాశః॥ ౨౮ ॥ త ఇతి ॥ తేయూయం - ఆలోడ్య అమమర్దమాలోచ్య - సుదుర్గతాః సదరిద్రాః - రామరూపధనహీనా ఇత్యర్థః - అశ్రుతిం యత్ర గతో నామాపి న శ్రూయతే తం దేశమిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ పితృవచననిర్దేశేన కైకేయ్యాః ప్రియనికీర్షయా చ క్రియమాణే ప్రవ్రజనే కోదోష ఇత్యత్రాహ మిథ్యాప్రవ్రాజిత ఇతి॥ కపటేన ప్రవ్రాజితః - సన్నిసృష్టాః నిక్షిప్తాః - రాజ్ఞేతి శేషః సౌనికే పశుమారకే॥ ౨౮॥ విశ్లేషాసహిష్ణుతయా రామస్తత్కార్యం కృతవానిత్యభిధాయ తద్గుణకీర్తనేనాప్యాయనం కుర్వన్తి పూర్ణేత్యాదినా॥ గూఢజత్రుః - గూఢే నిమగ్నే జత్రుణీ అంససంధీ యస్య సతథోక్తః॥ స్కంధో భుజశిరోంసోఽస్త్రీ సంధీ తస్యైవ జత్రుణీ ఇత్యమరః॥ ✿ ॥ పూర్వాభిభాషీ స్వసాహార్దభవ్యత్వప్రదర్శనాయ సర్వత్ర పూర్వభాషణశీలః ॥ ౩౧ ॥ తా ఇతి ॥ మృత్యోర్భయాగమే మరణసమయే ॥ ౩౨ ॥ ఇతీతి॥ విలపంతీనాం - విలపంతీషు సతీష్విత్యర్థః - రాఘవం-ఉద్దిశ్యేతి శేషః॥ ౩౩ ॥ నష్టేతి॥ నష్టజ్వలనసంపాతా నష్టాగ్నిప్రణయనా - ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా - అధ్యాయో వేదః - సత్కథా పురాణాది - నివృత్తవేదాధ్యయనపురాణపాఠేత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ ఉపశాంతేతి ॥ ఉపశాంతవణిక్పణ్యా - ఉపశాంతాని వణిజాం పణ్యాని యస్యాం సా - పణ్యకల్పనాశూన్యేత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ తథేతి॥ సుతైః సుతేభ్యః - పంచమ్యర్థే తృతీయా - భ్రాతృభ్యశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యం ॥ ౩౬ ॥ ప్రశాంతేతి॥ పిహితాపణోదయా - పిహితః ఆపణోదయః ఆపణస్థవస్తుసమృద్ధిర్యస్యాస్సా ఆపణోదయస్యపిహితత్వమాపణా విధానాత్ - సంక్షిపితోదకం - సంశోషితోదక ఇత్యర్థః॥ ౩౭ ॥ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః ✿

నాకముపయాస్యతి॥ ౨౫ ॥ నహి ప్రవ్రజితే రామే జీవిష్యతి మహీపతిః । మృతే దశరథే వ్యక్తం విలాపస్తదనంతరమ్॥ ౨౬ ॥ తే విషం పిబతాలోడ్య క్షీణపుణ్యాస్సుదుర్గతాః। రాఘవం వానుగచ్ఛధ్వమశ్రుతిం వాపి గచ్ఛత॥ ౨౭ ॥ మిథ్యాప్రవ్రాజితో రామస్ససీతస్సహలక్ష్మణః । భరతే సన్నిసృష్టాస్స్మ సౌనికే పశవో యథా ॥ ౨౮ ॥ పూర్ణచంద్రాననశ్శ్యామో గూఢజత్రురరిందమః। ఆజానుబాహుః పద్మాక్షో రామో లక్ష్మణపూర్వజః॥ ✿ ॥ పూర్వాభిభాషీ మధురస్సత్యవాదీ మహాబలః । సౌమ్యశ్చ సర్వలోకస్య చంద్రవత్ప్రియదర్శనః ॥ ✿ నూనం పురుషశార్దూలో మత్తమాతంగవిక్రమః। శోభయిష్యత్యరణ్యాని విచరన్ స మహారథః ॥ ౩౧ ॥ తాస్తథా విలపంత్యస్తు నగరే నాగర స్త్రియః। చుక్రుశుర్దుఃఖసంతప్తా మృత్యోరివ భయాగమే॥ ౩౨ ॥ ఇత్యేవం విలపంతీనాం స్త్రీణాం వేశ్మసు రాఘవమ్ । జగామాస్తం దినకరో రజనీ చాభ్యవర్తత॥ ౩౩ ॥ నష్టజ్వలనసంపాతా ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా। తిమిరేణాభిలిప్తేవ తదా సా నగరీ బభౌ॥ ౩౪ ॥ ఉపశాంతవణిక్పణ్యా నష్టహర్షా నిరాశ్రయా। అయోధ్యా నగరీ చాసీన్నష్టతారమివాంబరమ్॥ ౩౫ ॥ తథా స్త్రియో రామనిమిత్తమాతురా యథా సుతే భ్రాతరి వా వివాసితే । విలప్య దీనా రురుదుర్విచేతసస్సుతైర్హి తాసామధికో హి సోఽభవత్ ॥ ౩౬ ॥ ప్రశాంతగీతోత్సవనృత్తవాదనా వ్యపాస్తహర్షా పిహితాపణోదయా। తదా హ్యయోధ్యా నగరీ బభూవ సా మహార్ణవస్సంక్షపితోదకో యథా॥ ౩౭ ॥ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿
✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః - ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿

మర్దం ప్రతిశపామహే॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ విలాపః నాశః॥ ౨౬ ॥ తే విషమితి ॥ తే యూయం పురుషాః స్త్రియశ్చ ఇతి శేషః విషమాలోడ్య విషం పేషయిత్వా - అశ్రుతిం వాపి గచ్ఛత న విద్యతే శ్రుతిః యస్య నామగ్రహణం - యస్మిన్ దేశే తం దేశం గచ్ఛతేత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ మిథ్యేతి ॥ మిథ్యాప్రవ్రాజితః మిథ్యావరకల్పనయా ప్రవ్రాజితోఽభూత్ - కైకేయీవశగే భరతే రాజని సతి - సౌనికే పశుమారకసమీపే - పశవో యథా నిక్షిప్తా వయం స్థాస్యామ ఇతి - సన్నివిష్టాస్స్మ ॥ ౨౮ ॥ విశ్లేషాసహిష్ణుతయా రామస్తత్కార్యం కృతవానిత్యభిధాయ తద్గుణకీర్తనేనాప్యాయనం కుర్వంతి పూర్ణచంద్రానన ఇత్యాదినా॥ ✿ ॥ పూర్వాభిభాషి స్వసౌహార్దభవ్యత్వప్రదర్శనాయ సర్వత్ర పూర్వభాషణశీలః॥ ౩౧ ॥ తా ఇతి॥ మృత్యోర్హేతోః భయాగమే సతి - యథా॥ ౩౨ ॥ ఇతీతి॥ విలపంతీనాం - విలపంతీషు సతీషు- దినకరోఽస్తం జగామ - సూర్యాస్తమయానంతరం రజనీ చాభ్యవర్తతేతి - అనేన పౌరస్త్రీదుఃఖాసహిష్ణుతయా అస్తమయానంతరం అస్తమయాత్పూర్వం చ బానోః పూర్వగత్యపేక్షయా అతివేగగమనం ద్యోత్యతే॥ ౩౩ ॥ నష్టేతి॥ నష్టజ్వలనానాం సంపాతో మేలనమాద్యర్థం యుద్యోగో యస్యాం సా - ప్రశాంతాన్యధ్యయనాని సత్కథాః పుణ్యకథాశ్చ యస్యాస్సా॥ ౩౪ ॥ ఉపశాంతేతి॥ నిరాశ్రయా రామాశ్రయరాహిత్యాన్నిరాశ్రయా॥ ౩౫ ॥ తథేతి ॥ సుతైః సుతేభ్యః - స రామః - తాసాం అధికో భవత్ - అతో రామనిమిత్తం రురుదురిత్యన్వయః॥ ౩౬ ॥ ప్రశాంతేతి ॥ ప్రశాంతాని గీతోత్సవనృత్తవాద్యతౌర్యత్రికాణి యస్యాస్సా - పిహితం ఆపణానాం పణ్యవస్తూనాం ఉదయం ప్రసారణం యస్యాస్సా - సంక్షిపితోదకః శోషితోదకో యథా॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం అష్టచత్వారింశస్సర్గః ✿ ✿

అథ రామవృత్తాంతం ప్రస్తౌతి రామోఽపీతి॥ తేనైవ రాత్రిశేషేణ యేన రాత్రిశేషేణ పౌరాన్ విహాయ గతః తేనైవ - మహదంతరం మహావకాశం మహాదూరమితియావత్॥ ౧॥ తథైవేతి॥ గచ్ఛతః గచ్ఛతః సతి - వ్యపాయాత్ నిరగాత్ - విషయాంతం కోసలదేశసీమావధిం॥ ౨॥ గ్రామానితి॥ వికృష్టసీమాంతాన్ విశేషేణ కృష్టసీమాంతాన్ - బహువారాకర్షణసంస్కృత క్షేత్రానిత్యర్థః - శనైరివ యయౌ - ఉత్తమాశ్వానాం గతిచాతుర్యాత్ పుష్పితవనరామణీయకదర్శనపారవశ్యాచ్చాతిశీఘ్రమపి గమనం శనైరివ జానన్ యయావిత్యర్థః - శృణ్వన్నితి - గ్రామసంవాసవాసినాం - గ్రామా మహాగ్రామాః - సంవాసాః అల్పగ్రామాః - తేషు వాసినాం - శృణ్వన్నతియయావితి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౩½॥ వచ ఏవ ప్రపంచయతి రాజానమిత్యాది॥ పాపా పాపస్వభావా - పాపానుబంధినీ - నైరంతర్యేణ పాపకారిణీత్యర్థః - లిప్తోగ్రా - వనవాసే వనవాసనిమిత్తం - ప్రవాసయతీత్యన్వయః - అతియయౌ అతిక్రమ్య యయౌ॥ ౧౦॥ గత్వేతి ॥ గోయుతానూపాం గోయుక్తకచ్ఛప్రదేశాం - సాగరంగమామితి - గమేః సుప్యుపసంఖ్యానమితి ఖచ్ ముమ్॥ ౧౧॥ ౧౨॥ స ఇతి ॥ మహీం కోసలదేశం - రాష్ట్రావృతాం అవాంతరజనపదావృతాం - యద్వా ఏవం ఇక్ష్వాకవే స్వామియం భూమిస్సశైలవనకాననేతి భూమిమాత్రమిక్ష్వాకోరేవ - తథాపి తన్నామ్న భూమిరియం ఇతరజనసంస్థాపకరదాఇతి బోధ్యం॥ ౧౩॥ సూతఇతి॥ సూత ఇతీత్యత్ర గుణాభావో వాక్యసంధేరనిత్యత్వాత్ - హంసమత్తస్వరః - హంస స్యేవ మత్తః కళస్వరః యస్య సతథా॥ ౧౪॥ భావివిపత్తివియోగసూచకమాతృపితృస్మరణమాహ కదేతి॥ పర్యటిష్యామి చరిష్యామి॥ ౧౫॥ నను - స్త్రీ

రామోఽపి రాత్రిశేషేణ తేనైవ మహదంతరమ్। జగామ పురుషవ్యాఘ్రః పితురాజ్ఞామనుస్మరన్
॥౧॥ తథైవ గచ్ఛతస్తస్య వ్యపాయాద్రజనీ శివా। ఉపాస్య స శివాం సంధ్యాం విషయాంతం వ్యగాహత॥౨॥
గ్రామాన్ వికృష్టసీమాంతాన్ పుష్పితాని వనాని చ। పశ్యన్నతియయౌ శీఘ్రం శనైరివ హయోత్తమైః
॥❀॥ శృణ్వన్ వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినామ్॥౩½॥ రాజానం ధిగ్దశరథం కామస్య వశమాస్థితమ్॥❀॥ హా నృశంసాద్య కైకేయీ పాపా పాపానుబంధినీ॥ తీక్ష్ణా సంభిన్నమర్యాదా తీక్ష్ణకర్మణి వర్తతే
॥❀॥ యా పుత్రమీదృశం రాజ్ఞః ప్రవాసయతి ధార్మికమ్। వనవాసే మహాప్రాజ్ఞం సానుక్రోశం జితేంద్రియమ్॥ ❀ ॥ కథం నామ మహాభాగా సీతా జనకనందినీ। సదా సుఖేష్వభిరతా దుఃఖాన్యనుభవిష్యతి॥ ❀ ॥ అహో దశరథో రాజా నిస్స్నేహస్స్వసుతం ప్రియమ్। ప్రజానామనఘం రామం పరిత్యక్తుమిహేచ్ఛతి॥❀॥

ఏతా వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినామ్। శృణ్వన్నతియయౌ వీరః కోసలాన్ కోసలేశ్వరః
॥౯॥ తతో వేదశ్రుతిం నామ శివవారివహాం నదీమ్। ఉత్తీర్యాభిముఖః ప్రాయాదగస్త్యాధ్యుషితాం దిశమ్
॥ ౧౦ ॥ గత్వా తు సుచిరం కాలం తతశ్శీతజలాం నదీమ్। గోమతీం గోయుతానూపామతరత్ సాగరంగమామ్
॥౧౧॥ గోమతీం చాప్యతిక్రమ్య రాఘవశ్శీఘ్రగైర్హయైః। మయూరహంసాభిరుతాం తతార స్యందికాం నదీమ్॥ ౧౨ ॥ స మహీం మనునా రాజ్ఞా దత్తామిక్ష్వాకవే పురా। స్ఫీతాం రాష్ట్రావృతాం రామో వైదేహీమన్వదర్శయత్॥౧౩॥ సూత ఇత్యేవ చాభాష్య సారథిం తమభీక్ష్ణశః। హంసమత్తస్వరశ్శ్రీమానువాచ పురుషర్షభః॥౧౪॥ కదాహం పునరాగమ్య సరయ్వాః పుష్పితే వనే। మృగయాం పర్యటిష్యామి మాత్రా పి

రామోఽపీతి ॥ తేనైవ రాత్రిశేషేణ యేనైవ రాత్రిశేషేణ పౌరాన్ విహాయ గతః తేనైవ మహదంతరం మహావకాశం మహాదూరమితియావత్॥ ౧॥ తథైవేతి ॥ గచ్ఛతస్తస్య - వ్యపాయాత్ నిరగాత్ విషయాంతం కోసలదేశాంతం॥ ౨॥ గ్రామానితి॥ వికృష్టసీమాంతాన్ విశేషేణ కృష్టాః సీమాంతా యేషు బహువారాకర్షణసంస్కృతక్షేత్రానిత్యర్థః - పశ్యన్ శనైరివ శీఘ్రం - అతియయౌ అతిక్రమ్య యయౌ - ఉత్తమాశ్వానాం గతిచాతుర్యాత్ పుష్పితవనరమణీయదేశదర్శనపారవశ్యాచ్చ - అతిశీఘ్రమపి గమనం శనైరివ ప్రత్యభాదిత్యర్థః॥ ❀ ॥ గ్రామసంవాసవాసినాం - గ్రామా మహాగ్రామాః - సంవాసాః స్వల్పగ్రామాః - తేషు నివాసినాం మనుష్యాణాం వాచః శృణ్వన్ - అతియయావితి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౩½॥ శృణ్వన్నిత్యాచో మనుష్యాణామిత్యుక్తం తా ఏవాహ - రాజానం ధిగిత్యాదిసార్ధైః పంచభిః. ఆస్థితం ప్రాప్తం ॥ ❀ ॥ పాపానుబంధినీ పాపసంబంధినీ - తీక్ష్ణా ఉగ్రా - సంభిన్నమర్యాదా భిన్నమర్యాదా ॥❀॥ ఈదృశం కల్యాణగుణైకతానం సానుక్రోశం సదయం ॥ ❀ ॥ అహో ఇతి ॥ ప్రజానాం పుత్రాణాం మధ్యే ప్రియం అనఘం నిర్దుష్టం యద్వా ప్రజానాం ప్రాణినాం ప్రియం స్వసుతం రామం పరిత్యక్తుమిచ్ఛతీతి వా సంబంధః ॥ ❀ ॥ ఏతా ఇతి ॥ ఏతాః పూర్వోక్తా వాచః - శృణ్వన్ కోసలాన్ కోసలదేశానతియయౌ ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ శివవారివహాం శివజలవహామిత్యర్థః॥ ౧౦ ॥ గత్వేతి ॥ గోయుతానూపాం గోభిర్యుక్తాః అనూపా జలప్రాయప్రదేశా యస్యాం తథా ॥ ౧౧ ॥ గోమతీమితి ॥ స్యందికాం స్యందికాఖ్యాం॥౧౨॥ స మహీమితి - స రామః మహీం స్యందికానదీమర్యాదాం కోసలదేశమిత్యర్థః రాష్ట్రావృతాం అవాంతరజనపదావృతాం వైదేహీమన్వదర్శయదితి సంబంధః॥౧౩॥ సూత ఇతి ॥ అభాష్య సంబోధ్య హంసమత్త

ఖ్యాతమృగయామత్తాః కాపురుషాః ప్రచండతాః। అర్థస్య దూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తకమితి॥ సిద్ధతామృగయాకథం కాంక్ష్యత ఇత్యాశంక్య - హింస్రమృగనివృత్త్యర్థం కాదాచిత్కానగర్హితా కింతు నిరంతరైవ - యథాహ రఘువంశే తస్య వ్యభాయామధ్యధిదేవనము తాప్తోత్యయౌంతన్నివపేదితి విహితం ద్యూతమిత్యాహ - రాజర్షీణామితి॥ హి యస్మాత్ కారణాత్ రాజర్షీణాం వనే మృగయా రత్యర్థం - అస్తీతి శేషః - కాలే శ్రాద్ధాదికాలే - మనుజైః సదాచారపరైః - వృతాం స్వీకృతాం - ధన్వినా మభికాంక్షితాం చ లలమ్య వేదనార్థం ధన్విభిరభికాంక్షితాం - తాం మృగయాం నాత్యర్థమభికాంక్షామి - కించిత్ కాంక్షామీత్యర్థః - రతిః క్రీడా॥ ౧౭॥ స ఇతి॥ ఐక్ష్వాక - దాశరథినా య నేత్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః - స రామః - సూతం ప్రతి - తం తమర్థం - రాజగుణాదిరూపం - అభిప్రేత్య హృదయే కృత్వా - మధురయా గిరా వాక్యముదీరయన్ స అధ్వానం యయౌ - అముమర్థముత్తరత్ర దశరథం ప్రతి సూతో వ్యక్తీకరిష్యతి॥ ౧౮॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః

విశాలానితి॥ కోసలాన్ యాత్వా - అంతపర్యంతం దక్షిణకోసలాన్ యాత్వేత్యర్థః॥ ౧॥ నిర్గమనావసరే శిష్టాచారప్రాప్తస్య పురదేవతానమస్కారస్య కార్యసంకటేనాకృతత్వా దిదానీమయోధ్యారాజ్యసీమాం లంఘిత్వా ఆరబ్ధస్య చతుర్దశవర్షావధికవ్రతస్య నిర్విఘ్నపరిసమాప్త్యర్థం పురదేవతానమస్కారపూర్వకమభ్యనుజ్ఞాం ప్రార్థయతే ఆపృచ్ఛ ఇత్యాదినా॥ యానీతి - తాన్యప్యాపృచ్ఛ ఇత్యర్థసిద్ధిః॥ ౩॥ తత ఇతి॥ భుజోద్యమనం రథవేగేన గూరగమనాత్ - అశ్రుపూర్ణముఖత్వం తత్తద్దర్శనాత్ - జనదర్శనార్థం॥ ౪॥ అనుక్రోశ ఇతి॥ అనుక్రోశః ఆదరః - దయా అనుకంపా - యథార్హం స్వామిత్వానుగుణం - వః యుష్మాభిః కృతః - కృతా చేత్యపి ద్రష్టవ్యం దుఃఖస్య అనుభూయమానదుఃఖస్య - చిరం చిరకాలవిశిష్టత్వం - పాపీయః అశోభనం - మద్దర్శనే భవతాం దుఃఖమభివర్ధ

త్రా చ సంగతః॥ ౧౫॥ రాజర్షీణాం హి లోకేస్మిన్ రత్యర్థం మృగయా వనే। కాలే వృతాం తాం మనుజైర్ధన్వినామభికాంక్షితామ్॥ ౧౬॥ నాత్యర్థమభికాంక్షామి మృగయాం సరయూవనే। రతిర్హ్యేషాతులా లోకే రాజర్షిగణసమ్మతా॥ ౧౭॥ స తమధ్వానమైక్ష్వాకః సూతం మధురయా గిరా। తం తమర్థమభిప్రేత్య యయౌ వాక్యముదీరయన్॥ ౧౮॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః

విశాలాన్ కోసలాన్ రమ్యాన్ యాత్వా లక్ష్మణపూర్వజః। అయోధ్యాభిముఖో ధీమాన్ ప్రాంజలిర్వాక్యమబ్రవీత్॥ ౧॥ ఆపృచ్ఛే త్వాం పురిశ్రేష్ఠే కాకుత్స్థపరిపాలితే। దైవతాని చ యాని త్వాం పాలయంత్యావసంతి చ॥ ౨॥ నివృత్తవనవాసస్త్వామనృణో జగతీపతేః। పునర్ద్రక్ష్యామి మాత్రా చ పిత్రా చ సహ సంగతః॥ ౩॥ తతో రుధిరతామ్రాక్షో భుజముద్యమ్య దక్షిణమ్। అశ్రుపూర్ణముఖో దీనోఽబ్రవీజ్జానపదం జనమ్॥ ౪॥ అనుక్రోశో దయా చైవ యథార్హం మయి వః కృతః। చిరం దుఃఖస్య పాపీయో గమ్యతామ

ర్థసిద్ధయే॥ ౧౫॥ ౧౬॥ మృగయాం శిష్టాచారితేత్యాహ రాజర్షీణామిత్యాదినా॥ హి యస్మాత్ కారణాత్ రాజర్షీణాం వనే మృగయా రత్యర్థం అస్తీతి శేషః - కాలే మృగయాయోగ్యకాలే - శ్రాద్ధాదికాల ఇత్యర్థః మనుజైః సదాచారపరైః వృతాం స్వీకృతాం - ధన్వినామభికాంక్షితాం ధనుర్వేదనార్థం ధన్విభిరభికాంక్షితామిత్యర్థః॥ ౧౬॥ తాం నాత్యర్థమభికాంక్షామి కించిత్కాంక్షామీత్యర్థః యద్వా మృగయాయాః స్త్ర్యాదివత్ వ్యసనాంతఃపాతిత్వేన నిషిద్ధత్వాత్ కథం మృగయాం పర్యటిష్యసీత్యత ఆహ రాజర్షీణామితి॥ రాజర్షీణామస్మిన్ లోకే రత్యర్థం యా మృగయా అస్తి - హి ప్రసిద్ధౌ తాం పర్యటిష్యామీతి పూర్వేణ సంబంధః - కీదృశీం కాలే వృతాం - అన్యత్సమానం - తథాపి సదా మృగయా పర్యటనే రాజ్యపాలనరూపస్వధర్మనాశస్స్యాదత ఆహ - నాత్యర్థమితి॥ అత్యర్థం సదా - నాభికాంక్షామి యతః - ఏషా కాదాచిత్కమృగయా - రాజర్షిగణసమ్మతా రతిః క్రీడా॥ ౧౭॥ స ఇతి॥ తం తమర్థం పూర్వోక్తార్థం - అభిప్రేత్య విషయీకృత్య వాక్యముదీరయన్ - తమధ్వానం మార్గం - యయావితి సంబంధః॥ ౧౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ రామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః

విశాలానితి॥ యాత్వా గత్వా స్వదేశాంతమితి శేషః॥ ౧॥ ఆరబ్ధస్య వ్రతస్య నిర్విఘ్నసమాప్త్యర్థం నిర్గమనసమయే శిష్టాచారప్రాప్తపురదేవతానమస్కారస్య కార్యసంకటేనాకృతత్వాత్ స్వదేశాంతం లంఘిత్వా పురీమనుజ్ఞాం యాచతే - ఆపృచ్ఛ ఇత్యాదిద్వాభ్యాం॥ దైవతాని చ - ఆపృచ్ఛే ప్రార్థయే॥ ౨॥ ప్రార్థనాప్రకారమేవాహ నివృత్తేతి॥ ౩॥ తత ఇతి॥ జానపదం జనం స్వదర్శనార్థమాగతం జనం అశ్రుపూర్ణముఖో దీన ఇత్యస్యాయం భావః - వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత ఇత్యుక్తేః దుఃఖితజనాన్ దృష్ట్వా స్వేషాం దుఃఖనివారణాయ స్వయమప్యశ్రుపూర్ణముఖో భూదితి॥ ౪॥ అనుక్రోశః ఆదరః - దయా కారుణ్యం - యద్వా - అనుక్రోశో జుగుప్సా జుగుప్సనీ

తే - అతో గమ్యతాం అర్థసిద్ధయే ప్రకృతార్థసిద్ధయే ఇత్యాదికారణాయ॥ ౭॥ త ఇతి॥ వ్యతిష్ఠన్త రామదర్శనాశయా శీఘ్రం న జగ్మురిత్యర్థః॥ ౮॥ తథేతి॥ విలపతామిత్యనాదరే షష్ఠీ॥ అచక్షుర్విషయం చక్షుర్విషయతాభావం - క్షణదాముఖే నిశాముఖే॥ ౯॥ ఇత్యేవం పిత్రాజ్ఞయా రాజ్యం త్యక్త్వా గత వాన్ రామ ఇతి ద్యోతయితుమృషిః కోసలాన్ వర్ణయతి॥ తత ఇత్యాదినా॥ ధనధాన్యయోః ప్రయోజనవత్త్వాదనేన చైత్యయూపసమావృతాన్ - చైత్యాని దేవతాయతనాని యూపాస్సర్వతో ముఖాని యాగప్రశంసాకారయూపాకారత్వేన స్థాపితాః స్తంభాః - ఉద్యానాని పుష్పవాటికాః - సంపన్నాః సంపూర్ణాః గోకులైః రాకులం నిబిడం యథా భవతి తథా సేవితాన్ నరేన్ద్రాణాం లక్షణీయాన్ - ఏకైకశో నగరసదృశత్వేన లక్షయితుం యోగ్యాన్ - కోసలాన్ కోసలదేశస్థగ్రామాన్॥ ౧౦॥ మధ్యేనేతి॥ మధ్యేన మార్గేణ భోగ్యస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగ ఉక్తః ధృతిమతాం వర ఇతి॥ ౧౧॥ తత్రేత్యాది॥ తత్ర కోసలాన్తే క్షీణదేశే త్రిపథగాం త్రిభిః పథిభిః గతాం స్వర్గమర్త్యపాతాలలోకగామినీమిత్యర్థః శివతోయాం మచ్ఛతోయాం॥ ౧౨॥ ఆశ్రమైరిత్యాది॥ శ్రీమద్భిః ధర్మసమృద్ధిమద్భిః కాలే క్రీడాకాలే - కాలేవా సేవితాని ప్రాప్తాని అంభాంసి యేషాం - తాన్యంభోహ్రదాః యస్యాం సా శివాం క్రీడార్థం సేవనే పావనాం నానాగన్ధర్వపత్నీభిః గన్ధర్వాణాం నానాత్వం దేవగన్ధర్వమనుష్యగన్ధర్వభేదాత్ - సేవితాం శివామితి పూర్వవత్ - సేవిత్వభేదే పునరేకరూపపావనత్వకథనాన్నానర్థక్యం - దేవాక్రీడాః దేవానాం క్రీడాపర్వతాః - దేవోద్యానాని దేవార్థోద్యానాని దేవార్థమాకాశగమాం దేవపూజనార్థమాకాశం ప్రాప్తాం - దేవపద్మినీం - దేవానాం పూజాయుక్తామిత్యర్థః - గఙ్గాం స్త్రీత్వేన రూపయతి జలాఘాతేత్యాదినా॥ జలానాం శిలాసు జలపతనం లేనతచ్ఛబ్దో లక్ష్యతే - స ఏవాట్టహాసః స ఘోషహాసః తేనోగ్రాం - ఫేన ఏవ నిర్మలహాసః తద్వతీం వేణీకృతజలాం నిమ్నోన్నతశిలాపతనేన వేణ్యాకారతయా కృతజలాం - క్వచిత్ అగాధస్థలే స్తిమితగమ్భీరాం నిశ్చలగమ్భీరాం - గమ్భీరనిర్ఘోషామృదంగాదేరివ - భైరవనిస్వనో శబ్దార్థసిద్ధయే॥

ర్థసిద్ధయే॥ ౭॥ తేభివాద్య మహాత్మానం కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణమ్। విలపన్తో నరా ఘోరం వ్యతిష్ఠన్త క్వచిత్ క్వచిత్॥ ౮॥ తథా విలపతాం తేషామతృప్తానాం చ రాఘవః। అచక్షుర్విషయం ప్రాయాదర్కః క్షణదాముఖే॥ ౯॥ తతో ధాన్యధనోపేతాన్ దానశీలజనాన్ శివాన్। అకుతశ్చిద్భయాన్ రమ్యాన్ చైత్యయూపసమావృతాన్॥ ❋ ॥ ఉద్యానామ్రవణోపేతాన్ సమ్పన్నసలిలాశయాన్। తుష్టపుష్టజనాకీర్ణాన్ గోకులాకులసేవితాన్॥ ❋ ॥ లక్షణీయాన్నరేన్ద్రాణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాన్। రథేన పురుషవ్యాఘ్రః కోసలానత్యవర్తత॥ ౧౦॥ మధ్యేన ముదితం స్ఫీతం రమ్యోద్యానసమాకులమ్। రాజ్యం భోగ్యం నరేన్ద్రాణాం యయౌ ధృతిమతాం వరః॥ ౧౧॥ తత్ర త్రిపథగాం దివ్యాం శివతోయామశైవలామ్। దదర్శ రాఘవో గఙ్గాం పుణ్యామృషినిషేవితామ్॥ ౧౨॥ ఆశ్రమైరవిదూరస్థైః శ్రీమద్భిః సమలంకృతామ్। కాలేప్సరోభిర్హృష్టాభిః సేవితాంభోహ్రదాం శివామ్॥ ❋ ॥ దేవదానవగన్ధర్వైః కిన్నరైరుపశోభితామ్। నానాగన్ధర్వపత్నీభిః సేవితాం సతతం శివామ్॥ ❋ ॥ దేవాక్రీడశతాకీర్ణాం దేవోద్యానశతాయుతామ్। దేవార్థమాకాశగమాం విఖ్యాతాం దేవపద్మినీమ్॥ ❋ ॥ జలాఘాతాట్టహాసోగ్రాం ఫేననిర్మలహాసినీమ్। క్వచిద్వేణీకృతజలాం క్వచిదావర్తశోభితామ్॥ ❋ ॥ క్వచిత్ స్తిమితగమ్భీరాం క్వచిద్వేగజలాకులామ్। క్వచిద్గమ్భీరనిర్ఘోషాం క్వచిద్భైరవనిస్వనామ్॥ ❋ ॥ దేవసంఘాప్లుతజలాం నిర్మలోత్పలశోభి

యోర్న్యాయేన యుష్మాభిః ప్రతిజ్ఞాగుర్వ్యా మయి యాచ - యథార్హం వో యుష్మాభిః కృతం - దుఃఖస్య చిరం దీర్ఘకాలానుభవః - పాపీయః అశోభనం - అసహ్యతరం వా - అతో యుష్మాభిః గమ్యతాం - అర్థసిద్ధయే ప్రకృతార్థసిద్ధయే - వయం గచ్ఛామ ఇతి శేషః యద్వా - యథార్హం యథాయోగ్యం - మయి కృతో మాన కృతో నుతాపః యా చ - పాపీయః పతితం సర్వం వః యుష్మాకం దుఃఖస్య చిరం బహుకాలానుభవాయ సంపన్నం - అతః కిం కుర్మః - ఇదానీం గమ్యతాం - వయమర్థసిద్ధయే ప్రకృతార్థసిద్ధయే - సాధయామ ఇత్యర్థః - అవతారప్రయోజనం రావణవధాదికమితి కటాక్షః॥ ౭॥ ౮॥ తథేతి॥ అతృప్తానాం దర్శనతృప్తిరహితానాం క్షణదాముఖే సాయంకాలే॥ ౯॥ రామః సుఖస్త్యాజం రాజ్యం త్రియం తృణీకృత్య గత ఇతి ద్యోతయితుం కోసలదేశమనువర్ణయతి - తత ఇతి॥ చైత్యాని దేవతాయతనాని యూపాః యాగీయపశుబన్ధనస్తంభాః॥ ❋ ॥ గోకులైః ఆకులతయా నిబిడతయా సేవితాన్॥ ❋ ॥ లక్షణీయాన్ ఏకైకశో నగరసదృశత్వేన నరేన్ద్రాణాం నరేన్ద్రైః లక్షయితుం యోగ్యానిత్యర్థః - కోసలాన్ కోసలదేశస్థగ్రామాన్॥ ౧౦॥ మధ్యేనేతి॥ రాజ్యం మధ్యేన యయౌ మధ్యగతవ్యవహారేణ యయావిత్యర్థః॥ ౧౧॥ ౧౨॥ కాలే ఇతి॥ కాలే క్రీడాకాలే॥ ❋ ॥ ❋ ॥ దేవానామాక్రీడాః క్రీడాపర్వతాః తేషాం శతైరాకీర్ణాం వ్యాప్తాం తీరఇతి శేషః - దేవార్థం దేవప్రయోజనార్థం ఆకాశగమాం - ఆకాశం ప్రాప్తాం - దేవపద్మినీం దేవభోగ్యపద్మినీం॥ ❋ ॥ గఙ్గాం స్త్రీత్వేన వర్ణయతి - జలేతి॥ శిలాదిపతనస్థలే జాయమానజలఘాతః స శబ్దః తద్రూపేణాట్టహాసేనోగ్రాం॥ ❋ ॥ ❋ ॥ ఆభోగవత్పులినాం విస్తారవత్పులినాం

దేశివ - ఆభోగపులినాం పరిపూర్ణతాయుక్తపులినాం - విశాలసైకతామిత్యర్థః - ఆభోగః పరిపూర్ణతేత్యమరః। నిర్మలవాలుకాం నిర్మలసికతాం - సారసో హంసవిశేషః - విహగైః హంసాదిభిన్నైః పక్షివిశేషైః క్వచిత్ ఫుల్లోత్పలచ్ఛన్నామితి - పూర్వముత్పలశోభోక్తా ఇతి క్రౌంచచ్ఛన్నత్వమితి విశేషః కుడ్మలైః కల్హారాదికుడ్మలైః - నానాపుష్పరజోభిర్ధ్వస్తాం - వర్ణాంతరం ప్రాప్తామిత్యర్థః ఏవం చ క్వచిత్ వర్ణాంతరత్వాత్ సమదామివస్థితాం - వ్యపేతమలసంఘాతాం లబ్ధవివమణినిర్మలదర్శనాం వైడూర్యమణివన్నిర్మలదర్శనాం - పరివారభూతైః రాజగజైః - దేవోపవాహ్యైః దేవానాం వాహనభూతైః - ఫలైః పుష్పైః కిసలయైరేవ భూషణోత్తమైరితి వ్యస్తరూపకం యద్వా భూషణోత్తమైః ప్రసాధితాం అతఏవ భూషితాం - ప్రమదామివస్థితామితి వార్థః - ద్విజైః పక్షిభిః శింశుమారైః నక్రవిశేషైః యద్వా శింశుమారైః జలకపిభిః - శింశుమారస్త్వంబుకపిరితి వైజయంతి - అత్ర విష్ణుపాదచ్యుతామిత్యుక్త్యా బాలకాండే హిమవత్ప్రభవత్వం ప్రదర్శితం తథా సా విష్ణుపాదప్రభవమాత్రేణ విజ్ఞేయం - సారసక్రౌంచనాదితాం సరోవాసో యేషాం తే సారసాః పక్షివిశేషాః - సోస్యనివాస ఇత్యణ్ - అతో హంససారససంఘుష్టామిత్యనేన న పౌనరుక్త్యం - శృంగిబేరపురం ప్రతి గంగామాససాద శృంగిబేరపురం ప్రతిగచ్ఛన్ గంగామాససాదేత్యర్థః - యద్వా శృంగిబేరపురం ప్రతి శృంగిబేరపురసమీపే - గంగామాససాదేత్యర్థః ॥౨౬॥ తామితి ॥ ఊర్మికలిలావర్తాం ఊర్మిమిశ్రావర్తాం ॥౨౭॥ అవిదూరాదితి ॥ అవిదూరాత్ సమీపే - ఇంగుదీవృక్షః తాపసతరుః ॥౨౮॥ ద్రక్ష్యామ ఇతి ॥ సంమాన్యసలిలాం దేవేత్యాదినా సంబంధ ॥౨౯॥ లక్ష్మణ ఇతి ॥ బాఢమిత్యంగీకారే ॥౩౦॥ రామ ఇతి ॥ అభియాయ ప్రాప్య ॥౩౧॥౩౨॥ తత్రేత్యాది ॥ తత్ర దేశే రాజా తద్దేశాధిపతిః - ఆత్మసమః ప్రాణసమః - నిషాదజాత్య నిషాదజాతౌ భవః దిగాదిత్వాద్యత్ - బలవాన్ చతురంగబలవాన్ స్థపతిః నిషాదాధిపతిః - స్థపతిః పునస్స్యాత్తదధిపతౌ అష్టకోవైజయంతి । నను హి నః శ్రేష్ఠం హి నస్స్యం హి నిగేహనిషేధమిత్యపపాతకపరిగణితం హి నజాతిభక్ష్యామహాకులప్రసూతస్య రామస్య కథముపపద్యతే ఇతి చేత్ సత్యం - నిషాదపతిం యాజయేదితి నిషాదాధిపతేర్యజ్ఞసంబంధశ్రవణాదస్యాం తానుశీలనభజనీత్యవగంతవ్యం - వస్తుతస్తు నహ్రాభాగవత్ప్రాప్తావిత్ర భాగవతాస్స్మృతాః। సర్వవర్ణేషు తే శూద్రా యే హ్యభక్తా జనార్దన ఇత్యుక్తరీత్యా రామభక్త్యాయమత్యుత్తమ ఏవ ॥ గుహస్య భగవత్ప్రియత్వం గుహేన సహితో రామో లక్ష్మణేన చ సీతయేతి ఆదౌ ॥

తాం క్వచిదాభోగపులినాం క్వచిన్నిర్మలవాలుకామ్। హంససారససంఘుష్టాం చక్రవాకోపకూజితామ్। సదామదైశ్చ విహగైరభిసన్నాదితాంతరామ్। క్వచిత్తీరరుహైర్వృక్షైర్మాలాభిరివ శోభితామ్। క్వచిత్ ఫుల్లోత్పలచ్ఛన్నాం క్వచిత్ పద్మవనాకులామ్। క్వచిత్ కుముదషండైశ్చ కుడ్మలైరుపశోభితామ్। నానాపుష్పరజోధ్వస్తాం సమదామివ చ క్వచిత్। వ్యపేతమలసంఘాతాం మణినిర్మలదర్శనామ్। దిశాగజైర్వనగజైర్మత్తైశ్చ వరవారణైః। దేవోపవాహ్యైశ్చ ముహుస్సన్నాదితవనాంతరామ్। ప్రమదామివ యత్నేన భూషితాం భూషణోత్తమైః। ఫలైః పుష్పైః కిసలయైర్వృతాం గుల్మైర్ద్విజైస్తథా। శింశుమారైశ్చ నక్రైశ్చ భుజంగైశ్చ నిషేవితామ్। విష్ణుపాదచ్యుతాం దివ్యామపాపాం పాపనాశినీమ్। తాం శంకరజటాజూటాద్భ్రష్టాం సాగరతేజసా। సముద్రమహిషీం గంగాం సారసక్రౌంచనాదితామ్। ఆససాద మహాబాహుః శృంగిబేరపురం ప్రతి ॥ ౨౬ ॥ తామూర్మికలిలావర్తామన్వవేక్ష్య మహారథః। సుమంత్రమబ్రవీత్ సూతమిహైవాద్య వసామహే ॥ ౨౭ ॥ అవిదూరాదయం నద్యా బహుపుష్పప్రవాళవాన్। సుమహానింగుదీవృక్షో వసామోఽత్రైవ సారథే ॥ ౨౮ ॥ ద్రక్ష్యామస్సరితాం శ్రేష్ఠాం సమ్మాన్యసలిలాం శివామ్। దేవదానవగంధర్వమృగమానుషపక్షిణామ్ ॥ ౨౯ ॥ లక్ష్మణశ్చ సుమంత్రశ్చ బాఢమిత్యేవ రాఘవమ్। ఉక్త్వా తమింగుదీవృక్షం తదోపయయతుర్హయైః ॥ ౩౦ ॥ రామోఽభియాయ తం రమ్యం వృక్షమిక్ష్వాకునందనః। రథాదవాతరత్తస్మాత్ సభార్యస్సహలక్ష్మణః ॥ ౩౧ ॥ సుమంత్రోఽప్యవతీర్యాస్మాన్మోచయిత్వా హయోత్తమాన్। వృక్షమూలగతం రామముపతస్థే కృతాంజలిః ॥ ౩౨ ॥ తత్ర రాజా గుహో నామ రామస్యాత్మసమస్సఖా। నిషాదజాత్యో బలవాన్ స్థపతిశ్చేతి విశ్రుతః ॥ ౩౩ ॥ స శ్రుత్వా పురుషవ్యా

॥ శింశుమారైః జలకపిభిః । శింశుమారస్త్వంబుకపిరితి వైజయంతి । నక్రైః మకరైః ॥ శృంగిబేరపురం ప్రతి శృంగిబేరపురముద్దిశ్య - గచ్ఛన్ గంగామాససాదేతి సంబంధః ॥౨౬॥ తామితి ॥ ఊర్మిభిః కలిలాః సంపృక్తాః ఆవర్తా యస్యాం తాం పూర్వాం గంగాం - అన్వవేక్ష్య ఆసాద్య - ఇహ గంగాతీరే అద్య వసామహ ఇతి సుమంత్రం ప్రతి ఉవాచేతి యోజనా ॥౨౭॥ అవిదూరాదితి ॥ ఇంగుదీవృక్షః తాపసతరుః ॥౨౮॥౨౯॥౩౦॥ రామ ఇతి ॥ అభియాయ ప్రాప్య ॥౩౧॥౩౨॥ తత్ర రాజేతి ॥ ఆత్మసమః ప్రాణసమః సఖా నిషాదజా

౩౩॥౩౪॥ తత ఇతి॥ దూరాదుపస్థితం దృష్ట్వా స రామః [illegible] ప్రత్యుద్గత్యాగమనోక్తిః - లక్ష్మణేన సహ సమాగచ్ఛత్ లక్ష్మణస్తత్ర స్థితః [illegible] భ్రాతృత్వబుద్ధిమకరోదితి [illegible] ॥౩౫॥ తమితి॥ ఆర్తః [illegible] దర్శనేన తప్తః - అనేన రామస్య [illegible] మేవ [illegible] యథాయోధ్యా [illegible] ॥౩౬॥ తత ఇతి॥ [illegible] పృథగ్విధం నానాప్రకారం [illegible] ॥౩౭॥ స్వాగతమితి - [illegible] రాజ్యం॥ ౩౮॥ భక్ష్యమితి॥ భక్ష్యం ఖాద్యం భోజ్యం ఓదనాది - భోజ్యం అన్నం - పేయం పానకాది - లేహ్యం రసాయనాది - ఖాదనం ఘాస ॥౩౯॥ గుహమితి॥ అర్చితా [illegible] హృష్టాశ్చేతి - స్నేహసందర్శనేన [illegible] రాజ్యం ప్రశాధీతి వాక్యకృతేన స్నేహప్రదర్శనేన ॥౪౦॥ భుజాభ్యామితి॥ సాధు పీడయన్ [illegible] ఆలింగన్ - పీడాభ్యామితి [illegible] ॥౪౨॥ యత్త్వితి॥ అనుజానామి [illegible] ప్రతిగ్రహే న వర్తే - ప్రతిగ్రహం [illegible] ॥౪౩॥ రాజ్యాద్యప్రతిగ్రహే హేతుం దర్శయతి కుశచీరాజినధరమితి॥ కుశం పవిత్రం [illegible] - ధర్మే ప్రణిహితం పితృవాక్యపరిపాలనాది ధర్మే సావధానం - వనం గోచరః సంచారవిషయో యస్య తం॥ ౪౪॥ అశ్వానామితి॥ అశ్వానాం ఖాదనేన గ్రాసేన - అర్థీ ప్రయోజనవాన్ [illegible] ॥౪౫॥ ఏతే హీతి॥ సువిహితైః సుపోషితైః॥ ౪౬॥ అశ్వానామితి॥ స గుహః - తత్రైవ [illegible] పురుషాన్ [illegible] త్వరితం దీయతామిత్యన్వశాత్ ॥౪౭॥ తత ఇతి॥ [illegible] ॥౪౮॥ తస్యేతి॥ [illegible]

శ్రుత్వా పురుషవ్యాఘ్రం రామం విషయమాగతమ్॥ శ్లో॥ వృద్ధైః పరివృతోఽమాత్యైర్జ్ఞాతిభిశ్చాప్యుపాగతః॥ ౩౪ ॥ తతో నిషాదాధిపతిం దృష్ట్వా దూరాదవస్థితమ్॥ శ్లో॥ సహ సౌమిత్రిణా రామః సమాగచ్ఛద్గుహేన సః ॥ ౩౫ ॥ తమార్తస్సంపరిష్వజ్య గుహో రాఘవమబ్రవీత్ ॥ శ్లో॥ యథాయోధ్యా తథేయం తే రామ కింకరవాణి తే॥ శ్లో ॥ ఈదృశం హి మహాబాహో కః ప్రాప్స్యత్యతిథిం ప్రియమ్ ॥ ౩౬ ॥ తతో గుణవదన్నాద్యముపాదాయ పృథగ్విధమ్॥ శ్లో॥ అర్ఘ్యం చోపానయత్ క్షిప్రం వాక్యం చేదమువాచ హ ॥ ౩౭ ॥ స్వాగతం తే మహాబాహో తవేయమఖిలా మహీ॥ శ్లో ॥ వయం ప్రేష్యా భవాన్ భర్తా సాధు రాజ్యం ప్రశాధి నః॥ ౩౮ ॥ భక్ష్యం భోజ్యం చ పేయం చ లేహ్యం చేదముపస్థితమ్॥ శ్లో ॥ శయనాని చ ముఖ్యాని వాజినాం ఖాదనం చ తే॥ ౩౯ ॥ గుహమేవం బ్రువాణం తు రాఘవః ప్రత్యువాచ హ॥ శ్లో ॥ అర్చితాశ్చైవ హృష్టాశ్చ భవతా సర్వథా వయమ్॥ శ్లో ॥ పద్భ్యామభిగమాచ్చైవ స్నేహసందర్శనేన చ॥ ౪౧॥ భుజాభ్యాం సాధువృత్తాభ్యాం పీడయన్ వాక్యమబ్రవీత్॥ శ్లో॥ దిష్ట్యా త్వాం గుహ పశ్యామి హ్యరోగం సహ బాంధవైః॥ అపి తే కుశలం రాష్ట్రే మిత్రేషు చ ధనేషు చ॥ ౪౨॥ యత్త్విదం భవతా కించిత్ ప్రీత్యా సముపకల్పితమ్। సర్వం తదనుజానామి న హి వర్తే ప్రతిగ్రహే॥ ౪౩ ॥ కుశచీరాజినధరం ఫలమూలాశినం చ మామ్। విద్ధి ప్రణిహితం ధర్మే తాపసం వనగోచరమ్ ॥౪౪॥ అశ్వానాం ఖాదనేనాహమర్థీ నాన్యేన కేనచిత్। ఏతావతాత్ర భవతా భవిష్యామి సుపూజితః॥౪౫॥ ఏతే హి దయితా రాజ్ఞః పితుర్దశరథస్య మే। ఏతైః సువిహితైరశ్వైర్భవిష్యామ్యహమర్చితః॥ ౪౬॥ అశ్వానాం ప్రతిపానం చ ఖాదనం చైవ సోఽన్వశాత్। గుహస్తత్రైవ పురుషాంస్త్వరితం దీయతామితి॥ ౪౭ ॥ తతశ్చీరోత్తరాసంగస్సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమామ్। జలమేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణేనాహృతం స్వయమ్॥ ౪౮॥ తస్య

[illegible] జాత్యా ముత్పన్నః - స్థపతిం నిషాదాధిపతిః ॥౩౩॥ ౩౪॥ తత ఇతి॥ సమాగచ్ఛత్ సంగతోఽభూత్ ॥ ౩౫॥ తమితి॥ ఆర్తః [illegible] ॥౩౬॥ ౩౭॥ స్వేష్టదైవం శ్రీరామం స్వపురమాగతమాలోక్య పరమానందనిర్భరో గుహః స్వకీయం సర్వస్వం శ్రీరామాయ నివేదయతి - స్వాగతమితి॥ ప్రశాధి స్వతుర ॥ ౩౮॥ భక్ష్యమితి॥ ఏతత్సర్వమనుగృహాణేతి శ్రీరామం ప్రార్థయామాసేతి శేషః ॥ ౩౯॥ గుహమితి॥ సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం। పద్భ్యామభిగమాచ్చ స్నేహసందర్శనేన చ - అర్చితా ఇతి ప్రత్యువాచేత్యన్వయః ॥౪౦॥౪౧॥ కించ భుజాభ్యామిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం హే గుహ తే రాష్ట్రే మిత్రేషు ధనేషు చ - కుశలమపి కుశలం కిమితి చ - బాంధవైస్సహ అరోగం త్వాం పశ్యామీతి చ - భుజాభ్యాం పీడయన్ గుహమాశ్లిష్య వాక్యమబ్రవీదితి యోజనా ॥౪౨॥ యత్త్వితి॥ అనుజానామి ప్రతిదదామి తత్ర హేతుః న హీతి॥ ౪౩॥ కుశేతి॥ తాపసం విద్ధీతి సంబంధః ॥౪౪॥ అశ్వానామితి॥ అత్ర భవతా పూజ్యేన॥ ౪౫॥ ఏతైరితి॥ సువిహితైః సుపోషితైః॥ ౪౬॥ ౪౭॥

తీత్యర్థః - భావలక్షణా షష్ఠీ - తత తస్మాత్ శయనప్రదేశాత్ - అభ్యేత్య గుహాభిముఖమేత్య - వృక్షమేవాపాశ్రిత స్థితః॥ ౪౮॥ గుహోపీతి॥ సౌమిత్రిమనుభాషయన్ - రామగుణాన్ ప్రస్తుత్య సౌమిత్రిం వాచయన్నిత్యర్థః - అన్వజాగ్రత్ జాగ్రతం సౌమిత్రిమన్వజాగ్రత్ - కిమర్థం - రామముద్దిశ్య - రామం సంరక్షితుమిత్యర్థః - ధనుర్ధర ఇత్యనేన లక్ష్మణోప్యనిశం జాగరితవాన్ ద్యోత్యతే॥ ౪౯॥ ౫౦॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః

తం జాగ్రతమిత్యాది॥ అదంభేన అకృత్రిమేణ - అర్థాయ రక్షణాయ - సంతాపసంతప్తః రామదుర్దశాదర్శనసంతాపేన సంతప్తః రాఘవం లక్ష్మణం॥ ౧॥ ఇయమితి॥ ప్రత్యాశ్వసిహి - విశ్రాంతో భవేతి యావత్॥ ౨॥ ఉచిత ఇతి॥ ఉయం జన - వనచారిత్వేన క్లేశసహో జనః॥ ౩॥ రామానుజీయం॥ నహీతి॥ బ్రవీమ్యేతదహం సత్యమితి పాఠస్సాధుః॥ ౪॥ అస్యేతి॥ ఆశంసే ప్రార్థయే - కేవలామర్థావాప్తిం అర్థావాప్తిమేవేత్యర్థః - కేచిత్తు కేవలమితి పరిత్వా కేవలం ప్రసాదాదితి యోజయంతి॥ ౫॥ సఇతి॥ సర్వత ఇతి సర్వదిక్షు॥ ౬॥ నహీతి॥ అవిదిత మితి చ్ఛేదః - ఉచిత విరోధ్యాగమనస్థానం - బలం పరకీయం - ప్రసహామహాత్వైవ దామ్మని బహువచనం జ్ఞాత్యపేక్షయా॥ ౭॥ ౮॥ శత్యభావే కిమర్థం జాగరణమిత్యాహ కథమితి॥ నిద్రా న లభ్యతే ఇతి భావః జీవితం జీవనం - నిద్రైవ న లభ్యతే జీవితం సుఖానాం కాకథేతి భావః॥ ౯॥ య ఇతి॥ ప్రసహితుమితి తీక్షన హేత్వాదినా పాక్షికకఇట్ - సంవిష్టం శయానం॥ ౧౦॥ య ఇతి॥ మంత్రతపసా మంత్రయుక్తతపసా - మంత్రతపోభ్యామిత్యర్థః - పరిశ్రమైః యజ్ఞాదిభిః - ఏకః ముఖ్యః ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాః ఇత్యమరః। సదృశలక్షణ - స్వసదృశలక్షణః॥ ౧౧॥ అస్మిన్నితి - వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి - విధవా పతిరహితా॥ ౧౨॥ వినద్యేతి॥ ఉపరతాః - భవిష్యంతీతి శేషః - అత ఏవ నిర్ఘోషో విరతం - ఉప

భూమావాశయానస్య పాదౌ ప్రక్షాళ్య లక్ష్మణః। స పార్శ్వస్య తతోభ్యేత్య తస్థౌ వృక్షముపాశ్రితః॥ ౪౮ ॥ గుహోపి సహసూతేన సౌమిత్రిమనుభాషయన్ ।అన్వజాగ్రత్తతో రామమప్రమత్తో ధనుర్ధరః॥ ౪౯ ॥ తథా శయానస్య తతోస్య ధీమతో యశస్వినో దాశరథేర్మహాత్మనః। అదృష్టదుఃఖస్య సుఖోచితస్య సా తదా వ్యతీయాయ చిరేణ శర్వరీ॥ ౫౦ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచాశస్సర్గః

తం జాగ్రతమదంభేన భ్రాతురర్థాయ లక్ష్మణమ్। గుహస్సంతాపసంతప్తో రాఘవం వాక్యమబ్రవీత్॥ ౧ ॥ ఇయం తాత సుఖా శయ్యా త్వదర్థముపకల్పితా । ప్రత్యాశ్వసిహి సాధ్వస్యాం రాజపుత్ర యథాసుఖమ్। ౨ ॥ ఉచితోయం జనస్సర్వః క్లేశానాం త్వం సుఖోచితః । గుప్త్యర్థం జాగరిష్యామః కాకుత్స్థస్య వయం నిశామ్॥ ౩ ॥ నహి రామాత్ప్రియతమో మమాస్తి భువి కశ్చన। బ్రవీమ్యేతదహం సత్యం సత్యేనైవ చ తే శపే॥ ౪ ॥ అస్య ప్రసాదాదాశంసే లోకేస్మిన్ సుమహద్యశః । ధర్మావాప్తిం చ విపులామర్థావాప్తిం చ కేవలామ్॥ ౫ ॥ సోహం ప్రియసఖం రామం శయానం సహ సీతయా । రక్షిష్యామి ధనుష్పాణిస్సర్వతో జ్ఞాతిభిస్సహ॥ ౬ ॥ న మేస్త్యవిదితం కించిద్వనేస్మిన్ చరతస్సదా। చతురంగం హ్యపి బలం సుమహత్ప్రసహేమహి॥ ౭ ॥ లక్ష్మణస్తం తదోవాచ రక్ష్యమాణాస్త్వయానఘ। నాత్ర భీతా వయం సర్వే ధర్మమేవానుపశ్యతా॥ ౮ ॥ కథం దాశరథౌ భూమౌ శయానే సహ సీతయా । శక్యా నిద్రా మయా లబ్ధుం జీవితం వా సుఖాని వా॥ ౯ ॥ యో న దేవాసురైస్సర్వైః శక్యః ప్రసహితుం యుధి। తం పశ్య సుఖసంవిష్టం తృణేషు సహ సీతయా॥ ౧౦ ॥ యో మంత్రతపసా లబ్ధో వివిధైశ్చ పరిశ్రమైః । ఏకో దశరథస్యైష పుత్రస్సదృశలక్షణః॥ ౧౧ ॥ అస్మిన్ ప్రవ్రాజితే రాజా న చిరం వర్తయిష్యతి। విధవా మేదినీ నూనం క్షిప్రమేవ భవిష్యతి॥ ౧౨ ॥ వినద్య సుమహానాదం శ్రమే

చీరోత్తరాసంగః - చీరం వల్కలం ఉత్తరాసంగః ఉత్తరీయం యస్య సః॥ ౪౭॥ ౪౮॥ గుహ ఇతి॥ గుహః సూతేన సహ సౌమిత్రిమనుభాషయన్ - రామగుణాన్ ప్రస్తుత్య సౌమిత్రిం వాచయన్ - రామమను రామం లక్ష్యీకృత్య అజాగ్రత్॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - పంచాశస్సర్గః

తమితి॥ భ్రాతురర్థాయ - భ్రాతుః సేవార్థం - అదంభేన అకౌటిల్యేన - విశ్వాసేనేతి యావత్ - సంతాపసంతప్తః రామదురవస్థా దర్శనజసంతాపేన పీడిత ఇత్యర్థః - రాఘవం లక్ష్మణం॥ ౧॥ ఇయమితి॥ ప్రత్యాశ్వసిహి విశ్రాంతో భవ॥ ౨॥ ౩ ॥ అయం జనః ఆటవికో హం॥ ౪॥ అస్యేతి - ఆశంసే ప్రార్థయే అస్య ప్రసాదాదేవ కేవలమితి యోజనా॥ ౫॥ ౬॥ నహీతి॥ అవిదితమజ్ఞాతం - కించ చతురంగమిలి - ప్రసహేమ పరకీయమితి శేషః॥ ౭॥ లక్ష్మణ ఇతి॥ అత్ర దేశే॥ ౮॥ ౯॥ ౧౦॥ య ఇతి॥ మంత్రో గాయత్ర్యాదిః - తపః కృచ్ఛ్రాది - పరిశ్రమైః పరేషాం మహతాం ఆక్రమైః - ఆగమైః - ఆశీర్భిరిత్యర్థః - ఏకో ముఖ్యః - సదృశలక్షణం యస్య స తథా - ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ వినద్యేత్యాది॥

రతనిర్ఘోషం భవిష్యతీతి మన్యే॥ ౧౩॥ కౌసల్యేతి॥ తే సర్వే జీవంతి జీవిష్యంతీతి నాశంసే - యది జీవంతి ఇమాం శర్వరీమేవ॥ ౧౪॥ జీవేదితి॥ శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా - శత్రుఘ్నస్నేహాపేక్షయేత్యర్థః - పునః పునర్దర్శనాశయా - వీరం పుత్రం సూతా ఇతి తథా - కౌసల్యా వినశిష్యతీతి యత్ దుఃఖం తద్దుఃఖం మహదిత్యర్థః॥ ౧౫॥ అనురక్తజనాకీర్ణేతి॥ రాజవ్యసనసంసృష్టా - రాజమరణరూపవ్యసనసంయుక్తేత్యర్థః॥ ౧౬॥ ౧౭॥ ౧౮॥ అతిక్రాంతమితి॥ మే పితా రామం రాజ్యమనిక్షిప్య - అత ఏవ మనోరథమనవాప్య వినశిష్యతి యత - తస్మాత్ అతిక్రాంతమతిక్రాంతం - సర్వం ప్రయోజనమతీత్య గతమిత్యర్థః అథవా అతిక్రాంతమతిక్రాంతం మనోరథమనవాప్య పునః పునః సర్వదా మనసా మనోరథమనవాప్య - రామో జాతః కదా స్యాత్ ఉద్వాహం కరిష్యతి రాజ్యం ప్రాప్స్యతీత్యేవమభివృద్ధం మనోరథమిత్యర్థః. మనోరథాతిక్రాంతిమేవాహ రాజ్యే రామమనిక్షిప్యేతి॥ ౧౯॥ సిద్ధార్థా ఇతి॥ తస్మిన్ కాలే మరణకాలే ఉపస్థితే ప్రేతకార్యేషు ఉపస్థితేషు - వృత్తం అతీతం మృతమితియావత్ వృత్తం పద్యే చరిత్రే త్రిష్వతీతే దృఢే మస్తల ఇత్యమరః। భూమిపం పితరం సిద్ధార్థా కృతార్థాః సంస్కరిష్యంతి - వయంత్వకృతార్థా ఇతి భావః ౨౦॥ రమ్యచత్వరసంస్థానామితి॥ రమ్యచత్వరసంస్థానాం రమణీయాంగణసంస్థానాం సువిభక్తమహాపథాం గృహపఙ్క్తిభిస్సువిభక్తరాజమార్గాం హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాం - హర్మ్యైః ధనినాం వాసైః ప్రాసాదైః దేవభూభుజాం వాసైశ్చ - సంపూర్ణాం హర్మ్యాది ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజామిత్యమరః। గజాశ్వరథసంబాధాం సంబాధాం నిబిడాం నాదితాం సంజాతనాదాం సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం సర్వైః పుత్రజన్మోత్సవప్రభృతిభిః సంపన్నాం-ఆరామోద్యానసంపన్నాం ఆరామాః ఉద్యానాని చ - ఉపవనాని రాజ్ఞః క్రీడావనాని చ సమాజోత్సవశాలినీం - సమాజైస్సంఘైః క్రియమాణ ఉత్సవస్సమాజోత్సవః-దేవోత్సవ ఇత్యర్థః॥ ౨౩॥ అపీతి॥ అపన్నం భవనాయాం॥ ౨౪॥ అపి సత్యప్రతిజ్ఞేనేతి॥ సత్యప్రతిజ్ఞేన పిత్రా విశేషః. అస్మిన్ రామే ప్రవిశేమహి తాదృశం సాయాం లిఙ్॥ ౨౫॥ పరిదేవయమానస్యేతి॥ పరిదేవయమానస్యేత్యాదౌ సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - ఏవమితి శేషః॥ ౨౬॥ తి

...శోపరతాః స్త్రియః। నిర్ఘోషోపరతం చాతో మన్యే రాజనివేశనమ్॥ ౧౩॥ కౌసల్యా చైవ రాజా చ తథైవ జననీ మమ। నాశంసే యది జీవంతి సర్వే తే శర్వరీమిమామ్॥ ౧౪॥ జీవేదపి హి మే మాతా శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా। తద్దుఃఖం యత్తు కౌసల్యా వీరసూర్వినశిష్యతి॥ ౧౫॥ అనురక్తజనాకీర్ణా సుఖాలోకప్రియావహా। రాజవ్యసనసంసృష్టా సా పురీ వినశిష్యతి॥ ౧౬॥ కథం పుత్రం మహాత్మానం జ్యేష్ఠం ప్రియమపశ్యతః। శరీరం ధారయిష్యంతి ప్రాణా రాజ్ఞో మహాత్మనః॥ ౧౭॥ వినష్టే నృపతౌ పశ్చాత్ కౌసల్యా వినశిష్యతి। అనంతరం చ మాతాపి మమ నాశముపైష్యతి॥ ౧౮॥ అతిక్రాంతమతిక్రాంతమనవాప్య మనోరథమ్। రాజ్యే రామమనిక్షిప్య పితా మే వినశిష్యతి॥ ౧౯॥ సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మిన్ కాలే హ్యుపస్థితే। ప్రేతకార్యేషు సర్వేషు సంస్కరిష్యంతి భూమిపమ్॥ ౨౦॥ రమ్యచత్వరసంస్థానాం సువిభక్తమహాపథామ్। హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాం గణికావరశోభితామ్॥ ౨౧॥ రథాశ్వగజసంబాధాం తూర్యనాదవినాదితామ్। సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం హృష్టపుష్టజనాకులామ్॥ ౨౨॥ ఆరామోద్యానసంపన్నాం సమాజోత్సవశాలినీమ్। సుఖితా విచరిష్యంతి రాజధానీం పితుర్మమ॥ ౨౩॥ అపి జీవేద్దశరథో వనవాసాత్ పునర్వయమ్। ప్రత్యాగమ్య మహాత్మానమపి పశ్యామ సువ్రతమ్॥ ౨౪॥ అపి సత్యప్రతిజ్ఞేన సార్ధం కుశలినా వయమ్। నివృత్తవనవాసేఽస్మిన్నయోధ్యాం ప్రవిశేమహి॥ ౨౫॥ పరిదేవయమానస్య దుఃఖార్తస్య మహాత్మనః। తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య శర్వరీ సాత్య...

స్త్రియో నోపరతా భవిష్యతీతి శేషః - అతః నిర్ఘోషోపరతం - ఉపరతనిర్ఘోషం భవిష్యతీతి మన్యే॥ ౧౩॥ కౌసల్యేతి॥ తే సర్వే - జీవంతి - జీవిష్యంతీతి నాశంసే - యది జీవంతి - ఇమాం శర్వరీమేవ॥ ౧౪॥ జీవేదపీతి - జీవేదపి - ఏతద్ద్రాత్యా పరమపీతి శేషః - మమ మాతైవ జీవిష్యతి - వీరసూః వీరం పుత్రం సూత ఇతి తథా - కౌసల్యా వినశిష్యతీతి యత్ - తదేవ మమ దుఃఖం॥ ౧౫॥ అనురక్తేతి॥ సంసృష్టా యుక్తా॥ ౧౬॥ ౧౭॥ ౧౮॥ అతిక్రాంతమితి॥ మే పితా పునరాగతం రామం రాజ్యే అనిక్షిప్య - అత ఏవ మనోరథమప్యనవాప్య - వినశిష్యతి యస్మాత్ తస్మాత్ - అతిక్రాంతమతిక్రాంతం సర్వం ప్రయోజనమత్యర్థమతీత్య గతమిత్యర్థః॥ ౧౯॥ సిద్ధార్థా ఇతి॥ తస్మిన్ కాలే అవసానకాలే - హ్యుపస్థితే ప్రాప్తే సతి వృత్తం మృతం పితరం సర్వేషు ప్రేతకార్యేషు సంస్కరిష్యంతి తే సిద్ధార్థాః భాగ్యవంత ఇతి యోజనా॥ ౨౦॥ రమ్యేతి॥ చత్వరం గృహాంగణం హర్మ్యాణి ధనినాం వాసాః - ప్రాసాదాః దేవభూభుజాం చ వాసాః సంబాధాం సంకులాం - సమాజోత్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీం - రాజధానీం సుఖితా భాగ్యవంతో భరతాదయ ఇతి శేషః॥ ౨౧ ౨౨ ౨౩॥ అపీతి॥ దశరథో జీవేదపి జీవేద్యది పశ్యామః - ద్రక్ష్యామ ఇత్యర్థః - యద్వా దశరథో జీవేదపి జీవేత్ కిం - సంప్రశ్నే లిఙ్ సువ్రతం దశరథమపి పశ్యామః ద్రక్ష్యామః కిమిత్యర్థః॥ ౨౪॥ అపీతి॥ సత్యప్రతిజ్ఞేన రామేణ సార్ధం వనవాసే నివృత్తే సతి అయోధ్యాం ప్రవిశేమహి ప్రవేక్ష్యామః కిమిత్యర్థః॥ ౨౫॥ పరిదేవనం ప్రలాపం - రాజపుత్రస్య లక్ష్మణస్య తిష్ఠతో జాగ్రతస్సతః అత్యవర్తత అతీత్య గతా॥ ౨౬॥ తథాహీతి॥ గురుసౌహృదాత్ - గురౌ రామే సౌహృదాత్ స్నేహాత్ తథా-

క్షేతి ॥ సత్యంవా స్తవం నరేంద్రపుత్రేలక్ష్మణే గురుసౌహృదాత్ గురుషుపిత్రాదిషుసౌహృదాత్స్నేహాత్ జ్వరాతురో నాగ ఇవవ్యథాతురో గుహ ఇత్యన్వయః ॥ ౨౮ ॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ఏకపంచాశస్సర్గః

ప్రభాతాయామితి ॥ పృథువక్షాః మహాయశాః ఇదమవ్యక్తమపి ... రామః ... శుభలక్షణమ్ ... రథం విద్ధిత్యాదినోక్తార్థానుష్ఠాయి ... సూచనం - కథంభూతమిత్యనేనిస్వభావరుక్తః ॥ ౧ ॥ భాస్కరోదయకాలఇతి ॥ భాస్కరశబ్దో ... తత్సంబంధ్యుదయవాచి - గతాభగవతీ ... భగవతిరామశబ్దేన ... శ్రీరామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నా ... హంగ్రీఫరదాం - కోకిలః కోకిలః ॥ ౨ ॥ బర్హిణానామితి ॥ వనేన ... తరామ జాహ్నవీమ్ ... శీఘ్రగామితి ... సాగరంగమామితి మహాత్వోక్తిః ... ॥ ౩ ॥ విజ్ఞాయ - నదీతరణసాధనం శీఘ్రమానేతవ్యమిత్యేవంరూపం రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాత్వా - గుహంసూతంచామంత్ర్య - యువాభ్యామపి రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాతం ... భ్రాతురగ్రతోఽతిష్ఠత్ ॥ ౪ ॥ నత్వేతి ॥ ప్రతిగృహ్య - ... స్థపతిః ... వాహనసంయుక్తాం కర్ణగ్రాహవతీం ... కర్ణగ్రాహః ... దృఢాం ... తీర్థే ... అవతారమార్గే - ఉపాహరేత్యేకవచనం ... ॥ ౫ ॥ ... ॥ ౬ ॥ ... ॥ ౭ ॥ ... ॥ ౮ ॥ ... ॥ ౯ ॥ ... ఆరోప్యతామితి ॥ ఖనిత్రపిటకౌవైదేహ్యా వస్త్రాభరణాదికమితిశేషః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ తౌ రాఘవౌ సన్నహ్యావవౌద్ధృత్వా - ... ॥ ౧౨ ॥ ... ఉపసిత

వర్తత ॥ ౨౭ ॥ తథాహిసత్యం బ్రువతి ప్రజాహితే నరేంద్రపుత్రే గురుసౌహృదాద్గుహః । ముమోచ బాష్పం వ్యసనాభిపీడితో జ్వరాతురో నాగ ఇవ వ్యథాతురః ॥ ౨౮ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకపంచాశస్సర్గః -

ప్రభాతాయాంతు శర్వర్యాం పృథువక్షా మహాయశాః । ఉవాచ రామస్సౌమిత్రిం లక్ష్మణం శుభలక్షణమ్ ॥ ౧ ॥ భాస్కరోదయకాలోఽయం గతా భగవతీ నిశా । అసౌ సుకృష్ణో విహగః కోకిలస్తాత కూజతి ॥ ౨ ॥ బర్హిణానాంచ నిర్ఘోషః శ్రూయతే నదతాం వనే । తరామ జాహ్నవీం సౌమ్య శీఘ్రగాం సాగరంగమామ్ ॥ ౩ ॥ విజ్ఞాయ రామస్య వచస్సౌమిత్రిర్మిత్రనందనః । గుహమామంత్ర్య సూతంచ సోఽతిష్ఠద్భ్రాతురగ్రతః ॥ ౪ ॥ సతు రామస్య వచనం నిశమ్య ప్రతిగృహ్యచ । స్థపతిస్తూర్ణమాహూయ సచివానిదమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ అస్య వాహనసంయుక్తాం కర్ణగ్రాహవతీం శుభామ్ । సుప్రతారాం దృఢాం తీర్థే శీఘ్రం నావముపాహర ॥ ౬ ॥ తం నిశమ్య సమాదేశం గుహామాత్యగణో మహాన్ । ఉపోహ్య రుచిరాం నావం గుహాయ ప్రత్యవేదయత్ ॥ ౭ ॥ తతస్స ప్రాంజలిర్భూత్వా గుహో రాఘవమబ్రవీత్ । ఉపస్థితేయం నౌర్దేవ భూయః కిం కరవాణి తే ॥ ౮ ॥ తవామరసుతప్రఖ్య తర్తుం సాగరగాం నదీమ్ । నౌరియం పురుషవ్యాఘ్ర తాం త్వమారోహ సువ్రత ॥ ౯ ॥ అథోవాచ మహాతేజా రామో గుహమిదం వచః । కృతకామోఽస్మి భవతా శీఘ్రమారోప్యతామితి ॥ ౧౦ ॥ తతః కలాపాన్సన్నహ్య ఖడ్గౌ బద్ధ్వా చ ధన్వినౌ । జగ్మతుర్యేన తౌ గంగాం సీతయా సహ రాఘవౌ

సత్యంవా స్తవం ప్రవదతి - అథవా గుహాపరామే గురుసౌహృదాత్ అతిస్నేహాత్ జ్వరాతురః - అ - ... ॥ ౨౮ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ఏకపంచాశస్సర్గః

౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ విజ్ఞాయేతి ॥ వచోవిజ్ఞాయ నదీతరణసాధనం శీఘ్రమానేతవ్యమిత్యేవంరూపం - రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాత్వా గుహం సూతంచామంత్ర్య - యువాభ్యామపి రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాతం కిమితి సంబోధ్య - యథాపూర్వం భ్రాతురగ్రతోఽతిష్ఠదితి సంబంధః ॥ ౫ ॥ అస్యేతి ॥ అస్య వాహనసంయుక్తాం అస్య జలం నిరస్య నావం తీరం వాహయతి ప్రాపయతీత్యస్య వాహనమరిత్రమితియావత్ తత్సంయుక్తాం ఋద్ధ్వా - అస్య రామస్య వాహనసంయుక్తాం - వాహ్యతేఽనయతేనేతి వాహనమరిత్రాది తద్యుక్తాం - కర్ణగ్రాహవతీం కర్ణధారవతీం - సుప్రతారాం - సుష్ఠు ప్రతారయితుం క్షమాం - దృఢాం సుశ్లిష్టసంధిబంధాం - ఉపాహరేత్యేకవచనం సచివగతప్రాధాన్యేన తీర్థే అవతరణమార్గే ॥ ౬ ॥ తన్నిశమ్యేతి ॥ ఉపోహ్య సమీపం ప్రాపయ్యేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ఉపస్థితా ప్రాప్తా ॥ ౯ ॥ అథేతి ॥ ఆరోప్యతాం ఖనిత్రపిటకస్సహవైదేహీ వస్త్రాభరణాదికమితిశేషః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ తతః కలాపానిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - తౌ రాఘవౌ సన్నహ్య కవచౌ ధృత్వా ఇతి

పత్ సవినయమితి క్రియావిశేషణం॥౧౨॥తతఇతి॥ ఉక్తమిత్యసంబోధనం॥౧౩॥యాహీతిసామాన్యేనోక్తంసోపపత్తికమాహ నివర్తస్వేతి॥ మమపితావత్కృతంహి - గంగాతీరపర్యంతంరథేన ప్రాపణంకృతంహి - హితిరాజాజ్ఞాద్యోతనం - అతఃపరంయానంవిహాయపద్భ్యామేవ మహావనంగమిష్యామః - అతస్త్వంనివర్తస్వేత్యేనమువాచ ॥౧౪॥ఆత్మానమితి॥ అవేక్ష్యబుద్ధ్వా - ఆర్తఃఅనుగమనేభ్యనుజ్ఞానభ్యం తేతిదుఃఖితః ॥౧౫॥ నాతిక్రాంతమితి॥ తవసభ్రాతృభార్యస్యవనే - ప్రాకృతవత్ క్షుద్రస్యేవ - యోయంవాసః- తదిదంలోకేకేనచిత్ పిపురుషేణ - నాతిక్రాంతం - నాంగీకృతం - సర్వాసంమతోయంతవవనేవాసఇత్యర్థః - కింపునర్మహతేతిభావః ॥౧౬॥ నమన్యఇతి॥ త్వాంబ్రహ్మచర్యస్వాధ్యాయమార్దవార్జవయుక్తంత్వాం - వ్యసనమాగతంచేత్ - బ్రహ్మచర్యేఅదర్శనాయనాదిభిః - అధ్యయనకాల కృతేస్వధీతేస్వాధ్యాయాధ్యయనే - మార్దవే - దయాళుత్వఇతియావత్ - ఆర్జవేఅకౌటిల్యేచ - ఫలోదయఃఫలసిద్ధిః - నాస్తీతిమన్యే- య ది బ్రహ్మచర్యాదికం ఫలదంస్యాత్ తత్త్వయ్యేవ న వ్యవస్యతే- ప్రత్యుతవనవాసవిపత్ప్రాప్తం- అతోనతత్ఫలదమితిమన్యఇతిభావః- ఖేదాతిశయాదేవముక్తం॥౧౭॥ సహేతి॥ త్రీన్ లోకాన్ జయన్నివ - విష్ణురివేత్యర్థః - గమ్యతఇతిగతిఃకీర్తిః- తాంప్రాప్స్యసే - అతులాంకీర్తిం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః - సుమంత్రః పురవాసిష్వాత్మానమంతర్భావ్యాహ వయమితి॥ వయంత్వామనుగతాఏవయం- త్వయాహ్యుపవంచితా ఖలు- రాత్రౌసుప్తానస్మానవిదితగమనేనఉపవంచితాఏవ-అపశబ్దాదవిశేషకవిసుటనేన కైకేయ్యాఃపవంచితాఇతిద్యోత్యతే- ఉపవంచితాఃఇమిపేవంచిత ఏవనం ప్రాపయ్యమానాఇవత్యక్తాఇతివార్థః అతఏవపాపాయాః కైకేయ్యావశం దుఃఖభాగినస్సంతఃఏష్యామః- అతోఏవయంహతాఇత్యన్వయః॥౧౯॥౨౦॥తతఇతి॥రోదనస్యాశుచితాహేతుత్వాత్ స్పృష్టోదకంఆచాంతం॥అతఏవశుచిం॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥గురవస్స్వామినశ్చనియామ్యాః - అపితుసర్వప్రకారేణానువర్తనీయాఇత్యాశయేనాహ యద్యదితి ॥ అవికాంక్షాఅనాదరః - తదభావేన - ఆదరేణేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ఏతదితి॥ ఏతచ్ఛబ్దార్థ- మాహయదేషామితి - ప్రశాసతి-లభ్యసత్త్వాందాదేశం - సర్వకృత్యేషుకామత్ స్తో

ప్య॥౧౧॥రామమేవతుధర్మజ్ఞముపగమ్యవినీతవత్ ।కిమహంకరవాణీతిసూతః ప్రాంజలిరబ్రవీత్ ॥౧౨॥తతోఽబ్రవీద్దాశరథిస్సుమంత్రంస్పృశన్ కరేణోత్తమదక్షిణేన। సుమంత్ర శీఘ్రంపునరేవయాహి రాజ్ఞస్సకాశేభవచాప్రమత్తః॥ ౧౩ ॥ నివర్తస్వేత్యువాచైనమేతావద్ధికృతంమమ । రథంవిహాయపద్భ్యాంతు గమిష్యామిమహావనమ్॥౧౪ ॥ ఆత్మానంత్వభ్యనుజ్ఞాతమవేక్ష్యార్తస్ససారథిః। సుమంత్రఃపురుషవ్యాఘ్రమైక్ష్వాకమిదమబ్రవీత్ ॥౧౫ ॥ నాతిక్రాంతమిదంలోకేపురుషేణేహకేనచిత్ । తవసభ్రాతృభార్యస్య వాసః ప్రాకృతవద్వనే ॥ ౧౬ ॥నమన్యేబ్రహ్మచర్యేస్తిస్వధీతేవాఫలోదయః। మార్దవార్జవయోర్వాపి త్వాంచేద్వ్యసనమాగతమ్॥౧౭ ॥సహరాఘవవైదేహ్యాభ్రాత్రాచైవవనేవసన్ ।త్వం గతింప్రాప్స్యసేవీర త్రీంల్లోకాంస్తుజయన్నివ॥ ౧౮ ॥వయంఖలుహతారామయేత్వయాహ్యుపవంచితాః। కైకేయ్యావశమేష్యామఃపాపాయాదుఃఖభాగినః॥౧౯ ॥ ఇతిబ్రువన్నాత్మసమంసుమంత్రస్సారథిస్తదా । దృష్ట్వాదూరగతంరామందుఃఖార్తోరురుదేచిరమ్॥౨౦॥తతస్తువిగతేబాష్పేసూతంస్పృష్టోదకంశుచిమ్ । రామస్తుమధురంవాక్యంపునఃపునరువాచతమ్॥ ౨౧॥ ఇక్ష్వాకూణాంత్వయాతుల్యంసుహృదం నోపలక్షయే । యథాదశరథోరాజామాంనశోచేత్తథాకురు ॥ ౨౨ ॥ శోకోపహతచేతాశ్చవృద్ధశ్చజగతీపతిః । కామభారావసన్నశ్చతస్మాదేతద్బ్రవీమి తే॥ ౨౩॥ యద్యదాజ్ఞాపయేత్కించిత్సమహాత్మామహీపతిః । కైకేయ్యాఃప్రియకామార్థంకార్యంతదవికాంక్షయా॥ ౨౪ ॥ ఏతదర్థంహిరాజ్యాని ప్రశాసతి

తూశీరాః ఖడ్గౌచబద్ధ్వా - యేనయస్మాత్కారణాత్ రథసిరకిపౌగంగాంజగ్మతుః - తస్మాద్రామముపగమ్యసూతః ప్రాంజలిరబ్రవీదితియోజనా - పునర్యాహీతిసామాన్యేనోక్తిం సోపపత్తికమాహ॥౧౩॥నివర్తస్వేతి॥ మమ-పితావత్కృతంహి గంగాతీరపర్యంతంరథేన ప్రాపణంకృతం - యానంవిహాయపద్భ్యామేవమహావనంగమిష్యామి-అతస్త్వంనివర్తస్వేత్యేనమువాచేతిసంబంధః॥౧౪॥ఆత్మానమితి॥అభ్యనుజ్ఞాతం - ప్రతినివృత్త్యాఇతిశేషః॥౧౫॥నాతిక్రాంతమితి ॥ యదాసభ్రాతృభార్యస్యతవత్వద్విధస్యాపి - ప్రాకృతవత్ క్షుద్రస్యేవ - యోనదైవేనవనేవాసఃకృతః - తదాఇదందైవకృత్యం॥ ఇహలోకే - కేనచిత్ పురుషేణాపి-నాతిక్రాంతంనలంఘితం- లంఘితుమశక్యమిత్యర్థః॥౧౬॥నహీతి॥త్వద్విశ్లేషదుఃఖాత్ - బ్రహ్మచర్యాదీనాంఫలంనాస్తీత్యుక్తం-వస్తుతస్తు త్వంగతిమితి- హేరాఘవ వనేవసన్ - త్రీన్ లోకాంస్తుజయన్నివ పితృసత్యపాలనేనజయన్నేవ-వశీకుర్వన్నేవ -త్వంగతింముక్తింప్రాప్స్యసే-నాత్ర సందేహః వయమితి॥రాత్రౌ కేచన - నిద్రానమయేఅవిదితగమనేన-అహంతుబలాన్నివర్తనేన - ఏవంసర్వేవయం వంచితాఃత్యక్తాః॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥ఇతీతి॥ ఆత్మసమం ప్రాణసమం॥౨౦॥తతఇతి॥ స్పృష్టోదకంఆచాంతం॥౨౧॥౨౨॥శోకేతి॥ కామభారావసన్నః - కామవేగేనపీడితః-యస్మాత్ తస్మాత్ ఏతద్వక్ష్యమాణం - బ్రవీమీతియోజనా॥౨౩॥యద్యదితి॥అవికాంక్షయా-అవిశంకయా-కార్యంఅనుష్ఠేయం॥౨౪॥౨౫॥యద్వ్యేతి॥ యతోర్థం

ద్వాప్రవృత్తేష్విత్యర్థః॥ ౨౫॥ యదితి॥ అళీకమప్రియం అళీకంత్వప్రియేనృతఇత్యమరః॥ ౨౬॥ అదృష్టదుఃఖమితి ॥ మమహేతోఃమద ర్థం - మమప్రీతినిదిత్వేనేత్యర్థః ॥౨౭॥ స్వవిశ్లేషజనితదుఃఖేనరాజానమనిర్వహేదితిభియాతదాశ్వాసకానివాక్యాన్యాహ - నైవాహ మితి॥ లక్ష్మణోనచమైథిలీత్యత్రశోచతీతివిపరిణామంకర్తవ్యః - వత్స్యామహేత్యత్రఆర్షస్సంధిః॥ ౨౮॥ చతుర్దశస్వితి॥ పునఃపునః ద్రక్ష్యసి - నిత్యవీప్సయోరితిద్వివచనం - ఆదరాతిశయేనసదాద్రక్ష్యసీత్యర్థః॥ ౨౯ ॥ ఏవమిత్యాది ॥ రాజానంమేమాతరంఅన్యాదే వీః సహితాఃకౌసల్యయాసహవర్తమానాఃకైకేయీంచపున పునరేవముక్త్వా- అథకౌసల్యామారోగ్యంపాదాభివందనంచబ్రూహిత్య న్వయం- ఆర్యస్య - శాస్త్రవిహితజ్యేష్ఠస్థానవర్తనరూపపరమధర్మవేదిత్వాల్లక్ష్మణస్యార్యత్వోక్తిః - కౌసల్యాంప్రత్యేవపాదాభివం దనకథనం - అన్యత్రనిషేధాత్ - ఆచార్యవదాచార్యదారేవృత్తిఃపాదసంవాహనవర్జమితినిషేధస్యసపత్నీమాతృష్వపితుల్యత్వాత్ ॥ ౩౦॥ ౩౧॥ బ్రూయాఇతి ॥ నృపమతేరాజ్ఞామవిమతేపదే - యౌవరాజ్యఇత్యర్థః అభిషిచ్యస్థితమితిశేషః నాభిభవిష్యతీత్యత్రాంతికరణం ద్రష్టవ్యం - అన్యబ్రూయాఇత్యనేనసంబంధః॥ ౩౨॥ ౩౩ ॥భరతఇత్యాదిశ్లోకేనోక్తమర్థంవివృణోతి యథేతి॥సుమిత్రాప్రశ్నేత్రుఘ్నసత్కృ పాతాత్ - అవేక్షతాఅంగీకుర్వతా-త్వయేతిశేషః -నిత్యదాసర్వదా- ధాంయసోద్యాప్రత్యయం ఇతిభరతశ్చాపివక్తవ్యఇతిపూర్వేణాన్వయః॥ ౩౪॥ ౩౫॥ ౩౬॥ ౩౭ ॥ యదితి ॥ అహమవిక్లబంధృష్టస్సన్ - యద్వాక్యంబ్రూయాంతన్నోపచారేణ కింతుస్నేహాత్ తద్వాక్యంత్వం శ్రావ త్ సాకల్యేనక్షంతుమర్హసీతిసంబంధం - పాఠభేదం - తవస్నేహాదవిక్లబోనిర్భయఃయద్వచః ఉపచారేణనబ్రూయాంసేనాధర్మంవిహాయ బ్రూయాం - తద్వాక్యంభక్తమానితిహేతోఃక్షంతుమర్హసి॥ ౩౮॥కథమితి ॥తవతావద్వియోగేనేతిపాఠః తవతాతేతిపాఠే-తాత స్వామిన్ని త్యర్థః - వృద్ధత్వాద్వత్సేతిసంబోధనంవా - పుత్రవియోగజశ్శోకఃపుత్రశోకః - తేనాకులామివస్థితాం - పురీమిత్యన్వయః॥ ౩౯ ॥ సతా

నరేశ్వరాః। యదేషాంసర్వకృత్యేషుమనోనప్రతిహన్యతే ॥౨౫॥యథ్యథాసమహారాజోనాళీకమధి గచ్ఛతి। నచతామ్యతిదుఃఖేనసుమంత్రకురుతత్తథా॥౨౬॥అదృష్టదుఃఖంరాజానంవృద్ధమార్యంజితేంద్రి యమ్। బ్రూయాస్త్వమభివాద్యైవమమహేతోరిదంవచః॥౨౭॥నైవాహమనుశోచామి లక్ష్మణోన చమైథిలీ। అయోధ్యాయాశ్చ్యుతాశ్చేతివనేవత్స్యామహేతిచ ॥ ౨౮ ॥ చతుర్దశసువర్షేషునివృ త్తేషుపునఃపునః। లక్ష్మణంమాంచసీతాంచద్రక్ష్యసిక్షిప్రమాగతాన్ ॥ ౨౯ ॥ ఏవముక్త్వాతురాజానం మాతరంచసుమంత్రమే। అన్యాశ్చదేవీస్సహితాఃకైకేయీంచపునఃపునః ॥ ❖ ॥ ఆరోగ్యంబ్రూహికౌ సల్యామథపాదాభివందనమ్। సీతాయామమచార్యస్యవచనాల్లక్ష్మణస్యచ॥ ౩౧॥ బ్రూయాశ్చహి మహారాజంభరతంక్షిప్రమానయ। ఆగతశ్చాపిభరతఃస్థాప్యోనృపమతేపదే ॥ ౩౨॥భరతంచపరిష్వజ్య యౌవరాజ్యేభిషిచ్యచ। అస్మత్సంతాపజందుఃఖంనత్వామభిభవిష్యతి ॥ ౩౩ ॥ భరతశ్చాపివక్తవ్యో య థారాజనివర్తసే। తథామాతృషువర్తేథాస్సర్వాస్వేవావిశేషతః॥ ❖ ॥ యథాచతవకైకేయీసు మిత్రాచవిశేషతః। తథైవదేవీకౌసల్యామమమాతావిశేషతః॥ ❖॥తాతస్యప్రియకామేనయౌవరా జ్యమపేక్షతా। లోకయోరుభయోశ్శక్యంత్వయాయత్సుఖమేధితుమ్॥ ౩౬॥నివర్త్యమానోరామేణసు మంత్రశ్శోకకర్శితః।తత్సర్వంవచనంశ్రుత్వాస్నేహాత్కాకుత్స్థమబ్రవీత్ ॥౩౭॥యదహంనోపచారేణ బ్రూయాంస్నేహాదవిక్లబః। భక్తిమానితితత్తావద్వాక్యంతంక్షంతుమర్హసి॥౩౮ ॥ కథంహిత్వద్విహీ నోహంప్రతియాస్యామితాంపురీమ్। తవతావద్వియోగేనపుత్రశోకాకులామివ॥ ౩౯ ॥సరామమపితా

ప్రతియథాఅళీకమప్రియం నాధిగచ్ఛతిదుఃఖేనసతామ్యతి-గ్లానింనప్రాప్నోతి అత్రార్థంతథాకుర్వితిసంబంధః॥౨౬॥ ౨౭ ॥నేతి॥వత్స్యా మహేతిసంధిరార్షః॥౨౮॥చతుర్దశస్వితి ॥ పునఃపునః-పునరాగతానస్మాన్ - పునస్త్వంద్రక్ష్యసీతి ద్వయోఃపునశ్శబ్దయోఃసంబంధః ॥౨౯॥ఏవమితి ॥ సహితాఃసుమంత్రేతిశేషః - కైకేయీంచఆరోగ్యంబ్రూహీతిసంబంధః - స్వమాతుఃపాదాభివందనమాదిశతికౌసల్యా మితి - సీతాయాఃమమచ ఆర్యస్యవిదుషాలక్ష్మణస్యచ వచనాత్పాదాభివందనంబ్రూయాఇత్యన్వయః యద్వాబ్రూహీతిపూర్వేణసంబం ధః॥ ౩౦॥ ౩౧॥స్వవిశ్లేషజదుఃఖనివృత్తయేసుమంత్రేస్వాతంత్ర్యమారోప్యాహమహారాజమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన-మహారాజంత్వంత్వాజ్యావిశ్వ సమవేదశరథానుమతేభరతమభిషిచ్యఅభిషేచయసిచేత్ తర్హీదందుఃఖంత్వాంనాభిభవిష్యతీతిసంబంధః- యద్వాదశరథంప్రతివక్తవ్య మితి - సుమంత్రంప్రత్యాహ- బ్రూయాఇతి॥ ౩౨॥ ౩౩ ॥తాతస్యేతి తాతస్యప్రియకామేనయౌవరాజ్యమపేక్షతాఅంగీకుర్వతాఉభయో రిహపరయోః - సుఖమేధితుంశక్యం జనానామితిశేషః యద్వా - యౌవరాజ్యమపేక్షతాత్వయా-ఉభయోలోకయోః- తాతస్యదశరథ స్య - సుఖమేధితుంసంవర్ధయితుం-శక్యమితిసంబంధః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ సరామమితి ॥ సరామంతావత్ప్రథ మంరథందృష్ట్వా - తదాసితౌయోజనీయాపురీవ -సజనాసాపురీచ పశ్చాద్విరామంరథందృష్ట్వా-విదీర్యేతాపి-అపిఃసంభావనాయాం ॥

…మితి॥ … రథం దృష్ట్వా ఇదానీం రామం వినా స్థితం రథం దృష్ట్వా - జనః సా పురీ అపి - విదీర్యేత … ॥ ౪౦ ॥ దైన్యమితి ॥ … ఆహవే హతవీరం … సూతావశేషం స్వం సైన్యమివ … రథం దృష్ట్వా నగరీ దైన్యం గచ్ఛేత్ ॥ ౪౧ ॥ దూరఇతి ॥ ప్రజాః … దూరే నివసన్తమపి త్వాం మానసేనాగ్రతః స్థితం త్వాం చిన్తయన్త్యః … నిరాహారాః కృతాః … ॥ ౪౨ ॥ … ప్రజానాం … ॥ ౪౩ ॥ ఆర్తనాదఇతి ॥ … ॥ ౪౪ ॥ … ఇత్యాదినా ॥ … సత్యమపి … కథమితి … ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ మమేతి ॥ … ప్రవక్ష్యన్తి … ॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥ యదీతి ॥ … భవిష్యన్తీతి ॥ … ॥ ౫౦ ॥ త్వదితి ॥ … రథచర్యాకృతం సుఖం మయా … వనవాసకృతమపి సు…

వస్మై రథం పృష్ట్వా మాం తదా జనః । వినా రామం రథం దృష్ట్వా విదీర్యేతాపి సా పురీ ॥ ౪౦ ॥ దైన్యం హి నగరీ గచ్ఛేద్దృష్ట్వా శూన్యమిమం రథమ్ । సూతావశేషం స్వం సైన్యం హతవీరమివాహవే ॥ ౪౧ ॥ దూరేఽపి నివసన్తం త్వాం మానసేనాగ్రతః స్థితమ్ । చిన్తయన్త్యోఽద్య నూనం త్వాం నిరాహారాః కృతాః ప్రజాః ॥ ౪౨ ॥ దృష్టం తద్ధి త్వయా రామ యాదృశం త్వత్ప్రవాసనే । ప్రజానాం సంకులం వృత్తం త్వచ్ఛోకక్లాన్తచేతసామ్ ॥ ౪౩ ॥ ఆర్తనాదో హి యః పౌరైర్ముక్తస్త్వద్విప్రవాసనే । సరథం మాం నిశామ్యైవ కుర్యుశ్శతగుణం తతః ॥ ౪౪ ॥ అహం కిం చాపి వక్ష్యామి దేవీం తవ సుతో మయా । నీతోఽసౌ మాతులకులం సన్తాపం మా కృథా ఇతి ॥ ౪౫ ॥ అసత్యమపి నైవాహం బ్రూయాం వచనమీదృశమ్ । కథమప్రియమేవాహం బ్రూయాం సత్యమిదం వచః ॥ ౪౬ ॥ మమ తావన్నియోగస్థాస్త్వద్బన్ధుజనవాహినః । కథం రథం త్వయా హీనం ప్రవక్ష్యన్తి హయోత్తమాః ॥ ౪౭ ॥ తన్న శక్ష్యామ్యహం గన్తుమయోధ్యాం త్వదృతేఽనఘ । వనవాసానుయానాయ మామనుజ్ఞాతుమర్హసి ॥ ౪౮ ॥ యది మే యాచమానస్య త్యాగమేవ కరిష్యసి । సరథోఽగ్నిం ప్రవేక్ష్యామి త్యక్తమాత్ర ఇహ త్వయా ॥ ౪౯ ॥ భవిష్యన్తి వనే యాని తపోవిఘ్నకరాణి తే । రథేన ప్రతిబాధిష్యే తాని సత్త్వాని రాఘవ ॥ ౫౦ ॥ త్వత్కృతేన మయా ప్రాప్తం రథచర్యాకృతం సుఖమ్ । ఆశంసే త్వత్కృతేనాహం వనవాసకృతం

౪౦ ॥ దైన్యమితి ॥ హతవీరం హతరథినం రథం - దృష్ట్వా - స్వసైన్యమివ … ॥ ౪౧ ॥ దూరఇతి ॥ అగ్రతః పురతః స్థితం … త్వాం - అతఏవ మానసేన దూరే నివసన్తం చిన్తయన్త్యః - ప్రజాః నిరాహారాః కృతాః - … ॥ ౪౨ ॥ దృష్టమితి ॥ ప్రజానాం … త్వయా దృష్టం ॥ ౪౩ ॥ ఆర్తేతి ॥ … ॥ ౪౪ ॥ అహమిత్యాది శ్లోకద్వయేన ॥ కిం చాహమితి … దేవీం … అహమేవమపి వక్ష్యామి … మాతులకులం … సత్యమపి … ప్రియం బ్రూయాం … ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ మమేతి ॥ త్వద్బన్ధుజనవాహిన - … ॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥ త్వత్కృతేనేతి ॥ … రథచర్యాకృతం … సుఖం ప్రాప్తం - వనవాసకృతం … సుఖం … ప్రాప్తమేవ - ఇతః పరం వనవాస

ఖం - ఆశంసే ఇచ్ఛామి - రాజ్యే రథచర్యాకృతసుఖాబావేపి వనే సారథిత్వేన పరిచర్యాకరణకృతం వాపి సుఖం మమ భవత్వితి భావః యద్వా - త్వత్కృతేన - త్వయా కృతేనానుగ్రహేణేత్యర్థః - రథచర్యాకృతం రథప్రేరణకృతం - సుఖం మయా అవాప్తం - ఏవం త్వత్కృతేనానుగ్రహేణ వనవాసకృతం సుఖమప్యహమాశంస ఇతి ॥ ౪౧ ॥ ప్రసీదేతి ॥ ప్రత్యనంతరః సమీపవర్తీ - మే ప్రత్యనంతరో భవేతి ప్రీత్యాభిహితమిచ్ఛామి - త్వత్ప్రీత్యర్థకమభిధానమిచ్ఛామీత్యర్థః - క్రియతామితి మాం వదేతి యావత్ ॥ ౪౨ ॥ ఇమ ఇతి ॥ పరమాం గతిం - స్వామిశుశ్రూషణాది ... తి భావః ॥ ౪౩ ॥ తవేతి ॥ మూర్ధ్నా - అత్యన్తసోపచారమిత్యర్థః - సర్వథా సర్వప్రకారేణ ॥ ౪౪ ॥ న హీతి ॥ మహేంద్రస్య రాజధానీ ... స్సర్గః ॥ ౪౫ ॥ వనవాస ఇతి ॥ వనవాసే క్షయం ప్రాప్తే వనవాసే సమాప్తే సతీత్యర్థః - వహేయమితి యత్ అయం మే మనోరథ ఇతి సంబంధః ॥ ౪౬ ॥ చతుర్దశేతి ॥ త్వయా సహితస్యేతి - మమేతి శేషః - క్షణభూతాని క్షణతుల్యాని - అతోన్యథా - త్వద్విరహ ఇత్యర్థః - ... భవేయురితి శేషః - శతగుణితాని భవిష్యంతీతి భావః ॥ ౪౭ ॥ భృత్యేతి ॥ హే భృత్యవత్సల - భక్తం భృత్యం - అత ఏవ ... భర్తృపుత్రగతే స్వామిపుత్రేణ త్వయా గతే - పథి వనగమనే - తిష్ఠంతం ... స్థిత్యాం - స్థితం అస్ఖలితమర్యాదం - ... మాం - త్వం హాతుం నార్హసి ॥ ౪౮ ॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥ నగరీమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ రామో వనం గత ఇతి కైకేయీ ప్రత్యయం విశ్వాసం గచ్ఛేత్ - ధార్మికం రాజానం మిథ్యావాదీతి నాతిశంకేత - భరతారక్షితం భరతేన ... పుత్రరాజ్యం అవాప్నుయాదితి ... ॥ ౫౧ ॥ ౫౨ ॥ ౫౩ ॥ మమేతి ॥ యాన ... ఏషః మే ప్రథమః కల్పః ... ప్రయోజనేషు ముఖ్యం ... ప్రథమః కల్పః ... ॥ ౫౪ ॥ ఇతీతి ॥ హేతుమత్ యుక్తమత్ - నేదానీ ... సందిష్టోసి - తానర్థాన్ ... తథా తథా బ్రూయాః ... ॥ ౫౫ ॥ ... తదతో విధిం ఆశ్రమవాసగతం ... సజనే సజనప్రదేశే - అయం వాసో న యోగ్య - తదతో విధిం ఆశ్రమవాసగతం ... తద్విషయ ఇత్యర్థః - విధిం - పల్యంకయమనం - సోఢుం - సప్తస్తచ పర్ణదండకారణ్యమాత్రం | అభిషేకమిమం ... జటా ... ధరో ... కైకేయ్యా నియుక్తః తపస్విజనభూషణం తపస్విజనాభిశయ ఏవ ... నియమం అజకర్ణాయనాదికం - గృహీత్వా ...

సుఖమ్॥ ౪౧ ॥ ప్రసీదేచ్ఛామి తేరణ్యే భవితుం ప్రత్యనంతరః। ప్రీత్యాభిహితమిచ్ఛామి భవ మే ప్రత్యనం తరః॥ ౪౨ ॥ ఇమే చాపి హయా వీర యది తే వనవాసినః। పరిచర్యాం కరిష్యంతి ప్రాప్స్యంతి పరమాం గతిమ్ ౪౩॥ తవ శుశ్రూషణం మూర్ధ్నా కరిష్యామి వనే వసన్। అయోధ్యాం దేవలోకం వా సర్వథా ప్రజహా మ్యహమ్॥ ౪౪ ॥ న హి శక్యా ప్రవేష్టుం సా మయాయోధ్యా త్వయా వినా। రాజధానీ మహేంద్రస్య య థా దుష్కృతకర్మణా॥ ౪౫ ॥ వనవాసే క్షయం ప్రాప్తే మమైష హి మనోరథః। యదనేన రథేనైవ త్వాం వహేయం పురీం పునః॥ ౪౬ ॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి సహితస్య త్వయా వనే। క్షణభూతాని యాస్యంతి శతసంఖ్యాన్యతోన్యథా ॥ ౪౭ ॥ భృత్యవత్సల తిష్ఠంతం భర్తృపుత్రగతే పథి। భక్తం భృత్యం స్థితం స్థిత్యాం త్వం న మాం హాతుమర్హసి ॥ ౪౮ ॥ ఏవం బహువిధం దీనం యాచమానం పునః పునః। రామో భృత్యానుకంపీ తు సుమంత్రమిదమబ్రవీత్ ॥ ౪౯ ॥ జానామి పరమాం భక్తిం మయి తే భర్తృవత్సల। శృణు చాపి యదర్థం త్వాం ప్రేషయామి పురీమితః॥ ౫౦ ॥ నగరీం త్వాం గతం దృష్ట్వా జననీ మే యవీయసీ। కైకేయీ ప్రత్యయం గచ్ఛేదితి రామో వనం గతః॥ ❖ ॥ పరితుష్టా హి సా దేవీ వనవాసం గతే మయి। రాజానం నాతిశంకేత మిథ్యా వాదీతి ధార్మికమ్ ॥ ❖ ॥ ఏష మే ప్రథమః కల్పో యదంబా మే యవీయసీ। భరతారక్షితం స్ఫీతం పుత్ర రాజ్యమవాప్నుయాత్ ॥ ౫౩ ॥ మమ ప్రియార్థం రాజ్ఞశ్చ సరథస్త్వం పురీం వ్రజ। సందిష్టశ్చాసి యానర్థాంస్తాంస్తాన్ బ్రూయాస్తథా తథా॥ ౫౪ ॥ ఇత్యుక్త్వా వచనం సూతం సాంత్వయిత్వా పునః పునః। గుహం వచనమక్లీబో రామో హేతుమదబ్రవీత్ ॥ ❖ ॥ నేదానీం గుహ యోగ్యోయం వాసో మే సజనే వనే। అ

కృతం సుఖం వనవాసేపి త్వత్సేవాసుఖం ప్రార్థయ ఇతి ॥ ౪౧ ॥ ప్రసీదేతి ॥ అరణ్యే తే ప్రత్యనంతర ప్రత్యాసన్న - అనుకూలో భవితుమిచ్ఛామి - త్వం మే ప్రత్యనంతరో భవేతి - త్వదభిహితం త్వదుక్తిమిచ్ఛామీతి సంబంధ ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ వనవాస ఇతి ॥ వనవాసే వనవాసయోగ్యకాలే - క్షయం ప్రాప్తే - పునరపి హేయం - ప్రాపయేయమితి యత్ - ఏష మే మనోరథ ఇతి యోజనా ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ భృత్యేతి ॥ భర్తృపుత్ర గతే - పథి - రాజపుత్రాశ్రితపథి - యథా భృత్యేన స్థాతవ్యం - తథా త్వద్విషయే తిష్ఠంతం - తథా ... మితి - ... కార్యే చ యథా స్థాతవ్యం - తస్యాం ... కదాచిదపి దరహితమితి యావత్ ॥ ౪౮ ॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥ నగరీమితి ॥ ... ఇతి - కైకేయీ ప్రత్యయం గచ్ఛేదితి యోజనా ॥ ౫౧ ॥ ౫౨ ॥ ఏష ఇతి ॥ అంబా - భరతారక్షితం భరతేనారక్షితం - అసమంతాద్రక్షితం - పుత్ర రాజ్యం - ... అవాప్నుయాదితి యత్ - ఏష మే ప్రథమః కల్పః ముఖ్యః ప్రయోజనమితి యోజనా ॥ ౫౩ ॥ మమేతి ॥ సందిష్టః ... ॥ ౫౪ ॥
౫౫ ॥ నేతి ॥ సజనే వనే - మే అయం వాసో న యోగ్యః - కింతు ఆశ్రమే జనసంరహితే వాసో యోగ్యః - తద్గతో విధిః ఆశ్రమవాసోచితజటాధా

పితుస్సీతాయా లక్ష్మణస్య చ భూయో హితకామః - అతిశయేన పరలోకసాధనపుణ్యకామస్సన్ - జటాః కృత్వా గమిష్యామి - తదర్థం న్యగ్రోధక్షీరమానయ - జటాకరణస్య సీతాలక్ష్మణయోః ప్రియత్వాభావేపి తత్త్వమస్త్యేవ - తయోరపి తేన ధర్మాతిశయాత్ - రామజటాకరణే ధర్మచారిణ్యాస్సీతాయా అపి ధర్మస్సిద్ధః - లక్ష్మణస్య చ తదనురోధేన జటాకరణాద్ధర్మః - యద్వా హితకామః - ప్రియకామ ఇత్యర్థః ॥ ౬౫ ॥ తత్క్షీరమితి ॥ లక్ష్మణస్యేతి - తేనాపి భ్రాతృవదరక్షానస్య సంకల్పితత్వాదితి భావః - అకరోదితి - లక్ష్మణేప్రయోజ్యకర్తృత్వం బోధ్యం - బుద్ధిభక్షార్థేత్యాదినా కర్మత్వం - జటిలత్వం జటావత్త్వం - తుందాదిత్వాదిలచ్ ॥ ౬౯ ॥ తస్యామవస్థాయాం దర్శనీయతమత్వమాహ తావిత్యాదిశ్లోకేన ॥ ౭౦ ॥ తత ఇతి ॥ విఖనా నామ బ్రహ్మనఖోత్పన్నః కశ్చిన్మునిః యేన ఋషయః తే వైఖానసాః యే వాలఖిల్యా ఇత్యుక్తం । సింహాదిశబ్దవద్వర్ణవిపర్యయః - తేన ప్రోక్తం వైఖానసం - ప్రోక్తార్థేఽణ్ - మార్గం - ధర్మమిత్యర్థః - వానప్రస్థధర్మమితి యావత్ - ఆస్థితః ఆశ్రితః - వ్రతం బ్రహ్మచర్యాదినియమం - ఆదిష్టవాన్ అంగీకృతవాన్ - నన్వత్ర సర్వోఽపి వానప్రస్థధర్మోఽంగీకృతః - ఉత - యః కశ్చిత్ - నాద్యః తస్య పునర్గార్హస్థ్యగ్రహణాయోగాత్ - ఆరూఢపతితో హి సః - ద్వితీయస్తు హస్తస్య వనస్థసాధారణజటాధారణాదిరసేశభూషుండవదామప్రాప్తస్య పునః పూర్వాశ్రమావరోహో హి నిందితః - న ద్వితీయః కిం హస్తస్య వనస్థసాధారణజటాధారణాదిః - ఉక్తం హి మత్ప్రకాశే - మైవం - పితృనియోగకృతసాంకల్పికనియమవిశేషస్య యుధిష్ఠిరాదివన్న్యాస్యధర్మపదవిరుద్ధత్వాత్ - ఉక్తం హి మత్ప్రకాశే - ఆశ్రమపదం తావత్తేః - మైవం - పితృనియోగకృతసాంకల్పికనియమవిశేషస్య యుధిష్ఠిరాదివత్ సర్వధర్మపదవిరుద్ధత్వాత్ - ఉక్తం హి మత్సామంతాపత్తేః - మైవం - సహాయం గంగావతరణసహాయం - సఖాయమితి చ పాఠః - ॥ ౭౧ ॥ అప్రమత్తో నామ - సమ్యక్సంకల్పజః కామో ధర్మమూలమితి మన్వాదిస్మృతమితి । దురారక్షం దుఃఖేన ఆసమంతాత్ రక్షితుం శక్యం ఇతి ॥ బలే చతురంగబలే - కోశే అర్థాఢ్యే - కోశః స్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః । దురారక్షం దుఃఖేన ఆసమంతాత్ రక్షితుం శక్యం - పాఠభేదః - దుఃఖేన ఆరక్షణం యస్య తద్దురారక్షం - అతిశయేన దురారక్షం దురారక్షతమం ॥ భవేథా ఇత్యార్షం మాత్రక్షితుం శక్యం - ॥ ౭౨ ॥ తత ఇతి ॥ అవ్యగ్రః అవ్యాసక్తః - వ్యగ్రో వ్యాసక్త ఆకుల ఇత్యమరః ॥ ౭౩ ॥ ౭౪ ॥ ఆరోహేతి ॥ స్థితామిమాం నావం పరిత్యజ్య సపదిమ్ ॥ ౭౫ ॥ తత ఇతి ॥ అవ్యగ్రః అవ్యాసక్తః - యద్వా త్వం ప్రథమమారోహ అన్వక్షం మనస్వినీం సీతాం పరిగృహ్య తాం శనైరారోపయ - అన్వక్షం అనుపదం త్వంచారోహేతి సంబంధః - యద్వా త్వం ప్రథమమారోహ అన్వక్షం మనస్వినీం సీతాం పరిగృహ్య తాం శనైరారోపయ - అన్వక్షమనుపదం - తావచ్చారోహేతి సంబంధః - మనస్వినీమితి నిందాయాం మతుప్ - భీరుమితి యావత్ - పూర్వారోహణే రిగ్వ్యాఘ్రాగ్రమార్గ్యం గృహీత్వా - ఆరోపయేత్యుపచారోక్తిః - మనస్వినీమితి నిందాయాం మతుప్ - భీరుమితి యావత్ - పూర్వారోహణే సామర్థ్యాదిభావః ॥ ౭౬ ॥ లక్ష్మణస్తు నిపుణతయా ప్రథమం సీతామారోప్య పశ్చాత్ స్వయమారూఢ ఇత్యాహ స భ్రాతురిత్యాది అప్రతికూలయన్ - యథా యథా వాప్యారోహణశాసనమనులిప్సన్ - ఆత్మవాన్ - రామాశయజ్ఞ ఇత్యర్థః ॥ పూర్వం మనస్వినీమిత్యుక్తం - ఇదానీమాత్మవానిత్యుక్తం - ఉభాభ్యామారోపణే దోషశంకారాహిత్యం చోక్తం ॥ ౭౭ ॥ అథేతి ॥ జ్ఞాతీన్ బంధూన్ - అచోదయత్ నావా పారం నీయతామిత్య

వ్యం హ్యత్ర సువాసః కర్తవ్యస్తద్గతో విధిః ॥ ❖ ॥ సోఽహం గృహీత్వా నియమం తపస్విజనభూషణమ్ । హితకామః పితుర్భూయస్సీతాయా లక్ష్మణస్య చ ॥ ❖ ॥ జటాః కృత్వా గమిష్యామి న్యగ్రోధక్షీరమానయ ॥ ౬౫ ॥ తత్ క్షీరం రాజపుత్రాయ గుహః క్షిప్రముపాహరత్ ॥ ❖ ॥ లక్ష్మణస్యాత్మనశ్చైవ రామస్తేనాకరోజ్జటాః । దీర్ఘబాహుర్నరవ్యాఘ్రో జటిలత్వమధారయత్ ॥ ౬౯ ॥ తౌ తదా చీరవసనౌ జటామండలధారిణౌ । అశోభేతామృషిసమౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౭౦ ॥ తతో వైఖానసం మార్గమాస్థితస్సహలక్ష్మణః । వ్రతమాదిష్టవాన్ రామస్సఖాయం గుహమబ్రవీత్ ॥ ౭౧ ॥ అప్రమత్తో బలే కోశే దుర్గే జనపదే తథా । భవేథా గుహ రాజ్యం హి దురారక్షతమం మతమ్ ॥ ౭౨ ॥ తతస్తం సమనుజ్ఞాయ గుహమిక్ష్వాకునందనః । జగామ తూర్ణమవ్యగ్రస్సభార్యస్సహలక్ష్మణః ॥ ౭౩ ॥ స తు దృష్ట్వా నదీతీరే నావమిక్ష్వాకునందనః । తితీర్షుః శీఘ్రగాం గంగామిదం లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ౭౪ ॥ ఆరోహ త్వం నరవ్యాఘ్ర స్థితాం నావమిమాం శనైః । సీతాం చారోపయాన్వక్షం పరిగృహ్య మనస్వినీమ్ ॥ ౭౫ ॥ స భ్రాతుశ్శాసనం శ్రుత్వా సర్వమప్రతికూలయన్ । ఆరోప్య మైథిలీం పూర్వమారురోహాత్మవాంస్తతః ॥ ౭౬ ॥ అథారురోహ తేజస్వీ స్వయం లక్ష్మణ

రణాదితి దానం కర్తవ్యమిత్యన్వయః ॥ సోఽహమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - సీతాయా లక్ష్మణస్య చ హితకామోఽహం - పితుర్భూయః అతిశయేన హితకామస్సన్ - వన్యాహారాధశ్శయనాదినియమం గృహీత్వా - జటాః కృత్వా గమిష్యామి - తదర్థం న్యగ్రోధక్షీరమానయేతి గుహమబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః - యద్వా సీతాయా లక్ష్మణస్య చ - అనుమత్యేతి శేషః - అన్యత్సమానం ॥ ౬౬ ॥ ౬౭ ॥ ౬౮ ॥ ౬౯ ॥ ౭౦ ॥ తత ఇతి ॥ వైఖానసం మార్గం వానప్రస్థధర్మమాస్థితః ప్రాప్తస్సన్ - వ్రతం వానప్రస్థవ్రతమాదిష్టవాన్ - అంగీకృతవాన్ - అస్య శ్లోకస్య చతుర్థపాదస్తూత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే ॥ ౭౧ ॥ అప్రమత్త ఇతి ॥ దురారక్షతమం - దుఃఖేన రక్షితుం యోగ్యతమం ॥ ౭౨ ॥ ౭౩ ॥ ౭౪ ॥ ఆరోహేతి ॥ నావం పరిగృహ్య - సీతామాదాయ అన్వక్షం పశ్చాత్ - త్వమప్యారోహేతి సంబంధః ॥ ౭౫ ॥ స ఇతి ॥ అప్రతికూలయన్ - అనుల్లంఘయన్ ॥ ౭౬ ॥ ౭౭ ॥ రాఘవ ఇతి ॥ బ్రహ్మవత్ క్షత్రవత్ - అర్హార్థే వతిః - బ్రాహ్మణక్షత్రియార్హం నావారోహణమంత్రమాత్మనో

చోదయత్ ॥ ౬౬ ॥ రాఘవ ఇతి ॥ బ్రహ్మవత్ క్షత్రవదిత్యర్హార్థే వతిప్రత్యయః - బ్రాహ్మణార్హం క్షత్రియార్హం ఆత్మనో హితం జజాప - దైవీం నావమిత్యాది బ్రహ్మక్షత్రసాధారణమంత్రం జజాపేత్యర్థః - యద్వా బ్రహ్మక్షత్రశబ్దయుక్తం మంత్రం జజాపేత్యర్థః - స చ మంత్రస్సుత్రామాణమిత్యాది। తత్ర హ్యరిష్టనేమిః పృతనాజిదిత్యాదిబ్రహ్మక్షత్రశబ్దౌ శ్రుతౌ ॥ ౬౭ ॥ పూర్వోక్తం నావారోహణం పృష్ట్వా నావాఽచమ్యేత్యాదినా ॥ ౬౮ ॥ ౭౦ ॥ తత ఇతి ॥ కర్ణధారసమాహితా సమాహితకర్ణధారా - శుభస్ఫ్యవేగాభిహతా - శుభానాం స్ఫ్యానామరిత్రాణాం - వేగేనాభిహతా ప్రణున్నా ॥ ౭౧ ॥ ౭౨ ॥ పుత్ర ఇతి ॥ నిదేశం చతుర్దశవర్షావధికవనవాసవిషయనియోగం - పాలయిత్వా నిర్వర్త్య సంపరిసమాపయిత్వా - ఉష్య ఉషిత్వా - ప్రత్యాగమిష్యతి - యద్దేశీయం - తత ఇతి ॥ తతః తదా - సుభగే సుకరే భర్త్రా సహ రామసహితయా ఆయత్యా కర్తుం కలితం ఫలమిత్యర్థః । క్షేమేణ కుశలేన సహ - యక్ష్యే పూజయిష్యామి - సర్వకామసమృద్ధిరితి శ్రీరిత్యాదిః ॥ ౭౩ ॥ ౭౪ ॥ ౭౫ ॥ త్వమితి ॥ బ్రహ్మలోకం సమీక్షసే బ్రహ్మకమండలౌ వర్తమానత్వాత్ త్రివిక్రమావతారే ధర్మద్రవరూపతయా స్థిత్వా బ్రహ్మప్రక్షాళితవిష్ణుపాదోద్భవత్వాదితి భావః - అత ఏవ విష్ణుపాదోద్భవామితి పూర్వార్థం ॥ ౭౬ ॥ సేతి - ప్రశంసామి స్తౌమి - శివే క్షేమేణ - పేశలం రమ్యం - తవ ప్రియచికీర్షయా - బ్రాహ్మణముఖేన దేవతానాం గ్రహణమితి భావః ॥ ౭౭ ॥ ౭౮ ॥ సురాఘటసహస్రేణ ॥ మాంసభూతోదనేన మాంసరూపాన్నేనేతి యావత్ ॥ ౭౯ ॥ యానీతి ॥ తీర్థాని ఘట్టకశీతాదీని ఆయతనాని కాశ్యాదీని ॥ ౮౦ ॥ ౮౧ ॥ ౮౨ ॥ ౮౩ ॥ అథేతి ॥ భవ సంరక్షణార్థాయ సావధాన ఇతి శేషః - అగ్రతః అగ్రప్రదేశే - నః అవరాః - అస్మద్వాదయో నిర్జనవనే - తావచ్ఛబ్దస్సాకల్యార్థకః - అన్యోన్యస్యేహ కర్తవ్యేతి సంబంధః - యస్మిన్ సర్వస్య కర్తవ్యస్య దుర్వహత్వం న హీతి ॥ అతిక్రాంతా అతిక్రాంతకాలా కాచన క్రియా నసుకరా హి - పునస్సంధాతుం న శక్యా హీత్యర్థః - తస్మాత్ కాలే సావధానతయా స్థాతవ్యమితి భావః - సంబాధస్సంమర్దః క్షేత్రం

పూర్వజః। తతో నిషాదాధిపతిం గుహం జ్ఞాతీనచోదయత్ ॥ ౬౬ ॥ రాఘవోఽపి మహాతేజా నావమారుహ్య తాం తతః। బ్రహ్మవత్ క్షత్రవచ్చైవ జజాప హితమాత్మనః ॥ ౬౭ ॥ ఆచమ్య చ యథాశాస్త్రం నదీం తాం సహ సీతయా। ప్రణమత్ ప్రీతిసంహృష్టో లక్ష్మణశ్చామితప్రభః ॥ ౬౮ ॥ అనుజ్ఞాయ సుమంత్రం చ సబలం చైవ తం గుహమ్। ఆస్థాయ నావం రామస్తు చోదయామాస నావికాన్ ॥ ౭౦ ॥ తతస్తైశ్చోదితా సా నౌః కర్ణధారసమాహితా। శుభస్ఫ్యవేగాభిహతా శీఘ్రం సలిలమత్యగాత్ ॥ ౭౧ ॥ మధ్యం తు సమనుప్రాప్య భాగీరథ్యాస్త్వనిందితా। వైదేహీ ప్రాంజలిర్భూత్వా తాం నదీమిదమబ్రవీత్ ॥ ౭౨ ॥ పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః। నిదేశం పాలయిత్వైనం గంగే త్వదభిరక్షితః ॥❈॥ చతుర్దశ హి వర్షాణి సమగ్రాణ్యుష్య కాననే। భ్రాత్రా సహ మయా చైవ పునః ప్రత్యాగమిష్యతి ॥❈॥ తతస్త్వాం దేవి సుభగే క్షేమేణ పునరాగతా। యక్ష్యే ప్రముదితా గంగే సర్వకామసమృద్ధినీ ॥ ౭౫ ॥ త్వం హి త్రిపథగా దేవి బ్రహ్మలోకం సమీక్షసే। భార్యా చోదధిరాజస్య లోకేఽస్మిన్ సంప్రదృశ్యసే ॥ ౭౬ ॥ సా త్వాం దేవి నమస్యామి ప్రశంసామి చ శోభనే। ప్రాప్తరాజ్యే నరవ్యాఘ్రే శివేన పునరాగతే ॥❈॥ గవాం శతసహస్రాణి వస్త్రాణ్యన్నం చ పేశలమ్। బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రదాస్యామి తవ ప్రియచికీర్షయా ॥ ౭౮ ॥ సురాఘటసహస్రేణ మాంసభూతోదనేన చ। యక్ష్యే త్వాం ప్రయతా దేవి పురీం పునరుపాగతా ॥ ౭౯ ॥ యాని త్వత్తీరవాసీని దైవతాని చ సంతి చ। తాని సర్వాణి యక్ష్యామి తీర్థాన్యాయతనాని చ ॥ ౮౦ ॥ పునరేవ మహాబాహుర్మయా భ్రాత్రా చ సంగతః। అయోధ్యాం వనవాసాత్తు ప్రవిశత్వనఘోఽనఘే ॥ ౮౧ ॥ తథా సంభాషమాణా సా సీతా గంగామనిందితా। దక్షిణా దక్షిణం తీరం క్షిప్రమేవాభ్యుపాగమత్ ॥ ౮౨ ॥ తీరం తు సమనుప్రాప్య నావం హిత్వా నరర్షభః। ప్రాతిష్ఠత సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యా చ పరంతపః ॥ ౮౩ ॥ అథాబ్రవీన్మహాబాహుస్సుమిత్రానందవర్ధనమ్। భవ సంరక్షణార్థాయ సజనే విజనేఽపి వా ॥❈॥ అవశ్యం రక్షణం కార్యమదృష్టే విజనే వనే। అగ్రతో గచ్ఛ సౌమిత్రే సీతా త్వామనుగచ్ఛతు ॥❈॥ పృష్ఠతోఽహం గమిష్యామి త్వాం చ సీతాం చ పాలయన్। అన్యోన్యస్యేహ నో రక్షా కర్తవ్యా పురుషర్షభ ॥❈॥ న హి తావదతిక్రాంతా సుక

హితముద్దిశ్య - జజాపేత్యన్వయః। సుత్రామాణమిత్యాదౌ నావమారోహేదపదుత్తరేదితి క్షత్రియాధికారేణ స్మరణాత్ - దైవీం నావమిత్యాది బ్రహ్మక్షత్రసాధారణం మంత్రం జజాపేత్యర్థః ॥ ౬౭ ॥ ౬౮ ॥ ౭౦ ॥ తత ఇతి ॥ కర్ణధారసమాహితా - నావికేన సజ్జీకృతా - స్ఫ్యం అరిత్రం - తేన వేగాదభిహతా ప్రణున్నా ॥ ౭౧ ॥ ౭౨ ॥ ౭౩ ॥ ౭౪ ॥ ౭౫ ॥ ౭౬ ॥ ౭౭ ॥ ౭౮ ॥ ౭౯ ॥ యానీతి ॥ యానీ తీర్థాని ప్రయాగాదీని - ఆయతనాని కాశ్యాదీని ॥ ౮౦ ॥ ౮౧ ॥ ౮౨ ॥ ౮౩ ॥ అథేతి ॥ సంరక్షణార్థాయ సీతాయా ఇతి శేషః ॥ ౮౪ ॥ ౮౫ ॥ ౮౬ ॥ న హి తావదితి ॥ అసుకరేతిచ్ఛేదః - అసుకరా దుష్కరా - కాచన క్రియా తావత్ పూర్వం నాతిక్రాంతా - ఇతః ప్రభృతి దుష్కరక్రియారంభ ఇతి యావత్ - అద్యేత్యా

[illegible] - విషమం నిమ్నోన్నతప్రదేశం [illegible] ప్రపాతం గర్తః - [illegible] ప్రవేక్ష్యతి [illegible]

[illegible]

[illegible] శోచనీయః - [illegible]

[illegible] || సతి || వత్సాన్ వత్సదేశాన్ [illegible]

[illegible] ఇత్యాది [illegible]

[illegible]

[illegible] పురాగతావితి గమ్యతే || ౧౦౨ ||

శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్విపంచాశస్సర్గః

[illegible] || అథ ప్రస్తుతమాహ [illegible] - అన్వాస్యోపాస్య || ౧ || అద్యేతి || యాతా ప్రాప్తా [illegible]

[illegible] || ౨ || జాగర్తవ్యమితి || యోగక్షేమం - [illegible]

[illegible] || ౩ || రాత్రిమితి || కథంచిదేవేమామితి [illegible]

[illegible] - [illegible]

[illegible] || ౪ || సత్వితి || సంవిశ్య శయనం [illegible] - శయనస్య [illegible] - కథాః [illegible] ||

౫ || ధ్రువమితి || కృతకామా ఫలితేచ్ఛా || ౬ || సాహీతి || రాజ్యకారణాత్ రాజ్యసైద్ధ్యర్థకారణాత్ - [illegible]

రా కాచన క్రియా । అక్షమం ఖంతు వై దేహీ వనవాసస్య వేశ్మని || ❋ || ప్రాప్తజనసంబాధం [illegible]
[illegible] తమ్ । విషమం చ [illegible] ప్రవేక్ష్యతి || ౯౮ || [illegible] వచనం ప్రతిశ్రుత్య
లక్ష్మణో [illegible] । అనంతరం చ సౌమిత్రేః [illegible] రఘునందనః || ౯౯ || గత్వా తు [illegible]
[illegible] ద్వీపవృక్ష [illegible] మోచ [illegible] || ౧౦౦ ||
స లోకపాలప్రతిమప్రభావస్తీర్త్వా మహాత్మా వరదో మహానదీమ్ । తతః సమృద్ధాన్ శుభసస్యమా
లినః క్రమేణ వత్సాన్ ముదితానుపాగమత్ || ౧౦౧ || తౌ తత్ర హత్వా చతురో మహామృగాన్ వరాహమృ
శ్యం పృషతం మహారురుమ్ । ఆదాయ మేధ్యం త్వరితం బుభుక్షితౌ వాసాయ కాలే యయతుర్వనస్పతిమ్ || ❋

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్విపంచాశస్సర్గః

స తం వృక్షం సమాసాద్య సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమామ్ । రామో రమయతాం శ్రేష్ఠ ఇతి హోవాచ
లక్ష్మణమ్ || ౧ || అద్యేయం ప్రథమా రాత్రిర్యాతా జనపదాద్బహిః । యా సుమంత్రేణ రహితా తాం నోత్క
ణ్ఠితుమర్హసి || ౨ || జాగర్తవ్యమతంద్రిభ్యామద్య ప్రభృతి రాత్రిషు । యోగక్షేమం హి సీతాయా
వర్తతే లక్ష్మణావయోః || ౩ || రాత్రిం కథంచిదేవేమాం సౌమిత్రే వర్తయామహే । ఉపావర్తామహే
భూమావాస్తీర్య స్వయమార్జితైః || ౪ || స తు సంవిశ్య మేదిన్యాం మహార్హశయనోచితః । ఇమాః సౌ
మిత్రయే రామో వ్యాజహార కథాః శుభాః || ౫ || ధ్రువమద్య మహారాజో దుఃఖం స్వపితి లక్ష్మణ । కృతకా
మా తు కైకేయీ తుష్టా భవితుమర్హతి || ౬ || సా హి దేవీ మహారాజం కైకేయీ రాజ్యకారణాత్ । అపి న

[illegible] - ప్రణష్టేతి || విషమం నిమ్నోన్నతం ప్రపాతం గర్తాది యస్మాత్ దేశే వనం ప్రవేక్ష్యతి తస్మాత్ కారణాత్
[illegible] || ౯౮ || [illegible] || ౧౦౦ || సతి || వత్సాన్ వత్సదేశాన్ || ౧౦౧ || తత్రేతి || ఋశ్యాదయో మృగభేదాః -
కాలే సాయంకాలే || ౧౦౨ || ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్విపంచాశస్సర్గః
౧ || అద్యేతి || జనపదాద్బహిః - [illegible] - ఆద్యేయం రాత్రిర్యాతా అయాతా ప్రాప్తా [illegible]
[illegible] - తామిమాం [illegible] నోత్కణ్ఠితుం [illegible] || ౨ || జాగర్తవ్యమితి || తా
యా యోగక్షేమా [illegible] - తే - సీతాయా యోగక్షేమౌ [illegible] || ౩ || రాత్రిమితి || కథంచిదేవేమామితి [illegible]
[illegible] - స్వయమార్జితైః తృణపర్ణాదిభిరితి శేషః || ౪ || సత్వితి || ఇమాః కథాః గిరః || ౫ || ౬ || సాహీతి || కైకేయీ భరతం [illegible] రాజ్య

తి వ్యాకథం చన । తామేవేష్వాకునాథస్య భరతస్య [illegible] రామస్య - సర్వపురుషార్థనిష్ప్రత్యూహస్య కథిమేవం విధాః కైకే [illegible] ప్రధానాస్స్వర్గాపవర్గార్థా [illegible] యుజ్యంతే - [illegible] అయోధ్యామిత ఏవ త్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణేతి - అత్ర [illegible] నువర్తితుమేవ యుక్తమితి జ్ఞేయం ॥౭॥౮॥ ఇదమితి ॥ వ్యసనం మదియం - మతివిభ్రమం అర్థధర్మౌ విహాయ కామసేవనం ॥౯॥ [illegible] కామస్య గరీయస్త్వముపపాదయతి కఇతి ॥ ఛందానువర్తినం స్వేచ్ఛానువర్తినం ॥౧౦॥౧౧॥ సహీతి ॥ ముఖమేకం అద్వితీయం ప్రధానభూతమిత్యర్థః ॥౧౨॥ ప్రసంగాత్ కేవలకామనిందా అర్థధర్మావితి ॥ దశరథో యథా వ్యసనవిశేషః ॥౧౩॥ మన్యే ॥౧౪॥ సౌభాగ్యమదమోహితేతి [illegible] తికరణం [illegible] ॥౧౫॥ అపీతి ॥ కైకేయీ న సంప్రబాధేత [illegible] మత్కృతే [illegible] దిత్యర్థః ॥౧౬॥ మాస్మేతి ॥ [illegible] ప్రదేశాదేవ ॥౧౭॥ అహమితి ॥ నాథః రక్షక ॥౧౮॥ క్షుద్రకర్మేతి ॥ [illegible] ద్వేష్యం ద్వేషార్హం - స్వస్యైవ [illegible] మి త్యర్థః - అన్యాయ్యం - అవమానమిత్యర్థః ద్వేషాదిలు చ పాఠ [illegible] పరిదానం నామ రక్షితయా ప్రదానం ॥౧౯॥ నూనమితి ॥ క స్మింశ్చిజ్జాత్యంతరే కస్మింశ్చిజ్జన్మని - ఏతత్ పుత్రవియోజనం ॥౨౦॥ మయేతి ॥ ఫలకాలేపు త్రో [illegible] ॥౨౧॥ అంబయా వర్ధితః అతిదుర్గంతు కృతప్రేమా [illegible] మిత్యాహ మన్యేతి ॥ హే లక్ష్మణ సా పూర్వమావాభ్యాం [illegible] శారికా - మత్తః అస్మదపేక్షయా ప్రీతివిశిష్టే మన్యే ప్రత్యాధికేతి [illegible] యాధికాం ప్రీతిం కౌసల్యాయా జనయతీత్యర్థః [illegible] మదపేక్షయా కౌసల్యాయామధిక ప్రీతియుక్తేత్యర్థః - ఉభయత్రాపి తు మామిహ యస్యాఇతి - యస్యాస్సారికాయాః [illegible] [illegible] పాదం - [illegible] అభిధానవ్యక్తిం ప్రతిసంజననం వాక్యం శ్రూయతే [illegible] త్ పోషితా సారికా నమిత్యవర్తినం [illegible] యద్వా - అరేః కౌసల్యాశత్రోః పాదందశేతి వాక్యం శ్రూయతే - పోషితత్వావిశేషేఽపి [illegible] అత్ర ప్రకరణబలన [illegible] దేవాపృచ్ఛితామయా । తేపునత్ [illegible]

చ్యావయేత్ప్రాణాన్ దృష్ట్వా భరతమాగతమ్ ॥౭॥ అనాథశ్చ హి వృద్ధశ్చ మయా చైవ వినాకృతః । కిం కరి ష్యతి కామాత్మా కైకేయీవశమాగతః ॥౮॥ ఇదం వ్యసనమాలోక్య రాజ్ఞశ్చ మతివిభ్రమమ్ । కామ ఏవా ర్థధర్మాభ్యాం గరీయానితి మే మతిః ॥౯॥ కో హ్యవిద్వానపి పుమాన్ ప్రమదాయాః కృతే త్యజేత్ । ఛం దానువర్తినం పుత్రం తాతో మామివ లక్ష్మణ ॥౧౦॥ సుఖీ బత సభార్యశ్చ భరతః కైకయీసుతః । ముదితాన్ కోసలానేకో యో భోక్ష్యత్యధిరాజవత్ ॥౧౧॥ స హి సర్వస్య రాజ్యస్య ముఖమేకం భవిష్యతి । తాతే చ వ యసాతీతే మయి చారణ్యమాస్థితే ॥౧౨॥ అర్థధర్మౌ పరిత్యజ్య యః కామమనువర్తతే । ఏవమాపద్య తే క్షిప్రం రాజా దశరథో యథా ॥౧౩॥ మన్యే దశరథాంతాయ మమ ప్రవ్రాజనాయ చ । కైకేయీ సౌమ్య సంప్రాప్తా రాజ్యాయ భరతస్య చ ॥౧౪॥ అపీదానీం న కైకేయీ సౌభాగ్యమదమోహితా । కౌస ల్యాం చ సుమిత్రాం చ సంప్రబాధేత మత్కృతే ॥౧౫॥ మా స్మ మత్కారణాద్దేవీ సుమిత్రా దుఃఖమా వసేత్ । అయోధ్యామిత ఏవ త్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణ ॥౧౬॥ అహమేకో గమిష్యామి సీతయా సహ దండ కాన్ । అనాథాయా హి నాథస్త్వం కౌసల్యాయా భవిష్యసి ॥౧౭॥ క్షుద్రకర్మా హి కైకేయీ ద్వేష్యమ న్యాయ్యమాచరేత్ । పరిదద్యా హి ధర్మజ్ఞే భరతే మమ మాతరమ్ ॥౧౮॥ నూనం జాత్యంతరే కస్మిన్ స్త్రి యః పుత్రైర్వియోజితాః । జనన్యా మమ సౌమిత్రే తస్మాదేతదుపస్థితమ్ ॥౧౯॥ మయా హి చిరపుష్టేన దుః ఖసంవర్ధితేన చ । విప్రాయుజ్యత కౌసల్యా ఫలకాలే ధిగస్తు మామ్ ॥౨౦॥ మా స్మ సీమంతినీ కాచిజ్జనయే త్పుత్రమీదృశమ్ । సౌమిత్రే యోఽహమంబాయా దద్మి శోకమనంతకమ్ ॥౨౧॥ మన్యే ప్రీతివిశిష్టా సా మత్తో

[illegible] కారణాత్ - మహారాజ్యపదాభిషేకకారణాత్ మహారాజం ప్రాణాన్ చ్యావయేదపి స చ్యావయేత్కిమితి సంబంధః ॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥ సహీతి ॥ రాజ్యస్య ముఖమేకం సర్వస్య రాజ్యే - ఏక ఏవ రాజా భవిష్యతీత్యర్థః ॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ క్షుద్రకర్మా హీతి ॥ ద్వేష్యం ద్వేషార్హం - స్వకృతద్వేషోచితమిత్యర్థః - ద్వేషాదితి పాఠ భరతే మమ మాతరం పరిదద్యాః భరతే మమ [illegible] సమర్పయేత్య ర్థః ॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥ సర్వథా మమ జననం మంద [illegible] అప్రయోజనమిత్యాహ - మన్యేతి ॥ హే లక్ష్మణ యస్యాః మాత్రా వర్ధితశారి కాయాః హే శుక అరేః - అస్మచ్ఛత్రుభూతస్య [illegible] - [illegible] ఇత్యేవం రూపం తత్తాదృశం ప్రీయజనకం వాక్యం శ్రూయ తే - అంబయేతి శేషః సా శారికా మత్తః ప్రీతివిశిష్టా - ప్రీతిప్రదానేన ప్రతిజననేన మత్తోఽధికతరా అంబాయా ఇతి శేషః - అంబయా వర్ధితతి

దర్శనా దేవ సాధ్వస ఇత్యుక్తేః ॥ తథాపి - ... జ్ఞానకర్మరూపపక్షద్వయవానాచార్యో లభ్యతే - త్రిలింగేన స్త్రీప్రాయమితరత్ నపుంసకమిత్యుక్తం ... ఆచార్యో భగవదుపదేశయా - మోక్షోపాయజనకోపదేశః ... తేనైవ తే ప్రయాస్యంతి ... ॥ కోయమాచార్య ఇత్యత ఆహ - యస్యా ఇతి - యస్యా ఇతి పంచమీ - యస్మాత్ తత్ - గురుపరంపరయా ప్రాప్తం వాక్యం రహస్యమంత్రరూపం శ్రూయతే - ... ప్రాహుకేలి - హే శుక శుకసమాన ఏనం భగవత్ - అరే విరోధిభూతస్య సంసారస్య - పాదం అంఘ్రిం దశ ... సంసారబంధభూతాహంకారమమకారాభిత్యర్థః - అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిః - అస్వే స్వమితి యా మతిః అవిద్యాతరుసంభూతబీజమేతద్ద్విధా స్థితమిత్యుక్తేః ॥ ... ఏవంరూపం వాక్యం యస్యాః శారికాయాః శ్రూయతే - సమత్తశ్లోకసంబంధః - ప్రకరణేనాప్యయమర్థో ... తథాహి - అయోధ్యాపురపర్యాయ ... సంసారకాననం ప్రవిశ్య ... ॥

లక్ష్మణ శారికా। యస్యాస్తచ్ఛ్రూయతే వాక్యం శుకపాదమరేర్దశ ॥ ౨౨ ॥ శోచంత్యా అల్పభాగ్యాయా న కించిదుపకుర్వతా। పుత్రేణ కిమపుత్రాయా మయా కార్యమరిందమ ॥ ౨౩ ॥ అల్పభాగ్యా హి మే మాతా కౌసల్యా రహితా మయా। శేతే పరమదుఃఖార్తా పతితా శోకసాగరే ॥ ౨౪ ॥ ఏకో హ్యహమయోధ్యాం చ పృథివీం చాపి లక్ష్మణ। తరేయమిషుభిః క్రుద్ధో నను వీర్యమకారణమ్ ॥ ౨౫ ॥ అధర్మభయభీతశ్చ పరలోకస్య చానఘ। తేన లక్ష్మణ నాద్యాహమాత్మానమభిషేచయే ॥ ౨౬ ॥ ఏతదన్యచ్చ కరుణం విలప్య విజనే వనే। అశ్రుపూర్ణముఖో రామో నిశి తూష్ణీముపావిశత్ ॥ ౨౭ ॥ విలప్యోపరతం రామం గతార్చిషమివానలమ్। సముద్రమివ నిర్వేగమాశ్వాసయత లక్ష్మణః ॥ ౨౮ ॥ ధ్రువమద్య పురీ రాజన్నయోధ్యాయుధినాం వర। నిష్ప్రభా త్వయి నిష్క్రాంతే గతచంద్రేవ శర్వరీ ॥ ౨౯ ॥ నైతదౌపయికం రామ యదిదం పరితప్యసే। విషాదయసి సీతాం చ మాం చైవ పురుషర్షభ ॥ ౩౦ ॥ న చ సీతా త్వయా హీనా న చాహమపి రాఘవ।

... శాలిశారికాకృతప్రీతిదానమాత్రమపి మాతుర్న కృతమితి భావః ॥ ౨౨ ॥ శోచంత్యా ఇతి, అపుత్రాయాః పుత్రకృతప్రయోజనరహితాయాః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఏక ఇతి ॥ తరేయం తరితుం శక్నుయాం - జయేయమిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ అధర్మేతి ॥ అధర్మభయాత్ పితృవాక్యాకరణరూపాధర్మభయాత్ - పరలోకస్య చేతి నాశాద్భీత ఇతి శేషః ॥ ౨౬ ॥ ఏతదితి ॥ అశ్రుపూర్ణముఖ ఇత్యస్యాయం భావః - శ్రీరామస్య పరమకారుణికత్వేన - స్వానురక్తజనదుఃఖాసహిష్ణుత్వాదశ్రుపూర్ణముఖత్వం - వస్తుతస్తు ... దుఃఖిత ఇత్యుక్తేరితి ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ధ్రువమితి ॥ అయుధినామితి చ్ఛేదః ॥ ౨౯ ॥ నైతదితి ॥ హే రామ - మాం చ సీతాం చ విషాదయసీతి యత్ - ఇదం చ హే పురుషర్షభ త్వం పరితప్యసీతి యత్ - ఏతచ్చ - తవ నౌపయికం న యుక్తమితి సంబంధః పురుషర్షభస్యైతాపాయ ... ఉక్తః - రామస్య విషాదయితృత్వం న యుక్తమితి భావః ॥ ౩౦ ॥ సీతావదిహాప్యవర్జనీయం తత్తద్వస్తుమాహ - న చేతి ॥ అత్ర నకారద్వయం తృతీయనకారస్యాప్యుపలక్ష...

శ లక్ష్మణేతియదుక్తం | తత్రోత్తరమాహ నచ సీతేతి ‖ త్వయా హీనా సీతా చ న - నజీవతీత్యర్థః త్వద్విహీనోహమపి నచ చపివ కారార్థః అహమపి నజీవామ్యేవేత్యర్థః -దృష్టాంతార్థం సీతాగ్రహణం యద్వా సీతా నమక్షం కాకుత్స్థమిదం వచనమబ్రవీదితి సీతా పురుషకారేణ శరణాగతికరణాత్ స్వస్య శరణాగతిఫలాభావే పురుషకారభూతా సీతాపి నేతిభావః-అపిజీవావః యదిజీవావః తదాజలాదుద్ధృతౌ మత్స్యావివ ముహూర్తం స్వల్పకాలం జీవావః-యథా జలోద్ధృతౌ మత్స్యౌ యావజ్జలసంసర్గం జీవిత్వా తద్వియోగే వినశ్యతః తథా ఆవామపి త్వద్వియోగాజ్ఞానపర్యంతమితి భావః - తథా వక్ష్యతి సుందరకాండే - న చాస్య మాతా న పితా న చాన్యః స్నేహాద్విశిష్టోస్తి మయా సమో వా - తావద్ధ్యహం దూత జిజీవిషేయం యావత్ ప్రవృత్తిం శృణుయాం ప్రియస్యేతి ‖ ౩౧ ‖ అథ నోత్కంఠితుమర్హసీత్యుక్తస్యోత్తరమాహ నహి తాతమిత్యాదిశ్లోకేన ‖ ౩౨ ‖ తత ఇతి ‖ తతః లక్ష్మణవచనానంతరం - తత్ర పూర్వోక్త వృక్షమూలే భూస్థానే - సుఖాసీనౌ సుఖోపవిష్టౌ సుఖాసీనా చ సుఖాసీనశ్చ సుఖాసీనౌ - సర్వత్ర పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః సీతారామౌ న్యగ్రోధస్య న్యగ్రోధమూలే - సుకృతాం లక్ష్మణేన సుష్ఠు కృతాం - శయ్యాం నిరీక్ష్య తాం భేజాతే ‖ ౩౩ ‖ స లక్ష్మణస్యేతి ‖ ఉత్తమం చ తత్ పుష్కలం చ ఉత్తమపుష్కలం అతీవ భ్రాతృస్నేహపురస్కృతత్వాదుత్తమం - వక్తవ్యస్య సర్వస్యోక్తేః పుష్కలం పూర్ణార్థకం - లక్ష్మణస్య వచః ఆదరాన్నిశమ్య - చిరాయ దర్శనం వానప్రస్థధర్మం అదర్శయనాదికం ప్రతిపద్య - సమస్తాస్సమాః వనవాసం - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - విదధే - లక్ష్మణేన సహ విధాతుమైచ్ఛదిత్యర్థః - అన్యథా భూతార్థసంభవః - కవినాప్యాదౌ తథా వక్తుమయుక్తం - లక్ష్మణస్య సమస్తాస్సమాః ప్రత్యనుమతిం విదధ ఇతి కేచిదాహుః ‖ ౩౪ ‖ తత ఇతి ‖ భయం వ్యాఘ్రాదిభ్యః - సంభ్రమం వ్యాకులత్వం - భయహేతుశంకయా ఇతస్తతో నిరీక్షణమితి యావత్ ‖ ౩౫ ‖

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః

తేత్విత ‖ మహావృక్షే మహావృక్షమూలే - సామీప్యేన సప్తమి - విమలేభ్యుదితే - స్పష్టముదిత ఇత్యర్థః ‖ ౧ ‖ యత్రేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ‖ భూమిభాగాన్ వనప్రదేశాన్ - దేశాన్ వత్సదేశావాంతరదేశాన్ - ఏవం దేవనానాత్వమాహ తత్రతత్రేతి - యశస్వినః ఇత్యనేన తత్తద్దేశస్థైరర్చితత్వముక్తం ‖ ౨ ‖ ౩ ‖ యథాక్షేమేణేతి ‖ యథాక్షేమేణ క్షేమానతిక్రమేణ - యథాసాదృశ్యే ఇతి పదార్థానతివృత్తావవ్యయీభావః - తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమిత్యలుక్ క్షేమహేతుపథానమనతిక్రమ్యేత్యర్థః - నివృత్తమాత్రే - అర్ధమండ

ముహూర్తమపిజీవావో జలాన్మత్స్యావివోద్ధృతౌ ‖ ౩౧ ‖ నహి తాతం నశత్రుఘ్నం నసుమిత్రాం పరంతప । ద్రష్టుమిచ్ఛేయమద్యాహం స్వర్గం వాపి త్వయా వినా ‖ ౩౨ ‖ తతస్తత్ర సుఖాసీనౌ నాతిదూరే నిరీక్ష్య తాం । న్యగ్రోధే సుకృతాం శయ్యాం భేజాతే ధర్మవత్సలౌ ‖ ౩౩ ‖ స లక్ష్మణస్యోత్తమపుష్కలం వచో నిశమ్య చైవం వనవాసమాదరాత్ । సమాస్సమస్తా విదధే పరంతపః ప్రపద్య ధర్మం సుచిరాయ రాఘవః ‖ ౩౪ ‖ తతస్తు తస్మిన్ విజనే వనే తదా మహాబలౌ రాఘవవంశవర్ధనౌ । న తౌ భయం సంభ్రమమభ్యుపేయతుర్యథైవ సింహౌ గిరిసానుగోచరౌ ‖ ౩౫ ‖

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః -

తే తు తస్మిన్ మహావృక్షే ఉషిత్వా రజనీం శివామ్ । విమలేభ్యుదితే సూర్యే తస్మాద్దేశాత్ ప్రతస్థిరే ‖ ౧ ‖ యత్ర భాగీరథీం గంగాం యమునాభిప్రవర్తతే । జగ్ముస్తం దేశముద్దిశ్య విగాహ్య సుమహద్వనమ్ ‖ ౨ ‖ తే భూమిభాగాన్ వివిధాన్ దేశాంశ్చాపి మనోరమాన్ । అదృష్టపూర్వాన్ పశ్యంతస్తత్ర తత్ర యశస్వినః ‖ ౩ ‖ యథాక్షేమేణ గచ్ఛన్ స పశ్యంశ్చ వివిధాన్ ద్రుమాన్ । నివృత్తమాత్రే దివసే రామస్సౌమిత్రి

ణం - హే రాఘవ త్వయా హీనా సీతా చ - త్వయా హీనోహం చ ఏతావుభావావామపి జలాదుద్ధృతౌ మత్స్యావివ ముహూర్తమాత్రమపి న జీవావ ఇతి సంబంధః ‖ అనేన శ్రీరామవియోగాసహిష్ణుతయా లక్ష్మణేన స్వదైన్యం ప్రదర్శితం ‖ ౩౧ ‖ న స్వేవమాగ్రహేణానకార్యం పిత్రాదిరక్షణార్థమవశ్యం గంతవ్యమితి వదంతం ప్రత్యాహ ‖ నహీతి ‖ హే పరంతప త్వయా వినా తాతం శత్రుఘ్నం సుమిత్రాం చ - అద్య ప్రాప్తం స్వర్గం వా ద్రష్టుమపి నేచ్ఛేయం - నేచ్ఛేయమ్మనసాపీతి శేషః - కిము గత్వా రక్షితుమితి భావః ‖ ౩౨ ‖ తత ఇతి ‖ తతో లక్ష్మణవచనానంతరం తత్ర తస్మిన్నేవ న్యగ్రోధమూలే సుఖాసీనౌ సీతారాఘవౌ - న్యగ్రోధే న్యగ్రోధమూలే సుకృతాం - లక్ష్మణేన సమ్యగ్రచితాం శయ్యాం నిరీక్ష్య తాం భేజాతే ఇతి సంబంధః ‖ ౩౩ ‖ స ఇతి ‖ లక్ష్మణస్య వనవాసం ప్రత్యాదరేణోచ్యమానం అత ఏవోత్తమపుష్కలమత్యంతశ్రేష్ఠం వచో నిశమ్య - స్వయం చిరాయ ధర్మం ప్రపద్య స్వీకృత్య - లక్ష్మణస్య సమస్తాస్సమాః ప్రతి అనుమతిం విదధే చ - వనవాసాయేతి శేషః ‖ ౩౪ ‖ తత ఇతి ‖ సంభ్రమం త్రస్తతో న్వీక్షణాదిరూపం ‖ ౩౫ ‖ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం త్రిపంచాశస్సర్గః

౧ ‖ యత్రేతి ‖ గంగామభియమునా ప్రవర్తత ఇతి యోజనా - దేశం ప్రయాగదేశం ‖ తే ఇతి ‖ తే పశ్యంతో జగ్మురితి పూర్వేణ సంబంధః ‖ ౨ ‖ ౩ ‖ యథేతి - యథాక్షేమేణ మార్గేణేతి శేషః - నివృత్తమాత్రే అర్ధమండలకాలే ‖ ౪ ‖ ప్రయాగమితి ‖ ప్రయాగమభితః ప్రయాగస్య

...కాల ఇత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ప్రయాగమితి ॥ ప్రయాగమభితః ప్రయాగస్యాభితః అభితఃపరితఇత్యాదినా ద్వితీయా కేతుం జ్ఞాపకం ధూమమితి సంబంధః - అతః సన్నిహితో మునిరితి మన్యే ॥ ౫ ॥ నూనమితి ॥ సంభేదం సంగమం సంభేదస్సింధుసంగమ ఇత్యమరః । వారిఘట్టితో వారిణశ్శబ్దః - వారిజనితో వారిశబ్దః - వారిణోరన్యోన్యఘట్టనజశ్శబ్ద ఇత్యర్థః ॥ ౬ ॥ దారూణీతి ॥ వనజైరుపజీవిభిః వనోత్పన్నైః ఫలమూలకాష్ఠాద్యుపజీవిభిః - దారూణీత్యత్ర పరిదృశ్యంత ఇత్యనుషజ్యతే ॥ ౭ ॥ ధన్వినావితి ॥ లంబమానే అస్తగిరౌ లంబమాన ఇవ దృశ్యమానే సంధౌ సంగమే - వర్తమానం నిలయం ఆశ్రమం తత్సమీపప్రదేశం - ప్రాపతుః ॥ ౮ ॥ రామ ఇతి ॥ త్రాసయన్ లక్ష్మణపూర్వదర్శనేన త్రాసం జనయన్ - ముహూర్తగమ్యం ముహూర్తగమ్యం - భరద్వాజం భరద్వాజసమీపం ॥ ౯ ॥ తతస్త్వాశ్రమమితి ॥ దూరాదేవ అవతస్థతుః సాయంతనసమయత్వాదగ్నిహోత్రావసానం ప్రతీక్షమాణావవతస్థతురిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ సప్రవిశ్యేత్యాది ॥ ప్రవిశ్య - దైవాన్నిర్గత్య శిష్యముఖేనేతి శేషః సంశితవ్రతం - తీక్ష్ణవ్రతం ఏకాగ్రం ఏకప్రధానం ధ్యానపరమితియావత్ తపసా తపోవైభవేన - లబ్ధచక్షుషం లబ్ధజ్ఞానం - అతీతానాగతవర్తమానసర్వార్థగోచరజ్ఞానయుక్తమిత్యర్థః - దృష్ట్వైవ దర్శనోత్తరకాలమేవేత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ న్యవేదయతేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ పుత్రావిత్యాదిలక్ష్మణస్య పూర్వజః ... ఆత్మానమిత్యనేనాపరపరిగ్రహణం కల్యాణీ పతివ్రతేత్యర్థః - అనుయాతేతి న్యవేదయతేతి సంబంధః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ పిత్రేతి ॥ ధర్మం శిలోంఛవృత్త్యాద్యనుష్ఠానరూపం ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తస్యేతి ॥ గాం మధుపర్కాంగభూతం మహోక్షం - తథా చ స్మృతిః - గోమధుపర్కార్హో వేదాధ్యాయీ ఆచార్య ఋత్విక్ స్నాతకో రాజా వా ధర్మయుక్త ఇతి । అర్ఘ్యం పూజావిధేరంగం అన్నరసాన్ అశనీయరసాన్ - రసప్రధానాన్ పదార్థవిశేషానిత్యర్థః - వన్యమూలఫలాశ్రయాన్ - వన్యమూలఫలప్రకృతికాన్ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ మృగపక్షిభిరితి ॥ మృగపక్షిభిరాసీనో మునిభిశ్చేత్యనేన మునివైభవాత్తిర్యంచోపి మునివిశేషం సంజాతవిశ్వాసాస్సేవంత ఇతి గమ్యతే - స్వాగతే

మబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ ప్రయాగమభితః పశ్య సౌమిత్రే ధూమమున్నతమ్ । అగ్నేర్భగవతః కేతుం మన్యే సన్నిహితో మునిః ॥ ౫ ॥ నూనం ప్రాప్తాస్స్మ సంభేదం గంగాయమునయోర్వయమ్ । తథా హి శ్రూయతే శబ్దో వారిణో వారిఘట్టితః ॥ ౬ ॥ దారూణి పరిభిన్నాని వనజైరుపజీవిభిః । భరద్వాజాశ్రమే చైతే దృశ్యంతే వివిధా ద్రుమాః ॥ ౭ ॥ ధన్వినౌ తౌ సుఖం గత్వా లంబమానే దివాకరే । గంగాయమునయోస్సంధౌ ప్రాపతుర్నిలయం మునేః ॥ ౮ ॥ రామస్త్వాశ్రమమాసాద్య త్రాసయన్మృగపక్షిణః । గత్వా ముహూర్తమధ్వానం భరద్వాజముపాగమత్ ॥ ౯ ॥ తతస్త్వాశ్రమమాసాద్య మునేర్దర్శనకాంక్షిణౌ । సీతయానుగతౌ వీరౌ దూరాదేవావతస్థతుః ॥ ౧౦ ॥ స ప్రవిశ్య మహాత్మానమృషిం శిష్యగణైర్వృతమ్ । సంశితవ్రతమేకాగ్రం తపసా లబ్ధచక్షుషమ్ ॥ ❀ ॥ హుతాగ్నిహోత్రం దృష్ట్వైవ మహాభాగం కృతాంజలిః । రామస్సౌమిత్రిణా సార్ధం సీతయా చాభ్యవాదయత్ ॥ ౧౨ ॥ న్యవేదయత చాత్మానం తస్మై లక్ష్మణపూర్వజః । పుత్రౌ దశరథస్యావాం భగవన్ రామలక్ష్మణౌ ॥ ❀ ॥ భార్యా మమేయం వైదేహీ కల్యాణీ జనకాత్మజా । మాం చానుయాతా విజనం తపోవనమనిందితా ॥ ౧౪ ॥ పిత్రా ప్రవ్రాజ్యమానం మాం సౌమిత్రిరనుజః ప్రియః । అయమన్వగమద్భ్రాతా వనమేవ దృఢవ్రతః ॥ ౧౫ ॥ పిత్రా నియుక్తా భగవన్ ప్రవేక్ష్యామస్తపోవనమ్ । ధర్మమేవాచరిష్యామస్తత్ర మూలఫలాశనాః ॥ ౧౬ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమతః । ఉపానయత ధర్మాత్మా గామర్ఘ్యముదకం తతః ॥ ❀ ॥ నానావిధానన్నరసాన్ వన్యమూలఫలాశ్రయాన్ । తేభ్యో దదౌ తప్తతపా వాసం చైవాభ్యకల్పయత్ ॥ ౧౮ ॥ మృగపక్షిభిరాసీనో మునిభిశ్చ స

...భితః - అగ్నేర్భగవతోగ్నేః కేతుం లింగం ధూమం పశ్య - అతో మునిః భరద్వాజః సన్నిహిత ఇతి మన్య ఇతి సంబంధః ॥ ౫ ॥ నూనమితి ॥ సంభేదం గంగాయమునయోస్సంగమం ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ధన్వినావితి ॥ తౌ రామలక్ష్మణౌ నిలయమాశ్రమం - తత్సమీపవనప్రదేశం ప్రాపతుః ॥ ౮ ॥ రామస్త్వితి ॥ రామస్తు లక్ష్మణేన సహేతి శేషః - ఆశ్రమం పూర్వోక్తాశ్రమసమీపం ఆసాద్య ప్రాప్య - తతః ముహూర్తమధ్వానం గత్వా - భరద్వాజం భరద్వాజాశ్రమముపాగమత్ ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ ఆశ్రమం తు భరద్వాజాశ్రమమాసాద్య - ఉపగమ్య - దూరాదేవ ఉటజస్యేతి శేషః - అవతస్థురితి శ్లోకత్రయస్యైకవాక్యయోజనా ॥ ౧౦ ॥ స ఇతి ॥ ప్రవిశ్య ఉటజమితి శేషః తపసా లబ్ధచక్షుషం - త్రైకాలికసర్వజగద్వృత్తాంతాభిజ్ఞం ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ న్యవేదయత చాత్మానమిత్యారభ్య - తత్ర మూలఫలాశనా ఇతి పర్యంతం - స్వవృత్తాంతపూర్వకమాత్మానం భరద్వాజాయ న్యవేదయతేతి సంబంధః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తస్యేతి ॥ గాం మధుపర్కాంగభూతం మహోక్షం - అర్ఘ్యం పూజావిధేరర్హం - గంధాది ॥ ❀ ॥ నానేతి ॥ వన్యమూలఫలాశ్రయాన్ - వన్యమూలఫలప్రకృతికాన్ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ మృగపక్షిభిరితి ॥ మృగపక్షిభిస్సహ రాఘవమభ్యర్చ్య - ఆసీన ఇతి యోజనా - మృగపక్షిభిస్సహాభ్యర్చ్యేత్యస్యాయం భావః ॥ మునిప్రభావాత్తిర్యంచోపి - రామమీశ్వరం మత్వా - మునినిర్విశేషాస్సంతస్సేవంత ఇతి ॥

నాహ - స్వాగతమాహేత్యర్థః ॥ పాఠభేదః స్వాగతేనేతి సహేతిశేషః - స్వాగతేనాభ్యనన్దత ॥ ౧౯ ॥ తు సరాఘవమ్ ... తిప్రతిగృహ్య ॥ ౨౦ ॥ చిరస్యచిరం ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ భగవన్నిత్యాది ॥ ఇతః ఏతదాశ్రమాపేక్షయా - ఇహాశ్రమే ... స్థానంశక్యం - ప్రేక్ష్య జ్ఞాత్వా - వైదేహీం మాంచ ప్రేక్షకోజన - ఇమమాశ్రమమాగమిష్యతీత్యహం మన్యే - అనేన కారణేన ఇహవాసం నరోచయే ... మాం ప్రేక్షకఇత్యత్ర ... ఏకాన్తే పౌరజనావిదితే పశ్యాలోచయ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ఏతదితి ॥ అర్థగ్రాహకం అర్థబోధకం యథాభవతి తథా - పాఠభేదః - అర్థగ్రాహకం ... ॥ ౨౭ ॥ దశక్రోశ ఇత్యాది ॥ యస్మిన్ గిరౌ నివత్స్యసి - స గిరిః ఇతో దశక్రోశం ... గన్ధమాదనసన్నిభః ... గోలాఙ్గూలానుచరితో వానరర్క్షనిషేవిత ... చిత్రకూట ... యావదితి ॥ నరః యావతా కాలేన శృఙ్గాణ్యవేక్షతే - తావతా కల్యాణాని పుణ్యకర్మాణి - సమాధత్తే ... పాపే ... మనో న కురుతే ... యద్వా - యావతా కాలేన ॥ ౩౦ ॥ ఋషయ ఇతి ॥ తత్ర చిత్రకూటే శరదాంశతం తపసా దివమారుహ్య ... కపాలశిరసా సహ దివమారూఢాః - తపశ్చరణేన ... కపాలశిరసేత్యేతచ్ఛరీరోపలక్షణం ... కపాలశిరసా కపాల రూపశిరోయుక్తేన ... మిత్యే

మంతతః। రాఘవాగతమభ్యర్చ్య స్వాగతేనాహ తం మునిః ॥ ౧౯ ॥ ప్రతిగృహ్య చ తామర్చాముపవిష్టం స రాఘవమ్। భరద్వాజోఽబ్రవీద్వాక్యం ధర్మయుక్తమిదం తదా ॥ ౨౦ ॥ చిరస్య ఖలు కాకుత్స్థ పశ్యామి త్వామిహాగతమ్। శ్రుతం తవ మయా చేదం వివాసనమకారణమ్ ॥ ౨౧ ॥ అవకాశో వివిక్తోఽయం మహానద్యోః సమాగమే। పుణ్యశ్చ రమణీయశ్చ వసత్విహ భవాన్ సుఖమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఏవముక్తస్తు వచనం భరద్వాజేన రాఘవః। ప్రత్యువాచ శుభం వాక్యం రామః సర్వహితే రతః ॥ ౨౩ ॥ భగవన్నిత ఆసన్నః పౌరజానపదో జనః। సుదర్శమిహ మాం ప్రేక్ష్య మన్యేఽహమిమమాశ్రమమ్ ॥ ౨౪ ॥ ఆగమిష్యతి వైదేహీం మాం చాపి ప్రేక్షకో జనః। అనేన కారణేనాహమిహ వాసం న రోచయే ॥ ౨౫ ॥ ఏకాన్తే పశ్య భగవన్నాశ్రమస్థానముత్తమమ్। రమేత యత్ర వైదేహీ సుఖార్హా జనకాత్మజా ॥ ౨౬ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం భరద్వాజో మహామునిః। రాఘవస్య తతో వాక్యమర్థగ్రాహకమబ్రవీత్ ॥ ౨౭ ॥ దశక్రోశ ఇతస్తాత గిరిర్యత్ర నివత్స్యసి। మహర్షిసేవితః పుణ్యః సర్వతస్సుఖదర్శనః ॥ ౨౮ ॥ గోలాఙ్గూలానుచరితో వానరర్క్షనిషేవితః। చిత్రకూట ఇతి ఖ్యాతో గన్ధమాదనసన్నిభః ॥ ౨౯ ॥ యావతా చిత్రకూటస్య నరశ్శృఙ్గాణ్యవేక్షతే। కల్యాణాని సమాధత్తే న పాపే కురుతే మనః ॥ ౩౦ ॥ ఋషయస్తత్ర బహవో విహృత్య శరదాం శతమ్। తపసా

౧౯ ॥ ౨౦ ॥ చిరస్యేతి ॥ చిరస్య చిరకాలస్య ఇహాశ్రమే త్వాం పశ్యామి । అయం భావః । చక్షురాద్యగోచరం త్వామేవ - మనసి నిరన్తరం ధ్యాయన్నహం - చిరకాలస్య ఇహ మమ పురతః - చక్షుషా పశ్యామీత్యాశ్చర్యం - అతో మమ భాగ్యం ... ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ భగవన్నితి ॥ ఇతః ఆసన్నః ఏతదాశ్రమస్య ఆసన్నవర్తీ పౌరజానపదో జనః మాం సుదర్శనం ... జ్ఞాత్వా - వైదేహీం మాంచ - ప్రేక్షకోజనః ఇమమాశ్రమమాగమిష్యతీత్యహం మన్యే - అనేన కారణేన - ఇహవాసం నరోచయ ఇతి సంబంధః ॥ ౨౪ ॥ ఏకాన్త ఇతి ॥ యత్ర యస్మిన్నాశ్రమస్థానే - ... భగవన్నిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య వా ... భగవన్ సర్వజ్ఞ - రావణవధార్థం - గూఢేనావతీర్ణస్య మాం - యద్యేవం ప్రకటీకరోషి - తదా ... మాం ... సుదర్శనం ... విజ్ఞాయ ... తే ... వైదేహీం మాంచ జ్ఞాత్వా - ప్రేక్షకో ... ఆగమిష్యతీతి - నైవం విధప్రకటనం ప్రకటావస్థానం న రోచయే - అతో యత్ర వైదేహీ రమేత ... తత్ ... ఉత్తమం ... త్వమేవైకాన్తే పశ్య ... ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ఏతదితి ॥ అర్థగ్రాహకం పరమార్థబోధకం - రాఘవస్యైతత్పూర్వోక్తం వాక్యం శ్రుత్వా - మునిర్వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః - శ్రీరామోక్తమఙ్గీకృత్య రామేణాశ్రమస్థానం పృష్ట ఇవ - రామస్యావాసార్థం ... ॥ ౨౮ ॥ దశక్రోశ ఇతి ॥ యస్మిన్ గిరౌ త్వం నివత్స్యసి - స గిరిః ఇతో ... దశక్రోశ దశక్రోశావస్థిత ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ యావతేతి ॥ యావతా యదా శృఙ్గాణ్యవేక్షతే - తదైవ ... ॥ ౩౦ ॥ ఋషయ ఇతి ॥ శరదాం శతం తపసా విహృత్య క్రీడిత్వా ... దివమారూఢాః - కపాలశిరసా సహ దివమారూఢాః - తపశ్చరణే ... కపాలశిరసేత్యేతచ్ఛరీరోపలక్షణం - ...

॥ ౩౧ ॥ ప్రవివిక్తమితి ॥ ప్రవివిక్తం ప్రకర్షేణ విజనం ॥ ౩౨ ॥ స రామమితి ॥ సర్వకామైః ప్రతిజగ్రాహ - అతిథియోగ్యసత్కారైస్సంభృతవానిత్యర్థః - పాఠభేదః ప్రతిజగ్రాహ ఉపచచార ॥ ౩౩ ॥ తస్యేతి ॥ ప్రపన్నా ప్రాప్తా ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ శర్వరీమితి ॥ వసతిమనుజానాతు - పూర్వోక్తాం వసతిం ప్రతిగంతుమనుజ్ఞాం కరోత్విత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ రాత్ర్యామితి ॥ వ్రజేత్యబ్రవీదిత్యన్వయః - హేతిపాదపూరణే - హస్వేవా ॥ ౩౮ ॥ వాసమితి ॥ ఔపయికం - ఉపాయికం యుక్తం - యుక్తమౌపయికమిత్యమరః ॥ నానానగగణోపేతః నానావృక్షనిచయోపేతః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ సరిత్ప్రస్రవణప్రస్థానితి ॥ సరితో నద్యః - ప్రస్రవణాని తనుతరజలప్రవాహాః - ప్రస్థాస్సానవః - తాన్ - దరీకందరనిర్ఝరాన్ - దర్యః పాషాణసంశ్లేషస్థానాని - కందరాః గుహాః - నిర్ఝరా విదీర్ణపాషాణసంధయః - తాన్ ॥ ౪౨ ॥ ప్రహృష్టేతి ॥ కోయష్టికాః టిట్టిభకాః - కోయష్టికష్టిట్టిభకశ్చిత్యమరః ॥ ౪౩ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుఃపంచాశస్సర్గః ❋

ఉషిత్వేత్యాది ॥ ౧ ॥ తేషామితి ॥ తేషాం ప్రస్థాతుముద్యుక్తానాం - అన్వగాత్ అనుజగామ - అన్వగాదితిపాఠే - అనుశిష్టవాన్ - మార్గోపదేశముకరోదిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ తత ఇతి ॥ ౩ ॥ గంగాయమునయోరితి ॥ ప్రథమం గంగాయమునయోస్సంధిమాసాద్య పశ్చాన్ముఖా భ్రాంతాం గంగాజలవేగాభిహత్యా కించిత్పశ్చాన్ముఖప్రవాహాం ప్రాప్తాం - కాళిందీం నదీం - అనుగచ్ఛేతాం అనుసృత్య గచ్ఛేతాం - పశ్చాన్ముఖాభూతాం గచ్ఛేతాం - భవంతావితి శేషః పాఠసేవః - అభిగచ్ఛేతాం అభిముఖం గచ్ఛేతాం కాళింద్యాః ప్రతిముఖమాయయగచ్ఛేతామిత్యర్థః ॥ శీఘ్రస్రోతసమిత్యనేన గంగాజలవేగప్రతిహతిస్తిమితజలవ్యతిరిక్తప్రదేశ ఉచ్యతే - తీర్థం అవతరణప్రదేశం - ప్రచ

దివమారూఢాః కపాలశిరసా సహ ॥ ౩౧ ॥ ప్రవివిక్తమహం మన్యే తం వాసం భవతస్సుఖమ్ । ఇహ వా వనవాసాయ వస రామ మయా సహ ॥ ౩౨ ॥ స రామం సర్వకామైస్తం భరద్వాజః ప్రియాతిథిమ్ । సభార్యం సహ చ భ్రాత్రా ప్రతిజగ్రాహ ధర్మవిత్ ॥ ౩౩ ॥ తస్య ప్రయాగే రామస్య తం మహర్షిముపేయుషః । ప్రపన్నా రజనీ పుణ్యా చిత్రాః కథయతః కథాః ॥ ౩౪ ॥ సీతాతృతీయః కాకుత్స్థః పరిశ్రాంతస్సుఖోచితః । భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే తాం రాత్రిమవసత్సుఖమ్ ॥ ౩౫ ॥ ప్రభాతాయాం రజన్యాం తు భరద్వాజముపాగమత్ । ఉవాచ నరశార్దూలో మునిం జ్వలితతేజసమ్ ॥ ౩౬ ॥ శర్వరీం భగవన్నద్య సత్యశీల తవాశ్రమే । ఉషితాస్స్మేహ వసతిమనుజానాతు నో భవాన్ ॥ ౩౭ ॥ రాత్ర్యాం తు తస్యాం వ్యుష్టాయాం భరద్వాజోఽబ్రవీదిదమ్ । మధుమూలఫలోపేతం చిత్రకూటం వ్రజేతి హ ॥ ౩౮ ॥ వాసమౌపయికం మన్యే తవ రామ మహాబల । నానానగగణోపేతః కిన్నరోరగసేవితః ॥ ❋ ॥ మయూరనాదాభిరుతో గజరాజనిషేవితః । గమ్యతాం భవతా శైలశ్చిత్రకూటస్స విశ్రుతః ॥ ❋ ॥ పుణ్యశ్చ రమణీయశ్చ బహుమూలఫలాయుతః ॥ ౪౦ ॥ తత్ర కుంజరయూథాని మృగయూథాని చాభితః ॥ ❋ ॥ విచరంతి వనాంతేషు తాని ద్రక్ష్యసి రాఘవ ॥ ౪౧ ॥ సరిత్ప్రస్రవణప్రస్థాన్దరీకందరనిర్ఝరాన్ ॥ ❋ ॥ చరతస్సీతయా సార్ధం నందిష్యతి మనస్తవ ॥ ౪౨ ॥ ప్రహృష్టకోయష్టికకోకిలస్వనైర్వినాదితం తం వసుధాధరం శివమ్ । మృగైశ్చ మత్తైర్బహుభిశ్చ కుంజరైస్సురమ్యమాసాద్య సమావసాశ్రమమ్ ॥ ౪౩ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే చతుఃపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋

ఉషిత్వా రజనీం తత్ర రాజపుత్రావరిందమౌ । మహర్షిమభివాద్యాథ జగ్మతుస్తం గిరిం ప్రతి ॥ ౧ ॥ తేషాం చైవ స్వస్త్యయనం మహర్షిస్స చకార హ । ప్రస్థితాన్ప్రేక్ష్య పితా పుత్రానివాన్వగాత్ ॥ ౨ ॥ తతః ప్రచక్రమే వక్తుం వచనం స మహామునిః । భరద్వాజో మహాతేజా రామం సత్యపరాక్రమమ్ ॥ ౩ ॥ గంగాయమునయోస్సంధిమాసాద్య మనుజర్షభౌ । కాళిందీమనుగచ్ఛేతాం నదీం పశ్చా

గతా ఇత్యర్థః - ఉద్ధాటకపాలశిరా ఇత్యపి పాఠః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ స రామమితి ॥ సర్వకామైః ప్రతిజగ్రాహ అతిథియోగ్యసత్కారైస్సంపూజయామాస ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ శర్వరీమితి ॥ శర్వరీముషితాస్స్మ - అతః పరం వసతిం త్వదుపదిష్టచిత్రకూటగమనవాసం ప్రత్యనుజ్ఞాం - అనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛేత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ సరిదితి ॥ సరితో నద్యః - ప్రస్రవణాని - తనుతరజలప్రవాహాః - ప్రస్థాస్సానవః - తాన్ - దరీకందరనిర్ఝరాన్ దరీ పాషాణసంధిః - కందరా గుహాః - నిర్ఝరః ప్రవాహః తాన్ ॥ ౪౨ ॥ కోయష్టికః టిట్టిభః ॥ ౪౩ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం చతుఃపంచాశస్సర్గః ❋❋❋

॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ గంగాయమునయోస్సంధిం - సంగమతీర్థం ప్రాప్య - పశ్చాన్ముఖాం స్రోతాం గంగాజలవేగాభిహత్యా - కించిత్పశ్చాన్ము

రితం - గమనాగమనాభ్యాముత్క్షుణ్ణమిత్యర్థః - అంశుమతీం - అంశుమతః సూర్యస్యాపత్యభూతాం - తతః తరణానంతరం - న్యగ్రో
ధం తీరస్థం హరితచ్ఛదం శ్యామశ్చత్రం - లతవిశేష్యాం శ్యామనామకం - వృక్షైస్సహ వివృద్ధం యద్వా - వృక్షైః శ్యామం ప్రవృద్ధసహిత
త్వాద్విశేషేణ శ్యామం - వృక్షైరిత్యుపలక్షణేతృతీయా - ఆశిషః మనోరథాన్ - ప్రయుంజీత ప్రార్థయేత్ - సీతేతి శేషః వసేద్వాతి
క్రమేత వా సీతా శ్రాంతా చేత్ కించిత్కాలం వసేత్ - నో చేదతిక్రమేతేత్యర్థః - తద దక్షిణ - టస్థన్యగ్రోధాత్ - యామునైః యము
నాసంబంధిభిః - యమునాతీరజైరిత్యర్థః సః కాననం పథిశబ్దాపేక్షయా పుల్లింగత్వం - మార్దవయుక్తః సూక్ష్మశిలావత్త్వాత్ వనదా
వైః వనాగ్నిభిః - దవదావౌ వనారణ్యవహ్నీ ఇత్యమరః । తథాప్యత్ర దావశబ్దోగ్నిమాత్రపరః విశిష్టవాచకానామపి సామాన్యే వృత్తేః - అభివాద్యే
త్యర్ధేన మహర్షిం విశేషయతి - తథైవ గమిష్యామ ఇత్యుక్త్వా అభివాద్య స్వమాశ్రమం గచ్ఛేతి రామేణ వినివర్తితో మహర్షిః న్యవర్తతే
తిసంబంధః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ఇతీతి ॥ మంత్రయిత్వా పూర్వోక్తరీత్యా కృతార్థతామనుసంధాయ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ తౌ కా
ష్ఠసంఘాటమితి ॥ కాష్ఠసంఘాటం కాష్ఠనిచయం - ఉశీరైః వీరణతృణసూలైః మూలేస్యోశీరమస్త్రియామిత్యమరః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ తత్రేతి ॥
అచింత్యాం అచింత్యసౌందర్యాం - కాంతకరగ్రహణాత్ ఆవశ్యకత్వాచ్చ ఈషల్లజ్జావతీం ॥ ౧౬ ॥ పార్శ్వ ఇతి ॥ తత్రైవ వైదేహ్యాః పార్శ్వే క
ఠినకాజం కఠినం ఖనిత్రం దమూలఖననసాధనమాయసాగ్రం దారు - ఆజం - అజచర్మపినద్ధం పేటకం ద్వంద్వైకవద్భావః చక్రే స్థాపితవానిత్య
ర్థః ॥ ౧౭ ॥ తరోప్యేతి ॥ సంఘాటం ప్లవం - యత్తౌ ప్లవచాలనే యతమానౌ ॥ ౧౮ ॥ కాలిందీమధ్యమిత్యాది ॥ మే పతిః వ్రతం వనవాససంకల్పం పా
రయేత్ సమాపయేత్ గోసహస్రేణ త్వాముద్దిశ్య గోసహస్రప్రదానేన సురాఘటశతేన చ నైవేద్యేన స్వస్తి యథా భవతి తథా ప్రత్యాగతే ఇతి

స్మిన్ ప్రతి ఆశ్రితామ్ ॥ ౪ ॥ అథాసాద్య తు కాలిందీం శీఘ్రస్రోతసమాపగామ్ । తస్యాస్తీర్థం ప్రచలితం పురా
ణం ప్రేక్ష్య రాఘవౌ ॥ ౫ ॥ తత్ర యూయం ప్లవం కృత్వా తరతాంశుమతీం నదీమ్ । తతో న్యగ్రోధమాసా
ద్య మహాంతం హరితచ్ఛదమ్ ॥ ౬ ॥ వివృద్ధం బహుభిర్వృక్షైః శ్యామం సిద్ధోపసేవితమ్ । తస్మై సీతాంజలిం
కృత్వా ప్రయుంజీతాశిషశ్శివాః ॥ ౭ ॥ సమాసాద్య తు తం వృక్షం వసేద్వాతిక్రమేత వా । క్రోశమాత్రం
తతో గత్వా నీలం ద్రక్ష్యథ కాననమ్ ॥ ౮ ॥ పలాశబదరీమిశ్రం రమ్యం వంశైశ్చ యామునైః । స పంథాశ్చి
త్రకూటస్య గతస్సుబహుశో మయా ॥ ౯ ॥ రమ్యో మార్దవయుక్తశ్చ వనదావైర్వివర్జితః । ఇతి పంథా
నమావేద్య మహర్షిస్సన్న్యవర్తత ॥ ౧౦ ॥ అభివాద్య తథేత్యుక్త్వా రామేణ వినివర్తితః ॥ ౪ ॥ ఉపావృత్తే ము
నౌ తస్మిన్ రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ కృతపుణ్యాస్స్మ సౌమిత్రే మునిర్యన్నోఽనుకంపతే ॥ ౧౧ ॥ ఇ
తి తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ మంత్రయిత్వా మనస్వినౌ ॥ ౪ ॥ సీతామేవాగ్రతః కృత్వా కాలిందీం జగ్మతుర్న
దీమ్ ॥ ౧౨ ॥ అథాసాద్య తు కాలిందీం శీఘ్రస్రోతోవహాం నదీమ్ ॥ ౪ ॥ చింతామాపేదిరే సర్వే నదీజలతితీ
ర్షవః ॥ ౧౩ ॥ తౌ కాష్ఠసంఘాతమథో చక్రతుస్సుమహాప్లవమ్ ॥ ౪ ॥ శుష్కైర్వంశైస్సమాస్తీర్ణముశీ
రైశ్చ సమావృతమ్ ॥ ౧౪ ॥ తతో వేతసశాఖాశ్చ జంబూశాఖాశ్చ వీర్యవాన్ ॥ ౪ ॥ చకార లక్ష్మణశ్ఛిత్త్వా
సీతాయాస్సుఖమాసనమ్ ॥ ౧౫ ॥ తత్ర శ్రియమివాచింత్యాం రామో దాశరథిః ప్రియామ్ ॥ ౪ ॥ ఈష
త్సంలజ్జమానాం తామధ్యారోపయత ప్లవమ్ ॥ ౧౬ ॥ పార్శ్వే చ తత్ర వైదేహ్యా వసనే భూషణాని చ ॥ ౪ ॥
ప్లవే కఠినకాజం చ రామశ్చక్రే సహాయుధైః ॥ ౧౭ ॥ ఆరోప్య ప్రథమం సీతాం సంఘాటం ప్రతిగృహ్య తౌ ॥
౪ ॥ తతః ప్రతేరతుర్యత్తౌ వీరౌ దశరథాత్మజౌ ॥ ౧౮ ॥ కాలిందీమధ్యమాయాతా సీతా త్వేనామవందత ।
౪ ॥ స్వస్తి దేవి తరామి త్వాం పారయేన్మే పతిర్వ్రతమ్ । యక్ష్యే త్వాం గోసహస్రేణ సురాఘటశతేన చ ॥
౪ ॥ స్వస్తి ప్రత్యాగతే రామే పురీమిక్ష్వాకుపాలితామ్ । కాలిందీమథ సీతా తు యాచమానా కృతాంజలిః ॥

ణం ప్రాప్తాం ॥ ౪ ॥ అథేతి ॥ తీర్థం - అవతరణప్రదేశః - ప్రచలితం గమనాగమనాభ్యాం అతిక్షుణ్ణమిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ తత్రేతి ॥ అంశుమతీం సూర్య
తనయాం ॥ తత ఇతి ॥ వృక్షైరుపలక్షితం శ్యామం శ్యామనామకం తస్మా ఇతి ॥ ఆశిషః ప్రయుంజీత అస్మాకం శీఘ్రం పునరాగమనం భవ
త్వితి సీతా వృక్షం ప్రార్థయేత్ తతః తత్ర వసేద్వా అతిక్రమేత వేతి సీతాభిప్రాయేణైకవచనం ॥ ౪ ॥ పలాశేతి ॥ యామునైః యమునాతీరజైః ॥
స ఇతి ॥ మార్దవయుక్తః కంటకపాషాణాదిరహితః వనదావైః అరణ్యాగ్నిభిః - అతస్తేనైవ మార్గేణ గంతవ్యమిత్యభిప్రాయః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮
౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ఇతీతి ॥ మంత్రయిత్వా - మునికృతకృపామనుసంధాయ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ తావితి ॥ కాష్ఠసంఘాతం కాష్ఠనిచయం ప్లవం
చక్రతుః - ఉశీరైః నలదైః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ పార్శ్వ ఇతి ॥ కఠినకాజం ద్వంద్వైకవద్భావః కఠినకం ఖనిత్రం అజం అజచర్మపినద్ధం
పిటకం ॥ ౧౭ ॥ ఆరోప్యేతి ॥ సంఘాటం ప్లవం - స్వస్తీతి ॥ పతిః వ్రతం చతుర్దశవర్షావధికం వ్రతం పారయేత్ సమాపయేదిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥

గ్నో నహి ప్రత్యాదానేన సురాఘటశతేన చ త్వాం యక్ష్య ఇత్యాదియాచమానా తీరం ప్రాప్తేత్యన్వయః॥౨౧॥ తత ఇతి॥ వృక్షైరిత్యుపలక్షణే తృతీయా॥౨౨॥ తీర్ణా ఇతి॥ యమునావనాత్ యమునాతీరవనాత్॥౨౩॥౨౪॥ నమస్త ఇత్యాది॥ పర్యగచ్ఛత్ ప్రదక్షిణంచకార॥౨౫॥ అవలోక్యేతి॥ అవలోక్య-సీతాయాః శ్రాంతిమత్రాంతిం ప్రతీక్ష్యేత్యర్థః। ఆయాచంతీం మనోరథాన్ ప్రార్థయంతీం॥౨౬॥ సీతామాదాయేతి॥ భరతాగ్రజేతి బహువ్రీహిః - అగ్రతో గచ్ఛేత్యనేన సీతాయాః పురతో గచ్ఛేత్యుక్తం॥౨౭॥ అగ్రతో గమనఫలమాహ యద్యత్ఫలమిత్యాదిశ్లోకేన॥౨౮॥౨౯॥ ఏకైకమితి॥ పప్రచ్ఛ కిన్నామకమిత్యప్రాక్షీదిత్యర్థః॥౩౦॥ రమణీయానితి॥ పాదపానిత్యనేన స్తబకవిశిష్టాః పాదపావయవా ఉచ్యంతే - సీతావచనసంరబ్ధః సీతావచనేన త్వరిత॥౩౧॥ విచిత్రవాలుకాం ... నదీం యమునాం ... ॥౩౨॥ క్రోశమాత్రమితి॥ మేధ్యాన్ శుచీన్ - భక్ష్యానితి యావత్ చేరతుః ... ॥౩౩॥ విహృత్యేతి॥ పూగస్సమూహః - సమం అనిమ్నోన్నతం నదీవప్రం నదీతీరం సమ్మతం ... సీతాభిమతం వాసస్థానం॥౩౪॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే పంచపంచాశస్సర్గః

అథేతి॥ అనంతరం స్వప్రబోధానంతరం అవసుప్తం - ఈషత్సుప్తమిత్యర్థః॥౧॥ సౌమిత్ర ఇతి॥ వన్యానాం శుకశారికాదీనాం వల్గు సుందరం - కాలః ప్రాప్త ఇతి శేషః॥౨॥ ససుప్త ఇతి॥ సమయే ప్రబోధనసమయే తంద్రీం ఆలస్యం తదా ప్రభృతి ... పథి శ్రమం తత్కృతోపచారమిత్యర్థః॥౩॥ తత ఉత్థాయేతి॥ నద్యాః కాలింద్యాః స్పృష్ట్వేత్యుపలక్షణం ప్రాతఃకాలికస్నానాదికృత్యానాం - తంపథ

తీరమేవాభిసంప్రాప్తా దక్షిణం వరవర్ణినీ॥ ౨౧॥ తతః ప్లవేనాంశుమతీం శీఘ్రగామూర్మిమాలినీమ్। తీరజైర్బహుభిర్వృక్షైస్సంతేరుర్యమునాం నదీమ్॥ ౨౨॥ తే తీర్ణాః ప్లవముత్సృజ్య ప్రస్థాయ యమునావనాత్। శ్యామం న్యగ్రోధమాసేదుః శీతళం హరితచ్ఛదమ్॥ ౨౩॥ న్యగ్రోధం తముపాగమ్య వైదేహీ వాక్యమబ్రవీత్॥ ౨౪॥ నమస్తేఽస్తు మహావృక్ష పారయేన్మే పతిర్వ్రతమ్। కౌసల్యాం చైవ పశ్యేయం సుమిత్రాం చ యశస్వినీమ్॥ ఇతి సీతాంజలిం కృత్వా పర్యగచ్ఛద్వనస్పతిమ్॥ ౨౫॥ అవలోక్య తతస్సీతామాయాచంతీమనిందితామ్। దయితాం చ విధేయాం చ రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్॥ ౨౬॥ సీతామాదాయ గచ్ఛ త్వమగ్రతో భరతాగ్రజ। పృష్ఠతోఽహం గమిష్యామి సాయుధో ద్విపదాం వర॥ ౨౭॥ యద్యత్ఫలం ప్రార్థయతే పుష్పం వా జనకాత్మజా। తత్తత్ప్రదద్యా వైదేహ్యా యత్రాస్యా రమతే మనః॥ ౨౮॥ గచ్ఛతోస్తు తయోర్మధ్యే బభూవ జనకాత్మజా। మాతంగయోర్మధ్యగతా శుభా నాగవధూరివ॥ ౨౯॥ ఏకైకం పాదపం గుల్మం లతాం వా పుష్పశాలినీమ్। అదృష్టపూర్వాం పశ్యంతీ రామం పప్రచ్ఛ సాఽబలా॥ ౩౦॥ రమణీయాన్బహువిధాన్ పాదపాన్ కుసుమోత్కటాన్। సీతావచనసంరబ్ధ ఆనయామాస లక్ష్మణః॥ ౩౧॥ విచిత్రవాలుకజలాం హంససారసనాదితామ్। రేమే జనకరాజస్య తదా ప్రేక్ష్య సుతా నదీమ్॥ ౩౨॥ క్రోశమాత్రం తతో గత్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ। బహూన్మేధ్యాన్మృగాన్హత్వా చేరతుర్యమునావనే॥ ౩౩॥ విహృత్య తే బర్హిణపూగనాదితే శుభే వనే వానరవారణాయుతే। సమం నదీవప్రముపేత్య సమ్మతం నివాసమాజగ్మురదీనదర్శనాః॥ ౩౪॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే పంచపంచాశస్సర్గః

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయామవసుప్తమనంతరమ్। ప్రబోధయామాస శనైర్లక్ష్మణం రఘునందనః॥ ౧॥ సౌమిత్రే శృణు వన్యానాం వల్గు వ్యాహరతాం స్వనమ్। సంప్రతిష్ఠామహే కాలః ప్రస్థానస్య పరంతప॥ ౨॥ స సుప్తస్సమయే భ్రాత్రా లక్ష్మణః ప్రతిబోధితః। జహౌ నిద్రాం చ తంద్రీం చ ప్రసక్తం చ పథిశ్రమమ్॥ ౩॥ తత ఉత్థాయ తే సర్వే స్పృష్ట్వా నద్యాశ్శివం జలమ్। పంథానమృషిణోద్దిష్టం చిత్రకూటస్య తం యయుః

॥౨౦॥౨౧॥ వృక్షైరుపలక్షితాం॥ ఇతీతి॥ పర్యగచ్ఛత్ ప్రదక్షిణంచకార॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥ సీతామితి॥ భరతాగ్రజేతి॥ బహువ్రీహిః॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥ ఏకైకమితి॥ పప్రచ్ఛ ... ॥౩౦॥ రమణీయానితి॥ పాదపాన్ స్తబకవిశిష్టపాదపావయవాన్ - సీతావచనసంరబ్ధః సీతావచనేన త్వరాయుక్తః ... ॥౩౧॥౩౨॥ క్రోశేతి॥ చేరతుః భక్షితవంతౌ॥౩౩॥ విహృత్యేతి॥ నదీవప్రం నదీతీరం॥౩౪॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - రామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం పంచపంచాశస్సర్గః

అథేతి॥ అనంతరం రామప్రబోధానంతరమపి - అవసుప్తం ఈషత్సుప్తం॥౧॥ సౌమిత్ర ఇతి॥ వన్యానాం శుకపికాదీనాం స్వనం శృణు - ప్రస్థానస్య ప్రయాణస్య కాలో జాతః - అతస్సంప్రతిష్ఠామహే సంప్రతిగచ్ఛామః ఇతి యోజనా॥౨॥ స ఇతి॥ సమయే ప్రబోధనసమయే॥౩॥ త

ధ్యానంపలాశపనరూపం ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ఆదీప్తానితి ॥ ఆదీప్తాని ఆనమంతాత్ జ్వలితానివ - నగాన్ వృక్షాన్ స్వైః పుష్పైః మాలినః మాలావత ఇవ స్థితాన్ - శిశిరాత్యయే వసంతసమయే ॥ ౭ ॥ పశ్యేతి ॥ భల్లాతకాన్ వీరవృక్షాన్ ఫుల్లాన్ ఫుల్లపుష్పాన్ - అనుపసేవితాన్ దుర్గమత్వాదితి భావః - జీవితుం శక్ష్యామి - ఏవమాదిజీవనసాధనసద్భావాదితి భావః ॥
౮ ॥ పశ్యేతి ॥ ద్రోణప్రమాణాని - ద్రోణం ఆఢకచతుష్టయం - తత్ప్రమాణాని తత్ప్రమాణవద్భిః పూరితాని - మధూని క్షౌద్రాణి మధుకారీభిః - మధుమక్షికాభిః - సంభృతాని నిర్మితాని - నగే నగే వృక్షే వృక్షే లంబమానాని మధూని మధుపటలాని - పశ్య ॥ ౯ ॥ ఏష ఇతి ॥ నత్యూహః దాత్యూహః వనోద్దేశే వనప్రదేశే పుష్పసంస్తరసంకటే పుష్పమయాస్తరణేన నిబిడే ॥ మాతంగయూథానుసృతమితి ॥ మాతంగయూథానుసృతం గజయూథైరనుసృతం - ప్రవృద్ధశిఖరం ఉన్నతశిఖరం ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ తం త్వితి త్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ తం త్వితి - సరసోదకం స్వాదూదకం - స్వాజీవః శోభనజీవికాయస్మిన్ సతథోక్తః శిలోచ్చయే పర్వతే - ఇతి ఇతి నిశ్చిత్య - ఆశ్రమం వాల్మీకీయం - అభివాదయన్ అభ్యవాదయన్ - తదా చిత్రకూటే వాల్మీకేర్వాసః - భరతాగమనానంతరమృషినిర్గమనకథనాత్ తతః ప్రభృతి మహర్షిః సీతాం ప్రత్యాగతేతి జ్ఞేయం - అతో న బాలకాండకథావిరోధః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తతః త్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యథాన్యాయం యథాక్రమం - ఆత్మానమృషయే సన్నివేద్య - అముకస్య పుత్రోఽహం - అయమస్య భ్రాతా - ఇయమస్య భార్యా పితాజ్ఞయా ఆగతా ఇత్యేవముక్త్వా వరాణి జంబూప్రభృతీని - వృక్షాణాం దారూణి - లక్ష్మణ ఆనయ - ఆవసథం కురుష్వేతి లక్ష్మణమబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ తామితి ॥ నిష్ఠితాం నిశ్చలాం వా తాదిశా చాలయితుమశక్యాం - బద్ధకటాం కట్యా శ్లేషితాస్తరణాం - బద్ధబాహ్యావరణాం వా - కటేతి పర్ణావరణాదిరితి భావః ॥

యుః ॥ ౫ ॥ తతస్సంప్రస్థితః కాలే రామస్సౌమిత్రిణా సహ । సీతాం కమలపత్రాక్షీమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥
౬ ॥ ఆదీప్తానివ వైదేహి సర్వతః పుష్పితాన్నగాన్ । స్వైః పుష్పైః కింశుకాన్పశ్య మాలినః శిశిరాత్యయే ॥ ౭ ॥ పశ్య భల్లాతకాన్ ఫుల్లాన్నరైరనుపసేవితాన్ । ఫలపత్రైరవనతాన్నూనం శక్ష్యామి జీవితుమ్ ॥ ౮ ॥ పశ్య ద్రోణప్రమాణాని లంబమానాని లక్ష్మణ । మధూని మధుకారీభిస్సంభృతాని నగే నగే ॥ ౯ ॥ ఏష క్రోశతి నత్యూహస్తం శిఖీ ప్రతికూజతి । రమణీయే వనోద్దేశే పుష్పసంస్తరసంకటే ॥ ౧౦ ॥ మాతంగయూథానుసృతం పక్షిసంఘానునాదితమ్ । చిత్రకూటమిమం పశ్య ప్రవృద్ధశిఖరం గిరిమ్ ॥ ౧౧ ॥ సమభూమితలే రమ్యే ద్రుమైర్బహుభిరావృతే । పుణ్యే రంస్యామహే తాత చిత్రకూటస్య కాననే ॥ ౧౨ ॥ తతస్తౌ పాదచారేణ గచ్ఛంతౌ సహ సీతయా । రమ్యమాసేదతుశ్శైలం చిత్రకూటం మనోరమమ్ ॥ ౧౩ ॥ తం తు పర్వతమాసాద్య నానాపక్షిగణాయుతమ్ । బహుమూలఫలం రమ్యం సంపన్నం సరసోదకమ్ ॥ ౧౪ ॥ మనోజ్ఞోఽయం గిరిస్సౌమ్య నానాద్రుమలతాయుతః । బహుమూలఫలో రమ్యస్స్వాజీవః ప్రతిభాతి మే ॥ ౧౫ ॥ మునయశ్చ మహాత్మానో వసంత్యస్మిన్ శిలోచ్చయే । అయం వాసో భవేత్తావదత్ర సౌమ్య రమేమహి ॥ ౧౬ ॥ ఇతి సీతా చ రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః । అభిగమ్యాశ్రమం సర్వే వాల్మీకిమభివాదయన్ ॥ ౧౭ ॥ తాన్మహర్షిః ప్రముదితః పూజయామాస ధర్మవిత్ । ఆస్యతామితి చోవాచ స్వాగతం తు నివేద్య చ ॥ ౧౮ ॥ తతోఽబ్రవీన్మహాబాహుర్లక్ష్మణం లక్ష్మణాగ్రజః । సన్నివేద్య యథాన్యాయమాత్మానమృషయే ప్రభుః ॥ ౧౯ ॥ లక్ష్మణానయ దారూణి దృఢాని చ వరాణి చ । కురుష్వావసథం సౌమ్య వాసే మేఽభిరతం మనః ॥ ౨౦ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సౌమిత్రిర్వివిధాన్ద్రుమాన్ । ఆజహార తతశ్చక్రే పర్ణశాలామరిందమః ॥ ౨౧ ॥ తాం నిష్ఠితాం బద్ధకటాం దృష్ట్వా

తఇతి ॥ జలం స్పృష్ట్వా స్నానాద్యనుష్ఠానం కృత్వా ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ఆదీప్తానితి ॥ ఆదీప్తాని వ్యాలఆనమంతాత్ జ్వలితానివ - మాలినం శ్రేణీభూతాన్ శిశిరాత్యయే వసంతే - పశ్యేతి ॥ యద్వా స్వైః పుష్పైః మాలినః మాలావత ఇవ స్థితాన్ జీవితుం శక్ష్యామి జీవనసాధనసమృద్ధి భావాదితి భావః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ పశ్యేతి ॥ ఆఢకచతుష్టయం ద్రోణం తత్ప్రమాణాని మధుపూర్ణాని మధుపటలాని మధుకారీభిః మధుమక్షికాభిః ॥ ౮ ॥ ఏష ఇతి ॥ నత్యూహో దాత్యూహః వనోద్దేశే వనప్రదేశే పుష్పసంస్తరసంకటే పుష్పసంస్తరణేన వ్యాప్తే ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ సమేతి ॥ సరసోదకం స్వాదూదకం ॥ ౧౩ ॥ మనోజ్ఞ ఇతి ॥ స్వాజీవః సుఖజీవికః ॥ ౧౪ ॥ మునయ ఇతి ॥ అయం వాసో భవేత్ వాసయోగ్యో భవేత్ - తస్మాత్ అత్ర రమేమహి - ఇతి వాల్మీకిమభివాదయన్ - అభ్యవాదయన్ వాల్మీకిం ప్రతి రామే యదా కావ్యం శ్రుత్వేతి ఆదౌ ప్రసారితం మహర్షిణా - తస్మాత్ - శ్రీమచ్చిత్రకూటాశ్రమే వాసః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ తానితి ॥ స్వాగతం తు రామం ప్రతి స్వాగతప్రశ్నం నివేద్య ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ ఆత్మానం సన్నివేద్యేతి - అముకస్య పుత్రః అముకేనాహం వనమాగతవానస్మీత్యాత్మనివేదనం ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ తామితి ॥ నిష్ఠి

సుదర్శనానాంశోభనదర్శనానాం - శుశ్రూషమాణంపరిచర్యాంకుర్వాణం - ఏకాగ్రం - ఇతఃపరంకింవాఆజ్ఞాపయిష్యతీతిసావధానం ‖ ౨౧ ‖
ఐణేయమితి - ఐణేయంఏణసంబంధి - ఏణాఢ్యమాంసః - శాలాంశాలాధిష్ఠాత్రీ వస్తుదిగ్వాసినీర్దేవతాః - తాస్తు - శయ్యాదేశేశాలామలిం
గేనదెహాఖ్యామంతరిక్షలింగేనేత్యాదినగరఖండప్రతిపాద్యాః - తాద్రుశయాగాద్ధతాః - పూర్వంవాస్తుశమనంవాస్తుశాంతిః - గృహప్రవే
శాహణం మనకర్తవ్యం - గృహదేశేవర్తమానభూతపిశాచాదీనాంశమనంకర్తవ్యమిత్యర్థః - కర్తవ్యంచిరజీవిభిరిత్యనేనఅకరణే
ఆయుఃక్షయోదర్శితః - తదుక్తంబ్రహ్మాండపురాణే - నచవ్యాధిభయంతస్యనచబంధుజనక్షయః । జీవేద్వర్షశతంసాగ్రంకల్పమేవంవసే
న్నరఇతి ‖ కథంకర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహకర్తవ్యఇతి - శాస్త్రదృష్టఃశాస్త్రేషునిర్ణీతః విధిప్రకారఃకర్తవ్యః - ధర్మంతదనుష్ఠా
నధర్మంశాస్త్రం - అనుస్మర - అవధేహీత్యర్థః ‖ ౨౩ ‖ ౨౪ ‖ ఐణేయంశ్రపయస్వేతి ‖ శ్రపయస్వపచ - అయంముహూర్తః - ధ్రువాసి
తః - అయంశోభనతిథినక్షత్రయుక్తోదివసోవాసరశ్చధ్రువః - స్థిరఇత్యర్థః ‖ పాఠభేదః - అయంసౌమ్యముహూర్తః - శుభముహూర్తః -
అయందివసశ్చధ్రువఃయజమానస్థైర్యకారీ ‖ ౨౫ ‖ సలక్ష్మణఇతి ‖ సమిద్ధేసమ్యగ్దీప్తే - జాతవేదసిఅగ్నౌ - చిక్షేప - పపాచేత్యర్థః ‖ ౨౬ ‖
తంత్వితి ‖ నిష్టప్తంసంతప్తం - ఛిన్నశోణితంక్షీణశోణితం ‖ ౨౭ ‖ అయమితి ‖ కృష్ణఃకృష్ణమృగః - సమాప్తాంగఃపరిపూర్ణావయవః - శ్రుతఃప
క్వః - కృష్ణమృగోయథా - పూర్ణావయవత్వాత్ పాకతఃశ్యామత్వాచ్చపూర్వావస్థఇవదృశ్యతఇత్యర్థః - కుశలోసి యజనేసమర్థోసి
‖ ౨౮ ‖ రామఇతి ‖ గుణవాన్ ప్రాయత్యాదిగుణవాన్ - జప్యకోవిదఃజప్యమంత్రేషుసమర్థః - సంగ్రహేణసంక్షేపేణ - సత్రావసాని
కాన్ సత్రంవాస్తుయాగఃతస్మిన్ త్రైరవసీయతేపరిసమాప్యతే - తేనసత్రావసానాః - సత్రావసానాఏవసత్రావసానికాః - వినయా
దేరాకృతిగణత్వాత్ స్వార్థే - ఠక్ - తాన్ సర్వాన్ మంత్రాన్ - అకరోత్ యావతావాస్తుశాంతికర్మసమాప్యతేతావన్మంత్రాన్ జజాపేత్యర్థః
మంత్రజపపూర్వకంకర్మాణ్యకరోదిత్యర్థః ‖ ౨౯ ‖ ఇష్ట్వాదేవగణానితి ‖ దేవగణాన్ వాస్తుదేవతాః - హ్లాదస్తుష్టిః ‖ ౩౦ ‖ వైశ్వదేవబలిమి
తి ‖ వైశ్వదేవబలింవైశ్వదేవబలిహరణే - రౌద్రంరుద్రదేవతాకంవైష్ణవంవిష్ణుదేవతాకంచయాగం - వాస్తుసంశమనీయానిగ్రహారిష్టశామ

> గానాస్సుదర్శనామ్ । శుశ్రూషమాణమేకాగ్రమిదంవచనమబ్రవీత్ ‖ ౨౧ ‖ ఐణేయంమాంసమాహృ
> త్యశాలాంయక్ష్యామహేవయమ్ । కర్తవ్యంవాస్తుశమనంసౌమిత్రేచిరజీవిభిః ‖ ౨౨ ‖ మృగంహత్వాన
> య క్షిప్రంలక్ష్మణేహశుభేక్షణ । కర్తవ్యశ్శాస్త్రదృష్టోహివిధిర్ధర్మమనుస్మర ‖ ౨౩ ‖ భ్రాతుర్వచన
> మాజ్ఞాయలక్ష్మణఃపరవీరహా । చకారసయథోక్తంచతంరామఃపునరబ్రవీత్ ‖ ౨౪ ‖ ఐణేయంశ్రపయ
> స్వైతచ్ఛాలాంయక్ష్యామహేవయమ్ । త్వరసౌమ్యముహూర్తోయంధ్రువశ్చదివసోప్యయమ్ ‖ ౨౫ ‖
> సలక్ష్మణఃకృష్ణమృగంహత్వామేధ్యంప్రతాపవాన్ । అథచిక్షేపసౌమిత్రిస్సమిద్ధేజాతవేదసి ‖ ౨౬ ‖ తం
> తుపక్వంసమాజ్ఞాయనిష్టప్తంఛిన్నశోణితమ్ । లక్ష్మణఃపురుషవ్యాఘ్రమథరాఘవమబ్రవీత్ ‖ ౨౭ ‖ అ
> యంకృష్ణస్సమాప్తాంగశ్శృతఃకృష్ణమృగోయథా । దేవతాందేవసంకాశయజస్వకుశలోహ్యసి ‖ ౨౮ ‖ రా
> మస్స్నాత్వాతునియతోగుణవాన్జప్యకోవిదః । సంగ్రహేణాకరోత్సర్వాన్మంత్రాన్సత్రావసా ని
> కాన్ ‖ ౨౯ ‖ ఇష్ట్వాదేవగణాన్సర్వాన్ వివేశావసథంశుచిః । బభూవచమనోహ్లాదోరామస్యామితతేజసః
> ‖ ౩౦ ‖ వైశ్వదేవబలింకృత్వారౌద్రంవైష్ణవమేవచ । వాస్తుసంశమనీయానిమంగళానిప్రవర్తయన్ ‖

తాంఅంపర్ణోజః ప్రాకారభిత్త్యాదిసుప్రతిష్ఠితాం - బద్ధకటాంఘాందసోవర్ణలోపఃబద్ధకవాటాం ‖ ౨౧ ‖ ఐణేయమితి ‖ ఐణేయంఏణవి
కారం - శాలాంశాలాధిష్ఠాతృదేవతాంయక్ష్యామహే । కమర్థమతఆహ - కర్తవ్యంవాస్తుశమనమితి । వాస్తుశబ్దోగృహాపరపర్యాయః -
వాస్తుశబ్దేనగృహాధిష్ఠితశిఖిపర్జన్యప్రభృతిపంచచత్వారింశద్దేవతాఉచ్యంతే - తాసాంశమనంహేటామనైవేద్యబలిభిఃపూజనం ధిష్ణ్యం
ధామనికేతనంచసదనంవాస్తుచవాస్తుగృహమితి ఘంటు - బోధాయనేనోక్తాంయజ్ఞార్థపశువధదోషశంకాంనివర్తయతి । కర్త
వ్యఇతి శాస్త్రదృష్టఃశాస్త్రచోదితవిధిః కర్తవ్యఏవ - తమేవధర్మంధర్మమేవానుస్మర - నాత్రహింసాదిదోషప్రసంగః - యజ్ఞవినియు
క్తపశూనాంస్వర్గలోకభాగిత్వేన - వధస్యతేషాంఅనుగ్రహత్వాచ్చ ‖ ౨౨ ‖ ౨౩ ‖ ౨౪ ‖ ౨౫ ‖ ౨౬ ‖ తంత్వితి ‖ నిష్టప్తంనితరాంతప్తం - ఛిన్నశోణిత
మపగతశోణితసమ్యక్పక్వం ‖ ౨౭ ‖ అయమితి ‖ కృష్ణఃకృష్ణమృగః సమాప్తాంగఃఅన్యూనాంగః కృష్ణమృగోయథానీలమృగోయథాఅవైకల్యాదగ్ధత్వా
త్ప్రాక్తనకృష్ణమృగఇవదృశ్యతఇత్యర్థః శృతఃపక్వః - దేవతాంశాలాధిదేవతాం ‖ ౨౮ ‖ రామఇతి ‖ సత్రావసానికాన్ గృహప్రవేశనియు
క్తాన్ మంత్రాన్ - గృహీత్వాసంగ్రహేణవాస్తుశాంత్యాదికమకరోత్ ‖ ౨౯ ‖ ఇష్ట్వేతి ‖ దేవగణాన్ పూర్వోక్తగృహాధిష్ఠితపంచచత్వారిం
శద్దేవతాగణాన్ ‖ ౩౦ ‖ ఏవంగృహాధిష్ఠితదేవతాపూజామభ్యధాయ - పునఃస్నానపూర్వకంవైశ్వదేవాదిప్రకారమాహ - వైశ్వదేవేత్యాదిశ్లో

కాని - మంగళాని మంగళకరాణి పుణ్యాహవాచనశాంతిజపాదీని - స్నాత్వేతి పూర్వం స్నానం [illegible] యథావిధి [illegible] మానస్య [illegible]
యోదిలిస్మరణాదిత్యాహుః। అస్తు తత్ర రౌద్రయాగే రక్షార్థం పునస్స్నానం [illegible] కర్మణి [illegible] విధానాదిషు [illegible]
శమనం - పాపశబ్దేన పాపప్రధానాని దివాచరనక్తంచరాణి క్రూరభూతాన్యుచ్యంతే - తేషాం సంశమనం - [illegible]
మానాగ్రహణస్యేత్యాద్యుక్తరీత్యా స్వానురూపపాపశమనం - వైశ్వదేవబలిమిత్యత్ర భూతబలిమాత్రం [illegible]
షయ - యద్వా పూర్వం వైశ్వదేవరూపబలిమిత్యర్థః అత్ర సర్వభూతబలిః యద్వా పూర్వోక్తస్య సర్వస్య [illegible] ౧॥౨౮॥ వేదిస్థలవి
ధానానీతి ॥ బలిహరణాదివేదిస్థలసంస్థానాని - చైత్యాని గంధర్వాద్యావాసస్థానాని - ఆయతనాని విష్ణ్వాద్యావాసస్థలాని [illegible] చైత్యస్థా
నిదేవతాస్థానాని - ఆయతనాని అగ్న్యగారాణి॥ అనురూపాణి ఆశ్రమస్యానురూపాణి సూక్ష్మాణీత్యర్థః - స్థాపయామాస [illegible] తత్తద్దేవ
తానాం తత్ర తత్రావస్థానం కల్పితవానిత్యర్థః ॥౩౩॥౩౪॥౩౫॥ తామితి ॥ వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం వృక్షపర్ణరూపాచ్ఛాదనపటలయుక్తాం -
యథాప్రదేశం శాస్త్రోక్తప్రదేశమనతిక్రమ్య - ఆగ్నేయ్యాం పాకశాలేత్యాదిశాస్త్రం [illegible] స్యాత్ [illegible]
త్యమరః॥ ౩౬ ॥ అనేకేతి ॥ పుష్పస్తబకపదం కర్ణావతంసాదిపదవన్నిర్వాహ్యం - వ్యాళాః సర్పాః గజా వా - జితేంద్రియా ఇత్యనేన విహారో
గ్రామ్యవిన్న జలక్రీడాపుష్పాపచయాదిరితి సూచ్యతే॥ ౩౭ ॥ సురమ్యమితి॥ తాం ప్రసిద్ధాం సుతీర్థాం శోభనజలావతరణప్రదేశాం హృష్టః
పులకితః - పురవిప్రవాసాత్ - జనితమితి శేషః ॥౩౮॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే షట్పంచాశస్సర్గః

ఏవం రామస్య చిత్రకూటగమనపర్యంతవృత్తాంతమభిధాయ - గుహసుమంత్రాదివృత్తాంతమృషిః ప్రస్తౌతి కథయిత్వేతి॥ గుహో
రామే దక్షిణకూలస్థే సతి - సుదుఃఖార్తస్సన్ - సుమంత్రేణ సహ చిరం కథయిత్వా - యావద్రామో దృష్టిపథమతిక్రాంతః తావత్పర్యంతం త
త్రైవ స్థిత్వా రామగుణాన్ కథయిత్వేత్యర్థః - స్వగృహం జగామ - తేన సహ స్వగృహం జగామేత్యర్థః॥౧॥ భరద్వాజాభిగమనమితి॥
తేషాం రామాదీనాం - భరద్వాజాభిగమనం భరద్వాజసేవనం - ప్రయాగే భరద్వాజేన సహాసనం - ఆ గిరేః చిత్రకూటపర్యంతం గమనం చ

జపంచ న్యాయతః కృత్వా స్నాత్వా నద్యాం యథావిధి। పాపసంశమనం రామశ్చకార బలిముత్తమమ్॥ ౩౨॥
వేదిస్థలవిధానాని చైత్యాన్యాయతనాని చ। ఆశ్రమస్యానురూపాణి స్థాపయామాస రాఘవః॥ ౩౩ ||

వన్యైర్మాల్యైః ఫలైర్మూలైః పక్వైర్మాంసైర్యథావిధి। అద్భిర్జపైశ్చ వేదోక్తైర్దర్భైశ్చ ససమిత్కుశైః॥ ౩౪ ॥ తౌ తర్పయిత్వా భూతాని రాఘవౌ సహ సీతయా। తదా వివిశతుశ్శాలాం సుశుభాం శుభలక్షణౌ॥ ౩౫ ॥ తాం వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం మనోజ్ఞాం యథాప్రదేశం సుకృతాం నివాతామ్। వాసాయ సర్వే వివిశుస్సమేతాః సభాం యథా దేవగణాస్సుధర్మామ్॥ ౩౬ ॥ అనేకనానామృగపక్షిసంకులే విచిత్రపుష్పస్తబకైర్ద్రుమైర్యుతే। వనోత్తమే వ్యాళమృగానునాదితే తదా విజహ్రుస్సుసుఖం జితేంద్రియాః॥ ౩౭ ॥ సురమ్యమాసాద్య తు చిత్రకూటం నదీం చ తాం మాల్యవతీం సుతీర్థామ్। ననంద హృష్టో మృగపక్షిజుష్టాం జహౌ చ దుఃఖం పురవిప్రవాసాత్ ॥ ౩౮ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షట్పంచాశస్సర్గః

కథయిత్వా సుదుఃఖార్తస్సుమంత్రేణ చిరం సహ। రామే దక్షిణకూలస్థే జగామ స్వగృహం గుహః॥ ౧ ॥ భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగే చ సహాసనమ్। ఆ గిరేర్గమనం తేషాం తత్రస్థైరభిలక్షితమ్॥ ౨ ॥ అను

కద్వయేన। వాస్తుసంశమనీయాని వాస్తుదోషసంశమనార్థాని - గర్భన్యాసాదీని - మంగళాని పుణ్యాహవాచనాదీని చకారేతి సంబంధః॥
౩౧॥౩౨॥ వేదిస్థలేతి ॥ వేదిస్థలానాం బలిహరణవేదిస్థలానాం - అష్టదిగ్వర్తినామపి విధానాని - చైత్యం గణపత్యాయతనం ఆయతనం విష్ణ్వా
దేః - అనురూపాణీతి - సూక్ష్మమార్గేణ స్థాపయామాస తత్తద్దేవతానాం తత్ర తత్రావస్థానం కల్పయామాసేత్యర్థః॥౩౩॥౩౪॥౩౫॥ తా
మితి ॥ వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం - వృక్షపర్ణైః కృతం ఛదనం ఆచ్ఛాదనం యస్యాస్సా తథా॥౩౬॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ రామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం షట్పంచాశస్సర్గః

కథయిత్వేత్యాది ॥ రామే దక్షిణకూలస్థే సతి - దుఃఖార్తస్సన్ సుమంత్రేణ సహ చిరం కథయిత్వా - రామో దృష్టిపథం యావదతి
క్రాంతః తావత్పర్యంతం తత్రైవ స్థిత్వా రామగుణాన్ కథయిత్వా స్వగృహం జగామ - తేన సహ స్వగృహం జగామేత్యర్థః॥౧॥ భర
ద్వాజేతి ॥ తేషాం రామాదీనాం - భరద్వాజాభిగమనం భరద్వాజముద్దిశ్య గమనం - ప్రయాగే తేన సహాసనం - ఆ గిరేర్గమనం ఆ చిత్రకూ
టాద్గమనం - తత్రస్థైః శృంగిబేరపురస్థైః గుహప్రేషితైశ్చారైర్హేతుభిరుపలక్షితం సుమంత్రేణ సమ్యగ్వేదితమిత్యర్థః - తత్రస్థైరుపల

త్రస్థైశ్శృంగిబేరపురస్థైశ్చారైః - అభిలక్షితం - సుమన్త్రేణ సమ్యగ్విదితమిత్యర్థః ॥ గఙ్గోత్తరణదివసనిశావసానకాలే - ద్వితీయా భరద్వాజాశ్రమే తృతీయాం యమునాతీరే చతుర్థేఽహని చిత్రకూటగమనం తత్సర్వం పునరాగమ్య చారైర్నివేదనం ॥ ౨ ॥ అనుజ్ఞాత ఇతి ॥ అథ రామవృత్తాన్తశ్రవణానన్తరం - అనుజ్ఞాతః గుహేనేతి శేషః - గాఢదుర్మనాః అత్యన్తదుర్మనాః ॥ ౩ ॥ సవనానీతి ॥ గ్రామాణి గ్రామాన్ ॥ ౪ ॥ తత ఇతి ॥ తం గ్రామనగరాతిక్రమణానన్తరం తృతీయేఽహని శృంగిబేరపురాన్నిర్గమనాపేక్షయా తృతీయదివసే యద్వాతి హని తృతీయే సాయాహ్నసమయే - అహ్నాం తృతీయకాలభూతే సాయాహ్నకాలే - అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానన్దాం దదర్శ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ఇతీతి ॥ త్వరితం ప్రవివేశ నగరం జనసంచారశూన్యం సన్నక్రమం పతతే - రాజా రామమప్యాపృష్ట్వా త్వరితం ప్రవిష్టవానిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ తేషామితి ॥ గఙ్గాయాం గఙ్గాతీరే - నివృత్తోఽస్మీతి తేషాం శశంసేతి సంబన్ధః ॥ ౧౦ ॥ తీర్ణ ఇతి ॥ తే రామాయ ॥ ౧౧ ॥ శుశ్రావేతి ॥ బృన్దంబృన్దం చ తిష్ఠతాం సంఘశస్తిష్ఠతాం - హతాస్మ ఇతి - యే వయం అస్మిన్ రథే రాఘవం న పశ్యామః - ఇతి తస్మాత్ హతాః - తే హతాస్మేత్యన్వయః - దానయజ్ఞవివాహేష్వితి - దానాదిషు - అన్తరా మధ్యే - నాయకమణివద్వర్తమానం రామం పునర్జాతు కదాచిదపి న ద్రక్ష్యామః కిమితి కాకుః - యేన కేనాపి దానే క్రియమాణే రామస్స్వయం తత్ర గత్వా తిష్ఠతి - సమర్థం దేశకాలపాత్రోచితం దాపయితుం యజ్ఞేపి గచ్ఛతి - కిమర్థం - న్యాయార్జితధనైః కారయితుం - తత్తత్కర్మసందిగ్ధచ్ఛేదవిస్మృతజ్ఞాపనాదికం కర్తుం చ వివాహే చ మధ్యే గచ్ఛతి - సమర్థం - ఉభయవర్గసంఘటనాయ - అసమ్మతానామభిమతద్రవిణప్రదానాయ - అస్ఖలితం కర్మణా సుస్థాపనాయ చ - సమాజేషు మహత్సు - అన్యత్రాపి మహోత్సవేషు - దీర్ఘసత్రేష్వపీత్యర్థః - యత్ర కుత్రాప్యపృష్టకార్యేష్వపి వా - అత్ర సర్వత్ర హేతుర్ధార్మికమితి కమితి ॥ అస్య జనస్య - కిం సమర్థం కిం క్షేమకరం వస్తు - కిం ప్రియం కిం సుఖావహమితి - రామేణ తత్తదధిమతవస్తుప్రదాత్రా రామేణ - పిత్రేవ నగరం పరిపాలితం - నగరశబ్దేన నగరస్థజనా లక్ష్యన్తే - ఇతి వచశ్శుశ్రావేతి పూర్వేణ సంబన్ధః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ వాతాయనగతానా

జ్ఞాతస్సుమన్త్రోఽథ యోజయిత్వా హయోత్తమాన్ । అయోధ్యామేవ నగరీం ప్రయయౌ గాఢదుర్మనాః ॥ ౩ ॥ స వనాని సుగన్ధీని సరితశ్చ సరాంసి చ । పశ్యన్నతియయౌ శీఘ్రం గ్రామాణి నగరాణి చ ॥ ౪ ॥ తతస్సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిః । అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానన్దాం దదర్శ హ ॥ ౫ ॥ స శూన్యామివ నిశ్శబ్దాం దృష్ట్వా పరమదుర్మనాః । సుమన్త్రశ్చిన్తయామాస శోకవేగసమాహతః ॥ ౬ ॥ కచ్చిన్న సగజా సాశ్వా సజనా సజనాధిపా । రామసంతాపదుఃఖేన దగ్ధా శోకాగ్నినా పురీ ॥ ౭ ॥ ఇతి చిన్తాపరస్సూతో వాజిభిశ్శీఘ్రపాతిభిః । నగరద్వారమాసాద్య త్వరితః ప్రవివేశ హ ॥ ౮ ॥ సుమన్త్రమభియాన్తం తం శతశోఽథ సహస్రశః । క్వ రామ ఇతి పృచ్ఛన్తస్సూతమభ్యద్రవన్నరాః ॥ ౯ ॥ తేషాం శశంస గఙ్గాయామహమాపృచ్ఛ్య రాఘవమ్ । అనుజ్ఞాతో నివృత్తోఽస్మి ధార్మికేణ మహాత్మనా ॥ ౧౦ ॥ తే తీర్ణ ఇతి విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖా జనాః । అహో ధిగితి నిశ్శ్వస్య హా రామేతి చ చుక్రుశుః ॥ ౧౧ ॥ శుశ్రావ చ వచస్తేషాం బృన్దం బృన్దం చ తిష్ఠతామ్ । హతాస్స్మ ఖలు యే నేహ పశ్యామ ఇతి రాఘవమ్ ॥ ౧౨ ॥ దానయజ్ఞవివాహేషు సమాజేషు మహత్సు చ । న ద్రక్ష్యామః పునర్జాతు ధార్మికం రామమన్తరా ॥ ౧౩ ॥ కిం సమర్థం జనస్యాస్య కిం ప్రియం కిం సుఖావహమ్ । ఇతి రామేణ నగరం పితృవత్ పరిపాలితమ్ ॥ ౧౪ ॥ వాతాయనగతానాం చ స్త్రీణామన్వన్త

క్షితమితి శృంగిబేరపురస్థితైశ్చారైః ప్రేషయిత్వా తత్రస్థైర్గఙ్గావతరణదివసాత్పరతః - ప్రథమేఽహని గఙ్గాతీరే వటవృక్షమూలే నివాసదివసాత్పరతః - ప్రథమేఽహని భరద్వాజాశ్రమే వనే - ద్వితీయేఽహని యమునాతీరవనే ఉషః తృతీయేఽహని చిత్రకూటం గమిష్యన్తీతి - గుహప్రేషితచారైః కథితం - సుమన్త్రేణ విదితమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ అనుజ్ఞాత ఇతి ॥ అథ రామవృత్తాన్తపరిజ్ఞానానన్తరం అనుజ్ఞాతః గుహేనేతి శేషః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ తత ఇతి ॥ తృతీయేఽహని తృతీయే సాయాహ్నసమయే అహ్నః తృతీయభాగభూతే సాయాహ్నకాలే సారథిః సుమన్త్రః అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానన్దాం దదర్శేతి సంబన్ధః - యద్వా - తత ఇతి - తతః శృంగిబేరపురాత్ నిర్గమనదివసస్య తృతీయేఽహని సాయాహ్నసమయే - సారథిరయోధ్యాం ప్రాప్య తాం దదర్శేతి సంబన్ధః - రామస్య భరద్వాజాశ్రమావస్థానదివసే - భరద్వాజాశ్రమాచ్చారాగమనానన్తరం - సారథిస్తస్మిన్నేవ దివసే శృంగిబేరపురాన్నిర్గత్య - తృతీయేఽహని సాయాహ్నే - అయోధ్యాం ప్రాప్య తాం నిరానన్దాం దదర్శేతి సంబన్ధః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ శుశ్రావేతి ॥ యే వయం ఇహాస్మిన్ రథే - రాఘవం న పశ్యామః - తే హతాః స్మేతి - తేషామితి - ఈదృశం వచనం శుశ్రావేతి సంబన్ధః ॥ ౧౨ ॥ దానేతి ॥ దానయజ్ఞాదిష్వన్తరా - మధ్యే - ధార్మికం రామం జాతు పునః న ద్రక్ష్యామ ఇతి - తేషాం వచః శుశ్రావేతి - పూర్వేణ సంబన్ధః - కిమితి - అస్య జనస్య - ఇతః పరం కిం సమర్థం కిముచితం - కిం సుఖావహం వస్తు కిమితి - పిత్రేవ రామేణ పరిపాలితం నగరం - ఇతి చిన్తాకులం బభూవేతి శేషః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ వాతాయనేతి ॥ అను అనన్తరం - వాతాయనగతానాం స్త్రీణాం పరిదేవనం చ

మితి॥ అన్వంతరాపణం శుశ్రావ - ఉభయపార్శ్వస్థానామాపణానాం మధ్యే మధ్యే శుశ్రావేత్యర్థః - విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః ॥ ౧౪ ॥ స రాజమార్గమధ్యేనేతి ॥ పిహితాననః - జనదర్శనాక్షమతయా ॥ ౧౫ ॥ సోఽవతీర్యేతి ॥ రాజనిర్గమాభావేన మహాజనసమాకులత్వం ॥ ౧౬ ॥ హర్మ్యైరితి ॥ హర్మ్యైః ధనినాం వాసైః - విమానైః సప్తభూమిగృహైః విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమిగృహేఽపి చేతి వైజయంతీ । ప్రాసాదైః మహారాజగృహవిశేషైః - ఉపలక్షితాః నార్యః - సమాగతం రామేణ వినా సమాగతం సుమంత్రమవేక్ష్య - హాహాకారం కృతా ఇతి కృతహాహాకారాః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ ॥ ౧౭ ॥ ఆయతైరితి ॥ అవ్యక్తం అస్పష్టమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ సహరామేణేత్యాదిశ్లోకత్రయం ... వాక్యం ॥ యథేతి ॥ యత్రేతి విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతః ప్రథమార్థే వర్తతే యథాకథంచిద్వేదయత్ర సత్యత్ర - యథా ... - అస్మజ్జీవితం దుర్జీవం దుఃఖేన జీవనార్హం మన్యే - ఏవమేవ కౌసల్యా పుత్రే నిర్యాతే ఆచ్ఛిద్య ప్రసహ్య - జీవతి యత్ ... తత్ న సుకరం దుస్సంపాదం ధ్రువం - మన్య ఇత్యేకైకవ్యక్త్యపేక్షయా ఏకవచనం విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం వా ... నిశామయన్ - దీర్ఘదర్శాంధనః - శృణ్వన్నిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ స ప్రవిశ్యేతి ॥ పరిద్యూనం క్షీణం ... స్థానత్వం - పాండుర ఇతి విశేషణాద్రాజలక్ష్మీర్నాస్తీత్యుచ్యతే ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ స తూష్ణీమితి ॥ ... చేతన ఇతి ॥ ౨౬ ॥ తత ఇతి ॥ ఆవిద్ధం శోకేనాభిహతం అభూదితి శేషః మూర్ఛితే ఆవిద్ధమాసీత్ పతితే ... చుక్రోశేతి విశేషః ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ఇమమితి ॥ దూతం సందేశహరం - దుష్కృతకారిణః దుష్కరకార్యకారిణః ॥ ౨౯ ॥ అద్యేమమితి ॥ ... సుకృతం శోభనం శోకే విషయే సహాయతా న స్యాత్ శోకానువర్తనం మా కృథా ఇత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ వ్యసనానుశయస్య ... ॥ కై

రాపణమ్ । రాగశోకాభితప్తానాం శుశ్రావ పరిదేవనమ్ ॥ ౧౫ ॥ స రాజమార్గమధ్యేన సుమంత్రః పిహితాననః । యత్ర రాజా దశరథస్తదేవోపయయౌ గృహమ్ ॥ ౧౬ ॥ సోఽవతీర్య రథాచ్ఛీఘ్రం రాజవేశ్మ ప్రవిశ్య చ । కక్ష్యాః సప్తాభిచక్రామ మహాజనసమాకులాః ॥ ౧౭ ॥ హర్మ్యైర్విమానైః ప్రాసాదైరవేక్ష్యాథ సమాగతమ్ । హాహాకారకృతా నార్యో రామదర్శనకర్శితాః ॥ ౧౮ ॥ ఆయతైర్విమలైర్నేత్రైరశ్రువేగపరిప్లుతైః । అన్యోన్యమభివీక్షంతేఽవ్యక్తమార్తతరాః స్త్రియః ॥ ౧౯ ॥ తతో దశరథస్త్రీణాం ప్రాసాదేభ్యస్తతస్తతః । రామశోకాభితప్తానాం మందం శుశ్రావ జల్పితమ్ ॥ ౨౦ ॥ సహ రామేణ నిర్యాతో వినా రామమిహాగతః । సూతః కిం నామ కౌసల్యాం శోచంతీం ప్రతివక్ష్యతి ॥ ౨౧ ॥ యథా చ మన్యే దుర్జీవమేవం న సుకరం ధ్రువమ్ । ఆచ్ఛిద్య పుత్రే నిర్యాతే కౌసల్యా యత్ర జీవతి ॥ ౨౨ ॥ సత్యరూపం తు తద్వాక్యం రాజ్ఞః స్త్రీణాం నిశామయన్ । ప్రదీప్తమివ శోకేన వివేశ సహసా గృహమ్ ॥ ౨౩ ॥ స ప్రవిశ్యాష్టమీం కక్ష్యాం రాజానం దీనమాతురమ్ । పుత్రశోకపరిద్యూనమపశ్యత్ పాండురే గృహే ॥ ౨౪ ॥ అభిగమ్య తమాసీనం నరేంద్రమభివాద్య చ । సుమంత్రో రామవచనం యథోక్తం ప్రత్యవేదయత్ ॥ ౨౫ ॥ స తూష్ణీమేవ తచ్ఛ్రుత్వా రాజా విభ్రాంతచేతనః । మూర్ఛితో న్యపతద్భూమౌ రామశోకాభిపీడితః ॥ ౨౬ ॥ తతోఽన్తఃపురమావిద్ధం మూర్ఛితే పృథివీపతౌ । ఉద్ధృత్య బాహూ చుక్రోశ నృపతౌ పతితే క్షితౌ ॥ ౨౭ ॥ సుమిత్రయా తు సహితా కౌసల్యా పతితం పతిమ్ । ఉత్థాపయామాస తదా వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౨౮ ॥ ఇమం తస్య మహాభాగ దూతం దుష్కరకారిణః । వనవాసాదనుప్రాప్తం కస్మాన్న ప్రతిభాషసే ॥ ౨౯ ॥ అద్యేమమనయం కృత్వా వ్యపత్రపసి రాఘవ । ఉత్తిష్ఠ సుకృతం తేఽస్తు శోకే న స్యాత్ సహాయతా ॥ ౩౦ ॥ దేవ యస్యా భయాద్రామం నానుపృచ్ఛసి సారథిమ్ । నే

అంతరాపణం - ఆపణమధ్యగచ్ఛన్ శుశ్రావేతి సంబంధః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ సఇతి ॥ కక్ష్యాః ద్వారాణి ॥ ౧౭ ॥ హర్మ్యైరితి ॥ హర్మ్యైర్ధనికగృహైః విమానైః సప్తభౌమసద్మ - ఏతైరుపలక్షితాః ... సమాగతం రామేణ వినా సమాగతం సుమంత్రమవేక్ష్య - హాహాకారః కృతో యాభిః స్తాస్తదా నార్యో బభూవురితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ ఆయతైరితి ॥ అవ్యక్తం క్రియావిశేషణమేతత్ - అన్యోన్యమభివీక్షంతే - ఇతికర్తవ్యతామూఢా ఇతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రాసాదేభ్య ఇతి సుమంత్రస్య రాజవేశ్మప్రవిష్టత్వేన తతో వర్తమానానామితి శేషః మందం మందం జల్పితమితి రాజ్ఞః సాన్నిధ్యాన్మందత్వం ॥ ౨౦ ॥ అథ రామమాతృవిషయః ప్రలాపః ॥ యథేతి ॥ యత్రేతి విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతః - కౌసల్యా పుత్రే నిర్యాతే సతి - యథా ... జీవతి యత్ర జీవతీతి యత్ ... దుర్జీవం దుష్కరజీవనం - ధ్రువం నిశ్చితం - ఏవమేవం విధం జీవనం ... మన్యే - ఏవంవిధజీవనమస్మాకం ... మన్యే ఇత్యేకైకవ్యక్త్యపేక్షయా ఏకవచనం - సత్యరూపం ... - నిశామయన్ శృణ్వన్ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ సఇతి ॥ పరిమ్లానం క్షీణం ॥ ౨౪ ॥ అభిగమ్యేతి ॥ యథోక్తం ప్రత్యవేదయదితి - విస్తరేణ ప్రతిపాదనం ... విష్యతీత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ తత ఇతి ॥ ఆవిద్ధం దుఃఖాభిహతం సత్ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ అద్యేతి ॥ ఏవమనయం దుఃసాధనమన్యాయ్యం

కైకేయీం స్వతీతి శేషః - విప్రలభ్య - వంచయిత్వా - విశ్శంకమితియావత్ ॥౩౧॥ సేతి ॥ శోకలాలసా - శోకవిపులసం విలుప్తం నగద్గదం యథా భవతి తథా భాషిణీ ॥౩౨॥ ఏవమితి ॥ పతితామితి శేషః ॥౩౩॥౩౪॥ తత ఇతి ॥ నమిష్యత్ప్రత్వా - పునరేవ సంకులం రామగమనకాలవత్ వ్యాకులమాసీత్ ॥౩౪॥ ❀❀❀❀❀
❀❀ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశస్సర్గః ❀❀

ప్రత్యాశ్వస్త ఇతి ॥ ప్రత్యాగతం సూతం స్వాభిముఖాగతం ॥౧॥ అథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥౨॥ నవగ్రహం సద్యోగృహీతం - అస్వస్థం వ్యాధిగ్రస్తం ॥౨॥౩॥ రాజేతి ॥ ధ్వస్తాంగం రజసా ధూసరితాంగం - దూరేణ పరమార్తవత్ పరమార్తఇవ - దీనషడ్వర్గః -
౪॥ పూర్వనసర్గే యథోక్తమితి ప్రస్తుతం వివరీతుం ప్రశ్నమవతారయతి క్వ నువత్స్యతీత్యాదినా ॥ దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం - శయనో
చితః మహార్హశయనోచితః - వ్యాళైః రజగరాదిభిః - మృగైః సింహవ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగైః ఉపస్థితౌ ఉపాశ్రితౌ - ఆసితమిత్యాదౌ భావేని
ష్ఠా - ఆసితం ఆసనం - శయితం శయనం - భుక్తం భోజనం చ - కీర్తయ - ఏతేన రామసంబంధ్యాసనాదికర్తనేన - అహం సాధుసుయ
యాతిరివ జీవిష్యామి - యయాతిస్సత్సు పతేయమిరంద్రం ప్రార్థ్య స్వర్గాత్ భ్రష్టస్సాధుసమాగమం ప్రాప్య యథా నివృత్తదుఃఖోఽభూత్ -
తద్వదహమపి నివృత్తదుఃఖో భవిష్యామీత్యర్థః ॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ ఇతీతి ॥ బాష్పపరిరుద్ధయా కంఠగతబాష్పరుద్ధయేత్యర్థః -

హంతిష్యతి కైకేయీం విప్రలభ్య ప్రతిభాష్య తామ్॥౩౧॥ సా తథోక్త్వా మహారాజం కౌసల్యా శోకలాలసా । దద
శ్యాం నిపపాతాశు బాష్పవిప్లుతభాషిణీ॥౩౨॥ ఏవం విలపతీం దృష్ట్వా కౌసల్యాం పతితాం భువి। తాం చాపేత్య
తాస్సర్వాస్సుస్వరం రురుదుః స్త్రియః॥౩౩॥ తతస్తమంతఃపురనాదముత్థితం సమీక్ష్య వృద్ధాస్తరుణాశ్చ
మానవాః। స్త్రియశ్చ సర్వా రురుదుస్సమంతతః పురం తదాసీత్ పునరేవ సంకులమ్॥౩౪॥ ❀❀❀❀❀
❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తపంచాశస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

ప్రత్యాశ్వస్తో యదా రాజా మోహాత్ ప్రత్యాగతః పునః। అథాజుహావ తం సూతం రామవృత్తాంత
కారణాత్ ॥౧॥ అథ సూతో మహారాజం కృతాంజలిరుపస్థితః। రామమేవానుశోచంతం దుఃఖశోకసమ
న్వితమ్॥❀॥ వృద్ధం పరమసంతప్తం నవగ్రహమివ ద్విపమ్। వినిశ్వసంతం ధ్యాయంతమస్వస్థమివ కుంజరమ్ ॥
౩॥ రాజా తు రజసా సూతం ధ్వస్తాంగం సముపస్థితమ్। అశ్రుపూర్ణముఖం దీనముబాచ పరమార్తవత్ ॥
౪॥ క్వ ను వత్స్యతి ధర్మాత్మా వృక్షమూలముపాశ్రితః। సోఽత్యంతసుఖితస్సూత కిమశిష్యతి రాఘవః॥❀॥ దుః
ఖస్యానుచితో దుఃఖం సుమంత్ర శయనోచితః। భూమిపాలాత్మజో భూమౌ శేతే కథమనాథవత్ ॥❀॥ యం
యాంతమనుయాంతిస్మ పదాతిరథకుంజరాః। స వత్స్యతి కథం రామో విజనం వనమాశ్రితః ॥❀॥ వ్యాళై
ర్మృగైరాచరితం కృష్ణసర్పనిషేవితమ్। కథం కుమారౌ వైదేహ్యా సార్ధం వనముపస్థితౌ॥❀॥ సుకుమా
ర్యా తపస్విన్యా సుమంత్ర సహ సీతయా। రాజపుత్రౌ కథం పాదైరవరుహ్య రథాద్గతౌ ॥❀॥ సిద్ధార్థః
ఖలు సూత త్వం యేన దృష్టౌ మమాత్మజౌ। వనాంతం ప్రవిశంతౌ తావశ్వినావివ మందరమ్॥❀॥ కిముబాచ వ
చో రామః కిముబాచ చ లక్ష్మణః। సుమంత్ర వనమాసాద్య కిముబాచ చ మైథిలీ॥❀॥ ఆసితం శయితం భుక్తం
సూత రామస్య కీర్తయ। జీవిష్యామ్యహమేతేన యయాతిరివ సాధుషు॥౧౨॥ ఇతి సూతో నరేంద్రేణ చో

కృతాన్ - కృపత్రపసిలజ్జాం ప్రాప్నోషి - సుకృతం సత్యకతి పాలనరూపం పుణ్యమస్తు - శోకేశోకనిమగ్నే సహాయతా నాస్తి - లోకానువర్తనం
మాకృథా ఇత్యర్థః ॥౩౦॥ దేవేతి ॥ విప్రలంభం నిశ్శంకం - బాష్పవిప్లుతం భాషిణీ గద్గదభాషిణీ ॥౩౧॥౩౨॥౩౩॥౩౪॥ ❀❀❀❀❀❀❀❀
❀❀❀❀ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం - సప్తపంచాశస్సర్గః ❀❀❀❀

ప్రత్యాశ్వస్త ఇతి ॥ మోహాత్ మూర్ఛాయాః - ప్రత్యాశ్వస్తః - ఉపచారైరుద్బోధితః రాజా - యో రామసకాశాత్ ప్రత్యాగతః -
తం సూతం - రామవృత్తాంతకారణాత్ - రామవృత్తాంతం ప్రష్టుం ॥౧॥ అథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - సూతః నవగ్రహం - నవోనూ
తన్నో గ్రహో గ్రహణం యస్య తం - అస్వస్థం వ్యాధిగ్రస్తం - మహారాజముపస్థితః - ఏమిపేతస్థావితి యోజనా ॥౨॥౩॥ రాజేతి ॥ రజసా ధ్వస్తాం
గం ధూళిసరితాంగం - పరమార్తవత్ పరమదీనస్సన్ ॥౪॥ క్వ న్వితి ॥ వత్స్యతి వసతి - అశిష్యతి అశ్నాతి ॥❀॥ దుఃఖస్యేతి ॥ దుఃఖం యథా త
థా ॥❀॥ వ్యాళైరితి ॥ వ్యాళై రజగరైః - మృగైః వ్యాఘ్రాదిభిః ఉపస్థితౌ ఉపాశ్రితౌ ॥❀॥ ఆసితమితి ॥ ఆసితాదయో భావే నిష్ఠాః ఏతేన ఆసనా
దివ్యాపారశ్రవణేన - యయాతిరివ సాధుష్విత్యస్యాయమర్థః - యయాతిః - మాం సాధుః పాతయేత్ ఇంద్రం ప్రార్థయిత్వా - యథా సాధుషు
పతితః - ఏవం స్వర్గతు స్వరాజ్యాన్నిర్గతిస్య సాధూనాం మాత్రమే మహద్ధితస్య రామస్య భోజనాదికీర్తయ - తేన జీవిష్యామీతి యోజనా ॥౫॥
౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ ఇతీతి ॥ సం సూతం సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా బాష్పపరిరుద్ధయా - కంఠగతబాష్పనిరుద్ధయా ॥౧౩॥ అశ్రువీదిత్యా

అతఏవ సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా ... గతా విలితిదాతుః - ధాతోరనేకార్థత్వాత్ ... సార్థః ॥౧౧॥౧౨॥ సూతేతి ॥ మహాబాహురిత్యాది ॥౧౩॥౧౪॥ సర్వమితి ॥ అంతఃపురం ఆరోగ్యమభివాదనం చ వాచ్యం - బ్రూహీతి ద్వికర్మకత్వాత్ ప్రధానే కర్మణి ... ॥౧౫॥ ... మాతేతి ॥ అప్రమాదం ధర్మే భర్తరి చ ఇదం వక్ష్యమాణం ॥౧౬॥ ధర్మనిత్యేత్యాది ... తత్వాత్ - ఏవముత్తరశ్లోకేపి ॥౧౭॥ మాతేతి ॥ ... గర్వో అభిమానోహంకార ఇత్యమరః । కులాభిమాననిమిత్తదర్పః - మానశ్చిత్తసమున్నతిః ... అను రాజానమార్యాం చ కారయ - అనుకారయేత్యర్థః - వ్యవహితాశ్చేతి వ్యవహితప్రయోగః - అన్విత్యుల్యార్థే ... అన్వితిత్యమరః । రాజానం కైకేయీం చ తుల్యమనువర్తస్వేత్యర్థః - రాజవత్ రాజ్ఞీవ వృత్తిర్వర్తితవ్యా - ... అర్థజ్యేష్ఠాః - అర్థేనైవ జ్యేష్ఠాః న తు వయసేత్యర్థః ॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ భరత ఇతి ॥ భరతః కుశలం వాచ్యః - ... మద్వచనేన చ - మదుక్తమిత్యపవాచ్య ఇత్యర్థః యద్వా - భరతః మద్వచనేన కుశలం వాచ్యః - సర్వాస్వేవ మాతృషు - యథాన్యాయం యథాక్రమం - వృత్తిం వర్తస్వ వృత్తిం కురు - శుశ్రూషస్వేత్యర్థః - ఇతి వాచ్యశ్చేతి ద్వితీయవాద్యపదాన్వయః ॥౨౧॥ ... రాజ్యస్థం ప్రధానరాజ్యస్థం - మా వ్యవరోరుధః అవరుద్ధం మాకార్షీః అతిక్రాంతవయస్త్వాదితి తత్ర హేతుః - కుమారరాజ్యే యౌవరాజ్యే ... భోగాన్ భుంక్ష్వేత్యర్థః - ఇతి చ వక్తవ్య ఇత్యన్వయః ॥౨౨॥ ౨౩॥ అబ్రవీదితి ॥ అశ్రూణి వర్తయన్ - వక్ష్యమాణమాతృవిషయ ... స్మరణాదితి హృదయం - స్వస్య మాతృవిషయశుశ్రూషాయా అబాధాద్వా అశ్రుప్రవర్తనం - మమ మాతా స్వమాతేవ త్వయా ద్రష్టవ్యా - ఇతి భరతముద్దిశ్య మాం బ్రువన్నేవ భృశమశ్రూణ్యవర్తయత్ - శోకజనితరక్తిమాన్ మహారాజీవతామ్రాక్ష ఇతి - ఆనంతర్యము ... చ నంతరోవక్తవ్యస్యానుచితత్వాత్ - అముమాశయముత్తరత్ర సీతాపహారణానంతరముద్ఘాటయిష్యతి - సుప్రమత్తకుపితానాం వచనైః ... అజ్ఞానం దృష్టవ్యమితి న్యాయేన ॥౨౪॥౨౫॥ లక్ష్మణస్త్వితి ॥ తుశబ్దేన రామవన్న సహ ... యంజుగోపేత్యుక్తం - రాజ్ఞేతి - యే

దితస్సజ్జమానయా । ఉవాచ వాచా రాజానం స బాష్పపరిరబ్ధయా॥౧౩॥ అబ్రవీన్మాం మహాబాహుర్ధర్మమే

వానుపాలయన్ । అంజలిం రాఘవః కృత్వా శిరసాభిప్రణమ్య చ॥ * ॥ సూత మద్వచనాత్తస్య తాతస్య వి

దితాత్మనః । శిరసా వందనీయస్య వంద్యౌ పాదౌ మహాత్మనః॥ ౧౫ ॥ సర్వమంతఃపురం వాచ్యం సూత మద్వచ

నాత్త్వయా । ఆరోగ్యమవిశేషేణ యథార్హం చాభివాదనమ్॥౧౬॥ మాతా చ మమ కౌసల్యా కుశలం చా

భివాదనమ్ । అప్రమాదం చ వక్తవ్యా బ్రూయాశ్చైనామిదం వచః॥౧౭॥ ధర్మనిత్యా యథాకాలమగ్న్య

గారపరా భవ। దేవి దేవస్య పాదౌ చ దేవవత్ పరిపాలయ॥ * ॥ అభిమానం చ మానం చ త్యక్త్వా వర్తస్వ మా

తృషు । అను రాజానమార్యాం చ కైకేయీమంబ కారయ॥ * ॥ కుమారే భరతే వృత్తిర్వర్తితవ్యా చ రాజవ

త్ । అర్థజ్యేష్ఠా హి రాజానో రాజధర్మమనుస్మర ॥ ౨౦ ॥ భరతః కుశలం వాచ్యో వాచ్యో మద్వచనే

న చ । సర్వాస్వేవ యథాన్యాయం వృత్తిం వర్తస్వ మాతృషు ॥ ౨౧ ॥ వక్తవ్యశ్చ మహాబాహురిక్ష్వాకుకు

లనందనః । పితరం యౌవరాజ్యస్థో రాజ్యస్థమనుపాలయ ॥ * ॥ అతిక్రాంతవయా రాజా మా స్మైనం వ్యవ

రోరుధః । కుమారరాజ్యే జీవ త్వం తస్యైవాజ్ఞాప్రవర్తనాత్ ॥ ౨౩ ॥ అబ్రవీచ్చాపి మాం భూయో భృశ

మశ్రూణి వర్తయన్ । మాతేవ మమ మాతా తే ద్రష్టవ్యా పుత్రగర్ధినీ॥ * ॥ ఇత్యేవం మాం మహారాజ

బ్రువన్నేవ మహాయశాః । రామో రాజీవతామ్రాక్షో భృశమశ్రూణ్యవర్తయత ॥ ౨౫ ॥ లక్ష్మణస్తు

దితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - హే మహారాజ రాఘవో ధర్మమేవానుపాలయన్ భూత్వా - అబ్రవీత్ - వక్ష్యమాణం వచ ఇతి శేషః ॥ కిమితి ॥ హే సూత శిరసా వందనీయస్య - మే తాతస్య మద్వచనాత్ మత్ప్రతినిధిత్వేన - అంజలిం కృత్వా - శిరసాభిప్రణమ్య పాదౌ చ వంద్యావితి యోజనా ॥౧౪॥౧౫॥ కించ సర్వమితి ॥ మద్వచనాత్సర్వమంతఃపురమారోగ్యమభివాదనం చ వాచ్యమితి ॥౧౬॥ మాతేతి ॥ కించ మమ మాతా కౌసల్యాపి వక్తవ్యా ఇతి చ - కించ ఏనాం కౌసల్యాం బ్రూయాః ॥౧౭॥ కిమితి ॥ ధర్మనిత్యేత్యాది ॥ అభిమానో గర్వః స్వగుణోత్కర్షబుద్ధిః - మానః పరస్యానువృత్తిః - అను రాజానం రాజ్ఞః పశ్చాత్ కైకేయీమార్యాం శ్లాఘ్యాం కారయ కుమార ఇతి - భరతే రాజవద్వృత్తిః వర్తితవ్యా సంపాదనీయా - కథముభయమిత ఇత్యత ఆహ - అర్థజ్యేష్ఠాస్సంతో రాజానః భవంతి - అతః భరతస్య రాజవత్త్వార్థజ్యేష్ఠత్వాత్తస్యైవ ముఖ్యా నివృత్తయే - రాజధర్మమనుస్మర ఇతి చ ॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ కించ భరత ఇతి ॥ భరతో మద్వచనేన కుశలం వాచ్యః - సర్వాస్వపి మాతృషు యథాన్యాయం - వృత్తిం వర్తస్వేతి చ వాచ్య ఇతి యోజనా ॥౨౧॥ వక్తవ్య ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం రాజ్యస్థం ప్రధానరాజ్యస్థం ॥ * ॥ అతిక్రాంతేతి ॥ ఏనం దశరథం మా వ్యవరోరుధః - కుమారరాజ్యే యౌవరాజ్యే - తస్యైవాజ్ఞాప్రవర్తనాత్ జీవ ఇతి వక్తవ్య ఇతి పూర్వేణ సంబంధః ॥౨౨॥ ౨౩ ॥ అబ్రవీదితి ॥ పుత్రగర్ధినీ పుత్రాభికాంక్షిణీ - హే భరత మమ మాతా తే తవ మాతేవ ద్రష్టవ్యా - ఉపసంహరతి ॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యేవం ప్రకారేణ మాం బ్రువన్నేవ - అశ్రూణ్యవర్తయత్ అసృజత్ ॥౨౪॥ ౨౫ ॥ లక్ష్మణస్త్వితి ॥ వాక్యమబ్రవీత్ తదేవాహ కేనాయమపరాధేనేత్యాదిశ్ల

వివాసనేన వయమభిపీడితాః - తద్వివాసనం అకార్యం తు అకార్యమేవ - రాజ్ఞా తు కైకేయ్యాః లఘుశాసనమాశ్రిత్య కార్యం వా - కార్యమివ కృతం ఖలు - యద్వా - రాజ్ఞా ఖలు - లఘు తుచ్ఛం - కైకేయ్యాశ్శాసనమాశ్రిత్య కార్యమేవ కార్యవత్ కృతం - యేన కార్యేణ వయమభిపీడితాః - ప్రతిజ్ఞాతార్థప్రదానస్య కథమకార్యత్వం తత్రాహ యదీతి - రామః ప్రవ్రాజితో యది ప్రవ్రాజిత ఇతి యత్ - ఏతత్ - లోభకారణకారితం వరదాననిమిత్తం వా - కైకేయ్యాం ప్రతిశ్రుతవరదాననిమిత్తం వా సర్వథా దుష్కృతం కృతం - వరదానసమయే వరద్వయస్య భరతాభిషేకరామనిర్వాసనరూపేణ వినియోగాభావాత్ - యదిశబ్దస్స్వరస్యానురోధే సిద్ధినా రాజనీయం - లోభకారణకారితమిత్యయం విశేషణం - రామః లోభకారణకారితం వా వరదాననిమిత్తం వా యది ప్రవ్రాజితః - తథాపి సర్వథా దుష్కృతం అకార్యం కృతం - న రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతుం శక్యత్వాత్ - జ్యేష్ఠపుత్రవివాసనస్యానుచితత్వాచ్చేతి భావః - నత్వేక పుత్రం పిత్రా త్యాజ్యస్త్వేవ జ్యేష్ఠపుత్రమితి హి స్మర్యతే। లోభకారణకారిత ఇతి సారే రామవిశేషణం - లోభరూపకారణేన ప్రేరిత ఇత్యర్థః - ఇదమితి రామస్య పరిత్యాగే హేతుం - నోపలక్షయే - కింతు - ఈశ్వరస్య కృతేస్వతంత్రస్యాసాతే - తేన రాజ్ఞేతి శేషః - ఇదం రామప్రవ్రాజనం యథాకామం తావత్ యథేచ్ఛమేవ కృతం - యద్వా ఇదం రామవివాసనం - ఈశ్వరస్య కృతే ఈశ్వరప్రయోజనాయ యథాకామం కృతం - కేవలమీశ్వరప్రేరణేన శాస్త్రమనవేక్ష్య కృతమిత్యర్థః - హి యస్మాత్ రామస్య పరిత్యాగే హేతుం నోపలక్షయే - పరిత్యాగహేతుదోషసద్భావే హి పుత్రవివాసనం శాస్త్రీయం స్యాత్ - అయం చోపసంహారశ్లోకః - యథేష్టకరణం చేత్ కథమనుతప్తవాన్ రాజేత్యత్రాహ - అసమీక్ష్యేతి - విరుద్ధం - అశుభవత్ అసమీక్ష్య అనాలోచ్య బుద్ధిలాఘవాత్ - సమారబ్ధం కృతం రాఘవస్య వివాసనం సంక్రోశం దుఃఖం జనయిష్యతి జనయతి - అతో రాజ్ఞోఽనుతాప ఇతి భావః - పితా కథం నింద్య ఇత్యత్రాహ - అహమితి - గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయత ఇతి వచనాదితి భావః - భ్రాతా రాఘవ ఏవ మమ పితా - జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ ఇత్యుక్తేః తస్య పితృత్వాభావేఽపి భర్తృత్వమస్త్యేవేత్యాశంక్యాహ - భర్తా చేతి - స్వామీత్యర్థః - కిం బహునా॥ బంధుస్సర్వమపి రాఘవ ఏవ నాన్యః పరస్మై కాంచిన స్వాం కృతపిత్రా వయః పరిత్యజ్యాం - భగినాసేవారుపాదకః - తా భర్తా బంధుశ్చేత్యస్మింభవతి॥ కథం నుఖ్యం పిపరం పరిత్యాగే ణపసునపతేఽసేరత్రాహ సర్వలోకప్రియమితి - అనేన కర్మణా ప్రియపుత్రప్రవ్రాజనరూపక్రూరకర్మణా - సర్వలోకహితేరతం సర్వలోకప్రియం రామం త్యక్త్వా - అనేన కర్మణోపలక్షితం సర్వలోకాహితేరతం సర్వలోకాప్రియమిత్యర్థః - త్వాం త్వాం ప్రతి సర్వలోకః కథమనురజ్యేత - సర్వేషు రతమితి భావః - నతు సర్వోఽపీతి భావః - సర్వలోకస్య పాదికబంధుం త్యక్త్వా సోపాధికబంధుం త్వాం కథమాశ్రయేదితి న్యాయం - అనేనేదం ప్రపంచయతి - సర్వప్రజాభిరామమితి కథం రాజా భవిష్యసీత్యేవం రాజానం బ్రూహీత్యబ్రవీదితి

> సుసంక్రుద్ధో నిశ్వసన్ వాక్యమబ్రవీత్ । కేనాయమపరాధేన రాజపుత్రో వివాసితః॥ ౨౭ ॥ రాజ్ఞా తు ఖలు
> కైకేయ్యా లఘుత్వాశ్రిత్య శాసనమ్। కృతం కార్యమకార్యం వా వయం యేనాభిపీడితాః॥ ౨౮ ॥ యది ప్రవ్రా
> జితో రామో లోభకారణకారితమ్ । వరదాననిమిత్తం వా సర్వథా దుష్కృతం కృతమ్॥ ౨౯ ॥ ఇదం తావద్య
> థాకామమీశ్వరస్య కృతే కృతమ్ । రామస్య తు పరిత్యాగే న హేతుముపలక్షయే॥ ౩౦ ॥ అసమీక్ష్య సమార
> బ్ధం విరుద్ధం బుద్ధిలాఘవాత్ । జనయిష్యతి సంక్రోశం రాఘవస్య వివాసనమ్॥ ౩౧ ॥ అహం తావన్మహారా
> జే పితృత్వం నోపలక్షయే । భ్రాతా భర్తా చ బంధుశ్చ పితా చ మమ రాఘవః॥ ౩౨ ॥ సర్వలోకప్రియం త్య
> క్త్వా సర్వలోకహితే రతమ్ । సర్వలోకోఽనురజ్యేత కథం త్వాఽనేన కర్మణా॥ ౩౩ ॥ సర్వప్రజాభిరామం హి

సార్ధసప్తశ్లోకేన ॥ రాజ్ఞా త్వితి ॥ యేన రామవివాసనేన - వయం పీడితాః తద్వివాసనం అకార్యం తు అకార్యమేవ - రాజ్ఞా తు కైకేయ్యా లఘు తుచ్ఛం శాసనమాశ్రిత్య కార్యం వా కార్యమివ కృతం ఖల్వితి యోజనా ॥ యదీతి ॥ రామః ప్రవ్రాజితో యది - ప్రవ్రాజిత ఇతి యత్ - ఏతత్ ప్రవ్రాజనం లోభకారణకారితం వా - అన్యాయేన పరద్రవ్యాపహరణేచ్ఛా లోభః - కారణం హేతుః తేన కారితం - లోభహేతునా - కైకేయీ రాజ్ఞా అకారయద్వా - వరదాననిమిత్తం వా కైకేయ్యై ప్రతిశ్రుతవరదాననిమిత్తం వా భవతు - సర్వథాపక్షద్వయేఽపి దుష్కృతం కృతం - వరదానసమయే వరద్వయస్య భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ - వినియోగాభావాద్దుష్కృతత్వోక్తిః - దైవప్రేరణయా యుష్మత్త్యాగాద్దశరథో నోపాలభ్య ఇత్యాశంక్య దైవప్రేరితేనాపి దోషసద్భావే త్యాగః కార్యః - స చ దోషోఽస్మిన్ రామే న దృశ్యత ఇత్యాహ ॥ ఇదమితి ॥ ఇదం తావదస్మత్పీడనమీశ్వరస్య కృతౌ - దైవప్రేరణాయాం సత్యాం - యథాకామం యథేచ్ఛం కృతం భవతు - తథాప్యేతావతా అనపరాధినో రామస్య పరిత్యాగే - హేతుభూతమపరాధం నోపలక్షయే - దైవప్రేరితోఽపి కేనచిద్దోషేణ హేతునా పరిత్యజతి - స దోషోఽస్మిన్నాస్తీత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ అసమీక్ష్యేతి ॥ బుద్ధిలాఘవాత్ అవివేకాత్ - అసమీక్ష్య ఉచితానుచితమనవేక్ష్య - సమారబ్ధం విరుద్ధం సర్వలోకవిరుద్ధం వివాసనం రామవివాసనం కర్తృ - రాఘవస్య దశరథస్య క్రోశం నిందాం జనయిష్యతి ॥ ౩౧ ॥ గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః। ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయత ఇతి వచనార్థం హృది నిధాయాహ। అహం తావదితి - భర్తా స్వామీ - అన్యథాప్యాహ సర్వలోకేత్యాదినా

పూర్వేణాన్వయః - సుమంత్రప్రేషణవేళాయాం లక్ష్మణాదివాక్యాశ్రవణేఽపి అత్ర సిద్ధవదనువాదసామర్థ్యాత్తదానీమేవముక్తమిత్యవగంతవ్యం ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ జానకీత్యాది ॥ పునశ్శబ్దేన లక్ష్మణాదైర్వైషమ్యముచ్యతే - లక్ష్మణో రాఘవేఽపి వికారగమలక్ష్యమ్య అయనిహితం వచో ఽద్ఘాటితవాన్ - సీతా తు న తథేతి - ముమోచ్య మానం సీతా శోకాంభారమూర్కర్ణ్య ఉష్ట్వా యేనస్వయమసభవితవ్యమితి ద్యోతయితుం మహారాజేతి సంబోధనం - హృదయస్థశోకాతిరేకేణ నిశ్శ్వసంతీ - మనస్వినీ గభీరమనస్కా భూతోపహతచిత్తేవ నిశ్చితా స్తిమితా - విస్మితా విస్మితేవోత్ఫుల్లనయనా - స్థితా ॥ ౩౪ ॥ అదృష్టపూర్వవ్యసనేతి ॥ అదృష్టపూర్వవ్యసనా అననుభూతపూర్వవ్యసనా - తత్ర హేతుః - రాజపుత్రీతి - యశస్వినీతి తదానీమప్యనుదితకైకేయీనిందా త్వేవం కీర్తిమతీ తేన దుఃఖేన భర్తృదుఃఖదర్శనజాతదుఃఖేన రుదతీ రోదనావస్థావవతీ సతీ - మాం కించిదపి నైవాబ్రవీత్ - కేనచిత్సంభాషణస్యాప్యసహ్యత్వాత్ ॥ ౩౫ ॥ ఉద్వీక్షమాణేతి ॥ అతో భర్తారమశ్రుముఖముద్వీక్షమాణా సతీ పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితా మాం ప్రయాంతముద్వీక్ష్య సహసా బాష్పం ముమోచ - రథగతేకథం పద్భ్యామేవ శ్రూరం కాంతారం ప్రతి రామ ఇతి హృదయం ధారయితుమశక్తా అశ్రూణి ముమోచేత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశస్సర్గః

మమేతి ॥ మమ వర్త్మని - మత్సంబంధినిమార్గే న ప్రావర్తంత గమనాదిరోగక్లేశాదిలిప్తావః ॥ ౧ ॥ ఉభాభ్యామితి ॥ రాజపుత్రాభ్యామితి చతుర్థీ - తద్దుఃఖం తాదృశం దుఃఖం ॥ ౨ ॥ గుహేనేతి ॥ గుహేన సార్ధం తత్రైవ హితజనసందర్శనమపి క్లేశావహమితి భావః - తత్ర వసతు వర్త్మని - దివసానితి బహువచనేన పింజలాధికరణన్యాయేన త్రిర్కస్థితిరిత్యేకే - ఉషిత్వా తత్ర సహస్రలిమావేళకదినం భరద్వాజాశ్రమం ద్వితీయం - యమునాతీరే తృతీయం - చతుర్థే చిత్రకూటప్రవేశ పంచమే గుహచారైస్తత్సర్వం నివేదితం - షష్ఠే సూతాగమనః - ౩ ॥

రామం ప్రవ్రాజ్య ధార్మికమ్ । సర్వలోకం విరుద్ధ్యేమం కథం రాజా భవిష్యసి ॥ ౩౩ ॥ జానకీ చ మహారాజ నిశ్శ్వసంతీ తపస్వినీ । భూతోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా విస్మృతా స్థితా ॥ ౩౪ ॥ అదృష్టపూర్వవ్యసనా రాజపుత్రీ యశస్వినీ । తేన దుఃఖేన రుదతీ నైవ మాం కించిదబ్రవీత్ ॥ ౩౫ ॥ ఉద్వీక్షమాణా భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా । ముమోచ సహసా బాష్పం మాం ప్రయాంతముదీక్ష్య సా ॥ ౩౬ ॥ తథైవ రామోఽశ్రుముఖః కృతాంజలిః స్థితోఽభవల్లక్ష్మణబాహుపాలితః । తథైవ సీతా రుదతీ తపస్వినీ నిరీక్షతే రాజరథం తథైవ మామ్ ॥ ౩౭ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టపంచాశస్సర్గః

ఇతి బ్రువంతం తం సూతం సుమంత్రం మంత్రిసత్తమమ్ । బ్రూహి శేషం పునరితి రాజా వచనమబ్రవీత్ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సుమంత్రో బాష్పవిక్లబః । కథయామాస భూయోఽపి రాఘవసందేశవిస్తరమ్ ॥ జటాః కృత్వా మహారాజ చీరవల్కలధారిణౌ । గంగాముత్తీర్య తౌ వీరౌ ప్రయాగాభిముఖౌ గతౌ ॥ అగ్రతో లక్ష్మణో యాతః పాలయన్ రఘునందనమ్ । తాంస్తథా గచ్ఛతో దృష్ట్వా నివృత్తోఽస్మ్యవశస్తదా ॥ ౧ ॥ మమ త్వశ్వా నివృత్తస్య న ప్రావర్తంత వర్త్మని । ఉష్ణమశ్రు విముంచంతో రామే సంప్రస్థితే వనమ్ ॥ ౨ ॥ ఉభాభ్యాం రాజపుత్రాభ్యామథ కృత్వాహమంజలిమ్ । ప్రస్థితో రథమాస్థాయ తద్దుఃఖమపి ధారయన్ ॥ ౩ ॥ గుహేన సార్ధం తత్రైవ స్థితోఽస్మి దివసాన్ బహూన్ । ఆశయా యది మాం రామః పునశ్శబ్దాపయేదితి

సర్వలోకప్రియం గచ్ఛంతం త్యక్త్వా స్థితం త్వాం - అనేన క్రూరకర్మణా సర్వలోకః కథమనురజ్యేత ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ సర్వేతి, కథం రాజా భవిష్యసీత్యేవం రాజానం బ్రూహీతి శేషః ॥ ౩౩ ॥ జానకీతి ॥ విస్మృతా విస్మృతసర్వప్రయోజనా అస్మితా స్మితరహితా విష్ఠితా ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ తథైవేతి ॥ లక్ష్మణబాహుపాలితః - లక్ష్మణేన హస్తేన గృహీత ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామష్టపంచాశస్సర్గః

మమ త్వశ్వా ఇతి ॥ మమ తు అశ్వాః వర్త్మని న ప్రావర్తంత న ప్రవర్తంతే - అయం భావః - శతమఖముఖివిబుధదుర్లభ శ్రీరామసేవా - అస్మాభిస్తావన్మాత్రం ప్రాప్తా - నిర్దయేన దైవేన విఘటితా ఇతః పరం కిం కరిష్యామః - అస్మాకం వ్యర్థజీవనం కిమర్థమిత్యత్యంతదుఃఖేనాశ్రూణి ముంచంతః - మయ్యపి కరుణయా హృదయే ప్రతిబింబతైః ప్రాణైర్వా అశ్వా నప్రావర్తంత - తథాపి మయా కథంచిన్నివర్తితా ఇతి ॥ ౧ ॥ ఉభాభ్యామితి ॥ తద్దుఃఖం తాదృశం దుఃఖం ॥ ౨ ॥ గుహేనేతి ॥ పునశ్శబ్దాపయేత్ ఆహ్వయేదితి శంకయా - గుహేన సార్ధం బహూన్ దివసాన్ స్థితోఽస్మీతి సంబంధః

ఇతి బ్రువంతమిత్యాదిసార్ధపత్త్రావింశచ్ఛ్లోకానాం యద్యపి ఏషు బహుషు పుస్తకేషు నదృష్టాః తీర్థీయాదివ్యాఖ్యానేష్వపి న వ్యాఖ్యాతాః తథాపి కేషుచిత్ పుస్తకేషు విద్యమానత్వాత్ అత్రాప్యంగీకృతా ఇతి సుధియో విదాంకుర్వంతు

ద్వావిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ... భరద్వాజాశ్రమే రామస్య చిత్రకూటగమనవ్యవసాయాత్ తృతీయదినే చాతుర్థే నివేదనం చతుర్థో సూర్యనిర్గమః అతః త్రి-దివసాః గంగాకూలే స్థితోఽస్మీత్యర్థః - బహూనితివిశేషణాత్ ... యుధియోగేన - ఏకైకస్య దివసస్య కల్పవత్ ప్రతిభానమితిద్యోతనం - పున శ్శబ్దాపయేత్ - పునరాహ్వయేత - వనచరసుఖేనేతిహృదయం - శబ్దశ్చాన్వాదర్థ ... తాపునగంతోవ్యయమస్తి - అతోంకాపయరీత్యాదివ త్సిద్ధం ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ఉపతప్తోదకాఇతి ॥ ఆకాశేన ... ర్యాణోపతప్తత్వ ... దాపోయోదకపదం - తేనాతపకార్యోపతాపవ్యావృత్తిః - పల్వలాని సరాంసిచపల్వలానినిత్యప్రాంతార్థం - ఏవంవనానీత్యపి - అనేనాల్పాధికవిభాగమంతరేణపరితప్తత్వం ద్యోత్యతే ఉపతప్తోదకాఇతిపాఠం లింగవిపరిణామేనపల్వలానామోయోజనీయం - వనానిసంతతజలసేకమంతరేణప్రవృద్ధానికతినాకారాణి - ఉపవనానిజలసేకేనప్రవృద్ధాన్య తికోమలాని - పరిశుష్కపలాశానివికరూపేణశుష్కపత్రాణి - పత్రంపలాశమిత్యమరః ॥ ౫ ॥ నచేతి ॥ ననర్పంతినగచ్ఛంతి కింతుస్తబ్ధప్రాయాణి స్థితానీతి - సత్వానిజంతవః వ్యాళాః హింస్రపశవః - సర్వదానసంచారస్వభావాః - గజావాన ప్రచరంతి ఆహారార్థమపినసంచరంతీత్యర్థః - గమనవచ్ఛబ్దోపినాస్తీత్యాహనిష్కూజమితి - నిష్కూజంనిశ్శబ్దం ॥ ౬ ॥ లీనపుష్కరపత్రా ఇతి ॥ లీనపుష్కరపత్రాః గ్లానత్వాతిశయేనజలాంతర్విలీన పద్మపత్రాః లీనాస్సంచారరహితాః - విహంగమాః జలకాకాదయః ॥ ౭ ॥ జలజానీతి ॥ మాల్యానిపుష్పాణి - మాల్యంపుష్పేపుష్పదామ్నీతివై జయంతీ । యథాపురంయథాపూర్వం - అల్పగంధీనీతిమధ్యదీపయ ఇనిః - స్వభావస్యదుస్త్యజత్వాదల్పత్వం ఫలానిరసాలపనసాదీని ॥ ౮ ॥ అత్రేతి ॥ ఉద్యానానిఆక్రీడాః - పుమానాక్రీడఉద్యానమిత్యమరః । శూన్యానినిర్జనాని - ప్రలీనాః నిదేశమూర్ఛితాః విహగాశ్శుకపికశారికాదయః - యేషుతానితథోక్తానిఆరామాన్ కృత్రిమవనాని ఆరామస్స్యాదుపవనంకృత్రిమంవనమేవయదిత్యమరః । నచాభిరామాన్ కిం తునిశ్రీకాన్ పశ్యామీత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ దేవరాజరథమితి ॥ దేవరాజరథమిత్యత్రదేవేతిసంబోధనం ॥ ౧౧ ॥ హర్మ్యైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకా న్వయం - హాహాకారకృతాఃకృతహాహాకారాః - ఆయతైరిత్యత్రవేగాలిశబ్దోక్తస్యార్థః - నిగంజనత్వంద్యోతయితుంవిమలైరిత్యుక్తం అభి

॥ ౩ ॥ విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః । అపివృక్షాః పరిమ్లానాః సపుష్పాంకురకోరకాః ॥ ౪ ॥ ఉప తప్తోదకానద్యః పల్వలానిసరాంసిచ । పరిశుష్కపలాశానివనాన్యుపవనానిచ ॥ ౫ ॥ నచసర్పంతిసత్వాని వ్యాళానప్రచరంతిచ । రామశోకాభిభూతంతన్నిష్కూజమభవద్వనమ్ ॥ ౬ ॥ లీనపుష్కరపత్రాశ్చనరేంద్ర కలుషోదకాః । సంతప్తపద్మాఃపద్మిన్యోలీనమీనవిహంగమాః ॥ ౭ ॥ జలజానిచపుష్పాణిమాల్యానిస్థలజాని చ । నాద్యభాంత్యల్పగంధీనిఫలానిచ యథాపురమ్ ॥ ౮ ॥ అత్రోద్యానానిశూన్యానిప్రలీనవిహగానిచ । నచాభిరామానారామాన్పశ్యామిమనుజర్షభ ॥ ౯ ॥ ప్రవిశంతమయోధ్యాంమాంనకశ్చిదభినందతి । నరారామమపశ్యంతోనిశ్శ్వసంతిముహుర్ముహుః ॥ ౧౦ ॥ దేవరాజరథందృష్ట్వావినారామమిహాగతమ్ । దుఃఖాదశ్రుముఖస్సర్వోరాజమార్గగతోజనః ॥ ౧౧ ॥ హర్మ్యైర్విమానైః ప్రాసాదైరవేక్ష్యరథమాగత

మఃఅయమర్థః సీతారామలక్ష్మణైస్సహగంగాంప్రాప్య - గుహేనసహస్థితదివసస్త్వేకః - రామస్యగంగోత్తరణానంతరం వటమూలావ స్థానదివసస్త్వేకః - రామస్యభరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిదివసేభరద్వాజాశ్రమాద్యావస్సచ్చేషితచారాగమనంతావద్దివసస్త్వేకః - ఏ వమాహత్య త్రిదివసాః - అతఏవసుమంత్రస్య త్రిష్వేవపర్యవసానాత్ - స్థితోఽస్మిదివసాన్సుబహూనిత్యస్యావిరోధః - కించరామస్యభరద్వాజాశ్ర మప్రాప్తిదివసే - భరద్వాజాశ్రమాచ్చారాగమనానంతరం - తస్మిన్నేవదినేనిశ్శృంగిబేరపురాన్నిర్గత్య - ద్వితీయదివససాయంకాలేసు మంత్రస్యాయోధ్యాప్రవేశసంభవాత్ - తతఃసాయాహ్నసమయేతృతీయేహనిసారథిరయోధ్యాంసమమప్రాప్య - నిరానందాందదర్శేతి నేతి - పూర్వసర్గే - ఉక్తస్యావ్యవిరోధఇతినర్వంసమంజసం ॥ ౩ ॥ కైకేయీనిమిత్తం రామవివాసనసర్వస్థఃభకరమభూదిత్యాహ ॥ విషయఇ త్యాది ॥ విషయదేశేసపుష్పాంకురకోరకాః పుష్పాణ్యధివికసితాని - అంకురాఃశాఖాసునవపల్లవా ద్యేదాః - కోరకాఃపుష్పముకుళాని తై స్సహితాఽప్యవృక్షాఅపిపరిమ్లానాః ॥ అయంభావః - రామస్యఉగదుపాదానకారణత్వేన - సర్వాత్మకత్వాద్రామైకజీవినఃకుసుమకిసలయకోరక సహితావృక్షాఅపి - తేనానంతరంప్రరోహాణశీలాఅపిరామాదర్శనవ్యసనకర్శితాః - చేతనంవినాపిపరిమ్లానాఃసద్యఏవశుష్కప్రా యాబభూవుః - సుమనుష్యాదయఇతి ॥ ౪ ॥ ఉపతప్తేతి ॥ పల్వలానిసరాంసిచతప్తోదకాని - అనేనాల్పాధికభాగమంతరేణపరితప్తత్వంద్యోత్యతే వనానిసంతతజలసేకమంతరేణ - ప్రవృద్ధానికతినాకారాణిఉపవనానిజలసేకప్రవృద్ధాన్యతికోమలాని - పరిశుష్కపలాశానివిరూపే ణపరిశుష్కపత్రాణి ॥ ౫ ॥ నచేతి ॥ సత్వానిహింస్రాఃపశవఃనప్రచరంతి - ఆహారార్థమపినసంచరంతీత్యర్థః - వనంనిష్కూజం - పక్షినో పక్షిణోనకూజంతీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ లీనేతి ॥ లీనపుష్కరపత్రాః సంకుచితపద్మపత్రాఃపద్మిన్యఃసరస్యః ॥ ౭ ॥ జలజానీతి ॥ మాల్యానిపుష్పాణి - య థాపురంయథాపూర్వం ॥ ౮ ॥ అత్రేతి ॥ ఉద్యానానిఆక్రీడాన్ - ఆరామాన్కృత్రిమవనాని ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ దేవేతి ॥ దేవరాజేత్యత్రదేవేతిసంబుద్ధిః అశ్రుముఖః అశ్రుపూర్ణముఖః ఇతిశేషః ॥ ౧౧ ॥ హర్మ్యైరితి ॥ హర్మ్యాదిభిరవేక్ష్యేతిశేషస్థిత్వావేక్ష్యేత్యర్థః - హాహాకారకృతాః కృతహాహాకారాః ఇ

వీక్షంతే వ్యక్తమిత్యత్ర అవ్యక్తమితి పదచ్ఛేదః ॥౧౨॥౧౩॥ నామిత్రాణామితి ॥ ఉదాసీనస్యేత్యత్రాపి నఞనుషజ్యతే అమిత్రాణాం తవేతి శేషః రామస్యామిత్రప్రసంగాభావాత్ - యద్వా పౌరజనస్యామిత్రాణాం పౌరజనస్య మిత్రాణాంచ ఉదాసీనజనస్యోదాసీనజనాపేక్షయా ఆర్తతయా హేతునా విశేషం నోపలక్షయే కుత్రచిత్ పురుషే మిత్రామిత్రోదాసీనవ్యవహారో నాస్తీత్యర్థః ॥౧౪॥ అప్రహృష్ట మనుష్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ వినిశ్వసి - నిస్వనాదీర్ఘనిశ్వాసస్వనయుక్తా యద్వా వినిశ్వసితస్య వినిస్వనో యస్యాస్సా - వ్యధివిశేషోపరుద్ధనిస్వానా నవంచిరతహాహాకారయుక్తేత్యర్థః - ఇహేత్యత్రైవ కౌసల్యాయాః పుత్రహీనేతిరోదితి పుత్రహీనాపుత్రవియుక్తా పితా వా తా ప్రబంధేన రామస్య సర్వాత్మకతాఖ్యానం సంహృతేతి ప్రబంధగతధ్వనిః ॥౧౫॥౧౬॥౧౭ ॥ సుమంత్రేత్యపృష్ట ప్రత్యుత్తరమభిధాయతతో ధికం రాజ్యపురుషఘోషాదికం కథయతీతి తస్మాత్కృత్యకరణద్యోతనార్థమితి బుద్ధ్వా అంగీకారేణోత్తరమాహ కైకేయ్యేతి ॥ వినియుక్తేన ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞానిష్పత్త్యర్థం దిశ్యంకర్తుమిచ్ఛసి - అథతద్వ్యవహరిష్యామి యద ప్రార్థితం - మయేత్యుక్తే మోహవిశేషేణ నియోగం ప్రాపితేనేత్యర్థః - పాపాభిజనభావయా పాపవిషయ జన్మభూమ్యభిప్రాయయుక్తయా - యద్వా పాపో దుష్టజనభావ కులప్రయామోతా విప్రాయస్య యస్యాస్తయా - కులేష్వభిజనో జన్మభూమావిత్యమరః । శంసమే జీవితా మాహా - నమామహాసిష్యే ధ్యైవ తాత్పర్య తత్ తుల్యస్య భావయేత్యర్థః - న సమర్థితం న విచారితం ॥౧౮॥ న సుహృద్భిరితి ॥ నిగమః పురం వణిక్పథో వేదో నిగమ ఇత్యమరః । తత్ర భవా నైగమాః - తైరమాత్యైరపి నేత్యనుషజ్యతే - అయమర్థః రామప్రవాసనరూపార్థః సుహృద్భిర్మంత్రయిత్వా న కృతః అమాత్యైశ్చ మంత్రయిత్వా న కృతః - నైగమైశ్చ మంత్రయిత్వా న కృతః - కింతు స్త్రీహేతోస్సంమోహాత్ సహసా కృతః ॥౧౯॥ భవితవ్యతయేతి ॥ అథవా ఇదం వ్యసనం - యదృచ్ఛయా స్పష్టహేతుం వినా - భవితవ్యతయా పాపేన ప్రాప్తమితి సంబంధః ॥౨౦॥ సూతేతి ॥ తేభ్యః - సుకృతము ఉపకారః సంత్వరయతి నిర్గమిష్యంతీత్యర్థః ॥౨౧॥ యదీతి ॥ అద్యాపి అస్యామాపద్యపి - మమైవాజ్ఞా యది ప్రవర్తతే తదా రాఘవం నివర్తయ తుశబ్దో వధారణే ॥౨౨॥౨౩॥ వృత్తదంష్ట్ర ఇతి ॥ వృత్తదంష్ట్రః కుందకుట్మలాకారదంష్ట్రః - యది న ద్రక్ష్యామి తదా జీవామీతి సంబంధః ॥౨౪॥ లోహితాక్షమితి ॥

మ్ । హాహాకారకృతా నార్యో రామాదర్శనకర్శితాః ॥౧౨॥ ఆయతైర్విమలైర్నేత్రైరశ్రువేగపరిప్లుతైః । అన్యోన్యమభివీక్షంతే వ్యక్తమార్తతరాః స్త్రియః ॥౧౩॥ నామిత్రాణాం న మిత్రాణాముదాసీనజనస్య చ । అహమార్తతయా కంచిద్విశేషముపలక్షయే ॥౧౪॥ అప్రహృష్టమనుష్యా చ దీననాగతురంగమా । ఆర్తస్వరపరిమ్లానా వినిశ్వసితనిస్వనా ॥ నిరానందా మహారాజ రామప్రవ్రాజనాతురా । కౌసల్యా పుత్రహీనేవ అయోధ్యా ప్రతిభాతి మా ॥౧౬॥ సూతస్య వచనం శ్రుత్వా వాచా పరమదీనయా । బాష్పోపహతయా రాజా తం సూతమిదమబ్రవీత్ ॥౧౭॥ కైకేయ్యా వినియుక్తేన పాపాభిజనభావయా । మయా న మంత్రకుశలైర్వృద్ధైస్సహ సమర్థితమ్ ॥౧౮॥ న సుహృద్భిర్న చామాత్యైర్మంత్రయిత్వా చ నైగమైః । మయాయమర్థస్సంమోహాత్ స్త్రీహేతోస్సహసా కృతః ॥౧౯॥ భవితవ్యతయా నూనమిదం వా వ్యసనం మహత్ । కులస్యాస్య వినాశాయ ప్రాప్తం సూత యదృచ్ఛయా ॥౨౦॥ సూత యద్యస్తి తే కించిన్మయాపి సుకృతం కృతమ్ । త్వం ప్రాపయాశు మాం రామం ప్రాణాస్సంత్వరయంతి మామ్ ॥౨౧॥ యద్యద్యాపి మమైవాజ్ఞా నివర్తయతు రాఘవమ్ । న శక్ష్యామి వినా రామం ముహూర్తమపి జీవితుమ్ ॥౨౨॥ అథ వాపి మహాబాహుర్గతో దూరం భవిష్యతి । మామేవ రథమారోప్య శీఘ్రం రామాయ దర్శయ ॥౨౩॥ వృత్తదంష్ట్రో మహేష్వాసః క్వాసౌ లక్ష్మణపూర్వజః । యది జీవామి సాధ్వేనం పశ్యేయం సీతయా సహ ॥౨౪॥ లోహితాక్షం మ

హాబాహుమితి శేషః ॥౧౧॥ ఆయతైరితి ॥ అవ్యక్తమితి ఛేదః ॥౧౨॥౧౩॥ నేతి ॥ ఆర్తతయా రామప్రవాసజనితార్తత్వేన హేతునా - అమిత్రాణామన్యోన్యశత్రూణాం విశేషం నోపలక్షయే - మిత్రాణామన్యోన్యమిత్రాణాం విశేషం నోపలక్షయే ఉదాసీనజనస్య చ విశేషం నోపలక్షయే - ఇతి సంబంధః - అనయోశ్శత్రుత్వమనయోర్మిత్రత్వమయముదాసీన ఇతి భేదో న జ్ఞాయత ఇత్యర్థః ॥౧౪॥ అప్రహృష్టేతి ॥ వినిశ్వసితని స్వనా దీర్ఘనిశ్వాసస్వనయుక్తా ॥౧౫॥౧౬॥ ౧౭ ॥ సుమంత్రః పృష్టప్రత్యుత్తరమభిధాయ మమాకృత్యకరణద్యోతనార్థం తతోధికం కథయతీతి బుద్ధ్వా - అంగీకారేణోత్తరమాహ ॥ కైకేయ్యేతి ॥ వినియుక్తేన రామప్రవ్రాజనే ఇతి శేషః - పాపాభిజనభావయా పాపాం జన్మభూమ్యభిప్రాయయా - కులేష్వభిజనో జన్మభూమావిత్యమరః ॥౧౮॥ నేతి ॥ నైగమైః వేదాంతవిద్భిః ॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥ యదీతి ॥ నివర్తయతు భవానితి శేషః ॥౨౨॥౨౩॥ వృత్తేతి ॥ వృత్తదంష్ట్రః కుందకుట్మలాకారదంష్ట్రః - లక్ష్మణపూర్వజః క్వ - అసావహం ముమూర్షుః క్వేత్యనుషంగః - ముమూర్షోర్మమ రామస్య దర్శనం దుర్లభమిత్యర్థః ॥౨౪॥ లోహితేతి ॥ యది పశ్యేయం తదా జీవామి ॥౨౫॥ అతిఇతి ॥ న పశ్యా

ఆముక్తమణికుండలం స్యాత్తరత్నకుండలం||౨౫|| అతోన్విత్తి || నపశ్యామీతియత్ - అతః అదర్శనాత్ దుఃఖతరం కింను - కిమపి దుఃఖతరం నాస్తీత్యర్థః||౨౬||౨౭||సతేనేతి || దుఃఖేనతప్తాయ పిండస్థానీయేన అర్పితచేతనం వ్యాప్తచిత్త - అవగాఢః ప్రవిష్టః||౨౮||ఇతి భూయో మానసశ్శోకస్యాపి మేయత్వాత్ తం సాగరత్వేన రూపయతి - రామశోక మహాభోగ ఇత్యాదినా|| రామశోక ఏవ మహానాభోగో వైపుల్యం యస్య సతథా సీతావిరహరూపం పారం గచ్ఛతీతి తథా - అశ్రువేగస్య ప్రభవో మూలహేతుః - సాగరో హి వర్షణస్య ఉదాసం - మహాగ్రహః మహాగ్రాహః అనేన కుబ్జావాక్యమేవ రామప్రవాసనమూలమితి రాజ్ఞా జ్ఞాతమిత్యవగమ్యతే - నృశంసాయాః కైకేయ్యాః - వరఏవ వేలా జలవృద్ధిర్యస్య రామప్రవ్రాజనమేవాయతమాయామో దైర్ఘ్యం యస్య - తథా సాగరత్వరూపణ ప్రయోజనమాహ యస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకేన||౨౯||౩౦||౩౧|| ౩౨ అశోభనమితి || నలభ ఇతియత్ - తదశోభనమిత్యన్వయః - వినాపి వక్తుమశక్యత్వాదివేత్యుక్తం||౩౩|| ఇతీతి || ఇతిఉక్తప్రకారేణ - రామహేతోః కరుణతరం యథా తథా ద్విగుణం విలపతి - పార్థివే ప్రణష్టే మూర్ఛితే సతి - దేవీపునరేవ భయమగమత్ పూర్వం రామస్య కిం భవిష్యతీతి - ఇదానీం భర్తుః కిం భవిష్యతీతి భయమగమదిత్యర్థః||౩౪||ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః

తతఇతి || భూతోపసృష్టేవ ధరణ్యాం వేపమానా - భూతగృహీతేవ భూమావలిత్వా వివర్తమానేత్యర్థః - గతసత్త్వేవ గతప్రాణేవ ప్రత్యాసన్న వ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ కుజంతుష్విత్యమరః||౧||౨||నివర్తయేతి || అథ తాన్నానుగచ్ఛామి తాన్నానుగచ్ఛామి చేత్||౩||బాష్పవేగేతి|| సజ్జమానయా విక్లబయా ||౪|| త్యజేతి|| మోహం రామస్య కిం భవిష్యతీత్యజ్ఞానం - సంభ్రమం వ్యాకులత్వం-సంతాపం శోకజనిత దేహసంతాపం - రామో దుఃఖితో భవిష్యతీతి సంతాపమిత్యర్థః - యస్మాద్రాఘవస్సంతాపం వ్యవధూయ వత్స్యతి తస్మాచ్ఛోకాదికం త్యజేత్యన్వయః||౫||లక్ష్మణ ఇతి || పరలోకమారాధయతి పరలోకం సాధయతి - రాధసాధసంసిద్ధావితి ధాతుః||౬||విజన ఇతి||లభతే భీతేత్యత్ర అభీతే

మహాబాహుమాముక్తమణికుండలమ్ । రామం యది న పశ్యేయం గమిష్యామి యమక్షయమ్||౨౫||అతో నుకిం దుఃఖతరం సోఽహమిక్ష్వాకునందనమ్ । ఇమామవస్థామాపన్నో నేహ పశ్యామి రాఘవమ్|| ౨౬|| హా రామ రామానుజ హా హా వైదేహి తపస్విని । న మాం జానీత దుఃఖేన మ్రియమాణమనాథవత్ ||౨౭||స తేన రాజా దుఃఖేన భృశమర్పితచేతనః| అవగాఢస్సుదుష్పారం శోకసాగరమబ్రవీత్ ||౨౮||రామశోకమహాభోగస్సీతావిరహపారగః ।శ్వసితోర్మిమహావర్తో బాష్పఫేనజలావిలః||౨౯ ||బాహువిక్షేపమీనౌఘో విక్రందితమహాస్వనః ।ప్రకీర్ణకేశశైవాలః కైకేయీబడబాముఖః||౩౦||మమాశ్రువేగప్రభవః కుబ్జావాక్యమహాగ్రహః ।వరవేలో నృశంసాయా రామప్రవ్రాజనాయతః||౩౧||యస్మిన్ బత నిమగ్నోఽహం కౌసల్యే రాఘవం వినా।దుస్తరో జీవతా దేవి మయాయం శోకసాగరః||౩౨||అశోభనం యోఽహమిహాద్య రాఘవం దిదృక్షమాణో న లభే సలక్ష్మణమ్। ఇతీవ రాజా విలపన్ మహాయశాః పపాత తూర్ణం శయనే స మూర్ఛితః||౩౩|| ఇతి విలపతి పార్థివే ప్రణష్టే కరుణతరం ద్విగుణం చ రామహేతోః। వచనమనునిశమ్య తస్య దేవీ భయమగమత్ పునరేవ రామమాతా||౩౪||

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః

తతో భూతోపసృష్టేవ వేపమానా పునః పునః।ధరణ్యాం గతసత్త్వేవ కౌసల్యా సూతమబ్రవీత్||౧|| నయ మాం యత్ర కాకుత్స్థస్సీతా యత్ర చ లక్ష్మణః। తాన్ వినా క్షణమప్యత్ర జీవితుం నోత్సహే హ్యహమ్||౨|| నివర్తయ రథం శీఘ్రం దండకాన్నయ మామపి। అథ తాన్నానుగచ్ఛామి గమిష్యామి యమక్షయమ్|| ౩ || బాష్పవేగోపహతయా స వాచా సజ్జమానయా।ఇదమాశ్వాసయన్ దేవీం సూతః ప్రాంజలిరబ్రవీత్|| ౪|| త్యజ శోకం చ మోహం చ సంభ్రమం దుఃఖజం తథా। వ్యవధూయ చ సంతాపం వనే వత్స్యతి రాఘవః||౫ ||లక్ష్మణశ్చాపి రామస్య పాదౌ పరిచరన్ వనే। ఆరాధయతి ధర్మజ్ఞః పరలోకం జితేంద్రియః||౬||విజనేపి వనే సీ

మీతియత్-అతో నుదుఃఖతరం కిం ను||౨౬||౨౭||సఇతి || అవగాఢః ప్రవిష్టః||౨౮||రామేత్యాది|| సీతావిరహపారగః-సీతావిరహరూపం పారం గచ్ఛతీతి తథా|| ౨౯||౩౦||౩౧||౩౨||౩౩||౩౪||వరవేలః వరఏవ వేలా యస్య సః||

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయామేకోనషష్టితమస్సర్గః

తతఇతి || భూతోపసృష్టే భూతావిష్టేవ - గతసత్త్వేవ తాదృశరీతిః ధరణ్యాం స్థితేతి శేషః-౧||౨|| ౩||బాష్పేతి|| వాచా ఉపలక్షితాం సూతః||౪||౫||లక్ష్మణఇతి || పరలోకమారాధయతి పరలోకం సాధయతి||౬||విజనఇతి || అభీతేతిచ్ఛేదః | విస్రంభం ప్రణయ ||౭||౮||౯|| బా

తిపదచ్ఛేదః - విస్రంభం ప్రణయం - విస్రంభః ప్రణయేపి చేత్యమరః ॥౭॥ నాస్యా ఇతి ॥ కృతం వనవాసకృతం - కించిదిత్యస్య వివరణం సూక్ష్మమితి - ప్రవాసానాముచితేవ ప్రవాసానాం యోగ్యేవ - అభ్యస్తవనవాసప్రయాసేవేత్యర్థః ॥౮॥ గాలేతి ॥ శ్రీదైకరసత్వాత్ బాలాదృష్టాంతః - దుఃఖాపరిజ్ఞానేవా బాలాదృష్టాంతః - అగాలచంద్రనిభాననేతి పదచ్ఛేదః రామే అధీనాత్మా సక్తచిత్తేత్యర్థః యద్వా రామా - రామే రామరూపా రామే ॥౧౦॥ తద్గతమితి ॥ యత్ యస్మాత్ కారణాత్ - అస్యాస్సీతాయాః హృదయం - తద్గతం రామగతం జీవితం చ తదధీనం తస్మాత్ వనం రామసహితం వనం - అయోధ్యాభవేత్ రామహీనా అయోధ్యాపి తథా వనం భవేదిత్యర్థః ॥౧౧॥ పథిత్యాదినా సీతాయా ఉక్తిః ఉచ్యతే - పృష్ట్వేతి సర్వత్రాన్వేతి రామం లక్ష్మణం వా పృచ్ఛతి పృష్ట్వా జానాతి చ - అయోధ్యాయాః క్రోశమాత్రే - విహారం క్రీడాం సంశ్రితేవ స్థితా - యద్వా విహరత్యస్మిన్నితి విహారః కృతం - అధికరణే ఘఞ్ - ఉద్యానమిత్యర్థః ॥౧౩॥ అయోధ్యాస్థకౌసల్యాదికం [illegible] కైకేయ్యాః సీతాయాః పరుషం వచనం కౌసల్యాయాః ప్రియమితి వక్తుముపక్రమ్యతే అస్య వృద్ధయోర్జీవనరాశాహేతుత్వం మత్వా సోఽగిరమిదం వక్తుమిత్యస్మరణవ్యాజేనోపాఖ్యాయతే తాం [illegible] ఇదమేవేత్యాది ॥ అస్యాస్సీతాయాస్సంబంధి ఇదమేవ స్మరామి ప్రస్తుతవృత్తాంతమేవ స్మరామి కైకేయీసంశ్రితం కైకేయీముద్దిశ్య ప్రవృత్తిం - సహసా ఉపజల్పితం హఠాత్ సీతయోక్తవాక్యం - ఇదానీం మయా ప్రస్తుతం - సూతః ప్రమాదాత్ ఇదం గోపనీయమిత్యవధానాభావాత్ - పర్యుపస్థితం సీతావచనస్మరణవక్తుముపక్రాంతం - తద్వాక్యం ధ్వంసయిత్వా ప్రచ్ఛాద్య - దేవ్యాహ్లాదనం అహ్లాదనకరం - ఉపక్రాంతవాక్యవర్ద్ధే వ్యాప్నోతాపాపేత [illegible] - సూతో [illegible] త్వరయా - [illegible] ఉపజల్పితం అతిక్రమే కొ కృత్యమిత్యస్మరణహేతూపదర్శనం - కైకేయీసంశ్రితమిత్యుపక్రాంతం - [illegible] అస్మరామితి పున స్మరేతి చోదనవశాత్ ప్రధానం - ఇదానీం [illegible] కీర్తనసమయే మాం ప్రతిభాతీతి [illegible] త్వాలియిత్వాలితద్వాక్యం ప్రమాదాత్ పర్యుపస్థితమితి ॥ [illegible] నమిత్యనేనోపస్థితవచనస్యోపాపత్తే [illegible] - నను కైకేయీనింధారూపత్వేపి దేవ్యాహ్లాదకారకమపశ్యం గోపనీయం - కథం కీర్తితద్వాక్యం స్యాత్ - కించిద్దిత్యుక్తౌ కిం ప్రమాణం స్యాత్ - ఉచ్యతే అపథేహి - [illegible] కార్యవశాత్ [illegible] వివర్ణో [illegible] సర్వజ్ఞోపి తత్ కథమిదమిత్యాదిధ్యాత్ - అత్రేయం చ ప్రమాదాదుపస్థితం ధ్వంసితం వృద్ధయోః [illegible] కైకేయీవిషయం [illegible] వృత్తాంతం కవిరుక్తిత్వస్వీకరిష్యతి - యుద్ధకాండే సీతామధిష్ఠాయ [illegible] కైకేయీం క్రోశంతీ కురుభీరుహేత్యుక్త్వా కైకేయీవిషయకం సీతావచనమేవాహ - [illegible] కైకేయీ [illegible] ఇతి । ఇదం సీతాహృదయం - కైకేయ్యాః రాజ్యలాభేన వాఞ్ఛితసిద్ధిః రామవివాసనాత్మ్యక్షేపనస్యైవ హతం - రామవివాసనే హితాత [illegible] క్షణమపి సాధుమమ సీతాస్వనమను గచ్ఛేత్ - సా చ లోకోత్తరసుందరీ [illegible] యతి - తస్యాం చ హృతాయాం రామస్య [illegible] శ్యేత్ - తతో భరతో రాజ్యం ప్రతిష్ఠితం స్యాత్ - అన్యథా లబ్ధేనాపి రాజ్యేన కిం ఫలం ప్రయోజనం - యతో [illegible] సద్విదేయస్య [illegible] - [illegible] యవివాసనీయ ఇతి - ఇదమేవ సీతా క్తం [illegible] రణ్యకాండే [illegible] దసైఖాజ్ఞానం [illegible] మిదిన్యాయేన పశ్యతి - కచ్చిత్ సకామా కైకేయీ [illegible] | యా న రుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే [illegible] దశీ [illegible] ॥ అన్యత్రాపి - యః [illegible] ప్రియం [illegible] | కైకేయ్యాస్తత్ సుసంపూర్ణం [illegible] అర్థం పూర్వం సర్గాంతే నోబిరవాక్ - జానకీ తు మహారాజ నిశ్శ్వసంత్యా మనస్వినీ | భూతోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా విస్మితా స్థితా ॥ [illegible] న్యవనా రాజపుత్రీ యశస్వినీ | తేనదుఃఖేన రుదతీ నైవ మాం కించిదబ్రవీత్ ॥ ఉద్వీక్షమాణా భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా | [illegible] సాగాష్పం మాం ప్రయాంతముదీక్ష్య సేతి ॥ అత్ర రోదనమవచనం పరిశుష్యతా ముఖేన భర్తృవీక్షణం పునస్సుమంత్రవీక్షణం [illegible]

తథా వాసం ప్రోష్య గృహేష్వివ । విస్రంభం లభతేఽభీతా రామే సంన్యస్తమానసా ॥౭॥ నాస్యా దైన్యం కృతం కించిత్సుసూక్ష్మమపి లక్ష్యతే । ఉచితేవ ప్రవాసానాం వైదేహీ ప్రతిభాతి మా ॥౮॥ నగరోపవనం గత్వా యథా స్మ రమతే పురా । తథైవ రమతే సీతా నిర్జనేషు వనేష్వపి ॥౯॥ బాలేవ రమతే సీతా బాలచంద్రనిభాననా । రామా రామే హ్యధీనాత్మా విజనేఽపి వనే సతీ ॥౧౦॥ తద్గతం హృదయం హ్యస్యాస్తదధీనం చ జీవితమ్ । అయోధ్యాపి భవేత్తస్యా రామహీనా తథా వనమ్ ॥౧౧॥ పరిపృచ్ఛతి వైదేహీ గ్రామాంశ్చ నగరాణి చ । గతిం దృష్ట్వా నదీనాం చ పాదపాన్ వివిధానపి ॥౧౨॥ రామం వా లక్ష్మణం వాపి పృష్ట్వా జానాతి జానకీ । అయోధ్యాక్రోశమాత్రే తు విహారమివ సంశ్రితా ॥౧౩॥ ఇదమేవ స్మరామ్యస్యాః సహసైవోపజల్పితమ్

వేతి ॥ అబాలచంద్రనిభాననేతిచ్ఛేదః - బాలేన రామే రమతే ॥౧౦॥ తద్గతమితి ॥ యతస్తస్యాః హృదయం తద్గతం రామగతం తస్మాత్ కారణాత్ యథా రామయుక్తం వనమప్యయోధ్యా - తథా రామహీనాఽయోధ్యా - వనం భవేత్ ॥౧౧॥ పరిపృచ్ఛతీత్యుద్యానమివ సమాశ్రితా దేహీ - గ్రామాదీన్ దృష్ట్వా - రామం వా లక్ష్మణం వా పరిపృచ్ఛతి పృష్ట్వా జానాతీతి సంబంధః ॥౧౨॥౧౩॥ ఇదమేవేత్యాది ॥ అస్యాస్సీతాయాస్సంబంధి - ఇదమేవ ప్రస్తుతవృత్తాంతం జానాతి మేవ స్మరామి - కైకేయీసంశ్రితం - కైకేయీముద్దిశ్య ప్రవృత్తం సహసా జల్పితం వాక్యం - [illegible]

శం చకుర్వంత్యా పూర్వోక్తార్థస్మరణం - తత ఏవ స్తబ్ధతా - భర్తృముఖవీక్షణేన పక్ష్మసహితత్వజ్ఞానం - బాష్పమోచనేన సూతవీక్షణేన చ శ్వాసం ప్రత్యుచ్ఛ్వసనీయత్వద్యోతనం చేతి వ్యజ్యతే - తత్ర సితయోక్తం ప్రమాదికమితి జుగోప - అత్ర తు స్వస్యైవ ప్రమాదోత్థం వ్యాజేన పరివృతవాన్ ॥౧౪॥ ౧౫॥ అధ్వనేతి ॥ అధ్వనా అధ్వగమనేన - సంభ్రమేణ వ్యాఘ్రాదిదర్శనజన్యవ్యాకులత్వేన - న విగచ్ఛతి న వికరోతి ॥౧౬॥ సదృశమితి ॥ శతపత్రస్య పద్మస్య - పూర్ణచంద్రోపమప్రభం పూర్ణచంద్రసదృశప్రభం - వదాన్యాయాః వల్గువాచః - వదాన్యో వల్గువాగపీత్యమరః ॥ న వికంపతే న చలతి - స్వాభావికీం ప్రభాం న జహాతీత్యర్థః ॥౧౭॥ అలక్తేతి ॥ అద్యాపి వనగమనేఽపి ॥౧౮॥ నూపురేతి ॥ తద్రాగాత్ భూషణవిషయస్నేహాత్ న్యస్తభూషణా చరణాద్యవయవేష్వర్పితభూషణా - వైదేహీ - నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ నూపురోత్పన్నస్వనానుకారిలీలాయుక్తేవ - ఖేలం సలీలం గచ్ఛతి - సీతాయాస్సదా సాభరణత్వం - మన్యే సాభరణాసు ప్తా నతాస్మిన్ శయనే ధ్రువమిత్యుత్తరత్ర భరతవచనాదవగమ్యతే । పాఠభేదం - తద్రాగాత్ రామేణ సహగమనకౌతుకాత్ - న్యస్తభూషణా ఉత్సృష్టనూపురాపి - నూపురోత్కృష్టహేలేవ నూపురసంగీతవిలాసేవ ॥౧౯॥ గజమితి ॥ గజం దర్శనమాత్రేణ భీషణమహాకాయం - వీక్ష్య - న తు శ్రుత్వా - సింహం తమపి శృణ్వాయముత్వా - వ్యాఘ్రం వా - జంతుమాత్రహింసకతయా సింహాద్వ్యతిక్రూరం - సింహదర్శనాదపి వ్యాఘ్రదర్శనమతిక్రూరమితి న తత్ప్రకర్షః - వనమాశ్రితా వినాపి సింహాదీన్ స్వత ఏవ భయంకరం ప్రదేశమవగాహమానాపి - నాహారయతి నారోపయతి - ఆహారయతేరారోపార్థకత్వాత్ - భయభావనామాత్రమపి న కరోతీత్యర్థః - నాహారయతి సంత్రాసం - స్త్రీత్వప్రయుక్తస్వాభావికభీతిరపి నిర్గతా - తత్ర హేతుమాహ బాహూ రామస్య సంశ్రితా - పరిఘాంతర్గతాః కిం బిభ్యతీతి భావః ॥౨౦॥ న శోచ్యా ఇతి ॥ తే రామాదయః - ఆత్మా నో వయం - ఇదం పరికల్పితం పితృవచనపరిపాలనరూపం చరిత్రం - శాశ్వతం ఆచంద్రార్కం ॥౨౧॥ విధూయేతి ॥ మహర్షియాతే మహర్షిభిః ప్రాప్తే ॥౨౨॥ తథాపీతి ॥ తథాపేత్యుక్తం వివృణోతి సూతేనేత్యాదినా - సుయుక్తవాదినా సూతేన తథా నివార్యమాణాపి - సుతశోకకర్శితత్వాత్ - దేవీ ప్రియేత్యాదికూజితాన్న విరరామ ॥౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః ॥

కైకేయ్యా సంశ్రితం వాక్యం నేదానీం ప్రతిభాతి మా ॥ ధ్వంసయిత్వా తు తద్వాక్యం ప్రమాదాత్పర్యుపస్థితమ్ । హ్లాదనం వచనం సూతో దేవ్యా మధురమబ్రవీత్ ॥౧౫॥ అధ్వనా వాతవేగేన సంభ్రమేణాతపేన చ । న విగచ్ఛతి వైదేహ్యాశ్చాంద్రాంశుసదృశీ ప్రభా ॥౧౬॥ సదృశం శతపత్రస్య పూర్ణచంద్రోపమప్రభమ్ । వదనం తద్వదాన్యాయా వైదేహ్యా న వికంపతే ॥౧౭॥ అలక్తరసరక్తాభావలక్తరసవర్జితౌ । అద్యాపి చరణౌ తస్యాః పద్మకోశసమప్రభౌ ॥౧౮॥ నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ ఖేలం గచ్ఛతి భామినీ । ఇదానీమపి వైదేహీ తద్రాగాన్న్యస్తభూషణా ॥౧౯॥ గజం వా వీక్ష్య సింహం వా వ్యాఘ్రం వా వనమాశ్రితా । నాహారయతి సంత్రాసం బాహూ రామస్య సంశ్రితా ॥౨౦॥ న శోచ్యాస్తే న చాత్మా నః శోచ్యో నాపి జనాధిపః । ఇదం హి చరితం లోకే ప్రతిష్ఠాస్యతి శాశ్వతమ్ ॥౨౧॥ విధూయ శోకం పరిహృష్టమానసా మహర్షియాతే పథి సువ్యవస్థితాః । వనే రతా వన్యఫలాశనాః పితుః శుభాం ప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయంతి తే ॥౨౨॥ తథాపి సూతేన సుయుక్తవాదినా నివార్యమాణా సుతశోకకర్శితా । న చైవ దేవీ విరరామ కూజితాత్ ప్రియేతి పుత్రేతి చ రాఘవేతి చ ॥౨౩॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షష్టితమస్సర్గః -

క్తం వాక్యమిదానీం మాం న ప్రతిభాతీతి - సూతః ప్రమాదాత్పర్యుపస్థితం తద్వాక్యం ధ్వంసయిత్వా దేవ్యాః కౌసల్యాయాః - హ్లాదనం హ్లాదకరం మధురం వచనమబ్రవీదితి యోజనా ॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ వదాన్యాయాః వల్గువాచః - వదాన్యో వల్గువాగపీత్యమరః - న వికంపతే మ్లానతాం న యాతీత్యర్థః ॥౧౭॥౧౮॥ నూపురేతి ॥ నూపురోద్ఘుష్టహేలా హేలా విలాసః - ఖేలం కాంతం తద్రాగాత్ గమనాభినివేశాత్ - గమనాభినివేశస్య రాగాద్భూషణాన్యధారయంత్యపి - భూషణసమృద్ధివిలాసేన ఖేలం గచ్ఛతీత్యర్థః - యద్వా - ఇదానీమపి వనగమనవేళాయామపి - తద్రాగాత్ భూషణవిషయస్నేహాత్ - న్యస్తభూషణా చరణాద్యవయవేష్వర్పితభూషణా వైదేహీ - నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ నూపురాదిశింజితవిలాసయుక్తేవ - ఇవ ఏవార్థే - ఖేలం కాంతం యథా తథా గచ్ఛతీత్యర్థః అనేన సీతాయాః సదా సాభరణత్వముక్తం - మన్యే సాభరణా సుప్తేతి భరతవచనాత్ ॥౧౯॥౨౦॥ నేతి ॥ తే రామాదయః ఆత్మా నో వయం ఇదం చరితం పితృవచనపరిపాలనరూపం ॥౨౧॥ విధూయేతి ॥ మహర్షియాతే - మహర్షిభిర్యాతే ప్రాప్తే ॥౨౨॥౨౩॥

ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం షష్టితమస్సర్గః ॥

వనమితి - స్వార్తా సుతరామార్తా ॥౧॥ యద్యపీతి ॥ రాఘవః దశరథః - సానుక్రోశః వదాన్యశ్చ ప్రియవాదీ చేతి - తే మహద్యశః త్రిషు లోకేషు ప్రథితం యద్యపి - తథాపి అతిశయితాపయశస్కరం కృత్యం కృతమితి వాక్యశేషః - తథాపి దుఃఖితౌ - తౌ కథం దుఃఖం సహిష్యత ఇతి వక్ష్యమాణేనాన్వయో వా - యద్వా వార్ధకేనానార్తో వా సాదిమహాప్రయాసలబ్ధం జ్యేష్ఠం పుత్రమభిషేకకాలే త్యక్త్వాపి ప్రతిజ్ఞాం నిరూఢవానితి తే మహద్యశః త్రిషు లోకేషు యద్యపి ప్రథితం భవతి - రాఘవస్త్వవదాన్య - యాచయా ప్రియవచనశీలతయా మహ్యం వా చాపూర్వం దత్తం రాజ్యం న త్యజామీతి వక్తుమక్షమతయా చ రాజ్యం దత్తవాన్ - అతస్తస్యాపి మహద్యశ ఇతి యోజనా ॥౨॥ ౩ ॥ సా నూనమితి ॥ తరుణీ ఆరబ్ధయౌవనా - శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా - ఏతత్పదద్వయోపాదానేన ఈషన్న్యూనయౌవనమధ్యం ప్రాప్తేత్యవగమ్యతే - పాఠభేదః - శ్యామా తరుణీ యౌవనమధ్యస్థా తరుణీ నతు యౌవనారంభస్థా తరుణీత్యర్థః ॥౪॥ భుక్త్వాశనమితి ॥ సూపదంశాన్వితం శోభనవ్యఞ్జనసహితం - నైవారం నీవారసంబంధినం ॥౫॥ గీతవాదిత్రనిర్ఘోషమితి ॥ క్రవ్యాదాః మాంసభక్షకాః ॥౬॥ మహేన్ద్రధ్వజసంకాశ ఇతి ॥ మహేన్ద్రధ్వజో నామ ఇన్ద్రః కదాచిత్ ధ్వజాకారేణ పరమాభ్యుదయనిమిత్తతయా ప్రతిష్ఠాపిత్యా ... ॥౭॥ పద్మవర్ణమితి ॥ పద్మవర్ణం పద్మపత్రవర్ణం - పద్మనిశ్శ్వాసం పద్మగంధినిశ్శ్వాసం ॥౮॥ వజ్రసారమయమితి ॥ న ఫలతి న స్ఫుటతి - ఞిఫలా విశరణ ఇతి ధాతుః ॥౯॥ యత్త్వయేతి ॥ త్వయా నిరస్తాః మమ బాన్ధవాః రామాదయః - వ్యపోహ్య నగరం త్యక్త్వా వనే పరిధావన్తీతి యత్ ఏతత్ - అకరుణం కర్మ ... ఆరాహిత్యేన కృతం కర్మేత్యర్థః ॥౧౦॥ పంచదశే వర్షే రాఘవో యది పునరేష్యతి - తథాపి రాజ్యం కోశం చ - జహ్యాత్ త్యజేత్ - కుతః - యస్మాత్ కారణాత్ భరతేనోపభుజ్యతే - భరతేనోపభుక్తతయా తేన పునర్దత్తమపి రాజ్యం రామస్త్యజేదిత్యర్థః - భరతో నోపలక్ష్యత ఇతి పాఠాంతరం - రాజ్యం కోశం చ భరతో జహ్యాత్ - ఇదం తు నోపలక్ష్యతే యద్రామః పునర్భరతదత్తం రాజ్యం ప్రతిగృహ్ణీయాదితి - యద్వా యది రాఘవః పునరేష్యతి తదా భరతః రాజ్యం కోశం చ జహ్యాదితి నోపలక్ష్యతే - కరస్థరాజ్యత్యాగస్యాసంభావితత్వాదిత్యర్థః - భరతో యది భోక్ష్యత ఇతి చ పాఠః ॥౧౧॥ భరతేనోపభుక్తతయా పునర్దత్తమపి రాజ్యం రామో న భోక్ష్యత ఇత్యత్ర దృష్టాంతమాహ భోజయంతీత్యాదినా ॥ కిలేతి వార్తాయాం - లోకే కేచిత్ బ్రాహ్మణా విద్యాగుణవయోభ్యధికేషు విప్రేషు విద్యమానేషు దక్షిణావిశేషప్రపణలోభేన స్వానేవ బాంధవాన్ శ్రాద్ధే భోజయంతి - తతః పశ్చాత్తదనంతరం కృతకార్యాః కృతశ్రాద్ధకార్యాస్సంతః

వనం గతే ధర్మపరే రామే రమయతాం వరే । కౌసల్యా రుదతీ స్వార్తా భర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥౧॥ యద్యపి త్రిషు లోకేషు ప్రథితం తే మహద్యశః । సానుక్రోశో వదాన్యశ్చ ప్రియవాదీ చ రాఘవః ॥౨॥ కథం నరవరశ్రేష్ఠ పుత్రౌ తౌ సహ సీతయా । దుఃఖితౌ సుఖసంవృద్ధౌ వనే దుఃఖం సహిష్యతః ॥౩॥ సా నూనం తరుణీ శ్యామా సుకుమారీ సుఖోచితా । కథముష్ణం చ శీతం చ మైథిలీ ప్రసహిష్యతే ॥౪॥ భుక్త్వాశనం విశాలాక్షీ సూపదంశాన్వితం శుభమ్ । వన్యం నైవారమాహారం కథం సీతోపభోక్ష్యతే ॥౫॥ గీతవాదిత్రనిర్ఘోషం శ్రుత్వా శుభమనిన్దితా । కథం క్రవ్యాదసింహానాం శబ్దం శ్రోష్యత్యశోభనమ్ ॥౬॥ మహేన్ద్రధ్వజసంకాశః క్వ ను శేతే మహాభుజః । భుజం పరిఘసంకాశముపధాయ మహాబలః ॥౭॥ పద్మవర్ణం సుకేశాన్తం పద్మనిశ్శ్వాసముత్తమమ్ । కదా ద్రక్ష్యామి రామస్య వదనం పుష్కరేక్షణమ్ ॥౮॥ వజ్రసారమయం నూనం హృదయం మే న సంశయః । అపశ్యన్త్యా న తం యద్వై ఫలతీదం సహస్రధా ॥౯॥ యత్త్వయాకరుణం కర్మ వ్యపోహ్య మమ బాన్ధవాః । నిరస్తాః పరిధావన్తి సుఖార్హాః కృపణా వనే ॥౧౦॥ యది పంచదశే వర్షే రాఘవః పునరేష్యతి । జహ్యాద్రాజ్యం చ కోశం చ భరతో నోపలక్ష్యతే ॥౧౧॥ భోజయన్తి కిల శ్రాద్ధే కేచిత్స్వా

వనమితి ॥ స్వార్తా సుతరామార్తా ॥౧॥ యద్యపీతి ॥ రాఘవో దశరథః సానుక్రోశస్సదయః - వదాన్యః బహుప్రదః ప్రియవాదీ చేతి - తే మహద్యశః త్రిషు లోకేషు ప్రథితం ప్రసిద్ధం యద్యపి - తథాపి తతోప్యతిశయితాపయశస్కరం కృత్యం కృతమితి వాక్యశేషః - ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥౨॥౩॥ సేతి ॥ తరుణీ అతిక్రాంతకౌమారావస్థా శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా - ఏతత్పదద్వయోపాదానేన కించిన్న్యూనయౌవనమధ్యం ప్రాప్తేత్యవగమ్యతే ॥౪॥ భుక్త్వేతి ॥ సూపదంశాన్వితం శోభనవ్యంజనసమేతం నైవారం నీవారసంబంధినం ॥౫॥౬॥౭॥ పద్మవర్ణమితి ॥ పద్మవర్ణం పద్మదళవర్ణం పద్మనిశ్శ్వాసం పద్మగంధనిశ్శ్వాసం ॥౮॥౯॥ యత్త్వయేతి ॥ మమ బాంధవాః రామాదయః వ్యపోహ్య రాజ్యాద్భ్రంశయిత్వా - అనాదృత్య వా - త్వయా నిరస్తాః వనే పరిధావంతీతి యత్ తదకరుణం కర్మ శోచనీయం కర్మేత్యర్థః కరుణారాహిత్యేన త్వయా కృతమితి భావః ॥౧౦॥ యదీతి ॥ భరతః రాజ్యం కోశం చ జహ్యాదితి - నోపలక్ష్యతే న నిశ్చీయతే - భరతో రాజ్యం జహ్యాత్ చేదపి రామస్తున ప్రతిగృహ్ణీయాదితి - సదృష్టాంతమాహ ॥౧౧॥ భోజయంతీత్యాది శ్లోకద్వయేన - కేచిత్ శ్రాద్ధకర్తారో బ్రాహ్మణాః - ద్విజర్షభాన్ ద్విజశ్రేష్ఠాన్ నిమంత్ర్య - తాన్ త్యక్త్వా - అనిమంత్రితాన్ స్వాన్ బాంధవానేవ పూర్వం భోజయంతి - తతః కృతకార్యాః శ్రాద్ధ

శ్రాద్ధావసానే ద్విజర్షభాన్ పూర్వభుక్తవిప్రాపేక్షయా విద్వాంసః తత్ర గుణాః శ్రేష్ఠాన్ - సమీక్షన్తే ఇష్టపఙ్క్తిభోజయితుమిచ్ఛన్తి - తత్ర తస్మిన్ యే గుణవన్తః విద్వాంసః విద్యావన్తః - సురోపమాః దేవవత్ పూజ్యతమాః - పశ్చాత్ ద్విజాతయః తే పశ్చాత్ స్పష్టం - సుధామపి అమృతమపి - నాభిమన్యన్తే నాద్రియన్తే - ననుకుతో నాద్రియన్తే - బ్రాహ్మణేష్వపి తృప్తేష్వితి బ్రాహ్మణశేషభోజనే శూద్రస్యేవ పశ్చాద్భోజనాదిత్యర్థః బ్రాహ్మణేష్విత్యాదినా ॥ తృప్తేష్వపి బ్రాహ్మణేషు పూర్వభుక్తానాం బ్రాహ్మణత్వేఽపేత్యర్థః ప్రాజ్ఞాః ద్విజర్షభాః - ఋషభాః శృఙ్గచ్ఛేదమివ - నిజావమానహేతుం పశ్చాద్భోక్తుమిచ్ఛాం అభ్యుపైతుం నాలం నశక్నువన్తీత్యర్థః - యద్వా శృఙ్గ మధ్యశృఙ్గేచ్ఛేదో యస్య తచ్ఛృఙ్గచ్ఛేదం - భిన్నాగ్రం తృణం - యథా వృషభా వృషభాన్తరజగ్ధాగ్రం తృణం - భోక్తుం నాలం తద్వదిత్యర్థః - శృఙ్గచ్ఛేదమితి వృషభభక్షితాగ్రతృణవాచకః స్యాదిత్యాహుః ॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ ఉక్తమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి ఏవమిత్యాదినా ॥ ఏవం పూర్వోక్తద్విజర్షభవత్ - కనీయసా కనిష్ఠేన - విశాంపతే హే ప్రజానాథ వరిష్ఠః శ్రేష్ఠః - కిమర్థం నావమన్యతే - కస్మైప్రయోజనాయ నతిరస్కరిష్యతి - సర్వాత్మనా తిరస్కరిష్యత్యేవేత్యర్థః ॥౧౩॥ నపరేణేతి ॥ పరేణ అన్యేన వృకగోమాయ్వాదినా ఆహృతం భక్షితశేషత్వేనానీతం - పరలీఢం పరేణాస్వాదితం - పరభుక్తశేషమితియావత్ నమన్స్యతే నబహుమన్యతే ॥౧౪॥ హవిరితి ॥ హవిః చరుప్రముఖం - పురోడాశాః పిష్టాదివికారాః - ఖాదిరాః ఇత్యేతత్ పాలాశాదీనాముపలక్షణం - యాతయామానిపరిభుక్తానియావత్ - జీర్ణం చ పరిభుక్తం చ యాతయామమిదం ద్వయమిత్యమరః । అధ్వరే యాగాన్తరే - పునర్న కుర్వన్తి నవినియుంజతే మన్త్రాః ... స్థానినం దర్భా ఇత్యాద్యన్యయాతయామత్వబోధకవచనేషు గాథా - దిశబ్దాః కుశాదిష్వనిత్యతరాః ॥౧౫॥ తథేతి ॥ ఆత్తం ఉపభుక్తపూర్వం హృతసారాం - గృహీతసారాంశాం - అభిమన్తుం అభిలషితుం - నష్టసోమమివాధ్వరం తథాయాగం యథాసోమనాధిలషతి - తద్వదిత్యర్థః ॥౧౬॥ నైవంవిధమితి ॥ వాలధేః పుచ్ఛస్య - అవమర్శనం అవమత్యస్పర్శనం ॥౧౭॥ ననువయమేకం కుర్మః పౌరుషధర్మబలాభ్యాం హీనస్య వయమేవ గతా ఇత్యత్రాహ - నైతస్యేతి ॥ సహితాః మిలితాః - లోకాః చతుర్దశభువనస్థాసు ...

నైవ బాంధవాః। గతః పశ్చాత్ సమీక్షన్తే కృతకార్యాన్ ద్విజర్షభాన్ ॥ ※॥ తత్ర యే గుణవంతశ్చ విద్వాంసశ్చ ద్విజాతయః। పశ్చాత్తేఽభిమన్యన్తే సుధామపి సురోపమాః॥ ※॥ బ్రాహ్మణేష్వపి తృప్తేషు పశ్చాద్భోక్తుం ద్విజర్షభాః। నాభ్యుపైతుమలం ప్రాజ్ఞాః శృఙ్గచ్ఛేదమివర్షభాః॥ ౧౨॥ ఏవం కనీయసా భ్రాత్రా భుక్తం రాజ్యం విశాంపతే। భ్రాతా జ్యేష్ఠో వరిష్ఠశ్చ కిమర్థం నావమన్యతే ॥ ౧౩ ॥ న పరేణాహృతం భక్ష్యం వ్యాఘ్రః ఖాదితుమిచ్ఛతి। ఏవమేవ నరవ్యాఘ్రః పరలీఢం న మంస్యతే ॥౧౪॥ హవిరాజ్యం పురోడాశాః కుశా యూపాశ్చ ఖాదిరాః। నైతాని యాతయామాని కుర్వన్తి పునరధ్వరే॥ ౧౫॥ తథా హ్యాత్తమిదం రాజ్యం హృతసారాం సురామివ। నాభిమన్తుమలం రామో నష్టసోమమివాధ్వరమ్ ॥ ౧౬ ॥ న చేమాం ధర్షణాం రామస్సంగచ్ఛేదత్యమర్షణః। దారయేన్మందరమపి హి క్రుద్ధశ్శితైశ్శరైః॥ ※॥ త్వాం తు నోత్సహతే హంతుం మహాత్మా పితృగౌరవాత్। ససోమార్కగ్రహగణం నభస్తారావిచిత్రితమ్ ॥ ※ ॥ పాతయేద్ధ్రువమిచ్ఛన్సత్యాం నవ్యతివర్తతే। ప్రక్షోభయేద్వారయేద్వా మహీం శైలశతాచితామ్॥ ※॥ నైవంవిధమసత్కారం రాఘవో మర్షయిష్యతి। బలవానివ శార్దూలో వాలధేరభిమర్శనమ్ ॥ ౧౭॥ నైతస్య సహితా లోకా భయం కుర్యుర్మహామృధే। అధర్మం త్విహ ధర్మాత్మా లోకం ధర్మేణ యోజ

శతాన్తరః - తాన్ నిమన్త్రితాన్ ద్విజర్షభాన్ పశ్చాద్భోక్తుం సమీక్షన్తే - భోజయితుం విచారయన్తి కిల - యే నిమన్త్రితాః సురోపమాః గుణవన్తః విద్వాంసః ద్విజాతయః - తే అత్ర శ్రాద్ధే సుధామపి సుధాసదృశమపి - పశ్చాదనిమన్త్రితబన్ధుభోజనానన్తరం - నాభిమన్యన్తే భోక్తుం నేచ్ఛన్తి - బ్రాహ్మణేషు బాన్ధవబ్రాహ్మణేషు తృప్తేష్వపి - ప్రాజ్ఞాః నిమన్త్రితా ద్విజర్షభాః వృషభాః స్వశృఙ్గచ్ఛేదమివ పశ్చాద్భోక్తుం అభ్యుపైతుం చ - నాలం న సమర్థాః - అనిమన్త్రితబన్ధుభోజనానన్తరం - నిమన్త్రితా ద్విజర్షభాః భోజనం న కరిష్యన్తీతి భావః స్వధామపి సాతే - స్వధా శ్రాద్ధం ॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ ఏవమితి ॥ ఏవం ద్విజర్షభవత్ పూర్వోక్తద్విజర్షభవత్ కిమర్థం నావమన్యతే సర్వాత్మనా తిరస్కరిష్యత్యేవేత్యర్థః ॥౧౩॥ నేతి ॥ పరేణ వృకాదినా - అశితం భక్షితశేషత్వేన స్థాపితం పరలీఢం పరేణ ఆస్వాదితం - పరభుక్తమితియావత్ ॥౧౪॥ హవిరితి ॥ హవిః చరుప్రముఖం - ఖాదిరాః ఇత్యేతత్ పాలాశాదీనామప్యుపలక్షణం - యాతయామాని పరిభుక్తాని యావత్ - జీర్ణం చ పరిభుక్తం చ యాతయామమిదం ద్వయమిత్యమరః - అధ్వరే యాగాన్తరే పునర్న కుర్వన్తి న వినియుంజతే ॥౧౫॥ తథేతి ॥ ఆత్తం ఉపభుక్తపూర్వం - హృతసారాం గృహీతసారాం అభిమన్తుం అభిలషితుం ॥౧౬॥ నైవమితి ॥ వాలధేః పుచ్ఛస్య అభిమర్శనం అవమత్య స్పర్శనం ॥ ౧౭ ॥ నైతస్యేతి ॥ సహితాః సంఘీభూయ వర్తమానాః లోకాః చతుర్దశభువనస్థసురాసురాదయః - భయం న కుర్యుః భయం కర్తుం న శక్నుయుః - తర్హి తాదృశో రామః కిమర్థం యాం క్రమ్య - రాజ్యం న స్వీకృతవానిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి - అధర్మం త్విహేతి

రాసురాదయః - మహామృధే మహాయుద్ధే - ఏతస్య రామస్య - భయం న కుర్యుః। భయం కర్తుం న శక్నుయురిత్యర్థః - కింతు అధర్మం అధర్మమార్గస్థం - లోకం జనం - ఏకో ధర్మేణ యోజయేత్ - చాతుర్వర్ణ్యంచ లోకేస్మిన్ స్వే స్వే ధర్మే నియోక్ష్యతీత్యుక్తో రామస్స స్వయమధర్మం కథం కుర్యాదిత్యర్థః॥౨౦॥ సన్నితి। యుగాంతే యుగాంతకాల భూతాని పంచ మహాభూతాని॥౨౧॥ స తాదృశ ఇతి॥ తాదృశః అవాఙ్మనసగోచర పరాక్రమ ఇత్యుక్తం - జలజేన మత్స్యేన ఆత్మజో స్వస్యోత్పన్నో జాన ఏవ భక్షయతీతి ప్రసిద్ధం॥౨౨॥ ఇయతా ప్రబంధేనోక్తముపసంహరతి ద్విజాతిచరిత ఇతి। ధర్మనిరతే పుత్రే త్వయా వివాసితే సతి - ద్విజాతిచరితః శిష్టైస్త్రైవర్ణికాచరితః శాస్త్రదృష్టస్సనాతనో ధర్మః తే యది అస్తి కిమిత్యర్థేన వ్యయమి॥౨౩॥ ఏవం రాజకృతానేకాపరాధస్మరణానంతరం గతిరిత్యాది॥ ఏకా ముఖ్యా ప్రథమేత్యర్థః। ద్వితీయా భర్తృభావే గతిరిత్యర్థః జ్ఞాతయః పిత్రాదయః - తృతీయా భర్తృపుత్రాభావే గతిరిత్యర్థః - చతుర్థీ నాస్తీతం స్త్రీరూపా తత్త్వాదస్మృతిః పితా రక్షతి కౌమారే భర్తా రక్షతి యౌవనే। పుత్రః స్థవిరభావే న స్త్రీ స్వాతంత్ర్యమర్హతీతి॥౨౪॥ తత్రేతి॥ తత్ర తాసు గతిషు త్వం న త్వం భర్తా న భవసి సపత్నీపరతంత్రత్వాత్ - మే జ్ఞాతిరపి నాస్తి - దూరస్థత్వాదితి భావః - న వనం గంతుమిచ్ఛామి సభర్తృకత్వాత్ నిహతా అస్మీతి శేషః॥ రామానుజీయం॥ తత్రేతి। తత్ర గతిత్వేన పరిగణితేషు త్వం మే నాస్తి - అస్తీతి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం - మే నాస్తీతి పాఠస్సమ్యక్॥౨౫॥ న కేవలమహమేవ హతా - అన్యేపీత్యాహ హతమితి॥ రాజ్యం కోసలరాజ్యం రాష్ట్రాణి - అన్యాని త్వన్మిత్రపాలితాని సుతః భరతం తత్రైవ తవ సుతాభిమానాత్ - భార్యా కైకేయీ - తస్యవచనగౌరవాత్॥౨౬॥ ఇమామితి॥ ప్రవివేశ తత్ర మగ్న ఇత్యర్థః - దుష్కృతం స్మరన్ - పితా దృశదుఃఖస్య నిదానభూతం కిం కర్మ మయా పూర్వం కృతమితి స్మరన్నిత్యర్థః॥౨౭॥ ✿✿✿

✿✿ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమస్సర్గః ✿✿

ఏవమితి॥ చింతయామాస - అనయా సత్యమేవ కథితం - మయా చానైశ్వర్యకృతపూర్వం మహదకృత్యం కృతం కిమహో నరామితి చింతయామాసేత్యర్థః॥౧॥౨॥ స సంజ్ఞామితి॥ పునశ్చింతాముపాగమత్ - అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపైరిహైవ ఫలమశ్నుత ఇతి న్యాయేన ప్రియ

యేత్॥౨౦॥ నన్వసౌ కాంచనైర్బాణైర్మహావీర్యో మహాభుజః। యుగాంత ఇవ భూతాని సాగరానపి నిర్దహేత్॥౨౧॥ స తాదృశస్సింహబలో వృషభాక్షో నరర్షభః। స్వయమేవ హతః పిత్రా జలజేనాత్మజో యథా॥౨౨॥ ద్విజాతిచరితో ధర్మశ్శాస్త్రదృష్టస్సనాతనః। యది తే ధర్మనిరతే త్వయా పుత్రే వివాసితే॥౨౩॥ గతిరేకా పతిర్నార్యా ద్వితీయా గతిరాత్మజః। తృతీయా జ్ఞాతయో రాజంశ్చతుర్థీ నేహ విద్యతే॥౨౪॥ తత్ర త్వం చైవ మే నాస్తి రామశ్చ వనమాశ్రితః। న వనం గంతుమిచ్ఛామి సర్వథా నిహతా త్వయా॥౨౫॥ హతం త్వయా రాజ్యమిదం సరాష్ట్రం హతస్తథాత్మా సహ మంత్రిభిశ్చ। హతా సపుత్రాస్మి హతాశ్చ పౌరాస్సుతశ్చ భార్యా చ తవ ప్రహృష్టౌ॥౨౬॥ ఇమాం గిరం దారుణశబ్దసంశ్రితాం నిశమ్య రాజాపి ముమోహ దుఃఖితః। తతస్స శోకం ప్రవివేశ పార్థివస్స్వదుష్కృతం చాపి పునస్తదా స్మరన్॥౨౭॥

✿✿✿ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకషష్టితమస్సర్గః - ✿✿✿

ఏవం తు క్రుద్ధయా రాజా రామమాత్రా సశోకయా। శ్రావితః పరుషం వాక్యం చింతయామాస దుఃఖితః॥౧॥ చింతయిత్వా స చ నృపో మోహవ్యాకులేంద్రియః। అథ దీర్ఘేణ కాలేన సంజ్ఞామాప పరంతపః॥౨॥ స సంజ్ఞాముపలభ్యైవ దీర్ఘముష్ణం చ నిశ్శ్వసన్। కౌసల్యాం పార్శ్వతో దృష్ట్వా పునశ్చింతాము

అధర్మం అధర్మమార్గస్థం లోకం జనం - ధర్మేణ యోజయేత్ - ధర్మప్రవర్తకో రామః రాజ్యాపహరణరూపమధర్మం కథం కుర్యాదితి భావః॥ రామే అశక్తిశంకా న కార్యేత్యాహ॥౨౦॥ సన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ యుగాంతే యుగాంతకాలాగ్నిరివ। భూతాని పంచ మహాభూతాని సాగరానపి నిర్దహేత్॥౨౧॥ స ఇతి॥ జలజేన మత్స్యేన॥౨౨॥ ద్విజాతీతి॥ ధర్మనిరతే పుత్రే - త్వయా వివాసితే సతి - శాస్త్రదృష్టః ద్విజాతిచరితః సనాతనో ధర్మః - తే తవ యది స్యాత్ తద్వివాసనయుక్తం సోపి ధర్మో న దృశ్యత ఇతి భావః - యద్వా నకారోత్రాధ్యాహర్తవ్యః తే ధర్మనిరత ఇత్యత్ర అధర్మనిరత ఇతి చ్ఛేదః - శాస్త్రదృష్టో ద్విజాతిచరితో రాజర్షిభిరాచరితస్సనాతనో ధర్మః తే పుత్రే యది న స్యాత् - తర్హ్యధర్మనిరతే తస్మిన్ త్వయా వివాసితే తద్యుక్తం భవేత్ - న చైవమితి భావః॥౨౩॥ ౨౪॥ తత్రేతి॥ తత్ర గతిత్వేన పరిగణితేషు త్వం మే నాస్తి॥౨౫॥ ౨౬॥ ఇమామితి॥ స్వదుష్కృతం స్మరన్ - పితా దృశదుఃఖస్య నిదానభూతం కిం దుష్కృతం - పూర్వం కృతమితి స్మరన్నిత్యర్థః -

✿✿✿ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం - అయోధ్యాకాండటీకాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః ✿✿✿

ఏవమితి॥ చింతయామాస - అనయా కథితం సర్వం సత్యమేవ అనైశ్వర్యకృతపూర్వం అకృత్యం మయా కృతమితి - హృది విచారయా

త్రవిశ్లేషజం మహద్దుఃఖమనుభవామి - ఏతద్ధేతుభూతం కిం కర్మ కృతమితి పునశ్చింతాం ప్రాప్తవానిత్యర్థః ॥౩॥ తస్యేతి ॥ దుష్కృతం కర్మ - మునికుమారవధరూపం కర్మ - ప్రత్యభాత్ ప్రతీతమభూత్ - శబ్దవేధినా - శబ్దేన లక్ష్యేణ వేద్ధుం శీలమస్యాస్తీతి శబ్దవేధీ - రాజా బాణో వా ॥౪॥ అమనా ఇతి ॥ అమనాః అస్వస్థచిత్తం - క్షుభితాంతఃకరణ ఇత్యర్థః - తేన ముని కుమారవధజనితేన ॥౫॥ దహ్యమాన ఇతి ॥ అవాఙ్ముఖః అవనతముఖః - స్వకృత కౌసల్యా విషయాప్రియజన్యయా లజ్జయా భీత్యా చేతి భావః ॥౬॥ ప్రసాదయ ఇతి ॥ పరేష్వపి ప్రతికూలేష్వపి ॥౭॥ ॥౮॥ సా త్వమితి ॥ దృష్టలోకపరావరా దృష్టాలోకేజనే - పరావరౌ ఉత్కృష్టాపకృష్టౌ - యయా సా తథోక్తా - సుదుఃఖితం - మాం ప్రతీతి శేషః ॥౯॥ తద్వాక్యమితి ॥ ప్రణాళీ ప్రాసాదాదిషు చార్వాదినిర్మిత జలనిర్గమమార్గః - ద్వయోః ప్రణాళీ పయసః పదవ్యామిత్యమరః । నవోదకం వర్షజలం ॥౧౦॥ సేతి ॥ రాజ్ఞః అంజలిం పద్మమివ మూర్ధ్ని బద్ధ్వా - పాణిభ్యాం గృహీత్వా మూర్ధ్ని బద్ధ్వేత్యర్థః - త్రస్తా దర్పాత్ ఏతా ॥౧౧॥ ప్రసీదేతి ॥ భూమౌ నిపతితాస్మి ప్రణతాస్మీత్యర్థః - యతః తే యాచితా త్వయా యాచితాహం హతాస్మి - అతస్త్వయాహం హంతవ్యా న హి ప్రహర్తవ్యా న హి - ఏతం పరాదశాంతయే మత్ప్రహార ఏవ త్వయా కర్తవ్యో దాస్యా ఇవేత్యర్థః ॥౧౨॥ నైషేతి ॥ శ్లాఘనీయేన స్వయం ప్రసాద్యేన పత్యా - లోకే యా సంప్రసాద్యతే - సా స్త్రీ - ఉభయోర్లోకయోః న భవతి - ఐహికాముష్మికసుఖభాగినీ న భవతీత్యర్థః ॥౧౩॥ జానామీతి ॥ కిమపి - అవిచారితం అనుచితం చ - తత్ క్షంతవ్యమితి శేషః ॥౧౪॥ ॥౧౫॥ శక్య ఇతి ॥ ఆపతితః హరాత్ ప్రాప్తః ॥౧౬॥ శోకస్యానూతనత్వాత్ అశక్యత్వాదాహ వనవాసాయేతి । వనవాసాయ - వనే వాసం కర్తుం ప్రస్థితస్య రామస్య - పంచరాత్రో ద్య గణ్యతే వనే పంచరాత్రో వాసో గణ్యతే - అత్ర కేచిత్ - ప్రథమాయాం రాత్రౌ తమసాతీరే - ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నవీతీరే - తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూల

పాగమత్ ॥౩॥ తస్య చింతయమానస్య ప్రత్యభాత్కర్మ దుష్కృతమ్ । యదనేన కృతం పూర్వమజ్ఞానా
చ్ఛబ్దవేధినా ॥౪॥ అమనాస్తేన శోకేన రామశోకేన చ ప్రభుః । ద్వాభ్యామపి మహారాజ శోకాభ్యామభి
తప్యత ॥౫॥ దహ్యమానస్తు శోకాభ్యాం కౌసల్యామాహ భూపతిః । వేపమానోఽంజలిం కృత్వా ప్రసాదార్థ
మవాఙ్ముఖః ॥౬॥ ప్రసాదయే త్వాం కౌసల్యే రచితోఽయం మయాంజలిః । వత్సలా చానృశంసా చ త్వం హి ని
త్యం పరేష్వపి ॥౭॥ భర్తా తు ఖలు నారీణాం గుణవాన్నిర్గుణోఽపి వా । ధర్మం విమృశమానానాం ప్రత్య
క్షం దేవి దైవతమ్ ॥౮॥ సా త్వం ధర్మపరా నిత్యం దృష్టలోకపరావరా । నార్హసే విప్రియం వక్తుం దుః
ఖితాపి సుదుఃఖితమ్ ॥౯॥ తద్వాక్యం కరుణం రాజ్ఞః శ్రుత్వా దీనస్య భాషితమ్ । కౌసల్యా వ్యసృజద్బా
ష్పం ప్రణాళీవ నవోదకమ్ ॥౧౦॥ సా మూర్ధ్ని బద్ధ్వా రుదతీ రాజ్ఞః పద్మమివాంజలిమ్ । సంభ్రమాదబ్రవీ
త్త్రస్తా త్వరమాణాక్షరం వచః ॥౧౧॥ ప్రసీద శిరసా యాచే భూమౌ నిపతితాస్మి తే । యాచితాస్మి హతా దేవ
హంతవ్యాహం న హి త్వయా ॥౧౨॥ నైషా హి సా స్త్రీ భవతి శ్లాఘనీయేన ధీమతా । ఉభయోర్లోకయో
ర్వీర పత్యా యా సంప్రసాద్యతే ॥౧౩॥ జానామి ధర్మం ధర్మజ్ఞ త్వాం జానే సత్యవాదినమ్ । పుత్రశోకార్త
యా తత్తు మయా కిమపి భాషితమ్ ॥౧౪॥ శోకో నాశయతే ధైర్యం శోకో నాశయతే శ్రుతమ్ । శోకో నాశయ
తే సర్వం నాస్తి శోకసమో రిపుః ॥౧౫॥ శక్య ఆపతితః సోఢుం ప్రహారో రిపుహస్తతః । సోఢుమాపతితః శోకః సు
సూక్ష్మోఽపి న శక్యతే ॥౧౬॥ ధర్మజ్ఞాః శ్రుతిమంతోఽపి ఛిన్నధర్మార్థసంశయాః । యతయో వీర ముహ్యంతి శో
కసమ్మూఢచేతసః ॥౧౭॥ వనవాసాయ రామస్య పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే । యః శోకహతహర్షాయాః

మాసేత్యర్థః ॥౧॥ ॥౨॥ స ఇతి ॥ పునశ్చింతాముపాగమత్ - అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపైరిహైవ ఫలమశ్నుత ఇతి న్యాయేన - ప్రియపుత్రవిశ్లేషజం మహద్దుఃఖమనుభవామి - ఏతద్ధేతుభూతం కిం కర్మ కృతమితి - పునశ్చింతామాపేత్యర్థః ॥౩॥ తస్యేతి ॥ ప్రత్యభాత్ ప్రతీతమభూత్ దుష్కృతం కర్మ మునికుమారవధరూపం కర్మ - శబ్దవేధినా శబ్దేన లక్ష్యేణ వేద్ధుం శీలమస్యాస్తీతి శబ్దవేధీ తేన ॥౪॥ అమనా ఇతి ॥ అమనాః క్షుభితాంతఃకరణః తేన మునికుమారవధరూపేణ శోకేన ॥౫॥ ॥౬॥ ప్రసాదయ ఇతి ॥ పరేష్వపి ప్రతికూలేష్వపి ॥౭॥ ॥౮॥ సా త్వమితి ॥ దృష్టలోకపరావరా - దృష్టాలోకే జనే పరావరౌ ఉత్కృష్టాపకృష్టౌ యయా సా ॥౯॥ తదితి ॥ ప్రణాళీ జలనిర్గమమార్గః - నవోదకం వర్షోదకం ॥౧౦॥ సేతి ॥ రాజ్ఞః - అంజలిం పద్మమివ మూర్ధ్ని బద్ధ్వా - పాణిభ్యాం గృహీత్వా మూర్ధ్ని బద్ధ్వేత్యర్థః ॥౧౧॥ ప్రసీదేతి ॥ భూమౌ నిపతితాస్మి - ప్రణతాస్మి - తే యాచితా త్వయా యాచితాస్మి - అతోఽహం న హంతవ్యేతి గాంభీర్యం ॥౧౨॥ కుత ఏవమత ఆహ - నైషేతి ॥ ఉభయోర్లోకయోర్మధ్యే - శ్లాఘనీయేన పత్యా యా సంప్రసాద్యతే - ప్రార్థ్యతే సైషా స్త్రీ భవతీతి యోజనా ॥౧౩॥ జానామీతి ॥ మయా యత్కిమపి భాషితం - తత్ క్షంతవ్యమితి శేషః ॥౧౪॥ ॥౧౫॥ శక్య ఇతి ॥ ఆపతితః శోకః - హస్తాత్ ప్రాప్తః శోకః ॥౧౬॥ వనవాసాయేతి ॥ పంచరాత్రోద్య గణ్యతే - పంచరాత్రః పంచరాత్రయో గణ్యంతే

ష్టేవనస్పతౌ - చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే - పంచమరాత్రౌ యమునాతీరే - తతస్సుమంత్రష్షష్ఠదివసే రామశ్చిత్రకూటం గమిష్యతీతివృత్తాంతం జ్ఞాత్వా తదహస్సాయాహ్నసమయే అయోధ్యాం ప్రాప్తవాన్ - తతోత్ర పంచరాత్రిగణనానుపపత్తిరిత్యాచిరే - అన్యేత్వాహుః - గంగాతరణపర్యంతం వనవాసత్వాభావాత్ తతః పరం వనస్పతిభరద్వాజాశ్రమయమునాతీరచిత్రకూటేషు చతస్రో రాత్రయః - చతుర్థ్యాం సుమంత్రస్య నిర్గమః - పంచమ్యామిదం వచనమితి - ఏవంపత్త్యుపదిస్వాగస్యమితి - ననుస ప్తపంచాశే సర్గే భరద్వాజాభిగమనంత్ర యాగే వనవాసనం | ఆగిరేర్గమనం తేషాం తత్ర ష్టైరవిలక్షితం | అనుజ్ఞాతస్సుమంత్రో థ యోజయిత్వా హయోత్తమానిత్యాద్యనంతరం - తతస్సాయాహ్నసమయే తృతీయే హని సారథిః | అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శ హేత్యుక్త్వా ॥ అయోధ్యానిర్గమదివసమారభ్య షష్ఠే హని కిల రామస్య చిత్రకూటప్రవేశః - అథ చారేభ్యస్సప్తమే అష్టమే వా సూతస్య తద్వృత్తాంతశ్రవణం - తత స్తృతీయే హని సూతస్యాయోధ్యాప్రవేశః - తత్ కథం పంచరాత్రయ ఇతి పరిగణ్యతే - ఉచ్యతే తృతీయే హనీత్యత్ర అహ్నస్తృతీయభాగ ఇత్యర్థః - ఆగిరేర్గమనమిత్యత్ర గమనోద్యోగమిత్యర్థః - తథా చ - గుహేన సార్ధం తత్రైవ స్థితోస్మి దివసాన్ బహూన్ | ఆశయా యది మాం రామః పునశ్శబ్దాపయేదితి త్యత్ర ॥ బహూనిత్యుక్త్యా దినత్రయం శృంగిబేరపురే సూతస్య వాసః - చతుర్థే దినే బహుమార్గేణ దివారాత్రమాగతచారముఖాద్రామస్య చిత్రకూటప్రవేశోద్యోగం నిశమ్య తద్దినసాయంకాలే వేగేనాయోధ్యాప్రవేశః - తస్మిన్ దినే కౌసల్యా హ పంచరాత్రో ద్య గణ్యత ఇతి - అతో న కించిదనుపపన్నం ॥౧౭॥ తమితి ॥ నదీవేగేన సముద్రవృద్ధిరితి లోకవాదః ॥౧౮॥ ఏవమితి ॥ కథయంత్యాః కథయంత్యామిత్యర్థః - శుభం వచః - అతిదుఃఖితావస్థాయామపి పత్యనునయపరత్వాద్వచసశ్శుభత్వం ॥౧౯॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః -

ప్రతిబుద్ధ ఇత్యాది ॥౧॥ రామలక్ష్మణయోరితి ॥ రామలక్ష్మణయోర్వివాసాత్ ఉపసర్గం మహోపద్రవః పుత్రశోకరూపః ఆసురం అసురసంబంధి - తమః రాహుః ॥౨॥ సభార్య ఇతి ॥ వివక్షుః అభూదితి శేషః - అసితాపాంగామిత్యనేన నివృత్తక్రోధత్వముక్తం ॥౩॥ స రాజేతి ॥ రజనీమితి సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా - షష్ఠీం రజనీం ప్రాప్యేతి శేషో వా - సంస్మరన్ - స్థిత ఇతి శేషః ॥౪॥౫॥ స్మృతమాత్మదుష్కృతం వక్తుం తదనుకూలాం లోకస్థితిం దర్శయతి యదితి ॥ కల్యాణీతి సాంత్వోక్తిః - లోకే పురుషశ్శుభం వా అశుభం వా యదాచరతి పరస్య - కర్మజం పరశుభాశుభప్రాపకపుణ్యాపుణ్యాత్మకకర్మజం - తదేవ శుభం వా అశుభం వా ఫలం ఆత్మనోపి లభతే - తథా చ మునేః పుత్రవియోగకరణేన మమ పుత్రవియోగః ప్రాప్త ఇతి భావః ॥౬॥ అన్యామపి లోకస్థితిమాహ గురులాఘవమితి ॥ కర్మణామారంభే ఆరంభసమయే - అర్థానాం ఫలానాం గురులాఘవం గురుత్వం లఘుత్వం చ - ఫలం దోషం వా ఫలం ఫలహానిం వా - యద్వా - సుఖరూపతాం దుఃఖరూపతాం వా యో న జానాతి -

పంచవర్షోపమో మమ ॥౧౭॥ తం హి చింతయమానాయాః శోకోయం హృది వర్ధతే । నదీనామివ వేగేన సముద్రసలిలం మహత్ ॥౧౮॥ ఏవం హి కథయంత్యాస్తు కౌసల్యాయాశ్శుభం వచః । మందరశ్మిరభూత్సూర్యో రజనీ చాభ్యవర్తత ॥౧౯॥ తథా ప్రసాదితో వాక్యైర్దేవ్యా కౌసల్యయా నృపః । శోకేన చ సమాక్రాంతో నిద్రాయా వశమేయివాన్ ॥౨౦॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ద్విషష్టితమస్సర్గః

ప్రతిబుద్ధో ముహూర్తేన శోకోపహతచేతనః । అథ రాజా దశరథస్స చింతామభ్యపద్యత ॥౧॥ రామలక్ష్మణయోశ్చైవ వివాసాద్వాసవోపమమ్ । ఆవివేశోపసర్గస్తం తమస్సూర్యమివాసురమ్ ॥౨॥ సభార్యే నిర్గతే రామే కౌసల్యాం కోసలేశ్వరః । వివక్షురసితాపాంగాం స్మృత్వా దుష్కృతమాత్మనః ॥౩॥ స రాజా రజనీం షష్ఠీం రామే ప్రవ్రాజితే వనమ్ । అర్ధరాత్రే దశరథస్సంస్మరన్ దుష్కృతం కృతమ్ ॥౪॥ స రాజా పుత్రశోకార్తస్స్మృత్వా దుష్కృతమాత్మనః । కౌసల్యాం పుత్రశోకార్తామిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౫॥ యదాచరతి కల్యాణి శుభం వా యది వాశుభమ్ । తదేవ లభతే భద్రే కర్తా కర్మజమాత్మనః ॥౬॥

ప్రథమా రాత్రిస్తమసాతీరే ద్వితీయా గుహపురే - తృతీయా గంగాదక్షిణకూలస్థవటమూలే చతుర్థీ ప్రయాగే - పంచమీ యమునావనే షష్ఠీ చిత్రకూటే - షష్ఠ్యాం సుమంత్రః ప్రాప్తః పూర్వమేవం పంచరాత్రయో గణ్యంతే ॥౧౭॥౧౮॥ ఏవమితి ॥ కథయంత్యాం సత్యామిత్యర్థః శుభం వచః అతిదుఃఖితాయామపి - పత్యనునయపరత్వాద్వచసశ్శుభత్వం ॥౧౯॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్విషష్టితమస్సర్గః

౧ ॥ రామేతి ॥ రామలక్ష్మణయోర్వివాసాదుపసర్గః కృతం వివేశ - పుత్రశోకరూపమహోపద్రవః దశరథం వివేశేత్యర్థః - ఆసురం తమః రాహుః ॥౨॥ సభార్య ఇతి ॥ వివక్షుః అభూదితి శేషః ॥౩॥ స ఇతి ॥ షష్ఠీం షష్ఠ్యామిత్యర్థః సంస్మరన్ స్థిత ఇతి శేషః ॥౪॥౫॥ యదితి ॥ తదేవ కర్మజం దోషకర్మోత్పన్నం ఫలం ॥౬॥ గుర్వితి ॥ కర్మణామారంభే సమారంభసమయే - అర్థానాం ఫలానాం గురులాఘవం - గురుత్వం లఘు

నః బాలః అజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే - అల్పఫలకం బహుకర్మ నిష్ఫలం చ కర్మారభమాణో బుద్ధిహీనః - బహుఫలకమల్పం కర్మ సఫలం కర్మ చారభమాణస్సుబుద్ధిరిత్యర్థః - తథా చాత్మవినోదరూపాల్పఫలం పుత్రవియోగరూపమహాఫలమనేకదేశం మృగయాకర్మ కుర్వన్నహమజ్ఞ ఏవాస్మీతి భావః ౭ ॥ ఫలతారతమ్యవిచారమంతరేణ కర్మణి ప్రవృత్తస్యోక్తం బాలిశత్వం దృష్టాంతేనోపపాదయతి ॥ కశ్చిదితి ॥ లోకే కశ్చిత్ పురుషః పుష్పం దృష్ట్వా ఫలే గృధ్నుస్సాభిలాషస్సన్ - అధికవర్ణమహాపుష్పవత్త్వాత్తదనుగుణమహాఫలం భవిష్యతీతి సాభిలాష ఇత్యర్థః - ఆమ్రవణం చూతవనం - అల్పవర్ణపుష్పకం ఛిత్త్వా ఫలాశో ... పరిహారార్థం ఛిత్త్వా - పలాశాంశ్చ కింశుకానేవ - నిషించతి జలసేచనాదినా పోషయతి - స ఫలాగమే ఫలప్రాప్తికాలే సతి - అనుపయోగ్యఫలదర్శనాచ్ఛోచతి ॥ ౮ ॥ దృష్టాంతోక్తం దార్ష్టాంతికే యోజయతి అవిజ్ఞాయేతి ॥ భావిఫలమవిజ్ఞాయ - కర్మ త్వేవానుధావతి కర్మైవానుసరతి - తదనుకూలఫలం సాంత్వనపశ్యతీత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ఏవం సదృష్టాంతముక్తస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి సోఽహమితి ॥ ఆమ్రవణచ్ఛేదనపూర్వకపలాశసేచకతుల్యోఽహమిత్యర్థః - ఆమ్రవణం ఛిత్త్వేత్యనేన అభిషేకవిఘాతపూర్వకరామవివాసనం లక్ష్యతే - పలాశాంశ్చ న్యషేచయమిత్యనేన కైకేయీప్రియకరణం లక్ష్యతే ॥ ౧౦ ॥ సంప్రతి శోకహేతుభూతస్య దుఃఖస్య నిదానం వక్తుముపక్రమతే లబ్ధశబ్దేనేతి ॥ కుమారః శబ్దవేధీతి లబ్ధశబ్దేన ప్రఖ్యాతినా మయా ఇదం వక్ష్యమాణం - పాపం మునికుమారవధరూపం కర్మ కృతమితి సంబంధః - యద్వా లబ్ధశబ్దేన లబ్ధగజతుల్యమునిపుత్రశబ్దేన మయా - శబ్దవేధీ కుమార ఇత్యభిమానేన ఇదం వక్ష్యమాణం మునికుమారవధరూపం పాపం కృతం ॥ ౧౧ ॥ శుభం వా అశుభం వా పురుషకృతం కర్మ లోకాంతరే జన్మాంతరే వా ఫలాయ భవేత్ - మత్కృతకర్మణస్త్వస్మిన్నేవ జన్మని ఫలం దృష్టమిత్యాహ తదిదమితి ॥ ఇహ లోకే బాలేన సంమోహాత్ భక్షితం విషం యథా దుఃఖరూపం స్యాత్తథైవ స్వయం కృతం తదిదం దుష్కృతం మే దుఃఖరూపం అనుసంప్రాప్తం - జాతమిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ ఉక్తమర్థం సంగ్రహేణ దర్శయన్నుపసంహరతి యథాన్య ఇత్యాదినా అన్యః ప్రాకృతః కశ్చిత్ పలాశైః పలాశపుష్పైః - ఫలేలుబ్ధః యథా మోహితో భవేత్ - యాదృశం పుష్పం తాదృశం ఫలం భవిష్యతీతి మోహం ప్రాప్తో భవేత్ - ఏవం మమాపి మయాపి శబ్దవేధ్యోల్లక్ష్యం యస్య స శబ్దవేధ్యః శరః శబ్దవేధ్యమయం శబ్దవేధ్యవికార సూతం తద్ధేతుకమిత్యర్థః -

గురులాఘవమర్థానామారంభే కర్మణాం ఫలమ్ । దోషం వా యో న జానాతి స బాల ఇతి హోచ్యతే ౭ ॥
కశ్చిదామ్రవణం ఛిత్త్వా పలాశాంశ్చ నిషించతి । పుష్పం దృష్ట్వా ఫలే గృధ్నుస్స శోచతి ఫలాగమే ॥ ౮ ॥
అవిజ్ఞాయ ఫలం యో హి కర్మ త్వేవానుధావతి । స శోచేత్ఫలవేలాయాం యథా కింశుకసేచకః ॥ ౯ ॥
సోఽహమామ్రవణం ఛిత్త్వా పలాశాంశ్చ న్యషేచయమ్ । రామం ఫలాగమే త్యక్త్వా పశ్చాచ్ఛోచామి దుర్మతిః ॥ ౧౦ ॥
లబ్ధశబ్దేన కౌసల్యే కుమారేణ ధనుష్మతా । కుమారశ్శబ్దవేధీతి మయా పాపమిదం కృతమ్ ॥ ౧౧ ॥
తదిదం మేఽనుసంప్రాప్తం దేవి దుఃఖం స్వయం కృతమ్ । సమ్మోహాదిహ బాలేన యథా స్యాద్భక్షితం విషమ్ ॥ ౧౨ ॥
యథాన్యః పురుషః కశ్చిత్పలాశైర్మోహితో భవేత్ । ఏవం మమాప్యవిజ్ఞాతం శబ్దవేధ్యమయం ఫలమ్ ॥

...ం చ - తేషామేవార్థానాం ఫలం సుఖరూపత్వం - దోషం వా దుఃఖత్వం చ యో న విజానాతి స బాల ఇత్యుచ్యతే బాలిశత్వమేవ దృష్టాంతముఖేనాహ ॥ ౭ ॥ కశ్చిదిత్యాదినా ॥ ఆమ్రవణం చూతవనం ఛిత్త్వా - సూక్ష్మతరపుష్పం చూతవనం - సూక్ష్మతరఫలమేవ జనయేదితి భ్రాంత్యా ఛిత్త్వేత్యర్థః పుష్పం దృష్ట్వా వర్ణేన ఆపాతరమణీయం పృథుతరం పుష్పం దృష్ట్వా - ఫలే గృధ్నుః - ఏతదనురూపం మహత్ఫలం భవిష్యతీతి ఫలలిప్సుస్సన్ పలాశాన్నిషించతి - పలాశతరురోపణం కృత్వా - తేషాం జలం నిషించతీత్యర్థః స ఫలాగమే అనుభోగప్రాప్తిసమయే - అనుశోచతి పశ్చాత్తప్యతి శోభనప్రేక్షితఫలాభావాదితి భావః ॥ ౮ ॥ అవిజ్ఞాయేతి ॥ యః ఫలం భావిఫలం అవిజ్ఞాయ అవిచార్య - కర్మ త్వేవ కర్మైవ తు అనుధావతి అనుతిష్ఠతి - స ఫలవేలాయాం ఫలానుభవకాలే - శోచేత్ తప్యేదిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ సామాన్యేనోక్తమర్థం స్వాత్మన్యవిచార్యకారిణి విశేషేణ యోజయతి ॥ సోఽహమితి ॥ ఆమ్రవణశబ్దేన శుభకర్మోపలక్ష్యతే - పలాశశబ్దేన అశుభకర్మ ఆమ్రవణం ఛిత్త్వా రామాభిషేకరూపం శుభకర్మ త్యక్త్వేత్యర్థః పలాశాంశ్చ న్యషేచయం - దుఃఖరూపమాగామిఫలమనవేక్ష్య - కైకేయీప్రియరూపమశుభం కర్మాచరం - తస్యాశుభకర్మణః ఫలాగమే ఫలానుభవకాలే రామం త్యక్త్వా - అశుభకర్మఫలత్వేన రామవియోగం ప్రాప్య - పశ్చాచ్ఛోచామి - రామత్యాగరూపఫలమనుభూయ శోచామీత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ఏతద్దుఃఖానుభవస్య నిదానం వక్తుముపక్రమతే ॥ లబ్ధశబ్దేనేత్యాదినా ॥ కుమారః శబ్దవేధీతి లబ్ధశబ్దేన ప్రఖ్యాతేన మయా ఇదం వక్ష్యమాణం పాపం మునికుమారవధరూపం కర్మ కృతమితి సంబంధః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ యథేతి ॥ పలాశైః పలాశపుష్పైః యథాన్యః కశ్చిన్మోహితో భవేత్ యాదృశం పుష్పం తాదృశం ఫలం భవిష్యతీతి మోహం ప్రాప్తో భవేత్ - ఏవం మయాపి శబ్దవేధ్యమయం శబ్దో వేధ్యం లక్ష్యం శబ్దవేధ్యం తన్మయం శబ్దవేధ్యవికారం శబ్దస్య హేతుకమిత్యర్థః - శబ్దవేధ్యమయమితి పాఠే శబ్దస్య వేధ్యం వేదనం తద్ధేతుకం శబ్దవేధ్యమయం - ఫలమవిజ్ఞాతం ప్రాదుర్భూతం భవతి యథా కశ్చిత్పురుషః - కింశుకస్య శోభనాని పుష్పాణి దృష్ట్వా - మోహితః ఫలాన్యప్యేవమేవ శోభనాని భవేయురితి బుద్ధ్వా - ఫలలోభేన తం వర్ధయన్ - తన్నిరుపయోగం ఫలం న విజ్ఞాతవాన్ - ఏవమహం చ శబ్దవేధ్యస్య - లోకవిఖ్యాయమానం యశోతిశయం దృష్ట్వా - అన్యఫలమప్యేవమేవ లో...

ఫలమవిజ్ఞాతం - శబ్దవేధిత్వఖ్యాతిమాత్రమేవజానతా మయా భావ్యనర్థఫలం నవిజ్ఞాతమిత్యర్థః ॥౧౩॥ ఏతాదృశశబ్దవేధనసంకథాప్రాప్తమిత్యాకాంక్షాయామాహ దేవీత్యాదినా ॥ అనూఢా అకృతవివాహా - యువత్వేనతిరాజా యువరాజః భవామి అభవం ప్రావృట్ వర్షాకాలః ॥౧౪॥ ఉపాస్యేతి ॥ ఉపాస్య గృహీత్వా - రసాన్ జలాని జగత్ భూమిం పరేతాచరితాం ప్రేతాచరితాం - అతఏవ భీమాం దిశం దక్షిణామిత్యర్థః - ఆవిశతే ఆవిశతిస్మ ॥౧౫॥ ఉష్ణమితి ॥ స్నిగ్ధాః స్నిగ్ధాః భేకాః మండూకాః - సారంగాః హరిణాః చాతకావా ॥౧౬॥ క్లిన్నపక్షోత్తరాఇతి ॥ క్లిన్నపక్షోత్తరాః స్నపక్షపరిభాగాః అతఏవ స్నాతా ఇవస్థితాః - వృష్టివాతావధూతాగ్రాన్ వృష్టివాతాభ్యాం కంపితాగ్రానపి - పాదపాన్ కృచ్ఛ్రాత్ క్లిన్నపక్షత్వేనయత్నాత్ - అభిపేదిరే ఆరూఢాః ॥౧౭॥ పతితేనేతి ॥ పతితేన పతమానేన చ నిరంతరమిత్యర్థః అంభసా వర్షజలేన - ఛన్నః మత్తసారంగః మత్తగజః - సారంగో హరిణే భృంగే చాతకే శబలే గజ ఇతి నిఘంటుః ॥ అచలో గిరిః అచలోనిశ్చలః నిస్తరంగః - తోయరాశిస్సముద్రఇవాబభౌ - అచంపదస్యావృత్త్యా ఏకస్య గిరిపరస్య విశేష్యత్వం - అన్యస్య తోయరాశివిశేషణత్వమితి ధ్యేయం ॥౧౮॥ పాండురారుణవర్ణానీతి ॥ గిరిధాతుభ్యో హేతుభ్యః విమలాన్యపి స్రోతాంసి - పాండురారుణవర్ణాని పాండురధాతుసంయోగాత్ పాండురవర్ణాని అరుణధాతుసంయోగాదరుణవర్ణాని - సభస్మాని దావానలభస్మసహితాని - భుజంగవత్ నానావర్ణయుక్తసర్పా ఇవ - కుటిలానిసుస్రువుః ॥౧౯॥ తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యమ్ ॥ వ్యాయామకృతసంకల్పః - మృగయావిహారకృతసంకల్పఇత్యర్థః - నిపీయతేఽస్మిన్నితి నిపానం నివ్యవహితస్థలం తస్మిన్ శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగం ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ అథాంధకారఇతి ॥ పూర్వ్యత ఇతి శత్రంతత్వమార్షం ॥ ౨౨ ॥ తతోఽహమితి ॥ గిరైఃప్స గజనిగాదవేడ ప్రాప్తుమిచ్ఛుః - హననేచ్ఛురిత్యర్థః శబ్దం ప్రతిశబ్దం లక్ష్యం కృత్వా అవిలక్ష్య - శబ్దకర్తృభూతో గజ ఏతావస్మాత్ లిప్సలీవ - శీకృత్యేత్యర్థః - శరమపాతయమితి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ అముంచమితి ॥ యత్ర వాణమముంచం తత్ర - వనౌకసః వనం ఉకస్స్థానం యస్య తస్య - తపస్విన ఇతియావత్ - వ్యక్తా వాక్ ప్రాదురాసీదితి సంబంధః ॥ ౨౪ ॥

౧౩॥ దేవ్యనూఢా త్వమభవో యువరాజో భవామ్యహమ్ । తతః ప్రావృడను ప్రాప్తా మదకామవివర్ధనీ ॥ ౧౪॥ ఉపాస్యహి రసాన్ భౌమాం స్తప్త్వా చ జగదంశుభిః । పరేతాచరితాం భీమాం రవిరావిశతే దిశమ్ ॥ ౧౫॥ ఉష్ణమంతర్దధే సద్యః స్నిగ్ధా దదృశిరే ఘనాః । తతో జహృషిరే సర్వే భేకసారంగబర్హిణః ॥ ౧౬॥ క్లిన్నపక్షోత్తరాః స్నాతాః కృచ్ఛ్రాదివ పతత్రిణః । వృష్టివాతావధూతాగ్రాన్ పాదపానభిపేదిరే ॥ ౧౭ ॥ పతితేనాంభసాచ్ఛన్నః పతమానేన చాసకృత్ । ఆబభౌ మత్తసారంగస్తోయరాశిరివాచలః ॥ ౧౮ ॥ పాండురారుణవర్ణాని స్రోతాంసి విమలాన్యపి । సుస్రువుర్గిరిధాతుభ్యస్సభస్మాని భుజంగవత్ ॥ ౧౯ ॥ ఆకులారుణతోయాని స్రోతాంసి విమలాన్యపి । ఉన్మార్గజలవాహీని బభూవుర్జలదాగమే ॥ ❁ ॥ తస్మిన్నతిసుఖే కాలే ధనుష్మానిషుమాన్ రథీ । వ్యాయామకృతసంకల్పస్సరయూమన్వగాం నదీమ్ ॥ ౨౦ ॥ నిపానే మహిషం రాత్రౌ గజం వాభ్యాగతం నదీమ్ । అన్యం వా శ్వాపదం కంచిజ్జిఘాంసురజితేంద్రియః ॥ ౨౧॥ తస్మింస్తత్రాహమేకాంతే రాత్రౌ వివృతకార్ముకః । తత్రాహం సంవృతం వన్యం హతవాంస్తీరమాగతమ్ ॥ ॥ అన్యం చాపి మృగం హింస్రం శబ్దం శ్రుత్వాభ్యుపాగతమ్ ॥ । అథాంధకారే త్వశ్రౌషం జలే కుంభస్య పూర్యతః । అచక్షుర్విషయే ఘోషం వారణస్యేవ నర్దతః ॥ ౨౨ ॥ తతోఽహం శరముద్ధృత్య దీప్తమాశీవిషోపమమ్ । శబ్దం ప్రతి గజప్రేప్సురభిలక్ష్య త్వపాతయమ్ ॥ ౨౩ ॥ అముంచం నిశితం బాణమహమాశీవిషోపమమ్ । తత్ర వాగుషసి వ్యక్తా ప్రాదురాసీద్వనౌకసః ॥ ౨౪ ॥ హా హేతిపతతస్తోయే బాణాభిహ

స్పూజ్యతనుమితిమత్వా - తచ్ఛబ్దవేదనం ముహుర్భ్యలక్ష్య తస్యాశుభం ఫలంనవిచారితవానితి ॥౧౩॥ ఏతాదృశశబ్దవేదనం కదా ప్రాప్తమిత్యాకాంక్షాయామాహ ॥ దేవీతి ॥ అనూఢా అప్రాప్తేత్యర్థః ॥౧౪॥ ఉపాస్యేతి ॥ ఉపాస్య సేవిత్వా - రసాన్ జలాని పరేతాచరితాం దిశం దక్షిణాం దిశం - దక్షిణాయనమిత్యర్థః ॥౧౫॥ ఉష్ణమితి ॥ భేకా మండూకాః సారంగాః హరిణాః చాతకా వా ॥ ౧౬ ॥ క్లిన్నపక్షేతి ॥ క్లిన్నపక్షోత్తరాః సిక్తపక్షోపరిభాగాః - అతఏవ స్నాతా ఇవ కృచ్ఛ్రాద్యత్నాత్ ॥౧౭॥ పతితేనేతి ॥ మత్తసారంగః మత్తగజః ॥౧౮॥ పాండురేతి ॥ పాండురధాతుసంయోగాత్ పాండురవర్ణాని అరుణధాతుసంయోగాదరుణవర్ణాని - సభస్మాని దావానలకృతభస్మసహితాని భుజంగవత్ నానావర్ణయుక్తసర్పా ఇవ - గిరిధాతుభ్య ఇతి హేతౌ పంచమీ ॥౧౯॥ తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ వ్యాయామకృతసంకల్పః మృగయావిహారకృతసంకల్ప ఇత్యర్థః - నిపానే నిపీయతేఽత్రేతి నిపానం తస్మిన్ అవతీర్య జలపానయోగ్యప్రదేశ ఇతియావత్ - శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదికం ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ అథేతి ॥ పూర్యత ఇతి శత్రంతత్వమార్షం ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ గజప్రేప్సుః గజం ప్రాప్తుమిచ్ఛుః - హననేచ్ఛురిత్యర్థః శబ్దం ప్రతిశబ్దం లక్ష్యం కృత్వా - అభిలక్ష్య లక్ష్యం గజమభిముఖీభూయ - శరమపాతయమితి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ అముంచమితి ॥ యత్ర బాణమముంచం - తత్ర వనౌకసః తపస్వినః వ్యక్తా వాక్ ప్రాదురాసీదితి సంబంధః ॥ ౨౪ ॥ కథమితి ॥ అస్మద్విధేషు జాతశస్త్రో - ప్రవివిక్తాం నిర్జనాం - అపరరాత్రౌ

విశిష్య వాగుదితేత్యాహ తస్మిన్నిత్యాది ॥ అస్మద్విధే కలజాలశ్రౌ - ప్రవివిక్తాం ప్రకర్షేణ నిర్జనాం రాత్రౌ అపరరాత్రే - ఉదకాహా-
రకర్తీత్యుదాహారః - మంథౌదనేత్యాదినా ఉదకశబ్దస్యోదాదేశః - యద్యపి హారశబ్దః ప్రవర్తేత ఉదాపేశో నిహారః - తథాప్యేవం విరూపమనన్వయ
త్ భవతీతి - దీర్ఘః ఛాందసో వా - కం కస్య కిమపకృతం - న్యస్తదండస్య ఉపరతవాఙ్మనఃకాయసంబంధి పరహింసస్య - వధో శస్త్రే
ణేన సేరాజ్ఞాం హింసాయాం దమస్సైన్యయోరితి విశ్వః అర్థీ - ప్రయోజనవాన్ - గురుతల్పగం గురుదారగం - తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వపి ఇతి
హత ఇత్యేతస్మాత్ మాతాపితరావిత్యత్ర వచనవిపరిణామేన యోజనీయం - సర్వే నిహతా ఇత్యుక్తిర్మాతాపితృజీవనహేతుభూతస్య స్వస్య వధా
త్ - అకృతాత్మనా అనిశ్చితబుద్ధినా - ఇతి వాగభూదితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥

తామితి ॥ సశరం చాపమిత్యనేన శరేణ క్షేపిహస్తలాఘవచ్ఛరాంతరం దనుషి సంహితవానిత్యవగమ్యతే - కరుణాం గిరం శ్రుత్వా కరు
ణాజనకం వచః శ్రుత్వా - స్థితస్యేతి శేషః ॥ ౩౩ ॥ తస్యేతి ॥ లాలపత ఇతి యఙ్లుగంతాచ్ఛతృప్రత్యయః - ప్రలపత ఇత్యర్థః - వి

లపనమిత్యర్థసిద్ధం ॥ ౩౪ ॥ తమితి ॥ దీనసత్వః దీనహృదయః - సుదుర్మనాః అత్యంతదుఃఖితమనాః ప్రవిద్ధకలశోదకం పర్యస్తక
లశోదకమిత్యర్థః - న తు ద్యస్తకలశోదకమితి - రిక్తస్య ఘటమాదాయ పూర్ణం పరమ వారిణేతి వక్ష్యమాణవిరోధాత్ ॥ పాంసుశోణితదిగ్ధాం
గం పాంసువిశిష్టశోణితేన లిప్తాంగం - శల్యపీడితం శరాగ్రపీడితం ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ సమాముద్వీక్ష్యేతి ॥ త్రస్తం భీతం - అత ఏవ అస్వస్థచే
తసం వ్యాకులచిత్తం ॥ ౩౭ ॥ కింతవేతి ॥ జిహీర్షుః ఆహర్తుమిచ్ఛుః - గుర్వర్థం మాతాపితృనిమిత్తం ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ తావితి ॥ ఆశాకృ
తాం పుత్రో మే జలమాహరిష్యతీత్యాశాసహితాం - తృష్ణాం పిపాసాం కష్టాం దుస్సహాం ॥ ౪౦ ॥ ననూనమితి ॥ తపసః శ్రుతస్య వేత్యత్ర మా
మకస్యేతి విశేషణం దేయం ॥ ౪౧ ॥ జానన్నితి ॥ అపరిక్రమః అసంచారః పంగురితి యావత్ భిద్యమానం వాతాదినేతి శేషః ॥ ౪౨ ॥ పితురి
తి ॥ రామ వేతి సంబోధనాత్ సరయూతీరే బహుశో మృగయాపర్యటనేన పూర్వమేవ దశరథం జ్ఞాతవానిత్యవగమ్యతే - గత్వా మమ సహేతి - అ

తమర్మణః ॥ ౨౪ ॥ తస్మిన్నిపతితే బాణే వాగభూత్తత్ర మానుషీ ॥ ❁ ॥ కథమస్మద్విధే శస్త్రం నిపతేత్తు తప
స్విని ॥ ప్రవివిక్తాం నదీం రాత్రావుదాహారోఽహమాగతః ॥ ❁ ॥ ఇషుణాభిహతః కేన కస్య వా కిం కృతం మయా
ఋషేర్హి న్యస్తదండస్య వనే వన్యేన జీవతః ॥ ❁ ॥ కథం ను శస్త్రేణ వధో మద్విధస్య విధీయతే ॥ జటాభారధ
రస్యైవ వల్కలాజినవాససః ॥ ❁ ॥ కో వధేన మమార్థీ స్యాత్కిం వాస్యాపకృతం మయా ॥ ఏవం నిష్ఫల
మారబ్ధం కేవలానర్థసంహితమ్ ॥ ❁ ॥ న కశ్చిత్సాధు మన్యేత యథైవ గురుతల్పగమ్ ॥ నాహం తథానుశో
చామి జీవితక్షయమాత్మనః ॥ ❁ ॥ మాతరం పితరం చోభావనుశోచామి మద్వధే ॥ తదేతన్మిథునం వృద్ధం చిరకా
లభృతం మయా ॥ ❁ ॥ మయి పంచత్వమాపన్నే కాం వృత్తిం వర్తయిష్యతి ॥ వృద్ధౌ చ మాతాపితరావహం చై
కేషుణా హతః ॥ ❁ ॥ కేన స్మ నిహతాస్సర్వే సుబాలేనాకృతాత్మనా ॥ ౩౨ ॥ తాం గిరం కరుణాం శ్రుత్వా మ
మ ధర్మానుకాంక్షిణః ॥ ❁ ॥ కరాభ్యాం సశరం చాపం వ్యథితస్యాపతద్భువి ॥ ౩౩ ॥ తస్యాహం కరుణం శ్రు
త్వా నిశి లాలపతో బహు ॥ ❁ ॥ సంభ్రాంతశ్శోకవేగేన భృశమాసం విచేతనః ॥ ౩౪ ॥ తం దేశమహమాగ
మ్య దీనసత్వస్సుదుర్మనాః ॥ ❁ ॥ అపశ్యమిషుణా తీరే సరయ్వాస్తాపసం హతమ్ ॥ ❁ ॥ అవకీర్ణజటాభారం
ప్రవిద్ధకలశోదకమ్ ॥ ❁ ॥ పాంసుశోణితదిగ్ధాంగం శయానం శల్యపీడితమ్ ॥ ౩౬ ॥ స మాముద్వీక్ష్య నే
త్రాభ్యాం త్రస్తమస్వస్థచేతసమ్ ॥ ❁ ॥ ఇత్యువాచ తతః క్రూరం దిధక్షన్నివ తేజసా ॥ ౩౭ ॥ కిం తవాపకృతం రా
జన్వనే నివసతా మయా ॥ ❁ ॥ జిహీర్షురంభో గుర్వర్థం యదహం తాడితస్త్వయా ॥ ౩౮ ॥ ఏకేన ఖలు
బాణేన మర్మణ్యభిహతే మయి ॥ ❁ ॥ ద్వావంధౌ నిహతౌ వృద్ధౌ మాతా జనయితా చ మే ॥ ౩౯ ॥ తౌ నూనం దు
ర్బలావంధౌ మత్ప్రతీక్షౌ పిపాసితౌ ॥ ❁ ॥ చిరమాశాకృతాం తృష్ణాం కష్టాం సంధారయిష్యతః ॥ ౪౦ ॥ న నూ
నం తపసో వాస్తి ఫలయోగః శ్రుతస్య వా ॥ ❁ ॥ పితా యన్మాం న జానాతి శయానం పతితం భువి ॥ ౪౧ ॥ జాన
న్నపి చ కిం కుర్యాదశక్తిరపరిక్రమః ॥ ❁ ॥ భిద్యమానమివాశక్తస్త్రాతుమన్యో నగో నగమ్ ॥ ౪౨ ॥ పితుస్త్వ

ఉదకమాహరతీత్యుదాహారః । న్యస్తదండస్య । త్యక్తపరపీడస్య । ఏవమితి గురుతల్పగం - గురుదారగం - వృద్ధావితి ॥ హత ఇత్యేతస్మా
త్ మాతాపితరావిత్యత్ర వచనవిపరిణామేన యోజనీయం సర్వే నిహతా ఇత్యుక్తిః మాతృపితృజీవనహేతుభూతస్య స్వస్య వధాత్ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥
౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ తస్యేతి ॥ కరుణం శ్రుత్వా కరుణజనకం వచః శ్రుత్వేత్యర్థః ॥ అవకీర్ణేతి ॥ ప్రవిద్ధకలశోదకం పర్యస్తక
లశోదకం ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ తావితి ॥ ఆశాకృతాం జలమానేష్యతీత్యాశాసహితాం తృష్ణాం పిపాసాం ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥

స్యథాపి హేదితిభావః॥౪౩॥ ఇయమితి॥ ఏకపదీ ఏకపదన్యాసమాత్రయుక్తా సరణిరిత్యర్థః - వర్త్మైకపదీత్యమరః - యతః యత్ర ఏకప ద్యాం॥౪౪॥ విశల్యమితి॥ మర్మరుణద్ధి పీడయతీత్యర్థః - మృదుసికతామయం సోత్సేధం ఉన్నతవత్ - అంబురయః నదీవేగః॥౪౫॥ ౪౬॥ దుఃఖితస్యేతి॥ దుఃఖితస్య మహాదుఃఖత్వం ప్రాప్తమితి దుఃఖితస్య - శోకాతురస్య బ్రహ్మహత్యా నవిష్యతీతి భియా శోకేన పీడితస్య॥ ౪౭॥ తామ్యమాన ఇతి॥ క్షయంగతం నాశం ప్రాప్తుముపక్రాంతః సంస్తభ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ఇతి మాముపాచేత్యనేనాన్వయః - స్థిరచి త్తో భవామ్యహమిత్యత్ర స్థిరచిత్తో భవాని ఘులిచ వారః - శూద్రాయాం వైశ్యేన జాత - కరణ ఇత్యర్థః శూద్రా విశోస్తు కరణ ఇత్యమరః॥ ౪౮॥౪౯॥౫౦॥ ఇతీతి॥ విఘూర్ణతః - కదాచిదరివ వేపమానస్యేత్యర్థః - విచేష్టస్య - కదాచిదితి శేషః వేపమానస్య కదాచిత్ ఈ షత్ కంపమానస్యేత్యర్థః - ఆనమ్యమానస్య - వ్యథయా సంకుచితాంగస్యేత్యర్థః సానద్యమానస్యేతి పాఠే అతిశయేన నద్ధత ఇత్యర్థః - ఉద్ధరం ఉదసారం - అడభావో నిత్యత్వాత్॥౫౧॥౫౨॥ జలార్ద్రగాత్రమితి॥ అయం శ్లోకః ప్రథమవృత్తానువాదః మర్మణి ప్రాణస్థానే వ్రణః యస్య తం - సరయ్వాం సరయూతీరే - విషణ్ణో స్మి విషణ్ణో భవం॥౫౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః -

వధమితి॥ విలపన్నేవ మద్యేన్న పుత్రం విలపన్నేవ॥౧॥ తదితి॥ సంకులేంద్రియః వ్యాకులేంద్రియః సుకృతం సుష్ఠుకృతం మునికుమా రవచనమితి శేషః - ఇత్యచింతయమిత్యుపస్కార్యం - యద్వా అన్యవధజ్ఞాపనాజ్ఞాపనయోః కింశుభం కింవాశుభం భవేదిత్యచింతయమిత్యర్థః॥ ౨॥ తతస్తం ఘటమితి॥ తతః మునికుమారోక్తజ్ఞాపనమేవ శ్రేయస్కరమితి నిశ్చయానంతరం - యథాఖ్యాతపథం ప్రాప్య ఆశ్రమం గత ఇతి సం

మేవ మే గత్వా శీఘ్రమాచక్ష్వ రాఘవ॥ న త్వామనుదహేత్ క్రుద్ధో వనం వహ్నిరివైధితః॥౪౩॥ ఇయమేకపదీ రాజన్ యతో మే పితురాశ్రమః॥ తం ప్రసాదయ గత్వా త్వం న త్వాం స కుపితశ్శపేత్॥౪౪॥ విశల్యం కురు మాం రాజన్ మర్మ మే నిశితశ్శరః॥ రుణద్ధి మృదు సోత్సేధం తీరమంబురయో యథా॥౪౫॥ సశల్యః క్లిశ్యతే ప్రాణైర్విశల్యో వినశిష్యతి॥ ఇతి మామవిశచ్చింతా తస్య శల్యాపకర్షణే॥౪౬॥ దుఃఖితస్య చ దీనస్య మమ శోకాతురస్య చ॥ లక్షయామాస హృదయే చింతాం మునిసుతస్తదా॥౪౭॥ తామ్యమానస్స మాం కృచ్ఛ్రాదువాచ పరమార్తవత్॥ సీదమానో వివృత్తాంగో వేష్టమానో గతః క్షయమ్॥ సంస్తభ్య శోకం ధైర్యేణ స్థిరచిత్తో భవామ్యహమ్॥ బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయాదపనీయతామ్॥ న ద్విజాతిరహం రాజన్ మా భూత్తే మనసో వ్యథా॥ శూద్రాయామస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిప॥౫౦॥ ఇతీవ వదతః కృచ్ఛ్రాద్బాణాభిహతమర్మణః॥ విఘూర్ణతో విచేష్టస్య వేపమానస్య భూతలే॥ తస్య త్వానమ్యమానస్య తం బాణమహముద్ధరమ్॥ స మాముద్వీక్ష్య సంత్రస్తో జహౌ ప్రాణాంస్తపోధనః॥౫౨॥ జలార్ద్రగాత్రం తు విలప్య కృచ్ఛ్రాన్మర్మవ్రణం సంతతముచ్ఛ్వసంతమ్। తతస్సరయ్వాం తమహం శయానం సమీక్ష్య భద్రే స్మి భృశం విషణ్ణః॥౫౩॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః

వధమప్రతిరూపం తు మహర్షేస్తస్య రాఘవః। విలపన్నేవ ధర్మాత్మా కౌసల్యాం పునరబ్రవీత్॥౧॥ తదజ్ఞానాన్మహత్పాపం కృత్వాహం సంకులేంద్రియః॥ ఏకస్త్వచింతయం బుద్ధ్యా కథం ను సుకృతం భవేత్॥౨॥ తతస్తం ఘటమాదాయ పూర్ణం పరమవారిణా। ఆశ్రమం తమహం ప్రాప్య యథాఖ్యాతపథం

జానన్నితి॥ అపి శ్రమం సంచారాక్షమ॥౨౨॥ పితురితి॥ వనం వహ్నిరివైధిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౪౩॥ ఇయమితి॥ ఏకపదీ సరణిః॥౪౪॥ విశల్యమితి॥ సోత్సేధం ఉన్నతసహితం మృదుతీరం రుణద్ధి పీడయతి॥౪౫॥౪౬॥౪౭॥ తామ్యమాన ఇతి తామ్యమానః గ్లానిం ప్రాప్యమాణః - పర మార్తవత్ - పరమార్తియుక్తః॥ సంస్తభ్యేతి ధైర్యేణ శోకం సంస్తభ్య స్థిరచిత్తో భవామి - మమ చిత్తమోహో నాస్తీత్యర్థః॥ అతః బ్రహ్మహ త్యాకృతం బ్రహ్మహత్యయా ప్రాప్తం పాపం॥ న ద్విజాతిరితి॥ శూద్రాయాం వైశ్యేన జాతః కరణః। శూద్రావిశోస్తు కరణ ఇత్యమరః॥ ౪౮॥౪౯॥౫౦॥ ఇతీవేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ ఆనమ్యమానస్య వేదనయా సంకుచితాంగస్యేత్యర్థః - ఉద్ధరం అడభావ ఆ ర్షః॥౫౧॥౫౨॥ జలార్ద్రగాత్రమిత్యయం శ్లోకః ప్రథమవృత్తాంతానువాదకమితి మంతవ్యం॥౫౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం - మయోధ్యాకాండటీకాయాం - త్రిషష్టితమస్సర్గః

వధమితి॥ వధం ప్రలపన్ కౌసల్యామితి సంబంధః॥౧॥ తదితి॥ భవేదిత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - అచింతయం - అన్యవధజ్ఞాపనా జ్ఞాపనయోః - కింశుభకరం భవేదిత్యచింతయమిత్యర్థః॥ ౨॥ తతస్తమితి॥ తతః మునికుమారోక్తజ్ఞాపనమేవ - శ్రేయస్కరమితి నిశ్చ

బంధః॥౩॥తత్రేత్యాది॥ పరిత్రాణయతీతి సంచారయతీతి పరిణాయకః తద్రహితౌ - తన్నిమిత్తాభిః పుత్రవిషయాభిః కథాభిః పక్షిణౌ - అపరిక్రమౌ పంగుభూతౌ - మత్కృతే మన్నిమిత్తం - తామాశాం పుత్రాగమనాశాం హీనాశౌ - పుత్రవిషయాశారహితౌ వా - ఉదాసీనౌ అప్రయత్నభూతౌ - తస్య పితరావపశ్యమితి సంబంధః॥౪॥౫॥శోకోపహతచిత్త ఇతి॥ పుత్రవధేన పూర్వమేవ శోకోపహతచిత్తః భూయశ్శోకం గత తద్దర్శనాదతిశయితశోకం గతః॥౬॥పదశబ్దమితి॥ పదశబ్దం చరణవిన్యాసజశబ్దం - చిరాయసి విలంబసే తత్కారిణీ లిఙ్ - యన్నిమిత్తమితి నిమిత్తమిత్యర్థః - యద్వా యన్నిమిత్తం త్వయా సలిలే క్రీడితం ఇదం బ్రూహీతి శేషః - యన్నదత్తమితి పాఠే ఇదానీం పానీయం నదత్తమితి యుక్తం తస్మాత్ త్వయా సలిలే క్రీడితమిత్యన్వయః - ఉత్కంఠితా శోకస్మరణవత్యభూత్ - వ్యలీకం అప్రియం-అలీకమితి పాఠే అలీకమపరాధః- అలీకమపరాధ ఇతి హలాయుధః। త్వమితి - నః అస్మాకం-ఇతి మునిర్వాక్యమభాషతేత్యన్వయః॥౧౦॥మునిమితి॥ సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా- హీనవ్యంజనయా అస్పష్టాక్షరయా వ్యంజనం శ్మశ్రుస్థానం ... జయంతీ। అవ్యక్తయా వాచా అబ్రువమితి సంబంధః భీతో హి సన్ భీతః ... - వారిభేదః భీతోపి సన్ అభీత ఇవ అబ్రువం-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే॥౧౧॥ ... మేవ విశదం దర్శయతి మనస ఇతి॥ మనసః కర్మ ఊహాపోహాత్మకం- చేష్టాః ఇంద్రియనియమనరూపవ్యాపారాః తాభిః వాగ్బలం అభిసంస్తభ్య స్ఖలితాం వాచం బలాత్ స్థిరీకృత్యేత్యర్థః-తస్మై భయమాచచక్షే ఇతి సంబంధః- యద్వా వాగ్బలమభిసంస్తభ్య- లజ్జాభీతి ప్రభృతిభిః మందవచనో భూత్వేత్యర్థః - ఆచచక్షే ఇతి రీత్యుత్తమపురుషైకవచనం॥౧౨॥క్షత్రియ ఇతి॥ మహాత్మనః తవేతి శేషః-సజ్జనావమతం సజ్జనావమతి విషయభూతం - సత్పురుషగర్హితమిత్యర్థః॥౧౩॥భగవన్నితి॥ నిపానే జలావతారే - ఆగతం గజం శ్వాపదం హింస్రశార్దూలాదికం చ - జిఘాంసుః చాపహస్తోహం సరయూతీరమాగతః॥౧౪॥తత్రేతి॥ పూర్యతః పూర్యమాణస్య - ద్విప ఇతి మత్వా- అయం శబ్దహేతుః పదార్థః - మయా అభి

గతః॥ ౩॥ తత్రాహం దుర్బలావంధౌ వృద్ధావపరిణాయకౌ। అపశ్యం తస్య పితరౌ లూనపక్షావివ ద్విజౌ ॥
౪॥ తన్నిమిత్తాభిరాసీనౌ కథాభిరపరిక్రమౌ। తామాశాం మత్కృతే హీనావుదాసీనావనాథవత్ ॥ ౫ ॥
శోకోపహతచిత్తశ్చ భయసంత్రస్తచేతనః। తచ్చాశ్రమపదం గత్వా భూయశ్శోకమహం గతః ॥ ౬ ॥ పదశబ్దం తు మే శ్రుత్వా మునిర్వాక్యమభాషత। కిం చిరాయసి మే పుత్ర పానీయం క్షిప్రమానయ ॥ ౭ ॥ యన్నిమిత్తమిదం తాత సలిలే క్రీడితం త్వయా। ఉత్కంఠితా తే మాతేయం ప్రవిశ క్షిప్రమాశ్రమమ్ ॥ ౮ ॥ యద్వ్యలీకం కృతం పుత్ర మాత్రా తే యది వా మయా। న తన్మనసి కర్తవ్యం త్వయా తాత తపస్వినా ॥ ౯ ॥ త్వం గతిస్త్వగతీనాం చ చక్షుస్త్వం హీనచక్షుషామ్। సమాసక్తాస్త్వయి ప్రాణాః కిం త్వం నో నాభిభాషసే ॥ ౧౦ ॥ మునిమవ్యక్తయా వాచా తమహం సజ్జమానయా। హీనవ్యంజనయా ప్రేక్ష్య భీతో భీత ఇవాబ్రువమ్ ॥ ౧౧ ॥ మనసః కర్మ చేష్టాభిరభిసంస్తభ్య వాగ్బలమ్। ఆచచక్షే త్వహం తస్మై పుత్రవ్యసనజం భయమ్ ॥ ౧౨ ॥ క్షత్రియోహం దశరథో నాహం పుత్రో మహాత్మనః। సజ్జనావమతం దుఃఖమిదం ప్రాప్తం స్వకర్మజమ్ ॥ ౧౩ ॥ భగవంశ్చాపహస్తోహం సరయూతీరమాగతః। జిఘాంసుశ్శ్వాపదం కంచిన్నిపానే చాగతం గజమ్ ॥ ౧౪ ॥ తత్ర శ్రుతో మయా శబ్దో జలే కుంభస్య పూర్యతః। ద్విపోయమితి మత్వాయం బాణేనాభిహతో మయా ॥ ౧౫ ॥ గత్వా నద్యాస్తతస్తీరమపశ్యమిషుణా హృది। వినిర్భిన్నం గతప్రాణం శయానం భువి తాపసమ్ ॥ ౧౬ ॥ భగవన్ శబ్దమాలక్ష్య మయా గజజిఘాంసునా। విసృష్టోంభసి నారాచస్తేన తే నిహతస్సుతః ॥

హతః॥ అనంతరం-యథాఖ్యాతపథం మునికుమారోపదిష్టమార్గం ప్రాప్య-ఆశ్రమం గత ఇత్యన్వయః-ఉత్తరశ్లోకేనైకవాక్యం వా - యథాఖ్యాతపథం గతస్సన్నాశ్రమం ప్రాప్య తత్ర వృద్ధావపశ్యమితి సంబంధః॥పరిత్రాణయతీతి పరిణాయకః తద్రహితౌ తన్నిమిత్తాభిః పుత్రవిషయాభిః కథాభిరుపలక్షితౌ అపరిక్రమౌ సంచారాక్షమౌ-మత్కృతే మన్నిమిత్తం తామాశాం-హీనౌ పుత్రవిషయాశారహితౌ-ఉదాసీనౌ అప్రయత్నభూతౌ తౌ తస్య పితరావపశ్యమితి సంబంధః॥౩॥౪॥౫॥౬॥పదశబ్దమితి॥ కిం చిరాయసి విలంబసే ॥ యదితి॥ ఇదం పానీయం యద్యస్మాత్ త్వన్నదత్తం- తస్మాత్ త్వయా సలిలే క్రీడితమిది యన్నిమిత్తమితి పాఠే యన్నిమిత్తం త్వయా సలిలే క్రీడితమిదం బ్రూహీతి శేషః॥యదితి॥ వ్యలీకమప్రియం- అలీకమితి పాఠే అపరాధం॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥మునిమితి॥ సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా-హీనవ్యంజనయా-అస్పష్టాక్షరయా- అత ఏవావ్యక్తయా వాచా అబ్రువమితి సంబంధః॥౧౧॥మనస ఇతి॥ మనసః కర్మ-ఇతస్తతః పరిధావనం-వాగ్బలముచ్చారణశక్తిః-తదుభయం చేష్టాభిః శరీరవ్యాపారైస్సహ సంస్తభ్య సంనియమ్య-మనసా వాచా స్థిరీకృత్యేతి యావత్ - తస్మై భయమాచచక్ష ఇతి సంబంధః॥౧౨॥క్షత్రియ ఇతి- సజ్జనావమతం సజ్జనావమతి విషయం - సజ్జనగర్హితమిత్యర్థః॥౧౩॥భగవన్నితి॥ శ్వాపదముగ్రసత్వం - నిపానే జలపానస్థానే॥౧౪॥తత ఇతి॥ పూర్యతః పూర్యమాణస్య-ద్విపోయ

హతః॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ ఇతి ॥ ఉద్ధృతేన బాణేన హేతునా - అంధౌ పితరౌ మాతాపితరౌ భవంతావేవ శోచన్ విలప్య చ స్వర్గమాస్థితః॥౧౯॥ అజ్ఞానాదితి ॥ ఏవం గతే సంప్రాప్తే సతి - యచ్ఛేషం కర్తవ్యం స్యాత్తత్ప్రసాదరూపం తత్ ప్రతి మే ముని ప్రసీదతు - శాపానుగ్రహయోర్యథా కర్తవ్యం తత్కుర్విత్యర్థః ॥౨౦॥ సఇతి ॥ అఘశంసినా పాపశంసినా - ఆయాసం క్రోధం - అకర్తుం - నాశక్నోత్ - కృతవానేవేత్యర్థః॥౨౧॥ సబాష్పేతి ॥ స్వయం కథయేః - ఫలేత్ విశీర్యేత్ - ఇతి ఫల విశరణ ఇతి ధాతు ॥౨౨॥ క్షత్రియేణేతి - వానప్రస్థే - అజ్ఞానతః కృతో వధః - వజ్రిణమింద్రమపి స్థానాచ్చ్యావయేత్ జ్ఞానపూర్వం కృతః - విశేషతో వానప్రస్థే కృతో వధ ఇత్యర్థః ॥ బ్రహ్మవాదినం బ్రహ్మచారిణం - తస్మిన్ - జ్ఞానేన - విసృజతః - అజ్ఞానాత్కృతం తేన తస్మాత్ జీవసి - అపి హ్యద్య - రాఘవాణాం కులం న స్యాత్ - భవాన్ కుతః ॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥ నయేతి ॥ నయ నౌ - ధర్మరాజవశంగతం పుత్రం ద్రష్టుమిచ్ఛావః - అతః నౌ తం దేశం నయ ॥౨౭॥౨౮॥ అథేతి ॥ అహం తౌ నీత్వా అహం తమస్పర్శయమితి సంబంధః ॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥ నత్వితి ॥ అహం తే ప్రియః న చేత్ - మాతరం పశ్య ॥౩౨॥ కస్యేతి ॥ హృదయంగమం మనోహరం స్వరం - అధీయానస్య అన్యద్వా ఇతిహాసపురాణాదికం వా ॥౩౩॥ కఇతి ॥ సంధ్యాముపాస్య - నమస్కారపూర్వకం తాం త్రికసంధ్యాం సంకృత్వేత్యర్థః - హుతహుతాశనః కృతహోమః - నమస్కారేణ మంత్రేణ సంచయన్ - సహసా యేదించరుధర్మః

౧౮॥ తతస్తస్యైవ వచనాముపేత్య పరితప్యతః। సమయా సహసా బాణ ఉద్ధృతో మర్మతస్తదా॥ ౧౯॥ సచోద్ధృతేన బాణేన తత్ర స్వర్గముపాస్థిత। భవంతౌ పితరౌ శోచన్నంధావితి విలప్య చ॥౨౦॥ అజ్ఞానాద్భవతః పుత్రస్సహసాభిహతో మయా। శేషమేవంగతే యత్స్యాత్తత్ప్రసీదతు మే మునిః॥ ౨౧॥ సతచ్ఛ్రుత్వా వచః క్రూరం మయోక్తమఘశంసినా। నాశకత్తీవ్రమాయాసమకర్తుం భగవానృషిః॥ ౨౨॥ సబాష్పపూర్ణవదనో నిశ్శ్వసన్ శోకకర్శితః। మాముువాచ మహాతేజాః కృతాంజలిముపస్థితమ్॥ ౨౩॥ యద్యేతదశుభం కర్మ న త్వం మే కథయేస్స్వయమ్। ఫలేన్మూర్ధా స్మ తే రాజన్ సద్యశ్శతసహస్రధా॥ ౨౪॥ క్షత్రియేణ వధో రాజన్ వానప్రస్థే విశేషతః। జ్ఞానపూర్వం కృతస్స్థానాచ్చ్యావయేదపి వజ్రిణమ్॥ ౨౫॥ సప్తధా తు ఫలేన్మూర్ధా మునౌ తపసి తిష్ఠతి। జ్ఞానాద్విసృజతశ్శస్త్రం తాదృశే బ్రహ్మచారిణి॥ ౨౬॥ అజ్ఞానాద్ధి కృతం యస్మాదిదం తేనైవ జీవసి। అపి హ్యద్య కులం న స్యాద్రాఘవాణాం కుతో భవాన్॥ ౨౭॥ నయ నౌ నృప తం దేశమితి మాం చాభ్యభాషత। అద్య తం ద్రష్టుమిచ్ఛావః పుత్రం పశ్చిమదర్శనమ్॥ ౨౮॥ రుధిరేణావసిక్తాంగం ప్రకీర్ణాజినవాససమ్। శయానం భువి నిస్సంజ్ఞం ధర్మరాజవశంగతమ్॥ ౨౯॥ అథాహమేకస్తం దేశం నీత్వా తౌ భృశదుఃఖితౌ। అస్పర్శయమహం పుత్రం తం మునిం సహ భార్యయా॥ ౩౦॥ తౌ పుత్రమాత్మనస్స్పృష్ట్వా తమాసాద్య తపస్వినౌ। నిపేతతుశ్శరీరేఽస్య పితా చాస్యేదమబ్రవీత్॥ ౩౧॥ నాభివాదయసే మాద్య న చ మామభిభాషసే। కిం ను శేషే తు భూమౌ త్వం వత్స కిం కుపితో హ్యసి॥ ౩౨॥ న త్వహం తే ప్రియః పుత్ర మాతరం పశ్య ధార్మిక। కిం ను నాలింగసే పుత్ర సుకుమార వచో వద॥ ౩౩॥ కస్య వాపరరాత్రేఽహం శ్రోష్యామి హృదయంగమమ్। అధీయానస్య మధురం శాస్త్రం వాన్యద్విశేషతః॥ ౩౪॥ కో మాం సం

మితిమత్వా - అయం తపసుతః బాణేన నిహత ఇత్యన్వయః॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ సచేతి ॥ ఉద్ధృతేన బాణేన హేతునా - అంధౌ మాతాపితరౌ ఇతి భవంతావేవ శోచన్ - విలప్య స్వర్గమాస్థిత ఇతి సంబంధః॥౧౯॥ అజ్ఞానాదితి ॥ ఏవంగతే ప్రమాదే సంప్రాప్తే సతి - శేషమనంతరం కర్తవ్యం యత్స్యాత్ తత్ప్రసీదతు తద్బుద్ధిశ్యాజ్ఞాపయత్విత్యర్థః॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥ సప్తేతి ॥ బ్రహ్మచారిణి బ్రహ్మనిష్ఠే - బ్రహ్మవాదిని తపోధనే బ్రహ్మవక్తుం శీలమస్యాస్తీతి తథా - తస్మిన్ అపి హ్యద్యేతి రాఘవాణాం కులమపి న స్యాత్ - జ్ఞానపూర్వకృతం చేదితి శేషః - కుతో భవాన్ కింపునర్భవానిత్యర్థః॥౨౫॥౨౬॥ నయేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - ధర్మరాజవశంగతం అతఏవ పశ్చిమదర్శనం అంత్యదర్శనం పుత్రం ద్రష్టుమిచ్ఛావః - నౌ తం దేశం నయేతి మామభ్యభాషతేతి సంబంధః॥౨౭॥౨౮॥ అథాహమితి ॥ అహం తౌ నీత్వా అహం తమస్పర్శయమితి సంబంధః॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥ నత్వితి॥ అహం తే ప్రియో న చేత్ మాతరం పశ్యేతి సంబంధః ॥౩౨॥ కస్యేతి ॥ హృదయంగమం మనోహరం - స్వరం అధీయానస్య పఠతః - అన్యద్వా ఇతిహాసపురాణాదికం ॥౩౩॥ కో మామితి ॥ సంధ్యాముపాస్య - నమస్కారపూర్వకం తాం త్రికసంధ్యా వందనం కృత్వేత్యర్థః - హుతహుతాశనః హుతహోమః - నమస్కారేణ మంత్రేణ సంచయ

ణః స్యాపివంచమహాయిజ్ఞాది కారిన్న న్యతే । తతోఽప్యధికస్య కరణస్యాస్వానికమ్మ్నాత్రౌ పార్వమాధికాత్స్యై ముఖికన్యాయసిద్ధత్వాత్ శ్లాఘయిష్యతి - ఉపచరిష్యతీత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ కందమూలఫలమితి ॥ కందం జలోద్భవానాం పద్మాదీనాం - మూలం స్థలోద్భవానాం - అకర్మణ్యం కర్మాక్షమస్థానాత్ముం - అప్రగ్రహం నివారాదినంగ్రహరహితం - అనాయకం అనాథం వత్సరరహితం - యష్టింగృహీత్వా మార్గదర్శకరహితమితివార్థః ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ తిష్ఠేతి ॥ తిష్ఠమాం మాం ప్రతితిష్ఠ - మాగమః మాగచ్ఛ - సమేధితః - సహితఇత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ తత ఇతి ॥ వైవస్వతం - ధర్మరాజః క్షమతాం మమ్మపుత్రస్య స్వపరిసరాగమనవిళంబం సహతాం - మత్సంబంధీ - అయంపుత్రః - పితరావిభృయాదితి ప్రకారకాం భారతీంప్రవక్ష్యామితిసంబంధః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ అపాప ఇతి ॥ రాజ్ఞాం స్వహస్తకృతం పాపం పూర్వజన్మపాపస్య ప్రాయశ్చిత్తత్వేన ప్రాప్తమితి మత్వా ఉచ్యతే - అపాపోసి - పాపకర్మణా రాజ్ఞాయదా నిహతః - తద్వై పాపాపోసి - తేన అపాపత్వేన హేతునా - సత్యేన మమ సత్యేన - శస్త్రయోధినాం యేలోకాః స్థానాని - తాన్ గచ్ఛేతి యోజనా - నన్వస్యేతి ఉన్నతౌ ప్రబ్రువాణోపి ప్రాప్తిరేవ వక్తవ్యా - శస్త్రహననమాత్రేణ శస్త్రయోధినాం లోకం ప్రాప్నువంతి - ఏతత్కథముపపద్యతే - ఉచ్యతే - ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమండలభేదినౌ । పరివ్రాడ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హతః ఇతి ॥ శస్త్రయోధినాం యత్ప్రాప్తలోకప్రాప్తిః సంపన్నేత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ యాగతిరితి ॥ ఏకపత్నీవ్రతస్యేతి ॥ ఇదం చ వ్రతమనుకూలాయాం పుత్రిణ్యాం పత్న్యాం బోధ్యం - గోసహస్రప్రదాతౄణామితి - యా యా ఏకస్య యథోక్తస్యపూర్వోక్తానామ్ - గురుభృతాం గురుశుశ్రూషాకారిణాం - దేహన్యాసకృతాం - మహాప్రస్థానాదినిరతిశేషః - యద్వాపరలోకప్రాప్తిసంకల్పపూర్వకం గంగాయమునాసంగమాదౌ జలేగ్నౌ వాతనుంత్యజతామిత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ నేతి ॥ అస్మిన్ కులే - తపోనిష్ఠానామస్మాకం కులే జాతః - అకుశలాం అశుభాం - గతిం నగచ్ఛేత్ - అపి తు మమ బాంధవః పుత్రః - త్వం యేన నిహతః స ఏవాకుశలాం గతిం యాస్యతి ॥ ౪౬ ॥ ఏవమితి

ధ్యాయముపాసైవ్యవస్యాత్పాహురహుతాశనః । శ్లాఘయిష్యత్యుపాసీనః పుత్రశోకభయార్దితమ్ ॥ ౩౪ ॥ కందమూలఫలం హృత్వా కో మాం ప్రియమివాతిథిమ్ । భోజయిష్యత్యకర్మణ్యమప్రగ్రహమనాయకమ్ ॥ ౩౫ ॥ ఇమామంధాం చ వృద్ధాం చ మాతరం తే తపస్వినీమ్ । కథం వత్స భరిష్యామి కృపణాం పుత్రగర్ధినీమ్ ॥ ౩౬ ॥ తిష్ఠ మాం మాగమః పుత్ర యమస్య సదనం ప్రతి । శ్వో మయా సహ గంతాసి జనన్యా చ సమేధితః ॥ ౩౭ ॥ ఉభావపి చ శోకార్తావనాథౌ కృపణౌ వనే । క్షిప్రమేవ గమిష్యావస్త్వయా హీనౌ యమక్షయమ్ ॥ ౩౮ ॥ తతో వైవస్వతం దృష్ట్వా తం ప్రవక్ష్యామి భారతీమ్ । క్షమతాం ధర్మరాజో మే బిభృయాత్పితరావయమ్ ॥ ౩౯ ॥ దాతుమర్హతి ధర్మాత్మా లోకపాలో మహాయశాః । ఈదృశస్య మమాక్షయ్యామేకామభయదక్షిణామ్ ॥ ౪౦ ॥ అపాపోసి యథా పుత్ర నిహతః పాపకర్మణా । తేన సత్యేన గచ్ఛాశు యే లోకాః శస్త్రయోధినామ్ ॥ ౪౧ ॥ యాంతి శూరా గతిం యాం చ సంగ్రామేష్వనివర్తినః । హతాస్త్వభిముఖాః పుత్ర గతిం తాం పరమాం వ్రజ ॥ ౪౨ ॥ యాం గతిం సగరః శైబ్యో దిలీపో జనమేజయః । నహుషో ధుంధుమారశ్చ ప్రాప్తాస్తాం గచ్ఛ పుత్రక ॥ ౪౩ ॥ యా గతిః సర్వసాధూనాం స్వాధ్యాయాత్తపసశ్చ యా । యా భూమిదస్యాహితాగ్నేరేకపత్నీవ్రతస్య చ ॥ ౪౪ ॥ గోసహస్రప్రదాతౄణాం యా యా గురుభృతామపి । దేహన్యాసకృతాం యా చ తాం గతిం గచ్ఛ పుత్రక ॥ ౪౫ ॥ న హి త్వస్మిన్కులే జాతో గచ్ఛత్యకుశలాం గతిమ్ । స తు యాస్యతి యేన త్వం నిహతో మమ బాంధవః ॥ ౪౬ ॥ ఏవం స కృపణం తత్ర పర్యదేవయతాసకృ

జ్ఞానసహూపదేదిల్యుక్తేః చతుర్థవర్ణాదపి ధిక్స్యమహామకరణస్య - మహామాధికారోస్తీత్యవగమ్యతే - శ్లాఘయిష్యతి ఉపచరిష్యతి - ఉపాసీనః ఉపసమీపఆసీనః ॥ ౩౪ ॥ కందేతి ॥ కందం జలోద్భవానాం పద్మాదీనాం - మూలం స్థలోద్భవానాం - అకర్మణ్యం కర్మాసు అస్థానాక్షమం - అప్రగ్రహం నీవారాదిసంగ్రహరహితం ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ తిష్ఠేతి ॥ మామ్ముద్దిశ్యతిష్ఠ - మాగమః మాగచ్ఛ - సమేధితః సహిత ఇత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ తత ఇతి ॥ మే - అయం మత్సంబంధ్యయం - పుత్రః పితరౌ విభృయాదితి తం వైవస్వతం దృష్ట్వా భారతీం వాచం ప్రవక్ష్యామి ధర్మరాజః క్షమ్యతామితి సంబంధః ॥ ౩౯ ॥ దాతుమితి ॥ లోకపాలో యమః - ఈదృశస్యానాథస్యేత్యర్థః - రాజ్ఞా స్వహస్తకృతం హననం స్వపుత్రేణ పూర్వకృతపాపస్య ప్రాయశ్చిత్తత్వేన - ప్రాప్తమితి మత్వా వదతి ॥ ౪౦ ॥ అపాపోసీతి ॥ పాపకర్మణా రాజ్ఞాయదా నిహతః తదైవ అపాపోసి తేన అపాపత్వహేతునా - సత్యేన మమ సత్యేన చ - శస్త్రయోధినాం యే లోకాః - తాన్ గచ్ఛేతి యోజనా ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ గోసహస్రేతి ॥ దేహన్యాసకృతాం పరలోకప్రాప్తిసాధనత్వేన - గంగాయమునాసంగమాదౌ జలే వాగ్నౌ వా తనుం త్యజతాం ॥ ౪౫ ॥ నహీతి ॥ అస్మిన్ కులే తపోనిష్ఠానామస్మాకం కులే - మమ బాంధవః పుత్రో యేన రాజ్ఞా త్వం హతః - స ఏవాకుశలాం యాస్యతి ॥ ౪౬ ॥ ఏవమితి ॥ ఉదకం సంస్కారపూర్వోదకక్రియాం

ఉదకం సంస్కారపూర్వోదకక్రియాః ॥ ౪౭ ॥ స త్వితి ॥ శక్రేణ సహ స్వర్గమధ్యారుహదిత్యనేన మునిః పుత్రం స్వర్గం నేతుం శక్రస్స్వయమాగత ఇతి గమ్యతే ॥ ౪౮ ॥ సంగ్రహేణోక్తం స్వర్గారోహణం వివృణోతి ఆబభాష ఇతి ॥ తాపసః శక్రేణ సహ వృద్ధౌ ఆబభాషే అథ పునరపి వృద్ధయోః శ్రవణా త్పునరాహ ఆశ్వాస్యేతి ॥ ౪౯ ॥ స్థానమితి ॥ మూలం సమీపం ఆద్యే త్రేతాయాం నష్ట మూలం కుణ్ణం సమీపయోరితి నిఘంటుః ॥ ౫౦ ॥ ఏవమి తి ॥ వపుష్మతా ప్రశస్తాకారేణ - ప్రశంసాయాం మతుప్ ॥ ౫౧ ॥ ౫౨ ॥ అద్యేతి - జహి ప్రాణాన్ మోచయ - హం పేర్జ ఇతి జాదేశః - శ తేన మా రణం దుఃఖకరత్వాదిత్యత్రాహ మరణే నాస్తి మే వ్యథేతి - వ్యథాభావహేతుమాహ యదితి - అతోఽపి కిం వ్యథా స్యాదితి భావః ॥ ౫౩ ॥ త్వ యేతి ॥ అభిశప్స్యామి - న తు భస్మీకరోమీతి భావః - సుదుఃఖమతిదారుణమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౫౪ ॥ పుత్రవ్యసనజమితి ॥ యత్ యస్మా త్ కారణాత్ - మమ ఏతత్ మరణపర్యవసాయి పుత్రవ్యసనజం దుఃఖమభూదితి శేషః - ఏవం పుత్రశోకేన కాలం కరిష్యసి మృత్యుం ప్రా ప్స్యసీత్యర్థః - కాలో మృత్యౌ చ సమయ ఇతి వైజయన్తీ ॥ ౫౫ ॥ అజ్ఞానాదితి ॥ బ్రహ్మహత్యా మహాపాతకమిత్యర్థః - అన్యథా వైశ్యా చ్ఛూద్ర్యాం జాతస్య కరణాఖ్యసంకరజాతిత్వేన బ్రహ్మహత్యాప్రసక్త్యభావాత్ ॥ ౫౬ ॥ త్వామితి ॥ ఏతాదృశః పుత్రశోకరూపః - భా వః స్వభావః - దాతారమివ దక్షిణా - యథా విప్రాయ దక్షిణా దత్తా దాతారం స్వసదృశఫలం ప్రాపయతి - తథేత్యర్థః - పుత్రశోకాతిశ యేన ఇహ జన్మన్యేవ ఫలమనుభవిష్యసీతి ధియా క్షిప్రమిత్యుక్తవాన్ - దక్షిణాశబ్దేన దక్షిణాహేతుకం సుకృతం లక్ష్యతే ॥ ౫౭ ॥ ఏవమితి ॥ దేహ మిత్యేకవచనేన చితారోహణకాలే దేహయోర్గాఢబద్ధత్వం లక్ష్యతే ॥ ౫౮ ॥ తదితి ॥ శబ్దవేధ్యనుకర్షిణా శబ్దవేధినం బాణం ప్రయుంజానేన యద్వా శబ్దవేధినం బాణం ముక్త్వా పునస్తచ్ఛరీరప్రోతశల్యమనుకృష్టవతేత్యర్థః - చింతయానేన - మరణపర్యవసాయీ పుత్రశోకః ప్రా ప్తః అస్య కిం నిదానమితి చింతయానేన - ఏతత్ పాపం స్మృతం మునికుమారవధరూపం పాపం స్మృతివిషయమభూదిత్యర్థః ॥ ౫౯ ॥ తస్యేతి - అ

త్ । తతోఽస్మై కర్తుముదకం ప్రవృత్తస్సహ భార్యయా ॥ ౪౭ ॥ స తు దివ్యేన రూపేణ మునిపుత్రస్స్వకర్మభిః । స్వర్గమధ్యారుహత్క్షిప్రం శక్రేణ సహ ధర్మవిత్ ॥ ౪౮ ॥ ఆబభాషే చ తౌ వృద్ధౌ సహ శక్రేణ తాపసః । ఆశ్వాస్య చ ముహూర్తం తు పితరౌ వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౪౯ ॥ స్థానమస్మి మహత్ప్రాప్తో భవతోః పరిచారణాత్ । భవన్తావపి చ క్షిప్రం మమ మూలముపైష్యతః ॥ ౫౦ ॥ ఏవముక్త్వా తు దివ్యేన విమానేన వపుష్మతా । ఆరురోహ దివం క్షిప్రం మునిపుత్రో జితేన్ద్రియః ॥ ౫౧ ॥ స కృత్వా తూదకం తూర్ణం తాపసస్సహ భార్యయా । మామువాచ మహాతేజాః కృతాఞ్జలిముపస్థితమ్ ॥ ౫౨ ॥ అద్యైవ జహి మాం రాజన్ మరణే నాస్తి మే వ్యథా । యచ్ఛరేణైకపుత్రం మాం త్వమకార్షీరపుత్రకమ్ ॥ ౫౩ ॥ త్వయా తు యదవిజ్ఞానాన్నిహతో మే సుతశ్శుచిః । తేన త్వామభిశప్స్యామి సుదుఃఖమతిదారుణమ్ ॥ ౫౪ ॥ పుత్రవ్యసనజం దుఃఖం యదేతన్మమ సామ్ప్రతమ్ । ఏవం త్వం పుత్రశోకేన రాజన్ కాలం కరిష్యసి ॥ ౫౫ ॥ అజ్ఞానాత్తు హతో యస్మాత్ క్షత్రియేణ త్వయా మునిః । తస్మాత్త్వాం నావిశత్యాశు బ్రహ్మహత్యా నరాధిప ॥ ౫౬ ॥ త్వామప్యేతాదృశో భావః క్షిప్రమేవ గమిష్యతి । జీవితాన్తకరో ఘోరో దాతారమివ దక్షిణా ॥ ౫౭ ॥ ఏవం శాపం మయి న్యస్య విలప్య కరుణం బహు । చితామారోప్య దేహం తన్మిథునం స్వర్గమభ్యయాత్ ॥ ౫౮ ॥ తదేతచ్చిన్తయానేన స్మృతం పాపం మయా స్వయమ్ । తదా బాల్యాత్కృతం దేవి శబ్దవేధ్యనుకర్షిణా ॥ ౫౯ ॥ తస్యాయం

॥ ౪౮ ॥ స త్వితి ॥ శక్రేణ సహ స్వర్గమధ్యారుహదిత్యనేన మునిః పుత్రం స్వర్గం నేతుం శక్రస్స్వయమాగత ఇత్యవగమ్యతే - సంగ్రహేణోక్తం స్వ ర్గారోహణం వివృణోతి ॥ ౪౯ ॥ ఆబభాష ఇత్యాదినా ॥ ఆబభాష ఇత్యస్య ప్రపంచార్థః ॥ ఆశ్వాస్యేత్యాది ॥ యద్వా తాపసః తౌ వృద్ధౌ ఆశ్వాస్య ఆబభాషే పితరావబ్రవీదిత్యేతత్ - భవన్తావపి మమ మూలముపైష్యత ఇత్యనేనోత్తరేణ సంబధ్యతే ॥ ౪౯ ॥ స్థానమితి ॥ మూలం సమీపం ॥ ౫౦ ॥ ఏ వమితి ॥ వపుష్మతా ప్రశస్తాకారేణ ॥ ౫౧ ॥ ౫౨ ॥ అద్యేతి ॥ జహి ప్రాణాన్ మోచయ ॥ ౫౩ ॥ త్వయేతి ॥ సుదుఃఖమతిదారుణమితి చ క్రియావి శేషణం ॥ ౫౪ ॥ పుత్రేతి ॥ యద్యస్మాన్మమ ఏతత్ - మరణపర్యవసాయిపుత్రవ్యసనజం దుఃఖమభూదితి శేషః - ఏవం పుత్రశోకేన కాలం కరిష్యసి మృత్యుం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః ॥ ౫౫ ॥ అజ్ఞానాదితి ॥ త్వాం బ్రహ్మహత్యా నావిశతి హననస్యాజ్ఞానమూలత్వాత్ తస్యాకరణత్వాచ్చేతి భావః ॥ ౫౬ ॥ త్వామితి ॥ ఏతాదృశః పుత్రశోకరూపః పుత్రశోకాతిశయేన - ఇహైవ కర్మఫలమనుభవిష్యామీతి ధియా క్షిప్రమిత్యుక్తవాన్ దక్షిణా శబ్దేన దక్షిణాహేతుకం సుకృతం లక్ష్యతే ॥ ౫౭ ॥ ౫౮ ॥ తదితి ॥ ఏతచ్చింతయానేన మరణపర్యవసాయీ పుత్రశోకః ప్రాప్తః - అస్య కారణం కిమి తి చింతయానేనేత్యర్థః - తదా బాల్యాత్ శబ్దవేధ్యనుకర్షిణా శబ్దేన వేద్ధుం యోగ్యం శబ్దవేధ్యం శబ్దవేధ్యమనుకర్షితుం శీలమస్యాస్తీతి శబ్దవేధ్యా నుకర్షీ తేన - మయా కృతం తత్పాపం మునికుమారవధరూపం స్మృతం స్మృతివిషయమభూదిత్యర్థః ॥ ౫౯ ॥ తస్యేతి ॥ విపాకః ఫలం - అపథ్యైః

పథ్యైః వ్యాధివివర్ధకైః - వ్యంజనైస్సహ సంభుక్త అన్నరసః - వ్యాధిం ఉల్బణయన్నితి శేషః - సముపస్థితో భవతి బాలకత్వేన ప్రాప్తో భవతి - అపథ్యైస్సహ సంభుక్తే వ్యాధిరన్నరసే యథేతి చ పాఠః ||౫౦|| తస్మాదితి || ఉదారస్య శాపప్రదాతుః - ఉదారత్వోక్తిః పుత్రస్య పుత్రసంపాదనపరత్వాత్ - యద్వా ఉదారస్య మహతః - ఉదారో దాతృమహతోరిత్యమరః | వచః మామాగతం శాపరూపవచనాద్ధర్మం ప్రాప్తమిత్యర్థః ||౫౧|| చక్షుర్భ్యామితి || మామా ||౫౨|| ఇత్యుక్త్వా స రుదంస్త్రస్తో భార్యామాహ చ భూమిప ఇత్యర్ధానంతరం - ఏతన్మే సదృశం దేవి యన్మయా రాఘవే కృతం | సదృశం తత్తు తస్యైవ యదనేన కృతం మయి ఇతి క్రమః ||౫౩|| ౫౪|| యదీతి || రామస్సకృదద్య మాం సంస్పృశేత్ - లభేత వా చక్షుర్విషయతాం ప్రాప్నుయాద్వా - తదా జీవేయమితి గమ్యమానత్వాత్తదనుక్తిః ... మేవమర్థం న కరోషీత్యత్రాహ యమేతి - యమక్షయం - యమగృహమనుప్రాప్తా మానవాః బాంధవాన్ న ద్రక్ష్యంతి హీత్యర్థః తస్మాజ్జీవనకాల ఏవ దర్శనమపేక్షితమితి భావః ||౫౫||౫౬||౫౭|| తస్యేతి || అప్రతికర్మణః ప్రతిక్రియారహితస్య స్తోకం అల్పం స్తోకాల్పక్షుల్లకా ఇత్యమరః ||౫౮|| నేతి || మనుష్యాః జరాయుక్తా న భవంతి - కింతు దేవాః - సత్యయౌవనాః - అహం పునర్దేవకుమారరూపమలంకృతం తం ఏతమాత్మజం తం | నందామి ... దర్శనేన భవామి ద్రష్టా చ పునర్యువేవేతి హి పూర్వముక్తవాన్ || చారుశుభకుండలసంయోగాత్ కుండలమపి శోభాం ప్రాప్తమిత్యుచ్యతే || ౫౯|| ౬౦|| ౬౧|| నివృత్తవనవాసమితి || మార్గగతం శుక్రం యథా మాధ్యందినే ... యథా స్వస్థానగతం శుక్రమివ ||౬౨|| కౌసల్యేతి || చిత్తమోహేన - చిత్తస్య మోహో మూఢం భ్రాంతిశయప్రాప్తా మూర్ఛా - తయేత్యర్థః మూర్ఛా తు కశ్మలం మోహ ఇత్యమరః | హృదయం మనసోధిష్ఠానం - సీదతీవ శీర్యతీవ - సంయుక్తాన్ ఇంద్రియసంయుక్తాన్ న వేదయే న జానే ||౬౩|| హృదయవిశరణేన శబ్దాద్యజ్ఞానే హేతుమాహ చిత్తనాశాదితి || సంసక్తాః దీపానినాభూతాః - యథా స్నేహనాశకృతదీపనాశాత్ రశ్మినాశః ఏవం శరీరశైథిల్యకృతచిత్తనాశాదింద్రియనాశ ఇతి సూచితం ||

కర్మణో దేవి విపాకస్సముపస్థితః | అపథ్యైస్సహ సంభుక్తే వ్యాధిరన్నరసే యథా ||౫౦|| తస్మాన్మామాగతం భద్రే తస్యోదారస్య తద్వచః | యదహం పుత్రశోకేన సంత్యక్ష్యామ్యద్య జీవితమ్ ||౫౧|| చక్షుర్భ్యాం త్వాం న పశ్యామి కౌసల్యే సాధు మాం స్పృశ | ఇత్యుక్త్వా స రుదంస్త్రస్తో భార్యామాహ చ భూమిపః ||౫౨|| ఏతన్మే సదృశం దేవి యన్మయా రాఘవే కృతమ్ | సదృశం తత్తు తస్యైవ యదనేన కృతం మయి ||౫౩|| దుర్వృత్తమపి కః పుత్రం త్యజేద్భువి విచక్షణః | కశ్చ ప్రవ్రాజ్యమానో వా నాసూయేత్పితరం సుతః ||౫౪|| యది మాం సంస్పృశేద్రామస్సకృదద్య లభేత వా | యమక్షయమనుప్రాప్తా ద్రక్ష్యంతి న హి మానవాః ||౫౫|| చక్షుషా త్వాం న పశ్యామి స్మృతిర్మమ విలుప్యతే | దూతా వైవస్వతస్యైతే కౌసల్యే త్వరయంతి మామ్ ||౫౬|| అతస్తు కిం దుఃఖతరం యదహం జీవితక్షయే | న హి పశ్యామి ధర్మజ్ఞం రామం సత్యపరాక్రమమ్ ||౫౭|| తస్యాదర్శనజశ్శోకస్సుతస్యాప్రతికర్మణః | ఉచ్ఛోషయతి మే ప్రాణాన్వారి స్తోకమివాతపః ||౫౮|| న తే మనుష్యా దేవాస్తే యే చారుశుభకుండలమ్ | ముఖం ద్రక్ష్యంతి రామస్య వర్షే పంచదశే పునః ||౫౯|| పద్మపత్రేక్షణం సుభ్రు సుదంష్ట్రం చారునాసికమ్ | ధన్యా ద్రక్ష్యంతి రామస్య తారాధిపనిభం ముఖమ్ ||౬౦|| సదృశం శారదస్యేందోః ఫుల్లస్య కమలస్య చ | సుగంధి మమ నాథస్య ధన్యా ద్రక్ష్యంతి తన్ముఖమ్ ||౬౧|| నివృత్తవనవాసం తమయోధ్యాం పునరాగతమ్ | ద్రక్ష్యంతి సుఖినో రామం శుక్రం మార్గగతం యథా ||౬౨|| కౌసల్యే చిత్తమోహేన హృదయం సీదతీవ మే | వేదయే న చ సంయుక్తాన్ శబ్దస్పర్శరసానహమ్ ||౬౩|| చిత్తనాశాద్విపద్యంతే సర్వాణ్యేవేంద్రియాణి మే | క్షీణస్నేహస్య దీపస్య సంసక్తా రశ్మయో యథా ||౬౪|| అయ

వ్యాధివర్ధకైః వ్యంజనైస్సహ - అన్నరసే సంభుక్తే వ్యాధిర్యథా ||౫౦|| తస్మాదితి || ఉదారస్య మహతః వచః - మమాగతం శాపరూపవచనాత్ఫలం ప్రాప్తమిత్యర్థః ||౫౧||౫౨|| ఏతన్మ ఇతి || మయా రాఘవే యత్ వివాసనరూపం కృతం ఏతన్మే సదృశం - అనేన రామేణ యత్కృతం అస్మద్వాక్యాత్ప్రవ్రాజనం - తత్ తస్యైవ సదృశం - యద్వా తత్తు పుత్రశోకేన జీవితస్య త్యజనం - తస్యైవ శాపకర్మణ ఏవ సదృశం - యదనేన మునినా మయి కృతం - తస్య శాపస్యానురూపమేతత్ - ఇదం మరణమిత్యర్థః ||౫౩|| తదేవ సమర్థయతి || దుర్వృత్తమితి || యద్వా ఏతన్మే సదృశమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - అనేన మునినా మయి యత్కృతం - తస్య శాపవచనస్య ఏతత్పుత్రవివాసనరూపం సదృశం - అన్యథా విచక్షణః కో వా - దుర్వృత్తమపి పుత్రం త్యజేత్ - ప్రవ్రాజ్యమానః కో వా పుత్రః పితరం నాసూయేత్ తస్మాత్ పుత్రప్రవ్రాజనం ప్రవ్రజ్యమానపుత్రస్యానసూయాకరణం చ శాపేన వినా కథం ఘటత ఇత్యర్థః ||౫౪||౫౫||౫౬||౫౭||౫౮||౫౯||౬౦|| ౬౧|| నివృత్తేతి || మార్గగతం శుక్రం యథా - మాధ్యందినే యస్స్వోచ్చమార్గగతం శుక్రమివ ||౬౨|| కౌసల్యేతి || చిత్తమోహేన చిత్తమోహః దుఃఖాతిశయప్రా

౭౪॥ ౭౫॥ హేతి ॥ ఆయాసనాశన దుఃఖనాశన ॥ ౭౬॥ ౭౭॥ ౭౮॥ ౭౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే చతుష్షష్టితమస్సర్గః

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ రాత్ర్యాం రాత్రిశేషే - పరమసంస్కారాః వ్యాకరణాద్యుత్తమసంస్కారయుక్తాః - శ్రేష్ఠాలంకారయుక్తా వా - వందిన ఇతిపూర్వముక్తత్వాత్ సూతాః వంశావలికీర్తకాః - మంగళాః మంగళపాఠకాః - ఉత్తమశ్రుతం గాంధర్వశాస్త్రశ్రవణం యేషాం తే ఉత్తమశ్రుతాః - ఏతద్విశేషణద్వయం గాయకమాత్రవిశేషణం - అన్యత్ సర్వవిశేషణం - సర్వత్ర పర్యుపాతిష్ఠన్నితి క్రియాపదం ॥ ౨॥ రాజానమితి ॥ ఉదాత్తాభిహితాశిషాం - ఉదాత్తైరుచ్చైస్స్వరేణ అభిహితాః ఆశిషో యైస్తేషాం - ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః - ప్రాసాదేషు ఆభోగః పరిపూర్ణతా తయా విస్తీర్ణః - ఆభోగః పరిపూర్ణతేత్యమరః ॥ ౩ ॥ తత ఇతి ॥ స్తువతాం స్తువత్సు - పాణివాదకాః తాళగత్యా వివిధం పాణిభ్యాం వాదయంతీతి పాణివాదకాః - అపదానాని వృత్తాన్యద్భుతకర్మాణి - పాణివాదాన్ వాదయన్ పాణివాదానకుర్వన్నిత్యర్థః॥ ౪॥ తేనేతి॥ శాఖాస్థాః - గృహారామవృక్షశాఖాసు వర్తమానాః రాజకులగోచరాః రాజగృహే దృశ్యమానాః విహగాః శుకాదయః ॥ ౫॥ వ్యాహృతా ఇతి - వ్యాహృతాః బ్రాహ్మణైరుక్తాః - పుణ్యశబ్దాః పుణ్యపురుషక్షేత్రతీర్థకీర్తనాదిరూపాః - పూరయామాసురితి విపరిణామేన యోజనీయం - గాథానాం దశరథవిషయప్రబంధవిశేషాణాం - సంబంధి - ఆశీర్గేయం ఆశీర్వాదరూపగానం॥ ౬ ॥ తత ఇతి ॥ పర్యుపస్థానకోవిదాః కాలోచితపరిచర్యావిచక్షణాః - స్త్రీవర్షవరభూయిష్ఠాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రీభిః వర్షవరైః షండైశ్చ సమృద్ధాః - పరిచారకా ఇతి శేషః॥ ౭ ॥ హరిచందనసంపృక్తమితి ॥ హరిచందనసంమిశ్రం స్నానశిక్షాజ్ఞాః స్నానప్రకారజ్ఞాః - యథావిధి యథానియమం ॥ ౮॥ మంగళాలంభనీయానీతి॥ మంగళాలంభనీయాని మంగళానాని లేపనాని తైలోద్వర్తనాదీని - స్పర్శనీయాని గవాదీని ... - ప్రాశనీయాని గంగోదకాదీని ... ప్రాశనీయాని సంపిష్టలవణాదీని కేశశోధకాదిద్రవ్య...

మాత్రా భవస్య కో మామనాథమచేతనమ్ । సంసాదయతి వేగేన యథా కూలం నదీరయః॥ ౭౫ ॥ హా రాఘవ మహాబాహో హా మమాయాసనాశన। హా పితృప్రియ మే నాథ హాద్య క్వాసి గతస్సుత॥ ౭౬ ॥ హా కౌసల్యే నశిష్యామి హా సుమిత్రే తపస్విని। హా నృశంసే మమామిత్రే కైకేయి కులపాంసని॥ ౭౭ ॥ ఇతి రామస్య మాతుశ్చ సుమిత్రాయాశ్చ సన్నిధౌ। రాజా దశరథశ్శోచన్ జీవితాంతముపాగమత్ ॥ ౭౮ ॥ యథా తు దీనం కథయన్నరాధిపః ప్రియస్య పుత్రస్య వివాసనాతురః। గతేఽర్ధరాత్రే భృశదుఃఖపీడితస్తదా జహౌ ప్రాణముదారదర్శనః॥ ౭౯ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః -

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం ప్రాతరేవాపరేఽహని। వందినః పర్యుపాతిష్ఠంస్తత్పార్థివనివేశనమ్ ॥ ౧ ॥ సూతాః పరమసంస్కారా మంగళాశ్చోత్తమశ్రుతాః। గాయకాః స్తుతిశీలాశ్చ నిగదంతః పృథక్పృథక్ ॥ ౨ ॥ రాజానం స్తువతాం తేషాముదాత్తాభిహితాశిషామ్। ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః స్తుతిశబ్దో హ్యవర్తత ॥ ౩ ॥ తతస్తు స్తువతాం తేషాం సూతానాం పాణివాదకాః। అపదానాన్యుదాహృత్య పాణివాదానవాదయన్ ॥ ౪ ॥ తేన శబ్దేన విహగాః ప్రతిబుద్ధా విసస్వనుః। శాఖాస్థాః పంజరస్థాశ్చ యే రాజకులగోచరాః ॥ ౫ ॥ వ్యాహృతాః పుణ్యశబ్దాశ్చ వీణానాం చాపి నిస్స్వనాః। ఆశీర్గేయం చ గాథానాం పూరయామాస వేశ్మ తత్ ॥ ౬ ॥ తతశ్శుచిసమాచారాః పర్యుపస్థానకోవిదాః। స్త్రీవర్షవరభూయిష్ఠా ఉపతస్థుర్యథాపురమ్ ॥ ౭ ॥ హరిచందనసంపృక్తముదకం కాంచనైర్ఘటైః। ఆనిన్యుః స్నానశిక్షాజ్ఞా యథాకాలం

స్థామాచార - హృదయం మనోఽధిష్ఠానం సీదతీవ విశీర్యతీవ ॥ ౭౩ ॥ ౭౪ ॥ ౭౫ ॥ ౭౬ ॥ ౭౭ ॥ ౭౮ ॥ ౭౯ ॥
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం చతుష్షష్టితమస్సర్గః

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ పరమసంస్కారాః వ్యాకరణాదిశిక్షావంతః - పరమాలంకారా వా - మంగళాః మంగళపాఠకాః॥ ౧॥ ౨॥ రాజానమితి ॥ ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః ప్రాసాదేషు ఆభోగః పరిపూర్ణతా - తయా విస్తీర్ణః స్తుతిశబ్దో హ్యవర్తత ప్రాసాదేషు సర్వత్ర పూర్ణతయా స్తుతిశబ్దో వ్యాప్త ఇతి భావః ॥ ౩ ॥ తత ఇతి ॥ స్తువతాం స్తువత్సు సత్సు - పాణివాదకాః తాళగత్యా వివిధం పాణినైవ వాదయంతీతి యే తే పాణివాదకాః - అపదానాని వృత్తాద్భుతకర్మాణి - రాజభిః కృతాద్భుతచరిత్రాణీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ తేనేతి ॥ శాఖాస్థాః గృహారామవృక్షశాఖాసు వర్తమానాః - రాజకులగోచరాః రాజగృహే దృశ్యమానాః॥ ౫ ॥ వ్యాహృతా ఇతి ॥ పుణ్యశబ్దాః హరినారాయణాదిపుణ్యశబ్దాః యద్వా పుణ్యశ్లోకపురుషాణాం కీర్తనాది - ఆశీర్గేయం ఆశీరూపం గానం - గాథానాం రాజ్ఞాం చరిత్రప్రతిపాదకశ్లోకాః గాథాః - తాసాం - పూరయామాసేత్యేతత్ యథాయోగం వచనవిపరిణామేన యోజనీయం ॥ ౬ ॥ తత ఇతి ॥ పర్యుపస్థానకోవిదాః కాలోచితపరిచర్యావిచక్షణాః - స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రీభిః వర్షధరైః షండైశ్చ భూయిష్ఠాః సమృద్ధాః పరిచారికా ఇతి శేషః యథాపురం యథాపూర్వం

వ్యాణి - ఔషధవిశేషానితివార్థః - ఉపస్కారాన్ దర్పణవస్త్రాభరణకుసుమాదీని - కుమారీబహులాఃకుమారీప్రాయాః - స్త్రియం - వారయోషిత ఇతియావత్ ॥ ౯ ॥ సర్వలక్షణసంపన్నమితి ॥ ఆభిహారికం - రాజ్ఞే ప్రాతర్యదాహర్తవ్యం మంగళార్థమానేతవ్యం - తత్ సర్వం - సర్వలక్షణసంపన్నత్వాదిధర్మవిశిష్టం బభూవ-సుగుణం పతత్ లక్ష్మీవచ్చేత్యన్వయః॥ ౧౦ ॥ తదితి ॥ తత్ పూర్వోక్తం పరిజనజాతం - యావత్ సూర్యోదయం సూర్యోదయాత్ పూర్వమేవ - పరిసముత్సుకం రాజసేవాసముత్సుకం - అనుపసంప్రాప్తం అనాగతం రాజానం ప్రతి - కింస్విదిత్యుపశంకితం సత్ తస్థౌ - రాజానాగతః తస్య కింవా స్యాదితి శంకాసంయుక్తం తస్థావిత్యర్థః॥ ౧౧॥ అథేతి ॥ యాః కౌసల్యాదివ్యతిరిక్తాః శయనం ప్రత్యనంతరాః - శయనసన్నికృష్టా ఇత్యర్థః- ప్రత్యబోధయన్ - ప్రబోధనోచితసవినయమృదువాక్యైః ప్రాబోధయన్నిత్యర్థః॥ ౧౨ ॥ తథేతి ॥ తథాపి ప్రబోధయిత్వాపి - ఉచితవృత్తాః స్పర్శనాదివ్యాపారోచితాః- వినయేన ప్రశ్రయేణ - నయేన యుక్త్యా చ - అస్య శయనం శయనస్థానం స్పృష్ట్వా - కించిదపి నిద్రాలక్షణం ఉచ్ఛ్వాసాదికం - నోపలేభిరే న జ్ఞాతవత్యః॥ ౧౩॥ ఏతదేవోపపాదయతి తా ఇతి ॥ స్వప్నశీలజ్ఞాః స్వాపస్వభావజ్ఞాః - తాః పూర్వోక్తాః స్త్రియః - చేష్టాసంచలనాదిషు చేష్టా హస్తపాదాదిచలనం - సంచలనం హృదయాదిస్పందనం - ఆదిశబ్దేన నిశ్వాసాదికం గృహ్యతే - తేషు కించిన్నోపలేభిర ఇత్యనుషంగేణ సంబంధః॥ ౧౩ ౧/౨॥ తా ఇతి ॥ వేపథునా కంపేన - పరీతా వ్యాప్తాః - తాః స్త్రియః - రాజ్ఞః ప్రాణేషు శంకితాస్సత్యః- ప్రతిస్రోతస్తృణాగ్రాణాం నదీప్రవాహాభిముఖవేగసాధితృణాగ్రాణాం - సదృశం తుల్యం యథా తథా - సంచకాశిరే - సంచకంపిర ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ౧/౨॥ అథేతి ॥ యత్ పాపం మరణరూపమాశంకితం - తస్య నిశ్చయః - తదా జజ్ఞ ఇతి సంబంధః ॥ ౧౫ ౧/౨॥ కౌసల్యేతి ॥ పుత్రశోకేన - పరాజితే ఆక్రాంతే - అత ఏవ -యథాకాలసమన్వితే మృతే ఇవ - సుప్తే న ప్రబుధ్యేతే ॥ ౧౬ ౧/౨ ॥ నిష్ప్రభేతి - నిష్ప్రభా నిశ్రీకా - వివర్ణా పూర్వవర్ణాద్విపరీతవర్ణా - శోకేన సన్నా కృశా - సన్నతాంగా శ్యేనేన మ్లానా - తిమిరావృతా - ఉత్పాతికాలోత్థధూమస్తిమిరం - తేనావృతా - తారేవ తారకేవ -నష్ట

యథావిధి ॥ ౮ ॥ మంగళాలంభనీయాని ప్రాశనీయానుపస్కరాన్ । ఉపనిన్యుస్తథాప్యన్యాః కుమారీ
బహులా స్త్రియః॥ ౯॥ సర్వలక్షణసంపన్నం సర్వం విధివదర్చితమ్ । సర్వం సుగుణలక్ష్మీవత్తద్బభూవా
భిహారికమ్ ॥ ౧౦ ॥ తత్తు సూర్యోదయం యావత్సర్వం పరిసముత్సుకమ్ । తస్థావనుపసంప్రాప్తం కింస్వి
దిత్యుపశంకితమ్॥ ౧౧॥ అథ యాః కోసలేంద్రస్య శయనం ప్రత్యనంతరాః । తాః స్త్రియస్తు సమాగమ్య భ
ర్తారం ప్రత్యబోధయన్॥ ౧౨ ॥ తథాప్యుచితవృత్తాస్తా వినయేన నయేన చ । నహ్యస్య శయనం స్పృష్ట్వా
కించిదప్యుపలేభిరే॥ ౧౩ ॥ తాః స్త్రియస్స్వప్నశీలజ్ఞాశ్చేష్టాసంచలనాదిషు॥ ౧౩ ౧/౨॥ తా వేపథుపరీతాశ్చ
రాజ్ఞః ప్రాణేషు శంకితాః॥ * ॥ ప్రతిస్రోతస్తృణాగ్రాణాం సదృశం సంచకాశిరే॥ ౧౪ ౧/౨॥ అథ సంవేప
మానానాం స్త్రీణాం దృష్ట్వా చ పార్థివమ్॥ * ॥ యత్తదాశంకితం పాపం తస్య జజ్ఞే వినిశ్చయః॥ ౧౫ ౧/౨॥ కౌస
ల్యా చ సుమిత్రా చ పుత్రశోకపరాజితే॥ * ॥ ప్రసుప్తే న ప్రబుధ్యేతే యథాకాలసమన్వితే॥ ౧౬ ౧/౨॥ నిష్ప్ర

హరిచందనేతి ॥ స్నానశిక్షాజ్ఞాః స్నానవిధిజ్ఞాః ॥ ౮ ॥ మంగళేతి ॥ మంగళాలంభనీయాని మంగళరూపానులేపనాని తైలోద్వర్తనాదీని ప్రాశనీయాన్ దంతధావనానంతరం గండూషత్వేన ప్రాశనీయాన్ - సంపిష్టతిలనారికేళజీరకాదిద్రవ్యవిశేషాన్ - ఉపస్కారాన్ - దర్పణవస్త్రాభరణాని - కుమారీబహులాః కుమార్యః బహులా యాసు తాః ॥ ౯ ॥ సర్వలక్షణేతి ॥ సర్వం విధివదర్చితం యథాయోగ్యం బహూకృతం - సుగుణలక్ష్మీవత్ సుగుణవల్లక్ష్మీవచ్చ ఆభిహారికం అభిహారః- అభిగ్రహణం రాజస్వీకారజన ఇతియావత్ ॥ ౧౦ ॥ తదితి ॥ తత్ పూర్వోక్తం పరిజనజాతం అనుపసంప్రాప్తం - అనాగతం రాజానం ప్రతి - శంకితమభూదితి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౧౧ ॥ అథేతి ॥ యాః కౌసల్యాదివ్యతిరిక్తాః శయనం ప్రత్యనంతరాః శయనస్య సన్నికృష్టా ఇత్యర్థః - ప్రత్యబోధయన్ రాజప్రతిబోధనోచితమృదువినయవాక్యైః ప్రాబోధయన్నిత్యర్థః॥ ౧౨॥ తథాపీతి ॥ ఉచితవృత్తాః ఉచితవ్యాపారాః - వినయేన ప్రశ్రయేణ నయేన నీత్యా చ - కించిదపి స్వాపలక్షణం॥ ౧౩ ॥ తా ఇతి॥ స్వప్నశీలజ్ఞాః నిద్రాస్వభావజ్ఞాః - తాః పూర్వోక్తాః స్త్రియః - చేష్టాసంచలనాదిషు-చలనం సంచలనం హృదయనాభ్యాదిస్పందనం ఆదిశబ్దేన శ్వాసాదికం గృహ్యతే - తేషు కించిన్నోపలేభిర ఇత్యనుషంగేణ సంబధ్యతే॥ ౧౩ ౧/౨॥ తా ఇతి ॥ ప్రతిస్రోతస్తృణాగ్రాణాం - స్రోతోఽభిముఖవర్తమానతృణాగ్రాణాం సదృశం - సంచకాశిరే చకంపిర ఇత్యర్థః ౧౪ ౧/౨॥ అథేతి॥ యత్పాపం మరణరూపం పాపమాశంకితం -తస్య నిశ్చయః తదా జజ్ఞ ఇతి సంబంధః॥ ౧౫ ౧/౨ ॥ కౌసల్యేతి ॥ కాలసమన్వితే మృతే ఇవ న ప్రబుధ్యేతే ॥ ౧౬ ౧/౨ ॥ ౧౭ ౧/౨ ॥ మృతాద్దశరథాత్ జీవంత్యోః కౌసల్యాసుమిత్రయోః విశేషో నాస్తీత్యాహ ॥ కౌసల్యేతి ॥ అత్ర సుప్తేతి పదమధ్యాహర్తవ్యం రాజ అనంతరం సమీప ఇత్యర్థః - సుప్తా కౌసల్యా నష్ట

రాజత ॥ ౧౬ ॥ కౌసల్యానంతరమితి - ప్రథమం రాజా న విభ్రాజతే స్మ - రాజ్ఞోఽనంతరం - కౌసల్యా శోకాశ్రులులితాననా సతీ న విభ్రాజతే స్మ - తదనంతరం దేవీ తథా విధా సుమిత్రా న విభ్రాజతే స్మ - మృతాద్దశరథాజ్జీవంతోఽపి కౌసల్యాసుమిత్రే నాతివిశేషేణాసీదిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ తేఇతి ॥ సుప్తే తే ఉభే దేవ్యౌ చ దృష్ట్వా - సుప్తమేవ నంతముద్గతప్రాణం తం నృపం చ - అంతఃపురం అంతఃపురజనః - అదృశ్యత అపశ్యత్ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ తాసామితి ॥ సహసోద్గతచేతనే సహసోత్పన్నప్రబోధే ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ నృపఇతి ॥ శాంతగుణే శాంతదేహో ష్మస్పందనాదిగుణే ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ తాభిరితి ॥ స నాదః కౌసల్యాప్రభృతీనాం నాదః - క్రోశంతీభిః తాభిః పశ్చాత్ ప్రవిష్టైః కైకేయీప్రభృతిభిః అనుద్రుతః అనుసృతోఽభూత్ - యేనానంతరక్రోశానుద్రుతేన పూర్వనాదేన స్థిరీకృతం నాదస్థం తత్ సర్వం గృహం సమనాదయత్ మహాంతం ప్రతిధ్వనిమజనయదిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ తదిత్యాది ॥ పర్యుత్సుకజనాకులం పూర్వం పర్యుత్సుకజనాకులం సద్మ - నరదేవస్య దిష్టాంతమీయుషః - నరదేవే మరణం ప్రాప్తే సతి - సముత్త్రస్తసంభ్రాంతం సముత్త్రస్తం ఉద్విగ్నం సంభ్రాంతం అనవస్థితం చ - ఇత్యేవమాదివిశేషణయుక్తం బభూవేతి సంబంధః ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ అతీతమితి ॥ ఆజ్ఞాయ సమ్యక్ జ్ఞాత్వా పత్న్యః పత్న్యః బాహూ ప్రగృహ్య పరస్పరం బాహూ గృహీత్వేత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే పంచషష్టితమస్సర్గః ॥

భా చ వివర్ణా చ సన్నా శోకేన సన్నతా ॥ * ॥ న వ్యరాజత కౌసల్యా తారేవ తిమిరావృతా ॥ ౧౬ ॥ కౌసల్యానంతరం రాజ్ఞస్సుమిత్రా తదనంతరమ్ ॥ * ॥ న స్మ విభ్రాజతే దేవీ శోకాశ్రులులితాననా ॥ ౧౮ ॥ తే చ దృష్ట్వా తదా సుప్తే ఉభే దేవ్యౌ చ తం నృపమ్ ॥ * ॥ సుప్తమేవోద్గతప్రాణమంతఃపురమదృశ్యత ॥ ౧౯ ॥ తతః ప్రచుక్రుశుర్దీనాస్సస్వరం తా వరాంగనాః ॥ * ॥ కరేణవ ఇవారణ్యే స్థానప్రచ్యుతయూథపాః ॥ ౨౦ ॥ తాసామాక్రందశబ్దేన సహసోద్గతచేతనే ॥ * ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ త్యక్తనిద్రే బభూవతుః ॥ ౨౧ ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ దృష్ట్వా స్పృష్ట్వా చ పార్థివమ్ ॥ * ॥ హా నాథేతి పరిక్రుశ్య పేతతుర్ధరణీతలే ॥ ౨౨ ॥ సా కోసలేంద్రదుహితా వేష్టమానా మహీతలే ॥ * ॥ న బభ్రాజ రజోధ్వస్తా తారేవ గగనాచ్చ్యుతా ॥ ౨౩ ॥ నృపే శాంతగుణే జాతే కౌసల్యాం పతితాం భువి ॥ * ॥ అపశ్యంస్తాః స్త్రియస్సర్వా హతాం నాగవధూమివ ॥ ౨౪ ॥ తతస్సర్వా నరేంద్రస్య కైకేయీప్రముఖాః స్త్రియః ॥ * ॥ రుదంత్యశ్శోకసంతప్తా నిపేతుర్గతచేతనాః ॥ ౨౫ ॥ తాభిస్స బలవాన్నాదః క్రోశంతీభిరనుద్రుతః ॥ * ॥ యేన స్థిరీకృతం భూయస్తద్గృహం సమనాదయత్ ॥ ౨౬ ॥ తచ్చ సంత్రస్తసంభ్రాంతం పర్యుత్సుకజనాకులమ్ ॥ * ॥ సర్వతస్తుములాక్రందం పరితాపార్తబాంధవమ్ ॥ ౨౭ ॥ సద్యో నిపతితానందం దీనవిక్లబదర్శనమ్ ॥ * ॥ బభూవ నరదేవస్య సద్మ దిష్టాంతమీయుషః ॥ ౨౮ ॥ అతీతమాజ్ఞాయ తు పార్థివర్షభం యశస్వినం సంపరివార్య పత్నయః ॥ భృశం రుదంత్యః కరుణం సుదుఃఖితాః ప్రగృహ్య బాహూ వ్యలపన్ననాథవత్ ॥ ౨౯ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే పంచషష్టితమస్సర్గః

భ్రాజతే - తదనంతరం తస్యాః కౌసల్యాయా అనంతరం సమీపే సుప్తా దేవీ సుమిత్రాపి న స్మ విభ్రాజత ఇతి సంబంధః ఉభే అపి మృతే ఇవ ప్రతిభాతే ఇతి భావః ॥ ౧౮ ॥ తే చేతి ॥ అంతఃపురరక్షకస్త్రియః సుప్తే నృపం సుప్తే దేవ్యౌ చ దృష్ట్వా సుప్తమివ తం దశరథముద్గతప్రాణం అదృశ్యత తే దేవ్యావపి తథా ఉద్గతప్రాణే ఇత్యర్థః - అదృశ్యత అపశ్యన్ కర్తరి యక్ - జజ్ఞ ఇత్యర్థః యద్వా అంతఃపురస్య కర్తృత్వం కర్తృత్వం చ - తథా చాయమర్థః - అంతఃపురం స్వమాత్మానం ఉద్గతప్రాణమదృశ్యత - అన్వభూతమానం ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ తాసామితి ॥ సహసోద్గతచేతనే - ఉత్పన్నప్రబోధే ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ నృపఇతి ॥ శాంతగుణే గతప్రాణే ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ తాభిరితి ॥ తాభిః కైకేయీప్రభృతిభిః - పశ్చాదంతఃపురం ప్రవిష్టాభిః - ప్రథమప్రవిష్టానాం స్త్రీణాం నాదః అనుద్రుతః అభిసంవర్ధితః - అభూదిత్యర్థః - యేన నాదేన స్థిరీకృతం రమణీయకం తద్గృహం కర్తృభూయో భ్యర్థం సమనాదయత్ - అనదదిత్యర్థః - యద్వా యేన నాదేన గృహం స్థిరీకృతం పూర్వం పూరితం క్రోశంతీభిః పశ్చాత్ప్రవిష్టైః కైకేయ్యాదిభిః - అనుద్రుతః అభివర్ధితః స నాదస్తద్గృహం భూయో భృశం సమనాదయదిత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ తదితి శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం - పర్యుత్సుకజనాకులం - పూర్వం పర్యుత్సుకజనైః సాకులం నిబిడం సద్మ - నరదేవస్య దిష్టాంతమీయుషః - నరదేవే మరణం ప్రాప్తే సతి సంత్రస్తం ఉద్విగ్నం సంభ్రాంతం అనవస్థితమిత్యేవమాదివిశేషణయుక్తం బభూవేతి సంబంధః ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ అతీతేతి ॥ అతీతం మృతం పత్న్యః పత్న్యః బాహూ ప్రగృహ్య - పరస్పరం బాహూ గృహీత్వా ॥ ౨౯ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం పంచషష్టితమస్సర్గః -

తమిత్యాది॥ రాజ్ఞశ్శిర ఉపగృహ్య అంకే కృత్వేత్యర్థః॥౧-౨-౩॥ విహాయేతి॥ విపథే దుర్మార్గే సార్థహీనా సహాయభూతపథికసంఘరహితేత్యర్థః॥౪॥ భర్తారమితి॥ త్యక్తధర్మణః త్యక్తధర్మాయాః ధర్మాదనిచ్ కేవలాదిత్యనిచ్॥౫॥ నేతి॥ లుబ్ధః అర్థలిప్సుః కింపాకం కుత్సితపాకం - విషమిశ్రపాకమిత్యర్థః - కింపాకో నామ కాకమర్దనాఖ్యకవిషఫలవిశేష ఇతి కేచిత్ - కుబ్జానిమిత్తం కుబ్జాహేతోః - నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమితి హేతౌ ప్రథమా॥౬॥ అనియోగే నియుక్తేనేతి॥ అనియోగే వరప్రదానసమయే వరస్య విశేషనిర్దేశాభావే సతి - నియుక్తేన - ఇదానీం భరతాభిషేకరూపే రామవివాసనరూపే చ కైకేయ్యా నియుక్తేన - అనుచితనియోగే నియుక్తేనేతి వార్థః - జనకో వైదేహః॥౭॥ స ఇతి॥ ఇతః అత్ర దేశే - రాజ్ఞా జీవనాశం గతః ప్రాప్తః స రామః అనాథాం పుత్రవిరహేణ రక్షకాంతరరహితాం - విధవాం మాం న జానాతి॥౮॥ విదేహరాజస్యేతి॥ తపస్వినీ శోచనీయా దుఃఖమితి క్రియావిశేషణం - పర్యుద్విజిష్యతి - భయం ప్రాప్స్యతీత్యర్థః॥౯॥ నదతామితి॥ నదతాం నిశమ్య - నాదమిత్యర్థసిద్ధం॥౧౦॥ వృద్ధ ఇతి॥ అల్పపుత్రః దుహితృమాత్రపుత్రః - సోఽపి జనకోఽపి॥౧౧॥ సాహమితి॥ దిష్టాంతం మరణం పతివ్రతా - ఆర్తా ఆర్తేః ను దితేహ్యస్త్రాప్రోషితేమలినా కృశా। మృతే మ్రియేత యా పత్యౌ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతేత్యుక్తపాతివ్రత్యవిశిష్టా॥౧౨॥ తామితి॥ వ్యావహారికాః వ్యవహారే బాహ్యాభ్యంతరసకలరాజకృత్యే నియుక్తాః - తత్ర నియుక్తా ఇతి రక్ అమాత్యా ఇత్యర్థః - కౌసల్యాం భర్తారం గాఢాలింగనాద్వ్యపనయ విమోద్య - అన్యతో వ్యపనిన్యురిత్యర్థః - తైలద్రోణ్యాం తైలపూరితకటాహే - జగతీపతిం భూపతిం - సంవేశ్య - రాజ్ఞోఽనంతరకర్తవ్యాని సర్వాణి కర్మాణి దుఃఖాపనోదనాదీని చక్రుః - వ్యపనిన్యురితి పాఠే వ్యావహారికా వ్యవహారవిదో బాలా-అపనిన్యురిత్యేకం వాక్యం - తైలద్రోణ్యామిత్యాది భిన్నవాక్యాంతరం - ఆదిష్టాః రాజకృత్యేష్వాదిష్టాః - అమాత్యాః కర్మాణి ప్రజాశాసనాదీని - చక్రుః॥౧౪॥ సంస్కారం కుతో న చక్రురిత్యత్రాహ నత్వితి॥ సర్వజ్ఞాః

తమగ్నిమివ సంశాంతమంబుహీనమివార్ణవమ్। హతప్రభమివాదిత్యం స్వర్గస్థం ప్రేక్ష్య పార్థివమ్॥౧॥ కౌసల్యా బాష్పపూర్ణాక్షీ వివిధం శోకకర్శితా। ఉపగృహ్య శిరో రాజ్ఞః కైకేయీం ప్రత్యభాషత॥౨॥ సకామా భవ కైకేయి భుంక్ష్వ రాజ్యమకంటకమ్। త్యక్త్వా రాజానమేకాగ్రా నృశంసే దుష్టచారిణి॥౩॥ విహాయ మాం గతో రామో భర్తా చ స్వర్గతో మమ। విపథే సార్థహీనేవ నాహం జీవితుముత్సహే॥౪॥ భర్తారం తం పరిత్యజ్య కా స్త్రీ దైవతమాత్మనః। ఇచ్ఛేజ్జీవితుమన్యత్ర కైకేయ్యాస్త్యక్తధర్మణః॥౫॥ న లుబ్ధో బుధ్యతే దోషాన్ కింపాకమివ భక్షయన్। కుబ్జానిమిత్తం కైకేయ్యా రాఘవాణాం కులం హతమ్॥౬॥ అనియోగే నియుక్తేన రాజ్ఞా రామం వివాసితమ్। సభార్యం జనకః శ్రుత్వా పరితప్స్యత్యహం యథా॥౭॥ స మామనాథాం విధవాం నాద్య జానాతి ధార్మికః। రామః కమలపత్రాక్షో జీవనాశమితో గతః॥౮॥ విదేహరాజస్య సుతా తథా సీతా తపస్వినీ। దుఃఖస్యానుచితా దుఃఖం వనే పర్యుద్విజిష్యతి॥౯॥ నదతాం భీమఘోషాణాం నిశాసు మృగపక్షిణామ్। నిశమ్య నూనం సంత్రస్తా రాఘవం సంశ్రయిష్యతి॥౧౦॥ వృద్ధశ్చైవాల్పపుత్రశ్చ వైదేహీమనుచింతయన్। సోఽపి శోకసమావిష్టో నను త్యక్ష్యతి జీవితమ్॥౧౧॥ సాహమద్యైవ దిష్టాంతం గమిష్యామి పతివ్రతా। ఇదం శరీరమాలింగ్య ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనమ్॥౧౨॥ తాం తతస్సంపరిష్వజ్య విలపంతీం తపస్వినీమ్। వ్యపనిన్యుః సుదుఃఖార్తాం కౌసల్యాం వ్యావహారికాః॥౧౩॥ తైలద్రోణ్యామథామాత్యాస్సంవేశ్య జగతీపతిమ్। రాజ్ఞస్సర్వాణ్యథాదిష్టాశ్చక్రుః కర్మాణ్యనంతరమ్॥౧౪॥ న తు సంకలనం రాజ్ఞో వినా పుత్రేణ మంత్రిణః। సర్వజ్ఞాః కర్తుమీషుస్తే తతో రక్షంతి భూమిపమ్॥౧౫॥ తై

తమిత్యాది॥ రాజ్ఞశ్శిర ఉపగృహ్య అంకే కృత్వేత్యర్థః॥౧-౨-౩॥ విహాయేతి॥ విపథే దుర్గమమార్గే - సార్థహీనా సహాయభూతపథికసంఘరహితేవ॥౪॥ భర్తారమితి॥ త్యక్తధర్మణః త్యక్తధర్మాయాః॥౫॥ కథమేవం సాహసం కృతవతీత్యాశంక్యాహ లుబ్ధాయాస్తస్యా అకార్యం నాస్తీతి సదృష్టాంతమాహ॥ న లుబ్ధ ఇతి॥ లుబ్ధః అర్థలిప్సుః కింపాకం విషమిశ్రపాకం - యద్వా కింపాకం కుత్సితపాకం - అభక్ష్యమితి యావత్ - భక్షయన్ జనః దోషాన్న జానాతీవ కుబ్జానిమిత్తం రాఘవాణాం కులం కైకేయ్యా హతమితి సంబంధః॥౬॥ అనియోగ ఇతి॥ అనియోగే వరదానసమయే వరస్య విశేషనిర్దేశాభావే - వినియుక్తేన ఇదానీం భరతాభిషేకరూపే రామవివాసనరూపే చ విశేషే కైకేయ్యా నియుక్తేన - జనకః వైదేహః॥౭॥ స మామితి॥ రాఘవః రఘువంశజః ఇతః జీవనే వనాశం గతః అదర్శనం గతః - రామో మాం విధవాం న జానాతీతి సంబంధః। యద్వా జీవనాశమితి పాఠే జీవనాశం రాజ్ఞ ఇతి శేషః మాం విధవాం చ రామో న జానాతీతి సంబంధః॥౮॥ విదేహేతి॥ పర్యుద్విజిష్యతి - భయం ప్రాప్స్యతి॥౯॥ నదతామితి॥ నిశమ్య నాదమితి శేషః॥౧౦॥ వృద్ధ ఇతి॥ అల్పపుత్రః కన్యామాత్రపుత్రః సోఽపి జనకోఽపి॥౧౧॥ సాహమితి॥ దిష్టాంతం మరణం॥౧౨॥ తామితి॥ వ్యావహారికాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రియః॥ తైలేతి॥ ఆదిష్టాః ఆజ్ఞప్తాః వసిష్ఠాదిభిరితి శేషః - కర్మా

సర్వధర్మజ్ఞాః - అతో న ధర్మలోప ఇతి భావః అనేన గమ్యతే తైలమిశ్రత్వేశవస్య పర్యుషితత్వదోషో నాస్తీతి సంకాలనం సంస్కారం॥ ౧౪॥ తైలద్రోణ్యామితి॥ తైలద్రోణ్యాం శాయితం నృపం జ్ఞాత్వా - తత్ర నవేశకాలే రాజశరీనాభావాత్ హా మృతోఽయమితి భూయో విపర్యవాదయన్నిత్యర్థః॥ ౧౫॥ బాహూనితి॥ నేత్రాణాం ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో యేషు ముఖేషు తథా॥ ౧౬॥ ౧౭॥ ౧౮॥ ౨౦॥ త్వయేతి॥ విదూషితాః రాజ్యకర్త్యాత్ తిరస్కృతాః॥ ౨౧॥ ౨౨॥ ౨౩॥ ౨౪॥ బాష్పపర్యాకులజనేతి॥ శూన్యచత్వరేతి - సంమార్జనాద్యభావేన ఉల్లాసశూన్యచత్వరాదియుక్తేత్యర్థః - యథాపురం యథాపూర్వం॥ ౨౫॥ గతేత్విత్యాది॥ శోకాత్ పుత్రశోకాత్ నివృత్తచారః నివృత్తకిరణప్రచారః గతః ఇతి అస్తమితి శేషః - ప్రవృత్తచారా ప్రవృత్తతమః ప్రచారా॥ ౨౬॥ ఋతేత్వితి॥ సమాగతాః సుహృదః బాంధవాః పుత్రాదృతే మహీపతేర్దహనం - నారోచయంత - అనేన అతిబలపరాక్రమయుక్తసత్పుత్రసద్భావేఽప్యస్మిన్ కాలే దైవవశాదేకోఽప్యసన్నిహిత ఇతి రాజ్ఞో మహానస్తమయ ఇత్యుక్తం - అతో యేన కేనాపి ప్రకారేణ సంస్కారః కర్తవ్య ఇతి కైశ్చిదుక్తే కృత ఇతి గమ్యతే - తస్మిన్ శయనే మహార్హోక్తే తైలద్రోణ్యాం॥ ౨౭॥ గతప్రభేతి॥ వ్యపేతనక్షత్రగణా చంద్రాదిసకలతేజోహీనా - రామాదిసకలరాజగృహస్యోపమా - అస్రకంఠైః కంఠసంగతబాష్పైః - ఆకులా నిమార్గచత్వరాణి యస్యాస్సా తథోక్తా॥ ౨౮॥ ౨౯॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే షట్షష్టితమస్సర్గః ❖❖

అథ రాజకదోషవర్ణనం॥ ఆక్రందితేత్యాది॥ ఆక్రందితేన హేతునా నిరానందా - అవతత దీర్ఘా - దుఃఖవశాదతిదీర్ఘేత్యర్థః॥ ౧॥ వ్యతీతాయామితి॥ రాజకర్తారః రాజాభిషేకకార్యకర్తారః॥ ౨॥ ౩॥ ౪॥ ఉర్వీతేతి॥ అస్మిన్ పార్థివే పుత్రశోకేన సం

తైలద్రోణ్యాం తు సచివైశ్శాయితం తం నరాధిపమ్। హా మృతోఽయమితి జ్ఞాత్వా స్త్రియస్తాః పర్యదేవయన్॥

౧౬॥ బాహూనుద్యమ్య కృపణా నేత్రప్రస్రవణైర్ముఖైః। రుదంత్యశ్శోకసంతప్తాః కృపణం పర్యదేవయన్

॥౧౭॥ హా మహారాజ రామేణ సతతం ప్రియవాదినా। విహీనాస్సత్యసంధేన కిమర్థం విజహాసి నః॥౧౮॥ కైకేయ్యా దుష్టభావాయా రాఘవేణ వియోజితాః। కథం పతిఘ్న్యా వత్స్యామస్సమీపే విధవా వయమ్॥౧౯॥ స హి నాథస్సదాస్మాకం తవ చ ప్రభురాత్మవాన్। వనం రామో గతశ్శ్రీమాన్ విహాయ నృపతిశ్రియమ్॥౨౦॥ త్వయా తేన చ వీరేణ వినా వ్యసనమోహితాః। కథం వయం నివత్స్యామః కైకేయ్యా చ విదూషితాః॥౨౧॥ యయా తు రాజా రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ మహాబలః। సీతయా సహ సంత్యక్తాస్సా కమన్యం న హాస్యతి॥౨౨॥ తా బాష్పేణ చ సంవీతాశ్శోకేన విపులేన చ। వ్యవేష్టంత నిరానందా రాఘవస్య వరస్త్రియః॥ ౨౩ ॥ నిశా చంద్రవిహీనేవ స్త్రీవ భర్తృవివర్జితా। పురీ నారాజతాయోధ్యా హీనా రాజ్ఞా మహాత్మనా॥ ౨౪ ॥ బాష్పపర్యాకులజనా హాహాభూతకులాంగనా। శూన్యచత్వరవేశ్మాంతా న బభ్రాజ యథాపురమ్॥౨౫॥ గతే తు శోకాత్త్రిదివం నరాధిపే మహీతలస్థాసు నృపాంగనాసు చ। నివృత్తచారస్సహసా గతో రవిః ప్రవృత్తచారా రజనీ హ్యుపస్థితా॥ ౨౬ ॥ ఋతే తు పుత్రాద్దహనం మహీపతేర్నారోచయంస్తే సుహృదస్సమాగతాః।

ఇతీవ తస్మిన్ శయనే న్యవేశయన్ విచింత్య రాజానమచింత్యదర్శనమ్॥ ౨౭ ॥ గతప్రభా ద్యౌరివ భాస్కరం వినా వ్యపేతనక్షత్రగణేవ శర్వరీ। పురీ బభాసే రహితా మహాత్మనా న చాస్రకంఠాకులమార్గచత్వరా॥ ౨౮॥ నరాశ్చ నార్యశ్చ సమేత్య సంఘశో విగర్హమాణా భరతస్య మాతరమ్। తదా నగర్యాం నరదేవసంక్షయే బభూవురార్తా న చ శర్మ లేభిరే॥ ౨౯ ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖❖❖❖ ❖❖ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షట్షష్టితమస్సర్గః - ❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఆక్రందితనిరానందా సాస్రకంఠజనావిలా। అయోధ్యాయామవతతా సా వ్యతీయాయ శర్వరీ

॥ ౧ ॥ వ్యతీతాయాం తు శర్వర్యామాదిత్యస్యోదయే తతః। సమేత్య రాజకర్తారస్సభామీయుర్ద్విజాత

క్షీవార కార్యాణి॥ ౧౨॥ ౧౪॥ తత్త్వితి॥ సంకలనం దహనాదిక్రియాం॥ ౧౫॥ ౧౬॥ బాహూనితి॥ నేత్రప్రస్రవణైః ముఖైః రుపలక్షితాః॥ ౧౭॥ ౧౮॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ౨౧॥ ౨౨॥ తా బాష్పేణేతి॥ రాఘవస్య॥ ౨౩॥ ౨౪॥ బాష్పేతి॥ యథాపురం యథాపూర్వం॥ ౨౫॥ గతేత్వితి॥ శోకాత్ నివృత్తచారః నివృత్తకిరణసంచారః గతః అస్తమితి శేషః॥ ౨౬॥ ఋతేత్వితి॥ తస్మిన్ శయనే తైలద్రోణ్యాం॥ ౨౭॥ ౨౮॥ నరాశ్చేతి॥ నరదేవసంక్షయే నగర్యాం తదా నరా నార్యశ్చ సంఘశః సమేత్య - భరతస్య మాతరం విగర్హమాణాః ఆర్తా బభూవుః - న శర్మ లేభిరే చేతి సంబంధః॥ ౨౯॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం షట్షష్టితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఆక్రందితేతి॥ ఆక్రందితేన రోదనేన నిరానందా సాస్రకంఠజనావిలా సాస్రకంఠజనైః తుల్యా శర్వరీ - అయోధ్యాయాం తతా విస్తృ

పఞ్చత్వమాపన్నేసతి - యాశర్వరీ న అస్మాకం వర్షశతోపమాఽసీత్ సాశర్వరీ దుఃఖంయథాతథాఽతీతా ॥౫॥౬॥ ఉభావితి ॥ రాజగృహే రాజగృహనామనిపురే - వర్తేతేఇతిశేషః ॥ ౭ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ నిధాతారితిషష్ఠీ - రామాదీనాంచతుర్ణాంమధ్యేఇత్యర్థః - అద్యైవరాజావిధానేదోషః - అరాజకంహీతి ॥ ౮ ॥ అరాజకత్వస్యవినాశహేతుత్వం ప్రపంచయతినారాజకఇత్యాదినా - విద్యున్మాలీత్యాదివిశేషణైః మహావర్షోదయలాభఇతిభావః - దివ్యేన స్వకీయేన కాలావర్షణస్తుభవిష్యతీతిభావః ॥ ౯ ॥ నేతి ॥ బీజముష్టిః - న ప్రకీర్యతే - ఫలలాభనిశ్చయాభావాదితిభావః - భార్యావశేవర్తతే - స్వవిచారేణైవస్థాస్యతీతిభావః ॥ ౧౦ ॥ నారాజకఇతి ॥ ధనంనాస్తి - చోరభయాదితిభావః - భార్యానాస్తి - బంధుభిర్గ్రహణాదితిభావః - అన్యత్ అత్యాహితంమహాభీతిరస్తి - అత్యాహితంమహాభీతిరిత్యమరః ॥ ఇదమత్యాహితమితి - సత్యంక్రయవిక్రయాదిలక్షణం ॥ ౧౧ ॥ నేతి ॥ సభాం నకారయంతి - మనస్వాస్థ్యాభావాత్ - ఉద్యానాని నకారయంతి - చోరభయాత్ - పుణ్యగృహాణిదేవతాయతనాదీని - నకారయంతి - దుర్గమాణాభయాదితిభావః ॥ ౧౨ ॥ నేతి ॥ సత్రాణ్యన్వాసతే - తదధ్యేతారో బ్రాహ్మణాః తదధీతరద్వేదేర్యజన్ - సత్రాణిమహాయజ్ఞాన్ - యత్రసర్వేయజమానాస్సర్వేఋత్విజః నాన్వాసతే నానుతిష్ఠంతి - భయాదితి ॥ ౧౩ ॥ నారాజకఇతి ॥ యజ్వనఃయజ్వానః - వసుసంపన్నాః అపిధనసంపన్నా అపి - ఆప్తదక్షిణాః బహుదక్షిణాః - నవిసృజంతినదిశంతి - ఔత్సుక్యంజనేనచండభయాదితిభావః ॥ ౧౪ ॥ నేతి ॥ నటానాట్యేవినియమసమర్థాః ॥ నర్తకాః నర్తనమాత్రేసమర్థాః ప్రభూతా బహవో నటనర్తకాశ్చయేషుతే - ఉత్సవాః దేవతోత్సవాః సమాజాః తీర్థయాత్రాః తత్ర ఉభయాభావేరాష్ట్రస్యాభివృద్ధిప్రాయేణాభావాత్ రాష్ట్రవర్ధనాఇతి ॥ ౧౫ ॥ నేతి ॥ వ్యవహారిణః కమప్యర్థముద్దిశ్యాన్యోన్యంవివదమానాః - సిద్ధార్థాః సిద్ధప్రయోజనాః నభవంతి - నిరూపణనియమనకర్తురభావాత్ - ఉక్తోచ ప్రాయత్వాచ్చేతిభావః - యద్వావ్యవహారిణః క్రయవిక్రయరూపేణవ్యాపారేణజీవంత - కథాశీలాః ఇతిహాసపురాణాదికథావదనశీలాః - కథాప్రియైః కథాసుతత్పరైః శ్రోతృభిఃకథాభిః హేతుభిః నారాజ్యంతేఅపురక్తాన క్రియంతే - శ్రోతౄణాంస్వాస్థ్యాభావాదితిభావః యద్వా కథాశీలా వావదూకాః కథాభిః వాచ

యాః ॥ ౨ ॥ మార్కణ్డేయోఽథమౌద్గల్యో వామదేవశ్చకాశ్యపః। కాత్యాయనో గౌతమశ్చ జాబాలిశ్చమహాయశాః ॥ ౩ ॥ ఏతేద్విజాస్సహామాత్యైః పృథగ్వాచముదీరయన్। వసిష్ఠమేవాభిముఖాః శ్రేష్ఠంరాజపురోహితమ్ ॥ ౪ ॥ అతీతాశర్వరీదుఃఖం యానోవర్షశతోపమా। అస్మిన్పంచత్వమాపన్నే పుత్రశోకేనపార్థివే ॥ ౫ ॥ స్వర్గతశ్చమహారాజో రామశ్చారణ్యమాశ్రితః। లక్ష్మణశ్చాపితేజస్వీ రామేణైవగతస్సహ ॥ ౬ ॥ ఉభౌభరతశత్రుఘ్నౌ కేకయేషుపరంతపౌ। పురేరాజగృహేరమ్యే మాతామహనివేశనే ॥ ౭ ॥ ఇక్ష్వాకూణామిహాద్యైవ కశ్చిద్రాజావిధీయతామ్। అరాజకంహినోరాష్ట్రం నవినాశమవాప్నుయాత్ ॥ ౮ ॥ నారాజకేజనపదే విద్యున్మాలీమహాస్వనః। అభివర్షతిపర్జన్యో మహీందివ్యేనవారిణా ॥ ౯ ॥ నారాజకేజనపదే బీజముష్టిఃప్రకీర్యతే। నారాజకేపితుఃపుత్రో భార్యావావర్తతేవశే ॥ ౧౦ ॥ నారాజకేధనంచాస్తి నాస్తిభార్యాప్యరాజకే। ఇదమత్యాహితంచాన్యత్కుతస్సత్యమరాజకే ॥ ౧౧ ॥ నారాజకేజనపదే కారయంతిసభాంనరాః। ఉద్యానానిచరమ్యాణి హృష్టాఃపుణ్యగృహాణిచ ॥ ౧౨ ॥ నారాజకేజనపదే యజ్ఞశీలాద్విజాతయః। సత్రాణ్యన్వాసతేదాంతా బ్రాహ్మణాస్సంశితవ్రతాః ॥ ౧౩ ॥ నారాజకేజనపదే మహాయజ్ఞేషుయజ్వనః। బ్రాహ్మణావసుసంపన్నా విసృజంత్యాప్తదక్షిణాః ॥ ౧౪ ॥ నారాజకేజనపదే ప్రభూతనటనర్తకాః। ఉత్సవాశ్చసమాజాశ్చ వర్ధంతేరాష్ట్రవర్ధనాః ॥ ౧౫ ॥ నారాజకేజన

తా - దుఃఖవశాత్ దీర్ఘభూతా వ్యతీయాయ ॥ ౧ ॥ వ్యతీతాయామితి ॥ రాజకర్తారః రాజాభిషేకకర్తారోద్విజాతయః ॥ ౨ ॥ ఏతఇతి ॥ ఉదీరయన్ అవదన్ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ అతీతేతి ॥ పుత్రశోకేనాస్మిన్పార్థివే పంచత్వమాపన్నేసతి దుఃఖంయథాతథావర్షశతోపమాశర్వర్యతీతేతిసంబంధః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ఉభావితి ॥ కేకయేషు కేకయదేశే రాజగృహే రాజగృహనామ్నిపురే వర్తేతే ఇతిశేషః ॥ ౭ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ ఇక్ష్వాకూణాంమధ్యే ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ నారాజకఇతి ॥ బీజముష్టిః నప్రకీర్యతే బీజావాపనక్రియా ॥ ౧౦ ॥ నారాజకేధనమితి ॥ ఇదమత్యాహితంధనాస్తి - అత్యాహితంమహాభీతిరిత్యమరః - అరాజకేనతి - ఆమూర్ఘవర్తినాం నకుత్రాపి భయశంకేతిభావః పుణ్యగృహాణి పుణ్యసంపాదకానిసత్రగృహాణీతియావత్ ఇత్యాదీని ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ నేతి ॥ సత్రాణిదీర్ఘసత్రాణి సాన్వాసతేనకుర్వంతీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ నేతి ॥ యజ్వనః యజ్వానః ॥ ౧౪ ॥ నేతి ॥ ఉత్సవాః దేవతాద్యుత్సవాః సమాజాః పరిషదః యాత్రా ఇత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ నేతి ॥ వ్యవహారిణః కమప్యర్థముద్దిశ్యాన్యోన్యంవివదమానాః - సిద్ధార్థాః నిర్ణీతార్థాః నభవంతి - యద్వా వ్యవహారిణః క్రయవిక్రయరూపేణవ్యాపారేణయేజీవంతితే వ్యవహారిణః సిద్ధార్థాః నిష్పన్నప్రయోజనాః నభవంతి కించ కథాశీలాః ఇతిహాసపురాణకథావదనశీలాః - కథాప్రియైః కథాప్రియైర్మనుష్యైః జనైః - కథాభి

జల్పవితండాభిః - కథాప్రియైః సామాజికైస్సహ - నానురజ్యంతే న రుష్యంతి - తత్పారితోషికాదిప్రదరాజాభావాత్ ‖ ౧౬ ‖ నేతి ‖ సమాగతాః సంఘీభూతాః న యాంతి పుష్పాపచయాద్యర్థం నఖీభిస్సహ న యాంతి - చోరభయాదితి భావః ‖ ౧౭ ‖ నేతి ‖ శీఘ్రగామిభిర్వాహనైః రథైరిత్యర్థః - న నిర్యాంతి పరిభవశంకయేతి భావః ‖ ౧౮ ‖ నేతి ‖ వివృతద్వారా న శేరతే - కింతు బద్ధకవాటా ఏవ ‖ ౧౯ ‖ నేతి ‖ విషాణిన ప్రశస్తదంతాః - షష్టిహాయనాః షష్టివర్షాః ‖ ౨౦ ‖ నేతి ‖ అస్యతాం క్షిపతాం - ఉపాసనే అభ్యాసే స్యాదుపాసనమభ్యాస ఇత్యమరః ‖ తల నిర్ఘోషః జ్యాకరతలనిర్ఘోషః ‖ ౨౧ ‖ నేతి ‖ క్షేమం క్షేమావహం - బహుపణ్యైస్సమాచితాః సమృద్ధాః - యద్వా పణ్యానాం ప్రశస్త్ర ద్రవ్యాణాం - సమాచితాః సంభారాః - ఆచితో దశభారస్స్యాదిత్యమరః ‖ బహవః పణ్యసమాచితా యేషాం తే అథోక్తాః ‖ ౨౨ ‖ నేతి ‖ ఏకో నహాయశ్చరతీత్యేకచరః - వశీ జితేంద్రియః ఆత్మనా అంతఃకరణేన - ఆత్మానం పరమాత్మానం - భావయన్ చింతయన్ యత్ర సాయంగృహః యస్మిన్ ప్రదేశే సాయంకాలో భవతి - తత్ర గృహం నివాసో యస్య తథా సన్నచరతి - అన్న ప్రదాత్రభావాదితి భావః ‖ ౨౩ ‖ నేతి ‖ యోగక్షేమం - అలబ్ధలాభో యోగః - లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమః యోగశ్చ క్షేమశ్చ యోగక్షేమం - ద్వంద్వైకవద్భావః - విషహతే జయతి ‖ ౨౪ ‖ నేతి ‖ పరిమండితా భూషితాః ‖ ౨౫ ‖ నేతి ‖ సంవదంతం వ్యాకుర్వంతః - వనేషు మునీనామావాసభూతవనేషు ‖ ౨౬ ‖ నేతి ‖ కల్ప్యంతే సంపాద్యంతే ‖ ౨౭ ‖ నేతి ‖ రూషితాః లిప్తాః ‖ ౨౮ ‖ యథేతి ‖ అధారాష్ట్రమితి న శోభత ఇతి శేషః ‖ ౨౯ ‖ ధ్వజ ఇతి ‖ ధ్వజో రథస్యేత్యాదిదృష్టాంతార్థం చ - ప్రజ్ఞానం జ్ఞాపకం జ్ఞానం జ్ఞాపకం ధ్వజః ప్రకాశకం - ఇతః - అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్య దేవత్వం గత ఇత్యర్థః ‖ ౩౦ ‖ ౩౧ ‖ యే హీతి ‖ సంభిన్నమర్యాదాః ఉల్లంఘితస్వస్వజాతివర్ణాశ్రమమర్యాదాః - అత ఏవ పూర్వం రాజదండనపీడితాః యే నాస్తికాస్తే - ఇదానీం ఛిన్నసంశయాః రాజదండశంకారహితాస్సంతః - భావాయ సద్భావాయ ప్రభావాయ వా - కల్పంతే సమర్థా భవంతీత్యర్థః ‖

పదే సిద్ధార్థా వ్యవహారిణః ‖ కథాభిరనురజ్యంతే కథాశీలాః కథాప్రియాః ‖ ౧౬ ‖ నారాజకే జనపదే ఉద్యానాని సమాగతాః ‖ సాయాహ్నే క్రీడితుం యాంతి కుమార్యో హేమభూషితాః ‖ ౧౭ ‖ నారాజకే జనపదే వాహనైశ్శీఘ్రగామిభిః ‖ నరా నిర్యాంత్యరణ్యాని నారీభిస్సహ కామినః ‖ ౧౮ ‖ నారాజకే జనపదే ధనవంతస్సురక్షితాః ‖ శేరతే వివృతద్వారాః కృషిగోరక్షజీవినః ‖ ౧౯ ‖ నారాజకే జనపదే బద్ధఘంటా విషాణినః ‖ అటంతి రాజమార్గేషు కుంజరాష్షష్టిహాయనాః ‖ ౨౦ ‖ నారాజకే జనపదే శరాన్ సతతమస్యతామ్ ‖ శ్రూయతే తలనిర్ఘోష ఇష్వస్త్రాణాముపాసనే ‖ ౨౧ ‖ నారాజకే జనపదే వణిజో దూరగామినః ‖ గచ్ఛంతి క్షేమమధ్వానం బహుపణ్యసమాచితాః ‖ ౨౨ ‖ నారాజకే జనపదే చరత్యేకచరో వశీ ‖ భావయన్నాత్మనాత్మానం యత్రసాయంగృహో మునిః ‖ ౨౩ ‖ నారాజకే జనపదే యోగక్షేమం ప్రవర్తతే ‖ న చాప్యరాజకే సేనా శత్రూన్ విషహతే యుధి ‖ ౨౪ ‖ నారాజకే జనపదే హృష్టైః పరమవాజిభిః ‖ నరాస్సంయాంతి సహసా రథైశ్చ పరిమండితాః ‖ ౨౫ ‖ నారాజకే జనపదే నరాశ్శాస్త్రవిశారదాః ‖ సంవదంతోవతిష్ఠంతే వనేషూపవనేషు చ ‖ ౨౬ ‖ నారాజకే జనపదే మాల్యమోదకదక్షిణాః ‖ దేవతాభ్యర్చనార్థాయ కల్ప్యంతే నియతైర్జనైః ‖ ౨౭ ‖ నారాజకే జనపదే చందనాగరురూషితాః ‖ రాజపుత్రా విరాజంతే వసంత ఇవ శాఖినః ‖ ౨౮ ‖ యథా హ్యనుదకా నద్యో యథా వాప్యతృణం వనమ్ ‖ అగోపాలా యథా గావస్తథా రాష్ట్రమరాజకమ్ ‖ ౨౯ ‖ ధ్వజో రథస్య ప్రజ్ఞానం ధూమో జ్ఞానం విభావసోః ‖ తేషాం యో నో ధ్వజో రాజా స దేవత్వమితో గతః ‖ ౩౦ ‖ నారాజకే జనపదే స్వకం భవతి కస్యచిత్ ‖ మత్స్యా ఇవ నరా నిత్యం భక్షయంతి పరస్పరమ్ ‖ ౩౧ ‖ యే హి సంభిన్నమర్యాదా నాస్తికాశ్ఛిన్నసంశయాః ‖ తేపి భావాయ కల్పం

నానురజ్యంతే - వక్తృశ్రోతౄణాం స్వాస్థ్యాభావాదితి భావః ‖ ౧౬ ‖ ౧౭ ‖ ౧౮ ‖ ౧౯ ‖ ౨౦ ‖ నేతి ‖ ఉపాసనే అభ్యాసే ‖ ౨౧ ‖ నేతి ‖ బహుపణ్యసమాచితాః బహుక్రయార్హవస్తుసహితాః ‖ ౨౨ ‖ నేతి ‖ వశీ జితేంద్రియః - ఏకచరః యతిః ఏకాకీ యతిశ్చరేదితి శ్రుతేః - ఆత్మనా మనసా యత్ర సాయంగృహః యస్మిన్ ప్రదేశే సాయంకాలో భవతి తత్ర గృహం నివాసో యస్య సః తథా ‖ ౨౩ ‖ నారాజక ఇతి ‖ యోగక్షేమం అలబ్ధస్య లాభో యోగః తస్య పాలనం క్షేమః - యోగశ్చ క్షేమశ్చ యోగక్షేమం - ద్వంద్వైకవద్భావః ‖ ౨౪ ‖ ౨౫ ‖ నేతి ‖ సంవదంతః వ్యాకుర్వంతః - వనేషు ఋషీణాం నివాసేషు ‖ ౨౬ ‖ ౨౭ ‖ ౨౮ ‖ ౨౯ ‖ ధ్వజ ఇతి ‖ ప్రజ్ఞానం జ్ఞాపకం ధ్వజః ప్రకాశక ఇత్యర్థః - యో నో ధ్వజః లక్షణం ‖ ౩౦ ‖ ౩౧ ‖ నిరమరాజకే దోషాన భిధాయ న రాజకే గుణానాహ ‖ యే త్వితి ‖ సంభిన్నమర్యాదాః త్యక్తమర్యాదాః ఛిన్నసంశయాః కృత్యాకృత్యవిచారహీనాః - రాజదండనపీడితాః భావాయ సాధుత్వాయ కల్పంతే - యోగ్యా భవంతి న్యాయేనేతి శేషః ‖ ౩౨ ‖ యథేతి ‖ దృష్టిః చక్షుర్హి

౩౨॥ యథేతి ॥ సృష్టిః శరీరస్య యథా ప్రవర్తతే హితసాధకత్వేనాహితనివారకత్వేన చ సదైవ ప్రవర్తతే - సత్యధర్మయోః ప్రవర్తనకారణం రాజాపి రాష్ట్రస్య తథా ప్రవర్తత ఇత్యర్థః ॥౩౩॥ రాజేతి ॥ కులవతాం క్షేత్రబీజశుద్ధిమతాం కులం కులాచారప్రవర్తకః ॥౩౪॥ యమ ఇతి ॥ నరేంద్రేణ మహతా వృత్తేన సర్వప్రకారరక్షణరూపచరిత్రేణ - విశేష్యన్తే అధఃక్రియన్తే యద్గుణకాః సన్తి యమస్య దణ్డనమాత్రం - కుబేరస్య ధనదత్వమేవ - ఇన్ద్రస్య పాలనమేవ - వరుణస్య సదాచారనియమనమేవ ఏతద్గుణచతుష్టయయుక్తత్వాన్నరేన్ద్రేణ యమాదయో వ్యావర్త్యన్త ఇత్యర్థః - యద్వా - యతో మహతా వృత్తేన యుక్తః తతో హేతోః ఏకైకదిక్పతిప్రజారక్షకయమాదిభ్యః విశేష్యతే అతిశయ్యతే ॥౩౫॥ అహో ఇతి ॥ సాధ్వసాధునీ లోకే విభజన్ వ్యవస్థాపయన్ - రాజా న స్యాచ్చేత్ ఇదం రాజకర్మ - అహో తమ ఇవ స్యాత్ - యతః కించన కర్తవ్యాకర్తవ్యం న ప్రజ్ఞాయేత యద్వా - సాధ్వసాధునీ విభజన్ రాజా లోకే న భవేచ్చేత్ - ఇదం జగత్ కించన [illegible] న ప్రజ్ఞాయేత న ప్రతీయేత - కింతు తమ ఇవ స్యాత్ సూర్యాభావ ఇవ తమోరూపమేవ స్యాత్ ॥౩౬॥ జీవతీతి ॥ మహారాజే జీవత్యపి - వయం తవ వచనం నాతిక్రమామహే - ఇదానీం కిము వక్తవ్యమితి భావః ॥౩౭॥ స ఇతి ॥ హే ద్విజవర్య వసిష్ఠ స త్వం నః అస్మాకం వృత్తం రాజకర్తవ్యప్రకారం సమీక్ష్య - నృపం వినా రాజ్యమరణ్యభూతం స్యాదిత్యపి సమీక్ష్య - ఇక్ష్వాకుసుతం దశరథతనయం అభిషించేతి యోజనా ॥౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతామ్బరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే సప్తషష్టితమస్సర్గః

తేషామిత్యాది ॥ మిత్రామాత్యగణాన్ మిత్రభూతామాత్యగణాన్ - సుమన్త్రాదీన్ బ్రాహ్మణాన్ మార్కణ్డేయాదీన్ ॥౧॥ యదిత్యాది ॥ రాజగృహే రాజగృహాఖ్యే పురే - యద్ యస్మాత్ వసతి తత్ తస్మాత్ జవనాః వేగవన్తః దూతాః గచ్ఛన్త్వితి సంబన్ధః - కిం సమీక్షామహే కిం విచారయామః - రాజ్ఞైవ భరతాయ రాజ్యస్య దత్తత్వాదితి భావః ॥౨॥౩॥ రథైః వామాత్యా అనుజానన్తి గచ్ఛన్త్వితి ॥౪॥ ఏహీతి ॥ సిద్ధార్థవిజయజయన్తాశోకనన్దనాఖ్యా మన్త్రిసమాననామానో దూతాః న తు మన్త్రిణః - మన్త్రివ్యతిరిక్తత్వం గణశబ్దసహపాఠాత్ పురోహితస్యాపి [illegible] వక్ష్యమాణత్వాచ్చ ఇతికర్తవ్యం కార్యకలాపం ॥౫॥ పురమితి ॥ త్యక్తశోకైః శోకచిహ్నరహితైః ॥

తే రాజవంశకనిపీడితాః ౩౨॥ యథా హి సృష్టిః శరీరస్య నిత్యమేవ ప్రవర్తతే । తథా నరేంద్రో రాష్ట్రస్య ప్రభవః సత్యధర్మయోః ॥ ౩౩॥ రాజా సత్యం చ ధర్మశ్చ రాజా కులవతాం కులమ్ । రాజా మాతా పితా చైవ రాజా హితకరో నృణామ్ ॥ ౩౪॥ యమో వైశ్రవణః శక్రో వరుణశ్చ మహాబలః । విశేష్యన్తే నరేంద్రేణ వృత్తేన మహతా తతః ॥ ౩౫ ॥ అహో తమ ఇవేదం స్యాన్న ప్రజ్ఞాయేత కించన । రాజా చేన్న భవేల్లోకే విభజన్ సాధ్వసాధునీ ॥ ౩౬ ॥ జీవత్యపి మహారాజే తవైవ వచనం వయమ్ । నాతిక్రమామహే సర్వే వేలాం ప్రాప్యేవ సాగరః ॥ ౩౭ ॥ స నః సమీక్ష్య ద్విజవర్య వృత్తం నృపం వినా రాజ్యమరణ్యభూతమ్ । కుమారమిక్ష్వాకుసుతం వదాన్యం త్వమేవ రాజానమిహాభిషించయ ॥ ౩౮ ॥

ఇ[illegible] శ్రీ[illegible]కాండే - సప్తషష్టితమస్సర్గః

తేషాం హి వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠః ప్రత్యువాచ హ । మిత్రామాత్యగణాన్ సర్వాన్ బ్రాహ్మణాంస్తానిదం వచః ॥ ౧॥ యదసౌ మాతులకులే దత్తరాజ్యః పరం సుఖీ । భరతో వసతి భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేన సమన్వితః ॥ ౨ ॥ తచ్ఛీఘ్రం జవనా దూతా గచ్ఛన్తు త్వరితైర్హయైః । ఆనేతుం భ్రాతరౌ వీరౌ కిం సమీక్షామహే వయమ్ ॥ ౩ ॥ గచ్ఛన్త్వితి తతః సర్వే వసిష్ఠం వాక్యమబ్రువన్ । తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ ఏహి సిద్ధార్థ విజయ జయన్తాశోకనన్దన । శ్రూయతామితికర్తవ్యం సర్వానేవ బ్రవీమి వః ॥ ౫ ॥ పురం రాజగృహం గత్వా శీఘ్రం శీఘ్రజవైర్హయైః । త్యక్తశోకైరిదం వాచ్యః శాస

త్యం శరీరస్య ప్రవర్తతే - హితసాధనత్వేనాహితనివారకత్వేన చేతి శేషః - తథా నరేన్ద్రః రాష్ట్రస్య సత్యధర్మయోః ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానం ప్రవర్తకః [illegible] ॥౩౩॥ రాజేతి ॥ రాజా సత్యం ధర్మం చ తద్రూపః ప్రవర్తక ఇత్యర్థః కులం కులాచారప్రవర్తకః ॥౩౪॥ యమ ఇతి ॥ నరేంద్రేణ మహతా వృత్తేన సర్వప్రకారరక్షణరూపచరిత్రేణ యమాదయో విశేష్యన్తే - అధఃక్రియన్తే యమస్య దణ్డమాత్రం - కుబేరస్య ధనప్రదానమేవ - ఇన్ద్రస్య పాలనమేవ - వరుణస్య సదాచారనియమనమేవ - ఏతద్గుణచతుష్టయయుక్తత్వాన్నరేంద్రేణ యమాదయో వ్యావర్త్యన్త ఇత్యర్థః ॥౩౫॥ అహో ఇతి ॥ సాధ్వసాధునీ విభజన్ వ్యవస్థాపయన్ - రాజా లోకే న భవేచ్చేత్ - ఇదం జగత్ - కించన [illegible] న ప్రజ్ఞాయేత న ప్రతీయేత - కింతు తమ ఇవ స్యాదిత్యర్థః ॥౩౬॥౩౭॥ స న ఇతి ॥ నః వృత్తం రాజ్యస్థాపననిష్ఠానరూపసామర్థ్యం నృపం వినా రాజ్యమరణ్యభూతం రాజ్యం చ సమీక్ష్య - ఇక్ష్వాకుసుతం ఇక్ష్వాకువంశజకుమారం అభిషించేతి సంబన్ధః ॥౩౮॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తషష్టితమస్సర్గః

౧ ॥ యదిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యద్యస్మాత్ వసతి తత్తస్మాత్ గచ్ఛన్త్వితి సంబన్ధః ॥౨॥౩॥౪॥ ఏహి సిద్ధార్థేతి ॥ సిద్ధా

క్ష్యమాణం వచనం మమ శాసనాత్ భరతో వాచ్యః ॥ ౬ ॥ పురోహిత ఇతి ॥ మంత్రిణః ప్రాహురితి విపరిణామః - అత్యయః కాలాతిపా తః తం ప్రాప్తమాత్యయికం వినియాదిభ్యష్ఠగితిఠక్ - తాదృశం కృత్యమస్తి - అతస్త్వరమాణో నిర్యాహీతి వాక్యశేషః - యద్వా అత్యయః కృచ్ఛ్రం - తత్ర భవమాత్యయికం అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ్ర ఇత్యమరః । కృత్యం అస్తీతి శేషః ॥ ౭ ॥ మా చేతి ॥ మా శంసిషురిత్యన్వయః - రాఘవాణాం క్షయం అపచయం తేజఃక్షయమిత్యర్థః - నిలయాపచయౌ క్షయావిత్యమరః ॥ ౮ ॥ కౌశేయానీతి ॥ కౌశేయాని పట్టవస్త్రవిశేషాః - రాజ్ఞః కేకయరాజస్య ॥ ౯ ॥ దత్తపథ్యశనా ఇతి ॥ దత్తపథ్యశనాః దత్తమార్గాశనహేతుభూతద్రవ్యా ఇత్యర్థః స్వనివేశనం స్త్రీప్రభృతీనాం స్వప్రయాణం కథయితుం సమ్మతాన్ జవనత్వేనాధ్వశ్రమసహత్వేన చ సమ్మతాన్ ॥ ౧౦ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రాస్థానికం ప్రస్థానప్రయోజనకం అనంతరం కార్యశేషం - పాథేయాదికం చ కృత్వా - పునర్వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞానం … యయుః ॥ ౧౧ ॥ న్యంతేనేతి ॥ అపరతాలస్య అపరతాలో నామ గిరిః తస్య - న్యంతేన నికటాంతేన చరమప్రదేశేనేత్యర్థః … చరమమిత్యమరః । ప్రలంబస్య ప్రలంబాఖ్యగిరేః - ఉత్తరం ప్రతి ఉత్తరభాగముద్దిశ్య మధ్యేన మాలినీం నదీం నిషేవమాణా జగ్ముః - అపరతాలః పురస్తాద్దక్షిణోత్తరాయతః - ప్రలంబః పశ్చాద్భాగే దక్షిణోత్తరాయతః పూర్వాపరాయతః … సన్నివేశః - ప్రథమమయోధ్యాయాః పశ్చిమాభిముఖం నిర్గచ్ఛంతః - తయోర్మధ్యేన … మాలినీం … ప్రలంబస్యోత్తరభాగేన పశ్చిమాభిముఖా జగ్మురిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ తే హస్తినపుర ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ హస్తినపురే … గంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా యయుః జగ్ముః - తే దూతాః … కురుజాంగలం … మధ్యమార్గేణ … కురుదేశో జాంగలో జాంగలః హస్తినపురస్య … పాంచాలదేశమాసాద్య … జగ్ముః ॥ ౧౪ ॥ త ఇతి ॥ … శరదండాఖ్యాం నదీం - ఉపాతిజగ్ముః ఉపగమ్యాతిక్రమ్య జగ్ముః ॥ ౧౫ ॥ నికూలవృక్షమితి ॥ … పశ్చిమకూలస్థం వృక్షం - దివ్యం దేవాధిష్ఠానవత్ - సత్యం ఉపయాచనం ప్రార్థనా యస్మాదితి సత్యోపయాచనమ్ …

నాధ్యభాషత … ॥ ౬ ॥ పురోహితస్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వే చ మంత్రిణః । త్వరమాణశ్చ నిర్యాహి కృత్యమాత్యయికం త్వయా ॥ ౭ ॥ మా చాస్మై ప్రోషితం రామం మా చాస్మై పితరం మృతమ్ । భవంతశ్శంసిషుర్గత్వా రాఘవాణామిమం క్షయమ్ ॥ ౮ ॥ కౌశేయాని చ వస్త్రాణి భూషణాని వరాణి చ । క్షిప్రమాదాయ రాజ్ఞశ్చ భరతస్య చ గచ్ఛత ॥ ౯ ॥ దత్తపథ్యశనా దూతా జగ్ముస్స్వం స్వం నివేశనమ్ । కేకయాంస్తే గమిష్యంతో హయానారుహ్య సమ్మతాన్ ॥ ౧౦ ॥ తతః ప్రాస్థానికం కృత్వా కార్యశేషమనంతరమ్ । వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞాతా దూతాస్సంత్వరితా యయుః ॥ ౧౧ ॥ న్యంతేనాపరతాలస్య ప్రలంబస్యోత్తరం ప్రతి । నిషేవమాణాస్తే జగ్ముర్నదీం మధ్యేన మాలినీమ్ ॥ ౧౨ ॥ తే హస్తినపురే గంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా యయుః । పాంచాలదేశమాసాద్య మధ్యేన కురుజాంగలమ్ ॥ ౧౩ ॥ సరాంసి చ సుపూర్ణాని నదీశ్చ విమలోదకాః । నిరీక్షమాణాస్తే జగ్ముర్దూతాః కార్యవశాద్ద్రుతమ్ ॥ ౧౪ ॥ తే ప్రసన్నోదకాం దివ్యాం నానావిహగసేవితామ్ । ఉపాతిజగ్ముర్వేగేన శరదండాం జనాకులామ్ ॥ ౧౫ ॥ నికూలవృక్షమాసాద్య దివ్యం సత్యోపయాచనమ్ । అభివాద్యాభివాద్యం తం కులింగాం ప్రావిశన్పురీమ్ ॥ ౧౬ ॥ అభికాలం తతః ప్రాప్య తే బోధిభవనాచ్చ్యు

తాః - దయో మంత్రిసమాననామానో గూఢాః - న మంత్రిణః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ పురోహిత ఇతి ॥ ఆత్యయికం అత్యయః అతిక్రమః తత్ర భవమాత్యయికం - అతిక్రమణే న్యంకృత్యమస్తీత్యర్థః - అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ్ర ఇత్యమరః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ కౌశేయానీతి ॥ రాజ్ఞః కేకయరాజస్య ॥ ౯ ॥ దత్తేతి ॥ దత్తపథ్యశనాః దత్తమార్గాశనహేతుభూతద్రవ్యాః సమ్మతాన్ జవత్వేనాధ్వశ్రమసహత్వేన చ సమ్మతాన్ ॥ ౧౦ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రాస్థానికం ప్రస్థానయోగ్యద్రవ్యం గృహీత్వేత్యర్థః - కార్యశేషముద్దిశ్యేతి శేషః ॥ ౧౧ ॥ న్యంతేనేతి ॥ అపరతాలస్య అపరతాలనామా గిరిః తస్య - న్యంతేన నితరామంతో న్యంతః చరమప్రదేశః పశ్చిమభాగ ఇత్యర్థః తేన - ప్రలంబస్య అపరతాలపర్వతాత్పశ్చిమభాగస్థస్య ప్రలంబాఖ్యగిరేః - ఉత్తరం ప్రతి ఉత్తరభాగముద్దిశ్య మధ్యేన మాలినీం మాలిన్యాఖ్యాం నదీం నిషేవమాణా జగ్ముః - అపరతాలః పురస్తాద్దక్షిణోత్తరాయతః - ప్రలంబస్తు తత్పశ్చిమభాగే దక్షిణోత్తరాయతః పూర్వాపరాయతశ్చ - ఏవం పర్వతసన్నివేశప్రకారః ప్రథమమయోధ్యాయాః పశ్చిమాభిముఖం నిర్గచ్ఛంతః దక్షిణోత్తరాయతయోః పూర్వాపరస్థయోరపరతాలప్రలంబయోర్మధ్యేన - మాలినీం నామ నదీం నిషేవమాణా ఉదఙ్ముఖాః - కియంతం దూరం గత్వా - తతః ప్రలంబస్యోత్తరభాగేన పశ్చిమాభిముఖా జగ్మురిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ తే హస్తినపుర ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ తే పాంచాలదేశమాసాద్య - హస్తినాపురే గంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా యయుః తే దూతాః కురుజాంగలం మధ్యేన కురుజాంగలస్య మధ్యమార్గేణ సరాంసి నదీశ్చ నిరీక్షమాణాః కార్యవశాత్ ద్రుతం జగ్ముః ఇతి యోజనా ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ త ఇతి ॥ శరదండాం శరదండాఖ్యాం న

త్యర్థః - అభివాద్యంసర్వనమస్కార్యం అభిగమ్యప్రదక్షిణీకృత్య - కులింగాంపురీం ప్రావిశన్ ॥ ౧౬॥ అభికాలమితి॥ అభికాలంతదాఖ్య గ్రామం - కులింగాసాహచర్యాత్ - బోధిభవనాత్ - తదాఖ్యాత్పర్వతాత్ - నదమూలతోక్తేః - పితృపైతామహీందశరథవంశ్యా నుభూతాం - తత్తీరప్రదేశగ్రామాఇక్ష్వాకూణామితిభావః ॥ ౧౭॥ అవేక్ష్యేతి ॥ అంజలిపానాన్ అంజలిప్రమాణజలమాత్రాహారాన్ - బ్రాహ్మణాన్ ఇక్షుమతీతిరవాసినః - మధ్యేన బాహ్లికాన్ బాహ్లీకదేశానాంమధ్యేన - ఏనపాద్వితీయా- సుదామానంసుదామాఖ్యం॥౧౮॥ విష్ణోఃపదమిత్యాది॥ విష్ణోః పదంవిష్ణోఃపదాంకితంస్థానం - ఇదంచస్థానంసుదామాఖ్యపర్వతవర్తిసాన్నిధ్యాత్ - విపాశాంసుదామపర్యంత నదీంశల్మలీంత త్తీరవర్తిశల్మలీవృక్షం- అత్రమార్గవిశేషవర్ణనంపుణ్యభూమిత్వేననరాణాంసేవనీయత్వద్యోతనార్థం ॥ ౨౧ ॥ తఇ తి॥ వికృష్టేనవిప్రకృష్టేన - అతిదూరేణేత్యర్థః - గిరివ్రజమితికేకయపురస్యనామాంతరం - శీఘ్రశబ్దసాన్నిధ్యాత్ అంజసాశబ్దేనమానస త్వరోచ్యతేఅంజసాఅర్జవేనేతివార్థః॥ ౨౧॥ భర్తురితి ॥ భర్తుఃదశరథస్యప్రియార్థంశీఘ్రానీతభరతకృతౌర్ధ్వదైహికాదినా దశరథస్యపరలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్ - కులరక్షణార్థంసనాథీకరణేనకులజాతానాంసంరక్షణార్థం - భర్తుర్వంశస్యఇక్ష్వాకు వంశస్య - పరిగ్రహార్థంప్రతిష్ఠార్థం - యద్వాభర్తుర్వంశోభరతాదిఃతస్యపరిగ్రహార్థంప్రతిష్ఠార్థం - పిత్ర్యౌర్ధ్వదైహికక ర్మనిర్వర్తనేనసజ్జనపరిగ్రహార్థంవా - అహేడమానాః - హేడృఅనాదరఇత్యస్మాద్ధాతోశ్శానచ్ - అనాదరమకుర్వాణాః సాదరా ఇతియావత్ - అతఏవత్వరయాయుక్తాందూతాః - రాత్ర్యామేవఅస్తమయానంతరమపకియత్కాలంగత్వారాత్ర్యామేవతత్పురంయా తాః॥ ౨౨॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టషష్టితమస్సర్గః

యామితి॥ యామేవయస్యామేవ - సప్తమ్యర్థేద్వితీయా - ఛాందసీ - తాంతస్యాం - అయంవక్ష్యమాణః ॥ ౧ ॥ వ్యుష్టామితి ॥ వ్యు ష్టాంప్రభాతాంఉపలక్షత్వామిత్యర్థః - ప్రభాతస్వప్నస్సద్యఃఫలదఇతిద్యోతయితుమిదముక్తం ॥ ౨॥ తప్యమానమితి ॥ వయస్యాః - సుహృదః ఆయాసమనఃఖేదః॥ ౩ ॥ వాదయంతితి॥ శాంతింభరతస్యదుఃఖశాంతిముద్దిశ్య - వాదయంతి - వీణాదికమితిశేషః-లాసయంతలాస్యంకుర్వం తి-లాస్యంసుకుమారనృత్తం - నాటకానిసంస్కృతప్రాకృతపైశాచమాగధాదిమిశ్రగద్యపద్యరూపాణి -హాస్యానిహాసజనకవాక్యాని॥ ౪

తాః। పితృపైతామహీంపుణ్యాంతేరురిక్షుమతీంనదీమ్॥ ౧౭ ॥అవేక్ష్యాఞ్జలిపానాంశ్చ బ్రాహ్మణాన్ వేదపారగాన్। యయుర్మధ్యేనబాహ్లీకాన్ సుదామానంచపర్వతమ్॥ ౧౮॥విష్ణోఃపదంప్రేక్షమాణా విపాశాంచాపిశాల్మలీమ్। నదీర్వాపీస్తటాకానిపల్వలానిసరాంసిచ॥ ❈ ॥పశ్యంతోవివిధాంశ్చాపిసింహా న్వ్యాఘ్రాన్మృగాన్ద్విపాన్। యయుఃపథాతిమహతాశాసనంభర్తురీప్సవః ॥ ౨౦ ॥ తేశ్రాంతవాహనా దూతావికృష్టేనపథాతతః। గిరివ్రజంపురవరంశీఘ్రమాసేదురంజసా॥ ౨౧ ॥ భర్తుఃప్రియార్థంకు లరక్షణార్థంభర్తుశ్చవంశస్యపరిగ్రహార్థమ్।అహేడమానాస్త్వరయాస్మదూతారాత్ర్యాంతుతే తత్పురమేవయాతాః ॥ ౨౨॥ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే-అష్టషష్టితమస్సర్గః ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

యామేవరాత్రింతేదూతాఃప్రవిశంతిస్మతాంపురీమ్। భరతేనాపితాంరాత్రింస్వప్నోదృష్టోయ మప్రియః॥ ౧ ॥ వ్యుష్టామేవతుతాంరాత్రిందృష్ట్వాతంస్వప్నమప్రియమ్। పుత్రోరాజాధిరాజస్యసుభృ శంపర్యతప్యత ॥ ౨ ॥ తప్యమానంసమాజ్ఞాయవయస్యాఃప్రియవాదినః। ఆయాసంహివినేష్యంతస్సభా యాంచక్రిరేకథాః॥ ౩ ॥వాదయంతితథాశాంతింలాసయంత్యపిచాపరే। నాటకాన్యపరేప్రాహుర్హాస్యా

నిచ॥౧౫॥నికూలేతి ॥ నికూలవృక్షంశరదండాయాఉత్తరకూలస్థసమీపస్థవృక్షంఅస్యసత్యోపయాచనమిత్యుక్తిః- అర్థితార్థప్రదాతృత్వా త్ ॥౧౬॥అభికాలమితి ॥ అభికాలతేజోభిభవనౌగ్రామౌపితృపైతామహీంఇక్ష్వాకువంశ్యైరనుభూతాం॥౧౭॥అవేక్ష్యేతి॥అంజలిపానాన్ అంజలిప్రమాణకజలమాత్రాహారాన్ - బాహ్లీకానాంబాహ్లీకదేశస్థజనపదాన్ ॥౧౮॥విష్ణోరితి॥ విష్ణోఃపదంవిష్ణుపదాంకితంస్థానవిశేషం విపాశశల్మల్యౌనద్యౌ॥౧౯॥౨౦॥తఇతి॥వికృష్టేనవిప్రకృష్టేనఅతిదూరేణేత్యర్థః-గిరివ్రజమితికేకయపురస్యనామాంతరం శీఘ్రశబ్దసన్ని ధానాదంజసాశబ్దేనమానసత్వరోచ్యతే॥౨౧॥భర్తురితి॥భర్తుర్దశరథస్యప్రియార్థంశీఘ్రానీతభరతకృతౌర్ధ్వదైహికాదినాదశరథ స్యపరలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్ - భర్తుర్దశరథస్యవంశస్యభర్తుర్వంశోభరతాదిఃతస్యలోకేనప్రతిగ్రహార్థః- అహేడమానాఃహే డృఅనాదరఇతిధాతోఃశానచ్ - అనాదరమకుర్వాణాఃసాదరాఇతియావత్ ॥ ౨౨ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాంశ్రీరామాయణతత్త్వదీపి కాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం అష్టషష్టితమస్సర్గః ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

యామిత్యాదిశ్లోకద్వయేవర్తమానాద్వితీయాంతరాత్రిశబ్దాస్సప్తమ్యర్థప్రతిపాదకాః- అయంవక్ష్యమాణః॥౧॥వ్యుష్టామితి ॥ వ్యు ష్టాయాంప్రభాతాయాంసత్యామిత్యర్థః॥౨॥తప్యమానమితి॥ఆయాసంమనఃఖేదం॥౩॥వాదయంతీతి ॥ వయస్యాఃశాంతింమనఃఖేదశాంతిమ

సతైరితి ॥ గోష్ఠీహాస్యాని గోష్ఠీసభా - సభ్యహాస్యానీత్యర్థః ॥ ౫ ॥ తమితి ॥ ప్రియసఖః అంతరంగసుహృత్ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ప్లవమాన ఇతి ॥ ప్లవమానం మండూకవత్ ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ తిలమిశ్రౌదనస్తిలోదనః ॥ ౧౦ ॥ స్వప్నేపీతి ॥ తమసా సమావృతామివ ఉపరుద్ధాం తిరోహితాం - ఔపవాహ్యస్య రాజవాహ్యస్య ఔపవాహ్యో రాజవాహ్య ఇతి హలాయుధః - నాగస్య గజస్య - జాతవేదసా అగ్నినా అవదీర్ణాం అధఃపతితాం - పశ్యామీతి సర్వత్రాన్వయః - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ ప్రయోగః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ పీఠ ఇతి ॥ కృష్ణాశ్చ పింగళాశ్చ కృష్ణపింగళాః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ఉక్తస్వప్నదర్శనఫలమాహ ఏవమిత్యాదినా ॥ ఇమాం రాత్రిం అస్యాం రాత్రౌ - అహం మరిష్యామి తి విపరిణామః కార్యః ॥ ౧౭ ॥ నర ఇతి ॥ ధూమాగ్రం ధూమశిఖా ॥ ౧౮ ॥ ఏతదితి ॥ ఏతన్నిమిత్తం ఉక్తస్వప్నదర్శనహేతునా ॥ ౧౯ ॥ నేతి ॥ భయస్థానం భయకారణం - అథచ భయముపధారయే అపశ్యతో బిభేమి ఛాయా కాంతిః ఛాయాత్వనాతపే కాంతావితి వైజయంతీ ॥ ౨౦ ॥ జుగుప్సన్నితి ॥ జుగుప్సన్నివ - అశ్లీలశేషః - కారణం జుగుప్సాకారణం ॥ ౨౦½ ॥ ఇమామితి ॥ తామిమాం దుస్స్వప్నగతిం దుస్స్వప్నభేదం అవితర్కితాం పూర్వమవిచారితాం - అమోఘామితి భావః పూర్వచింతాకృతత్వే హి వైఫల్యం - అచింత్యదర్శనం అసంభావ్యదర్శనం - అత్ర సర్గే - అథ స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదంతం పశ్యతి ఖరైర్వరాహైరిత్యాది శ్రుతిరుపబృంహితా - స్వప్నశ్చ పూర్వచింతాపురస్కృతో న ఫలతి - ప్రత్యూషే చ ఫలతి సద్యః - యామవిళంబాత్ ఫలవిళంబః ఫలంచ - ద్రష్టుః ద్రష్టృసంబంధినో వా భవిష్యతీత్యాదికముక్తం ॥ ౨౧½ ॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః

స్యాని వివిధాని చ ॥ ౪ ॥ స తైర్మహాత్మా భరతస్సఖిభిః ప్రియవాదిభిః । గోష్ఠీహాస్యాని కుర్వద్భిర్న ప్రాహృష్యత రాఘవః ॥ ౫ ॥ తమబ్రవీత్ప్రియసఖో భరతం సఖిభిర్వృతమ్ । సుహృద్భిః పర్యుపాసీనః కిం సఖే నానుమోదసే ॥ ౬ ॥ ఏవం బ్రువాణం సుహృదం భరతః ప్రత్యువాచ హ । శృణు త్వం యన్నిమిత్తం మే దైన్యమేతదుపాగతమ్ ॥ ౭ ॥ స్వప్నే పితరమద్రాక్షం మలినం ముక్తమూర్ధజమ్ । పతంతమద్రిశిఖరాత్కలుషే గోమయహ్రదే ॥ ౮ ॥ ప్లవమానశ్చ మే దృష్టస్స తస్మిన్గోమయహ్రదే । పిబన్నంజలినా తైలం హసన్నివ ముహుర్ముహుః ॥ ౯ ॥ తతస్తిలోదనం భుక్త్వా పునః పునరధశ్శిరాః । తైలేనాభ్యక్తసర్వాంగస్తైలమేవావగాహత ॥ ౧౦ ॥ స్వప్నేపి సాగరం శుష్కం చంద్రం చ పతితం భువి । ఉపరుద్ధాం చ జగతీం తమసేవ సమావృతామ్ ॥ ౧౧ ॥ ఔపవాహ్యస్య నాగస్య విషాణం శకలీకృతమ్ । సహసా చాపి సంశాంతం జ్వలితం జాతవేదసమ్ ॥ ౧౨ ॥ అవదీర్ణాం చ పృథివీం శుష్కాంశ్చ వివిధాన్ద్రుమాన్ । అహం పశ్యామి విధ్వస్తాన్సధూమాంశ్చాపి పర్వతాన్ ॥ ౧౩ ॥ పీఠే కార్ష్ణాయసే చైనం నిషణ్ణం కృష్ణవాససమ్ । ప్రహసంతి స్మ రాజానం ప్రమదాః కృష్ణపింగళాః ॥ ౧౪ ॥ త్వరమాణశ్చ ధర్మాత్మా రక్తమాల్యానులేపనః । రథేన ఖరయుక్తేన ప్రయాతో దక్షిణాముఖః ॥ ౧౫ ॥ ప్రహసంతీవ రాజానం ప్రమదా రక్తవాసినీ । ప్రకర్షంతీ మయా దృష్టా రాక్షసీ వికృతాననా ॥ ౧౬ ॥ ఏవమేతన్మయా దృష్టమిమాం రాత్రిం భయావహామ్ । అహం రామోథవా రాజా లక్ష్మణో వా మరిష్యతి ॥ ౧౭ ॥ నరో యానేన యస్స్వప్నే ఖరయుక్తేన యాతి హి । అచిరాత్తస్య ధూమాగ్రం చితాయాం సంప్రదృశ్యతే ॥ ౧౮ ॥ ఏతన్నిమిత్తం దీనోహం తన్న వః ప్రతిపూజయే । శుష్యతీవ చ మే కంఠో న స్వస్థమివ మే మనః ॥ ౧౯ ॥ న పశ్యామి భయస్థానం భయం చైవోపధారయే । భ్రష్టశ్చ స్వరయోగో మే ఛాయా చోపహతా మమ ॥ ౨౦ ॥ జుగుప్సన్నివ చాత్మానం న చ పశ్యామి కారణమ్ ॥ ౨౦½ ॥ ఇమాం హి దుస్స్వప్నగతిం నిశామ్య తామనేకరూపామవితర్కితాం పురా । భయం మహత్తద్ధృదయాన్న యాతి మే విచింత్య రాజానమచింత్యదర్శనమ్ ॥ ౨౧½ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః

వాద్యైః వాదయంతి - కరతాళవేణుమృదంగాదిసతిశేషః - లాపయంతి స్త్రీః నాటయంతి నాటకాని - సంస్కృతప్రాకృతమాగధాదిమిశ్రద్వ్యవధ్యరూపాణి - హాస్యాని హాసజనకరూపవాక్యాని ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ స్వప్నేపీతి ॥ తమసా సమావృతామివ - ఉపరుద్ధాం తిరోహితాం ఔపవాహ్యస్య రాజవాహ్యస్య అవదీర్ణాం విదారితాం ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి ॥ ఇమాం రాత్రిం అస్యాం రాత్రావిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ పశ్యామీతి ॥ ఛాయా కాంతి ॥ ౨౦ ॥ జుగుప్సన్నివేతి ॥ ఆత్మానం జుగుప్సన్నివ పశ్యామి కారణం వినేతి సంబంధః ॥ ౨౦½ ॥ ఇమామితి ॥ పురా నవితర్కితాం పూర్వమవిచారితాం ॥ ౨౧½ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపకాయామయోధ్యాకాండటీకాయామేకోనసప్తతితమస్సర్గః

భరతఇతి ॥ అసహ్యపరిఘంపర్రిరప్రధృష్యపరిఘం రాజ్ఞా కేకయరాజేన - రాజపుత్రేణ యుధాజితా - అర్చితాః ఆనలోవాయన నిరీక్షణేనసంమానితాః - రాజ్ఞః భరతస్య - భరతస్యపరమప్రకృతిత్వాత్తమితినిర్దేశః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ పురోహితఇతి ॥ ఆత్యయికం సప్రకారం - అత్యయంకృచ్ఛ్రం - అత్యయోఽతిక్రమేకృచ్ఛ్రే మరణేదండదోషయోరితి వైజయంతీ । స్వయాకృత్యంకర్తవ్యం అతోనిర్యాహీత్యన్వయః ॥ ౩ ॥ ఇమానీతి ॥ విశాలాక్షేతి భూషణాలోకనజనితవిస్మయోత్ఫుల్లాక్షత్వమాహ మాతులస్యచ దాపయేతి సముచ్చయాత్ ప్రథమం మాతామహస్యదాపయ - అథమాతులస్యదాపయేత్యర్థః ॥ ౪ ॥

* *

అత్రేతి ॥ అత్రవస్త్రాభరణాదిమహార్హవస్తుజాతేన్నృపతేః వింశతికోట్యః వింశతికోటిమూల్యానివస్త్రాభరణాదిని మాతులస్యదశకోట్యః దశకోటిమూల్యాని - సంపూర్ణాః అన్యూనాః తత్ప్రభయవిశేషణం తథైవ తదర్హమేవ అన్యథా రాజతుల్యతయా రాజపుత్రస్యదానే తస్యబహుమానవిపన్నభవతీతిభావః ॥ ౫ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ సుహృజ్జనే మాతులాదౌ - స్వనురక్తే ప్రదాప్యేతిశేషః - కామైః అభీష్టాన్నపానాదిభిః ॥ ౬ ॥ కచ్చిదితి ॥ అరోగతా ఆరోగ్యం - ఆరోగ్యతేతిపాఠస్స్వార్థే ష్యఞ్ ॥ ౭ ॥ ఆర్యేతి ॥ ఆర్యా శ్రేష్ఠపత్నీత్వేనపూజ్యా - ధర్మనిరతాధర్మానుష్ఠానపరా ధర్మజ్ఞా జ్ఞాత్వానుష్ఠానమితిన్యాయేనానుష్ఠానమూలజ్ఞానయుక్తా - ధర్మమేవజనేషుపశ్యతీతి ధర్మదర్శినీ - గుణగ్రాహిణీ నతుదోషదర్శినీత్యర్థః - అప్యరోగేత్యన్వయః - అపిః ప్రశ్నే - ధీమతఇత్యనేన పుత్రకృతాతిశయ ఉచ్యతే ॥ ౮ ॥ కచ్చిదితి ॥ సేతిధర్మజ్ఞాతల్లక్షణాభినయః - మధ్యమేత్యనేన - నతేంబామధ్యమా తాతేత్యత్ర కైకేయ్యా మధ్యమాత్వమితరత్ర్యపేక్షయా ॥ ౯ ॥ ఆత్మకామేతి ॥ ఆత్మానం కామయతఇత్యాత్మకామా - స్వప్రయోజనపరేత్యర్థః - ప్రజ్ఞైవ ప్రాజ్ఞా ప్రాజ్ఞామాత్మానం మన్యతఇతి ప్రాజ్ఞమానినీ - మనఇతిశినిః - కృజ్మానినోశ్చేతిపుంవద్భావః - చండీ ఉగ్రా క్రోధనా క్రోధవతీ మేమాతా - అప్యరోగా కైకేయీ కిమువాచ - స్వబంధుషు విషయే కిముక్తవాచేత్యర్థః - మనస్స్వవ్యథరక్తనమాతా గవనాభ్యాం కైకేయ్యాంచిక్కృతం భవేదిత్యాహ - తవాక్ భరతఇతిసూచయత్యాత్మకామేత్యాదిభిః ॥ ౧౦ ॥ ఏవమితి ॥ మహాత్మనా మహాబుద్ధినా - ఏతేనాయోధ్యావృత్తాంతో నేనజ్ఞాతఇతిసూచితం - సప్రశ్రయం సవినయం - అనేనసర్వాత్మనాయోధ్యావృత్తాంతగోపనంసూచ్యతే - తత్సేత్యనేన కించిద్విలంబాక్తో భరతోన్యథామన్యతేతిరుటిత్యుత్తరముక్తమిత్యుచ్యతే ॥ ౧౧ ॥ కుశలాఇతి ॥ కుశలాఇతిసామాన్యోక్తిః ప్రత్యేకోక్త్యసంగేహానుత్పాదాయ శ్రీః లక్ష్మీః - పద్మా పద్మహస్తా - ఆశీరద్యచ్ రాజ్యశ్రీరితిహార్దోభావః అమంగళవ్యావృత్తిర్భరతప్రత్యాయ్యా ॥ ౧౨ ॥ భరతఇతి ॥ ఏవముక్తో భరత దూతా మాం సంత్వరయంతీతి మహారాజమాపృచ్ఛ ఇతితాన్

భరతే బ్రువతిత్వేవం దూతాస్తే క్లాంతవాహనాః । ప్రవిశ్యాసహ్యపరిఘం రమ్యం రాజగృహం పురమ్ ॥ ౧ ॥ సమాగమ్యతు రాజ్ఞా చ రాజపుత్రేణ చార్చితాః । రాజ్ఞః పాదౌ గృహీత్వా తు తమూచుర్భరతం వచః ॥ ౨ ॥ పురోహితస్త్వా కుశలం ప్రాహ సర్వే చ మంత్రిణః । త్వరమాణశ్చ నిర్యాహి కృత్యమాత్యయికం త్వయా ॥ ౩ ॥ ఇమాని చ మహార్హాణి వస్త్రాణ్యాభరణాని చ । ప్రతిగృహ్య విశాలాక్ష మాతులస్య చ దాపయ ॥ ౪ ॥ అత్ర వింశతికోట్యస్తు నృపతేర్మాతులస్య తే । దశకోట్యస్తు సంపూర్ణాస్తథైవ చ నృపాత్మజ ॥ ౫ ॥ ప్రతిగృహ్య తు తత్సర్వం స్వనురక్తస్సుహృజ్జనే । దూతానువాచ భరతః కామైస్సంప్రతిపూజ్య తాన్ ॥ ౬ ॥ కచ్చిత్సుకుశలీ రాజా పితా దశరథో మమ । కచ్చిచ్చారోగతా రామే లక్ష్మణే చ మహాత్మని ॥ ౭ ॥ ఆర్యా చ ధర్మనిరతా ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ । అరోగా చాపి కౌసల్యా మాతా రామస్య ధీమతః ॥ ౮ ॥ కచ్చిత్సుమిత్రా ధర్మజ్ఞా జననీ లక్ష్మణస్య యా । శత్రుఘ్నస్య చ వీరస్య సారోగా చాపి మధ్యమా ॥ ౯ ॥ ఆత్మకామా సదా చండీ క్రోధనా ప్రాజ్ఞమానినీ । అరోగా చాపి మే మాతా కైకేయీ కిమువాచ హ ॥ ౧౦ ॥ ఏవముక్తాస్తు తే దూతా భరతేన మహాత్మనా । ఊచుస్సప్రశ్రయం వాక్యమిదం తం భరతం తదా ॥ ౧౧ ॥ కుశలాస్తే నరవ్యాఘ్ర యేషాం కుశలమిచ్ఛసి । శ్రీశ్చ త్వాం వృణుతే పద్మా యుజ్యతాం చాపి తే రథః ॥ ౧౨ ॥ భరతశ్చాపి తాన్ దూతానేవముక్తోఽభ్యభాషత । ఆపృచ్ఛేఽహం మహారాజం దూతాస్సంత్వరయంతి మామ్ ॥ ౧౩ ॥

భరతఇతి ॥ రాజ్ఞా కేకయరాజేన రాజపుత్రేణ యుధాజితా ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ పురోహితఇతి ॥ ఆత్యయికం అత్యయః కృచ్ఛ్రం తత్రభవమాత్యయికం కృత్యం కర్తవ్యం అస్తీతిశేషః ॥ ౩ ॥ ఇమానీతి ॥ మాతులస్య - చకారాన్మాతామహస్యాపీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ అత్రేతి ॥ అత్రవస్త్రాభరణాదిమహార్హవస్తుసమూహే నృపతేర్వింశతిః కోట్యః వింశతికోటిమూల్యానివస్త్రాభరణాని మాతులస్యదశకోట్యః దశకోటివస్త్రాభరణాని ॥ ౫ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ కామైః అభిమతవస్తుజాతైః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ కుశలాస్తఇతి - పద్మా పద్మహస్తా - ఆశీరద్యచ్ - శ్రీః త్వాం వృణుతఇతి లక్ష్మీవరణోక్తిః అమంగళవ్యావృత్త్యర్థా - నతురాజ్యశ్రీప్రాప్తిపరా - రాజమరణాదికంనవక్తవ్యమితివసిష్ఠేనోక్తత్వాత్ ॥ ౧౨ ॥ భరతశ్చేతి ॥ ఏవముక్తో భరతః దూతామాం త్వరయంతీతి మహారాజమాపృచ్ఛ ఇతితాన్ దూతాన్ అభ్యభాషతేతిసంబంధః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ రాజన్నితి ॥ పేమాం

దూతానిత్యత్రాపి తేతి యోజనా ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ దూతైస్సంచోదితో భరతః తాన్ దూతానేవముక్త్వా మాతామహం వాక్యమువాచ ॥ ౧౪ ॥ రాజన్నితి ॥ ఏష్యామి యదా స్మరిష్యసి యదా ఆగంతవ్యమితి స్మరిష్యసి - తదైష్యామి - ఆగంతవ్యమితి భవత్స్మరణం యదా జానామి తదా ఆగమిష్యామీత్యర్థః - సోఽయం ప్రత్యర్థీగర్భో దయోశామితి స్పష్టం ॥ ౧౫ ॥ భరతేనేత్యాదిరామలక్ష్మణావిత్యంతం స్పష్టం ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ తస్మా ఇతి ॥ అస్యాపాదిత్యుక్తేర్వత్యుపస్థార్యం - తస్మై భరతాయ - అభిసత్కృత్య దదౌ - శ్లాఘాపూర్వం దదావిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ రుక్మనిష్కసహస్రే ఇతి ॥ నిష్కాః వక్షోభూషణాని - నిష్కః స్త్రీ హేమ్ని దీనారే సాష్టకర్షశతే పలే । వక్షోవిభూషణే కర్షే ఇతి వైజయంతీ । ధనం ఉక్తరూపం ఆదిశత్ ఆదాయ గచ్ఛేతి భృత్యానాజ్ఞాపయామాస ॥ ౨౦ ॥ తథేతి ॥ అమాత్యాన్ ... - అభిప్రేతాన్ సహాయభూతానిత్యర్థః - విశ్వాస్యాన్ విశ్వసనీయాన్ - అశ్వపతిః కేకయః ॥ ౨౧ ॥ మాతామహకృతసత్కారప్రకారముక్త్వా మాతులకృతసత్కారప్రకారమాహ ఐరావతానిత్యాదినా ॥ ఐరావతాన్ ఐరావతపర్వతభవాన్ - ఐంద్రశిరాన్ ఇంద్రశిరాఖ్యపర్వతభవాన్ - శీఘ్రాన్ వేగవతః - సుసంయుక్తాన్ పరిచితాన్ ॥ ౨౨ ॥ అంతఃపురేతి ॥ మాతులకృత్యసముచ్చయః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ స ఇతి ॥ స్వవేశ్మాభ్యతిక్రమ్యేత్యత్ర స్వవేశ్మప్రవేశోఽర్థసిద్ధః - తథా చ రాజ్ఞా మాతులేన చ స్వగృహ ఏవ కృతసత్కారో మాతామహాదిదర్శనార్థం అంతఃపురం గత్వా నిర్గత్య ... అథవా భరతస్య దుస్స్వప్నదర్శనదుఃఖగూఢా మనవృత్తాంతం శ్రుత్వైవ కేకయమాతులౌ స్వగృహమేవాగతావితి ద్రష్టవ్యం - సుమహచ్ఛ్రీమాన్ సుమహాశ్రీమాన్ ॥ ౨౬ ॥ అభ్యతీత్యేతి ॥ రాజమార్గమితి శేషః ॥ ౨౭ ॥ స ఇతి ॥ మాతామహం స్వేనైవ సహాంతఃపురమాగతం మాతులం చ - తదా ... ॥ ౨౮ ॥ రథానితి ॥ మండలచక్రాన్ వర్తులచక్రయుక్తాన్ పరశ్శతం శతాత్పరాన్ పంచవింశతిత్యాదినా త్రైనిపాతనాదేకవచనం - రథాన్ ఉష్ట్రాదిభిస్సంయోజ్య భృత్యాః యాంతం భరతమన్వయుః ॥ ౨౯ ॥ బలేనేతి ॥ మహాత్మా మహాధైర్యో బలిః - అర్యకన్యమాతా

ఏవముక్తస్తు తాన్ దూతాన్ భరతః పార్థివాత్మజః । దూతైస్సంచోదితో వాక్యం మాతామహమువాచ హ ॥ ౧౪ ॥ రాజన్ పితుర్గమిష్యామి సకాశం దూతచోదితః । పునరప్యహమేష్యామి యదా మే త్వం స్మరిష్యసి ॥ ౧౫ ॥ భరతేనైవముక్తస్తు నృపో మాతామహస్తదా । తమువాచ శుభం వాక్యం శిరస్యాఘ్రాయ రాఘవమ్ ॥ ౧౬ ॥ గచ్ఛ తాతానుజానే త్వాం కైకేయీ సుప్రజాస్త్వయా । మాతరం కుశలం బ్రూయాః పితరం చ పరన్తప ॥ ౧౭ ॥ పురోహితం చ కుశలం యే చాన్యే ద్విజసత్తమాః । తౌ చ తాత మహేష్వాసౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౧౮ ॥ తస్మై హస్త్యుత్తమాంశ్చిత్రాన్ కంబలానజినాని చ । అభిసత్కృత్య కైకేయో భరతాయ ధనం దదౌ ॥ ౧౯ ॥ రుక్మనిష్కసహస్రే ద్వే షోడశాశ్వశతాని చ । సత్కృత్య కైకేయీపుత్రం కేకయో ధనమాదిశత్ ॥ ౨౦ ॥ తథామాత్యానభిప్రేతాన్ విశ్వాస్యాంశ్చ గుణాన్వితాన్ । దదావశ్వపతిః శీఘ్రం భరతాయానుయాయినః ॥ ౨౧ ॥ ఐరావతానైంద్రశిరాన్నాగాన్వై ప్రియదర్శనాన్ । ఖరాన్ శీఘ్రాన్ సుసంయుక్తాన్మాతులోఽస్మై ధనం దదౌ ॥ ౨౨ ॥ అంతఃపురేఽతిసంవృద్ధాన్ వ్యాఘ్రవీర్యబలాన్వితాన్ । దంష్ట్రాయుధాన్మహాకాయాన్ శునశ్చోపాయనం దదౌ ॥ ౨౩ ॥ స దత్తం కేకయేంద్రేణ ధనం తన్నాభ్యనందత । భరతః కైకయీపుత్రో గమనత్వరయా తదా ॥ ౨౪ ॥ బభూవ హ్యస్య హృదయే చింతా సుమహతీ తదా । త్వరయా చాపి దూతానాం స్వప్నస్యాపి చ దర్శనాత్ ॥ ౨౫ ॥ స స్వవేశ్మాభ్యతిక్రమ్య నరనాగాశ్వసంవృతమ్ । ప్రపేదే సుమహచ్ఛ్రీమాన్ రాజమార్గమనుత్తమమ్ ॥ ౨౬ ॥ అభ్యతీత్య తతోఽపశ్యదంతఃపురముదారధీః । తతస్తద్భరతః శ్రీమానావివేశానివారితః ॥ ౨౭ ॥ స మాతామహమాపృచ్ఛ్య మాతులం చ యుధాజితమ్ । రథమారుహ్య భరతశ్శత్రుఘ్నసహితో యయౌ ॥ ౨౮ ॥ రథాన్ మండలచక్రాంశ్చ యోజయిత్వా పరశ్శతమ్ । ఉష్ట్రగోఽశ్వఖరైర్భృత్యా భరతం యాంతమన్వయుః ॥ ౨౯ ॥ బలేన గుప్తో భరతో

యదా స్మరిష్యసి ఆగంతవ్యమితి శేషః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తౌ చేతి ॥ కుశలం బ్రూయా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౧౮ ॥ తస్మా ఇతి ॥ తస్మై భరతాయ ధనం దదావితి సంబంధః ॥ ౧౯ ॥ రుక్మేతి ॥ రుక్మనిష్కాని వక్షోభూషణాని - కంఠభూషణాని వా ॥ ౨౦ ॥ తథేతి ॥ అశ్వపతిః కేకయరాజః ॥ ౨౧ ॥ ఐరావతానిత్యాది ॥ ఐరావతాన్ ఐరావతకులోద్భవాన్ - ఇంద్రశిరాన్ ప్రశస్తగజోత్పత్తిహేతుభూతక ఇంద్రశిరనామకదేశోద్భవాన్ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ స స్వవేశ్మేతి ॥ స్వస్య వేశ్మాభ్యతిక్రమ్యేత్యస్మాదనువాదాత్స్వవేశ్మప్రాప్తిరనుక్తాపి అనుమేయా - అయమత్ర క్రమః - మాతామహమాతులాభ్యాం దత్తం ధనం సంగృహీత్వా స్వవేశ్మ ప్రవిశ్య - తత్ర గమనసంవిధానం కృత్వా నిర్గత్య పునశ్చ రాజభవనం గత్వా తౌ పృష్ట్వా - తతో నిష్క్రమ్య బహిర్నిర్గత ఇతి ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ రథానితి ॥ మండలచక్రాన్ - మండలాని మండలాకారాణి మండలా...

మహాన్యబలేన గుప్తం - ఆత్మనస్మై స్వప్రవాసనయ్యశ్లైః - అప్రత్యైన్యసహ - శత్రుఘ్నసహాయుఅపెలశత్రుఃనిష్క్రాంతఃకస్సర్ - ఇంద్రలోకాత్ - (ద్యో) దేవజాతిరివ - సృనాద్య్యా ॥౩౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః - ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

స ప్రాఙ్ముఖ ఇత్యాది ॥ అద్యూతాయు జయగరా మార్గేణాప్యరింగిరివ్రజమాగతాః - భరత ఉదయం గమయుక్తే యావక్రమపి మహామార్గమా త్రిత్వయయా - అలం నదీపర్వతావధేదకీర్తన మితిబోధ్యం సుదామాం సుదామాఖ్యాం నదీం - లవేష్య - తాంగం తీయ - దూరే - పారం పరతీరం - యస్యాస్తాం దూరపారాం - విశాలామిత్యర్థః - హ్లాదినీం హ్లాదిన్యాఖ్యాం నదీం - సంప్రేక్ష్య - శతద్రూం శతద్ర్వాఖ్యాం - ప్రత్యక్స్రోతస్తరంగిణీం పశ్చిమాభిముఖప్రవాహతరంగయుక్తాంచ - నదీమతరత్ ॥ ౧॥ ౨॥ ఏలాధాన ఇతి - ఏలానాం ఏలకానాం ధానమున్పత్తిస్థానం - తద్వత్వాదేలాధానాఖ్యే నగరే - నదీం పూర్వోక్తాం శతద్రూం - తీర్త్వా - అపరపర్వటాన్ పర్వటా నామ కూరభవా గ్రామ పర్వటాః ప్రటా ఇష విశేషాః - అనూరభవశ్చేలి ప్రాప్తస్యాణో ఐరణాదిభ్యశ్చేలిలుప్ - ఏవముక్తవద్వ్యక్తివచనతా - పూర్వపర్వటాః అపరపర్వటా శ్చేతి గ్రామద్వయమస్తి - తత్రాపరపర్వటాన్ విశ్రాంత్యర్థం ప్రాప్య - శిలామాకుర్వతీం శిలామాసమంతాత్ కుర్వతీం - శిలాం వర్షణస్వభావాం - అతఏవ శిలావహామిత్యన్వర్థసంజ్ఞానదీం - తీర్త్వా - అస్యాం ఆగ్నేయ్యాందిశి నవమాగ్నేయం - శల్యం హృదయశల్యం దుఃఖం కర్తయతి ఛేదయతీతి శల్యకర్తనం నామ వనం ప్రేక్షమాణస్సన్ అత్యయాత్ సత్యసంధశ్శుచిరిత్యాద్యాఖ్యాంతత్రిస్యజసేవ్య కంతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ - ఇత్యుచ్యతే - పాఠభేదం - భీతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ ॥ చైత్రరథం చైత్రరథతుల్యత్వాత్తదాఖ్యం వనం - ప్రతి ఉద్దిశ్య - మహాశైలానత్యయాత్ - తద్దర్శనకుతూహలేన మహాపర్వతానత్యగాదిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సరస్వతీమితి ॥ సరస్వతీం తదాఖ్యాం నదీం గంగాం గంగాఖ్యాం కాంచిన్నదీం పశ్చిమసముద్రగామినీం - గంగాం స్రోతోభేదం వా - యుగ్మేన సంగమేన - ప్రత్యక్సృతయయా - యద్వా యుగ్మేన ద్వంద్వతయా పార్శ్వద్వయే ప్రవహంతీమితి శేషః - వీరమత్స్యానాం వీరమత్స్యాఖ్యదేశానాం - ఉత్తరం - భారుండం భారుండాఖ్యవనం - ప్రావిశత్ ॥ ౫॥ ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

వేగినీమితి ॥ వేగినీం వేగయుక్తాం హ్లాదినీం సంతోషకారిణీం పర్వతైరావృతాం కులింగాఖ్యాం నదీం యమునాం ప్రాప్య సంతీర్ణో యమునానామిత్యేషాం సంతీర్ణ ఇత్యర్థః - అన్యత్రాలి వేగిత్వాదన్యత్ర పర్వతావృతత్వాచ్ఛైథిల్యాభావం - అత ఏవ ఖిన్నం బలం మహాప్యాశ్వాసయత్ ॥ ౬ ॥ ఆశ్వాసనప్రకారమాహ శీతీకృత్యేతి - తత్ర కులింగాయమునాసంభేదే - దుర్గమపథ సంచారేణ క్లాంతాన్ వాజినః పంచిత కాలం ధాయా స్వాశ్వాస్య

మహాత్మా సహ్యకస్యాత్మసమై రమాత్మైః । ఆదాయ శత్రుఘ్నమపేతశత్రుర్గృహాద్యయౌ సిద్ధ ఇవేంద్రలోకాత్ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తతితమస్సర్గః ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

స ప్రాఙ్ముఖో రాజగృహాదభినిర్యాయ రాఘవః । తతస్సుదామాం ద్యుతిమాన్ సంతీర్యావేక్ష్య తాం నదీమ్ ॥ ౧ ॥ హ్లాదినీం దూరపారాంచ ప్రత్యక్స్రోతస్తరంగిణీమ్ । శతద్రూమతరచ్ఛ్రీమాన్నదీమిక్ష్వాకునందనః ॥ ౨ ॥ ఏలధానే నదీం తీర్త్వా ప్రాప్య చాపరపర్వటాన్ । శిలామాకుర్వతీం తీర్త్వా ఆగ్నేయం శల్యకర్తనమ్ ॥ ౩ ॥ సత్యసంధశ్శుచిః శ్రీమాన్ ప్రేక్షమాణశ్శిలావహామ్ । అత్యయాత్స మహాశైలాన్ వనం చైత్రరథం ప్రతి ॥ ౪ ॥ సరస్వతీం చ గంగాం చ యుగ్మేన ప్రతిపద్య చ । ఉత్తరాన్వీరమత్స్యానాం భారుండం ప్రావిశద్వనమ్ ॥ ౫ ॥ వేగినీం చ కులింగాఖ్యాం హ్లాదినీం పర్వతావృతామ్ । యమునాం ప్రాప్య సంతీర్ణో బలమాశ్వాసయత్తదా ॥ ౬ ॥ శీతీకృత్య తు గాత్రాణి క్లాంతానాశ్వాస్య వాజినః । తత్ర స్నాత్వా చ పీత్వా

శతయా యోజితా నిచ క్లాంతేయేషాం తాన్ రథాన్ - యోజయిత్వా మేళయిత్వా - ఉగ్రాగ్రోశ్వబలైస్సహభృత్యా యయురితి సంబంధః ॥ ౭ ॥ ఎలె నేతి ॥ ఆర్యకస్య కేకయరాజస్య ॥ ౩౦ ॥ ✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻✻

✻✻✻✻ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తతితమస్సర్గః - ✻✻✻✻

స ప్రాఙ్ముఖ ఇతి ॥ సుదామాం సుదామాఖ్యాం - హ్లాదినీం దూరపారాం విస్తృతప్రవాహాం తత్సంజ్ఞికాం ప్రత్యక్స్రోతస్తరంగిణీం పశ్చిమప్రవాహాం - తరంగియుక్తాం చ - తరంగయుక్తపశ్చిమప్రవాహామిత్యర్థః శతద్రూం తత్సంజ్ఞికాం నదీం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ఏళధాన ఇత్యాది ॥ ఏళధానే ఏళధాన గ్రామే అపరపర్వటాన్ అపరపర్వటాఖ్యదేశవిశేషాన్ - శిలామాకుర్వతీం శిలామాసమంతాత్కుర్వతీం శిలాకర్షణస్వభావామిత్యర్థః - నదీం ఆగ్నేయం శల్యకర్తనమితి గ్రామద్వయం శిలావహాం నదీం ప్రేక్షమాణః చైత్రరథం నామ వనం లక్షీకృత్య మహాశైలానత్యయాత్ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సరస్వతీమితి ॥ గంగాం సింధుమిత్యర్థః - యుగ్మేన సంగమేన ప్రతిపద్య - వీరమత్స్యానాముత్తరాన్ ఉత్తరప్రదేశాన్ - ఉత్తరమితి పాఠే వనస్య విశేషణం - భారుండం భారుండాఖ్యం వనం ప్రావిశదితి సంబంధః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ శీతీకృత్యేతి ॥ జలావగాహనాది

తేషాంగాత్రాణి-శీతీకృత్య-అగ్రతః పృష్ఠతః కృత్వా-స్వయంస్నాత్వా-ఉదకంచ పీత్వా-ఉత్తరత్ర గంతవ్యదేశస్య నిర్జలదేశత్వాత్ తత్ర పానార్థముదకమాదాయచ ప్రాయాత్ ॥ ౭ ॥ రాజపుత్ర ఇతి ॥ రాజపుత్రత్వేన - భద్రః మంగళాచారయుక్తః - అనభీక్ష్ణోపసేవితం అత్యంతం నైరంతర్యేణ అనుపసేవితం - మహారణ్యత్వాదప్రహతమిత్యర్థః - మహారణ్యం దుర్గమం వనం - భద్రేణ భద్రగజరూపేణ యానేన - అరణ్యసంచారనిపుణో భద్రజాతీయః - మారుత ఇవ ఖమివాత్యయాత్ అతివేగేనాతిక్రాంతవాన్ - భూమిమపి మారుత ఇవ పర్వతాదీనామందిభవతి ॥ ౮ ॥ భాగీరథీమితి ॥ అంశుధానే నగరే దుష్ప్రతరాం భాగీరథీం - విశ్రుతే తరణస్థలత్వేన ప్రసిద్ధే ప్రాగ్వటే పురే ఉపాయాత్ అగచ్ఛత్ ఉత్తరణార్థమితి శేషః ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ స బలస్స భరతః ప్రాగ్వటే తత్సమీపే గంగాం తీర్త్వా - కుటికోష్ఠికాం నదీం సమాయాత్ సః తాం తీర్త్వా ధర్మవర్ధనం గ్రామం - సమాయాత్ ప్రాప ॥ ౧౦ ॥ తోరణమితి ॥ తోరణం దక్షిణార్ధేన తోరణగ్రామస్య దక్షిణభాగేన జంబూప్రస్థం గ్రామం ఉపాగమత్ - తతో వరూథాఖ్యం గ్రామం యయౌ ॥ ౧౧ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తత్సమీపే రమ్యే వనే వాసం రాత్రివాసం కృత్వా - ప్రభాతే ప్రాఙ్ముఖస్సన్ ఉజ్జిహానాయాః నగర్యాః - ఉద్యానం యయౌ యత్ర ఉద్యానే ప్రియకాః బంధూకాః ... సంతి ॥ ౧౨ ॥ సాలానితి ॥ సాలాన్ వృక్షాన్ - అనోకహః కుటస్సాల ఇత్యమరః । పూర్వోక్తవనస్థాన్ ప్రియకవృక్షాన్ ప్రాప్య - శీఘ్రాన్ వాజినః ఉత్థాయ రథే ధ్యాత్వా - వాహినీమనుజ్ఞాప్య త్వరితో యయౌ - ఉజ్జిహానాయాః పరం సదేశత్వాన్నిర్భయం మందమాగచ్ఛతామితి సేనామనుజ్ఞాప్య స్వయం త్వరితో యయౌ ॥ ౧౩ ॥ వాసమితి ॥ సర్వతీర్థే గ్రామే - వాసం ఏకరాత్రివాసం కృత్వా - పాఠభేదః - సర్వతీర్థే సర్వతీర్థాఖ్యే గ్రామే ॥ ఉత్తానికాం ఉన్నతజలత్వేన తదాఖ్యాం - అన్యాః నదీః స్వల్పజలాః - పార్వతీయైః పర్వతదేశోత్పన్నైః - తురంగమైః రథాశ్వైః తీర్త్వా - ... హస్తిపృష్ఠవదున్నతత్వాత్ హస్తిపృష్ఠకాఖ్యం గ్రామమాసాద్య - కుటికాం నదీమత్యవర్తత - హస్తిపృష్ఠకసమీపే కుటికామతరదిత్యర్థః - లౌహిత్యే లోహితమృత్త్వాల్లౌహిత్యనామ్ని నగరే - కపీవతీం బహుకపివత్త్వాత్తన్నామ్నీం నదీం అన్యేషామపి దృశ్యతే ఇతి దీర్ఘః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ఏకసాల ఇతి ॥ ఏకసాలా కూరభవత్వాదేకసాలాఖ్యే గ్రామే - స్థాణుమతీం సంతతజలప్రవాహేన స్థాణుభూతవృక్షత్వాత్ స్థాణుమతీం నామ నదీం - నిమ్నప్రదేశవత్వాద్వినతాఖ్యే నగరే బహుజలవత్వేన గోమత్యాఖ్యాం నదీంచ - తతార భరతస్సుపరిశ్రాంతవాహనస్సన్ కళింగనగరసమీపస్థం సాలవనం నిర్జనవనం - ప్రాప్య విశ్రమార్థం గత్వా - తత స్సదాశ్వైః కాలవిహాగిచ్ఛత్ ॥ ౧౬ ॥ వన

చ ప్రాయాదాదాయచోదకమ్ ॥ ౭ ॥ రాజపుత్రో మహారణ్యమనభీక్ష్ణోపసేవితమ్ । భద్రో భద్రేణ యానేనమారుతః ఖమివాత్యయాత్ ॥ ౮ ॥ భాగీరథీం దుష్ప్రతరామంశుధానే మహానదీమ్ । ఉపాయాద్రాఘవస్తూర్ణం ప్రాగ్వటే విశ్రుతే పురే ॥ ౯ ॥ స గంగాం ప్రాగ్వటే తీర్త్వా సమాయాత్కుటికోష్ఠికామ్ । సబలస్తాం స తీర్త్వాథ సమాయాద్ధర్మవర్ధనమ్ ॥ ౧౦ ॥ తోరణం దక్షిణార్ధేన జంబూప్రస్థముపాగమత్ । వరూథం చ యయౌ రమ్యం గ్రామం దశరథాత్మజః ॥ ౧౧ ॥ తత్ర రమ్యే వనే వాసం కృత్వాసౌ ప్రాఙ్ముఖో యయౌ । ఉద్యానముజ్జిహానాయాః ప్రియకా యత్ర పాదపాః ॥ ౧౨ ॥ సాలాంస్తు ప్రియకాన్ ప్రాప్య శీఘ్రానాస్థాయ వాజినః । అనుజ్ఞాప్యాథ భరతో వాహినీం త్వరితో యయౌ ॥ ౧౩ ॥ వాసం కృత్వా సర్వతీర్థే తీర్త్వా చోత్తానికాం నదీమ్ । అన్యా నదీశ్చ వివిధాః పార్వతీయైస్తురంగమైః ॥ ౧౪ ॥ హస్తిపృష్ఠకమాసాద్య కుటికామత్యవర్తత । తతార చ నరవ్యాఘ్రో లౌహిత్యే స కపీవతీమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఏకసాలే స్థాణుమతీం వినతే గోమతీం నదీమ్ । కళింగనగరేచాపి ప్రాప్య సాలవనం తదా ॥ ౧౬ ॥ భరతః క్షిప్రమాగచ్ఛత్సుపరిశ్రాంతవాహనః ॥ ౧౬ ॥ వనం చ సమతీత్యాశు శర్వర్యామరుణోదయే ॥ ౧౭ ॥ అయోధ్యాం మనునా రా

నాశీకృత్య ॥ ౭ ॥ రాజపుత్ర ఇతి ॥ అనభీక్ష్ణోపసేవితం జనైరనుపసేవితమిత్యర్థః - భద్రేణ యానేన భద్రజాతీయేన గజేన ॥ ౮ ॥ భాగీరథీమితి ॥ భాగీరథీమంశుధానే అంశుధానాఖ్యే దేశే - ప్రాగ్వటే పురే భాగీరథీముపాయాత్ ప్రాప్తవాన్ - అపశ్యదితి వా పాఠః ॥ ౯ ॥ స గంగామితి ॥ స గంగాం తీర్త్వేత్యనువాదః - కోటికోష్ఠకాం నదీం ధర్మవర్ధనం ధర్మవర్ధన గ్రామం ॥ ౧౦ ॥ తోరణమితి ॥ తోరణం దక్షిణార్ధేన తోరణగ్రామస్య దక్షిణభాగేన - జంబూప్రస్థాఖ్యగ్రామం వరూథం గ్రామం ॥ ౧౧ ॥ తత్రేతి ॥ ఉజ్జిహానాయాః ఉజ్జిహానాఖ్యాయాః పుర్యాః ఉద్యానం యయౌ - యత్ర ఉద్యానే ప్రియకాః కదంబాః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ వాసం కృత్వేతి ॥ పార్వతీయైః పర్వతోత్పన్నైః హస్తిపృష్ఠకమాసాద్య గజస్పృష్ఠమారుహ్య కుటికామత్యవర్తత - అనేన శనైరాగంతవ్యమితి సేనాయా అనుజ్ఞా దత్తాపి జవినః కేచన గజాః సమాగతా ఇత్యవగమ్యతే - తతారేతి - స భరతః లౌహిత్యే లౌహిత్యనగరే కపీవతీం కపీవత్యాఖ్యనదీం ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ఏకసాల ఇతి ॥ ఏకసాలే గ్రామే స్థాణుమతీం నదీం - వినతే వినతాఖ్యనగరే ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ఏవం శ్లోకద్వయం నాతిప్రతీతా నాతిహృషితా - ప్రతీతా హృషితాఖ్యా తేతి వైజయంతీ ॥ పా

మితి ॥ సాలవనంచ శర్వర్యా ఉషస్యరుణోదయే అయోధ్యాం దదర్శ ॥ ౧౭ ॥ తామితి ॥ పథిసప్తరాత్రోషితః అష్టమదివసే స్వరాతి శయనేన రాత్రావపి గత్వా అరుణోదయసమయే అయోధ్యాం దదర్శ - దృష్ట్వా సారథిమబ్రవీచ్చ ॥ ౧౮ ॥ ఏషేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం పాండుమృత్తికా గోమయాలేపనాభావాత్ ఆరాదారాద్దృశ్యమానా - ఏషాఽయోధ్యా నాతిప్రతీతా మే దృశ్యతే నాతిసంతుష్టా దృశ్యతే పుణ్య పేశిసహాసం - ప్రతీతో హృష్టేత్యాఖ్యాతే ప్రత్యయే బుధజనోక్తివైజయంతి । యజ్వభిః విధివదిష్టవద్భిః - గుణసంపన్నైః శమదమాదిగుణసమృద్ధైః - భూయిష్ఠంభృశం - ఋద్ధైః ఆకీర్ణా ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ అయోధ్యాయామితి ॥ శ్రూయత ఇతి వర్తమాననిర్దేశస్సర్వలోకవర్తమానవత్ - నరవిశిష్టానార్యానరనార్య - తాసాం ॥ ౨౧ ॥ ఉద్యానానీతి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం ॥ ఉద్యానాని సాయాహ్నే క్రీడిత్వావిశేష రాత్రౌ క్రీడిత్వోపరతైః ప్రాతర్విప్రధావద్భిః గృహం ప్రతిగచ్ఛద్భిః నరైః - అన్యదాపూర్వం ప్రకాశంతే - వ్యాహృతానీతి ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ప్రకారాంతరమప్యాహ అరణ్యేతి ॥ ౨౩ ॥ నహీతి ॥ యానైః శిబికాదిభిః - నిర్యాంతః నగరాన్నిర్గచ్ఛంతః అభియాంతః ప్రవిశంతః ॥ ౨౪ ॥ ఉద్యానానీతి ॥ మత్తానిఫలపల్లవమకరందాస్వాదేన మత్తశుకకోకిలభ్రమరాదియుక్తత్వాన్మత్తాని - ప్రముదితాని ఆలవాలకరణదోహదసేచనాదినా కందళితాని - రతిసంయోగేషు రత్యర్థసంయోగేషు - అత్యంతగుణవంతి వివిధకుసుమలతాగృహాదిమంటపక్రీడాపర్వతాదిగుణయుక్తాని - అభ్యుత్థ్యాహృతానీతి - ద్రుమైః రుపలక్షితాని పశ్యామీత్యన్వయః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ నేతి ॥ అద్యాపి సూర్యోదయేపి మత్తానాం స్వస్వాభీష్టఫలభోజనేన మత్తానాం - అతఏవ సంరక్తాం రాగయుక్తాం మధురాం రమణీయాం వాణీం - కళంయథా అవిలతయా వ్యాహరతాం మృగపక్షిణాం క్రీడామృగశుకశారికాప్రభృతీనాం - శబ్దో న శ్రూయతే ॥ ౨౭ ॥ చందనాగరుసంపృక్త ఇతి ॥ చందనాగరుసంపృక్తః ధూపసంమూర్ఛితః ధూపవ్యాప్తః - శ్రీమాన్ రమణీయః ॥ ౨౮ ॥ భేరీమృదంగవీణానామితి ॥ కోణసంఘట్టితః భేరీమృదంగవీణావాదనసాధనభూతదండహస్తతలాంగుళ్యాద్యాహతిజనితః - సదా అదీనగతిరితి పదచ్ఛేదః - పురా అదీనగతిశ్శబ్దః అద్య పునః కిమర్థం విరతః ఉపరతః ॥ ౨౯ ॥ అనిష్టానీతి ॥ అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని - పాపాని క్రూరాణి - పాపం స్యాత్ క్రూరపాప్మనోరితి వైజయంతీ । అమనోజ్ఞాని దర్శనమాత్రేణ దుఃఖకరాణి

జ్ఞానిమిత్తాం సందదర్శ హ ॥ ౧౭ ॥ తాం పురీం పురుషవ్యాఘ్రస్సప్తరాత్రోషితః పథి ॥ ॥ అయోధ్యామగ్రతో దృష్ట్వా సారథిం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౮ ॥ ఏషా నాతిప్రతీతా మే పుణ్యోద్యానా యశస్వినీ ॥ ॥ అయోధ్యా దృశ్యతే దూరాత్సారథే పాండుమృత్తికా ॥ యజ్వభిర్గుణసంపన్నైర్బ్రాహ్మణైర్వేదపారగైః ॥ ॥ భూయిష్ఠమృద్ధైరాకీర్ణా రాజర్షివరపాలితా ॥ ౨౦ ॥ అయోధ్యాయాం పురా శబ్దశ్శ్రూయతే తుములో మహాన్ ॥ ॥ సమంతాన్నరనారీణాం తమద్య న శృణోమ్యహమ్ । ౨౧ ॥ ఉద్యానాని హి సాయాహ్నే క్రీడిత్వోపరతైర్నరైః ॥ ॥ సమంతాద్విప్రధావద్భిః ప్రకాశంతే మమాన్యదా । తాన్యద్యానురుదంతీవ పరిత్యక్తాని కామిభిః ॥ ౨౨ ॥ అరణ్యభూతేవ పురీ సారథే ప్రతిభాతి మే ॥ ౨౩ ॥ నహ్యత్ర యానైర్దృశ్యంతే న గజైర్న చ వాజిభిః ॥ ॥ నిర్యాంతో వాభియాంతో వా నరముఖ్యా యథాపురమ్ ॥ ౨౪ ॥ ఉద్యానాని పురా భాంతి మత్తప్రముదితాని చ ॥ ॥ జనానాం రతిసంయోగేష్వత్యంతగుణవంతి చ । తాన్యేతాన్యద్య పశ్యామి నిరానందాని సర్వశః ॥ ॥ స్రస్తపర్ణైరనుపథం విక్రోశద్భిరివ ద్రుమైః ॥ ౨౬ ॥ నాద్యాపి శ్రూయతే శబ్దో మత్తానాం మృగపక్షిణామ్ ॥ ॥ సంరక్తాం మధురాం వాణీం కలం వ్యాహరతాం బహు ॥ ౨౭ ॥ చందనాగరుసంపృక్తో ధూపసంమూర్ఛితోఽతులః ॥ ॥ ప్రవాతి పవనశ్శ్రీమాన్ కిన్ను నాద్య యథాపురమ్ ॥ ౨౮ ॥ భేరీమృదంగవీణానాం కోణసంఘట్టితః పునః ॥ ॥ కిమద్య శబ్దో విరతస్సదాదీనగతిః పురా ॥ ౨౯ ॥ అని

మృత్తికా సుధాధవళితసౌధనిచయత్వాభావాదయోధ్యాయాః పాండుమృత్తికావత్త్వం ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ఉద్యానానిహీత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ యాన్యుద్యానాని సాయాహ్నే క్రీడిత్వోపరతైః సమంతాత్ విప్రధావద్భిః - నరైర్యాన్యుద్యానాని ప్రకాశితానీతి శేషః - తాన్యద్య కామిభిః పరిత్యక్తాని సంతి - అనురుదంతీవ ప్రకాశంత ఇతి సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ అరణ్యభూతేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఉద్యానానీతి ॥ మత్తప్రముదితాని మత్తాని ఫలపల్లవమకరందాస్వాదనేన మత్తశుకకోకిలభ్రమరాదియుక్తత్వాన్మత్తాని ప్రముదితాని ఆలవాలకరణదోహదసేచనాదినా కందళితాని - అత్యంతగుణవంతి - వివిధకుసుమలతాగృహదీర్ఘికాక్రీడాపర్వతాదియుక్తతయా గుణవత్త్వం - తానీతి స్రస్తపర్ణైః రతః ఏవ విక్రోశద్భిరివ ద్రుమైరుపలక్షితాని - అతఏవ నిరానందాని పశ్యామీతి సంబంధః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ భేరీతి ॥ కోణసంఘట్టితః - భేర్యాదీనాం వాదనసాధనభూతదండాద్యాహతజనితః సదా అదీనగతిరితిచ్ఛేదః ॥ ౨౯ ॥ అనిష్టానీతి ॥ పాపాని క్రూరాణి - పాపం స్యాత్ క్రూరపాప్మనోరితి వైజయంతీ - గాయత్ర్యాః రే ఇతి పఞ్చాక్షరం ద్వారేణ వైజయంతేసేత్యస్య శ్లోకస్య ద్వితీ

స్థానాని - నిమిత్తాని అశుభసూచకాని శివావాశితాదీని ॥౩౦॥ సర్వథేతి ॥ అసంమోహే సంమోహాభావేపి ॥౩౧॥ విషణ్ణ ఇతి ॥ విషణ్ణః దుఃఖితః శ్రాంతహృదయః ఉషితమనస్కః - లులితేంద్రియః ఘూర్ణితబాహ్యేంద్రియః ॥౩౨॥ ద్వారేణేతి ॥ వైజయంతేన వైజయంతాఖ్యేన ద్వారేణ నగరంప్రాప్తమ్ ద్వారేణ - అత్ర శేషాద్రిగాయత్ర్యక్షరం - పంచసహస్రశ్లోకానాంగతాని ॥౩౩॥ సత్వితి ॥ అనేకాగ్రహృదయః వ్యాకులమనాః - ప్రత్యర్చ్య సోపచారం నివర్త్య ॥౩౪॥ కిమితి ॥ కారణేన వినా అహం నిష్కారణం కిం వినా త్వరయానీతః శ్రుతం వక్తుమానీతః అనఘేతి చ తాత సమ్బోధనం ॥౩౫॥ శ్రుతా ఇతి ॥ నః అస్మాభిః - ఆకారాః లక్ష్యమాణాః - తాన్ తాదృశాన్ - ఇహ పశ్యామి ॥౩౬॥ ఆకారానేవదర్శయతి సంమార్జనవిహీనానీత్యాదినా ॥ సంమార్జనవిహీనాని ... బలికర్మవిహీనాని ధూపసంమోదనేన ధూపపరిమళేన విహీనాని అనాశితకుటుంబాని అభోజితకుటుంబాని ... అపేతమాల్యశోభానీతి ... అపేతా మాల్యశోభా ద్వారేషు పుష్పదామశోభా యేభ్యస్తాని - శూన్యాని పూజకపరిచారకాదిరహితాని ॥౪౦॥ దేవతార్చా ఇతి ॥ దేవతార్చాః దేవపూజాః ప్రవిద్ధాః ఉపేక్షితాః - అర్చాః పూజాః ... రహితా వైజయంతీ ॥ యజ్ఞగోష్ఠ్యః యజ్ఞశాలాః ॥౪౧॥ ధ్యానసంవిగ్నహృదయాః ధ్యానేన సంవిగ్నహృదయాః - నష్టవ్యాపారయంత్రితాః నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారాః - సంయంత్రితాః నిరుద్ధాశ్చ - యత్రితాః సంకోచిత ... ॥౪౨॥ దేవాయతనచైత్యేష్విత్యాది ॥ స్త్రీపుంసమితి నిపాతనాత్ సమాసాంతోచ్ ప్రత్యయః - సముదాయ సముదాయినోర్భేదవివక్షయా ఉభయవిశేషణత్వం ॥౪౩॥ ఇతీతి ॥ తాన్యనిష్టాని ప్రేక్ష్య తత్తత్కారణమిత్యేవముక్త్వా అన్వయః ॥౪౪॥ తామితి ॥ శూన్యాః జనరహితాః శృంగాటకవేశ్మరథ్యాః చతుష్పథగృహవీథయో యస్యాం రజోరుణద్వారకవాటయంత్రం - రజోభిః అరుణాని మలినాని ద్వారస్థకవాటా

స్థానాని చ పాంచాల పశ్యామి వివిధాని చ ॥శ్లో॥ నిమిత్తాన్యమనోజ్ఞాని తేన సీదతి మే మనః ॥ ౩౦॥ సర్వథా కుశలం సూత దుర్లభం మమ బంధుషు ॥శ్లో॥ తథా హ్యసతి సంమోహే హృదయం సీదతీవ మే ॥౩౧॥ విషణ్ణ శ్శ్రాంతహృదయ స్త్రస్తస్సంలులితేంద్రియః ॥శ్లో॥ భరతః ప్రవివేశాశు పురీమిక్ష్వాకుపాలితామ్ ॥౩౨॥ ద్వారేణ వైజయంతేన ప్రావిశ చ్ఛ్రాంతవాహనః ॥శ్లో॥ ద్వాస్థైరుత్థాయ విజయం పృష్టస్తై స్సహితో యయౌ ॥౩౩॥ సత్వనేకాగ్రహృదయో ద్వాస్థం ప్రత్యర్చ్య తం జనమ్ ॥ శ్లో ॥ సూతమశ్వపతేః క్లాంతమబ్రవీత్తత్ర రాఘవః ॥ ౩౪॥ కిమహం త్వరయానీతః కారణేన వినానఘ ॥శ్లో॥ అశుభాశంకి హృదయం శీలం చ పతతీవ మే ॥ ౩౫॥ శ్రుతా నో యాదృశాః పూర్వం నృపతీనాం వినాశనే ॥ శ్లో ॥ ఆకారాంస్తానహం సర్వానిహ పశ్యామి సారథే ॥ ౩౬॥ సంమార్జనవిహీనాని పరుషాణ్యుపలక్షయే ॥శ్లో॥ అసంయతకవాటాని శ్రీవిహీనాని సర్వశః । బలికర్మవిహీనాని ధూపసంమోదనేన చ ॥ శ్లో ॥ అనాశితకుటుంబాని ప్రభాహీనజనాని చ । అలక్ష్మీకాణి పశ్యామి కుటుంబిభవనాన్యహమ్ ॥ ౩౯॥ అపేతమాల్యశోభాని అసంమృష్టాజిరాణి చ । దేవాగారాణి శూన్యాని న చాభాంతి యథాపురమ్ ॥ ౪౦ ॥ దేవతార్చాః ప్రవిద్ధాశ్చ యజ్ఞగోష్ఠ్యస్తథావిధాః । మాల్యాపణేషు రాజంతే నాద్య పణ్యాని వా తథా ॥ ౪౧ ॥ దృశ్యంతే వణిజోప్యద్య న యథాపూర్వమత్ర వై । ధ్యానసంవిగ్నహృదయా నష్టవ్యాపారయంత్రితాః ॥౪౨॥ దేవాయతనచైత్యేషు దీనాః పక్షిగణాస్తథా । మలినం చాశ్రుపూర్ణాక్షం దీనం ధ్యానపరం కృశమ్ ॥శ్లో॥ సస్త్రీపుంసం చ పశ్యామి జనముత్కంఠితం పురే । ఇత్యేవముక్త్వా భరత స్సూతం తం దీనమానసః ॥శ్లో॥ తాన్యనిష్టాన్యయోధ్యాయాం ప్రేక్ష్య రాజగృహం యయౌ ॥ ౪౪॥ తాం శూన్యశృంగాటకవేశ్మరథ్యాం రజోరుణద్వారకవాటయంత్రామ్ । దృష్ట్వా పురీమిం

ద్రపురప్రకాశాం ... రేణ రేణుత్యేనేని సంప్రహృష్టి ॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥ ద్వారేణేతి ॥ ద్వారేణ వైజయంతేన ప్రావిశ చ్ఛ్రాంతవాహన ॥ ద్వాస్థైరుత్థాయ విజయం పృష్టస్తై స్సహితో యయా । వైజయంతేనేత్యస్య ఇంద్రప్రాసాదసదృశత్వేన నియతత్వాత్ । యద్వా విజయప్రదవిన్యాసవిశేషనిర్మితత్వేన । యద్వా వైజయంతీ పతాకా సాస్త్యస్మిన్ వైజయంతః । అర్శఆద్యచ్ । యద్వా వైజయంతాఖ్యేన ॥ ౩౩ ॥ సత్వితి ॥ ప్రత్యర్చ్య సోపచారం నివర్త్య ॥ ౩౪॥ కిమితి ॥ అనేకవిధవిశిష్టేన గూఢద్వారాంతరితత్వేన ... ॥౩౫॥ శ్రుతా ఇతి ॥ తాన్ తాదృశాన్ ॥ ౩౬ ॥ ఆకారానేవాహ ॥ సమ్మార్జనేత్యాది ॥ అసంయతకవాటానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - అనాశితకుటుంబాని - అభోజితకుటుంబాని ॥ ౩౭॥ ౩౮॥ ౩౯॥ ౪౦॥ దేవతార్చా ఇతి ॥ దేవతార్చాః దేవతావిగ్రహాః ప్రవిద్ధాః విపర్యస్తా ఇత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥ దృశ్యంత ఇతి ॥ నష్టవ్యాపారయంత్రితాః నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారేణ వికృతాః । నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారత్వాన్నిరుద్ధా ఇత్యర్థః ॥ ౪౨॥ ౪౩॥ ౪౪॥ తామితి ॥ శూన్య

నాయం త్రాణిదారుజంథాదీనియస్యాం - సంమార్జనాద్యభావాదితిభావ ॥౪౫॥బహూనితి॥ అన్యదాపూర్వకాలే - అన్యభరతస్య యాన్యప్రియాణినబభూవుః - తానిమనసోప్రియాణిపశ్యన్ - అవాక్శిరాః అనతశిరాః నహృష్టః అహృష్టః- మహాత్మా మహోద్యోగ్య

ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకసప్తతితమస్సర్గః

అపశ్యన్నిత్యాది॥౧॥౨॥౩॥౪॥అద్యేతి॥ కతిచిదితిప్రశ్నే - ప్రథమ్నపాతోవా చ్యుతస్యనిర్గతస్య ఆర్యకస్యమాతామహస్య అపి ప్రశ్నే ॥౫॥ఆర్యకఇతి॥ ఆర్యకః సుకుశలీ కుశలశబ్దః ప్రవాసాత్ ప్రవాసగమనాదారభ్య - సుఖమిత్యనుషక్తం నాన్వయః ఏతత్సర్వం మేవక్తుమర్హసి ॥౬॥౭॥అద్యేతి॥ అద్యరాత్రిః-అస్మాదహ్నఃపూర్వరాత్రిః సప్తమీ - అతస్సప్తరాత్రో నభవతిధిర్ఘ్యసననవిరోధః॥౮॥ యదతి॥ రాజామాతామహః - ధనం వాసుక్తాశ్వాది - యద్దదౌ - తత్ -పరిశ్రాంతంపరిశ్రాంతవాహనం - అతఏవపథ్యభవత్ ॥౯॥౧౦॥ శూన్యఇతి॥ శూన్యః శయనీయః శయనార్హః - ఇక్ష్వాకుజనందశరథజనం॥౧౧॥ రాజేతి॥ భవతీత్యత్ర - భూయిష్ఠం ప్రాచుర్యేణ ॥౧౨॥ పితురితి॥ కౌసల్యాయానివేశనే - భవతీతిశేషః॥౧౩॥తమితి॥అజానంతం రాజవృత్తాంతమజానంతం - ప్రియవత్ప్రియమివప్రజానంతీ - అప్రియమువాచేత్యన్వయః - అప్రియహేతుం రాజ్యలోభేనమోహితేతి॥ ౧౪॥ తస్యదుఃఖమనుత్పాదయంతమృత్యుమరణమాహయేతి॥ యాయజూకఇజ్యాశీలః యాయజూకఃసతాంగతిః॥౧౫॥

ద్రపురప్రకాశాందుఃఖేనసంపూర్ణతరోబభూవ ॥ ౪౫॥బహూనిపశ్యన్మనసోప్రియాణియాన్యన్య

దానాస్యపురేబభూవుః। అవాక్శిరాదీనమనానహృష్టఃపితుర్మహాత్మాప్రవివేశవేశ్మ ॥ ౪౬ ॥

ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే-ఏకసప్తతితమస్సర్గః

అపశ్యంస్తుతతస్తత్రపితరంపితురాలయే। జగామభరతోద్రష్టుంమాతరంమాతురాలయే॥ ౧ ॥ అనుప్రాప్తంతుతందృష్ట్వాకైకేయీప్రోషితంసుతమ్। ఉత్పపాతతదాహృష్టాత్యక్త్వాసౌవర్ణమాసనమ్॥ ౨॥ సప్రవిశ్యైవధర్మాత్మాస్వగృహంశ్రీవివర్జితమ్।భరతఃప్రతిజగ్రాహజనన్యాశ్చరణౌశుభౌ॥ ౩॥ సాతంమూర్ధన్యుపాఘ్రాయపరిష్వజ్యయశస్వినమ్। అంకేభరతమారోప్యప్రష్టుంసముపచక్రమే॥ ౪ ॥అద్యతేకతిచిద్రాత్ర్యశ్చ్యుతస్యార్యకవేశ్మనః। అపినాధ్వశ్రమశ్శీఘ్రంరథేనాపతతస్తవ॥ ౫॥ఆర్యకస్తేసుకుశలీయుధాజిన్మాతులస్తవ।ప్రవాసాచ్చసుఖంపుత్రసర్వంమేవక్తుమర్హసి॥ ౬॥ ఏవంపృష్టస్తుకైకేయ్యాప్రియంపార్థివనందనః। ఆచష్టభరతస్సర్వంమాత్రేరాజీవలోచనః ॥ ౭ ॥అద్యమేసప్తమీరాత్రిశ్చ్యుతస్యార్యకవేశ్మనః। అంబాయాఃకుశలీతాతోయుధాజిన్మాతులశ్చమే॥ ౮ ॥ యన్మేధనంచరత్నంచదదౌరాజాపరంతపః। పరిశ్రాంతంపథ్యభవత్తతోహంపూర్వమాగతః॥ ౯॥ రాజవాక్యహరైర్దూతైస్త్వర్యమాణోహమాగతః। యదహంప్రష్టుమిచ్ఛామితదంబావక్తుమర్హతి ॥ ౧౦ ॥ శూన్యోయంశయనీయస్తేపర్యంకోహేమభూషితః। నచాయమిక్ష్వాకుజనఃప్రహృష్టఃప్రతిభాతిమా॥ ౧౧ ॥ రాజాభవతిభూయిష్ఠమిహాంబాయానివేశనే। తమహంనాద్యపశ్యామిద్రష్టుమిచ్ఛన్నిహాగతః॥ ౧౨॥ పితుర్గ్రహీష్యేచరణౌతంమమాఖ్యాహిపృచ్ఛతః।ఆహోస్విదంబజ్యేష్ఠాయాఃకౌసల్యాయానివేశనే॥ ౧౩॥ తంప్రత్యువాచకైకేయీప్రియవద్ఘోరమప్రియమ్। అజానంతంప్రజానంతీరాజ్యలోభేనమోహితా॥౧౪॥యాగతిస్సర్వభూతానాంతాంగతింతేపితాగతః। రాజామహాత్మాతేజస్వీయాయజూకస్సతాంగతిః॥ ౧౫॥ తచ్ఛ్రుత్వాభరతోవాక్యంధర్మాభిజనవాఞ్శుచిః।పపాతసహసాభూమౌపితృశోకబలార్దితః ॥ ౧౬ ॥ హాహతోస్మీతికృపణాందీనాంవాచముదీరయన్ । నిపపాతమహాబాహు

గాటకానవతుప్పథాని - రథ్యారుణద్వారకవాటయంత్రాం- రజసారుణానినిరుద్ధానిహ్యాప్తానిద్వారకవాటయంత్రాణియస్యాంతాం ॥ ౪౫॥౪౬॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం-ఏకసప్తతితమస్సర్గః

౧॥౨॥౩॥౪॥అద్యేతి॥ కతిచిత్ కతీత్యర్థః - చ్యుతస్యనిర్గతస్య - ఆర్యకవేశ్మనః మాతామహః॥౫॥ఆర్యకఇతి॥ ప్రవాసాత్ మాతులగృహోద్దేశేనగమనాత్ ॥౬॥౭॥అద్యమ ఇతి॥ అద్యమేసప్తమీరాత్రిఃఅస్మాదహ్నఃపూర్వరాత్రిఃసప్తమీరాత్రిరిత్యర్థః - అతస్సప్తరాత్రోషితఃపథిత్యనేననవిరోధః॥ ౮॥యన్మ ఇతి॥ రాజామేయద్ధనంరత్నందదౌ - తత్పరిశ్రాంతంసత్పథ్యభవత్ -మార్గేస్థితం-తతఃకారణాత్ అహంపూర్వమాగతఇతిసంబంధ ॥౯॥తత్ర హేతుః॥ రాజవాక్యేతి॥౧౦॥ శూన్యఇతి॥ శూన్యఃశయనీయఃశయనార్హః - ఇక్ష్వాకుజనఃదశరథః॥౧౧॥రాజేతి॥భూయిష్ఠంప్రాచుర్యేణ॥౧౨॥౧౩॥తమితి ॥ ప్రియవత్ ప్రియమివ॥౧౪॥యాగతిరితి॥ యాయజూకఃయజ్ఞశీలః॥౧౫॥

॥౧౫॥౧౬ ॥ తత ఇతి ॥ శోకేన సంవీతః శోకేనావృతః - మరణదుఃఖితః మరణశ్రవణేన సంజాతదుఃఖః - భ్రాన్తా అనవస్థితా - ఆకులితా ఖిన్నా - చేతనా యస్య సః భ్రాన్తాకులితచేతనః ॥ ౧౭॥ విలాపమేవాహ ఏతదిత్యాదినా ॥ ౧౮ ॥ తదితి ॥ అప్పుష్కః శుష్కాపః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - ఉచ్ఛుష్కజలాన్తరమ్ ॥ ౨౦ ॥ బాష్పమితి ॥ కణ్ఠేన గద్గదస్వరేణ - స్వార్తః - సుతరామార్తః అభవదితి శేషః - పరమపీడిత మానసవ్యథాయుక్తః ॥ ౨౧॥ ౨౨॥ ౨౩॥ ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠేతి ॥ రాజన్నితి భరతశోకనివర్తనార్థమిత్యుక్తవతీ - సదసి సంమతాః - సభ్యా ఇత్యర్థః - దానయజ్ఞాధిక్రియతే నయేతి దానయజ్ఞాధికారాః - తత్ర హేతుః శీలేతి - శీలం సద్వృత్తం శ్రుతివచో వేదవాక్యం - తే అనుగచ్ఛతీతి తదనుగా - తదనుసారిణీ - బుద్ధిః అధ్యవసాయః - అర్కస్య ప్రభా మన్దర ఇవ - సూర్యప్రభా యథా స్వస్థానే నిశ్చలా భవతి - తథా తే బుద్ధిర్నిశ్చలా భవత్విత్యర్థః - మన్దర ఇతి పాఠే అర్కస్య ప్రభా మన్దర ఇవేత్యుక్తిః అత్యున్నతమన్దరపర్వతే అర్కప్రభాయాః పర్వతాన్తరాపేక్షయా చిరకాలావస్థానాత్ - పాఠభేదః - మన్దర ఇతి పాఠే - మన్దరశిఖరే స్థితస్యార్కస్య ప్రభేవాధికప్రకాశవతీత్యర్థః - ఉత్తరాయణే హి మన్దరాత్ తస్య సూర్యస్య ప్రభాధికం ప్రకాశత ఇతి ప్రసిద్ధమ్ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ అభిషేక్ష్యతీతి ॥ యజ్ఞం యక్ష్యత ఇతి యజ్ఞం కరిష్యత ఇత్యర్థః - యాత్రామయాసిషం యాత్రామకార్షమిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ తదితి ॥ వ్యవదీర్ణం భిన్నమ్ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ క్వేతి ॥ పరిమార్జతి పరిమార్ష్టి - మామ్ - ఆగతమితి శేషః - క్వ స పాణిః గత ఇతి శేషః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ పశ్చిమమితి ॥ ఆత్మనస్సందేశం మద్విషయసందేశమ్ ॥ ౩౫ ॥ ఏవం పృష్టా సతీ తం భరతం ప్రతి త్వాం రాజా న స్మృతవాన్ కిం తు రామమేవ స్మరన్ స్వర్గమగాదితి పితృవిషయస్నేహనివర్తనా

బాహూ విక్షిప్య వీర్యవాన్ ॥ ౧౬ ॥ తతశ్శోకేన సంవీతః పితుర్మరణదుఃఖితః । విలలాప మహాతేజా భ్రాన్తాకులితచేతనః ॥ ౧౭ ॥ ఏతత్సురుచిరం భాతి పితుర్మే శయనం పురా । శశినేవామలం రాత్రౌ గగనం తోయదాత్యయే ॥ ౧౮ ॥ తదిదం న విభాత్యద్య విహీనం తేన ధీమతా । వ్యోమేవ శశినా హీనమప్పుష్క ఇవ సాగరః ॥ ౨౦ ॥ బాష్పముత్సృజ్య కణ్ఠేన స్వార్తః పరమపీడితః । ప్రచ్ఛాద్య వదనం శ్రీమద్వస్త్రేణ జయతాం వరః ॥ ౨౧ ॥ తమార్తం దేవసంకాశం సమీక్ష్య పతితం భువి । నికృత్తమివ సాలస్య స్కన్ధం పరశునా వనే ॥ ౨౨ ॥ మత్తమాతఙ్గసంకాశం చన్ద్రార్కసదృశం భువః । ఉత్థాపయిత్వా శోకార్తం వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ కిం శేషే రాజపుత్ర మహాయశః । త్వద్విధా న హి శోచన్తి సన్తస్సదసి సమ్మతాః ॥ ౨౪ ॥ దానయజ్ఞాధికారా హి శీలశ్రుతివచోనుగా । బుద్ధిస్తే బుద్ధిసంపన్న ప్రభేవార్కస్య మన్దరే ॥ ౨౫ ॥ స రుదిత్వా చిరం కాలం భూమౌ విపరివృత్య చ । జననీం ప్రత్యువాచేదం శోకైర్బహుభిరావృతః ॥ ౨౬ ॥ అభిషేక్ష్యతి రామం తు రాజా యజ్ఞం ను యక్ష్యతే । ఇత్యహం కృతసంకల్పో హృష్టో యాత్రామయాసిషమ్ ॥ ౨౭ ॥ తదిదం హ్యన్యథాభూతం వ్యవదీర్ణం మనో మమ । పితరం యో న పశ్యామి నిత్యం ప్రియహితే రతమ్ ॥ ౨౮ ॥ అమ్బ కేనాత్యగాద్రాజా వ్యాధినా మయ్యనాగతే । ధన్యా రామాదయస్సర్వే యైః పితా సంస్కృతః స్వయమ్ ॥ ౨౯ ॥ న నూనం మాం మహారాజః ప్రాప్తం జానాతి కీర్తిమాన్ । ఉపజిఘ్రేద్ధి మాం మూర్ధ్ని తాతస్సన్నమ్య సత్వరమ్ ॥ ౩౦ ॥ క్వ స పాణిస్సుఖస్పర్శస్తాతస్యాక్లిష్టకర్మణః । యేన మాం రజసాధ్వస్తమభీక్ష్ణం పరిమార్జతి ॥ ౩౧ ॥ యో మే భ్రాతా పితా బన్ధుర్యస్య దాసోస్మి ధీమతః । తస్య మాం శీఘ్రమాఖ్యాహి రామస్యాక్లిష్టకర్మణః ॥ ౩౨ ॥ పితా హి భవతి జ్యేష్ఠో ధర్మమార్యస్య జానతః । తస్య పాదౌ గ్రహీష్యామి స హీదానీం గతిర్మమ ॥ ౩౩ ॥ ధర్మవిద్ధర్మనిత్యశ్చ సత్యసన్ధో దృఢవ్రతః । ఆర్యః కిమబ్రవీద్రాజా పితా మే సత్యవిక్రమః ॥ ౩౪ ॥ పశ్చిమం సాధుసన్దేశమిచ్ఛామి శ్రోతుమాత్మనః । ఇతి పృష్టా యథాతత్త్వం కైకేయీ వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౩౫ ॥ రామేతి రాజా విలపన్ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ । స మహాత్మా పరం లోకం గతో గ

తదితి ॥ ధర్మాభిజనవాన్ ధర్మశీలః ధర్మయుక్తః అభిజనః అన్వయో యస్యాస్తీతి తథా ॥౧౫॥౧౬॥ తత ఇతి ॥ మరణదుఃఖితః మరణశ్రవణేన సంజాతదుఃఖః ॥౧౭॥౧౮॥ తదిదమితి ॥ అప్పుష్కః శుష్కాపః - నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ॥౨౦॥ బాష్పమితి ॥ వదనం వస్త్రేణ ప్రచ్ఛాద్య - కణ్ఠేన సస్వరేణ బాష్పముత్సృజ్య సస్వరం రుదిత్వేత్యర్థః - స్వార్తః అభవదితి శేషః ॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ రాజపుత్రేతి వా రాజన్నత్రేతి వా పాఠః - దానేతి - అర్కస్య ప్రభా మన్దర ఇవేత్యుక్తిః అత్యున్నతమన్దరపర్వతే - అర్కప్రభాయాః పర్వతాన్తరాపేక్షయా చిరకాలావస్థానాత్ ॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥ అభిషేక్ష్యతీతి ॥ యక్ష్యతే - యాగం కరిష్యతీతి యాత్రామయాసిషం యాత్రామకార్షమిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ క్వ స ఇతి ॥ పరిమార్జతి పరిమార్ష్టి ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ పితేతి ॥ ధర్మం జానతః ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య - వివేకవతః పురుషస్యేత్యర్థః - జ్యేష్ఠో భ్రాతా పితా భవతి - అతస్తస్య పాదౌ గ్రహీష్యామి - కుతః సః గతిర్మమేతి సంబన్ధః ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ పశ్చిమమితి ॥ ఆత్మనః సందేశం స్వవిషయ

ప్రియేణోత్తరమాహ రామేత్యాదినా ॥ ౩౬ ॥ ఇమామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సిద్ధార్థాః కృతార్థాః పునరాగతం ద్రక్ష్యం తీతి ఇమాం వాచం వ్యాజహారేతి సంబంధః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ తదితి ॥ ద్వితీయాప్రియశంసనాత్ రాజమరణాపేక్షయా రామస్య దేశాంతరగమనరూపాప్రియస్య ద్వితీయత్వం ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ యథేతి ॥ యథాతథమితి సమ్యక్పాఠ - యథావాయమితి పాఠే అయం వృత్తాంత యథా తథా ఖ్యాతుమిత్యన్వయః - విప్రియం రామవివాసనప్రతిపాదకం ప్రియశంకయా ఏతచ్ఛ్రవణేన భరతస్య ప్రియం భవిష్యతీతి వితర్కేణ - శంకా వితర్క భయయోరితి వైజయంతీ । యుగపత్ రాజమరణకథనసమకాలమేవ - యథావద్యుగపదాఖ్యాతుముపచక్రమ ఇత్యుపక్రమస్య వక్ష్యమాణపరత్వాత్ - యాచితస్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ వివాసనమితి వక్ష్యమాణవాక్యార్థాభిప్రాయేణ ఉక్తం ॥ ౪౧ ॥ స హేతి ॥ దండకా మహావనమితి వేదాః ప్రమాణమితి వన్నిర్దేశః ॥ ౪౨ ॥ తదితి ॥ చారిత్రశంకయా చారిత్రం కిమభూదితి శంకయా - వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ అసదాచారవైముఖ్యపూర్వకసదాచారనిరతత్వం వంశస్య మాహాత్మ్యం ॥ ౪౩ ॥ కచ్చిదితి ॥ బ్రాహ్మణధనమిత్యత్ర విభక్తిలోపో నిర్దేశః - కస్యచిద్బ్రాహ్మణస్యేత్యర్థః - యద్వా కస్యచిత్ - కస్మాచ్చిద్ధేతోరిత్యర్థః ॥ ౪౪ ॥ కచ్చిదితి ॥ భ్రూణ శ్రోత్రియాద్యయనసంపన్నం ఆహ వాసో గురుః త్రైమాసోత్రతస్వాధ్యాయవాన్ శుగిం । భ్రూణహత్యా కృతే న ద్విష్టే వైరోపి శిష్టే ॥ ౪౫ ॥ ఈ థే ॥ యథాతథం యథావృత్తం నిపాతనాత్సాధు - స్త్రీస్వభావేన చాపలేనేత్యర్థః వ్యాహర్తుముపచక్రమే - వక్తుం వ్యవసితవతీత్యర్థః - అథాస్యేతి శ్లోకో ముసంకోడ్ ఇనయ ఏవమితి శ్లోకం క్రమేణ ఇతి కేచిత్ ॥ రామానుజీయం ॥ భ్రూణహేవ వివాసిత ఇత్యేతచ్ఛ్లోకానంతరం ఏవముక్త ఇతి శ్లోకశ్చేత్ సంగతం భవతి మధ్యే అథాస్యేతి శ్లోకో వర్తతే - స్థితస్య గతిశ్చింతనీయేతి న్యాయేనాన్వయ వ్యాఖ్యాక్రియతే వ్యాహర్తుముపచక్రమే వక్తుం వ్యవసితవతీత్యర్థః ॥ ౪౬ ॥ ఏవమితి ॥ అయం శ్లోకః పూర్వానువాదార్థః ॥ ౪౭ ॥ న బ్రాహ్మణేత్యాది ॥ రామం పరదారాన్ చక్షుర్భ్యామపి న ఏక్షతే - ఏవం సతి తస్య శంకితత్వ త్రిశంక కృత్యమితి భావః ॥ ౪౮ ॥ మయేతి ॥ తే రాజ్యం రామస్య వివాసనం చ పితా యాచితః పూర్వం దత్తవరద్వయేవేతి మతావరః ॥ ౩౫ ॥ ఇమాం తు పశ్చిమాం వాచం వ్యాజహార పితా తవ । కాలధర్మపరిక్షిప్తః పాశైరివ మహాగజః ॥ ౩౬ ॥ సిద్ధార్థాస్తే నరా రామమాగతం సీతయా సహ । లక్ష్మణం చ మహాబాహుం ద్రక్ష్యంతి పునరాగతమ్ ॥ ౩౭ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా విషసాదైవ ద్వితీయాప్రియశంసనాత్ । విషణ్ణవదనో భూత్వా భూయః పప్రచ్ఛ మాతరమ్ ॥ ౩౮ ॥ క్వ చేదానీం స ధర్మాత్మా కౌసల్యానందవర్ధనః । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా చ సమం గతః ॥ ౩౯ ॥ తథాపృష్టా యథాతత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే । మాతాస్య యుగపద్వాక్యం విప్రియం ప్రియశంకయా ॥ ౪౦ ॥ స హి రాజసుతః పుత్ర చీరవాసా మహావనమ్ । దండకాన్ సహ వైదేహ్యా లక్ష్మణానుచరో గతః ॥ ౪౧ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా భరతస్త్రస్తో భ్రాతుశ్చారిత్రశంకయా । స్వస్య వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ ప్రష్టుం సముపచక్రమే ॥ ౪౨ ॥ కచ్చిన్న బ్రాహ్మణధనం హృతం రామేణ కస్యచిత్ । కచ్చిన్నాఢ్యో దరిద్రో వా తేనాపాపో విహింసితః ॥ ౪౩ ॥ కచ్చిన్న పరదారాన్వా రాజపుత్రోభిమన్యతే । కస్మాత్స దండకారణ్యే భ్రూణహేవ వివాసితః ॥ ౪౪ ॥ అథాస్య చపలా మాతా తత్స్వకర్మ యథాతథమ్ । తేనైవ స్త్రీస్వభావేన వ్యాహర్తుముపచక్రమే ॥ ౪౫ ॥ ఏవముక్తా తు కైకేయీ భరతేన మహాత్మనా । ఉవాచ వచనం హృష్టా మూఢా పండితమానినీ ॥ ౪౬ ॥ న బ్రాహ్మణధనం కించిద్ధృతం రామేణ కస్యచిత్ । కచ్చిన్నాఢ్యో దరిద్రో వా తేనాపాపో విహింసితః ॥ ❀ ॥ న రామః పరదారాంశ్చ చక్షుర్భ్యామపి పశ్యతి ॥ ౪౭ ॥ మయా తు పుత్ర శ్రుత్వైవ రామస్యైవాభిషేచనమ్ ॥ ❀ ॥ యాచితస్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ వివాసనమ్ ॥ ౪౮ ॥ స స్వవృత్తిం సమాస్థాయ పితా తే తత్తథాకరోత్ ॥ ❀ ॥ రామశ్చ సహ సౌమిత్రిః ప్రేషితస్సీతయా సహ ॥

శణసమయే నృపేణ మద్విషయే వా తాన్ మిత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ రామాదీన్ స్మరన్నేవ పరం గత ఇత్యాహ ॥ రామేతి ॥ ౩౬ ॥ ఇమామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ కాలధర్మపరిక్షిప్తః మృత్యునా వ్యాప్తః సిద్ధార్థాః నరాః ఆగతం రామం ద్రక్ష్యంతీతి ఇమాం వాచం వ్యాజహారేతి సంబంధః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ ద్వితీయాప్రియశంసనాత్ - రాజమరణాపేక్షయా రామవనగమనరూపాప్రియస్య ద్వితీయత్వం ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ తథేతి ॥ విప్రియం రామవివాసనప్రతిపాదకం - ప్రియశంకయా ఏతత్ శ్రవణేన భరతస్య ప్రియం భవిష్యతీతి తర్కేణ యుగపత్ రాజమరణకథనసమకాలమేవ ఆఖ్యాతుముపచక్రమ ఇతి సంబంధః ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ చారిత్రశంకయా చారిత్రం కిమభూదితి శంకయా - వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ వంశస్య మాహాత్మ్యం నామ - అసదాచారవైముఖ్యపూర్వకసదాచారనిరతత్వం ॥ ౪౩ ॥ కచ్చిదితి ॥ బ్రాహ్మణధనం కస్యచిత్ కస్మాచ్చిద్ధేతోః న హృతం కచ్చిత్ ॥ ౪౪ ॥ కచ్చిదితి ॥ భ్రూణహా నామ ఏకశాఖాధ్యాయీ శ్రోత్రియః - సర్వశాఖాధ్యాయీ భ్రూణః తస్య హంతా ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ ౪౮ ॥ మయా త్వితి ॥ తే రాజ్యం రామస్య వివాసనం చ పితా యాచిత ఇతి సంబంధః ॥ ౪౮ ॥ స ఇతి ॥ స్వవృత్తిం స్వస్య ప్రతిజ్ఞాం

...త్యేవ యావత్... ఇత్యర్థః॥౧౯॥ స ఇతి॥ స్వవృత్తం స్వప్రతిజ్ఞారూపం వృత్తిమ్॥౨౦॥ తమితి॥ పుత్రశోకపరిద్యూనః పుత్రశోకేన పరిద్యూన తప్త విలపన్నిత్యర్థో వా - దివా విజిగీషాయామితి స్థానత్వం॥౨౧॥ త్వయేతి॥ ధర్మజ్ఞ రాజనీతిజ్ఞ॥౨౨॥ మాశోకమితి॥ అనామయం నిరుపద్రవం॥౨౩॥ తదితి॥ సంకాల్య సంస్కృత్య॥౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః॥

శ్రుత్వేత్యాది॥ వృత్తం అతీతం మృతమితి యావత్॥౧॥ కిన్న్వితి॥ కార్యం ప్రయోజనం హతస్య భాగ్యహీనస్య॥౨॥ దుఃఖమితి॥ దుఃఖే దుఃఖాంతరం వ్రణే క్షారాధానసాదృశ్యం॥౩॥ కులస్యేతి॥ కాలరాత్రిః ప్రలయకాలోద్దిష్టసర్వసంహారశక్తిః - ఉపగూహ్య ఆలింగ్య॥౪॥౫॥౬॥ వినాశిత ఇతి॥ మహారాజ కస్మాద్వినాశితః రామః కస్మాత్ప్రవ్రాజితః ... త్వయా సర్వం నిష్ఫలమేవ కృతమితి భావః॥౭॥ కౌసల్యేతి॥ యది జీవేతాం తదా - దుష్కరం జీవేతామితి సంబంధః॥౮॥ నన్వితి॥ ఆర్యో జ్యేష్ఠః వృత్తిం శుశ్రూషాం - వర్తతే కరోతీత్యర్థః మాతరి వర్తతే మాతరం శుశ్రూషతే॥౯॥ తథేతి॥ దీర్ఘదర్శినీ దూరకాలభావ్యనర్థదర్శిని దూరానర్థస్య పరిహారే దీర్ఘదృష్టిం ప్రకటితవతి ఇతి॥౧౦॥ తస్యా ఇతి॥ తస్యాః తాదృశధర్మయుక్తాయాః॥౧౧॥ అపాపదర్శనమితి॥ కిం ను పశ్యసి కారణం ... కిం ఫలం ప్రయోజకతయా కారణం - నిమిత్తమిత్యర్థః॥౧౨॥ ... ధ్యాయా ఇతి॥ అహం రాఘవం ప్రతి యథా యాదృశప్రకారయుక్త లథా - లుబ్ధాయాః స్తే లుబ్ధయా త్వయా న విదిత ఇతి ముస్యే ... రాజ్యార్థం ... మహానయమనర్థస్త్వయా

౨౧॥ తమపశ్యన్ ప్రియం పుత్రం మహీపాలో మహాయశాః। పుత్రశోకపరిద్యూనః పంచత్వముపపేదివాన్॥౨౧॥ త్వయాప్యధర్మజ్ఞ రాజత్వమవలంబ్యతామ్। త్వత్కృతే హి మయా సర్వమిదమేవంవిధం కృతమ్॥౨౨॥ మా శోకం మా చ సంతాపం ధైర్యమాశ్రయ పుత్రక। త్వదధీనా హి నగరీ రాజ్యం చైతదనామయమ్॥౨౩॥ తత్పుత్ర శీఘ్రం విధినా విధిజ్ఞైర్వసిష్ఠముఖ్యైస్సహితో ద్విజేంద్రైః। సంకాల్య రాజానమదీనసత్త్వమాత్మానముర్వ్యామభిషేచయస్వ॥౨౪॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః॥

శ్రుత్వా తు పితరం వృత్తం భ్రాతరౌ చ వివాసితౌ। భరతో దుఃఖసంతప్త ఇదం వచనమబ్రవీత్॥౧॥
కిం ను కార్యం హతస్యేహ మమ రాజ్యేన శోచతః। విహీనస్యాథ పిత్రా చ భ్రాత్రా పితృసమేన చ॥౨॥
దుఃఖే మే దుఃఖమకరోర్వ్రణే క్షారమివాదధాః। రాజానం ప్రేతభావస్థం కృత్వా రామం చ తాపసమ్॥౩॥
కులస్య త్వమభావాయ కాలరాత్రిరివాగతా। అంగారముపగూహ్య స్మ పితా మే నావబుద్ధవాన్॥౪॥
మృత్యుమాపాదితో రాజా త్వయా మే పాపదర్శిని। సుఖం పరిహృతం మోహాత్కులేఽస్మిన్ కులపాంసని॥౫॥
త్వాం ప్రాప్య హి పితా మేఽద్య సత్యసంధో మహాయశాః। తీవ్రదుఃఖాభిసంతప్తో వృత్తో దశరథో నృపః॥౬॥
వినాశితో మహారాజః పితా మే ధర్మవత్సలః। కస్మాత్ప్రవ్రాజితో రామః కస్మాదేవ వనం గతః॥౭॥
కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ పుత్రశోకాభిపీడితే। దుష్కరం యది జీవేతాం ప్రాప్య త్వాం జననీం మమ॥౮॥
నను త్వార్యోఽపి ధర్మాత్మా త్వయి వృత్తిమనుత్తమామ్। వర్తతే గురువృత్తిజ్ఞో యథా మాతరి వర్తతే॥౯॥
తథా జ్యేష్ఠా హి మే మాతా కౌసల్యా దీర్ఘదర్శినీ। త్వయి ధర్మం సమాస్థాయ భగిన్యామివ వర్తతే॥౧౦॥
తస్యాః పుత్రం కృతాత్మానం చీరవల్కలవాససమ్। ప్రస్థాప్య వనవాసాయ కథం పాపే న శోచసి॥౧౧॥
అపాపదర్శనం శూరం కృతాత్మానం యశస్వినమ్। ప్రవ్రాజ్య చీరవసనం కిం ను పశ్యసి కారణమ్॥౧౨॥

లుబ్ధాయా... రూపాం॥౨౦॥ పుత్రేతి॥ పుత్రశోకపరిద్యూనః పుత్రశోకేన విలపన్నిత్యర్థః॥౨౧॥ త్వయేతి॥ ధర్మజ్ఞ రాజనీతిజ్ఞ॥౨౨॥ మాశోకమితి॥ అనామయం నిరుపద్రవం॥౨౩॥ తదితి॥ సంకాల్య సంస్కృత్య॥౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్విసప్తతితమస్సర్గః॥

శ్రుత్వేతి॥ వృత్తం మృతమిత్యర్థః॥౧॥౨॥ దుఃఖ ఇతి॥ రాజానం ప్రేతభావస్థం రామం చ తాపసం కృత్వా - మే దుఃఖమకరోః - అతః దుఃఖే దుఃఖకరో వ్రణే క్షారమాదధా ఇవ॥౩॥ కులస్యేతి॥ కాలరాత్రిః ప్రలయకాలోద్భూతసర్వసంహారశక్తిః॥౪॥౫॥ త్వామితి॥ వృత్తో మృతః॥౬॥ వినాశిత ఇతి॥ మహారాజః కస్మాద్వినాశితః - కస్మాద్రామః ప్రవ్రాజితః ఇతి సంబంధః త్వయైతత్సర్వం నిష్ఫలమేవ కృతమితి భావః॥౭॥౮॥ నన్వితి॥ ఆర్యో రామః॥౯॥ తథేతి॥ దీర్ఘదర్శినీ దూరకాలభావ్యనర్థదర్శినీత్యర్థః॥౧౦॥ తస్యా ఇతి॥ తస్యాః తాదృశధర్మయుక్తాయాః॥౧౧॥౧౨॥ లుబ్ధాయా ఇతి॥ అహం రాఘవం ప్రతి యథా యాదృశప్రకారయుక్తః - తథా లుబ్ధాయాః స్త్రియాః లుబ్ధయా త్వయా న విదిత ఇతి మన్యే

నీతో హి ఆనీతః ఖలు నంపాది - ఖలు ॥౧౨॥ రాఘవం ప్రవ్రాజయాన్ అత్యాగ్నవిత్తి కాలితం యామితి ॥ లం స్వర్గం హిత స్వస్త్రేన హా హాతా వ సధారణ ఇత్యమరః । కేనశక్తిప్రభావేన శ్రోణితేన - భ్రాతృసంపత్తిరేవ మమ శక్తిరితి యజలితావం ॥ ౧౪ ॥ న పోషణం మహారాజా మహామతీ - పితురపీత్యాహ - పారి ॥ మేరుమేరువనం యథా - మేరుజనిత మేరువనస్య ప్రశుకిత్వం పరత్రైరా ప్రమితం మశక్యత్వం సంపాదనస్తైవ ॥ ౧౫॥ కేన శక్తిప్రభావేనేత్యుక్తి ప్రత్యుత్తరం సమ్పాదనముపాహ సదితి ॥ అహం బాలః - ఇమం ప్రబుద్ధపితృద్యుగం - ధారగరాజ్యాది రం - మహాధుర్యైః మహాబలివర్దైః - ధురంవహా రీతిదుర్వహా - ధురం యద్ధ్వా కావిలియక్ప్రత్యయః - లేనసప్తుద్ధృతం ధరం వారిః - పుంస్త్వమార్షం - దమ్య తరుణావత్స ఇవ - వర్ణకస్సర్వలేవాత్సో దమ్యవత్సతరశ్చ నజభిరాల యుద | దమ్యవత్సాః - తౌ నయా వివ్యమరశ్చ - నౌజసా కేనావష్టంభేన - బలావష్టంభనయనే హిదితిజైపి ఇయంరే | వసంతేన ప్రతారేణ - వహేయం ॥౧౬॥ అథవేతి ॥ యోగైః నానుదానాద్యుపాయైః యోగక్షేమ... సంసాధకయోగైరిత్యర్థ | బద్ధి బలేన గ్రహణధారణాద్యష్టాంగయుక్త బుద్ధిబలేన వా - మహాకీర్తే అర్ధరాజపుత్రత్వేన సంభావితత్వాత్ - ఉభాభ్యాం పుత్రగర్ధినీం పుత్ర ప్రయోజనాభిలాషవతీం - త్వాం సకామాం న కరిష్యామి - హింసాభిలాషత్వాదితి భావః ॥౧౭॥ నేతి ॥ రామస్య త్వయి మాతృవత్ మాతరివ నబాధ్యా కౌసల్యాపూర్వకేషు అగ్యు దినస్యాత్ తదా నిశ్చయాం త్వాం త్యక్తుం - పావికాం దోహకాంపారాహిత్యాత్ - కాంక్ష జాయులేవ - రామస్య త్వయి మాతృవత్ ప్రతిపత్తిసద్భావాత్ త్వాం త్యక్తుం నేచ్ఛామి ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ఉత్పన్నేతి ॥ నిఃపూర్వేషాం పూర్వైర్విగర్హితా ఇయం బుద్ధిః - జ్యేష్ఠే విద్యమానే కనిష్ఠస్య రాజ్యప్రార్థనావిషయా బుద్ధిః - తవకథముత్పన్నా ॥౧౯॥ అస్మిన్నితి ॥ వ్యాఖ్యాతమితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - అపరే కనిష్ఠా భ్రాతరః - తస్మిన్ సమాహితాః ప్రవర్తంతే పితృవత్ తత్పిత్రానువర్తనే సావధానా ఏవంతీత్యర్థః - అథాహమను - జ్యేష్ఠవిషయగ్రాయాత్ న్యాయ్యం ధనమశేషతః | శేషాస్తమనుజీవేయుర్యథా పితరం తథేతి ॥ ౨౦ ॥ నేతి - రాజధర్మం రాజ్ఞాం విహితం ధర్మం - నావేక్షసే నాద్రియసే - అథవా - రాజవృత్తస్య రాజసమాచారస్య - గతిం ప్రకారం వా - న జానాసీతి మన్యే ॥ ౨౧ ॥ న కేవలమస్మాకమేవాయం ధర్మః కింతు నర్వేషామపీత్యాహ సతతమితి | రాజవృత్తే - విచార్యమాణ ఇతి శేషః - వితద్రాజ్ఞాం సర్వేషాం సుఖం - ఇక్ష్వాకూణాం తు - తల్ స్వేష్ఠాభిషేచనం విశేషతస్స్యాత్ - అస్ఖలితాచారత్వాదితి భావః ॥ ౨౨ ॥ తేషామితి ॥ ధర్మేణ పికారవంశేషాం తేతథా - కులచారిత్రశోభినాం కులక్రమాగత చరిత్రశోభినాం చరిత్రం చరితం శీలం చారి

ధ్యాంయావిదితోఽన్యేన తేహం రామవం ప్రతి । సనాహ్యనర్థో రాజ్యార్థం త్వయానీతో మహానయమ్ ॥ ౧౩ ॥ అహం హి పురుషవ్యాఘ్రావపశ్యన్ రామలక్ష్మణౌ । కేన శక్తిప్రభావేన రాజ్యం రక్షితుముత్సహే ॥ ౧౪ ॥ తం హి నిత్యం మహారాజో బలవంతం మహాబలః । అపాశ్రితోఽభూద్ధర్మాత్మా మేరుర్మేరువనం యథా ॥ ౧౫ ॥ సోఽహం కథమిమం భారం మహాధుర్యసముద్ధృతమ్ । దమ్యో ధురమివాసాద్య వహేయం కేన చౌజసా ॥ ౧౬ ॥ అథవా మే భవేచ్ఛక్తిర్యోగైర్బుద్ధిబలేన వా । సకామాం న కరిష్యామి త్వామహం పుత్రగర్ధినీమ్ ॥ ౧౭ ॥ న మే వికాంక్షా జాయేత త్యక్తుం త్వాం పాపనిశ్చయామ్ । యది రామస్య నావేక్షా త్వయి స్యాన్మాతృవత్సదా ॥ ౧౮ ॥ ఉత్పన్నా తు కథం బుద్ధిస్తవేయం పాపదర్శినీ । సాధుచారిత్రవిభ్రష్టే పూర్వేషాం నో విగర్హితా ॥ ౧౯ ॥ అస్మిన్ కులే హి పూర్వేషాం జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే । అపరే భ్రాతరస్తస్మిన్ ప్రవర్తంతే సమాహితాః ॥ ౨౦ ॥ న హి మన్యే నృశంసే త్వం రాజధర్మమవేక్షసే । గతిం వా న విజానాసి రాజవృత్తస్య శాశ్వతీమ్ ॥ ౨౧ ॥ సతతం రాజవృత్తే హి జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే । రాజ్ఞామేతత్సమం తత్స్యాదిక్ష్వాకూణాం విశేషతః ॥ ౨౨ ॥ తేషాం ధర్మైకరక్షాణాం కులచారిత్రయోగినామ్ । అత్ర చారిత్రశౌండీర్యం త్వాం

అవిదితత్వే హేతుః - తథా హ్యనర్థ ఇతి - రాజ్యార్థం మమ రాజ్యార్థం మహానయమనర్థః త్వయా ఆనీతో హి ఆనీతః ఖలు ॥౧౩॥౧౪॥ దశరథస్యాపి రామాలంబనేనైవ రాజ్యపరిపాలనశక్తిరిత్యాహ ॥ తమితి ॥ మేరుః మేరువనం యథా మేరుజనిత మేరువనస్యత్ర ప్రశుకత్వం - పరత్రైరాక్రమితుమశక్యత్వసంపాదనేన ॥౧౫॥ సోహమితి ॥ మహాధుర్యసముద్ధృతం - మహాధుర్యేణ మహాభాగవాహకేన ఉద్ధృతం - ఇమం భారం రాజ్యభారం ధురం భారం దోహ్యం - దమ్య ఇవ వత్సతర ఇవ కేనౌజసా వహేయమితి యోజనా ॥౧౬॥ అథవేతి ॥ యోగైరుపాయైః బుద్ధిబలేన - గ్రహణధారణాద్యష్టాంగయుక్తబుద్ధిబలేన ॥౧౭॥ నమ ఇతి ॥ రామస్య త్వయి మాతృవత్ మాతరీవ నబాధ్యా కౌసల్యాపూర్వకేషు అంయదినస్యాత్ తదా నీం పాపనిశ్చయాం త్వాం త్యక్తుం మేవికాంక్షా కాంక్షా రాహిత్యం - న జాయేతేత్యుక్తం - కాంక్షైవ జాయేత - రామస్యత్వయి మాతృవత్ ప్రతిపత్తిసద్భావాత్ - త్వాం త్యక్తుం నేచ్ఛామిత్యర్థః ॥౧౮॥ ఉత్పన్నేతి ॥ నః పూర్వేషాం పూర్వైర్విగర్హితా ఇయం బుద్ధిః జ్యేష్ఠే వర్తమానే కనిష్ఠస్య రాజ్యప్రార్థనాదివిషయా బుద్ధిః ॥౧౯॥ అస్మిన్నితి ॥ పూర్వేషామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - అపరే కనిష్ఠా భ్రాతరః తస్మిన్ జ్యేష్ఠే సమాహితాః ప్రవర్తంతే - జ్యేష్ఠాధీనా వర్తంత ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ న హీతి ॥ రాజధర్మం రాజ్ఞాం హితం ధర్మం నావేక్షసే - రాజవృత్తస్య రాజసమాచారస్య గతిం వా నాభిజానాసీతి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ తేషామితి ॥ కులచారిత్రయోగినాం కులశీలయుక్తానాం - కులచారిత్రశోభినామితి

త్రంశనమమంమతమితివాలాయుధ । చారిత్ర శాండిర్యంచ ... చారిత్రజనితసమున్నతిర్యామితియావత్ త్వాం ప్రాప్య వినివ ... తిలం - త్వత్సంబంధాన్నివృత్తమిత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ స్వకులాచారక్రమమభిధాయ ... కులాచారక్రమముపహత వెలి ॥ జనేంద్రా ... జానకః - కులపూర్వగాః కులపూర్వాః కులస్యాంతాః ... క్ష్మేస్థానిపేచన లాలిత్యర్థః సుమహాభాగా ... చరిత్రాః ॥౨౪॥ ఫలితమాహ ॥ నత్విత్యాదినా ॥౨౫॥ న కేవలమిష్టాచరణం అనిష్టమపి ... ॥ ఏషఇత్యర్థః ... తవ ముద్వా ... సేనరాజ్యంపోక్తుకామాయాః ॥ ౨౬ ॥ నకేవలంనివర్తనం దాసశ్చ తస్య స్యామిత్యాహ నివర్తయిత్వేతి ॥ దాసభూత ... రాదిదారసేనకింకరవృత్తిభిర్వర్తిష్యామి - ఇదంచనవర్తయిష్యామి - కింతు స్వరూపే ... స్థితేనేతి - సుస్థితేనాంతరాత్మనా ... నేత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ఇత్యేతి ॥ తుదన్ వ్యథయన్ పర్వత గహ్వరస్థః పర్వతగహ్వరస్థః ... సింహః ... త్యాది ప్రాయేణ విశేషణమిదం ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే ... అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః

ఏవం సామాన్యతో ... నిందితాయాః - పున స్తదపరాధస్మరణేన ప్రవృద్ధరోష ప్రాహ తాం తథేత్యాదినా ॥ తథా ... యా ॥ ౧ ॥ రాజ్యాదితి ॥ భ్రంశస్వ భ్రష్టాభవ త్వమాత్మవృత్తమపి ... మా మృతం రుదతీ భవ - ప్రాణహాని ... రక్షాస్యాంమృతం మత్వా రోదనం కుర్విత్యర్థః - యద్వా - మృతం భర్తారముద్దిశ్య రుదతీ మా భవ పతిభార్యాభావస్య ... భావః ॥ ౨ ॥ కిన్నిత్యాది ... తవ సంబంధినిం సుగుణ చారిత్రాదికమదూషయత్ ... ॥ ౩ ॥ భ్రూణహత్యామితి ॥ భ్రూణహత్యాం ప్రాణహత్యాం ... పాపం - సలోకతాం సమానలోకత్వం ॥ ౪ ॥ యదితి ॥ ఘోరేణకర్మణా ఘోరేణ ... రామవివాసనభర్తృమరణరూపం - యత్ పాపం కృతం - తేన సర్వలోకప్రియం రామం త్యక్త్వా ... మమాపి భయమాపాదితం ... నరు రాజ్యమితి భావః ॥ ౫ ॥ త్వత్కృత ఇతి ॥ అయశో ... జీవలోకే రాజానం ... వివిధం ప్రతిపాదితః ప్రాపితః ॥ ౬ ॥ మాతృరూపఇతి ॥ రాజ్యకాముకి ... నతేహమభిభాష్యోస్మి ...

ప్రాప్యవినివర్తితమ్ ॥ ౨౩ ॥ తవాపి సుమహాభాగా జనేంద్రాః కులపూర్వగాః। బుద్ధేర్మోహః కథమయం సంభూతస్త్వయి గర్హితః ॥ ౨౪ ॥ న తు కామం కరిష్యామి తవాహం పాపనిశ్చయే। త్వయా వ్యసనమారబ్ధం జీవితాంతకరం మమ ॥ ౨౫ ॥ ఏష త్విదానీమేవాహమప్రియార్థం తవానఘమ్। నివర్తయిష్యామి వనాద్భ్రాతరం స్వజనప్రియమ్ ॥ ౨౬ ॥ నివర్తయిత్వా రామం చ తస్యాహం దీప్తతేజసః। దాసభూతో భవిష్యామి సుస్థితేనాంతరాత్మనా ॥ ౨౭ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా భరతో మహాత్మా ప్రియేతరైర్వాక్యగణైస్తుదంస్తామ్। శోకాతురశ్చాపి ననాద భూయః సింహో యథా పర్వతగహ్వరస్థః ॥ ౨౮ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే త్రిసప్తతితమస్సర్గః

తాం తథా గర్హయిత్వా తు మాతరం భరతస్తదా। రోషేణ మహతావిష్టః పునరేవాబ్రవీద్వచః ॥ ౧ ॥ రాజ్యాద్భ్రంశస్వ కైకేయి నృశంసే దుష్టచారిణి। పరిత్యక్తా చ ధర్మేణ మా మృతం రుదతీ భవ ॥ ౨ ॥ కిం ను తేఽదూషయద్రాజా రామో వా భృశధార్మికః। యయోర్మృత్యుర్వివాసశ్చ త్వత్కృతే తుల్యమాగతౌ ॥ ౩ ॥ భ్రూణహత్యామసి ప్రాప్తా కులస్యాస్య వినాశనాత్। కైకేయి నరకం గచ్ఛ మా చ భర్తుస్సలోకతామ్ ॥ ౪ ॥ యత్త్వయా హీదృశం పాపం కృతం ఘోరేణ కర్మణా। సర్వలోకప్రియం హిత్వా మమాప్యాపాదితం భయమ్ ॥ ౫ ॥ త్వత్కృతే మే పితా వృత్తో రామశ్చారణ్యమాశ్రితః। అయశో జీవలోకే చ త్వయాహం ప్రతిపాదితః ॥ ౬ ॥ మాతృరూపే మమామిత్రే నృశంసే రాజ్యకాముకే। న తేఽహమభిభా

వాపాక - ... తేషాం - చారిత్రశాండిర్యం చారిత్రజనితత్వం చారిత్రజనితసమున్నత్వమితియావత్ త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం - త్వత్సంబంధాన్నివర్తితమిత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ స్వకులాచారక్రమమభిధాయ కులాచారక్రమముపాహ ॥ తవేతి ॥ జనేంద్రా రాజానః కులపూర్వగాః కులపూర్వం ... జ్యేష్ఠం గచ్ఛంతి ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ఇతీతి ॥ ప్రియేతరైః దుఃఖకరైరిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం త్రిసప్తతితమస్సర్గః

౧ ॥ రాజ్యాదితి ॥ మాం ... త్వయి ... మృతం మత్వా రుదతీ భవ - ... నయ ... త్యర్థః ॥ ౨ ॥ కిన్న్విత్యాది ॥ తే ... తవ సంబంధినిం సుగుణచరిత్రాదికమదూషయత్ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ యదితి ॥ ... రామవివాసన భర్తృమరణరూపం ఘోరేణకర్మణా - ఘోరకర్మణా ... జ్యేష్ఠవివాసనకనిష్ఠాభిషేచనరూపవిరుద్ధవిధాన ... పితత్వాత్ - మమాప్యాపాదితం భయమిత్యు ... ॥ ౫ ॥ త్వత్కృత ఇత్యాది ॥ జీవలోకే చేతి చకారం పరలోకసముచ్చయపరః ప్రతిపాదితః ప్రాపితః

పుత్రేంధాపనిత్యర్థః। రామవర్జం సర్వమిత్యర్థః॥౭॥ కౌసల్యేతి॥ మామాతృస్యాదిత్యత్ర మాతృశబ్దాధ్యాహారః॥౮॥ నత్వమితి॥ నత్వమశ్వపతేః కన్యా - తత్ కన్యాత్వాభావమ్ ధర్మరాజస్య ధర్మరాజస్య ప్రధానస్య - అత్ర కైకేయరాజే [illegible] హేతుమాహ - సదిత్యాదినా॥౯॥

౧౦॥ యత్ప్రధానేతి॥ యత్ప్రధానం యస్యాస్సాయత్ప్రధానా యత్పాపకర్మప్రధానాసి త్వం - తత్పాపం తత్ఫలం, తత్పాపం -

పిత్రా వినాకృతే భ్రాతృభ్యాం పరిత్యక్తే మయి - సంక్రాంతమితిశేషః సంక్రాంతం సర్వలోకవిద్విష్టత్వేన ఫలితం - అప్రియే ఇత్యాది॥౧౧॥ కౌసల్యామితి॥ వియుక్తాం గుణవత్పుత్రవియుక్తాం కృత్వానిరయగామినిత్వం - కంలోకం ప్రాప్స్యసేనిరయం వినాకంలోకం

ప్రాప్స్యసేనతత్పరం - కంలోకం కంనరకం - నరయగామినీతి సిద్ధత్వారాత్ కిమితి? కేసొం వ్యాహార్యస్పష్టార్థపర్యాప్తానిత్యుచ్యతే - ఏతే

షణ్ణాం వరం వ్యాహారకం॥౧౨॥ కిమితి॥ బంధుసంశ్రయం బంధూనామాశ్రయభూతం - కౌసల్యాయా ఆత్మసంభవమిత్యత్ర కౌసల్యాయా ఆత్మ

సంభవమిత్యార్షస్సంధిః - యద్వాప్రపోదరాదిత్వేనాకారలోపః పూర్వోత్తాన ప్రకాశం లభతే - అసనన్యర్థసంధిః నియతం కంనావ

బుధ్యసే - ప్రాప్తేతేన ఏవకారాభావాత్కమవగతాసమితిభావః॥౧౩॥ ఔరసపుత్రవిశ్లేషమాతురసహ్యత్వమితి దర్శయితుం అంగాదంగాదితి శ్రుత్య

ర్థమాహ - అంగ అంగాయామాంగేతి॥ అంగానికుక్షికంరవక్షః ప్రభృతీని ప్రత్యంగాని నేత్రనాసాంగుల్యాదీని - తజ్జః తత్సంభవః -

అంగాదంగాత్సంభవసి హృదయాదధిజాయసే। ఆత్మా వై పుత్రనామాసీతి శ్రుతావపివిద్యయాం ప్రత్యంగప్రత్యంగ - అంగప్రత్యంగజత్వం

చ పర్వాంగ అజస్సంభూతత్వం - యదేతద్ధృదయం తదేతత్ సర్వేభ్యోంగేభ్యస్తేజస్సంభూతమితి శ్రుతేః। ప్రియాస్త్యేవ తత్సమేవరేతః - హృద

యాత్ హృదయపుండరీకాత్ - ప్రత్యగాత్మస్థానాదభిజాయతే - తస్మాత్ పుత్రః మాతుః ప్రియతమో భవతి నాన్యథా భ్రాతాదిః నప్రి

యతమః - కింతు ప్రియపివమితియత్ర ప్రియత్వాత్ పుత్రస్య ద్విజా గాదిషుకింపునస్సంబంధమితి భావః. సురభిః గోమాత్రేరు ఖిన్నా

కింపునః పుత్రే కౌసల్యేతి సూచయతి నతు బాంధవ ఇతి॥౧౪॥ పుత్రశోకమాహ - ద్విదృష్టాంతమాహ - ఇత్యత్ర తథా సంపత్తి యత్యన్యదిత్యాదినా॥

అన్యదా పూర్వకాలే కిలైన్నైకత్వేపి - తథావదంతి కిలేత్యర్థః। ధర్మజ్ఞా కర్మకాలదర్శి - సురభిః కామధేనుః సురసమ్మతా దే

వపూజితా - వహమానౌ - హలమితిశేషః. విగతచేతసౌ మూర్ఛితాని ర్యర్థః - పుత్రౌ స్వాంశాత్ పుత్రౌ - కించిన్నిమిత్తవశాత్ భూమౌ గత

తా యర్థః - పుత్రౌ స్వవంశ్యత్వేన పుత్రవ్యపదేశః॥౧౫॥ తావితి॥ అర్ధదివసేదివసస్యార్ధే వ ధ్యాన్ష ఇత్యర్థః - అర్ధదివసమితి పాఠే

కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - సర్వథాపి కదేశో మాన మధ్యాహ్న పర్యంతమిత్యర్థః॥౧౬॥ అధస్తాదితి॥ సురరాజ్ఞః సురరా

ష్ట్రేస్మిన్నిష్కృతే పతిమాసిని॥ ౯ ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యాశ్చాన్యా మమ మాతరః। దుఃఖేన మహ
తా ఽఽవిష్టాస్త్వాం ప్రాప్య కులదూషిణీమ్॥ ౮ ॥ నత్వమశ్వపతేః కన్యా ధర్మరాజస్య ధీమతః। రాక్షసీ తత్ర
జాతాసి కులప్రధ్వంసినీ పితుః॥ ౯ ॥ యత్త్వయా ధార్మికో రామో నిత్యం సత్యపరాయణః। వనం ప్రస్థా
పితో దుఃఖాత్పితా చ త్రిదివం గతః ॥ ౧౦ ॥ యత్ప్రధానాసి తత్పాపం మయి పిత్రా వినాకృతే। భ్రాతృ
భ్యాం చ పరిత్యక్తే సర్వలోకస్య చాప్రియే॥ ౧౧॥ కౌసల్యాం ధర్మసంయుక్తాం వియుక్తాం పాపనిశ్చయే। కృ
త్వా కం ప్రాప్స్యసే త్వద్య లోకం నిరయగామిని॥ ౧౨ ॥ కిం నావబుధ్యసే క్రూరే నియతం బంధుసంశ్ర
యమ్। జ్యేష్ఠం పితృసమం రామం కౌసల్యాయాత్మసంభవమ్॥ ౧౩॥ అంగప్రత్యంగజః పుత్రో హృదయా
చ్చాభిజాయతే। తస్మాత్ప్రియతరో మాతుః ప్రియత్వాన్నతు బాంధవః॥౧౪॥ అన్యదా కిల ధర్మజ్ఞా సుర
భిస్సురసమ్మతా। వహమానౌ దదర్శోర్వ్యాం పుత్రౌ విగతచేతసౌ॥ ౧౫॥ తావర్ధదివసం శ్రాంతౌ దృ
ష్ట్వా పుత్రౌ మహీతలే। రురోద పుత్రశోకేన బాష్పపర్యాకులేక్షణా॥ ౧౬॥ అధస్తాద్వ్రజతస్తస్యాస్సుర

త్యర్థః॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥ యత్ప్రధానాసి॥ యచ్ఛబ్దేన పాపకర్మోచ్యతే - యత్ప్రధానం యస్యాస్సాయత్ప్రధానా యత్పాపకర్మప్ర

ధానాసి తత్పాపం త్వత్కర్మజనితం పాపం - పిత్రా వినాకృతే పితృరహితే భ్రాతృభ్యాం చ పరిత్యక్తే అతఏవ సర్వలోకస్య చాప్రియే సర్వలోకవి

ద్విష్టే మయి అభూదితిశేషః - త్వన్నిష్ఠం పాపప్రధానాయత్వాపం కృపణతీ - తత్పితృభ్రాతృవియోగరూపేణ లోకద్వేషరూపేణ చ ఫలితమితి భా

వః॥౧౧॥ కౌసల్యామితి॥ వియుక్తాం కృత్వా పుత్రేణేతిశేషః॥౧౨॥ కిమితి॥ బంధుసంశ్రయం బంధూనామాశ్రయం కౌసల్యాయా ఆత్మసంభ

వమిత్యత్ర సంధిరార్షః॥౧౩॥ ఔరసపుత్రవిశ్లేషో మాతురసహ్యతర ఇతి దర్శయితుం - అంగాదంగాదితి శ్రుత్యర్థం హృదిస్థాయామాహ -

అంగప్రత్యంగజ ఇతి॥ అంగాని కరచరణాదీని - ప్రత్యంగాన్యంగుల్యాద్యుపాంగాని - తేభ్యో జాయత ఇత్యంగప్రత్యంగజః - హృదయాచ్చాపి

జాయతే అనురాగస్థానభూతహృదయప్రదేశాచ్చాపి జాయతే అస్మా దౌరసత్వాత్పుత్రో మాతుః ప్రియతమః ప్రియత్వాన్న తు కేవల ప్రీతిమాత్రతః బంధు

భూతదత్తపుత్రాదివన్న భవతీత్యర్థః॥౧౪॥ పుత్రపీడనమపి - దుస్సహదుఃఖకారణమితి దర్శయితుమితిహాసమాహ - అన్యదేత్యాదినా - సు

రభిః కామధేనుః - పుత్రౌ స్వవంశ్యత్వేన పుత్రత్వేన వ్యపదేశః॥౧౫॥ తావితి॥ అర్ధదివసం కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా -

స్య – సమాప్తాంతవిధేరనివృత్తాదిత్యాహ॥౧౭॥ ఇంద్రోపీతి॥ ఇంద్రోపి స్వగాత్రే పుణ్యగంధినం రమ్యగంధం అశ్రుపాతం దృష్ట్వా తాం సురభిం భూయసీం శక్రస్తాం – ఉమన్యత॥౧౮॥ నిరీక్షమాణ ఇతి॥ నిరీక్షమాణ ఉపాలంభమానః॥౧౯॥౨౦॥ భయమితి॥ అస్మాసు దేవమధ్యే కుతశ్చిదపి జాతాత్ మహాభయం న విద్యతే కచ్చిత్ – ప్రాయశః త్వదశ్రుమోచనస్య భయసూచకత్వాదితి భావః – కుతో నిమిత్త ఇత్యత్ర ఆర్షాదిత్వాత్ ప్రథమాంతం విహితతసిలన్తకుతశ్శబ్దస్య నిమిత్తశబ్దేన సమానాధికరణో బహువ్రీహిః – కిన్నిమిత్తక ఇత్యర్థః – యద్వా – సార్వవిభక్తికతసిల్ప్రత్యయస్యానుశాసనాత్ ప్రథమార్థే తసిల్ప్రత్యయః॥౨౧॥౨౨॥ శాంతమితి॥ శాంతం పాపం ప్రతిహతమమంగళమిత్యాదివదుచితప్రసంగప్రతిపాదకో నిపాతసమూహః – వ ఇతి షష్ఠీ – యుష్మాకమిత్యర్థః – కుతశ్చిదపి పురుషాత్ కించిద్భయం నాస్తి – అహం తు – మగ్నౌ దుఃఖమగ్నౌ విషమే సంకటే స్థితౌ స్వపుత్రౌ ప్రతి శోచామి॥ ఏతానితి॥ [illegible] సురాధిపేత్యన్వయః॥ ౨౩॥ [illegible] విశేషయతి మమేతి॥ యాన్దృష్ట్వా పరిదేవ్యే [illegible] పరంపరయా తస్మాత్ పుత్ర [illegible] యోజనా॥౨౪॥ కరిష్యామీతి॥ [illegible]॥౨౫॥ భరతవచనం సదేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ అప్రతిమం అతుల్యం వృత్తం చరిత్రం యస్యాస్తస్యాః – శ్రీమత్యాః సమృద్ధిమత్యాః – గుణనిత్యాయాః నిత్యగుణాయాః యస్యాస్స్వభావపరివేషయా – స్వభావేన స్త్రీస్వభావేన [illegible] లోకధారణకామ్యయా లోకధారణేచ్ఛయా పుత్రసహస్రాణి సంతి – సంతానపరంపరయా బహవః పుత్రాస్సంతీత్యర్థః – సాపి కామధుక్ కామధేనుః యథేష్టప్రదా శోచతి శోచతి – యా రామమేకం వినా వర్తయిష్యతి సా హి శోచతీతి కిం పునః॥౨౬॥౨౭॥ ఏకపుత్రేత్యాది॥ వివత్సా పుత్రవిరహితా తస్మాత్ వివత్సాకరణాత్ – లప్స్యసే తత్ఫలం త్వం॥౨౮॥౨౯॥ అహమితి॥ అపచితిం పూజాం పూజానమస్కారాదిరూపాం భ్రాతురపచితిం రాజ్యప్రదానరూపాం పితురిమాం సకలామపచితిం [illegible]॥౩౦॥ భ్రాతరమానాయయిత్వేత్యాదినా॥౩౧॥ న హీతి॥ పాపసంకల్పే

రాజ్ఞో వ మహాత్మనః। బిందవః పతితా గాత్రే సూక్ష్మాస్సురభిగంధినః॥ ౧౭॥ ఇంద్రోప్యశ్రునిపాతం తం స్వగాత్రే పుణ్యగంధినమ్। సురభిం మన్యతే దృష్ట్వా భూయసీం తాం సురేశ్వరః॥ ౧౮॥ నిరీక్షమాణశ్శక్రస్తాం దదర్శ సురభిం స్థితామ్। ఆకాశే విష్ఠితాం దీనాం రుదంతీం భృశదుఃఖితామ్॥ ౧౯॥ తాం దృష్ట్వా శోకసంతప్తాం వజ్రపాణిర్యశస్వినీమ్। ఇంద్రః ప్రాంజలిరుద్విగ్నస్సురరాజోఽబ్రవీద్వచః॥ ౨౦॥ భయం కచ్చిన్న చాస్మాసు కుతశ్చిద్విద్యతే మహత్। కుతో నిమిత్తశ్శోకస్తే బ్రూహి సర్వహితైషిణి॥ ౨౧॥ ఏవముక్తా తు సురభిస్సురరాజేన ధీమతా। ప్రత్యువాచ తతో ధీరా వాక్యం వాక్యవిశారదమ్॥ ౨౨॥ శాంతం పాపం న వః కించిత్కుతశ్చిదమరాధిప। అహం తు మగ్నౌ శోచామి స్వపుత్రౌ విషమే స్థితౌ॥ ౨౩॥ ఏతాన్దృష్ట్వా కృశాన్దీనాన్సూర్యరశ్మిప్రతాపితాన్। అర్ద్యమానాన్బలీవర్దాన్కర్షకేణ సురాధిప॥ ౨౪॥ మమ కాయాత్ప్రసూతా హి దుఃఖితా భారపీడితాః। యాన్దృష్ట్వా పరిదేవేఽహం నాస్తి పుత్రసమః ప్రియః॥ ౨౫॥ యస్యాః పుత్రసహస్రైస్తు కృత్స్నం వ్యాప్తమిదం జగత్। తాం దృష్ట్వా రుదతీం శక్రో న సుతాన్మన్యతే పరమ్॥ ౨౬॥ సదాఽప్రతిమవృత్తాయా లోకధారణకామ్యయా। శ్రీమత్యా గుణనిత్యాయాస్స్వభావపరివేషయా॥ ౨౭॥ యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సాపి శోచతి కామధుక్। కిం పునర్యా వినా రామం కౌసల్యా వర్తయిష్యతి॥ ౨౮॥ ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివత్సేయం త్వయా కృతా। తస్మాత్త్వం సతతం దుఃఖం ప్రేత్య చేహ చ లప్స్యసే॥ ౨౯॥ అహం హ్యపచితిం భ్రాతుః పితుశ్చ సకలామిమామ్। వర్ధనం యశసశ్చాపి కరిష్యామి న సంశయః॥ ౩౦॥ ఆనాయయిత్వా తనయం కౌసల్యాయా మహాబలమ్। స్వయమేవ ప్రవేక్ష్యామి వనం మునినిషేవితమ్॥ ౩౧॥ న హ్యహం పాపసంకల్పే

మధ్యాహ్నపర్యంతమిత్యర్థః॥౧౬॥ అదస్తాదితి॥ సురరాజ్ఞః సమాప్తాంతవిధేరనిత్యత్వాత్ టచ్ అభావః॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ భయమితి॥ కుతో నిమిత్తః కుతః కిం నిమిత్తం యస్య సః కిన్నిమిత్త ఇత్యర్థః – కుత ఇతి తసిల్ ప్రత్యయః ప్రథమార్థే – అస్మాసు నిమిత్తం॥౨౧॥౨౨॥ శాంతమితి॥ యుష్మాకం కుతశ్చిత్ కించిదపి భయం నాస్తి పాపం నాంతం – యుష్మద్భయాగమనశంకాహేతుభూతం పాపం నాస్తీత్యర్థః – అహం త్వేతాన్ ఇత్యాదిశ్లోకమేకం వాక్యం – కర్షకేణార్ద్యమానాన్ విషమే స్థితౌ పుత్రౌ దృష్ట్వా శోచామీతి సంబంధః॥౨౩॥౨౪॥ మమేతి॥ యాన్దృష్ట్వా అహం పరిదేవ్యే – తే మమ కాయాత్ ప్రసూతాః – కాయప్రసూతాః సంతానపరంపరయా॥౨౫॥ యస్యా ఇతి॥ సుతాత్పరం సుతాదన్యత్ ప్రియం న మన్యతే – అమన్యత॥౨౬॥ సదేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం – లోకధారణకామ్యయా స్వభావపరివేషయేతి ఇష్టార్థే తృతీయా లోకధారణకామ్యయా లోకసంరక్షణేచ్ఛయా స్వభావపరివేషయా స్వభావం శీలం పరివేషః పర్యావరణం – స్వభావపరివేషయా శీలపర్యావరణయా – శీలపరిపూర్ణయేత్యర్థః – యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సంతీతి శేషః సాపి శోచతి యా కౌసల్యా రామం వినా – ఏకపుత్రా రామం వినా వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి సా శోచతీతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥ అహమితి॥ అపచితిం పూజాం – క్షమాం

ప్రాణాన్ ధారయితుం ప్రాణైరశ్రుకంఠైః గద్గదకంఠైః ॥ ౩౨॥ అస్యపాపస్య మరణాంతికప్రాయశ్చిత్తం వినానివర్తనాంతరం నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ సేతి ॥ సాబుద్ధిపూర్వకమహాపాపకారిణీ - కంఠే రజ్జుం బధాన బధ్వా మ్రియస్వేత్యర్థః. పరాయణం గతిః ॥౩౩॥ అహమితి ॥ విప్రవాసితకల్మషః అపనీతకల్బిషః ॥౩౪॥ ఇతీతి ॥ ఇతి సంక్రుద్ధః పన్నగ ఇవ నిశ్శ్వసన్ అరణ్యే అరణ్యగతే - తోమరాంకుశచోదితే తోమరైరంకుశైశ్చ విద్ధో నాగ ఇవ భువి పపాత - పరంతప ఇతి శేషః ॥ ౩౫॥ సంరక్తనేత్ర ఇతి ॥ శచీపతేః కేతురింద్రధ్వజః ఉత్సవక్షయే ఉత్సవాంతే ॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

దీర్ఘకాలాదితి ॥ దినాం ప్రతిపాదిత్వ ర్వాణ - నత్రేతి ॥ అమాత్యమధ్యే సుమంత్రాదిమధ్యే - అసన్నభరతాగమనం శ్రుత్వా సుమంత్రాదయ ఇతి పూర్వమాగతా ఇతి మ్యలే - అభ్యకుత్సయత్ మంత్రిణాం జ్ఞాపనాయ పునరప్యనిందదిత్యర్థః ॥ ౧-౨ ॥ కైకేయ్యాకృతం స్పష్టం నేతి మంత్రిభిః జ్ఞాపయతి రాజ్యమితి ॥ జాతు కదాచిదపి - ఏతత్ న కామయే న మంత్రయే ఇత్యుభయత్రాపి సంబధ్యతే - మంత్రయే రాజ్యార్థమితి శేషః. మంత్రణం విచారం - న జానామి - మదనుజ్ఞాపూర్వకోయం న భవతీత్యర్థః - యో మదభిషేకవిషయే కోరజ్ఞానమితి - కించితోభూత్ - అభిషేకం న జానామి - అజ్ఞానే హేతుమాహ విప్రకృష్ట ఇతి ॥ ౨॥ ౩ ॥ వనవాసమితి ॥ వివాసనం వేత్యత్ర న జానామీత్యనుకర్షణః ॥ ౪॥ ౫॥ ఆగత ఇతి ॥ దీర్ఘదర్శినమిత్యనేన రామనిర్గమనం భరతో న సమ్మన్యత ఇతి కౌసల్యాహృదయమితి సూచితం ॥ ౬॥ ఏవముక్త్వా ॥ భరతో యత్ర స్థిత తత్ర ప్రతస్థే ॥ ౭ ॥ స ఇతి ॥ యత్ర కౌసల్యాయా నివేశనం స్థితం తత్ర ప్రతస్థే ॥ ౮ ॥ తత ఇత్యాది ॥ ఆర్యాం జ్యేష్ఠాం మాతరం ॥ ౯॥ ౧౦ ॥ ఇదమితి ॥ కథం రాజ్యం ప్రాప్తం ప్రాప్తమితి ॥ క్రూరేణ రామవివాసనపూర్వకేణ కర్మణా వరాఖ్య

పాపే పాపం త్వయా కృతమ్ । శక్తో ధారయితుం ప్రాణైరశ్రుకంఠైర్నిరీక్షితః ॥ ౩౨ ॥ సా త్వమగ్నిం ప్రవిశ వా స్వయం వా దండకాన్విశ । రజ్జుం బధాన వా కంఠే న హి తేఽన్యత్ పరాయణమ్ ॥ ౩౩ ॥ అహమప్యవనిం ప్రాప్తే రామే సత్యపరాక్రమే । కృతకృత్యో భవిష్యామి విప్రవాసితకల్మషః ॥ ౩౪ ॥ ఇతి నాగ ఇవారణ్యే తోమరాంకుశచోదితః । పపాత భువి సంక్రుద్ధో నిశ్శ్వసన్నివ పన్నగః ॥ ౩౫ ॥ సంరక్తనేత్రశ్శిథిలాంబరస్తథా విధూతసర్వాభరణః పరంతపః । బభూవ భూమౌ పతితో నృపాత్మజశ్శచీపతేః కేతురివోత్సవక్షయే ॥ ౩౬ ॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అయోధ్యాకాండే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

దీర్ఘకాలాత్ సముత్థాయ సంజ్ఞాం లబ్ధ్వా చ వీర్యవాన్ । నేత్రాభ్యామశ్రుపూర్ణాభ్యాం దీనాముద్వీక్ష్య మాతరమ్ ॥ ౧ ॥ సోఽమాత్యమధ్యే భరతో జననీమభ్యకుత్సయత్ ॥ ౧½ ॥ రాజ్యం న కామయే జాతు మంత్రయే నాపి మాతరమ్ ॥ ౨ ॥ అభిషేకం న జానామి యోఽభూద్రాజ్ఞా సమీక్షితః । విప్రకృష్టే హ్యహం దేశే శత్రుఘ్నసహితోఽవసమ్ ॥ ౩ ॥ వనవాసం న జానామి రామస్యాహం మహాత్మనః । వివాసనం వా సౌమిత్రేస్సీతాయాశ్చ యథాభవత్ ॥ ౪ ॥ తథైవ క్రోశతస్తస్య భరతస్య మహాత్మనః । కౌసల్యా శబ్దమాజ్ఞాయ సుమిత్రామిదమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ ఆగతః క్రూరకార్యాయాః కైకేయ్యా భరతస్సుతః । తమహం ద్రష్టుమిచ్ఛామి భరతం దీర్ఘదర్శినమ్ ॥ ౬ ॥ ఏవముక్త్వా సుమిత్రాం సా వివర్ణా మలినా కృశా । ప్రతస్థే భరతో యత్ర వేపమానా విచేతనా ॥ ౭ ॥ స తు రామానుజశ్చాపి శత్రుఘ్నసహితస్తదా । ప్రతస్థే భరతో యత్ర కౌసల్యాయా నివేశనమ్ ॥ ౮ ॥ తతశ్శత్రుఘ్నభరతౌ కౌసల్యాం ప్రేక్ష్య దుఃఖితౌ । పర్యష్వజేతాం దుఃఖార్తాం పతితాం నష్టచేతనామ్ ॥ ౯ ॥ రుదంతౌ రుదతీం దుఃఖాత్ సమేత్యార్యాం మనస్వినీమ్ ॥ ౯½ ॥ భరతం ప్రత్యువాచ

వక్ష్యమాణాం ॥ ౩౦ ॥ లామ వామా ఆనయేతి ॥ ౩౧ ॥ నహీతి ॥ అశ్రుకంఠైః గద్గదకంఠైరిత్యర్థః - అస్య పాపస్య మరణాంతికప్రాయశ్చిత్తం వినా నివర్తనాంతరం నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ ॥ ౩౨ ॥ సేతి ॥ సా బుద్ధిపూర్వకమహాపాపకారిణీ ॥ ౩౩ ॥ అహమితి ॥ అవనిం రాజ్యం విప్రవాసితకల్మషః అపనీతపాపః ॥ ౩౪ ॥ ఇతీతి ॥ సంక్రుద్ధం పన్నగ ఇవ నిశ్శ్వసన్ - అరణ్యే అరణ్యసంబంధిని గిరౌ తోమరాంకుశచోదితః తోమరైరంకుశైశ్చ విద్ధో నాగ ఇవ - భువి పపాత భరత ఇతి శేషః - అరణ్యే నాగం ఇవ పపాత ॥ ౩౫ ॥ సంరక్తేతి ॥ శచీపతేః కేతుః ఇంద్రధ్వజః - ఉత్సవక్షయే ఉత్సవాంతే ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

దీర్ఘ - కాలాదిత్యాదసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ అభ్యకుత్సయత్ అగర్హయత్ - అత్ర ఉపరిగర్హాయా అశ్రవణేఽపి - అభ్యకుత్సయదిత్యనువాదాత్ పూర్వవద్గర్హావాక్యం గమ్యతే - అమాత్యమధ్య ఇత్యభిధానాత్ - భరతాగమనం శ్రుత్వా సమాగతమంత్రిణః భరతమారాధ్య తదనంతరమంతఃప్రవిష్టా ఇత్యర్థః ॥ ౧½ ॥ రాజ్యమితి ॥ మాతరం న మంత్రయే వృద్ధమనా రాజ్యగ్రహణార్థం మాతరం న ప్రేరయామీత్యర్థః - రాజ్ఞా మదభిషేకస్సమీక్షితో భూత్ - తమభిషేకం న జానామీతి సంబంధః - అజ్ఞానే హేతుమాహ విప్రకృష్ట ఇత్యాది ॥ ౨॥ ౩॥ ౪॥ ౫ ॥ ఆగత ఇతి ॥ దీర్ఘదర్శినం భావికార్యాకార్యపర్యాలోచనశీలం ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯½ ॥ భరతమితి ॥ అకంటకం నిస్సపత్నం రాజ్యప్రాప్తి

ర్థనేన ॥౧౧॥ ప్రస్థాప్యేతి ॥ తత్ర ప్రస్థాపనే కం గుణం అతిశయం పశ్యతి న కమపి గుణం రామప్రస్థాపనం వినాఽపి రాజ్యలాభసంభవాత్ ॥౧౨॥ క్షిప్రమితి ॥ కైకేయీ మామపి ప్రస్థాపయితుమర్హతి - సర్వస్య రాజ్యస్య తదాయత్తత్వాదితి భావః । హిరణ్యనాభ హిరణ్యనాభస్య శే[illegible]నాభిరుక్తం - నాభిగ్రహణం శరీరస్యోపలక్షణం ॥౧౩॥ కైకేయీకృతపాపానుబంధిన్యపి రాజసంస్కారాదికారోనాస్తీతి నియం త్యాహ అథవేతి ॥ అగ్నిహోత్రం రాజాగ్నిహోత్రం - అగ్నిహోత్రస్య జ్యేష్ఠభార్యాధీనత్వాద్దశరథేన గృహీతానాం ప్రతిపత్తిః కర్తవ్యేతి భావః ఏతేన రాజశరీర ప్రాపణమప్యర్థసిద్ధం ॥౧౪॥ కామమితి ॥ తపస్తప్యతే తపః కరోతీత్యర్థః - తపస్వింకర్మ [illegible]వేతి కర్మవద్భావాదా త్మనేపదం ॥౧౫॥ తవ ప్రస్థాపనే మమ కా శక్తిః - తత్రాహ ఇదమితి ॥ ధనధాన్యసమాచితం ధనధాన్యసంపూర్ణం తయా కైకేయ్యా [illegible] లింధాపితం - నిర్యాతనం వైరశుద్ధౌ దానే న్యాసార్పణే [illegible] ఇతి విశ్వః ॥౧౬॥ ఇత్యాదిబహుభిరితి ॥ సంభర్త్సిత పరుషముద్భావ్య భిల్లితః - వ్రణే సూచినా తుద్యేవ వ్యథయిత్వేవ - పూర్వమేవ భ్రాతృత్వవియోగ ఖిన్నో [illegible] వాక్య[illegible] ఇతి ఖిన్న ఇత్యర్థః ॥౧౭॥ పపాతేతి ॥ చరణౌ ప్రతీతి శేషః - బహుధా సంజ్ఞ ఇత్యత్ర అసంజ్ఞ ఇతి పదచ్ఛేదం ॥౧౮॥ ఏవమితి ॥ ఏవం విలపమానాం పూర్వోక్తప్రకారేణ విలపంతీం ॥౧౯॥ ఆర్యే ఇతి ॥ అజానంతం - అభిషేకాదికమితి శేషః ॥౨౦॥ కౌసల్యయా స్వస్మిన్నారోపితం దోషం పరిహర్తుం శపథవాక్యాన్యాహ కృతేత్యాదినా ॥ ఆర్యః రామః - యస్యానుమతే సంమతౌ సత్యాం గతః [illegible] కృతా శాస్త్రానుగా బుద్ధిః - గురుజనాదినిషిద్ధ[illegible] శాస్త్రానుసారి త్వేన సుశిక్షితా బుద్ధిః కదాచన మా భూదితి సంబంధః - యద్యహమార్య ప్రవాసేలేశమప్యనుమతోఽస్మి తర్హి శ్రుతిస్మృతిజ్ఞానాత్ ప్రచ్యుతోఽభూ యాసమిత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపి సామాన్యనిర్దేశో భరతవిషయతయా యోజనీయః నిర్విశేషంన సామాన్యమితి న్యాయాత్ - అత్ర శ పథవ్యాజేన ధర్మవిశేషశ్చ శిష్యంతే ముని నేతి బోధ్యం - అత్ర శ[illegible]సత్పురుషవిష[illegible] రాఘవ శాస్త్ర జ్ఞాన భ్రంశో భవతీతి సూచితం ॥౨౧॥ ప్రైష్యమితి ॥ ప్రేష్యం ప్రేష్యభావం - పాపీయసాం అతిశయిత పాపినాం - హీనజాతినాం ప్రేష్యత్వం హి పాపహేతుః సూర్యం ప్రతి మేహతు మూత్రపురీషోత్సర్గం కరోతు సూర్యాభిముఖేన మేహనేయత్ పాపం తత్ప్రాప్నోతు [illegible] అనేన సూర్యాభిముఖమేహనం న కర్తవ్య మితి సిద్ధం గాం పాదేన హంతు పాదేన గోహనన పాపం ప్రాప్నోతు పాదేన గోహననం దోష - సుప్తామిత్యనేన స్వాపన ప్రవృత్తిగోహ

చేదం కౌసల్యా భృశదుఃఖితా ॥ ౧౦ ॥ ఇదం తే రాజ్యకామస్య రాజ్యం ప్రాప్తమకంటకమ్ । సంప్రాప్తం బత కైకేయ్యా శీఘ్రం క్రూరేణ కర్మణా ॥ ౧౧ ॥ ప్రస్థాప్య చీరవసనం పుత్రం మే వనవాసినమ్ । కైకేయీ కం గుణం తత్ర పశ్యతి క్రూరదర్శినీ ॥ ౧౨ ॥ క్షిప్రం మామపి కైకేయీ ప్రస్థాపయితుమర్హతి । హిరణ్యనాభో యత్రాస్తే సుతో మే సుమహాయశాః ॥ ౧౩ ॥ అథవా స్వయమేవాహం సుమిత్రానుచరా సుఖమ్ । అగ్నిహోత్రం పురస్కృత్య ప్రస్థాస్యే యత్ర రాఘవః ॥ ౧౪ ॥ కామం వా స్వయమేవాద్య తత్ర మాం నేతుమర్హసి । యత్రాసౌ పురుషవ్యాఘ్రస్తప్యతే మే సుతస్తపః ॥ ౧౫ ॥ ఇదం హి తవ విస్తీర్ణం ధనధాన్యసమాచితమ్ । హస్త్యశ్వరథసంపూర్ణం రాజ్యం నిర్యాతితం తయా ॥ ౧౬ ॥ ఇత్యాదిబహుభిర్వాక్యైః క్రూరైస్సంభర్త్సితోఽనఘః । వివ్యథే భరతస్తీవ్రం వ్రణే తుద్యేవ సూచినా ॥ ౧౭ ॥ పపాత చరణౌ తస్యాస్తదా సంభ్రాంతచేతనః । విలప్య బహుధాఽసంజ్ఞో లబ్ధసంజ్ఞస్తతస్స్థితః ॥ ౧౮ ॥ ఏవం విలపమానాం తాం భరతః ప్రాంజలిస్తదా । కౌసల్యాం ప్రత్యువాచేదం శోకైర్బహుభిరావృతామ్ ॥ ౧౯ ॥ ఆర్యే కస్మాదజానంతం గర్హసే మామకిల్బిషమ్ । విపులాం చ మమ ప్రీతిం స్థిరాం జానాసి రాఘవే ॥ ౨౦ ॥ కృతా శాస్త్రానుగా బుద్ధిర్మా భూత్తస్య కదాచన । సత్యసంధస్సతాం శ్రేష్ఠో యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥ ౨౧ ॥ ప్రైష్యం పాపీయసాం యాతు సూర్యం చ ప్రతి మేహతు । హంతు పాదేన గాం సుప్తాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥ ౨౨ ॥ కా

ప్రకారమాహ - సంప్రాప్తమితి - క్రూరేణ కర్మణా రామవివాసనరూపేణ[illegible] పర్థనారూపేణ కర్మణా ॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ క్షిప్రమితి ॥ హిరణ్యనాభ హిరణ్యవత్ [illegible] శీయనాభియుక్త - నాభిగ్రహణం శరీరస్యోపలక్షణం ॥౧౩॥ కైకేయీకృతపాపానుబంధేన తవ రాజ సంస్కారే అధికారో నాస్తీతి ద్యోతయంత్యాహ ॥ అథవేతి ॥ అగ్నిహోత్రం పురస్కృత్యేత్యేతద్రాజదేహస్యాప్యుపలక్షణం ॥౧౪॥ కామమి తి ॥ తపస్తప్యతి తపః కరోతీత్యర్థః ॥౧౫॥ ఇదమితి ॥ ధనధాన్యసమాచితం ధనధాన్యైర్వ్యాప్తం నిర్యాతితం దాపితం ॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ ౧౯॥ ఆర్యేతి ॥ అజానంతమభిషేకమితి శేషః ॥౨౦॥ కౌసల్యయా స్వస్మిన్నారోపితం దోషం పరిహర్తుం శపథవాక్యాన్యాహ ॥ కృతా శా స్త్రానుగేత్యాదినా ॥ ఆర్యః రామః యస్యానుమతే యస్య సంమతౌ సత్యాం గతః అరణ్యమితి శేషః - తస్య శాస్త్రానుగా బుద్ధిః గురుశాస్త్రవిధి నిషేధబోధ శాస్త్రానుసారిత్వేన - సుశిక్షితా బుద్ధిః కదాచన మా భూదితి సంబంధః - ఆర్యస్య గమనం మమానుమతం చేదహం మూర్ఖో భవా నీత్యర్థః సామాన్యేన శపథకరణం నిర్విశేషం న సామాన్యమితి న్యాయేన స్వస్మిన్నుపపర్యవస్యతీత్యభిప్రాయః ॥ ౨౧ ॥ ప్రేష్యమితి ॥ ప్రేష్యం

సనందనో మహాయేత్యుక్తం॥౨౧॥ కారయిత్వేతి॥ యో భర్తా భృత్యం మహత్కర్మ — కారయిత్వా - హృక్రోరన్యతరస్యామితి ద్వికర్మకత్వం అనర్థకం సంప్రయోజనశూన్యం కరోతీతి శేషః - అస్య భర్తుః యః అధర్మః సోఽస్తు॥౨౨॥ పరిపాలయమానస్యేతి॥ పరిపాలయమానస్య రాజ్ఞః రాజ్ఞి పరిపాలయతి సతి తం ప్రతి ద్రుహ్యతాం పాపం అస్తు॥౨౩॥ బలిషడ్భాగమితి॥ బలిషడ్భాగం బలిః కరః బలిః పూజోపహారే చ దైత్యభేదే కరేపి చేతి వైజయంతీ। షష్ఠో భాగః షడ్భాగః బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చేతి విశేషణసమాసః ఉద్ధృత్య ఆదాయ॥౨౪॥ సంశ్రుత్యేతి॥ సత్రే యాగే తపస్విభ్యః వ్రతోపవాసశీలేభ్యః - ఋత్విగ్భ్యః యజ్ఞదక్షిణాం సంశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ తాం దక్షిణాం విప్రలపతాం విరుద్ధోక్త్యా అపలపతాం॥౨౫॥ హస్త్యశ్వరథసంబాధ ఇతి॥ సతాం శూరాణాం ధర్మం అపరాఙ్ముఖత్వం మాస్మ కార్షీత్ పరావర్తమానస్య యత్పాపం తదస్త్విత్యర్థః॥౨౬॥ ఉపదిష్టమితి॥ ధీమతా గురుణా యత్నేనోపదిష్టం - సుసూక్ష్మార్థం - పరలోకసాధకరహస్యార్థయుక్తం శాస్త్రం వేదాంతాదివిశిష్టార్థకం నాశయతు విస్మరతు॥౨౭॥ మేతి॥ వ్యూఢబాహ్వంసం - వ్యూఢౌ సంహతౌ మాంసలౌ బాహూ అంసౌ చ యస్య తం - వ్యూఢౌ విస్తృతౌ సంహతౌ వివృతౌ ఇత్యమరః। రాజ్యస్థం ప్రాప్తరాజ్యం ఆసీనం సింహాసన ఆసీనం తం రామం మా ద్రాక్షీత్ - తాదృశరామదర్శనభాగ్యరహితో భవత్విత్యర్థః॥౨౮॥ పాయసమితి॥ కృసరం తిలౌదనం ఛాగం ఛాగం - మాంసమాత్రోపలక్షణమేతత్ వృథా అశ్నాతు - దేవతాపిత్రతిథినివేదనమంతరేణ అశ్నాత్విత్యర్థః - అవజానాతు ప్రత్యుత్థానాభివాదనాదికం న కరోత్విత్యర్థః॥౩౦॥ గా ఇతి॥ గాః పాదేన స్పృశతు - హంతు పాదేనేత్యత్ర హననముక్తం - ఇహ తు పాదన స్పర్శ ఏవ హేతురిత్యుచ్యతే - పరివదేత్ అపవదేత్ - మిత్రే ద్రుహ్యేత - మిత్రాయ ద్రుహ్యత్విత్యర్థః॥౩౧॥ విశ్వాసాదితి॥ పరివాదం అపవాదం అపవాదోపక్రోశనిర్వాదాపవాదపరివాదా ఇతి హలాయుధః। మిథః రహస్యే - మిథోఽన్యోన్యరహస్యయోరితి వైజయంతీ। విశ్వాసాత్ రహః కథితస్య పరివాదస్య కస్యచిదన్యత్ర - ప్రకటీకరణం పాపం మితి భావః॥౩౨॥ అకర్తేతి॥ అకర్తా ప్రత్యుపకారస్యాకర్తా - అథాప్యకృతజ్ఞః - అభ్యాసేన పాపముక్తం త్యక్తాత్మా సద్భిః పరి

రయిత్వా మహత్కర్మ భర్తా భృత్యమనర్థకమ్ ।అధర్మో యోఽస్య సోఽస్యాస్తు యస్యార్యోఽనుమతే గతః
॥౨౨॥ పరిపాలయమానస్య రాజ్ఞో భూతాని పుత్రవత్ । తతస్తు ద్రుహ్యతాం పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౨౩॥ బలిషడ్భాగముద్ధృత్య నృపస్యారక్షతః ప్రజాః। అధర్మో యోఽస్య సోఽస్యాస్తు యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥ ౨౪ ॥ సంశ్రుత్య చ తపస్విభ్యః సత్రే వై యజ్ఞదక్షిణామ్। తాం విప్రలపతాం పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౨౫॥ హస్త్యశ్వరథసంబాధే యుద్ధే శస్త్రసమాకులే। మా స్మ కార్షీత్సతాం ధర్మం యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౨౬ ॥ ఉపదిష్టం సుసూక్ష్మార్థం శాస్త్రం యత్నేన ధీమతా। స నాశయతు దుష్టాత్మా యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౨౭॥ మా చ తం వ్యూఢబాహ్వంసం చంద్రార్కసమతేజసమ్। ద్రాక్షీద్రాజ్యస్థమాసీనం యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౨౮॥ పాయసం కృసరం ఛాగం వృథా సోఽశ్నాతు నిర్ఘృణః। గురూంశ్చాప్యవజానాతు యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౨౯॥ గాశ్చ స్పృశతు పాదేన గురూన్ పరివదేత్స్వయమ్। మిత్రే ద్రుహ్యేత సోఽత్యంతం యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥ ౩౦॥ విశ్వాసాత్కథితం కించిత్పరివాదం మిథః క్వచిత్। వివృణోతు స దుష్టాత్మా యస్యార్యోఽనుమతే గతః॥౩౧॥ అకర్తా హ్యకృతజ్ఞశ్చ త్యక్తాత్మా నిరపత్రపః।

త్యక్తః భావం పాపీయసాం అతిశయేన పాపినాం సూర్యం చ ప్రతి మేహతు సూర్యాభిముఖం మూత్రయతు॥౨౧॥ కారయిత్వేతి॥ యో భర్తా భృత్యం మహత్కర్మ - కారయిత్వా - తం అనర్థకం అర్థశూన్యం భృతివిరహితమితి యావత్ కరోతీతి శేషః - అస్య భర్తుః యో అధర్మః సోఽస్యాస్తు యస్యానుమతే ఆర్యో గత ఇతి సంబంధః - యద్వా భృత్యం మహదనర్థకం కర్మ మహాపాతకావహం కర్మ కారయిత్వేత్యర్థః - వర్తమానో యో భర్తా - అస్య భర్తుర్యో అధర్మః - యస్యానుమతే ఆర్యో గతః తస్యాస్త్వితి సంబంధః॥ ౨౨ ॥ పరిపాలయేతి॥ పరిపాలయమానస్య పుత్రవద్భూతాని పరిపాలయతి సతి రాజ్ఞి - తద్ద్రుహ్యతాం తస్మై ద్రుహ్యతాం ద్రోహం కుర్వతాం యత్పాపం తస్యాస్తు॥౨౩॥ బలీతి॥ బలిషడ్భాగం - బలిః కర షష్ఠభాగః షడ్భాగః బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చేతి విశేషణసమాసః ఉద్ధృత్య ఆదాయ॥౨౪॥ సంశ్రుత్యేతి॥ తపస్విభ్యః ఋత్విగ్భ్యః - యజ్ఞదక్షిణాం యజ్ఞకారయితృభ్యః ఋత్విగ్దక్షిణామిత్యర్థః తాం దక్షిణాం విప్రలపతాం అపలపతాం॥ ౨౫॥ హస్త్యశ్వేతి॥ సతాం ధర్మం - ఉత్తమక్షత్రియాచారమపలాయనేన యుద్ధకరణం॥౨౬॥ ఉపదిష్టమితి॥ సుసూక్ష్మార్థం పరలోకసాధకరహస్యార్థం - వేదాంతాదివిశిష్టశాస్త్రం నాశయతు విస్మరతు॥౨౭॥ మా చేతి॥ వ్యూఢబాహ్వంసం - రాజ్యస్థం ప్రాప్తరాజ్యం ఆసీనం సింహాసనే సమాసీనం తం రామం మా ద్రాక్షీత్ - తాదృశరామదర్శనభాగ్యరహితో భవత్విత్యర్థః॥౨౮॥ పాయసమితి॥ వృథా అశ్నాతు - దేవతాపిత్రతిథినివేదనమంతరేణాశ్నాతు॥౨౯॥ గాశ్చేతి॥ మిత్రే మిత్రాయ॥౩౦॥ విశ్వాసాదితి॥ అస్మిన్ యత్కించిదుక్తమప్యయుక్తం వ్యాఖ్యానప్రకటయతి విశ్వాసాత్ మిథః ఏకాంతే కథితం పరివాదం పరాపవాదం వా వివృణోతు॥౩౧॥ అకర్తేతి ॥ అకర్తా అకృతోపకారః - త్యక్తాత్మా ఉద్బంధనాదినాత్య

రిష్యత. - ఆశాపి నిరపత్రపం నిర్లజ్జ - అకృపం ప్రాయశ్చిత్తరహితయా ... ఇదమేకం పాపం ॥౩౩॥ పుత్రైర్దారైరితి ॥ మృష్టమశ్నాతు ఇతరేషు కదన్నభుక్షు స్వయం మృష్టం సమీచీనమశ్నాతు ॥౩౪॥ అప్రాప్యేతి ॥ సదృశాన్ సమానకులాన్ దారాన్ । ధర్మ్యాం క్రియాం అగ్నిహోత్రాదికంచ అప్రాప్య - అనపత్యస్సన్ ప్రమియతాం ॥౩౫॥ అప్రాప్యేత్యాదివివరణం మాత్మన ఇతి ॥ అనేన బహుశాపకరణం వినా ప్రాప్యాదివర్యాదేవ సన్యాసం ప్రతిషిధ్యతే - అపర... విషయమిదమితి చేత్ న - బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాదేర్వా... విషయత్వాత ... ఇతరథేత్యనేనాయమర్థోఽవగతః ॥౩౬॥ రాజస్త్రీబాలవృద్ధానామితి ॥ రాజస్త్రీత్యత్ర పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గత ఇత్యనుషంగనీయం ॥౩౭॥ లాక్షయేతి॥ భృత్యాన్ భరణీయాన్ లాక్షాదివిక్రయలబ్ధద్రవ్యేణ బిభృయాత్ రక్షేదిత్యర్థః లాక్షాలవణమాంసాని వర్జనీయాని విక్రయ ఇతి స్మృతేః । అప్యకార్యశతం కృత్వా భృత్యా భర్తవ్యా ఇత్యస్యాపవాదోఽయం ॥౩౮॥ సంగ్రామ ఇతి ॥ సముపోఢే సన్నికటే ఉపోఢే నికటోఢే ... ॥౩౯॥ కపాలపాణిరితి ॥ అటతాం చరతు చిరం ... ॥౪౦॥ మద్యే ప్రసక్త ఇతి ॥ స్పష్టం ॥౪౧॥ మాస్యేతి ॥ అపాత్రవర్షీ అపాత్రే బహుదాయీ ॥౪౨॥ సంచితానీతి ॥ దస్యుభిస్తస్కరైః ॥౪౩॥ ఉభ ఇతి ॥ ఉభయోస్సంధ్యయోః ॥౪౪॥ యదితి ॥ గురుతల్పగే గురుదారగే ॥౪౫॥ దేవతానామితి ॥ దేవానాం శుశ్రూషా అగ్నిహోత్రాదికర్మసంభృతైః ... పురోడాశాదిభిః ప్రీణనం పితౄణాంతు ... మాతాపిత్రోశ్శుశ్రూషాగ్రహణసంభవాత్ మాతాపిత్రోరిత్యత్ర జీవతోరితి వివక్షితం ॥౪౬॥ సతామితి ॥ సతాం కీర్త్యాః సద్భిః క్రియమాణశ్లాఘనాత్ సజ్జుష్టాత్ సత్సేవితాత్ ॥౪౭॥ అపాస్యేతి ॥ పునర్మాతృశుశ్రూషాగ్రహణం ... మాతృశుశ్రూషాహానిత్యాగస్య ... అనర్థే అధర్మే ॥౪౮॥ బహుపుత్ర ఇతి ॥ బహుపుత్రస్యాపి ధనసౌదుఃఖాభావాత్ ... విశేషణద్వయం ॥౪౯॥ ఆశామితి ॥ ఆశంసమానానాం ... ఊర్ధ్వచక్షుషాం ... అర్థినాం ఆశాం వితథాం కుర్యాత్ ॥౫౦॥ మాయయేతి ...

లోకే భవతు విద్వేష్యో యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౩౩॥ పుత్రైర్దారైశ్చ భృత్యైశ్చ స్వగృహే పరివారితః । స ఏకో మృష్టమశ్నాతు యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౩౪॥ అప్రాప్య సదృశాన్ దారాననపత్యః ప్రమీయతామ్ । అనవాప్య క్రియాం ధర్మ్యాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౩౫॥ మాత్మనస్సంతతిం ద్రాక్షీత్ స్వేషు దారేషు దుఃఖితః । ఆయుస్సమగ్రమప్రాప్య యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౩౬॥ రాజస్త్రీబాలవృద్ధానాం వధే యత్పాపముచ్యతే । భృత్యత్యాగే చ యత్పాపం తత్పాపం ప్రతిపద్యతామ్ ॥౩౭॥ లాక్షయా మధుమాంసేన లోహేన చ విషేణ చ । సదైవ బిభృయాద్భృత్యాన్ యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౩౮॥ సంగ్రామే సముపోఢే స్మ శత్రుపక్షభయంకరే । పలాయమానో వధ్యేత యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౩౯॥ కపాలపాణిః పృథివీమటతాం చీరసంవృతః । భిక్షమాణో యథోన్మత్తో యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౪౦॥ మద్యే ప్రసక్తో భవతు స్త్రీష్వక్షేషు చ నిత్యశః । కామక్రోధాభిభూతస్తు యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౪౧॥ మాస్య ధర్మే మనో భూయాదధర్మం స నిషేవతామ్ । అపాత్రవర్షీ భవతు యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౪౨॥ సంచితాన్యస్య విత్తాని వివిధాని సహస్రశః । దస్యుభిర్విప్రలుప్యంతాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౪౩॥ ఉభే సంధ్యే శయానస్య యత్పాపం పరికల్ప్యతే । తచ్చ పాపం భవేత్తస్య యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౪౪॥ యదగ్నిదాయకే పాపం యత్పాపం గురుతల్పగే । మిత్రద్రోహే చ యత్పాపం తత్పాపం ప్రతిపద్యతామ్ ॥౪౫॥ దేవతానాం పితౄణాం చ మాతాపిత్రోస్తథైవ చ । మాస్మ కార్షీత్స శుశ్రూషాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౪౬॥ సతాం లోకాత్సతాం కీర్త్యాః సజ్జుష్టాత్కర్మణస్తథా । భ్రశ్యతు క్షిప్రమద్యైవ యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౪౭॥ అపాస్య మాతృశుశ్రూషామనర్థే సోఽవతిష్ఠతామ్ । దీర్ఘబాహుర్మహావక్షా యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౪౮॥ బహుపుత్రో దరిద్రశ్చ జ్వరరోగసమన్వితః । స భూయాత్సతతక్లేశీ యస్యార్యోఽనుమతే గతః ॥౪౯॥ ఆశామాశంసమానానాం దీనానామూర్ధ్వచక్షుషామ్ । అర్థినాం వితథాం కుర్యాద్యస్యా...

...క్తదేహః ॥౩౩॥౩౪॥ అప్రాప్యేతి ॥ ధర్మ్యాః ధర్మాదనపేతాః క్రియాః అనవాప్య ప్రమియతాం మ్రియతాం ॥౩౫॥౩౬॥౩౭॥ లాక్షయేతి॥ భృత్యాన్ భరణీయాన్ బిభృయాత్ లాక్షాదివిక్రయలబ్ధద్రవ్యేణ రక్షేదిత్యర్థః - లాక్షాలవణమాంసాని వర్జనీయాని విక్రయ ఇతి స్మృతేః ॥౩౮॥ సంగ్రామ ఇతి ॥ సముపోఢే సన్నికటే ॥౩౯॥౪౦॥౪౧॥౪౨॥౪౩॥ ఉభే ఇతి ॥ ఉభే సంధ్యే ఉభయోస్సంధ్యయోః ॥౪౪॥౪౫॥౪౬॥ సతామితి ॥ సజ్జుష్టాత్ క్రియమాణాదిత్యర్థః ॥౪౭॥౪౮॥౪౯॥ ఆశామితి ॥ అర్థినామాశాం వితథాం కుర్యాదితి సంబంధః ॥౫౦॥ మాయయేతి॥

యా వంచనయా రమతాం సక్తో భవతు ||౪౧|| ఋతుస్నాతామితి || ఋతుకాలానురోధినీం ఋతుస్నానదివసే స్వసన్నిహితాం || ౪౨ || ధర్మదారానితి || నిషేవతాం భజతాం || ౪౩ || విప్రలుప్తప్రజాతస్యేతి || విప్రలుప్తప్రజాతస్య నష్టాపత్యస్య - సంతతి - నష్టస్యేత్యర్థః - తదేవ దుష్కృతం ప్రతిపద్యేత || ౪౪ || పానీయేతి || పానీయదూషకే విషదాయకే చ యత్ పాపం తద్ద్వయం ఏకో లభతామిత్యర్థః ||౪౫|| బ్రాహ్మణాయేతి || బాలవత్సాం అనిర్దశాం ||౪౬|| తృష్ణార్తమితి || పానీయే సతి గృహే విద్యమానే సతి విప్రలంభేన వంచనయా యోజయేత్ - నదదాతీత్యర్థః - తస్య యత్ పాపం తల్లభేత ||౪౭|| భక్త్యేతి || వివదమానేషు వాదిప్రతివాదిషు వివాదం కుర్వత్సు - భక్త్యా ఏకస్మిన్ స్నేహేన మార్గం జయోపాయమాశ్రిత్య - పశ్యత ఏవ తం. అన్యపాపేన యుజ్యేతేతి సంబంధః ||౪౮|| ౪౯ || ౫౦ || మమేతి || ఉపరుణత్సి - పీడయసీత్యర్థః - యద్వా - ప్రాణానుపరుణత్సి రామవియోగేన మే నిర్గచ్ఛతః ప్రాణాన్ స్థాపయసి శపథకరణేన మమాశ్వాసో జాత ఇత్యర్థః ||౫౧|| దిష్ట్యేతి || దిష్ట్యా భాగ్యేన - ఆత్మా అంతఃకరణం ధర్మాత్ స్వస్థానువర్తనధర్మాత్ మే మహ్యం సహలక్ష్మణస్సత్యప్రతిజ్ఞోసి - లక్ష్మణవత్ సత్యప్రతిజ్ఞోసీత్యర్థః - అతస్సతాం లోకానవాప్స్యసి ||౫౨|| ౫౩ || ఏవమితి || ఏవం విలపమానస్య పూర్వోక్తశపథరూపేణ విలపతః - శోకసంరోధాత్ శోకకృతసంరోధాత్ ||౫౪|| లాలప్యమానస్యేతి || లాలప్యమానస్య భృశం ప్రలపతః విచేతనస్య మూర్ఛితస్య - ప్రణష్టబుద్ధేః ఘూర్ణితాంతఃకరణస్య - ఘర్మం ఉష్ణం యథా భవతి తథా నిశ్శ్వసతః ||౫౫||

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే పంచసప్తతితమస్సర్గః

ర్యోఽనుమతే గతః ||౪౦|| మాయయా రమతాం నిత్యం పరుషః పిశునోఽశుచిః । రాజ్ఞో భీతస్త్వధర్మాత్మా యస్యార్యోఽనుమతే గతః ||౪౧|| ఋతుస్నాతాం సతీం భార్యామృతుకాలానురోధినీమ్ । అతివర్తేత దుష్టాత్మా యస్యార్యోఽనుమతే గతః ||౪౨|| ధర్మదారాన్ పరిత్యజ్య పరదారాన్నిషేవతామ్ । త్యక్తధర్మరతిర్మూఢో యస్యార్యోఽనుమతే గతః ||౪౩|| విప్రలుప్తప్రజాతస్య దుష్కృతం బ్రాహ్మణస్య యత్ । తదేవ ప్రతిపద్యేత యస్యార్యోఽనుమతే గతః || ౪౪ || పానీయదూషకే పాపం తథైవ విషదాయకే । యత్తదేకస్స లభతాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః ||౪౫|| బ్రాహ్మణాయోద్యతాం పూజాం విహంతు కలుషేంద్రియః । బాలవత్సాం చ గాం దోగ్ధు యస్యార్యోఽనుమతే గతః ||౪౬|| తృష్ణార్తం సతి పానీయే విప్రలంభేన యోజయేత్ । లభేత తస్య యత్పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గతః ||౪౭|| భక్త్యా వివదమానేషు మార్గమాశ్రిత్య పశ్యతః । తస్య పాపేన యుజ్యేత యస్యార్యోఽనుమతే గతః ||౪౮|| విహీనాం పతిపుత్రాభ్యాం కౌసల్యాం పార్థివాత్మజః । ఏవమాశ్వాసయన్నేవ దుఃఖార్తో నిపపాత హ ||౪౯|| తథా తు శపథైః కష్టైశ్శపమానమచేతనమ్ । భరతం శోకసంతప్తం కౌసల్యా వాక్యమబ్రవీత్ ||౫౦|| మమ దుఃఖమిదం పుత్ర భూయస్సముపజాయతే । శపథైశ్శపమానో హి ప్రాణానుపరుణత్సి మే ||౫౧|| దిష్ట్యా న చలితో ధర్మాదాత్మా తే సహలక్ష్మణః । వత్స సత్యప్రతిజ్ఞో మే సతాం లోకానవాప్స్యసి ||౫౨|| ఇత్యుక్త్వా చాంకమానీయ భరతం భ్రాతృవత్సలమ్ । పరిష్వజ్య మహాబాహుం రురోద భృశదుఃఖితా ||౫౩|| ఏవం విలపమానస్య దుఃఖార్తస్య మహాత్మనః । మోహాచ్చ శోకసంరోధాద్బభూవ లులితం మనః ||౫౪|| లాలప్యమానస్య విచేతనస్య ప్రణష్టబుద్ధేః పతితస్య భూమౌ । ముహుర్ముహుర్నిశ్శ్వసతశ్చ ఘర్మం సా తస్య శోకేన జగామ రాత్రిః || ౫౫ ||

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే-పంచసప్తతితమస్సర్గః

యా వంచనయా ||౪౧||౪౨||౪౩|| విప్రలుప్తేతి || విప్రలుప్తప్రజాతస్య అన్నపానాద్యప్రదానేన ప్రణష్టసంతానస్యేత్యర్థః - విచ్ఛిన్నసంతానస్యేతి వా - యద్వా విప్రలుప్తా వివర్జితా ప్రజాతా ప్రసూతా - జాతాపత్యా జాయా యేన తస్య ||౪౪||౪౫|| బ్రాహ్మణాయేతి || బాలవత్సాం అనిర్దశామిత్యర్థః - సంధిస్సన్నిర్దశావత్సా గోపయః పరివర్జయేదితి స్మృతేః ||౪౬|| ౪౭ || భక్త్యేతి || అయం పరస్త్వయమనేతి వివదమానేషు వాదిప్రతివాదిషు - వివాదం కుర్వత్సు సత్సు భక్త్యా ఏకస్మిన్ స్నేహేన - మార్గం జయోపాయమాశ్రిత్య పశ్యతః - తూష్ణీం భవతః జయోపాయం జ్ఞాత్వాపి పక్షపాతేన తూష్ణీం భవత ఇత్యర్థః - తస్య పాపేన యుజ్యేతేతి సంబంధః - అస్మిన్ శపథప్రకరణే శ్లోకానాం పూర్వోత్తరవ్యత్యాసః పునరుక్తిశ్చ దృశ్యతే - తత్ శపథవిషయత్వాన్న దోషః || ౪౮ || ౪౯ || ౫౦ || మమేతి || ఇదం శపథవాక్యజాతం శ్రుత్వా శేషం కించ ఉపరుణత్సి పీడయసి ||౫౧|| దిష్ట్యేతి || దిష్ట్యా భాగ్యేన సహలక్ష్మణస్సహలక్షణః తే ఆత్మా స్వభావః - ధర్మాత్ స్వస్థానువర్తి - నరూపధర్మాత్ న చలితః - మే సత్యప్రతిజ్ఞః మహ్యం కృతయథార్థశపథస్సన్ - సతాం లోకమవాప్స్యసీతి సంబంధః - యద్వా సత్యప్రతిజ్ఞ మే మమ సత్యం శంసమానః త్వం సతాం లోకమవాప్స్యసీతి సంబంధః ||౫౨||౫౩|| ఏవమితి || శోకసంరోధాత్ శోకవిరోధాత్ ||౫౪|| లాలప్యమానస్యేతి || లాలప్యమానస్య భృశం విలపతః - విచేతనస్య మూర్ఛితః ప్రణష్టబుద్ధేః ఘూర్ణితాంతఃకరణస్య ||౫౫|| ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం పంచసప్తతితమస్సర్గః

తమితి ॥ కైకయీసుతమిత్యత్ర కేకయమిత్రయుప్రలయా నాంయా దేరియఇతివిహితస్యయా దేశస్యాభావః ॥ ౧ ॥ అలమితి ॥ సంయానం సమ్యగ్యానం స్వర్గప్రాపకక్రియాజాతమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ వసిష్ఠస్యేతి ॥ ధారణాంగతః ధైర్యం ప్రాప్తః మర్యాదాధారణా స్థితిరిత్యమరః । స్వస్థాంతఃకరణ ఇత్యర్థః - కారయామాసేతి సంక్షేపోక్తిః ॥ ౩ ॥ ఉద్ధృతమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తరసస్సపుత్రః తైలసంరోధాత్ తైలద్రోణ్యాః - ఉద్ధృతం తరసైలాపమార్జనాయ భూమౌ నివేశితం చిరం తైలస్థానాదాపీతవర్ణవదనం - అవయవశైథిల్యాభావాత్ ప్రసుప్తమివస్థితం - దశరథం భూపతిం - ఉక్తవిశేషణశయనే సంవేశ్య శాయయిత్వా - సుదుఃఖితస్సన్ విలలాప ॥ ౫ ॥ కిమితి ॥ కింతే వ్యవసితం త్వయా కిమర్థం వ్యవసితం - స్వర్గగమనాయేతి శేషః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ యోగక్షేమమితి ॥ తే పురే అయోధ్యాయాం జనః యోగక్షేమం నస్యకీయపురయోగక్షేమం - కల్పయితా కరిష్యతి - స్వస్స్వర్గం ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ప్రేతకార్యాణీతి ॥ విశాంపతేః ప్రజానాంపత్యుః ॥ ౧౧ ॥ తథేతి ॥ ఋత్విక్పురోహితాచార్యాన్ - ఋత్విజో యజ్ఞకర్మణి వృతాః పురోహితాః పురోహితపదత్వేన శాంతికపౌష్టికాదిక్రియాప్రవర్తకాః ఆచార్యాః వసిష్ఠవామదేవాదయః - అత్ర యాజ్ఞవల్క్యధర్మశాస్త్రే చ శాంతికర్మణి పౌష్టికే । అధ్వరే యశ్చ కుశలస్సస్యాద్రాజ్ఞః పురోహితః ॥ ఉపనీయ వశేద్వేదమాచార్యస్స ఉదాహృత ఇతి లక్షణం ॥ ౧౨ ॥ య ఇతి ॥ అగ్న్యగారాత్ అగ్నిగృహాత్ - అంతశ్శాలాపత్వాత్ బహిః ప్రతిష్ఠాపితాః - అగ్నయో గార్హపత్యాదయః యాజకైః ఉపద్రష్టృభిః - ఋత్విగ్భిశ్చ - అహ్రియంత ఆనీయంత ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ హిరణ్యమితి ॥ హిరణ్యం చ సువర్ణం చ రజతం చ సువర్ణం చ తత్కృతపుష్పాణీత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ చందనాగరునిర్యాసానితి ॥ చందనాగరునిర్యాసాన్ - నిర్యాసో గుగ్గులుః గుగ్గులుః కాలనిర్యాస ఇతి నిఘంటుః । చందనాగరుజనితధూపద్రవ్యాణీతి యావత్ - సరళం ధూపసరళం - పద్మకం సురభికాష్ఠవిశేషం - క్షేపయంతి - పురతః పార్శ్వతశ్చ స్థిత్రియచూర్ణసాధనాః రాజతాంగారధానీషు - ధూపార్థమితి శేషః చందనాదీని గంధాంతాని చితాకాష్ఠద్రవ్యాణీత్యేవ తు యుక్తం తదా క్షేపయంతి - దహనార్థం చితామకుర్వన్నిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ తత్ర గత్వాథ భూమిపమిత్యుత్తరశేషః అథ చితాకల్పనానంతరం - తత్ర చితాసమీపే గత్వా తం భూమిపం చితామధ్యే - తతః శిబికాయా - ఉద్ధృత్యేతి శేషః సంవేశయామాసుః

తమేవం శోకసంతప్తం భరతం కైకయీసుతమ్ । ఉవాచ వదతాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠశ్శ్రేష్ఠవాగృషిః ॥ ౧ ॥ అలం శోకేన భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః । ప్రాప్తకాలం నరపతేః కురు సంయానముత్తమమ్ ॥ ౨ ॥ వసిష్ఠస్య వచశ్శ్రుత్వా భరతో ధారణాం గతః । ప్రేతకార్యాణి సర్వాణి కారయామాస ధర్మవిత్ ॥ ౩ ॥ ఉద్ధృతం తైలసంరోధాత్స తు భూమౌ నివేశితమ్ । ఆపీతవర్ణవదనం ప్రసుప్తమివ భూపతిమ్ ॥ ౪ ॥ సంవేశ్య శయనే చాగ్ర్యే నానారత్నపరిష్కృతే । తతో దశరథం పుత్రో విలలాప సుదుఃఖితః ॥ ౫ ॥ కిం తే వ్యవసితం రాజన్ ప్రోషితే మయ్యనాగతే । వివాస్య రామం ధర్మజ్ఞం లక్ష్మణం చ మహాబలమ్ ॥ ౬ ॥ క్వ యాస్యసి మహారాజ హిత్వేమం దుఃఖితం జనమ్ । హీనం పురుషసింహేన రామేణాక్లిష్టకర్మణా ॥ ౭ ॥ యోగక్షేమం తు తే రాజన్ కోఽస్మిన్ కల్పయితా పురే । త్వయి ప్రయాతే స్వస్తాత రామే చ వనమాశ్రితే ॥ ౮ ॥ విధవా పృథివీ రాజంస్త్వయా హీనా న రాజతే । హీనచంద్రేవ రజనీ నగరీ ప్రతిభాతి మా ॥ ౯ ॥ ఏవం విలపమానం తం భరతం దీనమానసమ్ । అబ్రవీద్వచనం భూయో వసిష్ఠస్తు మహామునిః ॥ ౧౦ ॥ ప్రేతకార్యాణి యాన్యస్య కర్తవ్యాని విశాంపతేః । తాన్యవ్యగ్రం మహాబాహో క్రియంతామవిచారితమ్ ॥ ౧౧ ॥ తథేతి భరతో వాక్యం వసిష్ఠస్యాభిపూజ్య తత్ । ఋత్విక్పురోహితాచార్యాంస్త్వరయామాస సర్వశః ॥ ౧౨ ॥ యే త్వగ్నయో నరేంద్రస్య చాగ్న్యగారాద్బహిష్కృతాః । ఋత్విగ్భిర్యాజకైశ్చైవ తే హ్రియంతే యథావిధి ॥ ౧౩ ॥ శిబికాయామథారోప్య రాజానం గతచేతసమ్ । బాష్పకంఠా విమనసస్తమూహుః పరిచారకాః ॥ ౧౪ ॥ హిరణ్యం చ సువర్ణం చ వాసాంసి వివిధాని చ । ప్రకిరంతో జనా మార్గం నృపతేరగ్రతో యయుః ॥ ౧౫ ॥ చందనాగరునిర్యాసాన్ సరళం పద్మకం తథా । దేవదారూణి చాహృత్య క్షేపయంతి తథాపరే ॥ ౧౬ ॥ గంధానుచ్చావచాంశ్చాన్యాంస్తత్ర గత్వాథ భూమిపమ్ । తతస్సంవేశయామాసుశ్చితామధ్యే

౧ ॥ అలమితి ॥ సంయానం సమ్యగ్యానం స్వర్గప్రాపకక్రియాజాతమిత్యర్థః - కారయామాసేతి సంగ్రహోక్తిః ॥ ౨ ॥ వసిష్ఠస్యేతి ॥ ధారణాం గతః స్థితిం ప్రాప్తః - స్వస్థాంతఃకరణ ఇత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ కిమితి ॥ ప్రోషితే దేశాంతరం గతే ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ యోగక్షేమమితి ॥ స్వః స్వర్గం ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ తథేతి ॥ ఋత్విక్పురోహితాచార్యాన్ - ఋత్విజో యజ్ఞకర్మణి వృతాః పురోహితాః శాంతికపౌష్టికాదిక్రియాప్రవర్తకాః - ఆచార్యాః వసిష్ఠవామదేవాదయః ॥ ౧౨ ॥ యేత్వితి ॥ యాజకైః ఉపద్రష్టృభిః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ హిరణ్యమితి ॥ హిరణ్యం రజతం ॥ ౧౫ ॥ చందనేతి ॥ నిర్యాసః కర్పూరగుగ్గుల్వాదిధూపద్రవ్యవిశేషః - సరళం ధూపసరళం పద్మకం సురభికాష్ఠవిశేషం ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తథేతి ॥ శేషః

కాయేయాజనుః ॥౧౭॥ లభేతి ॥ హుతాశనం దత్త్వా భరతేన దాపయిత్వా - శేషః పైతృమేధికమన్త్రవిశేషానితి శేషః తస్య - పరమగత్యర్థమితి శేషః - తమితి హుతాశనవిశేషణం - హుతం - త్రేతాగ్నిమిత్యర్థః - లేఽథ్యాత్మ ప్రభృతయః ఋత్విజః ॥౧౮॥ శిబికాభిరితి ॥ యానైః అశ్వాదిభిః - వృద్ధైః పరిచారకైః ॥౧౯॥ ప్రసవ్యమితి ॥ అగ్నిచితం అగ్నిచయనంకృతవన్తం తం నృపం ఋత్విజః స్త్రియశ్చ ప్రసవ్యం సవ్యాపసవ్యం ప్రదక్షిణమప్రదక్షిణం చ చక్రు - పారఘే. ప్రసవ్యం అప్రదక్షిణం - ఇదం ప్రదక్షిణాద్యపసవ్యలక్షణం భరతస్యేత్యర్థసిద్ధం - ఇదం వాగ్నిదానాత్ పూర్వం శిబికాస్థే ప్రేతే - క్రమస్యావివక్షితత్వాత్ ఉక్తం - దేశవిశేషాచార ఇదం వా ॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥ కృత్వేతి ॥ తాశ్చ తే చ తే పుమాంశ్చ స్త్రియశ్చేత్యేకశేషః - దశాహం కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - భూశయానా ఇతి శేషః. కేయర్లిఖితానా భూశయానస్య పేయస్తైపృథక్ పృథగిత్యాశౌచినాం పృథక్ శయనం హి విహితం - దుఃఖమాశౌచం - వ్యయంతం అగమయన్ - ననుషోడశాహానభూపాలానాం క్షత్త్రియస్య షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ - కథం దశాహమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్ - సత్యం క్షత్త్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శుచిరిత్యాదివిశేషశాస్త్రానుసారేణోక్తమితి న దోషః - అత్ర స్త్రీణాం క్షేత్రప్రదక్షిణకరణముదకదానం చ శాస్త్రాన్తరోక్తం జ్ఞేయం - తథాచితాసస్య ప్రదక్షిణం చ - అతఏవాహ బోధాయనః - ప్రదక్షిణమపి బాన్ధవాః కుర్వన్త్యేవం మార్గేఽపి చితామారోప్య గీతా యామే వేద్యేత ఇతి - అత్ర ప్రేతేన సహాగ్న్యాధానసంచితారోపణం సమన్త్రకమగ్నిదానం ప్రదక్షిణకరణముదకదానం దశాహమాశౌచేన భూశయనమిత్యేతావన్మాత్రం దేశకులసూత్రభేదేన ఔర్ధ్వదైహికవిశేష ఉక్త ఇతి వా ప్రథానోక్తస్సర్వగ్రహణార్థమితి వా జ్ఞేయం ॥౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే షట్సప్తతితమస్సర్గః ॥

తత ఇతి ॥ దశాహే - అతిగతే అతీతే - ఏకాదశాహ ఇత్యర్థః కృతశౌచః కృతశౌచాపాదకపుణ్యాహవాచనః నవశ్రాద్ధాదిక ఇత్యర్థః - ద్వాదశేఽహని - శ్రాద్ధకర్మాణి షోడశమాసికానిసపిణ్డీకరణాంతానీత్యర్థః - అకారయత్ - అకరోదిత్యర్థః స్వార్థే ణిచ్ ॥౧॥౨॥ బాస్తికమిత్యాది ॥ బస్తానాం ఛాగానాం సమూహో బాస్తికం - ఛాగం వస్తకో - అజా ఛాగీతు బస్తో ఛాగల కా అజ ఇత్యమర । బహుశుక్లమితి ఛాగవిశేషణం - రజతం వా - పితృప్రియత్వాత్ శుక్లా గావ ఇత్యర్థః ... రజతేత థేతి విశ్వః । దాసీదాసం గవాశ్వప్రభృతిత్వాదేకవద్భావః - ఊర్ధ్వం దేహాదూర్ధ్వదేహః - తత్ర భవమౌర్ధ్వదైహికం - ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతి వక్తవ్యమితి ఠక్ ॥౩౫॥ తత ఇతి ॥ శబ్దాపిహితకణ్ఠః రోదనధ్వనినా వ్యాప్తకణ్ఠః - శోధనార్థం స్థలశోధనార్థం దహనదేశముదకుంభైః స్నపయిత్వా ఇతి శేషః సూత్రాత్ ... అస్థిసంచయనార్థం

తమృత్విజః ॥౧౭॥ తథా హుతాశనం దత్త్వా జేపుస్తస్య తమృత్విజః । జగుశ్చ తే యథాశాస్త్రం తత్ర సామాని సామగాః ॥ ౧౮ ॥ శిబికాభిశ్చ యానైశ్చ యథార్హం తస్య యోషితః । నగరాన్నిర్యయుస్తత్ర వృద్ధైః పరివృతాస్తదా ॥ ౧౯ ॥ ప్రసవ్యం చాపి తం చక్రుః ఋత్విజోఽగ్నిచితం నృపమ్ । స్త్రియశ్చ శోకసంతప్తాః కౌసల్యాప్రముఖాస్తదా ॥ ౨౦ ॥ క్రౌఞ్చీనామివ నారీణాం నినాదస్తత్ర శుశ్రువే । ఆర్తానాం కరుణం కాలే క్రోశన్తీనాం సహస్రశః ॥ ౨౧ ॥ తతో రుదన్త్యో వివశా విలప్య చ పునః పునః । యానేభ్యస్సరయూతీరమవతేరుర్వరాఙ్గనాః ॥ ౨౨ ॥ కృత్వోదకం తే భరతేన సార్ధం నృపాఙ్గనా మన్త్రిపురోహితాశ్చ । పురం ప్రవిశ్యాశ్రుపరీతనేత్రా భూమౌ దశాహం వ్యనయన్త దుఃఖమ్ ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షట్సప్తతితమస్సర్గః ॥

తతో దశాహేఽతిగతే కృతశౌచో నృపాత్మజః । ద్వాదశేఽహని సమ్ప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్ ॥ ౧ ॥ బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ రత్నం ధనమన్నం చ పుష్కలమ్ । వాసాంసి చ మహార్హాణి రత్నాని వివిధాని చ ॥ ౨ ॥ బాస్తికం బహుశుక్లం చ గాశ్చాపి శతశస్తదా । దాసీదాసం చ యానం చ వేశ్మాని సుమహాన్తి చ ॥ ... ॥ బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ పుత్రో రాజ్ఞస్తస్యౌర్ధ్వదైహికమ్ ॥ ౩ ౪ ॥ తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్ర

ఋగ్యజుస్సామాదికమితి శేషః ॥౧౮॥౧౯॥ ప్రసవ్యమితి ॥ ప్రసవ్యమప్రదక్షిణం - అగ్నిచితం అగ్నిం చితవన్తం అశ్వమేధాదియజ్ఞకర్తారమిత్యర్థః ॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥ కృత్వేతి ॥ భూశయానా ఇతి శేషః దుఃఖం ఆశౌచం వ్యనయన్త అగమయన్ నను క్షత్త్రియస్య షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ కథం దశాహమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్ - సత్యం క్షత్త్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శుచిరిత్యాదివిశేషశాస్త్రానుసారేణోక్తమితి న దోషః ॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం షట్సప్తతితమస్సర్గః

తత ఇతి ॥ ద్వాదశేఽహని శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్ - ఏకాదశేఽహని కర్తవ్యశ్రాద్ధకరణపూర్వకం ద్వాదశేఽహని శ్రాద్ధకర్మాణ్యకరోదిత్యర్థః ॥౧॥ బ్రాహ్మణేభ్య ఇతి ॥ బాస్తికం ఛాగసమూహం శుక్లం శుద్ధం దానార్హమిత్యర్థః - ఔర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియాముద్దిశ్య దదావితి సంబన్ధః ॥౨॥౩ ౪॥ ౫॥ శబ్దేతి ॥ శోధనార్థం అస్థిసంచయనార్థం - శబ్దాపిహితకణ్ఠః శబ్దేన రోదనశబ్దేన - అపిహితం ఆ

మిత్యర్థః - సావశేషాస్థినిచయ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ - త్రయోదశే వ్యస్థిసంచయనం సూత్రాన్తరే దృశ్యతే - యథాహ బోధాయనః॥ ద్వితీయే తృతీయే సప్తమే నవమే వైకాదశే వ్యర్ధమాసాన్ మాసాన్ ఋతూన్ సంవత్సరం వా సంచయనం కుర్యాదితి ॥౫॥ చితామూల ఇత్యర్ధం ॥౫॥ తాతేతి ॥ నిసృష్టం దత్తః - ప్రవ్రాజితే - శూన్యే సాపి ॥౬॥౭॥ దృష్ట్వేతి ॥ భస్మారుణం భస్మయుక్తమరుణం చ అరుణత్వమదగ్ధత్వాత్ - పితు శరీరనిర్వాణం శరీరం నిర్వాప్యతే వినాశ్యతేస్మిన్నితి శరీరనిర్వాణం - అధికరణే ల్యుట్ నిర్వాణో నివృతే తస్మిన్ వినాశగజమజ్జన ఇతి వైజయంతీ। నిష్టనన్ నితరాం స్తనన్ - అపి న స్తనశ్శబ్దన శబ్దాయమితి షత్వం పారస్యః భస్మారుణం భస్మనా అరుణం అవ్యక్తరాగం దగ్ధాస్థిస్థానమండలం దగ్ధానామస్థ్నాం యాని స్థానాని విన్యాసవిశేషాంతేషాం మండలం సమూహం దృష్ట్వా - అథ మండలం దృష్ట్వా ఉర్ధ్వస్థితం - పితు శరీరనిర్వాణం శరీరవినాశం ప్రతి నిష్టనన్ నితరాం స్తనశబ్దం కుర్వన్ - విషసాద దుఃఖితో భూత్ ॥౮॥ ఇతి ॥ ఉత్థాప్యమానం రజ్జుభిరుత్థాప్యమాన - చ్యుతం స్రస్తం శక్రస్య యంత్రధ్వజోయం త్రయ్యజ రజ్జుయుక్తో ధ్వజ ఇవ పపాత యథా యంత్రపతనాత్ ధ్వజపతనం - ఏవం రాజపతనాత్ భరతపతనమితి భావ ॥౯॥ అభిపేతురితి ॥ అమాత్యా జ్ఞాతయ శుచివ్రతం తం - అంతకాలే పుణ్యక్షయకాలే నిపతితం - యయాతిం ఋషయ దౌహిత్రప్రభృతయ ఇవ - అభిపేతు ॥౧౦॥ శత్రుఘ్నశ్చేతి ॥ భరతపతనావధిశత్రుఘ్నస్య ధైర్యం స్థితం - తత్పతనానంతరం తు భూమిపాలమనుస్మరన్ న్యపతత్ ॥౧౧॥ ఉన్మత్త ఇతి ॥ గుణాంగాని గుణాన్ తాని తాని తదా తదా ... ॥౧౨॥ మంథరేతి ॥ అమజ్జయత్ - అస్మానితి శేషః ॥౧౩॥౧౪॥ నన్వితి ॥ ప్రవారయసి ... ప్రావారణం ॥౧౫॥ అవదారణ ఇతి ॥ యా పృథివీ ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా త్వయా విహీనా సాపి అవదారణకాలే తు ప్రలయకాలేపి నావదీర్యతే - నావదీర్యత ఇత్యర్థః ... అవదారణకాలత్వే హేతుః త్వయా విహీనేతి - ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా ... యా పృథివీ అవదారణకాలే నావదీర్యత ఇత్యన్వయః ॥౧౬॥ పితరీతి ॥ జీవితసామర్థ్యం ... ॥౧౭॥ ౧౮॥ త్రయోదశీతి ॥

యోదశే ॥ ॥ విలలాప మహాబాహుర్భరతశ్శోకమూర్ఛితః । శబ్దాపిహితకంఠశ్చ శోధనార్థము

పాగతః॥ ౫॥ చితామూలే పితుర్వాక్యమిదమాహ సుదుఃఖితః ॥ ౫ ॥ తాత యస్మిన్నిసృష్టోహం త్వయా

భ్రాతరి రాఘవే ॥ ॥ తస్మిన్ వనం ప్రవ్రజితే శూన్యే త్యక్తోస్మ్యహం త్వయా ॥ ౬ ॥ యస్యా గతిరనా

థాయాః పుత్రః ప్రవ్రాజితో వనమ్ ॥ ॥ తామంబాం తాత కౌసల్యాం త్యక్త్వా త్వం క్వ గతో నృప ॥ ౭ ॥ దృ

ష్ట్వా భస్మారుణం తచ్చ దగ్ధాస్థిస్థానమండలమ్ ॥ ॥ పితుశ్శరీరనిర్వాణం నిష్టనన్ విషసాద సః ॥ ౮ ॥ స తు దృ

ష్ట్వా రుదన్ దీనః పపాత ధరణీతలే ॥ ॥ ఉత్థాప్యమానశ్శక్రస్య యంత్రధ్వజ ఇవ చ్యుతః ॥ ౯ ॥ అభిపేతుస్త

తస్సర్వే తస్యామాత్యాశ్శుచివ్రతమ్ ॥ ॥ అంతకాలే నిపతితం యయాతిమృషయో యథా ॥ ౧౦ ॥ శత్రు

ఘ్నశ్చాపి భరతం దృష్ట్వా శోకపరిప్లుతమ్ ॥ ॥ విసంజ్ఞో న్యపతద్భూమౌ భూమిపాలమనుస్మరన్ ॥ ౧౧ ॥ ఉన్మ

త్త ఇవ నిశ్చేతా విలలాప సుదుఃఖితః ॥ ॥ స్మృత్వా పితుర్గుణాంగాని తాని తాని తదా తదా ॥ ౧౨ ॥ మంథ

రాప్రభవస్తీవ్రః కైకేయీగ్రాహసంకులః ॥ ॥ వరదానమయోక్షోభ్యోమజ్జయచ్ఛోకసాగరః ॥ ౧౩ ॥

సుకుమారంచ బాలంచ సతతం లాలితం త్వయా ॥ ॥ క్వ తాత భరతం హిత్వా విలపంతం గతో భవాన్ ॥ ౧౪ ॥

ననుభోజ్యేషు పానేషు వస్త్రేష్వాభరణేషు చ ॥ ॥ ప్రవారయసి నస్సర్వాంస్తన్నః కోన్యః కరిష్యతి ॥ ౧౫ ॥

అవదారణకాలే తు పృథివీ నావదీర్యతే ॥ ॥ యా విహీనా త్వయా రాజ్ఞా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా ॥ ౧౬ ॥ పి

తరి స్వర్గమాపన్నే రామే చారణ్యమాశ్రితే ॥ ॥ కిం మే జీవితసామర్థ్యం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనమ్ ॥

ష్పితం కంఠం యస్య స ॥౫॥౬॥౭॥ దృష్ట్వేతి ॥ భస్మారుణం భస్మయుక్తమరుణం - అరుణత్వమతిదగ్ధత్వాత్ స్థానమండలం పితుశ్శరీర నిర్వాణం శరీరం నిర్వాప్యతేస్మిన్నితి శరీరనిర్వాణం దగ్ధాస్థిస్థానం దగ్ధాస్థీని యస్మిన్ తత్ - తచ్చ చితామూలం దృష్ట్వా నిష్టనన్ నితరాం స్తనన్ విలపన్నిత్యర్థః - విషసాదేతి ... ॥౮॥ శక్రేతి ॥ ఉత్థాప్యమాన రజ్జుభిరుత్థాప్యమానః చ్యుతః స్రస్తః శక్రస్య యంత్రధ్వజ ఇవ యంత్రబద్ధధ్వజ ఇవ ... పపాతేతి సంబంధః ॥౯॥ అభిపేతురితి ॥ అంతకాలే పుణ్యక్షయకాలే ॥ ౧౦ ॥ ********************

౧౧॥ ఉన్మత్త ఇతి ॥ తథా తథా తాని తాని గుణాంగాని తత్తాలో చితాని మత ప్రదానోపలాలనకరణానీత్యర్థః ॥౧౨॥ మంథరేతి ॥ అమజ్జయత్ అస్మానితి శేష ॥౧౩॥౧౪॥ నన్వితి ॥ ప్రవారయసి ప్రకర్షేణ ఆచ్ఛాదయసి ॥ ౧౫ ॥ అవధారణేతి ॥ యా పృథివీ ధర్మజ్ఞేన త్వయా విహీనా సా అవదీర్యతే నావదీర్యతే - సాపి అవదారణకాలే అపి ప్రలయకాలే అగతేపి నావదీర్యత ఇత్యన్వయః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥

ఆర్తతరాఃఆసన్నితిశేషః॥౧౫॥ పరతఇతి॥ విశ్రాంతౌ విశేషేణ శ్రాంతౌ ప్రవేష్టితాంవ్యాకులాంతాం॥౨౦॥ తతఇతి॥ ప్రకృతిమార్గ ప్ర శస్తస్వభావః ప్రకృతి పంచభూతాని ఆత్మనా వేదాంతవిద్యాం వేదేతివై ద్యః వేదాంతవిద్యాధిగతపర బ్రహ్మవిజ్ఞానః సర్వజ్ఞఇత్యర్థః - సర్వజ్ఞోపజ్ఞో వైద్యావి ద్యమత ॥ ప్రకృతిభస్మ కర్మణో కల్పనాత్ - షట్కర్మాణి॥౨౧॥ త్రయోదశఇతి॥ వృత్తస్య సర్వశ్రాద్ధస్య త్రయోదశోయందివస - సావశేషాస్థిసంచయనాఖ్యేకర్మణి శిష్టపుత్రేణ విహితం ప్రధానావయవా స్థిసంచయనసంస్కృతం త్రయోదశేదివసే ప్రశస్తదేశే సర్వాస్థీనామాత్రం సంస్కృతమితివిరోధఇత్యాహుః స్మృతిశ్చాస్మి న్నధికారే॥౨౨॥ త్రీణీతి॥ అశనాయాపిపాసేశోకమోహౌజరామృత్యూఇత్యుక్తాని త్రీణిద్వంద్వాని - భూతేషుజంతుషు- అవిశేష తః ప్రవృత్తానితేషుచాపరిహార్యేషుప్రాప్తేషుత్వమేవంభవితుంనార్హసి- అజ్ఞవన్మోహేనప్రలపితుంనార్హసి॥౨౩॥ సుమంత్రఇతి॥ భ వాభవౌసర్వభూతానాముత్పత్తివినాశౌ॥౨౪॥౨౫॥ అరణిమితి॥ పరిమృద్నంతౌ మార్జయంతౌ - తనయారాజపుత్రౌ - అపరాః క్రియాః అస్థిసంచయనాదికాః ప్రతీతిశేషః॥౨౬॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాం డవ్యాఖ్యానే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః

అథేత్యాది॥ అథఅపరక్రియాంగర్యత్వేగృహంప్రతిగమనానంతరం - యాత్రాం రామసమీపగమనం - సమీహంతంసమీహ మానం యాత్రాద్యక్తమిత్యర్థః॥౧॥ గతిరితి॥ సర్వభూతానాంప్రాణినాం త్రాస్యదుఃఖేసతిగతిః సఃఆత్మనోదుఃఖేసతిగతిరితి- కింపు నః కింవక్తవ్యం - ఏవందుఃఖనిస్తారకోరామః సత్వసంపన్నోపిబలసంపన్నోపి- స్త్రియాఅత్యంతాబలయావనంప్రవ్రాజితః - ఇద మత్యంతవిచిత్రమితిభావః॥౨॥ పితృపరతంత్రోరామఃకింకరోత్విత్యత్రాహబలవానిత్యాదినా॥ నామేతికుత్సనే - నామప్రకాశ్యసంభావ్య

హీనోభ్రాతాచపిత్రాచతుర్బాహ్యామిత్యాపాలితామ్॥ అయోధ్యాన్నప్రవేక్ష్యామిప్రవేక్ష్యా మితపోవనమ్॥ ౧౮॥ తయోర్విలపితం శ్రుత్వావ్యసనంచాన్వవేక్ష్యతత్॥ భృశమార్తతరాభూ యఃసర్వఏవానుగామినః॥ ౧౯॥ తతోవిషణ్ణౌశ్రాంతౌచశత్రుఘ్నభరతావుభౌ॥ ధరణ్యాంసం వ్యవేష్టేతాంభగ్నశృంగావివర్షభౌ॥ ౨౦॥ తతఃప్రకృతిమాన్వైద్యఃపితురేషాంపురోహితః॥ వసి ష్ఠోభరతంవాక్యముత్థాప్యతమువాచహ॥ ౨౧॥ త్రయోదశోయందివసఃపితుర్వృత్తస్యతేవిభో॥ సావశేషాస్థినిచయేకిమిహత్వంవిలంబసే॥ ౨౨॥ త్రీణిద్వంద్వానిభూతేషుప్రవృత్తాన్యవిశేషతః॥ తే షుచాపరిహార్యేషునైవంభవితుమర్హసి॥ ౨౩॥ సుమంత్రశ్చాపిశత్రుఘ్నముత్థాప్యాభిప్రసాద్యచ॥ శ్రావయామాసతత్వజ్ఞస్సర్వభూతభవాభవమ్॥ ౨౪॥ ఉత్థితౌచనరవ్యాఘ్రౌప్రకాశేతేయశ స్వినౌ॥ వర్షాతపపరిక్లిన్నౌపృథగింద్రధ్వజావివ॥ ౨౫॥ అశ్రూణిపరిమృద్నంతౌరక్తాక్షౌదీనభాషి ణౌ॥ అమాత్యాస్త్వరయంతిస్మతనయౌచాపరాఃక్రియాః॥ ౨౬॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే- సప్తసప్తతితమస్సర్గః

అథయాత్రాంసమీహంతంశత్రుఘ్నోలక్ష్మణానుజః। భరతంశోకసంతప్తమిదంవచనమబ్ర వీత్॥ ౧॥ గతిర్యస్సర్వభూతానాందుఃఖేకింపునరాత్మనః। సరామస్సత్వసంపన్నఃస్త్రియాప్రవ్రాజితో వనమ్॥ ౨॥ బలవాన్వీర్యసంపన్నోలక్ష్మణోనామయోప్యసౌ। కిన్నమోచయతేరామంకృత్వాపిపితృ

తయోరితి॥ ఆర్తతరాఅభవన్నితిశేషః॥౧౯॥ తతఇతి॥ విషణ్ణావిశ్రాంతౌచేతిపాఠః విశేషేణశ్రాంతావిత్యర్థః॥౨౦॥ తతఇతి॥ ప్రకృతిమాన్ప్రశస్తస్వభావః - వైద్యఃసర్వజ్ఞః॥౨౧॥ త్రయోదశఇతి॥ వృత్తస్యసంవృత్తస్య-సావశేషాస్థినిచయఇత్యభిధానాత్ - చ తుర్థదివసేప్రత్యేకదేశేయాచారప్రాప్తస్థలశోధనమాత్రంక్రియ తాహామత్యేనాప్రవిహితంప్రధానాస్థిసంచయనంకృతమిత్యవగమ్యతే - త్రయోదశదివసేసమాసేదేశేయాచారప్రాప్తస్థలశోధనమాత్రంక్రియ తఇతి - కృత్వాత్రయోదశేనాస్థిసంచయనంకర్తవ్యమితిస్మృత్యావిరోధానాస్తీత్యవగంతవ్యం॥౨౨॥ త్రీణిద్వంద్వానీతి॥ త్రీణిద్వం ద్వానిఅశనాయాపిపాసేశోకమోహౌజరామృత్యూఇత్యుక్తప్రకారేణ - త్రీణిద్వంద్వాని - జన్మమరణేసుఖదుఃఖేలాభాలాభేవాఏవంభవితుం శోచితుం॥౨౩॥ సుమంత్రఇతి॥ సర్వభూతభవాభవంసర్వభూతానాముత్పత్తివినాశౌ॥౨౪॥౨౫॥ అశ్రూణీతి॥ అపరాఃక్రియాఉద్దిశ్యేతిశేషః॥౨౬॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాంసప్తసప్తతితమస్సర్గః

అథేత్యాది॥ యాత్రాంరామానయనంప్రతిగమనం - సమీహంతంవిచారయంతం॥౧॥ గతిరితి॥ యోరామఃదుఃఖేనంకటేప్రాప్తే సతి - సర్వభూతానాంగతిః నివారకత్వేనప్రాప్యః - సఃఆత్మనఃస్వస్యకింపునఃసరామః స్త్రియాస్వాయత్తీకృతభర్తృకయాకైకేయ్యా- వ నంప్రవ్రాజితఃరామస్తేన్నతదనుచితంకృతవానితిభావః॥౨॥ రామోరాజ్యకాంక్షయాపితృవచనోల్లంఘనంకృతవానిత్యపయశోభయాదే

క్రోధోపగమకృత్స్నన ఇతి నైజయంతీ లక్ష్మణో నామ యోఽపీత్యనాదరోక్తిః - అసావపి పితృనిగ్రహం కృత్వాపి రామం వనవాసాత్ కిం న మోచయతే కిం న మోచితవాన్ - ఇదమస్మాకమాశ్చర్యమితి భావః ॥ ౩ ॥ పితృనిగ్రహదోషాత్తిత్వాశంకాం పరిహరతి పూర్వమిత్యాదినా ॥ యో రాజా నార్యా వశంగతః - ఉత్పథం సమారూఢః అపథం ప్రాప్తః సః నయానయౌ నీత్యనీతీ సమవేక్ష్య సమ్యగ్విచార్య - పూర్వమేవ అన్యాయప్రవృత్తిసమయే నాత్ పూర్వమేవ నిగ్రాహ్య ఇతి యోజనా ॥ ౪ ॥ ఇతీతి ॥ కుబ్జా ప్రాగ్ద్వారే భూత్ స్థితేతి భరతాభిషేకం విజ్ఞాయ తీత్యవసర ప్రతీక్షమాణా వరలేన శత్రుఘ్నాధిష్ఠితరాజగృహస్య ప్రాగ్ద్వారే దైవాదాగతాభూదిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ లిప్తేతి ॥ చందనసారేణ చందనపంకేన - రాజవస్త్రాణి రాజార్హాణి వస్త్రాణి కైకేయ్యా దత్తాని కంచుకాంతరీయోత్తరీయాదిభేదాత్ బహువచనం తైస్తైరితి తత్తదవయవానాం భిన్నత్వముచ్యతే - ఏకైకాభరణే రత్నఖచితత్వాదినా వివిధమాకారవిశిష్టైరితి - వివిధమితి క్రియావిశేషణం తేన భూషణసంస్థానవిశేష ఉచ్యతే ॥ ౬ ॥ మేఖలాదామభిరితి ॥ భూషణశబ్దోఽపి మేఖలాదామవిన్న పరః గోబలీవర్దన్యాయాత్ - అన్యైర్మేఖలాప్రదేశధారణీయైః బద్ధేతి విశేషణాత్ భూషణానిబంధనస్థానీయాని - న తు శోభాకరాణీత్యుక్తం ॥ ౭ ॥ తామితి ॥ అకరుణామిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ యస్యా ఇతి ॥ వనే అభూదితి శేషః - కురు శిక్షణమితి శేషః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ తత ఇతి ॥ విపలాయత ఇతి ఉపసర్గస్య యతా వితి చేత్యస్యలత్వం ॥ ౧౩ ॥ ఆమంత్రయత ఇతి ॥ ఆమంత్రయత అన్యోన్యమాహ్వాయత్ - తస్యాస్సర్వస్సఖీజనః - కృత్స్నః ఇతరదితరస్సర్వోఽపి జనః - యథాయేన ప్రకారేణ - అయం శత్రుఘ్నః ఉపక్రాంతః తథా నః నిశ్శేషం కరిష్యతి జనాపేక్షయా పుంస్త్వం వదాన్యాం వల్గువాచం వదాన్యోవల్గువాగపీతి వైజయంతీ కౌసల్యాం శరణం యామః సా నోఽస్తు ధ్రువా గతిరస్తి న్యత్యన్యోన్యమాహ్వాయదిత్యన్వయః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ తస్యా ఇతి ॥ భాండం భూషణం వణిజ్మూలధనేపి భాండం భూషణేష్వమత్రే బోరీతి నైజయంతీ । పృథివ్యాం తద్వ్యశీర్యత విశీర్ణమాసీత్ పాఠభేదే పృథివ్యాం - తద్వ్యశీర్యత విశీర్ణమాసీత్ ॥ ౧౭ ॥ తేనేతి ॥ శారదం ప్రసన్ననక్షత్రమిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ స ఇతి ॥ బలవత్ క్రోధాత్ అతిక్రోధాత్ - కైకేయీమభినిర్భర్త్స్యేత్యనేన మంథరామోచనార్థం తదా కైకేయీ సమాగతేత్యవగమ్యతే ॥ ౧౯ ॥ తైరితి ॥ శత్రుఘ్నభయసంత్రస్తా పుత్రం శరణమాగతేత్యనేన భర్త్సనం

నిగ్రహమ్ ॥ ౩ ॥ పూర్వమేవ తు నిగ్రాహ్యస్సమవేక్ష్య నయానయౌ । ఉత్పథం యస్సమారూఢో నార్యా రాజా వశంగతః ॥ ౪ ॥ ఇతి సంభాషమాణే తు శత్రుఘ్నే లక్ష్మణానుజే । ప్రాగ్ద్వారేఽభూత్తదా కుబ్జా సర్వాభరణభూషితా ॥ ౫ ॥ లిప్తా చందనసారేణ రాజవస్త్రాణి బిభ్రతీ । వివిధం వివిధైస్తైస్తైర్భూషణైశ్చ విభూషితా ॥ ౬ ॥ మేఖలాదామభిశ్చిత్రైరన్యైశ్చ శుభభూషణైః । బభాసే బహుభిర్బద్ధా రజ్జుబద్ధేవ వానరీ ॥ ౭ ॥ తాం సమీక్ష్య తదా ద్వాఃస్థాస్సుభృశం పాపకారిణీమ్ । గృహీత్వాఽకరుణాం కుబ్జాం శత్రుఘ్నాయ న్యవేదయన్ ॥ ౮ ॥ యస్యాః కృతే వనే రామో న్యస్తదేహశ్చ వః పితా । సేయం పాపా నృశంసా చ తస్యాః కురు యథామతి ॥ ౯ ॥ శత్రుఘ్నశ్చ తదాజ్ఞాయ వచనం భృశదుఃఖితః । అంతఃపురచరాన్ సర్వానిత్యువాచ ధృతవ్రతః ॥ ౧౦ ॥ తీవ్రముత్పాదితం దుఃఖం భ్రాతౄణాం మే తథా పితుః । యయా సేయం నృశంసస్య కర్మణః ఫలమశ్నుతామ్ ॥ ౧౧ ॥ ఏవముక్తా చ తేనాశు సఖీజనసమావృతా । గృహీతా బలవత్కుబ్జా సా తద్గృహమనాదయత్ ॥ ౧౨ ॥ తతస్సుభృశసంతప్తస్తస్యాస్సర్వస్సఖీజనః । క్రుద్ధమాజ్ఞాయ శత్రుఘ్నం విపలాయత సర్వశః ॥ ౧౩ ॥ ఆమంత్రయత కృత్స్నశ్చ తస్యాస్సర్వస్సఖీజనః । యథాఽయం సముపక్రాంతో నిశ్శేషం నః కరిష్యతి ॥ ౧౪ ॥ సానుక్రోశాం వదాన్యాం చ ధర్మజ్ఞాం చ యశస్వినీమ్ । కౌసల్యాం శరణం యామః సా హి నోఽస్తు ధ్రువా గతిః ॥ ౧౫ ॥ స చ రోషేణ తామ్రాక్షః శత్రుఘ్నశ్శత్రుతాపనః । విచకర్ష తదా కుబ్జాం క్రోశంతీం ధరణీతలే ॥ ౧౬ ॥ తస్యా హ్యాకృష్యమాణాయా మంథరాయాస్తతస్తతః । చిత్రం బహువిధం భాండం పృథివ్యాం తద్వ్యశీర్యత ॥ ౧౭ ॥ తేన భాండేన సంస్తీర్ణం శ్రీమద్రాజనివేశనమ్ । అశోభత తదా భూయశ్శారదం గగనం యథా ॥ ౧౮ ॥ స బలీ బలవత్క్రోధాద్గృహీత్వా పురుషర్షభః । కైకేయీమభినిర్భర్త్స్య బభాషే పరుషం వచః ॥ ౧౯ ॥ తైర్వాక్యైః పరుషైర్దుఃఖైః కైకేయీ భృశదుఃఖితా । శ

వం కరోతు - లక్ష్మణః కథమనుమతిం కృతవానిత్యాహ - బలవానితి - కిం న మోచయతే స్మ ప్రవ్రాజనాదితి శేషః ॥ ౩ ॥ పితృనిగ్రహదోషాత్తిత్వాశంకాం పరిహరతి ॥ పూర్వమితి ॥ యో రాజా నార్యా వశంగతః ఉత్పథం సమారూఢః - అపథం ప్రాప్తస్సన్ నయానయౌ న్యాయాన్యాయౌ సమవేక్ష్య సమ్యగ్విచార్య - పూర్వమేవ నిగ్రాహ్య ఇతి యోజనా ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ తామితి ॥ అకరుణామితి చ్ఛేదః ॥ ౮ ॥ యస్యా ఇతి ॥ వనే రామః అభూదితి శేషః కురు శిక్షణమితి శేషః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ క్రుద్ధమితి ॥ ఆమంత్రయత మంత్రవిచారమకరోత్ ఏవమాహ్వయదిత్యర్థేన వదాన్యాం వల్గువాచం ॥ ౧౩ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తస్యామితి ॥ భాండం భూషణం ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ స ఇతి ॥ కైకేయీమభినిర్భర్త్స్యేతి - కుబ్జామోచనార్థా

నాశం తరం తాం ప్రహర్తుమభ్యుద్యత్తవానితి హృద్యతే॥౨౦॥ తామితి॥ క్షమ్యతామిత్యబ్రవీదిత్యన్వయః॥౨౧॥ హన్యామితి॥ నాసూయేత్ నసహేత॥౨౨॥ మాతృఘాతకం - సర్వస్వమపి సహమానాలపహాతేయ మేవకుబ్జావాన్యతామిత్య త్ర హాగకూమిత్యాదినా॥ నాభిభాషిష్యతే - ఇత్యబ్రవీదిత్యనుషక్తే నసార్వేణ సంబంధః॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥ శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞామితి॥ విక్షేపో త్రామణం - తేనవిమూఢసంజ్ఞాం అన్యథాభూతజ్ఞానం - విలగ్నాం - వాగురాలగ్నామితిభావః విలగ్నామితిపాఠే కంఠగలేమిత్యర్థః॥౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టసప్తతితమస్సర్గః

తతః ప్రభాతేత్యాది॥ ప్రసవాంశదినపర్యంతమశక్త్యా వ్యాపృతత్వాచ్చతుర్దశేఽహన్యుక్తం - సమేత్యేక్షయా॥౧॥ తతఇతి॥ గురుతరో గురుః పరమగురురిత్యర్థః॥౨॥ త్వమితి॥ రాజానం ప్రథమం వింటేత్ తతో భార్యాం తతో ధనమితి మాతాపిత్రాదిశాస్త్రాద్రాజ్యం సంగత్యా దైవయోగేన నాపరాధ్నోతి - రాజ్యం నష్టమితి ద్రుహ గిత్యర్థః॥౩॥ ప్రకృత్యామముఖ్యస్వప్రత్యాహారాభిషేచనికమితి॥ అభిషేచనికం ద్రవ్యపూర్వం సంపాదార్థజాతం స్వజనః మాత్యాదయః శ్రేణయః సైనికాః ప్రలక్షంతి॥౪॥౫॥ అభిషేచనికమితి॥ భాండం ఉపకరణం॥౬॥ జ్యేష్ఠస్యేతి॥ రాజతా రాజత్వం॥౭॥ రామ ఇతి॥ వత్స్యామి రామ ప్రతినిధిత్వేనేతి శేషః॥౮॥ యుజ్యతామితి॥ ఆనయిష్యామీత్యత్ర వర్షాః॥౯॥ అభిషేచనికమితి॥ ఉప

శత్రుఘ్నభయసంత్రస్తా పుత్రం శరణమాగతా॥౨౦॥ తాం ప్రేక్ష్య భరతః క్రుద్ధం శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్। అవధ్యాస్సర్వభూతానాం ప్రమదాః క్షమ్యతామితి॥ ౨౧॥ హన్యామహమిమాం పాపాం కైకేయీం దుష్టచారిణీమ్। యది మాం ధార్మికో రామో నాసూయేన్మాతృఘాతకమ్॥ ౨౨॥ ఇమామపి హతాం కుబ్జాం యది జానాతి రాఘవః। త్వాం చ మాం చ హి ధర్మాత్మా నాభిభాషిష్యతే ధ్రువమ్॥ ౨౩॥ భరతస్య వచ శ్శ్రుత్వా శత్రుఘ్నో లక్ష్మణానుజః। న్యవర్తత తతో రోషాత్తాం ముమోచ చ మంథరామ్॥ ౨౪॥ సా పాదమూలే కైకేయ్యా మంథరా నిపపాత హ। నిశ్శ్వసంతీ సుదుఃఖార్తా కృపణం విలలాప చ॥ ౨౫॥ శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞాం సమీక్ష్య కుబ్జాం భరతస్య మాతా। శనైస్సమాశ్వాసయదార్తరూపాం క్రౌంచీం విలగ్నామివ వీక్షమాణామ్॥ ౨౬॥ ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ... అయోధ్యాకాండే - అష్టసప్తతితమస్సర్గః

తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే। సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్యమబ్రువన్॥ ౧॥ గతో దశరథస్స్వర్గం యో నో గురుతరో గురుః। రామం ప్రవ్రాజ్య వై జ్యేష్ఠం లక్ష్మణం చ మహాబలమ్॥ ౨॥ త్వమద్య భవ నో రాజా రాజపుత్ర మహాయశః। సంగత్యా నాపరాధ్నోతి రాజ్యమేతదనాయకమ్॥ ౩॥ ఆభిషేచనికం సర్వమిదమాదాయ రాఘవ। ప్రతీక్షతే త్వాం స్వజనశ్శ్రేణయశ్చ నృపాత్మజ॥ ౪॥ రాజ్యం గృహాణ భరత పితృపైతామహం ధ్రువమ్। అభిషేచయ చాత్మానం పాహి చాస్మాన్నరర్షభ॥ ౫॥ ఆభిషేచనికం భాండం కృత్వా సర్వం ప్రదక్షిణమ్। భరతస్తం జనం సర్వం ప్రత్యువాచ ధృతవ్రతః॥ ౬॥ జ్యేష్ఠస్య రాజతా నిత్యముచితా హి కులస్య నః। నైవం భవంతో మాం వక్తుమర్హంతి కుశలా జనాః॥ ౭ ॥ రామః పూర్వో హి నో భ్రాతా భవిష్యతి మహీపతిః। అహం త్వరణ్యే వత్స్యామి వర్షాణి నవ పంచ చ॥ ౮॥ యుజ్యతాం మహతీ సేనా చతురంగమహాబలా। ఆనయిష్యామ్యహం జ్యేష్ఠం భ్రాతరం రాఘవం వనాత్॥ ౯ ॥ అభిషే

మాగతామితి శేషః॥౨౦॥ తామితి॥ పుత్రం శరణమాగతేత్యనేన కుబ్జామోచనార్థమితి జ్ఞేయం ౨౦॥ తామితి॥ సర్వభూతానాం మధ్యే ప్రమదా అవధ్యా - అతః క్షమ్యతామితి శత్రుఘ్నమబ్రవీదితి సంబంధః॥౨౧॥ హన్యామితి॥ మాతృఘాతకమితి రామో నాసూయేద్యది - నసహేత యద్యది తదా కైకేయీమపి హన్యామితి సంబంధః॥౨౨॥ ఇమామితి॥ త్వాంచ మాంచ నాభిభాషిష్యత ఇతి శత్రుఘ్నమబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥ శత్రుఘ్నేతి॥ శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞాం-శత్రుఘ్నవిక్షేపః శత్రుఘ్నకృతకర్షణం - విలగ్నాం యంత్రాదినా సంయతాం॥ ౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామష్టసప్తతితమస్సర్గః

తత ఇతి॥ రాజకర్తారః రాజాభిషేకకర్తారః॥౧॥౨॥ త్వమితి॥ సంగత్యా సామంతామాత్యాదినా మైకమత్యేన అనాయకమప్యేతద్రాజ్యం నాపరాధ్నోతి - రాజ్యస్థజనజాతమన్యోన్యం న ద్రుహ్యతీత్యర్థః - యద్వా ఏవం రాజ్యమనాయకమపి సంగత్యా దైవగత్యా నాపరాధ్నోతి న వినశ్యతి - సర్వమపి రాజ్యం నాయకరహితం సన్నశ్యతి ఇదం తు రాజ్యం దైవయోగేన న నశ్యతి అతో నో రాజా భవేతి సంబంధః॥౩॥ ఆభిషేచనికమితి॥ శ్రేణయః విధిముఖ్యాః॥౪॥౫॥ ఆభిషేచనికమితి-ఆభిషేచనికం భాండం అభిషేకోపయుక్తమంగళద్రవ్యజాతం॥౬॥ జ్యేష్ఠస్యేతి॥ రాజతాం రాజత్వం ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి॥ ౭॥౮॥౯॥ ఆభిషేచనికమితి॥ ఉపస్కృతం సంస్కృతం॥౧౦॥ తత్రేతి॥ పురస్కృతం

స్కృతం సంస్కృతం ఉపకరణవిశిష్టార్థం. రామహేతో రాజ్యాభిషేకార్థం ॥ ౧౦ ॥ తత్రైవేతి ॥ పురస్కృతం పూజితం పురస్కృతః పూజితస్సంస్కృతః సైన్యైర్జయంత్ । యద్వా పురస్కృతం స్వజనైః సేనానాయకైః సహితమిత్యర్థః - అధ్వరాత్ యాగశాలాయాః హవ్యవాహమగ్నిమివ ॥ ౧౧ ॥ నేతి ॥ మాతృగంధినీం కేవలమాతృవ్యపదేశాం - లేశమాత్రమాతృభావ మిత్యర్థః - గిరిదుర్గే మహాగుణశాలిన్యై జయంతే ॥ ౧౨ ॥ క్రియతామితి ॥ శిల్పిభిః పంథాః సమాని విషమాణి సమానిక్రియంతామ్ పథిదుర్గవిచారకాః మార్గే దుర్గస్థలశోధకాః యద్వా - దుర్గాణి విజ్ఞాతారః ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ రామహేతోః లను త్తమంత్ర మద్వాక్యం ఏవం సంభాషమాణం ప్రత్యువాచేతి సంబంధః ॥ ౧౪ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం భాషమాణస్య తే ఉపతిష్ఠతాం త్వన్నిమిత్తం ఇయం లక్ష్మీః జ్యేష్ఠే నృపసుతే నృపసుతాయ తదీయత్వేన జ్యేష్ఠత్వాత్ - తత్ర రామాయ దాతుం వచనాదతిభావః ॥ ౧౫ ॥ అనుత్తమమితి ॥ సంశ్రవణే రామానయన ప్రతిజ్ఞావిషయే ఆగూసంగిరసంథాం ప్రతిశ్రవస్సం శ్రవః ప్రతిజ్ఞా చేతి హలాయుధ । నిశమ్య - స్థితానామితిశేషః - ఆర్యాననసేత్రసంభవా ఇత్యత్ర ఆర్యైర్యవిభక్తికసశేషః ఆర్యాణామితియావత్ ॥ ౧౬ ॥ ఊచురితి ॥ హే నరవర తవ వచనాత్ - శిల్పివర్గః భక్తిమాన్ జనః శిల్పవర్గం ప్రతి - వ్యాదిష్టా ఆజ్ఞప్తాః ఇతిదమూచురితి సంబంధః ॥ ౧౭ ॥ ❖❖❖❖❖❖

❖❖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే ॥ అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనాశీతితమస్సర్గః ❖❖

అథేత్యాది ॥ భూమిప్రదేశజ్ఞాః నిమ్నోన్నతాదిప్రదేశజ్ఞాః - యద్వా నానాదేశవిదః సూత్రకర్మవిశారదాః సూత్రకర్మణి జలప్రదేశస్యాగాధవాపీకూపాదిజలోద్ధారసూత్రకర్మణిశిల్పాదిష్వసమర్థాః - యద్వా సూత్రైః కర్మసూత్రకర్మ తత్రవిశారదాస్సమర్థాః తంతువాయా ఇత్యర్థః - స్వకర్మాభిరతాః శూరాః రక్షాదిస్వకర్మసావధానాః - ఖనకాః ఖననోపజీవినః - సురంగాదికృత ఇత్యర్థః - యంత్రకాః జలపాతకుల్యాబిలరథయకాష్ఠాదినా ఉపయంత్ర ప్రవర్తకాః - వాగురికా వాకమార్గచిత్రా కర్మకాః అంతోవసానమేషాం శిలికమార్గం తికాః - పరికల్పితకర్మకారిణః భృత్యవిన ఇతియావత్ - స్థపతయః కారవః స్థపతిః కారుభేదేపి స్యాత్ । పురుషాః అధ్యక్షరాః పురుషాః - యంత్రకోవిదాః తైలయంత్రాదియంత్రకరణసమర్థాః వర్ధకయః తక్షాణః తథైవ వర్ధకి ఇత్య

చనికం చైవ సర్వమేతదుపస్కృతమ్ । పురస్కృత్య గమిష్యామి రామహేతోర్వనం ప్రతి ॥ ౧౦ ॥ తత్రై
వ తం నరవ్యాఘ్రమభిషిచ్య పురస్కృతమ్ । ఆనేష్యామి తు వై రామం హవ్యవాహమివాధ్వరాత్ ॥ ౧౧ ॥
న సకామాం కరిష్యామి స్వామిమాం మాతృగంధినీమ్ । వనే వత్స్యామ్యహం దుర్గే రామో రాజా భవిష్య
తి ॥ ౧౨ ॥ క్రియతాం శిల్పిభిః పంథాస్సమాని విషమాణి చ । రక్షిణశ్చానుసంయాంతు పథి దుర్గవిచారకాః ॥
౧౩ ॥ ఏవం సంభాషమాణం తం రామహేతోర్నృపాత్మజమ్ । ప్రత్యువాచ జనస్సర్వః శ్రీమద్వాక్యమను
త్తమమ్ ॥ ౧౪ ॥ ఏవం తే భాషమాణస్య పద్మా శ్రీరుపతిష్ఠతాత్ । యస్త్వం జ్యేష్ఠే నృపసుతే పృథివీం దాతు
మిచ్ఛసి ॥ ౧౫ ॥ అనుత్తమం తద్వచనం నృపాత్మజప్రభాషితం సంశ్రవణే నిశమ్య చ । ప్రహర్షజాస్తం ప్రతి
బాష్పబిందవో నిపేతురార్యాననసేత్రసంభవాః ॥ ౧౬ ॥ ఊచుస్తే వచనమిదం నిశమ్య హృష్టాస్సామాత్యా
స్సపరిషదో వియాతశోకాః । పంథానం నరవర భక్తిమాన్ జనశ్చ వ్యాదిష్టస్తవ వచనాచ్చ శిల్పివర్గః ॥ ౧౭ ॥

❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకోనాశీతితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖

అథ భూమిప్రదేశజ్ఞాస్సూత్రకర్మవిశారదాః । స్వకర్మాభిరతాశ్శూరాః ఖనకా యంత్రకాస్తథా ॥
❖ కర్మాంతికాః స్థపతయః పురుషా యంత్రకోవిదాః । తథా వర్ధకయశ్చైవ మార్గిణో వృక్షతక్షకాః

పురతః కృత్వా - అధ్వరాత్ యాగశాలాయాః ॥ ౧౧ ॥ నేతి ॥ మాతృగంధినీం కేవలమాతృవ్యపదేశాం మాతృసంజ్ఞామాత్రామిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ క్రియతామితి ॥ విషమాణి విషమస్థలాని - సమాని క్రియంతాం - పథి దుర్గవిచారకాః పథిదుర్గమేషు ఏషు మేషు నా హారయంతీతి లిథా ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ రామహేతోర్వనం ప్రతి మంత్రీ మద్వాక్యమేవం సంభాషమాణం తం ప్రత్యువాచేతి సంబంధః ॥ ౧౪ ॥ ఏవమితి ॥ పద్మా పద్మహస్తా తే ఉపతిష్ఠతాత్ త్వన్నిమిత్తం లక్ష్మీః ప్రసన్నా భవత్విత్యర్థః - జ్యేష్ఠే నృపసుతే ఇతి చతుర్థ్యర్థే సప్తమీ ॥ ౧౫ ॥ అనుత్తమమితి ॥ సంశ్రవణే రామానయన ప్రతిజ్ఞావిషయే - అనుత్తమం నృపాత్మజప్రభాషితం తద్వచనం నిశమ్య - తం ప్రతి భరతముద్దిశ్య - ప్రహర్షజాః ఆర్యాననసేత్రసంభవాః బిందవః నిపేతురితి సంబంధః ॥ ౧౬ ॥ ఊచురితి ॥ దంక్రియతాం శిల్పిభిః పంథా ఇత్యుక్తం భరతవాక్యం నిశమ్య తే సామాత్యాః హృష్టాస్సంతః ఊచుః - వచన ప్రకారమేవాహ - పంథానమితి వ్యాదిష్టః ఆజ్ఞప్తః ॥ ౧౭ ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖ ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం ఏకోనాశీతితమస్సర్గః ❖❖❖

అథేత్యాది ॥ సూత్ర కర్మవిశారదాః శిలాకాదినిర్మాణే సూత్రగ్రహణకుశలాః యద్వా సూత్రక్రియమాణం కర్మ తత్ర విశారదాః - తంతువాయా ఇత్యర్థః - ఖనకాః ఖననేనోపజీవినః - యంత్రకాః కృషి గ్రహణసాధనయంత్రకర్తారః వాగురికా ఇతియావత్ ❖

ఖరః | మార్గిణః మార్గసంస్కరణసమర్థాః - వృక్షతక్షకాః మార్గనిరోధకవృక్షచ్ఛేదకాః - కూపకారాః కూపనిర్మాణసమర్థాః - సుధాకారాః ప్రాసాదస్థలభిత్త్యాదిలేపనకరాః - వంశకర్మకృతః వంశైః కటపిటకకూపాదికర్మకరాః - సమర్థాః కార్యాణాం చ శేషాకారాః ప్రాసాదస్థలభిత్త్యాదిలేపనకరాః - వంశకర్మకృతః వంశైః కటపిటకకూపాదికర్మకరాః - ద్రష్టారః పూర్వానుభూతమార్గాః - మార్గప్రదర్శకా ఇతి యావత్ ||౧||౨||౩|| స త్వితి || హర్షాత్ కర్మకరణస్య సుసమర్థాః - ద్రష్టారః పూర్వానుభూతమార్గాః - మార్గప్రదర్శకా ఇతి యావత్ - తముద్దేశం ప్రయాన్ రామాధిష్ఠితప్రదేశముద్దిశ్య గచ్ఛన్ ||౪|| త ఇతి || దుఃఖాత్మకత్వేఽపి జనౌఘస్య హృష్టత్వం రామదర్శనకుతూహలాత్ - తే మార్గశోధకాః - స్వవారం సమాస్థాయ స్వస్వశోధ్యమార్గశోధనే అన్యోన్యపర్యాయకరణం ప్రాప్య - నివహో వసరో వారావిత్యమరః | వివిధోపేతైః - వివిధాం నానాప్రకారాం తాముపేతైః - నానావిధైరిత్యర్థః | కరణైః ఖనిత్రపిటకకుఠారాదిభిస్సహ - పురస్తాత్ ప్రతస్థిరే ||౫|| లతా ఇతి || లతాం మాగా వరణభూతాశ్శాఖాః - సమే శాఖాలతే ఇత్యమరః | వల్లీం వీరుధం గుల్మాన్ - స్థాణూన్ శంకూన్ స్థాణురస్త్రీ ధ్రువశ్శంకురిత్యమరః ||౬|| అవృక్షేష్వితి || టంకైః పాషాణభేదనాదిసాధనైః - టంకః పాషాణదారణ ఇత్యమరః | దాత్రైః లవిత్రైః - దాత్రం లవిత్రమిత్యమరః | ఛిందన్ - అచ్ఛిందన్ ||౭|| అపర ఇతి || వీరణస్తంబాన్ వీరణతృణకాండాన్ విధమంతి స్మ అదహన్ - ధ్మాశ్వాగ్నిసంయోగయోరిత్యస్మాద్ధాతోర్ధమాదేశః | బలినః రూఢమూలాన్ భేత్తుమశక్యానిత్యర్థః | దుర్గాణి గంతుమశక్యాని - నిమ్నోన్నతస్థలానీత్యర్థః - స్థలాని సమాని - చక్రురితి శేషః ||౮|| అపర ఇతి || కూపాన్ మార్గస్థాన్ ఆయతం శ్వభ్రమవటం చ పాంసుభిరపూరయన్ నిమ్నభాగాంశ్చ పాంసుభిస్సమాంశ్చక్రుః - ప్రపూర్యేతి శేషః - యద్వా పూర్వశ్లోకే దుర్గాణి తృణలతాదిచ్ఛన్నాని స్థలాని చ విదమంతి స్మేతి యోజనా - అతో న పునరుక్తిః ||౯|| బబంధురితి || బంధనీయాన్ జలప్రదేశాన్ - బబంధుః సేనానాం తరణార్థం సేతుభిర్బబంధుః - క్షోద్యాన్ క్షోదార్హాన్ శర్కరాభూయిష్ఠప్రదేశాన్ - సంచుక్షుదుః చూర్ణయామాసుః - భేదనీయాన్ కిచ్చాదిబహుజలప్రదేశాన్ జలనిర్గమార్థం బిభిదుః ||౧౦|| అచిరేణేతి || పరివాహాన్ అల్పప్రవాహాన్ జలోచ్ఛ్వాసాన్ బంధనేన బహూదకాన్ చక్రుః యద్వా పరివాహాన్ దూరస్థతటాకప్రవర్తితాన్ బహువిధాకారాన్ సోపానావతారాద్యనేకప్రకారానిత్యర్థః ||౧౧|| నిర్జలేష్వితి || ఉదపానాన్ కూపాన్ పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప ఉదపానం తు పుంసి వేత్యమరః | బహువిధాన్ నరగజతురగాదిపానయోగ్యసరోవాప్యాదిభేదేన బ

||౨|| కూపకారాస్సుధాకారా వంశకర్మకృతస్తథా । సమర్థా యే చ ద్రష్టారః పురతస్తే ప్రతస్థిరే ||౩|| స తు హర్షాత్తముద్దేశం జనౌఘో విపులః ప్రయాన్ । అశోభత మహావేగస్సముద్ర ఇవ పర్వణి ||౪|| తే స్వవారం సమాస్థాయ వర్త్మకర్మణి కోవిదాః । కరణైర్వివిధోపేతైః పురస్తాత్సంప్రతస్థిరే ||౫|| లతావల్లీశ్చ గుల్మాంశ్చ స్థాణూనశ్మన ఏవ చ । జనయాంచక్రిరే మార్గం ఛిందంతో వివిధాన్ ద్రుమాన్ ||౬|| అవృక్షేషు చ దేశేషు కేచిద్వృక్షానరోపయన్ । కేచిత్కుఠారైష్టంకైశ్చ దాత్రైశ్ఛిందన్ క్వచిత్క్వచిత్ ||౭|| అపరే వీరణస్తంబాన్ బలినో బలవత్తరాః । విధమంతి స్మ దుర్గాణి స్థలాని చ తతస్తతః ||౮|| అపరేఽపూరయన్ కూపాన్ పాంసుభిః శ్వభ్రమాయతమ్ । నిమ్నభాగాంస్తతః కేచిత్ సమాంశ్చక్రుస్సమంతతః ||౯|| బబంధుర్బంధనీయాంశ్చ క్షోద్యాన్ సంచుక్షుదుస్తదా । బిభిదుర్భేదనీయాంశ్చ తాంస్తాన్ దేశాన్నరాస్తదా ||౧౦|| అచిరేణైవ కాలేన పరివాహాన్ బహూదకాన్ । చక్రుర్బహువిధాకారాన్ సాగరప్రతిమాన్ బహూన్ ||౧౧||

కర్మాంతికాః కర్మణామంతః అవసానమస్తి తథా - భృతిజీవనా ఇత్యర్థః స్థపతయః పురాదికృత్ప్రధానవర్ధకయః - పురుషాః యంత్రకోవిదాః క్షేపణీయాదియంత్రకరణకుశలాః జలయంత్రాదికృతో వా - వర్ధకయస్తక్షాణః - మార్గిణః మార్గసమీకరణసమర్థాః - వృక్షతక్షకాః - మార్గనిరోధకవృక్షచ్ఛేదకాః సుధాకారాః ప్రాసాదాదిషు సుధాలేపనకారకాః వంశకర్మకృతః వంశైః కటకూపాదికర్మకృతః ద్రష్టారః మార్గప్రదర్శకాః ||౧|| ౨|| ౩|| స త్వితి || హర్షాత్ దుఃఖాత్మకత్వేఽపి - జనౌఘస్య హృష్టత్వం రామదర్శనకుతూహలాత్ | తముద్దేశం ప్రాప్యాన్ రామాధిష్ఠితప్రదేశముద్దిశ్య గచ్ఛన్ జనౌఘః | అశోభత || ౪ || త ఇతి || స్వవారం స్వసమూహం సమాస్థాయ ప్రాప్య వారసంఘాతసంచయా ఇత్యమరః | వివిధోపేతైః పిటకఖనిత్రకుఠారాదినానాప్రకారోపేతైః కరణైః కర్మకర్తుః పురస్తాత్ సంప్రతస్థిర ఇతి యోజనా || ౫|| లతా ఇతి || లతాః శాఖాః - సమే శాఖాలతే ఇత్యమరః ||౬|| అవృక్షేష్వితి || టంకైః పాషాణదారకైః - దాత్రైః లవిత్రైః ||౭|| అపర ఇతి || అపరే బలవత్తరాః - దుర్గాణి స్థలాని విషమభూప్రదేశాన్ ప్రాప్యతరత్వానితి శేషః |- బలినః రూఢమూలాన్ - వీరణస్తంభాన్ ఉశీరజాతితృణవిశేషాన్ తతస్తతో విధమంతి నిక్షేపంతి ఛిందంతీతి యావత్ ఇతి యోజనా ||౮|| ౯ || బబంధురితి || బంధనీయాన్ బంధు పల్వలతుద్రనదీదుర్గమప్రదేశాన్ సేతుభిః బబంధురిత్యర్థః - క్షోద్యాన్ క్షుద్రశిలాభూయిష్ఠప్రదేశాన్ సంచుక్షుదుః చూర్ణయామాసుః - భేదనీయాన్ తటాకాదిజలప్రదేశాన్ జలనిర్గమార్థం బిభిదుః || ౧౦|| అచిరేణేతి || పరివాహాన్ అల్పప్రవాహాన్ - బంధనేన బహూదకాన్ చక్రుః || ౧౧ || నిర్జలేష్వితి || ఉదపానాన్ కూపాన్ - వేదికాపరిమండితాన్ వేదికాభిః పరితో మండితాన్ || ౧౨ || ససుధే

హువిధాన్ - వేదికాపరిమండితాన్ ఉదపానకాలెవి ప్రాంత్యర్థం తిరెవేదికాం అలంకృతాన్ ॥౧౨॥ ససుధేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ సుధాలిప్తకుట్టిమతలో దేశః - కుట్టిమో స్త్రీ నిబద్ధాభూరిత్యమరః ప్రపుష్పితమహీరుహః జలసేచ సెనేతి శేషః - చందనోదకసంసిక్తం విస్రాం తి ప్రదేశే యుచితం నయుక్తవారిసిక్త - నానాకుసుమభూషిత ప్రకీర్ణనానాపుష్పశోభితః ॥ ౧౩॥౧౪॥ ఆజ్ఞాప్యేత్యాది॥ అథమార్గకరణా నంతరం - అధికృతా మార్గశిబిరాదికరణె నియుక్తా -యుక్తాః పరస్పరంయుక్తాం బహుస్వాదుఫలెషు రమణీయేషు దేశేషు భరతస్య రాజ్ఞో నివే శం యాదృశాకారవిస్తారసన్నివేశో విహితః - తం తాదృశసన్నివేశం - యథాజ్ఞప్తియథామతి ఆజ్ఞాప్యకర్తుం సంయమ్య భూషణో పమం భూషణ భూతం - స్వతోలంకృతమిలియావత్ - నివేశం భూషాభిః వితానకనకకలశధ్వజాదిభిః భూయోపశోభయామాసుః భూషయామాసుః ॥ ౧౫॥ ౧౬॥ నక్షత్రేష్విత్యాది ॥ ఉద్విదః వాస్తుశాస్త్రజ్ఞాః - నివేశాన్ శిబిరాణి॥ ౧౭॥ బహ్వేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం ॥ తత్ర మార్గే - బ హుపాంసుచయాం - పాంసుశబ్దేనాత్ర సూక్ష్మసికతా ఉచ్యంలే-బహవః పాంసుచయా యేషు తే తథోక్తాః - పరిఖాపరివారితాః వేష్టితాః ఇంద్రకీలప్రతిమా ఇంద్రకీలపర్వతసదృశాః ప్రతోళీవరశోభితాః ప్రతోళీ వీథిం రథ్యా ప్రతోళీ విశిఖేత్యమరః। ప్రాసాదమాలావితతాః ప్రాసాదో దేవగృహాణి ప్రాసాదో దేవభూభుజామిత్యమరః। సౌధ ప్రాకారసంవృతాం సౌధాః రాజగృహాణి - యద్వా - సౌధాః సుధా ధవళితాః - తేనరజతంరాగాదిత్యణ్ - సముచ్ఛ్రితైః ఉన్నతైః - అతఏవ ఆకాశే విసర్పద్భిరివస్థితైః - విటంకాగ్రవిమానకైః - విటంక యుక్తాగ్రవిమానైః కపోతపాలికాయాం తు విటంకం పున్నపుంసకమిత్యమరః। విమానాని సప్తభూమికాః ప్రాసాదాః తైఃఒభుం శక్రపు రోపమాం అమరావతీసదృశాః ॥ జాహ్నవీమితి ॥ సమాసాద్య అవధీకృత్య - తత్పర్యంతమిత్యర్థః - నివేశా న్యరచితిపూర్వేణాన్వయ - ఏతత్ తేనవా గంగాంతిశేషస్తతః పరం నివేశకరణాశక్యత్వం ద్యోత్యతే॥ ౨౧॥ సచంద్రతారాగణమండితమితి ॥ సచంద్రో యస్తారాగణస్తేన మండితం॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే అశీతితమస్సర్గః॥

తతఇత్యాది॥ నాందీముఖీంరామానయనాభ్యుదయప్రారంభయుక్తాం యద్వా-భరతాభిషేకాయ వసిష్ఠేన కృతనాందీముఖాభ్యు

॥నిర్జలేషు చ దేశేషు ఖానయామాసురుత్తమాన్। ఉదపానాన్ బహువిధాన్ వేదికాపరిమండితాన్ ॥౧౨॥
ససుధాకుట్టిమతలః ప్రపుష్పితమహీరుహః। మత్తోద్ఘుష్టద్విజగణః పతాకాభిరలంకృతః॥ ౧౩॥ చందనోదక
సంసిక్తో నానాకుసుమభూషితః। బహ్వశోభత సేనాయాః పంథాస్సురపథోపమః॥ ౧౪ ॥ ఆజ్ఞాప్యాథయ
థాజ్ఞప్తి యుక్తాస్తేధికృతా నరాః। రమణీయేషు దేశేషు బహుస్వాదుఫలేషు చ॥ ౧౫॥ యో నివేశస్త్వభిప్రే
తో భరతస్య మహాత్మనః। భూయస్తం శోభయామాసుర్భూషాభిర్భూషణోపమమ్ ॥ ౧౬ ॥ నక్షత్రేషు
ప్రశస్తేషు ముహూర్తేషు చ తద్విదః। నివేశాన్ స్థాపయామాసుర్భరతస్య మహాత్మనః॥ ౧౭॥ బహుపాం
సుచయాశ్చాపి పరిఖాపరివారితాః। తత్రేంద్రకీలప్రతిమాః ప్రతోళీవరశోభితాః॥ ౧౮ ॥ ప్రాసాదమా
లావితతాస్సౌధప్రాకారసంవృతాః। పతాకాశోభితాస్సర్వే సునిర్మితమహాపథాః॥ ౧౯॥ విసర్పద్భిరి
వాకాశే విటంకాగ్రవిమానకైః। సముచ్ఛ్రితైర్నివేశాస్తే బభుశ్శక్రపురోపమాః॥ ౨౦॥ జాహ్నవీం తు సమా
సాద్య వివిధద్రుమకాననామ్। శీతలామలపానీయాం మహామీనసమాకులామ్॥ ౨౧ ॥ సచంద్రతారాగణ
మండితం యథా నభః క్షపాయామమలం విరాజతే। నరేంద్రమార్గస్స తథా వ్యరాజత క్రమేణ రమ్యశ్శు
భశిల్పినిర్మితః॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే-అశీతితమస్సర్గః

తతో నాందీముఖీం రాత్రిం భరతం సూతమాగధాః। తుష్టువుర్వాగ్విశేషజ్ఞాస్స్తవైర్మంగళసంహి

త్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ సుధాకుట్టిమతలః సుధాలిప్తనిబద్ధభూప్రదేశః ॥ ౧౩॥ ౧౪॥ ఆజ్ఞాప్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం- అ థమార్గకరణానంతరం-అధికృతాః మార్గశిబిరాదికరణే నియుక్తాః పరస్పరం సంగతాః-బహుస్వాదుఫలేషు రమణీయేషు దేశేషు భరతస్య రాజ్ఞో ని వేశః యాదృశాకారవిస్తారవేశః అభిప్రేతః తం తాదృశసంనివేశం యథాజ్ఞప్తియథామతి ఆజ్ఞాప్యకర్తుమితి శేషః- భూషణోపమం భూషణస దృశం అలంకృతమిత్యర్థః - భూషాభిః వితానకనకకలశధ్వజాదిభిః భూయో భూషయామాసురితి యోజనా ॥ ౧౫॥ ౧౬॥ నక్షత్రేష్వితి ॥ నివేశాన్ శిబిరాణి ॥ ౧౭ ॥ బహ్వేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం - బహుపాంసుచయాః బహవః పాంసుసదృశసికతామయా యేషు తే తథో క్తాః - ఇంద్రకీలప్రతిమాః ఇంద్రకీలపర్వతసదృశాః - ప్రతోళీవరశోభితాః ప్రతోళీ రథ్యా- విటంకాగ్రవిమానకైః విటంకో గృహకపోతపా లికా - పరుషనిర్మితైః శిలాగృహైరిత్యర్థః - యద్వా విటంకవద్భిరగ్రవిమానైః సముచ్ఛ్రితైః నివేశాస్తే బభుః ॥ ౧౮॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ జాహ్నవీమి త్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ జాహ్నవీం సమాసాద్య సనరేంద్రమార్గో వ్యరాజత ఇతి సంబంధః॥ ౨౧॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృ తౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం అశీతితమస్సర్గః-

తతఇతి ॥ నాందీముఖీం రామానయనాభ్యుదయప్రారంభయుక్తాం రాత్రిం రాత్రౌ అపరరాత్ర ఇతియావత్ ॥౧॥ సువర్ణేతి ॥ సు

దయాయుక్తాం - యద్వా శోకవిగమాయకృతాభ్యుదయామిత్యర్థః - తాంరాత్రిం అపరరాత్ర ఇత్యర్థః యద్వా - రాత్రింప్రాప్యేతి శేషః - మంగళైస్సంహితైః మంగళశబ్దసహితైః ॥౧॥ సువర్ణకోణాభిహతఇతి ॥ కోణోవాదనదండః - యామావసానసూచకోదుందుభిః యామదుందుభిః - ప్రాణదత్ నదతిస్మ - నాన్యంతేపిధ్వనితినాదాః - కాహళ్యాదయ తాన్ - ఉచ్చావచస్వరాన్ నిమ్నోన్నతస్వరాన్ - మంద్రమధ్యమతారరూపేణనానాస్వరానిత్యర్థః ॥౨॥ సఇతి ॥ అరంధ్రయత్ వ్యదారయత్ - అరంధయదితిపాఠే - అపచత్ - అతపదిత్యర్థః ॥ ౩॥౪॥పశ్యేతి ॥ కైకేయ్యాహేతుభూతయా జాయమానంలోకస్యాపకృతంఅనుచితంకర్మవిశేషః - యద్వా-లోకస్యజనస్యకైకేయ్యా - మహద్వ్యథాభవతితథా - అపకృతం తదేవాహవిసృజ్యేత్యాది ॥౫॥ - స్యేతి ॥ రాజశ్రీ ప్రధానరాజనివర్తమానైశ్వర్యం త్రయ్యయువరాజత్వేనప్రాప్తైశ్వర్యమవిచ్ఛిన్నారాజ్యలక్ష్మీః అకర్ణికాకర్ణధారరహితాకర్ణశ్చ్రోత్రమరిత్రంచేతిభువనః ॥ సోస్యాస్తీతికర్ణః నవిద్యతేకర్ణోయస్యాస్సా తద్రహితా ॥౬॥౭॥౮॥౯॥ శాతకుంభమయీమితి ॥ శాతకుంభమయీం స్వర్ణమయీం - మణిరత్నసమాకులాంమణిశ్రేష్ఠసమావృతాం - రత్నంస్వజాతౌశ్రేష్ఠేపీత్యమరః । యద్వా - మణయోముక్తా - మణిస్త్రీపుంసయోరశ్మజాతౌముక్తాదికేపిచేత్యమరః । రత్నానిపద్మరాగాదిని - అత్ర సభామితివిశేష్యం సగణస్సశిష్యగణః ॥౧౦॥౧౧॥ బ్రాహ్మణానితి ॥ గణవల్లభాన్ గణాధ్యక్షాన్ - అత్యయికం-అత్యయకృచ్ఛ్రం తత్రభవమాత్యయికం - యత్నసాధ్యమిత్యర్థః సరాజభృత్యంరాజాంతరంగభృత్యసహితం యుధాజితివిజయాఖ్యమంత్రిణోనామాంతరం - సుమంత్రశబ్దసాహచర్యాత్ యేచతత్రభరతే హితాః హితపరాః జనాః - తాన్ ప్యానయతేతిపూర్వేణసంబంధః ॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ హ్రదఇతి ॥ శర్కరాశబ్దేనాత్రస్థూలవాలుకాఉచ్యంతే హ్రదఇవసభాశ్రుతసమీపస్థం - తిమిశంభాప్రసాహచర్యాత్ - అత్ర స్తిమితజలేనవసిష్ఠస్య - తిమినాగాభ్యాంభరతశత్రుఘ్నయోః మణ్యాదిభిరమాత్యాదీనాంచ సామ్యం

శ్రీ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాశీతితమస్సర్గః ॥

...తైః ॥ ౧॥ సువర్ణకోణాభిహతః ప్రాణదద్యామదుందుభిః । దధ్ముశ్శంఖాంశ్చశతశో నాదాంశ్చోచ్చావచస్వరాన్ ॥ ౨ ॥ సతూర్యఘోషస్సుమహాన్ దివమాపూరయన్నివ । భరతంశోకసంతప్తంభూయశ్శోకైరరంధ్రయత్ ॥ ౩ ॥ తతఃప్రబుద్ధో భరత సంఘోషంసన్నివర్త్య చ । నాహంరాజేతిచాప్యుక్త్వా శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ పశ్యశత్రుఘ్న కైకేయ్యాలోకస్యాపకృతంమహత్ । విసృజ్యమయిదుఃఖానిరాజాదశరథోగతః ॥ ౫ ॥ తస్యైషాధర్మరాజస్యధర్మమూలామహాత్మనః । పరిభ్రమతిరాజశ్రీర్నౌరివాకర్ణికాజలే ॥ ౬ ॥ యోహినస్సుమహాన్నాథస్సోపిప్రవ్రాజితోవనమ్ । అనయాధర్మముత్సృజ్యమాత్రామేరాఘవస్స్వయమ్ ॥ ౭ ॥ ఇత్యేవంభరతంప్రేక్ష్యవిలపంతంవిచేతనమ్ । కృపణంరురుదుస్సర్వాస్సస్వరంయోషితస్తదా ॥ ౮ ॥ తథాతస్మిన్విలపతివసిష్ఠోరాజధర్మవిత్ । సభామిక్ష్వాకునాథస్యప్రవివేశమహాయశాః ॥ ౯ ॥ శాతకుంభమయీంరమ్యాంమణిరత్నసమాకులామ్ । సుధర్మామివధర్మాత్మాసగణఃప్రత్యపద్యత ॥ ౧౦ ॥ సకాంచనమయంపీఠంసుఖాస్తరణసంవృతమ్ । అధ్యాస్తసర్వవేదజ్ఞోదూతాననుశశాసచ ॥ ౧౧ ॥ బ్రాహ్మణాన్క్షత్రియాన్వైశ్యానమాత్యాన్గణవల్లభాన్ । క్షిప్రమానయతావ్యగ్రాఃకృత్యమాత్యయికంహినః ॥ ౧౨ ॥ సరాజపుత్రంశత్రుఘ్నంభరతంచయశస్వినమ్ । యుధాజితంసుమంత్రంచయేచతత్రహితాజనాః ॥ ౧౩ ॥ తతోహలహలాశబ్దస్సుమహాన్సమపద్యత । రథైరశ్వైర్గజైశ్చాపిజనానాముపగచ్ఛతామ్ ॥ ౧౪ ॥ తతోభరతమాయాంతంశతక్రతుమివామరాః । ప్రత్యనందన్ప్రకృతయోయథాదశరథంతథా ॥ ౧౫ ॥ హ్రదఇవతిమినాగసంవృతస్స్తిమితజలోమణిశంఖశర్కరః । దశరథసుతశోభితాసభాసదశరథేవబభౌయథాపురా ॥ ౧౬ ॥ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకాశీతితమస్సర్గః ॥

సువర్ణకోణాభిహతః సువర్ణదండాభిహతః యామదుందుభిః యామనిర్గమనసూచకోదుందుభిః - సాంధ్యాన్ మంగళార్థాన్ అరంధ్రయత్ వ్యదారయత్ ॥౨॥౩॥౪॥౫॥ తస్యేతి ॥ రాజపరంపరయాఆగతా శ్రీః - అకర్ణికాకర్ణధారరహితా ॥౬॥౭॥౮॥౯॥ శాతకుంభేతి ॥ మణిరత్నసమాకులాం మణిశ్రేష్ఠనిబిడాం సగణఃసశిష్యగణః ॥౧౦॥౧౧॥ బ్రాహ్మణానితి ॥ గణవల్లభాన్ సేనానాయకాన్ - ఆత్యయికంఅత్యయఃకృచ్ఛ్రం తత్రభవమాత్యయికం యత్నసాధ్యమిత్యర్థః ॥౧౨॥ సరాజపుత్రమితి ॥ యేహితాజనాఃతానానయతేతిపూర్వేణసంబంధః - యుధాజిదితికశ్చనమంత్రీ ॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ హ్రదఇవేతి ॥ శర్కరాశబ్దేనస్థూలవాలుకాఉచ్యంతే ॥౧౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామేకాశీతితమస్సర్గః

తామితి ॥ ప్రగ్రహాం నియమవతీం యద్వాబృహస్పత్యాదిప్రకృష్టగ్రహయుక్తాం - తదా నిశావిశేషణమిదం ॥ ౧ ॥ ఆసనానీతి ॥ ఆసనాని విశతాం - ఆసనేషూపవిశతామిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ సేతి ॥ ఘనాపాయే వర్షాపగమే శరది లియా నత భరతాభిషేకాయ సర్వైరలంకృతా సమాగతా ఇతి భావః ॥ ౩ ॥ రాజ్ఞ ఇతి ॥ ప్రేక్ష్య సంవాదార్థమవలోక్య ॥ ౪ ॥ తాతేతి ॥ తాత వత్స - ధర్మం సత్యపరిపాలనరూపం - తవ తుభ్యం ॥ ౫ ॥ రామ ఇతి ॥ తథా పితృవత్ సత్యే ధృతిః ప్రీతిర్యస్య స సత్యధృతిః - ధృఙ్ ప్రీతావితి ధాతోః స్త్రియాం క్తిన్ ప్రత్యయః సతాం పుత్రనిదేశవర్తినాం - ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం జీవతో వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్ గయాయాం పిండదానాచ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్రతేతి వచనాత్ ॥ ౬ ॥ పిత్రేతి ॥ అభిషేచయ - ఆత్మానమితి శేషః ॥ ౭ ॥ ఉదీచ్యా ఇతి ॥ ప్రాచ్యా ఇతి ప్రసిద్ధం కేవలాః సింహాసనాధిరోహితా ఇత్యపరాంతా ఇతి విశేషణం - అపరాంతాః అపరాంతదేశవాసినో యవనాః - కోట్యా కోటిసంఖ్యయా ఉపలక్షితాని - రత్నాని సాముద్రాః సముద్రద్వీపవాసినః ॥ ౮ ॥ తదితి ॥ ధర్మజ్ఞ కులక్రమాగతజ్యేష్ఠాభిషేచనరూపధర్మజ్ఞో ధర్మకాంక్షయా జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మలిప్సయా - రామం మనసా జగామ - సస్మారేత్యర్థః ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ బాష్పకలయా అధర్మస్మరణాద్రామస్మరణాద్వా బాష్పేనావ్యక్తయా కలహంసస్వర ఇత్యనేనాదినివేశవిశేషద్యోత్యతే - యువేత్యనేన భోగకాలే పి భోగాపకరణం హాసాచిత్రమితిబుద్ధిః స్యాదితి - సభామధ్యే జగర్హే నియమాతిక్రమం కర్తుం వసిష్ఠో ధర్మవేదీ నియమోల్లంఘనం కిం - అతి క్రూరమధర్మం నియుక్తవానితి దుఃఖపారవశ్యాద్బ్రహ్మస్వరూపవిభాగవిస్మరణేన గర్హితవాన్ పురోహితం జగర్హే - సమ్యక్ త్వయా స్వకులస్యాపి హితమవేక్షితమితి నిందన్ సభామధ్యే - బహవస్సమేత్య మమైకస్య పారతంత్ర్యం కిమపజహీర్షంతీతి - సభామధ్యే కిము వసిష్ఠమధునం ముష్ణంతి ॥ ౧౦ ॥ చరితేతి ॥ చరితబ్రహ్మచర్యస్య అనుష్ఠితగురుకులవాసస్య - విద్యాస్నాతస్య వేదమధీత్య స్నాయాదితి స్మృతిప్రక్రియయా నిఖిలవేదాధ్యయనానంతరభావిస్నానకర్మయుక్తస్య - ధీమతః తదర్థజ్ఞస్య - ధర్మే ప్రయతమానస్య తదర్థానుష్ఠానవతః మద్విధః మాదృశః ॥ ౧౧ ॥ మద్విధ ఇత్యేతద్వివృణోతి కథమిత్యాదినా ॥ రామవిరహితో పత్రరక్షణే న్యాయ్యం స్వకులస్థో జాతో హం కథం త్వద్దత్తం రాజ్యం పరిగృహ్ణీయామితి మత్స్వరూపపర్యాలోచనయా వినాహం రాజ్యాహ ఇత్యాహ రాజ్యం చేతి - శేషవస్తు స్వామినః స్వకీమిష్టే - ప్రఖ్యాతరాజ్యం వా కిమితి మాం నేష్టే రాజ్యం చాహం చ రామస్య - రాజ్యమపి రామసంబంధి అహమపి రామసంబంధీ - ఉభయమపి రామశేషమిత్యర్థః - ధర్మం వక్తుమర్హసి - లోకేష్వపత్రాదికం న గృహ్యాన్స్వయం రాజ్యస్య కర్తా స్వాస్యంతి ॥ ఇదం ...

తామార్యగణసంపూర్ణాం భరతః ప్రగ్రహాం సభామ్ । దదర్శ బుద్ధిసంపన్నః పూర్ణచంద్రో నిశామివ ॥ ౧ ॥ ఆసనాని యథాన్యాయమార్యాణాం విశతాం తదా । వస్త్రాంగరాగప్రభయా ద్యోతితా సా సభోత్తమా ॥ ౨ ॥ సా విద్వజ్జనసంపూర్ణా సభా సురుచిరా తదా । అదృశ్యత ఘనాపాయే పూర్ణచంద్రేవ శర్వరీ ॥ ౩ ॥ రాజ్ఞస్తు ప్రకృతీస్సర్వాస్సమగ్రాః ప్రేక్ష్య ధర్మవిత్ । ఇదం పురోహితో వాక్యం భరతం మృదు చాబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ తాత రాజా దశరథస్స్వర్గతో ధర్మమాచరన్ । ధనధాన్యవతీం స్ఫీతాం ప్రదాయ పృథివీం తవ ॥ ౫ ॥ రామస్తథా సత్యధృతిస్సతాం ధర్మమనుస్మరన్ । నాజహాత్పితురాదేశం శశీ జ్యోత్స్నామివోదితః ॥ ౬ ॥ పిత్రా భ్రాత్రా చ తే దత్తం రాజ్యం నిహతకంటకమ్ । తద్భుంక్ష్వ ముదితామాత్యః క్షిప్రమేవాభిషేచయ ॥ ౭ ॥ ఉదీచ్యాశ్చ ప్రతీచ్యాశ్చ దాక్షిణాత్యాశ్చ కేవలాః । కోట్యాపరాంతాస్సాముద్రా రత్నాన్యభిహరంతు తే ॥ ౮ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా భరతో వాక్యం శోకేనాభిపరిప్లుతః । జగామ మనసా రామం ధర్మజ్ఞో ధర్మకాంక్షయా ॥ ౯ ॥ స బాష్పకలయా వాచా కలహంసస్వరో యువా । విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితమ్ ॥ ౧౦ ॥ చరితబ్రహ్మచర్యస్య విద్యాస్నాతస్య ధీమతః । ధర్మే ప్రయతమానస్య కో రాజ్యం మద్విధో హరేత్ ॥ ౧౧ ॥ కథం దశరథాజ్జాతో భవేద్రాజ్యాపహారకః । రాజ్యం చాహం చ రా

తామితి ॥ ప్రగ్రహాం నియతాం యద్వా బృహస్పత్యాదిప్రకృష్టగ్రహయుక్తాం ॥ ౧ ॥ ఆసనానీతి ॥ ఆసనాని విశతాం ఆసనేషూపవిశతామిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ సేతి ॥ ఘనాపాయే వర్షాపగమే ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ తాతేతి ॥ ధర్మమాచరన్ ధర్మః సత్యపరిపాలనరూపం ధర్మం ॥ ౫ ॥ రామ ఇతి ॥ తథా సత్యధృతిః తథా పితృవత్ సత్యవర్తీ - సతాం ధర్మం పుత్రనిదేశవర్తినాం ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం ॥ ౬ ॥ పిత్రేతి ॥ అభిషేచయ ఆత్మానమితి శేషః ॥ ౭ ॥ ఉదీచ్యా ఇతి ॥ కేవలాః ప్రత్యేకం సింహాసనాధీశ్వరా ఇత్యర్థః - కోట్యాపరాంతా ఇత్యత్ర అపరాంతా ఇతి భేదః - కోట్యా ఉపలక్షితాః ప్రాచీదిగంతవాసినః సాముద్రాః సముద్రద్వీపవాసిన ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి ॥ ధర్మజ్ఞః కులక్రమాగతజ్యేష్ఠాభిషేచనరూపధర్మజ్ఞః ధర్మకాంక్షయా జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మలిప్సయా రామం మనసా జగామ - సస్మారేత్యర్థః ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం - అధర్మే మాం నియుక్తవానితి దుఃఖపారవశ్యాద్గర్హితవాన్ ॥ ౧౦ ॥ చరితేతి ॥ విద్యాస్నాతస్య - సర్వవేదాధ్యయనానంతరభావిస్నానయుక్తస్య - మద్విధః మాదృశః ॥ ౧౧ ॥ కథమితి ॥ రాజ్యం చ రామసంబంధి - అహ

తిం జ్ఞాత్వా ధర్మం ధర్మార్ణవ క్షన్తుమర్హసి దిర్మం పాల్యం బాలకల్పరి పంవ క్షమరసి రామ శేషత్వాపి శేషే ఏకం శఙ్కం కథమపరం రక్షేత్ తథా నలిరా జ్యమేవ మాం ఏముల్లన్ రక్షితుం భావం నను రఘుపేటకయి ద్విర యోన్మ త్వాదిసే షష్యైకం రక్ష్య మపరం తుకించిదృష్టం లద్వదస్త్వితి చేత్ నత్ర రామ పటకౌ కుంబ వాదియ్య వారేణ స్వయి నారయుకల్వాన వియుక్తా నావామే ౧౧ మేణవ నయుక్తం యథాస్వైక థాయర్మ మపరిత్య మ నయసరె పేటికాస్థంకర లబ్ధ్వతి స్వసై ఏ వాల్యమపి రాజ్యమస్మాభియా వచ్ఛక్త ప్రసాదత్ శ్వన వనంలయా రామాయుదామ ఉథిన కురత్ - తదా దావాచెశక్క సచ్చరలం త్రికపెట కావల యూ ఏత్త దాగిమునం రక్షేయుం లల స్న్నపతిన ప్రయత్న ఎవనద థాకాయ ప్రథ మతో వరసబర్మం థాదక్ర లారాజ్యస్యాస్యదీయత్వ బుద్ధిం రామనమదుం త్వాప హరశయేతి భావం ॥౧౨॥ వక్తవ్యం ధర్మమాహ జ్యేష్ఠ ఇత్యాదినా ॥ దిలీపనహుష ఇక్ష్వాకుచంద్రవంశ శ్రేష్ఠ రాజోపేక్షణార్థా ॥౧౩॥ అనార్యేతి ॥ ఇక్ష్వాకూణాం లోకే తత్సంబంధి నిజనె ॥౧౪॥ యద్ధీతి ॥ లసెనా మాత్రా ఏథా యుణ శ్రవణ పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తమనుష్ఠితం ॥౧౫॥ రామమితి ॥ ద్వౌ పాదౌ యేషాం తే ద్విపాదః - సంఖ్యాసు పూర్వస్యేలలోపస్సమాసాంతం - పురుషాణామిత్యర్థః ॥౧౬॥ మధ్యేకవి తద్వాక్యం తద్వాక్యమితి ॥ సభాసు సీదంతీతి సభాసదః సభ్యాః ॥౧౭॥ యదతి ॥ కస్మైచిత్ లక్ష్మణ ఆర్యః శబ్దప్రయోగో జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మనిరతత్వాత్ - యథార్యో లక్ష్మణస్తథా - అహం లక్ష్మణశ్చేత్యర్థః ॥౧౮॥ సర్వోపాయమితి ॥ సర్వోపాయం వర్తిష్యే - సర్వోపాయమితి క్రియావిశేషణం సర్వోపాయైర్యత్నం కరిష్య ఇత్యర్థః - ఆర్య మిశ్రాణాం సదస్యానాం - ఆర్యమిశ్రాః పారిషదాః సదస్యాః స్మృతా ఇతి సజ్జనః ॥ భవద్భిరాగంతవ్యమిత్యర్థాదుక్తం భవతి ॥౧౯॥ విష్టికర్మాంతికా ఇతి ॥ విష్టయో భృతిమంతరేణ జనపదేభ్యస్సమానీతాః కర్మకరాః - కర్మాంతికాః కర్మాంతే భృతిగృహీతారః - మార్గశోధకరక్షకా ఇతి విష్ట్యాదివిశేషణం - ప్రస్థాపితా మయా పూర్వమిత్యభిధానాద్వసిష్ఠశ్శిబిరకరణనియోగమజానన్నభిషేకప్రస్తావం కృతవానిత్యవగమ్యతే ॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥ ఏవమితి ॥ ఇష్టవత్ ఇష్టార్హం - ఇష్టానురూపమితి యావత్ ॥౨౩॥ తా ఇతి ॥ తాః ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయః రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపి చేత్యమరః ॥ బలాధ్యక్షాః సేనాపతయశ్చ - రాఘవస్య నివర్తనే నివర్తననిమిత్తం - సమాజ్ఞప్తాం - బలస్య సైన్యస్య యాత్రాం శ్రుత్వా - ప్రహృష్టాః - ఆసన్నితి శేషః ॥౨౪॥ తత ఇతి ॥ యాత్రాగమనం యాత్రాయాః గమనం సిద్ధిం యాత్రారూపగమనమితి వా ॥౨౫॥ తదితి ॥ ఘోరఘోషైః వృషభయుక్తరథైః - శకటైరిత్యర్థః ॥ బలం సర్వమిత్యన్వయః

మస్య ధర్మార్ణవ క్షన్తుమిహార్హసి ॥౧౨॥ జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చ ధర్మాత్మా దిలీపనహుషోపమః । లబ్ధుమర్హతి కాకుత్స్థో రాజ్యం దశరథో యథా ॥౧౩॥ అనార్యజుష్టమస్వర్గ్యం కుర్యాం పాపమహం యది । ఇక్ష్వాకూణామహం లోకే భవేయం కులపాంసనః ॥౧౪॥ యద్ధి మాత్రా కృతం పాపం నాహం తదపి రోచయే । ఇహస్థో వనదుర్గస్థం నమస్యామి కృతాఞ్జలిః ॥౧౫॥ రామమేవానుగచ్ఛామి రాజా స ద్విపదాం వరః । త్రయాణామపి లోకానాం రాజ్యమర్హతి రాఘవః ॥౧౬॥ తద్వాక్యం ధర్మసంయుక్తం శ్రుత్వా సర్వే సభాసదః । హర్షాన్ముముచురశ్రూణి రామే నిహితచేతసః ॥౧౭॥ యది త్వార్యం న శక్ష్యామి వినివర్తయితుం వనాత్ । వనే తత్రైవ వత్స్యామి యథార్యో లక్ష్మణస్తథా ॥౧౮॥ సర్వోపాయం తు వర్తిష్యే వినివర్తయితుం బలాత్ । సమక్షమార్యమిశ్రాణాం సాధూనాం గుణవర్తినామ్ ॥౧౯॥ విష్టికర్మాన్తికాస్సర్వే మార్గశోధకరక్షకాః । ప్రస్థాపితా మయా పూర్వం యాత్రాపి మమ రోచతే ॥౨౦॥ ఏవముక్త్వా తు ధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః । సమీపస్థమువాచేదం సుమన్త్రం మన్త్రకోవిదమ్ ॥౨౧॥ తూర్ణముత్థాయ గచ్ఛ త్వం సుమన్త్ర మమ శాసనాత్ । యాత్రామాజ్ఞాపయ క్షిప్రం బలం చైవ సమానయ ॥౨౨॥ ఏవముక్తస్సుమన్త్రస్తు భరతేన మహాత్మనా । హృష్టస్తదాదిశత్సర్వం యథాసన్దిష్టమిష్టవత్ ॥౨౩॥ తాః ప్రహృష్టాః ప్రకృతయో బలాధ్యక్షా బలస్య చ । శ్రుత్వా యాత్రాం సమాజ్ఞప్తాం రాఘవస్య నివర్తనే ॥౨౪॥ తతో యోధాఙ్గనాస్సర్వా భర్తౄన్సర్వాన్ గృహే గృహే । యాత్రాగమనమాజ్ఞాయ త్వరయన్తి స్మ

మపి రామసంబంధీదం భయమపి రామ శేషమిత్యర్థః - అతో ధర్మార్ణవ క్షన్తుమర్హసి ॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ రామమితి ॥ రామమేవానుగచ్ఛామి - ఆనేతుమితి శేషః - కుతః ద్విపదాం వరస్స రాఘవో రాజా త్రయాణామపి లోకానాం రాజ్యమర్హతి నాన్య ఇతి భావః ॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ సర్వోపాయమితి ॥ ఆర్యమిశ్రాణాం సదస్యానాం ఆర్యమిశ్రాః పారిషద్యాః సదస్యా ఇతి సజ్జనః - సమక్షం సర్వోపాయం యథా తథా వనాన్నివర్తయితుం రామమితి శేషః వర్తయిష్యే యతిష్య ఇతి సంబంధః ॥౧౯॥ విష్టీతి ॥ విష్టికర్మాంతికాః విష్టయః భృతిం వినా కర్మకృతః కర్మాంతికాః కర్మాంతే భృతిగృహీతారః ॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥ ఏవమితి ॥ ఇష్టవత్ ఇష్టార్హమిష్టానురూపమితి యావత్ ॥౨౩॥ తా ఇతి ॥ బలాధ్యక్షాః బలానామధిష్ఠాతారః - ప్రకృతయశ్చ బలస్య యాత్రాం సమాజ్ఞప్తాం శ్రుత్వా - ప్రహృష్టా బభూవురితి శేషః ॥౨౪॥ తత ఇతి ॥ యాత్రా

వయవినో భేదనిర్దేశః ॥ ౨౬ ॥ సజమితి ॥ సజ్జం సన్నద్ధం గురుం సన్నద్ధావిత్యాజ్ఞాకరణార్థమనుక్తం ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ఉక్తమర్థం పునస్సంగ్రహేణ దర్శయతి సతత్యాదినా ॥ సత్యధృతి అప్రచ్యుతధైర్యః ॥ సుయుక్తం బ్రువన్ గురుం ప్రసాదయిష్యన్ - ఉచితవచనేన రామం ప్రీణయిష్యన్నిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ తూర్ణమితి ॥ బలస్య యోగాయ బలస్య సన్నహనాయ బలస్య సంగతయే వా యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః బలప్రధానాన్ గచ్ఛ ప్రధానశబ్దః పుల్లింగోప్యస్తి ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ వృషలాశ్శూద్రాః కుతే కులేభ్యో హేభ్యో హే - కులం జనపదే గృహ ఇత్యమరః । అయూయుజన్ సజ్జానకుర్వన్ కులప్రసూతాన్ ఉత్తమానిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్వ్యశీతితమస్సర్గః ॥

తత ఇతి ॥ కాల్యం అహర్ముఖం ప్రత్యూషో హర్ముఖం కాల్యమిత్యమరః । ప్రాప్యేతి శేషః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ నవనాగసహస్రాణి ॥ యథావిధికల్పితాని భరతనియోగమనతిక్రమ్య కల్పితాని - నవనాగసహస్రాణి త్యనేన పురస్సగజేషు నవనాగసహస్రమాత్రం ప్రయాతం ... తమిత్యవగమ్యతే ॥ ౩ ॥ షష్టిరితి ॥ ధన్వినో వివిధాయుధాశ్చేత్యనేన యోధా ఉక్తాః ॥ ౪ ॥ శతమితి ॥ సమారూఢాని సాదిభిరితి శేషః ॥ ౫ ॥ కైకేయీతి ॥ అగ్రతో గమనం పశ్చాత్తాపాతిశయాత్ యానేనేత్యేకవచనం ప్రత్యేకాపేక్షయా ॥ ౬ ॥ ప్రయాతా ఇతి ॥ ఆర్యసంఘాతాః త్రైవర్ణికసంఘాః - తస్యైవ కథాం తత్సంబంధివార్తాం ॥ ౭ ॥ తామేవాహ మేఘేత్యాదినా ॥ మేఘశ్యామం గురుత్వస్థిరత్వపితృసత్యపరిపాలనశక్త్యం సౌందర్యమయుక్తైస్సుమారేభిరస్తాభిః పర్జన్యమివ మేఘశ్యామం దర్శనమాత్రేణ సర్వసంతాపహరం మహాబాహుం - ఆయతాశ్చ సువృత్తాశ్చేతి వ్యుత్తం - మహాబాహుం తాదృశసౌందర్యానుభవదానవిషయౌదార్యయుక్తం - మహాబాహుం తాదృశసౌందర్యభోగప్రదానసమర్థం రామమిందీవరశ్యామం సర్వశత్రునివారణమితివత్ । స్థిరసత్త్వం స్థిరవ్యవసాయం దృఢవ్రతం సుదృఢవ్యవసాయే పునస్తే

హర్షితాః ॥ ౨౫ ॥ తే హయైర్గోరథైశ్శీఘ్రైః స్యందనైశ్చ మహాజవైః । సహ యోధైర్బలాధ్యక్షా బలం సర్వమచోదయన్ ॥ ౨౬ ॥ సజ్జం తు తద్బలం దృష్ట్వా భరతో గురుసన్నిధౌ । రథం మే త్వరయస్వేతి సుమంత్రం పార్శ్వతోఽబ్రవీత్ ॥ ౨౭ ॥ భరతస్య తు తస్యాజ్ఞాం ప్రతిగృహ్య చ హర్షితః । రథం గృహీత్వా ప్రయయౌ యుక్తం పరమవాజిభిః ॥ ౨౮ ॥ స రాఘవస్సత్యధృతిః ప్రతాపవాన్ బ్రువన్ సుయుక్తం దృఢసత్యవిక్రమః । గురుం మహారణ్యగతం యశస్వినం ప్రసాదయిష్యన్ భరతోఽబ్రవీత్తదా ॥ ౨౯ ॥ తూర్ణం సముత్థాయ సుమంత్ర గచ్ఛ బలస్య యోగాయ బలప్రధానాన్ । ఆనేతుమిచ్ఛామి హి తం వనస్థం ప్రసాద్య రామం జగతో హితాయ ॥ ౩౦ ॥ స సూతపుత్రో భరతేన సమ్యగాజ్ఞాపితస్సంపరిపూర్ణకామః । శశాస సర్వాన్ ప్రకృతిప్రధానాన్ బలస్య ముఖ్యాంశ్చ సుహృజ్జనం చ ॥ ౩౧ ॥ తతస్సముత్థాయ కులే కులే తే రాజన్యవైశ్యా వృషలాశ్చ విప్రాః । అయూయుజన్నుష్ట్రరథాన్ ఖరాంశ్చ నాగాన్ హయాంశ్చైవ కులప్రసూతాన్ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్వ్యశీతితమస్సర్గః ॥

తతస్సముత్థితః కాల్యమాస్థాయ స్యందనోత్తమమ్ । ప్రయయౌ భరతశ్శీఘ్రం రామదర్శనకాంక్షయా ॥ ౧ ॥ అగ్రతః ప్రయయుస్తస్య సర్వే మంత్రిపురోధసః । అధిరుహ్య హయైర్యుక్తాన్ రథాన్ సూర్యరథోపమాన్ ॥ ౨ ॥ నవనాగసహస్రాణి కల్పితాని యథావిధి । అన్వయుర్భరతం యాంతమిక్ష్వాకుకులనందనమ్ ॥ ౩ ॥ షష్టీ రథసహస్రాణి ధన్వినో వివిధాయుధాః । అన్వయుర్భరతం యాంతం రాజపుత్రం యశస్వినమ్ ॥ ౪ ॥ శతం సహస్రాణ్యశ్వానాం సమారూఢాని రాఘవమ్ । అన్వయుర్భరతం యాంతం సత్యసంధం జితేంద్రియమ్ ॥ ౫ ॥ కైకేయీ చ సుమిత్రా చ కౌసల్యా చ యశస్వినీ । రామానయనసంహృష్టా యయుర్యానేన భాస్వతా ॥ ౬ ॥ ప్రయాతాశ్చార్యసంఘాతా రామం ద్రష్టుం సలక్ష్మణమ్ । తస్యైవ చ కథాశ్చిత్రాః కుర్వాణా హృష్టమానసాః ॥ ౭ ॥ మేఘశ్యామం మహాబాహుం స్థిరసత్త్వం దృఢవ్రతమ్ । కదా ద్ర-

గమనం రామాగమనానుకూలం ॥ ౨౫ ॥ త ఇతి ॥ గోరథైః వృషయుక్తరథైః శకటైరితియావత్ ॥ ౨౬ ॥ సజ్జమితి ॥ సజ్జం సన్నద్ధం ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ స ఇతి ॥ సుయుక్తం బ్రువన్ గురుం ప్రసాదయిష్యన్ - రామముచితవచనైః ప్రీణయిష్యన్ బలస్య యోగాయ బలస్య సంగతయే ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥

తత ఇతి ॥ కులేభ్యో హే వృషలాశ్శూద్రాః ॥ ౩౨ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండే ద్వ్యశీతితమస్సర్గః ॥

తత ఇతి ॥ కాల్యం ప్రాతఃకాలే ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ నవేతి ॥ యథావిధికల్పితాని భరతనియోగమనతిక్రమ్య కల్పితాని సన్నద్ధాని నవనాగసహస్రాణీత్యనేన పురే విద్యమానగజేషు నవనాగసహస్రమాత్రం భరతేన సహాగతమిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ కైకేయీతి ॥ యానేనేత్యేకవచ-

మ స్త్రీతుం యుష్మత్స్వకురః। స్థిరచిత్తమిదిచ పాఠం - అత్ర ప్రత్యహాలత్వాన్నాప్యత్రప్రమన్యుంద్విధత్రలం అంతరం స్థైర్యప్రకంపాత్ త్రిలరషణదీపం కదాద్రక్ష్యామహే రామం లిమ్మగావం నమాప్రయాత్యలేచేత్ మైపు యాం కం జనతాపాన్యర్వే షేనదర్శనార్థం జగతశ్శోకనాశనం తస్మిన్ సర్వలోకశోకనివర్తకేనతిం ధం యం శోకానుగాస్నా భుమ - ఏదియు సర్వలోకశోకనివర్తకత్వేన్యలస్మచ్ఛోకస్యదనస్యాంబంధ - మాను నక్ష్యుక్తంతోవ్యస్యాలిఖయతే ॥ దృష్టఇతి ॥ దృష్టఏవ రామస్సన్ గాలస్త్రెన్ సమందస్మితో మా భూత్ - కటాక్షపూర్వకం కించిత్ ప్రియవచనం వదన్ వా చ - అస్మాకం శోకం కార్య కిం మయా నమాత్రం నాస్మచ్ఛోకాస్సర్వేవినశ్యేయుం - తమఇత్యాది - యథా న్యన్యాదిత్యో గూరస్థితో పి సకలలోకాంధకారం నవర్త యతి ॥ - ౧౦ ॥ పరిష్వజానాం పరిష్వజమానాం నగరే చరంతీతి నాగరికాం చరంతీతి ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ యేచేతి ॥ తత్ర నగరే యే రామస్య సంమతా యేచ నైగమాం వణిజం లేనమ్వ - సర్వాః ప్రకృతయం పౌరశ్రేణయశ్చ రామం ప్రతియయుః ॥ ౧౧ ॥ తాం ప్రపంచయతి మణికారేత్యాదినా ॥ అత్రమ చ్ఛబ్దం హేత్వర్థే సమంజసం మణికారాః పద్మరాగాదిమణిసంస్కారకాః కుంభకారాః కులాలాః - శోభనాః స్వకార్యే సమర్థా ఇత్యాహ సూత్రకర్మకృతః తంతువాయాః - శస్త్రోపజీవినం శస్త్రకారకాః మాయూరకాః మయూరపక్షైశ్ఛత్రాదికారిణం క్రాకచికాః క్రకచైః కరపత్రైశ్చందనాదిదారుదారణకారిణః క్రకచో స్త్రీ కరపత్రమిత్యమరః। రోచకాః దంతవ్యజనవేదికాదిషు కాంతిం త్యాత్పాదకాః - వేధకాః దారురత్నాదిరంధ్రకారిణః - దంతకారాః దంతైః పుత్రికాపీఠశిబికాదికారకాః - సుధాకారాః ప్రాసాదాదిషు సుధాలేపనకర్మకరాః గంధోపజీవిన చందనకస్తూరీకర్పూరకుంకుమాదిగంధద్రవ్యవిక్రయజీవినః - సువర్ణకారాం ప్రసిద్ధాః - కంబళధావకాః కంబళశోధకాః - స్నాపకోష్ణోదకాః - స్నాపకాః తైలాభ్యంగాదిస్నానకారిణః - ఉష్ణోదకాః అంగమర్దకాః - ఉచ్ఛాదకధనం సముల్లేఖోద్వాహనోద్వర్తనే చేతివిశ్వః। ధూపకాం గృహాదిషు ధూపవాసకాః శౌండికాం మద్యకరాః శుండా కరికరే మద్యశాలైవ జయంతీ। రజకాః నిర్ణేజకాః నిర్ణేజకస్స్యాద్రజక ఇత్యమరః। తున్నవాయాః సౌచికాః - తున్నవాయ స్తు సౌచిక ఇత్యమరః। గ్రామఘోషమహత్తరాః గ్రామమహత్తరాః ఘోషమహత్తరాశ్చ - మహత్తరాః ప్రధానభూతాః - ఘోషఆభీరపల్లీస్యాదిత్యమర। శైలూషాః భూమికాధారిణః - స్త్రీజీవినో వా - అతఏవ సహ స్త్రీభిరిత్యుక్తం - శైలాలిన స్తు శైలూషాజాయాజీవాశ్చ ఇత్యమరః। కైవర్తాః ధీవరాః కైవర్తే దాశధీవరావిత్యమరః। లేనత్వేయయురిత్యన్వయ ॥ ౧౪ ॥ సమాహితా ఇతి ॥ సమాహితాః యోగినః గోరథైః వృషభయుక్తరథైః శకటైరితి యావత్ ॥ ౧౫ ॥ సువేషా ఇతి ॥ తామ్రమృష్టానులేపనాః రక్తవర్ణ సంపూర్ణాంగరాగా ॥ ౧౬ ॥ ప్రహృష్టముదితేతి ॥ ప్రహర్షః కాయికో రోమాంచాదిః - ద్ర

క్ష్యామహే రామం జగతశ్శోకనాశనమ్॥ ౯॥ దృష్ట ఏవ హి నశ్శోకమపనేష్యతి రాఘవః। తమస్సర్వస్య లోకస్య సముద్యన్నివ భాస్కరః॥ ౯॥ ఇత్యేవం కథయంత స్తే సంప్రహృష్టాః కథాశ్శుభాః। పరిష్వజానాశ్చాన్యోన్యం యయుర్నాగరికాజనాః॥ ౧౦ ॥ యేచ తత్రాపరే సర్వే సంమతా యేచ నైగమాః। రామం ప్రతియయుర్హృష్టాస్సర్వాః ప్రకృతయ స్తదా॥ ౧౧ ॥ మణికారాశ్చ యే కేచిత్కుంభకారాశ్చ శోభనాః। సూత్రకర్మకృతశ్చైవ యేచ శస్త్రోపజీవినః॥ ౧౨॥ మాయూరకాః క్రాకచికా రోచకా వేధకా స్తథా। దంతకారాస్సుధాకారా స్తథా గంధోపజీవినః॥ ౧౩॥ సువర్ణకారాః ప్రఖ్యాతా స్తథా కంబళధావకాః। స్నాపకోష్ణోదకా వైద్యా ధూపకాశ్శౌండికా స్తథా॥ ౧౪॥ రజకా స్తున్నవాయాశ్చ గ్రామఘోషమహత్తరాః। శైలూషాశ్చ సహ స్త్రీభిర్యాంతి కైవర్తకా స్తథా॥ ౧౫॥ సమాహితా వేదవిదో బ్రాహ్మణా వృత్తసంమతాః। గోరథైర్భరతం యాంతమనుజగ్ముస్సహస్రశః॥ ౧౬ ॥ సువేషాశ్శుద్ధవసనా స్తామ్రమృష్టానులేపనాః। సర్వే తే వివిధైర్యానైశ్శనైర్భరతమన్వయుః॥ ౧౭ ॥ ప్రహృష్టముదితా సేనా సాన్వయాత్కైక

సంప్రత్యేకాపేక్షయా ॥ ౯ ॥ ఇత్యేవమితి ॥ పరిష్వజానాః పరిష్వజమానాః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ యేచేతి ॥ సంమతాః రామస్యేతి శేషః - నైగమాః వణిజః ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయః ॥ ౧౧ ॥ ప్రకృతీః విభజ్య దర్శయతి ॥ మణికారా ఇతి ॥ మణికారాః ముక్తాపద్మరాగాదిమణిసంస్కారకాః సూత్రకర్మకృతః తంతువాయాదయః - శస్త్రోపజీవినః శస్త్రనిర్మాణోపజీవినః మాయూరకాః మాయూరపింఛైః ఛత్రవ్యజనాదికారిణః క్రాకచికాః క్రకచైః కరపత్రైః చందనాదిదారుదారణం కృత్వా యే జీవంతి తే క్రాకచికాః క్రకచః కరపత్రం స్యాదితి హలాయుధః రోచకాః పర్యంకస్య వేదికాదిషు కాంత్యుత్పాదకాః - వేధకాః దారురత్నాదిరంధ్రకారిణః దంతకారాః దంతైః పుత్రికాపీఠశిబికాదికారిణః - సుధాకారాః ప్రాసాదాదిషు సుధాలేపనకర్మకారాః గంధోపజీవినః చందనకస్తూర్యాదిగంధద్రవ్యోపజీవినః - స్నాపకోష్ణోదకాః - స్నాపకాః తైలాభ్యంగాదిస్నానకారిణః - ఉష్ణోదకాః ఉద్వర్తనకారిణః - ధూపకాః గృహాదిషు ధూపాదివాసకాః శౌండికాః మద్యకారాః - శుండా శాలీకే మద్యశాల ఇతి వైజయంతీ। గ్రామఘోషాః గ్రామస్థజనమేళనేకర్తారః గోరథైః వృషభయుక్తరథైః శకటైరితి యావత్ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ప్రహృష్టేతి ॥ ప్రహృష్టముదితా ప్రహర్షః కాయికో రోమాంచాదిః ప్రమోదో మానసో హర్షః

మోదో మానసో హర్షః - ఆనయనే తేన నయనమిత్యర్థః॥ ౧॥ తే ఇతి॥ శృంగిబేరపురం ప్రతి దూరమధ్వానం గత్వా గంగాం సమాసేదురితి సంబంధః - యత్ర - శృంగిబేరపురం ప్రతి [illegible] - శృంగిబేరపురే ఇత్యర్థః। యత్రేతి - అప్రమాదేన సావధానతయా [illegible]॥ ౨॥ ఉపేత్యేతి॥ [illegible]॥ ౩॥ ౪॥ నివేశయతేతి॥ [illegible]॥ ౫॥ దాతుమితి॥ ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థం [illegible]॥ ౬॥ ౭॥ నివేశ్యేతి॥ గంగామను నివేశ్య గంగాం [illegible] పరిబర్హశోభినీం [illegible]॥ ౮॥ ఇతి శ్రీ [illegible] శ్రీరామాయణభూషణే [illegible] అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్ర్యశీతితమస్సర్గః॥

తత ఇత్యాది॥ గంగామన్వాశ్రితాం ప్రాప్తాం - [illegible]॥ ౧॥ మహతీతి॥ [illegible]॥ ౨॥ యథేతి। [illegible] కోవిదారధ్వజో [illegible] బంధయిష్యతీత్యాదినా॥ దాశాన్ [illegible] అథవా [illegible] దాశరథిం జ్ఞాతిమాత్రమివ [illegible] కైకేయీపుత్ర ఇతి [illegible]

యానుశాసనమ్। భ్రాతురానయనే యాంతం భ్రాతృవత్సలమ్॥ ౧॥ తే త్వా దూరమధ్వానం రథయానాశ్వకుంజరైః। సమాసేదుస్తతో గంగాం శృంగిబేరపురం ప్రతి॥ యత్ర రామసఖో వీరో గుహో జ్ఞాతిగణైర్వృతః। నివసత్యప్రమాదేన దేశం తం పరిపాలయన్॥ ౨॥ ఉపేత్య తీరం గంగాయాశ్చక్రవాకైరలంకృతమ్। వ్యవాతిష్ఠత సా సేనా భరతస్యానుయాయినీ॥ ౩॥ నిరీక్ష్యానుగతాం సేనాం తాం చ గంగాం శివోదకామ్। భరతస్సచివాన్ సర్వానబ్రవీద్వాక్యకోవిదః॥ ౪॥ నివేశయత మే సైన్యమభిప్రాయేణ సర్వతః। విశ్రాంతాః ప్రతరిష్యామశ్శ్వ ఇదానీమిమాం నదీమ్॥ ౫॥ దాతుం చ తావదిచ్ఛామి స్వర్గతస్య మహీపతేః। ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థమవతీర్యోదకం నదీమ్॥ ౬॥ తస్యైవం బ్రువతోమాత్యాస్తథేత్యుక్త్వా సమాహితాః। న్యవేశయంస్తాంశ్ఛందేన స్వేన స్వేన పృథక్ పృథక్॥ ౭॥ నివేశ్య గంగామను తాం మహానదీం చమూం విధానైః పరిబర్హశోభినీమ్। ఉవాస రామస్య తదా మహాత్మనో విచింతయానో భరతో నివర్తనమ్॥ ౮॥ ఇత్యా శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్ర్యశీతితమస్సర్గః॥

తతో నివిష్టాం ధ్వజినీం గంగామన్వాశ్రితాం నదీమ్। నిషాదరాజో దృష్ట్వైవ జ్ఞాతీన్ సంత్వరితోఽబ్రవీత్॥ ౧॥ మహతీయమితస్సేనా సాగరాభా ప్రదృశ్యతే। నాస్యాంతమవగచ్ఛామి మనసాపి విచింతయన్॥ ౨॥ యదా తు ఖలు దుర్బుద్ధిర్భరతస్స్వయమాగతః। స ఏష హి మహాకాయః కోవిదారధ్వజో రథే॥ ౩॥ బంధయిష్యతి వా దాశానథ వాస్మాన్ వధిష్యతి। అథ దాశరథిం రామం పిత్రా రాజ్యాద్వివాసితమ్॥ ౪॥ సంప

॥ ౧॥ త ఇతి॥ శృంగిబేరపురం ప్రతి దూరమధ్వానం గత్వా - గంగాం సమాసేదురితి సంబంధః॥ యత్రేతి॥ అప్రమాదేన సావధానేన॥ ౨॥ ౩॥ ౪॥ నివేశయతేతి॥ ఇదానీం మే సైన్యం అభిప్రాయేణ తదిచ్ఛయా - సర్వతో నివేశయత [illegible]॥ ౫॥ దాతుమితి॥ ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థం - ఔర్ధ్వదేహికప్రయోజనాయేత్యర్థః॥ ౬॥ ౭॥ ఛందేన [illegible]॥ నివేశ్యేతి॥ పరిబర్హశోభినీం పరిబర్హాః [illegible] కరణజాతం - విధానైః [illegible] గంగామనునిర్వేశ్య - గంగామనుసారేణ నివేశ్యేత్యర్థః॥ ౮॥ ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థ [illegible] శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం త్ర్యశీతితమస్సర్గః॥

తత ఇతి॥ గంగామన్వాశ్రితాం - అతఏవ నివిష్టాం॥ ౧॥ ౨॥ యథేతి॥ భరతం స్వయమాగతో యథా ఖలు - భరత స్వయమాగతో నూనం కుతః యస్మాత్ ఏష మహాకాయః కోవిదారధ్వజః కోవిదారలక్షణో ధ్వజః రథే దృశ్యతే - యద్వా ప్రసిద్ధిః [illegible] - యథా యేన కారణేన రథేన కోవిదారధ్వజో దృశ్యతే - తతో దుర్బుద్ధిర్భరతః స్వయమాగతః ఖలు - ఆగత ఇతి మన్యత ఇత్యర్థః॥ బంధయిష్యతీ

కృతిత్వే హేతుః - తస్య రాజ్ఞః - రాజత్వార్హస్య రామస్య సుదుర్లభాం ॥౫॥ కిమతో భవత ఇత్యత్రాహ భర్తేతి ॥ అర్థకామాః అర్థే కామో ఽభిలాషో యేషాం తే అర్థకామాః - యూయమితి శేషః - అనూపే తీరే ॥౬॥ తిష్ఠంత్వితి ॥ సర్వే దాశాశ్చ గంగామన్వాశ్రితాస్సంతః - బలయుక్తాః - సేనాయుక్తాః నదీరక్షాః నదీతరణమార్గం గతక్షుంతం - మాంసమూలఫలాశనా నావారోపితమాంసాద్యశనాస్తిష్ఠంతు ॥౭॥ నావామిత్యాది ॥ పంచానాం శతానాం నావాం ఏకైకస్యా నావః కైవర్తానాం శతం శతం తిష్ఠంతు శతం శతం కైవర్తాస్తిష్ఠంత్విత్యర్థః ॥౮॥ యదేతి ॥ రామస్య తుష్టః రామవిషయే తుష్టః - యదా దుష్ట ఇతి పాఠే - అదుష్ట ఇతి పదచ్ఛేదః స్వస్తిమతీతి - అన్యథా హంతవ్యేతి భావః ॥౯॥ ఇతీతి ॥ ఉపాయనం కౌశేయాది - మాంసం మృగాణాం ॥౧౦॥౧౧॥ ఏష ఇతి ॥ స్థపతిః ప్రభుః - దండకారణ్యే కుశలః - తత్ర సంచరణసమర్థ ఇత్యర్థః విజానీతే తం దేశమిత్యర్థః ॥౧౩॥౧౪॥ లబ్ధ్వేతి ॥ ప్రహ్వః కృతప్రణామః ॥౧౫॥ నిష్కుట ఇతి ॥ అయం దేశః మదధిష్ఠితవనప్రదేశః తే నిష్కుటః గృహారామభూతః గృహారామస్తు నిష్కుట ఇత్యమరః । త్వద్భోగయోగ్య ఇతి యావత్ - వయం చ వంచితాః - అత్రాగమనానివేదనేన వంచితా ఇత్యర్థః - నివేదనే హి ప్రత్యుద్గమనాదికం కర్తుం శక్యమితి భావః - సర్వే వయం తే - త్వదీయా ఇత్యర్థః - అతః స్వకే దాసకులే దాసగృహే - వసేతి నివేదయామః విజ్ఞాపయామః పూర్వం గంగామాసాద్యేతి గంగాపర్యంతమాగమనే ఽపి అద్య మనుష్యప్రేరణాభావాత్ త్వదాగమనం న జ్ఞాతవాన స్మీతి గుహేనోచ్యతే ॥౧౬॥ అస్తీతి ॥ వన్యం నీవారశ్యామాకప్రియంగ్వాదిధాన్యం - ఆశంసే ప్రార్థయామి - స్వాశితా సుష్ఠుభోజితా ॥౧౭॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే చతురశీతితమస్సర్గః

ఏవమితి ॥ హేత్వర్థసంహితం ఉపపత్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం ॥౧॥ ఊర్జిత ఇతి ॥ స్వస్య రామవిషయభక్తిం ద్యోతయితుం మమ

న్నాం శ్రియమన్విచ్ఛంస్తస్య రాజ్ఞస్సుదుర్లభామ్ । భరతః కైకయీపుత్రో హంతుం సమధిగచ్ఛతి ॥౫॥
భర్తా చైవ సఖా చైవ రామో దాశరథిర్మమ । తస్యార్థకామాస్సన్నద్ధా గంగానూపే ఽత్ర తిష్ఠత ॥౬॥
తిష్ఠంతు సర్వదాశాశ్చ గంగామన్వాశ్రితా నదీమ్ । బలయుక్తా నదీగుప్తా మాంసమూలఫలాశనాః ॥౭॥
నావాం శతానాం పంచానాం కైవర్తానాం శతం శతమ్ । సన్నద్ధానాం తథా యూనాం తిష్ఠంత్విత్యభ్యచోదయత్ ॥౮॥
యదా తుష్టస్తు భరతో రామస్యేహ భవిష్యతి । సేయం స్వస్తిమతీ సేనా గంగామద్య తరిష్యతి ॥౯॥
ఇత్యుక్త్వోపాయనం గృహ్య మత్స్యమాంసమధూని చ । అభిచక్రామ భరతం నిషాదాధిపతిర్గుహః ॥౧౦॥
తమాయాంతం తు సంప్రేక్ష్య సూతపుత్రః ప్రతాపవాన్ । భరతాయాచచక్షే ఽథ వినయజ్ఞో వినీతవత్ ॥౧౧॥
ఏష జ్ఞాతిసహస్రేణ స్థపతిః పరివారితః । కుశలో దండకారణ్యే వృద్ధో భ్రాతుశ్చ తే సఖా ॥౧౨॥
తస్మాత్పశ్యతు కాకుత్స్థ త్వాం నిషాదాధిపో గుహః । అసంశయం విజానీతే యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ ॥౧౩॥
ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సుమంత్రాద్భరతశ్శుభమ్ । ఉవాచ వచనం శీఘ్రం గుహః పశ్యతు మామితి ॥౧౪॥
లబ్ధ్వాభ్యనుజ్ఞాం సంహృష్టో జ్ఞాతిభిః పరివారితః । ఆగమ్య భరతం ప్రహ్వో గుహో వచనమబ్రవీత్ ॥౧౫॥
నిష్కుటశ్చైవ దేశో ఽయం వంచితాశ్చాపి తే వయమ్ । నివేదయామస్తే సర్వే స్వకే దాసకులే వస ॥౧౬॥
అస్తి మూలం ఫలం చైవ నిషాదైస్స్వయమాహృతమ్ । ఆర్ద్రం చ మాంసం శుష్కం చ వన్యం చోచ్చావచం మహత్ ॥౧౭॥
ఆశంసే స్వాశితా సేనా వత్స్యతీమాం విభావరీమ్ । అర్చితో వివిధైః కామైశ్శ్వస్ససైన్యో గమిష్యసి ॥౧౮॥
ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతురశీతితమస్సర్గః

ఏవముక్తస్తు భరతో నిషాదాధిపతిం గుహమ్ । ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో వాక్యం హేత్వర్థసంహితమ్ ॥౧॥
ఊర్జితః ఖలు తే కామః కృతో మమ గురోస్సఖే । యో మే త్వమీదృశీం సేనామేకో ఽభ్యర్చితుమి

త్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ భరతః దాశాన స్మాన్ వధిష్యతి - అనుపశ్చాద్దాశరథిం హంతుం సమధిగచ్ఛతీతి సంబంధః ॥౪॥౫॥ భర్తేతి ॥ తస్యార్థకామాః రామస్య ప్రయోజనం కాంక్షమాణాః ॥౬॥ తిష్ఠంత్వితి ॥ నదీరక్షాః నదీం రక్షంతీతి నదీరక్షాః ॥౭॥ నావామితి ॥ పంచానాం శతానాం నావాం ప్రత్యేకం - కైవర్తానాం శతం శతం తిష్ఠంత్విత్యభ్యచోదయదితి సంబంధః - పంచశతసంఖ్యాసు నౌషు ప్రత్యేకం శతం శతం కైవర్తాస్తిష్ఠంత్విత్యర్థః ॥౮॥ యథా దుష్ట ఇత్యత్ర - అదుష్ట ఇతి చ్ఛేదః ॥౯॥౧౦॥౧౧॥ ఏష ఇతి ॥ దండకారణ్యే కుశలః తత్ర సంచారకోవిద ఇత్యర్థః ॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥ నిష్కుటశ్చేతి ॥ అయం దేశో నిష్కుటశ్చైవ గృహారామ ఏవ - వంచితాః - అత్రాగమనానివేదనేన వంచితాః విపన్నాస్సర్వే వయం చ త్వదీయాః - అతః స్వకే స్వకీయే దాసకులే దాసగృహే వస ఇతి నివేదయామః ప్రార్థయామ ఇతి సంబంధః ॥౧౬॥ ఆశంస ఇతి ॥ స్వాశితా సుష్ఠుభోజితా వత్స్యతీతి ఆశంసే ప్రార్థయే - అతో ఽర్చితః శ్వో గమిష్యసీతి సంబంధః ॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - చతురశీతితమస్సర్గః

ఏవమితి ॥ హేత్వర్థసంహితం - ఉపపత్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం ॥౧॥ ఊర్జిత ఇతి ॥ యస్త్వం మే మమ ఈదృశీం సేనాం ఏకో ఽభ్య

గురోస్సఖేఇత్యుక్తం - యస్త్వమేక ఏవ - ఈదృశీం అపరిచ్ఛిన్నాం సేనామభ్యర్చితుమిచ్ఛసి తస్య తే ... కామః - అర్థ
నా మనోరథః కృతః ఖలు - కృత ఏవ - తవాదరేణైవ వయమర్చితా ఇతి భావః ॥౨॥ ఇతీతి ॥ మహాతేజా ఇతి గాంభీర్యద్యోతనం ఉత్తమమిత్యనే
నార్చనోద్యోగమాత్రేణాప్యుత్తమత్వం కథనాదవాప్తసమస్తకామమిత్యనేనోక్తం - శ్రీమానితి తాత్కాలికహర్ష ॥౩॥ కతరేణేతి ॥ కతరేణ కేన మా
ర్గేణ - భృశం గహనం అత్యంతదుష్ప్రవేశః - అనూపో దేశః జలప్రాయో దేశః - జలప్రాయమనూపం స్యాదిత్యమరః ॥౪॥ తస్యేతి ॥ గహనం
కాననం గోచరస్సంచారప్రదేశో యస్య సః గహనగోచరః గహనం కాననం వనమిత్యమరః ॥౫॥ దాశా ఇతి ॥ అహమనుగమిష్యామి అతో న మా
ర్గవిషయవిచారః కర్తవ్య ఇతి భావః ॥౬॥ కచ్చిదితి ॥ న దుష్టః అదుష్టః సుప్సుపేతి సమాసః రామస్య రామవిషయే అదుష్టో వ్రజసి కచ్చిత్ దుష్టో న వ్ర
జసి కచ్చిదితి వా సంబంధః అక్లిష్టకర్మణ ఇత్యనేన నిరపాయత్వముక్తం శంకాప్రసక్తౌ హేతుమాహ ఇయమితి అనుకూలో వ్రజసి చేత్ సేనా వ్య
ర్థేతి భావః - ఇవశబ్దశ్శంకాయా ఈషత్త్వం ద్యోతయతి ॥౭॥ తమితి ॥ ఆకాశ ఇవ నిర్మల ఇత్యనేన తద్వత్ కించిద్దోషస్య తత్ర ప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యు
చ్యతే - ఆకాశే హి పంకానులేపేన తత్ర న ప్రసక్తిః - కింతు స్వహస్త ఏవ మలినో భవతి శ్లక్ష్ణయా స్వస్మిన్ దోషారోపేఽప్యక్రోధయా ॥౮॥ మా భూ
దితి ॥ యత్ యస్మిన్ కాలే కష్టం త్వయా ఆశంకితం కష్టం జాయతే స కాలో మా భూత్ - కలికాలే హ్యేవ ప్రసంగః - అతో మాం శంకితుం
నార్హసి - తత్ర హేతుః రాఘవ ఇత్యాది న తే కార్యా త్వయా న కార్యా ॥౧౦॥ సత్వితి ॥ సంహృష్టవదనః ప్రసన్నవదన ఇత్యర్థః హర్షి
తః సంజాతహర్షః ॥౧౧॥౧౨॥ శాశ్వతీతి ॥ కృచ్ఛ్రగతం వ్యసనగతం - ప్రత్యానయితుం ప్రత్యానేతుం ఇడాగమః ॥౧౩॥ ఏవమితి ॥ సం
భాషమాణస్య సంభాషమాణే సతి - నష్టప్రభః అస్తప్రభః ॥౧౪॥ సన్నివేశ్యేతి ॥ శయనం పునరాగమదితి - అత్ర పునశ్శబ్దేన గుహాగమనాత్
పూర్వం శాంతస్య యస్థితత్వముచ్యతే సముపాగమదితి వా పాఠః పునః పరితోషిత ఇతి వా సంబంధః వాక్యాలంకారో వా ॥౧౫॥ రామచింతా
మయ ఇతి ॥ అనర్హస్య గిప్తైశ్వర్యేణ శోకానర్హస్య - మహాత్మనః మహాధీరస్యాపి ధర్మప్రేక్షస్య శోకసూచపాపహీనస్య తాదృశః
అవాఙ్మనసగోచరం భ్రాతృభక్తస్యేతి భరతవిశేషణం వా ॥౧౬॥ అంతర్దాహేనేతి ॥ దహనః శోకాగ్నిః - అంతర్దాహేన చింతాగ్నినా త
ప్తం రాఘుసంభరతం సంతాపయతి సమ్యక్ గ్లపయతి స్మ - వనదాహాభిసంతప్తం వనదాహేన ర్యంతపనాగ్నేరూష్మణా సంతప్తం శుష్కం పాద

చ్ఛసి ॥౨॥ ఇత్యుక్త్వా తు మహాతేజా గుహం వచనముత్తమమ్ । అబ్రవీద్భరతశ్శ్రీమాన్నిషాదాధిపతిం పునః
॥౩॥ కతరేణ గమిష్యామి భరద్వాజాశ్రమం గుహ । గహనోఽయం భృశం దేశో గంగానూపో దురత్యయః ॥౪॥
తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమతః । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం గుహో గహనగోచరః ॥
౫॥ దాశాస్త్వానుగమిష్యంతి ధన్వినస్సుసమాహితాః । అహం త్వానుగమిష్యామి రాజపుత్ర మహాయశః ॥
౬॥ కచ్చిన్న దుష్టో వ్రజసి రామస్యాక్లిష్టకర్మణః । ఇయం తే మహతీ సేనా శంకాం జనయతీవ మే ॥ ౭॥ తమే
వమభిభాషంతమాకాశ ఇవ నిర్మలః । భరతశ్శ్లక్ష్ణయా వాచా గుహం వచనమబ్రవీత్ ॥౮॥ మా భూత్స కా
లో యత్కష్టం న మాం శంకితుమర్హసి । రాఘవస్స హి మే భ్రాతా జ్యేష్ఠః పితృసమో మతః ॥ ౯॥ తం నివ
ర్తయితుం యామి కాకుత్స్థం వనవాసినమ్ । బుద్ధిరన్యా న తే కార్యా గుహ సత్యం బ్రవీమి తే ॥౧౦॥ స తు సం
హృష్టవదనశ్శ్రుత్వా భరతభాషితమ్ । పునరేవాబ్రవీద్వాక్యం భరతం ప్రతి హర్షితః ॥౧౧॥ ధన్యస్త్వం
న త్వయా తుల్యం పశ్యామి జగతీతలే । అయత్నాదాగతం రాజ్యం యస్త్వం త్యక్తుమిహేచ్ఛసి ॥ ౧౨॥ శాశ్వ
తీ ఖలు తే కీర్తిర్లోకాననుచరిష్యతి । యస్త్వం కృచ్ఛ్రగతం రామం ప్రత్యానయితుమిచ్ఛసి ॥ ౧౩॥ ఏవం
సంభాషమాణస్య గుహస్య భరతం తదా । బభౌ నష్టప్రభస్సూర్యో రజనీ చాభ్యవర్తత ॥౧౪ ॥ సన్నివేశ్య
స తాం సేనాం గుహేన పరితోషితః । శత్రుఘ్నేన సహ శ్రీమాన్ శయనం సముపాగమత్ ॥ ౧౫॥ రామచిం
తామయశ్శోకో భరతస్య మహాత్మనః । ఉపస్థితో హ్యనర్హస్య ధర్మప్రేక్షస్య తాదృశః ॥ ౧౬॥ అంతర్దా

ర్చితుమిచ్ఛసి - తస్య తే ఊర్జితః కామః కృతః ఖలు తవ శ్రద్ధయా సర్వం కృతమేవేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ కతరేణేతి ॥ కతరేణ కేన మార్గే
ణ - గహనః అత్యంతదుష్ప్రవేశః ॥ ౪॥ తస్యేతి ॥ గహనగోచర దుష్ప్రవేశప్రదేశసంచారణశీలః ॥ ౫॥ ౬॥ కచ్చిదితి ॥ రామస్య దుష్టః న వ్ర
జసి కచ్చిత్ - రామస్య ద్రోహం కర్తుం న వ్రజసి కచ్చిదిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ ౮॥ మా భూదితి - యత్ యస్మిన్ కాలే త్వయా ఆశంకితం కష్టం రామే
ద్రోహరూపం జాయతే - స కాలోఽపి మా భూత్ - కుతః రాఘవః మే జ్యేష్ఠో భ్రాతా - అత ఏవ మమ పితృసమః - అతః మాం శంకితుం నార్హ
సీతి సంబంధః ॥౯॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ రామేతి ॥ అనర్హస్య శోకానర్హస్య దుఃఖం ధర్మం ప్రేక్షత ఇతి ధర్మప్రేక్షః తస్య ధర్మ
దృష్టేరిత్యర్థః - తాదృశః వాచామగోచరః శోకః ఉపస్థితః ప్రాప్తః ॥౧౬॥ అంతరితి ॥ దహనః శోకాగ్నిః రాఘుసంభరతం వనదావాగ్ని

షం గూఢోగ్నిరివకోటరాగ్నిరివ - అంతరారబ్ధ్యబహిర ... స్థో ... త్యా ... త్ - ఉదాహా ... కేవలాగ్నేహి - ॥ ౧౭ ॥ ప్రసృతఇతి ॥ శోకాగ్నిసంభవంస్వేదం ప్రసృతః - భరతఇతిశేషః - స్వేదశ్శోకాగ్నిసంభవఇతిపాఠ ... రూపం. స్వేదంప్రసృతః హిమం ప్రసృతఇత్యత్ర గత్యర్థత్వాత్ ... ॥ ౧౮ ॥ ఉత తస్యదుఃఖ శైలత్వేన రూపయతిధ్యానేత్యాదినా ॥ ధ్యాన ... తర్గ తస్మాన్నిర్గతంనిర్ఝరం శిలానాంసమూహ శైలం - రామవిషయధ్యానమేవనిర్ఝరశ్శైలంయస్మిన్ తేన ధ్యానస్యనిరంతరత్వేన ఉదీర్ణశిలాప జ్తిసామ్యం - నివిడనిశ్వసితంనిశ్వసితంతదేవధాతుర్యస్మిన్ - నివిడత్వసామ్యాత్ దైన్యంకరణానాంస్వస్వవిషయప్రవృత్తివైముఖ్యం - తస్యపాదపసాఙ్ఘ ... దరూపతయా శోకాయాసాధిశృంగిణా - శోకాయాసాధిశృంగిణం ప్రసాదయాయస్మిన్ తేన - యద్వా - శోకాయాసాధివిశ్శృంగిశాశృంగవతా ... సామ్యాత్ - ప్రమోహానంతసత్త్వేన ప్రమోహావిపఅనంతానిసత్త్వానిజంతవోయస్మిన్ తేన - ప్రాణ్యసువ్యవసాయేషునష్వేషు శ్రీరుజంతుషిక్ష్యమరః । ప్రాణభయశంకాకరత్వాత్ సంతాపౌషధివేణునా - సంతాపావిఓషధయోవేణవశ్చయస్మిన్ తేన - ఓషధివేణుసామ్యందు ప్రవేశత్వాత్ - ఆక్రాంతః అభూదితిశేషః మహతాఅరిగురుణా మజ్జితేతిసారే మజ్జితాఅవయవేషుప్రవిశతా ॥ ౨౦ ॥ వినిశ్వసన్నితి ॥ వినిశ్వసన్ చింతాతిరేకేణశ్వాసంకుర్వన్ భృశదుర్మనా అత్యంతకలుషహృదయః ప్రమూఢసంజ్ఞాయసఃప్రమూఢసంజ్ఞః - అతివివరవముపదంమరణాయాఖ్యంపత్తిరూపాంమూర్ఛాంగతః శమంజ్వరశాంతిం - అయూథగతః యూథాత్ భ్రష్టఇత్యర్థః యూథహాత్ఇతిపాఠేహతయూథఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ అథగుహస్సభూమిగతః ఇత్యాహ గుహేనేతి ॥ సజనస్సపరివారః - సమాహితఏకాగ్రచిత్తః భరతం గుహేనసార్ధం సహ సమాగతః - అథగుహస్సదుర్మనాః భరతశైలదర్శనేనభరతాదిభిశ్శోకందుర్మనాస్సన్ భరతంఅగ్రజంప్రతిఅగ్రజంలక్ష్యీకృత్య - సమాశ్వాసయత్ ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే పంచాశీతితమస్సర్గః - ❀❀❀❀❀❀❀

ఆచచక్షఇత్యాది ॥ అథఆఖ్యానానంతరం - సద్భావంజ్యేష్ఠానువర్తనరూపంసమీచీనంస్వభావం - ఆచచక్షఇత్యాది భగవద్విషయాపదేశేనాతనపురాతనవిభాగోనాస్తి దేశికావక్తారః సాదరాశ్శ్రోతారఇత్యాహ - అజీపఉత్తేః - స్వవాగింద్రియవిషయమేవా వదన్ - నతుకార్త్స్న్యేన - అథభరతస్యభావజ్ఞానానంతరం సద్భావంపాల్యాత్ప్రభృతిసుస్నిగ్ధఇతినత్త్వావ్యాప్తంస్వభావం లక్ష్మణస్య మహాత్మనః - పయోదధింపాశినాపరిచ్ఛేత్తుముద్యుక్తః - భరతాయాప్రమేయాయ - ఏతాదృశస్యోపదేష్టేతినాస్తి గుహోగహనగోచరః వనస్థ

ఆచచక్షేఽథసద్భావం లక్ష్మణస్య మహాత్మనః । భరతాయాప్రమేయాయ గుహో గహనగోచరః ॥

గుహేన గహనస్సంతాపయతి రాఘవమ్ । వనదాహాభిసంతప్తం గూఢోగ్నిరివ పాదపమ్ ॥ ౧౭ ॥ ప్రసృతస్సర్వగాత్రేభ్యస్స్వేదశ్శోకాగ్నిసంభవమ్ । యథా సూర్యాంశుసంతప్తో హిమవాన్ ప్రసృతో హిమమ్ ॥ ౧౮ ॥
ధ్యాననిర్ఝరశైలేన వినిశ్శ్వసితధాతునా । దైన్యపాదపసంఘేన శోకాయాసాధిశృంగిణా ॥ ౧౯ ॥ ప్రమోహానంతసత్త్వేన సంతాపౌషధివేణునా । ఆక్రాంతో దుఃఖశైలేన మహతా కైకయీసుతః ॥ ౨౦ ॥ వినిశ్శ్వసన్వై భృశదుర్మనాస్తతః ప్రమూఢసంజ్ఞః పరమాపదం గతః । శమం న లేభే హృదయజ్వరార్దితో నరర్షభో యూథహతో యథర్షభః ॥ ౨౧ ॥ గుహేన సార్ధం భరతస్సమాగతో మహానుభావస్సజనస్సమాహితః ।
సుదుర్మనాస్తం భరతం తదా పునర్గుహస్సమాశ్వాసయదగ్రజం ప్రతి ॥ ౨౨ ॥ ❀❀❀❀❀❀❀❀

❀❀❀❀❀❀ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే పంచాశీతితమస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀

సంతప్తంపర్యంతవనదాహేనోష్మణాశుష్కం గూఢోగ్నిః కోటరస్థాగ్నిః ॥ ౧౭ ॥ ప్రసృతఇతి ॥ శోకాగ్నిసంభవంస్వేదంప్రసృతః భరతఇతిశేషః ॥ ౧౮ ॥ ధ్యాననిర్ఝరేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ ధ్యాననిర్ఝరశైలేనవదరో విదారణంతస్మాన్నిర్గతంనిర్ఝరంశిలానాంసమూహశ్శైలః - విదారణరహితస్థూలపాషాణఇత్యర్థః - ధ్యానమేవనిర్ఝరశ్శైలంయస్మిన్ తేన - శోకాయాసాధిశృంగిణా - శోకశ్చ ఆయాసశ్చఆధిశ్చతావివశృంగాణియస్మిన్ తేన - ప్రమోహానంతసత్త్వేనప్రమోహావివానంతసత్త్వానిజంతవోయస్మిన్ - సంతాపౌషధివేణునాసంతాపావివౌషధయశ్చవేణవోయస్మిన్ - మజ్జితాఅవయవేషుప్రవిశతాదుఃఖశైలేనదుఃఖరూపపర్వతేన - ఆక్రాంతః అభూదితిశేషః । మహాలేరితిపాఠః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ వినిశ్శ్వసన్నితి ॥ యూథహతః హతయూథః యూథగతఇతిపాఠే - యూథాన్నిర్గతఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ గుహేనేతి ॥ సమాహితఏకాగ్రచిత్తః - సజనః సపరివారః అగ్రజంప్రతినమాగతోభరతః - గుహేనసార్ధంసుదుర్మనాః సుదుఃఖితఅభూదితిశేషః ॥ తంభరతంగుహఃపునఃగుహస్తదాసమాశ్వాసయదితిసంబంధః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - పంచాశీతితమస్సర్గః - ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

ఆచచక్షఇతి ॥ అథాఖ్యానానంతరంసద్భావంజ్యేష్ఠానువర్తనరూపం - సమీచీనస్వభావం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఉచితఇతి ॥ తస్యరామస్య

వృక్షాదితారతమ్యమాత్రజ్ఞ ఏతాదృశస్య భావమవిజ్ఞాతవాన్ యద్వా - రామవిరహేణ కుత్రచిత్ కుంజే స్థితః తద్దేశీయాగమనేన ముత్థాయ నిర్గతః ॥ ౧ ॥ భరతస్య రామవిషయస్నేహమభివర్ధయితుం లక్ష్మణస్య స్నేహానువర్తనరూపం పూర్వవృత్తాంతమాహ తం జాగ్రతమిత్యాదినా ॥ భ్రాతృగుప్త్యర్థం - అత్యంతం జాగ్రతం శరచాపాసిధారిణం - ఏకహస్తే శరయుక్తచాపం అపరహస్తే అసిం చ ధారయన్తమిత్యర్థః గుణైః భ్రాతృభక్త్యాదిగుణైర్యుక్తమ్ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఉచిత ఇతి ॥ తస్య రామస్య ॥ ౪ ॥ న హీతి ॥ మోత్సుకో భూః - అస్యాం రాత్రౌ రామరక్షణౌత్సుక్యం మా కృథా ఇత్యర్థః - ఏతత్ రక్షణం ప్రతీతవాగ్రత - అసత్యం బ్రవీమ్యపి బ్రవీమి కిం న బ్రవీమ్యేవేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ స్వస్య ఐహికాముష్మికం చ ఫలం రామాయత్తమిత్యాహ అస్యేత్యాదినా ॥ ధర్మావాప్తిం ఆముష్మికఫలసాధనసిద్ధిం కేవలాం న్యాయప్రాప్తామిత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ నేతి ॥ మే విదితమిత్యత్ర అవిదితమితి పదచ్ఛేదః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ మహతేతి ॥ తపసా అనశనేన - పరిశ్రమైః - యజ్ఞాదిభిరిత్యర్థః ఏకముఖ్య ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః ఇత్యమరః ॥ ౧౨ ॥ ప్రవ్రాజనకాలికదశరథదశాం స్మరన్నాహ అస్మిన్నితి ॥ వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి ॥ ౧౩ ॥ వినద్యేతి ॥ సుమహానాదం వినద్య - క్రుష్ట్వేత్యర్థః - అద్య స్త్రియః ఉపరతాః ఇతి మన్యే ఇత్యుపస్కార్యం నివేశనం నివేశనం చ ॥ ౧౪ ॥ కౌసల్యేతి ॥ సర్వే తే జీవేయురితి నాశంసే యది జీవేయుః ఇమాం శర్వరీమేవేతి సంబంధః ॥ ౧౫ ॥ జీవేదితి ॥ శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా శత్రుఘ్నసంబంధ్యవేక్షేచ్ఛయా - వీరసూః కౌసల్యా దుఃఖితేతి యత్ - అతో వినశిష్యతి దుఃఖితా యా త్వితి పాఠస్సమీచీనః తత్పక్షే యా దుఃఖితా వీరసూః కౌసల్యా సా తు వినశిష్యత్యేవేత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ అతిక్రాన్తమితి ॥ అతిక్రాన్తమతిక్రాన్తం - సర్వం ప్రయోజనమతీతమేవేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ సిద్ధార్థా ఇతి ॥ వృత్తం అతీతం మృతమితి యావత్ ॥ ౧౮ ॥ రమ్యచత్వరసంస్థానామిత్యాది ॥ హర్మ్యాణి ధనినాం గృహాణి ప్రాసాదా దేవానాం రాజ్ఞాం చ గృహాణి - తైస్సంపన్నాం సమృద్ధాం - సర్వరత్నవిభూషితాం సర్వైః శ్రేష్ఠవస్తుభిరలంకృతాం తూర్యనాదవినాదితాం తూర్యస్య నృత్తగీ

౧ ॥ తం జాగ్రతం గుణైర్యుక్తం శరచాపాసిధారిణమ్ । భ్రాతృగుప్త్యర్థమత్యంతమహం లక్ష్మణమబ్రువమ్ ॥ ౨ ॥ ఇయం తాత సుఖా శయ్యా త్వదర్థముపకల్పితా । ప్రత్యాశ్వసిహి శేష్వాస్యాం సుఖం రాఘవనందన ॥ ౩ ॥ ఉచితోఽయం జనస్సర్వో దుఃఖానాం త్వం సుఖోచితః । ధర్మాత్మంస్తస్య గుప్త్యర్థం జాగరిష్యామహే వయమ్ ॥ ౪ ॥ న హి రామాత్ప్రియతరో మమాస్తి భువి కశ్చన । మోత్సుకోభూర్బ్రవీమ్యేతదప్యసత్యం తవాగ్రతః ॥ ౫ ॥ అస్య ప్రసాదాదాశంసే లోకేఽస్మిన్ సుమహద్యశః । ధర్మావాప్తిం చ విపులామర్థావాప్తిం చ కేవలామ్ ॥ ౬ ॥ సోఽహం ప్రియసఖం రామం శయానం సహ సీతయా । రక్షిష్యామి ధనుష్పాణిస్సర్వైస్స్వైర్జ్ఞాతిభిస్సహ ॥ ౭ ॥ న హి మేఽవిదితం కించిద్వనేఽస్మింశ్చరతస్సదా । చతురంగం హ్యపి బలం ప్రసహేమ వయం యుధి ॥ ౮ ॥ ఏవమస్మాభిరుక్తేన లక్ష్మణేన మహాత్మనా । అనునీతా వయం సర్వే ధర్మమేవానుపశ్యతా ॥ ౯ ॥ కథం దాశరథౌ భూమౌ శయానే సహ సీతయా । శక్యా నిద్రా మయా లబ్ధుం జీవితం వా సుఖాని వా ॥ ౧౦ ॥ యో న దేవాసురైస్సర్వైః శక్యః ప్రసహితుం యుధి । తం పశ్య గుహ సంవిష్టం తృణేషు సహ సీతయా ॥ ౧౧ ॥ మహతా తపసా లబ్ధో వివిధైశ్చ పరిశ్రమైః । ఏకో దశరథస్యైష పుత్రస్సదృశలక్షణః ॥ ౧౨ ॥ అస్మిన్ ప్రవ్రజితే రాజా న చిరం వర్తయిష్యతి । విధవా మేదినీ నూనం క్షిప్రమేవ భవిష్యతి ॥ ౧౩ ॥ వినద్య సుమహానాదం శ్రమేణోపరతాః స్త్రియః । నిర్ఘోషోపరతం తాత మన్యే రాజనివేశనమ్ ॥ ౧౪ ॥ కౌసల్యా చైవ రాజా చ తథైవ జననీ మమ । నాశంసే యది జీవేయుస్సర్వే తే శర్వరీమిమామ్ ॥ ౧౫ ॥ జీవేదపి చ మే మాతా శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా । దుఃఖితా యా తు కౌసల్యా వీరసూర్వినశిష్యతి ॥ ౧౬ ॥ అతిక్రాన్తమతిక్రాన్తమనవాప్య మనోరథమ్ । రాజ్యే రామమనిక్షిప్య పితా మే వినశిష్యతి ॥ ౧౭ ॥ సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మిన్ కాలే హ్యుపస్థితే । ప్రేతకార్యేషు సర్వేషు సంస్కరిష్యన్తి భూమిపమ్ ॥ ౧౮ ॥ రమ్యచత్వర

తవగుప్త్యర్థమితి పాఠే తత్కృతాయా రామగుప్తేస్తదర్థం ॥ ౪ ॥ న హీతి ॥ రామాదన్యః ప్రియతరో భువి నాస్తి మోత్సుకో భూః ఉత్సుకో మా భూః - అస్మిన్నర్థే విస్మయం మా గాః ఇదమసత్యమత ఆహ బ్రవీమ్యేతదితి రామం రక్షిష్యామీత్యేతద్వచనం తవాగ్రతః అసత్యం బ్రవీమ్యపి అసత్యం బ్రవీమి కిం । న బ్రవీమ్యేవేత్యర్థః - స్వస్యైహికాముష్మికఫలం రామాయత్తమిత్యాహ ॥ ౫ ॥ అస్యేతి ॥ ధర్మావాప్తిం ఆముష్మికఫలసాధనభూతాం అస్య రామస్య ప్రసాదాదేవేత్యాశంసే ఇతి సంబంధః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ మహతేతి ॥ ఏకః ముఖ్యః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ కౌసల్యేతి ॥ సర్వే తే జీవేయురితి నాశంసే యది జీవేయుః ఇమాం శర్వరీమేవేతి సంబంధః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ అతిక్రాన్తమితి ॥ రాజ్యే రామమనిక్షిప్య తాదృశమనోరథమనవాప్య మే పితా వినశిష్యతి యతః అతః అతిక్రాన్తమతిక్రాన్తం సర్వం ప్రయోజనం అతీతం గతం వ్యర్థం గతమిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ రమ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ హర్మ్యాణి ధనినాం గృహాణి ప్రాసాదా దేవానాం రాజ్ఞాం చ గృహాణి - ఆ

శాదికస్యనాదేనవినాదితాం హర్మ్యాదిమిర్యుక్తప్రాసాదసమిత్యర్థః సర్వకల్యాణైస్సర్వమంగళైస్సంపూర్ణాం - సర్వోత్సవైస్సంపూర్ణాంవా - ఆరామోద్యానసంపూర్ణాం ఆరామాఃఉపవనాని - ఉద్యానానిరాజసాధారణవనాని - తైస్సమృద్ధాం - సమాజోత్సవశాలినీంఉత్సవసమూహశాలినీం॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ౨౧॥ అపీతి॥ సత్యప్రతిజ్ఞేనతీర్ణవనవాసప్రతిజ్ఞేన - రామేణప్రవిశేమహి - పురీమితిశేషః ॥౨౨॥ పరిదేవయమానస్యేతి॥ తిష్ఠతోరాజపుత్రస్య - రాజపుత్రసంబంధినీశర్వరీఅత్యవర్తత - నిరంతరపరిదేవనేనరాత్రిర్యాపితానిత్యర్థః॥ ౨౩॥ ౨౪॥ జటాధరావితి॥ వ్యపేక్షమాణౌసర్వతోదత్తాక్షౌనౌ॥ ౨౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానేషడశీతితమస్సర్గః॥

గుహస్యేతి॥ యత్రతత్రైవ యత్రస్థితస్తత్రైవయదేశప్రియంశ్రుతంతత్రైవేత్యర్థః యద్వాయత్రవిషయేఽప్రియంశ్రుతంతత్రైవధ్యానం జగామ - స్వాభిలషితకార్యసంకటంజాతమితిచింతాపారవశ్యంప్రాప్తఇత్యర్థః॥ ౧॥ సుకుమారఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ప్రత్యాశ్వస్యముహూర్తంకాలంపరమదుర్మనాస్సన్ సహసాపపాత - పసాదేతివాపాఠః - సుకుమారఇత్యాదినాతదవస్థానర్హత్వముచ్యతే॥ ౨॥ ౩॥ తదవస్థమితి॥ అనంతరస్థైరనిరంతరంసమీపస్థితైః॥ ౪॥ ౫॥ తాఇతి॥ అనుసృత్యసమీపంప్రాప్య॥ ౬॥ వత్సలేతి॥ ఉపగూహ్యపరిష్వజ్య॥ ౭॥ పుత్రేతి॥ నయాభరతస్యవ్యాధిశ్చాధిశ్చ - కం - ఉపితురామవిరహావివ - రామవిరహంతేశరీరంబాధతేకచ్చిదిత్యర్థః - అద్యేతి రామోవనంగతః చక్రవర్తితుసంస్థితః-అతస్త్వమేవేదానీమస్మాకంరక్షకఇతినార్థః - కింతురామోభవతోముఖాద్వైవర్ణ్యం దృష్ట్వాసపునరనాగతోభవేత్ - అవశ్యమాగమిష్యతీత్యేతదనేక్ష్యవయంజీవామః- భవాన్నాస్తిశ్రుతంచేత్కఇమాందిశమవలోకయేత్ ॥౮॥ ౯॥ కచ్చిదితి॥ లక్ష్మణేవిషయే - తేత్వయా - ఏకపుత్రాయాం - మయేతిశేషః ॥౧౦॥ సఇతి॥ పరిసాంత్వ్య -త్వచ్ఛంకితంకిమపినభవే

సంస్థానాంసువిభక్తమహాపథామ్। హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాంసర్వరత్నవిభూషితామ్ ॥గజాశ్వరథసంబాధాంతూర్యనాదవినాదితామ్। సర్వకల్యాణసంపూర్ణాంహృష్టపుష్టజనాకులామ్॥ ॥ఆరామోద్యానసంపూర్ణాంసమాజోత్సవశాలినీమ్। సుఖితావిచరిష్యంతిరాజధానీంపితుర్మమ॥ ౨౧॥అపిసత్యప్రతిజ్ఞేనసార్ధంకుశలినావయమ్। నివృత్తేసమయేహ్యస్మిన్సుఖితాఃప్రవిశేమహి॥ ౨౨ ॥పరిదేవయమానస్యతస్యైవంసుమహాత్మనః। తిష్ఠతోరాజపుత్రస్యశర్వరీసాత్యవర్తత॥ ౨౩ ॥ప్రభాతేవిమలేసూర్యే కారయిత్వాజటాఉభౌ। అస్మిన్భాగీరథీతీరేసుఖంసంతారితౌమయా॥ ౨౪॥జటాధరౌతౌద్రుమచీరవాససౌమహాబలౌకుంజరయూథపోపమౌ। వరేషుచాపాసిధరౌపరంతపౌవ్యపేక్షమాణౌసహసీతయాగతౌ॥ ౨౫ ॥ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షడశీతితమస్సర్గః

గుహస్యవచనంశ్రుత్వాభరతోభృశమప్రియమ్। ధ్యానంజగామతత్రైవయత్రతచ్ఛ్రుతమప్రియమ్॥ ౧॥సుకుమారోమహాసత్త్వస్సింహస్కంధోమహాభుజః। పుండరీకవిశాలాక్షస్తరుణఃప్రియదర్శనః॥ ౨॥ ప్రత్యాశ్వస్యముహూర్తంతుకాలంపరమదుర్మనాః। పపాతసహసాతోత్త్రైర్హృదివిద్ధఇవద్విపః॥ ౩॥

తదవస్థంతుభరతంశత్రుఘ్నోఽనంతరస్థితః। పరిష్వజ్యరురోదోచ్చైర్విసంజ్ఞశ్శోకకర్శితః॥ ౪॥తతస్సర్వాస్సమాపేతుర్మాతరోభరతస్యతాః। ఉపవాసకృశాదీనాభర్తృవ్యసనకర్శితాః॥ ౫ ॥తాశ్చతంపతితంభూమౌరుదంత్యఃపర్యవారయన్। కౌసల్యాత్వనుసృత్యైనందుర్మనాఃపరిషస్వజే॥ ౬ ॥వత్సలాస్వంయథావత్సముపగూహ్యతపస్వినీ। పరిపప్రచ్ఛభరతంరుదంతీశోకలాలసా॥ ౭ ॥పుత్రవ్యాధిర్నతేకచ్చిచ్ఛరీరంపరిబాధతే। అద్యరాజకులస్యాస్యత్వదధీనంహిజీవితమ్॥ ౮॥ త్వాందృష్ట్వాపుత్రజీవామిరామేసభ్రాతృకేగతే। వృత్తేదశరథేరాజ్ఞినాథఏకస్త్వమద్యనః॥ ౯ ॥కచ్చిన్నులక్ష్మణేపుత్రశ్రుతంతేకించిదప్రియ

రామాఉపవనాని - ఉద్యానానిరాజసాధారణవనాని - సమాజోత్సవశాలినీంఉత్సవసమూహశాలినీమిత్యర్థః ॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥ అపీతి॥ సత్యప్రతిజ్ఞేనరామేణ ॥ ౨౨॥ పరీతి ॥ పరిదేవయమానస్యరాజపుత్రస్యసతః శర్వరీఅత్యవర్తత - నిరంతరపరిదేవనేనరాత్రిర్యాతేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ప్రభాతఇతి ॥ ప్రభాతేసూర్యేవిమలేసతి- అస్మిన్ భాగీరథీతీరేజటాఃకారయిత్వాస్థితౌఉభౌసుఖంమయా- సంతారితౌ గంగామితిశేషః ॥ ౨౪॥జటేతి ॥ వ్యపేక్షమాణౌనిరపేక్షావిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - షడశీతితమస్సర్గః -

గుహస్యేతి॥ ధ్యానంజగామ - స్వాభిలషితకార్యసంకటంజాతమితిచింతాంప్రాపేత్యర్థః॥ ౧॥సుకుమారఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ప్రత్యాశ్వస్యముహూర్తంకాలంపరమదుర్మనాస్సన్ సహసాపపాతససాదేతివాపాఠః॥ ౨॥౩॥తదవస్థమితి॥అనంతరస్థితంఆసన్నస్థితః ॥౪॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥ కచ్చిదితి॥ఏకపుత్రాయాఃమమేతిశేషః॥౧౦॥సఇతి॥పరిసాంత్వ్యత్వచ్ఛంకితంకిమపినాస్తీత్యాశ్వాస్య॥౧౧॥౧౨॥సో

దితివదన్ పరిసాంత్వ్యేత్యర్థః॥ ౧౧॥ ౧౨॥ సఇతి॥ గుహః పృష్టః రామవృత్తాంతకీర్తనస్యావకాశోలబ్ధ ఇతి సంజాతహర్షస్సన్ రామే యద్విధయా ఏవంవిధమ్ ఉపచారాదికం ప్రతిపేదే - అకరోదిత్యర్థః - తదబ్రవీత్ - చకారేణ రామకృతం సముచ్చీయతే ॥౧౩॥ అన్నమితి ఉచ్చావచం నానావిధమిత్యర్థః భక్ష్యాః భక్షణీయాన్యపూపాదీని - అభ్యవహారార్థం భోజనార్థం బహు చేతి - అన్యద్వ్యంజనాదికమపి బహూపహృతం॥ ౧౪॥ తత్సర్వమితి॥ రామః - తన్న ప్రత్యగృహ్ణాత్ - కింతు తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీత్ ప్రత్యనుజ్ఞాసీత్ - పునర్నీయతామిత్యనుజ్ఞాతవాన్ - క్షత్రధర్మం - దానమేవ క్షత్రధర్మః నత్వాదానమితి - అత్ర హి నజాలిపరిగ్రహత్వాత్ తత్ప్రత్యాఖ్యానం బుద్ధిపూర్వకమిత్యాహుః॥ ౧౫॥ ప్రత్యనుజ్ఞానే హేతుమాహ నహీత్యాదినా ఇత్యనునీతా వయమిత్యనేన స్వాంప్రతి భక్తాగ్రేసరగుహ సమర్పితఫలాదేర్గ్రహణకృతత్వే నశబరీవిదురాదిన్యాయేన పరమభాగవతయా స్వీకార్యత్వే పి స్వప్రియవయస్యప్రభృతి బహుజనవిశ్లేషదుఃఖప్రాగ్భారానుభవజనితవైమనస్యేన పుణ్యనదీతీరే ఉపవాసచికీర్షయాచ గుహసమర్పితం నప్రతిజగ్రాహ రామ ఇతిచ గుహేనాపి విదితమితి గమ్యతే॥ ౧౬॥ లక్ష్మణేనేతి॥ ఔపవాస్యం ఉపవాసం - స్వార్థేష్యఞ్॥ ౧౭॥ తతఇతి॥ జలశేషేణ రామపీతజలశేషేణ - అకరోత్ - పానమితిశేషః - వాగ్యతాః నియతవాచః సీతాయా అపి సంధ్యాయాం ధ్యానజపాదికమస్త్యేవ - సంహితాః సమాహితాః॥ ననుపూర్వం పురోవాదే - తతశ్చిరోత్తరానంగస్య సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమాం జలమేవాదదే హోజ్యం లక్ష్మణేనాహృతం స్వయమిత్యుక్తం॥ కథమత్రానవాదే ప్రథమం జలాదానవత్వాత్ సంధ్యోపాసనం చోచ్యతే సత్యం తత్రైవ క్రమః ఇహతు గుహానీతాన్నాంగీకారేకిం భుక్తవాన్ రామ ఇత్యాకాంక్షాయాం లక్ష్మణేనయద్వార్యానీతం తత్పీతమితి ప్రసంగసంగత్యా జలపానం ప్రథమముక్త్వా పశ్చాత్సంధ్యోపాసనముక్తమితి నదోషః॥ ౧౮॥ సౌమిత్రిరితి॥ తతః పశ్చాత్ వారిపానానంతరం - స్వయం - బర్హీంషి కుశాన్ - బర్హిర్నా గ్నౌ న నాకుశేష్వితి వైజయంతీ। క్షిప్రమానీయ - రాఘవకారణాత్ రాఘవనిమిత్తం - శుభం పవిత్రం - స్వాస్తరం సుష్ఠుస్తీర్ణం శయనమితి యావత్ అకరోత్ కృతవాన్॥ ౧౯॥ తస్మిన్నితి॥ పాదౌ ప్రక్షాళ్య - గంగాతీరగమనకృతపంకశోధనం కృత్వేత్యర్థః - ఇదం చ రామస్య స్వహస్తాభ్యాం సీతాయాస్తు దక్షప్రదానేనేతి బోధ్యం - అపచక్రామ శయనకాలే సమీపవర్తనస్యానుచితత్వాద్దూరే స్థిత॥ ౨౦॥ ఏతదితి॥ శయితౌ - గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙిత్యాదినా కర్తరి నిష్ఠా॥ ౨౧॥ నియమ్యేతి॥ పృష్ఠే పశ్చాద్భాగే ఇషుధీ ఉభావియమ్య బద్ధ్వా - అంగుల్యత్రాణే ఉభాభ్యామధికృత్య దూరేణ ఉపవనప్రయోగార్థమిషుధిద్వయధారణమస్తి - తలాంగులిత్రవాన్ - తలం జ్యాఘాతవారణమిత్యమరః। ఉపోహ్య ధృత్వా - అస్య పరితః అతిష్ఠత సవతో రక్షణార్థం ప్రదక్షిణంచ చారేత్యర్థః నిశాం నిశాయాం అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా కేవలమిత్యనేన శయననిద్రారాహిత్యం

మ్॥ పుత్రే వా హ్యేకపుత్రాయాస్సహ భార్యే వనం గతే॥ సముహూర్తం సమాశ్వస్య రుదన్నేవ మహాయశాః। కౌసల్యాం పరిసాంత్వ్యేదం గుహం వచనమబ్రవీత్॥ ౧౧॥ భ్రాతా మే క్వావసద్రాత్రౌ క్వ సీతా క్వ చ లక్ష్మణః। అస్వపచ్ఛయనే కస్మిన్ కిం భుక్త్వా గుహ శంస మే॥ ౧౨॥ సోఽబ్రవీద్భరతం పృష్టో నిషాదాధిపతిర్గుహః। యద్విధం ప్రతిపేదే చ రామే ప్రియహితే ఽతిథౌ॥ ౧౩॥ అన్నముచ్చావచం భక్ష్యాః ఫలాని వివిధాని చ। రామాయాభ్యవహారార్థం బహు చోపహృతం మయా॥ ౧౪॥ తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీద్రామస్సత్యపరాక్రమః। న తు తత్ప్రత్యగృహ్ణాత్ స క్షత్రధర్మమనుస్మరన్॥ ౧౫॥ న హ్యస్మాభిః ప్రతిగ్రాహ్యం సఖే దేయం తు సర్వదా। ఇతి తేన వయం రాజన్ననునీతా మహాత్మనా॥ ౧౬॥ లక్ష్మణేన సమానీతం పీత్వా వారి మహాయశాః। ఔపవాస్యం తదాకార్షీద్రాఘవస్సహ సీతయా॥ ౧౭॥ తతస్తు జలశేషేణ లక్ష్మణోఽప్యకరోత్తదా। వాగ్యతాస్తే త్రయస్సంధ్యాం సముపాసత సంహితాః॥ ౧౮॥ సౌమిత్రిస్తు తతః పశ్చాదకరోత్స్వాస్తరం శుభమ్। స్వయమానీయ బర్హీంషి క్షిప్రం రాఘవకారణాత్॥ ౧౯॥ తస్మిన్ సమావిశద్రామస్స్వాస్తరే సహ సీతయా। ప్రక్షాళ్య చ తయోః పాదావపచక్రామ లక్ష్మణః॥ ౨౦॥ ఏతత్తదింగుదీమూలమిదమేవ చ తత్తృణమ్। యస్మిన్ రామశ్చ సీతా చ రాత్రిం తాం శయితావుభౌ॥ ౨౧॥ నియమ్య పృష్ఠే తు త

ప్రవీదితి॥ గుహః పృష్టః రామవృత్తాంతకీర్తనేన స్వావకాశోలబ్ధ ఇతి సంజాతహర్షస్సన్ రామే యద్విధం యాదృశముపచారం ప్రతిపేదే అకరోదిత్యర్థః తదబ్రవీత్ చకారేణ రామకృతం సముచ్చీయతే॥ ౧౩॥ ౧౪॥ తత్సర్వమితి॥ రామస్తన్న ప్రత్యగృహ్ణాత్ - కింతు తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీత్ ప్రత్యర్పయామాస॥ ౧౫॥ ౧౬॥ లక్ష్మణేనేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ వాగ్యతాస్సంధ్యాముపాసత। రాఘవం లక్ష్మణేన యద్వార్యానీతం తత్పీత్వా ఔపవాస్యముపవాసం ఔపవస్తమితి పాఠే ప్యయమేవార్థః లక్ష్మణోప్యకరోత్ - ఔపవాసమిత్యనుషంగః॥ ౧౭॥ ౧౮॥ సౌమిత్రిరితి॥ స్వాస్తరం సుష్ఠు ఆస్తరం శయనమిత్యర్థః బర్హీంషి కుశాని॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ౨౧॥ నియమ్యేతి॥ తలాంగులిత్రవాన్ - తలం జ్యాఘాతవారణం - అంగులిత్రమంగులిత్రాణం - తదుభయవాన్ - ఇషుధీ తూణీరౌ ఉపోహ్య ధృత్వా - కేవలమిత్యనేన లక్ష్మణ

లక్ష్మణస్యోచ్యతే ॥ ౨౨ ॥ తత ఇతి ॥ అహంచోత్తమబాణచాపధృత్ స్థితోఽభవం ప్రాతా న గరాద్వనాని నిరగమయత్ - అయము పరస్సు పద్రాశాయాం ఇమపికుయాణాదితిశం యానజ్ఞాయదన్స్వ యత్ర యత్ర నలక్ష్మణస్స్విత తత్ర తత్ర స్థితోఽభవం - ప్రకాశ సమను సృత వాన నా మిత్యర్థః - అతం ద్రిభిజ్ఞాతిభిరాత్తకార్ముకైః మమపరికరాశ్చ - అయం వన గరోపపాదజాయితు. రామేణ గిణిత పరిష్యరిచే పనవత్ర హరామతి సావధానామాం ప్రతిపద మన్వసరన్నిత్యర్థః - ఏవ ముస్థానే భయశంకా నిఃస్పృతం - పత్రరస్యన వేనచిత పరిభ వ్యత్యా రామ పె ం ప్రకల్పమితి ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే సప్తాశీతితమస్సర్గః

తదిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ నిపుణం సావధానమిత్యర్థః. తేన రామేణ - ఇహ భూమౌ శర్వర్యాం శయితా శర్వర్యాం శయనం కృతం - సప్తమ్యా అధికరణత్వస్యాభిహితతాచ్ఛర్వరీశబ్దాత్ ప్రథమా - ఇదమేషామిమిత్యనాత్ - ఇదమస్య విమర్దితమిత్యత్ర పృథికరణే నిష్ఠా క్తస్య చ వర్తమానే ఇతి కర్తరి షష్ఠీ - అస్మిన్నేతత్ పర్ణం విమర్దనమిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ మహాభాగ ఇతి ॥ మహాభాగేన ధీమతా దశరథేనేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా ॥ ౩ ॥ అజినోత్తరసంస్తీర్ణ ఇతి ॥ అజినోత్తరం సంస్తీర్ణం అజినరూపోత్తరచ్ఛదేన సంస్తీర్ణే - అజనశబ్దేన కదళి కందళీ చ నశ్చమూరు ప్రియకావపి । సమూరుశ్చేతి రాజిణా అమి అజినయోనయ ఇత్యుక్తత్వాద్యజినం వివక్షితం ॥ వరాస్తరణసంచయే - వరాణి మూల్యాని - ఆస్తరణాని యేషు పర్యంకేషు తేషాం సంచయే సమూహే - పర్యంకానాం బహుత్వం తతో స్తాదితాలోచితాంతర్గృహశిరోగృహాదిబాహుళ్యాత్ - యద్వా మాంసవాతిశయాయ నైకాస్తరణత్వం - అతిమృదుత్వాద్యజినస్యోపర్యాస్తరణత్వం ॥ ౪ ॥ ప్రాసాదాగ్రవిమానేష్విత్యాది ॥ ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు విమానతుల్య ప్రాసాదశిఖరేషు వలభీషు కూటాగారేషు కూటాగారేతు వలభీతివైజయంతీ । హైమరాజతభౌమేషు - హైమాని రాజతాని భౌమాని భూమితలాని యేషు తే వరాస్తరణశాలిషు చిత్రకంబళాదిశాలిషు పుష్పసంచయచిత్రేషు చిత్రపుష్పసమూహేషు - చందనాగరుగంధిషు చందనాగరుధూపగంధిషు - పాండరాభ్రప్రకాశేషు ఉద్వ్యవశేషు శుకసంఘురుతేషు శుకసమూహనాదవత్సు - అర్శ ఆదిత్వాదచ్ మత్వర్థీయః ప్రాసాదవరవర్యేషు ప్రాసాదవరాణాముత్తమేషు - శీతవత్సు శైత్యవత్సు - శీతం గుణే ఇత్యమరః । సుగంధిషు - ఘనసారాదిభిరితి శేషః - ఉషిత్వా - శయిత్వేత్యర్థః - ఉపరి ప్రతిహార్థోక్తః - మేరుతుల్యత్వే హేతుం కృతకాంచనభిత్తిష్వితి గీతవాదిత్రనిర్ఘోషైః గీతైస్తదనుగుణవీణాదిరావైః - వరాభరణనిస్వనైః పరిచారికాపాణి వరణనూపుర కంకణాద్యాభరణశింజితైః - మృదంగవరశబ్దైః మర్మళవిశేషధ్వనిభిశ్చ - సతతం ప్రతిబోధితః - అథ ప్రబోధనానంతరం - కాలే ప్రాతః కాలే - వందిభిః కర్తృభిః - సూతమాగధైశ్చ గాథాభిః గద్యవిశేషైః పారభేదం పద్యవిశేషైః - స్తుతిభిః స్తోత్రప్రబంధైశ్చ - వగదితః స్తుతః వది అభివాదన స్తుత్యోరితి ధాతుః పరంతపః అన్యరాజశిక్షణపరో రామః - పారభేదం అదరాజ్యశిక్షణపరో రామః ॥ కథం భూమౌ కేవలాయాం శేతే - కథం స్వాపదరవైః ప్రతిబోధ్యతే - కథ సోకాకిలిష్వతీతిచాన్వస్యార్థం గమ్యమానత్వాదప్రయోగః యశ్చానింబంపరిశునాయకైః

లాంగులిత్రవాణశరైస్సన్నద్ధాణాః విమృధీపరంతపః । మహద్ధనుస్సజ్యముపోహ్య లక్ష్మణో నిశామతిష్ఠత్

పరితోఽస్య కేవలమ్ ॥ ౨౨ ॥ తతస్త్వహం చోత్తమబాణచాపధృత్ స్థితోఽభవం తత్ర స యత్ర లక్ష్మణః । అతంద్రి

భిర్జ్ఞాతిభిరాత్తకార్ముకైర్మహేంద్రకల్పం పరిపాలయంస్తదా ॥ ౨౩ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తాశీతితమస్సర్గః

తచ్ఛ్రుత్వా నిపుణం సర్వం భరతస్సహ మంత్రిభిః । ఇంగుదీమూలమాగమ్య రామశయ్యామవేక్ష్య

తామ్ ॥ ౧ ॥ అబ్రవీజ్జననీస్సర్వా ఇహ తేన మహాత్మనా । శర్వరీ శయితం భూమావిదమస్య విమర్దితమ్ ॥ ౨ ॥ మ

హాభాగకులే నేన మహాభాగేన ధీమతా । జాతో దశరథేనోర్వ్యాం న రామస్స్వప్తుమర్హతి ॥ ౩ ॥ అజినోత్త

రసంస్తీర్ణే వరాస్తరణసంచయే । శయిత్వా పురుషవ్యాఘ్రః కథం శేతే మహీతలే ॥ ౪ ॥ ప్రాసాదాగ్రవి

మానేషు వలభీషు చ సర్వదా । హైమరాజతభౌమేషు వరాస్తరణశాలిషు ॥ ౫ ॥ పుష్పసంచయచిత్రేషు చం

దనాగరుగంధిషు । పాండరాభ్రప్రకాశేషు శుకసంఘరుతేషు చ ॥ ౬ ॥ ప్రాసాదవరవర్యేషు శీతవత్సు సుగం

సంబంధి శయనని ద్రారాహిత్యముచ్యతే ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం - సప్తాశీతితమస్సర్గః

తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది ॥ తేన రామేణ శర్వరీ శయితం శర్వర్యాం శయితం - అస్య రామస్య విమర్దితం విమర్దనం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ మహాభాగేతి ॥ దశరథేనేతి హేతౌ తృతీయా పంచమ్యర్థే వా ॥ ౩ ॥ అజినేతి ॥ అజినోత్తరసంస్తీర్ణే అజినోత్తరచ్ఛదేన సంస్తీర్ణే - అత్రాజినశబ్దేన కదళ్యాదిమృగవిశేషాజినం వివక్షితం - వరాస్తరణసంచయే వరాణి మూల్యాన్యాస్తరణాని యేషు పర్యంకేషు - తేషాం సంచయే సమూహే ॥ ౪ ॥ ప్రాసాదేతి ॥ ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు విమానాకారరాజగృహేషు హైమరాజతభౌమేషు - హైమాని రాజతాని భౌమాని భూతలాని యేషు తేషు - వరాస్తరణశాలిషు ప్రాసాదవరవర్యేషు ప్రాసాదవరాణాముత్తమేషు - ఉషిత్వా శయిత్వేత్యర్థః - వరాభరణనిస్వనైః పరిచారికాణాం

నంమదుసపిక పా । యశ్చైంసంగందమూర్చాన్యాంసర్కస్యకటురేవననత్యాదివత్ ॥౯॥౬॥౭॥౮॥ ౯॥ అశ్రద్ధేయమితి ॥ ఇదం రామస్యత్య జాశయ్యాశాయనాదికం - అశ్రద్ధేయంలోకేపశ్యామి లోక్యంకర్తనిఖలిదాటుం - తత్ర హేతుమాహ నసత్యమితి కించ మేభావ హృదయం ముహ్యతేఖలు ముహ్యతి ము - రామస్యభూమిశయన వస్త్రాదికం భ్రమోవేత్యర్థః । అథవా అయం పూర్వోక్తశ్రవణం - స్వప్నః పెషయాపుల్లంగ్వం - స్వప్న ఇతిమెమతిం మరం - సిద్ధాంత ఇత్యర్థః । - కథమన్యథాసర్వమిదమనర్హభావ్యం నం బావ్యవిఖలిఖావః ॥౧౦॥ నెతి ॥ కాలేనకాలాత్ - దైవం - బలవత్తరం ననూనం - కాలవిపబలీయానిత్యర్థః । - యత్రయస్మాత్ దాశరథిః శరదపుత్రో పిభూమావేవశయీత - తస్మాదిత్యర్థః ॥౧౧॥ విదేహరాజస్యేతి ॥ ప్రియదర్శనా - అతదర్హేత్యర్థః - దయితా - రామస్యప్రాణేభ్యపి ప్రేయసీ శయితాశయి వపీ - కర్తరిక్తః - హంతేతిశేషః ॥౧౨॥ ఇయమితి ॥ పరివర్తితం పరివర్తనం స్వాపకాలే శ్రమాలిశయాదికస్తులనం పరివర్తనపదం - పరివర్తనజ్ఞాపకమాహ స్థండిలఇతి - స్థండిలే భూతలే - కఠినస్థలత్వాత్ గాత్రైః మృదితత్వం ఇతిమిత్యనుషంగః ॥౧౩॥ మన్యఇతి ॥ సాభరణాసుప్తా - మార్గశ్రమాదాభరణమమన్ముచ్యైవ స్వపతీ - శయనోత్తమేభర్తృశయ్యాత్వాదితరతల్పేభ్యశ్శ్రేష్ఠేతి - సాభరణాసుప్తేత్యత్రసూచకమాహ తత్రేతి - తత్రతత్రప్రదేశేషు - సక్తాః కనకబిందవః జాంబూనదాభరణస్థకణికాస్సూక్ష్మరేణవః ॥౧౪॥ ఉత్తరీయమితి ॥ ఇహకుశాగ్రేషు ఆసక్తం - అంమాసంగాసంసువ్యక్తం - సీతయా సీతాయాః ॥౧౫॥ మన్యఇతి ॥ యా కాపి భర్తుశ్శయ్యాపతివ్రతాయాస్సుఖేతిమన్యే - యతస్సుకుమారీమైథిలీ - సతీపతివ్రతా - అస్మిన్నపిశయనేశయితాదుఃఖం నజానాతి ॥౧౬॥ హా హంతేతి ॥ హాహంతేత్యేకనిపాతః ఖేదార్థః - అహంనృశంసోఽస్మి హింసకోఽస్మి - మమకృతేమన్నిమిత్తం - కృతేఇత్యవ్యయం ॥౧౭॥ జన్మనాక్షమత్తియా ప్రజారంజకత్వేన శరీరలక్షణచరాజ్యార్హో రామః అనుపమోరాజ్యభోగమేతత్సర్వమిత్యాదిసార్వభౌమకులేజాత ఇత్యాదినాశ్లోకద్వయేన ॥౧౮॥౧౯॥ ధన్యఇతి ॥ విషమేకాలే సంకటకాలే ॥ ౨౦ ॥ సిద్ధార్థేతి ॥ పతిమనువృత్య - వనంగతేతి సంబంధః - సంశయితాః అస్మత్సేవనాం రామోంగీకరిష్యతి నవేతిసంశయితాః ॥౨౧॥ అకర్ణధారేతి ॥ అకర్ణధారా - ప్రధానపురుషరహితా యా వత్ - అతఏవశూన్యేవ ప్రతిభాతి ॥ ౨౨॥ అనాయకత్వేకథం రాజ్యంనిరుపద్రవంతత్రాహ నచేతి ॥ కశ్చిత్ సామంతః - నప్రార్థయతే క్రమిలింనెచ్ఛతి ॥ ౨౩॥ రామవీర్యం వినారక్షకాంతరశూన్యత్వమాహ శూన్యసంవరణేత్యాది॥ శూన్యసంవరణారక్షాం అపిద్యమాన ప్రాకారరక్షకాం

థిషు । ఉషిత్వా మేరుకల్పేషు కృతకాంచనభిత్తిషు ॥ ❈ ॥ గీతవాదిత్రనిర్ఘోషైర్వరాభరణనిస్స్వనైః । మృదంగవరశబ్దైశ్చ సతతం ప్రతిబోధితః ॥ ❈ ॥ వందిభిర్వందితః కాలే బహుభిస్సూతమాగధైః । గాథాభిరనురూపాభిః స్తుతిభిశ్చ పరంతపః ॥ ౯ ॥ అశ్రద్ధేయమిదం లోకే న సత్యం ప్రతిభాతి మా । ముహ్యతే ఖలు మే భావస్స్వప్నోఽయమితి మే మతిః ॥ ౧౦ ॥ న నూనం దైవతం కించిత్ కాలేన బలవత్తరమ్ । యత్ర దాశరథీ రామో భూమావేవ శయీత సః ॥ ౧౧ ॥ విదేహరాజస్య సుతా సీతా చ ప్రియదర్శనా । దయితా శయితా భూమౌ స్నుషా దశరథస్య చ ॥ ౧౨ ॥ ఇయం శయ్యా మమ భ్రాతురిదం హి పరివర్తితమ్ । స్థండిలే కఠినే సర్వం గాత్రైర్విమృదితం తృణమ్ ॥ ౧౩ ॥ మన్యే సాభరణా సుప్తా సీతాస్మిన్ శయనోత్తమే । తత్ర తత్ర హి దృశ్యంతే సక్తాః కనకబిందవః ॥ ౧౪ ॥ ఉత్తరీయమిహాసక్తం సువ్యక్తం సీతయా తదా । తథా హ్యేతే ప్రకాశంతే సక్తాః కౌశేయతంతవః ॥ ౧౫ ॥ మన్యే భర్తుస్సుఖా శయ్యా యేన బాలా తపస్వినీ । సుకుమారీ సతీ దుఃఖం న విజానాతి మైథిలీ ॥ ౧౬ ॥ హా హంతాస్మి నృశంసోఽహం యత్సభార్యః కృతే మమ । ఈదృశీం రాఘవశ్శయ్యామధిశేతే హ్యనాథవత్ ॥ ౧౭ ॥ సార్వభౌమకులే జాతస్సర్వలోకస్య సంమతః । సర్వలోకప్రియస్త్యక్త్వా రాజ్యం సుఖమనుత్తమమ్ ॥ ❈ ॥ కథమిందీవరశ్యామో రక్తాక్షః ప్రియదర్శనః । సుఖభాగీ న దుఃఖార్హః శయితో భువి రాఘవః ॥ ౧౮ ॥ ధన్యః ఖలు మహాభాగో లక్ష్మణశ్శుభలక్షణః । భ్రాతరం విషమే కాలే యో రామమనువర్తతే ॥ ౨౦ ॥ సిద్ధార్థా ఖలు వైదేహీ పతిం యానుగతా వనమ్ । వయం సంశయితాస్సర్వే హీనాస్తేన మహాత్మనా ॥ ౨౧ ॥ అకర్ణధారా పృథివీ నౌరివ ప్రతిభాతి మా । గతే దశరథే స్వర్గం రామే చారణ్యమాశ్రితే ॥ ౨౨ ॥ న చ ప్రార్థయతే కశ్చిన్మనసాపి వసుంధరామ్ । వనేఽపి వసతస్తస్య బాహువీర్యాభిరక్షితామ్ ॥ ౨౩ ॥ శూన్యసంవరణార

మావురాద్యాభరణానాం సంజాతైః ప్రతిబిష్కృత్ప్రతిబోధితః - మహీతలే శయనం వేళ ఇతిపూర్వేణసంబంధః ॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ ఇయమితి ॥ గాత్రైః కరచరణాద్యవయవైః ॥౧౩॥౧౪॥ ఉత్తరీయమితి ॥ సీతయాధృతమితిశేషః - యద్వా షష్ఠ్యర్థే తృతీయా ॥౧౫॥ మన్యఇతి ॥ యేన సుఖేన బాలా దుఃఖం న విజానాతి - తేన కారణేన భర్తుశ్శయ్యా పతివ్రతానాం సుఖేతి మన్యే ఇతి సంబంధః ॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ సిద్ధార్థేతి ॥ పతిమనువృత్య వనం గతా - అతస్సిద్ధార్థా వయం సంశయితాః స్వస్వపురుషార్థవిషయసంశయం ప్రాప్తాః ॥౨౧॥ అకర్ణేతి ॥ అకర్ణధారేవ కర్ణధారరహితా నౌరివ శూన్యా నాయకరహితా ॥౨౨॥౨౩॥ శూన్యేతి ॥ శూన్యసంవరణారక్షాం హీన ప్రాకారరక్షాం - అపరిరక్షితామ్

యద్విపాః యస్యాస్తాం - అపావృతాని అపిహితాని పురద్వారాణి యస్యాస్తాం - అప్రహృష్టబలత్వే అరక్షితత్వే హేతుః - న్యూనాం సాదనవిహీనాం విషమస్థాం దుర్దశాపన్నాం - అనావృతాం బాహ్యరక్షకరహితాం నాభిమన్యంతే అభిభవితుం న స్మరంతి - భక్ష్యాన్ అపూపాదీన్ - విషైః విషమిశ్రైః కృతాన్ ॥ ౨౭ ॥ ఉక్తసర్వానర్థస్యాత్మమూలకతయా తత్ప్రాయశ్చిత్తమాహ - అద్యేత్యాదినా ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - తం ప్రతిశ్రవం తాం ప్రతిజ్ఞాం - ఆముచ్య స్వస్మిన్నాసజ్య - తస్యార్థం రామార్థమిత్యర్థః - ఉత్తరం కాలం చతుర్దశవర్షాత్మకేకాలే రామానుష్ఠిత వ్యతిరిక్తోత్తరకాలం వనే వత్స్యామి మిథ్యా న భవిష్యతి ప్రతిజ్ఞేతి శేషః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ అభిషేక్ష్యంతీతి ॥ దేవతాః ఇమం మనోరథం సత్యం కుర్యురపి - సంభావనాయామపిశబ్దః ॥ ౩౧ ॥ ప్రసాద్యమాన ఇతి ॥ శిరసా ప్రణామపూర్వకం - స్వయం నతు మంత్రిముఖేన నాభిపత్స్యతే నాంగీకరిష్యతి ప్రసాదమితి శేషః తతస్తదా వనే వసన్ రామ ఏవమనువత్స్యామి తదనుచరో భవామి - అనుచరణం చాకథమంగీకరిష్యతీత్యత్రాహ - నార్హతీమాముపేక్షితుమితి మాం భ్రాతరం శిష్యం దాసమిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋
❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే అష్టాశీతితమస్సర్గః ❋❋

వ్యుష్యేతి ॥ వ్యుష్య ఉషిత్వా రాత్రిం రాత్రౌ ॥ తత్రైవ యత్ర రామోఽశయిష్ట తత్రైవ కాల్యం ప్రత్యూషః ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కాల్యమిత్యమరః । తస్మిన్నిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ శత్రుఘ్నేతి ॥ శత్రుఘ్న భద్రం త ఇతి సాంత్వోక్తిః - వాహినీం గంగాం - అస్మానిత్యర్థసిద్ధం ॥ ౨ ॥ జాగర్మీతి ॥ నాహం స్వపిమి జాగర్మీతి భ్రాత్రా ప్రచోదితశ్శత్రుఘ్నోఽపి తమేవార్యం యస్త్వయా చింత్యతే తమేవార్యం విచింతయన్ - అహమపి జాగర్మి న స్వపిమీత్యేవమబ్రవీత్ - తథైవ నిషాదేయథా త్వం తథైవాహమార్యం విచింతయన్నిత్యర్థః చరమపర్వనిష్ఠస్య ప్రథమపర్వాభినివేశస్తత్ప్రీత్యర్థతయేతి వ్యంజితం తదవస్థం తు భరతం శత్రుఘ్నోఽనంతరస్థిత ఇతి హి పూర్వమప్యుక్తం ॥ ౩ ॥ ఇతీతి ॥ సంవదతోస్సతోః - కాలే గమనోచితకాలే ॥ ౪ ॥ కచ్చిదితి ॥ శర్వరీం తావత్ శర్వర్యాం సాకల్యేన - యావత్తావచ్చ సాకల్య ఇత్యమరః । సహసైన్యస్య తే సేనాసహితస్య తవ సర్వం ఉపకరణం - అనామయం నిరుపద్రవం ॥ ౫ ॥ గుహస్యేతి ॥ రామస్యానువశః రామాయత్తః ॥ ౬ ॥

ఊనామయంత్రితహయద్విపామ్ ॥ అపావృతపురద్వారాం రాజధానీమరక్షితామ్ ॥ ౨౬ ॥ అప్రహృష్టబలాం న్యూనాం విషమస్థామనావృతామ్ । శత్రవో నాభిమన్యంతే భక్ష్యాన్విషకృతానివ ॥ ౨౭ ॥ అద్యప్రభృతి భూమౌ తు శయిష్యేఽహం తృణేషు వా । ఫలమూలాశనో నిత్యం జటాచీరాణి ధారయన్ ॥ ౨౮ ॥ తస్యార్థముత్తరం కాలం నివత్స్యామి సుఖం వనే । తం ప్రతిశ్రవమాముచ్య నాస్య మిథ్యా భవిష్యతి ॥ ౨౯ ॥ వసంతం భ్రాతురర్థాయ శత్రుఘ్నో మానువత్స్యతి । లక్ష్మణేన సహ త్వార్యో హ్యయోధ్యాం పాలయిష్యతి ॥ ౩౦ ॥ అభిషేక్ష్యంతి కాకుత్స్థమయోధ్యాయాం ద్విజాతయః । అపి మే దేవతాః కుర్యురిమం సత్యం మనోరథమ్ ॥ ౩౧ ॥ ప్రసాద్యమానశ్శిరసా మయా స్వయం బహుప్రకారం యది న ప్రపత్స్యతే । తతోఽనువత్స్యామి చిరాయ రాఘవం వనే వసన్నార్హతి మాముపేక్షితుమ్ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టాశీతితమస్సర్గః ❋❋❋

ఉష్య రాత్రిం తు తత్రైవ గంగాకూలే స రాఘవః । భరతః కాల్యముత్థాయ శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ శత్రుఘ్నోత్తిష్ఠ కిం శేషే నిషాదాధిపతిం గుహమ్ । శీఘ్రమానయ భద్రం తే తారయిష్యతి వాహినీమ్ ॥ ౨ ॥ జాగర్మి నాహం స్వపిమి తమేవార్యం విచింతయన్ । ఇత్యేవమబ్రవీద్భ్రాత్రా శత్రుఘ్నోఽపి ప్రచోదితః ॥ ౩ ॥ ఇతి సంవదతోరేవమన్యోన్యం నరసింహయోః । ఆగమ్య ప్రాంజలిః కాలే గుహో భరతమబ్రవీత్ ॥ ౪ ॥ కచ్చిత్ సుఖం నదీతీరేఽవాత్సీః కాకుత్స్థ శర్వరీమ్ । కచ్చిత్తే సహసైన్యస్య తావత్ సర్వమనామయమ్ ॥ ౫ ॥ గుహస్య వచనం శ్రుత్వా తత్తు స్నేహాదుదీరితమ్ । రామస్యానువశో వాక్యం భరతోఽపీదమబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ సుఖా నశ్శర్వరీ రాజన్ పూజితాశ్చాపి తే వయమ్ । గంగాం తు నౌభిర్బహ్వీభిర్దాశాస్సంతారయం

ద్విపాం అసన్నద్ధాశ్వగజాం న్యూనాం సాదనవిహీనాం - విషమస్థాం దుర్దశోపపన్నాం - అనావృతాం బాహ్యరక్షకరహితాం - నాభిమన్యంతే నాభిభవితుం స్మరంతి ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ అద్యప్రభృతీత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - తం ప్రతిశ్రవం తాం ప్రతిజ్ఞాం రామకృతవనవాసప్రతిజ్ఞామిత్యర్థః ॥ ఆముచ్య స్వస్మిన్నాసజ్య - తస్యార్థం రామార్థం ఉత్తరం కాలం చతుర్దశవర్షాత్మకరామానుష్ఠేయవ్యతిరిక్తోత్తరం కాలం వనే వత్స్యామి - అతః అస్య రామస్య ప్రతిజ్ఞా మిథ్యా న భవిష్యతి ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ప్రసాద్యమాన ఇతి ॥ న ప్రపత్స్యతే నాంగీకరిష్యతి యది ప్రార్థనామితి శేషః ॥ ౩౨ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋, ❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - అష్టాశీతితమస్సర్గః ❋❋❋

౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ గుహస్యేతి ॥ రామస్యానువశః రామాయత్తః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ అన్యాఇతి ॥ అన్యాః పూర్వోక్తవ్యతిరిక్తాః స్వ

ర్వతి ॥ సుఖాసుఖావహా జాతేతిశేషః రాజన్నితి రామభక్తతయా స్తౌతి - తేత్యేషా ॥ ౭ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రతిప్రవిశ్య పునః ప్రవిశ్య ॥ ౮ ॥ ఉ
త్తిష్ఠతేతి ॥ ప్రబుధ్యధ్వం ఉత్తిష్ఠతేతి క్రమః - తారయిష్యామ ఇత్యత్ర విసర్గలోప ఆర్షః. తారయిష్యామితి చ పాఠః ॥ ౯ ॥ త ఇతి ॥ నా
వాం పంచశతాని న్యవహః సమంతతః సర్వావతారేభ్యః ॥ ౧౦ ॥ అన్యా ఇతి ॥ అన్యాః క్షుద్రాః [illegible] స్వస్తికవిజ్ఞే
యాః స్వస్తికస్సవత[illegible] స్వస్తికాఖ్యరచనావిశేషవిశిష్టతయా నిర్మితత్వాత్ [illegible] నాద్వయముఘ
ంటేన సంపద్యంతే [illegible] మహాఘంటాధరాః [illegible] రాజార్హతయా శ్రేష్ఠాః శోభమానాః [illegible] శోభమానాః యు
క్తవాతాః ఫలకకుడ్యకరణేన మధ్యే మధ్యే గవాక్షనిర్మాణేన [illegible] సుసంహతాః రాజార్హస్థానత్వేనా
[illegible] సంధిబంధాః - అత్రాపి నావ ఆనిన్యురితి సంబధ్యతే ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ తతః తాసు స్వస్తికవిజ్ఞేయామధ్యే - పాండు
కంబళేన సంవృతాం ఆచ్ఛన్నతలప్రదేశాం సనందిఘోషాం హర్షజనకకింకిణ్యాదిఘోషయుక్తాం కల్యాణీం శోభనాం ॥ ౧౨ ॥ భ
రతశత్రుఘ్నవ్యతిరిక్తానామన్యాసు నౌష్వారోహణక్రమమాహ కౌసల్యేత్యాదినా ॥ రాజయోషితః ఆగతా ఇతి శేషః ॥ తత్పూర్వం తా
సాం పూర్వం పురోహితో గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ యే ఆగతాః - తే ఆరురుహుః - అనంతరం రాజదారాః కౌసల్యాద్యా ఆరురుహుః త
థైవ శకటాపణాః శకటాశ్చాపణస్థపదార్థాశ్చారురుహుః - ఏతదారోహణం కర్తృద్వారా ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ఆవాసం సేనానివేశం - ఆదీ
పయతాం అగ్నినా జ్వాలయతాం - రాజభటా హి నిర్గమనకాలే శిబిరమాగ్నిమాధ్యమావాసం దహంతీతి ప్రసిద్ధిః - తీర్థం అవతరణప్రదేశం
అవగాహతాం నావారోహణార్థమహమహమికయా ఆవృతామిత్యర్థః స్నానం కుర్వతామితివా భాండాని ఉపకరణాని - ఆద
దానానాం మదీయమిదం మదీయమిదమితి త్వరయా స్వీకుర్వతాం జనానాం ఘోషః త్రిదివమస్పృశత్ మహాన్ ఘోషో జాత ఇత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥
పతాకిన్య ఇతి ॥ పతాకిన్యః వాయ్వాకర్షణాయ కృతపతాకాః - స్వయం సంపేతుః ఆశుగత్వేన దాశాధిష్ఠానమాత్రేణ నాయాసేన జగ్మురిత్య
ర్థః ॥ ౧౬ ॥ సంప్రతి తా నావః కీదృగ్విధా ఇత్యపేక్షాయామాహ నారీణామిత్యాది - నారీణామభిపూర్ణాః నారీభిరభిపూర్ణాః - వాజినామభి
పూర్ణాః ఆరోహణార్హవాజిభిరభిపూర్ణాః - దధ్నః పూర్ణ ఇతి మహాభాష్యకారవచనప్రామాణ్యాత్ పూరణార్థయోగే పురణగుణేత్యా
దినా షష్ఠీ - తృతీయార్థే షష్ఠీ వా - యానయుగ్యం యానాని రథశకటాదీని యుగ్యాని అశ్వతరబలీవర్దాదీని సర్వో ద్వంద్వో విభాషయై
కవద్భవతీత్యేకవద్భావః - మహాధనం బహుమూల్యం బహుమూల్యం మహాధనమిత్యమరః ॥ ౧౭ ॥ తా ఇతి ॥ కాండచిత్రాణి కాండవారి

తునః ॥ ౭ ॥ తతో గుహస్సంత్వరితం శ్రుత్వా భరతశాసనమ్ । ప్రతిప్రవిశ్య నగరం తం జ్ఞాతిజనమబ్రవీత్ ॥ ౮ ॥
ఉత్తిష్ఠత ప్రబుధ్యధ్వం భద్రమస్తు చ వస్సదా । నావస్సమనుకర్షధ్వం తారయిష్యామ వాహినీమ్ ॥ ౯ ॥ తే
తథోక్తాస్సముత్థాయ త్వరితా రాజశాసనాత్ । పంచ నావాం శతాన్యాశు సమానిన్యుస్సమంతతః ॥ ౧౦ ॥ అ
న్యాస్స్వస్తికవిజ్ఞేయా మహాఘంటాధరా వరాః । శోభమానాః పతాకాభిర్యుక్తవాహాస్సుసంహతాః ॥ ౧౧ ॥
తతస్స్వస్తికవిజ్ఞేయాం పాండుకంబళసంవృతామ్ । సనందిఘోషాం కల్యాణీం గుహో నావముపాహర
త్ ❀ ॥ తామారురోహ భరతశ్శత్రుఘ్నశ్చ మహాబలః ॥ ౧౨-౧౩ ॥ కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యాశ్చాన్యా రా
జయోషితః ॥ ❀ ॥ పురోహితశ్చ తత్పూర్వం గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ యే । అనంతరం రాజదారాస్తథైవ శక
టాపణాః ॥ ౧౪ ॥ ఆవాసమాదీపయతాం తీర్థం చాప్యవగాహతామ్ । భాండాని చాదదానానాం ఘోష
స్త్రిదివమస్పృశత్ ॥ ౧౫ ॥ పతాకిన్యస్తు తా నావస్స్వయం దాశైరధిష్ఠితాః । వహంత్యో జనమారూఢం తదా
సంపేతురాశుగాః ॥ ౧౬ ॥ నారీణామభిపూర్ణాస్తు కాశ్చిత్కాశ్చిచ్చ వాజినామ్ । కాశ్చిదత్ర వహంతి స్మ
యానయుగ్యం మహాధనమ్ ॥ ౧౭ ॥ తాస్స్మ గత్వా పరం తీరమవరోప్య చ తం జనమ్ । నివృత్తాః కాండచిత్రాణి

స్తికవిజ్ఞేయాః స్వస్తికాఖ్యరచనావిశేషవిశిష్టతయా నిర్మితత్వాత్ స్వస్తికా ఇతి విజ్ఞేయాః - యుక్తవాహాః పర్యాప్తకర్ణధారయుక్తాః -
యుక్తవాతా ఇతి పాఠే చారుఫలకభిత్తిసమావరణేన పరిమితవాతాః సుసంహతాః దృఢసంధిబంధాః సమానిన్యురిత్యనుషంగః ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥
సనందిఘోషాం హర్షజనకకింకిణ్యాదిఘోషయుక్తాం ॥ ౧౨ ॥ కౌసల్యేత్యాది ॥ రాజయోషితః ఆగతా ఇతి శేషః - తత్పూర్వం
తాసాం పూర్వం పురోహితో గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ యే ఆగతాస్తే ఆరురుహుః - అనంతరం రాజదారాః కౌసల్యాద్యా రాజదారాస్తథై
వారురుహుః - తథైవ శకటాపణాః శకటాశ్చ ఆపణాశ్చ ఆపణస్థపదార్థాశ్చ ఆరురుహుః. ఆరోపయామాసురిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ఆ
వాసమితి ॥ ఆవాసం సేనానివేశం తీర్థం అవతరణప్రదేశం భాండాని ఉపకరణాని ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ నారీణామితి ॥ నారీ[illegible] నారీ
భిరభిపూర్ణాః - వాజినాం ఆరోహణార్హవాజిభిరభిపూర్ణాః యానయుగ్యం యానాని రథశకటాదీని యుగ్యాని [illegible] వా
దీని చ యానయుగ్యం మహాధనం బహుమూల్యం ॥ ౧౭ ॥ తాస్స్మేతి ॥ తా నావః తం జనమవరోప్య నివృత్తాః దాశ[illegible]ష్ఠైః

జీవి త్రాశిచిత్రగమనాని - క్రియంతే ఆక్రియంత కాండోత్క్రోశీ దండజాణార్ణవగార్ణవసరవారిష్విత్యమరః| దాశబంధుభిః దాశాఖ్యాసైః - దాశస్యగుహస్యబంధుభిరితివా - భారాభావకృతలాఘువాతిశయేన నివర్తనకాలికదాశలీలోచ్యతే||౧౮||సవై జయంతా ఇతి||సవైజయంతాః సపతాకాః సగృహావారాజానో హిగజోపరిగృహానినిర్మాయగచ్ఛంతి - తరంతః ప్లవంతః - త్యాప్లవనతరణయోః - సధ్వజాస్సగమనాః ధ్వజగతా - జంగమపర్వతా ఇవా ప్రకాశంతే త్యర్థః ||౧౯|| నావ ఇతి || నావ ఇత్రనావః - ప్లవైః తృణకాష్ఠనిర్మితైః కుంభఘటైః కుంభరూపఘటైః - సూక్ష్మవదనాఘటా కుంభాః - తేఽతరణసాధనాని వపుర్మాత్రం బాహుభిః కేవలాహుభిః ||౨౦|| సేతి || పుణ్యాగంగాస్నానాదినాపూతా - ధ్వజినీసేనా - స్వయంనతుపరప్రేరణేన మైత్రేముహూర్తే దివసస్యపంచ శతాగేషుఘటికాస్వయాత్మకేత్తృతీయేముహూర్తే ప్లేతునాస్యాముహూర్తో మైత్రేయంతి | ముహూర్తసంఖ్యోక్తాబృహస్పతినా రౌద్రస్సార్పస్తథామైత్రః పైత్రోవాసవ ఏవచ | ఆప్యోవైశ్వస్తథా బ్రాహ్మప్రాజేశైంద్రాస్తథైవచ | ఐంద్రాగ్నోనైరృతస్తైవవారుణార్యమభాగినః |

ఏతేఽహ్ని క్రమశో జ్ఞేయాముహూర్తాదశపంచచేతి||పాఠభేదః మైత్రనామత్వం విద్యుమాధ్యే ప్రోక్తం యథా - ఆర్ద్రాశ్లేషమిత్రమఘావయుబలవిశ్వాభిజిద్విరించేంద్రాః ఐంద్రాగ్నమూలవరుణార్యమభగయుక్తాదివాముహూర్తాస్స్యురితి||మైత్రేముహూర్తే తారితా నదీప్రయాగవనం యయావిత్యన్వయః - ఘటికా పటుఏవగంగాతరణమితిభావః - యద్వా మైత్రే ప్రయాగవనం యయావిత్యన్వయః తత్రాలిత్యేనిరవధికభోగలాభస్మహూర్తవిశేషోక్తిః||౨౧|| ఆశ్వాసయిత్వేతి|| ఆశ్వాసయిత్వా సాంత్వయిత్వా - యథోపజోషం యథాసుఖం యథేష్టమితి తైజయంతి | ఋషిప్రవర్యం ఋషిశ్రేష్ఠం పాఠభేదః - ఆశ్వాసయిత్వేతి - మహాత్మా మహామతిః స్వయంభిన్నోస్యభిన్న ఇవపరాశ్వాసనపరః భరతః రాజ్యభరణదక్ష భరతఇతిరాజ్యస్యభరణాదితి సహస్రానీకవచనాత్ ||చమూం మహాజనం అవిశేషేణ ఆశ్వాసయిత్వామహానాయాసో వాజాతఇతిప్రియోక్తిభిస్సాంత్వయిత్వా - యథోపజోషం యథాసుఖం నివేశయిత్వా - యత్ర ప్రదేశే సాంసుఖం భవతి తత్ర ప్రదేశేతాన్నివేశయిత్వా - ప్రవర్షం ప్రకృష్టవర్షం - బహువయస్కమితియావత్ భరద్వాజం హృత్విగ్భిరాయుక్తః బ్రహ్మచర్యమువాన తంమహోర్ణం నిరవధిరంశయానమితిశ్రుతేః | ఏతేనవయోవృద్ధత్వముక్తం - జ్ఞానవృద్ధత్వంమహామునిమితి - ఋషిపదర్శనశీలదాతుః భరద్వాజం బృహతో భరద్వాజ ఇతిశ్రుతిప్రసిద్ధం | ద్రష్టుం దర్శనపూర్వకమభివందితుం - తాంశ్చసభ్యాన్ ఋత్విగ్విప్ర నీతవేషదర్శనీయత్వేన ఋత్విక్ర్వసిష్ఠాదిభిర్వృతస్సన్ - ప్రతస్థేపద్భ్యాం సమజగామ|| ౨౨ || సబ్రాహ్మణస్యేతి|| బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మవేదః - తదధీతే బ్రాహ్మణః - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ ప్రత్యయః | అధీతబహువేదస్యేత్యర్థః భరద్వాజో హృత్విగ్భిరాయుక్తః బ్రహ్మచర్యమువాసేత్యాదినా కారకేతథాభిధానాత్ | మహామునేః మహాజ్ఞానస్య - దేవపురోహితస్య బృహస్పతిపుత్రత్వేన దేవపురోహితత్వం - ఆత్మావై పుత్రనామాసి ఇతిన్యాయాత్ - భరద్వాజో మమతాఖ్యాయాం ఉచథ్యభార్యాయాం బృహస్పతేర్జాత ఇతి భాగవతే ప్రసిద్ధం - ఆశ్రమమభ్యుపేత్య ఆశ్రమముద్దిశ్యగత్వా - ప్రథమం తస్య మహద్వనం దర్శనం - పాఠభేదః సఇతి బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మపరమాత్మానం - వేత్తీతిబ్రాహ్మణః తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ ప్రత్యయ - ఉత్తరసర్గరీత్యాసమాధిబలేనసమస్తవస్త్వాహ్వానక్షమస్యేత్యర్థః - యద్వా బ్రహ్మబృహస్పతిరితిశ్రుత్యా బ్రహ్మణో బృహస్పతేరపత్యం బ్రాహ్మణః తస్య - మహాత్మనో మహాస్వభావస్య - అచింత్యశక్తేరిత్యర్థః - దేవపురోహితస్య దేవపురోహితపుత్రత్వాత్ - ఆత్మావైపుత్రనామాసి ఇతిశ్రుతేః| విప్రపరస్యనిరవధికవేదాధ్యయనసంపన్నస్య - జన్మనాజాయతే శూద్రః కర్మణాజాయతే ద్విజః | వేదాభ్యాసేన విప్రత్వం బ్రహ్మజానాతి బ్రాహ్మణ ఇత్యాదిశ్రుతేః|| శ్రుతిశ్చాస్య నిరవధికవేదాధ్యయనసంపత్తిం ద

క్రియంతే దాశబంధుభిః|| ౧౮ ||సవైజయంతాస్తుగజాగజారోహప్రచోదితాః| తరంతస్స్మ ప్రకాశంతే సధ్వజా ఇవ పర్వతాః||౧౯||నావశ్చారురుహుస్త్వన్యే ప్లవైస్తేరుస్తథాపరే| అన్యే కుంభఘటైస్తేరురన్యే తేరుశ్చ బాహుభిః||౨౦||సాపుణ్యాధ్వజినీగంగాం దాశైస్సంతారితా స్వయమ్| మైత్రే ముహూర్తే ప్రయయౌ ప్రయాగవనముత్తమమ్||౨౧||ఆశ్వాసయిత్వా చ చమూం మహాత్మా నివేశయిత్వా చ యథోపజోషమ్ ద్రష్టుం భరద్వాజమృషిప్రవర్యమృత్విగ్వృతస్సన్ భరతః ప్రతస్థే||౨౨||స బ్రాహ్మణస్యాశ్రమమభ్యు

కాండచిత్రాశ్చిత్రాః కాండేవారిణి చిత్రాః శివిచిత్రగమనాని క్రియంతే నివృత్తిసమయే భారానరోపణలఘుత్వజనితేన సౌకర్యేణ విచిత్రగతిశతం డాఢ్యాశ్చ రానీయంతేత్యర్థః - కాండోత్క్రోశీ దండబాణార్ణవగార్ణవసరవారిష్విత్యమరః | కాండచిత్రా ఇతిపాఠః||౧౮||సవైజయంతా ఇతి || సవైజయంతాః సపతాకాః||౧౯|| నావ ఇతి || కుంభాః - అధికప్రమాణాః ఘటాస్స్వల్పప్రమాణాః ||౨౦|| సేతి|| మైత్రేముహూర్తే రాత్రా దివసపంచదశఘటికాముహూర్తే మైత్రే ముహూర్తేతి తస్మిన్ - తథాచోక్తం రౌద్రస్సార్పస్తథామైత్రః పైత్రోవాసవ ఏవచ | ఆప్యోవైశ్వస్తథా బ్రాహ్మప్రాజేశైంద్రాస్త్వముచ్యతే| ఐంద్రో ధనిర్మూలనైరృతోవవారుణార్యమదేవతాః ఏతే క్రమేణ విజ్ఞేయాః ముహూర్తాదశపంచచ ఇతి ||౨౧|| ఆశ్వాసయిత్వేతి || యథోపజోషం యథాసుఖం || ౨౨||సఇతి || దేవపురోహితస్య భరద్వాజస్య దేవపురోహితత్వోక్తిః బృహస్పతిపుత్రత్వాత్ - బృహస్పతిరుచథ్యభార్యాయాం మమతాయాం పుత్రముత్పాదయామాస - భర్తుర్భియాయాపు

శ్రేయ ఇతి - భరద్వాజ యత్తే చతుర్థమాయుర్దద్యాం - కిమేనేన కుర్యా ఇతి - బ్రహ్మచర్యమేవైనేన చరేయమితి హోవాచేత్యాదినా॥ ఆశ్రమమభ్యుపేత్య ప్రాప్య - రమ్యోటజవృక్షషండం రమణీయపర్ణశాలా ప్రాంతవర్తివృక్షసమూహాయుక్తం తి ప్యంస్వతపోవనో జ్జప్రదేశం - మహాన్ స్వసేనానివేశక్షమం వనం దదర్శ ॥౨౩॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోననవతితమస్సర్గః

భరద్వాజాశ్రమమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ క్రోశాదేవ క్రోశాత్పూర్వమేవ క్రోశమాత్రవ్యవహితదేశ ఇత్యర్థః ॥ న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః - పరిచ్ఛద ఆభరణాదికం - భృంగారాద్యుపకరణజాతం చ - వసానో వాససీక్షౌమే భరద్వాజసేనార్థమాఖ్యప కంచుకాదికమపహాయ పరిధానమసౌ త్తరీయం చ ధృత్వా గత ఇత్యర్థః - నను పూర్వం జటాచీరాణి ధారయన్నిత్యుక్తం - జటాచీరపరిధానమిహ నోచ్యత ఇతి - కథమత్ర క్షౌమవాసస్త్వముచ్యతే నైష దోషః - పూర్వం ప్రతిజ్ఞామాత్రం కృతం భరద్వాజాశ్రమాత్పరం జటాధారణమితి పురోధాయ పురస్కృత్య ॥౧॥ ౨॥ తత ఇతి॥ సందర్శనే దూరాద్దర్శనే రాఘవ రఘువంశ్యస్త్రావిజ్ఞః - అనుపురోహితం పురోహితస్య పశ్చాత్ - అనోః పశ్చాదర్థేఽవ్యయీభావః ॥ ౩॥ వసిష్ఠమితి॥ సంచచాలోదతిష్ఠత్ - అర్ఘ్యం - ఆనయతేతి శేషః ॥ ౪ ॥ సమాగమ్యేతి ॥ నవయస్కత్వాన్నమస్కారాభావ - అబుధ్యతేతి వసిష్ఠసాహచర్యాదితి భావః॥ ౫॥ తాభ్యామితి ॥ ఆనుపూర్వ్యాత్ క్రమాదనుక్రమాత్ ధర్మజ్ఞః పూజాక్రమధర్మజ్ఞః కుశలం పృష్టవాన్॥౬॥ అయోధ్యాయామితి॥ వృత్తం అతీతం - వృతమితి యావత్ నోదాహరత్ ఉత్ప్రసంగమేవ కృతవాన్ ॥౭॥ తపోధనానాం శరీరాగ్న్యాదేస్తపస్సాధనత్వాన్మృగపక్ష్యాదీనామాశ్రమవాసిత్వేన శిష్యవత్ ప్రీతివిషయత్వాచ్చ తద్విషయః ప్రశ్నః కృత ఇత్యాహ వసిష్ఠ ఇత్యాదినా ॥ ౮ ॥ తథేతి ॥ తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ సర్వత్ర తత్స్వాస్థ్యమనామయమంగీకృత్య - రాఘవస్నేహబంధనాత్ రాఘవవిషయే స్నేహబంధనాత్ - పృథుభరతేనాపృష్టత్వాత్॥ ౯॥ ౯॥ కిమితి ॥ న శుద్ధ్యతే శుద్ధిం న ప్రాప్నోతి న విశ్వసితీయావత్ ॥ ౧౦ ॥ సుషువ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ నందివర్ధనం ఆనందవర్ధనం - చిరం ప్రవ్రాజిత చిరకాలముద్దిశ్య ప్రవ్రాజితం యచ్చితాదృశం తస్య రామస్య రాజ్యమకంటకం భోక్తుమనాః - అపాపస్య తస్యానుజస్య చ పాపం కర్తుం నేచ్ఛసి కచ్చిదితి సంబంధః

పేత్య మహాత్మనో దేవపురోహితస్య। దదర్శ రమ్యోటజవృక్షషండం మహద్వనం విప్రవరస్య రమ్యమ్ ॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోననవతితమస్సర్గః

భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశాదేవ నరర్షభః। బలం సర్వమవస్థాప్య జగామ సహ మంత్రిభిః ॥౧॥ పద్భ్యామేవ హి ధర్మజ్ఞో న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః। వసానో వాససీ క్షౌమే పురోధాయ పురోధసమ్॥౨॥ తతస్సందర్శనే తస్య భరద్వాజస్య రాఘవః। మంత్రిణస్తానవస్థాప్య జగామానుపురోహితమ్॥ ౩ ॥ వసిష్ఠమథ దృష్ట్వైవ భరద్వాజో మహాతపాః। సంచచాలాసనాత్తూర్ణం శిష్యానర్ఘ్యమితి బ్రువన్ ॥ ౪॥ సమాగమ్య వసిష్ఠేన భరతేనాభివాదితః। అబుధ్యత మహాతేజాస్సుతం దశరథస్య తమ్॥౫॥ తాభ్యామర్ఘ్యం చ పాద్యం చ దత్త్వా పశ్చాత్ ఫలాని చ। ఆనుపూర్వ్యాచ్చ ధర్మజ్ఞః పప్రచ్ఛ కుశలం కులే॥౬॥ అయోధ్యాయాం బలే కోశే మిత్రేష్వపి చ మంత్రిషు। జానన్ దశరథం వృత్తం న రాజానముదాహరత్ ॥ ౭॥ వసిష్ఠో భరతశ్చైనం పప్రచ్ఛతురనామయమ్। శరీరేఽగ్నిషు వృక్షేషు శిష్యేషు మృగపక్షిషు॥౮॥ తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ భరద్వాజో మహాతపాః। భరతం ప్రత్యువాచేదం రాఘవస్నేహబంధనాత్ ॥౯ ॥ కిమిహాగమనే కార్యం తవ రాజ్యం ప్రశాసతః। ఏతదాచక్ష్వ మే సర్వం న హి మే శుధ్యతే మనః॥ ౧౦॥ సుషువే యమమిత్రఘ్నం కౌసల్యానందవర్ధనమ్। భ్రాత్రా సహ సభార్యో యశ్చిరం ప్రవ్రాజితో వనమ్॥౧౧॥ నియుక్తస్స్త్రీనియుక్తేన పిత్రా యోఽసౌ

త్రం పరిత్యక్తుకామం తాం దేవా ఊచుః - ఉచథ్యస్య క్షేత్రజత్వేన బృహస్పతేరౌరసత్వేన భరద్వాజమముం భర ఇతి తస్మాద్భరద్వాజ ఇతి రమ్యోటజవృక్షషండం రమ్యా ఉటజాః వృక్షషండాని వృక్షసమూహాః యస్మిన్ తత్ ॥ ౨౩ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ఏకోననవతితమస్సర్గః

భరద్వాజేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ౧॥ ౨ ॥ తత ఇతి ॥ పురోహితమనుజగామ పురోహితం పురతః కృత్వా జగామేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ వసిష్ఠమితి ॥ అర్ఘ్యమానయతేతి శేషః॥ ౪॥ ౫॥ జానన్నితి॥ వృత్తం నోదాహరత్ న పృష్టవాన్ ॥౬॥ ౭ ॥ ౮॥ తథేతి॥ రాఘవస్నేహబంధనాత్ రామవిషయస్నేహబంధనాత్ ॥ ౯॥ కిమితి॥ న శుధ్యతే శుద్ధిం న ప్రాప్నోతి న విశ్వసతీతి యావత్ ॥ ౧౦॥ సుషువ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం చిరం ప్రవ్రాజితం చిరకాలముద్దిశ్య ప్రవ్రాజితః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨॥ కచ్చిదితి ॥ తస్య రామస్య రాజ్యమకంటకం భోక్తుమనాః - అపాపస్య తస్యా

॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ఏవమితి ॥ పర్యశ్రునయనః - పరిస్రుతాశ్రునయన - సంసజ్జమానయా స్ఖలంత్యా ॥౧౪॥ హతఇతి ॥ హతోస్మీత్యర్థః । అస్మి భగవానితి భూతభవిష్యద్వర్తమానజ్ఞోపేత్యర్థః - మత్తః మత్పరాశంకా మయి దోషం నాశంకేనో త్ప్రేక్షే - ఇత్యర్థః । తో దోషం నాస్తి సంబోధనా ప్రియార్థః - అథవా ఆదిభావః - అతో మామేవం నానుశాస్తుమర్హసి ॥౧౫॥ యాత్ప్రం త్వత్కృపామేతే తాః శంకాస్యాహ నేతి - మదంతిరే మదసన్నిధౌ - నాసదేనాంగీకృతవానస్మి ॥ ౧౬ ॥ అహమితి ॥ ప్రసాదకః ప్రసాదయితుం తుముస్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామితిణ్వుల్ ॥ ౧౭ ॥ త్వమితి ॥ ఏవంగతం ఏవంబుద్ధ్వా ప్రాప్తం మమ పతిః పరంతపఇతి షః ॥౧౮॥ వసిష్ఠాదిభిరితి ॥ యాచితః భరతాయప్రసన్నో భవేతి ప్రార్థితః । ప్రసాదాదువాచ ప్రసాదం ప్రాప్యోవాచ ల్యబ్లోపే పంచమీ ॥ ౧౯ ॥ త్వయీతి ॥ గురువృత్తిః జ్యేష్ఠానువర్తనం దమః ఇంద్రియనిగ్రహః - రాజ్యాల్లోభత్యాగమితియావత్ సాధూనాం చానుయాయితా సాధ్వాచారానువర్తనం - ఇత్యేతత్త్రయం త్వయి యుక్తమిత్యన్వయః ॥ ౨౦ ॥ జానఇతి ॥ జానే యోగప్రభావేనేతిశేషః - దృఢీకరణం వ్యర్థ్యపృచ్ఛం స్థానాని ఖనసన్యాయేన దృఢీకర్తుమపృచ్ఛమిత్యర్థః ॥ కీర్తిం రామవిషయసా భ్రాతృజనితాం సమభివర్ధయన్ లక్షణహేతౌ క్రియాయాః ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః ॥ ౨౧ ॥ జానఇతి ॥ రామంజానే దేశవిశేషస్థితం రామం జానే ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ శ్వఇతి ॥ కామం అభీష్టం - కామార్థకోవిద కాంక్షితార్థప్రదానదక్షేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ తతఇతి ॥ ప్రతీతరూపం ప్రకర్షేణ హృష్టం ప్రశంసాయాం రూపప్ - చకార బుద్ధిం చేతి నహ్యుక్తిర్న్యాయబుద్ధిర్న్యాయభావః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే నవతితమస్సర్గః

కృతబుద్ధిమితి ॥ తత్రైవాశ్రమే - నివాసాయకృతబుద్ధిం భరతం - సముని - ఆతిథ్యేన ఛందయాం - ఆతిథిసత్కారాయ - న్యమంత్రయత్ ప్రార్థయామాస ॥౧॥ అబ్రవీదితి ॥ వనేయత్ ఫలమూలాదికం ఉపపద్యతే లభ్యతే - తేన తాపసాహారేణ ఆతిథ్యం కృతం ననుఏతావతా

మహాయశాః । వనవాసీ భవేతీహ సమాః కిల చతుర్దశ ॥ శ్లో ॥ కచ్చిన్న తస్యాపాపస్య పాపం కర్తుమిహేచ్ఛసి । అకంటకం భోక్తుమనా రాజ్యం తస్యానుజస్య చ ॥౧౩॥ ఏవముక్తో భరద్వాజం భరతః ప్రత్యువాచ హ । పర్యశ్రునయనో దుఃఖాద్వాచా సంసజ్జమానయా ॥౧౪॥ హతోస్మి యది మామేవం భగవానపి మన్యతే మత్తో న దోషమాశంకేర్నైవం మామనుశాస్తు హి ॥౧౫॥ న చైతదిష్టం మాతా మే యదవోచన్మదంతరే । నాహమేతేన తుష్టశ్చ న తద్వచనమాదదే ॥౧౬॥ అహం తు తం నరవ్యాఘ్రముపయాతః ప్రసాదకః । ప్రతినేతుమయోధ్యాం చ పాదౌ తస్యాభివందితుమ్ ॥ ౧౭ ॥ త్వం మామేవంగతం మత్వా ప్రసాదం కర్తుమర్హసి । శంస మే భగవన్ రామః క్వ సంప్రతి మహీపతిః ॥౧౮॥ వసిష్ఠాదిభిరృత్విగ్భిర్యాచితో భగవాంస్తతః । ఉవాచ తం భరద్వాజః ప్రసాదాద్భరతం వచః ॥౧౯॥ త్వయ్యేతత్ పురుషవ్యాఘ్ర యుక్తం రాఘవవంశజే । గురువృత్తిర్దమశ్చైవ సాధూనాం చానుయాయితా ॥౨౦॥ జానే చైతన్మనస్థం తే దృఢీకరణమస్త్వితి । అపృచ్ఛం త్వాం తథాత్యర్థం కీర్తిం సమభివర్ధయన్ ॥౨౧॥ జానే చ రామం ధర్మజ్ఞం ససీతం సహలక్ష్మణమ్ । అసౌ వసతి తే భ్రాతా చిత్రకూటే మహాగిరౌ ॥ ౨౨ ॥ శ్వస్తు గంతాసి తం దేశం వసాద్య సహ మంత్రిభిః । ఏతం మే కురు సుప్రాజ్ఞ కామం కామార్థకోవిద ॥౨౩॥ తతస్తథేత్యేవముదారదర్శనః ప్రతీతరూపో భరతోఽబ్రవీద్వచః । చకార బుద్ధిం చ తదా తదాశ్రమే నిశానివాసాయ నరాధిపాత్మజః ॥౨౪॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - నవతితమస్సర్గః

కృతబుద్ధిం నివాసాయ తత్రైవ స మునిస్తదా । భరతం కైకయీపుత్రమాతిథ్యేన న్యమంత్రయత్ ॥ ౧ ॥ అబ్రవీద్భరతస్త్వేనం నన్విదం భవతా కృతమ్ । పాద్యమర్ఘ్యం తథాతిథ్యం వనే యదుపపద్యతే ॥ ౨ ॥ అ

నుజస్య చ పాపం ద్రోహం కర్తుం నేచ్ఛసి కచ్చిదితి సంబంధః ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ పర్యశ్రునయనః పరిస్రుతాశ్రునయనః - సంసజ్జమానయా స్ఖలంత్యా ॥౧౪॥ హతఇతి ॥ భగవాన్ భూతభవిష్యద్వర్తమానార్థజ్ఞోపేత్యర్థః - మయి దోషం నాశంకేనోత్ప్రేక్షే అతో మామేవం నానుశాస్తుహి - ఏవం కర్తుం కర్తుం నార్హసి ॥ ౧౫ ॥ న చేతి ॥ మదంతరే మయా వినా ॥౧౬॥ అహం త్వితి ॥ ప్రసాదకః ప్రసాదయితుం ॥౧౭॥౧౮॥ వసిష్ఠాదిభిరితి ॥ వసిష్ఠాదిభిః యాచిత భరతాయ ప్రసన్నో భవేతి ప్రార్థితః - ప్రసాదాత్ ప్రసాదం ప్రాప్యోవాచేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ త్వయీతి ॥ ఏతత్ గురువృత్త్యాదిత్రయం ॥ ౨౦ ॥ జానఇతి ॥ కీర్తిం రామవిషయసా భ్రాతృజనితాం ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ శ్వఇతి ॥ కామార్థకోవిద - వాంఛితార్థప్రదానదక్షేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ తతఇతి ॥ ప్రతీతరూపః ప్రకర్షేణ హృష్టరూపః ॥ ౨౪ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం నవతితమస్సర్గః ॥

కృతబుద్ధిమితి ॥ కృతబుద్ధిం కృతాధ్యవసాయం ॥ ౧ ॥ అబ్రవీదితి ॥ వనే యదుపపద్యతే తేన ఆతిథ్యం కృతం నన్విత్యబ్రవీదితి సంబంధః

వస్తాన్త్రేణతుష్టోస్మీతిభావః ॥ ౨ ॥ అథేతి ॥ ప్రహసన్నివ ప్రహాసావేదకాసుభావయుక్తఇత్యర్థః కిమునిరిత్యఃపరంకింకరిష్యతీతిభరితాం వస్తాన్త్రేణతుష్టోస్మీతిభావః ॥ ౨ ॥ అథేతి ॥ ప్రహసన్నివ ప్రహాసావేదకానుభావయుక్తఇత్యర్థః తువునిరిత్యఃపరంకింకరిష్యతీతిభరితా యజ్ఞానేనహన - త్వాంప్రీతిసంయుక్తంమగ్నిషయేసంతుష్టంజానే - అతఏవకేనచిదుపచారేణ తుష్యే తుష్టభవేం ॥ ౩ ॥ సేనాయాఇతి ॥ భుజ్యతఇతిభోజనంఅన్నం అత్రాపి తథాపీత్యుపస్కార్యం - తథాపిమమప్రీతిర్యథారూపాయాదృశప్రకారా లభాత్వమర్హః త్వం తథాప్రీతోభవితుమర్హఇత్యర్థః - తథానుమంతుమర్హసీత్యర్థోవా ॥ ౪ ॥ కిమర్థమితి ॥ ఉక్తమేవార్థంవ్యతిరేకముఖేనాప్యాహ తస్మాదిత్యాదినా ॥ ౫ ॥ భరతఇతి ॥ భగవద్భయాత్ భవాన్ కుప్యేదితిభయాత్ ॥ ౬ ॥ రాజ్ఞేతి ॥ విషయేషుతపస్విన స్వకీయదేశేషువర్తమానాంయుష్మయః యత్నేనపరిహర్తవ్యాః స్సైన్యేనతత్సమీపంనగంతవ్యమిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ కొాపనిమిత్తమాహ వాజిముఖ్యాఇత్యాదినా ॥ ఉటజాన్ పర్ణశాలాః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ఆనీయతామితి ॥ తత సేనానివేశస్థలాత్ - ఇతఇహ సముపాగమంసమానయనం ॥ ౧౦ ॥ అగ్నిశాలామితి అగ్నిశాలాప్రవేశఃపావనత్వార్థం - దేవతాసన్నిధానస్థలత్వాత్ అపఃపీత్వా - త్రిరితిశేషః - త్రిరాచామేదితిశ్రుతేః ॥ పరిమృజ్య - ఆస్యందివిరితిశేషః - ద్విఃపరిమృజ్యేతిశ్రుతేః । చకారేణసకృదుపస్పృశ్యశిరశ్చక్షుషీనాసికేశ్రోత్రేహృదయమాలభ్యఇత్యుక్తసంగ్రహః । అనేనసర్వకర్మాంగమాచమనమితిలక్షితం క్రియాహేతోః కరణనిమిత్తం ॥ ౧౧ ॥ ఆహ్వానమంత్రమాహ - ఆహ్వయఇత్యాదినా ఆహ్వయఇత్యాత్మనేపదముపలక్షణం - విశ్వకర్మాణమిత్యర్థః విశ్వకర్మాలక్షణేనగృహాదినిర్మాతా యద్వాత్వష్టారమేవ చేత్యవధారణేనాసురంవిశ్వకర్మాణమయోవ్యావర్త్యతే తత్రఆతిథ్యనిమిత్తం సంవిధీయతాంగృహాదిసంవిధానంక్రియతాం ॥ ౧౨ ॥ వక్ష్యమాణాన్నపానాదిరక్షార్థమాహ లోకపాలానాహ్వయతిఆహ్వయఇతి ॥ శక్రముఖాన్ ఇంద్రప్రధానాన్ శక్రస్యపృథఙ్నిర్దేశాత్ త్రీన్ లోకపాలాన్ యమవరుణకుబేరాన్ - దేవానిత్యగ్న్యాదయఉచ్యంతే - సంవిధీయతాంపానంక్రియతాం ॥ ౧౩ ॥ సర్వానదీంర్ద్వేధావిభజ్యాహ్వయతి ప్రాక్స్రోతసఇతి ॥ సహయుగపత్ ॥ ౧౪ ॥ తాసాంకర్తవ్యమాహ అన్యాఇతి ॥ అన్యాః కాశ్చన - మైరేయంమిరాదేశభవంఖర్జూరాదిహేతుకంమద్యవిశేషం - సురాం - గౌడీపైష్టీచమాధ్వీచవిజ్ఞేయాత్రివిధాసురేత్యుక్తాంత్రివిధాంసురాం సునిష్ఠితాంసునిష్పాదితాం ఇక్షుకాండరసోపమం కాండోవర్గః ॥ ౧౫ ॥ గానార్థమాహ్వయతిఆహ్వయఇతి ॥ దేవగంధర్వాన్ మనుష్యగంధర్వభిన్నాన్ - హాహాహుహూనితి ప్రాసిద్ధాః - అప్సరసాంద్వైవిధ్యమాహ దేవీర్గంధర్వీరితి దేవీఃదేవజాతీః గంధర్వీఃగంధర్వజాతీః - అతఏవ - ఏతేవైగంధర్వాప్సరసాంగృహాఇతిశ్రౌతప్రయోగః ॥ ౧౬ ॥ ఆవశ్యకత్వేనప్రధానాప్సరసోవిశిష్యాహ్వయతి ఘృతాచీమిత్యాదినా ॥ ఘృతవదంచ్యతేపూజ్యత

ధో వాచ భరద్వాజో భరతం ప్రహసన్నివ । జానే త్వాం ప్రీతిసంయుక్తం తుష్యేస్త్వం యేన కేనచిత్ ॥ ౩ ॥ సేనాయాస్తు తవైతస్యాః కర్తుమిచ్ఛామి భోజనమ్ । మమ ప్రీతిర్యథారూపా తథార్హో మనుజర్షభ ॥ ౪ ॥ కిమర్థం చాపి నిక్షిప్య దూరే బలమిహాగతః । కస్మాన్నేహోపయాతోసి సబలః పురుషర్షభ ॥ ౫ ॥ భరతః ప్రత్యువాచేదం ప్రాంజలిస్తం తపోధనమ్ । ససైన్యో నోపయాతోస్మి భగవన్ భగవద్భయాత్ ॥ ౬ ॥ రాజ్ఞా చ భగవన్నిత్యం రాజపుత్రేణ వా సదా । యత్నతః పరిహర్తవ్యా విషయేషు తపస్వినః ॥ ౭ ॥ వాజిముఖ్యా మనుష్యాశ్చ మత్తాశ్చ వరవారణాః । ప్రచ్ఛాద్య భగవన్ భూమిం మహతీమనుయాంతి మామ్ ॥ ౮ ॥ తే వృక్షానుదకం భూమిమాశ్రమేషూటజాంస్తథా । న హింస్యురితి తేనాహమేక ఏవ సమాగతః ॥ ౯ ॥ ఆనీయతామితస్సేనేత్యాజ్ఞప్తః పరమర్షిణా । తతస్తు చక్రే భరతస్సేనాయాస్సముపాగమమ్ ॥ ౧౦ ॥ అగ్నిశాలాం ప్రవిశ్యాథ పీత్వాపః పరిమృజ్య చ । ఆతిథ్యస్య క్రియాహేతోర్విశ్వకర్మాణమాహ్వయత్ ॥ ౧౧ ॥ ఆహ్వయే విశ్వకర్మాణమహం త్వష్టారమేవ చ । ఆతిథ్యం కర్తుమిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతామ్ ॥ ౧౨ ॥ ఆహ్వయే లోకపాలాంస్త్రీన్ దేవాన్ శక్రముఖాంస్తథా । ఆతిథ్యం కర్తుమిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతామ్ ॥ ౧౩ ॥ ప్రాక్స్రోతసశ్చ యా నద్యః ప్రత్యక్స్రోతస ఏవ చ । పృథివ్యామంతరిక్షే చ సమాయాంత్వద్య సర్వశః ॥ ౧౪ ॥ అన్యాః స్రవంతు మైరేయం సురామన్యాస్సునిష్ఠితామ్ । అపరాశ్చోదకం శీతమిక్షుకాండరసోపమమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఆహ్వయే దేవగంధర్వాన్ విశ్వావసుహాహాహుహూన్ । తథైవాప్సరసో దేవీర్గంధర్వీశ్చాపి సర్వశః ॥ ౧౬ ॥ ఘృతాచీమథ విశ్వాచీం మిశ్రకేశీమలంబుసామ్ । నాగదంతాం చ హేమాం చ హిమామ

॥ ౨ ॥ ౩ ॥ సేనాయాఇతి ॥ తథార్హఃతథాంగీకర్తుమర్హసీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ రాజ్ఞేతి ॥ విషయేషుదేశేషు - తపస్వినఃపరిహర్తవ్యాః - సేనయాసహాగమనేతేషామాశ్రమపీడాభవేదితిభావః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ఆనీయతామితి ॥ సముపాగమంసమానయనం ॥ ౧౦ ॥ అగ్నీతి ॥ పీత్వాపః పరిమృజ్యసమ్యగాచమ్య ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ఆహ్వయఇతి ॥ త్రీన్ లోకపాలాన్ యమవరుణకుబేరాన్ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ అన్యాఇతి ॥ మైరేయంమిరాదేశభవంఖర్జూరతాలాదిహేతుకంమద్యవిశేషం ॥ సురాగౌడీపైష్టీచమాధ్వీచవిజ్ఞేయాత్రివిధాసురేత్యుక్తాం సునిష్ఠితాఃసుస్థితాః ॥

ఇతిశ్రుత్వాచ ఇత్యైవస్సమస్తైరంచ్యవ ఇతి యాసాం విశ్వకర్మణః కించనతంకేశం ప్రాగ్ధంకింవా యుసేయ్వేయులంబుపొంబుసాయుత్థాం డ
వాః వర్ణవిపర్యయః - నాగానాం దంతా ఇరస్మ బ్రాహ్మీదంతాః యస్యాస్తాం నాగదంతాం హూహూం హాహాం చ గంధర్వం - పునశ్చ హాహాహూహూమితి
పాఠే పూర్వోక్త హూహూ పేక్షయా అస్యా వ్యావృత్తిః హూహూ అద్రికృతస్థలామితి - అద్రౌ మహేంద్రే మయేనకృతనివాసస్థానాం ప్రభావేన స్థామి
త్యర్థః హూహూమితిపాఠే - హూహూవచ్ఛీతరాంగిం యద్వా హూహూమహత్యా ఇతిహూహూ - అద్రిప్రతిస్థలానాన్నా - ఏవమేతాస్వస్వదర్శనామా ॥
॥ ౧౭ ॥ శక్రమితి ॥ శక్రం యా ఉపతిష్ఠంతి రంభోర్వశీమేనకాదయః బ్రహ్మాణం చ తా ముఖ్యాఖ్యా ఘృతాచ్యాద్యప్సరసస్సంతి తాః పంచశతాన్యప్స
రసాం ప్రతిధావంతీతి శ్రుతే - ఇదంచ మతాంతరమనుసృత్యోక్తం - తుంబురుణా తాసాం గానకళా ఉక్తేన సపరిచ్ఛదాం వృత్తిగీతాద్యుపకరణ
సహితాః - సాలంకారా వా ॥ ౧౮ ॥ నాగోపకరణాన్యాహుర్యక్షోర్గస్థానాన్యాహ్వయతి వనమితి ॥ వనం చైత్రరథాఖ్యం - యచ్చోత్తరకురు
దేశే వర్తతే దివ్యం దేవార్హం వాసోభూషణాన్యేవ పత్రాణ్యస్మిన్ సంతీతి వాసోభూషణపత్రవత్ శశ్వత్ సర్వదా దివ్యనార్య ఏవ
ఫలాని యస్మిన్ తత్తథా - ఏవం భూతం యత్ కౌబేరమస్తి తత్ - ఇహావనే - ఏతు ఆగచ్ఛతు - ఉత్తరదిక్పాలత్వేన కుబేరాధిష్ఠితత్వాత్ కౌబే
రమిత్యుక్తం - ఇయం చ కుబేరం ప్రత్యేవోక్తిః నదీనామివ వనస్యాహ్వానం తదధిష్ఠాతృదేవతాద్వారా ॥ ౧౯ ॥ ఏవం కుబేరం ప్రత్యుక్త్వా సోమం ప్ర
వదించారంభ ప్రత్యాహ ఇహేతి - సోమస్సన్నిమిత్తం - భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్ సోమ ఓషధీనామధిపతిశ్చంద్రః ఉత్తమమన్నం విధత్తాం
సంపాదయతు - అన్నం పదస్యోదత్వేన విశేషయతి భక్ష్యమిత్యాదిభక్ష్యం ఖాద్యమపూపాది భోజ్యమోదనాది చోష్యం శష్కుల్యాది లేహ్యం
రసాయనాది వివిధం ఏకైకమనేకవిధం తదపి బహు అనల్పం ॥ ౨౦ ॥ విచిత్రాణీతి ॥ పాదపప్రచ్యుతాని - నచాన్యేరాహృతాని ॥ ౨౧ ॥ ఏవ
మాహ్వానే శక్తివిశేషం దర్శయతి ఏవమిత్యాదినా ॥ సమాధినా యోగేన - తపసా జ్ఞానేన యద్వా అనశనాదికాయక్లేశరూపేణ అత ఏవ తే
జసా అనన్యసాధారణసామర్థ్యేన చ యుక్తః మునిః శిక్షాస్వరసమాయుక్తం శిక్ష్యంతే ఉపదిశ్యంతే వర్ణస్వరాదయో యయా సా శిక్షా ఛాం
దసో దీర్ఘాదిః - శిక్షాప్రతిపాద్యస్వరయుక్తమితి క్రియావిశేషణం - దుష్టశ్శబ్దస్స్వరతో వర్ణతో వా మిథ్యాప్రయుక్తో న తమర్థమాహ । సవా
గ్వజ్రో యజమానం హినస్తి యథేంద్రశత్రుస్స్వరతోపరాధాదితి స్వరాపరాధస్య ప్రత్యవాయహేతుత్వశ్రవణాత్ - ఏవం ఆహ్వానే విశ్వక
ర్మాణమిత్యాద్యుక్తరీత్యా - అబ్రవీత్ ఆహ్వానమంత్రాన్ జజపదిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ మనసేతి ॥ మనసా - అనన్యపరేణేత్యర్థః ధ్యాయ
తః నిరంతరం చింతయతః - ప్రాఙ్ముఖస్యేత్యదృష్టవిశేషార్థం - కృతాంజలేరిత్యాహ్వానముద్రోక్తా - తాని పూర్వోక్తాని దైవతాని విశ్వ
కర్మాదీని - మునిదృష్టివిషయత్వాయ పృథక్ పృథగాజగ్ముః ॥ ౨౩ ॥ మలయమితి ॥ మలయశ్చందనాలయః - దర్దురశ్చ తత్సమీపస్థశ్చందనోత్ప
త్తిస్థానభూతో గిరిః తదుభయం చోపస్పృశ్య - సుప్రియాత్మా సుప్రియస్వభావః సుగంధ ఇత్యర్థః - అత ఏవ సుఖః సుఖకరః శివ శీత
లః యుక్త్యా అంగస్పర్శేన స్వేదనుత్ స్వేదనివర్తక ఇత్యుపధేత్యాదినా కప్రత్యయః అనిలో వాయుః తత ఉపస్పర్శానంతరం ద్రా వా
హ్వానేన వాయ్వాద్యాహ్వానమర్థసిద్ధం ॥ ౨౪ ॥ తత ఇతి ॥ ఘనాః నిరంతరాః ఘనసంబంధం పరంపరం సాంద్రమిత్యర్థః పుష్పవృష్టయో భ్యవర్తంత - ఆ
సన్నిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ప్రవవురితి ॥ ప్రవవుశ్చోత్తమా వాతా ఇతి పూర్వోక్తస్యైవానువాదః ఉచ్యతే వీణాః ప్రముముచుస్స్వరాన్ వీణాశ
బ్దేన వీణావంతో లక్ష్యంతే తే దేకపరత్వవ్యంజనాయ - స్వరాన్ ముముచుః ఉత్పాదయామాసుః అనిశ్వాద్ధేతుకరశాకర్తృత్వోపచారో
వా ॥ ౨౬ ॥ సశబ్ద ఇతి ॥ సశబ్దః ద్యాం చ భూమిం చ - అభివ్యాప్తామితి శేషః ప్రాణినాం శ్రవణాని శ్రోత్రాణి వివేశ సశబ్దః పృశః

ద్రికృతస్థలాన్ ॥ ౧౭ ॥ శక్రం యాశ్చోపతిష్ఠంతి బ్రహ్మాణం యాశ్చ యోషితః । సర్వాస్తుంబురుణా సార్ధ-
మాహ్వయే సపరిచ్ఛదాః ॥ ౧౮ ॥ వనం కురుషు యద్దివ్యం వాసోభూషణపత్రవత్ । దివ్యనారీఫలం శశ్వత్తత్
కౌబేరమిహైతు చ ॥ ౧౯ ॥ ఇహ మే భగవాన్ సోమో విధత్తామన్నముత్తమమ్ । భక్ష్యం భోజ్యం చ చోష్యం చ
లేహ్యం చ వివిధం బహు ॥ ౨౦ ॥ విచిత్రాణి చ మాల్యాని పాదపప్రచ్యుతాని చ । సురాదీని చ పేయాని మాం-
సాని వివిధాని చ ॥ ౨౧ ॥ ఏవం సమాధినా యుక్తస్తేజసాఽప్రతిమేన చ । శిక్షాస్వరసమాయుక్తం తపసా చాబ్ర-
వీన్మునిః ॥ ౨౨ ॥ మనసా ధ్యాయతస్తస్య ప్రాఙ్ముఖస్య కృతాంజలేః । ఆజగ్ముస్తాని సర్వాణి దైవతాని పృథ-
క్పృథక్ ॥ ౨౩ ॥ మలయం దర్దురం చైవ తతస్స్వేదనుదోఽనిలః । ఉపస్పృశ్య వవౌ యుక్త్యా సుప్రియాత్మా సు-
ఖశ్శివః ॥ ౨౪ ॥ తతోఽభ్యవర్తంత ఘనా దివ్యాః కుసుమవృష్టయః । దివ్యదుందుభిఘోషశ్చ దిక్షు సర్వాసు
శుశ్రువే ॥ ౨౫ ॥ ప్రవవుశ్చోత్తమా వాతా ననృతుశ్చాప్సరోగణాః । జగుశ్చ దేవగంధర్వా వీణాః ప్రముము-
చుస్స్వరాన్ ॥ ౨౬ ॥ స శబ్దో ద్యాం చ భూమిం చ ప్రాణినాం శ్రవణాని చ । వివేశోచ్ఛ్రితశ్శ్లక్ష్ణస్సమో లయ

॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ శక్రమితి ॥ సపరిచ్ఛదాః సాలంకారాః ॥ ౧౮ ॥ వనమితి ॥ వాసోభూషణపత్రవత్ వాసోభూషణాన్యేవ పత్రాణి యస్మిన్
సంతీతి తథా దివ్యనార్య ఏవ ఫలాని యస్య తత్ - ఇహైతు ఆగచ్ఛతు ॥ ౧౯ ॥ ఇహ మ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ పాదపప్రచ్యు
తాని వృక్షేభ్యస్స్వయం చోదితాని ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ఏవమితి ॥ శిక్షాస్వరసమాయుక్తం శిక్షాశాస్త్రోక్తస్వరసహితం మంత్రమితి శేషః - అబ్రవీత్ ఆ
హ్వానార్థమువాచేతి వాక్ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ మలయం దర్దురమితి ॥ చందనోత్పత్తిహేతూ పర్వతౌ యుక్త్యా యథోచితవృత్త్యా ॥ ౨౪ ॥ తత ఇతి ॥ ఘనాః ఇతి

ఉచ్చారితః। వీణాదిభిరుత్పాదితః - శ్లక్ష్ణం కోమలం మనః నిషాదాదిభిః కుత్రచిదపి అపస్వరరహితః మంద్రమధ్యతారత్రిస్థానవ్యాప్తియుక్తో వా - లయగుణాన్వితః లయోనామ నృత్తగీతవాద్యానామేకకాలవిరామః సయిస్సగుణ తేనాన్వితః ॥ ౨౬ ॥ తస్మిన్నితి ॥ [illegible] ॥ ౨౭ ॥ [illegible] ॥ శాద్వలైరితి [illegible] నీలవైడూర్యసన్నిభైః ఇంద్రనీలవైడూర్యాభ్యాం [illegible] ॥ ౨౮ ॥ తస్మిన్ [illegible] భూప్రదేశే - బీజపూరకాః [illegible] ఫలభూషణాః ఫలాన్యేవ భూషణాని యేషాం [illegible] ॥ ౩౦ ॥ ఉత్తరేభ్య ఇతి ॥ [illegible] ॥ ౩౧ ॥ చతుశ్శాలానీతి ॥ [illegible] వనమాలా [illegible] ఉపకల్పితానీ [illegible] ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ క్లృప్తసర్వాసనమితి ॥ క్లృప్తసర్వాసనమిత్యత్ర [illegible] సర్వాణ్యాసనానియస్మిన్ తదుక్తం స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమమితి [illegible] ప్రవివేశేతి మహా బాహురిత్యనేన [illegible] కైకేయీసుతః [illegible] ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ అనుజగ్మురితి ॥ వేశ్మసంవిధిం వేశ్మసంవిధానం ॥ ౩౭ ॥ తత్రేతి ॥ రాజాసనం రాజార్హాసనం - అభ్యవర్తత అభితో వర్తితవాన్ - ప్రదక్షిణం కృతవానిత్యర్థః - రాజవత్ రాజతుల్యం రాజానమివేత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ఆసనమితి ॥ ఆసనం పూజయామాసేత్యత్ర రాజపదిత్యుత్కర్షః రామాయ ఆసనో పరిస్థితత్వేన భావితాయ - వాలవ్యజనమాదాయ స్వస్యోచితత్వాను గుణతయేతి భావః సచివాసనే సచివార్హాసనే [illegible] సిన్మాసనాదః ప్రదేశస్థ ఇత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ఆనుపూర్వ్యాదితి ॥ సేనాపతిః దండనాయకః ప్రశాస్తా శిబిరనియంతా ॥ ౪౦ ॥ తతఇతి ॥ ముహూర్తేన అల్పకాలేన ॥ ౪౧ ॥ తా సామితి ॥ ఉభయతః కూలం - ఉభయోః కూలయోరిత్యర్థః పాండుమృత్తికలేపనాః

గుణాన్వితః ॥ ౨౬ ॥ తస్మిన్నుపరతే శబ్దే దివ్యే శ్రోత్రసుఖే నృణామ్। దదర్శ భారతం సైన్యం విధానం విశ్వకర్మణః ॥ ౨౭ ॥ బభూవ హి సమా భూమిస్సమంతాత్పంచయోజనా। శాద్వలైర్బహుభిశ్ఛన్నా నీలవైడూర్యసన్నిభైః ॥ ౨౮ ॥ తస్మిన్ బిల్వాః కపిత్థాశ్చ పనసా బీజపూరకాః। ఆమలక్యో బభూవుశ్చ చూతాశ్చ ఫలభూషణాః ॥ ౨౯ ॥ ఉత్తరేభ్యః కురుభ్యశ్చ వనం దివ్యోపభోగవత్। ఆజగామ నదీ దివ్యా తీరజైర్బహుభిర్వృతా ॥ ౩౦ ॥ చతుశ్శాలాని శుభ్రాణి శాలాశ్చ గజవాజినామ్। హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాస్తోరణాని శుభాని చ ॥ ౩౧ ॥ సితమేఘనిభం చాపి రాజవేశ్మ సుతోరణమ్। శుక్లమాల్యకృతాకారం దివ్యగంధసముక్షితమ్ ॥ ❀ ॥ చతురశ్రమసంబాధం శయనాసనయానవత్। దివ్యైస్సర్వరసైర్యుక్తం దివ్యభోజనవస్త్రవత్ ॥ ❀ ॥ ఉపకల్పితసర్వాన్నం ధౌతనిర్మలభాజనమ్ ॥ క్లృప్తసర్వాసనం శ్రీమత్ స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమమ్ ॥ ❀ ॥ ప్రవివేశ మహాబాహురనుజ్ఞాతో మహర్షిణా। వేశ్మ తద్రత్నసంపూర్ణం భరతః కైకయీసుతః ॥ ౩౫ ॥ అనుజగ్ముశ్చ తం సర్వే మంత్రిణస్సపురోహితాః। బభూవుశ్చ ముదా యుక్తా దృష్ట్వా తం వేశ్మసంవిధిమ్ ॥ ౩౬ ॥ తత్ర రాజాసనం దివ్యం వ్యజనం ఛత్రమేవ చ। భరతో మంత్రిభిస్సార్ధమభ్యవర్తత రాజవత్ ॥ ౩౭ ॥ ఆసనం పూజయామాస రామాయాభిప్రణమ్య చ। వాలవ్యజనమాదాయ న్యషీదత్ సచివాసనే ॥ ౩౮ ॥ ఆనుపూర్వ్యాన్నిషేదుశ్చ సర్వే మంత్రపురోహితాః। తతస్సేనాపతిః పశ్చాత్ ప్రశాస్తా చ నిషేదతుః ॥ ౪౦ ॥ తతస్త

[illegible] ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ తస్మిన్నితి ॥ ఫలభూషణాః ఫలాన్యేవ భూషణాని యేషాం తే తథోక్తాః [illegible] బభూవుః ఆవిర్బభూవురిత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ఉత్తరేభ్య ఇతి ॥ వనం కౌబేరం వనమిత్యేతజ్జాత్యేకవచనం [illegible] ఇతి శేషః ॥ ౩౧ ॥ చతుశ్శాలానీతి ॥ చతుశ్శాలాదయో భూమావాస్థితా ఇతి శేషః ॥ ౩౨ ॥ సితమేఘేత్యాది ॥ శుక్లమాల్యకృతాకారం - శుక్లమాల్యైరలంకృతమిత్యర్థః - యత్రాజవేశ్మ రత్నసంపూర్ణం [illegible] వివేశేతి సంబంధః ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ అనుజగ్మురితి ॥ వేశ్మసంవిధిం వేశ్మసంవిధానం ॥ ౩౭ ॥ తత్రేతి ॥ అభ్యవర్తత అభితో వర్తితవాన్ - ప్రదక్షిణం కృతవానిత్యర్థః ॥ రాజవత్ రాజార్హం రాజార్హమాసనాదికం సర్వం ప్రదక్షిణం చకారేత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ ఆనుపూర్వ్యాదితి ॥ ప్రశాస్తా శిబిరనియంతా ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ తా సామితి ॥ ఉభయతః కూలం ఉభయోః కూలయోరిత్యర్థః - పాండుమృత్తికలేపనాః సుధాలిప్తాః

సుధానురిప్తా ఇత్యర్థః - జ్యోపోరితి హ్రస్వః బ్రహ్మణః భరద్వాజస్య - ఉపాతిష్ఠంతేత్యేతదనుషజ్యతే ॥ ౪౨ ॥ తేనేతి ॥ ఆగుః ఆజగ్ముః న హస్రమేవ సాహస్రం - బ్రహ్మణా చతుర్ముఖేన - స్త్రియః అప్సరసః ॥ ౪౩ ॥ సువర్ణమణిముక్తేనేతి ॥ సువర్ణాని సువర్ణమయాభరణాని మణయో రత్నాని ముక్తాశ్చ సువర్ణమణిముక్తం తేన - జాలిరప్రాణినామిత్యేకవద్భావః ॥ ౪౪ ॥ యాభిరితి ॥ గృహీతః - ఆలింగితః యాభిః - యైరిత్యర్థః - ఏతదర్థస్య పూర్వేణాన్వయః - కుబేరప్రహితాః గంధర్వాప్సరసః - తథా హి శ్రుతిః గంధర్వాప్సరసో వా ఏతమున్మాదయంతి య ఉన్మాద్యతీతి । యాభిర్గృహీతాః పురుషాస్సోన్మాదా ఇతి పాఠే వ్యత్యయశ్చ పాఠే తదాశ్రిత్యైతే త్ర్యేతిశేషః - హలిప్రసిద్ధా ॥ ౪౫ ॥ నారద ఇతి ॥ నారదో బ్రహ్మపుత్రాదన్యః తుంబురుసాహచర్యాత్ సహపఠితసహచరః - ఆహ్వానసమయే తుంబురుశేత్యస్యోపలక్షణార్థత్వాత్ గంధర్వరాజానః ఇత్యుభావపి ॥ ౪౬ ॥ అలంబుసేతి ॥ భరతముపానృత్యన్ భరతముద్దిశ్యాధికమనృత్యన్ - ఉపోధికే చేతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా - అత్ర భరద్వాజస్య శాసనాదుపానృత్యన్నిత్యనేన భరతస్య రామేవృత్తివిశేషమాతిథ్యవ్యాజేన పరీక్షితవాన్ ఋషిరితి గమ్యతే ॥ ౪౭ ॥ ఏవం భరతస్య రామశేషతయైవావస్థానం న తు భోగలోల్యేనేత్యుక్త్వా సేనాయాః ప్రపంచయతి యానీత్యాదినా దేవేషు దేవోద్యానేషు నందనాదిష్విత్యర్థః చైత్రరథస్య పూర్వం కురుదేశస్థత్వేనోక్తేరిదం చైత్రరథం తతోఽన్యం - ప్రయాగే ప్రయాగస్థభరద్వాజాశ్రమవనవృక్షేష్విత్యర్థః - తేజసా ప్రభావేన ॥ ౪౮ ॥ ఆహూతానాం భరతశేషత్వేన వినియోగాత్ సైనికానాం సర్వాదీన్ నిదర్శయతి బిల్వా ఇతి ॥ బిల్వాః బిల్వవృక్షాః మార్దంగికాః మృదంగవాదకాః - తపస్యైవమిలిగన్ - ఆసన్ - తత్రోపాసనార్థకారిణో భవన్నిత్యర్థః - విభీతకాః కలివృక్షాః - శమ్యాగ్రాహాః తాళగ్రాహకా ఆసన్ - శమ్యా యజ్ఞాయుధతా శేమశరేచ స్త్రియాం లరణ ఇతి వైజయంతీ । భరతేచోక్తం - వన్హితాళశమ్యాతాళక్రియా ఇతి ॥ ౪౯ ॥ తత ఇతి ॥ సరళాః దేవదారువిశేషాః - తాలాః ప్రసిద్ధాః - తిలకాః క్షురకనామకా వృక్షాః - నక్తమాలకాః కరంజకాఖ్యా వృక్షాః - కుబ్జాః హ్రస్వమంతః - వామనాః హ్రస్వాః సంపేతు సంపన్నాః ॥ ౫౦ ॥ అథ స్త్రీలింగవృక్షాణాం స్త్రీభావవిగ్రహమాహ శింశుపేత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - శింశుపాదయః ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా యావదిచ్ఛథ తావద్భక్ష్యంతామిత్యవదన్నితి సంబంధః సురాపాః హే సురాపానప్రవృత్తాః - ఇమాస్సురాః పిబత - హే బుభుక్షితాః పాయసపానేచ్ఛవః - ఇదం పాయసం - భక్ష్యతామితి వచనవిపరిణామేనానుషజ్యతే సుమేధ్యాని పరిశుద్ధాని ॥ ౫౧ ॥ ౫౨ ॥ ఉచ్ఛాద్యేతి ॥ ఉచ్ఛాద్య ఉద్వర్తనం కృత్వా - ఉద్వర్తనోచ్ఛాదనే ద్వే ఇత్యమరః । తైలాదినా శరీరమర్దనం కృత్వేత్యర్థః వల్గుషు రమ్యేషు - ఏకమేకమి

త్రముహూర్తేన నద్యః పాయసకర్దమాః । ఉపాతిష్ఠంత భరతం భరద్వాజస్య శాసనాత్ ॥ ౪౧ ॥ తాసా
ముభయతః కూలం పాండుమృత్తికలేపనాః । రమ్యాశ్చావసథా దివ్యా బ్రహ్మణస్తు ప్రసాదజాః ॥ ౪౨ ॥ తేనై
వ చ ముహూర్తేన దివ్యాభరణభూషితాః । ఆగుర్వింశతిసాహస్రా బ్రహ్మణా ప్రహితాః స్త్రియః ॥ ౪౩ ॥
సువర్ణమణిముక్తేన ప్రవాలేన చ శోభితాః । ఆగుర్వింశతిసాహస్రాః కుబేరప్రహితాః స్త్రియః ॥ ౪౪ ॥
యాభిర్గృహీతః పురుషస్సోన్మాద ఇవ లక్ష్యతే । ఆగుర్వింశతిసాహస్రా నందనాదప్సరోగణాః ॥ ౪౫ ॥ నా
రదస్తుంబురుర్గోపః ప్రవరాస్సూర్యవర్చసః । ఏతే గంధర్వరాజానో భరతస్యాగ్రతో జగుః ॥ ౪౬ ॥ అలం
బుసా మిశ్రకేశీ పుండరీకాథ వామనా । ఉపానృత్యంస్తు భరతం భరద్వాజస్య శాసనాత్ ॥ ౪౭ ॥ యాని మా
ల్యాని దేవేషు యాని చైత్రరథే వనే । ప్రయాగే తాన్యదృశ్యంత భరద్వాజస్య తేజసా ॥ ౪౮ ॥ బిల్వా మార్దం
గికా ఆసన్ శమ్యాగ్రాహా విభీతకాః । అశ్వత్థా నర్తకాశ్చాసన్ భరద్వాజస్య శాసనాత్ ॥ ౪౯ ॥ తతస్సర
ళతాలాశ్చ తిలకా నక్తమాలకాః । ప్రహృష్టాస్తత్ర సంపేతుః కుబ్జా భూత్వాథ వామనాః ॥ ౫౦ ॥ శింశుపా
మలకీజంబ్వో యాశ్చాన్యాః కాననేషు తాః । మాలతీ మల్లికా జాతిర్యాశ్చాన్యాః కాననే లతాః ॥ ప్రమదావి
గ్రహం కృత్వా భరద్వాజాశ్రమేఽవదన్ । సురాస్సురాపాః పిబత పాయసం చ బుభుక్షితాః ॥ మాంసా
ని చ సుమేధ్యాని భక్ష్యంతాం యావదిచ్ఛథ ॥ ౫౨ ॥ ఉచ్ఛాద్య స్నాపయంతి స్మ నదీతీరేషు వల్గుషు ॥ అప్యేక

బ్రహ్మణః భరద్వాజస్య ॥ ౪౨ ॥ తేనేతి ॥ ఆగుః ఆజగ్ముః ॥ ౪౩ ॥ సువర్ణేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ సువర్ణమణిముక్తేన సువర్ణాని సువర్ణమయాభరణాని - మణయో రత్నాని ముక్తాశ్చ సువర్ణమణిముక్తం - తేనైకవద్భావోఽయం ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ యానీతి ॥ ప్రయాగే ప్రయాగస్థభరద్వాజాశ్రమే ॥ ౪౮ ॥ బిల్వా ఇతి ॥ శమ్యాగ్రాహాః శమ్యాఖ్యతాళగ్రాహకాః - తథా చోక్తం భరతశాస్త్రే - వహస్తాతాళవిశేషే చ శమ్యాతాళక్రియాంతర ఇతి - శమ్యాశబ్దః ప్రవర్తతే - విభీతకాః కలిద్రుమాః - బిల్వవృక్షా ఏవ మార్దంగికాః - మృదంగవాద్యధారిణః ఆసన్ ॥ ౪౯ ॥ తత ఇతి ॥ కుబ్జాః న్యగ్గుమంతః - వామనాః హ్రస్వాః ॥ ౫౦ ॥ శింశుపేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - అన్యాః స్త్రీలింగశబ్దవాచ్యా యే వృక్షౌషధయః మల్లికామాలత్యాదయశ్చ యాస్సంతి - తాః - ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా యావదిచ్ఛథ తావద్భక్ష్యంతామిత్యవ

తి - ఏకం ఏకం పురుషం ప్రతి ప్రమదాః - సంవాహంత్యః సంవాహయంత్యః పాదసంవాహనం కుర్వంత్యః పరిమృజ్య జలార్ద్రాంగం వస్త్రాదినా పరిమృజ్య అలంకృత్యేతి వార్థః - అన్యోన్యం రహసి పాయయంతి సురాదిరసానితి శేషః ॥ ౫౩ ॥ ౫౪ ॥ హయానితి వాహనపాః ఋషిప్రభావసిద్ధవాహనపాః వాహసంరక్షకాః తేషాం హయాదీనాం యథావిధి యథాయోగ్యం భోజ్యం తత్తద్వాహనానుగుణం భోజ్యమిత్యర్థః హయాదీనభోజయన్ ఇత్యన్వయః సురభేస్సుతాన్ వృషభాన్ ॥ ౫౫ ॥ ఇక్షూనితి ॥ మహాబలాః ఋషిప్రభావసిద్ధవాహనపాః - ఇక్ష్వాకువరయోధానాం వాహనాన్ వాహనాని ఇక్షూన్ మధులాజాన్ మధుమిశ్రలాజాన్ - మధ్యమపదలోపీ సమాసః - చోదయంతః ప్రేరయంతః భోజయంతి స్మ ॥ ౫౬ ॥ నేతి ॥ అశ్వబంధః అశ్వగ్రాహకః - నాజానాత్ నజ్ఞాతవాన్ - తత్ర హేతుః మత్తేతి - మదకరద్రవ్యసేవయా మత్తా ప్రమత్తా మధుపానాదినా కార్యాకార్యవివేకశూన్యాః ముదితాః ప్రక్ష్వేడనాదిరాగాతిశయేన హృష్టా తత్ర సా చమూః ॥ ౫౭ ॥ తర్పితా ఇతి ॥ అప్సరోగణాః వనలతాభూతాః తాసాం భరద్వాజప్రవేశకథనాత్ సైన్యాః సేనాయాం భవాః సైనికాః - ఉదైరయన్ ఉక్తవంతః ॥ ౫౮ ॥ ఉదీరణప్రకారమాహ నైవేత్యాదినా ॥ నగమిష్యామ ఇత్యత్ర విసర్గలోపశ్ఛాందసః భరతస్య కుశలమస్తు భరతాయ దాతవ్యా వాలిప్సిత్యర్థః - ఏవం రామస్యాప్యత్రాపి పాదాభ్యామతంతీతి పాదాతాః - అత సాతత్యగమన ఇతి ధాతుః తే చ తే యోధాశ్చ పాదాతయోధాః చకారాత్ ... సముచ్చయః హస్త్యశ్వానామారోహాస్సాదినః హస్త్యాదిబంధకాస్తద్భృత్యాః - తం విధిం లబ్ధ్వా - అనాథాః స్వామిరహితాః స్వతంత్రా ఇయావత్ నైవాయోధ్యామిత్యేతాం వాచముదైరయన్నితి సంబంధః ॥ ౫౯ ॥ ౬౦ ॥ సంప్రహృష్టా ఇతి ॥ వినేదుః జగర్జుః ॥ ౬౧ ॥ ౬౨ ॥ తత ఇతి ॥ తదన్నం పూర్వోక్తం భక్ష్యాదిచతుర్విధాన్నం - భక్షణే పునర్భక్షణే మతిరభవత్ - భక్ష్యాస్వాదవాదితి భావః ॥ ౬౩ ॥ ప్రేష్యా ఇతి ॥ ప్రేష్యాః పరిచారకాః చేట్యః దాస్యః వధ్వః యోధానాం భార్యాః - బలస్థాః సేనాయాం స్థితాః - సర్వవిశేషణమేతత్ - అహతవాససః నూతనవస్త్రాః - యద్వా - ఆహతవాససః నిర్ణిక్తవాససః ॥ ౬౪ ॥ కుంజరా ఇతి ॥ ఖరసహితా ఉష్ట్రాః ఖరోష్ట్రాః మృగపక్షిణః క్రీడార్థం సైనికైరానీతాః - సుభృతాః సుతృప్తాః సంపుష్టా వా తత్ర సేనాయాం - అన్యః అన్యం నాకల్పయత్ - ఋషికృతపూ

మేకం పురుషం ప్రమదాస్సప్త చాష్ట చ । సంవాహంత్యస్సమాపేతుర్నార్యో రుచిరలోచనాః ॥✻॥ పరిమృజ్య తథాన్యోన్యం పాయయంతి వరాంగనాః ॥ ౫౪ ॥ హయాన్ గజాన్ ఖరానుష్ట్రాంస్తథైవ సురభేస్సుతాన్ ॥✻॥ అభోజయన్ వాహనపాస్తేషాం భోజ్యం యథావిధి ॥ ౫౫ ॥ ఇక్షూంశ్చ మధులాజాంశ్చ భోజయంతి స్మ వాహనాన్ ॥✻॥ ఇక్ష్వాకువరయోధానాం చోదయంతో మహాబలాః ॥ ౫౬ ॥ నాశ్వబంధోऽశ్వమాజానాన్న గజం కుంజరగ్రహః ॥✻॥ మత్తప్రమత్తముదితా చమూస్సా తత్ర సంబభౌ ॥ ౫౭ ॥ తర్పితాస్సర్వకామైస్తే రక్తచందనరూషితాః ॥✻॥ అప్సరోగణసంయుక్తాస్సైన్యా వాచముదైరయన్ ॥ ౫౮ ॥ నైవాయోధ్యాం గమిష్యామో న గమిష్యామ దండకాన్ ॥✻॥ కుశలం భరతస్యాస్తు రామస్యాస్తు తథా సుఖమ్ । ఇతి పాదాతయోధాశ్చ హస్త్యశ్వారోహబంధకాః ॥✻॥ అనాథాస్తం విధిం లబ్ధ్వా వాచమేతాముదైరయన్ ॥ ౬౦ ॥ సంప్రహృష్టా వినేదుస్తే నరాస్తత్ర సహస్రశః ॥✻॥ భరతస్యానుయాతారస్స్వర్గోऽయమితి చాబ్రువన్ ॥ ౬౧ ॥ నృత్యంతి స్మ హసంతి స్మ గాయంతి స్మ చ సైనికాః ॥✻॥ సమంతాత్ పరిధావంతి మాల్యోపేతాస్సహస్రశః ॥ ౬౨ ॥ తతో భుక్తవతాం తేషాం తదన్నమమృతోపమమ్ ॥✻॥ దివ్యానుద్వీక్ష్య భక్ష్యాంస్తానభవద్భక్షణే మతిః ॥ ౬౩ ॥ ప్రేష్యాశ్చేట్యశ్చ వధ్వశ్చ బలస్థాశ్చ సహస్రశః ॥✻॥ బభూవుస్తే భృశం దృప్తాస్సర్వే చాహతవాససః ॥ ౬౪ ॥ కుంజరాశ్చ ఖరోష్ట్రాశ్చ గోశ్వాశ్చ మృగపక్షిణః ॥✻॥ బభూవుస్సుభృతాస్తత్ర నాన్యో హ్యన్యమకల్పయత్ ॥ ౬౫ ॥ నాశుక్లవాసాస్తత్రాసీత్ క్షుధితో మలినోऽపి వా ॥✻॥ రజ

జన్నితి సంబంధః ॥ ౫౧ ॥ ౫౨ ॥ ఉచ్ఛాద్యేతి ॥ ఉచ్ఛాద్య ఉద్వర్తనం కృత్వా - ఉద్వర్తనోచ్ఛాదనే ద్వే ఇత్యమరః । సంవాహంత్యః సంవాహయంత్యః పాదసంవాహనం కుర్వంత్య ఇతి యావత్ - పరిమృజ్య జలార్ద్రమంగం వస్త్రాదినా పరిమృజ్య - అలంకృత్యేతి వా - పాయయంతి మద్యాదికమితి శేషః ॥ ౫౩ ॥ ౫౪ ॥ హయానితి ॥ సురభేస్సుతాన్ బలీవర్దాన్ ॥ ౫౫ ॥ ఇక్షూనితి ॥ ఇక్ష్వాకువరయోధానాం వాహనాన్ చోదయంతః ప్రేరయంతః - మహాబలాః వాహనపాః ఇక్ష్వాదీన్ భోజయంతి స్మేతి సంబంధః ॥ ౫౬ ॥ నేతి ॥ అశ్వబంధః అశ్వగ్రాహకః నాజానాత్ నాజ్ఞాసీత్ కుంజరగ్రాహః కుంజరగ్రాహకః - మత్తప్రమత్తముదితా మత్తా మదకరద్రవ్యసేవయా - ప్రమత్తా మధుపానేన కార్యాకార్యవివేకశూన్యాః - ముదితాః ప్రక్ష్వేడనాదిభోగాతిశయేన హృష్టా ఇతి హస్త్యశ్వారోహబంధకాః హస్త్యశ్వారోహాః తద్బంధకాశ్చ తం విధిం తాదృశసత్కారవిధిం ॥ ౫౭ ॥ ౫౮ ॥ ౫౯ ॥ ౬౦ ॥ ౬౧ ॥ ౬౨ ॥ ౬౩ ॥ ప్రేష్యా ఇతి ॥ చేట్యః దాస్యః ॥ ౬౪ ॥ కుంజరా ఇతి ॥ సుభృతాః సుపుష్టాః అన్యో

తిరిక్తమన్నాదికం నాకరోదిత్యర్థః ॥ ౬౫ ॥ ౬౬ ॥ ఆజైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ఆజైః అజమాంసైః - వారాహైః వరాహమాంసైః - నిష్ఠానవరసంచయైః వ్యంజనశ్రేష్ఠసమూహైః - నిష్ఠానం వ్యంజనం స్మృతమితి హలాయుధః । ఫలనిర్వ్యూహసంసిద్ధైః సమ్యఙ్నిష్పన్న

ఫలయుక్తశర్కరాదిక్వాథరసైః - ద్వార్యాపీడే క్వాథరసే నిర్వ్యూహో నాగదంతక ఇతి వైజయంతీ । సూపైః - ముద్గాఢకీచణకాదిసూపైః - గంధరసాన్వితైః పాకవిశేషోద్భవగంధరసయుక్తైః - పుష్పధ్వజవతీః అలంకారార్థం పరికల్పితపుష్పధ్వజవతీః - శుక్లస్యాన్నస్య పూర్ణాః శుక్లే

నాన్నేన పూర్ణాః రాజతీః రాజతమయపాత్రీః - సర్వలోహేషు ప్రధానత్వాత్ సువర్ణమిత్యపి లోహశబ్దేనోచ్యతే ॥ ౬౭ ॥ బభూవురితి ॥ పా

యసానేకకర్దమానిమేలు లేతగో స్తాతాప పూర్వకమం పదపర్యం - కామదుఘా గావః ఇష్టప్రదాః గావః ... మధుస్రుతం మధుస్రావిణ - పాఠాంతరం - మధుశ్చ్యుతం మధుస్రావిణ ॥ ౬౮ ॥ వాప్య ఇతి ॥ అత్ర ఏకస్యైవ షడ్యుతే - ప్రతప్తపిఠరైః

ప్రతప్తకరణం ... సంస్కృతం ... - పిఠరాః ... - ఉఖా పిఠరః కుండముచ్యత ఇతి హలాయుధః । మార్గమాయూరకౌక్కుటైః మృగమయూరకుక్కుటమాంసైః ॥ ౬౯ ॥ పాత్రీణామిత్యాద్యర్ధసంచయా ఇత్యంతమేకం వాక్యం॥

పాత్రీణాం అన్నధానకుంభీనాం స్థాలీనాం వ్యంజనపాత్రాణాం - నియుతాని సహస్రశః - న్యర్బుదానిదశకోట్యః - పాత్రాణి భోజనపాత్రాణి - అమత్రాణి ... దధిపూర్ణా ఇతి స్థాల్యాదిత్రయవిశేషణం - స్థాల్యః పిఠరా - కుంభ్యః క్షుద్రకుంభాః - కుంభ్యో విశాలా

స్యగురుస్థాల్యః కరంభ్యః కరంభ్య ఇత్యాహుః సుసంస్కృతా దధిసంస్కారకశుంఠ్యాదియుక్తా యౌవనస్థస్య నాళినాత... నాతిపురాణస్యే

త్యర్థః - మథనానంతరం యామాంతరితస్యేత్యర్థః - కపిత్థస్య కపిత్థపరిమళయుక్తతక్రస్యేత్యర్థః - తక్రం కపిత్థం మథితమితి వైజయంతీ

గౌరస్య శుభ్రస్య - రసాలస్య తక్రవిశేషస్య - అపక్వతక్రం సవ్యోషం శతుజాతగుడార్ద్రకం । సజీరకం ... మరిచి ... సితాఖండి ... రిణ్యపేలి వైజయంతీ ॥ సవ్యోషం శుంఠీపిప్పలీ మరీచియుక్తం చతుర్జాతగుడార్ద్రకం - చతుర్జాతైః ఏలాలవంగకక్కోలనాగపుష్పైః - గుడే

నశర్కరయా ఆర్ద్రకేణ చ యుక్తం - కపిత్థేన పూర్ణాః అపరే హ్రదాః బభూవు - రసాలేన పూర్ణాః అపరే హ్రదా బభూవుః - కిం ... పూ

ర్ణాశ్చాపరే హ్రదాః - అన్యే పాయసేన పూర్ణాః - పాయసస్యాన్యత్ర ... - సర్వత్ర ... శర్కరా ...

రాశయః ... బభూవురిత్యర్థః - శర్కరాయా వసంచయా ఇత్యర్థః ... ॥

౭౧ ॥ ౭౨ ॥ ౭౩ ॥ కల్కాని ॥ కల్కా ... - చూర్ణాని ... - కషాయాంశ్చేతి

సాధ్వస్తశేషో వా పరః కశ్చిత్ ... ॥ ౬౬ ॥ ఆజైర్వారాహైశ్చ నిష్ఠానవరసంచయైః ॥ ఫలనిర్వ్యూహసంసిద్ధైః సూపైర్గంధరసాన్వితైః ॥ పుష్పధ్వజవతీః పూర్ణాశ్శుక్లస్యాన్నస్య చాభితః ॥ దదృశుర్విస్మితాస్తత్ర నరా లౌహీస్సహస్రశః ॥ ౬౭ ॥ బభూవుర్వనపార్శ్వేషు కూపాః పాయసకర్దమాః ॥ తాశ్చ కామదుఘా గావో ద్రుమాశ్చాసన్మధుశ్చ్యుతః ॥ ౬౮ ॥ వాప్యో మైరేయపూర్ణాశ్చ మృష్టమాంసచయైర్వృతాః ॥ ప్రతప్తపిఠరైశ్చాపి మార్గమాయూరకౌక్కుటైః ॥ ౬౯ ॥ పాత్రీణాం చ సహస్రాణి స్థాలీనాం నియుతాని చ ॥ న్యర్బుదాని చ పాత్రాణి శాతకుంభమయాని చ ॥ స్థాల్యః కుంభ్యః కరంభ్యశ్చ దధిపూర్ణాః సుసంస్కృతాః ॥ యౌవనస్థస్య గౌరస్య కపిత్థస్య సుగంధినః ॥ హ్రదాః పూర్ణా రసాలస్య దధ్నః శ్వేతస్య చాపరే ॥ బభూవుః పాయసస్యాన్యే శర్కరాయాశ్చ సంచయాః ॥ ౭౩ ॥ కల్కాంశ్చూర్ణకషాయాంశ్చ

వ్యాన్యం నాకల్పయత బుభుక్షితత్వస్యోత్పన్నం ... ॥ ౬౫ ॥ ౬౬ ॥ ఆజైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ నిష్ఠానవరసంచయైః వ్యంజనశ్రేష్ఠసమూహైః నిష్ఠానం వ్యంజనం జ్ఞేయమితి హలాయుధః - ఫలనిర్వ్యూహసంసిద్ధైః సమ్యఙ్నిష్పన్నఫలయుక్తశర్కరాదిక్వాథరసైః

ద్వార్యాపీడే క్వాథరసే నిర్వ్యూహో నాగదంతక ఇతి వైజయంతీ పుష్పధ్వజవతీః - అలంకారార్థం పరికల్పితపుష్పధ్వజయుక్తాః - లౌహీః సు వర్ణరజతమయపాత్రీః - నిష్ఠానసంచయైః సూపైశ్చ శుక్లస్యాన్నస్యాభితః పూర్ణా లౌహీర్దదృశురితి సంబంధః ॥ ౬౭ ॥ ౬౮ ॥ బభూవురితి ॥

పాయసకర్దమాః కూపా బభూవుః - కామదుఘా గావో బభూవుః - వృక్షా మధుశ్చ్యుత ఆసన్ ॥ ౬౯ ॥ వాప్య ఇతి ॥ ప్రతప్తపిఠరైః కుండేషు

ప్రతప్తైః - పిఠరః కుండముచ్యత ఇతి హలాయుధః - మార్గమాయూరకుక్కుటైః - మృగమయూరకుక్కుటసంబంధిభిః - మృష్టమాంసచ

యైర్వృతాః - మైరేయపూర్ణా వాప్యశ్చ ఆసన్నితి సంబంధః ॥ ౭౦ ॥ పాత్రీణామితి ॥ పాత్రీణాం హస్తప్రక్షాళనాద్యుపయుక్తపాత్రాణాం

స్థాలీనాం డుఖానాం పాత్రాణి భోజనభాజనాని - స్థాల్యః ఉఖాః కుంభ్యః క్షుద్రస్థాల్యః - ఉఖా స్థాలీ చ కుంభీ చ పిఠరః కుండముచ్యత ఇతి హలా

యుధః - కరంభ్యః స్థాల్యాదయశ్చాసన్నితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ యౌవనస్థస్యేతి ॥ యౌవనస్థస్య నాతినవస్య నాతిపురాణస్య మథనానంతరం

యామాంతరితస్యేత్యర్థః - కపిత్థస్య తక్రస్య - తక్రం కపిత్థం మథితమితి వైజయంతీ - యద్వా - కపిత్థస్య కపిత్థపరిమళయుక్తతక్రస్యేత్యర్థః

రసాలస్య శొంఠీమరీచిపిప్పల్యేలాలవంగకక్కోలనాగపుష్పఖండశర్కరారాజ్యంగిసేరజీరకమిశ్రితస్య తక్రస్య తథా చ వైజయంతీ - అపక్వత

క్రం సవ్యోషం చతుర్జాతిగుడార్ద్రకం - సజీరకం రసాలం స్యాన్మజ్జికా శిఖరిణ్యపీలి - ఉక్తవిశేషణవిశిష్టేన తక్రేణ - దధ్నః దధ్నా ...

తాని - స్నానం త్వేభిరితి స్నానాని తైలోద్వర్తనకాదీని - భాజనస్థానీ కటాహాదిమహాపాత్రస్థానీ - తీర్థేషు అవతారేషు ॥ ౭౪॥ శుక్లానీతి॥ శుక్లాన్ నిర్మలాన్ - అంశుమత ఊర్ధ్వవతః - దంతధావనసంచయాన్ దంతకాష్ఠసమూహాన్ - స్నానానంతరమలంకారోపకరణాని దర్శయతి - చందనకల్కాంశ్చ చందనపంకాన్ - సముద్గేషు సంపుటేషు - సముద్గస్సంపుటకస్త్యమరః। అవలిప్తతః విలీమానాన్ - పరిమృష్టాన్ నిర్మలీకృతాన్ పాదకాః దారునిర్మితాః - ఉపానహశ్చర్మనిర్మితాః - యుగ్మాని ద్వంద్వాని ఆంజనీః అంజనయుక్తాః కరండికాః - కంకతాన్ కేశమార్జనాన్ - కంకతః కేశమార్జనమితి నిఘంటుః। కూర్చాన్ స్నానాద్యుపయుక్తాసనాని - శస్త్రప్రసాధకాన్ వా - శస్త్రాణి యోద్ధైరలంకారార్థం ధార్యాణి - మర్మత్రాణాని కవచాదీని - ప్రతిపానహ్రదాన్ పానసంగ్రహణానంతరం భక్తజీర్ణార్థం పానాహర్ హ్రదాన్ - అవగాహ్యాస తీర్థాన్ అవగాహనయోగ్యావతారప్రదేశయుక్తాన్ - సోత్పలపుష్కరాన్ ఉత్పలమిందీవరం - పుష్కరం పద్మం - ఆకాశవర్ణప్రతిమాన్ - ఆకాశవన్నిర్మలాన్ సలిలధరాన్ సుఖప్లవాన్ సుఖేన ప్లవస్నానం యేషు తథోక్తాన్ - యవసనసంచయాన్ తృణసమూహాన్ - యవసం తృణమర్జునమిత్యమరః - పశూనాం నిపానాభ్యాన్ పశుభ్యో వితరణార్థాన్ ॥ ౭౦॥ వ్యస్మయంతేతి ॥ స్వప్నకల్పతా చిరయత్నసిద్ధత్వాదగపూర్వత్వాదాశ్చర్యకరత్వాచ్చ - తాదృగ్వాచామభూమిం - భరతస్య భరతాయ॥ ౭౧॥ ౭౨॥ ప్రతిజగ్మురితి ॥ అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా ॥ ౭౩॥ ఇదం చాతిథ్యకరణమైంద్రజాలికవన్నమిథ్యేత్యాహ తథైవేతి॥ మయ ... తథైవ అనుభవకాలవదవతిష్ఠతే తాం దృష్ట్వా తాన్ స్రష్టాః ఉదిరోత్కృష్టాశ్చ మద్యేన మత్తాశ్చ - మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా ఇత్యమరః। తథైవ అనుభవకాలవదవతిష్ఠతే ఇత్యర్థః - ప్రముదితాః ప్రకీర్ణాశ్చ - భోగివాన్ దివితి భావః - పృథక్ పూర్వస్రగ్భ్యో వినిష్క్రమ్య ॥ ౭౪॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీ...రాభ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకనవతితమస్సర్గః ❋❋ ❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే

శ్చ స్నానాని వివిధాని చ ॥ ❋ ॥ దదృశుర్భాజనస్థానీ తీర్థేషు పరితాన్నరాః ॥ ౭౪ ॥ శుక్లానంశుమతశ్చాపి దంతధావనసంచయాన్ ॥ ❋ ॥ శుక్లాంశ్చందనకల్కాంశ్చ సముద్గేష్వవతిష్ఠతః। దర్పణాన్ పరిమృష్టాంశ్చ వాససాం చాపి సంచయాన్ ॥ ❋ ॥ పాదుకోపానహాం చైవ యుగ్మాని చ సహస్రశః। ఆంజనీః కంకతాన్ కూర్చాన్ శస్త్రాణి చ ధనూంషి చ ॥ ❋ ॥ మర్మత్రాణాని చిత్రాణి శయనాన్యాసనాని చ। ప్రతిపానహ్రదాన్ పూర్ణాన్ ఖరోష్ట్రగజవాజినామ్ ॥ ❋ ॥ అవగాహ్యసుతీర్థాంశ్చ హ్రదాన్ సోత్పలపుష్కరాన్। ఆకాశవర్ణప్రతిమాన్ స్వచ్ఛతోయాన్ సుఖప్లవాన్ ॥ ❋ ॥ నీలవైడూర్యవర్ణాంశ్చ మృదూన్ యవససంచయాన్। నిపానార్థాన్ పశూనాం తే దదృశుస్తత్ర సర్వశః ॥ ౭౦ ॥ వ్యస్మయంత మనుష్యాస్తే స్వప్నకల్పం తదద్భుతమ్। దృష్ట్వాతిథ్యం కృతం తాదృగ్భరతస్య మహర్షిణా ॥ ౭౧ ॥ ఇత్యేవం రమమాణానాం దేవానామివ నందనే। భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే సా రాత్రిర్వ్యత్యవర్తత ॥ ౭౨ ॥ ప్రతిజగ్ముశ్చ తా నద్యో గంధర్వాశ్చ యథాగతమ్। భరద్వాజమనుజ్ఞాప్య తాశ్చ సర్వా వరాంగనాః ॥ ౭౩ ॥ తథైవ మత్తా మదిరోత్కటా నరాస్తథైవ దివ్యాగురుచందనోక్షితాః। తథైవ దివ్యా వివిధాస్స్రగుత్తమాః పృథక్ ప్రకీర్ణా మనుజైః ప్రమర్దితాః ॥ ౭౪ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకనవతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

పూర్ణాః అపరే హ్రదా బభూవురిత్యర్థః శర్కరాయావసంచయాః శర్కరాణాం యావానాం యవవికారాణాం పూపానాం సంచయాః యద్వా ... రామిశ్రయావా శర్కరాయావాః ॥ ౬౫॥ ౬౬॥ ౬౭॥ కల్యానీతి॥ మార్జకషాయాన్ సురభిమార్జానిపిష్టాయోగంధసురభాలోహవేపిచేతవి ... శ్చ - స్నానాని స్నానీయద్రవ్యాణి॥ ౭౪॥ శుక్లానీతి॥ శుక్లాన్ శుద్ధాన్ అంశుమతః స్నిగ్ధాన్ సముద్గేషు సంపుటేషు సముద్గస్సంపుటకో జ్ఞేయః - దర్పణానీతి॥ పాదుకోపానహాః పాదుకాః దారునిర్మితాః ఉపానహశ్చర్మనిర్మితాః॥ ఆంజనీరితి॥ ఆంజనీః ... యఇతి హలాయుధః - అంజనయుక్తాః కరండకాః కంకతాన్ కేశమార్జనాని - కూర్చాన్ శ్మశ్రుప్రసాధకాన్ మర్మత్రాణానికవచాదీని ప్రతిపాన హ్రదాన్ భుక్తజీర్ణార్థం పానాహాః శాస్త్రప్రకారేణ యత్పీయతే తత్ప్రతిపానం - హ్రదాన్ - అవగాహ్యసుతీర్థాన్ అవగాహనయోగ్యశోభనజలావతరణప్రదేశాన్ - జలావతారే తీర్థం స్యాదితి హలాయుధః యవసంచయాన్ తృణసమూహాన్ - పశూనాం నిపానార్థాన్ పశుభ్యో వితరణార్థాన్ - అత్ర ద్వితీయాంతానాం దదృశురిత్యనేన సంబంధః ॥ ౬౮॥ ౬౯॥ ౭౦॥ వ్యస్మయంతేతి ॥ స్వప్నకల్పం చిరయత్నసిద్ధత్వాదదృష్టపూర్వత్వేన ఆశ్చర్యావహత్వాచ్చ స్వప్నతుల్యోక్తిః ॥ ౭౧॥ ౭౨॥ ప్రతిజగ్మురితి ॥ అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం ప్రాప్యేత్యర్థః ॥ ౭౩॥ ఏతత్సర్వం మిథ్యా న భవతి సత్యమేవేతి దర్శయితుం గంధాదీనామవస్థితిమాహ ॥ తథైవేతి॥ మత్తాః ... మదిరోత్కటాశ్చ మదిరయా మత్తాశ్చ - తథైవ అనుభవకాలఇవ అవర్తంతేత్యర్థః ॥ ౭౪॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ఏకనవతితమస్సర్గః ❋❋❋

తత ఇత్యాది ॥ వ్యుష్య విశేషేణ ఉషిత్వా - సపరిచ్ఛదః సపరివారః పరివారం [illegible] పరిగ్రహః । తథోపకరణం ప్రోక్తం పరిబర్హః పరిచ్ఛద ఇతి వైజయన్తీ ॥ కామాత్ రామప్రాప్తీచ్ఛయా ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ కచ్చిదితి ॥ అస్మద్విషయే [illegible] ఆశ్రమే రాత్రిస్సుఖా గతా కచ్చిదిత్యన్వయః - ఆతిథ్యే విషయే సమగ్రః సంపూర్ణః తృప్త ఇతి యావత్ - అనఘ ఇత్యనేన పూర్వం భరతాశయపరీక్షణార్థం మహాతిథ్యకరణమితి ద్యోతితం - రామవిషయే భక్త్యభావే [illegible] ప్రవణస్స్యాదితి వ్యాఖ్యేయం ॥ ౩ ॥ తమితి ॥ అభినిష్క్రాన్తమిత్యనేన కౌసల్యాది సర్వజనదర్శనార్థం భరతాగమనకాలపర్యన్తమాశ్రమాన్నిర్గతవానృషిరితి వ్యంజితం ॥ ౪ ॥ సుఖోషితోస్మీతి ॥ బలవత్తర్పిత [illegible] ముక్తాతిశయ బలవత్ స్వతేజస్సూచనార్థం కృత ఇతి వైజయన్తీ ॥ ౫ ॥ అపేతేతి ॥ క్లమో గ్లానిః సంతాపో దేహతాపః - అపి ప్రేష్యానుపాదాయ ప్రేష్యానపి అభ్య - సుభక్ష్యాః స్వన్నపానాః - సుప్రతిశ్రయాః శోభనస్థానాః శోభనగృహా ఇతి యావత్ - స్థానే గోష్ఠ్యాం [illegible] యాగే ప్రతిశ్రయ ఇతి వైజయన్తీ । ఆమన్త్రయ ఇతి ॥ కామం యథేష్టం - కామం ప్రకామం పర్యాప్తం నికామేష్టం యథేప్సితమిత్యమరః । హే భగవన్ త్వామామన్త్రయే ఆపృచ్ఛే - భ్రాతుస్సమీపం కామం ప్రస్థితం మాం త్వం మైత్రేణ మిత్రసంబంధినా చక్షుషా ఈక్షస్వ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ఆశ్రమమితి ॥ ధర్మేణ యోగజధర్మేణ జానాతీతి ధర్మజ్ఞః యోగప్రభావవిదితసర్వవృత్తాన్తేత్యర్థః - ధార్మికస్య పితృవచనపరిపాలనరూపం ధర్మమాచరతః - మహాత్మనః మహాధైర్యస్య తస్య రామస్యాశ్రమమాచక్ష్వ స చాశ్రమః కియాన్ కియద్దూరతః ఏష మార్గః [illegible] ఇతి పృచ్ఛతే మే మహ్యం శంసేతి యోజనా ॥ ౮ ॥ ఇతీతి ॥ మహాతపాః - అత ఏవ మహాతేజాః సర్వజ్ఞానసమర్థ ఇత్యర్థః రామాశ్రమప్రదేశాభిజ్ఞేషు గుహజ్ఞాతిషు విద్యమానేష్వపి మునిం ప్రతి ప్రశ్నస్తస్య పూజార్థం ॥ ౯ ॥ భరతేతి ॥ అర్ధతృతీయేష్వితి - అర్ధం తృతీయం యేషాం తేషు అర్ధతృతీయేషు - సార్ధయోజనద్వితయ ఇత్యర్థః - అతీతేష్వితి శేషః అజనే మునివ్యతిరిక్తగ్రామ్యజనరహితే వనే తత్ర ప్రసిద్ధో గిరిః - వర్తత ఇతి శేషః ॥ ౧౦ ॥ ఉత్తరమితి ॥ తస్య గిరేరుత్తరం పార్శ్వమాసాద్య స్థితా మన్దాకినీ నామ కాచిన్నదీ - అస్తీతి శేషః ద్రుమాః కాననభిన్నాః ॥ ౧౧ ॥ అనన్తరమితి ॥ తత్సరితో మన్దాకిన్యాః - అనన్తరం సమీపే - చిత్రకూట సన్నిహితతు వ్యవహితపార్శ్వే తయోస్సరిద్గిర్యోర్మధ్యే - పర్ణకుటీ పర్ణశాలా కృతా - తత్ర వసతః ధ్రువం యోగప్రభావేన జానామీత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ దక్షిణేనేతి ॥ అస్మాదాశ్రమాద్దక్షిణేన మార్గేణ కించిద్దూరం గత్వా తతః సవ్యదక్షిణం నైఋతదిగ్భాగో యథా భవతి తథా వాహినీం వాహయస్వ కించిద్దూరం దక్షిణ ఏకో వా మార్గః తతశ్చ ఆమార్గేణ నైఋతదిగ్భాగగామినా గన్తవ్యమితి భావః - కాంతారమార్గస్య సూక్ష్మత్వాద్వ్యాయోగ్యం మార్గస్య వామతో దక్షిణతశ్చ విరళప్రదేశే వాహినీం ప్రాపయస్వేత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ప్రయాణమితి ॥ ఇతి ఉక్త ప్ర

తతస్తాం రజనీం వ్యుష్య భరతస్సపరిచ్ఛదః । కృతాహ్నికో భరద్వాజం కామాదభిజగామ హ ॥ ౧ ॥ తమృషిః పురుషవ్యాఘ్రం ప్రాంజలిం ప్రేక్ష్య చాగతమ్ । హుతాగ్నిహోత్రో భరతం భరద్వాజోఽభ్యభాషత ॥ ౨ ॥ కచ్చిదత్ర సుఖా రాత్రిస్తవాస్మద్విషయే గతా । సమగ్రస్తే జనః కచ్చిదాతిథ్యే శంస మేఽనఘ ॥ ౩ ॥ తమువాచాంజలిం కృత్వా భరతోఽభిప్రణమ్య చ । ఆశ్రమాదభినిష్క్రాన్తమృషిముత్తమతేజసమ్ ॥ ౪ ॥ సుఖోషితోఽస్మి భగవన్ సమగ్రబలవాహనః । తర్పితస్సర్వకామైశ్చ సామాత్యో బలవత్త్వయా ॥ ౫ ॥ అపేతక్లమసంతాపాస్సుభక్ష్యాస్సుప్రతిశ్రయాః । అపి ప్రేష్యానుపాదాయ సర్వే స్మ సుసుఖోషితాః ॥ ౬ ॥ ఆమన్త్రయేఽహం భగవన్ కామం త్వామృషిసత్తమ । సమీపం ప్రస్థితం భ్రాతుర్మైత్రేణేక్షస్వ చక్షుషా ॥ ౭ ॥ ఆశ్రమం తస్య ధర్మజ్ఞ ధార్మికస్య మహాత్మనః । ఆచక్ష్వ కతమో మార్గః కియానితి చ శంస మే ॥ ౮ ॥ ఇతి పృష్టస్తు భరతం భ్రాతృదర్శనలాలసమ్ । ప్రత్యువాచ మహాతేజా భరద్వాజో మహాతపాః ॥ ౯ ॥ భరతార్ధతృతీయేషు యోజనేష్వజనే వనే । చిత్రకూటో గిరిస్తత్ర రమ్యనిర్దరకాననః ॥ ౧౦ ॥ ఉత్తరం పార్శ్వమాసాద్య తస్య మన్దాకినీ నదీ । పుష్పితద్రుమసంఛన్నా రమ్యపుష్పితకాననా ॥ ౧౧ ॥ అనన్తరం తత్సరితశ్చిత్రకూటశ్చ పర్వతః । తయోః పర్ణకుటీ తాత తత్ర తౌ వసతో ధ్రువమ్ ॥ ౧౨ ॥ దక్షిణేనైవ మార్గేణ సవ్యదక్షిణమేవ వా । గజవాజిరథాకీర్ణాం వాహినీం వాహినీపతే ॥ ❖ ॥ వాహయస్వ మహాభాగ తతో ద్రక్ష్యసి రాఘవమ్ ॥ ౧౩ ॥

తత ఇతి ॥ సపరిచ్ఛదః సపరివారః - కామాత్ రామప్రాప్తికామాత్ ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ కచ్చిదితి ॥ సుఖా సుఖరూపా ఆతిథ్యే తే జనస్సంతుష్టః అభూదితి శేషః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ సుఖోషితోఽస్మీతి ॥ బలవత్తర్పితః అతీవతర్పిత ॥ ౫ ॥ అపేతేతి ॥ సుప్రతిశ్రయాః శోభనస్థానాః శోభనగృహా ఇత్యర్థః - ప్రేష్యానుపాదాయ ప్రేష్యానపి పరిగృహ్య ప్రేష్యైస్సహితా ఇతి యావత్ ॥ ౬ ॥ ఆమన్త్రయ ఇతి ॥ కామం యథేచ్ఛం ॥ ౭ ॥ ఆశ్రమమితి ॥ ఆశ్రమమాచక్ష్వ కతమో మార్గః తస్య - కియాన్ దూరే సంనివర్తత ఇతి శేషః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ భరతేతి ॥ అర్ధతృతీయేషు అర్ధయుక్తతృతీయేష్విత్యర్థః - సార్ధయోజనద్వయే వా - అజనే నిర్జనే చిత్రకూటో వర్తత ఇతి శేషః ॥ ౧౦ ॥ ఉత్తరమితి ॥ మన్దాకినీ భాగీరథీవ్యతిరిక్తా నదీ వర్తత ఇతి శేషః ॥ ౧౧ ॥ అనన్తరమితి ॥ తత్సరితః మన్దాకిన్యాః అనన్తరం - తస్యాః పరపార ఇత్యర్థః - తత్ర చిత్రకూటే ॥ ౧౨ ॥ దక్షిణేనేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ దక్షిణేన మార్గేణ కించిద్దూరం గత్వా - తదనన్తరం సవ్యదక్షిణమేవ వా సవ్యం దక్షిణం యథా తథా వాహినీం వాహయస్వ - కాంతార

కారేణ - తత్ ప్రయాణం ప్రస్థానం శ్రుత్వా - రాజరాజస్య మహారాజస్య దశరథస్య - యోషితః కౌసల్యాద్యాః యానార్హాః యానతో
గాన్ అర్హా అపి యానాని త్యక్త్వా - బ్రాహ్మణం బ్రహ్మవిదం భరద్వాజం పర్యవారయన్ వందనాయేతి శేషః ॥ ౧౪ ॥ వేపమానేతి ॥ వేపమా
నా - వార్ధక్యాత్ ప్రియదర్శనాచ్చ - కృశాదీనా రామవిరహాదితి శేషః ॥ ౧౫ ॥ అసమృద్ధేనేతి ॥ అసమృద్ధేన అపూర్ణేన ఫలపర్యవసా
యినేతి యావత్ కామేన మనోరథేన - ఉపలక్షితేతి శేషః - లోకస్య గర్హితా లోకేన గర్హితా - సవ్యపత్రపా సలజ్జా - రామవివాసన
హేతుత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥ లజ్జావశాదేవ కౌసల్యాదివిన్యస్య మహామునేః భరతస్థానమసక్తా ప్రదక్షిణవ్యాజేన భరతం గతేత్యాహ తమిత్యాదినా ॥ దీ
నమనాః కైకేయీ ॥ ౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ దృఢవ్రత ఇత్యనేన సర్వజ్ఞత్వం లక్ష్యతే సర్వజ్ఞోపి కైకేయీదోషోద్ధారణం ప్రచ్ఛేత్యర్థః - విశే
షం సంజ్ఞాసంజ్ఞిసంబంధాదివిశేషం - ఇతికరణమధ్యాహృత్య - ఇతి పప్రచ్ఛేత్యన్వయః ॥ ౧౮ ॥ ఏవమితి ॥ ధార్మికః సత్యవాదిత్యర్థః -
వచనకోవిదః వచనపండితః - భరద్వాజవచనతాత్పర్యజ్ఞ ఇత్యర్థః భరతముఖేన మాతౄణాం స్వభావవిశేషప్రతిపాదనం హి మునేరాశయః ॥
౧౯ ॥ యామితి ॥ శోకానశనకర్శితాం శోకానశనాభ్యాం కర్శితాం - దేవతామివ ... దేవతామివ సింహవిక్రాంతగామినం
సింహవత్ విక్రాంతం విక్రమయుక్తం యథా భవతి తథా గామినం గమనశీలం - ధాతారం విష్ణుం ఏష ధాతా విధాతా చేతి విష్ణునామత్వా
త్ సర్వగుణసంపన్నా రామమాతా ఏషా కౌసల్యేత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ అస్యా ఇతి ॥ వామభుజం శ్లిష్టా - కౌసల్యాయా వేపమానాంగ
త్వాత్ తద్ధారణార్థం తద్వామభుజమవష్టభ్య స్థితేత్యర్థః - దుర్మనా దుఃఖితమనాః - దుర్మనస్త్వే దృష్టాంతః కర్ణికారస్యేతి శీర్ణపు
ష్పా మ్లానపుష్పా - ఏతస్యా ఇతి - ఏతస్యా ఇత్యత్ర ఉక్తగుణసంపన్నయోర్లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోర్మాతా సుమిత్రేయమితి బోధ్యం - దేవవర్ణినౌ అశ్వి
నీదేవతుల్యౌ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ యస్యా ఇతి ॥ జీవనాశం రాక్షసభూయిష్ఠం దండకారణ్యం ప్రతి వివాసనాజ్జీవస్య జీవనస్య నాశం - ఇతః ఇహా
వసేః క్రుధ్యతీతి క్రోధనా కర్తరి యుచ్ - అకృతప్రజ్ఞాం అశిక్షితబుద్ధిం సుభగమానినీం - సుభగాం సుందరీమాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగ
మానినీ తాం వస్తుతోనార్యాం ఆర్యరూపిణీం ఆర్యవత్ భాసమానాం - యతో మూలం యత్కారణకం - ఆత్మనో మమ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ఇ
తీతి ॥ బాష్పగద్గదయా రామవివాసనస్మరణజబాష్పేణ గద్గదయా స్ఖలంత్యా గిరా ఇత్యుక్త్వా - నాగః సర్పః ॥ ౨౭ ॥ భరద్వాజ ఇతి ॥ తథా
బ్రువంతమిత్యన్వయః - మహాబుద్ధిః భావిజ్ఞః - అర్థవత్ ప్రయోజనవత్ ॥ ౨౮ ॥ నేతి ॥ దోషేణ దోషవత్తయా నావగంతవ్యా - తస్యాః

ప్రయాణమితి తచ్ఛ్రుత్వా రాజరాజస్య యోషితః ॥ ❋ ॥ హిత్వా యానాని యానార్హా బ్రాహ్మణం ప
ర్యవారయన్ ॥ ౧౪ ॥ వేపమానా కృశా దీనా సహ దేవ్యా సుమిత్రయా ॥ ❋ ॥ కౌసల్యా తత్ర జగ్రాహ కరా
భ్యాం చరణౌ మునేః ॥ ౧౫ ॥ అసమృద్ధేన కామేన సర్వలోకస్య గర్హితా ॥ ❋ ॥ కైకేయీ తస్య జగ్రాహ చ
రణౌ సవ్యపత్రపా ॥ ౧౬ ॥ తం ప్రదక్షిణమాగమ్య భగవంతం మహామునిమ్ ॥ ❋ ॥ అదూరాద్భరతస్యైవ
తస్థౌ దీనమనాస్తదా ॥ ౧౭ ॥ తతః పప్రచ్ఛ భరతం భరద్వాజో దృఢవ్రతః ॥ ❋ ॥ విశేషం జ్ఞాతుమిచ్ఛామి మా
తౄణాం తవ రాఘవ ॥ ౧౮ ॥ ఏవముక్తస్తు భరతో భరద్వాజేన ధార్మికః ॥ ❋ ॥ ఉవాచ ప్రాంజలిర్భూత్వా
వాక్యం వచనకోవిదః ॥ ౧౯ ॥ యామిమాం భగవన్ దీనాం శోకానశనకర్శితామ్ ॥ ❋ ॥ పితుర్హి మహిషీం
దేవీం దేవతామివ పశ్యసి । ఏషా తం పురుషవ్యాఘ్రం సింహవిక్రాంతగామినమ్ ॥ ❋ ॥ కౌసల్యా సుషువే రా
మం ధాతారమదితిర్యథా ॥ ౨౧ ॥ అస్యా వామభుజం శ్లిష్టా యైషా తిష్ఠతి దుర్మనాః ॥ ❋ ॥ కర్ణికారస్య శాఖేవ
శీర్ణపుష్పా వనాంతరే । ఏతస్యాస్తు సుతౌ దేవ్యాః కుమారౌ దేవవర్ణినౌ ॥ ❋ ॥ ఉభౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ
వీరౌ సత్యపరాక్రమౌ ॥ ౨౩ ॥ యస్యాః కృతే నరవ్యాఘ్రౌ జీవనాశమితో గతౌ ॥ ❋ ॥ రాజా పుత్రవిహీనశ్చ
స్వర్గం దశరథో గతః । క్రోధనామకృతప్రజ్ఞాం దృప్తాం సుభగమానినీమ్ ❋ ఐశ్వర్యకామాం కైకేయీ
మనార్యామార్యరూపిణీమ్ । మమైతాం మాతరం విద్ధి నృశంసాం పాపనిశ్చయామ్ ॥ ❋ ॥ యతో మూలం హి
పశ్యామి వ్యసనం మహదాత్మనః ॥ ౨౬ ॥ ఇత్యుక్త్వా నరశార్దూలో బాష్పగద్గదయా గిరా ॥ ❋ ॥ స నిశశ్వాస
తామ్రాక్షో నాగః క్రుద్ధ ఇవ శ్వసన్ ॥ ౨౭ ॥ భరద్వాజో మహర్షిస్తం బ్రువంతం భరతం తథా ॥ ❋ ॥ ప్ర
త్యువాచ మహాబుద్ధిరిదం వచనమర్థవత్ ॥ ౨౮ ॥ న దోషేణావగంతవ్యా కైకేయీ భరత త్వయా ॥ ❋ ॥
రామప్రవ్రాజనం హ్యేతత్సుఖోదర్కం భవిష్యతి । దేవానాం దానవానాం చ ఋషీణాం భావితాత్మనాం

మార్గస్య సూక్ష్మత్వాద్యథాయోగ్యం మార్గస్య వామతో దక్షిణతశ్చ విస్తారప్రదేశే వాహినీం స్థాపయస్వేత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ప్రయాణమితి ॥ రాజ
రాజస్య దశరథస్య - బ్రాహ్మణం భరద్వాజం ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తత ఇతి ॥ విశేషం ఇయం కా ఇయం కేత్యేవం రూపం విశేషమిత్యర్థః ॥
౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ఏషేతి ॥ ధాతారం ఉపేంద్రం ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ అస్యా ఇతి ॥ అస్యాః కౌసల్యాయాః దుర్మనాః దుఃఖితమనాః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ యస్యా ఇ
తి ॥ జీవనాశం గతౌ తాదృశవనం ప్రాప్తావిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ యత ఇతి ॥ యతో మూలం యన్మూలం ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ న దోషేణేత్యాది ॥

దేవప్రేరితత్వాదిత్యభిప్రాయః - తత్ర హేతుమాహ రామేతి - సుఖోదర్కం సుఖోత్తరం - అతీతానాగతవర్తమానజ్ఞో మహర్షిః భరద్వాజః రావణవధాదికం హృది నిధాయ దేవాదీనాం సుఖోదర్కం భవిష్యతీత్యుక్తవాన్ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ అభివాద్యేతి ॥ సంసిద్ధః లబ్ధాశీః - ఆమన్త్ర్య ఆపృచ్ఛ్య - యుజ్యతాం సన్నహ్యతామిత్యేవం సైన్యమచోదయత్ ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ వాజిరథాన్ వాజినో రథాంశ్చ యుక్త్వా సన్నహ్య - యుక్తానితి పాఠే సజ్జీకృతాన్ - ప్రయాణార్థీ ప్రయాణకాంక్షీ ॥ ౩౨ ॥ గజకన్యా ఇతి ॥ గజకన్యాః కరేణవః - హేమకక్ష్యాః హేమమయబన్ధనరజ్జవః సఘోషాః ఘంటాఘోషయుక్తాః - పతాకినః పతాకావన్తః ... ॥ ౩౩ ॥ వివిధానీతి ॥ ప్రయయురిత్యత్ర పాదైరేవ పదాతయః ... ॥ ౩౪ ॥ అథేతి ॥ యానప్రవేకైః యానోత్తమైః ప్రవేకానుత్తమోత్తమావిత్యమరః ॥ ౩౫ ॥ చన్ద్రార్కతరుణాభాసామితి ॥ చన్ద్రార్కతరుణాభాసాం తరుణచన్ద్రార్కవద్భాసమానాం నియుక్తాం సిద్ధీకృతాం ... సపరిచ్ఛదః సపరివారః ॥ ౩౬ ॥ సేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం గఙ్గాయాం దక్షిణవాహిన్యాం పరవేలాయాం పశ్చిమభాగే - స్థితేతి శేషః మహాసేనా వనాని వ్యతిక్రమ్య గిరిషు నదీషు చ - విశ్రమ్యేతి శేషః ఉత్థితో మేఘ ఇవ దక్షిణాం దిశమావృత్య ప్రయాతేతి సంబన్ధః - ... ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ సేతి ॥ తత్ర తదేత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ❋ ❋ ❋ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతామ్బరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్వినవతితమస్సర్గః ❋ ❋

తయేత్యాది ॥ యాయిన్యా గచ్ఛన్త్యా - అర్దితాః పీడితాః - యూథపాః గజాదియూథనాథాః - ... ॥ ౧ ॥ ఋక్షా ఇతి ॥ పృషతసఙ్ఘాః బిన్దుమన్మృగసఙ్ఘాః - ఋక్షాః భల్లూకాః రురవః ... దృశ్యన్తే అదృశ్యన్త - వనరాజీష్విత్యాదినా ... ఇత్యుచ్యన్తే ॥ ౨ ॥ స ఇతి ॥ నాదిన్యా - రథఘోషహేషితబృంహితాదిభిరితి శేషః ॥ ౩ ॥ సాగరౌఘ ॥ ద్యామాకాశం ॥ ౪ ॥ తురఙ్గౌఘైరితి ॥ అవతతా నిరన్తరా - అస్మిన్ కాలే గమన

మ్ ॥ ❋ ॥ హితమేవ భవిష్యద్ధి రామప్రవ్రాజనాదిహ ॥ ౩౦ ॥ అభివాద్య తు సంసిద్ధః కృత్వా చైనం ప్రదక్షిణమ్ ॥ ❋ ॥ ఆమన్త్ర్య భరతః సైన్యం యుజ్యతామిత్యచోదయత్ ॥ ౩౧ ॥ తతో వాజిరథాన్ యుక్త్వా దివ్యాన్ హేమపరిష్కృతాన్ ❋ అధ్యారోహత్ ప్రయాణార్థీ బహూన్ బహువిధో జనః ॥ ౩౨ ॥ గజకన్యా గజాశ్చైవ హేమకక్ష్యాః పతాకినః ❋ ॥ జీమూతా ఇవ ఘర్మాన్తే సఘోషాః సమ్ప్రతస్థిరే ॥ ౩౩ ॥ వివిధాన్యపి యానాని మహాన్తి చ లఘూని చ ॥ ❋ ॥ ప్రయయుస్సుమహార్హాణి పాదైరేవ పదాతయః ॥ ౩౪ ॥ అథ యానప్రవేకైస్తు కౌసల్యాప్రముఖాః స్త్రియః ॥ ❋ ॥ రామదర్శనకాఙ్క్షిణ్యః ప్రయయుర్ముదితాస్తదా ॥ ౩౫ ॥ చన్ద్రార్కతరుణాభాసాం నియుక్తాం శిబికాం శుభామ్ ॥ ❋ ॥ ఆస్థాయ ప్రయయౌ శ్రీమాన్ భరతస్సపరిచ్ఛదః ॥ ౩౬ ॥ సా ప్రయాతా మహాసేనా గజవాజిరథాకులా ॥ ❋ ॥ దక్షిణాం దిశమావృత్య మహామేఘ ఇవోత్థితః । వనాని తు వ్యతిక్రమ్య జుష్టాని మృగపక్షిభిః ॥ ❋ ॥ గఙ్గాయాః పరవేలాయాం గిరిష్వపి నదీషు చ ॥ ౩౭ ॥ సా సమ్ప్రహృష్టద్విపవాజియోధా విత్రాసయన్తీ మృగపక్షిసఙ్ఘాన్ ॥ ❋ ॥ మహద్వనం తత్ ప్రవిగాహమానా రరాజ సేనా భరతస్య తత్ర ॥ ౩౮ ॥ ❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ద్వినవతితమస్సర్గః ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋

తయా మహత్యా యాయిన్యా ధ్వజిన్యా వనవాసినః । అర్దితా యూథపా మత్తాస్సయూథాస్సమ్ప్రదుద్రువుః ॥ ౧ ॥ ఋక్షాః పృషతసఙ్ఘాశ్చ రురవశ్చ సమన్తతః । దృశ్యన్తే వనరాజీషు గిరిష్వపి నదీషు చ ॥ ౨ ॥ స సమ్ప్రతస్థే ధర్మాత్మా ప్రీతో దశరథాత్మజః । వృతో మహత్యా నాదిన్యా సేనయా చతురఙ్గయా ॥ ౩ ॥ సాగరౌఘనిభా సేనా భరతస్య మహాత్మనః । మహీం సంఛాదయామాస ప్రావృషి ద్యామివామ్బుదః ॥ ౪ ॥

కైకేయీదోషేణ నావగన్తవ్యా కైకేయ్యాం దోషదృష్టిర్న కర్తవ్యేత్యర్థః - కైకేయ్యా దేవప్రేరితత్వాదితి భావః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ అభివాద్యేతి ॥ సంసిద్ధః కృతాశీర్వాద ఇత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ తత ఇతి ॥ వాజిరథాన్ వాజినశ్చ రథాంశ్చ యుక్త్వా సజ్జీకృత్య ॥ ౩౨ ॥ గజకన్యా ఇతి ॥ గజకన్యాః కరేణవః ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ అథేతి ॥ యానప్రవేకైః యానశ్రేష్ఠైః ॥ ౩౫ ॥ చన్ద్రార్కేతి ॥ చన్ద్రార్కతరుణాభాసాం తరుణచన్ద్రార్కసదృశీమిత్యర్థః నియుక్తాం సజ్జీకృతామ్ ॥ ౩౬ ॥ సా ప్రయాతేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యమ్ ॥ గఙ్గాయాః పరవేలాయాం దక్షిణకూలే నివిష్టా సా సేనా ఉత్థితో మేఘ ఇవ దక్షిణాం దిశమావృత్య - గిరిష్వపి నదీషు చ వనాని వ్యతిక్రమ్య ప్రయాతేతి సమ్బన్ధః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్వినవతితమస్సర్గః ❋ ❋ ❋

తయేతి ॥ యాయిన్యా గచ్ఛన్త్యా - యూథపాః గజయూథపాః ॥ ౧ ॥ ఋక్షా ఇతి ॥ పృషతసఙ్ఘాః పృషతో బిన్దుసహితాః రురవస్తు బిన్దురహితాః స్థా

కాలే - చిరకాలమిత్యనేన కదాచిల్లక్ష్యతఇతిగమ్యతే ॥ ౫॥ సఇతి॥ మంత్రిణాంమంత్రవిదాం యద్వా ఔచిత్యాన్మంత్రశబ్దః కార్యవిచారే వర్తతే॥ ౬ ॥ యాదృశమితి॥ అస్యదేశస్యయాదృశంరూపం లక్ష్యతే మందాకినీచిత్రకూటమధ్యవర్తిత్వరూపం మయాచయథా యేన ప్రకారేణ శ్రుతంభరద్వాజాత్ తథాదృశ్యతఇతిశేషః ॥ ౭॥ తదేవాహ అయమిత్యాదినా॥ అయంపురోవర్తీగిరిః చిత్రకూటో భవతి తథా ఇయంమందాకినీభవతి - ఏతత్ అనయోర్మధ్యవర్తివనంనీలమేఘనిభంప్రకాశతే ॥ అథతద్దేశప్రాప్తిం దర్శయతి గిరేస్సానూనీతి॥ సానూని - ఏతానితిసిద్ధం - అవమృద్యంతేభజ్యంతే ॥ ౯॥ అథరామనివాసత్వేనభోగ్యతామృద్ధ్యాత్తద్వనం భ్రాతరంప్రతివర్ణయతి ముంచంతీత్యాది ॥ ఏతేవకులానగాః - ఆతపావాయేఘర్మాంతే - వర్షాకాలఇతియావత్ తోయదరాఇతినీలత్వేహేతుః ॥ ౧౦॥ కిన్నరాచరితమితి కిన్నరాచరితందేశంకిన్నరాచరితదేశరూపం పర్వతం॥ ౧౧॥ ఏతఇతి॥ ప్రచోదితాః సైనికైరితిశేషః ప్రవిద్ధాః ప్రేరితాఇతియావత్ ॥ ౧౨ కుర్వంతీతి॥ అమీభటాః మేఘప్రకాశైః ఫలకైః కేశబంధకైః శైషైః వనసంహారార్థంపిహితైరుపలక్షితాస్సంతః దాక్షిణాత్యానరాయథా దాక్షిణాత్యనరాఇవ శిరస్సుకుసుమాపీడాన్ కుసుమశేఖరాన్ కుర్వంతి - ఆపీడశేఖరోత్తంసావతంసాశ్శిరసిస్రజఇతిహలాయుధః దాక్షిణాత్యాహికేశాన్ ఫలకైర్బద్ధ్వా కుసుమాపీడైరలంకుర్వంతి॥ ౧౩॥ నిష్కూజమితి॥ ఘోరప్రదర్శనం క్రూరదర్శనమిదంవనం పురా నిష్కూజమివభూత్వా - నిర్జనంభూత్వేతియావత్ సంప్రతి జనాకీర్ణా అయోధ్యాసావ్యనగరీవమామాంప్రతిభాతి॥ ౧౪॥ ఖురైరితి॥ హయాదిఖురైః - ఉదీరితః ఉద్ధాపితః రేణుః దివంప్రచ్ఛాద్యతిష్ఠతి - వహతి శీఘ్రమపనయతి కుర్వన్నివమమప్రియం రామాశ్రమదర్శనప్రదానాదితిభావః - అనేనావగమ్యతేరామాశ్రమపర్ణశాలాసంతదధిష్ఠితత్వేనప్రతిహేతుత్వాదితి ॥ ౧౫॥ పశ్యేత్యనేన త్రాసహేతుత్వేనాహస్యందనానితి॥ సూతముఖ్యైః సారథిముఖ్యైః - సంపతతః రామపర్ణశాలాకదంబాహాలేనసమ్యగ్గచ్ఛతః ॥ ౧౬॥ ఏతానితి॥ విత్రాసితాన్ - రథైరితిశేషః - బర్హిణః మయూరాన్ - ఏతంశైలం - పతత్రిణః ప్రస్తుతపక్షిణః బర్హిణవిశేషణం ॥ ౧౭॥ అతిమాత్రమితి॥ అతిమాత్రంమనోజ్ఞఇతిసంబంధః - అతఏవస్వర్గపథోయథాస్వర్గప్రదేశఇవ మామాంప్రతిభాతి ॥ ౧౮॥ మృగాఇతి ॥ పృషతాః బిందుమృగాః ॥ ౧౯ ॥

తురంగౌఘైరవతతా వారణైశ్చ మహాజవైః। అనాలక్ష్యా చిరంకాలం తస్మిన్కాలే బభూవ భూః॥ ౫॥ సయాత్వా దూరమధ్వానం సుపరిశ్రాంతవాహనః। ఉవాచ భరతశ్శ్రీమాన్ వసిష్ఠం మంత్రిణాంవరమ్॥ ౬ ॥ యాదృశంలక్ష్యతే రూపం యథాచైవ శ్రుతం మయా। వ్యక్తం ప్రాప్తాస్మ తం దేశం భరద్వాజో యమబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ అయంగిరిశ్చిత్రకూటః ఇయం మందాకినీ నదీ। ఏతత్ప్రకాశతే దూరాన్నీలమేఘనిభం వనమ్। ౮ ॥ గిరేస్సానూని రమ్యాణి చిత్రకూటస్య సంప్రతి। వారణైరవమృద్యంతే మామకైః పర్వతోపమైః। ౯ ॥ ముంచంతి కుసుమాన్యేతే నగాః పర్వతసానుషు। నీలా ఇవాతపాపాయే తోయం తోయధరా ఘనాః॥ ౧౦॥ కిన్నరాచరితం దేశం పశ్య శత్రుఘ్న పర్వతమ్। మృగైస్సమంతాదాకీర్ణం మకరైరివ సాగరమ్॥ ౧౧॥ ఏతే మృగగణా భాంతి శీఘ్రవేగాః ప్రచోదితాః। వాయుప్రవిద్ధాశ్శరది మేఘరాజిరివాంబరే॥ ౧౨॥ కుర్వంతి కుసుమాపీడాన్ శిరస్సు సురభీనమీ। మేఘప్రకాశైః ఫలకైర్దాక్షిణాత్యా యథా నరాః॥ ౧౩॥ నిష్కూజమివ భూత్వేదం వనం ఘోరప్రదర్శనమ్। అయోధ్యేవ జనాకీర్ణా సంప్రతి ప్రతిభాతి మా॥ ౧౪ ॥ ఖురైరుదీరితో రేణుర్దివం ప్రచ్ఛాద్య తిష్ఠతి। తం వహత్యనిలశ్శీఘ్రం కుర్వన్నివ మమ ప్రియమ్॥ ౧౫॥ స్యందనాంస్తురగోపేతాన్ సూతముఖ్యైరధిష్ఠితాన్। ఏతాన్ సంపతతశ్శీఘ్రం పశ్య శత్రుఘ్న కాననే॥ ౧౬॥ ఏతాన్విత్రాసితాన్ పశ్య బర్హిణః ప్రియదర్శనాన్। ఏతమావిశతశ్శీఘ్రమధివాసం పతత్రిణః॥ ౧౭ ॥ అతిమాత్రమయం దేశో మనోజ్ఞః ప్రతిభాతి మా। తాపసానాం నివాసోఽయం వ్యక్తం స్వర్గపథో యథా॥ ౧౮ ॥ మృగా మృగీభిస్సహితా బహవః పృషతా వనే। మనోజ్ఞరూపా లక్ష్యంతే కుసుమైరివ చిత్రితాః॥ ౧౯॥ సాధు సైన్యాః ప్రతిష్ఠంతాం

ఆకారాయాః వికటశ్శృంగాశ్చ॥ ౨॥ ౩॥ ౪॥ తురంగౌఘైరితి- అవతతా వ్యాప్తా ॥ ౫॥ సఇతి॥ మంత్రిణాంవరం మంత్రజ్ఞానాం శ్రేష్ఠం॥ ౬॥ ౭॥ ౮॥ ౯॥ ౧౦॥ ౧౧॥ ౧౨॥ కుర్వంతీతి॥ దాక్షిణాత్యాః దక్షిణదిగ్భవానరాః మేఘప్రకాశైః రుపౌదినీలచర్మాపనద్ధతయా నీలమేఘతుల్యైః ఫలకైః సాదనభూతైః శిరస్సు కుసుమాపీడాన్ కుసుమసమూహాన్ యథా కుర్వంతి యథా ధారయంతి తథైవామీవృక్షాః కుసుమాపీడాన్ కుసుమస్తబకాన్ శిరస్సు ధారయంతి - దాక్షిణాత్యాహి ఫలకాన్ ఖురౌదిచర్మపినద్ధాన్ కృత్వా తేషుపుష్పాణి వికీర్య శిరస్సు ధారయంతీతి ప్రసిద్ధిః - యద్వా అమీభటాః మేఘప్రకాశైః ఫలకైరుపలక్షితాస్సంతః - దాక్షిణాత్యానరాఇవ కుసుమాపీడాన్ కుసుమశిఖరాన్ శిరస్సు కుర్వంతి ॥ ౧౩ ॥ నిష్కూజమితి ॥ నిష్కూజమివభూత్వా పూర్వం జనశబ్దరహితంభూత్వా స్థితమిదం వనం సంప్రతి జనాకీర్ణా అయోధ్యేవ ప్రతిభాతీతి సంబంధః ॥ ౧౪॥ ఖురైరితి॥ దావంవనంప్రచ్ఛాద్య దవదావౌ వనారణ్యవహ్నీ ఇత్యమరః - దివం ప్రచ్ఛాద్యేతిపాఠః శీఘ్రంతం వహతి సంద్రుతమపనయ

తిలకః॥ సాధ్వితి॥ సాధుసైన్యాః ఉచితాస్సైనికాః - సాధుత్రి షూగిలే సాధ్వ్యో సజ్జనే వార్ధుషే పునః ఇతి వైజయంతీ॥ ప్రతిష్ఠంతాం గచ్ఛంత్విత్యర్థః దృశ్యేతే దృశ్యేయాతాం - లకారవ్యత్యయ ఆర్షః॥ ౨౦॥ ౨౧॥ తఇతి॥ ధూమాగ్రం ధూమశిఖాం - అవమృశ్య మనస్యుపాదాయేత్యర్థః - ధూమరేఖావిశేషనిశ్చితః - నభవతి - అత్ర అప్తైః సహవాసప్రదేశే రాఘవాస్త్ర ప్యక్తం ధ్రువం॥ ౨౨॥ అథేతి॥ అత్ర వనప్రదేశ ఇత్యర్థః - తపస్వినస్సంతి - తేపృష్టవ్యా ఇతిభావః॥ ౨౩॥ తదితి॥ సాధుసంమతం సాధూనాంన్యాయవిదాం సంమతం - ఉమిత్రా మర్దనః అమోఘశాసనఇతియావత్॥ ౨౪॥ యత్తా ఇతి॥ యత్తాః నిశ్చితాః - ఇత అస్మాద్దేశాత్ పరం అగ్రత భవద్భిర్నగంతవ్యం - అహమేవ॥ రాజసుమంత్రిః సుమంత్ర ఏవ - ఋత్విక్ గురుర్వసిష్ఠ ఏవ - ధృతిరితిపాఠే సుమంత్ర ఏవాహ్వయ॥ ౨౫॥ ౨౬॥ వ్యవస్థితేతి॥ అగ్రతో ధూమం నిరీక్షమాణాపిచ - అనేన రామదర్శనత్వరాతిశయస్సూచ్యతే వ్యవస్థితా భరతేన వ్యవస్థాపితేత్యర్థః - భరతేన హేతునావ్యవస్థితా సాచమూః - ప్రియస్యరామస్య - నచిరేణ అచిరేణ సమాగమం జానతీ నతతఃవ్యవస్థాభావేఽపి హృష్టా బభూవ - జ్ఞాన ప్రియస్యేతిచ పాఠః॥ ౨౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే త్రిణవతితమస్సర్గః

ఏవమేతావత్పర్యంతం భరతకథాం ప్రస్తుత్య రామస్య చిత్రకూటప్రవేశానంతర దినేషు విహారతారతమ్యాభావాత్ కథిత ప్రాప్తిది వసంభూత విహారవిశేషాన్ వర్ణయతి దీర్ఘకాలేత్యాది నాసర్గద్వయేన॥ ఆదౌ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - అథ ప్రాప్తః కర్తవ్యకర్మాస స్థానానంతరం - తస్మిన్ గిరౌ నిరవరిచయే ఏవ లక్ష్మ్యాతిశయాత్ పూర్వవత్ భాసమానే దీర్ఘకాలోషిత ఇవాసమాత్రముషితోఽపి - గిరివ నప్రియః నవం నవం ప్రీతిరపూర్వాకరోతీత్యుక్తరీత్యా గిరివనయోర్నవనవత్వావాదక ప్రీతికః - వైదేహ్యాః ప్రియేణ సహైవవనదర్శనకు తూహలాయాః - ప్రియం ప్రీతిమాకాంక్షన్ అద్వారా స్వచిత్తంచ విలోభయన్ ప్రీణయన్ - అమరసంకాశః కుత్రాప్యనభర్తా యఇత్యర్థః దాశరథిః రామః చిత్రం అన్వర్థనామ చిత్రకూటం భార్యాం సర్వాత్మనా భరణీయాం సీతాం శచీం పురందర ఇవ - అదర్శయత్ గతిబుద్ధి త్యాదినా ద్వికర్మకత్వం॥ ౧॥ ౨॥ నేతి॥ రాజ్యాత్ భ్రంశనపూర్ణాత్ వినాభవః వినావస్థానం - అభ్యాంధసః - దృష్ట్వావస్థితస్యేతి శేషః మనో న బాధతే న దుఃఖాకరోతీత్యర్థః - అయోధ్యావాసిజనవిరహజ ఖేదం స్పర్ధ్యోనివృత్త ఇతిభావః॥ ౩॥ స్వచిత్తవిలోభనముక్త్వా మైథిలీ ప్రీ యకరణం దర్శయతి పశ్యేతి॥ ఖమాకాశం ఉద్విద్ధైరివ స్థితైః విద్ధ్యోత్థితైరివస్థితైః - అభ్రంలిహైరితియావత్ - కర్తరినిష్ఠా॥ ౪॥ కేచిదితి॥ ధా తుభిర్భూషితాః నానాధాతుస్వలంకృతాః - అతఏవాచలేంద్రస్య చిత్రకూటస్య - కేచిద్దేశాః - రజతసంకాశాః అత్యంతశుభ్రాః - కేచిత్

విచిన్వంతుచ కాననే। యథా తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ దృశ్యేతే రామలక్ష్మణౌ॥ ౨౦॥ భరతస్య వచశ్శ్రుత్వా పురుషాశ్శస్త్రపాణయః। వివిశుస్తద్వనం శూరా ధూమంచ దదృశుస్తతః॥ ౨౧॥ తేసమాలోక్య ధూమాగ్రమూచుర్భరతమాగతాః। నామనుష్యే భవత్యగ్నిర్వ్యక్తమత్రైవ రాఘవౌ॥ ౨౨॥ అథ నాత్ర నరవ్యాఘ్రౌ రాజపుత్రౌ పరంతపౌ। అన్యే రామోపమాస్సంతి వ్యక్తమత్ర తపస్వినః॥ ౨౩॥ తచ్ఛ్రుత్వా భరతస్తేషాం వచనం సాధుసంమతమ్। సైన్యానువాచ సర్వాంస్తానమిత్రబలమర్దనః॥ ౨౪॥ యత్తా భవంతస్తిష్ఠంతు నేతో గంతవ్యమగ్రతః। అహమేవ గమిష్యామి సుమంత్రో గురురేవచ॥ ౨౫॥ ఏవముక్తాస్తతస్సర్వే తత్ర తస్థుస్సమంతతః। భరతో యత్ర ధూమాగ్రం తత్ర దృష్టిం సమాదధాత్॥ ౨౬॥ వ్యవస్థితా యా భరతేన సా చమూర్నిరీక్షమాణాపి చ ధూమమగ్రతః। బభూవ హృష్టా నచిరేణ జానతీ ప్రియస్య రామస్య సమాగమం తదా॥ ౨౭॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రిణవతితమస్సర్గః

దీర్ఘకాలోషితస్తస్మిన్ గిరౌ గిరివనప్రియః। వైదేహ్యాః ప్రియమాకాంక్షన్ స్వంచ చిత్తం విలోభయన్॥ అథ దాశరథిశ్చిత్రం చిత్రకూటమదర్శయత్। భార్యామమరసంకాశశ్శచీమివ పురందరః॥ ౨॥ నరాజ్యాద్భ్రంశనం భద్రే నసుహృద్భిర్వినాభవః। మనో మే బాధతే దృష్ట్వా రమణీయమిమం గిరిమ్॥ ౩॥ పశ్యేమమచలం భద్రే నానాద్విజగణాయుతమ్। శిఖరైః ఖమివోద్విద్ధైర్ధాతుమద్భిర్విభూషితమ్॥ ౪॥ కేచిద్రజతసం

యతీత్యర్థః॥ ౧౫॥ ౧౬॥ ౧౭॥ ౧౮॥ ౧౯॥ సాధ్వితి॥ సాధుచితాః సైన్యాః సైనికాః ప్రతిష్ఠంతాం గచ్ఛంత్విత్యర్థః॥ ౨౦॥ ౨౧॥ ౨౨॥ అథేతి॥ నరవ్యాఘ్రౌ అత్ర వనదిన స్త ఇతి శేషః॥ ౨౩॥ ౨౪॥ ౨౫॥ ౨౬॥ ౨౭॥ ❖❖❖ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - త్రిణవతితమస్సర్గః - ❖❖❖

దీర్ఘేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ స్వంచ చిత్తం వనవాసపరిశ్రాంతం స్వకీయం చిత్తంచ విలోభయన్ - అభిమతవిషయాంతర వ్యాసంగేన ఆనందయన్నిత్యర్థః॥ ౧॥ ౨॥ నరాజ్యాదితి॥ వినాభవః వినాభవనం వినావస్థానమితియావత్ - మే గిరిం దృష్ట్వా వస్థితస్యేతి శేషః॥ ౩॥ పశ్యేతి॥ ఖమివోద్విద్ధైః ఖం భిత్వోత్థితైరితి॥ ౪॥ కేచిదిత్యాది॥ మాంజిష్ఠవర్ణాః చిత్రవర్ణాః॥ ౫॥ పుష్పార్కకేతకాభాః పుష్పః పు

క్షతజసంకాశాః మణివరప్రభాః ఇంద్రనీలప్రభాః - పుష్యార్కకేతకాభాః పుష్యరాగశిలాః స్ఫటికః - ఉర్కః స్ఫటికం కేతకాభాః కేతకపత్రాభా ఇత్యర్థః | జ్యోతీరసప్రభాః జ్వాలావాజ్జ్వలితాగ్నిభాజ్వాలా ప్రకాశా | దేశాః ధాతువిభూషితాః | రసపారదం ... ॥౬॥ నానేతి ॥ ద్వీపిన వ్యాఘ్రాః - తరక్షవః - ఋక్షాః - అదుష్టైః మునిజనసన్నిధానాత్ హింసారహితైః ॥౭॥ ఆమ్రేత్యాది ॥ అసనైః పీతసారైః - లోధ్రైః - ప్రియాలైః రాజాదనైః - అంకోలైః భవ్యైః - తినిశైః స్యందనైః బిల్వైః తిందుకైః కాశ్మర్యైః వేణుభిః - వంశైః కాశ్మర్యైః ... - అరిష్టైః నింబైః - వరుణైః - మధూకైః గుడపుష్పైః తిలకైః బదరీభిః - ఆమలకైః నీపైః కదంబైః వేత్రైః - ధన్వనైః ఇంద్రవృక్షైః బీజకైః బీజప్రచురఫలైః దాడిమైః - పుష్పవద్భిరిత్యాదిసర్వవృక్షవిశేషణం పుష్యతి వర్ధయతి ॥౮-౧౦॥ శైలప్రస్థేష్వితి ॥ రోమహర్షణాన్ దర్శనమాత్రేణ పులకహేతూన్ ద్వంద్వశః - స్త్రీపుంసౌ ద్వౌ ద్వౌ ఇత్యర్థః మనస్వినః అన్యోన్యబద్ధానురాగాన్ ॥౧౧॥ శాఖావసక్తానితి ॥ ఖడ్గాదివిద్యాధరాణామేవ - విద్యాధరాః దేవయోనివిశేషాః ॥౧౨॥ జలప్రపాతైరితి ॥ జలప్రపాతైః నిర్ఝరైః - ఉద్భేదైః భువముద్భిద్య నిర్గతైః ప్రవద్భిరితి సర్వవిశేషణం ॥౧౩॥ గుహాసమీరణ ఇతి ॥ ఘ్రాణతర్పణమితి క్రియావిశేషణం ॥౧౪॥ యదీతి ॥ ఇహ అనిందితే త్వయా సహ అనేకాః శరదః సంవత్సరాన్ వత్స్యామి - లక్ష్మణేన సహ కైంకర్యం క్రియమాణమనుభవన్ యది వత్స్యామి తదా మాం శోకః నగరత్యాగజన్యః ప్రధక్ష్యతి న ... ॥౧౫॥ బహుపుష్పఫల ఇతి ॥ ... రతవానస్మి ప్రీతియుక్తోఽస్మి భామిని - విశేషతస్త్వత్సన్నిధానాదితి భావః ॥౧౬॥ అనేనేతి ॥ ... ఫలద్వయమాహ పితురితి ॥ ... అనేన వనవాసేన ... కైంకర్యమితి భావః ॥౧౭॥ ఏవం స్వప్రీతిముక్త్వా సీతాప్రీతిం పృచ్ఛతి వైదేహీత్యాదినా ॥ వైదేహి ... మయా భోగస్థానత్వేన ప్రధానీకృత్య రాజధానీ త్యక్తా - కిం త్వం జానాసి కిం మయా ... త్వాం ప్రధానీకృత్య అంతరం మాం జానాసి కిం చిత్రకూటే - భోగస్థానసౌభాగ్యమపి వాఙ్మనసాభ్యాం జానాసి - ఉదాత్తోద్దీపనవిభవాన్ హావభావం పశ్యసి తీతి ॥ మనోవాక్కాయాః సంయతాః యైస్తాన్ - స్వవశీకృతజనమనోవాక్కాయానిత్యర్థః ॥ మనోవాక్కాయసంయతేః విహారే - సన్నియమితికర త్రయేత్యర్థః - వివిధాన్ మలయానిలకోకిలాలాపభ్రమరఝంకారపుష్పహాసప్రభృతిభేదాన్ - భావాన్ విభావాన్ - పశ్యంతీరమసేక

కాశాః కేచిత్ క్షతజసంనిభాః। పీతమాంజిష్ఠవర్ణాశ్చ కేచిన్మణివరప్రభాః॥ ❀ ॥పుష్యార్కకేతకాభాశ్చ కేచిజ్జ్యోతీరసప్రభాః। విరాజంతేఽచలేంద్రస్య దేశా ధాతువిభూషితాః॥ ౬॥ నానామృగగణద్వీపితరక్ష్వృక్షగణైర్వృతః। అదుష్టైర్భాత్యయం శైలో బహుపక్షిసమాయుతః॥ ౭॥ ఆమ్రజంబ్వసనైర్లోధ్రైః ప్రియాలైః పనసైర్ధవైః। అంకోలైర్భవ్యతినిశైర్బిల్వతిందుకవేణుభిః ॥ ❀ ॥కాశ్మర్యరిష్టవరుణైర్మధూకైస్తిలకైస్తథా। బదర్యామలకైర్నీపైర్వేత్రధన్వనబీజకైః॥ ❀ ॥పుష్పవద్భిః ఫలోపేతైశ్ఛాయావద్భిర్మనోరమైః। ఏవమాదిభిరాకీర్ణః శ్రియం పుష్యత్యయం గిరిః॥౧౦॥ శైలప్రస్థేషు రమ్యేషు పశ్యేమాన్ రోమహర్షణాన్। కిన్నరాన్ ద్వంద్వశో భద్రే రమమాణాన్ మనస్వినః॥ ౧౧ ॥ శాఖావసక్తాన్ ఖడ్గాంశ్చ ప్రవరాణ్యంబరాణి చ। పశ్య విద్యాధరస్త్రీణాం క్రీడోద్దేశాన్ మనోరమాన్ ॥౧౨॥ జలప్రపాతైరుద్భేదైర్నిష్యందైశ్చ క్వచిత్ క్వచిత్। స్రవద్భిర్భాత్యయం శైలః స్రవన్మద ఇవ ద్విపః॥౧౩॥ గుహాసమీరణో గంధాన్నానాపుష్పభవాన్వహన్। ఘ్రాణతర్పణమభ్యేత్య కం నరం న ప్రహర్షయేత్ ॥౧౪॥ యదీహ శరదోఽనేకాస్త్వయా సార్ధమనిందితే। లక్ష్మణేన చ వత్స్యామి న మాం శోకః ప్రధక్ష్యతి ॥ ౧౫॥ బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాద్విజగణాయుతే। విచిత్రశిఖరే హ్యస్మిన్ రతవానస్మి భామిని॥ ౧౬ ॥ అనేన వనవాసేన మయా ప్రాప్తం ఫలద్వయమ్। పితుశ్చానృణతా ధర్మే భరతస్య ప్రియం తథా॥ ౧౭॥ వైదేహి రమసే

పుష్యరాగః అర్కః స్ఫటికం - కేతకాభాః కేతకీపుష్పాభాః జ్యోతిరసః నక్షత్రం జ్వాలావా రసః పారదః పాదరసః ॥౫॥౬॥ నానేతి ॥ నానామృగగణద్వీపితరక్ష్వృక్షగణైః ద్వీపీ మహావ్యాఘ్రః తరక్షుః క్షుద్రవ్యాఘ్రః అదుష్టైః మహర్షినివాసభూతపర్వతవర్తిత్వాదదుష్టత్వం ॥౭॥ ఆమ్రేత్యాది ॥ అసనః పీతసారః వేగిమాను ॥ ❀ ॥ అరిష్టో నింబః బీజకైః బీజప్రచురఫలాః దాడిమా ఇత్యర్థః ॥౮॥౯॥౧౦॥ శైలేతి ॥ శైలప్రస్థేషు పర్వతసానుషు ॥౧౧॥ శాఖేతి ॥ పశ్యేతి క్రీడోద్దేశాన్ క్రీడాప్రదేశాన్ ॥౧౨॥ జలప్రపాతైరితి ॥ జలప్రపాతైః ఉన్నతప్రదేశాత్పతద్భిః జలప్రవాహైః ఉద్భేదైః ఉద్భిద్య నిర్గతైః తు ప్రనిర్ఝరైః ॥౧౩॥ గుహేతి ॥ ఘ్రాణతర్పణం యథా తథా కం నరం న ప్రహర్షయేదితి సంబంధః ॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ వైదే

[illegible] - యద్వా భావాన్ కిన్నరప్రభృతీనాం చేష్టాః - [illegible] క్రియా చేష్టాహోత్యాప్రాయజంతుష్వితి వైజయంతీ॥౧౮॥ [illegible] [illegible] సీతా [illegible] [illegible] ప్రేత్యప్రార్థశరీర [illegible] [illegible] ప్రేత్య భవార్థాయ [illegible] ॥౧౯॥ [illegible] [illegible] విశాలాః విపులాః [illegible] ॥౨౦॥ నిశీతి॥ అచలేంద్రస్యౌషధ్యః [illegible] ॥౨౧॥ కేచిదితి॥ అన్యపర్వతస్యదేశాః [illegible] ॥౨౨॥ [illegible] కుష్ఠం వారిభాష్యం - వ్యాధికుష్ఠంపాకలముత్పలమిత్యమర [illegible] పున్నాగపుష్పాణి తగరాణి పుత్రకసంజ్ఞపుష్పవిశేషః [illegible] భూర్జవృక్షత్వక్ [illegible] కుశేశయనాస్తరాన్ ॥౨౪॥ మృదితా ఇతి॥ మృదితాః [illegible] ఫలాని [illegible] ॥౨౫॥ వస్వౌకసారాం [illegible] ॥౨౬॥ ఇమమితి॥ [illegible]

సేకశ్చిచ్చిత్రకూటే మయా సహ। పశ్యంతీ వివిధాన్ భావాన్ మనోవాక్కాయసంయతా॥౧౮॥ ఇమే వా మృతం ప్రాహూ రాజర్షయః పరం। వనవాసం భవార్థాయ ప్రేత్య మే ప్రపితామహాః॥౧౯॥ శిలాః శైలస్య శోభంతే విశాలాః శతశోఽభితః। బహులా బహులైర్వర్ణైర్నీలపీతసితారుణైః॥౨౦॥ నిశి భాంత్యచలేంద్రస్య హుతాశనశిఖా ఇవ। ఓషధ్యః స్వప్రభాలక్ష్మ్యా భ్రాజమానాః సహస్రశః॥౨౧॥ కేచిత్ క్షయనిభా దేశాః కేచిదుద్యానసన్నిభాః। కేచిదేకశిలా భాంతి పర్వతస్యాస్య భామిని॥౨౨॥ భిత్త్వేవ వసుధాం భాతి చిత్రకూటః సముత్థితః। చిత్రకూటస్య కూటోఽసౌ దృశ్యతే సర్వతః శుభః॥౨౩॥ కుష్ఠపున్నాగతగరభూర్జపత్రోత్తరచ్ఛదాన్। కామినాం స్వాస్తరాన్ పశ్య కుశేశయదలాయుతాన్॥౨౪॥ మృదితాశ్చాపవిద్ధాశ్చ దృశ్యంతే కమలస్రజః। కామిభిర్వనితే పశ్య ఫలాని వివిధాని చ॥౨౫॥ వస్వౌకసారాం నలినీమత్యేతీవోత్తరాన్ కురూన్। పర్వతశ్చిత్రకూటోఽసౌ బహుమూలఫలోదకః॥౨౬॥ ఇమం తు కాలం వనితే విజహ్రివాంస్త్వయా చ సీతే సహ లక్ష్మణేన చ। రతిం ప్రపత్స్యే కులధర్మవర్ధనీం సతాం పథి స్వైర్నియ-

మైరితి॥ భావాన్ కిన్నరాదీనాం చేష్టాః మనోవాక్కాయసంయతాః - సమ్యక్ఙ్నియమితకరణత్రయా ఇత్యర్థః లింగవ్యత్యయ ఆర్షః॥౧౮॥ ఇదమితి॥ హే రాజర్షయః ఇదం వనవాసం వానప్రస్థోచితనియమసహితం వనసేవాం అమృతం ప్రాహుః మోక్షసాధనం ప్రాహుః మే ప్రపితామహాస్తు ప్రేత్యభవార్థాయ ప్రేత్యభవః పునర్జన్మ అన్యప్రయోజనం ప్రేత్యభవార్థః తస్మై ప్రాహుః - దేహంత్యక్త్వా దేవాదిదేహాంతరపరిగ్రహరూపప్రయోజనాయ చ ప్రాహుః॥౧౯॥౨౦॥ నిశీతి॥ అచలేంద్రస్యౌషధ్యః అచలేంద్రసంబంధ్యోషధయః సహస్రశః స్వప్రభాలక్ష్మ్యా స్వకాంతిసంపదా భ్రాజమానాః - నిశి హుతాశనశిఖా ఇవ భాంతీతి సంబంధః॥౨౧॥ కేచిదితి॥ క్షయనిభాః సదనసదృశా దేశాః॥౨౨॥౨౩॥ కుష్ఠేతి॥ కుష్ఠముత్పలం పున్నాగాని పున్నాగపుష్పాణి - తగరం పుత్రజీవసంజ్ఞకో వృక్షవిశేషః భూర్జపత్రం భూర్జవృక్షత్వక్ ఉత్తరచ్ఛదా ఉపర్యాస్తరణాని యేషాం తే తథా॥౨౪॥౨౫॥ వస్వౌకసారామితి॥ వస్వౌకసారా అలకాపురీ పూర్వదిగవస్థితా క్రతుపురీ వా - నలినీం మానససరసం సౌగంధికాఖ్యసరసీం వా అత్యేతి - రమణీయతయా అతిక్రామన్నివ॥౨౬॥ ఏవం కాలం చతుర్దశవర్షాత్మకం కాలం రతిం ప్రీతిం కులధర్మవర్ధనీం సత్యప్రతిపాలనరూపధర్మవర్ధనీం సతాం రాజర్షీణాం పథి స్వైర్నియమైస్సహ స్థితస్సన్ - త్వయా లక్ష్మణేన చ

కాలం - త్వయా లక్ష్మణేన చ సహ - ఇహ చిత్రకూటే - విహరిష్యామి విహరన్ - విహారాద్యర్థం తేర్లీట క్వసు రాదేశః - పశ్చాత్ కులధర్మవర్ధనం కులధర్మం ప్రజాపాలనం తద్వర్ధనం - రతిం రాజసుఖం ప్రపత్స్యే ॥౨౭॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే చతుర్నవతితమస్సర్గః ❋❋

ఏవం పర్వతప్రదర్శనేన పరస్యా నదీప్రదర్శనేనాపి లాలయతి అథేత్యాదినా ॥౧॥ అబ్రవీదితి ॥ వచనే హేతుస్తత్సౌందర్యమిత్యాశయేనోక్తం వరారోహామిత్యాది - వరారోహాం ఆరుహ్యత ఇత్యారోహో జఘనం గురుజఘనామిత్యర్థః - చారుచంద్రనిభాననామిత్యనేన రమణీయవనగిరివిలోకనకుతూహలవికసితవదనత్వముక్తం రాజీవలోచనః - విస్మయోత్ఫుల్లనయన ఇత్యర్థః ॥౨॥ విచిత్రేతి ॥ పులినస్య విచిత్రత్వం హంసాదిపాదాలంకృతత్వాత్ సారసాః హంసవిశేషాః - అత్ర వస్తునా పృథుజఘనకళహంసపుష్టకరకంపదవదనవతీత్వం తీర్త్యాలంకారస్య ॥౩॥ నానావిధైరితి ॥ రాజరాజస్య కుబేరస్య - నళినీం సౌగంధికసరసీం ॥౪॥ మృగయూథేతి ॥ మృగయూథనిపీతాని - అత ఏవ కలుషాంభాంసి - సాంప్రతం ఆస్వాదనానంతరం సదానిపీతాని - తీర్థాని అవతారాః రతిం అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం ॥౫॥ జటేతి ॥ కాలే స్వనియమోచితకాలే - అవగాహంతే మజ్జంతి - ప్రియే ఇతి స్వోత్కృష్టిర్నివార్యతే ॥౬॥ ఆదిత్యమితి ॥ ఉపతిష్ఠంతే - ఉపాస్తిం కుర్వంతి ఇత్యాస్మనేపదం - నియమాత్ శ్రౌతస్మార్తపూర్వోక్తమునిభ్యోన్యే - సంశితవ్రతాః తీక్ష్ణనియమాః ॥౭॥ మారుతోద్ధూతశిఖరైరితి ॥ మారుతోద్ధూతశిఖరైః వాయుకంపితశాఖైః - పుష్పాణి సృజద్భిః ముంచద్భిః - పాదపైః ప్రనృత్త ఇవ నృత్తం కర్తుముద్యుక్త ఇవ - ఆదికర్మణి క్తః లోకే హి నృత్తోద్యుక్తః పుష్పాణి పరివికీర్య హస్తౌ చాలయతీత్యాదిత్యుత్ప్రేక్షా ॥౮॥ క్వచిదితి ॥ మణినికాశోదాం స్ఫటికమణినిభజలాం - ఉదకస్యోదభావః క్వచిత్సిద్ధజనేనావగాహనోద్యుక్తేన - ఆకీర్ణాం - ఏతేన స్వచ్ఛత్వపృథుజఘనారోహా కాపృతానారీత్వోక్త్యైవ ॥౯॥ నిర్ధూతానితి ॥ వాయునా నిర్ధూతాన్ వితతాన్ తీరే వ్యాప్తాన్ పుష్పసంచయాన్ పశ్య - జలమధ్యగాన్ - పోప్లూయమానాన్ భృశం పునః పునః ప్లవమానాన్ - అపరాన్ పుష్పసంచయాంశ్చ త్వం పశ్య - ప్రియహృతార్థగలితవసనాలంకారావలద్యేతి వ్యంగ్యం ॥౧౦॥ తానితి ॥ వల్గువచసః అత్యర్థం హ్వానతాలికరమ్యవచనః శుభాః గిరః నికూజంతః కలికాలిస్వరాన్ కుర్వంతః - రథాంగాహ్వయనామానః చక్రవాకాః - ద్విజాః పక్షిణః తాన్ పుష్పసంచయాన్ అధిరోహంతి ఆరోహంతీత్యర్థః - అనేన చక్రవాకరతిర్ద్యోతితా ॥౧౧॥ దర్శనమితి ॥ హే శోభనే నిర్మత్సరే చిత్రకూటస్య దర్శనం పురవాసాధికం చిత్రకూటవాసః పురవాసాదప్యధికసుఖావహః ఏకాంతభోగస్థానత్వాదితి భావః మందాకిన్యా దర్శనం తవ దర్శనాదప్యధికం ఉద్దీపనత్వాదితి భావః ॥౧౨॥ విధూతక ల్మషైరితి ॥ తపోదమశమాన్వితైః - అత ఏవ విధూతకల్మషైః నిష్పాపైః సిద్ధైః సిద్ధసాధననిష్ఠైః - నిత్యవిక్షోభితజలాం సదా తత్సాన్నిధ్యేన తత్పావనత్వం - మందాకినీం మయా సహ విగాహస్వ - మామప్రధానీకృత్య జలక్రీడారసమనుభవేత్యర్థః - నిత్యవిక్షోభితజలామిత్యనేన జ

యమైః పరైరసి స్నాతః ॥౨౭॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుర్నవతితమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ శైలాద్వినిష్క్రమ్య మైథిలీం కోసలేశ్వరః। అదర్శయచ్ఛుభజలాం రమ్యాం మందాకినీం నదీమ్॥ ౧ ॥ అబ్రవీచ్చ వరారోహాం చారుచంద్రనిభాననామ్। విదేహరాజస్య సుతాం రామో రాజీవలోచనః ॥ ౨ ॥ విచిత్రపులినాం రమ్యాం హంససారససేవితామ్। కమలైరుపసంపన్నాం పశ్య మందాకినీం నదీమ్॥ ౩ ॥ నానావిధైస్తీరరుహైర్వృతాం పుష్పఫలద్రుమైః। రాజంతీం రాజరాజస్య నళినీమివ సర్వతః ॥ ౪ ॥ మృగయూథనిపీతాని కలుషాంభాంసి సాంప్రతమ్। తీర్థాని రమణీయాని రతిం సంజనయంతి మే ॥ ౫ ॥ జటాజినధరాః కాలే వల్కలోత్తరవాససః। ఋషయస్త్వవగాహంతే నదీం మందాకినీం ప్రియే॥ ౬ ॥ ఆదిత్యముపతిష్ఠంతే నియమాదూర్ధ్వబాహవః। ఏతే పరే విశాలాక్షి మునయస్సంశితవ్రతాః॥ ౭ ॥ మారుతోద్ధూతశిఖరైః ప్రనృత్త ఇవ పర్వతః। పాదపైః పత్రపుష్పాణి సృజద్భిరభితో నదీమ్॥ ౮ ॥ క్వచిన్మణినికాశోదాం క్వచిత్ పులినశాలినీమ్। క్వచిత్ సిద్ధజనాకీర్ణాం పశ్య మందాకినీం నదీమ్ ॥ ౯ ॥ నిర్ధూతాన్ వాయునా పశ్య వితతాన్ పుష్పసంచయాన్। పోప్లూయమానానపరాన్ పశ్య త్వం జలమధ్యగాన్॥ ౧౦ ॥ తాంశ్చాతివల్గువచసో రథాంగాహ్వయనా ద్విజాః। అధిరోహంతి కల్యాణి నిష్కూజంతః శుభా గిరః ॥ ౧౧ ॥ దర్శనం చిత్రకూటస్య మందాకిన్యాశ్చ శోభనే। అధికం పురవాసాచ్చ మన్యే చ తవ దర్శనాత్॥ ౧౨ ॥ విధూతకలుషైస్సిద్ధైస్తపోద

సహ విజహ్రాన్ యది తదా రతిం ప్రపత్స్య ఇతి సంబంధః ॥౨౭॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం చతుర్నవతితమస్సర్గః ❋❋

౧॥౨॥౩॥ నానావిధైరితి ॥ రాజరాజస్య కుబేరస్య - నళినీం సౌగంధికాఖ్యాం ॥౪॥ మృగేతి ॥ రతిం అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం ॥౫॥౬॥౭॥ మారుతేతి ॥ ప్రనృత్త ఇవ నృత్తం కర్తుముపక్రాంత ఇవ ॥౮॥౯॥ నిర్ధూతానితి ॥ పోప్లూయమానాన్ అతిశయేన ప్లవమానాన్ ॥౧౦॥౧౧॥

[illegible] ||౧౩|| [illegible] కమలాని రక్తాని పుష్కరాణి [illegible] అవమజ్జయంతీ [illegible] ||౧౪|| [illegible] పౌరజనవత్ పశ్య [illegible] ||౧౫|| లక్ష్మణ ఇతి [illegible] ||౧౬|| ఉపస్పృశన్నితి [illegible] త్రిషవణం [illegible] ||౧౭|| ఇమామితి [illegible] ||౧౮|| ఇతీతి || [illegible] నయనాంజనప్రభం నయనయోగ్యాంజనకాంతిం [illegible] ||౧౯||

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే పంచనవతితమస్సర్గః

ఏవం ప్రాసంగికముక్త్వా ప్రకృతమనుసరతి తామిత్యాదినా || గిరినిమ్నగాం గిరినదీం మాంసేన ఛందయన్ - వశీకుర్వన్ - [illegible] ||౧|| [illegible] ఇదం మాంసం మేధ్యం శుద్ధం [illegible] స్వాదు [illegible] - నిష్టప్తం - [illegible] ||౨|| తథేతి || [illegible] తత్ర గిరిప్రస్థే - తస్య [illegible] - సైన్యరేణుః శబ్దః - సైన్యశబ్దశ్చ [illegible] ప్రాదురాస్తాం ||౩|| ఏతస్మిన్నితి || [illegible]

[illegible] నిత్యవిక్షోభితజలాం విగాహస్వ మయా సహ ||౧౩|| సఖీవచ్చ విగాహస్వ సీతే మందాకినీం నదీమ్ | కమలాన్యవమజ్జంతీ పుష్కరాణి చ భామిని ||౧౪|| త్వం పౌరజనవద్వ్యాళానయోధ్యామివ పర్వతమ్ | మన్యస్వ వనితే నిత్యం సరయూవదిమాం నదీమ్ ||౧౫|| లక్ష్మణశ్చైవ ధర్మాత్మా మన్నిదేశే వ్యవస్థితః | త్వం చానుకూలా వైదేహి ప్రీతిం జనయథో మమ ||౧౬|| ఉపస్పృశంస్త్రిషవణం మధుమూలఫలాశనః | నాయోధ్యాయై న రాజ్యాయ స్పృహయేఽద్య త్వయా సహ ||౧౭|| ఇమాం హి రమ్యాం గజయూథలోళితాం నిపీతతోయాం గజసింహవానరైః | సుపుష్పితైః పుష్పధరైరలంకృతాం న సోఽస్తి యస్స్యాన్న గతక్లమస్సుఖీ ||౧౮|| ఇతీవ రామో బహుసంగతం వచః ప్రియాసహాయస్సరితం ప్రతి బ్రువన్ | చచార రమ్యం నయనాంజనప్రభం స చిత్రకూటం రఘువంశవర్ధనః ||౧౯||

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే పంచనవతితమస్సర్గః

తాం తథా దర్శయిత్వా తు మైథిలీం గిరినిమ్నగామ్ | నిషసాద గిరిప్రస్థే సీతాం మాంసేన ఛందయన్ ||౧|| ఇదం మేధ్యమిదం స్వాదు నిష్టప్తమిదమగ్నినా | ఏవమాస్తే స ధర్మాత్మా సీతయా సహ రాఘవః ||౨|| తథా తత్రాసతస్తస్య భరతస్యోపయాయినః | సైన్యరేణుశ్చ శబ్దశ్చ ప్రాదురాస్తాం నభస్స్పృశౌ ||౩|| ఏతస్మిన్నంతరే త్రస్తాశ్శబ్దేన మహతా తతః | అర్దితా యూథపా మత్తాస్సయూథా దుద్రువుర్దిశః ||౪|| స తం సైన్యసముద్భూతం శబ్దం శుశ్రావ రాఘవః | తాంశ్చ విప్రద్రుతాన్సర్వాన్యూథపానన్వవైక్షత ||౫|| తాంశ్చ విద్రవతో దృష్ట్వా తం చ శ్రుత్వా చ నిస్స్వనమ్ | ఉవాచ రామస్సౌమిత్రిం లక్ష్మణం దీప్తతేజసమ్

౧౧||౧౩|| కమలానీతి || కమలాని రక్తాని పుష్కరాణి శ్వేతపద్మాని - అవమజ్జంతీ అవమజ్జయంతీ ||౧౪||౧౫||౧౬|| ఉపస్పృశన్నితి || త్రిషవణం [illegible] - అయోధ్యాయై రాజ్యాయ చేతి [illegible] ||౧౭|| ఇమామితి || [illegible] పుష్పధరైః వృక్షైః ||౧౮|| ఇతీతి || నయనాంజనప్రభం నయనయోగ్యమంజనం నయనాంజనం తత్ప్రభం ||౧౯||

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం పంచనవతితమస్సర్గః

తామితి || తాం నదీం ఛందయన్ వశీకుర్వన్ ||౧|| ఇదమితి || [illegible] ||౨|| తథేతి || తత్ర గిరిప్రస్థే తస్య ఆసతః [illegible]

తస్మిన్నంతరే ఆస్మిన్ శబ్దశ్రవణసమయే - తతః తేన ॥౪॥ స ఇతి ॥ సైన్యసముద్ధూతం సైన్యోత్థాదితం ॥౫॥ తానితి ॥ దీప్తతేజసమిత్యనేనవక్ష్యమాణాన్వేషణక్షమత్వముచ్యతే ॥౬॥ హంతేతి ॥ హంతేతివ్యగ్రతాయామవ్యయం వాక్యారంభే వా వాక్యారంభానుకంపాయాం హంతహర్షవిషాదయోరితి వైజయంతీ । పశ్యేహ సుమిత్రా సుప్రజాస్త్వయా - సుమిత్రా సత్పుత్రవతీ సాంత్వోక్తిః భీమస్తనితగంభీరం భయంకరమేఘనిర్ఘోషవత్ గంభీరం మహాస్తనితగంభీరతరా - భూకంపజనకశబ్దవత్ గంభీర ఇత్యర్థః ॥౭॥ గజయూథానీతి ॥ మృగా ఇత్యత్ర పివాశబ్దస్సంబంధనీయః ॥౮॥ రాజేతి ॥ రాజమాత్రో రాజతుల్యః కశ్చిత్ మృగయామృగయార్థం అటతే - అన్యద్వా శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశుః తదుపశమనకర్మ - వ్యాఘ్రాదయో వనచరాః శ్వాపదాః ॥ ఇత్యమరః । అన్యద్వా యః కశ్చిత్ ఏవం కారణమితి ॥౯॥ సుదుశ్చర ఇతి ॥ అయం గిరిః పక్షిణామపి దుశ్చరో దుర్గమః - ఏతస్మిన్ గిరౌ ... సర్వమేతత్ పూర్వోక్తకారణమజ్ఞాతం అచిరాత్ జ్ఞాతుమర్హసీత్యర్థః ॥౧౦॥ స ఇతి ॥ పుష్పితమిత్యనేన ... సర్వాదిశః ప్రేక్షమాణః సామాన్యేన ప్రేక్షమాణస్సన్ - పూర్వాం దిశముదైక్షత విశేషమాలోకయత్ ॥౧౧॥ తత్ర హేతుదర్శనమాహ - ఉదఙ్ముఖ ఇత్యాదినా ॥ యత్తైస్సన్నద్ధైః ॥౧౨॥ తామితి ॥ రథధ్వజవిభూషితాం రథబద్ధధ్వజైరలంకృతాం ॥౧౩॥ అగ్నిమితి ॥ అగ్నిం సంశమయతు - అన్యథా ధూమానుసారేణాగచ్ఛేత్ సేనేతి భావః - సజ్యం జ్యయా మౌర్వ్యా సహితం కురుష్వ - శరాంశ్చ కవచం చ గృహాణేతి శేషః యద్వా కురుష్వేత్యనుషంగః కరోతేః క్రియాసామాన్యవాచిత్వాదుచిత్యేన శరాన్ గృహాణ కవచం ధారయేత్యర్థః ॥౧౪॥ తమితి ॥ తం ఏవం వదంతం పురుషవ్యాఘ్రః సమీక్ష్య కారీతి భావః - అంగేతి సంబోధనే - అవేక్షస్వ ధ్వజచిహ్నానవ్యక్తం విలోకయ - ఇమాం త్వయా దృష్టాం చమూం కస్యేతి మన్యసే వదేతి శేషః ॥౧౫॥ ఏవమితి ॥ రుషితః కుపితః కర్తరి క్తః పావకో యథా వన్హితుల్యః ॥౧౬॥ సంపన్నమితి ॥ కైకేయ్యాస్సుతః ఇత్యుక్త్యైవ క్రూరప్రకృతిర్భరతః - అభిషేచనం ప్రాప్య - కైకేయీవరానురోధేనాభిషేకం ప్రాప్యేత్యర్థః - సంపన్నం సమృద్ధం నిష్కంటకం రాజ్యమిచ్ఛన్ - రాజ్యమిచ్ఛన్ నః తదంశభాగినౌ ఆవాం హంతుం సమభ్యేతి ॥౧౭॥ భరతాగమనే కిం చిహ్నమిత్యత్రాహ ఏష ఇతి ॥ విటపీ ధ్వజచిహ్నభూతో వృక్షః - ప్రకాశతే స్పష్టం దృశ్యతే తమేవ విశినష్టి విరాజతీతి - ఉద్గతస్కంధః ఉన్నతస్కంధః ఉన్నతస్కంధత్వేన లిఖితవృక్షద్వారా కోవిదారధ్వజః కోవిదారవృక్షయుక్తో ధ్వజః ॥౧౮॥ భజంతీతి ॥ ఏతే అశ్వారోహాః - అశ్వాన్...

॥౭॥ హంత లక్ష్మణ పశ్యేహ సుమిత్రా సుప్రజాస్త్వయా । భీమస్తనితగంభీరస్తుములః శ్రూయతే స్వనః ॥
౮॥ గజయూథాని వారణ్యే మహిషా వా మహావనే । విత్రాసితా మృగాస్సింహైస్సహసా ప్రద్రుతా దిశః ॥
॥౯॥ రాజా వా రాజమాత్రో వా మృగయామటతే వనే । అన్యద్వా శ్వాపదం కించిత్సౌమిత్రే జ్ఞాతుమర్హసి ॥౯॥ సుదుశ్చరో గిరిశ్చాయం పక్షిణామపి లక్ష్మణ । సర్వమేతద్యథాతత్త్వమచిరాజ్జ్ఞాతుమర్హసి ॥౧౦॥
స లక్ష్మణస్సంత్వరితస్సాలమారుహ్య పుష్పితమ్ । ప్రేక్షమాణో దిశస్సర్వాః పూర్వాం దిశముదైక్షత ॥౧౧॥
ఉదఙ్ముఖః ప్రేక్షమాణో దదర్శ మహతీం చమూమ్ । రథాశ్వగజసంబాధాం యత్తైర్యుక్తాం పదాతిభిః ॥౧౨॥
తామశ్వగజసంపూర్ణాం రథధ్వజవిభూషితామ్ । శశంస సేనాం రామాయ వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥౧౩॥
అగ్నిం సంశమయత్వార్యస్సీతా చ భజతాం గుహామ్ । సజ్యం కురుష్వ చాపం చ శరాంశ్చ కవచం తథా ॥౧౪॥
తం రామః పురుషవ్యాఘ్రో లక్ష్మణం ప్రత్యువాచ హ । అంగావేక్షస్వ సౌమిత్రే కస్యేమాం మన్యసే చమూమ్ ॥౧౫॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్ । దిధక్షన్నివ తాం సేనాం రుషితః పావకో యథా ॥౧౬॥ సంపన్నం రాజ్యమిచ్ఛంస్తు వ్యక్తం ప్రాప్యాభిషేచనమ్ । ఆవాం హంతుం సమభ్యేతి కైకేయ్యా భరతస్సుతః ॥౧౭॥ ఏష వై సుమహాన్ శ్రీమాన్ విటపీ సంప్రకాశతే । విరాజత్యుద్గతస్కంధః కోవిదారధ్వజో రథే ॥ ౧౮ ॥ అసౌ హి సుమహాస్కంధో విటపీ చ మహాద్రుమః । విరాజతే మహాసైన్యే కోవిదారధ్వజో రథే । ౧౯ ॥ భజంత్యేతే యథాకామమశ్వానారుహ్య శీఘ్రగాః । ఏతే భ్రాజంతి సంహృష్టా గజా

మేఆకీ సేనతిష్ఠయాయినః సమిపే ఆగచ్ఛతి - భరతస్య సైన్యరేణుః సైన్యపాదోద్ధతరేణుః శబ్దః సైన్యకృతః శబ్దః ॥౩॥౪॥౫॥౬॥౭॥౮॥ రాజేతి ॥ మృగయాయామృగయార్థం - శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశుః ॥౯॥౧౦॥ స లక్ష్మణ ఇతి ॥ సర్వాదిశః ప్రేక్షమాణః సర్వదిక్ప్రేక్షణానంతరం హేత్వభావాత్ - పూర్వాం దిశముదైక్షత తేనసంబంధః ॥౧౧॥ ఉదఙ్ముఖ ఇతి ॥ యత్తైస్సన్నద్ధైః పదాతిభిర్యుక్తాం ॥౧౨॥౧౩॥ అగ్నిమితి ॥ శరాన్ గృహాణేతి శేషః కవచం ధారయేతి శేషః ॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ సంపన్నమితి ॥ సంపన్నం సర్వసమృద్ధియుక్తం ॥౧౭॥ ఏష ఇతి ॥ విటపీ భరతధ్వజస్థః ఉద్గతస్కంధః ధ్వజే లిఖితః కోవిదారః ఏవ దేవవిశేషయుక్తత్వాదర్థేన ... ధ్వజస్యోద్గతస్కంధత్వం లిఖితవృక్షద్వారా ॥౧౮॥ భజంతీతి

నారుహ్యాభజంతి - ఇమం దేశం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః - సాదినః గజారోహాః ॥౧౯॥ గృహీతధనుషావితి ॥ దుర్గే స్థిత్వా యుద్ధార్థం గిరిం శ్రయణం॥ ౨౦॥ అపీతి ॥ అపిః కామప్రవేదనే నౌ ఆవయోః॥ ౨౦౪॥ అపిద్రక్ష్యామీత్యాద్యర్ధశ్లోకం॥ ౨౧౪ ॥ యన్నిమిత్తమితి ॥ యన్నిమిత్తం యస్మాత్ భరతాద్ధేతోః ॥ ౨౨౪ ॥ భరతస్యేతి ॥ త్యాగే వధే ॥ ౨౩౪ ॥ పూర్వాపకారీతి ॥ అపకారిణః స్వరాజ్యాదికహర్తా హత్యా ధర్మశాలి ॥ ౨౪౪ ॥ అద్యేతి ॥ సంఖ్యే యుద్ధే - మృదమానమిత్యంతసంఖ్యమిత్యనుర ॥ ౨౫౪ ॥ కైకేయీమితి ॥ వధిష్యామి హంతవ్యా దేశే ... మందరాద్యనుబంధసహితాం - కలుషేణ పాపేన ... ప్రజా నైనో మువిత్యర్థః ॥ ౨౬౪ ॥ అద్యేతి ॥ సంయతం స్తంభితం - అసత్కారం - మోక్ష్యామి తత్కార్యం కరిష్యామీత్యర్థః - శరవ్యాసేన మోక్ష్యామీతి వా ... కక్షేషు శుష్కగుల్మేషు మానద ... ఇత్యుచ్యతే ॥ ౨౭౪ ॥ అద్యైతదితి ॥ శత్రుశరీరాణి ఛిందన్ ఏతత్ కాననం శోణితోక్షితం కరిష్య ఇత్యన్వయః ॥ ౨౮౪ ॥ ౨౯౪ ॥ శరాణామితి ॥ అహం యత్ పూర్వం తత్ర తత్ర యుద్ధే శరాణాం ... ఇమే - అనృణ ఋణగినాతి శత్రుసేనా ... స్వయం యుక్తైకాప్యపర ... మహామృధే సహైన్యం భరతం హత్వా - అనృణో భవిష్యామి ... పూర్వం ... ప్రతిపాదనాత్ ... ఇత్యన్వయః - ... పూర్వమిత్యర్థః - ౩౦౪ ॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే షణ్ణవతితమస్సర్గః

అథ కుపితపరిసాంత్వనం సప్తనవతితమే - సుసంరబ్ధమిత్యాది ॥ ... సంరంభః ... చేత్యమరః । అద్య తు ... లక్ష్మణ ... యదా ... సుసంరబ్ధం క్రోధకార్యయుద్ధోన్ముఖ్యయుక్తం తత్ర హేతుః ... పుత్రత్వమిత్యాహ సౌమిత్రిమితి - యద్వా సుమిత్రాపుత్రత్వస్మారణపూర్వకముక్త ... రామస్తు ... మానదై ... ॥౧॥ కిమితి ॥ అత్ర ఇదానీం పరిదృష్టే - మహేష్వాసే ఉచితవిషయశరసంధాతరి తత్ర హేతు మహాప్రాజ్ఞ ఇతి

నారుహ్యానాదిరః॥౧౯॥ గృహీతధనుషౌ చావాం గిరిం వీర శ్రయావహై। అథవేహైవ తిష్ఠావస్సన్నద్ధావుద్యతాయుధౌ॥ ౨౦॥ అపి నౌ వశమాగచ్ఛేత్కోవిదారధ్వజో రణే॥ ౨౦౪॥ అపి ద్రక్ష్యామి భరతం యత్కృతే వ్యసనం మహత్॥ త్వయా రాఘవ సంప్రాప్తం శాశ్వతం చ మయా తదా॥ ౨౧౪ ॥ యన్నిమిత్తం భవాన్రాజ్యాచ్చ్యుతో రాఘవ శాశ్వతాత్॥ సంప్రాప్తోయమరిర్వీర భరతో వధ్య ఏవ మే॥ ౨౨౪॥ భరతస్య వధే దోషం నాహం పశ్యామి రాఘవ। పూర్వాపకారిణాం త్యాగే న హ్యధర్మో విధీయతే॥ ౨౩౪ ॥ పూర్వాపకారీ భరతస్త్యక్తధర్మశ్చ రాఘవ॥ ఏతస్మిన్నిహతే కృత్స్నామనుశాధి వసుంధరామ్॥ ౨౪౪ ॥ అద్య పుత్రం హతం సంఖ్యే కైకేయీ రాజ్యకాముకా। మయా పశ్యేత్సుదుఃఖార్తా హస్తిభగ్నమివ ద్రుమమ్॥ ౨౫౪ ॥ కైకేయీం చ వధిష్యామి సానుబంధాం సబాంధవామ్॥ కలుషేణాద్య మహతా మేదినీ పరిముచ్యతామ్॥ ౨౬౪ అద్యేమం సంయతం క్రోధమసత్కారం చ మానద॥ మోక్ష్యామి శత్రుసైన్యేషు కక్షేష్వివ హుతాశనమ్॥ ౨౭౪ ॥ అద్యైతచ్చిత్రకూటస్య కాననం నిశితైః శరైః॥ ఛిందన్ శత్రుశరీరాణి కరిష్యే శోణితోక్షితమ్॥ ౨౮౪॥ శరైర్నిర్భిన్నహృదయాన్ కుంజరాంస్తురగాంస్తథా॥ శ్వాపదాః పరికర్షంతు నరాంశ్చ నిహతాన్మయా॥ ౨౯౪॥ శరాణాం ధనుషశ్చాహమనృణోస్మి మహామృధే॥ ససైన్యం భరతం హత్వా భవిష్యామి న సంశయః॥ ౩౦౪ ॥

ఇత్యార్షే శ్రీమదయోధ్యాకాండే షణ్ణవతితమస్సర్గః

సుసంరబ్ధం తు సౌమిత్రిం లక్ష్మణం క్రోధమూర్ఛితమ్। రామస్తు పరిసాంత్వ్యాథ వచనం చేదమబ్రవీత్॥ ౧ ॥ కిమత్ర ధనుషా కార్యమసినా వా సచర్మణా। మహేష్వాసే మహాప్రాజ్ఞే భరతే స్వయమ

సాదినః అశ్వారోహాః - అశ్వానారుహ్య భజంతి ఇమం దేశం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః ॥౧౯॥ ॥ ౨౦॥ ౨౧౪ ॥ యన్నిమిత్తమితి ॥ యస్మాత్ భరతాద్ధేతోః ॥ ౨౨॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫౪ ॥ కైకేయీమితి ॥ సానుబంధాం ... కలుషేణ పాపేన కైకేయీరూపకలుషేణేత్యర్థః ॥ ౨౬౪ ॥ అద్యేతి ॥ సంయతం ... ॥ ౨౮ ॥ ౨౯౪ ॥ శరాణామితి ॥ శరాదీనాం ... ॥ ౩౦౪ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం షణ్ణవతితమస్సర్గః

సుసంరబ్ధం రణోత్సుకం ॥౧॥ ... ॥ ౨ ॥ ధనుషా ... ఏతత్ ... జాతముద్దిశ్య ప్రతిజ్ఞాం కరోమీత్యర్థః -

[illegible] సపుత్రాజ్ఞో భరతో ఽపి యదిదం [illegible] సాపవాదేన పిత్రా భరతాయ [illegible]

[illegible] ||

మాగతే || ౨ || పితుస్సత్యం ప్రతిశ్రుత్య హత్వా భరతమాగతమ్ । కింకరిష్యామి రాజ్యేన సాపవాదేన లక్ష్మణ || ౩ || యద్ద్రవ్యం బాంధవానాం వా మిత్రాణాం వా క్షయే భవేత్ । నాహం తత్ప్రతిగృహ్ణీయాం భక్ష్యాన్విషకృతానివ || ౪ || ధర్మమర్థం చ కామం చ పృథివీం చాపి లక్ష్మణ । ఇచ్ఛామి భవతామర్థే ఏతత్ప్రతిశృణోమి తే || ౫ || భ్రాతౄణాం సంగ్రహార్థం చ సుఖార్థం చాపి లక్ష్మణ । రాజ్యమప్యహమిచ్ఛామి సత్యేనాయుధమాలభే || ౬ || నేయం మమ మహీ సౌమ్య దుర్లభా సాగరాంబరా । న హీచ్ఛేయమధర్మేణ శక్రత్వమపి లక్ష్మణ || ౭ || యద్వినా భరతం త్వాం చ శత్రుఘ్నం చాపి మానద । భవేన్మమ సుఖం కించిద్భస్మ తత్కురుతాం శిఖీ || ౮ || మన్యేఽహమాగతోఽయోధ్యాం భరతో భ్రాతృవత్సలః । మమ ప్రాణాత్ప్రియతరః కులధర్మమనుస్మరన్ || ౯ || శ్రుత్వా ప్రవ్రాజితం మాం హి జటావల్కలధారిణమ్ । జానక్యా సహితం వీర త్వయా చ పురుషోత్తమ || ౧౦ || స్నేహేనాక్రాంతహృదయః శోకేనాకులితేంద్రియః । ద్రష్టుమభ్యాగతో హ్యేష భరతో నాన్యథాఽఽగతః || ౧౧ || అంబాం చ కైకయీం రుష్య పరుషం చాప్రియం వదన్ । ప్రసాద్య పితరం శ్రీమాన్ రాజ్యం మే దాతుమాగతః || ౧౨ || ప్రాప్తకాలం యదేషోఽస్మాన్ భరతో ద్రష్టుమర్హతి । అస్మాసు మనసాప్యేష నాప్రియం కించిదాచరేత్ || ౧౩ || విప్రియం కృతపూర్వం తే భరతేన కదా ను కిమ్ । ఈదృశం వా భయం తేఽద్య భరతం యోఽత్ర శంకసే || ౧౪ || న హి తే నిష్ఠురం వాచ్యో భరతో నాప్రియం వచః । అహం హ్యప్రియముక్తః స్యాం భరతస్యాప్రియే కృతే || ౧౫ || కథం ను పుత్రాః పితరం హన్యుః కస్యాంచిదాపది

[illegible] || భ్రాతౄణామితి || సంగ్రహార్థం [illegible] || ౫ || ౬ || [illegible] || ౭ || ౮ || ౯ || ౧౦ || ౧౧ || ౧౨ || ప్రాప్తకాల మితి || [illegible] || ౧౩ || విప్రియమితి || [illegible] || ౧౪ || న హీతి || [illegible] కథన్నితి || [illegible]

విష్వగ్లీలభయాత్రాం రౌద్రీం యుద్ధం యస్య తత్ ... స్విస్త్యాదినా ॥ ప్రాణం ప్రాణభూతం ॥౧౬॥ యదీతి॥ యది రాజ్యస్య హేతోః త్వం ఇమాం భరతహింసారూపాం వాచం ప్రభాషసే ఆగతం వక్ష్యామి భరతం దృష్ట్వా రాజ్యమస్మై ప్రదీయతామిత్యనంతరమితి కర్తవ్యం ద్రష్టవ్యం ॥ ౧౭ ॥ ఉచ్యమాన ఇతి ॥ భరతః అస్మై రాజ్యం ప్రయచ్ఛేతి మయా ఉచ్యమానోఽపి అహృదయముక్త్వాపి తత్త్వతః బాఢమితి వక్ష్యత్యేవ ... ఇత్యర్థః - ఏవకారేణ సర్వపురవనీవృత్త్యభావ ఉచ్యతే ॥ ౧౮ ॥ తథేతి॥ తస్య రామస్య - హితే రతః అనుస్వార్థపరః - అత ఏవ ... లజ్జయా తథోక్తవానితి గమ్యతే - గాత్రాణి అవయవాన్ - ప్రవివేశేవ లజ్జాతిశయేనాత్యంతసంకుచితగాత్రో భూదిత్యర్థః ॥౧౯॥ తద్వాక్యమితి ॥ వ్రీడయా ప్రసంగాంతరం ప్రస్తౌతి త్వామితి - లోకేఽస్మిన్ ... ప్రీతిపురుషః ప్రస్తావాంతరం ... ఇతి మన్య ఇత్యన్వయః ॥ ౨౦ ॥ భావజ్ఞో రామో వ్యాచిత్యైవ లక్ష్మణకృతప్రస్తావం వ్రీడాశమనాయ ప్రపంచయామాస ఏష ఇత్యాదినా ॥ ఏ దేవో ద్రష్టవ్య ఇత్యాదినా - నావిత్యద్వివచనం ప్రాధాన్యాత్ - మన్యమానః స్మరన్ - వనవాసం వనవాసక్లేశం - అనుధ్యాయ అనుచింత్య ఇమామితి - అత్యంతేత్యనేన తస్మాత్ నయనే హేతురుక్తః గోత్రవంతౌ ప్రశస్తనామానౌ - యద్వా ప్రశస్తకులప్రసూతౌ - గోత్రం నామ్ని కులేఽపి చేత్యభిధానాత్ ... వాయువేగసమౌ వేగేన వాయుసమావిత్యర్థః - తురగోత్తమౌ రాజ్ఞో వాహకావిత్యర్థః - ఏష ఇతి - కంపతే - కంపి చలన ఇతి ధాతుః మత్తగజస్వభావోఽయం వృద్ధః ఉన్నతః - ధీమతః గజపరిపాలజ్ఞస్య తాతస్య - నాగః శత్రుంజయ ... నతు మయా ... శత్రుంజయ ఇత్యర్థః - లోకసత్కృతం లోకోత్తరమిత్యర్థః - ఇహ పితరి విషయే సంశయో భవతీహ మే ఇతి రాఘవః ప్రత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః ॥౨౬॥ వృక్షాగ్రాదితి ॥ తద్వచః భరతవిషయే శాంతో భవేతి మద్వాక్యమిత్యర్థః ప్రథమమర్ధం ... ॥౨౭॥ అవతీర్యేతి ॥ సమితింపరసైన్యం జయతీతి సమితింజయః - సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధారిసహి తపిదమ ఇత్యత్ర ... భావేన ఖచ్ ముమాగమశ్చ - తస్య రామస్య పార్శ్వతః ... ॥౨౮॥ భరతేనేతి ॥ సంమర్దః రామాశ్రమస్య పీడా న భవేదితి భరతేన సందిష్టా ఆజ్ఞప్తా సేనా తస్య శైలస్య సమంతాత్ - సమంతతః ఆశ్రమసమీపే ॥౨౯॥ అధ్యర్ధమితి ॥ అధికమర్ధం యస్మిన్ తదధ్యర్ధం యోజనం - సార్ధయోజనమిత్యర్థః - పర్వతస్య పార్శ్వే ఆవృత్య న్యవిశత్ మండలాకారేణ స్థితా ॥౩౦॥ సేతి ॥ చిత్రకూటే చిత్రకూటసమీపే - నీతిమతా సేనయోపరోధే రామస్య ప్రసాదో న స్యాదితి నీతిజ్ఞేన భరతేన - ధర్మం పురస్కృత్య ... రాజాధిగంతవ్య ఇతి ధర్మమనుసృత్య దర్పం విధూయ స్థితేన రఘునందనస్య ప్రస్థాపనార్థం - ప్రణీతా ఆనీతా - సా సే

భ్రాతౄణాం వా భ్రాతసంహార్యాత్ సౌమిత్రే ప్రాణమాత్మనః॥ ౧౬॥ యది రాజ్యస్య హేతోస్త్వమిమాం వాచం ప్రభాషసే। వక్ష్యామి భరతం దృష్ట్వా రాజ్యమస్మై ప్రదీయతామ్॥౧౭॥ ఉచ్యమానోఽపి భరతో మయా లక్ష్మణ తత్త్వతః। రాజ్యమస్మై ప్రయచ్ఛేతి బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి॥ ౧౮॥ తథోక్తో ధర్మశీలేన భ్రాత్రా తస్య హితే రతః। లక్ష్మణః ప్రవివేశేవ స్వాని గాత్రాణి లజ్జయా॥౧౯॥ తద్వాక్యం లక్ష్మణః శ్రుత్వా వ్రీడితః ప్రత్యువాచ హ। త్వాం మన్యే ద్రష్టుమాయాతః పితా దశరథః స్వయమ్॥ ౨౦॥ వ్రీడితం లక్ష్మణం దృష్ట్వా రాఘవః ప్రత్యువాచ హ। ఏష మన్యే మహాబాహురిహాస్మాన్ ద్రష్టుమాగతః॥❖॥ అథవా నౌ ధ్రువం మన్యే మన్యమానస్సుఖోచితౌ। వనవాసమనుధ్యాయ గృహాయ ప్రతినేష్యతి॥❖॥ ఇమాం వాప్యేష వైదేహీమత్యంతసుఖసేవినీమ్। పితా మే రాఘవః శ్రీమాన్ వనాదాదాయ యాస్యతి॥ ❖॥ ఏతౌ తౌ సంప్రకాశేతే గోత్రవంతౌ మనోరమౌ। వాయువేగసమౌ వీర జవనౌ తురగోత్తమౌ॥ ❖॥ స ఏష సుమహాకాయః కంపతే వాహినీముఖే। నాగః శత్రుంజయో నామ వృద్ధస్తాతస్య ధీమతః॥ ❖॥ న తు పశ్యామి తచ్ఛత్రం పాండురం లోకసత్కృతమ్। పితుర్దివ్యం మహాబాహో సంశయో భవతీహ మే॥౨౬॥ వృక్షాగ్రాదవరోహ త్వం కురు లక్ష్మణ మద్వచః। ఇతీవ రామో ధర్మాత్మా సౌమిత్రిం తమువాచ హ॥ ౨౭॥ అవతీర్య తు సాలాగ్రాత్తస్మాత్స సమితింజయః। లక్ష్మణః ప్రాంజలిర్భూత్వా తస్థౌ రామస్య పార్శ్వతః॥ ౨౮॥ భరతేనాపి సందిష్టా సంమర్దో న భవేదితి। సమంతాత్తస్య శైలస్య సేనావాసమకల్పయత్ ॥ ౨౯ ॥ అధ్యర్ధమిక్ష్వాకుచమూర్యోజనం పర్వతస్య సా। పార్శ్వే న్యవిశదావృత్య గజవాజిరథాకులా॥ ౩౦ ॥ సా చిత్రకూటే భరతేన సే

తం॥౧౬॥ యదీతి ॥ ప్రదీయతామితి వక్ష్యామీతి సంబంధః॥౧౭॥౧౮॥ తథోక్త ఇతి॥ గాత్రాణి అవయవాన్ ప్రవివేశేవ - లజ్జాతిశయాదత్యంతసంకుచితో భూదిత్యర్థః॥౧౯॥ వ్రీడాతిశయేన ప్రసంగాంతరం ప్రస్తౌతి త్వామన్యత ఇతి॥ ౨౦॥ భావజ్ఞో రామో వ్యాచిత్యైవ లక్ష్మణకృతప్రస్తావమేవ ప్రపంచయతి ॥ ఏష ఇత్యాదినా॥ ఏతావితి॥ గోత్రవంతౌ ప్రశస్తనామానౌ - ప్రశస్తకులప్రసూతౌ వా స ఏష ఇతి - వృద్ధః ప్రవృద్ధః తాతస్యేతి శత్రుంజయో నాగ ఇత్యనేన సుయజ్ఞాయ రామేణ దత్తా దవ్య ఇత్యర్థః॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥ ౨౭॥౨౮॥ భరతేనేతి ॥ సందిష్టా

నావిరాజతేభాతిస్మ॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే సప్తనవతితమస్సర్గః

అథ భరతస్య రామప్రాప్తిః అష్టనవతితమే నివేశ్యేత్యాది॥ గురువర్తకం గురువచనానువర్తకం॥౧॥౨॥ క్షిప్రమితి॥ లుబ్ధైః వ్యాధైః॥౩॥౪॥అమాత్యైరితి॥ అమాత్యైస్సహ పౌరైస్సహ గురుభిర్ద్విజాతిభిశ్చ పరివృత పద్భ్యాం సర్వం వనం చరిష్యామీతి సంబంధః॥౫॥ యావదితి॥ శాంతిః దుఃఖశాంతిః - మంగళం చా నాం లింప్రశమం గతే ఇతి వైజయంతీ॥౬॥౭॥ యావదితి॥ పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ వజ్రధ్వజారవిందాంకుశసుధాకలశాదిమహారాజలక్షణయుక్తౌ చరణౌ - యావన్న శిరసా ధారయిష్యామి తావత్పర్యంతం మే శాంతిర్న భవిష్యతి యదా రామస్య స్వయోగ్యసింహాసనాదిరాజ్యమాలింద్యామమయోగ్యం శ్రీపాదాబ్జమాలంబతాం తదా మే సకలదుఃఖశాంతిర్భవిష్యతీతి భావః॥౮॥౯॥సిద్ధార్థ ఇతి॥ చంద్రవిమలోపమం చంద్రసదృశం॥౧౦॥ కృతకృత్యేతి॥ మహాకులప్రసూతా వైదేహీ మహాభాగా మహాభాగ్యవతి - కృతకృత్యా కృతార్థా చ - తత్ఫలం తద్ధేతుం చాహ భర్తారమితి పృథివ్యా భర్తారమిత్యన్వయః॥౧౧॥సుభగ ఇతి॥ అసౌ చిత్రకూటః సుభగః భాగ్యశాలి - గిరిరాజోపమశ్చ - గిరిరాజోపమ హిమవత్పర్వతసదృశః నందనే నందయతీతి నందనం చైత్రరథం - సుభగత్వాదిసుభగః ప్రదేశాంతరేభ్యోఽతిరమణీయం - సుభగోఽసర్వేషాముద్దేశ్యతమః - అత్ర హేతుం యస్మిన్నిత్యుత్తరార్ధే వక్ష్యతి - చిత్రకూటః స్వభావతోఽతిరమణీయః - అసౌ గిరిః అయోధ్యాం పరిత్యజ్యాపి రామేణాశ్రయణీయం యద్వా గిరిరాజోపమః గిరిరాజోఽత్ర శ్రీనివాససాన్నిధ్యస్థానభూతో వేంకటాచలః - తత్రోభయత్ర హేతుమాహ యస్మిన్నితి - కాకుత్స్థః అయోధ్యాధిపతిః - స్వదేశం విహాయాపరిచితే యస్మిన్ వసతి - తత్రాపి గూఢం వృష్టాంతమాహ కుబేర ఇతి - చైత్రరథవాసయోగ్యః కుబేరః ఇంద్రోద్యానే నందన ఇవ - యద్వా స్వగృహం విహాయ స్వగృహోద్యానే విహరమాణో వైశ్రవణ ఇవ వసతీత్యర్థః - ఇక్ష్వాకూణామియం భూమిస్సశైలవనకాననేత్యుక్తేః చిత్రకూటోఽపి రామవిషయోఽపి నందనోపమానేన రామస్య చిత్రకూటే భోగ్యతా ప్రకర్ష ఉచ్యతే - కాకుత్స్థః కకుత్స్థకులోద్భవః యథా స్వకులముకృతధర్మయత్ తథాస్య వాసస్థలమప్యకృతార్థం యదితి భావః - యద్వా కుబేర ఇవ నందనే భూశాచకేన కుశబ్దేన జగిదుపలక్ష్యతే కుబేరం శరీరం కుబేరో జగచ్ఛరీరః పరమాత్మా - నందన ఇవ వైకుంఠనందనవన ఇవ॥౧౨॥కృతకార్యమితి॥ కృతకార్యం కృతార్థం దుర్గం దుష్ప్రవేశం - వ్యాలనిషేవితం దుష్టసర్పాశ్రితం - కృతకృత్యత్వే హేతుః యదిత్యాది - వనం దుర్గమిలిస్థలస్వభావేన వాసానర్హత్వముక్తం మహాతేజా ఇత్యాదినా రామ

నాథ ధర్మం పురస్కృత్య విధూయ దర్పమ్। ప్రసాదయన్ రఘునందనస్య విరాజతేఽసౌ మతా ప్రణీతా॥

౩౧॥ ❀❀❀❀❀❀❀❀ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే సప్తనవతితమస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀

నివేశ్య సేనాం తు విభుః పద్భ్యాం పాదవతాం వరః। అభిగంతుం స కాకుత్స్థమియేష గురువర్తకమ్

॥౧॥నివిష్టమాత్రే సైన్యే తు యథోద్దేశం వినీతవత్। భరతో భ్రాతరం వాక్యం శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్॥

౨॥ క్షిప్రం వనమిదం సౌమ్య నరసంఘైస్సమంతతః। లుబ్ధైశ్చ సహితైరేభిస్త్వమన్వేషితుమర్హసి॥ ౩॥గుహో జ్ఞాతిసహస్రేణ శరచాపాసిధారిణా। సమన్వేషతు కాకుత్స్థావస్మిన్ పరివృతస్స్వయమ్॥౪॥అమాత్యైస్సహ పౌరైశ్చ గురుభిశ్చ ద్విజాతిభిః। వనం సర్వం చరిష్యామి పద్భ్యాం పరివృతస్స్వయమ్॥౫॥యావన్న రామం ద్రక్ష్యామి లక్ష్మణం వా మహాబలమ్। వైదేహీం వా మహాభాగాం న మే శాంతిర్భవిష్యతి॥౬॥ యావన్న చంద్రసంకాశం ద్రక్ష్యామి శుభమాననమ్। భ్రాతుః పద్మపలాశాక్షం న మే శాంతిర్భవిష్యతి

౭॥యావన్న చరణౌ భ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ। శిరసా ధారయిష్యామి న మే శాంతిర్భవిష్యతి॥౮॥ యావన్న రాజ్యే రాజ్యార్హః పితృపైతామహే స్థితః। అభిషేకజలక్లిన్నో న మే శాంతిర్భవిష్యతి॥౯॥సిద్ధార్థః ఖలు సౌమిత్రిర్యశ్చంద్రవిమలోపమమ్। ముఖం పశ్యతి రామస్య రాజీవాక్షం మహాద్యుతి॥౧౦॥ కృతకృత్యా మహాభాగా వైదేహీ జనకాత్మజా। భర్తారం సాగరాంతాయాః పృథివ్యా యానుగచ్ఛతి॥౧౧॥సుభగశ్చిత్రకూటోఽసౌ గిరిరాజోపమో గిరిః। యస్మిన్ వసతి కాకుత్స్థః కుబేర ఇవ నందనే॥౧౨॥కృతకార్యమి

ఆజ్ఞప్తా॥౨౯॥౩౦॥ సేతి॥ ధర్మం పురస్కృత్య దర్పం విధూయ స్థితే సేనేతి శేషః - ప్రణీతా ఆనీతా॥౩౧॥ ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀ ❀❀❀❀ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తనవతితమస్సర్గః ❀❀❀

నివేశ్యేతి॥ గురువర్తకం గురువచనానుష్ఠానపరం॥౧॥౨॥౩॥౪॥ అమాత్యైరితి॥ సహ పౌరైరమాత్యైః పౌరసహితైరమాత్యైశ్చ సహ సహ ద్విజాతిభిః గురుభిర్ద్విజాతిభిస్సహ వర్తమానైః గురుభిశ్చ పరివృతః పద్భ్యాం సర్వం చరిష్యామీతి సంబంధః॥౫॥ యావదితి॥ శాంతిః దుఃఖప్రశమః॥౬॥౭॥యావదితి॥ పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ వజ్రాంకుశధ్వజారవిందసుధాకలశాదిమహారాజలక్షణాన్వితౌ॥౮॥౯॥సిద్ధార్థ ఇతి చంద్రవిమలోపమం నిర్మలచంద్రసదృశం॥౧౦॥౧౧॥సుభగ ఇతి॥ గిరిరాజోపమః హిమవత్సదృశః - నందనే కుబేరోద్యానే॥౧౨॥కృతకా

వైభవాపేక్షయాఽపవాసానర్హత్వముచ్యతే॥ ౧౩॥ ఏవమితి॥ మహాతేజా ఇత్యాదినా పద్భ్యాంగమనానర్హత్వముచ్యతే॥౧౪॥ సఇతి॥ ద్రుమజాలానమధ్యేన ద్రుమజాలానాంమధ్యేన మధ్యప్రదేశదిత్యాదిత్వాత్ ఏవ ద్వితీయా వదతాంవరః రామసందర్శన వాక్యవిశేషంచింతయన్నేవజగామేత్యుక్తిః॥౧౫॥సఇతి॥ అగ్నేర్ధ్వజంధూమం పూర్వంధూమమాత్రదర్శనం అధునాసమీపత్వాత్ సర్వాశ్రమదర్శనమితినపునరుక్తిః॥ ౧౬॥ తమితి॥ ముమోద మోదానన్తరంపారవశ్యం ప్రాప ముమోదేత్యర్థః - అంబునః సముద్రస్యపారంగతఇవ - అభూదితిశేషః॥ ౧౭॥ సఇతి॥ నిశామ్యదృష్ట్వా - దీర్ఘాభావఆర్షః. తత్సమీపస్థదేశేభ్యః శ్రుత్వేత్యర్థః - పుణ్యజనోపపన్నమిత్యుక్త్యా గుహేనేతి ప్రధానపురోగతత్వోక్తిః - చమూంపునర్నివేశ్య ఆశ్రమపీడాభావాయ తాంచమూం పునఃస్థాపయిత్వా - మహాత్మాగ్రాహ్యో ఽపసాయ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టనవతితమస్సర్గః

అథభరతస్యరామసంగమ ఏకోనశతతమే నివిష్టాయామిత్యాది॥ నివిష్టాయాంసేనాయాం స్వయంతత్ర సమనంతరం ప్రవిష్టస్సన్ - ఉత్సుకః సాభిలాషః శత్రుఘ్నమనుదర్శయన్ అనుకమగ్రవచనయుతః - శత్రుఘ్నస్య రామాశ్రమసామీప్యచిహ్నాని ప్రదర్శయన్ జగామ॥ ౧॥ ఋషిమితి॥ మాతౄర్మే శీఘ్రమానయేతి ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య జగామేత్యన్వయః - అనేన రామావాసస్య ఇతః ఉపసత్తావసరః కుతస్స్యాదితి గురుమహాసేనాం వసిష్ఠాయ నివేశితవానితి గమ్యతే॥ ౨॥ తస్యాశ్చ శత్రుఘ్నపక్షే సుమంత్రస్యగతమిత్యాహ సుమంత్ర ఇతి॥ సుమంత్రోఽప్యదూరాత్ సమీపే - శత్రుఘ్నమన్వపద్యత అన్వగచ్ఛత్ - తత్ర హేతుమాహ రామేతి - రామదర్శనజస్తర్షః రామదర్శనముద్దిశ్యజనితోఽభిలాషః కామోఽభిలాషస్తర్షశ్చేత్యమరః। తస్య శత్రుఘ్నస్య - చకారాత్ సుమంత్రస్యచాస్తీత్యర్థః సుమంత్రస్యైవ ఇతాగమనాద్వసిష్ఠ ఏవమాత్రానయనే యుక్తత్వావేదితం॥ ౩॥ గచ్ఛన్నితి॥ తాపసాలయసంస్థితాం తాపసానాం మధ్యే స్థితాం తాపసాలయసమానసంస్థానామితివార్థః - పర్ణకుటీం అగ్న్యగారభూతాం పర్ణశాలాం - ఉటజం దివ్యదృష్ట్యా సమాగతైస్తాపసైస్సహ సుఖావస్థానార్థముపకల్పితాం పర్ణశాలాం యద్వా భ్రాతుః పర్ణకుటీం సీతయా సహ శయనార్థం నిర్మితాం పర్ణశాలాం శ్రీమాన్ తాదాత్వికప్రీతిజనితకాంతిమాన్ - ఉటజం దివావస్థానార్థం కల్పితం పర్ణమంటపం - యద్వా పర్ణశాలాం మహాశాలాం - ఉటజం లక్ష్మణస్య ధ్యానతి సదావస్థానస్థానం - తథైవవక్ష్యతి ఉత్తరత్ర మహతీమిత్యాదినా దదర్శ చిహ్నైరుత్ప్రేక్షితవాన్ ॥ ౪॥ చిహ్నాన్యాహ శాలాయా ఇత్యాదినా॥ కాష్ఠానిరాత్రౌ ప్రకాశాయచ్ఛిన్నాని పుష్పాణి పూజార్థాని॥ ౫॥ సలక్ష్మణస్యేతి॥ ఈయుషః గతవతః ఆశ్రమం గచ్ఛ

దూరమగ్నేరవనం వ్యాసనపే పిశమ్। యావద్ద్రక్ష్యే మహాతేజా రామశ్శస్త్రభృతాంవరః॥ ౧౩॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజా భరతః పురుషర్షభః। పద్భ్యామేవ మహాబాహుః ప్రవివేశ మహద్వనమ్॥ ౧౪ ॥ స తాని ద్రుమజాలాని జాతాని గిరిసానుషు। పుష్పితాగ్రాణి మధ్యేన జగామ వదతాంవరః॥ ౧౫ ॥ స గిరేశ్చిత్రకూటస్య సాలమాసాద్య పుష్పితమ్। రామాశ్రమగతస్యాగ్నేర్దదర్శ ధ్వజముచ్ఛ్రితమ్॥ ౧౬॥ తం దృష్ట్వా భరతః శ్రీమాన్ ముమోద సహ బాంధవః। అత్ర రామ ఇతి జ్ఞాత్వా గతః పారమివాంభసః॥ ౧౭॥ స చిత్రకూటే తు గిరౌ నిశామ్య రామాశ్రమం పుణ్యజనోపపన్నమ్। గుహేన సార్ధం త్వరితో జగామ పునర్నివేశ్యైవ చమూం మహాత్మా॥ ౧౮॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అయోధ్యాకాండే అష్టనవతితమస్సర్గః॥

నివిష్టాయాం తు సేనాయాముత్సుకో భరతస్తదా। జగామ భ్రాతరం ద్రష్టుం శత్రుఘ్నమనుదర్శయన్॥ ౧॥ ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య మాతౄర్మే శీఘ్రమానయ। ఇతి త్వరితమగ్రే స జగామ గురువత్సలః॥ ౨॥ సుమంత్రస్త్వపి శత్రుఘ్నమదూరాదన్వపద్యత। రామదర్శనజస్తర్షో భరతస్యేవ తస్య చ॥ ౩॥ గచ్ఛన్నేవాథ భరతస్తాపసాలయసంస్థితామ్। భ్రాతుః పర్ణకుటీం శ్రీమానుటజం చ దదర్శ హ॥ ౪ ॥ శాలాయాస్త్వగ్రతస్తస్యా దదర్శ భరతస్తదా। కాష్ఠాని చావభగ్నాని పుష్పాణ్యుపచితాని చ॥ ౫॥ సలక్ష్మణ

శ్యమితి॥ కృతకార్యం కృతార్థం స్థావరత్వమోచకరామపాదాగ్రరజోగ్రస్తతయా కృతార్థమిత్యర్థః॥౧౩॥౧౪॥సఇతి॥ ద్రుమజాలానిమధ్యేన ద్రుమజాలానాంమధ్యేన॥౧౫॥సఇతి॥ అగ్నేర్ధ్వజం ధూమం॥౧౬॥౧౭॥సఇతి॥ నిశామ్య దృష్ట్వా పుణ్యజనోపపన్నం తపస్విజనయుక్తం గుహేనేత్యనేన ప్రధానజనోపలక్షణపరం చమూం పునర్నివేశ్య - అన్వేషణార్థమాగతాం చమూం పునఃస్థాపయిత్వా॥ ౧౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం అష్టనవతితమస్సర్గః

నివిష్టాయామితి॥ శత్రుఘ్నమనుదర్శయన్ ఆశ్రమమనతివర్తిచిహ్నమితిశేషః॥౧॥౨॥ సుమంత్ర ఇతి॥ రామదర్శనజస్తర్షః రామదర్శనముద్దిశ్య జనితాభిలాషః - తస్య శత్రుఘ్నస్య చకారేణ సుమంత్రస్య చ॥ ౩ ॥ గచ్ఛన్నితి॥ తాపసాలయసంస్థితాం తాపసాలయసమానసంస్థానాం పర్ణకుటీం అగ్న్యగారనివాసభూతాం పర్ణశాలాముటజం చ బహిస్సుఖావస్థానార్థముపకల్పితమాశ్రమం చ దదర్శేత్యర్థః॥౪॥శాలాయా ఇతి॥ ఉపచితాని సంపాదితాని॥౫॥సలక్ష్మణస్యేతి॥ ఆశ్రమం ఈయుషః ప్రాప్తవతః - కృతమభిజ్ఞానం మార్గపరిజ్ఞా

తో రామస్య - ఉపేయివానిత్యానసూచానశ్చేత్యత్రినాత్రో ఘనగర్త స్తంత్రం- అన్యోఘనగర్తపూర్వాన్నరవనగార్హచ్ఛివత్యేవేతివ్యత్తి కృతో కత్వాపినుపసర్గపూర్వాదిణం క్వసుం కుశాదిభిః కృతం - అభిజ్ఞానం చిహ్నం- అన్యోన్యస్యాగమనాగమనపథజ్ఞానార్థం కృతం చిహ్నం ॥౬॥ దదర్శేతి॥ కరీషైః కృతాన్ సంచయాన్ నిర్వ్యవ్యయః శీతకారణాత్ శీతనివారణార్థం ॥ ౭ ॥ గచ్ఛన్నితి ॥ అమాత్యాన్ సుమంత్రం బహువచనం పూజార్థం యద్వా అనేనైవావగమ్యతే అన్యేప్యమాత్యాస్సుమంత్రేణ సహాగతా ఇతి॥ ౮॥ మన్యంతి ॥ ఇతి అస్మాత్ ప్రదేశాత్ - మందాకినీం నాతిదూరే మన్యే - ప్రత్యాసన్నాం మన్యే ఇత్యర్థః - అత యం దేశం భరద్వాజో బ్రవీత్ తం దేశం ప్రాప్తాః స్మేతి మన్యే - ప్రాప్తాస్స్మ ఇత్యేవ వక్తవ్యే మన్య ఇత్యుక్త్యా రామనిర్ధారణం న గమ్యతే - కైకేయ్యా రాజ్యస్య త్యాజితత్వాదభాగ్యస్య మమ రామదర్శనం భవేద్వా న వేతి సంశయోఽస్తి - కింతు భ్రమస్యాపి సంభవాత్ తథోక్తమిత్యాశయః॥ ౯॥ ఉచ్చైరితి॥ ఉచ్చైర్బద్ధాని చీరాణి - ఉన్నత ప్రదేశే చీరాణి బద్ధాని దృశ్యంతే - తస్మాత్ అయం పంథాః వికాలే అకాలే సాయంకాలాదౌ గంతుమిచ్ఛతా ఫలమూలాదిసంగ్రహణార్థం గంతుమిచ్ఛతా లక్ష్మణేన అభిజ్ఞానకృతః కృతాభిజ్ఞానో భవేత్ - అతో నైనైనాస్మాభిర్గంతవ్యమితి భావః॥ ౧౦ ॥ మార్గే భిన్నకిరణం గజవన్మార్గే నష్టేష్వేవ మజ్ఞానాదిత్యాశయేనాహ ఇదం చేతి॥ ఉదాత్తదంతానాం మహాదంతానాం ఉదాత్తాః ఉచ్ఛ్రితాః దంతాః యేషాం తేషాం తరస్వినాం వేగవతాం అన్యోన్యమభిగర్జతాం అన్యోన్యం ప్రతిగర్జతాం గజానాం శైలపార్శ్వే పరిక్రాంతమిదం పరిక్రమణస్థానమిదం క్రోధికరణే క్తేత్యధికరణే క్తః ... మేషామాక్రాంతమిత్యాదివత్ అస్మిన్ మార్గే కుంజరాః పరిక్రాంతా ఇత్యర్థః - అన్యోన్యకోపాతిశయేన వేగాద్గతానాం అతిప్రహారైః క్షుభితా మార్గ మప్రవేశస్యశక్యత్వాదాశ్రమప్రాంతగమనమాశ్రమప్రదేశం సూచయతీత్యర్థః ॥౧౧॥ రామాశ్రమస్యాత్యంతసన్నిహితత్వజ్ఞాపకం ధూమబాహుల్యం దర్శయతి యమితి॥ తాపసాః యమగ్నిమాధాతుమిచ్ఛంతి సాయంప్రాతర్హోమార్థం సర్వదా రక్షితుమిచ్ఛంతి తస్య కృష్ణవర్త్మనస్సంకులో ధూమో దృశ్యతే - పచనాగ్నే ర్హోమాగ్నేశ్చ వ్యాపృతం ఘనం తిష్ఠతి గాహం - ఘత్వాగ్నిర్దర్శయితుం సంకులశబ్దం - అతినిబిడ ఇత్యర్థః - పచనే జ్వాలానాం హోమే చ శరాంగారాణామపేక్షితత్వాన్న అధ్ధా ధూమస్య నిబిడసంభవ ఇతి భావః - అనేన రామస్యాగ్న్యాధానాభావాచ్ఛ్రౌతాగ్నిరత్ర నోచ్యతే - కింతు భార్యస్యార్తాగ్నిః యదగ్నిహోత్రస్త్రేతాగ్నిస్స్వ తదా - రామః కమలపత్రాక్షః పురోధసమథాబ్రవీత్ । అగ్నిహోత్రం వ్రజత్వగ్రే సర్పిః ప్రజ్వలితపావకమితి చరమయాత్రాయామగ్నిహోత్రపురస్కారశ్రవణాద్వనయాత్రాయామపి తథా దృశ్యేత - అనుసరంతో ఏహి పౌరవృద్ధాస్సాగ్నయఏనసమాగతా ఇత్యుచ్యతే ఇత్యతు దీక్షితం ప్రసంపన్నం వరాజినధరం శుచిం కురంగశృంగపాణించ పశ్యంతీత్యారభ్య జాయమిత్యాది సీతామనోరథశ్రవణాత్ ప్రాగభిషేకాత్ పూర్వం సర్వజ్ఞానోపస్థిత ఇతి గమ్యతే - తతో గృహ్యాగ్నిరేవ - నవతస్యాప్యానయనం పూర్వముక్తమితి వాచ్యం - తస్యాత్మసమారోపణే నానేతుం శక్యత్వాత్ - న చాత్మసమారోపణేపి సాయంప్రాతర్హోమః కార్య ఇతి నోక్తం - ప్రత్యుత తమసాతీరే గంగాకూలే వృక్షమూలే భరద్వాజాశ్రమే యమునాతటే చ సంధ్యావందనమేవోక్తం - అత్ర చ శ్లోకే తాపసవనశబ్దాభ్యాం వనే తాపసానాం శీతనివారణప్రకాశకరణకందమూలాదిపచనసాధనతయా సంగ్రాహ్యః ఏవాగ్నిరుచ్యత ఇతి వక్తుం శక్యతే ఆధాతుం సంగ్రహీతుమిత్యర్థః - అతోఽయమగ్నిః పచనాద్యర్థ ఏవ నతు భార్యస్యార్తాగ్నిరితి చేన్న - ప్రాగుదక్ప్లవణాం వేదిం విశాలాం దీప్తపావకామితి వక్ష్యమాణవిరోధాత్ నహ్యాసక్తాగ్నేర్వేదిసంబంధః ప్రసిద్ధః ప్రాగుదక్ప్లవణత్వాదివేదిలక్షణం చోచ్యమానం వేదిం పశ్యామగ్నిం చ సంస్కృతావనగ్నయ ఇతి యజ్ఞ్యేవం కథం తర్హి సాయంప్రాతర్హోమవచనమితి చేత్ - న హ్యేకం స్వచ్ఛందగామినా మునినా అనత్యాభిచ్ఛాయామతిచఫలే పునః పునర్వక్తవ్యం వక్ష్యతి హ్యుపవిష్టాన్ సుతీక్ష్ణాశ్రమే - అథ తేఽగ్నిం సురాంశ్చైవ వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ కాల్యం విధివదభ్యర్చ్య తపస్విశరణే వనే - ఉదయంతం

స్య రామస్య దర్శనార్థమిహాయయుః । కృతం వృక్షేష్వభిజ్ఞానం కుశచీరైః క్వచిత్క్వచిత్ ॥ ౬ ॥ దదృశు
శ్చ వనే తస్మిన్ మహతస్సంచయాన్ కృతాన్ । మృగాణాం మహిషాణాం చ కరీషైశ్శీతకారణాత్ ॥ ౭ ॥ గ
చ్ఛన్నేవ మహాబాహుర్ద్యుతిమాన్ భరతస్తదా । శత్రుఘ్నం చాబ్రవీద్ధృష్టస్తానమాత్యాంశ్చ సర్వశః ॥
౮ ॥ మన్యే ప్రాప్తాస్స్మ తం దేశం భరద్వాజో యమబ్రవీత్ । నాతిదూరే హి మన్యేఽహం నదీం మందాకినీమి
తః ॥ ౯ ॥ ఉచ్చైర్బద్ధాని చీరాణి లక్ష్మణేన భవేదయమ్ । అభిజ్ఞానకృతః పంథా వికాలే గంతుమిచ్ఛతా ॥ ౧౦ ॥
ఇదం చోదాత్తదంతానాం కుంజరాణాం తరస్వినామ్ । శైలపార్శ్వే పరిక్రాంతమన్యోన్యమభిగర్జతా
మ్ ॥ ౧౧ ॥ యమేవాధాతుమిచ్ఛంతి తాపసాస్సతతం వనే । తస్యాసౌ దృశ్యతే ధూమస్సంకులః కృష్ణవర్త్మనః

నార్థం కృతచిహ్నం - కుశచీరైః కుశైః వల్కలైశ్చ ॥౬॥ దదర్శేతి ॥ మృగాణాం మహిషాణాం కరీషైః కృతాన్ సంచయానితి సంబంధః ॥ ౭ ॥ ౯ ॥ మన్య ఇతి ॥ ఇతః అస్మాత్ప్రదేశాత్ మందాకినీం చ నాతిదూరే మన్యే ప్రత్యాసన్నాం మన్య ఇత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ఉచ్చైరితి ॥ ఉచ్చైర్బద్ధాని చీరాణి కస్మాదయం పంథాః అకాలే గంతుమిచ్ఛతా - ఫలమూలసంగ్రహార్థమకాలే గంతుమిచ్ఛతా లక్ష్మణేన - అభిజ్ఞానకృతః కృతాభిజ్ఞానో వేదితి సంబంధః ॥ ౧౦ ॥ ఇదమితి ॥ ఉదాత్తదంతానాం మహాదంతానాం - ఇదం పరిక్రాంతం పరిక్రమణస్థానమితి సంబంధః ॥ ౧౧ ॥ యమితి ॥ తా

దినకరం దృష్ట్వా విగతకల్మషాః సుతీక్ష్ణమభిగమ్యైవమిదం వచనమబ్రువన్నితి - అత్ర సుదితహోమపక్షేణ ఉదయాత్ పూర్వమగ్నికార్య వచనాదగ్నిమిత్యేకవచనాచ్చ ఔపాసనం సమ్యగుక్తమిత్యేవమేవ సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమితి - అత్ర చాగ్నికార్యే రామస్య సౌమిత్రేర్ధానకర్తృత్వేన సీతాయాః సహభావేన ప్రణయనాదినా చ లక్ష్మణస్య సమిదాదిసంపాదనరూపసహకారిత్వేన చాన్వయ ఇతి జ్ఞేయం - తపస్విశరణే వన ఇత్యనేనాతిసంకటదేశేపి యథావదనుష్ఠానశ్రద్ధావిశేష ఉచ్యతే - అతశ్చతుర్దశసు వనవాససంవత్సరేషు సీతాహరణపర్యంతం రామస్య చిత్రకూటాదిపంచవట్యంతేషు ప్రదేశేషు యత్ర మాససంవత్సరాదివాసేన చిరకాలావస్థానం తత్రైవాస్మాకం నిత్యాగ్నిధారణం - అన్యత్ర త్వరణిసమిధి వా సమారోప్య హోమకాలే అవరోప్య సాయం ప్రాతరౌపాసనమితి దిక్ - అస్మిన్ శ్లోకే చ తాపసా యమాధాతుమిచ్ఛంతీత్యస్యార్థః శ్చ ప్రదర్శితః - తేన చ రామాశ్రమచిహ్నత్వవత్ పావనత్వమప్యుక్తం భవతి ॥ ౧౨ ॥ అత్రేతి ॥ గురుసంస్కారకారిణం గురుసంస్కారం శ్రేష్ఠసంస్కారః - మంత్రోపదేశాదిః తత్కారిణం ॥ ౧౩ ॥ అథేతి ॥ రాఘవః భరతః - తం జనం సహాగతం శత్రుఘ్నాదికం ॥ ౧౪ ॥ జగత్యామిత్యాది జగత్యాం భూమౌ వీరాసనే దక్షిణజానూపరిన్యస్తవామపాదితయావస్థానే ధిఙ్మే జన్మ సజీవితమితి - మే జన్మ ప్రాణనం చ ధిగిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥ మత్కృతేతి ॥ మత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తః కైకేయ్యా మమ రాజ్యప్రాపణకృతే రాజ్యభ్రంశరూపవ్యసనం ప్రాప్తః - ఇతి లోకసమాకృష్టః ఏవం ప్రకారేణ లోకైరపవాదం ప్రాపితః - ప్రసాదయన్ ప్రసాదనార్థం తో॰ లక్ష్మణస్య చేతి - తస్య కనిష్ఠత్వేపి కార్యగౌరవాత్ పాదపతనం - యది మయా ప్రసాద్యమానో రామో లక్ష్మణః కైకేయీకృతాపకారం మయ్యారోప్య మా ప్రసీదేతి రామం నిరుంధ్యాత్తర్హి లక్ష్మణస్యాపి పాదయోర్నిపత్య తమపి ప్రసాదయిష్యామి - యది రామప్రసాదనరూపం కార్యం కేవలం సుసాధితం భవేత్ తదానీం కనిష్ఠపాదపతనం దోషాయేతి భరతహృదయం - పాఠభేదః - సీతాయాశ్చ పునః పునరితి పాఠః - సీతాయా లక్ష్మణస్య చేతి పాఠే రామభక్తత్వేన పరయోర్నాన్యత్వమితి బోధ్యం - న పరిష్వ వయో వంద్యా ఇతి స్మరణాత్ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ఏవమిత్యారభ్య గుహామివేత్యంతమేకం వాక్యం ॥ సాలో శ్వకర్ణాదన్యో వృక్షః - అశ్వకర్ణస్సర్జతరుః - తాలో మృదుపర్ణః శ్రీతాలః కార్ముకైః ఇతి బహువచనాద్ ధనుర్యోగ్యకార్ముకాంతరమపీతి గమ్యతే - భారసాధనైః గురుత్వవయవైః - యద్వా - అతిగురుతరగుణకార్యసాధనభూతైః - యద్వా భారో దశసుః పరిమాణవిశేషః యథోక్తం ధనుర్వేదే - ఈశానసంహితాయాం భారం పలశతం విదుః - తేన భారేణ చాపానాం ప్రమాణముపలక్ష్యత ఇతి ॥ రుక్మపృష్ఠైః కనకానులిప్తపృష్ఠప్రదేశైః - మహాసారైః మహాస్థిరాంశైః - సారో బలే స్థిరాంశే చేత్యమరః ॥ భోగవతీ సర్పనగరీ - మహారజతవాసోభ్యాం స్వర్ణమయకోశాభ్యాం రుక్మబిందువిచిత్రాభ్యాం శోభావిశేషాయ మధ్యే మధ్యే శిల్పినిర్మితకనకబిందువిచిత్రాభ్యాం - పాఠభేదః - అక్ష్మబిందువిచిత్రాభ్యాం వ్యాఘ్రచర్మకృతతయా స్వాభావికనానావర్ణబిందువిచిత్రాభ్యాం - చర్మభ్యాం ఖేటకాభ్యాం ఖేటకం ఫలకం చర్మేతి హలాయుధః । గోధాంగులిత్రైః గోధా జ్యాఘాతవారణం - అంగులిత్రం అంగులిత్రాణం - ఉపలక్షణే తృతీయా శోభితామిత్యనుకర్షో వా - అనాధృష్యాం అప్రధృష్యాం ॥ ౨౩ ॥ ప్రాగుదక్ప్రవ

నః ॥ ౧౨ ॥ అత్రాహం పురుషవ్యాఘ్రం గురుసంస్కారకారిణమ్ । ఆర్యం ద్రక్ష్యామి సంహృష్టో మహర్షిమివ రాఘవమ్ ॥ ౧౩ ॥ అథ గత్వా ముహూర్తం తు చిత్రకూటం స రాఘవః । మందాకినీమనుప్రాప్తస్తం జనం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౧౪ ॥ జగత్యాం పురుషవ్యాఘ్ర ఆస్తే వీరాసనే రతః । జనేంద్రో నిర్జనం ప్రాప్య ధిఙ్మే జన్మ సజీవితమ్ ॥ ౧౫ ॥ మత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తో లోకనాథో మహాద్యుతిః । సర్వాన్ కామాన్ పరిత్యజ్య వనే వసతి రాఘవః ॥ ❁ ॥ ఇతి లోకసమాక్రుష్టః పాదేష్వద్య ప్రసాదయన్ । రామస్య నిపతిష్యామి సీతాయా లక్ష్మణస్య చ ॥ ౧౬ ॥ ఏవం స విలపంస్తస్మిన్ వనే దశరథాత్మజః । దదర్శ మహతీం పుణ్యాం పర్ణశాలాం మనోరమామ్ ॥ ❁ ॥ సాలతాలాశ్వకర్ణానాం పర్ణైర్బహుభిరావృతామ్ । విశాలాం మృదుభిస్తీర్ణాం కుశైర్వేదిమివాధ్వరే ॥ ❁ ॥ శక్రాయుధనికాశైశ్చ కార్ముకైర్భారసాధనైః । రుక్మపృష్ఠైర్మహాసారైః శోభితాం శత్రుబాధకైః ॥ ❁ ॥ అర్కరశ్మిప్రతీకాశైర్ఘోరైస్తూణీగతైః శరైః । శోభితాం దీప్తవదనైః సర్పైర్భోగవతీమివ ॥ ❁ ॥ మహారజతవాసోభ్యామసిభ్యాం చ విరాజితామ్ । రుక్మబిందువిచిత్రాభ్యాం చర్మభ్యాం చాపి శోభితామ్ ॥ ❁ ॥ గోధాంగులిత్రైరాసక్తైశ్చిత్రైః కాంచనభూషితైః । అరిసంఘైరనాధృష్యాం మృగైః సింహగుహామివ ॥ ౨౩ ॥ ప్రాగుదక్ప్రవణాం వేదిం విశాలాం దీప్తపావకామ్ । దదర్శ

వసాయమగ్నిం సతతమాధాతుం - సాయం ప్రాతర్హోమార్థం సర్వదా రక్షితుమిచ్ఛంతి - తస్య కృష్ణవర్త్మనః అగ్నేర్ధూమ ఇతి సంబంధః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ❁ ॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యేవం ప్రకారేణ లోకసమాక్రుష్టః జనేష్వపవాదం ప్రాపితః - ప్రసాదయన్ ప్రార్థనార్థే తో॰ ॥ ❁ శక్రాయుధేతి ॥ భారసాధనైః భారః పలశతం తేన సాధ్యం తే సంపాద్యంత ఇతి భారసాధనాని ॥ ❁ ॥ మహారజతవాసోభ్యామితి ॥ మహారజతవాసోభ్యాం సువర్ణనిర్మితకోశాభ్యాం - చర్మభ్యాం ఫలకాభ్యాం - గోధాంగులిత్రైః గోధా జ్యాఘాతవారణం అంగులిత్రమంగులిత్రాణం - అనాధృష్యాం అప్రధృష్యాం - ఆసక్తైః తత్తత్స్థానేషు స్థాపితైరిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ప్రాగితి ॥ ప్రా

కామితి ॥ ప్రాగుదక్ప్రవణాం ప్రాగుదగ్భాగే క్రమనిమ్నాం - ప్రవణోదక్షిణే ప్రాక్ప్రత్యక్క్రమనిమ్నే చతుష్పథ ఇతి వైజయంతీ । తత్ర రామనివేశనే పూర్వోక్తపర్ణశాలాయామిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ నిరీక్ష్యేతి ॥ జటామండలధారిత్వవైలక్షణ్యేన నిశ్చయార్థం ముహూర్తం నిరీక్ష్య - తేజోవిశేషేణ సామాన్యేన స్వగురుం జ్ఞాతవానిత్యర్థః - అస్మిన్ శ్లోకే ఉత్తరార్ధే జటామండలధారిణమిత్యత్ర ణకారో గాయత్ర్యక్షరం షట్సహస్రం శ్లోకా గతాః ॥ ౨౫ ॥ విశేషతో దర్శనమాహ తంత్విత్యాదినా ॥ మహావనవనస్థేపి తస్యేదానీం తతో వైలక్షణ్యమాహ తంత్వితి - తదేవ వైలక్షణ్యం దర్శయతి కృష్ణాజినధరమితి కృష్ణాజినధరం ఉత్తరీయతయా కృష్ణాజినధరం - అధరాంబరత్వేన చీరవల్కలవాససం - కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం - పూర్వస్మాచ్ఛోభావిశేషయుక్తం రామం - వల్కలాదిధారణేప్యపరావర్తమానం రాజ్యశ్రీయకముచ్యతే - ఆసీనం కించిదాసనమాస్థాయాత్మానం ధ్యాయంతం అభితః పావకోపమం తాదృశతపోవిశేషేణ సమంతాత్తేజః పరివృతం యద్వా నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా । ఇత్యుక్తరీత్యా విద్యుల్లేఖామధ్యవర్తి నీలతోయదమివ స్థితమిత్యర్థః - యద్వా విరోధినామనభిభవనీయమిత్యర్థః - యద్వా ఉటజే రామమాసీనం అయోధ్యాస్థితసమాజాపేక్షయాప్యతిరాపీయః సభా మహతీ జాతా - కుతః - అభితః పావకోపమం - తత్సభాయాం సమీపస్థస్య భ్రాతురపి అత్ర సమీపమాగంతుం న శక్యతే - న హి జ్వలత్యనలే కస్యాపి సమీపమాగంతుం శక్యం యద్వా ఉటజే రామమిత్యత్ర రామం శ్యామం - అథో రామా సావిత్రీత్యత్ర తథా ప్రయోగాత్ యద్వా పావకోపమం దుర్దర్శమిత్యర్థః అత ఏవ పూర్వశ్లోకే నిరీక్ష్య సముహూర్తమిత్యుక్తం - బ్రహ్మాపేక్షయాప్యవైలక్షణ్యముచ్యతే శాశ్వతమితి - స్థండిలే భూతలే ॥ ౨౬ ॥ తమితి ॥ ద్వితీయభరతశబ్ద ఉత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే ॥ ౨౭ ॥ దృష్ట్వేతి ॥ దృష్ట్వైవ దర్శనమాత్రేణేత్యర్థః ఆర్తః ఖిన్నః రామార్తిం ధారయితుమశక్నువన్ - బాష్పసందిగ్ధయా శోకోష్మణా సందిగ్ధవర్ణయా గిరా ఉపలక్షిత ॥ ౩౦ ॥ యస్సంసదీతి ॥ సంసది సభాయాం యుక్తః అర్హః ॥ ౩౧ ॥ వాసోభిరితి ॥ బహుసాహస్రైః బహుసాహస్రమూల్యైః ఉచితః - అలంకర్తుమితి శేషః షష్ఠ్యర్థే తృతీయా వా - మృగాజినే మృగచర్మణీ - ప్రవస్తే ఆచ్ఛాదయతి ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ యస్యేతి ॥ యథోద్దిష్టైః యథావిహితైః - యథాదృష్టైరితి వా శాస్త్రేష్వితి శేషః యుక్తః యోగ్యః ॥ ౩౪ ॥

భరతస్తత్ర పుణ్యాయాం రామనివేశనే ॥ ౨౪ ॥ నిరీక్ష్య స ముహూర్తం తు దదర్శ భరతో గురుమ్ । ఉటజే రామమాసీనం జటామణ్డలధారిణమ్ ॥ ౨౫ ॥ తం తు కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససమ్ । దదర్శ రామమాసీనమభితః పావకోపమమ్ ॥ ❋ ॥ సింహస్కన్ధం మహాబాహుం పుణ్డరీకనిభేక్షణమ్ । పృథివ్యాః సాగరాన్తాయా భర్తారం ధర్మచారిణమ్ ॥ ❋ ॥ ఉపవిష్టం మహాబాహుం బ్రహ్మాణమివ శాశ్వతమ్ । స్థణ్డిలే దర్భసంస్తీర్ణే సీతయా లక్ష్మణేన చ ॥ ౨౬ ॥ తం దృష్ట్వా భరతః శ్రీమాన్ దుఃఖశోకపరిప్లుతః । అభ్యధావత ధర్మాత్మా భరతః కైకయీసుతః ॥ ౨౭ ॥ దృష్ట్వైవ విలలాపార్తో బాష్పసందిగ్ధయా గిరా । అశక్నువన్ ధారయితుం ధైర్యాద్వచనమబ్రవీత్ ॥ ౩౦ ॥ యస్సంసది ప్రకృతిభిర్భవేద్యుక్త ఉపాసితుమ్ । వన్యైర్మృగైరుపాసీనః సోఽయమాస్తే మమాగ్రజః ॥ ౩౧ ॥ వాసోభిర్బహుసాహస్రైర్యో మహాత్మా పురోచితః । మృగాజినే సోఽయమిహ ప్రవస్తే ధర్మమాచరన్ ॥ ౩౨ ॥ అధారయద్యో వివిధాశ్చిత్రాః సుమనసస్తదా । సోఽయం జటాభారమిమం వహతే రాఘవః కథమ్ ॥ ౩౩ ॥ యస్య యజ్ఞైర్యథాదిష్టైర్యుక్తో ధర్మస్య సంచయః । శరీరక్లేశసంభూతం స ధర్మం పరిమార్గతే ॥ ౩౪ ॥ చన్దనేన మహార్హేణ యస్యాఙ్గముపసేవితమ్ । మలేన తస్యాఙ్గమిదం కథమార్యస్య సేవ్యతే ॥ ౩౫ ॥ మన్నిమిత్తమిదం దుఃఖం ప్రాప్తో రామస్సుఖోచితః । ధిగ్జీవితం నృశంసస్య మమ లోకవిగర్హితమ్ ॥ ౩౬ ॥ ఇత్యేవం విలపన్ దీనః ప్రస్విన్నముఖపఙ్కజః । పాదావప్రాప్య రామస్య పపా

గుదక్ప్రవణాం ఈశాన్యభాగనిమ్నామిత్యర్థః ॥ గాయత్ర్యా నీతిన ప్రమాక్షరం ఉటజే రామమిత్యస్య శ్లోకస్య షోడశాక్షరేణ సంగృహ్ణాతి ఉటజే రామమాసీనం జటామండలధారిణం - తం తు కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ తంత్విత్యాదివిశేషణానాం తాత్పర్యార్థం దర్శయతి పునర్వచనం అభితః పావకోపమం - పరితః పావకవదప్రధృష్యమిత్యర్థః స్థండిలే భూమౌ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ తం దృష్ట్వేతి ॥ ద్వితీయో భరతశబ్దః ఉత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ వాసోభిరితి ॥ బహుసాహస్రైః బహుసహస్రమూల్యైః వాసోభిరుచితః అలంకర్తుమితి శేషః - సోఽయం మృగాజినే మృగచర్మణీ ద్వితీయాద్వివచనమేతత్ ప్రవస్తే ఆచ్ఛాదయతి - మృగాజినైరితి పాఠే మృగాజినైరాచ్ఛాదనం కరోతీత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ యస్యేతి ॥ యథాదిష్టైర్యథావిహితైర్యజ్ఞైర్ధర్మస్య సంచయో యస్య యుక్తః - స రామః శరీరక్లేశసంభూతం ధర్మం పరిమార్గతే కరోతీతి సంబంధః - యథాదృష్టైరితి పాఠే శాస్త్రేష్వితి శేషః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ తత ఇతి ॥ రాజసుతౌ రామలక్ష్మణౌ సమా

౩౫॥౩౬॥౩౭॥౩౮॥వక్తుమశక్యత్వే హేతుమాహ బాష్పాపిహితకంఠ ఇత్యాదినా ॥ బాష్పాపిహితకంఠః బాష్పనిరుద్ధకంఠః ॥ ౩౯॥౪౦॥ తత ఇతి ॥ రాజసుతౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౪౧॥ తానితి ॥ తాన్ తాంశ్చ సుఖం యుక్తాన్ - సమాగతాన్ సంగతాన్ ॥౪౨॥ ❋❋❋❋❋❋❋

❋❋ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనశతతమస్సర్గః ❋❋

దర్శనమాత్రేణ భరతో రాజ్యం పాలయతీతి కృత్వా రాజ్యనీతిం పృచ్ఛతి శతతమే జటిలమితి ॥ సారంభే - అథ భగవాన్ రామః ప్రశ్నవ్యాజేన రాజ్యరక్షణనీతిప్రకారాన్ శిక్షయతి పశ్చాద్దశరథాజ్ఞయా శ్రవణభరతస్థండిలశయనాదివ్యాపారేణ తదుపదేశావకాశాభావాత్ జటిలమిత్యాది ॥ జటిలం - సమీచీనమాలికాదృష్టా చేదియం భరతస్య కేశా హార్త్యే ఏవం దశరథో వదతి నఏవ జటాం బధ్వా తిష్ఠతీతి రామో విస్మయతే - చీరవసనం - శ్లాఘ్యచీనాంబరం దృష్టవచేత్ బాలస్య భరతస్య వసనార్హమిదమితి పితా వదతి సఏవ ఇదానీం వల్కలధారీ తిష్ఠతి ప్రాంజలిం పితా యాచనాపూర్వకం దిశతి చేద్యస్సీ స్వీకరోతి నసం ప్రతి స్వాభిముఖ్యస్య వ్యయమర్థీ భవతి - పతితం భువి - అంకే భరతమారోప్యేతి స్థితిశీలస్థా కుసుమశయ్యాపి కఠినీభవేదితి మత్వా ఉత్సంగ ఏవ పిత్రా శాయితః సఃప్రతిష్ఠరేఖతిలః దదర్శ రామో దుర్దర్శం - దత్తాం దృష్టిమనాకృష్యస్థితస్య రామస్య దర్శనాయోగ్యతయా స్థితం - యద్వా దుర్దర్శం జటిలత్వాదివేషేణ స్నేహిజనస్య చ ప్రేక్షం దుర్దర్శం దుఃఖేన ద్రష్టుం యోగ్యం - కృచ్ఛ్రేణాప్యభిజ్ఞాతుమయోగ్యమితి యావత్ - యుగాంతే భాస్కరం యథా న కేవలం రామస్య - సర్వస్యాపి జనస్య దుర్దర్శతయా స్థితమితి భావః - యద్వా - యుగాంతే భాస్కరం యథా యుగాంతే భువి పతితం భాస్కరమివ స్థితం - అనేన పూర్వవన్మహత్తరతేజోరాహిత్యం తాదృశావస్థానర్హత్వం చ వ్యజ్యతే శాఠభేదః యుగాంతే భువి పతితం భాస్కరం యథేత్యనేన మహత్తరతేజోరాశిత్వం తాదృశావస్థానర్హత్వం చోచ్యతే - ననుగంగాతీరే అద్యప్రభృతి భూమౌ తు శయిష్యేహం తృణేషు వా । ఫలమూలాశనో నిత్యం జటాచీరాణి ధారయన్నితి జటావల్కలధారణం ప్రతిజ్ఞాతం ॥ పునర్నవతితమే భరద్వాజదర్శనసమయే వసానో వాససీ క్షౌమే ఇతి - క్షౌమవస్త్రం ధృతవానిత్యుచ్యతే అత్ర తు జటిలం చీరవసనమితి సిద్ధవదనూద్యతే కథమేతత్ సంగచ్ఛత ఇతి చేత్ అత్రాహుః - ప్రతిజ్ఞాయా రాత్రౌ కృతత్వాదపరేద్యుర్భరద్వాజదర్శనానంతరం జటావల్కలే ధృతవానిత్యవిరోధ ఇతి - అయం చ పరిహారః పూర్వైరస్మాభిః ప్రతిపాదితః ॥౧॥ కథంచిదితి ॥ కథంచిదభిజ్ఞాతత్వే హేతుద్వయం వివర్ణవదనత్వం కృశమితి ॥ ౨॥ ౩ ॥ అతిదుఃఖితస్య భరతస్య దుఃఖమపనేతుం ప్రశ్నవ్యాజేన ధర్మానుపదిశతి క్వన్విత్యాది ॥ తే పితా క్వన్వభూదితి ప్రశ్నః కథం లోకాంతరం గతః కిమితి సిద్ధ్యతి - తత్ర హేతుం యదితి తదుపపాదయతి నహీతి - జీవతః జీవతి - అనాదరే షష్ఠీ - వనం నాగంతుమర్హసి - శుశ్రూషణపరత్వాదితి భావః - యద్వా తస్య త్వద్విరహాసహిష్ణుత్వాదితి రామస్య ప్రశ్నాంతరసంబంధదర్శనేన భరతో నోత్తరముక్తవానితి బోధ్యం ॥౪॥ చిరస్యేతి ॥ బతేత్యద్భుతే - ఖేదానుకంపాసంతోషవిస్మయామంత్రణే బతేత్యమరః । కిం కిమర్థం ॥

తభరతో రురుదన్ ॥ ౩౭ ॥ దుఃఖాభితప్తో భరతో రాజపుత్రో మహాబలః । ఉక్త్వార్యేతి సకృద్దీనం పునర్నోవాచ కించన ॥ ౩౮ ॥ బాష్పాపిహితకంఠశ్చ ప్రేక్ష్య రామం యశస్వినమ్ । ఆర్యేత్యేవాథ సంక్రుశ్య వ్యాహర్తుం నాశకత్తదా ॥ ౩౯ ॥ శత్రుఘ్నశ్చాపి రామస్య వవందే చరణౌ రుదన్ । తావుభౌ స సమాలింగ్య రామోప్యశ్రూణ్యవర్తయత్ ॥ ౪౦ ॥ తతస్సుమంత్రేణ గుహేన చైవ సమీయతూ రాజసుతావరణ్యే । దివాకరశ్చైవ నిశాకరశ్చ యథాంబరే శుక్రబృహస్పతిభ్యామ్ ॥ ౪౧ ॥ తాన్ పార్థివాన్ వారణయూథపాభాన్ సమాగతాంస్తత్ర మహత్యరణ్యే । వనౌకసస్తేపి సమీక్ష్య సర్వేప్యశ్రూణ్యముంచన్ ప్రవిహాయ హర్షమ్ ॥ ౪౨ ॥ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనశతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

జటిలం చీరవసనం ప్రాంజలిం పతితం భువి । దదర్శ రామో దుర్దర్శం యుగాంతే భాస్కరం యథా ॥ ౧ ॥ కథంచిదభివిజ్ఞాయ వివర్ణవదనం కృశమ్ । భ్రాతరం భరతం రామః పరిజగ్రాహ బాహునా ॥ ౨ ॥ ఆఘ్రాయ రామస్తం మూర్ధ్ని పరిష్వజ్య చ రాఘవః । అంకే భరతమారోప్య పర్యపృచ్ఛత్సమాహితః ॥ ౩ ॥ క్వ ను తేఽభూత్పితా తాత యదరణ్యం త్వమాగతః । న హి త్వం జీవతస్తస్య వనమాగంతుమర్హసి ॥ ౪ ॥ చిరస్య

తాన్ సంగతాన్ ॥౪౧॥౪౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామేకోనశతతమస్సర్గః

జటిలమితి ॥ దుర్దర్శం దుఃఖేన ద్రష్టుం యోగ్యం - నన్వష్టాశీతితమే సర్గే జటాచీరాణి ధారయన్నితి - భరతస్య జటాధారణాదికం శ్రూయతే - నవతితమే సర్గే తు వసానో వాససీ క్షౌమే ఇతి భరద్వాజదర్శనవేలాయాం క్షౌమధారణం శ్రూయతే - అత్ర జటిలం చీరవసనమితి జటావల్కలధారణం సిద్ధవదనూద్యత ఇతి చేత్ - ఉచ్యతే ప్రతిజ్ఞాయా రాత్రౌ గుహపురే కృతత్వాత్ - అపరేద్యుర్భరద్వాజదర్శనానంతరం జటావల్కలధారణం కరిష్యామీత్యభిప్రాయేణాగతః - తత్ర భరద్వాజేనాతిథ్యేన నిమంత్రితత్వాదవకాశాభావాత్ - భరద్వాజాశ్రమనిర్గమనానంతరం జటావల్కలధారణం కృతవానిత్యేతత్సర్వముపపద్యత ఏవ ॥ ౧॥౨॥౩॥ అతిదుఃఖితస్య భరతస్య దుఃఖమపనేతుం ప్రశ్నవ్యాజేన రాజధర్మానుపదిశతి ॥ క్వన్విత్యాదినా ॥ తస్య జీవత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ ॥౪॥ చిరస్యేతి ॥ బతేత్యద్భుతే - దూరాత్ దూరాదవసితే

౫॥ అస్మిన్నరణ్యే తవ కిం ప్రయోజనం ప్రయోజనం ద్వేధా సంభవతి - రాజని జీవతి తదాజ్ఞయా మమ దర్శనం రాజని మృతే స్వబాల్యేన బలిష్ఠైః అపహృతరాజ్యత్వం వా - ఆద్యమాహ కచ్చిదితి॥ ధారయత ఇతి - ప్రాణానితి శేషః - యస్మాత్త్వమిహాగతః తస్మాత్ రాజా ప్రాణాన్ ధారయతే కచ్చిత్ - రాజా జీవతి చేత్ త్వామత్రాగచ్ఛంతం న సహేతేతి భావః - కచ్చిన్న దరత ఇతి పాఠాంతరం తదా దేహం ధారయితుం న శక్నోతి కచ్చిదిత్యర్థః - ద్వితీయం పక్షం ప్రశ్నద్వయేన దర్శయతి కచ్చిదిత్యాది రాజ్యం భ్రష్టం న కచ్చిత్ ప్రజానురాగో విద్యతే కచ్చిదిత్యర్థః॥౬-౭ కచ్చిచ్ఛుశ్రూషస ఇతి॥ సత్యపి శుశ్రూషానాదరేణ కిమాగతోసీతి పరిశంకితం॥ ౭ ॥ అథ రాజ్ఞ ఆరోగ్యం పృచ్ఛతి కచ్చిద్దశరథ ఇతి॥ కుశలీ అనామయః రాజ్ఞో వ్యాధిపరిభూతత్వాత్ తత్కథనాయ కిమాగతోసీతి పర్యాయాంతరం - సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః సత్యప్రతిజ్ఞాం ప్రేక్ష్య పశ్చాత్తాపేన కిమకుశలం ప్రాప్త ఇతి హార్దో భావః కచ్చిదితి - ఆహర్తా సంపాదయితా కర్తేతి యావత్ - ధర్మే నిశ్చయో యస్య స ధర్మనిశ్చయః॥ ౮ ॥ స కచ్చిదితి॥ సః ప్రసిద్ధః - బ్రాహ్మణః బ్రహ్మవిత్ - తసిద్ధిరేతద్వేదేత్యాదేః - విద్వాన్ సర్వవిద్యాసు కుశలః - ధర్మనిత్యః జ్ఞానానుగుణమనుష్ఠాతేత్యర్థః - మహాద్యుతిః తత్కృతబ్రహ్మవర్చసయుక్తః - ఇక్ష్వాకూణాముపాధ్యాయ కులగురుర్వసిష్ఠః యథావత్ యథాపూర్వం తాతవత్ సంపూజ్య తే బహుమన్యతే॥ ౯ ॥ సా తాతేతి॥ సా పూర్వం దుఃఖితతయానుభూతా కౌసల్యా సుఖినీ కచ్చిత్ ప్రజావతీ సుప్రజాః సుమిత్రా చ సుఖినీ కచ్చిదిత్యన్వయః - ఆర్యా లిప్స్యమాతురపి బహుమానోక్తిః కైకేయీ నందతి కచ్చిత్ - రాజ్యలాభేనేతి శేషః॥ ౧౦ ॥ కచ్చిద్వినయసంపన్న ఇతి॥ వినయసంపన్నః నిరహంకారః కులపుత్రః సత్కులప్రసూతః - బహుశ్రుతమవధారణం యస్య స తథా - అనసూయుః ఛాందసః ప్రత్యయః అనుద్రష్టా వసిష్ఠోపదిష్టానామనుద్రష్టా తే పురోహితః త్వయేన రామస్య యజ్ఞ ఇవ భరతస్యాపి ప్రాప్తిస్వీకరణే కశ్చిత్ పురోహితోస్తీతి గమ్యతే - సుయజ్ఞ ఇత్యాహ సత్కృత పూజితః కచ్చిదిత్యన్వయః అనేన పురోహితస్య దానసత్కర్తవ్య ఇతి శిక్షితం - ఏవముత్తరత్రాపి యోజనీయం॥ ౧౧॥ పిత్రా పుత్రే సాపత్న్యే పరనారీసు తేషు చ। వివాహదానయజ్ఞాదౌ పరివేదీ న దూష్యతి స్మరణాద్ద్వైమాతురేష్వధివేదన దోషాభావాద్యజ్ఞోపి కృత ఇత్యారోప్య పృచ్ఛతి కచ్చిదగ్నిష్వితి॥ అథవా అగ్నిషు అగ్నికార్యేషు యుక్తః స్వాపథానః యుక్తో వా అగ్నిశుశ్రూషణపర ఇత్యర్థః - విధిజ్ఞః అగ్నిహోత్రాద్యశ్వమేధాంత సకలయాగవిధిజ్ఞః మతిమాన్ ఊహప్రయోగాదికల్పనచతురః ఋజుః ప్రత్యక్షపరోక్షయోరేకరూపానుష్ఠానవాన్ - ఏకరూపకరణత్రయ ఇతి తాదృశః - పురోహిత ఇతి శేషః - కాలే తత్తద్ధోమకాలే - వేదయతే తుభ్యం జ్ఞాపయతి కచ్చిత్॥ ౧౨॥ కచ్చిద్దేవానితి॥ అభిమన్యసే బహుమన్యసే - దేవేషు బహుమతిర్యజ్ఞాదిభిరారాధనం పిత్రాదిషు మాతృషుచ వచనకరణశుశ్రూషణే భృత్యానితి పాఠే తత్ర బహుమతిర్దానం - గురుష్వనువర్తనాభిముఖకరణాది - పితృసమేషు జ్ఞాతిష్వర్థదానం వృద్ధాదిషు నమస్కారాది వృద్ధా జ్ఞానశీలవయోభిః విద్యాపిషాం సంతీతి వైద్యాః విద్వాంసః తాన్ బ్రాహ్మణాన్ బ్రహ్మవిదః యద్వా వైద్యాన్ భిషజః తేషాం బహుమతిశ్చ ధనాదినా పరితోషణం బ్రాహ్మణానితి జాతిమాత్రపరో వా - తదా విద్యాశీలాదికమపరీక్ష్య బ్రాహ్మణత్వమాత్రేణ యథాయోగ్యం బహుమానం వివక్షితం॥ ౧౩ ॥ ఇష్వస్త్రవరసంపన్నమితి॥ ఇషవః అమంత్రకా బాణాః - అస్త్రాణి సమంత్రకాః వరశబ్దః ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే - అర్థశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం సుధన్వానం సుధన్వనామకం - ఉపాధ్యాయం ధనుర్వేదాచార్యం

బత పశ్యామి మా రాద్భరతమాగతమ్। దుష్ప్రతీకమరణ్యేస్మిన్ కిం తాత వనమాగతః॥ ౫ ॥ కచ్చిద్ధారయతే తాత రాజా యత్త్వమిహాగతః। కచ్చిన్న దీనస్సహసా రాజా లోకాంతరం గతః॥ ౬ ॥ కచ్చిత్సౌమ్య న తే రాజ్యం భ్రష్టం బాలస్య శాశ్వతమ్॥ ౬-౭ ॥ కచ్చిచ్ఛుశ్రూషసే తాత పితరం సత్యవిక్రమమ్॥ ౭ ॥ కచ్చిద్దశరథో రాజా కుశలీ సత్యసంగరః। రాజసూయాశ్వమేధానామాహర్తా ధర్మనిశ్చయః॥ ౮ ॥ స కచ్చిద్బ్రాహ్మణో విద్వాన్ ధర్మనిత్యో మహాద్యుతిః। ఇక్ష్వాకూణాముపాధ్యాయో యథావత్తాత పూజ్యతే॥ ౯ ॥ సా తాత కచ్చిత్కౌసల్యా సుమిత్రా చ ప్రజావతీ। సుఖినీ కచ్చిదార్యా చ దేవీ నందతి కైకయీ॥ ౧౦ ॥ కచ్చిద్వినయసంపన్నః కులపుత్రో బహుశ్రుతః। అనసూయురనుద్రష్టా సత్కృతస్తే పురోహితః॥ ౧౧ ॥ కచ్చిదగ్నిషు తే యుక్తో విధిజ్ఞో మతిమానృజుః। హుతం చ హోష్యమాణం చ కాలే వేదయతే సదా॥ ౧౨ ॥ కచ్చిద్దేవాన్ పితౄన్ మాతౄర్గురూన్ పితృసమానపి। వృద్ధాంశ్చ తాత వైద్యాంశ్చ బ్రాహ్మణాంశ్చాభిమన్యసే॥ ౧౩॥ ఇష్వస్త్రవరసంపన్నమర్థశాస్త్రవిశారదమ్। సుధన్వానముపాధ్యాయం కచ్చిత్త్వం

కయా నగరాత్ - దుష్ప్రతీకం కార్శ్యవైచర్యాదినా దుర్జ్ఞేయావయవం॥ ౫ ॥ కచ్చిదితి॥ న ధరతే కచ్చిత్ దేహం ధారయితుం న శక్నోతి కచ్చిత్॥ ౬॥ ౭ ॥ కచ్చిదితి - ఆహర్తా కర్తేత్యర్థః ధర్మనిశ్చయః ధర్మబుద్ధిరిత్యర్థః॥ ౮ ॥ స ఇతి॥ ఉపాధ్యాయో వసిష్ఠః॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ కచ్చిదితి॥ కులపుత్రః సత్కులప్రసూతః అనుద్రష్టా అనంతరద్రష్టా - తే పురోహిత ఇత్యనేన వసిష్ఠపుత్రస్సుయజ్ఞోభిప్రేతః॥ ౧౧ ॥ కచ్చిదితి॥ అగ్నిషు అగ్నికార్యేషు యుక్తో నియుక్తః॥ ౧౨॥ కచ్చిదితి॥ అభిమన్యసే యథావద్బహుమన్యస ఇత్యర్థః॥ ౧౩ ॥ ఇష్వితి॥ ఇష్వస్త్రవరసంపన్నం ఇషవః అమంత్ర

మన్యసే బహుమన్యసే ॥౧౪॥ కచ్చిదాత్మసమా ఇతి ॥ ఆత్మసమాః విశ్వసనీయా ఇతియావత్ - శూరాః ధీరా ఇతియావత్ - శ్రుతవన్తః నీతిశాస్త్రజ్ఞాః శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః, జితేన్ద్రియాః పరైరలోభనీయా ఇతియావత్ - కులీనాః ప్రామాణికకులోత్పన్నాః తే త్వయా ॥౧౫॥ ఏతాదృశమన్త్రకరణే కిం కారణం తత్రాహ మన్త్ర ఇతి ॥ సుసంవృతః సుతరాం గుప్తః శాస్త్రకోవిదైః నీతిశాస్త్రనిపుణైః మన్త్రధరైః అమాత్యైః సుసంవృతో మన్త్రో హి విజయమూలం భవతీత్యన్వయః ॥౧౬॥ కచ్చిన్నిద్రావశమితి ॥ అర్థనైపుణం - అర్థవిషయసామర్థ్యమితియావత్ ॥౧౭॥ కచ్చిన్మన్త్రయస ఇతి ॥ ఏకో న మన్త్రయసే కచ్చిత్ - ఏకేన మన్త్రే క్రియమాణే తస్య కుత్రచిదభినివేశేన గుణాగుణయోర్యాథార్థ్యగ్రహణం న సిద్ధ్యేదితి భావః బహుభిస్సహ న మన్త్రయసే కచ్చిత్ బహుభిస్సహ మన్త్రణే ప్రథమం తావదైకమత్యం న ఘటతే మన్త్రభేదశ్చ భవేదితి భావః - రాష్ట్రం జనపదం న పరిధావతి న వ్యాప్నోతి పూర్వం మన్త్రసంవరణమన్యహేతుతయోక్తం - అత్ర తు స్వతన్త్రతయోచ్యత ఇతి న పునరుక్తిః ॥౧౮॥ కచ్చిదర్థమితి ॥ లఘుమూలం లఘుసాధనం - మహోదయం మహాఫలం - అర్థం కార్యం వినిశ్చిత్య క్షిప్రమారభసే కచ్చిత్ న దీర్ఘయసి న విళంబయసే కచ్చిత్ - ఏవమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముక్తం - క్షిప్రమక్రియమాణస్య కాలః పిబతి తత్ఫలమితి భావః ॥౧౯॥ కచ్చిత్తే సుకృతానీతి ॥ పార్థివాః సామన్తనృపాః - తే సర్వకార్యాణి మన్త్రితసర్వకార్యాణి - సుకృతాన్యేవ సునిష్పన్నాన్యేవ విదుః కచ్చిత్ - కృతరూపాణి కృతప్రాయాణి వా - క్షిప్రమేవ ఫలోన్ముఖానీతియావత్ కర్తవ్యాని న విదుః - మన్త్రేణ కర్తవ్యతయా నిశ్చితాని కరణాత్ పూర్వం న విదురిత్యర్థః ॥౨౦॥ కచ్చిన్నేతి ॥ మన్త్రితం కార్యం త్వయా వా తవామాత్యైర్వా హేతుభిః తర్కైః ఊహైః - యుక్త్యా వా అనుమానేన వా - యే చాప్యపరికీర్తితాః అనుక్తా ఇంగితాదయః - తైర్వా న బుధ్యతే కచ్చిత్ పరైరితి శేషః - భవాన్ భవదీయామాత్యాశ్చ మన్త్రితార్థవిషయపరాభ్యూహస్థానాని సూక్ష్మాణ్యపి స్థగయన్తి కచ్చిదిత్యర్థః ॥౨౧॥ కచ్చిత్సహస్రాదితి ॥ మూర్ఖాణాం సహస్రాత్ మూర్ఖసహస్రం పరిత్యజ్యాపి - ల్యబ్లోపే పంచమీ - పండితం విమృశ్యకారిణం ఏకం ఇచ్ఛసి కచ్చిత్ - పండితపరిగ్రహే హేతుమాహ పండిత ఇతి - అర్థకృచ్ఛ్రేషు కార్యసంకటేషు పాఠాన్తరం - అర్థకృచ్ఛ్రేషు అర్థసంకటేషు మహన్నిశ్రేయసం మహదైశ్వర్యం ప్రాపయేదిత్యర్థః - పాఠాన్తరం మహన్నిశ్రేయసం అవ్యభిచరితఫలసాధనోపాయం కుర్యాత్ ఉపదిశేదిత్యర్థః ॥౨౨॥ ఏవమన్వయే నోపపాద్య వ్యతిరేకముఖేనోపపాదయతి సహస్రాణీతి ॥ ఉపాస్తే ఆశ్రయతి - సంగృహ్ణాతీత్యర్థః నాస్తీత్య

తాత మన్యసే ॥౧౪॥ కచ్చిదాత్మసమాశ్శూరాః శ్రుతవన్తో జితేన్ద్రియాః । కులీనాశ్చేంగితజ్ఞాశ్చ కృతాస్తే తాత మన్త్రిణః ॥౧౫॥ మన్త్రో విజయమూలం హి రాజ్ఞాం భవతి రాఘవ । సుసంవృతో మన్త్రధరైరమాత్యైశ్శాస్త్రకోవిదైః ॥౧౬॥ కచ్చిన్నిద్రావశం నైషీః కచ్చిత్కాలే ప్రబుధ్యసే । కచ్చిచ్చాపరరాత్రేషు చిన్తయస్యర్థనైపుణమ్ ॥౧౭॥ కచ్చిన్మన్త్రయసే నైకః కచ్చిన్న బహుభిస్సహ । కచ్చిత్తే మన్త్రితో మన్త్రో రాష్ట్రం న పరిధావతి ॥౧౮॥ కచ్చిదర్థం వినిశ్చిత్య లఘుమూలం మహోదయమ్ । క్షిప్రమారభసే కర్తుం న దీర్ఘయసి రాఘవ ॥౧౯॥ కచ్చిత్తు సుకృతాన్యేవ కృతరూపాణి వా పునః । విదుస్తే సర్వకార్యాణి న కర్తవ్యాని పార్థివాః ॥౨౦॥ కచ్చిన్న తర్కైర్యుక్త్యా వా యే చాప్యపరికీర్తితాః । త్వయా వా తవ వామాత్యైర్బుధ్యతే తాత మన్త్రితమ్ ॥౨౧॥ కచ్చిత్సహస్రాన్మూర్ఖాణామేకమిచ్ఛసి పండితమ్ । పండితో హ్యర్థకృచ్ఛ్రేషు కుర్యాన్నిశ్శ్రేయసం మహత్ ॥౨౨॥ సహస్రాణ్యపి మూర్ఖాణాం యద్యు

తాః అస్త్రాణి సమన్త్రకాని వరశబ్దః ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే సుధన్వానం సుధన్వనామానముపాధ్యాయం ధనుర్వేదాచార్యం ॥౧౪॥ ౧౫॥ మన్త్ర ఇతి ॥ సుసంవృతః సుతరాం గుప్తః ॥౧౬॥ కచ్చిదితి ॥ ఏకో న మన్త్రయసే కచ్చిత్ ఏకేన మన్త్రే క్రియమాణే స్వకార్యాభినివేశేన గుణాగుణయోర్యాథార్థ్యగ్రహణం న సిద్ధ్యతీతి భావః - బహుభిస్సహ మన్త్రణే ప్రథమం తావదైకమత్యం న ఘటతే మన్త్రభేదశ్చ భవేదితి భావః - న పరిధావతి న వ్యాప్నోతి ॥౧౮॥ కచ్చిదితి ॥ లఘుమూలం లఘుసాధనం మహోదయం మహాఫలం న దీర్ఘయసి విలంబం న కార్షీః ॥౧౯॥ కచ్చిదితి ॥ పార్థివాః సామన్తపృథివీశ్వరాః తే సర్వకార్యాణి సుకృతాన్యేవ సునిష్పన్నాన్యేవ విదుః కచ్చిత్ కృతరూపాణి వా కృతప్రాయాణి వా క్షిప్రమేవ ఫలోన్ముఖానీతియావత్ కర్తవ్యాని న విదుః మన్త్రేణ కర్తవ్యతయా నిశ్చితాని కరణాత్పూర్వం న విదురిత్యర్థః ॥౨౦॥ కచ్చిదితి ॥ తర్కః ఊహః యుక్తిః కారణం - అర్థాపత్తిర్వా - యే చాపరికీర్తితాః అనుక్తా ఇంగితాదయః - తైర్యుక్త్యా వా ఇంగితాదిభిర్వా - త్వయా వా తవ అమాత్యైర్వా సాధనభూతైః మన్త్రితం మన్త్రం న బుధ్యతే కచ్చిత్ అన్యైరితి శేషః ॥౨౧॥ కచ్చిదితి ॥ మూర్ఖాణాం సహస్రాత్ అవిమృశ్యకారిణాం సహస్రాత్ పండితం సమ్యగ్విమృశ్యకారిణమేకమిచ్ఛసి కచ్చిత్ - పండితగ్రహే హేతుమాహ ॥ పండిత ఇతి ॥ అర్థకృచ్ఛ్రేషు అర్థసంకటేషు - మహన్నిశ్రేయసం కుర్యాత్ - మహదైశ్వర్యం ప్రాపయేదిత్యర్థః ॥౨౨॥ ౨౩ ॥ ఏక ఇతి ॥ వివ

స్మాత్ పూర్వంతథాపీత్యుపస్కార్యం సహాయతామంత్రోపాయసహాయత్వం ॥౨౩॥ పండితం ప్రార్థనం విపృణ్వన్నాహ ఏకఇతి ॥ మేధా స్యాస్తీతిమేధావీ - అస్మాయామేధా ప్రజ్ఞావినిరితివినిఃర్ఘుటితపరోపన్యస్తార్థగ్రహణపటు రిత్యర్థః శూరోధీరబుద్ధిః దక్షః శీఘ్రకారసమర్థః విచక్షణఃఅభ్యస్తనీతిశాస్త్రః ॥౨౪॥ కచ్చిన్ముఖ్యాఇతి ॥ ముఖ్యాభృత్యా మహత్సు ముఖ్యేష్వేవ కార్యేషు చ సపరిపషణాదిషు కచ్చిన్నియోజితాః నతుహీనేషుకార్యేషు మధ్యమాంజాత్యాదినా మధ్యమాభృత్యాః మధ్యమేష్వేవ కార్యేషు శయ్యాసన నయనాదిషు నియోజితాః నతూత్తమాదమకార్యేషు - జఘన్యాజాత్యాదినాహీనాం భృత్యాఃజఘన్యేష్వేవ కార్యేషు పాదప్రక్షాళనపాదసంవాహనాదిషు నియోజితాం - నతూత్తమమధ్యమేషుకార్యేషుయోజితాః కచ్చిత్ - అన్యథానుపాదైశ్వర్యనంభవేదితిభావః ॥౨౫॥ భృత్యేషూక్తం న్యాయమమాత్యేష్వతిదిశతిఅమాత్యానితి ॥ ఉపధాతీతాన్ స్వవృత్తిరక్షేష్వర్థాద్యుపాధిరపి తాన్ - యద్వా ఉపరీక్షితాన్ ఉపధాసుపరీక్షాస్యాదితివైజయంతీ । శ్లాఘ్యవస్త్రాభరణాదికం పురుషముఖేనసంప్రేష్య అంతఃపురప్రేషితం పరరాజప్రేషితమిత్యేవ లోభ్యపరీక్షాంకుర్వంతిరాజానం తామతీతానిత్యర్థః పితృపైతామహాన్ కులక్రమాగతాన్ - శుచీన్ కరణత్రయశుద్ధియుక్తాన్ ॥౨౬॥ కచ్చిన్నోగ్రేణేతి ॥ తవఉగ్రేణదండేన - ఉద్వేజితప్రజంపీడితప్రజాయుక్తం - రాష్ట్రంరాజ్యం మంత్రిణం - నానుజానంతినానుమన్యంతేకచ్చిత్ - రాజానంత్వాంఉగ్రదండాన్నివర్తయంతికచ్చిదిత్యర్థః ॥౨౭॥ కచ్చిత్త్వామితి ॥ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారమిత్యుపమానోపమేయయోస్సాధారణవిశేషణం -ఉగ్రేణదండోపాయేనాదండ్యేభ్యోధనగ్రహణంకుర్వంతంత్వాం - ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం ఉగ్రేణదుర్జానేన ధనప్రతిగ్రహీతారం -పతితంయష్టుకామంపతితం - యాజకాఃఋత్విజఇవఉగ్రేణకర్మణాబలాత్కారేణప్రతిగ్రహీతారంకామయానంపురుషం స్త్రియఇవచనావజానంతికచ్చిత్ప్రజాఇతిశేషః - ప్రజావమాననహేతుభూతంన్యాయాతిక్రమేణఉగ్రకరగ్రహణంత్వయినాస్తికచ్చిదితిభావః ॥౨౮॥ ఉపాయకుశలమితి ॥ ఉపాయేషుసామాద్యుపాయేషుకుశలంనిపుణం -వైద్యంకణికోక్తకుటిలనీతివిద్యావిదం పారాంతరంచాణక్యాద్యుక్తకుటిలనీతిశాస్త్రవిదం - భృత్యసందూషణేరతంఅంతరంగభృత్యానాంసందూషణేసద్గోష్ఠోద్ఘాటనేనతద్విఘటనేరతం శూరంరాజహింసనేపినిర్భయం - ఐశ్వర్యకామంక్రమేణరాజైశ్వర్యాక్రమణకామంచ -పురుషంయోనహంతిసరాజాతైనైవవధ్యతే - రాజ్యాద్భ్రష్టోభవతీత్యర్థః - ఏవంవిధఃపురుషస్త్వత్సన్నిధౌనవర్తతేకచ్చిదిత్యర్థః ॥౨౯॥సంగ్రామ్యసేనాపతిగుణానాహకచ్చిద్ధృష్టఇతి ॥ హృష్టఃహృష్యతీతిహృష్టః - రాజకృతసత్కారేణసంతుష్టః యద్వాధృష్టఇతిచ్ఛేదః - ధృష్టఃవ్యవహారేషుప్రగల్భః - శూరఃపరనిగ్రహపరః మతిమాన్ తత్తత్సమయానుగుణస్వపరసేనావ్యూహతద్భేదనసేనానయనాదిచతురబుద్ధియుక్తః - ధృతిమాన్ విపదిప్రశస్తధైర్యః శుచిఃబాహ్యాభ్యంతరశుద్ధియుక్తః - యద్వాశుచిఃస్వామినివిశ్వాసః - కులీనఃసత్కులప్రసూతః - అనురక్తఃస్వస్మిన్నిరవధికప్రీతిమాన్ దక్షః

పాస్తే నమహీపతిః । అథవాప్యయుతాన్యేవ నాస్తితేషుసహాయతా॥౨౩॥ ఏకోఽప్యమాత్యో మేధావీశూరో
దక్షోవిచక్షణః। రాజానంరాజమాత్రంవా ప్రాపయేన్మహతీంశ్రియమ్॥ ౨౪॥కచ్చిన్ముఖ్యామహత్స్వే
వమధ్యమేషుచమధ్యమాః। జఘన్యాస్తుజఘన్యేషుభృత్యాఃకర్మసుయోజితాః॥ ౨౫॥అమాత్యానుప
ధాతీతాన్ పితృపైతామహాన్ఛుచీన్ । శ్రేష్ఠాన్ శ్రేష్ఠేషుకచ్చిత్త్వంనియోజయసికర్మసు ॥ ౨౬ ॥ క
చ్చిన్నోగ్రేణదండేనభృశముద్వేజితప్రజమ్। రాష్ట్రంతవానుజానంతిమంత్రిణఃకైకయీసుత॥ ౨౭॥క
చ్చిత్త్వాంనావజానంతియాజకాఃపతితంయథా। ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారంకామయానమివస్త్రియః॥౨౮॥
ఉపాయకుశలంవైద్యంభృత్యసందూషణేరతమ్। శూరమైశ్వర్యకామంచయోనహంతిసవధ్యతే॥౨౯॥

ణాఃఅభ్యస్తనీతిశాస్త్రఇత్యర్థః ॥౨౪॥౨౫॥ అమాత్యానితి ॥ ఉపధాతీతాన్ ఉపధాపరీక్షా - ఉపధాపరీక్షాస్యాదితిహలాయుధః - అసర్ఘ్యవస్త్రాభరణాదికంపురుషముఖేనసంప్రేష్యరాజస్త్రీప్రేషితమితిప్రబోధ్యపరీక్షాంకుర్వతేరాజానః - తాంపరీక్షామతీతాన్ తత్రాలోలుపానిత్యర్థః - అతఏవశుచీన్ కరణత్రయశుద్ధియుక్తాన్ పితృపైతామహాన్ కులక్రమాగతాన్ ॥౨౬॥కచ్చిదితి ॥ రాజ్యమనుజానంతిరక్షత్వేనానుమన్యంతేకచ్చిత్ ॥ ౨౭ ॥ కచ్చిదితి ॥ పతితంయష్టుకామంపతితం యాజకాయథాఋత్విజఇవ - ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం ఉగ్రేణకర్మణాప్రతిగ్రహీతారం - బలాత్ప్రతిగ్రహీతారమితియావత్ - కామయానంకాముకం స్త్రియఇవచత్వాంనావజానంతి-కచ్చిత్ప్రజాఇతిశేషః - ప్రజాతిక్రమణముగ్రకరగ్రహణంచత్వయినాస్తికచ్చిదిత్యర్థః॥ ****************************
॥౨౮॥ ఉపాయకుశలమితి ॥ సామాద్యుపాయచతురం - వైద్యంవిద్యావిదంరాజనీతిశాస్త్రజ్ఞమితియావత్ - భృత్యసందూషణేరతంయేనకేనాపిహేతునాఆప్తభృత్యవిఘటనేరతంశూరంమరణనిర్భయం - ఐశ్వర్యకామంరాజ్యాభిలాషిణమితియావత్ - యోనహంతిసవధ్యతే - ఏవంవిధపురుషస్త్వత్సన్నిధౌనవర్తతే ॥౨౯॥ కచ్చిదితి ॥ ధృతిమాన్ విపదిప్రశస్తధైర్యః - శుచిఃబాహ్యాభ్యంతరశుద్ధియుక్తః -

కార్యకుశలః ఏవంవిధస్సేనాపతిః కృతః కచ్చిత్ తాన్ సంపూర్వసేనాపతింవిహాయ తాదృశమన్యం నపరిగృహీతవానసి ఇత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ బలవన్త ఇతి ॥ బలవన్తః అత్యన్తబలాః - తే ప్రసిద్ధాః ముఖ్యాః గణముఖ్యాః - యుద్ధవిశారదాః యుద్ధేన మధ్యేనమర్థాః దృష్టం సాక్షాత్కృతం అపదానం పూర్వవృత్తం పౌరుషం యేషాం తే తథోక్తాః విక్రాన్తాః శూరాః - శూరో వీరశ్చ విక్రాన్త ఇత్యమరః । సత్కృత్య మానితాః పారితోషికదానపూర్వం గౌరవితాః కచ్చిత్ ॥ ౩౧ ॥ కచ్చిదితి ॥ బలస్య సైన్యస్య - సంప్రాప్తకాలం ప్రాప్తం దాతవ్యం తత్తత్కాలే దేయం భక్తం అన్నం వేతనం ప్రతిమాసం దేయం - భృతిః యథోచితం తత్తత్కార్యోచితం దదాసి న విలంబసే కచ్చిత్ కాలాతిక్రమణం వినా దదాసి కచ్చిత్ ॥ ౩౨ ॥ విలంబే దోషమాహ కాలాతిక్రమణాదితి ॥ భృతాః భృతిజీవినః కుటావతియావత్ భర్తుః కుప్యన్తి దుష్యన్తి దుష్యన్తి ద్రోహం కుర్వన్తి - నవితారం నమన్తే - అనర్థః కరోభవేదిత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ కచ్చిత్సర్వ ఇతి ॥ కులపుత్రాః కులప్రసూతాః జ్ఞాతయ ఇతి వా - ప్రధానతః ప్రధానాః సార్వవిభక్తికస్తసిః ॥ ౩౪ ॥ కచ్చిజ్జానపద ఇతి ॥ జానపదః స్వజనపదభవః పరదేశభవశ్చేత్ - పక్షపాతమాచరేత్ - విద్వాన్ పరాభిప్రాయజ్ఞః దక్షిణః సమర్థః - ప్రతిభానవాన్ ప్రత్యుత్పన్నమతిః - పరోక్తస్యానిశంబముచితోత్తరజ్ఞ ఇతి యావత్ - యథోక్తవాదీ ఉక్తమనతిక్రమ్య సందేశప్రతిసందేశవదనశీలః - కార్యోపయోగితయా ఏకముఖీ వ్యాహరన్నపి స్వాముక్తమజహదేవవక్తా ఇతి యావత్ పణ్డిత ఇతి చ్ఛేత్తా - పరిచ్ఛేదో హి పాణ్డిత్యమిత్యుక్తేః ॥ ౩౫ ॥ కచ్చిదష్టాదశాన్యేష్వితి ॥ అన్యేషు పరపక్షేషు - అష్టాదశతీర్థాని స్వపక్షే పఞ్చదశతీర్థాని - అవిజ్ఞాతైః పరైరప్యవిజ్ఞాతైః - విజ్ఞాతత్వే తేషాం సంకేతితవ్యవహారః స్యాత్ - ఏకస్మిన్ తీర్థే త్రిభిస్త్రిభిశ్చారకైః వేషాంతరధారిభిశ్చారైః - కృత్రిమార్థేఽకప్రత్యయః - త్రికచ్చిత్ ఏతాని న్యాయతో న్యాయతో వా ప్రవర్తన్త ఇతి జానాసి కచ్చిదిత్యర్థః - తానీమాన్యష్టాదశ నీతిశాస్త్రోక్తాని తీర్థాని - మన్త్రిపురోహితయువరాజసేనాపతిదౌవారికాంతర్వంశికకారాగారాధికృతార్థసంచయకృత్కార్యనియోజకప్రాడ్వివాకసేనానాయకనగరాధ్యక్షకర్మాన్తికసభ్యధర్మాధ్యక్షదణ్డపాలదుర్గపాలరాష్ట్రాన్తపాలాః - ఏష్వేవ మన్త్రిపురోహితయువరాజవ్యతిరిక్తాని స్వపక్షే పఞ్చదశ తీర్థాని - మన్త్రిపురోహితయువరాజసేనాపతయః ప్రసిద్ధాః దౌవారికః అన్తఃపురాదిద్వారరక్షణాధికృతజననిర్వాహకః - ఆన్తర్వంశికః అన్తఃపురకార్యనిర్వాహకః - కారాగారం అపరాధినాం బంధనగృహం - తత్రాధికృతః కారాగారాధికృతః - అర్థసంచయకృత్ ధనాధ్యక్షః - కార్యనియోజకః రాజాజ్ఞయా బహిః ప్రచారకర్తా ప్రాడ్వివాకః వ్యవహారద్రష్టా తల్లక్షణముక్తం - వివాదే పృచ్ఛతి ప్రశ్నం ప్రతిప్రశ్నం తథైవ చ । ప్రియపూర్వం ప్రాగ్వదతి ప్రాడ్వివాకస్తతస్స్మృత ఇతి ॥ సేనానాయకః సేనాయాః భృతిశోధనాదిదానాధ్యక్షః - నగరాధ్యక్షః రాత్రౌ నగరశోధననగరద్వారప్రాకారాదిరక్షణసంవిధానాదికర్తా కర్మాన్తికః కార్యాన్తే వేతనగ్రామణాం సైనికవ్యతిరిక్తానాం న ద్వేషాం రాజ్ఞస్సకాశాద్ వేతనకథాన్వయం వేతనం గృహీత్వా ప్రత్యేకం తద్యోద్ధావ యతి - సభ్యః ప్రతిదినసభాలంకరణరాజమన్త్రిప్రభృతీనాముచితాసనవిధానసభ్యానయనాసభ్యనిరోధనయథోచితనివేశనసభాశుద్ధీకరణసభారక్షణాదివిధాయిజననిర్వాహకః - ధర్మాధ్యక్షః దాయభాగాదివిషయే వివాదం కుర్వతాం వివాదపదవిశోధనపూర్వకం యథాధర్మశాస్త్రం వివాదశమనకర్తా దణ్డపాలః పరస్వాపహరణాద్యపరాధకారిణాం రాజాజ్ఞాప్రకారేణ కరశిరచ్ఛేదాదివిధాయిజననియోజకః - దుర్గపాలః గిరిజలవనాదిదుర్గసంతతరక్షకజననిర్వాహకః - రాష్ట్రాన్తపాలః స్వరాష్ట్రసీమాన్తే సర్వాసు దిక్షు పరరాజాక్రమణాదినివారణాయ సదా రక్షణం కుర్వతాం నిర్వాహకః - స్వకీయమన్త్రిపురోహితయువరాజా న పరీక్ష్యాః - తేషాం సదా స్వసమీపవర్తిత్వేన తత్స్వభావస్య స్వేనైవ జ్ఞాతత్వాత్ తథోక్తం నీతిశాస్త్రే । వారాన్ విచారయేత్తీర్థేష్వాత్మనశ్చ పరస్య చ । పాషణ్డాదీనవిజ్ఞాతానన్యోన్య

కచ్చిద్ధృష్టశ్చ శూరశ్చ మతిమాన్ ధృతిమాన్ శుచిః । కులీనశ్చానురక్తశ్చ దక్షస్సేనాపతిః కృతః ॥ ౩౦ ॥ బలవన్తశ్చ కచ్చిత్తే ముఖ్యా యుద్ధవిశారదాః । దృష్టాపదానా విక్రాన్తాస్త్వయా సత్కృత్య మానితాః ॥ ౩౧ ॥ కచ్చిద్బలస్య భక్తం చ వేతనం చ యథోచితమ్ । సంప్రాప్తకాలం దాతవ్యం దదాసి న విలంబసే ॥ ౩౨ ॥ కాలాతిక్రమణాచ్చైవ భక్తవేతనయోర్భృతాః । భర్తుః కుప్యన్తి దుష్యన్తి సోఽనర్థస్సుమహాన్ స్మృతః ॥ ౩౩ ॥ కచ్చిత్సర్వేఽనురక్తాస్త్వాం కులపుత్రాః ప్రధానతః । కచ్చిత్ప్రాణాంస్తవార్థేషు సంత్యజన్తి సమాహితాః ॥ ౩౪ ॥ కచ్చిజ్జానపదో విద్వాన్ దక్షిణః ప్రతిభానవాన్ । యథోక్తవాదీ దూతస్తే కృతో భరత పణ్డితః ॥ ౩౫ ॥ కచ్చిదష్టాదశాన్యేషు స్వపక్షే దశ పఞ్చ చ । త్రిభిస్త్రిభిరవిజ్ఞాతైర్వేత్సి తీర్థాని చారకైః ॥ ౩౬ ॥

దక్షః చతురః ॥ ౩౦ ॥ బలవన్త ఇతి ॥ ముఖ్యాః గణముఖ్యాః దృష్టాపదానాః దృష్టః అపదానం పూర్వవృత్తం పౌరుషం కర్మ యేషాం తే తథా విక్రాన్తాః శూరాః ॥ ౩౧ ॥ కచ్చిదితి ॥ భక్తమన్నం వ్రీహ్యాదీనామప్యుపలక్షణం వేతనం భృతిః ॥ ౩౨ ॥ కాలాతిక్రమణాదితి ॥ భృతాః భృత్యుపజీవినః ॥ ౩౩ ॥ కచ్చిదితి ॥ కులపుత్రాః జ్ఞాతయః ప్రధానతః ప్రధానాః ॥ ౩౪ ॥ కచ్చిదితి ॥ జానపదః జనపదే భవః - విద్వాన్ పరాభిప్రాయజ్ఞః ప్రతిభానవాన్ ప్రత్యుత్పన్నమతిః పణ్డితః పరిచ్ఛేత్తా ॥ ౩౫ ॥ కచ్చిదితి ॥ అన్యేషు పరపక్షేషు మన్త్ర్యాదీన్యష్టాదశ తీర్థా

మితరైరపి॥ మంత్రిణం యువరాజం చ హిత్వా స్వేషు పురోహితమితి। స్వేషు మంత్రిణం యువరాజం పురోహితం చ హిత్వేత్యన్వయః - ఏషాం తీర్థశబ్దవాచ్యత్వముక్తం హలాయుధే - యోనౌ జలావతారే చ మంత్ర్యాద్యష్టాదశస్వపి। పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్యాద్దర్శనేష్వపీతి ॥ ౩౫ ॥ కచ్చిద్వ్యపాస్తానితి॥ వ్యపాస్తాన్ నిష్కాసితాన్ ప్రతియాతాన్ పునరాగతాన్ - అహితాన్ శత్రూన్ దుర్బలాననవజ్ఞాయ వర్తసే కచ్చిత్ - దుర్బలా ఇత్యవజ్ఞాం కృత్వా న వర్తసే కచ్చిదితి భావః ప్రతియానం సమవష్టంభమంతరేణ న సంభవతీతి మత్వా తేషు సావధానతయా స్థాతవ్యమితి భావః ॥ ౩౬ ॥ కచ్చిన్న లోకాయతికానితి ॥ లోకాయతికాన్ లోకేష్వాయతం విస్తృతం లోకాయతం ప్రత్యక్ష ప్రమాణం యద్వా లోకాయతశబ్దాభ్యాం ప్రత్యక్షమనుమానం చోచ్యతే - లోక్యతే సాక్షాత్క్రియతే నేనేతి లోకం ప్రత్యక్షప్రమాణం అసమం జ్ఞాత వ్యాప్యధూమాదిసమీపవర్తివహ్న్యాదిర్యత్ర తే గృహ్యతే నేనేత్యాయతమనుమానం తదేషామస్తీతి లోకాయతికాః అత ఇనిఠనావితి ఠన్ ప్రత్యయః - నాస్తికాన్ బౌద్ధచార్వాకాదీన్ తాన్ బ్రాహ్మణాన్ న సేవసే కచ్చిత్ - అసేవాయాం హేతుమాహ అనర్థేతి - అర్థే ముతత్వార్థే అకుశలా యథావదనుష్ఠానవంతః తేన భవంతీత్యనర్థకుశలాః - యద్వా అనర్థం ధర్మానుష్ఠానశ్రద్ధావైకల్యతన్మూలకసజ్జనబహిష్కారనరకపతనాది తత్ర కుశలాః - దుర్బోధనేన తత్సంపాదకా ఇత్యర్థః - బాలాః తత్త్వజ్ఞానవిరోధ్యజ్ఞానయుక్తాః - అథ చ పండితమానినః - అపండితమాత్మానం పండితం మన్వానాః - ఏతే అనర్థకుశలా హి ॥ ౩౭ ॥ అనర్థకుశలత్వమేవోపపాదయతి ధర్మశాస్త్రేష్వితి ॥ దుర్బుధాః వేదమార్గవిపరీతబుద్ధయః - తేషు ముఖ్యేషు తామసస్మృతిపురాణాదివ్యావృత్తేషు సాత్త్వికమహర్షిప్రణీతేషు సజ్జనాదరణీయేషు ధర్మశాస్త్రేషు ధర్మప్రమాపకశాస్త్రేషు విద్యమానేషు తత్సంప్రదాయపరంపరయా వర్తమానేషు సత్సు - ఆన్వీక్షికీం బుద్ధిం ప్రాప్య - శుష్కతర్కవిషయాం బుద్ధిమాస్థాయ నిరర్థం నిష్ప్రయోజనం ప్రవదంతి - అర్థం ధర్మోపదేశం చ వేదశాస్త్రావిరోధినా యస్తర్కేణానుసంధత్తే స ధర్మం వేద నేతర ఇతి స్మృతే ॥ ౩౮ ॥ వీరైరిత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ అయోధ్యాం సత్యనామాం పరిరక్షసి కచ్చిత్ సత్యనామాం డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామితి డాప్ - అయోధ్యేతి నామ సత్యం యథా భవతి తథా రక్షసి కచ్చిదిత్యర్థః సత్యనామత్వే మూలం వీరైరధ్యుషితామిత్యాది - తత్ఫలాని సత్యనామత్వాదీని - ఆర్యైః పూజ్యైః తత్ర హేతవః స్వకర్మనిరతత్వాదయః వైద్యజనాకులాం - వైద్యజనాః విద్వజ్జనాః తైరావృతాం సుముదితాం సుసంతుష్టజనామిత్యర్థః - స్ఫీతాం సమృద్ధాం ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ కచ్చిచ్చైత్యశతైరిత్యాది శ్లోకచతుష్టయమేకం వాక్యం॥ చిత్యశతైః చైత్యశతైరితి చ పాఠః - ఉభయత్రాప్యశ్వమేధాంతమహాయజ్ఞచయనప్రదేశసమూహైరిత్యర్థః - సునివిష్టజనాకులం సుప్రతిష్ఠితజనవ్యాప్తం - సుప్రతిష్ఠితత్వం చ రాజన్యత్వసువృష్ట్యారోగ్యాదిదేశగుణాకృష్టచిత్తతయా దేశాంతరజిగమిషారాహిత్యేన తత్ర వాసకర్తృత్వం - దేవస్థానైః దేవాలయైః ప్రపాభిః పానీయశాలాభిః మార్గప్రవర్తితాభిరితి శేషః -

కచ్చిద్వ్యపాస్తానహితాన్ ప్రతియాతాంశ్చ సర్వదా। దుర్బలాననవజ్ఞాయ వర్తసే రిపుసూదన॥ ౩౬ ॥
కచ్చిన్న లోకాయతికాన్ బ్రాహ్మణాంస్తాత సేవసే । అనర్థకుశలా హ్యేతే బాలాః పండితమానినః
॥ ౩౭ ॥ ధర్మశాస్త్రేషు ముఖ్యేషు విద్యమానేషు దుర్బుధాః। బుద్ధిమాన్వీక్షికీం ప్రాప్య నిరర్థం ప్రవదంతి
తే॥ ౩౮ ॥ వీరైరధ్యుషితాం పూర్వమస్మాకం తాత పూర్వకైః। సత్యనామాం దృఢద్వారాం హస్త్యశ్వరథ
సంకులామ్॥ ❖ ॥ బ్రాహ్మణైః క్షత్రియైర్వైశ్యైస్స్వకర్మనిరతైస్సదా। జితేంద్రియైర్మహోత్సా
హైర్వృతామార్యైస్సహస్రశః॥ ❖ ॥ ప్రాసాదైర్వివిధాకారైర్వృతాం వైద్యజనాకులామ్। కచ్చిత్
సుముదితాం స్ఫీతామయోధ్యాం పరిరక్షసి॥ ౪౨ ॥ కచ్చిచ్చైత్యశతైర్జుష్టస్సునివిష్టజనాకులః। దేవస్థానైః

నిన్వపక్షే పంచదశ తీర్థాని చ పరస్పరమవిజ్ఞాతైరన్యోన్యమవిజ్ఞాతైః త్రిభిస్త్రిభిశ్చారకైః స్వేషాం తరథానినిః చారైర్వేత్సి కచ్చిదితి సంబంధః చారాన్విచారయేత్తీర్థేష్వాత్మనశ్చ పరస్య చ। పాషండాదీనవిజ్ఞాతానన్యోన్యమితరేష్వపి। మంత్రిణం యువరాజం చ హిత్వా స్వేషు పురోహితమితి - అష్టాదశ తీర్థాని ఏతాని మంత్రిపురోహితయువరాజసేనాపతిదౌవారికాంతర్వంశికకారాగారాధికృతఅర్థసంచయకృత్కృత్యాకృత్యనియోజకప్రాడ్వివాకసేనానాయకనగరాధ్యక్షకర్మాంతికసభ్యధర్మాధ్యక్షదండపాలదుర్గపాలరాష్ట్రాంతపాలకాటవికా ఇతి నీతిశాస్త్రోక్తాన్యష్టాదశ తీర్థాని - ప్రాడ్వివాకలక్షణం। వివాదే పృచ్ఛతి ప్రశ్నం ప్రతిప్రశ్నం తథైవ చ। ప్రియపూర్వం ప్రాగ్వదతి ప్రాడ్వివాకస్తతస్స్మృత ఇతి - ఏతేషాం తీర్థశబ్దవాచ్యత్వే హలాయుధః। యోనౌ జలావతారే చ మంత్ర్యాద్యష్టాదశస్వపి। పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్యాద్దర్శనేష్వపీతి॥ ౩౫ ॥ కచ్చిదితి ॥ వ్యపాస్తాన్ నిష్కాసితాన్ ప్రతియాతాన్ పునరాగతానహితాన్ శత్రూన్ దుర్బలాననవజ్ఞాయ వర్తసే కచ్చిత్ ॥ ౩౬ ॥ కచ్చిదితి ॥ లోకాయతికాన్ - చార్వాకాన్ బాలాః బాలిశాః - అనర్థకుశలాః - అనర్థసంపాదనే చతురాః॥ ౩౭ ॥ ధర్మశాస్త్రేష్వితి ॥ దుర్బుధాః వేదమార్గవిపరీతబుద్ధయః - ఆన్వీక్షికీం బుద్ధిం ప్రాప్య శుష్కతర్కవిషయాం బుద్ధిమాస్థాయ ॥ ౩౮ ॥ వీరైరిత్యాది ॥ అయోధ్యాం సత్యనామాం పరిరక్షసి కచ్చిత్ అయోధ్యేతి నామ సత్యం యథా భవతి తథా రక్షసి కచ్చిత్ ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ కచ్చిది

ప్రపా పానీయశాలికేత్యమరః। తటాకైః సస్యాదివృద్ధినిమిత్తైః మహాజలాశయైః - సమాజోత్సవశోభితః - సమాజైః ధర్మనిర్ణయార్థసభాభిః యద్వా - నదీతటాకాదితీరవనేషు సమస్తవస్తువిక్రయసౌకర్యాయ నిఖిలజనవిదితతయా కృతవారసంకేతాః కృతాపణాః వణిజాం సమూహస్సమాజ ఇత్యుచ్యతే - యద్వా - సమాజయుక్తోత్సవశోభితః ॥ సుకృష్టసీమా - అకృష్టా ఈషత్కృష్టా చ యా భూమిస్తద్రహితేత్యర్థః - యద్వా సర్వదా ఉత్కృష్టప్రాయసీమా - ఆకృష్టపచ్యభూమియుక్త ఇత్యర్థః - పశుమాన్ గవాజాదిపశుసమృద్ధః - హింసాభిః ఈతిభిః వర్జితః ॥ అతివృష్టిరనావృష్టిర్మూషికాశ్శలభాశ్శుకాః - అత్యాసన్నాశ్చ రాజాన షడేతా ఈతయస్స్మృతా ఇత్యుక్తాభిః పరివర్జితః - యద్వా పరస్పరహింసారహిత ఇత్యర్థః॥ అదేవమాతృకః దేవమాతృకదేశరహితః వృష్ట్యేకనిష్పాద్యసస్యకదేశరహిత ఇత్యర్థః. సరయూతీరస్థత్వేన సర్వతో నదీమాతృక ఇతి యావత్ నద్యంబుజీవనో దేశో నదీమాతృక ఉచ్యతే వృష్టినిష్పాద్యసస్యస్తు విజ్ఞేయో దేవమాతృక ఇతి హలాయుధః రమ్యః ఆరామాదిశోభితత్వేన రమణీయః - శ్వాపదైః వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశుభిః పరివర్జితః. భయైస్సర్వైః భయహేతుభిశ్చోరాదిభిస్సర్వైః పరిత్యక్తం పరిత్యక్తః తత్సమీపదేశేఽపి చోరాదిభయం నాస్తీత్యర్థః. ఖనిభిః - రత్నసువర్ణరజతాద్యాకరైః ఖని స్త్రియామాకరస్స్యాదిత్యమరః। పునః కశ్చిచ్ఛబ్దేన ప్రతివిశేషణం ప్రశ్నా ఇతి గమ్యతే ॥ ఆద్యంతయోః ప్రయుక్తోఽయం కుతో నాన్వేతి మధ్యతః. ప్రష్టవ్యతాయాం తుల్యాయాం కేనార్ధజరతిక్రమః - ఆదరాతిశయేనేత్రిమత్యా నలగోచరః - గమ్యతే రఘునాథస్యముక్త్యైనాపిపీలికం ॥ ౪౬ ॥ కచ్చిత్తే దయితా ఇతి ॥ కృషిగోరక్షజీవినం వైశ్యాః దయితాః కచ్చిత్ అర్థసంపాదనద్వారా అభిమతాః - వార్తాయాం క్రయవిక్రయాత్మకవాణిజ్యే సతి వార్తా వాణిజ్యకృత్యాదిషు వర్తత ఇతి వైజయంతీ। సంశ్రితో లోకః - త్వత్సంశ్రితో జనః సుఖమేధతే హి ॥ ౪౭ ॥ తేషామితి ॥ గుప్తిపరీహారైః ఇష్టప్రాపణానిష్టనివారణైః తే త్వయా తేషాం భరణం పోషణం కృతం కచ్చిత్ తస్యావర్జనీయత్వమాహ రక్ష్యా హీతి ॥ ౪౮ ॥ కచ్చిత్ స్త్రియ ఇతి ॥ స్త్రియః స్త్రియం - సాంత్వయసి తదనుకూలతయా వర్తసే సురక్షితాః అన్యపురుషసంభాషణాదిభ్య ఇతి శేషః ఆసాం స్త్రీణాం - వచనమితి శేషః నశ్రద్దధాసి - ఆదరేణ యథార్థ ఇత్యాదృత్య న శృణోషీత్యర్థః గుహ్యం న భాషసే తాభ్య ఇతి శేషః స్త్రీణామతిచంచలమతిత్వేన రహస్యభేదప్రసంగాదితి భావః ॥ ౪౯ ॥ కచ్చిన్నాగవనమితి - నాగవనం గజోత్పత్తిస్థానభూతం వనం - తదరక్షణే పరైర్గజగ్రహణప్రసంగ ఇతి భావః - ధేనుకాః గజగ్రహణసాధనభూతాః కరిణ్యః - కరిణీ ధేనుకా వశేత్యమరః। గణికాశ్వానాం గణికాః కరిణ్యః వేశ్యాకరిణ్యోర్గణికేతి వైజయంతీ। గణికాశ్చాశ్వాశ్చ గణికాశ్వాః తేషాం గణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ న తృప్యసి కచ్చిత్ - తత్సంపాదనవిషయే తృప్తిం న ప్రాప్నోషి కచ్చిదిత్యర్థః - పూరణగుణేత్యాదినా సమాసప్రతిషేధేన సూచితా షష్ఠీ ॥ ౫౦ ॥ కచ్చిద్దర్శయసే ఇతి ॥ విభూషితం ఆత్మానమితి శేషః - మహాపథే సభాయామితి యావత్ - ప్రాతస్సభాయాం స్థిత్వా మనుష్యాణాం విభూషితమాత్మానం దర్శయసే కచ్చిదితి సంబంధః - అన్యథా రాజా రోగ్యతే తేషాం శంకా స్యాదితి భావః ॥ ౫౧ ॥ కచ్చిన్న సర్వ ఇతి ॥ కర్మాంతాః కర్మాంతికాః కర్మకరా ఇతి

ప్రపాభిశ్చ తటాకైశ్చోపశోభితః॥ ౪౪ ॥ ప్రహృష్టనరనారీకస్సమాజోత్సవశోభితః । సుకృష్టసీమా పశుమాన్ హింసాభిః పరివర్జితః॥ ౪౫ ॥ అదేవమాతృకో రమ్యశ్శ్వాపదైః పరివర్జితః । పరిత్యక్తో భయైస్సర్వైః ఖనిభిశ్చోపశోభితః॥ ౪౬ ॥ వివర్జితో నరైః పాపైర్మమ పూర్వైస్సురక్షితః । కచ్చిజ్జనపదస్స్ఫీతస్సుఖం వసతి రాఘవ॥ ౪౬ ॥ కచ్చిత్తే దయితాస్సర్వే కృషిగోరక్షజీవినః । వార్తాయాం సంశ్రితస్తాత లోకో హి సుఖమేధతే॥ ౪౭ ॥ తేషాం గుప్తిపరీహారైః కచ్చిత్తే భరణం కృతమ్ । రక్ష్యా హి రాజ్ఞా ధర్మేణ సర్వే విషయవాసినః॥ ౪౮ ॥ కచ్చిత్ స్త్రియస్సాంత్వయసే కచ్చిత్తాస్తే సురక్షితాః । కచ్చిన్న శ్రద్దధాస్యాసాం కచ్చిద్గుహ్యం న భాషసే॥ ౪౯ ॥ కచ్చిన్నాగవనం గుప్తం కచ్చిత్తే సంతి ధేనుకాః । కచ్చిన్న గణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ తృప్యసి॥ ౫౦ ॥ కచ్చిద్దర్శయసే నిత్యం మానుషాణాం విభూషితమ్ । ఉత్థాయోత్థాయ పూర్వాహ్ణే

త్యాది॥ ప్రపాభిః పానీయశాలాభిః॥ ౪౪ ॥ అదేవమాతృకః వృష్టినిష్పాద్యసస్యో దేశో దేవమాతృకః స భవతీత్యదేవమాతృకః నదీమాతృక ఇత్యర్థః తథా చ హలాయుధః - నద్యంబుజీవనో దేశో నదీమాతృక ఉచ్యతే। వృష్టినిష్పాద్యసస్యస్తు విజ్ఞేయో దేవమాతృక ఇతి ఖనిభిః రత్నసువర్ణరజతాద్యాకరైః పితాద్యైః జనపదః - సర్వైః పూర్వైః పరిత్యక్తం కచ్చిత్ సుఖం వసతి కచ్చిదితి కచ్చిచ్ఛబ్దస్యాన్వయస్యనిర్వాహః॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ కచ్చిదితి ॥ కృషిగోరక్షజీవినః వైశ్యాదయః దయితాః అర్థసంపాదనద్వారా అభిమతాః - వార్తాయాం క్రయవిక్రయార్థరూపవాణిజ్యే సతి సంశ్రితః ఆశ్రితః లోకో జనః సుఖమేధతే సుఖం ప్రాప్నోతి హి ॥ ౪౭ ॥ తేషామితి ॥ గుప్తిపరీహారైః గుప్తిః ఇష్టప్రాపణం పరీహారః అనిష్టనివారణం తైః తేషాం కృషిగోరక్షజీవినాం భరణం కృతం కచ్చిదితి సంబంధః॥ ౪౮ ॥ కచ్చిదితి ఆసాం న శ్రద్దధాసి వచనమితి శేషః॥ ౪౯ ॥ కచ్చిదితి॥ నాగవనం గజోత్పత్తిస్థానభూతం వనం ధేనుకాః కరిణ్యః - కరిణీ ధేనుకా వశేత్యమరః కచ్చిదితి॥ గణికాశ్వానాం గణికాః కరిణ్యః - వేశ్యాకరిణ్యోర్గణికేతి వైజయంతీ - గణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ న తృప్యసి కచ్చిత్ - తత్సంపాదనవిషయే తృప్తిం నాప్నోషి కచ్చిదిత్యర్థః॥ ౫౦ ॥ కచ్చిదితి

యావత్ - అవిశంకయా తేన ప్రత్యక్షాః కచ్చిత్ - నిర్భయతయా త్వత్సన్నిధిం ప్రాప్తా న కచ్చిదిత్యర్థః - అథవా తే సర్వే పునః ఉత్సృష్టా న కచ్చిద్దర్శనాప్రదానేన పరిత్యక్తా న కచ్చిదిత్యర్థః - అవిశంకయా ప్రవేశే అవజ్ఞాదికం సంభవేత్ - దర్శనాభావే కార్యహానిస్స్యాత् - అతః అత్ర కర్మాంతికవిషయే - మధ్యమేవ కారణం - అతిదర్శనాదర్శనయోర్మధ్యమరీత్యా శ్రేయ ఏవార్థసిద్ధికారణం అతిదర్శనే దృష్టానాం తేషాం స్వామిన్యనాదరస్స్యాత్ - అత్యదర్శనే స్వకార్యవిజ్ఞాపనావసరాలాభాత్ కిమనేనేతి కోపస్స్యాత్ - రాజకార్యహానిశ్చ - వసాద్యథోచితసమయే దర్శనప్రదానమేవోచితమితి భావః ||౫౨|| కచ్చిత్సర్వాణీతి || దుర్గాః శిబౌదకపార్వతవార్క్షైరిణధాన్వనాని ధనధాన్యాయుధోదకైః యంత్రైః శిల్పివిరధనుర్ధరైశ్చ పరిపూర్ణాని కచ్చిత్ - అత్ర కామందకః "ఔదకం పార్వతం వార్క్షమైరిణం ధాన్వనం తథా - జలాన్నాయుధయంత్రాఢ్యం వీరయోధైరధిష్ఠితం - గుప్తప్రధానమాచార్యా దుర్గం మనుమనేనిర" ఇతి ||౫౩|| ఆయ ఇతి || ఆయః ధనాగమః - కోశః సంచితధనం - అపాత్రేషు నటవిటగాయకేషు - న గచ్ఛతి కచ్చిత్ - తేభ్యోపరిమితం న దేయమితి భావః ||౫౪|| ధనవ్యయస్యోచితం విషయమాహ దేవతార్థ ఇత్యాదినా ||౫౫|| కచ్చిదార్య ఇతి || విశుద్ధాత్మా విశుద్ధస్వభావః - శుచిః కరణత్రయశుద్ధియుక్తః - ఆర్యః సజ్జనః - యదృచ్ఛయా - చోరకర్మణా - క్షారితః అభిశస్తః "అక్షారితః క్షారితోభిశస్త" ఇత్యమరః | శాస్త్రకుశలైరపృష్టః ప్రశ్నేనాశోధితస్సన్ - లోభాత్ ధనలోభాత్ న వధ్యతే కచ్చిత్ ||౫౬|| గృహీత ఇతి || పృష్టః ప్రశ్నేన శోధితః - కాలే కాలవిశేషే దృష్టః సకారణః చౌర్యంబద్రవ్యవత్తయా దృష్టః - లోభాత్ ముషితం ధనం తవ దాస్యామితి కర్తృదత్తధనలోభాత్ న ముచ్యతే కచ్చిత్ ||౫౭|| వ్యసన ఇతి || ఆఢ్యస్య దుర్గతస్య దరిద్రస్య చ వ్యసనే వివాదరూపసంకటే ప్రాప్తే అర్థం వ్యవహారం - అర్థస్స్యాద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే | వ్యవహారే ధనే శాస్త్రే వస్తుహేతునివృత్తిష్వితి వైజయంతీ || విరాగా విగతధనరాగాః పశ్యంతి పరిపశ్యంతి కచ్చిత్ ||౫౮|| యానీతి || మిథ్యాభిశస్తానాం రాజ్ఞా అవిచార్య ప్రవర్తితమిథ్యాభియోగానాం - ప్రజానాం యాని అస్రాణి అశ్రూణి పతంతి తాని - ప్రీత్యర్థమనుశాసతః రాజ్ఞో న్యాయాన్యాయావవిచార్య కేవలభోగార్థం రాజ్యం కుర్వత ఇత్యర్థః ||౫౯|| కచ్చిద్వృద్ధానితి || దానేన అభిమతవస్త్రప్రదానేన - మనసా స్నేహేన వాచా సాంత్వవచనేన - ఏతైః త్రిభిః బుభూషసే ప్రాప్తుమిచ్ఛసి - వశీకర్తుమిచ్ఛసి కచ్చిదితి యావత్ - భూ ప్రాప్తావాత్మనేపదీతి గణపాఠే పఠిత

రాజపుత్ర మహాపథే || ౫౧ || కచ్చిన్న సర్వే కర్మాంతాః ప్రత్యక్షాస్తేవిశంకయా | సర్వే వా పునరుత్సృష్టా మధ్యమేవాత్ర కారణమ్ ||౫౨|| కచ్చిత్ సర్వాణి దుర్గాణి ధనధాన్యాయుధోదకైః | యంత్రైశ్చ పరిపూర్ణాని తథా శిల్పిధనుర్ధరైః || ౫౩ || ఆయస్తే విపులః కచ్చిత్ కచ్చిదల్పతరో వ్యయః | అపాత్రేషు న తే కచ్చిత్ కోశో గచ్ఛతి రాఘవ || ౫౪ || దేవతార్థే చ పిత్రర్థే బ్రాహ్మణాభ్యాగతేషు చ | యోధేషు మిత్రవర్గేషు కచ్చిద్గచ్ఛతి తే వ్యయః ||౫౫|| కచ్చిదార్యోపి శుద్ధాత్మా క్షారితశ్చోరకర్మణా | అపృష్టశ్శాస్త్రకుశలైర్న లోభాద్వధ్యతే శుచిః || ౫౬ || గృహీతశ్చైవ పృష్టశ్చ కాలే దృష్టస్సకారణః | కచ్చిన్న ముచ్యతే చోరో ధనలోభాన్నరర్షభ || ౫౭ || వ్యసనే కచ్చిదాఢ్యస్య దుర్గతస్య చ రాఘవ | అర్థం విరాగాః పశ్యంతి తవామాత్యా బహుశ్రుతాః || ౫౮ || యాని మిథ్యాభిశస్తానాం పతంత్యస్రాణి రాఘవ | తాని పుత్రపశూన్ ఘ్నంతి ప్రీత్యర్థమనుశాసతః ||౫౯|| కచ్చిద్వృద్ధాంశ్చ బాలాంశ్చ వైద్యముఖ్యాంశ్చ రాఘవ | దా

భూషితమాత్మానమితి శేషః || ౫౧ || కచ్చిదితి || కర్మాంతాః న చ కర్మకరాః పష్టిప్రభృతయ ఇత్యర్థః - అవిశంకయా విస్రంభేణ తేన ప్రత్యక్షాః కచ్చిత్ సర్వే పునరుత్సృష్టా వా కచ్చిత్ నిశ్శంకయా ప్రవేశనే అవజ్ఞాదికం సంభవేత్ - దర్శనాభావే కార్యహానిస్స్యాత్ అత్ర దర్శనాదర్శనయోః మధ్యమే యథోచితసమయనిరీక్షణప్రదానమేవ కారణం ప్రయోజనమిత్యర్థః ఏవం కరోషి కచ్చిదిత్యర్థః ||౫౨|| కచ్చిదితి || సర్వాణి దుర్గాణి ఔదకపార్వతవార్క్షైరిణధాన్వనాని - ధనధాన్యాయుధోదకైః యంత్రైః శిల్పిధనుర్ధరైశ్చ పరిపూర్ణాని కచ్చిత్ ||౫౩|| ఆయ ఇతి || ఆయో ధనాగమః - అపాత్రేషు నటవిటగాయకాదిషు విషయే కోశః అర్థసమూహః ||౫౪||౫౫|| కచ్చిదితి || విశుద్ధాత్మా శుద్ధస్వభావః శుచిః కరణత్రయశుద్ధియుక్తః ఆర్యస్సజ్జనః యదృచ్ఛయా చోరకర్మణా క్షారితః అభిశస్తః శాస్త్రకుశలైరపృష్టః ప్రశ్నేనాశోధితస్సన్ లోభాత్ దానీంతన తదీయధనలోభాత్ న వధ్యతే న దండ్యతే కచ్చిత్ ధర్మాధికృతైరితి శేషః || ౫౬ || గృహీత ఇతి || పృష్టః ప్రశ్నేన శోధితః కాలే ద్రవ్యాపహరణకాలే దృష్టః సకారణః చౌర్యలబ్ధద్రవ్యసహితః ||౫౭|| వ్యసన ఇతి || ఆఢ్యస్య దుర్గతస్య దరిద్రస్య చ వ్యసనే వివాదరూపసంకటే ప్రాప్తే అర్థం వ్యవహారం విరాగాః వీతధనరాగాః పశ్యంతి పరీక్షంతి కచ్చిత్ ||౫౮|| యానీతి || ప్రీత్యర్థమనుశాసత భోగార్థం రాజ్యం కుర్వత ||౫౯|| కచ్చిదితి || దానేన అభిమతవస్తుప్రదానేన మనసా స్నేహేన వాచా సాంత్వవచనేన చ త్రిభిరేతైః బుభూషసే కచ్చిత్ ప్రాప్తుమిచ్ఛసి వశీకర్తుమి

త్వాదాత్మనేపద॥౬౦॥ కచ్చిద్గురూనితి॥ చైత్యాన్ దేవతాయతనభూతచతుష్పథస్థమహావృక్షాన్ - సిద్ధార్థాన్ సిద్ధప్రయోజనాన్ యా
గాదీనాం భాముష్మికప్రయోజనానితియావత్॥౬౧॥ కచ్చిదర్థేనేతి॥ అర్థేన ధర్మం న బాధసే కచ్చిత్ ధర్మార్జనయోగ్యపూర్వాహ్ణే
అర్థార్జనం కృత్వా ధర్మం న బాధసే కచ్చిదిత్యర్థః - ధర్మేణార్థం న బాధసే - అర్థార్జనయోగ్యాపరాహ్ణే ధర్మార్జనం కృత్వా అ
ర్థం న నాశయసి కచ్చిదిత్యర్థః - ప్రీతిలోభేన సుఖాభిలాషేణ హేతునా కామేన సాయంకాలవిహితేన కామేన - ఉభౌ వా న బాధసే కచ్చి
త్ - యద్వా అర్థేన హేతునా ధర్మం న బాధసే కచ్చిత్ - ధర్మం వా త్యక్త్వార్థం న గృహ్ణాసీత్యర్థః తథా ధర్మేణ హేతునా కుటుంబనిర్వాహాద్యపేక్షిత
మర్థం న బాధసే ధర్మార్థావుభావపి ప్రీతిలోభేన సుఖేచ్ఛయా కామేన చ హేతునా న బాధసే గణికాదిసక్త్యా ఉభయమపి హీనం కచ్చిత్॥౬౨॥ ఉ
క్తమర్థం సవిశేషమాహ కచ్చిదితి॥ అర్థం చ ధర్మం చ కామం చ సర్వాన్ - కాలే విభజ్య సేవసే ప్రాతఃస్నానాదిధర్మకాలః తదనంతరమా
స్థానాద్యం రాజ్యవిచారో అర్థకాలః - రాత్రౌ కామకాల ఇత్యేవం విభజ్య సేవస ఇత్యర్థః జయతాం వర - తేషాం కాలాంతరే ప్రవృత్తినివ
ర్తనసమర్థ ఇత్యర్థః॥౬౩॥ కచ్చిత్త ఇతి॥ శర్మ - సుఖం - ఆశంసంతే ప్రార్థయంతే॥౬౪॥ నాస్తిక్యమిత్యాది॥ నాస్తి పరలోక ఇతి మతిర్యస్య స
నాస్తికః - అస్తి నాస్తి దిష్టం మతిః ఇతి - తస్య భావః నాస్తిక్యం అనృతమసత్యవచనం క్రోధం మాతాపిత్రాచార్యబ్రాహ్మణదుర్బలాదిషు
కృతాపరాధేష్వపి తద్విషయకం క్రోధం ప్రమాదం అనవధానత్వం దీర్ఘసూత్రతాం చిరక్రియత్వం దీర్ఘసూత్రశ్చిరక్రియ ఇత్యమరః॥ జ్ఞా
నవతాం సజ్జనానాం - అదర్శనం దర్శనాకరణం జ్ఞానినాం దర్శనం హి నిఖిలశ్రేయోమూలం - ఆలస్యం మదకరవస్తుసేవాజనితం కార్యా
పటుకరణకత్వమిత్యర్థః - పంచవృత్తితాం పంచేంద్రియపరవశతాం - అర్థానామేకచింతనం - రాజ్యకార్యాణాం మంత్రిణాదరేణ స్వయ
మేక ఏవ స్థిత్వా పర్యాలోచనం - అనర్థజ్ఞైః విపరీతార్థదర్శిభిః మంత్రణస్య ప్రాతర్దర్శనాద్యవలోకనస్య - అప్రయోగం అననుష్ఠానం మం
గళాద్యప్రయోగమితి పాఠే - అమంగళాచరణమిత్యర్థః సర్వతః ప్రత్యుత్థానం నీచస్యానీచస్యాప్యాగమనే ప్రత్యుత్థానమిత్యర్థః - యద్వా స
ర్వదిగవస్థితశత్రూద్దేశేన యుగపద్దండయాత్రామితి వా - ఏతాంశ్చతుర్దశేత్యనేనాన్యేషామపి బహూనాం దోషాణాం విద్యమానత్వం తేషాం స
ర్వేషూక్తానామవశ్యహేయత్వం చ జ్ఞాయతే॥౬౭॥ దశేత్యాది॥ దశవర్గాదికాన్ బుద్ధ్వా యథావదనుమన్యసే కచ్చిత్ - దశవర్గాదికాన్ త్యా
జ్యత్వేనోపాదేయత్వేన చ జ్ఞాత్వా యథావదనుతిష్ఠసి కచ్చిదితి వాక్యార్థః - పూర్వోక్తసంగ్రహాయముపదేశః దశవర్గస్తావత్ మృగయాక్షో
దివాస్వాపః పరివాదః స్త్రియో మదః తౌర్యత్రికం వృథాట్యా చ కామజో దశకో గణ ఇతి మనునోక్తః - తౌర్యత్రికం నృత్తగీతవాద్యం - వృథా
ట్యా వృథాపర్యటనం। కామం తు కస్తప్రకారాంతరేణ లోభక్రోధాలస్యానృతవచనత్వప్రమాదభీరుత్వాస్థిరత్వమూఢత్వానయావమంతృత్వా
ని దశవర్గ ఇత్యాశయేనాహ - లుబ్ధః క్రూరోఽలసోఽనృతః ప్రమాదీ భీరురస్థిరః - మూఢోఽనయోఽవమంతా చ సుఖచ్ఛేద్యో నృపో భవతి ఇతి - పంచవ
ర్గ పంచదుర్గాణి తథాహ మనుః - ఔదకం పార్వతం వార్క్షమైరిణం ధాన్వనం తథా । శస్త్రం ప్రశస్తం కుర్వీత దుర్గం సంచింత్య కైరితి - యా

నేన మనసా వాచా త్రిభిరేతైర్బుభూషసే॥ ౬౦ ॥ కచ్చిద్గురూంశ్చ వృద్ధాంశ్చ తాపసాన్ దేవతాతిథీన్ ।
చైత్యాంశ్చ సర్వాన్ సిద్ధార్థాన్ బ్రాహ్మణాంశ్చ నమస్యసి॥ ౬౧ ॥ కచ్చిదర్థేన వా ధర్మమర్థం ధర్మే
ణ వా పునః । ఉభౌ వా ప్రీతిలోభేన కామేన చ న బాధసే॥ ౬౨ ॥ కచ్చిదర్థం చ ధర్మం చ కామం చ జయతాం
వర । విభజ్య కాలే కాలజ్ఞ సర్వాన్ వరద సేవసే॥ ౬౩ ॥ కచ్చిత్తే బ్రాహ్మణాః శర్మ సర్వశాస్త్రార్థకోవి
దాః । ఆశంసంతే మహాప్రాజ్ఞ పౌరజానపదైః సహ॥ ౬౪ ॥ నాస్తిక్యమనృతం క్రోధం ప్రమాదం దీర్ఘసూ
త్రతామ్ । అదర్శనం జ్ఞానవతామాలస్యం పంచవృత్తితామ్॥ ౬౫ ॥ ఏకచింతనమర్థానామనర్థజ్ఞైశ్చ మం
త్రణమ్ । నిశ్చితానామనారంభం మంత్రస్యాపరిరక్షణమ్॥ ౬౬ ॥ మంగళస్యాప్రయోగం చ ప్రత్యుత్థానం
చ సర్వతః । కచ్చిత్త్వం వర్జయస్యేతాన్ రాజదోషాంశ్చతుర్దశ॥ ౬౭ ॥ దశపంచచతుర్వర్గాన్ సప్త

ర్ఘ్యసి కచ్చిదితి యావత్॥౬౦॥ కచ్చిదితి॥ చైత్యాన్ దేవతాయతనభూతచతుష్పథస్థమహావృక్షాన్ సిద్ధార్థాన్ సిద్ధప్రయోజనాన్ ఆముష్మికప్రయోజనాన్
॥౬౧॥ కచ్చిదితి॥ అర్థేన ధర్మం న బాధసే కచ్చిత్ - ధర్మార్జనయోగ్యపూర్వాహ్ణే అర్థార్జనం కృత్వా - ధర్మం న బాధసే ధర్మార్జ
నం కరోషి కచ్చిత్ ధర్మేణార్థం న బాధసే కచ్చిత్ అర్థార్జనయోగ్యాపరాహ్ణే ధర్మార్జనం కృత్వా అర్థం న బాధసే కచ్చిదిత్య
ర్థః ప్రీతిలోభేన సుఖాభిలాషేణ హేతునా కామేన ఉభౌ ధర్మార్థౌ న బాధసే కచ్చిదిత్యర్థః॥౬౨॥౬౩॥౬౪॥ నాస్తిక్యమిత్యాది - ప్రమా
దమనవధానత్వం దీర్ఘసూత్రతాం చిరక్రియత్వం పంచవృత్తితాం పంచేంద్రియపరవశతాం అర్థానాం ప్రయోజనానాం ఏకచింతనం
ఏకేన చింతనం - అనర్థజ్ఞైః విపరీతార్థదర్శిభిః మంగళస్యాప్రయోగం అననుష్ఠానం - మంగళాద్యప్రయోగమితి చ పాఠః ప్రత్యుత్థానం చ
సర్వతః సర్వదిగవస్థితశత్రూన్ ప్రత్యేకేన యుగపద్దండయాత్రాం॥౬౫॥౬౬॥ ౬౭ ॥దశపంచేత్యాది॥ దశవర్గాదికం బుద్ధ్వా యథావదనుమన్య
సే కచ్చిత్ - దశవర్గాదికం త్యాజ్యత్వేనోపాదేయత్వేన చ జ్ఞాత్వా - యథావదనుతిష్ఠసి కచ్చిత్ ఇతి వాక్యార్థః - దశవర్గస్తావత్ లోభక్రో

ద్వా పఞ్చవర్గః పఞ్చవిధవైరాణి - అత్రాపి కామన్దకః - సాపత్న్యం వస్తుజం స్త్రీజం వాగ్జాతమపరాధజమ్। వైరప్రభేదనిపుణైర్వైరం పఞ్చవిధం స్మృతమితి - చతుర్వర్గః సామదానభేదదణ్డాః - యథా కామన్దకీయే సామ దానం చ భేదశ్చ దణ్డశ్చేతి చతుర్విధమితి యద్వా చతుర్విధమిత్రాణి వా యథాహ కామన్దకః - ఔరసం తత్సంబన్ధం తథా వంశక్రమాగతమ్। రక్షితం వ్యసనేభ్యశ్చ మిత్రం జ్ఞేయం చతుర్విధమితి। యద్వా ధనానాం న్యాయార్జనాదిధర్మచతుష్టయం వా - తదపి తత్రైవోక్తం - న్యాయేనార్జనమర్థస్య రక్షణం వర్ధనం తథా - సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధమితి - సప్తవర్గస్స్వామ్యమాత్యాదిః యథోక్తం స్వామ్యమాత్యశ్చ రాష్ట్రం చ దుర్గం కోశో బలం సుహృత్ పరస్పరోపకారీదం రాజ్యం సప్తాఙ్గముచ్యత ఇతి - యద్వా స్వపక్షస్వజనాన్తరభేదసప్తకం వా యథాహ నిజో ధనైర్మిత్రశ్చ సమాశ్రితశ్చ సుబన్ధుజః కార్యసముద్భవశ్చ। భృత్యో గృహీతో వివిధోపచారైః పక్షం బుధాస్సప్తవిధం వదన్తీతి - యద్వా ప్రధానవ్యూహాస్సప్త వా సప్తవర్గః - యథా శ్యేనస్సూచీ వజ్రశ్చ శకటో మకరస్తథా - గణ్డాఖ్యం పద్మనామా చ వ్యూహాస్సప్తప్రధానత ఇతి - అష్టవర్గః యథాహ కామన్దకః। కృషిర్వాణిజ్యదుర్గాణి సేతుః కుఞ్జరబన్ధనమ్। ఖన్యాకరకరాదానం శూన్యానాం చ నివేశనమ్ - అష్టవర్గమిమం సాధుస్స్వవృద్ధ్యై న లోపయేదితి - యద్వా పైశున్యాద్యష్టకం వాష్టవర్గః - యథా పైశున్యం సాహసం ద్రోహం ఈర్ష్యాసూయార్థదూషణమ్ వాగ్దణ్డయోశ్చ పారుష్యం క్రోధజోఽపి గుణోఽష్టక ఇతి - ఈర్ష్యా ఔన్నత్యభావ ఔన్నత్యవిరోధీ వా కశ్చిత్ గుణ అజ్ఞదుర్బలకృతా ఏషా ధనహానిస్స్వామితియావత్ - అసూయా తు గుణేష్వపి దోషారోపః - వాక్పారుష్యం దణ్డపారుష్యం చ గుణద్వయమ్ అథ త్రివర్గః ధర్మార్థకామాః - యద్వా ఉత్సాహప్రభుత్వమన్త్రశక్తయస్త్రివర్గః యద్వా క్షేపాంశుయస్థానవృద్ధయః క్షయః స్థానం చ వృద్ధిశ్చ త్రివర్గో నీతివేదినామిత్యమరః॥ యద్వా అశక్యసముద్యమాదికార్యవ్యసనత్రయం వా - యథాహ కామన్దకః వస్తుష్వశక్యేషు సముద్యమశ్చ శక్యేషు మోహాదసముద్యమశ్చ। శక్యేషు కాలేషు సముద్యమశ్చ త్రిధైవ కార్యవ్యసనం వదన్తీతి - తిస్రో విద్యాస్త్రయీవార్తాదణ్డనీతయః - ఆన్వీక్షికీ త్రయీ వార్తా దణ్డనీతిశ్చేతి విద్యాయాశ్చతుర్విధత్వేప్యాన్వీక్షిక్యాస్త్రయ్యామన్తర్భావః తథాహ కామన్దకః - త్రయీ వార్తా దణ్డనీతిరితి విద్యా మానవాః - త్రయ్యా ఏవ విశేషోఽయమియమాన్వీక్షికీ మతేతి - త్రయీ వేదః వార్తా కృషిగోరక్షవాణిజ్యం దణ్డనీతిర్నీతిశాస్త్రం - ఇన్ద్రియాణాం జయం - జయోపాయం షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యం - స్వార్థే ష్యఞ్ - తే చ సన్ధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః దైవమానుషం దైవమనుష్యేభ్య ఆగతం వ్యసనమిత్యర్థః - దైవం మానుషం చ వ్యసనం ప్రత్యేకం పఞ్చవిధం యథా కామన్దకీయే - హుతాశనో జలం వ్యాధిర్దుర్భిక్షం మరణం తథా ఇతి పఞ్చవిధం దైవం మానుషం వ్యసనం పరమ్ - ఆయుక్తకేభ్యశ్చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్ పృథివీపతిలోభాచ్చ వ్యసనం పఞ్చధా భవేదితి ఆయుక్తకాః అధికారిణః అలబ్ధవేతనావమానితకోపితభీషితేషు శత్రుసంబన్ధిష్వభిమతవస్తుప్రదానేన కర్తవ్యం భేదనమ్ అత్రాప్యాహ కామన్దకః కృత్యం అలబ్ధవేతనో లుబ్ధో మానీ చాప్యవమానితః క్రుద్ధశ్చ కోపితోఽకస్మాత్ తథా భీతశ్చ భీషితః యథాభిలషితైః కామైర్భిన్ద్యాదేతాంశ్చతుర్విధానితి - అసన్ధేయా వింశతివర్గః బాలవృద్ధాదయో వింశతివిధాః ప్రతిపక్షనృపతయో వింశతివర్గ ఇత్యుచ్యతే - యథాహ కామన్దకీయే బాలో వృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా జ్ఞాతిబహిష్కృతః - భీరుకో భీరుజనకో లుబ్ధో లుబ్ధజనస్తథా - విరక్తప్రకృతిశ్చైవ విషయేష్వతిసక్తిమాన్ - అనేకచిత్తమన్త్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిన్దకః దైవోపహతకశ్చైవ దైవచిన్తక ఏవ చ - దుర్భి

గవర్గాంశ్చ తత్త్వతః । అష్టవర్గం త్రివర్గం చ విద్యాస్తిస్రశ్చ రాఘవ ॥ ❁ ॥ ఇన్ద్రియాణాం జయం బుద్ధ్వా
షాడ్గుణ్యం దైవమానుషమ్ । కృత్యం వింశతివర్గం చ తథా ప్రకృతిమణ్డలమ్ ॥ ❁ ॥ యాత్రా దణ్డవిధానం

క్షాలస్యానృతప్రమాదభీతత్వాస్థిరత్వమూఢత్వావయమతత్వాని యద్వా మృగయాద్యూతదివాస్వప్నపరివాదస్త్రీమదనృత్తగీతవాద్యవృథాపర్యటనాని - అథ పఞ్చవర్గః కామన్దకః - సాపత్న్యం వస్తుజం స్త్రీజం వాగ్జాతమపరాధజమ్। వైరప్రభేదనిపుణైర్వైరం పఞ్చవిధం స్మృతమితి - ఔదకపార్వతవార్క్షైరిణధాన్వనాని వా - అథ చతుర్వర్గః సామదానభేదదణ్డాః చతుర్విధమిత్రాణి వా - ఔరసం తత్సంబన్ధం తథా వంశక్రమాగతం - రక్షితం వ్యసనేభ్యశ్చ మిత్రం జ్ఞేయం చతుర్విధమితి॥ అథ సప్తవర్గః స్వామ్యమాత్యశ్చ రాష్ట్రం చ దుర్గం కోశో బలం సుహృత్ - పరస్పరోపకారీదం రాజ్యం సప్తాఙ్గముచ్యతే - అథాష్టవర్గః కృషివాణిజ్యదుర్గసేతుకుఞ్జరబన్ధనఖన్యాకరకరాదానశూన్యనివేశకాని॥ అథ త్రివర్గః॥ అసాధ్యవస్తుషు సముద్యమః సాధ్యవస్తుష్వసముద్యమః - శక్యవస్తుష్వకాలే సముద్యమశ్చ - తథాహ వస్తుష్వశక్యేషు సముద్యమశ్చ శక్యేషు మోహాదసముద్యమశ్చ - శక్యేష్వకాలే చ సముద్యమశ్చ త్రిధైవ కార్యం వ్యసనం వదన్తి యద్వా ప్రభుమన్త్రోత్సాహశక్తయః అథ తిస్రో విద్యాః త్రయీవార్తాదణ్డనీతయః ఆన్వీక్షిక్యాస్త్రయ్యామన్తర్భావాత్ త్రిత్వోక్తిః ఇన్ద్రియాణాం జయం బుద్ధ్వా - జయోపాయం - ప్రజాపాలనస్య మూలమిన్ద్రియజయం ప్రథమం బుద్ధ్వా షాడ్గుణ్యం షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యం స్వార్థే ష్యఞ్ - సన్ధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః షడ్గుణాః - దైవమానుషం దైవికం మానుషం చ వ్యసనం తత్ర దైవవ్యసనం పఞ్చవిధం

క్షువ్యసనోపేతో బలవ్యసనసంకులః - అదేశస్థో బహురిపుర్యుక్తోకాలేనయశ్చసః - సత్యధర్మవ్యపేతశ్చ వింశతిః పురుషా అమీ । ఏతైస్సంధింన కుర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవలమితి- జ్ఞాతిబహిష్కృతం బంధుజన బహిష్కృతః భీరవం జనాం మంత్రి సేనాపతియోధాః యస్యస భీరుజనకః - ఏవ మేవలుబ్ధజనోపిశ్రి త్రాప - లుబ్ధాం అత్యంతజనాశాపరాః దైవోపహతకం మయాషడ్జౌ పాద్యభిహాలం దైవచింతకం దైవ మేవసర్వంకుర్యాదితిమత్వా పురుషవ్యాపారమకుర్వాణం బలవ్యసనం సేనావిలయః - అదేశస్థం ప్రోషితః - అకాలేనయుక్తః క్రూరగ్రహదశాభాగాదియుక్తః యద్వా - విగ్రహకారణభూతో రాజ్యాపహారాదిర్వా వింశతివర్గః - అత్రిచ కామంతకః - రాజ్యస్త్రీస్థానదేశానాం జ్ఞాతీనాం చ ధనస్య చ - అపహారో మదో మానః పీడా వైషయికతథా । జ్ఞానార్థశక్తిధర్మాణాం విఘాతో దైవమేవచ మిత్రార్థయోశ్చావమానస్తథా బంధువినాశనం । భూతానుగ్రహవిచ్ఛేదస్తథా మండలదూషణం - ఏకార్థాభినివేశత్వమిలవిగ్రహయోనయఃఇతి ॥ అత్రాపహారశబ్దః పూర్వైః షడ్భిస్సంబధ్యతే వైషయికీపీడా విషయపారవశ్యం - విఘాతశబ్దో జ్ఞానాదిభిశ్చతుర్భిరన్వేతి దైవశబ్దేన దేవాఇంద్రాదయ ఉచ్యంతే - తేషాం విరోధ్యపివిగ్రాహ్యః - యథా దశరథస్యేంద్ర విరోధీ శంబరః మిత్రార్థయోరిత్యత్ర మిత్రం మిత్రార్థస్సదనుబంధి చేత్యర్థః యద్వా - మిత్రం మిత్రస్యార్థస్తద్ధనం - అర్థస్యావమానో హరణమేవ భూతానుగ్రహవిచ్ఛేదో లోకానుగ్రహరాహిత్యం మండలదూషణం మండలశబ్దేన స్వమంత్రి సేనాపతిసుహృదాదిరుచ్యతే - తస్యదూషణం తద్విఘటనం - ఏకార్థాభినివేశిత్వం స్వాభిమతవిషయాభిలాషిత్వం ప్రకృతయశ్చమండలంచ ప్రకృతిమండలం - ప్రకృతయస్తావత్ - అమాత్యరాష్ట్రదుర్గాణి కోశో దండశ్చపంచమః - ఏతాః ప్రకృతయస్తద్జ్ఞైర్విజిగీషోరుదాహృతా ఇతి కామంతకోక్తాః - మండలం ద్వాదశవిధరాజాత్మకం - మధ్యతో విజిగీషుః - తస్యశత్రుః మిత్రం - శత్రోర్మిత్రం - మిత్రమిత్రం - శత్రుమిత్రమిత్రం చేతిపురోవర్తినః పంచ - పార్ష్ణిగ్రాహః - ఆక్రందః - పార్ష్ణిగ్రాహాసారః - ఆక్రందాసారశ్చేతి పృష్ఠభాగస్థాశ్చత్వారః పార్శ్వస్థో మధ్యమః - తేషాం బహిరవస్థిత ఉదాసీనశ్చేతి - తథాచ కామంతకః సంపన్నస్తుప్రకృతిభిర్మహోత్సాహ కృతశ్రమః - జేతుమేషణశీలశ్చ విజిగీషురితిస్మృతః - అరిర్మిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రమిత్రమతః పరం - తథారిమిత్రమిత్రంచ విజిగీషోః పురస్సరాః - పార్ష్ణిగ్రాహస్తతః పశ్చాదాక్రందస్తదనంతరః - ఆసారావనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తుపృష్ఠతః - అరేశ్చవిజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరం - అనుగ్రహే సంహతయోర్వ్యస్తయోర్నిగ్రహే ప్రభుః - మండలాద్బహిరేతేషాముదాసీనో బలాధికః - అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాంచ వధే ప్రభురితి- అత్ర శత్రుమిత్రశబ్దౌ పురస్తాదవ్యవహితానంతరరాష్ట్రాధిపతిమేకవ్యవహితానంతరరాష్ట్రాధిపతించ క్రమేణవదతః - పార్ష్ణిగ్రాహాక్రందశబ్దావపి పృష్ఠతస్తాదృశౌ క్రమేణవదతః - నతు ప్రసిద్ధశత్రుమిత్రపరౌ - విషయానంతరో రాజా శత్రుర్మిత్రమతః పరం - ఉదాసీనః పరతరః పార్ష్ణిగ్రాహస్తు పృష్ఠత ఇత్యమరః - ఆసారస్సుహృ

చద్వియోనీ సంధివిగ్రహౌ । కచ్చిదేతాన్మహాప్రాజ్ఞ యథావదనుమన్యసే ॥ ౭౦ ॥ మంత్రిభిస్త్వంయ

వ్యసనం చ పంచవిధం ॥ తథా కామందకీయే ॥ హుతాశనో జలం వ్యాధిర్దుర్భిక్షం మకరస్తథా - ఇతి పంచవిధం దైవమ్మానుషం వ్యసనం పరం మానుషవ్యసనం తు కామందకీయే - ఆయుక్తేభ్యశ్చ చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్ - పృథివీపతిలోభాచ్చ ప్రజానాం పంచధా భయమితి కృత్యం అలబ్ధవేతనావమానిత కోపితభీతవర్గేషు శత్రుసంబంధిషు - అభిమతవస్తుప్రదానేన కర్తవ్యాం భేదనం కృత్యశబ్దేనోచ్యతే తథా చ కామందకీయే ॥ అలబ్ధవేతనో లుబ్ధో మానీ చాప్యవమానితః । క్రుద్ధశ్చ కోపితోకస్మాత్తథా భీతశ్చ భీషితః యథాభిలషితైః కామైర్భిద్యాదేతాంశ్చ తుర్విధానితి- అసంధేయో విగ్రాహ్యో వింశతివర్గః తథా చ కామందకీయే - బాలో వృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా జ్ఞాతిబహిష్కృతః । భీరుకో భీరుజనకో లుబ్ధో లుబ్ధజనస్తథా । విరక్తప్రకృతిశ్చైవ విషయేష్వతిసక్తిమాన్ - అనేకచిత్తమంత్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిందకః - దైవోపహతకశ్చైవ దైవచింతక ఏవ చ - దుర్భిక్షవ్యసనోపేతో బలవ్యసనసంకులః - అదేశస్థో బహురిపుః యుక్తోకాలేనయశ్చసః - సత్యధర్మవ్యపేతశ్చ వింశతిః పురుషా అమీ - ఏతైస్సంధింనకుర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవలం- అథ ప్రకృతిమండలం ప్రకృతయశ్చ మండలం చ ప్రకృతిమండలం - ప్రకృతయస్తావత్కామందకీయే ॥ అమాత్యరాష్ట్రదుర్గాణి కోశో దండశ్చపంచమః - ఏతాః ప్రకృతయస్తజ్జ్ఞైర్విజిగీషోరుదాహృతా ఇతి మండలం ద్వాదశవిధరాజాత్మకం తేచ మధ్యతో విజిగీషుః తస్యారిః మిత్రం అరేర్మిత్రం మిత్రశత్రుః శత్రుమిత్రమిత్రం చేతి పురోవర్తినః పంచ- పార్ష్ణిగ్రాహః ఆక్రందస్తయోరాసారావితి పార్ష్ణిగ్రాహాసారః- ఆక్రందాసార ఇతి పృష్ఠభాగస్థాశ్చత్వారః ఏవం నవ భవంతి విజిగీషుదేశమేపార్శ్వస్థో మధ్యమః తేషాం బహిరవస్థిత ఉదాసీనశ్చేతి మధ్యమోదాసీనాభ్యాం సాకం ద్వాదశవిధాః తథా కామందకం - సంపన్నస్తు ప్రకృతిభిర్మహోత్సాహః కృతశ్రమః - జేతుమేషణశీలశ్చ విజిగీషురితిస్మృతః- అరిర్మిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రమిత్రమతః పరం -అథారిమిత్రమిత్రంచ విజిగీషోః పురస్సృతాః పార్ష్ణిగ్రాహస్తతః పశ్చాదాక్రందస్తదనంతరం ఆసారావనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః - అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః - అనుగ్రహే సంహతయోర్వ్యస్తయోర్నిగ్రహే ప్రభుః - మండలాద్బహిరేతేషాముదాసీనో బలాధికః - అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాంచ వధే ప్రభురితి - అథయాత్రాదండవిధానం సైన్యసంవి

ద్బలం - ఆసారస్స్వస్మిత్రబలేఇతిరత్నమాలా మధ్యమశబ్దేనచారివిజిగీషువ్యస్తయోస్సమస్తయోశ్చనిగ్రహానుగ్రహసమర్థః - పార్ష్ణివ
దేశస్థకశ్చిదుక్తేభ్యోన్యోరాజోచ్యతే - నతుమధ్యవర్తీ - ఉదాసీనశబ్దేనచఏతేషాంసర్వేషామపవ్యస్తానాంసమస్తానాంచనిగ్రహానుగ్రహ
సమర్థః - కశ్చిద్విప్రకృష్టదేశస్థోరాజోచ్యతే యాత్రాదండవిధానం - యాత్రాయానందండస్యసైన్యస్యవిధానంసంవిధానంవ్యూహభేద
విధానం - యద్వాదండశ్శత్రునిరసనంతస్యవిధానంప్రకారః - యాత్రాచదండవిధానంచయాత్రాదండవిధానం ప్రకృతిమండలమిత్య
త్రాత్రచైకవద్భావః - సేనావ్యూహభేదాఃపూర్వముక్తాః - శత్రునిరసనప్రకారాశ్చస్ఫుటాస్సుజ్ఞేయాఇతియాత్రాశబ్దేనయానంప్ర
దర్శ్యతే - తచ్చపంచవిధం బలాతిశయేనపార్ష్ణిగ్రాహాదిభిర్విగృహ్యశత్రూద్దేశేనయానంవిగృహ్యయానం పార్ష్ణిగ్రాహాదిభిస్సంధిం
కృత్వాశత్రూద్దేశేనయానంసంధాయయానం - సామంతైస్సహేత్యయానంసంభూయయానం - అన్యోద్దేశేనయాత్రాప్రసంగముత్పాద్యాఽ
న్యంప్రతియానంప్రసంగతోయానం - అన్యత్రప్రసంగంకృత్వాబలవత్తయాతముపేక్ష్యాధమిత్రోద్దేశేనయానముపేక్ష్యయానమితి - యథా
కామందకీయే విగృహ్యసంధాయతథాసంభూయాథప్రసంగతః - ఉపేక్ష్యచేతినిపుణైర్యానంపంచవిధంస్మృతమితి - ద్వియోనీఇతి సంధి
విగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాష్షడ్గుణాంపృథక్పృథక్ప్రతిపాదితాః - ఇదానీంద్వైగుణ్యమతావలంబనేన యానాదీన్ సంధివి
గ్రహయోరంతర్భావ్యవదతి - యానాసనేవిగ్రహస్యరూపంద్వైధీభావసమాశ్రయౌసంధేరూపం తత్రవిజిగీషోరరింప్రతియాత్రాయానం
తయోర్మిథఃప్రతిబద్ధశక్త్యోఃకాలప్రతీక్షయాతూష్ణీమవస్థానమాసనం - దుర్బలస్యప్రబలయోర్ద్విషతోర్వాచికమాత్మసమర్పణంద్వై
ధీభావః - తదాహ బలినోర్ద్విషతోర్మధ్యేవాచాత్మానంసమర్పయేత్ - ద్వైధీభావేనవర్తేతకాకాక్షివదలక్షితఇతి - అరిణాపీడ్యమా
నస్యబలవదాశ్రయణంసమాశ్రయఇతివివేకః - తదుక్తంకామందకేన యానాసనేవిగ్రహస్యరూపంసద్భిరితిస్మృతం - సంధేశ్చసంధిమా
ర్గజ్ఞైర్ద్వైధీభావసమాశ్రయావితి - ఏతాన్ పూర్వోక్తాన్ యథావదనుమన్యసేఽనుతిష్ఠసికచ్చిదిత్యర్థః - ఉక్తదశవర్గాదీనాంతత్త్వం
జ్ఞాత్వాహేయాన్ జహాసిగ్రాహ్యాన్ గృహ్ణాసికచ్చిదితియావత్ ॥ ౭౦ ॥ మంత్రిభిరితి॥యథోద్దిష్టైశ్శాస్త్రోక్తమంత్రిలక్షణలక్షితైః యథో
ద్దిష్టమితిపాఠేసతిశాస్త్రోక్తమంత్రవిచారమార్గమనతిక్రమ్యేత్యర్థః - బహుభిర్మంత్రకరణేమంత్రభిన్నత్వసంభవాదైకమ
త్యాభావాచ్చచతుర్భిస్త్రిభిరేవవేత్యుక్తం - వ్యస్తైస్తత్తన్మతంపరిజ్ఞాయసమస్తైశ్చతుర్భిస్త్రిభిర్వాపరిగణితైర్మంత్రిభిర్మిథోరహసిమం
త్రంమంత్రయసేకచ్చిత్ ॥ ౭౧ ॥ రాజ్ఞామవశ్యంసంపాదనీయానర్థాన్ పృచ్ఛతి॥కచ్చిత్తేసఫలావేదాఇతి తేవేదాఃత్వదధీతావేదాఃసఫలాఃక
చ్చిత్ అగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానేనసఫలీకృతాఃకచ్చిత్ - క్రియంతేసాధ్యంతఇతిక్రియాఃధనాని - ధనానిత్వత్సంపాదితానిదానభోగాభ్యాం

థోద్దిష్టైశ్చతుర్భిస్త్రిభిరేవవా ।కచ్చిత్సమస్తైర్వ్యస్తైశ్చమంత్రంమంత్రయసేమిథః ॥ ౭౧ ॥కచ్చిత్తేస

యానంశత్రునిరసనప్రకారస్యయానంపంచవిధం తథాచకామందకీయే - విగృహ్యసంధాయతథాసంభూయాథప్రసంగతః - ఉపేక్ష్యచే
తినిపుణైర్యానంపంచవిధంస్మృతమితి ॥ బలాతిశయేనపార్ష్ణిగ్రహాదిభిర్విగృహ్యశత్రూద్దేశేనయానంవిగృహ్యయానంపార్ష్ణిగ్రహాదిభిః
సంధింకృత్వాశత్రూద్దేశేనయానంసంధాయయానం సామంతైస్సమేత్యయానంసంభూయయానం - అన్యోద్దేశేనయాత్రాప్రసంగము
త్పాద్యాన్యంప్రతియానంప్రసంగయానం - శత్రూద్దేశేనయాత్రాంకృత్వాతముపేక్ష్యతన్మిత్రోద్దేశేనయానముపేక్ష్యయానమితి - షాడ్గు
ణ్యమితిసంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః పూర్వంపృథక్ప్రతిపాదితాఃఇదానీంద్వైగుణ్యమతావలంబనేనయానాదీన్ సం
ధివిగ్రహయోరంతర్భావ్యవదతి - ద్వియోనీఇతి - సంధివిగ్రహౌద్వియోనీప్రత్యేకంతయోర్ద్వయోఃకారణభూతౌ తథాహకామందకః -
సంధేశ్చవిగ్రహస్యైవతద్వైగుణ్యమితిచక్షతఇతియానాసనేవిగ్రహస్యరూపంసంధేఃపరంద్వయమితి - తత్రవిజిగీషోఃఅరింప్రతియాత్రా
యానాత్తయోర్మిథఃప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయాతూష్ణీమవస్థానమాసనందుర్బలస్యప్రబలయోర్ద్విషోః వాచకమాత్మనస్సమర్పణంద్వై
ధీభావం - తథాహబలినోర్ద్విషతోఃమధ్యేవాచాత్మానంసమర్పయన్ - ద్వైధీభావేనవర్తేతకాకాక్షివదలక్షితఇతి - అరిణాపీడ్యమానస్య
బలవదాశ్రయణంసమాశ్రయఇతివివేకః ఏతాన్ పూర్వోక్తదశవర్గాదీన్ యథావదనుమన్యసేకచ్చిత్ గ్రాహ్యాగ్రాహ్యత్వేజానాసిక
చ్చిత్ ॥ ౭౦ ॥ మంత్రిభిరితి ॥ యథోద్దిష్టైశ్శాస్త్రోక్తమంత్రిలక్షణలక్షితైఃబహుభిర్మంత్రకరణేమంత్రభిన్నత్వసంభవాదైకమత్యాభావా
చ్చచతుర్భిస్త్రిభిరేవవేత్యుక్తంవ్యస్తైర్మంత్రకరణేతత్తన్మంత్రపరిజ్ఞానంభవతీత్యర్థః - రాజ్ఞామవశ్యసంపాదనీయానర్థాన్ పృచ్ఛతి ॥ ౭౧ ॥
కచ్చిదితి॥తేవేదాఃత్వదధీతావేదాఃసఫలాఃకచ్చిత్ - త్వద్విహితాగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానేనసఫలీకృతాః క్రియాః క్రియంతేసాధ్యంతఇతి
వ్యుత్పత్త్యాక్రియాశబ్దేనధనధాన్యాన్యుచ్యంతే త్వత్సంపాదితానిధనాదీనిదానభోగాభ్యాంసఫలాంకృతాంకచ్చిత్ దారాస్సఫలాఃరతిపు
త్రఫలాఃకచ్చిత్ - తేశ్రుతంశాస్త్రశ్రవణంశీలవృత్తోత్పాదనేనసఫలంకచ్చిత్ - తథాచభారతే - అగ్నిహోత్రఫలావేదాదత్తభుక్తఫలం

వఫలీకృతానికచ్చిత్ - తేదారాస్సఫలాఃకచ్చిత్ రతిపుత్రాభ్యాం సఫలాఃకచ్చిత్ - తేశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం సఫలంకచ్చిత్ శీలవృత్తాభ్యాం సఫలంకచ్చిత్ - తథాచ మహాభారతే అగ్నిహోత్రఫలా వేదాదత్తభుక్తఫలం ధనం - రతిపుత్రఫలాదారాశ్శీలవృత్తఫలంశ్రుతమితి ॥౭౨॥ కచ్చిదేషైవేతి ॥ ఆయుష్యాయశస్యాధర్మకామార్థసంహితా ఉక్తా ఏషా బుద్ధిర్మమయథాతథైవ తవాపి వర్తతే కచ్చిత్ ॥౭౩॥ అథ ఉక్తానుక్తం సకలం సంగ్రహేణదర్శయతియామిత్యాదినా - వృత్తిమాచరణం పర్వతే అవతిష్ఠ - యద్వా ఏవశరథమరణస్యాజ్ఞాతత్వాత్ వర్తతే ఇత్యుక్తిః పితామహస్యాజస్య చిరం రాజ్యపరిపాలనాభావాత్ ప్రపితామహ ఇత్యుక్తం - ప్రపితామహాః ప్రపితామహప్రభృతయః - యథా త్వస్తామిశాండైరిత్యత్రశాండాదివిశిష్టవృత్తికారః - అత్ర అవర్తంతేత్యధ్యాహార్యం - పిత్రాద్యననుష్ఠితస్యాననుష్ఠానే ప్రాప్తే ఆహ యాంచ సత్పథగా శుభేతి సత్పథగా సన్మార్గానుసారిణీ - శుభా అనిందితా ॥౭౪॥ కచ్చిదితి ॥ స్వాదుకృతం మధురతయా సిద్ధం - ఆశంసమానేభ్యః - ధనమితి శేషః ॥౭౫॥ ఏవమాచరతో రాజ్ఞ ఇహ కోముష్మిక ఫలేదర్శయతి రాజాత్విత్యాదినా ॥ తుశబ్దేన రాజ్ఞై లక్షణ్యముచ్యతే - హి ప్రసిద్ధౌ పాలయిత్వా మహీమితి శేషః మహామతిః ఉక్తనీతిధర్మజ్ఞః - దండధరః యుక్తదండధరః యథాకాలం పూర్వరాజవత్ - ఇతః అస్మాల్లోకాత్ చ్యుతః ప్రారబ్ధకర్మవశాన్మృత ఇత్యర్థః - విద్వాన్ శరీరభిన్నాత్మజ్ఞానవాన్ ॥౭౬॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే శతతమస్సర్గః ❖❖❖

అథైకశతతమస్సర్గః - రామస్యవచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచ హేత్యాది సపివాత్ర లేఖనీయః తంతు రామస్సమాశ్వాస్య భ్రాతరం గురువత్సలమితి సర్గస్తు ప్రమాదాల్లిఖితః తస్యోత్తరప్రశ్నోత్తరత్వాభావాత్ అత్రోచ్యమానపితృమరణశ్రవణానంతరం దుఃఖితత్వాశ్రవణాత్ ప్రకృతీనాం మాతౄణాం చ సమాగమనాత్పూర్వమిమాః ప్రకృతయస్సర్వా విధవామాతరశ్చయాః త్వత్సకాశమనుప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తుమర్హసీత్యంగవినిర్దేశానుపపత్తేశ్చ - తంతు రామస్సమాశ్వాస్యేత్యాదిసర్గస్త్వసిద్ధః పురతః కృత్వేతి త్రిశతతమసర్గానంతరం చతుశ్శతతమసర్గత్వేన లేఖనీయః పరమయశ్చేత్ తథా చేత్సంగతంస్యాత్ - వ్యాఖ్యానంతు యథాపాఠమేవ క్రియతే తంల్విత్యాదినా ॥ గురువత్సలం గురౌ స్వస్మిన్ భక్తం సమాజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా - ప్రాప్తరాజ్యపరిత్యాగేన జటావల్కలధారణాదినా చ స్వస్మిన్ భక్తియుక్తం జ్ఞాత్వేత్యర్థః - సమాశ్వాస్యేతి పాఠే ప్రియవచనాదిభిస్సమ్యగాశ్వాస్యేత్యర్థః ॥౧॥ కిమితి ॥ యస్మాత్కారణాత్ త్వం చీరజటాజినస్సన్ ఇమం దేశమాగతః ఏతత్ ఏతత్కారణం కిం అహం త్వయా ప్రవ్యాహృతం శ్రోతుమిచ్ఛేయం శ్రోతుమిచ్ఛామి న తు ఊహేయేతి భావః ॥౨॥ ఏవముక్తేపి శోకేన తూష్ణీం స్థితం పునః పృచ్ఛతి కిన్నిమిత్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ కాకుత్స్థేన ఏవం ప్రగృహ్య గాఢం పరిష్వజ్య తత్సర్వం వక్తుమర్హసీతి భూయః ఉక్తః కైకేయీపుత్రః ప్రాంజలిర్వాక్యమబ్రవీదిత్యన్వయః ॥౪॥ ఆర్యమితి ॥ ఇదమ్ ... రంకమ ... కృత్వా జ్యేష్ఠార్హం రాజ్యం త్రీ

ఫలా వేదాః కచ్చిత్తే సఫలాః క్రియాః । కచ్చిత్తే సఫలా దారాః కచ్చిత్తే సఫలం శ్రుతమ్ ॥ ౭౨ ॥ కచ్చిదేషైవ తే బుద్ధిర్యథోక్తా మమ రాఘవ । ఆయుష్యా చ యశస్యా చ ధర్మకామార్థసంహితా ॥ ౭౩ ॥ యాం వృత్తిం వర్తతే తాతో యాం చ నః ప్రపితామహాః । తాం వృత్తిం వర్తసే కచ్చిద్యా చ సత్పథగా శుభా ॥ ౭౪ ॥ కచ్చిత్స్వాదుకృతం భోజ్యమేకో నాశ్నాసి రాఘవ । కచ్చిదాశంసమానేభ్యో మిత్రేభ్యస్సంప్రయచ్ఛసి ॥ ౭౫ ॥ రాజా తు ధర్మేణ హి పాలయిత్వా మహామతిర్దండధరః ప్రజానామ్ । అవాప్య కృత్స్నాం వసుధాం యథావదితశ్చ్యుతస్స్వర్గముపైతి విద్వాన్ ॥ ౭౬ ॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే శతతమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తంతు రామస్సమాజ్ఞాయ భ్రాతరం గురువత్సలమ్ । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా ప్రష్టుం సముపచక్రమే ॥ ౧ ॥ కిమేతదిచ్ఛేయమహం శ్రోతుం ప్రవ్యాహృతం త్వయా । యస్మాత్త్వమాగతో దేశమిమం చీరజటాజిన ॥ ౨ ॥ కిన్నిమిత్తమిమం దేశం కృష్ణాజినజటాధరః । హిత్వా రాజ్యం ప్రవిష్టస్త్వం తత్సర్వం వక్తుమర్హసి ॥ ౩ ॥ ఇత్యుక్తః కైకయీపుత్రః కాకుత్స్థేన మహాత్మనా । ప్రగృహ్య బలవద్భూయః ప్రాంజలిర్వాక్య

ధనం - రతిపుత్రఫలాదారాశ్శీలవృత్తఫలం శ్రుతమితి ॥౭౨॥ కచ్చిదితి - ఏషా ధర్మకామార్థసంహితా తత్ప్రరాడుక్తా ఏషా తే బుద్ధిః మమయథాతథైవ తవాపి వర్తతే కచ్చిత్ ॥౭౩॥౭౪॥౭౫॥౭౬॥ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం శతతమస్సర్గః ❖❖❖❖

తమితి ॥ గురువత్సలం సమాజ్ఞాయ - ప్రాప్తరాజ్యపరిత్యాగేన జటావల్కలధారణాదినా గురుభూతే స్వస్మిన్ భక్తియుక్తం జ్ఞాత్వేత్యర్థః - సమాశ్వాస్యేతి పాఠే ప్రియవచనాదిభిస్సమ్యగాశ్వాస్యేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ కిమేతదితి ॥ యస్మాత్కారణాత్త్వం చీరజటాజినస్సన్ ఇమం దేశమాగతః - ఏతత్కారణం కిం అహం త్వయా ప్రవ్యాహృతం శ్రోతుమిచ్ఛేయమితి సంబంధః ॥౨॥౩॥ ఇత్యుక్త ఇతి ॥ కాకుత్స్థేన బలవత్ప్రగృహ్య

నియోగాత్ కనిష్ఠసాత్కృత్వేత్యర్థః అర్యం తాతం పరిత్యజ్య వివాస్య ||౫|| స్త్రియేతి || సుమహత్ పాపం సుపుత్రస్య వనే ప్రవ్రాజనరూపం || ౬ || నేతి || సాపి సంహారపాపప్రేరణకర్త్రీ || ౭ || తస్యేతి || తస్య కైకేయీసంబంధాత్ ప్రాప్తపాపవాదస్యేత్యర్థః రాజ్యేన మఘవానివ || ౮ || ౯ || తదానుపూర్వ్యేతి || అనుపూర్వ్యా యుక్తం జ్యేష్ఠానుక్రమేణ ప్రాప్తం - ఆత్మని యుక్తం భరణసమర్థే త్వయ్యేవ ప్రాప్తం || ౧౦ || భవత్విత్ి || పతినేతి నాథవతీ పృథ్వీ - రజనీ యథా రజనివ భూమి శశినేవ త్వయా అవిధవా భవతు || ౧౧ || ఏభిశ్చేతి || మహాసంకటే శరణాగతమసహాయాన ఏషాం మమ ప్రాణ నరక్ష్యత ఇతి మత్వా యుద్ధాయ సన్నద్ధైః వరథగజతురగపదాతిభిస్సార్ధమాగతో న నిస్తైర్మహాయాచనము పేక్ష్యం అస్మద్రాజ్యనిర్వాహకైః పూజనీయైస్సచివైర్యాచితం తవానతిక్రమణీయం హి - యాచితం మమాగ్రతః స్థితేరేవ తవ కార్యకరణాయ - కింపునర్యాచనే పక్షే - శిరసా యాచితం శిరసా యాచతస్సన్యవచనం న కృతం మయేతి ఖిలు లవహృదయము వ్యథతే - మయా ఏతావత్పర్యంతం త్వమేవ మాం యాచిత్వా మమ మనోరథం పూరితవానసి భ్రాతుః కిమర్థం యాచితవ్యం తవానుజో న భవామి కిం శిష్యస్య అనుజో భూత్వా భవతా సహ సంశ భాక్ తిష్ఠామి మంత్రిసంబంధోపిత్వత్ర ఖలు దాసస్య - శిష్యోభూత్వా క్రయవిక్రయార్హో న భవామి కిం - అతః ప్రసాదం కర్తుమర్హసి - ఉక్తైరమో ఘైర్హేతుభిర్మయా ఛిన్నాం సఫలాం కురుష్వ || ౧౨ || ఏభిశ్చ సచివైరిత్యస్య విపక్షే లంఘ శర యతితదిలి || త త్పరవర్తనదశాయామసన్నిహితం || ఇదం ఇదానీం సన్నిహితం శాశ్వతం సనాతనం పరంపరా ప్రాప్తమిత్యావత్ పూజితం పూజార్హం ప్రకృతీనాం మంత్రిప్రభృతీనాం మండలం సమూహం నాతిక్రమితుమర్హసి తద్వచనం నాతిక్రమణీయమిత్యర్థః || ౧౩ || ఏవమితి || మహాబాహుం ప్రసారితబాహుం తియావత్ - కైకేయీసుతః మాతుర్దోషాదియమవస్థేతి భావః పునరితి - పూర్వం యాచితవాన్ తతశ్శరణాగతమిత రో దిత్యర్థః || ౧౪ || ౧౫ || కులీనఇతి || కులీనః మహాకులప్రసూతః సత్త్వసంపన్నః సర్వగుణసంపన్నః పాపం జ్యేష్ఠవిషయ ప్రాతికూల్యరూపం || ౧౬ || న దోషమితి || బాల్యాత్ అజ్ఞానాదిత్యర్థః || ౧౭ || కామకారఇతి || కామకార స్వచ్ఛందకరణం - ఉపపన్నేషు శిష్యదాసాదిషు || ౧౮ || వయమితి || లోకే భార్యాదయః సాధుభిర్యథా సంఖ్యాతాః నియామ్యత్వేన పరిగణితాః వయమపి తథా దశరథస్యేతి త్వమజ్ఞాతుమర్హసి - అనుజ్ఞా

మబ్రవీత్ || ౪ || ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య కృత్వా కర్మ సుదుష్కరమ్ | గతస్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడితః || ౫ || స్త్రియా నియుక్తః కైకేయ్యా మమ మాత్రా పరంతప | చకార సుమహత్పాపమిదమాత్మయశోహరమ్ || ౬ || సా రాజ్యఫలమప్రాప్య విధవా శోకకర్శితా | పతిష్యతి మహాఘోరే నిరయే జననీ మమ || ౭ || తస్య మే దాసభూతస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసి | అభిషించస్వ చాద్యైవ రాజ్యేన మఘవానివ || ౮ || ఇమాః ప్రకృతయస్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః | త్వత్సకాశమనుప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తుమర్హసి || ౯ || తదానుపూర్వ్యా యుక్తం చ యుక్తం చాత్మని మానద | రాజ్యం ప్రాప్నుహి ధర్మేణ సకామాన్ సుహృదః కురు || ౧౦ || భవత్వవిధవా భూమిస్సమగ్రా పతినా త్వయా | శశినా విమలేనేవ శారదీ రజనీ యథా || ౧౧ || ఏభిశ్చ సచివైస్సార్ధం శిరసా యాచితో మయా | భ్రాతుశ్శిష్యస్య దాసస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసి || ౧౨ || తదిదం శాశ్వతం పిత్ర్యం సర్వం ప్రకృతిమండలమ్ | పూజితం పురుషవ్యాఘ్ర నాతిక్రమితుమర్హసి || ౧౩ || ఏవముక్త్వా మహాబాహుస్సబాష్పః కైకయీసుతః | రామస్య శిరసా పాదౌ జగ్రాహ విధివత్పునః || ౧౪ || తం మత్తమివ మాతంగం నిశ్వసంతం పునఃపునః | భ్రాతరం భరతం రామః పరిష్వజ్యేదమబ్రవీత్ || ౧౫ || కులీనస్సత్త్వసంపన్నస్తేజస్వీ చరితవ్రతః | రాజ్యహేతోః కథం పాపమాచరేత్త్వద్విధో జనః || ౧౬ || న దోషం త్వయి పశ్యామి సూక్ష్మమప్యరిసూదన | న చాపి జననీం బాల్యాత్త్వం విగర్హితుమర్హసి || ౧౭ || కామకారో మహాప్రాజ్ఞ గురూణాం సర్వదానఘ | ఉపపన్నేషు దారేషు పుత్రేషు చ విధీయతే || ౧౮ || వయమస్య యథా లోకే సంఖ్యాతాస్సౌమ్య సాధుభిః | భార్యాః పుత్రాశ్చ శిష్యాశ్చ త్వమనుజ్ఞాతుమర్హ

గాఢం పరిష్వజ్య - తత్సర్వం విజ్ఞప్తుమర్హసీతి భూయ ఉక్త కైకయీపుత్రః - ప్రాంజలిః వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః || ౪ || ఆర్యమితి || సుదుష్కరం కర్మ కృత్వా - జ్యేష్ఠార్హం రాజ్యం స్త్రీనియోగాత్ కనిష్ఠసాత్కృత్వేత్యర్థః పరిత్యజ్య వివాస్య పుత్రశోకాభిపీడితః స్వర్గం గత ఇతి సంబంధః || ౫ || ౬ || ౭ || తస్యేతి || తస్య మే కైకేయీసంబంధాత్ ప్రాప్తపాపవాదస్య - రాజ్యేన హేతౌ తృతీయా || ౮ || ౯ || తదితి || ఆనుపూర్వ్యా వయుక్తం జ్యేష్ఠక్రమేణ ప్రాప్తం యుక్తం చ - ఆత్మనియోగ్యం || ౧౦ || భవత్వితి || పతినా నాథవతీ పృథ్వీ శశినేవ త్వయా పతినా రజనీ యథా | భూమిరితి చ - యథేవశబ్దయోరన్వయః || ౧౧ || ౧౨ || తదితి || శాశ్వతం పరంపరాప్రాప్తమిత్యర్థః || ౧౩ || ౧౪ || ౧౫ || కులీన ఇతి || రాజ్యహేతోః రాజ్యార్థం పాపం జ్యేష్ఠవిషయప్రాతికూల్యరూపం || ౧౬ || ౧౭ || కామకారఇతి || కామకారః స్వచ్ఛందకరణం గురూణాం మహతాముపప

ర్థకః ॥ ౧౯ ॥ వన ఇతి ॥ చీరం ద్రుమవల్కలం వసనముత్తరీయం యస్య తం - కృష్ణాజినం అంబరం అధరాంబరం యస్య తం - ఈశ్వరః నియంతా ॥ ౨౦ ॥ యావదితి ॥ పితరి యావత్ యత్పరిమాణకం గౌరవం జనస్యాపి తావత్ తత్పరిమాణకం గౌరవం - కర్తవ్యమితి శేషః ॥ యత్తచ్ఛబ్దాభ్యాం యత్తదేతేభ్యః పరిమాణే వతుప్ ॥ ౨౧ ॥ ఫలితమాహ ఏతాభ్యామితి ॥ సమాచరామి - కథం సమాచరాణీత్యర్థః ॥ ౨౨॥౨౩॥౨౪॥ స చేతి ॥ పిత్రా దత్తం భాగం యథా యథావత్ ఉపభోక్తుమిత్యన్వయః ॥ ౨౫॥౨౬॥ యదితి ॥ పరమాత్మనో హితం ఆత్మనః పరం హితం ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః ॥ ౧ ॥ శాశ్వత ఇతి ॥ అస్మాస్వస్మత్పూర్వేషు ॥ ౨ ॥ స సమృద్ధామితి ॥ భవాయ భద్రాయ - భవో భద్రే హరే ప్రాప్తౌ సత్తాసంసారజన్మసు ఇతి వైజయంతీ

సి ॥ ౧౯ ॥ వనే వా చీరవసనం సౌమ్య కృష్ణాజినాంబరమ్ । రాజ్యే వాపి మహారాజో మాం వాసయితుమీశ్వరః ॥ ౨౦ ॥ యావత్పితరి ధర్మజ్ఞే గౌరవం లోకసత్కృతమ్ । తావద్ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠ జనస్యాముపగౌరవమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఏతాభ్యాం ధర్మశీలాభ్యాం వనం గచ్ఛేతి రాఘవ । మాతాపితృభ్యాముక్తోఽహం కథమన్యత్సమాచరే ॥ ౨౨ ॥ త్వయా రాజ్యమయోధ్యాయాం ప్రాప్తవ్యం లోకసత్కృతమ్ । వస్తవ్యం దండకారణ్యే మయా వల్కలవాససా ॥ ౨౩ ॥ ఏవం కృత్వా మహారాజో విభాగం లోకసన్నిధౌ । వ్యాదిశ్య చ మహాతేజా దివం దశరథో గతః ॥ ౨౪ ॥ స చ ప్రమాణం ధర్మాత్మా రాజా లోకగురుస్తవ । పిత్రా దత్తం యథాభాగముపభోక్తుం త్వమర్హసి ॥ ౨౫ ॥ చతుర్దశ సమాః సౌమ్య దండకారణ్యమాశ్రితః । ఉపభోక్ష్యే త్వహం దత్తం భాగం పిత్రా మహాత్మనా ॥ ౨౬ ॥ యదబ్రవీన్మాం నరలోకసత్కృతః పితా మహాత్మా విబుధాధిపోపమః । తదేవ మన్యే పరమాత్మనో హితం న సర్వలోకేశ్వరభావమప్యహమ్ ॥ ౨౭ ॥

❖❖❖ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః ❖❖❖

రామస్య వచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచ హ । కిం మే ధర్మాద్విహీనస్య రాజధర్మః కరిష్యతి ॥ ౧ ॥ శాశ్వతోఽయం సదా ధర్మః స్థితోఽస్మాసు నరర్షభ । జ్యేష్ఠపుత్రే స్థితే రాజన్ న కనీయాన్నృపో భవేత్ ॥ ౨ ॥ స సమృద్ధాం మయా సార్ధమయోధ్యాం గచ్ఛ రాఘవ । అభిషేచయ చాత్మానం కులస్యాస్య భవాయ నః ॥ ౩ ॥ రాజానం మానుషం ప్రాహుర్దేవత్వే సమ్మతో మమ । యస్య ధర్మార్థసహితం వృత్తమాహురమానుషమ్ ॥ ౪ ॥ కేకయస్థే చ మయి తు త్వయి చారణ్యమాశ్రితే । దివమార్యో గతో రాజా యాయజూకస్సతాం మతః ॥ ౫ ॥ నిష్క్రాంతమాత్రే భవతి సహసీతే సలక్ష్మణే । దుఃఖశోకాభిభూతస్తు రాజా త్రిదివమభ్యగాత్ ॥ ౬ ॥ ఉత్తిష్ఠ పురుషవ్యాఘ్ర క్రియతాముదకం పితుః । అహం చాయం చ శత్రుఘ్నః పూర్వమేవ కృతోదకౌ ॥ ౭ ॥ ప్రియేణ ఖలు దత్తం హి పితృలోకేషు రాఘవ । అక్షయ్యం భవతీత్యాహుర్భవాం

స్నేహయుక్తేషు సమ్మతేష్విత్యర్థః దారాదిషు విధేయత ఇతి సంబంధః - మహాంతోఽపి అభిమతదారాదిషు స్నేహం కుర్వంతీతి భావః ॥ ౧౮ ॥ వయమితి ॥ లోకే భార్యాం ఇయం సాధుభిర్యథా సంఖ్యాతాః నియమ్యత్వేన పరిగణితాః - వయమప్యస్య దశరథస్య తథా నియమ్యా ఇతి త్వం జ్ఞాతుమర్హసీతి సంబంధః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ఏతాభ్యామితి ॥ మాతాపితృభ్యాం కైకేయీదశరథాభ్యాం ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ యదితి ॥ సర్వలోకేశ్వరభావం సర్వలోకేశ్వరత్వం - నను ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య కృత్వా కర్మ సుదుష్కరం - గతస్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడిత ఇతి - ఇమాః ప్రకృతయః సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః - త్వత్సకాశమనుప్రాప్తా ఇతి భరతేనోక్తే - రామస్తదాపి అశోచన్ ఆదౌ అనుల్లంఘ్యాభిషేకప్రత్యాఖ్యానమేవ కిమితి కృతవాన్ నైష దోషః తస్మిన్ భరతవాక్యప్రబంధే పితృమరణమానుషంగికత్వేనోక్తం - ప్రాధాన్యేన రాజ్యస్వీకరణమేవోచ్యతే - అతో రామస్తదేవ మన్యతే - పితా పుత్రశోకేన మృతకల్పో న పునర్జీవిష్యతీతి మృత ఇత్యుచ్యతే - మాతరశ్చ విధవాకల్పా ఇతి విధవా ఇత్యుచ్యంతే - అనేన మమాభిషేకవచనమేవ ప్రాధాన్యేనోచ్యత ఇత్యశోచన్ - అభిషేకప్రత్యాఖ్యానం కృతవాన్ స్వవాక్యే పితృమరణానువాదస్యాయమేవ పరిహారః ❖❖❖ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయాం అయోధ్యాకాండటీకాయాం ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః ❖❖❖

రామస్యేత్యాది ॥ కిమితి ధర్మాత్ త్వత్సేవారూపముఖ్యధర్మాత్ ॥ ౧ ॥ శాశ్వత ఇతి ॥ శాశ్వతః కులక్రమాగతః - అస్మాసు అస్మత్పూర్వేషు తదేవాహ జ్యేష్ఠపుత్ర ఇతి ॥ ౨ ॥ స ఇతి ॥ భవాయ భద్రాయ ॥ ౩ ॥ దేవత్వప్రాపకతపశ్చరణం విహాయ మమ రాజ్యాభిషేకేణ కిమిత్యత ఆహ ॥ రాజానమితి ॥ యద్యపి రాజానం మానుషం ప్రాహుః తథాపి మమ దేవత్వేన సమ్మతః - కుతః యస్య వృత్తమమానుషం దివ్యం దేవత్వసంపాదకమిత్యర్థః । తపశ్చరణేన క్లేశద్వారా దేవత్వం - రాజ్యపరిపాలనేన భోగద్వారా దేవత్వమితి భావః ॥ ౪ ॥ నను పితరి జీవతి కుతో మమ రాజ్యాభిషే

౩॥ రాజానమితి-స రాజా దేవత్వేమతః దేవత్వేన సంమత ఇత్యర్థః ॥౪॥ కైకయస్థ ఇతి॥ యాయజూక ఇజ్యాశీలః ఇజ్యాశీలో యాయజూక ఇత్యమరః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః-

తామిత్యాది ॥ కరుణాం శోకావహాం - యద్వా అకరుణాం కరుణారహితాం క్రూరామితియావత్ ॥౧॥ తంత్విత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ దానవారిణా ఇంద్రేణ - బాహూ ప్రగృహ్య పాణినా పాణిం సమ్పీడ్య - ఉద్ధృత్య వా - వాగ్వజ్రమిత్యస్య పూర్వశ్లోకాదనుషక్తేన శ్రుత్వేత్యనేనాన్వయః ॥ ౨॥౩ ॥ తథేత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ కూలఘాతేన మదేన దంతకండ్వా చ కృతేన కూలప్రహారేణ పరిశ్రాంతం - అత ఏవ ప్రసుప్తం కుంజరమివ స్థితం - మూర్ఛితమిత్యర్థః - సలిలేన సర్వతస్సిషిచుః సర్వగాత్రాణి మోహశాంతయే సిక్తవంతః యతః అమృతం వా ఆపస్తస్మాదద్భిరవతాంతమభిషించంతీతి శ్రుతిరపి హి వదతి ॥ ౪॥ ౫ ॥ సత్వితి ॥ ఉపాక్రామత ఉపాక్రమత - దీర్ఘమాభాషత ॥౬॥౭॥ కిమితి ॥ దిష్టాం కాలకల్పితాం - కాలో దిష్టోఽప్యనేహాపీత్యమరః । యద్వా దిష్టాం దైవకల్పితాం - దైవం దిష్టం భాగధేయమిత్యమరః । రాజవరాత్ - తృతీయార్థే పంచమీ - పాఠాంతరం - కిం కరిష్యామీత్యస్యాభావముద్ఘాటయతి రాజవరేతి - రాజవరాధీనాం తద్రక్షణాధీనామిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ పితృమరణహేతుభూతత్వాత్తత్సంస్కారానుపయోగాచ్చాత్మానం విగర్హతే కిం ను తస్యేతి ॥ ౯ ॥ అహో ఇతి ॥ అనఘ పుత్రమంత్యేష్టికర్మణి త్యక్తపితృసంస్కారరూపభాగ్యవిఘటకపాపరహిత - అహం హి తాదృశపాపవానితి భావః యేన కారణేన త్వయా శత్రుఘ్నేన చ సర్వేషు ప్రేతకృత్యేషు ప్రాప్తేషు రాజా సత్కృతః ॥ ౧౦ ॥ నిష్ప్రధానామితి ॥ ఏకాగ్రా అనాకులా - అనాకులేఽపచైకాగ్ర ఇత్యమరః । పానభవతిత్యనేకాగ్రాం - ఆకులామితియావత్ ॥౧౧ ॥ సమాప్తవనవాసమితి ॥ శాసిష్యతి కార్యేషు నియోక్ష్యతీత్యర్థః ॥౧౨॥

శైవ పితుః ప్రియః ॥౮॥ త్వామేవ శోచంస్తవ దర్శనేప్సుస్త్వయ్యేవ సక్తామనివర్త్య బుద్ధిమ్ । త్వయా విహీనస్తవ శోకమగ్నస్త్వాం సంస్మరన్నస్తమితః పితా తే ॥౯ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే-ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః

తాం శ్రుత్వా కరుణాం వాచం పితుర్మరణసంహితామ్ । రాఘవో భరతేనోక్తాం బభూవ గతచేతనః ॥ ౧॥ తం తు వజ్రమివోత్సృష్టమాహవే దానవారిణా । వాగ్వజ్రం భరతేనోక్తమమనోజ్ఞం పరంతపః ॥౨॥ ప్రగృహ్య బాహూ రామో వై పుష్పితాగ్రో యథా ద్రుమః । వనే పరశునా కృత్తస్తథా భువి పపాత హ ॥౩॥ తథా నిపతితం రామం జగత్యాం జగతీపతిమ్ । కూలఘాతపరిశ్రాంతం ప్రసుప్తమివ కుంజరమ్ ॥౪॥ భ్రాతరస్తే మహేష్వాసం సర్వతశ్శోకకర్శితమ్ । రుదంతస్సహ వైదేహ్యా సిషిచుస్సలిలేన వై ॥ ౫ ॥ స తు సంజ్ఞాం పునర్లబ్ధ్వా నేత్రాభ్యామాస్రముత్సృజన్ । ఉపాక్రామత కాకుత్స్థః కృపణం బహుభాషితుమ్ ॥ ౬॥ స రామస్స్వర్గతం శ్రుత్వా పితరం పృథివీపతిమ్ । ఉవాచ భరతం వాక్యం ధర్మాత్మా ధర్మసంహితమ్ ॥ ౭॥ కిం కరిష్యామ్యయోధ్యాయాం తాతే దిష్టాం గతిం గతే । కస్తాం రాజవరాద్ధీనామయోధ్యాం పాలయిష్యతి ॥౮॥ కిం ను తస్య మయా కార్యం దుర్జాతేన మహాత్మనః । యో మృతో మమ శోకేన మయా చాపి న సంస్కృతః ॥ ౯ ॥ అహో భరత సిద్ధార్థో యేన రాజా త్వయాఽనఘ । శత్రుఘ్నేన చ సర్వేషు ప్రేతకృత్యేషు సత్కృతః ॥౧౦॥ నిష్ప్రధానామనేకాగ్రాం నరేంద్రేణ వినాకృతామ్ । నివృత్తవనవాసోఽపి నాయోధ్యాం గంతుముత్సహే ॥౧౧ ॥ సమాప్తవనవాసం మామయోధ్యాయాం పరంతప । కో ను శాసిష్యతి పునస్తాతే లోకాంతరం గతే ॥ ౧౨ ॥ పురా ప్రేక్ష్య సువృత్తం మాం పితా యాన్యాహ సాంత్వయన్ । వాక్యాని తాని శ్రో

కాధికార ఇత్యత ఆహ ॥ కైకయస్థ ఇతి ॥ యాయజూకః ఇజ్యాశీలః ॥ ౫॥౬॥౭॥౮॥ త్వామేవేతి ॥ త్వామేవ శోచన్నిత్యుక్త్వా పునస్తవ శోకమగ్న ఇత్యుక్తిః స ఏవ శోకస్తస్యావసాదహేతురితి ప్రతిపాదయితుమితి జ్ఞేయం ॥ ౯ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః

తామితి ॥ అకరుణాం క్రూరాం ॥ ౧ ॥ తమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ దానవారిణా ఇంద్రేణ- వాగ్వజ్రం - శ్రుత్వేత్యనుషజ్యతే - బాహూ ప్రగృహ్య పాణినా పాణిం నిష్పీడ్య - బాహూ ఉద్ధృత్య వా ॥౨॥౩॥౪॥౫॥౬॥౭ ॥ కిం కరిష్యామీతి ॥ దిష్టాం గతిం కాలకల్పితాం గతిం మరణమిత్యర్థః - రాజవరాత్ తృతీయార్థే పంచమీ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ నిష్ప్రధానామితి ॥ నిష్ప్రధానాం నాథరహితాం అనేకాగ్రామాకులామిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ సమాప్తేతి ॥ శాసిష్యతి కార్యేషు నియోక్ష్యతీత్యర్థః ॥౧౨॥ పురేతి॥ సువృత్తం శోభనస్వయోగాచరణం-సు

పురేతి ‖ సువృత్తం శోభనం నియోగాచరణరూపం వృత్తం యస్య తం - కుతః కస్మాత్ పురుషాత్ ‖ ౧౩ ‖ ఏవమితి ‖ అభ్యేత్య అభిముఖీభూత్వా సీతఇతి ‖ దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం - ఇత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః ‖ ౧౪ ‖ ౧౫ ‖ ౧౬ ‖ తతఇతి ‖ క్రియతామిత్యత్రైకికరణం ద్రష్టవ్యం ‖ ౧౭ ‖ ౧౮ ‖ ౧౯ ‖ ఆనయేతి ‖ ఇంగుదిపిణ్యాకం తపస్విభోజ్యం తాపసతరుబీజపిణ్యాకం - అస్సారం తైలం పిష్ట్వా చూర్ణీకృత్య పిండీకృతమింగుదీబీజమేవ పిణ్యాకత్వేనోపచర్యతే - ఇంగుదీ తాపసతరురిత్యమరః ‖ చీరం వాసః ఉదకదానార్థం - పాఠభేదః చీరం స్నానార్థం పరిధానం - ఉత్తరం ఉత్తరీయంచ ‖ ౨౦ ‖ సీతేతి ‖ అభితః పశ్చాత్ - అభితః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా - సుదారుణా సుతరాం దుస్సహా గతిః దుఃఖినాం గతిః - ఏషా హి స్నానాద్యర్థం స్త్రీ బాలపురస్సరా ఇత్యర్థః - తథా చ సూత్రం - సర్వేకనిష్ఠప్రథమా అనుపూర్వా ఇతరే స్త్రియోఽగ్ర ఇతి ‖ ౨౧ ‖ తతఇతి ‖ నిత్యానుగః కులక్రమానుగతానుచరః - విదితాత్మా జ్ఞాతాత్మస్వరూపః ‖ ౨౨ ‖ ౨౩ ‖ తఇతి తే సీతాలక్ష్మణరామాః - స్త్రియోఽప్యుదకం దదీరన్నితి శాస్త్రసిద్ధం - శీఘ్రస్రోతసం నదీముపాగమ్య అకర్దమం తీర్థం అవతారప్రదేశం ఆసాద్య - తత ఏతత్ తాత తేఽక్షయ్యం ఏతత్ భవతు ఇత్యుచ్చార్య ఉదకం సిషిచుః - దదురిత్యర్థః - స్నానమర్థాత్ సిద్ధం - సీతాయాః స్నానమాత్రే స్వగోత్రో వా - కృచ్ఛ్రాదిత్యనేన తేషాం దుఃఖాతిశయాత్ క్లిష్టగమనముచ్యతే - సుతీర్థామిత్యనేన పుణ్యతీర్థత్వముక్తం - ఉపగమ్యేత్యనేన నదీతీరే కించిత్ కాలం రోదనాచార ఉక్తః - యశస్విన ఇత్యనేన శాస్త్రానతిక్రమ ఉక్తః - రమ్యామిత్యనేన దుఃఖశాంతిహేతుత్వముక్తం - పుష్పితకాననామిత్యనేన ఉదకదానసమాప్తిపర్యంతమనాతపత్వముక్తం - శీఘ్రస్రోతసమిత్యనేన స్నానకాలే స్రోతోభిముఖత్వముక్తం - శివం శుద్ధం అకర్దమం తీర్థమాసాద్యేత్యనేన తీరే సేచనముక్తం ‖ ౨౪ ‖ దానప్రకారమాహ ప్రగృహ్యేత్యాదినా ‖ ౨౫ ‖ దానమంత్రమాహ ఏతదిత్యాదినా ‖ ౨౬ ‖ తతఇతి ‖ భ్రాతృభిస్సహ మందాకినీతీరాత్ ప్రత్యుత్తీర్య పితుర్నివాపం పిండప్రదానం చకార - మందాకినీతీరాత్ సముత్తీర్యేత్యుదకదానదేశాత్ కించిత్ప్రదేశాంతరగమనవచనాత్ సపిండీకరణమేవ కృతమిత్యవగమ్యతే - దశాహాత్యూ

ష్యామి కుతశ్శోత్రు సుఖాన్యహమ్ ‖ ౧౩ ‖ ఏవముక్త్వా స భరతం భార్యామభ్యేత్య రాఘవః ‖ ఉవాచ శోకసంతప్తః పూర్ణచంద్రనిభాననామ్ ‖ ❖ ‖ సీతే మృతస్తే శ్వశురః పిత్రా హీనోఽసి లక్ష్మణ ‖ భరతో దుఃఖమాచష్టే స్వర్గతం పృథివీపతిమ్ ‖ ౧౫ ‖ తతో బహుగుణం తేషాం బాష్పం నేత్రేష్వజాయత ‖ తథా బ్రువతి కాకుత్స్థే కుమారాణాం యశస్వినామ్ ‖ ౧౬ ‖ తతస్తే భ్రాతరస్సర్వే భృశమాశ్వాస్య రాఘవమ్ ‖ అబ్రువన్ జగతీభర్తుః క్రియతాముదకం పితుః ‖ ౧౭ ‖ సా సీతా శ్వశురం శ్రుత్వా స్వర్గలోకగతం నృపమ్ ‖ నేత్రాభ్యామశ్రుపూర్ణాభ్యామశకన్నేక్షితుం పతిమ్ ‖ ౧౮ ‖ సాంత్వయిత్వా తు తాం రామో రుదంతీం జనకాత్మజామ్ ‖ ఉవాచ లక్ష్మణం తత్ర దుఃఖితో దుఃఖితం వచః ‖ ౧౯ ‖ ఆనయేంగుదిపిణ్యాకం చీరమాహర చోత్తరమ్ ‖ జలక్రియార్థం తాతస్య గమిష్యామి మహాత్మనః ‖ ౨౦ ‖ సీతా పురస్తాద్వ్రజతు త్వమేనామభితో వ్రజ ‖ అహం పశ్చాద్గమిష్యామి గతిర్హ్యేషా సుదారుణా ‖ ౨౧ ‖ తతో నిత్యానుగస్తేషాం విదితాత్మా మహామతిః ‖ మృదుర్దాంతశ్చ శాంతశ్చ రామే చ దృఢభక్తిమాన్ ‖ ❖ ‖ సుమంత్రస్తైర్నృపసుతైస్సార్ధమాశ్వాస్య రాఘవమ్ ‖ అవాతారయదాలంబ్య నదీం మందాకినీం శివామ్ ‖ ౨౩ ‖ తే సుతీర్థాం తతః కృచ్ఛ్రాదుపాగమ్య యశస్వినః ‖ నదీం మందాకినీం రమ్యాం సదా పుష్పితకాననామ్ ❖ శీఘ్రస్రోతసమాసాద్య తీర్థం శివమకర్దమమ్ ‖ సిషిచుస్తూదకం రాజ్ఞే తత ఏతద్భవత్వితి ‖ ౨౫ ‖ ప్రగృహ్య చ మహీపాలో జలపూరితమంజలిమ్ ‖ దిశం యామ్యామభిముఖో రుదన్వచనమబ్రవీత్ ‖ ౨౬ ‖ ఏతత్తే రాజశార్దూల విమలం తోయమక్షయమ్ ‖ పితృలోకగతస్యాద్య మద్దత్తముపతిష్ఠతు ‖ ౨౭ ‖ తతో మందాకినీతీరాత్ప్రత్యు

తః కస్మాత్పురుషాత్ ‖ ౧౩ ‖ ఏవమితి ‖ అభ్యేత్య అభిముఖీభూత్వా ‖ ౧౪ ‖ సీతేతి ‖ దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియావిశేషణం ‖ ౧౪ ‖ ౧౫ ‖ ౧౬ ‖ తతఇతి ‖ క్రియతామిత్యత్రైకికరణం ద్రష్టవ్యం ‖ ౧౭ ‖ ౧౮ ‖ ౧౯ ‖ ఆనయేతి ‖ ఇంగుదిపిణ్యాకం తపస్వితరుభోజ్యం ‖ తాపసతరుపిణ్యాకం - ఉత్తరం చీరం ఉత్తరీయం వస్త్రమాహరదేహీత్యర్థః ‖ ౨౦ ‖ సీతేతి ‖ అభితః పశ్చాత్ సుదారుణా సుతరాం దుస్సహా గతిః ‖ దుఃఖినాం గతిరేషా హి స్నానార్థం స్త్రీ బాలపురస్సరా ఇతి - తథా చ పితృమేధసూత్రే సర్వేకనిష్ఠప్రథమా ఇతరే స్త్రియోఽగ్ర ఇతి ‖ ౨౧ ‖ తతఇతి ‖ నిత్యానుగః కులక్రమాగతానుచరః - విదితాత్మా జ్ఞాతాత్మస్వరూపః ‖ ౨౨ ‖ ౨౩ ‖ తఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ‖ తే సీతాలక్ష్మణరామాః - శీఘ్రస్రోతసం నదీముపాగమ్య - అకర్దమం తీర్థం అవతరణప్రదేశం సమాసాద్య తాత ఏతత్ తే భవత్విత్యుచ్చార్య - రాజ్ఞే ఉదకం సిషిచుః దదురిత్యర్థః ‖ ౨౪ ‖ ౨౫ ‖ ౨౬ ‖ ౨౭ ‖ తతఇతి ‖ స రాఘవః భ్రాతృభిస్సహ మందాకినీతీరాత్ ప్రత్యుత్తీర్య పితుర్నివాపం పిండప్రదానం

యేఽఙ్కదానం వినా పిణ్డదానస్యాచోదితత్వాత్ - ఉదకసేచనవత్ కనిష్ఠైర్లక్ష్మణైః పిణ్డదానానుక్తేశ్చ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ తేషామితి ॥ ప్రతిశ్రుత్కః ప్రతిధ్వనిః ॥ ౩౩ ॥ మహాబలానామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ త్రస్తాః శబ్దవిస్మృతిబుద్ధియాఽఽద్వైగ్నాః - ఉద్వేగానన్తరం నిశ్చిత్యవదన్నిత్యాహ - అబ్రువన్నిత్యాదినా - మృతం పితరం ఉద్దిశ్య శోచతః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ అథేతి ॥ స్వనమభిముఖాః - స్వనోత్పత్తిదిగభిముఖా ఇత్యర్థః - యథాస్థానం శబ్దోత్పత్తిప్రదేశమనతిక్రమ్య - ప్రధావితాః శీఘ్రగమనయుక్తాః ॥ ౩౬ ॥ హయైరితి ॥ సుకుమారాస్తథైవాన్యే పద్భిరిత్యాదిభిరుక్తానాం త్రయాణాం విశేషణం - సుకుమారత్వాభావేఽపి భక్త్యా రామం ప్రతి పద్భ్యామేవ గమనం యుక్తత్వాత్ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ భ్రాతౄణామితి ॥ ఏషాం యానైర్గమనం దర్శనత్వరయా - యయుర్బహువిధైర్యానైరితి పాఠః - యయుర్బహువిధైర్యానైః - అపరే - యుక్తైః సజ్జైః - యానైరితి శేషః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ తేనేతి ॥ ఆవాసయన్తః మదగన్ధేన వాసయన్తః - ఏతేన వనగజానామపి మదోత్కర్షణ హర్షాదుత్పత్తిః ॥ ౪౧ ॥ వరాహేతి ॥ గోకర్ణః గౌరివ కర్ణౌ యస్య స గోకర్ణః - మహాపృషతవిశేషః ॥ ౪౨ ॥ రథాఙ్గేతి ॥ నత్యూహాః జలరఙ్కవః - నత్యూహా జలరఙ్కుస్స్యాదితి హలాయుధః । ప్లవాః ధ్వాఙ్క్షకవిశేషాః ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ విగర్హమాణ ఇతి ॥ సహితః అన్యోన్య

తీర్య స రాఘవః । పితుశ్చకార తేజస్వీ నివాపం భ్రాతృభిస్సహ ॥ ౨౮ ॥ ఐఙ్గుదం బదరీమిశ్రం పిణ్యాకం దర్భసంస్తరే । న్యస్య రామస్సుదుఃఖార్తో రుదన్వచనమబ్రవీత్ ॥ ✻ ॥ ఇదం భుఙ్క్ష్వ మహారాజ ప్రీతో యదశనా వయమ్ । యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నాస్తస్య దేవతాః ॥ ౩౦ ॥ తతస్తేనైవ మార్గేణ ప్రత్యుత్తీర్య నదీతటాత్ । ఆరురోహ నరవ్యాఘ్రో రమ్యసానుం మహీధరమ్ ॥ ౩౧ ॥ తతః పర్ణకుటీద్వారమాసాద్య జగతీపతిః । పరిజగ్రాహ బాహుభ్యాముభౌ భరతలక్ష్మణౌ ॥ ౩౨ ॥ తేషాం తు రుదతాం శబ్దాత్ప్రతిశ్రుత్కోఽభవద్గిరౌ । భ్రాతౄణాం సహ వైదేహ్యా సింహానామివ నర్దతామ్ ॥ ౩౩ ॥ మహాబలానాం రుదతాం కుర్వతాముదకం పితుః । విజ్ఞాయ తుములం శబ్దం త్రస్తా భరతసైనికాః ॥ ✻ ॥ అబ్రువంశ్చాపి రామేణ భరతస్సంగతో ధ్రువమ్ । తేషామేవ మహాఞ్శబ్దశ్శోచతాం పితరం మృతమ్ ॥ ౩౫ ॥ అథ వాసాన్పరిత్యజ్య తం సర్వేఽభిముఖాస్స్వనమ్ । అప్యేకమనసో జగ్ముర్యథాస్థానం ప్రధావితాః ॥ ౩౬ ॥ హయైరన్యే గజైరన్యే రథైరన్యే స్వలంకృతైః । సుకుమారాస్తథైవాన్యే పద్భిరేవ నరా యయుః ॥ ౩౭ ॥ అచిరప్రోషితం రామం చిరవిప్రోషితం యథా । ద్రష్టుకామో జనస్సర్వో జగామ సహసాశ్రమమ్ ॥ ౩౮ ॥ భ్రాతౄణాం త్వరితాస్తత్ర ద్రష్టుకామాస్సమాగమమ్ । యయుర్బహువిధైర్యానైః ఖురనేమిస్వనాకులైః ॥ ౩౯ ॥ సా భూమిర్బహుభిర్యానైః ఖురనేమిసమాహతా । ముమోచ తుములం శబ్దం ద్యౌరివాభ్రసమాగమే ॥ ౪౦ ॥ తేన విత్రాసితా నాగాః కరేణుపరివారితాః । ఆవాసయన్తో గన్ధేన జగ్మురన్యద్వనం తతః ॥ ౪౧ ॥ వరాహవృకసంఘాశ్చ మహిషాస్సర్పవానరాః । వ్యాఘ్రగోకర్ణగవయా విత్రేసుః పృషతైస్సహ ॥ ౪౨ ॥ రథాఙ్గసాహ్వా నత్యూహా హంసాః కారణ్డవాః ప్లవాః । తథా పుంస్కోకిలాః క్రౌఞ్చా విసంజ్ఞా భేజిరే దిశః ॥ ౪౩ ॥ తేన శబ్దేన విత్రస్తైరాకాశం పక్షిభిర్వృతమ్ । మనుష్యైరావృతా భూమిరుభయం ప్రబభౌ తదా ॥ ౪౪ ॥ తతస్తం పురుషవ్యాఘ్రం యశస్వినమరిందమమ్ । ఆసీనం స్థణ్డిలే రామం దదర్శ సహసా జనః ॥ ౪౫ ॥ విగర్హమాణః కైకేయీం సహితో మన్థరామపి । అభిగమ్య జనో రామం బాష్పపూర్ణముఖోఽభవత్ ॥ ౪౬ ॥ తాన్నరాన్బాష్పపూర్ణాక్షాన్సమీక్ష్యాథ సుదుఃఖితాన్ । పర్యష్వజత ధర్మజ్ఞః పితృవన్మాతృవచ్చ సః ॥ ౪౭ ॥ స తత్ర కాంశ్చిత్పరిషస్వజే నరాన్నరాశ్చ కేచిత్తు తమభ్యవాదయన్ । చకార సర్వాన్సవయస్యబాన్ధవాన్యథార్హమాసాద్య తదా నృపాత్మజః ॥ ౪౮ ॥ స తత్ర తేషాం రుదతాం మహాత్మనాం భువం చ ఖం చానువినాద

శోకారేతి సంబన్ధః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ తేషామితి ॥ ప్రతిశ్రుత్కః ప్రతిధ్వనిః ॥ ౩౩ ॥ మహాబలానామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ అథేతి ॥ తం స్వనమభిముఖాః స్వనోత్పత్తిదిగభిముఖాః । యథాస్థానం శబ్దోత్పత్తిప్రదేశమనతిక్రమ్య ప్రధావితాః శీఘ్రగతియుక్తాః ॥ ౩౬ ॥ హయైరితి ॥ సుకుమారా ఇత్యేతదస్యైకశబ్దప్రయోగం ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే - యుక్తైస్సజ్జైర్యానైరితి శేషః ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ తేనేతి ॥ తేన శబ్దేన మదగన్ధేన ఆవాసయన్తః ఆసమన్తాద్వాసయన్తః ॥ ౪౧ ॥ వరాహేతి ॥ గౌరివ కర్ణో యస్య గోకర్ణః హరిణవిశేషః ॥ ౪౨ ॥ రథాఙ్గేతి ॥ ప్లవాః స్థూలబకవిశేషాః నత్యూహా జలకుక్కుటాః ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ విగర్హమాణ ఇతి ॥ సహితః అన్యోన్యం సంగతః ॥ ౪౬ ॥

ణ్యసంగతః ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ సఇతి ॥ చకార - సంమానమితిశేషః ॥ ౪౮ ॥ ౪౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః ॥

అథ మాతృసమాగమశ్చతురుత్తరశతతమే - వసిష్ఠఇతి ॥ రామదర్శనతర్షితః రామదర్శనేనసంజాతాభిలాషః - కామోభిలాషస్తర్షఇత్యమరః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఇదంతేషామితి ॥ తేప్రసిద్ధాః రామాదయః యేప్రాక్ నిర్విషయీకృతాః రాజ్యాన్నిష్కాసితాః వనేతేషాం క్లిష్టంఉపమర్దితం - ఇదంతీర్థంఅవతరణం - కేవలంనిశ్చితం - కేవలంనిశ్చితేక్లీబేవాచ్యవత్త్వేకకృత్స్నయోరితివైజయంతీ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ జఘన్యమితి ॥ జఘన్యంహీనం - జలాహరణాదికర్మకృతవానపినగర్హితః కుతఇత్యత్రాహ భ్రాతురితి - భ్రాతుః జ్యేష్ఠభ్రాతుః - అర్థసహితంప్రయోజనసహితం - యత్ కర్మతత్ సర్వంగుణైర్విహితం - జ్యేష్ఠభ్రాతాపితృసమఇతివచనాత్ పితృశుశ్రూషావత్ గుణాయ ... ॥ ౬ ॥ అద్యాయమితి ॥ క్లేశానామతథోచితః ఇదానీంయాదృశక్లేశానభవ తాదృశక్లేశానామనుచితతేలయంపుత్రః - నీచానర్థసమాచారంనికృష్టదుఃఖప్రచురసమాచారసహితంసజ్జంఉద్యుక్తంకర్మఅద్యప్రముంచత్వపి - అపిశబ్దస్సంభావనాయాం - అపిస్సంభావనాప్రశ్నగర్హాశంకాసముచ్చయఇతివైజయంతీ భరతప్రార్థనయారామేణస్వరాజ్యేస్వీకృతేలక్ష్మణస్య ... కర్మప్రమోచనంసంభవేదితిభావః ॥ ౭ ॥ దక్షిణాగ్రేష్వితి ॥ పితురితిచతుర్థ్యర్థేషష్ఠీ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ తస్యేతి ॥ ఔపయికం ప్రాప్తం యుక్తంస్యాదనీతం న్యాయ్యంప్రాప్తరూపమౌపయికం లభ్యేతిహలాయుధః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ అతఇతి ॥ రాజ్ఞైశ్వర్యయోగ్యతయా బుద్ధిమానిత్యుక్తిః ॥ ౧౩ ॥ రామేణేతి ॥

యర్జనః । గుహాగిరీణాంచదిశశ్చసంతతంమృదంగఘోషప్రతిమఃప్రశుశ్రువే ॥ ౪౯ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః

వసిష్ఠఃపురతఃకృత్వాదారాన్ దశరథస్యచ । అభిచక్రామతందేశంరామదర్శనతర్షితః ॥ ౧ ॥
రాజపత్న్యశ్చగచ్ఛంత్యోమందంమందాకినీంప్రతి । దదృశుస్తత్రతత్తీర్థంరామలక్ష్మణసేవితమ్ ॥ ౨ ॥
కౌసల్యాబాష్పపూర్ణేనముఖేనపరిశుష్యతా । సుమిత్రామబ్రవీద్దీనాయాశ్చాన్యారాజయోషితః ॥ ౩ ॥
ఇదంతేషామనాథానాంక్లిష్టమక్లిష్టకర్మణామ్ । వనేప్రాక్కేవలంతీర్థంయేతేనిర్విషయీకృతాః ॥ ౪ ॥
ఇతస్సుమిత్రేపుత్రస్తేసదాజలమతంద్రితః । స్వయంహరతిసౌమిత్రిర్మమపుత్రస్యకారణాత్ ॥ ౫ ॥
జఘన్యమపితేపుత్రఃకృతవాన్నతుగర్హితః । భ్రాతుర్యదర్థసహితంసర్వంతద్విహితంగుణైః ॥ ౬ ॥
అద్యాయమపితేపుత్రఃక్లేశానామతథోచితః । నీచానర్థసమాచారంసజ్జంకర్మప్రముంచతు ॥ ౭ ॥
దక్షిణాగ్రేషుదర్భేషుసాదదర్శమహీతలే । పితురింగుదపిణ్యాకంన్యస్తమాయతలోచనా ॥ ౮ ॥
తంభూమౌపితురార్తేనన్యస్తంరామేణవీక్ష్యసా । ఉవాచదేవీకౌసల్యాసర్వాదశరథస్త్రియః ॥ ౯ ॥
ఇదమిక్ష్వాకునాథస్యరాఘవస్యమహాత్మనః । రాఘవేణపితుర్దత్తంపశ్యతైతద్యథావిధి ॥ ౧౦ ॥
తస్యదేవసమానస్యపార్థివస్యమహాత్మనః । నైతదౌపయికంమన్యేభుక్తభోగస్యభోజనమ్ ॥ ౧౧ ॥
చతురంతాంమహీంభుక్త్వామహేంద్రసదృశోవిభుః । కథమింగుదపిణ్యాకంసభుంక్తేవసుధాధిపః ॥ ౧౨ ॥
అతోదుఃఖతరంలోకేనకించిత్ప్రతిభాతిమా । యత్రరామఃపితుర్దద్యాదింగుదీక్షోదమృద్ధిమాన్ ॥ ౧౩ ॥
రామేణేంగుదిపిణ్యా

కఇతి ॥ చకారఫస్నానమితిశేషః ॥ ఇతిమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః

వసిష్ఠఇతి ॥ రామదర్శనతర్షితః రామదర్శనసాభిలాషః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఇదమితి ॥ తేప్రసిద్ధాయేరామాదయః - ప్రాక్ నిర్విషయీకృతాః రాజ్యాన్నిష్కాసితాః నిరాశ్రయకృతంనాథనేతేషాంవనేవసతాం తేషాం క్లిష్టంఉపమర్దితంఇదంతీర్థంఅవతరణస్థలమిత్యర్థః ॥ కేవలంనిశ్చితం ॥ కేవలంనిశ్చితేక్లీబంవాచ్యవత్త్వేకకృత్స్నయోరితివైజయంతీ - ఇదంరామాదీనాంస్నానాదివ్యవహారస్థలంనూనమితిభావః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ జఘన్యమితి ॥ తేపుత్రః జఘన్యంజలాహరణాదినికృష్టంకర్మకృతవానపి నతుగర్హితః - కుతఇత్యతఆహ - భ్రాతుః జ్యేష్ఠభ్రాతుః అర్థసహితంప్రయోజనసహితం భ్రాతృశుశ్రూషారూపమిత్యర్థః - యత్కర్మతత్సర్వంగుణైర్విహితంజ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్ - పితృశుశ్రూషణంలక్ష్మణస్యగుణాయకల్పతఇత్యర్థః ॥ ౬ ॥ అద్యేతి ॥ క్లేశానామతథోచితఃయథేదానీం క్లేశానాముచితోభవతితథాక్లేశానామనుచితస్తేఽయంపుత్రః నీచానర్థసమాచారం నీచోనికృష్టః అనర్థోదుఃఖం సమాచారోనుష్ఠానంయస్యతత్ జలాహరణాదిరూపమిత్యర్థః - సజ్జంకర్మఉద్యుక్తంకర్మ అద్యప్రముంచత్వపముంచేదపి - అపిశబ్దఃసంభావనాయాం భరతప్రార్థనయారామేణస్వరాజ్యేస్వీకృతేలక్ష్మణస్యనీచకర్మప్రమోచనంసంభవేదితిభావః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ చతురంతాంచతుర్దిగంతాం ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ అతఇతి ॥ యత్రయదాబుద్ధిమాన్ రాజైశ్వర్యయుక్తః ఇంగుదీక్షోదంఇంగుదిపిణ్యాకం ॥ ౧౩ ॥ నస్ఫోటతీతిస్ఫుటతి ॥ ౧౪ ॥ శ్రుతిరితి ॥ సత్యానత్యాశ్వా

స్ఫోటతిస్ఫుటతి ॥ ౧౪ ॥ శ్రుతిరితి ॥ సత్యాసత్యార్థా-లౌకికీలోకవిదితా లోకప్రసిద్ధేతియావత్ దేవతాఇతిశ్రుతిస్సత్యేత్యన్వయః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ తా ఇతి ॥ రామస్యాయతలోచనాఇతిపాఠః ॥ ౧౯ ॥ సౌమిత్రిరపీతి ॥ అసక్తంఅవిరతం-అవిరతమనవరతంస్యాదేతార్థమనారతమసక్తమపీతిహలాయుధః ॥ ౨౦ ॥ యథేతి ॥ వవృతిరేచక్రురిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ పద్మమిత్యాది ॥ తేముఖంప్రేక్ష్య - స్థితామితిశేషః - మాం మనసి స్థితస్సన్నితిశేషః - ఆశ్రయంఆశ్రయభూతంకాష్ఠాదికం ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ తత ఇతి ॥ తతోజఘన్యంవసిష్ఠరామోపవేశాదనంతరం - ఉపోపవిష్టః - ప్రసముపోదఃపాదపూరణఇతిద్విర్వచనం ॥ ౨౯ ॥ ఉపోపవిష్టఇతి ॥ కృతాంజలిః - అభూదితిశేషః ॥ ౩౦ ॥ కిమితి ॥ ఇతీవేత్యత్రఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ❋❋❋❋

❋❋ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానేఅయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానేచతురుత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋

అథ పునర్భరతస్యకైకేయీనిబంధకృత పితృనియోగ పరిహారోచితవచనపూర్వకంప్రార్థనంరామస్యచతత్సమాశ్వాసనంత

కంపితుర్నత్తంసమీక్ష్యమే । కథందుఃఖేనహృదయంనస్ఫోటతిసహస్రధా ॥ ౧౪ ॥ శ్రుతిస్తు ఖల్వియంసత్యాలౌకికీప్రతిభాతిమా । యదన్నఃపురుషోభవతి తదన్నాస్తస్యదేవతాః ॥ ౧౫ ॥ ఏవమార్తాంసపత్న్యస్తాజగ్మురాశ్వాస్యతాంతదా । దదృశుశ్చాశ్రమేరామంస్వర్గచ్యుతమివామరమ్ ॥ ౧౬ ॥ సర్వభోగైఃపరిత్యక్తంరామంసంప్రేక్ష్యమాతరః । ఆర్తాముముచురశ్రూణిసస్వరంశోకకర్శితాః ॥ ౧౭ ॥ తాసాంరామస్సముత్థాయజగ్రాహచరణాన్ శుభాన్ । మాతౄణాంమనుజవ్యాఘ్రస్సర్వాసాంసత్యసంగరః ॥ ౧౮ ॥ తాఃపాణిభిస్సుఖస్పర్శైర్మృద్వంగులితలైశ్శుభైః । ప్రమమార్జూరజఃపృష్ఠాద్రామస్యాయతలోచనాః ॥ ౧౯ ॥ సౌమిత్రిరపితాస్సర్వామాతౄస్సంప్రేక్ష్యదుఃఖితః । అభ్యవాదయతాసక్తంశనైరామాదనంతరమ్ ॥ ౨౦ ॥ యథారామేతథాతస్మిన్ సర్వావవృతిరేస్త్రియః । వృత్తిందశరథాజ్జాతేలక్ష్మణేశుభలక్షణే ॥ ౨౧ ॥ సీతాపిచరణాంస్తాసాముపసంగృహ్యదుఃఖితా । శ్వశ్రూణామశ్రుపూర్ణాక్షీసాబభూవాగ్రతస్స్థితా ॥ ౨౨ ॥ తాంపరిష్వజ్యదుఃఖార్తాంమాతాదుహితరంయథా । వనవాసకృశాందీనాంకౌసల్యావాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ విదేహరాజస్యసుతాస్నుషాదశరథస్యచ । రామపత్నీకథందుఃఖంసంప్రాప్తానిర్జనేవనే ॥ ౨౪ ॥ పద్మమాతపసంతప్తంపరిక్లిష్టమివోత్పలమ్ । కాంచనంరజసాధ్వస్తంక్లిష్టంచంద్రమివాంబుదైః ॥ ❋ ॥ ముఖంతేప్రేక్ష్యమాంశోకోదహత్యగ్నిరివాశ్రయమ్ । భృశంమనసివైదేహివ్యసనారణిసంభవః ॥ ౨౬ ॥ బ్రువంత్యామేవమార్తాయాంజనన్యాంభరతాగ్రజః । పాదావాసాద్యజగ్రాహవసిష్ఠస్యచరాఘవః ॥ ౨౭ ॥ పురోహితస్యాగ్నిసమస్యవైతదాబృహస్పతేరింద్రఇవామరాధిపః । ప్రగృహ్యపాదౌసుసమృద్ధతేజసస్సహైవతేనోపవివేశరాఘవః ॥ ౨౮ ॥ తతోజఘన్యంసహితైస్స్వమంత్రిభిఃపురప్రధానైశ్చసహైవసైనికైః । జనేనధర్మజ్ఞతమేనధర్మవానుపోపవిష్టోభరతస్తదాగ్రజమ్ ॥ ౨౯ ॥ ఉపోపవిష్టస్తుతదాసవీర్యవాంస్తపస్వివేషేణసమీక్ష్యరాఘవమ్ । శ్రియాజ్వలంతంభరతఃకృతాంజలిర్యథామహేంద్రఃప్రయతఃప్రజాపతిమ్ ॥ ౩౦ ॥ కిమేషవాక్యంభరతోఽద్యరాఘవంప్రణమ్యసత్కృత్యచసాధువక్ష్యతి । ఇతీవతస్యార్యజనస్యతత్త్వతోబభూవకౌతూహలముత్తమంతదా ॥ ౩౧ ॥ సరాఘవస్సత్యధృతిశ్చలక్ష్మణోమహానుభావోభరతశ్చధార్మికః । వృతాస్సుహృద్భిశ్చవిరేజురధ్వరేయథాసదస్యైస్సహితాస్త్రయోఽగ్నయః ॥ ౩౨ ॥ ❋❋❋❋

❋❋❋ ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతురుత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋

తతఃపురుషసింహానాంవృతానాంతైస్సుహృద్గణైః । శోచతామేవరజనీదుఃఖేనవ్యత్యవర్తత ॥ ౧ ॥ రజన్యాంసుప్రభాతాయాంభ్రాతరస్తేసుహృద్వృతాః । మందాకిన్యాంహుతంజప్యంకృత్వారామముపా

లౌకికీలోకప్రసిద్ధేతియావత్ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ సౌమిత్రిరితి ॥ అసక్తమనవరతం ॥ ౨౦ ॥ యథేతి ॥ వవృతిరేచక్రురిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ❋ ॥ ముఖమితి ॥ ప్రేక్ష్యస్థితాయామమేతిశేషఃశోకః మనస్స్థితసన్నితిశేషః-ఆశ్రయమాశ్రయభూతకాష్ఠాదికం ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ తతఇతి ॥ జఘన్యంవసిష్ఠరామోపవేశానంతరం ఉపోపవిష్ట కృతాంజలిరభూదితిశేషః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ❋❋❋

❋❋ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - చతురుత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋

౧ ॥ రజన్యామితి ॥ హుతంహోమం ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ సాంత్వయేతి ॥ సాంత్వితాఆశ్వాసితా ॥ ౪ ॥ మహతేతి ॥ జలాగమేవర్షాకాలేదురా

తోపదేశేనేత్యేతత్ పంచోత్తరశతతమే తైః పురుషసింహైరిత్యాది ॥ రాజన్యామితి - హుతం హోమం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ దత్తమన్యథయితుమశక్తోహమితి రామోపదేదిరిమత్వా తస్యపరిహారాయ గుణావచనమాహ సాంత్వితేతి మమేయం మామికా శైషికోణ్ తవక మమకౌ వేకవచనఇత్యణ్ సన్నియోగేనాస్మచ్ఛబ్దస్య మమకాదేశః ఆదివృద్ధిశ్చ - ప్రత్యయస్థాదిత్యత్ర మామకనరకయోరుపసంఖ్యానాత్ కికారాత్ పూర్వస్యాకారస్య ఇకారః మాత్రావిరోధేన స్వీకుర్యాదితిమత్వాహ సాంత్వితేతి - దత్తస్యాన్యథాకరణ ననుచితమితి రామోపదేదిరిపరిహారలిదత్తమితి ప్రియపివాధనామితన్యాయేన దానస్యస్వగ్రాహ్యదీయమితిదదామిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ త్వనువరాజ్యం రక్షేత్యాశంక్యాహ మహతేతి జలాగమేవర్షాకాలే దురావారం ఆవరీతుమశక్యం - రాజ్యఖండం నవఖండేషు భరతఖండాఖ్యం రాజ్యం కోసలరాజ్యఖండంవా ॥ ౫ ॥ రాజ్యస్యదురావారత్వముక్త్వా స్వస్యాశక్తిమాహ గతిమితి ॥ ఖర ఇత్యవిభక్తికనిర్దేశః ఖరస్యేత్యర్థః ప్రకృతిభావ ఆర్షః - పతత్రిణః పక్షిమాత్రస్య - అశ్వస్యగతిమనుగంతుం ఖరస్యయథానశక్తిః గరుడస్యగతిమనుగంతుం కేవలపక్షిణో యథాచశక్తిర్నాస్తి తథేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ తవశక్తిర్నాసి పేదస్యంకస్మి ద్రాజ్యం రక్షత్విత్యత్రాహ సుజీవమితి - నిత్యశః నిత్యం ॥ ౭ ॥ ఉచితంచస్వద్రక్షణమేవేత్యాహ శ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ యథేత్యాదినా ॥ యథాత్వితి నిపాతసముదాయోయముదాహరణోపక్రమద్యోతనార్థః కేనచిత్ పురుషేణరోపితం బీజావాపేనోత్పాదితం - యోవృక్షః పునస్సంవర్ధితః - హ్రస్వకేనవామనేన - దురారోహః - క్రమేణరూఢస్కంధః మహాద్రుమోజాతః సయథాపుష్పితోభూత్వాఫలానిన విదర్శయేత్ సరోపయితా - యస్యఫలస్య - హేతోః హేతునా - తంవృక్షంరోపితవాన్ - తాంఫలవిషయికాం ప్రీతింనానుభవేత్ - వినయేన ప్రత్యేకంవక్తుమశక్తస్సముదాయరూపేణ దర్శయలభతాత్వమస్మాన్ భృత్యాన్నశాధియది ఏషావమేతి - ఏషాపూర్వోక్తమర్థజాతం ఉపమా ఉపమాశబ్దాపేక్షయా స్త్రీలింగత్వం రోపయితోఽభివృద్ధోవృక్షః పుష్పదర్శనంఫలాదర్శనంచోపమేత్యర్థః - తమర్థం ఉపమేయమర్థజాతం - వేత్తుమర్హసి భావజ్ఞానకుశలః ఖల్వసీత్యర్థః రోపయితుర్దశరథఉపమేయః వర్ధితమహావృక్షస్యభవాన్ - పుష్పదర్శనస్యాభిషేచనౌన్ముఖ్యం - ఫలాననుభవస్యభవతోరాజ్యాపరిపాలనమిత్యేతత్ సర్వంత్వంజానాసీత్యర్థః - ఏతత్సర్వం మహాబాహో ఇత్యనేన సూచితం ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ శ్రేణయ ఇతి ॥ శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః - అగ్ర్యాః ప్రధానాః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ తమితి ॥ దుఃఖితం స్వప్రార్థనానంగీకారేణ దుఃఖితం - విలపంతం మమహేతోరార్యవివాసనం పితృమరణమిత్యాదిజాతమితి ప్రలపంతం - కృతాత్మా సుశిక్షితబుద్ధిః - ధైర్యవాన్ వా ॥ ౧౪ ॥ కైకేయీప్రేరితో రాజా భవాంశ్చ నమద్వనవాస హేతుః కింతు దై

గమత్ ॥ ౨ ॥ తూష్ణీం తే సముపాసీనా న కశ్చిత్కించిదబ్రవీత్ । భరతస్తు సుహృన్మధ్యే రామం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౩ ॥ సాంత్వితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్యమిదం మమ । తద్దదామి తవైవాహం భుంక్ష్వ రాజ్యమకంటకమ్ ॥ ౪ ॥ మహతేవాంబువేగేన భిన్నస్సేతుర్జలాగమే । దురావారం త్వదన్యేన రాజ్యఖండమిదం మహత్ ॥ ౫ ॥ గతిం ఖర ఇవాశ్వస్య తార్క్ష్యస్యేవ పతత్రిణః । అనుగంతుం న శక్తిర్మే గతిం తవ మహీపతే ॥ ౬ ॥ సుజీవం నిత్యశస్తస్య యః పరైరుపజీవ్యతే । రామ తేన తు దుర్జీవం యః పరానుపజీవతి ॥ ౭ ॥ యథా తు రోపితో వృక్షః పురుషేణ వివర్ధితః । హ్రస్వకేన దురారోహో రూఢస్కంధో మహాద్రుమః ॥ ౮ ॥ స యదా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని న విదర్శయేత్ । స తాం నానుభవేత్ప్రీతిం యస్య హేతోః ప్రరోపితః ॥ ౯ ॥ ఏషోపమా మహాబాహో తమర్థం వేత్తుమర్హసి । యది త్వమస్మాన్ వృషభో భర్తా భృత్యాన్న శాధి హి ॥ ౧౦ ॥ శ్రేణయస్త్వాం మహారాజ పశ్యంత్వగ్ర్యాశ్చ సర్వశః । ప్రతపంతమివాదిత్యం రాజ్యే స్థితమరిందమమ్ ॥ ౧౧ ॥ తవానుయానే కాకుత్స్థ మత్తా నర్దంతు కుంజరాః । అంతఃపురగతా నార్యో నందంతు సుసమాహితాః ॥ ౧౨ ॥ తస్య సాధ్వి త్యమన్యంత నాగరా వివిధా జనాః । భరతస్య వచః శ్రుత్వా రామం ప్రత్యనుయాచతః ॥ ౧౩ ॥ తమేవం దుఃఖితం ప్రేక్ష్య విలపంతం యశస్వినమ్ । రామః కృతాత్మా భరతం సమాశ్వాసయదాత్మవాన్ ॥ ౧౪ ॥ నాత్మనః కామకారో౽స్తి పురుషో౽యమనీశ్వరః । ఇతశ్చేతరతశ్చైనం కృతాంతః పరికర్షతి ॥ ౧౫ ॥

వారం ఆవరితుమశక్యం రాజ్యఖండం నవఖండేషు భరతఖండాఖ్యం రాజ్యం ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ లోకరక్షణార్థం దశరథేనోత్పాద్య వర్ధితస్సకలసద్గుణసంపన్నస్త్వం యది లోకరక్షణం న కుర్యాస్తదా తస్య లోకస్య దశరథస్య చ త్వయా న ప్రయోజనమిత్యుపదేశముఖేన ఫలాప్రదర్శకవృక్షౌపమ్యమాహ ॥ యథాత్విత్యాదిశ్లోకత్రయేణ ఉదాహరణోపక్రమద్యోతనార్థో యథా నిపాతసముదాయః ॥ పురుషేణ రోపితో వర్ధితః హ్రస్వకేన వామనేన దురారోహః దుష్ప్రాపశిఖరః రూఢస్కంధః - అతో మహాద్రుమో జాత ఇతి శేషః స వృక్షో యథా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని న విదర్శయేత్ న పాతయేత్ - యస్య ఫలస్య హేతోశ్చ రోపితః తాం ఫలవిషయాం ప్రీతిం న రోపయితా పురుషో నానుభవేత - త్వం భర్తా నస్త్వ భృత్యాన స్మాన్న శాధి యది ఏషోపమా ఏతత్ తమర్థం అస్మత్ప్రార్థనరూపమర్థం వేత్తుమర్హసి ఇతి సంబంధః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ శ్రేణయ ఇతి ॥ శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః అగ్ర్యాః ప్రధానాః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ తమితి ॥ కృతాత్మా శిక్షితమనా ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ ॥ ౧౪ ॥ కై

వమేవేతి తత్త్వం స్పష్ట్వా భరతం దుఃఖాన్నివర్తయితుముపక్రమతే నాత్మన ఇత్యాది॥ ఆత్మనః పురుషస్య - కామకారః ఐచ్ఛికవ్యాపారో నాస్తి యతోఽయం పురుషః అనీశ్వరః అస్వతంత్ర ఇత్యర్థః - ఇతశ్చేతశ్చ స్మాద్దేశాద్దేశాంతరం ఇతరతః అస్వతంత్రత్వం కృతాంతః స్వతంత్రం దైవమేవ - పరికర్షతి ఆకర్షతి - దైవేకకృతాంతస్సిద్ధాంతే యమాకుశలకర్మణోరితి వైజయంతీ। యథోక్తం భగవతా గీతాచార్యేణ - ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి। భ్రామయన్సర్వభూతాని యంత్రారూఢాని మాయయేతి॥౧౪॥ అపరిహరణీయవస్తుస్వభావపర్యాలోచనాయాం పితృమరణేనాపి శోకస్యావకాశో నాస్తీత్యాహ సర్వమితి॥ నిచయాః ధనసంచయాః - సర్వే బహుశస్సంపాదితా అపి - క్షయాంతాః క్షయపర్యవసాయినః చోరేణ కామేన రాజ్ఞా వా నశ్యంతీత్యర్థః సముచ్ఛ్రయాః అత్యంతసమున్నతా అపి - పతనాంతాః - అత్యున్నతపదస్థితాః బ్రహ్మేంద్రాదయోఽపి స్వస్వాధికారసమాప్తిదశాయాం తత్పదభ్రంశపర్యవసాయిన ఇతి యావత్ - సంయోగాః పుత్రమిత్రకళత్రాదిసంబంధా అపి - విప్రయోగాంతాః విరహపర్యవసాయినః - జీవితం చ ఉత్పన్నజీవనమపి మరణాంతం - అపరిహార్యమరణాధీనభంగిశాలీత్యర్థః పితృమరణశోకేనైవముచ్యతే భరతేనేత్యారోప్య తదపనోదనం క్రియతే - అస్మిన్ శ్లోకే పాదత్రయోక్తార్థత్రయం దృష్టాంతార్థం తురీయపాదశ్చ దార్ష్టాంతికం దశరథమరణమపి ప్రాప్తమితి - అతః అపరిహార్యకాలకృతత్వాత్ పితృమరణమనశోచనీయమితి భావః ॥౧౫॥ ప్రథమశ్లోకే వనగమనం మయా స్వతంత్రేణ కృతం కింత్వీశ్వరకృతమిత్యుక్తం ద్వితీయశ్లోకే దశరథమరణం చ కాలకృతమతస్తత్రాపి న శోచనీయమిత్యుక్తం - అథ ద్వితీయశ్లోకోక్తం స్పష్టం ప్రపంచయతి యథేత్యాదినా ॥౧౬॥ ౧౭ ॥ అత్యేతీతి ॥ సముద్రస్యోదకాకులత్వవిశేషణం యమునాయాస్సర్వథా అనివర్త్యత్వాయ ॥ ౧౮ ॥ అహోరాత్రాణీతి ॥ గచ్ఛంతీతి ప్రథమాబహువచనమహోరాత్రవిశేషణం - అంశవః - సూర్యస్యేతి శేషః ॥ ౨౦ ॥ శోకవిషయం నిర్ధారయతి ఆత్మానమితి॥ ఆయుస్తే యతో హీయతే - అతః పరలోకచింతామేవ కుర్విత్యర్థః ॥ ౨౧॥ మృత్యుస్సర్వథా దుష్పరిహర ఇత్యాహ సహైవేతి ॥ ౨౨ ॥ కాలాంతరే తత్ప్రతీకారం కరిష్యామీత్యత్రాహ గాత్రేష్విత్యాదినా ॥ తస్మాత్ బాల్య ఏవాత్మజ్ఞానాయ యతేతేత్యుక్తం భవతి కింహి కృత్వా పూర్వోక్తప్రవర్ధనపరిహారత్వేన కముపాయం కృత్వా ఆత్మానం ప్రభుం కుర్యాదిత్యర్థః ॥౨౩॥ ప్రాయేణ పురుషాణాం వివేకో దుర్లభ ఇత్యాహ నందంతీత్యాదినా ॥ ఉదిత్యే ఉదితే నందంతి అర్థార్జనకాలోఽయమాగత ఇతి - రవావస్తమితేపి నందంతి కామోపభోగకాలోఽయమాగత ఇతి - ఆత్మనో జీవితక్షయం నావబుధ్యంతే - ఛిద్రఘటే గృహీతం జలమివ ప్రతిక్షణమాయుః క్షీయత ఇతి న జానంతి - జీవితకాలమేవ పరలోకహితం కర్తుం నేచ్ఛంతీత్యర్థః ॥౨౪॥ హృష్యంతీతి ॥ తత్తదృత్వాగమం దృష్ట్వా నానాభోగహేతురితి హృష్యంతి ప్రత్యుత ఋత్వాగమోఽనర్థహేతురిత్యాహ ఋతూనామ్

సర్వే క్షయాంతా నిచయాః పతనాంతాస్సముచ్ఛ్రయాః। సంయోగా విప్రయోగాంతా మరణాంతం చ జీవితమ్॥ ౧౬ ॥ యథా ఫలానాం పక్వానాం నాన్యత్ర పతనాద్భయమ్। ఏవం నరస్య జాతస్య నాన్యత్ర మరణాద్భయమ్॥ ౧౭ ॥ యథాఽగారం దృఢస్థూణం జీర్ణం భూత్వాఽవసీదతి। తథాఽవసీదంతి నరా జరామృత్యువశంగతాః॥౧౮॥ అత్యేతి రజనీ యా తు సా న ప్రతినివర్తతే। యాత్యేవ యమునా పూర్ణా సముద్రముదకాకులమ్ ॥ ౧౯ ॥ అహోరాత్రాణి గచ్ఛంతి సర్వేషాం ప్రాణినామిహ। ఆయూంషి క్షపయంత్యాశు గ్రీష్మే జలమివాంశవః॥౨౦॥ ఆత్మానమనుశోచ త్వం కిమన్యమనుశోచసి। ఆయుస్తే హీయతే యస్య స్థితస్య చ గతస్య చ॥౨౧॥ సహైవ మృత్యుర్వ్రజతి సహ మృత్యుర్నిషీదతి। గత్వా సుదీర్ఘమధ్వానం సహ మృత్యుర్నివర్తతే॥౨౨॥ గాత్రేషు వలయః ప్రాప్తాశ్శ్వేతాశ్చైవ శిరోరుహాః। జరయా పురుషో జీర్ణః కింహి కృత్వా ప్రభావయేత్ ॥౨౩॥ నందంత్యుదిత ఆదిత్యే నందంత్యస్తమితేఽహని। ఆత్మనో నావబుధ్యంతే మనుష్యా జీవితక్షయమ్॥౨౪॥ హృష్యంత్యృతుముఖం దృష్ట్వా నవం నవమిహాగతమ్। ఋతూనాం పరివర్తేన ప్రా

శేయా ప్రేరితో రాజా చ భవాంశ్చ మద్వనవాసాదౌ హేతుర్న భవతి కింతు దైవమేవ కారణమిత్యుపదేశముఖేన భరతదుఃఖం నివర్తయితుముపక్రమతే ॥ నాత్మన ఇత్యాది ॥ ఆత్మనః పురుషస్య కామకారః ఐచ్ఛికవ్యాపారః అనీశ్వరః అస్వతంత్రః - కృతాంతః దైవం॥౧౪॥ అపరిహరణీయవస్తుస్వభావపర్యాలోచనయా శోకస్యావకాశో నాస్తీత్యాహ ॥ సర్వ ఇతి ॥ నిచయాః వస్తుసమూహాః ॥౧౫॥౧౬॥ ౧౭॥ అత్యేతీతి॥ ఉదకాకులం ఉదకాధారం॥౧౮॥ అహోరాత్రాణీతి॥ గచ్ఛంతీతి శత్రంతం ఆయూంషి క్షపయంతి - అంశవః సూర్యకిరణాః॥౨౦॥ ఆత్మానమితి ॥ ఆత్మానమనుశోచ - నశ్వరఫలసాధనేషు వ్యాపృతం త్వామేవానుశోచేత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ సహైవేతి ॥ సహైవ మృత్యుర్వ్రజతి ఈశ్వరలిఖితలలాటరేఖాయా ఏవ మృత్యురూపత్వాదితి భావః ॥ ౨౨ ॥ గాత్రేష్వితి ॥ కింవా కృత్వా ప్రభావయేత్ ఏతత్పరిహారత్వేన కముపాయం కృత్వా పురుషస్సమర్థో భవేత్ ॥ ౨౩ ॥ ఆయుః క్షయకరాదిత్యోదయాద్యనిష్టసాధనే ఇష్టసాధనత్వబుద్ధిం కుర్వంతః స్వహితం న జానంతీత్యాహ । నందంతీత్యాదినా॥౨౪ ॥ హృష్యంతీతి ॥ యేషాం ఋతూనాం పరివర్తేన ప్రాణినాం ప్రాణసంక్షయో భవతి - తాన్

షరివర్తేతేతి ॥ ౨౪ ॥ శ్లిష్టానాంవిశ్లేషస్యావశ్యంభావిత్వాత్తత్ర శోచనయుక్తమిత్యాహ ప్రాయేణాహ యథాకాష్ఠమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ వినాభవః వియోగః ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ నాత్రేతి ॥ అస్మిన్ లోకే కశ్చిదపి ప్రాణీ యథాభావం యథాభిలాషం న సమభివర్తతే యథాభిలాషంబంధుభిస్సహ న వర్తతే - తేన కారణేన ప్రేతస్యమృతస్య హేతోః - అనుశోచతః పురుషస్య - తస్మిన్ మరణనివారణే సామర్థ్యం నాస్తి ॥ పాఠాంతరం ॥ అస్మిన్ లోకే - కశ్చిదపి బ్రహ్మాదిసంబంధర్యం తేషు కో ప్రజంతుః యథాభావం యథాభిలాషం - అప్రతిహతసంకల్పః యేత్యర్థః న సమభివర్తతే కశ్చిదిత్యనేన మానుషాద్యపేక్షయా చిరకాలవర్తినాం శక్త్యతిశయభాజామపి బ్రహ్మాదీనామధికారావసానే మరణం దుర్నివారమేవేత్యాశయః - తేన ఏవం ప్రతిహతసంకల్పత్వాభావేన ప్రేతస్యమృతస్య హేతోః - అనుశోచతః పురుషస్య తస్మిన్ మరణనివారణే సామర్థ్యం నాస్తి అతః బ్రహ్మాదీనామప్యపరిహార్యే శోకం వినా యన సర్వానర్థనివృత్తయే ప్రయతేతేతి భావః ॥ ౨౮ ॥ యథేత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ గచ్ఛంతం సార్థం పథికసమూహం - పథిస్థితః పురుషో యథా అహమప్యాగమిష్యామీతి బ్రూయాదనుగచ్ఛతి చ ఏవం పూర్వైస్సర్వం శ్రైర్గతః ప్రాప్తః మార్గః పిత్ర్యపైతామహః పితృపితామహసంబంధి పూర్వైరపి ప్రాప్త ఇతి యావత్ - ధ్రువః పుత్రాదిభిరపి గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ఉక్తమర్థం ముఖాంతరేణాహ వయస ఇత్యాదినా ॥ యస్య చ భావేన భావలక్షణమిత్యర్థే సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - వాశబ్ద ఇవార్థః - అనివర్తిని స్రోతసీవ వయసి పతమానే అనివర్తితయా గచ్ఛతి సతి ఆత్మా సుఖే సుఖహేతౌ ధర్మే నియోక్తవ్యః పరలోకహితచింతయేతి శేషః - యతః ప్రజాః సుఖభాజః ధర్మసాధ్యసుఖాసక్తాః స్మృతాః ఇతి యోజ్యం ॥ ౩౧ ॥ ఏవం లోకస్థితిః - అస్మత్పితరం ప్రతి తు న శోకకరం దాపి కార్యమిత్యాశయేనాహ ధర్మాత్మేత్యాదినా ॥ ౩౨ ॥ భృత్యానామితి ॥ ధర్మేణ అర్థాదానాత్ ధర్మేణ కరాదిగ్రహణాత్ ॥ ౩౩ ॥ కర్మభిరితి ॥ ఇష్టైః జనానాం సర్వస్య చాభిమతైః - శుభైః కర్మభిః మహాపథేషు తటాకనిర్మాణాదిభిః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ఆయురితి ॥ ఉత్తమం తత్పూర్వరాజాయురపేక్షయా అధికతమం భుక్తాః - భోగానపి చాసాద్య స్వర్గతః సతాం సత్కృతః - స పితా న శోచ్య ఇత్యన్వయః ॥ ౩౬ ॥ సజీర్ణమితి ॥ దైవీమృద్ధిం దేవసంబంధి సంపదం దివ్యదేహాదిలాభరూపామిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ తంత్వితి ॥ ఏవంవిధః ప్రాజ్ఞ ఇతి భరతగుణం ప్రత్యక్షేణ నిర్దిశతి - ఏవంవిధ ఇత్యుక్తముద్ఘాటయతి త్వద్విధ ఇతి శ్రుతివాన్ బుద్ధిమత్తరశ్చ యద్విధోసి - తద్విధ ఇత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ ఏతే ఇతి ॥ బహువిధాః దశరథమరణమద్వివాసనాది

ణీనాం ప్రాణసంక్షయః ॥ ౨౫ ॥ యథా కాష్ఠంచ కాష్ఠంచ సమేయాతాం మహార్ణవే । సమేత్య చ వ్యపేయాతాం కాలమాసాద్య కంచన ॥ ౨౬ ॥ ఏవం భార్యాశ్చ పుత్రాశ్చ జ్ఞాతయశ్చ ధనానిచ । సమేత్య వ్యవధావంతి ధ్రువోహ్యేషాం వినాభవః ॥ ౨౭ ॥ నాత్ర కశ్చిద్యథాభావం ప్రాణీ సమభివర్తతే । తేన తస్మిన్న సామర్థ్యం ప్రేతస్యాస్త్యనుశోచతః ॥ ౨౮ ॥ యథా హి సార్థం గచ్ఛంతం బ్రూయాత్కశ్చిత్పథిస్థితః । అహమప్యాగమిష్యామి పృష్ఠతో భవతామితి ॥ ౨౯ ॥ ఏవం పూర్వైర్గతో మార్గః పితృపైతామహో ధ్రువః । తమాపన్నః కథం శోచేద్యస్య నాస్తి వ్యతిక్రమః ॥ ౩౦ ॥ వయసః పతమానస్య స్రోతసో వానివర్తినః । ఆత్మా సుఖే నియోక్తవ్యః సుఖభాజః ప్రజాస్స్మృతాః ॥ ౩౧ ॥ ధర్మాత్మా సుశుభైః కృత్స్నైః క్రతుభిశ్చాప్తదక్షిణైః । ధూతపాపో గతస్స్వర్గం పితా నః పృథివీపతిః ॥ ౩౨ ॥ భృత్యానాం భరణాత్సమ్యక్ప్రజానాం పరిపాలనాత్ । అర్థాదానాచ్చ ధర్మేణ పితా నస్త్రిదివంగతః ॥ ౩౩ ॥ కర్మభిస్తు శుభైరిష్టైః క్రతుభిశ్చాప్తదక్షిణైః । స్వర్గం దశరథః ప్రాప్తః పితా నః పృథివీపతిః ॥ ౩౪ ॥ ఇష్ట్వా బహువిధైర్యజ్ఞైర్భోగాంశ్చావాప్య పుష్కలాన్ । ఉత్తమం చాయురాసాద్య స్వర్గతః పృథివీపతిః ॥ ౩౫ ॥ ఆయురుత్తమమాసాద్య భోగానపి చ రాఘవః । న స శోచ్యః పితా తాత స్వర్గతస్సత్కృతస్సతామ్ ॥ ౩౬ ॥ స జీర్ణం మానుషం దేహం పరిత్యజ్య పితా హి నః । దైవీమృద్ధిమనుప్రాప్తో బ్రహ్మలోకవిహారిణీమ్ ॥ ౩౭ ॥ తం తు నైవంవిధః కశ్చిత్ప్రాజ్ఞ

శోకంబురుముఖుండు దృష్ట్వా హృష్యంతీతియత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణ సంబంధః ॥ ౨౫ ॥ సంశ్లిష్టానాం విశ్లేషస్యావశ్యంభావిత్వాత్తస్మిన్ తన్మన శ్శోకోన కార్య ఇత్యభిప్రాయేణాహ ॥ యథా కాష్ఠమిత్యాది ॥ వినాభవః వినాభావః వియోగ ఇత్యర్థః యేషాం వియోగో ధ్రువ ఇత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ నాత్రేతి ॥ అత్ర అస్మిన్ లోకే కశ్చిదపి ప్రాణీ యథాభావం న సమభివర్తతే - యథాభిలాషం బంధుభిస్సహ న వర్తతే విప్రయుజ్యత ఏవ తేన కారణేన ప్రేతస్య మృతస్య హేతోః అనుశోచతః పురుషస్య తస్మిన్ విప్రయోగే మరణనివారణే వా సామర్థ్యం పరిహారశక్తిర్నాస్తీతి సంబంధః ॥ ౨౮ ॥ యథాహీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ గచ్ఛంతం సార్థం పథికసంఘం పథిస్థితః పురుషో యథా బ్రూయాదనుసృత్య గచ్ఛతి చ - ఏవం పూర్వైస్సర్వైః సర్వైర్గతః ప్రాప్తః మార్గః మృతిరూపః పితృపైతామహః పితృపితామహసంబంధీ ధ్రువః పుత్రాదిభిరప్యవగంతవ్యత్వేన నిశ్చితః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ వయస ఇతి ॥ సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ వాశబ్ద ఇవార్థే అనివర్తిని స్రోతసీవ వయసి ఆయుషి పతమానే గచ్ఛతి సతి - ఆత్మా సుఖే ధర్మే నియోక్తవ్యః కుతః సుఖభాజః ప్రజాః స్మృతాః ధర్మసాధ్యే సుఖే సక్తాః ఖలు జనా ఇత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ఇష్ట్వేతి ॥ ఉత్తమం పాపప్రసంగరహితం ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ సజీర్ణమితి ॥ దైవీమృద్ధిం దేవసంబంధిసంపదం ॥ ౩౭ ॥ తమితి ॥ ఏవంవిధః

భేదేనబహుప్రకారాః - విలాపరుదితే ప్రలాపాశ్రుమోచనేచ వర్జనీయే ఇతివిపరిణామేనాన్వయః ॥ ౩౯ ॥ మద్వివాసనం గర్వయాపి మాన్య మిత్యాహ నస్వస్థ ఇత్యాదినా ॥ యాత్వా గత్వా తాంపురీం - ఆవస అధితిష్ఠ ॥ ౪౦ ॥ యత్రేతి ॥ యత్ర వనరూపేస్థానే ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ఆత్మానమితి ॥ స్వభావేనాత్మానమనుతిష్ఠ - రాజభావేన భవంతంయోజయేత్యర్థః. నిశామ్య దృష్ట్వా జ్ఞాత్వేతియావత్ ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ యవీయసం యవీయాంసం ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే పంచోత్తరశతతమస్సర్గః

అథ రామంప్రతి భరతస్య శ్లాఘ్యతరోచితోత్తరం షట్చ్ఛతతమే - ఏవముక్త్వేత్యాది ఆ ... సర్గశ్లోక వ్యాఖ్యానస్య ... భేదశ్చ దృశ్యతే - తమ్పథయేక్రమేణ వ్యాక్రియతే - ఏవముక్త్వాత్వితి ॥ నిరుత్తరముక్తవంతం రామంప్రతి ముహూర్తం ... శుభ్రయచ్ఛాశ్చ్యమానత్వాచ్చిత్ర మిత్యుక్తిః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ సంమతఇతి ॥ వృద్ధానాం త్రైవిద్యవృద్ధానాం సంమత సర్వజ్ఞత్వేన సంమతః రథాపితాన్ సంశయాన్ పృచ్ఛసి సంబంధః ॥ ౩ ॥ పితృవియోగాదిజనితదుఃఖేన మయాకథమిహభవతోక్తం - మమతాదృశోదుఃఖప్రసంగ ఏవనాస్తీత్యాహ యథామృత ఇతి మృతః పురుషః యథా ద్వేషవిషయోనభవతి జీవన్నపి తథా - యథాఽసతి తథా సతి - అవిద్యమానేవస్తుని యథారాగోనాస్తి విద్యమానేవస్తున్యపి తథా - ఇత్యేషబుద్ధిలాభో యస్య - సకేనహేతునాపరితప్యేత - నకేనాపీత్యర్థః - భవద్విప్రకారేణ మమదుఃఖలేశోపినాస్తీతి భావః ॥ ౪ ॥ కిమర్థంతర్హి శోకమూలవచనం త్వయోక్తమిత్యాశంక్య భవద్వ్యసనానాసహత మేత్యాహ పరావరజ్ఞ ఇతి ॥ యః పరావరజ్ఞః త్రికాలజ్ఞః ఆత్మానాత్మజ్ఞోవా - పరమాత్మజీవాత్మస్వరూపజ్ఞోవా సః ఏవంవ్యసనం ప్రాప్యాపి వ్యథితుంనార్హతి తథాత్వమపీతి సంబంధః - అథాపతవరాజ్యభ్రంశవనవాసరూపవ్యసనం త్వద్విశ్లేషంచాహం కథంసహేయేతి భావః ॥ ౫ ॥ అమరేతి ॥ అపరోపమేతి పృథక్పదం సత్త్వః

శోచితుమర్హతి । తద్విధో యద్విధశ్చాసి శ్రుతవాన్ బుద్ధిమత్తరః ॥ ౩౮ ॥ ఏతే బహువిధాశ్శోకా విలాపరుదితే తథా । వర్జనీయా హి ధీరేణ సర్వావస్థాసు ధీమతా ॥ ౩౯ ॥ స స్వస్థో భవ మాశోచీర్యాత్వా చావస తాంపురీమ్ । తథా పిత్రా నియుక్తోసి వశినా వదతాంవర ॥ ౪౦ ॥ యత్రాహమపి తేనైవ నియుక్తః పుణ్యకర్మణా । తత్రైవాహం కరిష్యామి పితురార్యస్య శాసనమ్ ॥ ౪౧ ॥ న మయా శాసనం తస్య త్యక్తుం న్యాయ్యమరిందమ । తత్త్వయాపి సదా మాన్యం స వై బంధుస్స నః పితా ॥ ౪౨ ॥ తద్వచః పితురేవాహం సమ్మతం ధర్మచారిణః । కర్మణా పాలయిష్యామి వనవాసేన రాఘవ ॥ ౪౩ ॥ ధార్మికేణానృశంసేన నరేణ గురువర్తినా । భవితవ్యం నరవ్యాఘ్ర పరలోకం జిగీషతా ॥ ౪౪ ॥ ఆత్మానమనుతిష్ఠ త్వం స్వభావేన నరర్షభ । నిశామ్య తు శుభం వృత్తం పితుర్దశరథస్య నః ॥ ౪౫ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా వచనం మహాత్మా పితుర్నిదేశప్రతిపాలనార్థమ్ । యవీయసం భ్రాతరమర్థవచ్చ ప్రభుర్ముహూర్తాద్విరరామ రామః ॥ ౪౬ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః

ఏవముక్త్వా తు విరతే రామే వచనమర్థవత్ । తతో మందాకినీతీరే రామం ప్రకృతివత్సలమ్ ॥ ఉవాచ భరతశ్చిత్రం ధార్మికో ధార్మికం వచః ॥ ౧ ॥ కో హి స్యాదీదృశో లోకే యాదృశస్త్వమరిందమ ॥ న త్వాం ప్రవ్యథయేద్దుఃఖం ప్రీతిర్వా న ప్రహర్షయేత్ ॥ ౨ ॥ సమ్మతశ్చాసి వృద్ధానాం తాంశ్చ పృచ్ఛసి సంశయాన్ ॥ ౩ ॥ యథా మృతస్తథా జీవన్ యథాఽసతి తథా సతి । యస్యైష బుద్ధిలాభస్స్యాత్ పరితప్యేత కేన సః ॥ ౪ ॥ పరావరజ్ఞో యశ్చ స్యాత్ తథా త్వం మనుజాధిప । స ఏవం వ్యసనం ప్రాప్య న విషీదితుమర్హతి ॥ ౫ ॥ అమరోపమసత్త్వస్త్వం మహాత్మా సత్యసంగరః । సర్వజ్ఞస్సర్వదర్శీ చ బుద్ధిమాంశ్చాసి రాఘవ ॥ ౬ ॥ న

శ్చ త్వా ప్రజ్ఞః పందశరథం శోచితుం నార్హతి - ఏవంవిధః కో వేత్యాకాంక్షాయామాహ ॥ తద్విధ ఇతి ॥ శ్రుతవాన్ బుద్ధిమత్తరశ్చ యద్విధోసి తద్విధ ఇతియోజనా ॥ ౩౮ ॥ ఏత ఇతి ॥ బహువిధాః దశరథమరణమద్వివాసనాదివిషయభేదేన బహుప్రకారాః తథా విలాపరుదితే ప్రలాపాశ్రువిమోచనే చ వర్జనీయే ॥ ౩౯ ॥ స ఇతి ॥ యాత్వా గత్వా తాంపురీం ఆవస అధితిష్ఠేత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ఆత్మానమితి ॥ స్వభావేనాత్మానమనుతిష్ఠస్వ - స్వభావేన భవంతం యోజయేత్యర్థః - నిశామ్య దృష్ట్వా జ్ఞాత్వేత్యర్థః ॥ ౪౫ ॥ ఇత్యేవమితి ॥ యవీయసం నవ భ్రాతరమర్థః ॥ ౪౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం పంచోత్తరశతతమస్సర్గః

౧ ॥ ౨ ॥ సమ్మత ఇతి ॥ సర్వజ్ఞత్వేన సమ్మతః - తథాపి తాన్ పృచ్ఛసి ॥ ౩ ॥ యథేతి ॥ యథా మృతస్తథా జీవన్ యథా మృతః పురుషః ద్వేషవిషయో న భవతి విశేషః - జీవన్నపి తథా యథాఽసతి తథా సతి యథా అసతి అవిద్యమానే వస్తుని యథా రాగో నాస్తి విశేషః తథా సతి విద్యమానేపి వస్తుని తథా - ఇత్యేష బుద్ధిలాభో యస్య పురుషస్య స్యాత్ స హి కేన హేతునా పరితప్యేత న కేనాపీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ పరావరజ్ఞ ఇతి ॥ యః పరావరజ్ఞః స ఏవం వ్యసనం ప్రాప్యాపి విషీదితుం వ్యథితుం నార్హతి - తథా త్వమపీతి సంబంధః ॥ ౫ ॥ అమరేతి ॥ సత్త్వః

సత్త్వగుణసంపన్నః - అశోకాద్యుచ్చస్వాత్త్రిలా నాంతస్స్వనకాకార్యస్వష్టాన ప్రవర్తకాదిల్పావ్యాసల్పాఖ్యచ్యవలే సత్త్వస్సైవ ప్రవర్తక ఇతిహి శ్రుతిః । మహాత్మా మహాధైర్యః - అరవిపనత్యసంగరహనత్యప్రజ్ఞం - సర్వజ్ఞత్వాత్ శ్రే నాలపిఖ ఖానభావియాన్వష్ట జ్ఞానవన్ద్విషుక్తం ॥౬॥ న త్వామితి ॥ ప్రభవాభావకోవిదం - ఉత్పత్తివినాశజ్ఞమిత్యర్థః - హాతానామితిశేషః - అవిషహ్యమవిషల ప్రమాదాదీనామితిశేషః దుఃఖం రాజ్యభ్రంశవనవాసాదిహేతుకం - నాసాదయితుమర్హతి ॥౭॥౮॥ ధర్మబంధేనేతి ॥ ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన ॥౯॥ కథమితి ॥ జుగుప్సితం లోకగర్హితం ॥౧౦॥ గురురితి ॥ క్రియావాన్ యజ్ఞాదిక్రియావాన్ - సంసది సభాయాం ॥౧౧॥ క ఇతి ॥ ధర్మార్థహీనం ధర్మార్థాభ్యాం హీనం - కామప్రధానమితియావత్ ॥౧౨॥ అంతకాలఇతి ॥ అంతకాలే వినాశకాలే ముహ్యంతి మోహం ప్రాప్నువంతి విపరీతబుద్ధిం ప్రాప్నువంతీతియావత్ - పురాశ్రుతిః పురాణీగాథేత్యర్థః ॥౧౩॥ సాధ్వర్థమితి ॥ క్రోధాద్విషయదైన్యవసాస్వామ్యస్యుక్తకైకేయీక్రోధాత్ - మోహాత్ కైకేయీవిషయమోహాత్ - సాహసాత్ సాహసకరణాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాదితియావత్ - తాతస్య యదతిక్రాంతం ధర్మాతిక్రమణం తత్ - సాధ్వర్థమభిసంధాయ సమీచీనార్థం స్మృత్వా - భవాన్ ప్రత్యాహరతు నివర్తయతు ॥౧౪॥ పితురితి ॥ సాధు మన్యతే - సాధు కర్తుం మన్యత ఇత్యర్థః తదపత్యం పితురపతనహేతుత్వాత్తదేవాపత్యశబ్దేన సంమతం ॥౧౫॥ తదితి ॥ తదపత్యం భవాన అస్తు తాదృశమపత్యమస్తు - మాభిపత్తా ప్రాప్తుం నార్హతీత్యర్థః ॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ ఏషావసథర్మావలంబనసంపత్త్రియాశామప్యస్త్రీత్యాశంక్యాహ ఏష హీత్యాదినా ॥౧౯॥ క ఇతి ॥ ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానత్వాద్భాగ్య యుక్తం దమక్షాంపరలోకశ్రేయస్సాధనం ప్రజాపాలనరూపం ధర్మముత్సృజ్య - సంశయస్థం అప్రత్యక్షం - అంగిలోపాదిసంధావన యాసంశయితఫలసిద్ధికమిత్యర్థః - అలక్షణం లక్షణరహితం క్రియాశక్తిరపూర్వం వేతి దుర్నిరూపమిత్యర్థః - ఆయతిస్థం కాలాంతరభావి

త్వామేవంగుణైర్యుక్తం ప్రభవాభావకోవిదమ్। అవిషహ్యతమం దుఃఖమాసాదయితుమర్హతి॥౭॥ ప్రోషితే మయి యత్పాపం మాత్రా మత్కారణాత్కృతమ్। క్షుద్రయా తదనిష్టం మే ప్రసీదతు భవాన్మమ॥౮॥ ధర్మబంధేన బద్ధోఽస్మి తేనేమాం నేహ మాతరమ్। హన్మి తీవ్రేణ దండేన దండార్హాం పాపకారిణీమ్॥౯॥ కథం దశరథాజ్జాతశ్శుద్ధాభిజనకర్మణః। జానన్ధర్మమధర్మిష్ఠం కుర్యాం కర్మ జుగుప్సితమ్॥౧౦॥ గురుః క్రియావాన్వృద్ధశ్చ రాజా ప్రేతః పితేతి చ। తాతం న పరిగర్హేయం దైవతం చేతి సంసది॥౧౧॥ కో హి ధర్మార్థయోర్హీనమీదృశం కర్మ కిల్బిషమ్। స్త్రియాః ప్రియం చికీర్షుస్సన్ కుర్యాద్ధర్మజ్ఞ ధర్మవిత్॥౧౨॥ అంతకాలే హి భూతాని ముహ్యంతీతి పురాశ్రుతిః। రాజ్ఞైవం కుర్వతా లోకే ప్రత్యక్షం సా శ్రుతిః కృతా॥౧౩॥ సాధ్వర్థమభిసంధాయ క్రోధాన్మోహాచ్చ సాహసాత్। తాతస్య యదతిక్రాంతం ప్రత్యాహరతు తద్భవాన్॥౧౪॥ పితుర్హి సమతిక్రాంతం పుత్రో యస్సాధు మన్యతే। తదపత్యం మతం లోకే విపరీతమతోఽన్యథా॥౧౫॥ తదపత్యం భవానస్తు మా భవాన్దుష్కృతం పితుః। అభిపత్తా కృతం కర్మ లోకే ధీరవిగర్హితమ్॥౧౬॥ కైకేయీం మాం చ తాతం చ సుహృదో బాంధవాంశ్చ నః। పౌరజానపదాన్సర్వాంస్త్రాతు సర్వమిదం భవాన్॥౧౭॥ క్వ చారణ్యం క్వ చ క్షాత్రం క్వ జటాః క్వ చ పాలనమ్। ఈదృశం వ్యాహతం కర్మ న భవాన్కర్తుమర్హతి॥౧౮॥ ఏష హి ప్రథమో ధర్మః క్షత్రియస్యాభిషేచనమ్। యేన శక్యం మహాప్రాజ్ఞ ప్రజానాం పరిపాలనమ్॥౧౯॥ కశ్చ ప్రత్యక్షముత్సృజ్య సంశయస్థమలక్షణమ్। ఆయతిస్థం చరేద్ధర్మం క్షత్రబం

సత్త్వగుణసంపన్నః ॥౬॥ న త్వామితి ॥ ప్రభవాభావకోవిదం ఉత్పత్తినాశజ్ఞమిత్యర్థః దుఃఖమాసాదయితుమభిభవితుం ॥౭॥౮॥ ధర్మబంధేనేతి ॥ ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన - అధర్మిష్ఠం కర్మ అధర్మప్రచురత్వాత్ ప్రాజ్యాపచరణరూపమిత్యర్థః ॥౯॥౧౦॥ గురురితి ॥ క్రియావాన్ యజ్ఞాదిక్రియావాన్ ॥౧౧॥ కో హీతి ॥ ధర్మార్థయోః ధర్మార్థాభ్యాం విహీనం కామప్రధానమితియావత్ ॥౧౨॥ అంతకాలఇతి ॥ అంతకాలే వినాశకాలే ముహ్యంతి విపరీతబుద్ధిం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః పురాశ్రుతిః పురాగాథేత్యర్థః ॥౧౩॥ సాధ్వర్థమితి ॥ క్రోధాద్విషయదైన్యవసాస్వామ్యస్యుక్తకైకేయీక్రోధాత్ మోహాత్ కైకేయీవిషయమోహాత్ సాహసాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాత్ తాతస్య యదతిక్రాంతం ధర్మాతిక్రమణం - తత్ సాధ్వర్థమభిసంధాయ సమీచీనార్థం స్మృత్వా - భవాన్ ప్రత్యాహరతు నివర్తయత్వితి సంబంధః ॥౧౪॥ పితురితి ॥ సాధు మన్యతే సాధు కర్తుం మన్యతే - తదపత్యం పితురపతనహేతుత్వాత్ తదపత్యశబ్దేనాభిమతం ॥౧౫॥ తదితి ॥ తదపత్యం భవానస్తు - తాదృశపుత్రో భవాన్ భవతు ధీరవిగర్హితం పితుః కృతం దుష్కృతం - మాభిపత్తా ప్రాప్తుం నార్హతీత్యర్థః ॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ తాపసధర్మావలంబనం క్షత్రియాణామప్యస్తీత్యాశంక్యాహ ॥ ఏష హి ప్రథమ ఇతి ॥౧౯॥ కశ్చేతి ॥ ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానత్వాద్భాగ్యయుక్తం ప్రజాపాలనం రక్షణం ధర్మముత్సృజ్య - సంశయస్థం అప్రత్యక్షం - అలక్షణం లక్షణరహితం దుర్నిరూపమితియావత్ - ఆయతిస్థం కాలాంతరభావి ఫలం - అనిశ్చితం ఫలోద్దేశేన ప్రథమమిదమేవ సాధ్యమితి కేనాపి ప్రమాణేనానిశ్చితం ధర్మం పరలోకశ్రేయస్సాధనం తపోధర్మం కః

౨౦ - అనిశ్చితం - త్రియేణ ప్రశమమిదమనుష్ఠేయమితి కేనాపి ప్రమాణేన నిశ్చితం తావన్నధర్మం క్షత్రియశ్చరేత్ న హి పత్యువర్ణాః ॥ ౨౦ అథక్లేశజమేవత్వం ధర్మం చరితుమిచ్ఛసి తథాపి చాతుర్వర్ణ్య పాలనతద్ధర్మసంస్థాపనాదిక్లేశయుక్తత్వాద్ రాజ్యపాలనమేవాచరేత్యాహ అథేతి ॥ ౨౧ ॥ సర్వాశ్రమధర్మాపేక్షయా శ్రేష్ఠతమో గార్హస్థ్యధర్మః కథం త్యజ్యత ఇత్యాహ చతుర్ణామితి ॥ ౨౨ ॥ స్వస్యాశక్త్యా పి భవతైవ రాజ్యం పాలయితవ్యమిత్యాహ శ్రుతేనేతి ॥ శ్రుతేన విద్యయా - స్థానేన పదేన - ప్రాప్తక్రమణేతి యావత్ ॥ ౨౩ ॥ కథమేవ సుస్యాత్ బాలత్వస్య మమాపి రుచ్యత్వాత్ భవదపేక్షయా హం యౌవనవృద్ధ ఇత్యత ఆహ హీనేతి ॥ హీనబుద్ధిగుణః హీనగుణబుద్ధిరహితః వర్తయితుం స్థాతుం - భవతా వినాభూతః స్థాతుమపి నోత్సహే - కింపునా రాజ్యం కర్తుమితి భావః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఇహేతి ॥ సహ సంభూయ ॥ ౨౬ ॥ అభిషిక్త ఇతి ॥ విజిత్య - స్థిత ఇతి శేషః - మరుద్భిర్దేవైః ॥ ౨౭ ॥ రామం రాజ్యాంగీకరణాయ ప్రోత్సాహయతి ఋణానీత్యాదినా ॥ దుర్హృదః శత్రూన్ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ఆక్రోశమితి ॥ ఆక్రోశః శాపం - శాపక్రోశశబ్దాబితిహలాయుధః । జనకకర్తృకమితి శేషం - తత్రభవంతం పూజ్యం - తత్రభవాన్ తత్రభవానితి శబ్దౌ పూజ్యే ప్రయుజ్యేతే ॥ ౩౦ ॥ శిరసేతి ॥ మయి బాంధవేషు చ కరుణాం కుర్వితి సంబంధః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ తథేతి ॥ గమనాయ - అయోధ్యాం ప్రతీతి శేషః తద్వచనే తస్య వచనే ॥ ౩౩ ॥ తదద్భుతమితి ॥ సమం యుగపత్ ॥ ౩౪ ॥ తమితి ॥ నైగమయూథవల్లభాః నిగమం పురం తత్రభవాః నైగమాః నిగమాస్సర్వే వేదపురో నైగమాః ఇతి వైజయంతీ । యూథవల్లభాః గణముఖ్యాః - విసంజ్ఞాశ్రుకలాః విగతసంజ్ఞాః - అశ్రుక్లిన్నాశ్చేత్యర్థః

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే షడుత్తరశతతమస్సర్గః

ధురనిశ్చితమ్ ॥ ౨౦ ॥ అథ క్లేశజమేవత్వం ధర్మం చరితుమిచ్ఛసి । ధర్మేణ చతురో వర్ణాన్ పాలయన్ క్లేశ
మాప్నుహి ॥ ౨౧ ॥ చతుర్ణామాశ్రమాణాం హి గార్హస్థ్యం శ్రేష్ఠమాశ్రమమ్ । ప్రాహుర్ధర్మజ్ఞ ధర్మ
జ్ఞాస్తం కథం త్యక్తుమర్హసి ॥ ౨౨ ॥ శ్రుతేన బాలస్స్థానేన జన్మనా భవతో హ్యహమ్ । స కథం పాలయిష్యా
మి భూమిం భవతి తిష్ఠతి ॥ ౨౩ ॥ హీనబుద్ధిగుణో బాలో హీనస్స్థానేన చాప్యహమ్ । భవతా చ వినాభూతో
న వర్తయితుముత్సహే ॥ ౨౪ ॥ ఇదం నిఖిలమవ్యగ్రం రాజ్యం పిత్ర్యమకంటకమ్ । అనుశాధి స్వధర్మేణ ధ
ర్మజ్ఞ సహ బాంధవైః ॥ ౨౫ ॥ ఇహైవ త్వాభిషించంతు సర్వాః ప్రకృతయస్సహ । ఋత్విజస్సవసిష్ఠాశ్చ
మంత్రవన్మంత్రకోవిదాః ॥ ౨౬ ॥ అభిషిక్తస్త్వమస్మాభిరయోధ్యాం పాలనే వ్రజ । విజిత్య తరసా లోకాన్
మరుద్భిరివ వాసవః ॥ ౨౭ ॥ ఋణాని త్రీణ్యపాకుర్వన్ దుర్హృదస్సాధు నిర్దహన్ । సుహృదస్తర్పయన్
కామైస్త్వమేవాత్రానుశాధి మామ్ ॥ ౨౮ ॥ అద్యార్య ముదితాస్సంతు సుహృదస్తేఽభిషేచనే । అద్య భీ
తాః పలాయంతాం దుర్హృదస్తే దిశో దశ ॥ ౨౯ ॥ ఆక్రోశం మమ మాతుశ్చ ప్రమృజ్య పురుషర్షభ । అ
ద్య తత్రభవంతం చ పితరం రక్ష కిల్బిషాత్ ॥ ౩౦ ॥ శిరసా త్వాభియాచేఽహం కురుష్వ కరుణాం మయి । బాం
ధవేషు చ సర్వేషు భూతేష్వివ మహేశ్వరః ॥ ౩౧ ॥ అథైతత్పృష్ఠతః కృత్వా వనమేవ భవానితః । గమిష్యతి
గమిష్యామి భవతా సార్ధమప్యహమ్ ॥ ౩౨ ॥ తథాపి రామో భరతేన తామ్యతా ప్రసాద్యమానశ్శిరసా
మహీపతిః । న చైవ చక్రే గమనాయ సత్త్వవాన్ మతిం పితుస్తద్వచనే ప్రతిష్ఠితః ॥ ౩౩ ॥ తదద్భుతం స్థైర్యమ
వేక్ష్య రాఘవే సమం జనో హర్షమవాప దుఃఖితః । న యాత్యయోధ్యామితి దుఃఖితోఽభవత్ స్థిరప్రతిజ్ఞత్వ
మవేక్ష్య హర్షితః ॥ ౩౪ ॥ తమృత్విజో నైగమయూథవల్లభాస్తదా విసంజ్ఞాశ్రుకలాశ్చ మాతరః । తథా
బ్రువాణం భరతం ప్రతుష్టువుః ప్రణమ్య రామం చ యయాచిరే సహ ॥ ౩౫ ॥

ఇత్యార్షే శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షడుత్తరశతతమస్సర్గః

క్షత్రబంధుశ్చరేత్ నకోఽపీప్సుర్దృఢః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ శ్రుతేనేతి ॥ శ్రుతేన విద్యయా స్థానేన స్థిత్యా చ - బాలః ॥ ౨౩ ॥ వమా పితథాత్వాదిత్య త ఆహ హీనేతి ॥ హీనబుద్ధిగుణః నిర్గుణబుద్ధిరహితః - వర్తయితుం స్థాతుం - భవతా వినాభూతః స్థాతుమపి నోత్సహే - కింపునా రాజ్యం కర్తుమితి యోజనా ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఇహేతి ॥ సహ సంభూయ ॥ ౨౬ ॥ అభిషిక్త ఇతి ॥ విజిత్య స్థిత ఇతి శేషః ॥ ౨౭ ॥ రాజ్యాంగీకరణాయ ప్రోత్సాహయతి ఋణా
నీత్యాదినా ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ఆక్రోశమితి ॥ ఆక్రోశం శాపం తత్రభవంతం పూజ్యం కిల్బిషాత్ అపవాదజన్యదురితాత్ ॥ ౩౦ ॥ శిరసేతి ॥ మయి బాంధవేషు చ కరుణాం కుర్వితి సంబంధః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ తథాపీతి ॥ గమనాయ అయోధ్యాం ప్రతీతి శేషః ॥ తద్వచనే - తస్మిన్ వచనే ॥ ౩౩ ॥ తదితి ॥ సమం యుగపత్ ॥ ౩౪ ॥ తమితి ॥ నైగమయూథవల్లభాః నిగమః పురం తత్రభవాః నైగమాః పౌరా ఇతి యావత్ నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పంథా వణిక్పథ ఇతి వైజయంతీ యూథవల్లభాః గణముఖ్యాః విసంజ్ఞాశ్రుకలాః - విగతసంజ్ఞాః అశ్రుక్లిన్నాశ్చేత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - షడుత్తరశతతమస్సర్గః

పునరిత్యాది ॥ అభిసత్కృతః భరతేన స్తోత్రాదినా సమ్యగభిపూజితః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ కామమోహేన పిత్రా కృతమితి పితరం నిందంతం భరతం ప్రతి రామో మోహహేతుప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి దుష్పరిహారం హేత్వంతరమాహ పురేత్యాదినా ॥ రాజ్యశుల్కం సమాశ్రౌషీత్ - తవ పుత్రికాయాం యో జనిష్యతే తస్మై రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం కృతవాన్ ॥ ౩ ॥ దైవాసుర ఇతి ॥ దైవాసురే దేవాసురసంబంధిని - వరం వరద్వయం ॥ ౪ ॥ తత ఇతి ॥ తవ మాతా సంప్రతిశ్రావ్య శపథం కారయిత్వా - తతః ద్వౌ వరౌ అయాచతేతి సంబంధః - యాచ్ఞాప్రకారమాహ తవేత్యాదినా ॥ నను కైకేయ్యాస్స్వోద్వాహకాలే కన్యాశుల్కత్వేన భరతస్య ప్రాప్తం రాజ్యం వరవిషయత్వేన కథమయాచత - ఉచ్యతే - బాల్యవృత్తాంతత్వాచ్చిరకాలాంతరితత్వాచ్చ సన్నిహితం వరద్వయమేవ అయాచత ఇతి న దోషః - మధ్యే ప్రాప్తస్యాపి వరద్వయస్య కన్యాస్మరణ కైకేయ్యాతిమందరయా స్మారితత్వాచ్చిరకాలవృత్తాంతస్య విస్మరణముపపన్నమేవ - నను దశరథ ఉద్వాహకాలే కైకేయీపుత్రాయ ప్రతిశ్రుతం రాజ్యం రామాయ దాతుం కథముద్యుక్తవాన్ సత్యం - ఉద్వాహకాలే రతిసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే । విప్రస్య చార్థేఽప్యనృతం వదేయుః పంచానృతాన్యాహురపాతకానీతి న్యాయేన దోషాభావం హృది నిధాయ తథా కృతవానితి న దోషః - కేకయోఽపి రామగుణానువిద్ధతయా రాజ్యం న దౌహిత్రాయ యాచితవాన్ - రామోఽపి సుమంత్రాదిభ్య ఇదం రహస్యం శ్రుతవాన్ - అత ఏవ హి తేష్వణ్వాం తోసమాన్యస్థితవానితి ద్రష్టవ్యం ॥ ౬ ॥ తేనేతి ॥ తేన కైకేయ్యై ప్రతిశ్రుతరాజ్యేన - అత్ర వనే దండకారణ్యే - వరదానికం వరదాననిమిత్తం వాసం నియుక్త ఇతి సంబంధః ॥ ౭ ॥ స ఇతి ॥ అప్రతిద్వంద్వః - కేనాపి వారయితుమశక్య ఇతి యావత్ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ఋణాదితి ॥ ఋణాన్మోచయ రాజానం - స్వాభిషేచనేన కైకేయ్యా ఋణాత్ రాజానం మోచయేత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ స్వోక్తార్థస్యావశ్యకర్తవ్యత్వే సంమ

పునరేవం బ్రువాణం తం భరతం లక్ష్మణాగ్రజః । ప్రత్యువాచ తతః శ్రీమాన్ జ్ఞాతిమధ్యేఽభిసత్కృతః ॥ ౧ ॥ ఉపపన్నమిదం వాక్యం యత్త్వమేవమభాషథాః । జాతః పుత్రో దశరథాత్కైకేయ్యాం రాజసత్తమాత్ ॥ ౨ ॥ పురా భ్రాతః పితా నస్స మాతరం తే సముద్వహన్ । మాతామహే సమాశ్రౌషీద్రాజ్యశుల్కమనుత్తమమ్ ॥ ౩ ॥ దైవాసురే చ సంగ్రామే జనన్యై తవ పార్థివః । సంప్రహృష్టో దదౌ రాజా వరమారాధితః ప్రభుః ॥ ౪ ॥ తతస్సా సంప్రతిశ్రావ్య తవ మాతా యశస్వినీ । అయాచత నరశ్రేష్ఠం ద్వౌ వరౌ వరవర్ణినీ ॥ ౫ ॥ తవ రాజ్యం నరవ్యాఘ్ర మమ ప్రవ్రాజనం తథా । తౌ చ రాజా తదా తస్యై నియుక్తః ప్రదదౌ వరౌ ॥ ౬ ॥ తేన పిత్రాహమప్యత్ర నియుక్తః పురుషర్షభ । చతుర్దశ వనే వాసం వర్షాణి వరదానికమ్ ॥ ౭ ॥ సోఽహం వనమిదం ప్రాప్తో నిర్జనం లక్ష్మణాన్వితః । సీతయా చాప్రతిద్వంద్వస్సత్యవాదే స్థితః పితుః ॥ ౮ ॥ భవానపి తథేత్యేవ పితరం సత్యవాదినమ్ । కర్తుమర్హతి రాజేంద్ర క్షిప్రమేవాభిషేచనాత్ ॥ ౯ ॥ ఋణాన్మోచయ రాజానం మత్కృతే భరత ప్రభుమ్ । పితరం చాపి ధర్మజ్ఞం మాతరం చాభినందయ ॥ ౧౦ ॥ శ్రూయతే హి పురా తాత శ్రుతిర్గీతా యశస్వినా । గయేన యజమానేన గయేష్వేవ పితౄన్ప్రతి

పునరితి ॥ అభిసత్కృతః భరతేన స్తోత్రాదినా సమ్యక్ప్రపూజితః కో హి ధర్మార్థయోర్హీనం తత్కర్మ స్త్రియాః ప్రియచికీర్షుస్సన్ కుర్యాదిత్యనేన కాముకేన తాతేనోక్తం న కర్తవ్యమిత్యుక్తం తత్తథా భవతు - అకాముకేన తేన - స్వస్థావస్థాయాం కృతమవర్జనీయం హేత్వంతరమప్యస్తీత్యాహ ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ పురా భ్రాతరిత్యాదినా ॥ రాజ్యశుల్కం సమాశ్రౌషీత్ - తే తవ పుత్రికాయాం యో జనిష్యతే తస్మై రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం కృతవానిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ దైవాసుర ఇతి ॥ దైవాసురే దేవాసురసంబంధిని - వరం వరద్వయం ॥ ౪ ॥ తత ఇత్యాది ॥ సంప్రతిసంశ్రావ్య శపథం కారయిత్వా - తతః ద్వౌ వరౌ అయాచతేతి సంబంధః - నను దశరథః ఉద్వాహకాలే కైకేయీపుత్రాయ ప్రతిశ్రుతం రాజ్యం కథం రామాయ దాతుముద్యుక్తవానితి చేత్ - సత్యం ఉద్వాహకాలే ఋతుసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే । విప్రస్య చార్థేఽప్యనృతం వదేయుః పంచానృతాన్యాహురపాతకానీతి న్యాయేన దోషాభావం హృది నిధాయ తథా కృతవానిత్యదోషః - తథా చ ఉమాసంహితాయాం పార్వతీం ప్రతి శివవచనం - పట్టాభిషేకసమయే భవేయం స్మారితో హ్యహం - త్వయా వాన్యేన భూపాల తథా చేత్కారవాణ్యహం - ఇత్థం ప్రతిజ్ఞామకరోద్రాజా హి తాన్ సత్యగ్రహే నృప ఇతి కైకేయీవివాహసమయే కేకయదశరథసంకేతస్యావిద్యమానత్వాచ్చాదోషః - యాచనాప్రకారమాహ - తవ రాజ్యమితి - నియుక్తః కైకేయ్యేతి శేషః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ తేనేతి ॥ అత్ర వనే దండకారణ్యే వరదానికం వరదాననిమిత్తకం వాసం నియుక్త ఇతి సంబంధః ॥ ౭ ॥ సోఽహమితి ॥ అప్రతిద్వంద్వః అప్రతిబంధః కేనాపి నివర్తయితుమశక్య ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ఋణాదితి ॥ ఋణాన్మోచయ రాజానం స్వాభిషేచనేన కైకేయ్యా ఋణాత్ రాజానం మోచయేత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ స్వోక్తస్యావశ్యకర్తవ్యత్వే సంమతిమాహ - శ్రూయత ఇతి ॥ గయేన గయాఖ్యేన గయేషు గయాఖ్యప్రదేశేషు ॥ ౧౧ ॥ శ్రూయత ఇతి ॥ పుత్త్రామ్నో నరకాత్ త్రాయత ఇతి పుత్రః పితౄన్ప్రతి పితౄనుద్దిశ్య కృతేష్టాపూర్తాదినా

తిమాహ త్రాయత ఇత్యాదినా ॥ గయేన గయాఖ్యేన [illegible] యేషు గయాఖ్యేషు ప్రదేశేషు ॥ ౧౧ ॥ పున్నామ్న ఇతి ॥ పున్నామ్నో నరకాత్ త్రాయత ఇతి పుత్రః - పితౄన్ పాతి తదుద్దేశకృతేష్టాపూర్తాదినా స్వర్లోకం ప్రాపయ్య రక్షతీత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ ఏష్టవ్యా ఇతి ॥ ఏష్టవ్యాః కాంక్షితవ్యాః ॥ ౧౩ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ - ప్రతీతాం నిశ్చితవంత ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ త్వమితి ॥ మృగాణాం రాజరాట్ భవామి మృగాణాం రంకశ్చేత్తు కశ్చ భవామీత్యర్థః - అత్ర మృగశబ్దేన తత్తుల్యా మునయో లక్ష్యంతే యద్వా భావి సుగ్రీవరంజన వాలివధాదీనాం బీజన్యాసోఽయం ॥ ౧౭ ॥ ఛాయాంత ఇతి ॥ వర్షత్రం ఛత్రం - సుఖీ శ్రయిష్య ఇతి పాఠః ॥ ౧౮ ॥ శత్రుఘ్న ఇతి ॥ చరామ కరవామేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః

ఏవం రామేణోక్తేనైరుత్తరతయా స్థితం భరతమాలోక్య హితపరతయా జాబాలిశ్చార్వాక మతమాశ్రిత్యోపస్థిరమాహ [illegible] ఆశ్వాసయంతమిత్యాదినా ॥ బ్రాహ్మణోత్తమ ఇత్యనేన వక్ష్యమాణం నాస్తిక వచనమప్యుదయమితి ద్యోత్యతే ధర్మాపేతం వైదిక ధర్మాపేతం ॥ ౧ ॥ సాధ్వితి ॥ బుద్ధిస్సాధుమాభూత్ సమ్యక్ నివర్త్యతామిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ క ఇతి ॥ కస్య పురుషస్య కేనచిత్ సాధనేన కిమాప్యం న వ పీత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ యథేత్యాది ॥ ఆవాసమాత్రమితి ॥ మార్గస్థసత్రశాలాయాం విశ్రమార్థం [illegible] నివాసే పి ద్వితీయే గచ్ఛతః పథిక స్యాలయే [illegible] తాననువృత్తివద్వ్యావర్తస్సంశ్లేష మేవ మాతా పిత్రాదయోఽనువర్తనీయాః - విశ్లేషే తత్ప్ర[illegible] విఫలా - [illegible] ర్థకార్యాకరణమితి భావః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ పిత్ర్యమితి ॥ రామాభిప్రాయేణేదం పరప్రతీత్యాపరోబోధనీయ ఇతి న్యాయాత్ [illegible] త్రదం విషమం యావనానుచితం - బహుకంటకం అనేకోపప్లవసహితం - కాంత మిత్యనేన అనుచితవాన ప్రస్థయాగ్యఃపి వాచ్యం ॥ ౭ ॥ సమృ

ప్రతి ॥ ౧౧ ॥ పున్నామ్నో నరకాద్యస్మాత్పితరం త్రాయతే సుతః । తస్మాత్పుత్ర ఇతి ప్రోక్తః పితౄన్యః పాతి వా సుతః ॥ ౧౨ ॥ ఏష్టవ్యా బహవః పుత్రా గుణవంతో బహుశ్రుతాః । తేషాం వై సమవేతానామపి కశ్చిద్గయాం వ్రజేత్ ॥ ౧౩ ॥ ఏవం రాజర్షయస్సర్వే ప్రతీతా రాజనందన । తస్మాత్త్రాహి నరశ్రేష్ఠ పితరం నరకాత్ప్రభో ॥ ౧౪ ॥ అయోధ్యాం గచ్ఛ భరత ప్రకృతీరనురంజయ । శత్రుఘ్నసహితో వీర సహ సర్వైర్ద్విజాతిభిః ॥ ౧౫ ॥ ప్రవేక్ష్యే దండకారణ్యమహమప్యవిలంబయన్ । ఆభ్యాం తు సహితో రాజన్ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ ॥ ౧౬ ॥ త్వం రాజా భరత భవ స్వయం నరాణాం వన్యానామహమపి రాజరాణ్మృగాణామ్ । గచ్ఛ త్వం పురవరమద్య సంప్రహృష్టస్సంహృష్టస్త్వహమపి దండకాన్ప్రవేక్ష్యే ॥ ౧౭ ॥ ఛాయాం తే దినకరభాః ప్రబాధమానం వర్షత్రం భరత కరోతు మూర్ధ్ని శీతామ్ । ఏతేషామహమపి కాననద్రుమాణాం ఛాయాం తామతిశయినీం సుఖీ శ్రయిష్యే ॥ ౧౮ ॥ శత్రుఘ్నః కుశలమతిస్తు తే సహాయః సౌమిత్రిర్మమ విదితః ప్రధానమిత్రమ్ । చత్వారస్తనయవరా వయం నరేంద్రం సత్యస్థం భరత చరామ మా విషాదమ్ ॥ ౧౯ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః

ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలిర్బ్రాహ్మణోత్తమః । [illegible] ధర్మాపేతమిదం వచః ॥ ౧ ॥ సాధు రాఘవ మాభూత్తే బుద్ధిరేవం నిరర్థకా । ప్రాకృతస్య నరస్యేవ [illegible] తపస్వినః ॥ ౨ ॥ కః కస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్య [illegible] । యదేకో జాయతే జంతురేక ఏవ వినశ్యతి ॥ ౩ ॥ తస్మాన్మాతా పితా చేతి రామ సజ్జేత యో నరః । ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచిత్ ॥ ౪ ॥ యథా గ్రామాంతరం గచ్ఛన్నరః కశ్చిత్క్వచిద్వసేత్ । ఉత్సృజ్య చ తమావాసం ప్రతిష్ఠేతాపరేఽహని ॥ ౫ ॥ ఏవమేవ మనుష్యాణాం పితా మాతా గృహం వసు । ఆవాసమాత్రం కాకుత్స్థ సజ్జంతే నాత్ర సజ్జనాః ॥ ౬ ॥ పిత్ర్యం రాజ్యం పరిత్యజ్య స నార్హసి నరోత్తమ । ఆస్థాతుం కాపథం దుఃఖం విషమం [illegible] ॥ ౭ ॥ సమృద్ధాయా

స్వర్లోకం ప్రాపయ్య రక్షతీత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ఏష్టవ్యా ఇతి ॥ బహవ పుత్రా ఏష్టవ్యాః ప్రార్థ్యాః [illegible] అత [illegible] ॥ సర్వే రాజర్షయః ఏవం ప్రతీతాః ఏవముక్త ప్రకారేణ నిశ్చితవంతః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ [illegible] పాదయతి ॥ త్వమిత్యాది ॥ మృగాణాం రాజరాట్ భవామి [illegible] కశ్చిత్ [illegible] సుగ్రీవరంజన వాలివధాది నాం బీజత్వేన ప్రతిభాతి ॥ ౧౭ ॥ ఛాయామితి ॥ వర్షత్రం ఛత్రం ॥ ౧౮ ॥ శత్రుఘ్న ఇతి ॥ చరామ కరవామ ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః

ఆశ్వాసయంతమితి ॥ ధర్మాపేతం వైదికధర్మవిధురం ॥ ౧ ॥ సాధ్వితి ॥ సాధు మాభూత్ సమ్యక్ నివర్త్యతామిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ కస్యేతి ॥ కస్యచిత్పురుషస్య కేనచిత్సంబంధేన కిమాప్యం ప్రాప్యం కిం న కిమపీత్యర్థః తత్ర హేతుః - యదేక ఇతి ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥

ధాయామితి ॥ ఏకవేశీకరా - వ్రతపరాయణేత్యర్థః నగరసంధి దేవతా ॥७॥ ८ ॥ నతేకశ్చిదితి ॥ యదుచ్యతే మయేతిశేషః ॥१०॥ బీజమాత్రమితి ॥ పితా జంతోర్బీజమాత్రం అల్పకారణం ప్రధానకారణంతు ఋతుమన్మాత్రా సంయుక్తం శుక్లం రుధిరమేవచ శుక్లశోణితమేవ తత్ శుక్లశోణితం పురుషస్య జన్మకారణం ॥११॥ గత ఇతి ॥ తేన నృపేణ [illegible] తవ్యం నన్నృపతి స్తత్రగతిః పంచభూతేషు లయం ప్రాప్త ఇత్యర్థః - పంచభూతమయత్వాన్నరపతిశరీరస్య తదతిరిక్తస్యాత్మనో [illegible] మరణశీలానాం - ఏషా ప్రవృత్తిః - అయం స్వభావ ఇత్యర్థః త్వంతు మిథ్యా [illegible] మిథ్యాభూతేన సంబంధేన పీడ్యసే ॥१२॥ అర్థధర్మపరా ఇతి ॥ అర్థధర్మపరాః ప్రత్యక్షసౌఖ్యం [illegible] - ఇతరాః కేవల ప్రత్యక్షసుఖానుభవపరాః - అర్థధర్మపర విషయశోకహేతుమాహ తేహాతి - ప్రేత్య [illegible] ఇతి సంబంధః ॥१३॥ ధర్మస్య [illegible] న్యాయేన కించిదుదాహరణమాహ అష్టకా పితృదైవత్యమితి ॥ అయం జనః అష్టకా అష్టకాశ్రాద్ధం పితృదైవత్యం ప్రతిసాంవత్సరికమితి [illegible] కర్తవ్యమితి శేషః ప్రసృతః ప్రవృత్తః - అత్ర తత్సర్వమితి శేషః అన్నస్యోపద్రవం క్షయం పశ్య - తత్సర్వం [illegible] హేతుమాలోచ [illegible] మృతో [illegible] ॥१४॥ [illegible] ముఖేన [illegible] యదీతి ॥ అన్యేన భుక్తమన్నమన్యస్య దేహం [illegible]

[illegible]

అయోధ్యాయాం మహాత్మానమభిషేచయ । ఏకవేణీధరా హి త్వాం నగరీ సంప్రతీక్షతే ॥७॥ రాజభోగాననుభవ మహార్హాన్ పార్థివాత్మజ । విహర త్వమయోధ్యాయాం యథా శక్రస్త్రివిష్టపే ॥८॥ న తే కశ్చిద్దశరథస్త్వం చ తస్య న కశ్చన । అన్యో రాజా త్వమన్యస్తు తస్మాత్కురు యదుచ్యతే ॥१०॥ బీజమాత్రం పితా జంతోః శుక్లం రుధిరమేవచ । సంయుక్తమృతుమన్మాత్రా పురుషస్యేహ జన్మ తత్ ॥११॥ గతస్స నృపతిస్తత్ర గంతవ్యం యత్ర తేన వై । ప్రవృత్తిరేషా మర్త్యానాం త్వం తు మిథ్యా విహన్యసే ॥१२॥ అర్థధర్మపరా యే యే తాన్ తాన్ శోచామి నేతరాన్ । తే హి దుఃఖమిహ ప్రాప్య వినాశం ప్రేత్య భేజిరే ॥१३॥ అష్టకా పితృదైవత్యమిత్యయం ప్రసృతో జనః । అన్నస్యోపద్రవం పశ్య మృతో హి కిమశిష్యతి ॥१४॥ యది భుక్తమిహాన్యేన దేహమన్యస్య గచ్ఛతి । దద్యాత్ప్రవసతః శ్రాద్ధం న తత్పథ్యశనం భవేత్ ॥१५॥ దానసంవననా హ్యేతే గ్రంథా మేధావిభిః కృతాః । యజస్వ దేహి దీక్షస్వ తపస్తప్యస్వ సంత్యజ ॥१६॥ స నాస్తి పరమిత్యేవం [illegible]

త్యంరాజ్యమితి ॥ రామాభిప్రాయేణోక్తి పరావి [illegible] వేణ పరోబోధనీయ ఇతి [illegible] దితాశయః - కాపథం కుత్సితమార్గం - దుఃఖితం [illegible] ॥८॥ ॥७॥ ॥१०॥ బీజమాత్రమితి ॥ పితా జంతోర్బీజమాత్రం అల్పకారణం ప్రధానకారణం తు ఋతుమన్మాత్రా సంయుక్తం ధృతం శుక్లం రుధిరం [illegible] శోణితం పురుషస్య జన్మకారణం భవతీత్యర్థః ॥११॥ [illegible] తేన యత్ర [illegible] గంతవ్యం - నన్వ [illegible] ఇత్యర్థః మర్త్యానాం మరణశీలానాం [illegible] అయం స్వభావ ఇత్యర్థః త్వం తు మిథ్యా [illegible] పీడ్యస ఇత్యర్థః ॥१२॥ [illegible] ప్రత్యక్షసౌఖ్యం విహాయ కేవలం ధర్మ [illegible] శోకహేతుమా [illegible] ॥१३॥ అష్టకేతి ॥ అష్టకా [illegible] ప్రతిసాంవత్సరికమిత్యపి ప్రసృతః [illegible] అన్నస్యోపద్రవం క్షయం పశ్య - తత్ర హేతుః మృతో హి [illegible] ॥१४॥ ఉక్తమేవార్థం తర్కముఖేన ద్రఢయతి ॥ యదిభు [illegible] దేహం గచ్ఛతి యది తదా ప్రవసతః శ్రాద్ధం దద్యాత్ పథి గచ్ఛంతముద్దిశ్యాన్నం [illegible] అన్యస్య [illegible] పథ్యశనం భవేదిత్యర్థః నైవం దృశ్యత అతో న భవతీతి భావః ॥१५॥ [illegible] దానసంవననాః దానాయ వశీకరణోపాయాః - మేధావిభిః ద్రవ్యగ్రహణకుశలైః [illegible] ॥ దానసంవననా [illegible] ॥ దానసంవననాః దానాయ వశీకరణోపాయాః - మేధావిభిః ద్రవ్యగ్రహణకుశలైః [illegible]

బుద్ధిః - యజస్వ దేవతా [illegible] కురుష్వ - అర్థాదీన్ సంత్యజ నమస్కార్త్యజ అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥१६॥ స ఇతి ॥ సః పిత్ర్యవచనం [illegible] మితి మన్యమాన స్త్వం - పరలోకం నాస్తీతి బుద్ధిం కురు - ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షసిద్ధం రాజ్యభోగాదికం యత్ తదాతిష్ఠ ప్రతిగృహాణ పరో [illegible]

ఘసుఖఫలకంపితృవచనపరిపాలనాదికం॥ ౧౭॥ సఇతి ॥ తాంబుద్ధిం ప్రత్యయోదన్యాన్నాస్తీతిబుద్ధిం సర్వలోకనిదర్శనీం సర్వజనసంమతామిత్యర్థః॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః

అథజాబాలిమతనిరాసపూర్వకంవైదికమతస్థాపనంనవోత్తరశతతమేసర్గే - జాబాలేరిత్యాదినా ॥ సత్యాత్మనాంసత్యబుద్ధీనాం భక్త్యావైదికవిషయశ్రద్ధయా - అవిపన్నయాజాబాలివచనైస్స్వాంధ్యప్టికైరప్యచలితయా॥౧॥ భవానితి॥ ప్రియకామార్థంప్రియవిషయేచ్ఛాసిద్ధ్యర్థం యద్వచనముక్తవాన్ - తత్ - కార్యసంకాశంకార్యవత్ప్రతీయమానమకార్యం పథ్యసంమితంపథ్యవదవభాసమానమపథ్యం దుఃఖోదర్కమితియావత్-ఏవంవచనందూషితం॥౨॥ అథవక్తారందూషయతినిమర్యాద ఇత్యాదినా ॥ నిమర్యాదఃమర్యాదారహితః - అతఏవపాపాచారసమన్వితః- తత్రహేతుఃభిన్నచారిత్రదర్శనఇతి - దర్శనంమతం వేదవిహితాత్భిన్నాచారప్రతిపాదకమతప్రవర్తకఇత్యర్థః- ఏవంభూతఃపురుషః సత్సుమానంపూజాంనలభతే ప్రత్యుతనిందామేవలభతఇత్యర్థః॥౩ ॥ పాపాచారత్వే కింప్రమాణమిత్యాశంక్యతదుక్తిరేవప్రమాణమిత్యాహకులీనమిత్యాదినా ॥ పురుషమానినం- అతిధీరమిత్యర్థః - చారిత్రంఉక్తరూపాచారం॥౪॥ఏతాదృశపురుషోపదేశశ్రవణేస్వస్యానర్థందర్శయతిశ్లోకత్రయేణఅనార్యఇత్యాదినా॥అనార్యఏవసన్నార్యసంకాశః శౌచాద్హీనఏవసన్శుచిరివ - లక్షణ్యవత్శిష్టలక్షణయుక్తతుల్యఏవసన్-అలక్షణ్యఃలక్షణహీనః శీలవానివసన్దుశ్శీలః- అహంశుభంహిత్వాశుభసాధనంవైదికధర్మంహిత్వా - లోకసంకరంలోకసంకరకారకం క్రియావిధివివర్జితంవైదికక్రియయావేదవిధినాచవివర్జితం -ఇమంత్వదుక్తంఅధర్మంధర్మవేషేణధర్మత్వేనాభిపత్స్యేస్వీకరిష్యామియది-దుర్వృత్తంమాం- చేతయానంజ్ఞానవాన్ కఃపురుషఃలోకేబహుమంస్యతి నకోపీత్యర్థః॥౭॥న కేవలంబహుమానహానిఃపరలోకహానిశ్చేత్యాహకస్యేత్యాదినా ॥ అహం హీనప్రతిజ్ఞయాపనవాసప్రతిజ్ఞారహితయా - అనయావృత్త్యా-భరోక్షంపృష్ఠతఃకుర్వితిత్వదుక్తయావృత్త్యావర్తమానస్సన్- వృత్తంత్వదుక్తాచరణం కస్యథాస్యామిఆథాస్యామి -ఉపదేక్ష్యామీత్యర్థః-దాస్యామితిపాఠాంతరం - కేనవాసాధనేనస్వర్గమాప్నుయామితిశేషః ॥ ౮॥ త్వదుక్తాచరణేసర్వలో

త్యేవకురుబుద్ధిమహాంమతే। ప్రత్యక్షంయత్తదాతిష్ఠపరోక్షంపృష్ఠతఃకురు॥౧౭॥ సతాంబుద్ధింపురస్కృత్య సర్వలోకనిదర్శినీమ్। రాజ్యంత్వంప్రతిగృహ్ణీష్వభరతేనప్రసాదితః॥౧౮॥

ఇతిశ్రీమదయోధ్యాకాండే-అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః

జాబాలేస్తువచశ్శ్రుత్వారామస్సత్యాత్మనాంవరః। ఉవాచపరయాభక్త్యాస్వబుద్ధ్యాచావిపన్నయా॥౧॥భవాన్మేప్రియకామార్థంవచనంయదిహోక్తవాన్। అకార్యంకార్యసంకాశమపథ్యంపథ్యసంమితమ్॥౨॥ నిమర్యాదస్తుపురుషఃపాపాచారసమన్వితః। మానంనలభతేసత్సుభిన్నచారిత్రదర్శనః॥ ౩ ॥ కులీనమకులీనంవావీరంపురుషమానినమ్। చారిత్రమేవవ్యాఖ్యాతిశుచింవాయదివాశుచిమ్॥ ౪॥అనార్యస్త్వార్యసంకాశశ్శౌచాద్హీనస్తథాశుచిః। లక్షణ్యవదలక్షణ్యోదుశ్శీలశ్శీలవానివ॥౫॥ అధర్మంధర్మవేషేణయదీమంలోకసంకరమ్। అభిపత్స్యేశుభంహిత్వాక్రియావిధివివర్జితమ్॥౬॥కశ్చేతయానఃపురుషఃకార్యాకార్యవిచక్షణః। బహుమంస్యతిమాంలోకేదుర్వృత్తంలోకదూషణమ్॥౭॥ కస్యధాస్యామ్యహంవృత్తంకేనవాస్వర్గమాప్నుయామ్ ।అనయావర్తమానోహంవృత్త్యాహీనప్రతిజ్ఞ

ఘసుఖఫలకంపితృవచనపరిపాలనాదికంపృష్ఠతఃకురు నానుతిష్ఠ॥౧౭॥సఇతి॥ తాంబుద్ధింసర్వలోకనిదర్శినీంసర్వజనసమ్మతామిత్యర్థః॥౧౮॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాంఅష్టోత్తరశతతమస్సర్గః

జాబాలేరితి ॥ సత్యాత్మనాంసత్యప్రవణస్వభావానాం-అవిపన్నయావిపదమప్రాప్తయాధర్మాదచలితయేతియావత్ ॥ ౧॥ భవానితి॥ ప్రియకామార్థంప్రియాభిలాషనిమిత్తంయద్వచనముక్తవాన్అకార్యంసత్కార్యసంకాశంకార్యత్వేనప్రతీయమానంఅపథ్యసంమితంపథ్యవదవభాసమానంఅపథ్యం- దుఃఖోదర్కవదవభాసమానమితియావత్ ॥౨॥నిమర్యాదఇతి॥నిర్మర్యాదఃఉత్పథేవర్తమానః-మానంపూజాం భిన్నచారిత్రదర్శనఃవేదవిహితాచారాద్భిన్నాచారప్రతిపాదకమతప్రవర్తకఇత్యర్థః॥ ౩॥ సజ్జనాసజ్జనస్వరూపంకేనకారణేనజ్ఞాయతఇత్యతఆహ ॥ కులీనమితి॥అనార్యమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం- ఆర్యసంకాశఃశుచిఃలక్షణ్యఃలక్షణయుక్తః-శీలవాంశ్చాహం-అనార్యః శౌచాద్హీనఃఅలక్షణ్యఃదుశ్శీలఇవశుభంహిత్వాశుభసాధనవైదికధర్మంహిత్వా- లోకసంకరంలోకసంకరకారకం-క్రియావిధివివర్జితం వైదికక్రియయావేదవిధినాచవివర్జితం- ఇమంత్వదుక్తంఅధర్మంధర్మవేషేణధర్మత్వేనాభిపత్స్యేయది తదాదుర్వృత్తంమాంచేతయానః చేతనఃపురుషఃకఃలోకేబహుమంస్యతినకోపీత్యర్థః॥౫॥౬॥౭॥కస్యేతి॥అహంహీనప్రతిజ్ఞయాచతుర్దశవర్షావధివనవాసప్రతిజ్ఞారహి

కస్యాపి పరలోకహానిస్స్యాదిత్యాహ కామవృత్త ఇత్యాదినా ॥ ౯ ॥ సత్యప్రశంసాపూర్వకం సత్యనిష్ఠాం దర్శయన్ సత్యపరత్వరూపస్వమతం స్థాపయతి సత్యమేవేత్యాదినా ॥ ఆనృశంస్యం భూతానుకంపా ప్రధానం సనాతనంచ రాజవృత్తం - సత్యమేవ సత్యరూపమేవ - యస్మాద్రాజవృత్తస్య సత్యరూపత్వాత్ రాజ్యం రాజ్యస్థజనజాతం - సత్యాత్మకం సత్యరూపం - సత్యప్రధానమితి యావత్ లోక ఇతి జాత్యేకవచనం ॥ ౧౦ ॥ ఋషయ ఇతి ॥ మేనిరే - ఉత్కృష్టమితి శేషః పరమం క్షయం పరమం ధామ - ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనంచ సదనం వస్త్యం చ వాస్తు క్షయ ఇతి వైజయంతీ ॥ ౧౧ ॥ ఉద్విజంత ఇతి ॥ ఉద్విజంతే - జనా ఇతి శేషః ॥ ౧౨ ॥ సత్యమితి ॥ ఈశ్వరం నియంతా వ్యవస్థాపక ఇతి యావత్ ॥ ౧౩ ॥ దత్తమితి ॥ సత్యప్రతిష్ఠానాః సత్యాధారాః సత్యప్రతిష్ఠానాని ఇతి విపరిణమ్య పూర్వార్ధేన యోజ్యం ॥ ౧౪ ॥ ప్రస్తుత సత్యనిష్ఠాత్యాగస్య ఐహికాముష్మికఫలం తత్ప్రతికూలస్య నిరయప్రాప్తించ దర్శయతి ఏక ఇత్యాదినా ॥ ౧౫ ॥ స ఇత్యాది ॥ సత్యప్రతిశ్రవం సత్యసంధం ॥ ౧౬ ॥ నైవేతి ॥ లోభాత్ రాజ్యలోభాత్ మోహాత్ విప్రలంభవాక్యజనిత చిత్తవిభ్రమాత్ - అజ్ఞానాత్ - తమోన్వితం తమోగుణయుక్తం - సత్యస్య సేతుం - కరిష్యామితవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి లేశ పెక్షత్యస్య సత్యవచనస్య - సేతుం మర్యాదాం ॥ ౧౭ ॥ అసత్యసంధస్యేతి ॥ చలస్య చలస్వభావస్య - ప్రతీచ్ఛంతి హవ్యకవ్యాదికమితి శేషః - నః అస్మాభిః శ్రుతం ॥ ౧౮ ॥ ప్రత్యగాత్మమితి ॥ అహం సత్యం సత్యరూపమిమం ధర్మం ప్రత్యగాత్మం స్వయం పశ్యామి - ఆత్మానం ప్రత్యవినాభూతత్వేన ప్రవృత్తం పశ్యామీత్యర్థః - సత్పురుషాచీర్ణః సత్పురుషైరాచరితః సంపాదిత ఇతి యావత్ భారం జటావల్కలాదిభారః - తదర్థం సత్యరూపధర్మార్థం - అభిమన్యతే అభిమతో భవతి ॥ ౧౯ ॥ పూర్వైరాచరితం సత్యం పరిత్యజ్య త్వదుక్తరీత్యా రాజ్యం నా

యా ॥ ౮ ॥ కామవృత్తస్త్వయం లోకః కృత్స్నస్సముపవర్తతే । యద్వృత్తాస్సంతి రాజానస్తద్వృత్తాస్సంతి హి ప్రజాః ॥ ౯ ॥ సత్యమేవానృశంసంచ రాజవృత్తం సనాతనమ్ । తస్మాత్సత్యాత్మకం రాజ్యం సత్యే లోకః ప్రతిష్ఠితః ॥ ౧౦ ॥ ఋషయశ్చైవ దేవాశ్చ సత్యమేవ హి మేనిరే । సత్యవాదీ హి లోకేస్మిన్ పరమం గచ్ఛతి క్షయమ్ ॥ ౧౧ ॥ ఉద్విజంతే యథా సర్పాన్నరాదనృతవాదినః । ధర్మస్సత్యం పరో లోకే మూలం స్వర్గస్య చోచ్యతే ॥ ౧౨ ॥ సత్యమేవేశ్వరో లోకే సత్యం పద్మా శ్రితా సదా । సత్యమూలాని సర్వాణి సత్యాన్నాస్తి పరం పదమ్ ॥ ౧౩ ॥ దత్తమిష్టం హుతంచైవ తప్తాని చ తపాంసి చ । వేదాస్సత్యప్రతిష్ఠానాస్తస్మాత్సత్యపరో భవేత్ ॥ ౧౪ ॥ ఏకః పాలయతే లోకమేకః పాలయతే కులమ్ । మజ్జత్యేకో హి నిరయ ఏకః స్వర్గే మహీయతే ॥ ౧౫ ॥ సోహం పితుర్నిదేశంతు కిమర్థం నానుపాలయే । సత్యప్రతిశ్రవస్సత్యం సత్యేన సమయీకృతః ॥ ౧౬ ॥ నైవ లోభాన్న మోహాద్వా న హ్యజ్ఞానాత్తమోన్వితః । సేతుం సత్యస్య భేత్స్యామి గురోస్సత్యప్రతిశ్రవః ॥ ౧౭ ॥ అసత్యసంధస్య సతశ్చలస్యాస్థిరచేతసః । నైవ దేవా న పితరః ప్రతీచ్ఛంతీతి నశ్శ్రుతమ్ ॥ ౧౮ ॥ ప్రత్యగాత్మమిమం ధర్మం సత్యం పశ్యామ్యహం స్వయమ్ । భారస్సత్పురుషాచీర్ణస్తదర్థమభిమన్యతే ॥ ౧౯ ॥ క్షాత్రం ధర్మమహం త్యక్ష్యే హ్యధర్మం ధర్మసంహితమ్ । క్షు

తయా అనయా వృత్త్యా - ప్రత్యక్షం యత్తదాశిష్ట పరోక్షం వృష్టతః కుర్వీతి త్వదుక్తయా వృత్త్యా వర్తమానస్య - వ్యక్తం త్వదుక్తాచరణం కస్య హేతోః స్వామికస్యోపదేశ్యామీత్యర్థః కేన వా కేన సాధనేన వా స్వర్గమాప్నుయామితి యోజనా ॥ ౮ ॥ త్వదుక్తాచరణే సర్వజనస్యాపి పరలోకహానిస్స్యాదిత్యత ఆహ ॥ కామవృత్త ఇతి ॥ ౯ ॥ సత్యప్రశంసాపూర్వకం సత్యనిష్ఠాం దర్శయన్ సత్యరూపం స్వమతం స్థాపయతి ॥ సత్యమేవేత్యాదినా ॥ ఆనృశంస్యం భూతానుకంపా ప్రధానం సనాతనంచ రాజవృత్తం చ సత్యమేవ - సత్యరూపమేవ - యస్మాద్రాజవృత్తస్య సత్యరూపత్వాత్ - రాజ్యం రాజ్యజనజాతం సత్యాత్మకం సత్యరూపం సత్యప్రధానమిత్యర్థః - లోక ఇతి జాత్యేకవచనం ॥ ౧౦ ॥ ఋషయ ఇతి ॥ పరమం క్షయం ఉత్కృష్టస్థానం ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ దత్తమితి ॥ సత్యప్రతిష్ఠానాః సత్యాధారాః దత్తాదిన్యపి సత్యప్రతిష్ఠానీతి వచనవ్యత్యయేన యోజనీయాని ॥ ౧౪ ॥ ప్రస్తుత సత్యనిష్ఠారతస్య ఐహికాముష్మికం ఫలం తద్రహితస్య నిరయప్రాప్తించ దర్శయతి । ఏక ఇతి ॥ ౧౫ ॥ సోహమితి ॥ సత్యప్రతిశ్రవః సత్యసంధః - సమయీకృతః । తద్రూపహి వచనం దేవి రాజ్ఞో యదభికాంక్షితం । కరిష్యే ప్రతిజానే చ ఇతి శపథేన ప్రతిజ్ఞావాన్ కృతః సోహం సత్యం పితుర్నిదేశం కిమర్థం నానుపాలయే - పాలయిష్యామ్యేవ ॥ ౧౬ ॥ నైవేతి ॥ లోభాత్ రాజ్యలోభాత్ - మోహాత్ విప్రలంభవాక్యశ్రవణజనిత చిత్తవిభ్రమాత్ - అజ్ఞానాత్ జ్ఞానాభావాత్ - తమోన్వితః తమోగుణయుక్తః - సత్యస్య సేతుం - కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపఇత్యుక్త సత్యవచనస్య మర్యాదాం ॥ ౧౭ ॥ అసత్యసంధస్యేతి ॥ చపలస్య చపలస్వభావస్య - న ప్రతీచ్ఛంతి న స్వీకుర్వంతి - హవ్యకవ్యాదికమితి శేషః - నః అస్మాభిః శ్రుతం ॥ ౧౮ ॥ ప్రత్యగాత్మమితి । అహం సత్యం సత్యరూపమిమం ధర్మం - ప్రత్యగాత్మం ఆత్మని ప్రత్యక్షీకృతం - ఆత్మని ప్రతిముఖీకృతం స్వయం పశ్యామి । ఆత్మానం ప్రత్యవినాభూతత్వేన ప్రవృత్తం పశ్యామీత్యర్థః సత్పురుషాచీర్ణః సత్పురుషైరాచరితః సంపాదిత ఇత్యర్థః - భారః జటావల్కలాదిభారః తదర్థమభినంద్యత ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ పూర్వైరాచరితం సత్యం పరిత్యజ్య త్వదుక్తరీత్యా రాజ్యం నాంగీకరిష్యామీత్యాహ । క్షాత్రమితి ॥ అధర్మమధర్మప్రచురం ధర్మసంహితం ధర్మలేశసహితం - అధర్మప్ర

గీకరిష్యామీత్యాహ త్వౌగ్రమిత్యాదినా ॥ అధర్మం అధర్మప్రచురం ధర్మసంహితం ధర్మలేశసహితం - అధర్మప్రచురధర్మలేశయుక్తక్షత్రియధర్మమహం త్యక్ష్యే ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ భూమిరితి ॥ కీర్తిః వితరణజనితా ప్రథా యశః పౌరుషనిబంధనం - పురుషం కరణత్రయేణ సత్యనిష్ఠం తం - అనుపశ్యంతి అనుసృత్య పశ్యంతి - అనుబధ్నంతీతి యావత్ ॥ ౨౨ ॥ శ్రేష్ఠమితి ॥ శ్రేష్ఠమిత్యవధార్య నిశ్చిత్య - ఇదం భద్రం కురుష్వేతి భవాన్ యుక్తికరైర్వాక్యైర్యదాహ తదనార్యమేవ స్యాత్ ॥ ౨౩ ॥ ప్రత్యక్షం యత్తదాత్విష్వపరోక్షం పృష్టతః కుర్వీతేత్యస్య జాబాలివాక్యజాతస్యోత్తరమభిధాయ రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదిత ఇత్యస్యోత్తరమాహ కథమిత్యాదినా ॥ ౨౪ ॥ స్థిరేతి ॥ ప్రతిజ్ఞాతా ప్రతిజ్ఞా కృతేత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ వనవాసమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ఏవం వాసం వసన్ కుర్వన్నిత్యర్థః నియతభోజనః నియతవన్యాహారః సంతుష్టపంచవర్గః సంతుష్టపంచేంద్రియవర్గః లోకయాత్రాం పితృవచనపరిపాలనరూపలోకవర్తనం గమనే వర్తనే వేయాత్రేతి వైజయంతీ । అకుహః అకృత్రిమః ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ అష్టాదశోదాహరణేష్వవైదికకర్మణాం నిష్ఫలత్వం యదుక్తం తత్ర పరిహారమాహ కర్మభూమిరిత్యాదినా ॥ యచ్ఛుభం కర్మ తత్ కర్తవ్యం జనైరితి శేషః తత్ర ఫలవదనుష్ఠానం దర్శయతి అగ్నిరిత్యాది - కర్మణాం కర్మభూమికృతస్వస్వకర్మణాం - ఫలభాగినః అగ్నిత్వాదిఫలం ప్రాప్తవంతః ॥ ౨౮ ॥ శతమితి ॥ క్రతూనాం శతం ఆహృత్య కృత్వేత్యర్థః ॥ ప్రవాసిన్ప్రతి శ్రాద్ధకరణవిధేరభావాత్ - విహితస్థలే కుత్రాపి న వ్యభిచార ఇతి భావః ॥ ౨౯ ॥ అమృష్యమాణ ఇతి ॥ నాస్తికవాక్యహేతుం యది భుక్తమిహాన్యేన దేహమన్యస్య గచ్ఛతి । దద్యాత్ప్రవసతః శ్రాద్ధం న తత్ పథ్యశనం భవేదిత్యాదినాస్తికవాక్యరూపతర్కం - విగర్హమాణః మనసి విగర్హమాణః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తేనేతి ॥ తేన హేతునా విప్రాః ఏవమర్థం యథావదాజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా - ఏకోదయం సంప్రతిపద్య ఐకకంఠ్యం ప్రాప్య సకలం ధర్మం స్వస్వాశ్రమోచితధర్మం - అప్రమత్తాః సావధానాః యథావచ్చరంతః అనుతిష్ఠంతః లోకాగమం స్వర్గాదిలోక

క్షుద్రైర్నృశంసైర్లుబ్ధైశ్చ సేవితం పాపకర్మభిః ॥ ౨౦ ॥ కాయేన కురుతే పాపం మనసా సంప్రధార్య చ । అనృతం జిహ్వయా చాహ త్రివిధం కర్మ పాతకమ్ ॥ ౨౧ ॥ భూమిః కీర్తిర్యశో లక్ష్మీః పురుషం ప్రార్థయంతి హి । స్వర్గస్థం చానుపశ్యంతి సత్యమేవ భజేత తత్ ॥ ౨౨ ॥ శ్రేష్ఠం హ్యనార్యమేవ స్యాద్యద్భవానవధార్య మామ్ । ఆహ యుక్తికరైర్వాక్యైరిదం భద్రం కురుష్వ హ ॥ ౨౩ ॥ కథం హ్యహం ప్రతిజ్ఞాయ వనవాసమిమం గురోః । భరతస్య కరిష్యామి వచో హిత్వా గురోర్వచః ॥ ౨౪ ॥ స్థిరా మయా ప్రతిజ్ఞాతా ప్రతిజ్ఞా గురుసన్నిధౌ । ప్రహృష్యమాణా సా దేవీ కైకేయీ చాభవత్తదా ॥ ౨౫ ॥ వనవాసం వసన్నేవం శుచిర్నియతభోజనః । మూలైః పుష్పైః ఫలైః పుణ్యైః పితౄన్దేవాంశ్చ తర్పయన్ ॥ ౨౬ ॥ సంతుష్టపంచవర్గోఽహం లోకయాత్రాం ప్రవర్తయే । అకుహః శ్రద్దధానస్సన్ కార్యాకార్యవిచక్షణః ॥ ౨౭ ॥ కర్మభూమిమిమాం ప్రాప్య కర్తవ్యం కర్మ యచ్ఛుభమ్ । అగ్నిర్వాయుశ్చ సోమశ్చ కర్మణాం ఫలభాగినః ॥ ౨౮ ॥ శతం క్రతూనామాహృత్య దేవరాట్ త్రిదివం గతః । తపాంస్యుగ్రాణి చాస్థాయ దివం యాతా మహర్షయః ॥ ౨౯ ॥ అమృష్యమాణః పునరుగ్రతేజా నిశమ్య తం నాస్తికవాక్యహేతుమ్ । అథాబ్రవీత్తం నృపతేస్తనూజో విగర్హమాణో వచనాని తస్య ॥ ౩౦ ॥ సత్యం చ ధర్మం చ పరాక్రమం చ భూతానుకంపాం ప్రియవాదితాం చ । ద్విజాతిదేవాతిథిపూజనం చ పంథానమాహుస్త్రిదివస్య సంతః ॥ ౩౧ ॥ తేనైవమాజ్ఞాయ యథావదర్థమే

చురధర్మలేశయుక్తక్షత్రియధర్మమహం త్యక్ష్యే ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ భూమిరితి ॥ పురుషం ప్రార్థయంతి - సత్యభాగినమితి శేషః । కీర్తిః వివిధకరణజనితా ప్రథా ॥ ౨౨ ॥ శ్రేష్ఠమితి ॥ అవధార్య నిశ్చిత్య - ఇదం భద్రం కురుష్వేతి భవాన్ యుక్తికరైర్వాక్యైః మాం యదాహ తదనార్యమేవ స్యాత్ ॥ ౨౩ ॥ ప్రత్యక్షం యత్తదాతిష్ఠ పరోక్షం పృష్ఠతః కుర్వీత్యేతస్య జాబాలివాక్యస్యోత్తరమభిధాయ రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదిత ఇత్యస్యోత్తరమాహ । కథమితి ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ వనవాసమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ వసన్ కుర్వన్ నియతభోజనః నియతవన్యాహారః తేన సంతుష్టపంచవర్గః సంతుష్టేంద్రియవర్గః లోకయాత్రాం పితృవచనపరిపాలనరూపలోకవర్తనం ప్రవాహయే - అకుహః అకృత్రిమః అమాయావీ సన్ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ కర్మభూమిమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యచ్ఛుభం కర్మ తత్కర్తవ్యం జనైరితి శేషః - శుభకర్మ కర్తవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ । అగ్నిరిత్యాదినా ॥ కర్మణాం కర్మభూమౌ కృతస్వస్వకర్మణాం ఫలభాగినః - అగ్నిత్వాదికం కర్మఫలత్వేన ప్రాప్తవంతః - అగ్న్యాదయస్తు జన్మాంతరే కర్మభూమౌ శుభకర్మ కృత్వా - ఇదానీమగ్నిత్వవాయుత్వసోమత్వాదికం ప్రాప్తాః - అతస్సర్వైరపి శుభకర్మైవ కర్తవ్యమితి భావః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ అమృష్యమాణ ఇతి ॥ నాస్తికవాక్యహేతుం యది భుక్తమిహాన్యేన దేహమన్యస్య గచ్ఛతి - దద్యాత్ప్రవసతః శ్రాద్ధం న తత్పథ్యశనం భవేదిత్యాదినాస్తికవాక్యరూపతర్కం - విగర్హమాణః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తేనేతి ॥ యేన త్రిదివస్య పంథానమాహుః - తేన హేతునా విప్రాః ఏవమర్థం యథావదాజ్ఞాయ శ్రుత్వా ఏకోదయం

ప్రాప్తింకాంక్షంతీతి॥౩౨॥ నిందామీతి ॥ విషమస్థబుద్ధిం అవైదికమార్గనిష్ఠాతబుద్ధిం - అనయా బుద్ధ్యా చరంతం చార్వాకమతానుసారిణీం బుద్ధిం పరాం ప్రత్యుపదిశ్యాచరంతమిత్యర్థః సునాస్తికం పరలోకో నాస్తీతి బుద్ధియుక్తం సుశబ్దేన వైదికవత్స్థితాం చార్వాకమతప్రవృత్తకత్వముచ్యతే - నిందామి వైదికకర్మభ్యో బహిష్కరోమి॥౩౩॥ ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాదీ యది కశ్చిత్ ద్రాజ్యేస్యాత్ సోపి బహిష్కరణీయ ఇత్యాహ యథేత్యాదినా ॥ చోరో యథా నిరాకరణీయః సః వేదబాహ్యత్వేన ప్రసిద్ధోపి తథాహి తథైవ - అత్ర అస్మిన్ లోకే నాస్తికం చార్వాకం - తథాగతం బుద్ధతుల్యం విద్ధి తస్మాత్ యః ప్రజానాం శంక్యతమః అవైదికత్వేన శంకనీయః తేన నాస్తికేన బుధో విముఖో న స్యాత్ ॥౩౪॥ ఐహికాముష్మికఫలసాధనే ధర్మే శిష్టాచారం ప్రమాణయతి త్వత్త ఇత్యాదినా ॥ త్వత్తః పూర్వతరే పురాతనాశ్చ వరాశ్చ జ్ఞానతః శ్రేష్ఠాశ్చ జనాః - బహూని శుభాని కర్మాణి చక్రుః - తే ఇమం పరం చ లోకం జిత్వా - సదా వర్తంత ఇతి శేషః. సదా వర్తమానత్వం గ్రహనక్షత్రాదిరూపేణ దృశ్యమానత్వాత్ - సుకృతాం వా ఏతాని జ్యోతీంషి యన్నక్షత్రాణీతి శ్రుతేః । తస్మాత్ కర్మానుష్ఠానస్యైహికాముష్మికసకలఫలసాధనత్వాత్ - ద్విజాః స్వస్తిమంగళాత్మకం కర్మ - హుతం యజ్ఞాది - కృతం చ తపో దానాదికం చ కుర్వంతీతి శేషః - ఏవం ప్రత్యక్షమేవ న ప్రమాణం - తదతిరిక్తానాం వేదానామపి ప్రమాణత్వాత్ । - తత్త్వం చ తేషాం మహాజనపరిగ్రహాత్ - న చాపౌరుషేయత్వేన తచ్చావిచ్ఛిన్నసంప్రదాయత్వేన చ స్వస్మర్యమాణకర్తృకత్వాత్ - వైదికాని చ కర్మాణి సఫలాని - అగ్నిరవిసోమనక్షత్రాదిఫలభోగస్యాబాధితప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ - అన్యకృతభోజనస్యాపధికారిత్వాభావస్తు వదర్శనాద విహితత్వాచ్చేత్యుక్తం॥౩౫॥౩౬॥ ఇతి బ్రువంతమితి ॥ తథ్యం యథార్థం పథ్యం సదోభ్యహితం॥ ౩౭ ॥ధర్మసంకటే ప్రాప్తే సర్వమతజ్ఞేన విదుషా యత్ కించిన్మతమవలంబ్యాపి తస్య పరిహారణీయత్వాన్మహతో రాజ్యస్యానాయకత్వరూపసంకటపరిహారాయ త్వాం నివర్తయితుం మయా నాస్తికమతముపన్యస్తం - న త్వహం వస్తుతో నాస్తిక ఇత్యాహ నాస్తికానామిత్యాదినా ॥ కించన పరలోకాదికం నాస్తీతి న అస్త్యేవ - సమీక్ష్య కాలం పునరాస్తికో భవం యథావాదినా న్యేన నాస్తికమతమవలంబ్యతే - తం కాలం సమీక్ష్య అహం పునరాస్తికమతావలంబీ భవం - అనైర్వాద్యాదిభిర్నాస్తికమతమవలంబ్య కుతర్కోద్ఘాటనే తదానీమహమేవ త్వద్యుక్తరీత్యా శతశస్తత్ఖండనమకార్షమిత్యర్థః తర్హి ఇదానీం నాస్తికమతం కుతో వలంబితవానసీత్యత్రాహ భవేయ కాలే పునరేవ నాస్తిక ఇతి - తాదృశో మాసేవ పునః కాలే ధర్మసంకటకాలే - నాస్తికో భవేయ ధర్మసంకటకాలప్రయుక్తోయం మమ నాస్తికవాద ఇత్యర్థః -

కృతోదయం సంప్రతిపద్య విప్రాః । ధర్మం చరంతస్సకలం యథావత్కాంక్షంతి లోకాగమమప్రమత్తాః॥ ౩౨॥

నిందామ్యహం కర్మ పితుః కృతం తద్యస్త్వామగృహ్ణాద్విషమస్థబుద్ధిమ్ । బుద్ధ్యానయైవంవిధయా చరంతం సునాస్తికం ధర్మపథాదపేతమ్ ॥ ౩౩॥ యథా హి చోరస్స తథా హి బుద్ధస్తథాగతం నాస్తికమత్ర విద్ధి । తస్మాద్ధి యశ్శంక్యతమః ప్రజానాం న నాస్తికేనాభిముఖో బుధస్స్యాత్ ॥ ౩౪॥ త్వత్తో జనాః పూర్వతరే వరాశ్చ శుభాని కర్మాణి బహూని చక్రుః । జిత్వా సదేమం చ పరం చ లోకం తస్మాద్ద్విజాస్స్వస్తి హుతం కృతం చ ॥ ౩౫ ॥ ధర్మే రతాస్సత్పురుషైస్సమేతాస్తేజస్వినో దానగుణప్రధానాః । అహింసకా వీతమలాశ్చ లోకే భవంతి పూజ్యా మునయః ప్రధానాః॥ ౩౬ ॥ ఇతి బ్రువంతం వచనం సరోషం రామం మహాత్మానమదీనసత్త్వమ్ । ఉవాచ తథ్యం పునరాస్తికం చ సత్యం వచస్సానునయం చ విప్రః ॥ ౩౭ ॥ న నాస్తికానాం వచనం బ్రవీమ్యహం న నాస్తికోహం న చ నాస్తి కించన । సమీక్ష్య కాలం పునరాస్తికోభవం భవేయ కాలే పునరేవ నాస్తి

సంప్రతిపద్య నిష్కుఖం ప్రాప్య - విమలమనసో భూత్వా సకలం ధర్మం స్వవర్ణాశ్రమోచితం ధర్మం - అప్రమత్తాః సావధానాః యథావచ్ఛాస్త్రోక్తప్రకారేణ చరంతః - లోకాగమం పరలోకప్రాప్తిం కాంక్షంతీతి యోజనా॥౩౨॥ నిందామీతి ॥ విషమస్థబుద్ధిం అవైదికమార్గనిష్ఠాతబుద్ధిం - అనయా బుద్ధ్యా చార్వాకమతానుసారిణ్యా బుద్ధ్యా॥ ౩౩ ॥ ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాది చార్వాకమతానుసారిణా వాచైవ - ప్రత్యక్షమాత్రప్రమాణవాది బుద్ధమతావలంబీ రాజ్ఞే యది కశ్చిత్ స్యాత్ భవేత్ - సోపి నిరాకరణీయ ఇత్యాహ యథా హీతి ॥ చోరో యథా నిరాకరణీయః సః వేదబాహ్యత్వేన ప్రసిద్ధో బుద్ధః తథైవ నిరాకరణీయః - అత్ర అస్మిన్ లోకే నాస్తికం చార్వాకమపి తథాగతం విద్ధి బుద్ధతుల్యం విద్ధి - తస్మాత్ ప్రజానాం యః శంక్యతమః అవైదికత్వేన పరిహర్తవ్యః - తేన నాస్తికేన బుధః అభిముఖో న స్యాత్ శక్యతమ ఇతి పాఠే చ బహిష్కర్తుం యోగ్య ఇత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ ఐహికాముష్మికఫలసాధనే ధర్మే శిష్టాచారం ప్రమాణయతి త్వత్త ఇతి ॥ త్వత్తః పూర్వతరే పురాతనాః వరాశ్చ జ్ఞానతః శ్రేష్ఠజనాః - బహూని కర్మాణి శుభాని కర్మాణి చక్రుః - తే ఇమం చ పరలోకం చ జిత్వా సదా వర్తంత ఇతి శేషః - సదా వర్తమానత్వం గ్రహనక్షత్రాదిరూపేణ దృశ్యమానత్వాత్ కర్మానుష్ఠానస్యైహికాముష్మికఫలసాధనత్వాత్ ద్విజాః స్వస్తిమంగళాత్మకం కర్మ హుతం యజ్ఞాదికం తపో దానాది చ కుర్వంతీతి శేషః॥౩౫॥౩౬॥ ౩౭॥ ధర్మసంకటే ప్రాప్తే సర్వమతజ్ఞేన విదుషా యత్కించిత్ మతమవలంబ్యాపి తస్య పరిహారణీయత్వాత్ - మహారాజ్యస్యాపి అనాయకత్వరూపధర్మసంకటపరిహారాయ త్వాం నివర్తయితుం నాస్తికమతముపన్యస్తం న త్వహం వస్తుతో నాస్తిక ఇత్యాహ - నాస్తికానామిత్యాదినా - కించన పరలోకాదికం నాస్తీతి న - అస్త్యేవ సమీక్ష్య కాలం పునరాస్తికో భవం - యథావాది

భవేయేత్యనేన ఇతః పరమపి కస్మింశ్చిద్ధర్మసంకటకాలే నాస్తికమతమవలంబనీయమేవ న చ తావతా వస్తుతో నాస్తికత్వం మమ భవేదితి భావః ॥ ౩౮ ॥ తాదృశధర్మసంకటకాలాభావాయమిత్యాహ న చాపీతి ॥ ఏవమపి పరమవైదికస్యైతద్వచనమయుక్తమేతాదృశం వచనమిత్యాశంక్యాహ నివర్తనార్థమిత్యాదినా ॥ నివర్తనార్థం త్వన్నివృత్తిజ్ఞాపనార్థం తవ వేదమార్గాదవిచాల్యత్వస్య లోకానాం ప్రకటీకరణార్థమిత్యర్థః - కారణాత్ భరతకారణాత్ భరతముఖోల్లాసాయ తత్ప్రసాదనార్థం చేత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే నవోత్తరశతతమస్సర్గః ॥

అథ వసిష్ఠో జాబాలివచనయాథార్థ్యప్రదర్శనేన తద్విషయకోపం నివర్త్య స్వాభిమతం జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యార్హతారూపం నివర్తనోపాయం ప్రతిపాదయతి క్రుద్ధమిత్యాదినా ॥ లోకస్య జనస్య - గతం గమనం భావే నిష్ఠా పరలోకప్రాప్తిం తత ఇహాగమనం చ జానాతి - నాస్తికో నాస్తిక ఇత్యర్థః - నివర్తనార్థమితి తదుక్తమపి సత్యమిత్యాహ నివర్తయితుకామ ఇత్యాదినా - జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యార్హతాం వక్ష్యమాణ శభతే ఇమామిత్యాది - లోకనాథ త్వమేవ తత్ప్రత్యక్షం హీతి భావః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౨ ॥ ౩౪ ॥ అసృజదితి ॥ ఆకాశప్రభవ ఇత్యత్రాకాశశబ్దః పరబ్రహ్మపరః - ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదంతరా తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతే । ఇత్థమేవావ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మేతి బాలకాండోక్తమపి - శాశ్వతః ప్రవాహరూపేణ నిత్యః అవ్యయః ఇతరాపేక్షయా చిరకాలస్థాయీ - అన్యథా ఆకాశప్రభవ ఇతి విరుధ్యేత - అవ్యయ ఇత్యస్మాత్ స్థానాత్తస్య మోక్షసిద్ధేః ॥ ౫ ॥ వివస్వానితి ॥ వైవస్వతం వివస్వత్సంబంధీ - తస్యేక్ష్వాకువంశహేతుత్వం దర్శయతి స త్విత్యాదినా ॥ మనునా మానవేంద్రేణ యా పురీ నిర్మితా స్వయమితి తస్యా అయోధ్యానిర్మాతృత్వోక్తేః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧౪ ॥ త్రిశంకోరితి ॥ యువనాశ్వ ఇవ మహాతేజాః ప్రభావేన మహాబలధుంధునామకాసురమారణాద్ధుంధుమారసంజ్ఞామలభతేత్యర్థః ॥ ౧౨౪ ॥ ౧౩౪ ॥ సుసంధేరితి ॥ జ్యే

కః ॥ ౩౮ ॥ స చాపకాలోऽయముపాగతశ్శనైః యథా మయా నాస్తికవాగుదీరితా । నివర్తనార్థం తవ రామ కారణాత్ప్రసాదనార్థం చ మయైతదీరితమ్ ॥ ౩౯ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే నవోత్తరశతతమస్సర్గః ॥

క్రుద్ధమాజ్ఞాయ రామం తు వసిష్ఠః ప్రత్యువాచ హ । జాబాలిరపి జానీతే లోకస్యాస్య గతాగతమ్ ॥ ॥ నివర్తయితుకామస్తు త్వామేతద్వాక్యముక్తవాన్ । ఇమాం లోకసముత్పత్తిం లోకనాథ నిబోధ మే ॥ ౨ ॥ సర్వం సలిలమేవాసీత్పృథివీ యత్ర నిర్మితా । తతస్సమభవద్బ్రహ్మా స్వయంభూర్దైవతైస్సహ ॥ ౩ ॥ స వరాహస్తతో భూత్వా ప్రోజ్జహార వసుంధరామ్ ॥ ౩౪ ॥ అసృజచ్చ జగత్సర్వం సహ పుత్రైః కృతాత్మభిః ॥ ॥ ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః । తస్మాన్మరీచిస్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యపస్సుతః ॥ ౫ ॥ వివస్వాన్ కాశ్యపాజ్జజ్ఞే మనుర్వైవస్వతస్సుతః । స తు ప్రజాపతిః పూర్వమిక్ష్వాకుస్తు మనోస్సుతః ॥ ౬ ॥ యస్యేయం ప్రథమం దత్తా సమృద్ధా మనునా మహీ । తమిక్ష్వాకుమయోధ్యాయాం రాజానం విద్ధి పూర్వకమ్ ॥ ౭ ॥ ఇక్ష్వాకోస్తు సుతశ్శ్రీమాన్ కుక్షిరేవేతి విశ్రుతః । కుక్షేరథాత్మజో వీరో వికుక్షిరుదపద్యత ॥ ౮ ॥ వికుక్షేస్తు మహాతేజా బాణః పుత్రః ప్రతాపవాన్ । బాణస్య తు మహాబాహురనరణ్యో మహాయశాః ॥ ౯ ॥ నానావృష్టిర్బభూవాస్మిన్న దుర్భిక్షం సతాం వరే । అనరణ్యే మహారాజే తస్కరో నాపి కశ్చన ॥ ౧౦ ॥ అనరణ్యాన్మహాబాహుః పృథూ రాజా బభూవ హ । తస్మాత్పృథోర్మహారాజస్త్రిశంకురుదపద్యత ॥ ॥ స సత్యవచనాద్వీరస్సశరీరో దివం గతః ॥ ౧౧౪ ॥ త్రిశంకోరభవత్సూనుర్ధుంధుమారో మహాయశాః ॥ ॥ ధుంధుమారో మహాతేజా యువనాశ్వో వ్యజాయత ॥ ౧౨౪ ॥ యువనాశ్వసుతశ్శ్రీమాన్ మాంధాతా సమపద్యత ॥ ॥ మాంధాతుస్తు మహాతేజాస్సుసంధిరుదపద్యత ॥ ౧౩౪ ॥ సుసంధేరపి పుత్రౌ ద్వౌ ధ్రువసం

నాస్తికమతమవలంబ్యతే తత్క్షంతవ్యమిత్యుక్త్వా పునరాస్తికో భవేయం పునః ధర్మసంకటే కాలే నాస్తికః నాస్తికమతావలంబీ భవేయమిత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ స చేతి ॥ కారణాత్ తాదృశకాలాగమనకారణాత్ ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం నవోత్తరశతతమస్సర్గః ॥

జ్యేష్ఠస్య రాజ్యప్రాప్తిం వక్తుమాదికారణమారభ్య - రాజపరంపరామాహ ॥ ఇమామిత్యాదినా ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ సర్వమితి ॥ యత్ర యస్మిన్నధికరణే సర్వం సలిలమాసీత్ సలిలవ్యాప్తమాసీత్ - తత్ర పృథివీ నిర్మితేతి సంబంధః తతః సలిలాత్ సః ప్రసిద్ధనారాయణ వరాహో భూత్వా తతస్సలిలాద్వసుంధరాం ప్రోజ్జహారేత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ అసృజదితి ॥ ఆకాశప్రభవః ఆకాశశబ్దేన తత్కారణమవ్యక్తముచ్యతే బ్రహ్మా జగదసృజదితి సంబంధః - తస్మాద్బ్రహ్మణః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ స త్వితి ॥ మనోస్సుతః ఇక్ష్వాకుః పూర్వం ప్రజాపతిః జనేశ్వర ఇత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥

ష్టస్య ధ్రువసంధేర్వంశకథనాజ్జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యే స్థాపితత్వముక్తమ్ ॥ ౧౪ ॥ భరతాదితి ॥ జాయతేత్యత్ర అడభావః అనిత్యత్వాత్ ప్రతిరాజానః సామంతాః - శత్రవః ఉదపద్యంత ఆసన్నిత్యర్థః - హైహయాద్యాః తత్తద్దేశాధిపతయః ॥ ౧౫ ॥ తానితి ॥ ప్రతివ్యూహ్య యుద్ధం కృత్వా రాజా ఆసితః - శైలవరే హిమవతి రమ్యే నిర్భయతయా స్థాతుం యోగ్యే - మునిస్సన్నభిరతో బభూవ - అన్యథా తస్మాదపి శైలాత్ ప్రవాసయేయురితి భావః ॥ ౧౬ ॥ ద్వే ఇతి ॥ శ్రూయత ఇతి శ్రుతిః - జనవాద ఇత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ స ఇతి ॥ సం అభివాదనప్రసన్నో విప్రః పుత్రజన్మని విషయే - వరేప్సుం తాం - అభ్యవదత్ ఉవాచ - మహాత్మా మహామతిః లోకవిశ్రుతః సర్వలోకప్రసిద్ధః - పుత్రో భవితేత్యభ్యవదదిత్యన్వయః ॥ ౨౦ ॥ కృత్వేతి ॥ సా దేవీ తమృషిం - అనుమాన్య సంపూజ్య - తతో గృహమాగమ్య పద్మపత్రసమానాక్షం పద్మగర్భసమప్రభం పుత్రం - వ్యజాయత వ్యజీజనత్ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ స రాజేతి ॥ యః ఇష్ట్వా దీక్షాం కృత్వా పర్వణి - వేగేన అంబువేగేన ఇమాః ప్రజాః త్రాసయంతం సముద్రమఖానయత్ ॥ ౨౪ ॥ అసమంజ ఇతి ॥ సః శ్రుతం అస్మాభిః శ్రుతమిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ కల్మాషపాదేతి ॥ తద్వీర్యం వసిష్ఠశాపాత్ రాక్షసత్వం ప్రాప్తస్య కల్మాషపాదస్య పరాక్రమమాసాద్య వ్యనీనశత్ - వినాశం ప్రాపితవానిత్యర్థః - రాక్షసత్వాత్ కల్మాషపాదేన స్వపుత్ర ఏవ వినాశిత ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ తస్యేతి ॥ దాయాదం సుతం - దాయాదౌ సుతబాంధవావిత్యమరః ॥

ధిప్రసేనజిత్ ॥ ❁ ॥ యశస్వీ ధ్రువసంధేస్తు భరతో రిపుసూదనః ॥ ౧౪ ॥ భరతాత్తు మహాబాహురసి
తో నామ జాయత ॥ ❁ ॥ యస్యైతే ప్రతిరాజాన ఉదపద్యంత శత్రవః । హైహయాస్తాలజంఘాశ్చ శూ
రాశ్చ శశిబిందవః ॥ ౧౫ ॥ తాంస్తు సర్వాన్ ప్రతివ్యూహ్య యుద్ధే రాజా ప్రవాసితః । స చ శైలవరే రమ్యే
బభూవాభిరతో మునిః ॥ ౧౬ ॥ ద్వే చాస్య భార్యే గర్భిణ్యౌ బభూవతురితి శ్రుతిః । ఏకా గర్భవినాశాయ స
పత్న్యై సగరం దదౌ ॥ ౧౭ ॥ భార్గవశ్చ్యవనో నామ హిమవంతముపాశ్రితః । తమృషిం సముపాగమ్య
కాళిందీ త్వభ్యవాదయత్ ॥ ౧౮ ॥ స తామభ్యవదద్విప్రో వరేప్సుం పుత్రజన్మని । పుత్రస్తే భవితా దేవి
మహాత్మా లోకవిశ్రుతః ॥ ❁ ॥ ధార్మికశ్చ సుశీలశ్చ వంశకర్తారిసూదనః ॥ ౨౦ ॥ కృత్వా ప్రదక్షిణం
హృష్టా మునిం తమనుమాన్య చ ॥ ❁ ॥ పద్మపత్రసమానాక్షం పద్మగర్భసమప్రభమ్ । తతస్సా గృహమాగ
మ్య దేవీ పుత్రం వ్యజాయత ॥ ౨౨ ॥ సపత్న్యా తు గరస్తస్యై దత్తో గర్భజిఘాంసయా । గరేణ సహ తేనై
వ జాతస్స సగరోభవత్ ॥ ౨౩ ॥ స రాజా సగరో నామ యస్సముద్రమఖానయత్ । ఇష్ట్వా పర్వణి వేగేన త్రా
సయంతమిమాః ప్రజాః ॥ ౨౪ ॥ అసమంజస్తు పుత్రోభూత్ సగరస్యేతి నశ్శ్రుతమ్ । జీవన్నేవ స పిత్రా
తు నిరస్తః పాపకర్మకృత్ ॥ ౨౫ ॥ అంశుమానితి పుత్రోభూదసమంజస్య వీర్యవాన్ । దిలీపోంశుమతః పు
త్రో దిలీపస్య భగీరథః ॥ ౨౬ ॥ భగీరథాత్ కకుత్స్థస్తు కాకుత్స్థా యేన విశ్రుతాః । కకుత్స్థస్య చ పుత్రో
భూద్రఘుర్యేన తు రాఘవాః ॥ ౨౭ ॥ రఘోస్తు పుత్రస్తేజస్వీ ప్రవృద్ధః పురుషాదకః । కల్మాషపాదస్సౌదా
స ఇత్యేవం ప్రథితో భువి ॥ ౨౮ ॥ కల్మాషపాదపుత్రోభూచ్ఛంఖణస్త్వితి విశ్రుతః । యస్తు తద్వీర్యమాసా
ద్య సహసైన్యో వ్యనీనశత్ ॥ ౨౯ ॥ శంఖణస్య చ పుత్రోభూచ్ఛూరశ్శ్రీమాన్ సుదర్శనః । సుదర్శనస్యా
గ్నివర్ణ అగ్నివర్ణస్య శీఘ్రగః ॥ ౩౦ ॥ శీఘ్రగస్య మరుః పుత్రో మరోః పుత్రః ప్రశుశ్రుకః । ప్రశుశ్రు
కస్య పుత్రోభూదంబరీషో మహాద్యుతిః ॥ ౩౧ ॥ అంబరీషస్య పుత్రోభూన్నహుషస్సత్యవిక్రమః । నహు
షస్య చ నాభాగః పుత్రః పరమధార్మికః ॥ ౩౨ ॥ అజశ్చ సువ్రతశ్చైవ నాభాగస్య సుతావుభౌ । అజస్యై
వ చ ధర్మాత్మా రాజా దశరథస్సుతః ॥ ౩౩ ॥ తస్య జ్యేష్ఠోసి దాయాదో రామ ఇత్యభివిశ్రుతః । తద్గృహాణ
స్వకం రాజ్యమవేక్షస్వ జనం నృప ॥ ౩౪ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం హి సర్వేషాం రాజా భవతి పూర్వజః । పూర్వజే

౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ యస్యేతి ॥ ఉదపద్యంత అభవన్ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తాంస్త్వితి ॥ ప్రతివ్యూహ్య చ ప్రతివ్యూహం కృత్వా శైలవరే హిమవతి మునిర్బభూవ - వానప్రస్థో బభూవేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ద్వే చేతి ॥ శ్రుతిః జనవాదః ఉపాశ్రితః అభూదితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ కృత్వేత్యాది సా దేవీ తమృషిమనుమాన్య సంపూజ్య - తతో గృహమాగమ్య పద్మపత్రసమానాక్షం పుత్రం వ్యజాయత వ్యజనయత్ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ స రాజేతి ॥ ఇష్ట్వా దీక్షాం కృత్వా పర్వణి వేగేన అంబువేగేన - ఇమాః ప్రజాః త్రాసయానం సముద్రమఖానయత్ పుత్రైరితి శేషః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ కల్మాషపాదపుత్ర ఇతి ॥ తద్వీర్యం వసిష్ఠశాపాద్రాక్షసత్వం ప్రాప్తస్య కల్మాషపాదస్య పరాక్రమమాసాద్య - వ్యనీనశత్ నాశం ప్రాప్తవానిత్యర్థః కల్మాషపాదః రాక్షసభావేన స్వసైన్యం స్వపుత్రం శంఖణమపి భక్షితవానితి కథా ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ తస్యేతి ॥ దాయాదః సు

౩౪॥ఇక్ష్వాకూణామితి॥పూర్వజే విద్యమానే - అవరః కనిష్ఠః పుత్రో రాజ్యే నాభిషిచ్యతే కిం తు జ్యేష్ఠ ఏవేత్యన్వయః॥౩౫॥స రాఘవాణామితి॥ సత్వం ఆత్మనస్సంబంధినాం రాఘవాణాం - సనాతనం పరంపరయాగతం కులధర్మం జ్యేష్ఠాభిషేచనరూపం - అద్య భవంతమారభ్య నవిహాతుమర్హసి - అన్యేన రక్షితుం చాశక్యమిత్యాహ ప్రభూతేతి రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని ప్రభూతరాష్ట్రం బహువిధావాంతర జనపదయుక్తాం ॥౩౬॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే దశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋

అథ రామనివర్తనోపాయాంతరాభావేఽపి పునరుపన్యస్యన్నిరస్యత్యేకాదశోత్తరశతతమే - వసిష్ఠస్త్విత్యాదినా॥ ౧॥ ఏవం కులధర్మోపపాదనేఽపి సర్వం తత్పితృనియోగవ్యతిరిక్తవిషయమితి మత్వా తూష్ణీం స్థితస్య రామస్యాశయం జానన్ వసిష్ఠః పునర్నివర్తనహేత్వంతరమాహ పురుషస్యేత్యాదినా॥ ౨॥ పితేతి ॥ మాతురప్యుపలక్షణం - శరీరమేవ మాతా పితరౌ జనయత ఇత్యర్థః తస్మాత్ ప్రజ్ఞాదానాత్ గురుః మాతాపితృభ్యాం గరీయానిత్యర్థః - సహి విద్యాతస్తం జనయతి తచ్ఛ్రేష్ఠం జన్మేతి వచనాదితి భావ ॥ ౩॥ ౪॥ ఇమా ఇతి ॥ పరిషదః బ్రాహ్మణసమూహాః - శ్రేణయః పౌరజనాః ద్విజాః క్షత్రియా వైశ్యాశ్చ - తే త్వత్సంబంధినః - ఏషు విషయే ధర్మం పరిపాలనరూపం చరన్ - సతాం గతిం సతాం పూర్వేషాం రాజ్ఞాం మార్గం - నాతివర్తేనాతివర్తేథాః ॥౫॥వృద్ధాయా ఇతి ॥ అవర్తితుం శుశ్రూషామకర్తుం నార్హసి - అస్యాస్తు పితుశ్శతగుణం మాతేత్యుక్తాయాః॥౬॥భరతస్యేతి ॥ సాంత్వితాం మామికామాతేత్యాది ప్రార్థయమానస్య - ఆత్మానం ఆత్మభూతం భరతం నాతివర్తేథా ఇత్యుదారధీః తస్య ధర్మనిష్ఠాతత్వం స్వభావమిత్యపరే స్వసాధారణధర్మత్వాదాశ్రితపారతంత్ర్యం నాతివర్తేథా ఇత్యాచార్యాః స ఏవ హి సర్వేశ్వరస్య స్వభావస్సతస్సిద్ధః - తస్య ధర్మపరాక్రమేతి దృష్టాంతార్థం - యథా సత్యవచనమనతిక్రమణీయం యథా చ ధర్మో నాతిక్రమణీయః తథా ఆశ్రితపారతంత్ర్యమపీత్యర్థః - సత్యధర్మాభ్యాం పరాక్రమః అనుష్ఠానశూరత్వం యస్యేతి బహువ్రీహిః॥ ౭ ॥ ౮॥సతి ధర్మిణి ధర్మాశ్చింత్యంత ఇతి న్యాయేన సర్వధర్మసంపాదనబీజభూతశరీరోత్పాదకత్వాదత్యంతాజ్ఞానదశాయామపి సర్వప్రకారసంరక్షణేన బహువిధోపకారకత్వాచ్చాచార్యవచనాదపి పితృవచనమవశ్యం కర్తవ్యం - అత ఏవ మాతృదేవో భవ పితృదేవో భవ - ఆచార్యదేవో భవేతి - చరమపర్వణ్యాచార్య ఉపాత్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ యస్మాదిత్యాదినా శ్లోకద్వయేన - తనయే తనయసంపాదననిమిత్తం - యద్వృత్తం

నావరః పుత్రో జ్యేష్ఠే రాజ్యేఽభిషిచ్యతే॥౩౫॥స రాఘవాణాం కులధర్మమాత్మనస్సనాతనం నాద్య విహాతుమర్హసి । ప్రభూతరత్నామనుశాధి మేదినీం ప్రభూతరాష్ట్రాం పితృవన్మహాయశః ॥ ౩౬ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - దశోత్తరశతతమస్సర్గః

వసిష్ఠస్తు తదా రామముక్త్వా రాజపురోహితః । అబ్రవీద్ధర్మసంయుక్తం పునరేవాపరం వచః ॥ ౧ ॥ పురుషస్యేహ జాతస్య భవంతి గురవస్త్రయః । ఆచార్యశ్చైవ కాకుత్స్థ పితా మాతా చ రాఘవ॥ ౨ ॥ పితా హ్యేనం జనయతి పురుషం పురుషర్షభ । ప్రజ్ఞాం దదాతి చాచార్యస్తస్మాత్స గురురుచ్యతే ॥ ౩ ॥ సోఽహం తే పితురాచార్యస్తవ చైవ పరంతప । మమ త్వం వచనం కుర్వన్నాతివర్తేస్సతాం గతిమ్ ॥ ౪॥ ఇమా హి తే పరిషదశ్శ్రేణయశ్చ ద్విజాస్తథా। ఏషు తాత చరన్ ధర్మం నాతివర్తేస్సతాం గతిమ్॥౫ ॥ వృద్ధాయా ధర్మశీలాయా మాతుర్నార్హస్యవర్తితుమ్ । అస్యాస్తు వచనం కుర్వన్నాతివర్తేస్సతాం గతిమ్ ॥ ౬ ॥ భరతస్య వచః కుర్వన్ యాచమానస్య రాఘవ । ఆత్మానం నాతివర్తేస్త్వం సత్యధర్మపరాక్రమ ॥ ౭ ॥ ఏవం మధురముక్తస్తు గురుణా రాఘవస్స్వయమ్। ప్రత్యువాచ సమాసీనం వసిష్ఠం పురుషర్షభః ॥ ౮ ॥ యన్మాతాపితరౌ వృత్తం తనయే కురుతస్సదా । న సుప్రతికరం తత్తు మాత్రా పిత్రా చ యత్కృతమ్॥ ❋ ॥ యథా

తః॥౩౪॥ఇక్ష్వాకూణామితి॥ పూర్వజే విద్యమానే అవరః కనిష్ఠః పుత్రః రాజ్యే నాభిషిచ్యతే కిం తు జ్యేష్ఠ ఏవాభిషిచ్యతే॥౩౫॥౩౬॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం దశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋

మన్వాదీనారభ్య ఏతావత్పర్యంతం జ్యేష్ఠేనైవ రాజ్యం పరిపాల్యత ఇత్యుక్తేరపి తదనంగీకారమాలోచ్య - పితృవచనాదపి పితుస్తవ చ గురోర్మమ వచనం కరణీయమితి వక్తుముపక్రమతే - వసిష్ఠ ఇత్యాదినా ॥ రాజపురోహితః రాజ్ఞః పురోహితం చింతయతీతి రాజపురోహితః తస్మాత్ ప్రజ్ఞాదానాద్ధేతోరాచార్యో గురురుచ్యతే - పితురపి గరీయానిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ సఇతి ॥ సతాం గతిం సతాం వర్తనం - నాతివర్తేః నాతిక్రమేః పితృవచనపరిపాలనరూపవర్తనం నాతివర్తేథా ఇత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ఇమా ఇతి ॥ పరిషదః బ్రాహ్మణసమూహాః శ్రేణయః పౌరజనాః ద్విజాశ్చ క్షత్రియవైశ్యాశ్చ - తే త్వత్సంబంధినః ధర్మం ప్రజాపాలనరూపం॥ ౫॥ వృద్ధాయా ఇతి ॥ అవర్తితుం అశుశ్రూషితుం నార్హసి ॥౬॥ భరతస్యేతి ॥ యాచమానస్య - సాంత్వితా మామికా మాతేత్యాదినా ప్రార్థయమానస్యేత్యర్థః - ఆత్మానం సత్యధర్మనిష్ఠాతత్స్వభావం ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ సతి ధర్మిణి ధర్మాశ్చింత్యంత ఇతి న్యాయేన సర్వధర్మసంపాదనప్రధానసాధనభూతస్య శరీరస్యో

వ్రతోపవాసదేవతారాధనాదికం కురుతః తన్ను ప్రతికరం ఏతద్రామశక్య ప్రత్యుపక్రియం మాత్రా పిత్రా చ ఉత్పత్త్యనంతరం యథాశక్తి ప్రదానేన స్తన్యాన్నాదిప్రదానేన స్నాపనోచ్ఛాదనేన నిత్యం ప్రియవాదేన సదా సంవర్ధనేన చ యత్కృతం తచ్చ న సుప్రతికరం॥౧౦॥ సహీతి ॥ జనయితా పితేతి గౌణపితృవ్యావృత్తిః ఆజ్ఞాతం ప్రతిజ్ఞాతం - ఏవం ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాతత్వాన్మాతృవచనం భ్రాతృవచనం చ కర్తుం నార్హామీతి భావః ॥ ౧౧ ॥ ఏవమితి ॥ ప్రత్యనంతరం సమీపస్థం - పరమోదారం సాంత్వతామాయితేత్యాదినా దత్తరాజ్యనిర్వాహకం ॥౧౨॥ ఇహేతి ॥ ఇహ స్థండిలే భూమౌ - కుశాన్ స్తర అస్తృణీహి - పావనత్వార్థమిత్యర్థః - అత ఏవ వక్ష్యతి - కుశానాస్తీర్య రాఘవ ఇతి ॥ ప్రత్యుపవేక్ష్యామి ప్రతిరోత్స్యామీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ప్రత్యుపవేశప్రకారమాహ అనాహార ఇతి ॥ నిరాలోకః అవకుంఠితాననః - ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం ఋణప్రదానాన్నిర్ధనః శేష్యే శయిష్యే - ఇద భావ ఆర్షః ॥ ౧౪ ॥ సత్విత్వితి ॥ రామమవేక్షంతం రామానుజ్ఞాం కాంక్షంతమిత్యర్థః - కుశోత్తరం కుశాస్తరణం - ఉపస్థాప్య ఆనీయ స్వయమేవ ఆస్తరత్ ఆస్తృణాత్ శయనం కృతవానిత్యర్థః ॥౧౫॥ తమితి ॥ కిం కుర్వాణం కిమపకారం కుర్వాణం - తాతేతి సాంత్వనార్థముక్తం ॥ ౧౬ ॥ బ్రాహ్మణ ఇతి ॥ ఏకపార్శ్వేన ఏకపార్శ్వశయనేన మూర్ధాభిషిక్తానాం అభిషిక్తక్షత్రియాణాం ॥౧౭॥౧౮॥ ఆసీన ఇతి ॥ నానుశాసథేత్యత్ర ఇతి కరణం బోధ్యం ॥ ౧౯ ॥ త ఇతి ॥ కాకుత్స్థం రామం - అభిజానీమః అభితో జానీమః సత్యసంధం జానీమ ఇత్యర్థః - సమ్యగ్వదతీత్యేతదుపపాదయతి ఏష ఇత్యాదినా - అంజసా శీఘ్రం వ్యావర్తయితుం న శక్తాస్స్మ ఇతి తం భరతమూచురిత్యన్వయః ॥౨౧॥౨౨॥ ఏతదితి ॥ ఏతదుభయం మద్వచనం పౌరజనవచనం చేత్యర్థః - సమ్యక్ సంపశ్య కర్త

శక్తిప్రదానేన స్నాపనోచ్ఛాదనేన చ ।నిత్యం చ ప్రియవాదేన తథా సంవర్ధనేన చ ॥ ౧౦ ॥ స హి రాజా జనయితా పితా దశరథోఽనఘః । ఆజ్ఞాతం యన్మయా తస్య న తన్మిథ్యా భవిష్యతి ॥ ౧౧ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ భరతః ప్రత్యనంతరమ్। ఉవాచ పరమోదారస్సూతం పరమదుర్మనాః ॥ ౧౨ ॥ ఇహ మే స్థండిలే శీఘ్రం కుశానాస్తర సారథే। ఆర్యం ప్రత్యుపవేక్ష్యామి యావన్మే న ప్రసీదతి ॥ ౧౩ ॥ అనాహారో నిరాలోకో ధనహీనో యథా ద్విజః। శేష్యే పురస్తాచ్ఛాలాయా యావన్న ప్రతియాస్యతి ॥ ౧౪ ॥ స తు రామమవేక్షంతం సుమంత్రం ప్రేక్ష్య దుర్మనాః। కుశోత్తరముపస్థాప్య భూమావేవాస్తరత్స్వయమ్ ॥ ౧౫ ॥ తమువాచ మహాతేజా రామో రాజర్షిసత్తమః। కిం మాం భరత కుర్వాణం తాత ప్రత్యుపవేక్ష్యసి ॥ ౧౬ ॥ బ్రాహ్మణో హ్యేకపార్శ్వేన నరాన్ రోద్ధుమిహార్హతి। న తు మూర్ధాభిషిక్తానాం విధిః ప్రత్యుపవేశనే ॥ ౧౭ ॥ ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల హిత్వైతద్దారుణం వ్రతమ్। పురవర్యామితః క్షిప్రమయోధ్యాం యాహి రాఘవ ॥ ౧౮ ॥ ఆసీనస్త్వేవ భరతః పౌరజానపదం జనమ్। ఉవాచ సర్వతః ప్రేక్ష్య కిమార్యం నానుశాసథ ॥౧౯॥ తే తమూచుర్మహాత్మానం పౌరజానపదా జనాః। కాకుత్స్థమభిజానీమస్సమ్యగ్వదతి రాఘవః ॥ ౨౦ ॥ ఏషోఽపి హి మహాభాగః పితుర్వచసి తిష్ఠతి। అత ఏవ న శక్తాస్స్మో వ్యావర్తయితుమంజసా ॥ ౨౧ ॥ తేషామాజ్ఞాయ వచనం రామో వచనమబ్రవీత్। ఏవం నిబోధ వచనం సుహృదాం ధర్మచక్షుషామ్ ॥ ౨౨ ॥ ఏతచ్చైవోభ

త్వాదకత్వాత్ - అత్యంతాజ్ఞానదశాయామపి సర్వప్రకారసంరక్షణేన బహుశ ఏకారకత్వాచ్చ - ఆచార్యవచనాదపి పితృవచనమవశ్యం కర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణాహ ॥ యస్మాత్తాపత రావిత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ తనయే తనయసంపాదననిమిత్తం - యద్వ్రతం - యద్వ్రతం వ్రతోపవాసదేవతారాధనాదికం మాతాపితరౌ కురుతః - తన్ను ప్రతికరం ఏతద్రామశక్య ప్రతిక్రియం మాత్రా పిత్రా చ ఉత్పత్త్యనంతరం యథాశక్తిప్రదానేన స్తన్యాచ్ఛాదనాదిప్రదానేన - ప్రియవాదేన సంవర్ధనేన చ - యత్కృతం తచ్చ న సుప్రతికరమితి సంబంధః॥ ౯ ॥౧౦॥ సహీతి ॥ జనయితా పితా గౌణః పితా న భవతీత్యర్థః - ఆజ్ఞాతం చతుర్దశవర్షావధి వనవాసరూపమాజ్ఞాపనం మయేతి హేతౌ తృతీయా ॥ ౧౧ ॥ ఏవమితి ॥ ప్రత్యనంతరం సమీపవర్తినం ॥ ౧౨ ॥ ఇహేతి ॥ ఉపవేక్ష్యామి ఉపరోత్స్యామీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ అనాహార ఇతి ॥ నిరాలోక అవకుంఠితాననః ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం ఋణందత్వా తద్గ్రహణార్థమధమర్ణావరోధకో త్తమర్ణో ధనహీన ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ సత్విత్వితి ॥ స్వయమేవ కుశోత్తరం కుశాస్తరణం - భూమావుపస్థాప్య ఆస్తరత్ శయనం కృతవానిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥తమితి॥ కిం కుర్వాణం కిమపకారం కుర్వాణం ॥ ౧౬ ॥ బ్రాహ్మణ ఇతి॥ ఏకపార్శ్వేన ఏకపార్శ్వశయనేన - బ్రాహ్మణో హి అధమర్ణాద్ద్రవ్యలబ్ధిన హితబుద్ధ్యా గృహీతోత్తమర్ణ - ఇత్యర్థః తాదృశః ఖలు - నరాన్ రోద్ధుమర్హతి మూర్ధాభిషిక్తానాం రాజన్యానాం ప్రత్యుపవేశనే నిరోధనే విధిః న - రాజ్ఞా మాతాదృశం బలం సామర్థ్యం న భవతీత్యర్థః ॥౧౭॥౧౮॥ ఆసీన ఇతి ॥ నానుశాసథేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౧౯॥ త ఇతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - కాకుత్స్థం రామ అభిజానీమః సత్యసంధం జానీమ ఇత్యర్థః వ్యావర్తయితుం నివర్తయితుం న శక్తాస్స్మ ఇతి తం భరతమూచురితి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ఏతదితి ॥ ఏతదుభయం పురవర్యామితః క్షిప్రమయోధ్యాం యాహి రాఘవేతి మద్వచనం ఏషోఽపి హి మహాభాగః పితుర్వచసి

వ్యంసమ్యఙ్నిరూపయ మాం స్పృశతధోదకమితి - క్షత్రియావిహితప్రత్యుపవేశనప్రాయశ్చిత్తార్థమిత్యర్థః - వసిష్ఠాదిషువిద్యమానే ష్వస్పర్శనవిధిః - ఇతఃపరమేవంవిధం న క్రియతఇతిశపథార్థం జలంస్పృష్ట్వా మాంస్పృశేత్యుపసిద్ధం ॥ ౨౩ ॥ అథేత్యాది ॥ నయాచేన యాచితవాన్ - నానుశాసామి నానుశాస్మి - ఏవంకుర్వితినానుశిష్టవానస్మీత్యర్థః నానుజానామి వనవాసాయనాఽజ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః యదీతి - అవశ్యంపితుర్వచఃకర్తవ్యం వనేవస్తవ్యం చేతియదిమన్యసే తర్హి-అహమేవత్వత్ప్రతినిధిత్వేనవనేవత్స్యామి త్వంతుమత్ప్రతినిధిత్వేనాయోధ్యాంపాలయ - ఏవం వనత్వద్భ్యాం సమ్యక్పితృవచనం కృతం భవేదితిభావః - ఇతిభరతోవాక్యమబ్రవీదిత్యన్వయః ॥౨౬॥ ౨౭॥ విక్రీతమితి ॥ ఆహితం ఆధిరూపేణన్యస్తం విక్రయస్త్యాగః క్రయస్స్వీకారఇతిభేదః - మహ్యం వనవాసం దత్వా తన్మూల్యత్వేన రాజ్యం స్వీకృతవాన్ - యద్వా మమవనవాసమాధింకృత్వా తవరాజ్యం దాపితవాన్ - తల్లోపయితుం న శక్యమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ వారణస్నానాశక్తస్యమాంత్రస్నానవదశక్తస్యైవ ప్రతినిధిస్వీకారః-అహంతువనవాసేశక్తః - అతః ప్రతినిధ్యాచరణం న పితృఋణమోచనమిత్యాహ - ఉపధిరిత్యాదినా ॥ ఉపధిః-ప్రతినిధిరిత్యర్థః మయాశక్తేన - జుగుప్సితం హీనకల్పత్వేన నిందితః - హీనకల్పం న సేవేత పురుషో విభవే సతీతి వచనాదితిభావః - కైకేయ్యాయుక్తం యోగ్యమేవోక్తం పిత్రా చ సుకృతం ధర్మ్యం కృతం- ఆవాభ్యాం తదకరణే హీనకల్పకరణే చ పితురనృతం స్యాత్ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ వృతఇతి ॥ పితరం-అనేన రాజ్యపరిపాలనేన - అనృతాన్మోచయేత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః

అథభరతస్యసమాధానం కృత్వా ప్రస్థాపనం ద్వాదశోత్తరశతతమే-తమిత్యాది ॥ భ్రాతృభ్యాంసంగమం భ్రాతృభ్యామన్యోన్యసాహార్దేన కృతంసంగమం ప్రేక్ష్య విస్మితాః అభూవన్నితిశేషః ॥ ౧ ॥ అంతర్హితా ఇతి ॥ అంతర్హితాః పూర్వమేవాంతర్ధానం ప్రాప్తా - ఋషిగణాః రాజర్షిగణాః సిద్ధాః దేవజాతివిశేషాః పరమర్షయః దేవర్షయః - ఇదముత్తరత్ర-ఏతావదుక్త్వా వరనంగందర్వాన్మహర్ష

యం శ్రుత్వా సహస్యాక్షం పశ్య రాఘవ । ఉత్తిష్ఠ త్వం మహాబాహో మాం చ స్పృశ తథోదకమ్ ॥ ౨౩ ॥ అథోత్థాయ జలం స్పృష్ట్వా భరతో వాక్యమబ్రవీత్ । శృణ్వంతు మే పరిషదో మంత్రిణశ్శృణుయుస్తథా ॥ ౨౪ ॥

న యాచే పితరం రాజ్యం నానుశాసామి మాతరమ్ । ఆర్యం పరమధర్మజ్ఞం నానుజానామి రాఘవమ్ ॥ ౨౫ ॥ యది త్వవశ్యం వస్తవ్యం కర్తవ్యం చ పితుర్వచః । అహమేవ నివత్స్యామి చతుర్దశ సమా వనే ॥ ౨౬ ॥ ధర్మాత్మా తస్య తథ్యేన భ్రాతుర్వాక్యేన విస్మితః । ఉవాచ రామస్సంప్రేక్ష్య పౌరజానపదం జనమ్ ॥ ౨౭ ॥ విక్రీతమాహితం క్రీతం యత్పిత్రా జీవతా మమ । న తల్లోపయితుం శక్యం మయా వా భరతేన వా ॥ ౨౮ ॥ ఉపధిర్న మయా కార్యో వనవాసే జుగుప్సితః । యుక్తముక్తం చ కైకేయ్యా పిత్రా మే సుకృతం కృతమ్ ॥ ౨౯ ॥ జానామి భరతం క్షాంతం గురుసత్కారకారిణమ్ । సర్వమేవాత్ర కల్యాణం సత్యసంధే మహాత్మని ॥ ౩౦ ॥ అనేన ధర్మశీలేన వనాత్ప్రత్యాగతః పునః । భ్రాత్రా సహ భవిష్యామి పృథివ్యాః పతిరుత్తమః ॥ ౩౧ ॥ వృతో రాజా హి కైకేయ్యా మయా తద్వచనం కృతమ్ । అనృతాన్మోచయానేన పితరం తం మహీపతిమ్ ॥ ౩౨ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః

తమప్రతిమతేజోభ్యాం భ్రాతృభ్యాం రోమహర్షణమ్ । విస్మితాస్సంగమం ప్రేక్ష్య సమవేతా మహర్షయః ॥ ౧ ॥ అంతర్హితాస్త్వృషిగణాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః । తౌ భ్రాతరౌ మహాత్మానౌ కా

తిష్ఠతీత్యాదిమద్వచనం చోభయం శ్రుత్వా సమ్యక్సంపశ్య నవ్యప్రతిగృహాణ మాం చ స్పృశతథోదకమిత్యుక్తిః క్షత్రియావిహితప్రత్యుపవేశనప్రాయశ్చిత్తార్థం ॥ ౨౪ ॥ నయాచ ఇతి ॥ నయాచే నయాచితవానస్మి నానుశాసామి ఏవంకుర్వితినానుశిష్టవానిత్యర్థః - పరమధర్మజ్ఞం నానుజానామి నాభిజానామితి పాఠే - ఆర్యం వనవాసోద్యుక్తం నజ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః - అవశ్యం పితృవచనం కర్తవ్యం వనేవస్తవ్యం చేతి - యదిమన్యసే అహమేవత్వత్ప్రతినిధిత్వేన వనేవత్స్యామి - త్వం మత్ప్రతినిధిత్వేన అయోధ్యాం పాలయ-ఏవం చ సత్యుభాభ్యాం పితృవచనం కృతం భవేదిత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ విక్రీతమితి ॥ విక్రీతం ద్రవ్యం గృహీత్వా - దత్తం వస్తు- ఆహితం ఆధిరూపత్వేన న్యస్తం క్రీతం ద్రవ్యం దత్వా గృహీతం వస్తు - ఉపధిః ప్రతినిధిః మయా వనవాసకరణశక్తిమతా - వనవాసే వనవాసవిషయే న కార్యః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ జానామితి ॥ అత్ర అస్మిన్ భరతే భరతవిషయే-సర్వం కల్యాణం భవిష్యతీతిశేషః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ విక్రీతమాహితమిత్యాదినా పౌరజనమాశ్వాస్య - పునర్భరతం ప్రత్యాహ - వృతఇతి ॥ తద్వచనం తస్యాః కైకేయ్యా వచనం మయా కృతం త్వమపి అనేన మద్వచనకరణేన పితరమనృతాన్మోచయ ॥ ౩౨ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం -ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః

తమితి ॥ భ్రాతృభ్యాం సంగమం భ్రాతృభ్యామన్యోన్యం అతిశయితసౌహార్దేన కృతం సంగమం - ప్రేక్ష్య విస్మితా అభూవన్నితి

షయః॥ రాజర్షయశ్చైవేత్యత్ర వ్యక్తీభవిష్యతి॥౨॥ సధన్య ఇతి ॥ ధర్మవిక్రమౌ ధర్మశూరౌ - వయముభయోస్సంభాషాం శ్రుత్వా స్పృహయామహే పునఃపునః శ్రోతుం వాంఛామ ఇత్యర్థః - వయం యయోరుభయోస్సంభాషాం శ్రుత్వా స్పృహయామహే తాదృశౌ ధర్మజ్ఞౌ ధర్మవిక్రమౌ ద్వౌ పుత్రౌ యస్య స ధన్య ఇత్యన్వయః॥౩॥ తత ఇతి ॥ సంగతాః ఐకకంఠ్యం ప్రాప్తాః॥౪॥ కులఇతి ॥ పితరం యద్యవేక్షసే పితరం సుఖస్థితం యది మన్యస ఇత్యర్థః॥౫॥౬॥౭॥౮॥ త్రస్తగాత్ర ఇతి ॥ సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా - స్వమనోరథస్య సర్వథా అసిద్ధత్వాచ్ఛిథిలగాత్రత్వం సజ్జమానవాక్త్వంచ॥౯॥ రాజధర్మమితి ॥ రాజధర్మం రాజ్యపరిపాలనధర్మం - కులధర్మానుసంతతిం జ్యేష్ఠాభిషేకరూపకులధర్మస్యానుస్యూతిం॥౧౦॥౧౧॥ జ్ఞాతయ ఇతి॥ సుహృదః శోభనహృదయాః పర్జన్యం రవదబ్దం - ఇంద్రం వా పర్జన్యౌ రసదబ్దేంద్రావిత్యమరః॥౧౨॥౧౩॥ ఏవం స్వబుద్ధిశక్త్యుపన్యస్తోపాయాంతరవైఫల్యదర్శనేన గత్యంతరాభావాత్ భరతో రామమేవ ప్రపద్యత ఇత్యుక్తం భవతి॥౧౪॥ తమంక ఇతి॥ స్వప్రపదనస్యామోఘత్వాత్తదానీం పూర్వకృతదేవసంఘశరణాగతిఫలప్రదానప్రవృత్త్యనుగుణపితృవచనపరిపాలనావరుద్ధావసరతయా తన్నిర్వర్తనానంతరం ఫలం ప్రదిత్సుస్తావద్విళంబనసహనాయ సాంత్వపూర్వమంకమారోపయతి - రామ దివ్యదేహసంస్పర్శకృతపుష్ట్యతిశయద్యోతనాయ శ్యామమిత్యాదివిశేషణం - మత్తహంసస్వరత్వమాదరాతిశయం ద్యోతయతి - స్వయమంకే కృత్వేత్యన్వయః - ॥౧౫॥ ఆగతేతి ॥ స్వజా సహజా - వైనయికీ - వినయో గురుశిక్షా తతః ప్రాప్తా - ఇయముభయాకారా బుద్ధిః త్వామాగతా త్వాం పూర్వమేవ ప్రాప్తవతీ - అతో భృశముత్సహసే శక్నోషి ॥౧౬॥ అమాత్యైరితి ॥ అమాత్యైః ప్రధానసచివైః - మంత్రిభిః ఉపమంత్రిభిః॥౧౭॥ న యావ దేవర్షిసంఘైశ్చ పునః పునరుచ్యమానోఽప్యయం మన్నివర్తనేచ్ఛాం నత్యజేదితి తదిచ్ఛానివాసనాత్యాజయితవ్యేతి స్వప్రతిజ్ఞా దార్ఢ్యం

కుత్స్థం ప్రశశంసిరే॥ ౨॥ సధన్యో యస్య పుత్రౌ ద్వౌ ధర్మజ్ఞౌ ధర్మవిక్రమౌ। శ్రుత్వా వయం హి సంభాషాముభయోస్స్పృహయామహే॥ ౩॥ తతస్త్వృషిగణాః క్షిప్రం దశగ్రీవవధైషిణః। భరతం రాజశార్దూలమిత్యూచుస్సంగతా వచః॥ ౪॥ కులే జాత మహాప్రాజ్ఞ మహావృత్త మహాయశః। గ్రాహ్యం రామస్య వాక్యం తే పితరం యద్యవేక్షసే ॥ ౫॥ సదానృణమిమం రామం వయమిచ్ఛామహే పితుః। అనృణత్వాచ్చ కైకేయ్యాస్స్వర్గం దశరథో గతః॥౬॥ ఏతావదుక్త్వా వచనం గంధర్వాస్సమహర్షయః। రాజర్షయశ్చైవ తదా సర్వే స్వాం స్వాం గతిం గతాః॥౭॥ హ్లాదితస్తేన వాక్యేన శుభేన శుభదర్శనః। రామస్సంహృష్టవదనస్తానృషీనభ్యపూజయత్ ॥౮॥ త్రస్తగాత్రస్తు భరతస్స వాచా సజ్జమానయా। కృతాంజలిరిదం వాక్యం రాఘవం పునరబ్రవీత్ ॥ ౯ ॥ రాజధర్మమనుప్రేక్ష్య కులధర్మానుసంతతిమ్। కర్తుమర్హసి కాకుత్స్థ మమ మాతుశ్చ యాచనామ్॥ ౧౦॥ రక్షితుం సుమహద్రాజ్యమహమేకస్తు నోత్సహే। పౌరజానపదాంశ్చాపి రక్తాన్ రంజయితుం తథా॥౧౧॥ జ్ఞాతయశ్చ హి యోధాశ్చ మిత్రాణి సుహృదశ్చ నః। త్వామేవ ప్రతికాంక్షంతే పర్జన్యమివ కర్షకాః॥ ౧౨ ॥ ఇదం రాజ్యం మహాప్రాజ్ఞ స్థాపయ ప్రతిపద్య హి। శక్తిమానసి కాకుత్స్థ లోకస్య పరిపాలనే॥ ౧౩ ॥ ఇత్యుక్త్వా న్యపతద్భ్రాతుః పాదయోర్భరతస్తదా। భృశం సంప్రార్థయామాస రామమేవ ప్రియంవదః॥ ౧౪ ॥ తమంకే భ్రాతరం కృత్వా రామో వచనమబ్రవీత్ । శ్యామం నలినపత్రాక్షం మత్తహంసస్వరస్స్వయమ్॥౧౫॥ ఆగతా త్వామియం బుద్ధిస్స్వజా వైనయికీ చ యా। భృశముత్సహసే తాత రక్షితుం పృథివీమపి॥౧౬॥ అమాత్యైశ్చ సుహృద్భిశ్చ బుద్ధిమద్భిశ్చ మంత్రిభిః। సర్వకార్యాణి సమ్మంత్ర్య సుమహాంత్యపి కారయ॥౧౭॥ లక్ష్మీశ్చంద్రాదపేయాద్వా హిమవాన్వా హిమం

షః॥౧॥ అంతర్హితా ఇతి॥ అంతర్హితాః పూర్వమేవాంతర్ధానం ప్రాప్తాః - ఋషిగణాః రాజర్షిగణాః - సిద్ధాః దేవజాతివిశేషాః - పరమర్షయః దేవర్షయః॥౨॥ సధన్య ఇతి॥ ధర్మవిక్రమౌ ధర్మమార్గవర్తినావిత్యర్థః పయముభయోస్సంభాషాం శ్రుత్వా స్పృహయామహే - పునఃపునః శ్రోతుం వాంఛామ ఇత్యర్థః ॥ ౩ ॥ తత ఇతి॥ సంగతాః ఐక్యం ప్రాప్తాః ॥ ౪ ॥ కులఇతి ॥ పితరం యద్యవేక్షసే పితరం సుఖావస్థితం మన్యస ఇత్యర్థః ॥ ౫॥౬॥౭॥౮॥ త్రస్తగాత్ర ఇతి ॥ సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా ॥ ౯ ॥ రాజధర్మమితి ॥ రాజధర్మం ప్రజాపాలనరూపం - కులధర్మానుసంతతిం - జ్యేష్ఠాభిషేకరూపకులధర్మస్యానుక్రమణం ॥ ౧౦ ॥ రక్షితుమితి ॥ రక్తాననురక్తాన్ ॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ ౧౪॥౧౫॥ ఆగతేతి ॥ స్వజా సహజా - వైనయికీ వినయో గురుశిక్షా తతః ప్రాప్తా ఇయముభయాకారా బుద్ధిస్త్వామాగతా - త్వాం పూర్వమేవ ప్రాప్తవతీ - అతో భృశముత్సహసే నితరాం శక్నోషి ॥ ౧౬ ॥ అమాత్యైరితి ॥ అమాత్యైః ప్రధానసచివైః మంత్రిభిః ఉపమంత్రిభిః॥ ౧౭ ॥ లక్ష్మీరితి ॥ పితుః ప్రతిజ్ఞాం - నత్యజేయమితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ కామాదితి ॥ కామాత్ త్వద్విషయస్నేహాత్ - లోభాత్ త్వదాప్త్యజేన రాజ్యకరణ

దర్శయతి–లక్ష్మీరిత్యాదినా ॥ నప్రతిజ్ఞాం – అతీయామితి శేషః ॥ ౧౮ ॥ స్త్రియా కామకృతత్వాత్ త్వత్కృతమియం ప్రతిజ్ఞా హేయేత్యాశంక్యాహ కామాదిత్యాదినా ॥ కామాత్ విషయస్నేహాత్ – లోభాత్ త్వద్వ్యాజేన రాజ్యకరణలోభాత్ – మాతృవత్ మాతరీవ ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ తేజసాఆదిత్యసంకాశమిత్యనేనానివర్త్యప్రతిజ్ఞత్వముచ్యతే ప్రతిపచ్చంద్రదర్శనమిత్యనేన క్రమేణ రాజ్యైపూర్ణప్రతిష్ఠత్వం సర్వైరపి పూజ్యత్వం చ ద్యోత్యతే ॥ ౨౦ ॥ అథ మధ్యస్థేనోభయాహితపరేణ వసిష్ఠేన నియుక్తో భరతః ప్రార్థయతి–అధిరోహేత్యాదినా – అతఏవ భరద్వాజం ప్రతి భరతో వసిష్ఠోక్తమనువదిష్యతి – ఏతే ప్రయచ్ఛ సంహృష్టః పాదుకే హేమభూషితే ఇతి ॥ ౨౧ ॥ అథ రామస్స్వప్రతిజ్ఞాం భరతకృతప్రవృత్తిం చ నిర్వహన్ తథా కరోతి స ఇతి ॥ ప్రాయచ్ఛత్ గృహాణేత్యన్వయః ॥ ౨౨ ॥ స ఇత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ చతుర్దశే వర్షే సంపూర్ణే సతి అహని – ఉత్తరవర్షాదిమదినే ప్రవేక్ష్యామీత్యం ... ఇత్యుపరితనాదిపూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౪ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః

అథ భరతస్యాయోధ్యాప్రవేశః త్రయోదశోత్తరశతతమే – తత ఇత్యాది ॥ పాదుకే శిరసి కృత్వా – శత్రుంజయమూర్ధ్ని నిక్షిప్తే పాదుకే సాదరమాదాయ స్వమూర్ధ్ని నిక్షిప్యేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ వసిష్ఠ ఇతి ॥ మంత్రపూజితాః – అమోఘకార్యవిచారనైపుణ్యాత్ పూజితాః ॥ ౨ ॥ మందాకినీమితి ॥ సీతారామయోః జలక్రీడాదిభిః రమ్యాం మందాకినీం – రామనివాసత్వేన మహాప్రభావం చిత్రకూటగిరిం చ ప్రదక్షి

త్యజేత్ । అతీయాత్సాగరో వేలాం న ప్రతిజ్ఞామహం పితుః ॥ ౧౮ ॥ కామాద్వా తాత లోభాద్వా మాత్రా తుభ్యమిదం కృతమ్ । న తన్మనసి కర్తవ్యం వర్తితవ్యం చ మాతృవత్ ॥ ౧౯ ॥ ఏవం బ్రువాణం భరతః కౌసల్యాసుతమబ్రవీత్ । తేజసాదిత్యసంకాశం ప్రతిపచ్చంద్రదర్శనమ్ ॥ ౨౦ ॥ అధిరోహార్య పాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే । ఏతే హి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాస్యతః ॥ ౨౧ ॥ సోఽధిరుహ్య నరవ్యాఘ్రః పాదుకే హ్యవరుహ్య చ । ప్రాయచ్ఛత్సుమహాతేజా భరతాయ మహాత్మనే ॥ ౨౨ ॥ స పాదుకే సంప్రణమ్య రామం వచనమబ్రవీత్ । చతుర్దశ హి వర్షాణి జటాచీరధరో హ్యహమ్ ॥ ❋ ॥ ఫలమూలాశనో వీర భవేయం రఘునందన । తవాగమనమాకాంక్షన్ వసన్వై నగరాద్బహిః ॥ ❋ ॥ తవ పాదుకయోర్న్యస్తరాజ్యతంత్రః పరంతప । చతుర్దశే హి సంపూర్ణే వర్షేఽహని రఘూత్తమ ॥ ౨౪ ॥ న ద్రక్ష్యామి యది త్వాం తు ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనమ్ ॥ ౨౫ ॥ తథేతి చ ప్రతిజ్ఞాయ తం పరిష్వజ్య సాదరమ్ ॥ ❋ ॥ శత్రుఘ్నం చ పరిష్వజ్య భరతం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౨౬ ॥ మాతరం రక్ష కైకేయీం మా రోషం కురు తాం ప్రతి ॥ ❋ ॥ మయా చ సీతయా చైవ శప్తోఽసి రఘుసత్తమ । ఇత్యుక్త్వాశ్రుపరీతాక్షో భ్రాతరం విససర్జ హ ॥ ౨౮ ॥ స పాదుకే తే భరతః ప్రతాపవాన్ స్వలంకృతే సంపరిపూజ్య ధర్మవిత్ । ప్రదక్షిణం చైవ చకార రాఘవం చకార చైవోత్తమనాగమూర్ధని ॥ ౨౯ ॥ అథానుపూర్వ్యాత్ప్రతినంద్య తం జనం గురూంశ్చ మంత్రిప్రకృతీస్తథానుజౌ । వ్యసర్జయద్రాఘవవంశవర్ధనః స్థితః స్వధర్మే హిమవానివాచలః ॥ ౩౦ ॥ తం మాతరో బాష్పగృహీతకంఠ్యో దుఃఖేన నామంత్రయితుం హి శేకుః । స త్వేవ మాతౄనభివాద్య సర్వా రుదన్కుటీం స్వాం ప్రవివేశ రామః ॥ ౩౧ ॥ ❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋

తతశ్శిరసి కృత్వా తు పాదుకే భరతస్తదా । ఆరురోహ రథం హృష్టశ్శత్రుఘ్నేన సమన్వితః ॥ ౧ ॥ వసిష్ఠో వామదేవశ్చ జాబాలిశ్చ దృఢవ్రతః । అగ్రతః ప్రయయుస్సర్వే మంత్రిణో మంత్రపూజితాః ॥ ౨ ॥ మం

లోభాత్ – మాతృవత్ మాతరీవ ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ తేజసాదిత్యసంకాశమిత్యనేన పరైరప్రధృష్యత్వం ॥ ❋ ॥ ప్రతిపచ్చంద్రదర్శనమిత్యనేన సర్వైరపి పూజ్యతయా దృశ్యమానత్వం వర్ధిష్ణుత్వం చ ద్యోత్యతే ॥ ౨౦ ॥ అధిరోహేతి ॥ అత్ర రామం ప్రతి భరతకృతపాదుకాప్రార్థనం ప్రతీయతే – తత్ రామం ప్రతి వసిష్ఠనియోగానంతరమేవేత్యవగంతవ్యం – ఏతే ప్రయచ్ఛ సంహృష్టః పాదుకే హేమభూషితే ఇత్యుపరి భరద్వాజం ప్రతి భరతేనానూద్యమానత్వాత్ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ చతుర్దశ హీత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ జటాచీరధరః ఫలమూలాశనః తవ పాదుకయోః న్యస్తరాజ్యతంత్రశ్చ భవేయమితి సంబంధః చతుర్దశే వర్షే సంపూర్ణే సతి పంచదశవర్షప్రాదుర్భావప్రథమదివసే త్వాం న ద్రక్ష్యామి యది హుతాశనం ప్రవేక్ష్యామి ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋❋❋

తత ఇతి ॥ పాదుకే శిరసి కృత్వా – శత్రుంజయనాగమూర్ధ్ని నిక్షిప్తే పాదుకే సాదరమాదాయ స్వమూర్ధ్ని నిక్షిప్యేత్యర్థః ॥ ౧ ॥

ణాః కుర్వాణాస్సంతః ప్రాఙ్ముఖా యయుః ॥ ౩ ॥ పశ్యన్నితి ॥ ద్రుతగతిం విహాయ నానా ధాతూన్ దృగ్భ్యాం పిబన్నివ పశ్యన్ తస్య చిత్రకూటస్య పార్శ్వేన యయౌ ॥ ౪ ॥ అదూరాదితి ॥ చిత్రకూటసౌందర్యదర్శనాకృష్టచిత్తతయా అదూర ఇవ భాసమానం ॥ ౫ ॥ స ఇతి ॥ భరద్వాజస్య పాదౌ వవంద ఇత్యన్వయః ॥ ౬ ॥ తత ఇతి ॥ అపిశబ్దః ప్రశ్నే - రామేణ సమాగతం సంగతం భవతా - రామేణ కృత్యం భవత్ప్రయోజనం కిం కృతమిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ గురుణా వసిష్ఠేన - పితురితి - చతుర్దశవర్షాణి వనే వస్తవ్యమితి కైకేయీనిమిత్తం కృతా పితుర్యా ప్రతిజ్ఞా స్థితా తామేవ పితుః ప్రతిజ్ఞాం తత్త్వతః పాలయిష్యామీత్యబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౧౦ ॥ ఏవమిత్యాది ॥ హేమభూషితే ఇత్యనేన రామాయ ప్రీత్యా సమర్పయితుమభినవతయా నిర్మాయ నగరాత్ భరతేనానీతే ఇతి గమ్యతే - యోగక్షేమకరే అపూర్వస్య లాభో యోగః - లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమః - ఏతే పాదుకే ప్రయచ్ఛేతి వసిష్ఠః ప్రత్యువాచ హేతి సంబంధః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ నైతదితి ॥ ఆర్యం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం శ్రేయః - నిమ్నే నీచప్రదేశే - వృష్టం ద్రుతం ॥ ౧౬ ॥ ప్రజామనుప్రజాయసే తదు తే మర్త్యామృతమితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా సత్పుత్రలాభాన్మృతోఽపి దశరథః అమృత ఇత్యాహ అమృత ఇతి ॥ ౧౭ ॥ తమితి ॥ ఆమంత్రయితుమారేభే వినయేనామంత్రణోద్యుక్త ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ తత ఇతి ॥ తతః తదనుజ్ఞానంతరం - అత్ర పునః పునరిత్యేతత్పదం ప్రదక్షిణానకార్యమిత్యుక్తం ప్రదక్షిణవిశేషణేన ప్రణామస్తు సకృదేవేత్యుక్తం భవతీత్యాచార్యాః - కేచిత్తు - ఏకహస్తప్రణామవత్ ప్రదక్షిణైకప్రణామస్యాపి నిషిద్ధత్వాత్ పునః పునరితి విశేషణస్యాత్రాన్వయః కేవాపూర్వశ్లోకోక్తానివారణబలలబ్ధేవా ప్రణామోఽప్యనయేనకోఽపి విరోధ ఇత్యాహుః - అయోధ్యాముద్దిశ్య యయావిత్యన్వయః ॥ ౧౯ ॥ భరతస్యైవ సేనాయాశ్చిత్రకూటాన్నివృత్తిమాహ యానైరితి ॥ ౨౦ ॥ భరతమనుసృత్య సేనానుయానప్రకారమాహ తత ఇతి ॥ యమునాం తీర్త్వా గ

దాకినీం నదీం రమ్యాం ప్రాఙ్ముఖాస్తే యయుస్తదా । ప్రదక్షిణం చ కుర్వాణాశ్చిత్రకూటం మహాగిరిమ్ ॥ ౩ ॥
పశ్యన్ ధాతుసహస్రాణి రమ్యాణి వివిధాని చ । ప్రయయౌ తస్య పార్శ్వేన ససైన్యో భరతస్తదా ॥ ౪ ॥
అదూరాచ్చిత్రకూటస్య దదర్శ భరతస్తదా । ఆశ్రమం యత్ర స మునిర్భరద్వాజః కృతాలయః ॥ ౫ ॥ స త
మాశ్రమమాగమ్య భరద్వాజస్య బుద్ధిమాన్ । అవతీర్య రథాత్పాదౌ వవందే భరతస్తదా ॥ ౬ ॥ తతో హృ
ష్టో భరద్వాజో భరతం వాక్యమబ్రవీత్ । అపి కృత్యం కృతం తాత రామేణ చ సమాగతమ్ ॥ ౭ ॥ ఏవముక్తస్తు
తతో భరద్వాజేన ధీమతా । ప్రత్యువాచ భరద్వాజం భరతో భ్రాతృవత్సలః ॥ ౮ ॥ స యాచ్యమానో గురు
ణా మయా చ దృఢవిక్రమః । రాఘవః పరమప్రీతో వసిష్ఠం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ✻ ॥ పితుః ప్రతిజ్ఞాం తామేవ
పాలయిష్యామి తత్త్వతః । చతుర్దశ హి వర్షాణి యా ప్రతిజ్ఞా పితుర్మమ ॥ ౧౦ ॥ ఏవముక్తో మహాప్రా
జ్ఞో వసిష్ఠః ప్రత్యువాచ హ । వాక్యజ్ఞో వాక్యకుశలం రాఘవం వచనం మహత్ ॥ ✻ ॥ ఏతే ప్రయచ్ఛ సంహృ
ష్టః పాదుకే హేమభూషితే । అయోధ్యాయాం మహాప్రాజ్ఞ యోగక్షేమకరే తవ ॥ ౧౨ ॥ ఏవముక్తో వసి
ష్ఠేన రాఘవః ప్రాఙ్ముఖః స్థితః । పాదుకే అధిరుహ్యైతే మమ రాజ్యాయ వై దదౌ ॥ ౧౩ ॥ నివృత్తోఽహమను
జ్ఞాతో రామేణ సుమహాత్మనా । అయోధ్యామేవ గచ్ఛామి గృహీత్వా పాదుకే శుభే ॥ ౧౪ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా శు
భం వాక్యం భరతస్య మహాత్మనః । భరద్వాజః శుభతరం మునిర్వాక్యమువాచ తమ్ ॥ ౧౫ ॥ నైతచ్చిత్రం
నరవ్యాఘ్ర శీలవృత్తవతాం వర । యదార్యం త్వయి తిష్ఠేత్తు నిమ్నే వృష్టమివోదకమ్ ॥ ౧౬ ॥ అమృతః స మ
హాబాహుః పితా దశరథస్తవ । యస్య త్వమీదృశః పుత్రో ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః ॥ ౧౭ ॥ తమృషిం తు మహా
త్మానముక్తవాక్యం కృతాంజలిః । ఆమంత్రయితుమారేభే చరణావుపగృహ్య చ ॥ ౧౮ ॥ తతః ప్రదక్షిణం కృ
త్వా భరద్వాజం పునః పునః । భరతస్తు యయౌ శ్రీమానయోధ్యాం సహ మంత్రిభిః ॥ ౧౯ ॥ యానైశ్చ శక
టైశ్చైవ హయైర్నాగైశ్చ సా చమూః । పునర్నివృత్తా విస్తీర్ణా భరతస్యానుయాయినీ ॥ ౨౦ ॥ తతస్తే
యమునాం దివ్యాం నదీం తీర్త్వోర్మిమాలినీమ్ । దదృశుస్తాం పునః సర్వే గంగాం శుభజలాం నదీమ్ ॥ ౨౧ ॥

వసిష్ఠ ఇతి ॥ మంత్రపూజితా అమోఘకార్యవిచారసమర్థైః పుణ్యైః పూజితాః ॥ ౨ ॥ మందాకినీమితి ॥ మందాకినీముద్దిశ్య ॥ ౩ ॥ పశ్యన్నితి ॥ తస్య చిత్రకూటస్య ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ గురుణా వసిష్ఠేన ॥ ✻ ॥ పితురితి ॥ మమ చతుర్దశవర్షాణి పితుర్యా ప్రతిజ్ఞా స్థితేతి శేషః - మయా చతుర్దశవర్షాణి వనే వస్తవ్యమితి కైకేయీనిమిత్తం కృతా పితుర్యా ప్రతిజ్ఞా స్థితా తామేవ పాలయిష్యామి తత్త్వత ఇతి సంబంధః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ✻ ॥ ఏతే ఇతి ॥ అప్రాప్తస్య ప్రాప్తిర్యోగః ప్రాప్తస్య పరిపాలనం క్షేమః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ నైతదితి ॥ ఆర్యం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం శ్రేయః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ భరద్వాజాశ్రమాగమనాత్పూర్వమేవ భరతస్య సేనాయాశ్చ ఆగమనప్రకారమాహ ॥ తత ఇతి ॥

చ్ఛన్త స్తే సర్వే గంగాం దదృశురితి సంబంధః ॥ ౨౧॥ ౨౨॥ ౨౩ ॥ సారథ ఇతి ॥ నిరాకారా నిర్గతశోభనాకారా ॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋ ❋ ❋ ❋

పూర్వసర్గాన్తిమశ్లోకోక్తం విస్తరేణ దర్శయతి చతుర్దశోత్తరశతతమే స్నిగ్ధగంభీరఘోషేణేత్యాది ॥ ఉపయాన్ సమీపమాగచ్ఛన్ ❋ బిడాలేతి ॥ కాలీం కృష్ణపక్షసంబంధినీం ❋ రాహుశత్రోరితి ॥ రాహుశత్రోశ్చన్ద్రస్య ॥ విధూమామితి ॥ హవిరభ్యుక్షితాం దధ్యాదిహవిషాఽభ్యుక్షితాం శిఖాం ప్రవర్గ్యోత్థితజ్వాలాం ॥ త్యక్తామితి ॥ యజ్ఞాయుధైః స్ఫ్యాదిభిః సుత్యాకాలే సుత్యాదివసే ॥ గోష్ఠమధ్య ఇతి ॥ ఆచరన్తీం భక్షయన్తీం ప్రభాకరాద్యైరితి - ప్రభాకరాద్యైః పద్మరాగాద్యైః - పుష్పనద్ధామితి ॥ వసన్తాన్తే గ్రీష్మే ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం వేగవద్దావాగ్నినా ఈషద్దగ్ధాం ॥ సమ్మూఢనిగమామితి ॥ సమ్మూఢాః నిగమాః జనసంచారరహితమార్గాః నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథ ఇతి వైజయన్తీ । సంక్షిప్తవిపణాపణాం సంకుచితవిక్రయాం సంకుచితనిషద్యాం చ ॥ క్షీణపానోత్తమైరితి ॥ క్షీణపానోత్తమైః క్షీణమధూత్తమైః శరావైః చషకాకారైః హతశౌణ్డాం హతమత్తజనాం - ఆకాశే అనావృతప్రదేశే ॥ వృక్ణభూమితలామితి ॥ వృక్ణభూమితలాం విదీర్ణభూమితలాం - వృక్ణపాత్రైః భిన్నపాత్రైః విపులామితి ॥ వితతాం అటనీద్వయవ్యాప్తాం - ఆరోపితామిత్యావత్

తాం రమ్యజలసంపూర్ణాం సంతీర్య సహ బాంధవః । శృంగిబేరపురం రమ్యం ప్రవివేశ ససైనికః ॥ ౨౨॥ శృంగిబేరపురాద్భూయస్త్వయోధ్యాం సందదర్శ హ ॥ ౨౩॥ అయోధ్యాం చ తతో దృష్ట్వా పిత్రా భ్రాత్రా వివర్జితామ్ ॥ ❋ ॥ భరతో దుఃఖసంతప్తః సారథిం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౨౪॥ సారథే పశ్య విధ్వస్తా సాఽయోధ్యా న ప్రకాశతే ॥ ❋ ॥ నిరాకారా నిరానన్దా దీనా ప్రతిహతస్వరా ॥ ౨౫ ॥ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ఇత్యార్షే శ్రీమదయోధ్యాకాండే - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋

స్నిగ్ధగంభీరఘోషేణ స్యందనేనోపయాన్ ప్రభుః ॥ అయోధ్యాం భరతః క్షిప్రం ప్రవివేశ మహాయశాః ॥ ❋ ॥ బిడాలోలూకచరితామాలీననరవారణామ్ । తిమిరాభ్యాహతాం కాలీమప్రకాశాం నిశామివ ॥ ❋ ॥ రాహుశత్రోః ప్రియాం పత్నీం శ్రియా ప్రజ్వలితప్రభామ్ । గ్రహేణాభ్యుత్థితేనైకాం రోహిణీమివ పీడితామ్ ॥ ❋ ॥ అల్పోష్ణక్షుబ్ధసలిలాం ఘర్మోత్తప్తవిహంగమామ్ । లీనమీనఝషగ్రాహాం కృశాం గిరినదీమివ ॥ ❋ ॥ విధూమామివ హేమాభామధ్వరాగ్నిసముత్థితామ్ । హవిరభ్యుక్షితాం పశ్చాచ్ఛిఖాం విప్రలయం గతామ్ ॥ ❋ ॥ విధ్వస్తకవచాం రుగ్ణగజవాజిరథధ్వజామ్ । హతప్రవీరామాపన్నాం చమూమివ మహాహవే ॥ ❋ ॥ సఫేనాం సస్వనాం భూత్వా సాగరస్య సముత్థితామ్ । ప్రశాన్తమారుతోద్ధూతాం జలోర్మిమివ నిఃస్వనామ్ ॥ ❋ ॥ త్యక్తాం యజ్ఞాయుధైస్సర్వైరభిరూపైశ్చ యాజకైః । సుత్యాకాలే వినిర్వృత్తే వేదిం గతరవామివ ॥ ❋ ॥ గోష్ఠమధ్యే స్థితామార్తామచరన్తీం తృణం నవమ్ । గోవృషేణ పరిత్యక్తాం గవాం పత్నీమివోత్సుకామ్ ॥ ❋ ॥ ప్రభాకరాద్యైస్సుస్నిగ్ధైః ప్రజ్వలద్భిరివోత్తమైః । వియుక్తాం మణిభిర్జాత్యైర్నవాం ముక్తావలీమివ ॥ ❋ ॥ సహసా చలితాం స్థానాన్మహీం పుణ్యక్షయాద్గతామ్ । సంహృతద్యుతివిస్తారాం తారామివ దివశ్చ్యుతామ్ ॥ ❋ ॥ పుష్పనద్ధాం వసన్తాన్తే మత్తభ్రమరనాదితామ్ । ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం క్లాన్తాం వనలతామివ ॥ ❋ ॥ సమ్మూఢనిగమాం స్తబ్ధాం సంక్షిప్తవిపణాపణామ్ । ప్రచ్ఛన్నశశినక్షత్రాం ద్యామివామ్బుధరైర్వృతామ్ ॥ ❋ ॥ క్షీణపానోత్తమైర్భిన్నైః శరావైరభిసంవృతామ్ । హత

యమునాం తీర్త్వా గచ్ఛన్తః తే సర్వే తతో గంగాం దదృశురితి సంబంధః ॥ ౨౧॥ ౨౨॥ శృంగిబేరపురాదితి ॥ శృంగిబేరపురాన్నిర్గత్యేతి శేషః ॥ ౨౩ ॥ సారథ ఇతి ॥ విధ్వస్తా రామవియోగజదుఃఖేన పీడితేత్యర్థః - నిరాకారా నిర్గతశోభనాకారా ॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋ ❋

స్నిగ్ధేతి ॥ ఉపయాన్ సమీపం గచ్ఛన్ ॥ ❋ ॥ బిడాలేతి ॥ కాలీం కృష్ణపక్షసంబంధినీం ॥ ❋ ॥ రాహుశత్రోః చన్ద్రస్య ॥ ❋ ॥ విధూమామితి ॥ హవిరభ్యుక్షితాం - దధ్యాదిహవిషాఽభ్యుక్షితాం - శిఖాం ప్రవర్గ్యోత్థితశిఖాం ॥ ❋ ॥ త్యక్తామితి ॥ యజ్ఞాయుధైః స్ఫ్యాదిభిః సుత్యాకాలే యాగసమాప్తిదివసే ॥ ❋ ॥ గోష్ఠేతి ॥ అచరన్తీం అభక్షయన్తీం గవాం పత్నీం గవాం పంక్తిమివేత్యర్థః ॥ ❋ ॥ ప్రభాకరేతి ॥ ప్రభాకరః పద్మరాగః ఆద్యో యేషాం తైః - మణిభిః నాయకమణిభిః ॥ ❋ ॥ పుష్పేతి ॥ వసన్తాన్తే వసన్తమధ్యే - పుష్పనద్ధాం పుష్పోపేతాం ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం వేగవద్దావాగ్నినా ఈషద్దగ్ధాం ॥ ❋ ॥ సమ్మూఢేతి ॥ సమ్మూఢనిగమాం సమ్మూఢః జనరహితః నిగమః పన్థా యస్యాః తాం నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథ ఇతి వైజయన్తీ । సంక్షిప్తవిపణాపణాం సంకుచితవిక్రయాం సంకుచితనిషద్యాం చ ॥ ❋ ॥ క్షీణేతి ॥ క్షీ

యుక్తపాశాం యుక్తరజ్జుం - తరస్వినాం వీరాణాం - బాణైః వినిష్కృత్తాం - ఛిన్నామితి యావత్ - ఆయుధాత్ ధనుషః ॥ సహాసేతి ॥ యుద్ధశౌండేన ఆహవసమర్థేన - నిక్షిప్తభాండాం అవరోపితాశ్వహస్త్యాదిం ఉత్సృష్టాం వాహనానర్హాం - కిశోరీం బాలబడబాం ॥ ప్రావృషీతి ॥ ప్రగాఢాయాం ప్రవృద్ధాయాం - భాస్కరస్య ప్రభామివ స్థితాం - ఉక్తవిశేషణవిశిష్టామయోధ్యాం ప్రవివేశేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ కిన్న్వితి ॥ కిన్నుఖలు - అహో కష్టం జాలమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ వారుణీమదగంధ ఇతి ॥ వారుణీమదగంధః - వారుణ్యాః మదోత్పాదకో గంధ ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ నహీతి ॥ సా నారా వేగవద్వృష్టిసహితా - ఆసారస్స్యాత్ ప్రసరణే వేగవృష్టావసహ్యధ్వల ఇతి వైజయంతీ । అర్జునీ శుక్లపక్షసంబంధినీ ॥ ౨౭ ॥ కదాన్వితి ॥ మహోత్సవః గ్రీష్మే అంబుద ఇవ చ అయోధ్యాం కదా మే భ్రాతా హర్షం జనయిష్యతీతి సంబంధః ॥ ౨౮ ॥ తరుణైరితి ॥ ఉన్నతగామిభిః సగర్వగమనైరిత్యర్థః - మహాపథాః రాజమార్గాః ॥ ౨౯ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవం బహువిధం జల్పన్నితి పాఠః ॥ ౩౦ ॥ తదేతి ॥ సురైరుత్సృష్టమభాస్కరం దినమివ ఉజ్ఝితప్రభం అంతఃపురం నిరీక్ష్యేతి సంబంధః - వివిక్తం విజనం - వివిక్తౌ పూతవిజనావిత్యమరః । పురా కిల దేవాసురయుద్ధే అసురైర్దేవాః పరాజితాః - స్వర్భానునా చ భానుః పాతితః తదా నింకియాన్ కాలో దివారాత్రవిభాగరహితోఽభూత్ - తతః పరం బ్రహ్మనియోగాదత్రిస్స్వతేజసా సప్తరాత్రం సూర్యాధిపత్యం చకారేతి పౌ

శశాంకామివ కాశే పావభూమిమసంస్కృతామ్ ॥ ❋ ॥ వృక్ణభూమితలాం నిమ్నాం వృక్ణపాత్రైస్సమావృతామ్ । ఉపయుక్తోదకాం భగ్నాం ప్రపాం నిపతితామివ ॥ ❋ ॥ విపులాం వితతాం చైవ యుక్తపాశాం తరస్వినామ్ । భూమౌ బాణైర్వినిష్కృత్తాం పతితాం జ్యామివాయుధాత్ ॥ ❋ ॥ సహసా యుద్ధశౌండేన హయారోహేణ వాహితామ్ । నిక్షిప్తభాండాముత్సృష్టాం కిశోరీమివ దుర్బలామ్ ॥ ❋ ॥ శుష్కతోయాం మహామత్స్యైః కూర్మైశ్చ బహుభిర్వృతామ్ । ప్రభిన్నతటవిస్తీర్ణాం వాపీమివ హృతోత్పలామ్ ॥ ❋ ॥ పురుషస్యాప్రహృష్టస్య ప్రతిషిద్ధానులేపనామ్ । సంతప్తామివ శోకేన గాత్రయష్టిమభూషణామ్ ॥ ❋ ॥ ప్రావృషి ప్రవిగాఢాయాం ప్రవిష్టస్యాభ్రమండలమ్ । ప్రచ్ఛన్నాం నీలజీమూతైర్భాస్కరస్య ప్రభామివ ॥ ౨౦ ॥ భరతస్తు రథస్థస్సన్ శ్రీమాన్ దశరథాత్మజః । వాహయంతం రథశ్రేష్ఠం సారథిం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౨౧ ॥ కిన్ను ఖల్వద్య గంభీరో మూర్ఛితో న నిశమ్యతే । యథాపురమయోధ్యాయాం గీతవాదిత్రనిస్స్వనః ॥ ౨౨ ॥ వారుణీమదగంధశ్చ మాల్యగంధశ్చ మూర్ఛితః । ధూపితాగరుగంధశ్చ న ప్రవాతి సమంతతః ॥ ❋ ॥ ౨౩ ॥ యానప్రవరఘోషశ్చ స్నిగ్ధశ్చ హయనిస్స్వనః । ప్రమత్తగజనాదశ్చ మహాంశ్చ రథనిస్స్వనః ॥ ❋ ॥ నేదానీం శ్రూయతే పుర్యామస్యాం రామే వివాసితే ॥ ౨౪ ॥ చందనాగరుగంధాంశ్చ మహార్హాశ్చ నవస్రజః ॥ ❋ ॥ గతే హి రామే తరుణాస్సంతప్తా నోపభుంజతే ॥ ౨౫ ॥ బహిర్యాత్రాం న గచ్ఛంతి చిత్రమాల్యధరా నరాః ॥ ❋ ॥ నోత్సవాస్సంప్రవర్తంతే రామశోకార్దితే పురే ॥ ౨౬ ॥ సహ నూనం మమ భ్రాత్రా పురస్యాస్య ద్యుతిర్గతా ॥ ❋ ॥ న హి రాజత్యయోధ్యేయం సాసారేవార్జునీ క్షపా ॥ ౨౭ ॥ కదా ను ఖలు మే భ్రాతా మహోత్సవ ఇవాగతః ॥ ❋ ॥ జనయిష్యత్యయోధ్యాయాం హర్షం గ్రీష్మ ఇవాంబుదః ॥ ౨౮ ॥ తరుణైశ్చారువేషైశ్చ నరైరున్నతగామిభిః ॥ ❋ ॥ సంపతద్భిరయోధ్యాయాం నాభిభాంతి మహాపథాః ॥ ౨౯ ॥ ఏవం బహువిధం జల్పన్ వివేశ వసతిం పితుః ॥ ❋ ॥ తేన హీనాం నరేంద్రేణ సింహహీనాం గుహామివ ॥ ౩౦ ॥ తదా తదంతఃపురముజ్ఝితప్రభం సురైరివోత్సృష్టమభాస్కరం దినమ్ । నిరీక్ష్య సర్వం తు

మహానోత్తమైః క్షీణమహోత్తమైః - హతశౌండాం హతమత్తజనాం - ఆకాశే అనావృతప్రదేశే । శరావైశ్శకలాకారైః వృక్ణభూమితలాం విదీర్ణభూమితలాం వృక్ణపాత్రైః ॥ ❋ ॥ విపులామితి ॥ వితతాం ధనుషి సమారోపితాం - యుక్తపాశాం బద్ధరజ్జుం కోటిద్వయబంధనార్థం జ్యాయా ఆద్యంతయోః ద్వౌ పాశౌ స్తః తరస్వినాం వీరాణాం బాణైర్వినిష్కృత్తాం ఛిన్నాం ఆయుధాత్ ధనుషః ॥ ❋ ॥ సహసేతి ॥ యుద్ధశౌండేన - నిక్షిప్తభాండాం అవరోపితాశ్వభూషాం - కిశోరీం బాలాశ్వాం ॥ ప్రవిగాఢాయాం నిబిడాయాం ఉక్తవిశేషణవిశిష్టామయోధ్యాం ప్రవివేశేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ వారుణీమదగంధః వారుణ్యా మదోత్కటః గంధ ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ నహీతి ॥ సా సారా వేగవద్వృష్టిసహితా - అర్జునీ శుక్లపక్షసంబంధినీ ॥ ౨౭ ॥ కదాన్వితి ॥ మహోత్సవః గ్రీష్మే అంబుద ఇవ చ - అయోధ్యాయాం యదా మే భ్రాతా హర్షం జనయిష్యతీతి సంబంధః ॥ ౨౮ ॥ తరుణైరితి ॥ ఉన్నతగామిభిః సగర్వగమనైరిత్యర్థః మహాపథాః రాజమార్గాః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ తదితి ॥ ఉజ్ఝితప్రభం అంతఃపురం నిరీక్ష్యేతి సంబంధః - సురైరివోత్సృష్టమభాస్కరం దినమిత్యత్రైవం శ్రూయతే - పురా కిల దేవాసురయుద్ధే అసురైర్దేవాః పరాజితాః - స్వర్భానునా చ భానుః పాతితః తదా నింకియాన్ కాలో దివారాత్రవిభాగరహితోఽభూత్ - తతః పరం బ్రహ్మ

రాణికీగాథా - అగ్నిస్స్వతేజసేతిపాఠాంతరం ॥ ౩౧౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః

అథ భరతస్య నందిగ్రామే స్థిత్వా రాజ్యపరిపాలనం పంచదశోత్తరశతతమే తత ఇత్యాదినా ॥ ౧ ॥ నందిగ్రామమితి ॥ రాఘవం వినా దుఃఖం రాఘవం వినా ప్రాప్తం దుఃఖం ॥ ౨॥౩॥౪॥ సుభృశమితి ॥ సుభృశం శ్లాఘనీయం చేతి పాఠః సదృశమితి పాఠే తత్కులస్య సదృశమిత్యర్థః ౫॥ నిత్యమితి ॥ నానుమన్యేత - వచనమితి శేషః ॥ ౬॥ ౭ ॥ ప్రహృష్టవదనం ఇతి ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ అగ్రతో గురవస్తత్ర నందిగ్రామో యతోఽభవదితి పాఠః ॥ ౧౦॥౧౧॥౧౨॥ నందిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిరస్యాధాయ పాదుకే ఇత్యతః పరం తతస్తు భరతః క్షిప్రం నందిగ్రామం ప్రవిశ్య స । అవతీర్య రథాత్తూర్ణం గురూనిదముద్వాచ హేతి శ్లోకః ॥ ౧౩ ॥ మాతృవ్యాజేన దత్తం రాజ్యం భరతః కరోతీతి జనవాదో మా భూదితి ధియా వదతి ఏతదిత్యాదినా ॥ న్యాసవత్ సమ్యక్ నిక్షిప్తద్రవ్యమివ - అనేనానృణ్యతయా ప్రత్యర్పణీయత్వం ద్యోత్యతే నిక్షేపవద్దత్తస్య రాజ్యస్య రక్షణాదిస్వాతంత్ర్యమపి స్వస్య నాస్తీతి దర్శయతి యోగక్షేమవహే చేమే ॥ ౧౪ ॥ భరత ఇతి ॥ న్యాసం పాదుకే స్వప్రతినిధిత్వేన న్యస్తే పాదుకే ॥ ౧౫ ॥ ఛత్రమితి ॥ ఛత్రమిత్యేతచ్చామరాదీనాముపలక్షణం - అంబివధారయుతేతిబహువచనం - ఆర్యపాదాభేదభావనయా పాదుకయోరిమావితి పుల్లింగనిర్దేశః పాదుకాభ్యామితి హేతౌ తృతీయా ॥ ౧౬ ॥ భ్రాత్రేతి ॥ అయం న్యాసః పాదుకారూప

వివిక్తమాత్మవాన్ ముమోచ బాష్పం భరతస్సుదుఃఖితః ॥ ౩౧౪ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః

తతో నిక్షిప్య మాతౄన్స అయోధ్యాయాం దృఢవ్రతః । భరతశ్శోకసంతప్తో గురూనిదమథాబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥
నందిగ్రామం గమిష్యామి సర్వానామంత్రయేఽద్య వః । తత్ర దుఃఖమిదం సర్వం సహిష్యే రాఘవం వినా ॥ ౨ ॥
గతశ్చ హి దివం రాజా వనస్థశ్చ గురుర్మమ । రామం ప్రతీక్షే రాజ్యాయ స హి రాజా మహాయశాః ॥ ౩ ॥
ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం భరతస్య మహాత్మనః । అబ్రువన్మంత్రిణస్సర్వే వసిష్ఠశ్చ పురోహితః ॥ ౪ ॥
సుభృశం శ్లాఘనీయం చ యదుక్తం భరత త్వయా । వచనం భ్రాతృవాత్సల్యాదనురూపం తవైవ తత్ ॥ ౫ ॥
నిత్యం తే బంధులుబ్ధస్య తిష్ఠతో భ్రాతృసౌహృదే । ఆర్యమార్గం ప్రపన్నస్య నానుమన్యేత కః పుమాన్ ॥ ౬ ॥
మంత్రిణాం వచనం శ్రుత్వా యథాభిలషితం ప్రియమ్ । అబ్రవీత్సారథిం వాక్యం రథో మే యుజ్యతామితి ॥ ౭ ॥
ప్రహృష్టవదనస్సర్వా మాతౄస్సమభివాద్య సః । ఆరురోహ రథం శ్రీమాన్ శత్రుఘ్నేన సమన్వితః ॥ ౮ ॥
ఆరుహ్య చ రథం శీఘ్రం శత్రుఘ్నభరతావుభౌ । యయతుః పరమప్రీతౌ వృతౌ మంత్రిపురోహితైః ॥ ౯ ॥
అగ్రతో గురవస్తత్ర వసిష్ఠప్రముఖా ద్విజాః । ప్రయయుః ప్రాఙ్ముఖాస్సర్వే నందిగ్రామో యతోఽభవత్ ॥ ౧౦ ॥
బలం చ తదనాహూతం గజాశ్వరథసంకులమ్ । ప్రయయౌ భరతే యాతే సర్వే చ పురవాసినః ॥ ౧౧ ॥
రథస్థస్స హి ధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః । నందిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిరస్యాధాయ పాదుకే ॥ ౧౨ ॥
తతస్తు భరతః క్షిప్రం నందిగ్రామం ప్రవిశ్య సః । అవతీర్య రథాత్తూర్ణం గురూనిదమువాచ హ ॥ ౧౩ ॥
ఏతద్రాజ్యం మమ భ్రాత్రా దత్తం న్యాసవదుత్తమమ్ । యోగక్షేమవహే చేమే పాదుకే హేమభూషితే ॥ ౧౪ ॥
భరతశ్శిరసా కృత్వా సన్న్యాసం పాదుకే తతః । అబ్రవీద్దుఃఖసంతప్తస్సర్వం ప్రకృతిమండలమ్ ॥ ౧౫ ॥
ఛత్రం ధారయత క్షిప్రమార్యపాదావిమౌ మతౌ । ఆభ్యాం రాజ్యే స్థితో ధర్మః పాదుకాభ్యాం గురోర్మమ ॥ ౧౬ ॥
భ్రాత్రా హి మయి సన్న్యాసో నిక్షిప్తస్సౌహృదాదయమ్ । తమిమం పాలయిష్యామి రాఘ

నియోగాపత్తి సప్తరాత్రం సూర్యాధిపత్యం చకారేతి పౌరాణికీకథా ॥ ౩౧౪ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః

౧॥ నందిగ్రామమితి ॥ రాఘవం వినా దుఃఖం - రాఘవం వినా ప్రాప్తదుఃఖం రాఘవవిశ్లేషజనితప్రాప్తం దుఃఖమితియావత్ - సుభృశం శ్లాఘనీయం చేతి పాఠః - సదృశం శ్లాఘనీయమితి పాఠే కులస్య సదృశమిత్యర్థః ॥ ౨॥౩॥౪॥౫॥ నిత్యమితి-ఆర్యం శ్రేష్ఠం నానుమన్యేత ఇవ వచనమితి శేషః ॥౬॥౭॥౮॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ మాతృవ్యాజేనాపి భ్రాత్రా దత్తం రాజ్యం భరతః కరోతీతి జనాపవాదో మా భూదిత్యాహ ॥ ఏతదితి ॥ న్యాసవత్ సమ్యక్ నిక్షిప్తద్రవ్యమివ - అనేన ఆనృణ్యతయా ప్రత్యర్పణీయత్వం ద్యోత్యతే - నిక్షేపవత్ దత్తస్య రాజ్యస్య రక్షణాది స్వాతంత్ర్యమపి స్వస్య నాస్తీతి దర్శయతి । యోగక్షేమవహే ఇతి ॥ ౧౪ ॥ భరత ఇతి ॥ సంన్యాసం పాదుకే స్వప్రతినిధిత్వేన సంన్యస్తే పాదుకే ॥ ౧౫ ॥ ఛత్రమితి ॥ ఛత్రమిత్యేతచ్చామరాదీనాముపలక్షణం - మమ గురోరాభ్యాం పాదుకాభ్యాం రాజ్యే ధర్మః స్థిత ఇతి సంబంధః ॥ ౧౬ ॥

ప్రతినిధిః - పాలయిష్యామి రక్షిష్యామి ॥ ౧౬ ॥౧౭॥ తత ఇతి॥ రాఘవేణ సమాగతస్సంగతం గురవే రాజ్యం నివేద్య రామాయ రాజ్యం ప్రత్యర్ప్య గురువృత్తితాం భజిష్యే - పరిచర్యాం కరిష్యామిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ రాఘవాయేతి ॥ ధూతపాప ఇత్యత్ర పాపశబ్దేన కైకేయీనిమిత్తమయశ ఉచ్యతే ॥ ౨౦ ॥ అభిషిక్త ఇతి ॥ ప్రహృష్టముదితః ప్రహృష్టః పులకితగాత్రః ముదితః సంజాతమానసహర్షః ॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥ రామాగమనమాకాంక్షన్నిత్యాది॥ పాదుకాభ్యాం ... విజ్ఞాపయామాస ॥౨౪॥ తత ఇతి॥ ఆర్యపాదుకే అభిషిచ్య - రాజ్యాభిషేకమార్యపాదుకయోః కృత్వేత్యర్థః - తదధీనః పాదుకాపరతంత్రః ॥౨౫॥ తదేతి॥ ... ఉపాయనం ఉపహారం - ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహార ఇత్యమరః ॥ ౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః

అథ రామస్య చిత్రకూటాన్నిర్గమనం షోడశోత్తరశతతమే - ప్రతిప్రయాత ఇత్యాది - సోద్వేగం సభయం - ఔత్సుక్యం ఆశ్రమాంతరగమనాభిలాషం - లక్షయామాస - ఇంగితాకారాదిభిరితి శేషః ॥ ౧॥ య ఇతి ॥ పురస్తాత్ పూర్వం చిత్రకూటస్య తాపసాశ్రమే రామమాశ్రిత్య యే నిరతాః తాన్ ఉత్సుకానలక్షయత్ - రామ ఇత్యనుషంగః ॥ ౨ ॥ నయనైరితి॥ రామం నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్య మిథః రహస్యే - మిథో అన్యోన్యరహస్యయోరితి వైజయంతీ ॥ ౩ ॥ తేషామితి॥ ఆత్మని శంకితః స్వస్మిన్ సంజాతశంకః ॥ ౪ ॥ న కచ్చిదితి ॥ హే భగవన్ మయి పూర్వ

వాగమనం ప్రతి॥ ౧౬॥ క్షిప్రం సంయోజయిత్వా తు రాఘవస్య పునస్స్వయమ్ । చరణౌ తౌ తు రామస్య ద్రక్ష్యామి సహపాదుకౌ॥ ౧౭॥ తతో నిక్షిప్తభారోఽహం రాఘవేణ సమాగతః । నివేద్య గురవే రాజ్యం భజిష్యే గురువృత్తితామ్॥ ౧౮॥ రాఘవాయ చ సన్న్యస్తం సంన్యస్తే మే వరపాదుకే। రాజ్యం చేదమయోధ్యాం చ ధూతపాపో భవామి చ॥౨౦॥ అభిషిక్తే తు కాకుత్స్థే ప్రహృష్టముదితే జనే। ప్రీతిర్మమ యశశ్చైవ భవేద్రాజ్యాచ్చతుర్గుణమ్॥ ౨౧ ॥ ఏవం తు విలపన్ దీనో భరతస్స మహాయశాః। నందిగ్రామేఽకరోద్రాజ్యం దుఃఖితో మంత్రిభిస్సహ॥ ౨౨॥ స వల్కలజటాధారీ మునివేషధరః ప్రభుః। నందిగ్రామేఽవసద్వీరస్ససైన్యో భరతస్తదా॥ ౨౩ ॥ రామాగమనమాకాంక్షన్ భరతో భ్రాతృవత్సలః। భ్రాతుర్వచనకారీ చ ప్రతిజ్ఞాపారగస్తథా॥ ❖॥ పాదుకే త్వభిషిచ్యాథ నందిగ్రామే స తత్తదా । భరతశ్శాసనం సర్వం పాదుకాభ్యాం న్యవేదయత్॥ ౨౪॥ తతస్తు భరతశ్శ్రీమానభిషిచ్యార్యపాదుకే॥ ❖॥ తదధీనస్తదా రాజ్యం కారయామాస సర్వదా ॥ ౨౫॥ తదా హి యత్కార్యముపైతి కించిదుపాయనం చోపహృతం మహార్హమ్। స పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్య చకార పశ్చాద్భరతో యథావత్ ॥ ౨౬ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః

ప్రతిప్రయాతే భరతే వసన్ రామస్తపోవనే । లక్షయామాస సోద్వేగమథౌత్సుక్యం తపస్వినామ్॥ ౧ ॥ యే తత్ర చిత్రకూటస్య పురస్తాత్తాపసాశ్రమే। రామమాశ్రిత్య నిరతాస్తానలక్షయదుత్సుకాన్॥౨ నయనైర్భ్రుకుటీభిశ్చ రామముద్దిశ్య శంకితాః। అన్యోన్యముపజల్పంతశ్శనైశ్చక్రుర్మిథః కథాః॥ ౩ ॥ తేషామౌత్సుక్యమాలక్ష్య రామస్త్వాత్మని శంకితః। కృతాంజలిరువాచేదమృషిం కులపతిం తతః॥ ౪ ॥ న కచ్చి

త్ర్రేతి ॥ అయం సన్న్యస్త పాదుకా ప్రతినిధి - తం పాదుకాప్రతినిధిం పాలయిష్యామి రక్షిష్యామి ॥ ౧౬ ॥౧౭ ॥ తత ఇతి॥ రాఘవేణ సమాగతస్సంగతః - గురవే రామాయ రాజ్యం నివేద్య ప్రత్యర్ప్య - గురువృత్తితాం భజిష్యే - పితరీవ శుశ్రూషాం కరిష్యామీత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ రాఘవాయేతి ॥ సన్న్యస్తం వరపాదుకే రామప్రతినిధిరూపశ్రేష్ఠపాదుకే - రాజ్యమయోధ్యాం చ దత్త్వా - ధూతపాపో భవామీతి సంబంధః ॥ ౨౦ ॥ అభిషిక్త ఇతి ॥ హృష్టే పులకితగాత్రే ముదితే సంజాతమానసహర్షే ॥ భరత ఇతి॥ సర్వం శాసనం సర్వం కృత్యమిత్యర్థః - న్యవేదయత్ విజ్ఞాపయామాస ॥ ౨౧॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥ ౨౫ ॥ తత ఇతి ॥ ఆర్యపాదుకే అభిషిచ్య - రాజ్యాభిషేకమార్యపాదుకయోః కృత్వేత్యర్థః తదధీనః పాదుకాపరతంత్రః ॥ ౨౬ ॥ యథా హీతి ॥ యత్కార్యం రాజ్యపరిపాలనకృత్యం యదుపాయనం వస్త్రపుష్పఫలాదికం పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్య - పశ్చాద్యథావచ్చకార సర్వం కృత్యమితి శేషః ॥ ౨౭ ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః

ప్రతిప్రయాత ఇతి ॥ సోద్వేగం సభయమౌత్సుక్యం - ఆశ్రమాంతరగమనౌత్సుక్యం లక్షయామాస - ఇంగితాకారాదిభిరితి శేషః ॥ ౧॥ య ఇతి॥ పురస్తాత్పూర్వం చిత్రకూటస్య తాపసాశ్రమే రామమాశ్రిత్య యే నిరతాః - తానుత్సుకాన్ గమనోత్సుకానలక్షయత్ రామ ఇత్యనుషంగః ॥ ౨ ॥ నయనైరితి ॥ రామం నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్య మిథః రహస్యే ॥ ౩ ॥ తేషామితి ॥ ఆత్మని శంకితః స్వస్మిన్ సంజాతశంకః ॥ ౪ ॥ న కచ్చిదితి ॥ హే భగవన్ మయి పూర్వవృత్తం న దృశ్యతే కచ్చిత్ - వికృతం దృశ్యతే కచ్చిత్ - యేన వికృతేన వికారేణ తపస్వినః విక్రియంతే - ఇ

వృత్తం వికృతం న దృశ్యతే కచ్చిత్ యేన తపస్వినో విక్రియంతే - ఇదం కించిత్ కిమిదమిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ ప్రమాదాదితి ॥ ప్రమాదాత్ అనవధానాత్ - మే అవరజస్య లక్ష్మణస్య - ఆత్మనో నానురూపమివ కించిచ్చరితం ఋషిభిర్దృష్టం కచ్చిదిత్యన్వయః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ అథేతి ॥ తపసా చ జరాం గతః - సుదీర్ఘతపా ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ కుత ఇతి ॥ కల్యాణసత్త్వాయాః - ఉత్కృష్టస్త్రీజంతుషు శుభోద్యవసాయపరాక్రమా - ఆత్మభావే పి కాచావైద్రవ్యే సత్త్వా స్వభావయోగిత్వై జయంతీ ॥ ౯ ॥ త్వన్నిమిత్తమితి ॥ త్వన్నిమిత్తం త్వత్తో హేతోః రక్షోభ్యస్సమాగతం ఇదం వక్ష్యమాణముపద్రవజాతం తాపసాన్ ప్రతి వర్తతే - తేన రక్షస్సంజాతోపద్రవేణ సంవిగ్నాః తాపసాః మిథః రహసి కథాః రక్షోవిషయిణీః వదంతి విషయిణీశ్చ కథయంతి ॥ ౧౦ ॥ తామేవాహ రావణావరజ ఇత్యాదినా ॥ శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - ఉత్పాట్య ఉద్ఘాటయన్ స్థానాన్ లుంఠయత్ - జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి జితకాశీ - యద్వా జితాహవ జితకాశీ జితాహవ ఇతి హలాయుధః ॥ ౧౨ ॥ త్వమితి ॥ విప్రకుర్వంతి అపకుర్వంతి ॥ ౧౩ ॥ దర్శయంతీతి ॥ బీభత్సైః జుగుప్సితైః - క్రూరైః భీషణకైః భయంకరైః నానారూపైః అనేకప్రకారైః - విరూపైః లోకవిలక్షణసంస్థానైః వికృతదర్శనైః వికృతదృష్టిభిః రూపైశ్శరీరైః దర్శయంతి భయమితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ అప్రశస్తైరితి ॥ అప్రశస్తైః అశుభైః - అశుచిభిః అశుచిద్రవ్యైః - సంప్రయోజ్య ॥ ౧౫ ॥ తేషు తేష్వితి ॥ అబుద్ధం అవిదితం యథా భవతి తథా - అవలీయ నిలీయ రమంతే విహరంతి అల్పచేతసః క్షుద్రబుద్ధయః ॥ ౧౬ ॥ అపక్షిపంతీతి ॥ హవనే సముపస్థితే హోమకర్మణి ప్రవృత్తే ॥ ౧౭ ॥ తైరితి ॥ ప్రజిహాసవః ప్రకర్షేణ హాతుమిచ్ఛవః ॥ ౧౮ ॥ తదితి ॥ పురా దర్శయంతి దర్శయిష్యంతి యావత్ పురా నిపాతయోర్లట్ ఇతి లట్ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ఖర

ద్భగవన్ కించిత్పూర్వవృత్తమిదం మయి। దృశ్యతే వికృతం యేన విక్రియంతే తపస్వినః॥ ౫ ॥ ప్రమాదాచ్చరితం కచ్చిత్కించిన్నావరజస్య మే। లక్ష్మణస్యర్షిభిర్దృష్టం నానురూపమివాత్మనః॥ ౬ ॥ కచ్చిచ్ఛుశ్రూషమాణా వశ్శుశ్రూషణపరా మయి। ప్రమదాభ్యుచితాం వృత్తిం సీతా యుక్తం న వర్తతే॥ ౭ ॥ అథర్షిర్జరయా వృద్ధస్తపసా చ జరాం గతః। వేపమాన ఇవోవాచ రామం భూతదయాపరమ్॥ ౮ ॥ కుతః కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణాభిరతేస్తథా। చలనం తాత వైదేహ్యాస్తపస్విషు విశేషతః॥ ౯ ॥ త్వన్నిమిత్తమిదం తావత్తాపసాన్ ప్రతి వర్తతే। రక్షోభ్యస్తేన సంవిగ్నాః కథయంతి మిథః కథాః॥ ౧౦ ॥ రావణావరజః కశ్చిత్ఖరో నామేహ రాక్షసః। ఉత్పాట్య తాపసాన్ సర్వాన్ జనస్థాననికేతనాన్ ॥ ❖ ॥ ధృష్టశ్చ జితకాశీ చ నృశంసః పురుషాదకః। అవలిప్తశ్చ పాపశ్చ త్వాం చ తాత న మృష్యతే ॥ ౧౨ ॥ త్వం యదా ప్రభృతి హ్యస్మిన్నాశ్రమే తాత వర్తసే। తదా ప్రభృతి రక్షాంసి విప్రకుర్వంతి తాపసాన్ ॥ ౧౩ ॥ దర్శయంతి హి బీభత్సైః క్రూరైర్భీషణకైరపి। నానారూపైర్విరూపైశ్చ రూపైర్వికృతదర్శనైః॥ ౧౪ ॥ అప్రశస్తైరశుచిభిస్సంప్రయోజ్య చ తాపసాన్। ప్రతిఘ్నంత్యపరాన్ క్షిప్రమనార్యాః పురతః స్థితాః॥ ౧౫ ॥ తేషు తేష్వాశ్రమస్థానేష్వబుద్ధమవలీయ చ। రమంతే తాపసాంస్తత్ర నాశయంతోల్పచేతసః॥ ౧౬ ॥ అపక్షిపంతి స్రుగ్భాండానగ్నీన్ సించంతి వారిణా। కలశాంశ్చ ప్రమృద్నంతి హవనే సముపస్థితే॥ ౧౭ ॥ తైర్దురాత్మభిరావిష్టానాశ్రమాన్ ప్రజిహాసవః। గమనాయాన్యదేశస్య చోదయంత్యృషయోద్య మామ్ ॥ ౧౮ ॥ తత్పురా రామ శారీరాముపహింసాం తపస్విషు। దర్శయంతి హి దుష్టాస్తే త్యక్ష్యామ ఇమమాశ్రమమ్ ॥ ౧౯ ॥ బహుమూలఫలం చిత్రమవిదూరాదితో వనమ్। పురాణాశ్రమమేవాహం శ్రయిష్యే సగణః పునః॥ ౨౦ ॥ ఖ

దం కించిత్ కిమిదమితి యోజనా ॥ ౫ ॥ ప్రమాదాదితి ॥ ప్రమాదాత్ అనవధానాత్ - మే అవరజస్య లక్ష్మణస్యాత్మనో నానురూపమివాచరితం దృష్టం కచ్చిదితి యోజనా ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ కుత ఇతి ॥ కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణస్వభావాయాః ॥ ౯ ॥ త్వన్నిమిత్తమితి ॥ త్వన్నిమిత్తం త్వత్తో హేతోః - రక్షోభ్య ఇదం రక్షోభ్యస్సమాగతం వక్ష్యమాణముపద్రవజాతం ॥ ౧౦ ॥ రావణావరజ ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ జితకాశీ జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి తథా - యద్వా జితాహవః - జితకాశీ జితాహవ ఇతి హలాయుధః. ఖరః తాపసానుత్పాట్య తాపసాన్ నిస్సార్య త్వాం చ న మృష్యతే - అత్ర తవావస్థానం న సహత ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ త్వమితి ॥ విప్రకుర్వంతి - అపకుర్వంతీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ దర్శయంతీతి ॥ బీభత్సైః జుగుప్సితైః భీషణకైః రూపైః దర్శయంతి భయమితి శేషః ॥ ౧౪ ॥ అప్రశస్తైరితి ॥ అశుచిభిః అశుచిద్రవ్యైః సంప్రయోజ్య సంయోజ్య అపరాన్ ప్రతిఘ్నంతి ॥ ౧౫ ॥ తేష్వితి ॥ అబుద్ధం అవిదితం యథా తథా - అవలీయ రమంతే విహరంతి ॥ ౧౬ ॥ అపక్షిపంతీతి - హవనే సముపస్థితే హోమకర్మణి ప్రవృత్తే సతి ॥ ౧౭ ॥ తైరితి ॥ ప్రజిహాసవః ప్రకర్షేణ హాతుమిచ్ఛవః ॥ ౧౮ ॥ తదితి ॥ శారీరాం శరీరసంబంధినీం దర్శయంతి దర్శయిష్యంతీత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ఖర ఇతి ॥ అయుక్తమితి క్రియావిశేషణం - పురా ప్రవర్తతే అప్రవర్తిష్యతి ॥ ౨౧ ॥ షష్ఠ

ఇతి॥అయుక్తమితి క్రియావిశేషణం పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే॥౧॥సకళత్రస్యేతి॥సందేహాః సందేహజనకః యత్రస్యసన్నద్ధస్యదుఃఖదుఃఖహేతుః ॥౨॥ఇతీతి ॥ఉత్తరై ర్వాక్యై రవరోద్ధుం నశశాక ॥౩॥అభినంద్యేతి ॥ కులైఃఋషిసంఘాతైః కులసంఘాతవంశగోరిరివై జయంతీ ॥౪॥ రామంలి॥రామ ఋషిగణం - అస్మాద్దేశాత్ ఆశ్రమప్రదేశాత్ అనుగమనాత్ - సంసాధ్య ప్రస్థాప్య - కులపతిమభివాద్య - తైరుపదిష్టార్థైః ఉపదిష్టప్రయోజనస్సన్ - వాసాయపుణ్యంస్వనిలయం-ఉపసంపేదే ప్రతిపేదే॥౫॥ ఆశ్రమమితి॥రాఘవః ఋషివిరహితమప్యాశ్రమం త్యక్తుం నజహౌ - మునిశూన్యతయా అదైవత్యాజ్యమప్యాశ్రమం మునివిషయప్రేమాతిశయాన్న త్యక్తవాన్ ఇత్యర్థః -అపూర్వచరితేన ధృతగుణాః రామస్యాపూర్వచరిత్రేణ సంచితగుణాః హియస్మాత్ కారణాత్ తాపసాః రామమనుగతాః తస్మాత్ తే ప్రేమాతిశయాన్నజహావితి వృత్తం తు శ్లోకద్వయస్యాపి చింత్యం ॥ ౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథరామస్యాత్రి ఆశ్రమప్రవేశః సప్తదశోత్తరశతతమే రాఘవస్త్విత్యాదినా ॥ ౧॥బహుకారణాస్యేవాహ ఇహమమేత్యాదినా॥౨॥స్కంధావారనివేశేనేతి॥ స్కంధావారనివేశేన సేనానివేశేన - కృష్ణైశ్చ ఉపమర్దః- ఇత్యత్ర వాక్యసంహితాయా అనిత్యత్వాన్న సంధికార్యం పదేషు సంహితా నిత్యానిత్యా ధాతూపసర్గయోః - నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సావివక్షామపేక్షత ఇతివచనాత్ ॥ ౩ ॥తస్మాదితి ॥ ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితః ॥ ౪॥ ౫ ॥స్వయమితి ॥ ఆతిథ్యమాదిశ్య ఆతిథ్యం కృత్వా ॥ ౬॥పత్నీమితి ॥ సత్కృతాం సత్కృతాం ॥ ౭ ॥అనసూయామి

తస్త్వయ్యపిచాయుక్తంపురాతాత ప్రవర్తతే। సహాస్మాభిరితో గచ్ఛ యదిబుద్ధిః ప్రవర్తతే॥ ౨౧ ॥ సకళత్రస్య సందేహో నిత్యం యత్తస్య రాఘవ।సమర్థస్యాపిహిసతో వాసో దుఃఖమిహాద్య తే॥ ౨౨ ॥ ఇత్యుక్తవంతంరామస్తం రాజపుత్రస్తపస్వినమ్। నశశాకోత్తరైర్వాక్యైరవబద్ధుం సముత్సుకమ్ ॥ ౨౩॥అభినంద్య సమాపృచ్ఛ్య సమాధాయచ రాఘవమ్। సజగామాశ్రమం త్యక్త్వా కులైః కులపతిస్సహ॥ ౨౪॥ రామస్సంసాధ్యత్వృషిగణమనుగమనాద్దేశాత్తస్మాత్కులపతిమభివాద్యఋషిమ్। సమ్యక్ప్రీతైస్తైరనుమత ఉపదిష్టార్థః పుణ్యం వాసాయస్వనిలయముపసంపేదే ॥ ౨౫ ॥ ఆశ్రమంత్వృషివిరహితం ప్రభుః క్షణమపి నజహౌ స రాఘవః। రాఘవం హి సతతమనుగతాస్తాపసాశ్చార్షచరితధృతగుణాః ॥ ౨౬॥ ❖

❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖

రాఘవస్త్వపయాతేషు తపస్విషు విచింతయన్। నతత్రారోచయద్వాసం కారణైర్బహుభిస్తదా ౧ ॥ ఇహ మే భరతో దృష్టో మాతరశ్చ సనాగరాః। సా చ మే స్మృతిరన్వేతి తాన్నిత్యమనుశోచతః॥ ౨॥స్కంధావారనివేశేన తేన తస్య మహాత్మనః। హయహస్తికరీషైశ్చ ఉపమర్దః కృతో భృశమ్ ॥ ౩॥ తస్మాదన్యత్ర గచ్ఛామ ఇతి సంచింత్య రాఘవః। ప్రాతిష్ఠత స వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ సంగతః ॥ ౪ ॥సోఽత్రేరాశ్రమమాసాద్య తం వవందే మహాయశాః। తం చాపి భగవానత్రిః పుత్రవత్ప్రత్యపద్యత॥ ౫॥స్వయమాతిథ్యమాదిశ్య సర్వమస్య సుసత్కృతమ్। సౌమిత్రించ మహాభాగాం సీతాం చ సమసాంత్వయత్ ॥ ౬ ॥ పత్నీం చ సమనుప్రాప్తాం వృద్ధామామంత్ర్య సత్కృతామ్। సాంత్వయామాస ధర్మజ్ఞస్సర్వభూతహితే రతః॥ ౭॥అన

కళత్రస్యేతి॥ సందేహః సందేహజనకః - యత్రస్య సన్నద్ధస్య దుఃఖం దుఃఖహేతుః ॥౨౨॥ ఇతీతి ॥ఉత్తరైర్వాక్యైః అవబద్ధుం నశశాక మయి వర్తమానే యుష్మాకం కా భీతిః- అహమేవ పరితో రక్ష్యామీత్యాది ఉత్తరవాక్యైర్నియోద్ధుం నశశాకేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ అభినంద్యేతి ॥ కులైః ఋషిసంఘాతైః - కులసంఘాతవంశగోరిరివై జయంతీ ॥ ౨౪ ॥ రామ ఇతి ॥ ఋషిగణం తస్మాద్దేశాదాశ్రమప్రదేశాత్ - అనుగమనాత్ సంసాధ్య ప్రస్థాప్య-కులపతిమభివాద్య తైరుపదిష్టార్థః ఉపదిష్టప్రయోజనస్సన్ - వాసాయ పుణ్యం స్వనిలయం ఉపసంపేదే ప్రతిపేదే॥౨౫॥ ఆశ్రమమితి॥ఋషివిరహితమప్యాశ్రమం త్యక్తుం నజహౌ - మునిశూన్యయా అదైవత్యాజ్యమప్యాశ్రమం మునివిషయప్రేమాతిశయాత్ న త్యక్తవాన్ - మునికర్తృకరామవిషయస్నేహహేతుమాహ - తాపసాశ్చాపూర్వచరితధృతగుణాః - రామస్యాపూర్వచరిత్రేణ సంచితగుణాః ॥ ౨౬ ॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం-షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః ❖

౧॥౨॥స్కంధావారేతి ॥ స్కంధావారనివేశేన తస్య భరతస్య ॥ ౩ ॥తస్మాదితి॥ ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితః॥ ౪ ॥సోఽత్రేరితి ॥ వవందే- స్తుతే స్తుతవందేఽస్మాత్ పుత్రవత్ పునః పురుషార్థకత్వాత్ త్రయత పుత్రః తద్వత్ -ప్రత్యపద్యత - ఈశ్వరత్వేన ప్రాప్తవానిత్యర్థః ॥ ౫ ॥స్వయమితి॥ఆతిథ్యమాదిశ్య ఆతిథ్యం కృత్వా ॥ ౬॥ పత్నీమితి॥సత్కృతాం నరైః సత్కృతామిత్యర్థః ॥ ౭ ॥అనసూయామితి

తి ॥ ప్రతిగృహ్ణీష్వేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౯ ॥ దశవర్షాణీత్యాదర్ధ్యసేయం మాతేవ తేనఘేత్యంతమేకం వాక్యం ॥ దశవర్షాణ్య నావృష్ట్యా లోకే దగ్ధే సతి యయా స్వతపోమహిమ్నా నిరంతరం మూలఫలే సృష్టే జాహ్నవీ చ ప్రవర్తితా యయా దశవర్షసహస్రాణి మహత్తపస్తప్తం - యయా వ్రతైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః స్నాతా ప్రత్యూహాః - యోగ విఘ్నాశ్చ నివర్తితాః నిరస్తాః - దేవకార్యనిమిత్తం సంత్వరమాణయా యయా దశరాత్రమేకరాత్రిశ్చ కృతా దశరాత్రావధికా రాత్రిరేకరాత్రిత్వేన కృతేత్యర్థః - ఇయం కథా పురాణే ప్రసిద్ధా - ఉగ్రేణ తపసా యుక్తానియమైశ్చాప్యలంకృతా సేయమనసూయా తేనఘ మాతేవ పూజనీయేత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ తామిత్యాది యా కర్మభిరనసూయేతి ఖ్యాతిమాగతా యద్వా - కర్మభిర్గుణైరనసూయా అసూయారహితేతి లోకే ఖ్యాతిమాగతా యద్వా - కర్మభిస్తాదృశైర్విశిష్టైః ఖ్యాతిమాగతా - అనసూయా అస్య ఆసన్నయోః ఖ్యాతిమాగతా - తామిమాం వైదేహీ గచ్ఛత్విత్యన్వయః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ రాజపుత్రీత్యాది శ్రేయోర్థమాత్మనశ్శీఘ్రమభిగచ్ఛ తపస్వినీమిత్యర్థః సీతా తేనఘ చ శ్రుత్వా రాఘవస్య హితైషిణీ । తాం ప్రదక్షిణం గత్వా ధర్మజ్ఞామభిచక్రామ మైథిలీ ॥ ౧౬ ॥ శిథిలామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ శిథిలాంగ్లథసంధిబంధావయవసన్నివేశాం వలితాం సంజాతవలీకాం ॥ ౧౮ ॥ అభి వాద్యేతి ॥ అనామయం ఆరోగ్యం - అనామయం స్యాదారోగ్యమిత్యమరః ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ దిష్ట్యా త్వమవేక్షసే పాతివ్రత్యధర్మమవధానేన సమీక్షసే జ్ఞాతిజనం బంధుజనం - మానం అహంకారం వనేఽవరుద్ధం వనేవ సత్యమిలిపి త్రా నియుక్తం - సర్వత్రయోగ్యం సర్వావస్థాసు రక్షణసమర్థం కామవృత్తమ్ హృదయాకామరూపాఘార్థాభిల షిత్యాఇతియావత్ యద్వా మగన

అనసూయాం మహాభాగాం తాపసీం ధర్మచారిణీమ్ । ప్రతిగృహ్ణీష్వ వైదేహీమబ్రవీదృషిసత్తమః ॥ ॥ రామాయ చాచచక్షే తాం తాపసీం ధర్మచారిణీమ్ ॥ ౯ ॥ దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యా దగ్ధే లోకే నిరంతరమ్ ॥ ॥ యయా మూలఫలే సృష్టే జాహ్నవీ చ ప్రవర్తితా ॥ ఉగ్రేణ తపసా యుక్తా నియమైశ్చాప్యలంకృతా ॥ ॥ దశవర్షసహస్రాణి యయా తప్తం మహత్తపః ॥ అనసూయావ్రతైస్స్నాతా ప్రత్యూహాశ్చ నివర్తితాః ॥ ॥ దేవకార్యనిమిత్తం చ యయా సంత్వరమాణయా । దశరాత్రం కృతా రాత్రిస్సేయం మాతేవ తేనఘ ॥ ౧౨ ॥ తామిమాం సర్వభూతానాం నమస్కార్యాం యశస్వినీమ్ । అభిగచ్ఛతు వైదేహీ వృద్ధామక్రోధనాం సదా ॥ ॥ అనసూయేతి యా లోకే కర్మభిః ఖ్యాతిమాగతా ॥ ౧౩ ॥ ఏవం బ్రువాణం తమృషిం తథేత్యుక్త్వా స రాఘవః ॥ ॥ సీతామువాచ ధర్మజ్ఞామిదం వచనముత్తమమ్ ॥ ౧౪ ॥ రాజపుత్రి శ్రుతమిదం మునేరస్య సమీరితమ్ ॥ ॥ శ్రేయోర్థమాత్మనశ్శీఘ్రమభిగచ్ఛ తపస్వినీమ్ ॥ ౧౫ ॥ సీతా త్వేతద్వచశ్శ్రుత్వా రాఘవస్య హితైషిణః ॥ ॥ తామత్రిపత్నీం ధర్మజ్ఞామభిచక్రామ మైథిలీ ॥ ౧౬ ॥ శిథిలాం వలితాం వృద్ధాం జరాపాండురమూర్ధజామ్ ॥ ॥ సతతం వేపమానాంగీం ప్రవాతే కదలీ యథా । తాం తు సీతా మహాభాగామనసూయాం పతివ్రతామ్ ॥ ॥ అభ్యవాదయదవ్యగ్రా స్వం నామ సముదాహరత్ ॥ ౧౮ ॥ అభివాద్య చ వైదేహీ తాపసీం తామనిందితామ్ ॥ ॥ బద్ధాంజలిపుటా హృష్టా పర్యపృచ్ఛదనామయమ్ ॥ ౧౯ ॥ తతస్సీతాం మహాభాగాం దృష్ట్వా తాం ధర్మచారిణీమ్ ॥ ॥ సాంత్వయంత్యబ్రవీద్దృష్టా దిష్ట్యా ధర్మమవేక్షసే । త్యక్త్వా జ్ఞాతిజనం సీతే మానమృద్ధిం చ భామిని ॥ ॥ అవరుద్ధం వనే రామం దిష్ట్యా త్వమనుగచ్ఛసి । నగ

ప్రతిగృహ్ణీష్వేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౯ ॥ దశవర్షాణీత్యాదర్ధ్యసేయం మాతేవ తేనఘేత్యంతమేకాన్వయం ॥ దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యా లోకే దగ్ధే సతి యయా కృతతపోమహిమ్నా నిరంతరం మూలఫలే సృష్టే - జాహ్నవీ చ ప్రవర్తితా - యయా దశవర్షసహస్రాణి మహత్తపః తప్తం యయా వ్రతైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః ప్రత్యూహా విఘ్నాశ్చ నివర్తితా నిరస్తాః - దేవకార్యనిమిత్తం సంత్వరమాణయా యయా దశరాత్రం రాత్రిశ్చ కృతా - దశరాత్రావధికా ఏకరాత్రత్వేన కృత ఇత్యర్థః సేయం తే మాతేవ పూజ్యేత్యర్థః ॥ ॥ తామిత్యాది ॥ యా కర్మభిః అనన్యసాధారణైస్తపోవిశేషైః అనసూయా అసూయారహితా ఇతి ఖ్యాతిమాగతా తామిమాం వైదేహీ అభిగచ్ఛత్వితి సంబంధః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ శిథిలామితి ॥ శిథిలాం శ్లథసంధిబంధావయవసన్నివేశాం వలితాం సంజాతవలితాం ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ అభివాద్యేతి ॥ అనామయమారోగ్యం ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ ధర్మమవేక్షసే పాతివ్రత్యధర్మం సమీక్షసే జ్ఞాతిజనం బంధుజనం మానం అహంకారం వనేఽవరుద్ధం వనేవ స్తవ్యం పిత్రా నియుక్తం ॥ ॥ నాతఇతి ॥ సర్వత్ర యోగ్యం సర్వావస్థాసు రక్షణసమర్థం ॥ నక్షిత కామవృత్తం హృదయాభిమతపతిథేయమాత్రమయా భర్తృనాథాః ఫలప్రాప్తాన్నాథభూతాః భర్తృనియామకాః ఇత్యర్థః యద్వా భర్తా

విధేయహృదయాః - భర్తృనాథాః భర్తృనాథాం నాథభూతాం - భర్తృనియామికా ఇత్యర్థః - యద్వా భర్తారం నాథం యే యాచంతి ఇతి భర్తృనాథాః పరపురుషకాంక్షిణ్య ఇత్యర్థః - సమయానువర్తినీ ఆచారానువర్తినీ సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః ॥ భర్తుస్సహధర్మచారిణీ భవస్వభవ - ఆర్షమాత్మనేపదం తతఃభర్తుస్సహధర్మచారిత్వేన యశశ్చ ధర్మం చ తత్కాలాంతరానుభావ్యస్వర్గాది సమాప్స్యసి - యద్వా భర్తుస్సహధర్మచారిణీ భవ సతీ తాత్కాలికం భర్తుస్సహధర్మచారిణీత్వరూపం యశశ్చ భవస్వ ప్రాప్నుహీత్యర్థః ధర్మంచ సమాప్స్యసి భూ ప్రాప్తావాత్మనేపది లిగణపాఠాత్ ప్రాప్త్యర్థస్య భవతేరాత్మనేపదం పాతివ్రత్యధర్మేణ సర్వైశ్శ్లాఘ్యమానా ప్రాప్య - కాలాంతరే ఆస్వాద్యదృష్టద్వారా నిరతిశయం శ్రేయస్సమాప్స్యసీత్యర్థః - ఇతిదర్శనాచారిణ్యా అనసూయయా సీతామప్రవీదితి సంబంధః ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః

అథ సీతానసూయాసంవాదోష్టాదశోత్తరశతతమే సేతి ॥ అనసూయా అసూయారహితా పాతివ్రత్యేడమో... గుణత్వేనస్పృహితవతీత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ యద్యపీతి ॥ అద్వైధం ద్వైధీభావరహితం - ఉపచర్తవ్యః గుణవత్త్వనిర్గుణత్వభేదం వినా యథా సమ్యగుపచరణీయ ఇత్యర్థః - మాతృవత్ ప్రియ ప్రియపరత్వాత్ - పితృవత్ ప్రియ అత్యంతహితపరత్వేన ॥ ౪ ॥ యామితి ॥ నృపనారీణాం - సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ఆగచ్ఛంత్యా ఇతి ॥ శ్వశ్ర్వా కౌసల్యయా యత్ పాతివ్రత్యధర్మాచరణం సమాహితం - ఉపదిష్టమిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ న

రస్థో వనస్థో వా పాపో వా యది వా శుభః । యాసాం స్త్రీణాం ప్రియో భర్తా తాసాం లోకా మహోదయాః । దుశ్శీలః కామవృత్తో వా ధనైర్వా పరివర్జితః । స్త్రీణామార్యస్వభావానాం పరమం దైవతం పతిః । నాతో విశిష్టం పశ్యామి బాంధవం విమృశంత్యహమ్ । సర్వత్ర యోగ్యం వైదేహి తపః కృతమివావ్యయమ్ । న త్వేవమవగచ్ఛంతి గుణదోషమసత్ స్త్రియః । కామవక్తవ్యహృదయా భర్తృనాథాశ్చరంతి యాః ॥ ప్రాప్నువంత్యయశశ్చైవ ధర్మభ్రంశం చ మైథిలి । అకార్యవశమాపన్నాః స్త్రియో యాః ఖలు తద్విధాః ॥ త్వద్విధాస్తు గుణైర్యుక్తా దృష్టలోకపరావరాః । స్త్రియః స్వర్గే చరిష్యంతి యథా ధర్మకృతస్తథా ॥ తదేవమేతం త్వమనువ్రతా సతీ పతివ్రతానాం సమయానువర్తినీ । భవ స్వభర్తుస్సహధర్మచారిణీ యశశ్చ ధర్మం చ తతస్సమాప్స్యసి ॥ ౨౮ ॥ ఇత్యార్షే శ్రీమదయోధ్యాకాండే - సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః -

సా త్వేవముక్తా వైదేహీ అనసూయానసూయయా । ప్రతిపూజ్య వచో మందం ప్రవక్తుముపచక్రమే ॥ ౧ ॥ నైతదాశ్చర్యమార్యాయా యన్మాం త్వమనుభాషసే । విదితం తు మమాప్యేతద్యథా నార్యాః పతిర్గురుః ॥ ౨ ॥ యద్యప్యేష భవేద్భర్తా మమార్యో వృత్తవర్జితః । అద్వైధముపచర్తవ్యస్తథాప్యేష మయా భవేత్ ॥ ౩ ॥ కిం పునర్యో గుణశ్లాఘ్యస్సానుక్రోశో జితేంద్రియః । స్థిరానురాగో ధర్మాత్మా మాతృవత్ పితృవత్ప్రియః ॥ యాం వృత్తిం వర్తతే రామః కౌసల్యాయాం మహాబలః । తామేవ నృపనారీణామన్యాసామపి వర్తతే ॥ ౫ ॥ సకృద్దృష్టాస్వపి స్త్రీషు నృపేణ నృపవత్సలః । మాతృవద్వర్తతే వీరో మానముత్సృజ్య ధర్మవిత్ ॥ ౬ ॥ ఆగచ్ఛంత్యాశ్చ విజనం వనమేవం భయావహమ్ । సమాహితం మే శ్వశ్ర్వా చ హృదయే యత్ స్థితం మహత్ ॥ ౭ ॥ పాణిప్రదానకాలే చ యత్పురా త్వగ్నిసన్నిధౌ । అనుశిష్టా జనన్యాస్మి వాక్యం తదపి మే ధృతమ్ ॥ ౮ ॥ నవీకృతం తు తత్సర్వం వాక్యైస్తే ధర్మచారిణి । పతిశుశ్రూషణాన్నార్యాస్తపో నాన్యద్విధీయతే ॥ ౯ ॥ సావిత్రీ పతిశుశ్రూషాం కృత్వా స్వర్గే మహీయతే । తథావృత్తిశ్చ యాతా త్వం పతిశుశ్రూష

ణం నాథం తే యాచంత ఇతి తథా - పరపురుషకాంక్షిణ్య ఇత్యర్థః ॥ ॥ తదేవమితి ॥ ఏవం పతివ్రతానాం సమయానువర్తినీ పతివ్రతానామాచారానువర్తినీ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః

౧ ॥ ౨ ॥ యద్యపీతి ॥ ఏష మే భర్తా వృత్తవర్జితో యద్యపి - తథాపి అద్వైధం ద్వైధీభావరహితం యథా తథా ఉపచర్తవ్యం గుణవత్త్వనిర్గుణత్వభేదం విహాయ సమ్యగుపచరణీయ ఇత్యర్థః ॥ ౪ ॥ కిం పునరితి ॥ మాతృవత్ పితృవత్ ప్రియ ఇత్యన్వయః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ తదేవాహ యామిత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ నృపనారీణామిత్యత్ర సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ఆగచ్ఛంత్యా ఇతి ॥ శ్వశ్ర్వా కౌసల్యయా యత్ పాతివ్రత్యధర్మాచరణం - సమాహితం ఉపదిష్టమిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ సావిత్రీతి ॥ తథావృత్తిః యాతా త్వం - పాతివ్రత్యమహిమ్నా స్వర్గస్య హస్తగతత్వాదిత్యర్థః

విస్రీతి ॥ తథాప్యుక్తిస్త్వాగదివంయాతేత్యుక్తిః పాతివ్రత్యతపోమాహాత్మ్యేన స్వర్గస్యహస్తగతత్వాత్ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ఏవంవిధా ఇతి ॥ భర్తృదృఢవ్రతాః భర్తృవిషయదృఢవ్రతయుక్తాః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ నియమైరితి ॥ ఛందయే వరం వృణీష్వేతి ప్రార్థయే ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ తస్యా ఇతి ॥ మందవిస్మయా - మందస్మితేత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ సేతి ॥ ప్రహర్షం - తేఽభ్యర్థనఫలం కరోమి కుర్యామి - అంగరాగః కుంకుమచందనాదిః - అనులేపనం కర్పూరాగరుకస్తూరీప్రముఖపరిమళమిళితం - అనురూపం త్వద్గాత్రానురూపం - అసంక్లిష్టం - అబాధితశోభమిత్యర్థః - భర్తారం శోభయిష్యసీత్యంతేఽత్యబ్రవీచ్చేత్యధ్యాహారః సాఽనసూయా ప్రీతతరాభవత్ శోభయిష్యసీత్యబ్రవీచ్చేతి సంబంధః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ తథేతి ॥ ప్రియాం కథామను ప్రియాం కథాముద్దిశ్య - సీతాం ప్రష్టుం వచనమారేభే వచనం వక్తుమారేభ ఇత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ స్వయంవర ఇతి ॥ శ్రుతిముపాగతా శ్రుతిపథం ప్రాప్తా ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ తస్యేతి ॥ కర్షతః కృషతీల శ్రుత్యా శోధనం కుర్వతః - క్షేత్రమండలం యాగోపయోగి క్షేత్రం చయనస్థానమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ స ఇతి ॥ ముష్టివిక్షేపతత్పరః - యాజాతా ఓషధయ ఇతి చతుర్దశభిరోషధీర్వపతీత్యుక్తప్రకారేణ ఓషధిముష్టివికిరణతత్పరః ॥ ౨౯ ॥ అనపత్యేనచేతి ॥ అనపత్యేన చ తేన - స్నేహాన్మామంకమారోప్య ఇయం మమ తనయేతిచోక్త్వా స్నేహామయి నిపాతితం - అంకం ఉత్సంగం ॥ ౩౦ ॥ అంతరిక్ష ఇతి ॥ మాం ప్రతి మాముద్దిశ్య

యౌవనమ్ ॥ ౧౦ ॥ వరిష్ఠా సర్వనారీణామేషా చ దివి దేవతా। రోహిణీ న వినా చంద్రం ముహూర్తమపి దృశ్యతే ॥ ౧౧ ॥ ఏవంవిధాశ్చ ప్రవరాః స్త్రియో భర్తృదృఢవ్రతాః। దేవలోకే మహీయంతే పుణ్యేన స్వేన కర్మణా ॥ ౧౨ ॥ తతోఽనసూయా సంహృష్టా శ్రుత్వోక్తం సీతయా వచః। శిరస్యాఘ్రాయ చోవాచ మైథిలీం హర్షయంత్యుత ॥ ౧౩ ॥ నియమైర్వివిధైరాప్తం తపో హి మహదస్తి మే। తత్సంశ్రిత్య బలం సీతే ఛందయే త్వాం శుచిస్మితే ॥ ౧౪ ॥ ఉపపన్నం మనోజ్ఞం చ వచనం తవ మైథిలి। ప్రీతా చాస్మ్యుచితం కిం తే కరవాణి బ్రవీహి మే ॥ ౧౫ ॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా విస్మితా మందవిస్మయా। కృతమిత్యబ్రవీత్ సీతా తపోబలసమన్వితామ్ ॥ ౧౬ ॥ సా త్వేవముక్తా ధర్మజ్ఞా తయా ప్రీతతరాభవత్। సఫలం చ ప్రహర్షం తే హంత సీతే కరోమ్యహమ్ ॥ ౧౭ ॥ ఇదం దివ్యం వరం మాల్యం వస్త్రమాభరణాని చ। అంగరాగం చ వైదేహి మహార్హం చానులేపనమ్ ॥ ౧౮ ॥ మయా దత్తమిదం సీతే తవ గాత్రాణి శోభయేత్। అనురూపమసంక్లిష్టం నిత్యమేవ భవిష్యతి ॥ ౧౯ ॥ అంగరాగేణ దివ్యేన లిప్తాంగీ జనకాత్మజే। శోభయిష్యసి భర్తారం యథా శ్రీర్విష్ణుమవ్యయమ్ ॥ ౨౦ ॥ సా వస్త్రమంగరాగం చ భూషణాని స్రజస్తథా। మైథిలీ ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిదానమనుత్తమమ్ ॥ ౨౧ ॥ ప్రతిగృహ్య చ తత్ సీతా ప్రీతిదానం యశస్వినీ। శ్లిష్టాంజలిపుటా తత్ర సముపాస్త తపోధనామ్ ॥ ౨౨ ॥ తథా సీతాముపాసీనామనసూయా దృఢవ్రతా। వచనం ప్రష్టుమారేభే కాంచిత్ ప్రియకథామను ॥ ౨౩ ॥ స్వయంవరే కిల ప్రాప్తా త్వమనేన యశస్వినా। రాఘవేణేతి మే సీతే కథా శ్రుతిముపాగతా ॥ ౨౪ ॥ తాం కథాం శ్రోతుమిచ్ఛామి విస్తరేణ చ మైథిలి। యథానుభూతం కార్త్స్న్యేన తన్మే త్వం వక్తుమర్హసి ॥ ౨౫ ॥ ఏవముక్తా తు సా సీతా తాం తతో ధర్మచారిణీమ్। శ్రూయతామితి చోక్త్వా వై కథయామాస తాం కథామ్ ॥ ౨౬ ॥ మిథిలాధిపతిర్వీరో జనకో నామ ధర్మవిత్। క్షత్రధర్మే హ్యభిరతో న్యాయతః శాస్తి మేదినీమ్ ॥ ౨౭ ॥ తస్య లాంగలహస్తస్య కర్షతః క్షేత్రమండలమ్। అహం కిలోత్థితా భిత్త్వా జగతీం నృపతేః సుతా ॥ ౨౮ ॥ స మాం దృష్ట్వా నరపతిర్ముష్టివిక్షేపతత్పరః। పాంసుకుంఠితసర్వాంగీం జనకో విస్మితోఽభవత్ ॥ ౨౯ ॥ అనపత్యేన చ స్నేహాత్

తః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ నియమైరితి ॥ ఛందయే వరం వృణీష్వేతి ప్రార్థయే ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ తస్యా ఇతి ॥ మందవిస్మయా మందస్మితేత్యర్థః ॥ ఇదమితి ॥ అనులేపనం అంగరాగం - అనులేపనసాధనమంగరాగమిత్యర్థః - యద్వా ఉద్వర్తనాదినా అంగాని రంజయతీత్యంగరాగః - కుంకుమచందనాది అనులేపనం తు కర్పూరాగరుకస్తూరితక్కోలైః ... ద్రవ్యసహితమనులేపనమిత్యంగరాగానులేపనయోర్భేదః ॥ ౧౮ ॥ మయేతి ॥ అనురూపం త్వద్గాత్రానురూపం - అసంక్లిష్టం అబాధితమిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ తథేతి ॥ ప్రియకథామను ప్రియకథాముద్దిశ్య ॥ ౨౩ ॥ స్వయంవర ఇతి ॥ శ్రుతిముపగతా శ్రవణపథం ప్రాప్తా ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ తస్యేతి ॥ క్షేత్రమండలం యాగోపయోగిమండలాకారం క్షేత్రం కర్షతః శోధనార్థం కృషతః ॥ ౨౮ ॥ స ఇతి ॥ ముష్టివిక్షేపతత్పరః - యాజాతా ఓషధయో దేవేభ్య ఇత్యాదిమంత్రోక్తప్రకారేణ ఓషధిముష్టివికిరణతత్పర ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ అంతరిక్ష

ఏవమేతన్నరపతే ధర్మేణ తనయా తవేతి అంతరిక్షే అమానుషీ వాగుక్తా యద్వా వాగుక్తా ప్రతిమేత్యత్ర అప్రతిమేతిచ్ఛిత్త్వా వాగ్విశేషణతయా వా యోజ్యం॥ ౩౧॥౩౨॥ దత్తేతి॥ ఇష్టవద్దేవ్యై ఇచ్ఛావత్యై దేవ్యై - పుణ్యకర్మణా అనవరతయజ్ఞాదికర్మయుక్తేన జనకేన సంభావితా సంవర్ధితేత్యర్థః॥ ౩౩ ॥ పతిసంయోగసులభమితి॥ పతిసంయోగసులభం-అన్యథా దుర్లభమిత్యర్థః-పతిసంయోగం వినా సోఢుమశక్యయౌవనావస్థావదిత్యర్థః॥ ౩౪॥ సదృశాదితి॥ ప్రధర్షణాం తిరస్క్రియాం॥ ౩౫॥ తామితి॥ అప్లవః ప్లవరహితః॥ ౩౬॥ అయోనిజామితి॥ సదృశం అభిజనవృత్తాదినా తుల్యం - అనురూపం ప్రాదుర్భూతతయౌవనాప్రతిమరూపలావణ్యాదినా యోగ్యం॥ ౩౭॥౩౮॥ మహాయజ్ఞ ఇతి॥ వరుణేన దత్తం వరుణేనాతిసహకారిణా దత్తం॥ ౩౯॥ ౪౦॥౪౧॥ ఇదమితి॥ భవిష్యతి న సంశయ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్ట

దంకమారోప్య చ స్వయమ్। మమేయం తనయేత్యుక్త్వా స్నేహో మయి నిపాతితః॥ ౩౦॥ అంతరిక్షే చ వాగుక్తా ప్రతిమామానుషీ కిల। ఏవమేతన్నరపతే ధర్మేణ తనయా తవ॥ ౩౧॥ తతః ప్రహృష్టో ధర్మాత్మా పితా మే మిథిలాధిపః। అవాప్తో విపులామృద్ధిం మామవాప్య నరాధిపః॥ ౩౨॥ దత్తా చాస్మీష్టవద్దేవ్యై జ్యేష్ఠాయై పుణ్యకర్మణా। తయా సంభావితా చాస్మి స్నిగ్ధయా మాతృసౌహృదాత్॥ ౩౩॥ పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్వా తు మే పితా। చింతామభ్యగమద్దీనో విత్తనాశాదివాధనః॥ ౩౪॥ సదృశాచ్చాపకృష్టాచ్చ లోకే కన్యాపితా జనాత్। ప్రధర్షణామవాప్నోతి శక్రేణాపి సమో భువి॥ ౩౫॥ తాం ధర్షణామదూరస్థాం దృష్ట్వా చాత్మని పార్థివః। చింతార్ణవగతః పారం నాససాదాప్లవో యథా॥ ౩౬॥ అయోనిజాం హి మాం జ్ఞాత్వా నాధ్యగచ్ఛద్విచింతయన్।, సదృశం చానురూపం చ మహీపాలః పతిం మమ॥ ౩౭॥ తస్య బుద్ధిరియం జాతా చింతయానస్య సంతతమ్। స్వయంవరం తనూజాయాః కరిష్యామీతి ధీమతః॥ ౩౮॥ మహాయజ్ఞే తదా తస్య వరుణేన మహాత్మనా। దత్తం ధనుర్వరం ప్రీత్యా తూణీ చాక్షయసాయకౌ॥ ౩౯॥ అసంచాల్యం మనుష్యైశ్చ యత్నేనాపి చ గౌరవాత్। తన్న శక్తా నమయితుం స్వప్నేష్వపి నరాధిపాః॥ ౪౦॥ తద్ధనుః ప్రాప్య మే పిత్రా వ్యాహృతం సత్యవాదినా। సమవాయే నరేంద్రాణాం పూర్వమామంత్ర్య పార్థివాన్॥ ౪౧॥ ఇదం చ ధనురుద్యమ్య సజ్యం యః కురుతే నరః। తస్య మే దుహితా భార్యా భవిష్యతి న సంశయః॥ ౪౨॥ తచ్చ దృష్ట్వా ధనుశ్శ్రేష్ఠం గౌరవాద్గిరిసన్నిభమ్। అభివాద్య నృపా జగ్మురశక్తాస్తస్య తోలనే॥ ౪౩॥ సుదీర్ఘస్య తు కాలస్య రాఘవోऽయం మహాద్యుతిః। విశ్వామిత్రేణ సహితో యజ్ఞం ద్రష్టుం సమాగతః॥ ✽॥ లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా రామస్సత్యపరాక్రమః॥ ౪౪॥ విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్మా మమ పిత్రా సుపూజితః॥ ✽॥ ప్రోవాచ పితరం తత్ర భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ। సుతౌ దశరథస్యేమౌ ధనుర్దర్శనకాంక్షిణౌ॥ ✽ ॥ ధనుర్దర్శ

ఇతి॥ అప్రతిమా అచ్ఛేద్యః॥ ౩౧॥౩౨॥ దత్తేతి॥ ఇష్టవద్దేవ్యై ఇష్టవత్యై దేవ్యై సంభావితా సంవర్ధితేత్యర్థః - పతిసంయోగసులభం వయః పాణిగ్రహణయోగ్యం వయః॥ ౩౩॥౩౪॥ సదృశాదితి॥ జనాత్ కన్యాం గృహీత్వా తత్సంబంధిజనాత్ ప్రధర్షణాం తిరస్క్రియాం॥ ౩౫ ॥ తామితి॥ అదూరస్థాం తాం ధర్షణాం సమీపస్థాం కన్యానిమిత్తతిరస్క్రియామిత్యర్థః - ఆత్మని సందృశ్య మమాపి కన్యానిమిత్తతిరస్కారో భవేదిత్యాలోచ్యేత్యర్థః॥ ౩౬॥ అయోనిజామితి॥ సదృశమభిజనవిద్యావృత్తాదినా తుల్యం - అభిరూపం వయస్సౌందర్యాదినా యోగ్యం॥ ౩౭॥ ౩౮॥ మహాయజ్ఞ ఇతి॥ వరుణేన దత్తం దేవైః ప్రీతేన వరుణేన దత్తమిత్యర్థః॥ ౩౯॥౪౦॥౪౧॥ ఇదం హీతి॥ భవిష్యతి న సంశయ ఇతి - పిత్రా వ్యాహృతమితి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౪౨॥ తచ్చేతి॥ తోలనే చాలనే॥ ౪౩॥౪౪॥ విశ్వామిత్రస్త్వితి॥ ఇమౌ ధనుర్దర్శనకాంక్షిణౌ - రామాయణ

క్ష్యం॥౨౨॥ తదితి॥ తోంనచాలనే॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥౩౦॥దీయమానామితి॥ఛందం అభిప్రాయం వశాభిప్రా యయోశ్ఛందఇతివైజయంతీ ॥ ౩౧ ॥౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ॥

అథాత్రాశ్రమే రాత్రిముషిత్వా ప్రాతర్నిర్గమ ఏకోనవింశోత్తరశతతమే॥ అనసూయేత్యాది ॥ ౧॥౨॥ రవావిత్యాది॥ ఉపోహ్యసమీపం ప్రాపయ్య - స్వనంచారాద్విముక్తం ప్రదేశం ప్రాపయ్యేత్యర్థః ॥ ౩ ॥౪ ॥ ఏతఇతి ॥ కలశోద్యతాః ఉద్యతకలశాః ॥ ౫ ॥ ఋషీణామితి ॥ కపోతాంగారుణః కపోతకంధరావదవ్యక్తరాగః - అవ్యక్తరాగస్త్వరుణ ఇత్యమరః - ౬ ॥ అల్పపర్ణా ఇతి ॥ విప్రకృష్టేపిదేశే అల్పపర్ణాః ఇతరవః - తేపి సమంతతః ఘనీభూతాః అవ్యక్తపర్ణాంతరాళత్వాత్ సాంద్రీభూతా ఇవ - తత్ర హేతుమాహ నప్ర

యరామాయ రాజపుత్రాయదైవికమ్॥౨౬॥ఇత్యుక్త్వా స్తేన విప్రేణ తద్ధనుస్సముపానయత్ ॥౨౭ ॥నిమే షాంతరమాత్రేణ తదానమ్య స వీర్యవాన్ । జ్యాం తమారోప్య ఝడితి పూరయామాస వీర్యవాన్॥ ౨౮॥ తేన పూరయతా వేగాన్మధ్యే భగ్నం ద్విధా ధనుః। తస్య శబ్దోభవద్భీమః పతితస్యాశనేరివ॥ ౨౯॥తతోహం తత్ర రామాయ పిత్రా సత్యాభిసంధినా । నిశ్చితా దాతుముద్యమ్య జలభాజనముత్తమమ్॥ ౩౦ ॥దీయమానాం నతు తదా ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః।అవిజ్ఞాయ పితుశ్ఛందమయోధ్యాధిపతేః ప్రభోః॥౩౧॥తతశ్శ్వశురమామంత్ర్య వృద్ధం దశరథం నృపమ్।మమ పిత్రా త్వహం దత్తా రామాయ విదితాత్మనే॥౩౨॥మమ చైవానుజా సాధ్వీ ఊర్మిళా ప్రియదర్శనా। భార్యార్థే లక్ష్మణస్యాపి పిత్రా దత్తా మమ స్వయమ్॥ ౩౩ ॥ఏవం దత్తాస్మి రామాయ తదా తస్మిన్ స్వయంవరే । అనురక్తాస్మి ధర్మేణ పతిం వీర్యవతాం వరమ్॥ ౩౪ ॥

ఇతి శ్రీమదయోధ్యాకాండే - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః

అనసూయా తు ధర్మజ్ఞా శ్రుత్వా తాం మహతీం కథామ్ । పర్యష్వజత బాహుభ్యాం శిరస్యాఘ్రాయ మైథిలీమ్॥౧॥వ్యక్తాక్షరపదం చిత్రం భాషితం మధురం త్వయా। యథా స్వయంవరం వృత్తం తత్సర్వం హి శ్రుతం మయా॥ ౨॥రమేహం కథయా తే తు దృఢం మధురభాషిణి। ॥౩॥రవిరస్తంగతః శ్రీమానుపోహ్య రజనీం శివామ్॥౪॥దివసం ప్రతి కీర్ణానామాహారార్థం పతత్రిణామ్ । సంధ్యాకాలే నిలీనానాం నిద్రార్థం శ్రూయతే ధ్వనిః॥ ౪ ॥ఏతే చాప్యభిషేకార్ద్రా మునయః కలశోద్యతాః। సహితా ఉపవర్తంతే సలిలాప్లుతవల్కలాః ॥ ౫ ॥ ఋషీణామగ్నిహోత్రేషు హుతేషు విధిపూర్వకమ్ । కపోతాంగారుణో ధూమో దృశ్యతే పవనోద్ధతః॥౬॥అల్పపర్ణా హి తరవో ఘనీభూతాః సమంతతః । విప్రకృష్టేపి దేశే

ధర్మ్యయేతి విశ్వామిత్రః పితరం ప్రోవాచేతి సంబంధః॥ ౨౫॥౨౬॥౨౭ ॥ జ్యామితి ॥ వీర్యవత్ సారవత్ ॥ ౨౮ ॥౨౯॥ తతోహమితి॥ ఉత్తమం జలభాజనం ఉద్యమ్య పిత్రాహం రామాయ దాతుముద్యతేతి సంబంధః ॥ ౩౦ ॥ దీయమానామితి॥ఛందం అభిప్రాయం ॥ ౩౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామయోధ్యాకాండటీకాయాం - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః ॥

౧ ॥౨ ॥రమేహమి ॥ ఉపోహ్యసమీపం ప్రాపయ్య ॥ దివసమితి॥సంధ్యాకాలే నిద్రార్థం నిలీనానాం పతత్రిణాం ధ్వనిః శ్రూయతఇతి సంబంధః ॥ ౪ ॥ ఏతే చేతి ॥ కలశోద్యతాః ఉద్యతకలశాః ॥ ౫ ॥ ఋషీణామితి ॥ కపోతాంగారుణః కపోతాంగవదరుణః ॥ ౬ ॥ అల్పేతి॥ అల్పపర్ణా అపి తరవః - తే సమంతతః ఘనీభూతాః - అవ్యక్తపర్ణాంతరాళత్వాత్ సాంద్రభూతా ఇవ - తత్ర హేతుః - నప్రకాశంతీ

శాంతి వై దిశ ఇతి ॥ ౭ ॥ రజనీచరేతి ॥ వేదితీర్థేషు వేద్యవతరణప్రదేశేషు - తీర్థం క్రమం మంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రేష్వంభసి పావనే । పాత్రోపధ్యావతరణేష్వితి వైజయంతీ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ గమ్యతామితి ॥ అనుజానామి అనుమతిం కరోమి - అనుచరీ భవేదితి పాఠః ॥ ౧౦ ॥ అలంకుర్వితి ॥ ఆత్మానమితి శేషః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ న్యవేదయదితి ॥ ప్రీత్యా దీయత ఇతి ప్రీతిదానం - కర్మణి ల్యుట్ - వసనాభరణస్రజాం సమాహారో వసనాభరణస్రజం - ద్వంద్వాచ్చుదషహాంతాత్ సమాహారే ఇతి సమాసాంతష్టచ్ - వసనాభరణస్రజామితి పాఠే - ప్రీతిదానమితి భావే ల్యుట్ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తస్యామితి ॥ అభిషిచ్య హుతాగ్నికాన్ స్నాత్వా కృతహోమాన్ ॥ ౧౭ ॥ తావితి ॥ వనస్య సంచారం కందమూలఫలాద్యాహరణార్థం సంచారం రాక్షసైః సమభిప్లుతం సమ్యగుపద్రుతమూచుః ॥ ౧౮ ॥ రక్షాంసీతి ॥ వ్యాలాః హింస్రపశవః - సర్పహింస్రపశూ వ్యాలావిత్యమరః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ఇతీవేతి ॥ తైః ప్రాంజలిభిః తపస్విభిః ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః ॥ ౨౨ ॥

స్మిన్న ప్రకాశంతే వై దిశః ॥ ౭ ॥ రజనీచరసత్త్వాని ప్రచరంతి సమంతతః । తపోవనమృగా హ్యేతే వేదితీర్థేషు శేరతే ॥ ౮ ॥ సంప్రవృత్తా నిశా సీతే నక్షత్రసమలంకృతా । జ్యోత్స్నాప్రావరణశ్చంద్రో దృశ్యతేఽభ్యుదితోఽంబరే ॥ ౯ ॥ గమ్యతామనుజానామి రామస్యానుచరీ భవ । కథయంత్యా హి మధురం త్వయాహం పరితోషితా ॥ ౧౦ ॥ అలంకురు చ తావత్త్వం ప్రత్యక్షం మమ మైథిలి । ప్రీతిం జనయ మే వత్సే దివ్యాలంకారశోభితా ॥ ౧౧ ॥ సా తథా సమలంకృత్య సీతా సురసుతోపమా । ప్రణమ్య శిరసా తస్యై రామం త్వభిముఖీ యయౌ ॥ ౧౨ ॥ తథా తు భూషితాం సీతాం దదర్శ వదతాం వరః । రాఘవః ప్రీతిదానేన తపస్విన్యా జహర్ష చ ॥ ౧౩ ॥ న్యవేదయత్తతః సర్వం సీతా రామాయ మైథిలీ । ప్రీతిదానం తపస్విన్యా వసనాభరణస్రజమ్ ॥ ౧౪ ॥ ప్రహృష్టస్త్వభవద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహారథః । మైథిల్యాః సత్క్రియాం దృష్ట్వా మానుషేషు సుదుర్లభామ్ ॥ ౧౫ ॥ తతస్తాం శర్వరీం ప్రీతః పుణ్యాం శశినిభాననః । అర్చితస్తాపసైః సిద్ధైరువాస రఘునందనః ॥ ౧౬ ॥ తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయామభిషిచ్య హుతాగ్నికాన్ । ఆపృచ్ఛేతాం నరవ్యాఘ్రౌ తాపసాన్వనగోచరాన్ ॥ ౧౭ ॥ తావూచుస్తే వనచరాస్తాపసా ధర్మచారిణః । వనస్య తస్య సంచారం రాక్షసైః సమభిప్లుతమ్ ॥ ౧౮ ॥ రక్షాంసి పురుషాదాని నానారూపాణి రాఘవ । వసంత్యస్మిన్మహారణ్యే వ్యాలాశ్చ రుధిరాశనాః ॥ ౧౯ ॥ ఉచ్ఛిష్టం వా ప్రమత్తం వా తాపసం ధర్మచారిణమ్ । అదంత్యస్మిన్మహారణ్యే తాన్నివారయ రాఘవ ॥ ౨౦ ॥ ఏష పంథా మహర్షీణాం ఫలాన్యాహరతాం వనే । అనేన తు వనం దుర్గం గంతుం రాఘవ తే క్షమమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభిస్తపస్విభిర్ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః పరంతపః । వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవస్సలక్ష్మణస్సూర్య ఇవాభ్రమండలమ్ ॥ ౨౨ ॥

శ ఇతి ॥ ౭ ॥ రజనీతి ॥ వేదితీర్థేషు వేదిస్థానేషు ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ అలంకుర్వితి ॥ అలంకురు ఆత్మానమితి శేషః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ న్యవేదయదితి ॥ ప్రీతిదానం ప్రీత్యా దీయత ఇతి ప్రీతిదానం - కర్మణి ల్యుట్ - వసనాభరణస్రజాం సమాహారో వసనాభరణస్రజం - వసనాభరణస్రజామితి వా పాఠః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తావూచురితి ॥ వనస్య సంచారం కందమూలఫలాహరణార్థం సంచారం - రాక్షసైః సమభిప్లుతం - సమ్యగుపద్రుతమిత్యూచురితి సంబంధః ॥ ౧౮ ॥ రక్షాంసీతి ॥ వ్యాలాః హింస్రపశవః - సర్పే హింస్రపశౌ వ్యాలావితి నిఘంటుః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ఏష ఇతి ॥ క్షమం యుక్తం ॥ ౨౧ ॥ ఇతీవేతి ॥ ఇతీవ పూర్వోక్తప్రకారేణైవ - ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః - కృతమంగళాశీర్వాదః

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకీయే చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం - శ్రీమదయోధ్యాకాండే - ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః

శ్రీమదయోధ్యాకాండపరనశ్రవణమోక్షఫలం బ్రహ్మాండపురాణే - సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే - అధ్యాయే కాండం ద్వితీయం శృణ్వన్ యః శ్రోత్రేణ నియమేన తు। సోఽగ్నిసాయుజ్యమాప్నోతి పరనాద్వాపి శాస్త్రతః

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యనారాయణతీర్థశిష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం

శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామయోధ్యాకాండటీకాయామేకోనవింశోత్తరశతతమస్సర్గః

మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా । టీకాత్వయోధ్యాకాండస్య సమాప్తా తత్త్వదీపికా ॥ అపాంగజనితాశేషసంపదంభోధిసంభవా । లక్ష్మీశ్శ్రీమతీ భూయాదస్మాకం భవనే సదా

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనవింశోత్తరశతతమస్సర్గః

ఇత్థం శ్రీమచ్ఛఠారేశ్చరణసరసిజద్వంద్వనిర్ద్వంద్వసేవానిర్ధూతాశేషమోహా నిరుపమధిషణాః కౌశికానాం ప్రసూతాః । గోవిందార్యో నివార్యప్రతికథకగజస్తోమపంచాస్యరూపః పుష్టిం కాంపీతాంబరాఖ్యాం వ్యతనుత విపులాం సాధుసాకేతకాండే ॥

॥ అయోధ్యాకాండస్సమాప్తః ॥

వావిళ్లాన్వయజాతేన ధీమతానంతసూరిణా । తత్సగర్భ్యేణ చార్యేణ రామస్వామిమనీషిణా ॥ లేఖకానాం ప్రమాదాదిలబ్ధదోషాపనుత్తయే । వాధూలాన్వయజాతేన సాహిత్యపరిశోభినా । పాణినీయాబ్ధిపారీణసంఖ్యావన్మణినా సమమ్ ॥ జామదగ్న్యసమాఖ్యేన యథామతి పరిష్కృతః । రామాయణస్థకాండేషు ద్వితీయస్సర్వసంపదామ్ । నిధిస్సాకేతకాండోఽయం వ్యాఖ్యాత్రయసమన్వితః । ముద్రితశ్చెన్నగరే స్వముద్రాక్షరశాలయోః । ఏతమాలోక్య తుష్యంతు పండితా యే గుణాదరాః ॥

హరిః ఓమ్

శ్రీరామాయణే - తీర్థీయగోవిందరాజీయసహితే

ఆరణ్యకాండప్రారంభః

వాత్స్య శ్రీశఠకోపదేశికవర శ్రీపాదరేణ్వంజనైర్ధన్యైర్నిర్మలయా నిరీక్ష్య బహుధా వల్మీకజన్మాశయమ్ | శ్రీమత్కౌశికవంశసాగరమణిర్గోవిందరాజాహ్వయో వ్యాచష్టే హ్యరణ్యకాండమధునా పశ్యంతు నిర్మత్సరాః ‖ శ్రీరామాయణరాజస్య దత్త్వా పతాంబరం మహత్ | అర్పయే పరయాలక్ష్మ్యై రాజంతీం రత్నమేఖలామ్

ఏవం పూర్వస్మిన్ కాండే జగజ్జన్మాదికారణస్య వేదాంతవేద్యస్య బ్రహ్మణో నిరస్తసమస్తావద్యత్వం సత్యసంకల్పత్వం పరిపూర్ణత్వం సకలాంతర్యామిత్వం నిరంకుశైశ్వర్యం సర్వప్రథమప్రవర్తకత్వమిత్యాద్యనంతకల్యాణగుణజాతముపవర్ణితం - సంప్రతి సజ్జనసంరక్షణరూపం ధర్మవిశేషమభిధాతుమారణ్యకాండ ఆరభ్యతే - యద్వా పూర్వకాండే పితృవచనపరిపాలనరూపో ధర్మః సద్భిరనుష్ఠాతవ్య ఇతి ప్రాధాన్యేనోపదర్శితం - అథ సజ్జనసంరక్షణరూపం ధర్మవిశేషం ప్రతిపాదయితుమారణ్యకాండ ఆరభ్యతే ‖ ప్రవిశ్యేత్యాది ‖ తుశబ్దః పూర్వస్మాద్వైలక్షణ్యం ద్యోతయతి - మహారణ్యం ఇతరదురవగాహం దండకారణ్యం దండకస్య రాజ్ఞోఽరణ్యం శుక్రశాపాదరణ్యభూతం జనపదం ప్రవిశ్య - ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ - దురవగాహమహాగహనప్రవేశేఽప్యజనితభయలేశ ఇత్యర్థః - తత్ర హేతుమాహ దుర్ధర్ష ఇతి రావణాదిభిరప్రధృష్య ఇత్యర్థః - రామః - తాపసానాం తపస్వినాం - ఆశ్రమమండలం ఆశ్రమసమూహం - తపోవనే మతే బ్రహ్మచర్యాదావాశ్రమో స్త్రియామితి బాణః | దదర్శ ‖ అభిగమ్య త్వాయాశ్రమమండలం వర్ణయతి కుశేత్యాదిభిస్సార్ధసప్తశ్లోకైః ‖ కుశైః యజ్ఞార్థమాహృతైః చీరైః స్నానానంతరమాతపే శోషణార్థం క్షిప్తైర్వల్కలైశ్చ - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రహ్మపదః - తత్సంబంధిని వేదాధ్యయన తదర్థానుష్ఠానస్యేత్యర్థః - తేజోలక్ష్మ్యా ప్రియా సమావృతం సమంతాదావృతం - అతఏవ గగనే ప్రదీప్తం గగనమధ్యస్థమిత్యర్థః - దుర్దర్శం సూర్యమండలం యథా తథా ప్రదీప్తమిత్యర్థః - ఉద్వ్రత్ర రక్షోభిరనభిభవనీయం - ఉదయాస్తమయయోర్నాసూర్యస్య మందేహాఖ్యరక్షోగిరా ... - అతఏవ శరణ్యం శరణార్హం తదర్హత్వే తీయ త్ప్రత్యయః - సహజవైరప్రయుక్తవధ్యఘాతుకభావాభావేన సర్వప్రాణినాం వరణీయమిత్యర్థః - రక్షోభక్షితానాం వా సాహార్హం వా శరణం గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః | సదా సుసమ్మృష్టాజి

ప్రవిశ్య తు మహారణ్యం దండకారణ్యమాత్మవాన్ | దదర్శ రామో దుర్ధర్షస్తాపసాశ్రమమండలమ్ ‖ ౧ ‖ కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా సమావృతమ్ | యథా ప్రదీప్తం దుర్దర్శం గగనే సూర్యమండలమ్ ‖ ౨ ‖ శరణ్యం సర్వభూతానాం సుసమ్మృష్టాజిరం తథా | మృగైర్బహుభిరాకీర్ణం పక్షిసంఘైస్సమావృతమ్ | ౩ ‖ పూజితం చ ప్రనృత్తం చ నిత్యమప్సరసాం గణైః | విశాలైరగ్నిశరణైః స్రుగ్భాండైరజినైః కుశైః | ౪ ‖ సమిద్భిస్తోయకలశైః ఫలమూలైశ్చ శోభితమ్ | ఆరణ్యైశ్చ మహావృక్షైః పుణ్యైః స్వాదుఫలైర్వృతమ్ ‖ ౫ ‖ బలిహోమార్చితం పుణ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితమ్ | పుష్పైశ్చాన్యైః పరిక్షి

ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యారభ్య - దండకారణ్యప్రవేశపర్యంతేన గ్రంథసందర్భేణ సంక్షిప్య - నారదేనోక్తం శ్రీరామచరితం సర్వలోకోపకారాయ మహాప్రబంధేనోక్త్వా - అధునా దేవస్య దండకారణ్యసంచారే సముద్భూతానుద్భూతవిశేషాన్ విస్తరేణ వక్తుం తృతీయకాండమారభతే ‖ ప్రవిశ్యేత్యాది ‖ ఆత్మవాన్ ధృతిమాన్ - ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే ఇతి యాదవః దుర్ధర్షః ద్విషద్భిరప్రధృష్యః - ... - మహారణ్యమితి సామాన్యేనోక్తస్య విశేషస్య సంజ్ఞా - దండకారణ్యమితి - దండకనామ్నా రాజ్ఞా పరిపాలితో దేశః - శుక్రశాపాదరణ్యమభూదిత్యుత్తరకాండే వక్ష్యతి - మండలం సమూహః ‖ ॥ తాపసాశ్రమమండలం వర్ణయతి ‖ కుశేత్యాది సార్ధసప్తశ్లోకైః - చీరాణి వల్కలాని పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా తపోజనితతేజోవిశేషః తయా సమావృతం - తయా సమావృతత్వాదేవ గగనాధికరణసూర్యమండలవత్ దుర్దర్శం - రక్షోసురాదిభిర్ద్రష్టుమశక్యం ‖ ॥ శరణ్యం ఆవాసార్హం - సుసమ్మృష్టాజిరం - అలంకృతప్రాంగణమిత్యర్థః ‖ ॥ అప్సరసాం గణైరుపనృత్తం తదుపసమీపే నృత్తవత్ బహుశ్రీహవాన్ - అతిమనోహరప్రదేశత్వాత్ - ... పూజితం పూజ్యమానం - అగ్నిశరణాని పక్షిణాగ్నిగార్హపత్యాహవనీయసభ్యావసథ్యశాలాః స్రుగ్భాండైః స్రుక్స్రువాద్యుపకరణజాతైః

తంసదా సమ్యక్సమ్మృష్టాంగణం - అంగణం చత్వరాజిరే ఇత్యమరః। సర్వభూతశరణ్యత్వం ప్రపంచయతి మృగైరితి - ప్రవృత్తం ప్రకృష్టవృత్తవత్ - అర్శఆద్యచ్ బహువ్రీహిర్వా - అతిరమణీయప్రదేశత్వాద్దేవతాసాన్నిధ్యాద్వా సతతం సంసేవితం - పూజితం - అగ్నిశరణైః అగ్నిహోత్రగృహైః స్రుక్స్రువాది భాండాని యజ్ఞపాత్రాణి స్రుగ్భాండాని స్రుక్ స్రువ చమసాదీని తైః ఉపలక్షితం - వైజయంతీ। కుశైః స్తరణార్థైః కుశచీరేత్యత్ర సంగృహీతకుశైరితి - అరణ్యభవైః అరణ్యైః బలిభిః భూతబలిప్రభృతిభిః - హోమైః వైశ్వదేవాదిహోమైశ్చ అర్చితం సత్కృతం - బ్రహ్మఘోషైః వేదఘోషైః నినాదితం సంజాతనినాదం పుష్పైః దేవపూజార్థముపక్షిప్తైః - సపద్మయా పద్మసహితయా పద్మిన్యా సరసా - మునిసుతారలమ్యత్వం శర్యానార్థం సూర్యవైశ్వానరాభైః సూర్యసమానదివ్యం - పురాణైర్వృద్ధైః - పరమర్షిభిః ఉక్తమునీనామపి పూజనీయైః తత్ ప్రసిద్ధం బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మలోకతుల్యప్రసిద్ధికం బ్రహ్మఘోషైః కర్మకాలికవేదమంత్రఘోషైః నినాదితం - బ్రహ్మవిద్భిః పరబ్రహ్మజ్ఞానిభిః మహాభాగైః మహాభాగ్యైః - భాగోరూపార్థకే ప్రోక్తో భాగధేయైకదేశయోరితి విశ్వః। ఏతాదృశం తాపసాశ్రమమండలం దదర్శేతి పూర్వేణాన్వయః ॥౮॥ సదృష్ట్వేతి ॥ విజ్యం విగతజ్యం కృత్వా - వినయవేషప్రవేశత్వాదాశ్రమాణామాశ్రమమృగపక్ష్యాదిభయనివృత్త్యర్థం చ విజ్యకరణం - అభ్యగచ్ఛత్ అభిముఖీభూయాగతః ॥౯॥ దివ్యేతి ॥ దివ్యం లోకవిలక్షణం జ్ఞానం తేన ఉపపన్నా యుక్తాః - అతీతానాగతజ్ఞానవంత ఇత్యర్థః రామో యం రావణవధార్థమవతీర్ణో విష్ణుః సీతా లక్ష్మీః - లక్ష్మణశ్శేష ఇతి విజ్ఞాతవంతః తథా రహస్యాక్షతియాతా ॥౧౦॥ తేతమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ తే త్రికాలజ్ఞాః తం రాక్షసనిరాసాయావతీర్ణం రామం ఉద్యంతం సోమమివ స్థితం అంధకారనివర్తనం ప్రవృత్తం చంద్రమివ స్థితం యద్వా ఉద్యంతం సోమమివ ప్రతిపచ్చంద్రమివాచార్యనీయం - యద్వా వనరాజ్యం లక్ష్మ్యా దుర్ధర్షత్వయా మనుష్యమిందుమివస్థితం దర్శచారిణో దృష్ట్వా స్వాచర్యమాణ ధర్మం రాఘవం సాక్షాత్కృత్య - యద్వా ఇత ఇంపూర్వం ధర్మవీర్యణశ్శోభిసం ప్రతిచక్షుపానాదేవ్యస్కర్షం తీత్యర్థః - తథా లక్ష్మణం చ వైదేహీం చ దృష్ట్వా మంగళాని ప్రయుంజానాః స్వాపేక్షితయోధ్యర్థనాత్ ప్రాగేవ మంగళాని ప్రయుంజానాః రామస్య సౌందర్యసౌకుమార్యాదికం దృష్ట్వా గతశ్చోభూయిష్ఠే త్ర వనేకిం భవిష్యతీతి వ్యాకులహృదయతయా తస్మై శిరోధి నిరసనవచనాని ప్రయుంజానాః దృఢవ్రతాః అశిథిలవ్రతక్రియత్వనియమాస్సంతః - ప్రత్యగృహ్ణన్ ప్రతిగృహీతవంతః ప్రత్యుత్థానఫలప్రదానాద్యుపచారమకుర్వన్నిత్యర్థః ॥౧౨॥ మంగళాశాసననిమిత్తం సౌందర్యం సౌకుమార్యాదికమాహ రూపేతి ॥ రూపస్య శరీరస్య - సంహననం సమస్తావయవసంస్థానవిశేషం లక్ష్మీం సముదాయశోభాం - సౌకుమార్యం పుష్పహాసతుల్యకోమలతాం - సువేషతాం శోభనలావణ్యవత్తాం - లావణ్యస్వరూపముక్తం - ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయాయా స్తరళత్వమివాంతరా। ప్రతిభాతియదంగేషు లావణ్యం తదిహోచ్యత ఇతి ॥

ప్తం పద్మిన్యా చ సపద్మయా ॥ ॥ ఫలమూలాశనైర్దాంతైశ్చీరకృష్ణాజినాంబరైః। సూర్యవైశ్వానరాభైశ్చ పురాణైర్మునిభిర్వృతమ్ ॥ ॥ పుణ్యైశ్చ నియతాహారైశ్శోభితం పరమర్షిభిః। తద్బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితమ్ ॥ ॥ బ్రహ్మవిద్భిర్మహాభాగైర్బ్రాహ్మణైరుపశోభితమ్ ॥౮॥ సదృష్ట్వా రాఘవశ్శ్రీమాం స్తాపసాశ్రమమండలమ్ ॥ ॥ అభ్యగచ్ఛన్మహాతేజా విజ్యం కృత్వా మహద్ధనుః ॥౯॥ దివ్యజ్ఞానోపపన్నాస్తే రామం దృష్ట్వా మహర్షయః ॥ ॥ అభ్యగచ్ఛంస్తదా ప్రీతా వైదేహీం చ యశస్వినీమ్ ॥౧౦॥ తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్వా వై ధర్మచారిణః ॥ ॥ లక్ష్మణం చైవ దృష్ట్వా తు వైదేహీం చ యశస్వినీమ్। మంగళాని ప్రయుంజానాః ప్రత్యగృహ్ణన్ దృఢవ్రతాః ॥౧౨॥ రూపసంహననం

సర్వమావసథం భాండమిత్యమరః ॥ ॥ అరణ్యే భవా ఆరణ్యాః ॥ ॥ బలిహోమార్చితం - బలిభిః వైశ్వదేవాదిబలిభిః హోమైరగ్నిహోత్రైః శోభితం బ్రహ్మఘోషానునాదితం వేదఘోషయుక్తం - పద్మినీ పద్మసరః - సపద్మయా పద్మపుష్పయుక్తయా ॥ ॥ పురాణైర్వృద్ధైః ॥ ॥ తమితి ॥ విజ్యమవరోపితగుణం ॥ కృత్వేతి ఆశ్రమవర్తిమృగపక్షిత్రాసనివృత్త్యర్థమితి శేషః ॥౨॥౩॥౪॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥ దివ్యేతి ॥ దివ్యజ్ఞానోపపన్నాః శ్రీరామ ఏవ తారకం బ్రహ్మేతి జ్ఞానవంతః రామం దృష్ట్వా చకారాల్లక్ష్మణం చ దృష్ట్వా - తదా ప్రీతాస్సంతః అభ్యగచ్ఛన్ అభిముఖ్యేన జగ్మురిత్యర్థః ॥౧౦॥ తత ఇతి ॥ రామం దృష్ట్వా వైదేహీం లక్ష్మణం చ దృష్ట్వా - ఉద్యంతం సోమమివ సకలజగదానందకరం తం రామమేవ - స్వేష్టదేవతాత్వేన ప్రత్యగృహ్ణన్ స్వీచక్రురితి సంబంధః ॥౧౧॥౧౨॥ రూపేతి ॥ రామస్య రూపాదికం - వనవాసినో మునయః దదృశురితి సంబంధః రూపం నామ - అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్విభూషణైః - యేన భూషితవద్భాతి తద్రూపమితి కథ్యతే - సంహననమవయవానాం సంశ్లిష్టసంధిబంధః సౌందర్యం అంగప్రత్యంగానాం యథాసన్నివేశో యథోచితం సుశ్లిష్టసంధిబంధః తత్సౌందర్యమితి చోచ్యతే లక్ష్మీః కాంతిః లావణ్యమిత్యర్థః। ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయాయా స్తరళత్వమివాంతరా। ప్రతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తదిహోచ్యతే - సౌకుమార్యం మా

విస్మితాకారాః - విస్మితా ఆకారా ఇవాకారా యేషాం తే విస్మితాకారాః విస్మయేనైవ స్వముఖప్రసాదప్రసన్నేత్రత్వాదియుక్తా ఇత్యర్థః । వనవాసినః వికారరహితౌ సత్యవ్యవికృతరీత్యా ఇత్యర్థః । వనవాసినోపి విస్మితాకారాస్సంతః రామస్య రూపసంహననాదికం దదృశుః - అభేదేన ప్రత్యయద్యోతనార్థం చకారాప్రయోగః - రూపం - అభూషణేపి భూషితవత్ భాసమానస్వరూపం - లక్ష్మీం - అంగాన్యభూషితాన్యస్య యైర్దైవనిర్భూషితైః । యేన భూషితవద్భాతి తద్రూపమితికథ్యత ఇతి ॥ సంహననం సౌందర్యం - తదుక్తం - అంగప్రత్యంగకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితః । సుశ్లిష్టసంధిబంధస్స్యాత్ తత్ సౌందర్యమితీర్యత ఇతి ॥ లక్ష్మీం లావణ్యం - తదుక్తం పూర్వమేవ - సౌకుమార్యం మృదుత్వమేవ సువేషతాం ఉచితశృంగారసంపన్నత్వం ॥ ౧౩ ॥ ఏతం స్వాయంసీతాలక్ష్మణయోరప్యతిదేష్టుమాహ వైదేహీమితి ॥ సర్వే వనచారిణః ఆశ్చర్యభూతాన్ అదృష్టపూర్వతయా ఆశ్చర్యావహాన్ వైదేహీం లక్ష్మణం రామం చ దివ్యరూపం దర్శనజనితానందభంగభీరుతయా నిమేషరహితైస్సర్వదా నిర్నిమేషైరివస్థితైర్నేత్రైరుపలక్షితాస్సంతః దదృశుః - అనేన పూర్వశ్లోకే విస్మితాకారా ఇత్యేతద్వివృతం ॥ ౧౪ ॥ అత్రేతి ॥ అత్ర ఆశ్రమమండలే మహాభాగాః మహాభాగ్యాః ఋషయః సర్వభూతహితే రతం - అతిథిం న్యాయతః పూజార్హం - ఏనం రాఘవం పర్ణశాలాయాం స్వస్వపర్ణశాలాయాం సన్న్యవేశయన్ స్థాపయామాసుః ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ రామస్య సత్కృత్య తిథిపక్షే ప్రాపితలోకావ్యయవిష్ణ్వాదినా సిషేధాత్ సత్కృత్య స్వాగతాదరం కృత్వా కుశలప్రశ్నాదికం కృత్వేత్యర్థః । పావకోపమ ఇత్యనేన రామస్య పవిత్రాణాం పవిత్రత్వముక్తం ధర్మచారిణ ఇత్యనేన సత్పాత్రస్య దర్శాచరణఫలత్వముక్తం మహాభాగా ఇతి సుకృతపరిపాకయుక్త్యా తే - సలిలం అర్ఘ్యపాద్యాది - ఆజహ్రుః ॥ ౧౬ ॥ మూలమితి ॥ ధర్మజ్ఞాః శేషశేషభావజ్ఞా పరరూపధర్మజ్ఞాః - ప్రాంజలయః ప్రకృష్టాంజలయః । మూర్ధ్ని కృతాంజలయ ఇత్యర్థః - మహాత్మనః ఏషిణో రామస్య వన్యం మూలాదికమాశ్రమంచ నివేదయిత్వా ఇమాని భవదీయానీత్యభీష్టం వినియుజ్యతామితి నివేద్య తతో అబ్రువన్ ॥ ౧౭ ॥ ధర్మపాల ఇతి ॥ ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః - అస్య ఆశ్రితస్య మునిజనస్య - శరణ్యః శరణార్హః - పూజనీయశ్చ దేవతాబుద్ధ్యా అర్చనార్హః । మాన్యః రాజబుద్ధ్యా బహుమానార్హః మాన్యత్వే హేతుః రాజా దండధర ఇతి - పూజనీయత్వే హేతుః గురురితి - దండస్య నిగ్రహస్య ధరః కర్తా ॥ ౧౮ ॥ పూజ్యత్వే హేత్వంతరమాహ ఇంద్రస్యేతి ॥ ఇహ భూమండలే - ఇంద్రస్యైవ చతుర్భాగః చతుర్థాంశః - రాజా ప్రజా రక్షతి - తస్మాద్ధేతోః వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ భోగాన్ భుంక్తే అనుభవతి - ఇంద్రస్యేతి లోకపాలాంతరాణాముపలక్షణం అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృప ఇతి వచనాత్ । వస్తుతస్తు ఇంద్రశబ్దో యం పరమాత్మపర

లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషతామ్ । దదృశుర్విస్మితాకారా రామస్య వనవాసినః ॥ ౧౩ ॥ వైదేహీం లక్ష్మణం రామం నేత్రైరనిమిషైరివ ॥ ❋ ॥ ఆశ్చర్యభూతాన్ దదృశుస్సర్వే తే వనచారిణః ॥ ౧౪ ॥ అత్రైనం హి మహాభాగాస్సర్వభూతహితే రతమ్ । ❋ ॥ అతిథిం పర్ణశాలాయాం రాఘవం సన్న్యవేశయన్ ॥ ౧౫ ॥ తతో రామస్య సత్కృత్య విధినా పావకోపమాః ॥ ❋ ॥ ఆజహ్రుస్తే మహాభాగాస్సలిలం ధర్మచారిణః ॥ ౧౬ ॥ మూలం పుష్పం ఫలం వన్యమాశ్రమం చ మహాత్మనః ❋ ॥ నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞాస్తతః ప్రాంజలయో బ్రువన్ ॥ ౧౭ ॥ ధర్మపాలో జనస్యాస్య శరణ్యస్త్వం మహాయశాః । పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ రాజా దండధరో గురుః ॥ ౧౮ ॥ ఇంద్రస్యేవ చతుర్భాగః ప్రజా రక్షతి రాఘవ । రాజా తస్మాద్వరాన్ భోగాన్ భుంక్తే లోకన

ర్భావం - సువేషతాం ఉచితశృంగారసంపన్నతాం విస్మితాకారాః విస్మితోంతఃకరణధర్మః అద్భుతవస్తుదర్శనజన్యః ఆకారః లక్ష్యవ్యంగ్యః కముఖప్రసాదవిస్ఫారితేక్షణత్వాదిః తద్వంతః ॥ ౧౩ ॥ వైదేహీమితి ॥ వనచారిణః పశుపక్షిమృగాదయః అయంభావః వేదభవపద్మభవప్రభృతీనామప్యగోచరో భగవాన్ సీతాలక్ష్మణోపేతః శ్రీరామః పంకజావగాంగాప్రవాహవదస్మాకమపి పురతః ప్రాదురాసీదితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్నేత్రైః మృగాదయోప్యాశ్చర్యవంతో దదృశురితి ॥ ౧౪ ॥ అత్రేతి ॥ అత్ర తస్మిన్నిదేశే మహాభాగాః ఋషయః ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ పరమపురుషస్య తవ సందర్శనేన వయం మహాభాగాః అతిథస్యేతి ప్రియవచనైః సత్కృత్య - సలిలం సలిలాదిపూజాద్రవ్యం - ఆనీయేతి శేషః - ఆజహ్రుః రామస్య పూజామితి శేషః ॥ ౧౬ ॥ మూలమితి ॥ వన్యం వనే భవం ఆశ్రమం నివాసస్థానంచ నివేదయిత్వా - ఇమాని వస్తూని దేవ త్వదీయానీత్యుక్త్వా ప్రాంజలయః అయమేవాది పురుష ఇతి నిశ్చయబుద్ధ్యా సముద్బుద్ధభక్తిరసేన బద్ధాంజలయః - భక్తిసమ్రాః భగవంతం శ్రీరామమబ్రువన్ - విజ్ఞాపయంతి స్మేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ విజ్ఞాపనాప్రకారమేవాహ ॥ ధర్మపాల ఇత్యాది నా - ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః - శరణ్యః ఆర్తస్య సర్వలోకస్య రక్షితా - దండధరః దుష్టనిగ్రహకర్తా భగవదవతారరూపేణ - గురుః పూజ్యః అర్ఘ్యాదిసత్క్రియాపూజార్హః - రాజా రాజరూపేణ మాన్యః - బహుమానార్హశ్చ త్వమసీతి శేషః ॥ ౧౮ ॥ కుతో మహత్వం తాదృశప్రభావ ఇతి శంకాయాం - తమేవ కైముత్యన్యాయేన ప్రథయతి ॥ ఇంద్రస్యేతి ॥ దిక్పాలచతుష్టయాత్ ప్రత్యేకం చతుర్థాంశో రాజనివ

ఐడిఏరసైశ్వర్యఇతిథాత్వాత్ తస్మై వచనమువ్యక్తత్వాత్ - ఇన్ద్రోమహేన్ద్రః పురుహూతశ్చతురఇతి త్రాతృప్రయోగాచ్చ ఇన్ద్రస్య పరమై శ్వర్యం - చతుర్థాంశ చతుర్థాంశ తదవతారభూతే వ్యక్తిచతుష్టయే ఏకవ్యక్తిభూతం భవాన్ భాగాన్ ధత్త ఇత్యర్థః పూర్వాపరశ్లోకా నుగుణ్యాచ్చాయమేవార్థః - సహ్యన్యస్మైబుభుక్షయం ప్రాఞ్జలయోభవంతి - నచాత్ర మునినివేదయంతి నాపి గహనభూతత్వంవదంతి ॥ ౧౮ ॥ భగవతా రక్ష్యత్వే తద్దేశవాసిత్వమేవ నిష్ప్రయోజనో హేతుః నోపాసనాదికమిత్యాహ తేవయమితి ॥ తేవయం ఆర్త్తాయం - భవతా రక్ష్యం - అత్ర రక్షణదీక్షితేన త్వయా రక్షితుమర్హాః కిముపాసనబలేనేవముచ్యతే - నేత్యాహ భవద్విషయవాసిన ఇతి - భవద్దేశవాసిత్వ మేవ భవద్రక్ష్యత్వే హేతుః నాన్యః తత్ర ప్రమాదాదిసంభవాత్ దేశవాసిత్వే తదభావాదితి భావః భవతు తథైవ రక్షిష్యామి యదా రక్ష ణం గేశేస్థాస్యామి ఇత్యత్రాహ నగరస్థ ఇతి నగరస్థం సింహాసనస్థో వా వనస్థ ఉద్రహితో వా - త్వం స్వాసిద్ధసర్వశక్తికః నిరుపాధికస ర్వశేషిత్వం - నః అస్మాకం - రాజా రక్షకః తత్ర హేతుమాహ జనేశ్వర ఇతి నిరుపాధిసర్వశేషీత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ననుభవంతపవతపః ప్రభావేన స్వరక్షణక్షమా ఇత్యత్రాహ న్యస్తేతి ॥ న్యస్తత్యక్తోదండో యైస్తే న్యస్తదండాః శాపతో నిగ్రహకరణరహితా ఇత్యర్థః - అ త్ర హేతుః జితక్రోధా ఇతి తపోనాశభీత్యా త్యక్తక్రోధా ఇత్యర్థః తత్రాపి హేతుః జితేన్ద్రియా ఇతి - ఇన్ద్రియజయేన కామాద్యభా వం గాథానాత్తస్మాల్లక్రోధరహితా ఇత్యర్థః - వస్తుతస్తు స్వసాధ్యే సత్యపి స్వరూపవిరోధానాత్స్వ విరస్మద్రక్షణమనుచితమిత్యా ముకిత్వయా రక్షితవ్యా ఇతి - అనన్యార్హశరణా ఇత్యర్థః - గర్భభూతాః ప్రజాతుల్యాః - అనేనానన్యార్హశేషత్వముక్తం శశ్వదితి కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వేతి తేనానన్యార్హశేషత్వానన్యశరణత్వయోస్సార్వ కాలికత్వముక్తం తథాపి సాధనం వినా రక్షణే అతిప్రసంగస్స్యాదిత్యత్రాహ తపోధనా ఇతి - తపోత్ర న్యాసనిష్ఠాపరపర్యాయః తస్మాన్నాన్య సమాశ్రయమాహూరితి శ్రుతేః ప్రపత్త్యేకధనా వయమిత్యర్థః అస్మత్కృతాం ప్రపత్తింవ్యాజీకృత్యాస్మాన్ రక్షేత్యర్థః రక్షణమపేక్షయ ప్రాణమేవ ఖిన్దభ్య ప్రాణస్య శరభంగాశ్రమవాసిభిర్వక్ష్యమాణత్వాత్ ఇహచరుమనసాయాచితైకపరాః ॥ ౨౧ ॥ అతస్తేషాం ప్రపన్నానాం యథోచితకైంక ర్యప్రవృత్తిం దర్శయతి ఏవమిత్యాది ॥ ఋషయః ఏవముక్త్వా సలక్ష్మణం రాఘవం వన్యైః పుష్పైః ఫలాదిభిశ్చాపూజయన్ - రాఘవమిత్యనే నసీతాపూజనమప్యర్థసిద్ధం మిథునశేషత్వస్యైవ స్వరూపత్వాత్ ప్రభాప్రభావన్న్యాయేన తయోరపృథగ్భావాత్ - అన్యైశ్చ కల్పసి ద్ధైః - వివిధాహారైః మృష్టాన్నాదిభిః ॥ ౨౨ ॥ తథాన్య ఇతి ॥ సిద్ధాః సిద్ధసాధననిష్ఠాః - న్యాయవృత్తాః న్యాయానుగుణవ్యాపారాః స్వరూపా నురూపకైంకర్యవృత్తయ ఇత్యర్థః - వైశ్వానరోపమాః అస్పృష్టవిరోధినః స్వరూపవిరుద్ధనిషిద్ధకామ్యకర్మాంతరత్యాగిన ఇత్యర్థః - అన్యేభ్యో విలక్షణాః తాపసాః సాయికకైంకర్యాసక్తా ఇత్యర్థః - ఈశ్వరం పరమశేషిణం రామం యథాన్యాయం యథోచితం,

మాన్యస్సతః ॥ ౧౯ ॥ తేవయంభవతారక్ష్యా భవద్విషయవాసినః । నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వరః ॥ ౨౦ ॥ న్యస్తదండా వయం రాజన్ జితక్రోధా జితేన్ద్రియాః । రక్షితవ్యాస్త్వయా శశ్వద్గర్భభూతాస్తపోధనాః ॥ ౨౧ ॥ ఏవముక్త్వా ఫలైర్మూలైః పుష్పైర్వన్యైశ్చ రాఘవమ్ । అన్యైశ్చ వివిధాహారైః సలక్ష్మణమపూజయన్ ॥ ౨౨ ॥ తథాన్యే తాపసాస్సిద్ధా రామం వైశ్వానరోపమాః । న్యాయవృత్తా య

త్రామతీతిన్యాయేన - ఇన్ద్రస్య సన్నియమ్యస్య పురందరస్య చతుర్థాంశభూతో ధర్మజ్ఞాః ప్రజాధర్మేణ రక్షతి తస్మాద్రక్షణాద్రాజ్ఞాన్ శ్రీ మానాపి గాన మాన్యశ్చ నమస్కృతశ్చేతి సంబంధః - యదాప్యేవంవిధస్య రాజ్ఞోప్యేవంప్రభావః - తదా సకలజగద్రక్షణాయావతీర్ణస్యేశ్వర స్య భవతు ధర్మపాలత్వశరణ్యత్వాదికమస్తీతి కిమువక్తవ్యమితి భావః ॥ ౧౯ ॥ అస్తు త్రస్యతే కిమాయాతమత ఆహ - తేవయమితి - నను నగరం విహా య అగలేన చతురంగబలరహితేన వనస్థేన మయా భవంతః కథం రక్ష్యా ఇత్యత ఆహ నగరస్థ ఇతి - యతస్త్వం నగరస్థో వనస్థో వా నో రాజా అతస్త్వే దైవశరణా వయం భవతాకరుణాశాలినా రక్ష్యాః - అత్రాపి రక్షణం నామ అనంతకల్యాణగుణైకనిలయః సర్వానందదివ్యమంగళవిగ్రహస్య తద్విషయా నానందాను భవాంతరాయరూపరక్షోనివారణరూపం అతిప్రసంగపరిహారార్థమాహ పూర్వోక్తద్విషయనా ? న ఇతి విషయోద్దేశః అయంభావః - ఇతరే రాజానో బుద్ధిబలేన చతురంగబలేన చ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణే శక్తా భవంతి సకలలోకరక్షణధురంధరస్యానయా సూరస్య త్వదనగరవా సేవింబలముపచీయతే - స్వాభావికనిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్తిసంపన్నస్య తవ వనవాసే కిముపచీయతే అతో యత్ర క్వాపి స్థితస్య తవాసా ధ్యం కిమపి నాస్తీతి ॥ ౨౦ ॥ మహాప్రభావవతాం భవతాం కుతో రక్షాంతరాపేక్షేత్యత్రాహ న్యస్తదండా ఇతి ॥ న్యస్తదండాః త్యక్తశాపాదిశాస నాః - యద్వా త్వయ్యేవ విన్యస్తసకలరాక్షసనిగ్రహదండాః - అత ఏవ గర్భభూతాః గర్భో యథా మాత్రా సుహితాప్రయత్నేన పరిపాలనీయః - తథా త్వయాపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఏవమితి ॥ అన్యైర్నీవారాదిభిః ॥ ౨౨ ॥ తథేతి ॥ స్థితాః పరద్వాజాదివత్ప్రసిద్ధనర్మల్పాః - తథేతి న్యాయేన వృత్తాః న్యాయయోగ్యగృహ శౌచాదిరూపధర్మే ఏవవృత్తిం శీలం యేషాంతే - తథాకృతాభ్యవహారమీశ్వరం సకలజగత్స్వామి

స్తుతిప్రణామాదిభిస్తర్పణీయామాసురిత్యర్థః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ప్రథమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం ప్రథమసర్గేణ సిద్ధసాధనస్థానాం మునీనాం తదీయవర్యంతం వివిష్టవిషయకైంకర్యం ప్రతిపాద్య విరాధహారి మునిజనశరణాగతిం చ ద్వితీయ శరణ్యత్వోపయోగి సామర్థ్యం విరాధవధకథనముఖేన బోధయితుముపక్రమతే । కృత్వాతిథ్యమిత్యాదినా ॥ అత్ర విరాధం విరాధం రాఘవం త్వాత్ర దర్శయతి ... ఉక్తం అత్ర ... ప్రత్యుద్గమనాదిభిరర్చనా ... పత్రం పుష్పమిత్యాది । అథశబ్దః ... సర్వాతిథ్యత్వేన భగవాన్ స్వీకరోతి - సూర్యస్యోదయనం ప్రతి - ఉదయనం ప్రతి ఉదయకాలే - ప్రాతస్సంధ్యావందనానంతరమిత్యర్థః - వనమేవాన్వగాహత - నచతత్ర స్థాతుమైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ నానామృగగణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం - తుంగకబిసవిరాధదేహసంపర్కాదితి భావః - దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యత్ర ... హేతుః ... నిష్కూజనానాశకుని ... నానావిధపక్షికం - సుదూరముద్దిశ్యమానో ... నానావిశేషణం ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ సీతయేత్యాది ... పురుషాదం ... భైరవమిత్యర్థః ... మహాస్వనం ... గంభీరాక్షం ... వికటం విశాలం - విషమోదరం ... వికృతం ... ఘోరదర్శనం - వసానం - వసార్ద్రం - రుధిరోక్షితం - వ్యాదితాస్యం ... త్రీనిత్యాది ... అవసజ్య ప్రోతాన్ కృత్వా - మహాస్వనం యథా భవతి తథా వినదంతం వినాదం కుర్వంతం ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ కాలే సంహారకాలే ప్రజా ఇవ అంతకో యథా ధావతి తథా అభ్యధావత్ ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ అ...

కృత్వాతిథ్యమథో రామస్సూర్యస్యోదయనం ప్రతి। ఆమంత్ర్య స మునీన్ సర్వాన్ వనమేవాన్వగాహత ॥ ౧ ॥ నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితమ్। ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం దుర్దర్శసలిలాశయమ్ ॥ ౨ ॥ నిష్కూజనానాశకుని ఝిల్లికాగణనాదితమ్। లక్ష్మణానుగతో రామో వనమధ్యం దదర్శ హ ॥ ౩ ॥ సీతయా సహ కాకుత్స్థస్తస్మిన్ ఘోరమృగాయుతే। దదర్శ గిరిశృంగాభం పురుషాదం మహాస్వనమ్ ॥ ౪ ॥ గంభీరాక్షం మహావక్త్రం వికటం విషమోదరమ్। భీభత్సం విషమం దీర్ఘం వికృతం ఘోరదర్శనమ్ ॥ ౫ ॥ వసానం చర్మ వైయాఘ్రం వసార్ద్రం రుధిరోక్షితమ్। త్రాసనం సర్వభూతానాం వ్యాదితాస్యమివాంతకమ్ ॥ ౬ ॥ త్రీన్ సింహాంశ్చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌ వృకౌ పృషతాన్ దశ। సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్ ॥ ౭ ॥ అవసజ్యాయసే శూలే వినదంతం మహాస్వనమ్ ॥ ౮ ॥ స రామం లక్ష్మణం చైవ సీతాం దృష్ట్వా చ మైథిలీమ్। అభ్యధావత సంక్రుద్ధః ప్రజాః కాల ఇవాంతకః ॥ ౯ ॥ స కృత్వా భైరవం నాదం

... జనము ... ఇత్యాదిభిర్యథాన్యాయం యథావిధి కరణీయామా ... ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య నారాయణతీర్థ ... శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచిత శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాయాం ఆరణ్యకాండ వ్యాఖ్యానే ప్రథమస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

కృత్వేతి ॥ సూర్యస్యోదయనం ప్రతి - ఉదయకాలమిత్యర్థః - అవగాహత ప్రావిశత్ ॥ ౧ ॥ ధ్వస్తేతి ॥ ... దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యత్ర ... నిష్కూజనానాశకునం ... ఝిల్లికా ... నాదితం రామో వనమధ్యం ... ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ సీతయేతి ॥ గిరిశృంగాభం ... గంభీరాక్షం ... విషమోదరం ... వికృతం ... వసానం - ... అవసజ్యేత్యాది ॥ ... ప్రోతం కృత్వా మహాస్వనం యథా ... వినదంతం ... ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ స విరాధః కాలే యుగాంతకాలే క్రుద్ధోఽంతకః ప్రజా ఇవ ... అభ్యధావత ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ ... ॥ ౯ ॥ యువామిత్యాది ॥ సభార్యావితిభార్యాశబ్దస్తు

కేనకటిప్రదేశేన ॥ ౫ ॥ యువామిత్యాది ॥ సభార్యావితి- భార్యాశబ్దో యోషిన్మాత్రవాచీ స్వేచ్ఛయైవ వదంతి -అన్యాసు యథా ప్రాణభృత్ప్రాణ దధాతీత్యత్ర ప్రాణభృచ్ఛబ్దః ప్రాణభృత్ప్రాణభృత్సాధారణం యథా చ బహుతంపబంతావిత్యత్ర సాధారణో ర్థః రయోః పబచ్ఛబ్దప్రయోగః ॥ తథాచ త్రిన్యాయేనా త్రా ఏకనార్యావిత్యర్థః మిత్యాహుః తథాపి ద్విత్వప్రయోగ పోషవిరోధః ...

రేకా భార్యా స్త్రీలివర్త్సద్యోసై వముక్తమితి సమ్యక్ -క్షీణజీవితౌ - ఇత్థ సై ఏతనాదితి భావః - యద్వా క్షీణజీవితౌ ప్రవిష్టౌ క్షీణజీవితౌ ప్రవిష్టౌ అత్ర ప్రవిష్టానాం జీవితం దుర్లభమితి భావః - వస్తుతో విపరీతాచారౌ యువాం ... మేనా ... - యువ యోః- ప్రమదయా సహవాసస్సందం విరుద్ధత్వేన ... నచవాహే ... భావః ... మునిదూషకౌ - మునివేషవిరుద్ధశరచాపాసిధారణాదిలి భావః- అతఏవ పాపౌ ॥ ౧౧ ॥ అహమిత్యాది॥-మృధే యుద్ధే ॥ ౧౩ ॥ తస్యేత్యా

ది॥ సగర్వితం సగర్వం- ఆవేశిస్థా -ఉద్వేగాత్ భయాత్ ॥ ౧౫ ॥ తామితి ॥ పరిశుష్యతా శోకసంతప్తేన ముఖేనడహలక్షితః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ యదితి ॥ కైకేయ్యాః అస్మాసు విషయే యదభిప్రేతం ... యః యచ్చ ప్రియం వరవ్రతం వర వ్యాజేన ... ఏవ సంప న్నం ... ॥ ౧౮ ॥ అభిప్రేతశబ్దోక్తం సూచయతి ... యానతుష్యతీతి ॥ దీర్ఘదర్శిన్యాః కైకేయ్యా- అస్మద్వ్యసనం పూర్వమేవ వయదిన చింతితం స్యాత్ తర్హి ... రాజ్యమేవ వరయేత్ - నతు మత్ప్రవాసనం మత్ప్రవాసనపరిణామం గమ్యతే- అయం వనే గతశ్చేత్ సీతాపగచ్ఛేత్ - సా చ రాక్షసాదిభిరపహ్రియేత తేన రామో వ్యసనం మహత్ ప్రాప్నుయాత్ తచ్చ- మత్పుత్రస్య రాజ్యం ని ష్కంటకం స్యాదితి కైకేయీనూనమమన్యతేతి భావః - పుత్రార్థే- పుత్రప్రయోజననిమిత్తం ... యద్యపి పూర్వంమమ మాతా కనీయసీత్యుక్తం తథాపి మహిషీత్రయాపేక్షయా కనీయసీత్వం సర్వదశరథపత్న్యపేక్షయా మధ్యమాత్వం - త్రిశతం పంచాశద్వా దశరథపత్న్యస్సంతీతి పూర్వమేవోక్తం - అద్యఅస్మిన్ దివసే-ఇదానీంఅస్మిన్ క్షణే ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ కిం ... వ్యసనం తత్రాహ పరస్ప ర్శాదితి ॥ వైదేహ్యాః పరస్పర్శాత్ యథా మదుఃఖతరం అతిదుఃఖం పితృవియోగాత్ రాజ్యహరణాచ్చ తథా దుఃఖం నాస్తీతి యోజనా ॥ ౨౧ ॥ ఇతి ॥

చాలయన్నివ మేదినీమ్ ॥ ॥ అఙ్కేనాదాయ వైదేహీమపక్రమ్య తతోఽబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ యువాం జటాచీర ధరౌ సభార్యౌ క్షీణజీవితౌ ॥ ॥ ప్రవిష్టౌ దణ్డకారణ్యం శరచాపాసిధారిణౌ । కథం తాపసయోర్వాం చ వాసః ప్రమదయా సహ ॥ ॥ అధర్మచారిణౌ పాపౌ కౌ యువాం మునిదూషకౌ ॥ ౧౧ ॥ అహం వనమిదం దుర్గం విరాధో నామ రాక్షసః ॥ ॥ చరామి సాయుధో నిత్యమృషిమాంసాని భక్షయన్ । ఇయం నారీ వరారోహా మమ భార్యా భవిష్యతి ॥ యువయోః పాపయోశ్చాహం పాస్యామి రుధిరం మృధే ॥ ౧౩ ॥ తస్యైవం బ్రు వతో ధృష్టం విరాధస్య దురాత్మనః ॥ ॥ శ్రుత్వా సగర్వితం వాక్యం సంభ్రాన్తా జనకాత్మజా । సీతా ప్రా వేపతోద్వేగాత్ ప్రవాతే కదలీ యథా ॥ ౧౫ ॥ తాం దృష్ట్వా రాఘవస్సీతాం విరాధాఙ్కగతాం శుభామ్ । అ బ్రవీల్లక్ష్మణం వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా ॥ ౧౬ ॥ పశ్య సౌమ్య నరేన్ద్రస్య జనకస్యాత్మసంభవామ్ । మమ భార్యాం శుభాచారాం విరాధాఙ్కే ప్రవేశితామ్ ॥ ॥ అత్యన్తసుఖసంవృద్ధాం రాజపుత్రీం యశస్వినీమ్ ॥ ౧౭ ॥ యదభిప్రేతమస్మాసు ప్రియం వరవృతం చ యత్ ॥ ॥ కైకేయ్యాస్తు సుసంవృత్తం క్షిప్రమద్యైవ ల క్ష్మణ । ౧౮ ॥ యా న తుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీ ॥ ॥ యయాహం సర్వభూతానాం హి తః ప్రస్థాపితో వనమ్ । అద్యేదానీం సకామా సా యా మాతా మమ మధ్యమా ॥ ౨౦ ॥ పరస్పర్శాత్తు వైదేహ్యా

యోషిన్మాత్రవాచీ ఏకయా యోషితా సహితౌ - సభార్యశబ్దః ... ఛత్రిణో గచ్ఛంతీతివల్ల ... కథమితి ॥ వాం యువయోః మునిదూషకౌ మునివేషశరచాపాసిధారణాత్ అతఏవ పాపౌ ॥ ౧౧ ॥ తయోః ... విరాధ స్వయమేవ స్వస్వరూపం కథయతి అహమిత్యా దినా ॥ ౧౫ ॥ తామితి ॥ పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితః ॥ ౧౬ ॥ పశ్యేతి ॥ విరాధాంకే ప్రవేశితాం విరాధేనాంకే ప్రవే శితాం ॥ ౧౭ ॥ యదితి ॥ అ స్మాసు విషయే కైకేయ్యా యద్దుఃఖం - వనే సంపాదనీయతయా అభిప్రేతం - తత్ క్షిప్రమద్యైవ సుసంవృత్తం సిద్ధమిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ నేతి ॥ యా పుత్రార్థే పుత్రప్రయోజననిమిత్తం రామస్యైవ రాజ్యాభిషేకకరణమాత్రేణ - నతుష్యతి సర్వభూతానాం హితో ప్యహం యయాహం దీ ర్ఘదర్శిన్యా వనమపపుత్రరాజ్యస్థైర్యాయ ప్రస్థాపితః - యా మమ మాతా మధ్యమా సా కైకేయీ అద్య దివసే సకామా జాతా ననుపూర్వం మాతా యవీయసీత్యుక్తం కథమిదానీం మధ్యమేత్యుచ్యతే సత్యం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కనీయసీ కైకేయీ- అన్యాసాం దశరథస్త్రీణాం జ్యాయసీత్యుభయాత్మకతా విద్యత ఇత్యుభయనిర్దేశః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ పరస్పర్శాదితి ॥ వైదేహ్యాః పరస్పర్శాత్ యథా మదుఃఖతరం అతిదుఃఖం

రుద్ధఃపిమం త్రవేగనరుద్ధః నాగస్సర్పః - శ్వసన్ రామశోకదర్శనాదితిభావః॥ ౨౨॥ అనాథఇవేతి॥ వాసవోపమో భూతానాంనాథస్సన్ అనాథఇవ నాథసాపేక్షోసరివ [illegible] మయా ప్రేష్యేణసహితోపి కిమర్థంపరితప్యసే భూతానాంసర్వలోకానాం నాథంవ [illegible] అనాథఇవనాద [illegible] కిమర్థంపరితప్యసే [illegible] త్వంజగు యథావిష్ణుమి త్రః - [illegible] మహత్మ్యానమితి యథావదరసు [illegible] త్వయా త్రైలోక్యనాథేనయత్ [illegible] ఏవంకృతతాపి॥ ౨౩॥ [illegible]॥ ౨౪॥ రాజ్యకామఇతి॥ కైకేయ్యా భరతార్థంరాజ్యకాంక్షిత్వాత్ భరతస్యాపిరా జ్యకామత్వం [illegible] భరతోదుర్యోమో వల్యాదితిభావః [illegible] కైకేయీభ్యాముజ్ఞానాత్ ప్రవాసనంకారి తంపునరా [illegible] త్వాత్ తత్పునఃరామేణ [illegible] రాజ్యార్పణరిల్యమనుస్మర్యతే - ఉచ్యతే అనంతరంతథా [illegible] దుఃఖకాలేలక్ష్మణం [illegible] పితానాంథావిజ్ఞానందృష్టమిత్యాయేనదోషఃదర్శనమేవరామస్యహార్దం - [illegible] అత్రోచ్యతే - [illegible] తత్కాలేలోకోవాచ్యమత్వంవనవాసాలీల్యమనుమర్థంవ్యంజయితు మా॥ ౨౫॥ మమేతి॥ భుజబలవేగేనవదనురా [illegible] వేగితః నిర్గతః [illegible] విఘూర్ణితః సంజాతభ్రమణః॥ ౨౬॥

❀❀❀ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ద్వితీయస్సర్గః ❀❀❀

అథవిరాధానుగ్రహాయపదాక్రమణంతృతీయే - అథోవాచేత్యాది॥ పూరయన్ శబ్దేనేతిశేషః - ఆత్మానంయుష్మత్స్వరూపంపృచ్ఛ

న దుఃఖతరమస్తి మే। పితుర్వినాశాత్సౌమిత్రే స్వరాజ్యహరణాత్తథా॥ ౨౧॥ ఇతి బ్రువతి కాకుత్స్థే బా ష్పశోకపరిప్లుతే। అబ్రవీల్లక్ష్మణః క్రుద్ధో రుద్ధో నాగఇవ శ్వసన్॥ ౨౨॥ అనాథఇవ భూతానాం నాథస్త్వం వాసవోపమః। మయా ప్రేష్యేణ కాకుత్స్థ కిమర్థం పరితప్యసే॥ ౨౩॥ శరేణ నిహతస్యాద్య మయా క్రుద్ధేన రక్షసః। విరాధస్య గతాసోర్హి మహీ పాస్యతి శోణితమ్॥ ౨౪॥ రాజ్యకామే మమ క్రోధో భరతే యో బభూవ హ। తం విరాధే ప్రమోక్ష్యామి వజ్రీ వజ్రమివాచలే॥ ౨౫॥ మమ భుజబలవేగవేగితః పతతు శరో స్య మహాన్మహోరసి। వ్యపనయతు తనోశ్చ జీవితం పతతు తతశ్చ మహీం విఘూర్ణితః॥ ౨౬॥ ❀❀❀

❀❀❀ ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే వాల్మీకీయే ఆదికావ్యే చతుర్వింశతిసహస్రికాయాం సంహితాయాం శ్రీమదరణ్యకాండే - ద్వితీయస్సర్గః ❀❀❀

ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణః శ్రీమా న్రాక్షసం ప్రహసన్నివ। కో భవాన్ వనమభ్యేత్య చరిష్యసి యథాసు

తేహా పితుర్వినాశాత్స్వరాజ్యహరణాదపి మేదుఃఖం నాస్తీత్యన్వయః॥ ౨౧॥ ఇతీతి॥ బాష్పశోకపరిప్లుతే నేత్రజలమనస్తాపాభ్యాంవ్యాప్తే త్రుష్ణైకైకేయీం ప్రతి॥ ౨౨॥ అనాథఇతి॥ భూతానాం బ్రహ్మాదీనామపినాథః పరమపురుషోపిత్వం - అనాథఇవ ప్రాకృతఇవ కిమర్థంపరిత ప్యసే - [illegible] పరితప్యసఇత్యుచ్యతే [illegible] వాస్తవ [illegible] విరాధః రా మంలక్ష్మణంవైదేహీంచదృష్ట్వా [illegible] సీతామభ్యధావత్ [illegible] రామాదీన్ దృష్ట్వాలిత్తేజసాభిభూతోవిరాధఃస్వవృ త్తాంతంకథయన్ తాన్పృచ్ఛతి [illegible] విరాధః [illegible] వైదేహీమనాదాయఅపక్రమ్య [illegible] రామలక్ష్మణావితి [illegible] యువామితి [illegible] తౌ జటాచీరధరౌ [illegible] దండకారణ్యంప్రవిష్టౌ - [illegible] ప్రమదయా [illegible] కథంమునౌ [illegible] వ్రతత్వం [illegible] విశేషణవిశిష్టౌ కౌయువాం - [illegible] అహమితి అహంవిరాధోనామరాక్షసః [illegible] ముని మాంసానిభక్ష [illegible] రామ - [illegible] నారీ - యువయోః [illegible] సంబంధః - [illegible] యథాతథా విరాధస్యబ్రువత [illegible] విరాధాంకేనివిరాధస్యసమీపేవృత్తాంతాంమత్వా [illegible] సీతాం దృష్ట్వా పరిశుష్యతాముఖో [illegible] సీతాప్రే [illegible] విరాధాం [illegible] మిత్యాదివాక్యం సీతా [illegible] త్రాసితత్రా ష్ట్వా - [illegible] బాష్పశోకపరిప్లుతే సీతాభీతిమిత్తమితిభావః॥ [illegible]॥ ౨౪॥ [illegible]॥ మమేతి॥ [illegible] వేగేనవేగితః [illegible] వేగితః [illegible] విరాధస్య [illegible]॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణ [illegible] అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః ❀❀❀

ఇత్యుక్త్వేతి॥ ఉక్త్వా రామం ప్రతీతిశేషః - రాక్షసమబ్రవీదితిశేషః॥ ౧॥ అథేతి॥ పూరయన్ శబ్దేనేతిశేషః - ఆత్మానంయుష్మత్స్వరూ

తే మహ్యామితిశేషః బ్రూతమితిలోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం ప్రశ్న ప్రకారమాహ కావితి॥౧॥తమితి॥ రాక్షసప్రశ్నప్రకృత్యాజ్వలితా ననమితిభయహేతూక్తిః- ఆత్మనస్సంబంధిఇక్ష్వాకుకులమువాచేత్యన్వయః - ఇక్ష్వాకువంశ్యదశరథపుత్రావావాంపిత్రాజ్ఞయావనం గమి ష్యావఇత్యువాచేత్యర్థః॥ ౨ ॥ అథమన్యాదిశౌ పాపావిలిపూర్వోక్తవిరాధవచనస్యోత్తరమాహ క్షత్రియావృత్తసంపన్నావితి॥ త్వామితిక స్యపుత్రః కింప్రభావ ఇతిజ్ఞాతుమిచ్ఛామిత్యర్థః - అహంవనమిదందండకారణ్యం విరాధోనామరాక్షసఇతి - నామజాత్యోః పూర్వము క్త్వా తద్విషయోయంప్రశ్నః॥ రామానుజీయం॥క్షత్రియావితి॥ వనగోచరావితిబహువ్రీహి॥౩॥తమితి॥ హంతేతిసంబోధనే హంతయోగః॥ గర్వేణ మమ స్వరూపమితిశేషః నిబోధేత్యువాచేత్యన్వయః॥౪ ॥ పుత్రఃకిలేతి॥ విరాధఃవిరాధనాదిగుణాఢ్యః సంజ్ఞ రాక్షసా సజాతీయాః సజాతీయాః కృతంనామేదంనతుమాతాపితృభ్యామితి॥౫॥ తపసాచాపితి॥ చాపిసంచితపసాధన- బ్రహ్మణః ప్రసాదజా శస్త్రేణావధ్యతా అమారణీయతా ప్రాప్తా- అచ్ఛేద్యాభేద్యత్వంచ ప్రాప్తం ప్రాణవియోజనపర్యంతఖండనవిదారణా నహంతత్త్వంచ ప్రాప్తమిత్యర్థః ॥ ౬॥ ఉత్సృజ్యేతి॥ అనపేక్షౌ - అపేక్షారహితౌ యథాగతం పలాయేథాం త్వరమాణౌ - మంగళమనసేనమనశ్యతే తిభావః నవాంజీవితమాదదే - ఉత్తమప్రపలాయనాత్ ప్రాణహరణాదితిభావః ॥ ౭॥ తమితి ॥ ఇదంవక్ష్యమాణంవచనాదేవ కో పసంరక్తలోచనః వికృతాకారంవికృతాకారమపి పాపచేతసం పాపరూపమనసంచేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ క్షుద్రేతి॥ క్షుద్రనీచ ధిక్ పేరుకయం హీనార్థం హీనాంగనాభిలాషరూపహీనప్రయోజనమితియావత్ మృత్యుం అన్వేషణహేతుం ప్రాప్స్యసి అన్వేషణాసఫలంభవిష్యతీత్యర్థః తథాపి కిమిదం తిష్ఠ నమేజీవన్ గమిష్యసి ప్రత్యాహతిశ్చేతి గమనంచరుద్ధమిత్యాహ నేతి మే పురత ఇతిశేషః ॥ ౯ ॥ తతఇతి ॥ రాక్షసంప్రతిశరాన్ నిజఘానఆయుంచతే హననహింసాగత్యోరితిధాతుః॥౧౦॥ పునశ్చరాక్షసం పుష్పైరాచ్ఛాదయతిస్మే తి ॥ జ్యాగుణవతా జ్యారజ్జుయుక్తేన మహావేగాన్ - అతఏవసుపర్ణానిలాభ్యాంతుల్యంగచ్ఛంతీతి - ఖ్యాత్వా ॥౧౧॥ తేతి॥ బర్హిణవాసస ఇతి స్వార్థేణ ఇతి బర్హిణవాసనం ఏవార్థవత్వా ఇత్యర్థః శోణితేనఆదిగ్ధా ఆదిగ్ధాః రక్తోద్గారపూర్వమేవశరీరాన్నిర్గతా ఇతిభావః పావకోపమాఇతిభూషణప్రకాశాదిరూపాదగ్నిసామ్యసిద్ధిః॥ ౧౨॥ సఇతి॥ ... బాణవేధ ... ఇత్యర్థః ... శూలాని ష్టిపృ॥ ౧౩॥ సఇతి॥ ... ॥

ఖమ్॥ ౧॥ అథోవాచ పునర్వాక్యం విరాధః పూరయన్వనమ్। ఆత్మానం పృచ్ఛతే బ్రూత కౌ యువాం క్వ గమిష్యథః॥ ౨ ॥ తమువాచ తతో రామో రాక్షసం జ్వలితాననమ్। పృచ్ఛంతం సుమహాతేజా ఇక్ష్వాకుకులమాత్మనః॥ ౩॥ క్షత్రియావృత్తసంపన్నౌ విద్ధి నౌ వనగోచరౌ। త్వాంతు వేదితుమిచ్ఛావః కస్త్వం చరసి దండకాన్ ॥ ౪॥ తమువాచ విరాధస్తు రామం సత్యపరాక్రమమ్। హంత వక్ష్యామి తే రాజన్ నిబోధ మమ రాఘవ ॥ ౫॥ పుత్రః కిల జయస్యాహం మమ మాతా శతహ్రదా। విరాధ ఇతి మామాహుః పృథివ్యాం సర్వరాక్షసాః॥ ౬॥ తపసా చాపి మే ప్రాప్తా బ్రహ్మణో హి ప్రసాదజా। శస్త్రేణావధ్యతా లోకేఽచ్ఛేద్యాభేద్యత్వమేవ చ ॥ ౭ ॥ ఉత్సృజ్య ప్రమదామేనా మనపేక్షౌ యథాగతమ్। త్వరమాణౌ పలాయేథాం న వాం జీవితమాదదే ॥ ౮ ॥ తం రామః ప్రత్యువాచేదం కోపసంరక్తలోచనః। రాక్షసం వికృతాకారం విరాధం పాపచేతసమ్ ॥ ౯ ॥ క్షుద్ర ధిక్త్వాం తు హీనార్థం మృత్యుమన్వేషసే ధ్రువమ్। రణే సంప్రాప్స్యసే తిష్ఠ న మే జీవన్ గమిష్యసి ॥౧౦॥ తతస్సజ్యం ధనుః కృత్వా రామః సునిశితాన్ శరాన్ ।సుశీఘ్రమభిసంధాయ రాక్షసం నిజఘాన హ ॥ ౧౧ ॥ ధనుషా జ్యాగుణవతా సప్తబాణాన్ముమోచ హ । రుక్మపుంఖాన్మహావేగాన్ సుపర్ణానిలతుల్యగాన్ ॥౧౨॥ తే శరీరం విరాధస్య భిత్త్వా బర్హిణవాససః। నిపేతుః శోణితాదిగ్ధా ధరణ్యాం

పంపృచ్ఛతే మహ్యం॥౨॥తమితి॥ఆత్మన ఇక్ష్వాకుకులమిక్ష్వాకువంశప్రభవత్వం ఉవాచేత్యన్వయః॥ ౩॥ క్షత్రియావితి॥ ... మమ స్వరూపమితిశేషః॥౫॥ ... శస్త్రేణ కేనాపి శస్త్రేణ శస్త్రబలేనాభేద్యాచ్ఛేద్యత్వం ... తాభ్యాంవ్యథానాస్తీత్యర్థః ॥౭ ॥ ఉత్సృజ్యేతి॥ అనపేక్షౌ ప్రమదాశారహితౌ ... వాం యువయోః ... మి తిశేషః ప్రమదాం ... త్వరమాణౌ పలాయేథాం గచ్ఛేథాం- వాం యువయోః జీవితం ... నాదదే ఇత్యువాచేతిపూర్వేణాన్వయః॥౮॥ ... ॥ క్షుద్రేతి॥ గణేశిర్హ్రస్వం ... ప్రాప్స్యసి- మృత్యుమిత్యనుషంగః ... పురతః ... గమిష్యసి॥౯॥ సంధిః॥౧౦॥తతఇతి॥శరాన్ అభిసంధాయ ధనుషి సంధాయ అనుష్ఠితిశేషః ... ॥౧౧॥ ధనుషేతి॥ జ్యాగుణవతా ... సుపర్ణానిలాభ్యాంతుల్యంగచ్ఛంతీతితథా ॥ ౧౨ ॥ తఇతి॥ బర్హిణవాససః బర్హిణవాసస ఇతియావత్ - వాసః పత్రంశోణితాదిగ్ధా

ఆస్యేన ప్రసారితజిహ్వాత్వం లక్ష్యతే శూలోపమేయతాలాభాయ ॥౧౪॥ అథేతి ॥ అథ సీతానిక్షేపానన్తరం యథేష్టం బాణమోచనార్హత్వాద్దీప్తం పూర్వబాణేభ్యస్తేజస్వినం - శరవర్షం శరసమూహం - ఉభాభ్యామపి మోచనీయత్వే హేతవః రాక్షస ఇత్యాదివిశేషణాని కాలాన్తకయమోపమే - కాలే సంహారకాలే - అన్తకో నాశకో - యో యమస్తత్తుల్యే ॥ ౧౫ ॥ స ఇతి ॥ ప్రహస్య కిమేతైః క్షుద్రశరప్రాయైరితి హసిత్వా - అజృమ్భత గాత్రవినామమకరోత్ - బాణాః కాయే కిం బిల్లగర్తాః - ఆశుగచ్ఛన్తీత్యాశుగాః - ఆశుగాలపర్యవసానం - నిష్పేతుః జగళుః ॥ ౧౬ ॥ స్పర్శాదితి ॥ వరదానేన స్పర్శాత్ సంబన్ధాత్ ప్రాణాన్ ప్రాణవాయూన్ - నిరోధ్య హృదయే సమాహృత్య - బలం కృత్వేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ తదితి ॥ తత్ హస్తస్థం - గగనే జ్వలనః ఆకాశస్థాగ్నిః - తదుపమమిత్యర్థాలోపమా ॥ ౧౮ ॥ తదితి ॥ అశనినా వజ్రేణ ॥ ౧౯ ॥ తావితి ॥ ప్రహరతాం ప్రాహరతాం ॥ ౨౦ ॥ స ఇతి ॥ అప్రకమ్ప్యౌ చాలయితుమప్యశక్యౌ - కిం పునః పరిగ్రహీతుమితి కవిః ... రౌద్రం రౌద్రాకృతిః - అప్రకమ్ప్యత్వే హేతుః నరవ్యాఘ్రావితి నరవ్యాఘ్రౌ పురుషోత్తమౌ ॥ ౨౧ ॥ తస్యేతి ॥ అభిప్రాయం వనాన్తం నేతుమిచ్ఛాం వహతు నౌ ప్రాపయతు - అనేన ఆవాభ్యాం గన్తవ్యేన పథా వహతు - అథవా యథేచ్ఛతి యేన మార్గేణ గన్తుమిచ్ఛతి తథా వహతు - ఉభయథాపి న దోష ఇతి భావః - తత్ర హేతుమాహ అయమితి - నః ఇవ నఖ్య... గమనేచ్ఛానామస్మాకం ॥ ౨౩ ॥ స త్వితి ॥ అతిబలౌ రామలక్ష్మణౌ - సముత్క్షిప్య బాలావివ స్కన్ధగతౌ చకార తయోరిచ్ఛావశాదితి భావః ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఇమావపి స్వాభీష్టవనం ప్రవిష్టావిత్యాశయేనాహ వనమితి ॥ శివాః సృగాలవిశేషాః - తాభిర్యుతం వ్యాళమృగైః - దుష్టద్విపైశ్శ్వాపదైశ్చ వ్యాళః ... ఇత్యమరః ॥ అత్ర సర్గే భగవతస్స్వయత్నసకలప్రవృత్తికత్వం మహాభయేఽపి తావపి నిర్భయత్వం చ దర్శితం ॥ అస్మిన్ సర్గే షడ్వింశశ్శ్లోకాః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే తృతీయస్సర్గః

పావకోపమాః ॥ ౧౩ ॥ స విద్ధో న్యస్య వైదేహీం శూలముద్యమ్య రాక్షసః । అభ్యద్రవత్సుసంక్రుద్ధస్తదా రామం సలక్ష్మణమ్ ॥ ౧౪ ॥ స వినద్య మహానాదం శూలం శక్రధ్వజోపమమ్ । ప్రగృహ్యాశోభత తదా వ్యాత్తానన ఇవాన్తకః ॥ ౧౫ ॥ అథ తౌ భ్రాతరౌ దీప్తం శరవర్షం వవర్షతుః । విరాధే రాక్షసే తస్మిన్ కాలాన్తకయమోపమే ॥ ౧౬ ॥ స ప్రహస్య మహారౌద్రస్స్థిత్వాజృమ్భత రాక్షసః । జృమ్భమాణస్య తే బాణాః కాయాన్నిష్పేతురాశుగాః ॥ ౧౭ ॥ స్పర్శాత్తు వరదానేన ప్రాణాన్సంరోధ్య రాక్షసః । విరాధశ్శూలముద్యమ్య రాఘవావభ్యధావత ॥ ౧౮ ॥ తచ్ఛూలం వజ్రసంకాశం గగనే జ్వలనోపమమ్ । ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద రామశ్శస్త్రభృతాం వరః ॥ ౧౯ ॥ తద్రామవిశిఖైశ్ఛిన్నం శూలం తస్య కరాద్భువి । పపాతాశనినాచ్ఛిన్నం మేరోరివ శిలాతలమ్ ॥ ౨౦ ॥ తౌ ఖడ్గౌ క్షిప్రముద్యమ్య కృష్ణసర్పోపమౌ శుభౌ । తూర్ణమాపతతస్తస్య తదా ప్రాహరతాం బలాత్ ॥ ౨౧ ॥ స వధ్యమానస్సుభృశం బాహుభ్యాం పరిగృహ్య తౌ । అప్రకమ్ప్యౌ నరవ్యాఘ్రౌ రౌద్రః ప్రస్థాతుమైచ్ఛత ॥ ౨౨ ॥ తస్యాభిప్రాయమాజ్ఞాయ రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ । వహత్వయమలం తావత్పథానేన తు రాక్షసః ॥ ౨౩ ॥ యథా చేచ్ఛతి సౌమిత్రే తథా వహతు రాక్షసః । అయమేవ హి నః పన్థా యేన యాతి నిశాచరః ॥ ౨౪ ॥ స తు స్వబలవీర్యేణ సముత్క్షిప్య నిశాచరః । బాలావివ స్కన్ధగతౌ చకారాతిబలస్తతః ॥ ౨౫ ॥ తావారోప్య తతస్స్కన్ధం రాఘవౌ రజనీచరః । విరాధో వినదన్ఘోరం జగామాభిముఖో వనమ్ ॥ ౨౬ ॥ వనం మహామేఘనిభం ప్రవిష్టో ద్రుమైర్మహద్భిర్వివిధైరుపేతమ్ । నానావిధైః పక్షిశతైర్విచిత్రం శివాయుతం వ్యాళమృగైర్వికీర్ణమ్ ॥ ౨౭ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే తృతీయస్సర్గః

రక్తాలిప్తాం ॥ ౧౩ ॥ స ఇతి ॥ విద్ధస్తాడితః వైదేహీం న్యస్య - భూమౌ త్యక్త్వా - సీతాసమీపమాగత్య మహానాదం వినద్య కృత్వా ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ అథేతి ॥ కాలాన్తకయమోపమే కాలః అన్తకః యమశ్చేతి త్రయో మారణాధికారిణః తత్ర కాలస్యాధికారో జీవితవిచ్ఛేదే అన్తకస్య ప్రాణాపహారే యమస్య పుణ్యాపుణ్యవివేక ఇతి భేదః ॥ ౧౬ ॥ స ఇతి ॥ జృమ్భమాణస్య తనూభఙ్గం కుర్వతః కాయాన్నిష్పేతుః కాయం నిర్భిద్య నిష్పేతుః ఆశు గచ్ఛన్తీత్యాశుగాస్సన్తః ॥ ౧౭ ॥ స్పర్శాదితి ॥ వరదానేన స్పర్శాత్సంబన్ధాత్ - ప్రాణాన్ సంరోధ్య బలార్థం హృదయే వాయూన్ సమాహృత్య ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ వహత్వితి - అయమలం సుష్ఠు వహతి అనేన పథా గమనస్యేష్టం భవతి యథా చేచ్ఛతి యథాస్య గమనమిష్టం భవతి తథా వహతు గచ్ఛతు ... అయమేవేతి ... పరిగృహ్య ఏకైకేన ఏకైకమితి యావత్ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ స త్వితి ॥ సముత్క్షిప్య పరిగృహ్య స్కన్ధగతౌ చకార స్కన్ధమారోపయామాసేత్యర్థః ॥

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గః

అథపరమపురుషవహనపలంవక్తుముపక్రమతే హ్రియమాణావిత్యాది ॥ చుక్రోశ రామస్యాతిమానుషంచరిత్రమవగచ్ఛన్త్యపిస్నేహాతిశయేనవ్యాకులారురోదేత్యర్థః ॥ ఏషఇతి॥సత్యవాన్ సత్యవచనవాన్ శీలవాన్ సదాచారసంపన్నః శుచిః బుజు బుద్ధిః-ఏవందైవంప్రత్యాక్రుశ్యవిరాధంప్రత్యాహమామితి - వృకాఃఈహామృగాః కోకస్త్వీహామృగోవృకఇత్యమరః । శార్దూలావహావ్యాఘ్రాః ద్వీపినః అల్పవ్యాఘ్రాః వ్యాఘ్రోమృగారిశ్శార్దూలో హింసారుశ్చిత్రకీమృగాత్ । ఐండక్వావపస్స్వయంద్వీపితిప్రైయంలీ నమస్తఇత్యేవంచుక్రోశేతిపూర్వేణాన్వయః॥౩॥౪॥ తస్యేతి ॥ సవ్యమితి - ననుదిరాధాదానేకబంధాదాసేచలక్ష్మణస్సవ్యంరామోదక్షిణంభజమచ్ఛినదిత్యవిశేషేణోచ్యతే - కిమత్రనియామకమితిచేత్ - ఉచ్యతే సర్వదాలక్ష్మణోరామస్యదక్షిణపార్శ్వఏవతిష్ఠతి- అతోగృహాన్ దక్షిణేనరామంసవ్యేనలక్ష్మణంచాగృహాదిత్యవిరోధః తరసాబలేన॥౫॥సఇతి ॥ సంవిగ్నభీతః॥౬॥ముష్టిభిరితి ॥ బహువచనమావృత్త్యా - ఉద్యమ్యోద్యమ్యసూదయంతౌముష్ట్యాదికముద్యత్యోద్యత్యప్రహరంతౌ స్థండిలేభూతలే॥౭॥౮॥ తమితి॥ భయేష్వభయదఃశాపాపాయకరశాయప్రసన్న ఇత్యుచ్యతే॥౯॥తపసేతి ॥ శస్త్రేణశస్త్రాదిభిః-నిఖనావహేభూమౌనిక్షేపేవ ॥ ౧౦॥ తదితి ॥ ప్రశ్రితంవినయాన్వితంయథాతథాప్రోవాచేత్యన్వయః॥౧౧॥రామపాదస్పర్శేనప్రత్యభిజ్ఞానస్సాహహతఇత్యాది॥త్వయేతిశేషః పురుషర్షభ పురుషోత్తమస్త్వంరామత్వేనావలిజ్ఞఇతినజ్ఞాతఇత్యర్థః॥౧౨॥జ్ఞానప్రకారమాహ కౌసల్యేతి॥ తాతసర్వలోకజనకత్వంకౌసల్యాయాసుప్రజా నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్ - ఇతివిదితోసి-మహాభాగాశ్రీవైదేహీత్యవగతా - అయంచత్వదంశభూతోమహాయశాస్త్వదనుగజకీర్తిమాన్ - లక్ష్మణఇతివిదితః॥ ౧౩ ॥ ఏతావత్పర్యంతంకుతోనజ్ఞాతవానసీత్యత్రాహ - అభీతి ॥ అభిగర్హణాయాం కస్యచేనిశాపకాత్ర తుంబురురిత్యాది - అహమితిశేష ॥౧౪॥ ప్రసాద్యమానఇత్యాది ॥ ఉపకారస్మృత్యోపశ్లోకయతిమహాయశాఇతి ప్రకృతింస్వరూపం శాపనిమిత్తమాహఅనుపస్థీయమానఇతి - రంభాసక్తంమాం-అనుపస్థీయమానం-అవసరేమయాఅసేవ్యమానం - అతఏవసంక్రుద్ధః రాజాఅస్మత్స్వామీ వైశ్ర

హ్రియమాణౌతుతౌదృష్ట్వావైదేహీరామలక్ష్మణౌ।ఉచ్చైస్స్వరేణచుక్రోశప్రగృహ్యసుభుజాభుజౌ ॥ ౧ ॥ ఏషదాశరథీరామస్సత్యవాంఛీలవాంఛుచిః । రక్షసారౌద్రరూపేణహ్రియతేసహలక్ష్మణః॥ ౨ ॥ మాంవృకాభక్షయిష్యంతిశార్దూలద్వీపినస్తథా ॥ మాంహరోత్సృజ్యకాకుత్స్థౌనమస్తేరాక్షసోత్తమ ॥ ౩ ॥ తస్యాస్తద్వచనంశ్రుత్వావైదేహ్యారామలక్ష్మణౌ । వేగంప్రచక్రతుర్వీరౌవధేతస్యదురాత్మనః ॥ ౪ ॥ తస్యరౌద్రస్యసౌమిత్రిర్బాహుంసవ్యంబభంజహ । రామస్తుదక్షిణంబాహుంతరసాతస్యరక్షసః ॥ ౫ ॥ సభగ్నబాహుస్సంవిగ్నోనిపపాతాశురాక్షసః । ధరణ్యాంమేఘసంకాశోవజ్రభిన్నఇవాచలః ॥ ౬ ॥ ముష్టిభిర్జానుభిఃపద్భిఃసూదయంతౌతురాక్షసమ్ । ఉద్యమ్యోద్యమ్యచాప్యేనంస్థండిలేనిష్పిపేషతుః ॥ ౭ ॥ సవిద్ధోబహుభిర్బాణైఃఖడ్గాభ్యాంచపరిక్షతః । నిష్పిష్టోబహుధాభూమౌనమమారసరాక్షసః ॥ ౮ ॥ తంప్రేక్ష్యరామస్సుభృశమవధ్యమచలోపమమ్ । భయేష్వభయదశ్శ్రీమానిదంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౯ ॥ తపసాపురుషవ్యాఘ్రరాక్షసోయంనశక్యతే । శస్త్రేణయుధినిర్జేతుంరాక్షసంనిఖనావహే ॥ ౧౦ ॥ తచ్ఛ్రుత్వారాఘవేణోక్తంరాక్షసఃప్రశ్రితంవచః । ఇదంప్రోవాచకాకుత్స్థంవిరాధఃపురుషర్షభమ్ ॥ ౧౧ ॥ హతోస్మిపురుషవ్యాఘ్రశక్రతుల్యబలేనవై । మయాతుపూర్వంత్వంమోహాన్నజ్ఞాతఃపురుషర్షభః ॥ ౧౨ ॥ కౌసల్యాసుప్రజారామతాతత్వంవిదితోమయా । వైదేహీచమహాభాగాలక్ష్మణశ్చమహాయశాః ॥ ౧౩ ॥ అభిశాపాదహంఘోరాంప్రవిష్టోరాక్షసీంతనుమ్ । తుంబురుర్నామగంధర్వశ్శప్తోవైశ్రవణేనహ ॥ ౧౪ ॥ ప్రసాద్యమానశ్చమయాసోబ్రవీన్మాంమహాయశాః । యదాదాశరథీరామస్త్వాంవధిష్యతిసంయుగే ॥ ౧౫ ॥ తదాప్రకృతిమాపన్నోభవాన్స్వర్గంగమి

హ్రియమాణావితి ॥ ప్రగృహ్యఉద్యమ్య - శార్దూలద్వీపినఇతిగింధ్వబిందువ్యాఘ్రౌ కాకుత్స్థావుత్సృజ్య - మాంహర తేనమత్తత్యాద్యస్తీతి-రామలక్ష్మణయోఃప్రేమాతిశయాదితిజ్ఞేయా॥౧॥౨॥౩॥తస్యాఇతి ॥ వేగంత్వరాం॥౪॥౫॥సఇతి॥ సంవిగ్న బాహు భంగేనోద్విగ్నః ॥౬॥౭॥౮॥తమితి ॥ భయేష్వభయదఇతిస్వశ్రవణస్మరణకీర్తనాదిసంపాదకతఃపురుషస్య - సర్వభయాపహారీభవతి॥౯॥తపసేతి॥ ఆయంతపోబలవంతస్మోయస్మాత్ -అతఃరాక్షసః యుధిశస్త్రేణ జేతుంనశక్యతే కింతునిఖనావహఇతిసంబంధః॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥ ౧౩॥౧౪॥ యతేతి ॥ ప్రకృతింగాంధర్వీంతనుం॥౧౫॥శాపకారణమాహ - అనుపస్థీయమాన అవసరేష్వసేవ్యమానః-అనవస్థానేకారణమాహ రంభాసక్తమితి - అతఃక్రుద్ధస్సన్మాం రాక్షసోభవేతివ్యాజహార తతఃప్రసాద్యమానఇత్యువాచ - ఇతియదాదాశరథీరామఇత్యాదినాపూర్వోక్తం

శప్తః ఇతి । ఉక్తప్రకారేణ రాక్షసో భవేతి వ్యాజహార - పునర్మయా ప్రసాద్యమాన ఇత్యత్ర విచ్ఛ - ఉక్తప్రకారేణ శాపావసానం చోవాచేతి యోజనా ||౧౬|| తవేతి || స్వం భువనం స్వర్గలోకం - ఉపకారస్మృత్యా మంగళమాశాస్తే స్వస్తి వ ఇతి ||౧౭|| వాచికకైంకర్యమాతనోతి - ఇత ఇతి || ప్రతాపవాన్ మహాతపాః - అధికమర్ధం యస్య సోఽధ్యర్ధః అతశ్చ తద్యోజనం చ తస్మిన్ - సార్ధయోజన ఇత్యర్థః । క్షిప్రం తదగ్నిప్రవేశాత్ పూర్వం - తే త్వత్తః శ్రేయః బ్రహ్మలోకం విధాస్యతి పోషయిష్యతి యద్వా తే శ్రేయః నివాసస్థానప్రవేశనాదికం ||౧౮|| అవట ఇతి || అవటే శ్వభ్రే కుశలీ ఆర్తత్రాణరూపకుశలయుక్తః - గతసత్త్వానాం గతాసూనాం రక్షసాం వ్యసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీషు జంతుష్విత్యమరః । ఏష అవటప్రక్షేపః - అస్య ధర్మస్య ఫలమాహ - అవట ఇతి ||౨౦|| ఏవమితి || స్వర్గసంప్రాప్తః సంప్రాప్తప్రాయ ఇత్యర్థః ఖననానంతరం స్వర్గప్రాప్తేః ||౨౧||౨౨|| కుంజరస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయం । వైపుల్యం విధాయ నిమ్నతాం విధత్తే - ప్రదర ఖన్యతామితి - ప్రకృష్టోదర ప్రదర ||౨౩|| తత ఇతి || ఉత్తమం అతినిమ్నం మహాత్మనః మహాకాయస్య ||౨౪|| ఇతి । ముక్తకంఠం కంఠాక్రమణరహితం - అత ఏవ మహాస్వనం శంకుకర్ణం శంకుః కీలం తత్సదృశకర్ణం - గర్దభాకారం వా శంకుకర్ణో గర్దభః ప్రోక్తో విలివాణః । భైరవస్వనం భయంకరప్రతిధ్వానం యథా భవతి తథా నదంతం - మహాస్వనమిత్యత్ర స్వభావోక్తిః - అత్రోచ్చారణరూపకార్యోక్తిరితి భిదా ||౨౫|| సమస్తము క్షేపో వాద్యం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్ణాతి తమాహవ ఇత్యాదినా || సంయతి యుద్ధే స్థిరౌ ||౨౬|| శిలప్రక్షేపస్య నిమిత్తమాహ అవధ్యతామితి || మహాసురస్య వృత్రాదివ్యసురసదృశస్య - సమర్థ్య అయమేవాస్య వధోపాయ ఇతి నిశ్చిత్య ||౨౭|| న కేవలం స్వనిశ్చయ విరాధేన చానంతరం తత్ప్రో

ష్యతి|ఇతి వైశ్రవణో రాజా రంభాసక్తం పురానఘ|| శ్లో|| అనుపస్థీయమానో మాం సంక్రుద్ధో వ్యాజహార హ ||౧౫|| తవ ప్రసాదాన్ముక్తోఽహం అభిశాపాత్సుదారుణాత్ || శ్లో || భువనం స్వం గమిష్యామి స్వస్తి వోఽస్తు పరంతప ||౧౬|| ఇతో వసతి ధర్మాత్మా శరభంగః ప్రతాపవాన్ || శ్లో || అధ్యర్ధయోజనే తాత మహర్షిః సూర్యసన్నిభః । తం క్షిప్రమభిగచ్ఛ త్వం స తే శ్రేయో విధాస్యతి || ౧౮ || అవటే చాపి మాం రామ ప్రక్షిప్య కుశలీ వ్రజ । రక్షసాం గతసత్త్వానామేష ధర్మః సనాతనః || శ్లో || అవటే యే నిధీయంతే తేషాం లోకాః సనాతనాః || ౨౦ || ఏవముక్త్వా తు కాకుత్స్థం విరాధశ్శరపీడితః || శ్లో || బభూవ స్వర్గసంప్రాప్తో న్యస్తదేహో మహాబలః || ౨౧ || తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవో వాక్యం లక్ష్మణం వ్యాదిదేశ హ || ౨౨ || కుంజరస్యేవ రౌద్రస్య రాక్షసస్యాస్య లక్ష్మణ । వనేఽస్మిన్ సుమహచ్ఛ్వభ్రం ఖన్యతాం రౌద్రకర్మణః || శ్లో || ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామః ప్రదరః ఖన్యతామితి । తస్థౌ విరాధమాక్రమ్య కంఠే పాదేన వీర్యవాన్ || ౨౩ || తతః ఖనిత్రమాదాయ లక్ష్మణశ్శ్వభ్రముత్తమమ్ । అఖనత్పార్శ్వతస్తస్య విరాధస్య మహాత్మనః || ౨౪ || తం ముక్తకంఠం ఉత్క్షిప్య శంకుకర్ణం మహాస్వనమ్ । విరాధం ప్రాక్షిపచ్ఛ్వభ్రే నదంతం భైరవస్వనమ్ || ౨౫ || తమాహవే నిర్జితమాశు విక్రమౌ స్థిరావుభౌ సంయతి రామలక్ష్మణౌ । ముదాన్వితౌ చిక్షిపతుర్భయావహం నదంతముత్క్షిప్య బలేన రాక్షసమ్ || ౨౬ || అవధ్యతాం ప్రేక్ష్య మహాసురస్య తౌ శితేన శస్త్రేణ తదా నరర్షభౌ । సమర్థ్య చాత్యర్థవిశారదావుభౌ బిలే విరాధస్య వధం ప్రచక్రతుః || ౨౭ || స్వయం విరాధేన హి మృత్యురాత్మనః

మోచనప్రకారమప్యవాచేత్యర్థః ||౧౪||౧౫||౧౬|| శ్లో|| అధీతి || అధ్యర్ధయోజనే - అధికమర్ధం యస్య తదధ్యర్ధం తచ్చ తద్యోజనం చ సార్ధయోజనమిత్యర్థః ||౧౭||౧౮|| అవట ఇతి || అవటే గర్తే ||౨౦|| ఏవమితి || స్వర్గప్రాప్తః స్వర్గం సమ్యక్ప్రాప్తుముపక్రాంతవాన్ ||౨౧||౨౨|| కుంజరస్యేతి || శ్వభ్రం గర్తం || శ్లో || ప్రదరః గర్తః - కుంజరస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం హే లక్ష్మణ రాక్షసస్య శ్వభ్రం ఖన్యతామితి రామో లక్ష్మణముక్త్వా - అయం ప్రదరః ఖననతు తావత్పర్యంతం ఏవమేవం కరోమీతి - ప్రదరఖననావసరప్రదానాయ పాదేన విరాధం కంఠే ఆక్రమ్య తస్థావిత్యర్థః మయా త్వమితి మోహాదజ్ఞానాత్ పురుషర్షభ - పరమపురుష పూర్వం త్వమ్మయా న జ్ఞాత ఇతి - తవ సచ్చిదానంద జగన్మోహన శ్రీమూర్తి సంస్పర్శభాగధేయాత్ [illegible] నిరవధికకరుణయా మదీయశాపవిమోచనాయ ఆవిర్భూతః శ్రీరామస్త్వమితి మయా జ్ఞాత ఇత్యర్థః కౌసల్యేతి - ఇదానీం స ఏవ పరమేశ్వరం త్వం రామరూపేణావతీర్ణ ఇతి విదితః - అభిశాపాదితి - తుంబురునామ గంధర్వోఽహం వైశ్రవణేన శప్తం అస్మాదభిశాపాద్ [illegible] సంబంధః ||౧౭||౧౮||౨౪|| తమితి || ముక్తకంఠం శ్రీరామచరణపీడనేన శిథిలీకృతకంఠం యద్వా [illegible] రామం చాపయిత్వా ప్రాక్షిపదవాలయత్ ||౨౫|| తమాహవ ఇత్యాది || పూర్వస్య విస్తరం నదంతమితి పరమేశ్వరేణ శ్రీరామేణ వధం ప్రాప్తోఽస్మి ధన్యోఽహం ధన్యోఽహమితి హర్షేణ నాదం కుర్వంతమిత్యర్థః - సంయుగే స్థిరౌ ఆహవే నిర్జితం తం బలేనోత్క్షిప్య వాలయిత్వా [illegible] ||౨౬|| కస్మాదేవం ప్రచక్రతుః [illegible] - అవధ్యతామితి || మహాసురస్య శస్త్రేణాసహ్యాం అవధ్యతాం ప్రేక్ష్య అత్యర్థవిశారదౌ అత్యంతకార్యవిశారదౌ - బిలే వధం సమర్థ్య నిశ్చి

క్షమిత్యాహ స్వయమితి॥ కాననచారిణా రామేణ ప్రసహ్య బలాత్కృత్య ఆత్మనో వధార్థం స్వయమీప్సితః మృత్యుః బిలప్రవేశరూపవధో పాయః నమేవధశ్శస్త్రకృతో భవేదిత్యుపాయాంతరం ప్రతిషిద్య నివేదిత ఉక్త ఇత్యన్వయః ॥ ౨౮ ॥ తదేవేతి॥ రామేణ తత్ భాషితమేవ నిశమ్య శ్రుత్వా విరాధస్య - బిలప్రవేశనే మతిం కృత్వా - రామేణ బలేన బిలం ప్రవేశ్యమానేన రక్షసా వనం వినాదితమిత్యన్వయః ॥ ౩౦ ॥ ప్రహృష్టేతి ॥ ప్రహృష్టరూపౌ పులకితశరీరౌ వస్తుతో హర్షశోకావనయోర్నస్తః కింతు నటనమాత్రమితి ఇవశబ్దేన సూచయతి ॥ ౩౧ ॥ తతఇతి ॥ వర్ష్యనస్తోః తస్య రామస్య - తత్ప్రహితస్య పరతంత్రస్య లక్ష్మణస్య చోపమానమాహ చంద్రదివాకరావివేతి ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే చతుర్థస్సర్గః ॥

వివంవిరాధవనవాసిముముక్షుమునిజనశరణాగతేరానుషంగికఫలభూతం విరాధవధమభిధాయ పరా దివ ఫలశరభంగాశ్రమ వాసిమునిజనశరణాగతం శరణాయిష్యత్ తదుచితపాత్రభ్యర్థనాయశరభంగాశ్రమవనగమనం దర్శయతి పంచమే హత్వేత్యాది ॥ పరి ష్వజ్య సమాశ్వాస్య చేతి విరాధాక్రాంతస్పర్శజభయదుఃఖ[illegible]మితిభావః- కష్టం కృచ్ఛ్రం గహనం దుర్గమిత్యర్థః- అతఏవ దుర్గమం విషమం విశ్రమాయోగ్యమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ ఆశ్రమమితి ॥ తస్య విరాధాక్రాంతస్య- దేవప్రభావస్య దేవతుల్యమహిమవతః - తపసా సాధనేన భావితాత్మన సాక్షాత్కృతపరబ్రహ్మణః తపసా బ్రహ్మణి జిజ్ఞాసస్వేతి శ్రుతేః ॥ ౩ ॥ సమీపఇత్యాది ॥ మహదద్భుతం మహాశ్చర్యభూతం కిముపవస్తు - విభ్రాజమానం వపుషా భ్రాజమానవపుషమిత్యర్థః - వైశ్వానరాస్సూర్యస్య అరిక్తాః తేజాంసి - సూర్యవైశ్వానరోపమమిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ అవరుహ్యేతి ॥ తతః కించిత్సమీపగమనానంతరం - రథోత్సంగాత్ రథతలాత్ అవరుహ్య వసుధాం అసంస్పృశంతం అస్పృశత్ దేవస్వభావత్వాత్ - సకాశే సమీపే - విబుధానుగం విబుధా అనుగా యస్యతం - విబుధేశ్వర మింద్రం దదర్శ ॥ ౫ ॥ సుప్రభేతి ॥ సుప్రభాణ్యాభరణాని యస్యతం దేవం దేదీప్యమానం - విరజాంసి నిర్మలాని అంబరాణి యస్య తం విరజోంబరధారిణం - తద్విధైరింద్రతుల్యాకారైః [illegible] ॥ ౬ ॥ హరిభిరితి ॥ హరిభిః శ్యామైః యుక్తం - వాజిభి [illegible] హరిభిః అశ్వైః [illegible] ॥ ౭ ॥ పాండురాభ్రస్యేవ ఘనాఅధికా ప్రఖ్యా కాంతిర్యస్య తదిత్యర్థః చంద్రమండల

ప్రసహ్య రామేణ వధార్థమీప్సితః। నివేదితః కాననచారిణా స్వయం నమేవధశ్శస్త్రకృతో భవేదితి ॥ ౨౮ ॥ తదేవ రామేణ నిశమ్య భాషితం కృతా మతిస్తస్య బిలప్రవేశనే। బిలం చ రామేణ బలేన రక్షసా ప్రవేశ్యమానేన వనం వినాదితమ్ ॥ ౩౦ ॥ ప్రహృష్టరూపావివ రామలక్ష్మణౌ విరాధముర్వ్యాః ప్రదరే నిహత్య తౌ। ననందతుర్వీతభయౌ మహావనే శిలాభిరంతర్దధతుశ్చ రాక్షసమ్ ॥ ౩౧ ॥ తతస్తు తౌ కాంచనచిత్రకార్ముకౌ నిహత్య రక్షః పరిగృహ్య మైథిలీమ్। విజహ్రతుస్తౌ ముదితౌ మహావనే దివి స్థితౌ చంద్రదివాకరావివ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే చతుర్థస్సర్గః

హత్వా తు తం భీమబలం విరాధం రాక్షసం వనే। తతస్సీతాం పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చ వీర్యవాన్ ॥ ౧ ॥ అబ్రవీల్లక్ష్మణం రామో భ్రాతరం దీప్తతేజసమ్ ॥ ౧½ ॥ కష్టం వనమిదం దుర్గం న చ స్మ వనగోచరాః ॥ ౨ ॥ అభిగచ్ఛామహే శీఘ్రం శరభంగం తపోధనమ్ ॥ ౨½ ॥ ఆశ్రమం శరభంగస్య రాఘవోభిజగామ హ ॥ ౩ ॥ తస్య దేవప్రభావస్య తపసా భావితాత్మనః ॥ ౩½ ॥ సమీపే శరభంగస్య దదర్శ మహదద్భుతమ్ ॥ ౪ ॥ విభ్రాజమానం వపుషా సూర్యవైశ్వానరోపమమ్ ॥ ౪½ ॥ అవరుహ్య రథోత్సంగాదాకాశే విబుధానుగమ్ ॥ ౫ ॥ అసంస్పృశంతం వసుధాం దదర్శ విబుధేశ్వరమ్ ॥ ౫½ ॥ సుప్రభాభరణం దేవం విరజోంబరధారిణమ్ ॥ ౬ ॥ తద్విధైరేవ బహుభిః పూజ్యమానం మహాత్మభిః ॥ ౬½ ॥ హరిభిర్వాజిభిర్యుక్తమంతరిక్షగతం రథమ్ ॥ ౭ ॥ దదర్శాదూరతస్తస్య తరుణాదిత్యసన్నిభమ్ ॥ ౭½ ॥ పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యం చంద్రమండలసన్నిభమ్ ॥ ౮ ॥

త్యత్ర చ క్రమః ॥ ౨౮ ॥ అతో యమేవాస్య వధోపాయ ఇతి కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహ ॥ స్వయమితి ॥ స్వయం ప్రసహ్య అవరుధ్య [illegible] కాననచారిణా రామేణ - వధార్థం న మే వధః శస్త్రకృతో భవేదితి- ఆత్మన ఈప్సితో మృత్యుర్విరాధేన స్వయం నివేదితః [illegible] - బిలప్రవేశరూపవధం ప్రతి శస్త్రవధం నిషిధ్య ఈప్సితో బిలప్రవేశరూపో విరాధేన స్వయం నివేదిత ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ తతఇతి ॥ చంద్రదివాకరావివ- ఉభావపి దీప్తౌ ఇవకారేణ సంపన్నౌ - సూర్య ఇవ ప్రతాపసంపన్నౌ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుర్థస్సర్గః

హత్వేతి ॥ సీతాం పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చేతి - విరాధాద్భీతామితి శేషః - కష్టం గహనం - దుర్గం విషమం - విశ్రమాయోగ్యం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ తస్యేతి ॥ తపసా భావితాత్మనః నిఖిలపరసాక్షాత్కార రోచనేన భావితో వాసిత ఆత్మా అంతఃకరణం యస్య తథా ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥

సన్నిభమితి వృత్తతాయాం - చిత్రమాల్యైః లంబమానకుసుమసరైః - ఉపశోభితం ॥౯॥ చామరేతి ॥ చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే మహాధనే బహుమూల్యే - మూర్ధ్ని తిష్ఠతీతి శేషః అపశ్యదితి వానుషంగః ॥౧౦॥ గంధర్వేతి ॥ ఈడిరే తుష్టువుః - ఈడమానానపశ్యదిత్యర్థః ॥౧౧॥ సహేత్యాదిసార్ధశ్లోకైకాన్వయః ॥ తత్ర ఇదానీం రామ ఇతి పదస్యావృత్తిః క్రియాభేదాత్ - అతో న పునరుక్తిః - ఉద్దిశ్య హస్తేన నిర్దిశ్య - శరభంగేణ సాకం వాసవే సంభాషమాణే సతి తత్ర సమయే రామః శతక్రతుం దృష్ట్వా తదీయరథం రామః లక్ష్మణాయ ఉద్దిశ్య ప్రదర్శయన్ సన్ అథ లక్ష్మణమబ్రవీదితి యోజనా ॥౧౨॥ అర్చిష్మంతమితి - అర్చిష్మంతం సతతజ్వాలం - శ్రియా కాంత్యా ॥౧౩॥ య ఇతి పురుహూతస్య యజ్ఞేష్వభిభిర్బహుశో హూతస్య - నః అస్మాభిః - ఇమే హరితవర్ణాః హరయః అశ్వాః తే - యద్వా - తే ఇమే శక్రస్య హరయ ఇత్యన్వయః ॥౧౪॥ ఇమే చేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ శతం శతమితి ॥ ప్రతిదిశమితి శేషః - విస్తీర్ణవిపులోరస్కాః అత్యంతవిశాలోరస్కాః - శోణాంశువసనాః రక్తకాంతియుక్తవస్త్రాః ॥ ఏవంభూతా య ఇమే తిష్ఠంతీత్యన్వయః యేషాం సర్వేషాం ఉరోదేశేషు - హారాః జ్వలనసన్నిభాః అగ్నివచ్ఛుక్లభాస్వరాః దృశ్యంతే - రూపమిత్యత్ర ప్రియే ఇత్యధ్యాహార్యం పంచవింశతివర్షాః పరిమాణమస్య పంచవింశతివార్షికం - తతస్య పరిమాణమిత్యణ్ - వర్షస్యాభవిష్యతీత్యుత్తరపదవృద్ధిః - ఏవంభూతం రూపం శరీరం యే బిభ్రతి - అదభ్యస్తాదిత్యదాదేశః - పంచవింశతివార్షికమితి యౌవనావస్థోచ్యతే - కౌమారం స్యాత్ పంచదశాద్యౌవనం తు తతః పరమిత్యుక్తేః । త ఇమే సురా ఇత్యధ్యాహార్యం ॥౧౭॥ తత్ర యుక్తిమాహ ఏతద్ధీతి ॥ ఏతత్ పంచవింశతివార్షికం - వయః శరీరావస్థా దేవానాం నిత్యదా భవతి నిత్యదేతి నిపాతః కిలేతి ప్రసిద్ధౌ - యథేమే వసనాభరణాదిశోభా ... దర్శనాః - తస్మాత్ కిల దేవా ఇతి యోజనా ॥౧౯॥ ఇహైవేత్యాది ॥ రథే ఇత్యనేన ఇదానీం రామం దృష్ట్వా రథమారూఢ ఇత్యవగమ్యతే యావజ్జానామి జ్ఞాస్యామి యావత్పురానిపాతయోర్లడితి లట్ - వ్యక్తం - అనుమితిం వినా స్పష్టం - ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాస్యామీత్యర్థః - విరహాసహిష్ణుతయానువ్రజంతం లక్ష్మణం పునః ప్రతిశ్య జగామేత్యాహ తమేవమితి ॥౨౦॥ తత ఇతి ॥ అనుప్రాప్య ... వణాయ సమీపమాగత్య వివిక్తే రహసి - వక్ష్యమాణస్యాతిగోప్యత్వాత్ ॥౨౧॥ ఇహోపయాతీత్యాది ॥ అసౌ రామ ఇహ మత్సమీపే - ఉపయా

అపశ్యద్విపులం ఛత్రం చిత్రమాల్యోపశోభితమ్ ॥౯॥ చామరవ్యజనే చాగ్ర్యే రుక్మదండే మహాధనే ॥
గృహీతే వరనారీభ్యాం ధూయమానే చ మూర్ధని ॥౧౦॥ గంధర్వామరసిద్ధాశ్చ బహవః పరమర్షయః ॥
అంతరిక్షగతం దేవం వాగ్భిరగ్ర్యాభిరీడిరే ॥౧౧॥ సహ సంభాషమాణే తు శరభంగేణ వాసవే ॥ దృష్ట్వా శతక్రతుం తత్ర రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ । రామోఽథ రథముద్దిశ్య లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయన్ ॥౧౨॥ అర్చిష్మంతం శ్రియా జుష్టమద్భుతం పశ్య లక్ష్మణ । ప్రతపంతమివాదిత్యమంతరిక్షగతం రథమ్ ॥౧౩॥ యే హయాః పురుహూతస్య పురా శక్రస్య నః శ్రుతాః । అంతరిక్షగతా దివ్యాస్త ఇమే హరయో ధ్రువమ్ ॥౧౪॥ ఇమే చ పురుషవ్యాఘ్రా యే తిష్ఠంత్యభితో రథమ్ । శతం శతం కుండలినో యువానః ఖడ్గపాణయః ॥౧౫॥ విస్తీర్ణవిపులోరస్కాః పరిఘాయతబాహవః । శోణాంశువసనాః సర్వే వ్యాఘ్రా ఇవ దురాసదాః ॥౧౬॥ ఉరోదేశేషు సర్వేషాం హారా జ్వలనసన్నిభాః । రూపం బిభ్రతి సౌమిత్రే పంచవింశతివార్షికమ్ ॥౧౭॥ ఏతద్ధి కిల దేవానాం వయో భవతి నిత్యదా ॥౧౮॥ యథేమే పురుషవ్యాఘ్రా దృశ్యంతే ప్రియదర్శనాః ॥౧౯॥ ఇహైవ సహ వైదేహ్యా ముహూర్తం తిష్ఠ లక్ష్మణ । యావజ్జానామ్యహం వ్యక్తం క ఏష ద్యుతిమాన్ రథే ॥ త మేవముక్త్వా సౌమిత్రిమిహైవ స్థీయతామితి ॥ అభిచక్రామ కాకుత్స్థః శరభంగాశ్రమం ప్రతి ॥౨౦॥ తతః సమభిగచ్ఛంతం ప్రేక్ష్య రామం శచీపతిః । శరభంగమనుప్రాప్య వివిక్త ఇదమబ్రవీత్ ॥౨౧॥ ఇ

ఙరేతి ॥ పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యం - పాండురాభ్రస్యేవ ఘనా ఆధిక్యా ప్రఖ్యా కాంతిర్యస్య తథా ॥౯॥ చామరేతి ॥ చామరవ్యజనే వాలవ్యజనే ॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ య ఇతి ॥ పురుహూతస్య - పురుభిర్బహుభిర్యజ్ఞేష్వాహూతస్య ... యజ్ఞేష్వభిహూయత ఇతి తథా - నః అస్మాభిః ॥౧౪॥ ఇమ ఇతి ॥ అభితో దిక్ష్వితి శేషః శతశ ఇత్యత్ర సంకల్పః ॥ విస్తీర్ణేతి ॥ అతిశయేన విశాలాని ఉరాంసి యేషాం - శోణాంశువసనాః ...రాగసదృశవసనాః శోణాంశువసనా ఇతి పాఠే శోణాంశవో వసనాని చ యేషాం తే ॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ ఏతద్ధీతి ॥ ఇమే దేవా ఇదానీం యథా- ...యథా ... దృశ్యంతే - ఏవ దేవదేవానాం నిత్యదా వయో భవతీతి సంబంధః ॥౧౮॥ ఇహైవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ హే లక్ష్మణ వైదేహ్యా సహ ఇహైవ తిష్ఠ - అహమపి త్వయా సాకమాగచ్ఛామీత్యత ఆహ యావదితి ॥ రథే రథసమీపే - ఏష క ఇతి యావజ్జానామి తావత్పర్యంతమిహైవ స్థీయతామితి - తం సౌమిత్రిమేవముక్త్వా - రాఘవః శరభంగాశ్రమం ప్రతి స్వయమేవాభిచక్రామ - గంతుముపక్రాంత ఇతి సంబంధః ॥౧౯॥౨౦॥ తత ఇతి ॥ శరభంగమనుజ్ఞాప్య - వక్ష్యమాణవచనశ్రవణేన శరభంగమంగీకార్య వివిక్తే ఏకాంతే పరమరహస్యత్వాత్ ॥౨౧॥ ఇహోపయాతీతి ॥ రామ ఇహోపయాతి అసౌ యావన్మాం నాభిభాషతే తావత్ తూర్ణం నిష్ఠాం నివృత్తిం నయత తతో మాం ద్ర

తిష్ఠ, యావన్నసౌ యావతి కాలే మాం నాభిభాషతే తావత్ స్వప్రతిజ్ఞాం నిష్ఠాం సమాప్తిం నయత- నిష్ఠా నిష్పత్తినాశాంతా ఇత్యమరః। మయా అసంభాషమాణ ఏవ స్వప్రతిజ్ఞాం నిర్వర్తయత - మయా సంభాషణే స్వర్గ ఏవ ప్రస్థానప్రతిబంధః స్యాదితి భావః-సంభాషణాభావేపి దర్శనమస్త్వితి అత ఆహ తత ఇతి తతః స్వప్రతిజ్ఞానిష్ఠాపనానంతరం మాం ద్రష్టుమర్హతి న తు మాం పశ్యతు భవాన్ తం పశ్యత్విత్యుక్త్వా హ జితవంతమితి రావణం జితవంతం అత ఏవ కృతార్థం కృతదేవప్రయోజనం-ఇమమహమచిరాత్ ద్రష్టాస్మి-దర్శనసంభాషణే వ్యాం దేవత్వప్రకటకారిణీ ఇత్యుక్త్వా హ కర్మేతి హి యస్మాత్ అన్యైర్దేవైర్దుష్కరం మహత్ కర్మ రావణవధాదికం అనేన మానుషవేషేణ కర్తవ్యం తస్మాదిత్యర్థః ॥౨౩॥ ఇతీతి ॥ ఇతి ఉక్తప్రకారేణ - తాపసం తాపసవేషం మానయిత్వా బహుమాన్య - తం శరభంగమామంత్ర్య-హరియుక్తేన అశ్వయుక్తేన రథేన దివం యయౌ ॥౨౪॥ ప్రయాత ఇతి ॥ రామాగమనోద్యోగికాలపర్యంతం దృష్ట్వా ఇంద్రస్య ప్రయాతత్వాత్ - సపరిచ్ఛదం స్త్రీభ్రాతృరూపపరివారసహితం యథా భవతి తథా- అగ్నిహోత్రం వహ్నిం-ఉపాసీనం తత్ర ప్రవేశార్థముపతిష్ఠంతం -శరభంగముపాగమత్ ॥౨౫॥ తస్యేతి ॥ సమనుజ్ఞాతాః ఆసనాయ కృతానుమతికాః -లబ్ధవాసాః మునితో లబ్ధాసనాః తతో నిమంత్రితాః-సత్కృతాశ్చ సంతః నిషేదుః ॥౨౬॥ తత ఇతి ॥ శక్రోపయానం ఇంద్రాగమననిమిత్తం ॥౨౭॥ ... న్యవేదయదిత్యుక్త్వా హ మామితి ॥ సర్వేషాం వరం దదాతీతి వరదః ఏషః ఇంద్రః మాం బ్రహ్మలోకం నినీషతి నేతుమిచ్ఛతి-బ్రహ్మణ్యజయేతి శేషః ॥౨౮॥ తర్హి కిమర్థం న గతోసీత్యుక్త్వా హ అహమితి ॥ హే నరవ్యాఘ్ర అదూరతో వర్తమానం మనసైవ దాసన్నిహితం త్వాం-యోగతో జ్ఞాత్వా ప్రియాతిథిం త్వామదృష్ట్వా త్వదనుభవానందం విహాయ బ్రహ్మలోకం ఆబ్రహ్మభవనాల్లోకాః పునరావర్తిన ఇత్యుక్తలోకం న గచ్ఛామి ॥౨౯॥ తర్హి కేన సాధనేన కం లోకం గమిష్యసీత్యుక్త్వా హ త్వయేతి ॥ ధార్మికేణ ధర్మస్వరూపేణ-స్వార్థే ఠక్ మహాత్మనా సత్యసంకల్పేన త్వయా సమాగమ్య త్వత్కటాక్షవిషయో భూత్వా- దేవసేవితం-యత్ర పూర్వే సాధ్యాస్సంతి దేవా ఇత్యుక్తేః నిత్యసూరిసేవితం త్రిదివం త్రిపాద్విభూతిం-బ్రహ్మలోకాదుత్కృష్టం గమిష్యామి బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి త్రిదివం గమిష్యామీత్యనేనాయమర్థోవగమ్యతే ॥౩౦॥ క్రమేణ తథా భవిష్యతి అర్జితకర్మఫలాత్ ప్రథమమనుభవేత్యత ఆహ అక్షయా ఇతి ॥ బ్రాహ్మ్యః బ్రహ్మలోకభవాః- నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్గలోకభవాః-అక్షయాః చిరకాలస్థాయినః - యే లోకాః భోగభూ

ఇహోపయాత్యసౌ రామో యావన్మాం నాభిభాషతే। నిష్ఠాం నయత తావత్తు తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి ॥ ❀ ॥ జితవంతం కృతార్థం చ ద్రష్టాహమచిరాదిమమ్। కర్మ హ్యనేన కర్తవ్యం మహదన్యైస్సుదుష్కరమ్ ॥❀॥ నిష్పాదయిత్వా తత్కర్మ తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి ॥౨౩॥ ఇతి వజ్రీ తమామంత్ర్య మానయిత్వా చ తాపసమ్ ॥❀॥ రథేన హరియుక్తేన యయౌ దివమరిందమః ॥౨౪॥ ప్రయాతే తు సహస్రాక్షే రాఘవస్సపరిచ్ఛదః ॥❀॥ అగ్నిహోత్రముపాసీనం శరభంగముపాగమత్ ॥౨౫॥ తస్య పాదౌ చ సంగృహ్య రామస్సీతా చ లక్ష్మణః ॥ నిషేదుస్సమనుజ్ఞాతా లబ్ధవాసా నిమంత్రితాః ॥౨౬॥ తతశ్శక్రోపయానం తు పర్యపృచ్ఛత్స రాఘవః ॥❀॥ శరభంగశ్చ తత్సర్వం రాఘవాయ న్యవేదయత్ ॥౨౭॥ మామేష వరదో రామ బ్రహ్మలోకం నినీషతి ॥❀॥ జితముగ్రేణ తపసా దుష్ప్రాపమకృతాత్మభిః ॥౨౮॥ అహం జ్ఞాత్వా నరవ్యాఘ్ర వర్తమానమదూరతః ॥❀॥ బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి త్వామదృష్ట్వా ప్రియాతిథిమ్ ॥౨౯॥ త్వయాహం పురుషవ్యాఘ్ర ధార్మికేణ మహాత్మనా ॥❀॥ సమాగమ్య గమిష్యామి త్రిదివం దేవసేవితమ్ ॥౩౦॥ అక్షయా నరశార్దూల మయా లోకా జితాశ్శుభాః ॥❀॥ బ్రాహ్మ్యాశ్చ నా

ష్టుమర్హతి - మమాభిభాషణాత్పూర్వమేవ- అనేన రావణవధరూపం కర్తవ్యం తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి తదా మయి తస్య పరమకటాక్షవీక్షణస్యావసర ఇత్యర్థః ॥❀॥ జితవంతమితి ॥ అనేన అన్యైస్సుదుష్కరం మహత్కర్మ రావణవధరూపం కర్మ కర్తవ్యం-కృతార్థం కృతదేవప్రయోజనం విజయినం ద్రష్టా ద్రక్ష్యామి - రావణవధానంతరం దృష్ట్వా కృతార్థో భవిష్యామీతి భావః ॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥ తస్యేతి ॥ రామస్తస్య పాదౌ సంగృహ్యేతి-రామస్యేశ్వరావతారత్వేపి క్షత్రియరూపేణావతీర్ణత్వాద్వృద్ధ్యాచరతీతి న్యాయేన క్షత్రియమర్యాదాం ప్రవర్తయతీతి సూచితం ॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥ అహం జ్ఞాత్వేతి ॥ హే నరవ్యాఘ్ర పురుషోత్తమ-అదూరతో వర్తమానం బహుకాలం మనసా ధ్యాతం అధునా మమ భాగ్యవశేన - బాహ్యేప్యదూరే వర్తమానం - ప్రియాతిథిం ప్రియః అతిథిః ఆభ్యాగతః యస్య తం త్వామదృష్ట్వా - బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి న గమిష్యామీత్యర్థః ॥౨౯॥ త్వయేతి ॥ హే దేవ ధార్మికేణ భక్తసంరక్షణరూపధర్మశీలేన - కుతః మహాత్మనా మహాన్ జగదాధారః ఆత్మా త్రిమూర్తిర్యస్య త్వయా పరమపురుషేణ సమాగమ్య - త్రిదివం బ్రహ్మలోకం గమిష్యామి- అయం భావః నిత్యనిరతిశయనిర్మలానందస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య తవ దర్శనానందం విహాయ -బ్రహ్మలోకేన కిమపి భోక్తవ్యమస్తి తథాపి పూర్వమపేక్షితమేవ ఈశ్వరాంతరైరనుభూతమపి బ్రహ్మలోకం స్వాభిల ప్రారబ్ధకర్మాధీనో గమిష్యామి కిం కర్తవ్యమితి ॥౩౦॥ అక్షయా ఇతి ॥ బ్రాహ్మ్యః బ్రహ్మలో

మయః మయా ఆర్జితాః తాన్ మామకాన్ ప్రతిగృహ్ణీష్వ - మత్కృతాని సర్వాణి సుకృతాని త్వదర్పితాని సంత్వితి భావః సర్వత్రాతిథి సత్కారం ప్రీతికోర్థః - కర్మణాం ఆరంభ గవదర్పణం నామ ఫలసంగత్యాగ కర్తృత్వత్యాగ పూర్వకం భగవత్కైంకర్యతయానుష్ఠానం||౩౧|| ౩౨|| ఋషిణేతి || అహమేవేతి || ఆహరిష్యామ్యేవ స్వీకరిష్యామ్యేవ - సర్వాల్లోకాన్ త్వయా మహ్యమర్పితాన్ - ఇహ కానన ఇతి ప్రదిష్టం త్వయా నిర్దిష్టం - ఆవాసం త్విచ్ఛామి కుశాగ్రేన త్వదభిమతదేశే ఏవ వాస ఇత్యుచ్యతే ... నాథ్యాన ఇత్యాదికమిహానుసంధేయం||౩౩|| రాఘవేణేతి || మహాప్రాజ్ఞ ఇత్యనేన ... నిరసనం ... ||౩౪|| ఇహేతి|| ధార్మికం ధర్మచారం ధర్మాత్మా ధర్మబుద్ధిః వసతి అదూరే ఇతి శేషః ||౩౫|| ౩౬|| ఇమామితి|| మందాకినీం ... మునిరివ చరతి - అతఏవ చిత్రకూటే పృష్ఠం | ప్రతిస్రోతామితి ... ప్రతిస్రోతసం ప్రత్యాననుసృత్య వ్రజ నద్యాం పూర్వవాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖతయా గమనే ప్రతిస్రోతస్త్వం ... పుష్పోడుపవహాం ఉడుప ప్లవం - ఉడుపాకారపుష్పచయం వహతీతి ... తత్రతత్ర గమిష్యసీత్యనేన క్వచిన్నదీతీరే ... ||౩౭|| ఏష పంథా ఇతి||అనయోక్తః ... హస్తేన నిర్దిశ్యతే - అథ మునిస్స్వదేహ త్యాగకాలే రామ సన్నిధానమిచ్ఛన్ ... పశ్య తాత మామితి ... ||౩౮|| తత ఇతి|| మంత్రవిత్ - బ్రహ్మసూత్రమంత్రవిత్ శరభంగః అగ్నిం ... పరిస్తరణాదిభిరలంకృత్య - ఆజ్యేన బ్రహ్మమేధమంత్రైః హుత్వా హుతాశనం ప్రవివేశ - అత్రవిధిః ... బ్రహ్మమేధావల ... ప్రవిశేత్ | నాభివక్త్రాంత్యగాన్ అగ్నీన్ ... సంస్కారయేదితి||౪౦|| అథాన్యదేవయానమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిం దర్శయతి సవేత్యాది నా||కుమారలక్షణము ... కుమారక ఇతి | బ్రహ్మలోకం ... ఆపూర్యమాణపక్షాదాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాన్ మాసేభ్యస్సంవత్సరం ... పంచమ ... తత్పురుషోమానవస్సఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీత్యుక్తం బ్రహ్మలోకం లోకం ||౪౨||౪౩||స ఇతి|| ...

కపృస్వాశ్చ ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకాన్ || ౩౧ || ఏవముక్తో నరవ్యాఘ్రస్సర్వశాస్త్రవిశారదః || శ్లో || ఋషిణా శరభంగేణ రాఘవో వాక్యమబ్రవీత్ || ౩౨ || అహమేవాహరిష్యామి సర్వాల్లోకాన్మహామునే || శ్లో || ఆవాసం త్వహమిచ్ఛామి ప్రదిష్టమిహ కాననే || ౩౩ || రాఘవేణైవముక్తస్తు శక్రతుల్యబలేన వై || శ్లో || శరభంగో మహాప్రాజ్ఞః పునరేవాబ్రవీద్వచః ||౩౪ || ఇహ రామ మహాతేజాస్సుతీక్ష్ణో నామ ధార్మికః || శ్లో || వసత్యరణ్యే ధర్మాత్మా స తే శ్రేయో విధాస్యతి || ౩౫ || సుతీక్ష్ణమభిగచ్ఛ త్వం శుచౌ దేశే తపస్వినమ్ || శ్లో || రమణీయే వనోద్దేశే స తే వాసం విధాస్యతి || ౩౬ || ఇమాం మందాకినీం రామ ప్రతిస్రోతామనువ్రజ || శ్లో || నదీం పుష్పోడుపవహాం తతస్తత్ర గమిష్యసి || ౩౭ || ఏష పంథా నరవ్యాఘ్ర ముహూర్తం పశ్య తాత మామ్ || శ్లో || యావజ్జహామి గాత్రాణి జీర్ణాం త్వచమివోరగః || ౩౮ || తతోఽగ్నిం స సమాధాయ హుత్వా చాజ్యేన మంత్రవిత్ || శ్లో || శరభంగో మహాతేజాః ప్రవివేశ హుతాశనమ్ || ౩౯ || తస్య రోమాణి కేశాంశ్చ దదాహాగ్నిర్మహాత్మనః || శ్లో || జీర్ణాం త్వచం తథాస్థీని యచ్చ మాంసం సశోణితమ్ | రామస్తు విస్మితో భ్రాత్రా భార్యయా చ సహాత్మవాన్ || ౪౧ || స చ పావకసంకాశః కుమారస్సమపద్యత | ఉత్థాయాగ్నిచయాత్తస్మాచ్ఛరభంగో వ్యరోచత || శ్లో || స లోకానాహితాగ్నీనామృషీణాం చ మహాత్మనామ్ | దేవానాం చ వ్యతిక్రమ్య బ్రహ్మలోకం వ్యరోహత || ౪౩ || స పుణ్యకర్మా భవనే ద్విజర్షభః పితామహం సానుచరం దదర్శ హ | పితామహశ్చాపి సమీక్ష్య తం ద్విజం ననంద సుస్వాగతమిత్యు

భవాః భోగప్రదేశవిశేషాః నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్లోకభవాః భోగప్రదేశవిశేషాః - ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకానితి సర్వైశ్వర్యే శ్రీరామే ఫలసమర్పణాభిప్రాయేణోక్తం - అతిథిసత్కారవిషయే ప్రీతికే - అహమేవాహరిష్యామీతి సమర్పితఫలస్వీకారోక్తిః ప్రీతికార్థస్త్వహమేవ సర్వాన్ లోకాన్ హరిష్యామి న తు త్వత్తః ప్రతిగృహ్ణామితి క్షత్రియస్య ప్రతిగ్రహానర్హత్వాదిత్యభిప్రాయః ప్రదిష్టం ప్రదర్శితం త్వయేతి శేషః ౩౬||ఇమామితి|| ప్రతిస్రోతామిత్యాదితత్త్వమార్షం ప్రతిస్రోతసం కృత్వా అనువ్రజ అనుసృత్య గచ్ఛ నద్యాం పూర్వవాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖగమనే ప్రతిస్రోతస్త్వం భవతి - పుష్పోడుపవహాం పుష్పవల్లఘూన్యుడుపాని వహతీతి తథా యద్వా పుష్పప్రస్తరవహాం||౩౭ ఏష ఇతి || తాత జగజ్జనక మాం పశ్య - అయం కృతార్థో భవద్దృష్టికరుణాకటాక్షేణేతి శేషః గాత్రాణీత్యవయవాభిప్రాయేణ - వృద్ధః శౌచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః ఆత్మానం ఘాతయేద్యస్తు భృగ్వగ్న్యనశనాదిభిరితి వచనాచ్ఛరభంగస్యాగ్నిప్రవేశః సమంజస ఇతి

పీనవిగ్రహపరమాత్మపరః సర్వమిదంశరభంగస్య రామసాన్నిధ్యప్రతీక్షయా వ్యజ్యతే-అస్మిన్ సర్గే చతుశ్చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౪౪॥
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే పంచమస్సర్గః
ఏవం ఖరవధార్థిమునిజనశరణాగతిం వక్తుంతదుపయోగితయా రామస్య సమర్థకారుణికత్వముక్త్వా అథ తచ్ఛరణాగతిం వక్తుముపక్రమతే శరభంగ ఇత్యాది॥ శరభంగే దివంయాతే ఇతి కాలప్రదర్శనం సుతీక్ష్ణాదీనాం విద్యమానత్వాత్ - సమాగతాః సంమిళితాః॥౧॥ వైఖానసా ఇత్యాది॥ యే నఖాః తే వైఖానసాః యే వాలాః తే వాలఖిల్యా ఇత్యుక్తరీత్యా భగవన్నఖరోమజాతా ఋషయః - సదా శరీరం సంప్రక్షాళయంతీతి సంప్రక్షాళాః మరీచిపాః సూర్యాదికిరణాన్ సదాపిబంతీతి మరీచిపాః - సదా అంతః కిరణాన్ ప్రవేశయంతీత్యర్థః - అశ్మభిరాత్మశరీరాణి కుట్టయంతీత్యశ్మకుట్టాః పత్రాహారాః పర్ణాశనాః - దంతా ఏవోలూఖలం తదేషామస్తీతి దంతోలూఖలినః - ఏవంతైరేవ వ్రీహ్యాదితుషనిర్మోకం కృత్వా భక్షయంత ఇత్యర్థః - ఉన్మజ్జకాః శిరోమాత్రముద్ధృత్య సదా జలావగాఢాః గాత్రమేవ శయ్యా యేషాం తే గాత్రశయ్యాః - ఉరసి పృష్ఠే చ నయోర్వా శిరసి కృత్వా శయానా ఇత్యర్థః - అతో న స్థండిలశాయిన ఇత్యనేన న పునరుక్తిః - అశయ్యాః అనవగ్రహాః ఇత్యర్థః అభ్రావకాశకాః - వర్షవాతాతపాదిషు వృక్షనావృతదేశ ఏవ వర్తమానాః సలిలాహారాః సలిలమాత్రాహారాః వాయుభక్షాః వాయుమాత్రభక్షాః - ఆకాశే వృక్షాగ్రాదౌ నిలీయంత ఇత్యాకాశనిలయాః - స్థండిలే కుశాద్యనావృతభూతలే శేరత ఇతి స్థండిలశాయినః వ్రతోపవాసినః వ్రతోపవాసనిరతాః సర్వాహారరహితా ఇత్యర్థః - ఆర్ద్రపటవాససః ఆర్ద్రపటవసనశీలాః సజపాః నిత్యజపశీలాః తపోనిత్యాః స్వాధ్యాయ - దీక్షేత పవిత్ర తపశ్చైతపో హి స్వాధ్యాయ ఇత్యుక్తిస్సదా స్వాధ్యాయపారాయణరూపతపోనిష్ఠాః పంచతపోన్వితాః గ్రీష్మే పంచాగ్నిమధ్యస్థాః బ్రాహ్మ్యశ్రియా బ్రహ్మవిద్యానుష్ఠానజనితబ్రహ్మవర్చసేన ... పరిపక్వం యోగాయ మనియమాద్యష్టాంగయోగో యేషాం తే దృఢయోగాః సమాహితాః యోగైకాగ్రచిత్తాః - ఏవం భూతాస్తాపసా రామమభిజగ్మురిత్యన్వయః మునిస్వైవిధ్యోక్తిః శరణీయత్వాయ - అత్రాభిజగ్మురిత్యనేన శరణాగతిరుక్తా॥౬॥ అభిగమ్యేత్యాది॥ ఇక్ష్వాకుకులస్య ప్రధానః పృథివ్యాశ్చ నాథః ప్రథమే దృష్టాంతం దేవాదవహ॥౪౪॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచమస్సర్గః

శరభంగే దివం యాతే మునిసంఘాస్సమాగతాః।
అభ్యగచ్ఛంత కాకుత్స్థం రామం జ్వలితతేజసమ్॥౧॥
వైఖానసా వాలఖిల్యాస్సంప్రక్షాళా మరీచిపాః।
అశ్మకుట్టాశ్చ బహవః పత్రాహారాశ్చ ధార్మికాః॥౨॥
దంతోలూఖలినశ్చైవ తథైవోన్మజ్జకాః పరే।
గాత్రశయ్యా అశయ్యాశ్చ తథైవాభ్రావకాశకాః॥౩॥
మునయస్సలిలాహారా వాయుభక్షాస్తథాపరే।
ఆకాశనిలయాశ్చైవ తథా స్థండిలశాయినః॥౪॥
వ్రతోపవాసినో దాంతాస్తథార్ద్రపటవాససః।
సజపాశ్చ తపోనిత్యాస్తథా పంచతపోన్వితాః॥౫॥
సర్వే బ్రాహ్మ్యా శ్రియా జుష్టా దృఢయోగాస్సమాహితాః।
శరభంగాశ్రమే రామమభిజగ్ముశ్చ తాపసాః॥౬॥
అభిగమ్య చ ధర్మజ్ఞా రామం ధర్మభృతాం వరమ్।
ఊచుః పరమధర్మజ్ఞమృషిసంఘాస్సమాహి...

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచమస్సర్గః

శరభంగ ఇతి॥ మునిసంఘాః కాకుత్స్థం రామం కకుత్స్థాన్వయే అవతీర్ణం జ్వలితతేజసం రామం రమంతే యోగినో నంతే ... అభ్యగచ్ఛంత-ద్రష్టుం కిం చిద్విజ్ఞాపయితుమితి శేషః॥ అయం భావః స్వప్రకాశపరబ్రహ్మైకకకుత్స్థాన్వయే అవతీర్ణం సద్వాన్యైవ శేన ... స్థిగోచరో భూత్ - అతో మత్తపోదానాదికమద్య ఫలితమితి దర్శనానందేన కృతార్థీభవితుం నిర్వాణస్య దినలాభే యథా అవ్యదానే ... రామ నిసంఘాః - నానాదిగ్భ్యస్సమాగతా ఇతి - వైఖానసా ఇతి - వైఖానసాదయస్తపోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞాస్తాపసవిశేషాః యద్వా బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖానసాః కేశజాతా వాలఖిల్యాః యే నఖాః తే వైఖానసాః యే వాలాః తే వాలఖిల్యా ఇతి శ్రుతేః - యద్వా విఖనసమునినా ప్రోక్తం సూత్రమధికృత్య తత్సూత్రానుసారిణో వైఖానసాః - వాలఖిల్యాస్తు నవే స్నేలబ్ధే పూర్వసంచితత్యాగినః - సంప్రక్షాళా భగవత్ శ్రీపాదజా నజాతా మహాపుణ్యం - యద్వా ప్రత్యహం జీవనసాధనం సంపాద్య సర్వం వినియుజ్య వర్తంతే యే తే అశ్వస్తనికాః సంప్రక్షాళాః - మరీచిపాః చంద్రికాపాయినః - అశ్మకుట్టాస్తు భక్షణార్థం ప్రియంగ్వాదీనశ్మన్యేవ కుట్టయంతీతి తథా - పత్రాహారాః జీర్ణపర్ణాశనాః యే వ్రీహ్యాదీన్ దంతైః ఖండయిత్వా భక్షయంతి తే దంతోలూఖలినః - ఉన్మజ్జకానామకంఠమగ్నా జలే స్థిత్వా తపః కుర్వంతః - ఉన్మత్తకా ఇతి పాఠే ... తః మత్తో మాన్సర్యాసేషాం తే తథా స్వార్థేకం - గాత్రశయ్యాస్తు కేవలం స్థలే గాత్రైరేవ యే శేరతే తే తథా యే కదాచిదపి న శేరతే తే అశయ్యాః - అభ్రావకాశకాః యే వాతాతపవర్షేషు కేవలమాకాశే సంవృతదేశే ... రంతి తే తథా - అభ్యావకాశిన ఇతి పాఠే అభ్యవకాశినః జాగ్రత్స్వభావినః - ఆకాశనిలయాః ఆకాశ ఏవ వాయుధారణబలేన లీయంతే తే తథా - యే కుశాద్యావృతభూతలే శేరతే తే స్థండిలశాయినః వ్రతోపవాసినః వ్రతోపవాసనిష్ఠాః ఆర్ద్రపటవాససః ఆర్ద్రపటవాసనాః ... ఏవ వాసః ఆచ్ఛాదనం యేషాం తే తథా తపోనిత్యాః తపోహి స్వాధ్యాయ ఇతి శ్రుతేః సదా అధ్యయననిష్ఠా ఇత్యర్థః పంచతపోన్వితాః పంచాగ్నిమధ్యే సమాచరితతపస్సా ఇత్యర్థః॥౧॥౨॥౩॥౪॥౫॥౬॥ అభిగమ్యేతి

తానామితి - యథా దేవేంద్ర ఇతి శక్రస్య నామ తథా రఘుపతిరితి తవ నామేత్యర్థః - విశ్రుత ఇతి యశసా శరభంగానుగ్రహకీర్త్యా విక్ర మేణ విరాధనిరసనేన చ - త్రిషు లోకేషు [illegible] విశ్రుతః ప్రసిద్ధః పితృభక్తిశ్చ త్వయి పుష్కలా - [illegible] సత్యం సత్యవచనం చ - త్వయి పుష్కలం భరత ప్రార్థనయా [illegible] దమశ్చ త్వయి పుష్కలః శర భంగానుగ్రహాత్ త్వామితి - ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలమిత్యుక్తానువాదః - [illegible] యాచ్ఞేత్యర్థః సా చ [illegible] విషయా - [illegible] ఆర్తత్రాణ [illegible] కార్యసాధనం - [illegible] జ్ఞాపనం తు [illegible] ప్రార్థనం [illegible] హరాత్ [illegible] కర్తవ్యమిత్యుక్తం భవతి [illegible] రాజ్ఞో [illegible] లౌకిక రాజరక్షణ ప్రకారం [illegible] ధర్మస్త్విత్యాదినా - యః ప్రజాభ్యో బలిషడ్భాగం హరతి - [illegible] న రక్షతి తస్య మహానధర్మః [illegible] భాగధేయః [illegible] షడ్భాగః - [illegible] నిర్దేశః - [illegible] బలిషడ్భాగం [illegible] మహీ [illegible] యుంజానః [illegible] నిత్యయుక్తః [illegible] సర్వాన్ విషయవాసినః స్వకీయాన్ ప్రాణానివ - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి ఇష్టాన్ సుతానివ [illegible] రక్షతి స మహీపతిః [illegible] వార్షికీం బహుకాల [illegible] శాశ్వతీం [illegible] పునః పునశ్శ్రూయమాణాం [illegible] తతో [illegible] కీర్తిం ప్రాప్నోతి బ్రహ్మణః స్థానమాసాద్య తత్ర బ్రహ్మణా మహీయతే పూజ్యతే చ యస్తు [illegible] నా సముత్థో [illegible] మునిజన [illegible] యద్ధర్మం - తత్ర ధర్మే - రాజ్ఞశ్చతుర్భాగః చతుర్థాంశో భవతి - [illegible] ప్రజాః [illegible] రక్షితుర్భాగ [illegible] హేతురిత్యాహ సోయమిత్యాదినా - [illegible] వానప్రస్థగణః [illegible] బ్రాహ్మణభూయిష్ఠః [illegible] బ్రాహ్మణభూయిష్ఠా

తాః ॥ ౯ ॥ త్వమిక్ష్వాకుకులస్యాస్య పృథివ్యాశ్చ మహారథ । ప్రధానశ్చాసి నాథశ్చ దేవానాం మఘవానివ ॥ ౧౦ ॥ విశ్రుతస్త్రిషు లోకేషు యశసా విక్రమేణ చ । పితృభక్తిశ్చ సత్యం చ త్వయి ధర్మశ్చ పుష్కలః ॥ ౧౧ ॥ త్వామాసాద్య మహాత్మానం ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలమ్ । అర్థిత్వాన్నాథ వక్ష్యామస్తచ్చ నః క్షన్తుమర్హసి ॥ ౧౨ ॥ అధర్మస్సుమహాంస్తాత భవేత్తస్య మహీపతేః । యో హరేద్బలిషడ్భాగం న చ రక్షతి పుత్రవత్ ॥ ౧౩ ॥ యుంజానస్స్వానివ ప్రాణాన్ ప్రాణైరిష్టాన్ సుతానివ । నిత్యయుక్తస్సదా రక్షన్ సర్వాన్ విషయవాసినః ॥ ౧౪ ॥ ప్రాప్నోతి శాశ్వతీం రామ కీర్తిం స బహువార్షికీమ్ । బ్రహ్మణస్స్థానమాసాద్య తత్ర చాపి మహీయతే ॥ ౧౫ ॥ యః కరోతి పరం ధర్మం మునిర్మూలఫలాశనః । తత్ర రాజ్ఞశ్చతుర్భాగః ప్రజా ధర్మేణ రక్షతః ॥ ౧౬ ॥ సోయం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠో వానప్రస్థగణో మహాన్ । త్వన్నాథోఽనాథవ ద్రా

[illegible] అనన్యగతికత్వం [illegible] శ్రీరామచంద్ర [illegible] శరణ్యత్వం చ [illegible] నాథనం [illegible] విజ్ఞాపయంతి శరభంగాశ్రమే రామమిత్యాదినా - [illegible] ॥ త్వమిత్యాదిశ్లోక [illegible] దేవానాం మఘవానివ - ఇక్ష్వాకుకులస్య [illegible] పృథివ్యాశ్చ పృథివీమాత్రస్య చ ప్రధానో నాథస్త్వమితి [illegible] ధారణపోషణక ర్తా [illegible] యశసా విక్రమేణ చ త్రిషు లోకేషు [illegible] విశ్రుతః [illegible] తథా [illegible] పితృభక్తిః [illegible] త్వయి [illegible] పితృ [illegible] వచనపరిపాలనత్వమితి [illegible] సత్యం సత్యవచనత్వం పుష్కలః అధికో ధర్మశ్చ త్వయ్యస్తీత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ త్వామితి ॥ ధర్మజ్ఞం శరణాగతరక్షణరూపం ధర్మం జానాతీతి [illegible] ధర్మవత్సలం [illegible] త్వామాసాద్య [illegible] ప్రాప్య - అర్థిత్వాత్ అర్థోఽర్థనా [illegible] యాచ్ఞా [illegible] సర్వలోక [illegible] ప్రార్థనీయ [illegible] కించిద్విజ్ఞాపయిష్యామః నః అస్మాకం [illegible] విజ్ఞాపనరూ పాపరాధం [illegible] క్షన్తుమర్హసి - [illegible] మేవా [illegible] - త్వయి శరణాగతిమాత్రమేవ కార్యసా ధనం - తథాపి [illegible] చిదుచ్యతే - [illegible] తవ్యమితి భావః ॥ ౧౧ ॥ జగద్రక్షణాయావతీర్ణో [illegible] రామస్స్వాన [illegible] విజ్ఞాయాపి [illegible] లోక [illegible] రాజధర్మం విజ్ఞాపయంతి ॥ అధర్మ ఇతి ॥ సర్వాన్ విషయవాసిన ఇత్యుత్తరశ్లోకగతమత్రా పి [illegible] - [illegible] పుత్రవదరక్షతి - తేభ్యో బలిషడ్భాగం బలిః కరః షష్ఠో భాగః షడ్భాగః [illegible] షడ్భాగశ్చ తం గృహ్ణాతి - తస్య మహా నధర్మః - [illegible] ॥ యుంజాన ఇతిశ్లోకద్వయేన ॥ యుంజానః ప్రజారక్షణే యతమానః - ని త్యయుక్తః [illegible] సర్వాన్ విషయవాసినః స్వకీయాన్ ప్రాణానివ - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి [illegible] - ఇష్టాన్ సుతానివ - [illegible]

త్యక్తం యద్వా బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మవిదః తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ వానప్రస్థానాం తృతీయాశ్రమిణాం గణః త్వం నాథో యస్యాసౌ త్వన్నాథః అనాథవత్ బాధ్యతే నాస్మానేవ కేవలం శోచయంతి ఏహీత్యాదినా ఘోరైరిత్యాదినా బహుశ్శ ఇత్యత్రాపి హన్యత ఇత్యుక్తం - భావితాత్మనాం ధ్యానశీలానాం బహుధా చేదనభేదనభక్షణాదిభిః హతానాం బహూనాం విప్రాణాం విశీర్ణానీతి పంపేతి - అనుమందాకినీమపీతి - అనులక్షణే శబ్దః ప్రకాశసేయ మందాకినీం శరభంగాశ్రమవాహినీం మందాకినీ నద్యాస్తటవాసినామిత్యర్థః కదనం హింసా శరీరాణ్యుపేక్ష్య కేవలతాసహ సాభయే చేత్యాశంక్య న వయం స్వశరీరపీడాతో భీతాః కింతు మహాత్స్వ గిరియసు క్రియమాణం కదనం న మృష్యామ ఇత్యాహ ఏవమితి - విప్రకారం నికారం నికారో విప్రకారస్స్యాదిత్యమరః । స్వజనపీడా దుస్సహేతి భావః - తత ఇతి శరణార్థం రక్షణార్థం సముపస్థితాః ప్రపన్నాః గత్యంతరాభావమాహ పరేతి త్వత్తః పరా అన్యా గతిః ఉపాయః నోపపద్యతే పృథివ్యామిత్యనేన సర్వభువనోపలక్షణం - లక్షణా చ శ్రుతిం - నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత ఇతి । ఇత్యాచురితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౦ ॥ ఏతదితి ॥ తపస్వినాం ప్రశస్తతపసాం - తాపసానాం మునీనాం - నైవమితి శరణాగతైర్వాజ్ఞాప్యోహం - పరిపాలయేత్యాదికం వక్తుం నార్హథ ॥ కేవలేనాత్మకార్యేణ కేవలాత్మప్రయోజనత్వేన - రాక్షసైః క్రియమాణం భవతామిమం విప్రకారం అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం - మయా వనం ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టం లిటో లేవకృత్యక్తిఖల ర్థా ఇతి కర్మణి తవ్య ప్రత్యయః - స్వతో మత్ప్రయోజనరూపం భవద్విరోధినిరసనం తుర్యమేవేదం వనం ప్రవిష్టోస్మీత్యర్థః । శేషభూత

మ రాక్షసైర్వధ్యతే భృశమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఏహి పశ్య శరీరాణి మునీనాం భావితాత్మనామ్ । హతానాం రాక్షసైర్ఘోరైర్బహూనాం బహుధా వనే ॥ ౧౬ ॥ పంపానదీనివాసానామనుమందాకినీమపి । చిత్రకూటాలయానాం చ క్రియతే కదనం మహత్ ॥ ౧౭ ॥ ఏవం వయం న మృష్యామో విప్రకారం తపస్వినామ్ । క్రియమాణం వనే ఘోరం రక్షోభిర్భీమకర్మభిః ॥ ౧౮ ॥ తతస్త్వాం శరణార్థం చ శరణ్యం సముపస్థితాః । పరిపాలయ నో రామ వధ్యమానాన్నిశాచరైః ॥ ౧౯ ॥ పరా త్వత్తో గతిర్వీర పృథివ్యాం నోపపద్యతే । పరిపాలయ నస్సర్వాన్రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజ ॥ ౨౦ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా తు కాకుత్స్థస్తాపసానాం తపస్వినామ్ । ఇదం ప్రోవాచ ధర్మాత్మా సర్వానేవ తపస్వినః ॥ ౨౧ ॥ నైవమర్హథ మాం వక్తుమాజ్ఞాప్యోహం తపస్వినామ్ । కేవలేనాత్మకార్యేణ ప్రవేష్టవ్యం మయా వనమ్ ॥ ౨౨ ॥ విప్రకారమపాక్రష్టుం రాక్షసైర్భవతామిమమ్ । పితుస్తు నిర్దేశకరః ప్రవిష్టోహమిదం వనమ్ ॥ ౨౩ ॥ భవతామర్థసిద్ధ్యర్థమాగతోహం యదృచ్ఛయా । తస్య మే

ర్షష రాజా - ఐహికాముష్మికఫలం ప్రాప్నోతి - రక్షకస్య రాజ్ఞః కరషడ్భాగముక్త్వా - ఇదానీం ధర్మాదపి భాగప్రాప్తిప్రకారమాహ - ఇతి ॥ నను క్వచిత్ షష్ఠో భాగ ఉచ్యతే క్వచిత్ ద్వితీయో భాగః కథ్యత ఇతి చేన్న - ఉపవాసిభిః వైఖానసైః ధర్మాత్ షష్ఠో భాగః రాజపరిపాలితదేశ సంభూతఫలాశినో ధర్మాచ్చతుర్థో భాగః తత అన్నపానపుష్టాంగజనస్య ధర్మాత్ ద్వితీయో భాగః - యస్యాన్నపానపుష్టాంగః కురుతే ధర్మసంచయం - అన్నప్రదాతుస్తస్యార్ధం కర్తుశ్చార్ధం న సంశయ ఇతి స్మరణాత్ ॥ ౧౪ ॥ ఏవం రాజసాధారణధర్మాభిధానం ప్రదర్శ్య - స్వకీయం వివక్షితమర్థం కథయతి ॥ సాయమిత్యాది ॥ బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యనేన క్షత్రవైశ్యవానప్రస్థాశ్చ కేచిదిహ సంతీతి గమ్యతే - త్వన్నాథః స్వ నాథో యస్య సః - తథావిధోప్యనాథవదయం వధ్యతే - అతో భక్తరక్షణోపేక్షితవానుచితేతి భావః ॥ ౧౫ ॥ ఏహీతి ॥ మునీనాం వ్రతశీలానాం భావితాత్మనాం నిదిధ్యాసననిష్ఠానాం హతానాం శరీరాణి పశ్యేతి - కారుణ్యోత్పాదనాయోక్తం బహుధా హతానామంగప్రత్యంగం శస్త్రభిన్నానామస్మాకం శరీరాణి పశ్యేతి వ్యజ్యతే ॥ ౧౬ ॥ పంపేతి ॥ కదనం బాధా - క్రియతే రాక్షసైరితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ ఏవమితి ॥ విప్రకారం బాధాం న మృష్యామః సోఢుమశక్తాః ॥ ౧౮ ॥ స్వానుభూతాం రక్షః పీడామనూద్య నిగమయతి ॥ ౧౯ ॥ తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ ప్రాతిరిత్యర్థః ౦న్వ షః । శరణ్యం సర్వలోకరక్షణసమర్థం త్వాం శరణార్థం సముపస్థితాః ప్రాప్తాః - న కదాపి తీర్యరక్షిష్యతీతి త్వామేవ ప్రతీక్షమాణా స్మ ఇత్యర్థః - అనన్యగతికత్వేన సర్వాత్మనా త్వయైవ రక్షణీయా వయమితి విజ్ఞాపయంతి ॥ పరేతి ॥ పృథివ్యామితి సర్వలోకోపలక్షణం త్వత్తః పరా త్వదన్యా గతిః - ఐహికాముష్మికసాధనం దేవతాంతరం నాస్తీత్యర్థః - తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి నాన్యః పంథా విద్యతేయనాయేతి శ్రుతేః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ఏతదితి ॥ తపస్వినాం అతిశయేన విద్యమాన తపసాం తాపసానాం ఋషీణాం ॥ ౨౧ ॥ శ్రీరామ ఋషీన్ ప్రత్యుత్తరమాహ । నైవమర్హథేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయేన ॥ ఆజ్ఞాప్యః ఆజ్ఞానువర్తీ - కేవలేన నిరుపాధికేన కార్యేణ పితృవచనపరిపాలనరూపేణ ప్రయోజనేన హేతునా - అవశ్యం మయా వనం ప్రవేష్టవ్యమేవ - అయమేవ వనప్రవేశో రాక్షసైః క్రియమాణం భవతామిమం విప్రకారమపాక్రష్టుమపి సంపన్న ఇతి - అపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజ్యం - ఉత్తరశ్లోక ఏవ కవినా శ్లోకాంతరేణ వర్ణ్యతే - ఇయమపి శైలీ కవేరిత్యాహ పితుస్త్వితి - అహం పితుర్నిర్దేశకరస్సన్ వనం ప్రవిష్టశ్చ భవతామర్థసిద్ధ్యర్థం చాహమాగతః ॥ ౨౨ ॥ తస్యేతి ॥ హంతుమిచ్ఛామీతి యత్ - అతో మహాఫలో భవిష్యతీతి తపస్వినః ప్రోవాచేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ వాస్తవా

తపుణస్య శేషిత్వప్రయోజనత్వాదితి భావః - పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనం ప్రవిష్టో నీలికిం వదంత్యాహ - ఆగతిరిత్యత్రాహ పితురితి ॥ అహం భవతామర్థసిద్ధ్యర్థమాగతోఽస్మి యదృచ్ఛయా దైవగత్యా పితుర్నిర్దేశకరం నమిదం ప్రవిష్టోఽస్మి పితృవాక్యకరణవ్యాజేన భవదర్థసిద్ధ్యర్థమేవాగతోఽస్మీతి భావః - తస్యేతి - భవతామర్థమేవాగతస్య మే వనేవాసో మహాఫలో భవిష్యతి - తదేవ ఫలమాహ తపస్వినామితి - రక్షస్వినాం శత్రూన్ రణే హంతుమిచ్ఛామి ఇదం ప్రోవాచేత్యన్వయః ॥ ౨౫ ॥ దత్త్వేతి ॥ అభయమితిచ్ఛేదః ధృతాత్మా నిశ్చలమనాః తపోధనైః ఋషిభిశ్చ సభార్య వృత్తః పూజ్యాచారః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే షష్ఠస్సర్గః

అథ సుతీక్ష్ణాభ్యర్థనయా మృగరూపమారీచాదిదుష్టరాక్షసనిరాసస్సప్తమే - రామస్త్విత్యాది ॥ ఆశ్రమపదం ఉద్దిశ్యేతి శేషః - తైర్ద్విజైః వైఖానసాదిభిః ॥ ౧ ॥ స ఇతి ॥ అదూరమితి చ్ఛేదః - పూర్వసర్గశరభంగేన - ఇహ రామ మహాతేజా ఇతి సుతీక్ష్ణాశ్రమస్యాదూరతోక్తేః ॥ నదీరితి బహువచనమేకస్యా ఏవ మందాకిన్యాః బహుప్రదేశే స్వావృత్త్యా - బహూదకాః విపులోదకాః - నౌతార్యత్వోక్తేః - శైలం శైలసంబంధినం - కాననమిత్యనువాదాత్ - తస్యేదమిత్యణ్ మహామేఘమివేతి శ్యామికాయా ముపమా ॥ రామానుజీయం ॥ విమలం పవిత్రం ॥ ౨ ॥ తత ఇతి ॥ ద్రుమైః సంతతం వ్యాప్తం - ఇక్ష్వాకువరౌ రాఘవౌ నిత్యభయధా స్థైర్యమాలోక్తిః ॥ రామానుజీయం ॥ తత ఇతి ॥ తదిత్యత్ర ప్రస్తుతస్య కాననస్య తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః - ప్రథమం శైలస్య ప్రస్తుతత్వాత్తస్య కాననమపి ప్రస్తుతమేవేతి ॥ ౩ ॥ ప్రవిష్ట ఇతి ॥ చీరమాలయా వల్కలపజ్క్త్యా పరిష్కృతం అలంకృతం ॥ ౪ ॥ తత్రేతి ॥ మలపంకజటాధరం నిత్యనిశ్చలతపోయోగేన వా వార్ధకేన వా మలపంకజటాసాంధరం విధివత్ ప్రమవద్యథా భవతి తథా - అభాషత మీలితనయనత్వేన స్వాభివాదనావబిజ్ఞానాత్ భాషణం ॥ ౫ ॥ రామోఽహమితి ॥ మా అభివాదయంతం మాం అభివద ప్రత్యభివాదనం కురు - సత్యవిక్రమ అమోఘతపః ప్రభావ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ స్వాగతమితి ॥ సనాథ ఇవ సనాథ ఏవ యద్వా - సర్వదా త్వయా సనాథత్వేపి సాక్షాదాగమనం సనాథత్వప్రతిభేదానీం జాతేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ స్వస్య మోక్షోపేక్షాం వ్యంజయతి ప్రతీక్షమాణ ఇతి ॥ త్వామేవ ప్రతీక్షమాణం ప్రతి

యథావనే వాసో భవిష్యతి మహాఫలః ॥ ౨౪ ॥ తపస్వినాం రణే శత్రూన్ హంతుమిచ్ఛామి రాక్షసాన్ । పశ్యంతు వీర్యమృషయస్సభ్రాతుర్మే తపోధనాః ॥ ౨౫ ॥ దత్త్వా భయం చాపి తపోధనానాం ధర్మే ధృతాత్మా సహ లక్ష్మణేన । తపోధనైశ్చాపి సభాజ్యవృత్తస్సుతీక్ష్ణమేవాభిజగామ వీరః ॥ ౨౬ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షష్ఠస్సర్గః

రామస్తు సహితో భ్రాత్రా సీతయా చ పరంతపః । సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమపదం జగామ సహ తైర్ద్విజైః ॥ ౧ ॥ స గత్వా దూరమధ్వానం నదీస్తీర్త్వా బహూదకాః । దదర్శ విపులం శైలం మహామేఘమివోన్నతమ్ ॥ ౨ ॥ తతస్తదిక్ష్వాకువరౌ సతతం వివిధైర్ద్రుమైః । కాననం తౌ వివిశతుస్సీతయా సహ రాఘవౌ ॥ ౩ ॥ ప్రవిష్టస్తు వనం ఘోరం బహుపుష్పఫలద్రుమమ్ । దదర్శాశ్రమమేకాంతే చీరమాలాపరిష్కృతమ్ ॥ ౪ ॥ తత్ర తాపసమాసీనం మలపంకజటాధరమ్ । రామస్సుతీక్ష్ణం విధివత్తపోవృద్ధమభాషత ॥ ౫ ॥ రామోఽహమస్మి భగవన్ భవంతం ద్రష్టుమాగతః । త్వం మాభివద ధర్మజ్ఞ మహర్షే సత్యవిక్రమ ॥ ౬ ॥ స నిరీక్ష్య తతో వీరం రామం ధర్మభృతాం వరమ్ । సమాశ్లిష్య చ బాహుభ్యామిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ స్వాగతం ఖలు తే వీర రామ ధర్మభృతాం వర । ఆశ్రమోఽయం త్వయాక్రాంతస్సనాథ ఇవ సాంప్రతమ్ ॥ ౮ ॥ ప్రతీక్షమాణస్త్వామేవ నారోహే

హేఽహం తపస్వినామహం మార్గామ్యాప్య భక్త్యాధీనత్వాదిత్యాశయః - కించ కేవలేన కార్యేణ స్వకార్యేణ వ యావనం ప్రవేష్టవ్యమితి తావః కింతు రాక్షసంభవతాం విప్రకారమపాక్రష్టుమేవేతి సంబంధః - పితృవచనపరిపాలనాయాగతం స్వయమితి నశంకనీయం తత్తువ్యాజమాత్రమిత్యాహ ॥ పితురితి ॥ భవతామేవార్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా న తు కర్మపారవశ్యేన అత ఏవ భవతాం దేవార్థమాగతస్య మే వనవాసః తపస్వినామ్మహాఫలం - తపస్వినాం రణే శత్రూన్ హంతుమిచ్ఛామి మహాబలత్వం నామేష్టప్రాప్త్యనిష్టపరిహారరూపం - ఇదానీం మునిధైర్యసిద్ధ్యర్థం రామ ప్రతిజ్ఞాని తే పశ్యంత్వితి ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ దత్త్వేతి ॥ వరం రాక్షసవధప్రతిజ్ఞారూపం - ఆర్యం పూజ్యం వృత్తం యస్యేత్యార్యవృత్తః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం షష్ఠస్సర్గః

రామ ఇత్యాది ॥ తైః పూర్వోక్తైః ద్విజైః మునిభిః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ తత ఇతి ॥ తదిత్యత్ర ప్రవిశ్య తు మహారణ్యమిత్యారభ్య - దండకారణ్యస్యైవ ప్రస్తుతత్వాత్ - తచ్ఛబ్దేన తదేవ పరామృశ్యతే - ద్రుమైస్సతతం సమ్యగ్వ్యాప్తం ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ తత్రేతి ॥ మలపంకజటాధరం మలస్నానాభావా స్వర్ణాదిసంస్కారాభావాచ్ఛరీరజన్యం పంకో నానావనసంచారాచ్ఛరీరలగ్నమితి భావః విధివదిత్యనంతరం ఉపగమ్యేతి శేషః ॥ ౫ ॥ రామోఽహమితి ॥ సత్యవిక్రమ అక్షతతపస్స్వభావ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ స్వాగతమితి ॥ త్వయాక్రాంతః అధిష్ఠితః - అత ఏవ సనాథ ఇవ స్వామిసహిత ఇవాభూత్

చాపరాన్ త్వదాగమనం కాంక్షమాణ ఇత్యర్థః - దేవలోకం నారోహే తస్యాంతరాయో హ్యైంద్రేయదేవేంద్రత్వాదికం ఫలమితి తస్య మో క్షవిరోధిత్వాదితి భావః | త్వదాగమనం కుతోవగతం తత్రాహ చిత్రకూటమితి || చిత్రకూటముపాదాయ చిత్రకూటగమనమారభ్య - రాజ్యాత్ భ్రష్టః ప్రవ్రజిత ఇతి మయా శ్రుతోసి ||౯|| స్వర్గారోహణస్య క ప్రసంగ ఇత్యత్రాహ ఇహేతి || ఉపయాతః శరభంగార్థమాగతః - మామువాచేత్యాహ ఉపాగమ్యేతి మహాదేవమితి మిలిత్వా కృత్వా నసీత్యుక్తిస్తారతమ్యజ్ఞానాదితి భావః ||౧౦||౧౧||౧౨||౧౩|| అహమేవేతి|| స్వయం మేన స్వకాలమవాప్య ||౧౪|| ఏవమితి || హర్షేణ మహతాప్లుతః ఆనందభరిత - గుణవాన్ ఉపద్రవోపహృతాహర స యస్మాత్ ప్రాయేణ ఇత్యమితి - ఆశ్రమం తత్రావనం - అనిర్దిష్టానన్తు మోపిభయం యేషాం తే అకుతోభయాస్సంతః - అటిత్వా చరన్తః పరిప్లుత్య - లోభయిత్వా సమాధిభంగం జనయిత్వా - విచిత్రతరవేషైరితి శేషః - ప్రతిగచ్ఛంతి ప్రతియాంతి - అత్రవసనే మృగేభ్యః ప్రత్యృ గాణావినాన్యో దోషో నభవేదితి విద్ధి - మృగప్రలోభనరూపదోషాదన్యో దోషో నాస్తీత్యనేనాత్యర్థః - ఇతి వాక్యము ప్రాదిలిపూర్వేణ సం బంధః ||౧౮||౧౯|| తచ్ఛ్రుత్వేతి || తత్ మృగభయవిషయకం వచనం వికృష్య సశరం ధనురితి స్వోత్సాహప్రకటనం - హన్యామితి స్రాకారేలిజ్ వదకాలె ప్రాప్తే తరలమగహనమం కుర్యామిత్యర్థః ప్రాప్తకాలాశ్చ తద్దర్శనకాలం తచ్చ హనన నిమిత్తత్వానకథనం శక్యమిత్యాహ భ వాంతి || తత్ర మృగసంఘహనన విషయే భవాన్ మయా అభిషజ్యేత అభిభూయేత - ఉపపూర్వా త్సంజె రకర్మణి లజ్ - అభిషంగ పరిభవే పంగా క్రోశేన సోఽరపిరివా | తాపస్సమృగహననేమయా త్వంకృతాపరాధో భవే - అత్రమునయంధిత్యాదిగీతార్థ తతః కమిష్య త్రాహ కింస్యాత్ కృచ్ఛ్రతరం తత ఇతి - తత భవాన్ హాత్ - కృచ్ఛ్రతరం కష్టతరం కిం నకిమపేత్యర్థః తస్మాదస్మిన్నాశ్రమే చిరం తద్వర్తన మల్పకాలం వాసం న సంపాదయే వసామి - ఇహ వాసే మృగ నిగ్రహేణా నోస్థాతవ్యం హత్వా వధానేన త్ర మృగాణాం స్వసన్నిధా వివాసనేన కత్వం స్యాత్ తచ్చ మమ నేష్టం - అతో న్యత్ర స్వసన్నిధానే మృగాణామనిష్టమిత్యర్థః - తద్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః ||

హే హ పాహి మహాయశః | దేవలోకమితో వీర దేహం త్యక్త్వా మహీతలే ||౮|| చిత్రకూటముపాదాయ రాజ్యభ్రష్టోసి మే శ్రుతః ||౯|| ఇహోపయాతః కాకుత్స్థ దేవరాజశ్శతక్రతుః || ౧౦ || ఉపగమ్య చ మాం దేవో మహాదేవస్సురేశ్వరః | సర్వాన్ లోకాన్ జితానాహ మమ పుణ్యేన కర్మణా ||౧౧|| తేషు దేవర్షిజుష్టేషు జితేషు తపసా మయా | మత్ప్రసాదాత్సభార్యస్త్వం విహరస్వ సలక్ష్మణః ||౧౨|| తముగ్రతపసాయుక్తం మహర్షిం సత్యవాదినమ్ | ప్రత్యువాచాత్మవాన్ రామో బ్రహ్మాణమివ కాశ్యపః ౧౩ || అహమేవాహరిష్యామి స్వయం లోకాన్ మహామునే | ఆవాసం త్వహమిచ్ఛామి ప్రదిష్టమిహ కాననే ||౧౪|| భవాన్ సర్వత్ర కుశలస్సర్వభూతహితే రతః | ఆఖ్యాతశ్శరభంగేణ గౌతమేన మహాత్మనా || ౧౫ || ఏవముక్తస్తు రామేణ మహర్షిర్లోకవిశ్రుతః | అబ్రవీన్మధురం వాక్యం హర్షేణ మహతాప్లుతః || ౧౬ || అయమేవాశ్రమో రామ గుణవాన్ రమ్యతామిహ | ఋషిసంఘానుచరితస్సదా మూలఫలాన్వితః || ౧౭ || ఇమమాశ్రమమాగమ్య మృగసంఘా మహాయశః | అటిత్వా ప్రతిగచ్ఛన్తి లోభయిత్వాకుతోభయాః || ౧౮ || నాన్యో దోషో భవేదత్ర మృగేభ్యోన్యత్ర విద్ధి వై || ౧౯ || తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య మహర్షేర్లక్ష్మణాగ్రజః || ౨౦ || ఉవాచ వచనం ధీరో వికృష్య సశరం ధనుః | తానహం సుమహాభాగ మృగసంఘాన్ సమాగతాన్ ||౨౧|| హన్యాం నిశితధారేణ శరేణాశనివర్చసా | భవాంస్తత్రాభిషజ్యేత కిం స్యాత్కృచ్ఛ్రతరం తతః

విశేష ||౮|| ప్రతీక్షమాణ ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకస్య ప్రతీక్షితార్థః స్పష్టం. వస్తుతస్తు రావణవధార్థం రఘుకులే అవతీర్ణస్య రవరాజ్యభ్రంశ శ్రవణాయ ఉపాదాయ తపశ్చిత్రకూటం ప్రాప్తిమారభ్య - మేమయా శ్రుతః - అతఏవ తద్వధార్థం భవాన్ అనేన మార్గేణ గమిష్యతీతి త్వా మేవ ప్రతీక్షమాణస్సన్ దేహం త్యక్త్వా ఇతో దేవలోకం నారోహే పరమపురుషార్థస్వరూపత్వద్దర్శనస్యాన్తరాయత్వాదితి భావః ||౧౦||౧౧|| తేష్వితి || మత్ప్రసాదాత్తేషు విహరణస్య - వస్తుతస్తు మత్ప్రసాదాన్మయ్యనుగ్రహం కృత్వా - తేషు విహరస్వేత్యపితార్థ ఏవ శేషేణ హారి తాకురిత్యనేన కథితమిత్యర్థః - ధర్మవితమహాసంబంధే ప్రత్యుక్తం ||౧౨||౧౩|| అహమేవేతి || ప్రాణలిఙ్గార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు భక్తానాం స్వకీయాన్ లోకాన్ అహమాహరిష్యామీత్యైశ్వర్యం - లౌకికదృష్ట్యా ఆవాసమితి || గౌతమేన తద్వంశజేన భవాన్ కుశలఇత్యాఖ్యాత ||౧౫||౧౬|| లోభయిత్వా మునిజనసమాధిభంగం జనయిత్వా - రూపకాంతిగతివేష్టావిశేషైః సమాధిభంగం కృత్వేత్యర్థః ||౧౭||నాన్యదితి||దో షం భయం లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - అత్రదండకారణ్యే||౧౮||౧౯||౨౦||౨౧||౨౨|| తచ్ఛ్రుత్వేతి || తస్య వచనం శ్రుత్వా - ఇత్యాదినస్యో వాచేత్యన్వయః - వికృష్య సశరం ధనురిత్యస్యోత్తరేణ సంబంధః. తానితి- హే మహాభాగ అహం ధమవిరామృష్యశరేణమృగసంఘాన్ హన్యాం

౨౧౪ ॥ తమితి ॥ వరదమిత్యనేన మునిస్తథైవాన జ్ఞాతవానితి గమ్యతే - సంధ్యాముపాగమత్ - సంధ్యాముద్దిశ్య సరస్తీరం గతవానిత్యర్థః - పశ్చిమాం సంధ్యామన్వాస్య - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా యావత్సంధ్యం జలతీరే పర్యస్థిత్వేత్యర్థః - తత్రాశ్రమే - వాసమకల్పయ దిత్యనేన ప్రాతర్గమిష్యామీతి వ్యజ్యతే - అన్యత్ర గత్వా పునరాగమనాభావాచ్చ రాత్ర్యంతరం ప్రతిమాంసచాప్యనువాదాదవగంతవ్యః ॥ ౨౩ ॥ తతశ్శుభమిత్యాది ॥ స్వయమనీతత్వేన పావనం తాపసభోజ్యం కందమూలాది - అన్నం అదనీయం - స్వయం నతు శిష్యముఖేన సుసత్కృత్య అర్ఘ్యపాద్యాది నా సంపూజ్య - మహాత్మా తత్ర పరమపురుషత్వజ్ఞానవాన్ - సంధ్యానివృత్తౌ సంధ్యాకర్మావసానే రజనీమవేక్ష్య తౌ రజనీ భవ్యానుసా రేణ దదావిత్యర్థః - సీతానురామభుక్తశేషం భుక్తవతీత్యాశయః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖ లాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

అథ సుతీక్ష్ణేనానుజ్ఞయా రామస్యాశ్రమమండలం ప్రతి ప్రస్థానమష్టమే రామస్త్విత్యాదినా ॥ పరిణామ్య అతివాహ్య - ప్రభాతే ఉషః కాలే ॥ ౧ ॥ ఉత్థాయేతి ॥ నహా సీతయేత్యనేన పూర్వమేవ సామిత్రి స్నాతవానితి వ్యజ్యతే - ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్ - స్నానాచాంతో పచారః స్పర్శనమిత్యమరః - సుశీతేనేత్యుత్తరశ్లోకవ్యావృత్తిః - ఉత్పలగంధినేత్యనేన తటాకస్నానం సూచ్యతే ॥ ౨ ॥ అథేతి ॥ అగ్నిమిత్యేకవచనేన ఏకా గ్నిత్వావగమాన్నత్రేతాగ్నిరిదానీమితి గమ్యతే సురాన్ నారాయణం సహపత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణముపాగమదిత్యయోధ్యాకాం డోక్తేః । పరివారాపేక్షయా బహువచనం - కాల్యం యథాకాలప్రాప్తం యథాకథా దేశానుగుణపూజాకథనాయ తపస్విశరణానిత్యుక్తం - ఉ దయానంతరం ఉద్యంతం - అనేన హోమానంతరమాదిత్యోపస్థానోక్త్యా అనుదితహోమపక్షసూచనాత్ కాత్యాయనసూత్రక్రమేణ రఘుకా ణామనుష్ఠానమితి గమ్యతే ॥ ౪ ॥ సుఖోషితా ఇత్యాది శ్లోకైకాన్వయః ॥ ఆపృచ్ఛామహే పరస్మైపదమార్షం అభ్యనుజ్ఞాతు మితి శాపేతుముక్ ఋత్వా కర్తృ కంగమనానుజ్ఞానం ప్రార్థయామ ఇత్యర్థః మునయస్సహవాసయోగ్యా ఇత్యాహ ధర్మనిత్యైరిత్యాదినా నిత్యైర్నిత్యధర్మైః - అశోపిర్నాంతైః నిగృహీతేంద్రియైః తపోహేంద్రియనిగ్రహహేతుః విశిఖైః విగతజ్వాలైః - అర్చిష్మద్భిః శిఖాభిరివ యామిత్యనురం । గుప్తమాహాత్మ్యైరిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అవిషహ్యేత్యాది ॥ సూర్యం - అవిషహ్యతపః అసహ్యతాపస్సన్ - యావన్నాతివిరాజతేనా

ప్రచ్ఛతరం తతః ॥ ※ ॥ ఏతస్మిన్నాశ్రమే వాసం చిరం తు న సమర్థయే ॥ ౨౧ ॥ తమేవముక్త్వా వరదం రా మస్సంధ్యాముపాగమత్ ॥ ※ ॥ అన్వాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం తత్ర వాసమకల్పయత్ । సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమే రమ్యే సీతయా లక్ష్మణేన చ ॥ ౨౩ ॥ తతశ్శుభం తాపసభోజ్యమన్నం స్వయం సుతీక్ష్ణః పురుషర్షభాభ్యామ్ । తాభ్యాం సుసత్కృత్య దదౌ మహాత్మా సంధ్యానివృత్తౌ రజనీమవేక్ష్య ॥ ౨౪ ॥ ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తమస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※

రామస్తు సహసౌమిత్రిస్సుతీక్ష్ణేనాభిపూజితః । పరిణామ్య నిశాం తత్ర ప్రభాతే ప్రత్యబుధ్యత ॥ ౧ ॥ ఉత్థాయ తు యథాకాలం రాఘవస్సహ సీతయా । ఉపాస్పృశత్సుశీతేన జలేనోత్పలగంధినా ॥ ౨ ॥ అథ తేఽగ్నిం సురాంశ్చైవ వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ । కాల్యం విధివదభ్యర్చ్య తపస్విశరణే వనే ॥ ※ ॥ ఉదయంతం దినకరం దృష్ట్వా విగతకల్మషాః । సుతీక్ష్ణమభిగమ్యేదం శ్లక్ష్ణం వచనమబ్రువన్ ॥ ౪ ॥ సుఖోషితాస్స్మ భగవన్ త్వయా పూజ్యేన పూజితాః । ఆపృచ్ఛామః ప్రయాస్యామో మునయస్త్వరయంతి నః ॥ ※ ॥ త్వరామహే వయం ద్రష్టుం కృత్స్నమాశ్రమమండలమ్ । ఋషీణాం పుణ్యశీలానాం దండకారణ్యవాసినామ్ ॥ ※ ॥ అభ్యనుజ్ఞాతుమిచ్ఛామస్సహైభిర్మునిపుంగవైః । ధర్మనిత్యైస్తపోదాంతైర్విశిఖైరివ పావకైః ॥ ※ ॥ అవిషహ్యాతపో యావత్సూర్యో నాతివిరాజతే । అమార్గేణాగతాం లక్ష్మీం ప్రాప్యేవాన్వయవర్జితః ॥

శ్చేత్ - తత్ర పృథగవస్థానే భవానభిపశ్యేత విహారం ప్రాప్నుయాత్ తతో భవద్విషాదాన్మైకృచ్ఛ్రతరం కష్టతరం కిం స్యాత్ - న కిమపి - అతః త్వదా శ్రమే చిరం వాసం న కరిష్యామితి భావః ॥ ※ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ ఇత ఇత్యత్రాప్యనుషజ్యతే - తతః కారణాదేవ - ఏకత్ర చిరం వాసం న సమర్థయే నాం గీకరోమీతి సంధ్యాముపాగమత్ సంధ్యాముపాసితుముపాగతవానిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తమస్సర్గః ※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※※

రామ ఇతి ॥ నిశాం పరిణామ్య గమయిత్వేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ఉత్థాయేతి ॥ ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ అభ్యనుజ్ఞాతుమిచ్ఛామ ఇతి ॥ త్వత్కర్తృకానుగమనానుజ్ఞాం ప్రార్థయామ ఇత్యర్థః - ధర్మనిత్యైర్నిత్యధర్మపరైః - విశిఖైర్విధూమైః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ అవిషహ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ అమార్గేణాన్యాయేనాగతాం ప్రాప్తాం లక్ష్మీం రాజ్యలక్ష్మీం ప్రాప్య - అన్వయవర్జితః దుష్కులజాతో దుష్ప్రభురివ - అ

త్యంతమాగ్రహ్యేతి - రథమివ-అమార్గేణ న్యాయేనాగతాం లక్ష్మీం ఐశ్వర్యం ప్రాప్య - ఉన్నయవర్జిత అసాధుసహయోగయుపజర్ణతోద ప్రభూరి వావిషహ్యాలవశ్యత్యన్వయః - తావదిచ్ఛామహే గంతుమిత్యనేన రావణవధత్వరా వ్యజ్యతే - తేన నహీనోపమాదోషాపః ॥ అరిష్టం ప్రత్యాశ్రమం తదిత్యర్థః సహాతిథా వేనిష్ఠా - అనేనాపి రావణవిజయాభ్యనుజ్ఞా సూచ్యతే తపోవనపదార్థాః కృతార్థా యుగమాపస్తేత్యాది॥ ప్రాజ్యేతి - ప్రాజ్యం అదభ్రం ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్యమదభ్రం బహుళం బహ్వాల్యమరః । కారండవో జలకుక్కుటః ప్లవ ఇత్యమర । రమణీయత్వాదినా విశేషయితుం పునరప్యాహ రమణీయేతి వయసాం మయూరాదీనామభిరుతానిరేష తా గ్రమ్యతే ౧౯॥ భవానితి రామ ఉచ్యతే - ఆశ్రమం - ప్రతీతిశేష ॥౧౫॥౧౬॥ తతః ॥ తత ప్రస్థానోపక్రమానంతరం వి లోచనా ఉసురా దిదానా నంతరమిత్యర్థః - తతశ్శుభతరే ఇత్యాదినా అయమర్థోవగమ్యతే - ఆశ్రమప్రవేశే ముస్తాకమాయుధైః పృచ్ఛ్యమానాని తాన్యాయుధాని మునిగృహే కుత్రచిన్నిహిత వతి - అథ అమార్గేణేత్యాది రామవాక్యేన అరిష్టం గచ్ఛేత్యాది వాక్యేన యుద్ధ యంవిదిత్వా స్వయమేవాదాయ పునర్దత్తవతీతి - ఉత్తరవాత్తరసర్గస్యాశయం వక్ష్యతి॥ రామానుజీయం॥ తత ఇత్యాదినాసంతరం విమలౌ అసికౌఖడ్గౌ చ దదావిత్యన్వయః॥ ౨౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే అష్టమస్సర్గః -

అథ సీతా విరహణ్యత్వేన ధనుర్ముష్టిగ్రహణవిశేషేణ సాయుధతయాసన్నద్ధం పరిమాలోక్య యదిత్వం సాంప్రతం ఘోరాక్షసనాయుష్టితే శే ప్రవిష్టస్స్యాః - తర్హి తైస్సహ కంవిరోధస్స్యాత్ - తేనావయోర్విశ్లేషస్స్యాత్ తేన భవతో మహాన్ క్లేశస్స్యాత్ - అతో నిధాయాయుధం వనే స్థాతవ్యమిత్యాహ నవమే - సుతీక్ష్ణేనేత్యాది ॥ అభ్యనుజ్ఞాతం అరిష్టం గచ్ఛ పంథానమితి రావణవధాభిప్రాయేణానుజ్ఞాతం హృద్యయా యుక్తయుక్తత్వేన హృదయంగమయా - స్నిగ్ధయా స్నేహప్రవృత్తయా - అనేన ఏకక్షణేనాపి చ సస్నేహవివమానమిత్యుక్తం రావణ ఋషిభ్యః ప్రతిజ్ఞాకరణం రామప్రతిజ్ఞాయాః దురావారత్వం చ జహాశోభ్యత్వవత్యపరాక్షసైర్వైరేబభర్తుస్సన్నిరహద్వారా మహాన్ క్లే

౼ ॥ తావదిచ్ఛామహే గంతుమిత్యుక్త్వా చరణౌ మునేః । వవందే సహ సౌమిత్రిస్సీతయా సహ రాఘవః ॥

౼ ॥ తౌ సంస్పృశంతౌ చరణావుత్థాప్య మునిపుంగవః । గాఢమాలింగ్య సస్నేహమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥

౼ ॥ అరిష్టం గచ్ఛ పంథానం రామ సౌమిత్రిణా సహ । సీతయా చానయా సార్ధం ఛాయయేవానువృత్తయా ॥ ౼ ॥ పశ్యాశ్రమపదం రమ్యం దండకారణ్యవాసినామ్ । ఏషాం తపస్వినాం వీర తపసా భావితాత్మనామ్ ॥ ౼ ॥ సుప్రాజ్యఫలమూలాని పుష్పితాని వనాని చ । ప్రశస్తమృగయూథాని శాంతపక్షిగణాని చ ॥ ౼ ॥ ఫుల్లపంకజషండాని ప్రసన్నసలిలాని చ । కారండవవికీర్ణాని తటాకాని సరాంసి చ ॥ ౼ ॥ ద్రక్ష్యసే దృష్టిరమ్యాణి గిరిప్రస్రవణాని చ । రమణీయాన్యరణ్యాని మయూరాభిరుతాని చ ॥ ౼ ॥ గమ్యతాం వత్స సౌమిత్రే భవానపి చ గచ్ఛతు । ఆగంతవ్యం త్వయా తాత పునరేవాశ్రమం మమ ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్తస్తథేత్యుక్త్వా కాకుత్స్థస్సహలక్ష్మణః । ప్రదక్షిణం మునిం కృత్వా ప్రస్థాతుముపచక్రమే ॥ ౧౬ ॥ తతశ్శుభతరే తూణీ ధనుషీ చాయతేక్షణా । దదౌ సీతా తయోర్భ్రాత్రోః ఖడ్గౌ చ విమలౌ తతః ॥ ౧౭ ॥ ఆబధ్య చ శుభే తూణీ చాపే చాదాయ సస్వనే । నిష్క్రాంతావాశ్రమాద్గంతుముభౌ తౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౧౮ ॥ శ్రీమంతౌ రూపసంపన్నౌ దీప్యమానౌ స్వతేజసా । ప్రస్థితౌ ధృతచాపౌ తౌ సీతయా సహ రాఘవౌ ॥ ౧౯ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే అష్టమస్సర్గః

సుతీక్ష్ణేనాభ్యనుజ్ఞాతం ప్రస్థితం రఘునందనమ్ । హృద్యయా స్నిగ్ధయా వాచా భర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అయం ధర్మస్సుసూక్ష్మేణ విధినా ప్రాప్యతే మహాన్ । నివృత్తేన తు శక్యోయం వ్యసనాత్కా

విషహ్యాతపః అవిషహ్యాతపాయస్యస సూర్యః - యావన్నాతివిరాజతే నాతిజృంభతే తావత్పూర్వం గంతుమిచ్ఛామ ఇత్యుక్త్వా వవందేత్యన్వయః ॥ ఆశ్రమపదమితి జాతావేకవచనం శాంతపక్షిగణానీతి॥ ఏతస్సర్వైరవిరహాదితిభావః॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తత ఇతి॥ త్సరుః ఖడ్గముష్టిః॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయామష్టమస్సర్గః

సుతీక్ష్ణేనేతి ॥ సీతేతి శేషః - హృద్యయా హృదయంగమయా - స్నిగ్ధయా స్నేహప్రవృద్ధయా యస్త్వితి ॥ మహానుత్కృష్టఫలో ధర్మః - సుతీక్ష్ణేన మునినా విధినా శాస్త్రోక్తప్రకారేణ ప్రాప్యతే - అయం ధర్మః - ఇహలోకే కామజాద్వ్యసనాన్నివృత్తేన పురుషేణ వ్యవహితవా శక్యః ఆచరితుం శక్య ఇతి యోజనా - అయం ధర్మస్సుసూక్ష్మేణేతి పాఠే తు మహాన్మహత్త్వాయయోగ్యోపి భవాన్ - తథాపి సుసూక్ష్మేణ విధినా మార్గేణ విచారణేనేతి - అధర్మం ప్రాప్యతే అనేకచ్ఛాందసః స్వార్థేకత్వా తరియగ్య చ్ఛాందసః - అధర్మమేవ ప్రాప్నోతి భవాన్ నిత్యర్థః

శోభవేదితి ప్రేమాంధతయా కథోక్తిరితి భావః॥ ౧॥ కింపదుక్తం తత్రాహ - అయం ధర్మ ఇతి ॥ మహానయం ధర్మః త్వయానుష్ఠీయమానో ముని నిధర్మాః - సుసూక్ష్మేణ విధినా మార్గేణ విచారేణ ప్రాప్యతే ధర్మకామైరితి శేషః। సూక్ష్మవిధిమేవాహ నివృత్తేనేతి - ఇహైవనే - కామజాత్ ఇచ్ఛాకృతాద్వ్యసనాన్నివృత్తైవ పురుషైః లోకే అయం ధర్మః శక్యః సంపాదయితుం। వ్యసనమితి జాత్యేకవచనం॥ ౨॥ కింతద్వ్యసనం - తత్రాహ త్రీణ్యేవేతి । అత్ర లోకే - ఉగ్రత్వకర్తృణి కామజాని రాగకృతాని త్రీణ్యేవ వ్యసనాని భవంతి కాని తాని త్రీణీత్యత్రాహ మిథ్యావాక్యమిత్యాది - మిథ్యావాక్యం పరమకం - ప్రథమమిత్యర్థః సర్వేభ్యో వ్యసనేభ్యః శ్రేష్ఠమిత్యర్థః స్వార్థేకః తస్మాదపి వ్యసనాత్ గురుతరావుభౌ వ్యసనవిశేషౌ తావాహ పరదారేత్యాదినా - పరదారాభిగమనం పరదారాభిమర్శనం వైరం వినా రౌద్రతా హింసకతా చేతి॥ ౩ ౪॥ ఏవం సామాన్యేన వ్యసనరూపముక్త్వా ప్రకృతే పరిహార్యత్వేన వక్తవ్యం వ్యసనం దర్శయితుమితరపరిశేషమాహ మిథ్యేత్యాదినా ॥ అత్ర భూతభవిష్యతోర్వర్తమానస్యాంతర్భావః కుత ఇతి - పరేషాం సంబంధినీనాం స్త్రీణాం ధర్మనాశనమధర్మకరంచ - అభిలాషణమభిలాషః కుతః - అసంభావితమిత్యర్థః ధర్మనాశనశబ్దేన గురుతరశబ్దోక్తాతిశయో దర్శితః మిథ్యావాక్యమధర్మకరం - ఇదముభయకరమితి భావః - కుత ఇత్యాదినా పరదారాభిలాష ఏవ నాస్తి కుతస్తద్గమనమిత్యుక్తం కాలత్రయేపి తదభావ ఇతి విశేషయతి తవేతి - మనుష్యేంద్రేతి హేతుగర్భం సంబోధనం తవ పరదారాభిలాషణమిదానీం నాస్తి - కదాచన తే తవ నాభూత్ హే రామ - ఏతత్ అభిలాషణం తే క్వచిత్ సుందరేష్వపి పరదారేషు మనసా సంకల్పేనాపి న విద్యతే - అనేన భవిష్యత్కాలేపి నాస్తీత్యుక్తం - తథేతి సముచ్చయే చోవధారణే॥ ౧౪ ॥ ఉక్తవ్యసనద్వయాభావే బహూన్ హేతూన్ దర్శయతి స్వదారేత్యాదినా ॥ హే నృపాత్మజ త్వం నిత్యమేవ స్వదారనిరతః ధర్మిష్ఠః - అతఏవ సత్యసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః - తత్ర నిదర్శనం పితుర్నిర్దేశకారకః॥ ౬ ౫॥ ఉక్తానువాదపూర్వకం భర్తారం స్తౌతి సత్యసంధేతి॥ మహాభాగ మహార్హ శ్రీమన్ నిరవధికైశ్వర్య - లక్ష్మణపూర్వజ వైరాగ్యలక్ష్మ్యాద్యధిక త్వయి సత్యం ప్రతిష్ఠితం - ధర్మశ్చ ప్రతిష్ఠితః - అన్యత్ సర్వమైశ్వర్య వైరాగ్యాదికంచ - త్వయి ప్రతిష్ఠితం సుస్థిరం॥ ౭ ౫ ॥ తృతీయవ్యసనసద్భావం వక్తుముక్తవ్యసనద్వయాభావం స్వానుభవసిద్ధత్వేన ద్రఢయతి - తచ్చేతి ॥ హే మహాబాహో జితేంద్రియైర్ధర్తుం - శక్యం తత్పూర్వోక్తం ధర్మిష్ఠత్వాదికం సర్వం తవ వశ్యేంద్రియత్వం చ జానామి శుభదర్శన తత్సద్భావే తవ దర్శనమేవ ప్రమాణం - రూపమేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్ట ఇతి శ్రుతే ॥ ౮ ౫॥ ఏవం వ్యసనద్వయరహితేన త్వయా తృతీయవ్యసనమపి కథంచిత్ పరిహర్తవ్యమిత్యాశయేనాహ తృతీయమితి ॥ వైరం యథా భవతి తథా పరప్రాణాభిహింసనరూపం యది

మజాదిహ ॥ ౨ ॥ త్రీణ్యేవ వ్యసనాన్యత్ర కామజాని భవంత్యుత । మిథ్యావాక్యం పరమకం తస్మాద్గురుతరావుభౌ ॥ ❋ ॥ పరదారాభిగమనం వినా వైరంచ రౌద్రతా ॥ ౩ ౫ ॥ మిథ్యావాక్యం న తే భూతం న భవిష్యతి రాఘవ ॥ ❋ ॥ కుతోఽభిలాషణం స్త్రీణాం పరేషాం ధర్మనాశనమ్ । తవ నాస్తి మనుష్యేంద్ర న చాభూత్తే కదాచన ॥ ❋ ॥ మనస్యపి తథా రామ న చైతద్విద్యతే క్వచిత్ ॥ ౪ ౫ ॥ స్వదారనిరతస్త్వంచ నిత్యమేవ నృపాత్మజ ॥ ❋ ॥ ధర్మిష్ఠస్సత్యసంధశ్చ పితుర్నిర్దేశకారకః ॥ ౬ ౫ ॥ సత్యసంధ మహాభాగ శ్రీమఁల్లక్ష్మణపూర్వజ ॥ ❋ ॥ త్వయి ధర్మశ్చ సత్యంచ త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్ ॥ ౭ ౫ ॥ తచ్చ సర్వం మహాబాహో శక్యం ధర్తుం జితేంద్రియైః ॥ ❋ ॥ తవ వశ్యేంద్రియత్వంచ జానామి శుభదర్శన ॥ ౮ ౫ ॥ తృతీయం యదిదం

అయమధర్మస్తు కామజాద్వ్యసనాన్నివృత్తేన త్వయా పరిహర్తుం శక్య ఇత్యర్థః ॥ ౨॥ కిం తత్కామజం వ్యసనం కస్మాద్ధర్మః యాభ్యాం నిషిత ... సోమహమిత్యాకాంక్షాయామాహ ॥ త్రీణ్యేవేతి ॥ పరమం వ్యసనభూతం - ఏవం వ్యసనత్రయం రూపప్రకృతేఽధర్మప్రాప్తిపరిహారాయ పరిహార్యం వ్యసనద్వయవిశేషయితుమాహ మిథ్యావాక్యమిత్యాదినా సార్ధచతుష్టయేన ॥ హే రామ ధర్మనాశనం మిథ్యావాక్యం పరేషాం స్త్రీణామభిలాషణంచ - తే తవ న భూతం న భవిష్యతి - కుతో వర్తమానకాల ఇతి శేషః - అత ఏవ తద్ధేతుకం పరదారాభిగమనం నాస్తీత్యాహ ॥ తవేతి ॥ హే మనుష్యేంద్ర ఏతత్పరదారాభిగమనం తవ నాస్తి వర్తమాన ఇతి శేషః - తే తవ నాభూత్ పూర్వమితి శేష - కదాచిన్న కదాచిదపి భవిష్యత్కాల ఇత్యర్థః కిం బహునా హే రామ మనసి తథా తాదృశప్రసంగః - క్వచిచ్చ క్వచిదపి న విద్యతే భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలేష్వపి తవ పరదారాభిగమనం నాస్తీత్యర్థః॥ ౩ ౪ ౫ ॥ పరదారాభిగమనమిథ్యావచనగోచరభావే - క్రమేణ హేతుద్వయమాహ ॥ స్వదారనిరత ఇతి ॥ హే నృపాత్మజ త్వం ధర్మిష్ఠస్సన్ నిత్యం స్వదారనిరతోసి - అనేన పరదారాభిగమనరాహిత్యే హేతురుక్తః - సత్యసంధస్సన్ పితుర్నిర్దేశకారకోసి - అనేన మిథ్యావచనరాహిత్యే హేతురుక్త ఇతి ద్రష్టవ్యం - అత ఏవ త్వయి ధర్మశ్చ సత్యంచ సర్వం ప్రతిష్ఠితం॥ ౬ ౭ ౫॥ అన్యైర్దుర్ధర్షమప్యశక్యమేతత్సర్వం తవాస్తీత్యాహ జానామీత్యాహ॥ తచ్చేతి॥ అశక్యమితి చేదత్రాహ - అతో న ... వ్యసనద్వయప్రసక్తిరిత్యర్థః॥ ౮ ౫॥ తృతీయవ్యసనప్రసక్తిం వాదర్శయన్ స్వయం తత్ర ఆహ తృతీయమితి ॥ యదిదం పరప్రాణాభిహింసనం తృతీయం రౌద్రం భయంకరం వ్యసనముపస్థితం చ మోహాద్వ్యతోసి నిర్వైరం క్రియతే తచ్చైతన్నిర్వైరం రౌద్రతారూపం అధర్మాంతరం

రౌద్రం రౌద్రాఖ్యం తృతీయం మహత్ వ్యసనం పామరైః క్రియతే . తచ్చ త్వత్తు తేన ముపస్థితం త్వయా కర్తుముపక్రాంతమిత్యర్థః ॥౯॥ కథం వ్యసనమిత్యత్రాహ ప్రతిజ్ఞాత ఇతి ॥౧౦॥ న కేవలమృష్యభ్యర్థనయా ప్రతిజ్ఞాతం - ప్రథమసంకల్పశ్చ తవ తథైవేత్యాహ ఏతన్నిమిత్తమితి ॥ దండకా ఇతి విశ్రుతం వనం ప్రతి త్వం భ్రాత్రా సహ ధృతబాణశరాసనస్సన్ ప్రస్థితః - కేవలేనాత్మకార్యేణ శల్యాదినా భవితవ్యమిత్యుక్తత్వాదితి భావః ॥౧౧॥ తత ఇత్యత్రాహ తతస్త్వామితి ॥ ప్రస్థితం త్వాం దృష్ట్వా త్వద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞత్వస్వదారైకరతత్వాదిరూపం చ దృష్ట్వా - త్వన్నిశ్శ్రేయసం శుభావహం తత్సాధనం చ చింతయంత్యా మమ మనశ్చింతాకులం భవేదేవ భవితవ్యం భవాన్ సత్యప్రతిజ్ఞత్వేన రక్షోవధాన్న నివర్తేత - నిర్వైరం పరహింసనం చ న కరోషి యస్య కస్యచిద్వైరమూలస్య కరణే తదహమేవ స్యాం మద్వీరమంచ త్వమేకదారవ్రతనిరతో న సోఢుమర్హసి - అతః కథమిదం సంపత్స్యత ఇతి భావః ॥౧౨॥ తత్ర కారణమాహ నహీతి ॥ రామ పక్షమైవ్యసనస్య పక్షత్వాత్తత్ర సంస్థానాం ఖలు న్యాయేన ప్రథమయిత ఏవ ఔంతి రమణీ హానిర్భాతి ॥ మమ మతః ॥౧౩॥ త్వంహీతి ॥ శరవ్యయం శరమోక్షం కచ్చిదితి కామప్రవేదనే ॥౧౪॥ తేహి శరవ్యయం న కరోమిత్యత్రాహ క్షత్రియాణామితి ॥ క్షత్రియాణాం సమీపతః స్థితం ధనుః తేజో రూపం బలం భృశముచ్ఛ్రయతే వర్ధయతి హుతాశస్య సమీపతః స్థితాని ఇంధనాని చ తేజో బలముచ్ఛ్రయంతే దృష్టాంతాలంకారః ॥౧౫॥

ఉక్తార్థే ఇతిహాసమాహ పురేత్యాది ॥ రతమృగద్విజే సంతుష్టమృగపక్షికే తపస్వీ కశ్చిదభవదిత్యన్వయః ॥౧౬॥ ॥౧౭॥ తస్మిన్నితి ॥ స ఇతి ఖడ్గవిశేషణం న్యాసవిధినా న్యాసప్రకారేణ - రాజచోరాదికభయాత్ ద్రాయాదానార్థం ఏవ చ నాత్ - స్థాప్యతేన్యస్యగృహే ద్రవ్యం న్యాసస్స ఏవికీర్తితః ॥ ఇత్యుక్తో న్యాసః తిష్ఠతః తస్యేతి శేషః చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ ॥౧౮॥ స ఇతి ॥ ఆత్మనః ప్రత్యయం విశ్వాసం స్థాపితవస్తు - ప్రత్యర్పణే హేతుభూత కపటజ్ఞాన విశ్వాసహేతుం ప్రేక్ష్యమాణ । రక్షన్నేవ విచరతి వ్యవహరన్ ॥౧౯॥ ఏతదేవోపపాదయతి యత్రేతి ॥౨౦॥ పరివహన్ ఇతి ॥ పరివహన్ ధ

రౌద్రం పరప్రాణాభిహింసనమ్ ॥ ❀ ॥ నిర్వైరం క్రియతే మోహాత్తచ్చ తే సముపస్థితమ్ ॥ ౯ ॥ ప్రతిజ్ఞాతస్త్వయా వీర దండకారణ్యవాసినామ్ ॥ ❀ ॥ ఋషీణాం రక్షణార్థాయ వధస్సంయతి రక్షసామ్ ॥ ౧౦ ॥

ఏతన్నిమిత్తం చ వనం దండకా ఇతి విశ్రుతమ్ ॥ ❀ ॥ ప్రస్థితస్త్వం సహ భ్రాత్రా ధృతబాణశరాసనః ॥ ౧౧ ॥ తతస్త్వాం ప్రస్థితం దృష్ట్వా మమ చింతాకులం మనః ॥ ❀ ॥ త్వద్వృత్తం చింతయంత్యా వై భవేన్నిశ్శ్రేయసం హితమ్ ॥ ౧౨ ॥ న హి మే రోచతే వీర గమనం దండకాన్ ప్రతి ॥ ❀ ॥ కారణం తత్ర వక్ష్యామి వదంత్యాః శ్రూయతాం మమ ॥ ౧౩ ॥ త్వం హి బాణధనుష్పాణిః భ్రాత్రా సహ వనం గతః ॥ దృష్ట్వా వనచరాన్ సర్వాన్ కచ్చిత్కుర్యాశ్శరవ్యయమ్ ॥ ౧౪ ॥ క్షత్రియాణాం చ హి ధనుర్హుతాశస్యేంధనాని చ ॥ సమీపతః స్థితం తేజోబలముచ్ఛ్రయతే భృశమ్ ॥ ౧౫ ॥ పురా కిల మహాబాహో తపస్వీ సత్యవాక్ఛుచిః ॥ ❀ ॥ కస్మింశ్చిదభవత్పుణ్యే వనే రతమృగద్విజే ॥ ౧౬ ॥ తస్యైవ తపసో విఘ్నం కర్తుమింద్రశ్శచీపతిః ॥ ❀ ॥ ఖడ్గపాణిరథాగచ్ఛదాశ్రమం భటరూపధృత్ ॥ ౧౭ ॥ తస్మింస్తదాశ్రమపదే నిశితః ఖడ్గ ఉత్తమః ॥ ❀ ॥ స న్యాసవిధినా దత్తః పుణ్యే తపసి తిష్ఠతః ॥ ౧౮ ॥ స తచ్ఛస్త్రమనుప్రాప్య న్యాసరక్షణతత్పరః ॥ వనే తం విచరత్యేవ రక్షన్ ప్రత్యయమాత్మనః ॥ ౧౯ ॥ యత్ర గచ్ఛత్యుపాదాతుం మూలాని చ ఫలాని చ ॥ ❀ ॥ న వినా యాతి తం ఖడ్గం న్యాసరక్షణతత్పరః ॥ ౨౦ ॥ నిత్యం శస్త్రం పరివహన్ క్రమేణ స తపోధనః ॥ ❀ ॥

తేన సముపస్థితం ॥౯॥ నను కథం తృతీయవ్యసనజనితాధర్మప్రాప్తిరిత్యత ఆహ ప్రతిజ్ఞాత ఇతి ॥౧౦॥ నను ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాధర్మప్రాప్తిః కథమిత్యత ఆహ ॥ ఏతదితి ॥ ఏతన్నిమిత్తమేవ ప్రతిజ్ఞాతరక్షోవధార్థమేవ త్వం దండకా ఇతి విశ్రుతం ప్రసిద్ధం వనం - ధృతబాణశరాసనస్సన్ భ్రాత్రా సహ ప్రస్థితోసి యతః అతః ప్రాప్తమేతత్తృతీయం ప్రాప్తమిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ తస్మాద్ధేతోః రాక్షసవధార్థం ప్రస్థితం త్వాం దృష్ట్వా - త్వద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞాతలక్షణం చరిత్రం చ దృష్ట్వా నిశ్శ్రేయసం పరలోకసుఖం హితం - ఇహలోకసుఖం చింతయంత్యా మమ మనశ్చింతాకులం భవే భవతి ॥౧౨॥ స్వాభిప్రాయమాహ ॥ నహీతి ॥ అరుచౌ హేతుమాహ కారణమితి ॥ మమ మత్సకాశాత్ ॥౧౩॥ మమ మనశ్చింతాకులం భవే భవతి ॥ నను శరమోక్షమితి ॥ వనచరాన్ రాక్షసాన్ దృష్ట్వా - శరవ్యయం కుర్యాః కచ్చిత్ కుర్యా ఏవ తస్మాద్దేవ తృతీయవ్యసన ప్రాప్తిస్తవేతి భావః ॥౧౪॥ నను శరమోక్షమకృత్వైవ సస్థాన ఇత్యాశంక్య నానవాప్తావ్యాప్తుపరిహారో యథాం స్వాపార ఇతి వక్తుమితిహాసమాహ క్షత్రియాణామితి ॥ క్షత్రియాణాం సమీపేస్థితం ధనుః - క్షత్రియాణాం తేజోబలముచ్ఛ్రయతే వర్ధయతే - స్థితానీతి బహువచనతయా యోజ్యం ఇంధనాని హుతాశనస్య తేజోబలం

తేజస్సహాయపదార్థయాతీతి యోజ్యం ॥౧౫॥౧౬॥ ౧౭ ॥ తస్మిన్నితి ॥ సన్న్యాసవిధినా కాలాంతరే పునరాదానాయ రక్షణార్థం స్థాపనకర్మ సేతి న్యాసః ॥౧౮॥ స ఇతి ॥ ఆత్మనః ప్రత్యయం స్థాపితవస్తువిషయవిశ్వాసమిత్యర్థః ॥౧౯॥౨౦॥ ౨౧ ॥ తత ఇతి ॥ అధర్మకర్షితః అధర్మే

[illegible] రౌద్రీం [illegible] స్వాం [illegible] సాధారణాం ॥ ౨౦ ॥ తతఇతి ॥ రౌద్రే హింసాయాం [illegible] ॥ ౨౧ ॥ ఏవమితి ॥ శస్త్రసంయోగకారణం పురావృత్తం - ఉక్తమితి శేషః - [illegible] అగ్నిసంయోగో యథా [illegible] వికారహేతుః ఏవం శస్త్రసంయోగోపి [illegible] వికారహేతుర్భవతి - స్నేహాత్ - [illegible] బహుమానాత్ [illegible] స్మారయే భవద్విజ్ఞాతార్థమేవ స్మారయామి - న శిక్షయే నాపూర్వముపదిశామి ॥ ౨౨ ॥ న కథంచనేతి ॥ [illegible] వైరం వినా రాక్షసాన్ హన్తుం సా బుద్ధిః కథంచన [illegible] - [illegible] ఇయం బుద్ధిర్న [illegible] ॥ ౨౩ ॥ [illegible] క్షత్రియాణాం [illegible] రక్షణం [illegible] ॥ ౨౪ ॥ [illegible] ॥ ౨౫ ॥ [illegible] ॥ ౨౬ ॥ [illegible] ॥ ౨౭ ॥ [illegible] ॥ ౨౮ ॥ [illegible]

చకార రౌద్రీం స్వాం బుద్ధిం త్యక్త్వా తపసి నిశ్చయమ్ ॥ ౨౧ ॥ తతస్స రౌద్రేభిరతః ప్రమత్తోఽధర్మకర్శితః ॥ ✱ ॥ తస్య శస్త్రస్య సంవాసాజ్జగామ నరకం మునిః ॥ ౨౨ ॥ ఏవమేతత్పురావృత్తం శస్త్రసంయోగకారణమ్ ॥ ✱ ॥ అగ్నిసంయోగవద్ధేతుః శస్త్రసంయోగ ఉచ్యతే । స్నేహాచ్చ బహుమానాచ్చ స్మారయే త్వాం న శిక్షయే ॥ ౨౩ ॥ న కథంచన సా కార్యా గృహీతధనుషా త్వయా । బుద్ధిర్వైరం వినా హన్తుం రాక్షసాన్ దణ్డకాశ్రితాన్ । అపరాధం వినా హన్తుం లోకో వీర న కామయే ॥ ౨౪ ॥ క్షత్రియాణాం తు వీరాణాం వనేషు నిరతాత్మనామ్ ॥ ✱ ॥ ధనుషా కార్యమేతావదార్తానామభిరక్షణమ్ ॥ ౨౫ ॥ క్వ చ శస్త్రం క్వ చ వనం క్వ చ క్షాత్రం తపః క్వ చ ॥ వ్యావిద్ధమిదమస్మాభిర్దేశధర్మస్తు పూజ్యతామ్ ॥ ౨౬ ॥ తదార్యకలుషా బుద్ధిర్జాయతే శస్త్రసేవనాత్ ॥ ✱ ॥ పునర్గత్వా త్వయోధ్యాయాం క్షత్రధర్మం చరిష్యసి ॥ ౨౭ ॥ అక్షయా తు భవేత్ప్రీతిః శ్వశ్రూశ్వశురయోర్మమ ॥ ✱ ॥ యది రాజ్యం పరిత్యజ్య భవేస్త్వం నిరతో మునిః ॥ ౨౮ ॥ ధర్మాదర్థః ప్రభవతి ధర్మాత్ప్రభవతే సుఖమ్ ॥ ✱ ॥ ధర్మేణ లభతే సర్వం ధర్మసారమిదం జ

[illegible] ॥ ౨౨ ॥ అగ్నిసంయోగవద్ధేతుః అగ్నిసంయోగో యథా [illegible] వికారహేతుస్తద్వచ్ఛస్త్రసంయోగోపి [illegible] వికారహేతుర్భవతి - [illegible] స్నేహాదితి [illegible] బహుమానాత్ [illegible] స్మారయే భవద్విజ్ఞాతార్థమేవ స్మారయామి న త్వపూర్వముపదిశామీత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ఉపసంహరతి నేతి ॥ వైరం వినా హన్తుం బుద్ధిః [illegible] ॥ లోకో [illegible] రాక్షసవధారంభః [illegible] ॥ ౨౪ ॥ [illegible] ఆర్తానామభిరక్షణమ్ [illegible] ॥ ౨౫ ॥ [illegible] క్వ చ శస్త్రం క్వ చ వనం [illegible] ఇదం వ్యావిద్ధం [illegible] దేశధర్మః పూజ్యతాం సేవ్యతాం ॥ ౨౬ ॥ - ౨౭ ॥ అక్షయేతి ॥ [illegible] రాజ్యం పరిత్యజ్య [illegible] శ్వశ్రూశ్వశురయోః అక్షయా ప్రీతిర్భవేత్ [illegible] ప్రీతిః [illegible] ॥ ౨౮ ॥

లభత ఇత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ధర్మార్జనప్రకారమాహ ఆత్మానమితి ॥ నియమైః చాంద్రాయణాదివ్రతైః - ఆత్మానం శరీరం ॥ ౩౧ ॥ నిత్యమితి ॥ త్రైలోక్యం త్రిలోకభవం పురుషార్థసాధనతదంగకలాపం ॥ ౩౨ ॥ స్త్రీచాపలాదితి ॥ స్త్రీచాపలాత్ స్త్రీత్వప్రయుక్తచాపలాత్ మేమయా - మాచిరేణ విచారస్య విలంబో మా భూత్ ॥ అత్ర సార్ధత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౩౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే నవమస్సర్గః ॥

ఏవం రామస్సత్యప్రతిజ్ఞః - నిర్వైరం చ రక్షోవధం న కరిష్యతి తథా చ మద్వియోగే న రక్షోవధేన భవితవ్యం - మద్విరహం చ న సహిష్యతే - సంకటమిదముపస్థితమిత్యాకులచిత్తా వైదేహీ పతిప్రేమాంధా రక్షోవధాన్నివర్తయితుముపక్రాంతా ॥ రామస్తు సీతావిరహం సోఢ్వాపి తన్మూలవైరేణ రక్షాంసి నిహత్య ప్రతిజ్ఞా నిర్వోఢవ్యేతి సమాదత్తే దశమే వాక్యమేతత్త్విత్యాది ॥ భర్తృభక్త్యేత్యనేన భర్తృప్రేమపారవశ్యేన పూర్వముక్తమితి జ్ఞాయతే ధర్మే స్థిత ఇత్యనేన సీతావిరహక్లేశమంగీకృత్యాపి ప్రతిశ్రుతనిర్వహణపరతా ద్యోత్యతే - యద్యపి ఖరవధ ఏవ దండకారణ్యవాసిభిరర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ - తథాపి ఖరవధో రావణవధమూలమితి ఖరవధద్వారా రావణవధోప్యర్థిత ఏవేతి సీతయోక్తముపపన్నం ॥ ౧ ॥ హితమితి ॥ స్నిగ్ధయా అనురక్తయా - కులం వ్యపదిశంత్యా స్వమహాకులీనత్వం ప్రఖ్యాపయంత్యా - త్వయా తత్సదృశం అనురాగకులసదృశం - హితముక్తం - హితోక్తౌ హేతుర్ధర్మజ్ఞ ఇతి - కులవ్యపదేశే హేతుర్జనకాత్మజ ఇతి ॥ ౨ ॥ కింత్వితి ॥ యది మయా హితముక్తం తర్హి తద్విపరీతక్రియతా మితి చేత్తత్ర వక్ష్యామి - కిం దేవి త్వమేవాహ - క్షత్రియైర్ధార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవేదితీదం వచనం త్వయైవోక్తం ఖలు । మునయ ఆర్తాః తస్మాత్తద్విరోధి ఏవ కర్తవ్యమేవేతి భావః ॥ ౩ ॥ నన్వుక్తం విరోధ్యభావాత్సరణేనార్తరక్షణం కర్తవ్యం - నను నిరపరాధవధ ఇత్యాశంక్య తేషాం శరణాగతత్వేన మత్ప్రాణభూతత్వాత్తేష్వపరాధో మదపరాధ ఇత్యాశయేనాహ మామిత్యాది ॥ అత్ర త్యవిశేషణై రాత్మనశ్శరణాగతపక్షపాతం ప్రస్ఫోరయతి ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ కాలే కాల ఇతి ॥ కాలే కాలే - సర్వకాలేష్విత్యర్థః ॥ ౬ ॥ తఇతి

గత్ ॥ ౩౦ ॥ ఆత్మానం నియమైస్తైస్తైః కర్శయిత్వా ప్రయత్నతః । ప్రాప్యతే నిపుణైర్ధర్మో న సుఖాల్లభ్యతే సుఖమ్ ॥ ౩౧ ॥ నిత్యం శుచిమతిస్సౌమ్య చర ధర్మం తపోవనే । సర్వం హి విదితం తుభ్యం త్రైలోక్యమపి తత్త్వతః ॥ ౩౨ ॥ స్త్రీచాపలాదేతదుదాహృతం మే ధర్మం చ వక్తుం తవ కస్సమర్థః । విచార్య బుద్ధ్యా తు సహానుజేన యద్రోచతే తత్కురు మాచిరేణ ॥ ౩౩ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే నవమస్సర్గః ॥

వాక్యమేతత్తు వైదేహ్యా వ్యాహృతం భర్తృభక్తయా । శ్రుత్వా ధర్మే స్థితో రామః ప్రత్యువాచాథ మైథిలీమ్ ॥ ౧ ॥ హితముక్తం త్వయా దేవి స్నిగ్ధయా సదృశం వచః । కులం వ్యపదిశంత్యా చ ధర్మజ్ఞే జనకాత్మజే ॥ ౨ ॥ కిం ను వక్ష్యామ్యహం దేవి త్వయైవోక్తమిదం వచః । క్షత్రియైర్ధార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవేదితి ॥ ౩ ॥ తే చార్తా దండకారణ్యే మునయస్సంశితవ్రతాః । మాం సీతే స్వయమాగమ్య శరణ్యాశ్శరణం గతాః ॥ ౪ ॥ వసంతో ధర్మనిరతా వనే మూలఫలాశనాః । న లభంతే సుఖం భీతా రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః ॥ ౫ ॥ కాలే కాలే చ నిరతా నియమైర్వివిధైర్వనే । భక్ష్యంతే రాక్షసైర్భీమైర్నరమాంసోపజీవిభిః ॥ ౬ ॥ తే భక్ష్యమాణా మునయో దండకారణ్యవాసినః । అస్మానభ్యవపద్యేతి మామూచుర్ద్విజస

అహింసాప్రధానం ధర్మం ప్రస్తౌతి ॥ ధర్మాదిత్యాదినా - ధర్మాత్ అహింసాప్రధానధర్మాత్ - న సుఖాల్లభ్యతే సుఖమితి సుఖాధిష్ఠానవర్త్మనా సుఖం న లభ్యతే అతో న రాక్షససంహారోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి భావః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ నిత్యమితి ॥ ధర్మమహింసాలక్షణం త్రైలోక్యం త్రిలోకాంతర్వర్తిజనధర్మాధర్మాత్మకం వస్త్విత్యర్థః తుభ్యం త్వయా తత్త్వతో విదితమిత్యన్వయః ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం నవమస్సర్గః ॥

వాక్యమితి ॥ ధర్మే స్థితః మునిపరిపాలనాత్మకే ధర్మే స్థితః ॥ ౧ ॥ హితమితి ॥ కులం వ్యపదిశంత్యా - క్షత్రియాణాం హి వీరాణామిత్యాదినా క్షత్రియకులధర్మం ప్రకాశయంత్యేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ కిన్న్వితి ॥ హే దేవి కిం ను వక్ష్యామి కించిదపి మయా న వక్తవ్యం - తత్కుతః త్వయైవోక్తమిదం వచః - కిం తద్వచనమితి చేత్ ధనుష్కార్యమేతావదార్తానామభిరక్షణమితి వచనం పూర్వసర్గే త్వయోక్తమితి - తద్వచనార్థం వా అత్ర రచనాభేదేనాహ ॥ క్షత్రియైరితి ॥ - యద్వా కిం ను వక్ష్యామి - కించిద్వక్తవ్యం మయా
కుతస్త్వయైవోక్తమిదం వచః - కిం తద్వచనమితి చేత్ క్షత్రియైర్ధార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవేదితి - ధనుష్కార్యమేతావదార్తానామభిరక్షణమితి పూర్వసర్గే - యద్వేత్యాదివచః తదనేన స్మార్యతే కింతు వక్ష్యామీతి సారే త్వయా యదుక్తం తల్లిత్యకరణీయం కింతు విశేషః స్త్రీశరణాగతపరిత్రాణం మయా ప్రతిజ్ఞాతం - ఆర్తా మునయశ్చ మాం శరణాగతా ఇత్యుపరి ప్రతిపాదయిష్యతే త్వయాప్యుక్తమేవేత్యాహ ॥ క్షత్రియైరితి తద్వచనస్యాయమువదేశ ఇత్యాహ ॥ ౩ ॥ తే చేతి ॥ సంశితవ్రతాః సమ్యక్ శితం తీక్ష్ణం వ్రతం యేషాం తే తథోక్తాః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ మయా త్వితి ॥

అభ్యవపద్యేతి - అనుగృహాణేత్యర్థః - లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం - ఆర్షం పరస్మైపదం - అభ్యవపత్తిః అనుగ్రహః ॥౬॥ మయేతి ॥ చర
ణశుశ్రూషాం పాదవందనం ॥౭॥ ప్రసీదంత్వితి ॥ ప్రసీదంతు మదపచారం క్షమంతాం - హ్రీః లజ్జా - అతులా అధికా - తత్ర హేతుః యదీదృశైర
హమిత్యాది - ఉపస్థేయైః అభిగంతవ్యైః - ఉపస్థితః అభిగతః - కింకరోమీతి లోడర్థే లట్ - కింకరవాణీత్యర్థః ॥౮-౯॥ సర్వైరిత్యాది ॥ అర్ది
తాః పీడితాః తత్ర తేభ్యః రక్షత్వితి - అభ్యవపద్యేత్యత్ర సామాన్యేనానుగ్రహః ప్రార్థితః - ఇహతు తద్విశేషే పృష్టే విశేష ఉక్తః నకే
వలం పీడయంతి - యజ్ఞవిఘ్నం చ కుర్వంతీత్యాహ హోమేతి - యజ్ఞవిఘ్నకరం హన్యామితి మహాభాజన ఏవ లగ్నాత్ కం పరోపరాధ ఇతి సీతా
యై సూచయితుమిదమనూదితం హోమకాలేషు అగ్నిహోత్రకాలేషు - పర్వకాలేషు దర్శపౌర్ణమాసాదియజ్ఞకాలేషు ధర్షయంతి అ
భిద్రావంతి గతిం రక్షకం మృగయమాణానాం అన్వేషయతాం పరమశబ్దవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి కామమితి ఉక్తం వివృణోతి బహ్వితి - ఉ
పసంహరతి తదితి - త్వన్నాథా ఇతి బహువ్రీహిః - ఇయం వాక్ సముదాహృతేతి పూర్వేణాన్వయః ॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ మ
యేతి ॥ కార్త్స్న్యేన పరిపాలనం రక్షోవధపర్యంతపరిపాలనం సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం మదాశ్రితవిరోధినో మద్విరోధిత్వాత్ మద్భాజన
విషయత్వాచ్చేత్యర్థః ॥౧౭॥ సంశ్రుత్యేతి ॥ జీవమానః జీవన్ - ప్రతిశ్రవం ప్రతిజ్ఞాం - అన్యథాకర్తుం న శక్ష్యామి తత్ర హేతుః స
త్యమిష్టమితి - సత్యం సత్యవచనం ॥౧౮॥ తహ్యుభయోర్విశ్లేషో దుర్విషహస్స్యాదిత్యత్రాహ అప్యహమితి - ఆత్మానం సర్వదా రక్షేద్దారైర
పి ధనైరపీత్యుక్తం జీవితమపి జహ్యాం । భ్రాతా స్వామూర్తిరాత్మన ఇత్యుక్తం లక్ష్మణమపి జహ్యాం । అర్ధో వా ఏష ఆత్మనః యత్ పత్నీత్యుక్తాం
త్వాం జహ్యామితి కిమాశ్చర్యం । సంశ్రుత్య యస్మైకస్మైచిత్ యత్కించిత్ ప్రతిజ్ఞాయతాం ప్రతిజ్ఞా న జహ్యాం - బ్రాహ్మణేభ్యః బ్రహ్మవిద్భ్యః కృతాం
ప్రతిజ్ఞాం విశేషతో న జహ్యాం ॥౧౯॥ తదితి ॥ అనుక్తేనాపీతి - ఋషిభిరితి శేషః ఉక్తరీత్యా రక్షసాం మదపరాధిత్వేన తద్వధస్య మత్కార్య
త్వాదితి భావః - ఏవం వదంత్యాస్తవ హృదయం చ జానామీత్యాహ మమేతి ॥ మమ త్వయి స్నేహాత్ తవ మయి సౌహార్దాచ్చోక్తం - నిరహితా
నస్య హితాభావిష్యతీత్యుక్తమిత్యర్థః - అనిష్టః అప్రియః పురుషః ॥౨౧॥ సదృశమితి ॥ తవ ఆత్మనః సదృశం తవ కులస్య చానురూపమిదం వచః

త్తమాః ॥౭॥ మయా తు వచనం శ్రుత్వా తేషామేవమ్ముఖాచ్చ్యుతమ్। కృత్వా వచనశుశ్రూషాం వాక్య
మేతదుదాహృతమ్ ॥౮॥ ప్రసీదంతు భవంతో మే హ్రీరేషా హి మమాతులా । యదీదృశైరహం విప్రై
రుపస్థేయైరుపస్థితః ॥※॥ కింకరోమీతి చ మయా వ్యాహృతం ద్విజసన్నిధౌ ॥౯॥ సర్వైరేవ సమాగమ్య
వాగియం సముదాహృతా ॥※॥ రాక్షసైర్దండకారణ్యే బహుభిః కామరూపిభిః ॥ అర్దితాస్మ దృఢం రా
మ భవాన్నస్తత్ర రక్షతు ॥ ※ ॥ హోమకాలేషు సంప్రాప్తాః పర్వకాలేషు చానఘ । ధర్షయం
తి సుదుర్ధర్షా రాక్షసాః పిశితాశనాః ॥ ※ ॥ రాక్షసైర్ధర్షితానాం చ తాపసానాం తపస్వినామ్ । గ
తిం మృగయమాణానాం భవాన్నః పరమా గతిః ॥ ※ ॥ కామం తపః ప్రభావేన శక్తా హంతుం నిశాచరాన్ । చి
రార్జితం తు నేచ్ఛామస్తపః ఖండయితుం వయమ్ ॥ ※ ॥ బహువిఘ్నం తపో నిత్యం దుశ్చరం చైవ రాఘవ । తే
న శాపం న ముంచామో భక్ష్యమాణాశ్చ రాక్షసైః ॥※॥ తదర్ద్యమానాన్రక్షోభిర్దండకారణ్యవాసిభిః
రక్ష నస్త్వం సహ భ్రాత్రా త్వన్నాథా హి వయం వనే ॥౧౬॥ మయా చైతద్వచశ్శ్రుత్వా కార్త్స్న్యే
న పరిపాలనమ్ ॥ ఋషీణాం దండకారణ్యే సంశ్రుతం జనకాత్మజే ॥౧౭॥ సంశ్రుత్య చ న శక్ష్యామి జీవమా
నః ప్రతిశ్రవమ్ । మునీనామన్యథా కర్తుం సత్యమిష్టం హి మే సదా ॥ ౧౮ ॥ అప్యహం జీవితం జహ్యాం త్వాం
వా సీతే సలక్ష్మణామ్ । న తు ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషతః ॥౧౯॥ తదవశ్యం మయా కార్య
మృషీణాం పరిపాలనమ్। అనుక్తేనాపి వైదేహి ప్రతిజ్ఞాయ తు కిం పునః ॥౨౦॥ మమ స్నేహాచ్చ సౌహార్దా
దిదముక్తం త్వయానఘే । పరితుష్టోస్మ్యహం సీతే న హ్యనిష్టోనుశిష్యతే ॥ ౨౧ ॥ సదృశం చానురూపం చ కుల

తేషాం ముఖాచ్చ్యుతం వచనం - త్రాయస్వేతి వచనమిత్యర్థః ॥ కృత్వేతి ॥ వచనశుశ్రూషాం వచనానుష్ఠానశుశ్రూషామిత్యర్థః కృ
త్వా మనసి కృత్వేత్యర్థః చరణశుశ్రూషామితి పాఠే పాదాభివందనమిత్యర్థః ॥౮॥ స్వోక్తవాక్యవిస్తారః ॥ ప్రసీదంత్వితి ॥ ఈదృశైః మహా
నుభావైః ఉపస్థేయైః ఉపాస్యైః - విప్రైరితి శేషః - అహముపస్థిత ఇతి యజ్ఞరక్షణార్థం ప్రార్థిత ఇతి యత్ - ఏషా మమ హ్రీః అతః ప్రసీదం
త్వితి సంబంధః ॥※॥ హోమేతి ॥ ధర్షయంతి తిరస్కుర్వంతి ॥※॥ రాక్షసైరితి ॥ గతిం గమ్యత ఇతి గతిః శరణం ॥ ※ ॥ కామమితి ॥ తపః ప్రభావే
న త్వదుపాసనాత్మకతపః ప్రభావేన ॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ మయేతి ॥ ఏతద్వచః మున్యుక్తం వచః శ్రుత్వా దండకారణ్యే
ఋషీణాం కార్త్స్న్యేన పరిపాలనం సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం ॥౧౭॥ సంశ్రుత్యేతి ॥ జీవమానః జీవన్ - మునీనాం మునిభ్యః ప్రతిశ్రవం సం
శ్రుత్య - ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాయ - అన్యథా కర్తుం - ప్రతిజ్ఞాతార్థమన్యథా కర్తుం అనృతం కర్తుమిత్యర్థః న శక్ష్యామి న శక్తోస్మి సత్యం సత్య
వచనం మమ ఇష్టం ॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥ మమేతి ॥ మయి అతివిభక్తిస్నేహయా సౌహార్దాత్ శోభనహృదయత్వాత్ - మయి స్నేహాత్ ప్రీతేరిత్యర్థః

[illegible] ॥ సపరాధేష్వపి నిరపరాధతో [illegible] ॥ తథా [illegible] ॥ ౨౨ ॥ [illegible] శ్రీ రామాయణ [illegible] ఆరణ్యకాండ [illegible] దశమస్సర్గః

[illegible] ॥ ౧ ॥ తావిత్యాది ॥ [illegible] ॥ ౨ ॥ [illegible] ॥ ౩ ॥ [illegible] ॥ ౪ ॥ [illegible] ॥ ౫ ॥ ప్రసన్నసలిలే ఇతి ॥ [illegible] ॥ ౭ ॥ [illegible] ॥ ౮ ॥ [illegible] ॥ ౯ ॥ తేనేతి ॥ ప్రభావం కృత్స్నం [illegible] ॥ ౧౦ ॥ ఇదమిత్యాది ॥ పంచాప్సరం [illegible] సార్వకాలికం [illegible]

స్యతవ చాత్మనః । సధర్మచారిణీ మే త్వం ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీ ॥ ౨౨ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా వచనం మహాత్మా సీతాం ప్రియాం మైథిలరాజపుత్రీమ్ । రామో ధనుష్మాన్ సహ లక్ష్మణేన జగామ రమ్యాణి తపోవనాని ॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే దశమస్సర్గః

అగ్రతః ప్రయయౌ రామస్సీతా మధ్యే సుమధ్యమా । పృష్ఠతస్తు ధనుష్పాణిర్లక్ష్మణోఽనుజగామ హ ॥ ౧ ॥ తౌ పశ్యమానౌ వివిధాన్ శైలప్రస్థాన్ వనాని చ । నదీశ్చ వివిధా రమ్యా జగ్మతుస్సహ సీతయా ॥ ౨ ॥ సారసాంశ్చక్రవాకాంశ్చ నదీపులినచారిణః । సరాంసి చ సపద్మాని యుక్తాని జలజైః ఖగైః ॥ ౩ ॥ యూథబద్ధాంశ్చ పృషతాన్ మదోన్మత్తాన్ విషాణినః । మహిషాంశ్చ వరాహాంశ్చ నాగాంశ్చ ద్రుమవైరిణః ॥ ౪ ॥ తే గత్వా దూరమధ్వానం లంబమానే దివాకరే । దదృశుస్సహితా రమ్యం తటాకం యోజనాయతమ్ ॥ ౫ ॥ పద్మపుష్కరసంబాధం గజయూథైరలంకృతమ్ । సారసైర్హంసకాదంబైస్సంకులం జలచారిభిః ॥ ౬ ॥ ప్రసన్నసలిలే రమ్యే తస్మిన్ సరసి శుశ్రువే । గీతవాదిత్రనిర్ఘోషో న తు కశ్చన దృశ్యతే ॥ ౭ ॥ తతః కౌతూహలాద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః । మునిం ధర్మభృతం నామ ప్రష్టుం సముపచక్రమే ॥ ౮ ॥ ఇదమత్యద్భుతం శ్రుత్వా సర్వేషాం నో మహామునే । కౌతూహలం మహజ్జాతం కిమిదం సాధు కథ్యతామ్ ॥ ౯ ॥ [illegible] తేనైవముక్తో ధర్మాత్మా రాఘవేణ మునిస్తదా । ప్రభావం సరసః కృత్స్నమాఖ్యాతుముపచక్రమే ॥ ౧౦ ॥ ఇదం పంచాప్సరో నామ తటాకం సార్వకాలికమ్ । నిర్మితం తపసా రామ మునినా మాండకర్ణినా ॥ ౧౧ ॥ స హి తేపే తపస్తీవ్రం మాండకర్ణిర్మహామునిః । దశవర్షసహస్రాణి వా

[illegible] ॥ ౧౧ ॥ [illegible] ॥ ౧౨ ॥ [illegible] ॥ ౧౩ ॥ [illegible] ॥ ౧౪ ॥ [illegible]

ఉక్తార్థ-ఇతిహాసమాహ సహేత్యాదినా - జలాశ్రయః స్వనిర్మితతటాకజలాగాధః - సాగ్నిపురోగమాః అగ్నిం పురస్కృత్య సహితాః - క్రియాభేదాత్ సర్వశబ్దావృత్తిః అస్మాకం మధ్యే-సంవిగ్నమనసః ఖేదమనస్కాః - తత్ర తదా విద్యుచ్చలితవర్చసః విద్యుత ఇవ తరళతేజసః చలితవిద్యుద్వర్చ-స ఇతి వార్థః - దృష్టపరావరః దృష్టపరమాత్మజీవస్వరూప, తపోయోగాత్ తపోరూపోపాయాత్ యౌవనమాస్థితం యోగస్స న్స్మానోపాయధ్యానసంగలియు క్షిప్తేత్యమరః। సంక్రీడమానానామితి క్రీడో ననం పరిభ్యశ్చేత్యాత్మనేపదం భూషణోన్మిశ్రః భూషణఘోషోన్మిశ్రః వాదిత్రనిస్వనవిశేషణం భూషణోన్మిశ్రో వాదిత్రనిస్వనో గీతశబ్దశ్చ శ్రూయత ఇత్యన్వయ ఏవ పూర్వోక్తం వచనం ఆశ్చర్యమితి ప్రతిజగ్రాహ శ్రుతవాన్ ॥ ౨౦ ॥ ఏవమితి ॥ కథయమానస్య కథయమానే తస్మిన్ - కథయమానస్య ఇతి పాఠే - ఏవం సంభాషమాణస్య రామః ప్రాప్య బ్రాహ్మణసంబంధిన్యా లక్ష్మ్యా సమావృతం - బ్రాహ్మణసంపూర్ణమిత్యర్థః - ఆశ్రమమండలం దదర్శ - రాఘవ ఇత్యనుషంగః ॥ ౨౧ ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ ఆశ్రమమండలమిత్యనుషజ్యతే - సర్వైస్తద్వాశ్రమవాసిభిః పూజ్యమానస్స్వాశ్రమే అర్ఘ్యాదినా అర్చ్యమానః ॥ ౨౨ ॥ కియంతం కాలం తత్రోవాసేత్యపేక్షాయాం కాలపరిమాణం వక్తుం తామస్యాశ్రమవాసప్రకారం దర్శయతి ॥ తథేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ తథా ఉక్తప్రకారేణ - తస్మిన్నాశ్రమమండలే సుఖముషిత్వా తత్ర పూజ్యమానస్స రామః ఇత్యుక్తానువాదః - యేషాం సకాశే పూర్వముషితవాన్ తేషామాశ్రమాన్ - పర్యాయేణ ద్వితీయపర్యాయేణ చ జగామ - ఏవమాశ్రమవాసప్రకారం - ఏకవారం సర్వేషామాశ్రమాన్ గత్వా పునరపి తేషామేవాశ్రమాన్ జగామేత్యర్థః - మహాస్త్రవిదిత్యనేన తత్రత్యరాక్షసోపద్రవపరిహారాయ పునర్గమనమితి సూచయతి వక్ష్యతి హి మారీచం - తేన ముక్తాస్త్రయో బాణా ఇత్యారభ్య-శరాత్రముజ్ఝ్యో రామస్స పరోద్రుష్టభణం పురా। నముక్త్వా తతో ముక్తస్తావుభౌ రాక్షసౌ హతావితి ॥ ఏతదర్థమేవ సూతీక్ష్ణేనాత్ర గమనమనుజ్ఞాతం ఋషిభిః కారితం చ ॥ ౨౪ ॥ పూర్వముషితవానిత్యుక్తవాసక్రమం దర్శయతి క్వచిత్ పరిదశాన్ మాసానేకం సంవత్సరం క్వచిత్ । క్వచిచ్చ చతురో మాసాన్ పంచ షట్ చ పరాన్ క్వచిత్

ఋభయస్త్రో జలాశ్రయః। తతః ప్రవ్యథితాస్సర్వే దేవాస్సాగ్నిపురోగమాః॥ ❋ ॥ అబ్రువన్వచనం సర్వే పరస్పరసమాగతాః। అస్మాకం కస్యచిత్స్థానమేష ప్రార్థయతే మునిః॥ ❋ ॥ ఇతి సంవిగ్నమనసస్సర్వే తత్ర దివౌకసః। తత్ర కర్తుం తపోవిఘ్నం దేవైస్సర్వైర్నియోజితాః॥ ❋ ॥ ప్రధానాప్సరసః పంచ విద్యుచ్చలితవర్చసః। అప్సరోభిస్తతస్తాభిర్మునిర్దృష్టపరావరః ॥ ❋ ॥ నీతో మదనవశ్యత్వం సురాణాం కార్యసిద్ధయే। తాశ్చైవాప్సరసః పంచ మునేః పత్నీత్వమాగతాః॥ ❋ ॥ తటాకే నిర్మితం తాసామస్మిన్నంతర్హితం గృహమ్। తత్రైవాప్సరసః పంచ నివసంత్యో యథాసుఖమ్ ॥ ❋ ॥ రమయంతి తపోయోగాన్మునిం యౌవనమాస్థితమ్। తాసాం సంక్రీడమానానామేష వాదిత్రనిస్వనః॥ ❋ ॥ శ్రూయతే భూషణోన్మిశ్రో గీతశబ్దో మనోహరః॥ ఆశ్చర్యమితి తస్యైతద్వచనం భావితాత్మనః॥ ❋ ॥ రాఘవః ప్రతిజగ్రాహ సహ భ్రాత్రా మహాయశాః ॥ ౨౦ ॥ ఏవం కథయమానస్స దదర్శాశ్రమమండలమ్ । ❋ ॥ కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా సమావృతమ్॥ ౨౧ ॥ ప్రవిశ్య సహ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ రాఘవః। ఉవాస మునిభిస్సర్వైః పూజ్యమానో మహాయశాః ॥ ౨౨ ॥ తథా తస్మిన్ స కాకుత్స్థః శ్రీమత్యాశ్రమమండలే॥ ❋ ॥ ఉషిత్వా తు సుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః। జగామ చాశ్రమాంస్తేషాం పర్యాయేణ తపస్వినామ్॥ ❋ ॥ యేషాముషితవాన్ పూర్వం సకాశే స మహాస్త్రవిత్ ॥ ౨౪ ॥ క్వచిత్పరిదశాన్మాసానేకం సంవత్సరం క్వచిత్ ❋ ॥ క్వచిచ్చ చతు

రోఽస్మిన్ వివసంతి - తత్పంచాప్సరస ఇతి తటాకనామ ॥ ❋ ॥ తత ఇతి ॥ సర్వే ప్రవ్యథితా అభూవన్ - సర్వే అబ్రువన్నితి చ - పర్యాయశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః - అగ్నిపురోగమాః అగ్నినా పురోగమేన సహితాః అగ్నిపురోగమాః. విద్యుచ్చలితవర్చసః చలితవిద్యుద్వర్చసః - ప్రధానాప్సరసః పంచేత్యనేన తత్పరిచారికా అన్యా అపి సంతీతి గమ్యతే - దృష్టపరావరః దృష్టపరావరాజీవాత్మపరమాత్మా నాగేన స తథోక్తః స్వే బ్రహ్మణి వేదితవ్యే పరం చైవాపరం చేతి శ్రుతేః నిర్మితం దేవైః నిర్మితం దేవైరమునినా క్రీడార్థమితి శేషః ॥ తాసామితి ॥ వాదిత్రాణాం నిస్వనోఽస్మిన్ నః ఇతి తథోక్తం - భూషణోన్మిశ్రః భూషణస్వనోన్మిశ్రః గీతశబ్దో విశేష్యం ప్రతిజగ్రాహ శ్రుతవానిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ఏవమితి ॥ కథయమానస్య కథయమానే సతి ॥ ౨౧ ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ ఆశ్రమమండలమిత్యనుషజ్యతే ॥ ౨౨ ॥ తథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ తస్మిన్నాశ్రమమండలే ఉషిత్వా - తత్రైవ మహర్షిభిః పూజ్యమాన ఇతి తచ్ఛబ్దద్వయస్యాన్వయసంబంధః ॥ ❋ ॥ జగామేతి ॥ యేషాం మునీనాం సకాశే - అత్ర పూర్వం ప్రథమం పర్యాయేణ జగామ ఉషితవాంశ్చ - యేషామేవాశ్రమాననుగ్రహవిశేషేణ పర్యాయాంతరేణాపి - తత్రైవ పర్యాయేణ జగామ ఉషితవాంశ్చేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ క్వచిదితి ॥ పరిదశాన్ దశ

అపరత్రాధికం మాసాదధ్యర్ధమధికం క్వచిత్ । త్రీన్ మాసానష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవసత్ సుఖమితి ॥ రాఘవో రామః - క్వచిదాశ్రమే పరిదశాన్ పరితో దశ యేషాం తే పరిదశాః సంఖ్యయావ్యయే త్యాదినా బహువ్రీహిసమాసః ఏకాదశాదిమాసా ఇత్యర్థః । అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా సుఖం యథా భవతి తథా న్యవసత్ - క్వచిదాశ్రమే ఏకం సంవత్సరం సుఖం న్యవసత్ క్వచిత్ పంచమాసాన్ క్వచిత్ షణ్మాసాన్ క్వచిదపరాన్ షట్సప్తమాసాన్ సప్త మాసాన్ - సుఖం న్యవసత్ - పంచ షట్ చతురశ్చ క్వచిదితి పాఠే యథా పునః క్వచిత్ షణ్మాసాన్ ఇత్యర్థః పరిదశాన్ ఇత్యత్ర పరితశ్చతుర్దశమాసానిత్యర్థః - అపరత్ర ప్రథమాసాదధికం సుఖం న్యవసత్ - అధికశబ్దేనాత్ర మాసచతుర్థాంశో వివక్షితః - ఏకమాసం మాసపాదం చేత్యర్థః - అపరత్రాధికం మాసమితి పాఠే మాసం అధికం తత్రాపి చేత్యర్థః - అపిశబ్దస్సర్వత్ర మాసానుకర్షణార్థః క్వచిదాశ్రమే అర్ధమధికం మాసమధ్యర్ధం న్యవసత్ పాదోనమాసమిత్యర్థః తథాచ తదవ్యవహితపూర్వాశ్రమవాసదినైర్వక్ష్యమాణైర్మాసైరావృత్తౌ - ఏకత్ర సపాదమాసం అపరత్ర పాదోనమాసమిత్యాహుర్వ్యాఖ్యాతారః - అధ్యర్ధమధికం క్వచిదితి పాఠే - అధ్యర్ధమధికం - అర్ధమాసాధికమిత్యర్థః - అధికం పూర్వోక్తపాదమాసాధికం తథా చ త్రిపాదమాసమిత్యర్థః క్వచిత్ త్రీన్ మాసాన్ న్యవసత్ - క్వచిదష్టమాసాన్ న్యవసత్ - ఏవం షష్టిమాసాస్సిద్ధాః ॥ క్వచిదాశ్రమే ఏకాదశమాసానితి వ్యాఖ్యాతారః - పరిదశాన్ దశాధికానితి వ్యాఖ్యాతస్తుస్థానే ఏవ స్వేతి తథాచాయమర్థః - ఏకం సంవత్సరం క్వచిదిత్యత్ర ద్వావింశతిమాసానిత్యర్థః క్వచిచ్చ చతురో మాసానిత్యత్ర చతుర్దశమాసానిత్యర్థః పంచ షట్ చాపరాన్ క్వచిదిత్యత్ర క్వచిత్ పంచదశమాసాన్ క్వచిత్ షోడశమాసానిత్యర్థః అపరాధికం మాసాదధ్యర్ధమధికం క్వచిదిత్యత్ర ప్రథమాధికశబ్దో దశమాసపరః - తథా చ అపరాన్ పరిదశాన్ మాసాన్ అధికం చేత్యన్వయః అథ దశమాసానిత్యర్థః మాసాదధ్యర్ధమిత్యాదేరయమర్థః క్వచిత్ పరిదశాన్ మాసాన్ దశపరిమాసాధికమధ్యర్ధమాసం చేతి తథా చ అర్ధాధికైకాదశమాసానిత్యర్థః త్రీన్ మాసానష్టమాసాంశ్చేత్యత్ర త్రయోదశ మాసాన్ అష్టాదశ మాసాంశ్చేత్యర్థః - తథా చ పంచత్వార్ధశతమాసాల్పా ఇతి - తస్మిన్ పక్షే ప్రాథమికక్వచిత్పదమాసపదానర్థక్యం పూర్వగ్రంథవిరోధ ఇత్యాదిద్రష్టవ్యం ॥ ౨౪ ॥ తథా చాశ్రమమండలే దశ సంవత్సరాన్ సంవృత్తా ఇత్యాహ తథా సంవసత ఇతి ॥ ఇయమేవాశ్రమవాస సంఖ్యా - పూర్వాపరసంఖ్యాతు కిష్కింధాకాండే వక్ష్యతే ॥ ౨౫ ॥ పరిసృత్యేతి ॥ పరిసృత్య తివమాశ్రమమండలం పరిక్రమ్య ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౩౦ ॥ అస్మిన్నితి ॥ కథాః నానాకథాః - కథయతాం కథయత్సు - తత్ర వనే - అగస్త్యమభివాదయితుమభిగచ్ఛేయమిత్యన్వయః - మనోరథ ఇతి తం మునివరం శుశ్రూషేయమితి యత్ ఏష మనోరథః అభిలాషో మహ్యం హృది పరివర్తత ఇత్యన్వయః శుశ్రూషేయమితి పరస్మైపదమార్షం ॥ ౩౫ ॥ అహమితి ॥ అగస్త్య

కో మాసాన్ పంచ షట్ చాపరాన్ క్వచిత్ । అపరత్రాధికాన్ మాసానధ్యర్ధమధికం క్వచిత్ ॥ ❖ ॥ త్రీన్మాసానష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవసత్సుఖమ్ । ❖ ౨౫ ॥ తథా సంవసతస్తస్య మునీనామాశ్రమేషు వై ॥ ❖ రమతశ్చానుకూల్యేన యయుస్సంవత్సరా దశ ॥ ౨౬ ॥ పరిసృత్య చ ధర్మజ్ఞో రాఘవస్సహ సీతయా । ❖ సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమం శ్రీమాన్ పునరేవాజగామ హ ॥ ౨౭ ॥ స తమాశ్రమమాసాద్య మునిభిః ప్రతిపూజితః ❖ ॥ తత్రాపి న్యవసద్రామః కంచిత్కాలమరిందమః ॥ ౨౮ ॥ అథాశ్రమస్థో వినయాత్కదాచిత్తం మహామునిమ్ । ❖ ॥ ఉపాసీనస్స కాకుత్స్థస్సుతీక్ష్ణమిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౦ ॥ అస్మిన్నరణ్యే భగవన్నగస్త్యో మునిసత్తమః ॥ ❖ ॥ వసతీతి మయా నిత్యం కథాః కథయతాం శ్రుతమ్ । న తు జానామి తం దేశం వనస్యాస్య మహత్తయా ॥ ❖ ॥ కుత్రాశ్రమమిదం పుణ్యం మహర్షేస్తస్య ధీమతః । ప్రసాదాత్తత్ర భవతస్సానుజస్సహ సీతయా ॥ ❖ అగస్త్యమభిగచ్ఛేయమభివాదయితుం మునిమ్ । మనోరథో మహానేష హృది మే పరివర్తతే ॥ ❖ ॥ యదహం తం మునివరం శుశ్రూషేయమపి స్వయమ్ । ఇతి రామస్య స మునిశ్శ్రుత్వా ధర్మాత్మనో వచః ॥ ❖ ॥ సుతీక్ష్ణః ప్రత్యువాచేదం ప్రీతో దశరథాత్మజమ్ ॥ ౩౫ ॥ అహమప్యేతదేవ త్వాం వక్తుకామస్సలక్ష్మణమ్ ॥ ❖ అగస్త్యమభిగచ్ఛేతి సీతయా సహ రాఘవ । దిష్ట్యా త్విదానీమర్థేఽస్మిన్ స్వయమేవ బ్రవీషి మామ్ ॥ ❖ ॥ అ

తాన్ దశ పరిదశాః తాన్ దశసంఖ్యాకాన్ మాసానిత్యర్థః - యద్వా పరిదశాన్ దశసమీపాన్ ఏకాదశనవ వేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ పరిసృత్యేతి ॥ పరిసృత్య సర్వాన్ మున్యాశ్రమాన్ గత్వా ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ అథేతి ॥ ఉపాసీనః ఉపసమీపే ఆసీనః ॥ ౩౦ ॥ అస్మిన్నితి ॥ కథయతాం కథాశ్రావిణాం తేషాం ॥ మనోరథ ఇతి ॥ తం మునివరం స్వయమపి స్వయం శుశ్రూషేయమితి యత్ - ఏష మనోరథః హృది సంపరివర్తత ఇతి సంబంధః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ రాజనామ్నీతి ॥ అస్మాదాశ్రమాద్దక్షిణేన చత్వారి యోజనాని యాహి - తతః పరం అగస్త్యభ్రాతురాశ్ర

శగచ్ఛేత్యేతస్య కర్తుకామో మోక్ష్యత్యన్వయః ॥ ౩౬ ॥ యోజనానీతి ॥ అస్మాదాశ్రమాద్దక్షిణేన - తత్పశ్చాత్ దేశః చత్వారి యోజనాని అభియాహీతి శేషః తతః ఆశ్రమః - అగస్త్యభ్రాతురాశ్రమో వర్తతే - అత్ర మార్గస్థితి వనేచ్ఛావినా సాద్విత్వరియేత ద్విలియా భావ ఆహ ॥ ౩౮ ॥ స్థలీతి ॥ స్థలప్రాయో స్థలీప్రచురే - కారండవాస్సారసాః తత్రాగస్త్యభ్రాత్రాశ్రమే - రజనీం వ్యుష్య తాం త్రియామాం పలివాస్య - వనఖండస్య వనసమూహస్య - పార్శ్వతః దక్షిణాం దిశం ఆస్థాయ ఉద్దిశ్య - వివర్ణారోశే యోజనమంతరం యోజనావకాశం గత్వా అగస్త్యాశ్రమపదం గమ్యతామిత్యన్వయః ॥ ౪౨ ॥ ౪౧ ॥ ౪౪ ॥ ఇతీతి ॥ ఇతి ఏవం ప్రకారేణ మునేస్సకాశాచ్ఛ్రుత్వా ॥ ౪౫ ॥ పశ్యన్నితి ॥ అభ్రసన్నిభాన్ మేఘసన్నిభాన్ మార్గవశానుగాన్ మార్గవశేనానుగమ్యమానాన్ రామ ఇతి పూర్వశ్లోకాదనుకృష్యతే ॥ ౪౬ ॥ ఏతదితి ॥ నూనమితి వితర్కే ఆశ్రమపదం దృశ్యతే ఏతస్మాత్ నూనమిత్యన్వయః ॥ ౪౮ ॥ ఉక్తార్థే హేతుమాహ యథాహీతి ॥ యథా యేన ప్రకారేణ అస్య వనస్య తత్ర తత్ర జ్ఞాతాః స్వస్వఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ సన్నతాః ద్రుమాః సహస్రశో మయా జ్ఞాతాః - జ్ఞాయమానా వర్తంతే ॥ ౪౯ ॥ అసాధారణోపదిష్టలింగం చాహ మార్గ ఇత్యాహ పిప్పలీనామిత్యాది ॥ పక్వానాం పిప్పలీనామితి తత్ఫలానామిత్యర్థః - కటుకస్య కటురసస్య ఉదయో ఉద్భవో యస్మిన్ తథాభూతో గంధః వనాదాగతః ॥ ౫౦ ॥ ౫౧ ॥ ఏతచ్చేతి కృష్ణాభ్రశిఖరోపమం నీలమేఘాగ్రోపమం ॥ ౫౨ ॥ వివిక్తేష్వితి ॥ వివిక్తేషు పూతేషు వివిక్తౌ పూతవివిక్తావిత్యమరః । ఉపహారం పుష్పబలిం - స్వయమార్జితైః - స్వయమేవ పుష్పకుశాదీని శ్రోత్రియస్య స్వయమాహారేదితి స్మరణాత్ ॥ ౫౩ ॥ తదితి ॥ నూనం నిశ్చయే నూనం తర్కే అనిశ్చయ ఇత్యమరః । మృత్యుం వాతాపిల్వలనిమిత్తకం శమయితుం హితకామ్యయా

హామాఖ్యామి తేవత్సయత్రాగస్త్యో మహామునిః॥ ౩౬ ॥ యోజనాన్యాశ్రమాదస్మాత్తథా చత్వారి వై తతః ॥ ❈ ॥ దక్షిణేన మహాన్ శ్రీమానగస్త్యభ్రాతురాశ్రమః॥ ౩౮ ॥ స్థలప్రాయే వనోద్దేశే పిప్పలీవనశోభితే ॥ ౩౯ ॥ బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాశకునినాదితే । పద్మిన్యో వివిధాస్తత్ర ప్రసన్నసలిలాశ్శివాః ॥ ❈ ॥ హంసకారండవాకీర్ణాశ్చక్రవాకోపశోభితాః । తత్రైకాం రజనీం వ్యుష్య ప్రభాతే రామ గమ్యతామ్ ❈ । దక్షిణాం దిశమాస్థాయ వనఖండస్య పార్శ్వతః ॥ తత్రాగస్త్యాశ్రమపదం గత్వా యోజనమంతరమ్ ॥ ౪౨ ॥ రమణీయే వనోద్దేశే బహుపాదపసంవృతే । రంస్యతే తత్ర వైదేహీ లక్ష్మణశ్చ సహ త్వయా ॥ ౪౩ ॥ స హి రమ్యో వనోద్దేశో బహుపాదపసంకులః । యది బుద్ధిః కృతా ద్రష్టుమగస్త్యం తం మహామునిమ్ ॥ ❈ ॥ అద్యైవ గమనే బుద్ధిం రోచయస్వ మహాయశః ॥ ౪౪ ॥ ఇతి రామో మునేశ్శ్రుత్వా సహ భ్రాత్రాభివాద్య చ । ప్రతస్థేఽగస్త్యముద్దిశ్య సానుజస్సహ సీతయా ॥ ౪౫ ॥ పశ్యన్వనాని రమ్యాణి పర్వతాంశ్చాభ్రసన్నిభాన్ సరాంసి సరితశ్చైవ పథి మార్గవశానుగాః ॥ ❈ ॥ సుతీక్ష్ణేనోపదిష్టేన గత్వా తేన పథా సుఖమ్ । ఇదం పరమసంహృష్టో వాక్యం లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ౪౬ ॥ ఏతదేవాశ్రమపదం నూనం తస్య మహాత్మనః । అగస్త్యస్య మునేర్భ్రాతుర్దృశ్యతే పుణ్యకర్మణః ॥ ౪౮ ॥ యథా హీమే వనస్యాస్య జ్ఞాతాః పథి సహస్రశః । సన్నతాః ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ ద్రుమాః ॥ ౪౯ ॥ పిప్పలీనాం చ పక్వానాం వనాదస్మాదుపాగతః । గంధోఽయం పవనోత్క్షిప్తస్సహసా కటుకోదయః ॥ ౫౦ ॥ తత్ర తత్ర చ దృశ్యంతే సంక్షిప్తాః కాష్ఠసంచయాః । లూనాశ్చ పరిదృశ్యంతే దర్భా వైడూర్యవర్చసః ॥ ౫౧ ॥ ఏతచ్చ వనమధ్యస్థం కృష్ణాభ్రశిఖరోపమమ్ । పావకస్యాశ్రమస్థస్య ధూమాగ్రం సంప్రదృశ్యతే ॥ ౫౨ ॥ వివిక్తేషు చ తీర్థేషు కృతస్నానా ద్విజాతయః । పుష్పోపహారం కుర్వంతి కుసుమైస్స్వయమార్జితైః ॥ ౫౩ ॥ తత్సుతీక్ష్ణస్య వచనం యథా సౌమ్య మయా శ్రుతమ్ । అగస్త్యస్యా

మోస్తి ॥ ౩౮ ॥ స్థలప్రాయే వనోద్దేశే పిప్పలీవనశోభిత ఇతి మార్గచిహ్నప్రదర్శనార్థమ్ ఉక్తం స్థలప్రాయే స్థలం ప్రాయః ప్రాయేణ యస్మిన్ తథా - పద్మిన్యస్సరస్యః ॥ ❈ ॥ దక్షిణామితి ॥ యోజనమంతరం గత్వా తత్రాగస్త్యాశ్రమపదం ద్రక్ష్యసీతి శేషః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ ౪౪ ॥ ఇతీతి ॥ మునేశ్శ్రుత్వా వచనమితి శేషః ॥ ౪౫ ॥ ౪౬ ॥ ౪౭ ॥ ఏతదితి ॥ ఆశ్రమపదం దృశ్యతే ఖలు - ఏతదేవ అగస్త్యస్య భ్రాతురాశ్రమపదం నూనమితి సంబంధః ॥ ౪౮ ॥ కుత ఇత్యాకాంక్షాయాం సుతీక్ష్ణోక్తమార్గచిహ్నాని ప్రదర్శయతి ॥ యథాహీతి ॥ అస్య అగస్త్యభ్రాతుః వనస్య సంబంధినో ద్రుమా దృశ్యంతే ఇత్యుత్తరేణాన్వయః । పిప్పలీనాం కటుకోదయః కటుకస్య ఉదయః - అభివ్యక్తిర్యస్మిన్ స తథా - గంధో దృశ్యత ఇతి శేషః ॥ ౫౦ ॥ తత్ర తత్రేతి ॥ సంక్షిప్తాః సమ్యక్ న్యస్తాః హోమార్థం స్థాపితా ఇత్యర్థః - కాష్ఠసంచయాః సమిత్సమూహాః ॥ ౫౧ ॥ ఏతదితి ॥ కృష్ణే కృష్ణవర్ణే అభ్రశిఖరే మేఘగిరిశిఖరే ఉపమా యస్య తత్ ॥ ౫౨ ॥ వివిక్తేష్వితి ॥ వివిక్తేషు పూతేషు - పుష్పోపహారం పుష్పబలిం ॥ ౫౩ ॥ తదితి ॥ యస్మాత్సుతీక్ష్ణస్య వచనం మయా యథా శ్రుతం - తస్మాత్ అగస్త్యస్య భ్రాతురాశ్రమం భవిష్యతీతి సంబంధః

మహితేచ్ఛయా - ఇయం దిక్ దక్షిణా దిక్ శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యా ॥ ౫౫ ॥ అస్మిన్నర్థే ఆఖ్యాయికామాహ ఇహేత్యాదినా ॥ ౫౬ ॥ ధారయన్నితి ॥ సంస్కృతం వ్యాకరణసంస్కారవతీం వాచం వదన్ ॥ ౫౭ ॥ భ్రాతరమితి ॥ సంస్కృతం శ్రాద్ధోచితపాకసంస్కారసంస్కృతం కృత్వా - శాస్త్రదృష్టేన శ్రాద్ధకల్పావగతేన ॥ ౫౮ ॥ తత ఇతి ॥ భుక్తవతాం భుక్తవత్సు - వదన్నబ్రవీత్ ॥ ౫౯ ॥ తత ఇతి ॥ వినిష్పతత్ వినిరపతత్ ॥ రామానుజయం ॥ మేషవన్నదన్ స్మృతసంజీవ నైవ వాదదరాంతరితి శేషః ॥ ౬౦ ॥ బ్రాహ్మణానామితి ॥ తైరితి బహువచనం పరివారాపేక్షయా సంహత్య బహుశ ఇతియావత్ ॥ ౬౧ ॥ అగస్త్యేనేతి ॥ అనుభూయ శ్రాద్ధవరణాదికమనుభూయ ॥ ౬౨ ॥ తత ఇతి ॥ తతః శ్రాద్ధాంతే - సంపన్నమిత్యుక్త్వా ప్రకోష్ఠే హస్తోదకం చ దత్త్వా ॥ ౬౩ ॥ ౬౪ ॥ - ౬౫ ॥ అథేతి ॥ నిధనసంశ్రయం వినాశవిషయం - ప్రధర్షయితుం హింసితుం ॥ ౬౬ ॥ స ఇతి ॥ అనలకల్పేన అగ్నిసదృశేన ॥ ౬౭ ॥ తస్యేతి ॥ విప్రానుకంపయా విప్రేష్వనుకంపయా ॥ ౬౮ ॥ ౬౯ ॥ ౭౦ ॥ సమ్యగితి ॥ ప్రతిగృహీతః ప్రత్యుద్గతః - ప్రాశ్య భుక్త్వా ॥ ౭౧ ॥ ౭౨ ॥ అభివాదయ ఇతి ॥ అత్ర వర్ణాధిక్యమార్షం ॥ ౭౩ ॥ గమ్యతామితి ॥ యథో-

శ్రియో భ్రాతురనేన మే భవిష్యతి ॥ ౫౪ ॥ నిగృహ్య తపసా మృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా । యస్య భ్రాత్రా కృతేయం దిక్ శరణ్యా పుణ్యకర్మణా ॥ ౫౫ ॥ ఇహైకదా కిల క్రూరో వాతాపిరపి చేల్వలః । భ్రాతరౌ సహితావాస్తాం బ్రాహ్మణఘ్నౌ మహాసురౌ ॥ ౫౬ ॥ ధారయన్ బ్రాహ్మణం రూపమిల్వలస్సంస్కృతం వదన్ । ఆమంత్రయతి విప్రాన్ స శ్రాద్ధముద్దిశ్య నిర్ఘృణః ॥ ౫౭ ॥ భ్రాతరం సంస్కృతం కృత్వా తతస్తం మేషరూపిణమ్ । తాన్ ద్విజాన్ భోజయామాస శ్రాద్ధదృష్టేన కర్మణా ॥ ౫౮ ॥ తతో భుక్తవతాం తేషాం విప్రాణామిల్వలోఽబ్రవీత్ । వాతాపే నిష్క్రమస్వేతి స్వరేణ మహతా వదన్ ॥ ౫౯ ॥ తతో భ్రాతుర్వచః శ్రుత్వా వాతాపిర్మేషవన్నదన్ । భిత్త్వా భిత్త్వా శరీరాణి బ్రాహ్మణానాం వినిష్పతత్ ॥ ౬౦ ॥ బ్రాహ్మణానాం సహస్రాణి తైరేవం కామరూపిభిః । వినాశితాని సంహత్య నిత్యశః పిశితాశనైః ॥ ౬౧ ॥ అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా । అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షితస్స మహాసురః ॥ ౬౨ ॥ తతస్సంపన్నమిత్యుక్త్వా దత్త్వా హస్తావసేచనమ్ । భ్రాతరం నిష్క్రమస్వేతి చేల్వలస్సోఽభ్యభాషత ॥ ౬౩ ॥ స తం తథా భాషమాణం భ్రాతరం విప్రఘాతినమ్ । అబ్రవీత్ప్రహసన్ ధీమానగస్త్యో మునిసత్తమః ॥ ౬౪ ॥ కుతో నిష్క్రమితుం శక్తిర్మయా జీర్ణస్య రక్షసః । భ్రాతుస్తే మేషరూపస్య గతస్య యమసాదనమ్ ॥ ౬౫ ॥ అథ తస్య వచః శ్రుత్వా భ్రాతుర్నిధనసంశ్రయమ్ । ప్రధర్షయితుమారేభే మునిం క్రోధాన్నిశాచరః ॥ ౬౬ ॥ సోఽభిద్రవన్ మునిశ్రేష్ఠం మునినా దీప్తతేజసా । చక్షుషానలకల్పేన నిర్దగ్ధో నిధనం గతః ॥ ౬౭ ॥ తస్యాయమాశ్రమో భ్రాతుస్తటాకవనశోభితః । విప్రానుకంపయా యేన కర్మేదం దుష్కరం కృతమ్ ॥ ౬౮ ॥ ఏవం కథయమానస్య తస్య సౌమిత్రిణా సహ । రామస్యాస్తం గతస్సూర్యస్సంధ్యాకాలోఽభ్యవర్తత ॥ ౬౯ ॥ ఉపాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం సహ భ్రాత్రా యథావిధి । ప్రవివేశాశ్రమపదం తమృషిం చాభ్యవాదయత్ ॥ ౭౦ ॥ సమ్యక్ప్రతిగృహీతశ్చ మునినా తేన రాఘవః । న్యవసత్తాం నిశామేకాం ప్రాశ్య మూలఫలాని చ ॥ ౭౧ ॥ తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం విమలే సూర్యమండలే । భ్రాతరం తమగస్త్యస్య ఆమంత్రయత రాఘవః ॥ ౭౨ ॥ అభివాదయే త్వాం భగవన్ సుఖమధ్యుషితో నిశామ్ । ఆమంత్రయే త్వాం గచ్ఛా-

❀ ॥ నిగృహ్యేతి ॥ హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా - లోకానాం వాతాపీల్వలనిమిత్తం మృత్యుం తపసా తపోబలేన నిగృహ్య - వినాశ్య దిగియం పుణ్యకర్మణా - శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యా కృతేతి సంబంధః ॥ ౫౪ ॥ ౫౫ ॥ అత్రాఖ్యాయికామాహ ॥ ఇహేతి ॥ ౫౬ ॥ ధారయన్నితి ॥ సంస్కృతం బ్రాహ్మణవదేవ సంస్కృతభాషాం వదన్ ॥ ౫౭ ॥ భ్రాతరమితి ॥ తతః నిమంత్రణానంతరం - వాతాపిం భ్రాతా ఇల్వలః భోజయామాసేతి ద్వికర్మకో ధాతుః ॥ ౫౮ ॥ తత ఇతి ॥ భుక్తవతాం సతాం తత్ భోజనానంతరం ॥ ౫౯ ॥ తత ఇతి ॥ వినిష్పతత్ లడభావ ఆర్షః ॥ ౬౦ ॥ బ్రాహ్మణానామితి ॥ తైరితి బహువచనం - తయోః పరిజనాభిప్రాయేణ ॥ ౬౧ ॥ అగస్త్య ఇతి ॥ ప్రార్థితో భూత్వేతి శేషః తదనుజ్ఞాతవర్ణానామంగీకృత్య భక్షితః అగస్త్యేనేతి శేషః ॥ ౬౨ ॥ తత ఇతి ॥ తతః శ్రాద్ధాంతే సంపన్నం సమృద్ధం వేత్యుక్త్వా ప్రకోష్ఠే - హస్తావసేచనం ఉత్తరాపోశనం దత్త్వా ॥ ౬౩ ॥ ౬౪ ॥ కుత ఇతి ॥ జీర్ణస్య జీర్ణీకృతస్య ॥ ౬౫ ॥ అథేతి ॥ ప్రధర్షయితుం హింసితుం ॥ ౬౬ ॥ ౬౭ ॥ తస్యేతి ॥ తస్య అగస్త్యస్య ॥ ౬౮ ॥ ఏవమితి ॥ కథయమానస్య కథయతస్సతః ॥ ౬౯ ॥ ౭౦ ॥ ౭౧ ॥ ౭౨ ॥ ౭౩ ॥ నిశామానితి ॥ నిశాయాం జలపాన

ష్టేన సుతీక్ష్ణోక్తేన ॥ ౭౪ ॥ నివారానితి ॥ నివారాన్ జలకదంబాన్ - వంజులాన్ వకులాన్ - వకులో వంజులో౽శోక ఇత్యమరః - తిమిశాన్ తిమిశవృక్షాన్ ధవాన్ - గిరిబిల్వాన్ నక్తమాలాన్ - [illegible] మధూకాన్ మధువృక్షాన్ తిందుకాన్ - [illegible] ॥ ౭౭ ॥ ౭౮ ॥ స్నిగ్ధేతి ॥ స్నిగ్ధపత్రాః [illegible] శాంతాః శాంతాః. యథా యేన ప్రకారేణ తథా తేన ప్రకారేణ ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి సంబంధః ॥ ౭౯ ॥ అగస్త్య ఇతి ॥ స్వేన కర్మణా వింధ్యస్తంభనరూపేణ అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతః - [illegible] ॥ పరిశ్రాంతానాం శ్రమమపహంతీతి పరిశ్రాంతశ్రమాపహః - ప్రాజ్యైః [illegible] ॥ ౮౦ ॥ తస్యేతి ॥ త్రాసాత్ దృశ్యతే న తు ప్రాప్య [illegible] ॥ ౮౧ ॥ యదా ప్రభృతీతి ॥ అగస్త్యగమనాత్ ప్రభృతి [illegible] అగస్త్యాశ్రమప్రదేశే - అన్యథా పూర్వోక్తవిరాధాదిరాక్షసోపద్రవో విరుధ్యేతేతి యద్వా దిక్ సర్వాపి [illegible] ॥ ౮౨ ॥ మార్గమితి ॥ నిరతః ఉద్యుక్తః వర్ధమాన ఇత్యర్థః నివర్ధతే - అద్యాపీతిశేషః ॥ ౮౩ ॥ ఏష ఇతి ॥ [illegible] ॥ ౮౪ ॥ అత్రేతి ॥ దేవాః [illegible] ॥ ౮౫ ॥ నాత్రేతి ॥ క్రూరః నిర్దయః - క్రూరాకరిణ నిర్దయావిత్యమరః ॥ [illegible]

మిహాశ్రమం తే ద్రష్టుమనుగ్రజమ్ ॥ ౭౩ ॥ గమ్యతామితి తేనోక్తో జగామ రఘునందనః। యథోద్దిష్టేన మార్గేణ వనం తచ్చావలోకయన్ ॥ ౭౪ ॥ నివారాన్ పనసాంస్తాలాంస్తిమిశాన్వంజులాన్ధవాన్। చిరిబిల్వాన్మధూకాంశ్చ బిల్వానపి చ తిందుకాన్ ॥ ❀ ॥ పుష్పితాన్ పుష్పితాగ్రాభిర్లతాభిరనువేష్టితాన్। దదర్శ రామశ్శతశస్తత్ర కాంతారపాదపాన్ ॥ ❀ ॥ హస్తిహస్తైర్విమృదితాన్వానరైరుపశోభితాన్। మత్తైశ్శకునిసంఘైశ్చ శతశశ్చ ప్రణాదితాన్ ॥ ౭౭ ॥ తతో౽బ్రవీత్సమీపస్థం రామో రాజీవలోచనః। పృష్ఠతో౽నుగతం వీరం లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనమ్ ॥ ౭౮ ॥ స్నిగ్ధపత్రా యథా వృక్షా యథా శాంతా మృగద్విజాః। ఆశ్రమో నాతిదూరస్థో మహర్షేర్భావితాత్మనః ॥ ౭౯ ॥ అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతో లోకే స్వేనైవ కర్మణా। ఆశ్రమో దృశ్యతే తస్య పరిశ్రాంతశ్రమాపహః ॥ ❀ ॥ ప్రాజ్యధూమాకులవనశ్చీరమాలాపరిష్కృతః। ప్రశాంతమృగయూథశ్చ నానాశకునినాదితః ॥ ౮౦ ॥ తస్యేదమాశ్రమపదం ప్రభావాద్యస్య రాక్షసైః। దిగియం దక్షిణా త్రాసాద్దృశ్యతే నోపభుజ్యతే ॥ ౮౧ ॥ యదాప్రభృతి చాక్రాంతా దిగియం పుణ్యకర్మణా। తదాప్రభృతి నిర్వైరాః ప్రశాంతా రజనీచరాః ॥ ❀ ॥ నామ్నా చేయం భగవతో దక్షిణా దిక్ప్రదక్షిణా। ప్రథితా త్రిషు లోకేషు దుర్ధర్షా క్రూరకర్మభిః ॥ ౮౨ ॥ మార్గం నిరోద్ధుం నిరతో భాస్కరస్యాచలోత్తమః। నిదేశం పాలయన్యస్య వింధ్యశ్శైలో న వర్ధతే ॥ ❀ ॥ అయం దీర్ఘాయుషస్తస్య లోకే విశ్రుతకర్మణః। అగస్త్యస్యాశ్రమశ్శ్రీమాన్వినీతజనసేవితః ॥ ౮౩ ॥ ఏష లోకార్చితస్సాధుర్హితే నిత్యరతస్సతామ్। అస్మానభిగతానేష శ్రేయసా యోజయిష్యతి ॥ ❀ ॥ ఆరాధయిష్యామ్యత్రాహమగస్త్యం తం మహామునిమ్। శేషం చ వనవాసస్య సౌమ్య వత్స్యామ్యహం ప్రభో ॥ ౮౪ ॥ అత్ర దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః। అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసతే ॥ ౮౫ ॥ నా

[illegible] ॥ ౭౮ ॥ స్నిగ్ధేతి ॥ యథా స్నిగ్ధపత్రా వృక్షాః - యథా మృగద్విజాః శాంతాః - అతః ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి సంబంధః ॥ ౭౯ ॥ అగస్త్య ఇతి ॥ అగం వింధ్యం [illegible] స్తంభయతీత్యగస్త్యః స్వేనకర్మణా స్తంభనరూపకర్మణా పరిశ్రాంతానాం శ్రమాపహః ॥ అత్రేతి [illegible] ॥ ౮౦ ॥ ౮౧ ॥ తస్యేతి ॥ స్వేదమాశ్రమపదమితి [illegible] ॥ యదేతి ॥ నిర్వైరాః [illegible] ॥ నామ్నేతి ॥ భగవతః అగస్త్యస్య నామ్నా నామగ్రహణేన - ఇయం దక్షిణా దిక్ - క్రూరకర్మభిః [illegible] త్రిషు లోకేషు ప్రథితేతి సంబంధః ॥ ౮౩ ॥ ౮౪ ॥ [illegible] ॥ మార్గమితి ॥ ౮౫ ॥ ౮౬ ॥ ఏష ఇతి ॥ శ్రేయసా యోజయిష్యతి - ఇం [illegible] ॥ ❀ ॥ ఆరాధయిష్యామీతి ॥ ప్రభో అగస్త్యస్య వాక్యాద్వనవాసస్య శేషమవశిష్టకాలం వత్స్యామి స్థాస్యామి

ఘాతుకః కామేనవృత్తంయస్యస కామవృత్తః స్వైరవృత్తి - ఏషముని రగస్త్యం - తథావిధం మృషావాదిత్వాదినహీనః ॥ ౯౦ ॥ అత్రేతి ॥ దేవాః పక్ష్యవరాణాం ప్రహ్లాదీనాం . పతగైః గరుడజాతిభిః - ఆరాధయిష్ణవః ఆరాధయంతః ధర్మంసనత్కుమ ॥ ౯౧ ॥ అత్రేతి ॥ సిద్ధాస్తపస్సిద్ధాః నవైః దివ్యైః ॥ ౯౨ ॥ యక్షత్వమితి ॥ భూతైః ప్రాణిభిః - దేవాః బ్రహ్మాదయః - ఆస్తేయపానవృతసర్వసాన్నిధ్యాదితిభావః శుభైః సత్కర్మనిరతైః ॥ ౯౩ ॥ ఆగతాఇతి ॥ సీతయాసహ ప్రాప్తమిత్యన్వయః ఆసేవరావణవధోద్యుక్తత్వం ద్యోతయతి ॥ ౯౪ ॥ అత్ర చతుర్నవతిశ్శ్లోకాః ✻✻✻ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః ✻✻✻

సప్రవిశ్యేతి ॥ హితః హితకారీ - అనుకూలః ప్రియకరం ప్రియహితకరత్వేహేతుః భక్తఇతి భక్తః ప్రీతిమాన్ - యదీతి సంభావనాయాం - అహంరామశ్చతే శ్రోత్రమాగతౌ భవేవేత్యర్థః - అగ్రజత్వాదివిశేషణానాం రామేణతుల్యత్వ ప్రతిపత్తివారణాయ - నివేద్యతాం - అస్మద్దర్శనేచ్ఛేతి శేషః - ఏతద్వాక్యముక్తాచేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ తేవయమిత్యస్మిన్ శ్లోకే యమితిగాయత్ర్యా అష్టమాక్షరం - సప్తసహస్రసంఖ్యాకాశ్శ్లోకాగతాః ॥ ౪ ॥ తస్యేతి ॥ అగ్నిశరణం అగ్నిగృహం ॥ ౫ ॥ సఇతి ॥ అంజసా ఆసు యథేష్టమిత్యర్థః ఉవాచేత్యనేనాన్వయః సలక్షణశిష్యముమాన్యత్వేన సంమతః ॥ ౬ ॥ పుత్రావిత్యాది ॥ శుశ్రూషార్థం సేవార్థం ఇత్యర్థః యదత్రేతి - అత్ర అస్మిన్ రామేవిషయే - అనంతరం తదాగమనానంతరం - యత్కర్తవ్యం తత్ త్వం స్వభావం ప్రకారం ఆజ్ఞాపయితుమర్హసి ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ దిష్ట్యేత్యాది

న తు జీవేన్మృషావాదీ క్రూరో వా యది వా శఠః । నృశంసః కామవృత్తో వా మునిరేష తథావిధః ॥ ౯౦ ॥ అత్ర దేవాశ్చ యక్షాశ్చ నాగాశ్చ పతగైస్సహ । వసన్తి నియతాహారా ధర్మమారాధయిష్ణవః ॥ ౯౧ ॥ అత్ర సిద్ధా మహాత్మానో విమానైస్సూర్యసన్నిభైః । త్యక్తదేహా నవైర్దేహైస్స్వర్యాతాః పరమర్షయః ॥ ౯౨ ॥ యక్షత్వమమరత్వం చ రాజ్యాని వివిధాని చ । అత్ర దేవాః ప్రయచ్ఛన్తి భూతైరారాధితాశ్శుభైః ॥ ౯౩ ॥ ఆగతాస్స్మాశ్రమపదం సౌమిత్రే ప్రవిశాగ్రతః । నివేదయేహ మాం ప్రాప్తమృషయే సహ సీతయా ॥ ౯౪ ॥

✻✻✻ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకాదశస్సర్గః ✻✻✻

సప్రవిశ్యాశ్రమపదం లక్ష్మణో రాఘవానుజః । అగస్త్యశిష్యమాసాద్య వాక్యమేతదువాచ హ ॥ ✻ ॥ రాజా దశరథో నామ జ్యేష్ఠస్తస్య సుతో బలీ । రామః ప్రాప్తో మునిం ద్రష్టుం భార్యయా సహ సీతయా ॥ ✻ ॥ లక్ష్మణో నామ తస్యాహం భ్రాతా త్వవరజో హితః । అనుకూలశ్చ భక్తశ్చ యది తే శ్రోత్రమాగతః ॥ ౩ ॥ తే వయం వనమత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్ । ద్రష్టుమిచ్ఛామహే సర్వే భగవన్తం నివేద్యతామ్ ॥ ౪ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య తపోధనః । తథేత్యుక్త్వాగ్నిశరణం ప్రవివేశ నివేదితుమ్ ॥ ౫ ॥ స ప్రవిశ్య మునిశ్రేష్ఠం తపసా దుష్ప్రధర్షణమ్ । కృతాఞ్జలిరువాచేదం రామాగమనమఞ్జసా ॥ ✻ ॥ యథోక్తం లక్ష్మణేనైవ శిష్యోఽగస్త్యస్య సమ్మతః ॥ ౬ ॥ పుత్రౌ దశరథస్యేమౌ రామో లక్ష్మణ ఏవ చ ॥ ✻ ॥ ప్రవిష్టావాశ్రమపదం సీతయా సహ భార్యయా । ద్రష్టుం భవన్తమాయాతౌ శుశ్రూషార్థమరిన్దమౌ ॥ ✻ ॥ యదత్రానన్తరం తత్త్వమాజ్ఞాపయితుమర్హసి ॥ ౮ ॥ తతశ్శిష్యాదుపశ్రుత్య ప్రాప్తం రామం సలక్ష్మణమ్ ॥ ✻ ॥ వైదేహీం చ మహాభాగామిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౯ ॥ దిష్ట్యా రామశ్చిరస్యాద్య ద్ర

తిసంబంధః ॥ ౮౭ ॥ ౮౮ ॥ ౮౯ ॥ నాన్వితి ॥ క్రూరః నిర్దయః శఠః గూఢవిప్రియకృచ్ఛఠః నృశంసః ఘాతుకః ॥ ౯౦ ॥ అత్రేతి ॥ పతగాః గరుడజాతయః ॥ ౯౧ ॥ అత్రేతి ॥ సిద్ధాః తపస్సిద్ధాః నవైర్దేహైః దివ్యదేహైః ॥ ౯౨ ॥ యక్షత్వమితి ॥ అత్రాశ్రమే దేవాః భూతైః ప్రాణిభిః తత్ప్రకారైః శుభైః సత్కర్మభిరారాధితాస్సన్తో రాజ్యాదికం ప్రయచ్ఛంతీతి సంబంధః ॥ ౯౩ ॥ ౯౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - ఏకాదశస్సర్గః ✻✻✻

సఇతి ॥ ✻ ॥ హితం శుభోదర్కకారీ - అనుకూలం తదిచ్ఛానుసారశీలః - భక్తం పూజ్యవిషయకానురాగో భక్తిః తద్వాన్ యదితే శ్రోత్రమాగతః యదిశబ్దః సంభావనాయాం ॥ యమితి గాయత్ర్యా అష్టమాక్షరం తేవయమితి శ్లోకస్థమిత్యనేన తృతీయాక్షరేణ సంగృహాతి ॥ తేవయం ॥ వనమత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్ - ద్రష్టుమిచ్ఛామహే సర్వే భగవంతం నివేద్యతాం భగవంతం ద్రష్టుమిచ్ఛామహే అయమర్థో భగవతే నివేద్యతామితి సంబంధః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ తస్యేతి ॥ అగ్నిశరణం అగ్నిశాలాం నివేదితుం నివేదయితుం ॥ ౫ ॥ సఇతి ॥ అంజసా శీఘ్రం ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రాప్తమితి కార్యార్థః స్పష్టః ॥ వస్తుతస్తు ॥ అస్మత్కులదైవతం సీతాలక్ష్మణోపేతశ్రీరామ ఆగత ఇతి శిష్యాదుపశ్రుత్య స్వయం శ్రవణానంతరమనుభూయ పశ్చాదబ్రవీదిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ దిష్ట్యేతి ॥ రామం దిష్ట్యా దైవాత్ చిరస్య చిరకాలస్య - అద్య ద్రష్టుం మాం ప్రతి సముపాగతః హేయస్మాత్

శిష్యోపదిష్టయా గిరస్య-చిరాత్ ప్రతికాంక్షితమిత్యన్వయః ప్రవేశ్యతాం సత్కృత్య సత్కారార్హాః కించాసౌ న ప్రవేశితః
నో విశంబితఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ఏవముక్త ఇతి - అభివాద్యేతి విశంబకరణాపచారనివృత్త్యర్థం - అపనీయ నంప్రాంజలిః స్థితి
॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ తమితి ॥ అగస్త్యేనోక్తమిత్యగస్త్యవచనం - అగస్త్యోక్తమిత్యర్థః స సత్కృతం సవినయవాక్యేన బహుమతం ॥
౧౫ ॥ ప్రవివేశేతి ॥ ఆశ్రమం మునిగృహం ॥ ౧౬ ॥ అథాతత్ర దేవపూజాగృహాణ్యపశ్యదిత్యాహ స తత్రేత్యాది ॥ తత్ర అగస్త్యగృహే బ్ర
హ్మణః చతుర్ముఖస్య - అగ్నేః పావకస్య - దైవతేతి నివాతనవరుపాయన్సముచ్చయే భగో దేవతావిశేషః పాశహస్తస్యేత్యాదిని శేషాణి
ప్రణునేరగస్త్యస్య భక్తివిశేషద్యోతనార్థం ఇమే బ్రహ్మాదయః పూర్వసర్గే స్థలప్రదత్వేనోక్తాః - అస్యాగస్త్యోపాసకత్వేనోక్తాః - ఏతే
త్రిమూర్తివిష్ణుమహేంద్రవివస్వత్సోమభగకుబేరధాతృవిధాతృవాయ్వనంతగాయత్రీవసువరుణకార్తికేయధర్మాఖ్యాస్సప్తదశ దేవాః
తాపైనస్త్వదం మిత్యనువాకోక్తాస్సప్తదశాక్షరదేవతాః యాయజూకేన మునినా పూజార్థం ప్రతిష్ఠితా ఇతి బోధ్యం - అత్ర పూజ్యదైవతేభ్యః
శ్రీవిష్ణుపాదాదారభ్య పూజ్యత్వముక్తం అథునా జనైః కైశ్చిత్ పూజ్యమానతాతు తామసత్వాత్ త్రినుసరణాత్ నతి బోధ్యం నను విష్ణుస్థానం మహే
శస్యేతి పాఠాత్ స్థానాను త్రిసంభవ ఇతి చేత్ తదాపూర్వం రామేణ ఆ స్త్యం నివేదితా మారం వత్త లంబయ్య వా నత ఇత్యుక్తాపి స్థాననిర్దేశః
పాస్యోపాసకభావాభావే గౌరవానివేద్యే కోనవిరుధ్యతే - యద్వా ఉపాసనం సమీపావస్థానం నత్వారాధనం - ధర్మమారాధయిష్యన్ ఇత్యుక్తేః

ష్టుమాం సముపాగతః ॥ ❁ ॥ మనసా కాంక్షితం వ్యాస్య మయాప్యాగమనం ప్రతి । గమ్య తాం సత్కృతో
రామస్సభార్యస్సహలక్ష్మణః ॥ ❁ ॥ ప్రవేశ్యతాం సమీపం మే కించాసౌ న ప్రవేశితః ॥ ౧౧ ॥ ఏవముక్త
స్తుమునినా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా ॥ ❁ ॥ అభివాద్యాబ్రవీచ్ఛిష్యస్తథేతి నియతాంజలిః ॥ ౧౨ ॥ తతో ని
ష్క్రమ్య సంభ్రాన్తశ్శిష్యో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ❁ ॥ క్వాసౌ రామో మునిం ద్రష్టుమేతు ప్రవిశతు స్వయమ్ ॥
౧౩ ॥ తతో గత్వాశ్రమద్వారం శిష్యేణ సహలక్ష్మణః ॥ ❁ ॥ దర్శయామాస కాకుత్స్థం సీతాం చ జనకా
త్మజామ్ ॥ ౧౪ ॥ తం శిష్యః ప్రశ్రితో వాక్యమగస్త్యవచనం బ్రువన్ ॥ ❁ ॥ ప్రావేశయద్యథాన్యాయం
సత్కారార్హం సుసత్కృతమ్ ॥ ౧౫ ॥ ప్రవివేశ తతో రామస్సీతయా సహలక్ష్మణః ॥ ❁ ॥ ప్రశాన్తహ
రిణాకీర్ణమాశ్రమం హ్యవలోకయన్ ॥ ౧౬ ॥ స తత్ర బ్రహ్మణస్స్థానమగ్నేస్స్థానం తథైవ చ ॥ ❁ ॥ వి
ష్ణోస్స్థానం మహేంద్రస్య స్థానం చైవ వివస్వతః । సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేరమేవ చ ॥ ❁ ॥ ధాతుర్వి
ధాతుస్స్థానే చ వాయోస్స్థానం తథైవ చ । నాగరాజస్య చ స్థానమనంతస్య మహాత్మనః ॥ ❁ ॥ స్థానం తథైవ
గాయత్ర్యా వసూనాం స్థానమేవ చ । స్థానం చ పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః ॥ ❁ ॥ కార్తికేయ

అస్య రామస్యాగమనం - మయాపి మనసా కాంక్షితమితి యోజనా వస్తుతస్తు మయాప్యంతరంగభూతయా ఋష్యపి యస్యాన్య విష్ణాం అన్తా రో గ్ర
స్తా వ్యవసాయేన ఘుంటుః ॥ ఆగమనం జ్ఞానం సర్వేగత్యర్థా జ్ఞానార్థా ఇతి మనసా కాంక్షితం హి మనసా కాంక్షితం ఇతి వృశ్యతే వ్యగ్ర్యయా బు
ద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిరితి శ్రుతేః సఏవసర్వలోకైకశరణ్యః శ్రీరామః ధీషణాయా ముపేడిత అస్య విష్ణోః గివ - చిరస్య చిరకాలస్యాద్య త్రష్టం
మాం ప్రతియామతుద్దిశ్య - దిష్ట్యా మద్భాగ్యవశేన సముపాగత - మమపురల ఆవిర్భూత ఇత్యహో మమ భాగ్యం కింవర్ణనీయమిత్యర్థః -
తదాస్మిగతం ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ఏవమితి ॥ తథేతి ఆనయిష్యామీత్యబ్రవీదిత్యర్థః - లక్ష్మణకాకుత్స్థం దర్శయామాస శిష్యమితి శేషః - గతి బు
ద్ధ్యాదినా ద్వికర్మకత్వం ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ తమితి ॥ అగస్త్యవచనం బ్రువన్ అగస్త్యేనోక్తవాక్యం బ్రువన్ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ అగస్త్యా
శ్రమాధిష్ఠితదేవతాస్థానాన్యాహ ॥ స తత్రేత్యాదినా ॥ తత్ర అగస్త్యాశ్రమే సః శ్రీరామః బ్రహ్మాదిదేవతాస్థానాని పశ్యన్నిత్యన్వయః ॥ ౧౭
౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ తత ఇతి ॥ అభినిష్క్రమత్ ఆభ్యుత్థానం కృతవాన్ - మునీనామగ్రతః సిత ఇతి శేషః - తమగస్త్యం దదర్శేత్యన్వయః ॥ ❁ ॥

యత్తు అగస్త్యాశ్రమే విష్ణ్వాదిదేవానామాయతనాని ప్రతిపాద్యశివాయతనస్యాప్రతిపాదనం శైవస్యాపూజ్యత్వమితి తత్ - తద్వ్యా
ఖ్యానకరణకౌశలమపహసతి అత్రదేవశ్చేద్ధర్మస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః । అగస్త్యస్తిష్ఠత మహారణ్యేతం పర్యు
పాసత ఇతి శ్లోకే ఉపాసత ఇత్యుక్త్యా శివపూర్వకస్య లసభాతో స్వార్థకత్వాత్ - శంకర కింకరాగ్రేసరగస్త్యస్య విష్ణ్వా
దిసర్వదేవసేవ్యత్వం సిద్ధం తద్వ్యాగస్త్యారాధ్యత్వం గిరిశాయాస్య ఈశ్వరస్య పురాణేషు తత్ర తత్ర దృష్టత్వాత్
సర్వారాధ్యత్వం కైముతికన్యాయసిద్ధం - ఏతాదృశవాల్మీకిహృదయాపరిజ్ఞాయస్వీయమతదురభిమానేన ఏవం వ్యాఖ్యాత
నేనాగస్త్యాశ్రమే ఈశ్వరస్యాయతనాసత్త్వేన పూజ్యత్వమిత్యయుక్తం ఇతరస్తం ప్రపంచస్తు పండితసార్వభౌమాప్పయ
దీక్షితకృత శ్రీరామాయణతాత్పర్యసారసంగ్రహే ద్రష్టవ్యః ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁

దిఙ్కాస్యారాధనం పరిపాలనమో ర ॥ ౨౦ ॥ అలఇతి ॥ అపినిష్పతత్ అభ్యుత్థానం కృతవాన్ లడర్థా ర ఆషః। మునీనామ గ్రతః స్థితమితిశేషః ॥ ౨౧ ॥ అప్రవిదిత్యాది ॥ ఔదార్యేణ తేజోవిశేషయా పాన్నత్వేన - ఇమమవగచ్ఛామి- అగస్త్యత్వేనేతి శేషః- ఇతి వచనమబ్రవీదిత్యన్వయ ॥ ౨౨ ॥ ఏవమితి ॥ అగస్త్యం-ఉద్దిశ్యేతి శేషః ॥ ౨౩ ॥ అభివాద్యేతి ॥ తాః అభివాద్య రామస్తస్థావిత్యన్వయః ॥ ౨౪ ॥ ప్రతిజగ్రాహేతి ప్రతిజగ్రాహ-అతిథిత్వేనేతి శేషః -ఉదకాని పాద్యాని ॥ ౨౫ ॥ అగ్నిమితి ॥ తస్మిన్నాసనే-అగ్నిం హుత్వా వైశ్వదేవం కృత్వా లబ్ధమర్ఘ్యం దత్వా అతిథీన్ లాన్ ప్రతిపూజ్య ఆచమనీయపుష్పాదిభిః పూజయిత్వా-వానప్రస్థేన ధర్మేణ సిద్ధం భోజనం కందమూలాదికం దదౌ ॥ ౨౬ ॥ ప్రథమమితి ॥ స్వయం ప్రథమముపవిశ్య ఆసనం రామమువాచ-అగ్నిమితి అయం రామవ్యాజేన శిష్యాన్ ప్రత్యుపదేశః దుస్సాక్షీ మిథ్యాసాక్షీ స్వమాంసం భక్షయతి-అతఏవ సీతారావణం సత్కరిష్యతి-అన్యథా సముదాచరన్ అతిథిసత్కారం చాకుర్వన్నిత్యర్థః దుస్సాక్షీ కూటసాక్షీ భవన్ తద్విశిష్టతిథిరిత్యాహ రాజేతి రాజపదేనేష్టార్థః తత్త్వార్థస్తు సర్వస్య లోకస్య త్రయస్య-రాజా స్వామీ పతిం విశ్వస్యేతి శ్రుతే । అతఏవ లోకస్య పూజనీయ కర్మభిరారాధ్యః ఇష్టాపూర్తాదిభిర్జాతం జాయమానం విశ్వం విభర్తి భువనస్య నాభిరితి శ్రుతే । మాన్యస్సుత్తమైర్యోగిభిశ్చింత్యః-ప్రియాతిథిః లౌకికాతిథిభ్యో విలక్షణః ఏవముక్తవా నేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౩౦ ॥ ఏవమితి పునః ఫలాదిదానం సత్కారాయ వైష్ణవమితి పరశురామాత్ గృహీత్వా వరుణహస్తే గత్వా రామేణ దేవవరుణాభ్యాం దత్తమిత్యగస్త్యహస్తే నిక్షిప్తవానిత్యవగమ్యతే వైష్ణవ ధనుః ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ బ్రహ్మదత్తః బ్రహ్మణా దత్తః - అయమితి శేషః । తూణీ ఇమావితి శేషః మహారజతం సువర్ణం తన్మయః కోశ ఖడ్గపిధానం యస్య సః మహారజతకోశః బాలరామాయణే విశ్వామిత్రేణ రామాయ దత్తమిత్యుక్తం ప్రదత్తత్వే కౌశికః

స్య చ స్థానం ధర్మస్థానం చ పశ్యతి ॥ ౨౦ ॥ తతశ్శిష్యైః పరివృతో మునిరప్యభినిష్పతత్ ॥ ✽ ॥ తం దదర్శాగ్రతో రామో మునీనాం దీప్తతేజసామ్ ॥ ౨౧ ॥ అబ్రవీద్వచనం వీరో లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనమ్ ॥ ✽ ॥ ఏష లక్ష్మణ నిష్క్రామత్యగస్త్యో భగవానృషిః । ఔదార్యేణావగచ్ఛామి నిధానం తపసామిమమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఏవముక్త్వా మహాబాహురగస్త్యం సూర్యవర్చసమ్ । జగ్రాహ పరమప్రీతస్తస్య పాదౌ పరంతపః ॥ ౨౩ ॥ అభివాద్య తు ధర్మాత్మా తస్థౌ రామః కృతాంజలిః । సీతయా సహ వైదేహ్యా తదా రామస్సలక్ష్మణః ॥ ౨౪ ॥ ప్రతిజగ్రాహ కాకుత్స్థమర్చయిత్వాసనోదకైః । కుశలప్రశ్నముక్త్వా చ హ్యాస్యతామితి చాబ్రవీత్ ॥ ౨౫ ॥ అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయార్ఘ్యమతిథీన్ ప్రతిపూజ్య చ । వానప్రస్థేన ధర్మేణ స తేషాం భోజనం దదౌ ॥ ౨౬ ॥ ప్రథమం చోపవిశ్యాథ ధర్మజ్ఞో మునిపుంగవః । ఉవాచ రామమాసీనం ప్రాంజలిం ధర్మకోవిదమ్ ॥ ✽ ॥ అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయార్ఘ్యమతిథిం ప్రతిపూజయేత్ । అన్యథా ఖలు కాకుత్స్థ తపస్వీ సముదాచరన్ ✽ ॥ దుస్సాక్షీవ పరే లోకే స్వాని మాంసాని భక్షయేత్ । రాజా సర్వస్య లోకస్య ధర్మచారీ మహారథః ॥ ✽ ॥ పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ భవాన్ ప్రాప్తః ప్రియాతిథిః ॥ ౩౦ ॥ ఏవముక్త్వా ఫలైర్మూలైః పుష్పైరన్యైశ్చ రాఘవమ్ ॥ ✽ ॥ పూజయిత్వా యథాకామం పునరేవ తతోఽబ్రవీత్ । ఇదం దివ్యం మహచ్చాపం హేమరత్నవిభూషితమ్ । ✽ ॥ వైష్ణవం పురుషవ్యాఘ్ర నిర్మితం విశ్వకర్మణా । అమోఘస్సూర్యసంకాశో బ్రహ్మదత్తశ్శరోత్తమః ॥ ✽ ॥ దత్తౌ మమ మహేంద్రేణ తూణీ చాక్షయసాయకౌ । సంపూర్ణౌ నిశితైర్బాణై

షఇతి ॥ ఔదార్యేణ తేజోవిశేషజనితగాంభీర్యేణ- ఇమమగస్త్యమితి ప్రవగచ్ఛామి నిశ్చినోమిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ అభివాద్యేతి ॥ యోగ్యాదిభేదేన రామశ్చాస్యాపౌనరుక్త్యం ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ అగ్నిం చ ప్రేరి ॥ ప్రథమమగ్నిం హుత్వా వైశ్వదేవం కృత్వా- పశ్చాదర్ఘ్యం దానేన అతిథీన్ ప్రతిపూజ్య - బ్రహ్మ శాతిథీన్ పూజయిత్వా వానప్రస్థధర్మేణ తేషాం మునీనాం భోజనం దాపయేత్ ॥ ననునరపరేభ్యో పూజనమేనాన క్రియతామిత్యాంకిమిత్యత్ర పూజితా ఇత్యాశంకాయాం వానప్రస్థధర్మమపి ప్రాచారనుష్ఠితం నాన్యథేతి సమాధిస్సరాట ॥ అన్యథేతి ॥ తపస్వీ వానప్రస్థ అన్యథా సముదాచరన్ పూజ్యపూజాతిక్రమం కుర్వన్ పరలోకే స్వాని మాంసాని భక్షయేత్ - కించ దుస్సాక్షీ కూటసాక్షీ పరలోకే స్వాని మాంసాని భక్షయేత్ - అపః ప్రత్యవాయపరిహారాయ త్వాం పూజయామిత్యర్థః మమ పూజ్యత్వం కథమిత్యత ఆహ ॥ రాజేతి ॥ సర్వలోకస్య రాజా అతః పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ ॥ కించ ప్రియాతిథిశ్చ సదా అతిథిప్రియతాం వేత్యర్థః- వస్తుతస్తు సర్వలోకస్య బ్రహ్మాండస్య రాజా ప్రభుః తథాపి ధర్మచారీ లోకశిక్షార్థం ధర్మానాచరతీతి తథా మహారథః మహాత్మా రుద్రాదిరథ్యస్య యోద్ధా ప్రత్యు - ఇంచ పూజనీయస్య కర్మభిరారాధ్యః మాన్యః ముక్తిసిద్ధయే మంతవ్యశ్చేత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ఇదమితి ॥ హేమరత్నవిభూషితం హేమ్నా రత్నైశ్చ విభూషితం బ్రహ్మణా దత్తో బ్రహ్మదత్తః తదాఖ్యశ్చ మహారజతకోశం హేమకోశం వైష్ణవం ధనుః దివ్యం తద్గుణం పరశురామాద్ప్ర

స్యాయాత్ । ధనుషా దనురాధినా శరం ఖడ్గం చ - వైష్ణవానితి శేషః వజ్రం వజ్రధరో యథేత్యనేన తావకంత్వమేవ గృహాణేత్యుక్తం - ఏవముక్త్వేతి పునరేవ ఇత్యబ్రవీదిత్యన్వయః ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ద్వాదశస్సర్గః ॥

ఏతావృశస్థఽనేన సర్గవిచ్ఛిత్తిర్నాస్తీతి ప్రతీయతే కథాంశాఽపరస్యావసానాత్ । అథ ఖరవధాయాగస్త్యేనాసజ్ఞాతస్య రామస్య పంచవట్యాం ప్రతిప్రయాణం త్రయోదశే - రామేత్యాది ॥ లేన్తస్యస్య లక్ష్మణే స్త్రీ తా వ్యన్వయః ॥ ౧ ॥ అధ్వేతి ॥ అధ్వశ్రమేణ మార్గాయాసేన ప్రచురశ్రమః శ్రమజలం యేన సం ప్రచురశ్రమః ఖేదః వాం బాధతే - ఉత్కంఠతే ఇతి ఉమావిలపతి - అనేనాస్యాశ్శ్రమాతిశయ ఉచ్యతే జనకాత్మజేతి సౌకుమార్యాతిశయోక్తిః ॥ ౨ ॥ ఏషేతి ॥ ఏషా సుకుమారీ అపి ప్రాజ్యదోషం బహుదోషం వనం ప్రాప్తా దుఃఖైర్న విమానితా నపరిభూతా చ తత్ర హేతుః భర్తృస్నేహప్రచోదితేతి ఇవాఽఽశ్రమే ॥ ౪ ॥ ఏషా హీతి ॥ ప్రకృతిః స్వభావః ఆసృష్టేః జగత్సృష్టిమారభ్య - సమస్థం సుస్థం ప్రతి విషమస్థం దుఃస్థం - త్యజన్తి ॥ ౫ ॥ శతహ్రదానామితి ॥ శతహ్రదానాం విద్యుతాం లోలత్వం చంచలత్వం - అనుగచ్ఛన్తి చంచలచిత్తా భవన్తీతి భావః - శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం క్రౌర్యం అనుగచ్ఛన్తి బహుకాలాగతస్నేహబంధచ్ఛేదనాదితి భావః గరుడానిలయోశ్శైఘ్ర్యం అనుగచ్ఛన్తి అవిచారేణ కార్యకరణాదితి భావః ॥ ౬ ॥ ఏవం లౌకికస్త్రీణాం దుష్టస్వభావముక్త్వా సీతాయాస్తద్వైలక్షణ్యమాహ ఇయంత్వితి ॥ న కేవలం దోషరహితా శ్లాఘ్యా సద్భిః ప్రశంసనీయా వ్యపదేశ్యా పతివ్రతాస్వగ్రగణ్యా - ఏవం సీతాప్రశంసనం వక్ష్యమాణ దేవ బంది మోక్షనోత్సాహనాయ ॥ ౭ ॥ అలంకృతోఽయమితి ॥ అయం దేశ ఆశ్రమప్రదేశం యద్వా - భూలోకః వత్స్యసి దశవర్షాణి సహస్రాణి దశవర్షాణి

శైశ్వర్లబ్ధైరుపాయకైః ॥ ౩౩ ॥ మహారజతకోశోఽయమసిర్హేమవిభూషితః । అనేన ధనుషా రామ హత్వా సంఖ్యే మహాసురాన్ ॥ ౩౪ ॥ ఆజహార శ్రియం దీప్తాం పురా విష్ణుర్దివౌకసామ్ । తద్ధనుస్తౌ చ తూణీరౌ శరం ఖడ్గం చ మానద ॥ ౩౫ ॥ జయాయ ప్రతిగృహ్ణీష్వ వజ్రం వజ్రధరో యథా ॥ ౩౬ ॥ ఏవముక్త్వా మహాతేజాస్సమస్తం తద్వరాయుధమ్ ॥ ౩౭ ॥ దత్వా రామాయ భగవానగస్త్యః పునరబ్రవీత్ ॥ ౩౮ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్వాదశస్సర్గః

రామ ప్రీతోఽస్మి భద్రం తే పరితుష్టోఽస్మి లక్ష్మణ । అభివాదయితుం యన్మాం ప్రాప్తౌ స్థ సహ సీతయా ॥ ౧ ॥ అధ్వశ్రమేణ వాం ఖేదో బాధతే ప్రచురశ్రమః । వ్యక్తముత్కంఠతే చాపి మైథిలీ జనకాత్మజా ॥ ౨ ॥ ఏషా హి సుకుమారీ చ దుఃఖైశ్చ న విమానితా । ప్రాజ్యదోషం వనం ప్రాప్తా భర్తృస్నేహప్రచోదితా ॥ ౩ ॥ యథైషా రమతే రామ ఇహ సీతా తథా కురు । దుష్కరం కృతవత్యేషా వనే త్వామనుగచ్ఛతి ॥ ౪ ॥ ఏషా హి ప్రకృతిః స్త్రీణామాసృష్టే రఘునందన । సమస్థమనురజ్యంతే విషమస్థం త్యజంతి చ ॥ ౫ ॥ శతహ్రదానాం లోలత్వం శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం తథా । గరుడానిలయోశ్శైఘ్ర్యమనుగచ్ఛంతి యోషితః ॥ ౬ ॥ ఇయం తు భవతో భార్యా దోషైరేతైర్వివర్జితా । శ్లాఘ్యా చ వ్యపదేశ్యా చ యథా దేవీ హ్యరుంధతీ ॥ ౭ ॥ అలంకృతోఽయం దేశశ్చ యత్ర సౌమిత్రిణా సహ । వైదేహ్యా చానయా రామ వత్స్యసి త్వమరిందమ ॥ ౮ ॥ ఏవముక్తస్స

సీత్యాదివేషు త్రిషు త్రిత్రివిరుశాన్యత్వం ఖరాదివధ ప్రత్యాసన్న ఇతి మత్వా ఇంద్రేణాగస్త్యేసి మునివేదితవ్యమ్ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్వాదశస్సర్గః ॥

రామ ప్రీతోఽస్మి లక్ష్మణ పరితుష్టోఽస్మి శ్రీరామాగమనవేదననిమిత్తం పరితోషః - భగవద్విషయా ప్రీతిర్భక్తిః ॥ ౧ ॥ అధ్వేతి ॥ అధ్వశ్రమేణ మార్గక్రమేణ - ఆగమనాది శ్రమయుక్తస్వేదాదికార్యయుక్తః ఖేదః అనిన్నతా - వాం బాధతే ఇతి శేషః - ప్రచురశ్రమః మైథిలీమితి శేషః వ్యక్తం బాహ్యదశాదర్శనాత్ - ఉత్కంఠతే ఆకాంక్షతే స్వపతిస్త్రీం ఇతి శేషః ॥ ౨ ॥ ఏషేతి ॥ న విమానితా నపీడితా - ప్రాజ్యదోషం ప్రచురదోషం దుష్కరమశక్యం కార్యం కృతవతీ వనే త్వామధిగచ్ఛతీతి సంబంధః ॥ ౪ ॥ ఏషేతి ॥ ఆసృష్టేః సృష్టిమారభ్య సమస్థం ధనధాన్యాదియుక్తతయా సమ్యగవస్థితం - పతిమనురంజంతి అనురక్తా భవంతి విషమస్థం దరిద్రం పతిం ॥ ౫ ॥ శతహ్రదానామితి ॥ ఏకత్రానవస్థానాద్విద్యుతాం లోలత్వమనుగచ్ఛంతి - బహుకాలాగతస్నేహబంధచ్ఛేదనేన శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం - అవిచారేణ కార్యకరణాద్గరుడానిలయోశ్శైఘ్ర్యమనుగచ్ఛంతీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ఇయం త్వితి ॥ సకలదోషరహితత్వేన గుణసంపత్త్యా చ - సద్భిః ప్రశంసనీయా - వ్యపదేశ్యా పతివ్రతాస్వగ్రగణ్యేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అలంకృత ఇతి ॥ ఆశ్రమోఽయమలంకృతోఽభవత్ - యత్ర యస్మిన్నాశ్రమే త్వం నివాసం కరిష్యసి - అధునికనివాసమాత్రకృతాలంకారమాత్రం న పర్యాప్తమిత్యర్థః యద్వా త్వదాగమనమాత్రేణాయం దేశః స్వలంకృతోఽభవత్ - ఇతః పరం యత్ర

తానిచ ॥ ౮ ॥ ప్రవచనే ॥ సంయతాంజలిః బద్ధాంజలిః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ కింత్వితి ॥ నిరతం నికామం ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ ధ్యాత్వా ముహూర్తమితి కార్యోచితదేశం ధ్యాత్వా - ధీరం ధీమాన్ - ఉచితకార్యోచితదేశ ఇత్యర్థః ధీరతరం అతినిశ్చితం వచ ॥ ౧౨ ॥ ఇత ఇతి ॥ పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటి తద్యుక్తదేశో లక్షణయా పంచవటీత్యుచ్యతే పంచవటీత్యభివిశ్రుతో దేశ ఇత్యన్వయః ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ మమ పితృవాక్యపరిపాలనప్రకార కథం జ్ఞాత ఇత్యత్రాహ విదిత ఇతి ॥ తపః ప్రభావేన పర్యాలోచనకరణేన నిమిత్తమాహ స్నేహాదితి ॥ ౧౭ ॥ హృదయమితి ॥ ఛందోఽభిప్రాయః అభిప్రాయవశౌ ఛందావిత్యమరః ॥ విరాధిపదనంకల్ప ఇత్యర్థః - తపసా ఆలోచనేన తన్మూలత్వద్వచనభంగ్యాపి ప్రత్యర్థః - అలగ్నతో యం దేశశ్చేతి కుమారువాసే ప్రస్తుతే కింతు వ్యాదిశ మే దేశమితి త్వదుక్త్యా చేత్యర్థః - తవ అభిప్రాయ జ్ఞానతాత్పర్యమాహ ఇహేతి యత్త్వ వచనాభిప్రాయో మయా విదితః - అతో హేతోః ఇహ తపోవనే మయా సహవాసం - ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ తదనంతరమేవ త్వాం పంచవటీం గచ్ఛేతి బ్రూమి బ్రవీమి - అనిత్యమాగమశాసనమితి ఈడభావః ॥ ౧౮ ॥ సహీత్యాది ॥ ఆయత న్యాప్తం వివిక్తం విజనం ॥ ౨౧ ॥ భవానితి ॥ పరిరక్షణే తాపసానామితి శేషః ॥ అత్ర పంచవట్యాశ్రమే ॥ ౨౨ ॥ ఏతదితి ॥ ఉత్తరేణేతి - అస్య మధూకవనస్య న్యగ్రోధమభిగచ్ఛతా ఉత్తరేణమార్గేణ గంతవ్యం - ఇదం మధూకవనం గత్వా తదుత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం - స మార్గో న్యగ్రోధం ప్రాపయతీత్యర్థః ఇతో న్యగ్రోధా

మునినా రాఘవస్సంయతాంజలిః । ఉవాచ ప్రశ్రితం వాక్యమృషిం దీప్తమివానలమ్ ॥ ౯ ॥ ధన్యోఽస్మ్యను
గృహీతోఽస్మి యస్య మే మునిపుంగవః । గుణైస్సభ్రాతృభార్యస్య వరదః పరితుష్యతి ॥ ౧౦ ॥ కింతు వ్యాదిశ
మే దేశం సోదకం బహుకాననమ్ । యత్రాశ్రమపదం కృత్వా వసేయం నిరతస్సుఖమ్ ॥ ౧౧ ॥ తతోఽబ్రవీ
న్మునిశ్రేష్ఠః శ్రుత్వా రామస్య తద్వచః । ధ్యాత్వా ముహూర్తం ధర్మాత్మా ధీరో ధీరతరం వచః ॥ ౧౨ ॥ ఇ
తో ద్వియోజనే తాత బహుమూలఫలోదకః । దేశో బహుమృగశ్శ్రీమాన్ పంచవట్యభివిశ్రుతః ॥ ✻ ॥ త
త్ర గత్వాఽఽశ్రమపదం కృత్వా సౌమిత్రిణా సహ । రంస్యసే త్వం పితుర్వాక్యం యథోక్తమనుపాలయన్ ॥
౧౪ ॥ కాలోఽయం గతభూయిష్ఠో యః కాలస్తవ రాఘవ । సమయో యో నరేంద్రేణ కృతో దశరథేన తే ॥ ౧౫ ॥
తీర్ణప్రతిజ్ఞః కాకుత్స్థ సుఖం రాజ్యే నివత్స్యసి । ధన్యస్తే జనకో రామ స రాజా రఘునందన ॥ ✻ ॥ యస్త్వ
యా జ్యేష్ఠపుత్రేణ యయాతిరివ తారితః ॥ ౧౬ ॥ విదితో హ్యేష వృత్తాంతో మమ సర్వస్తవానఘ ॥ ✻ ॥ త
పసశ్చ ప్రభావేన స్నేహాద్దశరథస్య చ ॥ ౧౭ ॥ హృదయస్థశ్చ తే ఛందో విజ్ఞాతస్తపసా మయా ॥ ✻ ॥ ఇహ
వాసం ప్రతిజ్ఞాయ మయా సహ తపోవనే । అతశ్చ త్వామహం బ్రూమి గచ్ఛ పంచవటీమితి ॥ ౧౮ ॥ స హి
రమ్యో వనోద్దేశో మైథిలీ తత్ర రంస్యతే । స దేశశ్శ్లాఘనీయశ్చ నాతిదూరే చ రాఘవ ॥ ✻ ॥ గోదావర్యా
స్సమీపే చ మైథిలీ తత్ర రంస్యతే । ప్రాజ్యమూలఫలైశ్చైవ నానాద్విజగణాయుతః । వివిక్తశ్చ మహాబా
హో పుణ్యో రమ్యస్తథైవ చ ॥ ౨౧ ॥ భవానపి సదారశ్చ శక్తశ్చ పరిరక్షణే ॥ ✻ ॥ అపి చాత్ర వసన్ రామ తా
పసాన్ పాలయిష్యసి ॥ ౨౨ ॥ ఏతదాలక్ష్యతే వీర మధూకానాం మహద్వనమ్ ॥ ✻ ॥ ఉత్తరేణాస్య గంతవ్యం
న్యగ్రోధమభిగచ్ఛతా । తతస్స్థలముపారుహ్య పర్వతస్యావిదూరతః ॥ ✻ ॥ ఖ్యాతః పంచవటీత్యేవ నిత్య

త్స్యసి సమలంకృతో భవిష్యతీతి కిమత్ర వక్తవ్యమిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ధన్య ఇతి ॥ మునిపుంగవః భవానితి శేషః ॥ ౧౦ ॥ కింత్వితి ॥ త్వదుక్తస్య సర్వా ర్థస్యాంగీకారేఽపి కించిద్వక్తవ్యమప్యస్తీత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ ధ్యాత్వా ముహూర్తమితి - భావికార్యనిశ్చయాయ ధ్యానం - ధ్యానే నాగామి సీతావియోగరూప నిమిత్తవిశేషం దృష్ట్వాపి భావివాంఛిత రావణాదివధ సీతావాప్త్యాదికార్యసిద్ధిదర్శనేన ధీరస్సన్ - తం వచోఽబ్ర వీత్ ॥ ౧౨ ॥ ఇత ఇతి ॥ పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ తదుపలక్షితత్వాత్ పంచవటీత్యభివిశ్రుతః ప్రసిద్ధో దేశః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥
౧౬ ॥ విదిత ఇతి ॥ దశరథస్య స్నేహాత్ - కైకేయీవిషయదశరథస్నేహాత్ తవ సర్వోఽపి వృత్తాంతః ప్రవృత్త ఇతి - మమ తపసః ప్రభావేన విది త ఇత్యన్వయః యద్వా - మమ తపసః ప్రభావేన - దశరథస్య తవ చ పరమస్నేహాచ్చ - తవ దశరథస్య చ వృత్తాంతః - పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనవాసవృత్తాంతం దశరథవృత్తాంతం కైకేయీవిషయస్నేహాత్ త్వత్ప్రేరణరూపః విదిత ఇత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ హృదయస్థ ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ఛందః మార్గప్రతిజ్ఞాత రాక్షసవధరూపాభిప్రాయః - స చ మయా తపసా విజ్ఞాతః - అత ఏవ ఇహ మయా సహవాసం ప్రతిజ్ఞాయ అను జ్ఞాయ - పంచవటీం గచ్ఛేతి బ్రూమి బ్రవీమి - అనిత్యమాగమశాసనమితి - ఈడభావః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ భవానితి ॥ పరిరక్షణే తాప సానామితి శేషః - అత్ర పంచవట్యాశ్రమపి వేత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఏతదితి ॥ న్యగ్రోధం మార్గస్థం అభిఉద్దిశ్య గచ్ఛతా త్వయా - అస్య మధూకవనస్యోత్తరేణ మార్గేణేతి శేషః - గంతవ్యమితి యోజనా ॥ తత ఇతి ॥ స్థలం నిర్జలదేశం ఉపారుహ్య న్యగ్రోధం పశ్చాత్కృత్య చిత్స

ఽపరతః - స్థలం నిర్వణప్రదేశం ... పంచవటీతి ఖ్యాతః ... నిత్యపుష్పితకాననత్వేన జ్ఞాతుం ... దృశ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ అగస్త్యేనేతి ॥ సత్కృత్య ... స్వారామ్యమితి శేషః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ గృహీతచాపావితి ॥ విషక్తతూణౌ గృహీతతూణీరౌ - అకాతరౌ అభీతౌ - మహర్షిణా ఉపదిష్టేన పథా ... సమాహితౌ సావధానౌ - అస్మిన్ సర్గే సార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే త్రయోదశస్సర్గః

అథ పంచవటీమిత్యాది ॥ ౧ ॥ తమితి ॥ వటస్థం ... పక్షిణం ... కో భవానితి బ్రువాణౌ సంతౌ రాక్షసం మేనాతే రాక్షసం మత్వా కో భవానిత్యబ్రూతామిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ స తావితి ॥ సౌమ్యయా సౌజన్యపరయా ప్రీణయన్నివేతి - ఇవశబ్దో ... ఆత్మన ఇత్యేతత్ కరణం జ్ఞేయం - ఆత్మనో రామస్య ॥ ౩ ॥ స తమితి స్పష్టం ॥ ౪ ॥ రామస్యేతి ॥ ద్విజః ఆత్మానం ఆత్మనామ ॥ ౫ ॥ స్వోత్పత్తిం కథయిష్యన్ ప్రసంగాదాదౌ సర్వభూతసముద్భవం ... పూర్వకాల ఇత్యాది ॥ ౬ ॥ కర్దమ ఇత్యాది ॥ అరిష్టనేమిరితి కాశ్యపవిశేషణం ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ కాశ్యప ఇతి ॥ తాసాం దుహితౄణాం మధ్యే సుమధ్యమాః అష్టౌ కన్యాః ప్రతిజగ్రాహ ... ॥ ౧౧ ॥ తాస్త్వితి ॥ త్రైలోక్యభర్తౄన్ త్రైలోక్యరక్షణక్షమాన్ ॥ ౧౨ ॥ అదితిరితి ॥ తన్మనాః తద్వచసి దత్తావధానా ... చేత్యత్ర చకారేణ దనురప్యుచ్యతే - తన్మనా ఇతి దితికాలికాదనూనాం మహీవిశేషణం - ... పుత్రోత్పాదనమనసో భవన్

పుష్పితకాననః ॥ ౨౪ ॥ అగస్త్యేనైవముక్తస్తు రామస్సౌమిత్రిణా సహ ॥ ॥ సత్కృత్యామంత్రయామాస తమృషిం సత్యవాదినమ్ ॥ ౨౫ ॥ తౌ తు తేనాభ్యనుజ్ఞాతౌ కృతపాదాభివందనౌ ॥ ॥ తదాశ్రమాత్పంచవటీం జగ్మతుస్సహ సీతయా ॥ ౨౬ ॥ గృహీతచాపౌ తు నరాధిపాత్మజౌ విషక్తతూణౌ సమరేష్వకాతరౌ । యథోపదిష్టేన పథా మహర్షిణా ప్రజగ్మతుః పంచవటీం సమాహితౌ ॥ ౨౭ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రయోదశస్సర్గః

అథ పంచవటీం గచ్ఛన్నంతరా రఘునందనః । ఆససాద మహాకాయం గృధ్రం భీమపరాక్రమమ్ ॥ ౧ ॥ తం దృష్ట్వా తౌ మహాభాగౌ వటస్థం రామలక్ష్మణౌ । మేనాతే రాక్షసం పక్షిం బ్రువాణౌ కో భవానితి ॥ ౨ ॥ స తౌ మధురయా వాచా సౌమ్యయా ప్రీణయన్నివ । ఉవాచ వత్స మాం విద్ధి వయస్యం పితురాత్మనః ॥ ౩ ॥ స తం పితృసఖం బుద్ధ్వా పూజయామాస రాఘవః । స తస్య కులమవ్యగ్రమథ పప్రచ్ఛ నామ చ ॥ ౪ ॥ రామస్య వచనం శ్రుత్వా సర్వభూతసముద్భవమ్ । ఆచచక్షే ద్విజస్తస్మై కులమాత్మానమేవ చ ॥ ౫ ॥ పూర్వకాలే మహాబాహో యే ప్రజాపతయోఽభవన్ । తాన్మే నిగదతస్సర్వానాదితశ్శృణు రాఘవ ॥ ౬ ॥ కర్దమః ప్రథమస్తేషాం విక్రీతస్తదనంతరః । శేషశ్చ సంశ్రయశ్చైవ బహుపుత్రశ్చ వీర్యవాన్ ॥ ౭ ॥ స్థాణుర్మరీచిరత్రిశ్చ క్రతుశ్చైవ మహాబలః । పులస్త్యశ్చాంగిరాశ్చైవ ప్రచేతాః పులహస్తథా ॥ ౮ ॥ దక్షో వివస్వానపరోఽరిష్టనేమిశ్చ రాఘవ । కాశ్యపశ్చ మహాతేజాస్తేషామాసీచ్చ పశ్చిమః ॥ ౯ ॥ ప్రజాపతేస్తు దక్షస్య బభూవురితి విశ్రుతమ్ । షష్టిర్దుహితరో రామ యశస్విన్యో మహాయశః ॥ ౧౦ ॥ కాశ్యపః ప్రతిజగ్రాహ తాసామష్టౌ సుమధ్యమాః । అదితిం చ దితిం చైవ దనుమప్యథ కాలికామ్ ॥ ॥ తామ్రాం క్రోధవశాం చైవ మనుం చాప్యనలామపి ॥ ౧౧ ॥ తాస్తు కన్యాస్తతః ప్రీతః కాశ్యపః పునరబ్రవీత్ ॥ ॥ పుత్రాంస్త్రైలోక్యభర్తౄన్వై జనయిష్యథ మత్సమాన్ ॥ ౧౨ ॥ అదితిస్తన్మనా రామ దితిశ్చ దనురేవ చ ॥ ॥ కా-

ర్వతస్యావిదూరతః సమీపే పంచవటీతి ఖ్యాతో దేశోఽస్తి - తం గచ్ఛేతి శేషః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం త్రయోదశస్సర్గః ॥

౧ ॥ తమితి ॥ పక్షిం పక్షిణం ॥ ౨ ॥ స ఇతి ॥ ఆత్మనః పితుః శ్రీరామస్య తవ పితురిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ రామస్యేతి ॥ సర్వభూతసముద్భవమితి స్వోత్పత్తికథనార్థమిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ కాశ్యప ఇతి ॥ అరిష్టనేమివిశేషణం ॥ నను ద్వౌ సదశ ... కాశ్యపాయ త్రయోదశేతి శ్రూయతే - కథమష్టావిత్యుచ్యతే - సత్యం అష్టావిత్యేకవారం ... ఉపలక్షణమితి వా ॥ వైవస్వతమన్వంతర ఇతి వా ద్రష్టవ్యం ॥ ౧౧ ॥ తా ఇతి ॥ కన్యాః భార్యాః ॥ ౧౨ ॥ అదితిరితి ॥ తన్మనాః భర్తృపరాః - అదిత్యాదయః తిస్రః పతివాక్యం శ్రద్దధిరే - తత్రాప్యదితిః - శేషాస్త్వ...

చతస్రో నాభవన్నిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ తత్రైవ వచనాన్తరానాదరేణ తద్దర్శయతి అదిత్యామిత్యాదినా ॥ ద్వాదశాదిత్యాః అష్టౌ వసవః ఏకాదశ రుద్రాః - అశ్వినౌ ద్వౌ - ఏవం త్రయస్త్రింశత్ ॥ ౧౪ ॥ దితిస్త్వితి తేషాం దితిపుత్రాణాం ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ తామ్రా పంచకన్యాః ప్రసూతేత్యుక్తం తత్ర పంచ శ్యేనీ ఉలూకానిత్యాదినా ॥ జనయదిత్యత్ర అడాగమశాస్త్రస్యానిత్యతయా నాడాగమః - అప్రసక్తవృత్తాంతానాదరప్రలాపే తాయిన ధృతరాష్ట్రీం తేషు ఉక్తిః సాభామినీ తద్ధృతరాష్ట్రీ విశేషణం - శుకీ తామ్రాపుత్రీ - విజజ్ఞే - ఏవమాదయోఽంతర్భావితణ్యర్థాశ్శబ్దాః ॥ ౨౦ ॥ దశేతి ॥ క్రోధవశా కాశ్యపపత్నీ ॥ ౨౧ ॥ అపత్యమితి జాత్యేకవచనం సృమరాః శ్రీకాంతకేశసహితాస్తయుక్తవిసాలదీర్ఘవాలామృగాః చమరాః చామరమృగాః హరయః సింహాః మాతంగాః గజాః గోలాంగూలాః - అత్యంతదీర్ఘలాంగూలా మర్కటజాతివిశేషాః ॥ రోహిణ్యజనయద్గా వై ఇతి పాఠః నాగాన్ బహుఫణాన్ సర్పాన్ పన్నగాన్ కేవలసర్పాన్ ॥ ౨౮ ॥ మనురితి ॥ మనుః కాశ్యపపత్నీ - పుణ్యఫలాన్ చారుఫలాన్ భక్ష్యం తు వాచిత్యమరః ॥ విషవృక్షనింబాదకానామపి మహౌషధత్వేన పుణ్యఫలాపి - పండఫలానితిపాఠే - పిండాకారఫలానిత్యర్థః ముఖ్యంచైతదితి పాఠ్యం ॥ ౩౧ ॥ ఏవం ప్రాసంగికం పతిసమాప్య స్వకులమనుకథాఽయతి వినతేతి ॥ అత్ర కద్రూ ఉపాదానం స్వప్రతిపక్షకులత్వేనేతి కేచిత్ - వస్తుతస్తు దశస్వశపజనకత్వేన స్వకులతుల్యత్వం వక్తుం కద్రూర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీధరమిత్యుక్తం ॥ శ్యేనపుత్ర ఇతి ॥ ఇయం చ శ్యేనీ పూర్వోక్తాయా అన్యా - యద్వా కాశ్యపస్య తామ్రాశ్యేనీ మాతా - కాశ్యపస్య పంచమో మనుః పితా - కాశ్యం ప్రజాపతిర్మాతృస్థానీయ వంశప్రభవో నివేదితః - విధినిషేధయో స్తిర్యక్ష్వభావాన్న మాతృపుత్రయోరేకత్వమిత్యాదిదోషః - అతః

కాళికా చ మహాభాగా స్తేషాం స్త్వం మనసో భవ ॥ ౧౩ ॥ అదిత్యాం జజ్ఞిరే దేవా స్త్రయస్త్రింశదరిందమ ॥ * ॥ ఆదిత్యా వసవో రుద్రా హ్యశ్వినౌ చ పరంతప । ౧౪ ॥ దితిస్త్వజనయత్పుత్రాన్ దైత్యాం స్తాత యశస్వినః ॥ * ॥ తేషామియం వసుమతీ పురాసీత్సవనార్ణవా ॥ ౧౫ ॥ దనుస్త్వజనయత్పుత్ర మశ్వగ్రీవమరిందమ ॥ * ॥ నరకం కాలకం చైవ కాలికాపి వ్యజాయత ॥ ౧౬ ॥ క్రౌంచీం భాసీం తథా శ్యేనీం ధృతరాష్ట్రీం తథా శుకీమ్ ॥ * ॥ తామ్రాపి సుషువే కన్యాః పంచైతా లోకవిశ్రుతాః ॥ ౧౭ ॥ ఉలూకాన్ జనయత్క్రౌంచీ భాసీ భాసాన్ వ్యజాయత ॥ * ॥ శ్యేనీ శ్యేనాంశ్చ గృధ్రాంశ్చ వ్యజాయత సుతేజసః । ధృతరాష్ట్రీ తు హంసాంశ్చ కలహంసాంశ్చ సర్వశః ॥ * ॥ చక్రవాకాంశ్చ భద్రం తే విజజ్ఞే సాపి భామినీ । శుకీ నతాం విజజ్ఞే తు నతాయా వినతా సుతా ॥ ౨౦ ॥ దశ క్రోధవశా రామ విజజ్ఞే హ్యాత్మసంభవాః । మృగీం చ మృగమందాం చ హరీం భద్రమదామపి ॥ * ॥ మాతంగీమపి శార్దూలీం శ్వేతాం చ సురభిం తథా । సర్వలక్షణసంపన్నాం సురసాం కద్రుకామపి ॥ ౨౨ ॥ అపత్యం తు మృగాస్సర్వే మృగ్యా నరవరోత్తమ । ఋక్షాశ్చ మృగమందాయాః సృమరాశ్చమరాస్తథా ॥ * ॥ హర్యాశ్చ హరయోఽపత్యం వానరాశ్చ తరస్వినః ॥ తతస్త్విరావతీం నామ జజ్ఞే భద్రమదా సుతామ్ ॥ * ॥ తస్యాస్త్వైరావతః పుత్రో లోకనాథో మహాగజః । మాతంగాస్త్వథ మాతంగ్యా అపత్యం మనుజర్షభ ॥ * ॥ గోలాంగూలాంశ్చ శార్దూలీ వ్యాఘ్రాంశ్చ జనయత్సుతాన్ । దిశాగజాంశ్చ కాకుత్స్థ శ్వేతాప్యజనయత్సుతాన్ ॥ * ॥ తతో దుహితరౌ రామ సురభిర్ద్వే వ్యజాయత । రోహిణీం నామ భద్రం తే గంధర్వీం చ యశస్వినీమ్ ॥ * ॥ రోహిణ్యజనయద్గా వై గంధర్వీ వాజినస్సుతాన్ । సురసాజనయన్నాగాన్ రామ కద్రూస్తు పన్నగాన్ ॥ ౨౮ ॥ మనుర్మనుష్యాన్ జనయద్రామ పుత్రాన్ యశస్వినః । బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యాన్ శూద్రాంశ్చ మనుజర్షభ ॥ * ॥ సర్వాన్ పుణ్యఫలాన్ వృక్షాననలాపి వ్యజాయత ॥ ౩౧ ॥ వినతా చ శుకీపౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసా స్వసా ॥ * ॥ కద్రూర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీధరమ్ । ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడో

మనసో భవ ॥ ౧౩ ॥ అనేన పతివిజ్ఞానతారతమ్యాత్ ప్రతారతమ్యముపజ్ఞాపమిత్యాహ ॥ అదిత్యామితి ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ అపత్యమితి సృమరాశ్చమరాస్తథా - సృమాంసలవాలైః కాంతాః చమరాః ఆహ్యం క్రియతే స్మ వాలైః చామరా వ్రతవాలైః దేవరాజాదీనాం క్రియతే మరాం మహిషా పృథయ ॥ సురసేతి ॥ నాగా బహుఫణాః సర్పాః యద్వా మనుష్యాకారాంగాః నాగాః - అన్యే పన్నగాః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ సర్వాన్ పిండఫలాన్ వృక్షాన్ పిండాకారఫలాన్ ॥ ౩౧ ॥ వినతా చ శుకీపౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసా స్వసేతి పూర్వోక్తాయా వినతాయా పునః కథనం - శుక్యా పౌత్రీ వినతేతి స్వపక్షప్రముఖత్వేన పునః గ్రహణం తస్యాం సంతతికథనాయ - అనేన ప్రతిపక్షకులేన గరుడముదితేన స్వకులం ప్రఖ్యాపితం భవతి ఏవం సృష్టిప్రకారో వైష్ణవలక్షణస్య

త్సృష్టిక్రమో వైవస్వతమన్వంతరప్రకారః - అతో న పురాణాంతరవిరోధః ॥ ౩౨ ॥ సోహమితి ॥ వాససహాయః వాసస్థలే సీతాయాః రక్షణే సహాయః ఇత్యర్థః యదీచ్ఛసి - ఉక్తార్థమితి శేషః సహాయ్యాపేక్షత్వే హేతుమాహ ఇదమితి యాతే - మృగయార్థమితి శేషః ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ జటాయుషమితి ॥ సన్నతో నతః పితుర్హీతి ॥ ౩౪ ॥ స తత్రేతి ॥ సీతాం తత్ర పరిదాయ రక్షణాయ జటాయుషి అర్పయిత్వేత్యర్థః యదా యత్వా అరిదాహ్యస్య ఆవంతత్రాయత్వాత్ దాహ్యస్య అవిత్వాత్ దాహ్యం అగ్నేర్గాత - శలభానివానల ఇత్యనేన లీలయా విరోధ్యస్నాలనాది ప్రాదురావగమ్యతే ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే చతుర్దశస్సర్గః ॥

అథ శేషభూతస్య శేష్యభిమతకైంకర్యమేవ కర్తవ్యమితి దర్శయతి పంచదశే ॥ తత ఇత్యాది ॥ సౌమిత్రిం రామం దశరథమివిద్ధీత్యాదిసుమిత్రానియోగేన రామకైంకర్యోద్యుక్తం దీప్తతేజసం కైంకర్యోచితదేశలాభేన సంతుష్టమిత్యర్థః వ్యాలాః దుష్టసర్పాః ॥ ౧ ॥ ఆగతా ఇతి ॥ యథోద్దిష్టం అగస్త్యోక్తక్రమేణ - ఆగతాః స్మ - యం దేశం మునిరబ్రవీత్ సోయం పంచవటదేశ ఇత్యర్థః సర్వత ఇతి సర్వత్ర కాననే త్వయా దృష్టిశ్చార్యతాం సర్వం కాననమవలోక్యతామిత్యర్థః - హి హేతౌ - అసి ఇతి త్వమిత్యర్థే నిపాతః యస్మాత్ త్వమాశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞానే నిపుణః తస్మాత్ కతరస్మిన్ ప్రదేశే నః అస్మాకం సమ్మత ఆశ్రమో భవతీతి సర్వత్ర కాననే దృష్టిశ్చార్యతామిత్యర్థః సర్వసమ్మతత్వముపపాదయతి రమత ఇతి త్వం రమస ఇతి శేషః - అహం రమే ఇతి శేషః - సర్వరతిహేతుమాహ సన్నికృష్టేతి తదేవ వివృణోతి వనేతి రామణ్యకం రమణీయతా రూపవత్వాద్రూపోత్తమాద్యణిత్యాది ప్రాప్తే ఈకారలోపశ్ఛాందస ఇతి బోధ్యం వనస్య రమణీయతా చూతపున్నాగాదిమిశ్రత్వం - స్థలస్య రమణీయతా నిమ్నోన్నతత్వరహితకోమలసికతామయత్వం - సమిదితి జాతిరప్రాణినామిత్యేకవద్భావః - వనరామణ్యకం కుసుమాభిలాషిణ్యాః సీతాయా రతిహేతుః స్థలరామణ్యకం సంచరణశయనాదికాంక్షిణో రామస్య - సన్నికృష్టసమిదాదిమత్త్వం తు శుశ్రూషమాణస్య సౌమిత్రేః ॥ ౫ ॥ ఏవం స్వసౌఖ్యమనుక్త్వా తతో రామస్య వచనమనవమానస్సౌమిత్రిః సీతాయాస్తవచయం ప్రదేశో రమణీయస్స ఏవాజ్ఞాప్యతాం నను మే శోకస్యావహ ఇత్యాహ ఏవమితి ॥ సీతాసమక్షమితి పురుషకారసాన్నిధ్యోక్తిః పరవానితి పరవానస్మి మమాస్మితా ఇవాస్మితా వస్తుభూతా పారతంత్ర్యైకవేషోఽహమస్మీతి భావః - కాకుత్స్థ - ఇదం చ పారతంత్ర్యం న పరత్వావస్థాయామేవ - కింత్వవతారావస్థాయామపీత్యర్థః - ఇదం చ పారతంత్ర్యం కియత్కాలమిత్యత్రాహ త్వయి వర్షశతం స్థితే ఇతి శతశబ్ద ఆనంత్యవచనః సార్వకాలికం మత్పారతంత్ర్యమితి భావః - ఏవం పారతంత్ర్యస్వైవ స్వరూపత్వే నతదనుమాంతయా త్వయా అజ్ఞాపనం కర్తవ్యమిత్యాహ స్వ

యమేవ చ ॥ శ్లో ॥ స తస్మై జానకీం హన్త రుణాత్సంపాతిస్తు మమాగ్రజః । జటాయురితి మాం విద్ధి శ్యేనీపుత్రమరిందమ ॥ ౩౨ ॥ సోఽహం వాససహాయస్తే భవిష్యామి యదీచ్ఛసి । ఇదం దుర్గం హి కాంతారం మృగరాక్షససేవితమ్ ॥ శ్లో ॥ సీతాం చ తాత రక్షిష్యే త్వయి యాతే సలక్ష్మణే ॥ ౩౩ ॥ జటాయుషం తం ప్రతిపూజ్య రాఘవో ముదా పరిష్వజ్య చ సన్నతోఽభవత్ । పితుర్హి శుశ్రావ సఖిత్వమాత్మవాన్ జటాయుషా సంకథితం పునః పునః ॥ ౩౪ ॥ స తత్ర సీతాం పరిదాయ మైథిలీం సహైవ తేనాతిబలేన పక్షిణా । జగామ తాం పంచవటీం సలక్ష్మణో రిపూన్ దిధక్షన్ శలభానివానలః ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - చతుర్దశస్సర్గః ॥

తతః పంచవటీం గత్వా నానావ్యాలమృగాయుతామ్ । ఉవాచ భ్రాతరం రామస్సౌమిత్రిం దీప్తతేజసమ్ ॥ ౧ ॥ ఆగతాః స్మ యథోద్దిష్టమముం దేశం మహర్షిణా । అయం పంచవటీదేశస్సౌమ్య పుష్పితకాననః ॥ ౨ ॥ సర్వతశ్చార్యతాం దృష్టిః కాననే నిపుణో హ్యసి । ఆశ్రమః కతరస్మిన్నో దేశే భవతి సమ్మతః ॥ ౩ ॥ రమతే యత్ర వైదేహీ త్వమహం చైవ లక్ష్మణ । తాదృశో దృశ్యతాం దేశస్సన్నికృష్టజలాశయః ॥ ౪ ॥ వనరామణ్యకం యత్ర స్థలరామణ్యకం తథా । సన్నికృష్టం చ యత్ర స్యాత్సమిత్పుష్పకుశోదకమ్ ॥ ౫ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణస్సంయతాంజలిః । సీతాసమక్షం కాకుత్స్థమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ శ్లో ॥ ప

రవానితి విస్పష్టం - శ్యేనపుత్రమితి ॥ సః శ్యేనీసుక్యాతామ్రాయాః పౌత్ర్యాః - శ్యేనీపుత్రస్తు కథం జటాయుః - అరుణస్య కథం శ్యేనీభార్యా ఉచ్యతే శ్యేనసంతానపరంపరాగతా కాచన శ్యేనీ భవిష్యతీతి న దోషః - విధినిషేధరూపార్థానుపపత్త్యాదికారణత్వాభావాన్న దోష ఇతి జ్ఞేయం ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ సోఽహమితి ॥ త్వయి యాతే - ఆశ్రమాన్మృగయాప్రయోజనాయేతి శేషః ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ స ఇతి ॥ సీతాం పరిదాయ పరివార్య ॥ ౩౫ ॥ శ్రీ శ్రీ శ్రీః ॥ ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం చతుర్దశస్సర్గః ॥ శ్రీ శ్రీ శ్రీః ॥

౧ ॥ ఆగతా ఇతి ॥ యం దేశం మునిరబ్రవీత్ యథోద్దిష్టం తం దేశమాగతాః స్మేత్యన్వయః ॥ శ్లో ॥ సర్వత ఇతి ॥ సర్వతశ్చార్యతాం పశ్య కాననే నిపుణో హ్యసి - ఆశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞానే ఇత్యర్థః ॥ శ్లో ॥ వనరామణ్యకం వనస్య రమణీయతా ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥

యమితి స్వయంరుచిరేదేశేతత్ర పరమస్నేహప్రదేశే - ఆశ్రమ క్రియతామితి మాంవద ||౭|| సుప్రీత ఇతి || [illegible] కంచిదితిశేషః ||౮|| సతమితి || ఆశ్రమ్యత్వేనాభిమన్య - ఆశ్రమకర్మణి ఆశ్రమనిమిత్తం హస్తాగ్రహస్తేన గృహీత్వా బ్రవీత్ - [illegible] ||౯|| అయమితి || సమః సమతల - పుష్పితైః సంజాతపుష్పైః [illegible] ||౧౦|| ఇయమితి | ఆదిత్యసంకాశైః ఆదిత్యవికసితైః - [illegible] పద్మినీ [illegible] సురభిగంధిభిః - సౌమ్యగంధయుక్తైః - [illegible] ||౧౧|| యథాఖ్యాతమిత్యాది || [illegible] ||౧౨|| నాతిదూరేణ నాసన్నే - [illegible] మయూరనాదితా ఇతి [illegible] ||౧౪|| సౌవర్ణైరితి || [illegible] గవాక్షితా గజాః [illegible] ||౧౫|| [illegible] ||౧౬|| [illegible] ||౧౭|| [illegible] ||౧౮|| ఇదమితి || [illegible] ||౧౯|| ఏవమితి || [illegible] ||౨౦|| పర్ణశాలా

గహనసి కాకుత్స్థ త్వయి వర్షశతం స్థితే | స్వయంతు రుచిరే దేశే క్రియతామితి మాంవద || ౭ || సుప్రీత స్తేన వాక్యేన లక్ష్మణస్య మహాత్మనః | విమృశన్ రోచయామాస దేశం సర్వగుణాన్వితమ్ || ౮ || సతం రుచిర మాక్రమ్య దేశ మాశ్రమకర్మణి | హస్తే గృహీత్వా హస్తేన రామస్సౌమిత్రి మబ్రవీత్ || ౯ || అయం దేశస్సమ శ్శ్రీమాన్ పుష్పితై స్తరుభిర్వృతః | ఇహాశ్రమపదం సౌమ్య యథావత్కర్తు మర్హసి || ౧౦ || ఇయమాదిత్యసంకాశైః పద్మైస్సురభిగంధిభిః | అదూరే దృశ్యతే రమ్యా పద్మినీ పద్మశోభితా || ౧౧ || యథాఖ్యాత మగస్త్యేన మునినా భావితాత్మనా | ఇయం గోదావరీ రమ్యా పుష్పితై స్తరుభిర్వృతా || ౧౨ || హంసకారండవాకీర్ణా చక్రవాకోపశోభితా || ౧౩ || నాతిదూరేణ చాసన్నే మృగయూథనిపీడితా | మయూరనాదితా రమ్యాః ప్రాంశవో బహుకందరాః | దృశ్యంతే గిరయస్సౌమ్య ఫుల్లై స్తరుభిరావృతాః || ౧౪ || సౌవర్ణై రాజతై స్తామ్రై ర్దేశే దేశే చ ధాతుభిః | గవాక్షితా ఇవాభాంతి గజాః పరమభక్తిభిః || ౧౫ || సాలై స్తాలై స్తమాలైశ్చ ఖర్జూరైః పనసై ర్ద్రుమైః | నీవారై స్తిమిశైశ్చైవ పున్నాగై శ్చోపశోభితాః || ౧౬ || చూతై రశోకై స్తిలకై శ్చంపకైః కేతకై రపి | పుష్పగుల్మలతోపేతై స్తై స్తై స్తరుభి రావృతాః || ౧౭ || చందనై స్స్యందనై ర్నీపైః పనసై ర్లికుచై రపి | ధవాశ్వకర్ణఖదిరై శ్శమీకింశుకపాటలైః || ౧౮ || ఇదం పుణ్య మిదం మేధ్య మిదం బహుమృగద్విజమ్ | ఇహ వత్స్యామ సౌమిత్రే సార్ధ మేతేన పక్షిణా || ౧౯ || ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా | అచిరేణాశ్రమం భ్రాతు శ్చకార సుమహాబలః || ౨౦ || పర్ణ

[illegible] ||౧౦|| ఇయమితి || పద్మైః [illegible] పద్మినీ పద్మసేవితా శ్వేతపద్మయుక్తా ||౧౧|| యథాఖ్యాతం యథా [illegible] గోదావరీ [illegible] ||౧౨|| మృగయూథానిపీడితా మృగయూథైః [illegible] ||౧౩|| మయూరేతి || ప్రాంశవః ఉన్నతాః ఫుల్లైః [illegible] ||౧౪|| సౌవర్ణాదిధాతు [illegible] గజాః [illegible] ||౧౫|| సాలాది [illegible] ||౧౮|| ఇదం స్థలమితిశేషః || ౨౦ || పర్ణశాలామితి || సంఘాతమృత్తికాం [illegible]

మిత్యాది॥ తత్ర తత్రాశ్రమే పర్ణశాలాం సువిపులాం సంఘాతమృత్తికాం తీక్ష్ణకృతమృత్తికామిత్యర్థః। మస్కరైర్వేణుభిః మస్కరశబ్దో వేణువరి వ్రాజకయోరితి నిఘంటునాత్ సాధుం కృతవంశాం ... దీర్ఘైర్వేణుభిః ... ఇతి వైజయంతీ॥ వేణుమయస్తంభాం ప్రసారితదీర్ఘకాష్ఠామిత్యర్థః ... శమీశాఖాభిరాస్తీర్య - దృఢ పాశావపాశితాం దృఢవల్కలాదిభిః ... కుశాదరూపైః పర్ణైః సుపరిచ్ఛాదితాం సుశోభనం ... యథా పరిచ్ఛాదితాం - పర్ణశాలారూపం వాసంగృహం ... ॥ ౨౩॥ సఇతి॥ సఫలం ఫలానిచాదాయేత్యర్థః ॥ ౨౪॥ తతఇతి॥ పుష్పబలిం వాస్తుపూజాం శాంతిం ... క్రియాం - యథావిధి ... కల్పానుసారేణ॥ ౨౫॥ సతమితి॥ పర్ణశాలాయాం విషయే హర్షమాహారయత్ - ... ॥ ౨౬ ॥ సుసంహృష్ట ఇతి॥ అతిస్నిగ్ధం చ గాఢం చేతి వచస్సంగ క్రియావిశేషణం॥ ౨౭॥ ప్రీత ఇతి॥ హే ప్రభో సమర్థ త్వయాకృతమిదం మహత్ కర్మ ... - అతస్తే ప్రీతోఽస్మి యన్నిమిత్తం యదాశ్రమనిర్మాణనిమిత్తం - ప్రదేయం ... పరిష్వంగ ... ఆశ్చర్యభూతపర్ణశాలానిర్మాణ ... ॥ ౨౮ ॥ భావజ్ఞేనేతి॥ భావజ్ఞేన ... ధర్మజ్ఞేన ... రామో ... కించ ... పుత్రేణ దశరథేన ... ధర్మజ్ఞేన ... రాజపుత్రో ... ధర్మాత్మా ... పుత్రేణ పుత్రాం నరకాత్ త్రాయత ఇతి పుత్రం ... ఇత్యభిప్రాయః ... ధర్మాత్మా ... అహం సర్వం కరిష్యామితి ... త్వయా ... కృత్తమితి భావః ॥ ౨౯॥ ఏవమితి॥ వశీ విషయచాపలరహితః॥ ౩౦॥ అత్ర ఏకత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥ ౩౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః॥

శాలాం సువిపులాం తత్ర సంఘాతమృత్తికామ్। సుస్తంభాం మస్కరైర్దీర్ఘైః కృతవంశాం సుశోభనామ్॥ ౨౧ ॥ శమీశాఖాభిరాస్తీర్య దృఢపాశావపాశితామ్। కుశకాశశరైః పర్ణైః సుపరిచ్ఛాదితాం తథా॥ ౨౨ ॥ సమీకృతతలాం రమ్యాం చకార సుమహాబలః। నివాసం రాఘవస్యార్థే ప్రేక్షణీయమనుత్తమమ్॥ ౨౩ ॥ స గత్వా లక్ష్మణః శ్రీమాన్నదీం గోదావరీం తదా। స్నాత్వా పద్మాని చాదాయ సఫలః పునరాగతః॥ ౨౪ ॥ తతః పుష్పబలిం కృత్వా శాంతిం చ స యథావిధి। దర్శయామాస రామాయ తదాశ్రమపదం కృతమ్॥ ౨౫ ॥ స తం దృష్ట్వా కృతం సౌమ్యమాశ్రమం సహ సీతయా। రాఘవః పర్ణశాలాయాం హర్షమాహారయత్పరమ్॥ ౨౬ ॥ సుసంహృష్టః పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం లక్ష్మణం తదా। అతిస్నిగ్ధం చ గాఢం చ వచనం చేదమబ్రవీత్॥ ౨౭ ॥ ప్రీతోఽస్మి తే మహత్కర్మ త్వయా కృతమిదం ప్రభో। ప్రదేయో యన్నిమిత్తం తే పరిష్వంగో మయా కృతః॥ ౨౮ ॥ భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన చ లక్ష్మణ। త్వయా పుత్రేణ ధర్మాత్మా న సంవృత్తః పితా మమ॥ ౨౯ ॥ ఏవం లక్ష్మణముక్త్వా తు రాఘవో లక్ష్మివర్ధనః। తస్మిన్దేశే బహుఫలే న్యవసత్స సుఖం వశీ॥ ౩౦ ॥ కంచిత్కాలం స ధర్మాత్మా సీతయా లక్ష్మణేన చ। అన్వాస్యమానో న్యవసత్స్వర్గలోకే యథామరః॥ ౩౧ ॥

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే వాల్మీకీయే ఆదికావ్యే అరణ్యకాండే పంచదశస్సర్గః

దీర్ఘైర్మస్కరైర్వేణుభిః కృతవంశాం ... దీర్ఘైర్వేణుభిః కృతవంశాం ... సర్వాధేయకలాపామిత్యర్థః॥ ... ॥ ౨౨-౨౩ ॥ సగతేతి॥ గోదావరీం ... - సఫలః ఫలసహితః ॥ ౨౪॥ తతఇతి ॥ పుష్పబలిం వాస్తుపూజాం - శాంతిమాభ్యుదయికీం క్రియాం ॥ ౨౫ ॥ సతమితి॥ హర్షమాహారయత్ ప్రాప్తవాన్ ॥ ౨౬॥ సుసంహృష్ట ... రాఘవ ... పరిష్వజ్య అతిస్నిగ్ధం ... ॥ ౨౭ ॥ ప్రీతోఽస్మీతి॥ ప్రభో లక్ష్మణ - ప్రదేయో యన్నిమిత్తం తే పరిష్వంగో మయాకృతః యదాశ్రమనిర్మాణాదిరూపం ... ప్రదేయః ... తన్నిమిత్తం పరిష్వంగ ... ॥ ౨౮ ॥ భావజ్ఞేనేతి ॥ భావజ్ఞ ... కృతజ్ఞ ... ధర్మజ్ఞ ... త్వయా మమ పితా న సంవృత్తః ... పితా యథా పుత్రం పాలయ ... ॥ ౨౯॥ ౩౦॥ ౩౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ ... శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామరణ్యకాండటీకాయాం - పంచదశస్సర్గః

అథ భావిశూర్పణఖావృత్తాన్తదర్శనాద్యనర్థసూచకతయా హేమన్తవర్ణనం ప్రస్తౌతి వసత ఇత్యాది ॥ ఇష్టః తపస్వినాం తపస్సాధనాయేష్టః రామస్య తు [illegible] వనవాసావధిగమనహేతుతయేష్టః ॥ ౧ ॥ స ఇతి ॥ ప్రభాతాయాం విరామోన్ముఖాయాం ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ అయమితి ॥ యేన హేమన్తేన ॥ ౪ ॥ నీహారేతి ॥ లోకో జనః నీహారేణ హిమేన పరుషః పరుషత్వక్ సర్వత్ర భవతీతి శేషః స్వభావోక్తిరలంకారః స్వభావోక్తిస్స్వభావస్య జాత్యాదిస్థస్య వర్ణనమితి లక్షణాత్ ॥ ౫ ॥ నవేతి ॥ కాలే ఆగ్రయణకర్మానుష్ఠానకాలే ఆగ్రయణం నామ [illegible] ధాన్యభోజనస్యాదావనుష్ఠేయః తదుక్తమాపస్తంబేన నానిష్ట్వాగ్రయణేనాహితాగ్నిర్నవస్య ధాన్యస్యాశ్నీయాత్ [illegible] అగ్రే వాకస్య యజేతేతి । ఆగ్రయణరూపపూజాభిః పితృదేవతా అభ్యర్చ్య కృతాగ్రయణకాః సన్తః కృతాగ్రయణాః ప్రతినియతా ఇత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ప్రాజ్యకామా ఇతి ॥ ప్రాజ్యకామాః బహుకామాః [illegible] ప్రాజ్యమధికం బహులమిత్యమరః । [illegible] యాత్రార్థం యుద్ధయాత్రార్థం [illegible] ॥ ౭ ॥ సేవమాన ఇతి ॥ అన్తకసేవితాం దక్షిణామిత్యర్థః అత్రోత్తరా [illegible] దిక్ నతిలకేవ ప్రకాశత ఇత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే ॥ ౮ ॥ ప్రకృత్యేతి ॥ ప్రకృత్యా స్వభావేన హిమకోశైః [illegible] ఆఢ్యః సంపూర్ణః సాంప్రతం దక్షిణాయనే దూరసూర్యః అతఏవ హిమవాన్ అధికహిమః [illegible] మతుప్ హిమవాన్ గిరిః యథార్థనామా భవతీతి సువ్యక్తమిత్యుత్ప్రేక్షావ్యంజకం నిరుక్తిశ్చాలంకారః నిరుక్తిర్యోగతో నామ్నామన్యార్థత్వప్రకల్పనమితి లక్షణాత్ ॥ ౯ ॥ అత్యన్తేతి ॥ మధ్యాహ్నే స్పర్శతః ఉష్ణస్పర్శతః సుఖాః సుఖకరాః అతఏవ తదానీమత్యన్తసుఖసంచారాః [illegible] ఛాయాసలిలదుర్భగాః దుర్భగచ్ఛాయాసలిలాః ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః అతిశీతచ్ఛాయాసలిలా ఇత్యర్థః [illegible] స్వభావోక్తిరలంకారః ॥ ౧౦ ॥ మృద్వితి ॥ మృదుసూర్యాః [illegible] పటుశీతాః ప్రబలశీతాః శూన్యారణ్యాః [illegible] అరణ్యే సంచరణరహితత్వేన శీతపీడితానాం [illegible] హిమధ్వస్తాః హి

వసతస్తస్య తు సుఖం రాఘవస్య మహాత్మనః । శరద్వ్యపాయే హేమన్తఋతురిష్టః ప్రవర్తతే ॥ ౧ ॥ స కదాచిత్ప్రభాతాయాం శర్వర్యాం రఘునన్దనః । ప్రయయావభిషేకార్థం రమ్యాం గోదావరీం నదీమ్ ॥ ౨ ॥ ప్రహ్వః కలశహస్తస్తం సీతయా సహ వీర్యవాన్ । పృష్ఠతోఽనువ్రజన్ భ్రాతా సౌమిత్రిరిదమబ్రవీత్ ॥ ౩ ॥ అయం స కాలస్సంప్రాప్తః ప్రియో యస్తే ప్రియంవద । అలంకృత ఇవాభాతి యేన సంవత్సరశ్శుభః ॥ ౪ ॥ నీహారపరుషో లోకః పృథివీ సస్యశాలినీ । జలాన్యనుపభోగ్యాని సుభగో హవ్యవాహనః ॥ ౫ ॥ నవాగ్రయణపూజాభిరభ్యర్చ్య పితృదేవతాః । కృతాగ్రయణకాః కాలే సన్తో విగతకల్మషాః ॥ ౬ ॥ ప్రాజ్యకామా జనపదాస్సంపన్నతరగోరసాః । విచరన్తి మహీపాలా యాత్రాస్థా విజిగీషవః ॥ ౭ ॥ సేవమానే దృఢం సూర్యే దిశమన్తకసేవితామ్ । విహీనతిలకేవ స్త్రీ నోత్తరా దిక్ప్రకాశతే ॥ ౮ ॥ ప్రకృత్యా హిమకోశాఢ్యో దూరసూర్యశ్చ సాంప్రతమ్ । యథార్థనామా సువ్యక్తం హిమవాన్ హిమవాన్ గిరిః ॥ ౯ ॥ అత్యన్తసుఖసంచారా మధ్యాహ్నే స్పర్శతస్సుఖాః । దివసాస్సుభగాదిత్యాశ్ఛాయాసలిలదుర్భగాః ॥ ౧౦ ॥ మృదుసూర్యాస్సనీహారాః పటుశీతాస్సమారుతాః । శూన్యారణ్యా హిమధ్వస్తా దివసా భాన్తి సాం

అథ మునీనాం [illegible] హేమన్తం వర్ణయతి ॥ వసత ఇతి ॥ రాఘవస్య వసతస్సతః [illegible] ఇష్టః కామినాం కామినామిష్ట ఇత్యర్థః శరద్వ్యపాయే [illegible] హేమన్తఋతుః [illegible] ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ అయమితి ॥ యేన హేమన్తేన సువక్వసస్యాదిసంపన్నేన శుభః [illegible] సంవత్సరః అలంకృత ఇవ [illegible] యద్వా [illegible] యేన హేమన్తేన సంవత్సరశ్శుభస్సన్ అలంకృత ఇవాభాతి అయం కాలస్సంప్రాప్త ఇతి యోజనా ॥ ౪ ॥ హేమన్తధర్మాన్ [illegible] ॥ నీహారేతి ॥ లోకో జనః నీహారపరుషః నీహారేణ హిమేన పరుషః పరుషస్పర్శః [illegible] జలాన్యనుపభోగ్యాని [illegible] శైత్యాతిశయాత్ స్నానాద్యర్థమయోగ్యాని సుభగః ఇష్టః ॥ ౫ ॥ నవేతి ॥ ఆగ్రయణం నామ [illegible] ధాన్యభోజనస్యాదావనుష్ఠేయం తేనాగ్రయణేన దేవాన్ సంతర్ప్య పితృకర్మణా పితౄన్ సంతర్ప్య సన్తో విగతకల్మషా భవన్తీత్యర్థః కృతాగ్రయణకా ఇత్యాదిః కాలే శరత్కాలే ॥ ౬ ॥ ప్రాజ్యేతి ॥ ప్రాజ్యాః ప్రభూతాః కామా యేషాం తే తథోక్తాః [illegible] సంపన్నతరగోరసాః [illegible] ॥ ౭ ॥ సేవమాన ఇతి ॥ అన్తకసేవితాం దిశం దక్షిణాం [illegible] ॥ ౮ ॥ ప్రకృత్యేతి ॥ ప్రకృత్యా స్వభావేన హిమకోశైః హిమసమూహైః ఆఢ్యః [illegible] దూరే సూర్యో యస్య సః [illegible] ॥ ౯ ॥ అత్యన్తేతి ॥ అత్యన్తం సుఖం సంచారో యేషాం తే తథోక్తాః [illegible] ఇతి యావత్ సుభగాదిత్యాః సుభగః సుసేవ్యః ఆదిత్యో యేషు తే తథోక్తాః ఛాయాసలిలదుర్భగాః ఛాయాశ్చ సలిలాని చ దుర్భగాణ్యనిష్టా

మథ్యస్తజనవత్తః- శైత్యేన పిండీభూతశరీరజనా ఇత్యర్థః - అనేన రాత్రిసత్కృతసావర్ణ్యత్రికపీడా ద్యోతితా ॥ ౧౧ ॥ నివృత్తేతి ॥ నివృత్తాకాశశయనాః నివృత్తచంద్రశాలాద్యనావృతప్రదేశశయనాః పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రయుక్తా పౌర్ణమాసీ పుష్యం తేన నీతాః తత్ప్రథానా ఇత్యర్థః - యద్వా పుష్యం పుష్యమాసః తేన నీతాః - పుష్యమాససన్నిహితా ఇత్యర్థః - హిమారుణాః హిమధూసరాః - శీతాః శీతవాతాః - వృద్ధతరాయామాః చతుర్వింశతిఘటికాయుక్తత్వేనాతివృద్ధతరా విస్తారా త్రియామాః రాత్రయః - దినాంతే అర్ధయామస్య దినాదావర్ధయామస్య చ దినశేషత్వాత్ - అనేన స్వర్గలోకావ్యం వంతానస రాత్రిసవృద్ధి సజ్జనక్షయం చల్యను సారిణా చోక్తాః పుష్యం పలక్షి ॥ ౧౨ ॥ రవీతి ॥ మందరశ్మిత్వేన సంక్రాంతం సంప్రవృత్తం సౌభాగ్యం భోగ్యత్వం యస్య స - సూర్యేణ స్వసౌభాగ్యం దత్తవానిత్యర్థః - తుషారైః హిమశీకరైః అరుణం రక్తం మండలం యస్య - హిమశీకరావరణేన చంద్రసూర్యమండలయోరారుణ్యం ప్రత్యక్షసిద్ధం - నిశ్వాసేన అంధః అప్రకాశః ఆదర్శః దర్పణమివ - ఉపమాలంకారః - అనేన రావణాపహృతస్య వర్ణస్యస్యమలినాకృతే చంద్రస్యావస్థోక్తా ॥ ౧౩ ॥ జ్యోత్స్నేతి ॥ జ్యోత్స్నా చంద్రికయాన్వితా రాత్రిః తుషారమలినా సతీ పౌర్ణమాస్యామపి న రాజతే న శోభతే - ఏవంభూతా సా ఆతపశ్యామా ఆతపావహృతవర్ణా సీతేవ లక్ష్యతే - సంతు సీతావన్న శోభతే వ్యతిరేకాలంకారః - వ్యతిరేకో విశేషశ్చేదుపమానోపమేయయోరితి తల్లక్షణం ॥ అనేన సీతాయా దావిరావణాభిభవః తేనాపి సురనారీజనబందీమోక్షసాధకత్వేనాతిశయశ్చ వ్యజ్యతే ॥ ౧౪ ॥ ప్రకృత్యేతి ॥ ప్రకృత్యా శీతలస్పర్శః నామోక్తతస్పర్శ ఏవ స్వభావః - ఉష్ణస్పర్శస్త్వాగంతుక ఇతి హృదయం సాంప్రతం హేమంతే - హిమవిద్ధః హిమయుక్తః కాలే ప్రాతః కాలే ద్విగుణశీతలః ద్విరావృత్త్యా శీతలః - అథో గుణః - రూపాదౌ సూదశింజిన్యోరావృత్తీంద్రియతంతుషు । సంఖ్యాదావపసత్వాదౌ త్యాగామాప్వపసర్జన ఇతి రత్నమాలా ॥ పశ్చిమో వాయుః పశ్చిమదిగ్వాయుః - అనేన స్వభావతః కరుణాశీతలస్య అవతారకాలే దేవప్రార్థనో త్తంభితకష్టస్య పునము - న్యాస్త్రమే ద్విగుణశీతకరుణస్య రామస్య వ్యాపారః సూచితః ॥ ౧౫ ॥ బాష్పేతి ॥ బాష్పైః ఊష్మభిః ఛన్నాని యథా హిమపోదకేభ్యో నిర్గచ్ఛంతో ధూమాకారా బాష్పా - అనేన రామసమాగమానంతరభావ్యశ్రమసమృద్ధిరుచ్యతే - బాష్పశబ్దేన రామకృపోచ్యతే - యవేత్యాది నాతపస్సమృద్ధిః - నదద్భిరితి వేదఘోషః ॥ ౧౬ ॥ ఖర్జూరేతి ॥ ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః తద్వత్ పిశంగవర్ణైః శిరోభిః కణిశైః - కనకప్రభాభి

ప్రతమ్ ॥ ౧౧ ॥ నివృత్తాకాశశయనాః పుష్యనీతా హిమారుణాః । శీతా వృద్ధతరాయామాస్త్రియామా యాంతి సాంప్రతమ్ ॥ ౧౨ ॥ రవిసంక్రాంతసౌభాగ్యస్తుషారారుణమండలః । నిశ్వాసాంధ ఇవాదర్శశ్చంద్రమా న ప్రకాశతే ॥ ౧౩ ॥ జ్యోత్స్నా తుషారమలినా పౌర్ణమాస్యాం న రాజతే । సీతేవ చాతపశ్యామా లక్ష్యతే న తు శోభతే ॥ ౧౪ ॥ ప్రకృత్యా శీతలస్పర్శో హిమవిద్ధశ్చ సాంప్రతమ్ । ప్రవాతి పశ్చిమో వాయుః కాలే ద్విగుణశీతలః ॥ ౧౫ ॥ బాష్పచ్ఛన్నాన్యరణ్యాని యవగోధూమవంతి చ । శోభంతేఽభ్యుదితే సూర్యే నదద్భిః క్రౌంచసారసైః ॥ ౧౬ ॥ ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః శిరోభిః పూర్ణతండులైః । శోభంతే కించిదాన

నిరోషు తేతథోక్తాః - దివసామర్థ్యాహ్నే ఏవం విచారాంలీత్యుత్తరేణాన్వయః ॥ ౧౦ ॥ మృదుసూర్యా ఇతి ॥ మృదుసూర్యాః ఈషదుష్ణసూర్యాః పటుశీతాః ప్రబలశీతాః - శూన్యారణ్యాః - హిమాలయపర్యంతం ప్రాణిసంచారవిరహాత్ - హిమధ్వస్తాః హిమోపహతాః - శూన్యారణ్యపదసాన్నిధ్యాత్ హిమధ్వస్తా ఇత్యనేన అరణ్యప్రవేశవ్యాప్తహిమ ఉచ్యతే మృదుసూర్యపదసాన్నిధ్యాత్ సనీహారా ఇత్యనేన సూర్యమండలావారకహిమ ఉచ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ నివృత్తేతి ॥ నివృత్తాని ఆకాశే అనావృతప్రదేశే శయనాని భోగినాం పర్యంకాదయో యతా - పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రేణ నీతాః ప్రవర్తితాః - యేషు దివసేషు పుష్యనక్షత్రం రాత్రికాలపరిమాణం బోధయతీత్యర్థః - అస్యేరు పుష్యనీతా పుష్యశబ్దేన పుష్యనక్షత్రయుక్తా పౌర్ణమాసీ లక్ష్యతే - తథా చ పుష్యనక్షత్రయుక్తాం పౌర్ణమాసీం నీతాం గతాం ప్రాప్తామితి యావత్ - సాదాచిత్కతయా భేదధీహేతురుపలక్షణమిత్యాహుః - యద్వా పుష్యనీతాః పుష్యాః పోష్యాః - గుణాభావ ఆర్షః శీతనివారకాహారైః పోష్యా భోగిన ఇత్యర్థః - తైర్నీతాః కృచ్ఛ్రేణ గమితాః - త్రియామాః - హిమారుణాః హిమధూసరాః శీతాః శీతస్పర్శమారుతసమేతాః - వృద్ధతరాయామాః అతిదైర్ఘ్యాః - త్రియామా రాత్రయః యాంతి గచ్ఛంతి ॥ ౧౨ ॥ రవీతి ॥ రవిణా సంక్రాంతం సౌభాగ్యం సుభగత్వం యస్య స తథోక్తః - రవిహీనతస్మిన్కాలే సుభగో న చంద్రః - తుషారారుణమండలః తుషారధూసరమండలః - నిశ్వాసాంధః నిశ్వాసేనాంధో మలిన ఆదర్శో ముకురః ఇవ న ప్రకాశతే ॥ ౧౩ ॥ జ్యోత్స్నేతి ॥ తుషారమలినా జ్యోత్స్నా కౌముదీ ఆతపశ్యామా ఆతపేన వైవర్ణ్యం ప్రాప్తా సీతేవ లక్ష్యతే దృశ్యతే - న తు శోభతే సీతేవ న శోభత ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ప్రకృత్యేతి ॥ ప్రకృత్యా స్వభావేన శీతలస్పర్శః సంప్రతి హేమంతే ఉపలక్షణమనుపేపి ద్రష్టవ్యం - తథా చానుష్ణాశీతలస్పర్శ ఇత్యర్థః - కాలే ప్రాతః కాలే - హిమవిద్ధస్సన్ - ద్విగుణశీతలః ప్రాతః కాలభవత్వేన హిమవిద్ధత్వేన ద్విగుణశీతలత్వమితి భావః ॥ ౧౫ ॥ బాష్పేతి ॥ బాష్పః ఊష్మా తేన ఛన్నాని - ప్రాతః కాలే హిమపోషకాదిష్వివ వనానాం గర్భోష్మప్రాదుర్భావలీత్యనుభవ ఏవ ప్రమాణం ॥ ౧౬ ॥ ఖర్జూరేతి ॥ ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః - పీతవర్ణైరిత్యర్థః పూర్ణతండు

పరిపక్వనాళపత్రవత్త్వాత్ కనకవర్ణాః - అనేనవృద్ధా అపి జటాభరితశిరోభిస్తాపసాః ప్రణమంతీతి ద్యోతితం॥౧౭॥ మయూఖైరితి॥ హిమనీహారైః శీతలనీహారైః సంవృతాంతైః - అనేన బహుకాలం సమాగతోఽపి రాక్షసప్రాణిభూతతేజస్తోఽప్యుదరివకిమర్థం పర్తనసఇత్యర్థః సూచ్యతే॥౧౮॥ అగ్రాహ్యేతి॥ పూర్వాహ్ణే అగ్రాహ్యవీర్యః - అగ్రాహ్యౌష్ణ్యం చంద్రికాయమాణోఽపి వర్తత ఇత్యర్థః - ఉపపదార్థే నఞ్-అనుదరా కన్యేతివత్ తదుక్తం తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా। అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాః షట్ ప్రకీర్తితా ఇతి॥ మధ్యాహ్నే స్పర్శతః స్పర్శేన సుఖః సుఖకరః కించిత్సంరక్తః కించిదాపాండుశ్చ - అనేనాపి రాక్షసాక్రమే వ్యవహారాక్రమత్వమనుమితమితి గమ్యతే॥౧౯॥ అవశ్యాయేతి॥ అవశ్యాయః హిమం శాద్వలం శష్పప్రచురా భూమిః నడశాద్వలజితివల్చ్ - అనేన రాక్షసాభిభవక్యతమునిజనరోదనం రామకృపాప్రవృత్తిశ్చోచ్యతే॥౨౦॥ స్పృశన్నితి॥ ప్రతిసంహరతే - అతిదుస్సహశైత్యవత్త్వాదితి భావః - అనేన ప్రసక్తరాజ్యభోగాభిలాషిణోఽపి తద్భోగభీరుత్వం సూచితం॥౨౧॥ ఏతేహీతి॥ సముపాసీనాః - జలమితి శేషః - అనేన మునీనాం సమాధిభంగో ద్యోత్యతే - అప్రగల్భాః అధృష్టాః - ఆహవం యుద్ధం॥౨౨॥ అవశ్యాయేతి॥ అవశ్యాయః హిమసలిలం సపిహితమ తేన నద్ధా బద్ధాః - అనేన నిశ్చలత్వముచ్యతే - హిమక్లిన్నా హిలతా నిశ్చలీభవంతి నీహారః అజలవర్షీ మహాహిమం తదేవ తమః తేనావృతాః అనేన ప్రచ్ఛాదనపటాచ్ఛన్నత్వం వ్యజ్యతే - విపుష్పా ఇత్యనేన నిమీలితాక్షత్వముక్తం - అనేన వనవాసినాం దైన్యాతిశయ ఉక్తః - అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః॥౨౩॥ బాష్పేతి॥ రుతం శబ్దః హిమార్ద్రవాలుకైః హిమసిక్తసికతైః - అనేనాపి ఋషిజనదైన్యమేవ ద్యోత్యతే॥౨౪॥ తుషారేతి॥ తుషారహిమం - అగాగ్రస్థమపి నిర్మలశిలాతలస్థమపి రసవత్ విషవత్ - రసో రాగే విషే ద్రవే శృంగారాదౌ పరక్రమకతి వాణ। శైత్యాతిశయేన విషవదనుపాదేయం భవతీత్యర్థః - ఏతేన రాక్షసప్రకోపాత్ భవతశ్చాభ్యుదయాగాన్మునిమనో దుఃఖితం భవతీతి ద్యోత్యతే॥౨౫॥ జరేతి॥ జరయా గిరప్రరూఢతయా - జర్జరితైః వివర్ణైః జీర్ణకేసరకర్ణికైః శిథిలకింజల్కకర్ణికైః - పద్మైర్న భాంతి స్పష్టం పద్మం వా॥౨౬॥ ఏవమృషిపీడాతిశయే పి రామస్య రాక్షసవధానధ్యవసాయముక్త్వా భరతస్య త్వదాగమనవ్యసనిత్వాత్ తద్దర్శనకాలోపసన్న ఇత ఇత్యాశయేనాహ అస్మిన్నిత్యాదినా॥ దుఃఖసమన్వితః త్వద్విరహాదితి శేషః॥౨౭॥ త్యక్త్వేతి॥ రాజ్యం రాజత్వం - ప్రభుత్వమిత్యర్థః మానం రాజపుత్రోఽహమిత్యభిమానం భోగాన్ స్రక్చందనవనితాదీన్ - బహూనిత్యపరిత్యాజ్యత్వముచ్యతే తపస్వీ తపస్వి చిహ్న జటాదిమాన్ - నియతాహారః ఫలమూలాద్యశనః

ప్రాశ్శాలయః కనకప్రభాః॥౧౭॥ మయూఖైరుపసర్పద్భిర్హిమనీహారసంవృతైః। దూరమభ్యుదితస్సూర్యశ్శశాంక ఇవ లక్ష్యతే॥౧౮॥ అగ్రాహ్యవీర్యః పూర్వాహ్ణే మధ్యాహ్నే స్పర్శతస్సుఖః। సంరక్తః కించిదాపాండురాతపశ్శోభతే క్షితౌ॥౧౯॥ అవశ్యాయనిపాతేన కించిత్ప్రక్లిన్నశాద్వలా। వనానాం శోభతే భూమిర్నివిష్టతరుణాతపా॥౨౦॥ స్పృశంస్తు విపులం శీతముదకం ద్విరదస్సుఖమ్। అత్యంతతృషితో వన్యః ప్రతిసంహరతే కరమ్॥౨౧॥ ఏతే హి సముపాసీనా విహగా జలచారిణః। నావగాహంతి సలిలమప్రగల్భా ఇవాహవమ్॥౨౨॥ అవశ్యాయతమోనద్ధా నీహారతమసావృతాః। ప్రసుప్తా ఇవ లక్ష్యంతే విపుష్పా వనరాజయః॥౨౩॥ బాష్పసంఛన్నసలిలా రుతవిజ్ఞేయసారసాః। హిమార్ద్రవాలుకైస్తీరైస్సరితో భాంతి సాంప్రతమ్॥౨౪॥ తుషారపతనాచ్చైవ మృదుత్వాద్భాస్కరస్య చ। శైత్యాదగాగ్రస్థమపి ప్రాయేణ రసవజ్జలమ్॥౨౫॥ జరాజర్జరితైః పత్రైశ్శీర్ణకేసరకర్ణికైః। నాళశేషా హిమధ్వస్తా న భాంతి కమలాకరాః॥౨౬॥ అస్మింస్తు పురుషవ్యాఘ్ర కాలే దుఃఖసమన్వితః। తపశ్చరతి ధర్మాత్మా త్వద్భక్త్యా భరతః పురే॥౨౭॥ త్యక్త్వా రాజ్యం చ మానం చ భోగాంశ్చ వివిధాన్ బహూన్। తపస్వీ నియ

లై ... హిపూర్ణైః శిరోభిః మంజరీభిః - కించిదాలంబాః కించిన్నమ్రాః॥౧౭॥ మయూఖైరితి॥ హిమనీహారసంవృతైః హిమబిందుసంవృతైః ఉపలక్షితః సూర్యః॥౧౮॥ అగ్రాహ్యేతి॥ పూర్వాహ్ణే ప్రాతఃకాలే - అగ్రాహ్యవీర్యః - అత్ర నఞ్ ఈషదర్థే - అనుదరా కన్యేతివత్ - ఈషద్గ్రాహ్యం వీర్యమౌష్ణ్యం యస్య - స్పర్శతః సుఖః సుఖస్పర్శ ఇత్యర్థః ఆపాండురీషత్పాండుః - కించిచ్ఛోభతే॥౧౯॥ అవశ్యాయేతి॥ అవశ్యాయనిపాతేన హిమనిపాతేన - నివిష్టతరుణాతపా బాలాతపవతీత్యర్థః॥౨౦॥ స్పృశన్నితి॥ ప్రతిసంహరతే కరం దుస్స్పర్శశైత్యవత్త్వాదితి భావః॥౨౧॥ ఏత ఇతి॥ సముపాసీనాః సమ్యగ్జలసమీపముపాసీనాః ప్రాప్తాః - జలచారిణో విహగాః॥౨౨॥ అవశ్యాయేతి॥ అవశ్యాయరూపేణ తమసా నద్ధాః సంకుచితపల్లవపుటాః - నీహారతమసావృతాః ఉపరిపతత్ప్రాలేయరూపేణ తిమిరేణ సంఛన్నాః స్వపతాం హి ద్వేతమసీ ఆభ్యంతరం బాహ్యం చ తత్రాభ్యంతరేణ నిద్రాతమసా సంకుచితాః - బాహ్యేన నిశాతమసా సంఛన్నాః స్వపతి వనరాజయశ్చ స్వపతితావశ్యాయతమసా సంకుచితపల్లవాః ఉపరిపతితనీహారతమసా సంఛన్నాః ప్రసుప్తా ఇవ లక్ష్యంతే

॥౨౩॥ ॥౨౪॥ తుషారేతి॥ అగాదగ్రస్థమపి గంభీరస్థమపి - అగాగ్రస్థమితి పాఠే పర్వతాగ్రస్థమపీత్యర్థః - రసవత్ రుచికరం॥౨౫॥

శీతఇత్యనేనావరణరాహిత్యముచ్యతే - మహీతలఇత్యనేనఖట్వాదిరాహిత్యం॥౨౮॥ సోపీతి॥ వేళాం-ప్రాప్తేతిశేషః-ప్రకృతిభిరితి - ఉప భోక్తుంవ్యవస్యంతిపౌరావైఏభిఃసహవర్ష్మమితివక్ష్యమాణరీత్యాత్వద్భ్రాతృభరతభక్త్యాప్రభృతిభిరనుసరణీభిరిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ అత్యంతే తి॥ అత్యంతసుఖసంవృద్ధ రాజ్ఞాఉపలాళితత్వాత్సుఖసంవృద్ధః త్వయాపీలాళితత్వాదత్యంతసుఖసంవృద్ధః - సుకుమారఃభవతోపవృష్టశ్రీ వేషణాసహసౌకుమార్యః సుఖోచితఃస్వయానసావస్తుంయోగ్యఃకథంతుత్వద్వియోగాహార్హః - కథంను - అపరాత్రేష్వేనమన్యతే - స్వన్యరాము విరహాభావేనకైత్యానుభవం - తస్యరామ లాపాతఉపతప్తోతకానద్య ఇత్యుక్తరీత్యాదీనామపిచామవిరహేణోష్ణత్వాచ్ఛైత్యప్రసక్తి రితనాస్తి - అపరరాత్రేషు యదానవమైపవ్యాః స్త్రియఃమనుష్యసంచారాత్పూర్వమేవమనుష్యముఖమనవలోకయంత్యోగచ్ఛంతి-త థాయమపికైకేయీపుత్రోయంవితన్నిమిత్తవివానర్థఇతినావక్ష్యంతీతిధియాఅపరరాత్రేష్వేవగచ్ఛతి - సరయూమవగాహతే సర్వ దాశిశిరేనాతిత్వరితగావిసేమపిసరయూంనిర్ణయాంతగాహతే - అవగాహతేజలేనిమగ్నశ్చన్నపహ్వాదాతవ్యాఞ్జలి॥౩౦॥పద్మేత్యాది॥ నిరుదరఃఅతుందిలః - హ్రీర్నిషేధం హ్రీర్యాలజ్జయానిషేదంఅకృత్యేభ్యోనివర్తనంయస్యసః మధురః మధురవాక్ - అందరొవా - ఆర్యం జ్యేష్ఠంత్వాం-సర్వాత్మనాకరణత్రయేణ-శ్రిత ॥౩౧॥౩౨॥జితఇతి॥స్వర్గఃరామప్రాప్త్యంతరాయభూతస్స్వర్గః జితఃతిరస్కృతః వనస్థమ పిత్వాం- తాపస్యేతాపసకర్మణివిషయేఅనువిధీయతెఅనుకరోతి-శ్యన్సార్థః॥౩౩॥ఏవంప్రతిజ్ఞాతరాజ్యసవధేవిశేషంఏకఃకృతః భరితస్వేనత త్రాపిశీఘ్రంగంతవ్యం - అతఃకిమత్రకర్తవ్యమితిసూచయిత్వానర్వస్యానర్థస్యమూలభూతాకైకేయీత్యాశయేనాహపిత్ర్యమిత్యాది శ్లోకద్వయేన॥ పిత్ర్యం పితృస్వభావం - ద్విపదజీవేషాంతేద్విపదాఃమనుష్యాః- అన్యథాకృతః పితృస్వభావవిరానుకృతోనమాతృస్వభావ ఇత్యర్థః - భర్తేతి సాధుశ్చ సుశ్లభరతఇతిభరతేహాన్వయః-తాదృశీతిపూర్వంకైకేయ్యుక్తస్మరణం॥౩౪॥ ఇత్యేవమితి॥ అనేనలక్ష్మణ ప్ర త్యాఖ్యాపరాముప్యనసీతస్యసరస్నానాదిక్లేశమాలోక్యదుఃఖితతయాకైకేయీంనిందిమమువ్రప్యుయ్యుఖితిసంధాయాంక్రియమాణా యాంరామకుప్యేదితిప్రథమంహేతుంలక్ష్మణవంప్రస్తుత్యకర్తృసంగేనభరతమపక్షిప్యకైకేయీంనిందతిస్మేతిగమ్యతే - స్నేహాత్ రామ స్నేహాత్ పరివాదంఅపవాదం - అసహన్ అసహమానః॥౩౬॥ న ఇతి॥ మధ్యమాసర్వదశరథపత్నీష్వేషుయా కథంచనప్రాసంగికకథా యామపి మధ్యమాంవేతిస్వాభిమానద్యోతనాయ - ఇక్ష్వాకునాథస్యరాజన్యోర్గణి తే అస్మాసుచపనంతివపూర్వతారాస్మత్సు ఉపర్యా దాస్యాపన్య-౩౭॥నిశ్చితేతి॥ వనవాసేనిశ్చితాదృఢవ్రతాపమబుద్ధిః - భరతస్నేహసంతప్తాసతీబాలిశీక్రియతెబాలబుద్ధిరివభవతి - అసం

తాహారః శేతే శీతే మహీతలే॥ ౨౮॥సోపవేళామిమాన్నూనమభిషేకార్థముద్యతః। వృతః ప్రకృతిభిర్ని త్యంప్రయాతి సరయూం నదీమ్॥౨౯॥అత్యంతసుఖసంవృద్ధస్సుకుమారస్సుఖోచితః। కథన్న్వపరరాత్రే షుసరయూమవగాహతే॥ ౩౦ ॥ పద్మపత్రేక్షణోవీరోశ్యామోనిరుదరోమహాన్। ధర్మజ్ఞస్సత్యవాదీ చ హ్రీనిషేధోజితేంద్రియః॥ ౩౧॥ ప్రియాభిభాషీమధురోదీర్ఘబాహురరిందమః।సంత్యజ్య వివిధాన్ భోగానార్యంసర్వాత్మనాశ్రితః। ౩౨॥జితస్స్వర్గస్తవభ్రాత్రా భరతేనమహాత్మనా।వనస్థమపితా పస్యేయస్త్వామనువిధీయతే॥ ౩౩ ॥ నపిత్ర్యమనువర్తంతేమాతృకంద్విపదా ఇతి । ఖ్యాతోలోకప్ర వాదోయంభరతేనాన్యథాకృతః॥౩౪॥ భర్తాదశరథోయస్యాస్సాధుశ్చభరతస్సుతః।కథన్నుసాంబాకై కేయీతాదృశీక్రూరదర్శినీ॥ ౩౫ ॥ఇత్యేవంలక్ష్మణేవాక్యంస్నేహాద్బ్రువతిధార్మికే । పరివాదంజన న్యాస్తమసహన్రాఘవోబ్రవీత్॥ ౩౬॥నతేంబామధ్యమాతాతగర్హితవ్యాకథంచన।తామేవేక్ష్వా కునాథస్యభరతస్యకథాంకురు ॥ ౩౭॥ నిశ్చితైవహిమేబుద్ధిర్వనవాసేదృఢవ్రతా। భరతస్నేహసంత

జటిలి॥జరయాజర్జరితైఃశకలీభూతైఃపత్రైఃపత్రైః-పుష్పంశైశ్చేవపుష్పైః పత్రైరితిశేషః నభాంతీత్యన్వయః॥ ౨౫॥౨౬॥ ౩౦॥పద్మ పత్రేతి॥ నిరుదరస్తనూదరం - హ్రీనిషేధః హ్రీయానిషిద్ధకర్మణ్యుపోస్త్వాపకతయా పరనారీవిషయేనిషేధశ్చేష్టురాసీంద్రియనివర్తనం యస్యసః - జితేంద్రియః-మధుర సుందర ॥ సంత్యజ్యేతి- ఆర్యంజ్యేష్ఠంత్వాంవస్తుతస్తువివిధాన్భోగాన్ సంత్యజ్య-సర్వా త్మనాశ్రవణాదిరూపకవవిధభక్త్యాఆర్యంబ్రహ్మాదీనామపిపూజ్యంత్వామేవాశ్రితః॥౩౨॥జితఇతి॥స్వర్గోజితఃసంపాదిత ।వస్తుతస్తుతిరస్కృ తః- స్వర్గస్యత్వత్ప్రాప్త్యంతరాయరూపత్వాదితిభావః - ఆతపేవనస్థమపిత్వాం- తాపస్యేతాపసకృత్యేస్థిత్వా - అనువిధీయతెఅనుకరోతి - సేవతఇత్యర్థః॥౩౩॥ నేతి॥పిత్ర్యం పితృస్వభావంద్విపదాఃమనుష్యాఃనానువర్తంతెఅపితుమాతృకంమాతృస్వభావమనువర్తంత ఇతి - ఖ్యా తఃప్రసిద్ధోయంలోకప్రవాదః - భరతేనాన్యథాకృతః మాతృకృతస్యానయస్యపరిహారాదితిభావ ॥౩౪॥౩౫॥ఇతీతి॥ స్నేహాత్ భరతవిషయ స్నేహాత్॥ ౩౬ ॥ నేతి॥ కౌసల్యాసుమిత్రావ్యతిరిక్తమాత్రిత్రయేణకైకేయీమధ్యమేత్యుచ్యతే - అమధ్యమేతివాచ్ఛేదః తామేవపూ

పూర్ణే - పివనవాసకాలే తద్దర్శనేన సంజాతకుతూహలా భవతీత్యర్థః ॥౩౭॥ స్నేహమేవ ప్రకాశయతి సంస్మరామీత్యాదినా ॥ లోకే హి కేచిత్ వాక్యాని ప్రియాణ్యపి కర్ణకఠోరాణి భవంతీతి తద్వ్యదాసాయ మధురాణీతి - హృద్యాని హృదయంగమాని - అమృతకల్పాని సుఖోదర్కాణి - ఇదానీమపి మనః ప్రహ్లాదనాని ॥౩౮॥ కదేతి ॥ భరతసాహిత్యాభావేన విద్యమానాభ్యాం సీతాలక్ష్మణాభ్యామపి విరహితమాత్మానం మన్యతే - భరతస్నేహాతిశయప్రకారోయం ॥౩౯॥ ఇత్యేవమితి ॥ ఇత్యేవం విలపన్ భరతస్నేహకృతాని బహూని వాక్యాని జల్పన్నిత్యర్థః - అభిషేకం స్నానం ॥౪౦॥ తర్పయిత్వేతి ॥ ఋషితర్పణస్యాప్యుపలక్షణం - స్తువంతి స్మ ఉపతస్థిరే మిత్రస్యేత్యాదిమంత్రైః సీతా త్వమంత్రేణ దేవతా సంధ్యాదిదేవతాం ॥౪౧॥ కృతాభిషేక ఇతి ॥ రుద్రస్స నందీత్యుపమయా దుష్ప్రధర్షణత్వముచ్యతే రుద్రస్య విష్ణుభగవానివేశ ఇతి నక్వచిదపి హానేర్దృశ్యతే - కశ్చిద్దృశ్యతశ్చేత్యాహ తదా అభూతోపమేయముక్తమితి జ్ఞేయం ॥౪౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే షోడశస్సర్గః

ఏవం రామతపోవిశేషద్యోతనాయ హేమంతం ప్రథమప్రవృత్తముపవర్ణ్య తతస్త్రీషు సంవత్సరేష్వతీతేషు కదాచిచ్చైత్రమాసే ప్రసక్తం భావిసకలరాక్షసవధనిదానత్వేన శూర్పణఖావృత్తాంతముపక్షిపతి సప్తదశే - కృతాభిషేక ఇత్యాది ॥ తతః అభిషేకానంతరభావికృత్యానంతరం - ఆశ్రమం తపోవనం తపోవనే మరేశ్చ ఆచార్యాదావాశ్రమో స్త్రియామితిభాన ॥౧॥ ఆశ్రమమితి ॥ పూర్వాహ్ణభవం పౌర్వాహ్ణికం బ్రహ్మయజ్ఞాది - సర్వాగ్నికృత్యం - అనుదితహోమత్వేన తస్య సూర్యోపస్థానానంతరభావిత్వాభావాత్ పర్ణశాలాముపాగమత్ - ఆశ్రమే పర్ణశాలాతో బహిః పకర్తవ్యమనుష్ఠాయ స్వాం స్థానమగమదిత్యర్థః ॥౨॥ ఉవాసేతి ॥ కథాం పురాణేతిహాసకథాః - చకార - ఉవాచేత్యర్థః - తథాచోక్తం ధాతువృత్తౌ - కరోతిరభూతప్రాదుర్భావే వర్తతే - స్నానమితః కురు పాదం ఛాలేకురుయః ప్రథమశ్లోకలక్షపరాపతేత్ పస్వరుం కార్యః చోరం కారమాక్రోశతీత్యాదౌ అవసాన నిమలీకరణోపాదానోచ్చారణాదౌ ప్రయోగాత్ చోరంకారమిత్యత్ర చోరశబ్దముచ్చార్యేత్యర్థః - నహ్యత్ర చోరః క్రియతే - అర్థ నిర్దేశస్తూపలక్షణమితి ॥౩॥ స రామ ఇతి ॥ చిత్రయా చిత్రా నక్షత్రేణ - చిత్రా పౌర్ణమాస్యామితి భావః ॥౪॥ తథేతి ॥ రామస్యాసీనస్య రామేణ ఆసీనే ॥౫॥ రాక్షసీ స్వాభివిశేషయతి సేతి ॥ రామమాసాద్య దదర్శ రామం దృష్ట్వా ఆససాదేత్యర్థః - సమానకర్తృకత్వమాత్రేల్యప్ ॥౬॥ సింహోరస్కమిత్యాది ॥ సింహోరస్కం సింహాశ్లిష్టాంశావిశీక్రియతే పునః

॥౩౭॥ సంస్మరామ్యస్య వాక్యాని ప్రియాణి మధురాణి చ । హృద్యాన్యమృతకల్పాని మనఃప్రహ్లాదనాని చ ॥ ౩౮ ॥ కదా హ్యహం సమేష్యామి భరతేన మహాత్మనా । శత్రుఘ్నేన చ వీరేణ త్వయా చ రఘునందన ॥ ౩౯ ॥ ఇత్యేవం విలపంస్తత్ర ప్రాప్య గోదావరీం నదీమ్ । చక్రేఽభిషేకం కాకుత్స్థస్సానుజస్సహ సీతయా ॥ ౪౦ ॥ తర్పయిత్వాథ సలిలైస్తే పితౄన్ దైవతాని చ । స్తువంతి స్మోదితం సూర్యం దేవతాశ్చ సమాహితాః ॥ ౪౧ ॥ కృతాభిషేకస్స రరాజ రామస్సీతాద్వితీయస్సహ లక్ష్మణేన । కృతాభిషేకో గిరిరాజపుత్ర్యా రుద్రస్సనందీ భగవానివేశః ॥ ౪౩ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే షోడశస్సర్గః

కృతాభిషేకో రామస్తు సీతా సౌమిత్రిరేవ చ । తస్మాద్గోదావరీతీరాత్తతో జగ్ముస్స్వమాశ్రమమ్ ॥ ౧ ॥ ఆశ్రమం తముపాగమ్య రాఘవస్సహలక్ష్మణః । కృత్వా పౌర్వాహ్ణికం కర్మ పర్ణశాలాముపాగమత్ ॥ ౨ ॥ ఉవాస సుఖితస్తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా చకార వివిధాః కథాః ॥ ౩ ॥ స రామః పర్ణశాలాయామాసీనస్సహ సీతయా । విరరాజ మహాబాహుశ్చిత్రయా చంద్రమా ఇవ ॥ ౪ ॥ తథాసీనస్య రామస్య కథాసంసక్తచేతసః । తం దేశం రాక్షసీ కాచిదాజగామ యదృచ్ఛయా ॥ ౫ ॥ సా తు శూర్పణఖా నామ దశగ్రీవస్య రక్షసః । భగినీ రామమాసాద్య దదర్శ త్రిదశోపమమ్ ॥ ౬ ॥ సింహోరస్కం మహాబాహుం పద్మపత్రనిభేక్షణమ్ । ఆజానుబాహుం దీప్తాస్యమతీవ ప్రియదర్శనమ్ ॥ ౭ ॥ గజవిక్రాం

రోక్తామేవ పురుకథయ ॥౩౭॥ నిశ్చితేతి ॥ వనవాసే నిశ్చితా నిశ్చయవతీ దృఢవ్రతా మే బుద్ధిః భరతస్య వా సంశప్తాన తీవ్రా రీక్రియతే - భరతస్య గుణాశ్రయస్య విశ్లేషమసహమానా నతీవాంచల్యం ప్రాప్నోతీతి భావః ॥౩౮॥ స్మరామీతి ॥ కేచిత్ వ్యమానాని ప్రియాణ్యపి వాక్యాని కర్ణకఠోరాణి భవంతి తన్నిరాసాయోక్తం మధురాణి హృద్యాని హృదయానుగతాని - హృదయ ప్రియత్వస్య తు ప్రాగేవోక్తత్వాత్ యద్వా హృద్యాని హృదయంగమాని - బంధనే చ పావితి యత్ప్రత్యయ వశ్యమంత్రవత్పరహృదయబంధనానీత్యూహత మనః ప్రహ్లాదనాని - ఏతాంతసుఖకరాణి ॥౪౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం షోడశస్సర్గః

కృతేతి ॥ తతః అవగాహనానంతరం ॥౧॥ ఆశ్రమమితి ॥ పౌర్వాహ్ణికం ప్రాతర్హోమాదికం ॥౨॥౩॥౪॥ తథేతి ॥ కథాసంసక్తే

శ్రేష్ఠవాచీ విశాలోరస్క-మిత్యర్థః మహాసత్త్వం మహాబలం-పార్థివవ్యంజనాని రాజలక్షణాని కాముకృతమోహా మోహ తథా విశేషణాని|| [illegible]తస్యాస్మిన్ మనః ప్రవృత్తిం మునిః విహసన్ సుముఖమిత్యాదినా|| వృత్తమధ్యం తనుమధ్యం విరూపాక్షీ వికటనేత్రీ-సుకేశం లలకేశం-ప్రీతిరూపం ప్రియరూపం - ప్రియతఇతి ప్రీతిః విరూపా వికటరూపా సుస్వరం స్నిగ్ధగంభీరస్వరం - తరుణం యువానం సౌమ్యం చేత్యర్థః - దారుణా వృద్ధ తిరోగినిర్దేశాత్ - దక్షిణం ఋజుభాషిణం వామభాషిణీ వక్రభాషిణీ - న్యాయవృత్తం ఉచితాచారం శరీరజః మన్మథః || ౧౨ || జటీతి || తాపసరూపేణ జటీ కాముకరూపేణ సభార్యః-క్షత్రియరూపేణ శరచాపధృత్-రాక్షససేవితం - కిం త్వదాగమనకృత్యమితి తత్త్వమితి వర్తతేత్యర్థః||౧౩||ఏవమితి || శూర్పణఖ్యేతి - శార్ఙ్గరవా ఖ్యాతా-ఋజుబుద్ధితయా కుటిలేష్వప్యకుటిలబుద్ధితయా- ఆశ్రమస్థస్యత్యపో వనస్థస్య||౧౫||ఆసీదిత్యాది || యవీయాన్ కనిష్ఠః-అనుసరణం వ్రతం యస్యసః - వైదేహీ విదేహరాజపుత్రీ మాతుః కైకేయ్యాః యంత్రిత నియత -గౌరవాదిత్యర్థః - ధర్మకాంక్షీ సత్యవాక్యపాలనరూపధర్మకాంక్షీ ధర్మార్థం తపోరూపధర్మసిద్ధ్యర్థం వనం వస్తుం యంత్రితః - కాసీతి నామజాతిప్రశ్నః కస్యేతి పిత్రాదివిషయః ప్రశ్నః నహీతి - తావత్ కార్త్స్న్యేన - మనోజ్ఞాంగవపి - మాం ప్రతి రాక్షసీ ప్రతిభాసి - యద్వా రాక్షససేవితఇతి త్వద్వచనాత్ రాక్షసత్వమిత్యాశంక్య పరిహరతి - మనోజ్ఞాంగీ త్వం రాక్షసీతి న ప్రతిభాసి - రామదర్శనకాలే లఘురూపం కృతవతీ కామరూపత్వాత్ - దుర్ముఖీత్యాదికం వాస్తవాభిప్రాయేణ మునినోక్తమిత్యవగంతవ్యం|| ౨౦ || సేతి||తత్త్వార్థం పరమార్థం||౨౧||అహమితి || కామరూపిణీ ఇతోఽప్యధిక రూపధారణేన సమర్థా-సర్వభయంకరేతి వ్యక్తిమాత్రాయాం నివారణక్షమతోక్తా||౨౨|| కాసీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్త్వా కస్యేత్యస్య ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ రావణఇత్యాదినా || కుంభకర్ణశ్చ మే భ్రాతేత్యన్వయః - విభీషణస్తు తస్య విశేషోఽస్తి సోఽపి మే భ్రాతేత్యర్థః-లంవిశిష్యమాహ ధర్మాత్మేతి - ధర్మాత్మా ధర్మస్వభావః రాక్షసచేష్టితో న జన్మనా రాక్షసోఽపి న రాక్షసవ్యాపారఇత్యర్థః - ఏతద్దేశాగమనే నిమిత్తమాహ ప్రఖ్యాతేతి - ఖరదూషణౌ జనస్థాన

తం జటామండలధారిణమ్ । సుకుమారం మహాసత్త్వం పార్థివవ్యంజనాన్వితమ్ ॥ రామమిందీవరశ్యామం కందర్పసదృశప్రభమ్ । బభూవేంద్రోపమం దృష్ట్వా రాక్షసీ కామమోహితా ॥ ౮ ॥ సుముఖం దుర్ముఖీ రామం వృత్తమధ్యం మహోదరీ । విశాలాక్షం విరూపాక్షీ సుకేశం తామ్రమూర్ధజా ॥ ప్రీతిరూపం విరూపా సా సుస్వరం భైరవస్వరా । తరుణం దారుణా వృద్ధా దక్షిణం వామభాషిణీ ॥ న్యాయవృత్తం సుదుర్వృత్తా ప్రియమప్రియదర్శనా । శరీరజసమావిష్టా రాక్షసీ వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ జటీ తాపసరూపేణ సభార్యః శరచాపధృత్ । ఆగతస్త్వమిమం దేశం కథం రాక్షససేవితమ్ ॥ కిమాగమనకృత్యం తే తత్త్వమాఖ్యాతుమర్హసి ॥ ౧౩ ॥ ఏవముక్తస్తు రాక్షస్యా శూర్పణఖ్యా పరంతపః ॥ ఋజుబుద్ధితయా సర్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే । అనృతం న హి రామస్య కదాచిదపి సమ్మతమ్ ॥ విశేషేణాశ్రమస్థస్య సమీపే స్త్రీజనస్య చ ॥ ౧౫ ॥ ఆసీద్దశరథో నామ రాజా త్రిదశవిక్రమః ॥ తస్యాహమగ్రజః పుత్రో రామో నామ జనైః శ్రుతః । భ్రాతాయం లక్ష్మణో నామ యవీయాన్మామనువ్రతః ॥ ఇయం భార్యా చ వైదేహీ మమ సీతేతి విశ్రుతా । నియోగాత్తు నరేంద్రస్య పితుర్మాతుశ్చ యంత్రితః ॥ ధర్మార్థం ధర్మకాంక్షీ చ వనం వస్తుమిహాగతః । త్వాం తు వేదితుమిచ్ఛామి కథ్యతాం కాసి కస్య వా ॥ న హి తావన్మనోజ్ఞాంగీ రాక్షసీ ప్రతిభాసి మే । ఇహ వా కిన్నిమిత్తం త్వమాగతా బ్రూహి తత్త్వతః ॥ ౨౦ ॥ సాబ్రవీద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసీ మదనార్దితా । శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి తత్త్వార్థం వచనం మమ ॥ ౨౧ ॥ అహం శూర్పణఖా నామ రాక్షసీ కామరూపిణీ । అరణ్యం విచరామీదమేకా సర్వభయంకరా ॥ ౨౨ ॥ రావణో నామ మే భ్రాతా బలీ రాక్షసేశ్వరః । వీరో విశ్రవసః పుత్రో యది తే శ్రోత్రమాగతః ॥

తతః నత యువృష్టయా ||౫||౬||౭||౮|| ప్రీతిరూపం - ఆనందప్రదరూపం దారుణా క్రూరా-తరుణం సకుమారం దక్షిణం ఋజుభాషిణం - వామభాషిణీ వక్రభాషిణీ - న్యాయవృత్తం శాస్త్రవిహితాచారం శరీరజసమావిష్టా మదనాకులా||౧౨||ఇయమితి||నియోగాత్ || ఆజ్ఞాబలాత్-యంత్రిత ప్రచోదితః|| ||ధర్మార్థమితి || ధర్మకాంక్షీ పితృవాక్యనిర్వహణరూపధర్మాభిలాషీ-ధర్మార్థం తస్యైవ ధర్మస్య పరిపాలనాయ [illegible] - [illegible] ||౧౦||౧౧||౧౨||౧౩||౧౪||౧౫||౧౬||౧౭||౧౮||౧౯||౨౦|| ౨౧||౨౨|| ||తానహమితి తాన్ రావణాదీన్ సమతి[illegible] తాత్త్వదభిసరణే తన్నిమిత్తభయరహితేత్యర్థః హే రామ త్వా త్వాం-పూర్వదర్శనాత్ ప్రథమగతే -నమ రథస్య -అపూర్వం దర్శనాదిలప్సా రే-అపూర్వదర్శనాత్ దేవదానవమర్త్యేష్వితః ప్రాగదృష్టదివ్యత్వ[illegible] పదర్శనా

స్థానస్థావిశేషః - ఏవం భ్రాతృకథనేన రామస్య స్వపరిగ్రహార్థితి సూచితమిత్యత ఆహ । తానహమితి - అతిక్రాన్తా అతిక్రమ్య వర్తమానా స్వచ్ఛందచారిణీత్యర్థః - త్వా త్వాం పూర్వదర్శనాత్ ప్రథమదర్శనమారభ్య - అపూర్వదర్శనాదితి వా ఛేదః దేవదానవమర్త్యేష్విత పూర్వమదృష్టత్వద్రూపదర్శనాద్ధేతోః । భావేన హృదయేన తత్వాఖ్యభావేన వా భర్తారం సముపేతాస్మి - తత్ర హేతుః పురుషోత్తమమితి - సీతాయాం విద్యమానాయాం కింత్వయేత్యత్రాహ అహమితి - స్వచ్ఛందబలగామినీ స్వేచ్ఛానుగుణబలగమనా చ - సీతాం నిందతి వికృతా చేతి వికృతేతి విమమశరరత్వముచ్యతే కరాళాం వికృతాం - కరాళో దంతురే తుంగే విశాలే వికృతేపిచేతి వైజయంతీ । నిర్ణతం నిరవకాశయోనసంనిమ్నముదరం యస్యాస్సా నిర్ణతోదరీ ॥ ౨౯ ॥ ఇక్షేతి । తాం మదిరేక్షణాం మదయతీతి మదయతీతి మదిరం తాదృశమీక్షణం యస్యాస్తాం మదవర్ణశోభనయోరిత్యస్మాద్ధాతోః ఇషిమదీత్యాదినా కిరచ్ ప్రత్యయః - అత్ర సార్ధత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే సప్తదశస్సర్గః ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁

అథ ఖరక్రోధహేతుశ్శూర్పణఖావిరూపకరణమష్టాదశే తత ఇత్యాది ॥ తతః తత్ర పర్ణశాలాయాం - అథ శూర్పణఖావచనానంతరం - స్వచ్ఛయా స్పష్టార్థయా శ్లక్ష్ణయా మృద్వ్యా - కామ ఏవ పాశః తేనావపాశితాం సంజాతపాశాం బద్ధామిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ కృతేతి । కృతదారః స్వీకృతభార్యః - కరోతేరనేకార్థత్వాత్ - అస్మీత్యహమిత్యస్మిన్నర్థే నిపాతః భవతీతి శూర్పణఖాయాస్సంబోధనం - ఇష్టా త్వేనత్యక్తుమనర్హేత్యాహ దయితేతి - తర్హి తుల్యో నేకత్ర దక్షిణ ఇత్యుక్తదక్షిణో భవేత్యాశంక్యాహ త్వద్విధానామితి సదుఃఖా సుతరాం దుఃఖకరీ సపత్న్యా సహితా ససపత్నీ - తస్యా భావస్ససపత్నతా త్వతలోర్గుణవచనస్యైవ పుంవద్భావః గుణత్వం చాన్యనిష్ఠత్వాదివత్ - కింతు కరిణత్వమిత్యాదివత్ ద్రవ్యస్యావ్యావృత్తిః - అతస్సపత్నీసాహిత్యరూపగుణవచనత్వాత్ పుంవద్భావః ॥ ౨ ॥ అనుజస్త్విత్యాది ॥ అకృతదారః - అనహాకృతదార ఇత్యర్థః - నవితథాపరిహాసకథాస్వపేత్యుక్తే అనృతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదాచనేత్యుక్తేశ్చ అకృతదార ఇతి నార్థః - అపూర్వీతి పూర్వం భార్యాసుఖం జ్ఞాతమనేన పూర్వీ - పూర్వాదినిరిత్ ఇనిః న పూర్వీ అపూర్వీ - చిరాదజ్ఞాతభార్యాసుఖ ఇత్యర్థః -

❁ । ప్రవృద్ధనిద్రశ్చ సదా కుంభకర్ణో మహాబలః । విభీషణస్తు ధర్మాత్మా న తు రాక్షసచేష్టితః ॥ ❁ ॥ ప్రఖ్యాతవీర్యౌ చ రణే భ్రాతరౌ ఖరదూషణౌ । తానహం సమతిక్రాంతా రామ త్వా పూర్వదర్శనాత్ ॥ ❁ ॥ సముపేతాస్మి భావేన భర్తారం పురుషోత్తమమ్ । అహం ప్రభావసంపన్నా స్వచ్ఛందబలగామినీ ॥ ❁ ॥ చిరాయ భవ మే భర్తా సీతయా కిం కరిష్యసి । వికృతా చ విరూపా చ న చేయం సదృశీ తవ ॥ ❁ ॥ అహమేవానురూపా తే భార్యారూపేణ పశ్య మామ్ । ఇమాం విరూపామసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీమ్ ॥ ❁ ॥ అనేన తే సహ భ్రాత్రా భక్షయిష్యామి మానుషీమ్ । తతః పర్వతశృంగాణి వనాని వివిధాని చ ॥ ❁ ॥ పశ్యన్ సహ మయా కాంత దండకాన్ విచరిష్యసి ॥ ౨౯ ॥ ఇత్యేవముక్తః కాకుత్స్థః ప్రహస్య మదిరేక్షణామ్ ॥ ❁ ॥

ఇదం వచనమారేభే వక్తుం వాక్యవిశారదః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తదశస్సర్గః ❁❁❁❁

తతశ్శూర్పణఖాం రామః కామపాశావపాశితామ్ । స్వచ్ఛయా శ్లక్ష్ణయా వాచా స్మితపూర్వమథాబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ కృతదారోఽస్మి భవతి భార్యేయం దయితా మమ । త్వద్విధానాం తు నారీణాం సుదుఃఖా ససపత్నతా ॥ ౨ ॥ అనుజస్త్వేష మే భ్రాతా శీలవాన్ ప్రియదర్శనః । శ్రీమానకృతదారశ్చ లక్ష్మణో నా

ద్ధేతోః - త్వాం భర్తారం సముపేతాస్మీతి సంబంధః ॥ ❁ ॥ అహమితి ॥ ప్రభావసంపన్నా - ప్రకర్షేణ భావేన శృంగారాఖ్యేన సంపన్నా - స్వచ్ఛందబలగామినీ చ సీతాసౌందర్యదర్శనమోహితాపి - జన్మోహానదివ్యమంగళవిగ్రహశ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురా - ఆత్మనః శ్రీరామపరిగ్రహాయ శూర్పణఖా దేవీం దూషయతి ॥ వికృతేతి ॥ నిర్ణతోదరీం లంబోదరీం ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ❁❁❁ ❁❁❁❁❁ ❁❁❁❁❁ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం సప్తదశస్సర్గః - ❁❁❁❁❁

తామితి ॥ అవపాశితాం బద్ధాం - స్వేచ్ఛయా పరిహాసయా పవినోదేన అత ఏవ స్మితపూర్వమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ కృతేతి ॥ హే భవతి అస్మీత్యహమర్థే - కృతదారః ఊఢభార్యః - భార్యా చేయం సన్నిహితేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ గురుశాపి సమంహాసం కర్తవ్యం కుటిలం వినేతి న్యాయేన - భ్రాతృవిషయమపి పరిహాసం ప్రయోజయన్ - రామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రవృత్త్యాభాస ప్రత్యాయకైః - తాత్పర్యేణ నివృత్తిప్రతిపాదకైః శ్లిష్టశబ్దైరుత్తరమనుభాషతే - అనుజ ఇత్యాదినా ॥ శీలవత్త్వప్రియదర్శనత్వాదిగుణయుక్తం - ప్రియం దర్శనం యస్య సః - అకృతదారః అనూఢభార్యశ్చ అపూర్వీ భార్యయా చార్థీతి పాఠానుసారేణ వ్యాఖ్యాయతే - పూర్వం భార్యాసుఖమనేన జ్ఞాతమితి పూర్వీ - స న భవతీత్యపూర్వీ - అత ఏవ భార్యయార్థీ - ప్రణేజనవాంశ్చ అపూర్వభార్యయా చార్థీతి పాఠే - అయమర్థః - అపూర్వయా నూతనయా భార్యయా త్వామేవార్థయతీత్యర్థః - సా చ త్వమేవ భవిష్యసీతి పరిహాసానుకూలః ప్రతీతికోఽర్థః ॥ అంతరాశయస్తు - అకృతదారః అకృత అపరదారపరిగ్రహః అసన్నిహితభార్యో వా

అతఏవభార్యయా అర్థీ ప్రయోజనవాన్ - ఇదంవచనద్వయం స్వభార్యావిషయకాంతరాశయేన ప్రయుక్తం - అనురూపశ్చ తేభర్తేత్యత్ర అభర్తేతిచ్ఛేదేనాంతరాశయః - రూపస్యాస్యకుత్సితస్యరూపస్యేత్యర్థః విశాలాక్షీ విరుద్ధశీలయా విశాలాక్షీత్వమపిగమ్యతే - అర్కప్రభా మేరుంయథాభజతితథేత్యన్వయః - అర్కప్రభామేరుం ప్రాప్యయథానివర్తతే తథేత్యప్యర్థః - ఏవంరామోయాయుక్తయాస్యస్మిన్ కామమోహేన ప్రాప్తాయాః స్త్రియస్సహసాధిక్కారేణదుఃఖంమాభూదితిపరిహాసకథాం ప్రవర్తయామాస ॥౫॥౬॥౭॥ ఏవమితి ॥ శూర్పణఖా పరుషఖోయస్యాస్సాశూర్పణఖి - సంజ్ఞాయాంవివక్షితత్వాత్ స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాదితిఙీప్ - అసంజ్ఞాత్వాదేవపూర్వస్థాత్ సంజ్ఞాయామితిణత్వాభావః ॥౮॥ కథమితి ॥ దాసస్యమే భార్యాభూత్వాకథందాసీభవితుమిచ్ఛసి - దాస్యదాసత్వమిత్యత్రాహ సోహమితి - అహమార్యేణజ్యేష్ఠేనభ్రాత్రా - పరవాన్ నాథవాన్ - దూరాణ్నాత్మేత్ పరాధీనఇత్యమరః । తస్యదాసోహమిత్యర్థః - అకమలవర్ణినీత్యపిచ్ఛేదః ॥౯॥ సమృద్ధార్థస్యేతి ॥ సిద్ధార్థా సిద్ధనివృత్తిః - అర్థోవిధేయరై వస్తుప్రయోజననివృత్తిష్విత్యమరః । అమలవర్ణినీత్యపి యవీయసీకనిష్ఠా - హీనావా ॥౧౦॥ సీతాయాంవిద్యమానాయాంకథంమాంపరిగ్రహీష్యతీత్యత్రాహ ఏనామితి - ఏతాదృశావస్థాంత్వామేవపరిత్యజ్యసీతాంభజిష్యతీతిహార్దోర్థః - అసతీంఅప్రశస్తామితిసీతాపక్షే - అతోనపునరుక్తిదోషః కరాళాంభయంకరాం - నిర్ణతంనిరతిశయంఉదరంయస్యాస్తాం ॥౧౧॥ కోహీతి ॥ విచక్షణా ॥౧౨॥ ఇతీతి ॥ పరిహాసావిచక్షణాపరిహాసానభిజ్ఞా ॥౧౩॥ సేతి ॥ పర్ణశాలాయామిత్యనేనలక్ష్మణోబహిరేవస్థితఇతిగమ్యతే ॥౧౪॥ ఏనామితి ॥ అవష్టభ్యఅవలంబ్య ॥౧౫॥ అద్యేతి ॥ పశ్యతస్తవపశ్యతి నిస్సపత్నానిష్ప్రతిబంధకా ॥౧౬॥ ఇతీతి ॥ అలాతసదృశేక్షణానిజ్వాలకాష్ఠాగ్నితుల్యేక్షణా ఉల్కానిర్గతజ్వాలా - సాచోత్పాతకాలభావినీ ప్రకృతేవివక్షితా ॥౧౭॥ తామితి ॥ నిగృహ్యహుంకారేణప్రతిషిధ్య ॥౧౮॥ క్రూరైరితి ॥ అనార్యైఃదుర్జనైః కథంచిజ్జీవతీంశూర్పణఖా

మవీర్యవాన్ ॥౪॥ అపూర్వీ భార్యయాచార్థీ తరుణః ప్రియదర్శనః । అనురూపశ్చ తేభర్తా రూపస్యా
చభవిష్యతి ॥౪॥ ఏనంభజవిశాలాక్షి భర్తారం భ్రాతరమ్మమ । అసపత్నా వరారోహే మేరుమర్క
ప్రభాయథా ॥౫॥ ఇతిరామేణసాప్రోక్తా రాక్షసీకామమోహితా । విసృజ్యరామంసహసా తతోలక్ష్మ
ణమబ్రవీత్ ॥౬॥ అస్యరూపస్యతేయుక్తా భార్యాహంవరవర్ణినీ । మయాసహసుఖంసర్వాన్ దండకాన్
విచరిష్యసి ॥౭॥ ఏవముక్తస్తుసౌమిత్రీ రాక్షస్యావాక్యకోవిదః । తతశ్శూర్పణఖీంస్మిత్వా లక్ష్మణోయు
క్తమబ్రవీత్ ॥౮॥ కథందాసస్యమేదాసీ భార్యాభవితుమిచ్ఛసి । సోహమార్యేణపరవాన్ భ్రాత్రా
కమలవర్ణిని ॥౯॥ సమృద్ధార్థస్యసిద్ధార్థా ముదితామలవర్ణినీ । ఆర్యస్యత్వంవిశాలాక్షి భార్యాభ
వయవీయసీ ॥౧౦॥ ఏనాంవిరూపామసతీం కరాళాంనిర్ణతోదరీమ్ । భార్యాంవృద్ధాంపరిత్యజ్య త్వా
మేవైషభజిష్యతి ॥౧౧॥ కోహిరూపమిదంశ్రేష్ఠం సంత్యజ్యవరవర్ణిని । మానుషీషువరారోహే కుర్యా
ద్భావంవిచక్షణః ॥౧౨॥ ఇతిసాలక్ష్మణేనోక్తా కరాళానిర్ణతోదరీ । మన్యతేతద్వచస్తథ్యం పరిహాసా
విచక్షణా ॥౧౩॥ సారామంపర్ణశాలాయాముపవిష్టంపరంతపమ్ । సీతయాసహదుర్ధర్షమబ్రవీ
త్కామమోహితా ॥౧౪॥ ఏనాంవిరూపామసతీం కరాళాంనిర్ణతోదరీమ్ । వృద్ధాంభార్యామవష్టభ్య
మాంనత్వంబహుమన్యసే ॥౧౫॥ అద్యేమాంభక్షయిష్యామి పశ్యతస్తవమానుషీమ్ । త్వయాసహచరి
ష్యామినిస్సపత్నాయథాసుఖమ్ ॥౧౬॥ ఇత్యుక్త్వామృగశాబాక్షీమలాతసదృశేక్షణా । అభ్యధావత్సు
సంక్రుద్ధామహోల్కారోహిణీమివ ॥౧౭॥ తాంమృత్యుపాశప్రతిమామాపతంతీంమహాబలః । నిగృహ్య
రామఃకుపితస్తతోలక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥౧౮॥ క్రూరైరనార్యైస్సౌమిత్రే పరిహాసఃకథంచన । నకార్యః

పూర్వభార్యయా ప్రథమభార్యయైవార్థీ చరితార్థః శీలవాన్ ఏకపత్నీవ్రతశీలః ప్రియదర్శనః - ప్రియేసుమిత్రే సుదర్శనం దృష్టిర్యస్యసతథోక్తః తేఅభర్తేతిచ్ఛేదః - అనురూపస్స భార్యానురూపఇతియావత్ - అస్యరూపస్యయోగ్యఇతిశేషః - భవిష్యతికాక్వాదరేణభవిష్యతీత్యర్థః యద్వాఅస్యరూపస్యానురూపోభవిష్యతీతికాకుః ॥౪॥ ఏనమితి ॥ భర్తారంమద్దాస్యకర్మణా - అస్మత్పోషకమిత్యంతరాశయం ॥౩॥౪॥౫॥౬॥౭॥౮॥ కథమితి ॥ ఆర్యేణపరవాన్ తదధీనః - దాసస్యమే భార్యాసతీదాసీభవితుంకథమిచ్ఛసీతియోజనా ॥౯॥౧౦॥ గురుణాపిసమంహాస్యమితిన్యాయేనలక్ష్మణః సీతాయామపిపరిహాసం ప్రయుక్తే ॥ ఏతామితి ॥ ప్రతీతికోర్థఃస్పష్టః వస్తుతస్తువిరూపాంవిశేషరూపాం త్రిలోకసుందరీమిత్యర్థః - అసతీం నవిద్యతేఅన్యాసతీయస్యాస్సాఅసతీ పరమపతివ్రతేత్యర్థః - కరాళాముత్తుంగాం ॥౪॥ కరాళోదంతురేతుంగేదారుశేపిచకథ్యతేఇతినిఘంటుః - నిర్ణతోదరీంనిర్ణతంనిమ్నముదరంయస్యాస్తాం - తనుమధ్యామిత్యర్థః - వృద్ధాంజ్ఞానశీలగుణవృద్ధామిత్యర్థః ॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ ఇతీతి ॥ అలాతముల్ముకంమహోల్కాక్రూరగ్రహః ॥౧౭॥ తామితి ॥ మృత్యుపాశప్రతిమాం -

యాః క్రౌర్యమాలోక్య కథంచిత్ స్వాధ్యమాపన్నాం॥ ౧౯॥ ఇమామితి ॥ పూర్వమేవ విరూపాం పునర్విరూపయేతి భావః. ఏతావత్పర్యంత మవరాచారాచారా త్రూష్ణిస్థితం - అద్యసితాక్రమణాద్రామో విరూపయేత్యర్థః॥ ౨౦ ॥ ఇత్యుక్త ఇతి ॥ తస్యాః కర్ణనాసమిత్యన్వయః - ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః రామేణ ఆజ్ఞాపితోఽపి శూర్పణఖాయా స్త్రీయా వధే రామేణ హానిర్జాతేత్యనుసంధేయం॥ ౨౧॥ నికృత్తేతి ॥ యథాగతం మార్గమవలంబ్య - వనం ప్రదుద్రావేతి సంబంధః॥ ౨౨॥ సేతి ॥ శోణితోక్షితా రక్తేన సిక్తా నాదాన్ నాదవిశేషాన్ ... ॥ ౨౩॥ సావిక్షరంతీతి ॥ విక్షరంతీ స్రవంతీ రుధిరం రక్తం ప్రగృహ్య ఉత్క్షిప్య॥ ౨౪॥ సేతి ॥ తం తాదృశం జనస్థానే ప్రసిద్ధం యథా అశనిః గగనాత్ భూమౌ పపాత॥ ౨౫॥ ఉత్తరస్యార్థమేకేన సంగృహ్ణాతి తతస్సభార్యమితి ॥ భయమోహాభ్యాం భయమోహ ... మూర్ఛితా తేన ... రాఘవం వనమాగతం శశంస - ఆత్మని రూపణం చ సర్వం శశంస ... సమూలం శశంసేత్యర్థః ... ॥ ౨౬॥

❀❀❀ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః ❀❀❀

అథ ఖరవధమూలభూతం ఖరక్రోధ ... ఏకోనవింశే తామిత్యాది ॥ భగినీం ... ॥ ౧ ॥ ఉత్తిష్ఠేతి ॥ ప్రమోహ ... విసంజ్ఞతా - సంభ్రమః ... ॥ ౨ ॥ ... పరిగణనిష్ఠా ... తుదతి వ్యథయతి ... అంగుల్యగ్రేణ లీలయేతి ప్రతీకారమూలం ... ॥ ౩ ॥ ... యస్త్వామద్య ... ఉత్తమం విషం ... విషమిత్యర్థః ॥ ౪ ॥

పశ్య వై దేహం కరంచితే న్యస్య జీవితమ్ ॥ ౧౯ ॥ ఇమాం విరూపామసతీమతిమత్తాం మహోదరీమ్। రాక్షసీం పురుషవ్యాఘ్ర విరూపయితుమర్హసి ॥ ౨౦ ॥ ఇత్యుక్తో లక్ష్మణస్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పశ్యతః। ఉద్ధృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబలః ॥ ౨౧ ॥ నికృత్తకర్ణనాసా తు విస్వరం సా వినద్య చ। యథాగతం ప్రదుద్రావ ఘోరా శూర్పణఖా వనమ్ ॥ ౨౨ ॥ సా విరూపా మహాఘోరా రాక్షసీ శోణితోక్షితా। ననాద వివిధాన్నాదాన్ యథా ప్రావృషి తోయదః ॥ ౨౩ ॥ సా విక్షరంతీ రుధిరం బహుధా ఘోరదర్శనా। ప్రగృహ్య బాహూ గర్జంతీ ప్రవివేశ మహావనమ్ ॥ ౨౪ ॥ తతస్తు సా రాక్షససంఘసంవృతం ఖరం జనస్థానగతం విరూపితా। ఉపేత్య తం భ్రాతరముగ్రదర్శనం పపాత భూమౌ గగనాద్యథాశనిః ॥ ౨౫ ॥ తతస్సభార్యం భయమోహమూర్ఛితా సలక్ష్మణం రాఘవమాగతం వనమ్। విరూపణం చాత్మని శోణితోక్షితా శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - అష్టాదశస్సర్గః ॥

తాం తథా పతితాం దృష్ట్వా విరూపాం శోణితోక్షితామ్। భగినీం క్రోధసంతప్తః పప్రచ్ఛ రాక్షసః ॥ ౧ ॥ ఉత్తిష్ఠ తావదాఖ్యాహి ప్రమోహం జహి సంభ్రమమ్। వ్యక్తమాఖ్యాహి కేన త్వమేవంరూపా విరూపితా ॥ ౨ ॥ కః కృష్ణసర్పమాసీనమాశీవిషమనాగసమ్। తుదత్యభిసమాపన్నమంగుల్యగ్రేణ లీలయా ॥ ౩ ॥ కః కాలపాశమాసజ్య కంఠే మోహాన్న బుధ్యతే। యస్త్వామద్య సమాసాద్య పీతవాన్విషముత్తమమ్ ॥ ౪ ॥ బలవిక్రమసంపన్నా కామగా కామరూపిణీ। ఇమామవస్థాం నీతా త్వం కేనాంతకసమా గతా ॥ ౫ ॥ దేవగంధర్వభూతానామృషీణాం చ మహాత్మనామ్। కోఽయమేవం విరూపాం త్వాం మహావీర్యశ్చకార హ ॥

యః పాశసదృశం - నిగృహ్య ప్రతిరుద్ధ్య జీవితం ... కథంచిత్ ... ॥ ౧౯, ౧౭ ॥ ౨౦ ॥ ఇత్యేతి ॥ కర్ణనాసమిత్యత్ర ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః ॥ ౨౧-౨౩ ॥ సేతి ॥ ప్రవివేశ ... ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఉత్తరస్యార్థసంగ్రహ శ్లోకః - భయమోహాభ్యాం మూర్ఛితా ... ॥ ౨౬ ॥

❀❀❀ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయామష్టాదశస్సర్గః ❀❀❀

౧ ॥ తామితి ॥ ౨ ॥ ప్రమోహం సంజ్ఞాతాం సంభ్రమం ... ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ కేతి ॥ అంగుల్యగ్రేణ ... ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ దేవేతి ॥ త్వాం కేన విరూపితా ... వ్యక్తమాఖ్యాహి ...

అథవిస్మయేనవృశ్చతిబలేతి ॥ ... [illegible] ... దేవాదీనామితి ... [illegible]

[illegible]

౬ ॥ నహిపశ్యామ్యహంలోకే యఃకుర్యాన్మమవిప్రియమ్ । అమరేషుసహస్రాక్షమ్మహేంద్రంపాకశాసనమ్ ॥ ౭ ॥ అద్యాహంమార్గణైః ప్రాణానాదాస్యే జీవితాంతకైః । సలిలేక్షీరమాసక్తంనిష్పిబన్నివసారసః ॥ ౮ ॥ నిహతస్యమయాసంఖ్యే శరసంకృత్తమర్మణః। సఫేనంరుధిరంరక్తంమేదినీకస్యపాస్యతి॥ ౯ ॥ కస్యపత్రరథాఃకాయాన్మాంసముత్కృత్యసంగతాః । ప్రహృష్టాభక్షయిష్యంతినిహతస్యమయారణే ॥ ౧౦ ॥ తంనదేవానగంధర్వానపిశాచానరాక్షసాః । మయాపకృష్టంకృపణంశక్తాస్త్రాతుమ్మహాహవే ॥ ౧౧ ॥ ఉపలభ్యశనైస్సంజ్ఞాంతంమేశంసితుమర్హసి । యేనత్వందుర్వినీతేనవనేవిక్రమ్యనిర్జితా ॥ ౧౨ ॥ ఇతిభ్రాతుర్వచశ్శ్రుత్వాక్రుద్ధస్యచవిశేషతః । తతశ్శూర్పణఖావాక్యంసబాష్పమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౩ ॥ తరుణౌరూపసంపన్నౌసుకుమారౌమహాబలౌ । పుండరీకవిశాలాక్షౌచీరకృష్ణాజినాంబరౌ

... [illegible] ... ॥ ౬ ॥ నహిపశ్యామీత్యంతంవాక్యం ॥ తత్రతమిత్యధ్యాహార్యం ... [illegible] ... ॥ ౭ ॥ అద్యేతి ॥ సారసోహంసః ॥ ౮ ॥ నిహతస్యేతి ॥ ... [illegible] ... ॥ ౧౦ ॥ తమితి ॥ మయాపకృష్టమితి ... [illegible] ... ॥ ౧౧ ॥ ... [illegible] ... ॥ ౧౩ ॥ ... [illegible]

టాజినధారణేప్యతిరమణీయౌ - యద్వా కోయమేవం మహావీర్య ఇతి గాంభీర్యాతిశయో దుర్ధర్షత్వం చోచ్యతే తరుణౌ-షోడశవర్షదేశీయౌ ద్యుక్తరీత్యా యుద్ధయోగ్యౌ - యద్వా యౌవనే విషయైషిణామిత్యాద్యుక్తరీత్యా విషయప్రావణ్యేన యుక్తావితి - రూపసంపన్నౌ - కన్యాకాన్తయా తే రూపమిత్యుక్తరీత్యా వనితాజనవశీకరణ [illegible] శరీరసముదాయం తౌ - నసాయి [illegible] సంపన్నౌ - సుకుమారౌ - శ్రీమత్పుత్రలయాసంపన్నసుకుమారౌ - అతో భవదాయుధప్రహారానర్హౌ మహాబలౌ - విపరీతలక్షణయా - దుర్బలౌ - నసైన్యసహాయవతౌ నపర్యాప్తావిత్యర్థః - యద్వా సుకుమారౌ తథాపి బలానర్హౌ యుద్ధవిరోధినౌ [illegible] త్వాన్న యుద్ధసహౌ - పుండరీకవిశాలాక్షౌ - తయోర్వ్యాధాసామర్థ్యంమద్వైరూప్యకరణానంతరం కింభవిష్యతీతి భీత్యాక్షిభ్రూరలోచనవియోగా [illegible] వ్యతే - చీరకృష్ణాజినాంబరౌ - పరిధానసంపాదనస్యాప్యశక్తౌ - తత్రాప్యేకరూపసంచయరహితౌ చీరకృష్ణాజినాంబరౌ - స్థావరతిర్యగ్వ్యక్తిరూపిత్వాల్లబ్ధేంబరేపి ప్రాప్తౌ - యద్వా ఖరస్య ప్రాప్తస్నానాయతయోర్వల్కలినోరుచ్యతే తరుణావిత్యాది ॥ తరుణౌ జఘన్యావస్థాపన్నౌ సుకుమారౌ స్పర్శావస్థ-రూపసంపన్నౌ సింహోదారస్కంధమహాబాహుమిత్యుక్తరీత్యా యుద్ధాదావేపి దర్శనమాత్రేణ పరిభూయకంపనకరశరీరౌ సుకుమారౌ లలితాయైవసర్వసంహరణక్షమౌ - మహాబలౌ మనోబలబాహుబలోపాయబలసంపన్నౌ - పుండరీకవిశాలాక్షౌ-వైరిషు గౌరవబుద్ధ్యాలకక్షౌ ఋష్యరాజతయా విమలనేత్రౌ - అనేనశత్రుదర్శనకృతక్షోభరాహిత్యముచ్యతే చీరకృష్ణాజినాంబరౌ సదాప్యధ్యవసితయాయుద్ధసన్నద్ధావిత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం ॥౧౪॥ పునరపి హృదయే పరివర్తమానం లక్ష్మణం [illegible] ॥ దేవావితి యద్యపిదశరథసుతావితి శ్రుతం - తథాపి తత్ప్రభావదర్శనేనైతదసత్యమేవోక్తమితి మన్య ఇతి భావ ॥౧౬॥ తరుణీతి ॥ తత్రేతి ॥ సా ॥౧౭॥ తాభ్యామితి ॥ ప్రమదాం-అధికృత్యనిమిత్తీకృత్య - ఉభాభ్యాం సంభూయ ఐకమత్యం ప్రాప్య - ఇమామవస్థాం నీతాస్మి - యథా అనాథా అసతీ కులటా నీయతే తథా నీతాస్మీతి యోజనా ॥౧౮॥ తస్యాశ్చేతి ॥ అనృజువృత్తాయా కుటిలవృత్తాయాః - అసనితత్ప్రేరణేనైవ మాం తౌ విరూపితవంతావిత్యవమన్యతేతి గమ్యతే రణమూర్ధని హతయోరిత్యన్వయః - సీతాయా రణమూర్ధని గమనాసంభవాత్సీతాయా ఇతి విపరీతామోనయుక్తం - అన్యథా అశక్యత్వాద్రణమూర్ధనీత్యుక్తం ॥౧౯॥ అవశ్యకర్తవ్యత్వాయ పునరప్యాహ ఏషమేతి ॥ ప్రథమ శ్రేష్ఠ - కామః అభిలాష - ప్రథమా ప్రవరాదిమావితి వైజయంతీ । తాతేతి పితృవజ్జ్యేష్ఠసంబోధనం ॥౨౦॥ ఇతీతి ॥ చతుర్దశేతి చతుర్దశసహస్రాద్యపి నిర్వ్యథః ॥౨౧॥ మహా

బలౌ ॥౧౪॥ ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ । పుత్రౌ దశరథస్యాస్తాం భ్రాతరౌ రామల

క్ష్మణౌ ॥౧౫॥ గంధర్వరాజప్రతిమౌ పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ । దేవౌ వా మానుషౌ వా తౌ న తర్కయితు

ముత్సహే ॥౧౬॥ తరుణీ రూపసంపన్నా సర్వాభరణభూషితా । దృష్టా తత్ర మయా నారీ తయోర్మధ్యే సు

మధ్యమా ॥౧౭॥ తాభ్యాముభాభ్యాం సంభూయ ప్రమదామధికృత్య తామ్ । ఇమామవస్థాం నీతాహం య

థానాథాసతీ తథా ॥౧౮॥ తస్యాశ్చానృజువృత్తాయాస్తయోశ్చ హతయోరహమ్ । సఫేనం పాతుమిచ్ఛా

మి రుధిరం రణమూర్ధని ॥౧౯॥ ఏష మే ప్రథమః కామః కృతస్తాత త్వయా భవేత్ । తస్యాస్తయోశ్చ రుధి

రం పిబేయమహమాహవే ॥౨౦॥ ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం చతుర్దశ మహాబలాన్ । వ్యాదిదేశ ఖరః

ర్వణఖా తద్రూపగుణవర్ణనేన వా పరమసుఖమనుభవిష్యామీతి దియా [illegible] ॥ తరుణావిత్యాదినా ॥ దేవౌ వా మానుషౌ వా తౌ న తర్కయితుముత్సహే - యద్యపి దశరథసుతావితి తత్సకాశాదేవ శ్రుతం తథాపి తయోర మానుషచరిత్రైః - శ్రీరామలక్ష్మణౌ దేవౌ వా మానుషౌ వేతి విచారయితుం నిశ్చేతుం న సమర్థాస్మీత్యర్థః ॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ తాభ్యామితి ॥ తాం ప్రమదామధికృత్య నిమిత్తీకృత్య - తాభ్యాముభాభ్యాం సంభూయ - ఏకేన కనీయసా ఇమామవస్థాం నీతేతి యోజనా ॥౧౮॥ తస్యా ఇతి ॥ రుధిరం పాతుమిచ్ఛామీత్యనేన - శ్రీరామవర్ణనేన స్వస్యా ముక్తిత్వశంకా ఖరస్య నివర్తయతీతి జ్ఞేయం - తస్యాం హతాయా ఇతి పరిణామః - ఏష మే ప్రథమ కామ ఇతి పునర్వచనముక్తార్థేచ్ఛాద్యోతనాయేతి న పునరుక్తిః - తస్యాశ్చానృజువృత్తాయా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్య నా స్తవాదస్తు రణమూర్ధని నిహతయోః రామలక్ష్మణయోః తృతీయార్థే షష్ఠీ - అనృజువృత్తాయా స్తస్యాశ్చ బహిర్గ్యావమోతి శేష హతయోః ఛిన్నయోః ద్వితీయార్థే షష్ఠీ - కర్ణనాసికే స్వస్యేతి శేషః - అత ఇదం పరమహం - సఫేనం రుధిరం పాతుమిచ్ఛామితి కాకుః - నేచ్ఛామ్యేవేత్యర్థః - తేనావేదయోస్త్వయాశక్యతో భవేత్యదిలప కారఇతి శేషః - ఛిన్నకర్ణనాసాం మాం దృష్ట్వాప్యుపేక్షసే యది తదా త్వత్ప్రహారాదేహాంత్యత్యేమీతి భావః-ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయామిత్యాగభ్యసర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు ॥ ఇతి తస్యామితి ॥ అస్యార్థ [illegible] వాసాయాం రామవృత్తాంతమితి శేషః ఖరః ॥౨౧॥ తస్మాద్యుక్రూరరూపేణ దేహేన హరతామృతమ్ । విష్ణుదాశరథిభూత్వా మోక్షయిష్యతి ప్రతేలేశి వ శాపా ద్రాక్షుస వంప్రాప్తయాజ్ఞవల్క్యసుతం చంద్రకాంత ఇత్యర్థః అతఏవ శూర్పణఖాయుక్తా ద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం-విష్ణుత్వేన జ్ఞాత్వా-సపరివారస్యస్య శ్రీరాముత్సాద్వ శేషత్సస్వ భగినీప్రీతయఇవ - రామేణ సహయుద్ధార్థం రాక్షసానాద్విదిదేశేత్యర్థః అస్మిన్నర్థే శేషః మే- స్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథానుసంధేయా ॥ స్మః-యాజ్ఞవల్క్యసుతో రాజన్ త్రేతాయాం లోకవిశ్రుతాః ॥ చంద్రకాంత మహామేధ విజయా ప్రాజ్ఞ్యణ్యోః

సహాయవిత్యాది ॥ మర్త్యలోకాం ... గూఢవ్యామాలాత్ - అపావర్తితుం ... చేతి ... పీర్యువక్రాదేశ నయన ప్రయో జనమాహ ఇదమితి ॥ అస్యాః ... మనోరథః మమ ... ప్రత్యుత్థాప్యతామ్ ॥ ౨౨ ॥ ఇతీతి ॥ ... ప్రతి ... దశేయం ... ఇయం ... తేభ్యో ... ॥ ౨౩ ॥ తత ఇతి ॥ ప్రదరా బాణాః - ... ఉద్గతం రాక్షసాః ... సంగ్రహాయణం శ్లోక ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే ... అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనవింశస్సర్గః

అథ చతుర్దశ రాక్షస ... - తత శ్శూర్పణఖేత్యాది ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ముహూర్తమితి ॥ ప్రత్యనన్తరః ప్రత్యాసన్నః - రక్షక ఇతి యావత్ - అస్యాః పదవీం ఆగతానిత్యన్వయ ॥ ౪ ॥ వాక్యమితి ॥ ... ప్రత్యపూజయత్ ... ॥ ౫ ॥ రాఘవ ఇతి ॥ చామీకరం స్వర్ణం ॥ ౬ ॥ ... పుత్రావిత్యాది ॥ ... ఉపహింసథ ॥ ౭ ॥ ... యుష్మాన్ ... ఇత్యాహ యుష్మానితి ॥ విప్రకారాన్ ... భవతాం ప్రథమ ... ॥ ౯ ॥ తిష్ఠతైవేతి ॥ అత్రైవ సంతుష్టాః

క్రుద్ధో రాక్షసాన్ అంతకోపమాన్ ॥ ౧౯ ॥ మానుషౌ శస్త్రసంపన్నౌ చీరకృష్ణాజినాంబరౌ । ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం ఘోరం ప్రమదయా సహ ॥ ౨౦ ॥ తౌ హత్వా తాం చ దుర్వృత్తాముపావర్తితుమర్హథ । ఇదం చ రుధిరం తేషాం భగినీ మమ పాస్యతి ॥ ౨౧ ॥ మనోరథోఽయమిష్టోఽస్యా భగిన్యా మమ రాక్షసాః । శీఘ్రం సంపాద్యతాం తౌ చ ప్రమథ్య స్వేన తేజసా ॥ ౨౨ ॥ ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ । తత్ర జగ్ముస్తయా సార్ధం ఘనా వాతేరితా యథా ॥ ౨౩ ॥ తతస్తు తే తం సముదగ్రతేజసం తథాపి తీక్ష్ణప్రదరా నిశాచరాః । న శేకురేనం సహసా ప్రమర్దితుం వనద్విపా దీప్తమివాగ్నిముద్ధితమ్ ॥ ౨౪ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే ఏకోనవింశస్సర్గః

తతః శూర్పణఖా ఘోరా రాఘవాశ్రమమాగతా । రక్షసామాచచక్షే తౌ భ్రాతరౌ సహ సీతయా ॥ ౧ ॥ తే రామం పర్ణశాలాయాముపవిష్టం మహాబలమ్ । దదృశుః సీతయా సార్ధం వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ ॥ ౨ ॥ తాన్ దృష్ట్వా రాఘవః శ్రీమానాగతాంస్తాంశ్చ రాక్షసాన్ । అబ్రవీద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం దీప్తతేజసమ్ ॥ ౩ ॥ ముహూర్తం భవ సౌమిత్రే సీతాయాః ప్రత్యనన్తరః । ఇమానస్యా వధిష్యామి పదవీమాగతానిహ ॥ ౪ ॥ వాక్యమేతత్తతః శ్రుత్వా రామస్య విదితాత్మనః । తథేతి లక్ష్మణో వాక్యం రామస్య ప్రత్యపూజయత్ ॥ ౫ ॥ రాఘవోఽపి మహచ్చాపం చామీకరవిభూషితమ్ । చకార సజ్యం ధర్మాత్మా తాని రక్షాంసి చాబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ పుత్రౌ దశరథస్యావాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ । ప్రవిష్టౌ సీతయా సార్ధం దుశ్చరం దండకావనమ్ ॥ ౭ ॥ ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ । వసంతౌ దండకారణ్యే కిమర్థముపహింసథ ॥ ౮ ॥ యుష్మాన్ పాపాత్మకాన్ హంతుం విప్రకారాన్ మహాహవే । ఋషీణాం తు నియోగేన ప్రాప్తోఽహం సశరాయుధః ॥ ౯ ॥ తిష్ఠతైవాత్ర సంతుష్టా నోపావర్తితుమర్హథ । యది ప్రాణై

ర్హహ ॥ ఖరశ్చ దూషణశ్చైవ త్రిశిరా బ్రహ్మ ... ॥ ... తేషాం చ ... చతుర్దశ ... ॥ అథ ఏవం బాహ్య ... - పరుషోక్తి వత్ప్రతీయమానాని తస్య వాక్యాని సామ్యరూపాణ్యేవ వదతా వ్యాఖ్యాస్యామః ॥ ౨౧ ॥ ... ఇయం భగినీ ప్రమథ్య మమ రుధిరం పాస్యతి - అ ... సమీపం గత్వా స్వతేజసా శీఘ్రం తౌ రామలక్ష్మణౌ - దు ... త్వాం ... ఆచారో యస్యాస్తాం సీతాం చ హత్వా - తదీయవృత్తాంతం జ్ఞాత్వా - ... అపావర్తితుం ప్రతినివర్తితుమర్హథ - అయం మమ భగిన్యాః ... మనోరథః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ఇతీతి ॥ ... ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ ... శ్రీరామాయణ ... దీపికాయామరణ్యకాండటీకాయాం ఏకోనవింశస్సర్గః

తత ఇతి ॥ సహ సీతయా ... ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ముహూర్తమితి ॥ ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః పాలకః ... - అస్యాః పదవీం అస్యాః మార్గం - అస్యాః ... ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ రాఘవ ఇతి ॥ చామీకరం సువర్ణం ॥ ౬ ॥ పుత్రావిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం ॥ దండకారణ్యం ప్రవిష్టావావాం దండకారణ్యే వసంతౌ ... కిమర్థముపహింసథ ... ॥ ౮ ॥ ... కార్యమిత్యత ఆహ ॥ యుష్మానితి ॥ విప్రకారాన్ ... - ఋషీణాం నియోగేన యుష్మాన్ హంతుం ... సంబంధః ॥

అభిహితా ఇతియావత్ తిష్ఠత నో వా వర్తితుం నహ ఇతి మావధాయత్యమిత్యర్థః యదివా ప్రాణైరర్థః ప్రయోజనం - ప్రాణాపేక్షాచేన్నివర్తధ్వమిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ తస్యేతి ॥ ౧౧ ॥ క్రోధమిత్యాది ॥ ౧౨ ॥ కాహీతి ॥ ౧౩ ॥ ఏహీతి ॥ [illegible] ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తతఇతి ॥ నారాచాన్ [illegible] శిలాశితాన్ [illegible] ॥ ౧౭ ॥ గృహీత్వేతి ॥ [illegible] ॥ ౧౮ ॥ రుక్మపుంఖాఇతి ॥ [illegible] ॥ ౧౯ ॥ తఇతి ॥ [illegible] ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ సేతి ॥ మహానాదం నదంతీ కుర్వంతీత్యర్థః నిర్యాస [illegible] సల్లకీలతావిశేషః ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ పునస్సా [illegible] ॥ దృశ్యపృష్ట్వా - అస్మిన్సర్గే పంచవింశతిశ్లోకాః ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః

రిహార్థో వా నివర్తధ్వం నిశాచరాః ॥ ౧౦ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ । ఊచుర్వాచం సుసంక్రుద్ధా బ్రహ్మఘ్నాశ్శూలపాణయః ॥ ౧౧ ॥ క్రోధముత్పాద్య నో భర్తుః ఖరస్య సుమహాత్మనః । త్వమేవ హాస్యసే ప్రాణానద్యాస్మాభిర్హతో యుధి ॥ ౧౨ ॥ కా హి తే శక్తిరేకస్య బహూనాం రణమూర్ధని । అస్మాకమగ్రతస్స్థాతుం కిం పునర్యోద్ధుమాహవే ॥ ౧౩ ॥ ఏహి బాహుప్రయుక్తైర్నః పరిఘైశ్శూలపట్టిశైః । ప్రాణాంస్త్యక్ష్యసి వీర్యం చ ధనుశ్చ కరపీడితమ్ ॥ ౧౪ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా సంక్రుద్ధా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ । విచిక్షిపుస్తాని శూలాని రాఘవం ప్రతి దుర్జయమ్ ॥ ౧౫ ॥ తాని శూలాని కాకుత్స్థస్సమస్తాని చతుర్దశ । తావద్భిరేవ చిచ్ఛేద శరైః కాంచనభూషణైః ॥ ౧౬ ॥ తతః పశ్చాన్మహాతేజా నారాచాన్సూర్యసన్నిభాన్ । జగ్రాహ పరమక్రుద్ధశ్చతుర్దశ శిలాశితాన్ ॥ ౧౭ ॥ గృహీత్వా ధనురాయమ్య లక్ష్యానుద్దిశ్య రాక్షసాన్ । ముమోచ రాఘవో బాణాన్వజ్రానివ శతక్రతుః ॥ ౧౮ ॥ రుక్మపుంఖాశ్చ విశిఖా దీప్తా హేమవిభూషితాః । తే భిత్త్వా రక్షసాం వేగాద్వక్షాంసి రుధిరాప్లుతాః ॥ ౧౯ ॥ వినిష్పేతుస్తదా భూమౌ న్యమజ్జంతాశనిస్వనాః ॥ ౨౦ ॥ తే భిన్నహృదయా భూమౌ ఛిన్నమూలా ఇవ ద్రుమాః ॥ ౨౧ ॥ నిపేతుశ్శోణితార్ద్రాంగా వికృతా విగతాసవః ॥ ౨౨ ॥ తాన్దృష్ట్వా పతితాన్భూమౌ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా ॥ ౨౩ ॥ పరిత్రస్తా పునస్తత్ర వ్యసృజద్భైరవస్వనమ్ ॥ ౨౪ ॥ సా నదంతీ మహానాదం జవాచ్ఛూర్పణఖా పునః ॥ ౨౫ ॥ ఉపగమ్య ఖరం సా తు కించిత్సంశుష్కశోణితా । పపాత పునరేవార్తా సనిర్యాసేవ సల్లకీ ॥ ౨౩ ॥ భ్రాతుస్సమీపే శోకార్తా ససర్జ నినదం మహత్ । సస్వరం ముముచే బాష్పం వివర్ణవదనా తదా ॥ ౨౪ ॥ నిపాతితాన్ప్రేక్ష్య రణే తు రాక్షసాన్ప్రధావితా శూర్పణఖా పునస్తతః । వధం చ తేషాం నిఖిలేన రక్షసాం శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే వింశస్సర్గః

౯ ॥ తిష్ఠతేతి ॥ [illegible] ఉపాసనాం [illegible] యద్వా [illegible] ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ క్రోధముత్పాద్యేత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రాణానితి [illegible] ॥ క్రోధేతి ॥ [illegible] ॥ కాహీతి ॥ రణమూర్ధని [illegible] ॥ [illegible] ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ తతఇతి ॥ శిలాశితాన్ [illegible] ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ఉపగమ్యేతి ॥ సనిర్యాసా సల్లకీ [illegible] ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - వింశస్సర్గః

అథ ఖరప్రోత్సాహనమేకవింశే - స పునరిత్యాది ॥ అనర్థార్థం సర్వరాక్షసవినాశార్థం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ భక్తా ఇతి ॥ భక్తాః విశ్వాసభాజః - హితాః హితపరాః న కుర్యురితి న కిం వచః కుర్యురేవేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ కిమితి ॥ కిమేతదితి విలపసీతి శేషః - యత్కృతే యస్య కృతే - కృతశబ్దోఽవ్యయం - యన్నిమిత్తం లుఠసి తస్య కారణం శ్రోతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః ॥ ౪ ॥ అనాథవదితి ॥ విలపసీతి విలపనే - వైక్లవ్యం కార్పణ్యం - ఇహ మత్సమీపే ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ దుర్ధర్షా దుస్సహా ॥ - ॥ ఖరోక్తమంగీకరోతి అస్మీత్యాదినా ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ఉపహమస్మీతి ॥ సముద్విగ్నా భీతా - విషణ్ణా దుఃఖితా సర్వతో భయదర్శినీ - సర్వత్ర రామప్రతిభాసదర్శినీ ॥ ౧౧ ॥ విషాదేతి ॥ నక్రో గ్రాహః ॥ ౧౨ ॥ ... పూర్వోక్తం విస్మృత్య పునరాహ ఏతే చేతి ॥ ౧౩ ॥ మయీతి ॥ అనుక్రోశో దయా ... శేషః ॥ ౧౪ ॥ యదీతి ॥ నిరపత్రపా నిర్లజ్జా ... సాత్త్వికభావం ॥ ౧౫ ॥ బుద్ధ్యేతి ॥ ప్రతిముఖే ... సబలస్సైన్య ॥ ౧౬ ॥ శూరమానీతి ॥ మిథ్యేతి మిథ్యావచో విపర్యయార్థః - ఆరోపితవిక్రమః కల్పిత

స పునః పతితాం దృష్ట్వా క్రోధాచ్ఛూర్పణఖాం ఖరః। ఉవాచ వ్యక్తయా వాచా తామనర్థార్థమాగతామ్ ॥ ౧ ॥ మయా త్విదానీం శూరాస్తే రాక్షసా రుధిరాశనాః। త్వత్ప్రియార్థం వినిర్దిష్టాః కిమర్థం రుద్యతే పునః ॥ ౨ ॥ భక్తాశ్చైవానురక్తాశ్చ హితాశ్చ మమ నిత్యశః। ఘ్నన్తోఽపి న నిహన్తవ్యా న న కుర్యుర్వచో మమ ॥ ౩ ॥ కిమేతచ్ఛ్రోతుమిచ్ఛామి కారణం యత్కృతే పునః। హా నాథేతి వినర్దన్తీ సర్పవల్లుఠసి క్షితౌ ॥ ౪ ॥ అనాథవద్విలపసి నాథే తు మయి సంస్థితే। ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ మా భైషీర్వైక్లబ్యం త్యజ్యతామిహ ॥ ౫ ॥ ఇత్యేవముక్తా దుర్ధర్షా ఖరేణ పరిసాన్త్వితా। విమృజ్య నయనే సాస్రే ఖరం భ్రాతరమబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ అస్మీదానీమహం ప్రాప్తా హతశ్రవణనాసికా। శోణితౌఘపరిక్లిన్నా త్వయా చ పరిసాన్త్వితా ॥ ౭ ॥ ప్రేషితాశ్చ త్వయా శూరా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ। నిహన్తుం రాఘవం క్రోధాన్మత్ప్రియార్థం సలక్ష్మణమ్ ॥ ౮ ॥ తే తు రామేణ సామర్షాః శూలపట్టిసపాణయః। సమరే నిహతాస్సర్వే సాయకైర్మర్మభేదిభిః ॥ ౯ ॥ తాన్ దృష్ట్వా పతితాన్ భూమౌ క్షణేనైవ మహాబలాన్। రామస్య చ మహత్కర్మ మహాంస్త్రాసోఽభవన్మమ ॥ ౧౦ ॥ సాస్మి భీతా సముద్విగ్నా విషణ్ణా చ నిశాచర। శరణం త్వాం పునః ప్రాప్తా సర్వతో భయదర్శినీ ॥ ౧౧ ॥ విషాదనక్రాధ్యుషితే పరిత్రాసోర్మిమాలిని। కిం మాం న త్రాయసే మగ్నాం విపులే శోకసాగరే ॥ ౧౨ ॥ ఏతే చ నిహతా భూమౌ రామేణ నిశితైశ్శరైః। యేఽపి మే పదవీం ప్రాప్తా రాక్షసాః పిశితాశనాః ॥ ౧౩ ॥ మయి తే యద్యనుక్రోశో యది రక్షస్సు తేషు చ। రామేణ యది తే శక్తిస్తేజో వాస్తి నిశాచర ॥ ౧౪ ॥ దణ్డకారణ్యనిలయం జహి రాక్షసకణ్టకమ్ ॥ ౧౪½ ॥ యది రామం మమామిత్రమద్య త్వం న వధిష్యసి ॥ ౧౫ ॥ తవ చైవాగ్రతః ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామి నిరపత్రపా ॥ ౧౫½ ॥ బుద్ధ్యాహమనుపశ్యామి న త్వం రామస్య సంయుగే ॥ ౧౬ ॥ స్థాతుం ప్రతిముఖే శక్తస్సబలశ్చ మహారణే ॥ ౧౬½ ॥ శూరమానీ న శూరస్త్వం మిథ్యారోపితవిక్రమః ॥ ౧౭ ॥ మానుషౌ యౌ న శక్నోషి హన్తుం తౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౧౭½ ॥ రామేణ యది తే శక్తిస్తేజో వాస్తి నిశాచర ॥ ౧౮ ॥ దణ్డకారణ్యనిలయం జహి తం కులపాంసన ॥ ౧౮½ ॥ ని

క్రమః ॥ అనర్థార్థం సర్వరాక్షసవినాశార్థం ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ భక్తా ఇతి ॥ భక్తాః అవిశ్వాసయుక్తాః - అనురక్తాః - ఉపవిష్టాః మమ హితాః - అతఏవ మమ వచనం న కుర్యుర్ ఇతి న ... హన్తారమపి ... ఘ్నన్తోఽపి ... నిశ్చయేఽర్థే అపిశబ్దః ॥ ౩ ॥ కిమేతదితి ॥ కారణం శోకకారణం - యత్కృతే శోకనిమిత్తం ॥ ౪ ॥ - ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ తానితి ॥ రామస్య మహత్కర్మ చ దృష్ట్వేత్యనుషఙ్గః ॥ ౧౦ ॥ అహమితి ॥ సా అహమేవ సముద్విగ్నా ... విషణ్ణా ... సర్వతో భయదర్శినీ సర్వత్ర శ్రీరామదర్శనాదితి భావః ॥ రామో నేత్రాగ్రే ... స్పష్ట ... శూర్పణఖారామదృష్టి ... హతబుద్ధ్యా ఖరన్నివారయతి - రామేణేత్యాదినా - హే నిశాచర రామేణ తే శక్తి వీర్యం ... మమామిత్రం ... దణ్డకారణ్యనిలయం రామం త్వం ... మా వధీః యది ... తవాగ్రతః ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామీతి ... సతతమేవ ... పినాకీత్యాహ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ బుద్ధ్యేతి ॥ రామస్య ప్రతిముఖే ... స్థాతుం న శక్త ఇతి - బుద్ధ్యా పశ్యామి ఆలోచయామీతి సంబంధః ... మహారణ ఇత్యుత్తరత్ర సంబంధః ॥ ౧౬ ॥ ... మహారణే ... మిథ్యారోపిత ... అతఏవ తౌ మానుషావపి హన్తుం న శక్నోషి ఇతి సంబంధః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ... అపసర్పణం ॥ ... ఏవమనంగీకారే బాధకమాహ రామ తేజ ఇతి ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ఏవమితి ॥ ప్రథితోద

తపరాక్రమ ॥౧౭॥౧౮॥నిన్యత్వస్యేతి॥ కద్యశ ఇతి-అత్యంతాయోగ్య ఇత్యర్థః॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥ ఏవమితి॥ వివృతోదరీ ప్రహారార్థం విస్తృతోదరీ - అత్ర ద్వావింశతిశ్లోకాః ॥౨౨॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః ॥

అథ ఖరస్య యుద్ధోద్యోగో ద్వావింశే - ఏవమిత్యాది ॥ ఆధర్షితః అభిభూతః ॥ ఖరః ఖరతరం పరుషతరం ॥౧॥ తవేతి॥ లవణాంభః లవణసముద్ర ఉద్ధతం పర్వణ్యుద్వృత్తం ॥౨॥ న రామమితి ॥ య ఆత్మదుశ్చరితైః ప్రాణాన్ విమోక్ష్యతే తం రామం న గణయే ॥౩॥ బాష్ప ఇతి ॥ సంహ్రియతాం సదనం యమసాదనం ॥౪॥ పరశ్వధేతి ॥ పరశ్వధహతస్య మందప్రాణస్య అల్పప్రాణస్య ... రక్తం ... ॥౫॥ సేతి ॥ మౌర్ఖ్యాత్ ... పునః ప్రశశంస ॥౬॥ తయేతి ॥ ... ॥౭॥ తయేతి॥ చతుర్దశేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ చతుర్దశసహస్రాణి సంఖ్యాతిశేషు ఘోరాణాం ఘోరరూపాణాం లోకహింసావిహారాణాం జనవధైకలీలానాం మహాస్యానాం - విస్తృతముఖానామిత్యర్థః - ఉదీర్ణానాం గర్వితానాం - సర్వోద్యోగం ...

స్సత్వస్యాల్పవీర్యస్య వాసస్తేకీదృశస్త్వయా॥౧౮॥అపయాహి జనస్థానాత్ త్వరితస్సహబాంధవః ॥౧౯॥
రామ తేజోభిభూతో హి త్వం క్షిప్రం వినశిష్యసి॥౨౦॥స హి తేజస్సమాయుక్తో రామో దశరథాత్మజః । భ్రా
తా చాస్య మహావీర్యో యేన చాస్మి విరూపితా ॥ ౨౧ ॥ ఏవం విలప్య బహుశో రాక్షసీ ప్రదరోదరీ । కరాభ్యా
ముదరం హత్వా రురోద భృశదుఃఖితా ॥ ౨౨ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకవింశస్సర్గః ॥

ఏవమాధర్షితశ్శూరశ్శూర్పణఖ్యా ఖరస్తదా । ఉవాచ రక్షసాం మధ్యే ఖరః ఖరతరం వచః॥ ౧ ॥
తవావమానప్రభవః క్రోధోయమతులో మమ । న శక్యతే ధారయితుం లవణాంభ ఇవోత్థితమ్ ॥౨॥ న రా
మం గణయే వీర్యాన్మానుషం క్షీణజీవితమ్।ఆత్మదుశ్చరితైః ప్రాణాన్ హతో యోఽద్య విమోక్ష్యతే॥౩॥ బా
ష్పస్సంహ్రియతామేష సంభ్రమశ్చ విముచ్యతామ్ ।అహం రామం సహ భ్రాత్రా నయామి యమసా
దనమ్ ॥౪॥ పరశ్వధహతస్యాద్య మందప్రాణస్య సంయుగే । రామస్య రుధిరం రక్తముష్ణం పాస్యసి రాక్ష
సి॥౫॥సా ప్రహృష్టా వచశ్శ్రుత్వా ఖరస్య వదనాచ్చ్యుతమ్।ప్రశశంస పునర్మౌర్ఖ్యాద్భ్రాతరం రక్షసాం
వరమ్ ॥ ౬ ॥ తయా పరుషితః పూర్వం పునరేవ ప్రశంసితః। అబ్రవీద్దూషణం నామ ఖరస్సేనాపతిం తదా
॥౭॥ చతుర్దశసహస్రాణి మమ చిత్తానువర్తినామ్।రక్షసాం భీమవేగానాం సమరేష్వనివర్తినామ్ ॥౮॥నీ
లజీమూతవర్ణానాం ఘోరాణాం క్రూరకర్మణామ్ ।లోకహింసావిహారాణాం బలినాముగ్రతేజసా
మ్ ॥ ౯ ॥ తేషాం శార్దూలదర్పాణాం మహాస్యానాం మహౌజసామ్ । సర్వోద్యోగముదీర్ణానాం రక్ష
సాం సౌమ్య కారయ ॥౧౦॥ ఉపస్థాపయ మే క్షిప్రం రథం సౌమ్య ధనూంషి చ । శరాంశ్చిత్రాంశ్చ ఖడ్గాం

శ్చ విస్తృతో ... ॥ ౨౧ ॥

... ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకవింశస్సర్గః ॥

ఏవమితి ॥ ఆధర్షితః ... ॥౧॥ తవేతి॥ ... లవణాంభ ఇవోత్థితం లవణమితి శేషః ... ధారయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః ఉదితమితి పాఠే ఉదితం ... ఉత్థితమితి పాఠే ఉన్నతమిత్యర్థః ॥ ౨॥ న రామమితి ... ॥ ౩ ॥ బాష్ప ఇతి॥ సంభ్రమః భయం తవావమానప్రభవ ఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయస్య ... తవావమానప్రభవ ఇత్యర్థః - క్రోధః ధారయితుం న శక్యతే ... క్షీణజీవితం ... యమసాదనం ... ॥౪॥ పరశ్వధేతి ॥ ... పరశ్వధహతస్య రామసంబంధి ... ప్రాణస్య ... రాక్షసి శోణితం పాస్యసీతి సంబంధః ॥ ౫ ॥ ౬॥ తయేతి॥ పునః ప్రశంసితః ... ॥ ౭ ॥ చతుర్దశేతి॥ చతుర్దశసహస్రాణి సంఖ్యాతిశేషః ॥ ౮-౯ ॥ తేషామితి॥ ఉదీర్ణానాం దృప్తానాం సర్వోద్యోగం సర్వప్రకారేణోద్యోగం ...

శస్త్రప్రకారైరుద్యోగం - సర్వాయుధవాహనాదిభిరుద్యోగమిత్యర్థః ॥౧౦॥ ఉపస్థాపయేతి ॥ తం మిరంధవికో వేగా ॥౧౧॥ అగ్ర ఇతి ॥ పౌలస్త్యానాం పులస్త్యసంతానానాం మధ్యే - రణకోవిదోఽహం గంతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః - దుర్వినీతస్య రామస్య వధాయ - పౌలస్త్యానాం వధార్థం - మిలితైః నానాభావినాశని ॥౧౨॥ ఇతీతి ॥ సదశ్వైః నానావర్ణైః - శబలైః తాశ్చకర్మణా ... ॥ మహారథం ... ఆచచక్షే - ఆనయేత్యన్వయః ॥౧౩॥ తమిత్యాది ॥ తప్తకాంచనవర్ణం - తప్తకాంచనం - అసంబాధం నిబిడం హేమచక్రయుగం వైడూర్యమయకూబరం ... ॥ మత్స్యైరిత్యాది - మంగళ్యైః మంగళార్థైః - అలంకారకైరిత్యర్థః - కాంచనైః ... రచనావిశేషైః - కింకిణీకమణ్యాదిసర్వవిశేషణం నిస్త్రింశః అసిః ॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥ తతఇతి ॥ రాక్షసం రాక్షససంబంధి ॥౧౯॥ ముద్గరైరిత్యాది ॥ ముద్గరో లోహమయగదా పట్టిసః పట్టసమితి ప్రసిద్ధనామయుక్తాయుధవిశేషః - తోమర వల్లమితి ప్రసిద్ధనామయుక్త - శక్తి ... ప్రసిద్ధనాముకః - పరిఘః ... ప్రసిద్ధనామా - అతిమాత్రైః మహద్భిః వజ్రైః అష్టాశ్రైరాయుధైః ॥౨౨॥ తాంస్త్వితి ॥ కించిజ్జగామ - సేనాసంపద్దర్శనార్థమితి భావః - ఖరాజ్ఞాభావాద్వా ॥౨౩॥ తతఇతి ॥ మతిం సంకల్పం యాత్రాభిప్రాయమితి యావత్ ॥౨౪॥ సచోదితఇతి ॥ శబ్దేన రథఘోషేణ ప్రదిశః విదిశః ॥౨౫॥ ప్రవృద్ధమన్యురితి ॥ మహాబలః ... మారుతః - జంఝామారుతో మహాబలశిలావర్షం ... ॥ ... - అశ్మవర్షవాన్

శ్చ శక్తీశ్చ వివిధాస్తీక్ష్ణాః ॥౧౧॥ అగ్రే నిర్యాతుమిచ్ఛామి పౌలస్త్యానాం మహాత్మనామ్ । వధార్థం దుర్వినీతస్య రామస్య రణకోవిదః ॥౧౨॥ ఇతి తస్య బ్రువాణస్య సూర్యవర్ణం మహారథమ్ । సదశ్వైశ్శబలైర్యుక్తమాచచక్షేఽథ దూషణః ॥౧౩॥ తం మేరుశిఖరాకారం తప్తకాంచనభూషణమ్ । హేమచక్రమసంబాధం వైడూర్యమయకూబరమ్ ॥౧౪॥ మత్స్యైః పుష్పైర్ద్రుమైశ్శైలైశ్చంద్రసూర్యైశ్చ కాంచనైః । మంగళ్యైః పక్షిసంఘైశ్చ తారాభిరభిసంవృతమ్ ॥౧౫॥ ధ్వజనిస్త్రింశసంపన్నం కింకిణీకవిరాజితమ్ । సదశ్వయుక్తం సోఽమర్షాదారురోహ ఖరో రథమ్ ॥౧౬॥ నిశామ్య తు రథస్థం తం రాక్షసా భీమవిక్రమాః । తస్థుస్సంపరివార్యైనం దూషణం చ మహాబలమ్ ॥౧౭॥ ఖరస్తు తాన్మహేష్వాసాన్ ఘోరవర్మాయుధధ్వజాన్ । నిర్యాతేత్యబ్రవీద్దృష్ట్వా రథస్థస్సర్వరాక్షసాన్ ॥౧౮॥ తతస్తద్రాక్షసం సైన్యం ఘోరవర్మాయుధధ్వజమ్ । నిర్జగామ జనస్థానాన్మహానాదం మహాజవమ్ ॥౧౯॥ ముద్గరైః పట్టసైశ్శూలైస్సుతీక్ష్ణైశ్చ పరశ్వధైః । ఖడ్గైశ్చక్రైశ్చ హస్తస్థైర్భ్రాజమానైశ్చ తోమరైః ॥౨౦॥ శక్తిభిః పరిఘైర్ఘోరైరతిమాత్రైశ్చ కార్ముకైః । గదాసిముసలైర్వజ్రైర్గృహీతైర్భీమదర్శనైః ॥౨౧॥ రాక్షసానాం సుఘోరాణాం సహస్రాణి చతుర్దశ । నిర్యాతాని జనస్థానాత్ ఖరచిత్తానువర్తినామ్ ॥౨౨॥ తాంస్త్వభిద్రవతో దృష్ట్వా రాక్షసాన్ భీమవిక్రమాన్ । ఖరస్యాపి రథః కించిజ్జగామ తదనంతరమ్ ॥౨౩॥ తతస్తాన్ శబలానశ్వాంస్తప్తకాంచనభూషితాన్ । ఖరస్య మతిమాజ్ఞాయ సారథిస్సమచోదయత్ ॥౨౪॥ స చోదితో రథశ్శీఘ్రం ఖరస్య రిపుఘాతినః । శబ్దేనాపూరయామాస దిశశ్చ ప్రదిశస్తథా ॥౨౫॥ ప్రవృద్ధమన్యుస్తు ఖరః ఖరస్వనో రిపోర్వధార్థం త్వరితో యథాంతకః । అచూచుదత్సారథిమున్నదన్ ఘనం మహాబలో మేఘ ఇ

శ్రీ సహితత్వేనోద్యోగం కారయేత్యన్వయః ॥౧౦॥ ౧౧ ॥ అగ్ర ఇతి ॥ వస్తుతస్తు దుర్వినీతస్య దుష్టమవినీతస్య - రామస్య - అగ్రే - పౌలస్త్యానాం రాక్షసానాం వధార్థం నిర్యాతుమిచ్ఛామీతి సంబంధః ॥౧౨॥ ఇతీతి ॥ శబలైః చిత్రవర్ణైః రథముపస్థితమితి శేషః ॥౧౩॥ తమితి ॥ వైడూర్యమయకూబరం యుగంధరో యస్య సః - అసంబాధం సమ్మర్దరహితం ॥౧౪॥ మత్స్యైరితి ॥ శోభార్థం విరచితైః కాంచనైః స్వర్ణకలితైః - ఏతచ్చ మత్స్యాదౌ సర్వత్ర యోజ్యం మంగళ్యైరలంకారప్రయోజకైః సర్వత్ర విచిత్రితైరితి శేషః ॥౧౫॥ ధ్వజేతి ॥ అమర్షాత్ క్రోధాదారురోహేతి పదయోజనా ॥ ... ॥౧౬॥ నిశామ్యేతి ॥ రథస్థం ఖరం నిశామ్య దృష్ట్వా ॥౧౭॥ ౧౮ ॥ తతఇతి ॥ రాక్షసమిదం రాక్షససంబంధి సైన్యం నిర్జగామేతి సంబంధః ॥౧౯॥ ముద్గరైరిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం ॥ ... ముద్గరాదిభిరుపలక్షితానాం రాక్షసానాం చతుర్దశ సహస్రాణి నిర్యాతానీత్యన్వయః పునరపి ... చతుర్దశసహస్రాణీత్యుక్తిః పూర్వం ఖరేణోక్తసంఖ్యాప్రదర్శనార్థమితి భావః ॥౨౦॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ప్రవృద్ధేతి ॥ ఉన్నదన్ ...

[illegible] ॥౨౯॥

[illegible] శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ద్వావింశస్సర్గః

[illegible] ॥౧॥ [illegible] ॥౨॥ [illegible] ॥౩॥ [illegible] ॥౪॥ [illegible] ॥౫॥ [illegible] ॥౬॥ [illegible] ॥౭॥ [illegible] ॥౮॥ [illegible] ॥౯॥ [illegible] ॥౧౦॥ కబంధ

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే ఆరణ్యకాండే ద్వావింశస్సర్గః

తస్మిన్యాతే జనస్థానాదశివం శోణితోదకమ్। అభ్యవర్షన్మహామేఘస్తుములో గర్దభారుణః॥౧॥ నిపేతుస్తురగాస్తస్య రథయుక్తా మహాజవాః। సమే పుష్పచితే దేశే రాజమార్గే యదృచ్ఛయా॥౨॥ శ్యామం రుధిరపర్యంతం బభూవ పరివేషణమ్। అలాతచక్రప్రతిమం పరిగృహ్య దివాకరమ్॥౩॥ తతో ధ్వజముపాగమ్య హేమదండం సముచ్ఛ్రితమ్। సమాక్రమ్య మహాకాయస్తస్థౌ గృధ్రస్సుదారుణః॥౪॥ జనస్థానసమీపే చ సమాగమ్య ఖరస్వనాః। విస్వరాన్వివిధాంశ్చక్రుర్మాంసాదా మృగపక్షిణః॥౫॥ వ్యాజహ్రుశ్చ ప్రదీప్తాయాం దిశి వై భైరవస్వనమ్। అశివం యాతుధానానాం శివా ఘోరా మహాస్వనాః॥౬॥ ప్రభిన్నగిరిసంకాశాస్తోయశోణితధారిణః। ఆకాశం తదనాకాశం చక్రుర్భీమా బలాహకాః॥౭॥ బభూవ తిమిరం ఘోరముద్ధతం రోమహర్షణమ్। దిశో వా ప్రదిశో వాపి సువ్యక్తం న చకాశిరే॥౮॥ క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా సంధ్యాకాలం వినా బభౌ। ఖరం చాభిముఖా నేదుస్తదా ఘోరా మృగాః ఖగాః॥౯॥ కంకగోమాయుగృధ్రాశ్చ చుక్రుశుర్భయశంసినః॥ నిత్యాశివకరా యుద్ధే శివా ఘోరనిదర్శనాః॥౧౦॥ నేదుర్బలస్యాభిముఖం జ్వాలోద్గారిభిరాననైః॥౧౧॥ కబంధః పరిఘాభాసో దృశ్యతే భాస్కరాంతికే॥

[illegible] ॥౨౯॥

[illegible] ॥౧॥ [illegible] ॥౨॥ [illegible] ॥౩॥ [illegible] ॥౪॥ [illegible] ॥౫॥ [illegible] ॥౬॥ [illegible] ॥౭॥ [illegible] ॥౮॥ [illegible] ॥౯॥ [illegible] ॥౧౦॥ [illegible] ॥౧౧॥ కబంధో భూమకేతుః

ఇతి ॥ పరిఘవత్ పరిఘాయుధవదవభాసత ఇతి పరిఘాభాసః కబంధః శిరశ్శూన్యమనుష్యకాయః - భాస్కరాంతికే సూర్యసమీపే దృశ్యతే అదృశ్యత - తథోక్తం కాలుండకీయే - సూర్యదృష్టకబంధాదిరకస్మాన్మాధవాహనిఇతి । కబంధాకారమేఘఖండ ఇతి యావత్ మహానాగ్రహో యస్య స మహాగ్రహః - స్వర్భానుః రాహుః - అపర్వణి - ప్రతిపద్దర్శసంధిః పర్వ - తస్మాదన్యస్మిన్నపి కాలే సూర్యం జగ్రాహ - తదాహ - వరాహమిహిరః - అపర్వశితథా రాహుగ్రహణం చంద్రసూర్యయోరితి ॥ ౧౧ ॥ ప్రవాతీతి ॥ ప్రవాతి ప్రతికూలో వాతి - ఉత్పేతుః ప్రకాశిరే - ఖద్యోతసప్రభాః జ్యోతిరింగణసమానకాంతయః ॥ ౧౨ ॥ సంలీనేతి ॥ సంలీనా జలాంతర్గతాః - పుష్పఫలైర్వినా బభూవుః గళితపుష్పాదికా బభూవురిత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ఉద్ధూత ఇతి ॥ ఉద్ధూతః ఉత్క్షిప్తః - జలధరారుణః మేఘవద్ధూసరః చీచీకూచీతి శబ్దానుకారః - వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః ॥ ౧౪ ॥ ఉల్కా ఇతి ॥ ఉల్కా నిర్ఘాతౌ జ్యోతిర్వాయువిశేషౌ - అత్ర వరాహమిహిరః - ఉల్కా శిరసి విశాలా నిపతంతీ వర్ధతే తను ప్రభయా । పవనాభిహతా గగనాదవనౌ చ యదా సమాపతితి ॥ భవతి తదా నిర్ఘాతస్స చ పాపో దీర్ఘఖగవిరుత ఇతి ॥ ౧౫ ॥ ఖరస్యేతి ॥ అవసజ్జత అవాసజ్జత గద్గదకంఠతయా ప్రతిబద్ధో భూదిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ సాస్రేతి ॥ రుజా పీడా - స్త్రీ రుక్ రుజా చోపతాపరోగవ్యాధిగదామయా ఇత్యమరః । మోహాత్ అజ్ఞానాత్ - న న్యవర్తత - ఏవమనేకదుర్నిమిత్తదర్శనేఽపి యుద్ధగమనాన్న న్యవర్తతేత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ తానితి ॥ ఉత్థితాన్ ఉద్భూతాన్ రోమహర్షణాన్ రోమాంచకరాన్ - భయజనకానిత్యర్థః - తదుక్తం సహల్యచింతామణౌ - ఉల్కానిపాతనిర్ఘాతవ్యాళవ్యాఘ్రాదిదర్శనైః ॥ ఉత్పన్నస్సహసా చిత్తవిక్షోభస్త్రాస ఇష్యతే ॥ నేత్రసంమిలనోత్కంపగాత్రసంకోచగద్గదైః ॥ వైవర్ణ్యస్వేదరోమాంచస్తంభాద్యైరనుభావ్యత ఇతి ॥ ప్రహసన్నిత్యనేన గర్వస్సూచ్యతే ॥ ౧౮ ॥ తత్కార్యప్రతిజ్ఞామాహ మహోత్పాతానితి ॥ తథా చోక్తం చింతామణౌ - కులరూపవయోవిద్యాబలైశ్వర్యధనాదిభిః । యా భవేదాత్మనశ్శ్లాఘా స గర్వ ఇతి కథ్యతే ॥ ఉగ్రో వావేక్షణావజ్ఞా ప్రశ్నాతిభర్త్సనైరిహ

జగ్రాహ సూర్యం స్వర్భానురపర్వణి మహాగ్రహః ॥ ౧౧ ॥ ప్రవాతి మారుతశ్శీఘ్రం నిష్ప్రభోఽభూద్దివాకరః ॥ ❖ ॥ ఉత్పేతుశ్చ వినా రాత్రిం తారాః ఖద్యోతసప్రభాః ॥ ౧౨ ॥ సంలీనమీనవిహగా నలిన్యశ్శుష్కపంకజాః ॥ ❖ ॥ తస్మిన్క్షణే బభూవుశ్చ వినా పుష్పఫలైర్ద్రుమాః ॥ ౧౩ ॥ ఉద్ధూతశ్చ వినా వాతం రేణుర్జలధరారుణః ॥ ❖ ॥ చీచీకూచీతి వాశ్యంత్యో బభూవుస్తత్ర శారికాః ॥ ౧౪ ॥ ఉల్కాశ్చాపి సనిర్ఘాతా నిపేతుర్ఘోరదర్శనాః ॥ ❖ ॥ ప్రచచాల మహీ సర్వా సశైలవనకాననా ॥ ౧౫ ॥ ఖరస్య చ రథస్థస్య నర్దమానస్య ధీమతః ॥ ❖ ॥ ప్రాకంపత భుజస్సవ్యః స్వరశ్చాస్యావసజ్జత ॥ ౧౬ ॥ సాస్రా సంపద్యతే దృష్టిః పశ్యమానస్య సర్వతః ॥ లలాటే చ రుజా జాతా న చ మోహాన్న్యవర్తత ॥ ౧౭ ॥ తాన్ సమీక్ష్య మహోత్పాతానుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్ ॥ ❖ ॥ అబ్రవీద్రాక్షసాన్సర్వాన్ ప్రహసన్ స ఖరస్తదా ॥ ౧౮ ॥ మహోత్పాతానిమాన్సర్వానుత్థితాన్ ఘోరదర్శనాన్ ॥ ❖ ॥ న చింతయామ్యహం వీర్యాద్బలవాన్ దుర్బలానివ ॥ ౧౯ ॥ తారా అపి శరైస్తీక్ష్ణైః పాతయామి నభస్తలాత్ ॥ ❖ ॥ మృత్యుం మరణధర్మేణ సంక్రుద్ధో యోజయామ్యహమ్ ॥ ౨౦ ॥ రాఘవం తం బలోత్సిక్తం భ్రాతరం చాస్య లక్ష్మణమ్ ॥ ❖ ॥ అహత్వా సాయకైస్తీక్ష్ణైర్నోపావర్తితుముత్సహే ॥ ౨౧ ॥ సకామా భగినీ మేఽస్తు పీత్వా తు రుధిరం తయోః ॥ ❖ ॥ యన్నిమిత్తస్తు రామస్య లక్ష్మణస్య విపర్యయః ॥ ౨౨ ॥ న క్వచిత్ప్రాప్తపూర్వో మే సంయుగేషు పరా

భిభాసంపరిభాయుధవిశేషః - తద్వద్భాసమాన ఇత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ప్రవాతీతి ॥ ప్రతికూల ఇతి శేషః ॥ శ్లో ॥ ఉత్పేతురితి ॥ ఖద్యోతసప్రభాః - ఉత్పేతురుత్పన్నాః ॥ శ్లో ॥ తస్మిన్నితి ॥ జలధరారుణః సంధ్యామేఘవదరుణ ఇత్యర్థః చీచీకూచీతి వ్యనుకరణశబ్దో వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః ॥ ౧౫ ॥ ఖరస్యేతి ॥ స్వరశ్చాస్యావసజ్జత హీనస్వరోఽభూత్ ॥ ౧౬ ॥ సాస్రా దుర్నిమిత్తరూపాశ్రుసమేతా - సాస్రమితి పాఠే క్రియావిశేషణం రుజా వేదనా - తథాపీతి శేషః - న న్యవర్తత యుద్ధయాత్రాయా ఇతి శేషః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ శ్లో ॥ మహోత్పాతానితి ॥ దుర్బలాన్ జనానివ ॥ ౧౯ ॥ రాఘవమితి ॥ బలోత్సిక్తం బలాధికం అహత్వా - ఉపావర్తితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః వస్తుతస్తు - అహత్వా నోపావర్తితుముత్సహ ఇత్యనేన హత్వైవోపావర్తితుముత్సహ ఇత్యభిప్రాయః హంతుమసమర్థః అతో నోపావర్తత ఇతి వ్యజ్యతే ॥ ౨౧ ॥ యన్నిమిత్త ఇతి ॥ యా శూర్పణఖానిమిత్తం - యస్య విపర్యయస్య స తథోక్తః విపర్యయో నాశః - సా భగినీత్యర్థః - యన్నిమిత్త ఇతి - వస్తుతస్తు రామస్య లక్ష్మణస్య చ జయ ఇతి శేషః - మే మమ విపర్యయః నాశశ్చ - యన్నిమిత్తః యా శూర్పణఖానిమిత్తం యస్య సః - సా భగినీ - తద్రామలక్ష్మణాభ్యాం మృతస్య మమ మే ఇతి శేషః రుధిరం పీత్వా సకామాస్తు ॥ ౨౨ ॥ ఏవం రామాత్స్వమరణం నిశ్చిత్యాపి - యుయుత్సుస్సన్ - స్వసేనాధైర్యోత్పాదకాని వాక్యాన్యాహ న

తి॥ దుర్బలానీవపురుషాన్ ॥౧౯॥౨౦॥రాఘవమితి॥ఉత్సిక్తంగర్వితం॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥సమీయురితి॥సమీయుః సంగతాః- సహితాఃలోకహితపరాఃపుణ్యకర్మాణఃపుణ్యకర్మాణః దీర్ఘాభావఆర్షః ॥౨౬॥ స్వస్తీత్యాది॥ లోకానామభిసంగతా ఇతి- యేలోకానామభిసంగతాఃఅనుకూలాఃతేభ్యోపిస్వస్త్యస్త్విత్యర్థః-జయతాంరఘుః- ఆర్షఃమాత్మనేపదం-సంఖ్యేయుద్ధే - చక్రహస్తోవిష్ణుః వాహినీంసేనాం- గతాయుషాంగంతుకామ్యశ్యమానాయుషాం- ఏతత్స్వస్తీత్యాదివాక్యం-అన్యచ్చరాఘువిజయవిషయకంవాక్యం బ్రువాణాఃపరమర్షయః విమానస్థాదేవతాశ్చజాతకౌతూహలాస్సంతః రాక్షసానాంవాహినీందదృశురితిసంబంధ ॥౩౦॥ రథేనేతి॥వేగాత్ తత్తవేగాత్ వినిస్సృతఃగతః॥౩౧॥శ్యేనేత్యాది॥ శ్యేనగామ్యాదయోద్వాదశఖరామాత్యా ॥౩౩॥౩౪॥సేతి॥సమరాభిరామాయుద్ధేప్సుః క్రూరాణాంఅతిగారకాదీనాం॥౩౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- త్రయోవింశస్సర్గః- ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథరామస్యయుద్ధసన్నాహశ్చతుర్వింశే - ఆశ్రమమిత్యాది॥ ఔత్పాతికానితి స్వార్థే-ఠక్ ॥౧॥ ॥౨॥ ఇమానీతి॥ సర్వభూతాపహారిణఃసర్వభూతాపహారసూచకాన్ ప్రకృతేతు సర్వరాక్షసాన్ సంహర్తుముద్యతానితియోజనా॥౩॥అమీఇతి॥రుధిరమయ్యోధారాయే షాంతేరుధిరధారాః- ఖరస్వనాన్ ఘోరస్తనితాని వివర్తంతేసంచరంతి॥౪॥సధూమాఇతి॥ ప్రతాపానలోద్యుక్తాఇతివాక్యం- అతఏవమమయుద్ధాభినందినః - రుక్మపృష్ఠానిస్వర్ణమయపృష్ఠాని చాపానిధనూంషి- అథాప్రతిహంధనశ్చాపావిత్యమరః॥ విస్ఫుటంతేచలంతి యుు

జయః ॥ ❋ ॥ యుష్మాకమేతత్ప్రత్యక్షంనానృతంకథయామ్యహమ్ ॥ ౨౩॥ దేవరాజమపిక్రుద్ధోమ
త్తైరావతయాయినమ్ ॥ ❋ ॥ వజ్రహస్తంరణేహన్యాం కింపునస్తౌ కుమానుషౌ ॥ ౨౪॥ సాతస్యగర్జి
తంశ్రుత్వారాక్షసస్యమహాచమూః ॥ ❋ ॥ ప్రహర్షమతులంలేభేమృత్యుపాశావపాశితా ॥ ౨౫॥ స
మీయుశ్చమహాత్మానోయుద్ధదర్శనకాంక్షిణః ॥ ❋ ॥ ఋషయోదేవగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చసహచారణైః
సమేత్యచోచుస్సహితాస్తేన్యోన్యంపుణ్యకర్మణః ॥ ౨౬॥ స్వస్తిగోబ్రాహ్మణేభ్యోస్తు లోకానాం
యేభిసంగతాః। జయతాంరాఘవస్సంఖ్యే పౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్ ॥ ❋ ॥ చక్రహస్తోయథాయుద్ధేస
ర్వానసురపుంగవాన్ । ఏతచ్చాన్యచ్చబహుశో బ్రువాణాఃపరమర్షయః ॥ ❋ ॥ జాతకౌతూహలాస్త
త్రవిమానస్థాశ్చదేవతాః। దదృశుర్వాహినీం తేషాంరాక్షసానాంగతాయుషామ్ ॥ ౩౦॥ రథేనతుఖ
రో వేగాదుగ్రసైన్యోభినిస్సృతః। తంద్రుష్ట్వారాక్షసభూయో రాక్షసాశ్చవినిస్సృతాః ॥౩౧॥ శ్యేనగా
మీపృథుగ్రీవోయజ్ఞశత్రుర్విహంగమః। దుర్జయఃకరవీరాక్షఃపరుషఃకాలకార్ముకః॥ ❋ ॥ మేఘమా
లీమహామాలీసర్పాస్యోరుధిరాశనః। ద్వాదశైతేమహావీర్యాఃప్రతస్థురభితఃఖరమ్ ॥౩౩॥ మహాకపా
లస్స్థూలాక్షఃప్రమాథీత్రిశిరాస్తథా। చత్వార ఏతే సేనాన్యోదూషణంపృష్ఠతోన్వయుః ॥ ౩౪॥ సాభీమ
వేగాసమరాభికామామహాబలారాక్షసవీరసేనా । తౌ రాజపుత్రౌ సహసాభ్యుపేతామాలాగ్రహా
ణామివచంద్రసూర్యౌ ॥౩౫॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే- త్రయోవింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఆశ్రమంప్రతియాతేతుఖరేఖరపరాక్రమే। తానేవౌత్పాతికాన్ రామస్సహభ్రాత్రాదదర్శ
హ ॥౧॥ తానుత్పాతాన్ మహాఘోరానుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్ । ప్రజానామహితాన్ దృష్ట్వా వా
క్యంలక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥౨॥ఇమాన్ పశ్యమహాబాహోసర్వభూతాపహారిణః। సముత్థితాన్ మహోత్పా
తాన్ సంహర్తుంసర్వరాక్షసాన్ ॥ ౩॥ అమీరుధిరధారాస్తువిసృజంతఃఖరస్వనాన్ । వ్యోమ్నిమే
ఘావివర్తంతేపరుషాగర్దభారుణాః ॥ ౪॥ సధూమాశ్చశరాస్సర్వేమమయుద్ధాభినందితాః । రుక్మ

క్వచిదిత్యాదినా ॥౨౩॥దేవరాజమితి॥కుమానుషౌకుత్సితౌమానుష్యరూపేణావతీర్ణౌవిష్ణ్వవగంతవ్యం॥ ౨౪॥సాతస్యేతి॥ మృత్యుపాశావపాశితాఅవపాశితాబద్ధా ॥ ౨౫॥౨౬॥౨౭॥౨౮॥౨౯॥౩౦॥ ౩౧ ॥ శ్యేనేతి ॥ శ్యేనగామ్యాదయోద్వాదశఖరామాత్యాః ॥ ౩౨॥ ౩౩॥౩౪॥౩౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం-త్రయోవింశస్సర్గః -❋❋❋

ఆశ్రమమితి॥ ఔత్పాతికానుత్పాతాన్ - స్వార్థేఠక్॥౧॥తానితి॥ప్రజానామహితాన్ ,- అత్ర ప్రజాశబ్దేనప్రకృతత్వాద్రా క్షసాఏవోచ్యంతే॥ ౨॥ఇమానితి॥సర్వభూతాపహారిణంసర్వరాక్షసవినాశసూచకానితియావత్ ॥౩॥ ౪॥ఏవంరాక్షసానాందునిమిత్తాన్యు క్త్వా స్వస్య-జయసూచకానినిమిత్తాన్యాహ॥ సధూమాఇతి॥ మమయుద్ధాభినందితాః యుద్ధేఅభితోనంద్యఆనందోవిషాంసంజాతఇతితథో

ఘనస్య ధ్వానిం భవంతీత్యర్థః - ఆత్మనశ్శాపస్స్వయం లక్ష్మణస్యైకమితి బహువచనం ||౫|| యాదృశా ఇతి || యాదృశాః ప్రసిద్ధాః పూర్వం ప్రసంవాదా ఇత్యర్థః - అగ్రతః అవ్యవహితోత్తరకాలే నో భయమితి సువాక్ ||౬|| సంప్రహార ఇతి || సుమహాన్ సంప్రహారః యుద్ధం బాహుః దక్షిణః సన్నికర్షే అవ్యవహితోత్తరకాలే ||౭|| స్వముఖప్రసాదాదేస్స్వయం ద్రష్టుమశక్యత్వేన సంసహమానం లక్ష్మణేన దర్శయతి || సప్రభమితి || ముఖప్రసాదం వ్యతిరేకముఖేనాహ ఉద్యతానామితి ||౯||౧౦|| అనాగతేతి || ఆపదం నిమిత్తవశాచ్ఛంకమానేన శుభం ఆపత్పరిహారం ఇచ్ఛతా - విపశ్చితా దూరదర్శినా పురుషేణ - అనాగతవిధానం అనాగతస్య భావినోఽనర్థస్య - విధానం ప్రతివిధానం కర్తవ్యం ||౧౧|| తస్మాదితి || గృహీత్వా రక్షార్థే న గృహీత్వా - పాదపసంకులాం వృక్షైర్వృతాం ||౧౨|| [illegible] ప్రతికూలితుమితి || ఇదం వాక్యం ప్రతికూలితుం నేచ్ఛామి - మయా శాపితోఽసీతి [illegible] మమ పాదాభ్యామిత్యు[illegible] వ్యవహారానుసారేణ ||౧౩|| త్వం హి [illegible] - కింతు మునిభ్యః ప్రతిజ్ఞాతాన్ స్వయమేవ తద్వధః కర్తవ్య [illegible] ||౧౪|| ఏవమితి || దుర్గాం అన్యైర్దురాసదాం ||౧౫|| తస్మిన్నితి || హంతేతి హర్షే నిర్యుక్తం [illegible] ఉపాయశ్చింతిత ఇత్యర్థః [illegible] ఆవిశత్ ప్రావిశత్ - అధారయదిత్యర్థః ||౧౬|| స తేనేతి || అత్ర [illegible] ||౧౭||౧౮|| తతో దేవా ఇత్యాది || పూర్వసర్గే సమాగమనముక్తం - అత్ర సన్నిధానం చారణాః దేవజాతివిశేషాః లోకే త్రైలో

పృష్ఠాని చాపాని విచేష్టంతే చ లక్ష్మణ ||౫|| యాదృశా ఇహ కూజంతి పక్షిణో వనచారిణః | అగ్రతో నో భయం ప్రాప్తం సంశయో జీవితస్య చ ||౬|| సంప్రహారస్తు సుమహాన్ భవిష్యతి న సంశయః | అయమాఖ్యాతి మే బాహుస్స్ఫురమాణో ముహుర్ముహుః ||౭|| సన్నికర్షే తు నః శూర జయం శత్రోః పరాజయమ్ ||౮|| సప్రభం చ ప్రసన్నం చ తవ వక్త్రం హి లక్ష్యతే ||౯|| ఉద్యతానాం హి యుద్ధార్థం యేషాం భవతి లక్ష్మణ | నిష్ప్రభం వదనం తేషాం భవత్యాయుః పరిక్షయః ||౯|| రక్షసాం నర్దతాం ఘోరశ్శ్రూయతే చ మహాధ్వనిః | ఆహతానాం చ భేరీణాం రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః ||౧౦|| అనాగతవిధానం తు కర్తవ్యం శుభమిచ్ఛతా | ఆపదం శంకమానేన పురుషేణ విపశ్చితా ||౧౧|| తస్మాద్గృహీత్వా వైదేహీం శరపాణిర్ధనుర్ధరః | గుహామాశ్రయ శైలస్య దుర్గాం పాదపసంకులామ్ ||౧౨|| ప్రతికూలితుమిచ్ఛామి న హి వాక్యమిదం త్వయా | శాపితో మమ పాదాభ్యాం గమ్యతాం వత్స మాచిరమ్ ||౧౩|| త్వం హి శూరశ్చ బలవాన్ హన్యా హ్యేతాన్న సంశయః | స్వయం తు హంతుమిచ్ఛామి సర్వానేవ నిశాచరాన్ ||౧౪|| ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణస్సహ సీతయా | శరానాదాయ చాపం చ గుహాం దుర్గాం సమాశ్రయత్ ||౧౫|| తస్మిన్ ప్రవిష్టే తు గుహాం లక్ష్మణే సహ సీతయా | హంత నిర్యుక్తమిత్యుక్త్వా రామః కవచమావిశత్ ||౧౬|| స తేనాగ్నినికాశేన కవచేన విభూషితః | బభూవ రామస్తిమిరే విధూమోఽగ్నిరివోత్థితః ||౧౭|| స చాపముద్యమ్య మహచ్ఛరానాదాయ వీర్యవాన్ | బభూవావస్థితస్తత్ర జ్యాస్వనైః పూరయన్ దిశః ||౧౮|| తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ సహ చారణైః | సమేయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః ||౧౯|| ఋషయశ్చ మహాత్మానో లోకే బ్రహ్మర్షిసత్తమాః | సమేత్య చోచుస్సహితా అన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః ||౨౦|| స్వ

స్తి [illegible] - [illegible] రామగతో యుద్ధహర్షః శరేషూపచర్యతే మమ యుద్ధహర్షసూచక ఇతి ఫలితార్థః చాపాని విచేష్టంతే విశేషేణ చేష్టంతే అభినిమంత్రిత తత్తద్దేవతా సాన్నిధ్యాచ్చాపేషు స్వయమేవ శరాస్సంసక్తా భవంతీత్యర్థః ||౫|| యాదృశా ఇతి || అగ్రతః అస్మాకం పురత ఇత్యర్థః వనచారిణః యాదృశాః సౌమ్యాః పక్షిణః కూజంతి తాదృశైస్సునిమిత్తైః నోఽస్మాకం - అభయం ప్రాప్తం చ కారాద్రాక్షసానాం జీవితస్య సంశయశ్చ ప్రాప్త ఇత్యర్థః ||౬|| సంప్రహార ఇతి || సంప్రహారోత్తరః స్వస్య జయసూచకం నిమిత్తాంతరం దర్శయతి || అయమితి || బాహుః కర్తా దక్షిణ ఇతి శేషః - సన్నికర్షే సమీపే ||౭|| న కేవలం మమైవ జయసూచకం తవాప్యస్తీత్యాహ || సప్రభమితి || యుద్ధార్థముద్యతానాం యేషామాయుః క్షయో భవతి భవిష్య తేషాం వదనం విష్ప్రభం భవతి నైవమస్మాకమితి భావః ||౮||౯||౧౦|| అనాగతేతి || అనాగతస్య ఆగమిష్యతః అనిష్టస్యేత్యర్థః - ప్రతివిధానం పరిహారం కర్తవ్యం తదాహ || ఆపదమితి ||౧౧|| తస్మాదితి || శైలస్య గుహామాశ్రయ మంహిత్వేతి శేషః దుర్గాం అన్యైర్గంతుమశక్యాం ||౧౨|| ప్రతికూలితుమితి || ఇదం వాక్యం త్వయా ప్రతికూలితుం ప్రతికూలయితుం నేచ్ఛామి - సమానకర్తృకేషు తుమునితి యద్యపి తథాపి - భోక్తుమనుజానాతీతివత్ క్వచిద్భిన్నకర్తృకేష్వపి తుమునిష్యతే - ప్రతికూలితమితి పాఠే త్వయా ప్రతికూలితం త్వత్కర్తృకప్రాతికూల్యవద్వాక్యం నేచ్ఛామీత్యర్థః ||౧౩||౧౪||౧౫|| హంతేతి హర్షే - నిర్యుక్తం అస్మదుక్తం లక్ష్మణేన నిర్యుక్తం నితరాం యుక్తం కృతమిత్యుక్త్వా

క్షే - బ్రహ్మర్షిసత్తమాః భృగ్వాదయః పుణ్యకర్మాణః పుణ్యకర్మాణః ॥ ౨౦ ॥ స్వస్తీత్యాది ॥ లోకానాం యేఽభిసంగతా ఇతి లోకానామభిసంగతా అనుకూలాః - తేభ్యోపి స్వస్తి అస్త్విత్యర్థః - దేవాదయస్సమేత్య స్వస్తీత్యాద్యూచుః - తథైవముక్త్వా కథం యుద్ధం భవిష్యతీత్యంతం పునః ప్రోచురితి సంబంధః ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి ॥ రాజర్షయః దేవత్వం ప్రాప్తాః యద్వా విమానస్థా భూతాః సగణాః సపరికరాః ॥ ౨౪ ॥ ఆవిష్టమితి ॥ సంగ్రామశిరసి యుద్ధాగ్రే ॥ ౨౫ ॥ రూపమితి ॥ రామస్య రూపం రుద్రస్య రూపమివ బభూవ ॥ ౨౬ ॥ తత ఇతి ॥ నిర్హ్రాదః శబ్దః - వర్మ కవచం - అనీకం సేనా ॥ ౨౭ ॥ సింహనాదమిత్యాది ॥ అన్యోన్యమభిగర్జతాం - అహమేవ శత్రుం హనిష్యామీతి జల్పతామిత్యర్థః విస్ఫారయతాం జ్యాశబ్దం కుర్వతాం - అభీక్ష్ణశః భృశం - జృంభతాం జృంభమాణానాం - మదేనోదంచతామిత్యర్థః విప్రఘుష్టస్వనానాం ఘోషగుంజానాఖ్యధ్వనివిశేషః - ఘోషో గుంజన ముంజనైతి వైజయంతీ ॥ భావేలిప్తా తద్రూపస్వనవతామిత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ తేనేతి ॥ శ్వాపదాః హింస్రా వ్యాఘ్రాదయః - యత్ర నిశ్శబ్దం శబ్దాభావః - అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా అవ్యయీభావ - తం దేశం దుద్రువురిత్యన్వయః - పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగం ॥ ౩౦ ॥ తత్త్వితి ॥ సముపసర్పతిపము పాసర్పత్ - గంభీరం ఇతరదుష్ప్రవేశం ॥ ౩౧ ॥ రామోపీతి ॥ ఉత్థితం ఉద్యుక్తం ॥ ౩౨ ॥ వితత్యేతి - వితత్య - కించిద్బాణవిసర్జనం కృత్వేత్యర్థః వితతం సంహితస్యేషోః కించిదేవ విసర్జనమితి వైజయంతీ తూణ్యోః పృష్ఠపార్శ్వద్వయబద్ధయోః - ఆహారయదిత్యనేన కరుణామూర్తేరప్యాశ్రితకంటకోద్ధారణాయ క్రోధమారోపయామాసేతి గమ్యతే - భీమం ధనురుద్ధృత్య తూణ్యోశ్శరాంశ్చోద్ధృత్య వితత్య సర్వరక్షసాం వధార్థం క్రోధమాహారయదిత్యన్వయః ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ తస్యేతి ॥ దక్షస్యేతి క్రోధాతిశయమాత్రే దృష్టాంతః ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ తదితి ॥ కవచసూర్యకిరణయోస్సామ్యం - నీలాభ్రాణాం రక్షసాం చ సామ్యం - కవచత్వేన ధ్వజ...

స్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోస్తు లోకానాం యేఽభిసంగతాః । జయతాం రాఘవో యుద్ధే పౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్ ॥ శ్లో ॥ చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వానసురపుంగవాన్ ॥ ౨౧ ॥ ఏవముక్త్వా పునః ప్రోచురాలోక్య చ పరస్పరమ్ ॥ శ్లో ॥ చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్ । ఏకశ్చ రామో ధర్మాత్మా కథం యుద్ధం భవిష్యతి ॥ ౨౩ ॥ ఇతి రాజర్షయస్సిద్ధాస్సగణాశ్చ ద్విజర్షభాః । జాతకౌతూహలాస్తస్థుర్విమానస్థాశ్చ దేవతాః ॥ ౨౪ ॥ ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితమ్ । దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయాద్వివ్యథిరే తదా ॥ ౨౫ ॥ రూపమప్రతిమం తస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః । బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య రుద్రస్యేవ మహాత్మనః ॥ ౨౬ ॥ తతో గంభీరనిర్హ్రాదం ఘోరవర్మాయుధధ్వజమ్ । అనీకం యాతుధానానాం సమంతాత్ ప్రత్యదృశ్యత ॥ ౨౭ ॥ సింహనాదం విసృజతామన్యోన్యమభిగర్జతామ్ ॥ శ్లో ॥ చాపాని విస్ఫారయతాం జృంభతాం చాప్యభీక్ష్ణశః । విప్రఘుష్టస్వనానాం చ దుందుభీశ్చాపి నిఘ్నతామ్ ॥ శ్లో ॥ తేషాం సుతుములశ్శబ్దః పూరయామాస తద్వనమ్ ॥ ౨౯ ॥ తేన శబ్దేన విత్రస్తాశ్శ్వాపదా వనచారిణః ॥ శ్లో ॥ దుద్రువుర్యత్ర నిశ్శబ్దం పృష్ఠతో నావలోకయన్ ॥ ౩౦ ॥ తత్త్వనీకం మహావేగం రామం సముపసర్పత ॥ శ్లో ॥ ధృతనానాప్రహరణం గంభీరం సాగరోపమమ్ ॥ ౩౧ ॥ రామోఽపి చారయన్ చక్షుస్సర్వతో రణపండితః ॥ శ్లో ॥ దదర్శ ఖరసైన్యం తద్యుద్ధాభిముఖముత్థితమ్ ॥ ౩౨ ॥ వితత్య చ ధనుర్భీమం తూణ్యాశ్చోద్ధృత్య సాయకాన్ ॥ శ్లో ॥ క్రోధమాహారయత్తీవ్రం వధార్థం సర్వరక్షసామ్ । దుష్ప్రేక్షస్సోఽభవత్క్రుద్ధో యుగాంతాగ్నిరివ జ్వలన్ ॥ శ్లో ॥ తం దృష్ట్వా తేజసావిష్టం ప్రాద్రవన్ వనదేవతాః ॥ ౩౪ ॥ తస్య క్రుద్ధస్య రూపం తు రామస్య దదృశే తదా ॥ శ్లో ॥ దక్షస్యేవ క్రతుం హంతుముద్యతస్య పినాకినః ॥ ౩౫ ॥ ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితమ్ ॥ శ్లో ॥ దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయార్తాని ప్రదుద్రువుః ॥ ౩౬ ॥ తత్కార్ముకై

ర్వా రామః కవచమావిశత్ - ధృతవానిత్యర్థః ॥ శ్లో ॥ స్వస్తీతి ॥ స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్య ఇతి - యే లోకానామభిసంగతాః - లోకపాలనాయాభిసంగతాః - ఉద్యుక్తాస్తేభ్యో గోబ్రాహ్మణేభ్యః స్వస్త్యస్తు - క్షేమమస్తు స్వస్తి గోబ్రాహ్మణానాం చేతిపాఠే - ఆర్షత్వాన్న చతుర్థీ - యే లోకానామభిసంగతాః హవిర్ముఖేన అనుకూలాః భవంతీత్యర్థః తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే । ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇతి ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ రూపమితి ॥ రుద్రస్యేవ మహాత్మన ఇతి ॥ జగత్సంహరణార్థముద్యుక్తస్య ప్రళయకాలరుద్రస్య రూపం యద్వత్ తద్వత్ ఖరాదివధార్థముద్యుక్తస్య రామస్య రూపమపి బభూవేత్యర్థః తదుక్తం స్కాందే ॥ శ్లో ॥ రుద్రతేజోవిలసితం దృష్ట్వా రామకళేబరం । శంఖం చక్రం చ శూలం చ పినాకం ఖేటమేవ చ ॥ ఖట్వాంగం ఘంటాం చ డమరుం బాణపాశాంకుశం తథా । చాపం వజ్రం చ ఖడ్గం చ పరశుం త్రాసకారణం ॥ జయశ్రియం చ గంగాం చ దదృశుస్సిద్ధచారణా ఇతి ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥

త్త్వం చతుర్థ్యం - మేఘతుల్యత్వాత్ ధ్వజసంభవాత్ - అత్ర సార్ధసప్తత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥౩౭½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తుములయుద్ధం పంచవింశే - అవష్టబ్ధేత్యాది ॥ ధన్వత ఇతి ధను ధనధాన్య ఇత్యస్మాద్ధాతోర్భ్రాజిమృశీజ్త్వచరిత్సరితనిధనిమిమస్జిభ్య ఉః ఇత్యౌణాదికసూత్రేణ ఉప్రత్యయః - ధనుషా చ ధను అవిదుః ధనురివాజనివక్ర ఇతి కవికావ్యప్రయోగాశ్చ ॥౧॥ తమితి ॥ చోద్యతామితి రథ ఇతి శేషః ॥౨॥౩॥ తం త్వితి ॥ నిష్పతితం యుద్ధోన్ముఖం - సచివాః శ్యేనగామ్యాదయః ॥౪॥ స ఇతి ॥ లోహితాంగః అంగారకః ॥౫॥ తత ఇతి ॥ అర్దయిత్వా పీడయిత్వా - మహానాదం ననాద - చకారేత్యర్థః ॥౬॥ తత స్తమితి ॥ భీమధన్వానం ధనుషశ్చేత్యనఙ్ సమాసాంతః శస్త్రైః ఆయుధైః శస్త్రమాయుధలోహయోరిత్యమరః ॥౭॥ ముద్గరైరితి ॥ ముద్గరైః స్థూలగదాభిః - ప్రాసైః కుంతైః - రోషతత్పరాః క్రోధపరవశాః ॥౮॥ త ఇతి ॥ బలాహకసంకాశాః మేఘతుల్యాః - కాకుత్స్థం - అభ్యధావంత అభిముఖ్యేనాధావంత ॥౯॥ తే రామ ఇతి ॥ శైలేంద్రమివేత్యుపమానేన రామస్య నిర్భయత్వముక్తం ॥౧౦॥ స తైరిత్యాద్యర్థః సుగమాన్వయం ॥౧౧॥ తానీతి ॥ విశిఖైః బాణైః ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ నద్యోఘాన్ నదీప్రవాహాన్ ॥౧౨॥ స తైరితి ॥ వజ్రైః అశనిభిః ॥౧౩॥ స విద్ధ ఇతి ॥ క్షతజాదిగ్ధః రుధిరాలిప్తః ॥౧౪॥ విషేదురితి ॥ బహుభిస్సహస్రైః చతుర్దశసహస్రైః ॥౧౫॥ తత ఇతి ॥ మండలీకృతకార్ముకః ఆకర్ణాకర్షణేన మండలాకారీకృతధనుః - వి

రథవరైర్ధ్వజైశ్చైవ వర్మాభిస్సాగ్నిసన్నిభైః। బభూవ సైన్యంపి శితాశనానాం సూర్యోదయే నీలమివాభ్రబృందమ్ ॥౩౭½॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అరణ్యకాండే చతుర్వింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋

అవష్టబ్ధధనుం రామం క్రుద్ధం చ రిపుఘాతినమ్। దదర్శాశ్రమమాగమ్య ఖరస్సహ పురస్సరైః ॥౧॥
తం దృష్ట్వా సశరం చాపముద్యమ్య ఖరనిస్స్వనమ్। రామస్యాభిముఖం సూతం చోద్యతామిత్యచోదయత్ ॥౨॥
స ఖరస్యాజ్ఞయా సూతస్తురగాన్ సమచోదయత్। యత్ర రామో మహాబాహురేకో ధున్వన్ స్థితో ధనుః ॥
౩ ॥ తం తు నిష్పతితం దృష్ట్వా సర్వతే రజనీచరాః। నర్దమానా మహానాదం సచివాః పర్యవారయన్ ॥౪॥
స తేషాం యాతుధానానాం మధ్యే రథగతః ఖరః। బభూవ మధ్యే తారాణాం లోహితాంగ ఇవోదితః ॥౫॥ తతశ్శరసహస్రేణ రామమప్రతిమౌజసమ్। అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః ॥౬॥ తతస్తం భీమధన్వానం క్రుద్ధాస్సర్వే నిశాచరాః। రామం నానావిధైశ్శస్త్రైరభ్యవర్షన్త దుర్జయమ్ ॥౭॥ ముద్గరైః పట్టిసైశ్శూలైః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వధైః। రాక్షసాస్సమరే రామం నిజఘ్నూ రోషతత్పరాః ॥౮॥
తే బలాహకసంకాశా మహానాదా మహౌజసః। అభ్యధావన్త కాకుత్స్థం రథైర్వాజిభిరేవ చ ॥ ❋ ॥ గజైః పర్వతకూటాభై రామం యుద్ధే జిఘాంసవః ॥౯॥ తే రామే శరవర్షాణి వ్యసృజన్ రక్షసాం గణాః ॥❋॥ శైలేంద్రమివ ధారాభిర్వర్షమాణా బలాహకాః ॥౧౦॥ స తైః పరివృతో ఘోరై రాఘవో రక్షసాం గణైః ॥౧౧॥ తాని ముక్తాని శస్త్రాణి యాతుధానైస్స రాఘవః। ప్రతిజగ్రాహ విశిఖైర్నద్యోఘానివ సాగరః ॥౧౨॥ స తైః ప్రహరణైర్ఘోరైర్భిన్నగాత్రో న వివ్యథే। రామః ప్రదీప్తైర్బహుభిర్వజ్రైరివ మహాచలః ॥౧౩॥ స విద్ధః క్షతజాదిగ్ధస్సర్వగాత్రేషు రాఘవః। బభూవ రామస్సంధ్యాభ్రైర్దివాకర ఇవావృతః ॥౧౪॥ విషేదుర్దేవగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః। ఏకం సహస్రైర్బహుభిస్తదా దృష్ట్వా సమావృతమ్ ॥౧౫॥ తతో రామస్సుసంక్రుద్ధో మండలీకృతకార్ముకః। ససర్జ విశిఖాన్ బాణాన్ శత

శాః ॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥౩౭½॥ వితర్ద్యేతి ॥ దశగ్రీవత్య - అరోచ్య - క్రోధమితి - క్రోధమాహారయత్ ప్రాప్తవాన్ ॥౩౫॥ తమితి ॥ తేజసాభి ప్లుతమితి అత్ర తేజసా సంపన్నమిత్యర్థః ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామరణ్యకాండటీకాయాం చతుర్వింశస్సర్గః
అవష్టబ్ధధనుం అవలంబితధనుషం రామం ఉకారాంతోప్యస్తి ॥౧॥౨॥౩॥ తమితి ॥ సచివాః శ్యేనగామ్యాదయః ॥౪॥ స ఇతి ॥ లోహితాంగో భౌమః ॥౫॥౬॥౭॥౮॥ త ఇతి ॥ బలాహకా మేఘాః ॥౯॥౧౦॥౧౧॥ తానీతి ॥ తాని శస్త్రాణి - స్వవిశిఖైః - ప్రతిజగ్రాహ - అవరురోధ ॥౧౨॥ స ఇతి ॥ వజ్రైరివ మహాచల ఇతి వ్యతిరేకదృష్టాంతః - వజ్రైః వజ్రనిపాతైః - అనయోపమయా శ్రీరామస్య సకదాచిదపి తద్వ్యథా నాస్తీతి సూచ్యతే ॥౧౩॥ స ఇతి ॥ క్షతజం రక్తం ॥౧౪॥౧౫॥ తత ఇతి ॥ ససర్జేతి - విశిఖాన్ - బాణాన్ - బాణసంజ్ఞాన్ - శరాన్

శిఖాన్ బాణాన్ అర్ధచంద్రాగ్రాన్ బాణాన్ - పృథక్ శతశః అనంతరం సహస్రశః సనిబబంధేతి యోజనా ॥౧౬॥ దురావారానితి ॥ దురావారాన్ వారయితుమశక్యాన్ - దుర్విషహాన్ దుస్సహాన్ కాలదండోపమాన్ యమదండతుల్యాన్ అజిహ్మగాన్ అవక్రగామినః అస్ఖలితలక్ష్యకానిత్యర్థః - కంకపత్రాన్ బాణాన్ కంకపత్రశరమార్గణబాణా ఇతి హలాయుధః ॥౧౭॥ తే శరా ఇతి ॥ ప్రాణానాదదుః - అపాహరన్నిత్యర్థః కాలకృతాః యమముక్తా ఇత్యర్థః ॥౧౮॥ భిత్త్వేతి ॥ రుధిరాప్లుతా ఇతి విశేషణం దీప్తాగ్నిసమతేజస ఇత్యర్థః ॥౧౯॥ అసంఖ్యేయా ఇతి ॥ సాయకాః బాణాః ॥౨౦॥ తైరిత్యాద్యర్ధత్రయమేకం వాక్యం ॥ వర్మాణి కవచాని ॥౨౧॥ హయానిత ॥ కాంచనసన్నాహాన్ కాంచనాభరణాన్ - రథయుక్తాన్ రథబద్ధాన్ సగజారోహాన్ సనిషాదాన్ సాదిన అశ్వారోహాన్ యమసాదనం - స్వార్థే అణ్ ॥౨౩॥ తత ఇతి ॥ నాళీకాః నారాచమాత్రశరాః - నారాచాః ఆయసశరాః వికర్ణినః కర్ణయుక్తశరాః ఏవ మిళ్ళయాం విశేషణం ॥౨౪॥ తత్సైన్యమితి ॥ రామేణ కర్త్రా బాణైః అర్దితం పీడితం తత్సైన్యం సుఖం సుఖనివృత్తిం - అగ్నినా అర్దితం శుష్కం వనమివ న లేభే ॥౨౫॥ కేచిదితి ॥ పరమాయుధానితి శూలాదివిశేషణం ॥౨౬॥ తానితి ॥ ఆవార్య నివార్య - శిరోధరాన్ గ్రీవాః ప్రాణాన్ జహారేతి క్రమః ॥౨౭॥ త ఇతి ॥ సువర్ణో గరుడః తస్య వాతేన పక్షానిలేన విక్షిప్తాః ఉన్మూలితాః జగత్యాం భువి ॥ ౨౮॥ అవశిష్టా ఇతి ॥ తత్ర సైన్యేషు - అవశిష్టాః హతావశిష్టాః విషణ్ణాః దుఃఖితాః - శరణార్థం రక్షణార్థం మిళియా ॥౨౯॥ తానితి ॥ ఆదాయ ఖరసమీపగమనాన్నివర్త్య - అంతకః రుద్రపరాజితో యమః ॥ ౩౦॥ నివృత్తా ఇతి ॥ నివృత్తాః యుద్ధాన్నివృత్తాః దూషణరూపాశ్రయేణ నిర్భయాః సంతః - అభ్యధావంత అభిముఖమాగచ్ఛన్ ప్రాయశో నష్టాయుధత్వాత్ సాలతాలేత్యాద్యుక్తం ॥౩౧॥ శూలేత్యాది ॥ శస్త్రవర్షాణి శరభిన్నాయుధవర్షాణీత్యర్థః - సృజంత ఇతి - ఆసన్నితి శేషః ॥౩౨॥ చిచ్ఛేద రామః సమరే శతశో

శోఽథసహస్రశః ॥౧౬॥ దురావారాన్ దుర్విషహాన్ కాలదండోపమాన్ రణే । ముమోచ లీలయా రామః కంకపత్రానజిహ్మగాన్ ॥౧౭॥ తే శరాః శత్రుసైన్యేషు ముక్తా రామేణ లీలయా । ఆదదూ రక్షసాం ప్రాణాన్ పాశాః కాలకృతా ఇవ ॥౧౮॥ భిత్త్వా రాక్షసదేహాంస్తాంస్తే శరా రుధిరాప్లుతాః । అంతరిక్షగతా రేజుర్దీప్తాగ్నిసమతేజసః ॥౧౯॥ అసంఖ్యేయాస్తు రామస్య సాయకాశ్చాపమండలాత్ । వినిష్పేతురతీవోగ్రా రక్షఃప్రాణాపహారిణః ॥౨౦॥ తైర్ధనూంషి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణి చ శిరాంసి చ । బాహూన్ సహస్తాభరణానూరూన్ కరికరోపమాన్ ॥ ౼ ॥ చిచ్ఛేద రామస్సమరే శతశోఽథసహస్రశః ॥ ౨౧ ॥ హయాన్ కాంచనసన్నాహాన్ రథయుక్తాన్ ససారథీన్ ॥ ౼ ॥ గజాంశ్చ సగజారోహాన్ సహయాన్ సాదినస్తథా । పదాతీన్ సమరే హత్వా హ్యనయద్యమసాదనమ్ ॥ ౨౩॥ తతో నాళీకనారాచైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః । భీమమార్తస్వరం చక్రుర్భిద్యమానా నిశాచరాః ॥ ౨౪ ॥ తత్సైన్యం నిశితైర్బాణైరర్దితం మర్మభేదిభిః । రామేణ న సుఖం లేభే శుష్కం వనమివాగ్నినా ॥౨౫॥ కేచిద్భీమబలాశ్శూరాశ్శూలాన్ ఖడ్గాన్ పరశ్వధాన్ । రామస్యాభిముఖం గత్వా చిక్షిపుః పరమాయుధాన్ ॥౨౬॥ తేషాం బాణైర్మహాబాహుశ్శస్త్రాణ్యావార్య రాఘవః । జహార సమరే ప్రాణాంశ్చిచ్ఛేద చ శిరోధరాన్ ॥ ౨౭॥ తే ఛిన్నశిరసః పేతుశ్ఛిన్నవర్మశరాసనాః । సుపర్ణవాతవిక్షిప్తా జగత్యాం పాదపా యథా ॥౨౮॥ అవశిష్టాశ్చ యే తత్ర విషణ్ణాశ్చ నిశాచరాః । ఖరమేవాభ్యధావంత శరణార్థం శరార్దితాః ॥ ౨౯॥ తాన్ సర్వాన్ పునరాదాయ సమాశ్వాస్య చ దూషణః । అభ్యధావత కాకుత్స్థం క్రుద్ధో రుద్రమివాంతకః ॥ ౩౦॥ నివృత్తాస్తు పునస్సర్వే దూషణాశ్రయనిర్భయాః । రామమేవాభ్యధావంత సాలతాలశిలాయుధాః ॥ ౩౧ ॥ శూలముద్గరహస్తాశ్చ చాపహస్తా మహాబలాః । సృజంతశ్శరవర్షాణి శస్త్రవర్షాణి సంయుగే ॥ ౼ ॥ ద్రుమవర్షాణి ముంచంతశ్శిలావర్షాణి రాక్షసాః ॥ ౩౨ ॥ తద్బభూవాద్భుతం యుద్ధం తుములం రోమహర్షణమ్ ॥ ౼ ॥ రామస్య చ మహాఘోరం పునస్తేషాం చ రక్షసామ్ ॥౩౩॥ తే సమంతాదభిక్రు

బాణాస్తుగతపత్రిణ ఇతి నైజయంతీ ॥౧౬॥ దురావారానితి ॥ దురావారాన్ అశక్యవారణాన్ దుర్విషహాన్ సోఢుమశక్యాన్ కంకపత్రాన్ - కంకపత్రసంజ్ఞాన్ - శరాన్ - అజిహ్మగాన్ అకుటిలగతీన్ - అస్ఖలితలక్ష్యానిత్యర్థః ॥ ౧౭॥౧౮॥౧౯॥ ౨౦॥ ౨౧ ॥ హయానితి ॥ కాంచనసన్నాహాన్ - కాంచనపరికరాన్ - సాదినః తురగారూఢాన్ ॥ ౨౩॥ తత ఇతి ॥ నాళీకాః ఖులు త్రాయస్సంయుక్తాశ్శరాః - నారాచాః - సర్వతః ఆయసాః - వికర్ణినః ఉగ్రాంకుశాః ॥ ౨౪॥ ౨౫॥ ౨౬॥ శేషామితి ॥ ఆవార్య - నివార్య ॥ ౨౭॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥

...ఘోరం - అతఏవరోమహర్షణం భయావహమితి కేనరోమహర్షణకం - అతఏవాద్భుతం తత్సాద్రుశ్యం పునరపి బభూవ ॥ ౩౫ ॥ తతిత్యర్థకమేకం వాక్యం ॥ ౩౬ ॥ ... ఇత్యాది - శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ... సరామః దిశో విదిశశ్చ - తై రాక్షసైః ... భయంకరం నాదం కృత్వా - ... సంయోజయత్ సమయోజయత్ - శరవర్షాభిః శరవర్షకారిభిరిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ... చాపమండలాత్ సంహితగాంధర్వాస్త్రాత్ - ... శరదిశః సర్వాః ఆవృతాః - ... ॥ ౩౮ ॥ నాదదానమితి ॥ రాక్షసాః రామస్య శరాదానాకర్షణమోచనాని నాపశ్యన్ - కింతు స్వాంగే సంనమేన పశ్యన్తి ... ప్రధానో నిర్దేశః - యద్యపి గాంధర్వాస్త్రప్రయోగే విచిత్రబాణనిర్గమో ... - కింతు ... కేవలశరమోచ ఇతి జ్ఞేయం ॥ ౩౯ ॥ శరాంధకారమితి ॥ అంధకారమితి క్లిష్టమాహ - ... ॥ ౪౦ ॥ యుగపత్పతద్భిరితి ॥ పతమానైః పతద్భిః - ఏకకాలే శరపాతైః ఏకకాలే భూమౌ పతద్భిః - ఏకకాలే పతితైః శ్చ రాక్షసైః వసుధా వ్యాప్తా బభూవేతి యుగపత్పతనగమనకార్యోక్తిః ॥ ౪౧ ॥ అథ హింసాయాం ... నిహతాః కేవలం ప్రశాంతాః - పతితాః ఆశ్రయపాతవత్ భయేన భూమౌ పతితాః, క్షీణాః కంఠగతప్రాణాః - భిన్నాః ద్విధాకృతాః - భిన్నాః ఖండితావయవాః విదారితాః ... ॥ ౪౨ ॥ సోష్ణీషైరిత్యాదినా ॥ సోష్ణీషైః శిరోవేష్టనవద్భిః - ఉత్తమాంగైః కేవలైః శిరోభిః - నానావిధభూషణైః ... - సాధారణవిశేషణం - ... విచిత్రైః ... పూర్వోక్తైః ... - అతఏవభయంకరా భూమిరిత్యన్వయః - ఏతావతా గ్రంథేన రామశరప్రభావాతిశయో దర్శితః - అస్మిన్ సర్గే పంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౪౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే పంచవింశస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథ దూషణప్రముఖసైన్యవధః ... ఇత్యాది ॥ ... వాక్యం నిరీక్ష్య ... ఇత్యర్థః

...రాఘవం పుంగవం దృష్ట్వా ... మహాబలాః । రాక్షసైరుద్యత
ప్రాసైః ... ప్రవరం భాస్వంత । సంయోజయ
త గాంధర్వం ... తతశ్శరసహస్రాణి నిర్యయుశ్చాపమండలాత్ । సర్వా దశ
దిశో బాణైః ఆపూర్యంత సమాగతైః ॥ ౩౭ ॥ నాదదానం శరాన్ ఘోరాన్ విముంచంతం శిలీముఖాన్ । వికర్షమాణం పశ్యంతి రాక్షసాస్తే శరార్దితాః ॥ ౩౮ ॥ శరాంధకారమాకాశమావృణోత్సదివాకరమ్ । బభూవావస్థితో రామః ప్రవమన్నివ తాన్ శరాన్ ॥ ౩౯ ॥ యుగపత్పతమానైశ్చ యుగపచ్చ హతైర్భృశమ్
యుగపత్పతితైశ్చైవ వికీర్ణా వసుధాభవత్ ॥ ౪౦ ॥ నిహతాః పతితాః క్షీణాశ్ఛిన్నా భిన్నా విదారితాః ।
తత్ర తత్ర స్మ దృశ్యంతే రాక్షసాస్తే సహస్రశః ॥ ౪౧ ॥ సోష్ణీషైరుత్తమాంగైశ్చ సాంగదైర్బాహుభిస్తథా । ఊరుభిర్జానుభిశ్ఛిన్నైర్నానారూపవిభూషణైః ॥ ❋ ॥ హయైశ్చ ద్విపముఖ్యైశ్చ రథైర్భిన్నైరనేకశః । చామరైర్వ్యజనైశ్ఛత్రైర్ధ్వజైర్నానావిధైరపి ॥ ❋ ॥ రామస్య బాణాభిహతైర్విచిత్రైః శూలపట్టిసైః । ఖడ్గైః ఖండీకృతైః ప్రాసైర్వికీర్ణైశ్చ పరశ్వధైః ॥ ❋ ॥ చూర్ణితాభిశ్శిలాభిశ్చ శరైశ్చిత్రైరనేకశః । విచ్ఛిన్నైస్సమరే భూమిర్వికీర్ణా భూద్భయంకరా ॥ ౪౫ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచవింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
దూషణస్తు స్వకం సైన్యం హన్యమానం నిరీక్ష్య సః । సందిదేశ మహాబాహుర్భీమవేగాన్నిశాచ

...నిశ్రితా ఇతి ॥ దూషణాశ్రయసంశ్రితాః దూషణమేవ ఆశ్రయం రక్షితారం సంశ్రితాః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ యుగపదితి ॥ విస్తీర్ణా విశేషాచ్ఛాదితా ॥ ౪౦ ॥ నిహతా ఇతి ॥ క్షీణాః కంఠగతప్రాణాః - ఛిన్నాః ద్విధాభూతశరీరాః - భిన్నాః ఖండితావయవాః ॥ ౪౧ ॥ సోష్ణీషైరితి ॥ సోష్ణీషైః శిరోవేష్టనసహితైః ॥ ౪౫ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
❋❋❋❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం - పంచవింశస్సర్గః ❋❋❋

భీమవేగాన్ భయంకరధావనాన్ - అతఏవ దురాసదాన్ పంచసహస్రాన్ నిత్యసేన పంచసాహస్రీపూర్వం హతేతి వ్యజ్యతే ॥౧॥ ఇతి ॥ తం రామం ॥౨॥ స ఇతి ॥ ప్రాణహరం - అన్యేషామితి శేషః - ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ ధర్మాత్మేత్యనేన ఉపేక్షాధిక్య ... దానః ॥౩॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ నిమీలిత ఇవర్షభ ఇత్యనేన శరవర్షేపి నిర్వ్యథత్వమనాయాసత్వం చ ద్యోత్యతే ॥౪॥ తత ఇతి ॥ క్రోధసమావిష్ట ఇతి - రామ ఇతి శేషః - ప్రదీప్త ఇవ తేజసేతి తేజోయుక్తత్వేన ప్రదీప్త ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః - సహదూషణం దూషణసహితం దూషణః ఖరస్య సేనాపతిః ॥౫॥ ౬ ॥ తత ఇతి ॥ చతుర్భిరితి - శరైరిత్యనుషక్తం ॥౭॥ హత్వేతి ॥ తద్రక్షః దూషణం - వక్షసి వివ్యాధేతి సంబంధః ॥౮॥ స ఇతి ॥ హతసారథిరిత్యనేనేతి పరిఘః - తం - పట్టైః బంధనైః - పరవసోక్షితం శత్రుమేదస్సిక్తం హ్యస్మాద్దుష్ప్రవేశపాపసేతి నిష్ఠుః ॥ వజ్రాశనిసమస్పర్శం - వజ్రం చ ... శక్త్యాయుధం - తదుభయసదృశస్పర్శం - పరగోపురదారణం పరేషాం శత్రూణాం యద్గోపురం పురద్వారం తస్య దారణం భేదకం - పురద్వారం తు గోపురమిత్యమరః ॥౧౧॥౧౨॥ అస్యేతి ॥ అభిపతమానస్య అభిపతత సహస్తాభరణావిత్యనేన శౌర్యాభిరుచత్వం లక్ష్యతే ॥౧౩॥ భ్రష్ట ఇతి - రణమూర్ధని ఛిన్నహస్తస్య - తస్య దూషణస్య - భ్రష్టః హస్తాచ్చ్యుతం. మహాకాయః మహాప్రమాణః - పరిఘః - శక్రధ్వజ ఇవాగ్రతః పపాతేత్యన్వయః ॥౧౪॥ స ఇతి ॥ కరాభ్యాం సహ పపాతేత్యన్వయః - మనస్వీ ధీర ॥౧౫॥ తమితి - అపూజయన్ అస్తువన్ ॥ ✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽ ॥౧౬॥ ఏతస్మిన్నితి - త్రిసేనాగ్రయాయిన ... మహాకపాల ఇతి - ... ॥౧౭॥ దృష్ట్వేతి - ... ప్రతిజగ్రాహ - ... యథాగ్నిహం ప్రాప్తానతిథీన్ వచనైః ప్రతిగృహ్ణాతి తథేత్యర్థః ॥

దూషణస్తు స్వకం సైన్యం హన్యమానం విలోక్య సః । సందిదేశ మహాబాహుర్భీమవేగాన్ దురాసదాన్ ॥ ✽ ॥ రాక్షసాన్ పంచసాహస్రాన్ సమరేష్వనివర్తినః ॥౧॥ తే శూలైః పట్టిశైః ఖడ్గైః శిలావర్షైర్ద్రుమైరపి ॥ ✽ ॥ శరవర్షైరవిచ్ఛిన్నం వవృషుస్తం సమంతతః ॥౨॥ స ద్రుమాణాం శిలానాం చ వర్షం ప్రాణహరం మహత్ ॥ ✽ ॥ ప్రతిజగ్రాహ ధర్మాత్మా రాఘవస్తీక్ష్ణసాయకైః ॥౩॥ ప్రతిగృహ్య చ తద్వర్షం నిమీలిత ఇవర్షభః ॥ ✽ ॥ రామః క్రోధం పరం భేజే వధార్థం సర్వరక్షసామ్ ॥౪॥ తతః క్రోధసమావిష్టః ప్రదీప్త ఇవ తేజసా ॥ ✽ ॥ శరైరవాకిరత్ సైన్యం సర్వతస్సహదూషణమ్ ॥౫॥ తతస్సేనాపతిః క్రుద్ధో దూషణశ్శత్రుదూషణః ॥ ✽ ॥ శరైరశనికల్పైస్తం రాఘవం సమవాకిరత్ ॥౬॥ తతో రామస్సుసంక్రుద్ధః క్షురేణాస్య మహద్ధనుః ॥ ✽ ॥ చిచ్ఛేద సమరే వీరశ్చతుర్భిశ్చతురో హయాన్ ॥౭॥ హత్వా చాశ్వాన్ శరైస్తీక్ష్ణైరర్ధచంద్రేణ సారథేః ॥ ✽ ॥ శిరో జహార తద్రక్షస్త్రిభిర్వివ్యాధ వక్షసి ॥౮॥ స ఛిన్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః ॥ ✽ ॥ జగ్రాహ గిరిశృంగాభం పరిఘం రోమహర్షణమ్ ॥౯॥ వేష్టితం కాంచనైః పట్టైర్దేవసైన్యప్రమర్దనమ్ ॥ ✽ ॥ ఆయసైశ్శంకుభిస్తీక్ష్ణైః కీర్ణం పరవసోక్షితమ్ ॥౧౦॥ వజ్రాశనిసమస్పర్శం పరగోపురదారణమ్ ॥౧౧॥ తం మహోరగసంకాశం ప్రగృహ్య పరిఘం రణే । దూషణోఽభ్యద్రవద్రామం క్రూరకర్మా నిశాచరః ॥౧౨॥ తస్యాభిపతమానస్య దూషణస్య స రాఘవః । ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద సహస్తాభరణౌ భుజౌ ॥౧౩॥ భ్రష్టస్తస్య మహాకాయః పపాత రణమూర్ధని । పరిఘశ్ఛిన్నహస్తస్య శక్రధ్వజ ఇవాగ్రతః ॥౧౪॥ స కరాభ్యాం వికీర్ణాభ్యాం పపాత భువి దూషణః । విషాణాభ్యాం విశీర్ణాభ్యాం మనస్వీవ మహాగజః ॥౧౫॥ తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ దూషణం నిహతం రణే । సాధు సాధ్వితి కాకుత్స్థం సర్వభూతాన్యపూజయన్ ॥౧౬॥ ఏతస్మిన్నంతరే క్రుద్ధాస్త్రయస్సేనాగ్రయాయినః । సంహత్యాభ్యద్రవన్ రామం మృత్యుపాశావపాశితాః ॥ ✽ ॥ మహాకపాలః స్థూలాక్షః ప్రమాథీ చ మహాబలః । మహాకపాలో విపులం శూలముద్యమ్య రాక్షసః ॥ ✽ ॥ స్థూలాక్షః పట్టిశం గృహ్య ప్రమాథీ చ పరశ్వధమ్ ॥౧౮॥ దృష్ట్వైవాపతతస్తూర్ణం రాఘవస్సాయకైశ్శితైః ॥ ✽ ॥ తీక్ష్ణాగ్రైః ప్రతిజగ్రాహ సంప్రాప్తానతిథీనివ ॥౧౯॥ మహాకపాలస్య శిరశ్చిచ్ఛేద పరమేషుభిః ॥

౧॥ తథ ఇతి ॥ తం రామం ॥౨॥ స ఇతి ॥ స రాఘవః ప్రతిజగ్రాహ - అవరురోధ ॥౩॥౪-౫॥ ౬॥ ౭॥ ౮॥ ౯॥ ఆయసైరితి ॥ వజ్రాశనిసమస్పర్శం వజ్రమితి - ... శత్రూన్ విపరి... - తదుభయసమస్పర్శం ॥౧౩॥ భ్రష్ట ఇతి ॥ ఛిన్నహస్తస్య - తస్యాగ్రతః - పరిఘః పపాతేత్యనుషజ్యతే ॥ ✽ ॥౧౪॥౧౫॥ తమితి ॥ అపూజయన్ అస్తువన్ ॥౧౬॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ సం

ర్గః ॥ ౧౯ ॥ త్రిశిరాస్తు ... హత్యుక్తం విషృణోతి మహాకపాలస్యేత్యాదినా ॥ ప్రమమాథ చూర్ణీచకారేత్యర్థః - చూర్ణశరీరత్త్వేన దృష్టాంతతయోక్తం విటపీతి ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ అయమితి ॥ హానధ్వంసే ॥ ౨౫ ॥ సేనాధ్యక్షౌ సేవాహశ్యేన గామీత్యాదినా ॥ ౨౮ ॥ తత ఇతి ॥ వజ్రం వజ్రమశిః - తేజస్వీ రామ ఇతి శేషః ॥ ౨౯ ॥ త ఇతి ॥ సధూమా ఇవేత్యనేన దహనోన్ముఖత్త్వం వ్యజ్యత ఇత్యంగారావస్థావ్యావృత్తిః - వజ్రా ఇవేతి - వజ్రమస్త్రియామిత్యుభయలింగో వజ్రశబ్దః ॥ ౩౦ ॥ రక్షసామితి ॥ కర్ణినా కర్ణాకారశరీరేణ ॥ ౩౧ ॥ తైరితి ॥ భిన్నం ఖండితం - భిన్నం విదారితం - ఆదిగ్ధా ఆలిప్తాః ॥ ౩౨ ॥ తైర్ముక్తేతి ॥ రణాగ్రపతితత్వాతిశయాత్ కుశసామ్యోక్తిః ॥ ౩౩ ॥ క్షణేనేతి ॥ నిరయప్రఖ్యం నరకతుల్యం - మాంసశోణితైః కృతః కర్దమః పంకో యస్య తత్తథా ॥ ౩౪ ॥ చతుర్దశేతి ॥ మానుషేణ ఖుజునా ॥ పదాతినా ॥ వాహనరహితేనేత్యద్భుతోక్తిః ॥ ౩౫ ॥ తస్యేత్యాది ॥ సైన్యస్య యద్ద్రప్రవృత్తస్య - అతో రామస్యాపి లత్రాంతర్భావః - ఖరాదిత్రయం శేషః అవశిష్టాంశ ఇత్యర్థః - శేషాస్సర్వే రాక్షసా హతా ఇత్యన్వయః - మహాసత్త్వా ఇత్యాదివిశేషణైర్మహారథా ఏవ హతాః - క్షుద్రాః కేచన భీరవో న హతా ఇతి గమ్యతే - అతఏవోత్తరసర్గే హతశేషా ఇతి వక్ష్యతి - లక్ష్మణస్యాగ్రజేనేతి రామస్య విష్వక్భ్రాంశజాత్త్వేనాధికబలత్వోక్తిః ॥ ౩౬ ॥ తతస్త్వితి ॥ భీమబలం భీమసైన్యం ॥ ఉద్యతాశనిః ఉద్యతవజ్రః ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః -

॥ అసంఖ్యేయైస్తు బాణౌఘైః ప్రమమాథ ప్రమాథినమ్ । స పపాత హతో భూమౌ విటపీవ మహాద్రుమః ॥ * ॥ స్థూలాక్షస్యాక్షిణీ తీక్ష్ణైః పూరయామాస సాయకైః ॥ ౨౧ ॥ దూషణస్యానుగాన్ పంచ సాహస్రాన్ కుపితః క్షణాత్ ॥ * ॥ బాణౌఘైః పంచ సాహస్రైరనయద్యమసాదనమ్ ॥ ౨౨ ॥ దూషణం నిహతం దృష్ట్వా తస్య చైవ పదానుగాన్ ॥ * ॥ వ్యాదిదేశ ఖరః క్రుద్ధస్సేనాధ్యక్షాన్ మహాబలాన్ ॥ ౨౩ ॥ అయం వినిహతస్సంఖ్యే దూషణస్సపదానుగః ॥ * ॥ మహత్యా సేనయా సార్ధం యుద్ధ్వా రామం కుమానుషమ్ । శస్త్రైర్నానావిధాకారైర్హనధ్వం సర్వరాక్షసాః ॥ * ॥ ఏవముక్త్వా ఖరః క్రుద్ధో రామమేవాభిదుద్రువే ॥ ౨౫ ॥ శ్యేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రుర్విహంగమః ॥ * ॥ దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః । మేఘమాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః ॥ * ॥ ద్వాదశైతే మహావీర్యా బలాధ్యక్షాస్ససైనికాః । రామమేవాభ్యవర్తంత విసృజంతశ్శరోత్తమాన్ ॥ ౨౮ ॥ తతః పావకసంకాశైర్హేమవజ్రవిభూషితైః । జఘాన శేషం తేజస్వీ తస్య సైన్యస్య సాయకైః ॥ ౨౯ ॥ తే రుక్మపుంఖా విశిఖాస్సధూమా ఇవ పావకాః । నిజఘ్నుస్తాని రక్షాంసి వజ్రా ఇవ మహాద్రుమాన్ ॥ ౩౦ ॥ రక్షసాం తు శతం రామశ్శతేనైకేన కర్ణినా । సహస్రం చ సహస్రేణ జఘాన రణమూర్ధని ॥ ౩౧ ॥ తైర్భిన్నవర్మాభరణాశ్ఛిన్నభిన్నశరాసనాః । నిపేతుశ్శోణితాదిగ్ధా ధరణ్యాం రజనీచరాః ॥ ౩౨ ॥ తైర్ముక్తకేశైస్సమరే పతితైశ్శోణితోక్షితైః । ఆస్తీర్ణా వసుధా కృత్స్నా మహావేదిః కుశైరివ ॥ ౩౩ ॥ క్షణేన తు మహాఘోరం వనం నిహతరాక్షసమ్ । బభూవ నిరయప్రఖ్యం మాంసశోణితకర్దమమ్ ॥ ౩౪ ॥ చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్ । హతాన్యేకేన రామేణ మానుషేణ పదాతినా ॥ ౩౫ ॥ తస్య సైన్యస్య సర్వస్య ఖరశ్శేషో మహారథః । రాక్షసస్త్రిశిరాశ్చైవ రామశ్చ రిపుసూదనః ॥ * ॥ శేషా హతా మహాసత్త్వా రాక్షసా రణమూర్ధని । ఘోరా దుర్విషహాస్సర్వే లక్ష్మణస్యాగ్రజేన తే ॥ ౩౬ ॥ తతస్తు తద్భీమబలం మహాహవే సమీక్ష్య రామేణ హతం బలీయసా । రథేన రామం మహతా ఖరస్తదా సమాససాదేంద్ర ఇవోద్యతాశనిః ॥ ౩౮ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షడ్వింశస్సర్గః

...త్యమితి త్వా - పంచ సాహస్రైర్నానాశైరిత్యధ్యాహార్యం ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ తత ఇతి ॥ తేజస్వీ రామ ఇత్యనుషజ్యతే ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం షడ్వింశస్సర్గః -

త్రిశిరః ఖరసాంఘేదమృష్టం తేన స్వసేవినాం । దుఃఖత్రయనివాంతారం లక్ష్మణాగ్రజమాశ్రయే ॥ ఖరంత్విత్యాది ॥ వాహినీపతిః-సేనాపతిః - సన్నిపత్య- సమీపమాగత్య ॥ ౧ ॥ మామితి ॥ సాహసాత్ యుద్ధాభిముఖ్యాత్ - వినిపాతితమితి-సమయేతి శేషః ॥ ౨ ॥ ప్రతిజానామితి - ఆలభే స్పృశామి- ప్రతిజ్ఞాప్రకారమాహ యథేతి - సర్వరక్షసాం సర్వరక్షోభిః ॥ ౩ ॥ అహంవేతి ॥ వినివర్త్య మాగయిత్వా - ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణాయకః ॥ ౪ ॥ ప్రహృష్టఇతి ॥ ప్రహృష్టో వ్రజేః సంయుగాయ యుద్ధాయ ... జనస్థానమితి యావత్ ॥ ౫ ॥ ఖరఇతి ॥ మృత్యులోభాత్ మృత్యునా ప్రేరితో లోభః ... ప్రసాదితః - నివర్తితః - యుద్ధ్యస్వ యుద్ధం కురు - అనుజ్ఞాతః ఖరేణేతి శేషః - త్రిశిరాఇతి ॥ ౬ ॥ త్రిశిరాశ్చేతి ॥ చకారో నిమిత్తే ... ॥ ౭ ॥ శరేతి ॥ శరావిపదారాః ఆసారాః తాసాం సమూహాన్ - జలార్ద్రస్యేతి - దుందుభిశబ్దః పుల్లింగః ... దుందుభినాదస్య - జలార్ద్రస్యేత్యనేనాస్య గంభీరస్వరత్వముక్తం ॥ ౮ ॥ ఆగచ్ఛంతమితి ॥ ధనుషా సాయకాన్ ... కంపయన్ ... ॥ ౯ ॥ సఇతి ॥ సంప్రహారో యుద్ధం ॥ ౧౦ ॥ తతఇతి ॥ సంరబ్ధం సకోపమిత్యర్థః ... అయంతు ప్రకటయలితబావ ॥ ౧౧ ॥ అహో ఇత్యాదివ్యంగ్యోక్తిః - విక్రమ పరాభిభవనం - ... సమర్థస్యేత్యర్థః - ... త్యస్యైవ వివరణం పుష్పైరివేత్యర్థః ... లలాటేస్వల్పాపి ... శరైః ... పుష్పైరివ ॥ ౧౨ ॥ చాపగుణః చాపమౌర్వీ - ఏవమితి - సంరబ్ధస్సన్నేవముక్త్వా క్రుద్ధో నిజఘానేత్యన్వయః ॥ ౧౩ ॥ ... సన్నతపర్వభిః ...

ఖరంతు రామాభిముఖం ప్రయాంతం వాహినీపతిః । రాక్షసస్త్రిశిరా నామ సన్నిపత్యేదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ మాం నియోజయ విక్రాంత త్వం నివర్తస్వ సాహసాత్ । పశ్య రామం మహాబాహుం సంయుగే వినిపాతితమ్ ॥ ౨ ॥ ప్రతిజానామి తే సత్యమాయుధం చాహమాలభే । యథా రామం వధిష్యామి వధార్హం సర్వరక్షసామ్ ॥ ౩ ॥ అహం వాస్య రణే మృత్యురేష వా సమరే మమ । వినివృత్య రణోత్సాహం ముహూర్తం ప్రాశ్నికో భవ ॥ ౪ ॥ ప్రహృష్టో వా హతే రామే జనస్థానం ప్రయాస్యసి । మయి వా నిహతే రామం సంయుగాయోపయాస్యసి ॥ ౫ ॥ ఖరస్త్రిశిరసా తేన మృత్యులోభాత్ప్రసాదితః । గచ్ఛ యుధ్యేత్యనుజ్ఞాతో రాఘవాభిముఖో యయౌ ॥ ౬ ॥ త్రిశిరాపి రథేనైవ వాజియుక్తేన భాస్వతా । అభ్యద్రవద్రణే రామం త్రిశృంగ ఇవ పర్వతః ॥ ౭ ॥ శరధారాసమూహాన్స మహామేఘ ఇవోత్సృజన్ । వ్యసృజత్సదృశం నాదం జలార్ద్రస్య తు దుందుభేః ॥ ౮ ॥ ఆగచ్ఛంతం త్రిశిరసం రాక్షసం ప్రేక్ష్య రాఘవః । ధనుషా ప్రతిజగ్రాహ విధున్వన్సాయకాన్ శితాన్ ॥ ౯ ॥ స సంప్రహారస్తుములో రామత్రిశిరసోర్మహాన్ । బభూవాతీవ బలినోః సింహకుంజరయోరివ ॥ ౧౦ ॥ తతస్త్రిశిరసా బాణైర్లలాటే తాడితస్త్రిభిః । అమర్షీ కుపితో రామః సంరబ్ధమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧౧ ॥ అహో విక్రమశూరస్య రాక్షసస్యేదృశం బలమ్ । పుష్పైరివ శరైర్యస్య లలాటేఽస్మి పరిక్షతః ॥ ౧౨ ॥ మమాపి ప్రతిగృహ్ణీష్వ శరాంశ్చాపగుణచ్యుతాన్ । ఏవముక్త్వా సుసంరబ్ధః శరానాశీవిషోపమాన్ ॥ ❋ ॥ త్రిశిరోవక్షసి క్రుద్ధో నిజఘాన చతుర్దశ ॥ ౧౩ ॥ చతుర్భిస్తురగానస్య శరైస్సన్న

ఖరమితి ॥ సన్నిపత్య ఆగత్య ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ప్రతిజానామితి ॥ ఆయుధమాలభే స్పృశామితి ॥ ౩ ॥ అహమితి ॥ తస్యాపి ... ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణాయకః । సప్తవింశే సర్గే - మాన్నియోజయేత్యాదిసార్ధశ్లోకచతుష్టయస్య ... - హే వీర సంయుగే రామం - తేన వినిపాతితం స్వయం చేతి శేషః పశ్య - అతస్త్వం సాహసాన్నివర్తస్వ- మాన్నియోజయ ... కిం - తత్రాహ - ప్రతిజానామీత్యాది-సర్వరక్షసాం-వధార్హం-సర్వరక్షసాం హంతారమిత్యర్థః రామం- యథా వధిష్యామి తథా- అహం ప్రతిజానామి - సమ్యగ్జానామీత్యర్థః- అతః- తం వధిష్యామీతి సత్యమాయుధమాలభే ప్రహరిష్యామి కేవలమిత్యర్థః. హంతుమశక్యశ్చేదనేన కింతత్రాహ- అహమితి - అస్య రామస్య - అహం వా- రణే మృత్యుః భవిష్యామి - ఏష వా - ఏష రామ ఏవ సమరే మమ మృత్యుః - అతస్త్వం మహోత్సాహాద్వినివర్తస్వ - ముహూర్తం ప్రాశ్నికో భవేతి సంబంధః - ప్రహృష్టఇతి - ప్రహృష్టో వా హతఇత్యత్ర- అహసఇతిచ్ఛేదః - రామే- అహతే సతి మేమయిచ - నిహతే సతి- అప్రహృష్టస్త్వం రామం ప్రతి సంయుగాయోపయాస్యసి- అథవా- జనస్థానం వా- ప్రయాస్యసీతి సంబంధః- ప్రసాదితః ప్రార్థితః- యుద్ధ్యయుద్ధం కురు ॥ ౬ ॥ త్రిశిరాపీతి ॥ త్రిశిరాః పర్వతాకారః ... ॥ ౭ ॥ శరేతి ॥ వ్యసృజదితి ॥ దుందుభేర్దుందుభినాదస్య-సదృశం నాదం - వ్యసృజత్ అకరోత్ ॥ ౧౧ ॥ అహో ఇతి ॥ పౌరుషం- వచనమీదృశం -విక్రమసదృశం బలం- అస్యైవ ... పుష్పైరివేతి ॥ పుష్పైః స్వల్పాపి పీడా భవతి తద్వచ్ఛరైస్త్వాదృశపీడా మమ నాస్తీతి భావః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ చతుర్భిరితి ॥ సన్నతపర్వభిః- ఋజూకృతపర్వభిః- వాజినః- వేగవతః ఇతి తురంగవిశేషణం ॥ ౧౪ ॥ అష్టా

వాజినః వేగవత్తరాః ॥ ౧౪ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ౧౫ ॥ [illegible] ॥ [illegible] - హృదయే [illegible] దేత్యన్వయః - [illegible] ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ [illegible] ॥ పూర్వం [illegible] శిరోభిః [illegible] స్వయం [illegible] ॥ ౧౮ ॥ [illegible] ॥ ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః ॥ ఇతి శ్రీగో[illegible] రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే [illegible] మేఖలాఖ్యానే [illegible] వ్యాఖ్యానే సప్తవింశస్సర్గః

[illegible] రామమాశ్రితాః ॥ [illegible] ॥ నిహతం దూషణం [illegible] త్రిశిరో దూషణావపి [illegible] ॥ [illegible] ఖరో [illegible] పరాక్రమ [illegible] ॥ [illegible] తదా [illegible] మితి ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ బలవత్ అత్యంతం నారాచాన్ - [illegible] ఆశీవిషానివ [illegible] ॥ ౪ ॥ [illegible] మితి ॥ [illegible] దర్శయన్ [illegible] ॥ [illegible] శరైః [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ఖరః సర్వ

తః సర్వతః ॥ [illegible] ॥ [illegible] వాజినః ॥ ౧౪ ॥ అష్టాభిస్సాయకైః సూతం రథోపస్థా న్న్యపాతయత్ ॥ [illegible] ॥ [illegible] సచాప్యశ్వసము [illegible] ॥ ౧౫ ॥ తతో [illegible] తం దృష్ట్వాత్రిస్మా దుత్పత తన్నిశాచరః ॥ [illegible] ॥ [illegible] రామస్తం బాణైర్హృదయే [illegible] ॥ ౧౬ ॥ సాయకైశ్చాప్రమే యాత్మా సామర్షస్తస్య రాక్షసః ॥ [illegible] ॥ శిరాంస్యపాతయ [illegible] మో వేగవద్భిః [illegible] ॥ ౧౭ ॥ స భూమౌ రుధిరోద్గారీ రామబాణాభిపీడితః ॥ [illegible] ॥ [illegible] స శిరోభిః నిశాచరః ॥ ౧౮ ॥ హతశేషాస్తతో [illegible] రాక్షసాః ఖరసంశ్రయాః ॥ [illegible] ॥ ద్రవన్తిస్మ [illegible] ॥ ౧౯ ॥ [illegible] రో [illegible] వతో [illegible] నివర్త్య రుషితస్స్వయమ్ ॥ [illegible] ॥ రామమేవాభిదుద్రావ రాహుశ్చం ద్రమసం యథా ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తవింశస్సర్గః

నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రణే త్రిశిరసా సహ । ఖరస్యాప్యభవత్త్రాసో దృష్ట్వా రామస్య విక్రమ మ్ ॥ ౧ ॥ స దృష్ట్వా రాక్షసం సైన్యమవిషహ్యం మహాబలః । హతమేకేన రామేణ త్రిశిరో దూషణావపి ॥ [illegible] ॥ తద్బలం హతభూయిష్ఠం విమనాః ప్రేక్ష్య రాక్షసః । ఆససాద ఖరో రామం నముచిర్వాసవం యథా ॥ ౩ ॥ వికృష్య బలవచ్చాపం నారాచాన్రక్తభోజనాన్ । ఖరశ్చిక్షేప రామాయ క్రుద్ధానాశీవిషానివ ॥ ౪ ॥ జ్యాం విధూన్వన్సుబహుశః శిక్షయాస్త్రాణి దర్శయన్ । చచార సమరే మార్గాన్ శరై రథగతః ఖరః ॥ ౫ ॥ స సర్వాశ్చ దిశో బాణైః ప్రదిశశ్చ మహారథః । పూరయామాస తం దృష్ట్వా రామోఽపి సుమహద్ధనుః ॥ ౬ ॥ స సాయకైర్దుర్విషహైః సస్ఫులింగైరివాగ్నిభిః । నభశ్చకారావివరం పర్జన్య ఇవ వృష్టిభిః ॥ ౭ ॥ తద్బ భూవ శితైర్బాణైః ఖరరామవిసర్జితైః । పర్యాకాశమనాకాశం సర్వతశ్శరసంకులమ్ ॥ ౮ ॥ శరజాలా వృతస్సూర్యో న తదా స్మ ప్రకాశతే । అన్యోన్యవధసంరంభాదుభయోస్సంప్రయుధ్యతోః ॥ ౯ ॥ తతో నా

[illegible] ॥ [illegible] రథోపస్థాత్ రథోపరిభాగాత్ [illegible] ॥ ౧౪ ॥ [illegible] ॥ తత ఇతి ॥ జడః నిశ్చేష్టః ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ [illegible] ॥ స ఇతి పూర్వం [illegible] శిరోభిః [illegible] స్వయం న్యపతత్ ॥ ౧౮ ॥ హ [illegible] ॥ ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ [illegible] ఇతి శ్రీగో[illegible] విరచితాయాం శ్రీరామాయణతిలకవ్యాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం - సప్తవింశస్సర్గః ॥

౧ ॥ స ఇతి ॥ త్రిశిరోదూషణావపి - హతౌ - దృష్ట్వా త్రాసోఽభవదిత్యనుషజ్యతే ॥ [illegible] ॥ తదితి ॥ హతభూయిష్ఠం - అల్పావశిష్టం ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ జ్యామితి ॥ [illegible] చతుర్విధా [illegible] సేన - మార్గాన్ [illegible] ప్రత్యేకపణాదిప్రకారభేదాన్ ॥ ౫ ॥ స ఇతి ॥ స ఖరః - [illegible] పూరయామాసేతి యోజనా ॥ ౬ ॥ స ఇతి ॥ స రామః సాయకైః - నభః అవివరం నిరంధ్రం చకారేతి సంబంధః ॥ ౭ ॥ తదితి ॥ పర్యాకాశం ౦ - పరితో వర్త మానమాకాశం - అనాకాశం నిరవకాశం బభూవ - తత్ర హేతుః శరసంకులమితి ॥ ౮ ॥ శరేతి ॥ ఉభయోస్సంప్రయుధ్యతోః - సతోః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥

సైన్యహననపరిశ్రాంతమపిరామం పౌరుషేపర్యవస్థితంమహాసత్త్వంమేనే- యద్వాఉక్తవిశేషణంరామంపరిశ్రాంతంమేనే॥౧౨॥తమితి॥ నోద్విజతేనాచలత్ క్షుద్రమృగం శశం॥౧౩॥తతఇతి॥ పతంగఇత్యనేనఅమృత్వాఅనివృత్తిరుచ్యతే॥౧౪॥తతోఽస్యేతి॥ ముష్టిదేశేముష్టిబంధనసమీపదేశే - మహాత్మనఇత్యనేనముష్టిదేశేపతతోబాణస్యపరిహరణసామర్థ్యంవ్యజ్యతే - లాఘవంశైఘ్ర్యం చిచ్ఛేద రామస్యకించిచ్ఛ్రాంతత్వేనానవధానాదితిభావః॥౧౫॥పాణిలాఘవమేవాహసపునరిత్యాదినా ॥ వర్మణినిజఘానఅపచారయతిస్మ॥౧౬॥తతఇతి॥ ఆదిత్యవర్చసఇత్యనేనకవచపతనానంతరంప్రకాశమానతేజోవిశేషఉచ్యతే॥౧౭॥ ౧౮ ॥ సశరైరితి॥ అర్పితః సంయుక్తః- విధూమఇత్యనేనజ్వాలాధిక్యముచ్యతే॥౧౯॥ తతఇతి॥గంభీరనిర్హ్రాదంగంభీరధ్వనికందనుః రిపోరంతాయనాశాయ సజ్యంచకారేత్యన్వయః॥౨౦॥ సుమహదితి॥ యత్తదితిప్రసిద్ధ్యతిశయవాచీ - మహర్షిణాఅగస్త్యేన - అతిసృష్టందత్తం సమభిధావతసమభ్యధావత్॥ ౨౧॥ తతఇతి॥ సన్నతపర్వభిఃఋజుపర్వభిః ॥౨౨॥సఇతి॥ దర్శనీయ రమ్యః - ఆజ్ఞయాశాపేన-ఉత్పాతేఽయం॥౨౩॥తమితి॥ మాతంగంగజంతోమరైఃగజశిక్షాదండైః - చతుర్భిరిత్యత్రవీప్సాబోధ్యా - బహుభిరిత్యనువాదాత్॥౨౪॥ ౨౫॥ సధనురితి॥పరమేష్వాసఃఉత్కృష్టశరాసనః - అభిలక్షితాన్ ప్రసిద్ధాన్॥౨౬॥షష్ణాంవినియోగప్రకారమాహశిరసిత్యాదినా ॥ ద్వాభ్యామితి- బాహ్వోరితి- ఏకైకస్యబాహోరేకైకేనేత్యర్థః - చంద్రార్ధవక్త్రైఃఅర్ధచంద్రాకారముఖైరిత్యర్థః॥౨౭॥ తతఇతి॥ త్రయోదశనారాచాన్ సమాదదఇత్యన్వయః - అంతిమపాదేత్రయోదశశరాన్ శితానితిప్రాథేయముమోచేతిక్రియాధ్యాహార్యా॥ ౨౮ ॥త్రయోదశానాంవినియోగమాహతతో

ఱీకనారాచైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చవికర్ణిభిః। అజఘానఖరోరామంతోత్త్రైరివమహాద్విపమ్ ॥౧౦॥ తంరథస్థం ధనుష్పాణింరాక్షసంపర్యవస్థితమ్। దదృశుస్సర్వభూతానిపాశహస్తమివాంతకమ్ ॥ ౧౧ ॥ హంతారం సర్వసైన్యస్యపౌరుషేపర్యవస్థితమ్।పరిశ్రాంతమహాసత్త్వంమేనేరామంఖరస్తదా॥౧౨॥తంసింహమివవిక్రాంతంసింహవిక్రాంతగామినమ్।దృష్ట్వానోద్విజతేరామస్సింహఃక్షుద్రమృగంయథా॥౧౩॥తతస్సూర్యనికాశేనరథేనమహతాఖరః।ఆససాదరణేరామంపతంగఇవపావకమ్॥౧౪॥ తతోఽస్యసశరంచాపంముష్టిదేశేమహాత్మనః।ఖరశ్చిచ్ఛేదరామస్యదర్శయన్పాణిలాఘవమ్॥౧౫॥ సపునస్త్వపరాన్సప్తశరానాదాయవర్మణి। నిజఘానఖరఃక్రుద్ధశ్శక్రాశనిసమప్రభాన్ ॥ ౧౬ ॥ తతస్తత్ప్రహతంబాణైఃఖరముక్తైస్సుపర్వభిః। పపాతకవచంభూమౌరామస్యాదిత్యవర్చసః॥౧౭॥ తతశ్శరసహస్రేణరాఘవంప్రతిమౌజసమ్। అర్దయిత్వామహానాదంననాదసమరేఖరః ॥౧౮॥ సశరైరర్పితఃక్రుద్ధస్సర్వగాత్రేషురాఘవః। రరాజసమరేరామోవిధూమోఽగ్నిరివజ్వలన్ ॥౧౯॥ తతోగంభీరనిర్హ్రాదంరామశ్శత్రునిబర్హణః। చకారాంతాయసరిపోస్సజ్యమన్యన్మహద్ధనుః॥ ౨౦॥ సుమహద్వైష్ణవంయత్తదతిసృష్టంమహర్షిణా। వరంతద్ధనురుద్యమ్యఖరంసమభిధావత ॥ ౨౧ ॥ తతఃకనకపుంఖైస్తుశరైస్సన్నతపర్వభిః। బిభేదరామస్సంక్రుద్ధఃఖరస్యసమరేధ్వజమ్ ॥ ౨౨ ॥ సదర్శనీయోబహుధావికీర్ణఃకాంచనధ్వజః। జగామధరణీంసూర్యోదేవతానామివాజ్ఞయా॥౨౩॥ తంచతుర్భిఃఖరఃక్రుద్ధోరామంగాత్రేషుమార్గణైః।వివ్యాధయుధిమర్మజ్ఞోమాతంగమివతోమరైః॥౨౪॥సరామోబహుభిర్బాణైఃఖరకార్ముకనిస్సృతైః। విద్ధోరుధిరసిక్తాంగోబభూవరుషితోభృశమ్ ॥ ౨౫ ॥ సధనుర్ధన్వినాంశ్రేష్ఠఃప్రగృహ్యపరమాహవే। ముమోచపరమేష్వాసష్షట్శరానభిలక్షితాన్॥౨౬॥శిరస్యేకేనబాణేనద్వాభ్యాంబాహ్వోరథార్దయత్। త్రిభిశ్చంద్రార్ధవక్త్రైశ్చవక్షస్యభిజఘానహ॥౨౭॥తతఃపశ్చాన్మహాతేజానారాచాన్భాస్కరోపమాన్। జిఘాంసూరాక్షసంక్రుద్ధస్త్రయోదశసమాదదే ॥ ౨౮ ॥ తతోఽస్యయుగమేకేనచతుర్భిశ్చతురోహయాన్।షష్ఠేనతుశిరస్సంఖ్యేఖరస్యరథసారథేః। త్రిభిస్త్రివేణుంబలవాన్ద్వాభ్యా

॥౧౧॥హంతారమిత్యాదిఖర సర్వసైన్యహననేన- పరిశ్రాంతమపిరామంతథాపౌరుషేపర్యవస్థితం మహాసత్త్వంమేనేఇతిసంబంధః॥౧౨॥ తమితి॥ తంఖరం- క్షుద్రమృగం హరిణాదికం॥౧౩॥ ౧౪ ॥౧౫॥ సఇతి॥ వర్మణి కవచే॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥తతఇతి॥నిర్హ్రాదంశబ్దం॥ ౨౦॥ సుమహదితి ॥ మహర్షిణాఅగస్త్యేన- అతిసృష్టందత్తం॥ ౨౧॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥౨౫॥సఇతి॥ అభిలక్షితాన్ శ్రేష్ఠాన్॥౨౬॥ ౨౭ ॥తతఇతి॥నారాచాన్-అత్రప్రముమోచేతిక్రియా-అధ్యాహార్యా॥౨౮॥త్రయోదశబాణానాంసప్త- యుగాదిలక్ష్యేషువినియోగమాహ

స్యేత్యాదినా ॥ ఛిత్త్వేత్యత్రత్రస్థితా క్రియా సర్వత్ర సంబధ్యతే - త్రివేణుర్నామ రథముఖస్థో యుగాధారదండః - ప్రహసన్నివ లీలయే త్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ ప్రభగ్నేతి ॥ అవప్లుత్య రథాత్ సముల్లంఘ్య ॥ ౩౨ ॥ తదితి ॥ తత్ కర్మ ఖరభంగకర్మ - అపూజయన్ అస్తువన్ - సమేత్య సమూహీభూయ - సమేతాః ఆగతాః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే అష్టావింశస్సర్గః

అథాహంకారస్య హీనస్య వ్యక్తాం శక్తిమివ స్థితామ్ । గదాం ఖరస్య నిర్భిద్య రాజంతం రామమాశ్రయే - ఖరం త్విత్యాది ॥ సర్వసాధనవైకల్యేన ఖరస్యానుకూల్యమపి భవేదితి తచ్చిత్తపరీక్షార్థం మృదుపూర్వం ఖరం త్విత్యాదినా ॥ మృదుపూర్వం న్యాయావలంబనేనోక్తం - పరుషం మర్మోద్ఘాటనరూపత్వాత్ ॥ ౧ ॥ గజాశ్వేతి ॥ తిష్ఠతా - అధిపతిత్వేన తిష్ఠతేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ మృదుపూర్వత్వసిద్ధయే లోకన్యాయమాహ ఉద్వేజనీయ ఇతి ॥ ఉద్వేజనీయః ఉద్వేజకః నృశంసో ఘాతుకః - ఏవంవిధో లోకానామీశ్వరోఽపి - న తిష్ఠతి న జీవేత్ - కిం పునర్భవాదృశ ఇతి భావః ॥ ౩ ॥ కర్మేతి ॥ సర్వజన ఇతి ॥ భయాభావ ఇతి భావః ॥ ౪ ॥ లోభాదితి ॥ లోభాత్ లబ్ధస్యాత్యాగాసహిష్ణుతయా - కామాత్ అపూర్వలాభేచ్ఛయా న బుధ్యతే న పశ్చాత్తాపం కరోతీత్యర్థః - భ్రష్టః ఐశ్వర్యాత్ భ్రష్టః తస్య కర్మణః - అంతం ఫలం పశ్యతి అనుభవతి కథమివ - కరకాత్ బ్రాహ్మణీవ - కరకా వర్షోపలా । వర్షోపలస్తు కరక ఇత్యమరః । తాన ప్రీతికరకాత్ - బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికా - బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికేతి నిఘంటుః - తస్యాస్తద్భక్షణం విషభక్షణవన్మారకమితి ప్రసిద్ధిః - యథా బ్రాహ్మణీ స్వమారకం కరకం - స్వయమేవ కరోతి తథా త్వమపీత్యర్థః ॥ ౫ ॥ కిం పాపం మయా కృతమిత్యత్రాహ వసత ఇతి ॥ ౬ ॥ నను తర్హి కథం పాపినోఽపి మహాజీవంతీత్యత్రాహ న చిరమితి ॥ కేవలపాపినో జన్మాంతర ఏవ ఫలం భుంజతే - క్రూరాస్తు పుణ్యలేశేనైశ్వర్యం ప్రాప్యాపి న చిరం తిష్ఠంతి శీఘ్రమేవ వినశ్యంతీత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అవశ్యమితి ॥ పాపస్య కర్తా జంతుః కాలే ప్రాప్తే - అవశ్యం ఘోరం దుఃఖరూపం ఫలం లభతే - ఋతులక్షణే కాలే - పర్యా

ముత్కృష్టం మహాబలః । ద్వాదశేన తు బాణేన ఖరస్య సశరం ధనుః ॥ ౩౦ ॥ ఛిత్త్వా వజ్రనికాశేన రాఘవః ప్రహసన్నివ । త్రయోదశేనేంద్రసమో బిభేద సమరే ఖరమ్ ॥ ౩౧ ॥ ప్రభగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః । గదాపాణిరవప్లుత్య తస్థౌ భూమౌ ఖరస్తదా ॥ ౩౨ ॥ తత్కర్మ రామస్య మహారథస్య సమేత్య దేవాశ్చ మహర్షయశ్చ । అపూజయన్ ప్రాంజలయః ప్రహృష్టాస్తదా విమానాగ్రగతాస్సమేతాః ॥ ౩౩ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - అష్టావింశస్సర్గః

ఖరం తు విరథం రామో గదాపాణిమవస్థితమ్ । మృదుపూర్వం మహాతేజాః పరుషం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ గజాశ్వరథసంబాధే బలే మహతి తిష్ఠతా । కృతం సుదారుణం కర్మ సర్వలోకజుగుప్సితమ్ ॥ ౨ ॥ ఉద్వేజనీయో భూతానాం నృశంసః పాపకర్మకృత్ । త్రయాణామపి లోకానామీశ్వరోఽపి న తిష్ఠతి ॥ ౩ ॥ కర్మ లోకవిరుద్ధం తు కుర్వాణం క్షణదాచర । తీక్ష్ణం సర్వజనో హంతి సర్పం దుష్టమివాగతమ్ ॥ ౪ ॥ లోభాత్పాపాని కుర్వాణః కామాద్వా యో న బుధ్యతే । భ్రష్టః పశ్యతి తస్యాంతం బ్రాహ్మణీ కరకాదివ ॥ ౫ ॥ వసతో దండకారణ్యే తాపసాన్ధర్మచారిణః । కిం ను హత్వా మహాభాగాన్ఫలం ప్రాప్స్యసి రాక్షస ॥ ౬ ॥ న చిరం పాపకర్మాణః క్రూరా లోకజుగుప్సితాః । ఐశ్వర్యం ప్రాప్య తిష్ఠంతి శీర్ణమూలా ఇవ ద్రుమాః ॥ ౭ ॥ అవశ్యం లభతే జంతుః ఫలం పాపస్య కర్మణః । ఘోరం పర్యాగతే కాలే ద్రుమః పుష్పమివార్తవమ్ ॥ ౮ ॥

తత ఇతి ॥ త్రివేణుర్నామ రథముఖస్థాపయవవిశేషః - ఛిత్త్వేత్యత్ర స్థితా క్రియా సర్వత్ర సంబధ్యతే ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ తదితి ॥ రామస్య - మహారథస్య - సమేత్య - ప్రాప్య - దేవాదయస్తం - అపూజయన్ - నమస్కారస్తుత్యాదిభిరతోషయన్నిత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయామష్టావింశస్సర్గః ॥

ఖరమితి ॥ మృదుపూర్వం మృదూక్తిపూర్వం - పరుషం మర్మకరోరమిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ గజేతి ॥ బలే తిష్ఠతా బలవిషయస్వామిత్వేన తిష్ఠతా త్వయేత్యర్థః ॥ ౨ ॥ ఉద్వేజనీయ ఇతి ॥ భూతానాముద్వేజనీయః - ఉద్వేజకరః - నృశంసః ఘాతుకః - ఏవంవిధశ్చ - లోకానామీశ్వరః ఇంద్రోఽపి న తిష్ఠతి చిరకాలమిత్యేషః కిం పునస్త్వమిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ లోభాదితి ॥ అప్రాప్తస్య - ప్రాప్త్యాశా కామః - ప్రాప్తస్యాత్యాగో లోభః - తస్మాత్ పాపస్య అంతం నాశరూపం - చరితాంతమిత్యర్థః - పశ్యతి పాపఫలమనుభవతీత్యర్థః - కిమివ - బ్రాహ్మణీ కరకాదివ కరకా ఉపలః - తాం ప్రీతిపూర్వకం తిన్నింగో వృష్టి - బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికేవ రక్తపుచ్ఛికాయాం కరకా విషమితి ప్రసిద్ధిః - రక్తపుచ్ఛికా ఘుణః పుంసి గరభక్షణం చ యథా లభతే - అద్వైతత్వమపి యథా వినశ్యతీత్యర్థః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ నేతి - పాపకర్మాణః - పూర్వపుణ్యేనైశ్వర్యం ప్రాప్యాపి చిరం తిష్ఠంతి శీఘ్రమేవ నశ్యంతీత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అవశ్యమితి ॥ పాపస్య కర్తా - కాలే పాపఫలానుభవకాలే - ప్రాప్తే - అవశ్యం ఘోరం

గతే ప్రాప్తే - ఆర్తవవంత ఋతుప్రాప్తం పుష్పమివ ॥౭॥ నచిరాదితి ॥ నచిరాదిత్యేకంపదం - అవిలంబేనేత్యర్థః - అత్ర పురుషఇతి శేషః - పాపానాం - అత్యుత్కటానామిత్యర్థః ॥౮॥ ఏవం మృదుపూర్వముక్త్వా పరుషమాహ - పాపమిత్యాదినా ॥ ఆసాదిత ప్రాప్తోస్మి - ఆగమనే హేతుమాహ రాజ్ఞేతి ॥౧౦॥ అద్యేతి ॥ మయా ముక్తాశ్శరాః త్వాం విదార్య నిపతిష్యంతి ప్రవేక్ష్యంతి - యథా పన్నగాః సర్పాః వల్మీకం ప్రవిశంతి తథా ॥౧౧॥ యేత్వయేతి ॥ తాననుగమిష్యసీతి పాపినా మునయః ఇహ తానాం స్వర్గః సంభవాదితి భావః ॥౧౨॥ అద్యత్వామితి ॥ నిరయస్థం నరకసదృశం దుఃఖం భూమౌ పతిత్వానుభవంత మిత్యర్థః ॥౧౩॥ ప్రహరేతి ॥ తాలఫలం యథేత్యనేనానాయాసోక్తిః ॥౧౪॥౧౫॥ ప్రాకృతానితి ॥ ఆత్మనా స్వయమేవ ॥౧౬॥ విక్రాంతా ఇతి ॥ తేజసా ప్రతాపేన ॥౧౭॥ ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀ ప్రాకృతా ఇతి ॥ ప్రాకృతాః క్షుద్రాః - అకృతాత్మానః అశిక్షితబుద్ధయః క్షత్రియపాంసనాః క్షత్రియాధమాః నిరర్థకం నిష్ప్రయోజనం యథా తథా - వికత్థంతే - శ్లాఘంతే ॥౧౮॥ కులమితి ॥ కులం వ్యపదిశన్ ఆత్మనో మహాకులప్రసూతత్వం ప్రకటయన్ కో వీరః మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే - అప్రస్తవే అనవసరే - స్వయం స్తవమభిధాస్యతీత్యన్వయః ॥౧౯॥ సర్వథైవేతి ॥ లఘుత్వం తే కత్థనేన విదర్శితం సువర్ణప్రతిరూపేణ తప్తేనేవ కుశాగ్నినేతి ॥ తే కత్థనేన లఘుత్వమల్పత్వం సర్వథైవ స్పష్టమేవ విదర్శితం యథా తప్తేన అతఏవ సువర్ణసదృశేన - కుశాగ్నినా కుశదర్భమాత్రేణాగ్నినా లఘుత్వం విదర్శ్యతే తద్వత్ - యథా తృణాగ్నిః సువర్ణతుల్యతయా భాసమానోపి జ్వలన్నప్యుత్తరకాలే దాహకార్యకరో న భవతి తథా కత్థనేన వీరవత్ - భాసమానోపి పురుషః ఉత్తరకాలే లఘురేవ భవిష్యతీత్యర్థః - శీఘ్రం జ్వలత్తృణాగ్నిః యథా సద్యశ్శాంతో న దగ్ధుమిష్టే తథా కత్థమానః పురుషః స్వకత్థనానురూపం కార్యం న కరోతీతి సిద్ధమితి ॥౨౦॥ నత్వితి ॥ ఇహాతవ

నచిరాత్ప్రాప్యతే లోకే పాపానాం కర్మణాం ఫలమ్ । సవిషాణామివాన్నానాం భుక్తానాం క్షణదాచర ॥ ౯॥ పాపమాచరతాం ఘోరం లోకస్యాప్రియమిచ్ఛతామ్ । అహమాసాదితో రాజ్ఞా ప్రాణాన్హంతుం నిశాచర ॥ ౧౦ ॥ అద్య భిత్త్వా మయా ముక్తాశ్శరాః కాంచనభూషణాః । విదార్యాతిపతిష్యంతి వల్మీకమివ పన్నగాః ॥౧౧॥ యే త్వయా దండకారణ్యే భక్షితా ధర్మచారిణః । తానద్య నిహతస్సంఖ్యే ససైన్యోఽనుగమిష్యసి ॥౧౨॥ అద్య త్వాం పతితం బాణైః పశ్యంతు పరమర్షయః । నిరయస్థం విమానస్థా యే త్వయా హింసితాః పురా ॥౧౩॥ ప్రహర త్వం యథాకామం కురు యత్నం కులాధమ । అద్య తే పాతయిష్యామి శిరస్తాలఫలం యథా ॥౧౪॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ క్రుద్ధస్సంరక్తలోచనః । ప్రత్యువాచ ఖరో రామం ప్రహసన్క్రోధమూర్ఛితః ॥౧౫॥ ప్రాకృతాన్రాక్షసాన్హత్వా యుద్ధే దశరథాత్మజ । ఆత్మనా కథమాత్మానమప్రశస్యం ప్రశంససి ॥౧౬॥ విక్రాంతా బలవంతో వా యే భవంతి నరర్షభాః । కథయంతి న తే కించిత్తేజసా స్వేన గర్వితాః ॥౧౭॥ ప్రాకృతాస్త్వకృతాత్మానో లోకే క్షత్రియపాంసనాః । నిరర్థకం వికత్థంతే యథా రామ వికత్థసే ॥ ౧౮॥ కులం వ్యపదిశన్వీరస్సమరే కోఽభిధాస్యతి । మృత్యుకాలే హి సంప్రాప్తే స్వయమప్రస్తవే స్తవమ్ ॥ ౧౯ ॥ సర్వథైవ లఘుత్వం తే కత్థనేన విదర్శితమ్ । సువర్ణప్రతిరూపేణ తప్తేనేవ కుశాగ్నినా ॥

దుఃఖరూపం - ఫలం లభతే - ఋతుకాలలక్షణే కాలే ప్రాప్తే - ఆర్తవవంతః ఋతుప్రయుక్తం పుష్పమివ ॥౮॥ నచిరాదిత్యేకం పదం - అవిలంబేనేత్యర్థః ॥౯॥ పాపమితి ॥ రాజ్ఞా - భరతేన భరతేన వా - ఆసాదితః - నియుక్తః ॥౧౦॥ అద్యేతి ॥ భిత్త్వా త్వద్వపురితి శేషః - విదార్య భూమిమితి శేషః - అతిపతిష్యంతి భూమిం భిత్త్వా గమిష్యంతీత్యర్థః ॥౧౧॥ యఇతి ॥ యే ధర్మచారిణః తాననుగమిష్యసీత్యనేన పాపినామపి స్వేన హతానాముత్తమలోకప్రాప్తిరస్తీతి సూచితం భవతి ॥౧౨॥ అద్యేతి ॥ పతితం దుర్దశాం ప్రాప్య భూమౌ పతితం ॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥ ౧౭ ॥ ప్రాకృతా ఇతి ॥ అకృతాత్మానః కల్మషచిత్తాః ॥౧౮॥ కులమితి ॥ కులం వ్యపదిశన్ - కులీనత్వం ప్రకటయన్ - మృత్యుకాలే తత్సూచకే సమరే సంప్రాప్తే సతి - అప్రస్తవే - స్తవం కో వా అభిధాస్యతి కో వా ఆత్మప్రశంసాం కరోతీత్యర్థః ॥౧౯॥ సర్వథైవేతి ॥ సువర్ణప్రతిరూపేణ సువర్ణసదృశేన - అగ్నినా అగ్నివర్ణేన - అశ్మనా పాషాణేన న తప్యతే ఇత్యత్ర విశేషః సువర్ణవర్ణమశ్మానం దృష్ట్వా లోకాః యవంగార ఇతి స్తుత్యా వ్యపదిశంతి - తథాపి తేనాగ్నినా వస్తు న తప్యతే లఘుత్వాత్ నైవాగ్నినా తప్యత ఇత్యర్థః - ఏతదుక్తం భవతి అగ్నిబుద్ధ్యా అగ్నివర్ణమశ్మానం - స్పృశతే పురుషాయానుపలభ్యమానోష్ణస్పర్శేనాశ్మనా - అగ్నేరగ్నిత్వం నామ లఘుత్వం యథా విదర్శితం భవతి తథా తే త్వయా - త్వాం - వీరం మన్యానస్య ఇవ వ్యాంకత్థనేనాత్మప్రశంసయా - అపి త్వం నామాగ్నిసాలఘుత్వం విదర్శితమిత్యస్మిన్నపి పాదాభ్యాం రేణుమాత్రజనాత తప్తేనేవ కుశాగ్నినేతి పాఠేత్వయమర్థః కుశాగ్నినా సువర్ణశోధనాగ్నినా తప్తేన సువర్ణప్రతిరూపేణ కారకూటేన లఘుత్వం కాష్ణ్యరూపం యథా విదర్శితం భవతి - తథా తే త్వయా కత్థనేనాత్మప్రశంసయా లఘుత్వమశౌర్యం ప్రదర్శితం

తిష్ఠంతం నిశ్చలతయా స్థితం - గదాధరం శత్రుర క్తార్ద్రిత గదావంతం మాం - సర్వనిర్వాహకం పర్వతమివాకంప్యం న పశ్యసి - అతఏవైవం కత్థస ఇతి భావః ॥ ౨౦ ॥ పర్యాప్త ఇతి ॥ గదాపాణిరహం పాశహస్తోంతక ఇవ తవ త్రయాణాం లోకానామపి ప్రాణాన్ హంతుం పర్యాప్తః సమర్థ ఇతి యోజనా ॥ ౨౧ ॥ కామమితి ॥ త్వయి ఆత్మశ్లాఘిని విషయే - కామం యద్యపి బహు పారుష్యం వక్తవ్యమస్తి - తథాపి తన్న వక్ష్యామి తు తోః హి యస్మాత్ సవితా అస్తం గచ్ఛేత్ - తతః అస్తమయేన యుద్ధవిఘ్నో భవేత్ - యద్యపి స్వస్య రాత్రిః బలావహైవ తథాపి రాత్రౌ శస్త్రమ సహ్య వధే స్వస్య న కాపి కీర్తిరితి ఖరస్యాశయః ॥ ౨౨ ॥ చతుర్దశేతి ॥ తే త్వయా ఏష ఇత్యవ్యవధానోక్తిః - తేషాం తద్బంధూనామిత్యర్థః ఆత్మద్వారా తద్వధప్రతిక్రియాం కరిష్యామీత్యత్ర తాత్పర్యం ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి ॥ పరమాంగదః - గదాప్రహారసామర్థ్యబిరుదయుక్త ఇత్యర్థః అశనిం వజ్రం ॥ ౨౪ ॥ ఖరేతి ॥ భస్మ కృత్వా తత్సమీపమగాదిత్యన్వయః - న తు పతితా సార్వవిభక్తికస్తసిః ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ సేతి ॥ వ్యాలీ పన్నగీ ॥ ౨౭ ॥ ❋❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ❋❋

నిరస్తనిఖిలాలంబమహంకారమివస్థితం । ఖరం నిహత్య సాధూనాం సుఖావహమహం భజే ॥ భిత్త్వేత్యాది ॥ ధర్మవత్సల ఇత్యనేన నిరాయుధవధోనుచిత ఇతి శ్రీరామో మన్యత ఇతి గమ్యతే - స్మయమానః పరిహాసన్నిత్యర్థః సంరబ్ధం భ్రాంతమితి ఖరవిశేషణం - సంరంభస్సంభ్రమే కోప ఇత్యమరః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ఏషేతి ॥ అభిధానే వచసి ప్రగల్భస్య ధృష్టస్య - ప్రత్యయఘాతినీ విశ్వాసనాశినీ - అతీనర్థా ప్రత్యయం ... తస్సం త్రస్తమే కోప ఇత్యమరః ॥

౨౦ ॥ ననుమామిహతిష్ఠంతంపశ్యసిత్వంగదాధరమ్ । ధరాధరమివాకంప్యంపర్వతంధాతుభిశ్చితమ్ ॥ ౨౧ పర్యాప్తోహంగదాపాణిర్హంతుంప్రాణాన్రణేతవ । త్రయాణామపిలోకానాంపాశహస్తఇవాంతకః ॥ ౨౨ ॥ కామంబహ్వపివక్తవ్యంత్వయివక్ష్యామినత్వహమ్ । అస్తంగచ్ఛేద్ధిసవితాయుద్ధవిఘ్నస్తతోభవేత్ ౨౩ ॥ చతుర్దశసహస్రాణిరాక్షసానాంహతానితే । త్వద్వినాశాత్కరోమ్యేషతేషామశ్రుప్రమార్జనమ్ ॥ ౨౪ ॥ ఇత్యుక్త్వాపరమక్రుద్ధస్తాంగదాంపరమాంగదః । ఖరశ్చిక్షేపరామాయప్రదీప్తామశనింయథా ॥ ౨౫ ॥ ఖరబాహుప్రముక్తాసాప్రదీప్తామహతీగదా । భస్మవృక్షాంశ్చగుల్మాంశ్చకృత్వాగాత్తత్సమీపతః ॥ ౨౬ ॥ తామాపతంతీంజ్వలితాంమృత్యుపాశోపమాంగదామ్ । అంతరిక్షగతాంరామశ్చిచ్ఛేదబహుధాశరైః ॥ ౨౭ ॥ సావిశీర్ణాశరైర్భగ్నాపపాతధరణీతలే । గదామంత్రౌషధబలైర్వ్యాలీవవినిపాతితా ॥ ౨౮ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

భిత్త్వాతుతాంగదాంబాణైరాఘవోధర్మవత్సలః । స్మయమానఃఖరంవాక్యంసంరబ్ధమిదమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఏతత్తేబలసర్వస్వందర్శితంరాక్షసాధమ । శక్తిహీనతరోమత్తోవృథాత్వమవగర్జసి ॥ ౨ ॥ ఏషాబాణవినిర్భిన్నాగదాభూమితలంగతా । అభిధానప్రగల్భస్యతవప్రత్యయఘాతినీ ॥ ౩ ॥ యత్త్వయోక్తంవినష్టానామిదమశ్రుప్రమార్జనమ్ ...

భవతీతి ॥ ౨౦ ॥ నన్వితి ॥ మాం పశ్యసి నను - గదాధర మిత్యనేన - గదయా - అమోఘత్వం సూచ్యతే ధరాధరమితి పర్వతవిశేషణం ॥ ౨౧ ॥ కామమితి ॥ యద్యపి త్వద్విషయే ఇతి శేషః బహు వక్తవ్యం పరుషవచనమస్తి - తథాప్యహం త్వయా సాకం న వక్ష్యామీతి శేషః - భవతో లఘుతరత్వాదితి భావః - హేత్వంతరమాహ ॥ అస్తమితి ॥ ౨౨ ॥ చతుర్దశేతి ॥ తే త్వయా హతాని తేషామశ్రుప్రమార్జనమితి - తేషాం హతబాంధవరాక్షసానామిత్యర్థః - ప్రాకృతానిత్యాదీనాం వాస్తవార్థస్తు ఆత్మానం ప్రశంససి - ఇహ మహాత్మన స్తవైతన్నయుక్తమితి భావః - విక్రాంతా ఇతి ॥ యే నరర్షభాః - త్వాదృశమహాత్మానః - తే ఏవం న కథయంతి - కేచిత్స్వతేజసా గర్వితాః కథయంతి - అతస్తవోచితం న భవతీతి భావః ॥ ప్రాకృతా ఇతి ॥ క్షత్రియపాంసనాః యథా నిరర్థకం వికత్థంతే - తథా త్వం వికత్థసే - తవ న యుక్తమితి భావః ॥ కులమితి ॥ ... మహేశ్వర ప్రియవపుష్యస్య మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే సతి - స్తవం కో వా భిక్షాస్యతి - న కోపీత్యర్థః - సర్వథేతి - ఆత్మానమేవం భూషయసి - యది తదాత్మబలస్య యుక్త్వమేవ ప్రదర్శితం భవిష్యతి - అతస్తవైతన్నయుక్తమితి భావః - నన్వితి ॥ రామ గదాధరం మాం పశ్యసి నను - ఏతాదృశగదాపాణిరహం పాశహస్తోంతక ఇవ త్రయాణామపి లోకానాం ప్రాణాన్ హంతుం పర్యాప్తః యద్యపి - తథాపి రణే తవ న పర్యాప్త ఇతి శేషః చతుర్దశేతి ॥ రాక్షసానాం చతుర్దశ సహస్రాణి - తే త్వయా హతాని తథాత్వన్నాశాత్ త్వత్ త్వత్తః నాశాత్ మన్నాశాత్ - త్వత్తో మన్నాశే సతీత్యర్థః - తేషాం తద్ద్వారాదీనాం అశ్రుప్రమార్జనం కరోమీతి సంబంధః స్వదిశా - మహాతేజసి తుర్మరణే మమ మరణే తద్దారాణాం దుఃఖనివృత్తిర్న భవతీతి భావః ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్త్వా అశ్రుప్రమార్జనం కరోమీత్యుక్త్వేత్యర్థః రామాద్వధాకాంక్షీ సన్నితి శేషః పరమక్రుద్ధః ఖరః గదాం రామాయ చిక్షేపేతి సంబంధః - పరమాంగదః - ప్రశస్తకేయూరః ॥ ౨౪ ॥ ఖరేతి ॥ అతఏవ భస్మ కృత్వా - తత్సమీపతః - రామసమీపమగాత్ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ❋❋❋

౧ ॥ ౨ ॥ ఏషేతి ॥ అభిధానేతి అభిధానప్రగల్భస్య ప్రౌఢవాదినస్తవ ప్రత్యయఘాతినీ విశ్వాసఘాతినీ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ప్రబద్ధేతి ॥ ప్రబద్ధ ...

లిఖాలిఖి-౫౮౦॥౩॥౪॥నీచస్యేతి॥ నీచస్య కేవలవాచాటకత్వేన క్షుద్రస్య - క్షుద్రశీలస్య హీనస్వభావస్య - మిథ్యావృత్తస్య అసద్వృత్తస్య॥ ౫॥ అద్యేతి॥ ఫేనబుద్బుదాభ్యాం భూషితం అలంకృతం - అనేన మూతకత్వముక్తం - విదారితస్య విచారితోపరస్య॥౬॥ పాంసురూషితేతి॥ రూషితం లిప్తం - స్రస్తం యథాస్థానభ్రష్టం న్యస్తం భుజద్వయం యేన - గాం భూమిం సమాలింగ్య అనేన అనాథత్వముచ్యతే॥ ౭॥ ప్రవృద్ధేతి॥ ప్రవృద్ధా నిద్రా యస్య - నిద్రే - అశరణ్యానాం బుష్యాదీనామగతీనాం - శరణ్యాః సుఖావాసభూతాః॥౮॥ జనస్థాన ఇతి॥ హతస్థానే హతరాక్షసావస్థానసన్నివేశే॥౯॥ అద్యేతి॥ పూర్వమన్యభయావహాః రాక్షస్యః - అద్య మద్భయాత్ జనస్థానాత్ విప్రసరిష్యంతి పలాయిష్యంతే॥ ౧౦॥ అద్యశోకేతి॥ యాసాం త్వమీదృశః పాపీ పతిః - తాః పత్న్యః అనురూపకులాః త్వత్సదృశదుర్వృత్తా ఇత్యర్థః - ఇతః పూర్వం శోకానభిజ్ఞా అపి అద్య శోకరసజ్ఞాః - నిరర్థకాః నిర్గతకామపురుషార్థాః భవిష్యంతి॥౧౧॥ ఈదృశ ఇత్యుక్తం వివృణోతి నృశంసేతి॥ నృశంస ఘాతుక - నీచవృత్తతో హీన క్షుద్రాత్మన్ క్షుద్రబుద్ధే - బ్రాహ్మణకంటక బ్రాహ్మణశత్రో - మునిభిః యత్కృతే యన్నిమిత్తం శంకితైః సద్భిః అగ్నౌ హవిః పాత్యతే - హవిర్దానసమయేఽపి కిమేతదపహరిష్యంతీతి భీతా భవంతీత్యర్థః ॥౧౨-౧౩॥ దృఢమితి॥ అవలిప్తోఽసి గర్వితోఽసి దృఢం నిశ్చితం తతః కారణాత్ భయేషు భయకారణేషు సత్స్వపి నిర్భయోఽసి - వాచ్యం చావాచ్యం చ - వాచ్యావాచ్యం విశేషణం చ విరోధశ్చ శబ్దత ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః - తత్ మృత్యువశ్యస్త్వం న బుధ్యస ఇతి యోజనా॥౧౪॥ ఉక్తమర్థం విశిష్య దర్శయతి కాలేతి॥ పరిక్షిప్తాః బద్ధాః - నిరస్తషడింద్రియాః నిరస్తషడింద్రియవ్యాపారాః॥౧౫॥ ఏవమితి॥ భ్రుకుటీం సంరుద్ధ్య - కృత్వేత్యర్థః - ప్రహరణస్యార్థే ఆయుధార్థం సర్వతోఽవలోకయన్ సన్ స మహాసాలం దదర్శేత్యన్వయః ॥౧౬-౧౭॥ స ఇతి॥ దశనచ్ఛదం అధరం - సందశ్య నిపీడ్య - అనేన సాలస్య దుర్గ్రాహ్యత్వముక్తం - బాహుభ్యామిత్యనేన సాలస్య స్థౌల్యముక్తం - వినద్యేత్యాదినా జయాశోచ్యతే॥౧౮॥ తమితి॥ ౪ ...

ష్టానాం మహామశ్రు ప్రమార్జనమ్। రాక్షసానాం కరోమీతి మిథ్యా తదపతే వచః ॥ ౪ ॥ నీచస్య క్షుద్రశీలస్య మిథ్యావృత్తస్య రాక్షస। ప్రాణానపహరిష్యామి గరుత్మానమృతం యథా ॥ ౫ ॥ అద్య తే భిన్నకంఠస్య ఫేనబుద్బుదభూషితమ్। విదారితస్య మద్బాణైర్మహీ పాస్యతి శోణితమ్॥౬॥ పాంసురూషితసర్వాంగస్స్రస్తన్యస్తభుజద్వయః। స్వప్స్యసే గాం సమాలింగ్య దుర్లభాం ప్రమదామివ॥౭॥ ప్రవృద్ధనిద్రే శయితే త్వయి రాక్షసపాంసనే। భవిష్యంతి శరణ్యానాం శరణ్యా దండకా ఇమే ॥ ౮ ॥ జనస్థానే హతస్థానే తవ రాక్షస మచ్ఛరైః। నిర్భయా విచరిష్యంతి సర్వతో మునయో వనే ॥ ౯ ॥ అద్య విప్రసరిష్యంతి రాక్షస్యో హతబాంధవాః। బాష్పార్ద్రవదనా దీనా భయాదన్యభయావహాః ॥ ౧౦ ॥ అద్య శోకరసజ్ఞాస్తా భవిష్యంతి నిరర్థకాః। అనురూపకులాః పత్న్యో యాసాం త్వం పతిరీదృశః ॥ ౧౧ ॥ నృశంస నీచ క్షుద్రాత్మన్నిత్యం బ్రాహ్మణకంటక। యత్కృతే శంకితైరగ్నౌ మునిభిః పాత్యతే హవిః॥౧౨॥ తమేవమభిసంరబ్ధం బ్రువాణం రాఘవం రణే। ఖరో నిర్భర్త్సయామాస రోషాత్ఖరతరస్వనః ॥ ౧౩॥ దృఢం ఖల్వవలిప్తోఽసి భయేష్వపి చ నిర్భయః। వాచ్యావాచ్యం తతో హి త్వం మృత్యువశ్యో న బుధ్యసే ॥౧౪॥ కాలపాశపరిక్షిప్తా భవంతి పురుషా హి యే। కార్యాకార్యం న జానంతి తే నిరస్తషడింద్రియాః॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్త్వా తతో రామం సంరుధ్య భ్రుకుటీం తతః స దదర్శ మహాసాలమవిదూరే నిశాచరః॥ ౧౬ ॥ రణే ప్రహరణస్యార్థే సర్వతో హ్యవలోకయన్॥౧౭॥ స తముత్పాటయామాస సందశ్య దశనచ్ఛదమ్ ॥ ❋ ॥ తం సముత్క్షిప్య బాహుభ్యాం వినద్య చ మహాబలః । రామముద్దిశ్య చిక్షేప హతస్త్వమితి చాబ్రవీత్ ॥౧౮॥ తమాపతంతం బాణౌఘైశ్ఛిత్త్వా రా

కర్ణేణ బద్ధాదిపూర్వభూతాని ద్రావయస్యతస్మిన్ - శరణ్యానాం స్వతపోమహిమ్నా సర్వజనశరణ్యానాం మునీనాం శరణ్యా వాసయోగ్యా భవిష్యంతి॥౮॥ జనస్థానేతి॥ హతస్థానే హతరాక్షససన్నివేశే॥౯॥ అద్యేతి॥ ప్రసరిష్యంతి జనస్థానాత్ప్రధావిష్యంతీత్యర్థః॥౧౦॥ అద్యశోకేతి॥ నిరర్థకాః నిర్గతార్థాః కామాదిపురుషార్థో యాసాం తాః - అనురూపకులత్వాత్ త్వత్సదృశకులం యాసాం తాః - అనురూపకులాః పతిరీదృశః పాపకర్మేత్యర్థః ॥౧౧॥ నృశంసేతి॥ యత్కృతే యన్నిమిత్తం శంకితైః త్వద్విఘ్నం శంకితైః - మునిభిరగ్నౌ హవిః పాత్యతే తస్య తే॥ ౧౨॥౧౩॥౧౪॥ కాలపాశేతి॥ కాలపాశపరిక్షిప్తాః బద్ధాః నిరస్తషడింద్రియాః - నిర్గతజ్ఞానేంద్రియాంతఃకరణవ్యాపారాః తస్యైవమిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు - ఏవం బ్రువాణం రామం - మృత్యువశ్యః ఖర - హే రామ త్వం వాచ్యావాచ్యం న బుధ్యస ఇతి దృఢమవలిప్తోఽసీతి చ - నిర్భర్త్సయామాసేతి సంబంధః - ఏవం నిర్భర్త్సనే హేతుమాహ - కాలపాశేతి లోకే కాలపాశపరిక్షిప్తాః పురుషాః - మహాత్మానమపి నిర్భర్త్సయంత్యేవేతి భావః॥౧౫॥ ఏవమితి ॥ భృకుటిం సంరుధ్య సన్నిబధ్య॥ ౧౬॥ రణ ఇతి। ప్రహరణస్యార్థే ఆయుధస్యార్థే॥౧౭॥ స ఇతి॥ దశనచ్ఛదం అధరం॥ ❋॥ తమితి - హత ఇత్యబ్రవీత్ - వస్తుతస్తు త్వం హతః ఖయా జ్ఞాత ఇత్యబ్రవీత్ ॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥ జా

హో హ్యాపహార్యలేశాభావాదితిభావః ॥౧౯॥ జాతస్వేద ఇతి ॥ రోషాజ్జాతస్వేదః నతు శ్రమాత్ - రక్తాంతలోచనః రక్తపర్యాంతః ॥౨౦॥ తస్యేతి ॥ బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్, ఫేనిలం ఫేనవత్ - ప్రస్రవణస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య - పరిస్రవః ప్రవాహః ॥౨౧॥ విహ్వల ఇతి ॥ విహ్వలః విక్లబః - రుధిరగంధేనోపలక్షితః ॥౨౨॥ తమాపతంతమితి ॥ సంరబ్ధం సంభ్రాంతం - ప్రతిపదం అస్త్రమోచనప్రతికూలం - తం ఖరం - కించిదపాసర్పత్ పశ్చాదాగతః - తస్మాదపాసర్పదిత్యర్థః - అపసర్పణనిమిత్తమాహ కృతాస్త్ర ఇతి - సంహితాస్త్రత్వాత్ అస్త్రమోచనావకాశలాభాయాపాసర్పదితి భావ - నిమిత్తాంతరమాహ రుధిరాప్లుతమితి - తత్స్పర్శభీభత్సేనాపసర్పణమిత్యర్థః - యద్యపి రణే కించిదపసర్పణం శూరస్యాయుక్తం - తథాపి సర్వతో బలవతీ హ్యన్యథానుపపత్తిరితి న్యాయేనాపసర్పణం వినా తత్సంహారోత్పలాభాంపసర్పణం నదోష ఇతి హృదయం ॥౨౩॥ తత ఇతి ॥ తతం బాణపాతావసరలాభాత్ - బ్రహ్మదండం బ్రహ్మచాపం ॥౨౪॥ స తమితి ॥ ధీమతా భావజ్ఞేన - దత్తం - అగస్త్యముఖేనేతి శేష ॥౨౫॥ స విముక్త ఇతి ॥ రామేణ ధనురాయమ్యాకృష్య విముక్త ఇత్యన్వయః ॥౨౬॥ స ఇతి ॥ స ఖరశ్శరాగ్నినా దహ్యమానస్సన్ - రుద్రేణ రుద్రనేత్రాగ్నినా - దగ్ధోంధక ఇవ శ్వేతారణ్యే యథా శ్వేతారణ్య ఇవ - భూమౌ పపాత ॥౨౭॥ స వృత్ర ఇవేతి ॥ స రామబాణేన హత ఖరః - అమోఘబాణహతత్వజ్ఞాపనాయ ప్రథమో దృష్టాంతః - లీలయా హతత్వజ్ఞాపనాయ ద్వితీయ - సమర్థాధిష్ఠితత్వజ్ఞాపనాయ తృతీయః - అద్రార్ద్రేణ చ్ఛుష్కేణ చ వధ్యో న నముచేర్లబ్ధం తదర్థం ఫేనేన హతః - వలో వేతి వాశబ్ద ఇవార్థః - వృత్రాదిత్రయమింద్రేణైవ హతం ॥౨౮॥ తత ఇతి ॥ పరమర్షయ బ్రహ్మర్షయః - సభాజ్య సంపూజ్య ॥౨౯॥ ఏతదర్థమితి ॥ ఏతదర్థం ఏతద్వధాయ ॥౩౦॥ ఇదముపపాదయన్నాహ ఆనీత ఇతి ॥ ఉపాయేన తత్తదాశ్రమదర్శనవ్యాజేన ॥౩౧ ॥ ౩౨॥ ఏతస్మిన్నిత్యాద్యర్థో

మః ప్రతాపవాన్ । రోషమాహారయత్తీవ్రం నిహంతుం సమరే ఖరమ్ ॥౧౯॥ జాతస్వేదస్తతో రామో రోషాద్రక్తాంతలోచనః । నిర్బిభేద సహస్రేణ బాణానాం సమరే ఖరమ్ ॥ ౨౦॥ తస్య బాణాంతరాద్రక్తం బహు సుస్రావ ఫేనిలమ్ । గిరేః ప్రస్రవణస్యేవ తోయధారాపరిస్రవః ॥ ౨౧॥ విహ్వలస్స కృతో బాణైః ఖరో రామేణ సంయుగే । మత్తో రుధిరగంధేన తమేవాభ్యద్రవద్ద్రుతమ్ ॥ ౨౨॥ తమాపతంతం సంరబ్ధం కృతాస్త్రో రుధిరాప్లుతమ్ । అపాసర్పత్ప్రతిపదం కించిత్త్వరితవిక్రమః ॥ ౨౩ ॥ తతః పావకసంకాశం వధాయ సమరే శరమ్ । ఖరస్య రామో జగ్రాహ బ్రహ్మదండమివాపరమ్ ॥ ౨౪॥ స తం దత్తం మఘవతా సురరాజేన ధీమతా । సందధే చాపి ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి ॥ ౨౫ ॥ స విముక్తో మహాబాణో నిర్ఘాతసమనిస్వనః । రామేణ ధనురాయమ్య ఖరస్యోరసి చాపతత్ ॥ ౨౬ ॥ స పపాత ఖరో భూమౌ దహ్యమానశ్శరాగ్నినా । రుద్రేణేవ వినిర్దగ్ధశ్శ్వేతారణ్యే యథాంధకః ॥ ౨౭ ॥ స వృత్ర ఇవ వజ్రేణ ఫేనేన నముచిర్యథా । బలో వేంద్రాశనిహతో నిపపాత హతః ఖరః ॥ ౨౮ ॥ తతో రాజర్షయస్సర్వే సంగతాః పరమర్షయః । సభాజ్య ముదితా రామమిదం వచనమబ్రువన్ ॥ ౨౯ ॥ ఏతదర్థం మహాతేజా మహేంద్రః పాకశాసనః । శరభంగాశ్రమం పుణ్యమాజగామ పురందరః ॥ ౩౦ ॥ ఆనీతస్త్వమిమం దేశముపాయేన మహర్షిభిః । ఏషాం వధార్థం క్రూరాణాం రక్షసాం పాపకర్మణామ్ ॥ ౩౧ ॥ తదిదం నః కృతం కార్యం త్వయా దశరథాత్మజ । సుఖం ధ

తేతి ॥ జాతస్వేదః రోషాదుత్పన్నస్వేదః ॥౨౦॥ తస్యేతి ॥ బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్ - ప్రస్రవణస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య - తోయధారాపరిస్రవః తోయధారాపరిస్రవణమివ ॥౨౧॥ విహ్వల ఇతి ॥ విహ్వలః వికటః - రుధిరగంధేనోపలక్షితః ॥౨౨॥ తమాపతంతమితి ॥ సంరబ్ధమతిక్రుద్ధం - ఆపతంతం - బాణక్షేపణానవకాశతయా అతిసన్నికృష్టం ఉపరి ఆపతంతం - ఖరం - దృష్ట్వేతి శేషః - కృతాస్త్రః శిక్షితాస్త్రః - రామస్త్వరితవిక్రమః అస్త్రసంధానావకాశార్థం త్వరితపాదవిక్షేపస్సన్ - ప్రతిపదం ప్రతిపదం కించిదిత్యర్థః - కించిదపాసర్పత్ అపసృతవాన్ - అపసర్పణే హేత్వంతరమాహ రుధిరాప్లుతమితి - తద్దేహరుధిరస్య స్వస్మిన్ సంశ్లేషజుగుప్సయేత్యర్థః - యద్వా - తం ఖరం వర్జయిత్వా - ప్రతిపదం ప్రతిమార్గం అగతే నైవమార్గేణ అపాసర్పత్ అపాగచ్ఛత్ - శరసంధానసౌకర్యార్థం ద్విత్రాణి పదాని కించిత్ పృష్ఠతో గచ్ఛతీత్యర్థః క్వాపి దతిసంకటదేశకాలయోః - వీరధురంధరాణామపి నస్మార్తమిదమపసర్పణమితి భావః ॥౨౩॥ తత ఇతి ॥ ఉద్యంతం బ్రహ్మదండం బ్రహ్మాస్త్రమివస్థితం ॥౨౪॥ స ఇతి ॥ రామేణ ధనురాయమ్య కర్ణాంతమాకృష్య - విముక్తః స బాణః ఖరస్యోరస్యపాతయత్ అపతదిత్యర్థః ॥౨౬॥ స ఇతి ॥ రుద్రేణేవేతి - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే శ్వేతారణ్యం కావేరీసింధుసంగమనికటదేశః ॥౨౭॥ స వృత్ర ఇతి ॥ బలో వేత్యత్ర వాశబ్ద ఇవార్థే ॥ ౨౮॥ ౨౯ ॥ ఏతదితి ॥ ఏతదర్థం ఖరాదివధార్థం - శరభంగాశ్రమమితి - మహేంద్రాగస్త్యాశ్రమహేతోరప్యుపలక్షణం - శరభంగ - స్వంతావత్ జనస్థానసన్నికర్షాయ రామం సుతీక్ష్ణాశ్రమం - నయ - తతో మునయః స్వస్వాశ్రమదర్శనాపదేశేన - ఖర

త్రయమేకాన్వయః ॥ ౩౩౪ ॥ రామంస్తువంతి అర్ధేత్యాదినా ॥ అర్ధాధికముహూర్తేన ఘటికాత్రయేణ - దాక్ష్యం సర్వసంహారచాతుర్యం ॥ ౩౬ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ అంతరే అవసరే - గిరిదుర్గాత్ గిరిదుర్గప్రదేశాత్ సుఖీ రామపరాక్రమదర్శనజన్యసంతోషవాన్ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ తం దృష్ట్వా శత్రుహంతారం మహర్షీణాం సుఖావహం । బభూవ హృష్టా వైదేహీ భర్తారం పరిషస్వజే ॥ చతుర్దశసహస్రగతో విరయమేకాకం కిం కరిష్యతీత్యుద్విగ్నా సీతా రామేణాగతే వీరతారతమ్యావిజ్ఞానప్రసూతతయా అబహుమానం పరిషస్వజే ఇత్యాహ - తం దృష్ట్వా పూర్వం పరిహాసమఠే అదృశ్యత ఇయా స్థితం ఇదానీం దృష్ట్వా - తం దృష్ట్వా - వీరవ్రతేన వినిర్గతరుధిరేణ రోమహర్షాల్లసద్భిరపి ఘర్మపయః కణైః కోదండకాండమవలంబ్య వినయవర్మణా కించిత్పరిశ్రమభృతం ప్రియమితి ఉపా - ఇత్యుక్తప్రకారం దృష్ట్వా - తం దృష్ట్వా - లతోద్గ్రథితజటామండలే వప్పిడబద్ధకక్ష్యతయా అనాథావలంబితేన గణావసాననిర్వాపితకోపాగ్నితయా ప్రసన్నవదనేన సీతాలక్ష్మణమార్గావలోకనేన - పునరపి కిమాగమిష్యంతి రాక్షసా ఇతి దత్తావధానేన చక్షుషా తం దృష్ట్వా - తం దృష్ట్వా - పూర్వం వీర ఇతి శ్రుతం ఇదానీం నిర్వర్తితవీరకృత్యం దృష్ట్వా - దర్శనప్రకారమాహ - శత్రుహంతారం - హననవ్యాపారే కర్మభావశ్శత్రూణాం స్వస్య తు కర్తృభావ ఏవ హంతారం - హననవ్యాపారావిశిష్టః నతు శరసంధానాదివ్యాపార ఇత్యర్థః - శత్రుపదేన దేవగంధర్వాదిసంఘుసత్యపి శత్రూనేవ హతవానిత్యుచ్యతే - దుష్టనిగ్రహ ఉక్తః శిష్టపరిపాలనమాహ - మహర్షీణాం సుఖావహం మహర్షీణాం పాలనే న హంతుం సామర్థ్యేఽపి రక్షకస్వరూపస్య రక్ష్యభూతస్వస్వరూపస్య చ హానిర్మాభూదితి కేవలం రక్షకవ్యాపారప్రతీక్షాణాం రావప్రతీక్షామేవావలోకయతాం - సుఖావహం - ఏహి పశ్య శరీరాణి ఇత్యుక్తదు ఖగంధం నివర్త్య సుఖస్యైవ ప్రాపకం బభూవ బహుతరశత్రుగణాక్రమణాద్రామస్యైకాకితయా చ పూర్వం సత్తారహితా సీతా సంప్రతి సత్తాం లేభే - జగత్ప్రాణస్య రామస్య సత్తాలాభాత్ స్వయమపి సత్తావత్యేవ - ఆత్మా వై పురుషస్య దారా ఇత్యుక్తరీత్యా రామసత్తాలాభాత్ స్వస్యాపి సత్తా జాతేతి భావ - యద్వా భూత్వా స్తావిత్యస్మాల్లిటి వ్యత్యయేన పరస్మైపదం - భర్తారం విజయినమాలోక్య - పరభసంగుహోంతరాదాగతేత్యర్థః హృష్టా సతి దివి దేశి ధర్మా ఇతి న్యాయేన ధర్మిలాభానంతరం ధర్మహర్షలాభాదిత్యర్థః - యద్వా అంతరప్రీత్యంకురో పమరోమాంచాంచితేత్యర్థః - ఏవంశార్యావలోకనప్రీతత్వే హేతుమాహ - వైదేహీ మిథిలాధిపతి వీరశ్రియ ఇత్యుక్తరీత్యా వీరకులప్రసూతత్వాదిత్యర్థః - భర్తారం పరిషస్వజే - తాదృశనిరవధికప్రేమభారభరితతయా స్వయమాలిలింగే - భర్తారం లోకభర్తారం - సర్వలోకమాతృత్వేన సర్వప్రజారక్షణం దృష్ట్వా - పరిషస్వజే - ఆయుధక్షతవ్రణేషు సుఖోష్ణాభ్యాం స్తనాభ్యాం వస్పృశ - పరిషస్వజే పర్యష్వంగత సస్వజే - పశ్చాత్ పురస్తాత్ పార్శ్వతశ్చ పస్పర్శేత్యర్థః యద్వా పిరణే అపలాయమానస్య పృ

ర్మం చరిష్యంతి దండకేషు మహర్షయః ॥౩౨॥ ఏతస్మిన్నంతరే దేవాశ్చారణైస్సహ సంగతాః । దుందుభీంశ్చాభినిఘ్నంతః పుష్పవర్షం సమంతతః ॥ ❖ ॥ రామస్యోపరి సంహృష్టా వవృషుర్విస్మితాస్తదా ॥ ౩౩॥ అర్ధాధికముహూర్తేన రామేణ నిశితైశ్శరైః ॥ ❖ ॥ చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం కామరూపిణామ్ । ఖరదూషణముఖ్యానాం నిహతాని మహాహవే ॥ ❖ ॥ అహో బత మహత్కర్మ రామస్య విదితాత్మనః । అహో వీర్యమహో దాక్ష్యం విష్ణోరివ హి దృశ్యతే ॥ ❖ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా తే సర్వే యయుర్దేవా యథాగతమ్ ॥ ౩౬ ॥ ఏతస్మిన్నంతరే వీరో లక్ష్మణస్సహ సీతయా ॥ ❖ ॥ గిరిదుర్గాద్వినిష్క్రమ్య సంవివేశాశ్రమం సుఖీ ॥ ౩౭ ॥ తతో రామస్తు విజయీ పూజ్యమానో మహర్షిభిః ॥ ❖ ॥ ప్రవివేశాశ్రమం వీరో లక్ష్మణేనాభిపూజితః ॥ ౩౮ ॥ తం దృష్ట్వా శత్రుహంతారం మహర్షీణాం సుఖావహమ్ ॥ ❖ ॥ బభూవ హృష్టా

సన్నికర్షం నయంత్వితి వక్తుమగస్త్యహస్తే - ఆయుధాని నిదాతుం చేత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ అర్ధాదికేతి ॥ అర్ధాధికముహూర్తేన ఘటికాత్రయేణేత్యర్థః ॥ ❖ ॥ అహో ఇతి ॥ దాక్ష్యం సామర్థ్యం ॥ ౩౮ ॥ తం దృష్ట్వేతి ॥ తే తు యావంత ఏవ సీతావాం స్తం దృష్ట్వా తైరిత్యుక్తరీత్యా - తాత్కాలికస్వేచ్ఛాగృహీతచతుర్దశసహస్రదివ్యమంగళవిగ్రహవత్తయా - ప్రతిరాక్షసం ప్రత్యేకం రామ ఇవ స్థితాన్ దృశ్యమానమితి తచ్ఛబ్దార్థః - యద్వా ఇంద్రాదిభిరపి సంభూయ ప్రధృష్యాన్ బలిష్ఠాంశ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాన్ - ఏక ఏవార్ధాధికముహూర్తేన - స్వయమక్షత ఏవ లీలయా సంహృత్య స్వపురస్థితం రామం జామాతరం ప్రాప్య స్త్రియం పురుషవిగ్రహామిత్యాత్మనాజ్ఞానాత్పూర్వం విప్రలబ్ధమితి వా తచ్ఛబ్దార్థః - తద్ధనుర్గృహీత్వాగ్ర్యం ణివ మార్గణే చ శిరాంసి చ । బాహూన్ సహస్తాభరణానూరూన్ కరికరోపమాన్ - చిచ్ఛేద సమరే రామ ఇత్యుక్తప్రకారేణ శత్రుహంతారం దృష్ట్వేత్యన్వయః కించ పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే ఇతి స్వప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయన్స్వవతీర్య - అసతో రాక్షసాన్ హత్వా - సతాం వృష్ట్యాదీనాం జగన్మోహనదివ్యమంగళస్వమూర్తిసాక్షాత్కారేణ పరమానందం సంపాదితవానిత్యాహ మహర్షీణాం సుఖావహమితి కిం త్వేవం విధం రామం దృష్ట్వా వైదేహీ బభూవ స్వనిర్వాహరూపసత్తాం సంపన్నా జాతేత్యర్థః భూధాతోస్సత్తావాచకత్వాత్ - శ్రీరామస్య

ష్ట్వేశరపాతత్రసంగఏవనాస్తి - తథాపిసర్వతస్సమావృత్య ఆయుధప్రక్షేపాత్ పృష్ఠతోపి వ్రణసంభవః - ప్రాణానాంసమ్యక్ప్రేష్ఠానాం పృష్ఠతోనిర్గమోపిసంభవతి - మహర్షీణాంఇమావహంపరిషస్వజే - పుత్రనిషయేస్వజ త్రో పకారకరణప్రవాత్సల్యాత్ భర్తారిసంతుష్టాభార్యేవఋషిజనపంరక్షణేనప్రీతాపరిషస్వజే - రామంవినాగుహాగతాసీతా తతోనిర్గత్యనిరస్తసమస్తశత్రుంరామంపరిషస్వజఇత్యనేనహృదయగుహాగతాజీవాత్మాపరితం త్ర ఆచార్యముఖేనపరమశేషిణందృష్ట్వాలేనసకలవిరోధినిగాన్ నివర్తితే - తతోనిర్గత్యనిత్యసూరిపరిషదాసీనంశేషిణమాసాద్యతద్భోగపరివాహమనబభూవేతిధ్వన్యతే ॥ ౩౯ ॥ ఉక్తమేవార్థంవిశదందర్శయతిద్వాభ్యాం - ముదేత్యాది ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః

ఏవంశరణాగతిమంత్రవివరణరూపే శ్రీరామాయణే ఇయతాగ్రంథసందర్భేణ - ఉత్తరఖండార్థోవివృతః - అనస్తానంతరాయాం హి ప్రథమఖండార్థస్యప్రాధాన్యం - పూర్వప్రతిపన్నాయాంతూత్తరఖండార్థస్య - ఫలానుసారేణోపాయప్రవృత్తేః - అతో ద్వితీయఖండార్థః ప్రథమంవివృతః - తత్రబాలకాండే ప్రధానపదార్థభూతపురుషకారయోగోదర్శితః - అయోధ్యాకాండే ద్వితీయపదార్థభూతసౌలభ్యాదిగుణయోగః - అరణ్యకాండే శూర్పణఖాగమనాత్ పూర్వభావివృత్తాంతేన చతుర్థ్యర్థభూతాకింకరవృత్తిరుక్తా - తత ఖరవధాంతవృత్తాంతేన చరమపదార్థభూతావిరోధినివృత్తిః - అథపూర్వఖండార్థఉచ్యతేశాస్త్రశేషేణ - తత్రచారణ్యకాండశేషేణవిభీషణస్యపురుషకారసాన్నిధ్యముచ్యతే - కిష్కింధాకాండేననారాయణపదార్థభూతంవాత్సల్యం - సుందరకాండేనచరణశబ్దోక్తదివ్యమంగళవిగ్రహవైశిష్ట్యం - రామకమలపత్రాక్షఇత్యాదినాతథోక్తం - యుద్ధకాండేశరణాగతిః - ఉత్తరకాండేప్రసన్నదర్శలిబోధ్యం ఏవమానుషంగికమునిజనశరణాగతిఫలం దేవశరణాగతికార్యరావణవధాంగత్వేనోక్త్వాఅథతన్నిమిత్తభూతసీతాపహారరూపవిశేషమాహ పతిస్త్వరమాణఇత్యాదినా ॥ సంహృత్యసకలంలోకంపునస్స్రష్టుంచయఃక్షమః । తమహంశిరసావందేజానకీప్రాణనాయకం ॥ త్వరమాణః శూర్పణఖాగమనాత్పూర్వమేవేతిశేషః - అకంపనోరావణచారః - త్వరమాణోగత్వావేగేనాబ్రవీదిత్యన్వయః ॥ ౧ ॥ జనస్థానేతి ॥ కథంచిదితి స్త్రీవేషధారణేనేతిభావః - అతఏవశూర్పణఖావక్ష్యతి - ఏకఃకథంచిన్ముక్తాహంపరిభూయమహాత్మనా । స్త్రీవధంశంకమానేనరాఘవేణమహాత్మనేతి ॥ ౨ ॥ ఏవమితి ॥ క్రుద్ధత్వంనారోపితమితిజ్ఞాపయితుంసంరక్తలోచనఇత్యుక్తం - కోపాతిరేకంద్యోతయతి చక్షుషానిర్దహన్నివేతి ॥ ౩ ॥ కేనేతి ॥ పరాగతా అసవప్రాణా యస్యతేన - పరాసునేతిపరుషభాషణమాత్రం - గమ్యతఇతిగతిః స్థానం ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ కాలస్యచాపీతి ॥ కాలఇత్యత్రాపి పతిత్వమాహమృత్యుమితి ॥ ౬ ॥ దహేయమితి ॥ ఆదిత్యపావకౌ పరస్పరసాహాయ్యేనసంయుక్తావపీత్యర్థః అతోనపునరుక్తిః

వైదేహీ భర్తారం పరిషస్వజే ॥ ౩౯ ॥ ముదా పరమయా యుక్తా దృష్ట్వా రక్షోగణాన్ హతాన్ । ౯ ।
రామం చైవావ్యథం దృష్ట్వా తుతోష జనకాత్మజా ॥ ౪౦ ॥ తతస్తు తం రాక్షససంఘమర్దనం సభాజ్యమా
నం ముదితైర్మహర్షిభిః । పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా బభూవ హృష్టా జనకాత్మజా తదా ॥ ౪౧ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రింశస్సర్గః

త్వరమాణస్తతో గత్వా జనస్థానాదకంపనః । ప్రవిశ్య లంకాం వేగేన రావణం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥
జనస్థానస్థితా రాజన్ రాక్షసా బహవో హతాః । ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే కథంచిదహమాగతః ॥ ౨ ॥ ఏవము
క్తో దశగ్రీవః క్రుద్ధస్సంరక్తలోచనః । అకంపనమువాచేదం నిర్దహన్నివ చక్షుషా ॥ ౩ ॥ కేన రమ్యం జనస్థా
నం హతం మమ పరాసునా । కో హి సర్వేషు లోకేషు గతిం చాధిగమిష్యతి ॥ ౪ ॥ న హి మే విప్రియం కృత్వా
శక్యం మఘవతా సుఖమ్ । ప్రాప్తుం వైశ్రవణేనాపి న యమేన న విష్ణునా ॥ ౫ ॥ కాలస్య చాప్యహం కాలో
దహేయమపి పావకమ్ । మృత్యుం మరణధర్మేణ సంయోజయితుముత్సహే ॥ ౬ ॥ దహేయమపి సంక్రుద్ధ

శత్రుపద్యలీనతయా అనత్యాప్రియత్వాత్స్వస్యావ్యసనత్వాప్రియత్వం - అమన్యత - పూర్వంవైదేహీ - ఇదానీంస్వప్రాణేశ్వరశ్రీరామసత్తయాస్వసత్తానష్టేత్యమన్యత - ఆత్మావైపురుషస్యదారాఇతినియమాదితిభావః - హృష్టాప్రీతాపరిషస్వజే - ఆయుధవ్రణానాంస్తనోష్మణాపరిహారంకర్తుంగాఢమాలింగనంకృతవతీతి ॥ ౪౦ ॥ తతఇతి ॥ సభాజ్యమానంపూజ్యమానం ॥ ౪౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - త్రింశస్సర్గః -

త్వరమాణఇతి ॥ శూర్పణఖాగమనాత్పూర్వమేవేతిశేషః ॥ ౧ ॥ జనస్థానేతి ॥ ఖరశ్చేతిచకారేణదూషణత్రిశిరసౌసంగృహీతౌ - కథంచిదహమాగతః - కేవలంప్రేషకతయాస్థితత్వాద్రామశరావిషయీకృతఇత్యర్థః ॥ ౩ ॥ కేనేతి ॥ పరాసునాముమూర్షుణా కఇతి కఃకోవాగతింస్థితిం - స్వరూపంవా ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ తథేతి ॥ సంధిగయావాచాసందిగ్ధాక్షరయావాచేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ పుత్రఇతి ॥ సింహసంహనన

క్తిః ॥ ౭ ॥ తథేతి ॥ సందిగ్ధయా సందిగ్ధాక్షరయా - యాచతే అయాచత - అభయమితి భేదః ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ అకంపనవచ ఇతి ॥ నాగేంద్ర ఇవ శ్వసన్ ॥ ౧౨ ॥ ససురేంద్రేణేతి ॥ స రామః సురేంద్రేణామరైశ్చ సంయుక్తస్సన్ జనస్థానముపయాతః కచ్చిత్ - అన్యథా తస్యైతాదృశసామర్థ్యం న యుజ్యత ఇతి భావః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ఇంద్రాదిసహాయానపేక్షో రామ ఇత్యాశయేనాహ రామో నామేత్యాదినా ॥ దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః దివ్యాస్త్రకృతాతిశయయుక్తః ॥ ౧౫ ॥ తస్యేతి ॥ రక్తాక్షః రక్తరేఖాంచితనయనః - దుందుభిస్వనః దుందుభివద్గంభీరస్వనః - సంయుక్త ఇతి - వర్ణితపరిశేషః ॥ ౧౭ ॥ నైవ దేవా ఇతి ॥ సహాయార్థమాగతా ఇతి శేషః ॥ ౧౮ ॥ శరా ఇతి ॥ పంచాననాః విస్తృతాననాః భోగాః భక్షయంతి స్మేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ ౧౯ ॥ యేన యేనేతి ॥ రాక్షసాః భయకర్శితాః భయపీడితాస్సంతో యేన యేన మార్గేణ గచ్ఛంతి తేన తేన మార్గేణాగ్రతః స్థితం రామమేవ పశ్యంతి స్మ - అనేన శేషణసామర్థ్యం రామస్య శరసంభయకృతమితి వ్యజ్యతే ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ అథేతి ॥ యథావృత్తం పరమార్థభూతమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ అసాధ్య ఇతి ॥ అసాధ్యః అనిగ్రాహ్యః ॥ ౨౩ ॥ సతా రేతి ॥ గ్రహణవద్గ్రహః - నక్షత్రా

స్తేజసాదిత్యపావకౌ । వాతస్య తరసా వేగం నిహంతుమహముత్సహే ॥ ౭ ॥ తథా క్రుద్ధం దశగ్రీవం కృతాంజలిరకంపనః । భయాత్సందిగ్ధయా వాచా రావణం యాచతేఽభయమ్ ॥ ౮ ॥ దశగ్రీవోఽభయం తస్మై ప్రదదౌ రక్షసాం వరః । స విస్రబ్ధోఽబ్రవీద్వాక్యమసందిగ్ధమకంపనః ॥ ౯ ॥ పుత్రో దశరథస్యాస్తి సింహసంహననో యువా । రామో నామ వృషస్కంధో వృత్తాయతమహాభుజః ॥ * ॥ శ్యామః పృథుయశాః శ్రీమానతుల్యబలవిక్రమః । హతం తేన జనస్థానం ఖరశ్చ సహదూషణః ॥ ౧౧ ॥ అకంపనవచః శ్రుత్వా రావణో రాక్షసాధిపః । నాగేంద్ర ఇవ నిశ్వస్య వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ స సురేంద్రేణ సంయుక్తో రామస్సర్వామరైస్సహ । ఉపయాతో జనస్థానం బ్రూహి కచ్చిదకంపన ॥ ౧౩ ॥ రావణస్య పునర్వాక్యం నిశమ్య తదకంపనః । ఆచచక్షే బలం తస్య విక్రమం చ మహాత్మనః ॥ ౧౪ ॥ రామో నామ మహాతేజాః శ్రేష్ఠస్సర్వధనుష్మతామ్ । దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః పురందరసమో యుధి ॥ ౧౫ ॥ తస్యానురూపో బలవాన్ రక్తాక్షో దుందుభిస్వనః । కనీయాన్ లక్ష్మణో నామ భ్రాతా శశినిభాననః ॥ * ॥ స తేన సహ సంయుక్తః పావకేనానిలో యథా । శ్రీమాన్ రాజవరస్తేన జనస్థానం నిపాతితమ్ ॥ ౧౭ ॥ నైవ దేవా మహాత్మానో నాత్ర కార్యా విచారణా ॥ ౧౮ ॥ శరా రామేణ తూత్సృష్టా రుక్మపుంఖాః పతత్రిణః ॥ * ॥ సర్పాః పంచాననా భూత్వా భక్షయంతి స్మ రాక్షసాన్ ॥ ౧౯ ॥ యేన యేన చ గచ్ఛంతి రాక్షసా భయకర్శితాః ॥ * ॥ తేన తేన స్మ పశ్యంతి రామమేవాగ్రతః స్థితమ్ ॥ ౧౯ ॥ ఇత్థం వినాశితం తేన జనస్థానం తవానఘ ॥ ౨౦ ॥ అకంపనవచః శ్రుత్వా రావణో వాక్యమబ్రవీత్ । జనస్థానం గమిష్యామి హంతుం రామం సలక్ష్మణమ్ ॥ ౨౧ ॥ అథైవముక్తే వచనే ప్రోవాచేదమకంపనః । శృణు రాజన్ యథావృత్తం రామస్య బలపౌరుషమ్ ॥ ౨౨ ॥ అసాధ్యః కుపితో రామో విక్రమేణ మహాయశాః । ఆపగాయాస్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరేచ్ఛరైః ॥ ౨౩ ॥ స తా

నః - వరాంగరూపోపేతో యః సింహసంహననో హంస ఇత్యమరః ॥ ౧౦ ॥ అకంపన ఇతి ॥ నాగేంద్ర ఇవ సర్పశ్రేష్ఠ ఇవ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ నైవ దేవా మహాత్మాన ఇతి ॥ ఆయాత ఇతి శేషః ॥ ౧౮ ॥ యేన యేనేతి ॥ భయకర్శితాః రాక్షసాః - స్వైస్స్వైః రక్షస్స్వరూపగోపనార్థం యేన యేన రూపాంతరేణ గచ్ఛంతి తేన తేన పరిగృహీతరూపాంతరేణాగ్రతః స్థితం రామమేవ పశ్యంతి యద్వా యేన యేన యద్యద్వస్త్వంతర్ధానసాధనత్వబుద్ధ్యా గచ్ఛంతి - తేన తేన తస్మిన్ తస్మిన్ వస్తుని రామమేవ పశ్యంతీతి తత్తద్వస్తు రామాకారమేవ పశ్యంతీతి యద్వా - మార్గేణేత్యధ్యాహారః - యేన యేన మార్గేణ రాక్షసాః స్వత్రాణార్థం గచ్ఛంతి పలాయంతే తేన తేన తత్ర తత్ర మార్గే రామం పశ్యంతీత్యనేన ప్రతిరాక్షసం స్వేచ్ఛాపరిగృహీతదేహత్వం వ్యజ్యతే ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ అథైవమితి ॥ శృణ్వితి - హే రాజన్ యథా రామస్య వృత్తం లక్ష్యతాతిమానుషకర్మ - యద్వా రామస్య వృత్తం చరితం - యథా - యథావత్ ఏవం పరాభిభవనసామర్థ్యం - పౌరుషం - పురుషకర్మ - యథా యాదృశం తత్సర్వమితి శేషః శృణ్వితి యోజనా ॥ ౨౨ ॥ అసాధ్య ఇతి ॥ కుపితః మర్యాదోల్లంఘనవిషయవిగ్రహవాన్ రామ ఇతి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా ఽపస్యావార్యత్వం వ్యజ్యతే - విక్రమేణాసాధ్యః - విక్రమేణ ప్రయుక్తేన నివారయితుమశక్య ఇత్యర్థః ॥ [illegible] విరహితేన - అసాధ్యశబ్దేన బ్రహ్మాదిభిరప్యసాధ్యత్వం ప్రతీయతే - మహాయశాః లోకే వేదే చ ప్రసిద్ధవిభవః - అనేన త్రివిక్రమావతారత్వమ[illegible]చ్యతే - ఆపగాయా ఇతి శరైర్జలైః పూర్ణాయాః వేగం పరిహరేదిత్యనేన మత్స్యాద్యవతారత్వమప్యుచ్యతే ॥ ౨౩ ॥ సతా రేతి ॥ నక్షత్రా

జీనస్తద్వింశతితమే శ్లోకే తారాస్తదన్యజ్యోతీంషి - అవసాదయేత్ విశీర్ణాం కుర్యాత్ వజ్రంతీం సముద్ర ఇతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ భిత్త్వేతి ॥ ప్లావయేత్ సించేత్ - విధమేత్ దహేత్ ద్యాశ్శబ్దాస్సంయోగ[illegible]విభాతో లిజ్జిదమాదేశ ॥ ౨౫ ॥ సంహృత్యేతి ॥ లోకాన్ భూరాదీన్ సంహృత్య పునస్స్రష్టుం శక్తః - ఇమాః ప్రజాః సంహృత్య పునస్స్రష్టుం శక్త ఇత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ నహీతి ॥ లోకేన సమూహేన ॥ ౨౭ ॥ నతమితి ॥ మమమత్తః - ఏకమనాః సావధానః ॥ ౨౮ ॥ భార్యేతి ॥ శ్యామా యౌవనమధ్యస్థేత్యుక్తం ॥ సమం యథాతథా విభక్తాని నేత్రకర్ణాద్యంగాని యస్యాస్సా తథోక్తా - స్త్రీరత్నం స్త్రీశ్రేష్ఠా - అస్తీతి శేషః ॥ ౨౯ ॥ నైవేతి ॥ దేవీ దేవస్త్రీ పుంయోగాదాఖ్యాయామితి ఙీష్ - ఏవ ముత్తరత్రాపి - అప్సరశ్శబ్ద ఏకవచనాంతోఽప్యస్తి - సీమంతినీ స్త్రీ ॥ ౩౦ ॥ తస్యేతి ॥ మహావనే ప్రమథ్య విలోడ్య - యేన కేనాప్యుపాయేన రామం వంచయేత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ అరోచయతేతి ॥ చింతయిత్వా - రామో వంచనోపాయమితి శేషః ॥ ౩౨ ॥ బాధమితి ॥ బాఢమిత్యంగీకారే -

రథగ్రహగణం తత్ర నభశ్చాప్యవసాదయేత్ । అసౌ రామస్తు సీదంతీం శ్రీమానభ్యుద్ధరేన్మహీమ్ ॥ ౨౪ ॥ భి

త్త్వా వేలాం సముద్రస్య లోకానాప్లావయేద్విభుః । వేగం వాపి సముద్రస్య వాయుం వా విధమేచ్ఛరైః ॥ ౨౫ ॥

సంహృత్య వా పునర్లోకాన్విక్రమేణ మహాయశాః । శక్తస్స పురుషవ్యాఘ్రః స్రష్టుం పునరపి ప్రజాః ॥

౨౬ ॥ న హి రామో దశగ్రీవ శక్యో జేతుం త్వయా యుధి । రక్షసాం వాపి లోకేన స్వర్గః పాపజనైరివ ॥ ౨౭ ॥

న తం వధ్యమహం మన్యే సర్వైర్దేవాసురైరపి । అయం తస్య వధోపాయస్తన్మమైకమనాశ్శృణు ॥ ౨౮ ॥

భార్యా తస్యోత్తమా లోకే సీతా నామ సుమధ్యమా । శ్యామా సమవిభక్తాంగీ స్త్రీరత్నం రత్నభూషితా ॥

౨౯ ॥ నైవ దేవీ న గంధర్వీ నాప్సరా నాపి దానవీ । తుల్యా సీమంతినీ తస్యా మానుషీషు కుతో భవేత్ ॥ ౩౦ ॥

తస్యాపహర భార్యాం త్వం ప్రమథ్య తు మహావనే । సీతయా రహితః కామీ రామో హాస్యతి జీవితమ్ ॥ ౩౧ ॥

అరోచయత తద్వాక్యం రావణో రాక్షసాధిపః । చింతయిత్వా మహాబాహురకంపనమువాచ హ ॥ ౩౨ ॥

నక్షత్రాణ్యుపలక్షణం - నభశ్చాప్యవసాదయేదిత్యనేనాపి త్రివిక్రమావతారధ్వనిః తథా చ శ్రుతిః [illegible] రథగ్రహణం [illegible] అసావితి సీదంతీం మజ్జంతీం మహీమభ్యుద్ధరేదితి వరాహావతారస్సూచితః శ్రీమానిత్యనేన వరాహావతారే పిలక్ష్మీసహితః [illegible] ఉద్ధారేణ శ్రీమత్త్వమిత్యర్థః - సంసారసముద్రే మజ్జంతీం మహీస్థజనసమూహం [illegible] ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ భిత్త్వేతి ॥ లోకానాప్లావయేదిత్యనేన సంహారకారణమపి శ్రీరామ ఏవేతి ప్రతీయతే వేగమితి శరైస్సముద్రస్య వేగం విధమేదిత్యనేన కరిష్యమాణసేతుబంధనం వ్యజ్యతే - వాయుమితి పృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం పృథివ్యాదయ ప్రలీయంతే - అప్తేజసి లీయంతే ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ ప్రళయం కుర్యాదితి ధ్వన్యతే - సంహృత్యేత్యనంతర మనువాకాత్ ॥ ౨౫ ॥ సంహృత్యేతి ॥ పునః సంహృత్యేత్యనేన పూర్వకల్పసంహారస్రష్టృత్వం కర్తృకత్వం వ్యజ్యతే - లోకానితి బహువచనేన సంహార్యాస్సర్వేపి లోకా వశీకృతాః విక్రమేణ సంకల్పమాత్రేణ [illegible] ఏతస్యైవాక్షరస్యేత్యాది శ్రుతేః మహాయశాః ఉద్భూతైశ్వర్యకృతప్రసిద్ధిః శక్తిః అసంగతశక్తిమాన్ - పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయత ఇతి శ్రుతేః నను ఏకో హ వై నారాయణ ఇత్యాదినా నారాయణస్య సృష్టికర్తృత్వం వ్యజ్యతే తత్కథం రామస్య సృష్టికర్తృత్వమిత్యత ఆహ సపురుషవ్యాఘ్ర ఇతి - స హి దేవైరుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిరిత్యాదినా స ఏవాయం నారాయణో రామాత్మనావతీర్ణ ఇత్యుక్తత్వాదితి భావః స్రష్టుం పునరపి అత్రాపి పునశ్శబ్దః - పూర్వసృష్టిస్తత్కర్తృత్వద్యోతకః ॥ ౨౬ ॥ నహీతి ॥ దశగ్రీవేతి సంబోధనేన రామపదస్యార్థస్యచ్ఛత్రనాశే [illegible] హేతుభూతం అనన్యసాధారణం దశవదనత్వం శ్రీరామస్య సహస్రశీర్షత్వం చ వ్యజ్యతే తథా చ సహస్రశిరసే ఇతి శ్రీరామస్య తవ వాంతరం - అతస్త్వయా రామో యుధి జేతుమశక్యః - అల్పశక్తిస్త్వం - అపరిమితానంతశక్తిమాన్ రామః కథం జేతుం శక్య ఇతి భావః - రక్షసాం నముచిహిరణ్యకశిపుశంబరబలిప్రభృతీనాం - లోకేన జనేనాపి జేతుం న శక్య ఇత్యర్థః జయస్యాసంభావనాం ద్యోతయితుం స్వర్గః పాపజనైరివేత్యుక్తం - ప్రసిద్ధైర్జగాయ[illegible] కథం జేతుమశక్య ఇత్యత ఆహ స్వర్గః - పాపజనైరివేతి ॥ ౨౭ ॥ ఇంద్రజితా నిర్జితాః శక్రాదయో న్యత్సహాయా భవిష్యంతీత్యాశంకాం వారయతి న త్విత ॥ అహం మన్యే ఇతి రాక్షసజాతిమాపన్నస్యాపి మమాతీతానంతజన్మసుకృతపరిపాకేన శ్రీరామస్వరూపవిషయం జ్ఞానముత్పన్నమితి యద్యాత్మకం [illegible] వ్యాపదేశేన భగవాన్వాల్మీకిరేవ శ్రీరామస్య పరతత్త్వఖ్యాపనం కృతవానితి వా - న కించిద్విరుద్ధం - అయమితి మమసంబంధి వంతరువ వధోపాయం మయోత్ప్రేక్షితం వధోపాయమిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ భార్యేతి ॥ శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా ॥ ౨౯ ॥ నైవేతి ॥ దేవీ దేవపత్నీ గంధర్వీ - గంధర్వపత్నీ - పుంయోగాదాఖ్యాయామితి ఙీష్ ॥ ౩౦ ॥ తస్యేతి ॥ ప్రమథ్య - శ్రీరామం కేనచిదుపాయేన ప్రలోభ్య తస్య భార్యాం ప్రమథ్య - బలాత్కృత్యాపహర ॥ ౩౧ ॥ అరోచయత తద్వాక్యం [illegible] ॥ చింతయిత్వేతి ॥

కాల్యం ప్రాతః ॥౩౩॥ అథేతి ॥ ఖరాః అశ్వతరాః తత్స్వరూపము క్తమశ్వశాస్త్రే - అశ్వస్య గర్దభ్యాముత్పన్నాస్తస్మాదశ్వతరాః ఖరాః ఖరరూక్షస్వరాస్తీక్ష్ణాః ఖరశీలాః ఖరాంఘ్రయః ఇతి ॥౩౪॥ స రథ ఇతి ॥ నక్షత్రపథగః ఆకాశగః - సంచార్యమాణః ప్రేర్యమాణః ॥౩౫॥ స ఇతి ॥ తాటకేయం తాటకాపుత్రం - భక్ష్యభోజ్యైః - పేయఖాద్యైః - అమానుషైః మనుష్యలోకదుర్లభైః ॥౩౬॥ తమితి ॥ అర్థోపహితయా అర్థేన ప్రయోజనేన ఉపహితయా విశిష్టయా ॥౩౭॥ కచ్చిదితి ॥ హే రాజన్ లోకానాం రాక్షసలోకానాం - రాక్షసేశ్వర ఇతి సంబోధనాత్ హే రావణ యత స్తూర్ణమిహాగతః తతః కారణాత్ కచ్చిదితి కుశలం కచ్చిదితి సామాన్యేన ప్రశ్నః - అథ అథవా త్వం యతస్తూర్ణమిహాగతః తతః కారణాత్ హే నాథ ఆశంకే - తద్విశిష్య న జానే మహాత్కార్యం వినా భవతస్తూర్ణమాగమనం నోపపద్యత ఇతి భావః - యద్వా లోకానాం కచ్చిత్ సుకుశలం - అథ అన్యథా - తేషాం కుశలం నేత్యాశంకే యతస్త్వం తూర్ణమాగతః న జానే తద్విశిష్య న జానామీత్యర్థః ॥౩౮॥ ఏవముక్త ఇతి ॥ తతః పశ్చాత్ ఉద్వాక్యాదనంతరం ॥౩౯॥ ఆరక్ష ఇతి ॥ ఆరక్షః అంతపాలః - ఉక్తము పనాయతి జనస్థానమిత్యాద్యర్థేన జనస్థాన శబ్దేన తత్స్థో రక్షోగణో లక్ష్యతే - తత్ర స్థం సాచివ్యం సాహాయ్యం తస్య మే ప్రకృతస్య జనస్య మే ॥౪౦॥ ౪౧ ॥ ఆఖ్యాతేత్యాది అర్థ

బాఢం కాల్యం గమిష్యామి హ్యేకస్సారథినా సహ । ఆనయిష్యామి వైదేహీమిమాం హృష్టో మహాపురీమ్ ॥

౩౩ ॥ అథైవముక్త్వా ప్రయయౌ ఖరయుక్తేన రావణః । రథేనాదిత్యవర్ణేన దిశస్సర్వాః ప్రకాశయన్ ॥

౩౪ ॥ స రథో రాక్షసేంద్రస్య నక్షత్రపథగో మహాన్ । సంచార్యమాణశ్శుశుభే జలదే చంద్రమా ఇవ ॥

౩౫ ॥ స మారీచాశ్రమం ప్రాప్య తాటకేయముపాగమత్ । మారీచేనార్చితో రాజా భక్ష్యభోజ్యైరమానుషైః ॥

౩౬ ॥ తం స్వయం పూజయిత్వా తు ఆసనేనోదకేన చ । అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్యమబ్రవీత్ ॥

౩౭ ॥ కచ్చిత్సుకుశలం రాజన్ లోకానాం రాక్షసేశ్వర । ఆశంకే నాథ జానే త్వం యతస్తూర్ణమిహాగతః ॥

౩౮ ॥ ఏవముక్తో మహాతేజా మారీచేన స రావణః । తతః పశ్చాదిదం వాక్యమబ్రవీద్వాక్యకోవిదః ॥

౩౯ ॥ ఆరక్షో మే హతస్తాత రామేణాక్లిష్టకర్మణా । జనస్థానమవధ్యం తత్సర్వం యుధి నిపాతితమ్ ॥ ❖ ॥ తస్య మే కురు సాచివ్యం తస్య భార్యాపహారణే ॥౪౦॥ రాక్షసేంద్రవచః శ్రుత్వా మారీచో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౪౧ ॥ ఆఖ్యాతా కేన సీతా సా మిత్రరూపేణ శత్రుణా । త్వయా రాక్షసశార్దూల కో

శ్రీరామస్యాపి తయా సహ రావస్థానోపాయమితి శేషః - బాఢమితి - కాల్యం ప్రాతః అరోచయత తద్వాక్యమిత్యస్యవాస్తవార్థస్తు - అరోచయత ఇతి చింతయిత్వా - అకంపనాద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం చింతయిత్వా - త్రేతాముఖే శ్రీరామో ఽవతరిష్యతీతి సనత్కుమారవాక్యం స్మృత్వేత్యర్థః - శ్రీరామహస్తాద్వధేచ్ఛూ రావణః తద్వాక్యం తస్య అకంపనస్య వాక్యం సీతామాహరేత్యేవం రూపం వచనమరోచయత - అస్మిన్నర్థే ఉత్తరరామాయణోక్తా - సనత్కుమార రావణ సంబంధినీ - అగస్త్యరామసంవాద అనుకూలత్వేనాంగీకారేతి సంబంధః - రామం ప్రతి అగస్త్యవచనం ॥ అథాపరాం కథాం దివ్యాం శృణు రాజన్ పురాతనీం ॥ యదర్థం రామ వైదేహీ రావణేన హృతా పురా ॥ పురా కృతయుగే రామ ప్రజాపతిసుతం ప్రభుం ॥ సనత్కుమారమాసీనం రావణో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ రావణః ॥ దైత్యదానవరక్షాంసి యే హతాస్సమరే రణే ॥ కాం గతిం ప్రతిపద్యంతే కేన తే నిహతా హతాః ॥ సనత్కుమారః ॥ యేయే హతాశ్చక్రధరేణ రాజన్ త్రైలోక్యనాథేన జనార్దనేన ॥ తే తే గతాస్తన్నిలయం నరేంద్ర క్రోధోఽపి దేవస్య వరేణ తుల్యః ॥ శ్రుత్వా తతస్స వచనం నిశాచరస్సనత్కుమారస్య ముఖాద్వినిర్గతం ॥ తదా ప్రహృష్టస్స బభూవ విస్మితః కథం యుధ్యామి హరిం మహాహవే ॥ మునిః ॥ పునస్స కేశవస్తం యత్త్వమిచ్ఛసి మహాహవే ॥ సుఖీ భవ మహాబాహో కించిత్కాలం ప్రతీక్షయ ॥ అథవా రాక్షసేంద్ర త్వం యది ద్రష్టుమిచ్ఛసి ॥ కథయిష్యామి తే సర్వం ప్రయతాం యది రోచతే ॥ కృతే యుగే వ్యతీతే వై ముఖే త్రేతాయుగస్య తు ॥ హితార్థం దేవమర్త్యానాం భవితా నృపవిగ్రహః ॥ ఇక్ష్వాకూణాం చ యో రాజా భావ్యో దశరథో భువి ॥ తస్య సూనుర్మహాతేజా రామో నామ భవిష్యతి ॥ ఏవం శ్రుత్వా మహాబాహూ రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్ ॥ త్వయా సహ విరోధేచ్ఛుశ్చింతయామాస రాఘవ ॥ సనత్కుమారాత్తద్వాక్యం చింతయానో ముహుర్ముహుః ॥ రావణో ముముదే ... చచార హ ॥ ఏతదర్థం మహాబాహో రావణేన దురాత్మనా ॥ జనకస్య సుతా రాజన్ హృతా రామ మహామతే ॥ ... నీయత్వేన మాతేవ పరిరక్షితా ఇత్యాది అత ఏవ రావణస్య సీతారామభృత్యత్వేన తాదృశ్యతే న వక్ష్యమాణాని బాహ్యదృష్ట్యా దుర్భాషణాత్మకత్వేన ప్రతీయమానాన్యపి వాక్యాని వస్తుతః స్తుతిపరాణ్యేవ - తథా తత్ర తత్ర వ్యాఖ్యాస్యామి ॥౩౩॥౩౪॥౩౫॥ స ఇతి ॥ తాటకేయం మారీచం ॥౩౬॥ తమితి ॥ అర్థోపహితయా అర్థగంభీరయా ॥౩౭॥ కచ్చిదితి ॥ నాథ జానే ఇతి ఛేదః హే రాజన్ కచ్చిత్సుకుశలమితి సామాన్యప్రశ్నః హే రాక్షసేశ్వర లోకానాం రాక్షసలోకానాం కుశలం నేత్యాశంకే - అథ అథవా త్వం - యతస్తూర్ణమిహాగతః - అతః కుశలం నైవ జానే మహత్ప్రయోజనం వినా భవదాగమనం నోపపద్యత ఇత్యర్థః ॥౩౮॥ ఆరక్ష ఇతి ॥ ఆరక్షః అంతపాలః - ఖరాదిరిత్యర్థః - అత ఏవ జనస్థానం హతం నాశితం ॥౩౯॥ తస్య

త్రయమేకాన్వయం - యస్సీతాయా ఆఖ్యాతా సమిత్రరూపశ్శత్రుః - యశ్చ తామానయేత్యుపదిష్టవాన్ స హి నిందితః తస్య - తస్యైశ్వర్యం సనందతి - తాపునో బ్రూహీత్యన్వయః ప్రవిహిత్యత్ర ఈ డాగమశ్ఛాందసః ॥౨౪॥ రక్షోలోకస్యేత్యాది ॥ శృంగం ప్రాధాన్యం - శృంగం ప్రాధాన్యసానుష్వస్త్రేత్యమరః । ప్రోత్సాహయతి సీతానయనం ప్రతీతి శేషః స హి స ఏవ ॥౨౫॥ ఆశీవిషేతి ॥ ఆశీవిషః సర్పవిశేషః - ఉద్ధర్తుముద్ధారయితుం క ఇతి శేషః తేన కర్మణా సీతాపహరణకర్మణా - కాపథం కుమార్గం - బుద్ధ్వా చ్యుతా పూర్వకసప్తి ఇతి శమూసాంకత్యయం - ప్రతిపాదితః ఉపదిష్టోసి కర్మణా కేనేతి పాఠే కేన పురుషేణ కేన కర్మణా కేనోపాయేన కాపథం ప్రతిపాదితోసీత్యన్వయం - మూర్ధని కేన ప్రహృతం కేన ప్రహారః కృతః - వృథైవ కేనచిద్దుఃఖముత్పాదితమిత్యర్థః ॥౨౬॥ రామేణ సంగుణం - ప్రత్యైవం వదతి రావణం క్షాహ విశుద్ధేతి ॥ అనేన రామస్య మత్తగజసహాధిరుచ్యతే - విశుద్ధవంశే అభిజనః అభిజననం యదేవ అగ్రహస్తోంసన్యపలథా - సుదూరా యాన్యసాకారత్వసామ్యాత్ రూపకం నిరూఢం తేజోమదః తేజ ఏవ తాపఏవ మదో యస్య సః - తేజోమదయో ప్రధర్షతా సహకృత్సాపామ్యాద్రూపకో వయత్రి - ఉపరితనపదే సంస్థితత్వసామ్యాద్రూపకం - సంస్థితౌ సమీచీన సంస్థానవంతౌ దో షాదాహువేవవిషాణే యస్య సః - రాఘవ ఏవ గంధహస్తీ మదగజః యస్య గంధమాత్రేణాన్యే గజాః పలాయంతే స గంధహస్తీత్యుచ్యతే - ఉదీక్షితుమపి - ఇహాస్మిన్ దేశే కాలే చ న యుక్తః ॥౨౭॥ పునరప్యన్యథా వక్తుం రామస్య సింహసామ్యమాహ అసావితి ॥ రణాంతో రణాగ్రం తత్ర స్థితిరవస్థానం - సైవ సంధివాలో యస్య స తథా సంధ్యాతి సంధిః - ఉపసర్గే ఘోః కిః ఇతి కిః సంధిభూతం లోమసంఘభూతమిత్యర్థః - వాలో లాంగూలం యస్యా సంధిమధ్యం తద్గతో వాలో లాంగూలం యస్య స తథేతి వా సింహస్య లాంగూలం ప్రదర్శనాయాం మధ్యే ప్రవేశవర్తనమిత్యర్థః - తస్య మృగాణాం గర్వహేతుత్వేన రణాగ్రస్థితిసామ్యం విదగ్ధానిపటూని రక్షాంస్యేవ మృగాః తాన్ హంతీతి తథా - ప్రశస్త్యాది వ్యలిరిక్తైవ్యుత్పత్తిదప్రయోగాత్ సారాక్ క్విప్ శరాంగపూర్ణః శరా ఏవాంగాని తైః పూర్ణః - నిశితోసిరేవ దంష్ట్రా యస్య స తథా నృసింహో నరశ్రేష్ఠః - సింహ ఇత్యపి వ్యజ్యతే - యద్వా నృసింహ ఏవ సింహ ఇత్యేకశేషః యద్వా విద్వస్మాన్ సహంస ఇతివత్ శ్లిష్టరూపకం యద్వా నృసింహో రామః - పురుషసింహ ఇతి వ్యంగ్యం ॥౨౮॥ సింహో హి ముఖగమనేపి దైవాద్ధతోష్టినను గతిం నందితః ॥

॥ ❖ ॥ సీతామిహానయస్వేతి కో బ్రవీతి బ్రవీహి మే । రక్షోలోకస్య సర్వస్య కశ్శృం
గం ఛేత్తుమిచ్ఛతి ॥ ❖ । ప్రోత్సాహయతి కశ్చ త్వాం స హి శత్రురసంశయః ॥ ౨౫ ॥ ఆశీవిషముఖాద్దం
ష్ట్రా ముద్ధర్తుం చేచ్ఛతి త్వయా ॥ ❖ ॥ కర్మణా తేన కేనాసి కాపథం ప్రతిపాదితః । సుఖసుప్తస్య తే రా
జన్ ప్రహృతం కేన మూర్ధని ॥ ౨౬ ॥ విశుద్ధవంశాభిజనాగ్రహస్తస్తేజోమదస్సంస్థితదోర్విషాణః । ఉ
దీక్షితుం రావణ నేహ యుక్తస్స సంయుగే రాఘవగంధహస్తీ ॥ ౨౭ ॥ అసౌ రణాంతస్థితిసంధివాలో విదగ్ధర
క్షోమృగహా నృసింహః । సుప్తస్త్వయా బోధయితుం న యుక్తశ్శరాంగపూర్ణో నిశితాసిదంష్ట్రః ॥ ౨౮ ॥

తి ॥ సాచివ్యం సాహాయ్యం ॥౨౧॥ ఆఖ్యాతేతి ॥ సా సీతా - కేన ఆఖ్యాతా - ఆహర్తవ్యేతి శేషః - ఆఖ్యాతా కథితేత్యర్థః త్వయా సామాదినా నందితః - కో నానందతి స్వకీయకార్యే నేతి భావః - తాదృశః కో వా సీతామిహానయస్వేతి బ్రవీతి - తమసి బ్రవీహి - బ్రూహి నిందిత ఇతి పాఠే నిందితస్త్వయా తిరస్కృత - కో వా నానందతి - రాజ్యలక్ష్మీసంపన్నం - త్వాం దృష్ట్వేతి శేషః - త్వయా తిరస్కృతస్తావకమైశ్వర్యమసహమానస్సన్ - త్వయా సహకృత్రిమమిత్రభావం ప్రాప్తస్సన్ - తవేదృశీం బుద్ధిముపదిశతీతి భావ ॥౨౪॥ రక్ష ఇతి ॥ శృంగం ప్రాధాన్యమైశ్వర్యమితి యావత్ ॥౨౫॥ ఆశీవిషేతి ॥ ఉద్ధర్తుముద్ధారయితుం కాపథం కుమార్గం - ప్రతిపాదితః ప్రాపిత ॥౨౬॥ విశుద్ధేతి ॥ విశుద్ధవంశే అభిజనో అభిజననమేవ - అగ్రహస్తో యస్య స తథా గజస్య యథా కరో భూషణం - తథా శ్రీరామచంద్రస్యాపి సత్కులప్రసూతత్వం భూషణమితి భావః - తేజోమదః తేజః ప్రతాప ఏవ మదో యస్య సః - స మదస్సైవ గజస్య - శ్లాఘుతయా మదో యథా గజస్య భూషణం - తథా శ్రీరామచంద్రస్యాపి మహావీరస్య ప్రతాప ఏవ భూషణమితి భావః - సంస్థితదోర్విషాణః - సంస్థితౌ సంస్థానవంతౌ దివ్యలక్షణలక్షితౌ దోషౌ బాహూ ఏవ విషాణే యస్య స తథా - గజస్య శృంగద్వయమివ - శ్రీరామస్యాజానులంబిభుజగభోగాభ బాహుద్వయం భూషణమితి భావః రాఘవగంధహస్తీ - మత్తగజః యద్విమదగంధేనాన్యే గజాః పలాయంతే స మదగంధహస్తీ ఇహ ఇదానీముదీక్షితుమపి న యుక్తః - కిముత యోద్ధుమితి భావః ॥ ౨౭ ॥ అసావితి ॥ రణాంతస్థితిసంధివాలః రణాంతే సంగ్రామమధ్యే స్థితిరనపక్రమణమేవ సంధిః - అంగ ప్రత్యంగసంధిశ్చ వాలో యస్య స తథా - రణాంతస్థితిసంధిహా ఇతి పాఠే రణాంతస్థిత్యా రణమధ్యావస్థానేన సంధిచ్ఛిద్రాణి పాలయతీతి తథా విదగ్ధాః రణచతురా యే ఖరాదిరాక్షసరూపా మృగాః తాన్ హంతీతి తథా శరాంగపూర్ణః శరైరేవ అంగైరవయవైః పూర్ణః నిశితాసిస్తీక్ష్ణఖడ్గ ఏవ దంష్ట్రా యస్య సః - సుప్తః పరద్రోహవిముఖతయా అవస్థానమేవ సుప్తత్వం రామపక్షే ద్రష్టవ్యం - సింహపక్షే తు సుప్తత్వం సనిద్రత్వం - నృసింహో నామ మనుష్యః దశరథతనయరూపేణ గృహీతలీలావిగ్రహః - శ్రీరామ ఏవ సింహః బోధయితుం న యుక్త ఇతి యోజనా ॥ ౨౮ ॥ వాపేతి ॥ తా

వైషమ్యాన్నివర్తితుం శక్యం - నతు రామాహవగమన ఇత్యాశయేన రామస్య పాతాళసామ్యమాహ చాపేతి ॥ చాప ఏవ అవహారో గ్రాహో యస్మిన్ స తథా గ్రాహోఽవహార ఇత్యమరః। అనేన పతనకాలే వగ్రహణసామగ్ర్యుక్తా భుజవేగః శరమోక్షణవేగః స ఏవ పంకో యస్మిన్ స తథా - అనేన మజ్జనే నిర్గమాభావసామగ్ర్యుక్తా శరా ఏవోర్మిమాలా తరంగపంక్తిర్యస్య స తథా - అనేన మజ్జనసామగ్ర్యుక్తా సుమహాన్ ఆహవ ఏవ ఓఘో జలపూరో యస్య స తథా - అనేన దుస్తరత్వముక్తం - అతిఘోరే రామ ఏవ పాతాళం - బిలం తస్య ముఖే మధ్యే - ప్రస్కందితుం పతితుం న యుక్తం ॥ ౪౮ ॥ ఏవం వస్తుస్థితిముక్త్వా ప్రేమాతిశయేన పునః పునస్సాంత్వయతి ప్రసీదేతి ॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకత్రింశస్సర్గః ॥

తపోబాహుబలోపేతం సర్వభూతభయంకరం। రావణం నిష్కృతిబుద్ధిం రావణం సోఽస్తు మే ముదే ॥ ౧ ॥ తతశ్శూర్పణఖేత్యాది ॥ శూర్పణఖేత్యాది ఆర్షో జీర్ణాదిః - మహానాదమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౨ ॥ సేతి ॥ కృతం కర్మ అన్యైర్దుష్కరం పరమోద్విగ్నా అతిభీతా ॥ ౩ ॥ సా దదర్శేత్యాది ॥ విమానాగ్రే పుష్పకవిమానాగ్రే - ఉపోపవిష్టః - ఉప ఉపేత్యేకో నిపాతః ఉపవిష్టమిత్యర్థః మరుద్భిర్దేవైః ॥ రుక్మవేదిగతం హిరణ్యేష్టకచితవేదిగతం - తదుక్తమాపస్తంబేన సావిత్రాన్ స్వర్గకామశ్చిన్వీత పంచాశీతిశతం హిరణ్యేష్టకా ఇత్యాదినా ॥ ప్రభూతహవ్యం యస్య తం ప్రాజ్యం ప్రభూతేనాజ్యేన వర్ధితమిత్యర్థః - అత ఏవ జ్వలంతం విమర్దేషు యుద్ధేషు వజ్రాశనికృతవ్రణమిత్యనేన తదవధ్యత్వముక్తం - ఉత్కృష్టం ఉల్లేఖనం - భావే క్తః తేన జాతో యః కిణః తదంకితవక్షసం - వింశద్భుజం వింశతిభుజం - దర్శనీయపరిచ్ఛదం దర్శనీయచ్ఛత్ర

చాపాపహారే భుజవేగపంకే శరోర్మిమాలే సుమహాహవౌఘే। న రామపాతాళముఖేఽతిఘోరే ప్రస్కందితుం రాక్షసరాజ యుక్తమ్ ॥ ౪౮ ॥ ప్రసీద లంకేశ్వర రాక్షసేంద్ర లంకాం ప్రసన్నో భవ సాధు గచ్ఛ। త్వం స్వేషు దారేషు రమస్వ నిత్యం రామస్సభార్యో రమతాం వనేషు ॥ ౪౯ ॥ ఏవముక్తో దశగ్రీవో మారీచేన స రావణః। న్యవర్తత పురీం లంకాం వివేశ చ గృహోత్తమమ్ ॥ ౫౦ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకత్రింశస్సర్గః ॥

తతశ్శూర్పణఖా దృష్ట్వా సహస్రాణి చతుర్దశ। హతాన్యేకేన రామేణ రక్షసాం భీమకర్మణామ్ ॥ * ॥ దూషణం చ ఖరం చైవ హతం త్రిశిరసం రణే। దృష్ట్వా పునర్మహానాదం ననాద జలదో యథా ॥ ౨ ॥ సా దృష్ట్వా కర్మ రామస్య కృతమన్యైస్సుదుష్కరమ్। జగామ పరమోద్విగ్నా లంకాం రావణపాలితామ్ ॥ ౩ ॥ సా దదర్శ విమానాగ్రే రావణం దీప్తతేజసమ్। ఉపోపవిష్టం సచివైర్మరుద్భిరివ వాసవమ్ ॥ * ॥ ఆసీనం సూర్యసంకాశే కాంచనే పరమాసనే। రుక్మవేదిగతం ప్రాజ్యం జ్వలంతమివ పావకమ్ ॥ * ॥ దేవగంధర్వభూతానామృషీణాం చ మహాత్మనామ్। అజేయం సమరే శూరం వ్యాత్తాననమివాంతకమ్ ॥ * ॥ దేవాసురవిమర్దేషు వజ్రాశనికృతవ్రణమ్। ఐరావతవిషాణాగ్రైరుత్కృష్టకిణవక్షసమ్ ॥ * ॥ వింశద్భుజం దశగ్రీవం దర్శనీయపరిచ్ఛదమ్। విశాలవక్షసం వీరం రాజలక్షణశోభితమ్ ॥ * ॥ స్నిగ్ధవైదూర్యసంకాశం తప్తకాంచనకుండలమ్। సుభుజం శుక్లదశనం మహాస్యం పర్వతోపమమ్ ॥ * ॥ విష్ణుచక్రనిపాతైశ్చ

చాపమేవ అవహారో జలగ్రాహో యస్మిన్ - గ్రాహోఽవహార ఇత్యమరః - భుజయోర్వేగః - శరసంధానమోక్షణవిషయో వేగః స ఏవ పంకో యస్మిన్ తస్మిన్ చాపస్య పరనిగ్రహాకరతయా మకరసామ్యం - దుస్తరత్వసామ్యేన భుజవేగస్య పంకసామ్యం శరోర్మిమాలే శరా ఏవ ఊర్మిమాలా తరంగసమూహా యస్మిన్ సుమహాబలౌఘే సుమహాబలమేవ ఓఘః ఆవర్తో యస్మిన్ - తస్మిన్ మహాహవౌఘ ఇతి పాఠే - సుమహాన్ ఆహవ ఏవ లక్షణయా రణోత్సాహ ఏవ ఓఘః ప్రవాహో యస్మిన్ తస్మిన్ అతిఘోరే దుష్ప్రవేశతయా భయంకరే రామ ఏవ పాతాళముఖం సముద్రస్తస్మిన్ ప్రస్కందితుం ప్రవేష్టుం న యుక్తమిత్యన్వయః ॥ ౪౮ ॥ ప్రసీదేతి ॥ రావణోద్యుక్తమకార్యం విలంబేన నిర్వర్తయితుం ప్రసీద ప్రసన్నో భవేతి పునః పునః రామా ॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయామేకత్రింశస్సర్గః ॥

౩ ॥ సా దదర్శేతి ॥ విమానాగ్రే పుష్పకే ॥ * ॥ ఆసీనమితి ॥ రుక్మం హిరణ్యం తన్మయీ నిర్దిష్టకా చితా వేదిః రుక్మవేదిః తాంగతం ప్రాజ్యం - ప్రాజ్యం ప్రభూతమాజ్యం యస్య తం ప్రభూతేనాజ్యేన వర్ధితమిత్యర్థః ॥ * ॥ దేవాసురాణాం విమర్దేషు - యుద్ధేషు - ఉత్కృష్టకిణవక్షసం ఉత్కృష్టః ఉల్లిఖితం క్షతం కిణైర్యుక్తం వక్షో యస్య తం ॥ * ॥ వింశదితి ॥ దర్శనీయాః పరిచ్ఛదాః ఛత్రచామరాదయో యస్య తం ॥ * ॥ స్నిగ్ధేతి ॥ స్నిగ్ధవైదూర్యసంకాశం స్నిగ్ధాని కాంతియుక్తాని వైదూర్యాణి ప్రాచుర్యేణ యస్య భూషణేషు తేషాం సంకాశం - ప్రభావిశేషో యస్య తం ॥ * ॥ విమానమితి ॥ వనమితి - నళినీం చైత్రరథవనపుష్పవాటిం నందనమిత్యర్థః ॥ * ॥ వినాశయతీతి ॥

శ్యామరాదికం - స్నిగ్ధవైడూర్యైః కాంతియుక్తైః వైడూర్యరత్నైః ఆభరణైః - సంకాశం భాసమానం - సుభుజం దీర్ఘబాహుం - విష్ణుచక్రనిపాతై రిత్యత్ర తాడితమిత్యనుషజ్యతే క్షోభణం క్షోభకర్తారం - క్షేప్తారం ప్రక్షేప్తారం యజ్ఞేతి - ఉచ్ఛేత్తారమిత్యత్ర ఉచ్ఛేత్తృ వర్తిత్వముక్తం - అస్త్రపరయజ్ఞద్వేషకత్వం భోగవతీం సర్పనగరీం పరాజిత్య - బలాత్కృత్యేత్యర్థః తావత్ నరవాహనం కుబేరం నళినీం కుబేరస్య పుష్కరిణీం - నందనం వనం ఇంద్రోద్యానం - దేవోద్యానాని నందనవనాదన్యాని - ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉద్యంతౌ - ఉపహారపూజోపకరణాని చకార - దేవదానవేతి - దేవాదిభిః కర్తృభిః - మృత్యుత మృత్యోః షష్ఠ్యర్థే తసిః అభయం భయాభావః - అస్తీతి గమ్యమానత్వాదప్రయోగః - మనుష్యాన్నితే మనుష్యాద్వినా మనుష్యాత్తు భయమస్తీత్యర్థః - మంత్రైరితి - అధ్వరేషు యాగేషు హవిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసు - మంత్రైః ప్రాతరనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః కరణైః - ద్విజాతిభిః కర్తృభిః - అభిష్టుతం పరిశోధితం సోమం - ఉపహంతి - తత్కాలే నాశయతీత్యర్థః - ఆప్తయజ్ఞహరం ఆప్తాన్ యజ్ఞాన్ హరతీతి తథా - కర్కశం నిర్దాక్షిణ్యం - నిరనుక్రోశం నిర్దయం రావణం రావకం సాపదశ మహాబలమిత్యుపసంహార - అతో న సర్గాదిస్థేన దశశిరా ఇతి పదేన పౌనరుక్త్యం || ౨౧ || తమిత్యాది || కాలకాలం మృత్యోరపి మృత్యుం - ఉద్యతం ఉద్యుక్తం పౌలస్త్యానాం కులం నందయతీతి తథా || ౨౪ || పునస్సర్గాంతే సంగ్రహశ్లోకః తమితి || ప్రదర్శయిత్వా - స్వకం వైరూప్యమితి శేషః విరూపితేత్యుక్తేః అభీతతయా సర్వపురుషేషు సర్వలోకే చచారేతి సా అస్తీతి సా || ౨౪ || ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశస్సర్గః

శతశో దేవసంయుగే | అన్యైశ్శస్త్రప్రహారైశ్చ మహాయుద్ధేషు తాడితమ్ || ౮ || ఆహతాంగం సమస్తైశ్చ దేవప్రహరణైస్తథా | అక్షోభ్యాణాం సముద్రాణాం క్షోభణం క్షిప్రకారిణమ్ || ౯ || క్షేప్తారం పర్వతేంద్రాణాం సురాణాం చ ప్రమర్దనమ్ | ఉచ్ఛేత్తారం చ ధర్మాణాం పరదారాభిమర్శనమ్ || ౧౦ || సర్వదివ్యాస్త్రయోక్తారం యజ్ఞవిఘ్నకరం సదా | పురీం భోగవతీం ప్రాప్య పరాజిత్య చ వాసుకిమ్ || ౧౧ || తక్షకస్య ప్రియాం భార్యాం పరాజిత్య జహార యః | కైలాసం పర్వతం గత్వా విజిత్య నరవాహనమ్ || ౧౨ || విమానం పుష్పకం తస్య కామగం వై జహార యః | వనం చైత్రరథం దివ్యం నళినీం నందనం వనమ్ || ౧౩ || వినాశయతి యః క్రోధాద్దేవోద్యానాని వీర్యవాన్ | చంద్రసూర్యౌ మహాభాగావుత్తిష్ఠంతౌ పరంతపౌ || ౧౪ || నివారయతి బాహుభ్యాం యశ్శైలశిఖరోపమః | దశవర్షసహస్రాణి తపస్తప్త్వా మహావనే || ౧౫ || పురా స్వయంభువే ధీరశ్శిరాంస్యుపజహార యః | దేవదానవగంధర్వపిశాచపతగోరగైః || ౧౬ || అభయం యస్య సంగ్రామే మృత్యుతో మానుషాదృతే | మంత్రైరభిష్టుతం పుణ్యమధ్వరేషు ద్విజాతిభిః || ౧౭ || హవిర్ధానేషు యస్సోమముపహంతి మహాబలః | ప్రాప్తయజ్ఞహరం క్రూరం బ్రహ్మఘ్నం దుష్టచారిణమ్ || ౧౮ || కర్కశం నిరనుక్రోశం ప్రజానామహితే రతమ్ | రావణం సర్వభూతానాం సర్వలోకభయావహమ్ || ౧౯ || రాక్షసీ భ్రాతరం క్రూరం సా దదర్శ మహాబలమ్ || ౨౧ || తం దివ్యవస్త్రాభరణం దివ్యమాల్యోపశోభితమ్ || ౨౨ || ఆసనే సూపవిష్టం చ కాలకాలమివోద్యతమ్ | రాక్షసేంద్రం మహాభాగం పౌలస్త్యకులనందనమ్ || ౨౩ || రావణం శత్రుహంతారం మంత్రిభిః పరివారితమ్ | అభిగమ్యాబ్రవీద్వాక్యం రాక్షసీ భయవిహ్వలా || ౨౩ || తమబ్రవీద్దీప్తవిశాలలోచనం ప్రదర్శయిత్వా భయమోహమూర్చ్ఛితా | సుదారుణం వాక్యమభీతచారిణీ మహాత్మనా శూర్పణఖా విరూపితా || ౨౪ || ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్వాత్రింశస్సర్గః

తిష్ఠంతౌ ఉదయంతౌ || ౧౪ || పురేతి || శిరాంస్యుపజహార పూజోపకరణాని చకార దేవదానవేతి - మానుషాదృతే - దేవాదిభిః కర్తృభిః - అన్యమృత్యుతో భయం మరణభయం - నాస్తీత్యర్థః మంత్రైరిత్యాది హవిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసు మంత్రైః ప్రాతరనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః - అభిష్టుతం సోమం ఉపహంతి నాశయతి - ప్రాప్తయజ్ఞహరం దక్షిణాకాల ప్రాప్తయజ్ఞహరమిత్యర్థః - ఆప్తయజ్ఞహరమితి పాఠే - ఆప్తమస్యపర్యాప్తత్వమర్థః - సర్వభూతానాం రావణం - రావకం || ౨౧ || తమితి || ప్రదర్శయిత్వా స్వకం వైరూప్యమితి శేషః - అభీతచారిణీ భయరహితత్వేన సర్వపురుషగామినీ || ౨౪ || ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - ద్వాత్రింశస్సర్గః

అనుర్వాదోస్య ంచ రాఘవేణ వధోయస్య నిశాచరం । తమహం సతి సంపన్నం రఘునాథం న మృత్యవే ॥ తతశ్శూర్పణఖేత్యాది ॥ దీనా తామవమతత్వాత్ - స్వాపరిభవదర్శనేన వా ప్రతునిర్జీర్ణం తయా సంక్రుద్ధా ॥౧॥ ప్రమత్త ఇతి ॥ కామభోగేషు స్వైరవృత్తః స్వచ్ఛన్ద - సదా కామవశ ఇత్యర్థః - నిరంకుశః కామభోగ ఏవ నిష్ప్రత్యూహః - ఘోరం భయం - శృణ్వతామపి భయంకరమిత్యర్థః బోద్ధవ్యం చారముఖేనేతి శేషః ॥౨॥ ఏవం కామవృత్తస్య సంభావితాం హానిం లోకరీత్యా దర్శయతి సక్తమిత్యాదినా ॥ గ్రామ్యేషు స్త్రీసంభోగాదిషు కామవృత్తం యథేచ్ఛావ్యాపారం ॥౩॥ స్వయమితి ॥ కార్యాణి పాలనాదీని ॥౪॥ అయుక్తచారమితి ॥ అయుక్తచారం అనియోజితచారం దుర్దర్శం … కాలే సభాయాం ప్రజానాం దర్శనప్రదానరహితం - అస్వాధీనం మత్యాదిపరతంత్రం - పరప్రత్యయనేయబుద్ధిం వా పంకేపి విశేషణద్వయం యోజ్యం - అయుక్తశ్చారో యస్మిన్ స్వస్య సంచారః … ॥౫॥ యే న రక్షంతీతి ॥ విషయం స్వరాష్ట్రం - వృద్ధ్యా - వర్తమానయా ఏతి శేషః ॥౬॥ ఆత్మవద్భిరితి ॥ ఆత్మవద్భిః యత్నవద్భిః … - చపల ఏకాగ్రః ॥౭॥ ఉక్తమేవార్థం పునరపి ప్రలపతా రావణస్యాగ్రహాత్ … త్వమిత్యాదినా ॥ బాలస్యేవ స్వభావో వివేకశూన్యత్వం యస్య స తథా - బుద్ధిహీనః వివేకహేతుబుద్ధిః తయా హీన ॥౮॥ యేషామితి ॥ స్వపరరాష్ట్రకార్యాకార్యజ్ఞాపకశ్చారః కోశో ధనసమృద్ధిః నయో నీతిః - ప్రాకృతైర్జనైః సాధారణైర్జనైః ॥౯॥ చార … ॥౧౦॥ ఏవం లోకరీత్యోక్తం రావణ ఉపసంహరతి అయుక్తేత్యాదినా ॥ జనస్థానం జనస్థానస్థం ॥౧౧॥౧౨॥ స్వజనవధాదపి దుస్సహం కార్యాంతరమాహ ఋషీణామితి ॥౧౩॥ త్వమితి ॥ లుబ్ధః … ॥౧౪॥ తీక్ష్ణమితి ॥ తీక్ష్ణం క్రూరం శఠం గూఢవిప్రియకారిణం వ్యసనే వ్యసనకాలే - సర్వభూతాని భృత్యామాత్యాదీని - నాభిధావంతి రక్షణాయ న ప్రవర్తంతే ॥౧౫॥ అతిమానినమితి ॥ అగ్రాహ్యం సద్భిరితి శేషః - ఆత్మనా స్వేనైవ బహుమానితం ప్రాప్తసంభావితః … తం - క్రోధనం … వ్యసనే వ్యసనకాలే స్వజనోపి హంతీత్యాదిః ॥౧౬॥ నా

తతశ్శూర్పణఖా దీనా రావణం లోకరావణమ్ । అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధా పరుషం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧॥ ప్రమత్తః కామభోగేషు స్వైరవృత్తో నిరంకుశః । సముత్పన్నం భయం ఘోరం బోద్ధవ్యం నావబుధ్యసే ॥౨॥ సక్తం గ్రామ్యేషు భోగేషు కామవృత్తం మహీపతిమ్ । లుబ్ధం న బహు మన్యంతే శ్మశానాగ్నిమివ ప్రజాః ॥౩॥ స్వయం కార్యాణి యః కాలే నానుతిష్ఠతి పార్థివః । స తు వై సహ రాజ్యేన తైశ్చ కార్యైర్వినశ్యతి ॥౪॥ అయుక్తచారం దుర్దర్శమస్వాధీనం నరాధిపమ్ । వర్జయంతి నరా దూరాన్నదీపంకమివ ద్విపాః ॥౫॥ యే న రక్షంతి విషయమస్వాధీనా నరాధిపాః । తే న వృద్ధ్యా ప్రకాశంతే గిరయస్సాగరే యథా ॥౬॥ ఆత్మవద్భిర్విగృహ్య త్వం దేవగంధర్వదానవైః । అయుక్తచారశ్చపలః కథం రాజా భవిష్యసి ॥౭॥ త్వం తు బాలస్వభావశ్చ బుద్ధిహీనశ్చ రాక్షస । జ్ఞాతవ్యం తం న జానీషే కథం రాజా భవిష్యసి ॥౮॥ యేషాం చారశ్చ కోశశ్చ నయశ్చ జయతాం వర । అస్వాధీనా నరేంద్రాణాం ప్రాకృతైస్తే జనైస్సమాః ॥౯॥ యస్మాత్పశ్యంతి దూరస్థాన్ సర్వానర్థాన్నరాధిపాః । చారేణ తస్మాదుచ్యంతే రాజానో దీర్ఘచక్షుషః ॥౧౦॥ అయుక్తచారం మన్యే త్వాం ప్రాకృతైస్సచివైర్వృతమ్ । స్వజనం తు జనస్థానం హతం యో నావబుధ్యసే ॥౧౧॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం క్రూరకర్మణామ్ । హతాన్యేకేన రామేణ ఖరశ్చ సహదూషణః ॥౧౨॥ ఋషీణామభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః । ధర్షితం చ జనస్థానం రామేణాక్లిష్టకర్మణా ॥౧౩॥ త్వం తు లుబ్ధః ప్రమత్తశ్చ పరాధీనశ్చ రావణ । విషయే స్వే సముత్పన్నం భయం యో నావబుధ్యసే ॥౧౪॥ తీక్ష్ణమల్పప్రదాతారం ప్రమత్తం గర్వితం శఠమ్ । వ్యసనే సర్వభూతాని నాభిధావంతి పార్థివమ్ ॥౧౫॥ అతిమానినమగ్రాహ్యమాత్మసంభావితం నరమ్ । క్రోధనం వ్యసనే హంతి స్వజనోపి మహీపతిమ్ ॥౧౬॥ నానుతిష్ఠతి కార్యాణి భయేషు న బిభేతి చ । క్షిప్రం రాజ్యాచ్చ్యుతో దీనస్తృణైస్తుల్యో

౪ ॥ అయుక్తేతి ॥ అయుక్తచారం అనియోజితచారం దుర్దర్శం సంకటకార్యదశాయామప్యమాత్యాదీనాం దర్శనాప్రదాతారం అస్వాధీనం స్త్రీజితం ॥౫॥ యఇతి ॥ విషయం దేశం వృద్ధ్యా ఉదయేన - సాగరే గిరయః మగ్నా ఇతి శేషః ॥౬॥ ఆత్మవద్భిరితి ॥ ఆత్మవద్భిః ప్రశస్తైర్దైత్యైః - విగృహ్య విరోధం కృత్వా ॥౭॥౮॥ యేషామితి ॥ ప్రాకృతైః మూర్ఖైః ॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ త్వమితి ॥ స్వే విషయే స్వకీయదేశే ॥౧౪॥ తీక్ష్ణం ప్రత్యక్షదృశ్యమానం శఠం గూఢవిప్రియకారిణం గర్వితం సంజాతగర్వం పార్థివం సర్వభూతాని భృత్యాదిసర్వప్రజా అపి వ్యసనే వ్యసనకాలే నాభిధావంతి రక్షణాయ న ప్రవర్తంతే ॥౧౫॥ అతిమానినమితి ॥ అగ్రాహ్యం సద్భిరితి శేషః - ఆత్మసంభా

మతిష్యతీతి ॥ భయేమూఖయహేతుసు నవిభేతీతి - సాశంగో నవర్తత ఇత్యర్థః ॥౧౮॥౧౯॥ ఉపభుక్తమితి ॥ ఉపభుక్తన స్రాదివృష్టాంతః పరే షామయోగ్యత్వప్రదర్శనాయ ॥౧౯॥ అప్రమత్త ఇతి ॥ తిష్ఠత ఇత్యత్ర ఆత్మనేపదం ॥౨౦॥ నయనాభ్యామితి ॥ జాగర్తి అప్ర మత్తో భవతీత్యర్థః ॥౨౧॥ త్వమితి ॥ యస్య తే యేన త్వయా అవిదిత ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ నగార్థమాఙ్గనసంగృహ్యేతిపరేతి ॥ పరావమన్తా శత్రూపేక్షావాన్ - విషయేషు శబ్దాదిషు సంగతః సంగవాన్ - న దేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిదిత్యేకం పదం నఞ్సమాసః - దేశకాలభేదాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః - గుణదోషనిశ్చయే విషయే అయుక్తబుద్ధిః అనియోజితబుద్ధిః - అప్రవృత్తబుద్ధిరిత్యర్థః - న చిరాత్ క్షిప్రం విపత్స్యసే - ఆపదం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః ॥౨౩॥౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

వరగోష్ఠీ ప్రసిద్ధానాం గుణానామాకరో మహాన్ । అనుజో యస్య సౌమిత్రిస్తమహం రామమాశ్రయే ॥ తత ఇత్యాది ॥ సంక్రుద్ధః శత్రువిషయే తీవ్రక్రోధవాన్ - కథంవీర్యః కీదృశపరాక్రమః యేన ఖరదూషణత్రిశిరః ప్రభృతయో రాక్షసా హతాస్తాదృశం ఆయుధం కిం కింరూపం - ఇతి ప్రపచ్ఛేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ॥ ఇతీతి ॥ స్పష్టం ॥ ౨ ॥ రామానుజవరవశవర్త్యా యాపి విదుగ్ర కృతమపేక్ష్యాన్యాం హేతుభూతం రామలావణ్యం సంగ్రహేణాభిధత్తే దీర్ఘబాహురిత్యాదినా ॥ ౫ ॥ శక్రేతి ॥ కనకాంగదం కనకవలయపట్టం ధనుః ॥ ౬ ॥ నాదదానమితి ॥ అత్రాదానమోచనవికర్షణానీ లక్ష్యంతే - వేగాతిశయేన ఆదానాదికం న పశ్యామి కిం తు హననమేవేతి భావః - అశ్మవృష్టిభిః కరకాభిర్యథా

స్తుల్యో భవిష్యతి ॥ ౧౭ ॥ శుష్కకాష్ఠైర్భవేత్కార్యం లోష్టైరపి చ పాంసుభిః । న తు స్థానాత్పరిభ్రష్టైః కార్యం స్యాద్వసుధాధిపైః ॥ ౧౮ ॥ ఉపభుక్తం యథా వాసస్స్రజో వా మృదితా యథా । ఏవం రాజ్యాత్పరిభ్రష్టస్సమర్థోఽపి నిరర్థకః ॥ ౧౯ ॥ అప్రమత్తశ్చ యో రాజా సర్వజ్ఞో విజితేంద్రియః । కృతజ్ఞో ధర్మశీలశ్చ స రాజా తిష్ఠతే చిరమ్ ॥ ౨౦ ॥ నయనాభ్యాం ప్రసుప్తోఽపి జాగర్తి నయచక్షుషా । వ్యక్తక్రోధప్రసాదశ్చ స రాజా పూజ్యతే జనైః ॥ ౨౧ ॥ త్వం తు రావణ దుర్బుద్ధిర్గుణైరేతైర్వివర్జితః । యస్య తేఽవిదితశ్చారై రక్షసాం సుమహాన్వధః ॥ ౨౨ ॥ పరావమంతా విషయేషు సంగతో న దేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిత్ । అయుక్తబుద్ధిర్గుణదోషనిశ్చయే విపన్నరాజ్యో న చిరాద్విపత్స్యసే ॥ ౨౩ ॥ ఇతి స్వదోషాన్పరికీర్తితాంస్తయా సమీక్ష్య బుద్ధ్యా క్షణదాచరేశ్వరః । ధనేన దర్పేణ బలేన చాన్వితో విచింతయామాస చిరం స రావణః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతశ్శూర్పణఖాం క్రుద్ధాం బ్రువతీం పరుషం వచః । అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధః పరిపప్రచ్ఛ రావణః ॥ ౧ ॥ కశ్చ రామః కథంవీర్యః కింరూపః కింపరాక్రమః । కిమర్థం దండకారణ్యం ప్రవిష్టస్సుదురాసదమ్ ॥ ౨ ॥ ఆయుధం కిం చ రామస్య నిహతా యేన రాక్షసాః । ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే దూషణస్త్రిశిరాస్తథా ॥ ౩ ॥ ఇత్యుక్తా రాక్షసేంద్రేణ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా । తతో రామం యథాతత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే ॥ ౪ ॥ దీర్ఘబాహుర్విశాలాక్షశ్చీరకృష్ణాజినాంబరః । కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్మజః ॥ ౫ ॥ శక్రచాపనిభం చాపం వికృష్య కనకాంగదమ్ । దీప్తాన్క్షిపతి నారాచాన్సర్పానివ మహావిషాన్ ॥ ౬ ॥ నాదదానం శరాన్ఘోరాన్న ముంచంతం శిలీముఖాన్ । న కార్ముకం వికర్షంతం రామం పశ్యామి సంయుగే ॥ ౭ ॥ హన్యమానం తు తత్సైన్యం పశ్యామి శరవృష్టిభిః । ఇంద్రేణైవోత్తమం సస్యమాహతం త్వశ్మవృష్టిభిః

హితం ఆత్మనా స్వేనైవ బహుమానం ప్రాప్తః సోఽయమాత్మసంభావితః - తం - క్రోధినం అస్థానే క్రోధవంతం వ్యసనే వ్యసనకాలే స్వజనోఽపి హన్యాదిత్యపి ॥ ౧ - ॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥ అప్రమత్త ఇతి ॥ సర్వజ్ఞః - స్వరాష్ట్రపరరాష్ట్రవృత్తాంతజ్ఞః ॥ ౨౦ ॥ నయనాభ్యామితి ॥ వ్యక్తక్రోధప్రసాదః వ్యక్తౌ సాఫల్యేనాభివ్యక్తౌ క్రోధప్రసాదౌ యస్య సః తథోక్తః ॥ ౨౧ ॥ త్వమితి ॥ యస్య తే యేన త్వయా అవిదితః న జ్ఞాత ఇత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ పరేతి ॥ న దేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిదితి ॥ నఞ్సమాసః - న చిరాత్ క్షిప్రం విపత్స్యసే ఆపదం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి ॥ విచింతయామాసేతి మారీచసహాయః సమరం యాస్యామీతి బ్రూతే - ఇయం భగినీ తు సమరం ప్రోత్సాహయతి - కిమత్ర కర్తవ్యమితి చింతయామాసేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండటీకాయాం - త్రయస్త్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖

రైః ॥౯॥ రక్షసామిత్యాది॥ అర్ధాధికముహూర్తేన ఘటికాత్రయేణ ససైన్యఃఖరో హతఇత్యర్థః ॥౧౦॥ఏకేతి॥ స్త్రీవధం శంకమానే న - స్త్రీవధో భవిష్యతీతి శంకమానేనేత్యర్థః॥౧౧॥భ్రాతేతి॥ అనురక్తః అనురాగవాన్ - భక్తః పిత్రాద్యర్థభజనశీలః దక్షిణో బాహురిత్య నేన సర్వకార్యధురంధరత్వముక్తం - ప్రాణత్వరూపణేన నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వం అనురక్తఇత్యస్య దృష్టాంతోయమితి నపునరుక్తి ॥౧౩॥ రామస్యేతి॥ రామస్యప్రియా స్త్రీత్యన్వయ ॥౧౪॥ తాంవర్ణయతి సేత్యాదినా ॥ యశస్వినీ ఉక్తరూపాదిమత్త్వకీర్తిమతీ వనస్యదేవతేవస్థి తా శ్రీరివరాజతే - తప్తకాంచనవర్ణాభా తప్తకాంచనవర్ణతుల్యా ఆభాయస్యాస్సా - వైదేహీ విదేహరాజేన పుత్రీకృతా ॥౧౬॥ నైవదే వీతి ॥ ఏవంరూపా దేవీ చ న దృష్టపూర్వా - గంధర్వీ చ న దృష్టపూర్వా - యక్షీ చ న దృష్టపూర్వా - కిన్నరీ చ న దృష్టపూర్వా - ఏవంరూపానారీ మ హీతలేపి న దృష్టపూర్వా ఇత్యన్వయః - ఉత్తరార్థే మహీతల ఇత్యనేన పూర్వార్థే స్వర్గలోకఇతి సిద్ధం - దేవ్యాదీనాం తత్రైవవాససంభ వాత్ - యద్వా మహీతల ఇతి సర్వలోకోపలక్షణం ॥౧౭॥ యస్యేతి ॥ పరిష్వంగం వినా భార్యాత్వేన స్థితా చేత్ - స సర్వేషు లోకేషు సర్వా న పి లోకాన్ - అతిజీవేత్ - సర్వలోకోత్తీర్ణ పరమసుఖమయ జీవన ఇత్యర్థః పరిష్వజిగా భావేపి - సదా సన్నిధానాదిసాఖ్యాదితి భావః భార్యాత్వం వినాపి యం సకృత్ పరిష్వజేత్ స పురందరాదపి పురందరమపి - అతిజీవేత్ అతిశయ్య జీవేత్ ॥౧౮॥సాసుశీలేతి॥ వపుశ్శ్లాఘ్యా వపుషా శ్లాఘ్యా - సర్వానవద్యాంగీత్యర్థః ॥౧౯॥ తాంత్వితి ॥ విస్తీర్ణజఘనాం విశాలజఘనాం ఉపచేత్యన్వయ ॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥ ౨౩॥౨౪॥ రోచతఇతి॥ తే తుభ్యం రుచ్యర్థానాం ప్రియమాణ ఇతి చతుర్థీ - నిర్విశంకేన అవ్యయేన ॥౨౫॥ విజ్ఞాయేతి॥ఆత్మ శక్తిం స్వబలం కీర్తిబలే ప్రభావాపావితివిశ్వః విజ్ఞాయ పర్యాలోచ్య - బలాత్ పౌరుషేణ - సీతా భార్యార్థే హ్రియతాం ॥౨౬॥

॥౯॥ రక్షసాం భీమవీర్యాణాం సహస్రాణి చతుర్దశ । నిహతాని శరైస్తీక్ష్ణైస్తేనైకేన పదాతినా ॥శ్లో॥ అర్ధాధికముహూర్తేన ఖరశ్చ సహదూషణః। ఋషీణామభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః॥౧౦ ఏకా కథంచిన్ముక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా ॥ స్త్రీవధం శంకమానేన రామేణ విదితాత్మనా॥౧౧॥ భ్రా తా చాస్య మహాతేజా గుణతస్తుల్యవిక్రమః । అనురక్తశ్చ భక్తశ్చ లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్॥శ్లో॥ అమర్షీ దు ర్జయో జేతా విక్రాంతో బుద్ధిమాన్బలీ । రామస్య దక్షిణో బాహుర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చరః॥౧౩॥ రామస్య తు విశాలాక్షీ పూర్ణేందుసదృశాననా। ధర్మపత్నీ ప్రియా భర్తుర్నిత్యం ప్రియహితే రతా ॥౧౪॥సా సుకేశీ సునాసోరుస్సురూపా చ యశస్వినీ। దేవతేవ వనస్యాస్య రాజతే శ్రీరివాపరా॥ శ్లో ॥తప్త కాంచనవర్ణాభా రక్తతుంగనఖీ శుభా। సీతా నామ వరారోహా వైదేహీ తనుమధ్యమా॥౧౬॥ నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ। నైవంరూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహీతలే॥౧౭॥ యస్య సీతా భ వేద్భార్యా యం చ హృష్టా పరిష్వజేత్ । అతిజీవేత్స సర్వేషు లోకేష్వపి పురందరాత్ ॥౧౮॥ సా సుశీలా వపు శ్శ్లాఘ్యా రూపేణాప్రతిమా భువి । తవానురూపా భార్యా సా త్వం చ తస్యాస్తథా పతిః॥౧౯॥ తాం తు వి స్తీర్ణజఘనాం పీనశ్రోణీపయోధరామ్ । భార్యార్థే చ తవానేతుముద్యతాహం వరాననామ్ ॥ శ్లో॥ వి రూపితాస్మి క్రూరేణ లక్ష్మణేన మహాభుజ ॥౨౦॥ తాం తు దృష్ట్వాద్య వైదేహీం పూర్ణచంద్రనిభాన నామ్ ॥ శ్లో ॥ మన్మథస్య శరాణాం వై త్వం విధేయో భవిష్యసి॥ ౨౧॥ యది తస్యామభిప్రాయో భార్యా ర్థే తవ జాయతే ॥శ్లో॥ శీఘ్రముద్ధ్రియతాం పాదో జయార్థమిహ దక్షిణః॥ ౨౨॥ కురు ప్రియం తథా తేషాం రక్షసాం రాక్షసేశ్వర ॥శ్లో॥ వధాత్తస్య నృశంసస్య రామస్యాశ్రమవాసినః॥ ౨౩॥ తం శరైర్ని శితైర్హత్వా లక్ష్మణం చ మహారథమ్ ॥ శ్లో॥ హతనాథాం సుఖం సీతాం యథావదుపభోక్ష్యసి॥౨౪॥ రో చతే యది తే వాక్యం మమైతద్రాక్షసేశ్వర ॥శ్లో॥ క్రియతాం నిర్విశంకేన వచనం మమ రావణ॥ ౨౫॥ విజ్ఞాయేహాత్మశక్తిం చ హ్రియతామబలా బలాత్ ॥శ్లో॥సీతా సర్వానవద్యాంగీ భార్యార్థే రాక్షసేశ్వ ర ॥ ౨౬॥ నిశమ్య రామేణ శరైరజిహ్మగైర్హతాన్ జనస్థానగతాన్నిశాచరాన్ । ఖరం చ బుద్ధ్వా నిహ

॥౫॥ శక్రచాపనిభమితి॥ కనకాంగదాః కనకవలయభూషణమితి చాపవిశేషణం॥౬॥౭॥౮ ॥శ్లో ॥అర్ధాధికేతి॥ సహదూషణః ఖర శ్చ హత ఇతి శేషః॥ ॥౧౦॥౧౧॥శ్లో ॥అమర్షీతి॥ రామస్య దక్షిణో బాహురిత్యనేన - రామకార్యధురంధరత్వం ప్రతీయతే - ప్రాణో బహి శ్చర ఇత్యనేన - నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వం దర్శితం॥౧౨॥౧౩॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥౨౪॥ ౨౫॥౨౬॥శ్లో

క్తమర్థం నగరాం తేషు పునస్సంగృహ్ణాతి నిశమ్యేతి ॥ ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుమ్॥ ౨౫ ॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

యద్వా హనస్య మాహాత్మ్యం సర్వేషాం విస్మయావహమ్ । అవతీర్ణం రమోపావర్ణం శ్రీతమహం విష్ణుమాశ్రయే ॥ తతశ్శూర్పణఖావాక్యమిత్యాది ॥ రోమహర్షణం భయోత్పాదకత్వేన రోమాంచకరమ్ - సచివముఖేన కార్యం బుద్ధ్వా తానభ్యనుజ్ఞాయ విసృజ్య ॥౧॥ తదిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయమ్ ॥ అనుగమ్య స్వయమనుసంధాయ పర్యాలోచ్యేత్యర్థః - యథావదుపలభ్య ఇదమిత్థమితి నిశ్చిత్య - పునరపి దాపాధ్యాయ గుణదోష ప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచింతాం నిర్ణయాంతాం దర్శయతి దోషాణాం చేతి - ఇదమత్ర సంప్రధార్యమ్ - స్వేన చికీర్షితం సీతాపహరలక్షణం కార్యం కిం పౌరుషేణ సుకరం ఆహోస్విచ్చౌర్యేణ కర్తవ్యమితి - కతరస్మిన్ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయస్త్వమితి తత్ర పౌరుషేణ కర్తుమశక్యమ్ - ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచింత్యపరాక్రమత్వేన శ్రుతత్వాత్ - ఉపాయపరికల్పితచౌర్యాశ్రయణే తాత్కాలిక దోషానలక్ష్యంతే - సీతాగ్రహణేన తద్వ్యసనినా రామేణ కాపి హానిర్న సంభావ్యతే - తస్మాదయమేవ పక్షస్సమ్యగితి - ఏవం నిశ్చిత్య ప్రావర్తతేత్యర్థః - స్థిరబుద్ధిర్నిశ్చలబుద్ధిః - యానశాలాం - రథశాలామ్ ॥౩॥ యానశాలామితి ॥ ప్రచ్ఛన్న ఇతి - ప్రకాశశ్చేద్విరుద్ధామంత్రోదయాద్వారయిష్యంతీతి భావః - యద్వా పౌరుషం విహాయ చౌర్యమార్గాశ్రయణం లజ్జావహమితి ప్రచ్ఛన్నమార్గాశ్రయణమ్ యద్వా తత ఇత్యాది ॥ సచివాన్ తదానీం సభాస్థితాన్ విసృజ్య - స్వయం కార్యం బుద్ధ్వేత్యర్థః - అత ఏవ సచివైః పర్యాలోచనాభావాత్ ప్రచ్ఛన్న ఇత్యుక్తమ్ - అత ఏవ కుంభకర్ణాదిభిరుచ్యతే సచివైరమంత్రయిత్వాకృత్యస్య కథమిదానీం ప్రతీకార ఇతి - ఖరలఘణం పూర్వముక్తమ్ ॥౪॥ ౫॥౬॥౭॥ సశ్వేతవాలవ్యజన ఇత్యాది ॥ విద్యుద్గృహా ఆభరణాని మేఘస్థానే రావణః - బలాకస్థానే అలంకృతరథః ॥౧౦॥ సశైలమిత్యా

తం చ దూషణం త్వమత్ర కృత్యం ప్రతిపత్తుమర్హసి ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః

తతశ్శూర్పణఖావాక్యం తచ్ఛ్రుత్వా రోమహర్షణమ్ । సచివానభ్యనుజ్ఞాయ కార్యం బుద్ధ్వా జగామ సః ॥ ౧ ॥ తత్కార్యమనుగమ్యాథ యథావదుపలభ్య చ । దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలమ్ ॥ ౨ ॥ ఇతి కర్తవ్యమిత్యేవ కృత్వా నిశ్చయమాత్మనః । స్థిరబుద్ధిస్తతో రమ్యాం యానశాలాం జగామ హ ॥ ౩ ॥ యానశాలాం తతో గత్వా ప్రచ్ఛన్నం రాక్షసాధిపః । సూతం సంచోదయామాస రథస్సంయోజ్యతామితి ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తః క్షణేనైవ సారథిర్లఘువిక్రమః । రథం సంయోజయామాస తస్యాభిమతముత్తమమ్ ॥ ౫ ॥ కాంచనం రథమాస్థాయ కామగం రత్నభూషితమ్ । పిశాచవదనైర్యుక్తం ఖరైః కాంచనభూషణైః ॥ ౬ ॥ మేఘప్రతిమనాదేన స తేన ధనదానుజః । రాక్షసాధిపతిః శ్రీమాన్యయౌ నదనదీపతిమ్ ॥ ౭ ॥ స శ్వేతవాలవ్యజనః శ్వేతచ్ఛత్రో దశాననః । స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశస్తప్తకాంచనకుండలః ॥ ౮ ॥ వింశద్భుజో దశగ్రీవో దర్శనీయపరిచ్ఛదః । త్రిదశారిర్మునీంద్రఘ్నో దశశీర్ష ఇవాద్రిరాట్ ॥ ౯ ॥ కామగం రథమాస్థాయ శుశుభే రాక్షసేశ్వరః । విద్యున్మండలవాన్మేఘస్సబలాక ఇవాంబరే ॥ ౧౦ ॥ సశైలసా

శమ్యేతి ॥ ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుమ్ ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం చతుస్త్రింశస్సర్గః

తత ఇతి ॥ శూర్పణఖావాక్యమితి - శూర్పం శోశితభాజనమ్ - నఖవిరూపణ ఇతి ధాతుః - శూర్పైణ శోణితభాజనేన యజ్ఞాదిసృష్టిం యాం నఖయతీతి విరూపయతీతి శూర్పణఖా - యద్వా - శూర్పాకారాణి నఖాని యస్యాస్సా సచివముఖేన కార్యం బుద్ధ్వా - తానభ్యనుజ్ఞాయ విసృజ్య - జగామ - అంతఃపురమితి శేషః ॥౧॥ తదితి ॥ అథానంతరమ్ - తత్కార్యం స్వయమనుగమ్యానుసంధాయ - పర్యాలోచ్యేత్యర్థః - తచ్చ యథావదుపలభ్య ఇదమిత్థమితి నిశ్చిత్య - పునశ్చ దాపాధ్యాయ గుణదోష ప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచింతా నిర్ణయాంతాం దర్శయతి - దోషాణాం చేతి - ఇదమత్ర సంప్రధార్యమ్ - స్వేన చికీర్షితం సీతాహరణలక్షణం కార్యమ్ - కిం పౌరుషేణ సుకరమ్ - అథవా చౌర్యేణ కర్తవ్యమితి - కతరస్మిన్ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయస్త్వమితి తత్ర పౌరుషేణ కర్తుం న శక్యమ్ - ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచింత్యపరాక్రమత్వేన శ్రుతత్వాత్ - ఉపాయపరికల్పితచౌర్యాశ్రయణే - తాత్కాలికదోషానలక్ష్యంతే - సీతాగ్రహణే తేరామేప శ్చాదపి హానిర్న సంభావ్యత ఇతి దోషాణాం గుణానాం చ బలాబలం సంప్రధార్య ॥ ౨ ॥ ఇతీతి ॥ ఇతి కర్తవ్యమిత్యేవాత్మనో నిశ్చయం కృత్వా - అయమేవ పక్షస్సమ్యగితి నిశ్చయం కృత్వేత్యర్థః - స్థిరబుద్ధిస్సన్ తతోనంతరం యానశాలాం జగామేత్యన్వయః ॥ ౩ ॥ యానశాలామితి ॥ ప్రచ్ఛన్నం గూఢమ్ - ప్రకాశం చేత్ వృద్ధా వారయిష్యంతీత్యభిప్రాయః ॥ ౪॥౫॥౬॥౭॥౮॥౯॥ కామగమితి ॥ విద్యున్మండలస్థానే ఆభరణాని - మేఘస్థానే రావణః - బలాకస్థానే అలంకృతో రథ ఇతి జ్ఞేయః ॥ ౧౦ ॥ సశైలమితి ॥ సాగరానూపం సముద్రతీరప్రదేశమ్ - అవలోకయన్ - యయావితి శేషః ॥ సాగ

❋॥ సశైలం శైలసహితం సాగరానూపం సముద్రతీరం - మఙ్గళతోయాభిశ్శుభజలాభిః పద్మినీభిరితి సమావృతమిత్యనుకర్షః - ఆఢకిః మాసోపయుక్తధాన్యస్తంబః - సుపర్ణైర్గరుడైః - అజైః అయోనిజైః - వైఖానసైః బ్రహ్మనఖజైః - యే నఖాస్తే వైఖానసా ఇతి శ్రుతేః॥ మాషైః మాషగోత్రజైః - వాలఖిల్యైః బ్రహ్మవాలజైః యే వాలాస్తే వాలఖిల్యా ఇతి శ్రుతేః - మరీచిపైః రవికిరణపానవ్రతనిష్ఠైః - అమృతాశిభిః దేవైశ్చేతి శేషః - ఉద్ధ్వాబ్ధుతామృతాభ్యాం జీవేతేత్యుక్తాయాచితలబ్ధాశిభిః - యుతముంఛశిలం ప్రోక్తమమృతం స్యాదయాచితమితి మనుః॥ ప్లవాః జలకుక్కుటాః - మణ్డూకా ఇత్యప్యాహుః - వైడూర్యప్రస్తరం వైడూర్యమయాః ప్రస్తరాశ్శిలా యస్మింస్తం పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మానశ్శిలాదృషదిత్యమరః। తపసాజితలోకానాం పురుషాణాం విమానానీత్యన్వయ - అభిసంపతన్ కామగవశాత్ ప్రాప్నువన్ - సశైలం నానాపుష్పఫలైర్వృక్షైరనుకీర్ణమిత్యారభ్య సాగరతేజసా స్నిగ్ధమిత్యన్తవిశేషణవిశిష్టం సాగరానూపమవలోకయన్ పాణ్డురత్వాదివిశేషణవిశిష్టాని తపసాజితలోకానాం విమానాన్యభిసంపతన్ గన్ధర్వాప్సరసో దదర్శేత్యన్వయః॥౨౦॥ నిర్యాసరసమూలానామిత్యాదిసార్ధశ్లోకషట్కమేకాన్వయం॥ నిర్యాసరసమూలానాం హింగురూపనిర్యాసరసయుక్తమూలానాం మూలాఖ్యౌషధీవిశేషాణాం - మూలకాఖ్యౌషధీమూలార్ధం గురూపనిర్యాసా ఉత్పద్యంత ఇతి ప్రసిద్ధిః - వనాని అకృత్రిమాణి - ఉపవనాని కృత్రిమాణి తక్కోలానాం గంధద్రవ్యాణాం - జాత్యానాం జాతిభవానాం ఫలానాం - జాతిఫలానామిత్యర్థః - సుగన్ధినాం - ఉపవనానీత్యన్వయ గుల్మాని స్తంబాన్ - మరిచస్య మరీచస్య - సమూహానీతి నపుంసకత్వమార్షం శుష్యమాణాని [illegible] - తీరతః తీరే - శైలానీతి నపుంసకత్వమార్షం - తథా ప్రస్రవణహ్రదశబ్దయోః - ప్రస్తరం సమూహం నిచయం సమూహం - ప్రస్రవణాని [illegible] నిర్ఝరాని [illegible] - గాఢాని సంబాధాని - ఏవం బహుధా సాగరానూపవర్ణనం పునః [illegible] వర్ణనా వ్యవసాయవిశేషం వ్యంజయితుం॥ ౨౫ ॥ యస్య [illegible] ప్రభావోఽప్యపరిచ్ఛేద్యస్తేన రావణేన [illegible] రావణో మూఢ ఇతి పరిహసన్నాహ త

గరానూపం వీర్యవానవలోకయన్। నానాపుష్పఫలైర్వృక్షైరనుకీర్ణం సహస్రశః॥❋॥ శీతమఙ్గళతోయాభిః పద్మినీభిస్సమన్తతః। విశాలైరాశ్రమపదైర్వేదిమద్భిస్సమావృతమ్॥❋॥ కదల్యాఢకిసంబాధం నాళికేరోపశోభితమ్। సాలైస్తాలైస్తమాలైశ్చ పుష్పితైస్తరుభిర్వృతమ్॥❋॥ నాగైస్సుపర్ణైర్గన్ధర్వైః కిన్నరైశ్చ సహస్రశః। అజైర్వైఖానసైర్మాషైర్వాలఖిల్యైర్మరీచిపైః॥❋॥ అత్యన్తనియతాహారైశ్శోభితం పరమర్షిభిః। జితకామైశ్చ సిద్ధైశ్చ చారణైరుపశోభితమ్॥❋॥ దివ్యాభరణమాల్యాభిర్దివ్యరూపాభిరావృతమ్। క్రీడారతివిధిజ్ఞాభిరప్సరోభిస్సహస్రశః॥❋॥ సేవితం దేవపత్నీభిశ్శ్రీమతీభిశ్శ్రియావృతమ్। దేవదానవసఙ్ఘైశ్చ చరితం త్వమృతాశిభిః॥❋॥ హంసక్రౌఞ్చప్లవాకీర్ణం సారసైస్సంప్రణాదితమ్। వైడూర్యప్రస్తరం రమ్యం స్నిగ్ధం సాగరతేజసా॥❋॥ పాణ్డరాణి విశాలాని దివ్యమాల్యయుతాని చ। తూర్యగీతాభిజుష్టాని విమానాని సమన్తతః॥❋॥ తపసా జితలోకానాం కామగాన్యభిసంపతన్। గన్ధర్వాప్సరసశ్చైవ దదర్శ ధనదానుజః॥౨౦॥ నిర్యాసరసమూలానాం చన్దనానాం సహస్రశః। వనాని పశ్యన్ సౌమ్యాని ఘ్రాణతృప్తికరాణి చ॥❋॥ అగరూణాం చ ముఖ్యానాం వనాన్యుపవనాని చ। తక్కోలానాం చ జాత్యానాం ఫలానాం చ సుగన్ధినామ్॥❋॥ పుష్పాణి చ తమాలస్య గుల్మాని మరిచస్య చ। ముక్తానాం చ సమూహాని శుష్యమాణాని తీరతః॥❋॥ శఙ్ఖానాం ప్రస్తరం చైవ ప్రవాళనిచయం తథా। కాఞ్చనాని చ శైలాని రాజతాని చ సర్వశః॥❋॥ ప్రస్రవాణి మనోజ్ఞాని ప్రసన్నాని హ్రదాని చ। ధనధాన్యోపపన్నాని స్త్రీరత్నైశ్శోభితాని చ॥❋॥ హస్త్యశ్వరథగాఢాని నగరాణ్యవలోకయన్। తం సమం సర్వతస్స్నిగ్ధం మృదుసంస్పర్శమారుతమ్॥❋॥ అనూపం సిన్ధురాజస్య దదర్శ త్రిదివోపమమ్॥౨౫॥ తత్రాపశ్యత్స మేఘాభం న్యగ్రోధమృషిభిర్వృతమ్॥❋॥ సమన్తాద్యస్య తాశ్శాఖాశ్శతయోజనమాయతాః

రానూపమేవ వర్ణయతి నానాపుష్పఫలైరిత్యారభ్య స్నిగ్ధం సాగరతేజసేత్యన్తేన॥❋॥❋॥❋॥ నాగైరితి॥ అజైః - అజో బ్రహ్మా - తత్పుత్రైః వైఖానసైః - ప్రసిద్ధైః - మాషైః మాషసంజ్ఞైః హంసేతి - ప్లవాః మణ్డూకాః - వైడూర్యప్రస్తరం వైడూర్యాణ్యేవ ప్రస్తరాణి శిలా యస్మిన్ననూపే॥❋॥ తపసేతి - అభిసంపతన్ కామగవశాత్ప్రాప్నువన్ - విమానాని గన్ధర్వాప్సరసశ్చేతి కర్మసంబంధః॥❋॥ అగరూణామితి॥ జాత్యానాం జాతిభవానాం॥❋॥ పుష్పాణీతి॥ సమూహానీత్యుత్తరత్ర స్థితం పదం మణ్డూకప్లుత్యాత్రాపి యోజ్యం - తీరతః తీరే॥❋॥ శఙ్ఖానామితి॥ ప్రస్తరాన్ సమూహాన్ శైలానీత్యాదిషు లిఙ్గవ్యత్యయ ఆర్షః॥❋॥ ప్రస్రవాణి ప్రవాహాన్॥❋॥౨౬॥

త్రాప్యశ్యదిత్యాదినా || తాః ప్రసిద్ధాః || ౨౭-౩౫ || యస్యేతి || గరుడః మహాకాయం మహాప్రమాణం - హస్తినం గజం కచ్ఛపం చాదాయ - యస్య శాఖామాజగామేత్యన్వయః - భారేణ బభంజ సతు యుక్తేనేత్యర్థః - మహాగజకచ్ఛపవహనాత్ భారేణ శాఖాభగ్నా భూదిత్యర్థః - తత్రేతి - తత్ర శాఖాయా అధః ప్రదేశే యే సంగతాః మరీచిపాః రవికిరణపాన వ్రతాః - ధూమ్రాః ధూమపాః తేషాం దయార్థం శాఖాపాతేన పీడా మాభూదితి తదనుగ్రహార్థమిత్యర్థః - ఏకపాదేన ఆదాయ - అపిష్టస్యేత్యర్థః భక్షయిత్వా - ఆరాశావశేషః - ఆమిషం గజకచ్ఛపరూపం మాంసం - నిషాదవిషయం నిషాదగ్రామం - శాఖయా హత్వా తానపి భక్షయిత్వా - మహామునీన్ వైఖానసాదీన్ - నిషాదవిషయస్థబ్రాహ్మణాన్ వా - తత్ర భక్షణార్థం మోహ్వెద్ధ్వనసమిలిభావం - తాన్ స్వశాఖాయాః ప్రహరణలాఘవేన తద్దైవమనువాధక నిషాదదేశం సర్వం హత్వా శిష్టపాలనాద్దుష్టనిగ్రహాచ్చాతులం ప్రహర్షం లేభ ఇతి భావః - తేనైవ భక్షణేనస్వేనేత్యర్థః - అయోజాలాని అయోనిర్మిత జాలకాని - నిర్మథ్య ధ్వంసయిత్వా - తదంతర్వర్తి రత్నమయం గృహం భిత్వా - తతః తదంతర్గతమమృతం మహేంద్రభవనాదాజహార - సుపర్ణకృతలక్షణం - సుపర్ణేన గరుడేన కృతం భగ్నైకశాఖాత్వరూపం లక్షణం చిహ్నం యస్య || ౩౬ || ౩౭ || తత్రేతి || కృష్ణాజినేత్యాదినా భక్తతయా జనిత వైరాగ్యచిహ్నోక్తిః || ౩౮ || స రావణ ఇతి || సమాగమ్య మారీచం ప్రాప్య - సర్వకామైః సర్వభోగ్యవస్తుభిః - అర్చితో బభూవ || ౩౯ || ౪౦ || కచ్చిదితి || ఏవంతూర్ణం ఏకాకితయా శీఘ్రం || ౪౧ || ఏవమితి || ఇదం ఉత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం || ౪౨ || ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః

౨౭-౩౫ || యస్య హస్తినమాదాయ మహాకాయం చ కచ్ఛపమ్ || భక్షార్థం గరుడశ్శాఖామాజగామ మహాబలః | తస్య తాం సహసా శాఖాం భారేణ పతగోత్తమః || సుపర్ణః పర్ణబహులాం బభంజాథ మహాబలః | తత్ర వైఖానసా మాషా వాలఖిల్యా మరీచిపాః || అజా బభూవుర్ధూమ్రాశ్చ సంగతాః పరమర్షయః | తేషాం దయార్థం గరుడస్తాం శాఖాం శతయోజనామ్ || జగామాదాయ వేగేన తౌ చోభౌ గజకచ్ఛపౌ | ఏకపాదేన ధర్మాత్మా భక్షయిత్వా తదామిషమ్ || నిషాదవిషయం హత్వా శాఖయా పతగోత్తమః | ప్రహర్షమతులం లేభే మోక్షయిత్వా మహామునీన్ || స తేనైవ ప్రహర్షేణ ద్విగుణీకృతవిక్రమః | అమృతానయనార్థం వై చకార మతిమాన్మతిమ్ || అయోజాలాని నిర్మథ్య భిత్వా రత్నమయం గృహమ్ | మహేంద్రభవనాద్గుప్తమాజహారామృతం తతః || తం మహర్షిగణైర్జుష్టం సుపర్ణకృతలక్షణమ్ | నామ్నా సుభద్రం న్యగ్రోధం దదర్శ ధనదానుజః || ౩౬ || తం తు గత్వా పరం పారం సముద్రస్య నదీపతేః | దదర్శాశ్రమమేకాంతే రమ్యే పుణ్యే వనాంతరే || ౩౭ || తత్ర కృష్ణాజినధరం జటావల్కలధారిణమ్ | దదర్శ నియతాహారం మారీచం నామ రాక్షసమ్ || ౩౮ || స రావణస్సమాగమ్య విధివత్తేన రక్షసా | మారీచేనార్చితో రాజా సర్వకామైరమానుషైః || ౩౯ || తం స్వయం పూజయిత్వా తు భోజనేనోదకేన చ | అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్యమబ్రవీత్ || ౪౦ || కచ్చిత్తే కుశలం రాజన్ లంకాయాం రాక్షసేశ్వర | కేనార్థేన పునస్త్వం వై తూర్ణమేవ ఇహాగతః || ౪౧ || ఏవముక్తో మహాతేజా మారీచేన స రావణః | తతః పశ్చాదిదం వాక్యమబ్రవీద్వాక్యకోవిదః || ౪౨ ||

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే పంచత్రింశస్సర్గః

స్యేతి || గరుడో గజకచ్ఛపావాదాయ యస్య శాఖామాజగామేతి సంబంధః || సుపర్ణ ఇతి || తత్రేతి తత్ర భగ్నాయాః శాఖాయాః అధః - ప్రజాపతేర్నఖజాతా వైఖానసాః - వాలజాతాః వాలఖిల్యాః - యే నఖాస్తే వైఖానసాః యే వాలాస్తే వాలఖిల్యా ఇతి శ్రుతేః మాషాః పూతిమాషగోత్రజాః మాషప్రమాణా వా అజాః అయోనిజాః - ధూమ్రాస్తపసి ధూమపాయినః పరమర్షయః సంగతా బభూవుః - తేషామితి || తేషాం మునీనాం దయార్థం శాఖాపాతేన తేషాం నాశో మాభూదిత్యనుగ్రహార్థం ఏకపాదేన తౌ గజకచ్ఛపౌ తాం శాఖాం చ గృహీత్వా అంతరిక్షే ఏవ తదామిషం గజకచ్ఛపామిషం భక్షయిత్వా తయా శాఖయా నిషాదవిషయం నిషాదదేశం హత్వా మునీంశ్చ వధాన్మోక్షయిత్వా - అతులం ప్రహర్షం లేభే తేనైవ ప్రహర్షేణ అభిమతభక్షణనిషాదనాశమునిజనరక్షణజనితసంతోషేణేత్యర్థః || అయోజాలానీతి అయశ్శృంఖలానిర్మితాని జాలాని - రత్నమయగేహావరిప్రక్షిరాజప్రవేశపరిహారాయబద్ధాని నిర్మథ్య - భిత్వా రత్నగృహం చ భిత్వా - అమృతమాజహారేత్యన్వయః || ౩౬ || ౩౭ || మితి || సుపర్ణకృతలక్షణం శాఖాభంగరూపం లక్షణం చిహ్నం యస్య స తథోక్తం || తత ఇతి || పశ్చాదిదముత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం || ౪౨ || ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం పంచత్రింశస్సర్గః

మహాసమరమధ్యేపి గాంభీర్యం యస్య నిశ్చలం । తమహం శిరసా వందే జానకీప్రాణవల్లభం ॥ మారీచేత్యాది ॥ భాషతః భాషమాణస్య ॥౧॥ కర్తవ్యం వక్ష్యన్ పూర్వవృత్తం స్మారయతి జానీష ఇత్యాదినా అనువర్తినామిత్యంతమేకం వాక్యం ॥ ఖరాదయశ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాంతాః - జనస్థానే నిత్యవాసం యథా తథా వసంతీతి జానీష ఇత్యన్వయః - రతివాసమితి పాఠే రత్యా ప్రీత్యా వాసో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా ॥౫॥ తేత్వితి ॥ వసమానాః తాచ్ఛీల్యే శానచ్ - సంయుగే రామేణ సహ సంగతాః - రామేణ సహ యుద్ధం కుర్వన్నిత్యర్థః - పరం అత్యంతం - ఆయత్తాః సన్నద్ధాః - ప్రహరణం ఆయుధం ॥౬॥ తేనేతి ॥ అనుక్త్వా పరుషం కించిదిత్యనేన గాంభీర్యం వివక్ష్యతే - వ్యాపారితం సంధాన మోక్షణ వ్యాపారవిశిష్టం కృతం - సంఖ్యే యుద్ధే - యుద్ధమార్గోపాధన మిత్యారభ్య పృథమాస్కందనం సంఖ్యమిత్యమరః ॥౯॥ పిత్రేత్యాది ॥ కర్కశః కఠినహృదయః ॥౧౧॥ యేనేతి ॥ సత్త్వం బలం కేవలమాశ్రిత్య న తు ధర్మమిత్యర్థః - సత్త్వం బలే స్వభావే చేతి విశ్వః - ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి - ఇడార్షః ॥౧౩॥ త్వయేతి ॥ భ్రాతృభిః కుంభకర్ణాదిభిః - సమగ్రాన్ సంపూర్ణాన్ - నాభిచింతయే నగణయామి ॥౧౪॥ తత్సహాయో భవేత్యాది ॥ తత్ ఇతి కర్మణః తత్ర తదితి భిన్నం పదం - ప్రకృతే కార్యే సహాయో యస్య కర్మణః కార్యం కర్తవ్యం

మారీచ శ్రూయతాం తాత వచనం మమ భాషతః । ఆర్తోఽస్మి మమ చార్తస్య భవాన్ హి పరమా గతిః ॥ ౧ ॥ జానీషే త్వం జనస్థానే యథా భ్రాతా ఖరో మమ । దూషణశ్చ మహాబాహుః స్వసా శూర్పణఖా చ మే ॥ ❋ ॥ త్రిశిరాశ్చ మహాతేజా రాక్షసః పిశితాశనః । అన్యే చ బహవశ్శూరా లబ్ధలక్షా నిశాచరాః ॥ ❋ ॥ వసంతి మన్నియోగేన రతివాసం చ రాక్షసాః । బాధమానా మహారణ్యే మునీన్ వై ధర్మచారిణః ॥ ❋ ॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్ । శూరాణాం లబ్ధలక్షాణాం ఖరచిత్తానువర్తినామ్ ॥ ౫ ॥ తే త్విదానీం జనస్థానే వసమానా మహాబలాః । సంగతాః పరమాయత్తా రామేణ సహ సంయుగే ॥ ❋ ॥ నానాప్రహరణోపేతాః ఖరప్రముఖరాక్షసాః ॥ ౬ ॥ తేన సంజాతరోషేణ రామేణ రణమూర్ధని ॥ ❋ ॥ అనుక్త్వా పరుషం కించిచ్ఛరైర్వ్యాపారితం ధనుః । చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాముగ్రతేజసామ్ ॥ ❋ ॥ నిహతాని శరైస్తీక్ష్ణైర్మానుషేణ పదాతినా । ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే దూషణశ్చ నిపాతితః ॥ ❋ ॥ హతశ్చ త్రిశిరాశ్చాపి నిర్భయా దండకాః కృతాః ॥ ౯ ॥ పిత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన సభార్యః క్షీణజీవితః ॥ ❋ ॥ స హంతా తస్య సైన్యస్య రామః క్షత్రియపాంసనః । దుశ్శీలః కర్కశస్తీక్ష్ణో మూర్ఖో లుబ్ధోఽజితేంద్రియః ॥ ❋ ॥ త్యక్తధర్మా హ్యధర్మాత్మా భూతానామహితే రతః ॥ ౧౧ ॥ యేన వైరం వినారణ్యే సత్త్వమాశ్రిత్య కేవలమ్ ❋ ॥ కర్ణనాసాపహరణాద్భగినీ మే విరూపితా । తస్య భార్యాం జనస్థానాత్సీతాం సురసుతోపమామ్ ॥ ❋ ॥ ఆనయిష్యామి విక్రమ్య సహాయస్తత్ర మే భవ ॥ ౧౩ ॥ త్వయా హ్యహం సహాయేన పార్శ్వస్థేన మహాబల ॥ ❋ ॥ భ్రాతృభిశ్చ సురాన్ యుద్ధే సమగ్రాన్నాభిచింతయే ॥ ౧౪ ॥ తత్సహాయో భవ త్వం మే సమర్థో హ్యసి రాక్షస । ❋ ॥ వీర్యే యుద్ధే చ దర్పే చ న హ్యస్తి సదృశస్తవ । ఉపాయజ్ఞో మహాన్ శూరస్సర్వ

॥౧॥❋॥ త్రిశిరా ఇతి ॥ లబ్ధలక్షాః లబ్ధావసరాః ప్రాప్తయుద్ధోత్సాహా ఇతి యావత్ ॥❋॥ వసంతీతి ॥ రతివాసం రత్యా ప్రీత్యా వాసో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథోక్తం చతుర్దశసహస్రాణి వసంతీత్యనుషజ్యతే ॥౫॥ తేత్వితి ॥ సంయుగే - రామేణ సహ సంగతాః తేన సహ సమరం కుర్వన్నిత్యర్థః - వసమానాః వసంతః పరమత్యర్థం - ఆయత్తాః సన్నద్ధాః ॥౬॥ తేనేతి ॥ తేన రామేణ కించిదపి పరుషమనుక్త్వా ధనుః శరైః శరమోక్షవ్యాపారైః - వ్యాపారితం సంజాతవ్యాపారం కృతం ॥౭॥౮॥౯॥ పిత్రేతి ॥ పిత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేనేత్యాది శ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికోర్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - క్రుద్ధేన పిత్రా నిరస్తః నిష్కాసితః కిం - కింతు కైకేయీవరదానమోహితేనాపి పిత్రా ప్రార్థితస్సన్ వనమాగతః సభార్యః సభాయా మార్యః సభ్యః - క్షీణజీవితః కిం - కింతు తస్య ఖరస్య సైన్యస్య సంహర్తా - కుతః క్షత్రియపాంసనః - క్షత్రియాన్ పాతీతి క్షత్రియపః స చాసౌ అంసనశ్చ - శత్రునాశకః - అంస సమాఘాత ఇతి ధాతుః - అత ఏవ అశీలః కిం కింతు సచ్ఛీలః - తథాపి కర్కశః కఠినః శత్రుష్వితి శేషః - తీక్ష్ణః కార్యేష్వనలసః - అత ఏవ అమూర్ఖః అలుబ్ధః జితేంద్రియ ఇతి భేదః - త్యక్తధర్మాః - త్యక్తాః విరుద్ధాః ధర్మాః యేనేతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః - అత ఏవ అధర్మాత్మా కిం కింతు - ధార్మిక ఏవ - అత ఏవ భూతానామహితే - అరతః సర్వభూతదయాపర ఇత్యర్థః ॥౧౧॥ యేనేతి ॥ తస్య భార్యామితి ఇత్యాక్షరార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు సత్యం మారీచ శాదిష్టరూప శ్రీరామాద్వధం ప్రాప్య తత్పదం ప్రాప్తుం - తస్య భార్యామానయిష్యామి న తు ద్రోహబుద్ధ్యేతి భావః ॥౧౩॥ త్వయేతి ॥ త్వయా సహ భ్రాతృభిశ్చ సహాయభూతైర్నాభిచింతయే నగణయామి ॥౧౪॥❋॥❋॥❋॥❋॥ తత్సహాయేతి ॥ తదితి - భిన్నం పదం ప్రకృతే కార్యే సహాయో

వ్యంతిత్యస్మద్వచనాచ్ఛృణ్విత్ సంబంధః ॥౧౭॥ సౌవర్ణ ఇతి ॥ ప్రముఖే అగ్రే ॥౧౮॥ త్వామితి ॥ గృహ్యతామితి - అయమితి శేషః ॥౧౯॥ తత ఇతి ॥ తయోః రామలక్ష్మణయోః - అపాయే అపగమే సతి శూన్యే ప్రదేశే నిరాబాధః ప్రతిబంధరహితః ॥౨౦॥ తత పశ్చాదితి ॥ విస్రబ్ధం నిశ్శంకః అంతరాత్మనా అంతఃస్థైర్యేణ ॥౨౧॥ తస్యేతి ॥ సః మారీచః - రామకథాం శ్రుత్వా పరిత్రస్తో బభూవ తేన త్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవదిత్యన్వయః ॥౨౨॥ భయకార్యాంతరమాహ - ఓష్ఠావితి ॥ శుష్కౌ ఓష్ఠౌ పరిలిహన్ - అనిమిషైః నిమేషరహితైః నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - మృతభూత ఇవ మృతజంతురివార్తస్సన్ రావణం సముదైక్షత ॥౨౩॥ ఉత్తరసర్గార్థం సంగృహ్ణాతి స ఇతి ॥ త్రస్తవిషణ్ణచేతాః భీతదుఃఖితమనాః - తత్ర హేతుః రామపరాక్రమజ్ఞ ఇతి - పూర్వం దండకారణ్యే రామపరాక్రమ ఆసీత్ తదభిజ్ఞ ఇత్యర్థః । తస్మై రావణా య - హితం అనపాయం - హితయోగే చేతి వార్తికేన చతుర్థీ ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః ॥

సీతాపతిత్వసంభూతమప్రమేయం నవాన్మహః । సమస్తాపాయరహితో రామో జయతు మోదనం ॥ తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది ॥ ౧ ॥ సులభా ఇతి ॥ సతతం ఆపత్స్వపి - ప్రియవాదినః స్వామిహితాహితవిమర్శమకృత్వైవ కేవలం స్వప్రయోజనాయ యథేచ్ఛాప్రవాదశీలాః పురుషాః సులభాః - రాజ్ఞః - అప్రియస్య తు అప్రియస్యాపి - తత్కాలే శ్రవణకటుతయా ప్రతీయమానస్యాపి కాలాంతరే పథ్యస్య హితస్య - శుభోదర్కస్యేత్యర్థః వచనస్య - వక్తా భృత్యః - తథావిధవచనస్య శ్రోతా చ పథ్యభాషణవన్మే ఇదం హితమితి గృహీతా రాజా చ - దుర్లభః - అతో మయోచ్యమానమప్రియమివ స్థితమపి పరిణామహితం గృహాణేతి భావః ॥౨॥ పథ్యవచనమేవాహ నన్విత్యాదినా - అయుక్తచారః

మాయావిశారదః ॥ ౧౬ ॥ ఏతదర్థమహం ప్రాప్తస్త్వత్సమీపం నిశాచర । శృణు తత్కర్మసాహాయ్యే యథాశక్యం వచనాన్మమ ॥ ౧౭ ॥ సౌవర్ణస్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః । ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర ॥ ౧౮ ॥ త్వాం తు నిస్సంశయం సీతా దృష్ట్వా తు మృగరూపిణమ్ । గృహ్యతామితి భర్తారం లక్ష్మణం చాభిధాస్యతి ॥ ౧౯ ॥ తతస్తయోరపాయే తు శూన్యే సీతాం యథాసుఖమ్ । నిరాబాధో హరిష్యామి రాహుశ్చంద్రప్రభామివ ॥ ౨౦ ॥ తతః పశ్చాత్సుఖం రామే భార్యాహరణకర్శితే । విస్రబ్ధం ప్రహరిష్యామి కృతార్థేనాంతరాత్మనా ॥ ౨౧ ॥ తస్య రామకథాం శ్రుత్వా మారీచస్య మహాత్మనః । శుష్కం సమభవద్వక్త్రం పరిత్రస్తో బభూవ హ ॥ ౨౨ ॥ ఓష్ఠౌ పరిలిహన్ శుష్కౌ నేత్రైరనిమిషైరివ । మృతభూత ఇవార్తస్తు రావణం సముదైక్షత ॥ ౨౩ ॥ స రావణం త్రస్తవిషణ్ణచేతా మహావనే రామపరాక్రమజ్ఞః । కృతాంజలిస్తత్త్వమువాచ వాక్యం హితం చ తస్మై హితమాత్మనశ్చ ॥ ౨౪ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః

తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్య వాక్యం వాక్యవిశారదః । ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో మారీచో రాక్షసేశ్వరమ్ ॥ ౧ ॥ సులభాః పురుషా రాజన్ సతతం ప్రియవాదినః । అప్రియస్య చ పథ్యస్య వక్తా శ్రోతా చ దుర్లభః ॥ ౨ ॥ న నూనం బుధ్యసే రామం మహావీర్యం గుణోన్నతమ్ । అయుక్తచారశ్చపలో మహేంద్రవరు

యత్కార్యం తన్మే వచనాచ్ఛృణ్వితి సంబంధః ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ తయోరపాయే అపగమే సతి - శూన్య ఇత్యత్రాశ్రమ ఇత్యనుషజ్యతే - నిరాబాధః - ప్రతిబంధరహితః ॥ ౨౦ ॥ తత ఇతి ॥ కృతార్థేనాంతరాత్మనా - వస్తుతస్తు - రామే భార్యాహరణకర్శితే - రామపదేన రామో యస్యా ఆ రామా సీతా తస్యాః ఆహరణం తేన హేతునా కర్శితే తేనాశ్రితేన ఆరామేణ ముచ్యేయ ఇతి శేషః - అతః కృతార్థేనాంతరాత్మనా ఉపలక్షితస్సన్ పశ్చాద్విస్రబ్ధం నిశ్శంకం సుఖం పరమానందసుఖం మోక్షమితి యావత్ - ప్రహరిష్యామి ప్రకర్షేణాహరిష్యామి ప్రాప్స్యామీత్యర్థః ఇదమాత్మగతం ॥ ౨౧ ॥ తస్యేతి ॥ రామకథాం శ్రుత్వా మారీచః పరిత్రస్తో బభూవ - తేన పరిత్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవదితి సంబంధః ॥ ౨౨ ॥ ఓష్ఠావితి ॥ నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - మృతభూత ఇవ మృతసదృశః ॥ ౨౩ ॥ స ఇతి ॥ త్రస్తవిషణ్ణచేతాః త్రస్తః విషణ్ణచేతాః ఖిన్నమానసః సంజాతోఽస్య - కుతః - రామపరాక్రమజ్ఞః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం షట్త్రింశస్సర్గః ॥

॥ ౧ ॥ సులభా ఇతి ॥ సతతం ప్రియవాదినః - తత్కాలమధురవాక్యవక్తారః - పురుషాః సులభాః - భవంతీతి శేషః - లోకే - కేచిత్త్వం చకారం రాజసమీపవర్తినః - రాజ్ఞో భవిష్యదాపదం జ్ఞాత్వాపి - తన్నివృత్త్యుపాయమకథయిత్వా - తత్కాలప్రియవచనం కథయంతీతి భావః - కింతు అప్రియస్య తత్కాలే అప్రియత్వేన ప్రతీయమానస్య శ్రవణకటుభూతస్యేత్యర్థః - పథ్యస్య శుభోదర్కస్య వచనస్యేతి శేషః - వక్తా దు

అనియతాశీలచారః - చపలతయాఽతియుక్తచారత్వాద్వా తద్వీర్యం న జానాసీత్యర్థః ॥ ౩ ॥ అథైవమనిగ్రహత్వమునవధానమసాన్నిధ్యం నయనమం చ నంశ్రోష్యతి నిశ్చిత్య రావణచాపలేన సంభావితానర్థాన్నాహ అపీత్యాదినా ॥ అపిస్సంభావనాయాం తాతస్వరోపి ప్రష్టవ్యం - ఏవముత్తరవాక్యేష్వప్యవధారవర్యవసానే నార్థపరిచ్ఛేదః కార్యః - రక్షసాం స్వస్తి భవేదపి - ఆశీః ॥ అకార్యనివృత్త్యర్థం తాతేతి సంబోధనమ్ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ అపి త్వామితి ॥ ఈశ్వరం స్వామినం కామవృత్తం యథేచ్ఛవ్యాపారం - నిరంకుశం అమర్యాదమ్ ॥ ౬ ॥ త్వద్విధ ఇతి ॥ యథాత్యర్థ్యాహార్యం పాపం దుష్టం మంత్రితం విచారో యస్య తేన ॥ ౭ ॥ పిత్రా సిరస్త ఇత్యాదినా పూర్వం రావణోక్తదూషణాని పరిహరతి నచేత్యాదినా ॥ కౌసల్యానందివర్ధన ఇతి - ఆనందీ రామానందః సర్వధాతుభ్య ఇన్నితీన్ ॥ ౯ ॥ వంచితమితి ॥ కైకేయ్యా వంచితం పితరం దృష్ట్వా నత్యవాదినం కరిష్యామీతి స్వయం ప్రవ్రజిత గతః - తాతేతి సాంత్వే ॥ ౧౦ ॥ వనగమనే హేత్వంతరమాహ కైకేయ్యా ఇతి ॥ ప్రియస్య కామం కామనా సైవార్థో యస్మిన్ కర్మణి ॥ ౧౧ ॥ న రామ ఇతి ॥ అన్యం మిథ్యా అనృతం అనర్థం దుశ్శ్రుతం నైవ రీత్యా వక్తుం చ - భవాన్ వక్తుం నార్హతి సత్యస్యాయం ॥ ౧౨ ॥ రామ ఇతి ॥ రామం విగ్రహవాన్ మూర్తో ధర్మ ఏవ - తత్ర దోషసంభవో నాస్తి కథంచిదపి నార్హతీతి భావః - యథా వాసవో దేవానాం నాయకః తథాయం సర్వేషాం లోకానాం నాయక ఇత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ కథమితి ॥ స్వేన తేజసా పాతివ్రత్యవైభవేన - ప్రసభం బలాత్కృత్య ॥ ౧౪ ॥ శరార్చిషమితి ॥ శరరూపం శిఖాధారాయాం శక్త్యా ప్రకాశం చాపఖడ్గేంధనమితి రూపకాత్ - సహసా సాహసేన ॥ ౧౫ ॥ ధనురిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ధనురేవ వ్యాదితం దీప్తాస్యం - వ్యాదితం వివృతం - అత్యాసాదయితుం అత్యంతమాసన్నో భవితుం ॥ ౧౭ ॥ అప్రమేయమితి ॥ జనకాత్మజా యస్య పత్నీ సంబంధినీ - తత్తేజం తస్య తేజః - అప్రమేయం అపరి

ణోపమమ్ ॥ ౩ ॥ అపి స్వస్తి భవేత్తాత సర్వేషాం భువి రక్షసామ్ । అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యాల్లోకమరాక్షసమ్ ॥ ౪ ॥ అపి తే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా । అపి సీతానిమిత్తం చ న భవేద్వ్యసనం మమ ॥ ౫ ॥ అపి త్వామీశ్వరం ప్రాప్య కామవృత్తం నిరంకుశమ్ । న వినశ్యేత్పురీ లంకా త్వయా సహ సరాక్షసా ॥ ౬ ॥ త్వద్విధః కామవృత్తో హి దుశ్శీలః పాపమంత్రితః । ఆత్మానం స్వజనం రాష్ట్రం స రాజా హంతి దుర్మతిః ॥ ౭ ॥ న చ పిత్రా పరిత్యక్తో నామర్యాదః కథంచన । న లుబ్ధో న చ దుశ్శీలో న చ క్షత్రియపాంసనః ॥ ౮ ॥ న చ ధర్మగుణైర్హీనః కౌసల్యానందివర్ధనః । న తీక్ష్ణో న చ భూతానాం సర్వేషాం హి తే రతః ॥ ౯ ॥ వంచితం పితరం దృష్ట్వా కైకేయ్యా సత్యవాదినమ్ । కరిష్యామీతి ధర్మాత్మా తాత ప్రవ్రజితో వనమ్ ॥ ౧౦ ॥ కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం పితుర్దశరథస్య చ । హిత్వా రాజ్యం చ భోగాంశ్చ ప్రవిష్టో దండకావనమ్ ॥ ౧౧ ॥ న రామః కర్కశస్తాత నావిద్వాన్నాజితేంద్రియః । అనృతం దుశ్శ్రుతం చైవ నైవ త్వం వక్తుమర్హసి ॥ ౧౨ ॥ రామో విగ్రహవాన్ ధర్మస్సాధుస్సత్యపరాక్రమః । రాజా సర్వస్య లోకస్య దేవానామివ వాసవః ॥ ౧౩ ॥ కథం త్వం తస్య వైదేహీం రక్షితాం స్వేన తేజసా । ఇచ్ఛసి ప్రసభం హర్తుం ప్రభామివ వివస్వతః ॥ ౧౪ ॥ శరార్చిషమనాధృష్యం చాపఖడ్గేంధనం రణే । రామాగ్నిం సహసా దీప్తం న ప్రవేష్టుం త్వమర్హసి ॥ ౧౫ ॥ ధనుర్వ్యాదితదీప్తాస్యం శరార్చిషమమర్షణమ్ । చాపబాణధరం వీరం శత్రుసైన్యప్రహారిణమ్ ॥ ౧౬ ॥ రాజ్యం సుఖం చ సంత్యజ్య జీవితం చేష్టమాత్మనః । నాత్యాసాదయితుం తాత రామాంతకమిహార్హసి ॥ ౧౭ ॥

శ్లోకః లోకే ప్రియంవదో మంత్రీ దుర్లభ ఇత్యర్థః - అప్రియస్య చ పథ్యస్య వక్తా శ్రోతా చ - దుర్లభః తస్మాన్మయోక్తమిదానీం కఠోరమపి - శుభోదర్కం వచనం - త్వయా శ్రోతవ్యమితి భావః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ అన్యథా తవానర్థో భవిష్యతీత్యాశయేనాహ ॥ అపీతి ॥ రక్షసాం స్వస్తి భవేదపి భవేత్కిం - న భవేదేవేత్యర్థః - రామో లోకాన్ అరాక్షసాన్ కుర్యాదపి న కుర్యాత్కిం కుర్యాదేవ ॥ ౪ ॥ అపీతి ॥ జనకాత్మజా తే జీవితాంతాయ నోత్పన్నాపి - కేతురుత్పన్నైవ - సీతానిమిత్తం మహద్వ్యసనం న భవేదపి కిం - భవేదేవ ॥ ౫ ॥ అపి త్వామితి ॥ లంకాపురీ త్వాం ప్రాప్య న వినశ్యేదపి కిం వినశ్యేదేవేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ పూర్వం రామే రావణేనోక్తదూషణాని నిరాకరోతి - న చ పిత్రేత్యాది ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ వంచితమితి సత్యవాదినం కరిష్యామీతి వనం ప్రవ్రజిత స్స్వయమేవ గతః ॥ ౧౦ ॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం - ప్రియమనోరథపూరణార్థం ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ కథమితి ॥ స్వేన తేజసా - పాతివ్రత్యవైభవాదినా ॥ ౧౪ ॥ శరార్చిషమితి ॥ శరార్చిషం శరా ఏవార్చీంషి జ్వాలా యస్య తం ఖడ్గచాపేంధనం ఖడ్గచాపశబ్దేన తద్యోగాత్ శత్రవః కథ్యంతే - శత్రుచ్ - ఖడ్గచాపధరాః శత్రవ ఏవేంధనాని దాహ్యవస్తూని యస్య తం - తథోక్తం ॥ ౧౫ ॥ ధనురితి ॥ ధనుర్వ్యాదితదీప్తాస్యం - ధనురేవ వ్యాదితం వివృతం దీప్తం జ్వాలాదీప్తమాస్యం యస్య తం - అమర్షణం క్రుద్ధం ॥ ౧౬ ॥ అత్యాసాదయితుం ప్రాప్తుం కిం కృత్వా రాజ్యాదీని సంత్యజ్యేత్యర్థః ॥ ౧౬ ౧౭ ౧౮ ॥

చ్ఛేద్యం - శ్రీర్యథా దేవాదేవత్వమశ్నుతఇత్యుక్తరీత్యా సీతాసంబంధేన రామస్యాతిశయ ఉక్తః - వనే సావధానతయా రక్షణీయప్రదేశే రామచాపాశ్రయామితి రామపైభవోక్తిః - ఉభయథాపి న హర్తుం శక్యేత్యర్థః జనకాత్మజేతి కులప్రభావ ఉక్తః న హర్తుం శక్యేత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ కిమితి ॥ వ్యర్థమిమముద్యమం త్వం కృత్వా తే కిం ఫలం - ప్రాప్యమిత్యర్థః - తదంతం నాశాంతం ॥ ౨౧ ॥ న కేవలం జీవితం - సుఖాదికం చ దుర్లభమిత్యాహ జీవితంచేతి ॥ ౨౨ ॥ స ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సత్వమిత్యన్వయః ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ అథ నా స్వబుద్ధిం నిశ్చయతి అహం తు మన్య ఇతి ॥ యుక్తం యుక్తిసహితం ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః

అవాప్యసిద్ధిం మహతీం స్వకార్యే యద్గుణైర్నిధిః । రఘునాథో మమ ప్రత్యాసన్నస్స్యాత్ సర్వతః ॥ అథ రామప్రభావం కల్పయిత్వోచ్యతే కిం త్వం సమర్థ ఇత్యాకథాం విదిత్వాదినా ॥ సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - అహం వ్యచరమిత్యన్వయః - నాగోగజ భయజననే హేతుమాహ కిరీటీత్యాదినా ॥ ౨౪ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ మదితి పంచమీ ॥ ౩౪ ॥ అద్యేతి ॥ పర్వకాలే యజ్ఞకాలే ॥ ౪౪ ॥ ౫౪ ॥ బాల ఇతి । ద్వాదశవర్షో ద్వాదశవర్షవయస్కః - కేచిత్తు ఇదం రావణాయ మారీచోక్తం వచః తదానీం షోడశవర్ష ఇత్యుక్తమిత్యాహుః కామం కృతం - యత్సైన్యం తదిత్యధ్యాహార్యం ॥ ౬౪ ॥ కేతి ॥ రామాన్నాన్యత్ బలం సైన్యం స్వేన పర్యాప్తం న సమర్థం దశరథస్య కొ పో మా భూదితి సాంత్వయతి దేవతానామితి - ఆసీదితి - తవ కృతం త్వయా కృతం కర్మ - త్రిలోకే లోకత్రయే - అపర్యాప్తం న జిత - విదితం ప్రసిద్ధం - య

అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా । న త్వం సమర్థస్తాం హర్తుం రామచాపాశ్రయాం వనే ౧౮ తస్య సా నరసింహస్య సింహోరస్కస్య భామినీ । ప్రాణేభ్యోఽపి ప్రియతరా భార్యా నిత్యమనువ్రతా ౧౯ ॥ న సా ధర్షయితుం శక్యా మైథిల్యోజస్వినః ప్రియా । దీప్తస్యేవ హుతాశస్య శిఖా సీతా సుమధ్యమా ॥ ౨౦ ॥ కిముద్యమమిమం వ్యర్థం కృత్వా తే రాక్షసాధిప । దృష్టశ్చేత్త్వం రణే తేన తదంతం తవ జీవితమ్ ॥ ౨౧ ॥ జీవితం చ సుఖం చైవ రాజ్యం చైవ సుదుర్లభమ్ । యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మా కృథా రామవిప్రియమ్ ॥ ౨౨ ॥ స సర్వైస్సచివైస్సార్ధం విభీషణపురోగమైః । మంత్రయిత్వా తు ధర్మిష్ఠైః కృత్వా నిశ్చయమాత్మనః ॥ ౨౩ ॥ దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలమ్ । ఆత్మనశ్చ బలం జ్ఞాత్వా రాఘవస్య చ తత్త్వతః ॥ ౨౪ ॥ హితాహితం వినిశ్చిత్య క్షమం త్వం కర్తుమర్హసి ॥ ౨౪ ॥ అహం తు మన్యే తవ న క్షమం రణే సమాగమం కోసలరాజసూనునా । ఇదం హి భూయశ్శృణు వాక్యముత్తమం క్షమం చ యుక్తం చ నిశాచరేశ్వర ॥ ౨౫ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే సప్తత్రింశస్సర్గః

కదాచిదప్యహం వీర్యాత్పర్యటన్పృథివీమిమామ్ । బలం నాగసహస్రస్య ధారయన్పర్వతోపమః ॥ ౧ ॥ నీలజీమూతసంకాశస్తప్తకాంచనకుండలః । భయం లోకస్య జనయన్ కిరీటీ పరిఘాయుధః ॥ ౨ ॥ వ్యచరం దండకారణ్యమృషిమాంసాని భక్షయన్ ॥ ౨౪ ॥ విశ్వామిత్రోఽథ ధర్మాత్మా మద్విత్రస్తో మహామునిః ॥ ౩ ॥ స్వయం గత్వా దశరథం నరేంద్రమిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౪ ॥ అద్య రక్షతు మాం రామః పర్వకాలే సమాహితః ॥ ౪ ॥ మారీచాన్మే భయం ఘోరం సముత్పన్నం నరేశ్వర ॥ ౪౪ ॥ ఇత్యేవముక్తో ధర్మాత్మా రాజా దశరథస్తదా ॥ ౫ ॥ ప్రత్యువాచ మహాభాగం విశ్వామిత్రం మహామునిమ్ ॥ ౫౪ ॥ బాలో ద్వాదశవర్షోఽయమకృతాస్త్రశ్చ రాఘవః ॥ ౬ ॥ కామం తు మమ యత్సైన్యం మయా సహ గమిష్యతి । బలేన చతురంగేణ స్వయమేత్య నిశాచరాన్ ॥ ౭ ॥ వధిష్యామి మునిశ్రేష్ఠ శత్రూంస్తవ యథేప్సితాన్ ॥ ౬౪ ॥ ఇత్యేవముక్తస్స మునీ రాజానమిదమబ్రవీత్ ॥ ౭ ॥ రామాన్నాన్యద్బలం లోకే పర్యాప్తం తస్య రక్షసః । దేవతానామపి భవాన్ సమరేష్వభిపాలకః ॥ ౮ ॥ ఆసీత్తవ కృతం కర్మ త్రిలోకే విదితం నృప । కామమస్తు మహత్సైన్

౧౯ ॥ ౨౦ ॥ కిమితి ॥ వ్యర్థమిమముద్యమం కృత్వా - తే [illegible] పిహి - [illegible]త్యర్థః - తదంతం తద్దర్శనావసానమిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ జీవితమిత్యర్థః క్షిప్తం వాక్యం ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం సప్తత్రింశస్సర్గః

ఇదానీం మారీచ రావణబుద్ధిం వారయితుం [illegible] ఉపక్రమతే ॥ కదాచిదితి ॥ ౧ ॥ ౨౪ ॥ విశ్వామిత్ర ఇతి ॥ మద్విత్రస్తః మన్నిమిత్తవిత్రస్తః ॥ ౩౪ ॥ అద్యేతి ॥ [illegible] ॥ ౪౪ ॥ ౫౪ ॥ బాల ఇతి ॥ అకృతాస్త్రః అనభ్యస్తాస్త్రః ॥ కామమితి ॥ సైన్యం కర్తృ ॥ ౬౪ ॥ ౭ ॥ ఆసీదితి ॥ కామమస్తు [illegible] సైన్యమస్తు - [illegible] తిష్ఠతు - తేనానుపయోగాదితి భావః ॥ ౧౨ ॥ తమి

ద్యాపేవమహ్యం ప్రసన్నమవ్యస్తుతథా పితత్సర్వమిహానిష్ఠతు - ప్రకృతకార్యానామర్థా - దితిభావః ॥౧౧॥౧౨॥ ఏవమితి ॥ రామః చిత్రం ధనుః విస్ఫార్య దండకారణ్యే - ఉపస్థితః రక్షణాయ సమీపం ప్రాప్తో బభూవేత్యర్థః ॥౧౩॥ అజాతేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ అజాతవ్యంజన అనుత్పన్నశ్మశ్రులక్షణః - ఏకవస్త్రధరః బ్రహ్మచర్యవ్రతస్థ ఇత్యర్థః - శిఖీ కులోచితశిఖాయుక్తః - శ్రీమానిత్యాదినః కనకమాలయేత్యుపలక్షణే తృతీయా - శోభయన్ - మయా రక్షకేణ స్వచ్ఛాయయా వ్యాప్తం కుర్వన్నిత్యర్థః - ఉదితచంద్రోపమేయత్వవిరోధిసిద్ధ్యోద్యుక్తత్వం గమ్యతే - శత్రూణాం గ్రహణసామర్థ్య ఉక్తం ॥౧౪॥ తత ఇతి ॥ అజగామేత్యుత్తమపురుషః ॥౧౫॥౧౬॥ అవజానన్నితి మోహాత్ అవజానన్ రక్షన్ ॥౧౭॥ తేనేతి ॥ తేన రామేణ బాణో ముక్తః - మయి ముక్తః ఇత్యర్థః ॥౧౮॥ నేచ్ఛతేతి ॥ నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా - నశ్యన్ స్వస్య పునఃపునర్వేదనామాసః - అనిచ్ఛాహేతుర్నజ్ఞాయతే స్వయం హంతుం సమర్థ ఇతి భావః - అచేతనః నిశ్చేష్టః మూర్ఛితో వా ॥౨౦॥౨౧॥ ఏవమస్మీతి ॥ నిపాతితాః హతాః ॥౨౨॥౨౩॥ క్రీడేతి ॥ క్రీడా లీలా రతిః రాగః - తద్విధిజ్ఞానాం తత్ర సక్తానామిత్యర్థః - సమాజః సభా - అనర్థం దుఃఖం సంతాపం చిత్తార్తిం - ఆహరిష్యసి ॥౨౪॥ హర్మ్యేతి ॥ హర్మ్యాణి ధనినాం వాసాః ప్రాసాదా దేవభూభుజామిత్యమరః ॥ సంబాధాం నిబిడాం ॥౨౫॥ స్వదోషేణ సకలరాక్షసక్షయో భవిష్యతీత్యాశయేనాహ - అకుర్వంత ఇతి ॥ శుచయః పవిత్రాః అపాపా ఇత్యర్థః - పాపాన్యకుర్వంతోపి - పాపసంశ్రయాత్ పాపపురుషసంసర్గాత్ - పరపాపైః నశ్యంతి యథా నాగహ్రదే - నాగనిగ్రహాయ ప్రవృత్తేన గరుత్మతా మత్స్యా హన్యంతే అద్వత్ ఇత్యర్థః ॥౨౬॥ దివ్యేతి ॥ అపదోషాపద్యతే వదోషాదేవ ॥

న్యంతిష్ఠ త్వం పరంతప ॥ ౧౦ ॥ బాలోప్యేష మహాతేజాస్సమర్థ స్తస్య నిగ్రహే । గమిష్యే రామమాదాయ స్వస్తి తే స్తు పరంతప ॥ ౧౧ ॥ ఏవముక్త్వా తు స మునిస్తమాదాయ నృపాత్మజమ్ । జగామ పరమప్రీతో విశ్వామిత్రస్స్వమాశ్రమమ్ ॥౧౨॥ తం తదా దండకారణ్యే యజ్ఞముద్దిశ్య దీక్షితమ్ । బభూవోపస్థితో రామశ్చిత్రం విస్ఫారయన్ ధనుః ॥౧౩॥ అజాతవ్యంజన శ్శ్రీమాన్ పద్మపత్రనిభేక్షణః । ఏకవస్త్రధరో ధన్వీ శిఖీ కనకమాలయా ॥ ౧౪ ॥ శోభయన్ దండకారణ్యం దీప్తేన స్వేన తేజసా । అదృశ్యత తతో రామో బాలచంద్ర ఇవోదితః ॥౧౫॥ తతోహం మేఘసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః । బలీ దత్తవరో దర్పాదాజగామ తదాశ్రమమ్ ॥౧౬॥ తేన దృష్టః ప్రవిష్టోహం సహసైవోద్యతాయుధః । మాం తు దృష్ట్వా ధనుస్సజ్యమసంభ్రాంతశ్చకార సః ॥ ౧౭॥ అవజానన్నహం మోహాద్బాలోయమితి రాఘవమ్ । విశ్వామిత్రస్య తాం వేదిమభ్యధావం కృతత్వరః ॥ ౧౮ ॥ తేన ముక్త స్తతో బాణశ్శితశ్శత్రునిబర్హణః । తేనాహం తాడితః క్షిప్తస్సముద్రే శతయోజనే ॥ ౧౯ ॥ నేచ్ఛతా తాత మాం హంతుం తదా వీరేణ రక్షితః । రామస్య శరవేగేన నిరస్తోహమచేతనః ॥ ౨౦ ॥ పాతితోహం తదా తేన గంభీరే సాగరాంభసి । ప్రాప్య సంజ్ఞాం చిరాత్తాత లంకాం ప్రతిగతః పురీమ్ ॥౨౧॥ ఏవమస్మి తదా ముక్తస్సహాయాస్తు నిపాతితాః । అకృతాస్త్రేణ బాలేన రామేణాక్లిష్టకర్మణా ॥ ౨౨ ॥ తన్మయా వార్యమాణస్త్వం యది రామేణ విగ్రహమ్ । కరిష్యస్యాపదం ఘోరాం క్షిప్రం ప్రాప్స్యసి రావణ ॥౨౩॥ క్రీడారతివిధిజ్ఞానాం సమాజోత్సవశాలినామ్ । రక్షసాం చైవ సంతాపమనర్థం చాహరిష్యసి ॥ ౨౪ ॥ హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం నానారత్నవిభూషితామ్ । ద్రక్ష్యసి త్వం పురీం లంకాం వినష్టాం మైథిలీకృతే ॥ ౨౫ ॥ అకుర్వంతోపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయాత్ । పరపాపైర్వినశ్యంతి మత్స్యా నాగహ్రదే యథా ॥ ౨౬ ॥ దివ్యచందనదిగ్ధాంగాన్ దివ్యాభరణభూషితాన్ । ద్రక్ష్యస్యభిహ

తి - ఉపస్థితః తత్రప్రదేశార్థం సమీపం ప్రాప్తవాన్ ॥౧౩॥ అజాతేతి ॥ అజాతవ్యంజనః అనుత్పన్నశ్మశ్రుః - ఏకవస్త్రధరః బ్రహ్మచర్యే స్థితః - శిఖీ కాకపక్షధరః - కనకమాలయా ఉపలక్షితః ॥౧౪॥౧౫॥ తత ఇతి ॥ అజగామేత్యత్ర పురుషరూపం - ఆగతోస్మీత్యర్థః ॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ తేనేతి ॥ తేన రామేణ - తేన బాణేన - ఆహతో హం - శతయోజనపర్యంతే సముద్రే - క్షిప్త ॥ ౧౯ ॥ నేచ్ఛతేతి ॥ నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా - వీతచ్ఛరషణం కేవలం కృపాలునాలం రామస్యేతి నిరస్తః అచేతనోస్మి ॥౨౦॥౨౧॥౨౨॥౨౩॥ క్రీడేతి ॥ ఆహరిష్యసి ప్రయత్నేన సంపాదయిష్యసి ॥౨౪॥౨౫॥ అకుర్వంత ఇతి ॥ పాపసంశ్రయాత్ పాపాత్మసంసర్గాత్ పరపాపైః పరేషాం పాపాత్మనాం - పాపైర్నిమిత్తైః - నాగహ్రదే సర్పయుక్తహ్రదే - గరుడేన నాగనిగ్రహాయ ఉద్యుక్తేన మత్స్యా హన్యంతే తద్వదిత్యర్థః ॥౨౬॥౨౭॥ హృతదారానితి ॥ హృ

౨౭ ॥ హృతేతి ॥ హృతదారాః త్యక్తదారాః - అశరణాః రక్షకరహితాః ॥ ౨౮ ॥ శరజాలేతి ॥ ప్రదగ్ధభవనాం ప్రకర్షేణ దగ్ధగృహాం ॥ ౨౯ ॥ ఏవం దృష్టదోషముపపాద్యాదృష్టదోషం దర్శయతి పరదారేతి ॥ పరిగ్రహాః కళత్రాణ్యాదిలిశాన్వత్తః జాత్యేకప్రయోగైకవచనం రామవిప్రియం రామాపరాధం ॥ ౩౨ ॥ నివార్యమాణ ఇతి ॥ ప్రసహ్య బలాత్కృత్య - మాం నాదృత్యేత్యర్థః - రామశరేణ ఆత్తం ఆకృష్టం నాశితమితియావత్ - తాదృశం జీవితం యస్య సః ॥ ౩౩ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టత్రింశస్సర్గః ❀❀❀

అపరాధవిహీనేషు నాపరాధం కరోతి అయం । దయాలుం సర్వభూతేషు తమహం రామమాశ్రయే ॥ ఏవమిత్యాది ॥ ఇదానీమపి ప్రాణబాధావస్థాయామపి - యద్వృత్తం మద్విషయమభూత్ తత్ నిరుత్తరం శృణుష్వ - మధ్యే వాక్యవిచ్ఛేదాకరణేన శృణ్విత్యర్థః - యదుత్తరమితి పాఠే - యత్ సర్వాంతోత్తరం తదితి క్త్వా సాధ్యం తదపి శృణ్విత్యర్థః ॥ ౧ ॥ రాక్షసాభ్యామితి ॥ తథాకృత ఉక్తరీత్యా ప్రాణసంకటం ప్రాపితోపి - అనిర్విణ్ణః నిర్వేదరహితః - నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః - అప్రాప్తతద్విషయప్రవృత్తివైరాగ్య ఇత్యర్థః ॥ ౨ ॥ దీప్తజిహ్వ ఇత్యాది ॥ విశేషణత్రయమేణ సదా మేప హననసాధనభూయస్త్వం వివక్ష్యతే ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ తాపసమిత్యాది ॥ రామపరాక్రమంజానన్నపి కథం తత్పరిభవానోద్యుక్త ఇత్యత్రాహ తాపసోయమితి ॥ జ్ఞాత్వేతి - తాపసత్వాదహం సత్వాదహం సాపరేణ భవితవ్యమితి నిశ్చిత్యేత్యర్థః - ఏవంవిధమవ్యాపారప్రయోజకం వైరస్మరణం - అకృతా అప్రవర్తితా ప్రజ్ఞా బుద్ధిర్యస్య సః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ తే బాణా ఇతి ॥ నన్వైతి ప్రయోగయా

తాః భూమౌ తవ దోషాత్తు రాక్షసాః ॥ ౨౭ ॥ హృతదారాన్ సదారాంశ్చ దశ విద్రవతో దిశః । హతశేషానశరణాన్ ద్రక్ష్యసి త్వం నిశాచరాన్ ॥ ౨౮ ॥ శరజాలపరిక్షిప్తామగ్నిజ్వాలాసమావృతామ్ । ప్రదగ్ధభవనాం లంకాం ద్రక్ష్యసి త్వం న సంశయః ॥ ౨౯ ॥ పరదారాభిమర్శాత్తు నాన్యత్పాపతరం మహత్ । ప్రమదానాం సహస్రాణి తవ రాజన్ పరిగ్రహః ॥ ❀ ॥ భవ స్వదారనిరతః స్వకులం రక్ష రాక్షస । మానమృద్ధిం చ రాజ్యం చ జీవితం చేష్టమాత్మనః ॥ ❀ ॥ కళత్రాణి చ సౌమ్యాని మిత్రవర్గం తథైవ చ । యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మా కృథా రామవిప్రియమ్ ॥ ౩౨ ॥ నివార్యమాణస్సుహృదా మయా భృశం ప్రసహ్య సీతాం యది ధర్షయిష్యసి । గమిష్యసి క్షీణబలస్సబాంధవో యమక్షయం రామశరాత్తజీవితః ॥ ౩౩ ॥ ❀❀❀❀❀

❀❀❀❀ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ష్టత్రింశస్సర్గః ❀❀❀❀

ఏవమస్మి తదా ముక్తః కథంచిత్తేన సంయుగే । ఇదానీమపి యద్వృత్తం తచ్ఛృణుష్వ నిరుత్తరమ్ ॥ ౧ ॥ రాక్షసాభ్యామహం ద్వాభ్యామనిర్విణ్ణస్తథాకృతః । సహితో మృగరూపాభ్యాం ప్రవిష్టో దండకావనమ్ ॥ ౨ ॥ దీప్తజిహ్వో మహాకాయస్తీక్ష్ణదంష్ట్రో మహాబలః । వ్యచరం దండకారణ్యం మాంసభక్షో మహామృగః ॥ ౩ ॥ అగ్నిహోత్రేషు తీర్థేషు చైత్యవృక్షేషు రావణ । అత్యంతఘోరో వ్యచరం తాపసాన్ సంప్రధర్షయన్ ॥ ౪ ॥ నిహత్య దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారిణః । రుధిరాణి పిబం స్తేషాం తథా మాంసాని భక్షయన్ ॥ ౫ ॥ ఋషిమాంసాశనః క్రూరస్త్రాసయన్ వనగోచరాన్ । తథా రుధిరమత్తోహం విచరన్ ధర్మదూషకః ॥ ❀ ॥ ఆసాదయం తదా రామం తాపసం ధర్మచారిణమ్ । వైదేహీం చ మహాభాగాం లక్ష్మణం చ మహారథమ్ ॥ ౭ ॥ తాపసం నియతాహారం సర్వభూతహితే రతమ్ । సోహం వనగతం రామం పరిభూయ మహాబలమ్ ॥ ❀ ॥ తాపసోయమితి జ్ఞాత్వా పూర్వవైరమనుస్మరన్ । అభ్యధావం హి సంక్రుద్ధస్తీక్ష్ణశృంగో మృగాకృతిః ॥ ❀ ॥ జిఘాంసురకృతప్రజ్ఞస్తం ప్రహారమనుస్మరన్ ॥ ౯ ॥ తేన ముక్తాస్త్రయో బాణాశ్శితాశ్శత్రునిబర్హణాః ॥ ❀ ॥ వికృష్య బలవచ్చాపం సుపర్ణానిలనిస్స్వనాః ॥ ౧౦ ॥ తే బాణా వజ్రసంకాశా

తదారాః పరిహృతదారాః త్యక్తదారా నానితియావత్ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ పరేతి ॥ పరిగ్రహాః - జాత్యేకప్రయోగైకవచనం ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ❀❀❀ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - అష్టత్రింశస్సర్గః ❀❀❀

నిరుత్తరమితి పాఠే మధ్యే వాక్యవిచ్ఛేదాకరణేనేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ రాక్షసాభ్యామితి ॥ అనిర్విణ్ణస్తథాకృతః పూర్వం రామేణ ప్రాణసంకటం ప్రాపితోప్యహమనిర్విణ్ణః పునరపి శ్రీరామనిరసనవిషయకప్రవృత్తౌ నిష్ఫలత్వధీరహితః కృతః - పునరపి శ్రీరామనిరసనాయ ప్రవృత్తోహమితియావత్ - యద్వా తథాకృతః - పూర్వం ప్రాణసంకటం ప్రాపితోపి అహమనిర్విణ్ణః - అప్రాప్తరామవిషయప్రవృత్తివైరాగ్యః ॥ ౭ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ జిఘాంసురితి ॥ తం ప్రహారం పూర్వప్రహారం ॥ ౧౦ ॥ త ఇతి ॥ ❀ ॥ అజగ్ముః ఇతి ॥ సన్నతపర్వాణ ఇతి ప్రథమాద్వితీయా

గవద్వ్యాఖ్యానముక్తం - సన్నతపర్వణః సన్నతపర్వాణః ॥ ౧౧ ॥ పరాక్రమజ్ఞ ఇతి ॥ దృష్టభయం యేన సః దృష్టభయః - ఉద్భ్రాన్తః పలాయ్య గతః - ముక్త ఇతి - పలాయితే మురాం శరాత్ప్రవృత్తేరితిభావః - రామస్యేతి పదం కాకాక్షిన్యాయాత్ పూర్వోత్తరయోరన్వేతి యత ఏవ రామస్య శరం పురా దృష్టభయః - తతః రామస్య పరాక్రమజ్ఞోహం సముద్భ్రాన్తస్సన్ ముక్తః - రామపరాక్రమజ్ఞౌ తావుభౌ రాక్షసౌ తు హతావిత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ శరేణేతి ॥ ప్రవ్రాజితః కృతసకలదుర్వృత్తపరిత్యాగ ఇత్యర్థః - యుక్తః ఉచితాచరణః తాపసః తపోనిష్ఠః - సమాహితః నియతమనస్కః ॥ ౧౩ ॥ వృక్షేవృక్ష ఇతి ॥ హ్యాయాం నాపసమాతో దిక్షు సర్వాసు దృశ్యసే । రామభూతం జగద్భూద్రామే రాజ్యం ప్రశాసతీత్యాదావివ శోకరాగభయాదిజనితనిరంతరసంతన్యమానచింతాసక్తిస్వభావో భ్రాంతిరూపపత్తిః భయస్యోత్తరోత్తరభూమికాధిరూఢాయేణ దర్శనస్య వృత్తిరుత్తరత్రదర్శనేత్యనుసంధేయం ॥ ౧౪ ॥ ఏకస్యైవ రామస్య ప్రతివృక్షం గిత్వా గిత్వా దృశ్యమానత్వముచ్యత ఇతి భ్రమం వారయతి అపీతి ॥ న కేవలం ప్రతివృక్షం - కింతు సర్వత్ర ప్రదేశేష్విత్యాహ రామభూతమితి ॥ ౧౫ ॥ నేదం చ మస్య మాయాకృతమిత్యాహ రామమేవేతి ॥ రహితే రామరహితే ప్రదేశే - న కేవలం జాగ్రద్దశాయామేవ ప్రతీతోయం కింతు స్వప్నదశాయామపీత్యాహ స్వప్నేపీతి ॥ ఉద్భ్రమామి - భ్రాంతం ప్రలాపం కరోమీత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ న కేవలం దర్శనదశాయాం భీతికార్యం - శ్రవణదశాయామపీత్యాహ రకారాదీనీతి ॥ కారప్రత్యయశ్ఛాందసః - రేఫాదీని యాని రత్నాదీని నామాని తేషామాద్యక్షరోచ్చారణేనైవ మే భయముత్పద్యత ఇతి త్రాసో జాయతే - ద్వితీయాక్షరోచ్చారణాశక్త్యా న నివర్తత ఇతి భావః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ రణ ఇతి ॥ వైరం త్యక్తుం న శక్నోషి చేత్ రామేణ యుద్ధ్యస్వ - యద్వా క్షమాం కురు ఖరాదివధం సహస్వ - సర్వథా చౌర్యవ్యాపారో న కర్తవ్య ఇతి భావః హితం చాహ న ఇతి - రామకథా రామప్రసంగోపి - త్వయా న కార్యా - యది మాం ద్రష్టుమిచ్ఛసి జీవితుమిచ్ఛసి చేదిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ లోకన్యాయమాహ బహవ ఇతి ॥ యుక్తాః సమ్యగాచారాః - ధర్మం అనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః సాధవః పరేషామపరాధేన వినష్టాః - అనర్థం గతా ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ సామాన్యన్యాయం స్వవిషయే దర్శయతి సోహమితి ॥ సోహం సాధుభూతోహం యత్తే క్షమం యత్త్వయా కర్తుం శక్యం - తత్త్వమేవ కురు - అహం త్వా త్వాం నానుయామి - అనర్థస్య నిశ్చితత్వాదిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ తత్ర హేతుమాహ రామశ్చేతి ॥ హి ప్రసిద్ధౌ అపి కామచారకరణే - అపిస్సంభావనాప్రశ్నశంకాగర్హాసముచ్చయే - ఇత్యాయత్తపదార్థేషు కామచారక్రియాసు చేతి విశ్వః ॥ ద్వితీయో హి శబ్దః అవధారణే ॥ ౨౨ ॥ ఖరవధేన నాపరాధః కార్య ఇత్యాహ యదీతి ॥ సీతాపరిభవకారిణీం శూర్పణఖాం విరూపితాం ఖరశ్చాతివృత్తో

స్సముక్తా రక్తభోజనాః ॥ ❁ ॥ ఆజగ్ముస్సహితాస్సర్వే త్రయస్సన్నతపర్వణః ॥ ౧౧ ॥ పరాక్రమజ్ఞో రామస్య శఠో దృష్టభయః పురా ॥ ❁ ॥ సముద్భ్రాన్తస్తతో ముక్తస్తావుభౌ రాక్షసౌ హతౌ ॥ ౧౨ ॥ శరేణ ముక్తో రామస్య కథంచిత్ప్రాప్య జీవితమ్ ॥ ❁ ॥ ఇహ ప్రవ్రాజితో యుక్తస్తాపసోహం సమాహితః ॥ ౧౩ ॥ వృక్షే వృక్షే చ పశ్యామి చీరకృష్ణాజినాంబరమ్ ॥ ❁ ॥ గృహీతధనుషం రామం పాశహస్తమివాంతకమ్ ॥ ౧౪ ॥ అపి రామసహస్రాణి భీతః పశ్యామి రావణ ॥ ❁ ॥ రామభూతమిదం సర్వమరణ్యం ప్రతిభాతి మే ॥ ౧౫ ॥ రామమేవ హి పశ్యామి రహితే రాక్షసాధిప ॥ ❁ ॥ దృష్ట్వా స్వప్నగతం రామముద్భ్రమామి విచేతనః ॥ ౧౬ ॥ రకారాదీని నామాని రామత్రస్తస్య రావణ ॥ ❁ ॥ రత్నాని చ రథాశ్చైవ త్రాసం సంజనయంతి మే ॥ ౧౭ ॥ అహం తస్య ప్రభావజ్ఞో న యుద్ధం తేన తే క్షమమ్ ॥ ❁ ॥ బలిం వా నముచిం వాపి హన్యాద్ధి రఘునందనః ॥ ౧౮ ॥ రణే రామేణ యుద్ధ్యస్వ క్షమాం వా కురు రాక్షస ॥ ❁ ॥ న తే రామకథా కార్యా యది మాం ద్రష్టుమిచ్ఛసి ॥ ౧౯ ॥ బహవస్సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మమనుష్ఠితాః ॥ ❁ ॥ పరేషామపరాధేన వినష్టాస్సపరిచ్ఛదాః ॥ ౨౦ ॥ సోహం తవాపరాధేన వినశ్యేయం నిశాచర ॥ ❁ ॥ కురు యత్తే క్షమం తత్త్వమహం త్వా నానుయామి హ ॥ ౨౧ ॥ రామశ్చ హి మహాతేజా మహాసత్త్వో మహాబలః ॥ ❁ ॥ అపి రాక్షసలోకస్య న భవేదంతకో హి సః ॥ ౨౨ ॥ యది శూర్పణఖాహేతోర్జనస్థానగతః ఖరః ॥ ❁ ॥ అతివృత్తో హ

॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ❁ ॥ ఇహేతి ॥ ప్రవ్రాజితః కృతసకలదుష్కృతపరిత్యాగ ఇత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ రామమితి ॥ రహితే రామరహితే వన ఇత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ రకారాదీనీతి ॥ రకారాదీని రేఫాదీని యాని వా ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ రణ ఇతి ॥ రామకథా న కార్యా - న కథనీయా మత్పురత ఇతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ బహవ ఇతి ॥ యుక్తా యోగినః ఇత్యర్థః - సపరిచ్ఛదాస్సపరివారాః ॥ ౨౦ ॥ సోహమితి ॥ క్షమం కురు సీతాహరణోపాయం కురు ॥ ౨౧ ॥ రామశ్చేతి ॥ మహాతేజాః మహాపరాక్రమః మహాసత్త్వః మహాన్ సత్త్వం బుద్ధిబలం యస్య సః మహాసత్త్వః మహాబలః బలం శరీరబలం - ఏకో హి శబ్దః - ప్రసిద్ధౌ - అపరోవధారణే - రాక్షసలోకస్యాంతకో న భవేదపి హి అంతకో భవేదేవేత్యర్థః ॥ ❁ ॥

రామస్యోపరి గత్వా పురా రోద్ధా రామేణ హతః - అత్ర రామస్య వ్యతిక్రమః కః నకోపీత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ అవశ్యం వక్తవ్యమర్థం పునర్నిష్ప్రష్టుం కర్తవ్యమితి ॥ యథోచ్యమానం పరమార్థరచ్యమానం నాభిపత్స్యసే నాంగీకరోషి ॥ ౧౯ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ❖ ❖ ❖

యస్య తత్త్వం సముద్దిష్టం నావిజానంతి దుర్జనాః । తమహం శరణం వందే రఘునాథం గుణార్ణవం ॥ మారీచేనేత్యాది ॥ క్షమం నివర్తన సమర్థం - యుక్తం కార్యం - పథ్యం అనపాయం హితం సుఖావహం ॥ ౧ ॥ తమితి ॥ అయుక్తం అయుక్తార్థం ॥ ౨ ॥ యత్కిలేతి ॥ అయుక్తార్థం రాజప్రతికూలత్వాదనుచితార్థం - ఉప్తం నిక్షిప్తం ॥ ౩ ॥ త్వదితి ॥ రామస్య సంయుగే విషయే మాం భేత్తుం సీతాపహరణోపాయాద్వ్యావర్తయితుం - త్వద్వాక్యైర్న శక్యం - అత్ర హేతుత్రయం పాపేత్యాది నాపగం త్వాన్మూర్ఖత్వాత్ విశేషతో మానుషత్వాచ్చ తేన నాహం యోద్ధుమర్హః కింతు తద్భార్యాపహరణమేవ తదుపకారాయ ప్రతిక్రియేతి భావః ॥ ౪ ॥ మూర్ఖత్వముపపాదయతి యేతి ॥ ప్రాకృతం అసారం స్త్రీవాక్యం కైకేయీవాక్యం - ఏకపదే ఉత్తరక్షణే - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః - ప్రియతరా తత్ప్రాణాపహారకాదపి వరం తత్స్త్రీగోపహరణమితి భావః - తవ సన్నిధౌ సతి హర్తవ్యా - త్వత్సన్నిధిమహిమ్నా హర్తవ్యేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ఏవమితి ॥ నిశ్చితా నిశ్చయరూపా సేంద్రైః - కిం పునస్త్వయేతి భావః ॥ ౭ ॥ అపి చాప్రష్టస్త్వం ప్రలాపం కరోషి సంగ్రహత్వేన దోషమితి ॥ కార్యస్యాస్య విషయే - గుణదోషౌ - అపాయోపాయౌ వా పృష్టశ్చేదుత్తరం వక్తుమర్హసి - నాస్మాకం జిజ్ఞాసా - అతో నైవం వక్తుం యుక్తమిత్యర్థః ॥

కః పూర్వం రామేణాక్లిష్టకర్మణా । అత్ర బ్రూహి యథాతత్త్వం కో రామస్య వ్యతిక్రమః ॥ ౧౮ ॥ హితం వచో బంధుహితార్థినా మయా యథోచ్యమానం యది నాభిపత్స్యసే । సబాంధవస్త్యక్ష్యసి జీవితం రణే హతోఽద్య రామేణ శరైరజిహ్మగైః ॥ ౧౯ ॥ ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే వాల్మీకీయే ఆదికావ్యే ... అరణ్యకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ❖ ❖ ❖

మారీచేన తు తద్వాక్యం క్షమం యుక్తం నిశాచరః । ఉక్తో న ప్రతిజగ్రాహ మర్తుకామ ఇవౌషధమ్ ॥ ౧ ॥ తం పథ్యహితవక్తారం మారీచం రాక్షసాధిపః । అబ్రవీత్పరుషం వాక్యమయుక్తం కాలచోదితః ॥ ౨ ॥ యత్కిలైతదయుక్తార్థం మారీచ మయి కథ్యతే । వాక్యం నిష్ఫలమత్యర్థముప్తం బీజమివోషరే ॥ ౩ ॥ త్వద్వాక్యైర్న తు మాం శక్యం భేత్తుం రామస్య సంయుగే । పాపశీలస్య మూర్ఖస్య మానుషస్య విశేషతః ॥ ౪ ॥ యస్త్యక్త్వా సుహృదో రాజ్యం మాతరం పితరం తథా । స్త్రీవాక్యం ప్రాకృతం శ్రుత్వా వనమేకపదే గతః ॥ ౫ ॥ అవశ్యం తు మయా తస్య సంయుగే ఖరఘాతినః । ప్రాణైః ప్రియతరా సీతా హర్తవ్యా తవ సన్నిధౌ ॥ ౬ ॥ ఏవం మే నిశ్చితా బుద్ధిర్హృది మారీచ వర్తతే । న వ్యావర్తయితుం శక్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః ॥ ౭ ॥ దోషం గుణం వా సంపృష్టస్త్వమేవం వక్తుమర్హసి । అపాయం వాప్యుపాయం వా కార్యస్యాస్య వినిశ్చయే ॥

౧౮ ॥ యదీతి ॥ అతివృత్తః వృత్తమతిక్రాంతః - శూర్పణఖాహేతోః సీతాహననప్రయత్నదోషవిరూపితశూర్పణఖాహేతోః - అతివృత్తః శూర్పణఖావాక్యశ్రవణజనితరోషవశాద్రామహననార్థముద్యుక్తః ఖరః ॥ ౧౭ ॥ అత్ర రామస్య - కో వ్యతిక్రమః సకోపేత్యర్థః ॥ హితమితి ॥ నాభిపత్స్యసే నాంగీకరిష్యసి ॥ ౧౯ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామరణ్యకాండటీకాయాం - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః ❖

మారీచేనేతి ॥ క్షమం నివర్తనసమర్థం - యుక్తం యుక్తం - న స్వయం ॥ ౧ ॥ తమితి ॥ పథ్యహితవక్తారం పథ్యం అనపాయం - హితం సుఖావహం ॥ ౨ ॥ యదితి ॥ అయుక్తార్థం రాజప్రతికూలత్వాదనుచితార్థం ॥ ౩ ॥ త్వదితి ॥ పాపశీలత్వాదివిశేషణయుక్తస్య - రామస్య పౌరుషమితి శేషః - త్వద్వాక్యైరేవ భేత్తుం మయా న శక్యమితి కాకుః ॥ ౪ ॥ యఇతి ॥ ప్రాకృతమసారం - స్త్రీవాక్యం కైకేయీవాక్యం - ఏకపదే ఏకపాదవిన్యాసేనైవ అతిత్వరయా గత ఇత్యర్థః - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః - మారీచేనేత్యాది హర్తవ్యా తవ సన్నిధావిత్యంతస్య గ్రంథస్య వాస్తవార్థే యమర్థః - తద్వాక్యం సీతాం నాహరేతి వాక్యం న జగ్రాహ తం ప్రతి పరుషవాక్యం చాబ్రవీత్ తదేవాహ ॥ యదితి ॥ హే మారీచ మయి సీతాహరణకామ ఇత్యర్థః - అయుక్తార్థమనురాగ్యర్థం వాక్యం నిష్ఫలం ఇదం చేద్యుక్తమిత్యాహ ॥ త్వదితి ॥ మానుషస్య మూర్ఖస్య విశేషతః - పాపశీలస్య ద్వితీయార్థే షష్ఠీ - భేత్తుం శక్యం రామస్య రామం తు మయా భేత్తుం న శక్యమితి యదుక్తం త్వద్వాక్యైస్తత్సర్వమేవేత్యర్థః కింతు - యఇతి - యః పరమకరుణాశాలితయా ప్రాకృతస్త్రీవాక్యమపి శ్రుత్వా - రాజ్యాదికం త్యక్త్వా వనం గతః తస్య సీతా భార్యా త్వవశ్యం మయా ఆహర్తవ్యేతి సంబంధః - సీతాపహరణాభావే త్వస్య రామహస్తాన్మరణం న భవిష్యతీతి హృద్గతం ॥ ౭ ॥ దోషమితి ॥ కార్యస్య - నిశ్చయే విషయే దోషం గుణం వా అపాయం వా - ఉపాయం వా - సంపృష్టస్త్వమేవం - ఉత్తరం వక్తుమర్హసి నాస్మా

౮॥ ప్రసంగాత్ రాజసన్నిధౌ విజ్ఞాపనప్రక్రియాం దర్శయతి సంపృష్టేనేత్యాదినా ॥ విపశ్చితా విదుషా రాజసేవాప్రకారజ్ఞేనేతియావత్ - భూతిం-ఐశ్వర్యం॥౯॥ ఏవం వక్తృగుణా ఉక్తాః అథ వచనప్రకారమాహ వాక్యమితి ॥ ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానేన పురస్కృతం హితమప్యుపచారపూర్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః॥౧౦॥ ప్రకారాంతరేణ న వక్తవ్యమిత్యాహ సావమర్దమితి॥ సావమర్దం తిరస్కారసహితం ॥౧౧॥ పంచేతి ॥ పంచరూపాణి-అగ్న్యాదిపంచకస్య యాని రూపాణి తాని ధారయంతీత్యర్థః ॥౧౨॥ తాన్యేవాహ ఔష్ణ్యమితి॥ ఔష్ణ్యం తైక్ష్ణ్యం - సౌమ్యం ఆహ్లాదకత్వం దండం దుష్టనిగ్రహం మాన్యాః మనసా పూజ్యాః పూజ్యాః వాచా బహుమంతవ్యాః॥౧౩॥ సామాన్యతఉక్తమర్థం ప్రకృతే సంగమయతి॥ త్వంత్వితి॥ ధర్మం రాజధర్మం మోహం అజ్ఞానం దౌరాత్మ్యాత్ దౌర్జన్యాత్ ॥౧౪॥ తర్హి కథం మయా వక్తవ్యమిత్యత్రాహ గుణేతి॥ గుణదోషౌ ఆత్మక్షేమం చ న పృచ్ఛామి - కింతు సంప్రతి మయా తవ తథ్యం మయోక్తం తావత్ ॥౧౫॥ కింతదిత్యత్రాహ అస్మిన్నితి ॥ కృత్యే కార్యే - శృణ్వితి సాహాయ్యే కరణీయే యత్కార్యం తద్వచనం తద్విషయవచనం శృణు ॥౧౬॥ సౌవర్ణ ఇతి ॥ ప్రముఖే అగ్రే॥ ౧౭॥ కింతస్య ప్రయోజనమిత్యత్రాహ త్వామితి॥ ౧౯॥ అపక్రాంత ఇతి ॥ అనురూపకం స్వార్థేకప్రత్యయః ॥౨౦॥ తదితి॥ పదవీం మార్గం॥౨౧॥ అపక్రాంత ఇతి॥ యథాసుఖం యత్నం వినా॥౨౨॥౨౩॥ గచ్ఛేతి ॥ మార్గం మృగరూపం శివం మనోహరం గచ్ఛ ప్రాప్నుహి ॥౨౪॥౨౫॥ న చేదితి ॥ బలాద్వ్యపి కరిష్యసి - అనిచ్ఛతాపి త్వయా సర్వథా అహమేతత్కార్యం కారయిష్యామీత్యర్థః - విపక్షే సా

౮ ॥ స పృష్టేన తు వక్తవ్యం సర్వమేవ విపశ్చితా । ఉద్యతాంజలినా రాజ్ఞో య ఇచ్ఛేద్భూతిమాత్మనః॥౯॥ వాక్యమప్రతికూలం తు మృదుపూర్వం హితం శుభమ్। ఉపచారేణ యుక్తం చ వక్తవ్యో వసుధాధిపః॥ ౧౦॥ సావమర్దం తు యద్వాక్యమథవా హితముచ్యతే। నాభినందతి తద్రాజా మానార్హో మానవర్జితమ్॥ ౧౧॥ పంచ రూపాణి రాజానో ధారయంత్యమితౌజసః। అగ్నేరింద్రస్య సోమస్య వరుణస్య యమస్య చ॥౧౨॥ ఔష్ణ్యం తథా విక్రమం చ సౌమ్యం దండం ప్రసన్నతామ్। ధారయంతి మహాత్మానో రాజానః క్షణదాచర॥ ❖ తస్మాత్సర్వాస్వవస్థాసు మాన్యాః పూజ్యాశ్చ పార్థివాః ॥౧౩॥ త్వం తు ధర్మమవిజ్ఞాయ కేవలం మోహమాస్థితః॥ ❖ ॥ అభ్యాగతం మాం దౌరాత్మ్యాత్పరుషం వక్తుమిచ్ఛసి ॥ ౧౪॥ గుణదోషౌ న పృచ్ఛామి క్షమం చాత్మని రాక్షస ॥ ❖ ॥ మయోక్తం తవ చైతావత్సంప్రత్యమితవిక్రమ ॥ ౧౫॥ అస్మింస్తు త్వం మహాకృత్యే సాహాయ్యం కర్తుమర్హసి ॥ ❖ ॥ శృణు తత్కర్మ సాహాయ్యే యత్కార్యం వచనాన్మమ ॥ ౧౬॥ సౌవర్ణస్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః ॥ ❖ ॥ ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర। ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసి॥ ౧౭ ॥ త్వాం తు మాయామృగం దృష్ట్వా కాంచనం జాతవిస్మయా। ఆనయైనమితి క్షిప్రం రామం వక్ష్యతి మైథిలీ॥౧౮॥ అపక్రాంతే చ కాకుత్స్థే దూరం యాత్వా వ్యుదాహర। హా సీతే లక్ష్మణేత్యేవం రామవాక్యానురూపకమ్॥౨౦॥ తచ్ఛ్రుత్వా రామపదవీం సీతయా చ ప్రచోదితః। అనుగచ్ఛతి సంభ్రాంతః సౌమిత్రిరపి సౌహృదాత్॥ ౨౧॥ అపక్రాంతే చ కాకుత్స్థే లక్ష్మణే చ యథాసుఖమ్। ఆనయిష్యామి వైదేహీం సహస్రాక్షః శచీమివ॥౨౨॥ ఏవం కృత్వా త్విదం కార్యం యథేష్టం గచ్ఛ రాక్షస। రాజ్యస్యార్ధం ప్రయచ్ఛామి మారీచ తవ సువ్రత ॥౨౩॥ గచ్ఛ సౌమ్య శివం మార్గం కార్యస్యాస్య వివృద్ధయే। అహం త్వానుగమిష్యామి సరథో దండకావనమ్ ౨౪॥ ప్రాప్య సీతామయుద్ధేన వంచయిత్వా తు రాఘవమ్। లంకాం ప్రతి గమిష్యామి కృతకార్యః సహ త్వయా ॥ ౨౫ ॥ న చేత్కరోషి

కం తత్ జిజ్ఞాసా అతో నైవం వక్తుం యుక్తమిత్యర్థః॥౯॥ వాక్యమితి॥ ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానపురస్సరం॥౧౦॥ సావమర్దమితి॥ మానవర్జితం సన్మానశూన్యం- ప్రత్యుత సావమర్దం తిరస్కారసహితం॥౧౧॥ పంచరూపాణీతి ॥ రూపాణి అంశాః - అగ్నేరౌష్ణ్యం - తైక్ష్ణ్యం-సౌమ్యం శిశిరత్వం-ప్రకృతే దయాప్రకాశకత్వమిత్యర్థః - దండః దుష్టనిగ్రహకారిత్వం॥ ౧౨ ॥ ❖ ॥ ౧౩॥ త్వమితి ॥ ధర్మం రాజధర్మం ॥ ౧౪॥ గుణదోషావితి॥ గుణదోషౌ ఆత్మని చ కార్యాకార్యే క్షేమం యుక్తం వా త్వాం న పృచ్ఛామి ॥ ౧౫॥ కింతు ఏతావదేవ మయోక్తం తవ క్రమత ఇహ॥ అస్మిన్నితి ॥ అస్మిన్కార్యవిషయే -భవత్కర్తవ్యం సాహాయ్యమేవ - న త్వాత్మని గుణదోషచింతనం - అతస్త్వం సాహాయ్యం కర్తుమర్హసీతి సంబంధః॥ శృణ్వితి॥ సాహాయ్యే మమ వచనాత్ - యత్కర్తవ్యం కార్యం తచ్ఛృణ్వితి సంబంధః॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦॥ ౨౧॥ ౨౨॥ ౨౩॥ గచ్ఛేతి॥ శివం మనోహరం- మార్గం మృగరూపం-గచ్ఛ ప్రాప్నుహి॥ ౨౪ ॥ ౨౫॥ నేతి॥ బలాదపి కరిష్యసి-అనిచ్ఛతాపి త్వయా సర్వథా అహమేవ తత్కార్యం కారయిష్యామీత్యర్థః॥ ❖ ॥ విపక్షే బాధకమాహ రాజ్ఞ ఇతి॥ ౨౬॥ ఆసాద్యేతి॥ తం రామమాసాద్య మృగరూ

ధకమాహ రాజ్ఞ ఇతి ॥ ౨౫ ॥ కార్యకరణాకరణయోః గుణదోషౌ శ్రావయతి ఆసాద్యేతి ॥ తం రామం - ఆసాద్య మృగరూపేణ ప్రాప్య - జీవితస్య సంశయః - దైవాజ్జీవితం లభ్యేతాపి మద్విరోధేన జీవితనాశ ఏవ స్యాత్ - ప్రతిగృహ్య నిశ్చిత్య - అత్ర కార్యద్వయే యత్తే పథ్యం తత్కురు - మదుక్తాకరణే అవశ్యం హననమిత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశస్సర్గః ॥

యేన సర్వాత్మనాం సజ్జనానాం ప్రాతికూల్యం హి గర్హితం । సర్వలోకానుకూలం తమాశ్రయే రఘునాయకం ॥ ఆజ్ఞప్త ఇత్యాది ॥ రాజవత్ యదా రామ ప్రాతికూల్యే ప్రవృత్తస్తదైవ రాజత్వం గతమితి మునేరాశయః - యద్వా రాజవత్ రాజార్హం - తదర్హమిత్యర్థః - యద్వా రాజవదితి పూర్వసర్గోక్తమాధిక్యం లక్ష్యతే - వాక్యం వాక్యార్థానుష్ఠానం మృగరూపమాసాద్య ల్నియోగంతవ్యమిత్యేవంరూపం ప్రతీత్యర్థః - యద్వా ప్రతికూలవాక్యం ఆజ్ఞప్తః - చోదితః - ఉక్త ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥ కేనాయమితి ॥ వినాశం వినాశోపాయః ॥ ౨ ॥ క ఇతి ॥ సుఖినా త్వయా - త్వత్స్థానమితి శేషః మృత్యుద్వారం మృత్యుద్వారభూతమిదం కార్యం - ఉపాయతం వ్యాజేన ॥ ౩ ॥ శత్రవ ఇతి ॥ బలీయసా రామేణ - ఉపరుద్ధం ఆక్రాంతం - అతఏవ వినశ్యంతం త్వామిచ్ఛంతి త్వద్వినాశం రామవిరోధముఖేనేచ్ఛంతీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ న కేవలం శత్రవః తత్రాపి క్షుద్రా ఏవేదం కార్యమిచ్ఛంతీత్యాహ కేనేతి ॥ స్వకృతేన త్వత్కృతేన ॥ ౫ ॥ వధ్యా ఇతి ॥ యే ఉత్పథం లోకశాస్త్రవిరుద్ధమార్గం - ఆరూఢం ప్రవిష్టం త్వాం న నిగృహ్ణంతి - తస్మాన్మార్గాన్న నివర్తయంతి - తే సచివాః వధ్యాః వధార్హాః ॥ ౬ ॥ ఏతదుపయుక్తత్వేన సచివకర్తవ్యం దర్శయన్ ప్రకృతే తదభావం చతుర్థపాదేనాహ అమాత్యైరితి ॥ కాపథం కుమార్గం నిగ్రాహ్యః నివర్తనీయః ॥ ౭ ॥ ధర్మమితి ॥ స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినః ప్రసన్నభావాత్ - స్వామిసాధ్వుద్యాదిత్యర్థః ॥ ౮ ॥ విపర్యయ ఇతి ॥ విపర్య

మారీచ హన్మి త్వామహమద్య వై । ఏతత్కార్యమవశ్యం మే బలాదపి కరిష్యసి ॥ ❈ ॥ రాజ్ఞో హి ప్రతికూలస్థో న జాతు సుఖమేధతే ॥ ౨౫ ॥ ఆసాద్య తం జీవితసంశయస్తే మృత్యుర్ధ్రువో హ్యద్య మయా విరుధ్య । ఏతద్యథావత్ప్రతిగృహ్య బుద్ధ్యా యదత్ర పథ్యం కురు తత్తథా త్వమ్ ॥ ౨౬ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే చత్వారింశస్సర్గః.

ఆజ్ఞప్తో రాజవద్వాక్యం ప్రతికూలం నిశాచరః । అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం మారీచో రాక్షసాధిపమ్ ॥ ౧ ॥ కేనాయముపదిష్టస్తే వినాశః పాపకర్మణా । సపుత్రస్య సరాష్ట్రస్య సామాత్యస్య నిశాచర ॥ ౨ ॥ కస్త్వయా సుఖినా రాజన్నాభినందతి పాపకృత్ । కేనాయముపదిష్టస్తే మృత్యుద్వారముపాయతః ॥ ౩ ॥ శత్రవస్తవ సువ్యక్తం హీనవీర్యా నిశాచర । ఇచ్ఛంతి త్వాం వినశ్యంతముపరుద్ధం బలీయసా ॥ ౪ ॥ కేనేదముపదిష్టం తే క్షుద్రేణాహితవాదినా । యస్త్వామిచ్ఛతి నశ్యంతం స్వకృతేన నిశాచర ॥ ౫ ॥ వధ్యాః ఖలు న హన్యంతే సచివాస్తవ రావణ । యే త్వాముత్పథమారూఢం న నిగృహ్ణంతి సర్వశః ॥ ౬ ॥ అమాత్యైః కామవృత్తో హి రాజా కాపథమాశ్రితః । నిగ్రాహ్యః సర్వథా సద్భిర్న నిగ్రాహ్యో నిగృహ్యసే ॥ ౭ ॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ యశశ్చ జయతాం వర । స్వామిప్రసాదాత్సచివాః ప్రాప్నువంతి నిశాచర ॥ ౮ ॥ విపర్యయే

పేణ ప్రాప్య - జీవితసంశయః ఏవ జీవితస్య సంశయః - హననాభావసందిగ్ధా - ఏతేషు జీవితలాభోఽపి సంభావ్యతే - మద్విరోధే తు జీవితహానిర్నిశ్చితైవ - అతస్త్వం బుద్ధ్యా నిశ్చిత్య యద్యుక్తం తత్కురుష్వ ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - చత్వారింశస్సర్గః.

ఆజ్ఞప్త ఇతి ॥ రాజవత్ రాజార్హం - వాక్యం వాక్యానుష్ఠానం రామలక్ష్మణావపవాహ్య త్వయేత్థం కరణీయమిత్యేవంరూపం ప్రతీత్యర్థః - రావణేనాజ్ఞప్తః మారీచః తస్య ప్రతికూలం వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః - యద్వా - రాజవదితి శబ్దేన పూర్వసర్గోక్తం రావణగతమాధిక్యం లక్ష్యతే - తదస్మిన్వాక్యే ప్రవర్తకత్వేన అస్తీతి రాజవదితి యోజ్యం - యద్వా రాజవత్ రాజవద్వాక్యం వాక్యానుష్ఠానం - మృగరూపమాశ్రిత్య రామలక్ష్మణావపవాహ్య త్వయా యథేష్టం గంతవ్యమిత్యేవంరూపం ప్రతికూలం రావణేనాజ్ఞప్తశ్చోదితో నిశాచరః పరుషం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ కస్త్వయేతి ॥ త్వయా సుఖినా - సతా - కః - పాపకృన్నాభినందతి ॥ ౩ ॥ కేనేతి ॥ కేన పాపకారిణా ఉపాయతః ఉపాయేన అయముపదిష్టః - వినాశ ఇత్యనుషజ్యతే నవ మృత్యుద్వారం ॥ ౩ ॥ శత్రవ ఇతి ॥ హీనవీర్యాః - తవ శత్రవః త్వాం బలీయసా - బలీయసా త్వత్తో బలవత్తరేణ - ఉపరుద్ధం వినశ్యంతమిచ్ఛంతి - ఇదమాశ్చర్యమితి శేషః ॥ ౪ ॥ కేనేతి ॥ అహితవాదినా - స్వకృతేన స్వనిమిత్తవినాశోపాయేనేత్యర్థః ॥ ౫ ॥ వధ్యా ఇతి ॥ ఉత్పథం శాస్త్రవిరుద్ధం - ఆరూఢమాపన్నం త్వాం న నిగృహ్ణంతి న నివారయంతి సర్వశః సర్వోపాయైః తే - సచివాః వధ్యా ఇతి సంబంధః ॥ ౬ ॥ అమాత్యైరితి ॥ నిగ్రాహ్యో నివర్తనీయః - న నిగృహ్యసే న నివార్యసే ॥ ౭ ॥ ధర్మమితి ॥ స్వామిప్రసాదా

యే స్వామివైగుణ్యే - స్వామివైగుణ్యాన్న కేవలమమాత్యా ఏవ నశ్యంతి కింతు తదితరేపి జనాః తాదృశవ్యసనమితి ॥ ౯ ॥ రాజమూల ఇతి ॥ ఉక్తమర్థముపసంహరతి తస్మాదితి ॥ ౧౦ ॥ రాజ్యమితి ॥ తీక్ష్ణేన క్రూరదండేన - ప్రతికూలేన ప్రజావిరుద్ధేన - అవినీతేన ఇంద్రియజయరహితేన వినయో హీంద్రియజయ ఇతి కామందకః ॥ ౧౧ ॥ య ఇతి ॥ తీక్ష్ణమంత్రాః తీక్ష్ణోపాయ ప్రయోక్తారః తేన స్వామినా సహ భజ్యంతే నశ్యంతి - విషమే నిమ్నోన్నతే ప్రదేశే - శీఘ్రగాః తురగాః - మందసారథయః అపటుసారథయః స్యందనాః - యథా సారథినా సహ నశ్యంతి తథేత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణస్య సామాన్యన్యాయం దర్శయతి బహవ ఇతి ॥ సాధవో ధర్మజ్ఞాః యుక్తాః సన్మార్గనిష్ఠాః ధర్మమనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః - సపరిచ్ఛదాః సపరివారాః ॥ ౧౩ ॥ స్వామినేతి ॥ గోమాయునా క్రోష్ట్రా సహ మేషఘాతుక ఇతి ప్రసిద్ధిః ॥ ౧౪ ॥ అవశ్యమితి ॥ కర్కశః క్రూరబుద్ధిః ॥ ౧౫ ॥ తదిదమితి ॥ కాకతాలీయం యాదృచ్ఛికం ఘోరం భయంకరమిదం కృత్యం మయా ఆసాదితం - తతో నాహం శోచ్యః న హ్యప్రయాదవిపన్నశ్శోచ్య ఇతి భావ - ససైన్యస్త్వం వినశిష్యసి అత్రైవ కృత్యే త్వం మే శోచనీయః బుద్ధిపూర్వకాకార్యకర్తృత్వాత్ త్వమేవ హి శోచ్య ఇతి భావః యద్వా ససైన్యో వినశిష్యసీతి యత్ తదిదం కాకతాలీయం ఘోరం కార్యం త్వయా ఆసాదితం అత్రైవ మయా త్వం శోచనీయః - హంత సైన్యసహితేన నష్టోపి రామేణోపస్థిత ఇతి శోచామీత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ త్వయి వినష్టే మమ కా హానిరిత్యత్రాహ - మామితి ॥ న చిరాత్ క్షణేనైవ అహం న శోచనీయ ఇత్యత్ర హేతుమాహ అనేనేతి - శరణాగతారామేణ హతో మ్రియేయమితి యావత్ అనేన హేతునా కృతకృత్యోస్మి విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణ ప్రభృతి ఖరాదివధాంతాతిమానుషచారిత్రానుస్మృతిః కృతా సాధారణమహిమస్ఫూర్త్యా రాఘవం పరమపురుషం నిశ్చితవతో మమ తత్కర్తృకం పితరన్మరణస్య పరమపురుషార్థత్వాదితి భావః తథోక్తం నృసింహపురాణే - రామాదపి హి మర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణాదపి । ఉభయోరపి మర్తవ్యే వరం రామాన్మృతం ధనాదితి ॥ యద్వా త్వత్తో నిరుపాధికవధాచ్ఛత్రుహస్తాద్వధో నిశ్శ్రేయస్కర ఇతి భావః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ఉక్తమర్థం న్యాయప్రదర్శనేన ప్రతిపాదయతి ని

తు తత్సర్వం వ్యర్థం భవతి రావణ । వ్యసనం స్వామివైగుణ్యాత్ప్రాప్నువంతీతరే జనాః ॥ ౯ ॥ రాజమూలో హి ధర్మశ్చ జయశ్చ జయతాం వర । తస్మాత్సర్వాస్వవస్థాసు రక్షితవ్యా నరాధిపాః ॥ ౧౦ ॥ రాజ్యం పాలయితుం శక్యం న తీక్ష్ణేన నిశాచర । న చాపి ప్రతికూలేన నావినీతేన రాక్షస ॥ ౧౧ ॥ యే తీక్ష్ణమంత్రాస్సచివా భజ్యంతే సహ తేన వై । విషమే తురగాశ్శీఘ్రా మందసారథయో యథా ॥ ౧౨ ॥ బహవస్సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మమనుష్ఠితాః । పరేషామపరాధేన వినష్టాస్సపరిచ్ఛదాః ॥ ౧౩ ॥ స్వామినా ప్రతికూలేన ప్రజాస్తీక్ష్ణేన రావణ । రక్ష్యమాణా న వర్ధంతే మేషా గోమాయునా యథా ॥ ౧౪ ॥ అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః । యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధిరజితేంద్రియః ॥ ౧౫ ॥ తదిదం కాకతాలీయం ఘోరమాసాదితం మయా । అత్ర కిం శోచనీయస్త్వం ససైన్యో వినశిష్యసి ॥ ౧౬ ॥ మాం నిహత్య తు రామోసౌ న చిరాత్త్వాం వధిష్యతి । అనేన కృతకృత్యోస్మి మ్రియే యదరిణా హతః ॥ ౧౭ ॥ దర్శనాదేవ రామస్య హతం మామవధారయ । ఆత్మానం చ హతం విద్ధి హృత్వా సీతాం సబాంధవమ్ ॥ ౧౮ ॥ ఆనయిష్యసి చేత్సీతామాశ్రమాత్సహితో మయా । నైవ త్వమసి నాహం చ నైవ లంకా న రాక్షసాః ॥ ౧౯ ॥ నివార్యమాణస్తు మయా

తే స్వామినః - ప్రసన్నభావాత్ - విపర్యయే స్వామ్యనుగ్రహాభావే స్వామివైగుణ్యాత్ స్వామ్యుత్పథప్రవృత్తేః - స్వామివైగుణ్యాన్న కేవలమమాత్యా ఏవ వ్యసనం ప్రాప్నువంతి - కింత్వితరజనా అపీత్యర్థః ॥ ౯ ॥ రాజమూల ఇతి ॥ ఉక్తమర్థం నిగమయతి తస్మాదితి ॥ ౧౦ ॥ రాజ్యమితి ॥ తీక్ష్ణేన క్రూరదండేన ప్రతికూలేన సర్వజనవిరుద్ధేన ॥ ౧౧ ॥ య ఇతి ॥ తీక్ష్ణమంత్రాః తీక్ష్ణోపాయాః తేన సహ మంత్రగ్రాహిణా స్వామినా సహ - మందసారథయః - అకుశలసారథయః ॥ ౧౨ ॥ బహవ ఇతి ॥ సాధవో ధర్మజ్ఞాః యుక్తాః సన్మార్గనిష్ఠాః - ధర్మమనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః - సపరిచ్ఛదాః సపరిజనాః ॥ ౧౩ ॥ స్వామినేతి ॥ తీక్ష్ణేన తీక్ష్ణదండేన స్వామినా రక్ష్యమాణాః ప్రజాః న వర్ధంతే గోమాయునా మృగఘాతుకమృగేణ ॥ ౧౪ ॥ అవశ్యమితి ॥ కర్కశః క్రూరబుద్ధిః ॥ ౧౫ ॥ తదితి ॥ కాకతాలీయం యాదృచ్ఛికం ఇదం ఘోరం - రామకర్తృకవధరూపం మయా - ఆసాదితం ప్రాప్తం - అత్ర స్వహననవిషయే - కించిదపి న విచారణీయమితి శేషః - కింతు త్వమేవ శోచనీయః - కుతః - యతస్త్వం ససైన్యో వినశిష్యసి - అయం భావః - అహమేకః ఏవ యాదృచ్ఛికేన సంపాతేన వినశ్యామి అతో నాహం శోచ్యః న హి ప్రమాదవిపన్నాశ్శోచ్యంతే - త్వం తు బుద్ధిపూర్వమకార్యం కుర్వన్ సబంధుపరివారో వినశిష్యసి అతస్త్వమేవ శోచనీయ ఇతి ॥ ౧౬ ॥ మాం నిహత్యేతి ॥ న చిరాత్ క్షణేనైవ తతః వారిణా శ్రీరామేణ హతోహం మ్రియేయం - అనేన హేతునా కృతకృత్యోస్మి విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణమారభ్య ఖరాదివధాంతమమానుష శ్రీరామచరితమనుస్మృత్యాసాధారణమహిమస్ఫూర్త్యా రఘుపుంగవే పరమపురుషత్వమభిసంధాయ తత్కర్తృకప్రాపితమరణస్య పరమపురుషార్థత్వాదితి భావః - తథా హి నారసింహపురాణే ॥ శ్లో ॥ రామాదపి చ మర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణాదపి । ఉభయోరపి మర్తవ్యే

వార్యమాణ ఇతి ॥ హాహేతి ॥ యస్మాత్ గతాయుషా నరాం హతం న గృహ్ణాసి తస్మాద్వాక్యమిదం - నమ్పృచ్ఛ్య సేన సహాసే - గతాయుష్ట్వాత్ ద్విరితం న గృహ్ణాసీత్యర్థః - పరేతకల్పాః ఆసన్నమరణాః - ఆసన్నమృత్యవః ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః ॥

కుణంఠ ణాదర్ణాపి వావిరోగాయ స్వదుఃఖద । తమహం సంపదం జానకీప్రాణవల్లభం ॥ ఏవ త్వాది ॥ భయాత్ రావణాత ధున్నైవ వధో భవిష్యతీతి భయా ॥ ౧ ॥ దివ ఇత్యుక్తం వొధ్య యముపసా యస్తుతి త్యాదినా ॥ య్యహం లేనదృష్టం వదామి జవితం వినష్టమిత్యన్వయః ॥ ౨ ॥ నహీతి ॥ వర్తతే ఇతి యమదండహతస్య తే - ప్రతిరూపస్సదృశ అపూజనోవర్తతే - త్వమివాహ తాపియమదండహత ఇత్యర్థః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ప్రహృష్ట ఇతి ॥ సంశ్లిష్టం దృఢం ॥ ౫ ॥ ఏతదితి ॥ శౌండీర్యం వీరత్వం వృశ్చిప్రకటపటు శౌండిర్యా శిరస్సితి త్వాదా సూత్రేణ శౌండిక వర్ణ ఇత్యస్మాదిరక్ ప్రత్యయః - శౌండీరో వీర ఇతి వ్యుత్పత్తికారం శౌండీరస్య గవీరనూ విశిష్టంటు శ త్యా మర్థకాద్భావ శౌండీర్యం - గుణవచనత్వాత్ ష్యఞ్ - శౌండీర్యయుక్త మేతత్తే భాషితం మచ్ఛందాదివ పురుధిప్రాయాదివ భాషితం - మత్పదృశం భాషితమిత్యర్థః పూర్వమన్యోయ కశ్చన నిశాచరోసి విక్లబ ఇత్యర్థః - ఇదానీం మారీచోసి - మారీచ ఇతి లోకప్రసిద్ధ నామధేయానురూపవ్యాపారో స్వప్రకృతిం ప్రాప్తోసీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ఆరుహ్యతామితి ॥ రథేన సమృచ్ఛను - ఖరై ర్యుక్తో రత్నవిభూషితశ్చేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ తత ఇతి ॥ తస్మాత్ మారీచీయాత్ ॥ ౯ ॥ తథైవేతి ॥ తథైవ వరథారూఢా దేవ సహైవస్థితావిత్యర్థః పత్తనాని నగరపితాః నగాద్యతో నిత్యేష్టనీ నగరాణి - ఉద్యానాని పురాణీత్యర్థః - నగరాణి సుందుభక్ష్చేతి సర్వదీనమోగప్రత్యయం - నగరపత్తనాదిలక్షణముక్తం వాస్తుశాస్త్రే - గ్రామస్సనగరాన్తైః పత్తనఖర్వటపురం । ఖేటకం కుమంగస్యైవ శిబిరం రాజవాసికం ॥ సేనాముఖమితి త్వేవం శదాకీర్తితం బుధైః । విప్రాశాం చ సభృత్యానాం వాసో గ్రామ ఇతీరితః ॥ నవీనవిప్రైః రాకీర్ణస్తద్వత్ శూద్రాదిభిర్యుతం । కుటుంబిభిశ్చైవనైవ విప్రైశ్చ ద్విశ్చసమన్వితం ॥ అనేకనారీన బద్ధం నానా శిల్పిజనైర్వృతం । క్రయవిక్రయకైః కీర్ణం సర్వదేవైస్సమన్వితం ॥ నగరం త్వితి విఖ్యాతం పత్తనం శృణు సాంప్రతం । ద్వీపాంతరాగత ద్రవ్యక్రయవిక్రయకైర్యుతం ॥ పత్తనం సముద్రతీరే స్యాత్ తథా దీర్ఘశ్చ తథా ఖర్వటః । క్రయవిక్రయకైర్యుక్తం నానాజాతిసమన్వితం - తంతువాయసమాయుక్తం తత్పురమిత్యభిధీయతే - ఏతైరధిష్ఠితం యత్తత్ ఖేటకం పరికీర్తితం ॥ తేషామేకాంతరే వ్యవహారం మముచ్యత ఇత్యాదినా ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ అవతీర్యేతి ॥ హస్తే గృహీత్వేత్యనేనావశ్యకత్వం ద్యోత్యతే ॥ ౧౨ ॥ ఏతదితి ॥ యథార్థంయ

హితైషిణా నమ్పృచ్ఛ్య సే వాక్యమిదం నిశాచర । పరేతకల్పా హి గతాయుషో నరా హితం న గృహ్ణంతి సుహృద్భిరీరితమ్ ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అరణ్యకాండే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః

ఏవముక్త్వా తు వచనం మారీచో రావణం తతః । గచ్ఛావేత్యబ్రవీద్దీనో భయాద్రాత్రించరప్రభోః ॥ ౧ ॥ దృష్టశ్చాహం పునస్తేన శరచాపాసిధారిణా । మద్వధోద్యతశస్త్రేణ వినష్టం జీవితం చ మే ॥ ౨ ॥ న హి రామం పరాక్రమ్య జీవన్ ప్రతినివర్తతే । వర్తతే ప్రతిరూపోఽసౌ యమదండహతస్య తే ॥ ౩ ॥ కిం ను శక్యం మయా కర్తుమేవం త్వయి దురాత్మని । ఏష గచ్ఛామ్యహం తాత స్వస్తి తేఽస్తు నిశాచర ॥ ౪ ॥ ప్రహృష్టస్త్వభవత్తేన వచనేన స రావణః । పరిష్వజ్య సుసంశ్లిష్టమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౫ ॥ ఏతచ్ఛౌండీర్యయుక్తం తే మచ్ఛందాదివ భాషితమ్ । ఇదానీమసి మారీచః పూర్వమన్యో నిశాచరః ॥ ౬ ॥ ఆరుహ్యతామయం శీఘ్రం ఖగో రత్నవిభూషితః । మయా సహ రథో యుక్తః పిశాచవదనైః ఖరైః ॥ ౭ ॥ ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసి । తాం శూన్యే ప్రసభం సీతామానయిష్యామి మైథిలీమ్ ॥ ౮ ॥ తతో రావణమారీచౌ విమానమివ తం రథమ్ । ఆరుహ్య యయతుః శీఘ్రం తస్మాదాశ్రమమండలాత్ ॥ ౯ ॥ తథైవ తత్ర పశ్యంతౌ పత్తనాని వనాని చ । గిరీంశ్చ సరితస్సర్వా రాష్ట్రాణి నగరాణి చ ॥ ౧౦ ॥ సమేత్య దండకారణ్యం రాఘవస్యాశ్రమం తతః । దదర్శ సహమారీచో రావణో రాక్షసాధిపః ॥ ౧౧ ॥ అవతీర్య రథాత్తస్మాత్తతః కాంచన

కుంఠం ణాదర్ణాపి వావిరోగాయ ... శరం రామస్య రావణాదిః ॥ ౧౯ ॥ నివార్యమాణ ఇతి ॥ పరేతకల్పాః ఆసన్నమరణాః - గతాయుషః క్షీణాయుషః ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః ॥

ఏవమితి ॥ భయాద్రాత్రిచరాద్ధున్నైవ మే విభవ విష్యతీతి రాత్రాపాదిచ్ఛామిత్యబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ప్రహృష్ట ఇతి ॥ సంశ్లిష్టం దృఢం ॥ ౫ ॥ ఏతదితి ॥ శౌండీర్యం పౌరుషం - మచ్ఛందాదివ మమ మతసదృశముక్తం ఇదానీం మారీచోసి స్వప్రకృతిం ప్రాప్తోసి పూర్వమన్యః - అధైర్యావలంబనాదితి శేషః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ సంభ్రమం త్యక్త్వేతి ॥ తామితి ॥ శూన్యే రామలక్ష్మణరహితసమయే ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥

ద్వారార్థం - తత్ కార్యం క్రియతాం - ఆగమనప్రయోజననిర్వాహకం మృగరూపం భజస్వేత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ సంగ్రహేణోక్తం వివృణోతి సత్విత్యాదినా ॥ అద్భుతం విస్మయావహం దర్శనం యస్య తత్తథా - మణిప్రవరః ఇంద్రనీలం తత్తుల్యే శృఙ్గాగ్రే యస్య సః తథా క్వచిత్ సితా క్వచిదసితా చ ముఖస్యాకృతిః శోభారేఖా యస్య సః - ఏరోవిన్యాసలక్షణసమానాధికరణసమాస - అవ్యయవద్భావేన సితాసితశబ్దౌ సముదాయే వర్తమానౌ సమానాధికరణౌ భవతః - రక్తపద్మోత్పలముఖః - ముఖపుటయోరేకో రక్తపద్మవర్ణః - అన్యః పునరుత్పలవర్ణ ఇత్యర్థః - ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః - శ్రవసోరింద్రనీలసాదృశ్యం లావణ్యరూపేణ - ఉత్పలసాదృశ్యం రూపేణ - ఇంద్రనీలదలవదధరో యస్య సః తథా కుందేతి - అస్య మృగరూపస్య కుందేన్దువజ్రసంకాశముదరమాసీత్ - తస్మాత్తాదృశోదర ఇతి విపరిణమయ్య యోజ్యం - అన్యథా మహార్షపదగతిర్ధం - మధూకనిభపార్శ్వః మధూకపుష్పతుల్యవర్ణైకపార్శ్వః - పార్శ్వాంతరే హేమవర్ణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ - పద్మకింజల్కసన్నిభ ఇత్యుక్తం వయః - రిక్తపృష్ఠసర్వప్రదేశే పద్మకేసరవర్ణః - సుసంహతః శ్లిష్టసంధిబంధః ఊర్ధ్వం పుచ్ఛోర్ధ్వభాగే పార్శ్వే ఇంద్రాయుధసవర్ణేన ఇంద్రధనుర్వర్ణేన నానావర్ణేన - పుచ్ఛేనోపలక్షితః - స్నిగ్ధవర్ణ ఇతి పూర్వోక్తసర్వవర్ణానాం స్నిగ్ధత్వం విశేషణం - రత్నైః నానారత్నాకారబిందుభిః - ఉపసంహరతి క్షణేనేతి - ప్రజ్వలయన్ ప్రకాశయన్ మృగో జాత ఇతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౫ ॥ మనోహరమిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ ధాతువర్ణం శాద్వలాని - శాద్వలా బాలతృణాని శాడో జంబాలశష్పయోరిత్యమరః । తద్వంతి స్థలాని శాద్వలాని - నడశాదాడ్వలచ్ ప్రత్యయః - విచరన్ భక్షయన్ - చరగతిభక్షణయోః - గచ్ఛతే గచ్ఛతి ॥ ౨౧ ॥ రూప్యైరితి ॥ విటపినాం వృక్షాణాం కిసలయాన్ పల్లవాన్ - పుల్లింగత్వమార్షం ॥ ౨౨ ॥ కదలీతి ॥ కదలీగృహకం కృత్రిమకదలీమయగృహం తదనంతరం కర్ణికారాన్ గత్వా - తతః సీతాసందర్శనం దృశ్యతే అస్మిన్నితి సీతాసందర్శనం - అధికరణే ల్యుట్ - సీతాసందర్శనయోగ్యస్థానమిత్యర్థః - మందేతి సముచ్చయే - మందగతిః సన్ ఇతస్తతః సమాశ్రయత్ ॥ ౨౩ ॥ రాజీవేతి । రాజీవచిత్రపృష్ఠః రాజీవకేసరవదారక్తరేఖాకిరణపృష్ఠదేశః చిత్రత్వం పూర్వోక్తమేవ విశేషః - రామాశ్రమపదాభ్యాశే రామాశ్రమస్థానసమీపే ॥ ౨౪ ॥ పునర్గత్వేతి ॥ పునర్నివృత్తశ్చేత్యన్వయః - నివృత్య మనముక్త్వా గత్వా వివర్తనమాహ గత్వేతి ॥ ౨౫ ॥ విక్రీడన్నితి ॥ ఏవం గమనాగమనాభ్యాం విక్రీడన్ సన్ పునః క్వచిద్భూమౌ నిషీదతి ॥ ౨౬ ॥ మృగయూథైరిత్యాది

భూషణాత్ । హస్తే గృహీత్వా మారీచం రావణో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౨ ॥ ఏతద్రామాశ్రమపదం దృశ్యతే కదలీవృతమ్ । క్రియతాం తత్సఖే శీఘ్రం యదర్థం వయమాగతాః ॥ ౧౩ ॥ స రావణవచః శ్రుత్వా మారీచో రాక్షసస్తదా । మృగో భూత్వాశ్రమద్వారే రామస్య విచచార హ ॥ ౧౪ ॥ స తు రూపం సమాస్థాయ మహదద్భుతదర్శనమ్ । మణిప్రవరశృఙ్గాగ్రస్సితాసితముఖాకృతిః ॥ * ॥ రక్తపద్మోత్పలముఖ ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః । కించిదభ్యున్నతగ్రీవ ఇంద్రనీలదళాధరః ॥ * ॥ కుందేందువజ్రసంకాశముదరం చాస్య భాస్వరమ్ । మధూకనిభపార్శ్వశ్చ పద్మకింజల్కసన్నిభః ॥ * ॥ వైడూర్యసంకాశఖురస్తనుజంఘస్సుసంహతః । ఇంద్రాయుధసవర్ణేన పుచ్ఛేనోర్ధ్వం విరాజతా ॥ * ॥ మనోహరస్నిగ్ధవర్ణో రత్నైర్నానావిధైర్వృతః । క్షణేన రాక్షసో జాతో మృగః పరమశోభనః ॥ * ॥ వనం ప్రజ్వలయన్ రమ్యం రామాశ్రమపదం చ తత్ ॥ ౧౯ ॥ మనోహరం దర్శనీయం రూపం కృత్వా స రాక్షసః ॥ * ॥ ప్రలోభనార్థం వైదేహ్యా నానాధాతువిచిత్రితమ్ । విచరన్ గచ్ఛతే తస్మాచ్ఛాద్వలాని సమంతతః ॥ ౨౧ ॥ రూప్యైర్బిందుశతైశ్చిత్రో భూత్వా చ ప్రియదర్శనః । విటపీనాం కిసలయాన్ భఙ్క్త్వాదన్ విచచార హ ॥ ౨౨ ॥ కదలీగృహకం గత్వా కర్ణికారానితస్తతః । సమాశ్రయన్మందగతిస్సీతాసందర్శనం తథా ॥ ౨౩ ॥ రాజీవచిత్రపృష్ఠస్స విరరాజ మహామృగః । రామాశ్రమపదాభ్యాశే విచచార యథాసుఖమ్ ॥ ౨౪ ॥ పునర్గత్వా నివృత్తశ్చ విచచార మృగోత్తమః । గత్వా ముహూర్తం త్వరయా పునః ప్రతినివర్తతే ॥ ౨౫ ॥ విక్రీడంశ్చ క్వచిద్భూమౌ పునరేవ నిషీదతి । ఆశ్రమద్వారమాగమ్య మృగయూథాని గచ్ఛతి ॥ ౨౬ ॥ మృగయూథైరనుగ

త్యేతి ॥ మణిప్రవరశృఙ్గాగ్రః మణిప్రవరాకారే ఇంద్రనీలరత్నాకారే శృఙ్గాగ్రే యస్య సః సితాసితముఖాకృతిః క్వచిత్సితా క్వచిదసితా చ ముఖస్యాకృతిర్యస్య సః ॥ * ॥ రక్తపద్మేతి ॥ రక్తపద్మోత్పలముఖః ముఖపుటయోర్మధ్యే ఏకం రక్తపద్మవర్ణం - అన్యన్నీలోత్పలవర్ణం ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః ఇంద్రనీలమివ ఉత్పలమివ శ్రవః శ్రవణం యస్య సః ॥ * ॥ కుందేతి ॥ మధూకనిభపార్శ్వః మధూకపుష్పసదృశపార్శ్వద్వయః ॥ * ॥ వైడూర్యేతి ॥ సుసంహతః శ్లిష్టసంధిబంధః ॥ * ॥ ప్రలోభేతి ॥ శాద్వలాని విచరన్ భక్షయన్ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ కదలీగృహకమితి ॥ కదలీవాటికాం సమాశ్రయదితి చ్ఛేదః - సీతాసందర్శనం సీతాదర్శనయోగ్యస్థానం సమాశ్రయత్ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ మృగయూ

॥ వినిష్పతన్ సఞ్చరన్ ॥ ౨౭ ॥ సముద్వీక్ష్యేతి ॥ సమాఘ్రాయేతి - ఘ్రాణేన విశేషం జానన్తి తిర్యఞ్చ ఇతి ప్రసిద్ధిః ॥ ౨౮ ॥ రాక్షస ఇతి ॥ భావస్య క్రౌర్యస్య - ప్రచ్ఛాదనార్థం మృగవధే రతోఽపి మృగాన్న భక్షయతి - కిన్తు సంస్పృశన్నాస్తే ॥ ౨౯ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తతః అత్ర పాదపానభ్యవర్తతేత్యన్వయః ॥ ౩౦ ॥ కర్ణికారానితి ॥ మదిరం ఆనన్దజనకం ఈక్షణం యస్యాస్సా మదిరేక్షణా - అనేన రుచిరాననేత్యనేన చ వక్ష్యమాణకార్యపరిపాకోపయోగి సౌన్దర్యముచ్యతే ॥ ౩౧ ॥ అనర్హేతి ॥ అరణ్యవాసస్యానర్హేత్యనేన సన్నిహితప్రాప్తికాలత్వకథనాత్ మృగగ్రహణత్వరాతిశయో ద్యోత్యతే - రత్నమయం శ్రేష్ఠభూతం స్వార్థే మయట్ - రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేఽపీత్యమరః ॥ ముక్తామణిశబ్దేన తత్తుల్యబిన్దుమత్త్వముక్తమ్ ॥ ౩౨ ॥ సా తమితి ॥ రుచిరదన్తోష్ఠీత్యనేన మదుకాపథావశక్తః - రూప్యం రజతం ధాతవః తామ్రగైరికాదయః - తత్తుల్యతనూరుహం - తనూరుహం రోమ లోమేత్యమరః ॥ ౩౩ ॥ స చేతి ॥ దీపయన్ ప్రకాశయన్ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః

సీతాయాస్త్వేకనాథాయాః పూరయిష్యన్ మనోరథమ్ । మాయామృగం దురాసదయా శ్రీరామం తమహం భజే ॥ సా తమిత్యాది ॥ హైమరాజతవర్ణాభ్యామిత్యనేన ద్వయోః పార్శ్వయోర్వర్ణభేద ఉచ్యతే - మృష్టం శుద్ధం హాటకం సువర్ణం తస్యేవ వర్ణోఽస్యా అస్తీతి తథా - స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమ హాటకమిత్యమరః - అభిచక్రన్ద ఉచ్చైరాహ్వయత్ క్రది ఆహ్వానే రోదనే చేతి ధాతుః సాయుధమిత్యనేనాయుధేన సహాగన్తవ్యమిత్యాహూతవతీతి గమ్యతే ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ చరన్త ఇతి ॥ మృగయాం చరన్తః మృగయార్థం పర్యటన్తో రాజానః - అనేన పాపేన మృగరూపోపాధినా నిమిత్తేన హతాః ॥ ౫ ॥ అస్యేతి ॥ మాయాం వేత్తీతి మాయావిత్ - అస్య మారీచస్యైవ మృగరూపం కృతం మృగాకారేణ పరి

తః పునరేవ నివర్తతే । సీతాదర్శనమాకాంక్షన్ రాక్షసో మృగతాం గతః ॥ పరిభ్రమతి చిత్రాణి మణ్డలాని వినిష్పతన్ ॥ ౨౭ ॥ సముద్వీక్ష్య చ తం సర్వే మృగా హ్యన్యే వనేచరాః ॥ ఉపాగమ్య సమాఘ్రాయ విద్రవన్తి దిశో దశ ॥ ౨౮ ॥ రాక్షసస్సోఽపి తాన్ వన్యాన్ మృగాన్ మృగవధే రతః ॥ ప్రచ్ఛాదనార్థం భావస్య న భక్షయతి సంస్పృశన్ ॥ ౨౯ ॥ తస్మిన్నేవ తతః కాలే వైదేహీ శుభలోచనా ॥ కుసుమాపచయవ్యగ్రా పాదపానభ్యవర్తత ॥ ౩౦ ॥ కర్ణికారానశోకాంశ్చ చూతాంశ్చ మదిరేక్షణా ॥ కుసుమాన్యపచిన్వన్తీ చచార రుచిరాననా ॥ ౩౧ ॥ అనర్హారణ్యవాసస్య సా తం రత్నమయం మృగమ్ ॥ ముక్తామణివిచిత్రాఙ్గం దదర్శ పరమాఙ్గనా ॥ ౩౨ ॥ సా తం రుచిరదన్తోష్ఠీ రూప్యధాతుతనూరుహమ్ ॥ విస్మయోత్ఫుల్లనయనా సస్నేహం సముదైక్షత ॥ ౩౩ ॥ స చ తాం రామదయితాం పశ్యన్ మాయామయో మృగః ॥ విచచార పునశ్చిత్రం దీపయన్నివ తద్వనమ్ ॥ ౩౪ ॥ అదృష్టపూర్వం తం దృష్ట్వా నానారత్నమయం మృగమ్ ॥ విస్మయం పరమం సీతా జగామ జనకాత్మజా ॥ ౩౫ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే ద్విచత్వారింశస్సర్గః

సా తం సంప్రేక్ష్య సుశ్రోణీ కుసుమాన్యపచిన్వతీ । హైమరాజతవర్ణాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాముపశోభితమ్ ॥ ౧ ॥ ప్రహృష్టా చానవద్యాఙ్గీ మృష్టహాటకవర్ణినీ । భర్తారమభిచక్రన్ద లక్ష్మణం చాపి సాయుధమ్ ॥ ౨ ॥ తయాహూతౌ నరవ్యాఘ్రౌ వైదేహ్యా రామలక్ష్మణౌ । వీక్షమాణౌ తు తం దేశం తదా దదృశతుర్మృగమ్ ॥ ౩ ॥ శఙ్కమానస్తు తం దృష్ట్వా లక్ష్మణో రామమబ్రవీత్ । తమేవైనమహం మన్యే మారీచం రాక్షసం మృగమ్ ॥ ౪ ॥ చరన్తో మృగయాం హృష్టాః పాపేనోపాధినా వనే । అనేన నిహతా రాజన్ రాజానః కామరూపిణా ॥ ౫ ॥ అస్య మాయావిదో మాయామృగరూపమిదం కృతమ్ । భానుమత్పురుషవ్యాఘ్ర

తి ॥ వినిష్పతన్ ఉత్ప్లుత్య గచ్ఛన్ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ రాక్షస ఇతి ॥ భావస్య రాక్షసత్వస్య అపచయః లవనం ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ సేతి ॥ రూప్యధాతుతనూరుహం రూప్యం రజతం - ధాతవః - తామ్రగైరికాదయస్తైస్సదృశతనూరుహమ్ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశస్సర్గః

ప్రహృష్టేతి ॥ మృష్టహాటకవర్ణినీ మృష్టం పరిశుద్ధం - హాటకం హేమ తస్య వర్ణోఽస్త్యస్యా ఇతి తథా ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ చరన్త ఇతి ॥ మృగయాం చరన్తః మృగయార్థం పర్యటన్తః - ఉపాధినా మృగరూపోపాధినా ॥ ౫ ॥ అస్యేతి ॥ మాయావిదః అస్య మాయా దృశ్యతే - అనయా ఇ

ఖాతం భానుమత్ప్రకాశవత్ - గంధర్వపురం నానావిధవిస్మయసంస్థానం తత్సదృశభంగురమభ్రం తత్సన్నిభం తద్వద్విస్మయజనకమిత్యర్థః - జగత్యామిత్యాహ ॥ ౭ ॥ ఏవమితి ॥ కాకుత్స్థం - ప్రతివార్య నివర్త్య ఉవాచ - రామమితిశేషః - తత్ర హేతుశ్చర్మణేతి హృతచేతనా హృతప్రజ్ఞా ॥ ౮ ॥ ఆర్యపుత్రేతి ॥ నో భవిష్యతి - భవిష్యతి - నభవిష్యతీత్యపి వాక్యశేషః ॥ ౯ ॥ ఇహేత్యాది ॥ సహితాః సంఘీభూతాః - సృమరాః వ్యాఘ్రమృగాః సృమరసాస్త్వాస్యాఽశ్వమృగ ఇతి వైజయంతీ । చమరాః చామరమృగాః - ఋక్షాః భల్లూకాః - పృషతాః బిందుమృగాః కిన్నరాః మృగవిశేషాః - నచాస్యేతి - తేజసావర్ణేన క్షమయా అత్వరయా - దీప్త్యా శరీరప్రకాశేన - యథాఽయం మృగో దృశ్యతే తథా తేజఆదిమానస్యసదృశో మృగో న దృష్టపూర్వః - పురా భావికాలేపి - నదృశ్యతేతిశేషః స్యాత్ర బంధవిరాటీతేసక్త గామికేపురేత్యమరః ॥ ౧౨ ॥ నానావర్ణేతి ॥ సమాచితం వ్యాప్తం - అవ్యగ్రం సమగ్రం యథాతథా శోభతే శశిసన్నిభః - ఆనందకరత్వేన శశిసామ్యం ॥ ౧౩ ॥ అహో ఇతి ॥ రూపం వర్ణః - లక్ష్మీః కాంతిః - ఉక్తానువాదపూర్వకం మనోహరత్వమాహ మృగ ఇతి - అతో న పూర్వార్ధేన కృతార్థతా ॥ ౧౪ ॥ యదీతి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తవ గ్రహణం త్వత్కర్తృకగ్రహణం - కర్తరిషష్ఠీ - తదా విస్మయం జనయిష్యతి - ఆశ్చర్యభూతం త్వస్మాకం విస్మయావహం త్వం భవతి - ఇదానీమితిశేషః - సమాప్తవనవాసానాం అత ఏవ పునః రాజ్యస్థానాం చ నః ఏష మృగః - అంతఃపురవిభూషార్థో భవిష్యతి ॥ ౧౬ ॥ భరతస్యేతి ॥ ఆర్యపుత్రస్య భరతస్య శ్వశ్రూణాం మమ చ వ్యక్తమిదం మృగరూపం ప్రశంసనీయం - ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రత్యయః ॥ ౧౭ ॥ జీవన్నితి ॥ అభ్యేతి - జీవన్నితి ॥ అజినం చర్మ రుచిరం ప్రియం ॥ ౧౮ ॥ ప్రియత్వమేవ వివృణోతి నిహతస్యేతి ॥ జాంబూనదమయత్వచి - శష్పబృస్యాం పౌలస్త్యైః కృతాయాం బృస్యాం - మధ్యమపదలోపి సమాస - వ్రతీనామాసనం బ్రసీత్యమరః । వినీతాయాం ఆస్తృతాయాం ఉక్తరూపత్వచి ఉపాసితుం స్థాతుం ఇచ్ఛామి - త్వయా సహేతిశేషః ॥ ౧౯ ॥ అథ సవినయమాహ కామవృత్తమితి ॥ రౌద్రం ఘోరం - ఇదం కామవృత్తం భర్తృప్రే

గంధర్వపురసన్నిభమ్ ॥ ౬ ॥ మృగో హ్యేవంవిధో రత్నవిచిత్రో నాస్తి రాఘవ । జగత్యాం జగతీనాథ మాయైషా హి న సంశయః ॥ ౭ ॥ ఏవం బ్రువాణం కాకుత్స్థం ప్రతివార్య శుచిస్మితా । ఉవాచ సీతా సంహృష్టా చర్మణా హృతచేతనా ॥ ౮ ॥ ఆర్యపుత్రాభిరామోఽసౌ మృగో హరతి మే మనః । ఆనయైనం మహాబాహో క్రీడార్థం నో భవిష్యతి ॥ ౯ ॥ ఇహాశ్రమపదేఽస్మాకం బహవః పుణ్యదర్శనాః । మృగాశ్చరంతి సహితాః సృమరాశ్చమరాస్తథా ॥ ౧౦ ॥ ఋక్షాః పృషతసంఘాశ్చ వానరాః కిన్నరాస్తథా । విచరంతి మహాబాహో రూపశ్రేష్ఠా మనోహరాః ॥ ౧౧ ॥ న చాస్య సదృశో రాజన్ దృష్టపూర్వో మృగః పురా । తేజసా క్షమయా దీప్త్యా యథాఽయం మృగసత్తమః ॥ ౧౨ ॥ నానావర్ణవిచిత్రాంగో రత్నబిందుసమాచితః । ద్యోతయన్ వనమవ్యగ్రం శోభతే శశిసన్నిభః ॥ ౧౩ ॥ అహో రూపమహో లక్ష్మీః స్వరసంపచ్చ శోభనా । మృగోఽద్భుతో విచిత్రాంగో హృదయం హరతీవ మే ॥ ౧౪ ॥ యది గ్రహణమభ్యేతి జీవన్నేవ మృగస్తవ । ఆశ్చర్యభూతం భవతి విస్మయం జనయిష్యతి ॥ ౧౫ ॥ సమాప్తవనవాసానాం రాజ్యస్థానాం చ నః పునః । అంతఃపురవిభూషార్థో మృగ ఏష భవిష్యతి ॥ ౧౬ ॥ భరతస్యార్యపుత్రస్య శ్వశ్రూణాం మమ చ ప్రభో । మృగరూపమిదం వ్యక్తం విస్మయం జనయిష్యతి ॥ ౧౭ ॥ జీవన్న యది తేఽభ్యేతి గ్రహణం మృగసత్తమః । అజినం నరశార్దూల రుచిరం మే భవిష్యతి ॥ ౧౮ ॥ నిహతస్యాస్య సత్త్వస్య జాంబూనదమయత్వచి । శష్పబృస్యాం వినీతాయామిచ్ఛామ్యహముపాసితుమ్ ॥ ౧౯ ॥ కామవృత్తమిదం రౌద్రం స్త్రీణామసదృశం మతమ్ । వపుషా త్వస్య సత్త్వస్య

ఖం మృగరూపం కృతం - అస్య మాయామృగాకారేణ పరిణతేత్యర్థః - భానుమత్ప్రకాశసంపన్నం - గంధర్వపురసన్నిభం గంధర్వపురం నామ అభ్రభవనాకారవిశేషం క్షణభంగురం అభ్రం ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ఏవమితి ॥ కాకుత్స్థం లక్ష్మణం ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ఇహేతి ॥ సృమరః చమరా కృష్ణశుక్లపుచ్ఛా చామరమృగా ॥ నచేతి ॥ తేజసా వర్ణేన - క్షమయా అత్వరయా దీప్త్యా శరీరప్రకాశేన - ఏతైః రుపలక్షితః - పురా పూర్వస్మిన్కాలే - అయం మృగో యథా యాదృశప్రకారః - అస్య - సదృశో మృగః - దృష్టపూర్వో న భవతీత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ నానావర్ణేతి ॥ రత్నబిందుసమాచితః రత్నబిందువ్యాప్తః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ యదీతి ॥ మృగో యది జీవన్నేవ తవ గ్రహణమభ్యేతి యది గృహీతో భవేద్యది తదా నః ఆశ్చర్యభూతం భవతి - ఆశ్చర్యస్వరూపం భవతి - అతః సర్వేషాం విస్మయం జనయిష్యతీతి సంబంధః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ నిహతస్యేతి ॥ శష్పబృస్యాం - పౌలస్త్యైః పరికల్పితతాపసాసనే వినీతాయాం ప్రసారితాయాం - జాంబూనదమయత్వచి - ఉపాసితుం త్వత్సమీపే స్థాతుమిచ్ఛామీతి రామం జానా

లక్షణరూపస్వేచ్ఛావ్యాహారః - స్త్రీణాం అసదృశం అయుక్తం - కైకేయీవత్ తథాప్యస్య సత్వస్యాపు వపుషా విలక్షణదేహేన మమ విస్మయో జనితః - మమాత్యంతం కుతూహలం వర్తతే - ఆనయేతి వక్తుమప్యయుక్తం - అతః పతివాపి కుతూహలం మత్తి చేత్తథా క్రియతామితి భావః - అనేన పూర్వమానయేతి ప్రమాదాదుక్తిస్సమ్యక్ క్షమణం కృతం ॥ ౨౦ ॥ న కేవలం స్త్రీపారవశ్యేన కృతవాన్ - కింతు స్వవిస్మయేనాపేత్యాహ తేనేత్యాదినా ॥ మణిప్రవరో నీలరత్నం - కాంచనవర్ణరోమత్వాత్ బాలసూర్యవర్ణత్వం - నక్షత్రపథశ్చాయాపథః - తత్తుల్యవర్చసా నక్షత్రసదృశబిందూపలక్షితత్వాత్ - ఆగతం ప్రాప్తం ॥ ౨౧½ ॥ ఏవమిత్యాది ॥ రూపేణ మృగేణ - రూపం మృగే పిపి క్షేయమితి హలాయుధః ॥ ౨౩ ॥ పశ్యేతి ॥ సీతాస్పృహాయుక్తేతి భావః - తత్ర హేతుమాహ రూపేతి మృగేషు శ్రేష్ఠతయా - రూపేణ శ్రేష్ఠతయా వా - ఏష మృగః ఏతాదృశమృగః - అద్య వనవాసే న భవిష్యతి న సేత్స్యతి - దుర్లభ ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ న కేవలమత్ర దేశాంతరేపి దుర్లభమిత్యాహ నవనేతి ॥ నందనోద్దేశ కీర్తనం యస్య తస్మిన్ వనే - చైత్రరథసంశ్రయే చైత్రరథాఖ్యే - వనే న భవిష్యతీత్యనుషజ్యతే - పృథివ్యాం కుతో భవిష్యతి ॥ ౨౫ ॥ ప్రతిలోమేతి ॥ ప్రతిలోమాః తిర్యగ్జాతాః - అనులోమాః అనుకూలాః రోమరాజయశ్చ మృగమాశ్రిత్య దృశ్యంతే - చిత్రాః ఆశ్చర్యభూతాః - కనకబిందవః కనకవర్ణబిందవశ్చ - మృగమాశ్రిత్య శోభంతే ॥ ౨౬ ॥ పశ్యేతి ॥ శతహ్రదాం తటితం ॥ ౨౭ ॥ మసారేతి ॥ మసారః ఇంద్రనీల - గల్లర్కః చషకం - గల్లర్కశ్చ చషకశ్చ - షట్ శ్యామకస్య ఇతి హలాయుధః ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారముఖసంపుట ఇత్యర్థః - అనిరూప్య సుందర ॥ ౨౮ ॥ కస్యేతి ॥ రూపం మృగం జాంబూనదమయమితి స్వార్థే మయట్ నానారత్నమయం నానాబిందుప్రచురం ॥ ౨౯ ॥ మాంసేతి ॥ మాంసహేతోరపి వినోదార్థం రాజానో మృగాన్ ఘ్నంతి - కింపునరేవంవిధవిచిత్రవస్తులాభహేతోరితి భావః ॥ ౩౦ ॥ ఏతన్మృగరూపం మహద్ధనం ఏతచ్చ వన ఏవ సంభవతి - తస్మాదదం వ్యవసాయేన స్వీకర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణాహ ధనానీతి ॥ మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం సువర్ణం చ మణిరత్నసువర్ణే తే యేషు సంతి ఇతి మణిరత్నసువర్ణినః - మణయస్సువర్ణా

త్యస్య విస్మయో జనితో మమ ॥ ౨౦ ॥ తేన కాంచనరూపేణ మణిప్రవరశృంగిణా । తరుణాదిత్యవర్ణేన నక్షత్రపథవర్చసా ॥ ❋ ॥ బభూవ రాఘవస్యాపి మనో విస్మయమాగతమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఏవం సీతావచః శ్రుత్వా తం దృష్ట్వా మృగమద్భుతమ్ ॥ ❋ ॥ లోభితస్తేన రూపేణ సీతయా చ ప్రచోదితః ॥ ఉవాచ రాఘవో హృష్టో భ్రాతరం లక్ష్మణం వచః ॥ ౨౩ ॥ పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యాః స్పృహాం మృగగతామిమామ్ । రూపశ్రేష్ఠతయా హ్యేష మృగోఽద్య న భవిష్యతి ॥ ౨౪ ॥ న వనే నందనోద్దేశే న చైత్రరథసంశ్రయే । కుతః పృథివ్యాం సౌమిత్రే యోఽస్య కశ్చిత్సమో మృగః ॥ ౨౫ ॥ ప్రతిలోమానులోమాశ్చ రుచిరా రోమరాజయః । శోభంతే మృగమాశ్రిత్య చిత్రాః కనకబిందుభిః ॥ ౨౬ ॥ పశ్యాస్య జృంభమాణస్య దీప్తామగ్నిశిఖోపమామ్ । జిహ్వాం ముఖాన్నిస్సరంతీం మేఘాదివ శతహ్రదామ్ ॥ ౨౭ ॥ మసారగల్లర్కముఖః శంఖముక్తానిభోదరః । కస్య నామా నిరూప్యోఽసౌ న మనో లోభయేన్మృగః ॥ ౨౮ ॥ కస్య రూపమిదం దృష్ట్వా జాంబూనదమయం ప్రభో । నానారత్నమయం దివ్యం న మనో విస్మయం వ్రజేత్ ॥ ❋ ॥ కింపునర్మైథిలీ సీతా బాలా నారీ న విస్మయేత్ ॥ ౨౯ ॥ మాంసహేతోరపి మృగాన్ విహారార్థం చ ధన్వినః । ఘ్నంతి లక్ష్మణ రాజానో మృగయాయాం మహావనే ॥ ౩౦ ॥ ధనాని వ్యవసాయేన విచీయంతే మహావనే । ధాతవో వివిధాశ్చాపి మణిరత్నసువర్ణినః ॥ ౩౧ ॥ త

౧౯ ॥ కామవృత్తమితి ॥ ఇదం కామవృత్తం కైకేయ్యాదివత్ స్వప్రయోజనాయ భర్తృనియోజనరూపమిదం కృత్యం రౌద్రం క్రూరం - స్త్రీణాం - అసదృశమితి - యద్యపి మయా జ్ఞాతం - తథాప్యస్య వపుషా - మమ విస్మయో జాత ఇత్యభిప్రాయేణ వాక్యం పరిసమాపితవతీ ॥ ౨౦ ॥ తేనేతి ॥ కాంచనరూపేణ కాంచనమృగేణ ॥ రూపం మృగే పి విజ్ఞేయమితి హలాయుధః ॥ నక్షత్రపథవర్చసా నక్షత్రసదృశవర్చసా బిందూపలక్షితత్వాత్ ఆగతం ప్రాప్తం బభూవ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ పశ్యేతి ॥ రూపశ్రేష్ఠతయా ఉపలక్షిత ఏష మృగో న భవిష్యతి ॥ ౨౪ ॥ నేతి ॥ నందనోద్దేశే నందనమిత్యుద్దేశః కీర్తనం యస్య తస్మిన్ - చైత్రరథసంశ్రయే తదాఖ్యే వనే ॥ ౨౫ ॥ ప్రతిలోమేతి ॥ కనకబిందుభిశ్చిత్రా రోమరాజయ ఇత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ పశ్యేతి ॥ శతహ్రదాం విద్యుతం ॥ ౨౭ ॥ మసారేతి ॥ మసారగల్లర్కముఖః మసార ఇంద్రనీలః గల్లర్కశ్చషకః ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారస్యసంపుట ఇత్యర్థః - కస్య నామా నిరూప్యః కేనాపి అనిరూప్యః - ఇదమిత్థమితి నిరూపయితుమశక్య ఇతి ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ మాంసహేతోరితి ॥ కింపునరేవంవిధలాభార్థమితి భావః ॥ ౩౦ ॥ ఏతన్మృగరూపమహాధనం వన ఏవ సంభవతి - తస్మాదిదమత్యాదరేణ సంగ్రాహ్యమిత్యాశయేనాహ - ధనానీతి ॥ మణిరత్నసువర్ణినః - మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం సువర్ణం చ సహ యేషు ధా

నిచయాః తు సంభవంతీతి ప్రసిద్ధిః - తథాభూతా వివిధా ధాతవశ్చ ధనాని కరిమస్తకముక్తాప్రభృతీని చ మహావనే వ్యవసాయేన మృగయోద్యోగే
న - రాజభిః విచీయంతే సంగృహ్యంతే - యద్వా ధనాని వ్యవసాయేన మృగయోద్యోగేన మహావనే విచీయంతే ధనసంగ్రహ
ప్రసక్తిరిత్యత్రాహ ధాతవ ఇతి - యస్మాదుక్తరూపా వివిధా ధాతవస్సంతి తస్మాదిత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ తత్సారమితి ॥ తేషాం ధనానాం సారం
శ్రేష్ఠమఖిలం ధనం నృణాం - నిచయవర్ధనం కోశవర్ధనం భవేత్ - కిమివ శుక్రస్య మనసా చింతితం సంకల్పితం వస్తుజాతం
తథైవావిర్భూయ నిచయవర్ధనం యథా తద్వదిత్యర్థః- యద్వా నృణాం మనసా చింతితం వృథా మనోరథకల్పితం - సర్వం ధనం యథా
శుక్రస్య కోశం పూరయతి తథేత్యర్థః - తదుక్తముద్యోగపర్వణి - మనుష్యేభ్యస్సమూహత్తేభ్యః శుక్రశ్చింతార్జితం ధనమితి- యద్వా నృణాం
రాజాదీనాం కోశవర్ధనం తత్ వన్యం ధనం సారం భవతి - జానపదధనాదపి వన్యం ధనం సారం అతిప్రశస్తం భవతి - అపూర్వత్వాత్ - అ
తో నివృత్తవనవాసైరస్మాభిః స్వనాదపూర్వధనతయా పురీం నేతుమయం గృహీతవ్య ఇతి భావః ॥ ౩౨ ॥ అస్త్వేవం అథాపి విచార్య కార్యమితి చే
త్తత్రాహ అర్థీతి ॥ అర్థీ అసన్నిహితార్థాపేక్షీ - అర్థాచ్చాసన్నిహిత ఇతి ఇని ప్రత్యయః - యేన అర్థకృత్యేన అర్థకార్యేణ హే
తునా అవిచారయన్ - సంప్రజతి సమ్యగ్గచ్ఛతి - యద్వస్తు సౌందర్యజాతోపకారలోభేన పురుషస్తత్సాధనే వ్యగ్రః ప్రవర్తతే తమేవార్థం
ప్రాహుః - అర్థశాస్త్రజ్ఞా నీతిశాస్త్రజ్ఞాః - అర్థ్యాః అర్థాదనపేతాశ్చ - అర్థోఽభిప్రాయో ధనం వా తాభ్యామనపేతా ఇత్యర్థః - ధర్మపథ్యర్థన్యా
యాదనపేత ఇతి యత్ప్రత్యయః - యస్య గుణప్రీతః పురుషః అభినివిశతే స ఏవార్థ ఇతి నీతిశాస్త్రజ్ఞా అర్థవంతశ్చాహుః - అయం చ తథావి
ధ ఇతి భావః ॥ ౩౩ ॥ ఏవం ప్రయత్నసంపాద్యం వస్త్వయమేవ మృగ ఇత్యభిప్రాయేణాహ నీతస్యేతి ॥ మృగరత్నస్య మృగశ్రేష్ఠస్య - పరా
ర్ధ్యే శ్లాఘ్యే - కాంచనత్వచి కాంచనసదృశత్వచి పుల్లింగత్వమార్షం ॥ ౩౪ ॥ పరార్ధ్యత్వం వివృణోతి నేతి - కదల్యేవ కాదలీ - మృగవిశే
షః - తల్లక్షణముక్తం వైజయంత్యాం కదలీ తు విలేశే తే మృదుసూక్ష్మోచ్చకబుర్బురైః ॥ నీలాగ్రైర్లోమభిర్యుక్తా సాధిశత్యంగులాయుతా
ప్రియకీ లోమభిర్యుక్తా మృదుభిః శ్యామసృణైర్ఘనైరితి ॥ ప్రవేణీ ఆస్తరణవిశేషః - మృగవిశేషో వా - అవిరేవ అవికః - అవేః క ఇతి స్వార్థే క
ప్రత్యయః - అవిక్యా ఏవ ఆవికీ తల్లోమనిర్మితా శాటీత్యర్థః స్పర్శనేన మార్దవేన ॥ ౩౫ ॥ ఏష ఇతి ॥ దివ్యః శ్లాఘ్యః - నభశ్చరో మృగః
మృగశీర్షః - దివ్యౌ శోభమానౌ ॥ ౩౬ ॥ ఏవం సీతామతమంగీకృత్య ప్రవృత్తిరుక్తా - అథ లక్ష్మణమతమంగీకృత్యాహ యదీతి - మాయై

తత్సారమఖిలం నృణాం ధనం నిచయవర్ధనమ్ । మనసా చింతితం సర్వం యథా శుక్రస్య లక్ష్మణ ॥ ౩౨ ॥
అర్థీ యేనార్థకృత్యేన సంవ్రజత్యవిచారయన్ । తమర్థమర్థశాస్త్రజ్ఞాః ప్రాహురర్థ్యాశ్చ
లక్ష్మణ ॥ ౩౩ ॥ ఏతస్య మృగరత్నస్య పరార్ధ్యే కాంచనత్వచి । ఉపవేక్ష్యతి వైదేహీ మయా సహ సుమధ్య
మా ॥ ౩౪ ॥ న కాదలీ న ప్రియకీ న ప్రవేణీ న చావికీ । భవేదేతస్య సదృశీ స్పర్శనేనేతి మే మతిః ॥ ౩౫ ॥ ఏష
చైవ మృగః శ్రీమాన్ యశ్చ దివ్యో నభశ్చరః । ఉభావేతౌ మృగౌ దివ్యౌ తారామృగమహీమృగౌ ॥ ౩౬ ॥ య

తుషు సంభవంతీతి తే తథోక్తాః - వజ్రాదిమణిసువర్ణరజతాద్యాకారాః ధాతవః - లశునగైరికాదిధాతవో దారపర్వతప్రదేశా ఇత్య
ర్థః - ధనాని విచిత్రమృగాదిరూపధనాని - వ్యవసాయేన ఉద్యోగేన వనే - విచీయంతే అన్విష్యంతే - వనేషు ఏషణం - యత్ర క్వా
పి స్థితం వస్తు రాజ్ఞా సంగృహ్యత ఇతి భావః ॥ ౩౧ ॥ తదితి ॥ అస్మాత్ సారం శ్రేష్ఠమఖిలం ధనం శాస్త్రావిరుద్ధోపాయేన సంపాదితం ధన
మిత్యర్థః - నిచయవర్ధనం కోశవర్ధనం - ఉద్యోగినం పురుషసింహముపైతి లక్ష్మీరితి న్యాయేన - శాస్త్రావిరుద్ధోపాయేన సంపాది
తం ద్రవ్యం రాజ్ఞాం కోశగృహం పూరయతీతి భావః - తత్ర దృష్టాంతమాహ ॥ మనసేతి ॥ నృణాం మనుష్యాణాం - చింతితం సంకల్పితం - ధనం
సర్వం తత్తథైవావిర్భూతం సత్ - యథా శుక్రస్య నిచయవర్ధనం భవతి - తథైవేత్యర్థః - జనస్య సంకల్పితార్థాః శుక్రస్య కోశం పూ
రయంతీతి ప్రసిద్ధిః - యద్వా శుక్రస్య మనసా చింతితం సంకల్పితం సర్వం ధనం తథైవావిర్భూయ యథా శుక్రస్య నిచయవర్ధనం భవతి ॥ ౩౨
ఏవమస్తు అథాపి విచార్య కర్తవ్యమితి చేన్నేత్యాహ ॥ అర్థీతి ॥ అర్థీ అర్థయతే ప్రార్థయతీత్యర్థీ - అపూర్వవస్తుకామః పురు
ష ఇత్యర్థః - అవిచారయన్ ఆలోచనామకుర్వన్ - యేనార్థకృత్యేన - అర్థసాధనేనోద్యోగేన - సంప్రజతి సమ్యగ్గచ్ఛతీత్యర్థః -
అర్థ్యాః అర్థాదనపేతాః - అర్థసంపాదనచతురా ఇతి యావత్ - అర్థశాస్త్రజ్ఞాస్తమేవార్థం ప్రాహుః - యద్వస్తుసౌందర్యలో
భేన పురుషః తత్సాధనే వ్యగ్రః ప్రవర్తతే - స ఏవార్థః - అయం చ మృగస్తథావిధ ఇతి భావః ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ న కాదలీతి ॥ కదల్యేవ కాదలీ
మృదూచ్చకబుర్బురనీలాగ్రరోమా మృగవిశేషః - ప్రియకీ మృదూచ్చమసృణఘనరోమా మృగవిశేషః - ప్రియకేణుః ఖలు స్పర్శో వ్యాఘ్ర ఇత్య
న్యే - ప్రవేణీ ఆస్తరణం - ఆవికమావివాలనిర్మితం కంబళవిశేషః ॥ ౩౫ ॥ ఏష ఇతి ॥ యశ్చ దివ్యో నభశ్చరో మృగః మృగశీర్షనక్షత్రం ఏ
తౌ ఉభౌ దివ్యౌ దేవతాహరౌ - అమానుషౌ వా శోభనావిత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ యదీతి ॥ మాయైషా రాక్షసస్యేతి యన్మాం వదసి - తథాయం - యా

ఈరాక్షసస్యేతియస్మాంవదసితథాయంపదివాభవేత్ - ఏవమప్యస్యవధోమయాకార్యః ॥ ౩౬ ॥ హననేహేతుత్వేనతదీయదౌరాత్మ్య మాహ విప్రకారోతిఏతేనహీతి ॥ నృశంసేనఘాతుకేన - అకృతాత్మనాదుష్టభావేన ॥ ౩౭ ॥ ఉత్థాయేతి॥ ఉత్థాయప్రాదుర్భూయ ॥ ౩౮ ॥ పూర్వోక్తమపవాతాపివృత్తాంతంమారీచస్యమాయావ్యాపారేదృష్టాంతత్వేనాహపురస్తాదితి ॥ పురస్తాత్ పూర్వస్మిన్కాలే - ఇహదండకారణ్యే - అశ్వతరోనామగర్దభాదశ్వాయాముత్పన్నః ఇతివృత్తికారః - గోఖరోఽశ్వతరోమత ఇతిహలాయుధః - తత్స్వరూపము స్త్రీగాలిపోబా శ్రీయేఖరరూపమస్వరాస్త్రీస్యా ఖరశీరాఖరాంప్రసూయతఇతి - తామశ్వతరింస్వగర్భోయథాహంతి - తథాయమపిగర్భస్థోద్విజాన్హంతి - అశ్వతరీవృశ్చికేత్యప్యాహుః॥౪౦॥సఇతి॥ భక్ష్య ఆహార ॥౪౧॥సముత్థానఇతి ॥ సముత్థానే ప్రాదుర్భావే తద్రూపంరక్షోరూపం- ఉత్స్మయిత్వాఈషత్స్మిత్వా - ల్యబభావఆర్షః॥ త్వయేతి ॥ అవిగణ్యఅవిచార్య పాపమితిశేషః జీవలోకేభూలోకే జరాంజీర్ణతాం-ఇతివాతాపిమబ్రవీదితిపూర్వేణాన్వయః॥౪౩॥తదితి ॥ రక్షశ్శబ్దాధిప్రాయేణనపుంసకత్వం - అతిమన్యేతఅతిక్రామేత॥౪౪॥ భవేదితి॥ మాంగత ఇతి- అగస్త్యయథాజరూపంవాతాపింలోకహితార్థంనాశితవాన్ - తథాహమపిమృగరూపమేనంహనిష్యామీత్యర్థః॥ ౪౪½ ॥ ఇహేతి ॥ సన్నద్ధో ధనుఃకవచాదిసన్నాహయుక్తః - యంత్రిత వ్యాసంగాంతరరహితః- అస్యామితిఅస్మాకంయత్కృత్యమావశ్యకం- తత్ సర్వమస్యామాయత్తంఏతద్రక్షణప్రధానమిత్యర్థః - ఏతన్మైథిలీత్యాగోరావణవధాదికంకర్తవ్యం - ఇయంహిపూర్వంవేదవతీవాపేతథా సంకల్పితవతీత్యపసూచయతి॥౪౫½॥అహమితి॥ యావద్గచ్ఛామిగమిష్యామియావద్భావనిపాతయోరితిభవిష్యదర్థేలట్॥౪౬½॥పశ్యేతి॥ గతస్పృహాం ప్రాప్తస్పృహాం - ప్రధానయాప్రధానప్రయోజనభూతయా - నభవిష్యతి-మరిష్యతీత్యర్థః - అర్థనతాప్రాదితమేవ ప్రధానప్రయోజనంఅన్యదానుషంగికమిత్యర్థః॥౪౭½॥అప్రమత్తేనేతి ॥ సీతయాహేతుభూతయా-ఆశ్రమస్థేన-త్వయా-అప్రమత్తే

అపి వా యంతథా యస్మాద్భవేద్వదసి లక్ష్మణ । మాయైషా రాక్షసస్యేతి కర్తవ్యోఽస్య వధో మయా ॥ ౩౬ ॥ ఏతేన హి నృశంసేన మారీచేనాకృతాత్మనా । వనే విచరతా పూర్వం హింసితా మునిపుంగవాః ॥ ౩౭ ॥ ఉత్థాయ బహవో యేన మృగయాయాం జనాధిపాః । నిహతాః పరమేష్వాసాస్తస్మాద్వధ్యస్త్వయం మృగః ॥ ౩౮ ॥ పురస్తాదిహ వాతాపిః పరిభూయ తపస్వినః । ఉదరస్థో ద్విజాన్ హంతి స్వగర్భోఽశ్వతరీమివ ॥ ౪౦ ॥ స కదాచిచ్చిరాల్లోభాదాససాద మహామునిమ్ । అగస్త్యం తేజసా యుక్తం భక్ష్యస్తస్య బభూవ హ ॥ ౪౧ ॥ సముత్థానే చ తద్రూపం కర్తుకామం సమీక్ష్య తమ్ । ఉత్స్మయిత్వా తు భగవాన్ వాతాపిమిదమబ్రవీత్ ॥ * ॥ త్వయాఽవిగణ్య వాతాపే పరిభూతాశ్చ తేజసా । జీవలోకే ద్విజశ్రేష్ఠాస్తస్మాదసి జరాం గతః ॥ ౪౩ ॥ ఏవం తన్న భవేద్రక్షో వాతాపిరివ లక్ష్మణ । మద్విధం యోఽతిమన్యేత ధర్మనిత్యం జితేంద్రియమ్ ॥ ౪౪ ॥ భవేద్ధతోఽయం వాతాపిరగస్త్యేనేవ మాగతః ॥ ౪౪½ ॥ ఇహ త్వం భవ సన్నద్ధో యంత్రితో రక్ష మైథిలీమ్ ॥ * ॥ అస్యామాయత్తమస్మాకం యత్కృత్యం రఘునందన ॥ ౪౫½ ॥ అహమేనం వధిష్యామి గ్రహీష్యామ్యథవా మృగమ్ ॥ * ॥ యావద్గచ్ఛామి సౌమిత్రే మృగమానయితుం ద్రుతమ్ ॥ ౪౬½ ॥ పశ్య లక్ష్మణ వైదేహీం మృగత్వచిగతస్పృహామ్ ॥ * ॥ త్వచా ప్రధానయా హ్యేష మృగోఽద్య న భవిష్యతి ॥ ౪౭½ ॥ అప్రమత్తేన తే భావ్య

దిభవేదేవమప్యస్యవధఃకర్తవ్యఇత్యన్వయః॥౩౭॥ఉత్థాయేతి॥ఉత్థాయప్రాదుర్భూయ॥౩౮॥ పూర్వోక్తమపవాతాపివృత్తాంతంమారీచస్యమాయావ్యాపారేదృష్టాంతత్వేనాహ॥పురస్తాదితి॥పురస్తాత్పూర్వస్మిన్కాలే-ఇహదండకారణ్యే-స్వగర్భోఽశ్వతరీమివతిఅశ్వతరీగర్దభాదశ్వాయాముత్పన్నా - తాంస్వగర్భోయథాహంతితద్వదయమపిఉదరస్థోద్విజాన్హంతి॥౪౧॥సముత్థానఇతి॥సముత్థానేప్రాదుర్భావే తద్రూపంస్వకంరూపంఉత్స్మయిత్వాఈషత్స్మిత్వా ॥ త్వయేతి॥అవిగణ్యఅవిచార్య-పాపమితిశేషః॥౪౩॥ఏవమితి॥ఏవంయోమద్విధమతిమన్యేత తద్రక్షోమారీచం వాతాపిరివనభవేత్కిమితికాకుః - వాతాపిరివమారీచోపివధార్హఏవేత్యర్థః- అతిమన్యేత అతిక్రామేత్ ॥ ౪౪ ॥ భవేదితి॥ మామయం - గతంప్రాప్య అయంమారీచః - అగస్త్యేనవాతాపిరివహతోభవేదిత్యన్వయః॥ ౪౪½ ॥ ఇహేతి॥ సన్నద్ధః ధనుఃకవచాదిసన్నాహయుక్తోభవ మైథిలీంయత్నతోరక్ష॥*॥కుతః - అస్యామితి - అస్మాకంయత్కృత్యంతత్సర్వమస్యామాయత్తంసీతారక్షణాధీనమిత్యర్థః ॥౪౫½॥తర్హిత్వయాకరణీయం కిమిత్యతఆహ ॥ అహమితి ॥ అతఃకారణాత్ మృగమానయితుంయావద్గచ్ఛామితావదిహసన్నద్ధోభవతిపూర్వేణసంబంధః ॥౪౬½ ॥పశ్యేతి ॥ప్రధానయాశ్రేష్ఠయాత్వచా- ఉపలక్షితఃఏషమృగోనభవిష్యతి- కింతురక్షోమాయైవ యద్యపి - తథాపిమృగత్వచిగతస్పృహాం - గతాప్రాప్తాస్పృహాయస్యాస్తాంవైదేహీంపశ్యేత్యన్వయః యద్వాపశ్యేతి మృగత్వచివిగతస్పృహాంవైదేహీంపశ్యఅతఏవప్రధానయాత్వచాహేతుభూతయాఏషమృగోనభవిష్యతి మరిష్యతీత్యర్థః మృగత్వచిసీతే

నభావ్యం-ఆశ్రమస్థానా ప్రమత్తస్సన్ సీతారక్షణంకుర్విత్యర్థః పృషతంప్రతి||౪౯||ప్రదక్షిణేనేతి||ప్రదక్షిణేనాత్యంతసమర్థేన-జటాయుషేతినహతేనాత్యబలియా - వృద్ధో యూనిసిద్ధోపకారాత్ - మైథిలింపరిగృహ్యాస్స్వవశీకృత్య - సర్వతశ్శంకితపవప్రతిక్షణమశంకమానః హాత్రమత్తోభవేత్యన్వయః - అత్రపంచాశచ్ఛ్లోకాః ౫౦ ||ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః

అజానన్నివరామోమాయాం మృగంకార్యాంతరైకదృక్ | అనుస్మృత్యోపమానాశు సోలామానుషం భవే||అథమారీచవధం తథాప్యాహ్వాతి || త్సరుఃఖడ్గముష్టిః త్సరుఃఖడ్గాదిముష్టిస్స్యాదిత్యమరః ||౧||తతఇతి|| త్రివినతం త్రిషుస్థలేషువినతం - నాగ్రమిత్యర్థః - ఆత్మవిభూషణం తత్త్వాలంకారం కలాపౌద్వౌద్వావితూణీరౌ - కలాపోభూషణేబర్హేతూణీరేసంహతేపిచేత్యమరః || ౨|| తమితి || వంచయానః వంచయమానః - ఆత్మోపమమాగమం - సందర్శనేదృష్టివిషయే-అభవత్ సిత:||౩|| బద్ధేతి || యతః యస్మిన్ ప్రదేశేమృగోవర్తతే తత్రప్రదుద్రావ||౩౪||తమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం || రూపేణకాంత్యా-అగ్రేద్యోతమానమివస్థితం - ఇషోః పాతాత్ అతివృత్తంఅతిక్రాంతం-శంకితమివేత్యన్వయః - ధనుష్పాణింద్రష్ట్వాశంకితమివేత్యనేనదనుష్పాణిదర్శనాదన్యమృగాణామివాస్యశోభానభవతీతిశబ్దః ప్రయుజ్యతే - యద్వారామాత్ భయంశంకమానంసత్ ఉత్పతంతమివస్థితం - వస్తుతస్తత్రావ్యదర్శనాదితిభావః - లోభయానం హస్తప్రాప్తమివదృశ్యమానమిత్యర్థః - దృశ్యమానమితి కేషుచిద్దృశ్యమానం కేషుచిదదృశ్యం-అంపవభిన్నాభ్రైస్సంవీతంవ్యాప్తం చంద్రమండలమివస్థితం - శారదమితిమేఘశకలసంవాపసార్థమ్ముక్తం ౬౭ || ముహూర్తాదితి || సమీపేముహూర్తాత్ ముహూర్తేనాదృశ్యతే - దూరాత్ దూరంముహుః ప్రకాశతే - అంపిసండక్తరీత్యా-దర్శనాదర్శనాత్ దర్శనాదర్శనాభ్యాం సుదూరమపాకర్షత్ ఆకృష్టవాన్

మాశ్రమస్థేనసీతయా ||౫౦|| యావత్పృషతమేకేనసాయకేననిహన్మ్యహమ్ || ౫౧ || పృషతంచర్మచాదాయశీఘ్రమేష్యామిలక్ష్మణ || ౫౨|| ప్రదక్షిణేనాతిబలేనపక్షిణాజటాయుషాబుద్ధిమతాచలక్ష్మణ | భవాప్రమత్తఃపరిగృహ్యమైథిలీం ప్రతిక్షణంసర్వతఏవశంకితః || ౫౩ || ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే వాల్మీకీయే ఆదికావ్యే అరణ్యకాండే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః

తథాతు తంసమాదిశ్య భ్రాతరంరఘునందనః|బబంధాసింమహాతేజాజాంబూనదమయత్సరుమ్||౧|| తతస్త్రివినతంచాపమాదాయాత్మవిభూషణమ్| ఆబధ్యచకలాపౌద్వౌజగామోదగ్రవిక్రమః||౨|| తంవంచయానోరాజేంద్రమాపతంతంనిరీక్ష్యవై| బభూవాంతర్హితస్త్రాసాత్పునస్సందర్శనేభవత్ ||౩|| బద్ధాసిర్ధనురాదాయప్రదుద్రావయతోమృగః|తంస్మపశ్యతిరూపేణ ద్యోతమానమివాగ్రతః|| ౪ || అవేక్ష్యావేక్ష్యధావంతంధనుష్పాణిర్మహావనే| అతివృత్తమిషోఃపాతాల్లోభయానంకదాచన|| ౫ ||శంకితంతుసముద్భ్రాంతముత్పతంతమివాంబరే | దృశ్యమానమదృశ్యంచవనోద్దేశేషుకేషుచిత్ ||౬||ఛిన్నాభ్రైరివసంవీతంశారదంచంద్రమండలమ్||౭|| ముహూర్తాదేవదదృశే ముహుర్దూరాత్ప్రకాశతే || ౮ | దర్శనాదర్శనాదేవసోపాకర్షతరాఘవమ్| సుదూరమాశ్రమస్యాస్యమారీచోమృగతాంగతః|| ౯|| ఆసీత్క్రుద్ధస్తుకాకుత్స్థోవివశస్తేనమోహితః|అథావతస్థేసంభ్రాంతశ్ఛాయా

చ్ఛాయావిద్యమానత్వాన్నస్తు రక్షిత్వాస్సచమహానయిష్యామీతిభావః || ౪౭ - అప్రమత్తేనేతి || సీతయాహేతుభూతయా త్వయాఅత్రమస్థేనాపి - త్వయాఅప్రమత్తేనభావ్యం ఆశ్రమే అప్రమత్తస్సన్ సీతాయాః రక్షణం కుర్విత్యర్థః - పృషతంచర్మ ఆదాయేత్యత్రసమథ్యాభావఆర్షః || ౪౯||౫౦||ప్రదక్షిణేనేతి|| ప్రదక్షిణేనప్రకర్షేణదక్షిణస్సమర్థః తేనపక్షిణాజటాయుషాసహఅనుమతేనేతివా ప్రదక్షిణంసర్వతఏవసర్వదిగ్వర్తిరాక్షసాదిభ్యఇత్యర్థః శంకితస్సన్ అప్రమత్తోభవేతిశేషః||౫౦|| ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రిచత్వారింశస్సర్గః

తథేతి || త్సరుఃఖడ్గముష్టిః || ౧ || త్రివినతంశాఙ్గమాత్మవిభూషణంచాపస్యవీరాలంకారత్వాదితిభావః - కలాపౌతూణీరే-ఉదగ్రవిక్రమఃమృగజిఘృక్షయాత్యంతోత్సాహవాన్ || ౨ || తమితి || సందర్శనేభవత్ దృష్టివిషయోభవత్ || ౩౪ ||తంస్మేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం || రూపేణస్వరూపేణ|అగ్రతఃఅగ్రేద్యోతమానమివ-ఇషోః పాతాదతివృత్తంఅతిక్రాంతం - లోభమానంహస్తప్రాప్తమివదృశ్యమానం||౫||శంకితమితి||ఇవశబ్దస్యశంకితమిత్యనేనసంబంధః ధనుష్పాణింద్రష్ట్వాఅస్యమృగాణామివఅస్యశంకానాస్తీతిభావః||౬||

॥౭॥ తసీదితి ॥ వివశః కుతూహలపరవశః - మోహాత్ వంచిత ॥ ౯॥ సతమితి ॥ ఉన్మాదయామాస - ఉన్మాదం చిత్తవిభ్రమః - బహుదూరాకర్షణేన చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః ॥౧౦॥౧౧॥ పునరేవేతి ॥ భూయ అత్యర్థం కుపితో భూత్ ॥౧౨-౧౩॥ సూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ౧౪॥ శరమితి ॥ ప్రథమం మృగరూపస్య శరీరం వినిర్భిద్య తతః మారీచస్య హృదయం తదంతర్వర్తి స్వశరీరం బిభేద ॥౧౫॥ తాళమాత్ర మితి ॥ తాలమాత్రం తాలప్రమాణం - ప్రమాణే ద్వయసజ్ దఘ్నఞ్ మాత్రచ్ ॥ ౧౬॥ మ్రియమాణ ఇతి ॥ సీతా కేనోపాయేన లక్ష్మణ మిహ ప్రస్థాపయేత్ - కేనోపాయేన రావణస్తాం హరేదితి దధ్యౌ చింతయామాస ॥ ౧౭-౧౮॥ సదృశమితి ॥ ప్రాప్తకాలం కాలప్రాప్తం - కాలోచితమిత్యర్థః ఆజ్ఞాయ నిశ్చిత్య ॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ౨౧॥ ౨౨॥ మారీచస్యైవేతి ॥ మాయైషేత్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం ॥ ౨౩॥ హా సీతేత్యాది ॥ హృష్ట తనూరుహః భయాత్ పులకితోఽభూదితి శేషః ॥ ౨౪॥ తత్రేతి ॥ విషాదజం విషాదోత్థం - విషాదో భవిష్యతీత్యుత్పన్నం ॥ ౨౫॥ రాక్షసమితి ॥ హత్వా మరణానుకూలవ్యాపారం కృత్వా - తత్ తదుక్తం స్వరం శ్రుత్వా త్వరమాణో రామః - జనస్థానం జనస్థానస్థస్వాశ్రమముద్దిశ్యాభి

మాశ్రిత్య శాద్వలే ॥ ౯॥ స తమున్మాదయామాస మృగరూపో నిశాచరః। మృగైః పరివృతో వన్యైరదూరాత్ప్రత్యదృశ్యత ॥ ౧౦ ॥ గ్రహీతుకామం దృష్ట్వైనం పునరేవాభ్యధావత। తత్క్షణాదేవ సంత్రాసాత్పునరంతర్హితోఽభవత్ ॥ ౧౧॥ పునరేవ తతో దూరాద్వృక్షషండాద్వినిస్సృతమ్। దృష్ట్వా రామో మహాతేజాస్తం హంతుం కృతనిశ్చయః॥ ౧౨॥ భూయస్తు శరముద్ధృత్య కుపితస్తత్ర రాఘవః॥ ౧౩॥ సూర్యరశ్మిప్రతీకాశం జ్వలంతమరిమర్దనః ॥ ౧౩ ॥ సంధాయ సుదృఢే చాపే వికృష్య బలవద్బలీ। తమేవ మృగముద్దిశ్య శ్వసంతమివ పన్నగమ్ ॥ ౧౪ ॥ ముమోచ జ్వలితం దీప్తమస్త్రం బ్రహ్మవినిర్మితమ్ ॥ ౧౪॥ స భృశం మృగరూపస్య వినిర్భిద్య శరోత్తమః ॥ ౧౫ ॥ మారీచస్యైవ హృదయం బిభేదాశనిసన్నిభః। తాళమాత్రమథోత్ప్లుత్య న్యపతత్స శరాతురః॥ ౧౫॥ వినదన్భైరవం నాదం ధరణ్యామల్పజీవితః॥ ౧౬॥ మ్రియమాణస్తు మారీచో జహౌ తాం కృత్రిమాం తనుమ్ ॥ ౧౬ ॥ స్మృత్వా తద్వచనం రక్షో దధ్యౌ కేన తు లక్ష్మణమ్ ॥ ౧౭॥ ఇహ ప్రస్థాపయేత్సీతా తాం శూన్యే రావణో హరేత్ ॥ ౧౭ ॥ స ప్రాప్తకాలమాజ్ఞాయ చకార చ తతః స్వరమ్॥ ౧౮ ॥ సదృశం రాఘవస్యైవ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ॥ ౧౯ ॥ తేన మర్మణి నిర్విద్ధః శరేణానుపమేన చ ॥ ౧౯ ॥ మృగరూపం తు తత్త్యక్త్వా రాక్షసం రూపమాత్మనః। చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజన్॥ ౨౦॥ తతో విచిత్రకేయూరః సర్వాభరణభూషితః। హేమమాలీ మహాదంష్ట్రో రాక్షసోఽభూచ్ఛరాహతః ॥ ౨౧॥ తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ రాక్షసం ఘోరదర్శనమ్। రామో రుధిరసిక్తాంగం వేష్టమానం మహీతలే॥ ౨౨ ॥ జగామ మనసా సీతాం లక్ష్మణస్య వచః స్మరన్ ॥ ౨౨ ॥ మారీచస్యైవ మాయైషా పూర్వోక్తం లక్ష్మణేన తు ॥ ౨౩ ॥ తత్తథా హ్యభవచ్చాద్య మారీచోఽయం మయా హతః॥ ౨౩ ॥ హా సీతే లక్ష్మణేత్యేవమాక్రుశ్య చ మహాస్వరమ్॥ ౨౪॥ మమార రాక్షసః సోఽయం శ్రుత్వా సీతా కథం భవేత్ । లక్ష్మణశ్చ మహాబాహుః కామవస్థాం గమిష్యతి॥ ౨౪॥ ఇతి సంచింత్య ధర్మాత్మా రామో హృష్టతనూరుహః ॥ ౨౪ ॥ తత్ర రామం భయం తీవ్రమావివేశ విషాదజమ్॥ ౨౫॥ రాక్షసం మృగరూపం తం హత్వా శ్రుత్వా చ తత్స్వరమ్॥ ౨౫॥ నిహత్య పృషతం చాన్యం మాంసమాదాయ రాఘవః॥ ౨౬॥ త్వరమాణో జనస్థానం ససారాభిముఖస్తదా ॥ ౨౬ ॥

అపాకర్షణతః ఉన్మాదయామాస - బహుదూరధావనేన చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః ॥ ౭॥ ౯॥ ౧౦॥ ౧౧॥ ౧౨॥ భూయ ఇతి ॥ భూయః అత్యర్థం కుపిత ఇత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ స భృశమితి ॥ రూపమితి శేషః - మారీచస్య తదానీం రూపమన్యదీయం హృదయం తు స్వీయమేవ - తథా చాయమర్థః - మృగరూపస్య సదృశం రూపం తస్యాస్వకీయం రూపం భిత్త్వా - పశ్చాత్స్వకీయం హృదయం బిభేదేతి భావః ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ స్మృత్వేతి ॥ తాం మతిం రావణోక్తసీతాలక్ష్మణాపహ్వానోపాయం స్మృత్వా కేన మత్కృతోపాయేనేతి శేషః - సీతా లక్ష్మణం ప్రేషయేత్ - తాం సీతాం శూన్యే రావణో హరేదితి దధ్యావితి యోజనా ॥ ౨౨ ॥ మారీచస్యేతి ॥ ఏషా మారీచస్య మాయేతి లక్ష్మణేన పూర్వం యదుక్తం - తత్తథైవాభవత్ కుతః మారీచ ఏవ మయా హతః ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి ॥ హృష్టతనూరుహః త్రాసా ద్రోమాంచితతనురభవదితి శేషః ॥ ౨౫ ॥ జనస్థానమభిముఖః జనస్థానమధ్యవర్తి నిజాశ్రమముద్దిశ్యేత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామా

ముఖస్సర్గ - ససారయంగా - అత్ర సార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః ||౨౭|| ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖ లాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః

అస్థానేభయశంకినా జానక్యాపి సుహృజ్జనమ్ | ధిక్కృత్య నిందితం రామం సీతా పూర్వమిహాంబభే || ఆర్తస్వరంత్విత్యాది || భర్తుః భర్తుస్స్వరస్య || నహీతి || హృదయం మనః జీవితం ప్రాణం. వాశబ్దస్సముచ్చయే స్థానే స్వస్థానే నావతిష్ఠత ఇతి భావః - శరణైషిణం రక్షకాన్వేషిణం - గోవృషమితి సామాన్యవిశేషయోః ప్రయోగః కరికలభవత్ ఇతి సీతాలక్ష్మణముపాలభత ఇతి సంబంధః ||౩|| న జగామేతి || శాసనం అప్రమత్తేన త్వయా భావ్యమిత్యాద్యుక్తం ||౪|| సౌమిత్ర ఇతి || మిత్రరూపేణోపలక్షితః - యావన్మిత్రసదృశః - క్రియయా శత్రురిత్యర్థః - నాత్రవక్రియాం దర్శయతి ||౫|| ఇచ్ఛసీతి || ఇచ్ఛాయాం హేతుమాహ మత్కృత ఇతి - మత్పరిగ్రహార్థమిత్యర్థః - లోభాదిత్యాహ లోభాదితి - లోభో మల్లోభేచ్ఛా || ౬ || ౭ || త్వద్రక్షణం విహాయ కథం గమిష్యామీత్యత్రాహ కింహీతి || యో రామః ప్రధానం యస్య స యత్ప్రధానస్త్వమిహాగతః తస్మిన్ రామే - సంశయం ప్రాణసంశయమాపన్నే సతి - ఇహ మయాపదే - తిష్ఠంత్యా మయా కిం కార్యం న కిమపీత్యర్థః ||౮|| ౯ ||౧౦||౧౧||౧౨|| అవధ్య ఇతి || ఏవముక్తప్రకారం పరుషభాషణం - రాఘవం వినా - స్థితాం త్వామిత్యన్వయః ||౧౩|| అనివార్యమితి || సముద్యుక్తైః సన్నాహవద్భిః - సేశ్వరైః సేంద్రైః ||౧౪|| హృదయమితి || నిర్వృతం నిర్దుఃఖం ||౧౫|| న చేతి || తస్య రామస్య - నాయం స్వరః - అపితు కేనచిత్ స్వేన మాయయా విచిత్రశక్త్యా కృతః వస్తుతస్తు మారీచస్యైవేయం మాయేత్యా

✽ ✽ ✽ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః ✽ ✽ ✽

ఆర్తస్వరం తు తం భర్తుర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే | ఉవాచ లక్ష్మణం సీతా గచ్ఛ జానీహి రాఘవమ్ |

|| ✽ || నహి మే హృదయం స్థానే జీవితం వావతిష్ఠతి | క్రోశతః పరమార్తస్య శ్రుతశ్శబ్దో మయా భృశమ్ ✽ ||
ఆక్రందమానం తు వనే భ్రాతరం త్రాతుమర్హసి | తం క్షిప్రమభిధావ త్వం భ్రాతరం శరణైషిణమ్ ✽ ||
రక్షసాం వశమాపన్నం సింహానామివ గోవృషమ్ ||౩|| న జగామ తథోక్తస్తు భ్రాతురాజ్ఞాయ శాసనమ్ ||
✽ || తమువాచ తతస్తత్ర కుపితా జనకాత్మజా || ౪ || సౌమిత్రే మిత్రరూపేణ భ్రాతుస్త్వమసి శత్రువత్ || ✽ || యస్త్వమస్యామవస్థాయాం భ్రాతరం నాభిపత్స్యసే || ౫ || ఇచ్ఛసి త్వం వినశ్యంతం రామం లక్ష్మణ మత్కృతే || ✽ || లోభాత్తు మత్కృతే నూనం నానుగచ్ఛసి రాఘవమ్ ||౬|| వ్యసనం తే ప్రియం మన్యే స్నేహో భ్రాతరి నాస్తి తే || ✽ || తేన తిష్ఠసి విస్రబ్ధస్తమపశ్యన్మహాద్యుతిమ్ || ౭ || కిం హి సంశయమాపన్నే తస్మిన్నిహ మయా భవేత్ || ✽ || కర్తవ్యమిహ తిష్ఠంత్యా యత్ప్రధానస్త్వమాగతః ||౮ ||
ఇతి బ్రువాణాం వైదేహీం బాష్పశోకపరిప్లుతామ్ || ✽ || అబ్రవీల్లక్ష్మణస్త్రస్తాం సీతాం మృగవధూమివ ||
౯ || పన్నగాసురగంధర్వదేవమానుషరాక్షసైః || ✽ || అశక్యస్తవ వైదేహి భర్తా జేతుం న సంశయః ||
౧౦ || దేవి దేవమనుష్యేషు గంధర్వేషు పతత్రిషు || ✽ || రాక్షసేషు పిశాచేషు కిన్నరేషు మృగేషు చ ||
దానవేషు చ ఘోరేషు న స విద్యేత శోభనే || ✽ || యో రామం ప్రతియుధ్యేత సమరే వాసవోపమమ్ ||౧౨||
అవధ్యస్సమరే రామో నైవం త్వం వక్తుమర్హసి | ✽ || న త్వామస్మిన్ వనే హాతుముత్సహే రాఘవం వినా
౧౩ || అనివార్యం బలం తస్య బలైర్బలవతామపి || ✽ || త్రిభిర్లోకైస్సముద్యుక్తైస్సేశ్వరైరపి సామరైః ||౧౪|| హృదయం నిర్వృతం తేఽస్తు సంతాపస్త్యజ్యతామయమ్ || ✽ || ఆగమిష్యతి తే భర్తా శీఘ్రం హత్వా మృగోత్తమమ్ || ౧౫ || న చ తస్య స్వరో వ్యక్తం మాయయా కేనచిత్కృతః || ✽ || గంధర్వనగరప్ర

భూషణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః ✽ ✽ ✽
౧ || ౨ || ౩ || జగామేతి || భ్రాతురాజ్ఞాయ శాసనమితి || అప్రమత్తేన త్వయా భావ్యమిత్యాదిరూపం || ౪ || ౫ || ఇచ్ఛసీతి || మత్కృతే మదర్థం || ౬ || వ్యసనమితి || విస్రబ్ధ నిశ్చింత || ౭ || త్వద్రక్షణం విహాయ కథం గమిష్యామీత్యత్రాహ కింహీతి యత్ప్రధానస్త్వమిహాగతః యో రామః ప్రధానం యస్య సః యత్ప్రధానస్తస్మిన్ రామే - సంశయం ప్రాణసంశయమాపన్నే ప్రాప్తే సతి ఇహ అత్ర స్థితయా మయా కిం కర్తవ్యం న కిమపి - మద్రక్షణేన ప్రయోజనం నాస్తి - శ్రీరామం వినా అహం క్షణమపి న జీవిష్యామీతి భావః ||౧౫|| ✽ || గంధర్వ

గంధర్వేతి - తస్య రక్షసః మృగీభూతస్య రక్షసః - సా స్వరః - మాయాపేక్షయా స్త్రీత్వం - గంధర్వనగరప్రఖ్యా గంధర్వనగరతుల్యా మాయా - యద్వా సా మృగరూపా గంధర్వనగరం నామ మేఘాదావారోపితం ప్రాసాదవనాదికం తత్ కదాచిద్దృశ్యతే తద్యథా వ్యామోహజనకం తథా చిత్రవస్తురూపా పరవ్యామోహజనికా కాచిచ్ఛక్తిర్మాయా - సా తస్య రక్షసో మారీచస్యాస్తి - యయా ముహ్యసీత్యర్థః - గంధర్వనగరం ప్రోక్తమింద్రజాలం మనీషిభిరిత్యభిధానం ॥౧౬॥ న్యాసేతి ॥ న్యాసభూతాసి నిక్షేపరూపాసి - కేన నిక్షిప్తేత్యత ఆహ రామేణ మయి న్యస్తేతి ॥౧౭॥ కృతవైరా ఇతి ॥ ఖరస్య స్వామినో నిధనాత్ జనస్థానవధో యః తం ప్రతి వయమేతైర్నిశాచరైః కృతవైరాః - ఏతే అస్మాసు వైరమాచరితవంత ఇత్యర్థః ॥౧౮॥ కింతత ఇత్యత్రాహ రాక్షసా ఇతి ॥ వాచో విసృజంతి అస్మన్మోహనార్థమితి శేషః ॥౨౦॥ అనార్యేతి ॥ అనార్య దుశ్శీల - అకరుణారంభ దయాప్రవృత్తిరహిత - తత్ర యుక్తిమాహ రామస్యేతి - తేన అనార్యత్వాదికారణేన రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వాపి ఏతాని పూర్వోక్తవచనాని ప్రభాషసే ॥౨౧॥ నైతదితి ॥ ప్రచ్ఛన్నచారిషు త్వద్విధేషు సపత్నేషు పాపం భవేదితి యత్ ఏతన్న చిత్రం - నృశంసత్వాదికమత్ర హేతుత్వేనోపాత్తం ॥౨౩॥ సుదుష్ట ఇతి ॥ ప్రయుక్తః ప్రేషితః ॥౨౪॥ తన్న సిధ్యతీతి ॥ పృథగ్జనం క్షుద్రపురుషం ॥౨౫॥ ఇత్యుక్తం పరుషం వాక్యమితి ॥ అత్ర వృథా సెదుహోనీనామితి కర్మణ్యప్రదానే ద్వితీయా - సీతాపారుష్యేణ ప్రతిపారుష్యాదిరాహిత్యం సూచయితుం విజితేంద్రియ ఇతి ॥౨౬॥ ఉత్తరమితి ॥ అప్రతిరూపం అత్యంతానుచితం - విముక్తధర్మాః పరిత్యక్తవినయాదిధర్మాః చపలాః చంచలచిత్తాః - తీక్ష్ణాః క్రూరహృదయాః - భేదకరాః పరస్పరస్నేహకార్యవిచ్ఛేదకరాః ॥౩౦॥ ఉపశృణ్వంత్వితి ॥ మే సాక్షిభూతాః వనేచరాః న్యాయవాదీ అహం - త్వయా అన్యాయం పరుషం యథా ఉక్తః తథా ఉపశృణ్వంతు ॥౩౧॥ ధిక్త్వామితి ॥ ఉభయత ఎవ తసోరిత్యాదినా ధిగ్యోగే ద్వితీ

ఖ్యా మాయా సా తస్య రక్షసః ॥ ౧౬ ॥ న్యాసభూతాసి వైదేహి న్యస్తా మయి మహాత్మనా ॥ ❈ ॥ రామేణ త్వం వరారోహే న త్వాం త్యక్తుమిహోత్సహే ॥ ౧౭ ॥ కృతవైరాశ్చ వైదేహి వయమేతైర్నిశాచరైః ॥ ❈ ॥ ఖరస్య నిధనాద్దేవి జనస్థానవధం ప్రతి ॥ ౧౮ ॥ రాక్షసా వివిధా వాచో విసృజంతి మహావనే ॥ ❈ ॥ హింసావిహారా వైదేహి న చింతయితుమర్హసి ॥ ౧౯ ॥ లక్ష్మణేనైవముక్తా సా క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా ॥ ❈ ॥ అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవాదినమ్ ॥ ౨౦ ॥ అనార్య కరుణారంభ నృశంస కులపాంసన ॥ ❈ ॥ అహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహత్ । రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా తేనైతాని ప్రభాషసే ॥ ౨౧ ॥ నైతచ్చిత్రం సపత్నేషు పాపం లక్ష్మణ యద్భవేత్ । త్వద్విధేషు నృశంసేషు నిత్యం ప్రచ్ఛన్నచారిషు ॥ ౨౨ ॥ సుదుష్టస్త్వం వనే రామమేకమేకోఽనుగచ్ఛసి । మమ హేతోః ప్రతిచ్ఛన్నః ప్రయుక్తో భరతేన వా ॥ ౨౩ ॥ తన్న సిధ్యతి సౌమిత్రే తవాపి భరతస్య వా । కథమిందీవరశ్యామం పద్మపత్రనిభేక్షణమ్ ॥ ❈ ॥ ఉపసంశ్రిత్య భర్తారం కామయేయం పృథగ్జనమ్ ॥ ౨౪ ॥ సమక్షం తవ సౌమిత్రే ప్రాణాంస్త్యక్ష్యే న సంశయః ॥ ❈ ॥ రామం వినా క్షణమపి న హి జీవామి భూతలే ॥ ౨౫ ॥ ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం సీతయా రోమహర్షణమ్ ॥ ❈ ॥ అబ్రవీల్లక్ష్మణస్సీతాం ప్రాంజలిర్విజితేంద్రియః ॥ ౨౬ ॥ ఉత్తరం నోత్సహే వక్తుం దైవతం భవతీ మమ ॥ ❈ ॥ వాక్యమప్రతిరూపం తు న చిత్రం స్త్రీషు మైథిలి । స్వభావస్త్వేష నారీణామేవం లోకేషు దృశ్యతే ॥ ❈ ॥ విముక్తధర్మాశ్చపలాస్తీక్ష్ణా భేదకరాః స్త్రియః । న సహే హీదృశం వాక్యం వైదేహి జనకాత్మజే ॥ ❈ ॥ శ్రోత్రయోరుభయోర్మధ్యే తప్తనారాచసన్నిభమ్ ॥ ౩౦ ॥ ఉపశృణ్వంతు మే సర్వే సాక్షిభూతా వనేచరాః ॥ ❈ ॥ న్యాయవాదీ యథా న్యాయముక్తోఽహం పరుషం త్వయా ॥ ౩౧ ॥

గరప్రఖ్యేతి ॥ గంధర్వనగరమింద్రజాలం - యద్వా మేఘాదావారోపితం ప్రాసాదవనాదికం - తత్కదాచిద్దృశ్యతే - తద్యథా వ్యామోహజనకం - ఏవం చిత్రవస్తురూపేణ పరవ్యామోహజనికా కాచిచ్ఛక్తిర్మాయా సా తస్య రక్షసో మారీచస్యాస్తి యయా ముహ్యసీత్యర్థః ॥౧౭॥ కృతవైరా ఇతి ॥ జనస్థానవధం జనస్థానకరణరూపం ప్రతిపద్య - ఖరస్య నిధనాత్ - సంహారాత్ ఆరభ్యేత్యర్థః ॥ ❈ ॥ ల్యబ్లోపే పంచమీ - హే ... నిశాచరైః - కృతవైరాః - అస్మాసు వైరమాచరితవంత ఇత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ రాక్షసా ఇతి ॥ తస్మాదేవ - హింసావిహారాః స్తైనిర్గా వాచో విసృజంతి - ప్రబలానేకరక్షోయుద్ధే వ్యప్రతిహతశక్తిసంపన్నస్య శ్రీరామస్య పురతః స్థాతుమశక్తాః మాయావినో హింసావిహారా నివిధా వాచో విసృజంతి - ॥ ౨౦ ॥ అనార్యేతి ॥ అకార్యకరణారంభ అకృత్యకరణోద్యుక్త ॥ ౨౬ ॥ ❈ ॥ విముక్తేతి ॥ తీక్ష్ణాః క్రూరహృదయాః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ఉపశృణ్వంత్వితి ॥ మే - వాక్యమితి శేషః వనేచరాః దేవాః అన్యాయం పరుషం త్వయోక్తః ॥

యా ॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ గోదావరీమిత్యాది ॥ ఆబంధిష్యే ఉద్బంధనం కరిష్యామి - విషమేత్యాది విషమస్థలే - పాతేనేతి శేషః ॥ స్పృశేస్పృశామి ॥ ౩౭ ॥ ఇతీతి ॥ ఆక్రుశ్య వినిద్య ॥ ౩౮ ॥ తామితి ॥ భర్తురన్తరంతరం కించిదువాచేతి - త్వాస్స నవ్యాజేన గమనవిళం బంకరోతీతి కోపేనేతి శేషః ॥ ౩౯ ॥ తతస్త్వితి ॥ కించిదితి కోపమిశ్రత్వాత్ కించిత్ప్రణామః బహుశోన్వీక్షమాణ ఇతి - కథమేనామేకాకినీం త్యక్త్వా గమిష్యామీత్యనుశయేన బహుశోన్వీక్షణం - ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ - అస్మిన్ సర్గే సార్ధచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౪౦ ॥
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః ॥

అథ సీతాయాః లక్ష్మణవిషయపరుషభాషణప్రదర్శనాయ త్యక్తా దశశిఖిస్సర్గః - రావణప్రలోభనమాహ షట్చత్వారింశే - తయా పరుషమిత్యాది ॥ వికాంక్షన్ అనిచ్ఛన్నేవ - రామముద్దిశ్య ప్రతస్థే నచిరాదివ అవిలంబితమేవ - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే ఇతివా యథా త్వాం నచిరాదివ - సీతాత్యాగాసహిష్ణుతయా పాదౌ పశ్చాదాకర్షతః - రామప్రాప్తిత్వరాతు పురతః కర్షతీతి విశద్వస్యభావః ॥ ౧ ॥ తదితి ॥ ఆస్థితః అవకాశం ప్రతీక్షమాణః స్థితో దశగ్రీవః - తదేవ అంతరం అవకాశం ఆసాద్య వైదేహీం అభిచక్రామ అభిముఖ్యేనాజగామ పరివ్రాజకో భిక్షుః తిస్వరూపం లింగం ధారయతీతి పరివ్రాజకరూపధృత్ ॥ ౨ ॥ పరివ్రాజకలింగాన్యాహ శ్లక్ష్ణేతి ॥ శిఖీ - అదంతత్వాభావేపి త్రిదండ్యాదిత్వాదినిః - ఛత్రీత్యత్ర చాత్యన్తేర నిత్యత్వేన యణభావః - ఉపానహ్యత్ర ఆనిరాషన యష్టిః త్రిదండం శిఖీత్యనేన సాహచర్యాత్ - అత్ర దమనప్రధానజనకకులవందిన్యా సీతాయా విశ్వాసాయ దృశ్యత్వాదితమేవ యతిలింగమితి దర్శితం - తథాహ సాంగిరాః - యతేలింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః । బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతునివారణం ॥ శిక్యం పాత్రం బ్రసిస్త్రైవ కౌపీనం కటివేష్టనం

ధిక్త్వామద్య ప్రణశ్య త్వం యన్మామేవం విశంకసే ॥ స్త్రీత్వం దుష్టం స్వభావేన గురువాక్యే వ్యవస్థితమ్ ॥ ౩౨ ॥ గమిష్యే యత్ర కాకుత్స్థస్స్వస్తి తేస్తు వరాననే । రక్షంతు త్వాం విశాలాక్షి సమగ్రా వనదేవతాః ॥ ౩౩ ॥ నిమిత్తాని హి ఘోరాణి యాని ప్రాదుర్భవంతి మే । అపి త్వాం సహ రామేణ పశ్యేయం పునరాగతః ॥ ౩౪ ॥ నవేత్యేతన్న జానామి వైదేహి జనకాత్మజే । లక్ష్మణేనైవముక్తా సా రుదంతీ జనకాత్మజా ॥ ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం తీవ్రం బాష్పపరిప్లుతా ॥ ౩౫ ॥ గోదావరీం ప్రవేక్ష్యామి వినా రామేణ లక్ష్మణ । ఆబంధిష్యేథవా త్యక్ష్యే విషమే దేహమాత్మనః ॥ పిబామి వా విషం తీక్ష్ణం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనమ్ । న త్వహం రాఘవాదన్యం పదాపి పురుషం స్పృశే ॥ ౩౬ ॥ ఇతి లక్ష్మణమాక్రుశ్య సీతా దుఃఖసమన్వితా । పాణిభ్యాం రుదతీ దుఃఖాదుదరం ప్రజఘాన హ ॥ ౩౮ ॥ తామార్తరూపాం విమనా రుదంతీం సౌమిత్రిరాలోక్య విశాలనేత్రామ్ । ఆశ్వాసయామాస నచైవ భర్తుస్తం భ్రాతరం కించిదువాచ సీతా ॥ ౩౯ ॥ తతస్తు సీతామభివాద్య లక్ష్మణః కృతాంజలిః కించిదభిప్రణమ్య చ । అన్వీక్షమాణో బహుశశ్చ మైథిలీం జగామ రామస్య సమీపమాత్మవాన్ ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే ఆరణ్యకాండే - పంచచత్వారింశస్సర్గః ॥

తయా పరుషముక్తస్తు కుపితో రాఘవానుజః । స వికాంక్షన్ భృశం రామం ప్రతస్థే నచిరాదివ ॥ ౧ ॥ తదాసాద్య దశగ్రీవః క్షిప్రమంతరమాస్థితః । అభిచక్రామ వైదేహీం పరివ్రాజకరూపధృత్ ॥ ౨ ॥ శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతః శిఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ । వామే చాంసేవసజ్యాథ శుభే యష్టికమండలూ ॥ పరివ్రాజ

౩౧ ॥ ధిగితి ॥ త్వం ప్రణశ్య నాశం ప్రాప్నుహి - యస్మాద్గురువాక్యే వ్యవస్థితం మామేవం విశంకసే - అతఏవ స్త్రీత్వం స్వభావేన దుష్టం ॥ ౩౨ ॥ పూర్వం ధిక్త్వామద్య ప్రణశ్యేత్యక్త్వా మత్సరణేన తస్యాః మంగళమాశాస్తే స్వస్తీత్యాదినా ॥ ౩౩ ॥ అపి త్వామితి ॥ రామేణ సహ త్వాం పశ్యేయం ॥ నవేత్యేతన్న జానామీతి ॥ నిమిత్తానాం తాదృశత్వాదితి భావః ॥ ౩౫ ॥ ఆబంధిష్యే ఉద్బంధనం కరిష్యామీతి ॥ విషమే భృగ్వాదివిషమప్రదేశే ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥ ౩౮ ॥ ౩౯ ॥ తత ఇతి ॥ అభివాద్య నమస్కృత్య అభిప్రణమ్య ప్రహ్వీభూయ అన్వీక్షమాణః కథమేనాం రామేణ వినా కృత్వా గమిష్యామిత్యాశయేన బహుశో నిరీక్షణం ॥ ౪౦ ॥
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపకాఖ్యాయాం ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచచత్వారింశస్సర్గః ॥

తయేతి ॥ నచిరాదివ శీఘ్రమేవేత్యర్థః ॥ ౧ ॥ తదేతి ॥ అంతరం రామలక్ష్మణయోరపసరణరూపమవకాశమిత్యర్థః - అభిచక్రామ వైదేహీం - వైదేహీమన్వపద్యత తామాససాదేత్యర్థః - ఉపసృష్టేన వైదేహీమభ్యగచ్ఛత వైదేహీమిత్యేతాః క్రియాః ప్రత్యాసత్తి

నమ్ । యస్సై వ్రతద్వయ లేరింగం సయతి సంచరన్ ॥ పరివ్రాజకరూపేణ ఐన్యసెన ప్రవ్రాజకాదిక ముక్తం ప్రముఖ గమనదిర్భ్రశికా ద్యాకర్ణ ఖేతాత్ పున పునః క్రియా పదప్రయోగః ॥ ౩ ॥ తామితి । భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం - మహత్తమః కృష్ణ తోపమా - సంధ్యా ముఖం మహత్తమసో సంభవాత్ ॥ ౪ ॥ తామితి । గ్రహః - అంగారక శనైశ్చరో వా సరోహిణీమివ భృశదారుణో రావణస్తామపశ్యత్ - యథా లోకానాం మహాన్ గ్రహసంక్షణాత్ లోకానర్థః తథా రావణస్య సీతావీక్షణమితి భావః ॥ ౫ ॥ దారుణత్వం ప్రకటయతి తముగ్రమితి ॥ ౬ ॥ శీఘ్రస్రోతా ఇతి ॥ శీఘ్రస్రోతాః శీఘ్రప్రవాహా - వీక్షంతం పశ్యంతం స్తిమితమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౭ ॥ రామస్యేతి ॥ రామస్యాంతరం ప్రేప్సుః విశ్లేషాన్వేషీ - తదంతరే తస్మిన్నవకాశే - ప్రథమం సీతాముద్దిశ్య గమనం అథాశ్రమసమీప గమనం - తతస్సీతాయాః సంతతస్సన్నికర్షగమనమితి క్రమః ॥ ౮ ॥ అథాభిముఖగమనమాహ అభవ్య ఇతి ॥ అభవ్యః దుర్జనః - భవ్యరూపేణ సుజనరూపేణ - అనుశోచతీమితి - చిత్రామిత్యనేన సీతాయాః స్వాతిస్వభావ ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ పాపః అంతః పాపాత్మా - భవ్యరూపేణ బాహ్యాకారేణోపలక్షితః ॥ ౧౦ ॥ శుభామిత్యాది ॥ బాష్పశోకాభిపీడితాం రామాదర్శనస్వరశ్రవణేన బాహ్యాభ్యంతర రాస్వాస్థ్యవతీం - పీతకౌశేయం వస్త్రమ్ ఇతి పీతకౌశేయవాసినీం - దుష్టం తాత్పర్యమ్ - అభ్యగచ్ఛత పూర్వస్మాదపి సన్నికర్షం ప్రాప్తః ॥ ౧౨ ॥ స ఇతి ॥ బ్రహ్మఘోషః ఉపనిషదమావర్తయేదిత్యుక్తః పరివ్రాజకోచిత వేదఘోషం - ప్రశ్రితం వినయాన్వితం - రహితే విజనప్రదేశే ॥ ౧౩ ॥ తామితి ॥ లోకేషూత్తమాం స్త్రియమిత్యన్వయః - ప్రశ్రితం వాక్యమబ్రవీదిత్యస్యైవ వివరణం ప్రశశంసేతి ॥ ౧౪ ॥ కా త్వమితి ॥ కాంచనవర్ణాభే కాంచనవర్ణతుల్యవర్ణే - కమలానాం మాలాం బిభ్రతీ పద్మినీవ స్థితా - పద్మతుల్యముఖనయనపాణిపాదవిశిష్టత్వాదితి భావః ॥ ౧౫ ॥ హ్రీరితి ॥ హ్రీః విష్ణుపత్నీ భూమిః - హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యా వితి శ్రుతేః । శ్రీః కమలా లక్ష్మీః కాంత్యధిష్ఠానదేవతా రతిః మన్మథస్త్రీ - స్వైరచారిణీ స్వతంత్రా ॥ ౧౬ ॥ సమా ఇతి ॥ సమాః నైమ్న్యౌన్నత్యరహితాః - శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతి తేషామితి శిఖరిణః - ప్రశంసాయామినిః కుందకుట్మలవత్ ప్రశస్తాగ్రా ఇత్యర్థః స్నిగ్ధాః మసృణాః రక్తాంత ... తాం తే జఘనం కటిపురోభాగః - పశ్చాన్నితంబః స్త్రీకట్యాం క్లీబే తు జఘనం పురః ఇత్యమరః ॥ ౧౮ ॥ ఏతావితి ॥ ఉపచితౌ

కరూపేణ వైదేహీం సముపపద్యత ॥ ౩ ॥ తామాససాదాతిబలో భ్రాతృభ్యాం రహితాం వనే ॥ ❈ ॥ రహితాం చంద్రసూర్యాభ్యాం సంధ్యామివ మహత్తమః ॥ ౪ ॥ తాం పశ్యత్తతో బాలాం రామపత్నీం యశస్వినీమ్ ॥ ❈ ॥ రోహిణీం శశినా హీనాం గ్రహవద్భృశదారుణః ॥ ౫ ॥ తముగ్రం పాపకర్మాణం జనస్థానరుహా ద్రుమాః ॥ ❈ ॥ సమీక్ష్య న ప్రకంపంతే న ప్రవాతి చ మారుతః ॥ ౬ ॥ శీఘ్రస్రోతాశ్చ తం దృష్ట్వా వీక్షంతం రక్తలోచనమ్ ॥ ❈ ॥ స్తిమితం గంతుమారేభే భయాద్గోదావరీ నదీ ॥ ౭ ॥ రామస్య త్వంతరం ప్రేప్సుర్దశగ్రీవస్తదంతరే ॥ ❈ ॥ ఉపతస్థే చ వైదేహీం భిక్షురూపేణ రావణః ॥ ౮ ॥ అభవ్యో భవ్యరూపేణ భర్తారమనుశోచతీమ్ ॥ ❈ ॥ అభ్యవర్తత వైదేహీం చిత్రామివ శనైశ్చరః ॥ ౯ ॥ స పాపో భవ్యరూపేణ తృణైః కూప ఇవావృతః ॥ ❈ ॥ అతిష్ఠత్ప్రేక్ష్య వైదేహీం రామపత్నీం యశస్వినీమ్ ॥ ౧౦ ॥ శుభాం రుచిరదంతోష్ఠీం పూర్ణచంద్రనిభాననామ్ ॥ ❈ ॥ ఆసీనాం పర్ణశాలాయాం బాష్పశోకాభిపీడితామ్ । స తాం పద్మపలాశాక్షీం పీతకౌశేయవాసినీమ్ ॥ ❈ ॥ అభ్యగచ్ఛత వైదేహీం దుష్టచేతా నిశాచరః ॥ ౧౨ ॥ స మన్మథశరావిష్టో బ్రహ్మఘోషముదీరయన్ ॥ ❈ ॥ అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపః ॥ ౧౩ ॥ తాముత్తమాం స్త్రియం లోకే పద్మహీనామివ శ్రియమ్ ॥ ❈ ॥ విభ్రాజమానాం వపుషా రావణః ప్రశశంస హ ॥ ౧౪ ॥ కా త్వం కాంచనవర్ణాభే పీతకౌశేయవాసిని ॥ ❈ ॥ కమలానాం శుభాం మాలాం పద్మినీవ హి బిభ్రతీ ॥ ౧౫ ॥ హ్రీః కీర్తిః శ్రీః శుభా లక్ష్మీరప్సరా వా శుభాననే ॥ ❈ ॥ భూతిర్వా త్వం వరారోహే రతిర్వా స్వైరచారిణీ ॥ ౧౬ ॥ సమాః శిఖరిణః స్నిగ్ధాః పాండురా దశనాస్తవ ॥ ❈ ॥ విశాలే విమలే నేత్రే

శేషవివక్షయా పునః పునః ప్రయుజ్యంతే ॥ ౪ ॥ తామితి ॥ గ్రహవత్ అంగారకాదివత్ - తదంతరే తస్మిన్ అవకాశే ॥ ౮ ॥ అభవ్య ఇతి ॥ భవ్యరూపేణ సాధురూపేణోపలక్షిత ॥ ౧౦ ॥ శుభామితి ॥ బాష్పశోకాభిపీడితాం బాష్పేణ శోకేన చ అభిపీడితాం ॥ ౧౨ ॥ స ఇతి ॥ బ్రహ్మఘోషం పరివ్రాజకోచితం వేదఘోషం రహితే రామలక్ష్మణాభ్యాం రహితే సమయే ॥ ౧౪ ॥ హ్రీరితి ॥ హ్రీః ప్రభృతయో విష్ణుశక్తివిశేషాః ॥ ౧౬ ॥

ఉన్నతౌ-వృత్తౌ వర్తులౌ సంహతౌ అన్యోన్యసంశ్లిష్టౌ సమ్యక్ప్రకృష్టం వల్గితం చలనం యయోస్తౌ సంప్రవల్గితౌ గురుత్వోన్నతత్వాభ్యాం కించిచ్చలంతావివస్థితావిత్యర్థః - పీనోన్నతముఖౌ - క్వచిత్ స్తనయోః పీనత్వేప్యగ్రే ఔన్నత్యం పీనత్వం చ న స్తః తథా న భవత ఇమౌ కింతు పీనం ఉన్నతం చ ముఖం యయోస్తౌ - కాంతౌ కామ్యమానౌ మణిప్రవేకాభరణౌ మణిప్రవేకాః మణిశ్రేష్ఠాః ప్రవేకానుత్తమోత్తమా ఇత్యమరః । తేమూ(?)ర్త్మకాః ఆభరణం యయోస్తౌ - రుచిరౌ శోభమానౌ - సూక్ష్మతరకౌశేయోత్తరీయచలనవశేన హారాద్యుపలక్షితప్రకారోదరత్వేనావర్ణ్యతే ॥౧౯॥ చారుస్మితేతి ॥ చారవో దంతా యస్యాస్సా చారుదతీ - అచ్ఛోపంతస్య దత్రాదేశః ఛందోవత్సూత్రభావేన ఛందసి చేతి సూత్రేణ సమాసాంతో దంతస్య దత్రాదేశో వా - ఉగితశ్చేతి ఙీప్ - సమా ఇత్యాదిని పూర్వోక్తస్య సామాన్యోక్తిరియం చారుస్మితత్వనిర్వాహాయ - విలాసాంభస్థాననియం - అతో నన్యూనోపమా ॥౨౦॥ కరాంతేతి ॥ కరాంతేన కరతలాంగుష్ఠప్రదేశినీచక్రమానేన మితం పరిచ్ఛిన్నం మధ్యం యస్యాస్సా - సంహతస్తనేతి పూర్వం సంహతావిత్యుక్తకల్పేపి పునరుక్తిః దుర్లభలక్షణత్వవిస్మయేన ॥౨౧॥ నైవేతి ॥ ఏవంరూపా దేవీ దేవస్త్రీ - దేవలోకేన దృష్టా - ఏవముత్తరత్రాప్యూహ్యం నారీ మనుష్యస్త్రీ ॥౨౨॥ రూపమితి ॥ లోకేష్వగ్ర్యం శ్రేష్ఠం రూపం లావణ్యం రూపాదిని కాంతారవాసశ్చ ఉన్మాదయంతి - పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ కిమత్ర తవాగమనమితి నిర్ణయబుద్ధిం న జనయంతీత్యర్థః ॥౨౩॥ సేతి ॥ ప్రతిక్రామ ప్రతినివర్తస్వ - నిలయమితి శేషః. వస్తుం స్థాతుం ॥౨౪॥ ప్రాసాదాగ్రాణీతి ॥ సంపన్నాని సమృద్ధాని - ఆచరితుం సంచరితుం ॥౨౫॥ వరమితి ॥ వరం శ్రేష్ఠం మాల్యాది త్వద్యుక్తం తవ యోగ్యం మన్యే - నతు యాదృశతాదృశం - ఏవముత్తరత్రాపి - యద్వా మాల్యాదికం త్వద్యుక్తం త్వత్సంబద్ధం సత్ వరం ప్రశస్తం భవతీతి మన్యే ॥౨౬॥ కాత్వమితి ॥ త్వం మే దేవతా దేవస్త్రీతి ప్రతిభాసి తత్ర కా త్వం కిం రుద్రాణాం సంబంధినీ - ఉత మరుతాం - ఆహో స్విద్వసూనాం సంబంధినీ - వాకారస్సముచ్చయార్థః - లేనకేమాదిత్యానామిత్యపి ద్రష్టవ్యం ॥౨౭॥ తత్రాపి సంశయనివృత్తిమాహ నేహేతి ॥౨౮॥ భయహేత్వంతరమాహ ఇహేతి ॥ శాఖామృగాః వానరాః ద్వీపం చర్మ తద్యోగాత్ ద్వీపినో వ్యాఘ్రాః - వ్యాజిఘ్రతీతి వ్యాఘ్రాః - ద్వీపినపేక్షయా కించిన్మహాంతో మృగాః తరక్షవో మృగాదనాం మహావ్యాఘ్రాః న విభ్యసి న బిభేషి కంకా మాంసాదాః భయంకరాకృతయః పక్షివిశేషాః ॥౨౯॥ మదేతి ॥ పంచమ్యర్థే షష్ఠీ తరస్వినాం బలవతాం ॥౩౦॥ కాసీతి ॥ కా సి కిన్నామధేయా - కస్య సంబంధినీ కుతః కస్మాద్దేశాదాగతాసి ॥౩౧॥ ఇతీతి ॥ ద్విజాతివేషేణ సన్న్యాసివేషేణ హాలం నవాలం - స త్రియతేప్ర

రక్తాంతే కృష్ణతారకే । విశాలం జఘనం పీనమూరూ కరికరోపమౌ ॥ ౧౮ ॥ ఏతావుపచితౌ వృత్తౌ సంహతౌ సంప్రవల్గితౌ । పీనోన్నతముఖౌ కాంతౌ స్నిగ్ధౌ తాలఫలోపమౌ ॥౧౯॥ మణిప్రవేకాభరణౌ రుచిరౌ తే పయోధరౌ ॥౧౯॥ చారుస్మితే చారుదతి చారునేత్రే విలాసిని ॥౨౦॥ మనో హరసి మే కాంతే నదీకూలమివాంభసా ॥౨౦॥ కరాంతమితమధ్యాసి సుకేశి సంహతస్తని ॥ ౨౧॥ నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ । నైవంరూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహీతలే ॥ ౨౨॥ రూపమగ్ర్యం చ లోకేషు సౌకుమార్యం వయశ్చ తే । ఇహ వాసశ్చ కాంతారే చిత్తమున్మాదయంతి మే ॥ ౨౩ ॥ సా ప్రతిక్రామ భద్రం తే న త్వం వస్తుమిహార్హసి । రాక్షసానామయం వాసో ఘోరాణాం కామరూపిణామ్ ॥ ౨౪ ॥ ప్రాసాదాగ్రాణి రమ్యాణి నగరోపవనాని చ । సంపన్నాని సుగంధీని యుక్తాన్యాచరితుం త్వయా ॥౨౫॥ వరం మాల్యం వరం భోజ్యం వరం వస్త్రం చ శోభనే । భర్తారం చ వరం మన్యే త్వద్యుక్తమసితేక్షణే ॥ ౨౬ ॥ కా త్వం భవసి రుద్రాణాం మరుతాం వా వరాననే । వసూనాం వా వరారోహే దేవతా ప్రతిభాసి మే ॥౨౭॥ నేహ గచ్ఛంతి గంధర్వా న దేవా న చ కిన్నరాః । రాక్షసానామయం వాసః కథం ను త్వమిహాగతా ॥౨౮॥ ఇహ శాఖామృగాస్సింహా ద్వీపివ్యాఘ్రమృగాస్తథా । ఋక్షాస్తరక్షవః కంకాః కథం తేభ్యో న బిభ్యసి ॥ ౨౯॥ మదాన్వితానాం ఘోరాణాం కుంజరాణాం తరస్వినామ్ । కథమేకా మహారణ్యే న బిభేషి వరాననే ॥౩౦॥ కాసి కస్య కుతశ్చ త్వం కిన్నిమిత్తం చ దండకాన్ । ఏకా చరసి కల్యాణి ఘోరాన్ రాక్షససేవితాన్ ॥ ౩౧ ॥ ఇతి ప్రశస్తా వైదేహీ రావణేన

సమా ఇతి ॥ సమాః శిఖరాకారాః శిఖరిణః శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతీతి తథా ॥౧౯॥ మనో హరసీతి ॥ నదీకర్త్రీ అంభసా కూలం స్వకూలమేవ ॥౨౦॥ కరాంతేతి ॥ కరాంతముష్టిమధ్యా ముష్టిగ్రాహ్యమధ్యా ॥౨౨॥ రూపమితి - రూపాదీని త్రీణి చిత్తమున్మాదయంతి మనఃక్షోభం జనయంతి ॥౨౩॥ సేతి ॥ ప్రతిక్రామ నిర్యాహి ॥౨౪॥ ప్రాసాదేతి ॥ సంపన్నాని రాజభాగైరితి శేషః ॥౨౫॥ వరమితి ॥ మాల్యాదీని త్వయా ఆచరితుముపభోక్తుం యుక్తానీతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ఇతీతి ॥ ప్రశస్తా ప్రశంసితా ॥ ౩౨ ॥ ఉపసన్నేతి ॥ లబ్ధ్యకరణేన అభ్యాగతస్యానంతరం ప

తిథిసత్కారాః పూజాద్రవ్యాణి తైః ॥ ౩౨ ॥ ఉక్తం వివృణోతి ఉపనీయేతి ॥ పాద్యేన పాదోదకేన - అభినిమన్త్ర్య సత్కృత్య - తదా పాద్యప్రదానానన్తరం - సిద్ధమిత్యేవాబ్రవీత్ పక్వాన్నం సిద్ధమిత్యబ్రవీత్ ॥ ౩౩ ॥ ఉక్తమర్థం సగ్రాహం శ్లోకాభ్యాం వివృణోతి ॥ ద్విజాతీత్యాది ॥ ద్విజాతివేషేణ సమాగతమ్ - పాత్రం అలాబుప్రభృతి స్వీకం - కుసుమ్భం మహారజనాఖ్యరఞ్జకద్రవ్యవిశేషరక్తం వస్త్రం - తేన రక్తమిత్యప్రాప్తస్యాణో లోప ఆర్షః - యద్వా కుసుమ్భం కమణ్డలూం - స్యాన్మహారజనే క్లీబం కుసుమ్భం కరకే పుమానిత్యమరః । తదుభయధారిణం - అపాయే అపహరణే అనర్థకరణే వా ఽదర్శనం బుద్ధిర్యస్య తం - అత ఏవ ఉద్వేష్టుం భోజయితుమశక్యం తం సమీక్ష్య మైథిలీ - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేన సదృశం యథా భవతి తథా న్యమన్త్రయత్ - బ్రాహ్మణాతిథివన్నిమన్త్రితవతీత్యర్థః యద్వా బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణానాం - తదర్హామితి వా। యద్వా మైథిలీ జనకకులజాతతయా తద్వ్యవహారపరిపాటివిజ్ఞాతృత్వాత్ వేషాపి సన్న్యాసివేషధారణమాత్రేణ - ఉద్వేష్టుం ద్వేషం కర్తుం అశక్యం తం న్యమన్త్రయత - కాషాయదణ్డమాత్రేణ యతిం పూజ్యో న సంశయ ఇతి వచనాదితి భావః ॥ ౩౪ ॥ సత్కారప్రకారమాహ ఇయమితి ॥ ఇయం బ్రసీ కుశనామాసనం ఆస్యతాం - త్వదర్థం సిద్ధం పక్వం ఇదం వనజాతం కన్దమూలఫలాదికం - ఇహాస్థలే - అవ్యగ్రము పభుజ్యతాం - ఇతి కిరణస్య ఉత్తరశ్లోకేన్వయః - నిమన్త్ర్యమాణ ఇతి - ఇతి ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సర్వం సంపన్నమిత్యాదిదయేవక్తవ్యం వచనం భాషమాణాం ధృతం ధీరం యథా తథా - మనో విశేషణం వా తస్యాహరణే మనస్సమర్పయత్ - నివారాత్ ॥ ౩౬ ॥ తత ఇతి ॥ సువేషం శోభనాకారం - ప్రతీక్షమాణా ప్రతిపాలయన్తీ - వివీక్షమాణా వివిధమీక్షమాణా హరితం శ్యామమ్ ॥
✽✽✽ శ్రీ గోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాణ్డవ్యాఖ్యానే షట్చత్వారింశస్సర్గః ✽✽✽

అథ మైథిలీ తజ్జీవేన స్వస్వరూపం సముక్త్వా రావణో ఽజ్ఞానః శోకేన సన్నపాతిప్రత్యుత్తరరూపం తత్ర ఫలం - వణేన త్విత్యాది ॥ శిహోషణా లావాత్స్యమన్వితా - అనకాపట్యేన పృష్టాపి యతిబిన్నాత్ పురస్కృత్య స్వయా ఖ్యాన్యుక్తవతీతి భావః ॥ ౧ ॥ యతివేషం ప్రత్యాక్ష్మవంశం సాకిమస్త్రానుక్త్వేత్యపేక్ష్య బ్రహ్మణః శ్వేతి ॥ ౨ ॥ కా సీత్యస్యోత్తరమాహ దుహితేతి ॥ కిస్యేత్యస్యోత్తరమాహ రామేతి ॥ ౩ ॥ కుతశ్చిదిత్యదేరుత్తరమాహ ఉషిత్వేత్యాదినా ॥ వివాహానన్తరం - ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే అయోధ్యాయాం ద్వాదశ సమాః ద్వాదశవత్సరానుషి

సమురాత్మనా। ద్విజాతివేషేణ హితం దృష్ట్వా రావణమాగతమ్ ॥ శ్లో ॥ సర్వైరతిథిసత్కారైః పూజయామాస మైథిలీ। ౩౨ ॥ ఉపనీయాసనం పూర్వం పాద్యేనాభినిమన్త్ర్య చ ॥ శ్లో ॥ అబ్రవీత్సిద్ధమిత్యేవ తదా తం సౌమ్యదర్శనమ్ ॥ ౩౩ ॥ ద్విజాతివేషేణ సమీక్ష్య మైథిలీ సమాగతం పాత్రకుసుమ్భధారిణమ్। అశక్యముద్వేష్టుముపాయదర్శనం న్యమన్త్రయద్బ్రాహ్మణవత్తదాఙ్గనా ॥ ౩౪ ॥ ఇయం బ్రసీ బ్రాహ్మణ కామముష్యతామిదం చ పాద్యం ప్రతిగృహ్యతామితి । ఇదం చ సిద్ధం వనజాతముత్తమం త్వదర్థమవ్యగ్రమిహోపభుజ్యతామ్ ॥ శ్లో ॥ నిమన్త్ర్యమాణః ప్రతిపూర్ణభాషిణీం నరేన్ద్రపత్నీం ప్రసమీక్ష్య మైథిలీమ్। ప్రసహ్య తస్యా హరణే ధృతం మనః సమర్పయత్స్వాత్మవధాయ రావణః ॥ ౩౫ ॥ తతస్సువేషం మృగయాగతం పతిం ప్రతీక్షమాణా సహలక్ష్మణం తదా। వివీక్షమాణా హరితం దదర్శ తన్మహద్వనం నైవ తు రామలక్ష్మణౌ ॥ ౩౬ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాణ్డే షట్చత్వారింశస్సర్గః ✽✽✽

రావణేన తు వైదేహీ తదా పృష్టా జిహీర్షతా। పరివ్రాజకలిఙ్గేన శశంసాత్మానమఙ్గనా ॥ ౧ ॥ బ్రాహ్మణశ్చాతిథిశ్చాయమనుక్తో హి శపేత మామ్। ఇతి ధ్యాత్వా ముహూర్తం తు సీతా వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ దుహితా జనకస్యాహం మైథిలస్య మహాత్మనః। సీతా నామ్నాస్మి భద్రం తే రామభార్యా ద్విజోత్తమ ॥

క్వాన్నం సిద్ధం భూయమిత్యాదిజ్ఞపైః బ్రూయాదితి శాస్త్రాత్ తత్ర వా ప్రవదిత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ ద్విజాతివేషేణేతి ॥ పాత్రకుసుమ్భధారిణం పాత్రం అలాబుప్రభృతి స్వీకం కుసుమ్భం గైరికవస్త్రం కుసుమ్భశబ్దేన రక్తవర్ణోపలక్షణాత్ వా అపాయదర్శనం అపాయే అపహరణే అనర్థకరణే వా దర్శనం బుద్ధిర్యస్య తం - ఉద్వేష్టుం భోజయితుం - యద్వా అతిథిత్వాత్ ద్వేషం కర్తుమశక్యం - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేన సదృశం యథా భవతి తథా న్యమన్త్రయత - బ్రాహ్మణాతిథిమివ నిమన్త్రితవతీత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ ఇయమితి ॥ సిద్ధం పక్వం వనజాతం వనోద్భవం త్వదర్థముపకల్పితమితి శేషః ॥ శ్లో ॥ నిమన్త్ర్యమాణ ఇతి ॥ ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సంపన్నం పక్వమితి భాషమాణాం ॥ ౩౫ ॥ తత ఇతి ॥ హరితం శ్యామం ॥ ౩౬ ॥ శ్లో ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాణ్డవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశస్సర్గః ✽✽✽

త్వా - తత్ర సర్వకామసమృద్ధినీ - కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణస్రక్చందనాదీని తేషాం సమృద్ధం సమృద్ధి భావే నిష్ఠా తద్వతీ పతి మానుషాన్ భోగాన్ రతిక్రీడాం - అత్రామ్యత్వాయ మానుషానిత్యుక్తం ఏతస్య తస్య ప్రయుంది దివ్యభోగపర - యామానుషాసిత్య పశమనుక్తవతీ యత్వా మానుషాన్ మనుష్యత్వేనావతీర్ణ రామకృతాన్ భోగాన్ - అమానుషానితి వా ఛేదః - మనుష్యదుర్లభాన్ దివ్యాన్ భోగానిత్యర్థః భుంజానా అభవమితి శేషః - సర్వకామసమృద్ధినీ ఇతి సప్తమ్యంతపాఠే సర్వకామసమృద్ధిని ఇక్ష్వాకూణాం ఇక్ష్వాకువంశ్యస్య రావస్య-భూజాయాం ఏవానువచనం - వ్రీడయా భర్తృనామాగ్రహణం - నివేశనే గృహే ద్వాదశ సమాః ద్వాదశవత్సరాన్ - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - అమానుషాన్ భోగాన్ భుంజానా అనుభవంతీ ఉషిత్వా ఉషితవత్యస్మి - వ్యత్యయేన త్వాప్రత్యయ ॥౪॥ తత ఇతి ॥ రాజా దశరథః అమంత్రయత ఆలోచయత్ - రాజమంత్రిభిః మంత్రిరాజైః - మంత్రిశ్రేష్ఠైరితి యావత్ రాజదంతాదిత్వాత్ పరనిపాతః ॥౫॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ రామాభిషేచనే - సంభ్రియమాణే ఆరభ్యమాణే సతి ఆర్యా పూజ్యా - మమ శ్వశ్రూరిత్యర్థః సా కైకేయీ వరం యాచ తే అయాచత ॥౬॥ కిం వరం కథం యాచతేత్యత్రాహ ప్రతిగృహ్యేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ కైకేయీ మే శ్వశురం స్వభర్తారం సత్యసంధం సత్యప్రతిజ్ఞం - నృపోత్తమం శ్వశురం సుకృతేన ప్రతిగృహ్య దశరథేన శాపయిత్వా యద్వా సుకృతేన పూర్వోపకారేణ - ప్రతిగృహ్య వశీకృత్య - స్వకృతప్రాణప్రదానోపకారస్మరణేన రాజానం వశీకృత్యేత్యర్థః - మమ భర్తుః ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేచనమిత్యేవం రూపౌ ద్వౌ వరౌ అయాచత ॥ ౭ ॥ నాద్యేతి ॥ పాస్య ఇత్యాత్మనేపదమార్షం - ఏషః అభిషేకః ॥ ౮ ॥ ఇతీతి ॥ బ్రువాణాం ఏవం వదంతీం - అన్వర్థైః అర్థానుగతైః సత్ప్రయోజనైరితి యావత్ - ఉపభోగక్షమైరిత్యర్థః - అర్థైః ధనాదిభిః - కైకేయీమయాచత తద్వయప్రతినిధిత్వేన తానర్థాన్ ప్రతిగృహాణేతి ప్రార్థయామాసేత్యర్థః సా తాం యాచ్ఞాం - న చకార నాంగీచకార ॥ ౯ ॥ తతో మమ భర్తా ప్రవ్రాజనాయోగ్యం బాలత్వాదిగుణం తత్ర వచ్చేత్యాహ మమ భర్తేతి ॥ పంచోత్తరా వింశతిః పంచవింశః - వయసా పంచవింశతివర్షాణ్యహంతీతి పంచవింశక - వింశతిత్రింశద్భ్యాం డ్వున్ సంజ్ఞాయామిత్యర్హీయో డ్వున్ ప్రత్యయః సంఖ్యాపూర్వపదానాం తదంతగ్రహణమలుకీతి పదంతవిధిః - పంచవింశతివర్ష ఇత్యర్థః - వయః పరిమాణం వనగమనకాలికం మమ జన్మని సతి వర్షాణ్యష్టాదశేతి గణ్యతే - రామస్య జన్మారభ్య ద్వాదశే వర్షే విశ్వామిత్రాగమనం - తదనంతరం వైదేహ్యా సహ నగరే ద్వాదశవర్షాణి వాసం కృతవాన్ - తతః పరం త్రయోదశవర్షే యౌవరాజ్యాభిషేకారంభః - తతశ్చ వనప్రవేశసమయే రామః పంచవింశతివర్షాహః - తతో మునీనామాశ్రమేషు దశ వత్సరాః పంచవట్యాం త్రయః - వనవాసస్య చతుర్దశే వర్షే సీతాహరణం సీతాయాశ్చ భూమిప్రాదుర్భావాద్వివాహానంతరం మిథిలాయాం షట్ సంవత్సరాః - తతో వివాహానంతరమయోధ్యాయాం ద్వాదశ - ఇత్యేవమష్టాదశ వర్షాః గతా వనవాసారంభ ఇత్యుక్తం - విస్తరేణాయమర్థః ఊనషోడశవర్షో మమ ఇత్యత్ర ప్రత్యపాది - ఇదానీం తు రామః అష్టత్రింశద్వర్షః - మమ త్వేకత్రింశద్వర్షా గతాః - ఇదానీం తు ద్వాత్రింశో వర్షో వర్తతే ॥ అస్మిన్ శ్లోకే వ మమ భర్తేత్యత్ర భకారో గాయత్ర్యా నవమాక్షరం

త్తమ ॥ ౩ ॥ ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే । భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధినీ ॥ ౪ ॥ తతస్త్రయోదశే వర్షే రాజా మంత్రయత ప్రభుః । అభిషేచయితుం రామం సమేతో రాజమంత్రిభిః ॥ ౫ ॥ తస్మిన్ సంభ్రియమాణే తు రాఘవస్యాభిషేచనే । కైకేయీ నామ భర్తారం మమార్యా సా యయాచ తే వరమ్ ॥ ౬ ॥ ప్రతిగృహ్య తు కైకేయీ శ్వశురం సుకృతేన మే । మమ ప్రవ్రాజనం భర్తుర్భరతస్యాభిషేచనమ్ ॥ ❋ ॥ ద్వావయాచత భర్తారం సత్యసంధం నృపోత్తమమ్ ॥ ౭ ॥ నాద్య భోక్ష్యే న చ స్వప్స్యే న పాస్యే చ కదాచన ॥ ❋ ॥ ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే ॥ ౮ ॥ ఇతి బ్రువాణాం కైకేయీం శ్వశురో మే స మానదః ॥ ❋ ॥ అయాచతార్థైరన్వర్థైర్న చ యాచ్ఞాం చకార సా ॥ ౯ ॥ మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః ॥ ❋ ॥ అష్టాదశ హి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యతే

౫ ॥ తస్మిన్నితి ॥ రాఘవస్యాభిషేచనే అభిషేకాయ యుక్తసంభారగణే ఇత్యర్థః - సంభ్రియమాణే సంపాద్యమానే కైకేయీ నామ మమ శ్వశ్రూః పూజ్యా శ్వశ్రూః యాచతే అయాచత - అగాద్యా యాచతే వరమిత్యన్వయో వా ॥ ౬ ॥ ప్రతిగృహ్యేతి ॥ శ్వశురం సుకృతేన ధర్మేణ శాపయిత్వా అయాచత ॥ ౭ ॥ ఇతీతి ॥ అర్థైః ధనైః అన్వర్థైః అర్థైః స్వర్ణరత్నాదిభిః అన్వర్థైః అనుగతార్థైః సత్ప్రయోజనైః ఉపభోగక్షమైరిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ సకలదివ్యభోగానుభవకాలే కైకేయీ ఏవం విఘ్నం కృతవతీతి ప్రేషితా ఇత్యాశయేనాహ ॥ మమ భర్తేతి ॥ భగవతి గాయత్ర్యాః నవమాక్షరం మమ భర్తేత్యస్య శ్లోకస్య భ ఇత్యనేన తృతీయాష్టకేన సంగృహ్యతే ॥ ❋ ॥ మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః అష్టాదశ హి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యతే - ఏతద్వనప్రవేశసమయమధికృత్యోచ్యతే - వనప్రవేశసమయే మమ భర్తా వయసా పంచవింశకః

రేణ - అష్టసహస్రశ్లోకాగతాః॥౧౨౻॥ ఏవంవనవాసాయోగ్యం వయఃకథ్యత్వా గుణవత్తయా ప్రత్రాజనానర్హత్వమాహ ౧౦ మితి॥ గుణవాన్ సౌశీల్యవాన్॥౧౧౻॥ ఏవంభూతస్య ప్రవ్రాజనం దశరథబోషకృతమిత్యాహ కామార్త ఇతి॥ నాభ్యషేచయత్ - కైకేయీసంమతివినేతిశేషః - తత్ర హేతుః ప్రియకామార్థమితి ప్రియకరణకామాయ - ప్రతిజ్ఞాతకైకేయీప్రియకరణనిర్వాహాయేత్యర్థః తవప్రియంకరిష్యామిలప్రథమప్రతిజ్ఞాకరణహేతుం కామార్త ఇతి - కామార్తతయా ప్రథమం తవయత్ ప్రియం తత్కరిష్యామి ప్రతిజ్ఞా యపశ్చాద్రామప్రవ్రాజనరూపతయా వ్యక్తే ప్రతిజ్ఞాభంగశంకయా తమనభిషిచ్య నాభ్యషేచయదిత్యర్థః॥౧౨౻॥ అభిషేకాయేతి॥ సామాన్యతోఽభిషేకాయ భర్తారమాహూయ పితుస్సమీపమాగతమిత్యర్థః - ధృతవ్రతం ధైర్యయుక్తమితి క్రియావిశేషణం॥౧౩౻॥ తవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ త్వద్విషయే పిత్రా సమాజ్ఞప్తం సమాజ్ఞాపనం - మమ ముఖేన శృణు - ఇదం రాజ్యం భరతాయ ప్రదాతవ్యం తదర్థం త్వయా నవ పంచ చ వర్షాణి - చతుర్దశవర్షాణీత్యర్థః - వనే వస్తవ్యం తదర్థం ప్రవ్రజ - అనృతాత్ ప్రతిజ్ఞాభంగరూపాత్॥౧౪౻॥౧౫౻॥ తథేతి॥ అకుతోభయః రాజ్యత్యాగవనవాసాభ్యాం భయరహితః॥౧౬౻॥ దృఢవ్రత ఇత్యుక్తముపపాదయతి దద్యాదితి॥ ధ్రువం నిశ్చలం - అనుత్తమం శ్రేష్ఠం పరిపాలనీయం॥౧౭౻॥ తస్యేతి॥ ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం పుమాన్ ద్వైమాత్రః - అణ్ ప్రత్యయః మాతురుత్సంఖ్యేత్యుకారాదేశాభావశ్ఛాందసః - పురుషవ్యాఘ్రః తద్వచ్ఛూరః - అరిహేతి - ఛాందసత్వాత్ బహులం ఛందసీతి సూత్రేణ బ్రహ్మాదిభిన్నేప్యుపపదే క్విప్ యద్వా అరిస్తేభ్యోపి కృత్యలక్షణత్రిగ్రహణస్య విధ్యంతరోపసంగ్రహార్థత్వాద్వా క్విప్॥౧౮౻॥ స ఇతి॥ మయా సహ అన్వగచ్ఛదిత్యన్వయః॥౧౯౻॥ జటీతి॥ తాపసరూపేణ ఆసక్తిరూపత్వాజ్జటీతి విశేషణం॥౨౦౻॥ తే వయమితి॥ కృతే ప్రయోజనాయ - క్రియతే సంపాద్యత ఇతి కృత్ - సంపదాదిత్వాత్ క్విప్ - గంభీరం దుష్ప్రవేశం ఓజసా బలేన - ఓజో దీప్తావబలే ఇత్యమరః॥౨౧౻॥ సమాశ్వసేతి॥ సమాశ్వస సమాశ్వసిహి విశ్రాంతిం కుర్విత్యర్థః - వస్తుం స్థాతుం శక్యం - పవిత్రత్వాదితి భావః పుష్కలం సమగ్రం॥౨౨౻॥ సత్వమితి॥ సత్వం ఏవం సమాశ్వస్తస్త్వం - కులం గృహం - కులమన్వయసంఘాతగృహేష్వపి ఇత్యమరః - గృహం పత్నీ గృహపత్యా చ్ఛాత్రో మే పృచ్ఛతి - నను నన్ ఆతిథ్యసంప్రతికూలగోత్రప్రశ్నోనుపపన్నః - ఏకాకితయారణ్యసంచారస్యయతిధర్మత్వ ఏవ - అతో సంగతతిప్రతిభాతీతిచేత్ - ఉచ్యతే - పూర్వాశ్రమనామగోత్రప్రశ్నోయం భిక్షార్థం గ్రామం ప్రవిశేదితి శ్రుత్యా ఏకో గ్రామసమీపారణ్యేవ స్తవ్యం న తు గ్రామప్రసంగరహితేరణ్య ఇతి కథం భవాన్ ఏకో ఽత్ర ప్రవిజనస్థానే చరసీతి భావః॥

తే॥౧౦౻॥ రామేతి ప్రథితో లోకే గుణవాన్ సత్యవాక్ శుచిః॥❋॥ విశాలాక్షో మహాబాహుస్సర్వభూతహితే రతః॥౧౧౻॥ కామార్తస్తు మహాతేజాః పితా దశరథస్స్వయమ్॥❋॥ కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం తం రామం నాభ్యషేచయత్॥౧౨౻॥ అభిషేకాయ తు పితుస్సమీపం రామమాగతమ్॥❋॥ కైకేయీ మమ భర్తారమిత్యువాచ ధృతవ్రతః॥౧౩౻॥ తవ పిత్రా సమాజ్ఞప్తం మమేదం శృణు రాఘవ॥❋॥ భరతాయ ప్రదాతవ్యమిదం రాజ్యమకంటకమ్। త్వయా హి ఖలు వస్తవ్యం నవ వర్షాణి పంచ చ॥❋॥ వనే ప్రవ్రజ కాకుత్స్థ పితరం మోచయానృతాత్। తథేత్యుక్త్వా చ తాం రామః కైకేయీమకుతోభయః॥ చకార తద్వచస్తస్యా మమ భర్తా దృఢవ్రతః॥౧౬౻॥ దద్యాన్న ప్రతిగృహ్ణీయాత్సత్యం బ్రూయాన్న చానృతమ్॥❋॥ ఏతద్బ్రాహ్మణ రామస్య ధ్రువం వ్రతమనుత్తమమ్॥౧౭౻॥ తస్య భ్రాతా తు వైమాత్రో లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్॥❋॥ రామస్య పురుషవ్యాఘ్రస్సహాయస్సమరేఽరిహా॥౧౮౻॥ స భ్రాతా లక్ష్మణో నామ ధర్మచారీ దృఢవ్రతః॥❋॥ అన్వగచ్ఛద్ధనుష్పాణిః ప్రవ్రజంతం మయా సహ॥౧౯౻॥ జటీ తాపసరూపేణ మయా సహ సహానుజః॥❋॥ ప్రవిష్టో దండకారణ్యం ధర్మనిత్యో జితేంద్రియః॥౨౦౻॥ తే వయం ప్రచ్యుతా రాజ్యాత్కైకేయ్యాస్తు కృతే త్రయః॥❋॥ విచరామ ద్విజశ్రేష్ఠ వనం గంభీరమోజసా॥౨౧౻॥ సమాశ్వస ముహూర్తం తు శక్యం వస్తుమిహ త్వయా॥❋॥ ఆగమిష్యతి మే భర్తా వన్యమాదాయ పుష్కలమ్॥ రురూన్ గోధాన్ వరాహాంశ్చ హత్వాదాయామిషాన్ బహూన్॥❋॥౨౨౻॥ స త్వం నామ చ గోత్రం చ కులం చాచక్ష్వ తత్త్వతః॥❋॥ ఏకశ్చ దండకారణ్యే కిమర్థం చరసి ద్విజ॥౨౩౻॥ ఏవం బ్రు

పంచవింశతివార్షికః - మమ జన్మని తదా సంవత్సరాణ్యష్టాదశగణ్యంతే గణ్యంతే - వచనవ్యత్యయ ఆర్షః॥౧౦౻॥౧౧౻॥౧౨౻॥౧౩౻॥౧౪౻॥౧౫౻॥౧౬౻॥ దద్యాదితి॥ అత్ర దద్యాదిత్యనేన అర్థినాం యావదపేక్షితం వస్తు దదాతీత్యుక్తం భవతి - న ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యనేన అవాప్తసకలకామత్వం వ్యజ్యతే॥౧౭౻॥ తస్యేతి॥ ద్వైమాత్రః ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం సాపత్నికమాతుః పుత్ర ఇత్యర్థః॥౨౦౻॥ తే ఇతి॥ కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం॥౨౧౻॥ సమాశ్వసేతి॥ సమాశ్వస సమాశ్వసిహి - విశ్రాంతిం కురు॥౨౨౻॥ స త్వం నామ చ గోత్రం చ కులం చాచ

హీంతశ్వరసేతి ప్రశ్న ఉపపద్యతే ॥ ౨౩ ॥ ఏవమితి ॥ ఆత్మవైభవప్రకటనావసరప్రతీక్షకతయా తీవ్రం రూక్షమిత్యుక్తం ॥ ౨౪ ॥ యేనేతి ॥ లోకాః జనాః ॥ ౨౫ ॥ త్వామితి ॥ కాంచనవర్ణాభాం స్వర్ణవర్ణతుల్యకాంతిం ॥ ౨౬ ॥ బహ్వీనామితి ॥ ఉత్తమస్త్రీణామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ ॥ ౨౭ ॥ లంకేతి ॥ సముద్రమధ్యే వర్తమానేన నగమూర్ధని గిరిశృంగప్రదేశే నివిష్టా కృతనివేశా - సాగరేణ నగరనిర్మితేన సముద్రేణ - పరిక్షిప్తా పరివృతా పురీ - మమ అస్తీతి శేషః ॥ ౨౮ ॥ తత్రేతి ॥ వనేషు ఉద్యానేషు - అరణ్యవాసస్యేతి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ ॥ ౨౯ ॥ పంచేతి ॥ పంచసహస్రాణి దాస్యస్త్వాం పరిచరిష్యంతి ॥ ౩౦ ॥ రావణేనేతి ॥ తుశబ్దేన పూర్వోక్తోపచారవచనవిలక్షణవచనా ॥ ౩౧ ॥ మహాగిరిమితి ॥ మహేంద్రసదృశం పతిం - పతిత్వే స్వామిత్వే మహేంద్రతుల్యమిత్యర్థః - అనువ్రతా అనుకూలం వ్రతం యస్యాస్సా - రామముద్దిశ్యానువ్రతా ॥ ౩౨ ॥ సర్వేతి ॥ న్యగ్రోధపరిమండలం వటవృక్షమివ మహాపరిణాహం - యద్వా న్యగ్రోధవత్ బహుశాఖాబంధుస్తోమం - తద్వత్ సర్వసమాశ్రయణీయమిత్యర్థః - యద్వా హస్తో...ంపటచ్ఛాయా యువతీనాం స్తనద్వయం - శీతకాలే భవత్యుష్ణముష్ణకాలే చ శీతలమిత్యుక్తరీత్యా సర్వకాలేపి సర్వజనానుకూలమిత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥ మహాబాహుమితి ॥ సింహవద్విక్రాంతం పరాక్రమయుక్తం సగర్వమితి యావత్ - తథా గచ్ఛతి సింహవిక్రాంతగామినం - సింహసంకాశం పరాక్రమే సింహతుల్యం - నృసింహం పురుషశ్రేష్ఠం ॥ ౩౪ ॥ పూర్ణేతి ॥ రాజవత్సం రాజకుమారం ॥ ౩౫ ॥ ఏవం స్వభర్తారం విశేషముక్త్వా తస్య హీనత్వమాహ త్వమిత్యాదినా ॥ త్వం తు జంబుకః గోమాయుః - నిగీ

వంత్యాం సీతాయాం రావణః వాక్యం మహాబలః ॥ ప్రత్యువాచోత్తరం తీవ్రం రావణో రాక్షసాధిపః ॥ ౨౪ ॥ యేన విత్రాసితా లోకాస్సదేవాసురపన్నగాః ॥ అహం తు రావణో నామ సీతే రక్షోగణేశ్వరః ॥ ౨౫ ॥ త్వాం తు కాంచనవర్ణాభాం దృష్ట్వా కౌశేయవాసినీమ్ ॥ రతిం స్వకేషు దారేషు నాధిగచ్ఛామ్యనిందితే ॥ ౨౬ ॥ బహ్వీనాముత్తమస్త్రీణామాహృతానామితస్తతః ॥ సర్వాసామేవ భద్రం తే మమాగ్రమహిషీ భవ ॥ ౨౭ ॥ లంకా నామ సముద్రస్య మమ మధ్యే మహాపురీ ॥ సాగరేణ పరిక్షిప్తా నివిష్టా నగమూర్ధని ॥ ౨౮ ॥ తత్ర సీతే మయా సార్ధం వనేషు విహరిష్యసి ॥ న చారణ్యస్య వాసస్య స్పృహయిష్యసి భామిని ॥ ౨౯ ॥ పంచ దాస్యస్సహస్రాణి సర్వాభరణభూషితాః ॥ సీతే పరిచరిష్యంతి భార్యా భవసి మే యది ॥ ౩౦ ॥ రావణేనైవముక్తా తు కుపితా జనకాత్మజా ॥ ప్రత్యువాచానవద్యాంగీ తమనాదృత్య రాక్షసమ్ ॥ ౩౧ ॥ మహాగిరిమివాకంప్యం మహేంద్రసదృశం పతిమ్ ॥ మహోదధిమివాక్షోభ్యమహం రామమనువ్రతా ॥ ౩౨ ॥ సర్వలక్షణసంపన్నం న్యగ్రోధపరిమండలమ్ ॥ సత్యసంధం మహాభాగమహం రామమనువ్రతా ॥ ౩౩ ॥ మహాబాహుం మహోరస్కం సింహవిక్రాంతగామినమ్ ॥ నృసింహం సింహసంకాశమహం రామమనువ్రతా ॥ ౩౪ ॥ పూర్ణచంద్రాననం రామం రాజవత్సం జితేంద్రియమ్ ॥ పృథుకీర్తిం మహాత్మానమహం రామమనువ్రతా ॥ ౩౫ ॥ త్వం పునర్జంబుకస్సింహీం మామిచ్ఛసి సుదుర్లభామ్ ॥ నాహం శక్యా త్వయా స్ప్రష్టుమా

ష్టుం తవ తత ఇతి ॥ అత్ర త్వదీయమితి శేషః కులశబ్దేన మాతృకులం గోత్రశబ్దేన పితృకులముచ్యతే - కులం జనపదం వా ॥ ౨౫ ॥ త్వాం తు కాంచనవర్ణాంగిమిత్యాది శ్లోకస్య ప్రతీతికార్థస్స్పష్టః వస్తుతస్తు - త్వాం మమేష్టదేవతామిత్యర్థః దృష్ట్వా స్వేషు పుత్రమిత్రాదిషు దారేషు చ రతిమిచ్ఛాం నాధిగచ్ఛామి మమేష్టదేవతాయాస్తవ దర్శనేనానందపూర్ణోహం సర్వతో నివృత్తోస్మీతి భావః ॥ ౨౬ ॥ బహ్వీనామితి ॥ ఇతస్తత ఆహృతానాముత్తమస్త్రీణాం సర్వాసాం మే మమ యా అగ్రమహిషీ తస్యాశ్చ మమ చ ఈశ్వరీతి శేషః ॥ ౨౭ ॥ లంకేతి ॥ తత్రేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం తత్ర లంకాయాం వనేషు విహరిష్యసి యది తదా - అస్యారణ్యవాసస్య అరణ్యవాసం న స్పృహయిష్యసి ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ కించ పంచేతి ॥ పంచ సహస్రాణి దాస్యో మయా సార్ధం పరిచరిష్యంతీతి శేషః - తదా భార్యా భయా ... భవసీతి సంబంధః ॥ ౩౦ ॥ రావణేనేతి ॥ రావణేన పుత్రసదృశేనేతి శేషః - ఏవం ప్రార్థనారూపముక్తా ... తామసభర్తా రావణం ప్రతి రామవియోగదుఃఖసంపాదయంతీతి కుపితా జనకాత్మజా ప్రత్యువాచేతి సంబంధః ॥ ౩౧ ॥ మహాగిరిమితి ॥ మహాగిరిర్మేరుః అకంప్యః ... రామమనువ్రతా రామముద్దిశ్యానుగతం వ్రతం యస్యాస్సా ఇత్యుక్తా ॥ ౩౨ ॥ సర్వేతి ॥ న్యగ్రోధపరిమండలం న్యగ్రోధవత్ పరిణాహవంతం యద్వా బహుశాఖం న్యగ్రోధవత్ బహుబంధుజనస్తోమం ॥ ౩౩ ॥ మహాబాహుమితి ॥ సింహవిక్రాంతగామినం సింహా ఇవ విక్రాంతం గర్వయుక్తం గచ్ఛతీతి సింహవిక్రాంతగామీ తం సింహసంకాశం పరాక్రమే సింహసదృశమితి వివేకః ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥

ర్యాధ్యవసానం - తథా సింహమిత్యత్రాపి - ఆదిత్యస్య ప్రభేవ రామస్యావినాభూతామహం త్వయా స్ప్రష్టుం న శక్యేత్యర్థః ॥ ౩౬ ॥ పాదపానితి ॥ ఆసన్నమరణా హి వృక్షాన్ స్వర్ణమయాన్ పశ్యన్తీతి ప్రసిద్ధిః - మందభాక్ మందభాగ్యః యద్వా మందం క్షీణమాయురాదికం భజతీతి మందభాక్ మదభిలాషయుక్తస్త్వం సద్యో మరిష్యసీతి భావః ॥ ౩౭ ॥ క్షుధితస్యేతి ॥ సర్వాత్మనా ఆదానస్యాశక్యత్వజ్ఞాపనాయ విశేషణాని - ఆశీవిషస్య సర్పస్య - చకారో ద్రష్టవ్యః క్షుధితస్యేతి తరస్విన ఇతి చాశీవిషస్యాపి విశేషణం - అత్ర సదృశ సామాన్యార్థ... రోపాన్నిదర్శనాలంకారః ॥ ౩౮ ॥ మందరమితి ॥ అత్రాపి రాఘవస్య భార్యాం యస్త్వమిచ్ఛసీత్యనుషజ్యతే స్వస్తిమాన్ సుఖీత్యర్థః ॥ ౩౯ ॥ అక్షీతి ॥ స్వాక్షి ప్రమృజసే ప్రకర్షేణ మార్జనం కరోషి - లేక్షి లేహనం కరోషి ... ఆస్వాదన ఇత్యస్మాల్లిప్వికరణస్థాద్ధాతోర్లటి మధ్యమపురుషైకవచనం క్షురం తీక్ష్ణధారం శస్త్రం - అధిగంతుం ప్రాప్తుం ॥ ౪౦ ॥ అవసజ్యేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అవసజ్య బద్ధ్వా ॥ ౪౧ ॥ అగ్నిమితి ॥ కల్యాణవృత్తాం శుభాచారాం ॥ ౪౨ ॥ అయోముఖానామితి ॥ అయోముఖానాం అయోమయాగ్రాణాం శూలానామగ్రం లాగ్రపంక్తిషు సంచరితుమిచ్ఛసీత్యర్థః ॥ ౪౩ ॥ ఉక్తం రామోత్కృష్టత్వం రావణనికృష్టత్వం చ సదృష్టాంతమాహ యదంతరమిత్యాదినా ॥ సింహసృగాలయోః సృగాలో వంచకః క్రోష్టేత్యమరః । యత్ అంతరం భేదః తారతమ్యమితి యావత్ - అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే । ఛిద్రాత్మీయవినాబహిరవసరమధ్యేంతరాత్మని చేత్యమరః । వనే జలే విషయే జీవ సంచారవనమిత్యమరః ॥ స్యందినికా - స్యందితుం ప్రస్రవితుం శీలమస్యా అస్తీతి స్యందినికా తాచ్ఛీల్యే ణిని - అల్పార్థే కప్రత్యయః - కేనాపి ప్రాప్యః క్షుద్రనదీ స్యందినికా - సురాగ్ర్యం శ్రేష్ఠమద్యం సౌవీరకం కాంజికం - ఆరనాలకసౌవీరకుల్మాషాభిషుతాని చ । అవంతిసోమధాన్యామ్లకుంజలాని చ కాంజికమిత్యమరః ॥ ౪౪ ॥ యదితి ॥ కాంచనసీసలోహయోరిత్యత్ర లోహశబ్దః ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే - కాంచనస్యాపి సలోహపరిగణనాత్ - చందనవారి చందనపంకః - బిడాలో మార్జారః ॥ ౪౫ ॥ యదంతరమితి ॥ మద్గుః జలవాయసః - సారసో హంసవిశేషః ॥ ౪౬ ॥ తస్మిన్నితి ॥ ... రామే స్థితే సతి జరాం జీర్ణతాం - మక్షికయా అవగీర్ణం గ్రస్తం వజ్రం హీరరత్నం మక్షికయా తండులఖండభ్రాంత్యా గ్రస్తం హీరరత్నమిత్యర్థః యథా న జీర్ణం భవతి - యద్వా మక్షికయా సహావగీర్ణం సత్ వజ్రం ఆజ్యం వజ్రో వా ఆజ్యమితి శ్రుతేః । యథా న జీర్ణం భవతీత్యర్థః - తథా అహం త్వయా హృతాపి జీర్ణతాం న గమిష్యే

దిత్యస్య ప్రభా యథా ॥ ౩౬ ॥ పాదపాన్ కాంచనాన్నూనం బహూన్ పశ్యసి మందభాక్ । రాఘవస్య ప్రియాం భార్యాం యస్త్వమిచ్ఛసి రావణ ॥ ౩౭ ॥ క్షుధితస్య హి సింహస్య మృగశత్రోస్తరస్వినః ॥ ❋ ఆశీవిషస్య వదనాద్దంష్ట్రామాదాతుమిచ్ఛసి ॥ ౩౮ ॥ మందరం పర్వతశ్రేష్ఠం పాణినా హర్తుమిచ్ఛసి ॥ ❋ ॥ కాలకూటం విషం పీత్వా స్వస్తిమాన్ గంతుమిచ్ఛసి ॥ ౩౯ ॥ అక్షి సూచ్యా ప్రమృజసి జిహ్వయా లేక్షి చ క్షురమ్ । రాఘవస్య ప్రియాం భార్యామధిగంతుం త్వమిచ్ఛసి ॥ ౪౦ ॥ అవసజ్య శిలాం కంఠే సముద్రం తర్తుమిచ్ఛసి ॥ ❋ ॥ సూర్యాచంద్రమసౌ చోభౌ పాణిభ్యాం హర్తుమిచ్ఛసి । యో రామస్య ప్రియాం భార్యాం ప్రధర్షయితుమిచ్ఛసి ॥ ౪౧ ॥ అగ్నిం ప్రజ్వలితం దృష్ట్వా వస్త్రేణాహర్తుమిచ్ఛసి । కల్యాణవృత్తాం రామస్య యో భార్యాం హర్తుమిచ్ఛసి ॥ ౪౨ ॥ అయోముఖానాం శూలానామగ్రే చరితుమిచ్ఛసి ❋ రామస్య సదృశీం భార్యాం యోऽధిగంతుం త్వమిచ్ఛసి ॥ ౪౩ ॥ యదంతరం సింహసృగాలయోర్వనే యదంతరం స్యందినికాసముద్రయోః । సురాగ్ర్యసౌవీరకయోర్యదంతరం తదంతరం దాశరథేస్తవైవ చ ॥ ౪౪ ॥ యదంతరం కాంచనసీసలోహయోర్యదంతరం చందనవారిపంకయోః । యదంతరం హస్తిబిడాలయోర్వనే తదంతరం దాశరథేస్తవైవ చ ॥ ౪౫ ॥ యదంతరం వాయసవైనతేయయోర్యదంతరం మద్గుమయూరయోరపి । యదంతరం సారసగృధ్రయోర్వనే తదంతరం దాశరథేస్తవైవ చ ॥ ౪౬ ॥ తస్మిన్ సహస్రాక్షసమప్రభావే రామే స్థితే కార్ముకబాణపాణౌ । హృతాపి తేऽహం న జరాం గమిష్యే వజ్రం యథా మక్షికయావ

౩౬ ॥ పాదపానితి ॥ మందభాక్ మందో భాగో భాగధేయం యస్య యద్వా మందం క్షీణమాయురాదికం భజతీతి తథోక్తః క్షీణదశాపన్నాయురాదికమిత్యర్థః కాంచనపాదపదర్శనం ముమూర్షూణాం లక్షణం ॥ ౪౪ ॥ యదితి ॥ స్యందినికా క్షుద్రనదీ సురాగ్ర్యం సురాణాం మధ్యే శ్రేష్ఠమద్యమిత్యర్థః సౌవీరకమారనాళం ॥ ౪౬ ॥ యదితి ॥ మద్గుర్జలకాకః - సారసో హంసః ॥ ౪౭ ॥ తస్మిన్నితి ॥ జరాం జీర్ణావస్థాం - వజ్రం రత్నవిశేషః అవగీర్ణం గ్రస్తం ॥ వజ్రఖండం తండులఖండమితి బుద్ధ్యా గ్రస్యతే తత్తస్యా నాశాయ భవతి తద్వదిత్యర్థః - యద్వా వజ్రమాజ్యం ॥ ❋ ॥ ప

నగమిష్యామి - త్వత్కృతమేవ మరణం ప్రాప్స్యామీత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ఇతీతి ॥ ఇతీవ ఉక్తప్రకారసదృశం తద్వాక్యం సుధృష్టం యథా తథోక్త్వా - సా సతీ వాతోద్ధతా కదళీవ గాత్రప్రకంపవ్యథితా శరీరకంపేన పీడితా బభూవ ॥ ౩౬ ॥ తామితి ॥ వేపమానాం కంపమానాం - ఉపలక్ష్య తత్కంపేన తద్భయముపలక్ష్య - భయాదేవ యాచనమనభిలషన్త్యపి శీఘ్రం వశ్యేతి మత్వా - భయకారణార్థం భయోత్పాదనార్థం - స్వం స్వకీయం కులాదికమాచచక్షే - కర్మ పౌరుషం ॥ ౩౭ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః ❋

ఏవం బ్రువత్యాం సీతాయాం రావణోఽథస్వయం ఏవమిత్యాదినా ॥ సంరబ్ధః కుపితః ॥ ౧ ॥ భ్రాతేతి ॥ వైశ్రవణస్య సపత్న్యా మాతుర్గర్భేఽపత్యం సాపత్న్యః సాపత్న ఏవ సాపత్న్యః స్వార్థే ష్యఞ్ యస్యేతి యస్య సంబంధినో భయాత్ దేవాదయః మృత్యోర్భీతాః ప్రజా ఇవ విద్రవంతి - యేనేతి - ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం ద్వైమాత్రః సపత్నీమాతృపుత్ర ఇత్యర్థః - కారణాంతరే కస్మింశ్చిత్ కారణావకాశే ద్వంద్వం యుద్ధం ద్వంద్వం కలహయుద్ధయోరిత్యమరః ॥ యదితి - స్వమధిష్ఠానం స్వపురం కైలాసమధ్యాస్తే - ప్రబలావష్టంభార్థమితి భావః - అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేత్యధికరణస్య కర్మసంజ్ఞా నరవాహనః కుబేరః ॥ యస్యేతి తత్ ప్రసిద్ధం - కామేన గచ్ఛతీతి కామగం - అధిష్ఠాతృకామానురూపం గచ్ఛతీత్యర్థః - యేన పుష్పకేన - విహాయసం ఆకాశం - ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టో రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధః సోఽహమితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౬ ॥ మమేతి ॥ విద్రవంతి నిర్ద్రవేయుః ॥ ౭ ॥ యత్రేతి ॥ యత్ర దేశే - తీవ్రాంశుస్తీక్ష్ణాంశురపి రవిః - మద్భయాత్ శిశిరాంశుః శీతకాంశుస్సంపద్యతే ॥ ౮ ॥ నిష్కంపేతి ॥ పత్రాణ్యపి న చలంతీత్యర్థః ॥ ౯ ॥ మమేతి ॥ పారే పారస్య ఏకదేశే సముద్రస్య మధ్య ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ - యథేంద్రస్యామరావతీ తథా మమ లంకా పురీ అసాధారణీ - లక్ష్మీ - అస్తీతి శేషః ॥ ౧౦ ॥ లంకాం వర్ణయతి ప్రాకారేణేతి ॥ రజతమయత్వాత్ పాండురేణ హేమమయ్యః కక్ష్యాః హర్మ్యాదిప్రకోష్ఠా యస్యాః - కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే ఇత్యమరః ॥ తోరణం బహిర్ద్వారం సంకులా - తూర్యనాదేన వాద్యశబ్దేన వినాదితా - సర్వకాలేషు యేషాం తాని సర్వకాలాని - సర్వకాలసంభవానీత్యర్థః తాదృశాని ఫలాని యేషాం తైస్సర్వ

గీర్ణమ్ ॥ ౩౫ ॥ ఇతీవ తద్వాక్యమదుష్టభావా సుధృష్టముక్త్వా రజనీచరం తమ్ । గాత్రప్రకంపవ్యథితా బభూవ వాతోద్ధతా సా కదళీవ తన్వీ ॥ ౩౬ ॥ తాం వేపమానాముపలక్ష్య సీతాం స రావణో మృత్యుసమప్రభావః । కులం బలం నామ చ కర్మ చ స్వం సమాచచక్షే భయకారణార్థమ్ ॥ ౩౭ ॥ ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

❋❋❋❋❋❋❋ ❋❋ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఏవం బ్రువత్యాం సీతాయాం సంరబ్ధః పరుషం వచః । లలాటే భ్రుకుటీం కృత్వా రావణః ప్రత్యువాచ హ ॥ ౧ ॥ భ్రాతా వైశ్రవణస్యాహం సాపత్న్యో వరవర్ణిని । రావణో నామ భద్రం తే దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్ ॥ ౨ ॥ యస్య దేవాస్సగంధర్వాః పిశాచపతగోరగాః । విద్రవంతి భయాద్భీతా మృత్యోరివ సదా ప్రజాః ॥ ౩ ॥ యేన వైశ్రవణో రాజా ద్వైమాత్రః కారణాంతరే । ద్వంద్వమాసాదితః క్రోధాద్రణే విక్రమ్య నిర్జితః ॥ ౪ ॥ యద్భయార్తః పరిత్యజ్య స్వమధిష్ఠానమృద్ధిమత్ । కైలాసం పర్వతశ్రేష్ఠమధ్యాస్తే నరవాహనః ॥ ౫ ॥ యస్య తత్పుష్పకం నామ విమానం కామగం శుభమ్ । వీర్యాదావర్జితం భద్రే యేన యామి విహాయసమ్ ॥ ౬ ॥ మమ సంజాతరోషస్య ముఖం దృష్ట్వైవ మైథిలి । విద్రవంతి పరిత్రస్తాస్సురాశ్శక్రపురోగమాః ॥ ౭ ॥ యత్ర తిష్ఠామ్యహం తత్ర మారుతో వాతి శంకితః । తీవ్రాంశుశ్శిశిరాంశుశ్చ భయాత్సంపద్యతే రవిః ॥ ౮ ॥ [illegible] స్తిమి[illegible] కాః । భవంతి యత్ర యత్రాహం [illegible] ॥ [illegible] సంపూర్ణా రాక్షసైర్ఘోరైర్యథేంద్రస్యా[illegible] ॥ [illegible] కారేణ [illegible] పాండురేణ విరాజితా । హేమకక్ష్యా పురీ రమ్యా వైదూర్యమయ[illegible] ॥ [illegible] సర్వకాలఫలైర్వృక్షైః

[illegible] ॥ రామితి ॥ భయకారణార్థం భయోత్పాదనార్థం ॥ ౩౭ ॥

❋ ఇతి శ్రీమహేశ్వర [illegible] శ్రీరామా[illegible] కాఖ్యాయాం [illegible] రణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః ❋

యేనేతి ॥ [illegible] నలంకారాం ॥ ౭ ॥ తీవ్రాంశురితి ॥ తీవ్రకిరణోఽపి మత్తో మద్భయాచ్ఛిశిరం [illegible] భవతి ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ప్రాకారేణేతి ॥ [illegible] ప్రాకారేణ రాజత ఇత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ తేనేతి ॥ తా

కాలఘలైః సంకులా - ఉద్యానైః వ్యాప్తా ఉద్యానైః శోభితా - ఏతాదృశీ సా పురీ రమ్యేత్యన్వయః ॥ ౧౨ ॥ తత్రేతి ॥ వసతీ వసన్తీ - అనిత్యమాగమ శాసనమితి నుమభావః నారీణామితి - అధిగర్థే లిషష్ఠీ మనస్వినీ - తత్పయాన స్మృత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ భుంజానేతి ॥ మానుషాన్ మనుష్యలోకసంభవాన్ - దివ్యాన్ స్వర్గసంభవాన్ - గతాయుషః గతప్రాయాయుషః - అల్పాయుష ఇత్యర్థః - అనేన భుంజానా మానుషాన్ భోగానితి పూర్వార్ధం సీతోక్తస్య పరిహార ఉక్తః ॥ ౧౪ ॥ అథ రామస్య స్వాపేక్షయా ఉత్కృష్టత్వం ప్రతిక్షిపతి - స్థాపయిత్వేత్యాదినా ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ప్రియం పుత్రం భరతం రాజ్యే స్థాపయిత్వా - తతో రాజ్యాత్ ప్రవ్రాజితం - జ్యేష్ఠత్వేఽపి ప్రవ్రాజనాన్మన్దవీర్యత్వం సిద్ధమిత్యాహ తేనేతి తేన సహ గమనేన గతచేతసా కర్తవ్యాకర్తవ్యవ్యామూఢమనసా - తాపసేన … భవన్తీతి న్యాయేన అశూరేణ - అపస్వనాశోస్నేన - అనేన ఇతః పరం రాజ్యం సాధయిష్యతీత్యాశా నకర్తవ్యేత్యుక్తం ॥ ౧౬ ॥ సర్వేతి ॥ సర్వరాక్షసభర్తారం త్వయా ప్రార్థనీయమిత్యర్థః - స్వయం కామాత్ అర్థితయా ఇహాగతం ప్రత్యాఖ్యాతుం నార్హసి - స్వయమాగమనే హేతుః మన్మథేతి ॥ ౧౭ ॥ ప్రత్యాఖ్యానఫలమాహ ప్రత్యాఖ్యాయేతి ॥ భీరు … ప్రత్యాఖ్యానహేతుమిదమమన ఇతి వ్యాఖ్యాతే పరితాపం ప్రాప్తవతీ పురూరవసం రాజానం - చరణేనాభిహత్య ఉర్వశీవ … ప్రాప్స్యాదిస్తాలవ్యాన్తః - … పృషోదరాదిత్వాదుకారలోపః … ప్రాప్స్యాదిస్తాలవ్యాన్తవివచయుక్త - ఉర్వశీ … పురూరవసః ప్రథమం నిరస్య పశ్చాత్తాపేన పునస్తమాగతేతి పౌరాణికీ కథా ॥ ౧౮ ॥ అంగుల్యేతి ॥ అంగుల్యా అంగులిబలేన - న సమః న సమబలః - సంప్రాప్తం - మామితి శేషః ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ సంరక్తేతి కోపాతిశయోఽభివ్యజ్యతే - రహితే నిర్జనే వనే … అరుణం పరుషమబ్రవీత్ - …

స్సంకులోద్యానశోభితా ॥ ౧౨ ॥ తత్ర త్వం వసతీ సీతే రాజపుత్రి మయా సహ । న స్మరిష్యసి నారీణాం మానుషీణాం మనస్విని ॥ ౧౩ ॥ భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ దివ్యాంశ్చ వరవర్ణిని । న స్మరిష్యసి రామస్య మానుషస్య గతాయుషః ॥ ౧౪ ॥ స్థాపయిత్వా ప్రియం పుత్రం రాజ్ఞా దశరథేన యః । మందవీర్యస్సుతో జ్యేష్ఠస్తతః ప్రస్థాపితో హ్యయమ్ ॥ ౧౫ ॥ తేన కిం భ్రష్టరాజ్యేన రామేణ గతచేతసా । కరిష్యసి విశాలాక్షి తాపసేన తపస్వినా ॥ ౧౬ ॥ సర్వరాక్షసభర్తారం కామాత్స్వయమిహాగతమ్ । న మన్మథశరావిష్టం ప్రత్యాఖ్యాతుం త్వమర్హసి ॥ ౧౭ ॥ ప్రత్యాఖ్యాయ హి మాం భీరు పరితాపం గమిష్యసి । చరణేనాభిహత్యేవ పురూరవసముర్వశీ ॥ ౧౮ ॥ అంగుల్యా న సమో రామో మమ యుద్ధే స మానుషః । తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ వరవర్ణిని ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్తా తు వైదేహీ క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా । అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపమ్ ॥ ౨౦ ॥

తాపసేన మునినా తపస్వినా శోచ్యేన ॥ ॥ తత్ర త్వం వసతీ సీతే త్వారభ్య తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ వరవర్ణినీత్యన్తస్య గ్రన్థసందర్భస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్ట - వస్తుతస్తు ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర లంకాయాం వసతీ త్వం మయా భృత్యేన సమర్పితా నితి శేషః మానుషాన్ దివ్యాంశ్చ భోగాన్ సహైవ దైవ భుంజానా నారీ - మానుషీణాం నారీణామితి ద్వితీయార్థే షష్ఠీ - న స్మరిష్యసి - కించ తవ మానుషస్య మనుష్యరూపేణావతీర్ణస్య - గతాయుషః గతం ప్రాప్తం అంగీకృతమేకాదశసహస్రవత్సరాయుర్యేన తస్య రామస్య భగవతః శ్రీనారాయణస్య సంబంధిన ఇతి శేషః సః అస్మాన్ స్మరిష్యసి ॥ ॥ ॥ స్థాపయిత్వేతి ॥ యః మందవీర్యః తమప్రియమపి పుత్రం భరతం - అంతర్యామిప్రేరితేన రాజ్ఞా స్థాపయిత్వా - రాజ్య ఇతి శేషః - తతస్తేనైవ ప్రేరితేన రాజ్ఞా జ్యేష్ఠః శ్రీనారాయణః శ్రీరామః జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః ప్రజాపతిరితి సహస్రనామోక్తేః సర్వరాక్షససంహారాయ వనం ప్రస్థాపితః ॥ ॥ తేనేతి ॥ భ్రష్టరాజ్యేన భ్రష్టమరీణాం రాజ్యం యేన తేన - గతచేతసా - మానోపాధికస్యేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాంతఃకరణాభావాద్గతచేతస్త్వం న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత ఇతి శ్రుతేః ॥ తాపసేన తపస్వినా తాపసానాం మనస్తాపనేన … శ్రీరామేణ సహ కరిష్యసి … అస్మదీయ ఇతి విజ్ఞాపయామీతి శేషః ॥ ౧౬ ॥ సర్వేతి ॥ సర్వరాక్షస భర్తారం … కామాత్ తవ భృత్యో భవిష్యామీతి మనోరథాదాగతం మాం - మన్మథశరావిష్టజనమివ … ప్రత్యాఖ్యాతుం వస్తుం నార్హసీత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥ ప్రత్యాఖ్యాయేతి ॥ కాముకం పురూరవసముర్వశీ చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాపమగమదితి యత్ తద్యుక్తం కాముకం భృత్యం మాం … చరణేనాభిహత్య - తిరస్కృత్యేత్యర్థః - పరితాపం గమిష్యసి … తదయుక్తమిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ రామం వినా … ప్రత్యాహ - అంగుల్యేతి ॥ యుద్ధే యస్యాంగుల్యా సమః కోఽపి నాస్తి - కుతః యస్స రామః శ్రీనారాయణ ఏవ మానుషః మనుష్యరూపేణావతీర్ణః - తం తవ భాగ్యేన తత్ర వసన్ ప్రాప్తం తవ పతిమితి శేషః - భజస్వేతి సంబంధః ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ రహితే రామలక్ష్మణాభ్యాం రహితే ప్రదేశే ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ జీవేదితి ॥ అప్రతిరూపరూపాం - అప్రతి

తాయాః పాతి ప్రత్యహేతదితి బుద్ధిర్విస్మయతే ॥ ౨౦ ॥ కథమితి ॥ పుణ్యాత్మనః కుబేరస్య భ్రాతా సన్ కథం పాపకర్మణి ప్రవర్తసే ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ అవశ్యమితి ॥ కర్కశః క్రూరః ॥ ౨౨ ॥ అపహృత్యేతి ॥ అపనీయస్థితస్య - తవేతి శేషః ॥ ౨౩ ॥ క్రోధాతిశయేనోక్తమేవ పునరాహ జీవేదితి ॥ అప్రతిరూపం అనుపమం రూపం యస్యాస్తాం మాదృశీం - అశ్లీలత్వపరిహారాయ నమామిత్యనుక్తం - మోక్షః మరణాదితి శేషః అమృతముపనత్వం రక్షణసమర్థమిత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

యశ్చింతనీయస్సతతం మహాత్మా పరమాసుచ । నాన్యోఽస్తి చింతనీయస్తం సీతాపతిముపాస్మహే ॥ సీతాయా ఇత్యాది ॥ హస్తే హస్తం సమాహత్యేత్యనంతరం - ఉన్మత్తయా మహత్యనయాస్య - అయంచ కోపాకృతివిశేషః ॥ ౧ ॥ స ఇత్యాది శ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ తతః మాపకరణానంతరం - ఉన్మత్తయా త్వయేతి శేషః - వీర్యపరాక్రమౌ పూర్వోక్తావితి శేషః - ఉద్వహేయం ఉద్ధరేయం - విభింద్యాం విదారయేయం మహద్వపురిత్యుక్తం శేషత్వయేతి ॥ ౪ ॥ అథ సీతాపహారోపయోగిరూపాంతరపరిగ్రహమాహ ఏవమిత్యాదినా ॥ సూర్యకల్పే శిఖిప్రభే ఇతి తేజస్సామ్యేనోపమా - హరిపర్యంతే పింగళవర్ణపర్యంతే - యమానలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకాహిప ప్లవంగేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్వమరః ॥ ౫ ॥ సద్య ఇతి ॥ స్వం స్వాసాధారణం కాలరూపాభం మృత్యుశరీరాభం - వైశ్రవణానుజత్వేన జన్మకారణేఽతుల్యేఽపి హింస్రతాన్యతరస్య క్రౌర్యమిత్యుచ్యతే ॥ ౬ ॥ సంరక్తేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ శ్రీమాన్ విశిష్టశక్తిసంపన్నః క్షణదాచరః సంరక్తనయనత్వాదివిశిష్టో బభూవ ॥ ౭,౮ ॥ ఉక్తానువాదపూర్వకం క్రౌర్యాంతరమాహ ద్వాభ్యాం స ఇత్యాది ॥ పరివ్రాజకచ్ఛద్మ పరివ్రాజక

కథం వైశ్రవణం దేవం సర్వభూతనమస్కృతమ్ । భ్రాతరం వ్యపదిశ్య త్వమశుభం కర్తుమిచ్ఛసి ॥ ౨౧ ॥ అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః । యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధిరజితేంద్రియః ॥ ౨౨ ॥ అపహృత్య శచీం భార్యాం శక్యమింద్రస్య జీవితుమ్ । న చ రామస్య భార్యాం మామపనీయాస్తి జీవితమ్ ॥ ౨౩ ॥ జీవేచ్చిరం వజ్రధరస్య హస్తాచ్ఛచీం ప్రధృష్యాప్రతిరూపరూపామ్ । న మాదృశీం రాక్షస ధర్షయిత్వా పీతామృతస్యాపి తవాస్తి మోక్షః ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే అష్టచత్వారింశస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్ । హస్తే హస్తం సమాహత్య చకార సుమహద్వపుః ॥ ౧ ॥ స మైథిలీం పునర్వాక్యం బభాషే చ తతో భృశమ్ । నోన్మత్తయా శ్రుతౌ మన్యే మమ వీర్యపరాక్రమౌ ॥ ❀ ॥ ఉద్వహేయం భుజాభ్యాం తు మేదినీమంబరే స్థితః । ఆపిబేయం సముద్రం చ హన్యాం మృత్యుం రణే స్థితః ॥ ❀ ॥ అర్కం రుంధ్యాం శరైస్తీక్ష్ణైర్విభింద్యాం హి మహీతలమ్ । కామరూపిణమున్మత్తే పశ్య మాం కామదం పతిమ్ ॥ ౪ ॥ ఏవముక్తవతస్తస్య సూర్యకల్పే శిఖిప్రభే । క్రుద్ధస్య హరిపర్యంతే రక్తే నేత్రే బభూవతుః ॥ ౫ ॥ సద్యః సౌమ్యం పరిత్యజ్య భిక్షురూపం చ సంవృతమ్ । స్వం రూపం కాలరూపాభం భేజే వైశ్రవణానుజః ॥ ౬ ॥ సంరక్తనయనః శ్రీమాంస్తప్తకాంచనకుండలః । క్రోధేన మహతాఽఽవిష్టో నీలజీమూతసన్నిభః ॥ ❀ ॥ దశాస్యః కార్ముకీ బాణీ బభూవ క్షణదాచరః ॥ ౭,౮ ॥ స పరివ్రాజకచ్ఛద్మ మహాకాయో విహాయ తత్ ॥ ❀ ॥ ప్రతిపేదే స్వకం రూపం రావణో రాక్షసాధిపః । సంరక్తనయనః క్రోధాజ్జీమూతనిచయప్రభః ॥ ❀ ॥ రక్తాంబరధ

రూపమనుపమం గాఢం సౌందర్యం యస్యాస్తాం ॥ ౨౪ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టచత్వారింశస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య శ్రీహనుమతోఽపి రూపాంతరస్వీకరణసమయే - ఆగ్రహపూర్వకత్వస్య శ్రూయమాణత్వేన - ఆగ్రహం వినా క్రూరరూపస్వీకారాయోగాద్రావణోఽపి తథైవ నికటే కపటయుక్తమితి మత్వా - దేవ్యై స్వస్వరూపం దర్శయితుం స్వసామర్థ్యం ప్రశంసాపూర్వకం నిజరూపం స్వీకరోతి ॥ సీతాయా ఇత్యారభ్య వచనాకరణోక్తామిత్యంతస్య ప్రకృతార్థః స్పష్టః - వాస్తవార్థస్తు - వీర్యపరాక్రమౌ వీర్యం సమరే అధీరత్వం పరాక్రమః పరాభిభవసామర్థ్యం మహాత్మ్యవిశేషణవిశిష్టౌ ॥ కామరూపిణం కామగతిం పతిం - రక్షసామితి శేషః - మాం పశ్యేతి బభాష ఇతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౪ ॥ ఏవమితి ॥ అస్మిన్ శ్లోకే పూర్వశ్లోకస్థ ఉన్మత్త ఇతి పదమాకృష్య శ్లోకో యోజనీయః - తథా సత్యేవం యోజనా - ఏవముక్తవతో రావణస్య క్రుద్ధస్యోన్మత్తస్య హరిపర్యంతే హరిః పింగళవర్ణః పర్యంతయోరుపాంతయోర్యయోస్తే శిఖిప్రభే అగ్నిసదృశే నేత్రే బభూవతుః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭,౮ ॥ స ఇతి ॥ పరివ్రాజకచ్ఛద్మ మాయా

రూపం - పరివ్రాజకరూపేణ పరివ్రాజకరూపం మాం ప్రేక్ష్య కథం - కామేవం రూపా దృష్ట్వా ... రూపిణీం జానీష్వేతి ప్రత్యాశయేతి భావః ॥ ౯ ॥ స ఇతి ॥ అసితకేశాంతాం సితకేశాగ్రాం - కేశాగ్రే పింగళిమం లక్షణం - భాస్కరస్య ప్రభామిత్యనేన దుష్ప్రసహత్వముచ్యతే - వసనేత్యాదినా దుస్త్యజత్వముచ్యతే ॥ ౧౦ ॥ త్రిష్వితి ॥ వరారోహే వరజఘనే ॥ ౧౧ ॥ పునస్త్వాం శంకాం మా కార్షీరిత్యాహ మామితి ॥ క్వచిత్ - క్వాపి తత్ర్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ త్యజ్యతామితి సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం ॥ మానుషం మనుష్యరామవిషయః - భావః స్నేహబంధః - యద్ ఇతి - వ్యాళాహం వ్యాళ - చరమితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౪ ॥ ఇతీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ ప్రియార్హాత్వే హేతు ప్రియవాదినీమితి అత్ర గుహమాత్రం గిరికందరాం చాస్య స్వకర్ణిస్పష్టమితి ప్రియభాషిణీం శంకా - తత్ప్రసాదేవః పరుషముక్త్వా - తత్ర హేతుస్సుదుష్టాత్మేతి బుధః ఖే రోహిణీమివేత్యభూతోపమా - బుధ స్య పితృపత్నీత్వే సమాతరం - ఖేఆకాశే - సుఖేన సంచరంతీ రోహిణీం యది గృహ్ణీయాత్ తత్తుల్యమిదం పాపమిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ వామేనేతి ॥ శాపప్రతిబోధో భవిష్యతీతి మూర్ధజేషు కాంక్షయా గ్రహణం ॥ ౧౭ ॥ తమితి ॥ గృహ్ణంతమిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ సచేతి ॥ స పూర్వం గుప్త మాయామయః అంతర్ధానాద్యర్హతయా ఆశ్చర్యమయః - ఖరయుక్త అశ్వతరయుక్తః - హే

రక్షసా స్త్రీరత్నం ప్రేక్ష్య మైథిలీమ్ ॥ ౯ ॥ స తామసితకేశాంతాం భాస్కరస్య ప్రభామివ ॥ ❋ ॥ వసనాభరణోపేతాం మైథిలీం రావణో బ్రవీత్ ॥ ౧౦ ॥ త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం యది భర్తారమిచ్ఛసి ॥ ❋ ॥ మామాశ్రయ వరారోహే తవాహం సదృశః పతిః ॥ ౧౧ ॥ మాం భజస్వ చిరాయ త్వమహం శ్లాఘ్యః ప్రియస్తవ ॥ ❋ ॥ నైవ చాహం క్వచిద్భద్రే కరిష్యే తవ విప్రియమ్ ॥ ౧౨ ॥ త్యజ్యతాం మానుషో భావో మయి భావః ప్రణీయతామ్ ॥ ❋ ॥ రాజ్యాచ్చ్యుతమసిద్ధార్థం రామం పరిమితాయుషమ్ । కైర్గుణైరనురక్తాసి మూఢే పండితమానిని ॥ ❋ ॥ యః స్త్రియా వచనాద్రాజ్యం విహాయ ససుహృజ్జనమ్ । అస్మిన్ వ్యాళానుచరితే వనే వసతి దుర్మతిః ॥ ౧౪ ॥ ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం వాక్యం ప్రియార్హాం ప్రియవాదినీమ్ । అభిగమ్య సుదుష్టాత్మా రాక్షసః కామమోహితః ॥ ❋ ॥ జగ్రాహ రావణస్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీమివ ॥ ౧౬ ॥ వామేన సీతాం పద్మాక్షీం మూర్ధజేషు కరేణ సః ॥ ❋ ॥ ఊర్వోస్తు దక్షిణేనైవ పరిజగ్రాహ పాణినా ॥ ౧౭ ॥ తం దృష్ట్వా గిరిశృంగాభం తీక్ష్ణదంష్ట్రం మహాభుజమ్ ॥ ❋ ॥ ప్రాద్రవన్ గిరిసంకాశం భయార్తా వనదేవతాః ॥ ౧౮ ॥ స చ మాయామయో దివ్యః ఖరయుక్తః ఖరస్వనః ॥ ❋ ॥ ప్రత్యదృశ్యత హేమాంగో రావణస్య మహారథః ॥ ౧౯ ॥ తతస్తాం పరుషైర్వాక్యైరభితర్జ్య మహాస్వనః ॥ ❋ ॥ అంకేనాదాయ

త్మక ... యవిశేషం ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతమిత్యాది సార్ధచతుష్టయశ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థస్స్పష్టః ॥ కులకం ॥ వస్తుతస్తు భ ... సాదినా స్వామి సంబిభర్తి - తి భర్తా భృత్య ఇత్యర్థః - పతిః రక్షసామితి శేషః యద్యహం గరుడ సాం పతిః తథాపి తవ సదృశ ... భృత్య ఇతి శేషః - అనురూపో భృత్యో భవామి - అథాపి భృత్యమిచ్ఛసి యది - త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం యథా తథా - మామాశ్రయ స్వ త్వే నాంగీకురు - కుతః ... చిరకాలాదారభ్య - తవ శ్లాఘ్యః ప్రియః ప్రీణయంశు స్త్రూ సాదినా స్వామినమితి ప్రయోభృత్య - ... రావణరూపేణోత్పన్నత్వాత్ - అతో మాం భృత్యమితి భజస్వ జానీహీత్యర్థః - అత ఏవ । నైవాహమితి । మానుషో భావస్త్యజ్యతాం - మనుష్య ఏవ రక్షక ఇత్యపి ప్రాయస్త్యజ్యతామిత్యర్థః కింతు గూఢేపి ... నిరాక్షసేభ్య ఏవ మయి భావః ప్రణీయతాం ... సందీయతామిత్యర్థః ॥ కించ రాజ్యాచ్చ్యుతం తు భీకృత రాజ్యభోగిమిత్యర్థః - కుతః అసిద్ధార్థం అశ్వాసాసిద్ధార్థం ... కామవిష్ణుమిత్యర్థః పరిమితాయుషం ... మితమప్యమాయుర్యేనతం - అపరిమితాయుషమిత్యర్థః ॥ ... కైర్గుణైః ... కల్యాణగుణైరిత్యర్థః యుక్తమితి శేషః - అనురక్తాసి కుత ఏవం - దుర్మతిః దుష్ట ... శ్రీనారాయణస్య సతి - అత్ర స్త్రియా వచనాత్స్వ ... రాజ్యం విహాయ - వనే వసతి - తాదృశం త్వమనురక్తాసి యతః - అతస్సర్వ ... అత ఏవ మాం భృత్యత్వేనాంగీకుర్వితి తాత్పర్యమ్ ॥ ౧౫ ॥ ఇతీతి ॥ ప్రాతీతికార్థస్స్పష్టః ॥ వస్తుతస్తు రావణః అన్యత్ర ... కామమోహితశ్చ యద్యపి - తథాప్యత్ర ... బుధః రోహిణీమివ జగ్రాహ - బుధస్స్వమాతరం యథా పూర్వార్థం ... తథా రావణో ... సీతాం గ్రాహ స్వగృహే సంస్థాప్య స్వేష్టదేవతా బుద్ధ్యా పూజయితుమైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ వామేనేతి ॥ ... రేణ మూర్ధజాః శ్రేష్ఠా ఇవ ... తేన కరేణ దక్షిణేన వామేన చ ఊర్వోః పాదయోః జగ్రాహ - పాదౌ గృహీత్వా లంకాం ప్రత్యాగంతవ్యమితి ప్రాపితవానితి భావః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ స్పష్టోర్థః - వస్తుతస్తు పరుషైర్వాక్యైర్వైర్యాదిమాం భృత్యత్వేన నాం

మాంగాస్వనా - మయాగ్రస్తః - గ్రహస్థాంగియిత్యుచ్యతే ॥ ౧౯ ॥ అతఇతి ॥ అంకేనతయాభోగేన ॥ ౨౦ ॥ సేతి ॥ దూరగతంరామముద్దిశ్య రామేతి [illegible] - క్రుశతపస్వసరో నేచ ॥ ౨౧ ॥ తామితి ॥ అకామాంవిరాగిణం - వివేష్టమానాం రథోపరిస్థలెలుఠంతం - ఆదాయ పునరంకేనాదాయ - ఉత్పపాత - [illegible] సహిత ఇతిశేషః ॥ ౨౨ ॥ తతఇతి ॥ ఆతురా సా - మత్తేవమయుక్తేవ - భ్రాంతచిత్తా యథా [illegible] ॥ ౨౩ ॥ హేతి ॥ [illegible] ॥ ౨౪ ॥ జీవితమితి ॥ ధర్మహేతోః [illegible] రూపధర్మహేతోః - జీవితంసుఖమైశ్వర్యంచపరిత్యజన్ జీవితాదిపరిత్యాగశీలః ॥ ౨౫ ॥ ననుఇతి ॥ [illegible] జనానాం - వినేతా శిక్షకః - పాపంపాపిష్ఠం - కథంనశాసి నశిక్షయసి ॥ ౨౬ ॥ [illegible] ॥ అవినీతస్య దుర్జనస్య - కర్మణః పాపస్య - సద్యః ఫలంనదృశ్యతే - కుతః - అత్ర [illegible] కాలోప్యంగీభవతి [illegible] కారణంభవతి - [illegible] తత్తద్వ్యపేక్ష్య - పక్తయేపాకాయ ॥ ౨౭ ॥ సఇతి ॥ [illegible] ॥ ౨౮ ॥ హంతేతి ॥ [illegible] దిరితిహాంకై కేయీవనంప్రేషితవతీతివైదేహ్యాహృదయేసర్వదాస్థితం - తదిదానీంయుక్తం [illegible] సందృష్టమితిన్యాయేన [illegible] తేతి ॥ అత్రహేతుమాహ హ్రియేయదితి ॥ ౨౯ ॥ [illegible] రామాయణ [illegible] ఆమంత్రయేసంబోధయామి [illegible] కర్ణికారాన్ [illegible] వ్యాఖ్యాకాః పుష్పవృక్షాన్ - రావణస్సీతాంహరతిలియత్ [illegible] కథయత - [illegible] ॥ ౩౦ ॥ మాల్యవంతమితి ॥ మాల్యవంతంపుష్పవంతం - శిఖరిణం [illegible] శిఖరం - ప్రస్రవణ [illegible] ॥ ౩౧ ॥ హంసేతి ॥ సంఘుష్టాం హంససారస [illegible] హంససారససంఘుష్టా - [illegible] ॥ ౩౨ ॥ దైవతానీతి ॥ [illegible] ॥ ౩౩ ॥ యానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సత్త్వాని [illegible] హ్రియమాణామితి - హ్రియమాణాం ప్రాణేభ్యోపిగరీయసీం ప్రియాంమాం - సీత [illegible] భర్తుః [illegible] - రావణాపహృతాంకథయతేతిభావః ॥ ౩౫ ॥ కథనేనంప్రయోజనంతత్రాహ విదిత్వేతి ॥ భవదుక్తప్రకారేణ [illegible] అముత్ర [illegible] హృతామపిమాం

వైదేహీంరథమారోపయత్తదా ॥ ౨౦ ॥ సాగృహీతావిచుక్రోశ రావణేనయశస్వినీ ॥ ❖ ॥ రామేతిసీ
తాదుఃఖార్తా రామందూరగతంవనే ॥ ౨౧ ॥ తామకామాంసకామార్తః పన్నగేంద్రవధూమివ ॥ ❖
వివేష్టమానామాదాయఉత్పపాతాథరావణః ॥ ౨౨ ॥ తతస్సాహ్రియమాణాతు రావణేనవిహాయ
సా ॥ ❖ ॥ భృశంచుక్రోశమత్తేవ భ్రాంతచిత్తాయథాతురా ॥ ౨౩ ॥ హాలక్ష్మణమహాబాహో గురుచిత్త
ప్రసాదక ॥ ❖ ॥ హ్రియమాణాం నజానీషే రక్షసాకామరూపిణా ॥ ౨౪ ॥ జీవితంసుఖమైశ్వర్యం
ధర్మహేతోఃపరిత్యజన్ ॥ ❖ ॥ హ్రియమాణామధర్మేణమాంరాఘవనపశ్యసి ॥ ౨౫ ॥ ననునామావి
నీతానాంవినేతాసిపరంతప ॥ ❖ ॥ కథమేవంవిధంపాపంనత్వంశాసిహిరావణమ్ ॥ ౨౬ ॥ ననుసద్యోఽవినీ
తస్యదృశ్యతేకర్మణఃఫలమ్ ॥ ❖ ॥ కాలోఽప్యంగీభవత్యత్రసస్యానామివపక్తయే ॥ ౨౭ ॥ సకర్మకృతవా
నేతత్కాలోపహతచేతనః ॥ ❖ ॥ జీవితాంతకరంఘోరంరామాద్వ్యసనమాప్నుహి ॥ ౨౮ ॥ హంతేదానీం
సకామాస్తుకైకేయీసహబాంధవైః ॥ ❖ ॥ హ్రియేయద్ధర్మకామస్యధర్మపత్నీయశస్వినః ॥ ౨౯ ॥
ఆమంత్రయేజనస్థానేకర్ణికారాన్సుపుష్పితాన్ ॥ ❖ ॥ క్షిప్రంరామాయశంసధ్వంసీతాంహరతిరావ
ణః ॥ ౩౦ ॥ మాల్యవంతంశిఖరిణంవందేప్రస్రవణంగిరిమ్ ॥ ❖ ॥ క్షిప్రంరామాయశంసత్వం సీతాంహరతి
రావణః ॥ ౩౧ ॥ హంససారససంఘుష్టాంవందేగోదావరీంనదీమ్ ॥ ❖ ॥ క్షిప్రంరామాయశంసత్వం సీతాం
హరతిరావణః ॥ ౩౨ ॥ దైవతానిచయాన్త్యస్మిన్వనేవివిధపాదపే ॥ ❖ ॥ నమస్కరోమ్యహంతేభ్యోభ
ర్తుశ్శంసతమాంహృతామ్ ॥ ౩౩ ॥ యానికానిచిదప్యత్రసత్త్వానినివసంత్యుత ॥ ❖ ॥ సర్వాణిశరణం
యామిమృగపక్షిగణానపి । హ్రియమాణాంప్రియాంభర్తుః ప్రాణేభ్యోపిగరీయసీమ్ ॥ ❖ ॥ వివశాపహృ
తాసీతా రావణేనేతిశంసత ॥ ౩౫ ॥ విదిత్వామాంమహాబాహురముత్రాపిమహాబలః । ❖ ॥ ఆనేష్యతిప

[illegible] తథా - [illegible] ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామీత్యాదిని [illegible] యద్రథమారోపయత్ ॥ ౨౦ ॥ సాగృహీతే
[illegible] హ్రియమాణా [illegible] సర్వాణి [illegible] యాలౌకికరీతిమనుసృత్యోక్తానితిద్రష్టవ్యాని ॥ ౩౫ ॥ [illegible]

పరాక్రమ్యానేష్యతి - అస్మానవశ్యం శంసతీతి భావః ||౩౬|| సేతి || కరుణా దీనాః - తాః ఖ్యాలికహర్షం సూచయంతి ఆయతలోచనేతి ||౩౭||
సాతమితి || సమాక్రందత్ - క్రుదితవతీ నేదం - భయపరా భయప్రధానయా దుఃఖోపహతయా ||౩౮|| జటాయో ఇతి || ఆర్యేతి స్వగురువత్ సంబోధ
నం - కరుణం యథా తథా హ్రియమాణాం ||౩౯|| నైషేతి || అశక్యత్వే హేతుస్సత్త్వవానిత్యాదికం - జితకాశీ జయావహః - దుర్మతిః హఠబుద్ధి
ధీ ||౪౦|| మహత్వమయా స్కందేత వ్యం త్వయా రామాయేతి - ఏతల్లక్ష్మణాయ త్వయైవ వాచ్యం ||౪౧|| ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచి
తే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః

అథ స్వామివిషయే దాసేన యావచ్ఛక్తి శేషవృత్తిః కర్తవ్యేతి స్వకృత్యమర్థం లోకే ప్రవర్తయితుం జటాయువృత్తాంతముపక్షి
పతి సర్గద్వయేన - అత్ర ప్రథమం జటాయుస్సాంత్వనభర్త్సనాభ్యాం రావణముపహంతుమిచ్ఛతి - తం శబ్దమిత్యాది - అవసుప్తః ఈషత్సుప్త
ప్తం జటాయుం - అగస్త్యాశ్రమనానంతరం - తం శబ్దం శుశ్రువే - తతః ప్రసమం మహాశరీరతయా రావణం వైదేహీం చ దదర్శ ||౧|| తత ఇతి
తీక్ష్ణతుండ ఇతి ముఖ పర్యాయః స్వవదనం తుండమిత్యమరః - శ్రీమాన్ కైంకర్యశ్రీసమృద్ధః శుభాం రావణస్యాశోభనావహాం ||౨|| దశగ్రీవేతి ||
పురాణే సనాతనే ధర్మే - దాస్యవృత్తౌ స్థితః - తదేకపరాయణః - సత్యం సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మేత్యుక్తః పరమాత్మా సంశ్రయః
ఆలంబనం యస్య సః - భగవదేకోపాయనిష్ఠ ఇత్యర్థః - నామ్నా జటాయురనామ జటాయురితి ప్రసిద్ధః - తథా చ మయి దాసే స్థితే తవ సీతాప
హరణం నయుక్తమితి భావః ||౩|| స్వస్వరూపముక్త్వా స్వామిస్వరూపమాహ రాజేతి || మహేంద్రవరుణోపమత్వమేకదేశసామ్యాత్ - స
ర్వలోకస్య రాజా స్వామి - భవతోపి స్వామిత్యర్థః ||౪|| తథా చ రాజదారాపహరణం నయుక్తమిత్యాహ తస్యేతి || సహధర్మచారిణీతి - ధ
ర్మపత్నీశబ్దార్థః ||౫|| మాభూత్తవ రామే స్వామిత్వబుద్ధిః మనుష్యమాత్రబుద్ధిః రాజబుద్ధిర్వా కృత్వాపి తాం పరిహరేత్యాహ కథమితి || రా
జా భవానితి శేషః ||౬|| రాజత్వబుద్ధిస్తవమేవాస్తు - తథాపి పరదారాభిమర్శనం న కార్యమిత్యాహ నివర్తయేతి పరదారాభి
మర్శనాత్ స్మితిం నివర్తయ - తద్విషయిణీం మతిం నివర్తయేత్యర్థః - నీచామేవాహ నేతి - ధీరః ధీమాన్ - అత్రామర్శనం సమాచరేత్ - అస్యధీర

రాక్రమ్యైవ స్వతహృతామపి ||౩౬|| సా తదా కరుణా వాచో విలపంతీ సుదుఃఖితా || వనస్పతిగతం
గృధ్రం దదర్శాయతలోచనా ||౩౭|| సా తముద్వీక్ష్య సుశ్రోణీ రావణస్య వశం గతా | సమాక్రంద
ద్భయపరా దుఃఖోపహతయా గిరా ||౩౮|| జటాయో పశ్య మామార్య హ్రియమాణామనాథవత్
| అనేన రాక్షసేంద్రేణ కరుణం పాపకర్మణా ||౩౯|| నైష వారయితుం శక్యస్తవ క్రూరో నిశాచరః
|| సత్త్వవాన్ జితకాశీ చ సాయుధశ్చైవ దుర్మతిః ||౪౦|| రామాయ తు యథాతత్త్వం జటాయో హరణం
మమ || లక్ష్మణాయ చ తత్సర్వమాఖ్యాతవ్యమశేషతః ||౪౧||

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే ఏకోనపంచాశస్సర్గః

తం శబ్దమవసుప్తస్తు జటాయురథ శుశ్రువే | నిరీక్ష్య రావణం క్షిప్రం వైదేహీం చ దదర్శ సః ||౧||
తతః పర్వతకూటాభస్తీక్ష్ణతుండః ఖగోత్తమః | వనస్పతిగతః శ్రీమాన్ వ్యాజహార శుభాం గిరమ్ ||౨|| దశ
గ్రీవ స్థితో ధర్మే పురాణే సత్యసంశ్రయః | జటాయుర్నామ నామ్నాహం గృధ్రరాజో మహాబలః ||౩|| రా
జా సర్వస్య లోకస్య మహేంద్రవరుణోపమః | లోకానాం చ హితే యుక్తో రామో దశరథాత్మజః ||౪|| త
స్యైషా లోకనాథస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినీ | సీతా నామ వరారోహా యాం త్వం హర్తుమిహేచ్ఛసి ||౫||
కథం రాజా స్థితో ధర్మే పరదారాన్ పరామృశేత్ | రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా మహాబల ||౬|| నివ
ర్తయ మతిం నీచాం పరదారాభిమర్శనాత్ | న తత్సమాచరేద్ధీరో యత్పరోఽస్య విగర్హయేత్ ||౭|| యథా

స్వీతి || వినీతో ... ||౩౬|| సాతమితి ||౪౧|| ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామ
రణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః

తం శబ్దమితి || సుప్తో జటాయుః - అవబోధానంతరం తం శబ్దం శుశ్రావ - జటాయో పశ్యేత్యాదిమంత్రణేన ప్రబుద్ధః పశ్చాదుత్త
రవాక్యం శుశ్రావేత్యర్థః ||౧||౨|| దశగ్రీవేతి || పురాణే సనాతనే ధర్మే సత్యసంశ్రయః సత్యావలంబి ||౩|| రాజేతి || సర్వలోకస్య
రాజా రామః ఇంద్రవరుణతుల్యపరాక్రమ ఇతి భావః ||౪||౫|| కథమితి || రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా ఇతి రాజదారాహరణస్య గురుతల్పసమత్వ
మితి భావః ||౬|| నివర్తయేతి || నీచాం నికృష్టాం - అస్య పురుషస్య పరః యత్కర్మ విగర్హయేత్ నిందేత్ న తత్సమాచరేత్ ||౭|| యథేతి || విమ

స్యయత్ కర్మణా పరో విగర్హయేత్ నందేత్ ॥ ఇత్యర్థః ॥ హితం వాక్యం ॥ ఏవచ్చతావివేకనా ॥ ౭౫ ॥ ధర్మమితి ॥ శిష్టాం సరితః రాజానః స్వైరమ్ స్వనాగతిమను ఉపదిష్టం ధర్మమర్థం వా - యది వా కామం కామం వా - సవ్యవస్యం అనిచ్ఛం తత్ర్యర్థం - లోకే యథా అవనావాయః - రాజ్ఞాస్తవ తరాం సేదముక్తమితి భావః ॥ ౮౫ ॥ న కేవలం స్వార్థం లోకానుగ్రహార్థం చేదం పరిపాలనీయమిత్యాహ రాజేతి ॥ అత్ర ధర్మాదిశబ్దం ధర్మాది ప్రవర్తకపరాః - ద్రవ్యాణామర్థానాముత్తమో నిధి రాశ్రయః - యస్మాదేవం - తస్మాత్ ధర్మః శుభం వాదిం - రాజమూలం యథాతథా ప్రవర్తతే - శుభాశుభాచారం పాపం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే - రాజానుసారేణ లోకాః ధర్మాధర్మాదిషు ప్రవర్తంతే - తస్మాత్ రాజ్ఞా పాపం విహాయ సమాధి కమేవ కర్తవ్యమిత్యర్థః ॥ ౯౫ ॥ పరదారాభిమర్శనస్యైశ్వర్యాత్ భ్రంశకం పఠాహ పాపస్వభావ ఇతి ॥ పాపస్వభావస్య ఐశ్వర్యం న సంభవతి యస్య స పాపస్వభావః అత ఏవ చపలః విషయప్రవణః - త్వం - దుష్కృతిః విమానం దేవానామివ విమానమివ - ఐశ్వర్యం అభిసంప్రాప్తః - కథం సంప్రాప్తవానసి - ఏవం విషయచపలశ్చేదైశ్వర్యాత్ భ్రష్టో భవిష్యసీతి భావః ॥ ౧౦౫ ॥ ఏవం బహు సాంత్వనేపి సతా వినర్జనాకరణాత్ భవాదృశేషూపదేశో నిరర్థక ఇత్యాహ కామమితి ॥ యో యస్య స్వభావః ప్రోక్తః - స ధర్మః - కామం అత్యంతం - పరిమార్జితుం న శక్యః - ఉపదేశేన నివర్తయితుం న శక్య ఇత్యర్థః - తథా హి ఆర్య దుష్టాత్మనాం - ఆలయే చిరం నావసతి ఇతి ॥ ౧౧౫ ॥ శత్రుగార్హ్యాపహరణం స్వభావ ఇత్యాశంక్య శాత్రవత్వ ప్రసక్తిరత్ర నాస్తీత్యాహ విషయ ఇతి ॥ విషయో రాష్ట్రం - యదా నాపరాధ్యతి తదా తస్య కథమపరాధ్యసి ॥ ౧౨౫ ॥ ఖరవధ ఏవ మమాపరాధ ఇత్యాశంక్యాహ - యదీత్యాది ॥ వృత్తం చ శ్రావ్యం - అతిక్రాంతో నివృత్త - అత్ర హనన విషయే - యస్య - తస్య ఇపూర్వకేణ

త్మనస్తథాన్యే షాం దారా రక్ష్యా విమర్శనాత్ ॥ ౭౫ ॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాశ్శాస్త్రేష్వనాగతమ్ ॥ ❁

వ్యవస్యంత్యను రాజానం ధర్మం పౌలస్త్యనందన ॥ ౮౫ ॥ రాజా ధర్మస్య కామస్య ద్రవ్యాణాం చోత్తమో

నిధిః ॥ ❁ ॥ ధర్మశ్శుభం వా పాపం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే ॥ ౯౫ ॥ పాపస్వభావశ్చపలః కథం త్వం రక్షసాం వర

॥ ❁ ॥ ఐశ్వర్యమభిసంప్రాప్తో విమానమివ దుష్కృతీ ॥ ౧౦౫ ॥ కామస్వభావో యో యస్య

న శక్యః పరిమార్జితుమ్ ॥ ❁ ॥ న హి దుష్టాత్మనామార్య మావసత్యాలయే చిరమ్ ॥ ౧౧౫ ॥ విషయే వా పు

రే వా తే యదా రామో మహాబలః ॥ ❁ ॥ నాపరాధ్యతి ధర్మాత్మా కథం తస్యాపరాధ్యసి ॥ ౧౨౫ ॥ యది

శూర్పణఖాహేతోర్జనస్థానగతః ఖరః ॥ ❁ ॥ అతివృత్తో హతః పూర్వం రామేణాక్లిష్టకర్మణా ॥ అత్ర

బ్రూహి యథాతత్త్వం కో రామస్య వ్యతిక్రమః ॥ ❁ ॥ యస్య త్వం లోకనాథస్య భార్యాం హృత్వా గమి

శకానాం పరపురుషసంస్పర్శనాత్ రక్ష్యా ఇత్యన్వయః ॥ ౭౫ ॥ ధర్మమితి ॥ శాస్త్రేష్వనాగతం అపూర్వం దురవగాహం పరయా ప్రజ్ఞయా పర్యాలోచనేన అసూక్ష్మదృష్టీనాం దుర్బోధమిత్యర్థః ॥ ❁ ॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాః రాజ్ఞాం రాజానమను రాజానం అనుసృత్య వ్యవస్యంతి కుర్వంతి రాజ్ఞా సూక్ష్మధర్మాదిజ్ఞానం వ్యక్తం తదృశం రాజానమనుసృత్య శాస్త్రోపదిష్టధర్మాదికం శాస్త్రే సమ్యగస్ఫుటమపి ప్రజా ఆచరంతీతి భావః - తస్మాద్ధర్మోపగేశ పరస్య రాజ్ఞః స్వకర్మప్రవృత్తిరనుగతేతి తాత్పర్యం - ఉపసంహరతి ॥ ధర్మ ఇతి ॥ హే పౌలస్త్యనందన సత్పురుష ధర్మస్య మూలం యస్య ఇత్యవనీ పదాద్యాహారేణ యోజనా ॥ ❁ ॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాః శాస్త్రేష్వనాగతం వ్యవస్యంతి రాజానమను ధర్మం పౌలస్త్యనందనేతి పాఠే అయమర్థః శిష్టాః సద్వృత్తయో రాజానః శాస్త్రేష్వనాగతం వ్యవస్యంతి నిర్ణయంతి శాస్త్రవిరుద్ధం కామాదికం నేచ్ఛంతీత్యర్థః - తస్మాద్ధర్మస్య మూలం యస్య ఇతి యోజనా - ఏవం ప్రయుంజతి ॥ ౮౫ ॥ రాజా ధర్మస్యేతి ॥ ధర్మస్య కామస్య ద్రవ్యాణాం అర్థరూపపురుషార్థస్య నిధిః స్థానం - యత అవిధేయస్య పాపాదర్శభయం ప్రజాః ప్రవర్తంతే రాజా ధర్మస్య కామస్యేతి పాఠే అయమర్థః రాజైవ ద్రవ్యాణామర్థరూపపురుషార్థస్య నిధిః స్థానం అత రాజా ధర్మశ్శుభమశుభం వా కురు ॥ ధర్మ ఇతి ॥ ధర్మాదికం రాజమూలం ప్రవర్తతే అతో రాజా ఆచారపరః స్యాదిత్యర్థః ॥ ౯౫ ॥ పాపేతి ॥ రాజసమర్పితం స్వయం సంగ్రహీతం అవిమృశ్య ఉపభోగాయ దత్తమిత్యాహ ॥ పాపస్వభావ ఇతి ॥ ఆత్మస్వభావగుణః గుణదోషనవిత ॥ ౧౦౫ ॥ నను దుష్కృతినః స్వభావస్య భాగాపహరణక్రమం తత్ర పుణ్యస్వభావానామపి ప్రాప్తైశ్వర్యం ఉచితం కథం అహో ॥ కామస్వభావ ఇతి ॥ స్వభావో దురతిక్రమో దుష్టాత్మనామార్య అభ్యుదయకర్మ ఐశ్వర్యం చిరకాలం నావతిష్ఠతే ఇత్యర్థః ॥ ఐశ్వర్యప్రాప్తిః సుకృతం చ దుష్టాత్మనాం క్రియమాణం ప్రాగ్భోగేన క్షయం భవతి దుష్టాయుపురుషస్య స్వభావః స్వస్వభావం పరిమార్జితుం న శక్యం కుం ॥ న హీతి ॥ హేయ దుష్టాత్మనామాలయే చిరకాలం ఐశ్వర్యం పుణ్యం యావత్ చిరం నావసతి - తస్మాత్ ॥ ❁ ॥ దర్పేణ పాపమపనుదతీతి శత్రుత్వాభావాత్ స్వభావనివృత్తి కారణం నైవ ఇతి సిద్ధం ఏవం ప్రవృత్తస్య పాపస్వభావః స శక్యః మార్జనః కేనాపీత్యర్థః ॥ ౧౧౫ ॥ ౧౨౫ ॥ యదీతి ॥ అతివృత్తః ఆజ్ఞాపితమర్యాదః ఆగ్రహాయమానః అతివృత్తః యస్య సంబంధః ॥ ౧౩౫ ॥

షః ॥౧౪॥ ప్రకృతముపసంహరతిక్షిప్రమితి ॥ అత్ర రామకర్తృకాహార్యం - చక్షుషేత్యనేన ఘోరేణ చక్షుషా త్వా దహేత్ ఇత్యన్వయః ఇంద్రాశనిర్వజ్రం ॥౧౪॥ తతాగ్రహణమవశ్యం మృత్యుకరమిత్యాహ సర్పమిత్యాది ॥ ఆశీవిషం ఆశీవిషాఖ్యం - ప్రతిముక్తం ఆముక్తం యథావస్త్రాంతస్సర్పో అవశ్యం నాశయతి అద్వదియం సీతా గృహీతా త్వాం నాశయిష్యతీతి భావః - వ్యాజస్తుతిరలంకార ॥౧౫॥ స భార ఇతి ॥ భారః భర్తవ్యం - నావసాదయేత్ - అనామయం వ్యాధ్యనుత్పాదకం - అత్రాపి పూర్వవద్వ్యాజస్తుతిః ॥౧౬॥ యదితి ॥ యత్కార్యం కృత్వా స్వస్యధర్మో న భవేత్ - కీర్తిః విశ్వవిఖ్యాతిజనితా ప్రథా వా న భవేత్ యశః ఇహలోకే ప్రథా వా న భవేత్ - ప్రత్యుత శరీరస్య ఖేదో భవేత్ - తత్కర్మ కస్సమాచరేత్ మూఢ ఏవాచరేత్ - తథా విధకర్మకరణాద్భవాన్మూఢ ఏవేతి భావః ॥౧౭॥ మయి వృద్ధత్వే నాపహారం కృథా ఇత్యాశయేనాహ ద్వాభ్యాం - షష్టిరిత్యాది షష్టిర్వర్షసహస్రాణి గతానీతి శేషః - జాతస్యేత్యనేన వయసా జీర్ణత్వముచ్యతే - రాజ్యం యథావదనుతిష్ఠతః పాలయత ఇత్యనేన కర్మణా జీర్ణత్వముక్తం - అహం ధనురాద్యుపకరణరహిత ॥౨౦॥ ఏతదేవ వ్యక్తం తేనుక్తేన ప్రథయతి న శక్త ఇతి ॥ మమ పశ్యతః మయి పశ్యతి సతి సీతాం బలాద్ధర్తుం న శక్తః న సమర్థః - పదమిదం - న్యాయసంసిద్ధైః న్యాయశాస్త్రసంసిద్ధైః - హేతుభిః అనుమానైః - ధ్రువాం నిత్యాం - అవిచాల్య ప్రామాణ్యామితి యావత్ - వేదశ్రుతిమివ వేదశ్రుతిమివ దుష్టా ఆస్తికాః - వేద ఇతి వేద స్వతః ప్రమాణభూతాం శ్రుతిమిత్యర్థః - యథా వేదవిదగ్రేసరో వేదశ్రుతిం నతిహైతుకైః న్యాయసిద్ధైర్హేతుభిః శ్రుతిమన్యథాకర్తుం న శక్యతే తద్వదితి భావః - అన్యపరాధ్యవాదాది వ్యావృత్త్యర్థం వేదశబ్దః - యథా తాం ఘన్యథాకుర్వన్ స్వయమేవ వినశ్యతి న వేదశ్రుతే కాపి హానిః - ఏవం సీతాం బుధ్ధ్వాపహారం స్వయమేవ నశిష్యసి న తు సీతాయాః కాపి హానిరిత్యాహ - యథా వేదవిదగ్రేసరో వేదశ్రుతిమన్యథా నయమానాన్ యథా వశ్యతి తథాహమపి త్వయా బలాన్నీయమానాం సీతాం యావద్భక్తి రక్షయిష్యామీత్యర్థః ॥౨౦॥ యుధ్యస్వేతి ॥ యది శూరోసి ముహూర్తం తిష్ఠ పలాయస్వ - మయా యుధ్యస్వ - యుద్ధే మహా బాహో స్వం పూర్వం ఖర ఇవ హతః శయిష్యసే యద్వా యది శూరోసి తదా మయా యుధ్యస్వ - అథవా రామాగమనపర్యంతం ముహూర్తం తిష్ఠ - తేన హతః శయిష్యసే - యద్వా యది శూరోసి ముహూర్తం తిష్ఠ స్థిత్వా తేన యుధ్యస్వ ॥౨౧॥ న కేవలం

క్ష్యసి ॥౧౪॥ క్షిప్రం విసృజ వైదేహీం మా త్వా ఘోరేణ చక్షుషా ॥ శ్లో ॥ దహేద్దహనభూతేన వృత్రమింద్రాశనిర్యథా ॥౧౪॥ సర్పమాశీవిషం బద్ధ్వా వస్త్రాంతే నావబుధ్యసే ॥ శ్లో ॥ గ్రీవాయాం ప్రతిముక్తం చ కాలపాశం న పశ్యసి ॥౧౫॥ స భారస్సౌమ్య భర్తవ్యో యో నరం నావసాదయేత్ ॥ శ్లో ॥ తదన్నముపభోక్తవ్యం జీర్యతే యదనామయమ్ ॥౧౬॥ యత్కృత్వా న భవేద్ధర్మో న కీర్తిర్న యశో భువి ॥ శ్లో ॥ శరీరస్య భవేత్ఖేదః కస్తత్కర్మ సమాచరేత్ ॥౧౭॥ షష్టివర్షసహస్రాణి మమ జాతస్య రావణ ॥ శ్లో ॥ పితృపైతామహం రాజ్యం యథావదనుతిష్ఠతః ॥ వృద్ధోహం త్వం యువా ధన్వీ సరథః కవచీ శరీ ॥ శ్లో ॥ తథాప్యాదాయ వైదేహీం కుశలీ న గమిష్యసి ॥౨౦॥ న శక్తస్త్వం బలాద్ధర్తుం వైదేహీం మమ పశ్యతః ॥ శ్లో ॥ హేతుభిర్న్యాయసంయుక్తైర్ధ్రువాం వేదశ్రుతీమివ ॥౨౧॥ యుధ్యస్వ యది శూరోసి ముహూర్తం తిష్ఠ రావణ ॥ శ్లో ॥ శయిష్యసే హతో భూమౌ యథాపూర్వం ఖరస్తథా ॥౨౨॥ అసకృత్సంయుగే యేన నిహతా దైత్యదాన

షీ ప్రమితి ॥ రామకర్తృకాహరణం త్వాం ఏవ హననహేతుః ఆన్యథా దాహ ఇత్యర్థః ॥౧౪॥౧౬॥ - స ఇతి ॥ అనామయం రోగానుత్పాదకం ॥౧౬॥ యత్కృత్వేతి ॥ యత్కర్మ కృత్వా స్వస్య పురుషస్య ధర్మాదికం న భవతి - ప్రత్యుత ఖేద ఏవ భవేత్ - తల్లక్షణకస్య హరణ రూపకర్మణః యద్వా యత్కర్మ కృత్వా స్వస్య పురుషస్య ధర్మాదికం న భవేత్ నాశం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః యత్కర్మకరణేన ధర్మాదినాశం ప్రాప్నుయాదితి భావః - అపి తు శరీరస్య ఖేద ఏవ భవేత్ తస్మై కర్మణే కః సమాచరేత్ న కోపీత్యర్థః కీర్తిః విక్రమాది జాతా ప్రథా యశః దానాది జాతా ప్రథేతి వివేకః ॥౧౭॥ షష్టిరితి ॥ గతానీతి శేషః పితృపైతామహం పితృపితామహేభ్యః ప్రాప్తం రాజ్యం సమ్యక్ పాలయతః కాలసౌక్యమేవ యుద్ధాభ్యాసో నాస్తి కథమపి పరిరక్షామీతి భావః ॥౨౦॥ న శక్త ఇతి ॥ శ్రుతిమివ యత్ర దీర్ఘకాలం చ నష్టానపి వేదవిత్ప్రాణాంస్త్యక్త్వాపి శ్రుతిం రక్షతి తద్వదిత్యాహ న్యాయసంయుక్తైరక్షనాలైః హేతుభిః హర్తుం న శక్యా ఇతి ॥ శ్రుతేర్హేతుభిర్హర్తుమశక్యత్వం యథా ఉపదిష్టం తథైవ హేతుభిః శక్తిసమానమాయా బలేన వా అన్యస్త్వం - శ్రుతిస్సీతాం రక్షితుం సమర్థ ఇత్యర్థః ॥౨౧॥ యుధ్యస్వేతి ॥ యది శూరోసి యుధ్యస్వ - అథవా ముహూర్తం తిష్ఠ రామాగమనపర్యంతం తిష్ఠేత్యర్థః ॥౨౨॥ రామపరాక్రమం వర్ణయతి ॥ అసకృదితి ॥౨౩॥ రామః కిమ

స్వాపరాధ ప్రతీకారం - కింతు దేవానాం దానవానాం చ సామాన్యమధిదైవతమిత్యుక్తస్యరామస్యస్వయాపరాధ ప్రతీకారో పశ్యవిష్యతి త్వా వాల్మీకిరితి ॥ ౨౩ ॥ ఏవముక్తేపపున పలాయమానం ప్రత్యాహ - కిన్విత్యాది ॥ కింను శక్యం - నశ్యసే అదర్శనం ప్రాప్స్యసి తయోః తాభ్యాం ॥ ౨౪ ॥ తథాపి త్వాం నాహం గమయామీత్యాహ నహీతి ॥ జీవమానస్య దేవతే మయి జీవతీత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ ప్రియాకరం కర్తుం శక్యమిత్యత్రాహ అవశ్యమితి ॥ జీవితేనాపి జీవితవ్యయేనాపి ॥ ౨౭ ॥ తిష్ఠ తిష్ఠేతి ॥ యథాప్రాణం యథాబలం ॥ ౨౯ ॥ వృన్తాదితి త్యర్ధమేకాన్వయం ॥ వృన్తం ప్రసవబంధనమిత్యమరః ॥ ౩౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః ❋❋❋

అథ స్వామికార్యాయ ప్రాణత్యాగిమకరోజ్జటాయురిత్యాహ - ఇత్యాది ॥ ౧ ॥ సంరక్తనయన ఇతి ॥ అమర్షణ అసహనః ॥ ౨ ॥ స ఇతి ॥ సః యుద్ధస్యేతిపూర్వం ప్రవర్తితః - సంప్రహారః యుద్ధం - వాతాభ్యాం ప్రతికూలవాయుభ్యాం - ఉద్ధతయోః ప్రేరితయోః - మేఘయోస్సంప్రహారః సంఘట్టనమాత్రం ॥ ౩ ॥ తదితి ॥ సపక్షయోః పక్షసహితయోః - మాల్యవతోః - మాల్యవన్నామానౌ ద్వౌ పర్వతౌ - ఏకో దండకారణ్యే పూర్వముక్తః - మాల్యవంతం శిఖరిణమితి - అన్యః కిష్కింధాసమీపే వక్ష్యతి వర్షావర్ణనే ॥ ౪ ॥ తత ఇతి ॥ నాలీకైః నాళీమాత్రశరైః నారాచైః ఆయసశరైః వికర్ణిభిః అంకుశాగ్రశరైః ॥ ౫ ॥ స ఇతి ॥ పత్రరథేశ్వరః పక్షీశ్వరః - ప్రతిజగ్రాహ సేహే రావణాస్త్రాణి రావణప్రయుక్తాస్త్రాణి ॥ ౬ ॥ తస్యేతి ॥ అస్య రావణస్య గాత్రే ॥ ౭ ॥ అథేతి ॥ మార్గణాన్ బాణాన్ ॥ ౮ ॥ స తైరితి ॥ పూర్ణం ఆకర్ణం కృష్టం యథా తథా ముక్తైః - అజిహ్మగైః ఋజుగామిభిః - నిశితైః శాణోల్లిఖితైః - అతఏవ తీక్ష్ణైః - ఘోరైః భయంకరైః - శిలీముఖైః శీలీముఖైః శల్యం ముఖే యేషాం తైః -

వాః ॥ ౨౨ ॥ నచిరాచ్చీరవాసాస్త్వాం రామో యుధి వధిష్యతి ॥ ౨౩ ॥ కిం ను శక్యం మయా హర్తుం గతౌ దూరం నృపాత్మజౌ ॥ ౨౪ ॥ క్షిప్రం త్వం నశ్యసే నీచ తయోర్భీతో న సంశయః ॥ ౨౪ ॥ నహి మే జీవమానస్య నయిష్యసి శుభామిమామ్ ॥ ౨౫ ॥ సీతాం కమలపత్రాక్షీం రామస్య మహిషీం ప్రియామ్ ॥ ౨౬ ॥ అవశ్యం తు మయా కార్యం ప్రియం తస్య మహాత్మనః ॥ ౨౭ ॥ జీవితేనాపి రామస్య తథా దశరథస్య చ ॥ ౨౮ ॥ తిష్ఠ తిష్ఠ దశగ్రీవ ముహూర్తం పశ్య రావణ ॥ ౨౯ ॥ యుద్ధాతిథ్యం ప్రదాస్యామి యథాప్రాణం నిశాచర ॥ ౩౦ ॥ వృన్తాదివ ఫలం త్వాం తు పాతయేయం రథోత్తమాత్ ॥ ౩౧ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచాశస్సర్గః ❋❋❋

ఇత్యుక్తస్య యథాన్యాయం రావణస్య జటాయుషా । క్రుద్ధస్యాగ్నినిభాస్సర్వా రేజుర్వింశతి దృష్టయః ॥ ౧ ॥ సంరక్తనయనః కోపాత్తప్తకాంచనకుండలః । రాక్షసేంద్రోఽభిదుద్రావ పతగేంద్రమమర్షణః ॥ ౨ ॥ స సంప్రహారస్తుములస్తయోస్తస్మిన్ మహావనే । బభూవ వాతోద్ధతయోర్మేఘయోర్గగనే యథా ॥ ౩ ॥ తద్బభూవాద్భుతం యుద్ధం గృధ్రరాక్షసయోస్తదా । సపక్షయోర్మాల్యవతోర్మహాపర్వతయోరివ ॥ ౪ ॥ తతో నాలీకనారాచైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః । అభ్యవర్షన్మహాఘోరైర్గృధ్రరాజం మహాబలః ॥ ౫ ॥ స తాని శరజాలాని గృధ్రః పత్రరథేశ్వరః । జటాయుః ప్రతిజగ్రాహ రావణాస్త్రాణి సంయుగే ॥ ౬ ॥ తస్య తీక్ష్ణనఖాభ్యాం తు చరణాభ్యాం మహాబలః । చకార బహుధా గాత్రే వ్రణాన్ పతగసత్తమః ॥ ౭ ॥ అథ క్రోధాద్దశగ్రీవో జగ్రాహ దశ మార్గణాన్ । మృత్యుదండనిభాన్ ఘోరాన్ శత్రుమర్దనకాంక్షయా ॥ ౮ ॥ స తైర్బాణైర్మహావీర్యః పూర్ణముక్తైరజిహ్మగైః । బిభేద నిశితైస్తీక్ష్ణైర్గృధ్రం ఘోరైః శిలీముఖైః ॥ ౯ ॥ స రాక్షసరథే పశ్యన్ జానకీం బాష్పలోచనామ్ । అచింతయిత్వా తాన్ బాణాన్

త్రాస్తే తమానయేత్యత ఆహ - కిమితి ॥ తౌ నృపాత్మజౌ దూరం గతౌ అతఏవ హర్తుం ఆనేతుం కిం న శక్యం కథం శక్యమిత్యర్థః - అతఏవ తయోరాగమనశంకయా త్వం తత్ర తాభ్యాం భీతః క్షిప్రం నశ్యసే అదర్శనాయ పలాయసే ॥ ౨౪ ॥ తథాపి నేతి ॥ సీతామ్ ॥ ౨౫ ॥ అవశ్యమితి ॥ ౨౬-౨౭ ॥ తిష్ఠ తిష్ఠేతి ॥ యథాప్రాణం యథాశక్తి ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశస్సర్గః ❋❋❋

ఇత్యుక్తస్యేత్యాది ॥ స ప్రసిద్ధః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ సంప్రహారః సంప్రహరణం ॥ ౩ ॥ తదితి ॥ మాల్యవతోః ద్వౌ మాల్యవంతౌ ఏకో దండకారణ్యే - అపరో మేరుపార్శ్వే ॥ ౪ ॥ తత ఇతి ॥ నాలీకైః నాళీమాత్రశరైః - నారాచైః ... ॥ ౫ ॥ స ఇతి ॥ జగ్రాహ ... ॥ ౬-౭-౮ ॥ స తైరితి ॥ బాణా జిహ్మగా ... అజిహ్మగా ఋజుగామినః - శిలీముఖాః ...

శాఖైః - గృధ్రంబిభేద ॥౯॥ సఇతి ॥ సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్ ॥౧౦॥ తత ఇతి ॥ సశరం సంహితశరం ॥౧౧॥ తత ఇతి ॥ క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేనవ్యాప్తః ॥౧౨॥ శరైరితి ॥ ఆవారితః ఆసమంతాద్వ్యాప్తః - కులాయం నీడం ప్రాప్తః పక్షీవబభౌ ॥౧౩॥ సఇతి ॥ తానిచపక్షాభ్యాం విధూయచరణాభ్యాం ధనుర్బభంజచేత్యన్వయః ॥౧౪॥ తచ్చేతి ॥ శరావరంకవచం - పక్షాభ్యాం పక్షవాతేన - వ్యాధునోత్ ప్రచ్యావయత్ ॥౧౫॥ కాంచనేతి ॥ కాంచనోరశ్ఛదాన్ స్వర్ణమయకవచయుక్తాన్ - ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోస్త్రియామిత్యమరః । బలీజటాయుః ॥౧౬॥ వరమితి ॥ త్రివేణుం యుగంధరం - కామగం యథేచ్ఛం గచ్ఛతీతి కామగం ॥౧౭॥ పూర్ణేతి ॥ గ్రాహిభిః ఛత్రచామరాదిగ్రాహైః నందిగ్రహీత్రాదినాశితః ॥౧౮॥ సారథిరితి ॥ వ్యపాహరత్ ఖండితవాన్ - పునరిత్యనేన ఛత్రాదిఖండనాంతుండేనేతిసూచ్యతే ॥౧౯॥ సఇతి ॥ భగ్నధన్వా ధనుషశ్చ్యుతః ॥౨౦॥ దృష్ట్వేతి ॥ అపూజయన్ - మనసేతిశేషః ॥౨౧॥ పరీతి ॥ గృహ్య గృహీత్వా ॥౨౨॥ తమిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః ॥ సముత్పత్య ఊర్ధ్వంగత్వా - సమభిద్రుత్య అభిముఖంగత్వా - సమావార్య సమ్యగవరుధ్య ॥౨౩½॥ వజ్రేతి ॥ వజ్రసంస్పర్శాః వజ్రసమస్పర్శాః బాణాః యస్య ॥౨౪½॥ సమిత్రేతి ॥ పీయత ఇతి పానం - పానకరసాది - విషయుక్తం పానమితివత్ మధ్యమపదలోపిసమాసః యద్వా విషస్యపానం విషపానం - ఏతత్సీతాహరణరూపం విషపానం పిబసి కరోషి - ఓదనపాకం పచతీతివత్ ప్రకృతే ప్రత్యయోపస్థానమాత్రం ప్రయోజనం ॥౨౫½॥ అనుబంధమితి ॥ అనుబధ్యత ఇత్యనుబంధః ఫలం - అవిచక్షణాః అసమర్థాః - కర్మణాం ఆత్మనాక్రియమాణానాం ఫలమజానంతః క్షిప్రం వినశ్యంతి - తత్రోదాహరణం భవానిత్యాహ యథేతి ॥౨౬½॥ బద్ధ ఇతి ॥ కాలపాశేన బద్ధస్త్వం క్వదేశే గతస్సన్ - తస్య తస్మాత్ కాలపాశాన్మోక్ష్యసే సహాయకవర్ణనాద్వారార్థం తేముక్తిర్న విద్యతీత్యర్థః సామిషం మాంససహితం - బడిశం మత్స్యవేధనం - బడిశం మత్స్యబంధనమిత్యమరః । ఆమిషలోభేన గృహ్య గృహీత్వా - జలజో మత్స్యో యథా దేశాంతరంగతోపి న జీవతి బడిశాపాదితక్లేశాన్

శాగ్రైరాతుసంప్రసుఖిక్రవత్ ॥ ౧౦ ॥ తతోస్య సశరంచాపం ముక్తామణివిభూషితమ్ । చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజపతగేశ్వరః ॥ ౧౧ ॥ తతోన్యద్ధనురాదాయ రావణః క్రోధమూర్ఛితః । వవర్ష శరవర్షాణి శతశోధ సహస్రశః ॥ ౧౨ ॥ శరైరావారితస్తస్య సంయుగే పతగేశ్వరః కులాయముపసంప్రాప్తః పక్షీవ ప్రబభౌ తదా ॥౧౩॥ స తాని శరవర్షాణి పక్షాభ్యాం చ విధూయ చ । చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజాస్య మహద్ధనుః ॥౧౪॥ తచ్చాగ్నిసదృశం దీప్తం రావణస్య శరావరమ్ । పక్షాభ్యాం స మహావీర్యో వ్యాధునోత్పతగేశ్వరః ॥౧౫॥ కాంచనోరశ్ఛదాన్ దివ్యాన్ పిశాచవదనాన్ ఖరాన్ । తాంశ్చాస్య జవసంపన్నాన్ జఘాన సమరే బలీ ॥ ౧౬ ॥ వరం త్రివేణుసంపన్నం కామగం పావకార్చిషమ్ । మణిహేమవిచిత్రాంగం బభంజ చ మహారథమ్ ॥ ౧౭ ॥ పూర్ణచంద్రప్రతీకాశం ఛత్రం చ వ్యజనైస్సహ । పాతయామాస వేగేన గ్రాహిభీ రాక్షసైస్సహ ॥ ౧౮ ॥ సారథేశ్చాస్య వేగేన తుండేనైవ మహచ్ఛిరః । పునర్వ్యపాహరచ్ఛ్రీమాన్ పక్షిరాజో మహాబలః ॥౧౯॥ స భగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః । అంకేనాదాయ వైదేహీం పపాత భువి రావణః ॥ ౨౦ ॥ దృష్ట్వా నిపతితం భూమౌ రావణం భగ్నవాహనమ్ । సాధు సాధ్వితి భూతాని గృధ్రరాజమపూజయన్ ॥ ౨౧ ॥ పరిశ్రాంతం తు తం దృష్ట్వా జరయా పక్షియూథపమ్ । ఉత్పపాత పునర్హృష్టో మైథిలీం గృహ్య రావణః ॥ ౨౨ ॥ తం ప్రహృష్టం నిధాయాంకే గచ్ఛంతం జనకాత్మజామ్ । గృధ్రరాజస్సముత్పత్య సమభిద్రుత్య రావణమ్ ॥ ❈ ॥ సమావార్య మహాతేజా జటాయురిదమబ్రవీత్ ॥ ౨౩½ ॥ వజ్రసంస్పర్శబాణస్య భార్యాం రామస్య రావణ ॥ ❈ అల్పబుద్ధే హరస్యేనాం వధాయ ఖలు రక్షసామ్ ॥ ౨౪½ ॥ సమిత్రబంధుస్సామాత్యస్సబలస్సపరిచ్ఛదః ॥ ❈ ॥ విషపానం పిబస్యేతత్ పిపాసిత ఇవోదకమ్ ॥ ౨౫½ ॥ అనుబంధమజానంతః కర్మణామవిచక్షణాః ॥ ❈ ॥ శీఘ్రమేవ వినశ్యంతి యథా త్వం వినశిష్యసి ॥ ౨౬½ ॥ బద్ధస్త్వం కాలపాశేన

ముఖ్యేయేషాంతే తథాతైః నిశితైర్బాణైరుల్లిఖితైః అతిపవిత్రైః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ శరైరితి ॥ స జటాయుః శరైరావారితః ఆచ్ఛాదితః కులాయం నీడం ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ తదితి ॥ శరావరం కవచం - వ్యాధునోత్ పాతయామాస ॥ ౧౫ ॥ కాంచనేతి ॥ ఉరశ్ఛదాన్ కవచయుక్తాన్ ॥ ౧౬ ॥ వరమితి ॥ త్రివేణుః రథావయవవిశేషః ॥ ౧౭ ॥ పూర్ణేతి ॥ గ్రాహిభిః ఛత్రచామరగ్రాహకైః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ సమావార్యేతి ॥ సమావార్య అవరుధ్య ॥ ౨౩ ॥ ౨౪½ ॥ సమిత్రేతి ॥ విషపానం ఏతత్సీతాహరణరూపం పానం పిబసి కరోషి - ప్రత్యయోపస్థానమాత్రం ప్రయోజనమోదనపాకం పచతీతివత్ ॥ ౨౫½ ॥ అనుబంధమితి ॥ అనుబధ్యత ఇత్యనుబంధః కర్మఫలం ॥ ౨౬½ ॥ బద్ధ ఇతి ॥ తస్యతస్మాత్ పాశ

దుర్నాత్ - తద్వత్ ॥౨౭॥ నహీతి ॥ ఆశ్రమకర్మకం ధర్షణం ఆశ్రమధర్షణం తద్విభవం - ఆశ్రమశబ్దేన ఆశ్రమస్థా సీతోచ్యతే ॥ పంచాశ క్రోశం లీలీవక్ ॥౨౮॥ యథేతి ॥ లోకగర్హితం కర్మ భీరుణా త్వయా యథా కృతం తథా తస్కరాచరితో మార్గః - తస్కరకృత్యతుల్యం స్వకృత్యమిత్యర్థః - తస్మాదేష మార్గః వీరనిషేవితో న భవతీత్యర్థః ॥౨౯॥ యుధ్యస్వేతి ॥ పూర్వసర్గాంతే వ్యాఖ్యాతోఽయం ॥౩౦॥ పరేతేతి ॥ పరేతకాలే మృత్యుకాల ఇత్యర్థః ॥ యత్కర్మ యేన క్రియమాణం కర్మ పురుషః ఆత్మవినాశాయ ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి అథ ... తత్కర్మ పాపాహరణరూపం ప్రతిపన్నోసి - ఏతాదృశకర్మకరణాదవశ్యమవిలంబేన మృత్యుం ప్రాప్నోషీత్యర్థః ॥౩౧॥ పాపేతి ॥ యస్య కర్మణః పాపానుబంధః పాపఫలసంబంధో భవతి తత్కర్మ లోకాధిపతిత్వాది విశిష్టోపి కో ను కుర్వీత ॥ ౩౨॥ ఏవమితి ॥ పృష్ఠ ఇత్యనేన జటాయుషః మనాదృత్య రావణస్య పలాయమానత్వం గమ్యతే ॥ ౩౩ ॥ తమితి ॥ తం గృహీత్వా ... త్వా ఆధిరూఢస్సన్ జటాయుః - గజారోహో యథా దుష్టవారణం బలాయుతం - అంకుశైర్నిరుధ్య యథా విదారయతి తథా నఖైః విరరాద స్యాదితి శేషః ॥౩౪॥ విరరాదేతి - నఖపక్షముఖాయుధః - అస్య రావణస్య పృష్ఠే నఖైః తుండం సమర్పయన్ వ్యాపారయన్ విరరాద వ్యదారయదిత్యర్థః - కేశాంశ్చోత్పాటయామాస ॥౩౫॥ స ఇతి ॥ అమర్షేణ క్రోధేన స్ఫురితోష్ఠః సన్ ప్రాకంపత ప్రహారార్థం ప్రచలితోఽభూదిత్యర్థః ॥౩౬॥ సమితి ॥ అంకేన ఊరుభాగేన జటాయుం జటాయురిత్యుకారాంతోప్యస్తి ॥౩౭॥ జటాయురితి ॥ అభిక్రమ్య అభిముఖం గత్వా - అపహరత్ ఛిన్నవానిత్యర్థః - ... వ్యపాహరత్ అచ్ఛినత్ ॥౩౮॥ సంచిన్నేతి ॥ ... - అభవన్ ప్రాదురభవన్ - విషజ్వాలేత్యుపమానవిశేషణాత్ బాహూనాం సాయుధత్వం గమ్యతే ॥౩౯॥ తత ఇతి ॥ అపోథయత్ అతాడయత్ ॥౪౦॥ తత ఇతి ॥ సంగ్రామో యుద్ధం ॥౪౧॥ తస్యేతి ॥ వ్యాయచ్ఛమానస్య వ్యాయామం కుర్వతః ... సహసా ఇత్యాత్మ సేవదత్త

సక్షిప్రంగత స్తస్య మోక్ష్యసే ॥ ✻ ॥ వధాయ బడిశం గృహ్య సామిషం జలజో యథా ॥ ౨౭ ॥ న హి జాతు దురాధర్షౌ కాకుత్స్థౌ తవ రావణ ॥ ✻ ॥ ధర్షణం చాశ్రమస్యాస్య క్షమిష్యేతే తు రాఘవౌ ॥ ౨౮ ॥ యథా త్వయా కృతం కర్మ భీరుణా లోకగర్హితమ్ ॥ ✻ ॥ తస్కరాచరితో మార్గో నైష వీరనిషేవితః ॥ ౨౯ ॥ యుధ్యస్వ యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ రావణ ॥ ✻ ॥ శయిష్యసే హతో భూమౌ యథా భ్రాతా ఖరస్తథా ॥ ౩౦ ॥ పరేతకాలే పురుషో యత్కర్మ ప్రతిపద్యతే ॥ ✻ ॥ వినాశాయాత్మనోఽధర్మ్యం ప్రతిపన్నోఽసి కర్మ తత్ ॥ ౩౧ ॥ పాపానుబంధో వై యస్య కర్మణః కో ను తత్పుమాన్ ॥ ✻ ॥ కుర్వీత లోకాధిపతిస్స్వయంభూర్భగవానపి ॥ ౩౨ ॥ ఏవముక్త్వా శుభం వాక్యం జటాయుస్తస్య రక్షసః ॥ ✻ ॥ నిపపాత భృశం పృష్ఠే దశగ్రీవస్య వీర్యవాన్ ॥ ౩౩ ॥ తం గృహీత్వా నఖైస్తీక్ష్ణైర్విరరాద సమంతతః ॥ ✻ ॥ అధిరూఢో గజారోహో యథా స్యాద్దుష్టవారణమ్ ॥ ౩౪ ॥ విరరాద నఖైరస్య తుండం పృష్ఠే సమర్పయన్ ॥ ✻ ॥ కేశాంశ్చోత్పాటయామాస నఖపక్షముఖాయుధః ॥ ౩౫ ॥ స తథా గృధ్రరాజేన క్లిశ్యమానో ముహుర్ముహుః ॥ ✻ ॥ అమర్షస్ఫురితోష్ఠస్సన్ ప్రాకంపత స రావణః ॥ ౩౬ ॥ సంపరిష్వజ్య వైదేహీం వామేనాంకేన రావణః ॥ ✻ ॥ తలేనాభిజఘానార్తో జటాయుం క్రోధమూర్ఛితః ॥ ౩౭ ॥ జటాయుస్తమభిక్రమ్య తుండేనాస్య ఖగాధిపః ॥ ✻ ॥ వామబాహూన్దశ తదా వ్యపాహరదరిందమః ॥ ౩౮ ॥ సంఛిన్నబాహోస్సద్యో వై బాహవస్సహసాభవన్ ॥ ✻ ॥ విషజ్వాలావలీయుక్తా వల్మీకాదివ పన్నగాః ॥ ౩౯ ॥ తతః క్రోధాద్దశగ్రీవస్సీతాముత్సృజ్య రావణః ॥ ✻ ॥ ముష్టిభ్యాం చరణాభ్యాం చ గృధ్రరాజమపోథయత్ ॥ ౪౦ ॥ తతో ముహూర్తం సంగ్రామో బభూవాతులవీర్యయోః ॥ ✻ ॥ రాక్షసానాం చ ముఖ్యస్య పక్షిణాం ప్రవరస్య చ ॥ ౪౧ ॥ తస్య వ్యాయచ్ఛమానస్య రామస్యార్థేఽథ రావణః

... స్యర్థే షష్ఠీ - కాలపాశాత్ స్వగలో మోక్ష్యసే బడిశం మత్స్య ఇవ ... ॥౨౭॥ ॥౨౮॥ యథేతి ॥ ... లోకగర్హితం కర్మ ...
తదితి యథా యదం ... వీరనిషేవితో మార్గోన కింతు తస్కరాచరితః ॥౨౯॥ ॥౩౦॥ పరేతకాలే మృత్యుకాలే ... - ప్ర ...
తేఽకరాలే ... ప్రతిపన్నోసి ప్రాప్తవానసి ॥ ౩౧ ॥ పాపానుబంధ ఇతి ॥ యస్య కర్మణః ... పాపానుబంధః ... ఇతి శేషః
... ప్రాప్తేత్యర్థః కుర్వీత ... ఇత్యర్థః ॥౩౨॥౩౩॥ తమితి ॥ గజారోహో యథా దుష్టవారణం ...
వ్యాపారయన్ స్యాత్ - తథా తం వ్యదారయత్ - తుండం పృష్ఠే సమర్పయన్ తుండేన పృష్ఠం ... ॥ ౪౧ ॥ ... వ్యాయచ్ఛమా ...

శరీరాయాసజనకంకర్మ వ్యాయామ ఉచ్యత ఇతివా స్ఫుటం। యుద్ధంకుర్వత ఇత్యర్థః - పాశ్వేఘమూలే॥౪౨॥ నఇతి॥ అల్పజీవితః - ద్విత్రిక్షణావస్థానోచితప్రాణ ఇత్యర్థః॥౪౩॥ లమితి॥ క్షతజం శోణితం॥౪౪॥ తమితి॥ నీలజీమూతనికాశకల్పం నీలమేఘప్రకాశతుల్యం - అగ్నిదావం దావాగ్నిం॥౪౫॥ తతఇతి॥ పరిష్వజ్య - బాహుభ్యామితిశేషః॥౪౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశస్సర్గః

జటాయుర్యుద్ధకాలే విసృష్టాయాస్సీతాయాః పునరపి రావణేన హరణప్రకారం ప్రమాణితమిత్యాది॥ రఘువా౦ప్రమాదం॥ అవధిత్వాత్పంచమీ॥౧॥ సాత్వితి॥ రావణేనవినిహతం పమిత్యన్వయః॥౨॥ ఆశేషాంతిరంవక్తుం పునరనువదతి ఆలింగ్యేతి॥ కరభ్యాం సంస్పృశ్యేత్యర్థః॥౩॥ నిమిత్తమితి॥ లక్షణాని అక్షిస్పందనాదిని - తేషాంజ్ఞానం శకునీనాం పింగళ్యాదీనాం స్వరస్యదర్శనంజ్ఞానం - నరాణాం సుఖదుఃఖేషు నిమిత్తంజ్ఞాపకం ప్రతిదృశ్యతే॥౪॥ అతఃకిమిత్యత్రాహ నూనమితి॥ హేరామ ఆత్మనో మద్వ్యసనం నజానాసికిమితి కాకుః - జానాస్యేవ యస్మాన్మదర్థం మదపహరణసూచనప్రయోజనముద్దిశ్య మృగపక్షిణః కాకుత్థ్సత్వామభిధావంతినూనం - న ప్రతిమద్వ్యసనసూచకాం మృగపక్షిణః కాకుత్థ్సమభిధావంతి - తేననిమిత్తేన మద్వ్యసనం జానాస్యేవేత్యర్థః॥౫॥ వ్యసనమేవాహ అయమితి॥ అయంవిహంగమః పాపచారేణ రావణేన వినిహతశ్శేతే॥౬॥ త్రాహీతి॥ శృణ్వతాం అంతికే యథా శృణ్వతాం సమీప ఇవ - దూరస్థితం రామం లక్ష్మణంచ - రామేతి లక్ష్మణేతి చ సంబోధ్య ఆక్రందత్॥౭॥ తామితి॥ క్లిష్టమాల్యాభరణాం మృదితమాల్యాభరణాం క్షణం విశ్రాంతేః అభ్యధావత అభ్య

పక్షౌ పార్శ్వౌ చ పాదౌ చ ఖడ్గముద్ధృత్య సోఽచ్ఛినత్ ॥౪౨॥ సచ్ఛిన్నపక్షస్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా ॥ ❋॥ నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యామల్పజీవితః॥౪౩॥ తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషమ్॥ ❋॥ అభ్యధావత వైదేహీ స్వబంధుమివ దుఃఖితా॥౪౪॥ తం నీలజీమూతనికాశకల్పం సుపాండురోరస్కముదారవీర్యమ్। దదర్శ లంకాధిపతిః పృథివ్యాం జటాయుషం శాంతమివాగ్నిదావమ్॥౪౫॥ తతస్తు తం పత్రరథం మహీతలే నిపాతితం రావణవేగమర్దితమ్। పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభానా రురోద సీతా జనకాత్మజాతదా॥౪౬॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకపంచాశస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తమల్పజీవితం గృధ్రం స్ఫురంతం రాక్షసాధిపః। దదర్శ భూమౌ పతితం సమీపే రాఘవాశ్రమాత్ ॥౧॥ సా తు తారాధిపముఖీ రావణేన సమీక్ష్య తమ్। గృధ్రరాజం వినిహతం విలలాప సుదుఃఖితా॥౨॥ ఆలింగ్య గృధ్రం నిహతం రావణేన బలీయసా। విలలాప సుదుఃఖార్తా సీతా శశినిభాననా॥౩॥ నిమిత్తం లక్షణజ్ఞానం శకునిస్వరదర్శనమ్। అవశ్యం సుఖదుఃఖేషు నరాణాం ప్రతిదృశ్యతే॥౪॥ నూనం రామ న జానాసి మహద్వ్యసనమాత్మనః। ధావంతి నూనం కాకుత్స్థ మదర్థం మృగపక్షిణః॥౫॥ అయం హి పాపచారేణ మాం త్రాతుమభిసంగతః। శేతే వినిహతో భూమౌ మమాభాగ్యాద్విహంగమః॥౬॥ త్రాహి మామద్య కాకుత్స్థ లక్ష్మణేతి వరాంగనా। సుసంత్రస్తా సమాక్రందచ్ఛృణ్వతాం తు యథాంతికే॥౭॥ తాం క్లిష్టమాల్యాభరణాం విలపంతీమనాథవత్ ॥ అభ్యధావత వైదేహీం రావణో రాక్షసాధిపః॥౮॥ తాం లతామివ వేష్టంతీ

వ్యాయామం కుర్వతః శరీరాయాసజనకం కర్మ వ్యాయామ ఇత్యుచ్యతే యుద్ధం కుర్వత ఇత్యర్థః॥౪౨॥౪౩॥౪౪॥ తమితి॥ నీలజీమూతనికాశకల్పం - నీలజీమూతస్య నికాశః ప్రకాశః తత్కల్పం - తత్సదృశప్రకాశమిత్యర్థః॥ అగ్నిదావం అగ్నిశ్చాసౌదావశ్చేత్యగ్నిదావః తం - ఏకార్థత్వాన్నిపాతనాత్సాధుః ॥౪౫॥౪౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

౧॥ సాత్విత్యాది॥ ౨॥౩॥ నిమిత్తమితి॥ లక్షణజ్ఞానం లక్షణం అక్షిస్పందనాదీని లక్షణాని తేషాం జ్ఞానం - శకునిస్వరదర్శనం పింగళ్యాదిపక్షిస్వరస్య దర్శనం జ్ఞానం నరాణాం సుఖదుఃఖేషు నిమిత్తం జ్ఞాపకం కారణం దృశ్యతే జ్ఞాపయతి॥౪॥ ఏవం మదపహరణరూపవ్యవసాయసూచకసామగ్ర్యాం సత్యామపి తవవ్యవసాయజ్ఞానం నాస్తీతి చిత్రమితి శ్రీరామం సీతా ఉపాలభతే ॥ నసూనమితి॥ హే కాకుత్స్థ ఆత్మనో మమ మహద్వ్యసనం న జానాసి - మదర్థం మదపహారసూచనరూపప్రయోజనముద్దిశ్య - మృగపక్షిణః ధావంతి - అశుభసూచకాస్సంతః సంచరంతీత్యర్థః॥౫॥ అయమితి॥ అయం విహంగమో జటాయుః మాం త్రాతుం - పాపచారేణ - రావణేనేతి శేషః - సంగతః యుద్ధార్థం సంగతస్సన్ వినిహతః శేత ఇత్యన్వయః॥౬॥ త్రాహీతి॥ శృణ్వతాం అంతికే యథా నమాక్రందదితి సంబంధః॥౭॥ తామితి॥ క్లిష్టాని పరిమృదితా

భావః ॥ ౯ ॥ తామిత్యర్ధద్వయమేకాన్వయం ॥ లతామివభూతలే వేష్టంతీం వేష్టమానాం ॥ ౧౦ ॥ ప్రధర్షితాయామితి ॥ అమర్యాదం భిన్నసత్వప్రకృతికం - అంధేన గాఢేన తమసా - అజ్ఞానాంధకారేణ తదా జగత్సర్వం సంవృతం విమూఢం చాసీదిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ నవాతీత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ ౧౧½ ॥ దృష్ట్వేతి ॥ పరామృష్టాం అపహృతాం - దివ్యేన చక్షుషా జ్ఞానేన దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా - కార్యం బాలకాండే విష్ణునా ప్రతిజ్ఞాతం కృతమితి వ్యాజహార - ప్రీత్యతిశయేన పురుషాంతరాసన్నిధానే వ్యాజహారేత్ ॥ ౧౨½ ॥ ప్రహృష్టా ఇతి ॥ రావణవధస్య సిద్ధప్రాయత్వేన హర్షః - తాదాత్వికసీతాదశావలోకనేన వ్యథా సీతాం పరామృష్టాం దృష్ట్వా యదృచ్ఛయా దైవగత్యా రావణస్య ప్రాప్తం సన్నిహితం వినాశం చ బుద్ధ్వా వ్యథితాః ప్రహృష్టాశ్చాసన్నిత్యన్వయః ॥ ౧౪ ॥ సత్వితి ॥ తచ్ఛబ్దేన ఋష్యాదిర్వ్యావర్త్యతే ॥ ౧౫ ॥ తప్తేతి ॥ తప్తాభరణం - తత్ప్రకాశం చ నాభరణం - తత్తుల్యవర్ణాంగీ విద్యుద్విశేషేణ ద్యోతమానా - సౌదామినీ తటిత్ అనేన తటిద్వ్యథాసేన ఘుష్యతి తథా రావణో సీతేతి సూచితం ॥ ౧౬ ॥ ఉద్ధూతేనేతి ॥ అత్రాపి సీతాగ్రహణేన రావణస్య సంతాపో భవిష్యతీత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ॥ ౧౭ ॥ తస్యా ఇతి ॥ రావణమభ్యకీర్యంత రావణాంకే పతితానీత్యర్థః - అత్ర రావణైశ్వర్యం తు శీఘ్రం క్షీణం భవిష్యతీతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః ॥ ౧౮ ॥ తస్యా ఇతి ॥ ఆతపే మధ్యాహ్నే - ఆదిత్యరాగేణ తామ్రం అరుణమభ్రమివ బభౌ - అనేన రావణవినాశపిశునోత్పాతస్సూచితః ॥ ౧౯ ॥ తస్యాస్తదితి ॥ సునసం నాసికాశబ్దాంతాత్ బహువ్రీహేరచ్ సమాసాంతః - నాసికాశబ్దస్య నసాదేశశ్చ - అత్ర సీతాయా ముఖవివర్ణతోక్త్యా ఖేదాతిశయ ఉచ్యతే ॥ ౨౦ ॥ అథత్వరితగమనమాహ బభూవేతి ॥ అత్ర ముఖమితి శేషః - జలదం భిత్త్వా ఉదితః ప్రకాశమానశ్చంద్ర ఇవ - మేఘరంధ్రే భాసమాన ఇత్యర్థః - అత్ర ప్రతిచంద్రదర్శనరూపోత్పాతస్సూచ్యతే పద్మగర్భాభం - వికసితపద్మాభమిత్యర్థః - అవ్రణం నిర్దోషం ॥ ౨౧ ॥ శుక్లైరితి ॥ న శుశుభ ఇతి వక్ష్యమాణమనుషజ్యతే - రావణాంకగం సన్న శుశుభే - అననురూపత్వాదితి భావః ॥ ౨౨ ॥ రుదితమితి ॥ రుది

మాలింగంతీం మహాద్రుమాన్ । ముంచ ముంచేతి బహుశః ప్రవదన్రాక్షసాధిపః ॥ ✻ ॥ క్రోశంతీం రామ రామేతి రామేణ రహితాం వనే ॥ జీవితాంతాయ కేశేషు జగ్రాహాంతకసన్నిభః ॥ ౧౦ ॥ ప్రధర్షితాయాం సీతాయాం బభూవ సచరాచరమ్ । జగత్సర్వమమర్యాదం తమసాంధేన సంవృతమ్ ॥ ౧౧ ॥ న వాతి మారుతస్తత్ర నిష్ప్రభోఽభూద్దివాకరః ॥ ౧౧½ ॥ దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దీనాం దివ్యేన చక్షుషా ॥ ✻ ॥ కృతం కార్యమితి శ్రీమాన్వ్యాజహార పితామహః ॥ ౧౨½ ॥ ప్రహృష్టా వ్యథితాశ్చాసన్ సర్వే తే పరమర్షయః ॥ ✻ ॥ దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దండకారణ్యవాసినః । రావణస్య వినాశం చ ప్రాప్తం బుద్ధ్వా యదృచ్ఛయా ॥ ౧౪ ॥ స తు తాం రామ రామేతి రుదంతీం లక్ష్మణేతి చ । జగామాదాయ చాకాశం రావణో రాక్షసేశ్వరః ॥ ౧౫ ॥ తప్తాభరణవర్ణాంగీ పీతకౌశేయవాసినీ । రరాజ రాజపుత్రీ తు విద్యుత్సౌదామినీ యథా ॥ ౧౬ ॥ ఉద్ధూతేన చ వస్త్రేణ తస్యాః పీతేన రావణః ॥ అధికం ప్రతిబభ్రాజ గిరిర్దీప్త ఇవాగ్నినా ॥ ౧౭ ॥ తస్యాః పరమకల్యాణ్యాస్తామ్రాణి సురభీణి చ । పద్మపత్రాణి వైదేహ్యా అభ్యకీర్యంత రావణమ్ ॥ ౧౮ ॥ తస్యాః కౌశేయముద్ధూతమాకాశే కనకప్రభమ్ । బభౌ చాదిత్యరాగేణ తామ్రమభ్రమివాతపే ॥ ౧౯ ॥ తస్యాస్తత్సునసం వక్త్రమాకాశే రావణాంకగమ్ । న రరాజ వినా రామం వినాలమివ పంకజమ్ ॥ ౨౦ ॥ బభూవ జలదం నీలం భిత్త్వా చంద్ర ఇవోదితః । సులలాటం సుకేశాంతం పద్మగర్భాభమవ్రణమ్ ॥ ౨౧ ॥ శుక్లైస్సువిమలైర్దంతైః ప్రభావద్భిరలంకృతమ్ । తస్యాస్తద్విమలం వక్త్రమాకాశే రావణాంకగమ్ ॥ ౨౨ ॥ రుదితం వ్యపమృష్టాస్రం

నీ ॥ ౮ ॥ తామితి ॥ తాన్ ద్రుమాన్ వేష్టంతీం వేష్టమానాం లతామివ ద్రుమాన్ ఆలింగంతీం తాం జగ్రాహేత్యన్వయః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ప్రధర్షితాయామితి ॥ అమర్యాదం అతిక్రాంతనైసర్గికావస్థానం - అంధేన తమసా గాఢేన తమసా ॥ ౧౧½ ॥ దృష్ట్వేతి ॥ పరామృష్టామపహృతాం దివ్యేన చక్షుషేత్యుత్తరశేషః - తథా చ పతామహో బ్రహ్మా దివ్యేన చక్షుషా ఆలోచ్యేతి శేషః కార్యం దేవకార్యం కృతమితి వ్యాజహారేత్యన్వయః ॥ ౧౨½ ॥ ప్రహృష్టా ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ రావణవధరూపకార్యం నిష్పన్నమితి ప్రహృష్టాః సీతాయాస్తాత్కాలికీం వ్యథాం దృష్ట్వా వ్యథితాశ్చాసన్ ॥ ౧౪ ॥ తప్తేతి ॥ విద్యుత్సౌదామినీ - సుదామా పర్వతవిశేషః తత్సన్నిధిసహితః - తత్ర భవా విద్యుదతిస్ఫుటా భవతి తద్వదిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ తస్యా ఇతి ॥ అభ్యకీర్యంత రావణం పద్మపత్రాదికం రావణాంగే పతితమభూదిత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ తస్యా ఇతి ॥ ఆతపశబ్దః సంధ్యాకాలం ఉపలక్షయతి ॥ తదానీం కనకప్రభం - ఆదిత్యరాగేణ తామ్రమభ్రమివ బభౌ ॥ ౨౦ ॥ బభూవ జలదమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం । తస్యాః సీతాయాః రావణాంకగతం వక్త్రం నీలం జలదం భిత్త్వా ఉదితశ్చంద్ర ఇవ బభావిత్యన్వయః ॥ ౨౨ ॥ రుదితేతి ॥ రుదితేన రోదనేన వ్యపమృష్టాస్రం ప్రమృష్ట

శంరోదనవత్ - అతఏవవ్యవమృష్టావ్రంతినివృత్తా తామ్రకం హాటకప్రభంహిరణ్యప్రభం - హిరణ్యంహేమహాటకమిత్యమరః ||పూర్వంతుశో జంముఖంఇదానీంరుదితాదిమత్త్వాన్నశుశుభఇతిభావః||౨౩||రాక్షసేనేతి || రక్షసేననిమిత్తేనసమాధూతంభయకంపితం||౨౪|| సేతి|| రాక్షసాధిపమాశ్రితా సాసీతా నీలంమణిమాశ్రితా - కాంచనీకాంచనమయీ కాంచీమేఖలేవ - శుశుభే రజతమేవనీలరత్నస్యాధారభాగకరమితిప్రసిద్ధిః - తేనకాంచనస్యనీలమణిశోభాతిరస్కారకత్వాత్ శుశుభఇతివ్య రేకోక్త్యానశుశుభఇత్యర్థః నేత్యనుషంగోవా||౨౫|| సేతి || పద్మగౌరీపద్మవత్పీతవర్ణా - అనేనసుకుమారవర్ణతోక్తా - హేమాభేత్యనేనస్థిరవర్ణతోక్తా - తప్తభూషణా తపనీయభూషణా - విద్యుదివసీతాతస్మిన్ ఘనంస్థితాపసాహ్వాదంనాకాంక్షతేత్యర్థః||౨౬|| తర్వితి || తరువిశేషప్రవాళవత్ రక్తాపీతవర్ణా - తేనరక్తం రాగాదిత్వస్త్రరాగశబ్దోహివర్ణమాత్రే ప్రయుక్తః - కక్ష్యేవేతి - కక్ష్యాఇభబంధన - యథాకక్ష్యాగజగలాగజంయంతుని ప్రాప్యాంకరోతితథేయంరావణంప్రాప్యరామని గ్రాహ్యామకరోదితిభావః||౨౭|| తస్యాఇతి || నచపలఃసవిద్యుత్ - యథాసగర్జితోమేఘుఉపని స్సారోభవిష్యతి తథేతిభావః||౨౮||ఉత్తమేతి || ఉత్తమాంగాచ్ఛిరసః||౨౯||సాత్వితి || సాపుష్పవృష్టిః రావణవేగేనరావణవేగజనితవాతేన - సమాధూతా పునర్దశగ్రీవమేవ - అభ్యవర్తతఅభితః ప్రావర్తిష్ట - అనేనరావణస్యల్పరితగమనముక్తం||౩౦|| ఉక్తాంపుష్పవృష్టింవర్ణయతిఅభ్యవర్తతేతి || ధారావజ్జి ||౩౧||చరణాదితి || వామచరణాదిత్యర్థః - భ్రష్టంశిథిలంపపాత||౩౨||తామితి||ఉత్పాతసూచికాతారామహోల్కా||౩౩||తస్యాఇతి || భూషణానిపాత్తనూపురాదిభిన్నాని||౩౪||తస్యాఇతి || భాతిభాతిస్మ||౩౫||ఉత్పాతేతి|| రావణనేగోత్పన్నేత్యర్థః - వాతకంపితాగ్రత్వాత్ పక్షిగణరవవత్త్వాచ్చవిధూతాగ్రాః అశ్వాసనాయచలితశిరసస్సంతఃమాభైరితివ్యాజహ్రురిత||౩౬||నళిన్యఇతి || గతోచ్ఛ్వాసాంగతప్రాణాం మాభిః తామితియావత్ - తాదృశీంసఖీమివ మైథిలీంఅనుఉద్దిశ్య - అశోచంతఅశోచన్ - ధ్వస్తకమలాః - కాంతిహీనాఇత్యర్థః - త్రస్తాఃభీతాః మీనాదయస్సంతఃజలేచరాఃనక్రాదయశ్చయాసుతాః - త్రస్తేత్యాదినాఆకులనేత్రత్వాదికముచ్యతే||౩౭||సమంతాదితి || తదావ్యాఘ్రాదయస్సమంతాన్నానాదేశాత్ - అభిసంపత్యఆగత్య - రావణరోషాచ్ఛాయా

చంద్రవక్త్రాప్రియదర్శనమ్ । సునాసంచారుతామ్రోష్ఠమాకాశేహాటకప్రభమ్ ॥ ౨౩ ॥ రాక్షసేనసమాధూతంతస్యాస్తద్వదనంశుభమ్ । శుశుభేనవినారామందివాచంద్రఇవోదితః ॥ ౨౪ ॥సాహేమవర్ణానీలాంగంమైథిలీరాక్షసాధిపమ్। శుశుభేకాంచనీకాంచీనీలంమణిమివాశ్రితా॥ ౨౫॥సాపద్మగౌరీహేమాభారావణంజనకాత్మజా । విద్యుద్ఘనమివావిశ్యశుశుభేతప్తభూషణా॥ ౨౬॥ తస్యాభూషణఘోషేణవైదేహ్యారాక్షసాధిపః । బభౌసచపలోనీలస్సఘోషఇవతోయదః॥ ౨౭ ॥ ఉత్తమాంగాచ్చ్యుతాతస్యాః పుష్పవృష్టిస్సమంతతః । సీతాయాహ్రియమాణాయాఃపపాతధరణీతలే॥౨౮॥ సాతురావణవేగేనపుష్పవృష్టిస్సమంతతః । సమాధూతాదశగ్రీవంపునరేవాభ్యవర్తత॥ ౨౯ ॥ అభ్యవర్తతపుష్పాణాంధారావైశ్రవణానుజమ్। నక్షత్రమాలావిమలామేరుంనగమివోన్నతమ్॥౩౦॥చరణాన్నూపురంభ్రష్టంవైదేహ్యారత్నభూషితమ్ । విద్యున్మండలసంకాశంపపాతమధురస్వనమ్॥౩౧ ॥తరుప్రవాళరక్తాసానీలాంగంరాక్షసేశ్వరమ్ । ప్రాశోభయతవైదేహీగజంకక్ష్యేవకాంచనీ॥ ౩౨ ॥తాంమహోల్కామివాకాశేదీప్యమానాంస్వతేజసా । జహారాకాశమావిశ్యసీతాంవైశ్రవణానుజః॥ ౩౩ ॥తస్యాస్తాన్యగ్నివర్ణానిభూషణానిమహీతలే । సఘోషాణ్యవకీర్యంతక్షీణాస్తారాఇవాంబరాత్ ॥౩౪॥తస్యాస్తనాంతరాద్భ్రష్టోహారస్తారాధిపద్యుతిః । వైదేహ్యానిపతన్భాతిగంగేవగగనాచ్చ్యుతా॥౩౫॥ ఉత్పాతవాతాభిహతానానాద్విజగణాయుతాః । మాభైరితివిధూతాగ్రావ్యాజహ్రురివపాదపాః॥ ౩౬॥నళిన్యోధ్వస్తకమలాస్త్రస్తమీనజలేచరాః । సఖీమివగతోచ్ఛ్వాసామన్వశోచంతమైథిలీమ్॥౩౭॥ సమంతాదభిసంపత్య

హాటకాతామ్రకం||౨౩||సేతి||పద్మగౌరీరక్తపద్మారుణా - తప్తభూషణాతపనీయభూషణా||౨౬|| సాత్వితి||సాపుష్పవృష్టిః - రావణవేగేనరావణగమనవేగజనితవాయువేగేనసమాధూతా పునర్దశగ్రీవమేవఅభ్యవర్తత - అభితఃప్రాప్యాతిష్ఠత్||౩౧|| తరుప్రవాళరక్తాతరుపల్లవారుణా - హేమవర్ణేతియావత్ - తరుప్రవాళరత్నేతిపాఠే ప్రవాళసదృశరత్నా||౩౫|| ఉత్పాతేతి || ఉత్పాతవాతాభిహతాఃఊర్ధ్వవాతాభిహతాః - ద్విజగణాయుతాఃపక్షిగణయుక్తాః||౩౬||నళిన్యఇతి||గతోచ్ఛ్వాసాంమాభిఃతాంసఖీమివ గతోచ్ఛ్వాసాఃసీతాపహృతాదర్శనాత్ ప్రాప్తనిశ్వాసాఃనలిన్యశ్శోచంతి||౩౭||సమంతాదితి|| రోషాత్ప్రావణవిషయరోషాత్||౩౮||జతేతి||జలప్రపాతరూ

నుపాతినస్సంతో౽న్వధావన్ ॥౩౮॥ జలేతి ॥ జలప్రపాతరూపాణ్యస్రాణి ముఖేషు యేషాం తే - ఉచ్ఛ్రితబాహవః ఉన్నతబాహవః విక్రోశంతీవ వ్యాక్రోశన్నివ ॥౩౯॥ హ్రియమాణాంత్వితి ॥ శ్రీమాన్ ప్రాప్తవిషయశోకసవిత్రీః ॥౪౦॥ నాస్తీతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అనృశంసతా దయా - యత్ర యస్మాత్ - గణశః సంఘశః - పర్యదేవయన్ వ్యలపన్ ॥౪౧½॥ విత్రస్తకా ఇతి ॥ స్వార్థికః కః మృగపోతకాః మృగశాబాః - ఆవిలం కలుషం ॥౪౨½॥ సుప్రవేపితేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తథాగతామ్ ... ధరణీతలం బహుశో౽వేక్షమాణాం రామలక్ష్మణప్రత్యాశయేతి భావః ॥౪౪½॥ స ఇతి ॥ విప్రమృష్టం విలుప్తం విశేషకం యస్యాస్తాం - ... విశేషకమిత్యమరః ॥ మనస్వినీం దృఢమనస్కాం పతివ్రతామిత్యర్థః ॥౪౫½॥ తత ఇతి ॥ శుచిస్మితేతి భూతపూర్వాభిప్రాయేణ - స్వాభావికహాసిత్వాద్వా - వివర్ణవక్త్రా - వివర్ణవక్త్రాభూదితి శేషః ॥౪౬½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపంచాశస్సర్గః

అథ సీతా రావణస్య చౌర్యవృత్త్యాదికం బహుశో నిందతి ... ఖమితి ॥ దుఃఖితా - పరమోద్విగ్నా ... భయచలనరూపార్తిత్వస్య ... వర్తమానా ॥ ౧ ॥ రోషేతి ॥ రోషరోదనమపి రక్తిమహేతుః ॥ ౨ ॥ నేతి ॥ నీచేతి సంబోధనం - న వ్యపత్రపసే న లజ్జసే విరహితాం రామలక్ష్మణాభ్యామితి శేషః ॥ ౩ ॥ త్వయైవేతి ॥ హర్తుం మామితి శేషః - అపవాహితః అపనీతః - మృగరూపేణ మాయయా మాయారూపమృగేణేత్యర్థః ॥ ౪ ॥ య ఇతి ॥ పురాణో వృద్ధ ఇతి వ్యంగ్యోక్తిః - అతివృద్ధం హత్వా శూరో౽హమితి మన్యస ఇతి భావః ॥ ౫ ॥

సింహవ్యాఘ్రమృగద్విజాః । అన్వధావంస్తదా రోషాత్సీతాం ఛాయానుగామినః ॥౩౮॥ జలప్రపాతాస్రముఖాశ్శృంగైరుచ్ఛ్రితబాహుభిః । సీతాయాం హ్రియమాణాయాం విక్రోశంతీవ పర్వతాః ॥ ౩౯ ॥ హ్రియమాణాం తు వైదేహీం దృష్ట్వా దీనో దివాకరః । ప్రతిధ్వస్తప్రభశ్శ్రీమానాసీత్పాండురమండలః ॥ ౪౦ ॥ నాస్తి ధర్మః కుతస్సత్యం నార్జవం నానృశంసతా । యత్ర రామస్య వైదేహీం భార్యాం హరతి రావణః ॥ ఇతి సర్వాణి భూతాని గణశః పర్యదేవయన్ ॥౪౧½॥ విత్రస్తకా దీనముఖా రురుదుర్మృగపోతకాః ॥ ఉద్వీక్ష్యోద్వీక్ష్య నయనైరాస్రపాతావిలేక్షణాః ॥౪౨½॥ సుప్రవేపితగాత్రాశ్చ బభూవుర్వనదేవతాః ॥ విక్రోశంతీం దృఢం సీతాం దృష్ట్వా దుఃఖం తథాగతామ్ । తాం తు లక్ష్మణ రామేతి క్రోశంతీం మధురస్వరమ్ ॥ అవేక్షమాణాం బహుశో వైదేహీం ధరణీతలమ్ ॥ ౪౪½ ॥ స తామాకులకేశాంతాం విప్రమృష్టవిశేషకామ్ ॥ జహారాత్మవినాశాయ దశగ్రీవో మనస్వినీమ్ ॥ ౪౫½ ॥ తతస్తు సా చారుదతీ శుచిస్మితా వినాకృతా బంధుజనేన మైథిలీ । అపశ్యతీ రాఘవలక్ష్మణావుభౌ వివర్ణవక్త్రా భయభారపీడితా ॥ ౪౬½ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్విపంచాశస్సర్గః

ఖముత్పతంతం తం దృష్ట్వా మైథిలీ జనకాత్మజా । దుఃఖితా పరమోద్విగ్నా భయే మహతి వర్తినీ ॥ ౧ ॥ రోషరోదనతామ్రాక్షీ భీమాక్షం రాక్షసాధిపమ్ । రుదతీ కరుణం సీతా హ్రియమాణేదమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ న వ్యపత్రపసే నీచ కర్మణానేన రావణ । జ్ఞాత్వా విరహితాం యో మాం చోరయిత్వా పలాయసే ॥ ౩ ॥ త్వయైవ నూనం దుష్టాత్మన్ భీరుణా హర్తుమిచ్ఛతా । మమాపవాహితో భర్తా మృగరూపేణ మాయయా ॥ ౪ ॥ యో హి మాముద్యతస్త్రాతుం సో౽ప్యయం వినిపాతితః । గృధ్రరాజః పురాణో౽సౌ శ్వశురస్య సఖా మమ ॥ ౫ ॥ పరమం ఖలు తే వీర్యం దృశ్యతే రాక్షసాధమ । విశ్రావ్య నామధేయం హి యుద్ధే నాస్మి జితా త్వయా

పాశి జలప్రవాహరూపాణ్యస్రాణి అశ్రూణి ముఖేషు యేషాం తే తథోక్తాః ॥ ౩౯ ॥ ౪౦ ॥ నాస్తీతి ॥ నార్జవం మనోవాక్కాయకర్మభిరజిహ్మం - అనృశంసతా దయా యత్ర యస్మాత్ ॥౪౨½॥ సుప్రవేపితేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ ధరణీతలమవేక్షమాణాం - రామలక్ష్మణాగమనాకాంక్షయేతి భావః ॥ ౪౪½ ॥ స ఇతి ॥ విప్రమృష్టవిశేషకాం - విశేషకం తిలకం ॥ ౪౫½ ॥ తత ఇతి ॥ శుచిస్మితేతి భూతపూర్వగత్యా - బంధుజనేన శ్రీరామేణ వినాకృతా వివర్ణవక్త్రైవం ... బభూవేతి శేషః అత్రాలంకారవర్ణనం దేవ్యా వ్యథాతిశయప్రదర్శనార్థం ॥ ౪౬½ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపంచాశస్సర్గః

౧ ॥ ౨ ॥ న వ్యపత్రపస ఇతి ॥ అనేన కర్మణా - చౌర్యేణేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ త్వయేతి ॥ మృగరూపేణ పరిణతయా మాయయా - మమ భర్తా అపవాహితః అన్యత్ర నీతః ॥ ౪ ॥ య ఇతి ॥ పురాణః వృద్ధః - అత ఏవాస్య నిపాతః తవ వీర్యహేతుర్న భవతీతి భావః ॥ ౫ ॥ పరమమితి ॥ వ్యంగ్యోక్తిః - వి

వరమమితి॥ పరమమితిసోల్లుంఠనంవచనం-అతినీచమిత్యర్థః తత్రహేతుమాహవిశ్రావ్యేతి-యాయస్మాత్స్వనామధేయంవిశ్రావ్యమాం రావణోస్మీతిస్వనామప్రఖ్యాప్య- యుద్ధేనాస్మాన్ హంజితేతివ్యంగ్యోక్తిః యద్వా- తేపరమంబలవీర్యంక్లీబత్వం - హియస్మాద్యుద్ధేనజితాస్మి॥ ౧॥ ఈదృశమితి॥ రహితేస్వామిరహితప్రదేశే- పరస్యస్త్రియా హరణరూపమిదృశం-గర్హితంనిందితంకర్మకృత్వాకథంనలజ్జసే॥౨॥కథయిష్యంతీతి॥శౌండీర్యమానినస్తవకర్మకుత్సితంసునృశంసంఅధర్మిష్ఠంచకథయిష్యంతీత్యన్వయః॥ ౩॥ధిగితి॥తదామారీచకాలేయచ్ఛౌర్యంసత్త్వంబలంచకథితవానసి - తద్ధిక్ - ఉద్వహేయంభుజాభ్యాంతుమేదినీమంబరేస్థితఇత్యాదినాయదుక్తంతత్తుప్రలపనమిత్యర్థః। కులాక్రోశకరంకులనిందాకరం॥౪॥ కిమితి॥ యత్ యదా-ఏవంజవేనైవధావసి - తదారామేణత్వయికింకర్తుంశక్యం- తర్హికదాశక్యమిత్యత్రాహ-ముహూర్తమితి - ముహూర్తమపిముహూర్తమేవ తిష్ఠస్వతిష్ఠ తదాజీవన్సన్నప్రతియాస్యసి మృతోభవిష్యసీత్యర్థః॥౫॥ చక్షుఃపథమిత్యాది॥౬॥౭॥శరస్పర్శంప్రాప్తమాత్రేణకథంజీవితుమశక్యమిత్యత్రాహనత్వమితి॥౭॥అధకర్తవ్యముపదిశతిసాధ్వితి॥ అర్ధశ్లోకవ్యాఖ్యానం - ఆత్మనఃపథ్యంహితంసాధు కృత్వావిచార్య-కృతిహీనానాన్నార్థోధాతువృత్తికృతోక్తిః-యథాఉరసికృత్వామనసికృత్వేతి - మాంసాధుసమ్యగాదరపూర్వకంముంచ॥౮॥ అముంచనేదోషమాహమదితి॥త్వంమాంయదిన ముంచసి తదామమపతిః - మత్ప్రధర్షణేనమత్పరిభవేన రుష్టస్సన్భ్రాత్రా సహత్వద్వినాశాయయత్నంవిధాస్యతి॥౯॥అహమపిసఫలయత్నోనభవిష్యామిత్యాశయంవ్యాహయేనేతి॥ వ్యవసాయేన యోగవ్యవసాయేనేత్యగ్రామ్యోక్తిః॥౧౦॥నైరర్థక్యమేవాహనహీతి॥ ఇదానీం కథంధారయసిత్యత్రాహచిరమితి॥౧౧॥నేతి॥ కించ - ఆత్మనఃశ్రేయప్రియం-పథ్యంహితంవా - నసమవేక్షసేనపర్యాలోచయసి - కింతుమృత్యుకాలేమర్త్యోయథావిపరీతానిసేవతే తథాత్వమపివిపరీతానిసేవసఇత్యర్థః॥౧౨॥ముమూర్షూణామితి॥త్వాం కంఠే - కాలపాశావపాశితంకాలపాశేనబద్ధం పశ్యామి॥౧౩॥బిభేషి॥ కించ - యేనప్రకారేణవిశేషతేనప్రకారేణమహీరుహాన్ హిరణ్మయాన్ సంపశ్యసీతిమన్యఇతియోజనా॥౧౪॥ నదీమితి॥ రుధిరౌఘైఃరక్తౌఘైస్సహానవహాతిప్రవహతీతితథా - అసిపత్రవనంలసిమయా ౧॥ ఈదృశం గర్హితంకర్మ కథంకృత్వానలజ్జసే। స్త్రియాశ్చహరణంనీచరహితేచపరస్యచ॥

౨॥ కథయిష్యంతిలోకేషుపురుషాఃకర్మకుత్సితమ్। సునృశంసమధర్మిష్ఠంతవశౌండీర్యమానినః॥ ౩॥ధిక్తేశౌర్యంచసత్త్వంచయత్త్వంకథితవాంస్తదా। కులాక్రోశకరంలోకేధిక్తేచారిత్రమీదృశమ్॥ ౪॥ కింకర్తుంశక్యమేవంహియజ్జవేనైవధావసి। ముహూర్తమపితిష్ఠస్వనజీవన్ప్రతియాస్యసి॥౫॥నహిచక్షుఃపథంప్రాప్య తయోఃపార్థివపుత్రయోః। ససైన్యోపిసమర్థస్త్వంముహూర్తమపిజీవితుమ్ ౬॥నత్వంతయోశ్శరస్పర్శంసోఢుంశక్తఃకథంచన। వనేప్రజ్వలితస్యేవస్పర్శమగ్నేర్విహంగమః ౭॥ సాధుకృత్వాత్మనఃపథ్యంసాధుమాంముంచరావణ॥౮॥మత్ప్రధర్షణరుష్టోహి భ్రాత్రా సహ పతిర్మమ॥ ❀॥విధాస్యతివినాశాయత్వంమాంయదినముంచసి॥౯॥ యేనత్వంవ్యవసాయేనబలాన్మాం హర్తుమిచ్ఛసి॥ ❀ ॥వ్యవసాయస్సతేనీచభవిష్యతినిరర్థకః॥ ౧౦॥ నహ్యహంతమపశ్యంతీభర్తారంవిబుధోపమమ్ ॥ ❀ ॥ఉత్సహేశత్రువశగా ప్రాణాన్ధారయితుంచిరమ్॥ ౧౧॥ననూనంచాత్మనఃపథ్యంశ్రేయోవాసమవేక్షసే ॥ ❀ ॥ మృత్యుకాలేయథామర్త్యోవిపరీతానిసేవతే॥౧౨॥ ముమూర్షూణాంహిసర్వేషాంయత్పథ్యంతన్నరోచతే॥ ❀॥పశ్యామీవహికంఠేత్వాంకాలపాశావపాశితమ్ ౧౩॥ యథాచాస్మిన్భయస్థానేనబిభేషిదశానన॥ ❀॥వ్యక్తంహిరణ్మయాన్హిత్వంసంపశ్యసిమహీరుహాన్॥ ౧౪॥నదీంవైతరణీంఘోరాంరుధిరౌఘనివాహినీమ్ ॥ ❀ అసిపత్రవనంచైవభీమంపశ్యసిరావణ

త్రావ్యత్వదీయంనామధేయంశ్రావయిత్వా- యుద్ధేనజితాస్మీతిమోజనా॥ ౧॥ ఈదృశమితి॥ గర్హితమితి ఈదృశంపరస్త్రీహరణరూపంకర్మ-గర్హితేనవిరహితేనకాలేనకృత్వాకథంనలజ్జసే॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ధిగితి॥ కులాక్రోశకరం కులనిందాకరం॥ ౪ ॥ కింనశక్యమితి॥ యేనధావసీతి ఏవంకర్తుంశక్యంనశక్యమిత్యర్థః- శ్రీరామభయోదత్వయాపలాయనంక్రియతే తదెత్వన్మయాపివారయితుం నశక్యం క్త్వాదిభావః- యద్వా జవేనధావసీతియత్ - ఏవంకర్తుంశక్యంకింనశక్యంశక్తస్యేమానపలాయనరూపాన్యన్యవిరోధాదివ్యథ - ముహూర్తమపిముహూర్తమేవతిష్ఠస్వ- యదిశూరఇతిశేష ॥ ౫॥ ౬॥ ౭॥ సాధ్వితి॥ ఆత్మనస్తవపథ్యంకురు-సాధుయథాభవతిసమ్యగర్థః ఆహ॥ సాధ్వితి॥ మాంముంచతత్సాధుత్వమిత్యర్థః॥ ౮॥ మదితి॥ నాస్యతి యస్మిన్ ॥ ౯ ॥ ౧౦॥ వ్యవసాయస్సైరర్థక్యమేవాహ॥ నహ్యహమితి॥ ౧౧॥ ననూనమితి॥ పథ్యంహితం ౧। శ్రేయః ఫలంతా

యమపత్త్రయస్త్ర... [illegible] ... వర్తమానమాసనిదర్శ... ॥ ౧౯ ॥ పారదారికస్యాసాధారణనర కాసుభవం... [illegible] ... ॥ ఆత్తానికాంచనమయానిపుష్పాణియస్యాస్తాం - స్వర్ణస్వర ... [illegible] ... వైడూర్యప్రవరా వైడూర్యమయశ్రేష్ఠచ్ఛదాః పర్ణానియస్యాస్తాం - అత్రాపి ... [illegible] ... ద్రక్ష్యసే ద్రక్ష్యసి ... [illegible] ... ॥ ౨౦ ॥ ధర్తుం జీవితుం ॥ ౨౧ ॥ ... [illegible] ... ॥ ౨౨ ॥ ... నిమేషాంతరమాత్రేణ నిమేషావకాశమాత్రేణ - భ్రాత్రా ... [illegible] ... ॥ ౨౩ ॥ ఏతదితి ॥ ఏతచ్చాన్యచ్చ ... [illegible] ... ॥ ౨౪ ॥ ... [illegible] ... విలాపపూర్వం కరుణం చ యథా తథా ... [illegible] ... ॥ ౨౬ ॥
❀❀❀ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః ❀❀❀

అథ సీతాయా అశోకవనికాయాం స్థాపనమాహ - హ్రియమాణేత్యాది ॥ నాథం రక్షకం ॥ ౧ ॥ ... [illegible] ... ఉత్తరీయం ఉత్తరీయభూతం కౌశేయం ఆభరణాని కౌశేయే బద్ధ్వా ముమోచేత్యన్వయః ... [illegible] ... శంసేయురితి - యద్యప్యేతే ద్రష్టారో రామాయ స్వస్య రావణాపహారం శంసేయురితి ... [illegible] ... ॥ ౨ ॥ వస్త్రమితి ॥ ... [illegible] ... వస్త్రం ... [illegible] ... ॥ ౩ ॥ పింగాక్షా ఇతి ॥ పింగాక్షాః వానరాః ... [illegible] ... అనిమిషైరివ నిమేషరహితైరివ తథా విక్రోశంతీం - రామరామేతి విక్రోశంతీమిత్యర్థః ॥ ౪ ॥ స చేతి ॥ పంపాం పంపోపర్యాకాశం - లంకామభిముఖ ఇత్యనేన ఏతావత్పర్యంతం రామాశ్రమదిక్ప్రస్థితః ... [illegible] ...

ణ॥ ౧౯ ॥ తప్తకాంచనపుష్పాంచ వైడూర్యప్రవరచ్ఛదామ్॥ ❀ ॥ ద్రక్ష్యసే శాల్మలీం ఘోరాం యమసైః కంటకైశ్చితామ్। ౨౦ ॥ నహి త్వమీదృశం కృత్వా తస్యాలీకం మహాత్మనః॥ ❀॥ ధరితుం శక్ష్యసి చిరం విషం పీత్వేవ నిర్ఘృణః॥ ౨౧ ॥ బద్ధస్త్వం కాలపాశేన దుర్నివారేణ రావణ॥ ❀ ॥ క్వ గతో లప్స్యసే శర్మ భర్తుర్మమ మహాత్మనః॥ ౨౨ ॥ నిమేషాంతరమాత్రేణ వినా భ్రాత్రా మహావనే॥ ❀॥ రాక్షసా నిహతా యేన సహస్రాణి చతుర్దశ। స కథం రాఘవో వీరః సర్వాస్త్రకుశలో బలీ॥ ❀ ॥ న త్వాం హన్యాచ్ఛరైస్తీక్ష్ణైరిష్టభార్యాపహారిణమ్ ॥ ౨౪ ॥ ఏతచ్చాన్యచ్చ పరుషం వైదేహీ రావణాంకగా॥ ❀ ॥ భయశోకసమావిష్టా కరుణం విలలాప హ ॥ ౨౫ ॥ తథా భృశార్తాం బహు చైవ భాషిణీం విలాపపూర్వం కరుణం చ భామినీమ్। జహార పాపః కరుణం వివేష్టతీం నృపాత్మజామాగతగాత్రవేపథుమ్ ॥ ౨౬ ॥ ❀❀❀❀
❀❀❀❀❀❀❀❀❀ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀

హ్రియమాణా తు వైదేహీ కంచిన్నాథమపశ్యతీ। దదర్శ గిరిశృంగస్థాన్ పంచ వానరపుంగవాన్ ॥ ౧ ॥ తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కౌశేయం కనకప్రభమ్। ఉత్తరీయం వరారోహా శుభాన్యాభరణాని చ॥ ❀ ॥ ముమోచ యది రామాయ శంసేయురితి మైథిలీ ॥ ౨ ॥ వస్త్రముత్సృజ్య తన్మధ్యే నిక్షిప్తం సహభూషణమ్॥ ❀॥ సంభ్రమాత్తు దశగ్రీవస్తత్కర్మ న స బుద్ధవాన్ ॥ ౩ ॥ పింగాక్షాస్తాం విశాలాక్షీం నేత్రైరనిమిషైరివ॥ ❀ ॥ విక్రోశంతీం తథా సీతాం దదృశుర్వానరర్షభాః॥ ౪ ॥ స చ పంపామతిక్రమ్య లంకామభిముఖః

... [illegible] ... నానేషు సే - ఉభయం త్యక్తుమిచ్ఛసీత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ నహీతి ॥ నిర్ఘృణః ... [illegible] ... ॥ ౨౧ ॥ బద్ధ ఇతి ॥ మమ భర్తురిత్యనంతరం అపరాధం కృత్వేతి శేషః ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀
హ్రియమాణేతి ॥ నాథం రక్షకం ॥ ౧ ॥ తేషామితి ॥ శంసేయురితి ప్రత్యాశయేతి శేషః ॥ ౨ ॥ వస్త్రమితి ॥ తత్కర్మ భూషణత్యా...

మ్యతే - అతఏవసుసంహృష్టఇతివక్ష్యతే॥౫॥ తామితి॥ ఉత్సంగేనేత్యస్యఉభయత్రాన్వయః మృత్యుమిమృత్యుహేతుభూతాం॥౬॥ వనానీతి॥ విహాయసా ఆకాశమార్గేణ॥౭॥ తిమీతి॥ తిమయోమత్స్యవిశేషాః నక్రాః గ్రాహాః తేషాంనికేతంవాసస్థానం-వరుణస్యఆలయం వాసస్థానం సరితాంశరణం-గత్వాప్రాప్య-క్రమేణసాగరంసమతీయాయ॥౮॥ సంభ్రమాదితి॥ సంభ్రమాత్ రావణదర్శనక్షోభాత్ పరివృత్తోర్మిః నివృత్తోర్మిః-రుద్ధమీనమహోరగం బహిస్సంచారరహితమత్స్యసర్పం॥౯॥ అన్తరిక్షేతి॥ అంతరిక్షగతాశ్చారణాః దశగ్రీవః ఏతదంతః ఏతత్సీతాపహరణాంతః స్థానశాలి వాచస్ససృజుః - ఊచురిత్యర్థః - అంతరిక్షగతాస్సిద్ధాశ్చ ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇత్యబ్రువన్॥౧౦॥ సత్వితి॥ ఆత్మనః రూపిణీం రూపవతీం మృత్యుమితి సీతావిశేషణం॥౧౧॥ స ఇతి॥ సంరూఢాం జనాకీర్ణాః కక్ష్యాః ద్వారప్రకోష్ఠాః తాని బహుళం సంబాధం ॥౧౨॥ తత్రేతి॥ తత్ర అంతఃపురే శోకమోహపరాయణాం శోకమోహపరతంత్రాం - నిదధే స్థాపితవాన్ మయః త్రిపురాధిపతిః-మాయాం మాయామయీం - ఆశ్చర్యశక్తియుక్తామిత్యర్థః - స్త్రియం స్వయం ప్రాగాబిలే యథానిదధే తథేత్యర్థః॥౧౩॥ అబ్రవీదితి॥ పిశాచీః పిశాచ్యాకారా రాక్షసీః - యథేమాం స్త్రీ వా పుమాన్వా అసంమతః అననుజ్ఞాత స పశ్యతి తథా బ్రవీత్ - ఏనాం మనోన్యః న పశ్యేదిత్యబ్రవీదిత్యర్థః॥౧౪॥ ముక్తేతి॥ ఏషాయద్యదిచ్ఛేత్ తత్తద్దేయం- యథా మచ్ఛందతః మదిచ్ఛానుసారేణ యథా మహ్యందీయతే తద్వద్దేయమిత్యర్థః॥౧౫॥ యా చేతి॥ జీవితం న ప్రియం-మారయేయమిత్యర్థః॥ ౧౬॥ తథేతి॥ చింతయన్ మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్ దదర్శ అపశ్యత్ ॥౧౮॥ స ఇతి॥ వరదానేన బ్రహ్మవరదానేన - తానేతానిత్యన్వయః॥ ౧౯॥ నానేతి॥ ఆయుధంతు ప్రహరణమిత్యమరః। హతస్థానం శూన్యసన్నివేశం - ఖరాలయం భూతపూర్వం-పూర్వం ఖరాలయమిత్యర్థః-భూతపూర్వే చరడితినిర్దేశాత్సమాసః॥౨౦॥ తత్రేతి॥ పౌరుషం బ

పురీమ్ ॥ ॥ జగామ రుదతీం గృహ్య వైదేహీం రాక్షసేశ్వరః ॥౫॥ తాం జహార సుసంహృష్టో రావణో మృత్యుమాత్మనః ॥ ॥ ఉత్సంగేనైవ భుజగీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం మహావిషామ్ ॥౬॥ వనాని సరితశ్శైలాన్ సరాంసి చ విహాయసా ॥ ॥ స క్షిప్రం సమతీయాయ శరశ్చాపాదివ చ్యుతః ॥౭॥ తిమినక్రనికేతం తు వరుణాలయమక్షయమ్ ॥ ॥ సరితాం శరణం గత్వా సమతీయాయ సాగరమ్ ॥౮॥ సంభ్రమాత్పరివృత్తోర్మీ రుద్ధమీనమహోరగః ॥ ॥ వైదేహ్యాం హ్రియమాణాయాం బభూవ వరుణాలయః ॥౯॥ అన్తరిక్షగతా వాచస్ససృజుశ్చారణాస్తదా ॥ ॥ ఏతదన్తో దశగ్రీవ ఇతి సిద్ధాస్తదాఽబ్రువన్ ॥ ౧౦॥ స తు సీతాం విచేష్టన్తీమంకేనాదాయ రావణః ॥ ॥ ప్రవివేశ పురీం లంకాం రూపిణీం మృత్యుమాత్మనః ॥౧౧॥ సోఽభిగమ్య పురీం లంకాం సువిభక్తమహాపథామ్ ॥ ॥ సంరూఢకక్ష్యాబహుళం స్వమన్తఃపురమావిశత్ ॥౧౨॥ తత్ర తామసితాపాంగాం శోకమోహపరాయణామ్ ॥ ॥ నిదధే రావణస్సీతాం మయో మాయామివాసురీమ్ ॥౧౩॥ అబ్రవీచ్చ దశగ్రీవః పిశాచీర్ఘోరదర్శనాః ॥ ॥ యథా నేమాం పుమాన్ స్త్రీ వా సీతాం పశ్యత్యసంమతః ॥౧౪॥ ముక్తామణిసువర్ణాని వస్త్రాణ్యాభరణాని చ ॥ ॥ యద్యదిచ్ఛేత్తదేవాస్యా దేయం మచ్ఛన్దతో యథా ॥౧౫॥ యా చ వక్ష్యతి వైదేహీం వచనం కించిదప్రియమ్ ॥ ॥ అజ్ఞానాద్యది వా జ్ఞానాన్న తస్యా జీవితం ప్రియమ్ ॥ ౧౬॥ తథోక్త్వా రాక్షసీస్తాస్తు రాక్షసేన్ద్రః ప్రతాపవాన్ ॥ ॥ నిష్క్రమ్యాన్తఃపురాత్తస్మాత్ కిం కృత్యమితి చిన్తయన్ ॥ దదర్శాష్టౌ మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్ పిశితాశనాన్ ॥౧౮॥ స తాన్ దృష్ట్వా మహావీర్యో వరదానేన మోహితః । ఉవాచైతానిదం వాక్యం ప్రశస్య బలవీర్యతః ॥౧౯॥ నానాప్రహరణాః క్షిప్రమితో గచ్ఛత సత్వరాః । జనస్థానం హతస్థానం భూతపూర్వం ఖరాలయమ్ ॥౨౦॥ తత్రోష్యతాం జనస్థానే శూన్యే నిహతరాక్షసే । పౌరుషం బలమాశ్రిత్య త్రాసముత్సృజ్య దూరతః ॥

షణకర్మ॥౫॥ తామితి॥ మృత్యుం మృత్యుహేతుభూతాం॥౬॥౭॥౮॥ సంభ్రమాదితి॥ సంభ్రమాదకార్యజనితక్షోభాత్ - పరివృత్తోర్మిః పరిభ్రమితోర్మిః॥ ౯॥ అంతరిక్షేతి॥ ఏతదంతః ఏతత్సీతాహరణం కర్మ అంతో అవసానం యస్య సః తథోక్తః॥ ౧౦॥ ౧౧॥ స ఇతి॥ సంరూఢకక్ష్యాబహుళం సంరూఢా బహుజనాకీర్ణాః కక్ష్యా ద్వారాణి తైర్బహుళం॥ ౧౩॥ అబ్రవీదితి॥ పిశాచీః రాక్షసీః॥ ॥ యథేతి॥ అసమ్మతః అస్మదననుజ్ఞాతః పుమాన్వా- అస్మదననుజ్ఞాతా స్త్రీ వా- యథా చైనాం న పశ్యతి తథా రక్షంతేతి శేషః॥౧౪॥ ముక్తేతి॥ మచ్ఛందతః మదనుజ్ఞాబలాత్॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥ స ఇతి॥ వరదానేన బ్రహ్మవరదానేన॥ ౧౯॥ జనస్థానమితి॥ హతస్థానం శూన్యసన్ని

లం- న కేవలం నీతిబలమిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ పౌరుషబలాశ్రయణే హేతుమాహ బలం హీతి ॥ యత్ బలం సైన్యం నివేశితం తద్ధతమిత్యన్వయః ॥ ౨౨ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర వధనిమిత్తం ॥- అనుస్మరణాత్ అసహనాత్ ॥ ౨౩ ॥ నిర్యాతయితుమితి ॥ నిర్యాతయితుం ప్రతికర్తుం ॥ ౨౪ ॥ తంత్వితి ॥ శర్మ సుఖం- ఉపలప్స్యామి ప్రాప్స్యామి ॥ ౨౫ ॥ జనేతి ॥ ప్రవృత్తిర్వార్తా - రామః కిం కరోతీతి తత్త్వతో వార్తా సమ్యక్ జ్ఞాత్వా ఉపనేతవ్యేత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ అప్రమాదాదితి ॥ అవధానాదిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ఖరాదిస్థానే అస్మాభిః కథం స్థాతుం శక్యం తత్రాహ యుష్మాకం చేతి ॥ ౨౮ ॥ తత ఇతి ॥ మహాన్ అర్థః అభిధేయో యస్య తం మహార్థం - ప్రియం శ్లాఘారూపం వాక్యం - ఉపేత్య లబ్ధ్వా - రావణం తత్స్తుతిం ప్రాప్యేత్యర్థః ॥ యతో యత్ర జనస్థానం తత్ర సముద్దిశ్య ప్రతస్థిరే - అలక్ష్యదర్శనా వేగాతిశయేన దుష్ప్రేక్షస్వరూపాః ॥ ౨౯ ॥ సర్గార్థం సంగృహ్ణన్ దర్శయతి తత స్త్వితి ॥ ఉపలభ్య దృష్ట్వా - సుసంప్రహృష్టః కామవికారవాన్ - పరిగృహ్య గృహీత్వా - రామేణ వైరం ప్రసజ్య ప్రాప్యాపి మోహాన్ముదితో బభూవ - అత్ర త్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే చతుఃపంచాశస్సర్గః

పూర్వం స్వప్రభావకథనముఖేన ప్రలోభనం ప్రతివాక్ - అర్ధభాగోపకరణప్రదర్శనముఖేన రావణస్సీతాం ప్రలోభయతీపం చపంచాశే ॥ సందిశ్యేత్యాది ॥ బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధిదౌర్బల్యాత్ - అకృతబుద్ధిత్వాదిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ సఇతి ॥ సమర్పితః - పీడిత ఇత్యర్థః - అభిత్వరన్ అతిత్వరమాణః ॥ ౨ ॥ స ప్రవిశ్యేతి ॥ వేశ్మ అంతఃపురం ॥ ౩ ॥ అశ్రుపూర్ణేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ అధోముఖముపనతం ముఖం యస్యాస్తాం - స్యాదవాఙధోముఖయోరిత్యమరః । శోకభారాభిపీడితామభ్యేత్య శోకపరాం దర్శయామాసేతి క్రియాభేదాద పునరుక్తిః - ...

॥ ౨౧ ॥ బలం హి సుమహద్యన్మే జనస్థానే నివేశితమ్ । సదూషణఖరం యుద్ధే హతం రామేణ సాయకైః ॥ ౨౨ ॥

తత్ర క్రోధో మమాముఖ్యో ద్వయస్యాస్య పరివర్తతే । వైరం చ సుమహజ్జాతం రామం ప్రతి సుదారుణమ్ ॥ ౨౩ ॥

నిర్యాతయితుమిచ్ఛామి తచ్చ వైరమహం రిపోః । నహి లప్స్యామ్యహం నిద్రామహత్వా సంయుగే రిపుమ్ ॥ ౨౪ ॥ తం త్విదానీమహం హత్వా ఖరదూషణఘాతినమ్ । రామం శర్మోపలప్స్యామి ధనం లబ్ధ్వేవ నిర్ధనః ॥ ౨౫ ॥ జనస్థానే వసద్భిస్తు భవద్భీ రామ ఆశ్రితా । ప్రవృత్తిరుపనేతవ్యా కిం కరోతీతి తత్త్వతః ॥ ౨౬ ॥ అప్రమాదాచ్చ గంతవ్యం సర్వైరపి నిశాచరైః । కర్తవ్యశ్చ సదా యత్నో రాఘవస్య వధం ప్రతి ॥ ౨౭ ॥ యుష్మాకం చ బలజ్ఞోఽహం బహుశో రణమూర్ధని । అతశ్చాస్మిన్ జనస్థానే మయా యూయం నియోజితాః ॥ ౨౮ ॥ తతః ప్రియం వాక్యముపేత్య రాక్షసా మహార్థమష్టావభివాద్య రావణమ్ । విహాయ లంకాం సహితాః ప్రతస్థిరే యతో జనస్థానమలక్ష్యదర్శనాః ॥ ౨౯ ॥ తతస్తు సీతాముపలభ్య రావణస్సుసంప్రహృష్టః పరిగృహ్య మైథిలీమ్ । ప్రసజ్య రామేణ చ వైరముత్తమం బభూవ మోహాన్ముదితస్స రాక్షసః ॥ ౩౦ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే చతుఃపంచాశస్సర్గః

సందిశ్య రాక్షసాన్ ఘోరాన్ రావణోఽష్టౌ మహాబలాన్ । ఆత్మానం బుద్ధివైక్లబ్యాత్ కృతకృత్యమమన్యత ॥ ౧ ॥ స చింతయానో వైదేహీం కామబాణసమర్పితః । ప్రవివేశ గృహం రమ్యం సీతాం ద్రష్టుమభిత్వరన్ ॥ ౨ ॥ స ప్రవిశ్య తు తద్వేశ్మ రావణో రాక్షసాధిపః । అపశ్యద్రాక్షసీమధ్యే సీతాం శోకపరాయణామ్ ॥ ౩ ॥ అశ్రుపూర్ణముఖీం దీనాం శోకభారాభిపీడితామ్ । వాయువేగైరివాక్రాంతాం మజ్జంతీం నావమర్ణవే ॥ ౪ ॥ మృగయూథపరిభ్రష్టాం మృగీం శ్వభిరివావృతామ్ । అధోముఖముఖీం దీనామభ్యేత్య చ నిశాచరః ॥ ౫ ॥ తాం తు శోకవశాం దీనామవశాం రాక్షసాధిపః । స బలాద్దర్శయామాస గృహం దేవగృ

వేశః ఖరాలయ భూతపూర్వం పూర్వం ఖరాలయమిత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ జనస్థాన ఇతి ॥ ప్రవృత్తిః వార్తా ॥ ౨౬ ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ సర్గార్థం సంగృహ్ణాతి ॥ తత ఇతి ॥ ఉపలభ్య ప్రాప్య గృహీత్వేత్యర్థః సుసంప్రహృష్టః పరిగృహ్య గృహే అవస్థాప్య - వైరం ప్రసజ్య ప్రాప్య - మోహాదవివేకాన్ముదితః ప్రీతో బభూవ వస్తుతస్తు రావణస్య శ్రీరామేణ సహ వైరం లోకదృష్ట్యా అసహనం ప్రీతియుక్తమపి సీతాహరణద్వారా శ్రీరామహస్తాత్ స్వవధస్యేష్టతమత్వాత్ రామేణ వైరప్రసక్త్యా ముదితో బభూవ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపంచాశస్సర్గః

సందిశ్యేతి ॥ బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధివైకల్యాత్ ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ మృగయూథేతి ॥ అధోముఖముఖీం అధోముఖమేవ ముఖం యస్యాస్తాం ...

వశాందర్శనమనిచ్ఛంతీం || గృహంవర్ణయతిద్వాభ్యాం - హర్మ్యేత్యాది || హర్మ్యైః ప్రస్వవిమానైః- ప్రాసాదైః ఉన్నతవిమానైశ్చ - సంబాధంనిబిడం కాంచనైః స్వర్ణమయైః - తాపనీయైః తప్తస్వర్ణమయైః స్తంభై రుపలక్షితం||౮||దివ్యేతి|| దివ్యదుందుభినిర్హ్రాదంనిర్హ్రాదవత్ - అర్శఆద్యచ్ - యద్వా దివ్యదుందుభేఃఇవ నిర్హ్రాదశ్శబ్దో యస్య తత్ - ఆరోహణకాలేదుందుభివత్ ధ్వనతీతిభావః తోరణో బహిర్ద్వారం- చిత్రం ఆశ్చర్యభూతం - ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమిత్యమరః | తయాసహారురోహ తామాదాయారోహేత్యర్థః || ౯ || వక్ష్యమాణభూభాగదర్శనసాదనాన్యాహ దాంతకాఇతి || దాంతికాః దంతవికృతాః- తత్రసోపానమార్గే - గవాక్షాఆసన్ అదుపరి హేమమయైః జాలైః జాలకైః - ఆవృతాః ప్రాసాదపఙ్క్తయశ్చాసన్ ||౧౦||సుధేతి || సుధావలేపనేన మణిభిశ్చవిచిత్రాణి - భూమిభాగానితి క్లీబత్వమార్షం - ప్రాదర్శయత ప్రదర్శయామాస - మైథిలీమితిశేషః || ౧౧|| దీర్ఘికా ఇతి || దీర్ఘికాః వాప్యః పుష్కరం జలమేషామస్తీతి పుష్కరిణ్యః - ద్వితీయార్థే ప్రథమా పుష్కరాదిభ్యో దేశేఇతిసప్రత్యయః శోకపరాయణామిత్యనేన తస్యా అసహ్యత్వం ద్యోత్యతే||౧౨|| దర్శయిత్వేతి || లోభితుం లోభయితుం - అంతర్భావితణ్యర్థోయం||౧౩||దశేతి || దశద్వావింశతిశ్చేతి ద్వాత్రింశత్కోటయః తేషాం ద్వాత్రింశత్కోటిరాక్షసానాం - గుణభూతానామపి రాక్షసానాం తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః||౧౪|| అథ శబ్దానుశాసనం తేషాంశబ్దానామిత్యత్రావవర్జయిత్వేతి || జరావృద్ధాన్ వినా మమైకస్య - పురస్సరతీతి పురస్సరం పరిచారకజాతం - ఏకసహస్రమస్తి||౧౫||యదిదమితి|| మమయదిదం రాజతంత్రం రాజపరికరః - తత్సర్వం త్వయి ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం - మమజీవితంచ త్వదధీనం త్వయి ప్రతిష్ఠితం త్వంమేమమ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః గరీయసి||౧౬||బహూనామితి || అంతఃపురచారిణాం స్త్రీసహస్రాణాం మధ్యేమోపామమపరిగ్రహః యా భార్యా ఇత్యర్థః- పరిగ్రహః కళత్రేస్యాదితిశాశ్వతః- నియతపుల్లింగః జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం - తాసామిత్యత్ర స్త్రీణామిత్యభిప్రాయేణ స్త్రీ

హేమాభోపమమ్||౭||హర్మ్యప్రాసాదసంబాధం స్త్రీసహస్రనిషేవితమ్। నానాపక్షిగణైర్జుష్టం నానారత్నసమన్వితమ్||౮|| దాంతకైస్తాపనీయైశ్చ స్ఫాటికై రాజతైరపి। వజ్రవైడూర్యచిత్రైశ్చ స్తంభైర్దృష్టిమనోహరైః||౯|| దివ్యదుందుభినిర్హ్రాదం తప్తకాంచనతోరణమ్। సోపానం కాంచనం చిత్రమారురోహ తయా సహ ||౯|| దాంతకా రాజతాశ్చైవ గవాక్షాః ప్రియదర్శనాః। హేమజాలావృతాశ్చాసం స్తత్ర ప్రాసాదపఙ్క్తయః||౧౦||సుధామణివిచిత్రాణి భూమిభాగాని సర్వశః। దశగ్రీవస్స్వభవనే ప్రాదర్శయత మైథిలీమ్||౧౧|| దీర్ఘికాః పుష్కరిణ్యశ్చ నానావృక్షసమన్వితాః। రావణో దర్శయామాస సీతాం శోకపరాయణామ్। ౧౨||దర్శయిత్వా తు వైదేహ్యాః కృత్స్నం తద్భవనోత్తమమ్। ఉవాచ వాక్యం పాపాత్మా సీతాం లోభితుమిచ్ఛయా ||౧౩|| దశ రాక్షసకోట్యశ్చ ద్వావింశతిరథాపరాః। తేషాం ప్రభురహం సీతే సర్వేషాం భీమకర్మణామ్ || ౧౪ || వర్జయిత్వా జరావృద్ధాన్ బాలాంశ్చ రజనీచరాన్। సహస్రమేకమేకస్య మమ కార్యపురస్సరమ్ ||౧౫ || యదిదం రాజతంత్రం మే త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్। జీవితం చ విశాలాక్షి త్వం మే ప్రాణైర్గరీయసీ ||౧౬|| బహ్వీనాముత్తమస్త్రీణాం మమ యోఽసౌ పరిగ్రహః। తాసాం త్వమీశ్వరీ సీతే మమ భార్యా భవ ప్రియే ||౧౭ || సాధు కిం తేఽన్యయా బుద్ధ్యా రోచయస్వ వచో మమ।

శేముఖం యస్యాస్తాం- యద్వా అధోముఖమవనతం ముఖం యస్యాస్తాం ॥ స్యాదవాఙప్యధోముఖ ఇత్యమరః ॥ నబలాద్దర్శయామాసేత్యారభ్యత ప్తకాంచనతోరణమిత్యంతమేకం వాక్యం దాంతకైరిత్యాద్యుపలక్షణేతృతీయా దంతైః కృతైః దాంతకైః- తాపనీయైః సువర్ణకృతైః|| ౯|| దాంతకా ఇతి || హేమజాలైః హేమమయజాలకైః|| ౧౦ ||సుధేతి|| సుధామణివిచిత్రాణి సుధాచూర్ణంలేజనకమణిభిః యుక్తమణిభిఃవిచిత్రాణి- భూమిభాగానిక్షిట్టిమప్రదేశాన్|| ౧౧||దీర్ఘికాఇతి|| దీర్ఘికాః వాపీః పుష్కరిణ్యః పుష్కరిణీః పద్మయుతా ఇత్యర్థః|| ౧౨||౧౩|| దశేతి||ద్వాత్రింశత్కోటిసంఖ్యా ఇత్యర్థః|| ౧౪||సహస్రమితి|| ఏకస్యముఖ్యస్య- తేషాం ముఖ్యస్యేత్యర్థః మమకార్యపురస్సరం కార్యసాధకమేకైకం సహస్రం భవతీతి శేషః- ఏకైకస్య కార్యసాధనాయ ఏకైకం సహస్రం నియోజయామీత్యర్థః||౧౫|| యదిదమితి|| రాజతంత్రం రాజపరికరః ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం- ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః|| ౧౬|| బహ్వీనామితి|| అంతఃపురసంచారిణీనాం స్త్రీణాం మధ్యే యో మమపరిగ్రహః యా మమ భార్యా ఇత్యర్థః పరిగ్రహో నియతపుల్లింగః అత్రాయం జాత్యేకవచనే యోఽసౌ పరిగ్రహ ఇతి నిర్దేశ్య తాసామితి స్త్రీలింగేన స్త్రీణాం నిర్దేశః పరమార్థతః పరిగ్రహవాచ్యానాం స్త్రీత్వాదితిజ్ఞేయం మే మమ భార్యా సతీ- తాసాం త్వమీశ్వరా స్వామినీ భవేత్యన్వయః- వస్తుతస్తు అభవప్రియేఇతిచ్ఛేదః- మోహప్రియే- భార్యాభావర్త్యతిచ్ఛేదః భావిరూపిణీ ఆర్యాశ్రేష్ఠా

లింగనిర్దేశః - మమ భార్యాసతీ తాసామీశ్వరా స్వామినీ భవ - స్థితి భావ పినకపో వరజాతివరచ్ తలప్రాప్ ||౧౭|| సాధ్వితి || మమ వచో రోచ యస్వ మదుక్తం స్వీకురు - ఇదం సాధు న మిచితం - తేలస్యయా ముద్ధ్యా కిం - రామవిషయా బుద్ధిర్మా భూదిత్యర్థః - తస్మాత్ మాం భజస్వ అభితప్తస్య కామాభితప్తస్య - మే ప్రసాదం కర్తుమర్హసి - అర్హసి కిం నార్హసీ త్యపధ్వని ||౧౮|| రామాగమనప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యా శయేనాహ పరిక్షిప్తేతి || శతం సహస్రమయుతం సర్వమానంత్యవాచకమితి వచనాత్ సహస్రైణ అనేక రాక్షసైః - పరిక్షిప్తా పరివృతా ఇయం లంకా - శతయోజనా శతయోజనా పరిమితా తస్మాన్నేయం ధర్షయితుం శక్యా ||౧౯|| మాభూత్పురుషదుర్ధర్షతా - మమ పునర్వీర్యం స్వర్గత్యాహ న దేవేష్వితి || మే వీర్యే యస్సమో భవేత్ తం దేవేషు న పశ్యామి - యక్షేషు న పశ్యామి గంధర్వేషు న పశ్యామి - ఋషిషు చ న పశ్యామి ||౨౦|| రాజ్యేతి || గతాయుషా - అల్పాయుషేత్యర్థః ||౨౧|| భజస్వేతి || ఇహ భవనే ||౨౨|| దర్శన ఇతి || రాఘవస్య దర్శనే బుద్ధిం మా కృథాః - తద్దర్శనం దుర్లభమిత్యర్థః తదేవ స్పష్టయతి కాస్యేతి - అత్ర ఆగంతుం మానసికవ్యాపారోఽపి న శక్య ఇత్యర్థః - అశక్యత్వే దృష్టాంతమాహ న శక్య ఇతి || విమలాం నిర్ధూమాం - శిఖాం జ్వాలాం ||౨౪|| త్రయాణామితి || లోకానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ ||౨౫|| లంకాయామితి || త్వత్ప్రేష్యా త్వత్పరిచారకా భవిష్యంతీతి శేషః ||౨౬|| అభిషేకేత్యర్థమేకం వాక్యం || అభిషేకార్థేన పట్టమహిషీత్వేనాభిషేకోదకేన - క్లిన్నా సిక్తా ||౨౭|| దుష్కృతమితి || పురా పూర్వజన్మని యద్దుష్కృతం కర్మాస్తి తత్ వనవాసేన వనవాస

కామాభితప్తస్య మమ ప్రసాదం కర్తుమర్హసి ||౧౮|| పరిక్షిప్తా సముద్రేణ లంకేయం శతయోజనా। నేయం ధర్షయితుం శక్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః ||౧౯|| న దేవేషు న యక్షేషు న గంధర్వేషు నర్షిషు। అహం పశ్యామి లోకేషు యో మే వీర్యసమో భవేత్ ||౨౦|| రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తాపసేన గతాయుషా। కిం కరిష్యసి రామేణ మానుషేణాల్పతేజసా ||౨౧|| భజస్వ సీతే మామేవ భర్తాహం సదృశస్తవ। యౌవనం హ్యధ్రువం భీరు రమస్వేహ మయా సహ ||౨౨|| దర్శనే మా కృథా బుద్ధిం రాఘవస్య వరాననే। కాస్య శక్తిరిహాగంతుమపి సీతే మనోరథైః ||౨౩|| న శక్యో వాయురాకాశే పాశైర్బద్ధుం మహాజవః। దీప్యమానస్య వాప్యగ్నేర్గృహీతుం విమలాం శిఖామ్ ||౨౪|| త్రయాణామపి లోకానాం న తం పశ్యామి శోభనే। విక్రమేణ నయేద్యస్త్వాం మద్బాహుపరిపాలితామ్ ||౨౫|| లంకాయాం సుమహద్రాజ్యమిదం త్వమనుపాలయ। త్వత్ప్రేష్యా మద్విధాశ్చైవ దేవాశ్చాపి చరాచరాః ||౨౬|| అభిషేకోదకక్లిన్నా తుష్టా చ రమయస్వ మామ్ ||౨౭|| దు

త్వం మమ తాసాం చ ఈశ్వరా భవేతి యోజనా ||౧౭|| సాధ్వితి || సాధు హితం మమ వచో రోచయస్వ అంగీకురు భజ మామితి శేషః కామాభితప్తస్య మమ ప్రసాదం కర్తుమర్హసి భజస్వ మామిత ప్తస్యేత్యపి పాఠః వస్తుతస్తు కామాభితప్తస్య కామే త్వత్ప్రాప్తిర్భవిష్యామీత్యేవం రూపేణ మనోరథేన అభితప్తస్యేత్యర్థః ||౨౦|| రాజ్యభ్రష్టేనేత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వాక్యార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు రాజ్యభ్రష్టేన రాజ్యాద్భ్రష్టా రిపవో యస్మాత్తేన దీనేన తాపసేన గతాయుషేత్యంతమేకం పదం - దీనానామిన స్తాపసానామిన దీనేనశ్చాసౌ తాపసేనశ్చ దీనేన తాపసేనః తాభ్యాం సస్నేక్ - గతం ప్రాప్తమాయురేకాదశసహస్రవత్సరాత్మకం యేన తేన - దీనజనానాం తాపసానాం రక్షణార్థమవతీర్ణేనేత్యర్థః - మానుషేణ మనుష్యరూపేణావతీర్ణేన - అల్పతేజసా అల్పమితరేషాం తేజో యస్మాత్తేన భూత మేవ భాంతమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి శ్రుతేః| రామేణ కిం మే తాదృశపరమపురుషముద్దిశ్య కిమర్థం విలాపం క్రియత ఇతి భావః|| భజస్వేతి || మామేవ ఇతిచ్ఛేదః - అన్యస్య యౌవనశబ్దేన సర్వావస్థాలక్ష్యంతే - తాభిస్సర్వమాయుర్లక్ష్యతే - తథా చ యతః మే మమ త్వత్సేవానుకూలం సర్వమాయురధ్రువం - భర్తా బిభర్తి శుశ్రూషాదినా స్వామినమితి భర్తా భృత్యః - సదృశః అనురూపః - యతస్త్వహమనురూపో భృత్యః అతో మాం భృత్యత్వేనాంగీకురు - అపరక్షు చ - తదర్థమిహ లంకాయాం మయా సహ రాజ్యలక్ష్మ్యా సహ రమస్వ ||౨౧||౨౨|| దర్శన ఇత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రతీయమానార్థః స్పష్టః || వస్తుతస్తు - దర్శన ఇతి యథా వాయుర్బద్ధుం న శక్యతే - అగ్నిశిఖా గృహీతుం యథా న శక్యతే - ఏవం మనోరథైరపి ఇహాంకాం ప్రత్యాగంతుం కస్య శక్తిః - న కస్యాపి - రామం వినేతి శేషః - తథా మద్బాహుపరిపాలితాం త్వాం యో హరేత్ తం న పశ్యామి రామం వినేతి శేషః | శ్రీరామశ్చేదాగంతుం శక్నుయాత్ - త్వామాహర్తుం చ శక్నుయాత్ అతస్స ఏవాగత్య త్వాం ప్రాప్స్యతి - త్వం తు శ్రీరామం కదా ద్రక్ష్యామీత్యుత్కంఠాం మా కుర్వీత్యర్థః ||౨౩||౨౪||౨౫|| లంకాయామిత్యారభ్య అలంక్రీడేనేత్యంత శ్లోకానాం ప్రతీతికార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు కులదేవతాయై దేవ్యై రావణస్స్వాత్మీయసమర్పణం కరోతి - లంకాయామిత్యాదిశ్లోకద్వయేన - మద్విధా ఇత్యనేన ఆత్మసమర్పణం - లంకాయాం రాజ్యమనుపాలయేత్యనేన ఆత్మీయసమర్పణమితి జ్ఞేయం || సుకృతఫలమపి సమ్ప్రాప్తం యాతి || దుష్కృతమితి || వనవాసేన వనం జలం జలవత్స్థలం తద్వీపవాసినా మయేతి శేషః - పురా యద్దుష్కృతం కర్మ - కృతమితి

క్లేశేన దత్తఫలత్వాత్ గతం నష్టం॥ ౨౭ ॥ ఇహేతి ॥ భూషణాని చ ముఖ్యాని సేవస్వ ధారయేత్యర్థః॥ ౨౮ ॥ పుష్పకమిత్యాది ॥ తరసా బలేన విశాలం వేశనయోగ్యం వేశ్మాలచ్ఛంకటచావిత్యనేన శాలచ్ ప్రత్యయః - తిసంకోచన్యాయాద్వా పదు వవేష్టృసంధానమనువవేశావాతా మిత్యర్థః॥ ౩౦ ॥ వదనమితి ॥ న భ్రాజతి న భాసతే॥ ౩౧ ॥ ఏవమితి ॥ వదతి తస్మిన్ ప్రతి - పిధాయ ఆచ్ఛాద్య॥ ౩౨ ॥ ధ్యాయంతీమితి ॥ ఇ వశబ్దోవధారణే - యద్వా అస్వస్థామివ భూతామిస్థామివేత్యర్థః॥ ౩౩ ॥ అలమితి ॥ హే వైదేహి - ధర్మలోపకృతేన వ్రీడేనాలం - వ్రీడా మాభూదిత్యర్థః - కుత ఇత్యత్రాహ ఆర్ష ఇతి - యోయం దైవనిష్యందః దైవకృతస్సంబంధః త్వామభిగమిష్యతి - అయం సంబంధః - ఆర్షః ఋషి ప్రోక్తం - న త్వదమ్యక్ ఇత్యర్థః - అత్ర నారదః - పరపూర్వాం స్త్రియస్స్వన్యాస్సప్త ప్రోక్తాస్స్వయంభువా। పునర్భూః త్రివిధా తా సాం స్వైరిణీ తు చతుర్విధా ॥ కన్యావాక్షతయోనిర్యా పాణిగ్రహణదూషితా। పునర్భూః ప్రథమా ప్రోక్తా పునస్సంస్కారకర్మణా॥ దేశధ ర్మానపేక్ష్య స్త్రీ గురుభిర్యా ప్రదీయతే। ఉత్పన్నసాహసాన్యస్మై సా ద్వితీయా ప్రకీర్తితే॥ మృతే భర్తరి తు ప్రాప్తా దేవరాదీనపాస్య యా। ఉపగచ్ఛేత్పరం కామాత్సా తృతీయా ప్రకీర్తితా ॥ ప్రాప్తా దేశాద్ధనక్రీతా క్షుత్పిపాసాతురా చ యా। తవాహమిత్యుపగతా సా చతుర్థీ ప్రకీర్తితేతి॥ ౩౪ ॥ ఏతావితి ॥ తే వేతి శేషః॥ ౩౫ ॥ ఇమా ఇతి॥ శుష్యమాణేన అంగేన ఉపలక్షితేన మయా - ఇమాః సాంత్వనీ వాచో భాషితా - కుతః యస్మాద్రావణః స్త్రియం న ప్రణమేత్ - అదృష్టపూర్వత్వాత్ స్వస్యాపి నీచోక్తిర్విస్మయావహా జాతేతి భావః॥ ౩౬ ॥ ఏవ మితి॥ మన్యతే అమన్యత॥ ఇతి శ్రీ గోవిన్దరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాణ్డవ్యాఖ్యానే పంచపంచాశస్సర్గః॥

అథైతచ్ఛ్రుత్వా పరుషభాషమాణాయాస్సీతాయాః పునరశోకవనికానయనం షట్పంచాశే - సా తథేత్యాది ॥ అంతరతో మధ్యే తృణనిధానం పరపురుషప్రత్యభిముఖతయా భాషణాయోగాత్॥ ౧॥ రాజేతి ॥ ధర్మసేతుః ధర్మస్య సేతురివ మర్యాదాస్థాపక ఇత్యర్థః -

షట్ - క్రతురయత్పురా కర్మ వనవాసేన తద్గతమ్ ॥ యశ్చ తే సుకృతో ధర్మస్తస్యేహ ఫలమాప్నుహి॥ ౨౭ ॥ ఇహ మాల్యాని సర్వాణి దివ్యగంధాని మైథిలి ॥ భూషణాని చ ముఖ్యాని సేవస్వ చ మయా సహ॥ ౨౮ ॥ పుష్పకం నామ సుశ్రోణి భ్రాతుర్వైశ్రవణస్య మే ॥ విమానం సూర్యసంకాశం తరసా నిర్జితం మయా। విశాలం రమణీయం చ తద్విమానమనుత్తమమ్ ॥ తత్ర సీతే మయా సార్ధం విహరస్వ యథాసుఖమ్ ॥ ౩౦ ॥ వదనం పద్మసంకాశం విమలం చారుదర్శనమ్ ॥ శోకార్తం తు వరారోహే న భ్రాజతి వరాననే॥ ౩౧ ॥ ఏవం వదతి తస్మిన్ సా వస్త్రాంతేన వరాంగనా ॥ పిధాయేందునిభం సీతా ముఖమశ్రూణ్యవర్తయత్ ॥ ౩౨ ॥ ధ్యాయంతీం తామివాస్వస్థాం దీనాం చింతాహతప్రభామ్॥ ఉవాచ వచనం పాపో రావణో రాక్షసేశ్వరః॥ ౩౩ ॥ అలం వ్రీడేన వైదేహి ధర్మలోపకృతేన చ ॥ ఆర్షోయం దైవనిష్యందో యస్త్వామభిగమిష్యతి॥ ౩౪ ॥ ఏతౌ పాదౌ మయా స్నిగ్ధౌ శిరోభిః పరిపీడితౌ ॥ ప్రసాదం కురు మే క్షిప్రం వశ్యో దాసోహమస్మి తే॥ ౩౫ ॥ ఇమాః శూన్యా మయా వాచశ్శుష్యమాణేన భాషితాః ॥ న చాపి రావణః కాంచిన్మూర్ధ్నా స్త్రీం ప్రణమేత హ ॥ ౩౬ ॥ ఏవముక్త్వా దశగ్రీవో మైథిలీం జనకాత్మజామ్॥ కృతాంతవశమాపన్నో మమేయమితి మన్యతే॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే పంచపంచాశస్సర్గః॥

సా తథోక్తా తు వైదేహీ నిర్భయా శోకకర్శితా। తృణమంతరతః కృత్వా రావణం ప్రత్యభాషత॥ ౧॥ రా

తద్గతం నష్టం మమేష్టదేవతాయా స్త్వద్దర్శనమాత్రేణేతి శేషః - పురా మయా సుకృతో యో ధర్మః తస్య ఫలం తే తుభ్యం నివేదయామి - తత్ప్నుహి గృహాణేత్యర్థః ॥ ఇహేతి॥ మయా సమర్పితానీతి శేషః - సహ ఏకదైవ॥ పుష్పకమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం తత్ర పుష్పకే మయా సమర్పితే పుష్పక ఇత్యర్థః॥ సార్ధం సర్వసంపద్భిరితి శేషః - విహరస్వ॥ అలం వ్రీడేనేతి ॥ వైదేహి తే తవ ధర్మలోపకృతేన వ్రీడేనాలం - వ్రీడా మాభూదిత్యర్థః - కుత ఇతి చేత్ - దైవనిష్యందః దైవనిపాతః యస్సంబంధః త్వామభిగమిష్యతి - యోయం దైవనిష్యందః ఆవయోర్నిష్కారణః సంబంధ ఇతి యావత్ - ఆర్షః ఋషిదృష్టః అనాదిసిద్ధ ఇతి యావత్ - వస్తుతస్తు అలం వ్రీడేనేతి - భృత్యలక్షణవిషయే ప్రధానో ధితేత్యర్థః కో వా ధర్మలోపో భవిష్యతి - కుతః యః దైవనిష్యందః అవగాదేవేన సంపాదిత దానదాస్యభావ అయం సంబంధ - ఆర్షః అనాదిసిద్ధః - స ఏవ త్వామభిగమిష్యతి న తు నవీనః - అతో వ్రీడా మాభూదిత్యర్థః॥ ౩౫ ॥ ఇమా ఇతి॥ శూన్యాః - శుష్యమాణేన తద్వ్యాపారేణ భాషితాః ఉక్తాః ౩౬ ॥ ఏవమితి॥ మన్యతే అమంస్త ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచపంచాశస్సర్గః

అచలః స్థిరః - పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః కథమేతాదృశకులం ప్రాప్తాతిచరేదితి భావః ॥ ౨ ॥ రామ ఇతి ॥ సః దశరథపుత్రః - దైవతం సర్వలోకానామితి శేషః - యః ఏవంభూతస్స మే పతిరితి యోజనా - కథమేవంభూతభర్తృకా అతిచరేదితి భావః ॥ ౩ ॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ త్వద్వధార్థమేవ భ్రాత్రా సహ ఇక్ష్వాకుకులే పతిర్జాత ఇతి భావః - తథా చ న మే త్వత్తో భయమితి భావః ॥ ౪ ॥ తర్హి కథమిదానీం న తూష్ణీం స్థిత ఇత్యాశంక్యాహ ప్రత్యక్షమితి ॥ ప్రత్యక్షం యథా తథా యది ధర్షితా స్యాం తదా త్వం హతస్సన్ యుద్ధే శయితా - మ్రియేథా ఇత్యర్థః ॥ ౫ ॥ య ఇతి ॥ నిర్విషాః - నిర్వీర్యా ఇతి రాక్షస విశేషణమ్ ॥ ౬ ॥ తస్యేతి ॥ విధమిష్యంతి ధ్వంసయంతి - నిపాతయిష్యంతీత్యర్థః గంగేత్యభిభక్తికనిర్దేశః - గంగాయాః కూలమ్ - ఇత్యర్థః ॥ ౭ ॥ అసురైరితి ॥ త్వం సురాసురైర్యద్యప్యవధ్యః తథాపి తస్య రామస్య సుమహద్వైరం కోపముత్పాద్య స్థితస్త్వం జీవన్ సన్ తచ్ఛరపాతాన్న మోక్ష్యసే - న ముక్తో భవిష్యసీత్యర్థః ॥ ౮ ॥ స ఇతి ॥ స రాఘవః - తే జీవితశేషస్య అంతకరః నాశకః బలీ సమర్థః తస్మాత్ యూపగతస్య పశోరివ రామాపరాధిన స్తవ జీవితం దుర్లభమ్ ॥ ౯ ॥ యదీతి ॥ హే రక్షః స రామః త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్ తదా త్వం నిర్దగ్ధస్సన్ సద్యః పరాభవం గచ్ఛేః - నిర్దగ్ధశబ్దేనాతీవ పీడితత్వముచ్యతే ॥ ౧౦ ॥ య ఇతి ॥ నభసః ఆకాశాత్ - పాతయేత్ నాశయేత వా అదర్శనం ప్రాపయేద్వా - సాగరమపి శోషయేత్ - స సీతాం మోచయేదిత్యన్వయః ॥ ౧౧ ॥ గతాయురితి ॥ త్వత్కృతేన పరదారాభిమర్శనరూపపాపేన - త్వం ఆయురాదిహీనో భవిష్యసి లంకా చ వైధవ్యసంయుక్తా అనాథ్యయుక్తా భవిష్యతి - ఆయుర్బలం యశో లక్ష్మీం పరదారాభిమర్శనాత్ । సద్య ఏవ వినశ్యంతీతి స్మృతేః ॥ ౧౨ ॥ న త ఇతి ॥ యాహం వనే పతిపార్శ్వాత్ వినాభావం వియోగం నీతా - తస్యాం మయి తే ఇదం పాపం కర్మ సుఖోదర్కం న భవిష్యతి - కింతు దుఃఖోదర్కమేవ భవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ స హీతి ॥ దైవతసంయుక్తః - దైవబలసంయుక్తః దీనస్తాపసో రామో మాం కిం కరిష్యతీతి పూర్వం రావణేనోక్తస్య పరిహారోఽయమ్ ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ దర్పం మదం - ఉత్సేకం ఉల్లంఘ్య కార్యకారి

జా దశరథో నామ ధర్మసేతురివాచలః । సత్యసంధః పరిజ్ఞాతో యస్య పుత్రస్స రాఘవః ॥ ౨ ॥ రామో నామ స ధర్మాత్మా త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః । దీర్ఘబాహుర్విశాలాక్షో దైవతం హి పతిర్మమ ॥ ౩ ॥ ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్సింహస్కంధో మహాద్యుతిః । లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా యస్తే ప్రాణాన్ హరిష్యతి ॥ ౪ ॥ ప్రత్యక్షం యద్యహం తస్య త్వయా స్యాం ధర్షితా బలాత్ । శయితా త్వం హతస్సంఖ్యే జనస్థానే యథా ఖరః ॥ ౫ ॥ య ఏతే రాక్షసాః ప్రోక్తా ఘోరరూపా మహాబలాః । రాఘవే నిర్విషాస్సర్వే సుపర్ణే పన్నగా యథా ॥ ౬ ॥ తస్య జ్యావిప్రముక్తాస్తే శరాః కాంచనభూషణాః । శరీరం విధమిష్యంతి గంగాకూలమివోర్మయః ॥ ౭ ॥ అసురైర్వా సురైర్వా త్వం యద్యవధ్యోఽసి రావణ । ఉత్పాద్య సుమహద్వైరం జీవంస్తస్య న మోక్ష్యసే ॥ ౮ ॥ స తే జీవితశేషస్య రాఘవోఽంతకరో బలీ । పశోర్యూపగతస్యేవ జీవితం తవ దుర్లభమ్ ॥ ౯ ॥ యది పశ్యేత్స రామస్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా । రక్షస్త్వమద్య నిర్దగ్ధో గచ్ఛేస్సద్యః పరాభవమ్ ॥ ౧౦ ॥ యశ్చంద్రం నభసో భూమౌ పాతయేన్నాశయేత వా । సాగరం శోషయేద్వాపి స సీతాం మోచయేదిహ ॥ ౧౧ ॥ గతాయుస్త్వం గతశ్రీకో గతసత్త్వో గతేంద్రియః । లంకా వైధవ్యసంయుక్తా త్వత్కృతేన భవిష్యతి ॥ ౧౨ ॥ న తే పాపమిదం కర్మ సుఖోదర్కం భవిష్యతి । యాహం నీతా వినాభావం పతిపార్శ్వాత్త్వయా వనే ॥ ౧౩ ॥ స హి దైవతసంయుక్తో మమ భర్తా మహాద్యుతిః । నిర్భయో వీర్యమాశ్రిత్య శూన్యే వసతి దండకే ॥ ౧౪ ॥ స తే దర్పం బలం వీర్యముత్సేకం చ తథావిధమ్ । అపనేష్యతి గాత్రేభ్యశ్శరవర్షేణ సంయుగే ॥ ౧౫ ॥ యదా వినాశో భూతానాం దృశ్యతే కాలచోదితః । తదా కార్యే ప్రమాద్యంతి నరాః కాలవశం గతాః ॥ ౧౬ ॥ మాం

సేతి ॥ అంతరతః పృథ్వ్యావధ్యీకృత్య ॥ ౧ ॥ రాజేతి ॥ పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ యదిపశ్యేదితి ॥ రక్ష ఇతి రావణసంబోధనం - రామస్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్ - తర్హి ఏవ నిర్దగ్ధో భవేః తదా న పశ్యేచ్చేత్ నిర్దగ్ధస్సన్ పరాభవం పలాయనం గచ్ఛేః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ గతాయురితి - త్వత్కృతేన త్వన్నాశనిమిత్తేన యద్వా త్వత్కృతేనాపరాధేనేత్యేష ॥ ౧౨ ॥ యాహమిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యమ్ ॥ యాహం నీతా యదహం నీతా అవివక్షితలింగనిశేషం హేతుమాత్రే ప్రత్యయనాయిత తత్ - ప్రాంతయా హేతునేతి కేచిద్వ్యాకరయంతి - యద్వా యాహం త్వయా పతిపార్శ్వాద్వినాభావం వియోగం నీతా - తస్యా మమ భర్తా - రామో దైవతసంయుక్తో దైవానుగృహీతో దైవానుకూల్యవానిత్యర్థః - దేవరసంయుక్త ఇత్యపిపాఠః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ స ఇతి ॥ దర్పం మదం - ఉత్సేకముల్లంఘ్య కార్యకారిత్వం ఆశయం వా - బలం దేహశక్తిం చతురంగబలం వా ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ మాం ప్రధృష్యేతి ॥ తస్యేతి శేషః - స తే కాలః ఇతి అయమేవ వర్తమాన ఏవ న తు చిరాయేత్

ష్వా - గాత్రైర్భృత్యైః ఇత్యుక్తిర్దర్పాదీనాం దేహావిష్టగుణత్వాత్ ‖౧౬‖ లోకన్యాయమాహ - యదేతి ‖ కాలచోదితో దైవప్రేరితః వినాశోదయ ఆదృశ్యతే - సన్నిహితో భవతీత్యర్థః తదా కాలచోదితాః ప్రమాద్యంతి నైవ పరీక్ష్యం ప్రాప్నువంతి ‖౧౭‖ ఉక్తం లోకన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి మామితి ‖ మాం ప్రధృష్య స్థితస్య తవ కాలోఽయమేవ వర్తమానః ఏవ - న తు ఉపరామే ఇత్యర్థః - ఆత్మనో రాక్షసానామంతఃపురస్య వధాయ ప్రాప్తః ‖౧౮‖ నశక్యాహమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ‖ యజ్ఞో యజ్ఞపురుషః తన్మధ్యస్థా గార్హపత్యాహవనీయయోర్మధ్యగతా వేదిః ఇష్టకిమహావేదిః - స్రుగ్భాండమండితా స్రుగాద్యుపకరణాలంకృతా - ద్విజాతిమంత్రైః ద్విజాతిమంత్రైః పూతా శుద్ధా యథా చండాలేనావమర్దితుం పాదేనాక్రమితుం - న శక్యా నార్హా - తథాహం ధర్మనిత్యస్య - యజ్ఞస్థానీయస్య ధర్మపత్నీ పతివ్రతా - త్వయా స్ప్రష్టుం న శక్యా ‖౧౯‖ క్రీడంతీతి ‖ నిత్యదా నిత్యం - నిత్యశబ్దస్య సదా ... ప్రత్యయః - సా ... తృణషండస్థం జలజనదాదిత్యా ... మద్గుకం జలకాకం ‖౨౦‖ ఇదమితి నిస్సంజ్ఞం నిశ్చేష్టం బంధ బధాన - ఘాతయస్వ భక్షయ ‖౨౧‖ నశిష్యేత్యేవ ... ‖ ఆత్మనః ఉపక్రోశమపవాదం పృథివ్యాం దాతుం న శక్ష్యామి ‖౨౨‖ ఏవముక్త్వేతి ‖ ... క్రియాభేదాత్ ... పునరుక్తిః ‖౨౩½‖ ... ‖ రోమహర్షణం క్రోధావహత్వాత్ రోమాంచకరం - భయసందర్శనం భయావహం ‖౨౩½‖ శృణ్వితి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ‖ ద్వాదశమాసానిత్యత్ర సంయోగే ద్వితీయా - ప్రతీక్షిష్యతి శేషః - ప్రాతరాశో ... లేశశః అల్పశః - సూదాః పాచకాః - సూదా ఓదనికా గుణాః ఇత్యమరః ‖ అత్ర సంవత్సరం ... తేఽనుజ్ఞాప - పంచపంచాశే సర్గే సర్గానంతర ... రామాతు ... నాయ ‖ నవోత్తీర్ణ భాగమనజ్ఞాపనాయ ‖౨౪½‖ ఇత్యుక్త్వేతి ‖ శత్రూన్ రావయతి క్రోశయతీతి శత్రురావణః ‖౨౫‖ శీఘ్రమితి ‖ ... దర్పం వినయధ్వం - వ్యక్తమేవ న స్వాదశేం ‖౨౬‖ వచనాదితి ‖ కృతప్రాంజలయః రావణవాక్యాంగీకారే కృతప్రాంజలయః ‖౨౭‖ స ఇతి ‖ చరణోత్కర్షైః చారణాఘాతైః - మేదినీం భువం దారయన్నివ ఛిందన్నివ - ప్రచాల్య గత్వా - ఉత్థాయ వా - తాః ప్రోవాచ ‖౨౮‖ అశోకేతి

ప్రధృష్య స తే కాలః ప్రాప్తోఽయం రాక్షసాధమ । ఆత్మనో రాక్షసానాంచ వధాయాంతఃపురస్య చ ‖౧౮‖
న శక్యా యజ్ఞమధ్యస్థా వేదిః స్రుగ్భాండమండితా । ద్విజాతిమంత్రపూతా చ చండాలేనావమర్దితుమ్
‖౧౯‖ తథాహం ధర్మనిత్యస్య ధర్మపత్నీ పతివ్రతా । త్వయా స్ప్రష్టుం న శక్యాస్మి రాక్షసాధమపాపినా ‖౨౦‖
క్రీడంతీ రాజహంసేన పద్మషండేషు నిత్యదా । హంసీ సా తృణషండస్థం కథం పశ్యేత మద్గుకమ్ ‖౨౧‖ ఇదం శరీరం నిస్సంజ్ఞం బంధ వా ఘాతయస్వ వా । నేదం శరీరం రక్ష్యం మే జీవితం వాపి రాక్షస ‖౨౧‖ న తు శక్యమపక్రోశం పృథివ్యాం దాతుమాత్మనః ‖౨౧½‖ ఏవముక్త్వా తు వైదేహీ క్రోధాత్సుపరుషం వచః ‖ ❁ ‖ రావణం మైథిలీ తత్ర పునర్నోవాచ కంచన ‖౨౨½‖ సీతాయా వచనం శ్రుత్వా పరుషం రోమహర్షణమ్ ‖ ❁ ‖ ప్రత్యువాచ తతస్సీతాం భయసందర్శనం వచః ‖౨౩½‖ శృణు మైథిలి మద్వాక్యం మాసాన్ ద్వాదశ భామిని ‖ ❁ ‖ కాలేనానేన నాభ్యేషి యది మాం చారుహాసిని । తతస్త్వాం ప్రాతరాశార్థం సూదాశ్ఛేత్స్యంతి లేశశః ‖౨౪½‖ ఇత్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం రావణశ్శత్రురావణః । రాక్షసీశ్చ తతః క్రుద్ధ ఇదం వచనమబ్రవీత్ ‖ ౨౫ ‖ శీఘ్రమేవ హి రాక్షస్యో వికృతా ఘోరదర్శనాః । దర్పమస్యా వినేష్యంతి మాంసశోణితభోజనాః ‖ ౨౬ ‖ వచనాదేవ తాస్తస్య సుఘోరా రాక్షసీగణాః । కృతప్రాంజలయో భూత్వా మైథిలీం పర్యవారయన్ ‖ ౨౭ ‖ స తాః ప్రోవాచ రాజా తు రావణో ఘోరదర్శనః । ప్రచాల్య చరణోత్కర్షైర్దార

౧౯ ‖ క్రీడంతీతి ‖ మద్గుకం జలవాయసం ‖౨౦‖ ౨౧ ‖ నేతి ‖ ఉపక్రోశమపవాదం ‖౨౨‖ ౨౩ ‖ శృణ్వితి ‖ ద్వాదశమాసాన్ ప్రతీక్షే ఇతి శేషః ప్రాతరాశార్థం ప్రాతః కాలాశనార్థం - సూదాః పాచకాః - వస్తుతస్తు హే వైదేహి మే వాక్యం శృణు ఇతి - ద్వాదశమాసాన్ ద్వాదశమాసపర్యంతం ప్రతీక్ష ఇతి శేషః - అనేన కాలేన నాభ్యేషి - ద్వాదశమాసపర్యంతం భృత్యా మమ గ్రహణే ... స్నాతుం న అంగీకరోషి యది ... తతస్త్వాముద్దిశ్య ప్రాతరాశార్థం ప్రాతః ప్రాతరేవాశార్థం దిగ్భ్యః ఆశాసు స్థితగృధ్రాణామర్థం సూదాః మాం ఛేత్స్యంతి మదాజ్ఞయైవేతి శేషః - దేవీ మాం భృత్యత్వేన నాంగీకరోతి - అహమిమం గర్వపరం జీవితుం నేచ్ఛామి మాం శస్త్రైశ్ఛిత్వా కాకగృధ్రాణామర్థం ప్రయచ్ఛధ్వమితి మమాజ్ఞయైవేతి తాత్పర్యం ‖ ౨౪ ‖ ౨౫ ‖ ... ‖ క్రుద్ధస్సన్ సీతాముక్త్వా ‖ ౨౬ ‖ శీఘ్రమితి ‖ అస్యాః దర్పం వినేష్యథ - వస్తుతస్తు హే రాక్షస్యః మాంసశోణితభోజనాః శీఘ్రమేవ దర్పాభావాత్ గర్వం వినా అస్యాః సమీపే ఇష్యధ్వం - సేవార్థం స్థాతుమిచ్ఛతేత్యర్థః ‖ ౨౭ ‖

యుష్మాభిః పరివారితా యుష్మాభీ రక్ష్యతామ్॥ ౩౦॥ తత్రేతి॥ అత్యంతభయేన ప్రాణవియోగో మా భూదితి పునస్సాంత్వైరిత్యుక్తమ్॥ ౩౧॥ ఇతీతి॥ ప్రతిగృహ్య ఆదాయ - సర్వేతి - సర్వస్మిన్నపి కాలే ఫలాని యేషాం తే సర్వకాలఫలాః తైః - ఏవముత్తరత్రాపి - సర్వకాలమదైః ద్విజైః శకునైః॥ ౩౨॥ సాత్వితి॥ రాక్షసీవశమాపన్నేత్యత్ర వ్యాఘ్రీణామిత్యర్థః॥ ౩౪॥ శోకేనేతి॥ లభతే లభత॥ ౩౫॥ నవిందత ఇతి॥ అత్ర శోకప్రవర్తకాయాం - దయితం ప్రాణవల్లభం - ననుసీతా లక్ష్మ్యవతార ఇతి సిద్ధం - వక్ష్యతి హి - సీతా లక్ష్మీర్భవాన్ విష్ణురితి - విష్ణుపురాణే చోక్తం - రాఘవత్వే భవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీతి॥ ఏవంభూతాం సీతాం నచరసేమనిజనితయూథార్థాలుషణం లక్ష్మణఘ్నవృద్ధ్యర్థం మునసమర్థో రావణః కథం ఏలాన్య రోతిస్మ వక్ష్యతి హి - హిమవాన్ మందరో మేరుస్త్రైలోక్యం వా సహామరైః। శక్యం భుజాభ్యాముద్ధర్తుం నసంఖ్యే భరతానుజ ఇతి॥ ఉచ్యతే - వేదవతీరూపపూర్వజన్మని దేవతథా సంకల్పితవతీ - ఉక్తం హ్యుత్తరకాండే యస్మాత్తు ధర్షితా చాహం త్వయా పాపాత్మనా వనే। తస్మాత్తవ వధార్థం వై ఉత్పత్స్యే హ్యహమయోనిజా ఇతి॥ దేవకార్యనిర్వాహాయ రావణేన స్వధర్షణమంగీచకార ప్రజాయాం హూం పతితాయాం యథా మాతా స్వయం తదుపరి పతతి వాత్సల్యాతిశయేన తథా రావణవంధనేతి దేవత్ర రక్షణాయ స్వయం ప్రస్వ మనుమతవతీ - వక్ష్యతి సుందరకాండే - నాపహర్తుమహం శక్యా తస్య రామస్య ధీమత। విధిస్తవ వధార్థాయ విహితో నాత్ర సంశయ ఇతి॥ తర్హి సీతా ప్రలాపాదికం కిమర్థం కృతవతీతి చేత్ శృణు - పతివిరహే పతివ్రతైర్యద్వర్తనీయం తల్లోకశిక్షణాయ ప్రలాపాదికమకరోదితి॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశస్సర్గః॥

ఏవమియతా గ్రంథసందర్భేణ సీతాహరణవృత్తాంతముపవర్ణ్య అథ రామవృత్తాంతమనుసరణ కథాశేషం వర్ణయితుమారభతే - రాక్షసమిత్యాది - నివర్తతే న్యవర్తత॥ ౧॥ తస్యేతి॥ ద్రష్టుకామస్య - తదర్థం త్వరమాణస్యేతి సంబంధః - గోమాయుః క్రోష్టా - వినాదస్య గోమాయోః పృష్ఠతః క్రూరస్వరకరణం దుర్నిమిత్తమితి భావః॥ ౨॥ సత స్యేతి॥ భయంకరత్వేన రోమహర్షణమిత్యుచ్యతే - పూర్వమేవ మారీచస్వరేణ పరిశంకితః శంకాకులః స రామః - తస్య గోమాయోః స్వరం ఆజ్ఞాయ శ్రుత్వా చింతయామాస॥ ౩॥ చింతా ప్రకారమాహ అశుభమిత్యాదినా - గోమాయుః - యథా యేన ప్రకారేణ - వాశ్యతే శబ్దాయతే - తేన ప్రకారేణాశుభం మన్యే - అపి స్యాదపి వనాయాం॥ ౪॥ మారీచేనేత్యాదిశ్లోక

యన్నివ మేదినీమ్॥ ౨౯॥ అశోకవనికామధ్యే మైథిలీ నీయతామితి। తత్రేయం గుహ్యతాం గూఢం యుష్మాభిః పరివారితా॥ ౩౦॥ తతస్తాం తర్జనైర్ఘోరైః పునస్సాంత్వైశ్చ మైథిలీమ్। ఆనయధ్వం వశం సర్వా వన్యాం గజవధూమివ॥ ౩౧॥ ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా రాక్షస్యో రావణేన తాః। అశోకవనికాం జగ్ముర్మైథిలీం ప్రతిగృహ్య తు॥ ౩౨॥ సర్వకాలఫలైర్వృక్షైర్నానాపుష్పఫలైర్వృతామ్। సర్వకాలమదైశ్చాపి ద్విజైస్సముపసేవితామ్॥ ౩౩॥ సా తు శోకపరీతాంగీ మైథిలీ జనకాత్మజా। రాక్షసీవశమాపన్నా వ్యాఘ్రీణాం హరిణీ యథా॥ ౩౪॥ శోకేన మహతా గ్రస్తా మైథిలీ జనకాత్మజా। న శర్మ లభతే భీరుః పాశబద్ధా మృగీ యథా॥ ౩౫॥ న విందతే తత్ర తు శర్మ మైథిలీ విరూపనేత్రాభిరతీవ తర్జితా। పతిం స్మరంతీ దయితం చ దైవతం విచేతనాభూద్భయశోకపీడితా॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే షట్పంచాశస్సర్గః॥

రాక్షసం మృగరూపేణ చరంతం కామరూపిణమ్। నిహత్య రామో మారీచం తూర్ణం పథి నివర్తతే॥ ౧॥ తస్య సంత్వరమాణస్య ద్రష్టుకామస్య మైథిలీమ్। క్రూరస్వరోఽథ గోమాయుర్విననాదాస్య పృష్ఠతః॥ ౨॥ స తస్య స్వరమాజ్ఞాయ దారుణం రోమహర్షణమ్। చింతయామాస గోమాయోః స్వరేణ పరిశంకితః॥ ౩॥ అశుభం బత మన్యేఽహం గోమాయుర్వాశ్యతే యథా। స్వస్తి స్యాదపి వైదేహ్యా రాక్షసైర్భక్షణం వినా॥ ౪॥ మారీచేన తు విజ్ఞాయ స్వరమాలక్ష్య మామకమ్। విక్రుష్టం మృగరూపేణ లక్ష్మణశ్శృణుయాద్య

౨౯॥ నఇతి॥ ప్రచ్యావ్య స్థానాత్ - పరశోకకర్శితైః కరణభూతైః॥ ౨౯॥ ౩౦॥ తత్రైనామితి॥ ఏనాం సీతాం - వసు తస్తర్జనైః తర్జనైః వినేతి శేషః - పునః పునః సాంత్వైః రేపశమానయధ్వం॥ ౩౧॥ సర్వకాలఫలైః కామ్యాత ఇతి కామాః అభీప్సిత పదార్థాః సర్వకామా ఏవ ఫలాని యేషాం తేలఖోక్తాః - సర్వకాలమదైః సర్వకాలేష్వాకారముదైః ద్విజైః పక్షిభిః॥ ౩౩॥ సా తు శోకపరీతాంగీత్యాదేవ యోరుః శోకప్రలాపవచనప్రరీయ హానానివాక్యాని లోకవిలిమ సృత్వోక్తాని ద్రష్టవ్యాని॥ ౩౪॥ ౩౫॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్పంచాశస్సర్గః॥

౧॥ తస్యేతి॥ సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ అస్య రామస్య గోమాయుః శివా॥ ౨॥ ౩॥ ౪॥ మారీచేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - మారీచ మామక

శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ మృగరూపేణ మారీచేన-మామకం మదీయం-స్వరం విజ్ఞాయ -మామకం స్వరం- అలంబ్య అనుసృత్య- విక్రుష్టం హా సతే లక్ష్మణ త్యాహ్వానేనోద్ఘోషితం స్వరం - లక్ష్మణశ్శ్రుత్వాయాద్యది-తదా సౌమిత్రిస్తత్స్వరం శ్రుత్వా తం స్వరం శ్రుత్వా తత్యాజేతి- కిం త్యాక్త్వా చ ప్రేషితస్సన్ - ఇహ దేశే-మత్సమీపం-విష్యతి ॥౬॥ రాక్షసైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం - యద్యస్మాన్మారీచః కాంచనః మృగో భూత్వా మామాశ్రమాద్వ్యపనీయ దూరం నీత్వా మయా హతస్సన్ రాక్షసో భూత్ లక్ష్మణ హతోస్మీతి వాక్యం వ్యాజహార చ - తస్మాత్ క్వచిత్సహితైః రాక్షసైస్సీతాయా వధ ఈప్సితః-నూనం ॥౮॥ అపీతి ॥ జనస్థాననిమిత్తం జనస్థాననాశనిమిత్తేన - నిమిత్తకారణేహేతూనాం సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమితి ॥౯॥ నిమిత్తానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ గోమాయునిస్స్వనం శ్రుత్వా మృగరూపేణ రక్షసా ఆత్మన అపనయనాత్ ఆశ్రమాదపకర్షణాచ్చ - పరిశంకితస్సన్ జనస్థానమాజగామ ॥౧౧॥ తమితి ॥ సవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా-ఆసేదుః ॥౧౨॥ తానితి ॥ త్వరిత మానసికత్వరాసహితః - జవేన కాయికత్వరయా ॥౧౩॥ స త్వితి ॥ సీతాం లక్ష్మణంచ చింతయన్నేవాజగామ ॥౧౪॥ లక్ష్మణ త్వరితమేకం వాక్యం ॥ ౧౫ ॥ తత ఇతి ॥ తతోనంతరం-అవిదూరే సమీపే- సమియాయ సంగతః - దుఃఖభాగినేత్యత్ర సంప్రవాదహూత్రేణ సహచరణ్ ప్రత్యయః ॥ ౧౬ ॥ సంజగర్హేతి ॥ విజనే సహ్యవరహితే ॥౧౭॥ గృహీత్వేతి ॥ సవ్యం కరం గృహీత్వా లక్ష్మణముచాచ - పర్షం - పరుషం - అథ మధురోదర్కం మధురోత్తరం - ఆర్తిమత్ ఆర్తియుక్తం-సర్వమిదం క్రియావిశేషణం - అహో ఇత్యాదిరూపం - లక్ష్మణేత్యాదిమధురం అహో ఇతి-తేత్వయా కృత్యమిత్యన్వయః ॥౧౯॥ నేతి ॥ నేనాపి హేతునా వినష్టా వా-రాక్షసైర్భక్షితా వా -ఉక్తార్థే హేతుమాహ అశుభానీతి

వి ॥ ❋ ॥ స సౌమిత్రిస్స్వరం శ్రుత్వా తాం చ హిత్వా చ మైథిలీమ్ । తయైవాహం ప్రహితః క్షిప్రం మత్సకాశమిహేష్యతి ॥౬॥ రాక్షసైస్సహితైర్నూనం సీతాయా ఈప్సితో వధః । కాంచనశ్చ మృగో భూత్వా వ్యపనీయాశ్రమాత్తు మామ్ ॥ ❋ ॥ దూరం నీత్వా తు మారీచో రాక్షసోభూచ్ఛరాహతః । హా లక్ష్మణ హతోస్మీతి యద్వాక్యం వ్యాజహార చ ॥౮॥ అపి స్వస్తి భవేత్తాభ్యాం రహితాభ్యాం మయా వనే । జనస్థాననిమిత్తం హి కృతవైరోస్మి రాక్షసైః ॥౯॥ నిమిత్తాని చ ఘోరాణి దృశ్యంతేద్య బహూని చ । ఇత్యేవం చింతయన్రామః శ్రుత్వా గోమాయునిస్స్వనమ్ ॥ ❋ ॥ ఆత్మనశ్చాపనయనాన్మృగరూపేణ రక్షసా । ఆజగామ జనస్థానం రాఘవః పరిశంకితః ॥౧౧॥ తం దీనమనసో దీనమాసేదుర్మృగపక్షిణః । సవ్యం కృత్వా మహాత్మానం ఘోరాంశ్చ ససృజుస్స్వరాన్ ॥౧౨॥ తాని దృష్ట్వా నిమిత్తాని మహాఘోరాణి రాఘవః । న్యవర్తతాథ త్వరితో జవేనాశ్రమమాత్మనః ॥౧౩॥ త సీతాం సముపరారోహాం లక్ష్మణం చ మహాబలమ్ । ఆజగామ జనస్థానం చింతయన్నేవ రాఘవః ॥౧౪॥ తతో లక్ష్మణమాయాంతం దదర్శ విగతప్రభమ్ ॥౧౫॥ తతో విదూరే రామేణ సమియాయ స లక్ష్మణః ॥ ❋ ॥ విషణ్ణస్సువిషణ్ణేన దుఃఖితో దుఃఖభాగినా ॥౧౬॥ సంజగర్హేథ తం భ్రాతా జ్యేష్ఠో లక్ష్మణమాగతమ్ ॥ ❋ ॥ విహాయ సీతాం విజనే వనే రాక్షససేవితే ॥౧౭॥ గృహీత్వా చ కరం సవ్యం లక్ష్మణం రఘునందనః ❋ ॥ ఉవాచ మధురోదర్కమిదం పరుషమార్తవత్ ॥౧౮॥ అహో లక్ష్మణ గర్హ్యం తే కృతం యత్త్వం విహాయ తామ్ ॥ ❋ ॥ సీతామిహాగతస్సౌమ్య కచ్చిత్స్వస్తి భవేదిహ ॥౧౯॥ న మేస్తి సంశయో వీర సర్వథా జనకాత్మజా ॥ ❋ ॥ వినష్టా భక్షితా వాపి రాక్షసైర్వనచారిభిః । అశుభాన్యేవ భూయిష్ఠం యథా ప్రాదుర్భవంతి

స్వరమాలక్ష్య అవధార్య- తేనావధారణేన- అనుకృతం విజ్ఞాయ- మారీచేన అనుక్రుష్టం - సీతే లక్ష్మణేతి చాహ్వానేనోద్ఘోషితం స్వరం - లక్ష్మణశ్శ్రుత్వా యద్యది శ్రుత్వా- తయైవ సీతయైవ- ప్రహితః - క్షిప్రమిహైష్యతీతి సంబంధః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ రాక్షసైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యద్యస్మాన్మారీచః కాంచనమృగో భూత్వా- మామాశ్రమాద్వ్యపనీయ ఆకృష్య దూరం నీత్వా హా లక్ష్మణ హతోస్మీతి వాక్యం వ్యాజహార యస్మాచ్ఛరాహతశ్శరేణ హతస్సన్ రాక్షసోభూత్ - తస్మాత్ సహితైః కుత్రచిన్మిళితైః రాక్షసైర్నూనం సీతాయా వధ ఈప్సిత ఇత్యన్వయః ॥ ౮ ॥ అపీతి ॥ రహితాభ్యాం మయా వియుక్తాభ్యాం ॥ ౯ ॥ ❋ ॥ ఆత్మన ఇతి ॥ అపనయనాదపహరణాత్ పరిశంకిత ఇతి సంబంధః ॥౧౧॥ తమితి ॥ సవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా ॥ ౧౨ ॥ న్యవర్తతేతి ॥ త్వరితః మానసికత్వరాయుక్తః- జవేన కాయికజవేన ఆత్మనః ఆశ్రమం ప్రతి న్యవర్తతేతి సంబంధః ॥౧౩॥ సీతామితి ॥ సీతాం లక్ష్మణం చ ద్రష్టుమితి శేషః ॥౧౪॥ తత ఇతి ॥ సమియాయ సంగతోభూత్ ॥౧౬॥ సంజగర్హేతి ॥ వనే సీతాం విహాయ ఆగతం లక్ష్మణం సంజగర్హేతి సంబంధః ॥౧౭॥ తమేవార్థం ప్రపంచయతి ॥ గృహీత్వేత్యాది ॥ మధురోదర్కం సాంత్వోత్తరభాగం పరుషమార్తిమత్- ఆదౌ పరుషం అహో లక్ష్మణేత్యాది పరుషం- అపి లక్ష్మణేత్యాది మధురం ॥ ౨౦ ॥ అపీతి ॥ సామగ్ర్యం తేషుమిత్యర్థః ॥ ❋ ॥ నామ గ్రావాప్తిసంశయే కారణమాహ యతోతి సార్థశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ ప్రదీప్తామభితో దిశ

నీత్యర్థేన యోయిష్యతిబహుసోయథా - థా ॥ ౨౧॥ అపీతి॥ అపి క్షేమం స్యాత్ ఇతి - ఆశంసాయామితి - హేతు సంబంధః సామ గ్ర్యం ప్రాప్తనాశయె కారణమాహ - ప్రదీప్తాం దిశం - సూర్యాధిష్ఠితాం ఆభిముఖ్యేన - వ్యాహరతి ప్రదీప్తాం తామభిముఖం శ్వ సేనదుఃఖ తరవాయి పాదిప రాలాదినాం కృష్ణసారాదిమృగాణాం చ సూర్యాధిష్ఠితదిశమూఖేన దుఃఖసూచకమిత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ఇతి యేన పునః ప్రాహ అపి స్వస్తి ॥ ఇతి మేకాన్వయం ॥ ౨౩ ॥ లక్ష్మణాయాసు ... ... తం - ఏదంరక్షం మహాతా శ్రమేణ ... లక్ష్యం ప్రలోభ్య కథం చిద్ధతః - కథంచిత్ ... నపరం లక్ష్యం ... కుతో - ... శృతి ... ॥ ౨౫ ॥ మిత్రాం ... ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరా మాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే సప్తపంచాశస్సర్గః ❋❋ ❋❋❋❋❋ ❋❋❋❋

అథ సతాం ప్రాప్తసంబంధాత్ - శోకప్రలాపోష్టపంచాశ సప్తాష్టౌ ... సర్వం ... ఈ లక్ష్మణం ... పర్యపృచ్ఛత్ ॥ ౧ ॥ ప్రశ్నస్వయాం ... కారణ్యం ... ॥ ౨ ॥ రాజ్యేతి ॥ దుఃఖసహాయా సమానదుఃఖ ... ॥ ౩ ॥ యామితి ॥ సురసుతా సుర స్త్రీ ॥ ౪ ॥ పత్యమితి ॥ ... ॥ ౫ ॥ కచ్చిదితి ॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః - ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసం మిథ్యా ... ॥ ౬ ॥ సీతేతి ॥ సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం - త్వయి గతే - అయోధ్యా మితిశేషః ... ... తే అధ ... ॥

మే ॥ ౨౧ ॥ అపి లక్ష్మణ సీతాయాః సామగ్ర్యం ప్రాప్నుయామహే । ఇదం హి రక్షోమృగసన్నికాశం ప్రలోభ్య మాం దూరమనుప్రయాతం । హతం కథంచిన్మహతా శ్రమేణ స రాక్షసో భూన్మ్రియమాణ ఏవ ॥ ౨౩ ॥ జనకస్య సుతాయాం ... వై ॥ ౨౨ ॥ యథా వై మృగసంఘాశ్చ గోమాయుశ్చైవ భైరవమ్ । వాశ్యంతే శకునాశ్చాపి ప్రదీప్తామభితో దిశమ్ ॥ ... అపి స్వస్తి భవేత్తస్యా రాజపుత్ర్యా మహాబల ॥ ౨౪ ॥

మనశ్చ మే దీనమిహాప్రహృష్టం చక్షుశ్చ సవ్యం కురుతే వికారమ్ । అసంశయం లక్ష్మణ నాస్తి సీతా హృతా మృతా వా పథి వర్తతే వా ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే సప్తపంచాశస్సర్గః ❋❋❋

స దృష్ట్వా లక్ష్మణం దీనం శూన్యే దశరథాత్మజః । పర్యపృచ్ఛత ధర్మాత్మా వైదేహీమాగతం వినా ॥ ౧ ॥ ప్రస్థితం దండకారణ్యం యా మామనుజగామ హ । క్వ సా లక్ష్మణ వైదేహీ యాం హిత్వా త్వమిహాగతః ॥ ౨ ॥ రాజ్యభ్రష్టస్య దీనస్య దండకాన్పరిధావతః । క్వ సా దుఃఖసహాయా మే వైదేహీ తనుమధ్యమా ॥ ౩ ॥ యాం వినా నోత్సహే వీర ముహూర్తమపి జీవితుమ్ । క్వ సా ప్రాణసహాయా మే సీతా సురసుతోపమా ॥ ౪ ॥ పతిత్వమమరాణాం వా పృథివ్యాశ్చాపి లక్ష్మణ । తాం వినా తపనీయాభాం నేచ్ఛేయం జనకాత్మజామ్ ॥ ౫ ॥ కచ్చిజ్జీవతి వైదేహీ ప్రాణైః ప్రియతరా మమ । కచ్చిత్ప్రవ్రాజనం సౌమ్య న మే మిథ్యా భవిష్యతి ॥ ౬ ॥ సీతానిమిత్తం సౌమిత్రే మృతే మయి గతే త్వయి । కచ్చిత్సకామా సుఖితా కైకేయీ సా భవిష్యతి ॥ ౭ ॥ సపుత్రరాజ్యాం సిద్ధార్థాం మృతపుత్రా తపస్వినీ । ఉపస్థాస్యతి కౌసల్యా కచ్చిత్సౌమ్యే న కైకయీమ్ ॥ ౮ ॥ యదిజీ

సూర్యాధిష్ఠితాదిక్ ప్రదీప్తా - తాం దిశం అభిముఖం - వాశ్యంతే శబ్దాయంతి - అతః రాజపుత్ర్యాః స్వస్తి భవేదపి మితిసంబంధః ॥ ౨౪ ॥ ఇదమితి ॥ మృగసన్నికాశం రక్షః కథం జాతమత ఆహ ॥ రాక్షసో భూత్ మ్రియమాణ ఏవేతి ॥ ౨౩ ॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపంచాశస్సర్గః ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

స దృష్ట్వేతి ॥ శూన్యే విజనే దేశే - వైదేహీం వినా గతం లక్ష్మణం పర్యపృచ్ఛదితి సంబంధః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ యామితి ॥ క్వేతి ॥ ప్రాణసహాయాయాః ప్రాణానాం సహాయా తాం వినా ప్రాణాః సహాయాః కథం స్థాస్యంతీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ కచ్చిదితి ॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః ॥ కచ్చిత్ప్రవ్రాజనమితి ॥ ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసవ్రతధారిణం మిథ్యావితథం న భవిష్యతి న కచ్చిత్ - వనవాసం అయథోక్తం సమాపయిష్యామి కచ్చిత్ - సీతాపాయేఽసమాప్తమేవ వనవాసే మమ పారో న భవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౬ ॥ సీతానిమిత్తమితి ॥ సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం - త్వయి గతే - అయోధ్యామితిశేషః ॥ ౭ ॥ సపుత్రేతి ॥ సౌమ్యేన వినయేన ॥ ౮ ॥ యదీతి ॥ సుపుత్రా సపుత్రా సా సీతా మృతా యదీత్యర్థః ॥ ౯ ॥

పిశాచానాం ఛాయావజ్ఞానం దృష్టమితి న్యాయేన వ్యక్తిక్కరం || ౭ || సఖ్యత్రేతి || తపస్వినీ కౌసల్యా || ౮ || యదీతి || వృత్తా చరితా సువృత్తా స్వాచారా నా || యదిమామితి || ప్రహసితా ప్రహసితముఖీ || ౧౦ || బ్రూహీతి || యదిజీవతి వా బ్రూహి వద వైదేహీ జీవతి నా న వా నవేత్యన్యవివర ణం త్వయీతి - ప్రమత్తే అనవహితే || ౧౧ || సుకుమారీతి || దుఃఖం పశ్యతీతి దుఃఖదర్శినీ - సా న భవతీత్యదుఃఖదర్శినీ - శోచతి శోచత్ వనవానసఇతి శేషః దుర్మనాః చింతాకులేతి యావత్ || ౧౨ || సర్వథేతి - జిహ్మేన కపటేన తవాపి అతిశూరస్యాపి || ౧౩ || శ్రుతస్త్వితి || మ మస్వరేణ యస్మాదాగత తస్మాత్ సస్వరో వైదేహ్యా శ్రుతః - త్రస్తయా భయాత్ త్వం ప్రేషితశ్చేతి శంక ఇతి యోజనా || ౧౪ || సర్వథేతి || కష్ట మేవాహ ప్రతీతి - ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య ప్రత్యపకారం కర్తుం అంతరం అవకాశో దత్తః || ౧౫ || ప్రతికారమేవాహ దుః ఖితేతి || పిశితాశనత్వం నిహననే హేతుః || ౧౬ || అహోస్మీతి - సంధిరార్షః - ఈదృశం వ్యసనమజ్జనం ప్రాప్తవ్యమితి శంకే || ౧౭ || ఇతీతి || వరారోహామితి చింతాహేతుసౌందర్యాతిశయోక్తిః || ౧౮ || గర్హమాణ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం వక్ష్యమాణానేకసర్గార్థ సంగ్రహరూపం శ్రమాత్ బహుదూరగమనాత - ప్రతిశ్రయం స్వాశ్రమప్రదేశం శూన్యం సీతారహితం - ప్రతిశ్రయమిత్యనుష‌జ్యతే - అనం తరం స్వాశ్రమం సంప్రవిగాహ్య ప్రవిశ్య - తమపి శూన్యం సమీక్ష్యేతి శేషః తదనుసీతాయాం కాంశ్చిద్విహారదేశాననుసృత్య విచిత్య తానపి శూ న్యాన్ దృష్ట్వా - ... నివాసభూమౌ క్రీడాస్థానే తదేతదితి తాదృశమేతాదృశమితి విహారవిశేషం స్మృత్వా ప్రహృష్టరోమా సన్ శోకేన సవ్యథితో బభూవ || ౨౦ || ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే అష్టపంచాశస్సర్గః

ఏవం సంగ్రహేణోక్తమర్థం పునర్విస్తరేణ వక్తుముపక్రమతే అథేత్యాది || అంతరా మధ్యేమార్గం - దుఃఖార్దితమితి క్రియా విశేషణం - మారీచవధస్థానాత్ స్వాశ్రమం గచ్ఛన్ మధ్యేప్రచ్ఛేత్యర్థః || ౧ || తమితి || తం సౌమిత్రిమువాచ - తత్ర ప్రశ్న ప్రకారమా హ కిమర్థమితి - యదా తు త్వయా రక్షిత యాంకహితి విశ్వాసాత మయా విరహితా కృతా - అథా తామపాస్య విహాయ కిమర్థమాగ

వతి వైదేహి గమిష్యామ్యాశ్రమం పునః | సువృత్తా యది వృత్తా సా ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామి లక్ష్మణ || యది మామాశ్రమగతం వైదేహీ నాభిభాషతే | పునః ప్రహసితా సీతా వినశిష్యామి లక్ష్మణ || ౧౦ || బ్రూహి లక్ష్మణ వైదేహీ యది జీవతి వా న వా | త్వయి ప్రమత్తే రక్షోభిర్భక్షితా వా తపస్వినీ || ౧౧ || సుకుమారీ చ బాలా చ నిత్యం చాదుఃఖదర్శినీ | మద్వియోగేన వైదేహీ వ్యక్తం శోచతి దుర్మనాః || ౧౨ || సర్వథా రక్షసా తేన జిహ్మేన సుదురాత్మనా | వదతా లక్ష్మణేత్యుచ్చైస్తవాపి జనితం భయమ్ || ౧౩ || శ్రుతస్తు శంకే వైదేహ్యా స స్వరస్సదృశో మమ | త్రస్తయా ప్రేషితస్త్వం చ ద్రష్టుం మాం శీఘ్రమాగతః || ౧౪ || సర్వథా తు కృతం కష్టం సీతాముత్సృజతా వనే | ప్రతికర్తుం నృశంసానాం రక్షసాం దత్తమంతరమ్ || ౧౫ || దుఃఖితాః ఖరఘాతేన రాక్షసాః పిశితాశనాః | తైస్సీతా నిహతా ఘోరైర్భవిష్యతి న సంశయః || ౧౬ || అహోఽస్మి వ్యసనే మగ్నస్సర్వథా శత్రుసూదన | కిం న్విదానీం కరిష్యామి శంకే ప్రాప్తవ్యమీదృశమ్ || ౧౭ || ఇతి సీతాం వరారోహాం చింతయన్నేవ రాఘవః | ఆజగామ జనస్థానం త్వరయా సహలక్ష్మణః || ౧౮ || విగర్హమాణోఽనుజమార్తరూపం క్షుధా శ్రమాచ్చైవ పిపాసయా చ | వినిశ్శ్వసన్ శుష్కముఖో విషణ్ణః ప్రతిశ్రయం ప్రాప్య సమీక్ష్య శూన్యమ్ || ౧౯ || స్వమాశ్రమం సంప్రవిగాహ్య వీరో విహారదేశాననుసృత్య కాంశ్చిత్ | ఏతత్తదిత్యేవ నివాసభూమౌ ప్రహృష్టరోమా వ్యథితో బభూవ || ౨౦ ||

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే అష్టపంచాశస్సర్గః

అథాశ్రమాదుపావృత్తమంతరా రఘునందనః | పరిపప్రచ్ఛ సౌమిత్రిం రామో దుఃఖార్దితం పునః || ౧ || తమువాచ కిమర్థం త్వమాగతోఽపాస్య మైథిలీమ్ | యదా సా తవ విశ్వాసాద్వనే విరహితా మయా ||

యదీతి || ప్రహసితా - ప్రకృష్టం సుందరం హసితం యస్యాస్సా || ౧౦ || ౧౧ || ౧౨ || సర్వథేతి || తవాపి శూరస్యాపి || ౧౩ || శ్రుత ఇతి || స్వరశ్చ సదృశో మమేతి - మమ స్వరేణేతి శేషః - అత ఏవ త్రస్తయేతి || ౧౪ || సర్వథేతి || ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య ప్రత్యపకారం కర్తుం రక్షసామంతరమవకాశః దత్తం || ౧౫ || ౧౬ || ౧౭ || ౧౮ || విగర్హమాణోనుజమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన - వక్ష్యమాణసర్గార్థస్య సంగ్రహః - ప్రతిశ్రయమాశ్రమం | ఏతత్తదితి || ఏతత్తదావయోర్నివాసస్థానమిత్యేవ వ్యథితో బభూవ || ౨౦ || ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపంచాశస్సర్గః.

౧ || తమితి || ప్రష్టవ్యవక్తవ్యయోః ప్రష్టవ్యం తావదాహ || కిమర్థమితి || యదా యస్మాత్ సా సీతా - తవ విశ్వాసాత్ త్వయా రక్షితా ...

తః॥ ౨ ॥ఉవాచేత్యుక్తార్థః మహదృష్ట్వైవేతి-త్వాం దృష్ట్వా పాపం సీతానిష్టరూపం శంకమానం మే మమ మనః వ్యథితమితి యత్ తత్ సత్యం ౩ ॥ ఏతచ్ఛకునం నిశ్చయకరమిత్యత్రాహ స్ఫురతీతి ॥ బాహుః సవ్య ఇత్యనుషజ్యతే హృదయంచ వామం ॥౪॥ ఏవమితి॥ భూయో దుఃఖేన బహుతరదుఃఖేన - సమావిష్టః పూర్వం సీతావచనాద్దుఃఖాక్రాంతః- సంప్రతి రామేణాప్యయుక్తం కృతమిత్యుచ్యమానత్వాత్ భూయో దుఃఖసమావిష్టత్వం॥౫॥ నస్వయమితి ॥ కామకారేణ స్వేచ్ఛాకరణేన- స్వయమిత్యస్య వివరణమిదం-ఉగ్రైః వచోభిః ... ॥౬॥ ఆర్యేణేతి ॥ హా సీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ యద్వాక్యం- ఆర్యేణేవ భవతేవ- కేనచిత్ పరాక్రుష్టం ఆహ్వానపురస్సరం ఘోషితం - తన్మైథిల్యాశ్శ్రుతింగతం॥౭॥ సాతమితి ॥ తవస్నేహేన త్వయి స్నేహేన ॥౮॥ ప్రచోద్యమానేనేతి॥ త్వత్ప్రత్యయాన్వితం త్వయి ప్రత్యయం- దుర్ధర్షత్వదైన్యరాహిత్యవిషయో విశ్వాసః తేనాన్వితం- ఇదం వక్ష్యమాణలక్షణం వాక్యం మైథిలీ ప్రత్యుక్తా॥౯॥ నతదితి ॥ నిర్వృతా సుఖితా-భవ - నాస్త్యేతత్ రామవాక్యత్వేన యచ్ఛంకితం ఏతత్ రామవాక్యం న భవతి॥౧౦॥ రామవచనత్వేనుపపత్తిమాహ విగర్హితమితి ॥ విగర్హితం దైన్యావహత్వాన్మహాకులప్రసూతస్య నిందితం- నీచం తత్పక్తాప స్త్రీసమాహ్వానస్య తుచ్ఛకృత్యత్వాత్ కుత్సితం-వచనం కథమభిధాస్యతి యః త్రిదశానపి త్రాయేత - కథం స సీతే త్రాహీతి వచనమభిధాస్యతి॥౧౧॥ కిమితి - కింనిమిత్తం కిమపి ప్రయోజనముద్దిశ్య-కేనాపి దుర్జనేన రాక్షసేన- మే భ్రాతుః స్వరం స్వరసదృశం స్వరం ఆలంబ్య అవలంబ్య- త్రాహి త్రాహీతి వాక్యం- ఈరితం ఉక్తం-శోభనే ఇతి సీతాసంబోధనం॥౧౨॥ విస్వరమితి॥ స్వరప్రకారవిశేషశోభనేన నాయం రామస్వర ఇత్యర్థః॥౧౩॥ అలమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః వైక్లబ్యం విక్లబత్వం

౨ ॥ దృష్ట్వైవాభ్యాగతం త్వాం మే మైథిలీం త్యజ్య లక్ష్మణ । శంకమానం మహత్పాపం యత్సత్యం వ్యథితం
మనః ॥ ౩ ॥ స్ఫురతే నయనం సవ్యం బాహుశ్చ హృదయంచ మే । దృష్ట్వా లక్ష్మణ దూరే త్వాం సీతావిరహితం
పథి ॥౪॥ ఏవముక్తస్తు సౌమిత్రిర్లక్ష్మణశ్శుభలక్షణః । భూయో దుఃఖసమావిష్టో దుఃఖితం రామమబ్రవీత్ ।
౫ ॥ నస్వయం కామకారేణ తాం త్యక్త్వాహమిహాగతః । ప్రచోదితస్తయైవోగ్రైస్త్వత్సకాశమిహాగతః॥
౬॥ ఆర్యేణేవ పరాక్రుష్టం హా సీతే లక్ష్మణేతి చ । పరిత్రాహీతి యద్వాక్యం మైథిల్యాస్తచ్ఛ్రుతింగతమ్ ॥
౭ ॥ సా తమార్తస్వరం శ్రుత్వా తవ స్నేహేన మైథిలీ । గచ్ఛ గచ్ఛేతి మామాహ రుదంతీ భయవిహ్వలా ॥
౮॥ ప్రచోద్యమానేన మయా గచ్ఛేతి బహుశస్తయా । ప్రత్యుక్తా మైథిలీ వాక్యమిదం త్వత్ప్రత్యయాన్వి
తమ్ ॥ ౯ ॥ న తత్పశ్యామ్యహం రక్షో యదస్య భయమావహేత్ । నిర్వృతా భవ నాస్త్యేతత్ కేనాప్యేవ
ముదాహృతమ్॥౧౦॥ విగర్హితం చ నీచం చ కథమార్యోఽభిధాస్యతి। త్రాహీతి వచనం సీతే యస్త్రాయేత్త్రి
దశానపి ॥ ౧౧ ॥ కిన్నిమిత్తం తు కేనాపి భ్రాతురాలంబ్య మే స్వరమ్ । రాక్షసేనేరితం వాక్యం త్రాహి
త్రాహీతి శోభనే ॥౧౨॥ విస్వరం వ్యాహృతం వాక్యం లక్ష్మణ త్రాహి మామితి । న భవత్యా వ్యథా కార్యా
కునారీజనసేవితా ॥ ౧౩ ॥ అలం వైక్లబ్యమాలంబ్య స్వస్థా భవ నిరుత్సుకా । న సోఽస్తి త్రిషు లోకేషు పుమా

సీతాయాః కాహానిరితి విశ్వాసాదిత్యర్థః మయా విరహితా కృతా తదా తామపాస్య విహాయ కిమర్థమాగత ఇతి సంబంధః ॥౨॥ వక్తవ్యమాహ దృష్ట్వేతి॥ హే లక్ష్మణ మైథిలీం త్యజ్య అభ్యాగతం త్వాం దృష్ట్వా - మహత్పాపం సీతాపహరణరూపం శంకమానం రాక్షసైః సీతా అపహృతవంత ఇతి శంకాగ్రస్తమిత్యర్థః- మే మనో వ్యథితమితి యత్ తత్సత్యమితి యోజనా - యద్వా త్వాం దృష్ట్వైవ మహత్పాపం సీతాహరణభక్షణాదిరూపం శంకమానం మనో వ్యథితం తత్పాపం సత్యమేవేత్యన్వయః॥౩॥ నను ముధాగమనమాత్రేణ కిం పాపశంకాత ఆహ॥ స్ఫురతీతి॥ సవ్యం వామం॥౪॥ ఏవమితి॥ భూయ ఇతి॥ పూర్వం సీతావచనాద్దుఃఖాక్రాంతః- ఇదానీమకృత్యం కృతమిత్యుక్తరూప రామవచనాత్ భూయో దుఃఖసమావిష్ట ఇత్యర్థః॥౫॥ నేతి ॥ కామకారేణ స్వేచ్ఛయా- ఉగ్రైః రవాచ్యైర్వాక్యైరితి శేషః॥౬॥ తథా ప్రచోదనే కారణమాహ॥ ఆర్యేణేతి॥ అత్ర చకారో భిన్నక్రమః- హా సీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ యద్వాక్యం ఆర్యేణేవ త్వయా పరాక్రుష్టమివ ఆత్మనోచ్చైః ఘోషితమివ తత్తు మైథిల్యాః శ్రుతింగతమితి సంబంధః॥౭॥౮॥ ప్రచోద్యమానేనేతి॥ త్వత్ప్రత్యయాన్వితం- త్వయి ప్రత్యయం దుర్ధర్షత్వదైన్యరాహిత్యవిషయం ప్రామాణికం జ్ఞానం తేనాన్వితం వాక్యం మయా మైథిలీ ప్రత్యుక్తేతి సంబంధః॥౯॥ తస్యైవ వివరణం నతమిత్యాదినా॥ నిర్వృతా దుఃఖరహితా భవ-ఉక్తం ఏతద్వాక్యం అస్య రామస్య న భవతీత్యర్థః॥౧౦॥ కథం॥ విగర్హితమితి॥ నీచం తుచ్ఛం విగర్హితం నిందితం-దైన్యావహత్వాదితి భావః॥ ౧౧॥ కిన్నిమిత్తమితి॥ కిన్నిమిత్తం కిమపి నిమిత్తం యస్మిన్ కర్మణి తత్॥ ౧౨॥ ౧౩॥ అలమితి॥ వైక్లబ్యం విహ్వలత్వం- ని

విక్లబో విహ్వల స్తత్రైలిహాలాయుధః। నిరుత్సుకా మత్ప్రస్థాపనోద్యోగరహితా - భవ రాస్త్వనవిద్యల్యే॥౧౪॥ నిత్యర్థ పేటకం వాక్యం॥ పూర్వస్మిన్ కైకేనాజయ్యత్వముక్తం - స్వప్రమిళి జైరివిశేషః॥౧౫॥ ఏవమితి॥ పరిమోహితచేతనా కలుషితబుద్ధిః॥౧౬॥ భావ ఇతి॥ భ్రాతరి వినష్టే సతి - మాం ప్రాప్తుం పాప కుత్సిత మయి తవ త్వయా - నివేశిత ఏవ త్వం నమాం నావాప్స్యసి॥౧౭॥ సంకేతాదిత్యాది॥ భరతేన ప్రత్యక్షం కేతాత్ కుత్రచిద్ రాజ్ఞే రామముపశ్చాదిష్యామీత్యేవం రూపాత్ - రామం సమనుగచ్ఛసి నతు రామభక్త్యా - ఉక్తహేతుమాహ క్రోశంతమితి - క్రోశంతమేనం యథాత్యర్థం నాభ్యవపద్యసే ప్రాప్నోషి తేన ప్రకారేణ సంకేతాద గచ్ఛసీత్యన్వయః॥౧౮॥ రిపురితి॥ అంతరప్రేప్సు రంధ్రాన్వేషి - యేన ప్రకారేణ ఏవమనుగచ్ఛసి తథా నాభిపద్యసే తత్త్వ మన్వయః॥౧౯॥ ఏవమితి॥ క్రోధాదితి క్రోధాత్ప్రస్ఫురమాణోష్ఠ ఇతి యత్తద్రూప॥౨౦॥ ఏవమితి॥ తాం వినా త్వమాగతః ఇతి యత్ తద్దుష్కృతం తత్కృత్యం॥౨౧॥ ఉక్తం విపృచ్ఛతి జానన్నపీతి॥౨౨॥ అనేనేత్యుక్తం విశదయతి నహీతి॥ స్త్రియా ఇత్యవివేకసంభావనా సూచనం - స్త్రీష్వపి విశేషజ్ఞానాయ క్రుద్ధాయా ఇతి - యత్త్వం క్రుద్ధాయాః స్త్రియాః పరుషం శ్రుత్వా ఇహాగత - తస్మాత్తే - మైథిలీం త్యక్త్వా యాసీతి యత్తత్ప్రకార న పరితుష్యామి॥౨౩॥ సర్వథేతి॥ నాకరోః శాసనం మమ ఇతి యత్తత్సర్వథా తే - అపనీతం అపనయః - క్రుద్ధయా స్త్రియా యత్కించిదుక్తం చేత్ తల్లోకే భవ్యం - కథంచిత్ సహనేన ఇహాగత్యాం తథా నాతో మహాత్మా తత్పరిపాలనం కర్తవ్యం - కేవలమాగమనం తవ పాపని తి రేవ తి భావః॥౨౪॥ అసావితి॥ అసౌ రాక్షసః శేతే ఇత్యాది శ్లోకత్రయేణ॥౨౫॥ వికృష్యేతి॥ పరిధాయ సంధాయ - సలీలబాణేన లీలార్థబాణేన - మార్గం మృగపదం విద్ధ్వా ఏత్య - సవిక్లబస్వరం కేయూరధరః అంగదధరః - ఆసీదిత్యనేనమారీచత్వం గమ్యతే॥౨౬॥ శరేతి॥ తదా రోదిషుః - సుదూరే సంత్ర

నైవ రాఘవరణే ॥ జాతో వా జాయమానో వా సంయుగే యః పరాజయేత్ ॥౧౪॥ నజయ్యో రాఘవో యుద్ధే దేవైశ్శక్రపురోగమైః ॥౧౫॥ ఏవముక్తాతు వైదేహీ పరిమోహితచేతనా । ఉవాచాశ్రూణి ముంచంతీ దారుణం మామిదం వచః ॥౧౬॥ భావో మయి తవాత్యర్థం పాప ఏవ నివేశితః । వినష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తుం న చ త్వం మామవాప్స్యసి ॥౧౭॥ సంకేతాద్భరతేన త్వం రామం సమనుగచ్ఛసి । క్రోశంతం హి యథాత్యర్థం నైనమభ్యవపద్యసే ॥౧౮॥ రిపుః ప్రచ్ఛన్నచారీ త్వం మదర్థమనుగచ్ఛసి । రాఘవస్యాంతరప్రేప్సుస్తథైవం నాభిపద్యసే ॥౧౯॥ ఏవముక్తో హి వైదేహ్యా సంరబ్ధో రక్తలోచనః । క్రోధాత్ప్రస్ఫురమాణోష్ఠ ఆశ్రమాదభినిర్గతః ॥ ౨౦ ॥ ఏవం బ్రువాణం సౌమిత్రిం రామస్సంతాపమోహితః । అబ్రవీద్దుష్కృతం సౌమ్య తాం వినా యత్త్వమాగతః ॥ ౨౧ ॥ జానన్నపి సమర్థం మాం రక్షసాం వినివారణే । అనేన క్రోధవాక్యేన మైథిల్యా నిస్సృతో భవాన్ ॥౨౨॥ నహి తే పరితుష్యామి త్యక్త్వా యద్యాసి మైథిలీమ్ । క్రుద్ధాయాః పరుషం శ్రుత్వా తామిహాయిత్వమాగతః ॥౨౩॥ సర్వథా త్వపనీతం తే సీతయా యత్ప్రచోదితః । క్రోధస్య వశమాపన్నో నాకరోశ్శాసనం మమ ॥౨౪॥ అసౌ హి రాక్షసశ్శేతే శరేణాభిహతో మయా । మృగరూపేణ యేనాహమాశ్రమాదపవాహితః ॥ ౨౫ ॥ వికృష్య చాపం పరిధాయ సాయకం సలీలబాణేన చ

నిరుత్సుకా మదీయ ప్రస్థాపనోద్యోగరహితా॥ ౧౪॥ ౧౫॥ భావ ఇతి॥ వినష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తుం - మామితి శేషః - పాపరూపో భావో మయి త్వయా నివేశితః॥ ౧౬॥ న చ త్వం మాం॥ సంకేతాత్ శ్రీరామ ద్రోహవిషయాత్ రామమనుగచ్ఛసి - నతు రామభక్త్యా యుతః క్రోశంతమితి ౧౮॥ రిపురితి॥ అంతర ప్రేప్సుః రంధ్రాన్వేషి॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ఏవమితి॥ సీతా ప్రేరణయా మయి రాక్షసనంహార సామర్థ్యాభావమాశంక్య గతో సి వా సీతాపరుషవాక్యైః పరలోకగతా తామవిష్యతీతి వా - పరుషవాక్యానమానమాత్రేణ - నమాగతో సీతి త్రేధావికల్ప్య ఆద్యం పరాకరోతి॥ దుష్కృతమిత్యాది॥ ౨౧॥ జానన్నితి॥ రక్షసాం వారణే సంహారే చాత్యర్థం సమర్థం మాం జానన్నపి - తాం సతాం వినా ఆగతః - అదుష్కృతం కష్టం కృతమితి యత్ తచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణ యోజనా। ద్వితీయం పరాచష్టే॥ అనేనేతి॥ అనేన క్రోధవాక్యేన - సంకేతాద్భరతేనేత్యాది మైథిల్యాః క్రోధవాక్యేన గృహీతో భవాన్నిస్సృతః కాకుః॥ ౨౨॥ తృతీయం దూషయతి॥ నహి తే పరితుష్యామి - యతః కియస్మాత్ క్రుద్ధాయాః స్త్రియః - పరుషం పరుషవాక్యం శ్రుత్వా ఆగత ఇతి సంబంధః - క్రుద్ధాః స్త్రియః కించిద్వదంతి అతస్తద్వ్యపేక్ష్య త్యక్త్వా ఆగతో సీతి కృత్వా త్వాం న పరితుష్యామీతి భావ ॥ ౨౩ ॥ సర్వథేతి॥ అవినయమవినయం - తే త్వయా కృతమితి శేషః - ఏతదేవ॥ యతః సీతయా ప్రచోదితస్సన్ - క్రోధస్య వశమాగమ్య మమ శాసనమాజ్ఞాం నాకరోః నాకార్షీః॥ ౨౪॥ మారీచవృత్తాంతమాహ॥ అసావితి॥ అపవాహితః నీతః॥ ౨౫॥ వికృష్యేతి॥ సాయకం పరిధాయ సంధాయ మార్గం మృగసంబంధినం॥౨౬॥

వః శ్రవణీయస్వరం - మమస్వరం మత్స్వరసదృశం స్వరం - ఆలంబ్య ఆశ్రిత్య - ఆర్తయా గిరా దీనయా వాచా శరాహతేనైవ తేనాస్మిన్ కాలే - సుదారుణం తద్వచనముదాహృతం యేన వచనేన మైథిలీం విహాయ ఆగతోఽసి - అస్మిన్ సర్గే నవత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౨౭ ॥ శ్రీ

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః

ఏవమిత ఉత్తారప్రబంధేన సంభోగశృంగారో వర్ణితః - అథ విప్రలంభశృంగారమాహ వేలారోహణాద్వర్ణయిష్యమాణే - ఉద్దీపనత్వేన దశాంతరాణి దర్శితాని - సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయోరితి లక్షణాత్ - తత్ర - అభిలాషమనస్సంగౌ సంకల్పోగుణసంస్తుతిః ప్రద్వేషః । తాపాధిమతిత్యాగావున్మాదో మూర్ఛితా చ మృతిరిత్యుక్తవిప్రలంభావస్థా స్వప్నమీం దశామాహ సర్గత్రయేణ - భృశమిత్యాది ॥ ఆవ్రజమానస్య ఆగచ్ఛతః - అధో వామలోచనం వామనేత్రస్యాధఃపక్ష్మ - ప్రాస్ఫురత్ - అధోవామస్య స్ఫురణం ప్రియా హాని ఇష్టోద్వేగో పుమానితి లక్షణాత్ । స్వయమస్ఖలత్ ॥ ప్రయాణకాలే స్ఖలనం కరోతీష్టస్య ఖండనమితి ప్రసిద్ధిః - వేపథుః కంపః ॥ ౧ ॥ ఉపాలక్ష్యేతి ॥ అశుభాని అశుభసూచకాని ॥ ౨ ॥ త్వరమాణ ఇతి ॥ లాలసః సాభిలాషః - ఆవసథం గృహం - స్థానావసదవాస్థవేత్యమరః ॥ ౩ ॥ ఉద్భ్రమన్నితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ వేగేనోద్భ్రమన్నివ ఉత్పతన్నివ - విక్షిపన్ హస్తాదీనవయవానితస్తతః క్షిపన్ ॥ ౪ ॥ రుదంతమితి ॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ వృక్షై రుదంతమివ స్థితం - హంసరవ్యంగకతాద్విశేషభావః - పుష్పాణి శీతలయా పూర్వముపచితాని - ద్విజాః పక్షిణః - మ్లానాః పుష్పమృగద్విజా యస్మిన్ తత్ తథోక్తం - శ్రియా కాంత్యా విహీనం - విధ్వస్తం విశీర్ణం - రావణసన్న్యాసినా దత్తత్వేన విప్రకీర్ణా యథాస్థానస్థితా అజినకుశా యస్మిన్ తత్ తథా - ప్రహాణకాలే సీతాయా అవలంబితత్వేన విప్రవిద్ధబృసీకటం విపర్యస్తబృసీకటాసనాస్తరణం శూన్యం సీతారహితం - విలలాప పర్యదేవయత్ ॥ ౭ ॥ విలాపమాహ హృతేత్యాది ॥ హృతా అపహృతా - నష్టా మార్గాదృశ్యమదర్శనం గతా - నిలీనా వినోదాయ వ్యవహితా - అథవా భీరుర్వనమాశ్రితా - వనమాగతా పద్మినీం యాతా స్నానార్థమితి శేషః - నదీం గతేత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం ॥ ౯ ॥ యత్నాదితి ॥ శోకాదున్మత్త

తాడితో మయా । మార్గేణం తనుం త్యాజ్యసవిక్లబస్వరో బభూవ కేయూరధరస్స గాతుసః ॥ ౨౬ ॥ శరాహతే
నైవ తదార్తయా గిరా స్వరం మమాలంబ్య సుదూరసుశ్రవమ్ । ఉదాహృతం తద్వచనం సుదారుణం త్వ
మాగతో యేన విహాయ మైథిలీమ్ ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః

భృశమావ్రజమానస్య తస్యాధో వామలోచనమ్ । ప్రాస్ఫురచ్చాస్ఖలద్రామో వేపథుశ్చాప్యజా
యత ॥ ౧ ॥ ఉపాలక్ష్య నిమిత్తాని సోఽశుభాని ముహుర్ముహుః । అపి క్షేమం ను సీతాయా ఇతి వై వ్యాజహా
ర చ ॥ ౨ ॥ త్వరమాణో జగామాథ సీతాదర్శనలాలసః । శూన్యమావసథం దృష్ట్వా బభూవోద్విగ్నమాన
సః ॥ ౩ ॥ ఉద్భ్రమన్నివ వేగేన విక్షిపన్ రఘునందనః । తత్ర తత్రోటజస్థానమభివీక్ష్య సమంతతః ॥ ౪ ॥ దదర్శ
పర్ణశాలాం చ రహితాం సీతయా తదా । శ్రియా విరహితాం ధ్వస్తాం హేమంతే పద్మినీమివ ॥ ౫ ॥ రుదంతమి
వ వృక్షైశ్చ మ్లానపుష్పమృగద్విజమ్ । శ్రియా విహీనం విధ్వస్తం సంత్యక్తవనదైవతమ్ ॥ ౬ ॥ విప్రకీర్ణాజినకు
శం విప్రవిద్ధబృసీకటమ్ । దృష్ట్వా శూన్యోటజస్థానం విలలాప పునః పునః ॥ ౭ ॥ హృతా మృతా వా నష్టా వా భక్షి
తా వా భవిష్యతి । నిలీనాప్యథవా భీరురథవా వనమాశ్రితా ॥ ౮ ॥ గతా విచేతుం పుష్పాణి ఫలాన్యపి చ వా పునః ।
అథవా పద్మినీం యాతా జలార్థం వా నదీం గతా ॥ ౯ ॥ యత్నాన్మృగయమాణస్తు నాససాద వనే ప్రియామ్ ।
శోకరక్తేక్షణః శోకాదున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే । వృక్షాద్వృక్షం ప్రధావన్ స గిరేశ్చాద్రిం నదాన్నదీమ్ । బ

శరాహతేనేతి ॥ సుదూరసుశ్రవం సుదూరేఽపి సుశ్రవః శ్రవణీయస్వరం స్వరం - మత్స్వరసదృశస్వరమిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వర
తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః

భృశమితి ॥ అధో అనంతరం - ఆవ్రజమానస్య ఆగచ్ఛతః - వామలోచనమధఃపక్ష్మ స్వయమస్ఖలత్ ॥ ౧ ॥ ఉపాలక్ష్యేతి ॥ అశుభాన్యశు
భసూచకాని ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఉద్భ్రమన్నితి ॥ ఉద్భ్రమన్నివ - ఉత్పతన్నివ విక్షిపన్ హస్తాద్యవయవాన్ ఇతస్తతః క్షిపన్ ॥ ౪ ॥ ౭ ॥ హృతేతి ॥ నష్టా అద
ర్శనం గతా - నిలీనా వినోదాయ వ్యవహితా - నదీం గతేత్యత్ర ఇతిశబ్దమధ్యాహృత్య యత్నాన్మృగయమాణో నాససాదేత్యన్వయః కార్యః
॥ ౯ ॥ శోకేతి ॥ శోకరక్తేక్షణః శోకాదున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే - ఉన్మత్త ఇవేత్యత్ర ఇవశబ్దోఽస్మిన్ శ్లోకే సర్వత్ర సంబధ్యతే - శోకరక్తేక్షణ ఇవ
శోకాదివ ప్రభావన్నివ విలపన్నివ శోకార్ణవపరిప్లుత ఇవ లక్ష్యత ఇతి సంబంధః నతు వస్తుతస్తు - తాదృశః శ్రీరామ ఇత్యర్థః - అత ఏవ
సీతాదీనాం ప్రతివిలాపాదికం - సీతాన్వేషణపరమే సీతాముద్దిశ్య వృక్షాన్ ప్రతి ప్రశ్నాదికం పరం శ్రీరామలోకశిక్షార్థం

ఇవలక్ష్యతే - అలక్ష్యతేత్యర్థః ॥౧౦॥ న్యపతదితి॥ నిదాత్ పశ్చిమప్రవాహాత్ - శోకపంకార్ణవాప్లుతోఽభూవ ॥౧౧॥ అథశోకమోహాతిరేకేణాచేతనేషుచేతనబుద్ధ్యా తాన్ ప్రతిభాషతేఅపీత్యాదినా ॥కదంబానికదంబపుష్పాణిప్రియాణియస్యాస్సాకదంబప్రియా- ప్రియామత్తా౦తా- అపిఃప్రశ్నేపివం ప్రశ్నేపిప్రతివచనాదానమనాదరకృతమితిమత్వాహ- యదీతి- శుభాననామితివిశేషణేన కథంప్రియయా నేనదర్శనస్య భావనోచ్యతే ॥ ౧౨ ॥ స్నిగ్ధేతి॥ స్నిగ్ధపల్లవసంకాశేత్యనేనకోమలాంగీత్వముక్తం- బిల్వోపమస్తనత్యనేన పద్మినీజాతిరుక్తా తదుక్తంరతిరహస్యే- పద్మినీలక్షణే- స్తనయుగమపియస్యాశ్శ్రీఫలశ్రీసిడంబీతి॥ ౧౩ ॥ అథవేతి॥ బిల్వేనానుక్తౌఅయంమత్సరాన్నకథయతీత్యర్జునవృక్షంపృచ్ఛతి- యదిజ్ఞాతం- యదిత్యర్థః॥ ౧౪॥ ప్రతివచనాదానేనాయంనజానాతీతిమత్వావృక్షాంతరేలదజ్ఞానంభావయతికకుభఇతి॥ కకుభోఽర్జునవిశేషః - సచస్త్రీణామూరుతుల్యోభవతి॥అతఏవైవముచ్యతేకకుభోరుమితి కేచిత్కరభోరుమిత్యవదంతి తత్ప్రకృతశైలీవిరుద్ధం- కదంబకదంబప్రియా- బిల్వబిల్వోపమస్తనీత్యేవంహ్యుచ్యతే- జ్ఞానేహేతుమాహయథేతి- అనేనపరిచయసంభావనోక్తా- జానాతికథంనకథయతీత్యర్థసిద్ధం - ఏవముత్తరత్రాపిశ్లోకేద్రష్టవ్యం॥ ౧౫॥ భ్రమరైరితి॥ ఉపసమీపేగీతః- కృతవేదఘోషఇతిధ్వన్యతే- యథాయేన ప్రకారేణ- ఏవంభూతోద్రుమవరోఽయం- తేన ప్రకారేణమన్యేఏషజానాతితిలకం॥౧౬॥ అశోకేతి॥ స్వవచనకరణాయస్తౌతిశోకాపనుదేతి- పచాద్యచ్- గుణాభావఆర్షః- త్వన్నామానంకురుఅశోకంకురు- సందర్శనేనజ్ఞాపనేన- శోకనివృత్త్యర్థంప్రియాంసందర్శయేత్యర్థః॥ ౧౭ ॥యదితాలేతి॥ పక్వతాలేతిసంబంధోక్తిః॥ ౧౮ ॥ యదీతి॥జంబుఅంబార్థనద్యోః హ్రస్వఇతిహ్రస్వత్వం- ఏజ్ హ్రస్వాత్సంబుద్ధేరితిలోపః- స్నిగ్ధత్వాకారేణజంబూఫలోపమస్యం విజానీషే- చిహ్నతఇతిశేషః॥౧౯॥ అహోత్వమితి॥

భూయవిలపన్రామశ్శోకార్ణవపరిప్లుతః ॥౧౧॥ అపికచ్చిత్త్వయాదృష్టా సాకదంబప్రియాప్రియా । కదంబ యదిజానీషే శంససీతాంశుభాననామ్ ॥౧౨॥ స్నిగ్ధపల్లవసంకాశా పీతకౌశేయవాసినీ । శంసస్వయదివాదృష్టా బిల్వబిల్వోపమస్తనీ ॥ ౧౩ ॥ అథవార్జునశంసత్వం ప్రియాంతామర్జునప్రియామ్ । జనకస్యసుతాభీరుర్యదిజీవతివానవా ॥ ౧౪ ॥ కకుభఃకకుభోరూంతాం వ్యక్తంజానాతిమైథిలీమ్ । యథాపల్లవపుష్పాఢ్యోభాతిహ్యేషవనస్పతిః ॥౧౫॥ భ్రమరైరుపగీతశ్చయథాద్రుమవరోహ్యయమ్ । ఏషవ్యక్తంవిజానాతితిలకస్తిలకప్రియామ్ ॥౧౬॥ అశోకశోకాపనుదశోకోపహతచేతసమ్ । త్వన్నామానంకురుక్షిప్రం ప్రియాసందర్శనేనమామ్ ॥౧౭॥ యదితాలత్వయాదృష్టా పక్వతాలఫలస్తనీ । కథయస్వవరారోహాంకారుణ్యంయదితేమయి ॥౧౮॥ యదిదృష్టాత్వయాసీతా జంబుజంబూఫలోపమామ్ । ప్రియాంయదివిజానీషే నిశ్శంకంకథయస్వమే ॥౧౯॥ అహోత్వంకర్ణికారాద్యసుపుష్పైశ్శోభసేభృశమ్ । కర్ణికారప్రియాంసాధ్వీం శంసదృష్టాప్రియాయది ॥౨౦॥ చూతనీపమహాసాలాన్పనసాన్కురవాన్ధవాన్ । దాడిమానస

నటనంకృతమితి ప్రదర్శయితుమేవ - సర్వజ్ఞేనభగవతాశ్రీవాల్మీకినాఉద్భ్రమన్నివఉన్మత్తఇవేత్యాదౌతత్రతత్రఇవశబ్దః ప్రయుక్తః- అతఏవశ్రీశుకోప్యాహ- శ్లో॥ రక్షోధమేనవృకవద్విపినేఽసమక్షంవైదేహరాజదుహితర్యపయాపితాయామ్। భ్రాత్రావనేకృపణవత్ప్రియయావియుక్తః స్త్రీసంగినాంగతిమితిప్రథయంశ్చచార॥మర్త్యావతారస్త్విహమర్త్యశిక్షణంరక్షోవధాయైవనకేవలంవిభోః కుతోఽన్యథాస్యారమతస్స్వఆత్మనస్సీతాకృతానివ్యసనానీశ్వరస్య।నవైసఆత్మాత్మవతామధీశ్వరోభుంక్తేహిదుఃఖంభగవాన్వాసుదేవః - నస్త్రీకృతంకశ్మలమశ్నువీతనలక్ష్మణంచాపివిహాతుమిచ్ఛతీతి తథాచస్కాందేబ్రహ్మసంహితాయాందేవాన్ప్రతివిష్ణువచనం॥అహందాశరథిర్భూత్వాహన్మిరావణమాహవే- శ్రీమద్రామాపతారేస్మిన్ అజ్ఞవత్క్రియతేమయా॥తత్రశంకానకర్తవ్యాసర్వజ్ఞేనాపిమాయయా మన్మాయామోహితంరక్షోమనుష్యంమామపేక్ష్యతి- అన్యథాతస్యనామానంచనవేద్యత్రకుత్రచిదితి- కించబహువిధదుఃఖప్రలాపస్యదేహాద్యాత్మబుద్ధిపూర్వకత్వాత్- తద్బుద్ధేరజ్ఞానమూలకత్వాత్ - స్వకృతలీలాశ్రవణద్వారాసర్వలోకానాంముక్తిప్రదానాయ- స్వపరూపేణావతీర్ణస్యసచ్చిదానందఘనవిగ్రహస్యపరమాత్మనశ్శ్రీరామస్య- భృగుశాపాదినాపిమాయాధిష్ఠాతుంపరమేశ్వరస్యాజ్ఞానగంధాప్రసక్తేలవకుమ్భశక్యత్వాదేద్విధవిలాపాదికసర్వంశ్రీరామేణలోకశిక్షార్థమేవకృతమితివేదితవ్యం - అన్యత్రాప్యేతాదృశస్థలేష్వేవమేవ భోధ్యమనంధేభ్యః । అపికాచిదితి॥ ౧౨ ॥ స్నిగ్ధపల్లవసంకాశేతి॥ స్నిగ్ధపల్లవసంకాశాకోమలాంగీత్యర్థః ॥ ౧౩॥ అథవేతి॥ అర్జునఃకరవీరః -అర్జునప్రియాంకరవీరపుష్పప్రియాం-శ్వేతకరవీరస్తథార్జునఇతినిఘంటుః॥౧౪॥౧౫॥౧౬॥౧౭॥౧౮॥యదీతి॥స్నిగ్ధేనజంబూఫలోపమస్యంజ్ఞానవర్ణితం॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ చూతేతి॥ దాడిమానస్రమఃప్రచ్ఛేతిశేషః- అన్యథాఉత్తరత్రరామశబ్దోఽతిరిచ్యేత- యద్వాచూతేత్యా

సుపుష్పైరితిభావిరకతోవ్యక్తిః॥౨౦॥చూతేతి॥ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ క్రియాభేదాద్రామపదద్వయం నీపాః కదంబాః కురవకాః కురవకాః - రామఃమాతాదీన్ గత్వాదృష్ట్వాపృచ్ఛన్ - తథావనేనసర్వత్రభ్రాంతః కృతభ్రమణః - రామఃఉన్మత్తః-చిత్తవిభ్రమవానివలక్ష్యతేఅలక్ష్యత॥౨౨॥ఇతివృక్షాన్ పృష్ట్వామృగాన్ పృచ్ఛతిఅథేతి॥మృగశాబాక్షీం మృగశాబస్యేవాక్షిణీయస్యాస్తాం-మృగస్యసీతాజ్ఞానేయోగ్యతామాహమృగేతి-మృగవద్విభిన్నప్రేక్షణ ఇతిమృగీభిః సహితాభవేదితిసంభావనాయాంలిఙ్॥౨౩॥గజేతి॥ గజనాసోరూః కరికరోరూః సాత్వయాయది దృష్టాభవేత్తదాఖ్యాహి॥౨౪॥శార్దూలేతి॥ అత్రతుల్యగతిత్వరూపస్సంబంధోబోధ్యః - నతేభయం శారదస్యేవభయంనాస్తి - ఏతేనపూర్వోక్తాన్సర్వేషీత్యాద్యప్రత్యుచరితిరామస్యాశయః॥౨౫॥పునరవస్థావిశేషదర్శయతికింధావసీతి॥ ప్రియే మదర్థంధావసిధావంతీదృష్టాసినూనం- అథాదర్శనాదాహవృక్షేణేతి॥ ఇదంప్రాగ్వాపేక్షయాతిరిక్తదర్శనాంతరం॥౨౬॥౨౭పీతేతి॥ అంతర్హితాపిపీతకౌశేయేనసూచితా - ఇదమపిప్రత్యయాంతరం-పునరపిప్రత్యయాంతరమాహధావంత్యపీతి॥౨౮॥అథసర్వాత్మనాదర్శనాభావాత్ ప్రకారాంతరముత్ప్రేక్షతేనైవేతి॥ అథవాసాత్రనైవవిద్యతే - కింతుహింసితా- అత్రహేతుమాహకృచ్ఛ్రమితి॥ కృచ్ఛ్రందుఃఖం ప్రాప్తం మాంయథాయేనప్రకారేణఉపేక్షితుంనార్హతి నూనం తేనప్రకారేణహింసితైవనూనం॥౨౯॥ఏతదేవద్రఢయతివ్యక్తమితి॥౩౦॥ వక్ష్యమాణదశామనుసంధాయప్రలపతినూనమితి॥ పూర్ణచంద్రమివగ్రస్తం రాహుగ్రస్తంపూర్ణచంద్రమివస్థితమిత్యర్థః - ఏవంభూతంముఖంనిష్ప్రభతాంగతంనూనమిత్యన్వయః౩౧॥ సాహీతి॥ గ్రైవేయకంకంఠభూషణం యాఉక్తవిశేషణాగ్రీవాసాభక్షితాభవేదిత్యన్వయః॥౩౨॥నూనమితి॥ సహస్తాభరణంకటకం॥౩౩॥ మయేతి॥ భక్షణాయవిరహితాసీదితిపూర్వార్ధేనాన్వయః - సార్థేనపథిసముదాయేన॥౩౪॥లక్ష్మణమామంత్ర్యపృచ్ఛతిహాలక్ష్మణేతి॥ ష

నాగం గత్వా దృష్ట్వా రామో మహాయశాః॥౨౧॥మల్లికామాధవీశ్చైవ చంపకాః కేతకీ స్తథా। పృచ్ఛ న్రామో వనే భ్రాంత ఉన్మత్త ఇవలక్ష్యతే॥౨౨॥అథవా మృగశాబాక్షీం మృగ జానాసి మైథిలీమ్। మృగవిప్రేక్షణీ కాంతా మృగీభిస్సహితా భవేత్ ॥ ౨౩ ॥గజ సా గజనాసోరూర్యదిదృష్టా త్వయా భవేత్ । తాం మన్యే విదితాం తుభ్యమాఖ్యాహి వరవారణ॥ ౨౪॥శార్దూల యది సా దృష్టా ప్రియా చంద్రనిభాననా। మైథిలీ మమ విస్రబ్ధం కథయస్వ న తే భయమ్॥౨౫॥కింధావసి ప్రియే నూనం దృష్టాసి కమలేక్షణే।వృక్షైరాచ్ఛాద్య చాత్మానం కిం మాం న ప్రతిభాషసే॥ ౨౬॥తిష్ఠ తిష్ఠ వరారోహే న తే స్తి కరుణా మయి। నాత్యర్థం హాస్యశీలాసి కిమర్థం మాముపేక్షసే॥ ౨౭॥ పీతకౌశేయకేనాసి సూచితా వరవర్ణిని। ధావంత్యపి మయా దృష్టా తిష్ఠ యద్యస్తి సౌహృదమ్॥౨౮॥నైవ సా నూనమథవా హింసితా చారుహాసినీ।కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తం హి మాం నూనం యథోపేక్షితుమర్హతి॥౨౯॥వ్యక్తం సా భక్షితా బాలా రాక్షసైః పిశితాశనైః। విభజ్యాంగాని సర్వాణి మయా విరహితా ప్రియా ॥ ౩౦ ॥ నూనం తచ్ఛుభదంతోష్ఠం సునాసం చారుకుండలమ్। పూర్ణచంద్రనిభం గ్రస్తం ముఖం నిష్ప్రభతాం గత॥౩౧॥సాహి చంపకవర్ణాభా గ్రీవా గ్రైవేయశోభితా। కోమలా విలపంత్యాస్తు కాంతాయా భక్షితా శుభా॥౩౨॥నూనం విక్షిప్యమాణౌ తౌ బాహూ పల్లవకోమలౌ। భక్షితౌ వేపమానాగ్రౌ సహస్తాభరణాంగదౌ ॥౩౩ ॥ మయా విరహితా బాలా రక్షసాం భక్షణాయ వై। సార్థేనేవ పరిత్యక్తా భక్షితా బహుబాంధవా ॥౩౪ ॥ హా లక్ష్మణ మహాబాహో పశ్యసి త్వం ప్రియాం క్వచిత్ ।

శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం తత్రైకో రామశబ్దో యౌగికః-అన్యస్తురూఢః- ఉన్మత్తఇవ వస్తుతస్తునతూన్మత్తఇత్యర్థః॥౨౨॥ అథవేతిమృగవిప్రేక్షణే మృగఇవవివిధంప్రేక్షితశీలితథాభవేత్ కిమితిశేషః॥౨౪॥శార్దూలేతి మాం వ్యలక్షణసంబంధమవకల్ప్య శార్దూలంపృచ్ఛతిశార్దూలేతి॥ ౨౫॥౨౬॥౨౭॥ పీతేతి॥ పీతకౌశేయకేనపీతాంబరేణసూచితాసీతి మహాత్తత్ర్ప భానం-సిరంగకామినీభావనాయాం కామ కస్య కామిన సాక్షాత్కారఇతిప్రసిద్ధిః॥౨౮॥నైవేతి॥అథవాస నూనంనైవకింతు చారుహాసినీహింసితా యద్యహింసితాతదాకృచ్ఛ్రం ప్రాప్తందుఃఖగతంమాం యథాయేనకారణేననోపేక్షితుంఅర్హతినూనంనార్హత్యేవేత్యర్థః॥ ౨౯॥ఉక్తమేవార్థంప్రపంచయతి। వ్యక్తమితి॥౩౦ నూనమితి॥ గ్రస్తంరక్షోభిరితిశేషః॥౩౧॥సేతి॥ గ్రైవేయకంకంఠభూషణం భక్షితా రాక్షసైరితిశేష ॥౩౨॥౩౩॥మయేతి॥రక్షసాంభక్షణాయబాలా సీతా మయా విరహితా- అతఏవబహుబాంధవా సార్థేనపథికసంఘేనపరిత్యక్తా స్త్రీవభక్షితా-రాక్షసైరితిశేషః॥ ౩౪ ॥ హాలక్ష్మ

క్వాసి ప్రియే సీతే హా సీతేతి పునః పునరితి కర్తవ్యే హా సీతే తేతి సంధి రార్షః - ఇతికరణస్య సర్గారంభ శ్లోకస్థేన విలలాపేత్యనేనాన్వయః॥౩౫॥ ఇత్యేవమితి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ ప్రథమార్ధం పూర్వానువాదరూపం - క్వచిదధిష్ఠాన సాదృశ్యాభావేపి - వేగాత్ శోకవేగాదేవ ఉద్భ్రమతే సీతా ప్రతీతి రూపం భ్రమం ప్రాప్నోతి - క్వచిత్ లతాదౌ బలాత్ సాదృశ్యబలాత్ విభ్రమతే తత్ప్రతీతిభ్రమం లభతే మత్త ఇవాభాతి - మత్తవత్ప్రవృత్తిమత్ ఇత్యర్థః॥౩౬॥ స ఇతి॥ సువిషమాణి వనాని - దుర్గమాణి కాననాని - గిరేరుద్భూతాని ప్రస్రవణాని గిరిప్రస్రవణాని - ఉత్సః ప్రస్రవణం వారిప్రవాహ ఇత్యమరః। అపరిసంస్థితః అప్రతిష్ఠితః॥౩౭॥ తథేతి॥ స రామః - తథా క్వచిదుద్భ్రమత ఇత్యాదిరీత్యా - విపులం విశాలం మహత్ నిరంతరం వనం గత్వా - సర్వం వనస్య సర్వత్ర ప్రదేశం - పరీత్య పునః పునశ్చరిత్వా - అథ మైథిలీం ప్రతి మైథిలీలాభం ప్రతి - అనిష్ఠితాశః అనిష్పన్నాశః సన్ - పునరపి ప్రియాయా మార్గణే పరమం పరిశ్రమం చకార॥౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ రచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే షష్టితమస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

అథ రామస్య నవమీమవస్థాం దర్శయత్యేకషష్టితమే - దృష్ట్వేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ శూన్యం సీతారహితం రహితాం - సీతయేతి శేషః - విధ్వస్తాని రావణాక్రాంతత్వాదితి భావః - సర్వశః సర్వత్ర - తత్ర వనప్రదేశే - వైదేహీం సన్నిరీక్ష్య విగణయ్య - ఉత్క్రుశ్య - పునరపి రామగ్రహణం క్రియాభేదాత్ - ప్రాక్రుశ్య సీతాముచ్చై రాహూయ - ఉవాచ భుజగ్రహణం శోకకృతవికారవిశేషః - ప్రగృహ్యోత్క్షిప్య॥౨॥ క్వేతి॥ క్వను అత్ర వనకుత్ర ప్రదేశే వర్తతే కం వా దేశాంతరం గతా॥౩॥ వృక్షేణేతి॥ ఆచ్ఛాద్య - స్వమితి శేషః - హసితుం అంతర్హితాం మాం జ్ఞాతుమసమర్థో నేత్యేవం పరిహసితుం - అలం శోకకాలే॥౪॥ యైరితి॥ క్రీడసే క్రీడసి - విశ్వస్తైః చిరోపలాళనజనిత విశ్వాసం ప్రాప్తైః - మృగపోతకైః బాలమృగైః - పోతః పాకోర్భకో డింభ ఇత్యమరః - ధ్యాయంతి త్వామితి శేషః ఉపవిధ్యాయంతీతి వా॥౫॥ సీతయేతి॥ ఇదమర్ధమేకం వాక్యం॥౬॥ మృతమితి॥ పరలోకే స్వర్గే॥౭॥ కథమితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ప్రతిజ్ఞాం చతుర్దశవర్ష వనవాస ప్రతిజ్ఞాం - సంశ్రుత్య అంగీకృత్య - మయా అభియోజితః నియుక్తస్త్వం తం కాలమపూరయిత్వా కథమాగతః - కామ

హా ప్రియే క్వ గతా భద్రే హా సీతేతి పునః పునః॥ ౩౫ ॥ ఇత్యేవం విలపన్ రామః పరిధావన్ వనాద్వనమ్। క్వ
చిదుద్భ్రమతే వేగాత్క్వచిద్విభ్రమతే బలాత్॥ ❀॥ క్వచిన్మత్త ఇవాభాతి కాంతాన్వేషణతత్పరః॥౩౬॥
స వనాని నదీః శైలాన్ గిరిప్రస్రవణాని చ॥ ❀ ॥ కాననాని చ వేగేన భ్రమత్యపరిసంస్థితః॥౩౭॥ తథా స గ
త్వా విపులం మహద్వనం పరీత్య సర్వం త్వథ మైథిలీం ప్రతి। అనిష్ఠితాశస్స చకార మార్గణే పునః ప్రియా
యాః పరమం పరిశ్రమమ్॥౩౮॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే షష్టితమస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

దృష్ట్వాశ్రమపదం శూన్యం రామో దశరథాత్మజః। రహితాం పర్ణశాలాం చ విధ్వస్తాన్యాసనాని
చ॥ ❀ ॥ అదృష్ట్వా తత్ర వైదేహీం సన్నిరీక్ష్య చ సర్వశః। ఉవాచ రామః ప్రాక్రుశ్య ప్రగృహ్య రుచిరౌ భు
జౌ॥౨॥ క్వ ను లక్ష్మణ వైదేహీ కం వా దేశమితో గతా। కేనాహృతా వా సౌమిత్రే భక్షితా కేన వా ప్రియా॥
౩॥ వృక్షేణావార్య యది మాం సీతే హసితుమిచ్ఛసి। అలం తే హసితేనాద్య మాం భజస్వ సుదుఃఖితమ్॥ ౪॥
యైస్సహ క్రీడసే సీతే విశ్వస్తైర్మృగపోతకైః। ఏతే హీనాస్త్వయా సౌమ్యే ధ్యాయంత్యాస్రావిలేక్ష
ణాః॥౫॥ సీతయా రహితోఽహం వై న హి జీవామి లక్ష్మణ॥౬॥ మృతం శోకేన మహతా సీతాహరణజేన మామ్
❀॥ పరలోకే మహారాజో నూనం ద్రక్ష్యతి మే పితా॥౭॥ కథం ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య మయా త్వమభియోజి
తః॥ ❀॥ అపూరయిత్వా తం కాలం మత్సకాశమిహాగతః। కామవృత్తమనార్యం మాం మృషావాదినమేవ చ॥

ఇతి॥ విలలాపేతి శేషః - ఉత్తరత్ర విలపన్నిత్యనువాదాత్॥ ౩౫॥ ❀॥ క్వచిదితి॥ ఉద్భ్రమతే ఉత్పతతి - విభ్రమతే విధావతే క్వచిదధిష్ఠాన సాదృశ్యాభావేపి - శోకవేగాదేవ సీతా ప్రతీతిభ్రమః - క్వచిల్లతాసాదృశ్య ప్రతీత్యా తత్ప్రతీతి విభ్రమ ఇతి జ్ఞేయం॥ ౩౬॥ స ఇతి॥ ఉపవి సంస్థితః అస్వస్థ ఇత్యర్థః - పుష్పఫలాద్యుపేతా సంచారయోగ్యా నివనాని విషమాణి తు కాననానీతి భేదః॥ ౩౭॥ తథేతి॥ అనిష్ఠితాశః అనిష్పన్నమనోరథస్సన్నపి - ప్రియాయా మార్గణే - పునరపి పరిశ్రమమాయాసం చకార - ఉద్యోగం చకారేత్యర్థః॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండ వ్యాఖ్యాయాం - షష్టితమస్సర్గః ❀❀❀❀❀❀❀❀❀

దృష్ట్వేతి॥ ప్రాక్రుశ్య - సీతాముచ్చై రాహూయ॥ ౨॥ ౩॥ వృక్షేణేతి॥ వృక్షేణావార్యాచ్ఛాద్య॥ ౪॥ యైరితి॥ విశ్వస్తైః చిరకాలసహవాసేన విశ్వాసం ప్రాప్తైః - ధ్యాయంతి త్వామితి శేషః - అస్రావిలేక్షణాః అశ్రుకలుషనేత్రాః॥ ౫॥ ౬॥ కథమితి॥ ప్రతిజ్ఞాం చతు

వృత్తం యథేష్టవారం - అనార్యం దుర్జనం మాం ధిక్త్వామితి వక్ష్యతి - అహం మమ పాలనభయోగ్య ఏవ కామవృత్తత్వాదితి భావః ॥ ౯ ॥ వివశమిత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ వివశం అస్వాధీనం త్వత్పరతంత్రమిత్యర్థః - కరుణం యథా భవతి తథా ఉత్సృజ్య త్యాగకాలే పి కీర్తిరివ యథా ... అనృజుం కపటాచారం - మాం నోత్సృజ సుమధ్యమే - ఇదం మదుత్సర్జనం త్వత్స్వభావానురూపమితి భావః - ... ॥ ౧౦ ॥ ఇతీవేతి ॥ ఏవం ప్రకారేత్యర్థః - లాలసః ... ॥ ౧౧ ॥ అనాసాదయమానమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకాన్వయం ॥ ... ॥ ౧౩ ॥ మావిషాదమిత్యాది ॥ విషాదం మాకురు అన్వేషణే యత్నం కురు ... ॥ ౧౪ ॥ ప్రియేతి ॥ ప్రియకాననసంచారా యస్యాస్సా వనోన్మత్తా చ వనం జలం ... ॥ ౧౫ ॥ సరితమితి ॥ వంజులో వేతసః ... ॥ ౧౬ ॥ విత్రాసయితుకామేతి ॥ ... జిజ్ఞాసమానా ... ॥ ౧౭ ॥ తస్యా ఇత్యర్ధం పృథక్ ॥ శ్రీమన్ ... ॥ ౧౮ ॥ వనమితి ॥ యది మన్యసే యది త్వం ... ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ లక్ష్మణేనైవముక్తః ... ॥ ౨౦ ॥ తావితి ॥ వనాని ... ॥ ౨౧ ॥ తస్యేతి ॥ ... సానూని ప్రస్థాః - శిఖరాణి శృంగాణి ॥ ౨౨ ॥ విచిత్యేతి ॥ శైలం సర్వతః ... ॥ ౨౩ ॥ తత ఇతి ॥ దీప్తతేజసమితి ... ॥ ౨౪ ॥ ప్రాప్స్యసీతి ॥ సీతా ...

ధిక్త్వామితి పరే లోకే వ్యక్తం వక్ష్యతి మే పితా ॥ ౯ ॥ వివశం శోకసంతప్తం దీనం భగ్నమనోరథమ్ ॥ ❀ ॥ మామిహోత్సృజ్య కరుణం కీర్తిర్నరమివానృజుమ్ । క్వ గచ్ఛసి వరారోహే మా మోత్సృజ సుమధ్యమే ॥ త్వయా విరహితశ్చాహం మోక్ష్యే జీవితమాత్మనః ॥ ౧౦ ॥ ఇతీవ విలపన్రామస్సీతాదర్శనలాలసః ॥ ❀ ॥ న దదర్శ సుదుఃఖార్తో రాఘవో జనకాత్మజామ్ ॥ ౧౧ ॥ అనాసాదయమానం తం సీతాం దశరథాత్మజమ్ ❀ ॥ పంకమాసాద్య విపులం సీదంతమివ కుంజరమ్ । లక్ష్మణో రామమత్యర్థమువాచ హితకామ్యయా ౧౩ ॥ మా విషాదం మహాబాహో కురు యత్నం మయా సహ । ఇదం చ హి వనం శూర బహుకందరశోభితమ్ ॥ ౧౪ ॥ ప్రియకాననసంచారా వనోన్మత్తా చ మైథిలీ । సా వనం వా ప్రవిష్టా స్యాన్నలినీం వా సుపుష్పితామ్ ॥ ౧౫ ॥ సరితం వాపి సంప్రాప్తా మీనవంజులసేవితామ్ । స్నాతుకామా నిలీనా స్యాద్ధాసకామా వనే క్వచిత్ ॥ ౧౬ ॥ విత్రాసయితుకామా వా లీనా స్యాత్కాననే క్వచిత్ । జిజ్ఞాసమానా వైదేహీ త్వాం మాం చ పురుషర్షభ ॥ ౧౭ ॥ తస్యా హ్యన్వేషణే శ్రీమన్ క్షిప్రమేవ యతావహై ॥ ౧౮ ॥ వనం సర్వం విచినువో యత్ర సా జనకాత్మజా ॥ ❀ ॥ మన్యసే యది కాకుత్స్థ మా స్మ శోకే మనః కృథాః ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్తస్తు సౌహార్దాల్లక్ష్మణేన సమాహితః ॥ ❀ ॥ సహ సౌమిత్రిణా రామో విచేతుముపచక్రమే ॥ ౧౯ ॥ తౌ వనాని గిరీంశ్చైవ సరితశ్చ సరాంసి చ ॥ ❀ ॥ నిఖిలేన విచిన్వానౌ సీతాం దశరథాత్మజౌ ॥ ౨౦ ॥ తస్య శైలస్య సానూని గుహాశ్చ శిఖరాణి చ ॥ ❀ ॥ నిఖిలేన విచిన్వానౌ నైవ తామభిజగ్మతుః ॥ ౨౧ ॥ విచిత్య సర్వతశ్శైలం రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ❀ ॥ నేహ పశ్యామి సౌమిత్రే వైదేహీం పర్వతే శుభామ్ ॥ ౨౨ ॥ తతో దుఃఖాభిసంతప్తో లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్

...దశవర్షవనవాసప్రతిజ్ఞామభిజానాజతం ॥ ౯ ॥ వివశమితి ॥ అనృజుం కపటసంచారిణం ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ అనాసాదయమానమితి ॥ అనాసాదయమానమప్రాప్నువానం ॥ ౧౩ ॥ మా విషాదమితి ॥ కురు యత్నం అన్వేషణ ఇతి శేషః ॥ ౧౪ ॥ ప్రియేతి ॥ ప్రియకాననసంచారా - ప్రియః కాననసంచారో యస్యాస్సా - వనోన్మత్తా - వనసంచారకోవిదా ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ విత్రాసయితుకామేతి ॥ జిజ్ఞాసమానా జ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ మమాదర్శనే కథం స్యాతామితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ వనమితి ॥ హే కాకుత్స్థ సీతాన్వేషణం సమీచీనం మన్యసే యది - తర్హి విచినువః ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥

బుద్ధ్వేతి శేషః ॥ ౨౪ ॥ ఏవమితి ॥ దుఃఖాభిహతచేతనః దుఃఖోపహతహృదయ ఇత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ వనమితి ॥ పద్మిన్య ఇత్యాదౌ సువిచితాః సువిచిత ఇతి విభక్తివిపరిణామః కార్యః ॥ ౨౬ ॥ న హీత్యర్థమేకం వాక్యం ॥ ౨౭ ॥ ఏవమితి ॥ విహ్వలం పరవశం ॥ ౨౮ ॥ సంతప్త ఇతి ॥ అవసన్నాంగః కృశాంగః గతబుద్ధిః నిస్సంజ్ఞః విచేతనః నిశ్చేష్టః - అశీతం ఉష్ణం ఆయతం దీర్ఘమితి నిశ్వాసక్రియావిశేషణం ॥ ౨౯ ॥ బహుశ ఇతి ॥ విచుక్రోశ ఉచ్చైస్స్వరేణాహూతవాన్ ॥ ౩౦ ॥ తమితి ॥ ప్రశ్రితం సవినయమితి క్రియావిశేషణం - ప్రశ్రితాంజలిః బద్ధాంజలిః ॥ ౩౧ ॥ అనాదృత్యేతి ॥ లక్ష్మణోష్ఠపుటాచ్చ్యుతం లక్ష్మణోక్తమిత్యర్థః పునః ప్రాక్రోశత్ ఉద్ఘోషేణాహూతవాన్ ॥ అస్మిన్ సర్గే ద్వాత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౩౨ ॥
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకషష్టితమస్సర్గః ॥

అథ రామస్య - విజ్ఞానస్వంగసంకల్పజాగరం కృశతారిలం । ప్రియత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశేత్యుక్తాస్స్వవస్థాస్వరతిం నామ షష్ఠీమవస్థాం ప్రదర్శయతి ద్విషష్టితమే - సీతామిత్యాది ॥ ధర్మాత్మా కామోపహతచేతన ఇత్యాభ్యాం ధర్మావిరుద్ధకామస్యానింద్యత్వముక్తం మహాబాహురిత్యాగ్నిబహుత్వముచ్యతే - కమలలోచన ఇత్యనన సమధుపద్మసామ్యాం శ్రుకాలుష్యముచ్యతే కామేన సీతావిప్రలంభజనితవ్యామోహేనోపహతా తాలప్రకృతిస్థా చేతనా చైతన్యం యస్య సః తథా ॥ ౧ ॥ పశ్యన్నివేతి ॥ పురోవర్తిత్వభావేన సీతామపశ్యన్నపి మదనార్దితో మదనపరవశః - తాం పశ్యన్నివ సంబోధ్యోవాచ - విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం - గద్గదంతత్వాదితి భావః - యద్వా విలాపసంబంధాత్ స్వాధిపత్యక్తుమశక్యం - అనువదితుమశక్యమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ పశ్యన్నివేత్యుక్తముపపాదయతి సార్ధైస్త్రిభిరిత్యాదిపంచభిః అశోకస్య శాఖాభిః పుష్పలతయా స్వర్ణసదృశీభిః స్వయం పుష్పప్రియతయా స్వశరీరం మమ శోకవివర్ధనీ సతీ ఆవృణోషి కిం తేనావరణేన మయా దృష్టత్వాదితి భావః ॥ ౩ ॥ కదలీతి ॥ కదలీకాండసదృశౌ కదలీకాండతుల్యత్వేన - కదల్యా సంవృతావపి తే ఊరూ పశ్యామి - తేన తౌ - నిగూహితుం ఛాదయితుం - న శక్తాసి - దృష్టస్యాచ్ఛాదనాసంభవాదితి భావః ॥ ౪ ॥ కర్ణికారేతి ॥ హసంతీ సహాసా సార్ధం కర్ణికారవనం సేవసే ॥ ౫ ॥ పరిహాసేనేతి ॥ హే సీతే పరిహాసేన కిం ప్రయోజనం - హి యస్మాత్ పరిశ్రాంతస్య - మే

॥శ్లో॥ విచరన్ దండకారణ్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసమ్ ॥ ౨౩ ॥ ప్రాప్స్యసి త్వం మహాప్రాజ్ఞ మైథిలీం జనకాత్మజామ్ ॥శ్లో॥ యథా విష్ణుర్మహాబాహుర్బలిం బద్ధ్వా మహీమిమామ్ ॥ ౨౪ ॥ ఏవముక్తస్తు సౌహార్దాల్లక్ష్మణేన స రాఘవః ॥శ్లో॥ ఉవాచ దీనయా వాచా దుఃఖాభిహతచేతనః ॥ ౨౫ ॥ వనం సర్వం సువిచితం పద్మిన్యః ఫుల్లపంకజాః ॥శ్లో॥ గిరిశ్చాయం మహాప్రాజ్ఞ బహుకందరనిర్ఝరః ॥ ౨౬ ॥ న హి పశ్యామి వైదేహీం ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీమ్ ॥ ౨౭ ॥ ఏవం స విలపన్ రామః సీతాహరణకర్శితః । దీనః శోకసమావిష్టో ముహూర్తం విహ్వలోఽభవత్ ॥ ౨౮ ॥ సంతప్తో హ్యవసన్నాంగో గతబుద్ధిర్విచేతనః । నిషసాదాతురో దీనో నిఃశ్వస్యాశీతమాయతమ్ ॥ ౨౯ ॥ బహుశః స తు నిఃశ్వస్య రామో రాజీవలోచనః । హా ప్రియేతి విచుక్రోశ బహుశో బాష్పగద్గదః ॥ ౩౦ ॥ తం తతస్సాంత్వయామాస లక్ష్మణః ప్రియబాంధవః । బహుప్రకారం ధర్మజ్ఞః ప్రశ్రితం ప్రశ్రితాంజలిః ॥ ౩౧ ॥ అనాదృత్య తు తద్వాక్యం లక్ష్మణోష్ఠపుటచ్యుతమ్ । అపశ్యంస్తాం ప్రియాం సీతాం ప్రాక్రోశత్స పునః పునః ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే ఏకషష్టితమస్సర్గః ॥

సీతామపశ్యన్ ధర్మాత్మా కామోపహతచేతనః । విలలాప మహాబాహూ రామః కమలలోచనః ॥ ౧ ॥ పశ్యన్నివ చ తాం సీతామపశ్యన్మదనార్దితః । ఉవాచ రాఘవో వాక్యం విలాపాశ్రయదుర్వచమ్ ॥ ౨ ॥ త్వమశోకస్య శాఖాభిః పుష్పప్రియతయా ప్రియే । ఆవృణోషి శరీరం తే మమ శోకవివర్ధనీ ॥ ౩ ॥ కదలీస్కంధసదృశౌ కదల్యా సంవృతావుభౌ । ఊరూ పశ్యామి తే దేవి నాసి శక్తా నిగూహితుమ్ ॥ ౪ ॥ కర్ణికారవనం భద్రే హసంతీ దేవి సేవసే । అలం తే పరిహాసేన మమ బాధావహేన వై ॥ ౫ ॥ పరిహాసేన కిం సీతే పరిశ్రాంతస్య మే ప్రియే । అయం స పరిహాసోఽపి సాధు దేవి న రోచతే ॥ ౬ ॥ విశేషేణాశ్రమస్థానే హాసోఽయం న ప్రశస్య

౨౩ ॥ తస్యేతి ॥ తస్య శైలస్య ప్రస్రవణనామ్నః ॥ ౨౧ ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ ౨౬-౨౭ ॥ ఏవమితి ॥ విహ్వలః పరవశః ॥ ౨౮ ॥ సంతప్త ఇతి ॥ సంతప్తో హ్యవసన్నాంగ ఇత్యపి పాఠః - గతబుద్ధిః జ్ఞానశూన్యః - విచేతనః చేష్టారహితః ॥ ౨౯ ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః ॥
సీతామితి ॥ కామోపహతచేతనః కామేన సీతావియోగజనితవ్యామోహేన - ఉపహతా అప్రకృతిస్థా చేలనా చైతన్యం యస్య సః ॥ ౧ ॥ పశ్యన్నివేతి ॥ పురోవర్తిత్వభావేన సీతామపశ్యన్నపి మదనార్దితో మదనపరవశస్తాం పశ్యన్నివ సంబోధ్య విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం

మహ్యం సః పూర్వం ప్రియః - అయం పరిహాసః - సాధు సమ్యక్ న రోచతే ॥౬॥ విశేషేణేతి ॥ శీలం స్వభావః - పరిహాసేన ప్రీణాతీతి పరిహాసప్రియం - ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కః ॥౭॥ ఆగచ్ఛేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥౭½॥ న వ్యక్తమితి ॥ హే పతౌ - ఉపేనం ప్రైలడుపేషు లిఙర్థః ॥౮½॥ ఏతానీతి ॥ శంసన ప్రకారస్సా శ్రుసె త్రాణతి ॥ ౯½॥ హా ఇతి ॥ మమ మదీయే - తిర్యపూర్సే - లోకే నిరిశేషః న రామా సా స్వర్గస్థా న స్మరణసిద్ధేరితి భావః ॥ ౧౦½॥ సీతయేతి ॥ సీతాం వినాగతత్వాచ్ఛూన్యం ॥౧౧½ ॥ నిర్వీర్య ఇతి ॥ కాతరత్వం అధీరత్వం జీవితధారణాశక్తేరితి భావః ॥ ౧౨½ ॥ నివృత్తేతి ॥ నివృత్తవనవాసస్సమాప్తవనవాస సమాప్తావృత్త ఇత్యర్థ ఇతి శబ్దార్ణవే నిరీక్షితుం - ప్రతివక్తుం నశక్నోమీతి భావః ॥ ౧౩½ ॥ విదేహేతి ॥ తయా సీతయా ॥౧౪½॥ అథవేతి ॥ భరతపాలితాం - సమృద్ధామపీత్యర్థః ॥౧౫½॥ నామితి ॥ కథంచన త్వత్కృతాశ్వాసనేనాపీత్యర్థః ॥ ౧౬½ ॥ గాఢమితి ॥ పాలయేతి - వాచ్య ఇత్యన్వయః ॥ ౧౭½ ॥ అంబేతి ॥ ప్రథమోక్తిశ్లోకే జాగ్రహాత్ ॥ ౧౮½ ॥ రక్షణీయేత్యర్థం ॥ సా కౌసల్యా ॥౧౯ ॥ సీతాయాశ్చేతి ॥ మమవినాశః - భావీతి శేషః ॥ ౨౦ ॥ ఇతీతి ॥ తయా వినాకృతం వనముపగమ్యేత్యర్థః - సువర్శ్చేతి విలాపహేతుం - భయేన వికలముఖః, వివర్ణముఖః - ఆతురః తప్తశరీరః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః

అథ తాపాఖ్యాం మదనావస్థాం దర్శయతి త్రిషష్టితమే - స రాజపుత్ర ఇత్యాది ॥ కామేన ప్రియాస్మరణజన్యేన శోకేన ప్రియావిరహాదన్యేన - భ్రాతరం భూయో విషాదయన్ ఆర్తరూపః పీడితశరీరః స రామః - తీవ్రం విషాదం ప్రవివేశ - స్వశోకలక్ష్మణశోకాభ్యాం అధికతరం శోకం గత ఇత్యర్థః ॥౧॥ స ఇతి ॥ విపులే శోకే నిమగ్నః - లక్ష్మణశోకదర్శనజశోకేన విపులే శోకే సీతాశోకే - నిమగ్నః వ్యసనానురూపం లోకవర్ధకం ప్రసహ

తే । అవగచ్ఛామి తే శీలం పరిహాసప్రియం ప్రియే ॥౭॥ ఆగచ్ఛ త్వం విశాలాక్షి శూన్యోయముటజస్తవ ॥౭½॥ సువ్యక్తం రాక్షసైస్సీతా భక్షితా వా హృతాపి వా । ❁ । నహి సా విలపంతం మాముపసంప్రైతి లక్ష్మణ ॥౮½॥ ఏతాని మృగయూథాని సాశ్రునేత్రాణి లక్ష్మణ ॥ ❁ శంసంతీవ హి వైదేహీం భక్షితాం రజనీచరైః ॥౯½॥ హా మమార్యే క్వ యాతాసి హా సాధ్వి వరవర్ణిని ॥ ❁ ॥ హా సకామాత్వయా దేవీ కైకేయీ సా భవిష్యతి ॥౧౦½॥ సీతయా సహ నిర్యాతో వినా సీతాముపాగతః ॥ ❁ ॥ కథం నామ ప్రవేక్ష్యామి శూన్యమంతఃపురం పునః ॥౧౧½॥ నిర్వీర్య ఇతి లోకో మాం నిర్దయశ్చేతి వక్ష్యతి ॥ ❁ ॥ కాతరత్వం ప్రకాశం హి సీతాపనయనేన మే ॥౧౨½॥ నివృత్తవనవాసశ్చ జనకం మిథిలాధిపమ్ ❁ కుశలం పరిపృచ్ఛంతం కథం శక్ష్యే నిరీక్షితుమ్ ॥౧౩½॥ విదేహరాజో నూనం మాం దృష్ట్వా విరహితం తయా ॥ ❁ ॥ సుతాస్నేహేన సంతప్తో మోహస్య వశమేష్యతి ॥౧౪½॥ అథవా న గమిష్యామి పురీం భరతపాలితామ్ ॥ ❁ ॥ స్వర్గోపి సీతయా హీనః శూన్య ఏవ మతో మమ ॥౧౫½ ॥ మామిహోత్సృజ్య హి వనే గచ్ఛాయోధ్యాం పురీం శుభామ్ ❁ । న త్వహం తాం వినా సీతాం జీవేయం హి కథంచన ॥ ౧౬½ ॥ గాఢమాశ్లిష్య భరతో వాచ్యో మద్వచనాత్త్వయా । ❁ । అనుజ్ఞాతోసి రామేణ పాలయేతి వసుంధరామ్ ॥౧౭½॥ అంబా చ మమ కైకేయీ సుమిత్రా చ త్వయా విభో ॥ ❁ ॥ కౌసల్యా చ యథాన్యాయమభివాద్యా మమాజ్ఞయా ॥ ౧౮½ ॥ రక్షణీయా ప్రయత్నేన భవతా సోక్తకారిణా ॥౧౯॥ సీతాయాశ్చ వినాశోయం మమ చామిత్రకర్శన । విస్తరేణ జనన్యా మే వినివేద్యస్త్వయా భవేత్ ॥౨౦॥ ఇతి విలపతి రాఘవే సుదీనే వనముపగమ్య తయా వినా సుకేశ్యా । భయవికలముఖస్తు లక్ష్మణోపి వ్యథితమనా భృశమాతురో బభూవ ॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః

స రాజపుత్రః ప్రియయా విహీనః శోకేన మోహేన చ పీడ్యమానః । విషాదయన్ భ్రాతరమార్తరూపో భూయో విషాదం ప్రవివేశ తీవ్రమ్ ॥౧॥ స లక్ష్మణం శోకవశాభిపన్నం శోకే నిమగ్నో విపులే తు రామః । ఉవాచ వాక్యం వ్యసనానురూపముష్ణం వినిశ్శ్వస్య రుదన్ సశోకమ్ ॥౨॥ న మద్విధో దుష్కృతకర్మకారీ మన్యే ద్వితీయో

గద్గదకంఠత్వాద్వాక్యముపాచేతి సంబంధః ॥ ౩ ॥ కదలీతి ॥ కదలీస్కంధః కదలీకాండః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ నిర్వీర్య ఇతి ॥ కాతరత్వం అధీరత్వం ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ ఇతీతి ॥ భయవికలముఖః భయేన వివర్ణముఖః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమస్సర్గః

స ఇతి ॥ ఇష్టవియోగజః శోకః కామజచిత్తవివశత్వం మోహః ॥ ౨ ॥ న మద్విధ ఇతి ॥ శోకేనేతి ॥ సహార్థే తృతీయా సహశబ్దాప్రయో

గోవినితం ఉపపంయథాతథా వినిశ్వస్య రుదన్ సశోకం వాక్యమువాచ ||౨|| నేతి || ద్వితీయోమద్విధో దుష్కృతకర్మకారీ పాపకర్మకారీ - వసుంధరాయాం నాస్తీతిమన్యే - శోకేనేతి మద్విధ ఇత్యాదినోక్తమనేనార్థేన స్పష్టీక్రియతే - పరంపరాయా పరంపరరూపేణాగతః శోకేనశోకః శోకాచ్ఛోకః - హృదయమ్మనశ్చభిందన్ మామేతి - మనోధిష్ఠానం హృదయ ||౩|| ఏవంశోకపారంపర్యే హేతుముత్ప్రేక్షతే పూర్వమితి || పూర్వం పూర్వజన్మని - అభీప్సితాని ప్రార్థితాని - తత్ర తేషు పాపేషు విపాకం కాల్యావ్యాప్త్యం - ఆపతితః ప్రాప్తః ||౪|| దుఃఖానిపరిగణయతి రాజ్యేతి || రాజ్యప్రణాశో రాజ్యభ్రంశః స్వజనైః బంధుభిః సర్వాణీతి సామాన్యేన నపుంసకం || శోకవేగం శోకరాశిం - ప్రవిచింతితాని స్మృతాని ||౫|| సర్వమితి || శూన్యం నిర్జనం వనమేత్య స్థితస్య మమ శరీరే శాంతం - శరీరక్లేశేన విస్మృతమిత్యర్థః - ఉదీర్ణం ఉద్రిక్తం - ప్రదీప్తాగ్నిః పునః కాష్ఠైరివ ||౬|| సేతి || మమ సంబంధినీ - ఆర్యా - సా రాక్షసేన కేనచిత్ బలాద్ధృతా ఖమాకాశముపేత్య భీరురయా - సస్వరవిప్రలాపా సతీ స్వరనియుక్తవిప్రలాపా సతీ - భయేన అపస్వరం అపగతనిజస్వరం యథాతథా - అభీక్ష్ణం పర్యాయేణ ఆక్రందితవతీ ఉద్ఘోషితవతీత్యుత్ప్రేక్షే ||౭|| తావితి || లోహితస్య లోహితాఖ్యస్య ఉత్తమచందనస్య - రక్తం తు చందనం విద్యాల్లోహితం హరిచందనమితి || యద్వా కుంకుమాదినా రక్తస్య ఉత్తమచందనస్య - సదా ఉచితౌ యోగ్యౌ - వృత్తౌ వర్తులౌ - మమ ప్రియాయాః స్తనౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ రాక్షసేన భక్షణాయ దశనాదిభిర్భావః - ఏవంభూతౌ సంతౌ నాభిభాతః న ప్రకాశేతే - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రయోగః - మమనాభిభాత ఇతి పాఠాంతరే - ఏవం మమ పిరుమదేహపాతో న జాయత ఇత్యర్థః ||౮|| తదితి || తత్ పూర్వమనుభూతం - శ్లక్ష్ణో మధురః సువ్యక్తః అర్థవ్యక్తియుక్తః మృదుః అపరుషః ప్రలాపో యస్య తత్ ||౯|| తామితి || హారపాశస్య హారమాలాయాః - సదోచితాయాః - సువ్రతాయాః మదన్యం స్పృష్టవతీ న ఇచ్ఛంత్యాః - మమ ప్రియాయాః గ్రీవాం శూన్యే వికాంతే - విభిద్య రుధిరరూపాణి అశనాని పానాని యేషాం పీతవంతి నూనం ||౧౦|| మయేతి || యా విజనే వనే మయా విహీనా సా - కురరీవ క్రౌంచీవ వినాదం ముక్తవతీ - ఆయతకాంతనేత్రా ఆయతనేత్రత్వాత్ కాంతాలమదాగమనమార్గావ్యగ్రతోక్తా ||౧౧|| అస్మిన్ మయా సార్ధముదారశీలా శిలాతలే పూర్వముపోపవిష్టా। కాంతస్మితా లక్ష్మణజాతహాసా త్వామాహ

స్తీవ వసుంధరాయామ్। శోకేన శోకో హి పరంపరాయా మామేతి భిందన్ హృదయం మనశ్చ ||౩|| పూర్వం మయా నూనమభీప్సితాని పాపాని కర్మాణ్యసకృత్కృతాని। తత్రాయమద్యాపతితో విపాకో దుఃఖేన దుఃఖం యదహం విశామి ||౪|| రాజ్యప్రణాశః స్వజనైర్వియోగః పితుర్వినాశో జననీవియోగః। సర్వాణి మే లక్ష్మణ శోకవేగమాపూరయంతి ప్రవిచింతితాని ||౫|| సర్వం తు దుఃఖం మమ లక్ష్మణేదం శాంతం శరీరే వనమేత్య శూన్యమ్। సీతావియోగాత్పునరప్యుదీర్ణం కాష్ఠైరివాగ్నిస్సహసా ప్రదీప్తః ||౬|| సా నూనమార్యా మమ రాక్షసేన బలాద్ధృతా ఖం సముపేత్య భీరుః। అపస్వరం సస్వరవిప్రలాపా భయేన విక్రందితవత్యభీక్ష్ణమ్ ||౭|| తౌ లోహితస్య ప్రియదర్శనస్య సదోచితావుత్తమచందనస్య। వృత్తౌ స్తనౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ నూనం ప్రియాయా మమ నాభిభాతః ||౮|| తచ్ఛ్లక్ష్ణసువ్యక్తమృదుప్రలాపం తస్యా ముఖం కుంచితకేశభారమ్। రక్షోవశం నూనముపాగతాయా న భ్రాజతే రాహుముఖే యథేందుః ||౯|| తాం హారపాశస్య సదోచితాయా గ్రీవాం ప్రియాయా మమ సువ్రతాయాః। రక్షాంసి నూనం పరిపీతవంతి విభిద్య శూన్యే రుధిరాశనాని ||౧౦|| మయా విహీనా విజనే వనే యా రక్షోభిరాహృత్య వికృష్యమాణా। నూనం వినాదం కురరీవ దీనా సా ముక్తవత్యాయతకాంతనేత్రా ||౧౧|| అస్మిన్మయా సార్ధముదారశీలా శిలాతలే పూర్వ

శేప వృద్ధోయా నేతి నిపాతనాద్భవతి - పరంపరాయాః పఞ్చమ్యాః - యద్వా పరంపరాకారేణ శోకేన సహ నచ శోకో హృదయం మనశ్చ భిందన్ మామేతి - మనసోధిష్ఠానం హృదయం ||౩|| పూర్వమితి || విపాకః కర్మణాం పరిపాకః ఫలమితియావత్ దుఃఖేన సహ దుఃఖం విశామి దుఃఖపరంపరామనుభవామీత్యర్థః ||౪|| తాన్యేవ దుఃఖాని పరిగణయతి || రాజ్యప్రణాశ ఇత్యాది || సర్వాణీతి సామాన్యేన నపుంసకలింగనిర్దేశః శోకవేగమాపూరయంతి ఇదానీం పనమితి శేషః ||౫|| సర్వమితి || శూన్యం నిర్జనం వనమిత్యాది సర్వమిదం దుఃఖం పూర్వోక్తరాజ్యభ్రంశాదిరూపం - సీతాసన్నిధానేన మమ శరీరే శాంతం శరీరాయాసేన సీతాసాన్నిధ్యేన చ సర్వం దుఃఖం విస్మృతమిత్యర్థః - అద్య సీతావియోగాత్పునరప్యుదీర్ణముద్రిక్తం స్మృతమితియావత్ ||౬||౭|| తావితి || లోహితస్య - లోహితాఖ్యస్యోత్తమచందనస్య రక్తం తు చందనం విద్యాల్లోహితం హరిచందనమితి ధన్వంతరిః - ప్రియదర్శనస్య దర్శనీయస్య - సదా ఉచితౌ యోగ్యౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ - భక్షణాయ రాక్షసైః దశనాదిభావః ||౮|| తదితి || శ్లక్ష్ణః మధురః ప్రలాపో యస్య తత్ ||౯|| తామితి || హారపాశస్య హారమాలాయాః పరిపీతవంతి రుధిరమితి శేషః శూన్యే

సీతాబహువాక్యజాతం ॥ పూర్వంగోదావర్యాం సీతయా సహ సరసలీలావిహారో యస్మిన్ కృత సస్మిన్ ప్రదేశే త్వామత్ర శరాసనజాలదృష్టా వర్ణస్మరకోటిస్మణం ప్రత్యాగా ॥ అస్మిన్ ఏవం హనస్యపియా స్థితే ప్రదేశే హే మయా పూర్వం నదీర్ఘం యయా సధ ... యామహం పండితమాని - తాదృశోహమప్య ప్రథానో భవంత దయవిదగ్ధవ్యం రోషే - ఉదాహరణ - పూర్వం సనిగరవా ... థానేన నంకుపితవిహారాస్థితా - సీతయా సార్ధం విలిఖ్యక్షిం - సాంప్రతం తు విశ్రాంత స్థలతయా సరసభ ... శిలాతలే పూర్వముపో పవిష్టా - గోదావరినలిలే చిరం సలిలవిహారే ప్రవృత్తే ఖిన్నో రామః ... లాతలమార్గేణ నిర్గంతుమాలోకితవాన్ - సీతాతు ప్రేక్షితజ్ఞా ... కౌసల్యా ... శ్లేశయితుం తచ్ఛిలాతలం పూర్వమధిరూఢా ఉపోపవిష్టా ... ప్రియంయం కోణమపలంభ్య తా ... తద్ధితా - విస్మయైవమవగమ్యతే - కాంతస్మితా సహజమధురహాసవతీ జాతహాసా ... పూర్వంకుత్రాప్యపరాజయాభావాత్ - అధునా స్త్రీతో ... ప్రశంసంతం లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తవతీ - బహువాక్యజాతం - యువాం సంకల్పితం సర్వం నిర్వర్తితవంతౌ హి - యువామతిబలపరాక్రమశాలి నౌ పురుషధౌరేయౌ - ... యువాం మృగయా ... యామ్ ... వయోస్సంకల్పం సర్వం కర్తుం శక్యం - యుష్మదగ్రజో జితవాన్ హి - ఇత్యేవం బహువాక్యం వచనమస్తి ॥౧౨॥ గోదావరీతి ॥ నిత్యకాలం సర్వకాలం - అత్ర గోదావర్యాం - చింతయామి - తన్నయుక్తమితి శేషః ॥౧౩॥ పద్మేతి ॥ అభిప్రయాతా - గోదావరీమితి శేషః - పంకజానిత్యత్ర ఆప్యానేతుమిత్యనుషజ్యతే ॥౧౪॥ కామమితి ॥ అతిబిభేతి అత్యంతం బిభేతి ॥౧౫॥ ఆదిత్యేతి ॥ ... లోకకృతాకృతజ్ఞ - ... సత్యానృతకర్మసాక్షిన్ ... మమ ప్రియా ... తా - అథవా హృతా కేన చిం పహృతేతి శంసస్వ శంస ॥౧౬॥ లోకేష్వితి ॥ తే న విదితం యన్నాస్తి ... విదితమితి ... ॥౧౭॥ ఇతీవేతి ॥ శోకవిధేయం శోకపరవశ - కాలయుక్తం కాలోచితం - అదీనసత్త్వః అదీనధృతిః ... ఏవం బహువాచేత్యన్వయః ॥౧౮॥ శోకమితి ॥ అస్యాస్సీతాయాః విమార్గణే అన్వేషణే ॥౧౯॥ ఇతీవేతి ॥ ఉదగ్రపౌరుషం శ్రేష్ఠపౌరుషం - ఇత్యేవం బ్రువంతం సౌమిత్రిం నచింతయామాస - తద్వచనం నాదృతవానిత్యర్థః - ధృతిం చ ముక్తవాన్ ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః

ముపోపవిష్టా । కాంతస్మితా లక్ష్మణ జాతహాసా త్వామాహ సీతా బహువాక్యజాతమ్ ॥ ౧౨ ॥ గోదావరీయం సరితాం వరిష్ఠా ప్రియా ప్రియాయా మమ నిత్యకాలమ్। అప్యత్ర గచ్ఛేదితి చింతయామి నైకాకినీ యాతి హి సా కదాచిత్ ॥౧౩॥ పద్మాననా పద్మవిశాలనేత్రా పద్మాని వానేతుమభిప్రయాతా। తదప్యయుక్తం నహి సా కదాచిన్మయా వినా గచ్ఛతి పంకజాని॥ ౧౪॥ కామం త్విదం పుష్పితవృక్షషండం నానావిధైః పక్షిగణైరుపేతమ్। వనం ప్రయాతా ను తదప్యయుక్తమేకాకినీ సాతిబిభేతి భీరుః ॥౧౫॥ ఆదిత్య భో లోకకృతాకృతజ్ఞ లోకస్య సత్యానృతకర్మసాక్షిన్। మమ ప్రియా సా క్వ గతా హృతా వా శంసస్వ మే శోకవశస్య నిత్యమ్॥ ౧౬॥ లోకేషు సర్వేషు చ నాస్తి కించిద్యత్తే న నిత్యం విదితం భవేత్తత్ । శంసస్వ వాయో కులశాలినీం తాం హృతా మృతా వా పథి వర్తతే వా ॥౧౭॥ ఇతీవ తం శోకవిధేయదేహం రామం విసంజ్ఞం విలపంతమేవమ్। ఉవాచ సౌమిత్రిరదీనసత్త్వో న్యాయే స్థితః కాలయుతం చ వాక్యమ్॥ ౧౮॥ శోకం విముంచార్య ధృతిం భజస్వ సోత్సాహతా చాస్తు విమార్గణేఽస్యాః। ఉత్సాహవంతో హి నరా న లోకే సీదంతి కర్మస్వతిదుష్కరేషు ॥౧౯॥ ఇతీవ సౌమిత్రిముదగ్రపౌరుషం బ్రువంతమార్తో రఘువంశవర్ధనః। న చింతయామాస ధృతిం విముక్తవాన్పునశ్చ దుఃఖం మహదభ్యుపాగమత్ ॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే త్రిషష్టితమస్సర్గః

జనప్రదేశే ॥ ౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ పద్మాననేతి ॥ ... ॥ పంకజాన్యానేతుమితి శేషః ॥౧౪॥౧౫॥ ఆదిత్యేతి ॥ లోకకృతాకృతజ్ఞ లోకస్య కృతాకృతవ్యాపారజ్ఞ ॥ ౧౬॥ లోకేష్వితి ॥ హే వాయో లోకేషు యత్కించిద్వస్తు జాతమస్తి - తత్సర్వం త్వవిదితం భవేత్ - తేన కారణేన తాం శంసస్వేత్యన్వయః ॥౧౭॥ ఇతీవేతి ॥ విసంజ్ఞమివ విలపంతమిత్యర్థః ॥ శోకవిధేయదేహం - శోకవిధేయః శోకాధీనో దేహో యస్య సః కాలయుతం కాలోచితం ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిషష్టితమస్సర్గః

అథ విప్రలంభవిశేషైస్సీతాహరణనిశ్చయశ్చతుష్షష్టితమే - స దీన ఇత్యాది ॥ లోకేకశ్చిద్దీనో పదీనా వాచా వ్యాహరతి ॥ ఇదమర్థమేకం వాక్యం ॥ ౧ ॥ ఏవమితి ॥ లఘువిక్రమః త్వరితపదవిన్యాసః ॥ ౨ ॥ తామితి ॥ తీర్థవతీం అవతారవతీం ॥ ౩ ॥ నేతి ॥ క్రోశతః ఆహ్వాయతః - మే మమ - న శృణోతి - సేతి శేషః ॥ ౩ ॥ కన్న్వితి ॥ వేద జానామి ॥ ౪ ॥ లక్ష్మణస్యేతి శ్లోకః ॥ ౫ ॥ స తామిత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ ౬ ॥ భూతానీతి ॥ భూతాని ఏవ న్యాసీ సత్వాని పృష్టాం తా అర్థమిదం యథాపూర్వం పృచ్ఛమానాని భూతాని న శశంసుః తథా గోదావరీ చ న శశంస ఇత్యర్థః ॥ ౭ ॥ తత ఇతి ॥ స్వయం న శశంస భూతైః ప్రచోదితాపి న శశంస ఇత్యర్థః - అస్మై అస్మదర్థం పంచమీ ॥ ౮ ॥ అథ నేహేతుమాహ రావణస్యేతి ॥ ౯ ॥ నిరాశ ఇతి ॥ నిరాశః కృత ఇత్యన్వయః ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ యేతి ॥ వన్యేన ఫలాదినా ॥ ౧౨ ॥ జ్ఞాతీతి ॥ జ్ఞాతయః ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ తాంస్త్వితి ॥ బాష్పసంరుద్ధయా దృశా - నిరీక్షన్ నిరీక్షమాణస్సన్ - క్వ సీతేత్యువాచ ॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి ॥ ఉక్తాః పృష్టాః నభస్స్థలం దర్శయంతః - ఆకాశావలోకనేంగితేన సీతాగమనమార్గం దర్శయంత ఇత్యర్థః - ఉత్థితాః ప్రస్థితాః - ఆకాశమార్గేణ దక్షిణాం దిశం గతా సీతేత్యసూచయన్నితి భావః - అముమేవార్థం స్పష్టయతి మైథిలీతి - హ్రియమాణా సా మైథిలీ యాం దిశమన్వపద్యత ప్రాప - తేన మార్గేణ తయా దిశా ధావంతస్సంతః నరాధిపం నిరీక్షంతే ॥ ౧౭ ॥ యేనేతి ॥ యే

స దీనో దీనయా వాచా లక్ష్మణం వాక్యమబ్రవీత్ ॥ శీఘ్రం లక్ష్మణ జానీహి గత్వా గోదావరీం నదీమ్ ॥ అపి గోదావరీం సీతా పద్మాన్యానయితుం గతా ॥ ౧ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా ॥ నదీం గోదావరీం రమ్యాం జగామ లఘువిక్రమః ॥ ౨ ॥ తాం లక్ష్మణస్తీర్థవతీం విచిత్వా రామమబ్రవీత్ ॥ నైనాం పశ్యామి తీర్థేషు క్రోశతో న శృణోతి మే ॥ ౩ ॥ కం ను సా దేశమాపన్నా వైదేహీ క్లేశనాశినీ ॥ న హి తం వేద తం దేశం యత్ర సా జనకాత్మజా ॥ ౪ ॥ లక్ష్మణస్య వచశ్శ్రుత్వా దీనస్సంతాపమోహితః ॥ రామస్సమభిచక్రామ స్వయం గోదావరీం నదీమ్ ॥ ౫ ॥ స తాముపస్థితో రామః క్వ సీతేత్యేవమబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ భూతాని రాక్షసేంద్రేణ వధార్హేణ హృతామితి ॥ న తాం శశంసూ రామాయ తథా గోదావరీ నదీ ॥ ౭ ॥ తతః ప్రచోదితా భూతైశ్శంసాస్మై తాం ప్రియామితి ॥ న తు సాభ్యవదత్సీతాం పృష్టా రామేణ శోచతా ॥ ౮ ॥ రావణస్య చ తద్రూపం కర్మాణి చ దురాత్మనః ॥ ధ్యాత్వా భయాత్తు వైదేహీం సా నదీ న శశంస తామ్ ॥ ౯ ॥ నిరాశస్తు తయా నద్యా సీతాయా దర్శనే కృతః ॥ ఉవాచ రామస్సౌమిత్రిం సీతాదర్శనకర్శితః ॥ ౧౦ ॥ ఏషా గోదావరీ సౌమ్య కించిన్న ప్రతిభాషతే ॥ కిం ను లక్ష్మణ వక్ష్యామి సమేత్య జనకం వచః ॥ మాతరం చైవ వైదేహ్యా వినా తామహమప్రియమ్ ॥ ౧౧ ॥ యా మే రాజ్యవిహీనస్య వనే వన్యేన జీవతః ॥ సర్వం వ్యపనయేచ్ఛోకం వైదేహీ క్వ ను సా గతా ॥ ౧౨ ॥ జ్ఞాతిపక్షవిహీనస్య రాజపుత్రీమపశ్యతః ॥ మన్యే దీర్ఘా భవిష్యంతి రాత్రయో మమ జాగ్రతః ॥ ౧౩ ॥ మందాకినీం జనస్థానమిమం ప్రస్రవణం గిరిమ్ ॥ సర్వాణ్యనుచరిష్యామి యది సీతా హి దృశ్యతే ॥ ౧౪ ॥ ఏతే మృగా మహావీర్యా మామీక్షంతే ముహుర్ముహుః ॥ వక్తుకామా ఇవ హి మే ఇంగితాన్యుపలక్షయే ॥ ౧౫ ॥ తాంస్తు దృష్ట్వా నరవ్యాఘ్రో రాఘవః ప్రత్యువాచ హ ॥ క్వ సీతేతి నిరీక్షన్వై బాష్పసంరుద్ధయా దృశా ॥ ౧౬ ॥ ఏవముక్తా నరేంద్రేణ తే మృగాస్సహసోత్థితాః ॥ దక్షిణాభిముఖాస్సర్వే దర్శయంతో నభస్స్థలమ్ ॥ మైథిలీ హ్రియమాణా సా దిశం యామన్వపద్యత ॥ తేన మార్గేణ ధావంతో నిరీక్షంతే నరాధిపమ్ ॥ ౧౭ ॥ యేన మార్గం చ భూమిం చ ని

స దీన ఇత్యాది ॥ ౧ ॥ లఘువిక్రమః అవిలంబితపదన్యాసః ॥ ౨ ॥ తామితి ॥ తీర్థవతీం జలావతరణయోగ్యస్థలవతీం - యద్వా పుణ్యోదకవతీం ॥ ౩ ॥ నైనామితి ॥ ఏనాం సీతాం తీర్థేషు న పశ్యామి - క్రోశతః ఆహ్వయతః మే మమ న శృణోతి వాక్యమితి శేషః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ తత ఇతి ॥ సా గోదావరీ - భూతైః ఏవం చ మహాభూతైః ప్రచోదితాపి నావదదిత్యన్వయః ॥ ౮ ॥ రావణస్యేతి ॥ సా నదీ గోదావరీ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ మందాకినీతి ॥ మందాకినీ నామ కాచిన్నదీ ॥ ౧౪ ॥ ఏత ఇతి ॥ మే మమ వక్తుకామా ఇవ - మైథిలీవృత్తాంతమితి శేషః - మామీక్షంతే ఇంగితాని వ్యాదియగతాభిప్రాయాః ఉపలక్షయే - మృగాణామితి శేషః ॥ ౧౫ ॥ తానితి ॥ నిరీక్షన్నితి మృగచేష్టాగ్రహణార్థం సూక్ష్మం పశ్యన్నిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ ఏవమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ అత్ర శ్లోకే యత్తచ్ఛబ్దావధ్యాహార్యౌ - అత్ర ఏవమన్వయః - నరేంద్రేణ శ్రీరామేణ ఏవముక్తాః పృష్టాః తే మృగాః సహసోత్థితాః దక్షిణాభిముఖాస్సంతో నభస్స్థలం దర్శయంతస్సంతః హ్రియమాణా

నకారణేన మార్గంఆకాశమార్గం -భూమిందక్షిణాంభూమించ - నిరీక్షంతేస్మ పునశ్చమార్గందక్షిణమార్గంఇచ్ఛంతిస్మ - గంతుమితిశేషః - తేనకారణేనమృగాఃఉపలక్షితాఃగృహీతచేష్టార్థాఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ తేషామితి॥ వచనసర్వస్వంతత్స్వరూపమింగితమిత్యర్థః- లక్షయామాస- మృగచేష్టార్థంవచనోక్తమివజ్ఞాతవానిత్యర్థః- ఉవాచేత్యన్వయః । ఆర్తవత్ఆర్తమివ క్రియావిశేషణం - క్వవతుప్రత్యయ ॥ ౨౦ ॥ క్వసీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-యథామే సహసోత్థితాఃమృగాః - తథాగచ్ఛావహైఇత్యన్వయః- ఆర్యాఇతిపదం-నైఋతీందక్షిణపశ్చిమాంరాక్షసాధిష్ఠితాం - తస్యాశ్చదక్షిణైకదేశత్వాద్దక్షిణాదిశమితివ్యపదేశ -ఆగమః సీతాదర్శనోపాయః ॥ ౨౨ ॥ బాఢమితి॥ శ్రీమాన్ సీతాధిగమహేతుదర్శనశ్రీమాన్ ॥ ౨౩ ॥ ఏవమితి॥ఏవంసాధ్వీత్యాద్యుక్తరీత్యా పుష్పమార్గంపుష్పయుక్తమార్గం మధ్యమపదలోపీసమాసః ॥ ౨౪ ॥ తామితి॥ వీర దర్శనోపాయమాత్రేణ్ణాతేతాంల బ్ధంసమర్థః ౨౫ ॥ అభిజానామీతి॥ తానీమానిపుష్పాణిమయాదత్తానివైదేహ్యాకేశపాశే పినద్ధానిబద్ధానిఅభిజానామి॥ ౨౬ ॥ మన్యఇతి॥అమ్లానత్వరక్షణాత్సూర్య - అనుత్క్షేపణాత్వాయుః ధారణాత్భూమిశ్చ- రక్షంతీతిభావః ॥ ౨౭ ॥ ఏవమితి॥ మహాబాహుమిత్యనేనబలవత్సహాయత్వం- పురుషర్షభఇత్యనేనస్వతఃపరాక్రమశాలిత్వముక్తం తథాపిధర్మాత్మా - సహసాగిరేరవినాశ రక్షణాత్ ॥ ౨౮ ॥ కచ్చిదితి॥ రామా స్త్రీ ॥ ౨౯ ॥ అదర్శనాదాహక్రుద్ధఇతి ॥ ఏకమర్ధం ॥ ౩౦ ॥ తామితి॥ హేమవర్ణాంహేమప్రతిమాసదృశీం హేమాభాం స్వర్ణతుల్యకాంతిం ॥ ౩౧ ॥ ఏవమితి॥ శంసన్నివప్రతిధ్వనినాకథయన్నివ- స్వపృష్టప్రశ్నానువాదేనానాదరోక్తిరామమన్యతేతిభావః - త

రీక్షంతేస్మతేమృగాః॥❋॥పునశ్చమార్గమిచ్ఛంతీలక్ష్మణేనోపలక్షితాః ॥ ౧౯ ॥ తేషాంవచనసర్వస్వంలక్షయామాసచేంగితమ్॥❋॥ఉవాచలక్ష్మణోజ్యేష్ఠంధీమాన్భ్రాతరమార్తవత్ ॥ ౨౦ ॥ క్వసీతేతిత్వయాపృష్టాయథేమేసహసోత్థితాః॥❋॥దర్శయంతిక్షితించైవదక్షిణాంచదిశంమృగాః । సాధుగచ్ఛావహైదేవదిశమేతాంహినైఋతిమ్॥❋॥యదితస్యాగమఃకశ్చిదార్యావాసాథలక్ష్యతే॥ ౨౨ ॥బాఢమిత్యేవకాకుత్స్థఃప్రస్థితోదక్షిణాందిశమ్॥❋॥లక్ష్మణానుగతశ్శ్రీమాన్వీక్షమాణోవసుంధరామ్॥ ౨౩ ॥ ఏవంసంభాషమాణౌతావన్యోన్యంభ్రాతరావుభౌ॥❋॥వసుంధరాయాంపతితంపుష్పమార్గమపశ్యతామ్॥ ౨౪ ॥తాంపుష్పవృష్టింపతితాందృష్ట్వారామోమహీతలే॥❋॥ఉవాచలక్ష్మణంవీరోదుఃఖితోదుఃఖితంవచః ౨౫ ॥అభిజానామిపుష్పాణితానీమానీహలక్ష్మణ॥❋॥పినద్ధానీహవైదేహ్యామయాదత్తానికాననే ౨౬ ॥మన్యేసూర్యశ్చవాయుశ్చమేదినీచయశస్వినీ॥❋॥అభిరక్షంతిపుష్పాణిప్రకుర్వంతోమమప్రియమ్ ౨౭ ॥ఏవముక్త్వామహాబాహుంలక్ష్మణంపురుషర్షభః॥❋॥ఉవాచరామోధర్మాత్మాగిరింప్రస్రవణాకులమ్॥ ౨౮ ॥కచ్చిత్క్షితిభృతాంనాథదృష్టాసర్వాంగసుందరీ॥❋॥రామారమ్యేవనోద్దేశేమయావిరహితాత్వయా॥ ౨౯ ॥క్రుద్ధోబ్రవీద్గిరింతత్రసింహఃక్షుద్రమృగంయథా॥ ౩౦ ॥తాంహేమవర్ణాంహేమాభాంసీతాందర్శయపర్వత । యావత్సానూనిసర్వాణినతేవిధ్వంసయామ్యహమ్ ॥ ౩౧ ॥ఏవముక్తస్తురామేణపర్వతోమై

థిలీంప్రతి ... (commentary) మైథిలీ యేనమార్గేణయాందిశమన్వపద్యత తస్యాందిశితేనమార్గేణధావంతోనరాధిపంనిరీక్షంతఇత్యన్వయః ॥ ౧౮ ॥ మృగకర్తృకనిరీక్షణేనకిమితఆహ॥యేనేతి॥యేనకారణేనఏతేమృగాః-మార్గందక్షిణాందిశంభూమించదక్షిణదిగ్భూమించనిరీక్షంతేపునశ్చమార్గందక్షిణాందిశంఇచ్ఛంతఃగంతుమిచ్ఛంతః-తేనకారణేనతేమృగాః-లక్ష్మణేనోపలక్షితాఃగృహీతచేష్టార్థాఃఅభవన్నితిశేషః- అయంచోపలక్షితఃచేష్టార్థః-దక్షిణదిశిమారీచభూమావాస్థాపితాసీతేతి-దక్షిణదిగ్ధావనదక్షిణభూనిరీక్షణశబ్దైర్వర్ణ్యతేఇతి॥ ౧౯ ॥మృగచేష్టాగ్రహణేనకింజాతమతఆహ॥ తేషామితి॥వచనసర్వస్వంవచనసారమివఇంగితంచేష్టావిశేషంలక్షయామాస-లక్ష్మణఇతిశేషః- యద్వాతేషాంవచనసర్వస్వంఇంగితం- స్వయంలక్ష్మణోలక్షయామాససజ్ఞాతవాన్ - పశ్చాత్ జ్యేష్ఠభ్రాతరంప్రతి- తేషామింగితంఉవాచేత్యన్వయః ॥ ౨౦ ॥ క్వేతి॥నైఋతీందక్షిణాందిశం॥❋॥యదీతి॥ దక్షిణాశాగమనేన-ఆగమః సీతాప్రాపకఉపాయః-గిహ్నమితియావత్ యదితస్యాః సంభవేత్- అథవా- ఆర్యాసీతావాలక్ష్యేత॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ ఏవమితి॥ పుష్పమార్గం- పుష్పచిహ్నితంమార్గం పుష్పపరంపరాంవా ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥అభిజానామీతి॥అపినద్ధానికేశపాశేబద్ధాని॥ ౨౬ ॥ మన్యఇతి॥అమ్లానత్వేనసూర్యఃఅనపనయనేనవాయుః ధారణేనవసుంధరా ఏవరామప్రియచికీర్షయాఏతేపుష్పాణిరక్షంతీత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ ౨౮ ॥ కచ్చిదితి॥సర్వాంగసుందరీప్రత్యవయవశోభాయుక్తా॥ ౨౯ ॥ తూష్ణీంస్థితంపర్వతంప్రతిక్రుద్ధఆహక్రుద్ధఇతి ॥ ౩౦ ॥ తామితి ॥ హేమాభామిత్యనేనలావణ్యనిర్దేశః- హరిద్రాభాహేమవర్ణసద్భావేపిలావణ్యాభావాదుభయోపాదానం ॥ ౩౧ ॥ ఏవమితి॥ అత్రశంసన్నివేతిప్రతిశబ్దేనకథయన్నివేత్యర్థః॥ ౩౨ ॥ ౩౩ ॥ఇమామితి ॥ ఇమాంపరి

తే:అనాదరోక్త్యా - రాఘవేవిషయే సీతాం నాశయతణిచశ్చేత్యాత్మనేపదం॥ ౩౦॥ తత ఇతి॥ దాశరథిరితి హేతుగర్భం శిలోచ్చయం పర్వతం॥ ఇదమర్ధమేకం॥ ౩౨½॥ ఏమేతి శ్లోకః॥ ౩౩½॥ ఇమామితి॥ ఇయదవిప్రస్తావేన్నరక్షతిమిత్యేవితి భావః॥ ౩౪½॥ ఏవమితి॥ నిష్క్రాంతం ప్రాదుర్భూతం - ఇదం పూర్వమదర్శనాదేవముక్తం - త్రస్తాయాః రావణాత్ భీతాయాః - రామకాంక్షిణ్యాః రామాత్రుం ప్రయాతుముద్యుక్తాయాః - అత ఏవ రాక్షసేనానువృత్తాయాః అనుగతాయాః - అతఏవ ఇతస్తతో ధావంత్యాః పదశేషణ్యనువర్తతే॥ ౩౬½॥ ససమీక్ష్యేతి సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ పరిక్రాంతం పరిక్రమణం పదన్యాసపంక్తియావత్॥ ౩౭॥ పశ్యేతి - కనకబిందవః స్వర్ణశకలాని॥ ౩౮॥ తప్తేతి॥ తప్తస్వర్ణం॥ ౪౦॥ మన్య ఇతి॥ భిత్త్వా విభజ్య॥ ౪౧॥ తస్యేతి॥ తస్యా నిమిత్తం ... దోషనుండపత పరిగ్రహార్థమిత్యర్థః - వివదమానయోః సైమిత్యం ప్రాప్తయోః ధననోవసంభావిత్యాదిసాత్మనేపదం॥ ౪౨॥ ముక్తేతి॥ ముక్తామణిముపం ముక్తావణి ప్రచురం॥ ౪౩॥ తరుణేతి॥ వైదూర్యగులికాచితం వైదూర్యమణిఖచితం॥ ౪౪॥ ఛత్రమితి॥ సమ్యక్ శలాకాశ్లోకాండమిత్యన్వయః॥ ౪౫॥ కాంచనేతి॥ కాంచనమయా ఉరశ్ఛదాః ... రాసభాః పిశాచ॥ ౪౬॥ దీప్తేతి॥ ద్యుతిమత్త్వాదేవదీప్తపావకసంకాశః - సమరేనాయకసూచకో ధ్వజస్స మరధ్వజః - ... సాంగ్రామికః సమరోచితః॥ ౪౭॥ రథేతి॥ రథస్యాక్ష ఆధారదండః - తన్మాత్రాః తద్వద్దీర్ఘాః ప్రమాణాః - ప్రమాణే మాత్రచ్ విశిఖాః విగతశిఖాః ముండాగ్రా ఇత్యర్థః - ... అభిహతాః భగ్నాః - ప్రకీర్ణాః ఇతస్తతో విప్రకీర్ణాః॥ ౪౮॥ రావణాపీతి॥ శరా

ధిలీం ప్ర॥ శంసన్నివ తత స్తాం నాశయత రాఘవే॥ ౩౧॥ తతో దాశరథీ రామ ఉవాచ చ శిలోచ్చయమ్॥ ౩౨½॥ మమ బాణాగ్నినిర్దగ్ధో భస్మీభూతో భవిష్యసి॥ ❀॥ అసేవ్య స్సతతం చైవ నిస్తృణద్రుమపల్లవః॥ ౩౩½॥ ఇమాం వా సరితం చాద్య శోషయిష్యామి లక్ష్మణ॥ ❀॥ యది నాఖ్యాతి మే సీతా మద్య చంద్రనిభాననామ్॥ ౩౪½॥ ఏవం స రుషితో రామో దిధక్షన్నివ చక్షుషా॥ ❀॥ దదర్శ భూమౌ నిష్క్రాంతం రాక్షసస్య పదం మహత్। త్రస్తాయా రామకాంక్షిణ్యాః ప్రధావంత్యా ఇత స్తతః॥ ❀॥ రాక్షసేనానువృత్తాయా మైథిల్యాశ్చ పదాన్యథ॥ ౩౬½॥ స సమీక్ష్య పరిక్రాంతం సీతాయా రాక్షసస్య చ॥ ❀॥ భగ్నం ధనుశ్చ తూణీ చ వికీర్ణం బహుధా రథమ్। సంభ్రాంతహృదయో రామ శ్శశంస భ్రాతరం ప్రియమ్॥ ౩౭॥ పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యా శ్శీర్ణాః కనకబిందవః। భూషణానాం హి సౌమిత్రే మాల్యాని వివిధాని చ॥ ౩౮॥ తప్తబిందునికాశైశ్చ చిత్రైః క్షతజబిందుభిః। ఆవృతం పశ్య సౌమిత్రే సర్వతో ధరణీతలమ్॥ ౪౦॥ మన్యే లక్ష్మణ వైదేహీ రాక్షసైః కామరూపిభిః। భిత్త్వా భిత్త్వా విభక్తా వా భక్షితా వా భవిష్యతి॥ ౪౧॥ తస్యా నిమిత్తం వైదేహ్యా ద్వయో ర్వివదమానయోః। బభూవ యుద్ధం సౌమిత్రే ఘోరం రాక్షసయో రిహ॥ ౪౨॥ ముక్తామణిమయం చేదం తపనీయవిభూషితమ్। ధరణ్యాం పతితం సౌమ్య కస్య భగ్నం మహద్ధనుః॥ ౪౩॥ తరుణాదిత్యసంకాశం వైడూర్యగులికాచితమ్। విశీర్ణం పతితం భూమౌ కవచం కస్య కాంచనమ్॥ ౪౪॥ ఛత్రం శతశలాకం చ దివ్యమాల్యోపశోభితమ్। భగ్నదండమిదం కస్య భూమౌ సౌమ్య నిపాతితమ్॥ ౪౫॥ కాంచనోరశ్ఛదా శ్చేమే పిశాచవదనాః ఖరాః। భీమరూపా మహాకాయాః కస్య వా నిహతా రణే॥ ౪౬॥ దీప్తపావకసంకాశో ద్యుతిమాన్ సమరధ్వజః। అపవిద్ధశ్చ భగ్నశ్చ కస్య సాంగ్రామికో రథః॥ ౪౭॥ రథాక్షమాత్రా విశిఖా స్తపనీయవిభూషణాః। కస్యేమేఽభిహతా బాణాః ప్రకీర్ణా ఘోరకర్మణః॥ ౪౮॥ ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

శ-గోదావరీం॥ ౩౪½॥ ఏవమితి॥ దిధక్షన్నివ - సర్వం జగదితి శేషః - ... ప్రవృత్తవిశేషః - మహదత్యాయతవిస్తృతమిత్యర్థః॥ పదం చ రణన్యాసస్థానం దదర్శేత్యన్వయః॥ ౩౬½॥ స ఇతి॥ రాక్షసస్య సీతాయాశ్చ - పరిక్రాంతం ప్రవృత్తం పదం సమీక్ష్య - భ్రాతరం శశంసేత్యన్వయః॥ ౩౭½॥ పశ్యేతి॥ కనకబిందవః కనకస్య భూషణస్య సంబంధినో బిందవః శకలాని॥ ౩౮॥ తప్తేతి॥ తప్తబిందునికాశైః తప్తస్వర్ణబిందుతుల్యైః॥ ౪౦॥ ౪౧॥ తస్యా ఇతి॥ తస్యా నిమిత్తం తస్యా ఆహరణార్థమిత్యర్థః॥ ౪౨॥ ౪౩॥ తరుణేతి॥ వైడూర్యగులికాచితం - వైడూర్యమణిభిరలంకృతమిత్యర్థః॥ ౪౪॥ ౪౫॥ కాంచనేతి॥ కాంచనోరశ్ఛదాః కాంచనమయతనుత్రాణవంతః॥ ౪౬॥ దీప్తేతి॥ ధ్వజః అపవిద్ధః ధ్వస్తః - రథో భగ్న ఇత్యన్వయః॥ ౪౭॥ రథాక్షమాత్రా ఇతి॥ విశిఖాః ముండాగ్రాః - ఖండితాగ్రా ఇతి యావత్ అపహతా ధ్వస్తాః రథాక్షమాత్రాః చతుశ్శతాంగుళపరిమితాః తదుక్తం శిల్పశాస్త్రే ❀ అష్టాశీతిశతమీషా ద్వియుగమక్షశ్చతుశ్శతమితి॥ ౪౮॥ శరావరాపీతి॥

నా ... ఇతి శరావరా - ప్రతోదం తోత్త్రం - అభీశవో రశ్మయః - అభీశుః ప్రగ్రహో రశ్మావితి శాశ్వతః ॥ ౪౯ ॥ కస్యేతి ॥ ఉష్ణీషః శిరోవేష్టనమ్ ॥ ౫౦ ॥ పదవీతి ॥ ఏషా పదవీ మార్గః పురుషస్య ... [illegible] ... ఇతి ॥ ఇదమర్థపంచకమ్ ॥ ౫౨ ॥ [illegible] ... లోకానాం కర్తారమపి ... కరుణవేదినం ... సర్వభూతాని అజ్ఞానాదవమన్యేరన్ ... ॥ ౫౪ ॥ [illegible] ... లోకహితే యుక్తం ... దాంతం ... ॥ ౫౫ ॥ మామితి ॥ గుణః కారుణ్యాదిః మాం ప్రాప్య - దోషస్సంవృత్తః ... [illegible] ... ॥ ౫౬ ॥ సంహృత్యైవేతి ॥ ... శశిజ్యోత్స్నాం ... సూర్య ఇవోదితః ... గుణాన్ మృదుత్వాదీన్ ... తేజ ఏవ ప్రకాశ్యతే ॥ ౫౭ ॥ దేవవిషయకోపస్య ... సంబంధిష్వపి ప్రవర్తతాం ఇత్యాహ - నైవేతి - ॥ ౫౮ ॥ మమేతి ॥ అస్త్రాణి ...

శరాశ్చ రౌద్రైః ప్రాణఘ్నైర్ధ్వస్తాః పశ్య చ లక్ష్మణ । ప్రతోదాభీశుహస్తో హి కస్యాయం సారథిర్హతః ॥ ౪౯ ॥
కస్యేమౌ పురుషవ్యాఘ్ర శయాతే నిహతౌ యుధి । చామరగ్రాహిణౌ సౌమ్య సౌవర్ణమణిభూషితౌ ॥ ౫౦ ॥
పదవీ పురుషస్యైషా వ్యక్తం కస్యాపి రక్షసః । వైరం శతగుణం పశ్య మమేదం జీవితాంతకమ్ ॥ ౫౧ ॥
సుఘోరహృదయైస్సౌమ్య రాక్షసైః కామరూపిభిః । హృతా మృతా వా సీతా సా భక్షితా వా తపస్వినీ ॥ ౫౨ ॥
న ధర్మస్త్రాయతే సీతాం హ్రియమాణాం మహావనే । భక్షితాయాం హి వైదేహ్యాం హృతాయామపి లక్ష్మణ ॥
కే హి లోకే ప్రియం కర్తుం శక్తాస్సౌమ్య మమేశ్వరాః । ౫౩ ॥ కర్తారమపి లోకానాం
శూరం కరుణవేదినమ్ ॥ అజ్ఞానాదవమన్యేరన్ సర్వభూతాని లక్ష్మణ ॥ ౫౪ ॥ మృదుం లోకహితే యుక్తం
దాంతం కరుణవేదినమ్ ॥ నిర్వీర్య ఇతి మన్యంతే నూనం మాం త్రిదశేశ్వరాః ॥ ౫౫ ॥ మాం ప్రాప్య హి గుణో
దోషస్సంవృత్తః పశ్య లక్ష్మణ ॥ అద్యైవ సర్వభూతానాం రక్షసామభవాయ చ ॥ ౫౬ ॥ సంహృత్యైవ
శశిజ్యోత్స్నాం మహాన్ సూర్య ఇవోదితః ॥ సంహృత్యైవ గుణాన్ సర్వాన్ మమ తేజః ప్రకాశ్యతే ॥ ౫౭ ॥
నైవ యక్షా న గంధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః ॥ కిన్నరా వా మనుష్యా వా సుఖం ప్రాప్స్యంతి లక్ష్మణ
॥ ౫౮ ॥ మమాస్త్రబాణసంపూర్ణమాకాశం పశ్య లక్ష్మణ ॥ నిస్సంపాతం కరిష్యామి హ్యద్య త్రైలోక్య-

[illegible] ... ప్రతోద తోత్త్రం ... ॥ ౪౯ ॥ ౫౦ ॥ ... ॥ ౫౧ ॥ వైరహేతుమాహ ॥ సుఘోరహృదయైరితి ... ॥ ౫౨ ॥ ... ॥ ౫౩ ॥ [illegible] ... ॥ ౫౪ ॥ మామితి ॥ [illegible] ... ॥ ౫౬ ॥ ... ॥ ౫౭ ॥ ... ॥ ౫౮ ॥ ... ॥ ౫౯ ॥ ... ॥ ౫౯ ॥ నిస్సంపాతం ... ॥ ౫౯ ॥ ... త్రైలోక్యం ... విప్రణష్టానలజ్వాలమరుద్భాస్కర ...

దినిశ్చర్య - ఉత్తరవయస్యనియ - త్రైలోక్యచారిణాం నిస్సంశయం వదంతా ప్రకారతాశ్చ సంచారం॥౫౯॥ సన్నిరుద్ధేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ సన్నిరుద్ధః గ్రహగణం గ్రహగణసంచారః యస్య - ఆవారితః ఆచ్ఛాదితః - విప్రణష్టానలమరుత్ సన్ అస్తాస్త్రాతం - భాస్కరద్యుతిసంవృతం సంవృతభాస్కరద్యుతి - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - కాలసాధ్యో ధర్మః కాలధర్మః - నాశః తేన కాలధర్మణా - అనిజాపనం॥ ౬౨॥ నతామితి॥ తస్మాదస్మిన్ముహూర్తే ఇత్యుపస్కార్యం కుశలినీం క్షేమయుక్తాం - అక్షతామిత్యర్థః॥ ౬౩॥ నాకాశమితి॥ గుణో మౌర్వీ॥ ౬౪॥ అర్దితమితి॥ అర్దితం హింసితం - సమాకులం సమ్యగ్వ్యగ్రం - అమర్యాదం త్యక్తస్వస్వప్రకృత్యవస్థానం॥ ౬౫॥ ఆకర్ణేతి॥ దురావరైః దుర్వారైః - జీవలోకం బ్రహ్మాండం॥ ౬౬॥ మమేతి॥ రోషప్రయుక్తానాం రోషసంప్రయుక్తానాం మమేతి శేషః - అతిదూరాతిగామినాం అతిదూరపాతినాం॥ ౬౭॥ నైవేతి॥ న భవిష్యంతి॥ నశిష్యంతీత్యర్థః - పూర్వం దుఃఖప్రాప్తదేవాః క్వా॥ ౬౮॥ దేవేతి॥ బహుధా శకలీకృతా నశ్యన్త్యయం॥ ౬౯॥ నిమర్యాదానితి॥ నిర్మర్యాదాన్ స్వస్వవ్యవస్థారహితాన్ న దాస్యంతి న దాస్యంతి యది ॥ ౭౦॥ హృతాం మృతాం వేత్యుచితమాహ తథారూపామితి ॥ జగత్సర్వం సర్వం జనమిత్యర్థః - అన్యథా త్రైలోక్యమిత్యనేన పునరుక్తం సచరాచరమిత్యనువాదః ॥ ౭౧॥ ఇత్యుక్త్వేతి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ నిష్పీడ్య దృఢముష్టినా సంగృహ్య॥ ౭౩॥ యథేత్యాదిసార్ధశ్లోకః॥ విధిః అదృష్టం జరాదయో యథా న ప్రతిహన్యంతే తథాహం న నివార్యః - అన్యే యథాశబ్దాః సాహచర్యాత్ - యద్వా - బహువచనమవివక్షితం - ప్రతిహన్యత ఇతి ప్రత్యేకమన్వయః॥ ౭౪॥ పురేతి॥ పురేవ మే చారుదతీం మాయామృగప్రతిగమనాత్ పూర్వం కాంతస్మితాం ప్రతి ఇమం మృగం గృహీత్వా మహ్యం దేహీతి యాచమానయా తస్మితం కృతవతీ తేన సహైవ న దాస్యంతి చేత్ - అనిందితాం - తామలబ్ధ్వా జగదుపసంహారం కరిష్యామి చేదపి - ఇదం నిందితమితి నకేపి వక్ష్యంతీతి భావః - వక్ష్యతేహ - యది రాముష్య ముద్రాంతాం మేదినీం పరివర్తయేత్ - అస్యా హేతోర్విశాలాక్ష్యా యుక్తమిత్యేవ మే మతిరితి సర్వజ్ఞేనానుమతా॥ చారుదతీమిత్యత్ర

చారిణామ్॥౫౯॥ సన్నిరుద్ధగ్రహగణమావారితనిశాకరమ్॥❀॥ విప్రణష్టానలజలమరుద్భాస్కరసంవృతమ్। వినిర్మథితశైలాగ్రం శుష్యమాణజలాశయమ్॥❀॥ ధ్వస్తద్రుమలతాగుల్మం విప్రణాశితసాగరమ్। త్రైలోక్యం తు కరిష్యామి సంయుక్తం కాలకర్మణా ॥ ౬౨॥ న తాం కుశలినీం సీతాం ప్రదాస్యంతి మమేశ్వరాః। అస్మిన్ముహూర్తే సౌమిత్రే మమ ద్రక్ష్యంతి విక్రమమ్॥౬౩॥ నాకాశముత్పతిష్యంతి సర్వభూతాని లక్ష్మణ। మమ చాపగుణోన్ముక్తైర్బాణజాలైర్నిరంతరమ్॥౬౪॥ అర్దితం మమ నారాచైర్ధ్వస్తభ్రాంతమృగద్విజమ్। సమాకులమమర్యాదం జగత్పశ్యాద్య లక్ష్మణ॥౬౫॥ ఆకర్ణపూర్ణైరిషుభిర్జీవలోకం దురావరైః। కరిష్యే మైథిలీహేతోరపిశాచమరాక్షసమ్॥౬౬॥ మమ రోషప్రయుక్తానాం సాయకానాం బలం సురాః। ద్రక్ష్యంత్యద్య విముక్తానామతిదూరాతిగామినామ్॥ ౬౭ ॥ నైవ దేవా న దైతేయా న పిశాచా న రాక్షసాః। భవిష్యంతి మమ క్రోధాత్త్రైలోక్యే విప్రణాశితే॥౬౮॥ దేవదానవయక్షాణాం లోకా యే రక్షసామపి। బహుధా న భవిష్యంతి బాణౌఘైః శకలీకృతాః ॥ ౬౯ ॥ నిర్మర్యాదానిమాంల్లోకాన్కరిష్యామ్యద్య సాయకైః। హృతాం మృతాం వా సౌమిత్రే న దాస్యంతి మమేశ్వరాః॥౭౦॥ తథారూపాం హి వైదేహీం న దాస్యంతి యది ప్రియామ్। నాశయామి జగత్సర్వం త్రైలోక్యం సచరాచరమ్॥ ౭౧ ॥ ఇత్యుక్త్వా రోషతామ్రాక్షో రామో నిష్పీడ్య కార్ముకమ్। శరమాదాయ సందీప్తం ఘోరమాశీవిషోపమమ్॥❀॥ సంధాయ ధనుషి శ్రీమాన్రామః పరపురంజయః। యుగాంతాగ్నిరివ క్రుద్ధ ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥ ౭౩ ॥ యథా జరా యథా మృత్యుర్యథా కాలో యథా విధిః। నిత్యం న ప్రతిహన్యంతే సర్వభూతేషు లక్ష్మణ॥❀॥ తథాహం క్రోధసంయుక్తో న నివార్యోఽస్మి సర్వథా ॥౭౪॥ పురేవ మే చారుదతీమనిందితాం దిశంతి సీతాం యది

హాసనంయుతం - విప్రణష్టాః అనలజలమరుతో యస్మిన్ తత్తథా భాస్కరసంవృతం భాస్కరస్య సంవృతం సంవరణం యస్మిన్ తత్ లీనభాస్కరమిత్యర్థః విప్రణష్టాఖిలమహాద్భాస్కరద్యుతీత్యపి పాఠః - తస్యాయమర్థః - విప్రణష్టాః అఖిలమహాంతః భాస్కరస్య చ ద్యుతయో యస్మిన్ తత్ - అత ఏవ సంవృతం - తమసేతి శేషః - కాలకర్మణా వినాశేన సంయుక్తం కరిష్యామీత్యన్వయః ॥ ౬౨॥ నతామిత్యత్ర యదిశబ్దో అధ్యాహార్యః॥ ౬౩॥ నేతి॥ నిరంతరం నిరంధ్రం - ఆకాశే నోత్పతిష్యంతీత్యన్వయః॥౬౪॥౬౫॥౬౬॥౬౭॥ నైవేతి॥ న భవిష్యంతీత్యర్థః॥౬౮॥౬౯॥ నిమర్యాదానితి॥ న దాస్యంతీత్యత్ర యదీత్యధ్యాహార్యం॥ ౭౦॥౭౧॥ ఇతీతి॥ నిష్పీడ్య దృఢముష్టినా సంగృహ్య॥ ౭౨॥ ౭౩॥ యథేతి॥

ఛందసీతిసూత్రే ణ దంలశబ్దస్య దత్రా దేశః - అగ్రాంతేతి సూత్రస్థ చకారేణ వా దత్రాదేశః - సీతాం అయోనిజతయా మత్తోప్యతిశయితా మైథిలీం విరశ్రేష్ఠ నరవశ్రవణీపుత్రీత్యేనమస్య దృశం - నదేవేత్యాది - సర్వ లోకస్య సంభూతమరణమేవ కరిష్యామీతి భావః - పరివర్తయామి నాశయామి అన్యథాకరిష్యామీతి వా - అస్మిన్ సర్గే సార్ధ పంచ షష్టిశ్లోకాః ॥ ౭౫ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః

ఏవం ఉగ్రమ సంహార క్రోధకలుషం రామం లక్ష్మణస్సాంత్వయతి పంచషష్టితమే - తప్యమానమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ తప్యమానం తప్యలం - లోకానామభవే యుక్తం జగదుపసంహారవాచ సంవర్తకాగ్నిం - పూర్వ ఇత్యుచ్యతే - రామం దృష్ట్వా రామమబ్రవీదితి క్రియా భేదాన్న పునరుక్తిదోషః - అభావే నాశే యుక్తం ఉద్యుక్తం సంవర్తకం సంహారకం - అదృష్టపూర్వమితి క్రోధనక్రియావిశేషణం - పరిశుష్యతా లోకవినాశభయేనేతి భావః ॥ ౩ ॥ పురేతి ॥ క్రోధవశమాపన్నస్సన్ - ప్రకృతిం మృదుత్వాదిని జస్వభావం - న హాతుమర్హసి ॥ ౪ ॥ చంద్ర ఇతి ॥ లక్ష్మ్యాదికమేకైకస్య ప్రతినియతం త్వయి తు ఏతత్సర్వం చ యశశ్చ ప్రతినియతమిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ మమ దారాంతర్యామైవైతాదృశేడశా జాతా అథన ఎయదిక్రోధోనస్యాత్ కో వా మమ విశ్రస్యేత్ - కథం చ సీత ప్రాప్తిరిత్యాశంక్యాహ ఏకస్యేతి ॥ అద్య త్రయమేకాన్వయం ॥ అయం భావః - ఏకాపరాధో దృశ్యతే - ఏకస్యైవ పదం ప్రతీయతే తస్య ఏకస్యైవ అపరాధ ఇతి నిశ్చీయతే - ఏకస్య చాపరాధేన సర్వాన్ హంతుం నార్హసి - తర్హి కో వా అపరాధీత్యత్రాహ - నన్విత్ ॥ కేన త్రిత పదం కస్య ప్రయోజనస్య హేతోః షష్ఠీ హేతు ప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ - ప్రకృతాదన్యస్మాత్ వా నిమిత్తాదితి న జానామి - తచ్చింతనీయమిత్యర్థః - సపరిచ్ఛదః సపరికరః ॥ ౬ ॥ ఖురేతి ॥ అశ్వానాం ఖురైః రథనేమిభిః రథాంగైశ్చ క్షతః - నివృత్తసంగ్రామః దృశ్యత ఇతి శేషః ॥ ౭ ॥ ఏకస్యేతి ॥ విమర్దః సంప్రహారః - తత్ర హేతుమాహ నహీతి - వృత్తం సంక్రాంతం ॥ ౮ ॥ వక్తవ్యముక్త్వా ప్రకృతమాహ నైకస్యేతి ॥ యుక్తదండాః అపరాధానుగుణదండప్రవర్తకాః - విశ్వసనీయా ఇత్యాహ సదేతి - శరణ్యః శరణార్హః - పరమా గతిః పరమప్రాప్యః - దేవాదిభిః అపరాధో నేత్యాహ

నాద్య మైథిలీమ్ । స దేవగంధర్వమనుష్యపన్నగం జగత్సశైలం పరివర్తయామ్యహమ్ ॥ ౭౫ ॥

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః

తప్యమానం తథా రామం సీతాహరణకర్శితమ్ । లోకానామభవే యుక్తం సాంవర్తకమివానలమ్ ॥ ౧ ॥ వీక్షమాణం ధనుస్సజ్యం నిశ్శ్వసంతం పునః పునః । దగ్ధుకామం జగత్సర్వం యుగాంతే తు యథా హరమ్ ॥ ౨ ॥ అదృష్టపూర్వం సంక్రుద్ధం దృష్ట్వా రామం తు లక్ష్మణః । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా ॥ ౩ ॥ పురా భూత్వా మృదుర్దాంతస్సర్వభూతహితే రతః । న క్రోధవశమాపన్నః ప్రకృతిం హాతుమర్హసి ॥ ౪ ॥ చంద్రే లక్ష్మీః ప్రభా సూర్యే గతిర్వాయౌ భువి క్షమా । ఏతచ్చ నియతం సర్వం త్వయి చానుత్తమం యశః ॥ ౫ ॥ ఏకస్య నాపరాధేన లోకాన్ హంతుం త్వమర్హసి । న తు జానామి కస్యాయం భగ్నస్సాంగ్రామికో రథః ॥ ౬ ॥ కేన వా కస్య వా హేతోస్సాయుధస్సపరిచ్ఛదః ॥ ౭ ॥ ఖురనేమిక్షతశ్చాయం సిక్తో రుధిరబిందుభిః ॥ ౮ ॥ దేశో నివృత్తసంగ్రామస్సుఘోరః పార్థివాత్మజ ॥ ౯ ॥ ఏకస్య తు విమర్దోఽయం న ద్వయోర్వదతాం వర ॥ ౧౦ ॥ న హి వృత్తం హి పశ్యామి బలస్య మహతః పదమ్ ॥ ౧౧ ॥ నైకస్య తు కృతే లోకాన్ వినాశయితుమర్హసి ॥ ౧౨ ॥ యుక్తదండా హి మృదవః ప్రశాంతా వసుధాధిపాః । సదా త్వం సర్వభూతానాం

శరణ్యః పరమా గతిః ॥ ౧౩ ॥ పురేతి ॥ పరివర్తయామి నాశయామి ॥ ౭౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుష్షష్టితమస్సర్గః

తప్యమానమిత్యాది ॥ తప్యమానం తం రామం దృష్ట్వా - రామమబ్రవీదితి రామమిత్యన్యయస్య సంబంధః - అభవే నాశే యుక్తం ఉద్యుక్తం సాంవర్తకం ప్రళయకాలీనం - ముఖేన పరిశుష్యతా లోకవినాశభయేనేతి భావః ॥ ౩ ॥ ౪ ॥ చంద్ర ఇతి ॥ లక్ష్మ్యాదికమేకైకస్య ప్రతినియతం త్వయి ఏతత్సర్వం యశశ్చ ప్రతినియతమిత్యర్థః ॥ ౫ ॥ అస్తు ప్రకృతే మాయాతత ఆహ ॥ ఏకస్యేతి ॥ నన్వేకస్యాపరాధ ఇతి కథం జ్ఞాయతే అత ఆహ ॥ నన్వితి ॥ న జానామ్యేవేత్యర్థః యద్యప్యేక ఇతి విశేషతో న జానామి - తథాపి భగ్నో రథస్త్వేక ఇతి కృత్వా - అయమేకస్యాపరాధీ - జానామీతి భావః ॥ ౬ ॥ ఖురేతి ॥ ... నివృత్తసంగ్రామః నిష్పన్నసంగ్రామో దేశో దృశ్యత ఇతి శేషః అతః ॥ ౭ ॥ ఏకస్యేతి ॥ ఏకస్య రథినస్సారథిశేషః ... మహతః బలస్య సైన్యస్య పదం స్థానం న పశ్యామీత్యర్థః ॥ ౮ ॥ ఉపసంహరతి ॥ నైకస్యేతి ॥ ఏకస్య కృతే ... యుక్తదండాః యథాపరాధం దండాః

కొన్వితి॥౧౦౺॥ సరితఇతి ॥ దీక్షితస్యఉపక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య - సాధవఃఋత్విజః ॥౧౧౺॥ యేనేతి ॥ పరమర్షిభిఃవిశ్వామిత్రాదిభిః ॥ ౧౨౺॥ సముద్రమితి ॥ విచేష్యామఃఅన్వేషిష్యామః ॥౧౩౺॥ దేవేతిస్పష్టం ॥౧౪౺॥ నచేదితి ॥ ప్రాప్తకాలం-ప్రాప్తోయస్మిన్ కాలోయస్మిన్ తత్కర్మణితత్తథా ॥౧౫౺॥ శీలేనేతి ॥ సముత్సాదయ - వినాశితకార్యమితిశేషః సముత్సాదయేతిపాఠే లోకానితిశేషః - ఏవంలక్ష్మణప్రసాదేనరామకోపశాంతిప్రవంచనాద్రావణారాధితత్వపక్షపాతిరుద్రనంకల్పప్రామకోపోభగ్న ఇతివదన్మూర్ఖాణామితిగమ్యతే॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే పంచషష్టితమస్సర్గః ॥

ఏవంలక్ష్మణో రామమాశ్వాస్య పునరవ్యశక్త్యాశ్వాసయతి షట్షష్టితమే తంతథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ పరిద్యూనం పరిదేవనం ప్రాప్తం - పరిశోచంతమిత్యర్థః - ఆశ్వాస్య సనాసికేచేష్టితే దివావిజిగీషయాయామితి స్థానత్వం - అచేతనంఅస్వస్థచిత్తం సంబోధయామాసజ్ఞాపయామాస - అభిపీడయన్ ఉపసంగృహ్ణన్ ॥౨॥ మహతేతి ॥ మహతా తపసా కామ్యక్లేశేన ప్రతోపవాసాదినా మహతా చాపికర్మణా అశ్వమేధపుత్రకామేష్టిప్రభృతికర్మణా - రాజ్ఞాదశరథేన - రాజా లోకస్యరంజనాత్ - అసనమంత్రప్రవృత్తియా లోపాభావేనాదికారిణౌకృతిత్వముచ్యతే - అమృతమివ తద్వత్ భోగ్యత్వంయత్నసాధ్యత్వంచోచ్యతే - అమరైః - అనేకసురకృత్యయత్నేపికేవల కృతఇతిగమ్యతే ॥౩॥ తవేతి ॥ ఏవకారేణఇంద్రవృత్తి - తవైవగుణైర్బద్ధఃత్వదధీనకపరవశః మహీపతిః రాజా నహుషాదిమాత్రోఽరాజా - దేవత్వమాపన్నః - తత్రకిం ప్రమాణం భరతశ్రావితశ్లోకాదిత్యర్థః పంచమ్యర్థేషష్ఠీ తథైవమయోక్తమితిశేషః ॥౪॥ యదీతి ॥ కాకుత్స్థేత్యనేనా ప్రాకృతత్వం మహాసత్త్వంచ - దుఃఖంసహిష్యతీతిసహిష్యతే ॥౫॥ దుఃఖిఇతి॥ధక్ష్యతేధక్ష్యతి॥౬॥ ప్రసంగాద్ద్వికారా

నాంశరణ్యఃపరమాగతిః । ॥ కోను దారప్రణాశం తే సాధు మన్యేత రాఘవ ॥౧౦౺॥ సరితస్సాగరాశ్శైలా దేవగంధర్వదానవాః ॥ నాలం తే విప్రియంకర్తుం దీక్షితస్యేవ సాధవః ॥౧౧౺॥ యేన రాజన్ హృతా సీతా తమన్వేషితుమర్హసి ॥ మద్ద్వితీయో ధనుష్పాణిస్సహాయైః పరమర్షిభిః ॥౧౨౺॥ సముద్రంచ విచేష్యామః పర్వతాంశ్చ వనానిచ ॥ గుహాశ్చ వివిధా ఘోరా నదీః పద్మవనానిచ ॥౧౩౺॥ దేవగంధర్వలోకాంశ్చ విచేష్యామస్సమాహితాః ॥ యావన్నాధిగమిష్యామస్తవ భార్యాపహారిణమ్ ॥౧౪౺॥ న చేత్సామ్నా ప్రదాస్యంతి పత్నీం తే త్రిదశేశ్వరాః ॥ కోసలేంద్ర తతః పశ్చాత్ప్రాప్తకాలం కరిష్యసి ॥౧౫౺॥ శీలేన సామ్నా వినయేన సీతాం నయేన న ప్రాప్స్యసి చేన్నరేంద్ర । తతస్సముత్సాదయ హేమపుంఖైర్మహేంద్రవజ్రప్రతిమైశ్శరౌఘైః ॥౧౬౺॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే పంచషష్టితమస్సర్గః ॥

తంతథా శోకసంతప్తం విలపంతమనాథవత్ । మోహేన మహతాఽఽవిష్టం పరిద్యూనమచేతనమ్ ॥ ॥ తతస్సౌమిత్రిరాశ్వాస్య ముహూర్తాదివ లక్ష్మణః । రామం సంబోధయామాస చరణౌ చాభిపీడయన్ ॥౨॥ మహతా తపసా రామ మహతా చాపి కర్మణా । రాజ్ఞా దశరథేనాసి లబ్ధోఽమృతమివామరైః ॥౩॥ తవ చైవ గుణైర్బద్ధస్త్వద్వియోగాన్మహీపతిః । రాజా దేవత్వమాపన్నో భరతస్య యథా శ్రుతమ్ ॥౪॥ యది దుఃఖమిదం ప్రాప్తం కాకుత్స్థ న సహిష్యసే । ప్రాకృతశ్చాల్పసత్త్వశ్చ ఇతరః కస్సహిష్యతి ॥౫॥ దుఃఖితో హి భవాన్ లోకాంస్తేజసా యది ధక్ష్యతే । ఆర్తాః ప్రజా నరవ్యాఘ్ర క్వ ను యాస్యంతి నిర్వృతిమ్ ॥౬॥ లోక

స్యదండకారిణా ॥౧౦౺॥ సరితఇతి ॥ తేతవనాలంనసమర్థాః - దీక్షితస్య ప్రక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య సాధవఃజ్ఞానసంపన్నాఃఋత్విజః - విప్రియంశాపాద్యపచారంకర్తుం నసమర్థాః ॥౧౧౺॥ మద్ద్వితీయ ఇతి ॥ పరమర్షిభిః విశ్వామిత్రాదిభిః ॥ ౧౨౺॥ ౧౩౺॥ ౧౪౺॥ కోసలేంద్రేతి ॥ ప్రాప్తకాలం - ప్రాప్తః కాలోయస్మిన్ కర్మణితత్తథా ॥ ౧౫౺॥ ౧౬౺॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచషష్టితమస్సర్గః ॥

తమిత్యాది ॥ పరిద్యూనం పరిదేవనం ప్రాప్తం శోచంతమిత్యర్థః ॥ ॥ దివావిజిగీషాయామితిస్థానత్వం - ఆశ్వాస్య నాసికేచేష్టితే - పరిద్యూనంక్షీణం - అచేతనమస్వస్థచిత్తం ॥ ౨౺॥ మహతేతి ॥ తపసా పుత్రకామనయాకృతేన తపసా కర్మణా పుత్రకామేష్ట్యాదిరూపేణేత్యర్థః ॥ ౩॥ ౪॥ తవేతి ॥ గుణైర్బద్ధః - భరతస్య యథాశ్రుతం - ముఖాదితిశేషః యథా యథావత్ శ్రుతమిత్యన్వయః ॥ ౪॥ ౫॥ ౬॥ అస్య ... లోకఇతి ॥ ఏషదుఃఖసంబంధః లోకస్వభావః లోకస్యజనస్యస్వభావః - స ... అనయంస్వర్గాద్భ్రంశరూపదుఃఖమిత్యర్థః - నహుషస్య శత ప్రాప్తవానిత్యర్థః

యథార్థానర్థావస్థే మహాంతోపి ప్రాప్నువంతీతి దృష్టాంతముఖేన ప్రతిపాదయితుమాహ లోకస్వభావ ఇత్యాదినా ॥ ఏవం తత్స్వభావ ఇతి యథార్థానర్థావస్థే మహాంతోపి ప్రాప్నువంతీతి దృష్టాంతముఖేన ... అనయః - అనయమూలం దుఃఖమిత్యర్థః - తమః అజ్ఞానం సమస్పృశత్ అస్పృశత్ - సహస్రవర్షకాలోపరి ... ఇతి హానితమితి పురాణప్రసిద్ధిః - నహుషాత్మజ ఇత్యనేన నహుషో నీతిశబ్దితి వ్యజ్యతే - నచ సప్తర్షిభిర్వాహ్యమానః ... సర్వసహే చేత్యుక్తవాన్ సర్పోభవేత్యగస్త్యశప్తశ్చిరంతత్రాభూదిత్యర్థః ॥ ౭ ॥ మహర్షిరితి ॥ అహ్నా పుత్రశతం హతం - విశ్వామిత్రప్రేషితేన ... శతనాశదుఃఖమనుభూతమితి భావః ॥ ౮ ॥ యా చేతి ॥ మాతా సర్వోత్పాదానత్వాత్ - దేవీ దేవస్య విష్ణోః పత్నీ - అతఏవ లోకనమస్కృతా - సత్యసంశ్రవేతి త్వయైవహి పూర్వం మహ్యమేవముపదిష్టమితి భావః ॥ ౯ ॥ యావితి ॥ ధర్మాదమర్మప్రవర్తకౌ - సర్వధర్మసాక్షిత్వాత్ - నేత్రౌ నేతారౌ - కాలపరిచ్ఛేదాదిముఖేన జగతః ప్రవర్తకౌ - నేత్రే నేతృభేద్యానీతి విశ్వః ॥ వేదేషామర్థప్రకాశకత్వేన నేత్రభూతౌ వా - లింగవ్యత్యయశ్ఛాందసః - యత్ర యయోః సర్వం జగత్ ప్రతిష్ఠితం యదధీనస్వరూపస్థితికం - సూర్యస్య వర్షహేతుత్వాత్ చంద్రస్యౌషధిహేతుత్వాచ్చేతి భావః - ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిస్తతోన్నమోషధిజాయత ఇతి వచనాత్ ॥ గ్రహణం రాహుకేతుభ్యాం గ్రాసనం ॥ ౧౦ ॥ కింబహునా సంగ్రహేణోచ్యత ఇత్యాహ సుమహాంతీతి ॥ సుమహాంతి భూతాని మహాంతి భూతాని పృథివ్యాదీని సృష్టిభూతాని ... సర్వభూతాదిదేహినః సర్వభూతానిచ దైవస్య ... దైవస్య పరమాత్మనః - పంచమ్యర్థే షష్ఠీ - న ప్రముంచంతి సర్వే పితత్సంకల్పం నాతిక్రామంతీత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ శక్రాదిష్వపీతి ॥ నయానయౌ తన్మూలసుఖదుఃఖే - అతో న త్వం శోచితుమర్హసీత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ నష్టాయామితి ॥ నార్హసే నార్హసి ॥ ౧౩ ॥ త్వద్విధా ఇతి ॥ సత్యదర్శినః యథార్థదర్శినః - కృచ్ఛ్రేషు దుఃఖేషు అనిర్విణ్ణం అవినాశిదర్శనం జ్ఞానం యేషాం తే ॥ ౧౪ ॥ తత్త్వత ఇతి ॥ తత్త్వతో బుద్ధ్యా అబాధితబుద్ధ్యా - సమనుచింతయ శుభాశుభే ఇతి శేషః - మహాప్రాజ్ఞాః బుద్ధ్యా తాదృశ్యా యుక్తాస్సంతః శుభాశుభే భావినీ విజానంతి ॥ ౧౫ ॥ ఇదానీం ఫలానుభవః పూర్వకర్మసాధ్యః అతస్తత్ర న శోచనీయమిత్యాహ అదృష్టేతి ॥ అదృష్టగుణదోషాణాం ప్రత్యక్షతో ద్రష్టుమశక్యసుఖదుఃఖరూపగుణదోషాణాం - అధృతానాం పురా ఏవం కర్మణః ఫలమితి నిశ్చేతుమశక్యానాం - తేషాం ప్రసిద్ధానాం - పూర్వకృతానామిత్యర్థః - కర్మణాం ఇష్టం ఫలం - క్రియా అనుష్ఠానమంతరేణ

స్వభావ ఏషైవ లోకస్య యయాతిర్నహుషాత్మజః। గతశ్శక్రేణ సాలోక్యమనయస్తం సమస్పృశత్ ॥ ౭ ॥ మహ-
ర్షిర్యో వసిష్ఠస్తు యః పితుర్నః పురోహితః। అహ్నా పుత్రశతం జజ్ఞే తథైవాస్య పునర్హతమ్॥ ౮ ॥ యా చే-
యం జగతాం మాతా దేవీ లోకనమస్కృతా। అస్యాశ్చ చలనం భూమేర్దృశ్యతే సత్యసంశ్రవ॥ ౯ ॥ యౌ
ధర్మౌ జగతాం నేత్రౌ యత్ర సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్। ఆదిత్యచంద్రౌ గ్రహణమభ్యుపేతౌ మహాబలౌ॥ ౧౦ ॥
సుమహాంత్యపి భూతాని దేవాశ్చ పురుషర్షభ। న దైవస్య ప్రముంచంతి సర్వభూతాని దేహినః॥ ౧౧ ॥ శ-
క్రాదిష్వపి దేవేషు వర్తమానౌ నయానయౌ। శ్రూయేతే నరశార్దూల న త్వం శోచితుమర్హసి॥ ౧౨ ॥
నష్టాయామపి వైదేహ్యాం హృతాయామపి చానఘ। శోచితుం నార్హసే వీర యథాన్యః ప్రాకృతస్తథా
॥ ౧౩ ॥ త్వద్విధా న హి శోచంతి సతతం సత్యదర్శినః। సుమహత్స్వపి కృచ్ఛ్రేషు రామానిర్విణ్ణదర్శనాః॥
౧౪ ॥ తత్త్వతో హి నరశ్రేష్ఠ బుద్ధ్యా సమనుచింతయ। బుద్ధ్యా యుక్తా మహాప్రాజ్ఞా విజానంతి శుభాశుభే॥ ౧౫ ॥
అదృష్టగుణదోషాణామధృతానాం తు కర్మణామ్। నాంతరేణ క్రియాం తేషాం ఫలమిష్టం ప్రవర్తతే॥ ౧౬ ॥

౭ ॥ మహర్షిరితి ॥ తథైవాస్య పునర్హతం - విశ్వామిత్రేణేతి భావః ॥ ౮ ॥ యా చేతి ॥ భూమేశ్చలనం - కదాచిదితి శేషః ॥ ౯ ॥ యావితి ॥ ధర్మౌ ధర్మప్రవర్తకౌ - నేత్రౌ నేతారౌ - కాలపరిచ్ఛేదాదిముఖేన జగతాం ప్రవర్తకౌ ॥ ౧౦ ॥ సుమహాంతీతి ॥ న దైవస్య ప్రముంచంతి - సర్వభూతాదిదేహినో దైవస్య స్వేశ్వరస్య - వశం న ప్రముంచంతి నాతిక్రామంతి ॥ ౧౧ ॥ శక్రాదిష్వితి ॥ నయానయౌ తన్మూలౌ భావాభావౌ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ త్వద్విధా ఇతి ॥ అనిర్విణ్ణదర్శనాః - విషాదరహితాంతఃకరణా ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ తత్త్వత ఇతి ॥ తతః బుద్ధ్యా సూక్ష్మబుద్ధ్యా యుక్తా జనా ఇత్యర్థః - శుభాశుభే జానంతి - అతస్త్వమపి బుద్ధ్యా తత్త్వతః - ఇదం దుఃఖం కథమిదం మయా ప్రాప్తమితి - సమనుచింతయేతి సంబంధః - శుభాశుభే పుణ్యపాపే ॥ ౧౫ ॥ లోకే సర్వే పామర కర్మఫలమవశ్యం భావీత్యాహ ॥ అదృష్టేతి ॥ అదృష్టగుణదోషాణాం - అదృష్టాః శాస్త్రైకసమధిగమ్యతయా ప్రత్యక్షతో ద్రష్టుమశక్యాః గుణదోషాః సుఖదుఃఖరూపా యేషాం తేషాం - అతఏవ అధృతానాం అనిశ్చితఫలానాం - సత్యం స్వర్గాదిసుఖం దుఃఖమిత్యన్వయవ్యతిరేకసూచకప్రత్యక్షప్రమాణే నానిశ్చితఫలానామిత్యర్థః - కర్మణాం క్రియా మంతరేణ అనుష్ఠానం వినా -

ప్రవర్తంతే - పూర్వస్వర్గనసర్గానంది ... నోత్పద్యతే - అనిశం ... ప్రవర్తత ఇతి భావః॥ ౧౭॥ త్వమేవేతి॥ అన్వశాః అనుశాసితవానసి॥ ౧౮ ॥ బుద్ధిశ్చేతి॥ దురన్వయా దుర్లభా - ... సంబోధయామి ... ॥ ౧౯॥ దివ్యమితి॥ దివిభవం దివ్యం ప్రాకృతం దేవగంధర్వాదికం ... మానుషం ... పరాక్రమం ... అవేక్ష్య విచార్య ద్విషతాం వధే యతస్వ॥ ౨౦॥ కిమితి॥ ఉద్ధర్తుం నాశయితుం॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే షట్షష్టితమస్సర్గః ❖❖❖

అథ ... స్థాపితధైర్యో రామో యుద్ధాయ ... గృధ్రరాజం దృష్ట్వా ... సప్తషష్టితమే - పూర్వజోపీత్యాది॥ రఘువ పూర్వజోఽపి లక్ష్మణేన ... సుభాషితం ... ప్రతిజగ్రాహ ... స్వయముపదేష్టా ... సారగ్రాహీతి - ... సారవత్త్వం ... సారగ్రాహీ॥ ౧॥ సన్నిగృహ్యేతి॥ ౨॥ కిమితి ॥ ౩॥ ... ॥ ౪॥ ... ॥ ఇహ జనస్థానే ... గిరిదుర్గాణి ... కందరాణి ... గుహా దేశవిశేషాః ... ॥ ౬-౭॥ ... న ప్రకంపంతే ... ॥ ౮॥ ... ॥ ౯ ॥ ... ద్విజోత్తమం ... ॥ ౧౦॥ ఇత్యాదివ ... ॥

త్వమేవహి పురా రామ మామేవం బహుశోఽన్వశాః। అనుశిష్యాద్ధి కో ను త్వామపి సాక్షాద్బృహస్పతిః॥ ౧౮॥
బుద్ధిశ్చ తే మహాప్రాజ్ఞ దేవైరపి దురన్వయా। శోకేనాభిప్రసుప్తం తే జ్ఞానం సంబోధయామ్యహమ్॥ ౧౯॥
దివ్యంచ మానుషంచైవ మాత్మనశ్చ పరాక్రమమ్। ఇక్ష్వాకువృషభావేక్ష్య యతస్వ ద్విషతాం వధే॥ ౨౦॥
కిం తే సర్వవినాశేన కృతేన పురుషర్షభ। తమేవ త్వం రిపుం పాపం విజ్ఞాయోద్ధర్తుమర్హసి॥ ౨౧॥ ❖

❖❖❖ ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ... అరణ్యకాండే షట్షష్టితమస్సర్గః ❖❖❖

పూర్వజోఽప్యుక్తమాత్రస్తు లక్ష్మణేన సుభాషితమ్। సారగ్రాహీ మహాసారం ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః॥ ౧॥ సన్నిగృహ్య మహాబాహుః ప్రవృద్ధం కోపమాత్మనః। అవష్టభ్య ధనుశ్చిత్రం రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్॥ ౨॥ కిం కరిష్యావహే వత్స క్వ వా గచ్ఛావ లక్ష్మణ। కేనోపాయేన గచ్ఛేయం సీతామితి విచింతయ॥ ౩॥ తం తథా పరితాపార్తం లక్ష్మణో రామమబ్రవీత్। ఇదమేవ జనస్థానం త్వమన్వేషితుమర్హసి॥ ౪॥ రాక్షసైర్బహుభిః కీర్ణం నానాద్రుమలతాయుతమ్॥ ౪½॥ సంతీహ గిరిదుర్గాణి నిర్దరాః కందరాణి చ॥ ౫॥ గుహాశ్చ వివిధా ఘోరా నానామృగగణాకులాః। ఆవాసాః కిన్నరాణాం చ గంధర్వభవనాని చ॥ ౬॥ తాని యుక్తో మయా సార్ధం త్వమన్వేషితుమర్హసి॥ ౬½॥ త్వద్విధో బుద్ధిసంపన్నా మహాత్మానో నరర్షభ। ఆపత్సు న ప్రకంపంతే వాయువేగైరివాచలాః॥ ౭½॥ ఇత్యుక్తస్తద్వనం సర్వం విచచార సలక్ష్మణః। క్రుద్ధో రామశ్శరం ఘోరం సంధాయ ధనుషి క్షురమ్॥ ౮½॥ తతః పర్వతకూటాభం మహాభాగం ద్విజోత్తమమ్॥ ❖॥ దదర్శ పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషమ్॥ ౯½॥ తం దృష్ట్వా గిరిశృంగాభం రామో లక్ష్మణ

బృహస్పతిః ... కిం ... ప్రవర్తతే - కారణం ... అనుష్ఠిత ... ॥ ౧౮॥ త్వమేవేతి॥ అన్వశాః అనుశాసితవానసి - ... ॥ ౧౮॥ బుద్ధిశ్చేతి॥ దేవైరపి దురన్వయా అన్వేతుమశక్యా ... అభిప్రసుప్తం ... జ్ఞానం సంబోధయామ్యహమ్॥ ౧౯ ॥ దివ్యంచేతి ॥ దివ్యం దేవగంధర్వాదికం ... మానుషం ... పరాక్రమం - సర్వలోకసంహారణసమర్థం ... ద్విషతాం ... ॥ ... ॥ ౨౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం రామాయణ అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం షట్షష్టితమస్సర్గః ❖❖❖

పూర్వజోఽపీతి॥ మహాసారం ... ॥ ౧॥ ... ॥ ౪॥ ... - పర్వతాః -

౧౦౪॥ గృధ్రేతి॥ గృధ్రస్య రూపమివ రూపం యస్య తథా॥౧౧౪॥ [illegible] - అజిహ్మగాం [illegible] - [illegible] తీక్ష్ణజిహ్మగాంబై ॥౧౨॥ ఇతిలి॥ [illegible] ప్రాంతాం [illegible] ॥౧౨॥ [illegible] థా ప్తి ॥౧౪॥ యామితి॥ యథా మహాపద్య [illegible] ప్రతి [illegible] యథాయామ [illegible] త్వయైనవపరస్మైపదం - నిత్యం ప్రాణ [illegible] ప్రాణ [illegible] మమ ప్రా [illegible] కృత్వా సీతాం రావణో హృతవానిత్యర్థః - [illegible] ప్రాప్య [illegible] యష్మన్నితి॥౧౭॥ త్వయేతి స్పష్టం॥౧౮॥ సితామితి॥ అథ [illegible] సీతామస [illegible] ఇత్యర్థః - రావణశ్చ విధ్వంసిత రథ [illegible] రథాత్ [illegible] ॥౧౭॥ పతదితి॥ [illegible] జస్య సంబంధి - [illegible] శరావర [illegible] శరంవా॥౧౮॥ అయం [illegible] ॥౧౯॥ [illegible] ॥ వైదేహీం జనకేన సమ్యక్ పరిపోషితాం॥౧౯॥ [illegible] ॥౨౦॥ రామ ఇతి॥ [illegible] విజ్ఞాయ [illegible] - [illegible] ॥౨౧॥ [illegible] తత్ ఇత్యర్థః - రురోద - [illegible] ॥౨౨॥ ఏకమితి॥ ఏకం అసహాయం - [illegible] దుఃఖ [illegible] ప్రతి [illegible] నవనవాసో [illegible] ప్రోక్తో [illegible] - [illegible] సీతావిశ్లేష [illegible] లకత్వాత్ సీతావేవానర్థకరా [illegible] ఇత్యాహ - రాజ్యాత్ భ్రంశ ఇత్యాది [illegible] - [illegible]

ణమబ్రవీత్ ॥౯॥ అనేన సీతా వైదేహీ భక్షితా నాత్ర సంశయః॥౧౦౪॥ గృధ్రరూపమిదం వ్యక్తం రక్షో భ్రమతి కాననే॥ ౧౦॥ భక్షయిత్వా విశాలాక్షీమాస్తే సీతాం యథాసుఖమ్॥౧౧౪॥ ఏనం వధిష్యే దీప్తాగ్రైర్ఘోరై ర్బాణైరజిహ్మగైః॥ ౧౨॥ ఇత్యుక్త్వాభ్యపతద్గృధ్రం సంధాయ ధనుషి క్షురమ్। క్రుద్ధో రామస్సము ద్రాంతాం కంపయన్నివ మేదినీమ్॥౧౩॥ తం దీనదీనయా వాచా సఫేనం రుధిరం వమన్। అభ్యభాషత పక్షీ తు రామం దశరథాత్మజమ్॥౧౪॥ యామోషధిమివాయుష్మన్నన్వేషసి మహావనే। సా దేవీ మమ చ ప్రాణా రావణేనోభయం హృతమ్॥ ౧౫॥ త్వయా విరహితా దేవీ లక్ష్మణేన చ రాఘవ। హ్రియమాణా మయా దృష్టా రావణేన బలీయసా॥ ౧౬॥ సీతామభ్యవపన్నోఽహం రావణశ్చ రణే మయా। విధ్వంసితరథ శ్ఛత్ర పాతితో ధరణీతలే॥ ౧౭॥ ఏతదస్య ధనుర్భగ్నమేతదస్య శరావరమ్। అయమస్య రణే రామ భగ్నస్సాంగ్రామికో రథః॥౧౮౪॥ అయం తు సారథిస్తస్య మత్పక్షనిహతో యుధి॥౧౮౪॥ పరిశ్రాంతస్య మే పక్షౌ ఛిత్వా ఖడ్గేన రావణః॥ ౧౯॥ సీతామాదాయ వైదేహీముత్పపాత విహాయసమ్॥౧౯౪॥ రక్షసా నిహతం పూర్వం న మాం హంతుం త్వమర్హసి॥ ౨౦॥ రామస్తస్య తు విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖస్తదా। ద్విగుణీకృతతాపార్తస్సౌమిత్రిం ప్రియాం కథామ్ ॥ ౨౧ ॥ గృధ్రరాజం పరిష్వజ్య పరిత్యజ్య మహద్ధనుః। నిపపాతావశో భూమౌ రురోద సహలక్ష్మణః॥ ౨౨॥ ఏకమేకాయనే దుర్గే నిశ్శ్వసంతం కథంచన। సమీక్ష్య దుఃఖితతరో రామస్సౌమిత్రి మబ్రవీత్ ॥ ౨౩॥ రాజ్యాద్భ్రంశో వనే వాసస్సీతా నష్టా ద్విజో హతః। ఈదృశీ

[illegible] ॥ యుక్త [illegible] ॥౯॥ ఇతీతి॥ క్షురం క్షురవన్నిశితం॥౧౦౪॥ ఏనమితి॥ [illegible] ॥౧౪॥ యామితి॥ ఓషధిం దివ్యౌషధి [illegible] ॥౧౫॥ సీతామితి॥ సీతామభ్యవపన్నో [illegible] పాలి॥౧౭॥ ఏతదితి॥ శరావరం [illegible] ॥౨౦॥ రామ ఇతి॥ [illegible] విజ్ఞాయ [illegible] సీతా [illegible] త్వేతి [illegible] శ్లోక [illegible] - రామో [illegible] శ్రీరామస్య [illegible] ఖక్తం జటాయుషమాపన్నం దృష్ట్వా - పరమప్రియాం సీతాం [illegible] శ్లోకం [illegible] ఇత్యు క్తేః [illegible] రురోదేత్ - ద్విగుణీకృత [illegible] - [illegible] ద్విగుణత్వం॥౨౨॥ ఏకమితి॥ దుర్గే [illegible] పతి [illegible] వంతం [illegible] ప్రాయమేం [illegible] ॥౨౩॥ రాజ్యేతి॥ [illegible] ॥౨౪॥

[illegible] త్రైలోక్యం [illegible] - పిరావన్త్యేవరాహ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

త్రిసంపత్కాగచ్ఛ [illegible] యదా [illegible] ॥౧॥

[illegible] ॥ అయమితి ॥ అయం [illegible]

[illegible] జటాయు [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౭ ॥ [illegible]

తమితి ॥ దీనాత్మా దీన [illegible] - అలిసత్వ యా అలికాశ్యాం [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

తులాం - మఘుచ్ఛ [illegible] మిత్యుసాగ ॥ [illegible] ॥ [illegible]

యఘునన్ కాలస్యైనిర్దగ్ధం చేదపిపావకమ్ ॥౨౭॥ సంప్రాణ [illegible] చేదస్య [illegible] ॥ [illegible]

పినాకినం చ [illegible] విశుచ్చైవర్తగినాంపతిః ॥ ౨౫ ॥ నాస్త్యభావ్యతిలోకే [illegible] సవ [illegible] రే ।

యో నేయి [illegible] యాన్వ [illegible] ॥ [illegible] గృధ్రరాజ [illegible] హి

శేతే [illegible] యాత్ ॥ ౨౭ ॥ ఇత్యేవ [illegible] ।

జటాయు [illegible] ॥ [illegible] వృత్త [illegible]

[illegible] మేతి విముచ్య వాచం నిపపాత [illegible] ॥ ౩౯ ॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే వాల్మీకీయే ఆదికావ్యే అరణ్య-

కాండే - షట్షష్టితమస్సర్గః

రామస్సంప్రేక్ష్య తం గృధ్రం [illegible] పరౌద్రేణ పాతితమ్ । [illegible] సౌమిత్రిం [illegible] వచనమబ్రవీ-

త్ ॥ ౧ ॥ [illegible] యతమానో [illegible] । [illegible] సీతా [illegible]

[illegible] ప్రాణోల [illegible] దృశ్యతే । దాహిస్స [illegible]

దృశ్యతే ॥ ౩ ॥ జటాయో [illegible] వాక్యం వ్యాహర [illegible] ॥ [illegible]

హి [illegible] ॥ ౪ ॥ కిన్నిమిత్తో హరత్సీతాం రావణ [illegible] । [illegible]

త ప్రియయా ॥ ౫ ॥ [illegible] సీతా [illegible] ముఖమాస్య [illegible] హరిమ్ । [illegible]

జో [illegible] ॥ ౬ ॥ [illegible] ॥

౭ ॥ [illegible] ॥ [illegible] యా రా [illegible] జటాయు [illegible] బ్రవీ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] మితి ॥ [illegible] - సీతాని [illegible] - సోపి [illegible]

[illegible] ॥ ౨ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ౪ ॥ ఇతి శ్రీమద్రామా [illegible]

[illegible] అరణ్యకాండ [illegible] ॥ [illegible]

౧ ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ [illegible] ॥ ౭ ॥ [illegible] ॥ ౭ ॥ [illegible]

[illegible] ॥ ౧౦ ॥ [illegible] ॥ [illegible] సంతోష్యం తే [illegible]

శ్రాన్తస్య శ్రమాపన్నస్య శ్రాన్తస్యేతి॥ యుద్ధపరిశ్రాన్తస్యేత్యర్థః ॥ ౧౦॥ ఉపరుధ్యన్తి రుధ్యన్తే। ఉపరుధ్యన్తి॥ ఉపరుధ్యన్తే - మరణవేదనయా పీడ్యన్త ఇత్యర్థః సౌవర్ణాన్ - మరణకాలే తథా ప్రతీయన్త ఇతి ప్రసిద్ధం - ఉశీరైః లామజ్జకైః కృతాః కల్పితా మూర్ధజాః కేశాః యేషాం తే తథా ॥ ౧౧ ॥ కిమిహ బహునోక్తేన సర్వథా సీతాపునఃప్రాప్తిర్భవిష్యతీత్యాహ యేనేతి॥ యేన ముహూర్తేన నిమిత్తభూతేన రావణః సీతామాదాయ యాతి స్మ తన్ముహూర్తబలేన - స్వామీ ధనస్వామీ - విప్రణష్టం ధనం క్షిప్రం లబ్ధ్వా పునః ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి ॥ ౧౨॥ సోఽసౌ ముహూర్తః ఇతి వ్యక్తావిన్ద ఇతి॥ నష్టం ధనం విన్దతి లభతే స్మిన్నితి విన్దః। స రావణస్తు నాబుధత్ నాబుధ్యత - వికరణవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః। అస్మాత్ వడిశం గృహీత్వా గృహీత్వా ఝషవత్ మత్స్య ఇవ వినశ్యతి వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ - బడిశం మత్స్యబన్ధనమిత్యమరః ॥ ౧౩॥ ఖలితమానేన చేతి॥ ౧౪॥ అసంమూఢస్యేతి॥ ప్రతాపస్పర్శమితి శేషః - అనుభాషతః ఉత్తరం భాషమాణస్య సామిషం మాంసయుక్తం రుధిరం॥ ౧౫॥ అగ్రరావణపరాభవస్తు ముఖ్యప్రమతేపు త్రిపాడి॥ సాక్షాత్ పుత్రః ఔరసపుత్ర ఇత్యర్థః - తస్య భ్రాతా అర్థాత్ సైన్యపురుషం రావణం ధనేశ్వర ఇతి బోధ్యం। అత్ర రక్షసాం సంపాతివచనేనైవ పూర్వార్థానువాదాయ తస్యోత్తరార్థస్య కథనాదలఙ్కారాచార్యోక్తం - ఇత్యుక్త్వా పతావన్మాత్రముక్త్వా - భవనాదికథనాత్ పూర్వమేవ దుర్లభాన్ - దుర్లభాన్ - బ్రూహి బ్రూహీత్యపృచ్ఛతే రామాయ సాక్షాన్నైవ వక్తుం శక్యం ప్రాణానస్థితాం హన్తేతి బుధైః శోచతి ॥ ౧౬॥ బ్రూహీతి॥ బ్రువాణస్య బ్రువాణే సతి ప్రాణం గృధ్రస్య శరీరం త్యక్త్వా ప్రాణసహితా ఆత్మేత్యర్థః ॥ ౧౭॥ సనిక్షిప్యేతి॥ విక్షిప్య మరణవేదనయా చలితభావః - విక్షిప్య విధూయ పపాత త్యక్తప్రాణాశ్చ ॥ ౧౮॥ తం గృధ్రమితి॥ తామ్రాక్షం - అగ్నిసదృశాక్షం స్వభావతః ॥ ౧౯॥ బహూనీతి॥ రక్షసాం వాసే దండకారణ్యే - బహూని వర్షాణి సుఖం వసతా - సుఖం వసతా అనేన పక్షిణా - విచీర్ణం దేహం విశీర్ణం ప్రాప్తం - ఇహ సుఖం వసతా ఇత్యాదిప్రశస్యమానేనాపి - అనేకవర్షాణి సుఖమనుభూయాన్తే - అత్రైవ పతనం అనేనైవ త్రైవర్ణికమరణం ఉచితమిత్యర్థః ॥

శ్రాన్తస్య మే తాత పక్షౌ ఛిత్త్వా స రాక్షసః। సీతామాదాయ వైదేహీం ప్రయాతో దక్షిణాం దిశమ్॥ ౧౦॥ ఉపరుధ్యన్తి మే ప్రాణా దృష్టిర్భ్రమతి రాఘవ। పశ్యామి వృక్షాన్ సౌవర్ణానుశీరకృతమూర్ధజాన్ ॥ ౧౧॥ యేన యాతి ముహూర్తేన సీతామాదాయ రావణః। విప్రణష్టం ధనం క్షిప్రం తత్స్వామీ ప్రతిపద్యతే॥ ౧౨ ॥ విన్దో నామ ముహూర్తోఽసౌ స చ కాకుత్స్థ నాబుధత్। త్వత్ప్రియాం జానకీం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః॥ ఝషవద్బడిశం గృహ్య క్షిప్రమేవ వినశ్యతి॥ ౧౩॥ న చ త్వయా వ్యథా కార్యా జనకస్య సుతాం ప్రతి॥ వైదేహ్యా రంస్యసే క్షిప్రం హత్వా తం రాక్షసం రణే॥ ౧౪॥ అసంమూఢస్య గృధ్రస్య రామం ప్రత్యనుభాషతః॥ ఆస్యాత్సుస్రావ రుధిరం మ్రియమాణస్య సామిషమ్॥ ౧౫॥ పుత్రో విశ్రవసః సాక్షాద్భ్రాతా వైశ్రవణస్య చ॥ ఇత్యుక్త్వా దుర్లభాన్ ప్రాణాన్ ముమోచ పతగేశ్వరః ॥ ౧౬॥ బ్రూహి బ్రూహీతి రామస్య బ్రువాణస్య కృతాఞ్జలేః॥ త్యక్త్వా శరీరం గృధ్రస్య జగ్ముః ప్రాణా విహాయసమ్॥ ౧౭॥ స నిక్షిప్య శిరో భూమౌ ప్రసార్య చరణౌ తదా॥ విక్షిప్య చ శరీరం స్వం పపాత ధరణీతలే॥ ౧౮॥ తం గృధ్రం ప్రేక్ష్య తామ్రాక్షం గతాసుమచలోపమమ్॥ రామః సుబహుభిర్దుఃఖైర్దీనః సౌమిత్రిమబ్రవీత్ ॥ ౧౯॥ బహూని రక్షసాం వాసే వర్షాణి వసతా సుఖమ్॥ అనేన దండకారణ్యే విశీర్ణమిహ పక్షిణా॥ ౨౦॥ అనేకవార్షికో యస్తు చిరకాలసముత్థితః॥ సోఽయమద్య హతః శేతే

ఉశీరకృతమూర్ధజాన్ - వటదర్భాగ్రాన్ - సౌవర్ణవృక్షదర్శనం మరణచిహ్నం - జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రసిద్ధమేతత్ ॥ ౧౧॥ తవ సీతాప్రాప్తిరిత్యహం కథయామీత్యాహ॥ యేనేతి॥ యేన ముహూర్తేన యస్మిన్ ముహూర్తే రావణః సీతామహార్షీత్ స ముహూర్తో విన్దో నామ। తత్ర నష్టం ధనం స్వామీ ప్రతిపద్యతే - తదేతత్ రావణో నాబుధత్ - సీతాపహరణాత్ తేన నష్టమితి విన్దః - విద్ల్ లాభ ఇతి ధాతుః। స చ కాదశో ముహూర్తః లక్షణము క్తం పురాణే॥ రౌద్రః శ్వేతశ్చ మైత్రశ్చ తథా సారభటస్స్మృతః। సావిత్రో వైశ్వదేవశ్చ గాన్ధర్వః కుతపస్తథా॥ రౌహిణస్తిలకశ్చైవ విజయో నైరృతస్తథా। శంబరో వరుణశ్చైవ భగః పఞ్చదశః స్మృతాః ఇత్యేతే అహ్నో ముహూర్తాః - అత్ర విజయస్యైవ నామాన్తరం విన్ద ఇతి జ్ఞేయం యద్వా విన్ద ఇతి కుతపః। న కేవలం ముహూర్తమహిమ్నా సీతాప్రాప్తిః అపి త్వనిష్టరూపకర్మణా చేత్యాహ ఝషవదితి - బడిశం గృహీత్వా ఝషవత్ మత్స్యవత్ - బడిశం మత్స్యబన్ధనం - వినశ్యతి తావత్ హన్తేతి శేషః ॥ ౧౩-౧౪॥ అసమ్మూఢస్యేతి॥ అసమ్మూఢస్య - మృతిమోహరహితస్య - అనుభాషతః ఉత్తరం భాషమాణస్య ॥ ౧౫॥ సనిక్షిప్యేతి॥ విక్షిప్య విధూయ ॥ ౧౮॥

[illegible]

కాలో హి దురతిక్రమః ॥ ౨౧ ॥ పశ్య లక్ష్మణ గృధ్రోఽయ ముపకారీ హతశ్చ మే ॥ సీతామభ్యవపన్నో వై రావణేన బలీయసా ॥ ౨౨ ॥ గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్య పితృపైతామహం మహత్ ॥ మమ హేతోరయం ప్రాణాన్ ముమోచ పతగేశ్వరః ॥ ౨౩ ॥ సర్వత్ర ఖలు దృశ్యంతే సాధవో ధర్మచారిణః ॥ శూరాశ్శరణ్యాస్సౌమిత్రే తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి ॥ ౨౪ ॥ సీతాహరణజం దుఃఖం న మే సౌమ్య తథాగతమ్ । యథా వినాశో గృధ్రస్య మత్కృతే చ పరంతప ॥ ౨౫ ॥ రాజా దశరథశ్శ్రీమాన్ యథా మమ మహాయశాః ॥ పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ తథాయం పతగేశ్వరః ॥ ౨౬ ॥ సౌమిత్రే హర కాష్ఠాని నిర్మథిష్యామి పావకమ్ ॥ గృధ్రరాజం దిధక్షామి మత్కృతే నిధనం గతమ్ ॥ ౨౭ ॥ నాథం పతగలోకస్య చితామారోపయామ్యహమ్ ॥ ఇమం ధక్ష్యామి సౌమిత్రే హతం రౌద్రేణ రక్షసా ॥ ౨౮ ॥ యా గతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చ యా గతిః ॥

[illegible]

త్యాజనకాదయ ఇతి హి కర్మణా హి ముక్తిహేతుత్వముక్తమ్ ॥ నాన్యః పన్థా విద్యత ఇతి శ్రుతిః సంభావ్యతే నోక్త్యా ప్రసాదస్య ముక్తిహేతుత్వం - శ్రుతిః - తస్యైవ ప్రాధాన్యేన ప్రకృతత్వాదిత్యాహుః - యద్వా హే గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ మయా సంస్కృతః స్వయం మయా సమనుజ్ఞాతో భూత్వా - అనుత్తమాన్ లోకాన్ - మల్లోకానిత్యర్థః - గచ్ఛ ఆనుషంగికలయా యజ్ఞశీలాదీనాం యా గతిః యా గతిస్తాం గచ్ఛ - సమ్యక్ ఉత్తిగతిస్తేభ్యో - ఆహితాగ్నేః గార్హపత్యాద్యాహవనీయదక్షిణాగ్నిసహితస్య యా గతిః - అగ్నయో వై త్రయీ విద్యేత్యాది శ్రుత్యా అగ్నీనాం పరమం పదం ప్రాప్యాహితాగ్నేః స్వస్యాపి పృథక్ గమనాత్ శ్రవణాత్ - అపరావర్తినాం యుద్ధాదపరావర్తమానానాం - యా గతిః దృష్టాన్తార్థమిదముక్తమ్ జటాయోస్తాదృశత్వేన తత్ఫలస్యేదానీమదేయత్వాత్ - తిరశ్చాం యజ్ఞాద్యధికారాభావేన తత్ఫలమాత్రస్య దేయత్వాత్ - యథాపరావర్తినాం గతిం ప్రాప్స్యసి తథా యజ్ఞశీలాదీనాం లోకానపి బ్రహ్మప్రాప్తావసుత్వాదివ ప్రాప్స్యసీత్యర్థః - అస్మిన్ కల్పే భూమిప్రదాయినామిత్యస్య ప్రతియమానార్థకత్వమేవ - ప్రాప్య గచ్ఛ - యద్వా మయా ప్రగమనం సంస్కృతః - అథ కృతయేన జ్యోతిషా సంపన్నత్వాత్ త్వముక్తే సర్వలోకమయాస్వయం యజ్ఞాధికారిణాం లోకాన్ గచ్ఛ - బ్రహ్మమేధసంస్కారబలేన ప్రాప్స్యసీత్యర్థః - ఇదం చ ఫలం సంస్కారోత్తరక్షణ ఏవానుతిష్ఠతీత్యుచ్యతే నసంస్కృతో వ్రజేతి - గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ సంస్కృతశ్చ మహావ్రతేతి పాఠే - సంస్కృతశ్చేత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ఏవమితి ॥ దీప్తాం దీపనాహార్హాం స్వబన్ధుమివేత్యనేన మన్త్రపూర్వకత్వం దాహస్యోద్యతే ॥ ౩౧ ॥ రామ ఇతి ॥ మహారోహీన్ మహామృగాన్ - తాన్ ద్విజం జటాయురుద్దిశ్య - హత్వా తస్తార పిండదానార్థం దర్భాన్ ఆస్తృతవాన్ ॥ ౩౨ ॥ రోహీతి ॥ ఉత్కృత్య ఉద్ధృత్య - పేశీకృత్య పిండీకృత్య - హరితశాద్వలే నవీనతృణాస్తృతే ప్రదేశే - శకునాయ పక్షిణే దదౌ ॥ ౩౩ ॥ యత్తదితి ॥ ప్రేతస్య మర్త్యస్య మనుష్యస్య - యత్తత్ ప్రసిద్ధం మన్త్రజాతం - స్వర్గగమనం స్వర్గో గమ్యతే అనేనేతి స్వర్గగమనం స్వర్గప్రాపకం పదమితి పిత్ర్యం పిత్ర్యదేవతాకం - తజ్జజాప - యమసూక్తాదికం జజాపేత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥ తత ఇతి ॥ చక్రతురితి - లక్ష్మణస్య కర్తృత్వం సహకారితయా - ఉదకం - ఉదకదానమిత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ ఉక్తస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వవిధిపూర్వకత్వం వక్తుం స్నానాయ పునరప్యాహ శాస్త్రేతి ॥ తదా తౌ రాఘవౌ - శాస్త్రదృష్టేన విధినా - గృధ్రాయ గృధ్రముద్దిశ్య - జలే స్నాత్వా గృధ్రరాజాయోదకం చక్రతురిత్యన్వయః - అయమత్ర క్రమః గృధ్రరాజం దగ్ధ్వా స్వర్గగమనం సూక్తం జప్త్వా గోదావరీం గత్వా స్నాత్వా ఉదకం దత్త్వా రోహిమాంసపిండం దదావితి - నను - వైదికోత్తమో రామః కథం హీనజాతిం తిర్యంచం వైదికేన కర్మణా సంస్కృతవాన్ - నైవం తస్యాత్యన్తభక్తత్వేన జాతేరగణనాత్ న శూద్రా భగవద్భక్తా విప్రా భాగవతాః స్మృతాః । సర్వవర్ణేషు తే శూద్రా యే హ్యభక్తా జనార్దనే - ఇత్యుక్తేః ॥ న చేదం వచనం అపశవో వా అన్యే గోఅశ్వేభ్య ఇతి వత్ ప్రశంసాపరమితి వక్తుం శక్యమ్ - బాధకాభావాత్ బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిహీనత్వాత్ శైక్షసమధిగమ్యా - నను గోత్వాదివదాకృతిగమ్యా - యేన తత్తుల్యత్వమాశంక్యేత - అత ఏవ విశ్వామిత్రస్యాపి క్షత్రియత్వజాతిరపసృతా - ఉపనీతా చ బ్రాహ్మణత్వజాతిరిత్యుపపాదితమ్

అపరావర్తినాం యా చ యా చ భూమిప్రదాయినామ్। మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమాన్ ॥ గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ సంస్కృతశ్చ మయా వ్రజ ॥ ౩౦ ॥ ఏవముక్త్వా చితాం దీప్తామారోప్య పతగేశ్వరమ్ । దదాహ రామో ధర్మాత్మా స్వబన్ధుమివ దుఃఖితః ॥ ౩౧ ॥ రామోఽథ సహ సౌమిత్రిర్వనం గత్వా స వీర్యవాన్ । స్థూలాన్ హత్వా మహారోహీననుతస్తార తం ద్విజమ్ ॥ ౩౨ ॥ రోహిమాంసాని చోత్కృత్య పేశీకృత్య మహాయశాః । శకునాయ దదౌ రామో రమ్యే హరితశాద్వలే ॥ ౩౩ ॥ యత్తత్ప్రేతస్య మర్త్యస్య కథయన్తి ద్విజాతయః । తత్స్వర్గగమనం తస్య పిత్ర్యం రామో జజాప హ ॥ ౩౪ ॥ తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ । ఉదకం చక్రతుస్తస్మై గృధ్రరాజాయ తావుభౌ ॥ ౩౫ ॥ శాస్త్రదృ

మనుజ్ఞాతస్సన్ కిం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః - తదుక్తం నృసింహపురాణే - మత్కృతే మరణం యస్మాత్ త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ । తస్మాత్ మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసి ॥ సుగ్రీవో హనుమాన్ ఋక్షో గజో గృధ్రో వనేచరః ఇతి ముక్తపుణ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తిస్సిద్ధేత్యవగమ్యతే ॥ తి ॥ ౨౦ ॥ ౩౦ ॥ రామ ఇతి ॥ స్థూలాన్ హత్వా మహారోహీననుతస్తార తం ద్విజమ్ - కృత్వాన్తరాత్తత్త్వమాత్మకం మహారోహీన్ మహామృగాన్ ॥ కేనచిన్మృగము ॥ హత్వా తం గృధ్రమనుదిశ్య తస్తార నిరవపత్ - దర్భానాస్తృత్య తత్ర పిండప్రదానం కృతవానిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ ఏతదేవ వివృణోతి ॥ రోహీతి ॥ రోహిమాంసాని చోత్కృత్య ఉద్ధృత్య - పేశీకృత్య పిండీకృత్య - శకునాయ జటాయుషే పిండప్రదానాయ కుశాస్తృతే హరితశాద్వలే దదావిత్యన్వయః ॥ ౩౩ ॥ యత్తదితి ॥ స్వర్గగమనం గమ్యతే అనేనేతి గమనం గమనసాధనమిత్యర్థః స్వర్గగమనసాధనం యామ్యసూక్తం నారాయణసూక్తం వా జజాపేత్యర్థః ॥ - ఉదకం చక్రతుః - ఏతదనన్తరం పిండదానాదికం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ ఉక్తస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వప్రదర్శనార్థం పునర్వచనమ్ ॥ శాస్త్రదృష్టేనేత్యాది ॥ ౩౬ ॥ ౩౭ ॥

బాలకాండే - అగ్నసవర్ణాపహారయిత్వా చ తత్ర వృత్తాంతం ఇదానీం ద్రౌ పదవివహార్య వద్రైకాసాం లక్షణవ్యక్తివిశేషణమిత్యవమిలిత నాతిప్రసంగావకాశః ॥ ౩౬॥ స గృధ్రరాజ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం యశస్కరం సుదుష్కరం కర్మ రణే నిపాతితః మహర్షికల్పేన సంస్కృతః పుణ్యాం శుభాం గతిమాత్మనః జగామ ॥ ౩౭॥ కృతోదకావితి॥ పక్షిసత్తమే ఉదకం కృత్వా స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ సీతాధిగమే మనః ప్రవేశ్య సురేంద్రౌ విష్ణువాసవావివ వనం జగ్మతురిత్యన్వయః ॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమస్సర్గః

అథ సీతాన్వేషణార్థం గచ్ఛతోః కబంధదర్శనమేకోనసప్తతితమే - కృత్వైవమిత్యాది॥ అవేక్షంతౌ అన్వేషమాణౌ ॥ ౧॥ తాం దిశమితి॥ దక్షిణాం పశ్చిమాం ఆగ్నేయీం దిశం గత్వా - అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం పంథానం ప్రతిపేదాతే ॥ ౨॥ గుల్మైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ గుల్మైః చక్రప్రభృతిభిః వృక్షైశ్చ ప్రవేష్టితం-లతాభిశ్చావృతం దుర్గమం విషమం గహనం దుష్ప్రవేశం ఘోరదర్శనం అతిభీషణం తత్ మహారణ్యం దండకారణ్యం వ్యతిక్రమ్య అతీత్య వ్యతియాతౌ గతౌ ॥ ౪॥ తతఃపరమితి॥ తతః పరం తదనంతరం జనస్థానాత్ త్రిక్రోశం గత్వా క్రౌంచారణ్యం గహనం వనం వివిశతుః గహనం కాననం వనమిత్యమర ॥ ౫॥ నానేత్యర్థశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ నానామేఘఘనప్రఖ్యం నానావిధమేఘసదృశం - ప్రహృష్టమివ పుష్పఫలాదిభిస్సంతుష్టమివ నానాపక్షిగణైర్జుష్టం వ్యాలైర్యుతం తద్వనం క్రౌంచారణ్యం - తత్ర తత్రావతిష్ఠమానౌ సీతాహరణకర్శితౌ విచిక్యతుః మృగయామాసతుః॥ ౭॥ తతఃపూర్వేణేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ తతః క్రౌంచారణ్యమతిక్రమ్య మతంగాశ్రమం పూర్వేణ దిగ్భాగే - ఏవ పాదద్వయపూర్వకం - త్రిక్రోశం గత్వా క్రౌంచారణ్యమార్గేణ - అద్భుతం మతంగాశ్రమసంబంధినం దృష్ట్వా - ప్రవేశం దృష్ట్వా ...

ష్టేన విధినా జలే ద్రౌ రఘునందనౌ। స్నాత్వా తౌ గృధ్రరాజాయ ఉదకం చక్రతుస్తదా॥ ౩౬॥ స గృధ్రరాజః కృతవాన్యశస్కరం సుదుష్కరం కర్మ రణే నిపాతితః। మహర్షికల్పేన చ సంస్కృతస్తదా జగామ పుణ్యాం గతిమాత్మనశ్శుభామ్॥ ౩౭॥ కృతోదకౌ తావపి పక్షిసత్తమే స్థిరాం చ బుద్ధిం ప్రణిధాయ జగ్మతుః। ప్రవేశ్య సీతాధిగమే తతో మనో వనం సురేంద్రావివ విష్ణువాసవౌ॥ ౩౮॥ ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే వాల్మీకీయే ఆదికావ్యే చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం అరణ్యకాండే - అష్టషష్టితమస్సర్గః ॥

కృత్వైవముదకం తస్మై ప్రస్థితౌ రాఘవౌ తదా। అవేక్షంతౌ వనే సీతాం పశ్చిమాం జగ్మతుర్దిశమ్॥ ౧॥ తాం దిశం దక్షిణాం గత్వా శరచాపాసిధారిణౌ॥ అవిప్రహతమైక్ష్వాకౌ పంథానం ప్రతిపేదతుః॥ ౨॥ గుల్మైర్వృక్షైశ్చ బహుభిర్లతాభిశ్చ ప్రవేష్టితమ్। ఆవృతం సర్వతో దుర్గం గహనం ఘోరదర్శనమ్॥ ౩॥ వ్యతిక్రమ్య తు వేగేన వ్యాలసింహనిషేవితమ్। సుభీమం తన్మహారణ్యం వ్యతియాతౌ మహాబలౌ ॥ ౪ ॥ తతః పరం జనస్థానాత్ త్రిక్రోశం గమ్య రాఘవౌ। క్రౌంచారణ్యం వివిశతుర్గహనం తౌ మహౌజసౌ ॥ ౫ ॥ నానామేఘఘనప్రఖ్యం ప్రహృష్టమివ సర్వతః। నానాపక్షిగణైర్జుష్టం నానావ్యాలమృగైర్యుతమ్॥ ౬ ॥ దిదృక్షమాణౌ వైదేహీం తద్వనం తౌ విచిక్యతుః। తత్ర తత్రావతిష్ఠంతౌ సీతాహరణకర్శితౌ॥ ౭॥ తతః పూ

కృతోదకావితి॥ పక్షిసత్తమే పితరి చేతి శేషః - స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ పక్షిసత్తమే కృతోదకౌ సంతౌ - తతోనంతరం సీతాధిగమే సీతాప్రాప్తినిమిత్తే - మనః ప్రవేశ్య తౌ రామలక్ష్మణౌ - సురేంద్రౌ లోకాధిపతీ విష్ణువాసవావివ సురేంద్రౌ వనం జగ్మతురిత్యన్వయః ॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టషష్టితమస్సర్గః ॥

కృత్వైవమిత్యాది ॥ తామితి॥ అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం పంథానం ॥ ౨॥ గుల్మైరితి॥ గుల్మాః స్తంబాః ప్రభృతయః - తథా చ - గుల్మైర్వృక్షైశ్చ ఆవృత లతాకీర్ణం లతాభిః ప్రవేష్టితం - దుర్గం విషమం - గహనం దుష్ప్రవేశం ఏవంవిధం మహారణ్యం వ్యతియాతౌ అతిక్రమ్య గతౌ॥ ౪॥ ౫॥ నానామేఘేతి॥ ప్రహృష్టమివ సర్వతః - వనగతపుష్పవికాసాదినా తద్గతమృగాదిహర్షేణ చ వనస్య ప్రహృష్టత్వం వ్యపదేశః॥ ౭॥ తతః పూర్వేణేతి॥ క్రౌంచారణ్యమతిక్రమ్య అంతరా అంతరప్రదేశే - మతంగాశ్రమం పూర్వేణ - త్రిక్రోశం గత్వేతి తపరాజనాంశ

దదృశతుః - అత్రోపస్థాపకత్వకర్తారిలిటా ... సమాస ॥ ౧౦ ॥ ఆసాద్యేత్యాది ॥ దర్యాః విదూరదశతా ... సంగతిః - మహారూపాం మహాశరీరాం ॥ ౧౧ ॥ సామాన్యతో దర్శనముక్త్వా విశేషతో దర్శనమాహ ద్వాభ్యాం భయదామిత్యాది ॥ ౧౨ ॥ సా ॥ ... త్వక్ త్వచ్ ... స్త్వత్ర సంధిరార్షః - సమాలంబత ... వతీ ॥ ౧౪ ॥ ఉవాచేత్యర్ధం ఉపగూహ్య ఆలింగ్య ॥ ౧౫ ॥ అహమిత్యాదినా ర్ధ - శ్లో కం ॥ అయోముఖీత్యన్వర్థనామ ... పతిః తలాభ లాభభూతా - త్వమపి మమ ప్రియోఽసి - నాథేతి - ఆయుశ్శేషమిమం - ... తసంయోగేద్వితీయా ॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి ॥ కర్ణనాసా ... ॥ ౧౭ ॥ కర్ణేతి ॥ వికృతధ్వాచేన ప్రమి ॥ ౧౮ ॥ తస్యామితి ॥ గహనం దుష్ప్రవేశం - వనం విశంతౌ వనమధ్యం గచ్ఛంతౌ - ఆసేదతుః ... నిమిత్తానీతి శేషః ॥ ౧౯ ॥ లక్ష్మణస్త్వితి ॥ మహాతేజా ఇత్యధికలోక్తిః సత్త్వవాన్ నిర్మలమనస్కః - శీలవాన్ సద్వృత్తవాన్ శుచిః ... నియుక్తః ... ప్రాంజలిర్భక్తిరుక్తా ॥ ౨౦ ॥ స్పందత ఇతి ॥ బాహుః - వామ ఇతి శేషః ఉద్విగ్నం కంపితం - అనిష్టానిలనిష్టసూచకాని ॥ ౨౧ ॥ తస్మాదితి ॥ మమైవ ... మిత్యన్వయః - సంభ్రమం భయం ॥ ౨౨ ॥ ఏష ఇతి ॥ వంజులకో ... కర్ణావాలాఖ్యః పక్షివిశేషః - ... శంసన్నివ వినర్దతి ॥ ౨౩ ॥ తయోరితి ॥ ఏవం ... అన్వేషతోః అన్వేషమాణయోః

...ర్యేణ గత్వా త్రిక్రోశం భ్రాతరౌ తదా। క్రౌంచారణ్యమతిక్రమ్య మాతంగాశ్రమమంతరా ॥ ✽ ॥
దృష్ట్వా తు తద్వనం ఘోరం బహుభీమమృగద్విజమ్। నానాసత్త్వసమాకీర్ణం సర్వం గహనపాదపమ్ ॥ ✽ ॥
దదృశాతే తు తౌ తత్ర దరీం దశరథాత్మజౌ। పాతాలసమగంభీరాం తమసా నిత్యసంవృతామ్ ॥ ౧౦ ॥ ఆసాద్య తౌ నరవ్యాఘ్రౌ దర్యాస్తస్యా విదూరతః। దదృశాతే మహారూపాం రాక్షసీం వికృతాననామ్ ॥ ౧౧ ॥
భయదామల్పసత్త్వానాం బీభత్సాం రౌద్రదర్శనామ్। లంబోదరీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం కరాలీం పరుషత్వచమ్ ॥
✽ ॥ భక్షయంతీం మృగాన్ భీమాన్ వికటాం ముక్తమూర్ధజామ్। ప్రైక్షేతాం తౌ తతస్తత్ర భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౧౩ ॥ సా సమాసాద్య తౌ వీరౌ వ్రజంతం భ్రాతురగ్రతః। ఏహి రంస్యావహేత్యుక్త్వా సమాలంబత లక్ష్మణమ్ ॥ ౧౪ ॥ ఉవాచ చైనం వచనం సౌమిత్రిముపగూహ్య సా ॥ ౧౫ ॥ అహం త్వయోముఖీ నామ లాభస్తే త్వమసి ప్రియః ॥ ✽ ॥ నాథ పర్వతకూటేషు నదీనాం పులినేషు చ। ఆయుశ్శేషమిమం వీర త్వం మయా సహ రంస్యసే ॥ ౧౬ ॥ ఏవముక్తస్తు కుపితః ఖడ్గముద్ధృత్య లక్ష్మణః। కర్ణనాసస్తనం తస్యా నిచకర్తారిసూదనః ॥ ౧౭ ॥ కర్ణనాసే నికృత్తే తు విస్వరం సా వినద్య చ। యథాగతం ప్రదుద్రావ రాక్షసీ భీమదర్శనా ॥ ౧౮ ॥ తస్యాం గతాయాం గహనం విశంతౌ వనమోజసా। ఆసేదతురమిత్రఘ్నౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ౧౯ ॥
లక్ష్మణస్తు మహాతేజాస్సత్త్వవాన్ శీలవాన్ శుచిః। అబ్రవీత్ ప్రాంజలిర్వాక్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసమ్ ॥
౨౦ ॥ స్పందతే మే దృఢం బాహురుద్విగ్నమివ మే మనః। ప్రాయశశ్చాప్యనిష్టాని నిమిత్తాన్యుపలక్షయే ॥
౨౧ ॥ తస్మాత్సజ్జీభవార్య త్వం కురుష్వ వచనం హితమ్। మమైవ హి నిమిత్తాని సద్యశ్శంసంతి సంభ్రమమ్ ॥
౨౨ ॥ ఏష వంజులకో నామ పక్షీ పరమదారుణః। ఆవయోర్విజయం యుద్ధే శంసన్నివ వినర్దతి ॥ ౨౩ ॥ త
యోరన్వేషతోరేవం సర్వం తద్వనమోజసా। సంజజ్ఞే విపులశ్శబ్దః ప్రభంజన్నివ తద్వనమ్ ॥ ౨౪ ॥ సంవేష్టి

త్వా - మహద్వనమపశ్యతామితి వాక్యశేషోఽనుసంధేయః - దృష్ట్వా తు తద్వనమిత్యుత్తరత్రాప్యుపాదానాత్ ॥ ✽ ॥ దృష్ట్వేతి ॥ గహనపాదపం నిబిడవృక్షం - తత్ర వనే దరీం గుహాం పాతాలసమగంభీరాం - రసాతలతుల్యాం అతిగంభీరాం నిమ్నాం ॥ ౧౦ ॥ ఆసాద్యేతి ॥ దర్యాః విదూరతః సమీపదేశ ... ॥ ౧౧ ॥ భయదామితి ॥ అల్పసత్త్వానాం భీరూణాం బీభత్సాం జుగుప్సితాం - కరాలీం తుంగశరీరాం ... తుంగ ఇతి విశ్వః - పరుషా కర్కశా త్వక్ యస్యాస్తాం పరుషత్వచామితి చార్షః - వికటాం ... కారాం ॥ ౧౩ ॥ సేతి ॥ సమాలంబత గృహీతవ తీ ॥ ౧౪ ॥ ఉవాచేతి ॥ తే త్వయా లబ్ధా - లాభస్తే త్వమసి ప్రియ ఇతి క్వచిత్పాఠః ॥ ✽ ॥ నాథేతి ॥ ఆయుశ్చిరం చిరం ... ॥ ౧౬ ॥ ఏవమితి ॥ కర్ణనాసస్తనమితి ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః ॥ ౧౭ ॥ ౧౮ ॥ తస్యామితి ॥ గహనం దుష్ప్రవేశం ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ స్పందత ఇతి ॥ బాహుర్వామ ఇతి శేషః అనిష్టాన్యశుభసూచకాని ॥ ౨౧ ॥ తస్మాదితి ॥ సజ్జీభవ యుద్ధోద్యుక్తో భవ సంభ్రమం భయం ॥ ౨౨ ॥ ఏష ఇతి ॥ వంజులః కర్ణవాలః ॥ ౨౩ ॥ తయోరితి సార్ధశ్లోకమేకం ... జసా సామర్థ్యేన - తయోః రామలక్ష్మణయోః సర్వం తద్వనం ఏవముక్తప్రకారేణ అన్వేషతోః - తద్వనం ప్రభంజన్నివ మర్దయన్నివ విపులశ్శబ్దః సంజజ్ఞే - ఆవిర్భూతః - కిం ... మాతరిశ్వనా వాయునా ... తం గగనమివ - మాతరిశ్వనా పూరితం గగ

ప్రభంజనః ప్రభంజయన్ ॥ ౨౩ ॥ సంవేష్టయన్నివ ॥ మాతరిశ్వా వాయునా - సంవేష్టితం పూరితం - అయముత్ప్రేక్షావిశేషః శబ్దోభూదిత్యత్ర - తస్య వనస్య సంబంధి [illegible] ఆపూరయన్నివ అభూత్ ॥ ౨౪ ॥ తమితి ॥ తం శబ్దం కాంక్షమాణః తమనుసృత్య [illegible] ముదరేముఖమ్ - [illegible] ॥ ఆసేదతురిత్యాదినా [illegible] ॥ ప్రముఖే [illegible] అశిరోగ్రీవం [illegible] విపులేన [illegible] - ఆయతేన [illegible] - ఉరసి - [illegible] [illegible] పునరపి [illegible] విక్షుర్వాణం వ్యాపారయంతం [illegible] - ప్రపన్నయోః [illegible] ॥ ౩౧ ॥ - [illegible] ॥ అథ తావిత్యాదినా [illegible] ॥ సమతిక్రమ్య [illegible] - క్రోశమాత్రే సమీపే - [illegible] దారుణం [illegible] - భుజాభ్యాం [illegible] సంవృతం - సంస్థానాత్ [illegible] ॥ ౩౩ ॥ [illegible] ॥ సహితావేవ - [illegible] ॥ ౩౪ ॥ ఖడ్గినావితి ॥ [illegible] ॥ ౩౬ ॥ తత్రేతి ॥ [illegible] - అనాశ్రయత్వాత్ [illegible] ॥ ౩౭ ॥ పశ్యేత్యాది ॥ [illegible] వినిర్యుక్తః [illegible]

తమివాన్యర్థం గగనం మాతరిశ్వా । వనస్య తస్య శబ్దోభూద్దివమాపూరయన్నివ ॥ ౨౪ ॥ తం శబ్దం కాంక్షమాణస్తు రామః కక్షే సహానుజః । దదర్శ సుమహాకాయం రాక్షసం విపులోరసమ్ ॥ ౨౫ ॥ ఆసేదతుస్తతస్తత్ర తావుభౌ ప్రముఖే స్థితమ్ । వివృద్ధమశిరోగ్రీవం కబంధముదరేముఖమ్ ॥ ❁ ॥ రోమభిర్నిచితైస్తీక్ష్ణైర్మహాగిరిమివోచ్ఛ్రితమ్ । నీలమేఘనిభం రౌద్రం మేఘస్తనితనిస్స్వనమ్ ॥ ❁ ॥ అగ్నిజ్వాలానికాశేన లలాటస్థేన దీప్యతా । మహాపక్ష్మేణ పింగేన విపులేనాయతేన చ ॥ ❁ ॥ ఏకేనోరసి ఘోరేణ నయనేనాశుదర్శినా । మహాదంష్ట్రోపపన్నం తం లేలిహానం మహాముఖమ్ । భక్షయంతం మహాఘోరానృక్షసింహమృగద్విపాన్ । ఘోరౌ భుజౌ వికుర్వాణముభౌ యోజనమాయతౌ ॥ ❁ ॥ కరాభ్యాం వివిధాన్ గృహ్య ఋక్షాన్ పక్షిగణాన్ మృగాన్ । ఆకర్షంతం వికర్షంతమనేకాన్ మృగయూథపాన్ ॥ ❁ ॥ స్థితమావృత్య పంథానం తయోర్భ్రాత్రోః ప్రపన్నయోః ॥ ౩౧ ॥ అథ తౌ సమతిక్రమ్య క్రోశమాత్రే దదర్శతుః ॥ ❁ ॥ మహాంతం దారుణం భీమం కబంధం భుజసంవృతమ్ । కబంధమివ సంస్థానాదతిఘోరప్రదర్శనమ్ ॥ ౩౪ ॥ స మహాబాహురత్యర్థం ప్రసార్య విపులౌ భుజౌ । జగ్రాహ సహితావేవ రాఘవౌ పీడయన్ బలాత్ ॥ ౩౫ ॥ ఖడ్గినౌ దృఢధన్వానౌ తిగ్మతేజోవపుర్ధరౌ । భ్రాతరౌ వివశం ప్రాప్తౌ కృష్యమాణౌ మహాబలౌ ॥ ౩౬ ॥ తత్ర ధైర్యేణ శూరస్తు రాఘవో నైవ వివ్యథే । బాల్యాదనాశ్రయత్వాచ్చ లక్ష్మణస్త్వతివివ్యథే ॥ ❁ ॥ ఉవాచ చ విషణ్ణస్సన్ రాఘవం రాఘవానుజః ॥ ౩౮ ॥ పశ్య మాం వివశం వీర రాక్షసస్య వశంగతమ్ ॥ ❁ ॥ మయైకేన వినిర్యుక్తః పరిముంచస్వ రాఘవ । మాం హి భూతబలిం దత్వా పలాయస్వ యథాసుఖమ్ ॥ ౩౯ ॥ అధిగంతాసి వై

గగనం ప్రభంజనం [illegible] ప్రభంజనః [illegible] ॥ ౨౬ ॥ ఆసేదతురిత్యాదిసార్ధశ్లోకషట్కమేకం వాక్యం ॥ వివృద్ధం వివృద్ధాకారం - అశిరోగ్రీవం అదృశ్యమానశిరోగ్రీవమిత్యర్థః - ఉరసి [illegible] - కబంధస్య [illegible] - భుజౌ [illegible] - ఆకర్షంతం [illegible] - ప్రపన్నయోః [illegible] ॥ ౩౧ ॥ అథేతి ॥ సమతిక్రమ్య [illegible] క్రోశమాత్రే [illegible] - [illegible] సంవృతం [illegible] భుజసంవృతం ॥ ౩౩ ॥ ౩౪ ॥ ౩౫ ॥ తత్రేతి ॥ అనాశ్రయత్వాత్ పరమాశ్రయభూతశ్రీరామస్య [illegible] అనాశ్రయత్వాదిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ ❁ ॥ మయేతి ॥ ఏకేన [illegible] వినిర్యుక్తః - పరిముంచస్వ [illegible] ॥ మామితి ॥ భూతబలిం [illegible] ॥ ౩౯ ॥ అధిగంతేతి

తి ఘాతస్యక ర్తుర్దేహస్య ఏతిం ॥ ౩౯ ॥ అర్ధితేకార్థం ॥ ౩౯ ॥ ప్రతిలభ్యేతి ॥ తత్ర మహ్యాం ॥ ౪౦ ॥ [illegible] ॥ ౪౧ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ ఏతస్మిన్నంతరే లక్ష్మణాశ్వాసనావసరే ॥ ౪౨ ॥ కావితి ॥ భక్షౌ ఆహారౌ ॥ ౪౩ ॥ వదతమితి ॥ [illegible] వాం యువయోః [illegible] త్యవ పురుషద్విచనం - కామిహ వనే కిం కార్యం కిం కర్తవ్యం - కిమర్థం [illegible] వం - ప్రత్యుత్తాన్న త్వ యోజన మేత సిద్ధమిత్యాహ ఇమమితి - ఇహ తిష్ఠతః మమేతి శేషః [illegible] సంబంధినమిమం దేశమను ప్రాప్తావిత్యనేన మమ క్షున్నివృత్త్యర్థమేవ వామాగమనమితి భావః ॥ ౪౪ ॥ - ఆగమనే ఆవయోః కాలోనిరిత్యత్రాహ సబాణేతి ॥ ౪౫ ॥ తస్యేతి ॥ ముఖేన - ఉపలక్షిత ఇతి శేషః ॥ ౪౬ ॥ కృచ్ఛ్రాదితి ॥ కృచ్ఛ్రాత్ కృచ్ఛ్రతరం రాజ్యభ్రంశవనవాససీతాహరణపర్యంతం ప్రా ప్యావస్థితయోః పునశ్చ తాం ప్రియామప్రాప్యైవ ఆవయోర్జీవితాంతాయ దారుణం వ్యసనం దుఃఖం ప్రాప్తం ॥ ౪౭ ॥ అత్ర హేతుమాహ కాలస్యేతి । సర్వభూతేష్వపి కాలస్య వీర్యం సుమహత్ - అనర్గళమిత్యర్థః - త్వాం చ మాం చ మహాబలపరాక్రమావపి వ్యసనైర్మోహితౌ కరోతి పశ్య ॥ ౪౮ ॥ ఉక్తమర్థముపపాదయతి నాతీతి ॥ సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయి - వాలుకసేతవః సికతామయసేతవః ॥ ౪౯ ॥

దేహమచిరేణేతి మే మతిః ॥ ౩౯ ॥ ప్రతిలభ్య చ కాకుత్స్థ పితృపైతామహీం మహీమ్ ॥ ❀ ॥ తత్ర మాం రామ రాజ్యస్థస్స్మర్తాసి సర్వదా ॥ ౪౦ ॥ లక్ష్మణేనైవముక్తస్తు రామస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్ ॥ ❀ ॥ మా స్మ త్రాసం కృథా వీర న హి త్వాదృగ్విషీదతి ॥ ౪౧ ॥ ఏతస్మిన్నంతరే క్రూరో భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ॥ ❀ ॥ పప్రచ్ఛ ఘననిర్ఘోషః కబంధో దానవోత్తమః ॥ ౪౨ ॥ కౌ యువాం వృషభస్కంధౌ మహాఖడ్గధనుర్ధరౌ ॥ ❀ ॥ ఘోరం దేశమిమం ప్రాప్తౌ మమ భక్షావుపస్థితౌ ॥ ౪౩ ॥ వదతం కార్యమిహ వాం కిమర్థం చాగతౌ యువామ్ ॥ ❀ ॥ ఇమం దేశమనుప్రాప్తౌ క్షుధార్తస్యేహ తిష్ఠతః ॥ ౪౪ ॥ సబాణచాపఖడ్గౌ చ తీక్ష్ణశృంగావివర్షభౌ ॥ ❀ ॥ మమాస్యమనుసంప్రాప్తౌ దుర్లభం జీవితం పునః ॥ ౪౫ ॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కబంధస్య దురాత్మనః ॥ ❀ ॥ ఉవాచ లక్ష్మణం రామో ముఖేన పరిశుష్యతా ॥ ౪౬ ॥ కృచ్ఛ్రాత్ కృచ్ఛ్రతరం ప్రాప్య దారుణం సత్యవిక్రమ ॥ ❀ ॥ వ్యసనం జీవితాంతాయ ప్రాప్తమప్రాప్య తాం ప్రియామ్ ॥ ౪౭ ॥ కాలస్య సుమహద్వీర్యం సర్వభూతేషు లక్ష్మణ ॥ ❀ ॥ త్వాం చ మాం చ నరవ్యాఘ్ర వ్యసనైః పశ్య మోహితౌ ॥ ౪౮ ॥ నాతిభారోఽస్తి దైవస్య సర్వభూతేషు లక్ష్మణ ॥ ❀ ॥ శూరాశ్చ బలవంతశ్చ కృతాస్త్రాశ్చ రణాజిరే । కాలాభిపన్నాస్సీదంతి యథా వాలుకసేతవః ॥ ౫౦ ॥ ఇతి బ్రువాణో దృఢసత్యవిక్రమో మహా

తి ॥ అధిగంతా ప్రాప్స్యసి ॥ ౪౧ ॥ ౪౨ ॥ ౪౩ ॥ వదతమితి ॥ ఇహ వనే వాం యువయోః కార్యం [illegible] సంబంధినమిమం దేశం కిమర్థమాగతౌ ॥ ౪౪ ॥ ౪౫ ॥ తస్యేతి ॥ పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితం లక్ష్మణం ॥ ౪౬ ॥ కృచ్ఛ్రాదితి ॥ తాం ప్రియామప్రాప్య దారుణం వ్యసనం ప్రాప్య స్థితయోరావయోర్జీవితాంతాయ కృచ్ఛ్రాత్ కృచ్ఛ్రతరం వ్యసనం ప్రాప్తమితి సంబంధః - సీతావిప్రణాశజనిత దుఃఖాదప్యతిశయితమాదునికం దుఃఖమితి భావః ॥ ౪౭ ॥ కాలస్యేతి ॥ సర్వం వాక్యం సావధారణమితి న్యాయేనాత్ర ఏవకారో ద్రష్టవ్యః - అస్యార్థః సర్వభూతేషు మధ్యే - కాలస్యైవ సుమహద్వీర్యం - అస్తీతి శేషః - కుతః త్వాం త్వాదృశం - మాం మాదృశం చ వ్యసనైః కాలకృతైరితి [illegible] - మోహితౌ పశ్యేత్యర్థః ॥ ౪౮ ॥ నాతీతి ॥ దైవస్య కాలస్య సర్వభూతేషు విషయే - యద్వా సర్వభూతేషు సర్వభూతానాం సంహార ఇతి శేషః - నాతిభారోఽస్తి - ప్రయాససాధ్య ఇత్యర్థః - కుతః ॥ శూరాశ్చేతి - సమహావాహుర్ ఇత్యాదికం - తస్య మాం రామ [illegible] ఇత్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు యమర్థః - స చ బంధస్తాం [illegible] ప్రాప్య [illegible] విషయే నివిహితౌ వ్యపూరణార్థం - శం ప్రాప్య [illegible] ద్వావివశం ఋషిణః [illegible] ప్రాప్తౌ - గరుడాయాధావిత్యర్థః - తౌ సజ గాం [illegible] బంధః - అత్ర లక్ష్మణస్య [illegible] నాట్యం దర్శయతి తత్రేతి ॥ [illegible] రూపవచనాన్యాహ ॥ [illegible] ఇత్యాద్యర్థస్తత్ర మాం రామ [illegible] ॥ కావితి ॥ ఘాతస్య భక్షౌ - [illegible] మమాస్యం ప్రతి నవాణావుపక్షిప్తేన యదాసం ప్రాప్తౌ - ఉదామనుజవిశరిదుర్లభమితి సంబంధ ॥ తస్యేతి ॥ పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితస్య కబంధస్య వచనం శ్రుత్వా - కృచ్ఛ్రాత్ - కృచ్ఛ్రతరమిత్యాదేర్వాస్తవార్థః - దారుణం కృచ్ఛ్రతరం ప్రాప్య పితాం ప్రియామప్రాప్య జీవితాంతాయ వ్యసనం ప్రాప్తమిత్యాదిలోకరీత్యనుసృత్య సీతాదర్శనవ్యాజేనోక్తిః ॥ ౫౦ ॥ ఇతీతి ॥ దృఢసత్యపరాక్రమః దృఢం అచలం సత్యః స్వాభావికః విక్రమో యస్య సః దాశరథిః సౌమిత్రిమవేక్ష్య స్వాం స్వీయాం స్మృతిమాత్మనా స్వయమేవ ధైర్యం

ఇతిశి॥ సౌమిత్రిం దీనమ [illegible] ॥౫౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే [illegible] ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే [illegible]
[illegible] తాల్పర్యాది ॥ [illegible] ॥౧॥ [illegible]
[illegible] ప్వతీమారుతస్యధర్మం [illegible]
[illegible] ॥ ప్రతం [illegible] ॥౩॥ త్వాంసాలి ॥ ముదాలు [illegible] ॥ ఆభూత్యర్యధః ॥ ౪ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] మూత్రిం [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] రుయమద్య్యాపసి తానాం - సత్త్వ [illegible]
[illegible] కృతా [illegible] మద [illegible] తాపుపసి తాసామారణ్యవటాన [illegible] ॥౬॥
విరగలి॥ [illegible] ॥౭॥ [illegible]
[illegible] ॥౮॥ [illegible] లక్ష్మణస్య [illegible] రామస్య [illegible]
[illegible] ప్రాప్తి ॥ [illegible] ॥౨౨॥ గాంభీర్య [illegible] ॥౧౨॥ ననిక్యత్వా [illegible] ఫూర్వమదెత్తోల్లితిత్వా [illegible] పునః
[illegible] ॥౧౧॥ [illegible] పునస్తప్యోం ॥ [illegible] అయమితి ॥ [illegible] దశరథపుత్రౌ [illegible] దాసుల [illegible] విర్యమరశి ॥

యశోదాశం [illegible] తాంవాడా । అవేక్ష్య [illegible] పౌరుషం [illegible] రాంత దాస్వాం గతిమాత్మనా కరో
త్ ॥౫౧॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః ॥

తౌ తు తత్ర స్థితౌ దృష్ట్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ । బాహుపాశపరిక్షిప్తౌ కబన్ధో వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧॥
తిష్ఠ [illegible] దృష్ట్వా [illegible] ధాతరం [illegible] । ఇహాహారార్థం తు సంప్రాప్తౌ దైవేన గతచేతసౌ ॥౨॥ త
[illegible] వ్యా [illegible] ప్తకాలం హితం తదా । ఉవాచ [illegible] సమాపన్నో విక్రమే కృతలక్షణః ॥౩॥
త్వాం [illegible] సాగసం । [illegible] బాహూచ్ఛిందావ [illegible] ॥
౪॥ [illegible] రామాయ [illegible] । [illegible] కృత్వా [illegible] వాంఛ [illegible]
[illegible] ॥౫॥ [illegible] నామివ రాఘవ ॥
౬॥ [illegible] శయోః [illegible] । విదార్యాస్యం తదా [illegible] భక్షయితుమారభ
త్ ॥౭॥ తతస్తౌ దేశ [illegible] మేవ రాఘవౌ । అచ్ఛిందతాం సుసంహృష్టౌ బాహూ తస్యాంసదేశ
తః ॥౮॥ దక్షిణో దక్షిణం బాహుమసక్తమసినా తతః । చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణః ॥౯॥
స పపాత మహాబాహుశ్ఛిన్నబాహుర్మహాస్వనః । [illegible] నాదయన్ జలదో యథా ॥౧౦॥
స [illegible] శోణితపరిప్లుతః । దీనః పప్రచ్ఛ తౌ వీరౌ కౌ యువామితి దానవః ॥౧౧॥ ఇతి తస్య
బ్రువాణస్య లక్ష్మణః శుభలక్షణః । శశంస రాఘవం తస్య కబన్ధస్య మహాబలః ॥౧౨॥ అయమిక్ష్వాకుదా

[illegible] ॥౫౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ [illegible] శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం [illegible] వ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనసప్త
తితమస్సర్గః ॥

తౌతు [illegible] ॥ బాహుపాశ [illegible] ॥౧॥ [illegible] దైవ [illegible] ఆహారార్థం సంప్రాప్తౌ
[illegible] ప్రవిధిరిపూర్వేణ [illegible] ॥ [illegible] యువాం దైవేన ఆహారార్థం సం
ప్రాప్తౌ [illegible] ॥ [illegible] ఇత్యుత్తం ప్రత్యేతిపూర్వేణ
[illegible] ॥ [illegible] రామమిత్యాది [illegible] పరాక్రమసంపన్న [illegible]
[illegible] ॥౪॥ [illegible] స్థితి
[illegible] తవ్వదాహారమిచ్ఛతి - [illegible] ఇతిపూర్వే
[illegible] ॥ [illegible] ఇతి ॥ [illegible] ప్రాప్తానామక్యలసి [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥౯॥ [illegible] సుసంవిగ్నౌ [illegible] ॥౧౦॥ [illegible] లక్ష్మణః [illegible]

౧౩ ॥ అస్యేతి ॥ ఇచ్ఛన్తౌ-అన్వేషమాణావితర్థః ॥౧౪॥ త్వంత్వితి ॥ విచేష్టసే లుఠసీత్యర్థః ॥౧౫॥ ఏవమితి ॥ శ్రీ లక్ష్మణేన కబంధః ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ - ఇంద్రవచనం స్మరన్ సర్గప్రతిపాద్యం ॥౧౬॥ స్వాగతమితి ॥ వాం యువయోః బాహుబంధనౌ ..... సాదిత్యర్థః ॥౧౭॥ విరూపమితి ॥ విరూపం వికృతం - యత్ మే రూపం అవినయాత్ ప్రాప్తం తత్కారణం తత్త్వతః శంసతో మే శృణు ॥౧౮॥ అస్మిన్ సర్గే అష్టాదశశ్లోకాః ॥౧౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః

అథ కబంధః స్వవృత్తాంతం కథనపూర్వకం స్వశాపమోక్షోపాయం సీతాన్వేషణోపాయం చ వక్తి - పురేత్యాదిసర్గః ॥ ఏకాన్వయః ॥ అచింత్యం అచింత్యవైభవం ॥౧॥ సోహమితి ॥ సుందరరూపోహం రూపమిదం లోకవిత్రాసనం కృత్వా వనగతాన్ ఋషీన్ తత్ర తత్ర - ఋషీన్ త్రాసయామి అత్రాసయం ॥౨॥ తత ఇతి ॥ వివిధం వన్యం సంచిన్వన్ స్థూలశిరా నామ మహర్షిః అపమానితః కోపితశ్చ ॥౩॥ తేనేతి ॥ ఏవం విధం మే రూపం ప్రేక్ష్య ఘోరశాపాభిధాయినా తేన ఋషిణా నృశంసం గర్హితం - ఏతదేవ రూపం తే అస్త్విత్యహముక్తః ॥౪॥ స ఇతి ॥ అభిశాపశబ్దేన తన్నిమిత్తధర్షణం లక్ష్యతే - మద్ధర్షణకృతస్య శాపస్యాంతో భవేదితి మయా యాచితః ప్రార్థితః - ఇతి హేతోః తేన మహర్షిణా ఇదం వచో భాషితం ॥౫॥ తదేవాహ యదేతి ॥౬॥ తతః కబంధరూ

జ్యేష్ఠో రామో నామ జనైః శ్రుతః । అస్యైవావరజం విద్ధి భ్రాతరం మాం చ లక్ష్మణమ్ ॥ ౧౩ ॥ అస్య దేవ ప్రభావస్య వసతో విజనే వనే । రక్షసాపహృతా పత్నీ యామిచ్ఛన్తావిహాగతౌ ॥ ౧౪ ॥ త్వం తు కో వా కిమర్థం వా కబంధసదృశో వనే । ఆస్యేనోరసి దీప్తేన భగ్నజంఘో విచేష్టసే ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్తః కబంధస్తు లక్ష్మణేనోత్తరం వచః । ఉవాచ పరమప్రీతస్తదింద్రవచనం స్మరన్ ॥ ౧౬ ॥ స్వాగతం వాం నరవ్యాఘ్రౌ దిష్ట్యా పశ్యామి చాప్యహమ్ । దిష్ట్యా చేమౌ నికృత్తౌ మే యువాభ్యాం బాహుబంధనౌ ॥ ౧౭ ॥ విరూపం యచ్చ మే రూపం ప్రాప్తం హ్యవినయాద్యథా । తన్మే శృణు నరవ్యాఘ్ర తత్త్వతః శంసతస్తవ ॥ ౧౮ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తతితమస్సర్గః

పురా రామ మహాబాహో మహాబలపరాక్రమ । రూపమాసీన్మమాచింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్ ॥ ॥ యథా సోమస్య శక్రస్య సూర్యస్య చ యథా వపుః ॥ ౧ ॥ సోహం రూపమిదం కృత్వా లోకవిత్రాసనం మహత్ ॥ ॥ ఋషీన్వనగతాన్ రామ త్రాసయామి తతస్తతః ॥ ౨ ॥ తతః స్థూలశిరా నామ మహర్షిః కోపితో మయా ॥ ॥ సంచిన్వన్వివిధం వన్యం రూపేణానేన ధర్షితః ॥ ౩ ॥ తేనాహముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా ॥ ॥ ఏతదేవ నృశంసం తే రూపమస్తు విగర్హితమ్ ॥ ౪ ॥ స మయా యాచితః క్రుద్ధః శాపస్యాంతో భవేదితి ॥ ॥ అభిశాపకృతస్యేతి తేనేదం భాషితం వచః ॥ ౫ ॥ యదా ఛిత్త్వా భుజౌ రామస్త్వాం దహేద్విజనే వనే ॥ ॥ తదా త్వం ప్రాప్స్యసే రూపం స్వమేవ విపులం శుభమ్ ॥ ౬ ॥ శ్రియా విరాజితం పుత్రం దనోస్త్వం విద్ధి లక్ష్మణ ॥ ॥ ఇంద్రకోపాదిదం రూపం ప్రాప్తమేవం రణా

జిరే ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ ౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ఏవముక్త ఇతి ॥ ఇంద్రవచనం - శ్రీరామేణ తవ బాహూ ఛేదనే కృతే తదా మోక్షో భవిష్యతీత్యేవం రూపం వచనం స్మరన్ ॥౧౬॥ స్వాగతమితి ॥ బాహుబంధనౌ బాహుపాశౌ ॥౧౭॥ విరూపమితి ॥ విరూపం వికృతం ॥౧౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః

పురేతి ॥ ౧ ॥ సోహమితి ॥ సోహం పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టోహం - ఇదం రూపమిదానీం విద్యమాన రాక్షసరూపం కృత్వా ॥ ౨ ॥ తత ఇతి ॥ వివిధం వన్యం సంపాదయన్ స్థూలశిరా నామ ఋషిః - మయా అనేన రూపేణ ఇదానీం విద్యమాన రాక్షసరూపేణ కరణేన ధర్షితః తిరస్కృతః - కుపితోభూదితి శేషః ॥ ౩ ॥ తేనేతి ॥ ఘోరశాపాభిధాయినా - ఘోరం శాపం భాషణశీలేన - ఋషిణా నృశంసం ఘాతుకం విగర్హితం జుగుప్సితం ఏతద్రూపమేవ అస్త్వితి - తేనాహముక్త ఇతి సంబంధః ॥ ౪ ॥ స ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ అభిశాపకృతస్య - అభిశాపశబ్దేన తన్నిమిత్తధర్షణం లక్ష్యతే - వక్ష్యమాణశాపస్యాంతో భవేదితి - స ఋషిః మయా యాచితః ప్రార్థితః సన్ యదా రామో భుజౌ ఛిత్త్వా - త్వాం దహేత్ - తదా స్వం రూపం ప్రాప్స్యస ఇతి తేన వచో భాషితమితి ద్వితీయశ్లోకస్య సంబంధః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ శ్రియేతి ॥ శ్రియః శ్రియా విరాజితం దనోః పుత్రం విద్ధి - యద్వా దనోః దనువంశజస్య శ్రియః శ్రీనామ్నః పుత్రం విద్ధి - మామితి శేషః ॥ దనునామ్నః శ్రీ

[illegible]

అహం హి తపసోగ్రేణ పితామహమతోషయమ్ ॥ ॥ దీర్ఘమాయుస్స మే ప్రాదాత్తతో మాం విభ్రమోఽస్పృశత్ ॥ ౮ ॥ దీర్ఘమాయుర్మయా ప్రాప్తం కిం మే శక్రః కరిష్యతి ॥ ॥ ఇత్యేవం బుద్ధిమాస్థాయ రణే శక్రమధర్షయమ్ ॥ ౯ ॥ తస్య బాహుప్రముక్తేన వజ్రేణ శతపర్వణా ॥ ॥ సక్థినీ చ శిరశ్చైవ శరీరే సంప్రవేశితమ్ ॥ ౧౦ ॥ స మయా యాచ్యమానస్సన్నానయద్యమసాదనమ్ ॥ ॥ పితామహవచస్సత్యం తదస్త్వితి మమాబ్రవీత్ ॥ ౧౧ ॥ అనాహారః కథం శక్తో భగ్నసక్థిశిరోముఖః ॥ ॥ వజ్రేణాభిహతః కాలం సుదీర్ఘమపి జీవితుమ్ ॥ ౧౨ ॥ స ఏవముక్తో మే శక్రో బాహూ యోజనమాయతౌ ॥ ॥ తదా చాస్యం చ మే కుక్షౌ తీక్ష్ణదంష్ట్రమకల్పయత్ ॥ ౧౩ ॥ సోఽహం భుజాభ్యాం దీర్ఘాభ్యాం సమాకృష్య వనేచరాన్ ॥ ॥ సింహద్విపమృగవ్యాఘ్రాన్ భక్షయామి సమన్తతః ॥ ౧౪ ॥ స తు మామబ్రవీదిన్ద్రో యదా రామస్సలక్ష్మణః ॥ ॥ ఛేత్స్యతే సమరే బాహూ తదా స్వర్గం గమిష్యసి ॥ ౧౫ ॥ అనేన వపుషా తాత వనేఽస్మిన్ రాజసత్తమ ॥ ॥ యద్యత్పశ్యామి సర్వస్య గ్రహణం సాధు రోచయే ॥ ౧౬ ॥ అవశ్యం గ్రహణం రామో మన్యేఽహం సముపైష్యతి ॥ ॥ ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య దేహన్యాసకృతశ్రమః ॥ ౧౭ ॥ స త్వం రామోఽసి భద్రం తే నాహమన్యేన రాఘవ ॥ ॥ శక్యో హన్తుం యథాతత్త్వమేవముక్తం మహర్షిణా ॥ ౧౮ ॥ అహం హి మతిసాచివ్యం కరిష్యామి నరర్షభ ॥ ॥ మిత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినా ॥ ౧౯ ॥ ఏవముక్తస్తు ధర్మాత్మా దనునా తేన రాఘవః ॥ ॥ ఇదం జగాద వచనం లక్ష్మణస్యోపశృణ్వతః ॥ ౨౦ ॥ రావణేన హృతా భార్యా మమ సీతా యశస్వినీ ॥ ॥ నిష్క్రాన్తస్య జనస్థానాత్సహ భ్రాత్రా యథాసుఖమ్ ॥ ౨౧ ॥ నామమాత్రం తు జానామి న రూపం తస్య రక్షసః ॥ ॥ నివాసం వా ప్రభావం వా వయం తస్య న విద్మహే ॥ ౨౨ ॥ శోకార్తానా

[illegible]

అహంమత్పరిజనాశ్చేత్యర్థః॥౨౨॥ శోకార్తానామితి ॥ ఉపకారేపరోపకారే - వర్తతాం ప్రవర్తమానానాం - అస్మాకంవిషయే కారుణ్యంకర్తుం - సదృశంయుక్తం॥౨౩॥ ఉపకారమేవాహ కాష్ఠానీతి ॥ కల్పితేపరిజ్ఞాతే శ్వభ్రే అవటే॥౨౪॥ సత్వమితి ॥ కల్యాణంత త్సరణరూపం॥౨౫॥ ఏవమితి ॥ వక్తారమపి రాఘవంప్రతి కుశలం॥౨౬॥ దివ్యమితి ॥ మైథిలీం తదుపహర్తారంచేతిశేషః - తత్ ... కింకరిష్యసీత్యత్రాహ యస్తామితి - తద్వక్తారంవా బ్రూహీత్యత్రాహ దగ్ధ ఇతి॥౨౭॥ ఇదమేవవ్యతిరేకముఖేనాహ అదగ్ధస్యేతి॥౨౮॥ సతర్హిత్వత్రాహ విజ్ఞానంహీతి ॥ విజ్ఞానంఅతీంద్రియవిషయకం - స్వకృతేన పాపేనేతిశేషః ॥౨౯॥ ... ॥ అవటే శ్వభ్రే - యథావిధియథాసమ్యక్ - దగ్ధంభవతి తథేత్యర్థః ॥౩౦॥ దగ్ధ ఇతి ॥ న్యాయేనసమ్యక్తేన ॥౩౧॥ తేనేతి ॥ న్యాయ్యవృత్తేననిరుప చ్ఛరిత్రేణ॥౩౨॥ నహీతి ॥ కారణాంతరే భ్రాతృవిరోధరూపనిమిత్తాంతరే - అయంరావణపురుజానాతి సుగ్రీవంతుజానాతి కింతు తన్నామనకథితవాన్ - దాహాత్పూర్వంకథనేతు సత్వశరీరదహనేరామోవైముఖ్యంకుర్యాదితి- అస్మిన్సర్గేసార్ధత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

అథసంస్కృతకబంధస్యవానరేంద్రసఖ్యోపదేశంద్విసప్తతితమే - ఏవముక్తావిత్యాది॥ ప్రదరః శ్వభ్రః - అసౌ వ్యప్రాపయ్య - ... ఇతి॥౧॥ లక్ష్మణస్త్వితి॥ మహోల్కాభిఃనిర్గతజ్వాలకాష్ఠైః॥౨॥ తదితి॥ మేదసాయాంసేన పచ్యమానస్య ... ॥౩॥ సఇతి॥ అరజేనిర్మలే- అంత ... ॥౪॥ తత ఇతి ॥ చితాయాఉత్పపాత ... సర్వేషు ...

మహానాసంమేవ ... ॥ ॥ కారుణ్యంసదృశంకర్తుముపకారేచవర్తతామ్ ॥ ౨౩ ॥ కాష్ఠాన్యానీయశుష్కాణికాలే భగ్నానికుంజరైః ॥ ధక్ష్యామస్త్వాంవయంవీరశ్వభ్రేమహతికల్పితే॥ ౨౪ ॥ సత్వంసీతాంసమాచక్ష్వ యేనవాయత్రవాహృతా ॥ ॥ కురుకల్యాణమత్యర్థంయదిజానా సితత్వతః ॥౨౫॥ ఏవముక్తస్తురామేణ వాక్యందనురనుత్తమమ్ ॥ ॥ ప్రోవాచకుశలోవక్తావక్తార మపిరాఘవమ్ ॥ ౨౬ ॥ దివ్యమస్తినమేజ్ఞానంనాభిజానామిమైథిలీమ్ ॥ ॥ యస్తాంజ్ఞాస్యతితంవక్ష్యే దగ్ధస్స్వంరూపమాస్థితః ॥ ౨౭ ॥ అదగ్ధస్యహివిజ్ఞాతుంశక్తిరస్తినమేప్రభో ॥ ॥ రాక్షసంతంమహావీర్యం సీతాయేనహృతాతవ ॥ ౨౮ ॥ విజ్ఞానంహిమహద్భ్రష్టంశాపదోషేణరాఘవ ॥ ॥ స్వకృతేనమయా ప్రాప్తంరూపంలోకవిగర్హితమ్ ॥ ౨౯ ॥ కింతుయావన్నయాత్యస్తంసవితాశ్రాంతవాహనః ॥ ॥ తావన్మామవటేక్షిప్త్వాదహరామయథావిధి ॥ ౩౦ ॥ దగ్ధస్త్వయాహమవటేన్యాయేనరఘునందన ॥ వక్ష్యామితమహంవీరయస్తంజ్ఞాస్యతిరాక్షసమ్ ॥ ౩౧ ॥ తేనసఖ్యంచకర్తవ్యంన్యాయ్యవృత్తేనరాఘ వ ॥ ॥ కల్పయిష్యతితేప్రీతస్సాహాయ్యంలఘువిక్రమః ॥ ౩౨ ॥ నహితస్యాస్త్యవిజ్ఞాతంత్రిషులో కేషురాఘవ ॥ ॥ సర్వాన్పరిసృతోలోకాన్పురాసౌకారణాంతరే ॥ ౩౩ ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాం డే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః

ఏవముక్తౌతుతౌవీరౌకబంధేననరేశ్వరౌ । గిరిప్రదరమాసాద్యపావకంవిససర్జతుః ॥ ౧ ॥ లక్ష్మ ణస్తుమహోల్కాభిర్జ్వలితాభిస్సమంతతః । చితామాదీపయామాససాప్రజజ్వాలసర్వతః ॥ ౨ ॥ తచ్ఛరీరంకబంధస్యఘృతపిండోపమంమహత్ । మేదసాపచ్యమానస్యమందందహతిపావకః ॥ ౩ ॥ సవి ధూయచితామాశువిధూమోగ్నిరివోత్థితః । అరజేవాససీబిభ్రన్మాలాందివ్యాంమహాబలః ॥ ౪ ॥ తతశ్చి

౨౨॥ శోకార్తానామిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥ ఉచితంకారుణ్యంకర్తుంవర్తతామస్మాకంసీతామాచక్ష్వ-కురుకల్యాణమితి సంబంధః । తదేవాహ॥ కాష్ఠానీతి॥ యద్వా శోకార్తానామితి॥ఉపకారేసతిసదృశంకారుణ్యం ప్రత్యుపకారరూపంకారుణ్యంకర్తుం వర్తతాం॥తదేవాహ- కాష్ఠానీతి॥ కల్యాణంసీతావార్తాశ్రవణానందరూపం॥౩౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరా మాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకసప్తతితమస్సర్గః

ఏవమితి॥ పావకంవిససర్జతుః ... త్వాదిరపంతావిత్యర్థః ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ ... పూర్ణస్యేవశేషః-అతఏవమం దందహతి॥ ౩ ॥ సఇతి॥ అరజేనిర్మలే॥ ౪ ॥ తతఇతి॥ సర్వప్రత్యంగభూషణః- సర్వేషుప్రత్యంగేషుకరచరణాద్యవయవేషుభూషణాని

త్వంగేష్వంగుల్యాదిష్వపి భూషణాని యస్య స తథా ॥ ౫ ॥ విమాన ఇతి ॥ హంసయుక్త ఇత్యనేన రాఘవ [illegible] యా త్రిపుష్టా [illegible] ప్రాప్తిస్సూచ్యతే ॥ విరాజయన్ – శోభయన్ దిశ ఇతి శేషః ॥ ౬ ॥ సోఽన్త ॥ [illegible] తత్త్వేన పరమార్థేన [illegible] వాక్యమబ్రవీదిత్యన్వయః ॥ ౭ ॥ రామేతి ॥ [illegible] లోకే షడ్యుక్తయస్సన్తి - యుక్తయః ఉపాయాః - సన్ధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః [illegible] రాజ్ఞాం కృత్యం విమృశ్యతే [illegible] ॥ ౭ ॥ [illegible] సన్ధివిషయం [illegible] యదిపరిమృష్ట [illegible] ॥ [illegible] రూపావస్థా తస్యా [illegible] దశాభాగేన [illegible] ఆదశాంశో యస్య [illegible] సేవ్యతే సన్ధీయతే [illegible] [illegible] దశాభాగగతో హీన [illegible] వ్యసనం [illegible] దారప్రధ [illegible] తేన త్వం దశాభాగగతః ॥ [illegible] ॥ [illegible] నాగేన త్వం [illegible] [illegible] యతామిత్యాది ॥ [illegible] స్వయం ॥ ౧౨ ॥ [illegible] గుణకత్వాత్ [illegible] ॥ [illegible] తేజస్వీ - ద్యుతిమాన్ కాన్తిమాన్ ॥ ౧౪ ॥ శ్లో - తతశ్చి

తాయా వేగేన భాస్వరో విమలాంబరః । ఉత్పపాతాశు సంహృష్టస్సర్వప్రత్యంగభూషణః ॥ ౫ ॥ విమానే భాస్వరే తిష్ఠన్ హంసయుక్తే యశస్కరే । ప్రభయా చ మహాతేజా దిశో దశ విరాజయన్ ॥ ౬ ॥ సోఽన్తరిక్షగతో రామం కబన్ధో వాక్యమబ్రవీత్ । శృణు రాఘవ తత్త్వేన యథా సీతామవాప్స్యసి ॥ ౭ ॥ రామ షడ్యుక్తయో లోకే యాభిస్సర్వం విమృశ్యతే । పరిమృష్టో దశాన్తేన దశాభాగేన సేవ్యతే ॥ ❁ ॥ దశాభాగగతో హీనస్త్వం హి రామ సలక్ష్మణః । యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్షణమ్ ॥ ❁ ॥ తదవశ్యం త్వయా కార్యస్స సుహృత్సుహృదాం వర । అకృత్వా నహి తే సిద్ధిమహం పశ్యామి చిన్తయన్ ॥ ౧౦ ॥ శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వానరః । భ్రాత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన వాలినా శక్రసూనునా ॥ ❁ ॥ ఋశ్యమూకే గిరివరే పంపాపర్యన్తశోభితే । నివసత్యాత్మవాన్ వీరశ్చతుర్భిస్సహ వానరైః ॥ ౧౨ ॥ వానరేన్ద్రో మహావీర్యస్తేజోవానమితప్రభః । సత్యసన్ధో వినీతశ్చ ధృతిమాన్మతిమాన్మహాన్ ॥ ❁ ॥ దక్షః ప్రగల్భో ద్యుతిమాన్మహాబలపరాక్రమః । భ్రాత్రా వివాసితో రామ రాజ్యహేతోర్మహాబలః ॥ ❁ ॥ స తే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణే । భవిష్యతి హి తే రామ మా చ శోకే మనః కృథాః ॥ ౧౫ ॥ భ

ణ్యసః ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ రామషడ్యుక్తయ ఇతి ॥ హే రామ లోకే షడ్యుక్తయః - సన్ధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయా ఇతి షడ్యుక్తయః [illegible] సన్తి - యాభిర్యుక్తిభిస్సర్వం వస్తుజాతం విమృశ్యతే విచార్యతే - న్యాయమార్గేణ విచారో విమర్శః - తత్ర న్యాయమార్గేణ విమృశ్యతే హానయోః పురుషయోః [illegible] సన్ధిః [illegible] ॥ దశాన్తేన [illegible] దౌర్భాగ్యరూపావస్థా విపత్ తస్యా [illegible] పరిపాకం [illegible] పరిమృష్టః [illegible] పురుష - దశావస్థయా [illegible] పురుష ఇత్యర్థః - దశాభాగేన - దశయా దౌర్భాగ్యరూపావస్థయా భాగః పరిపాకః [illegible] యస్య తేన దశాభాగేన [illegible] పురుషేణ సేవ్యతే సంశ్లిష్యతే - సన్ధీయత ఇత్యర్థః ॥ ❁ ॥ తస్మాత్ [illegible] తన్త్ర [illegible] ॥ దశేతి ॥ హే రామ సలక్ష్మణ త్వం [illegible] దశాభాగగతః దురవస్థాపన్న ఇత్యర్థః [illegible] ॥ యత్కృతే [illegible] దారప్రధర్షణం [illegible] వ్యసనం ప్రాప్తం, తత్ [illegible] త్వయా అవశ్యం [illegible] కార్యః [illegible] సేవ్య ఇత్యాశయః ॥ అవశ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ ॥ అకృత్వేతి ॥ అ [illegible] పురుషం [illegible] తే సిద్ధిం [illegible] ప్రాప్తిలక్షణాం నహి పశ్యామీతి యోజనా ॥ యద్వా [illegible] ఇతి ॥ తత్ర యుక్తయః [illegible] రథిమి [illegible] నా [illegible] ॥ [illegible] హే రామ లోకే షడ్యుక్తయః [illegible] సర్వం వస్తు విమృశ్యతే [illegible] ॥ అత్ర [illegible] పురుషః - [illegible] సేవ్యత ఇతి [illegible] తత్ర [illegible] దశాభాగగతో హీనస్త్వమితి ॥ [illegible] తే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్షణమితి [illegible] - అకృత్వా నహి తే సిద్ధిమహం పశ్యామి చిన్తయన్ [illegible] - వయస్యం [illegible] మిత్రం [illegible] ప్రయోజనం [illegible] ॥ ౧౦ ॥ [illegible] శ్రూయతామితి ॥ [illegible] ప్రదేశః ॥ ౧౨ ॥ వానరేన్ద్ర ఇతి ॥ తేజోవాన్ ప్రతాపవాన్ అమితప్రభః అవిచ్ఛిన్నకాన్తిః - ద్యుతిమాన్ జ్ఞానలక్షణా ద్యుతిరస్యాస్తీతి తథా ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ❁ ॥ అద్రోహాయేతి ॥ అద్రోహాయ అన్యోన్యస్య

నోదనాయ లోకన్యాయమాహ భవితవ్యమితి శ్లోకేన ॥౧౬॥ గచ్ఛేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః - ఇతో గత్వా త్వం సహానుజః సమాగమ్య సుగ్రీవేణ సంయుజ్య - అద్రోహాయ పరస్పర ద్రోహాభావాయ - విభావసౌ అగ్నౌ దీప్యమానే సతి - అగ్నిసాక్షికమిత్యర్థః - తం సుగ్రీవం వయస్యం కురు ॥౧౭॥ సచేతి ॥ సచ సుగ్రీవః - త్వయా నావమంతవ్యః - అయం కిం కరిష్యతీతి ... కృతజ్ఞ ఇతి ॥౧౮॥ శక్తావితి ॥ తస్య సుగ్రీవస్య - చికీర్షితం ... కరిష్యమాణస్య ప్రయోజనో వా తవ కృత్యం కరిష్యతి ॥౧౯॥ స ఋక్షరజసః పుత్రః కుత్ర తిష్ఠతీత్యత్రాహ స ఇతి ॥ సంధి ... ఋష్యమూకే తిష్ఠతీత్యాహుః - పంపామటతి తత్తీరే పర్యటతి శంకితః వాలిన ఇతి శేషః కృతకల్బిషః కృతవైరః ॥ ౨౦ ॥ సఖ్యం కర్తవ్యమగ్నిసాక్షికం - కింత్వాయుధమపి సన్నిధాప్య కర్తవ్యమిత్యాహ సన్నిధాయేతి ॥ సత్యేన శపథేన ॥౨౧॥ సహీతి ॥ నరమాంసాశినాం రాక్షసానాం అధిగచ్ఛతి జ్ఞాస్యతి ॥౨౨-౨౩॥ నేతి ॥ అధిగమిష్యతి జ్ఞాస్యతి ॥౨౪॥ వానరాంశ్చేతి సార్ధశ్లోక ॥ శోచతీం శోచంతీం ॥౨౫॥ సఇతి ॥ ప్రవిశ్య రక్షాంసి నిహత్యేత్యన్వయః - అనిందితామితి సీతాయాశ్శుద్ధత్వప్రతిజ్ఞా ॥౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ద్విసప్తతితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ కబంధస్సుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వా గత ఇత్యాహ త్రిసప్తతితమే - నిదర్శయిత్వేత్యాది ॥ సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే నిమిత్తే - నిదర్శయిత్వా ప్రదర్శ్య - క్త్వాచ ఛాందసీతి క్త్వాప్రత్యయః - పూర్వోక్తముపాయమితి శేషః ॥౧॥ ఋశ్యమూకమార్గం దర్శయతి ఏష ఇతి ॥ శివః శోభనః శోభనత్వమేవాహ యత్రేతి - ద్రుమాన్ విశేషయతి సార్ధశ్లోకద్వయేన జంబ్విత్యాది - ప్రియాళవః ...

భవితవ్యం హి యచ్చాపి న తచ్ఛక్యమిహాన్యథా । కర్తుమిక్ష్వాకుశార్దూల కాలో హి దురతిక్రమః ॥ ౧౬ ॥
గచ్ఛ శీఘ్రమితో రామ సుగ్రీవం తం మహాబలమ్ । వయస్యం తం కురు క్షిప్రమితో గత్వాద్య రాఘవ ॥ ❖ ॥ అద్రోహాయ సమాగమ్య దీప్యమానే విభావసౌ ॥ ౧౭ ॥ స చ తే నావమంతవ్యస్సుగ్రీవో వానరాధిపః ॥ ❖ ॥ కృతజ్ఞః కామరూపీ చ సహాయార్థీ చ వీర్యవాన్ ॥ ౧౮ ॥ శక్తౌ హ్యద్య యువాం కర్తుం కార్యం తస్య చికీర్షితమ్ ॥ ❖ ॥ కృతార్థో వాకృతార్థో వా కృత్యం తవ కరిష్యతి ॥ ౧౯ ॥ స ఋక్షరజసః పుత్రః పంపామటతి శంకితః ॥ ❖ ॥ భాస్కరస్యౌరసః పుత్రో వాలినా కృతకిల్బిషః ॥ ౨౦ ॥ సన్నిధాయాయుధం క్షిప్రమృశ్యమూకాలయం కపిమ్ ॥ ❖ ॥ కురు రాఘవ సత్యేన వయస్యం వనచారిణమ్ ॥ ౨౧ ॥ స హి స్థానాని సర్వాణి కార్త్స్న్యేన కపికుంజరః ॥ ❖ ॥ నరమాంసాశినాం లోకే నైపుణ్యాదధిగచ్ఛతి ॥ ౨౨ ॥ న తస్యావిదితం లోకే కించిదస్తి హి రాఘవ ॥ ❖ ॥ యావత్సూర్యః ప్రతపతి సహస్రాంశురరిందమ ॥ ౨౩ ॥ స నదీర్విపులాన్ శైలాన్ గిరిదుర్గాణి కందరాన్ ॥ ❖ ॥ అన్విష్య వానరైస్సార్ధం పత్నీం తేఽధిగమిష్యతి ॥ ౨౪ ॥ వానరాంశ్చ మహాకాయాన్ ప్రేషయిష్యతి రాఘవ ॥ ❖ ॥ దిశో విచేతుం తాం సీతాం త్వద్వియోగేన శోచతీమ్ । స జ్ఞాస్యతి వరారోహాం నిర్మలాం రావణాలయే ॥ ౨౫ ॥ స మేరుశృంగాగ్రగతామనిందితాం ప్రవిశ్య పాతాళతలేపి వాశ్రితామ్ । ప్లవంగమానాం ప్రవరస్తవ ప్రియాం నిహత్య రక్షాంసి పునః ప్రదాస్యతి ॥ ౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే ఆరణ్యకాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

నిదర్శయిత్వా రామాయ సీతాయాః ప్రతిపాదనే । వాక్యమన్వర్థమర్థజ్ఞః కబంధః పునరబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ ఏష రామ శివః పంథా యత్రైతే పుష్పితా ద్రుమాః । ప్రతీచీం దిశమాశ్రిత్య ప్రకాశంతే మనోరమాః ॥

... మాయ దీప్యమానే విభావసౌ తత్సన్నిధౌ వయస్యం కుర్వితి సంబంధః ॥౧౭॥ ౧౮ ॥ శక్తావిత్యర్ధస్యాయమర్థః కర్తుం కార్యం తస్య చికీర్షితమితి పాఠః - అద్యాపి క్షీణదశాయామపి తథా సీతాయా దౌర్లభ్యే - తథా - తస్య తవ చికీర్షితం కర్తుమిష్టం సీతాన్వేషణరూపం కర్తుం శక్త ఇత్యన్వయః ॥౧౯॥ స ఇతి ॥ పంపామటతి పంపాతీరే సంచరతి - కృతకిల్బిషః కృతవైరః ॥ ౨౦ ॥ సన్నిధాయేతి ॥ ఆయుధమగ్నిసన్నిధౌ ... - తేనాపి సత్యేన తం వయస్యం కుర్విత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ స ఇతి ॥ అధిగచ్ఛతి అన్వేష్యతీత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ ౨౩ ॥ స ఇతి ॥ అధి, గమిష్యతి జ్ఞాస్యతి ॥ ౨౪-౨౬ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విసప్తతితమస్సర్గః

నిదర్శయిత్వేతి ॥ సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే నిమిత్తే - నిదర్శయిత్వా - సుగ్రీవసఖ్యరూపం పూర్వోక్తముపాయమితి శేషః పునర్వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః ॥ ౧ ॥ తదేవాహ ॥ ఏష ఇతి ॥ ప్రియాళుపనసేత్యాది ॥ ప్రియాళుః ఖనుష్పటి (మోరదచెట్టు) అందుకశ్చ

ఖ్యావృక్షాః - ప్లక్షాః వటభేదాః - తిందుకాః తుమ్మిజలాఖ్యావృక్షాః - ధన్వనాః ధవాః నాగవృక్షాః నాగకేసరాః తిలకాః తుమ్మికవృక్షాః - న క్తమాలకాః [illegible] - కరవీరాః ప్రతివాసాఖ్యావృక్షాః - అగ్నిముఖ్యాః భల్లాతకీవృక్షాః సురక్తాః రక్తచందనాః పారిభద్రకాః నింబాః ॥౫॥ తానితి ॥ పాతయిత్వా నమయిత్వా - తానారుహ్య - అథవా భూమౌ తాన్ పాతయిత్వా వేత్యన్వయః ॥౬॥ తదితి ॥ తద్వనమతిక్రమ్య - నందనప్రతిమమన్యద్వనం [illegible] - ఉత్తరకురుసామ్యం - సర్వకామసమృద్ధ్యా ॥౭॥ సర్వకామఫలాః [illegible] - సర్వేఽర్తవ ఇతి ॥ [illegible] చైత్రరథకుబేరోద్యానే [illegible] మహావిటపధారిణః విస్తారోపేతవిటపాః [illegible] పాదపా ఇత్యనుషంగః - తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాః [illegible] మేఘపర్వతా ఇవ స్థితాః [illegible] ॥౯॥ చంక్రమంతావితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ చంక్రమంతౌ చంక్రమమాణౌ - పునఃపునర్గచ్ఛంతౌ పుష్కరిణీం సరసీం - అశర్కరాం శర్కరారహితాం - అవిభ్రంశాం శిథిలతటాం - సమతీర్థాం [illegible] సంజాతవాలూకాం [illegible] ॥౧౧॥ తత్రేతి ॥ ప్లవాః [illegible] హంసభేదాః కురరాః క్రౌంచభేదాః - వల్గుస్వనాః [illegible] సలిలచారిణః గోచరాః ॥౧౨॥ నేతి ॥ వధస్యాకోవిదాః [illegible] - నోద్విజంతే [illegible] ద్విజాన్ [illegible] ॥౧౩॥ రోహితానిత్యాది శ్లోకద్వయం ॥ రోహితాన్ [illegible] వక్రతుండాన్ [illegible] నలమీనాన్ [illegible] - అయస్తప్తాన్ [illegible] ॥౧౫॥ భృశమిత్యాది [illegible] ॥ పుష్పసంచయే [illegible] పద్మగంధి శివం పానీయం సుఖశీతం [illegible] అనామయం [illegible] పుష్కరపత్రేణ పంపా

॥ జంబూప్రియాళపనసప్లక్షన్యగ్రోధతిందుకాః । అశ్వత్థాః కర్ణికారాశ్చ చూతాశ్చాన్యే చ పాదపాః ॥ ॥ ధన్వనా నాగవృక్షాశ్చ తిలకా నక్తమాలకాః । నీలాశోకాః కదంబాశ్చ కరవీరాశ్చ పుష్పితాః ॥ ॥ అగ్నిముఖ్యా అశోకాశ్చ సురక్తాః పారిభద్రకాః ॥౫॥ తానారుహ్యాథ వా భూమౌ పాతయిత్వా చ తాన్ బలాత్ ॥ ॥ ఫలాన్యమృతకల్పాని భక్షయంతౌ గమిష్యథః ॥౬॥ తదతిక్రమ్య కాకుత్స్థ వనం పుష్పితపాదపమ్ ॥ ॥ నందనప్రతిమం త్వన్యత్ కురుభ్యో హ్యుత్తరానివ ॥౭॥ సర్వకామఫలా వృక్షాః పాదపాస్తు మధుస్రవాః ॥ ॥ సర్వే చ ఋతవస్తత్ర వనే చైత్రరథే యథా । ఫలభారానతాస్తత్ర మహావిటపధారిణః ॥ ॥ శోభంతే సర్వతస్తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాః । తానారుహ్యాథ వా భూమౌ పాతయిత్వా యథాసుఖమ్ ॥ ॥ ఫలాన్యమృతకల్పాని లక్ష్మణస్తే ప్రదాస్యతి ॥౯॥ చంక్రమంతౌ వరాన్ దేశాన్ శైలాచ్ఛైలం వనాద్వనమ్ ॥ ॥ తతః పుష్కరిణీం వీరౌ పంపాం నామ గమిష్యథః । అశర్కరామవిభ్రంశాం సమతీర్థామశైవలామ్ ॥ ॥ రామ సంజాతవాలూకాం కమలోత్పలశోభితామ్ ॥౧౧॥ తత్ర హంసాః ప్లవాః క్రౌంచాః కురరాశ్చైవ రాఘవ ॥ ॥ వల్గుస్వరా నికూజంతి పంపాసలిలగోచరాః ॥౧౨॥ నోద్విజంతే నరాన్ దృష్ట్వా వధస్యాకోవిదాః శుభాః ॥ ॥ ఘృతపిండోపమాన్ స్థూలాంస్తాన్ ద్విజాన్ భక్షయిష్యథః ॥౧౩॥ రోహితాన్ వక్రతుండాంశ్చ నలమీనాంశ్చ రాఘవ ॥ ॥ పంపాయామిషుభిర్మత్స్యాంస్తత్ర రామ వరాన్ హతాన్ । నిస్త్వక్పక్షానయస్తప్తానకృశానేకకంటకాన్ ॥ ॥ తవ భక్త్యా సమాయుక్తో లక్ష్మణస్సంప్రదాస్యతి ॥౧౫॥ భృశం తే ఖాదతో మత్స్యాన్ పంపాయాః పుష్పసంచయే ॥ ॥ పద్మగంధి శివం వారి సుఖశీతమనామయమ్ । ఉద్ధృత్య స తదాక్లిష్టం రూప్యస్ఫాటికసన్నిభమ్ ॥ ॥ అథ పుష్కరపర్ణేన

[illegible] చెట్టు అగ్నిముఖ్య జీడిచెట్టు । సురక్తః రక్తచందనపు చెట్టు, పారిభద్రః మందారః ॥౪॥ తానితి ॥ పాతయిత్వా నమయిత్వా ॥౫॥ సర్వేతి ॥ సర్వకామఫలాః - సర్వకామాన్ [illegible] ఫలంతీతి తథా - చైత్రరథే దేవోద్యానే ॥౭॥ ౮॥ చంక్రమంతావితి ॥ చంక్రమంతౌ వరాన్ [illegible] అవిభ్రంశాం [illegible] శర్కరరహితాం - సమతీర్థాం సమావతార ప్రదేశాం ॥౧౧॥ తత్రేతి ॥ ప్లవాః [illegible] ॥౧౨॥ నేతి ॥ వధస్యాకోవిదాః వధమజానానాః - క్రౌంచాః [illegible] ॥౧౩॥ రోహితానితి ॥ రోహితాన్ [illegible] వక్రతుండాన్ [illegible] అయస్తప్తాన్ శూలప్రోతతప్తాన్ - అకృశాననేకకంటకాన్ [illegible] ॥౧౫॥ భృశమితి ॥ తే తాన్మత్స్యాన్ ఖాదతస్సైజలం పాయయిష్యతీతి సం

యాఽదద్య లక్ష్మణః పాయయిష్యతి॥ ౧౮ ॥ స్థూలానిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకాన్వయః॥ గిరిగుహాయాం శయ్యా యేషాం తాన్ - రూపాన్వితాన్ పీనాంగాన్, ద్రక్ష్యసి॥ ౧౯ ॥ సాయాహ్న ఇతి॥ విటపీన్ విటపినః - ఇనిప్రత్యయస్సర్వత్ర లోపశ్ఛాందసః - మాల్యధారిణః పుష్పధారిణః పుష్పవికాసహేతుత్వాత్ - సాయాహ్న ఇత్యుక్తమ్॥ ౨౦ ॥ సుమనోభిరితి॥ సుమనోభిః చితాన్ నిరంతరాన్ - ఉత్పలాని ఇందీవరాణి - దృష్ట్వా శోకం విహాస్యసీత్యత్రాప్యనుషజ్యతే॥ ౨౧ ॥ న తానీతి॥ ఆరోపయితా గృహీత్వా గ్రథితా - వనవిస్తారాత్ పుష్పబాహుళ్యాచ్చ - తాని మ్లానతాం న యాంతి న శీర్యంతి న శీర్యంతే - శీర్ణదళాని న భవంతీత్యర్థః మతంగశిష్యాస్తత్రాహార్ధ్యా అనారోపణం॥ ౨౨ ॥ అమ్లానత్వాదౌ నిమిత్తమాహ మతంగేతి॥ సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ మతంగో నామ మహాప్రభావో మహర్షిః తత్ర పంపాతీరే - సుసమాహితః సమాధిర్యేషాం తే తథా - వన్యమాహరతాం - అత ఏవ భారాభితప్తానాం తానీతి విధేయాపేక్షయా నపుంసకత్వం - స్వేదబిందుసముత్థానీతి హేతుగర్భవిశేషణం - స్వేదబిందవో వాయునా వృష్టౌ పతితా మాల్యాని జాతానీత్యాశయః॥ ౨౩ ॥ తేషామితి॥ తేషాం మతంగశిష్యాణాం - పరిచారిణీ - శ్రమణీ సన్యాసినీ శబరీతి నామ శబరీతి ప్రసిద్ధా॥ ౨౪ ॥ త్వామితి - ధర్మే గురుపరిచరణధర్మే॥ ౨౫ ॥ తత ఇతి॥ తత్ శబర్యావాసభూతం గుహ్యం ఇతరైరదర్శనీయం - పశ్యసి ద్రక్ష్యసి॥ ౨౬ ॥ న తత్రేతి - తస్మిన్ వనే వక్ష్యమాణే ఋశ్యమూకపర్వతే చ - వివిధాః నాగాః గజాః సంతి॥ తథాపి తమాశ్రమం తత్ర ప్రదేశే స్థితాః నాగాః నాక్రమితుం శక్నువంతి - అనాక్రమణే హేతుమాహ ఋషేరితి॥ తస్య పూర్వోక్తస్య - విధానాత్ నిర్మాణాత్ - తత్కాననం జాతమితి శేషః॥ ౨౯ ॥ తస్మిన్నితి॥ దేవారణ్యం చైత్రరథాది నిర్వృతః నివృత్తదుఃఖ ఇత్యర్థః॥ ౩౦ ॥ ఏవమనుగ్రహార్థం శబర్యాశ్రమం గత్వా పునః పంపాయాః పురస్తాదృశ్యమూకో గంతవ్య ఇత్యాహ సార్ధశ్లోకేన - ఋశ్యేతి॥ ఋశ్యా మృగవిశేషాః మూకాః నిశ్శబ్దా భవంతి యస్మిన్ సః ఋశ్యమూకః - సుదుఃఖారోహణం యస్య స తథా తత్ర హేతుః

లక్ష్మణః పాయయిష్యతి॥ ౧౮ ॥ స్థూలాన్ గిరిగుహాశయ్యాన్ వరాహాన్ వనచారిణః ॥ * ॥ అపాం లోభాదుపావృత్తాన్ వృషభానివ నర్దతః। రూపాన్వితాంశ్చ పంపాయాం ద్రక్ష్యసి త్వం నరోత్తమ॥ ౧౯ ॥ సాయాహ్నే విచరన్ రామ విటపీన్ మాల్యధారిణః। శీతోదకం చ పంపాయాం దృష్ట్వా శోకం విహాస్యసి॥ ౨౦ ॥ సుమనోభిశ్చితాంస్తత్ర తిలకాన్నక్తమాలకాన్। ఉత్పలాని చ ఫుల్లాని పంకజాని చ రాఘవ ॥ ౨౧ ॥ న తాని కశ్చిన్మాల్యాని తత్రారోపయితా నరః। న చ వై మ్లానతాం యాంతి న చ శీర్యంతి రాఘవ॥ ౨౨ ॥ మతంగశిష్యాస్తత్రాసన్నృషయస్సుసమాహితాః। తేషాం భారాభితప్తానాం వన్యమాహరతాం గురోః॥ * ॥ యే ప్రపేతుర్మహీం తూర్ణం శరీరాత్స్వేదబిందవః। తాని జాతాని మాల్యాని మునీనాం తపసా తదా॥ * ॥ స్వేదబిందుసముత్థాని న వినశ్యంతి రాఘవ॥ ౨౩ ॥ తేషాం గతానామద్యాపి దృశ్యతే పరిచారిణీ॥ * ॥ శ్రమణీ శబరీ నామ కాకుత్స్థ చిరజీవినీ ॥ ౨౪ ॥ త్వాం తు ధర్మే స్థితం నిత్యం సర్వభూతనమస్కృతమ్॥ * ॥ దృష్ట్వా దేవోపమం రామ స్వర్గలోకం గమిష్యతి॥ ౨౫ ॥ తతస్తద్రామ పంపాయాస్తీరమాశ్రిత్య పశ్చిమమ్॥ * ॥ ఆశ్రమస్థానమతులం గుహ్యం కాకుత్స్థ పశ్యసి॥ ౨౬ ॥ న తత్రాక్రమితుం నాగాశ్శక్నువంతి తమాశ్రమమ్॥ * ॥ వివిధాస్తత్ర వై నాగా వనే తస్మింశ్చ పర్వతే। ఋషేస్తస్య మతంగస్య విధానాత్తచ్చ కాననమ్॥ ౨౯ ॥ తస్మిన్నందనసంకాశే దేవారణ్యోపమే వనే। నానావిహగసంకీర్ణే రంస్యసే రామ నిర్వృతః॥ ౩౦ ॥ ఋశ్యమూకశ్చ పంపాయాః పురస్తాత్పుష్పితద్రుమః॥ * ॥ సుదుఃఖారోహణో నామ శిశునాగాభి

బంధః॥ ౧౮ ॥ ౧౯ ॥ సాయాహ్న ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ఏతాన్ సర్వాన్ దృష్ట్వా - శోకం విహాస్యసీతి సంబంధః॥ ౨౦ ॥ ౨౧ ॥ న తానీతి॥ మాల్యాని పుష్పాణి ఆరోపయిత్వా గృహీత్వా ధారయితా నాస్తి॥ ౨౨ ॥ అమ్లానత్వాదౌ కారణం దర్శయతి మతంగశిష్యా ఇతి॥ గురోః గుర్వర్థం - వన్యమాహరతాం - అత ఏవ భారాభితప్తానాం వన్యపదార్థభారేణ శ్రాంతానామిత్యర్థః - తానీతి విధేయప్రాధాన్యాన్నపుంసకలింగనిర్దేశః॥ ౨౩ ॥ తేషామితి॥ గతానాం స్వర్గమితి శేషః - తేషాం మునీనాం పరిచారిణీ - శ్రమణీ తాపసీ శబరీ నామాద్యాపి దృశ్యత ఇత్యన్వయః - అపపరిచారిణేతి భేదః॥ ౨౪ ॥ త్వామితి॥ తు ఏవార్థే - త్వామేవ దృష్ట్వా - దేవోపమం - హే దేవ - ఉపమం ఉపసమీపే మాం లక్ష్మీం యస్య తం విష్ణుం త్వామిత్యర్థః - స్వర్గలోకం స్వర్గీయత ఇతి స్వర్గః స్వర్గశ్చాసౌ లోకశ్చేతి వైకుంఠ ఇత్యర్థః - కుతః నిత్యంధ సేవోపాసనాత్మకే స్థితా విద్యయా దేవలోక ఇతి శ్రుతేః॥ ౨౫ ॥ తత ఇతి॥ గుహ్యం గూఢం॥ ౨౬ ॥ నేతి॥ తదాశ్రమం శబర్యాశ్రమం - నాగా గజాః॥ నాగానాక్రమణస్య ప్రసక్తిం దర్శయతి॥ వివిధా ఇతి॥ పర్వతమాత్రేణ నాగప్రసక్తౌ సత్యామపి - తదేకదేశే మతంగాశ్రమే - తదీయతపః ప్రభావేన నాగానాం న సంచార ఇతి భావః॥ విధానాన్నిర్మాణాత్॥ ౨౯ ॥ తస్మిన్నితి॥ దేవారణ్యోపమే చైత్రరథవనతుల్యే - ఉద్యానే నానావిహారార్థవనాన్యుచ్యంతే॥ ౩౦ ॥ ఋశ్యమూక ఇతి॥ సుదుఃఖారోహణః - దుఃఖేనారోహణం యస్య సః - తత్ర హేతుః॥

శిశునాగాభిరక్షిత ఇతి - అత్ర నాగా గజాః శిశవ - నిరిధాస్తత్రైవ నాగా ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ । ఉదార ప్రశస్తః - పూర్వకాలే బ్రహ్మణా ఉదారః ప్రశస్తో నిర్మిత ఇతి ప్రవిన్న మిత్తే అయం ప్రశస్తో భవద్విష్ణునుగృహీత ఇత్యర్థః ॥౩౧॥ ప్రాశస్త్యమాహ శయాన ఇతి ॥౩౨॥ అతిశయాంతరమాహ యస్త్వితి ॥౩౩॥ తత్రాపీతి ॥ శిశునాగానాం కలభానాం తత్రాపి తత్రాపి హ్రాద పంపాదికం సముచ్చీయతే - అనేన ఋశ్యమూకస్య పంపాసామీప్యముక్తం ॥౩౪॥ సిక్తా ఇతి ॥ సంహత్య అన్యోన్యం ప్రహృత్య - రుధిరధారాభిస్సిక్తాః - అతఏవ పృథక్ కీర్ణాః చరంతి ॥౩౫॥ త ఇతి ॥ సంవిగాహంతే ప్రవిశంతి ॥౩౬॥ ఋక్షాంశ్చేతి ॥ ద్వీపిన వ్యాఘ్రా - నీలకోమలకప్రభాన్ నీలరత్నవన్మనోజ్ఞప్రభాన్ రురూన్ మృగవిశేషాన్ - అపేతాపజయాన్ - అయ కలానిర్వ్యర్థనం - జహిష్యసి త్యక్ష్యసి ॥౩౭॥ రామేతి ॥ శిలా అపిధానమాచ్ఛాదనం యస్యాస్సా - అస్యా గుహాయాః ప్రవేశనం దుఃఖం దుష్కరం - ఉన్నతస్థానస్థితత్వాదితి భావ ॥౩౮॥ తస్యా ఇతి ॥ మహాన్ విశాలః - అక్షీణ ఇతి శేషః ఫలమూలాన్వితో ఫలమూలాన్వితఫలః ॥౪౦॥ తస్యామితి ॥ కదాచిత్ భూమావితి సిద్ధం ॥౪౧॥ కబంధ ఇతి ॥ అనుశాస్య ఉపదిశ్య - స్రగ్వీ స్త్రీస్వ - అన్యాయాపహారాత్ ప్రాణవినిర్గత ఇవ ప్రత్యయ - భాస్కరవర్ణాభ సూర్యప్రభాతుల్యప్రభః ఖే వ్యరోచత రామానుజ్ఞానార్థం క్షణమవిచ్ఛిదిత్యర్థః ॥౪౨॥ తంత్వితి ॥ ప్రస్థితౌ సంతౌ స ఖం వ్రజస్వ వ్రజ ఇతి అంతికే సమీపే వచతు - అంతికే ప్రస్థితౌ ఇతి కబంధసమీపమాగత్యోచతురిత్యర్థః ॥౪౩॥ గమ్యతామితి ॥ ప్రస్థితః స్వర్గమితి శేషః ॥౪౪॥ ఉక్తమర్థం అనగారం తేనం గృహ్ణాతి స ఇతి ॥ తత్పూర్వోక్తం రూపం శరీరం - రామం ప్రతి నిదర్శయన్ - సఖ్యం కురుష్వ - సుగ్రీవమితి శేషః - అస్మిన్ సర్గే పంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥౪౫॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః

రక్షితః ॥౩౦॥ ఉదారో బ్రహ్మణా చైవ పూర్వకాలే వినిర్మితః ॥౩౧॥ శయానః పురుషో రామ తస్య శైలస్య మూర్ధని ॥౩౨॥ యత్స్వప్నే లభతే విత్తం తత్ప్రబుద్ధోఽధిగచ్ఛతి । న త్వేనం విషమాచారః పాపకర్మాధిరోహతి ॥౩౩॥ యస్తు తం విషమాచారః పాపకర్మాధిరోహతి । తత్రైవ ప్రహరంత్యేనం సుప్తమాదాయ రాక్షసాః ॥౩౪॥ తత్రాపి శిశునాగానామాక్రందః శ్రూయతే మహాన్ । క్రీడతాం రామ పంపాయాం మతంగారణ్యవాసినామ్ ॥౩౫॥ సిక్తా రుధిరధారాభిస్సంహత్య పరమద్విపాః । ప్రచరంతి పృథక్కీర్ణా మేఘవర్ణాస్తరస్వినః ॥౩౬॥ తే తత్ర పీత్వా పానీయం విమలం శీతమవ్యయమ్ । నివృత్తాస్సంవిగాహంతే వనాని వనగోచరాః ॥౩౭॥ ఋక్షాంశ్చ ద్వీపినశ్చైవ నీలకోమలకప్రభాన్ । రురూనపేతాపజయాన్ దృష్ట్వా శోకం జహిష్యసి ॥౩౮॥ రామ తస్య తు శైలస్య మహతీ శోభతే గుహా । శిలాపిధానా కాకుత్స్థ దుఃఖం చాస్యాః ప్రవేశనమ్ ॥౩౯॥ తస్యా గుహాయాః ప్రాగ్ద్వారే మహాన్ శీతోదకో హ్రదః । ఫలమూలాన్వితో రమ్యో నానామృగసమావృతః ॥౪౦॥ తస్యాం వసతి సుగ్రీవశ్చతుర్భిస్సహ వానరైః । కదాచిచ్ఛిఖరే తస్య పర్వతస్యావతిష్ఠతే ॥౪౧॥ కబంధస్త్వనుశాస్యైవం తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ । స్రగ్వీ భాస్కరవర్ణాభః ఖే వ్యరోచత వీర్యవాన్ ॥౪౨॥ తం తు ఖస్థం మహాభాగం కబంధం రామలక్ష్మణౌ । ప్రస్థితౌ త్వం వ్రజస్వేతి వాక్యమూచతురంతికే ॥౪౩॥ గమ్యతాం కార్యసిద్ధ్యర్థమితి తావబ్రవీచ్చ సః । సుప్రీతౌ తావనుజ్ఞాప్య కబంధః ప్రస్థితస్తదా ॥౪౪॥ స తత్కబంధః ప్రతిపద్య రూపం వృతః శ్రియా భాస్కరతుల్యదేహః । నిదర్శయన్ రామమవేక్ష్య ఖస్థస్సఖ్యం కురుష్వేతి తదాభ్యువాచ ॥౪౫॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః

శిశునాగాభిరక్షితః బాలసర్పైరధిష్ఠిత ॥ ఉదారో బ్రహ్మణా చైవ పూర్వకాలే వినిర్మిత ఇతి పాఠః - ఉదారః తథా ఋశ్యమూకః బ్రహ్మణా పూర్వకాలే వినిర్మిత ఇత్యన్వయ ॥౩౧॥ ఉక్తమౌదార్యం సమర్థయతి ॥ శయాన ఇతి ॥ అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి ॥ సుదుఃఖారోహణత్వే హేత్వంతరమాహ ॥ న త్వేనమితి ॥౩౪॥ తత్రాపీతి ॥ శిశునాగానాం బాలగజాదీనాం - ఆక్రందధ్వనిః తస్మిన్ పర్వతే శ్రూయతే ॥౩౫॥ సిక్తా ఇతి ॥ ద్విపా గజాః - సంహత్య అన్యోన్యం అభిహత్య అతఏవ రుధిరధారాభిస్సిక్తాః - పృథక్కీర్ణాః సంచరంతీతి యోజనా ॥౩౭॥ ఋశ్యమూకస్యాసాధారణచిహ్నమాహ ॥ రామేతి ॥ శిలాపిధానేతి ॥ గుహానామేతి జ్ఞాతవ్యం ॥౪౨॥ తంత్వితి ॥ అంతికాత్ - కబంధస్యేతి శేషః - ప్రస్థితౌ - వ్రజస్వేతి వాక్య - మూచతురితి సంబంధః ॥౪౪॥ స ఇతి ॥ పూర్వోక్తార్థస్య సంగ్రహః నిదర్శయన్ మార్గాదికమితి యోజనా - ఋశ్యమూకస్యాసాధారణమితి శేషః - ఖస్థో - రామమవేక్ష్యేతి కించిద్దూరంగత్వా పునః శ్రీరామమవేక్ష్య - ఆకాశే స్థిత్వా - సఖ్యం కురుష్వేత్యువాచేత్యన్వయః ॥ ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిసప్తతితమస్సర్గః

ఏవమేతావత్పర్యంతం భగవత్కైంకర్యతత్పరేష్వపి తత్పరేచ్ఛితే - అథాచార్యాభిమాననిష్ఠాతత్పరే దర్శయతి చతుస్సప్తతితమే - తావిత్యాది
ప్రతీచీం దిశం - గృహ్య గృహీత్వా - కబంధేన దర్శితం పంపాయా మార్గముద్దిశ్య - ప్రతస్థతుః ప్రతస్థాతే || ౧ || తావితి || శైలేష్వాచితాన్
ప్రరూఢాన్ అనేకాన్ - క్షౌద్రకల్పఫలాన్ మధుతుల్యఫలయుక్తాన్ - వీక్షంతౌ వీక్షమాణౌ || ౨ || కృత్వాచేతి || వాసం - తస్యాం రాత్ర్యా
మితిశేషః - ఉపతస్థతుః ఉపతస్థాతే - ప్రాపతురిత్యర్థః - రాత్ర్యంత ఇతిశేషః || ౩ || తౌ పుష్కరిణ్యా ఇతి || స్పష్టం || ౪ || తావితి || ఆశ్రమ
మాసాద్య తమభివీక్షంతౌ || ౫ || తౌ చేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః || సిద్ధా సిద్ధయోగా || ౬-౭ || తామిత్యాది || విఘ్నాః తపోవిఘ్నాః - కామాదయః
నియతః నిగృహీతః - ఆహారశ్చేత్యత్రాపి నియత ఇత్యనుషజ్యతే - తపోనాశనాత్ పరమిత ఇత్యర్థః || నియమాః వ్రతాని - మనసస్సుఖం మానసం సం
తోషః - చారుభాషిణీతి సాధ్వీసంబోధనప్రకారః - ఇతి తాముపాచేత సంబంధః || ౯ || రామేణేతి || రామాయ ప్రత్యుపస్థితేతి తాదర్థ్యే చతు
ర్థీ || ౧౦ || అద్యేతి || తపస్సిద్ధిః తపఃఫలం - తప్తం తపః || ౧౧ || అద్యమ ఇతి || అద్యేత్యస్యార్థః ... దేవవరే త్వయి - అనేన
శబర్యాః పరమార్థజ్ఞానం ప్రవృత్తమితి సూచ్యతే || ౧౨ || ఏవముపచారవాదానుక్త్వా స్వప్రయోజనమాహ చక్షుషేతి || తవ సౌమ్యేన పూతాస్మి
రఘునందన | గమిష్యామ్యక్షయాన్ లోకాంస్త్వత్ప్రసాదాదరిందమేతి || తవ సౌమ్యేన చక్షుషా పరిశుద్ధకటాక్షేణ పూతాస్మి - అనేన
పూర్వాఘవినాశ ఉక్తః - అరిందమేత్యనేన ఉత్తరాఘాశ్లేష ఉచ్యతే - త్వత్ప్రసాదాత్ - ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమాత్మన ఇత్యుక్తత్వాదా
చార్యప్రసాదోపబృంహితాత్ త్వత్ప్రసాదాత్ - అక్షయాన్ లోకాన్ గమిష్యామి పునరావృత్తిరహితం పరమపదం ప్రాప్స్యామీత్యర్థః ||
౧౩ || తర్హి త్వదాచార్యైరేవ సహ కిమర్థం న గతాసీత్యత్రాహ చిత్రకూటమితి || తేనుపంగమిష్యామదాచార్యాః || ౧౪ || తైరితి || ధర్మ
జ్ఞాః ... భగవత్ప్రాప్త్యుపాయాభావేప్యాచార్యప్రసాదకృతభగవత్ప్రసాదాత్ స్వర్గమియం ప్రాప్స్యతీత్యేతద్ధర్మజ్ఞైః - మహాభా
గైః భవిష్యద్వృత్తాంతజ్ఞానోచితభాగ్యవద్భిః - సుపుణ్యమిత్యాగమనార్హత్వముచ్యతే - స ఇతి - ప్రతిగ్రహీతవ్యః ఆతిథ్యకరణేన సత్కర
ణీయః - దృష్ట్వా తేన దర్శనేన నిమిత్తేన - అక్షయాన్ లోకాన్ గమిష్యసి - వరానితి కైవల్యవ్యావృత్తిః - గమిష్యసీతి తైరహముక్తేత్యన్వయః - అనేన

తౌ కబంధేన తం మార్గం పంపాయా దర్శితం వనే | ప్రతస్థతుర్దిశం గృహ్య ప్రతీచీం నృపాత్మజౌ ||
|| ౧ || తౌ శైలేష్వాచితానేకాన్ క్షౌద్రకల్పఫలాన్ ద్రుమాన్ | వీక్షంతౌ జగ్మతుర్ద్రష్టుం సుగ్రీవం రామ
లక్ష్మణౌ || ౨ || కృత్వా చ శైలపృష్ఠే తు తౌ వాసం రఘునందనౌ | పంపాయాః పశ్చిమం తీరం రాఘవావు
పతస్థతుః || ౩ || తౌ పుష్కరిణ్యాః పంపాయాస్తీరమాసాద్య పశ్చిమమ్ | అపశ్యతాం తతస్తత్ర శబర్యా రమ్య
మాశ్రమమ్ || ౪ || తౌ తమాశ్రమమాసాద్య ద్రుమైర్బహుభిరావృతమ్ | సురమ్యమభివీక్షంతౌ శబరీ
మభ్యుపేయతుః || ౫ || తౌ చ దృష్ట్వా తదా సిద్ధా సముత్థాయ కృతాంజలిః | రామస్య పాదౌ జగ్రాహ లక్ష్మ
ణస్య చ ధీమతః || ౬ || పాద్యమాచమనీయం చ సర్వం ప్రాదాద్యథావిధి || ౭ || తాముబాచ తతో రామః
శ్రమణీం సంశితవ్రతామ్ || ౮ || కచ్చిత్తే నిర్జితా విఘ్నాః కచ్చిత్తే వర్ధతే తపః | కచ్చిత్తే నియతః
క్రోధ ఆహారశ్చ తపోధనే || ౯ || కచ్చిత్తే నియమాః ప్రాప్తాః కచ్చిత్తే మనసస్సుఖమ్ | కచ్చిత్తే గురుశు
శ్రూషా సఫలా చారుభాషిణి || ౯ || రామేణ తాపసీ పృష్టా సా సిద్ధా సిద్ధసమ్మతా | శశంస శబరీ వృద్ధా రా
మాయ ప్రత్యవస్థితా || ౧౦ || అద్య ప్రాప్తా తపస్సిద్ధిస్తవ సందర్శనాన్మయా | అద్య మే సఫలం తప్తం గుర
వశ్చ సుపూజితాః || ౧౧ || అద్య మే సఫలం జన్మ స్వర్గశ్చైవ భవిష్యతి | త్వయి దేవవరే రామ పూజితే పు
రుషర్షభ || ౧౨ || చక్షుషా తవ సౌమ్యేన పూతాస్మి రఘునందన | గమిష్యామ్యక్షయాన్ లోకాంస్త్వ
త్ప్రసాదాదరిందమ || ౧౩ || చిత్రకూటం త్వయి ప్రాప్తే విమానైరతులప్రభైః | ఇతస్తే దివమారూఢా
యానహం పర్యచారిషమ్ || ౧౪ || తైశ్చాహముక్తా ధర్మజ్ఞైర్మహాభాగైర్మహర్షిభిః | ఆగమిష్యతి
తే రామస్సుపుణ్యమిమమాశ్రమమ్ || ౧౫ || స తే ప్రతిగ్రహీతవ్యస్సౌమిత్రిసహితోఽతిథిః | తం చ దృష్ట్వా వ
రాన్ లోకానక్షయాంస్త్వం గమిష్యసి || ౧౬ || ఏవముక్తా మహాభాగైస్తదాహం పురుషర్షభ | తవార్థే

తౌ కబంధేనేతి || ప్రతీచీం దిశం పశ్చిమాం కబంధేన దర్శితం పంపామార్గముద్దిశ్య ప్రతస్థతుః || ౧ || తావితి || క్షౌద్రకల్పఫలాన్
మధుతుల్యఫలాన్ || ౨ || కృత్వేతి || ... || ౩ || ... || ౪-౯ || ప్రత్యవస్థితా అభిముఖీ స్థితా || ౧౦ ||

ఆచార్యస్య తు ప్రసాదాత్ భగవత్ప్రసాదాద్వా రామోఽపి హేతురిత్యుక్తం భవతి ॥ ౧౬ ॥ ఆచార్యేతి శ్రద్ధామాత్మనస్సాపయలిమయాత్వేతి ॥ తీర సంభవం ఉద్భవం వన్యం సంచితం - వన్యశబ్దేన ఫలమూలాదికముచ్యతే - వివిధమిత్యనేన ఫలమూలాదిభేద ఉచ్యతే - సంచితమిత్యనేన రామస్య చిత్రకూటాగమనాత్ ప్రభృతిసం గాదితత్త్వం ... [illegible] ... తత్తత్ఫలజాతీయ మాధుర్యాదిపరీక్షణ ... [illegible] ... ప్రదాయ ॥ ౧౭ ॥ ఏవమితి ॥ విజ్ఞానే విషయే - అబహిష్కృతాం ... [illegible] ... జ్ఞాతాం జ్ఞాత్వాపి నామవ్యాచార్యప్రసాదం ... [illegible] ... ఇతోవ్యాద రణీయతోక్తిః ॥ ౧౮ ॥ దనోరితి ॥ దనోస్సకాశాత్ దనుతఇత్యర్థః - పంచమ్యర్థే సకాశాత్ ... ప్రయుంజతే ... [illegible] ... మహాత్మనః త్వత్సంబంధినో మహాత్మనః - మతంగస్యేత్యర్థః - మహాత్మనామితిపాఠే త్వదాచార్యాణామిత్యర్థః - శ్రుతం ప్రభావం ప్రత్యక్షం సంద్రష్టుమిచ్ఛామి - యదిమన్యసే దర్శయితుమితి శేషః ॥ ౧౯ ॥ ఏతత్త్వితి ॥ వినిస్సృతం ... [illegible] ... ॥ ౨౦ ॥ పశ్యేతి ॥ మేఘఘనప్రఖ్యం మేఘ ... సన్నిభం - విశ్రుతం - వనమిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఇహేతి ॥ భావితాత్మానః చింతితపరమాత్మానః తే ప్రసిద్ధాః మే గురవః - మంత్రవన్మంత్రపూజితం మంత్రవతాం మంత్రైః పూజితం ... తీర్థం గంగాదిపుణ్యసలిలం - ఇహ ప్రదేశే - జుహవాంచక్రిరే ఆహూతవంతః - మహావనే ఇత్యనేన ముని ప్రభావ శ్రవణే సంతోష ... [illegible] ... వ్యజ్యతే ॥ ౨౨ ॥ ఇయమితి ॥ ప్రత్యక్స్థలీ ప్రత్యక్ప్రదేశే స్థలీభూతా - ప్రాక్ప్రదేశే పశ్చిమాభిముఖ ... స్థానత్వేన ప్రత్యక్స్థలీత్యర్థః - వేదీ దేవపూజాస్థానం - ఇయం - అవలోక్యతామితి శేషః - యత్ర వేద్యాం మే మయా - సుసత్కృతాః సేవితాః గురవః - శ్రమాద్వృద్ధత్వకృతయా పుష్పధారణాశక్త్యా - ఉద్వేపిభిః ఉత్కంపిభిః - కరైః - పుష్పోపహారం పుష్పైరర్చనం కుర్వంతి అకుర్వన్ - అత్ర వేదిరితి జాత్యేకవచనం - ఉత్తరశ్లోకే బహువచనప్రయోగాత్ - బహూనాం బహువేదినం భావాత్ ॥ ౨౩ ॥ తేషామితి ॥ తేషాం - అస్మదాచార్యాణాం - ప్రభావేన తపఃప్రభావేన - అద్యాపి తేషామసన్నిధానేఽపి - సర్వా దిశః ద్యోతయంతి ప్రకాశయంతి - అనేన ఆచార్యాభిమతో దేశః ... [illegible] ... ॥ ౨౪ ॥ పునర్వైభవం ... [illegible] ... అశక్నువద్భిరితి ॥ ఉపవాస శ్రమాలసైః - అత ఏవ సప్తసాగరాన్ గంతుమశక్నువద్భిః తైః మునిభిః - చింతితే చింతితమాత్రే - అభ్యాగతాన్ అభిముఖమాగతాన్ - సప్తసాగరాన్ పశ్య ॥ ౨౫ ॥ కృతాభిషేకైరితి ॥ ఇహ ప్రదేశే సాగర ప్రదేశే - కృతాభిషేకైః ... [illegible] ... పాదపేషు న్యస్తాః - వల్కలాః - అద్యాపి నావశుష్యంతి తేషాం ప్రభావాదితి భావః ॥ ౨౬ ॥ దేవేతి ॥ దేవకార్యాణి దేవార్చనాని కుర్వద్భిః తైః - కువలయైస్సహ - పుష్పైః పుష్పాణి తైః - యానీమాని మాల్యాని కృతాని - తాని మ్లానత్వం నోపయాంతి - భక్త్యతిశయేన సమర్పితత్వాదితి భావః - ఏతావతా గ్రంథసందర్భేణ గురుం ప్రకాశయేద్ధీమానిత్యుక్తరీత్యా ఆచార్యవైభవ ప్రకటనం కర్తవ్యమితి సూచితం

పురుషవ్యాఘ్ర పంపాయాస్తీరసంభవమ్ ॥ ౧౭ ॥ ఏవముక్తస్స ధర్మాత్మా శబర్యా శబరీమిదమ్ । రాఘవః ప్రాహ విజ్ఞానే తాం నిత్యమబహిష్కృతామ్ ॥ ౧౮ ॥ దనోస్సకాశాత్తత్త్వేన ప్రభావం తే మహాత్మనః । శ్రుతం ప్రత్యక్షమిచ్ఛామి సంద్రష్టుం యది మన్యసే ॥ ౧౯ ॥ ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా రామవక్త్రాద్వినిస్సృతమ్ । శబరీ దర్శయామాస తావుభౌ తద్వనం మహత్ ॥ ౨౦ ॥ పశ్య మేఘఘనప్రఖ్యం మృగపక్షిసమాకులమ్ । మతంగవనమిత్యేవ విశ్రుతం రఘునందన ॥ ౨౧ ॥ ఇహ తే భావితాత్మానో గురవో మే మహావనే । జుహవాంచక్రిరే తీర్థం మంత్రవన్మంత్రపూజితమ్ ॥ ౨౨ ॥ ఇయం ప్రత్యక్స్థలీ వేదిర్యత్ర తే మే సుసత్కృతాః । పుష్పోపహారం కుర్వంతి శ్రమాదుద్వేపిభిః కరైః ॥ ౨౩ ॥ తేషాం తపఃప్రభావేన పశ్యాద్యాపి రఘూద్వహ । ద్యోతయంతి దిశస్సర్వాః శ్రియా వేద్యోఽతులప్రభాః ॥ ౨౪ ॥ అశక్నువద్భిస్తైర్గంతుముపవాసశ్రమాలసైః । చింతితేఽభ్యాగతాన్పశ్య సహితాన్ సప్తసాగరాన్ ॥ ౨౫ ॥ కృతాభిషేకైస్తైర్న్యస్తా వల్కలాః పాదపేష్విహ । అద్యాపి నావశుష్యంతి ప్రదేశే రఘునందన ॥ ౨౬ ॥ దేవకార్యాణి కుర్వద్భిర్యానీమాని కృతాని వై । పుష్పైః కువలయైస్సార్ధం మ్లానత్వం నోపయాంతి వై ॥ ౨౭ ॥ కృత్స్నం

౧౧ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ ౧౪ ॥ ౧౫ ॥ ౧౬ ॥ ౧౭ ॥ ఏవమితి ॥ విజ్ఞానే తాం నిత్యమబహిష్కృతాం - విజ్ఞానే అతీతానాగతజ్ఞానే అబహిష్కృతాం ॥ ౧౮ ॥ దనోరితి ॥ మహాత్మనో దనోః సకాశాత్ శ్రుతం - తే తవ గురూణాం ప్రభావం ప్రత్యక్షం సంద్రష్టుమిచ్ఛామి యది మన్యసే సందర్శయితుమితి శేషః ॥ ౧౯ ॥ ౨౦ ॥ పశ్యేతి ॥ మేఘఘనప్రఖ్యం మేఘవత్ ఘనా అధికా ప్రఖ్యా ప్రఖ్యాయస్య తద్వనమితి ॥ ౨౧ ॥ ఇహేతి ॥ జుహవామితి - మంత్రవన్మంత్రపూజితం - మంత్రవతాం మునీనాం మంత్రైః పూజితం స్థాపితం తీర్థం యజ్ఞం ... [illegible] ... వ్యాఖ్యాయ ... [illegible] ... ॥ ౨౨ ॥ ఇయమితి ॥ మే మయా సుసత్కృతాః సేవితాః గురవః - శ్రమాదుపవాసశ్రమాత్ ఉద్వేపిభిః కరైః - యత్ర వేద్యాం పుష్పోపహారం పూజాం కుర్వంతి అకుర్వన్ - ... [illegible] ... వేదిరిత్యన్వయః ॥ ౨౬ ॥ దేవకార్యాణీతి ॥ యానీమా

౨౭ ॥ ఉపసంహరతికృత్స్నమితి - అభ్యనుజ్ఞాతా-త్వయేతిశేషః ॥ ౨౮ ॥ త్యక్ష్యామికళేబరమిత్యత్రహేతుమాహ తేషామితి ॥ సమీపంప్రాప్తుమిచ్ఛామి - యేషాంపరిచర్యాచారిణీపూర్వమహమస్మి - తేషాంసకాశంగంతుమిచ్ఛామీతిసంబంధః ॥ ౨౯ ॥ ధర్మిష్ఠమితి ॥ వచః ఆచార్యవైభవప్రకాశనాదిరూపం - తత్సాంప్రదాయంవినా-ఆశ్చర్యమితి మత్వా ॥ ౩౦ ॥ అదశబరీమనోరథంపూరయతి తామితి ॥ సంశితవ్రతాం - ఆచార్యపరిచర్యానిష్ఠామిత్యర్థః - అర్చితః లబ్ధసత్కారః - సత్కారపూర్వకంసమ్యక్ప్రాప్తో-హమిత్యర్థః ॥ భక్త్యా-వన్యసంపాదనమాత్రేణవా - అయమేవార్థస్సంక్షేపేణశబర్యాపూజితస్సమ్యగిత్యుక్తః ॥ కామంకామపర్యంతం - లోకం ॥ ౩౧ ॥ ఇతిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ జిహాసలీహాతుమిచ్ఛంతీ ॥ స్వర్గమేవేత్యవ్యవధానంద్యోతయతి ॥ ౩౩ ॥ దివ్యేతిసార్ధశ్లోకం ॥ తత్రస్వర్గగమనారంభే - విద్యుల్లేఖేవభాసమానా సౌదామినితటిత్ ॥ ౩౪ ॥ యత్రేతి ॥ తేగురవః సుకృతాత్మానః సుకృతధైర్యవంతః - ఆత్మసమాధినాతత్త్వవిషయయోగేన - ఏతచ్ఛబర్యాకాప్రవృత్తాంతేనమతంగశిష్యోపదిష్టసమాధికాశబరీగుర్వనుజయా రామాగమనపర్యంతంస్థితాతతో రామానుజ్ఞయాస్వసమాధిబలేనస్వగురుగతంస్వర్గంప్రాప్తేత్యవగమ్యతే - స్త్రియా అపివిదురాదేరివయోగాధికారస్సంభవతి - తదంగయజ్ఞాదికర్మణ్యనధికారః - స్వర్గశ్చ ఆదౌ లక్ష్యయా ఉత్తరత్ర పుణ్యంపరమపదమితిగమ్యతే - ఏవమేవాముత్రపుణ్యాచితోలోకక్షీయత ఇతిశ్రుత్యా తేషాంస్వర్గస్యక్షయిత్వావగమాత్ - అస్మిన్సర్గే సార్ధపంచత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

అథపంపాగమనం పంచసప్తతితమే - దివంత్విత్యాది- స్వేనతేజసా- ఉపలక్షితాయామితిశేషః ॥ ౧ ॥ సఇతి ॥ ఏకాగ్రంఏకనిష్ఠం ॥ ౨ ॥ దృష్టఇతి ॥ బహ్వాశ్చర్యః అత్యద్భుతపుష్పఫలాదిసంపత్తిసత్తీర్థసమాగమాదిభిరాశ్చర్యయుక్తః - విశ్వస్తాం విశ్వాసం ప్రాప్తాః - పరస్పరహింసకత్వరహితాః మృగాశ్శార్దూలాశ్చ యస్మింస్తథా ॥ ౩ ॥ సప్తానామితి ॥ ఉపస్పృష్టంస్నాతం- అనేన పుణ్యతీర్థప్రాప్తౌస్నానశ్రాద్ధాదికం కర్తవ్యమిత్యుక్తం ॥ ౪ ॥ ప్రణష్టమితి ॥ తత్తథాశుభంప్రణష్టం-కల్యాణం శుభం- తేనఅశుభనివృత్తిపూర్వకశుభప్రాప్త్యా ॥ ౫ ॥ హృదయఇతి ॥ అర్థమేకం శుభంశుభస్మరణం ॥ ౫ ॥ తదిత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ అంశుమతస్సూర్యస్య ॥ ౭ ॥ అథేతి ॥ మేసీతాయాఇత్యన్వయ

వనమిదంద్రృష్టం శ్రోతవ్యంచ శ్రుతంత్వయా। తదిచ్ఛామ్యభ్యనుజ్ఞాతాత్యక్ష్యామ్యేతత్కలేబరమ్ ॥ ౨౮ ॥
తేషామిచ్ఛామ్యహంగంతుంసమీపంభావితాత్మనామ్ । మునీనామాశ్రమోయేషామహంచపరిచారిణీ ॥ ౨౯ ॥ ధర్మిష్ఠంతువచశ్శ్రుత్వారాఘవస్సహలక్ష్మణః। ప్రహర్షమతులంలేభే ఆశ్చర్యమితితత్త్వతః ॥ ౩౦ ॥ తామువాచతతోరామశ్శ్రమణీంసంశితవ్రతామ్। అర్చితో-హంత్వయాభద్రేగచ్ఛకామంయథాసుఖమ్ ॥ ౩౧ ॥ ఇత్యుక్తాజటిలావృద్ధాచీరకృష్ణాజినాంబరా। తస్మిన్ముహూర్తేశబరీదేహంజీర్ణంజిహాసతీ ॥ ౩౨ ॥ అనుజ్ఞాతాతురామేణహుత్వాత్మానంహుతాశనే। జ్వలత్పావకసంకాశాస్వర్గమేవజగామసా ॥ ౩౩ ॥ దివ్యాభరణసంయుక్తాదివ్యమాల్యానులేపనా। దివ్యాంబరధరాతత్రబభూవప్రియదర్శనా ॥ ౩౪ ॥ విరాజయంతీతంౕదేశంవిద్యుత్సౌదామినీయథా ॥ ౩౪ ॥ యత్ర తేసుకృతాత్మానోవిహరంతిమహర్షయః। తత్పుణ్యంశబరీస్థానంజగామాత్మసమాధినా ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-చతుస్సప్తతితమస్సర్గః ॥

దివంతుతస్యాంయాతాయాంశబర్యాంస్వేనతేజసా। లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రాచింతయామాస రాఘవః ॥ ౧ ॥ సచింతయిత్వాధర్మాత్మాప్రభావంతంమహాత్మనామ్। హితకారిణమేకాగ్రంలక్ష్మణంరాఘవో-బ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ దృష్టో-యమాశ్రమస్సౌమ్య బహ్వాశ్చర్యఃకృతాత్మనామ్। విశ్వస్తమృగశార్దూలోనానావిహగసేవితః ॥ ౩ ॥ సప్తానాంచసముద్రాణామేషుతీర్థేషులక్ష్మణ। ఉపస్పృష్టంచవిధివత్పితరశ్చాపితర్పితాః ॥ ౪ ॥ ప్రణష్టమశుభంతత్తత్కల్యాణంసముపస్థితమ్। తేనత్వేతత్ప్రహృష్టంమేమనోలక్ష్మణసంప్రతి ॥ ౫ ॥ హృదయేహినరవ్యాఘ్రశుభమావిర్భవిష్యతి ॥ ౫ ॥ తదాగచ్ఛగమిష్యావఃపంపాంతాంప్రియదర్శనామ్ ॥ ౬ ॥ ఋశ్యమూకోగిరిర్యత్రనాతిదూరేప్రకాశతే। యస్మిన్వసతి

తత్కృతాని- మాల్యానీతిశేషః ॥ ౩౫ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

౨ ॥ దృష్టఇతి ॥ బహ్వాశ్చర్యః కృతాత్మనాం పుణ్యాత్మనాం యస్మిన్ సః - కృతాత్మనాం శుద్ధచిత్తానాం ॥ ౩ ॥ సప్తానామితి ॥ ఉపస్పృష్టంచవిధి

యం॥ ౭॥ ఏవమితి॥ ధీరం కృ - ధైర్యమిత్యర్థః॥ ౯॥ ఆశ్రమాదితి॥ తతః అనంతరం - విశాం ప్రజానాం పతిః రామః ఆశ్రమాగ్రే - అభిభవతీత్యభిభూః - అపి పావక ఇత్యర్థః [illegible] సౌమిత్రిణా సహ [illegible] ప్రమాగత్య పవార ॥ ౧౦ ॥ స దదర్శేతి॥ పుణ్యామిత్యాదయో శ్లోకా॥ ఉదారైః శ్రేష్ఠజనైః మునిప్రభృతిభిః సేవితాం - పానీయవాహినీం పానార్హశీతళస్వాదుజలవతీమిత్యర్థః - సౌగంధికైః కల్హారైః కువలయోద్ఘాటైః కువలయసమూహైః కుథామిత్రకంబళం దంత [illegible] దితి [illegible] ॥ ౧౨ ॥ స తామితి ॥ ఉదకవాహినీం తాం దూరాదాసాద్య - మతంగసరసం నామ మతంగసరసమితి ప్రసిద్ధం - [illegible] సంజ్ఞాయామితి టచ్ సమాసాంతః - హ్రదం పంపాసమీపస్థం సరః సమవగాహత స్నాత్వా పూర్వోక్తేత్యర్థః త్వాదితి పావ ॥ ౧౩ ॥ భూగతం పంపాం [illegible] తీరవనం దర్శనసమాహితః [illegible] అరవిందేత్యాది॥ అరవిందం రక్తాబ్జం పద్మం సితపద్మం - ఆమ్రవణం చూతవనం - బర్హిణోద్ఘుష్టం మయూరశబ్దం తేన నాదితాం సంజాతనాదాం - తిలకైః [illegible] బీజపూరైః దాడిమైః - ధవైః ధవాఖ్యవృక్షవిశేషైః - శుక్లద్రుమైః అర్జునవృక్షైః - కరవీరైః ప్రసిద్ధైః - పున్నాగైః తుంగవృక్షైః - మాలతీతి మాలతీగుల్మైః కుందగుల్మైశ్చేత్యన్వయః - భాండీరైః [illegible] నిచులైః వంజులైః - సప్తపర్ణైః విషమచ్ఛదవృక్షైః - అతిముక్తకైః [illegible] భూషితాం శోభితాం - అతఏవ ప్రమదామివ స్థితాం - సర్వతః పతురిర్క్ప్ర దేశేషు - కోయష్టికైః టిట్టిభాఖ్యైః పక్షివిశేషైః శతపత్రైః బర్హిభిః - కీరకైః శుకైః - అవ్యగ్రౌ సుసమాహితౌ వ్యాకులత్వరహితౌ ప్రయత్నసావధానౌ చేత్యర్థః ॥ రాఘవౌ అరవిందోత్పలవతీమిత్యాదివిశేషితాం తిలకాదిభిర్వృక్షైర్భూషితాం అతఏవ ప్రమదామివ స్థితాం పంపాం సర్వతస్సమీక్షమాణౌ తతం పుష్పాఢ్యం సర్వతో విపులద్రుమం కోయష్టికాదిభిర్విహగైర్నాదితం అన్యైశ్శకునైశ్చ యుతం సరసః పంపాయాస్సంబంధి తద్వనం చ పశ్యంతౌ ఏవ సంతౌ - అవ్యగ్రౌ సుసమాహితౌ చ సంతౌ తద్వనం జగ్మతురితి సంబంధః అతో న వనశబ్దగ్రయదోషః ॥ ౧౯ ॥ సమీపతః పరిపాదర్శనిమాహ స దదర్శేతి॥ ౨౦ ॥ అథ పంపా ప్రాప్తిమాహ స రామ ఇతి॥ పరమం హ్రదం పంపాఖ్యం సరః॥ ౨౧ ॥ ప్రాప్త్యనంతరం పంపాం దృష్ట్వా లక్ష్మణం ప్రత్యాహ పుష్పితేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయం - సాలాః సర్జకవృక్షాః చంపకాః చాంపేయవృక్షాః

ధర్మాత్మా స సుగ్రీవోంశుమతస్సుతః ॥ నిత్యం వాలిభయాత్త్రస్తశ్చతుర్భిస్సహ వానరైః ॥ ౭ ॥ అభిత్వరే చ తం ద్రష్టుం సుగ్రీవం వానరర్షభమ్ ॥ తదధీనం హి మే సౌమ్య సీతాయాః పరిమార్గణమ్ ॥ ౮ ॥ ఏవం బ్రువాణం తం ధీరం రామం సౌమిత్రిరబ్రవీత్ ॥ గచ్ఛావ త్వరితం తత్ర మమాపి త్వరతే మనః ॥ ౯ ॥ ఆశ్రమాత్తు తతస్తస్మాన్నిష్క్రమ్య స విశాంపతిః ॥ ఆజగామ తతః పంపాం లక్ష్మణేన సహాభిభూః ॥ ౧౦ ॥ స దదర్శ తతః పుణ్యాముదారజనసేవితామ్ ॥ నానాద్రుమలతాకీర్ణాం పంపాం పానీయవాహినీమ్ ॥ పద్మైః సౌగంధికైస్తామ్రాం శుక్లాం కుముదమండలైః ॥ నీలాం కువలయోద్ఘాటైర్బహువర్ణాం కుథామివ ॥ ౧౨ ॥ స తామాసాద్య వై రామో దూరాదుదకవాహినీమ్ ॥ మతంగసరసం నామ హ్రదం సమవగాహత ॥ ౧౩ ॥ అరవిందోత్పలవతీం పద్మసౌగంధికాయుతామ్ ॥ పుష్పితామ్రవణోపేతాం బర్హిణోద్ఘుష్టనాదితామ్ । తిలకైర్బీజపూరైశ్చ ధవైః శుక్లద్రుమైస్తథా ॥ పుష్పితైః కరవీరైశ్చ పున్నాగైశ్చ సుపుష్పితైః । మాలతీకుందగుల్మైశ్చ భాండీరైర్నిచులైస్తథా ॥ అశోకైః సప్తపర్ణైశ్చ కేతకైరతిముక్తకైః । అన్యైశ్చ వివిధైర్వృక్షైః ప్రమదామివ భూషితామ్ ॥ సమీక్షమాణౌ పుష్పాఢ్యం సర్వతో విపులద్రుమమ్ । కోయష్టికైశ్చార్జునకైః శతపత్రైశ్చ కీరకైః ॥ ఏతైశ్చాన్యైశ్చ విహగైర్నాదితం తు వనం మహత్ । తతో జగ్మతురవ్యగ్రౌ రాఘవౌ సుసమాహితౌ ॥ తద్వనం చైవ సరసః పశ్యంతౌ శకునైర్యుతమ్ ॥ ౧౯ ॥ స దదర్శ తతః పంపాం శీతవారినిధిం శుభామ్ ॥ తిలకాశోకపున్నాగబకులోద్దాలకాశినీమ్ ॥ ౨౦ ॥ స రామో వివిధాన్ వృక్షాన్ సరాంసి వివిధాని చ ॥ పశ్యన్ కామాభిసంతప్తో జగామ పరమం హ్రదమ్ ॥ ౨౧ ॥ పుష్పితోపవనోపేతాం సాలచంపకశోభితామ్ ॥ షట్పదౌఘసమావిష్టాం శ్రీమతీమతులప్రభామ్ । స్ఫటికోపమతోయాఢ్యాం శ్లక్ష్ణవాలు

[illegible] ॥ ౧౦ ॥ [illegible] ॥ ౧౩ ॥ [illegible] ॥ ౧౯ ॥ [illegible]

౨౪॥ అస్యా ఇతి॥ పూర్వోక్తః-కబంధేనేతి శేషః ॥ ౨౫ ॥ హరేరితి॥ హరేర్వానరస్య-తస్య ప్రసిద్ధస్య-ఋశ్యమూకే ॥ ౨౬ ॥ సుగ్రీవమితి॥ అభిగచ్ఛేత్యనంతరమిత్యుక్త్వేతి శేషః॥ ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ సుగ్రీవమభిగచ్ఛేత్యుక్త్వా లక్ష్మణం పునరిత్యువాచేత్యన్వయః॥ ౨౭ రాజ్యేతి ॥ రాజ్యభ్రష్టేన-అత ఏవ దీనేన సర్వదైన్యవతా [illegible] తస్యాం సీతాయామాసక్తచేతసా మయా - సీతాం వినా కథం జీవితుం శక్యం ॥ ౨౮ ॥ ఇత్యేతి ॥ అనన్యచేతసం స్వవాక్యశ్రవణైకపరం వివేశ-స్నానాయేతి శేషః-నళినీం సరసీం శోకం చ ఖిన్నం విషాద ఇత్యుక్తః కార్యకరణాపాటవరూపః శరీరావసాదః తాభ్యాం యంత్రితః నియమితః తత్పరవశ ఇత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥ మహద్వర్త్మ మహామార్గం ॥ తత ఇతి॥ సుదూరసంక్రమం సుగమనం యస్య తథా దూరాదాగత ఇత్యర్థః ప్రతికూలధన్వనం ప్రతికూలం భూతం మరుకాంతారం కటంగవనమిత్యర్థః । క్రమేణ అనేకవిఘ్ననివృత్తిపూర్వకం గత్వా శుభ శోభనః దర్శనః దర్శనం యస్య-తాదృశం కాననం యస్యాస్తాం - అనేకైర్నానాజాతీయైః - బహవో వా నానావిధా నానా సంస్థానాః పక్షిణః శుకశారికాకోకిల ప్రభృతయః తేషాం జాలకాని సమూహాః యస్యాస్తాం యద్వా ఖ్యా అనేకాని నానావిధపక్షిజాలకాని యస్యాస్తాం కానన ద్వారా పక్షిజాలవత్త్వం తాదృశీం పంపాం దదర్శ-అస్మిన్ సర్గే త్రింశచ్ఛ్లోకాః న్యూనాతిరేకసద్భావస్తు కోశేషు బహుధా దృశ్యతే॥ ౩౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే పంచసప్తతితమస్సర్గః ॥

ఇత్థం కౌశికదివ్యవంశకలశీవారాశిరాకాశశి । పాదాంభోజమరందభోగరసికశ్రీమచ్ఛఠారాతిరాట్ ॥ ఆలోక్యాఖిల
దేశికోక్తిమకృత వ్యాఖ్యానశైలీశ్వరం । వ్యాచఖ్యావరణ్యకాండమఖిలం గోవిందరాజాభిధః ॥

గోవిందరాజీయే ఆరణ్యకాండస్సమాప్తః,

కుసుమితామ్ ॥ ౨౩ ॥ స తాం దృష్ట్వా పునః పంపాం పద్మసౌగంధికైర్యుతామ్ । ఇత్యువాచ తదా వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమం ॥ ౨౪ ॥ అస్యాస్తీరే తు పూర్వోక్తః పర్వతో ధాతుమండితః । ఋశ్యమూక ఇతి ఖ్యాతః పుణ్యః పుష్పితపాదపః ॥ ౨౫ ॥ హరేరృక్షరజోనామ్నః పుత్రస్తస్య మహాత్మనః । అధ్యాస్తే తం మహావీర్యః సుగ్రీవ ఇతి విశ్రుతః ॥ ౨౬ ॥ సుగ్రీవమభిగచ్ఛ త్వం వానరేంద్రం నరర్షభ । ఇత్యువాచ పునర్వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమమ్ ॥ ౨౭ ॥ రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తస్యామాసక్తచేతసా । కథం మయా వినా శక్యం సీతాం లక్ష్మణ జీవితుమ్ ॥ ౨౮ ॥ ఇత్యేవముక్త్వా మదనాభిపీడితస్స లక్ష్మణం వాక్యమనన్యచేతసమ్ । వివేశ పంపాం నళినీమనోరమాం రఘూత్తమశ్శోకవిషాదయంత్రితః ॥ ౨౯ ॥ తతో మహద్వర్త్మ సుదూరసంక్రమం క్రమేణ గత్వా ప్రతికూలధన్వనమ్ । దదర్శ పంపాం శుభదర్శకాననామనేకనానావిధపక్షిజాలకామ్ ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే పంచసప్తతితమస్సర్గః ॥

ఆరణ్యకాండస్సమాప్తః

తిలకాదిభిః కాశతే ప్రకాశత ఇతి తథోక్తా ॥ ౨౯ ॥ తతో మహదితి॥ దూరతః సంక్రమ్యత ఇతి దూరసంక్రమం-దూరతో గమ్యమానమిత్యర్థః॥ [illegible]గత్వా-వనం ప్రవిలోకయన్ పంపాం దదర్శేత్యన్వయః॥ ౩౦॥ ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచసప్తతితమస్సర్గః.

మహేశతీర్థరచితా రామపాదముపేతా । టీకా త్వారణ్యకాండస్య సమాప్తా తత్త్వదీపికా

ఇతి శ్రీ తీర్థీయే రామాయణవ్యాఖ్యానే ఆరణ్యకాండస్సమాప్తః.

వావిళ్లవంశాంబుధిపూర్ణచంద్రశ్రీవేంకటేశార్యతనూభవేన । ఆమ్నాయవిద్యాదివిభూషితేన చానంతనారాయణసూరిణాద్య ॥ రామస్వామిమనీషిణా చ విదుషాం మోదాయ సమ్ముద్రితస్సంశోధ్య ప్రకటీకృతోఽతివిమలవ్యాఖ్యాత్రయేణాన్వితః । శ్రీవాల్మీకిమహర్షినిర్మితమహారామాయణే పావనే కాండోఽయం పురుషార్థదో భువి నృణామారణ్యనామాహ్వయాత్